TÜRK LEHÇELERİ GRAMERİ

Editör
Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN

AKÇAĞ

TÜRK
LEHÇELERİ
GRAMERİ

Editör
Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN

AKÇAĞ

Türk Lehçeleri
Grameri

Editör
Ahmet B. Ercilasun

Akçağ Yayınları / 886
Türk Dili ve Dilbilimi / 35

ISBN 978-975-338-885-6

©Bu kitabın bütün hakları Akçağ A.Ş.'ine aittir.

Kitabın içeriği ile ilgili
tüm hukukî sorumluluk yazarlarına aittir.

Kapak / Emin Bebek
Sayfa Düzeni / Akçağ Dizgi Ünitesi
Baskı / Erek Matbaası 342 31 01
Büyük Sanayi 1. Cad. No. 17/1 İskitler - Ankara
1. Baskı / Ankara 2007

Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.
Tuna Cad. No. 8/1 Kızılay-Ankara
Tel: (312) 432 17 98 - 433 86 51
Faks: 432 28 52

www.akcag.com.tr
akcag@akcag.com.tr

TÜRK
LEHÇELERİ
GRAMERİ

Editör

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN

Bölüm Yazarları

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN
Prof. Dr. Mustafa ÖNER
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL
Prof. Dr. Çetin PEKACAR
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU
Doç. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR
Doç. Dr. Mehmet KARA
Doç. Dr. Ufuk TAVKUL
Doç. Dr. Ekrem ARIKOĞLU
Doç. Dr. Zühâl YÜKSEL
Yrd. Doç. Dr. Ferhat TAMİR
Yrd. Doç. Dr. Rıdvan ÖZTÜRK
Yrd. Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Yrd. Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Dr. Figen GÜNER DİLEK
Dr. Habibe YAZICI ERSOY
Feyzi ERSOY
Hüseyin YILDIRIM

AKÇAĞ

İÇİNDEKİLER

SÖZBAŞI 7-10

GİRİŞ 11-30

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

TÜRKİYE TÜRKÇESİ 31-80

Yrd. Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Hüseyin YILDIRIM

GAGAVUZ TÜRKÇESİ 81-170

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ 171-230

Yrd. Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Hüseyin YILDIRIM

TÜRKMEN TÜRKÇESİ 231-290

Doç. Dr. Mehmet KARA

ÖZBEK TÜRKÇESİ 291-354

Yrd. Doç. Dr. Rıdvan ÖZTÜRK

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ 355-428

Dr. Habibe YAZICI ERSOY

KAZAK TÜRKÇESİ 429-480

Yrd. Doç. Dr. Ferhat TAMİR

KIRGIZ TÜRKÇESİ 481-542

Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

KARAKALPAK TÜRKÇESİ 543-622

Doç. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR

NOGAY TÜRKÇESİ 623-678

Yrd. Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

TATAR TÜRKÇESİ 679-748

Prof. Dr. Mustafa ÖNER

BAŞKURT TÜRKÇESİ 749-810
Dr. Habibe YAZICI ERSOY
KIRIM-TATAR TÜRKÇESİ 811-882
Doç. Dr. Zühâl YÜKSEL
KARAÇAY-MALKAR TÜRKÇESİ 883-938
Doç. Dr. Ufuk TAVKUL
KUMUK TÜRKÇESİ 939-1008
Prof. Dr. Çetin PEKACAR
ALTAY TÜRKÇESİ 1009-1084
Dr. Figen GÜNER DİLEK
HAKAS TÜRKÇESİ 1085-1148
Doç. Dr. Ekrem ARIKOĞLU
TUVA TÜRKÇESİ 1149-1228
Doç. Dr. Ekrem ARIKOĞLU
SAHA TÜRKÇESİ 1229-1284
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU
ÇUVAŞ TÜRKÇESİ 1285-1340
Feyzi ERSOY

SÖZ BAŞI

Türk Lehçeleri Grameri, 20 Türk yazı dilinin gramerini içine almaktadır. Bu hacimde bir çağdaş Türk lehçeleri grameri Türkiye'de ve dünyada ilktir. Hiç şüphesiz, bütün Türk lehçelerinin ayrı ayrı tafsilâtlı gramerleri yazılmıştır. Özellikle her Türk lehçesinin konuşulduğu ülkede o lehçenin bir değil birden fazla grameri kaleme alınıp yayımlanmıştır. Batı ülkelerinde, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde de bazı Türk lehçelerinin gramerleri ortaya konmuştur. Türkiye'de de bilhassa son yıllarda tek tek her Türk lehçesinin ayrıntılı gramerleri yayımlanmaktadır. Bunların Türkiye'de neşredilenlerini eserin giriş bölümünde görebilirsiniz. Lehçelerin toplu gramerleri ise ilk defa *Philologiae Turcicae Fundamenta I'de* yer almıştır (Wiesbaden, 1959). Bu eserdeki tarihî Türk lehçeleri Mehmet Akalın tarafından Türkçeye çevrilmiş ve *Tarihî Türk Şiveleri* adıyla yayımlanmıştır (AÜ, 1979). *Fundamenta*'daki çağdaş Türk lehçeleri de Kemal Aytaç tarafından Türkçeye çevrilip yayımlanmıştır. Eski Sovyetlerdeki bilim adamlarınca kaleme alınan *Tyurkskie yazıki* (Bişkek, 1997) adlı eserde de tarihî ve yaşayan Türk lehçeleri topluca ele alınmıştır. Ancak bütün bu eserlerdeki gramerler son derece kısadır.

Türkiye'de Türk lehçelerinin tamamı ilk defa Saadet Çağatay'ın *Türk Lehçeleri Örnekleri II - Yaşayan Ağız ve Lehçeler* (DTCF, 1977) kitabında ele alınmıştır. Fakat bu eserdeki dil özellikleri bölümleri de birkaç sayfayı geçmez. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün 1976'da yayımladığı *Türk Dünyası El Kitabı*'nda ise çağdaş lehçeler genel olarak ele alınmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinin daha ayrıntılı gramerini veren ilk eser, benim başkanlığımdaki bir komisyonca hazırlanmış *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'dür (KB, 1992). Ancak burada da sadece sekiz Türk lehçesinin grameri vardır ve bunların her biri de 10-12 sayfa civarındadır. Ahmet Buran ile Ercan Alkaya'nın hazırladığı *Çağdaş Türk Lehçeleri* (Akçağ, 2001) adlı eserde de sadece Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Uygur, Tatar, Kazak, Kırgız lehçelerinin gramerleri bulunmaktadır.

Elinizdeki eserle ilk defa, yazı dili olarak kullanılan Türk lehçelerinin tamamının grameri bu hacimde bir araya getirilmiştir.

*

* *

Türkiye'de *lehçe* veya *şive* terimiyle ifade edilen Türk yazı dilleri bir süreden beri Batı Türkolojisinde *dil* terimiyle ifade edilmektedir. İngilizcede de *Turkish* kelimesi artık sadece Türkiye Türkçesi'ne inhisar ettirilmiş; Türk lehçelerinin bütününü anlatmak için ABD'de *Turkic* terimi icat edilmiştir. Türk lehçelerini ayrı ayrı diller olarak adlandırma ve genel Türk dilini de başka bir kelimeyle ifade etme süreci Rusya'da başlamıştır. Türk lehçelerinin Çarlık Rusyası'ndaki en büyük araştırıcısı Wilhelm Radloff Türk lehçelerinin birçoğunu içine alan büyük sözlüğüne Rusça olarak *Opıt slovarya tyurkskih nareçiy* adını, Almanca olarak da *Wörterbuches der Türk-Dialecte* adını vermişti. Rusça *nareçiy* ve Almanca *dialecte* kelimeleri "lehçeler" anlamına gelir.

Radloff'tan önce Budagov da eserine *Sravnitel'nıy slovar' turetsko-tatarskih nareçiy* adını vermişti. Ancak Çarlık döneminde başlayan ve Sovyet döneminde daha katı bir şekilde devam eden dil politikaları sonunda Türk lehçelerini *dil* olarak adlandırma anlayışı yerleşti. Bağımsız olmayan Türk boy ve toplulukları da bu politikaların sonucunu kabul etmek zorunda kaldılar. Bütün Türk lehçelerini ifade etmek için de önce Rusçada bir kelime icat edildi: *Tyurkski.* Rusçadaki süreci Budagov ile Radloff'un eserlerinin adlarında takip etmek mümkündür. Lazar Budagov 1869'da eserinin adında *turetsko* kelimesini kullanırken Wilhelm Radloff 1888'de *tyurkskih* kelimesini kullanıyordu. Türk lehçelerinde bu kavramı anlatmak üzere ise Sovyet döneminde *Türki* kelimesi ortaya atıldı ve Sovyetlerdeki Türkler genel Türkçeyi anlatmak için bu kelimeyi kullanmaya başladılar. Oysa *Türki* kelimesi hem Osmanlı hem Çağatay Türkçesinde vardı ve "Türkçe" anlamına geliyordu. Sovyetlerin yerleştirdiği *tyurkski* ve *Türki* terimleri Batıda sadece İngilizcede (önce ABD'de) bir karşılık buldu: *Turkic.* Bugün makale ve kitaplarını İngilizce yazan Batılı bilim adamları Türkiye Türkçesi için *Turkish*, genel Türkçe için *Turkic* kelimesini kullanmaktadırlar. Bu değişimi ABD'de yerleşmiş Macar bilim adamı Denis Sinor'un yazılarında görebiliriz. O 1957'deki "A Ural-Altaic Ordinal Suffix" adlı makalesinde "genel Türkçe" için *Common-Turkish* terimini ve Türkçenin dönemleri için *Old-Turkish, Middle-Turkish* gibi terimleri kullanırken 1970'teki "Mongol and Turkic Words..." adlı makalesinde *Turkic* terimini kullanmaktadır. Tarihî dönemler için de bundan sonra *Old Turkic, Middle Turkic* gibi kelimeleri kullanacaktır. Aynı değişimi birçok Batılı araştırıcıda da görmek mümkündür. Fakat Türkçenin en mükemmel etimolojik sözlüğünü yazan İngiliz bilim adamı Sir Gerard Clauson'ın ünlü eseri *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Turkish* adını taşımaktadır. Onun 1962'de *Turkish and Mongolian Studies* adıyla çıkan eserinin, ölümünden çok sonra, 2002'de *Studies in Turkic and Mongolic Linguistics* adıyla yayımlanmış olması ilgi çekicidir.

Gerek Türkistan ve İdil-Ural, gerek Kafkas ve Osmanlı Türkleri 20. yüzyılın başlarına kadar kendi dillerini *Türkçe, Türkî, Türk dili / tili* olarak adlandırmışlardır. Osmanlı Türkleri, Türkçenin kollarını ise *lehçe* terimiyle ifade etmişlerdir. Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmanî* adlı sözlüğünden beri bu kullanım devam eder. Paşa, Batı Türkçesini *Lehçe-i Osmanî*, Doğu Türkçesini *Lehçe-i Çağatayî* olarak adlandırır. Şemsettin Sami *lehçe* kelimesini "söylenilen lisan, lügat, ve alelhusus bir lisanın şubelerinden beheri" olarak tanımlar ve *lehçe-i Osmâniyye, lehçe-i Çağatâiyye* örneklerini verir.

Türkiye Türkleri, Sovyetlerin veya başka bir devletin hâkimiyeti altına girmedikleri için Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da *lehçe* terimini tabii bir şekilde devam ettirmişlerdir. Türkiye Türkolojisinin büyük isimlerinden Reşid Rahmeti Arat *Türk Şivelerinin Tasnifi* (1953) adlı çok önemli makalesinde *lehçe* terimini Çuvaşça ile Yakutçaya tahsis eder; Türkçenin Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek vb. diğer kolları için *şive* terimini tercih eder. Onun bu yaklaşımı da Türkiye Türkolojisinde etkili olmuş ve *lehçe* yanında *şive* terimi de yaygın olarak kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu ise *lehçe* terimini kabul etmiş; Çuvaş ve Saha (Yakut) Türkçeleri için de *uzak lehçe* terimini teklif etmiştir. Kurumun yayını olan *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde de bu tutum benimsenmiştir. Türkçenin lehçe veya şivelerini *dil* olarak adlandırmak ise Türkiye Türkolojisinde yaygınlaşmamıştır. Bu sebepledir ki 1990'ların başında kurulan yeni bölümler *Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları* adıyla kurulmuştur. Ancak son zamanlarda bazı Türkologların *dil* terimini kullanmaya başladıkları görülmektedir. *Yazı dili* ise farklı bir kavramdır ve

lehçe veya *ağız*'ın mukabili değil, *konuşma dili* kavramının mukabilidir. Bugün Türk lehçeleri birer yazı dili olarak kullanılmaktadır; dolayısıyla onlar için *yazı dili* terimini kullanmak tabiidir.

Türkiye'de *Türk* ve *Türkçe* kelimeleri de, eskiden beri taşıdıkları anlamı tabii bir şekilde sürdürmüşlerdir. Bizim dilimizde *Türk*, bütün dünya Türklerini, *Türkçe* de dilimizin bütün kollarını ifade eder. Tabii olarak kendimizden ve kendi dilimizden de *Türk* ve *Türkçe* diye bahsederiz. Dolayısıyla bizim dilimizde *Türk* deyince bütün dünya Türkleri anlaşılabileceği gibi sadece Türkiye Türkleri de anlaşılabilir. *Türkçe* kelimesi de bütün Türk lehçelerini ifade ettiği gibi sadece Türkiye ve eski Osmanlı coğrafyasında konuşulan dili de ifade eder. Lehçeleri birbirinden ayırmak için Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Uygur Türkçesi, Hakas Türkçesi gibi birleşikleri kullanırız. Nitekim Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerimizdeki gramer dersleri de yıllardan beri *Türkiye Türkçesi* olarak adlandırılmıştır.

Elinizdeki kitabı hazırlarken biz de yukarıda kısaca anlattığım tabii kullanışa uyduk ve eserin adını *Türk Lehçeleri Grameri* koyduk. Bölümleri de *Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Çuvaş Türkçesi* vb. şekilde adlandırdık.

Tabii ki her konuda olduğu gibi dilde de politika söz konusudur. Birçok ülkenin dil politikası vardır ve dil ile politika ilişkileri "sosyo-lengüistik"in, daha dar anlamda "politiko-lengüistik"in (siyaset dil biliminin) konusudur. Batı ülkelerinde bu konuda pek çok araştırma yapılmaktadır. Ülkelerin dil politikaları da çoğunlukla kendi millî dillerini koruma ve geliştirme yönündedir. Çarlık döneminden beri Rusya'da da Türk lehçelerine yönelik bir politika izlenmiş ve uygulanmıştır. Bugünkü durumu ve terimleri yaratan da bu politikadır. Bağımsız bir ülke olarak Türkiye'nin elbette bu politikaya ve sonuçlarına uyması beklenemez. Türk bilim adamları kendi dillerinde eskiden beri kullanılan kavram ve terimleri tabii bir şekilde kullanmaya devam etmişlerdir. Bunun ardında politik bir tutum da olabilir. Ancak yeni terimler ve yeni dil adları önce Ruslar tarafından ortaya atılmış ve o zaman bağımsız olmayan Türk boy ve toplulukları üzerinde merkezî otoritenin gücüyle uygulanmıştır. Bugün bile Tatar yazı dilini kullanan Batı Sibirya Tatarlarının konuşma dilinden yeni bir dil oluşturma çabaları sürdürülmektedir. Kısaca politik tutum öncelikle Rus ve Sovyet devletine aittir. Türkiye'deki bilim adamlarının eğer varsa "politik tutum"u, başka bir devletin uygulama ve zorlamalarına uymamaktan ibarettir. Tabii ki Türkiye kendi bilim adamlarını da, Batılı bilim adamlarını da zorlayamaz ve herkes tercihini hür iradesiyle yapar.

*

* *

Elinizdeki kitapta yer alan gramerler, mümkün olduğu kadar benzer bir yapıda, benzer bir kalıp içinde yazılmış ve hepsinde de mümkün olduğu kadar ortak terimler kullanılmıştır. Ancak yazarların görüş ve yöntemlerine baskıcı bir müdahale elbette düşünülemezdi. Bu bakımdan konuların sıralanmasında, terimlerde ve başka bazı hususlarda görülebilecek farklılıkları tabii karşılamak gerekir. Sonuç olarak bütün yazarlar, kaleme aldıkları lehçenin gramer özelliklerini tam olarak vermeye çalışmışlardır. Gramerlerin sonunda yer alan metin örneklerinin okuyucuya ilgili lehçe hakkında daha somut fikir vereceğini ve lehçe derslerinde yararlı olacağını düşünüyorum.

Giriş bölümünde Türkiye'deki Türkoloji ve lehçe çalışmalarının kısa bir tarihçesini verdim ve Türkiye'de lehçelerle ilgili çalışmaların mümkün olduğu kadar eksiksiz bir bibliyografyasını sunmaya çalıştım. Okuyucu ve öğrencilerin gerektiğinde başka kaynaklara ulaşması açısından bunun da faydalı olacağı şüphesizdir.

Elinizdeki eser, hepsi Türk üniversitelerinde yetişmiş Türk bilim adamlarının başarısıdır. Ülkemizde Türk lehçe ve edebiyatlarına ilginin gittikçe artacağı anlaşılmaktadır. Bilim dünyasına ve Türk okuyucusuna sunduğumuz bu çalışmanın bu ilgiye cevap vereceğine; bilim dünyasında gerekli ilgiyi göreceğine ve eserin lehçe derslerinde uzun yıllar okutulacağına inanıyorum.

Lehçe gramerlerini yazan arkadaşlarım, uzmanı oldukları lehçeyle ilgili birikimlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Ben kendilerine teşekkür ederim. Ancak Ekrem Arıkoğlu yazdığı iki lehçe dışında, eserin takibi konusunda da gayret göstermiş ve yorulmuştur; bu sebeple o ayrı bir teşekkürü de hak ediyor. Eserin yazılış işlerinde yardımcı olan genç araştırma görevlisi Cemile Kınacı'ya da teşekkür ederim. Eser hakkındaki eleştirilerden faydalanacağımız tabiidir; meslektaşlarımızın ilgi ve eleştirileri bizi memnun edecektir. Bu eserle bilime ve Türk dünyasına yararlı olabildiysek kendimizi bahtiyar hissedeceğiz.

Ahmet B. Ercilasun
Ankara, 17.07.2007

GİRİŞ

TÜRKİYE TÜRKOLOJİSİNE VE TÜRKİYE'DEKİ TÜRK LEHÇELERİ ÇALIŞMALARINA GENEL BAKIŞ

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN

Türkiye Türkolojisi dil çalışmalarında yakın zamanlara kadar, tarihî Türk lehçelerine ve eski metin yayınlarına ağırlık verilmiştir. Anadolu ağızları üzerindeki çalışmalar da Türkiye Türkolojisinde önemli bir yer tutmuştur. Bu durum, Köktürk harfli metinler, özellikle Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk bengü taşları ile Eski Oğuz (Anadolu) Türkçesi metinlerinin; Kutadgu Bilig, Dîvânü Lügati't-Türk, Atebetü'l-Hakayık, Oğuz Kağan Destanı, Dede Korkut gibi dil ve edebiyat tarihimiz bakımından önemleri tartışılmaz anıt eserlerin daha 20. yüzyılın ilk yarısında veya ortalarında gün ışığına çıkmasını sağlamıştır. Köktürk bengü taşları ve bazı Yenisey yazıtları daha 1936-1941 yılları arasında, o zamana göre mükemmel sayılabilecek bir yayına kavuşmuştur (Hüseyin Namık Orkun - TDK). *Dîvânü Lügati't-Türk* tercümesi 1940-1943 arasında diziniyle birlikte neşir imkânına kavuşmuş (Besim Atalay - TDK) ve 1980'lere dek dünya Türkolojisinin ihtiyacına cevap vermiştir. *Kutadgu Bilig*'in 1947'deki karşılaştırmalı yayını hâlâ aşılabilmiş değildir (Reşid Rahmeti Arat - TDK). Aynı eserin 1959'daki tercümesi de (Reşid Rahmeti Arat -TTK) hem Türkiye hem dünya Türkolojisi tarafından hâlâ kullanılmaktadır. *Atebetü'l-Hakayık*'ın 1951'deki karşılaştırmalı yayını da (Reşid Rahmeti Arat - TDK) yeni bir neşre ihtiyaç duyurmayacak kadar mükemmeldir. *Dede Korkut*'un Muharrem Ergin (TDK, 1958) ve Orhan Şaik Gökyay (MEB, 1973) yayınları; bugün de yapılmakta olan çalışmalara temel olma görevini devam ettirmektedir.

Türk dilcileri 20. yüzyılın ikinci yarısında Eski Oğuz Türkçesi eserlerine yoğunlaşmışlardır. Besim Atalay'ın *Müyessiretü'l-Ulûm* (TDK, 1946), Çiftçioğlu Nihal Atsız'ın *Tevârîh-i Âl-i Osman* (Türkiye yay. 1949), Ahmet Ateş'in *Vesîletü'n-Necât - Mevlid* (TDK, 1954), Mecdut Mansuroğlu'nun *Ahmet Fakih - Çarhname* (1956) ve *Sultan Veledin Türkçe Manzumeleri* (İÜ, 1958), Faruk Kadri Timurtaş'ın *Hüsrev ü Şîrîn* (İÜ, 1963), Sedit Yüksel'in *Mehmed - Işknâme* (DTCF, 1965), Selâhattin Olcay'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi* (DTCF, 1965), Mertol Tulum'un *Tazarrûnâme* (1971), Zeynep Korkmaz'ın *Marzuban-nâme Tercümesi* (DTCF, 1973), Hasibe Mazıoğlu'nun *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerîfe* (TDK, 1974), Mehmet Akalın'ın *Cemşîd ü Hurşîd* (AÜ, 1975), Ahmet Topaloğlu'nun *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi 1- 2* (KB, 1976-1978), Hüseyin Ayan'ın *Hurşîd-nâme* (AÜ, 1979), Muharrem Ergin'in *Kadı Burhaneddin Divanı* (İÜ, 1980), Mustafa Canpolat'ın *Mecmûatü'n-Nezâir* (TDK, 1982), Kemal Yavuz'un *Mesnevî-i Murâdiyye* (TDK,

1982), Emine Gürsoy-Naskali'nin *Tezkiretü'l-Evliyâ* (1987), Şükrü Halûk Akalın'ın *Saltuknâme 1-3* (KB, 1988-1990), Mustafa Özkan'ın *Cilâü'l-Kulûb* (1990), Zafer Önler'in *Müntehab-ı Şifâ* (TDK, 1990), Cem Dilçin'in *Süheyl ü Nev-Bahâr* (AKM, 1991), Kemal Yavuz'un *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* (AKM, 1991), Gönül Alpay'ın *Çengnâme* (Harvard U., 1992), Muhammet Yelten'in *Kemâliyye* (1993), Mustafa Özkan'ın *Gülistan Tercümesi* (TDK, 1993), Leylâ Karahan'ın *Kıssa-i Yûsuf* (TDK, 1994), İsmet Cemiloğlu'nun *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası* (TDK, 1994), Esra Karabacak'ın *Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi* (Harvard U., 1994-1999), Muzaffer Akkuş'un *Kitâb-ı Gunya* (TDK, 1995), Muhammet Yelten, Arslan Tekin ve Mehdi Ergüzel'in *Târîh-i İbn-i Kesîr Tercümesi* (TDK, 1998-1999), Mustafa Argunşah'ın *Tuhfe-i Murâdî* (TDK, 1999), Zuhal Kultural - Latif Beyreli'nin *Şehnâme Çevirisi I-IV* (TDK 1999) neşirleri bu alandaki yoğunlaşmayı gözler önüne sermeye kâfidir. Daha buraya almadığım veya tez olarak hazırlanmış olup yayımlanmayan pek çok eser vardır. 2000'den sonra da bu alandaki çalışma ve yayınlar devam etmektedir. Bu çalışmaların bir kısmında gramer incelemeleri ve kelime dizinleri de bulunmaktadır.

Tarihî lehçelerden Uygurca ile ilgili olan çalışmalar çok değildir. Bunda elbette Uygur yazmalarının ülkemizde bulunmayışı ve dolayısıyla eserlere ulaşmanın güçlüğü önemli rol oynamıştır. Bu alanda Reşid Rahmeti Arat'ın *Eski Türk Şiiri* (TTK, 1965) ciddi bir adım oluşturmuştur. Ondan önceki yayınların bir kısmı Alman neşirlerinin tercümelerinden ibaretti. Hüseyin Namık Orkun'un *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi* (1939), Saadet Çağatay'ın *Altun Yaruk'tan İki Parça*'sı (DTCF, 1945) ve Şinasi Tekin'in *Kuanşi İm Pusar*'ını (AÜ, 1960) Eski uygurca alanında ülkemizdeki ilk yayınlar olarak anmak gerekir. Arat'tan sonra Uygurca çalışmaları Şinasi Tekin'ce devam ettirilmiştir. Türkiye'deki *Maytrısimit* neşrinden (AÜ, 1976) sonra Şinasi Tekin yayınlarını yurt dışında sürdürür. 1990'larda Uygurca çalışmaları Türkiye'de de canlanmış gibidir. Mehmet Ölmez'in *Hüen-Tsang Biyografisi - Beşinci Bölüm* (1991), Ceval Kaya'nın *Altun Yaruk* (TDK, 1994), Sema Barutçu Özönder'in *Üç İtigsizler* (TDK, 1998) neşirleri bu canlanışın örnekleridir. Osman F. Sertkaya'nın çeşitli değerlendirme ve tenkit yazıları ile Şinasi Tekin ve Semih Tezcan'ın yurt dışında süren yayınlarını da bu meyanda sayabiliriz.

Harezm ve Kıpçak dönemi eserleri üzerindeki çalışmalar 1980'den önceki yıllarda son derece azdır. Bu alandaki öncü eser Ahmet Caferoğlu'nun *Kitâbü'l-İdrâk* üzerindeki çalışmasıdır (TE, 1931). Besim Atalay'ın *Et-Tuhfe* neşri de (1945) ikinci sırada yerini alır. Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Hüsrev ü Şîrîn* neşri (İÜ, 1968) ile Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun 1978 yılındaki *Gülistan bi't-Türkî* yayını, daha sonraki çalışmaların müjdecisi gibidir. 1987'de Mustafa Uğurlu'nun *Münyetü'l-Guzat* yayınıyla Harezm-Kıpçak Türkçesi çalışmaları hızlanır. 1990'lar bu alanda epeyi hareketli yıllardır: Recep Toparlı'nın *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn* (TDK, 1992), Nuri Yüce'nin *Mukaddimetü'l-Edeb - Şuşter nüshası* (TDK, 1993), Janos Eckmann - Semih Tezcan - Hamza Zülfikar'ın *Nehcü'l-Ferâdîs* (TDK, 1995), Melek Özyetgin'in *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Yarlık ve Bitikleri* (TDK, 1996), Aysu Ata'nın *Kısasü'l-Enbiyâ* (TDK, 1997) neşirleri bu hareketliliğin tanıklarıdır. *Münyetü'l-Guzât, Kitâbü'l-Hayl* gibi Kıpçak dönemi eserleri üzerinde yoğunlaşan Kurtuluş Öztopçu ise çalışmalarını ABD'de yayımlamaktadır. Son eseri *Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb* 2002'de Türkiye'de yayımlanmıştır. *Kitâbü'l-Hayl*'ın Paris nüshası Can Özgür tarafından da yayımlanmıştır (Çantay, 2003). Recep Toparlı - Sadi Çögenli - Nevzat Yanık'ın *El-Kavânînü'l-Külliyye* (TDK, 1999),

Tercümân-ı Türkî ve Arabî (TDK, 2000) tercümeleri de Memlük Kıpçak sahasının önemli çalışmalarıdır. Melek Özyetgin'in doktora tezi *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk - Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi* (Köksav yay., 2001), örnek oluşturacak bir çalışmadır.

1970'lerdeki birkaç yayından sonra Çağatay metinleriyle ilgili yayınlar da 1990'larda çoğalır. Besim Atalay'ın *Abuşka Lûgati*'ni (1970) ilk önemli yayın olarak kabul edebiliriz. Muharrem Ergin'in *Şecere-i Terâkime* ile ilgili yayını da 1970'lerin başındadır. 1970'lerdeki diğer iki yayın Nevayî'nin eserleriyle ilgilidir: Gönül Alpay'ın *Ferhad ü Şîrîn* yayını (AÜ, 1975), Kemal Eraslan'ın *Nesâimü'l-Mahabbe* neşri (İÜ, 1979). 1990'larda başlayan ivme de yine Nevayî'nin eserleri üzerinde yoğunlaşır: Kemal Eraslan, *Mîzânü'l-Evzân* (TDK, 1993), Mustafa Canpolat, *Lisânü't-Tayr* (TDK, 1993), Sema Barutçu Özönder, *Muhâkemetü'l-Lugateyn* (TDK, 1996), Önal Kaya, *Fevâyidü'l-Kiber* (TDK, 1996), Kemal Eraslan, *Mecâlisü'n-Nefâis* (2001), Kaya Türkay, *Bedâyiü'l-Vasat* (TDK, 2002), Vahit Türk, *Nazmü'l-Cevâhir* (TDAV, 2006), Deniz Abik, *Hamsetü'l-Mütehayyirîn* (2006).

Türkiye'deki Nevayî ve Çağatay Türkçesi çalışmalarına Kemal Eraslan'ın damgasını vurduğu açıkça görülmektedir. Nevayî dışındaki Çağatay metinlerine ait yayınlar da 1990'dan sonradır: Bilâl Yücel, *Bâbür Divanı* (AKM, 1995), Zühal Kargı Ölmez, *Şecere-i Terâkime* (1996), Günay Karaağaç, *Lûtfî Dîvanı* (TDK, 1997), Yakup Karasoy, *Şiban Han Divanı* (TDK, 1998), Kemal Eraslan, *Sekkâkî Divanı* (TDK, 1999), Yıldız Kocasavaş, *Şeybânî-nâme* (2003), Yıldız Kocasavaş, *Yusuf Emîrî Divanı* (2003).

Çağatayca metin yayınlarında 1990'dan sonra yaşanan yoğunluğa rağmen bu alanda büyük bir boşluk hâlâ devam etmektedir. Yayınlar çoğunlukla 15. yüzyıla ve kısmen 16. yüzyıl başına aittir. 16. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıl başına kadar -Şecere-i Terâkime hariç- büyük bir boşluk bulunmaktadır. Bunun da sebebi, anılan yüzyıllara ait yazmaların Türkiye kütüphanelerinde hemen hemen hiç bulunmamasıdır. Başta Özbekistan olmak üzere bu dönem yazmalarına sahip olan Türk cumhuriyetleri, bu yazmaların mikrofilmlerinin alınmasına ruhsat vermediği müddetçe Türkiye Türkolojisindeki bu boşluk devam edecek ve zengin Çağatay edebiyatı Türkiye'de ve dünyada tanınamayacaktır.

Osmanlı dönemi üzerindeki çalışmalara dilcilerin bigâne kalması anlaşılır bir durum değildir. 16-19. yüzyıllar Batı Türkçesi ürünleri dilciler tarafından âdeta yok farz edilmektedir. Bu sebeple bu asırlara ait yayınlar ya eski edebiyat uzmanları ya da tarihçiler tarafından yapılmaktadır. Özellikle tarihçi Mübahat Kütükoğlu'nun *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika)* adlı eseri (Kubbealtı, 1998) Osmanlı dönemi resmî üslûbu açısından dikkat çekici bir çalışmadır. Dilcilerin de Osmanlı metinlerini ilmî usullerle yayımlaması ve bu metinler üzerinde dil çalışmaları yapması gerekir. Muharrem Ergin ile Faruk K. Timurtaş'ın ve daha sonrakilerin Osmanlıcayla ilgili kitapları, Osmanlı Türkçesinin özelliklerine değil, Osmanlı yazısının ve Osmanlıca içindeki Arap-Fars unsurlarının öğretilmesine yöneliktir.

Türkiye Türkolojisinin yöneldiği diğer bir dil alanı Anadolu ağızlarıdır. Bu alandaki çalışmaların öncüsü hiç şüphesiz Ahmet Caferoğludur. Onun 1940-1951 yılları arasında yayımlanan metin derlemeleri, Anadolu ağızlarına ait çok zengin bir kaynak oluşturmaktadır. Elle yazılarak derlenen bu metinler artık tarihî kaynak özelliğini de kazanmış bulunmaktadırlar. Önümüzdeki yıllarda yapılmasını umduğum "60 (70) Yıl

Sonra Ahmet Caferoğlu'nun İzinde" başlıklı bir çalışma, bölge ağızlarındaki değişmeleri tespit açısından ilgi çekici olacaktır.

Ses alma cihazı ile metin derlenmesi ve metinlerin gramer yönünden değerlendirilmesi çalışmaları Zeynep Korkmaz'la başlamıştır. Onun *Güney-Batı Anadolu Ağızları* (DTCF, 1956), *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* (DTCF, 1963) ile *Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine* (1964) adlı eserleri bu tür çalışmaların öncüsüdür. Korkmaz'ın çalışmaları bir "kalıp" oluşturmuş ve kendinden sonraki pek çok çalışmaya örnek teşkil etmiştir. Bugün Anadolu ağızlarının büyük bir bölümü onun oluşturduğu örneğe göre çalışılmıştır: Turgut Günay, *Rize İli Ağızları* (1977), Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları* (AÜ, 1978), Ahmet B. Ercilasun, *Kars İli Ağızları - Ses Bilgisi* (GÜ, 1983), Tuncer Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağızları* (TDK, 1988), Münir Erten, *Diyarbakır Ağzı* (TDK, 1994), Mukim Sağır, *Erzincan ve Yöresi Ağızları* (TDK, 1995), Sadettin Özçelik, *Urfa Merkez Ağzı* (TDK, 1997), Emin Eren, *Zonguldak, Bartın, Karabük İlleri Ağızları* (TDK, 1997), Ahmet Buran, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları* (TDK, 1997), Ahmet Günşen, *Kırşehir ve Yöresi Ağızları* (TDK, 2000), Cemil Gülseren, *Malatya İli Ağızları* (TDK, 2000), Necati Demir, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları* (TDK, 2001), Sadettin Özçelik-Erdoğan Boz, *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı* (TDK, 2001), Erdoğan Boz, *Afyon Merkez Ağzı* (TDK, 2002), Gürer Gülsevin, *Uşak İli Ağızları* (TDK, 2002), Mehmet Aydın, *Aybastı Ağzı* (TDK, 2002), Necati Demir, *Trabzon ve Yöresi Ağızları* (Gazi yay., 2006), Ali Akar, *Muğla Ağızları* (MÜ, 2006), Necati Demir - Ülker Şen, *Sivas İli ve Yöresi Ağızları* (Gazi yay., 2006).

Ahmet Buran'ın *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri* (TDK, 1996) ve Ahad Üstüner'in *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri* (TDK, 2000) adlı eserleriyle ağızlar üzerindeki karşılaştırmalı çalışmalar da başlamış bulunmaktadır. Leylâ Karahan'ın *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* (TDK, 1996) eseriyle bu alanda yeni bir safhaya girilmiştir. Bu safhanın, eksik bölgelerin de tamamlanmasıyla bir "Türkiye Ağız Atlası" ile neticelenmesi beklenebilir.

Trakya ve Balkan ağızları, Anadolu ağızları kadar Türkiye araştırıcılarının ilgisini çekmemiştir. Bu alandaki iki istisna Selâhattin Olcay'ın *Doğu Trakya Yerli Ağzı* (AÜ, 1966) ile Emin Kalay'ın *Edirne İli Ağızları* (TDK, 1998) eserleridir. Hüseyin Dallı'nın *Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar* (TDK, 1991) ile Tuncer Gülensoy'un *Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme* (1993) adlı eserlerini de bunlara ekleyebiliriz. Balkan ağızları çoğunlukla Balkan Türkleriyle Macar Türkologları tarafından incelenmektedir.

Kıbrıs ağızları üzerine pek çok lisans ve yüksek lisans tezi yapılmış olmasına rağmen bunların ancak bir kısmı Kıbrıs'ta yayımlanabilmiştir: Erdoğan Saraçoğlu, *Kıbrıs'ın Küçük Kaymaklı Ağzı* (1972), Yıltan Cantaş, *Kıbrıs Lefkoşa, Ortaköy ve Gönyeli Ağzı* (1979), Erdoğan Saraçoğlu, *Kıbrıs Ağzı* (1980), Ali Nail, *Kıbrıs Mesarya Ağzı* (1980), Yıltan Taşçı, *Kıbrıs Ağzı Dil Özellikleri* (1986), Ahmet Pehlivan, *Kıbrıs Ağzının Ölçünlüleşmesi* (2000), Ahmet Pehlivan, *Aya İrini'den Akdeniz'e Kıbrıs Ağzının Değişimi* (2003).

Anadolu ağızlarının uzantısı sayabileceğimiz Irak Türk ağızları da Türkiye'de çalışılmıştır. Sadettin Buluç'un Mendeli (1972), Hanekin (1973), Tellâfer (1973) ağızları üzerindeki çalışmalarından sonra Çoban Hıdır, Hüseyin Şahbaz ve Hidayet Kemal Beyatlı tarafından üç doktora tezi yapılmış; fakat bu tezler yayın alanına çıkamamıştır. Hidayet Kemal Beyatlı'nın *Irak Türkmen Türkçesi* adlı eseri Türkiye'de basılma imkâ-

nına kavuşmuştur (TDK, 1996). Suriye'deki Türk ağızları üzerinde ancak birkaç bitirme tezi yapılabilmiştir.

İran da ağız özellikleri bakımından Doğu Anadolu'nun uzantısı gibidir. Türkiyeli bilim adamları daha çok siyasî zorluklar sebebiyle bu bölgeyle ilgilenememişlerdir. Son yıllardaki bir istisna, Bilgehan A. Gökdağ'ın *Salmas Ağzı* (KaraM, 2006) bu zorlukların aşılabileceğini göstermektedir. Gerhard Doerfer ve bir kısmı Türk olan talebeleri 1960'tan beri İran'daki Türk ağızları üzerinde çalışmalarını sürdürmektedirler.

Türkiye Türkolojisinin eğildiği alanlardan biri de gramer çalışmalarıdır. 1850'de Ahmed Cevdet Paşa ile Fuad Paşa'nın *Kavâid-i Osmâniyye*'si ile başlayan ve yine Ahmed Cevdet Paşa'nın *Medhal-i Kavâid* (1852), *Kavâid-i Türkiyye* (1871) ve Süleyman Paşa'nın *İlm-i Sarf-ı Türkî*'si (1876) ile devam eden Tanzimat gramerlerini Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemlerinde birçok gramer izler: Selim Sâbit, *Sarf-ı Osmânî* (1298), Selim Sâbit, *Nahv-i Osmânî* (1298), Ali Nazîmâ, *Lisân-ı Osmânî* (1302), Manastırlı Rif'at, *Külliyât-ı Kavâid-i Osmâniyye* (1303), Fazlı Necib, *Nev-Usûl Sarf-ı Osmânî* (1304), Abdullah Râmiz Paşa, *Emsile-i Türkiyye* (1304), Necib Âsım, *Yeni Tertip Muhtasar Osmanlı Sarfı* (1308), Tahir Ken'an, *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* (1309-1310), Manastırlı Rif'at, *Mükemmel Osmanlı Sarfı* (1310), Manastırlı Rif'at, *Hâce-i Lisân-ı Osmânî* (1311), Râşid, *Külliyât-ı Kavâid-i Lisân-ı Osmâniyye* (1317), Ahmed Râsim, *Amelî ve Nazarî Ta'lîm-i Lisân-ı Osmânî* (1325), Hüseyin Cahid, *Türkçe Sarf ve Nahiv* (1326), Ali Nazîmâ, *Lisân-ı Osmânî - İkinci Sene* (1328), Abdullah Âtıf - Mes'ud Remzi, *Kavâid-i Osmâniyye* (1328). Midhat Sadullah'ın *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv Dersleri* (1927) ile Cumhuriyet devri gramerciliği de başlar. Bunların hepsi de ders kitabı olarak düşünülmüş gramerlerdir. Ancak Türkiye Türkçesinin 19. yüzyıldaki ses ve şekil bilgisi açısından bazı önemli gözlemler içermektedirler.

Akademik anlamda gramer çalışmaları Tahsin Banguoğlu ile başlamıştır. Onun *Ana Hatlarıyle Türk Grameri* (MEB, 1940) ve *Türk Grameri - Ses Bilgisi* (TDK, 1959) eserlerini ilk adım sayabiliriz. Banguoğlu, ses bilgisi dışındaki bahisleri de içine alan *Türkçenin Grameri*'ni ancak 1974'te yayımlayabilecektir. Akademik gramercilikteki ilk büyük adım Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi*'dir. 1958'deki ilk baskının genişletilmiş şekli olan 1962 yayını; gramerin ses, şekil ve cümle bölümlerini içine alan eş zamanlı bir gramer olduğu gibi özellikle eklerle ilgili bahislerde, yazılı dilin başlangıç dönemlerine uzanan bir art zamanlılık da gösterir. Ergin, cümle içinde bulunan ve birden fazla kelimeden meydana gelen her birimi ilk defa "kelime grubu" kavramıyla ifade ederek söz dizimine önemli bir yenilik getirmiştir. Şema ve tablolardan ziyade uzun açıklamalara dayanan akıcı ifadesiyle Ergin, "Türk dilinin romanını yazan adam" nitelemesine hak kazanmıştır. Muharrem Ergin'den sonra akademik bir çalışma için Zeynep Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri - Şekil Bilgisi* (TDK, 2003) adlı eserini beklememiz gerekecektir. Bu eser, dildeki en küçük ayrıntıyı ihmal etmemesi ve edebî eserlerden seçilmiş bol örnekleriyle dikkati çekmektedir. Oya Adalı'nın *Türkiye Türkçesinde biçimbirimler* (1979) ve Yusuf Çotuksöken'in *Türkçede Ekler-Kökler-Gövdeler* (1991) adlı eserleri de şekil bilgisine ayrılmıştır. Bu arada ders kitabı olarak hazırlanmış birçok gramer de yayımlanmaya devam eder. Bunlar arasında Haydar Ediskun'un *Yeni Türk Dilbilgisi* (1963) işlevlere ağırlık vermesiyle, Kaya Bilgegil'in *Türkçe Dilbilgisi* (1964) cümleden sese giden düzeni ve cümleye ağırlık vermesiyle, Tahir Nejat Gencan'ın *Dilbilgisi* (1966) anlam bilgisine de yer vermesiyle, Nurettin Koç'un *Yeni Dilbilgisi* (1990) cümle kurucularına özel bir yer ayırması ve kelime grup-

larına ağırlık vermesiyle dikkati çeker. Fuat Bozkurt'un *Türkiye Türkçesi* (1995), gramer bahisleri yanında sözlü ve yazılı anlatım bilgilerini de içerir.

Vecihe Hatipoğlu'nun *Türkçenin Sözdizimi* (TDK, 1972), Mazhar Kükey'in *Uygulamalı Örneklerle Türkçenin Sözdizimi* (1975), Hikmet Dizdaroğlu'nun *Tümce Bilgisi* (1976), Neşe Atabay ve arkadaşlarının *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi* (1981), Rasim Şimşek'in *Örneklerle Türkçe Sözdizimi: Tümceler - Belirtme Öbekleri - Çözümleme* (1987), gramerin sadece söz dizimine ayrılmış eserlerdir. Söz dizimi konusunda en dikkate değer çalışma Leylâ Karahan'ın *Türkçede Söz Dizimi* (Akçağ, 1991) adlı eseridir. Karahan, kelime grupları konusunda Muharrem Ergin'in yöntemini benimsemiş olmakla birlikte her kelime grubunu edebî eserlerden seçilmiş bol örneklerle tanıklaması bakımından önemlidir. Karahan, eserinin son baskılarında birleşik cümleyi tamamen ortadan kaldırmasıyla Ergin'den ayrılır. Muharrem Ergin'in yöntem ve sınıflandırmasını izleyen üç çalışma daha vardır: Metin Karaörs, *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri* (1993); İsmet Cemiloğlu, *Cümle Bilgisi* (2001), Halil Açıkgöz - Muhammet Yelten, *Kelime Grupları* (2005). Alâeddin Mehmedoğlu'nun iki eseri ise cümle bahsine farklı bir yaklaşımdır: *Türkiye Türkçesinde Birleşik Cümle Üzerine* (SÜ, 2005), *Türkiye Türkçesinde Cümle Öğelerine Yeni Bir Bakış* (Değişim yay., 2006).

Türkiye Türkolog ve dilcileri, ders kitapları seviyesinde olsun, akademik seviyede olsun birçok gramer kitabına imza atarken dil bilimini ihmal etmiştir. İstanbul'da Ragıp Hulûsi Özdem'in, Ankara'da Necip Üçok'un 1950'den önceki dil bilimi derslerine rağmen bu ihmal uzun yıllar sürmüştür ve hâlâ sürmektedir. Ragıp Özdem'in *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış* (TDK, 1944) ile Necip Üçok'un *Genel Dilbilim* (1947) ve *Genel Fonetik* (DTCF, 1951) adlı eserlerinden sonra Türkoloji kaynaklı bir bilim adamından dil bilimi alanında bir eserin yayımlanması için 20 yıl beklememiz gerekecektir: Doğan Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* (1971). Doğan Aksan'ın kurduğu dil bilimi kürsüsü bugün İclâl Ergenç ve Nadir Engin Uzun gibi bilim adamlarınca devam ettirilmektedir. Ergenç'in *Türkiye Türkçesinin Görevsel Sesbilimi* (1989) ile Nadir Engin Uzun'un *Dilbilgisinin Temel Kavramları* (1998) ve *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe* (2000) adlı eserleri bu ana bilim dalının ürünleri olarak dikkate değer. Türkolojinin ihmal ettiği dil bilimi alanını Fransız, İngiliz ve Alman filolojilerinin, incelemelerini Türkçeye de kaydırarak doldurmaya çalışmaları olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye Türkolojisiyle ilgili çalışmalar arasında sözlükler de önemli bir yer tutar. Gramer çalışmaları gibi sözlük çalışmaları da Tanzimat döneminde başlamıştır. İlk sözlükler Osmanlı Türkçesindeki Arapça ve Farsça kelimeleri içine almaktaydı. Tanzimat ve Abdülhamid dönemlerindeki bu sözlükler şunlardır: Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî* (1306), Ebüzziyâ Tevfik, *Lûgat-i Ebüzziyâ* (1306), Mehmed Salâhî, *Kamûs-ı Osmânî* (1309-1322), Muallim Nâci, *Lûgat-i Nâcî* (1317). Şemseddin Sâmi'nin *Kamûs-ı Türkî*'si (1317) ile durum değişti. O, dilimizde kullanılan bütün kelimeleri kökenlerine bakmaksızın sözlüğüne aldı. Bir sözlüğün nasıl olması gerektiğini anlatan önsözüyle Şemseddin Sâmi sözlük bilimi (leksikografi) tarihimizde önemli bir yer tutar. Ondan sonraki sözlükler artık Türkçe kelimeleri de içine alır: Ali Nazîmâ - Fâik Reşad, *Mükemmel Osmanlı Lûgati* (1318), Ali Seydî, *Resimli Kamûs-ı Osmânî* (1324). Hüseyin Kâzim Kadri, ilk dönem sözlükçülüğümüzün büyük isimlerinden biridir. Onun Çağataycadan ve Türk lehçelerinden de birçok kelimeyi örnekleriyle birlikte ihtiva eden dört ciltlik büyük boy lügati ilk karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü kabul edilmeye

lâyıktır. Hüseyin Kâzım'ın *Büyük Türk Lûgati* (I: 1927, II: 1928, III: 1943, IV: 1945) eski harflerden yeni harflere geçişe de tanıklık etmiş ve ilk iki cildi Arap harfleriyle yayımlanırken son iki cildi Türk Dil Kurumu tarafından yeni Türk harfleriyle yayımlanmıştır.

1932 yılında Türk Dil Kurumu'nun kurulmasıyla sözlükçülük çalışmaları yeni bir merhaleye girer. Türk Dil Kurumu'nun bu alandaki en önemli işi 1943-1957 yılları arasında yayımlanan dört ciltlik *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'dür. Bu eser, 13. yüzyıldan Osmanlı döneminin sonuna dek Türkiye Türkçesiyle yazılmış 160 eserin taranmasıyla oluşturulmuştur. Sözlük daha sonra geliştirilmiş ve bu defa 227 eser taranarak ekler cildiyle birlikte yedi cilt hâlinde, *Tarama Sözlüğü* (1963-1974) adı altında basılmıştır. Ancak *Tarama Sözlüğü*, sadece Türkçe asıllı olduğu kabul edilen kelimeleri içine almaktadır. Eğer dilimize girmiş yabancı asıllı kelimeler de alınsaydı bu sözlük Batı Türkçesinin tarihî sözlüğü olacaktı. Türk Dil Kurumunda şimdi bu yolda çalışmalar sürdürülmektedir. Kurumun ikinci büyük işi altı ciltlik *Söz Derleme Dergisi*'dir. Atatürk'ün talimatıyla 1932-1934 yılları arasında halk ağzından derlenen fişlere dayanan bu sözlük yazı dilimize girmemiş olan Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimeleri içine alır. Daha sonra bu sözlük de geliştirilmiş, 1952-1959 yıllarında yapılan yeni derlemelerin ilâvesiyle, ek cildiyle birlikte 12 cilt olarak ve *Derleme Sözlüğü* (1963-1982) adı altında basılmıştır. Aslında Derleme Sözlüğü'nün öncüsü Hâmit Zübeyr ve İshak Refet'in *Anadilden Derlemeler I* adlı eseridir (1932). Daha sonra Hâmit Zübeyr ve Orhan Acıpayamlı imzasıyla bu eserin de ikinci cildi çıkmıştır (1952).

Cumhuriyet dönemi sözlük çalışmalarını birkaç grupta düşünmek lâzımdır: Standart dilin sözlükleri, ağız sözlükleri, atasözü ve deyim sözlükleri, argo sözlükleri, tarihî dönem sözlükleri, Osmanlıca sözlükler, lehçe sözlükleri, terim sözlükleri ve etimolojik sözlükler. Bunların bir kısmından yukarıda bahsettik. Cumhuriyet döneminde standart Türkçenin sözlüğüyle ilgili çalışmalar, ilk baskısı Türk Dil Kurumu tarafından 1945'te çıkarılan *Türkçe Sözlük* ile başlamıştır. Sözlük, devamlı geliştirilmekte ve yeni baskıları yapılmaktadır. Son baskısı (10. baskı) 2005'te yapılmıştır ve bu baskı 77 000'den fazla kelime ihtiva etmektedir. Standart sözlükle ilgili başlıca çalışmalar şunlardır: *Büyük Türk Sözlüğü* (Muharrem Ergin'in denetiminde, Hayat yay., tarihsiz), D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (1990), *Örnekleriyle Türkçe Sözlük 1-4* (MEB, 1995), Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük* (Can yay.), *Misalli Türkçe Sözlük* (Kubbealtı yay., 2005). Osmanlıca sözlükler: Ferid Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (1970), Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük* (1979), İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Yargı yay., 2006). Etimolojik sözlük alanında Türkiye'deki birkaç amatör çalışmadan sonra Hasan Eren'in *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (1999) önemli bir adım olmuştur. Andreas Tietze'nin hazırladığı ve Simurg Yayınevi tarafından 2002'de yayımlanan *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nın sadece birinci cildi (A-E harfleri) çıkmıştır.

Sözlük alanında büyük ve farklı bir çalışma son günlerde yayın alanına çıkmıştır: Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük* (Ötüken neş., 2007). Beş ciltten oluşan sözlük, Köktürk bengü taşlarından 13. yüzyıla kadar süren Eski Türkçe döneminin söz varlığını, 13. yüzyıldan günümüze dek devam eden Batı Türkçesi söz varlığını ve Anadolu ağızları söz varlığını içine almaktadır.

*

* *

Çağdaş Türk lehçeleri, Türkiye Türkolojisinin çalışma alanına çok geç dahil olmuştur. Türkoloji kürsülerinin kuruluşunda ve gelişmesinde Türk dünyası kökenli bilim adamlarının önemli bir yer tutmuş olmasına rağmen çağdaş lehçelere karşı gösterilen kayıtsızlık ilgi çekicidir. İstanbul Türkolojisinde Ahmet Caferoğlu (Azerbaycan) ve Reşid Rahmeti Arat (Tatar); Ankara Türkolojisinde Abdülkadir İnan (Başkurt), Saadet Çağatay (Tatar) ve Ahmet Temir (Tatar) hiç şüphesiz çok önemli hocalar olarak binlerce talebe ve pek çok bilim adamı yetiştirmişlerdir. Ancak bunlardan Saadet Çağatay dışında kalanlarının çağdaş lehçeler (dil) konusunda çok az yayını vardır.

Atatürk döneminde kurulan Türk Dil Kurumu başlangıçta, çağdaş lehçe araştırmalarına önemli bir adım sayılabilecek birkaç sözlüğü yayın alanına çıkarmıştı. Hüseyin Kâzım Kadri'nin *Büyük Türk Lûgati* adlı karşılaştırmalı sözlüğü Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e devreden bir çalışmaydı. Pekarski'nin *Yakut Dili Sözlüğü*'nü de Atatürk Türkçeye çevirtmiş; ancak çevirinin sadece iki cildi 1945'te yayımlanabilmişti. Yudahin'den Abdullah Taymas'ça çevrilen *Kırgız Sözlüğü I-II* ise ancak 1945 ve 1948 yıllarında yayımlanabilmiştir. Paasonen'in *Çuvaş Sözlüğü* de Türk Dil Kurumu uzmanlarınca çevrilmiş ve 1950'de yayımlanmıştır. Ahmet Cevat Emre'nin yine TDK tarafından yayımlanmış *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri*'ni (1949) de bu alanda önemli bir çalışma ve kendi ifadesiyle bir "ilk deneme" olarak değerlendirmeliyiz.

Ahmet Caferoğlu'nun 1932-1934 yıllarında çıkardığı *Azerbaycan Yurt Bilgisi* ile 1942-1943 yıllarında çıkardığı *Türk Amacı* dergilerini onun Azerbaycan konusundaki en büyük eseri saymak gerekir. Ancak bu dergilerde Azerbaycan Türkçesinden çok Azerbaycan'ın tarihi, folkloru ve edebiyatı işlenmiştir. Bizzat Caferoğlu'nun yazılarının çoğu da Azerbaycan edebiyatı ve folkloru hakkındadır. Onun sadece bir yazısı Azerbaycan Türkçesindeki Moğolca unsurlar üzerindedir (1932, 1934). Aynı konuda bir başka yazısı 1954'te yayımlanır. Ahmet Caferoğlu İstanbul Edebiyat Fakültesinde yıllarca "Türk Kavimleri" dersini vermiştir. Onun bu derse ait notları Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından ancak 1983'te yayımlanmıştır. Türk boylarından ve lehçelerinden çok genel çizgilerle bahseden bu eser yıllarca Türk kavimleri hakkında bir el kitabı olarak kullanılmıştır.

DTCF'de uzun yıllar Türk lehçeleri ve Türkoloji dersleri veren Abdülkadir İnan 1936'da yayımlanan *Türkoloji Ders Hülasaları*'nda Kırgızcanın ses ve şekil bilgisi hakkında kısa bilgiler verir; Türkiye Türkçesine aktarması da dahil olmak üzere Manas Destanı'ndan 10 sayfa kadar metin sunar. İnan, Türkistan ve Sibirya Türklerinin inanışları, halk edebiyatları konusunda pek çok yayın yapmıştır. Özellikle destanlar ve şamanizm konularındaki incelemeleri çok önemlidir. *Manas Destanı*'nı (Kültür Müsteşarlığı, 1972) kısaltılmış hâlde de olsa Türkiye Türkçesinde ilk yayımlayan odur. Ancak *Türkoloji Ders Hülasaları*'ndan sonra onun çağdaş Türk lehçelerine ait bir tek araştırmasını biliyoruz: "Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon Meselesi)" (1964).

Türkiye'de Uyguristik çalışmalarının kurucusu olan ve Karahanlıca çalışmalarının dünyadaki en büyük uzmanı sayılan Reşid Rahmeti Arat, üniversitede yıllarca Tarançi ağzından metin okuttuğu hâlde çağdaş lehçelerle ilgili herhangi bir yayına imza atmamıştır. Şüphesiz onun, alanında çok ciddi bir adım olan "Türk Şivelerinin Tasnifi" (1953) adlı uzun makalesini, lehçeler konusunu genel olarak ele alan bir tasnif çalışması kabul etmek gerekir.

Umumi Türk Tarihi kürsüsünün kurucusu Başkurt asıllı Zeki Velidi Togan, tarihçi olduğu hâlde çağdaş lehçelerin edebiyatlarından da bahsetmiştir. *Bugünkü Türk İli* (Türkistan) *ve Yakın Tarihi* (1947) adlı eserinin "dil ve edebiyat" bölümü ile "orta Türklerde fikir cereyanları" bölümlerinde 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarındaki Tatar, Kazak, Özbek ve Türkmen edebiyatları hakkında bilgi verir. Özellikle Ruslar tarafından yeni Türk yazı dillerinin ve Sovyet edebiyatının nasıl oluşturulduğunu vurgular. Tabiatıyla Togan gramer konularına girmemiştir.

Yukarıda adlarını saydığımız bilim adamları arasında çağdaş Türk lehçeleri konusuna ciddi olarak eğilen tek isim Saadet Çağataydır. İlk olarak ilmî dergilerde yer alan bazı makaleleriyle Karaçayca metinler (1951-1953) ve Nogayca atasözleri (1961) yayımlayan Çağatay 1961 yılında bu alandaki ilk kitabını neşreder: *Kazakça Metinler*. Eser, Çin'den Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmış olan Kazaklardan derlenen metinleri içine alır. Saadet Çağatay'ın bu alandaki en önemli yayını *Türk Lehçeleri Örnekleri II - Yaşayan Ağız ve Lehçeler* (DTCF, 1977) adlı eseridir. Çağatay bu eserinde Azeri, Türkmen, Özbek, Yeni Uygur, Kazan Tatar, Başkurt, Kırım, Nogay, Karaçay, Karay, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Altay, Hakas, Çuvaş ve Yakut lehçeleriyle Tuba, Salar, Sarı Uygur, Halaç, Horasan ağızlarından 7-10'ar sayfalık metin örnekleri verir. Her lehçe veya ağızın kısa gramer özeti ile metinlerde geçen kelimelerden oluşan kısa sözlük listesi de eserde yer alır. Kitabın Çuvaş, Yakut, Halaç ve Horasan bölümlerini Semih Tezcan hazırlamıştır. Bu eser yıllarca ihtiyacı karşılayan bir ders kitabı olarak okutulmuştur.

Çağdaş Türk lehçeleri üzerindeki 1980 öncesi yayınlar, yukarıda saydıklarımızın dışında iki elin parmaklarını geçmez: Ekrem Ural Aratan, *Kâşgar Ağzından Derlemeler* (TKAE, 1965), Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler* (TDK, 1968), Müstecib Ülküsal, *Dobruca'daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler* (TDK, 1970), Muharrem Ergin, *Azeri Türkçesi* (İÜ, 1971), Ata Terzibaşı, *Arzı-Kamber* (1971), Ata Terzibaşı, *Kerkük Hoyratları ve Manileri* (1975), Mecit Doğru, *Mirza Elekber Sabir - Hophopname* (1975), Yavuz Akpınar, *Nabi Hazri - Seçilmiş Şiirler* (Ötüken yay., 1976), Ehliman Ahundov, *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri* (TDK, 1978), Yavuz Akpınar, *Bahtiyar Vahabzade - Şiirler* (Ötüken yay., 1979), Ata Terzibaşı, *Kerkük Havaları* (1980).

Azeri Türkçesi, Muharrem Ergin'in Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde verdiği derslerin notlarının düzenlenmesiyle oluşturulmuştur. Güney Azerbaycan'ın büyük şairi Şehriyar'ın daha önce Ahmet Ateş tarafından yayımlanan ilk *Haydar Baba'ya Selam* (TKAE, 1964) ile Muharrem Ergin tarafından yayımlanan "İkinci Heyder Baba'ya Selam" şiirlerinin metinlerini içine alan ve bu metinlerden hareketle Azerbaycan Türkçesinin gramerini uygulamalı olarak veren bu eser, çağdaş bir Türk lehçesinin ilk ayrıntılı grameri olmaktadır. Ergin eserine Sabir, Ahmet Cevat, Halil Rıza gibi çağdaş Kuzey Azerbaycan şairlerinden de metinler almıştır.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, 1968'de Bakü'de yayımlanan *Azerbaycan Folkloru Antologiyası* adlı eserin Semih Tezcan tarafından Türk çevriyazısına aktarılmış hâlidir. Tezcan esere bir sözlük eklemiş ve Azerbaycan Türkçesinin Türkiye Türkçesine göre başlıca farklarını gösteren bir giriş yazısı yazmıştır.

Yavuz Akpınar'ın hazırladığı iki eser, çağdaş Kuzey Azerbaycan edebiyatının tanıtılması yolunda ilk önemli adımlardır. Akpınar, Nebi Hazri ve Bahtiyar Vahabzade'den

seçilmiş şiirleri özgün dilleriyle vermiş ve Türkiye Türkçesinden farklı olan kelimeleri sayfa altlarında açıklamıştır.

1970'lerin önemli bir ürünü olarak Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nce yayımlanan *Türk Dünyası El Kitabı*'nı da (1976) anmak gerekir. Eserde tarihî Türk lehçeleri yanında yaşayan Türk lehçeleri de genel olarak ele alınmıştır.

Ben Türk lehçeleriyle 1969-1970 yıllarında ilgilenmeye başladım. *Kars İli Ağızları - Ses Bilgisi* adlı doktora tezimin konusu olan, Kars'ta konuşulan beş ağızdan ikisi, Kars Azerileri ve Kars Terekemeleri ağızları doğrudan doğruya Azerbaycan Türkleri ağızlarıydı. Dolayısıyla, Azerbaycan ağızları üzerinde yapılmış ve Bakü'de basılmış olan yayınları getirtmiş ve tezimde bu eserlerdeki özelliklerle Kars ağızlarını mukayeseli olarak işlemeye çalışmıştım. Ancak bu tez 1983'e dek basılma imkânına kavuşamadı. Buna karşılık Selâhattin Olcay'ın başkanlığında Ensar Aslan tarafından derlenen ve Aslan ile benim teypten çözüp yazıya geçirdiğimiz *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, Türk Dil Kurumu tarafından 1976'da basılmıştı. Metinlerin derlendiği Arpaçay köyleri Azeri köyleriydi ve eserin başında benim yazdığım uzun bir dil özellikleri bahsi vardı. İşte bu eser ilk defa Sovyet sınırlarını aşarak Bakü'de yankı bulmuş; Ferhat Zeynalov ile Elbrus Azizov, *Elmi Eserler - Dil ve Edebiyat* dergilerinin 1977'ye ait 6. sayısı ile 1978'e ait 1. sayısında "Arpaçay Kendlerinin Şiveleri" adlı bir makale ile eseri uzun boylu değerlendirmişlerdi. Hem Kuzey hem Güney Azerbaycan'da yankı uyandıran bir başka eserim de 1977'de Kültür Bakanlığınca yayımlanmıştı: *Bugünkü Türk Alfabeleri*. Eserde ilk defa olarak çeşitli Türk lehçelerinden örnekler Latin, Kiril ve Arap alfabeleriyle karşılıklı olarak veriliyordu. Amaç, karşılıklı olarak alfabeleri öğrenmek ve birbirimizi okuyabilmemizi sağlamaktı. Eser, Türkiye ile Kuzey ve Güney Azerbaycan'da bu amacına ulaştı. Sınırlı sayıda da olsa Türkiye'deki bazı aydınlar Kiril harflerini bu eserden öğrendiler; Azerbaycan'daki bazı aydınlar da Türkiye Türk edebiyatına ait metinleri kendi alfabeleriyle bu eserden okudular. Eser o tarihlerde diğer Türklere ulaşamadı. Esasen kitapta diğer Türk lehçeleriyle ilgili ciddi aktarma yanlışları da bulunmaktaydı.

1980'lerde Türk lehçeleri üzerindeki çalışmalarda ciddi bir hızlanma başlar. Dursun Yıldırım, Güney Azerbaycanlı şair Sehend'in *Sazımın Sözü*'nü Kültür Bakanlığı neşriyatı arasında yayımlar (1980). İbrahim Bozyel ve Yavuz Akpınar 1982'de *Kardaş Edebiyatlar* dergisini çıkarmaya başlarlar. Erzurum'da başlayıp İzmir'de yayınına devam eden bu üç aylık dergide Azerbaycan başta olmak üzere birçok Türk lehçesinden şiirler ve hikâyeler aktarılır ve Türk dünyası edebiyatları tanıtılmaya çalışılır. Kazak Dil Bilim Enstitüsü'nün sözlüğü de *Kazak Türkçesi Sözlüğü* adıyla Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar tarafından Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nca 1984'te yayımlanır.

Ben de Gazi Üniversitesinde, 1983 yılında, Türk lehçeleri üzerinde yüksek lisans ve doktora tezleri yaptırmaya başladım. O tarihte henüz Sovyetler Birliği'ne gitme imkânı yoktu. Hatta oradan eser getirtmek de çok zordu. Buna karşılık 1900'lerin başından beri Türkiye'ye gelip yerleşmiş Kırım ve Kazan Tatarları; Karaçay, Malkar ve Kumuk Türkleri; Özbekler ve Kazaklar vardı. Afganistan'daki karışıklıklar üzerine 1982'de oradan getirtilen Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen Türkleri de Türkiye'de iskân edilmişti. Yüksek lisans tezlerini Türkiye'ye yerleşmiş olan bu göçmen Türkleri ağızları üzerine yaptırarak bilim alanına yeni adım atan öğrencilerin bu lehçeleri öğrenmelerini sağladım. Türkiye'deki Kırım ve Kazan Tatarları, Kumuklar, Karaçay-Malkar Türkleri,

Türkmenler, Özbekler, Kazaklar ve Kırgızlar üzerine ağız çalışmaları yapıldı ve bunlardan Ferhat Tamir'in *Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri* (TKAE, 1989), Zuhal Yüksel'in *Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı* (TKAE, 1989) ile Fatma Özkan'ın *Osmaniye Tatar Ağzı* (TDK, 1997) yayın imkânına kavuştu. Öğrencilerimin doktora tez konuları ise çoğunlukla Türk lehçelerinin karşılaştırmalı grameri (isim veya fiil) veya tanınmış bir Türk dünyası şairinin şiirleri üzerinde dil ve üslûp çalışması idi. Bunlar arasında da yayımlanabilenler şunlardır: Ferhat Tamir, *Mağcan Cumabayev Öleŋderi* (TKAE, 1993), Hüseyin Özbay, *Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın Şiirleri* (TKAE, 1994), Fatma Özkan, *Abdullah Tukay'ın Şiirleri* (TKAE, 1994), Fatih Kirişçioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri* (TDK, 1994), Mehmet Kara, *Ata Atacanov'un Şiirleri I-II* (TDK, 1997), Ayşe İlker, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil* (TDK, 1997), Rıdvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil* (TDK, 1997), Himmet Biray, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim* (TDK, 1999), Hülya Kasapoğlu Çengel, *Abdurrahim Ötkür'ün Şiirleri I-II* (MEB, 2000).

1986'da Sovyetler Birliği'nde Glasnost (Açıklık) ve Pereystroyka (Yeniden Kurma) politikaları uygulanmaya başlayınca Türk Dil Kurumu'nun desteğiyle Türkiye'den ilk defa kalabalık bir bilim adamı heyeti (Zeynep Korkmaz, Emel Esin, Talat Tekin, Kemal Eraslan, Tuncer Gülensoy, Ahmet B. Ercilasun, Nuri Yüce, Osman F. Sertkaya) 1986'da Taşkent'te yapılan Altayistler Konferansı'na (PIAC) katıldı. Bu, bir Türk bilim heyetinin Sovyetler Birliği'ndeki Türk meslektaşlarıyla ilk ciddi karşılaşması idi. İkinci karşılaşma 1988'de Bakü'de oldu ve Türkiye'den Osman F. Sertkaya, Sovyetlerden Tevfik Melikov'un düzenlediği "Birinci Sovyet-Türk Kollokyumu" Dede Korkut konusu üzerinde yapıldı. Kollokyuma Türkiye'den Orhan Şaik Gökyay, Bahaeddin Ögel, Saim Sakaoğlu, Tuncer Gülensoy, Ahmet B. Ercilasun, Fikret Türkmen ve Osman F. Sertkaya katıldılar. Taşkent Altayistler Konferansı'nın bildirileri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1986'da (1988); Bakü kollokyumunun bildirileri ise Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1988'de (1994) yayımlandı. Kollokyumlar 1992 yılına dek sürdü; 1989'da Elazığ'da, 1990'da Alma Ata'da, 1991'de Konya'da yapıldı. 1992'de Bişkek'te son kollokyum yapıldığı zaman artık beş Türk cumhuriyeti bağımsız olmuştu.

Glasnost ve Pereystroyka yıllarında Türk dünyasına duyarlı bir siyaset adamı, Namık Kemal Zeybek Kültür Bakanıdır. Bakanlığın müsteşarı Acar Okan ile Yayımlar Dairesi Başkanı Alâaddin Korkmaz da aynı hassasiyeti paylaşan Türk aydınları idi. Benim yıllar önce hazırladığım alfabeler kitabı Bakanlıkta yeniden gündeme geldi. Kitap, Kuzey ve Güney Azerbaycan dışındaki örneklerin değiştirilip çoğaltılmasıyla ve Türkiye Türkçesine aktarmaları da verilerek *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri* adı altında Kültür Bakanlığınca 1989'da tekrar basıldı. Bu defa eser Azerbaycan dışındaki Türk dünyasına ulaşma imkânına da kavuştu ve 1990'larda birkaç baskı daha yaptı. Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek bununla kalmadı; 1989 Ekimi'nde beni "Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü"nü hazırlamakla görevlendirdi. Ben, Türk dünyasından bilim adamları getirtilirse sekiz lehçeyi içine alan 8-10 000 kelimelik bir karşılıklar kılavuzunu kısa zamanda bitirebileceğimizi söyledim. Teklifim kabul edildi ve bilim adamları 1991 Nisanı'ndan itibaren Ankara'ya gelmeye başladı. Milli Kütüphane'de iki odaya yerleşen heyet 7-8 ayda çalışmasını bitirdi ve *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap) I - (Dizin) II*, 1992 yılında basıldı. Birinci cilt 1183 sayfa idi ve Türkiye Türkçesinde en çok kullanılan 8 000 kadar kelimenin Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Kır-

gız, Özbek, Tatar, Türkmen, Uygur Türkçeleri ile Rusçadaki karşılıklarını 10 sütun hâlinde vermekteydi. Sekiz lehçe, nüfusları bir milyonu aşan Türk boylarının lehçeleri olarak seçilmişti. Çuvaşların da nüfusu bir milyonu aşıyordu; ancak Çuvaş lehçesi, en uzak lehçe olarak sözlüğün dışında bırakılmıştı. Eserin sonunda iki bölüm daha vardı: "Gramerler" ve "Konuşmalar". Sovyetlerden gelen meslektaşlarımın hazırladığı malzemeyi bir araya getirip toparlayarak sekiz lehçenin 10-15'er sayfalık kısa gramerlerini yazdım. "Konuşmalar" bölümünde ise bir Türk ailesi merkezli olmak üzere benim kurguladığım 25-30 sayfalık konuşma ağırlıklı bir metin sekiz lehçede ve Rusçada karşılıklı sayfalarda verildi. Eserin "dizin" adlı 502 sayfalık ikinci cildinde, Türk lehçelerinden her birine ait kelimeler alfabetik sırayla verilip birinci cilde gönderme yapılarak aranan kelimeyi diğer Türklerin de bulabilmesi sağlandı. Benim başkanlığımdaki heyet, Alaeddin Mehmedoğlu Aliyev (Azerbaycan), Almas Şayhulov (Başkurt - Tatar), Erden Zadaulı Kajıbek (Kazak), Kadirali Konkobay Uulu (Kırgız), Berdak Yusuf (Özbek), Cebbarmehmet Göklenov (Türkmen), Valeriy Uyguroğlu Mahpir (Uygur) ve Ali Çeçenov'dan (Rusça) oluşmuştu. Meslektaşlarım Sovyet vatandaşı olarak Türkiye'ye gelmişler; çalışma sırasında Sovyetler dağılıp bağımsız devletler kurulunca Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya Federasyonu vatandaşları olarak ülkelerine dönmüşlerdi. Eser 1990'larda birkaç baskı daha yaptı ve bütün Türk dünyasına bol sayıda ulaştı. Aynı yıllarda Türk Ocakları, Kültür Bakanlığı ile iş birliği yaparak herkese açık bir kurs düzenledi: Türk Şiveleri ve Rusça Kursu (TÜŞKUR). Türkiye'de ilk defa böyle bir kurs açılmıştı ve benim başkanlığımda Alemdar Yalçın'ın yönettiği kursta pek çok kursiyer Türk lehçelerini ilk defa öğreniyordu. Ders verenlerin çoğu ise benim yüksek lisans ve doktora talebelerim idi.

Gelişmeler üniversitelerimizi de faaliyete geçirmişti. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile TEK-ESİN Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı, 18-20 Kasım 1991'de "Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu"nu yaptı. İnci Enginün, Hakkı Dursun Yıldız, Nadir Devlet ve Nesrin Sarıahmetoğlu'ndan müteşekkil bir tertip komitesinin düzenlediği sempozyum, Türk dünyasında alfabe değişikliğinin temelini attı. Karşılaştırmalı sözlüğü birlikte hazırladığımız sekiz meslektaşım ve Türk dünyasından gelen pek çok tanınmış dilci de sempozyuma katılmıştı. Müzakerelerden sonra benim kara tahtaya yazdığım 34 harfli ortak alfabenin Türk boy ve topluluklarına tavsiye edilmesine karar verildi. Sempozyuma katılanlardan dil bilgini Firidun Ağasıoğlu Celilov Azerbaycan Milli Eğitim Bakanı olmuştu. Azerbaycan'ın Devlet Başkanı da Ebülfez Elçibey idi. Sempozyumdan sadece 35 gün sonra, 25 Aralık 1991'de Azerbaycan Parlamentosu Latin alfabesine geçme kararı aldı. 4-8 Mayıs 1992 tarihlerinde Kültür Bakanlığı'nın düzenlediği "Sürekli Türk Dili Kurultayı" ile 8-10 Mart 1993'te TİKA'nın düzenlediği "Alfabe-İmlâ Konferansı"nda da 34 harfli alfabe benimsenerek Türk dünyasına tavsiye edildi. Bugün Azerbaycan ve Türkmenistan tamamen Latin alfabesine geçmiş durumdadır. Özbekistan ve Karakalpakistan'da da Latin alfabesine geçme süreci tamamlanmak üzeredir. 2007 yılında Kazakistan da harekete geçmiştir. Kazakistan Devlet Dil Komitesinin başında, karşılaştırmalı sözlüğü birlikte hazırladığımız Erden Kajıbek bulunmaktadır ve birkaç ay önce Latin alfabesine geçme hazırlıkları için Türk Dil Kurumu yetkilileri ve Türk bilim adamları ile resmî temaslarda bulunmuştur.

1990'larda üniversitelerimiz Türk lehçeleri konusundaki ilmî çalışmalarını da yoğunlaştırdılar. Erciyes Üniversitesi'nde Tuncer Gülensoy'un yönetiminde Nevzat Öz-

kan tarafından hazırlanan *Gagavuz Türkçesi Grameri* 1996'da, Hacettepe Üniversitesi'nde Talat Tekin'in yönetiminde Emine Ceylan tarafından hazırlanan *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi* 1997'de, Ege Üniversitesi'nde Günay Karaağaç'ın yönetiminde Mustafa Öner'ce hazırlanan *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* 1998'de Türk Dil Kurumu tarafından yayımlandı. İlhan Çeneli'nin *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri* (1997) ise Almanya'da hazırlanmış bir doktora tezidir.

1980'lerde Gazi Üniversitesi'nde, 1990'larda diğer üniversitelerde başlayan Türk lehçeleri üzerindeki çalışmalar yüksek lisans ve doktora tezleri dışında da meyvalarını vermeye başladı. İsmail Kaynak ile Mecit Doğru'nun tercüme ettiği *Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü* Kültür Bakanlığı'nca 1991'de; Hayati Develi'nin bitirme tezi *Azerî Türkçesi Lügati* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nce 1992'de neşredildi. Sultan Mahmut Kaşgarlı'nın *Modern Uygur Türkçesi Grameri* Orkun Yayınevi tarafından 1992'de, Rıdvan Öztürk'ün *Yeni Uygur Türkçesi Grameri* Türk Dil Kurumu tarafından 1994'te yayımlandı. Seyfettin Altaylı'nın *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, Milli Eğitim Bakanlığı'nca 1994'te neşredildi. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhal Ölmez ve Süer Eker'in hazırladıkları *Türkmence - Türkçe Sözlük* ile Şükrü Halûk Akalın ve N. N. Kurpeşko'nun hazırladığı *Şor Sözlüğü* 1995'te basıldı. Bir başka sözlük yayını İklil Kurban'ın Emir Necip'ten çevirdiği *Yeni Uygur Sözlüğü*'dür (TDK, 1995). Marmara Üniversitesi'nde Emine Gürsoy-Naskali de 1990'larda Türk lehçelerine yöneldi. Onun başkanlığında bir heyetçe hazırlanan *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu* 1997'de basıldı (TDK). Naskali'nin Muvaffak Duranlı ile birlikte hazırladıkları ve 1999'da TDK'da basılan *Altayca - Türkçe Sözlük* ise Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın sözlüğünün genişletilerek Türkçeye yapılan çevirisidir. Berdi Sarıyev ile Nurcan Güder'in hazırladığı *Türkmencenin Grameri (I Fonetika: Ses Bilgisi,* 1998) adlı çalışmayı da bu eserler sırasında sayabiliriz.

1980'lerin sonlarına kadar Türk lehçeleri konusunda araştırma ve yayın yapan kuruluşlar çok azdı. 1932'de kurulan Türk Dil Kurumu ve 1961'de kurulan Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü başlıca iki müessese idi. Türk dünyasından göç eden Türklerin kurduğu dernek ve vakıflar da zaman zaman tanıtıcı yayınlar yapıyordu. 1980'lerin sonunda bu tür kuruluşların sayısı ve imkânı arttı. Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı (TİKA), Türk devlet ve topluluklarıyla ekonomik, ilmî ve kültürel ilişkiler kuran, araştırma ve eğitim konularında Türk dünyasına yardımcı olan bir devlet kuruluşudur. Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi (TÜRKSOY), Türk devlet ve topluluklarının Kültür Bakanlarından oluşan Türk dünyası UNESCO'sudur; Türk lehçe ve edebiyatlarıyla ilgili pek çok eser yayımlamıştır. 1980'lerde faaliyete geçen Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Turan Yazgan yönetiminde çalışan ve Türk dünyasında okulları bulunan özel bir kuruluştur. Türk dünyasıyla ilgili birçok yayını yanında *Türk Dünyası Araştırmaları* adlı iki aylık bir dergi çıkarmaktadır. Bu arada Ötüken, Akçağ, Selenge gibi özel yayın evleri de Türk dünyasıyla ilgili yoğun neşriyat yapmaya başladılar. Üniversitelerdeki enstitü ve araştırma merkezleri de çoğaldı. 1924'te Fuat Köprülü'nün kurduğu Türkiyat Enstitüsü uzun yıllar Türkoloji konusundaki tek enstitü idi. Marmara, Hacettepe, Atatürk, Selçuk üniversitelerinde de benzer enstitü ve merkezler kuruldu. Bunlar arasında Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi gittikçe zenginleşen kadrosuyla dikkati çekmektedir. Fikret Türkmen'in yönetimindeki merkez *Türk Dünyası İncelemeleri* adlı bir de ilmî dergi çıkarmaktadır. 1990'ların başlarındaki asıl büyük gelişme iki ortak üniversite ile çağdaş lehçeler konusunda üniversitelerimizde kurulan bölümlerdir.

Üniversitelerden ilki Hoca Ahmet Yesevi Türkiye - Kazakistan Üniversitesidir. Merkezi, Kazakistan'ın Türkistan şehrinde bulunan bu üniversitede Türk dünyasından binlerce talebe okumakta; Türkiye Türkçesi, Kazakça ve Rusça öğrenmektedir. Namık Kemal Zeybek'in Mütevelli Heyet Başkanı olarak yıllarca idare ettiği üniversitenin Türk dünyasıyla ilgili yayınları da bulunmaktadır. İkinci üniversite Bişkek'te kurulmuştur: Türkiye - Kırgızistan Manas Üniversitesi. Bu üniversitede de binlerce öğrenci Türkiye Türkçesi, Kırgızca ve Rusça öğrenmeğe devam ediyor. İki üniversitenin Türkoloji ve Tarih bölümleri geleceğin Türkologlarını yetiştirmeye aday görünüyor. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları adıyla kurulan yeni bölümler 1992'de Ankara Üniversitesi'nde, 1993'te Gazi ve Muğla Üniveristelerinde öğretime başladılar.

Üniversitelerdeki yüksek lisans ve doktora tezleri ile başlayan; araştırma enstitü ve merkezleri, lehçelerle ilgili bölümler, ortak üniversiteler ve TÜRKSOY, TİKA gibi müesseselerin kurulmasıyla devam eden gelişmeler onlarca uzmanın yetişmesine ve 2000'lerde bir yayın patlamasına yol açtı. Bunların bir listesini vermek, durumu daha net olarak görmemizi sağlayacaktır: Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü* (TDK, 2000), Şükrü Halûk Akalın - C. Turgunbayev, *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (TDK, 2000), Mehmet Kara, *Türkmence* (KB, 2000), Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri* (TDK, 2000), Ertuğrul Yaman, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması* (TDK, 2000), Ceyhun Vedat Uygur, *Karakalpak Türkçesi Grameri* (Denizli, 2001), Emine Yılmaz, *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji* (Grafiker, 2002), Ekrem Arıkoğlu - Klara Kuular, *Tuva Türkçesi Sözlüğü* (TDK, 2003), Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü* (2003), Habib Hürmüzlü, *Kerkük Türkçesi Sözlüğü* (Kerkük Vakfı, 2003), Hülya Savran, *Kırım Tatar Türkçesi* (2003), Kenan Koç - Oğuz Doğan, *Kazak Türkçesi Grameri* (2004), Tuncer Gülensoy, *Kırgız Türkçesi Grameri I* (2004), Cahit Başdaş - Abdülmukaddes Kutlu, *Kırgız Türkçesi Grameri* (2004), Hülya Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri* (Akçağ, 2005), Zühâl Yüksel, *Kırım Tatar Türkçesi Grameri* (2005), Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El Kitabı* (Çizgi Kitabevi, 2005), Metin Karaörs, *Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi (Cümle Tahlilleri)* (Akçağ, 2005), Ekrem Arıkoğlu, *Örnekli Hakasça - Türkçe Sözlük* (Akçağ, 2005), Ertuğrul Yaman, *Özbek Türkçesinde Edatlar* (2005), Mehmet Kara, *Türkmen Türkçesi Grameri* (2005), Mustafa Tanç, *Kazak Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri* (2006), Tülay Çulha, *Karaçaycanın Kısa Sözvarlığı* (Kebikeç, 2006). Bunlar içinde, çağdaş örneklere dayanan ayrıntılarıyla, Hülya Kasapoğlu Çengel, Zühâl Yüksel ve Mehmet Kara'nın gramerleriyle Ekrem Arıkoğlu'nun Hakasça sözlüğü özellikle dikkate değer.

1994 Haziranı'nda benim başkanlığımda başlayan ve 20'den fazla uzmanın yer aldığı "Karşılaştırmalı Türk Lehçe ve Şiveleri Sözlüğü ve Grameri Saha Araştırması Projesi" ilk ürününü ancak 2006 yılında verebilmiştir. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I Fiil - Basit Çekim* adını taşıyan 802 sayfalık bu eser 20 Türk lehçesinin basit fiil çekimlerini ses düzenleri, tabloları ve işlevleriyle mukayeseli olarak vermektedir. 5'i bildirme, 4'ü tasarlama olmak üzere, Türkiye Türkçesindeki 9 basit kipi düşününce bu çalışmanın nasıl 800 sayfaya ulaştığı anlaşılmayabilir. Ancak eser 20 Türk lehçesini kapsamakta ve bir lehçede herhangi bir zaman için birçok kip bulunmaktadır. Söz gelişi 20 Türk lehçesinde gereklilik için birbirinden farklı 59, şimdiki zaman içinse 107 kip vardır. Bunların her birinin ayrı ayrı ses düzenleri, çekim tabloları, olumsuz ve soru biçimleri ve işlevleri gösterilmiştir. İşlevler, her lehçeye ait edebî eserlerden örneklerle

tanıklanmıştır. Kipler için benim yazdığım değerlendirme bölümleri ise kipin kökenini, oluşumunu, tarihî gelişimini ve lehçeler arasındaki dağılımını ortaya koymaktadır. Devlet Planlama Teşkilatı tarafından desteklenen ve Türk Dil Kurumu'nda yürütülen bu proje için hazırlanmış on binlerce sözlük fişi genç ve gayretli araştırıcılarını beklemektedir.

Üniversitelerimizde hızla devam eden çalışmalar bugün artık Sibirya lehçelerinin ağızlarına kadar ulaşmıştır. DTCF, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünde Gülsüm Killi, Hakas; Gazi üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünde Figen Güner Dilek, Altay ağızlarını doktora tezi olarak hazırlamışlardır.

1990'lar ve 2000'ler Türk dünyası edebiyatları için de çok verimli yıllar oldu. Türk Dil Kurumu, 1996 'dan itibaren altı ayda bir çıkan *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ni yayımlamaya başladı. Daha önce Ahmet Ateş, Muharrem Ergin ve Yavuz Akpınar tarafından bazı şiirleri yayımlanan Şehriyar'ın bütün şiirleri Yusuf Gedikli tarafından 1990'da yayımlandı. *Şehriyar ve Bütün Türkçe Şiirleri* adlı eserde geniş bir inceleme ve sözlük de bulunmaktadır. Dursun Yıldırım da Şehriyar'ın *Haydar Baba'ya Selâm*'ını Latin ve Arap harfleriyle yayımladı (TDK, 2002). Güney Azerbaycan'ın diğer büyük şairi Bulud Karaçorlu Sehend'in şiirleri de yine iki alfabeyle dört cilt hâlinde Dursun Yıldırım tarafından yayımlanır: *Dedem Gorgud'un Dilinden Sazımın Sözü I-II; Dedem Gorgud'un Dilinden Gardaş Andı I-II* (TDK, 2002).

Yavuz Akpınar, Yusuf Gedikli ve Dursun Yıldırım'ın çağdaş Azerbaycan edebiyatı üzerindeki yayın ve çalışmalarını bir yana bırakırsak Türk dünyası üzerindeki edebiyat çalışmalarının başlangıçta halk edebiyatı ağırlıklı olduğunu görürüz. Abdülkadir İnan'ın Türkistan ve Sibirya, Ahmet Caferoğlu'nun Azerbaycan halk edebiyatı üzerindeki çalışmalarından sonra, 1980'lerde daha kapsamlı yayınlar başlar. Ehliman Ahundov, Tehmasib Ferzeliyev ve İsrafil Abbasov'un hazırladıkları *Azerbaycan Âşıkları ve El Şairleri*'nin Saim Sakaoğlu, Ali B. Alptekin ve Esma Şimşek 1985 yılında Türkiye neşrini yaparlar. İhsan S. Vasfi'nin *Irak Türkleri'nde Deyimler ve Atasözleri* de 1985'te yayımlanır. *Göğçeli Âşık Elesker*, Nizamettin Onk ve İslam Eleskerzade tarafından 1987'de yayımlanır. 1989'da İsa Özkan, Uygurlara ait *Abdurrahman Han Destanı*'nı neşreder. Ehet Haşim'in toplayıp düzenlediği *Uygur Halk Masalları*, Ahmet Ercilasun ve Şekür Turan tarafından Latin harflerine ve ayrıca Türkiye Türkçesine aktarılarak 1989'da neşredilir. Aynı şekilde bir çalışma Saim Sakaoğlu - Metin Ergun tarafından hazırlanır ve yayımlanır: *Türkmen Halk Masalları* (1991). Cengiz Ketene'nin *Kerkük Halk Edebiyatından Seçmeler*'inin (KB) yayını 1990'dır. 1995 yılı UNESCO tarafından Manas'ın 1000. yılı olarak kutlandı ve gerek Türkiye'de gerek Kırgızistan'da Manas'la ilgili birçok faaliyet ve yayın yapıldı. Emine Gürsoy-Naskali'nin hazırladığı *Manas* TÜRKSOY tarafından basıldı. Keneş Yusupov'un hazırladığı mensur *Manas Destanı*'nı Fikret Türkmen ile Alimcan İnayet Türkiye Türkçesine aktardılar; eser Atatürk Kültür Merkezi tarafından yayımlandı. Ancak bu konudaki en önemli yayın, Naciye Yıldız'ın doktora tezi olarak hazırladığı *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*'dir. Türk Dil Kurumu'nun 1995 yılında yayımladığı eserde Radloff yayınındaki Manas kendi diliyle verilmiş, Türkiye Türkçesine aktarılmış ve ayrıntılı bir incelemeyle değerlendirilmiştir.

Halk edebiyatı çalışmaları Manas dışında da devam eder. Soner Yalçın ve Erkin Emet tarafından hazırlanan *Nasrettin Hoca Uygurca-Türkçe*, 1995'te Kültür Bakanlığı'nca neşredilir. Yuriy Vasilyev, Fatih Kirişçioğlu ve Gülsüm Killi'nin hazırladıkları

Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri 1996'da Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanır. *Başkurt Halk Destanı Ural Batır,* Metin Ergun ve Gaynislâm İbrahimov tarafından Başkurt ve Türkiye Türkçeleriyle hazırlanarak 1996 yılında TÜRKSOY'ca neşredilir. 1996 yılında neşredilen büyük bir eser, Bilig yayınlarından çıkan *Türkmen Halk Destanı Göroğlu*'dur. Eser sekiz büyük ciltten oluşmaktadır. Bir başka destan, Hakasların *Altın Arığ Destanı,* Fatma Özkan tarafından hazırlanır ve 1997'de yine Bilig yayınları arasında çıkar. Erdal Şahin'in hazırladığı ve 1999'da Türk Dil Kurumu'nca basılan *Yurt Konulu Tatar Cırları*, Tatarca metinleri, Türkiye Türkçesine aktarmalarını ve hacimli bir gramatikal dizini içine almaktadır. İsa Özkan tarafından iki hacimli cilt olarak hazırlanan Türkiye ve Türkmen Türkçesindeki *Nasreddin Hoca Fıkraları* ile Türkiye ve Tatar Türkçesindeki *Nasreddin Hoca Fıkraları* 1999'da TİKA tarafından basılmıştır. Metin Ergun ve Gaynislam İbrahimov'un hazırladıkları *Başkurt Halk Destanları* TÜRKSOY tarafından 2000 yılında neşredilir. Aynı yıl Zeynelâbidin Makas'ın da iki çalışması Kitabevi tarafından yayımlanmıştır: *Çağdaş Azerbaycan Âşık Şiiri Biçimleri* ve *Türk Dünyasından Masallar.*

Türk dünyası halk edebiyatı ürünleri 2000'den sonra da çalışılmaya ve yayımlanmaya devam etmektedir. Devlet Planlama Teşkilatı tarafından desteklenen ve Türk Dil Kurumu'nda Fikret Türkmen tarafından yürütülen büyük "destan projesi" dolayısıyla 2000'den sonraki yayınlar destan ağırlıklıdır. Bu proje çerçevesinde birçok destan özgün metinleri ve Türkiye Türkçesine aktarmalarıyla neşredilmiştir: İbrahim Dilek, *Altay Destanları 1* (2002), Alimcan İnayet, *Uygur Halk Destanları 1* (2004), Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Destanları* (2004), Aynek Caynekova - Mehmet Açа, *Canıl Mırza* (2004), Ekrem Arıkoğlu - Buyan Borbaanay, *Tuva Destanları* (2007), Ekrem Arıkoğlu, *Hakas Destanları 1* (2007), İbrahim Dilek, *Altay Destanları 2* (2007), İbrahim Dilek, *Altay Destanları 3* (2007), Caştegin Turgunbayev, *Kırgız Destanları II* (2007).

2000'lerde, bu proje dışında da halk edebiyatı yayınları sürmüştür: Naciye Yıldız, *Hemra ve Hurlika Hikâyesinin Üç Eş-Metni Üzerinde Bir Değerlendirme* (AKM, 2001), Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Atasözleri* (KB, 2001), Ülkü Çelik Şavk, *Kırgız Atasözleri* (TDK, 2002), Tuncer Gülensoy, *Manas Destanı (Türkiye Türkçesi ile)* (Akçağ, 2002), Metin Ergun - Mehmet Açа, *Tıva Kahramanlık Destanları 1-2* (Akçağ, 2004-2005), Zühâl Yüksel, *Kırım Türk Tatar Destanları* (2005), Metin Ergun, *Şor Kahramanlık Destanları* (Akçağ, 2006), Timur B. Davletov, *Huban Arığ - Hakas Türklerinin Kadın Yiğitlik Destanı* (TÜRKSOY, 2006), Mustafa Öner, *Tatar Manileri* (2006), Çetin Pekacar, *Kumuk Türklerinin Atasözleri* (2006), Rıdvan Öztürk - Osman Uyanık, *Kumuk Atasözleri ve Deyimleri* (2006), Zekeriya Karadavut, *Kırgız Masalları* (Kömen yay., 2006), Fatih Kirişçioğlu, *Saha Türklerinin Atasözleri* (Nobel yay., 2007), İbrahim Dilek, *Altay Masalları* (Alp yay., 2007), Erdal Şahin, *Hakas Destanı Altın Çüs* (TDAV, 2007), Necdet Yaşar Murat Bayatlı, *Irak Türkmenlerinin Masallarında Motif ve Tip İncelemesi* (2007).

Türkiye'de Türk dünyası çağdaş edebiyatına ait yayınlar 1990'lara kadar çok sınırlıdır. İlk eserleri 1950'lerde Varlık yayınları arasında çıkan, daha sonra Ötüken Neşriyat tarafından bütün eserleri yayımlanan Kırımlı romancı Cengiz Dağcı, eserlerini Türkiye Türkçesiyle yazmaktadır. Hiç şüphesiz Cengiz Dağcı Türk okurunun Türk dünyasına dair ilk imajını oluşturan büyük bir yazardır.

Eserlerini büyük bir çoğunlukla Rusça yazan Kırgız romancısı Cengiz Aytmatov, Dağcı'dan sonra Türk dünyasına açılan penceredir. Dünya çapında bir şöhret sahibi

olan Aytmatov'un eserleri önce Cem Yayınevi, daha sonra Ötüken Neşriyat tarafından yayımlanmıştır. Ancak onun romanları ya Fransızcadan ya Rusçadan Türkçeye çevrilmektedir. Aytmatov'un az sayıda Kırgızca eseri veya Rusçadan Kırgızcaya çevrilmiş eserleri, biri dışında Türk aktarıcılarına henüz ulaşmamıştır. Cengiz Aytmatov'un *Kader Ağı (Kıyamat)* adlı romanı Nedamettin Boncukçu tarafından Kırgızcadan Türkiye Türkçesine aktarılmış ve Kırgızcasıyla birlikte Kültür Bakanlığı tarafından 1993'te yayımlanmıştır. Kazak şairi Olcas Süleymanov'un şiirleri de *Fizikçinin Duası* adıyla ve Ülkü Tamer'in Türkçesiyle 1976 yılında Cem Yayınevi tarafından basılmıştı.

Doğrudan doğruya bir Türk lehçesinden, Kazan Tatarcasından Türkiye Türkçesine aktarılan ilk roman, Tatar romanının kurucusu sayılan Ayaz İshaki'ye aittir: *Üyge Taba (Eve Doğru)* (2. baskı: 1967).

Yavuz Akpınar'ın Nebi Hazri ve Bahtiyar Vahabzade neşirlerinden sonra Kuzey Azerbaycan'ın çağdaş edebiyatı, Zeynelâbidin Makas tarafından ele alınır. Makas, 1990'ların başında üç hacimli antoloji neşreder: *Azerbaycan Tiyatro Eserleri Antolojisi* (1990), *Azerbaycan Çağdaş Hikâye Antolojisi* (1991), *Çağdaş Azerbaycan Şiiri Antolojisi* (1992). Kültür Bakanlığı'nca yayımlanan bu eserlerde metinler Latin harfleriyle, fakat özgün dilleriyle verilmiştir. Antolojilerin sonunda sözlükler de bulunmaktadır.

Irak Türklerinin çağdaş edebiyatıyla ilgili ilk yayın Suphi Saatçi ile Ziyat Akkoyunlu'ya aittir: *Irak Muasır Türk Şairleri Antolojisi* (KB, 1991). 2000'lerde Şemsettin Küzeci'nin yayınları da Irak Türk edebiyatıyla ilgilidir: *Türkmeneli Edebiyatı* (2005), *Kerkük Şairleri* (2006).

1980'lerin sonundan itibaren çağdaş Azerbaycan edebiyatına ait birçok eser Türkiye Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır: Celal Bergüşat, *Kaçak Nebi* (aktaran: Oktay Altunbay - Kültür Bakanlığı, 1987), H. M. Savalan, *Apardı Seller Saranı* (hazırlayan: Seyfettin Altaylı - Kültür Bakanlığı, 1987), *Güney Azerbaycan Şiir Antolojisi* (hazırlayanlar: Turgut Karabey - Habib İdrisî - Erzurum, 1991), Anar Rızayev, *Ak Liman* (çeviren: İldeniz Kurtulan - Simavi yay., 1991), Bahtiyar Vahabzade, *Gün Var Bin Aya Değer* (aktaran: Beşaret İsmail - İzmir, 1992), Rüstem Behrudi, Şaman Duâsı (hazırlayan: Enver Aras - İzmir, tarihsiz), Elçin, *Şuşa Dağlarını Duman Bürüdü* (1994), Anar Rızayev, *Beş Katlı Yapının Altıncı Katı* (çeviren: İldeniz Kurtulan - Kültür Bakanlığı, 1994), Elçin, *Mahmut ile Meryem* (hazırlayan: İldeniz Kurtulan - Kültür Bakanlığı, 1994), Yusuf Samedoğlu, *Kıyamet Günü* (aktaran: Yusuf Gedikli - Ötüken neş., 1995), Anar Rızayev, *Beş Katlı Evin Altıncı Katı* (hazırlayan: Yusuf Gedikli - Ötüken neş., 1995), Mevlüt Süleymanlı, *Göç* (çeviren: Arasoğlu [Seyfettin Altaylı] - Ötüken neş., 1996), Elçin, *Ölüm Hükmü* (Ötüken neş., 1996), Elçin, *Mahmut ile Meryem* (aktaran: Ali Duymaz - Ötüken neş., 1997), Resul Rıza, *Çınar Ömrü* (hazırlayan: Sabahattin Çağın - Ötüken neş., 1998), Bahtiyar Vahabzade, *Yücelikte Tenhalık* (Ötüken neş., 1998), Hamid Nutki, *Min İlin Sonu* (Ötüken neş., 1999), Anar Rızayev, *Seçilmiş Öyküler* (aktaranlar: İldeniz Kurtulan, Yavuz Akpınar, Hayati Develi, Şefika Turan - Kültür Bakanlığı, 1999), Elçin, *Ak Deve* (aktaran: Ali Duymaz - Ötüken neş., 1999), Anar Rızayev, *Bir Fırsat Bulsam* (çeviren: İldeniz Kurtulan - Da yay., 2002), Anar, *Ak Koç Kara Koç* (çeviren: Arif Acaloğlu - Da yay., 2005), Kemal Abdulla, *Yarım Kalmış El Yazması* (aktaran: Ali Duymaz - AKM, 2007), Lale Memmedova Meftune, *Duygu Yarpaqları* (Ufuk Ötesi yay., 2007).

Çağdaş Türkmen edebiyatından da bazı eserler Türkiye'de yayımlanmıştır: Annaguli Nurmemmet, *Nuh Tufanı* (çeviren: Nesrin Kahtalı - Aba yay., 1994), *Türkmen*

Şiiri Antolojisi (hazırlayanlar: Fikret Türkmen - Gurbandurdı Geldiyev - TÜRKSOY, 1995), Tirkiş Cumageldi, *Kara Yıldırım* (aktaran: Ali Duymaz - Ötüken neş., 1996), Mehmet Kara, *Ata Atacanov'un Şiirleri I-II* (TDK, 1997), Annaguli Nurmemmet, *Cüzzam Vadisi* (aktaran: yazar - Ankara, 1997). A. Nurmemmet'in "bütün eserleri" (1. *Çark-ı Felek*, 2. *Alem - Cihan*, 3. *Nuh Tufanı*, 4. *Oğuz Yurdu*) 2001 yılında Ankara'da yayımlanmıştır. Klasik Türkmen şiirinin en büyük ismi olan Mahtumkulu'yla ilgili önemli bir çalışmayı da burada zikretmeliyiz: Himmet Biray: *Mahtumkulu Divanı* (KB, 1992). Bu eserde Mahtumkulu'nun bütün şiirleri özgün diliyle verilmiş, kelimeler sayfa altlarında açıklanmıştır.

Çağdaş Özbek edebiyatından Türkiye'de yayımlanan eserler şunlardır: Sadreddin Ayni, *Buhara Cellatları* (çeviren: Yalçın Tura - Varlık yay., 1970), Hüseyin Özbay, *Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın Şiirleri* (TKAE, 1993), Adil Yakuboğlu, *Adalet Menzili* (çeviren: Ahsen Batur - Ötüken neş., 1994), Pirimkul Kadirov, *Yıldızlı Geceler (Babür)* (aktaran: Ahsen Batur - Ötüken neş., 1994), Aybek, *Nevaî* (aktaran: Ahsen Batur - Ötüken neş., 1995), Nur Ali Kabul *Unutulan Sahiller* (çeviren: Ahsen Batur - KB, 1996), Adil Yakubov, *Uluğbeyin Hazinesi* (aktaran: Ahsen Batur - Selenge yay., 2003), Adil Yakubov, *Köhne Dünya* (çeviren: Ahsen Batur - Selenge yay., 2003), Pirim Kadirov, *Son Timurlu* (çeviren Ahsen Batur - Selenge yay., 2004), Abdullah Kadiri, *Ötgen Künler: Geçmiş Günler* (çeviren: Ahsen Batur - Selenge yay., 2005).

Çalışmalarını Özbek edebiyatı üzerinde yoğunlaştıran Şuayip Karakaş Türkiye'de çağdaş Türk edebiyatları alanındaki ilk doçenttir. Onun Özbek edebiyatıyla ilgili çalışmalarında Muhammed Salih önemli bir yer tutar. Bu konudaki ilk yayını *Muhammed Salih'in Şiirleri*'dir (Ecdad yay., 1997). Karakaş, 2007'de Muhammed Salih'in şiirlerini *Ağaçlar Şâir Olsa* adı altında yeniden hazırlamış ve geniş bir incelemeyle bastırmıştır. Onun 2007'deki diğer bir yayını da M. Salih'in makalelerini içine alan *Türkistan Şuuru*'dur. Karakaş'ın, inceleme kısmı Türkiye Türkçesi ve Kırgızca olarak hazırlanmış *Özbek Hikâyeci Mirkerim Âsım*, Manas Üniversitesi tarafından 2002 yılında Bişkek'te basılmıştır. Orhan Söylemez'in 1997'de Ötüken yayınları arasında çıkan Ergeş Uçgun ve Yurt Koşugları, ABD'de yaşayan Afganistanlı bir Özbek şairinin şiirlerini içermektedir.

Çağdaş Uygur edebiyatından Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalar birkaçı geçmez. İrfan Ü. Nasrattınoğlu'nun hazırladığı *Çağdaş Uygur Şiiri Antolojisi* 1985'te yayımlanmıştır. Hülya Kasapoğlu Çengel'in doktora tezi olan *Abdurrahim Ötkür'ün Şiirleri I-II* (MEB, 2000), şairin şiirlerini ve Türkiye Türkçesine aktarmalarını verir. Eserde Ötkür'ün şiirleri üzerine geniş bir inceleme de vardır.

Çağdaş Kazak edebiyatı içinde Türkiye'de en çok yankı yaratan şair Mağjan Jumabayev'dir. Onun 15 kadar şiiri daha 1965 yılında Hasan Oraltay'ca yayımlanan *Büyük Türkçü Mağcan Cumabayoğlu* adlı kitapçıkta Türkiye Türkçeleriyle birlikte verilmişti. Ferhat Tamir'in doktora tezi ise Türkistan'da Arap harfleriyle basılmış *Mağcan Cumabayef Öleŋderi* kitabındaki şiirlerin tamamını, Latin harflerine aktarılmış biçimleri ve Türkiye Türkçesindeki anlamlarıyla verir (TKAE, 1993). Tahavi Ahtanov'un *Boran* romanı da Türkiye'de bir hayli erken yayımlanır (çeviren: Güneş Bozkaya - Yar yay., 1972). Modern Kazak şiirinin kurucusu sayılan Abay Kunanbayulı'nın şiirlerinden yapılmış seçmeler ve Türkiye Türkçesine aktarmaları Zeyneş İsmail ve Ali Abbas Çınar tarafından hazırlanmış ve *Abay* adlı eser 1995'te TÜRKSOY'ca yayımlanmıştır. Kazak romancılığının en büyük ismi Muhtar Avezov'dan Ferhat Tamir ve Halil Arıcan tara-

fından hazırlanmış *Seçilmiş Hikâyeler* de 1997'de yine TÜRKSOY tarafından neşredilmiştir. Muhtar Şahanov'un *Sokrat'ı Anma Gecesi* adlı tiyatro eseri Ali Abbas Çınar'ca çevrilmiş ve Bilig yayınlarınca 2000'de basılmıştır. Abiş Kekilbayev'in Timur'u anlatan *Efsanenin Sonu* adlı romanı da (çeviren Aynagül Daniyarova, Da yay.,) 2002'de neşredilmiştir. Avezov'un ünlü romanı *Abay Jolı* da Ahmet Yesevi Vakfı tarafından yayımlanmıştır. Orhan Söylemez tarafından hazırlanan *Çağdaş Kazak Hikâyeleri Antolojisi* de 2004'te Elips yayınları arasında basılmıştır. Jaksılık Samiytulı'nın Çin'deki Kazaklarla ilgili olan *Kaharlı Altay -Osman Batur-* romanı da M. H. Kazakkızı tarafından aktarılmış ve 2007'de Bengü yayınları arasında çıkmıştır.

Çağdaş Kırgız edebiyatından, Cengiz Aytmatov dışında sadece Tölögön Kasımbekov'un bir romanı Türkiye Türkçesine aktarılmıştır: *Tölögön Kasımbek, Kırılan Kılıç I: Han Sarayı; II: İsyan* (aktaranlar: İbrahim Atabey, Saadettin Koç - Yargı yay., 2003-2004).

Çağdaş Tatar edebiyatından Türkiye Türkçesinde yayımlanan ilk eserin, Ayaz İshaki'nin *Üyge Taba*'sı olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu eserin baskısı üzerinden yıllar geçtikten sonra yeni bir Tatar romancısıyla ancak 1993'te tanışacağız: Renat Muhammedi. Onun *Sırat Köprüsü - Sultan Galiyev* adlı belgeli romanı Mustafa Öner tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmış ve 1993'te Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından yayımlanmıştır. Çağdaş Tatar şiirinin büyük ismi Abdullah Tukay'ın bütün şiirlerinin Fatma Özkan tarafından asılları ve aktarmalarıyla yayımlandığını da daha önce belirtmiştim. 2006 yılında TÜRKSOY, Tukay hakkında tekrar bir eser neşretti: *Abdullah Tukay, Seçilmiş Eserler: Şiirler ve Makaleler.*

Türk dünyasının diğer boylarından yapılan çağdaş edebiyat aktarmaları fazla değildir: Halimat Bayramuk, *İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç* (aktaran: Yılmaz Nevruz - Ötüken neş., 1995), Osman Uyanık - Erol Öztürk, *Kumuk Şairi Şeyit Hanum Alişeva'dan Seçme Şiirler* (2006).

Çağdaş Türk edebiyatları konusunda araştırma ve incelemeye dayanan yayınlar da 1980'lere kadar çok sınırlıdır. Türk dünyasından Türkiye'ye gelip yerleşen aydın ve bilim adamlarının makale ve kitapçıkları daha çok tanıtım amaçlıdır. Söz gelişi Mehmet Emin Resülzade'nin *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı* (1950) adlı küçük eserini; Ahmet Caferoğlu'nun Azerbaycan edebiyatı; Baymirza Hayıt, İbrahim Yarkın ve Tahir Çağatay'ın Özbek edebiyatı konusundaki makale ve küçük çalışmalarını tanıtım amaçlı ilk yayınlar sayabiliriz. Çağdaş Azerbaycan edebiyatı konusundaki ilk akademik çalışma Yavuz Akpınar'a aittir. Onun 1970'lerdeki doktora tezi basılmamış; ancak geniş ölçüde tezinden yararlanarak hazırladığı *Mirza Fethali Ahundzade - Komediler (Temsilât),* 1988 yılında Ege Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır. Ahundzade'nin tiyatro eserlerinin Türkiye'deki ilmî neşri olan eserde Ahundzade hakkında uzun bir inceleme ve metinlerle ilgili hacimli bir sözlük de bulunmaktadır. Onun *XIX - XX. Asırda Azeri Edebiyatı* adlı eseri de 1988'de basılmıştır. Akpınar'ın Azerbaycan üzerindeki ilmî makaleleri de *Azeri Edebiyatı Araştırmaları* adıyla 1994'te yayımlanmıştır.Yavuz Akpınar 2003 yılından beri yeni bir çalışmaya yönelmiş bulunuyor; birkaç arkadaşıyla birlikte İsmail Gaspıralı'nın bütün eserlerini neşre hazırlıyor. Ali Haydar Bayat'ın *Hüseyinzade Ali Bey* (AKM,1998) adlı eseri de hem Türkiye hem Azerbaycan fikir hayatında önemli rol oynamış ve Azerbaycan romantik edebiyatının gelişmesine yön vermiş bu önemli şahsiyet hakkında yeni bilgileri içermektedir.

Salim Çonoğlu'nun doktora tezi *Çağdaş Türkmen Edebiyatının Öncü Yazarlarından Annaguli Nurmemmet'in Romanları* 2001 yılında yayımlanmıştır. Doktorasını

ABD'de yapmış olan Orhan Söylemez'in son yıllardaki yayınları önemlidir: *Cengiz Aytmatov - Hayatı ve Eserleri Üzerine İncelemeler* (KaraM, 2002), *Türk Dünyası Edebiyatları - Roman I* (Akçağ, 2005). Cengiz Aytmatov üzerine yapılmış üç incelemeyi daha zikretmek lâzımdır: Ali İhsan Kolcu, *Millî Romantizm Açısından Cengiz Aytmatov* (Ötüken neş., 1997), N. Kübra Erbay, *Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Tabiat* (KB, 2002), Ramazan Korkmaz, *Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri* (TÜRKSOY, 2004). Kenan Acar'ın *Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzade* (TDK, 2001) adlı doktora tezi, Çobanzade'nin hem dil hem edebiyat araştırmacılığı üzerinde yoğunlaşmıştır. Çağdaş Türk edebiyatları konusunda birkaç küçük incelemeyi de buraya almak lâzımdır: Adilhan Adiloğlu, *Sovyet Döneminde Karaçay-Malkar Edebiyâtı* (2005), Fatma Açık, *Özbek Edebiyatı* (Alp yay., 2007).

Çağdaş Türk edebiyatları konusunda yapılan toplu çalışmalar da önemlidir. Bunlardan ilki *Türk Dili* dergisinin *Türk Şiiri Özel Sayısı V (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri)* (Mart 1996) önemlidir ve pek çok Türk boyunun çağdaş şairi hakkındaki bilgilerle birlikte şiirlerinden örnekler vermektedir. Diğer eser Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından çıkarılan *Türk Dünyası El Kitabı*'nın yeni baskısının *Türkiye Dışı Türk Edebiyatları* cildidir. 1998'de yayımlanan eserde Kıbrıs, Batı Trakya, Bulgaristan, Makedonya, Yugoslavya, Romanya, Gagavuz, Irak, Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Afganistan, Uygur, Kuzey Türkleri, Kırım, Karaçay-Malkar, Kumuk, Nogay, Kırgız, Karakalpak, Kazak, Altay, Hakas, Tuva, Saha (Yakut) Türklerinin edebiyatları yer almaktadır. Ancak bu tür yayınlar arasında dev bir eser dikkati çekmektedir: *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi.* Proje yöneticiliği ve genel redaktörlüğünü Nevzat Kösoğlu'nun, genel danışmanlığını Ahmet B. Ercilasun ile Yavuz Akpınar'ın yaptığı bu büyük antoloji Kültür Bakanlığı tarafından 1993'te yayımlanmaya başlamıştır ve bugün 30 büyük boy cildi aşmış bulunmaktadır. Yazar ve şairler hakkında genel bilgileri de içine alan eserde özgün diliyle metinler ve Türkiye Türkçelerine aktarmaları verilmektedir. Eserin 1-5. ciltleri Azerbaycan, 6. cildi Irak, 7. cildi Makedonya-Kosova, 8. cildi Bulgaristan, 9. cildi Batı Trakya ve Kıbrıs, 10-11. ciltleri Türkmenistan, 12. cildi Romanya ve Gagavuz, 13. cildi Kırım Türk Tatar, 14-16. ciltleri Özbek, 17-19. ciltleri Tatar, 20. cildi Kumuk, 21. cildi Nogay, 22. cildi Karaçay-Malkar, 23. cildi Karakalpak, 24. cildi Altay, 25. cildi Hakas, 26. cildi Çuvaş, 27-28. ciltleri Kazak, 29-30. ciltleri Başkurt, 31-32. ciltleri Kırgız edebiyatına ayrılmıştır. Eserin tamamına Kültür Bakanlığı genel ağ sayfasından ulaşmak mümkündür. Çağdaş Türk edebiyatları konusunda bir başka toplu çalışma Atatürk Kültür Merkezi tarafından yürütülmektedir. Devlet Planlama Teşkilatı'nca desteklenen projede dört dizi vardır. Diziler ve yayımlanan ciltler şunlardır: *Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi 1-7* (2001-2006), *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi 1-7* ((2001-2006), *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi 1-6* (2002-2006), *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü 1-6* (2001-2006).

Gramer ve sözlük çalışmaları, metin yayınları, aktarmalar, araştırma ve incelemelerle çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları üzerindeki çalışmalar durmaksızın ilerliyor. Avrasya Yazarlar Birliği tarafından çıkarılan ve 2007 yılı başında yayın hayatına giren aylık *Kardeş Kalemler* dergisi de Türk dünyasının son edebî ürünlerini tanıtmaya yönelmiştir. Türkiye Türkolojisi ve Türk aydınları, hızlı ve yoğun bir çalışma içine girerek uzun yıllar süren boşluğu kapatmaktadır.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Hüseyin YILDIRIM

Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesi geniş anlamıyla 13. yüzyıldan itibaren Anadolu ve diğer Osmanlı topraklarında kullanılan ve Batı Türkçesi de denen dönem; dar anlamıyla da Batı Türkçesinin Eski Anadolu (Oğuz) Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinden sonra gelen üçüncü devresidir. Batı Türkçesi genellikle aşağıdaki dönemlere ayrılır:

1. Eski Anadolu Türkçesi (13. yüzyıl - 15. yüzyılın sonu)
2. Osmanlı Türkçesi (15. yüzyılın - ile 20. yüzyılın başı)
3. Bugünkü Türkiye Türkçesi (20. yüzyılın başından günümüze kadar süren dönem)

Türkiye Türkçesi Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî dilidir. Türkiye, Irak, Suriye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Batı Trakya, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova'da yaşayan Türklerle, Avrupa'ya, Arap ülkelerine, Amerika ve Avustralya'ya göç eden Türkler Türkiye Türkçesini kullanırlar (Korkmaz, 2005: 58).

Türkiye Türkçesi 1908'den sonra başlayan dönemin adıdır. Bu dönem yabancı unsurların oranı bakımından Batı Türkçesinin en temiz dönemidir (Ergin, 1988: 22). 20. yüzyılın başlarından itibaren Türkçe yabancı dillerin gramer kurallarından arındırılmaya başlanmıştır. Osmanlı Türkçesi döneminde çok kullanılan Arapça ve özellikle Farsça yapılı tamlamalar yerini Türkçenin kurallarına göre oluşturulmuş tamlamalara bırakmıştır.

Türkiye Türkçesinin bu yeni dil anlayışında Millî Edebiyat akımına bağlı Türkçecilik hareketinin ve özellikle 1911 yılında Genç Kalemler dergisi etrafında toplanan aydınların çabasının da büyük etkisi vardır. Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Canip gibi isimler "Yeni Lisan" hareketini başlatmışlar ve bu hareketle yazı dilini Osmanlı Türkçesinin bütün kurallarından temizleyip İstanbul Türkçesine dayanan millî bir yazı dili oluşturmak istemişlerdir. Bu hareket, genel olarak şu esaslar üzerine kurulmuştur:

Türkçedeki Arapça ve Farsçaya ait gramer kurallarının kullanılmaması ve bu kurallarla yapılan tamlamaların kaldırılması; Türkçeye girmiş Arapça, Farsça kelimelerle kurulacak yeni isim ve sıfat tamlamalarında Türkçe kuralların işletilmesi; Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçede söylendikleri gibi yazılmaları.

Bu akım ile başlayan yeni hareketin sonucunda Türkiye Türkçesi Doğu dillerinin etkisinden kurtulurken, ilerleyen yıllarda Batı dillerinin etkisi altında kalmaya başlamıştır.

SES BİLGİSİ[1]

ÜNLÜLER

Türkiye Türkçesinde sekiz ünlü vardır: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü.*

Türkçede ünlüler oluşum noktalarına, açıklık kapalılıklarına, dudakların durumuna, uzunluk ve kısalıklarına göre sınıflandırılır.

1. Oluşum Noktalarına Göre Ünlüler: Oluşum noktalarına göre ünlüler, *art (kalın)* ve *ön (ince)* ünlü olmak üzere ikiye ayrılır. Dilin arka tarafının çeşitli noktaları kabararak arka, yani yumuşak damağa yaklaştığı zaman oluşan ünlüler art (kalın) ünlüler; dilin ön tarafının çeşitli noktaları kabararak, ön sert damağa yaklaşması sonuncunda oluşan ünlüler ise ön (ince) ünlülerdir.

art ünlüler : *a, ı, o, u*
ön ünlüler : *e, i, ö, ü*

2. Açıklık Kapalılık Derecelerine Göre Ünlüler: Bazı ünlülerin oluşumunda ağız yolu daha geniştir. Yüksekliğin az veya çok olması çenenin birbirine yakın veya uzak olması ile ilgilidir. Ağız boşluğundaki aralık fazla iken oluşan ünlülere *geniş ünlü*, aralık az iken oluşan ünlülere de *dar ünlü* denir.

geniş ünlüler : *a, e, o, ö*
dar ünlüler : *ı, i, u, ü*

3. Dudakların Durumuna Göre Ünlüler: Dudaklar, bazı ünlülerin oluşumunda yuvarlak, bazılarında ise düzdür. Oluşumları sırasında dudakların düz durumda kaldığı ünlülere *düz ünlü*, yuvarlak bir hâl aldığı ünlülere *yuvarlak ünlü* denir.

düz ünlüler : *a, e, ı, i*
yuvarlak ünlüler : *o, ö, u, ü*

4. Uzunluk Kısalıklarına Göre Ünlüler: Bir ünlünün oluşumunun başladığı zamanla bittiği zaman arasındaki müddet onun uzunluk ve kısalığını gösterir. Bir ünlünün uzunluk bakımından normal, normalden uzun ve normalden kısa olmak üzere üç şekli vardır. Türkçedeki ünlülerin yedisi kısa ünlü, biri normalden kısa ünlüdür. Türkçe kökenli kelimelerde uzun ünlü yoktur. Türkiye Türkçesinde normal uzunluktaki ünlüler *a, e, i, o, ö, u, ü*'dür. Normalden kısa ünlü ise *ı*'dır. Normal uzunluktaki ünlüler tek başlarına hece olabilirler ve hece yükünü taşıyabilirler. Ama *ı* ünlüsü tek başına hece olduğu zaman hece yükünü taşıyamaz ve yerini genellikle *i* sesine bırakır.

Türkçede genellikle Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde uzun ünlü bulunabilmektedir. Ağızlarda bu ünlüler genellikle kısalmıştır.

Türkiye Türkçesindeki ünlüler bir tablo hâlinde şöyle gösterilebilir:

	düz		**yuvarlak**	
	geniş	**dar**	**geniş**	**dar**
kalın	*a*	*ı*	*o*	*u*
ince	*e*	*i*	*ö*	*ü*

[1] Bu bölümde genellikle, Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ'ın başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanan *"Yüksek Öğretim Öğrencileri İçin Türk Dili Ve Kompozisyon Bilgileri"* kitabındaki Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN tarafından yazılan "Ses Bilgisi" kısmından faydalanılmıştır.

ÜNSÜZLER

Türkiye Türkçesindeki ünsüzler şunlardır: *b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, v, y, z.*

Ünsüzler oluşum noktaları bakımından, ton (seda, ses akımı) bakımından ve temas derecesi bakımından sınıflandırılabilirler.

1. Tonlu, Tonsuz Ünsüzler: Tonlu ünsüzler ses tellerini titreten ünsüzlerdir. Bunlar *b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z*'dir. Tonsuz ünsüzler ise ses tellerini titretmezler. Bunlar *p, ç, t, k, h, s, ş, f*'dir. Bazı tonlu ünsüzlerin tonsuz ünsüzler içinde birer karşılıkları vardır: *b-p, c-ç, d-t, g-k, j-ş, v-f, z-s, ğ-h.* Tonsuz karşılığı olmayan ünsüzler ise *l, m, n, r, y*'dir.

2. Oluşum Noktalarına Göre Ünsüzler: Oluşum noktalarına göre ünsüzler şöyledir:

a- Dudak Ünsüzleri: *b, p, m.* İki dudağın birbirine değmesi ile meydana gelen ünsüzlerdir.

b- Diş-dudak Ünsüzleri: *f, v.* Bunlar, alt dudağın üst dişlere dokunması ile oluşurlar.

c- Diş Ünsüzleri: *d, t, n, s, z.* Bunlar, dilin ucunun üst ön dişlerin arkasına veya diş yuvalarına yaklaşması, dokunması ile oluşan ünsüzlerdir. *d, t, n*'de yolu kapatacak şekilde bir dokunma; *s, z*'de ise bir yaklaşma meydana gelir.

ç- Damak-diş Ünsüzleri: *c, ç, j, ş.* Bunlar, dilin ucunun veya ön tarafının diş yuvası veya sert damağa dokunması ve yaklaşması ile oluşan ünsüzlerdir. *c, ç*'de dokunma; *j, ş*'de ise yaklaşma vardır.

d- Ön Damak Ünsüzleri: *g, k, l, r, y.* Bunlar, dilin ucunun veya orta tarafının sert yani ön damağa değmesi veya yaklaşması ile oluşan ünsüzlerdir. *g, k, y*'de dilin orta tarafı kabarır. *r*'de dilin ucu kalkar. *İnce l*'de dilin ön tarafı kabarır. *Kalın l*'de dilin arka tarafı kabarır. *y*'de dilin durumu *i* sesine yakındır; bunun için ünlülere en yakın ünsüzdür. *r*, titrek bir ünsüzdür.

e- Arka Damak Ünsüzleri: *ğ, g, k, ŋ.* Dilin arka tarafının yumuşak damağa değmesi veya yaklaşması ile oluşan ünsüzlerdir.

f- Gırtlak Ünsüzü: *h.* Bu ünsüz, gırtlaktan önce oluşur. Oluşumu sırasında ses telleri yarı açıktır.

3. Sürekli, Süreksiz Ünsüzler: Ünsüzler, temas derecesi bakımından ikiye ayrılırlar.

a- Süreksiz Ünsüzler: Bu ünsüzlerin oluşumu sırasında ses yolunda bulunan organlar, tamamıyla kapanarak hava için bir geçit bırakmazlar. Hava akımı engele çarparak bir patlama hâlinde dışarı çıkar. Bunun için bu ünsüzlere patlayıcı veya süreksiz ünsüzler denir. Bunlar *b, c, ç, d, g, k, p, t*'dir.

b- Sürekli Ünsüzler: Sürekli ünsüzlerin oluşumunda hava için az veya çok bir boşluk vardır. Oluşumlarında hava için dar bir boşluk bulunan ünsüzlere *sızıcı ünsüz*ler, hava için geniş bir boşluk bulunan ünsüzlere *akıcı ünsüz*ler denir. Sızıcı ünsüzler *f, ğ, h, j, s, ş, v, z*'dir. Akıcı ünsüzler *l, m, n, r, y*'dir. Bunlar en az temas derecesine sahip olan ünsüzlerdir.

4. Geniz, Ağız Ünsüzü: Türkçede nazal sesler pek azdır. Bunlar *m, n, ŋ*'dir. Bunların oluşumunda hava geniz yolundan çıkar. Diğer ünsüzler ağız ünsüzüdür.

Türkiye Türkçesindeki ünsüzler bir tablo hâlinde şöyle gösterilebilir:

	tonlu (sedalı, ötümlü)			tonsuz (sedasız, ötümsüz)		
	sürekli		süreksiz	sürekli		süreksiz
	sızıcı	akıcı		sızıcı	akıcı	
dudak		*m*	*b*			*p*
diş-dudak	*v*			*f*		
diş	*z*	*n*	*d*	*s*		*t*
damak-diş	*j*		*c*	*ş*		*ç*
ön damak		*l, r, y*	*g*			*k*
arka damak	*ğ*		*ġ*			*ķ*
gırtlak				*h*		

SES OLAYLARI

A. TARİH İÇİNDEKİ (ART ZAMANLI) DÜZENLİ SES OLAYLARI

Burada Türkiye Türkçesi, ünlü ve ünsüzlerde meydana gelen değişmeler bakımından Eski Türkçe ile karşılaştırılacaktır.

Ünlülerde:

1. Eski Tükçedeki aslî uzunluklar kısalmıştır: ET *āç* > TT *aç*, ET *āt* > TT *ad*, ET *būka* > TT *boğa*, ET *yōk* > TT *yok*, ET *kīz* > TT *kız*.
2. Eski Türkçede ilk hecede bulunan bazı *i* sesleri Türkiye Türkçesinde *e* olmuştur: ET *bir-* > TT *ver-*, ET *biş* > TT *beş*, ET *il* > TT *el*, ET *ir-* > TT *er-*, ET *it-* > TT *et-*, ET *ti-* > TT *de-*, ET *tir-* > TT *der-*, ET *yi-* > TT *ye-*, ET *yig* > TT *yeğ*, ET *yir* > TT *yer*, ET *yiti* > TT *yedi*.

Ünsüzlerde:

1. Eski Türkçedeki kelime başı *k-* sesleri çoğunlukla *g-* sesine dönmüştür: ET *keç-* > TT *geç-*, ET *kel-* > TT *gel-*, ET *kir-* > TT *gir-*, ET *kör-* > TT *gör-*, ET *köl* > TT *göl*, ET *köz* > TT *göz*, ET *kümüş* > TT *gümüş*. Bazı kelimelerde *k-* korunmuştur: *kişi, kim, keçi.*
2. Eski Türkçedeki kelime başı *t-* sesleri Türkiye Türkçesinde çoğunlukla *d-* sesine dönmüştür: ET *tag* > TT *dağ*, ET *taş* > TT *dış*, ET *tıl* > TT *dil*, ET *tur-* > TT *dur-*. Bazı kelimelerde *t-* korunmuştur: *tavuk, tıka-, toz.*
3. Eski Türkçedeki *damak n*'si Türkiye Türkçesinde *diş n*'sine dönüşmüştür: ET *buŋal-* > TT *bunal-*, ET *öŋ* > TT *ön*, ET *soŋ* > TT *son*, ET *taŋ* > TT *tan*, ET *teŋiz* > TT *deniz.*
4. Eski Türkçedeki kelime içindeki ve sonundaki *b*'ler Türkiye Türkçesinde *v* olmuştur: ET *eb* > TT *ev*, ET *ebir-* > TT *evir-*, ET *kabış-* > TT *kavuş-*, ET *sab* > TT *sav*, ET *sebin-* > TT *sevin-*, ET *tabışgan* > TT *tavşan*, ET *tebi* > TT *deve*, ET *yabız* > TT *yavuz.*
5. Eski Türkçedeki ilk hecenin sonunda bulunan *g*'ler Türkiye Türkçesinde *ğ, v, y* seslerine dönüşmüştür: ET *ag-* > TT *ağ-*, ET *beg* > TT *bey*, ET *egri* > TT *eğri*,

ET *oglan* > TT *oğlan*, ET *ög-* > TT *öv-*, ET *tag* > TT *dağ*, ET *teg-* > TT *değ-*, ET *tog-* > TT *doğ-*, ET *yıg-* > TT *yığ-*, ET *yeg* > TT *yeğ*.

6. Eski Türkçede ikinci ve daha sonraki hecelerin sonunda bulunan *g* ve *ġ* sesleri Türkiye Türkçesinde düşmüştür: ET *adgırıg* > TT *aygırı*, ET *arıg* > TT *arı*, ET *atlıg* > TT *atlı*, ET *başlıg* > TT *başlı*, ET *elig* > TT *el*, ET *kullug* > TT *kullu*, ET *küçlüg* > TT *güçlü*, ET *sarıg* > TT *sarı*.
7. Eski Türkçede ikinci ve daha sonraki hecelerin başında bulunan *g* ve *ġ* sesleri Türkiye Türkçesinde çoğunlukla düşmüştür: ET *edgü* > TT *iyi*, ET *ilgerü* > TT *ileri*, ET *kazgan-* > TT *kazan-*, ET *tabışgan* > TT *tavşan*, ET *algalı* > TT *alalı*, ET *ebge* > TT *eve*, ET *algan* > TT *alan*. Bazı eklerin başındaki *g*'ler korunmuştur: *bil-gin, ver-gi, süz-geç, dalgıç*.
8. Eski Türkçedeki sızıcı *d* sesleri Türkiye Türkçesinde *y* sesine dönüşmüştür: ET *adak* > TT *ayak*, ET *adgır* > TT *aygır*, ET *adrıl-* > TT *ayrıl-*, ET *bod* > TT *boy*, ET *edgü* > TT *iyi*, ET *yadag* > TT *yaya*, ET *ked-* > TT *giy-*.
9. Eski Türkçedeki kelime başı *b* sesi üç kelimede *v*'ye dönüşmüştür: ET *bar-* > TT *var-*, ET *bar* > TT *var*, ET *bir-* > TT *ver-*.
10. Eski Türkçedeki *bol-* fiili, Türkiye Türkçesinde *ol-* şeklindedir.

B. DİL İÇİNDEKİ (EŞ ZAMANLI) DÜZENLİ SES OLAYLARI

ÜNSÜZ UYUMU (BENZEŞMESİ)

Kelimelere getirilen eklerdeki ünsüzlerin, kelimenin son sesiyle ton (seda) bakımından benzeşmesidir: *Türk-çe, diş-çi, yurt-taş, bil-gin, av-cı, gör-gü, konuş-tu-lar, ağaç-ta, ev-de, ev-dir, kuş-ta, kuş-tan, dağ-dır, sınıf-ta*.

Kelime köklerinde de genel olarak ünsüz benzeşmesinin etkisi görülür: *eski, başka, yufka, Tanrı, yıldız, iğne, gündüz, çiğdem*.

Ünsüz uyumu alınma kelimeleri de etkilemiştir: *ictima* > *içtima*, *abdest* > *aptes*, *ıztırab* > *ıstırap*.

TONLULAŞMA

Türkçe kelimelerin sonunda bulunan *p, ç, t, k* ünsüzleri iki ünlü arasında kalınca tonsuzlaşarak *b, c, d, g* (*ğ*) ünsüzlerine dönerler: *kitap* > *kitaba, ağaç* > *ağacı, yurt* > *yurdu, çocuk* > *çocuğu*.

Bazı tek heceli kelimelerin sonundaki ünsüzler iki ünlü arasında tonlulaşmaz: *top* > *topu, küp* > *küpü, çöp* > *çöpü, saç* > *saçı, iç* > *içi, koç* > *koçu, et* > *eti, kök* > *kökü*.

Bazı iki heceli kelimelerde de bu durum görülür: *anıt* > *anıtı, aygıt* > *aygıtı, kanıt* > *kanıtı, taşıt* > *taşıtı*.

Bazı yabancı kökenli kelimelerde de tonlulaşma olmaz: *teleskop* > *teleskopu, maç* > *maçı, edebiyat* > *edebiyatı*.

ÜNLÜ DARALMASI

Türkçede bazı ünsüzlerin yerleri ünlülerin söylenişini etkileyerek bunların değişmelerine sebep olur. Genellikle *a, e* ile biten fiil kök ve gövdeleri ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında araya giren *y* ünsüzü kendisinden önceki ünlüyü daraltır. Bu olaya ünlü daralması denir. Bu kurala göre *a* sesi *ı* veya *u*, *e* sesi *i* veya *ü* olur: *başla-yor* > *başlıyor, sakla-yor* > *saklıyor, bile-yor* > *biliyor, söyle-yor* > *söylüyor*.

SES DÜŞMELERİ

1. Ünsüz Düşmesi:

Türkçede genel olarak, *-cik, -rek/-rak, -cek/-cak* gibi küçültme eklerini alan ve sonunda ön damak ve art damak *k* sesleri bulunan kelimelerde sondaki ses düşer: *büyük-cek > büyücek, ılık-cak > ılıcak, çabuk-cak > çabucak; küçük-cük > küçücük, yumuşak-cık > yumuşacık, ufak-cık > ufacık; ufak-rak > ufarak, küçük-rek > küçürek.*

Diş eti ünsüzü */t/* nin de düştüğü görülür. "*üst, ast, çift, rast*" gibi kelimeler, birleşik kelime kurunca sondaki *t* sesi düşer: *üst-teğmen > üsteğmen, üst-çene > üsçene, çift-sayı > çifsayı.*

2. Ünlü Düşmesi:

Türkçede ünlü düşmesi genel olarak orta hecede, bazen de başta ve sondaki hecede görülür. Orta hece vurgusuzdur ve kelimeler ek alınca burada bulunan ünlü düşer. Son hecelerinde dar ünlü bulunan bazı kelimeler iyelik ve hâl eklerini alınca vurgusuz orta hece ünlüsü düşer: *burun-u > burnu, alın-ı-m > alnım, bağır-ı-n > bağrın, biri birine > birbirine, kavurul- > kavrul-, savurul- > savrul-, kavuşak > kavşak, bükülüm > büklüm.*

Bazı alınma kelimeler, ünlüyle başlayan ek aldıklarında aslî şekillerine dönerler: *emir > emri, hüküm > hükmü, kahır > kahrı, zehir > zehri.*

HECE DÜŞMESİ

Bir kelimede peş peşe gelen ve ses bakımından birbirine benzeyen iki heceden birinin düşmesidir: *pazar+ertesi > pazartesi, pek+iyi > peki; başlayayım > başlayım.*

SES TÜREMELERİ

1. Ünlü Türemesi:

Bazı Türkçe kelimeler, "-cık" ekini alınca ünlü türemesi meydana gelir: *dar-cık > daracık, az-cık > azıcık, genç-cik > gencecik.*

Türkçe kelimelerde, kelime başında birden fazla ünsüz bulunmaz. Bu yüzden alınma kelimelerde ünlü türemesi meydana gelir: Fr. *station > istasyon*, İt. *scala > iskele*, İt. *stampa > ıstampa*, İt. *scarta > ıskarta*, Fr. *statistique > istatistik*, Yun. *stavios > istavroz.*

Genellikle Arapçadan geçen kelimelerde de ünlü türemesi meydana gelir: *akl > akıl, fikr > fikir, bahs > bahis, kibr > kibir, ömr > ömür.*

Türkçede /r/, /l/ ile kelime başlamadığı için ağızlarda bu ünsüzler ile başlayan kelimelerden önce ünlü türemesi görülür: *limon > ilimon, Rus > Urus, Recep > İrecep.*

2. Ünsüz Türemesi:

Yazı dilinde *v* ve *h* türemesi vardır: *ur- > vur-, örküç > hörgüç.*

Kelime içinde *n* türer: *kılıç > kılınç, tüfek > tüfenk.*

Türkçe kelimelerde yan yana iki ünsüz bulunmaz. Bunun için bazı yabancı kökenli kelimelerde ünlülerin arasına ünsüzler girer: *mai > mavi, faide > fayda, taife > tayfa, zaif > zayıf; biologie > biyoloji, bionic > biyonik, dialecte > diyalekt.*

ÜNLÜ BİRLEŞMESİ (KAYNAŞMA)

Kelime birleşmelerinde peş peşe gelen iki ünlü bazen birleşerek tek ünlü hâline gelir. Bu kaynaşma sırasında ortaya çıkan ünlü ya ilk ünlü gibi veya ikinci ünlü gibi olur. Bu olaya ünlü birleşmesi denir: *sütlü+aş > sütlaç, güllü+aş > güllaç, kahve+altı > kahvaltı, cuma+ertesi > cumartesi, ne+için > niçin, ne asıl > nasıl.*

SES ÖZELLİKLERİ

Türkçenin ses yapısının kendisine has özellikleri vardır. Türkçenin ses özellikleri, dilin aslî kelimeleri ile ilgilidir. Ses özelliklerinin dışında kalan aslî kelimeler çok azdır. Tabiat seslerinden doğan taklidî kelimeler, ünlemler, çocuk dilinden yazı diline geçen kelimeler ve başka dillerden giren alınma kelimeler çoğunlukla dilin ses özelliklerine uymazlar. Türkçenin ses özellilerini iyi bilen bir kimse Türkçenin aslî kelimeleriyle alınma kelimeleri büyük ölçüde ayırt edebilir. Türkiye Türkçesinin ses özellikleri şunlardır:

1. Ünlü Uyumları

1. 1. Kalınlık-incelik uyumu (dil uyumu): Türkçenin en önemli ses özelliğidir. Bu uyuma göre kalın ünlüleri kalınlar, ince ünlüleri inceler takip eder: *getirilme, büküm, aldırış, biçimlendirme, vuruldunuz, üzümcülükte, sorudan.*

Alınma kelimeler bu uyuma uymaz: *telefon, kalem, kimya, kolye, toner.* Bazı alınma kelimeler bazen uyuma girer: *hasta (haste), beygir (bârgîr), duvar (dîvâr).*

Türkçedeki ekler kelimenin son hecesindeki ünlüye göre kelimeye eklenir. Alınma kelimelerde de ek ünlüsü kelimenin son hecesindeki ünlüye uyar: *telefonda, kalemlik, kimyadan, kolyemiz, toneri.*

Türkçede kalınlık-incelik uyumunun bazı istisnaları vardır:

a- Çeşitli ses olayları sonucu uyum dışına çıkmış kelimeler: *hani, hangi, dahi, anne, kardeş, elma, şişman, inanmak.*

b- -yor, -ken, -ki, -daş, -leyin, -mtırak ekleri: *biliyor, okurken, akşamki, meslektaş, akşamleyin, yeşilimtırak.*

c- Son hecelerinde ince a bulunan alınma kelimeler: *dikkatli, hakikati, saatte, harfin.*

ç- Sonlarında ince l bulunan alınma kelimeler: *hâlimiz, mahalde, kabullenmek, alkollü, normalleşmek.*

1. 2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu (dudak uyumu): Bu uyuma göre düz ünlülerden sonra düz; yuvarlak ünlülerden sonra düz-geniş veya dar-yuvarlak ünlüler gelebilir: *incelik, ilgilenmek, evimizden; görülmek, kolaylık, oturuyuz, görmüştü, boyumuzdan.*

Alınma kelimeler bu uyumun dışındadır: *memur, kanun, kâbus, gâvur, marul, menü.*

Bazı alınma kelimeler bu uyuma girer: *müşkül (müşkil), çünkü (çünki), türkü (türkî).*

Alınma kelimeler bu uyuma girmese de ekler, mutlaka son hecedeki ünlüye uyarlar: *kanunumuzdan, memurluk, müzminleşen, başkalaşma.*

2. Birinci heceden sonra *o, ö* bulunmaz; Şimdiki zaman eki -yor istisnadır. İlk heceden sonra o, ö bulunduran kelimeler alınma kelimelerdir: *horoz, doktor, atom, maydonoz, şoför, otomobil.*

3. Türkiye Türkçesinde Türkçe kelimelerde uzun ünlü yoktur: *gülmek, soru, güzel, iyi, kısa, yeşil, varalım.* İstisnalar: *yād, yārın, yār, vārolmak.* Ses olayları sonucu ortaya çıkanlar: *pekī* (pek iyi), *ā* (ağa), *ābi* (ağa bey). Söze kuvvet ve tesir kazandırmak için uygulanan vurgu ve tonlama sonucu ortaya çıkanlar: *güzēl, bittī, bir varmīş bir yokmūş.*

Alınma kelimelerde uzun ünlü bulunur: *hākim, mēmur, mūtat, māvī, millī.* Bazı alınma kelimelerdeki uzun ünlüler kısalır: *duvar (dīvār), kitap (kitāb), sabah (sabāh).*

4. İki ünlü yan yana gelmez. Ünlü ile biten kelimelerle ünlü ile başlayan ekler arasına *y* yardımcı ünsüzü girer: *araba-y-a, masa-y-ı, oku-y-acak, söyle-y-en.*

Alınma kelimelerde iki ünlü yan yana bulunur: *fiil, saat, reis, müeyyide, ait.* Alınma kelimelerin bazılarında y türer: *fiyat (fi'āt), zayıf (zaīf), biyoloji (biologie).*

5. Aynı hecede ikiz ünlü (diftong) yoktur; ikiz ünlülü kelimeler alınmadır: *kooperatif, kuaför, kauçuk, seans, suare.*

6. Ünlü-ünsüz uyumu: Kalın (art) ünlüler ile yalnız art damak ünsüzleri ve art avurt l'si, ince (ön) ünlüler ile yalnız ön damak ünsüzleri ve ön avurt l'si aynı hecede bulunabilir. Yani a, ı, o, u ünlüleri g, k, l (ince l) ile; e, i, ö, ü ünlüleri ġ, ķ, l (kalın l) ile aynı hecede bulunamazlar. İstisna olarak y ünsüzü yanındaki ince l, a ile aynı hecede bulunabilir: *yayla, arabayla, boylamak.* Taklidî kelimelerde ince l ile kalın ünlüler yan yana bulunabilir: *lakırdı, lokur lokur.*

Alınma kelimeler bu kurala uymaz: *mekan, lamba, zevķ, ķredi.*

7. Türkçede *f* sesi yoktur. *Öfke, ufak, ufalmak, ufalamak, yufka, tüfek* kelimeleri istisnadır. Ünlemler ve taklidî kelimelerde bu ses bulunabilir: *of, püf, üf; püfür püfür, üflemek, fıkırdamak.*

Alınma kelimelerde f sesi bulunabilir: *farz, fikir, fakülte, efkâr.*

8. Türkçede *h* sesi yoktur. *Hani, hangi, dahi, daha* kelimeleri istisnadır. Ünlemler ve taklidî kelimelerde h sesi bulunabilir: *hey, oh; horlamak, harıl harıl, hüngür hüngür.*

Alınma kelimelerde h sesi vardır: *sabah, hayat, baht, saha, ahd, hüküm.*

9. Türkçede *j* sesi yoktur. Yansıma ses olarak sadece *vıj* kelimesinde vardır.

Alınma kelimelerde j sesi vardır: *jandarma, jilet, jüri, pijama, jelatin.*

10. Türkçede ince *a* yoktur. Alınma kelimelerde bu ses vardır: *dikkat, hakikat, saat, sıhhat.*

11. Türkçede *ayın* ve *hemze* yoktur. Bu sesler alınma kelimelerde bulunur: *meş'ale, neş'e, san'at, mes'ut.* Ayın ve hemze sesleri bazı kelimelerde düşerek kendilerinden önceki ünlüyü uzatmıştır: *māmur, mēmur, tēsir, tēlif.*

12. Türkçede *l, r, ğ, c, m, n, v, z* sesleri kelime başında bulunmaz. Sadece n ve v ile başlayan kelimeler istisnadır: *ne, nice, nitelik, niçin, neden, nerede, nereden; var, varmak, vermek, vurmak.* Çocuk dilinden yazı diline geçen kelimelerde bu seslerden bazı-

ları bulunabilir: *cici, meme, mama, nine, ninni.* Taklidî kelimelerde bu sesler kelime başında bulunabilir: *lıkır lıkır, lop, lâkırdı, rap rap, cıvıl cıvıl, cızırtı, miyavlamak, mırıl mırıl, melemek, vızıltı, vıdı vıdı, vınlamak, zonklamak, zırıltı.*

Alınma kelimelerde kelime başında bu sesler bulunabilir: *limon, lokum, lira, rast, reis, reçel, cami, casus, ceviz, can, midye, makarna, mayo, moral, neşe, nedim, namaz, numara, vadi, velvele, vaiz, ve, vazo, vagon, zaman, zaten, zam, zamk.*

Türkçedeki m'li tekrarlar bu kuralın dışındadır: *araba maraba, kasa masa, sarı marı, yeşil meşil.*

13. Kelime sonunda *b, c, d, g* sesleri bulunmaz.

Alınma kelimelerde kelime sonunda bu sesler bulunur: *âb, tac, bâd, lig, katalog.*

Alınma kelimelerin çoğunda bu ünsüzler tonsuzlaştırılmıştır: *kitap (kitāb), mehtap (mehtāb), ihraç (ihrāc), ilâç (ilâc), dert (derd), fert (ferd), inat (inâd), renk (reng), ork (org).* Bu kelimelerde hece açılınca tonlu ünsüzler ortaya çıkar: *kitabı, mehtāba, ihrâcetmek, ilâca, derdi.*

İmlâda d ile yazılan *ad, od* kelimeleri telâffuzda t'lidir.

14. Kelime başında *bre* kelimesi hariç iki ünsüz yan yana bulunmaz.

Alınma kelimelerde kelime başında iki ünsüz vardır: *program, prensip, plâk, blok, klinik, kredi, psikoloji, stadyum, sterlin.*

Bazı alınma kelimeler önlerine veya sonlarına eklenen bir ünlüyle Türkçeye uydurulmuştur: *gurup, istasyon, istampa, istatistik.*

15. Türkçede ancak belli hece ve ünsüz çiftleri kelime sonunda bulunabilir:

lç, lk, lk̦, lp, lt : *ölç, silk, kalk, alp, alt, daralt.*

nç, nk, nk̦, nt : *övünç, denk, zonk, ant.*

rç, rk, rk̦, rp, rs, rt : sürç, *Türk, kırk, sark, sarp, serp, sars, yurt, yırt.*

st : *üst*

Bu ünsüz çiftleri dışında ünsüz çiftleri Türkçe hece ve kelime sonunda bulunmaz.

Alınma kelimelerde hece ve kelime sonunda farklı ünsüz çiftleri bulunabilir: *zevk, harf, örf, çift, arz, semt, zamk, aşk, şeyh, misk, marş.*

Bazı alınma kelimeler, türeme bir ünlüyle Türkçeye uydurulmuştur: *ilim (ilm), fikir (fikr), rızık (rızk), zikir (zikr), seyir (seyr), filim (film).* Bu tür kelimelere ünlüyle başlayan bir ek gelince türetilen ünlü düşer: *ilmin, fikre, rızkımız, zikretmek, filme.*

16. Hece sonunda üç ünsüz yan yana bulunmaz. Alınma kelimelerin sonunda üç ünsüz yan yana bulunabilir: *sfenks, kontr.*

17. Kelime kökünde aynı cinsten iki ünsüz yan yana bulunmaz. *Anne, elli* kelimeleri istisnadır.

Alınma kelimelerde kelime kökünde aynı cinsten iki ünsüz yan yana bulunabilir: *ümmet, millet, zillet, teşekkür, madde, sarraf, bakkal, temenni.* Bazı alınma kelimelerde ünsüz tekleşerek Türkçeye uyar: *hamal (hammâl), kavaf (kavvâf).*

Bazı alınma kelimelerde ünsüzün birisi aykırılaşarak kelime Türkçeye uyar: *aktar (attâr), muşamba (muşamma), tandır (tennûr).*

18. Ünsüz uyumu: Bu uyum oluşum noktaları aynı olan, fakat ton bakımından farklı olan b-p, c-ç, d-t, g-k, ğ-ķ, ğ-h, j-ş, v-f, z-s ünsüzleri ile ilgilidir. Bu ünsüzlerden tonlular tonlularla, tonsuzlar da tonsuzlarla yan yana bulunabilir. İlk ünsüzü hem tonlu hem de tonsuz olabilen -da/-ta, -de/-te; -dan/-tan, -den/-ten; -ca/-ça, -ce/-çe; -cık/-çık, -cik/-çik; -gı/-kı, -gi/-ki gibi ekler bu uyuma tâbidir: *sınıfta, masada; ağaçtan, evden; Türkçe, İngilizce; zavallıcık, kitapçık.*

Alınma kelimeler bu kurala uymaz: *tekbir, takdir, tevkif, meşgul, tavsiye.*

Bazı alınma kelimeler ünsüz uyuma uydurulur: *miktar (mikdâr), bahçe (bâğçe), taraftar (tarafdâr).*

ŞEKİL BİLGİSİ[2]

KELİME YAPIMI

Yapı Bakımından Kelimeler

I. Basit Kelimeler

Herhangi bir yapım eki almamış olan ve daha basit kök, ek öğelerine ayrılamayan kelimelerdir. Türemiş ve birleşik isimlerin dışında kalan bütün kelimeler basit kelimedir.

Basit kelimeler, isim ve fiil soyundan olmak üzere iki gruba ayrılır:

a. İsim Soylu Basit Kelimeler: *baş, göz, taş, el, su, gök, yüz, ev, kan ...*

b. Fiil Soylu Basit Kelimeler: *al-, bil-, ver-, geç-, bırak-, gör-, uyu-, çek- ...*

II. Türemiş Kelimeler

Türemiş kelimeler, kelime kök ve gövdelerine yapım ekleri getirilerek türetilen kelimelerdir. Türkiye Türkçesinde yeni kelimeler türetmek için kullanılan dört ek türü vardır. Bunlar;

1. İsimden İsim Yapan Ekler,
2. Fiilden İsim Yapan Ekler,
3. İsimden Fiil Yapan Ekler,
4. Fiilden Fiil Yapan Eklerdir.

1. İsimden İsim Yapma Ekleri

+A: İşlek olmayan bir ektir.

göze "kaynak, su kaynağı", *ilke, töre.*

+(A)ç: İşlek olmayan bir ektir.

anaç, ataç, kıraç, kulaç.

+Ak: Benzerlik ve küçültme ifade eder. İşlek olmayan eklerden biridir.

topak, başak, benek, solak, yolak.

[2] Bu bölümün yazılmasında genellikle Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ'ın "Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)" adlı eserinden faydalanılmıştır.

+An: İşlek olmayan bir ektir.

eren, kızan, köken, oğlan.

+Ar, +şAr: Asıl sayılardan üleştirme sıfatları türeten bir ektir. Ünlülerden sonra +Ar, ünsüzlerden sonra +şAr eki kullanılır.

birer, ikişer, üçer, dörder, beşer, altışar, yedişer, sekizer, dokuzar, onar, yüzer.

+CA: Aslında eşitlik, benzerlik ve karşılaştırma fonksiyonunda bir isim çekim eki olan bu ek zamanla yapım ekine de dönüşmüştür. Yapım eki olarak sıfat, zarf ve isimler türetir: *çokça, büyükçe, bolca, doğruca, kokarca, karaca; Çamlıca, Çatalca, Çukurca, Derince.* Dil ve lehçe isimleri de bu ekle yapılır: *Türkçe, Kazakça, Arapça, Farsça, Fransızca, Rusça, Çince.*

+cAğIz: İsim ve isim niteliğinde olan sözlerden küçültme, sevgi ve acıma ifade eden isimler türetir.

adamcağız, çocukcağız, evceğiz, kadıncağız, kuşcağız, köyceğiz, yavrucağız.

+CAk: Başlıca fonksiyonu küçültme ve sevgi ifade etmektir. Sıfat, zarf ve isimler türetir.

büyücek, küçücek; çabucak, hemencek; Bulancak, Kuyucak.

+CI / +CU: Türkiye Türkçesinin en işlek eklerinden biridir. Asıl fonksiyon olarak, bir nesneyi, bir işi veya bir sanatı kendisine meslek veya uğraşı olarak seçmiş olanları gösteren isimler türetir. Aynı zamanda ismin bildirdiği işle ilgili "kimse"; bir işi görev olarak almış kimseyi gösteren isimler; eklendiği söze "sahiplik" anlamı katan isimler türetir.

boyacı, dişçi, gazeteci, sütçü; aracı, dünürcü, yolcu; çöpçü, elçi, gözcü, kapıcı, postacı; fırıncı, hancı, mirasçı.

+CIk / +CUk: İsimlere ve sıfatlara küçültme, pekiştirme, sevgi ve acıma ifadesi katan bir ektir.

elmacık (kemiği), *köprücük* (kemiği); *bademcik, dağarcık, gelincik, kılçık, tepecik; Ayancık, Çınarcık, Gölcük, Kalecik; annecik, kedicik; azıcık, daracık, ufacık, yumuşacık.*

+CIl / +CIl: Eklendiği isme "bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağımlılık, benzerlik" işlevleri katan isim ve sıfatlar türetir.

batakçıl, balıkçıl, etçil, otçul; adamcıl, anacıl, evcil, barışçıl, öncül; ölümcül.

+Daş: "Ortaklık, beraberlik" bildiren isim ve sıfatlar türetir. Kalınlık - incelik uyumuna uymaz.

arkadaş, boydaş, çağdaş, gönüldaş, ırktaş, sınırdaş, sırdaş, soydaş, yoldaş, yurttaş, meslektaş, dindaş, ülküdaş. Birkaç örnekte +Deş biçimi de görülebilir: *sesteş, kardeş, evdeş, işteş (çatı).*

+dIrIk / +dUrUk: İşlek değildir.

boyunduruk, burunduruk, cibindirik.

+gil; +giller: Akrabalık, aile ve yakınlık bildirir. Kalınlık - incelik uyumu dışındadır.

Aligil, Hasangil; halamgil, teyzemgil, dedesigil; buğdaygiller, köpekgiller.

+(I)l / +(U)l: Yansıma kelimelerde görülür.

gürül gürül, horul horul, pırıl pırıl, şırıl şırıl.

+la (< +la-g): Yer bildirir.

kışla, yayla, tuzla.

+lAk (+lA-k): Çoğunlukla yer bildirir.

çaylak, evlek; avlak, kışlak, otlak, sulak.

+lI / +lU: "Sahip olma, üzerinde bulundurma"; bir millete, ülkeye, şehre ait olma, bağlı olma; isimden yer ismi türetme; eş ve zıt anlamlı ikilemeler kurma, ekin ana işlevleri arasında yer alır.

acıklı, alaylı, becerikli, boyalı, çocuklu, değerli, ekşili, güneşli, kokulu, olumlu, öfkeli, sarıklı, soylu, tatlı; Ankaralı, Edirneli, Osmanlı, Selçuklu, üniversiteli; Cihanbeyli, Kadirli, Sungurlu; akıllı uslu, aklı karalı, analı babalı, çoluklu çocuklu, evli barklı, geceli gündüzlü, uzunlu kısalı.

+lIk / +lUk: "Tahsis", "bir şey için", "bir şeyin toplu olarak bulunduğu, konulduğu yer", anlamlı isimler; meslek, uğraş isimleri; rütbe ve makam bildiren isimler; soyut isimler türeten işlek bir ektir.

akşamlık, bayramlık, gündelik, hediyelik; odunluk, kitaplık, taşlık; ağaçlık, bademlik, söğütlük; biberlik, buzluk, dizlik, meyvelik, tuzluk; askerlik, işçilik, kasaplık, mimarlık; Atatürkçülük, Türkçülük, Müslümanlık; albaylık, muhtarlık, müfettişlik, valilik; bolluk, büyüklük, iyilik, sıcaklık.

+(I)msı / +(U)msU: İsimlere, renk isimlerine ve tat bildiren sıfatlara gelerek "benzerlik, andırma" anlamı veren sıfatlar türetir.

ağacımsı, balımsı, gagamsı, iğnemsi, yumurtamsı; beyazımsı, esmerimsi, mavimsi, yeşilimsi; acımsı, ekşimsi, tatlımsı.

+(I)mtırak / +(U)mtırak: "Gibilik, benzerlik, yakınlık" gösteren, tat ve özellikle renk isimlerinden sıfatlar türeten bir ektir.

acımtırak, beyazımtırak, ekşimtırak, kırmızımtırak, sarımtırak, yeşilimtırak.

+(I)ncI / +(U)ncU: Sayı isimlerinden sıra sayıları türeten işlek bir ektir.

birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, yedinci, onuncu, yirminci.

+sIz / +sUz: "Yokluk, eksiklik" bildiren, olumsuz anlamda sıfatlar türeten işlek bir ektir.

acısız, ağaçsız, bilgisiz, cansız, evsiz, güçsüz, görgüsüz, susuz, tatsız, uykusuz.

+şIn: Renk isimlerinden benzerlik gösteren sıfat türetir. İşlek değildir.

akşın, gökşin, mavişin, sarışın.

2. Fiilden İsim Yapma Ekleri

-(y)Aç, -ç: İşlek değildir.

dürteç, güleç, tıkaç, tokaç, süreç.

-Ak: Bazı araç gereç isimleri yapar; bir işin yapıldığı yeri gösteren isimler türetir. Ayrıca bir alışkanlığı, bir duyguyu, fiilin bildirdiği işi çokça yapanı gösteren sıfatlar türetir.

atak, dönek, kaçak, kıvrak, korkak, sürek, ürkek, yedek; batak, durak, kavşak, konak, kucak; bıçak, oturak, süzek, uçak, yatak.

-AlAk: İşlek değildir.

asalak, çökelek, yapalak, yatalak.

-AmAk: İşlek değildir.

basamak, kaçamak.

-AnAk: İşlek değildir.

biçenek "otlak", *değnek (<değenek), ekenek, gelenek, görenek.*

-ç: Dönüşlü fiillerden sıfatlar ve soyut isimler türetir.

gülünç, iğrenç, inanç, kazanç, kıskanç, sevinç, utanç.

-gA: İşlek değildir.

bilge, bölge, dalga, kavurga, süpürge.

-gAç: İşlek değildir.

eringeç, salıngaç, solungaç, süzgeç, utangaç, üşengeç, yüzgeç.

-GAn: "Alışkanlık" bildiren sıfatlar türeten işlek bir ektir.

alıngan, atılgan, çalışkan, çekingen, doğurgan, dövüşken, konuşkan, saldırgan, unutkan.

-gIç / -gUç: İşlek değildir.

başlangıç, bilgiç, dalgıç.

-GI / -GU: Fiillerden araç gereç ismi; çeşitli niteliklerde somut veya soyut isimler türeten çok işlek bir ektir.

askı, atkı, bıçkı, çalgı, silgi, sürgü; baskı, bitki, çizgi, dolgu, içki, vergi; bilgi, coşku, övgü, saygı, sevgi, tutku, yergi.

-GIn / -GUn: Fiillerden anlamı pekiştirilmiş sıfatlar türeten işlek bir ektir.

azgın, baygın, bezgin, bıkkın, bitkin, coşkun, dolgun, gergin, gezgin, kızgın, seçkin, suskun, şaşkın, taşkın, uygun, yaygın, yorgun.

-I / -U: Fiilin gösterdiği işin ürünü veya sonucu olan somut ve soyut isimler ve sıfatlar türeten işlek bir ektir.

batı, çatı, dizi, gömü, koşu, sayı, yapı, yazı; ağrı, başarı, çağrı; ayrı, dolu.

-(y)IcI / -(y)UcU: Fiilin gösterdiği işi "meslek, uğraşı" veya "sürekli olarak" yapanı gösteren isimler; "o işi yapan, yapma etkisi gösteren" anlamında sıfatlar türetir.

araştırıcı, bakıcı, binici, okuyucu, tüketici, satıcı; ağlatıcı, bağışlayıcı, ezici, kesici, kemirici, kırıcı, uyarıcı, zorlayıcı; besleyici, boğucu, şaşırtıcı, uçucu, üzücü, yırtıcı.

-Ik / -Uk, -k: Çoğunlukla "-mış" fonksiyonunda sıfatlar ve isimler türeten işlek bir ektir.

artık, alışık, bitişik, donuk, soluk, sönük; atık, bozuk, delik, kesik, sökük; aksak, büyük, çürük, eksik, esnek, patlak; aksırık, hıçkırık, öksürük, tükürük, üfürük.

-m, -(I)m / -(U)m: Fiilin gösterdiği işin ismini yapan; fiilin gösterdiği işle ilgili sonucu gösteren soyut veya somut isimler türeten işlek bir ektir.

alım, bakım, çizim, döküm, gözlem, işlem, solunum, üretim, yıkım, yönetim; anlam, bilim, giyim, dürüm, uçurum; ölüm, seçim.

-mA: Aslında bir isim-fiil ekidir. Ancak, kalıcı isimler; sıfatlar da türetir.

açma, alma, bakma, bilme, çekinme, düzelme, eğilme, gecikme, gülüşme, koşma, şaşırma; asma, çizme, dolama, uçurtma; bulama, dolma, dondurma, haşlama, kapama, kavurma.

-mAcA: Sınırlı sayıda oyun, eğlence niteliğinde sözler; hastalık, kuş, gereç isimleri türetir.

aldatmaca, bilmece, bulmaca, güldürmece, koşmaca, kovalamaca, köşe kapmaca, yanıltmaca; atmaca, boğmaca; çekmece.

-mAç / -bAç:

yırtmaç, yanıltmaç; dolambaç, saklambaç; bazlamaç, bulamaç, koyultmaç.

-mAk: Fiilin *mastar* biçimini yapan bu ek, fiildeki soyut hareketleri adlandıran, onları isim biçimine sokan bir ektir. Bazı kalıcı yiyecek, içecek, araç ve gereç isimleri de yapar.

açmak, bakmak, geçmek, gelmek, konuşmak, oturmak, yetişmek; çakmak, ekmek, yemek, ilmek.

-mAn: İşlek olmayan bir ektir.

değirmen, azman, göçmen.

-n, -(I)n / -(U)n:

akın, basın, düğün, ekin, gelin, tütün, yığın.

-tI / -tU, -(I)ntI / -(U)ntU:

ağartı, akıntı, alıntı, avuntu, bağırtı, bağlantı, belirti, çarpıntı, çöküntü, döküntü, kırıntı, kıpırtı, silinti, saplantı, uzantı.

-(y)Iş / -(y)Uş: Fiilin esas anlamını değiştirmeden, yapılan işin tarzını bildiren geçici kılış isimleri türetir.

açış, ağlayış, bekleyiş, direniş, geziş, gizleyiş, haykırış, söyleyiş.

3. İsimden Fiil Yapma Ekleri

+A-: İşlev olarak, "yapma" bildiren geçişli fiiller; "olma" bildiren geçişsiz fiiller türeten bir ektir.

ada-, boşa-, benze-, dile-, oyna-; buna-, esne-, kana-, tüne-, yaşa-.

+Al-: Sıfatlardan "olma" bildiren fiiller türetir.

azal-, bolal-, çoğal-, daral-, düzel-, kartal-, körel-, yönel-.

+Ar-: "Yapma" bildiren geçişli fiiller türetir.

başar-, ever-, onar-, suvar- "sulamak"

+Ar- (< er-): Bazı sıfatlara ve renk isimlerine gelerek "olma" bildiren geçişsiz fiiller türetir.

yaşar- "ıslanmak"; *ağar-, bozar-, göğer-, morar-, sarar-, yeşer-.*

+dA-: Ek çoğunlukla ses yansımalı sözlerden ses yansımalı fiiller türetir.

cızırda-, fısılda-, fokurda-, gıcırda-, hırılda-, horulda-, kıpırda-, mırılda-, takırda-, vızılda-.

+I- / +U-: İsimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller türetir.

ağrı-, kaşı-, taşı-, şakı-.

+(I)k- / +(U)k-: "Oluş" bildiren geçişsiz fiiller türetir.

acık-, birik-, darık-, gecik-, gözük-.

+kIr- / +kUr-: Ses yansımalı köklerden geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir.

fışkır-, haykır-, hıçkır-, püskür-, tükür-.

+l-: Ünlü ile biten sıfatlardan "olma" bildiren fiiller türetir.

durul-, incel-, kocal-, küçül-, seyrel-.

+lA-: "Yapma" bildiren geçişli fiiller; "olma" bildiren geçişsiz fiiller türeten oldukça işlek bir ektir.

avla-, bağla-, gözle-, kucakla-, sula-, temizle-; bıçakla-, kaşıkla-, kurşunla-, tokatla-; dışla-, düzle-, karala-, kötüle-, tuzla-; başla-, gerile-, zayıfla-, zenginle-; çatla-, gürle-, üfle-

+lAn- < +lA-n-:

ayaklan-, canlan-, dertlen-, evlen-, hastalan-, içlen-, yaşlan-.

+lAş- < +lA-ş-:

azgınlaş-, birleş-, derinleş-, güzelleş-, iyileş-, kırlaş-, sessizleş-, uzaklaş-.

+(I)r-: Ses yansıtan tek heceli köklerden "yapma" bildiren fiiller türetir.

aksır-, bağır-, böğür-, çağır-, hapşır-, ısır-, öğür-, üfür-.

4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-AlA-: Daha çok geçişli fiil köklerine gelen işlek bir ektir; süreklilik bildirir.

eşele-, evele-, gevele-, itele-, kovala-, ovala-, serpele-.

-Ar-: Geçişsiz bazı fiillerden geçişli fiiller türeten ettirgenlik ekidir.

çıkar-, çöker- "çöktürmek", *gider-, kopar-.*

-DIr- / -DUr-: Ünsüzle biten geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden "oldurma" ve "yaptırma" bildiren geçişli fiiller türetir.

açtır-, bildir-, boğdur-, böldür-, doldur-, güldür-, indir-, öldür-, sevindir-, uyandır-.

-I- / -U-: İşlek değildir.

bürü-, kazı-, kürü-, sancı-, sürü-.

-(I)l- / -(U)l-: İşlek eklerden biridir. Genellikle, ünsüzle biten geçişli fiil kök ve gövdelerinden "olma" veya "yapılma" bildiren edilgen fiiller türetir. Ek, aynı zamanda, geçişsiz fiiller de türetir. Bu türetmelerde daha çok ekin kendi kendine oluş ve dönüşlülük işlevi ağır basar.

açıl-, atıl- bakıl-, çizil-, dökül-, gömül-, örül-, yakıl-, yapıl-, yazıl-, yorul-; bükül-, büzül-, katıl-, kesil-, saçıl-, tartıl-, üzül-, yanıl-.

-mA-: Fiil kök ve gövdelerinden olumsuz fiiller türeten bir ektir. Türkçenin en işlek ekidir.

açma-, bilme-, çalışma-, dinlenme-, gelme-, gitme-, görme-, koşma-, sevme-, yazma-.

-n-, -(I)n- / -(U)n-: Ekin asıl görevi, genellikle geçişli fiillerden "olma" ve bazen de "yapma" bildiren dönüşlü fiiller türetmektir. Ayrıca, edilgenlik işlevi de vardır.

alın-, bağlan-, bakın-, başlan-, bulun-, dilen-, geçin-, giyin-, övün-, temizlen-, tüken-, yaşlan-.

-(I)r- / -(U)r-: İşlek bir ektir. Ünsüzle biten geçişli ve geçişsiz fiil köklerinden ettirgen anlamlı fiiller türetmiştir.

artır-, batır-, bitir-, doyur-, duyur-, düşür-, geçir-, içir-, kaçır-, yatır-, uçur-.

-(I)ş- / -(U)ş-: Birkaç farklı fonksiyonu olan işlek bir ektir. Asıl işlevi, fiilin gösterdiği işi, iki öznenin karşılıklı yaptığını veya işi, birden fazla kişinin ortaklaşa yaptığını ifade etmektir. Ekin "kendiliğinden oluş" bildiren fiiller de türetmesi yaygın olan işlevleri arasındadır.

atış-, bakış-, buluş-, döviş-, görüş-, kucaklaş-, yazış-; ağlaş-, gülüş-, kaçış-, koşuş-; bulaş-, dönüş-, geliş-, tutuş-, yetiş-.

-t-, -(I)t- / -(U)t-: Geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden ettirgenlik fiilleri kuran işlek bir ektir.

ağrıt-, azalt-, boyat-, düzelt-, eskit-, getirt-, istet-, okut-, tarat-, uyut-, yükselt-.

III. Birleşik Kelimeler

1. Birleşik İsimler: *aslanağzı* (çiçek), *ayakkabı*, *kül kedisi*; *yanardağ*, *alabalık*, *karaciğer*; *Bolubeyi*, *Osmanoğlu*, *Aral Gölü*.
2. Birleşik Sıfatlar: *kahverengi* (takım), *nurtopu* (çocuk), *sır küpü* (biri), *yurt içi* (turizm), *yüz karası* (işler).
3. Birleşik Zarflar: *arada bir* (git-), *akşamüstü* (var-), *giderayak* (yakalan-), *gece yarısı* (gel-), *ağzı açık* (kal-), *düşe kalka* (yol al-), *yalvara yalvara* (iste-).
4. Birleşik Zamirler: *sen ben*, *biz siz*, *falan filan*; *birazı*, *birkaçı*, *büyüğü küçüğü*, *hiçbiri*.
5. Birleşik Bağlaçlar: *aksi hâlde*, *bir bakıma*, *bununla beraber*, *daha doğrusu*, *en azından*, *ister istemez*, *öte yandan*.
6. Birleşik Fiiller: *alay et-*, *iyilik et-*, *açık ol-*, *baskı yap-*, *son bul-*, *arar ol-*, *alabil-*, *çekiver-*, *bakakal-*, *gidedur-*, *geçip git-*, *dalıp git-*.

KELİME TÜRLERİ/ANLAMLI KELİMELER

İSİMLER VE İSİM SOYLU KELİMELER

A. İSİMLER

1. Somut ve Soyut İsimler

a. Somut İsimler: Duyu organlarımızla görüp kavrayabildiğimiz ve tabiatta madde olarak var olan gerçek nesne ve varlıkların adlarıdır: *taş, toprak, dağ, ev, balık, Ahmet, Ayşe ...*

b. Soyut İsimler: Görünürde madde olarak var olmayan, duyu organlarımızla kavranamayan, ancak zihnimizde var olan kavramların ve niteliklerin adlarıdır: *anlayış, cesaret, inanç, iyilik, kötülük, sevinç, sevgi, melek ...*

2. Özel İsimler, Cins İsimleri

a. Özel İsimler: Somut isimlerden bir kısmı birer tek varlığa ad olmuşlarsa, bunlara *özel isim* denir. Kişi isimleri; hayvan isimleri; millet, devlet, topluluk isimleri; dil, din isimleri; gazete, dergi, kitap isimleri bu grupta yer alır: *Atatürk, Bilge Kağan; Tekir, Boncuk; Türkler, Türkiye Cumhuriyeti; Türkmenistan, Ankara; Çince, Almanca, Müslümanlık; Türk Dili Dergisi, Kutadgu Bilig* gibi.

b. Cins İsimleri: Aynı türden olan canlı ve cansız bütün varlık ve kavramlara verilen ortak isimlerdir: *ağaç, baba, at, göz, tüfek, gece, gündüz ...*

İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. ÇOKLUK KATEGORİSİ ve ÇOKLUK EKİ

Ses Düzeni

Türkiye Türkçesinde çokluk eki +lAr'dır.

ağaçlar, çiçekler, evler, çocuklar, göller.

İşlevleri

1. Aile, boy, cemaat, millet, bir dinin mensupları gibi toplulukları gösterir: *Avşarlar, Osmanlılar, Müslümanlar.*
2. Bir şahsın bağlı olduğu aileyi, bir çevreyi, bir kimse veya yeri benzerleri ile birlikte göstermek için çokluk eki kullanılır: *Halamlar, Fatmalar, Yunus Emreler, Konyalar'da, Ankaralar'dan.*
3. Çokluk anlamı taşıyan cins isimlerinde anlam güçlendirmesi yapar: *insanlar, aylar, topraklar, ağaçlar, yerler.*
4. Ortak özellikler taşıyan ve bir aile oluşturan, çeşitli tür isimleri de tür gösteren isme çokluk eki getirilerek karşılanır: *baklagiller, kedigiller, kemirgenler, sürüngenler.*

2. İYELİK KATEGORİSİ ve İYELİK EKLERİ

İyelik ekleri, ismin karşıladığı nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildiren, sahiplik gösteren ve isimler ile isimler arasında bağlantı kuran eklerdir.

Ses Düzeni

Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri, ünlü ile biten isimlere doğrudan doğruya, ünsüzle bitenlere ise araya bir *-I- / -U-* bağlayıcı ünlüsü alarak eklenir. Teklik 3. şahıs iyelik eki ise ünsüzle biten isimlerden sonra *+I / +U*; ünlü ile bitenlerden sonra ise *+sI, +sU* şeklindedir.

teklik	**1. şahıs :**	*+(I)m / +(U)m*	**çokluk**	**1. şahıs :**	*+(I)mIz / +(U)mUz*
	2. şahıs :	*+(I)n / +(U)n*		**2. şahıs :**	*+(I)nIz / +(U)nUz*
	3. şahıs :	*+I / +U, +sI / +sU*		**3. şahıs :**	*+lArI*

baba-m, baba-n, baba-sı, baba-mız, baba-nız, baba-ları; ev-i-m, ev-i-n, ev-i, ev-i-miz, ev-i-niz, ev-leri; göz-ü-m, göz-ü-n, göz-ü, göz-ü-müz, göz-ü-nüz, göz-leri.

Aitlik Eki

İyelik veya aitlik bildiren eklerden biri de *+ki*' ekidir. Bu ek isim kök ve gövdelerine doğrudan doğruya geldiği gibi, isimlerin ilgi hâli ve bulunma hâli eki almış şekillerinden sonra da gelir. Ek, "içinde bulunma ve aitlik bildiren" bir işleve sahiptir.

deminki, dünkü, önceki, öteki, sonraki; evinki, çocuğunki, ağaçtaki, öndeki, yukarıdaki.

3. HÂL KATEGORİSİ ve HÂL EKLERİ

Hâl ekleri, isimlerin birbirleri veya fiiller ile olan ilişkisini belirleyen durum gösterme kavramını karşılamak üzere aldıkları isim çekim ekleridir.

YALIN HÂL

İsmin, cümlede anlam ilişkisi yönünden başka bir kelimeye bağlı olmayan yalın hâlidir. Bu durumdaki bir isim, yalnız çokluk ve iyelik ekleri alabilir.

__Konuşmacı__ sözünü tamamladı. __Haber__ geldi. __Yol__ açıldı. __Ağaçlar__ yeşermişti. __Başı__ ağrıyordu.

İLGİ HÂLİ

İlgi hâli, isim ile başka bir isim arasında sahiplik, ilgi bağı kurma durumudur ve ilgi hâli ekiyle karşılanır. Ek, ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden sonra ***+In / + Un***, ünlü ile biten isimlerden sonra ise ***+nIn / +nUn*** biçimindedir.

ev+in penceresi, gül+ün rengi, ağac+ın yaprağı, yol+un sonu, dere+nin başı, dünya+nın hâli, sevgi+nin gücü, radyo+nun sesi.

İki isim arasındaki ilgi bağı, ilgi hâli eki olmadan da kurulabilir. Bu durumda birinci isim eksiz; ikincisi ise yalnız üçüncü şahıs iyelik eki almıştır.

ağaç yaprağı, baş dönmesi, sokak kapısı, gül kokusu, yağmur havası ...

İlgi hâli eki bir ismi bir başka isme bağladığı gibi, zamirleri de bazı edatlara bağlar: *ben-im gibi, sen-in kadar, o-nun için, siz-in için.*

YÜKLEME HÂLİ

Yükleme hâli, Türkiye Türkçesinde ya eksiz olarak ya da yalın, çokluk veya iyelik ekleriyle genişletilmiş isimlere ***+(y)I / +(y)U*** ekleri getirilerek kurulur. Eski Türkçede ise, yükleme hâli ekinin başlangıçta isimlerden sonra *-g / -ğ*; iyelik ekli kelimelerden sonra *n*; zamirlerden sonra *-nı / -ni* olmak üzere üç biçimi kullanılırdı.

işi bitir-, odayı temizle-, üzümü ye-, çayı iç-, pencereyi sil-, camı kır-, çocuğu doyur-.

✶ Yükleme hâlinin eksiz olarak da karşılandığı görülür:

cam kır-, ağaç kes-, ev ara-, yazı yaz-, sayı say-;

Yükleme hâli eki, üçüncü şahıs iyelik eki ile aitlik eki almış isimlere araya zamir *n*'si alarak eklenir.

çocuğu+n+u, evi+n+i, anne+si+n+i, ağaçtaki+n+i, evdeki+n+i.

YÖNELME HÂLİ

Yönelme hâli, kelime gruplarında ve cümlelerde fiildeki hareketin yöneldiği ismin içinde bulunduğu hâldir. İsmi yönelme, yaklaşma işlevi ile fiile bağlayan bu hâlde, fiildeki hareket yönelme hâlindeki isme doğrudur. Ek, Türkiye Türkçesinde ***+(y)A*** şeklindedir; üçüncü şahıs iyelik eki ile aitlik eki almış isimlere araya zamir *n*'si alarak eklenir.

ev-e var-, su-y-a düş-, okul-a git-, ağac-a çık-, arkadaşı-n-a bak-, Ali-y-e ver-, Ankara-y-a gel-, babası-n-a söy-, üstteki-n-e vur-.

Yönelme hâli eki *dek, değin, doğru, göre, kadar, karşı, rağmen, üzerine* edatlarıyla, zarf görevinde edat grupları oluşturur.

***Eve dek** takip etti. **Sabaha değin** uyuyamadı. **Akşama kadar** çalıştı. **Öne doğru** yaklaştı. **Koşmasına rağmen** yetişemedi ...*

BULUNMA HÂLİ

Bulunma hâli, genellikle fiildeki oluş ve kılışın yerini bildiren isim hâlidir. Bu hâl, eklendiği isim ile fiil arasındaki bağlantı özelliği açısından, bulunma ve yer gösterme kavramına koşut olarak zaman, iş, süreklilik, içinde olma, tarz bildirme, karşılaştırma, gösterme, vasıta, amaç, sebep gibi ifadeleri de içine alır. Türkiye Türkçesinde bulunma hâli *+DA* eki ile karşılanır.

evde çalış-, yolda koş-, Ankara'da yaşa-, ayda bir uğra-, uykuda konuş-, karşılığında altın ver-, elinde taşı-, ortada kal-, ötede beride dolaş-.

ÇIKMA HÂLİ

Çıkma hâli, kelime gruplarında ve cümlede, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını gösterir. Fiilin hareketi çıkma hâli ekini almış olan isimden dışarıya doğrudur. Türkiye Türkçesinde bu hâl *+DAn* eki ile karşılanır. Çıkma hâli eki, ismi fiile yer, mekân, zaman, hareket biçimi, sebep, ölçü, miktar, fiyat, bir bütünü veya bütünün parçasını gösterme gibi değişik birçok ilişkilerle bağlar.

evden çık-, dağdan odun taşı-, sıcaktan eri-, erkenden yola çık-, kardan yol kapan, ekmekten bir dilim al-, günlerden bir gün gel-, yarısından çoğunu ye-, demirden yapıl-.

VASITA HÂLİ

İsmin belirttiği varlık ve nesnenin fiildeki oluş ve kılışta "vasıta" olarak kullanıldığını veya "birliktelik" ifade ettiğini gösterir. Türkiye Türkçesinde vasıta hâli eki *+(y)lA*'dır. Bu ek *ile* edatının ekleşmesinden oluşmuştur.

eli-y-le, araba-y-la, iri gözleri-y-le, çocuklar-la, sopa-y-la, güçlük-le, kesinlik-le, acele-y-le.

Bu hâl, Eski Türkçede +In / +Un ekiyle karşılanırdı. Ancak, bu ek zamanla canlı kullanılışını yitirip *yazın, kışın, güzün, ansızın, için, ilkin* gibi örneklerde kalıplaşmış olarak kalmıştır.

EŞİTLİK HÂLİ

Eşitlik hâli, eklendiği isim ile fiil veya cümlenin başka bir ögesi arasında karşılaştırmaya dayanan birbirinden farklı niteliklerde eşitlik ilişkisi kurma hâlidir. Bu hâl *+CA* eki ile karşılanır. Ekin ana işlevleri arsında vasıfta eşitlik, miktar ve büyüklükte eşitlik; karşılaştırma görevi yer alır.

çılgınca araba sür-, düşmanca davran-, aylarca çalış-, elinden geldiğince yap-, yüzlerce insan geldi, gönlünce davran-, bilgice zeki ol-, paraca zengin ol-, yetenekçe üstün ol-, yaşça büyüktü.

4. İSİMLERDE SORU

Çekimli fiillerde ve diğer kelime türlerinde olduğu gibi, isimlerde de soru - ***mI*** / - ***mU*** ekiyle karşılanır. Ek yalın durumdaki isimlere gelebildiği gibi, iyelik ve çekim eki almış isimlerden sonra da gelebilir ve isimden ayrı yazılır.

Ali mi?, evde mi?, yalan mı?, kalem mi, annesi mi?, kuş mu?, okulunuz mu?, küçük mü?

B. SIFATLAR

Sıfatlar, üstlendikleri görevleri bakımından *nitelendirme sıfatları* ve *belirtme sıfatları* olarak iki ana grupta toplanabilir.

A. Nitelendirme Sıfatları

a. İsimlerin Önünde Renk Bildiren Sıfatlar

beyaz *duvar,* ***yeşil*** *göz,* ***kırmızı*** *gül,* ***siyah*** *palto,* ***mavi*** *deniz,* ***kahverengi*** *yelek,* ***pembe*** *kazak,* ***kumral*** *saç,* ***mor*** *menekşe*

b. Varlıkların Soyut Niteliklerini Bildiren Sıfatlar

ağır *yük,* ***kötü*** *düşünce,* ***temiz*** *kalp,* ***çalışkan*** *öğrenci,* ***yiğit*** *adam*

c. Varlıkların Hacim, Ölçü, Fizikî Görünüş vb. Niteliklerini Bildiren Sıfatlar

alçak *ses,* ***genç*** *kadın,* ***topal*** *adam,* ***büyük*** *kapı,* ***dar*** *yol,* ***kısa*** *boy,* ***uzun*** *saç,* ***taze*** *meyve,* ***güzel*** *kız,* ***dik*** *yokuş,* ***kırık*** *kol,* ***iri*** *göz*

ç. Varlıkların Duyu Organları ile Algılanan Niteliklerini Bildiren Sıfatlar

acı *biber,* ***ılık*** *su,* ***sıcak*** *yemek,* ***soğuk*** *gün,* ***sert*** *kaya,* ***yumuşak*** *kumaş*

d. Bir Nesnenin Yapıldığı Maddeyi Gösteren Veya O Duyguyu Veren Sıfatlar

altın *yüzük,* ***demir*** *kapı,* ***keten*** *elbise,* ***tahta*** *sandalye,* ***taştan*** *heykel,* ***toprak*** *yol*

B. Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatları kullanım özelliklerine göre de *işaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları, belirsizlik sıfatları* başlıkları altında sınıflandırılırlar.

1. İşaret Sıfatları

Nesneleri, yerlerini işaret ederek belirten sıfatlardır.

bu *iş,* ***bu*** *söz,* ***şu*** *yol,* ***şu*** *ağaç,* ***o*** *gece,* ***o*** *adam,* ***o*** *zaman*

2. Sayı Sıfatları

Önüne geldikleri isimlerin sayılarını belirten sıfatlardır. Bu fonksiyonlarına göre sayı sıfatları: *asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, üleştirme sıfatları, kesir sayı sıfatları, topluluk sayı sıfatları* başlıkları altında sınıflandırılır.

a. Asıl Sayı Sıfatları

bir *kalem,* ***iki*** *kitap,* ***üç*** *kat,* ***dört,*** ***beş*** *kişi,* ***altı,*** ***yedi,*** ***sekiz,*** ***dokuz,*** ***on*** *öğrenci,* ***yirmi*** *ev,* ***otuz,*** ***kırk,*** ***elli,*** ***altmış,*** ***yetmiş,*** ***seksen,*** ***doksan,*** ***yüz*** *asker,* ***bin*** *altın,* ***milyon,*** ***milyar,*** ***trilyon;*** *iki yüz, üç yüz, dört bin, beş bin.*

Ara sayılar, sayı gruplarıyla ifade edilir: *on bir, yirmi üç, yüz elli üç, yüz seksen alt, bin dört.*

b. Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatlarına *+(I)ncI / +(U)ncU* ekinin getirilmesi ile oluşturulur.

***birinci** sınıf, **ikinci** gece, **altıncı** kat, **onuncu** yıl, **yirminci** aday, **yüzüncü** yıl.*

c. Üleştirme Sıfatları

Bu sıfatlar ünsüz ile biten sayılara +Ar, ünlü ile biten sayılara +şAr ekinin getirilmesi ile oluşturulur.

***birer** gün, **ikişer** elma, **üçer** ay, **beşer** kat, **yedişer** kişi, **onar** asker*

ç. Kesir(li) Sayı Sıfatları

***üçte bir** hisse, **dörtte bir** elma, **yüzde otuz** faiz, **binde beş** komisyon, **sekizde üç** kusur, **yüzde doksan** hata*

d. Topluluk Sayı Sıfatları

Bu sıfatlar asıl sayılara *+(I)z / +(U)z* ekinin getirilmesi ile kurulur ve o sayıya bir "topluluk" anlatımı kazandırır.

***ikiz** çocuk, **ikiz** kenar, **üçüz** kardeş, **dördüz** bebek*

3. Soru Sıfatları

Varlık ve nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Sıfatın bu işlevi, ismin önüne getirilen *kaç, kaçar, kaçıncı, hangi, ne, nasıl, neredeki* gibi soru sözleri ile karşılanır.

***kaç** lira?, **kaç** kişi?, **kaçar** elma?, **kaçıncı** kat?, **hangi** gün?, **ne** zaman?, bu **nasıl** bir insan?*

4. Belirsizlik Sıfatları

Bu tür sıfatlar varlıkların ve nesnelerin bir takım özelliklerini belirsiz olarak bildirirler.

az, başka, bazı, belli başlı, bir, biraz, birçok, birkaç, bir hayli, birtakım, bir sürü, bir yığın, bunca, bütün, çok, çoğu, fazla, her, hiç, hiçbir, kaç, kimi, nice, sınırsız vb.

C. ZAMİRLER

1. Şahıs Zamirleri

Bu zamirler varlıkları şahıslar hâlinde ve temsil yoluyla karşılarlar. Bütün varlıklar birincisi *konuşan*, ikincisi *dinleyen*, üçüncüsü *adı geçen* olmak üzere üç şahıs altında toplanır. Bir de bunların çokluk şekilleri vardır. Türkiye Türkçesinde bu teklik ve çokluk şahısları karşılayan şahıs zamirleri şunlardır:

teklik	**1. şahıs:** *ben*		**çokluk**	**1. şahıs:** *biz*
	2. şahıs: *sen*			**2. şahıs:** *siz*
	3. şahıs: *o*			**3. şahıs:** *onlar*

Şahıs Zamirlerinin Hâl Ekleriyle Kullanımı:

	1. şahıs		2. şahıs		3. şahıs	
	teklik	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**
yalın hâl	ben	biz	sen	siz	o	onlar
ilgi hâli	ben+im	biz+im	sen+in	siz+in	o+nun	onlar+ın
yükleme hâli	ben+i	biz+i	sen+i	siz+i	o+n+u	onlar+ı
yönelme hâli	bana (ben+e)	biz+e	sana (sen+e)	siz+e	o+n+a	onlar+a
bulunma hâli	ben+de	biz+de	sen+de	siz+de	o+n+da	onlar+da
çıkma hâli	ben+den	biz+den	sen+den	siz+den	o+n+dan	onlar+dan
vasıta hâli	ben+im+le	biz+im+le	sen+in+le	siz+in+le	o+n+un+la	onlar+la
eşitlik hâli	ben+ce	biz+ce	sen+ce	siz+ce	o+n+ca	onlar+ca

2. Dönüşlülük Zamirleri

Türkiye Türkçesinde bugün, dönüşlülük zamiri olarak "kendi" kelimesi kullanılır. Aynı kelime iyelik eklerini alarak teklik ve çokluk şahısları şu şekilde karşılar:

teklik **1. şahıs:** *kendim* **çokluk** **1. şahıs:** *kendimiz*
2. şahıs: *kendin* **2. şahıs:** *kendiniz*
3. şahıs: *kendisi* **3. şahıs:** *kendileri*

Dönüşlülük Zamirlerinin Hâl Ekleriyle Kullanımı

	1. şahıs		2. şahıs		3. şahıs	
	teklik	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**
yalın hâl	kendi+m	kendi+miz	kendi+n	kendi+niz	kendi kendi+si	kendileri
ilgi hâli	kendi+m+in	kendi+miz+in	kendi+n+in	kendi+niz+in	kendi+nin ken- di+si+n+in	kendileri+nin
yükleme hâli	kendi+m+i	kendi+miz+i	kendi+n+i	kendi+niz+i	kendi+n+i kendi+si+n+i	kendile- ri+n+i
yönelme hâli	kendi+m+e	kendi+miz+e	kendi+n+e	kendi+niz+e	kendi+n+e ken- di+si+n+e	kendile- ri+n+e
bulun- ma hâli	kendi+m+de	kendi+miz+de	kendi+n+de	ken- di+niz+de	kendi+n+de ken- di+si+n+de	kendile- ri+n+de
çıkma hâli	kendi+m+den	kendi+miz+den	ken- di+n+den	ken- di+niz+den	kendi+n+den ken- di+si+n+den	kendile- ri+n+den
vasıta hâli	kendi+m+le	kendi+miz+le	kendi+n+le	kendi+niz+le	kendi+y+le ken- di+si+y+le	kendile- ri+y+le
eşitlik hâli	kendi+m+ce	kendi+miz+ce	kendi+n+ce	ken- di+niz+ce	kendi+n+ce ken- di+si+n+ce	kendile- ri+n+ce

3. İşaret Zamirleri

Nesneleri işaret etmek, göstermek suretiyle karşılayan kelimelerdir. Bu zamirler nesnelerin yerini bildirirler. Türkiye Türkçesinde işaret zamiri olarak *bu, şu, o; bunlar, şunlar* ve *onlar* kullanılır.

İşaret Zamirlerinin Hâl Ekleriyle Kullanımı:

	Yakın İçin		Biraz Uzak İçin		Uzak İçin	
	teklik	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**
yalın hâl	bu	bunlar	şu	şunlar	o	onlar
ilgi hâli	bu+nun	bunlar+ın	şu+nun	şunlar+ın	o+nun	onlar+ın
yükleme hâli	bu+n+u	bunlar+ı	şu+n+u	şunlar+ı	o+n+u	onlar+ı
yönelme hâli	bu+n+a	bunlar+a	şu+n+a	şunlar+a	o+n+a	onlar+a
bulunma hâli	bu+n+da	bunlar+da	şu+n+da	şunlar+da	o+n+da	onlar+da
çıkma hâli	bu+n+dan	bunlar+dan	şu+n+dan	şunlar+dan	o+n+dan	onlar+dan
vasıta hâli	bu+nun+la	bunlar+la	şu+nun+la	şunlar+la	o+nun+la	onlar+la
eşitlik hâli	bu+n+ca	bunlar+ca	şu+n+ca	şunlar+ca	o+n+ca	onlar+ca

4. Belirsizlik Zamirleri

Bunlar varlık ve nesneleri belirsiz bir şekilde temsil eden zamirlerdir. Sayıları çok fazla değildir.

Türkiye Türkçesinde *adam, insan, kimse, herkes, cümlesi, falan, filan, şey* gibi kelimeler belirsizlik zamiri olarak kullanılır. Bunların dışında kalan belirsizlik zamirleri, bazı belirsiz sıfatlara, soru zamirlerine ve zarflara iyelik eklerinin getirilmesiyle oluşturulur: *başkası, bazısı, bazıları, biri, birisi, biriniz, birimiz, birileri, büyüğü, büyükleri, çoğu, çokları, gerisi, hepsi (hepisi), kimi, kimisi, öbürü, öbürleri, öteki, topu, tümü ...*

5. Soru Zamirleri

Bu zamirler ise, nesneleri soru şeklinde temsil eden, onları soru şeklinde karşılayan zamirlerdir.

kim, kimin, kime, ne, neden, nere, nereye, nereden, kaça, kaçıncısı, hani, hangisi, hangisinden gibi örnekler Türkiye Türkçesinde soru zamiri olarak kullanılır.

Ç. ZARFLAR

Fiilleri, sıfatları veya zarfları; yer, zaman, hâl, miktar ve soru bakımından tamamlayan kelimelerdir. Zarflar, sıfatların ve özellikle fiillerin önünde kullanılarak onların anlamını tamamlayan bir kelime türüdür. Zarflar kullanım itibariyle *zaman, yer ve yön, tarz, miktar* ve *soru zarfları* olmak üzere beşe grupta toplanır.

1. Zaman Zarfları

Bunlar zarf olarak kullanılan çeşitli zaman isimleridir. Fiillerin anlamını zaman bakımından etkilerler.

Türkiye Türkçesinde *akşam, akşama, akşamları, akşama doğru, akşamleyin, akşam üstü, akşam vakti, artık, ara sıra, baştan, bazen, bıldır, birdenbire, birazdan, bu ay, bu gece, bugün, bu yıl, bu sefer, çoktan, demin, dün, dün gece, dünden beri, düne kadar, erken, erkenden, gece, geceleri, geçen ay, geçenlerde, ge-*

çen yıl, gelecek ay, gelecek yıl, haftaya, hâlâ, ikindi vakti, ilkin, ilk önce, öğleye, öğleye doğru, öğleyin, önce, önceden, saatlerce, sabahleyin, sonra, sonradan, sonraları, şimdi, şimdiye kadar, şimdilik, şu anda, yaza doğru, yazın, yıllardır, yıllar yılı gibi kelimeler zaman zarfı işlevinde kullanılır.

2. Yer ve Yön Zarfları

Yer veya yön bildirerek fiilin anlamını tamamlarlar. Fiilin yönünü gösteren bu zarfların sayısı çok değildir.

arasında, ardında, arkadan, arkasında, aşağı, aşağıda, baştan aşağı, boydan boya, burada, dışarı, dışarıda, dışarıya doğru, derinden, geri, geride, geriye doğru, geri geri, gerisin geri, içeri, içerde, ileri, ileriye doğru, ileri geri, orada, öbür tarafta, önde, önünde, öne doğru, tepeden tırnağa, yanda, yanında, yan yana, yer yer, yukarı, yukarıda, uzak, uzakta, uzaktan ...

3. Tarz Zarfları

Hâl ve tarz ifade eden zarflardır. Hâl ve tarz ifade eden her isim *tarz zarfı* olarak kullanılabileceği için bu zarflar sayılamayacak kadar çoktur.

ağır, apansız, asla, aynen, benim için, beraber, beraberce, birden, böylesine, birdenbire, böyle, böylece, bundan dolayı, bu yüzden, büsbütün, çabucak, çocukça, dikkatle, doğru, doğruca, doğrudan doğruya, elbet, elbette, galiba, gerçekten, gönlünce, gönlüne göre, güle güle, güzel, güzelce, hep birlikte, hızla, iyi, iyice, kasıntıyla, kesinlikle, kuşkusuz, mutlaka, onun için, öyle, öylece, öylesine, sadece, sanki, sessizce, sık sık, şöyle, şöylece, şöylesine, şüphesiz, tamamen, tamamıyla, tekrar, yalnız, yalnızca, yavaş, yine, yeni baştan, zaten ...

4. Miktar Zarfları

Miktar ve derece bildiren zarflardır. Sayıları çok değildir.

az, çok, az çok, azıcık, aşağı yukarı, aşırı, biraz, daha, defalarca, ekseri, ekseriya, eksik, en, epey, epeyce, fazla, fazlasıyla, fevkalâde, gayet, hiç, kadar, kısmen, kıt, kıt kıt, müthiş, pek, oldukça, seyrek olarak, son derece ....

5. Soru Zarfları

Soru bakımından fiillerin anlamını tamamlayan zarflardır. Türkiye Türkçesinde soru zarfı olarak kullanılan kelimelerin sayısı oldukça sınırlıdır.

hani, nasıl, ne, ne denli, ne biçim, neden, nerede, nereden, ne kadar, nice, niçin.

FİİLLER

Fiil Çekimlerinde Kullanılan Şahıs Ekleri

Şahıs ekleri çekimli fiillerde hareketi yapan veya olan şahsı ifade eden eklerdir. Türkiye Türkçesinde fiil çekimlerinde şu üç tip şahıs eki kullanılır:

1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik ve *istek* kiplerinin çekiminde kullanılır.

teklik	1. şahıs:	*-Im /-Um*	çokluk	1. şahıs:	*-Iz /-Uz*
	2. şahıs:	*-sIn /-sUn*		2. şahıs:	*-sInIz /-sUnUz*
	3. şahıs:	*-ø*		3. şahıs:	*-lAr*

2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Görülen geçmiş zaman ve *şart* kipleri çekiminde kullanılır.

teklik	1. şahıs:	*-m*	çokluk	1. şahıs: *-k*
	2. şahıs:	*-n*		2. şahıs: *-nIz /-nUz*
	3. şahıs:	*- ø*		3. şahıs: *-lAr*

3. Emir Kipindeki Şahıs Ekleri

teklik	1. şahıs:	*-AyIm*	çokluk	1. şahıs: *-AlIm*
	2. şahıs:	*-ø*		2. şahıs: *-In/-Un; -InIz /-UnUz*
	3. şahıs:	*-sIn*		3. şahıs: *-sInlAr /-sUnlAr*

A. BİLDİRME KİPLERİ

I. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Bu kipin çekimi ***-DI /-DU*** ekiyle yapılır.

teklik	1. şahıs:	*al-dı-m*	çokluk	1. şahıs: *al-dı-k*
	2. şahıs:	*al-dı-n*		2. şahıs: *al-dı-nız*
	3. şahıs:	*al-dı*		3. şahıs: *al-dı-lar*

teklik	1. şahıs:	*geç-ti-m*	çokluk	1. şahıs: *geç-ti-k*
	2. şahıs:	*geç-ti-n*		2. şahıs: *geç-ti-niz*
	3. şahıs:	*geç-ti*		3. şahıs: *geç-ti-ler*

teklik	1. şahıs:	*gör-dü-m*	çokluk	1. şahıs: *gör-dü-k*
	2. şahıs:	*gör-dü-n*		2. şahıs: *gör-dü-nüz*
	3. şahıs:	*gör-dü*		3. şahıs: *gör-dü-ler*

teklik	1. şahıs:	*koş-tu-m*	çokluk	1. şahıs: *koş-tu-k*
	2. şahıs:	*koş-tu-n*		2. şahıs: *koş-tu-nuz*
	3. şahıs:	*koş-tu*		3. şahıs: *koş-tu-lar*

Bu kipin olumsuz çekiminde, ***-mA-*** olumsuzluk eki kullanılır: *al-ma-dı-m, al-ma-dı-n, al-ma-dı, al-ma-dı-k, al-ma-dı-nız, al-ma-dı-lar.*

II. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Bu kipin çekimi ***-mIş /-mUş*** ekiyle yapılır.

teklik	1. şahıs:	*al-mış-ım*	çokluk	1. şahıs: *al-mış-ız*
	2. şahıs:	*al-mış-sın*		2. şahıs: *al-mış-sınız*
	3. şahıs:	*al-mış*		3. şahıs: *al-mış-lar*

teklik	1. şahıs:	*geç-miş-im*	çokluk	1. şahıs:	*geç-miş-iz*
	2. şahıs:	*geç-miş-sin*		2. şahıs:	*geç-miş-siniz*
	3. şahıs:	*geç-miş*		3. şahıs:	*geç-miş-ler*

teklik	1. şahıs:	*duy-muş-um*	çokluk	1. şahıs:	*duy-muş-uz*
	2. şahıs:	*duy-muş-sun*		2. şahıs:	*duy-muş-sunuz*
	3. şahıs:	*duy-muş*		3. şahıs:	*duy-muş-lar*

teklik	1. şahıs:	*gör-müş-üm*	çokluk	1. şahıs:	*gör-müş-üz*
	2. şahıs:	*gör-müş-sün*		2. şahıs:	*gör-müş-sünüz*
	3. şahıs:	*gör-müş*		3. şahıs:	*gör-müş-ler*

Bu kipin olumsuz çekiminde, ***-mA-*** olumsuzluk eki kullanılır: *geç-me-miş-im, geç-me-miş-sin, geç-me-miş, geç-me-miş-iz, geç-me-miş-siniz, geç-me-miş-ler.*

III. Şimdiki Zaman Kipi

1. ***-(I)yor*** ekli çekim:

teklik	1. şahıs:	*al-(ı)-yor-um*	çokluk	1. şahıs:	*al-(ı)-yor-uz*
	2. şahıs:	*al-(ı)-yor-sun*		2. şahıs:	*al-(ı)-yor-sunuz*
	3. şahıs:	*al-(ı)-yor*		3. şahıs:	*al-(ı)-yor-lar*

teklik	1. şahıs:	*ver-(i)-yor-um*	çokluk	1. şahıs:	*ver-(i)-yor-uz*
	2. şahıs:	*ver-(i)-yor-sun*		2. şahıs:	*ver-(i)-yor-sunuz*
	3. şahıs:	*ver-(i)-yor*		3. şahıs:	*ver-(i)-yor-lar*

teklik	1. şahıs:	*oku-yor-um*	çokluk	1. şahıs:	*oku-yor-uz*
	2. şahıs:	*oku-yor-sun*		2. şahıs:	*oku-yor-sunuz*
	3. şahıs:	*oku-yor*		3. şahıs:	*oku-yor-lar*

teklik	1. şahıs:	*gör-(ü)-yor-um*	çokluk	1. şahıs:	*gör-(ü)-yor-uz*
	2. şahıs:	*gör-(ü)-yor-sun*		2. şahıs:	*gör-(ü)-yor-sunuz*
	3. şahıs:	*gör-(ü)-yor*		3. şahıs:	*gör-(ü)-yor-lar*

Bu kipin olumsuz çekiminde, ***-mA-*** olumsuzluk eki kullanılır. Ancak, ekin geniş olan ünlüsü çekim esnasında daralır ve ***-mI /-mU*** şeklini alır: *al-mı-yor-um, al-mı-yor-sun, al-mı-yor, al-mı-yor-uz, al-mı-yor-sunuz, al-mı-yor-lar; gör-mü-yor-um, gör-mü-yor-sun, gör-mü-yor, gör-mü-yor-uz, gör-mü-yor-sunuz, gör-mü-yor-lar ...*

2. ***-mAktA*** ekli çekim:

teklik	1. şahıs:	*al-makta-(y)-ım*	*git-mekte-(y)-im*	*öde-mekte-(y)-im*
	2. şahıs:	*al-makta-sın*	*git-mekte-sin*	*öde-mekte-sin*
	3. şahıs:	*al-makta*	*git-mekte*	*öde-mekte*

çokluk	1. şahıs:	*al-makta-(y)-ız*	*git-mekte-(y)-iz*	*öde-mekte-(y)-iz*
	2. şahıs:	*al-makta-sınız*	*git-mekte-siniz*	*öde-mekte-siniz*
	3. şahıs:	*al-makta-lar*	*git-mekte-ler*	*öde-mekte-ler*

Bu kipin olumsuz çekiminde ***-mA-*** eki kullanılır: *gör-me-mekte-(y)-im, gör-me-mekte-sin, gör-me-mekte, gör-me-mekte-(y)-iz, gör-me-mekte-siniz, gör-me-mekte-ler.*

IV. Gelecek Zaman Kipi

Bu kip ***-(y)AcAk*** ekiyle karşılanır. Birinci şahıslarda k, ğ'ye döner.

teklik	1. şahıs:	*al-acağ-ım*	*gel-eceğ-im*	*öde-(y)-eceğ-im*
	2. şahıs:	*al-acak-sın*	*gel-ecek-sin*	*öde-(y)-ecek-sin*
	3. şahıs:	*al-acak*	*gel-ecek*	*öde-(y)-ecek*
çokluk	1. şahıs:	*al-acağ-ız*	*gel-eceğ-iz*	*öde-(y)-eceğ-iz*
	2. şahıs:	*al-acak-sınız*	*gel-ecek-siniz*	*öde-(y)-ecek-siniz*
	3. şahıs:	*al-acak-lar*	*gel-ecek-ler*	*öde-(y)-ecek-ler*

Kipin olumsuzluk çekimi ***-mA-*** olumsuzluk ekiyle yapılır: *al-ma-(y)acağ-ım, al-ma-(y)-acak-sın, al-ma-(y)-acak, al-ma-(y)-acağ-ız, al-ma-(y)-acak-sınız, al-ma-(y)-acak-lar ...*

V. Geniş Zaman

Geniş zaman kipi; ***-r, -(I)r / -(U)r*** ve ***-Ar*** olmak üzere iki ek ile karşılanır. Bu eklerin kullanımı şöyledir:

-r : Ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine gelir: *anla-r, başla-r, koru-r, de-r, ye-r.*

-(I)r /-(U)r : Ünsüz ile biten birden çok heceli fiil kök ve gövdelerine gelir: *göster-ir, konuş-ur, bitir-ir, alış-ır, görün-ür.* Ünsüzle biten tek heceli fiillerden 15'inde de bu ek kullanılır. *al-ır,bil-ir, bul-ur, den-ir, dur-ur, gel-ir, gör-ür,kal-ır, ol-ur,öl-ür, san-ır, var-ır, ver-ir, vur-ur yen-ir.*

-Ar : Genellikle ünsüz ile biten tek heceli fiil kök ve gövdelerine getirilir: at-ar, *biç-er, çök-er, döv-er, düş-er, gez-er, kes-er, koş-ar, oy-ar, süz-er, vb.*

teklik	1. şahıs:	*başla-r-ım*	*gör-ür-üm*	*gez-er-im*	*koş-ar-ım*
	2. şahıs:	*başla-r-sın*	*gör-ür-sün*	*gez-er-sin*	*koş-ar-sın*
	3. şahıs:	*başla-r*	*gör-ür*	*gez-er*	*koş-ar*
çokluk	1. şahıs:	*başla-r-ız*	*gör-ür-üz*	*gez-er-iz*	*koş-ar-ız*
	2. şahıs:	*başla-r-sınız*	*gör-ür-sünüz*	*gez-er-siniz*	*koş-ar-sınız*
	3. şahıs:	*başla-r-lar*	*gör-ür-ler*	*gez-er-ler*	*koş-ar-lar*

Geniş zaman kipinin olumsuzu, birinci teklik ve çokluk şahıslarında ***-mA-*** eki; ikinci, üçüncü teklik ve çokluk şahıslarda ise ***-mAz-*** eki ile kurulur: *konuş-ma-m, konuş-maz-sın, konuş-maz, konuş-ma-y-ız, konuş-maz-sınız, konuş-maz-lar; git-me-m, git-mez-sin, git-mez, git-me-y-iz, git-mez-siniz, git-mez-ler.*

B. TASARLAMA KİPLERİ

1. Emir Kipi

Emir kipini karşılayan ekler yukarıda verilmişti. Şahıslara göre kipin çekimi şöyledir:

teklik	1. şahıs:	*al-ayım*	*başla-y-ayım*	*gez-eyim*	*koş-ayım*
	2. şahıs:	*al*	*başla*	*gez*	*koş*
	3. şahıs:	*al-sın*	*başla-sın*	*gez-sin*	*koş-sun*
çokluk	1. şahıs:	*al-alım*	*başla-y-alım*	*gez-elim*	*koş-alım*
	2. şahıs:	*al-ın*	*başla-y-ın*	*gez-in*	*koş-un*
		al-ınız	*başla-y-ınız*	*gez-iniz*	*koş-unuz*
	3. şahıs:	*al-sınlar*	*başla-sınlar*	*gez-sinler*	*koş-sunlar*

Kipin olumsuz çekiminde ***-mA-*** olumsuzluk eki kullanılır: *al-ma-y-ayım, al-ma, al-ma-sın, al-ma-y-alım, al-ma-y-ın (al-ma-y-ınız), al-ma-sınlar.*

2. İstek Kipi

Bugün Türkiye Türkçesinin yazı dilinde istek kipinin 1. şahıs teklik ve çokluk şekillerinde, emir kipinin 1. şahıslarında kullanılan ekler kullanılır. Dolayısıyla istek kipinin teklik 1. şahsı ***-(y)AyIm*** ekiyle; çokluk 1. şahsı ***–(y)AlIm*** ekiyle karşılanır.

Bu kipin ikinci ve üçüncü şahıs teklik çekimlerinde şahıs ekleri ile genişletilen ***-A*** eki kullanılır. Ancak, ikinci şahıs çekimlerinde canlı olarak yer alan ***-A*** ekinin kullanımı üçüncü şahıslarda azalır ve çoğunlukla kalıplaşmış ifadelerde görülür. Buna karşılık, istek anlamı emir kipinin üçüncü şahıs teklik ve çokluk şekilleri için de geçerli olan ***-sIn /-sInlAr*** ekleri ile karşılanmaktadır.

Teklik:

1. şahıs: ***-(y)AyIm*** (al-ayım, başla-y-ayım, öde-y-eyim, gör-eyim)
2. şahıs: ***-A-sIn*** (al-a-sın, başla-y-a-sın, öde-y-e-sin, gör-e-sin)
3. şahıs: a) ***-(y)-A*** (al-a, başla-y-a, öde-y-e, gör-e)

b) ***-sIn/-sUn*** (al-sın, başla-sın, öde-sin, gör-sün)

Çokluk:

1. şahıs: ***-(y)AlIm*** (al-alım, başla-y-alım, öde-y-elim, gör-elim)
2. şahıs: ***-(y)A-sInIz*** (al-a-sınız, başla-y-a-sınız, öde-y-e-siniz, gör-e-siniz)
3. şahıs: ***-sInlAr*** (al-sınlar, başla-sınlar, öde-sinler, gör-sünler)

Kipin olumsuz çekiminde ***-mA-*** olumsuzluk eki kullanılır: *al-ma-y-ayım, al-ma-y-a-sın, al-ma-y-a / al-ma-sın, al-ma-y-alım, al-ma-y-a-sınız, al-ma-sınlar.*

3. Şart Kipi

Bu kip ***-sA*** eki ile kurulur.

teklik	1. şahıs:	*al-sa-m*	*başla-sa-m*	*gör-se-m*	*gez-se-m*
	2. şahıs:	*al-sa-n*	*başla-sa-n*	*gör-se-n*	*gez-se-n*
	3. şahıs:	*al-sa*	*başla-sa*	*gör-se*	*gez-se*

çokluk	1. şahıs:	*al-sa-k*	*başla-sa-k*	*gör-se-k*	*gez-se-k*
	2. şahıs:	*al-sa-nız*	*başla-sa-nız*	*gör-se-niz*	*gez-se-niz*
	3. şahıs:	*al-sa-lar*	*başla-sa-lar*	*gör-se-ler*	*gez-se-ler*

Kipin olumsuzluk çekiminde ***-mA-*** eki kullanılır: *gel-me-se-m, gel-me-se-n, gel-me-se, gel-me-se-k, gel-me-se-niz, gel-me-se-ler.*

4. Gereklilik Kipi

Bu kip ***-mAlI*** eki ile karşılanır.

teklik	1. şahıs:	*al-malı-y-ım*	*çalış-malı-y-ım*	*öde-meli-y-im*	*git-meli-y-im*
	2. şahıs:	*al-malı-sın*	*çalış-malı-sın*	*öde-meli-sin*	*git-meli-sin*
	3. şahıs:	*al-malı*	*çalış-malı*	*öde-meli*	*git-meli*
çokluk	1. şahıs:	*al-malı-y-ız*	*çalış-malı-y-ız*	*öde-meli-y-iz*	*git-meli-y-iz*
	2. şahıs:	*al-malı-sınız*	*çalış-malı-sınız*	*öde-meli-siniz*	*git-meli-siniz*
	3. şahıs:	*al-malı-lar*	*çalış-malı-lar*	*öde-meli-ler*	*git-meli-ler*

Kipin olumsuzluk çekiminde -mA- olumsuzluk eki kullanılır: *al-ma-malı-y-ım, al-ma-malı-sın, al-ma-malı, al-ma-malı-y-ız, al-ma-malı-sınız, al-ma-malı-lar.*

EK-FİİL

Ek-fiil, Eski Türkçedeki *er-* "olmak" yardımcı fiilinin *er-> ir- > i-* değişimi ile ekleşmiş olan biçimidir. *i-* ek-fiilinin bildirme niteliğinde dört kipi vardır. Bunlar geniş zaman (şimdiki zaman), görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipleridir.

Geniş Zaman (Şimdiki Zaman) Kipi

i- ek-fiilinin kip ve şahıs ekleri ile kaynaşmasından oluşmuş bildirme ekleri şunlardır (3. şahıs eki dur- fiilinden ekleşmiştir):

teklik	1. şahıs:	*-Im /-Um*	çokluk	1. şahıs:	*-Iz /-Uz*
	2. şahıs:	*-sIn /-sUn*		2. şahıs:	*-sInIz /-sUnUz*
	3. şahıs:	*-DIr/-DUr*		3. şahıs:	*-DIrlAr/-DUrlAr*

teklik	1. şahıs:	*yalnız-ım*	*iyi-y-im*	*doğru-y-um*
	2. şahıs:	*yalnız-sın*	*iyi-sin*	*doğru-sun*
	3. şahıs:	*yalnız-dır*	*iyi-dir*	*doğru-dur*
çokluk	1. şahıs:	*yalnız-ız*	*iyi-y-iz*	*doğru-y-uz*
	2. şahıs:	*yalnız-sınız*	*iyi-siniz*	*doğru-sunuz*
	3. şahıs:	*yalnız-dırlar*	*iyi-dirler*	*doğru-durlar*

Görülen Geçmiş Zaman Kipi

teklik	1. şahıs:	*i-di-m*	çokluk	1. şahıs:	*i-di-k*
	2. şahıs:	*i-di-n*		2. şahıs:	*i-di-niz*
	3. şahıs:	*i-di*		3. şahıs:	*i-di-ler*

yalnız idim (yalnızdım), yalnız idin (yalnızdın), yalnız idi (yalnızdı), yalnız idik (yalnızdık), yalnız idiniz (yalnızdınız), yalnız idiler (yalnızdılar)

Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

teklik	1. şahıs:	*i-miş-im*	çokluk	1. şahıs:	*i-miş-iz*
	2. şahıs:	*i-miş-sin*		2. şahıs:	*i-miş-siniz*
	3. şahıs:	*i-miş*		3. şahıs:	*i-miş-ler*

yalnız imişim (yalnızmışım), yalnız imişsin (yalnızmışsın), yalnız imiş (yalnızmış), yalnız imişiz (yalnızmışız), yalnız imişsiniz (yalnızmışsınız), yalnız imişler (yalnızmışlar)

Şart Kipi

teklik	1. şahıs:	*i-se-m*	çokluk	1. şahıs:	*i-se-k*
	2. şahıs:	*i-se-n*		2. şahıs:	*i-se-niz*
	3. şahıs:	*i-se*		3. şahıs:	*i-se-ler*

yalnız isem (yalnızsam), yalnız isen (yalnızsan), yalnız ise (yalnızsa), yalnız isek (yalnızsak), yalnız iseniz (yalnızsanız), yalnız iseler (yalnızsalar)

Ek-Fiilde Olumsuzluk

Ek-fiilin olumsuz biçimi *değil* kelimesi ile yapılır.

Geniş zaman (şimdiki zaman): *yalnız değilim, yalnız değilsin, yalnız değil, yalnız değiliz, yalnız değilsiniz, yalnız değiller.*

Görülen geçmiş zaman: *yalnız değildim, yalnız değildin, yalnız değildi, yalnız değildik, yalnız değildiniz, yalnız değildiler.*

Öğrenilen geçmiş zaman: *yalnız değilmişim, yalnız değilmişsin, yalnız değilmiş, yalnız değilmişiz, yalnız değilmişsiniz, yalnız değilmişler.*

Şart: *yalnız değilsem, yalnız değilsen, yalnız değilse, yalnız değilsek, yalnız değilseniz, yalnız değilseler.*

Birleşik Fiil Kipleri //Birleşik Kipli Fiiller

1. Hikâye

Birleşik kipli fiillerin hikâyesi, bir kip eki almış esas fiile, *i-* ek-fiilinin *-DI / -DU* geçmiş zaman kipi getirilerek oluşturulur.

aldı-y-dım; almış-dın; alıyor-du; alacak-tık; alır-dınız; alsa-y-dılar.

2. Rivayet

Birleşik kipli fiillerin rivayeti bir kip eki almış esas fiile, *i-* ek-fiilinin öğrenilen geçmiş zaman biçimi olan *i-miş* veya bundan kısalmış > *-mIş* ekinin getirilmesi ilé oluşturulur.

gelmiş-mişim; geliyor-muşsun; gelecek-miş; gelir-mişiz; gelse-y-mişsiniz; gelmeli-y-mişler.

3. Şart

Birleşik zamanlı fiillerin şartı, kip eki almış esas fiile, *i-* ek-fiilinin şart kipli biçiminin getirilmesi ile oluşturulur.

içti-y-sem; içmiş-sen; içiyor-sa; içecek-sek; içer-seniz; içmeli-y-seler vb.

FİİL ÇEKİMİ CETVELİ

		BİLDİRME KİPLERİ					TASARLAMA KİPLERİ			
		Görülen Geçmiş	Öğrenilen Geçmiş	Şimdiki Zaman	Gelecek Zaman	Geniş Zaman	İstek Kipi	Şart Kipi	Emir Kipi	Gereklilik Kipi
Basit Kipler		bildim	bilmişim	biliyorum	bileceğim	bilirim	bileyim	bilsem	bileyim	bilmeliyim
		bildin	bilmişsin	biliyorsun	bileceksin	bilirsin	bilesin	bilsen	bil	bilmelisin
		bildi	bilmiş	biliyor	bilecek	bilir	bile	bilse	bilsin	bilmeli
		bildik	bilmişiz	biliyoruz	bileceğiz	biliriz	bilelim	bilsek	bilelim	bilmeliyiz
		bildiniz	bilmişsiniz	biliyorsunuz	bileceksiniz	bilirsiniz	bilesiniz	bilseniz	bilin/biliniz	bilmelisiniz
		bildiler	bilmişler	biliyorlar	bilecekler	bilirler	bileler	bilseler	bilsinler	bilmeliler
		Birleşik Kipli Çekimler								
Birleşik Kipler	Hikâye	bildiydim	bilmiştim	biliyordum	bilecektim	bilirdim	bileydim	bilseydim		bilmeliydim
		bildiydin	bilmiştin	biliyordun	bilecektin	bilirdin	bileydin	bilseydin		bilmeliydin
		bildiydi	bilmişti	biliyordu	bilecekti	bilirdi	bileydi	bilseydi	yok	bilmeliydi
		bildiydik	bilmiştik	biliyorduk	bilecektik	bilirdik	bileydik	bilseydik		bilmeliydik
		bildiydiniz	bilmiştiniz	biliyordunuz	bilecektiniz	bilirdiniz	bileydiniz	bilseydiniz		bilmeliydiniz
		bildiydiler	bilmiştiler	biliyorlardı	bileceklerdi	bilirlerdi	bileydiler	bilselerdi		bilmeliydiler
	Rivayet	yok	bilmişmişim	biliyormuşum	bilecekmişim	bilirmişim	bileymişim	bilseymişim		bilmeliymişim
			bilmişmişsin	biliyormuşsun	bilecekmişsin	bilirmişsin	bileymişsin	bilseymişsin		bilmeliymişsin
			bilmişmiş	biliyormuş	bilecekmiş	bilirmiş	bileymiş	bilseymiş	yok	bilmeliymiş
			bilmişmişiz	biliyormuşuz	bilecekmişiz	bilirmişiz	bileymişiz	bilseymişiz		bilmeliymişiz
			bilmişmişsiniz	biliyormuşsunuz	bilecekmişsiniz	bilirmişsiniz	bileymişsiniz	bilseymişsiniz		bilmeliymişsiniz
			bilmişmişler	biliyorlarmış	bileceklermiş	bilirlermiş	bilelermiş	bilselermiş		bilmelilermiş
	Şart	bildiysem	bilmişsem	biliyorsam	bileceksem	bilirsem				bilmeliysem
		bildiysen	bilmişsen	biliyorsan	bileceksen	bilirsen				bilmeliysen
		bildiyse	bilmişse	biliyorsa	bilecekse	bilirse	yok	yok	yok	bilmeliyse
		bildiysek	bilmişsek	biliyorsak	bileceksek	bilirsek				bilmeliysek
		bildiyseniz	bilmişseniz	biliyorsanız	bileceksenız	bilirseniz				bilmeliyseniz
		bildiyseler	bilmişlerse	biliyorlarsa	bileceklerse	bilirlerse				bilmelilerse

SIFAT- FİİL EKLERİ

-DIk, -DUk:

tanıdık (adam), *bildik* (iş), *beklenmedik* (hadise), *okuduğum* (haber), *getirdiğin* (hediye).

-mIş, -mUş:

pişmiş (yemek), *morarmış* (göz), *ağarmış* (saç), *sulanmış* (tarla), *dökülmüş* (yaprak).

-An-:

gelen (adam), *uyuyan* (çocuk), *yanan* (soba), *kuruyan* (ağaç), *seven* (gönül).

-r, -Ar, -Ir, -Ur:

çıkar (yol), *güler* (yüz), *bilir* (kişi), *benzer* (olay), *çalar* (saat).

-mAz:

dinmez (ağrı), *anlaşılmaz* (konu), *görünmez* (güç), *dayanılmaz* (dert), *değişmez* (söz).

-AcAk:

yaşanacak (günler), *söylenecek* (söz), *görülecek* (hesap), *okunacak* (kitap), *gidilecek* (yer).

-AsI:

yaşanılası (yer), *öpülesi* (el), *görülesi* (manzara), *kırılası* (el), *yıkılası* (ev).

ZARF-FİİL EKLERİ

-(y)A:

koşa koşa, söylene söylene, güle güle, oynaya oynaya, düşe kalka, bağıra çağıra, ala bil-, gele dur-, düşe yaz-.

-(I), -(U):

alıver-, soruver-, görüver-.

-(y)ArAk:

ağlayarak, gülerek, koşarak, giderek, okuyarak, yüzerek.

-(y)Ip, -(y)Up:

alıp, başlayıp, gelip, gülüp, ödeyip, ölüp, uyuyup.

-(y)IncA, -(y)UncA:

bakınca, dönünce, gidince, görünce, kalkınca, ölünce.

-(y)AlI:

başlayalı beri, bildim bileli, çıkalı, gideli, geleli, ayrılalı, çıktık çıkalı.

-mAdAn:

anlaşılmadan, bitirmeden, varmadan, yazmadan, okumadan, durmadan, dinlenmeden.

-ken ~ iken:

alırken, dinlerken, geçerken, konuşurken, okurken, yazarken, durulacak iken.

-mAksIzIn (<-mAk+sIz+In):

dinlenmeksizin, durmaksızın, düşünmeksizin, susmaksızın, yılmaksızın.

-DIkçA, -DUkçA (-DIk/-DUk+çA):

baktıkça, çalıştıkça, gittikçe, okudukça, yürüdükçe.

BAĞLAÇLAR

Bağlaçların görevleri kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlamaktır.

Kökenlerine göre bağlaçlar üçe ayrılır:

1. Yabancı kökenli bağlaçlar: *âdeta, aksi hâlde, aksine, amma, ama, asıl, bahusus, bilhassa, esasen, fakat, galiba, gayri, hakikaten, hasılı, hatta, lakin, madem, mamafih, mesela, nihayet, ve, yani, zaten, zira.*
2. Karışık kökenli bağlaçlar: *belki, bilmem ki, canım, demek ki, hiç olmazsa, hiç şüphesiz, illâ ki, madem ki, meğer ki, meğerse, nasıl ki, nasılsa, ne var ki, ne yazık ki, ola ki, öyle ki, sadece, sanki, şu var ki, şüphesiz.*
3. Türkçe kökenli edatlâr: *açıkçası, ancak, anlaşılan, ardından, arkasından, ayrıca, bak, bakalım, bakarsın, bakın, besbelli, bırak, bile, bilemedin, bilmem, bilsen, bir de, böylece, böylelikle, bununla birlikte, da, dahası, dahi, değil mi, değilse, derken, doğrusu, dolayısıyla, hele, ile, ise, ister, kısaca, nasıl, ne demek, nerede, nitekim, olsa olsa, oysa, özellikle, sakın, yalnız, yine, yok.*

İşlevlerine ve cümledeki yerlerine göre bağlaçlar:

1. Sıralama bağlaçları : *ile, ilâ, dahi, ve, ... da ... da, gerek ... gerek ..., hem ... hem ..., ne ... ne ...*
2. Denkleştirme-Karşılaştırma-Seçme Bağlaçları : *ya, ya ... ya ..., ya da, yahut da, veyahut.*
3. Pekiştirme bağlaçları : *da, dahi, bile, hem, ml/mU, ise, ya.*
4. Nöbetleşme bağlaçları : *bazen ... bazen ..., bazı ... bazı ..., biri ... öbürü ..., kâh ... kâh ... , kimi ... kimi ...*

EDATLAR

Edatlar Türkçe kökenli ve yabancı kökenli olmak üzere iki çeşittir. Türkçe kökenli edatlar da isim ve fiil kökenli edatlar olmak üzere ikiye ayrılır. İsim kökenli edatlar *gibi, için, başka, bakıma, bakımından, beri, boyunca, dek, denli, içre, önce, sonra, üzere, yana* edatlarıdır. Fiil kökenli edatlar *ile, ilişkin, göre, geçe, aşırı, aşkın, değin, diye, doğru, dolayı, karşı, ötürü* edatlarıdır. Yabancı kökenli edatlara *ait, beraber, dair, dere-*

ce, evvel, gayri, ibaret, itibaren, kadar, nazaran, rağmen edatları örnek olarak gösterilebilir.

Kullanılış biçimleri bakımından edatlar:

İsimlerin yalın hâli ile kullanılanlar: (aslan) *gibi,* (Ali) *için,* (kalem) *ile,* (deniz) *aşırı, dek, diye, kadar, üzre.*

Zamirlerin ilgi hâli ile kullanılanlar: (senin) *gibi,* (benim) *için,* (benim) *ile, kadar.*

İsimlerin yönelme hâli ile kullanılanlar: (hocaya) *ait,* (buna) *bakarak,* (ona) *dair,* (akşama) *dek, değin, doğru, göre, ilişkin, kadar, karşılık, nazaran, rağmen, karşın.*

İsimlerin çıkma hâli ile kullanılanlar: (okuldan) *aşağı,* (kitaptan) *başka,* (sabahtan) *beri, dışarı, dolayı, evvel, gayri, içeri, itibaren, önce, öte, ötürü, sonra, taraf, yana.*

ÜNLEMLER

Ünlemler söz içinde konuşanın acıma, beğenme, sevinç, korku, çaresizlik, şaşkınlık, üzüntü, dua, hayret, pişmanlık, kıskançlık, özlem gibi çok çeşitli duygu ve heyecanlarını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya; karşısındakilere seslenmeye, çağırmaya, cevap vermeye, göstermeye, sormaya, onları onaylamaya, redde veya tabiattaki sesleri taklit yolu ile kelimeler türetmeye yarayan bir söz türüdür: *aa, aboo, aferin, anam, aşk olsun, ay, ayol, be, bre, başüstüne, cart, ee, eh, eyvah, hâh, haydi, hayır, hey, hoppala, hoşt, işte, of, peki, sakın, tüh, vah, vay, yaa, yazık, yoo, hay hay, of be, sakın ha, gelsene, yeter be, çat pat, fokur fokur, mışıl mışıl... .*

TANIŞMA

Gökçe : Merhaba. Benim adım Gökçe, sizin adınız ne?
Hilâl : Merhaba. Benim adım Hilâl.
Gökçe : Nerelisiniz?
Hilâl : Ben Antalyalıyım, siz nerelisiniz?
Gökçe : Ben Manisalıyım.
Hilâl : Tanıştığımıza memnun oldum.
Gökçe : Ben de memnun oldum, görüşmek üzere.
Hilâl : Hoşça kalın.

KARŞILAŞMA

Sançar : Merhaba Bilge, nasılsın?
Bilge : Merhaba Sançar, teşekkür ederim, iyiyim. Sen nasılsın?
Sançar : Sağ olasın ben de iyiyim. Annen ve baban nasıl?
Bilge : Babam biraz rahatsız, annem iyi. Seninkiler nasıllar?
Sançar : Benim annem ve babam ikisi de iyiler.
Bilge : Müsait olduğun bir zaman bize bekleriz.
Sançar : Tamam, ben sana önceden haber veririm. Hoşça kal.
Bilge : Tamam, sağlıcakla kal.

ADRES SORMA

Ahmet Bey arabasını sağa çekip yoldan geçenlere seslendi:

- Affedersiniz.
- Buyurun efendim.
- Bolu Valiliğine nasıl gidebilirim acaba?
- İlerideki trafik lambasından sola dönüp şehir merkezine giriniz.
- Evet.
- O yoldan hiç sapmadan doğru gittiğinizde Bolu Valilik binasını görürsünüz.
- Teşekkür ederim.
- Bir şey değil efendim.

OTELDE

Ayşe Hanım	: Merhaba.
Resepsiyon Memuru	: Merhaba, hoş geldiniz.
Ayşe Hanım	: Ben tek kişilik bir oda istiyorum.
Resepsiyon Memuru	: Standart oda mı süit oda mı istersiniz.
Ayşe Hanım	: Odaların gecelik ücretleri ne kadar?
Resepsiyon Memuru	: Standart oda 70, süit oda 110 lira.
Ayşe Hanım	: Süit oda olsun.
Resepsiyon Memuru	: Kaç gün kalacaksınız efendim?
Ayşe Hanım	: 3 gün kalacağım.
Resepsiyon Memuru	: Kimliğinizi alabilir miyim?
Ayşe Hanım	: Buyurun. Kahvaltılar da ücrete dahil değil mi?
Resepsiyon Memuru	: Evet efendim, kahvaltılar da ücrete dahil.
Ayşe Hanım	: Kredi kartı ile ödemem mümkün mü?
Resepsiyon Memuru	: Tabii efendim, kredi kartı ile de ödeme yapabilirsiniz.
Ayşe Hanım	: Tamam, bu karttan ücreti alın.
Resepsiyon Memuru	: Efendim, 113 numaralı oda sizin. Kahvaltı sabah 7.00-11.00 saatleri arasında.
Ayşe Hanım	: Teşekkür ederim.

MAĞAZADA

Tezgâhtar: Buyurun hoş geldiniz.

Fatih Bey: Hoş bulduk. Ben bir takım elbise almak istiyorum.

Tezgâhtar: Kaç beden giyiyorsun?

Fatih Bey : 50 beden.

Tezgâhtar : 50 beden elbiseler şurada, düşündüğünüz bir renk var mı?

Fatih Bey : Lacivert veya siyah.

Tezgâhtar : Bakın şu çizgili lacivert takım çok güzel. İsterseniz deneyin.

Fatih Bey : Hayır, ben şu düz olanı denemek istiyorum.

Tezgâhtar : Tabii, kabin sağ tarafta.

Fatih Bey : Ceketin kolları biraz kısa geldi.

Tezgâhtar : Aynı bendende kolları biraz daha uzun olan bir model vereyim.

Fatih Bey : Tamam, bir de onu deneyeyim.

Tezgâhtar : Buyurun.

Fatih Bey : Bu tam bana göre.

Tezgâhtar : Evet, gayet güzel oldu. Paça ölçüsünü alayım mı?

Fatih Bey : Evet, lütfen.

Tezgâhtar : Takıma uygun gömlek ve kravat da ister misiniz?

Fatih Bey : Evet, gömlek ve kravat da alayım.

Tezgâhtar : Bunun içine beyaz gömlek ve şu kırmızı çizgili şu kravat güzel olur.

Fatih Bey : Tamam, ben de beğendim. Bunları paket yapar mısınız?

Tezgâhtar : Buyurun efendim, iyi günlerde kullanın.

Fatih Bey : Teşekkür ederim, iyi günler.

Tezgâhtar : İyi günler efendim, yine bekleriz.

LOKANTADA

Turgay bir lokantaya girer:

Garson : Hoş geldiniz.

Turgay : Hoş bulduk. Çorbalardan ne var?

Garson : Bugün mercimek, ezogelin ve tavuk suyu var efendim.

Turgay : Tamam önce az mercimek çorbası içeyim. Yemeklerden ne var?

Garson : Kavurma, kuzu haşlama, salçalı köfte, kızarmış tavuk, Arnavut ciğeri, patlıcan musakka, türlü ve ızgaralar var efendim.

Turgay : Sac tava var mı?

Garson : Evet efendim var.

Turgay : Tamam, bana sac tava da getir.

Garson : Salata veya yoğurt ister misiniz?

Turgay : Evet, bir de çoban salatası istiyorum.

Garson : Tamam efendim.

PASTANEDE

Garson : Hoş geldiniz efendim.

Tuğrul : Hoş bulduk.

Garson : Buyurunuz, ne arzu edersiniz?

Tuğrul : Tatlı yemek istiyorum. Ne tür baklavalarınız var?

Garson : Cevizli ve fıstıklı baklava, havuç dilimi, şöbiyet ve fıstık sarması var efendim.

Tuğrul : Süt tatlıları da var mı?

Garson : Evet efendim. Keşkül, sakızlı muhallebi, kazandibi ve tavuk göğsü var.

Tuğrul : Tamam, ben bir porsiyon fıstık sarması istiyorum.

Garson : İçecek bir şey arzu eder misiniz?

Tuğrul : Evet, bir bardak da meyve suyu istiyorum.

Garson : Tamam, siparişlerinizi hemen getiriyorum.

OTOBÜS YOLCULUĞU

Naciye Hanım Ankara'dan İstanbul'a gitmek üzere otobüse biner:

Hostes : Hoş geldiniz, biletinizi görebilir miyim?

Naciye Hanım : Hoş bulduk, buyurun.

Hostes : Nerede ineceksiniz?

Naciye Hanım : Esenlerde ineceğim.

Hostes : Tamam efendim.

Naciye Hanım : Oradan Beyazıt'a servis var mı?

Hostes : Evet efendim var.

Naciye Hanım : Saat kaç sularında İstanbul'da oluruz?

Hostes : 4 saat sonra İstanbul'a varırız efendim. İçecek bir şey ister misiniz?

Naciye Hanım : Evet, su ve çay içmek istiyorum.

Hostes : Buyurun efendim, başka bir şey ister misiniz?

Naciye Hanım : Hayır, teşekkür ederim.

Hostes : Bir ihtiyacınız olursa şu düğmeye basarak beni çağırabilirsiniz. İyi yolculuklar.

Naciye Hanım : Teşekkür ederim.

İSTANBUL'U DİNLİYORUM

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;
Önce hafiften bir rüzgâr esiyor;
Yavaş yavaş sallanıyor
Yapraklar, ağaçlarda;
Uzaklarda, çok uzaklarda,
Sucuları hiç durmıyan çıngırakları;
İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı.

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;
Kuşlar geçiyor, derken;
Yükseklerden, sürü sürü, çığlık çığlık.
Ağlar çekiliyor dalyanlarda;
Bir kadının suya değiyor ayakları;
İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;
Serin serin Kapalı Çarşı;

Cıvıl cıvıl Mahmutpaşa;
Güvercin dolu avlular.
Çekiç sesleri geliyor doklardan,
Güzelim bahar rüzgârında ter kokuları;
İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;
Başında eski âlemlerin sarhoşluğu,
Loş kayıkhaneleriyle bir yalı;
Dinmiş lodosların uğultusu içinde
İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;
Bir yosma geçiyor kaldırımdan;
Küfürler, şarkılar, türküler, lâf atmalar.
Bir şey düşüyor elinden yere;
Bir gül olmalı;
İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;
Bir kuş çırpınıyor eteklerinde;
Alnın sıcak mı değil mi, biliyorum;
Dudakların ıslak mı değil mi, biliyorum;
Beyaz bir ay doğuyor fıstıkların arkasından
Kalbinin vuruşundan anlıyorum; İstanbul'u dinliyorum.

Orhan VELİ

Türküler

Bin yılda yoğurduk her mısraını
Yüzüğe kaş ettik Ağrı Dağını
Dünyaya değişmem bir aksağını
Gönlüme göredir bizim türküler.

Türküler bilirim Van'lı, Yemen'li,
Yemen'in yolları güllü çemenli
Söylemiş gelinler gözleri nemli,
Künyedir, kuradır bizim türküler.

Kavruldum ateşte, boğuldum gamda
Hepsi ayrı hava, ayrı makamda
Bir gelini sel aparmış Mugan'da
Sellerde Sara'dır bizim türküler.

Yıkılmış siyeci, bozulmuş bağlar
Davullar ah çeker, zurnalar ağlar
Bu gelin gönülsüz, salmayın dağlar!
Bir bahtı karadır bizim türküler.

Bizim kızlar bulmayınca dengini
Kimi türkü yakar, kimi kendini
Bahar seli gibi yıkar bendini
Bir kanlı deredir bizim türküler.

Ay karanlık, bulamamış yolunu
Seferberlik yaman bükmüş belini
Karanlık gecede sinsin yalımı,
Zulmette çıradır bizim türküler.

Barak dedikleri bir ince ağrı
Yükselir her gece sabaha doğru.
Uğuldayıp durur dağların bağrı
Tılsımlı mağaradır bizim türküler.

Ekinler biçilir toy-düğün olur,
Güzün gün kısalır, bir süyüm olur
Her çeşme başında kırk güğüm olur
Nöbettir, sıradır bizim türküler.

Suları ürperten bir Nîda olur,
Aksi seda veren Altındağ olur
Bir merhaba olur, elveda olur,
Ne kutlu töredir bizim türküler.

Veysel susar, Davut Sulari söyler
Kırımdan gelirken serdarı söyler
Köylüsü-kentlisi, hünkârı söyler
Fermanda tuğradır bizim türküler.

Köroğlu dağlarda kalır mı naçar
Hızır himmet eder, kuş olur uçar.
Beyler unutursa Keloğlan açar
Sihirli sofradır bizim türküler.

Bin dereden su taşımış elekle,
Bin senedir kavgası var felekle
Tırmanır sırtında ağır şelekle
Ağrı'dır, Hîra'dır bizim türküler.

Bülbül gibi gül dalında dem çeker
Kara günde gam dağıtır, gam çeker
Türkülerin çektiğini kim çeker?
Kervanda buğradır bizim türküler.

Nağmeler delisi Sarısözen'i
Anmayınca tutmaz sazlar düzeni
Türküler peşinde gezmiş fizanı
Belhü Buhara'dır bizim türküler.

Bağlama dediğin üç tel bir tahta
Ne şaha baş eğmiş, ne taca tahta
Tüm dertleri özetlemiş bir ah'ta
Bozkırda naradır bizim türküler.

Elif ördek olur, göllerde yüzer
Suyun aynasında saçını çözer
Ceylanlar peşinde avcılar gezer
Bir mîri meradır bizim türküler.

Ali AKBAŞ

FAL

Kahve fincanından yudum yudum sabır içiren kadın; falıma çabuk bak!.

Ağzındaki düşünce posaları dudağımı yakmada; cezvende merak ne kadar da kaynamış kadınım, ne kadar da kaynamış!

Fincanından tabağa bir şehir kalabalığı boşanıyor.

Dibinden tortu tortu umutlar sökün etti.

Kenarında saç mı toplanmış? Muhakkak tuzaktır.

«Yol» deme; yolum yarıda kaldı.

«Sana açılmış el var» diyorsun; elim geride kaldı.

Deste deste kâğıtlar mı var? Muhakkak cezvene alın yazılarım dökülmüş olacak.

Kalabalık görüyorsun: Fincanına zihnimi boşalttım-dı, bu az mı?

İstemem, istemem,- fincanın senin olsun; zihnimi geri çevir!

DİYET

Dar kapısından başka aydınlık girecek hiçbir yeri olmayan dükkânında, tek başına, gece gündüz kıvılcımlar saçarak çalışan Koca Ali, tıpkı kafese konmuş terbiyeli bir arslanı andırıyordu. Uzun boylu, iri pençeli, kalın pazulu, geniş omuzlu bir pehlivandı. On senedir bu karanlık içinde ham demirden dövdüğü kılıç namluları bütün Anadolu'da bütün Rumeli'de, serhat boylarında büyük bir nam kazanmıştı. Hatta İstanbul'da bile yeniçeriler, satın alacakları kamaların, saldırmaların, yatağanların üstünde "Amel-i Ali Usta" damgasını arıyorlardı. O "çeliğe çifte su" vermesini biliyordu. Uzun kılıçlar değil, yaptığı kısacık bıçaklar bile iki kat olur, yine kırılmazdı. "Çifte su vermek", sanatının, yalnız ona mahsus bir sırrı idi. Yanına çırak almaz, kimse ile çok konuşmaz, dükkânından dışarı çıkmaz habire uğraşırdı. Bekârdı. Hısımı, akrabası yoktu. Memleketin yabancısıydı. Kılıçtan, demirden, çelikten, ateşten başka lâf bilmez, pazarlığa girişmez, müşterileri ne verirse alırdı. Yalnız muharebe zamanları ocağını söndürür, dükkânının kapısını kilitler, kaybolur; muhaberebeden sonra meydana çıkardı. Şehirde ona dair birçok hikâyeler söylenirdi. Kimi "cellât elinden kaçmış bir çelebi" kimi "sevgilisi öldüğü için vakitsiz dünyayı terk etmiş bir garip" derdi. Siyah şahane gözlerinin yüksek bakışından, kibar tavrından, mağrur sükûnundan, düzgün sözlerinden onun öyle adî bir adam olmadığı belli idi. Ama, kimdi? Nereliydi? Nereden gelmişti? Bunları bilen yoktu. Halk kendisini seviyordu. Şehirde böyle meşhur bir ustanın bulunması herkes için ayrı bir iftihardı.

— Bizim Ali...

— Bizim koca usta...

— Dünyada eşi yoktur.

— Zülfikar'ın sırrı ondadır!..

derlerdi. Koca Ali, en kalın, en katı demirleri mısır yaprağı gibi incelten, kâğıt gibi yumuşatan sanatını kimseden öğrenmemiş, kendi kendine bulmuştu. Daha on iki yaşındayken, sert bir beylerbeyi olan babasının başı vurulmuş, öksüz kalmıştı. Amcası çok zengindi. Debdebeli bir vezirdi. Onu yanına aldı. Okutmak istedi. Belki devlet katında yetiştirecek, büyük mevkilere çıkaracaktı. Fakat Ali'nin mizacında "başkasına minnettar kalmak" ihtimali derin bir elem sızlatıyordu. "Ben kimseye eyvallah etmeyeceğim" dedi. Bir gece amcasının konağından kaçtı. Serseri bir adsız gibi dağlar, tepeler, dereler aştı. İsmini bilmediği bir demircinin yanına girdi. Otuz yaşına kadar Anadolu'da uğramadığı şehir kalmadı. Kimseye boyun eğmedi. Minnettar kalmadı. Ekmeğini taştan çıkardı. Alnının teriyle kazandı. Çok çalıştı. Emsalsiz işler meydana getirdi. Pek az kazanca kanaat etti. içinde "mukaddes ateş" ten bir şule bulunan her mucit gibi, para için değil, sanatı, sanatının zevki için çalışıyordu. "Çeliğe çifte su vermek" onun aşkıydı. Gönüllü gibi muharebelere gittiği zamanlar yeniçerilerin, sipahilerin, sekbanların içinde "Ali Usta" işinin medhini işittikçe tadı dille anlatılmaz manevî bir zevk duyardı. Ölünceye kadar böyle hiç durmadan çalışırsa, daha birkaç bin gaziye kırılmaz kılıçlar, kalkanları parçalayan çelik yatağanlar, zırhları kesin ağır saldırmalar yapacaktı. Bunu, düşündükçe gülümser, tatlı tatlı yüreği çarpar, ruhundan kopan bir hamleyle örsünün üzerinde milyonlarca kıvılcımlar tutuştururdu.

— Tak!

— Tak, tak!

— Tak, tak...

İşte bugün de sabah namazından beri durmadan on saat uğraşmıştı. Dövdüğü eğri namluyu örsünün yanındaki su fıçısına daldırdı. Ocağının sönmeye başlayan ateşine baktı. Çekici bırakan eliyle terlerini sildi. Kapıya döndü. Karşıki mescitte hazin hazin akşam ezanı okunuyor; bacasının tepesindeki yuvada leylekler nihayetsiz bir takırtı koparıyorlardı. İkindi abdesti daha duruyordu. Yalnız ellerini yıkadı. Kuruladı. Yenlerini indirdi. Saltasını omzuna attı. Dışarıya çıktı. Kapısını iyice çekti. Kilitlemeğe lüzum görmezdi. Uzun meydandan mescide doğru yürüdü... Şehrin kenarındaki bu mütevazı mabede hep fakirler gelirdi. Minaresi sokağa bakan küçük bir pencereydi. Müezzin, buradan başını çıkarır, ezanını okurdu.

Koca Ali, mescide girince her vakitkinden fazla kalabalık gördü. Daima üç kandil yakılırken bu akşam Ramazan gibi bütün kandiller yanmıştı. Daha namaz safları dizilmemişti. Kapının yanına çöktü. Yanında alçak sesle konuşanların sözlerine istemeye istemeye kulak kabarttı. Konya'dan iki garip derviş geldiğini, yatsı namazına kadar mesnevî okuyacaklarını duydu.

Akşam namazı kılınıp bittikten sonra cemaatin bir kısmı çıktı.

Koca Ali yerinden oynamadı. Zaten biraz başı ağrıyordu. "Mesnevî dinler, açılırım!" dedi. Büyük bir huşu içinde, iki garip dervişin ruhu ürperten nağmeleriyle gaşyoldu. Her âşık gibi onun kalbinde nihayetsiz bir vecd, bir heyecan, bir galeyan istidadı vardı. En küçük bir vesileyle coşardı. Manasını anlamadığı bu lisanın ulırevî ahengi onun sakin kanını sular altında saklı derin bir girdap gibi kaynattı. Her tarafı sebepsiz bir sarsıntı ile titriyor, sökülmez bir hıçkırık boğazına takılır gibi oluyordu. Yatsı namazını kıldıktan sonra, mescitten çıkınca, doğru dükkânına girmedi. Yürüdü. Uykusu yok-

tu. Ilık, yıldızlı bir yaz gecesiydi. Saman uğrusu, sarı altın tozundan nihayetsiz bir bulut gibi göğün bir tarafından öbür tarafına uzanıyordu. Yürüdü. Şehirden mandıralara giden yolun geçtiği tahta köprüde durdu. Kenara dayandı. Geniş derenin dibine akseden yıldızlar, nurdan çakıl taşları gibi parlıyor, şırıldıyordu. Kenarlardaki karanlık top söğütlerde bülbüller ötüyordu. Daldı, gitti. Saatlerce kımıldamadı. Dinlediği nağmelerin, ruhunda kalan ahenklerini işitiyor, tıpkı mescitte gibi gaşyoluyordu. Ansızın arkasından bir ses:

— Kimdir o?..

Diye bağırdı.

...

Daldığı tatlı alemden uyandı. Döndü. Köprünün öbür tarafında iki üç karaltı ilerliyordu. Gayr-i ihtiyarî cevap verdi:

— Yabancı yok!

— Kimsin?

— Ali...

— Hangi Ali?

— ...

Gölgeler yaklaştılar. Bir adım kalınca onu kıyafetinden tanıdılar:

— Koca Ali... Koca Ali, be...

— ...

— Sen misin Ali Usta?

— Benim!

— Ne arıyorsun bu vakit buralarda?

— Hiç...

— Nasıl hiç? Suya çekicini mi düşürdün yoksa!

— !...

Bunlar şehir subaşının adamları, dizdarlardı. Kol geziyorlardı. Ne cevap vereceğini şaşırdı. Geceleri afyon yutan bu serseriler, ehl-i ırzlar nazarında hırsızlardan, uğursuzlardan daha korkunçtu. Kendilerinden başka dışarıda bir gezeni yakaladılar mı, dayaktan canını çıkarırlardı. Ama, ona fena muamele etmediler. Dizdarbaşı:

— Ali Usta, sen deli mi oldun? dedi.

— Yok...

— Böylece gece yarısına yakın değil, hatta yatsıdan sonra sokakta, bahusus böyle şehir kenarında kimsenin dolaşmasına ağamızın razı olmadığını bilmiyor musun?

— Biliyorum.

— Ey, ne arıyorsun buralarda? -Hiç...

— Nasıl hiç?..

Koca Ali, yine cevap vermedi. Dizdarlar onun namuslu bir adam olduğunu biliyorlardı. Hırpalamadılar. Yalnız:

— Haydi yerine git, dolaşma... dediler. Geldiği yollardan hızlı hızlı dönen Koca Ali, ruhunda demin dinlediği ahengi tekrarlıyordu. Bülbüller keskin keskin ötüyor, uzaktan mandıraların köpekleri havlıyorlardı. Sokakta hiç kimseye rast gelmedi. Dükkânının

önüne gelince durdu. Bacasının üstündeki leylek uyumamış, kefenli bir hayal gibi ayakta duruyordu. Kapısı aralıktı. Çıkarken sıkı sıkıya kapadığını hatırladı:

—Tuhaf, rüzgâr açmış olacak! dedi.

Dükkânında örsü ile çekicinden başka kıymetli şeyi yoktu. Bunlar da çalınmağa değmezdi. Kimsenin işine yaramazdı ki, hırsız aşırmak zahmetine girsin...

İçeriden kapıyı sürgüledi. Dizdarların müdahalesi canını sıkmıştı. İşte, şehirde yaşamak da, bir türlü esirlikti. Hâlbuki dağ başında, köyde sanatı geçmezdi. Birden ağır bir yorgunluk duydu. Kandilini yakmağa üşendi. Ocağın soluna gelen alçak musandıraya el yordamıyla çıktı. Büyük bir ayı pöstekisinden ibaret olan yatakçığına uzandı.

Sıçrayarak uyandı. Kapısı vuruluyordu. Uyku sersemliği ile:

— Kim o? diye haykırdı.

— Aç, çabuk...

.....

Sabah olmuştu. Kapının aralıklarından bembeyaz ziya çizgileri parlıyordu. O hiç böyle dalıp kalmaz, güneş doğmadan uyanırdı. Doğruldu. Musandıradan atladı. Ayakkabılarını bulmadan yürüdü. Hızla sürmeyi çekti. Birdenbire açılan kapının, dükkânı dolduran aydınlığı içinde palabıyıklı, yüksek kavuklu dizdarbaşıyı gördü. Arkasında keçe külâhlı, çifte hançerli genç yamakları da duruyorlardı. "Ne var?" gibi yüzlerine baktı. Dizdarbaşı:

— Ali Usta, dükkânını arayacağız, dedi.

Koca Ali hayretle sordu:

— Niçin?..

— Bu gece Budak Bey'in mandırasında hırsızlık olmuş.

— Ey, bana ne?

— Onun için işte dükkânı arayacağız.

— O hırsızlıktan bana ne?

— Hırsızlar, çaldıkları bir kuzuyu köprünün altında kesmişler. Meşin keselerin içindeki paraları alarak bir tanesini oraya bırakmışlar.

— Bana ne?..

— O keselerden bir tanesini de, bu sabah senin dükkânın önünde bulduk. Sonra... Şu eşiğe bak. Kan lekeleri var!

Koca Ali kamaşan gözleriyle kapısının temiz eşiğine baktı. Hakikaten el kadar bir kan lekesi sürülmüştü. O, bu kırmızı lekeye dalgın dalgın bakarken palabıyıklı dizdar:

— Hem bu gece, geç vakit, ben seni köprünün üstünde gördüm. Orada ne arıyordun? dedi.

Koca Ali, yine verecek bir cevap bulamadı. Önüne baktı:

— Arayın... diye geri çekildi.

Dizdarla yamakları dükkâna girdiler. Örsün yanından geçen başağa haykırdı:

— Ay, işte, işte...

— !...

Koca Ali, gayr-i ihtiyarî dizdarın baktığı tarafa gözlerini çevirdi. Yeni yüzülmüş bir deri gördü. Şaşırdı. Yamaklar hemen deriyi yerden kaldırdılar. Açtılar. Daha ıslaktı. Bir ağalarının birde mücrimin yüzüne bakıyorlardı. Dizdarbaşı hiddetlenerek sordu:

— Çaldığın paraları nereye sakladın?

— Ben para çalmadım.

— İnkâr etme, işte kuzunun derisi dükkânında çıktı.

— Bu deriyi ben buraya koymadım.

— Ya kim koydu?

— Bilmiyorum.

Koca Ali zaten çok lâkırdı söyleyemezdi. Su-başının karşısına çıkartıldığı zaman da gece geç vakit köprünün üstünde ne aradığını anlatamadı. Dizdarların bulduğu bütün deliller aleyhine çıkıyordu. Budak Bey'in yeni sattığı beş yüz koyun ücreti de mandıradan çalınmıştı. İki kuvvetli hırsız, bekçi çobanı sımsıkı bağlamışlardı. Sonra canını çıkarınca-ya kadar dövmüşler, hatta işkence için bir kolunu da kırmışlardı. Ertesi gün hâkimin huzurunda bu çoban hırsızın birini Koca Ali'ye benzettiğini söyledi. Gece geç vakte kadar dükkânına gelmemesi, derinin dükkânda, para keselerinden birinin kapısı önünde bulunması, Koca Ali'nin ithamına kâfi geldi. Ne kadar inkâr etse hırsızlığı tevil götürmüyordu. Zaten hükümetçe nereden geldiği nereli olduğu belli değildi...

Sol kolunun kesilmesine karar verildi.

Koca Ali, bu kararı duyunca ömründe ilk defa olarak sarardı. Dudaklarını ısırdı. Kazaya rızadan başka çare yoktu. Sendeleyerek ayağa kalktı. Hâkime dik bir sesle:

— Kolumu bırakın, kafamı kesin!

diye rica etti. Bu ömründe onun ilk ricasıydı.

Fakat ihtiyar hâkim çok adildi:

— Hayır oğlum, dedi, sen adam öldürmedin. Eğer çobanı öldürseydin, o vakit kafan giderdi. Ceza kabahata göredir. Sen yalnız hırsızlık ettin. Kolun kopacak. Hak böyle istiyor. Şeriatın kestiği yer acımaz...

—

.....

Koca Ali'nin kolu kafasından çok kıymetliydi. Çeliğe "çifte su" yu bu iki kol sayesinde veriyor bu iki el sayesinde serhadlerde dövüşen binlerce gazilere çelik kalkanları kıran, ağır zırhları yırtan, demir tolgaları ikiye biçen tüy gibi hafif kılıçlar yetiştiriyor, yok pahasına, pir aşkına çalışıyordu.

Onu Ağa kapısında dizdarların odası altına kapadılar. Kısas gününü burada bekliyor, hiç sesini çıkarmıyor, çolak kalınca örsünün başında çekiç vuramayacağını düşünerek mabudu ölen bir mümin matemini duyuyordu. Kolunun diyetini verecek on parası yoktu... Şimdiye kadar para için çalışmamıştı.

... Bütün şehir halkı, Koca Ali gibi mahir bir ustanın kolu kesileceğine acıdı. Bu kadar yakışıklı, mert, çalışkan, kuvvetli, güzel bir adamın ölünceye kadar sakat sürünmesine en duygusuz vicdanlar bile dayanamıyordu.

İşte herkes onu seviyordu.

Sipahiler kendilerine pek ucuz kılıç döven bu adamı kurtarmak için sözleştiler. Şehrin en büyük zengini "Hacı Mehmed"e müracaat ettiler; bu adam Karun kadar mal sahibi olduğu hâlde son derece hasisti. Hâlâ şehrin pazar yerinde, küçük bir dükkânda kasaplık yapıyordu. Düşündü, taşındı; nazlandı. Suratını ekşitti. Başını salladı. Ama sipahilerle hoş geçinmek lâzımdı:

— Mademki siz istiyorsunuz, dedi, ben onun kolu için diyet veririm. Ama bir şartla...

— Ne gibi? diye sordular.

— Varın kendisine söyleyin. Eğer ben ölünceye kadar bana bedava hizmetçilik, çıraklık etmeğe razı olursa...

— Pekâlâ, pekâlâ...

... Sipahiler Ağa kapısına koştular. Hacı kasabın teklifini Koca Ali'ye söylediler. O, evvelâ "kasaplık bilmediğini" ortaya sürdü. Kabul etmek istemiyordu. Sipahiler "Adam sen de! Kasaplık iş mi? O kadar harp gördün. Kılıç salladın. Bağlı koyunu yere yatırıp kesemez misin?" diye ısrar ettiler. "Kula kul olmak" fani dünyada "birisine minnettar kalmak" azapların en ağırı idi.

O, daha pek gençken, vezir amcasının lûtfunu bile çekememiş, minettar kalmamak için aile ocağından kaçmış, gurbet ellerine atılmıştı. Şimdi kör talihi, onu, bak kime köle edecekti?

Sipahiler: "Hacının yaşı yetmişi aşmış... Zaten daha ne kadar yaşar ki... O ölünce yine sen hür kalır, bize kılıç yaparsın. Haydi, düşünme usta, düşünme" diyorlardı.

Hacı Kasap, kesilecek kolun diyetini hâkime saydığı gün, Koca Ali'yi arkasına taktı. Dükkâna getirdi. Bu adam gayet titiz, gayet huysuz, gayet berbat bir ihtiyardı. Hiç durmadan dırdır söylenirdi. Hasisliğinden şimdiye kadar bir hizmetçi, bir çırak tutamamıştı. Koca Ali'yi eline geçirince hemen dükkânının köşesine bir set yerleştirdi. Üstüne bir şilte koydu. Geçti, oraya oturdu. Her şeyi ona yaptırmağa başladı. Ama, her şeyi... Sabah namazından beş saat evvel şehirden iki saat ötedeki mandırasından o gün satılacak koyunları ona getirtiyor, ona kestiriyor, ona yüzdürüyor, ona parçalattırıyor, ona sattırıyor... Ta akşam namazına kadar durmadan emirler veriyordu. Zavallıya verdiği yalnız bulgur corbasıydı. Bazen kendi artıklarını köpeğe verir gibi önüne atardı. Geceleri dükkânı baştan aşağı yıkatıyor, uykuya yatırmadan ertesi sabah için koyun getirmek üzere mandırasına yolluyordu. Odununu bile ormandan ona kestiriyor, suyunu ona taşıtıyor, her işi, her işini ona gördürüyordu. Hatta evinin bahçesindeki lâğım kuyusunu bile ona ayıklattı.

Koca Ali, sade suya bulgur çorbasıyla bu kadar zahmetlere yıllarca göğüs gerebilecekti. Fakat Hacı Kasabın ikide bir:

— Ulan Ali!.. Kolunun diyetini ben verdim. Yoksa çolak kalacaktın!... diye yaptığı iyiliği tekrarlamasını çekemiyordu. Bir gün, iki gün, üç gün dişini sıktı. Durmadan çalıştı. Gece uyumadı. Gündüz koştu. Efendisinin karşısında elpençe divan durdu. Yine:

— Kolunun diyetini ben verdim.

— .....

— Şimdi çolak kalacaktın, ha...

— .....

— Benim sayemde kolun var.

— .....

Hacı Kasap, âdeta bu sözleri "aferin" tarzında diline pelesenk etmişti. Her emrinin icrasından sonra kır sakallı, çirkin, sıska suratını ekşiterek mavi çukur gözleriyle onu tepeden tırnağa kadar süzer, "aklında tut, benim esirimsin." der gibi verdiği diyeti hatırlatırdı. Koca Ali susar, kalbinin yırtıldığını, göğsüne sıcak sıcak bir şeyler yayıldığını, kilitlenen çenelerinin çatırdadığını, şakaklarının attığını duyardı. Geceleri uyuyamıyor, gündüzleri uğraşırken, mandıraya gidip gelirken, salhanede koyunları yüzerken, müşterilere et keserken "Ne yapacağım, ne yapacağım?" diye düşünüyor, hiçbir şeye karar

veremiyordu. Dünyada kimseye eyvallah etmeyerek kanaatle, gururunun saadeti için yaşamak isterken başına gelen bu belâ neydi?

Kaçmayı namusuna yediremiyordu.

İşte o vakit sahiden hırsızlık etmiş olacaktı.

Fakat bu herifin ikide birde bu yaptığını başa kakmasına tahammül... Ölümden pek güç, ölümden pek acı, ölümden pek ağırdı...

Hacı Kasaba köle olduğunun tam haftasıydı. Günlerden cuma idi. Yine erkenden mandıraya gitmiş, koyunları getirmiş, salhanede yüzmüş, dükkândaki çengellere asmıştı. Tezgâhın solundaki büyük yağlı siyah taşta satırları biliyor, yine "ne yapacağım, ne yapacağım?" diye düşünüyor, dudaklarını ısırıyordu. Daha efendisi gelmemişti. Satırları bitirince, büyük bıçakları bilemeğe başladı. "Ne yapacağım, ne yapacağım?" hülyasına öyle dalmıştı ki... kasabın geldiğini duymadı. Ansızın uğursuzun boğuk sesi yüreğini ağzına getirdi:

— Ne yapıyorsun be?..

döndü. Efendisi köşesinde oturmuş, çubuğunu tüttürüyordu:

— Bıçakları biliyorum,

dedi.

— Hay tembel, miskin hay... Sabahtan beri ne yaptın?

— ...

Cevap vermedi. Kapakları çürümüş, bu küçük, bu hain, bu yılan gözlere kırpmadan baktı, baktı. İhtiyar, beklemediği bu acı bakıştan kızdı. Sordu:

— Ne bakıyorsun?

— .....

Koca Ali, sesini çıkaramıyor, bir hafta içinde belki beş senelik hizmetini durup dinlenmeden gördüğü hâlde, kendini yine "tembel, miskin" diye tahkir etmeğe sıkılmayan bu kötü insanı ezici bir bakışla süzüyordu. Yine kalbi yırtılır gibi oluyor, göğsüne sıcak bir şeyler yayılıyor, çeneleri kilitleniyor, şakakları zonkluyordu. Bir anda bu titreme durdu. Koca Ali gözlerini açtı. Bir hafta buna nasıl tahammül etmişti? Şaşırdı. Hacı kasap, çubuğu yanma bıraktı. Hizmetçisinin bu ağır bakışından kurtuluvermiş gibi dırlandı:

— Kolunun diyetini benim verdiğimi unutuyorsun galiba, dedi, ben olmasam şimdi çolak kalacaktın...

Koca Ali, yine cevap vermedi. Acı acı gülümsedi. Kızardı. Sonra birden sarardı. Hızla döndü. Bilediği satırların en büyüğünü kaptı. Sıvalı kolunu yüksek kıyma kütüğünün üstüne koydu. Kaldırdığı ağır satırı öyle bir indirdi ki... O anda kopan kolunu tuttu. Gördüğü şeyin dehşetinden gözleri dışarı fırlayan Hacı kasabın önüne:

— Al bakalım, şu diyetini verdiğin şeyi! diye hızla fırlattı. Sonra esvabının kolsuz kalan yerini sıkı bir düğüm yaptı. Dükkândan çıktı.

Onun, vaktiyle geldiği yer gibi şimdi gittiği yeri de şehirde kimse öğrenemedi.

KAYNAKÇA

BANGUOĞLU, Tahsin, Türkçenin Grameri, TDK, Ankara, 1995.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, Türk Dili Tarihi, Akçağ, Ankara, 2004.

ERGİN, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1998.

EKER, Süer, Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003.

KORKMAZ, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara, 2003.

KORKMAZ, Zeynep vd., Yüksek Öğretim Öğrencileri İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Yargı Yayınevi, Ankara, 2003.

ÖRNEK METİNLER İÇİN KAYNAKÇA

BİLGEGİL, Kaya, Cehennem Meyvası, İstanbul, 1956.

SEYFETTİN, Ömer, Üç Nasihat, Hikâyeler, Akçağ, Ankara, 2005.

VELİ, Orhan, Bütün Şiirleri, Adam Yayınları, 17. Basım, İstanbul, 1993.

GAGAVUZ TÜRKÇESİ

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

GAGAVUZ TÜRKLERİ

Gagavuz adı, *Gagauz, Gagoğuz, Gök-Oğuz, Gaygauz,* hatta *Qaqouz* şekillerinde yazılmakta ve *Gaga Uz* "Uzların bir boyu", *Hak Oğuz* "Hakka bağlı kalan Oğuz", *Kaka Uz, Aga Uğuz,* "büyük Oğuz", *Ganga / Kanga Uz* "Balkaş Gölü civarında yaşayan bir Türk topluluğu", *Kalauz* "sınır bekçisi", *Kara Oğuz, Keykavus* "Selçuklu Sultanı İzzedin Keykavus'un adı" gibi çok değişik kaynaklardan getirilerek farklı şekillerde açıklanmaya çalışılmaktadır.[1]

Gagavuzların tarihî kökleri ve kimliği konusunda da çok sayıda iddia ve görüş bulunmaktadır. Tadeusz Kowalski bu görüşleri birleştirerek Gagavuzların üst üste geçmiş üç tabakadan meydana gelen bir topluluk olduğunu ileri sürer. Kowalski'ye göre, Gagavuz kimliğini oluşturan en eski tabaka, kuzeyden gelen bir Türk topluluğunun kalıntısıdır. İkinci tabaka Osmanlıların Balkanlara gelişlerinden daha önceki bir devre uzanan güneyden gelen kuvvetli bir gruptur. Üçüncü tabaka ise, Osmanlı devrinin Türk kolonilerinden ve Türkleşmiş unsurlarından teşekkül eder.

İlk tabaka ile karışan ikinci tabaka güneyden gelen dil karakterinin izlerini bütün topluluğa yaymıştır. Gagavuzların Hıristiyanlığı, menşei Tuna ötesi olan eski tabakadan gelmektedir. Gagavuzlarla büyük benzerlikleri bulunan Deliorman Türklerinin Müslümanlığı ise güney kaynaklı ikinci ve üçüncü tabakadan gelir.[2]

Birinci tabakayı teşkil eden kuzeyden gelen Türk topluluğunu; Çek tarihçi Jireçek Kumanlara, Bulgar Mladenov Asparuh Bulgarlarına, Kumanlara ve Oğuzlara, Çek arkeoloğu Şkorpil kardeşler Asparuh Bulgarlarına, Bulgar P. R. Slaveikov Peçeneklere ve Kumanlara, Romanyalı St. Georkesku ise Kumanlara ve Oğuzlara dayandırmaktadır.[3] Bir kısım araştırmacılar ise Gagavuzlarla yakın bağlantıları bulunan Balkan Türk topluluklarından Surguçları[4] ve Gacalları[5] Peçeneklerin torunları olarak görmektedir.

İkinci tabakayı teşkil eden güneyden gelen grup, Balaşçev'in Seyyid Lokman Oğuznâmesi'ne[6] dayanarak ileri sürdüğü ve Paul Wittek'in Yazıcıoğlu Ali'nin Selçuknâmesi'ne[7] dayanarak geliştirdiği II. İzeddin Keykavus ve Sarı Saltuk ile Balkanlara geçen Selçuklu Türklerinin Hıristiyanlaştırıldığı düşüncesine bağlanmaktadır.

Üçüncü tabaka ise, Anadolu'ya Müslüman Türklerden daha önce gelen ve değişik dönemlerde bir birinden farklı sebeplerle Hıristiyanlaştırılıp özellikle Orta Anadolu'ya

---

1 Nevzat Özkan, "Gagavuz Türk Edebiyatı", *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi C.12,* KB yay., Ankara 1999, s.184-185.

2 Tadeusz Kowalski, "Kuzey-Doğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili", çev. Ömer Faruk Akün, *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* C. 3-4, 31 Mart 1949, s. 499-500.

3 Yaşar Nabi Nayır, *Balkanlar ve Türklük,* Ankara 1936, s. 90-85.

4 A. Dilaçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış,* TDK yay., Ankara 1964, s. 124-125.

5 Atanas Manof, *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler),* çev. Türker Acaroğlu, Ankara 1939, s. 13.

6 Seyyid Lokman Oğuznâmesi için bk. Harun Güngör, "Seyyid Lokman Oğuznâmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 44, Ekim 1986, s. 91-103.

7 Bk. Topkapı Sarayı Revan Köşkü, 1390-1391.

yerleştirilen Karamanlılardan bazı grupların Osmanlı döneminde Balkanlara geçerek Gagavuz Türkleri ile kaynaşmaları ile meydana gelmiştir[8].

Dobruca'daki Hristiyan Türklerin 1365 yılında kurdukları ve 1393'te Yıldırım Bayezid'in Osmanlı Devleti topraklarına kattığı devleti[9] Gagavuzlar Uzi eyalet adıyla anarlar ve ilk Gagavuz devleti olarak kabul ederler.

Mihail Çakır, Osmanlı Devleti'nin Gagavuzlara bakışını, "Osmanlı Türkler çok inan çok hatır vermişler hakikat gagauzlara"[10] diyerek açıklar. Ancak Osmanlı Devleti'nde merkezî otoritenin zaafa düşmesi, 18. yüzyılın başlarında şiddetlenen Ortodoks Bulgar kilisesi yöneticilerinin dinî baskıları, ekonomik ve sosyal istikrarsızlık; Balkan halklarından bazı aileleri ve bir grup Gagavuzu Kuzey Doğu Bulgaristan'dan ayrılmaya zorlamıştır.

Gagavuzların Tuna'yı geçerek Bucak'a göç etmesi 1765-1812 yılları arasında gerçekleşmiştir.

Gagavuzlar Moldova'da ilk olarak 1770 yılında Çadır ve Orak köylerini kurmuşlar, 1812 yılında yapılan Bükreş Antlaşmasına kadar bir dağınıklık yaşanmış, ancak bu antlaşmanın ardından bölge Rusya'ya geçmiş ve Rusların göçmenlere toprak vererek göçü teşvik etmesiyle birlikte iskân hareketleri hızlanmıştır. Gagavuzlar, 1812 yılında Düzgünce, Kazayaklı, Baurçi, Tatar-Kıpçak, Vulkaneşti; 1814 yılında Beşalma, Bolboka, Taşpunar; 1818 yılında Çadır-Lunga, Kiryet, Yeniköy; 1820 yılında Avdarma, Coltay, Tomay, Haydar; 1821 yılında Satılık-Hacı (Alesandrovka), Dimitrovka; 1830 yılında Başköy ve Bolgarlika köylerini kurmuşlardır.[11]

1909-1910 yıllarında geçim sıkıntısı sebebiyle Gagavuzlardan küçük bir grup Orta Asya'ya Aktyubinsk'e (Turgay bölgesi) göçmüş, 1925 yılında bunların bazıları Taşkent civarına yerleşmiştir.[12]

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Rus hâkimiyeti altında bir süre sükûnet içinde yaşayan Gagavuzlar, Çarlığın Ruslaştırma politikalarının artmasıyla birlikte 6 Ocak 1906'da bir isyan başlatarak Komrat'ta bir cumhuriyet ilan ederler; başka bölgelerden beklenen destek gelmeyince 15 gün içinde Çarlık kuvvetleri bu devlete son verir.[13] 1917 Sovyet İhtilâli sırasında bir Gagavuz isyanı daha başlar. Ancak 27 Kasım 1918'de Besarabya Millî Meclisi Romanya ile birleştiğini ilân edince Gagavuzlar da Romanya yönetimi altına girerler .

12 Haziran 1931'de Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Romanya'nın başkenti Bükreş'te elçi olarak göreve başlamasıyla birlikte Gagavuz Türkleri ile Türkiye Türkleri arasındaki bağlantı ve ilişkiler yeniden canlanır. Ancak Hamdullah Suphi'nin elçilik görevi 5 Aralık 1944'te sona erer.[14] II. Dünya Savaşı'nın galipleri arasına giren Sovyetler Birliği, 29 Haziran 1945'te Besarabya'yı tekrar ele geçirir ve 10 Şubat 1947'de Paris Antlaşmasıyla bölge Sovyetler Birliği'ne bağlanır. Sovyetler Birliği yönetimindeki di-

---

[8] Mehmet Eröz, *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara 1983, s. 3-4, 31-32.

[9] Halil İnalcık, "Dobrudja", *Encyclopedie İslam*, C. II, Leiden 1965, s. 610-613.

[10] Mihail Ciachir, *Besarabiealâ Gagauzlarân Istorieasâ*, Chişinău 1934, s. 27.

[11] Mihail Ciachir, age., s. 24-25.

[12] R.L. Bigaev - P.A. Danilov - M.U. Umarov, "Orta Asya'da Yaşayan Gagauzların Folklorları Üzerine", (çev. H. Güngör), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 22, Şubat 1983, s. 183-195.

[13] Dionis Tanasoğlu, agm., s. 10.

[14] Fethi Tevetoğlu, *Hamdullah Suphi Tanrıöver*, KTB yay., Ankara 1986, s. 28, 206-210.

ğer millet ve topluluklar gibi Gagavuzlar arasında da zaman zaman kıpırdanmalar yaşanır. 1957 yılında görülen küçük çaplı bir dalgalanma anında bastırılır.

Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nde iktidarı ele almasıyla başlayan açıklık ve yeniden kurma politikalarıyla bütün demir perde ülkelerinde olduğu gibi Gagavuzlar arasında da bir silkinme hareketi başlar. 1987 yılında Komrat'ta Gagavuz Halkı adlı bir teşkilat kurulur. Bu halk hareketinin yönlendirmesiyle 12 Kasım 1989'da özerklik bildirisi ilân edilir.

Gagavuz aydınlarının öncülüğü ile 20 Ağustos 1990'da Komrat'ta Gagavuz Cumhuriyeti ilân edilir, ardından 26 Ekim 1990'da ilk genel seçimler yapılır ve başkanlığa Stefan Topal seçilir.

27 Ağustos 1991'de Moldova SSC, Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını ilân eder. Bu gelişmenin ardından 17 Aralık 1994'te "Gagavuz Yeri Hakkında Özel Kanun" görüşmeye açılır. Moldova Anayasası'na eklenen 113. maddeyle 23 Aralık 1994'te Gagavuz Yeri Özerk Cumhuriyeti tanınır ve Gagavuzların self-determinasyon hakkı kabul edilir.

Bu kanuna göre, Gagavuzlar; kültür, eğitim, istihdam, konut, mahallî bütçe, maliye konularında Moldova Anayasası'na ters düşmeyecek kanunlar çıkarma yetkisine sahiptir. Gagavuz Yeri'nin resmî dili, Gagavuz Türkçesi, Rusça ve Romencedir. Moldova Cumhuriyeti bayrağı yanında, bir de Gagavuz Yeri bayrağı vardır. Bu bayrak mavi, kırmızı ve beyaz zemin üzerine üç sarı yıldızdan meydana gelir.[15]

5 Mart 1995'te yapılan referandum ile Gagavuz Yeri'nin sınırları belirlenir. Buna göre, Gagavuz yeri; Çadır, Komrat (başkent), Vulkaneşti şehirleri ile Aleksevaha, Avdarma, Baurçi, Beşalma, Beşgöz, Bucak, Çeşmeköy, Çokmeydan, Dezginci, Dudeşti, Etulya, Ferapontevka, Gaydar, Joltay, Karbali, Kazayak, Kıpçak, Kirsova, Kongaz, Kongazcikul de Jos, Kotovkoe, Köselia Ruse, Kriet Lunga, Toma ve Yeni Etulya köyleri olmak üzere 3'ü şehir 29'u köy 32 yerleşim merkezinden meydana gelir.[16] Gagavuz Yeri'nin yüz ölçümü 1.800 km^2, nüfusu 169.300'dür.

Gagavuzlar, Gagavuz Yeri dışında Ukrayna'nın güneyinde Zarporoje ve Odesa (İsmail) çevresinde, Kazakistan'ın doğusunda, Kırgızistan'ın Bişkek, Özbekistan'ın Taşkent şehirlerinde, Bulgaristan'ın Varna, Dobruca, Vombol ve Topolovgrad bölgelerinde, Romanya'nın Dobruca bölgesinde birkaç küçük yerleşim merkezinde, Yunanistan'ın Keserya şehrinde, Makedonya'nın güney doğusunda küçük gruplar hâlinde yaşamaktadır.[17]

D.N. Tanasoglu, Moldova'da 200.000, Bulgaristan'da 60.000 civarında, Romanya'nın Dobruca bölgesinde 5-6 bin kadar Gagavuz Türk'ünün yaşadığını söylerken,[18] Ahmet Bican Ercilasun Romanya ve Bulgaristan'dakiler de dahil dünyadaki toplam Gagavuz nüfusunun 200-250 bin arasında olduğu düşüncesindedir.[19] Yaşar Nabi Nayır, 1936 yılının rakamları ile Bulgaristan'da 50 bin, Besarabya'da 300 bin Gagavuz'un yaşadığını söylemektedir.[20] Atanas Manof, aynı yılların Bulgaristan'ından bahisle "Bu-

[15] Günden Peker Çınar, "Gagoğuzlar", *Yeni Türkiye*, yıl: 3, S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1611-1612.

[16] Günden Peker, "Gagoğuz Özerklik Süreci: Dün ve Bugün", *Avrasya Etüdleri*, S. 2, Yaz 1995, s. 36-45.

[17] Wlodzimierz Zajaczkowski, "Gagauz", *Encyclopedie İslam*, C. II, Leiden 1965, s. 971.

[18] Türker Eroğlu, "Gagauz Türkleri Hakkında Deniz Tanasoğlu ile Röportaj", *Milli Folklor*, Eylül 1991, s. 41.

[19] Ahmet Bican Ercilasun, "Gagauzlardan Yeni Haberler", Türk Kültürü, C. XXVII, S. 316, s. 29.

[20] Yaşar Nabi Nayır, age., s. 61.

gün belediye istatistiklerinin milliyet sütunlarında Gagavuzlar için yer ayrılmamaktadır. Onları Bulgar hânesine kaydederler" demektedir.[21] Bulgaristan'ı yakından tanıyan Mehmet Çavuş, Bulgaristan'daki Gagavuz nüfusunu 340 bin,[22] Ahmet Tacemen ise 250-300 bin[23] olarak tahmin etmektedir. Bulgaristan'daki Gagavuz nüfusuyla ilgili bu tahminlerin abartılı olduğunu söylemek hata olmaz. Makedonya Gagavuzlarının nüfusu hakkında elde bulunan tek bilgi Baskakov'a ait olan 4 bin tahminidir.[24]

GAGAVUZ TÜRKÇESİNİN TÜRK DİLİ İÇİNDEKİ YERİ

Türk lehçe ve şivelerini tasnif eden dilcilerden Räsänen, Türkmen, Azeri, Osmanlı ve Gagavuz kollarına ayırdığı Oğuz şivelerini, Güneybatı grubu olarak adlandırır ve Gagavuz şivesinin sınırlarını Kuzeydoğu Bulgaristan ve Moldova olarak belirler.[25] Baskakov, Gagavuz Türkçesini Balkan Türkçesi ile birlikte Oğuz-Bulgar bölümünün günümüzdeki şivelerine dahil eder[26] ve Oğuz Türkçesine dayandırdığı Balkan Türkçesini Osmanlı Türkçesine dayandırdığı Rumeli Türkçesinden ayırır. Baskakov'a göre Balkan Türkçesi, Osmanlı Türkçesinden öncedir. Balkan Türkçesi, Oğuz Türkçesinin bir kolunun Hazar, Kırım ve Tuna yoluyla Balkanlara girmesi ve daha önce burada var olan Peçenek-Uz unsurları ile karışması ile oluşmuş, sonra da 14. yüzyılda Güneydoğudan gelen Osmanlı Türkçesi ile temas ederek bugünkü hâlini almıştır.[27]

Gerhard Doerfer de Balkanlarda kullanılan Türkçeyi Tuna ve Balkan Türkçesi olarak iki ana kola ayırarak Gagavuz Türkçesi ile Bulgaristan Türk ağızlarını Tuna Türkçesine, Dobruca Tatar ve Nogay Türklerinin ağızları ile Bosna'da yaşayan Türklerin ağızlarını Balkan Türkçesine dahil eder.[28]

Gacal ve Gagavuz Türkçelerini aynı diyalektolojik grup içinde ele alarak ikisine birden Tuna Türkçesi adını veren Tadeusz Kowalski ise, bu iki ağzın Osmanlı (Türkiye) Türkçesinin bir ağzı olduğunu söyler ve Tuna Türkçesinin Karadeniz'in kuzeyindeki Türk ağızları ve Kuzeydoğu Anadolu ağızları ile benzerliğine dikkati çeker.[29]

Mefküre Mollova, Balkanlarda konuşulan Türk ağızlarını önseste süreksiz tonsuz *k* ünsüzünün kullanıldığı *Ka ağızları* ve önseste süreksiz tonlu *g* ünsüzünün kullanıldığı *Ga ağızları* olmak üzere iki grupta toplamıştır.

Mollova, *Ka* grubuna, yani Balkanik veya Avrupa Oğuz ağızları grubuna, Gagavuz Türkçesini, Batı uç zonu ve Merkez zonu ağızlarını kullananları, yani Balkanlara Osmanlılardan önce kuzeyden gelen Türklerin ağızlarını dahil ederken, *Ga* grubuna, yani Asiyatik veya Asya Oğuz ağızları grubuna, Balkanlardaki Osmanlı Türklerinin ağızları olarak değerlendirdiği Doğu Rodop zonu ağızlarını, Anadolu ağızlarını, hatta Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi yazı dillerini dahil etmiştir.[30]

---

[21] Atanas Manof, age., s. 39

[22] Mehmet Çavuş, "Bulgaristan'daki Millî Azınlıklar", *Türk Kültürü*, yıl: XXV, S. 290, Haziran 1987, s. 343.

[23] Ahmet Tacemen, *Bulgaristan Türkleri 1878-1990*, Adana 1991, s. 14.

[24] N.A. Baskakov, *Tyurski Yazık*, Moskva, 1960, s. 262.

[25] Martti Räsänen, "Materialien Zur Lautgeschicte der Türkischen Sprachen", *Studia Orientalia*, edidit Societas Orientalis Fennica, XV., Helsinki 1949, s. 26-31.

[26] N.A. Baskakov, "K voprosu o klassifi akatsii tyurkskih yazıkov", *Akademiya Nauk SSSR Otd. Literaturu Yazıka*, 1952, Xİ. 2, s. 121-134.

[27] N.A. Baskakov, *Tyurski Yazık*, s. 261-262.

[28] Gerhard Doerfer, "Das Gagausische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959, s. 262.

[29] Tadeusz Kowalski, agm., s. 494-500.

[30] Mefküre Mollova, "Balkanlar'daki Türk Ağızlarının Tasnifi", *TDAYB 1996*, TDK yay., Ankara 1999, s.167-176.

Yüzyıllarca Balkan Türk ağızlarından biri olarak varlığını sürdüren Gagavuz Türkçesi 1957'de SSCB Moldova SSC Yüksek Sovyeti'nin aldığı kararla bir yazı dili hâline getirilmiştir. 1995 yılından itibaren de Gagavuz Yeri'nde Rusça ve Moldovanca ile birlikte resmî dil olarak kabul edilmiştir.[31]

GAGAVUZ TÜRKÇESİNİN AĞIZLARI

Gagavuzların yayıldığı geniş alanda bütün Gagavuz ağızları üzerinde karşılaştırmalı bir ağız çalışması yapılmamıştır. Ancak Bulgaristan'daki Gagavuzlardan derlenen Folklor metinlerinde görülen ağız özellikleri *-yor* şimdiki zaman ekinin Bälgarevo ağzında *-yo*, Winica ağzında *-yo, -yu*, Brestak ağzında *-ye, -yo*, Kumanova ağzında ise *-e, -ye*[32] şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

Bugün Moldova'da Gagavuz Yeri'nde yaşayan Gagavuzların konuştuğu Türkçenin ise iki ağzı vardır. Bu iki ağız grubu arasındaki farklılıklar büyük ölçüde fonetik farklılıklara dayanmaktadır. Morfolojik farklar ise yok denecek kadar azdır.[33]

Çadır ve Komrat bölgelerinde konuşulan Merkez ağzı, yazı dilinin de esasını oluşturur. Belli başlı özellikleri *ä* (*gecä, bän* v.b.) ve *ê* (*sırıdêr, konacêk* v.b.) gibi arka damak ünlülerinin bulunması ve *h-* ve *v-* ünsüzlerinin korunmasıdır.

Vulkaneşti bölgesinde konuşulan Güney ağzında ise, iki ünlü arasındaki ünsüzler düşer ve *burdeim* < burdayım, *ziet* < eziyet örneklerinde olduğu gibi diftonglar ortaya çıkar. Ünlü yanında *-y-* ünsüzünün düşmesiyle *ii* < iyi, *büüle* < böyle örneklerinde görülen uzun ünlüler görülür. *aucı* < avcı, *arman* < harman, *üyük* < höyük örneklerinde olduğu gibi- *v-* ve *h-* ünsüzleri düşme eğilimindedir.

Merkez ağzı ve yazı dilinde şimdiki zaman eki *-êr, -er*, Güney ağzında *-ıy, -iy*'dir.[34]

ALFABE

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Lâtin alfabesine geçme çabaları içine giren Gagavuz Türkleri ilk olarak 1993 yılında bir Lâtin esaslı alfabe kabul etmişlerdir.[35] Bu alfabe, 18-21 Kasım 1991'de Marmara Üniversitesinde yapılan toplantıda tespit edilen 34 harfli Ortak Türk alfabesine[36] uygun bir tarzda hazırlanmıştır. Bu ilk alfabede Türkiye Türkçesi alfabesinden farklı olarak sadece *açık e* için kullanılan *ä* harfi bulunmaktadır. Ancak bu alfabe fazla bir uygulama alanı bulamamıştır. Moldova'nın Lâtin alfabesine geçmesinin ardından Gagavuz Yeri parlamentosunun 26 Ocak 1996 tarih ve 22-VIII/I sayılı kararıyla yeni bir Lâtin esaslı Gagavuz alfabesi daha kabul edilerek önceki alfabeye bazı yeni harfler eklenmiştir. Bugün de kullanılan bu alfabe şöyledir:

Aa, ä, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, ê, Ff, Gg, Hh, Ii, İi, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Ţţ, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz.[37]

---

[31] *Gagauz Yerin Temel Kanonu*, Komrat 1998. s. 8.
[32] Wlodzimierz Zajaczkowski, *Jezyk i Folklor Gagauzow z Bulgarii*, Krakowie 1966.
[33] L.A. Pokrovskaya, *Sovremennıy gagauzskiy yazık (kurs lektsiy)*, Komrat 1997, s. 24-25.
[34] L.A. Pokrovskaya, "Gagauzkiy Yazık". *Tyurski Yazıki*, Yazıki Naradov SSSR II.,Moskva 1966. s. 136.
[35] *Pravila Orfografii i Punktuatsii Gagauzkogo Yazıka (Proekt)*, Komrat 1994. s. 6.
[36] *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*, İstanbul 1992.
[37] *Gagauz Dilinin Orfografik Laflu*, Komrat Devlet Üniversitedi, Komrat 1997. s. 5.

Yeni Gagavuz alfabesindeki *ä,* yine *açık e* için kabul edilirken; önceki alfabeye eklenen harflerden *ê* Gagavuz fonetiğine has *ı~e* arası bir ses için konulmuştur. Ünsüzlere eklenen *Ţţ* harfi ise, Romen-Moldovan esaslı Lâtin alfabesinde yer alan *t~s* arası bir birleşik ses içindir ve Gagavuz Türkçesine Romenceden giren kelimelerde kullanılmaktadır.

Gagavuz Türklerinin yazıyla ilk tanışmaları, Osmanlı Devleti'nin teb'ası oldukları zamanlarda Anadolu'daki Hristiyan Türklerin ve Türkçe konuşan diğer Hristiyanların Karamanlıca (Grek harfleriyle yazılmış Türkçe) kitaplarıyla olmuştur. Gagavuzlar bu kitaplar yoluyla dinî ve kültürel eğitimlerini Türkçe olarak yapabilmişlerdir.[38] O dönemde basılan Karamanlıca kitaplar, azizlerin hayatı, dualar, Büyük İskender gibi tanınmış kişilerin efsanevî hikâyeleri gibi konularla ve Anadolu halk hikâyeleri ile ilgiliydi.[39]

Basarabya'da yaşayan Gagavuzlar, 1918 yılına kadar eğitim ve kültür dili olarak Rusçayı kullanmışlardır. 1904 yılında Mihail Çakır, duaları ve İncil'i Rus Kiril alfabesiyle Gagavuz Türkçesine çevirmiş ve 1907 yılında gerekli izni alarak Kişinev'de bastırmıştır. 1909 ve 1910'da, *Ai Evangheliea* Kiril harfleriyle Gagavuz Türkçesinde yayımlanmıştır.

1919'da Basarabya'nın, Romanya'nın kontrolüne girmesinden sonra Gagavuz çocukları Romen okullarında Lâtin esaslı Romen harfleri ile eğitim görmeye başlamışlardır.[40] Ayrıca bu alfabeyle Mihail Çakır'ın çok sayıda eseri ve tercümesi basılmıştır.[41]

II. Dünya Savaşı'nın ardından Moldova, Sovyetler Birliği tarafından ilhak edilince Gagavuzlar da Sovyet yönetimine girmiştir. Gagavuz aydınlarının on yıl süren uğraşılarının sonunda, 30 Temmuz 1957'de SSCB Moldova SSC Yüksek Sovyeti Gagavuzlar için yeni bir alfabenin hazırlanmasına karar vermiştir. Bu kararın ardından D.N. Tanasoglu ve L.A. Pokrovskaya Rus alfabesine birkaç harf ilave ederek Kiril esaslı Gagavuz alfabesini hazırlamıştır.[42] Kiril esaslı Gagavuz alfabesiyle yayımlanan ilk kitap 1959'da Kişinev'de basılan D.N. Tanasoglu'nun Bucaktan Seslär adlı antolojisidir. Daha sonraki yıllarda bu alfabeyle çoğu halk edebiyatı ve folklor metni olan, geri kalanı da çağdaş Gagavuz yazar ve şairlerinin şiir ve hikâyelerinden meydana gelen 50'den fazla kitap basılmıştır.[43]

[38] Mefkûre Mollova, "Sur le terme 'Karaman" et les reches sur les 'Karaman", *GDAAD,* S. 8-9 (1978-1980), İstanbul 1980, s. 220. Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler,* Ankara 1983, s. 41

[39] Atanas Manof, age., s.106.

[40] Mihail Ciachir, age., s. 35-36. Dionis N. Tanasoğlu, "Gagouzların İstoriyası", *Ana Sözü,* 10 Ağustos 1991, s. 10.

[41] Mihail Guboğlu, "Gagauzların Türkçe Dili, Edebiyatı ve Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi,* İstanbul, 13-28 Eylül 1985, *Tebliğler Türk Dili* C. II, İstanbul 1987, s. 65.

[42] Hasan Eren, "Gagavuz Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi,* C. 16, MEB yay., İstanbul 1968, s. 110. Wlodzimierz Zajaczkowski, "Gagauz", *Encyclopedie İslam,* C. 2, *Leiden 1965, s. 972.*

[43] Nevzat Özkan "Gagavuz Yazılı Türk Edebiyatı", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi,* C. 12, KB yay., Ankara 1999, s. 351-447.

SES BİLGİSİ

Gagavuz Türkçesi yazı dilinde Türkiye Türkçesinde kullanılan 8 ünlü yanında kapalı e (e) ve ê ünlüsü bulunmaktadır.

Kapalı e ünlüsü ön seste yarı ünlü y- protezi ile yev, yeş şeklinde söylenir. Türkiye Türkçesinde kullanılan e ünlüsünden daha açık bir ünlü olan ä ise, ön seste bulunmaz. Ayrıca bän, bendä örneklerinde olduğu gibi iç sesteki yeri de sabit değildir.

Birleşik bir ses olan ve ı~e arası söylenen ê ünlüsü, sadece bakêr, alêr gibi kalın sıradan kelimelere gelen şimdiki zaman ekinde kullanılır.

Yuvarlak geniş o ve ö ünlüleri, yuvarlak dar u ve ü ünlü protezleri ile üöküz, uorada şeklinde söylenir.

Gagavuz Türkçesinde normal uzunlukta olan bu ünlüler dışında bir de bu ünlülerin uzunları vardır. Uzun ünlüler üç sebebe bağlı olarak ortaya çıkmaktadır:

1) Aslî uzunluklar: *aaç* "aç", *kaar* "kar", *geeri* "geri", *booz* "boz", *koor* "kor", *uulumaa* "ulumak" vb.
2) Korunan uzunluklar: *aalem* < Ar. âlem, *taaze* < Far. tâze vb.
3) Ses değişmeleri ile ortaya çıkan uzunluklar: *baa* "bağ", *ceer* "ciğer", *ihtäär* < Ar. ihtiyâr, *kiile* "bit" < Ar. kehle, *ool* "oğul", *böölä* "böyle", *uur* "uğur, yön" *üüredici* "öğretmen" vb.

Gagavuz Türkçesinde ses değişmeleri ile ortaya çıkan diftonglar ve trifdonglar bulunmaktadır: *saurarlar* "savururlar", *kaet* "gayet", *yauz* "yavuz", *göreim* "göreyim"; *duuan* "doğan", *kuuardı* "kovardı" vb.

Büyük ünlü uyumu büyük ölçüde geçerliliğini korumaktadır: *alma, kardaş* gibi bazı kelimeler aslî ses özelliklerini korurlar. Türkiye Türkçesinde tek şekilli kullanıldığı için uyum dışı kalan +kI aitlik eki Gagavuz Türkçesinde kalın sıralı kelimelere kalın ünlüyle gelir: *yukardakı, çoktankı* gibi.

Arapça ve Farsça bazı ödünç kelimeler de ilerleyici ve gerileyici ünlü benzeşmesiyle ünlü uyumuna uyar: *nışan* < Far. nişân, *barabar* < Far. berâber, *tene* < Far. dâne, *duşman* < Far. düşmân, düşmen, *kazal* < Ar. gazel, *ıcırannanmaa* < Ar. hicrân + lan-. Ancak bazı Türkçe kelime ve ekler başta olmak üzere uyum dışı örnekler de az değildir: *çiirmaa* "çağırmak", *çikarmaa* "çıkarmak", *irak* "ırak"

Türkçe kelimelerde ünlü uyumunu bozan en önemli sebep; ince sıradan kelimelere kalın ünlülü, kalın sıradan kelimelere ince ünlülü eklerin gelmesi, yani ek-kök ünlü uyuşmazlığıdır: *bayläre, daylär, dizedan, gezärkan, Kişinevdakı, püflamaa, sevmezkan, şenkana, ürtluk* < yurtluk, *yarceezim.*

-kan zarf fiili, *+LAr* çokluk eki,*+In* ilgi eki, *+dan* (<değin) edatı, *-Ar* geniş zaman eki, *+LA* isimden fiil yapma eki, *+LIk* isimden isim yapma eki, *+cAAz* (<ceğiz) küçültme eki, *+DA* bulunma hâli eki, *+kI* aitlik eki, *+I* üçüncü teklik şahıs iyelik eki ünlü uyumunu bozabilen başlıca eklerdir. Bu ekler Türkçe kelimelerde uyumu bozdukları gibi, alınma kelimelere de kalınlık, incelik uyumunu bozacak şekilde gelebilir: *canabine* < Ar. cenâb, *cestları* < Fr. jest, *günählar* < Far. günah, güneh, *ihtäärlamaa* < Ar. İhtiyâr+la-, *ritmını* < Yun. ritm.

Bazı kelimeler; *cimbiz* < cımbız *büründük* < buruncuk "ipekli", *gicik* < gıcık, *pihtilänmää* < pıhtılanmak örneklerinde görüldüğü gibi kalın sıradan ince sıraya geçerken, *cırıt* < cirit, *çolluk* < çöllük, *gurlamaa* < gürlemek, *pança* < pençe, örneklerinde olduğu gibi ince sıradan kalın sıraya geçmiştir.

Gagavuz Türkçesinde, küçük ünlü uyumundan da söz etmek pek mümkün değildir. *kapu* kelimesi EAT'nde olduğu gibi kullanılır. Türkiye Türkçesinde de küçük ünlü uyumuna uymayan *amur, çamur, karpuz* gibi kelimeler ikinci hecedeki yuvarlak ünlüyü korurken, Ar. bârûd > *barıt* şeklini alarak küçük ünlü uyumuna uyar.

Gagavuz Türkçesinde görülen belli başlı ünlü değişmeleri şunlardır:

Kalın ünlülerin incelmesi

a > e: *eki* < yaki, *kirez* < Yun. kiraz, *şefteli* < TT şeftali < Far. şeft-âlû, *tabiet* < Ar. tabîᶜat, *tezge* < TT tezgâh < Far. dest-gâh.

a > ä: *seftä* < TT siftah < Ar. istiftâh, *yär* < Far. yâr.

ı > i: *çikarmaa, irak.*

u> ü: *ürt* < yurt, *münüs* < Ar. mûnis.

İnce ünlülerin kalınlaşması

e > a: *alvacı* < Ar. helvâ+cı, *barabar* < Far. berâber, *canâbet* < Ar. cenâbet, *canabina* < Ar. cenâb, *kazal* < Ar. gazel, *naşey* < ne + şey, *zabun* < Far. zebûn

e > u: *cuvap* < Ar. cevâb, *dädu* < Türk. dede > Rom. dedu, Bul. dedo, Rus. ded.

Geniş ünlülerin daralması

a > ı: *çatıllı, kantırma* < kantarma "bir çeşit at gemi", *kaygın* < kaygan, *ortıı* < orayı, *portıyı* < Rus. porta, "kapı", *yarısa* < yarasa.

e > i: *alif* < alev, *biäz* < Ar. beyaz, *çekmeci* < çekmece, *diymää* < değmek, *iye* < eğe, *karanani* < kara nane, *kirpiç* < kerpiç, *meci* < imece, *mindir* < minder, *siyrek, süpürgiyi* < süpürgeyi, *şirit* < şerit.

o > u: *buga* < boğa, *buvaz* < boğaz, *buynuz* < boynuz, *kara urman* < kara orman, *kuvalamaa* < kovalamak, *kuvancık* < kovancik, *suvan* < soğan, *uası* < ovası.

ö > ü: *bülä* < böyle, *düymää* < dövmek, *küy* < köy, *sündürmää* < söndürmek, *üfke* < öfke.

Dar ünlülerin genişlemesi

ı > a: *fışkan* < fışkın, *kırlangaçlar* < ET karlıgaç, *patlacan* < TT patlıcan < Ar. bâdincân, Far. bâdingân, *tamazlık* < tamızlık.

i > e: *baare* < Far. bâri, *kelemä* < Ar. kelime, *kenever* < Yun. kenevir, *seftä* < TT siftah < Ar. istiftâh, *tabeet* < Ar. tabîᶜat, *Vedin* < Vidin, *zeftlenmää* < Ar. zift+lenmek.

u > o: *bostan* < Far. bûstân, *hazıron* < Ar. hâzirûn, *kolaç* < kulaç.

Düz ünlülerin yuvarlaklaşması

e > ö: *cöp* < cep, *çöşme* < çeşme.

ı > u: *buçak* < bıçak, *kunus* < kınız, *punar* < pınar, *suva* < sıva, *suvazlamaa* < sıvazlamak.

i > ü: *bülür* < Ar. billûr, *münüs* < Ar. Mûnis.

Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi:

u > ı: *bizaa*< buzağı, *bırda* < burada, *mındar* < Far. murdâr, *Mısa* < Ar. Mûsâ.

ÜNLÜ DÜŞMESİ

Ünsüzle başlayan kelimelerde görülen ilk hece ünlüsünün düşmesi bazen çift ünsüzle başlayan kelimeler ortaya çıkarmaktadır: *braamaa* < bırakmak, *kraa* < kırağı, *blezik* < bilezik.

Diğer ünlü düşmeleri şunlardır:

a ünlüsü: İç seste bazen düşer. *burdan, inancaam* < inanacağım, *nezman* < ne zaman, *ordan*.

e ünlüsü: Ön ve iç seste bazen düşer. *meklermää* < emeklemek, *zeet* < eziyet; *nerdä*.

ı ünlüsü: Ön, iç ve son seste düşebilmektedir. Ön seste *s* ve *ş* diş ünsüzlerinin etkisiyle düşmektedir. *şılı* < ışıklı, *şılak* < ışılak, *sırgaannık* < ısırganlık.

Çokluk ekinden sonra gelen 3.t.ş.iyelik *+I* eki iç ses ünsüzü olarak düşebilmektedir: *insannarna* < insanlarına, *yukarsına*.

İç seste görülen diğer *ı* düşmesi örnekleri şunlardır: *ardırmış* < ağrıdırmış, *aykırlamaa* < aykırılamak, "kestirmeden gitmek", *kıvrak* < kıvır + ak, *sayleer* < sayılıyor.

Son seste *r, y* ve *z* ünsüzü yanında ı ünlüsü düşmektedir: *burêy* < burayı, *dışar kapusu* < dışarı kapısı, *orêy* < orayı, *raz olmaa* < razı olmak.

i ünlüsü: Ön, iç ve son seste düştüğünü gösteren örnekler vardır. Ön seste *m* ve *s* ünsüzleri yanında düşer: *meci* < imece, *Stanbol* < İstanbul. Ayrıca *i-* yardımcı fiiliyle yapılan şart çekiminde düşer: *Tabannar sa kalsın pak.*

İç seste kelime birleşmesinin etkisiyle düşer: *ne iş'çin laf olmaz.* Orta hece ünlüsü olarak düşer: *benzin* < beniz+in, *besli* < besili, *naafle* < Ar. nâfile.

Son seste y etkisiyle düşer: *nerey* < nereyi.

u ünlüsü: Ön seste tek örneği var: *falamaa* < ufalamak.

İç seste orta hece ünlüsü olarak düşer: *boyndruk* < boyunduruk, *burnum, kobza* < kopuz, *koynum* < koyun+um, *ustra* < Far. usture, *yavklu* < yavuklu.

ÜNLÜ TÜREMESİ

Ön türeme, iç türeme ve son türeme örnekleri vardır.

Ön türeme

Başka dillerden alınan ödünç kelimelerde görülen ön ses *r, l* ünsüzlerinden önce ünlü türemelerine rastlanılmaktadır.

i türemesi: *ilaiksız* < Ar. lâyik + siz.
u türemesi: *Urum.*

İç türeme

Gagavuz Türkçesinde iç türeme örnekleri fazladır. Türeyen ünlüler komşu hece ünlüleriyle aynı cinstendir. Türeme iki heceli kelime köklerinde orta hece teşekkül edecek şekilde ortaya çıkmaktadır.

a türemesi: *Tatari'nin kadınası* < kadın.

e türemesi: *şerebet* < Ar. şerbet.

ı türemesi: *kısırak* < kısrak.

i türemesi: *hasiret, saabisizlik* örneğinde +I iyelik eki kalıplaşmasıyla +i türemesi ortaya çıkmıştır.

u türemesi: *amuca* < Ar. ᶜamm+ca, *komuşu* < komşu, *kulubu* < kulpu.

Son türeme

-kan zarf-fiilinden sonra ve isim tamlamalarına benzetilen sıfat tamlamalarının sonunda görülür. Bunun dışında da son türeme örnekleri vardır.

a türemesi: *kobza* < kopuz, *şenkana, yurta* < yurt "otağ".

e, ä türemesi: *düşünürkenä, maamile* < Ar. mâ'mûl.

ı türemesi: *dev adamı.*

i türemesi: *saabi* "sahip".

ü türemesi: *ı* türemesinde olduğu gibi sıfat tamlamasının isim tamlamasıyla karışması sonucu ortaya çıkar: *üçüncü günü.*

ÜNSÜZLER (KONSONANTLAR)

Gagavuz Türkçesinde 21 ünsüz bulunmaktadır: *b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, ţ, v, y, z.*

Kiril alfabesinin kullanıldığı dönemde Rusçadan alınan kelimelerde aynen korunan *ё* (yo), *ю* (yu), *я* (ya) gibi ünsüz+ünlü harfler bulunmaktaydı. Bu harfler yeni kabul edilen Lâtin esaslı alfabede yer almamaktadır. Bunların yerine, tonsuz, kapanmalı bir diş ünsüzü olan ve *ţar* "çar", *ţink* "çinko", *ţigara* "sigara", *ţement* "çimento" gibi Romence ve Rusça ödünç kelimelerde kullanılan *ţ* ünsüzü vardır. Ayrıca 1993 yılında kabul edilen alfabede ödünç kelimelerde görülen *Xx, Ww, Qq, Ââ, Ğğ* harflerinin korunacağı belirtilmektedir[44].

Türkiye Türkçesinde yazıda korunan fakat söyleyişte büyük ölçüde yutulan tonlu, sürekli, damak ünsüzü *ğ;* Gagavuz Türkçesi'nde kaybolmuştur. Bu ünsüz, söyleyişe uyularak yazı dilinden tasfiye edilmiştir: *aac* < ağaç, *ceer* < Far. ciğer, *düün.*

Kelime ortasında bazen *ğ* > *y* değişmesi de görülmektedir: *diymää* < değmek, *iye* < eğe.

Tonlu, sızıcı bir diş damak ünsüzü olan *j,* Türkiye Türkçesi gibi Gagavuz Türkçesinde de yoktur. Sadece ödünç kelimelerde kullanılır: *dejurnıy* < Rus. dejurney "eczane", *jandar* < Rus. jandar "jandarma", *Jena* "kişi adı", *slujba* < Rus. slujba "memuriyet".

[44] *Pravila Orfografii i Punktuatsii Gagauzkogo Yazıka (Proekt),* s. 9.

ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

Gagavuz Türkçesinde görülen belli başlı ünsüz değişmeleri şöyle gruplandırılabilir:

Tonlulaşma

Tonlulaşma, tonsuz ünsüzlerin kendi karşılıkları olan tonlular haline gelmesidir.

k > g: Oğuz grubu Türk lehçelerinde kurallaşmış olarak görülen k- > g- değişmesi Gagavuz Türkçesinde de yaygındır: *gaarga* < karga, *gebä, gecä, geeri, gelmää, genger* < kenger, *gibi, göbek, güme* < küme.

İç seste de görülür: *çegirge* < çekirge.

t > d: Oğuz grubu Türk lehçelerinin karakteristik özelliklerinden olan ön ses t- > d- değişmesi Gagavuz Türkçesinde de yaygındır: *dad, dadmaa, dakmaa, dembel* < Far tenbel, *dan, dansız* "ışıksız".

f > v: *kava* < Ar. kafâ, *Kavkaz* < Kafkas.

s > z: Ön seste *zünbül* < TT sümbül < Far. sunbul örneğinde görülür. Son seste *-t* ünsüz düşmesini takiben s > z değişmesi örnekleri de vardır: *raz gelä* < Far. râst + gel-, *serbez* < Far. serbest.

Ayrıca: *haliz* < Ar. hâlis, *herkez* < Far. herkes, *Kavkaz* < Kafkas, *makaz.*

Tonsuzlaşma

Tonsuzlaşma, tonlu ünsüzlerin tonsuz karşılıkları ile değişmesidir.

ġ > ķ: Arapçadan ödünç alınan kelimelerde bulunan ön ses tonlu art-damak ünsüzü gayın (*ġ*), tonsuz art damak ünsüzü *ķ*'ya çevrilir: *kaarä* < Ar. gayri, *karez* < Ar. garez, *kayät* < Ar. gâyet, *kazal* > Ar. gazel, *kurbet* < Ar. gurbet.

g > k: *ġ* > *ķ* kadar yaygın değildir. Eski Türkçedeki bazı ön ses k- ünsüzlerinin korunduğu görülür: *kedik* < gedik, *kez* < gez.

ğ > h: *kihad* TT < kağıt < Far. kâgiz.

c > ç: *çeza, oçak, pençere.*

d > t: *ret* < Ar. *redd, testä* < Far. deste, *tiken* < EAT diken < ET tiken.

v > f: *f* > *v* değişmesinden daha yaygındır. İç seste ve son seste görülür. İç seste, *aliflenmää* < alevlenmek, *cafayur* < Ar. cevâhir, *kofa* < kova, *şefk* < Ar. şevk örneklerinde görülür. Son seste daha az rastlanır: *alif* < alev, *pilaf.*

z > s: *gezeris, kumıs* < kımız.

b > p: Ön ve iç seste görülür. Ön seste *b* > *p* Türkçe kelimelerde görülen bir ünsüz değişmesidir: *çepiç* < çebiç "keçi yavrusu", *debeştirmää* < depreştirmek, *pazlama, pel* < bel. *pinmää, pud* < but. Son sesteki -b > -p değişmesi ise TT'nde de görülen son seste patlayıcı tonsuz ünsüzlerin bulunmaması kuralı ile ilgilidir: *cuvap* < Ar. cevâb, *kasap* < Ar. kassâb.

Akıcılaşma

Gagavuz Türkçesi akıcılaşma bakımından da fazla bir çeşitlilik göstermez.

k > y: Değişme aslında; *k* > *ğ* > *y* şeklindedir. İç seste görülür. Bu ünsüz değişmesi, uzun ünlüler konusundaki pek çok örnekte görüldüğü gibi, daha ileri bir aşamada *y* yarı ünlüsünün komşu ünlüyü uzunlaştırmasıyla ikiz ünlülerin ortaya çıkmasına yol açar: *alacaydım* < alacaktım, *brayıp* < bırakıp, *iisilmää* < eksilmek, *iişi* < ekşi, *kemiciynän* < kemicik+i + ile+n.

h > y: *cayıl* < Ar. câhil, *yısım* < hısım.

ğ > y: *k > ğ > y* ünsüz değişmesinde de belirtildiği gibi, Gagavuz Türkçesinde *ğ* ünsüzü ya ünlüleşmiş veya *y* ünsüzüne dönüşmüştür. İlk hece ünsüzü yumuşama eğilimindedir. Özellikle *ğ* ünsüzü büyük ölçüde komşu ünlüyü uzatmaktadır. Uzunluğun ortaya çıkmadığı durumlarda ise yerini yarı ünlü *y* ünsüzüne bırakır. Bu ünsüz değişikliğinde hece içinde bulunan *ı,i* ünlüsünün de etkisi vardır: *çiydem* < çiğdem *iyrenmek* < iğrenmek, *iyri* < eğri, *sıymaa* < sığmak.

Süreksizleşme

Ön seste görülen bir ses değişmesidir.

f > p: Ön seste görülür: *pındık* < fındık, *pırıldak* < fırıldak.

ş > ç: *çimçir* < şimşir.

Dudaksılaşma

Farklı boğumlanma noktalarından çıkan ünsüzlerin dudak ünsüzlerine dönüşmesidir.

h > f: Ön, iç ve son seste örnekleri görülür. Bu ünsüz değişikliğinde komşu *o, u, ü,* yuvarlak ünlülerinin gırtlak ünsüzünü diş-dudak ünsüzüne çevirme etkisi açıktır: *çufa* < Far. çûhâ, *foroz* < horoz, *foru* < Yun. horu, *küläf* < Far. kulâh, *ruf* < Ar. ruh, *sarfoş* < Far. sarhoş, *tafta* < tahta.

ğ > v: İç seste az sayıda örneği vardır: *yıvmaa* < yığmak, *yıvılı* < yığılı.

n > m: İç ve son seste görülür. *kalım* < kalın, *karımca* < karınca, *kurşum* < kurşun, *saksaam* < saksağan, *tavşam* < tavşan, *turumcu* < turuncu.

ÜNSÜZ BENZEŞMESİ

Boğumlanma noktaları birbirinden farklı veya yan yana söylenmesi zorluk yaratan sesler kelimenin söylenişini kolaylaştırmak için, bazen yazı dilinde de, fakat özellikle ağızlarda birbirine yaklaştırılır veya benzeştirilir.

Tam Benzeşme

-nl- > -nn- benzeşmesi: *-n* ünsüzüyle biten kelime kök ve gövdelerine getirilen *-lA-* isimden fiil, *+ll, +llk* isimden isim yapma ekleri ve *+lAr* çokluk eki son sesteki *-n* ünsüzüyle benzeşir: *annadmaa, innemää, yannatmaa; ekinni, kanni; aydınnık, derinnik, karannık, keskinnik; aarasınnar, bunnar, dannar, onnar, yannış.*

Şahıs zamirlerine ilgi eki ile bağlanan *ile* edatında da benzeşme görülür: *seninnen, sizinnen.*

-yl- > -yn- > -nn- benzeşmesi: Vasıta bildiren *ile* + *n* ünlü ile biten bir kelimeye geldiğinde, *i-* ünlüsü *y* yarı ünlüsüne dönüşerek, *-yle* şeklini alır. *-nl- > -nn-* benzeşmesinin etkisiyle de *yl- > -yn- > -nn-* benzeşmesi ortaya çıkar: *elinnen, peetlerinnen, sapınnan, türkülerinnen.*

-zs- > -ss- benzeşmesi: *denissiz* < denizsiz, *Gagaussun* < Gagauzsun *gessin* < gezsin, *kassın* < kazsın, *tussuz* < tuzsuz.

Yarı Benzeşme

Bir kelimede yan yana ve aralıklı olarak bulunan seslerden birinin ötekini boğumlanma özelliklerinden bir veya ikisi bakımından, yani kısmen kendisine benzetmesi olayıdır.

-ml- > -mn- benzeşmesi: *m* ünsüzü kendisinden sonra gelen *l* ünsüzünü kendisi gibi bir geniz ünsüzü olan *n* ünsüzüne dönüştürmektedir. -nl- > -nn- tam benzeşmesi görülen eklerde, -ml- > -mn- yarı benzeşmesi de görülür.

damna, emnemää < yemlemek, *selämneme; gamnı, giimni, läzımnı; kumnuk, ölümnük ruba, dilimnär, kimnär, kurşumnar.*

-ml- > -mn- benzeşmesi, *ile* edatının 1. teklik şahıs zamirine geldiği durumlarda da görülür: *benimnän* < benim+ile+n.

-md- >-nd- benzeşmesi: *şinden sora* < şimdiden sonra.

-nb- > -mb- benzeşmesi: *bomboni* < bonboni "şeker", *cambaz* < Far. can + baz, *hambar* < anbar, *Stambol* < İstanbul.

SEDA BENZEŞMESİ

Son ses patlayıcı tonsuzları ile biten kelimelere ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde seda benzeşmesi görülür.

p > b: cep > *ceb+i,* dip > *dib+i,* dolap > *dolab+a,* esap > *esab+ı,* kap > *kab+ı,* kulp > *kulb+u.*

t > d: dat- > *dad-ar,* dört > *dörd+ü,* et > *ed-er,* git- > *gid-er,* kiat > *kiad+ı,* süt > *süd+ü,* şirit > *şirid+i,*

ç > c: aaç > *aac+a,* aç- > *ac-ı-k-,* genç > *genc+i,* kılıç > *kılıc+ı,*

Son ses -k patlayıcı tonsuzu, ünlüyle başlayan bir ek aldığında üç ayrı durum görülebilir:

1) Tek heceli kelimelerde korunur: bank > *bank-a,* ek > *ek-i,* gök > *gök-ä,* tank > *tank-ı,* tek > *tek –i,* ük > *ük-ä* < yüke.
2) Birden çok heceli kelimelerde erir ve komşu ünlüyü uzatır: uşak > *uşaam,* karık > *karıı,* sülük > *sülüü,* ürek > *ürääm.*
3) *çok* kelimesinide *k* > *y* olur: çok > *çoy+u.*

Diğer tonsuz ünsüzlerle ve tonlularla biten kelimeler ek aldıklarında seda benzeşmesi görülür: *aç-tı, gel-di, sööle-di.*

AYKIRILAŞMA

-nn- >- nd-: *cendem* < Ar. cehennem.

-ss- > -st-: *yastıcak* < TT yassı < EAT yası.

-dd- > t-d: *Nastradin* < Nasreddin.

ÜNSÜZ İKİZLEŞMESİ:

İki ünlü arasında kalan orta hece ünsüzleri *l, m, n* bazen kuvvetli vurgulara, bazen de sebebi anlaşılamayan eğilimlere bağlı olarak ikizleşmektedir.

gömmerlär < gömerlär, *seçämmerim, sepellemää* < serpelemek *yannaşmaa* < yanaşmak örneklerinde vurguya bağlı ikizleşme görülmektedir.

Ödünç kelimelerden *simmetrik* < Yun. simetri > Fr. simetrique > Rus. simetrik kelimesinde de ünsüz ikizleşmesi olayı vardır.

ÜNSÜZ TEKLEŞMESİ

Arapçadan ödünç alınan şeddeli kelimelerin aslî ikiz ünsüzleri tekleşmektedir.

-ff- > -f-: *afet* < TT affet < Ar. ᶜafv+et-.

-kk- > -k-: *akına* < Ar. hakk+ına "gerçekten", *hakı* < Ar. hakk+ı, *oka* < Ar. ᶜukka.

Türkiye Türkçesinde ikizleşen *takke* kelimesi, Gagavuz Türkçesinde Arapça aslındaki gibi tek ünsüzlüdür: *take* < Ar. tâkiye.

-ll- > l: *bülür* < Ar.billûr, *hederlez* < TT hıdırellez, *maalä* < Ar. mahalle,

Gagavuz Türkçesinde Almanca *pflug* kelimesi, Türkiye Türkçesindeki gibi *pulluk* şeklinde çift ünsüzlü olarak değil, tek ünsüzle *puluk* şeklinde kullanılır.

-mm- > -m-: *amazlammaa* < Ar. gammâz+la-, *muşama* < Ar. Muşamma.

-rr- > -r-: *keret* < Ar. kerrât, *şiret* < Ar. şirret.

-ss- > -s-: Türkiye Türkçesinde ikizleşerek *yassı* şekline giren *yası* sözü, Gagavuz Türkçesinde isim ve fiil olarak EAT'nde olduğu gibi tek ünsüzlüdür: *yası, yasılı, yasılmaa.*

-tt- >-t-: *batal* < Ar. battâl.

-vv- >-v-:*evel* < Ar. evvel.

-zz- > -z-: *azetmää*< Ar. hazz + et-, *nezeetli* < Ar. *lezzetli.*

ÜNLÜLEŞME

Yarı ünlü *y* ünsüzünün komşu *i* ünlüsünü uzatması, dudak ünsüzü *v*'nin dudak ünlüsü *u*'ya dönüşmesi ve damak ünsüzü *ğ*'nin eriyerek komşu ünlüyü uzatması başlıca ünlüleşme olaylarıdır: *gii* < giy, *taulu* < tavlı, *yaamur* < yağmur.

ÜNSÜZLEŞME

Ünsüzleşme ise *i* ünlüsünün yarı ünlü *y* ünsüzüne dönüşmesidir: *ayın* < Ar. hâ'in, *aylä* < Ar. âile, *dayma* < Ar. dâᶜima, *neyçin* < ne + için.

KORUNAN ÜNSÜZ

bol- fiilinin ön ses ünsüzü *b-*, diğer Oğuz grubu şivelerde olduğu gibi, Gagavuz Türkçesinde de fiil çekimlerinde düşmesine rağmen bağlaç olarak kullanılan *bolay* kelimesinde korunmaktadır. Aynı şekilde *bolmasa* kelimesi de Doğu Türkçesinde edat olarak kullanılmaktadır.[45]

[45] Janos Eckmann, "Bolmasa Kelimesine Dair," *TDAYB 1954*, Ankara 1988, s.32-38

ÜNSÜZ DÜŞMESİ

Bazı ünsüzlerin belli durumlarda eriyip kaybolması veya söyleniş zorluğundan dolayı doğrudan doğruya düşmesidir.

Anadolu ve Rumeli ağızlarında, diğer Türk şivelerinde ve standart günlük konuşma dilinde olduğu gibi Gagavuz Türkçesinde de daha rahat söyleme eğilimine bağlı olarak ünsüz düşme olayları görülmektedir. Ön, iç ve son seste düşen *ğ, h, k, l, n, r, t, v, y* ünsüzleri çoğu zaman komşu ünlüyü uzatmakta veya diftonga yol açmaktadır.

***ğ* düşmesi:** Gagavuz Türkçesinde kaybolmaya yüz tutan *ğ* ünsüzü *d, n, r* ünsüzleri yanında ve iki ünlü arasında düşer. İki ünlü arasında düşünce ikiz ünlü ortaya çıkar : *aalamaa* < ağlamak, *badaşmaa* < bağdaşmak, *buaz* < boğaz, *çiinemää* < çiğnemek, *dooru* < doğru, *olak* < oğlak, *oul* < oğul, *üürenmää* < öğrenmek.

***h* düşmesi:** Ön, iç ve son seste görülen h düşmesi, en yaygın ünsüz düşmelerinden biridir. Önses *h-* düşmesi *e* ünlüsü yanında olursa başta *i ~ y* arası bir ses türer. Fakat bu yazıda gösterilmez, sadece konuşmada görülür. *h* ünsüz düşmesi ön seste uzamaya yol açmaz.

Ancak iç ve son seste *h* düşmesi komşu ünlüyü ikizleştirebilir.

Ön seste: *a,e,i,o* ve *ö* ünlüleri yanında görülür:

a ünlüsü yanında: *aber* < Ar. haber, *afta* < TT hafta < Far. hefte, *aklı* < Ar. hakk+lı, *alka* < Ar. halka, *amur* < TT hamur < Ar. hamîr, *amutlu* < hamutlu, *angısı* < hangisi, *arcamaa* < harcamak, *ardal* < hardal, *arman* < TT harman < Far. hirmen, *aset* < Ar. hased, *asır* <TT hasır < Ar. hasîr, *aşiş* < Ar. hâşhâş, *aşlak* < haşlak "kaynar", *aydamaa* < haydamak "sürmek", *ayın* < Ar. hâ^{c}in, *aykırma* < haykırma, *azırlamaa* < Ar. hâzir+la.

e ünlüsü yanında: *enez* < Far. henüz, *ergele* < Far. hergele, *erif* < TT herif < Ar. harif, *esap* < Ar. hesâb.

Diğer ünlüler yanında: *izmet* < Ar. hizmet, *oşaf* < TT hoşaf < Far. hoşâb, *üük* < höyük.

Ünsüz yanında: *ristoz* < Yun. hristos.

İç seste: *anatar* < TT anahtar < Yun. anoikter, *masuz* < Ar. mahsus, *pelivan* < Far. pehlivan, *sabaalän* < Ar. sabâh+leyin.

Son seste: *evalla* < iyi + Ar. vallahi, *metet* < Ar. medh+et- *seftä* < TT siftah < Ar. istiftâh.

***k* düşmesi:** İç ve son seste görülmektedir. *+CA* eşitlik ve *+CIK* küçültme ekleri *-k* ünsüzüyle biten kelimelere geldiğinde kelime kökündeki bu ünsüz mutlaka düşer.

İç seste: *alçacık, çocucak, kaşıcaa* < kaşık+cak+ı, *laap* < Ar. lakab, *saalıcaklan* < sağlık+cak ile+n, *uşacık, yapracı* < yaprak+cık+ı.

Son seste: *kır beş, zempere* < TT zemberek < Far. zembûrek "kapı mandalının rezesi".

***l* düşmesi:** İç ve son seste görülen *l* ünsüz düşmesi komşu ünlüyü uzatmaz. *beki, bekim* < belki+m, *nası.*

***n* düşmesi:** İç seste görülen *-n-* ünsüz düşmesi de komşu ünlüyü uzatmaz ve kapalı hecelerde ortaya çıkar: *çelek* < Far. çelenk, *sora, tuç.*

***r* düşmesi:** *r* akıcı ünsüzü düşmeye uygun bir ünsüzdür. Kapalı hecelerde ve genellikle kapalı hecenin son ünsüzü olarak düşer. *r* ünsüzü iç ve son seste düşmekte ve komşu ünlüyü uzatmamaktadır.

İç seste: iki *r* ünsüzü bulunduğu hecelerde ikincisi söylenmemektedir: *baarı(r)mış, soru(r)sa, veri(r)di.* Diğer iç ses *r* düşmeleri *p* ünsüzü yanında görülmektedir: *debeştirmää* < depreştirmek, *göz kıpmaa, kıpıttı* < kırpıttı "kırpıştırdı".

Son seste: *+lAr* çokluk ekinin *-r* ünsüzü söylenmemektedir: *çocukla(r), kızla(r), verdilä(r). -(I)yor* şimdiki zaman ekinde de *r* düşmesiyle ek *-(I)yo, -(i)ye* ve *-(I)y* şekillerini alabilmektedir: *alıye ~ alıyo(r) > alıy, dikiye ~dikiyor > dikiy.*[46]

***t* düşmesi:** İç ve son seste görülür. Hece sonunda çift ünsüzlerin söyleme zorluğu sebebiyle ve iki ünsüz arasında bulunduğu zamanlarda düşer.

İç seste: *izmeker* < Ar. hidmet + Far. + kâr, *zap etmää* < Ar. zabt et-, *zaplamaa, zapsız.*

Son seste: *raz gelmää* < Far. râst+gel-, *serbez* < Far. serbest.

***v* düşmesi:** *v* sızıcı ünsüzü genellikle *u* dar yuvarlak ünlüsü yanında düşerek *au* ve *ua* alçalan ve yükselen ikiz ünlüleri (diphtonge) ortaya çıkarır. *v* düşmesi sadece iç seste görülür, ön ve son seste yoktur. Ünlü uzamasına yol açmaz: *auç, audamaa, aurt, daul, kauk, kaun, kaurma, kaurmaa, kauşmaa, kuan, mäuladı, saurmaa, saurtmaa, sauşma, tauk.*

güdä < gövde, *kıurma* örnekleri ise farklı şartlarda *v* düşmesinin gerçekleştiği örneklerdir.[47]

***y* düşmesi:** Ön seste *y* düşmesi ve türemesi Gagavuz Türkçesinin karakteristik özelliklerindendir.Yazı dilinde *e* sesi önünde *y* ünsüzü yazılmamaktadır. Söyleyişte ise hissedilir şekilde *i ~ y* arası bir ses işitilmektedir.

y yarı ünlüsü komşusu *e, i, ü,* ünlüleriyle birlikte büzüşerek *ii* uzun ünlüsü ortaya çıkarır.[48] *ey* ses grubunda *y* yarı ünlüsünün ünlüleşmesinin *ee* uzun ünlüsü yerine *ii* uzun ünlüsüne dönüşmesi Gagavuz Türkçesi ile ilgilenenlerin dikkatini çekmiş ve ünlüleşmeyi, Gagavuz Türkçesinin diğer Türk şivelerinden özellikle Türkiye Türkçesinden ayrılan bir özelliği olarak kaydetmişlerdir.[49] Kuzey Doğu Bulgaristan Türkleri ve Türkçesi hakkında en önemli araştırmalardan birini yapan Tadeusz Kowalski ön seste *y* türemesi ve düşmesini Slav dillerinin Gagavuz Türkçesi üzerindeki bir etkisi olarak değerlendirmektedir.[50] Ancak ön ve iç ses *y* düşmesi diğer Türk şivelerinde de yaygındır.[51]

---

[46] L. A. Pokrovskaya, *Grammatika Gagavuzkogo Yazıka...*, s.71.

[47] W. Zajaczkowski, *Jezyk i Folklor Gagauzow z Bulgarii*, s. 15'te Bulgaristan Gagavuz ağızlarında *v* düşmesi için şu örnekleri vermektedir: *auç, çual, daul, cuap, yua, kaun, tauk.*

[48] Gerhard Doerfer, agm., s.261. Ayrıca bk. Tadeusz Kowalski, agm., s.490

[49] Moşkof'tan naklen,Yaşar Nabi Nayır, *Balkanlar ve Türklük*, Ankara, 1936, s. 98.

[50] Tadeusz Kowalski, agm., s. 495.

[51] Vervand V. Sevortyan, "Türk Dillerinde Kelime Başındaki Ünsüzlerin Düşmesi", *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK yay. 413, Ankara, 1975, s. 546; *ılan, il, ulduz, uharı, bığ* < bıyık (Azeri T.); *sidir* < sıydır, *eren* < ayran, *şetan, medan, barmicak, başlicak, et* < ayt (Özbek T.); *kada* < kayda, *kın* < kıyın, *gına* < gıyna, *gışık* < gıyışık, *ukı* < uykı (Türkmen T.).

Ön seste *y-* düşmesinin çok sayıda örneği vardır:

e ünlüsü yanında: *ele, emin, emiş ~ imiş, er, eşil.*

i ünlüsü yanında: *imeelik* < yemeklik, *irmi, iyärdim imeyi.*

ö ünlüsü yanında: *örümää* < ET yorı-.

ü ünlüsü yanında: *ük, ükledmää, ürek, ürük* < yüğrük, *üz, üzmää, üzük, üz yıl.*

İç seste *-y-* düşmesi, iki ünlü arasında ortaya çıktığında ikiz ünlülere yol açmaktadır. Kapalı hecelerde görülen *-y* düşmesi ise her zaman komşu ünlüyü uzatmamaktadır: *bülä ~ bölä, büümää, evallaa* < eyvallah, *kefli* < Ar. keyf+li, *lelek* < Far. leylek, *niet* < Ar. niyet, *sölenmää, üük* < höyük.

Son seste *-y* düşmesinin tek örneği, *naşi* < ne+şey kelime birleşmesinde görülür.

ÜNSÜZ TÜREMESİ

Gagavuz Türkçesinde *h, m, n, s t, v, y* ünsüz türemelerine rastlanmaktadır. Ünsüz türemeli genellikle ön seste görülmekle birlikte iç ve son seste de ünsüz türemelerine rastlanmaktadır.

***h* türemesi:** Hafif boğumlanmalı gırtlak ünsüzü *h-*, Gagavuz Türkçesinde özellikle ön seste görülmektedir. Birkaç ödünç kelimede ise iç ses *h-* türemesi vardır.

Ön seste *h+* türemesi yazı dilinde de olmakla birlikte bazı ağızlarda çok fazladır:

(h)aaz, (h)acılamaa, (h)adamaa, (h)alaf, (h)almaa, (h)aman, (h)annamaa, (h)ana, (h)ardına, (h)armut, (h)arpa, (h)aslı, (h)ayı, (h)en (h)engeç, (h)imelii, (h)olay, (h)otul. [52]

Yazı dilinde görülen ön seste *h+* türemesi örnekleri de şunlardır: *hen, hadet* < Ar.ᶜaded, *haman, haslı, haşhana, hayar, haylak, hobur, horospu.*

İç seste *h+* türemesi çok yaygın değildir. Arapça ödünç kelimelerin aslında bulunan fakat Türkçede büyük ölçüde kaybolan ayın sesi yerine iç seste *-h-* türemektedir.

ihtibar < Ar. iᶜtibâr, *mahkulluktan* < Ar. mâᶜkûl + luktan.[53]

***m* türemesi:** Kurallaşmamış bir ünsüz türemesidir. Cümle başı edatlarının son sesinde görülür: *barim* < Far. bârî, *bekim, sadecäm, şansoram* < şu andan sonra, *zeräm* < Far. zirâ,

***n* türemesi:** İç ve son seste görülmektedir: *eznik* "ezik", *menclis* "meclis", *taan* < taha+n "daha".

***t* türemesi:** İç ve son seste görülmektedir: *kıstrak, maştrapa, Nastredin, nestä* < neyse, *peşint.*

***v* türemesi:** Bazı Gagavuz ağızlarında yaygın olarak görülmektedir:[54] *(v)oldu, (v)onnar, (v)oolum, (v)orda, (v)osa, (v)oyanısı, (v)un, (v)uyku.*

İç seste +v+ türemesinin de örnekleri bulunmaktadır: *suvacıyı* < su ağacı, *uyvaşmak.*

---

[52] Bu kelimeler Çadır-Lunga'ya bağlı köyler ve Valkaneş'te derlenmiştir. Bk. M.A. Durbaylo, *Ballada Türküleri*, Kişinev 1991, s.171.

[53] Krş. için bk. Bulgaristan Gagavuz Türkçesi, W. Zajaczkowski, age., s.15; *hacale, hayi, hambar, Harap, hat, hateş, havci, helbet.*

[54] Bu kelimeler Çadır'ın Haltay, Kiriet, Dimitrovka, Tomay, Beşgöz, Başküü (köy), Beşalma, Aleksandrovka, Aydar, Avdarma, Kıpçak, Baurçu, Kazayak ve Valkaneş köylerinden derlenmiştir. Bk. M.A. Durbaylo, age., s. 163.

y türemesi: Ön ve iç seste yaygın olarak görülmekte, son ses +*y* türemelerine de rastlanmaktadır.[55] Ön seste *y*+ türemeleri, daha çok, ilk ses olarak söylenilmesinde güçlük çekilen *ı* ünlüsünden önce görülmektedir: *yalaz, yıkram* < Ar. ikrâm, *yımdat* < Ar. imdâd, *yılaççı* ~ *ilaççı* < Ar. ᶜilâc + cı, *yınadına* ~ *inat* < Ar. ᶜinâd, *yınanmaaa, yırakta, yısıdmaa, yıslamaa, yıslanmaa, yölmää* ~ *ölmää.*

Gagavuz Türkçesinde, iki ünlü arasında söyleyiş zorluğunu ortadan kaldırmak için türeyen koruyucu +*y*+ ünsüzleri yanında, ünlüyle ünsüz arasında türeyip ünlüyü uzatma görevi üslenen +*y*+ türemeleri de görülür: *aslıydır, bilermiysin, buydur, çayre, deliysin, dinyer* "yorulur", *dooruysun, efendiycä, giciyk, haseeyttir* < Ar. hased, *kaynar, kimseycää, neydir, sıkıyda, yıldızlıydır.*

İkiz ünlü bulunan Arapça ödünç kelimelerde Türkçenin tabii yapısına uygun olarak iç ses +*y*+ türemesi ortaya çıkmaktadır. Bu yaygın bir iç türemedir ve yazıya yansıtılmasa bile söyleyişte kurallaşmıştır: *kayıl* < kâᶜil, *mayıl* < Ar. mâᶜil.

Son seste +*y* türemesi *kimsey* örneğinde görülmektedir.

YER DEĞİŞTİRME (GÖÇÜŞME / METATHÉSÉ)

Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır.[56]

Yakın yer değiştirme: Komşu sesler arasında görülen yer değişmedir.

Ünsüzle ünsüz arasında görülen yakın yer değiştirme olaylarının başlıcaları şunlardır:

br > rb: *kirbit* < Ar. kibrît.
ml > lm: *çölmek, gölmek.*
mr > rm: *kormal* < kumral.
nh > hn: *tehna* < Far. tenhâ.
nr > rn: *sorna.*
(r >) lh >hl: *ihlam* < Ar. ilhâm, *mehlem* < melhem < Ar. merhem.
yr < ry: *baryak.*

Ünlüyle ünsüz arasında görülen yer değiştirme olayları da şöyle sıralanabilir:
ıs > sı: *sımarlamaa* < ısmarlamak, *Sımayıl* < İsmayıl < Ar. İsmail.
ye (<a) > ey: *düneey* < Ar. dünyâ.
ur > ru: *trup* < Far. turp.
ım > mı: *yarmışar* < yarımşar.

Uzak yer değiştirme: Uzak sesler arasında görülen yer değiştirmedir.

Ünsüzle ünsüz arasında görülen uzak yer değiştirme olaylarının başlıcaları şunlardır:

r-t >tr: *Nastradinin* < Nasratdin < Nasreddin.
l-n > n-l: *naalet* < Ar. lânet.

Ünlüler arasında görülen uzak yer değiştirme olaylarının başlıcası şudur:

a-(ı >) i > i-a: *kihad* < TT *kâğıt* < Far. kâğız

[55] Krş. için bk. Tadeusz Kowalski, agm., s. 497; Kırım Türkçesinde kelime başı *y* iyodizasyonuna dikkat çekilmesine rağmen, Slav tesirinden de söz edilir: *yektim, yüzüm, yimam.*

[56] Anadolu ağızlarında görülen benzer yer değiştirme olayları için bk. Ahmet Caferoğlu, "Anadolu ağızlarındaki metathésé gelişmesi", *TDAYB 1955*, Ankara 1988, s.1-7.

HECE KAYNAŞMASI

Bir kelimede yan yana bulunan iki veya daha çok hecedeki seslerin yahut da yan yana bulunan iki kelimeden birincisinin son sesi ile ikincisinin ön sesinin birleşip kaynaşması ve dolayısıyla hece sayısının azalması olayıdır.

Gagavuz Türkçesinde *ne* soru zamiriyle fiil ve isimlerin kaynaşması sonucu, fiil veya ismin ilk hecesi kaybolmuştur: *nänı* < ne yana, *nänısa* < ne yana ise, *näpmaa* < ne yapmak.

kafene < Ar. kahve + Far. hâne örneği de kelime birleşmesiyle ortaya çıkmıştır.

Ödünç kelimelerde görülen hece kaynaşmaları oldukça yaygındır: *cendem* < Ar. cehennem, *cer* < Far. ciğer, *feslän* < Yun. fesleğen, *ihtär* < Ar. ihtiyâr, *terbi* < Ar. terbiye, *valla* < Ar. vallâhi, *zän* < Ar. ziyan, *zer* < Ar. zâhir "tabii, öyle".

Türkçe kelimelerde görülen hece kaynaşmalarının çoğu *ğ, r* ve *y* ünsüzlerinin düşmesi veya ünlüleşmesi sonucu ortaya çıkar: *buzaya* < buzağıya, *çırtma* < çığırtma, *dermen* < değirmen, *däsiniz* < deyesiniz, *duudu zamannar* < doğduğu zamanlar, *güvemiz* < güveyimiz, *sırtmaç* < sığırtmaç, *yurasın* < yoğurasın.

Söyleyiş kolaylığı sağlama çabasından veya hızlı söyleyişten kaynaklanan ve daha sonra kalıplaşan hece kaynaşmaları da yaygındır: *delikannarı* < delikanlıları, *Osmannar* < Osmanlılar, *oynalım* < oynayalım, *ozan* < O + Ar. zamân.

Küçültme eklerinde, *ğ* ünsüzünün ünlüleşmesi veya düşmesi sonucu komşu olan ünlülerin benzeşmesiyle uzun ünlüler ortaya çıkmaktadır. Bu ses olayının dışında yine aynı eklerde *ğ* ünsüzü ve komşu ünlünün düşmesiyle hece kaynaşması da görülebilmektedir: *akıllıcim* < akıl+lı+cığ+ı+m, *çancaz* < çan+cağız, *ercäz* < yer+ceğiz, *gözelcim* < gözel+ciğ+i+m *güncez* < gün+ceğiz, *küpçez* < küp+çeğiz, *necäz* < ne+ceğiz, *otçaz* < ot+çağız, *sucaz* < sucağız.

HECE YUTUMU

Gagavuz Türkçesinde *y, d* ve *l* ünsüzleriyle kurulan hecelerin hece yutumuna uğradığı görülmektedir.

-di- hece yutumu: *şindään sora* < şimdidän sonra.

-el- hece yutumu: *hederlez* < hıdırellez

-yi, -yu -yü hece yutumu: *büyecek* < büyüyecek, *büünä* < büyüğünä, *kuya* < kuyuya, *uyamarsa* < uyuyamarsa, *yecek* < yiyecek.

VURGU

Gagavuz Türkçesinde vurgu, Oğuz grubu Türk şiveleri ve özellikle Türkiye Türkçesi ile Slav dilleri arasında kalmıştır. Türkçede, asıl vurgusu sonda olan kelimelerin, başta da ikinci derecede bir vurgu taşıdıkları bilinmektedir. Sayısı giderek artan Rusça kelimelerdeki vurgu düzeni, Türkçe kelimelerde bulunan ikinci derecedeki, ilk hece vurgusunu son heceye göre biraz daha güçlendirmiştir: ***baca, gaarga, gene, kavak, kopça, kösä, pençerä, soba, turna, terzi, çanta***

Ödünç kelimelerde ise kelimelerin, aslî vurgusu korunmaktadır: *şko-la, áks-kurs-si ya, a-rit-me-ti-ka.*[57]

[57] N. P. Arabacı, L. A. Pokrowskaya, D. N. Tunasoğlu, age., s.58-59

Bulgaristan Gagavuz Türkçesi ve folkloru hakkında W. Zajaczkowski de Gagavuz Türkçesinin vurgu sistemi üzerinde Bulgarcanın etkilerine işaret etmektedir.[58]

HECE

Gagavuz Türkçesinde yedi türlü hece vardır. Yedinci grubu oluşturan çift ünsüzle başlayan hecelere diğer Türk dili kollarında çok rastlanmaz:

1) Bir ünlüden meydana gelen heceler: ***o, a-lár*** v.b.
2) Bir ünlü bir ünsüzden meydana gelen heceler: ***an-naşmak, us-landırmış*** v.b.
3) Bir ünsüz bir ünlüden meydana gelen heceler: ***bi-lä, bu, bi-zim*** v.b.
4) Bir ünsüz bir ünlü bir ünsüzden meydana gelen heceler: ***hep, bän, bir*** v.b.
5) Bir ünlü çift ünsüzden meydana gelen heceler: ***üst, alt*** v.b.
6) Bir ünsüz bir ünlü çift ünsüzden meydana gelen heceler: ***Türk, kart*** v. b.
7) Çift ünsüz bir ünlüden meydana gelen heceler: ***bra-*** *ap,* ***ble-*** *zik v.b.*

ŞEKİL BİLGİSİ (MORFOLOJİ)

İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

İsimden isim türetme eklerinin geldiği isme ve üstlendiği fonksiyona göre farklı özellikleri vardır.

+Aç

Fazla işlek olmayan bir ektir: *kolaç, topaç.*

+Ak

Benzerlik ifade eden ve fazla işlek olmayan bir ektir: *başak, solak, topak; benek.*

+An

Fazla işlek değildir : *oglan; çiten* "küçük sepet", *köken* "filiz".

+Ar, +şAr

Bu ek de sayılardan ve miktar isimlerinden üleştirme sayı ismi yapar, çok işlektir: *azar azar; birär, dördär; yarmışar; beşär, ikişär,*

+(A)rAk

Benzerlik, gibilik, çokluk ve karşılaştırma fonksiyonları bulunan bir ektir: *birazarak ver, küçürekmiş* "biraz küçük".

+CA

Millet isimlerine gelerek dil ve lehçe isimleri yapar. Eşitlik ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır: *Romınca, Gagauzça, Türkçe.*

+CI

İş ve uğraşma isimleri yapan işlek bir ektir: *avcı, çalgıcı, kırcı* "kırda yaşayan", *yalancı, yazıcı, yımırtacı; haberci, gemici, gezintici, resimci; yolcu; düünürcü* "dünür", *öncü, türkücü; aylıkçı, kırıkçı, lafçı; çiftçi, edekçi, işçi, şennikçi.*

[58] W. Zajaczkowski, age., s.17.

Kasap, usta gibi iş ve uğraşma adı olan kelimelere de bu ekin getirildiği görülmektedir: *ustacı, kasapçı*. Farsça *bahçıvan* kelimesi bahçe işiyle uğraşan anlamına gelmesine rağmen, ***bahçıvancı*** örneğinde bu kelimenin sonuna Türkçe **+cı** eki getirilmektedir. *Sora askercilii yaptı, Avgantsiyada* örneğinde yine aynı durum görülmektedir. *Çiftçici ürää duyêr* örneğinde ise *+çi, +ci* ekleri üst üste yığılmıştır.

+CIk

Çok işlek olan bu ekin başlıca fonksiyonları isimden küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapmaktır. Küçültme ekleri **-k** ünsüzüyle biten bir kelimeye getirildiğinde söz konusu ünsüzün düştüğü görülür: ***bacacık*** < bacak+cık, *yapracık, küçücük*.

Almacık, gelincik örneklerinde bir kemik ve bitki adı türetilmiştir. Bu iki örnekte ve bunun gibi kelimelerde küçültme ekinin asıl fonksiyonu dışında yeni görevler üstlendiği görülmektedir.

Hepsiciy, odacıyma örneklerinde *-k-* ünsüzü yumuşamıştır. Küçültme ekinin sonuna, bir başka ekin ünlüsü geldiğinde genellikle *-k-* ünsüzü önce yumuşamakta, sonra da erimektedir: *topracu* < toprak+cık+ı; *ördecii* < ördek+cik+i, *küçücüüm* < küçük+cük+üm.

Ekin ve kelime kökünün hiçbir değişikliğe uğramadığı örnekler de vardır: *hayvancık, oracık, parçacık*; *bir şeycik, derecik, incecik, mavicik*; *gölcük, kürtüncük*; *tarafçık*; *şiritçik*; *yavrucuk*.

Bazı örneklerde kelime ile ek arasında *a, e, ı, i* ünlülerinin türediği görülmektedir. Türeyen bu ünlülerin pekiştirme ve anlamı kuvvetlendirme fonksiyonu üstlendiği söylenebilir: *yavaşacık* < yavaş+a+cık, *gencecik* < genç+e+cik, *yavaşıcık* < yavaş+ı+cık, *tezicik* < tez+i+cik.

+ CAk, + CA(A)z

+CAk ekleri *+CA* eklerinin **ok** kuvvetlendirme edatıyla kaynaşması ve asıl küçültme eklerine benzetilmesiyle ortaya çıkmıştır.[59] *+CA(A)z* ekleri ise *+cAk* eklerine kuvvetlendirme eki *+(I)z* getirilerek meydana getirilmiş olmalıdır.

Son sesi *–k* olan kelimelere geldiğinde bu ünsüz düşmektedir: ***aşıcak*** < aşık+cak, *balıcak* < balık+cak, *çocucak* < çocuk+cak, *kaşıcak* < kaşık+cak, *terlicek* < terlik+cek.

+CAk ekinin önüne ünlüyle başlayan bir başka ek geldiğinde iki ünlü arasında kalan *-k-* ünsüzü erimektedir: *yaamurlucaanı* < yağmur+luk+cak+ı+n+ı, *çocucaa* < çocuk+cak+ı.

Haydutlar benim bildicääm, / Bän da haydutların sevdicää örneklerinde küçültme eki *-Dlk* sıfat fiil ekine getirilmekte, *-k-* ünsüzü ise düşmektedir.

+CAğlz, -ğ- erimesi ve ünlü benzeşmesi ile *+CAAz* şeklini almakta, hatta bazen hece yutumu ile *+CAz* haline gelebilmektedir: *doncaaz, paycaazım, sucaaz*; *yolcaazlarını, erceezlär*; *kızçaaz*; *fesçääz*; *yolcaz*; *gölcäz*; *şafkçäz, sesçez*.

[59] Zeynep Korkmaz, "Türk dilinde +ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerinde bir deneme", *TDAYB 1958*, II.bs, Ankara 1988, s.59-60

+daş

Eşitlik, ortaklık, mensubiyet ve bağlılık ifade eden isimler yapar: ***adaş*** (< addaş), *vatan**daş**, kar**daş*** < karındaş.

+GA

Fazla işlek değildir. Çok az örnekte kalıplaşmış olarak görülür: *baş**ka**, öz**gä***.

+(I)msı

Benzerlik ve gibilik ifade eder: *kırmızı**msı**, tatlı**msı***; *maavi**msi**; mo**rumsu***.

+(I)ncI

Çok işlektir. Sayı isminden ve *bitki* gibi kelimelerden sıra sayı ismi yapar: ***beşinci*** klas, ***bitkinci*** sayfa "son sayfa", ***ikinci***; ***dokuzuncu*** ay; ***dördüncü***, ***üçüncü*** *günü*, ***üçüncü*** *dua vahıdı* "ikindi namazı vakti".

+kI

İşlek bir ektir. Aitlik bildirir. Ünlü uyumuna uyar: *avşam**kı** av*, *bıldır**kı** er*, *çoktan**kı** duygular*, *yaarın**kı** günümüz*, *büün**küleri***, *dün**küsündän***.

+LA(yI, e)n, +(y)Le(i)n, +cilä(ä)n

Birleşik bir ektir. İsimden fiil yapma eki *+lA* eki üzerine *-I* zarf-fiil ve *-n* vâsıta eki getirelerek yapılır; *-y-* kaynaştırma ünsüzüdür. Örnekleri şunlardır: ***uurlayın*** < uuru+la+y+ı+n "uğru gibi", ***avşamneyin*** < akşam+le-y-i-n "akşam üzeri", *-yi-* hece yutumuyla; *avşamın**en***; *saba**alen***, *ey-* hece yutumuyla; *saba**alin***, *sabi**ylin***; *benim**cilän*** < ben+im+ci+lä+y+i+n "benim gibi", *sen**incilään*** "senin gibi".

+lI

Sıfat olarak kullanılan nitelik isimleri yapar : *atlı**lar***, *dalgalı*, *kanatlı*, *kılıçlı*, *yaalı*, *yaldızlı*; *dişli*; *buynuzlu*, *toplu*; *büülü*, *görüşüklü*, *süngülü*, *üzlü*.

Bu ekin bir diğer fonksiyonu mensubiyet ifade etmesidir: *Bucaklıyız*, *buralımıysın*, *küylü*.

+lI eki bulunma *+sIz* eki bulunmama anlamı katan, yani zıt fonksiyonlar taşıyan ekler olmasına rağmen aynı kelime köküne getirildikleri görülmektedir.

Sak+lı+lık+sız adam, *bel+li+siz*, *düşman+sız+lı*, *bık+maz+lı çalmaa*.

Türlülü örneğinde ek yığılması görülmektedir.

+LIK

Asıl fonksiyonu sıfatlardan isim yapmaktır. Zaman içinde yeni görevler de üstlenmiştir. Ekin sıfattan isim yapmasıyla ilgili çok sayıda örnek vardır: *darsıklık* "keder, üzüntü", *fenalık*, *hastalık*, *kıtlık*, *maskaralık*, *vatandaşlık*; *dirlik*, *gözellik*, *iilik* "iyilik"; *domuzluk*, *zorluk*; *büüklük*, *köörlük*, *ikiyüzlülük*; *kızgınnık*; *girginnik* "samimilik", *zenginnik*; *düzgünniik*; *iilää* < iyiliğ(<k)+ä, *kıskançlıından* <kıskançlığ(<k)+ın+dan, *erkennää* <erkenliğ(<k)+ä, *uzunnuundan* < uzunluğ (<k) +u+n +dan.

Meslek ve uğraşma ismi yapar: *çiftçilik*, *padişaalık*.

Eşya ismi yapar: *gözlük*.

Zaman ve dönem ismi yapar: *aylımı* < aylığ (<k)ımı, *gençlik, ihtärlık, iki günnük evli*.

Yer ismi yapar: *aaçlık, daalık, ekinnik, kamışlık, meyvalık, otluk*.

Bir örnekte kalıplaşmış olarak çekim ekinden sonra geldiği görülüyor: *tersinälik* < ters+i+n+ä+lik

+mAn

Abartma bildirir: *evciman, kocaman*; *göçmen, Türkmen*.

+nca

Orta kelimesine gelerek ikinci sırada olanı ifâde eder: *ortancası*.

+sI

Benzerlik, gibilik ifâde eden bir ektir: *ahmaksı*; *garipsi*.

+sIz

İsimden olumsuz isim yapar. *+lI* eki bir nesnede bir başka nesnenin bulunduğunu *+sIz* eki ise bir nesnede bir başka nesnenin bulunmadığını ifâde eder. Bu ekle yapılan isimler sıfat olarak da kullanılır: *adamsız, başaksız, topraksız çiftçilär, yastıksız*; *bellisizlää* "belirsizliğe", *benizsiz, dilsiz, sessiz*; *dostsuz, uykusuz*; *köksüz*.

+sul

İşlek olmayan bir benzerlik, gibilik ekidir: *yoksul*.

+tI

Yansımalara gelen işlek bir ektir: *çıtırtı, fısırtı, kıpırtı, patırtı, şıpırtı*; *lumburtu, uultu*; *gürültü*.

+z

Sayı isimlerine geldiğinde yakınlık ve eşitlik bildiren topluluk ismi yapar: *ikiz* gibi. Normal isimlere geldiğinde ise ilgi ve benzerlik ifade eder: *yalaz* "alev", *topuz*.

Yabancı kaynaklı isimden isim yapma eki +(y)ka

Slav dillerinden, muhtemelen Bulgarcadan alınmıştır. Kadınlarla ilgili meslek, milliyet, doğum, yetişkinlik gibi nitelikleri bildirir.

Büyük ünlü uyumuna uymaz ve vurgusuzdur. Gagavuz Türkçesini diğer Türk dili kollarından ayırır. Türkçede cinsiyet ifade eden ek yoktur.

+yka eki cinsiyet ifâde etmektedir. Bu ekin fonksiyonu Türkçede sıfatlarla karşılanır. Zaten ek çoğu yerde cinsiyet ifâde eden bir sıfatla birlikte kullanılmaktadır. Bu durum ekin fonksiyonunun yeterince oturmadığını, şeklî kaldığını gösterir.

aaretka "ahretlik kızkardeş", *acıyka-malim* "hacı annem", *Beşalmalıyka evlenmiş* "Beşalmalı kadın", *Gagauzka* "Gagavuz kadın", *güngörmäzka çiçää, ihtiärka* "ihtiyar kadın", *izmetçiyka* "kadın hizmetçi", *kafadarka* "kız arkadaş", *karı çorbacıyka* "kadın patron, *kız solistka, konuşka* "gezginti, eğlence", (cinsiyetle ilgisi belirsiz), *kurtka* "dişi kurt", *saabiyka* "kadın patron", *tayka* "dayı, anne akrabası", *üredıciyka* "bayan öğretmen".

FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ

Fiil kök ve gövdelerine gelerek isim yapan bu ekler isimden fiil yapma ve fiilden fiil yapma eklerinden sonra gelebilirler. Fiilden isim yapma ekleri çok değişik fonksiyonlar üstlenebilen işleklik alanı oldukça geniş eklerdir.

-A

Zarf-fiil kalıplaşmasıyla ortaya çıkan birkaç örneği vardır: *sapa, yara; çevre* "kenarı işlenmiş mendil"

-Ak

Bu ek, fiille ilgili her türlü nesne ve araç ismi yapar. Geniş bir işleklik alanı vardır: *çatırak* "kavşak", *kaçak, kıvrak* "endamlı, yapılı", *konak* "konuk evi", *tutak* "sap", *uçak, uçurdak* "uçurtma"; *çemrek* "çevik, atılgan", *dernek* "toplantı, dernek", *dürtekli* "itici".

-AmAk

İşlek değildir: *basamak.*

-AsI

İşleklik sahası dar bir ektir. Birkaç kelimede görülür: *giisi* < giyesi, *veresi.*

-bAç, -mAç

İşlek değildir: -me+eç > *-meç* veya *-ma+aş* ve -maca > *-maç* şeklinde türediği düşünülüyor[60]: *+bAç* eki de bu ekin farklı bir şeklidir: *saklanbaç*; *aldamaç* "ziyafet", *bulamaç, dolanmaçlı* "dolanmaçlı", *yanıltmaç; dönemeç, örtmeçli* "kapalı".

-ç

Genellikle dönüşlü fiillere gelen bu ek aşırılık ifâde eden isimler türetir: *gülünç, inanç, kazanç, kıskanç, korkunç, sevinç, tıkaçlı.*

-çäk

Yaygın değildir: *üşençäk* "üşengeç".

-gA

Bu ek de *-Gl* eki gibi fiilin gösterdiği işten etkilenen nesneleri karşılayan isimler yapar: *dalga, yonga; süpürgä.*

-gAç

İşleklik sahası daralmış bir ektir. *-Glç* ekiyle aynı fonksiyonda kullanılır: *aldangaçlı* "aldatıcı", *atlangaç* "atlama taşları", *sallangaç* "salıncak", *dayangaç* "sopa", *patlangaç* "silah".

---

[60] Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974, s. 268.
Ahmet Bican Ercilasun, "-maç/-meç eki üzerine", *İ.Ü.E.F. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXI, 31 Aralık 1973, s. 83-88.

-GAn

Birkaç örneği bulunmaktadır: *çalışkan*, *yapışkan*; *sergen* "raf".

-GI

Fiilin gösterdiği işlerle ilgili nesneleri ifade eden yaygın bir fiilden isim yapma ekidir. Oldukça işlektir: *çalgı*, *sargı*, *saygı*, *sızgı* "çizgi", *yangı* "ateş", *yazgı* "kader"; *bilgi*, *sevgi*, *vergi* "kabiliyet, hediye, sadık"; *burgu*, *duygu*, *bitki* "son, sonunda", *içki*; *düşünkü* "düşünce".

-GIç

Yapan, olan veya yapılan nesneleri karşılayan isimler yapar: *dalgıç*, *bilgiç*, *kıskıç* "kıskaç, mandal".

-GIn

Büyütme, aşırılık fonksiyonunda yaygın olarak kullanılan bir ektir: *baygın*, *dargın*, *kızgın*, *salgın*, *yangın*; *ergin*, "olgun" *girgin*; *duygun* "duygulu", *olgun*, *saurgun* "fırtına", *yorgun*; *düzgün*; *kaçkın*, *şaşkın*; *ciskin* "rutubet," *keskin*; *düşkün*.

-I

Eski Türkçede örnekleri görülen, fakat bugün Batı Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bir ektir. Eski Türkçede *öl -üg, sür-üg*[61] örneklerinde görülen *-Ig* ekleri Eski Anadolu Türkçesinde tamamı dar yuvarlak ünlülü olmak üzere *bilig* > *bilü, ölüg* > *ölü, ayrıg* > *ayru* şeklinde kullanılır.[62] Gagavuz Türkçesinde bu devrin bir hatırası olmak üzere *kapu* kelimesi hâlâ dar yuvarlak ünlülüdür: *aşırı* "uzak", *ayırı*, *çatı* "kısa urgan", *çırpı*, *yapı*; *çeki* "ölçü birimi", *dizi*; *dolu*, *koku*; *ölü*, *örtü*, *sürü*.

Bu ekle türetilmiş, Türkiye Türkçesi yazı dilinde yaygın olmayan, fakat Gagavuz Türkçesinde kullanıldığı gibi Anadolu ağızlarında da kullanılan veya arkaik özellikler gösteren kelimelerden bazıları şunlardır: *satı* "satış"; *çizi* "sapan izi, evlek" *seçi* "seçme",*veri* "kazanç"; *gömü* "hazine", *küsü* "küsme".

Edilgen çatılı fiillere gelerek **-mIş** sıfat-fiili fonksiyonu katmaktadır: *asılı*, *bakılı*, *kırkılı*, *sarılı*, *yayılı*; *gerili*; *kurulu*, *sokulu*; *örülü*.

-IcI

Çok işlektir. Devamlılık, çokluk fonksiyonları vardır : *bıktırıcı*, *inandırıcı*, *satıcı*, *otladıcı*, *yakıcı*, *yaradıcı* "sanatkâr"; *birleştirici*, *ilerledici*, *üüredici* "öğretmen", *üürenici* "öğrenci", *göçücü* "göçebe". *Sesleyci*, *koruycu* örneklerinde ise ünlü düşmesi vardır.

-(I)k

-Ak gibi bu ek de, fiilin gösterdiği işle ilgili her türlü nesne ve araç ismi yapar. Oldukça işlektir. Ünlü ile biten fiillere *-k*, ünsüzle biten fiillere *-Ik* şeklinde gelir : *aşnık* "aşınmış", *ayırık* "ayrılmış", *basnık* "ezik", *çarpık* "felçli, akıl hastası", *sarmaşık* "sar-

[61] A.von Gabain, age., s. 51-290.

[62] Faruk Kadri Timurtaş, age., s.80-81.

maş, dolaş", *tanışık* "tanışmış ", *yayınık* "yayılmış", *yırtık*; *gücenik* "gücendirilmiş kişi", *sivişik* "kayıp", *üürenik* "bilim adamı"; *duruk* "durgun", *yoluk* "yolunmuş, dağınık, perişan"; *bölük*, *bükük* "bükülmüş", *sünük* "sönmüş" ; *çatlak*, *çıngırdak* "oyuncak", *çürük*, *dayak* "dayanak", *döşek*, *elek*, *gevrek*, *kahırsak* < Ar. kahr-sa-k "kahırlı", *kapak*, *pırıldak* "fırıldak", *tarak*.

-(I)k ekiyle türetilmiş Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan; fakat Gagavuz Türkçesinde türetildiği şekliyle Anadolu ağızlarında da kullanılan pek çok kelime vardır: *darsık* "üzüntülü", *kanırık* "koparılmış, asık suratlı", *sınaşık* "alışkın"; *bertik* "çıkık, burkulmuş", *çimçirik* "yıldırım, şimşek", *dinik* "yorgun", *gösterikli* "alımlı, gösterişli", *senik* "solmuş"; *duyuk* "duygulu", *tutnuk* < tutun-u-k"kekeme, peltek"; *dürük* "asık yüz", *donak* "süs", *haşlak* "kaynar", *ödek* "bedel, ücret", *tombarlak* "yuvarlak", *tukurlak* "yuvarlak", *yıprak* "yıpranmış, eski".

-(I)m

Fiilin gösterdiği hareketle ilgili isimler yapan çok işlek bir ektir: *ulam* "yük"; *akım*, *göz kıpımı* "an, lahza", *kayırım* "tarlanın sürülmüş yeri, evleği", *salım* "vurma, vuruş"; *bilim*, *dilim*, *geçim*, *giyim*, *gösterimli* "gösterişli", *seçim*; *yudum*; *bölüm*, *döküm*, *görüm* "manzara", *ölüm*.

-In

İşleklik sahası fazla geniş olmamakla beraber yeterince örneği vardır: *akın*; *gelin*; *kürtün* < kürütün, "toplanmış, yığılmış", *tütün*.

-mal

Bir örnekte görülür: *saamal* "sağılabilir".

-man

Yaygın değildir: *şişman*.

-mIk

Yaygın değildir: *kıymık*, *kesmik* "saman kırıntısı".

-tI

İşlek bir yapım ekidir. Daha çok edilgenlik, dönüşlülük bildiren *-n* ekinden sonra gelir. Nesne, iş ve hâl adı yapar: *akıntı*, *baalantı*, *sızıntı*, *toplantı*; *gezinti*, *serpinti*; *koruntu* "koruyucu"; *görüntü*.

Bu ekle türetilmiş, Türkiye Türkçesi yazı dilinde görülmeyen, fakat Anadolu ağızlarında, Gagavuz Türkçesiyle aynı veya yakın anlamda kullanılan kelimeler görülmektedir: *dalantı* "ısırılmış", *kalkıntı* "yükseliş, isyan"; *biçinti* "biçilmiş yer", *iyinti* "yemek"; *koruntu* "korunak".

-y: Bir örnekte görülür: *dolay* "çevre".

İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

Hepsinin ortak fonksiyonu isimle ilgili bir hareketi karşılayan fiiller yapmaktır.

+A-

Yaygın bir ektir: *boşa-, oyna-, yaşa-, yavaşa-* fiili *yavaşı-* şeklinde de kullanılmaktadır.

+(A)l-

Sıfatlardan olma ifâde eden fiiller yapar. Pek fazla yaygın değildir: *azal-, boşal-, daral-, kıral-; diril-, doorul-, kısal-.*

Eksik, seyrek, küçük gibi *-k* ünsüzüyle biten isimlere *+(A)l-* eki geldiğinde, kelime tabanındaki *-k* düşer: *iisil-* < eksil-, *küçül-, siirel-* < seyrel-.

+(A)r-

Daha çok renk isimlerinden fiil yapan bir ektir. Fazla işlek değildir: *kabar-, karar-, sarar-; ever-* "evlendir-mek".

+dA-

Yansıma kelimelerden fiil yapan bir ektir: *cıngırda-, gıcarda-, hayda-* "sürmek", *kımılda-, kıtırda-, lumburda-, tangırda-; cingilde-* "takla atmak".

+I-

Birkaç kelimede görülen işleklik alanı dar bir ektir: *biyazı-* "beyazlamak", *yalabı-* "parlamak".

+(I)k-

İşleklik sahası dar olan bir ektir: *acık-, gecik-, gözük-.*

+irgen-

Birleşik bir ektir. Bu eki *+ir-ge-n-* şeklinde açmak mümkündür.[63] Eski Türkçede *alpırkan-* "yiğitlenmek" örneğiyle karşılaştırılabilir.[64] Gagavuz Türkçesinde *sesirgen-* "ses dinlemek" örneğinde görüyoruz. Aynı kelime, *sesirgen* "ses dinleyen" şeklinde sıfat fiil olarak kullanılmaktadır.

+kır-

Yansıma isimlerinden fiil yapar. Örneği azdır: *ansır-* "aksırmak", *aykır-* "haykırmak", *püskür-, sümkür-, tükür-, üüsür-* "öksürmek"

+LA-

Bu ek en çok kullanılan isimden fiil yapma eklerinden biridir. Hemen hemen bütün isimlere gelir: *alatla-* "acele et-", *darsıkla-* "üzülmek", *dolayla-* "dolaşmak, kuşatmak", *durukla-* "duraklamak", *kaltakla-* "ata binerken eyerin tahta kısmına basmak", *kaşıkla-, özle-, sözle-* "söylemek", *suvazla-* "sıvazlamak".

---

[63] Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, KB yay., İstanbul 1991, s.214-215

[64] A. von Gabain, *Eski Türkçe'nin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK yay. 532, Ankara 1988, s.50

-n ve *-m* ünsüzleriyle biten kelimelerin yanında ekin ünsüzünün benzeşmeyle *n*'ye dönüştüğü görülmektedir: *ikramna-*; *sabunna-*, *çetinne-* "zorlaşmak".

Türkiye Türkçesinde isme, yapmak, etmek gibi yardımcı fiil getirilerek karşılanan bir takım iş ve hareketler Gagavuz Türkçesinde isme *+LA* eki getirilerek ifâde edilmektedir: *cezala-* "ceza vermek", *haberle-* "haber vermek", *ikramna-* "ikram etmek", *imdatla-* "imdat etmek, yardım etmek", *izmetle-* "hizmet etmek".

+LA eki *-t-*, *-n-*, *-ş-* fiilden fiil yapma ekleri ile kaynaşarak *+LAD-*, *+LAn-*, *+LAş-* birleşik eklerini meydana getirmektedir.

+LAD-: yufka+la-d-ar "inceltmek"; *bol+la-t-* "çoğaltmak"; *gözel+le-d-er* "güzelleştirmek", *genç+le-d-er* "gençleştirmek"; *ük+le-t-* "yükletmek".

+LAn-: çok+la-n- "çoğalmak", *duruk+la-n-* "oyalanmak", *hız+la-n, kanat+la-n-*, *top+la-n-*, *tukur+la-n-* "yuvarlanmak"; *ben+ne-n-* "alacalanmak", *girgin+ne-n-* "yiğitlik gösterisi yapmak", *küf+le-n-*, *tiken+ne-n-*.

+LAş-: *dost+la-ş-* "dostluk kurmak", *kart+la-ş-* "yaşlanmak", *kambur+la-ş-*, *kiyat+la-ş-* "mektuplaşmak", *pay+la-ş-*, *şaka+la-ş-*; *bir+le-ş-*, *düz+le-ş-*, *el+le-ş-* "tokalaşmak".

üstelä- "yenmek" örneğinde üst+e (yönelme) +lä şeklinde; yönelme hâli ekinden sonra da *+LA* eki gelmiştir.

+sA-

İşleklik sahası fazla geniş değildir: *susa-*, *toksa-* "doymak", *yalapsa-* "parlamak"; *etse-* "et arzu etmek".

+sI-

+sA- ekinin dar ünlülüsüdür. *darsımaa* "üzülmek" örneğinde rastlanmaktadır.

FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

Fiil kök ve gövdelerine gelerek fiil türeten eklerdir. Çekim eklerine yakın bir işleklikleri vardır. Sayıları fazla değildir. Her fiilden fiil yapma ekinin birbirinden farklı fonksiyonları bulunmaktadır. Belli başlıları şunlardır:

-AlA-

Sıklık bildiren bir fiilden fiil yapma ekidir: *sarsala-*, *ekele-*.

-Ar-

Öbür faktitif eklerine göre daha dar bir işlerlik alanı olan bir ektir: *çıkar-*.

-ç-

Bir kelimede görülür: *sürç-*.

-DIr-

Bu ek; *-r-* ve *-(I)D-* eki gibi oldurma, yaptırma fiilleri yapar. Aynı fonksiyonu üstlenen diğer eklerden daha yaygın bir işleklik sahası vardır. Bu ekten sonra **-(I)D-** eki gelebilir ve katmerli faktitif anlamı katar: *daldır-*, *kaldır-*, *yaydır-*; *bildir-*, *dindir-*, *giy-*

dir-, *sevindir-*; *duudur-* "doğurtmak", *duydur-* "duyurmak", *soyundur-*, *sustur-*; *düzdür-*, *süündür-* "söndürmek"; *alıştır-* "öğretmek", *battır-* "batırmak", *şaştır-* "şaşırtmak"; *diktir-*, *getir-* < keltür-, *içtirt-*"içirtmek".

-Gun-

-gut- faktitifine benzetilerek ortaya çıkarılmış olmalıdır. Yaygın değildir: *durgun-* "yorulmak, durmak", *bitki durguntu* "son durak;" *yutkun-*.

-gut-

Türkiye Türkçesinde kaybolmuş, Gagavuz Türkçesinde ise bir kelimede görülen bir oldurma ekidir. Eski Türkçede *körkütser*[65], *turgut-* < tur-u-g-u-t[66] örneklerinde olduğu gibi kullanılmıştır. Ekin Eski Türkçede, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde *-Glt-* şekilleri vardır.[67] Gagavuz Türkçesinde *durgutmaa* "durdurmak" örneğinde görülür.

-I-

Fazla işlek olmayan bir ektir: *kazı-*, *sürü-*.

-(I)D-

-r- ve *-DIr-* oldurma eklerinden sonra da gelebilmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi iki ünlü arasında tonsuzlaşabilmekte, ünsüzle biten fiillerden sonra geldiğinde yardımcı ünlü olarak araya **-a-** ünlüsü gelebilmektedir: *tozatma*. Diğer örnekleri şunlardır: *gençleder*, *gözelleder*, *patladıp*, *tozdarak*; *kavilet-* "kuvvetlendirmek", *saurt-* "savurtmak", *sürt-*, *uçurt-*; *kazıttır-*, *kıput-* "kırpıştırmak".

-(I)l-

Öznesi bilinmeyen veya söylenmeyen fiiller yapar. *-l* ünsüzü ve ünlüyle biten fiillere gelmez; böyle fiillere aynı fonksiyonu taşıyan *-n-* eki gelir: *sarıl-*, *satıl-*; *işidil-*, *iyild-* "eğiltmek", *kesil-*; *büüld-*"büyütmek".

Edilgenlik ifâdesi taşıyan fiillerde *-n-* ekinden sonra *-l-* eki gelebilmektedir: *beklenil-*. Aynı şekilde *-l* ekinden sonra *-n-* eki de gelebilmektedir: *ayırlın-*.

-(I)n-

Öznesi yaptığı işten etkilenen, yani yaptığı iş kendisine yönelen ve öznesi bilinmeyen yahut söylenmeyen fiiller yapar: *baarın-* "kendi kendine bağırmak", *bakın-*, *çıkınmaa geri* "geri geri çıkmak", *sarın-*; *eşin-*, *giin-*, *sevin-*; *düzün-* "süslenmek"; *taran- yıkan-*.

İsimden fiil yapma eklerinden *-lA-* ekinden sonra gelen *-n-* eki bu ekle kalıplaşmış gibi görünmektedir: *haşlandır-* "haşlatmak", *deliklen-*.

-n- edilgenlik dönüşlülük eki, -ş- fonksiyonunda kullanılabilmektedir: *gençlen-* "gençleşmek", *düüşä tutun-* "döğüşe tutuşmak", *sertlen-* "sertleşmek", *türklen-* " Türkleşmek".

---

[65] Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II. Maytrısimit*, Ankara 1976 s.83, s.12.

[66] A.von Gabain, age., s. 59, 128.

[67] Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, s. 33.

-(I)r-

Oldurma, yaptırma anlamı taşıyan fiiller yapan eklerdendir: *kaçır-; geçir-*; *doyur-, uçur-*; *göçür-*.

-(I)ş-

Ortaklaşa iş yapma veya oluş hâli ifâde eden fiiller yapar: *daalış-* "dağılmak"; *bitiş, giriş-*"başlamak"; *buluş-, tutuş-, uçuş-*; *dolaş-, şakalaş-*.

-mA-

Fiilden olumsuz fiil yapan ektir. Bütün fiillere gelir. İşleklik sahası çok geniştir: *almaycaklar, doymarız, yazmadı*; *beklämeycän, gelmeerim, sevinmäm.*

Kalın sıradan fiillerin şimdiki zaman çekimlerinde olumsuzluk eki **-mê** şeklini almaktadır: *buyurmêêrsınız, utanmêêrmısınız, yalabımêêr.*

-msä-

gülümsä- örneğinde görülmektedir.

-p-

kıp- < kır-p- ve *serp-* örneğinde görülmektedir.

-se-

+sA- isimden fiil yapma ekine benzetilerek ortaya çıkmış bir örneği bulunmaktadır: *ense-* "yenmek".

-üz-

Fazla işlek olmayan bir faktitif ekidir: *tütüzdür-* "tütsülemek"

KELİME TÜRLERİ

İSİM

Varlıkları tek tek ve cins cins karşılayan kelimelerdir. Gagavuz Türkleri, varlıkları adlandırmada diğer Türklerden sadece kişi adlarında ayrılırlar. Kişi adları dinî inançlarına bağlı olarak Hıristiyan adlarıdır. Fakat soyadları, yer-su adları genellikle Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimelerdir.[68]

ÇOKLUK EKİ

Belirli çokluk eki yoktur. Belirsiz çokluk eki *+LAr*'dır: *çocuklar, havalar*; *izlär, tepelär.*

İnce sıradan kelime kök ve gövdelerine gelen *+lär* ekinden sonra bir ek gelirse çokluk eki *+ler+* şeklini alır: *göklerdän, düşlerin, gözleri, dedelerdän.*

---

[68] İ. V. Dron-S. S. Kuroglo, *Sovremennaya Gagauzkaya Toponomiya i Antoponomiya*, Kişinev 1989.
İ. V. Dron, *Gagauz Geografiya Terminnerinin Laflu*, Chişinău 2001.
Türker Acaroğlu, "Gagavuzcada Takma Adlar Soyadları Yer Adları", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, Halk Edebiyatı*, Ayrı Basım, Ankara 1992.
G. A. Gaydarci, E. K Koltsa, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan, Redaktör N.A. Baskakov, "Geoğrafiçeskie Nazvaniya, Toponimika, Mikrotoponimika, Familii i Prozvişça", *Gagauzko-Russko-Moldavskiy Slovar*, Moskova 1973, s. 577-611

Çokluk eki, *-m* ve *-n* ünsüzleri ile biten kelimelere gelince benzeşme yoluyla *+nAr* şeklini alır: *kurşumnar, tılsımnar.*

Bazı hâllerde de ince sıradan kelimelere gelen *+när* çokluk ekindeki *ä* ünlüsü, kendinden sonra gelen ekteki *ä* ünlüsüyle birlikte bazen aynen korunur: *binnärlän.* Diğer bazı eklerde olduğu gibi çokluk ekinde de birinci çokluk ekinin fonksiyonu unutularak araya giren bir başka ekten sonra kelimeye bir çokluk eki daha getirilebilmektedir: *delikannılardılar.*

İSİMLERDE İYELİK

İyelik ekleri şahıslara göre şöyledir:

I. Teklik Şahıs	:	*+(I,A)m*	**I. Çokluk Şahıs**	:	*+mIz*
II.	:	*+(I,A)n*	**II.**	:	*+nIz*
III.	:	*+I, +sI*	**III.**	:	*+lArI*

İyelik ekleri, ünsüzle biten bir isme geldiklerinde ekle ismin arasına kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre; *+I* yardımcı ünlüleri gelir. *-ak, -ek* ses grubuyla biten isimlere iyelik eki geldiğinde, sondaki ünsüz, *ğ* ünsüzüne dönüşerek erir ve kalın sıralı kelimelerde *-aa-*, ince sıralı kelimelerde *-ää-* uzun ünlüsü ortaya çıkar; böylece yardımcı ünlü ve 3. teklik şahıs eki *a* veya *ä* ünlüsüne dönüşür:

toprak+ı+m	**dernek+i+m**	**söz+ü+m**	**çorba+m**
topraaam	*dernääm*	*sözüm*	*çorbam*
topraan	*dernään*	*sözün*	*çorban*
topraa	*dernää*	*sözü*	*çobası*
topraamız	*dernäämiz*	*sözümüz*	*çorbamız*
topraanız	*dernääniz*	*sözünüz*	*çorbanız*
toprakları	*dernekleri*	*sözleri*	*çorbaları*

İyelik çekim ekinden sonra, ünlüyle başlayan bir çekim eki geldiğinde orta hece ünlüsü haline gelen yardımcı ünlü düşmektedir: *umutlar+m+ı, kızlar+n+ı.*

3. şahıs iyelik ekinden sonra gelen ekler de ünlü düşmesine yol açabilmektedir. Bazı durumlarda da iyelik eki çokluk ekinden önce gelmektedir: *çakıcılar+n+ı, dudaklar+ı+n+ı, akl+ı+lar+ı+n+da.*

İyelik Eklerinde Yığılma

Herhangi bir sebebe bağlanamayan ek yığılması[69], Eski Türkçeden beri görülen bir gramer olayıdır.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Gagavuz Türkçesinde de en yaygın iyelik eki yığılması, ünsüzle biten kelimelere gelen *+I* 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra bu ekin fonksiyonu unutularak ünlüyle biten kelimeye gelen *+sI* 3. teklik şahıs iyelik ekinin getirilmesidir: *akl+ı+sı, ann+ı+sı, asl+ı+sı, saab+i+si, yar+i+si, boyn+u+su, bir+i+si, koyn+u+su.*

[69] Zeynep Korkmaz, "Türkçe'de Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", *TDAYB 1960,* Ankara 1988, s.173-180.

Ünsüzle biten bazı kelimelere ilk olarak getirilen *+I* 3.teklik şahıs iyelik eki düşmekte, geriye ünlüyle biten kelimelere gelen *+sI* eki kalmaktadır: *oyan+sı, öpüş+sü.*

Hep kelimesine getirilen *+si* eki kalıplaşmış görünmektedir: *hep+si+ci+i* örneğinde *+si* ekinden sonra *+ci(k)* yapım eki arkasından yeniden *+i* 3. teklik iyelik eki gelmektedir. *Hepsi* kelimesindeki 3. teklik şahıs iyelik çekiminin üzerine 1. ve 2. çokluk şahıs ekleri getirilebilmektedir: *hep+si+miz, siz hep+si+niz.*

İSMİN HÂLLERİ

İsimler, yalın, ilgi, yönelme, yükleme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik ve yön gösterme hâl kategorilerinde bulunabilmektedir.

Yalın Hâl (Nominatif)

İsmin, karşıladığı varlık ve kendine tâbi olan isim dışında hiçbir ilgi ifâde etmeyen hâlidir. İsmin başka bir kelimeye bağlı olmayan teklik, çokluk, iyelik şekilleri yalın hâlleridir. Yalın hâlin eki yoktur: ***Çimçirik, / çimçirik / Dolaylar*** *taa* ***aydınnık,*** *Her bir* ***arı*** *bal yapmaz,* ***Yollarım*** *çiçek hiç açmáár.*

İlgi Hâli (Genetif)

İlgi hâli ekleri ünsüzle biten kelimelerden sonra *+In,* ünlüyle biten kelimelerden sonra *+nIn,* ünsüz düşmesi ve ünlü benzeşmesi sonucu *+An*'dır.

Ekli ilgi hâli örnekleri: *padişahlıkların politsiyası, kuşun yuvası, Tunanın kavakları, yarimin yanakları, ölünün evi, uşaan imesi, dirään dolayı.*

Eksiz ilgi hâli örnekleri: *sofra üstü, gecä yarısı, gündüz zamanı, hatır ekmää.*

Yönelme Hâli (Datif)

Ekleri *+(y)A*'dır. Bazen sonda *+A* düşmesi sebebiyle sadece kaynaştırma ünsüzü *+y+* kalır.

Yönelme hâli örnekleri: *pazara varayım, gittik suya, Çürää köpük / köpürttük.*

Çıkma hâli eki *+DAn* kalıplaştıktan sonra üzerine yönelme hâli eki *+(y)A* gelebilmektedir : *birazdana döndü, Osa dursun mu heptänä, Da yısıdayım heptänä.*

Yükleme Hâli (Akkuzatif)

Ekleri *+I*'dır. Bazı hâllerde ek ünlüsü düşer ve geriye kaynaştırma ünsüzü *+y+* kalır.

Ekli yükleme hâli örnekleri: *sardılar insannarı, emişleri toplamış, yımırtanın kulbunu aarama, gözünü kıpmaa, kedi deliy tıkadı, sarmaşıpta öptü klanetçiy.*

Eksiz yükleme hâli örnekleri: *aaç almaa, gün görmää.*

Bulunma Hâli (Lokatif)

Ekleri, *+DA*'dır. Her zaman ekli olarak kullanılır. İsmi fiile bağlar.

Bulunma hâli örnekleri: *şaşmalı temizlik sabaada, gölgelär yok olêrlar erdä, braadılar hayatta abalarını, çii boncuu yalabêr yaprakta, bu şennikti türkü öter.*

Çıkma Hâli (Ablatif)

İsmin, kendinden çıkma ifade eden fiillerle ilgi kurduğu hâldir. İsmi fiile bağlama fonksiyonu yanında, bazen ismi isme de bağlar. Her zaman eklidir. Ekleri *+DAn*'dır.

Çıkma hâli örnekleri: *Tavşan gelmiş yamaçtan / Tırnakları kamadan / Parmakları çividän / Kulakları deridän, Dedelerdän bizä kalmış, Çalar şenniktän.*

Çıkma hâli kalıplaşmasına da rastlanmaktadır: *Ani pek hanidendän görüşmedik da duydun.*

Vâsıta Hâli (İnstrumental)

İsmin fiile bir vâsıta olduğunu gösteren hâlidir. Vâsıta hâli eki, ismi fiile bağlar. Gagavuz Türkçesinde vâsıta hâli; *ile* vâsıta edatıyla *+n* vâsıta ekinin kalıplaşması sonucu ortaya çıkan ve bu ekin *-l* ünsüzünün *-m* ve *-n* ünsüzleriyle benzeşmesiyle oluşan *+(l)LAn* ekleridir. Eski Türkçeden beri kullanılan *+n* vâsıta eki[70] Gagavuz Türkçesinde *+DAn* çıkma hâli ekiyle değişmeli olarak kullanılmaktadır: *Ansız+ın girişti çıvdırmaa fontan, Bu iş oldu ölä ansız+ın+dan, Tez çekti bir tekme ansız+dan o bana, Kürüyärmiş ilk+in damnarı, O deredän geçmiş ilk+tän.*

+n eki *yazın* gibi bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak devam eder.

ile edatı *gücülä işidildi cuvap, gücülä buldu o dal* gibi örneklerde *+n* vasıta ekinin yerini almıştır. Ancak yaygın kullanım *+(l)Lan* ekiyledir: *Zımba keskin bıçaklan ayırardı eti kemiklärdän, Kavallan o bizä geldi, Demir dişlän mi bozmuş, Te gücülän nuru belli, az yalabar taa tepesi, Al kannan hep bir aaladın.*

-DIk+I sıfat-fiilinin sonuna getirilen *+ile+n* vasıta eki sıfat-fiilden zarf-fiil türetmektedir. Bu kullanış Gagavuz Türkçesinde çok yaygındır: *Zerä insan brakıldıynan saabidän günäya girer, Babam iştän geldiinän evä, alêr beni tez ellerinä, Biraz gittiynän o baktı geeri.*

+n vâsıta hâli eki, üleştirme ismi yapan *+Ar, +şAr* ekinin fonksiyonuyla da kullanılabilmektedir: *Da birin-ikin, derlär çıkmışlar hayada.*

Eşitlik Hâli (Ekvatif)

Eşitlik hâli eki, *+CA*'dır. Bu eke iyelik, yönelme hâli gibi başka çekim eklerinin eklenmesiyle *+cA+sI+n+A, +cA+n+A* şekilleri de ortaya çıkmıştır.

+CA eşitlik eki, *alaca* gibi örneklerde görüldüğü gibi, çekim eki olmaktan çıkıp yapım eki olma yoluna girmiştir.[71]

+CA eki örnekleri: *deerim aklımca, musafircä koydu dirseeni masanın kenarına, Doçu hep ölecä yatardı; geçirmiş adam adetçä yas, pekçä delicäymiş bir vakit.*

+çAnA eki örnekleri: *Ama tezçenä, zerä alatlêêrım, azçana bilmek, läzım kardaşçana yardım.*

+CAsInA eki örnekleri: *ulu daacasına, pelivancasına, yolcasına, insancasına; eskiycesinä, kendiycesinä; ahmakçasına, sarfoşçasına aalardı, arifçasına.*

---

[70] Eski Türkçedeki kullanılışı için bk. A.von Gabain, age. s. 64; *yadag-ın* "yaya", *birgä-n*, "kamış çubuk", *küri-n* "kile, ölçü", *arıg-ın* "temiz" v.b.

[71] Eşitlik ekinin tarihî ve yaşayan Türk lehçelerindeki gelişimi için bk. Zeynep Korkmaz, "Türk dilinde +çA eki ve bu ek ile yapılan isim şekilleri üzerine bir deneme", *TDAYB 1958*, Ankara 1988, s. 41-68.

Eşitlik ekini Muharrem Ergin çekim eki olarak almaktadır; *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1977, s.239-240. Aynı eki Tahsin Banguoğlu yapım eki olarak değerlendirmektedir. Bk. *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974, s.158-159.

Yön Gösterme Hâli (Direktif)

İsmin, fiilin gösterdiği işin kendi yönüne doğru yapıldığını gösteren hâlidir. Yön gösterme hâli ismi fiile bağlar. Yön gösterme hâli ekleri *+rA, +ArI*'dir. Bu ekler artık çekim eki olmaktan çıkmış kesin olarak yapım eki olmuştur.

Eski Türkçede *tabgaç+garu* "Çine", *kün+gärü* "güneye", *san+garu* "sana", *taş+ra* "dışarı", *äbim+rü* "evime" gibi kelimelerde kullanılan *+GArU, +ra, +rü* ekleri çekim ekidir.[72] Eski Anadolu Türkçesinde görülen *içre, taşra, sonra, üzre, yokaru, ilerü* örneklerinde Eski Türkçedeki *+gArU* eklerinden gelişen *+ArU* ve *+rA* ekleri kalıplaşmaya yüz tutmuştur.[73]

Bu ekin Gagavuz Türkçesindeki kullanılışı Türkiye Türkçesinden pek farklı değildir. Bugün artık yön ve zaman zarfı olarak kullanılan kelimelerde kaynaşmış olarak karşımıza çıkmaktadır: *beeri, dışarı, geeri, içeri, ileri, sora, yukarı.*

HÂL EKLERİ ARASINDAKİ GÖREV DEĞİŞİKLİĞİ

Gagavuz Türkçesinde, Eski Türkçede, Eski Anadolu Türkçesinde ve bazı Anadolu ağızları ve çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi hâl eklerinin kullanılışında görev değişiklikleri görülmektedir.[74] Gagavuz Türkçesinde en yaygın hâl eki görev değişikliği yönelme ve yükleme hâli arasında görülmektedir.

Yönelme hâli yerine yükleme hâli (Datif yerine akkuzatif)

Komşu dar ünlülerin ve yarı ünlü *y* ünsüzünün darlaştırma etkisiyle ortaya çıktığı düşünülen bir görev değişikliğidir.

Bak sän budalayı, İnanma zenginneri, Etiştilär onu, Neçin sän az bakêrsın kendi üstünü.

Yükleme hâli yerine yönelme hâli (Akkuzatif yerine datif)

Bırak düşünmä buna, Biz sizä konak edecez.

İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

İsim fiilinin kullanılışında Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi arasında bir fark yoktur.

İsim fiilinin şimdiki zaman çekimi:

üüredici-y-im	*zengin-im*
üüredici-y-sin	*zengin-sin*
üüredici (-y-dir)	*zengin(-dir)*
üüredici-y-iz	*zengin-iz*
üüredici-siniz	*zengin-siniz*
üüredici-(dir)lär	*zengin-(dir)lär*

[72] A.von Gabain, age., s.65.

[73] Faruk Kadri Timurtaş, age, s.73-74.

[74] Nevzat Özkan, "Uygur Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde Hâl Ekleri Görev Değişikliği", *Tuncer Gülensoy Armağanı*, Kayseri 1995, s. 299-317.

İsim fiilinin bilinen geçmiş zaman çekimi:

üüredici-y-di-im	*zengin-di-im*
üüredici-y-di-n	*zengin-di-n*
üüredici-y-di	*zengin-di*
üüredici-y-di-k	*zengin-di-k*
üüredici-y-di-niz	*zengin-di-niz*
üüredici-y-di-lär	*zengin-di-lär*

İsim fiilinin öğrenilen geçmiş zaman çekimi:

üüredici-y-miş-im	*zengin-miş-im*
üüredici-y-miş-in	*zengin-miş-in*
üüredici-y-miş	*zengin-miş*
üüredici-y-miş-i-k	*zengin-miş-i-k*
üüredici-y-miş-iniz	*zengin-miş-iniz*
üüredici-y-miş-lär	*zengin-miş-lär*

İsim fiilinin şart çekimi:

üüredici-y-sä-m	*zengin-sä-m*
üüredici-y-sä-n	*zengin-sä-n*
üüredici-y-sä	*zengin-sä*
üüredici-y-sä-k	*zengin-sä-k*
üüredici-y-sä-niz	*zengin-sä-niz*
üüredici-y-sä-lär	*zengin-sä-lär*

Olumsuz çekim

İsim fiilinin şimdiki zaman, bilinen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart çekimlerinin olumsuz şekli *diil* olumsuzluk edatıyla yapılmaktadır: *diilim üüredici, diilim zengin, diildim üredici, diildim zengin, diilmişim üüredici, diilmişim zengin, diilsäm üüredici, diilsäm zengin.*

Soru çekimi

İsim fiilinin şimdiki zaman, bilinen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart çekimlerinin soru şekli ise *mI* soru edatıyla yapılmaktadır: *üüredici miyim, zengin miyim, üüredici miysin, zengin miysin, üüredici miydim, zengin miydin, üüredici miydin, zengin miydin, üüredeci miymişim, zengin miymişim, üüredici miymişin, zengin miymişin, üüredeciysäm mi, zenginsäm mi, üürediciysän mi, zenginsän mi.*

İSİM FİİLİNİN KATMERLİ BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Gagavuz Türkçesinde isim fiilinin katmerli birleşik çekimi hikâye ve şart çekim eklerinin üst üste getirilmesiyle meydana gelen *-sAydI* kalıbı ile yapılmaktadır: *üüredici-y-se-y-di-m, zengin-se-y-di-m, susuz-sa-y-dı mı?, diil-se-y-di-n dooru.*

SIFATLAR

Sıfatları, üstlendikleri görevlere göre iki grupta topluyoruz.

NİTELEME SIFATLARI

Varlıkların renk, boy, biçim, yapı, ağırlık gibi devamlılık arz eden, yani kolayca değişmeyen, varlığa bitişik olan özelliklerini bildiren sıfatlardır.

biyaz *güllär,* ***çii duruk akan*** *derä,* ***çirkin*** *yıllar,* ***eşil*** *filiz,* ***ii*** *kardaşlar,* ***kara*** *yıllar,* ***kırmızı*** *asker,* ***kuyruklu bet kara*** *şeytannar,* ***ne pek gözäl*** *kuşak,* ***osoy*** *mavzoley,* ***şen*** *tavşan,* ***tatlı*** *üzümnär,* ***uzun buruk dizili*** *sofra,* ***uzun*** *kulak,* ***üklü*** *başçalar,* ***yanık*** *göllär.*

BELİRTME SIFATLARI

Belirtme sıfatları belirttikleri özelliklere göre, işaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları, belirsizlik sıfatları olmak üzere dört grupta toplanır.

İşaret Sıfatları

İşaret sıfatlarının başlıcaları **bu, şu, o** kelimeleridir.

bu *boş laflar,* ***bu*** *ev,* ***şu*** *Bucak,* ***şu*** *haydutlar,* ***o*** *avşam,* ***o*** *vakıtlar.*

Sayı Sıfatları

Fonksiyonlarına göre sayı sıfatları, asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, kesir sayı sıfatları, üleştirme sayı sıfatları ve topluluk sayı sıfatları olmak üzere beş grupta toplanırlar.

Asıl sayı sıfatları

Nesnenin sayısını gösteren sıfatlardır. Tek başlarına kullanıldıklarında sayı ismidirler.

bir *kızcaaz,* ***üç*** *gün,* ***dört*** *yaş,* ***bin*** *kat.*

bir şey sıfat tamlaması ***bişey*** şeklinde kalıplaşmıştır.

Sıra sayı sıfatları

Nesnenin sayısını değil sırasını belirten sıra sayı sıfatları, *-ncI* ekiyle türemiş sayılarla yapılır.

etmişinci *göz,* ***ikinci*** *kız,* ***ikinci*** *bakış;* ***80-ci*** *yıllar;* ***üçüncü*** *günü sabaylan.*

Üleştirme sayı sıfatları

Bu sıfatlar bir paylaştırma, bir bölme ifâde ederler; varlıkların sayısını grup grup belirtirler. *+Ar, +şAr* ekleriyle türemiş sayılarla yapılırlar.

onar *günä;* ***birär*** *çuval altın,* ***birär*** *ilkyaz,* ***ikişär*** *filcan şarap.*

Yarım, az, kaç kelimeleri de üleştirme sayı sıfatı olarak kullanılabilmektedir: ***yarmışar*** *kazan.*

Topluluk sayı sıfatları

Benzer varlıkları toplu olarak ifâde eden sıfatlardır: ***ikiz*** *kardaş,* ***üçüz*** *oolan.*

Kesir sayı sıfatları

Gagavuz Türkçesinde kesir sayı sıfatları *½ bir ikinci, ¼ bir dördüncü* şeklinde sıra sayı isimleriyle söylenmektedir.

Tam sayılı kesir sayıları ise; *1½ bir bütün bir ikinci, 2 ¾ iki bütün üç dördüncü* şeklindedir.

Yüzdeli rakamlar; *0,15 nol' bütün onbeş üzüncü, 7,75 edi bütün etmiş beş üzüncü* şeklinde ifade edilmektedir.[75]

Soru Sıfatları

Nesneleri soru biçiminde belirten sıfatlardır. Gagavuz Türkçesinde kullanılan başlıca soru sıfatları, *angı, kaç, nası / nasıl, ne, nesoy, nicä / nicäl* kelimeleridir.

Belirsizlik Sıfatları:

Gagavuz Türkçesinde kullanılan başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır:

bir (herhangi bir anlamında), *nicä* (pek çok anlamında), *filan, çok, bütün, türlü* (pek çok anlamında), *birkaç, hepsi, az, başka, bir, bir-iki, bölä, çok, filan, her, kimi, ne çok, öbür* gibi kelimelerdir.

ZAMİRLER

Temsil veya işâret yoluyla varlıkların adının yerini tutan kelimelerdir. Birkaç istisna dışında yapım eki almazlar.

Şahıs Zamirleri

Varlıkları şahıslar halinde karşılayan kelimelerdir. Bütün varlıklar üçü teklik üçü çokluk altı şahıs zamiriyle karşılanır. Şahıs zamirleri hâl eki alınca kök ünlüsü değişebilen kelimelerdir.

Şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle çekim tablosu

	Yalın hâl	İlgi hâli	Yükleme hâli	Yönelme hâli	Bulunma hâli	Çıkma hâli	Eşitlik hâli
I.t.ş.	*bän*	*benim*	*beni*	*bana*	*bendä*	*bendän*	
II.	*sän*	*senin*	*seni*	*sana*	*sendä*	*sendän*	*senincä*
III.	*o*	*onun*	*onu*	*ona*	*onda*	*ondan*	
I.ç.ş.	*biz*	*bizim*	*bizi*	*bizä*	*bizdä*	*bizdän*	*bizimcä*
II.	*siz*	*sizin*	*sizi*	*sizä*	*sizdä*	*sizdän*	
III.	*onnar*	*onnarın*	*onnarın*	*onnara onlara*	*onnarda onlarda*	*onnardan*	*onnarca*

İşaret Zamirleri

Nesnelerin yerinin uzaklığına, yakınlığına, tek veya çok olmalarına göre altı işâret zamiri kullanılmaktadır; *bu, şu, o; bunnar, şunnar, onnar.*

[75] N. P. Arabaci - L. A. Pokrovskaya - D. N. Tanasoğlu, *Gagavuz Dili, Gagauz Şkolalarının 4.-5. ci Klassları için*, Kişinev, 1959, s.134

İşaret zamirlerinin hal ekleriyle çekim tablosu

Yalın hal	İlgi hali	Yükleme hali	Yönelme hali	Bulunma hali	Çıkma hali	Eşitlik hali
bu	*bunun*	*bunu*	*buna*	*bunda*	*bundan*	*buncak bunca*
şu	*şunun*	*şunu*	*şuna*	*şunda*	*şundan*	
o	*onun*	*onu*	*ona*	*onda*	*ondan*	
bunnar	*bunnarın*	*bunnarı*	*bunnara*	*bunnarda*	*bunnardan*	
şunnar	*şunnarın*	*şunnarı*	*şunnara*	*şunnarda*	*şunnardan*	
onnar	*onnarın*	*onnarı*	*onnara*	*onnarda*	*onnardan*	

Dönüşlülük Zamiri

Asıl, öz manasına gelen ve iyelik ekleri yardımıyla bütün şahısları kaşılayan bir zamirdir. Şahıs zamirlerinden daha kuvvetli bir ifâde gücüne sahiptir.

Gagavuz Türkçesinde dönüşlülük zamirinin çekimi şöyledir:

kendim, kendin, kendi, kendimiz, kendiniz, kendileri.

Dönüşlülük zamirlerinin hâl eki alması, şahıs zamirlerininkinden farklı değildir: *kendimä, kendinä, kendinizi, kendindän.*

Soru Zamirleri

İnsan için *kim,* insanın dışındaki varlıklar için *ne,* sayılar için *kaç,* yer için *nere* soru zamiri kullanılır.

Ne: Tek başına kullanıldığı gibi, birleşik kelime olarak da kullanılır.

Hâl ifâdesi taşıyan *nicä, ne+ce* şeklinde *ne* soru zamirine *+ce* eşitlik eki getirilerek yapılır: ***Nicä*** *deersin yaşamak.*

Şey belirsizlik zamiriyle *ne* soru zamiri kaynaşarak soru fonksiyonu taşıyan *naşey, naşi* zamiri ortaya çıkar: *Sän* ***neşeysin*** *seläm?,* ***naşi –ne*** *o geçirdi?,* ***naşey*** *o dev eti?*

Ne soru zamiri *yapmak* fiiliyle kaynaşarak, *nääbım* < ne yapayım, *näbalım* < ne yapalım örneklerinde görülen kelime birleşmelerini meydana getirir. Aynı şekilde *ne* soru zamiriyle *yan* kelimesi birleşerek; *nänı sa, nända, nääandan* örneklerinde görülen yön soru zamirlerini meydana getirir.

Ne soru zamiri *için* edatıyla birleşerek; *neçin, soy* kelimesiyle birleşerek *nesoy, asıl* kelimesiyle birleşerek *nasıl* soru kelimelerini meydana getirir.

Ne soru zamiri edatlarla kullanırken ek almaz, bazılarıyla kaynaşmıştır.

Ne kadar, neylän < ne+ile+n, v.b.

Kim: Genellikle tek kullanılır ve yalın haldeyken başka kelimelerle kaynaşmaz. Edatlarla kullanılışı, *ne* soru zamiri gibidir.

Ek fiilin şart çekimi *ise* ile kaynaşarak kişi anlamına gelen soru fonksiyonunu yitirmiş *kimse* belirsizlik zamirini türetir ve bu kelime genellikle *-y* türemesiyle kullanılır: ***Kimsey*** *görmesin.*

Kim soru zamirinin 3. teklik şahıs çekimi *bazı* anlamında belirsizlik zamiri olarak kullanılır: *Askerlär yanında laf edärdilär* ***kimi*** *kızlar için* ***kimi*** *ev için.*

Kaç: Miktar ve zaman sormak için kullanılır

Şimdi sayın ***kaç*** *kaldık?* ***Kaçtan*** *duuman? -kırk dörttän. E karın* ***kaçtan****? - otuz ediden.*

Nere: *Ne* soru zamiri *ara* kelimesiyle birleşerek yer soru zamiri *nere*'yi meydana getirir.

Belirsizlik Zamirleri

Gagavuz Türkçesinde kullanılan belirsizlik zamirleri şunlardır: *angı,* azı, *başka / başkası, birazı, biri / birisi, bir kaç, çoğu / çoku, hepsi, herkez,* nestä, *öleleri, öbürü.*

ZARFLAR

Fiilleri, sıfatları ve başka zarfları; yer, zaman, hâl ve miktar bakımından tamamlayan kelimelerdir. Eşitlik, vâsıta ve yön ekleri dışında zarflar çekim eki almaz. Zarf-fiiller, hâl ve zaman bildiren zarf görevi üstlenir.

Yer-Yön Zarfları

Gagavuz Türkçesinde kullanılan belli başlı yer-yön zarfları şunlardır: *aşaa, beeri, buyanı, dışarı, geeri, ileri, oyanı, yukarı.*

Zaman Zarfları

Gagavuz Türkçesinde; *ileri, geeri* gibi yön zarfları; *önce* ve *sonra* zaman zarfları yerine kullanılır. Birleşik kelime kalıplaşmalarından doğmuş çok sayıda zaman zarfı vardır: *kim' kerä* < kimi+kera, *ötöögün* < öteki+gün, *şansora* < şu+andan+sonra, *oan* < o+an, *şindänkerä* < şimdiden+kerä, *büün* < bugün. Hâl eki almış; fakat ekin gerçek fonksiyonunu kaybettiği, *hanidän, ilkindän, çoktan, heptän* gibi kelimeler de zaman zarfı fonksiyonu kazanmıştır. Arapça ve Farsçadan ödünç *dayma* < dâima, *bazen, emen* < hemen, *hep, enez / henez* < henüz, *evel* < evvel gibi kelimeler yaygın olarak kullanılan zarflardır. *Sora, beeri geeri, evel* birlikte kullanıldıkları kelimelere zaman fonksiyonu katan edatlardır.

Anadolu ağızlarında çok yaygın olan *gücük,* "şubat", Türkiye Türkçesi yazı dilinde de görülen *güz,* Gagavuz Türkçesinde de aynı şekilde kullanılmaktadır. Ayrıca *mart, kasım* ay adları da Türkiye Türkçesiyle müşterekitir. Fakat, *aprel,* "nisan", *may,* "mayıs", *iyul* "temmuz", *sentyabir* "eylül" gibi ay adları batı dillerinden özellikle Rusçadan alınmıştır.

Haftanın günleri Türkiye Türkçesindeki gibidir: *pazartesi, sali / salı, çarşamba, perşembä, cumaa, cumeertesi / cumaertesi / cumêrtesi, pazar.*

Vâsıta eki alan *sabaalän* < Ar. sabah+leyin, *avşamneyin* < akşam+leyin ve *yaarın* çok kullanılan zaman zarflarındandır.

Türkiye Türkçesinde *oyala-* geciktirmek fiilinde görülen *oya* kelimesi geç anlamıyla Gagavuz Türkçesinde yaşamaktadır.

Hâl Zarfları

Fiilin gösterdiği işin nasıl veya nice olduğunu ifâde eden zarflardır. Asıl hâl zarfları yanında pek çok isim de eşitlik ve vâsıta hâli eki alarak hâl zarfı durumuna gelir.

Gagavuz Türkçesinda; o+ile > *öyle* bu+ile > *böyle* hâl zarfları yaygın olarak kullanılmakta, ayrıca te + öyle kelime birleşmesiyle *töyle* şekli de görülmektedir. Arapça ve Farsça ödünç zarflar ise; *bitevi* "sürekli", *seftä* < siftah "ilk defa" *acaba,* "tereddüt, soru", *sade* "yalnızca" fonksiyonuyla kullanılırlar. Türkçe zarflar; *uz* "doğru", *"salt"* "sadece" *ilin* "hafif, ferah" gibi kelimelerdir. Bunlara kaynağını tam olarak tespit edemediğimiz *dapturu* "aniden" zarfını da ekleyebiliriz. Ayrıca *enikunu, birdän, yalnız, ansızdan, tez* gibi kelimeler ve *gene* tekrar edatı hâl zarfı olarak kullanılır.

Miktar Zarfları

Miktar ve derece bildirirler. Gagavuz Türkçesinde miktar zarflarının kullanılışı ve çeşidi Türkiye Türkçesinden pek farklı değildir.

Sadece; ***cat eni*** *bir pırıldak* kelime grubundaki *cat* (< Ar.cedid) bu şekliyle Gagavuz Türkçesine hastır.

Ne soru zamiri, ***ne pek*** *gözäl kuşak,* ***ne*** *terlemiş işçi* örneklerinde miktar ifâdesi taşımaktadır.

Nicä soru kelimesi de; ***nicä*** *yaalanmadık dingil* örneğinde pek çok anlamında, yani miktar zarfı olarak kullanılmıştır.

FİİLLER

Şahıs Ekleri

Şekil ve zaman eklerinin belli bir şekle koyduğu ve zamana soktuğu fiili şahsa bağlayan eklerdir.

Şahıs ekleri çekim tablosu:

	Şimdizi z. Geniş z. Gelecek z.	Öğrenilen Geçmiş z.	Bilinen g.z. Şart çekimi	İstek çekimi	Emir ç.
I.t.ş.	-Im	-Im	-m	-(y)Im	-
II.	-sIn	-In	-n	-sIn	eksiz
III.	eksiz	eksiz	eksiz	eksiz	-sIn
.ç.ş.	-Iz	-Ik	-k	-lIm, -(y)lIm	-
II.	-sınIz	-InIz, -sInIz	-nIz	-sInIz	-In, -InIz
III.	-lAr	-lAr	-lAr	-lAr	-sInnAr

FİİL KİPLERİ

BİLİNEN GEÇMİŞ ZAMAN

Gagavuz Türkçesinde, mutlak geçmiş zaman olarak adlandırılan bilinen geçmiş zaman çekimi için *-DI* ekleri kullanılır.

Gagavuz Türkçesinin Bulgaristan ağızlarında da bilinen geçmiş zaman çekimi örneklerin-de farklı bir özellik görülmez.[76]

Olumlu çekim

Olumlu		olumsuz	soru
aldım	*gördüm*	*almadım*	*aldım mı*
aldın	*gördün*	*almadın*	*aldın mı*
aldı	*gördü*	*almadı*	*aldı mı*
aldık	*gördük*	*almadık*	*aldık mı*
aldınız	*gördünüz*	*almadınız*	*aldınız mı*
aldılar	*gördülär*	*almadılar*	*aldılar mı*

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN ÇEKİMİ

Öğrenilen geçmiş zaman ekleri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-mIş*'tır. Gagavuz Türkçesinde kipe bellisiz geçmiş zaman adı verilmektedir.

Olumlu çekim

olumlu		olumsuz	soru
almışım	*görmüşüm*	*almamışım*	*almışım mı*
almışın	*görmüşün*	*almamışın*	*almışın mı*
almış	*görmüş*	*almamış*	*almış mı*
almışık	*görmüşük*	*almamışık*	*almışık mı*
almışınız	*görmüşünüz*	*almamışınız*	*almışınız mı*
almışlar	*görmüşlär*	*almamışlar*	*almışlar mı*

ŞİMDİKİ ZAMAN

Gagavuz Türkçesi şimdiki zaman eki bakımından oldukça renkli bir çeşitlilik arz etmektedir. Gagavuz Yeri'nde merkez ağzına göre belirlenmiş yazı dilinde şimdiki zaman ekleri kalın sıralı fiillere gelen *-êr* ekiyle, ince sıralı fiillere gelen *-er* ekleridir. Ayrıca *-mAktA* ekiyle de şimdiki zaman çekimi yapılmaktadır. *-êr, -er* ekleri, *-(I)yor* ekinden *–ıor > -ıar > -ıer / -er* şeklinde gelişmiş olmalıdır. Zaten *ê* ünlüsü *ı-e* arası diftongla söylenen bir ünlüdür.

Bulgaristan Gagavuz ağızlarında, Anadolu ağızlarında[77] ve Deliorman ağzında da görülen[78] *yorı-* fiilinin geniş zaman çekiminden gelişmiş[79] *-ye, -yu, -yo, -yor* ekleri kullanılmaktadır. Gagavuz Yeri'nin güney bölgesinde bulunan Valkaneş veya güney ağzında ise *–Iy* eki kullanılmaktadır.[80]

---

[76] W. Zajaczkowski, age., s.43-67; *attım, işittim, sevdim, durdum, sürdüm, oldu, urdu, pişti, kırdılar; bulamadım, görmedim; düşündün mü, üşümedin mi.*

[77] Tuncer Gülensoy, *"Anadolu Ağızlarında şimdiki zaman eki", Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl: XXIII / 1-2, Ankara 1983, s.286-287.

[78] Tadeusz Kowalski, agm., s.497.

[79] Mecdut Mansuroğlu, "Türkiye Türkçesi'nde Ses Uyumu", *TDAYB 1959*, Ankara 1988, s.89

[80] **Olumlu çekimi:** *alıyım, alıysın, alıy, alıyız, alıysınız, alıylar; göriyim, göriysin, göriy, göriyiz, göriysiniz, göriylär.* **Olumsuz çekim:** *almıyım, görmiyim...* **Soru çekimi:** *alıy mı, göriy mi...*

Olumlu çekim

Kalın sıradan;

Kalın sıradan ünsüzle biten	Kalın sıradan ünlüyle biten	İnce sıradan ünsüzle biten	İnce sıradan ünlüyle biten
al-êr-ım	*oynê-êr-ım*	*gör-er-im*	*de-er-im*
alêrsın	*oynêêrsın*	*görersin*	*deersin*
alêr	*oynêêr*	*görer*	*deer*
alêrız	*oynêêrız*	*göreriz*	*deeriz*
alêrsınız	*oynêêrsınız*	*görersiniz*	*deersiniz*
alêrlar	*oynêêrlar*	*görerlär*	*deerlär*

Olumsuz çekim

-êr, -er ekleriyle çekilen fiillerde şimdiki zamanın olumsuzu *-mêêr* (< mê+êr), *-meer* (< me+er) ekleriyle yapılır.

almêêrım	*görmeerim*
almêêrsın	*görmeersin*
almêêr	*görmeer*
almêêrız	*görmeeriz*
almêêrsınız	*görmeersiniz*
almêêrlar	*görmeerlär*

Soru çekimi

Soru eki şahıs ekinde önce gelebildiği gibi, şahıs ekinden sonra da gelebilmektedir.

alêrım mı / alêr mıyım	*görerim mi / görer miyim*
alêrsın mı / alêr mısın	*görersin mi / görer misin*
alêr mı	*görer mi*
alêrız mı / alêr mıyız	*göreriz mi / görer miyiz*
alêrsınız mı / alêr mısınız	*görersiniz mi / görer miysiniz*
alêrlar mı	*görerlär mi*

***-mAktA* ekiyle şimdiki zaman çekimi**

Çok yaygın olmayan bu ek daha çok 3. teklik şahısta görülmektedir: *almakta, görmektä, almamakta, görmemektä, almakta mı, görmektä mi*

GELECEK ZAMAN

Gagavuz Türkçesinde mutlak gelecek zaman olarak adlandırılan gelecek zamanın ekleri, *-(y)AcAk*'tır. Bu ekler şahıs çekimleri içinde *-ac, -aca, -ecä, -ca, -ça, -cä, -ce, -cêk, -cêy, -çê, -cêê, -ec, -ciy* şekillerini alabilmektedir.

Gelecek zaman çekiminde ünsüzle biten fiillerden sonra, *-AcA(k)* ekleri gelir. Kalın ünlülü fiillerin 3. teklik ve çokluk şahıs çekimine ince ünlülü çekim ekleri gelebilir ve böylece ünlü uyumu bozulur.

Olumlu çekim

Ünsüzle biten fiillerden sonra;

alacam	*görecäm*
alacan	*görecän*
alacek	*görecek*
alacez / alacêz	*görecez*
alaceniz / alacênız	*göreceniz*
alaceklar / alacêklar	*göreceklär*

Ünlüyle biten fiillerden sonra araya *-y-* koruyucu ünsüz gelir. İnce sıradan fiillere gelen gelecek zaman eki *-y(A)cA(k)*'tır. Parantez içinde gösterilen ünlüler düşebilmektedir.

başlay(a)cam	*büü(ye)cäm*
başlay(a)can	*büü(ye)cän*
başlay(a)cêk	*büü(ye)cek*
başlay(a)cêz	*büü(ye)ceyz*
başlay(a)cênız	*büü(ye)ceyniz*
başlay(a)cêklar	*büü(ye)ceklär*

Olumsuz çekim		soru çekimi	
almay(a)cam	*görmey(e)cäm*	*alacam mı*	*görecäm mi*
almay(a)can	*görmey(e)cän*	*alacan mı*	*görecän mi*
almay(a)cêk	*görmey(e)cek*	*alacek mı*	*görecek mi*
almay(a)cêz	*görmey(e)cez*	*alacez mı / alacêz mı*	*görecez mi*
almay(a)cênız	*görmey(e)ceniz*	*alaceniz mı / alacênız mı*	*göreceniz mi*
almay(a)cêklar	*görmey(e)ceklär*	*alaceklar mı/alacêklar mı*	*göreceklär mi*

GENİŞ ZAMAN

Gagavuz Türkçesinde geniş zaman için bellisiz gelecek zaman veya şindiki-gelecek zaman terimleri kullanılmaktadır. Bu durum bazı araştırmacıları gelecek zaman ekinin *-AcAk* ekiyle birlikte *-(A,I)r* eki olduğu yargısına götürmüştür. Aslında geniş zaman eki cümle içindeki zaman zarfına ve kullanış amacına göre çok farklı fonksiyonlar üstlenebilen bir fiil kipidir. Ancak sözlü kültürden derlenmiş şu cümlelerde de görüldüğü gibi geçmiş zaman çekimi, geçmişten gelen ve gelecekte de devam edeceği umulan işler için kullanılmaktadır: *Pipiruda gezäriz / Allaha duva edäriz / Ver Allahım yaamurcuk. Gecä gündüz örüyär ne içär ne iyär? Saat. Gün urdukça, kaçıp gidär? Gölgä. Edän kendinä edär.*

Olumlu çekim

Gagavuz Türkçesinde geniş zaman çekimi fiil tabanının son sesine göre değişiklikler göstermekte ve ek aynı fiile iki ayrı şekilde gelebilmektedir.[81]

[81] Geniş zaman ekinin tarihî gelişmesi ve bugünkü durumu için bk. Ahmet Bican Ercilasun, *"Geniş zaman ekine dair bazı düşünceler"*, *Türk Kültürü Araştırmaları* yıl: XVII- XXI/ 1-2, 1979-1983, Ankara 1983, s.115-121

Ünlüyle biten fiillerden sonra *–r / -y-är*

dä-r-im / de-y-är-im	*başla-r-ım*
därsin / deyärsin	*başlarsın*
där / deyär	*başlar*
däriz / deyäriz	*başlarız*
därsiniz / deyärsiniz	*başlarsınız*
därlär / deyärlär	*başlarlar*

Ünsüzle biten fiillerden sonra: *-Ar / -Ir*

al-ar-ım / al-ır-ım	*gör-är-im / gör-ür-üm*
alarsın / alırsın	*görärsin / görürsün*
alar / alır	*görär / görür*
alarız / alırız	*göräriz / görürüz*
alarsınız / alırsınız	*görärsiniz / görürsünüz*
alarlar / alırlar	*görärlär / görürlär*

Olumsuz çekim[82]

al-ma-r-ım / al-ma-m	*gör-mä-r-im / gör-mä-m*
al-ma-r-sın / al-ma-z-sın	*gör-mä-r-sin / gör-mä-z-sin*
almar / almaz	*görmär / görmäz*
almarız / almazız	*görmäriz / görmäziz*
almarsınız / almazsınız	*görmärsiniz / görmäzsiniz*
almarlar / almazlar	*görmärlär / görmäzlär*

Soru çekimi

al-ar mı-y-ım / al-ır mı-y-ım	*gör-är mi-y-im / gör-ür mü-y-üm*
alar mısın / alır mısın	*görär misin / görür müsün*
alar mı / alır mı	*görär mi / görür mü*
alar mıyız / alır mıyız	*görär miyiz / görür müyüz*
alar mısınız / alır mısınız	*görär misiniz / görür müsünüz*
alarlar mı / alırlar mı	*görärlär mi / görürlär mi*

Genellikle isimlere gelen *–DIr* ek fiili, tereddüt ve pekiştirme fonksiyonuyla geniş zamanın 3. teklik şahıs çekiminde bulunan fiillere de gelebilmektedir:

*Ne olar**dır** benim üreemdä, Ne kadar çevir, savaş / küçüündän olmaz**dır** baş!*
*Pek beklär**dir** her günü. Çalêrsın açan ötär**dir** canım.*

ŞART

Gagavuz Türkçesinde şart çekim ekleri *-sA*'dır.

olumlu çekim		*olumsuz çekim*	
alsam	*görsäm*	*almasam*	*görmesäm*
alsan	*görsän*	*almasan*	*görmesän*
alsa	*görsä*	*almasa*	*görmesä*

[82] Geniş zamanın olumsuz çekiminde, Türkiye Türkçesinden farklı olarak geniş zaman eki *-r* korunur veya Türkiye Türkçesindeki gibi -z'ye çevrilir.

alsak	*görsäk*	*almasak*	*görmesäk*
alsanız	*görsäniz*	*almasanız*	*görmesäniz*
alsalar	*görselär*	*almasalar*	*görmeselär*

Soru çekimi

alsam mı	*görsäm mi*
alsan mı	*görsän mi*
alsa mı	*görsä mi*
alsak mı	*görsäk mi*
alsanız mı	*görsäniz mi*
alsalar mı	*görselär mi*

İSTEK

Genel Türkçede olduğu gibi Gagavuz Türkçesinde de istek, emir çekimlerinin fonksiyonları birbirine karışmış durumdadır.[83] Emir 3. teklik ve 3. çokluk şahıs çekimi, istek 3. teklik ve 3. çokluk şahıs çekiminin yerine kullanılabilmektedir.

Gagavuz Türkçesinde istek ekleri: *-(y)A*'dır. Fiilin son sesinin ünlü veya ünsüz olması bazı fonetik değişikliklere yol açmaktadır.

Olumlu çekim

Ünlüyle biten fiillerden sonra; Ünsüzle biten fiillerden sonra;

başla-(y-a)y-ım	*işle-(y-e)-y-im*	*al-a-y-ım*	*gör-e-y-im*
başlayasın	*işleyäsin*	*alasın*	*göräsin*
başlaya /başlasın	*işleyä / işlä*	*ala / alsın*	*görä / görsün*
başlay(a)lım	*işley(e)lim*	*alalım*	*görelim*
başlayasınız	*işleyäsiniz*	*alasınız*	*göräsiniz*
başlayalar / başlasınnar	*işleyelär / işlesinnär*	*alalar / alsınnar*	*görelär / görsünnär*

Olumsuz çekim **Soru çekimi**

alma(ya)yım	*görme(ye)yim*	*alayım mı*	*göreyim mi*
almayasın	*görmeyäsin*	*alasın mı*	*göräsin mi*
almaya / almasın	*görmeyä / görmäsin*	*alsın mı*	*görsün mü*
almay(a)lım	*gömey(e)lim*	*alalım mı*	*görelim mi*
almayasınız	*görmeyäsiniz*	*alasınız mı*	*göräsiniz mi*
almayalar / almasınnar	*görmeyelär/ görmesinnär*	*alsınnar mı*	*görsünnär mi*

[83] Rıdvan Öztürk, "Gagauzca'da Emir-İstek Çekimi", *IV. Uluslar arası Gagauz Kültürü Sempozyumu 17-18 Kasım 1999*, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti 2001, s. 23-32.

GEREKLİLİK

Gagavuz Türkçesinde gereklilik çekimi hem fiil tabanına *–mAlI* getirilerek hem de istek çekiminin önüne *lääzım* kelimesi getirilerek yapılır.

Olumlu çekim

-mAlI ekiyle yapılan gereklilik çekimi şahıs eki almaz, fiilin bağlı olduğu şahıs fiilin başına veya sonuna getirilen şahıs zamiriyle belirtilir: *bilmeli bän / bän bilmeli* gibi.

bän almalı	*bän görmeli*
sän almalı	*sän görmeli*
o almalı	*o görmeli*
biz almalı	*biz görmeli*
siz almalı	*siz görmeli*
onnar almalı	*onnar görmeli*

İstek kipiyle yapılan gereklilik çekimi istek çekiminin önüne *lääzım* kelimesi getirilerek yapılır.

lääzım alayım	*lääzım göreyim*
lääzım alasın	*lääzım göräsin*
lääzım alsın	*lääzım görsün*
lääzım alalım	*lääzım görelim*
lääzım alasınız	*lääzım göräsiniz*
lääzım alsınnar	*lääzım görsünnär*

Olumsuz çekim

Gereklilik kipinin olumsuz çekimi, fiil çekiminin önüne *diil* "değil" olumsuzluk ifâdesi getirilerek yapılır. Gerekliliğin olumsuzunun 3. teklik şahsı kullanılmaktadır. Diğer şahıslar kullanılmamaktadır. Gereklilik kipinin olumsuz çekiminde fiil *-mAA* mastar eki veya *-mAlI* gereklilik eki almaktadır.

diil lääzım almaa, diil görmeli v.b.

Soru çekimi

Gereklilik çekiminin soru çekimi iki şekilde yapılmaktadır.

Birinci şekilde istek kipine gereklilik anlamı katan *lääzım* sözünün sonuna *mı* eki getirilmektedir.

lääzım mı alayım	*lääzım mı göreyim*
lääzım mı alasın	*lääzım mı göräsin*
lääzım mı alsın	*lääzım mı görsün*
lääzım mı alalım	*lääzım mı görelim*
lääzım mı alasınız	*lääzım mı göräsiniz*
lääzım mı alsınnar	*lääzım mı görsünnär*

İkinci şekilde ise çekimli fiilin sonuna *mI* soru eki getirilmektedir.

lääzım alayım mı	*lääzım göreyim mi*
lääzım alasın mı	*lääzım göräsin mi*
lääzım alsın mı	*lääzım görsün mü*
lääzım alalım mı	*lääzım görelim mi*
lääzım alasınız mı	*lääzım göräsiniz mi*
lääzım alsınnar mı	*lääzım görsünnär mi*

Görüldüğü gibi, Gagavuz Türkçesinde bağımsız bir gereklilik kipi yerleşmemiştir. Gereklilik eki sadece 3. teklik şahıs şekliyle kullanılmakta, mastar ekinden ve istek kipiden faydalanılarak diğer şahıslar ve çekimler yapılmaktadır. Ayrıca lääzım sözüyle fiil arasına bazı sözler de girebilmektedir.

Onu *lääzım* pek *sevmää.*
Lääzım üç gün *dinneniim.*

EMİR

Gagavuz Türkçesinde 3. teklik ve 3. çokluk şahıs emir çekimlerinin önüne *ko* fiili getirilmektedir.

Ayrıca 3. teklik şahıs emir çekimi, isim fiil *-mA* ve mastar eki *-mAk (> -mAA)* yerine kullanılır.

Babası üüredärmiş ***olsun*** *ii,* "Babası iyi olmayı öğretirmiş".

Bulgaristan Gagavuz Türkçesinde de aynı özellikler görülür.

İsteyorlar çocuun ismini ***koysunnar.*** "Çocuğun ismini koymak istiyorlar."

Gagavuz Türkçesinde ve diğer bazı Bulgaristan Türk ağızlarındaki istek -emir çekiminin bu tür kullanımları, Bulgarcada hatta bütün Balkan dillerinde görülen fiil şekillerinin Türkçeye bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.[84]

Olumlu çekim

--	--
al	*gör*
(ko)alsın	*(ko)görsün*
--	--
alın(ız)	*görün(üz)*
(ko)alsınnar	*(ko)versinnär*

Olumsuz çekim

--	--
alma	*görmä*
(ko)almasın	*(ko)görmesin*
--	--
almayın(ız)	*görmeyin(iz)*
(ko)almasınnar	*(ko)görmesinna*

FİİLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Genel Türkçede olduğu gibi, Gagavuz Türkçesinde de fiil kök veya gövdesine önce asıl fiil çekim eki, sonra da birleşik çekimi oluşturan *i-* ek fiiline gelen çekim eki gelir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Gagavuz Türkçesinde de çoğu zaman *i-* ek fiili düşerek iki çekim eki kaynaşır.

[84] L. A. Pokrovskaya, "Gagauz Dilinin ve Balkan Türk Ağızlarının Bazı Sentaks Özellikleri", *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK yay., Ankara 1975, s. 233

HİKÂYE BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Hikâye birleşik çekimiyle ilgili örnekler:

Aldıydım, gördüydük, almadıydın, gördüm müydü, almıştın, görmüştünüz, görmüştülär /görmüşlärdi, almamıştın, almıştım mı, görmüştün mü, alêrdı, alêrdık, almêêrdım, almêêrdın, görmeerdin, alêr mıydım, görer miydin, alacêydım / alacaadım, göreceydin / göreceedin, almayacêydın / almayacaadın, alacêydın mı / alacaadın mı, alardım / alırdım, almazdım / almardım, alar mıydım / alır mıydım, alsaydık, görsäydiniz, alsaydım mı, görsäydin mi, alaydım, göräydik, başlaydım, istäydim, almaydım, alaydım mı, lääzımdı alayım, lääzımdı alasın, lääzımdı görsün, almalıydı, diildi lääzım almaa, lääzım mıydı alayım, lääzım mıydı görmää.

RİVAYET BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Asıl fiil çekimi üzerine *(i-)mIş* öğrenilen geçmiş zaman çekimi getirilerek yapılır: *almışmışım, almışmışın, görmüşmüşük, almamışmışın, görmüşmüşün mü, alêrmışım, alêrmışın, görermişik, görermişiniz, almêêrmışım, görmeermişin, alêrmışım mı, görermişin mi, alacêymışım / alacaamışım, göreceymişin / göreceemişin, alacêymışık / alacaamışık, alacêymışınız / alacaamışınız, almayacêymışım / almayacaamışım, alacêymışın mı / alacaamışın mı, alarmışım / alırmışım, görärmişin / görürmüşün, görärmişiniz / görürmüşünüz, almarmışım / almazmışım, alarmışım mı / alırmışım mı, görärmişin mi / görürmüşün mü, alsaymışım, alsaymışın, görsäymişik, görmäsäymişin, alsa mıymışım, görsä miymişim, alaymışım, alaymış, göräymişik, göräymişiniz, görmäymişin, alaymışın mı, göräymişim mi, lääzımmış alayım, lääzımmış göräsiniz, lääzımmış almayım, diildi lääzım almaa, diildi lääzım görmää, lääzım mıymış alayım, lääzım mıymış alma, lääzım mıymış görmää,*

ŞART BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Asıl fiil çekimi üzerine *(i-)sA* çekimi getirilerek yapılır: *aldıysam, gördüysäk, almadıysan, aldıysam mı, gördüysän mi, almışsam, görmüşsän, almamışsam, görmemişsän, almışsam mı, görmüşsän mi, alêrsam, görersän, alêrsak, almêêrsam, görmeersän, alêrsam mı, görersän mi, alacêysam, göreceysän, alacêysak, almaycêysam, görmeyceysän, alacêysam mı, göreceysän mi, alarsam / alırsam, görärsän / görürsän, almarsam / almazsam, görmärsäm / görmäzsäm, alarsam mı / alırsam mı, görärsän mi / görürsän mi, lääzımsa alayım, lääzımsä göräsin, almalıysa, görmeliysä, lääzımsa almayım, lääzımsä görmäyäsin, lääzımsa alayım mı, lääzımsa göräsin mi.*

FİİLLERİN KATMERLİ BİRLEŞİK ÇEKİM

Çekimli fiilin, özellikle geniş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman çekimi, üzerine genellikle *-sAydI* (< i-sä + i-di) nadiren de *–Dı(y)sA* (< i-di + i+sä) veya *-sAymIş* (< i-se + i-miş) kalıbı getirilerek yapılmaktadır.

Geniş zamanın katmerli birleşik çekimi:

alarsaydım /alırsaydım	*görärseydim / görürseydim*
alarsaydın /alırsaydın	*görärseydim / görürseydin*
alarsaydı /alırsaydı	*görärsäydi / görürsäydi*
alarsaydık /alırsaydık	*görärseydik / görürseydik*
alarsaydınız /alırsaydınız	*görärseydiniz / görürseydiniz*
alarsaydılar /alırsaydılar	*görärseydilär / görürseydilär*
alardıysam / alırdıysam	*görärdiysäm / görürdüysäm*
alarmışsam / alırmışsam	*görärmişsäm / görürmüşsäm*

Öğrenilen geçmiş zamanın katmerli birleşik çekimi:

almışsaydım	*görmüşseydim*
almışsaydın	*görmüşseydin*
almışsaydı	*görmüşsäydi*
almışsaydık	*görmüşseydik*
almışsaydınız	*görmüşseydiniz*
almışsaydılar	*görmüşseydilär*

İSME GELEN YARDIMCI FİİLLER

Genellikle ödünç isimlere ve isim soylu kelimelere *et-, eyle-, ol-* yardımcı fiilleri getirilerek bu tür kelimeler fiilleştirilmektedir.

et- yardımcı fiilinin kullanılışı

ateş etmää, cuvap etmää, engel etmää, harakterizat etmää "incelemek", *ikram etmää, izin etmää, izmet etmää, kabul etmää, laf etmää, pay etmää, prost etmää* "affetmek", *ret etmää, takaza etmää* "karalama", *zän etmää* "ziyan etmek".

Ödünç isimler dışında, Türkçe isimlere ve edatlara da *et-* yardımcı fiili getirilmektedir: *habrä" etmää.* "saldırmak", *hadi etmää* "davet etmek" *karşı etmää,* "karşı koymak" *ses etmää.*

ol- yardımcı fiilinin kullanılışı

Olmak yardımcı fiilinin daha geniş bir kullanım alanı bulunmaktadır:

geeri olmaa "geri çekilmek", *saa ol*!, *unutmaa olmaz bunu, uurlar olsun*!

et- yardımcı fiiline benzeyerek *ol-* yardımcı fiilinin *el-* şeklini aldığı kullanılışlar da vardır: *kaybelmää.*

et- , ol- yardımcı fiilleri, Gagavuz Türkçesinde kök halinde bulunan bazı fiillere de gelebilmektedir: *sus olmaa* "susmak", *şaş olmaa* "şaşırmak", *basetmää* "fırlatmak", *sal etmää* "tutunmak".

Bu yardımcı fiiler dışında *düümää, gelmää, urmaa* fiilleri de deyimleşmiş olarak isimlerle kullanılabilmektedir: *şamar düümää* "alkışlamak", *raz gelmää* "rast gelmek", *telefon urmaa* "telefonun çalması", *yan gelmää, dumaya yapmaa* "düşünmek", *slucba yapmaa* "görev yap-".

TASVİR FİİLLERİ

Tasvir fiillerinin yeterlilik, tezlik, süreklilik ve yaklaşma gibi fonksiyonları bulunmaktadır.

Yeterlilik

Gagavuz Türkçesinde yeterlilik iki şekilde yapılmaktadır.

1) Esas fiil *-(y)A* zarf fiil eki + *bilmää* yardımcı fiili: Diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinde de görülen bu yapı Gagavuz Türkçesinde çok yaygın değildir. *çalabilmää, deyäbilmää, içäbilmää, kaçabilmää, oynayabilmää.*

Olumsuz şekli: Olumsuzluk eki almış *u-* yardımcı fiili, esas fiile getirilen *–(y)A* zarf fiil eki ile birleştirilmektedir. *Bakamamaa* (< bak-a + u-ma-mak), *duyamamaa, etiştirirememää, sevinememää.*

Soru şekli: *gelebilär mi, gelemäz mi*

2) **Var nasıl / nicä + mastar eki almış fiil / istek çekim eki almış fiil:** Daha yaygın olarak kullanılan bu yeterlilik şekli, Slav dillerinin etkisiyle ortaya çıkmıştır.[85]

Var nasıl + mastar eki almış fiil: ***var nasıl*** *annamaa* "anlayabilmek, ***var nasıl*** *görmää* "görebilmek", ***var nasıl*** *sızıntıyı* ***tıkamaa*** *yapaalan* "sızıntı yapağı ile tıkanabilir".

Var nasıl + istek çekim eki almış fiil: ***var nasıl*** *çinesinnär* "çiğneyebilirler", ***var nasıl*** *geläsin* "gelebilirsin".

Var nicä + mastar eki almış fiil: ***var nicä*** *annamaa* "anlayabilmek, ***var nicä*** *görmää* "görebilmek".

Var nicä + istek çekim eki almış fiil: ***var nicä*** *çinesinnär* "çiğneyebilirler", ***var nicä*** *geläsin* "gelebilirsin", *nicä var nicä durmaa dışarda* "dışarda nasıl durulabilir".

Olumsuz şekli: Olumlu yapıdaki *var nasıl / nicä* kalıbının yerini *yok nasıl / nicä* kalıbı almakta ve bu kalıptan sonra mastar eki almış veya istek kipinde çekilmiş fiil getirilmektedir: ***yok nasıl*** *annamamaa* "anlayamamak", ***yok nasıl*** *görmää* "görememek"; ***yok nasıl*** *çinesinnär* "çiğneyemezler", ***var nasıl*** *geläsin* "gelemezsin"; ***yok nicä*** *annamamaa* "anlayamamak", ***yok nicä*** *görmää* "görememek"; ***yok nicä*** *çinesinnär* "çiğneyemezler", ***var nicä*** *geläsin* "gelemezsin".

Soru şekli: ***Var mı nasıl bulmaa*** *taa islää er filosofa ne kadar koyunnar arasında?* "Düşünmek için koyunların arasından daha iyi bir yer bulunabilir mi?"; ***Yok mu nasıl yardım etsin*** *ona jurnalist?* "Ona gazeteci yardım edemez mi"; ***Var mı nicä*** *gitmää orayı* "Oraya gidilebilir mi?" ***Yok mu nicä*** *alsın bana da* "Bana da alamaz mı?"

Soru sözü olan *nasıl* son seste *–l* düşmesiyle *nası*, *nicä* ise *+l* türemesiyle *nicäl* biçiminde de kullanılabilmektedir. Ancak bu kullanımlar diğerlerine göre daha sınırlıdır.

Tezlik

Tezlik yardımcı fiili *vermää, -(y)I* zarf-fiil eki almış esas fiile getirilir: *çıkıvermää, geçivermää, gelivermää, girivermää, kalkıvermää, oturuvermää, saklayıvermää, yıkayıvermää.*

Bazen *-I* zarf-fiili düşer: *kolverinmää* "koyuvermek, *salvermää* "salıvermek".

---

[85] Nevzat Özkan, "Gagavuz Türkçesinde 'nasıl' ve 'nice' Sözlerinin Kullanılışı", *4. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, 24 Eylül 1 Ekim 2000, İzmir.

Süreklilik

Gagavuz Türkçesinde süreklilik fiili olarak *kal-* yardımcı fiili kullanılmaktadır. Diğer sürerlik yardımcı fiilleri ile ilgili örneklere rastlanmamıştır.

*baka **kalmaa**, kala **kalmaa**, uyuya **kalmaa**.*

Yaklaşma

Türkiye Türkçesinde İstanbul ağzında kullanılan *yaz-* yaklaşma fiili, Gagavuz Türkçesinde de bir manide görülmektedir:

*Başçada kuyu kazdım / Hem okudum hem yazdım / Nazlı yarim gelmedi / Az kaldı **öle yazdım**.*[86]

İSİM-FİİL (MASTAR)

Gagavuz Türkçesindeki isim-fiil ekleri; *-mAk, -mAA, -mA, -Iş*'tır.

-mAk

Eski Türkçeden beri kullanılan bir isim-fiil ekidir. Ancak Gagavuz Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki *–mA* ekinin fonksiyonuyla kalıcı isimler yapmakta kullanılmaktadır. Mastar eki olma görevini ise *–mAA* ekine devretmiştir.

*annat**mak*** "anlatma", ***beklemäk** zalı* "bekleme odası", ***durmak** eri* "durak", ***düşünmekler*** "düşünceler", ***erleşmäk** sisteması* "yerleşme sistemi", ***soyunmak** odası* "soyunma odası", *yarat**mak** örnekleri*"yaratma (sanat eseri) örnekleri".

-mAA

Bütün fiillere gelerek fiil ismi yapan *–mAA* eki, *-mA* isim fiil ekinde olduğu gibi *-k* ünsüzünün erimesiyle[87] veya *–Ak(A /I) > Ag(A / I) > Ağ(A / I) > AA* şeklinde ünlüleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Fiil isminin yükleme ve yönelme hâli eki almış şekillerinin de *–mAA* şeklinde kullanılması ikinci görüşü haklı çıkarmaktadır. Ancak bu durumu Rusçanın etkisine bağlama eğilimi de vardır.[88]

*Savaşmış tut**maa** tavşan; Dimitraş başlamış düşünmää, Biz kaldık erlerinä zorlukluu büün görmää.*

-mA

Kalıcı isim yapma konusunda daha işlek bir hâle gelmiş isim-fiil ekidir:

*dondur**ma**, duu**ma** küüyü, sal**ma*** "şımarık çocuk", *sar**ma**,* "yemek adı", *halk yarat**maları*** "halk edebiyatı eserleri", *yaydır**ma*** "genişletme"; *gözlemä, yer tepremesi* "deprem".

-Iş

Bütün fiillere gelebilen, işleklik sahası geniş bir isim-fiil ekidir. Diğerleri gibi bu da hareket ismi yapar. Bu ekle yapılan pek çok isim-fiil kalıplaşarak kalıcı isim hâline gelmiştir.

akış, alış veriş, bakış, yaşayış; isteyiş, "arzu", *söleyiş* "atasözü"; *kurtuluş, oluş* "olay", *soruş* "soru"; *düşüşler.*

---

[86] Güllü Yoloğlu, "Bucagdan Sesler", *Ulduz*, yıl: 1989, S.1, s.58.

[87] Tahsin Banguoğlu, age., s.264.

[88] L.A. Pokrovskaya, "Gagavuz Dilinin ve Balkan Türk Ağızlarının Bazı Sentaks Özellikleri", s.231.

SIFAT-FİİLLER

Gagavuz Türkçesinde kullanılan sıfat-fiil ekleri şunlardır:

-An

Yaygın olarak kullanılan bu sıfat-fiil eki, *–gAn* ekinin *–g* ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkmıştır. Kalıcı isimler yapmakta da kullanılmaktadır.

Aaç-kıran "özel ad", *elimdä duran*, *Gürgen-kıvradan* "özel ad", *korkan tavşan*, *solumayan karı*, *sıcak tutan çorapçu*, *uçan bulutlar*, *uyuklayan insannar*; *beklenän vakıt*, *gelän günnär*, *beni kaybedän*, *gidän bobacım*, *kapanda işleyän adamnar*, *pişirän yaz*, *sarfoş edän ot kokuları*, *geçennerdä*.

-Ar

Geniş zaman ifâde eder; çok yaygın değildir: *açar* "anahtar", *akar su*, *toz içinde durar karı*; *bilinär adam*, *iş sevär*.

-DIk

Genellikle iyelik ekleriyle birlikte kullanılır:

yolda kaldıynız gecä; *kendi bildüni*, *üürenmeyi bitirdü zamannarda*, *söledü laf*; *olduu gibi*; *sündük hayvannar* "can sıkıcı hayvanlar"; *gördüümüz kurşum*, *karı yoktur taa gördüü kocasını bölä benizsiz*, *sansın yok gördüün beni*; *Ne aalem yok içtü hem yok idü*, *geçtü pazar*.

Edilgen çatılı fiillere, *-mAdIk* şeklinde olumsuzluk ekiyle gelmektedir: *çaarılmadık musaafir* "davetsiz misafir", *kırkılmadık dırnaklar* "kesilmemiş tırnaklar", *yıkanmadık çetkalar* "yıkanmamış çatallar", *yonulmadık* "yontulmamış, kaba"; *bitirilmedik kiyad*, *görülmedik iş*.

-mAz

Olumsuz geniş zaman sıfat-fiil ekidir. Oldukça yaygındır. Kalıcı isimler de yapar.

annadılmaz gözäl duygu, *bozulmaz saat*, *dayanılmaz kızgınnık*, *düüsün bu doymazları*, *kıpırdamaz kol*, *bir tanınmaz sesleyci*, *unudulmaz yortu*, *utanmaz dädu*; *bitmäz iş*, *bitmäz kahır*, *görmäz bakış*, *ölmez otu*, *dinmäz yardımnan*, *bitmäz oyun*.

-mIş

Öğrenilen geçmiş zaman sıfat-fiil ekidir. Kullanılma alanı oldukça geniştir. Kalıcı isimler de yapar: *anılmış şarap düşmanı*, *kullanılmamış kilit*, *yıslanmış yanak*; *biçilmiş ot kokusu*, *bitişmemiş ıcran* "kapanmamış yara", *dinmemiş insan* "yorulmamış kişi", *geçmiş gün*, *sekretar sordu gelmişä*, *işlenilmiş biyaz tas*, *kaybedilmiş yol*, *kesilmiş dua*, *korda pişirilmiş biber*; *kurtulmuş Bessarabiya topraa*, *unudulmuş günner*; *zordan ölmüş fakir*.

-(y)AcAk

Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. Yaygın olarak kullanılır ve kalıcı isimler de yapar: *şaşılacak iş*, *unudulmaycak yazılar*, *yakacak*, *işä yaraycêk er*; *gelecek gün*, *gidecekleri gibi*; *yatacaa zaman*; *kolverecää zaman*, *koruyun onu hem geleceemizä götürün*.

ZARF-FİİLLER

Gagavuz Türkçesinde kullanılan başlıca zarf-fiil ekleri şunlardır:

-A

Eskiden beri yaygın olarak kullanılan zarf-fiil ekidir. İki ayrı şekilde ve fonksiyonla kullanılır. Tekrar grupları oluşturarak esas fiilin anlamını devamlılık hâli bakımından tamamlar:

*Aazımda tüü bitti annada **annada**, Soruştura **soruştura** bulêr kardaşlarını, Adamnar utana **utana** bastılar biaz taşlı kapu önüne.*

Birleşik fiillerin kuruluşunda asıl fiille yardımcı fiil arasında bulunarak fiilleri kaynaştırır: *kala kalmaa, oynayabilmää; deyäbilmää, içäbilmää.*

Zarf-fiiller, *bir sapa sokak* örneğinde olduğu gibi kalıplaşmış olarak isim veya sıfat olarak kulanılabilmektedir.

-Ar... -mAz

Aynı fiilin kök veya gövdesine geniş zamanın olumlu ve olumsuz 3. teklik şahsı ard arda getirilerek çabukluk ve pekiştirme zarf-fiili yapılır.

*Annar-**annamaz** geçti işin başına, Bakar-**bakmaz** gördü o adamı; Geçär-**geçmäz** vakıt biraz, istär-**istemäz** okudu.*

-DIkçA

-DIk sıfat-fiil ekine *–çA* eşitlik eki getirilerek yapılan bir zarf-fiil ekidir.

*Haylak **kaldıkça** adını anêrlar; Duymêêr kendini yalnız / Aklına **geldikçä** kız; Tutmuş onun elini da sı**ktıkça** sıkarmış; Gi**ttikçe** çok sevdim.*

-DIktAn

-DIk sıfat-fiil ekine *–tAn* çıkma hâli eki getirilerek yapılan bir zarf-fiil ekidir. Genellikle *sora* zaman zarfıyla birlikte kullanılır.

*Doktor onun pulısunu yokla**dıktan** sora, şu cuvabı vermiş: -Derdin aaçlıktır, Hoca* "pulı: nabız"; *Biraz dinnen**diktän** sora Gürgen-Kıvradan genä yola varmış; Kız durdu da kuşku oku**duktan** sora, sordu; Ama... biraz düşün**düktän** sora demiş.*

-DIynAn

Ek, morfolojik olarak *-DIk+I+ ile+n* morfemlerinin birleşmesi ve *ile* edatının ünlüsüyle şahıs eki ünlüsünün kaynaşarak ünsüzleşmesi, *-n* vâsıta ekiyle, *ile* edatının *l* ünsüzünün benzeşmesi, *-ğı-* hecesinin yutulması gibi bir dizi fonetik değişmeyle ortaya çıkmıştır.

Bu zarf-fiil eki, Anadolu ve Rumeli ağızlarında da kullanılmaktadır.[89] Ekin bünyesindeki 3.t.ş. eki unutulduğundan diğer şahıslarla da kullanılmaktadır. Fonksiyonu *-IncA* ekiyle aynıdır.

---

[89] Hüseyin Dallı, *Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları*, TDK yay., Ankara 1991, s.134; *aldınan, gittinen, vardınan, aştınan* vb. Janos Eckmann, "Dinler Türk Ağzı", *TDAYB 1960*, Ankara 1988, s. 203; *vardınan, aldınan, geldinen* vb.

*Uyan**dıynan** süt istemäzmiş içmää; Türküyü taa bitirem**ediynän** gıcırdayıp a-çıldı maaza kapusu, Babam iştän gel**diynän** evä, alêr beni tez ellerinä; Büün yat**tıynan** arkama gecenin vakıdında, hem bak**tınnan** gökä.*

-DIcAAn(An)

-Ar, -mAz geniş zaman ve *-IncA* zarf-fiil eklerinin fonksiyonuyla kullanılan *-DIcAAn(An)* ekini, L. A. Pokrovskaya *dI (<dII<-dIğI<-dIk+I) + çaan (<çağın <çak* "zaman anlamında çağ" *+ın) +nAn (<-lAn) > dIcAAn + nAn > dIcAAnAn* şeklinde yorumlamaktadır.[90] Ancak ekin *–DIk* sıfat fiil eki *+cAk* küçültme eki *+I* iyelik eki + *+n* vasıta eki (*+ile +n*) birleşmesiyle ortaya çıktığı açıktır[91].

*Old**ucaan** bendä para, birdän çevirecääm; Gör**dücään** onu duşmanna, kaçar; Daa sän kapa**dıcaanan** gözünü daalacek senin zenginniin; Daa gün duu**ducanan** gelmiş padişah kızınnan hem yardımcılarınnan; Karannık old**ucaanan** yabanı çıkêr imää arama.*

-I

Genellikle birleşik fiilerde, esas fiilden sonra kullanılır. Ancak, *O onu kıymadı gözäl deeni, Benim gençliim ne için verili, sän zeetleysin deyni mi* örneklerinde görülen *deeni / deyni* zarfları *-i* zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu zarf hem yapısı hem de kullanılışı bakımından Eski Anadolu Türkçesindeki *deyü / deyi* zarfına benzemektedir.

Birleşik fiilerle kullanılışı *kalkıvermää; girivermää; oturuvermää, görüvermää* örneklerinde görüldüğü şekildedir.

-IncA(n, A)

Hâl ve zaman ifâde eden, bağlı olduğu fiilin ortaya çıkış zamanını bildiren *–IncA* zarf-fiil eki, bazen *–n-A* kuvvetlendirme unsurları ile birlikte kullanılmaktadır.

-IncA**: Onnar duramay**ınca** bakınardılar dolaya, atardı o tasları vagondan, gözleri kararı**nca**; ölä taa dey**ncä** kellesini almışlar.* Bazı örneklerde ***-IncA eki tek başına *-e kadar* anlamı taşımaktadır: *Taa irmi minut vardı diyştiri**lincä**, Komşuluk diil doy**unca**, yöl**ünce**, Sän aklında öl**üncä** tut.*

***-IncAn**: Bıyıkları büyüme**yincän**; Süt istärsän -iç doy**uncan**, Baktılar renkli televizoru geç o**luncan**.*

***-IncAnA**: İşlä din**incänä** çifttä* "Yoruluncaya kadar çiftte çalış".

-IncAk

Eski Anadolu Türkçesinde *-IncA* fonksiyonuyla kullanılan *-IcAk* ekinin[92] bir bakiyesi olduğu anlaşılan bu ek, *-IncAyA kadar* anlamında kullanılmaktadır.

*Yapı**ncak** mamaligayı gecä / sofra koy**uncak** sän kıvran beklä; ölä da sessiz bekledi, çocuklar gi**dincäk**; bekledi papşoylar gi**dincek**; da o bakêr işlemää cam doy**uncak** iylää; yaşayacak kedi öl**üncäk**.*

---

[90] L. A. Pokrovskaya, *Grammatika Gagauzko Yazıka...*, s. 250.

[91] Nevzat Özkan, "–DIk Sıfat-Fiil Ekinden Yapılmış Zarf-Fiil Ekleri ve Gagavuz Türkçesinde Bir Zarf-Fiil Eki: -DIcAAn(An)", *3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 23-27 Eylül 1996*, TDK yay. 678, Ankara 1999, s.891-900.

[92] Faruk Kadri Timurtaş, age., s. 139.

-Ip

Çok işlektir. Yüklemi hareket hâli bakımından tamamlar. Aynen tekrar veya zıt anlamlı tekrar hâlinde de kullanılır. *Ansırıp durdu, Näbayım, yolcu, kazmayıp ta; Todurlan İvan durup durup genä dönärdilär däduya; Te gezer düşüp kalkıp.*

Bazı hâllerde *-Ip* zarf-fiili yerine çekimli fiil kullanılmaktadır: *o sindi gitti, ay baaşladı daattı.*

-mAdAAn

Türkiye Türkçesinde kullanılan *–mAdAn* ekiyle aynı ektir, ancak ekin ikinci hecesi *değin* edatının *daan* şekline benzeşerek uzamış olmalıdır.

Ölä ona uşaklarna ayırmadaan, küstürmedään açık söläär, Vera, taa öbürü yaklaşmadaan onun yanına, sordu Varaklıya; Demedään ona birşey dürtär, gıdıklaar yada saplaar.

-(y)(A)rAk

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Gagavuz Türkçesinde de çok kullanılan bir ektir. *-A* zarf-fiili ile *-rAk* karşılaştırma ekinin kaynaşmasından doğmuştur.

Baktım sakınarak sana; Baarırmış habercilär gezeräk sokak sokak; Duumuş peetçi oflayarak hem da bitmäz vaylayarak; Üfkeylän genä baarmış padişaa kekeleyeräk.

-(y)kAn(A)

i- ek-fiiliyle birlikte kullanılır. Ancak *i-* ek-fiili ünsüzle biten bir kelimenin yanında erirken ünlüyle biten bir kelimenin yanında *y-* yarı ünsüzüne dönüşür. Bazı durumlarda ortaya çıkan son ses *–A* ünlüsü seslenme ünleminden kaynaklanıyor olabilir.

Yaamur yaayarkan hem tolu, / Bizim bulmuştu aulu; Beklemäärkän tutuştu; Ekmek toplarkana, Taa yokkana kendin; Gördüm küçükkenä; Pek kuruykan aazın; Gürgen-Kıvradanı islä da delää salvereceykän, Zaman zamandaykana; Taazeykenä imiş.

EDATLAR

Üstlendikleri görevlere göre edatlar; ünlemler, bağlaçlar ve çekim edatları olmak üzere üç ana bölümde ele alınacaktır.

BAĞLAÇLAR

Gagavuz Türkçesinde kullanılan başlıca bağlaçları fonksiyonlarına göre şöyle gruplandırabiliriz:

Sıralama Bağlaçları

Birbiri ardına gelen ve anlamca birbirini tamamlayan bir sıra takip eden kelime ve ifâdeleri virgül fonksiyonuyla bağlayan bağlaçlardır.

Gagavuz Türkçesinde başlıca sıralama bağlaçları; *hem* ve ekleşen *+ylan / +lan / +nän* (<ile+n)'dir. Gagavuz Türkçesinde Arapça *ve* bağlacı kullanılmamaktadır.

Denkleştirme Bağlaçları

Gagavuz Türkçesinde kullanılan başlıca denkleştirme bağlaçları; ... *mI osa(ydı)* ... *mI, ya, ya da, eki* (< ya ki), *yaki, yakida*'dır.

Karşılaştırma Bağlaçları

Gagavuz Türkçesinde kullanılan karşılaştırma bağlaçları, *a... a...*, *ba... ba...*, *ha..., ha..., hem... hem ..., mI... mI...*, *ne... ne (da)...*, *tölä... bölä...*, *ya... ya(da)*...dır. Farklı karşılaştırma bağlaçları karışık olarak kullanıldığı gibi, karşılaştırma unsurlarının sayısına bağlı olarak bağlaçlar da üçe dörde çıkabilir.

CÜMLE BAŞI BAĞLAÇLARI

Gagavuz Türkçesinde kullanılan cümle başı bağlaçları; *açan, alle / allele / allelem, ama, ancak, ani, aniki, bari / bare / barikim, bekim, bile, bolay, da / de / ta / te, eer / er / eerlem, ki, makar ki, neçinki, onuştan, osa, osaydı / osıydı, sa, sansın / sanki, zerä / zeräm*'dir.

açan

Başında kullanıldığı cümleye ne zaman, o zaman anlamlarını katar ve cümleyi daha önceki veya sonraki cümleye bağlayabilir. Bu bağlaç bugünkü Türkiye Türkçesi yazı dilinde pek yaygın olarak kullanılmıyorsa da, Anadolu ağızlarında, tarihî ve yaşayan lehçelerde epeyce yaygın olarak kullanılır.[93] Bu bağlacın ortaya çıkışı, *açan* < kaçan < kayu + çağ+ın şeklinde olmalıdır. *kayu*, Eski Türkçede soru zamiri; *çağ*, zaman zarfı; *+ı+n* vâsıta ekidir.

Açan sa onnar gittilär kahıra düştü.

allä / allele / allelem

Başında bulunduğu cümleye Türkiye Türkçesindeki "sanırım" ifadesinin anlamını katmaktadır. Üç ayrı allafonu bulunan bağlacı, Arapça *allame* sözünden getirenler de bulunmakla birlikte anlam bakımından yine Arapça olan *Allahu âlem* "Allah bilir ya" sözüne daha yakındır. Standart Türkiye Türkçesinde bulunmayan bu kelime Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır.[94]

*Of **allä** oldum bän yatalak.*

ama

Arapçadan alınmış bir cümle başı bağlacıdır. Önünde kullanıldığı cümleyi daha önceki cümle veya cümlelere bağlar. Bazen bunun tersi de olur

*Aldım bir kerä inek, **ama** bakamadım.*

---

[93] Bk. Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, s. 163-164; Eski Türkçede Karahanlı, Kıpçak, Harezm ve Çağatay Türkçelerinde *kaçan*. Batı Türkçesinde *haçan / kaçan / kaçan kim* şekillerinde kullanılmaktadır. Anadolu ağızları için bk. *Derleme Sözlüğü VII*, s. 2248; *haçan, haçağ, haçanda, haçen*. Balkan ağızları için bk. Janos Eckmann, "Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı", s. 127, *haçan:* -dığı zaman.

[94] Krş. için bk. *Derleme Sözlüğü V*, s. 1270; *ellaham, ellağam, ellam, elleam, elleem, ellehem, ellelem, ellem, elliham:* her halde, galiba, zannedersem. Bk. Necmettin Hacıeminoğlu, age., s.119.

ancak

Eski Anadolu Türkçesi ile Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde yaygın olarak kullanılan *ancak* (< ança+ok) bağlacına Gagavuz Türkçesinde nadir olarak rastlanılır.

Genç literatura yapêr ***ancak*** *ilk adımnarı.*

ani

Eski Türkçede *kanı* ve Türkiye Türkçesinde *hani* şeklinde sorma edatı olarak kullanılan bu kelimenin Gagavuz Türkçesinde ön ses ünsüzü düşmüştür ve cümle başı bağlacı olarak kullanılmaktadır. Genellikle önünde kullanıldığı cümleyi daha önceki cümleye bağlar, ancak bunun tersi de mümkündür. Bağlama görevi yanında başka bazı ilgiler de kurabilmektedir:

Kaazlar baarêr gülüş kopêr, ***ani*** *iki ahmak düüşer.*

aniki

Ani bağlacıyla *ki* bağlacı kaynaşmış olarak *ki* bağlacı fonksiyonuyla kullanılır. Tayin, derece, sebep, sonuç bildirir: *Sevinerim* ***aniki*** *kefsizliim geçti.*

baare / baari / barikim (<bari+kim)

Farsça menşeli bir bağlaçtır. Önüne geldiği cümleye "hiç olmazsa" anlamı yükler: *İmdat için* ***baare*** *baar;* ***Baari*** *bir kıza sevinmäk getir; Alaydım revolveri* ***barikim****.*

beki / bekim

Önüne geldiği cümleyi, daha önceki cümleye bağlar. Sonuç ve açıklama ifâde eder: *Kim biler* ***beki*** *o taa gelecek; Raz gelecän üstünä,* ***bekim*** *bulacan.*

bile

Daha çok beraberlik çekim edatı olarak kullanılmaktadır. Nadiren *de / da* bağlacı gibi pekiştirme ve bağlama fonksiyonu de üstlenmektedir.

On bin candan / Bir ***bile*** *kurtulmadı.*

bolay

Doğu Türkçesinde *bolgay* (< *bol-* fiil kökü *-gay* gelecek zaman çekimi) şeklinde çekimli fiillerin yanında, belirsizlik, tereddüt, tahmin bildirmek üzere kullanılmış,[95] ayrıca Eski Anadolu Türkçesinde bugünkü Gagavuz Türkçesinde olduğu gibi "belki" anlamında *bolayki* şeklinde devam etmiştir.[96] Bugünkü Başkurt ve Tatar Türkçelerinde *bolay*; "şöyle" manasındadır.[97]

İnsan dizer türlü laflar / ***Bolay*** *gençlär açsın gözlerini.*

---

[95] Doğu Türkçesindeki kullanılışı için bk. Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul 1988, s.121, 129.

[96] Eski Anadolu Türkçesindeki kullanılışı için bk. *Dede Korkut Kitabı Dresden nüshası* 221; *varayın bolayki bir esir vireydi oglancığım kurtarayidim didi. Tarama Sözlüğü* c.I. s.634; *bolayki ahım göre esirgeye* Yusuf u Zeliha, Şeyyad Hamza, 59.

[97] *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 828.

çünkü

Farsça asıllı olan bu cümle başı bağlacı başında buluduğu cümleyi sebep açıklamasıyla daha önceki cümleye bağlar.

Ayırdı dokuz günaasız göklerä kendinän bilä ***çünkü*** *alacek.*

da / dä / ta / te

Cümleleri, kelime ve kelime gruplarını *ve* bağlacı gibi birbirine bağlar veya cümle içindeki bir unsurun yanında kullanılarak bu unsuru kuvvetlendirir, pekiştirir. Bazı örneklerde birlikte kullanıldığı kelime ile kaynaşmış görünmektedir.

Gitti ***da*** *gelmedi; Geldin* ***dä*** *güneş çıktı; -Baba deve bir akça. -Bırak* ***ta*** *gel. - Baba deve bin akça. -Al* ***da*** *gel; Git* ***tä*** *sölä padişaya; Düş* ***te*** *göreyim doslarını.*

er / eer / eerlem

Şart ifâde eder veya şart ifâdesini kuvvetlendirir; başına geldiği cümleyi daha sonraki cümleye bağlar; genellikle şart çekim eki taşıyan isim veya fiille kurulmuş cümlelerin başına gelir.

Er *lääzımsa, yaz oolum yaz; Uz olur mu gölgä,* ***eer*** *iirisa fidan;* ***Eerlem*** *yanılarsak neçin aalaşêrız onnara, kime biz yannaşık.*

känı / kändı / könä

G.A. Gaydarci'ye göre *känı* < käni < ki+ani şeklinde ortaya çıkmış, *kändı* ve *könä* şekilleri de känı bağlacından gelişmiştir.[98] *Güya* bağlacı gibi kullanılır: *Var işittim* ***känı*** *Valkaneş klisesi yıldırımdan tutuşmuş, Bilärdim* ***kändı*** *sän gazetada işleersin.*

ki

Birlikte kullanıldığı cümleyi daha sonra gelen bir cümleye veya temel cümleye bağlar. Bazen da cümle içinde bir unsuru özellikle de özneyi pekiştirmek için kullanılır.

Ah annadık, ***ki*** *dönmeycän geri!; Bän çalışêrım gün gündän* ***ki*** *onnara bırakmaa fayda.*

makar ki

Farsça *meğer*, Osmanlı Türkçesi yoluyla Bulgarca ve Gagavuz Türkçesine aynı şekilde *makar* olarak veya Osmanlı Türkçesinden Bulgarcaya, Bulgarcadan Gagavuz Türkçesine geçmiş olabilir.

Makar ki *suukta yakın kırk gradusa;* ***Makar ki*** *ilktän üfkelendiydi, neçin ani uyandırdılar onu gece yarısı.*

neçin ki

Soru kelimesi *neçin*'in *ki* bağlacıyla birlikte kullanılması sonucu ortaya çıkmıştır. Başında bulunduğu cümleyi açıklama cümlesi hâline getirir. Türkiye Türkçesindeki *çünkü* cümle başı bağlacı gibi kullanılır.

Dana geler geler da uz Delicenin auluna girer, ***neçin ki*** *orada varmış çok eşillik otlamaa.*

---

[98] G. A. Gaydarci, "Sposobı Podçinenya i Tipı Pridatoçnıh Predlojenıy Gagauzkom Yazıka", *Sovyetskaya Türkologiya*, 1976, s. 47.

onuştan

Başında kullanıldığı cümleyi bir sonuç ve açıklama cümlesi hâline getirir. Cümleler arasında sebep-sonuç ilgisi kurar. Bu bağlacın ortaya çıkışı, *o* zamiri + kaynaştırma için kullanılan zamir *n'*si + *uş* < uç. Eski Anadolu Türkçesinde sebep, vesile anlamında kullanılmıştır[99]) *+tan* çıkma hâli eki şeklinde olmalıdır.

O islää adam olaydı kapanda gebereciydi, osa şeytan, ***onuştan*** *diri kalmış.*

osa

Şeklen *o* zamirinin *ise* şart çekimiyle kalıplaşmasından meydana gelmiş gibi görünmektedir. Ancak şart anlamı bulunmayan bu cümle başı bağlacı, daha çok *yoksa* < yok ise bağlacına benzer şekilde denkleştirme, sonuç ve düz açıklama fonksiyonu taşımaktadır. Bu sebeple yoksa > osa şeklinde gelişmiş olabileceği de düşünülebilir.

Kapak mı sıcaktı, ***osa*** *onun elleri mi, Mariya annamadı.*

osaydı / osıydı

osa + i-di > *osaydı / osıydı* şeklinde açıklanabilecek bu cümle başı bağlacı *osa* bağlacı gibi sonuç ve açıklama fonksiyonuyla kullanılır.

Ba o yapracıı bulmadı / Da bir sarı altın buldu / ***Osıydı*** *diilmiş altın; İstärdi annasın inanar mı oolu, ne ona söleer bubası,* ***osaydı*** *inanmêêr mı.*

raz

G. A. Gaydarcı, *raz* bağlacının Rusçadan girdiğini belirtmekte ve *eer* gibi şart ve sebep fonksiyonuyla yardımcı cümlelerin başına geldiğini bildirmektedir.[100] ***Raz*** *ekmek senin isene be ahmak, Raz siz böle biz dä böle.*

sanki

Benzerlik ifade eden bu cümle başı bağlacı Gagavuz Türkçesinde yerini *sansın* bağlacına bırakmıştır.

Sanki *taa birkaç yudum var mı çölmään dibindä.*

sansın

Benzerlik ifâde eder. *san-* fiilinin 2.t.ş. geniş zaman çekiminin *-ır-* hecesi yutularak ortaya çıkmış olmalıdır.

Aar maşina girişti titremää ***sansın*** *dirildi.*

sêyı

Şart birleşik çekiminin ikinci unsurunun bağlaç gibi kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Şart fonksiyonuyla yardımcı cümleyi temel cümleye bağlar.

En iy almayı / Kurt bozar ***sêyı*** */ Neçin o mezar / Yıldızı kapar.*

---

[99] *uç* için bk. *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü VI.* s.3889; *Bulunca basma sabret fursat ucun/Alan ivdim dimiş kırk yılda öcün* (Güvahi, XVI. 57).

Aynı bağlaç, L. A. Pokrovskaya, *Grammatika Gagauzkogo Yazıka...* s.269'da; *onuştan* < *onun işten* şeklinde açıklanmaktadır.

[100] G. A. Gaydarci, agm., s. 47.

uç

Gaydarci'ye göre *uç*, Bulgarcadan girmiştir ve güya bağlacı gibi kullanılır.[101] *Däärdin, **uc** nacaanız yokmuş sansın.*

zerä / zeräm / zereciim

Farsça kökenli cümle başı bağlacıdır. Fonksiyonları *neçin ki* bağlacı gibidir.

*Toplanalım, birleşelim **zerä** kaybeliriz tez; Sölä da **zeräm** senin canını alıcız; Onuştan duuma / Erimi bırakmam / **Zereciim** bana / Oldu bir ana.*

SONA GELEN BAĞLAÇLAR

Kelimelerin ve kelime gruplarının sonuna gelerek pekiştirme görevi üstlenirler. Gagavuz Türkçesinde *da / dä / ta / tä, ki* ve *sa* bağlacı bu fonksiyonda kullanılmaktadır.

da / dä / ta / tä

Cümle başı bağlacı olarak da kullanılan bu bağlaç, kelimelerin sonuna gelerek anlamlarını pekiştirmektedir.

*Adı **da** battı; Horu bir kerä **dä** ihtärlamaz; Çırak **ta** o zaman demiş; Süt **tä** vermiş, Köpek **te** alırsan soydan al.*[102]

ki

Diğer bağlaçlarla birlikte ve tek başına cümle başı bağlacı olarak kullanılan *ki*, bazı durumlarda kelime sonuna gelerek pekiştirme ve kuvvetlendirme fonksiyonu üstlenmektedir.

*Bän **ki** dünnää gözeli.*

sa

i- ek-fiilinin şart şeklinin 3. teklik şahıs çekimi kalıplaşmasıyla meydana gelmiştir. Bağlacın aslındaki *i-* ek-fiili tamamen kaybolmuştur. İnce sıradan kelimelere de kalın ünlüyle *sa* şeklinde gelir. Bağlama, pekiştirme, mukayese fonksiyonları taşır: *Büün **sa**, zavalı yalnız.*

ÇEKİM EDATLARI

Çekim edatları çekim eki gibi kullanılırlar.

Gagavuz Türkçesinde kullanılan başlıca çekim edatları şunlardır*: kadar, dak / dek, +dan, için, aşırı, deyni, beeri, +a karşı, +nan, +la, nicä, nasıl, bilä, gibi, genä, görä, dooru, karşı.*

Miktar edatı *kadar*

Arapçadan alınmış olan bu edat, çok yaygın bir kullanım alanına sahiptir.

*Görmüş irakta bayır **kadar** bir babu.*

Bazı örneklerde süre bildirir:*Bän bu **kadar** gün yaşacam.*

[101] G. A. Gaydarci, agm., s.47.

[102] Bağlacın *te* şekli Bulgaristan Gagavuz ağzında kullanılır. Yazı dilinde yoktur.

Yön edatları

Başlıcaları *aşırı, karşı* edatları ile *+A+dAk* ve *+A+dAn* yapılarıdır.

Aşırı: *aşır+u* şeklinde zarf-fiil kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır: *Baktı dört göz pençerä **aşırı** baa içinä.*

Karşı: *karış-u* şeklinde zarf-fiil kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Gagavuz Türkçesinde fazla yaygın değildir: *Şüpesiz uyandı sabaya **karşı.***

+A+dAk: Asıl fonksiyonu yön bildirmek olan *dek* edatı, Gagavuz Türkçesinde *+A* yönelme (datif) ekiyle birlikte kalıplaşmış ve bir ek grubu gibi birlikte kullanıldığı isimle kaynaşmıştır. Ayrıca miktar fonksiyonu da kazanmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde de benzer özelliklerle kullanılır:[103] *Geçirdi gözdän onu baştan aya**adak**; **Üülenedäk** hepsi askerlär oldular kefli; Suvayıp ennerini dirseklerin**ädäk** genä girdi çukura.*

+A+dAn: Yönelme hâli eki taşıyan isimlerle kaynaşmış olan *dek* edatının *-in* vasıta ekiyle genişlemesi ve *-eği* > *-a-* ses değişmesine uğramasıyla ortaya çıkan *+A+dAn* yönelme edatının kökü Eski Anadolu Türkçesine kadar uzanmaktadır.[104]

*Ama kimsey baş**adan** bilmezdi ne olacêk; Gök üzün**ädän** uçmaa.*

+a+dan edatı *kadar* edatıyla kaynaşabilmektedir: *Acaba bu **kadaradan** mı diişilmişim.*

Vâsıta ve beraberlik edatları

Başlıca vasıta ve beraberlik edatları *bile, +lä, +län billä (bile), +nan, +nan bile, +nä, +nen* edatlarıdır.

bilä: *Biz ayrılıp kaldık **bilä**.*

+lä, +nä: *O onu gücü**lä**, sürümüş.*

+l/nAn bilä: *Ne aarêêr insannar**lan bilä**; Gider dev adam**nan bilä**; Hepsin**nän bilä** çıktıynan klasstan.*

+(n)nan (< ylan < ile+n): *Oynêêr şopar topu**nnan** / Bıkmaz atlêêr onu**nnan**.*

Benzerlik edatları

Başlıcaları *gibi, nasıl, niçä* edatlarıdır.

Gibi: Gagavuz Türkçesinde bir örnekte "kadar" anlamında *gimi* şekline de rastlanılmaktadır: *Avşam sabaa **gimi** çalınır.*

Bir örnekte de *+cä* eşitlik ve benzerlik ekiyle birlikte kullanılmaktadır:

*Nasıl bu yok **gibicä** adam kırk uçannan, bir kaçanı bir salımda telef etti.*

gibi edatının kullanıldığı diğer örnekler: *Da düş **gibi** görünärdi o gün.*

Nasıl, Nicä: Sorma ünlemi olan *nasıl* ve *nicä*, önünde kullanıldığı kelime veya ibâreyi benzerlik ifâdesiyle yaklaşma bağlamaktadır. Bu fonksiyonuyla *nasıl, nicä* kelimelerini bağlaç olarak da değerlendirmek mümkündür. Fakat bu edatların kullanıldığı ke-

[103] Faruk Kadri Timurtaş, age., s.104; *subha dek* "sabaha kadar", *başından ayağa dek, kişiye dek, ana dek, yüzyıla dek*

[104] Faruk Kadri Timurtaş, age., s.104, *subha değin, âdeme değin.*

lime grubunda bağımsız bir hüküm ifâdesi bulunmadığı için *nasıl, nicä* kelimelerini çekim edatı fonksiyonuyla kullanılan, fakat kelime veya ibâre başına getirilen Gagavuz Türkçesine has bir benzerlik edatı saymak yerinde olacaktır.

- *Üreklerindä sa duygu paktı,* ***nasıl*** *gün duuması.*

  Gidärmişlär su üstündä ***nicä*** *kuruda.*

Tekrar edatı *genä*

Eski Türkçede *kene* şeklinde kullanılıyordu. Batı Türkçesinde *yine* ile karıştırılmış ve daha çok konuşma dilinde kullanılmıştır.[105] Gagavuz Türkçesinde *yine* edatının yerini tamemen *genä* almış görünmektedir.

Evdän kaçêrız işä, ištän da ***genä*** *evä.*

Hal edatı *görä*

gör- fiiline gelen *-ä* zarf-fiilinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır.

İşlediinä ***görä****, ko dinnensin islää.*

Sebep edatları

Başlıcaları *beterä, deyni, için, üzerä* edatlarıdır.

Beterä: Farsça *beter* "daha kötü" kelimesi Gagavuz Türkçesinde "yüzünden sebebiyle" fonksiyonuyla sebep edatı olarak kullanılmaktadır.

Benim ***beterimä****, Zenginnerin* ***beterinä****.*

Deyni: *de-* fiil kökünden türemiş bir edattır. *deyni* Gagavuz Türkçesine hastır. Fakat *de-* fiil köküne *-(y)i-* zarf fiili ve *-n* vasıta eki getirilerek *tiyin* şekli türetilmiş ve Eski Türkçeden beri kulanılmıştır. Batı Türkçesinde ise *diyü, diye* gibi şekiller yaygındır:[106] *Ani o kaavi adamdı* ***deyni****, Gitmää evä* ***deyni****.*

İçin: Eski Anadolu Türkçesinde sebep anlamında kullanılan *uç* ismine *-un* vasıta eki getirilerek *uçun* şeklinde türetilmiş; daha sonra ince düz sıraya geçerek *için* şeklinde kullanılmıştır. *için* edatı Gagavuz Türkçesinde Farsçadan geçen *çün* edatına benzetilerek *çin* şeklinde kullanılabilmektedir: *Unudalım geçmiş darsıklarımız* ***için****, geçmiş zeetlerimiz* ***için****.*

Üzerä: Eski Türkçede *öze* "üst" ve *+rä* yön ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir.[107] Önceleri yön fonksiyonu taşırken, bugün sebep edatı olarak kullanılmaktadır: O ***üzerä*** *o yok nicä yapışsın erinä.*

Başkalık edatları

Gagavuz Türkçesinde kullanılan başlıca başkalık edatları *başka* ve *kaarä / kaari* edatlarıdır.

Başka: Gagavuz Türkçesi yazı dilinde *başka* sözünün kullanımı yaygın değildir. Örnekler Bulgaristan Gagavuz ağızlarından alınmıştır: *Babandan* ***başka*** *ihtiyar kapunda bırakma.*

---

[105] Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, s.312.

[106] Bk. Necmettin Hacıeminoğlu, age., s.92-198; Eski Türkçe'de *tiyin "arkış ıdmaz* ***tiyin*** *süledim"* (Bilge Kağan Doğu, 25).

[107] Necmettin Hacıeminoğlu, *"Üze / Öze Meselesi"*, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl: XXV/2, Ankara 1987, s.5-14.

Kaarä / Kaari: Arapça *gayr* kelimesinin iyelik şekli *gayri*, Gagavuz Türkçesinde *kaarä / kaari* şekillerinde kullanılır.

*Ondan **kaari** bakma salt bir kerä bak. Bundan **kaarä** yok.*

Zaman edatları

Başlıcaları *beeri, geeri, ileri, sora* edatlarıdır. Yön bildiren *geeri, ileri* gibi edatlar Gagavuz Türkçesinde zaman edatı olarak da kullanılır.

beeri: *Düşünärdi sa o dündän **beeri** denizçiyä.*

geeri: *Dört gün **geeri** Tezek Miti lafettiydi redaktorlan.*

ileri: *Geldi iştän evä iki saat **ileri**.*

sora: *Adam lafını bitirdiktän **sora** bir az susmuş.*

ÜNLEMLER

Ünlemler, kullanıldıkları yere göre; *duygu ünlemleri, seslenme ünlemleri, gösterme ünlemleri* ve *cevap ünlemleri* olmak üzere beş grupta toplanabilir.

Duygu Ünlemleri

Başlıcaları *ah, aho, ay, aman, gore, hay, haydi, hopa, hu, mani mo, nani, of, vay, yazık* gibi kelimelerle *bangır bangır, cıngır cıngır, çatır çatır, harp harp, lum-tum, şapur şapur, vcik vcik* gibi yansımalardır.

Ünlemler kelime yapımına uygun kelimeler değildir. Ancak *ahlamaa, oflamaa* örneğinde olduğu gibi bu ünlemlerden yeni bir kelime türetilebilmektedir.

Tabiat seslerinin taklidine dayanan yansımalar genellikle tekrar biçiminde ve fiillerin önünde kullanılırlar.

Seslenme Ünlemleri

Hitap ifadesi taşıyan seslenme ünlemlerinin başlıcaları şunlardır: *a, ayol, baka, ba, bä, brä, brey, bulü, e, ma / me, mali / malü.*

Ağabeye sesleniş: *Kosti **Batü.***

Anneye sesleniş : ***Anacum**, Aalama **ma mali!**, **Maleley mali**, **Mali me mali** veriniz Tudorkiyi, Yazık diil mi, **ma malü ma!**,*

Babaya sesleniş: ***Baka,** biz dä çok umut etmeeriz.*

Saygı duyulan bir büyüğe sesleniş : *Layna **bulü**.*

Sevgiliye sesleniş: ***Ayolum**.*

Ünlem olmayan fakat ünlem gibi kullanılan kelimeler:

*Zulumdum bän hem haymanaydım **beey** !*

*Zamanayorsun, zamanayorsun **ihtär anam** !*

***Hay** tepelär, tepelär, üüsek tepelär!.*

2. teklik ve çokluk şahıs şart çekiminin ve *-kAn* zarf-fiilinin sonuna genellikle kaynaşmış olarak *-A* seslenme ünlemi gelir.

alsana, baksana, uzatsana; gülsänä, söläsänä, şennesänä.

çıkacêêkana, delikannıykana, toplarkana; taazey-kenä.

e seslenme ünlemi isimlerin sonunda ayrı bir kelime olarak da kullanılabilmektedir:

Alsanız e, Be bırak sirnikleri dedik sana e!, Buyursanız e.

Gösterme Ünlemleri

Gagavuz Türkçesinde kullanılan başlıca gösterme ünlemleri şunlardır: *aha, çak, işte, na, te/tä, töö* (< te+o).

Cevap Ünlemleri

Gagavuz Türkçesinde evet, hayır gibi Türkiye Türkçesinin iki temel cevap ünlemi yaygın değildir. Bunun yerine Rusçadaki *da*; evet, tabii anlamlarında kullanılır. *e*, soruya verilen geçiştirme bir cevap olarak ve arkasından gelen bir başka soruyla birlikte kullanılır. *Hm, ehe, aha, islää, tamam elbet / elbet ki,* onaylama; *allelem* (Ar. Allahu âlem) "Allah bilir ya" tereddüt, *haa* anlama, *hele* şaşkınlık cevap ünlemi olarak kullanılır. *Diil,* genel olumsuzluk ve ret ünlemidir.

SÖZ DİZİMİ

Gagavuz Türkçesinde kelime gruplarının yapısı ve sırası Türkiye Türkçesinden farklı değildir. Bazen *işim benim, bey Stuyeni, örtü tepeleri açık* gibi kelime gruplarında olduğu gibi yardımcı unsur sona, esas unsur başa gelebilir. Ancak bu durum kurallaşmamıştır. Aynı ifadeler *benim işim, Stuyeni bey, tepeleri açık örtü* şeklinde de kullanılabilir.

Halbuki *gibi* edatı yerine kullanılan *nasıl* ve *nicä* çekim edatlarının benzerlik anlamı kattığı kelime veya ifadenin sonuna değil başına gelmesi kurallaşmış bir kelime grubu sıra değişikliğidir.

Üreklerindä sa duygu paktı, ***nasıl*** *gün duuması.*

Gidärmişlär su üstündä ***nicä*** *kuruda.*

Cümle düzeyindeki söz diziminde ise Gagavuz Türkçesinde kesin ve oturmuş bir sıra düzeni yoktur. Genel Türkçe yazı dillerinde cümle unsurlarının tabii sırası; *zaman zarfı+özne+tümleç+yüklem* şeklindedir. Ancak Gagavuz Türkçesinde bu sıraya uyan cümleler de bulunmakla birlikte Genel Türkçeye göre devrik cümle daha fazla yaygındır. Bu sebeple Gagavuz Türkçesinin cümle yapısı batı dilleriyle, özellikle de Slav dilleri ile karşılaştırılmış; devrik cümle düzeninin Slav dillerinden Gagavuz Türkçesine aktarılan bir özellik olduğu savunulmuştur.

Son olarak Astrid Menz, Gagavuz Türkçesinin cümle yapısı üzerinde ayrıntılı değerlendirmeler yapmıştır.[108]

Gagavuz Türklerinin Bulgarlar, Yunanlılar, Romenler ve Ruslarla içiçe yaşadıkları, tarihin belli dönemlerinde bu milletlerin dillerinden birini veya birkaçını öğrendikleri ve

[108] Astrid Menz, *Gagausische Syntax Eine Studie zum kontaktinduzierten Sprachwandel,* Wiesbaden 1999, s. 15-123.

konuştukları düşünülürse, batı dillerinin Gagavuz Türkçesi üzerinde bazı etkiler bıraktığı kabul edilebilir. Ancak Gagavuz Türkçesinde görülen devrik cümleler herhangi bir batı dilinin cümle düzeniyle tam bir ortaklık taşımaz. Söz gelimi, yüklemi başta olan basit ve birleşik cümlelerde özne ortada veya sonda bulunabilir, hatta bazen özne hiç kullanılmaz. Batı dillerinde görülen *özne+yüklem+yardımcı unsurlar* düzeni bazı cümlelerde görülmekle birlikte sistemleşmiş bir cümle yapısı değildir. Aynı ölçüde bilhassa anonim özellik gösteren sözlü edebiyat eserlerinde ve yazılı edebiyattan herhangi bir yazarın, şairin eserlerinde düz cümleye rastlamak da mümkündür.

Gagavuz Türkçesinde görülen devrik cümleleri, Gagavuz Türklerinin Türkçe dışında başka dilleri öğrenmek ve kullanmak zorunda kalmaları yanında, bu yazı dilinin 20. yüzyılın başına kadar bir konuşma dili olarak kalmasına ve konuşma dilindeki rahatlığın ve serbestliğin yazı diline yansımasına da bağlamak mümkündür. Köklü bir yazı dili geleneği olmayan her lehçede, hatta yazı dili gelişmiş lehçelerin ağızlarında bile benzer özellikleri bulabiliriz.

Gagavuz Türkçesi cümle yapısını Türkçenin söz dizimi dışında saymak doğru olmaz. Fakat Gagavuz Türkçesine başka dillerden giren bazı ödünç kelimeler gibi, bir takım söz dizimi özellikleri de girmiştir. Bunların önemli bir kısmı zaman içinde Türkçenin şekil ve cümle özellikleri içinde kaybolmuş; ancak bazıları korunmuş veya Gagavuz Türkçesine has bazı cümle özelliklerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Söz dizimi özellikleri bakımından cümle yapıları

1) Düz Cümle

Türk kültürünün ortak mirasının Gagavuz Türkleri arasındaki uzantılarından olan atasözleri ve vecizeler (söleyişler) genellikle düz cümle formundadır. Bu durum Gagavuz Türkçesinde düz cümlenin eski ve aslî bir özellik olduğunu göstermektedir.

> *Küsü geçer, ama laflar **unudulmêêr**. Her işten kaçacan, salt kendi kendindän **kaçamaycan**. İnsanı bilgi **zengin eder**. Tencerä **tukurlanmış** da kapaanı **bulmuş**. Çok laf **dermendädir**. Uşaan, imesi **helalmış**, ama giymesi **harammış**.*

Çok yaygın olmamakla birlikte şiir ve nesir cümlelerinde de düz cümleye rastlanır. *Gagauz erä kilim hiç **döşemäz**. Baari bir kıza sevinmäk **getir**. Bekim padişahın kızı artık **evlendi**.*

Temel cümlesi ve yardımcı cümleleri düz cümle olan birleşik cümleler de kullanılmaktadır.

> *O her sabaa bir parçacık ekmek için koçina **paklardı**, dam **kürüyärdi**, beygir **kaşıyordı**. Açan yaamurlar **yayıcêk**, sän o zaman **yıkanasın**. Hasta mı **yatacam** osa **ölecäm mi**. Kaazlar **baarêr**, gülüş **kopêr**, ani iki ahmak **düüşer**. Vakıt geç **olêr**, tombarlak ay yukarı **çıkar**.*

2) Devrik Cümle

Gagavuz Türkçesinde devrik cümle normal bir ifade biçimi halini almıştır. Devrik cümlenin kendi içinde bir düzeni olduğunu söylemek de oldukça zordur. Tadeusz Kowalski, Gagavuz Türkçesindeki cümlelerin genellikle, yapısı Türk cümle yapısından farklı bir yabancı dilden yapılmış tercümeler görünümünde olduğunu ifade etmekte-

dir.[109] Dimitriev de Gagavuz Türkçesi söz dizimini Rusçanın söz dizimiyle karşılaştırmıştır.[110] Ancak Gagavuz Türkçesinin söz dizimini bütünüyle herhangi bir yabancı dile bağlamak zor görünmektedir. Söz diziminin temel unsuru olan yüklem düz cümle örneklerinde olduğu gibi sonda, devrik cümle örneklerinde görüleceği gibi başta veya ortada bulunabilmektedir. Hatta birleşik cümlelerin bir bölümü düz, diğer bölümü devrik olabilmektedir. Kısmen Karaim ve Çuvaş Türkçelerinde de görülen devrik cümle hiçbir Türk lehçe veya şivesinde Gagavuz Türkçesindeki kadar yaygın değildir.[111] Ancak Gagavuz Türkçesinin söz diziminde, Genel Türkçeye göre devrik sayılan yapılardan herhangi birinin veya birkaçının sistemleşerek, düz cümle yapısının yerini alması söz konusu değildir.

Devrik cümlelerin gösterdiği söz dizimi özellikleri şöyle sıralanabilir.

a) Yüklemi başta olan basit devrik cümleler:

Girişmişim bu şindi çıraa zeetlemää türlü maanalar bulmaa.

Yapasın bir topuz kırk okadan.

b) Yüklemi başta olan birleşik devrik cümleler:

Bulêr çocuk kendi gözlerini da koyêr onnarı erinä.

Geldi kuş , düştü kar, sıktılar ayazlar.

c) Yüklemi ortada olan basit devrik cümleler:

Bir evdä var iki insan.

Sokakta görünmäazdi kimseycii.

ç) Özne + Yüklem + Yardımcı unsurlar dizilişine uyan devrik cümleler: Batı dillerinin büyük bir kısmının cümle dizilişi bu kurala uymaktadır.

O aldı kızı incä belindän.

Saç kıraalıdır başımda.

d) Yüklemi ortada olan birleşik devrik cümleler:

Bir sıcak yaz günü komuşusu çaarmış Nastradini musaafirlää.

Burada o zaman yaşarmış çok Gagauz türk senselesindän.

e) Düz ve devrik cümlelerden kurulu birleşik cümleler:

O gidärdi, ama kendi da bilmezdi nereyi.

Kılıçları bilä, zerä geler savaş.

f) Yüklemi başta bulunan ve ortada bulunan cümlelerden kurulu birleşik devrik cümleler:

Geçti güz, geldi kış, ama Jenä istemäzdi başka buluşmaa Vladiylän.

Bey oolu beenmiş bu gözäl çiftçi kızını da istemiş onu aldatmaa

[109] Tadeusz Kowalski, agm., s. 22.

[110] Gerhard Doerfer, "Das Gagausische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959, s. 271.

[111] F. R. Zeynalov, *Türkologiyanın Esasları*, Baku 1980, s. 163.

3) **Yan cümlesi zamir olarak kullanılan bağlaçlarla kurulan birleşik cümleler:** Hint-Avrupa dillerinde zamir gibi kullanılan bazı cümle başı bağlaçlarının önünde bulunduğu yan cümleyi zaman, hâl, nitelik, yer gibi fonksiyonlarla esas cümleye bağlamasına benzer şekilde, Gagavuz Türkçesinde de *açan, ani, neredä* cümle başı bağlaçları önüne geldikleri yardımcı cümleyi esas cümleye bağlamaktadır.

a) *açan* cümle başı bağlacıyla kurulan birleşik cümleler:

***açan* cümle başı bağlacı, önüne geldiği yardımcı cümleyi zaman anlamıyla esas cümleye bağlamaktadır.**

Açan *sa onnar gittiler, kahıra düştü.* "Onlar gidincä kahıra düştü."

Aklı ***açan*** *gelecek, masaldan o gidecek.* "Aklı başına gelince o masaldan gidecek."

b) *ani* bağlacıyla kurulan birleşik cümleler:

ani bağlacı da önüne geldiği yardımcı cümleyi esas cümleye zaman anlamıyla bağlamaktadır.

Ama sölemeycäm evdä, ***ani*** *evlenecez.* "Ama evleneceğimizi evde söylemeyeceğim".

Siz kısmetliysiniz, ***ani*** *bu bayırın boyunda duruklandınız.* "Bu tepeye yakın bir yerde konakladığınızı için şanslısınız."

c) *neredä* bağlacıyla kurulan birleşik cümleler:

neredä bağlacı önüne geldiği yardımcı cümleyi esas cümleye yer anlamıyla bağlamakatadır.

Açan sokacêk seni orayı, neredä çaun, sän kaynatçan ona su. "Seni oraya sokunca büyük kazanın olduğu yerde sen ona su kaynatacaksın".

Kazahstanı da, Zaporoje tarafını da, ***neredä*** *umutlanırdık "Âşik Garibi" bulmaa.* "Kazakistan ve Zarporoje taraflarında Âşık Garip'i bulacağımızı umuyorduk.

4) **Şartlı birleşik cümleler:**

Gagavuz Türkçesinde kurulan şartlı birleşik cümlelerde bazen şart ifadesi söylenmemekte veya başka fiil kipleri şart kipi yerine kullanılmaktadır.

a) Şart ifadesi söylenmeyen şartlı birleşik cümleler:

Yardımcı veya temel cümlenin yükleminin gösterdiği iş veya bildirdiği yargı yeterli görüldüğünde birleşik cümlenin diğer kısmının yüklemi kullanılmamaktadır:

Karşı gelen şılaklar ***geçärdilär****, nasıl kelebeklär fenerin dolayanında...* ***(dolaşırlarsa).***

Sevinerim *bän sana, nicä çiftçi yaamura..* ***(sevinersä)***

Onnar laftan ***annamêrlar,*** *sade kurşumdan...* **(annarlar)**

b) Başka kiplerde kurulan fiilerin şart kipi yerine kullanılmasıyla kurulan şartlı birleşik cümleler:

Bazı birleşik cümlelerde gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman veya şimdiki zaman kipi şart kipinin anlam ve fonksiyonuyla kullanılmaktadır.

Yapacêz ne deycän "deycän ~ dersen".
1944'cü yılda faşiştlär, yaalayıp ökçelerini kaçêrlar orayı, nerdän gelmişlär. "gelmişlär ~ gelmişlerse".
Onun imii bozulsun, / Kimnär eker duşmannı. "eker ~ ekerse".

5) *diil* edatıyla kurulan olumsuz cümleler:

Olumsuzluk edatı *diil,* isim cümlelerini olumsuzlaştırırken yüklemin sonuna değil başına gelmektedir.

*Sandım bän sana **diil** eş.*
*O hiç **diil** insan.*

6) İstek-emir ekinin isim-fiil eki fonksiyonu kazanmasıyla kurulan cümleler:

İstek-emir çekimi 3. teklik şahsını bildiren *-sIn* ve 3. çokluk şahsını bildiren *-sInlAr* eklerinin *–mA* ve *–mAk* isim-fiil ekleri gibi kullanılmasının, Balkan dillerine has bir özellik olduğu ve oradan hem Gagavuz Türkçesine hem de Balkan Türk ağızlarına geçtiği söylenmektedir.[112]

Kurtarıcısına kendi biricik kızını istemiş gelin versin. "istemiş gelin versin ~ gelin vermek istemiş".

İstärdi annasın inanar mı oolu. "istärdi annasın ~ anlamak isterdi".

7) Zarf-fiil kullanılmadan birbirine bağlanan içiçe birleşik cümleler:

Türkiye Türkçesinde "diye" zarf-fiiliyle birbirine bağlanan soru ve cevap ifadesi taşıyan içiçe birleşik cümleler, Gagavuz Türkçesinde böyle bir bağlayıcı söze gerek duyulmadan bağlanmaktadır.

Kimsin sän -sormuş tilki. "Tilki, kimsin sen diye sormuş"
Siz alın, -cuvap etti Zlata. "Zlata, siz alın diye cevap verdi."

SONUÇ

Oğuz grubu Türk lehçelerinin Doğu Avrupa'ya uzanan kolu olan Gagavuz Türkçesi, fonetik bakımdan, sahip olduğu aslî uzun ünlülerle Türkmen Türkçesine yaklaşırken Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinden farklılaşmaktadır. Bir ara ünlü olan *ê* ünlüsü ise sadece Oğuz grubunda değil diğer Türk yazı dillerinde de kullanılmamaktadır. Bir geçiş ünsüzü olan *ğ* ünsüzü, Gagavuz Türkçesinde sadece söyleyişte değil yazı dilinde de ünlüleşmiştir.

Gagavuz Türkçesinin morfolojisinde, farklılık arz eden en dikkate değer unsur, Rusçadan alınan cinsiyet eki *+(y)ka*'dır. Hâl ekleri görev değişikliği, başta Eski Anadolu Türkçesi olmak üzere pek çok tarihî Türk dili alanında ve özellikle Anadolu ve Rumeli ağızları, Yeni Uygur Türkçesi ağızları gibi pek çok çağdaş Türk dili kolunda yaygındır.

Gagavuz Türkçesinin söz dizimi, esas itibariyle Türkçe söz diziminin bir parçası olmakla birlikte, hem uzun süre konuşma dili olarak kullanılmasından hem de Bulgarca, Rusça gibi komşu dillerin etkisi altında kalmasından dolayı bazı yeni diziliş özellikleri kazanmış görünmektedir.

[112] L. A. Pokrovskaya, "Gagauz Dilinin ve Balkan Türk Ağızlarının Bazı Sentaks Özellikleri", s. 231-235.

GAGAUZLARIN PADİŞAHLII.

Vizantiya padişahın Mihail Paliologun istediinä görä, hem kaillına görä, İzeddin Kaykavuz. Sultan, Anadol Sultanlını braip geçmiş Kavarna-Balçık (Karbunaş) viliatına hem da orada yaşayan türk senselerindän düzmüş bir eni padişahlık, hangısı kabul etmiş at Karbunaş padişahlı, Kavarna padişahlı. Burada o zaman yaşarmış çok Gagauz türk senselesindän. Hem da gagauzlar hristianmış, tutarlarmış ortodoks religiyi.

Konstantinopolda olan Vizentiye Patriarhı, ki kaldırsın deyi Gagauzların eni padişahlın sanını hem saygısını vermiş yollamış gagauzları arhiepiskop ani olsun exarh mitropolit eni padişahlıkta hem da yaşasın eni padişahlın başkasabasında Kavarnada. Bu eni gagauz padişahlı tez vakıt erda da suda da (denizdä) kabul etmiş ölä kuvet, ki Kavarna padişahlı çok fayda hem yadım yapmış Vizentiya padişahına, açan gagauzların beyleriymiş: Balık Bey hem da Dobrotiç padişah.

Dobrotiç Bey, Gagauzların padişahı, ölä şanlıymış hem kämilmiş her bir işinlän, ki onun padişahlına, onun adına vermişlär at: "Dobrotcä, Dobruca" eski at erinä: "Karbunlu Viliat".

Bulgarlar sölierlar hem yazıerlar, ki Dobrotiç bulgarmış, bulgar senselesindän. Ama profesor Manoff, dokumentlerdän buldu, ki Dobrotiç padişah türk soyundan çekileer, ki o türk senselesindändir. Manoff yazıer: "açan Sarı Saltuk ölmüş, onun erinä Karbunların padişahlında bey olmuş, baş olmuş Balık bey, hani türk senselesindänmiş.

İstorik Kantakuzen istoriyasında sölier, ne türlü baalantı hem uzlaşmak Balık Bey yapmış Mihail Paleolog padişahın haliflerinlän. Manoff yazıer: Padişahça Ana görmüş, ki onun kuvedi altında kalıer saadä Kostantinopol kasabası, zerä hepisi kalan kasabalar geçmişlär Kantakuzenin tarafına, o zaman yollamış bir misiya, bir elçilik Balıka, hani Karbunikanın, Kavarnanın Beyimiş hem da Balıkı teklif etmiş versin padişahkaya yardım. Balçık ey kabul etmiş padişahçanın adamlarını hem da yollamış ona yardım için kendi kardaşlarını Teodoru hem Dobrotiçi hem bin ayırma soldat.

Onlar ensemişlär cümlä kaleleri, hem kasabaları Kara Denizin boyunda hem zorlamışlar onları atılsınlar Kantakuzendän hem da çekinsinlär Padişahçanın tarafına, onun eli altına. Padişahça Ana çok ikramlan, hem çok şanlan kabul etmiş Dobrotiçi, evlendirmiş onu Apokofkosun kızınlan hem da koymuş yapmış Dobrotiçi generalisim Urumların üstünä. Manoff yazıer: açan Balık Bey öldü, onun yerinä Gagauz padişahlın tronunu kabul etti Dobrotiç (1354). Hem çünkü onun varmış baalantısı hem hısımlı Vizentiya (grek) padişahlınlan, kabul etmiş (Monarh) titlasını, padişah kuvedini, olmuş gagauzların padişahı Kavarna Viliatında, Kavarna padişahlında.

Dobrotiçin padişahlında Gagauzların padişahlı olmuş kuvetli, Dobrotiç padişah, hani kabul etmiş selçukların flotasını (gemilerni) bültmüş hem da kaaviletmiş flotayı hem da kuvetlerini pek ey. Dobrotiçin padişahlında Karbunaşlıların padişahlı (eski Küçük Skifiya) kabul etti at: Dobrotça, Dobruca, padişah Dobrotiçin adına görä, Dobrotiç öldüünän, onun erinä padişah oldu, onun oolu İvangos (yakida İvanatos) 1378. Ama İvangos olmuş Gagauzların (oguzların) bitki sonku padişahı, zerä Aziyadan geldi Bayazid I Osmanlı türklerin sultanı, hani (1383) gagauzların padişahını yensedi hem da onu vasal yaptı, hem da onun padişahlını elinä aldı, öläki Gagauzların Padişahlı, hani kurulmuş Mihail (8) Paleolog padişahtan, bozulmuş heptän Bayazid Sultandan, yaşayıp saadä 130 ila yakın.

Mihail Ciachir, *Besarabieală Gagauzlarân Istorieasâ*, Chişinau 1935, s. 13-15.

KÖROĞLUNUN DUUMASI

Çoktan, pek eski zamannarda bir Kalä-yurtlukta yaşarmış bir anılmış hergelä çorbacısı, adı Bozbey. Onun varmış üç oolu: en büüyü - Gencim, ortancısı - Momin, en küçüüyü - Adı-bek; bir dä kızı - Gül. En büüyü zenginmiş, ama sıkıymış, ortancısı - ahmakmış, en küçüüyü - ürekli, korkusuz bir girginmiş. Adı-beki insan sevärmiş, da ayırmışlar onu Kalä-yurtluuna baş. Onun ama karısı aar güüdeli kalmış da tezdä ölmüş. Mezar içindä onun duumuş bir çocuu, angısını çobannar bulêrlar mezarın üstündä da alıp getirerlär bobasına. Bu çocuu bakmaa alêr Adı-bekin kızkardaşı Gül. Tezdä Adı-bek öler da onun büük kardaşı tamah Gencim zorlan istemiş evlensin kızkardaşına. Gül ama alêr uşaa da kaçıp saklanêr bir bayırın içinä. Karı tezdä ölmüş da çocucak yalnız kalmış. Ona başlamış gelmää bir keçi da südünnän doyurmaa onu. Çocucak büüyärmiş pek gür. Bir çorbacının çobannarından birisi tä ne annadarmış: "Var sürüdä bir saamal keçi, en ii keçi, südü onun en çok, en tatlı da. Ama o üç kerä gündä hep bir vakıtta başladı gitmää näänısa da dönmää sütsüz. Bir kerä dedim, ya gözledeyim bän, nääni o gider hem ne yapêr. Da gördüm ölä, ... ani hemen akılım alınaceydı korkudan: etişti keçi bir büük bayıra, bayır deliindän dä kaçarak çıktı bir küçük tülü... bilmeerim nicä dä demää ona: o takım hayvan yoktur gördüüm; insan da ölä -hiç tä- güüdesi bütününä tülü-saçlı, iki ayaklı ama. Keçi verdi ona emsin südünü da gitti geeri, o uşak ta kaçtı da genä bayırın içinä girdi".

Bunnarı sesleyip, çobanın çorbacısı kendisi gitmiş görsün. Dönüp oradan çorbacı demiş, ani o tülü yavru bir çocucaa benzärmiş...

Şindi almış o taa insan hısımnarını da genä o bayıra gitmişlär. Etişip, koyêrlar o bayır deliinin önünä bir avuç koyun aşıı hem bir dä atlılık yeri bir tarafa, ki tutmaa bu çocucaa, zerä o pek tez kaçıp saklanarmış bayır içinä. O yeri yaalamışlar kaavi tutkallan. Kendileri dä saklanmışlar.

Tülü çıkmış bayır içindän, bakınmış, görmüş aşıkları da birdän sevinmiş, kaçarak ta gitmiş onnara, almış hepisini avuçlarına da yaklaşıp yerä, atlı pinmiş ona. Oynamış, ne kadar oynamış, ama açan kalkmaa istemiş, kalkamêêr, yapışmıştı. Ozaman tutêrlar onu da evä getirerlär annayıp, ani o diil hayvan, ama çocucak.

Çorbacı yıkatmış uşaa, giidirmiş da oolu gibi bakmaa onu başlamış, çok sevineräk. Adını Aydın koymuşlar, çünkü o karannık bayır içindän aydınnaa çıkmış deyni.

Çocuk büüyärmiş pek gür, diil yıllarlan, ama günnärlan. Bobası atlı gezmää, güreşmää, türkü çalmaa üüretmiş, kiyat üürenmää dä vermiş onu, okumaa, yazmaa; korkusuz olmaa, dayanıklı olmaa, hem ana yurdunu, insanı sevmää üüretmiş.

Ama olmuş kurak yılları da Aydının bobası artık pek fukaralanmış da çırak yanaşmış bir hayın çorbacıya, Bolu-beyä, hergelä gütmää.

Bir kerä Bolu-beyä bir hısımı geler, İbrahim-bek. Bolu-bey izin verer Aydının bobasına, çıraana ayırsın onun hergelesindän en ii beygiri baaşış bu paalı musaafirä. Çırak deneer en ii beygirleri, ki bir çirkin pınarı geçsinnär. Ama biri dä geçämemiş, hepsi geeri urmuşlar. Bir genç zabun beygir sä gelip-gelip hep geçärmiş korkusuz o pınarı. Ozaman çırak alêr da getirer onu Bolu-beyä. Bu, sanıp, ani çırak onu gülmää yapmaa isteer, izin verer cellata köretesin çıraa, ergin kurşun döksün ikisinä dä gözlerinä. Sora pindirsinnär onu zabun beygirä da uratsınnar kaledän dışarı. Beygir getirmiş onu dooru ilerki evinä.

Büük kahır.

Ama kör demiş çocuuna Aydına, ki baksın da tımarlasın, bu beygiri hem tutsun onu sade karannıkta, beslesin onu sade arpaylan, da büüyüdüynän biraz taa yollansın kin çıkarmaa o hayın Bolu-beydän. Hem onun gibi tamahlardan, ani insanı zeetlerlär.

Da tä, Aydın çekeder hazırlanmaa kin çıkarsın insanın duşmannardan. O büüder o beygiri, angısı olêr kanatlı hem büülü bir batır-beygir, adını koyêr Kır-at; erleşer bayırlar arasında bir kaledä. Onun tä var käämil beygiri, käämil kılıcı, batır yayı oklarlan hem dä kırk girgin askercileri. Bölä o hazır olêr da yollanêr kin çıkarmaa. İnsan onu umutlan karşı eder hem adını koyêr Köroğlu. Çoyu ona askerci yannaşarmış bir kaavi asker düzüp. En ilkin o cezalamış hayın Bolu-beyi...

D.N. Tanasoglu, "Köroğlu", *Ana Dili V-ci Klas İçin,*
İkinci basım, Chişináu, 1997, s. 61-77.

SEVGİ UURLARI

Konstantin Fedoroviç Kırboba üüredärdi gecä şkolasında beşinci klassı. Hepsi onun üürenicileri - onaltı-onedi yaşında delikannılardılar, angıları gelärdilär şkolaya saade yaymannamaa hem düüşmää. Kiyat gibi iş onnarda yoktu, gelärdilär - saade birär tıkaçlı bir kaçar bulaşık yaprak.

Kırboba üüredärdi bu erifleri hem kendi hazırlanardı girmää instituda. İnsan arasına o çıkardı az, saade ayda iki-üç kerä gidärdi küçücük klubta kino görmää. Bu klubçaazın bir odasında bulunardı biblioteka, neredä auşamnän oynardılar şaşki hem domino, beklärdilär kinonun çeketmesini. Bu odada bir auşam Kırboba gördü bir yabancı esmer, tıkışık güüdeli kızçaazı. O üüredicinin Gavrilovun kızı Tonyaydı, angısı diil çoktan gelmişti küüyä da işlärdi kolhozun pravleniyasında esapçı.

Ertesi günü sabaalen Kırboba gitti poştaya, doktorun Yusinın karısına Larisa Evgenevnaya, şen tabeetli, tuyanca bir insana. Onnar islää yaşardılar Kırbobaların familesinnän. Gün geçmääzdi, onnar gitmesinnär biri birinä. Kırboba nääni da gitsä näändan da gelsä, mutlak uurardı doktorlara. Pazarlarda hem yortu günnerindä o çok kerä gidärdi, saatlan oturardı orada, duyardı kendini nicä evdä.

Geldiynän poştaya, Kırboba söledi, ani klubta gördü Gavrilovun kızını.

-Tonyayı mı? -sordu Larisa Evgenevna.

-Onu.

-Sän onu beenir miysin? Bän lafedecäm onunnan, -dedi Larisa Evgenevna düzecek onun evlenmesini Tonyaya.

Cuma auşamıydı, saat yarım onaydı. Kırboba şkolada zorlan savaşardı sokmaa delikannıların kafalarına, ki dokuz kerä edişär olêr altmış üç.

-Üürenin bu sizä lääzım olacêk, ba, -dönüp dönüp däärdi o.

Taman, açan o yaayardı, ani kim üürenmeycek dokuzun dereciini, o gitmeycek evä gecä yarısınadak, kim-sa urdu kapuya. Kırboba açtı kapuyu da gördü Larisa Evgenevnayı.

-Çık azıcık burayı, -çaardı Larisa Evgenevna onu.

Kırboba çıktı hayada da dışar kapusunun yanında gördü doktorlan Tonyayı. Doktor gülümsedi.

-Auşamêêrsınız, -seläm verdi onnara Kırboba.

-Geldik bakalım näbêrsın. Sän üüret, biz engel etmeycez sana, -şiretlicä dedi Larisa Evgenevna, da onnar gittilär.

Kırboba girdi klassa da haberledi, ani, kim üürendi direcii, o var nicä geçsin, annatsın da gitsin evä. Hepsicii çekettilär seslän okumaa dokuza katlamayı da, bilär-bilmäz, kaldırmaa ellerini.

Kırboba avtomatçasına seslärdi onnarın cuvaplarını hem düşünärdi ona, ne oldu kärşindi hayatta. Bir kırk minuttan sora o kolverdi hepsini üürenicilerini da, götürdüynän klass jurnalınnan tebeşiri üüredici odasına, gitti bolnita aulunun içindän doktorların evinä. Onnar taman gelmiştilär Tonyayı geçirmektän.

-Te oldu görüşmeniz da, -dedi Larisa Evgenevna. -Sän sa korkardın. Bän çaardım, o görsün seni. İş olacêk, Kosti! Şindi siz lääzım karşılaşasınız da lafedäsiniz, isteyäsin onu kendinä karı. Ha yapalım te bölä. Sabaa bän onunnan annaşacam, ani o saat ikidä olsun poştada. Sän da ol ozaman orada.

-Bän neylän gideyim orayı e? -sordu Kırboba. -Alıyım mı bişey yanıma?

-Al bir şişä şarap da başka bişey diil lääzım, -dedi Larisa Evgenevna.

-E filcan?

-Filcan var bendä orada.

Ertesi günü Kırboba taa sabaalendän buldu bir şişä, doldurdu onu şaraplan da koydu pençerenin setinä. Sora o aldı çetkayı da silkti maavi jüketini, vaksaladı emenilerini, traş oldu.

Yarım ikiyä o koydu koynusuna şaraplan şişeyi da dönär kafaylan hem kaşalanar ayaklarlan gitti poştaya. Tonya şindän sora oradaydı. Kırboba seläm verdi, içerdä kuruldu susmak.

-Te buluşturdum sizi, -dedi Larisa Evgenevna, baktı gençlerin ikisinä da döndü Kırbobaya, yaptı ona nışan: "lafet".

-Yalvarêrım sizi, istäärseniz, olunuz benim karım, -danıştı Kırboba Tonyaya, duyarak, ani bunu yaptı yakışıksız.

-Lääzım tätüyä sormaa, -dedi Tonya, döneräk üzünnän şişeli bölgüyä dooru.

-Gideyim şindi? -sordu Kırboba.

-Ha git, -dedi Larisa Evgenevna.

Gavrilovun evi diildi uzakta, klisenin günduusu tarafında, köşedäydi. Kırboba gidärdi da hepsindän pek duyardı, nicä hızlı o yaklaşêr o evä neredä o lääzım sölesin lafları, angıları can gibi zor çıkacêklar. Te o açtı tokatçıı, te etişti dışar kapusuna, urêr ona. Peydalandı altmış yaşın dolayında Gavrilov:

-A, Konstantin Fedoroviç! Buyurunuz içeri. Ne zorlan etiştiniz benim kapuma? Yoktur geldiiniz.

-Vladimir Nikolaeviç, -dedi Kırboba, kızararak, -Bän isteerim sizin kızınızı kendimä karı.

Yaşlı üüredici oturdu masanın başına da uslu dedi:

-Bän diilim karşı buna, Konstantin Fedoroviç. Canabini bän bilerim, bir şkolada işleeriz. Tonya kayılsa, biz da kayılız.

Kırboba kär biraz şaştı bukadar tez kayıllaa. O şükür etti Gavrilova da hızlı gitti poştaya.

-Bän dedim e, ani o kayıl olacêk! -sevindi Larisa Evgenevna.

Çekettilär hazırlanmaa düünä. Bu vakıtta Kırboba birkaç kerä uuradı Gavrilovun evinä. İlkin o gördü, nicä Tonya bir genç insancıklan kireçleerlär büük odayı. Başka kerä o gördü, nicä teknä dolusu pişirerlär gevrek.

-Ya bak, kaç türlü tatlılıklar hazırlêêrız, -gösterdi Tonyanın anası masanın üstünü.

Yazıldılar. Hep o günü gelinin evindä oldu düün da. Toplandılar üüredicilär, küü adamnarı, bir kaç senselä, komşular. Tonyayı düzdülär tüllän da güvääläп yannaşık oturttular karşı masaya. Onnarın iki tarafında oturdular doktor hem Larisa Evgenevna. Kırboba duyardı kendini gerää gibi sıkılı. Hepsindän gerili hem yakışıksız momentti o, açan doktorun, Rostislav Tihonoviçin ardına, başladılar baarmaa "hacı!", da o lääzımdı hepsinin önündä öpsün Tonyayı. Gecä yarısına dooru düüncülär başladılar daalışmaa. Tonyanın anasınnan Larisa Evgenevna verdilär izin gençlerä, gitsinnär güveenin evinä.

Sokakta görünmääzdi kimseycii. Karannık kadifeli - yımışaktı. Büülü geecäydi! Kırboba gidärdi, eli geçirili Tonyanın koluna. Bu ölä eniydi hem sınaşıksızdı ona, ani o duyardı kendini haliz masalda gibi.

Bir günü Kırboba gitti suvacıylan getirmää su pınardan su. Tonya çıktı ona karşı, ki almaa ondan kazannarı. Kırboba vermääzdi, ama o zorlan aldı. Girdilär hayada. Tonya astı bakırlaa kazannarı, koydu köşeyä suvacıyı. O giimni bir incecik, ucuz çitçeezdän fistancıklan, bitkisiz ayoldu. Kırboba nazlı kapladı onun diil büük güüdesini, da burada annadı, nekadar çok sever o bu esmer, çetin tabeetli insanı.

Girdilär içeri. Ekmek idiktän sora Tonya çıkardı krivadın altından sandıcaanı da tutundu naşey-sa onda aaramaa. Kolay olsun aaramaa deyni, o çıkardı oradan bir kaç iş da koydu erä. Çıkardı o fotoalbomunu da.

-Var mı nicä bän bakıyım albomu? -sordu Kırboba.

-Sän bak, -cuvap etti Tonya.

Patretvardı çok, kimisi yapıştırılıydı, kimisi boştaydı. Ayırı seçti Kırboba iki patret. Birindä çıkmıştı dört kişi: Tonya, sarmaşık bir çocuklan, hem başka bir kız, sarmaşık bir eriflän. İkinci patrettäydi bir batal, uz boylu denizçi. Patredin ardında vardı baaşlamak yazısı. Kırboba dürttü Tonyanın omuzunu:

-Var mı nicä okuyım avtografı?

Tonya baktı patredä:

-A, Nikolay! Gelmişti görüşmää da baaşladı patredini. Sän oku.

Patredin ardında yazılıydı: "Paalıhem sevgili Tonyaya Nikolaydan."

"Bölä erif onu sevmiş, da aldım onu bän, bir seçimsiz! -geçti Kırbobanın fikirindän. -Bän yanılttım onu. Aldıynan onu, bän kapadım onun yolunu kısmedä."

Pazartesi Kırboba geçirdi Tonyayı işä köprünün yanınadak. Yolda o dedi ona, ani o pek gözäl.

-Demä bana "gözäl", -dedi Tonya. -Karılar hodullanêrlar, açan onnara deerlär gözäl. De bana "islää".

-Sän halizdän pek gözelsin, -yavaşıcık ses verdi Kırboba.

Köprüdä ayırıldılar el vermeklän. Tonya, gidärkenä iki kerä baktı geeri. Kırboba durardı köprünün başında, bayılmayadak kısmetli hem düşünceli. Düşünerdi sa o dündän beeri denizçiyä, angısı baaşlamış Tonyaya kendi patredini. Onun gözünün önündän kaçmaazdı bu uz boylu erif. O görerdi Tonyayı onun yanında, sevinär, bitkisiz kısmetli, sora da görerdi kendisinin yanında, da karısının yaşaması benzäärdi bir ceremä çekmeyä, bir kapancı yaşamasına. O bakardı Tonyanın ardına, da bütünnä boyu hem örüyüşü görünerdilär zavalı. O benzärdi kurbana, çaarardı can acısına. Kırboba bakardı bu insanın ardına, da annardı, ani o, zaplayrak onu, bulunêr bir zeetçi rolunda. "Kolvermää mi onu?" -sorardı o kendi kendinä, da duyardı, ani pek zor olacêk ona bunu yapmaa. Nicä bakacêk onun bu düşünmesinä Tonya? Ne deycek o?

Auşamnän şkolaya geldi direktor, oturdu bir urok geerki partada, sora bulup bir kaç maana, onun için ani üürenecilär yazêrlar karandaşlan hem ani onnarın yok kiyatları, tuttu Kırbobayı dirseendän da dedi:

-Taa bir kerä kutlêêrım seni evlenmeklän. Sarp dilimcik sän kayırdın! Uydu senin işin! En gözäl kızı aldın. Kär hepsimiz şaştık.

Uroklar bittilär saat onda. Açan Kırboba geldi evä, ihtiär anası çıktı hayada, "tss" yaptı, gösterdi içeri:

-Uyêêr. Geldi, sordu: "ne iş yapıyım?" Deerim, ne yapacan, yok ne yapmaa. İdi da yattı. Sän da iyecän mi? Yaptım kartofi mancası.

Kırboba girdi içeri. Tonya uyaardı sol yanında, suratı masanın başına dooru. Kırboba çöktü krivadın boyunda da tutundu mayıllı siiretmää karısının kömür-kara kaşlı, gözäl suratını. Durup sinirlerinin üstündä bir kaç minut, o çıktı hayada, aldı kartofi mancasından bir kaç buka da genä girdi içeri. Tonya uyandı.

-Uyu, uyu, ayolum, -dedi Kırboba. -Bän okuycam bir kaç yaprak.

O aldı masadan eşil kaplı bir kiyadı, çeketti okumaa, ama tekst kapmazdı onu. "Bän azarlêêrım onun insan dostoynikliini", -brakmaazdı raada onu düşünmäk.

Ertesi günü, geçirärkenä Tonyayı işä, Kırboba dedi ona:

-Sän yanıldın, ani evlendin bana. Bän yanılttım seni. Bän kısmetliyim, zere severim seni, ama sana ne fayda bundan? Sevilmääz adamnan yaşamak, o bir zeet.

-Ne sän, bän da seni severim, -dedi Tonya.

-Sän bölä lafedersin onun için, ani diilsin saade gözäl, ama akıllıysın da, eni kunu kesti Kırboba birär-birär lafları.

-Lafetmä bölä, -dedi Tonya kendi ayırı, güüslü sesinnän.

Geldi avgust, da Kırboba gitti instituda girmäk êkzamennerini vermää. Burada da onu hep brakmazdı düşünmäk onun evlenmäk kabaatı için. O hep gezärdi basnık duyguylan.

Abiturientlerin arasında vardı çevik, kıvırcık saçlı bir erif, angısı hepsindän islää verärdi êkzamentleri. Aklılıı için hem uygun lafetmesi için o herkerä sarılıydı eriflärlän hem kızlarlan, angıları onu havezlän seslärdilär, ürek hem şennik alarak ondan. Bir kerä razgetirip onu yalnız, Kırboba annattı ona kendi evlenmesi için hem needi için kolvermää karısını.

-Olma fasıl adam, -dedi erif. Sän seversin e onu? O da däärmiş ani sever seni. O zaman ne taa isteersin? Evlenmiş mi o sana, bilmiş o, näpmış. Patretlerä nekadar avtograf yazêêrlar! Eer o yazıların üzerinä hepsi ayırılsa, ozaman hiç bir familiyä kalmaycêk toprakta.

Bu laflar yardım etmääzdilär. Ürek sızlardı. Kırboba duyardı, ani nekadar pek o sever Tonyayı, okadar da canı acêêr ona. Bitki bitkiyä o kararlandı gitti poştaya, urdu bir telegramma Tonyaya: "Tez gel bän hastayım Konstantin".

O diildi emin, Tonya gelecek, ama beklärdi onu. O duyardı ani yapêr ölä bir iş, angısından sora bütün yaşamasında olacêk kısmetsiz. Ama o yapardı bunu, zere yoktu nicä yapmasın.

Ertesi günü sabaalen o aldı bir buket ufak çiçek, sardı onu bir kiyada da gitti instituda. Büün verärdilär üçüncü êkzameni. Êkzamen o kadar er kaplamaazdı Kırbobanın fikirindä, nekadar o başka iş, ne lääzımdı olsun büün. Kırboba esapladı girmää êkzamenä bitkinci. Bukedi o koydu portfelinä da hep bakardı ikinci katta hayadın başında açık pençeredän institudun kapu önünä, neredä ileri-geeri geçärdilär abiturientlär, studentlär ya da siirektän üüredicilerin birisi. Kırboba sesirgenärdi dışardan her bir sesä.

Yaklaşardı saat oniki. Kırboba şindän sora hazırlanardı girmää êkzamenä. Bu vakıt aşaadan işidildi:

-Neredä burada vererlär êkzamen instituda girennär?

-Te orada, yukarda, -cuvap etti kim-sa.

Kırboba hızlı baktı pençeredän da gördü Tonyayı, yavaş geleni yapıya dooru. O hızlı indi aşaa da çıktı dışarı.

-Naşey oldu sana? -sordu Tonya.

Kırboba bişey demedi, açtı portfeli, aldı bukedi da uzattı ona.

-Bunun için mi sän çaardın beni?

-Diil bunun için, -cuvap etti Kırboba. -Gidelim...

Onnar lafsız çıktılar sokaa da gittilär parkçaaza, angısı bulunardı instituttan birkaç ev aşırı. Kırboba oturdu en yakın skemneyä.

-Otur, -dedi o Tonyaya.

Tonya oturdu.

-Bän seni çaardım onun için, -dedi Kırboba, -ki söleyim, ani bän kolvererim seni, boşandırêrım seni çirkin baalantıdan, angısına bän seni baaladım. Prost et, ani bölä oldu, ani canını bän sıktım.

-Saa ol, Kosti, -dedi Tonya. -Sän büük ürekli adamsın. Bän unutmaycam seni hiç bir kerä.

-Şindi duracan taa kasabada mı osa gidecän evä mi? -sordu Kırboba.

-Bän lääzım alatlıymevä, -dedi Tonya.

Onnar dooruldular avtobus stantiyasına dooru. Geçärkenä kinoteatrunun yanından Kırboba aldı bir dondurma da verdi Tonyaya.

-E neçin -saade bana? -sordu Tonya.

-Bän... isteerim bitki sefer siirediym seni, -dedi Kırboba.

Etiştilär trolleybus duraana.

-Ol kısmetli, Tonya, -dedi Kırboba da uzattı elini.

-Saa ol, Kosti, -şükür etti genä Tonya da girdi trolleybusa.

Kırboba durdu trolleybusa yollanınca, sora döndü da hızlı gitti instituda.

Bir aftadan sora êkzamennär bittilär, da Kırboba gitti evä. Onu şindi ayırı çekärdi orayı, zerä ona gelärdi, ani Tonya var nicä gitmemiş olsun ondan. Bu illyuziya ba kaybelärdi, ba genä peydalanardı onun kafasında. Açan o girdi kapu önünä, çıktı anası kefsiz hem kahırlı. İçersi çol gibiydi. Tonya gitmişti küüdän. Kırboba oturdu krivadın yanında duran skemneyä. Hayırsız gelärdi pek, ama o lääzımdı sıksın kendini, dayansın, baarmasın.

Ertesi günü Kırboba gitti şkolaya, nereyi şindän sora her sabaa toplaşardılar otpuskadan gelmiş üüredicilär. Hepsicii onnar Kırbobanın ayırılmasına bakardılar, nicä bir skandallı istoriyaya. Direktor kär çaardı Kırbobayı kendi kabinetinä da sordu:

-Naşey, ne oldu sizdä? Ölä gözäl yaşardınız.

Sora güldü:

-Osa beenmedi mi seni?

Sora genä hıhıkladı:

-Yok bişey. Sän sölä, taa islää, girdin mi instituda?

-Girdim, -dedi Kırboba.

-Angı fakultedä?

-Filologik.

-Te bu te islää. Buyıl verecäm sana üüredäsin gündüz şkolasında da. Ama bu belayı, ani var senin başında, unut. O işlermiş şindi rayonda, evlenmiş bir sarfoşa. İşittin mi?

-İşitmedim, -dedi Kırboba.

Pazar günü küüyün gençleri lääzımdı gitsin rayon tentrasına kontertlän. İşittiynän bunu, Kırboba esapladı gitmää orayı, bekim orada biraz gam daadar, hem kayet pek çekärdi görmää Tonyanın eni kocasını, angısı, nicä gelerdi ona, lääzımdı olsun boylu, gösterikli hem haliz gözäl, benzär patrettä denizçiyä...

Yol tuttu bir saadın dolayında.

Açan etiştilär kultura evinin yanına, orası doluydu başka küüdän gelmä, türlü rubalarda giimni, kontertçilärlän. Kırboba girdi zala, angısının kapuları geeriyädäk açıktılar. Stenada kaçınardılar, şımarardılar, -ilk kollektiv hazırlardı kendi horunu.

Kırboba pek sevmäzdi horu çalmasını, da o çıktı dışarı. Ornamentli fistan, kofta, jiletka, anteri tekirliindän, genç, şen lafetmeklerdän -hepsindän bundan esärdi kısmet, angısı çimdikledi Kırbobanın incä, kısmet duyan, üreeni. O geçti bu genç, çiçekli, bol kısmetliin arasından, angısından ona yoktu pay, aykırıladı çatıraa da yavaşıcık gitti univermag tarafına. Burada da kalabaydı insan. Kırboba durdu fotovitrinanın uurunda, angısının önündä bir kaç şkolacıyka şaşardı, ne gözäl patretlär yapêrlar burada. Buradan o gitti stadiona. Tokatlar açıktılar. O girdi bu tanınmaz erä. Angısını düzmüştü kasabacın gençleri, nicä becerä bilmişlär. Voleybol meydancında oynardı iki küü komandası.

Kırboba gitti sol taraftan, siirek siiredicilerin ardından stadionun dibinä. Burada, bir sportsmen skulpturasının ötäända, vardı su basseyni angısında şindän sora kimseycik yıkanmaazdı. Stadion durardı gerää gibi darsıklı. Siirektän işidilärdi siiredicilerin birisinin baarması: "Aha, tölä! Koy ona blok!" hem ötärdi düdücään sulam sesi. Kırboba dolayladı basseyni, da, giderdi aula yakın, geçti stadionun öbür tarafına. Bu tarafta siiredici emen yoktu. Boyanmadık, budaklı boz taftadan skemnelär boştular. Saade voleybol setkasının yanında durardı bir kaç kişi hem dördüncü hem beşinci sırada oturardı bir karıylan bir adam.

Kırbobayı çekti durgunmaa burada. O oturdu en geerideki skemneyä, nereyi sarkardılar büük karaaaç fidannarın dalları, da tutundu görmääz bakmaa voleybol meydancına.

Bir vakıttan sora onun gözünä genä ilişti o iki kişi, ani oturardılar dördüncü hem beşinci sıralarda. İlerdä oturan genç insan, dayamış çenesini aucuna, yavaşıcık, bellibelersiz sallanardı iki tarafa. Kırbobanın ürktü ürää. Bu insan benzärdi Tonyaya. O baktı taa keskin. Da, bu -oydu! Bu - onun saklı büüklüktä, başka birinä benzemäz, figurasıydı. O oturardı iki kat, da saade Kırboba vardı nicä onda tanısın hodul hem kıvrak insanı. Onun ardında oturan adam naşey-sa sorardı ona, ama o bişey cuvap etmääzdi...

"O genä yanılmış", -düşündü Kırboba da çıktı stadiondan.

Dimitri Karaçoban, *Proza*, Kişinev 1986, s. 60-72.

CALTAY MEZARLII

Evelki bakırlar küflendi. Gün urduynan, şansora onnar yalabımêrlar. Dedelerimiz bizim kaldılar aklımızda.

Eski mezarlarda da gömmeerlär başka ölüleri.

Anidenni mezarlarda taşlar yıkılmışlar.

Kim gördü eski Caltay mezarlını? Bu küüdä adet ölä: Her bir adam kendine mezar taşı hazırlêêr, doorudêr, gölgeleer onu. Onuştan o mezarlıkta görmeycän kruça, ama sade taş.

Bän geçtim da gördüm, durdum, sesirgendim, baktı... Ansızın sansın işittim haraba gıcırtması, öküz anırması. O gagauzlar gelerlär viliattan. Zaman durmuş onnara, kim kapitan Dimitriylän Türklerä karşı koymuş, ellibaşı Koyçuylan bölä hem büük başçayı kurmuşlar Komrat merasında; durmuş tä o çiftçilerä, angılar sürmüşlär kelemeyi. Onnar gündüz sürärmişlär, gecä da baa dikärmişlär.

Eski Caltay mezarlıı... eşil otluydu, nasıl 180 yıl geeri.

Bir mezar taşı yıkılmış gün batısına dooru da stavrozun oyuklarında toplanmış yaamur suyu...

Yolcu, yolun düşärsä Bucaa, sayma zaametini, gel eski Caltay mezarlıına da baş ur ona -evelki gagauzlara.

Stepan Bulgar, *Canavar Yortuları*, Kişinev 1990, s. 55-56.

GİCİYKTAN İLAÇ

Bir gün geldik Uucu Papeş babusuna. Baardık-baardık, bir da işideriz ses. Girdik aula, babu oturardı asır üstündä, dut aacın altında.

-Zamanêrsınız babu!

-Kemetayorsunuz!

-Babu, isteriz biraz sormaa sizin yaşınız için, nicä siz ilaçlarmışınız insannarı.

-E oolum sor... çok işlär oldu.

-Babu, kaçtan duumanız?

-Mamum deyärdi, ani duumuşum kara üzüm inmäz günündä.

-Babu, annatsanız, ne türlü hastalıkları siz ilaçlardınız?

-E senin neren acêr, oolum?

-Benim bir erim acımêr, bän isterim yazmaa sizin annatmanızı da kalsın istoriyada. Bilsinnär insannar nicä evel ilaçlarmışlar.

Babu yannatı kafasına:

-Er lääzımsa, yaz oolum yaz. Bertik, çıkık alıştırardım, kısmadan kurtarardım. Onu varnasıl göstermää, annatmaa becerämerim...

Bu vakıt yanımıza yaklaştı babunun oolu.

-Mamu ma, ya annat insannara, nasıl sän Tasku batiyi alıştırmışın giciyktän.

-Nasıl mı? -annattı babu. -Bu iş olduydu 1937-ci yılda. Geler bana bizim komuşu Toklu Tasku. Sorêr:

-Bulü, näbalım, karıylan ikimiz giciyk dolduk.

-Nabacan, deerim, biz evel ilaçlanardık bu soy... Al kireç, kükürt, gök taşı, biber suyu, töö yakıcı stambol biberindän. Koy bir bakırlıya da karıştır da sora yaala sırtını.

-Da ne alıştılar mı onnar bu ilaçtan? -sordum bän.

-Alıştılar onnar, ama Tasku karısınnan çekişmişti.

-E neyçin?

Babu ilerledi annatmasını:

-Toklu Taskunun varmış üfkesi karısına. Giciyk ta varmış onda, töö biygir giciyktän. Ama bak ne yapêr o zulum Tasku. Yapêr o yılacı, karıştırêr onu islää. İlkin karısı yaalêr Taskuyu. Yaala, yaala deer Tasku. "Acıdêr mı?" -sorêr karısı. Tasku sa cuvap edärmiş: "Acıtmêr hiç!". Sora Tasku tutunêr yaalamaa karısını. Karıştırêr,

karıştırêr bakırlının dibindä, töö en koyusunu ilacın da başlêr uumaa karısının arkalarını.İnsan başlamış baarmaa:

-Aman! Aman be, Tasku, allalem dayanamaycam!

Yaalêr Tasku karıyı islää o ilaçlan da brakıp onu çıkêr içerdän dışarı, sürmeleer kapuyu. Karı sa pinip pata, pattan camala camaldan atlêr erä, baarêr:

-Tasku, duşman! Aç kapuyu be!

Tasku sa cuvap edärmiş:

-E ne sän sandın, mari ilaç nasıl olêr.

-Bän yazdım tefterimä hepsini, ne annattı babu.

Stepan Bulgar, *Canavar Yortuları,* Kişinev 1990, s. 256-258.

NASREDDİN HOCA FIKRALARI

AKRAN OLALIM LÄZIM

Çocukluunda Hocaya sormuşlar:

-Sän mi büüksün, osaydı kardaşın mı?

Hoca şu cuvabı vermiş:

-Anam geçän yıl dediydi, ani kardaşım bendän bir yaş büükmüş. O zamandan bir yıl geçti da şindi artık akran olalım läzım.

D. Tanasoglu, *Bucaktan Seslär,* Kişinev 1959, s.158.

BUNDAN FENA ALDATMAK OLUR MU?

Hocanın çocukluunda çok üünmesini sevän bir arkadaşı varmış. İkidä birdä: "Beni kimsey aldatamaz!" deärmiş. Ona kızıp Hoca bir kerä onunnan baasa gelmiş:

-Bän demiş seni aldadırım.

-Nasıl?

-Şindi beni burada bir az beklä, benim bir işim var da geldiinän annaşırız.

Çocuk beklemiş, beklemiş bıkınca. Hocanın gelmesi olmamış.

Bu işi görän bir dostu demiş çocaa:

-Gördün mü şindi nesoy seni Hoca aldattı? Bundan fena aldatmak olur mu?

D. Tanasoglu, *Bucaktan Seslär,* s.160.

CEERİ KAÇA ALDIN?

Hoca paneerdän bir ceer satın almış da onunnan evä yollanmış.

-Hoca, o ceeri kaça aldın? -sormuş erifin biri.

Hoca cuvap etmiş. Ama o daa lafını bitirir-bitirmäz, başkası sormuş:

-O ceeri kaça aldın, ba dost?

Hoca buna da cuvap etmiş. Da sora taa biri, da taa biri...

Nasreddin etiştirämezmiş cuvap etmää, o zaman Hoca erä yıkılmış, girişmiş yuvar-yuvar yuvarlanmaa. Bu fasıl siyrä bütün paneer toplanmış...

Kalabalık arasında Hoca kalkmış da ceeri göstereräk, baarmış:

-Ceeri iki manata aldım!

Baardıı gibi almış kendini da evä gitmiş...

N.İ. Baboglu, *Gagauz Folkloru*, Kişinev 1969, s.248-249.

DAA GİDEİM Mİ?

Bir gecä, karısı Hocaya yatakta "bir az ötää git" demiş.

Hoca ayakkaplarını alıp sokaa çıkmış da gitmää başlamış. İki saat sora, bir dostunu karşı edip demiş ona:

-Bizim evä uura da sor, daa gideim mi?

D. Tanasoglu, *Bucaktan Seslär*, s.161-162.

DAYANIN, SESİ YARINA ÇIKACÊK

Bir pazar günü erken Hoca yannanmış kasabanın baş tükenına da kilidi kırarmış. Yoldan geçän adamnar bu işi deneyip, onu bişeyä getirämemişlär da sormuşlar:

-Ne o Hoca, ne sän orada buuşêrsın yapmaa?

-Ne olsun? demiş hiç bir gamsız Hoca, kemençä çalêrım.

-E o senin kemençenin sesi neçin çıkmêêr?

-Dayanın, dostlarım, cuvap etmiş Nasreddin, sesi yaarına çıkacêk.

N.İ. Baboglu, *Gagauz Folkloru*, s.247-248.

1828'DE VARNA'NIN MUHASARASINI YADEDEN TÜRKÜ*

Varna gibi kale yoktur,
İçinde timarı çoktur.
Varnaya imdat yoktur,
Biz Varnalıiz aalar!...
İmdat Varnaya!...
Varna Kalata'ya bakar,
Arasında dere akar,
Gemiler Varna'i yakar,
Biz Varnalıiz aalar!...
Padişahlar!...
İmdat Varna'ya!...
Varna'nın etrafı deniz,

* *Bu türkünün değişik varyantları için bk. Y.N. Nayır,* Balkanlar ve Türklük, *Ankara 1936, s.104 ve N.İ. Baboglu,* Gagauz Folkloru, *Kişinev 1969, s. 20-21.*

Varna'i sardı domuz,
Verin tabyalara omuz;
Biz Varnalıiz.
Varnanın etrafı geriz,
Kapudanpaşa deer biz biriz,
Karpuz gibi gülei serperiz.
Biz Varnalıiz.
Varna'nın etrafı bayler,
İçinde seçme çayler,
Analar evladını ayler!
Biz Varnalıiz.
Varna'nın kalesi taştır,
Gözümden akanlar yaştır!...
Kâfir!... Osmanlar (Türkler) baştır,
Biz Varnalıiz.
Düşman ve kâfir Moskof,
Denizden ve karadan
Toplardan sık güllei saçar,
Korkar Osmanlı toplarından,
Ve Moskof hücümden kaçar,
Biz Varnalıiz.
Varna'nın etrafı çadır,
İçinde Osmanlı yatır,
Gâur Moskof bilmez hatır,
Biz Varnalıiz.
Gemi gemiylan çatılmış,
Arasında üç top atılmış,
Haber geldi Varna satılmış,
Biz Varnalıiz.

Atanas Manof, *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)*,
çev. Türker Acaroğlu, Ankara 1939, s. 114-115.

ANA DİLİ

Geçer vakıt geçer...
İnsan çok unıdêr.
Uzun yolları geçtik,
Cenklär aaçlık geçirdik.
Refren
Çok dil biz ürendik,
Çok dil biz kablettik,

Paalı ana dilimizi
Koruduk, kaybetmedik,
Tatlı ana dilimizi
Koruduk, unutmadık.

Geçer vakıt, geçer...
Anam da hep çalêr
Çalêr nasıl çalınardı,
Üzlärlän yıl geeri.
Refren
Geçer vakıt, geçer...
Oolu da hep seleer.
Sesler nasıl seslärdi,
Çok yıllar geeri.
Refren

Mihail Kolsa, *Türkülär,* Kişinev 1989, s. 53.

BENİM KÜYLÜM

Benim küylüm, kurgaf olan,
Sansın direk, - üüsek boydan.
Kara boncuktur gözleri
Hem esmercedir benizi.
Tutmaz dürük o kaş
Hem şakacıdır baş!
O lafları sa bal gibi,
Yoktur bir can acılasın.
Esap alısn taa iraktan
(Sansın hazırlanmış çoktan)
Tez elini kaldıracêk,
"Çok yıl yaşa!" - o baaracêk.
Eer varsa neylän paylaşsın,-
Bilmäz, kardaş, ki sıkınsın:
Peşent yarısını verer sana,
Ekleer cümbüş tä üstünä.
Ki yanıbaşındakılar
(Küçük hem büük tä olannar)
Taa bayılınca gülsünnär deyni,
Pek kanırmaa sever o kendini.
çiçekmiş o başlêêr demää,
İstärsän - koy sän kulaana!
Gözälmiş onun boyu,
Altınmış benizi koyu...

Konuşlarda,
Keskin lafta
Salt bir lafı bini tutêr -
Nändan da onnarı bulêr?!
Hem hepsini güldürecek,
Deycän: bu bayılttıracêk!
Benim küylüm, kurgaf olan,
Yaşa sän çok, bölä kalan,
Hiç bitmesin senin lafın,
Nicä sular denizlerdän,
Hiç senmesin senin ürään -
Ömür biläsin sevgiçtän!

Mina Kösä, *Topraan Ürek Düülmesi*, Kişinev 1983, s. 60-61.

ANALARIN GİİMNERİ

Gökün gercik kuşaa erin
Boynusuna sedef dakmış,
Ama kara çemberleri
Kimnär analara dartmış?

Kimnär kara fistannarı
Girgin analara satmış,
Gözäl cannı insannarı
Ürek kahırına atmış?

Giimnerin sesi çirkin
Gecä kuşu gibi baarêr,
Damarıma batmış derin,
Geçtiklerdä cuvap aarêêr.

Yaslı ana giimneri
Bekim, çünkü bin yıl geeri
Zapa kalkmış dedä eri
Nicä evel geceleri?

Bekim yaslı rubaları,
Ki yolların geerisindä
Ota kalmış mezarları
Dedelerin yaban erdä?

Bekim, zından rubaları
Giimiş zeetli evellerdä
Anaların anaları,
Ki beladan datmış zeedä?

Osa sıkı boyacıya
Ürüklüündä vakıtların
Etişmemiş gercik boya
Giiminä karıların?

Kalmış yaslık zamannardan,
Kim ne isterseydi desin,
Bak evelki sıralarda
Küçükmüş karının sesi.

Anam! Yaslı giimnerin
Benzer Kaaba taşına.
Onun için mi ellerim
Ölüncän uzanık sana?!

Onun için mi gözlerin
Yaşı gecä gündüz akêr,
Ki gecedän giimnerin
İki gözü darsık bakêr?!

Anam, ürään pek gücener,
Ki gün, duup, batêr sonda,
Uşakların da küçüler
Ömürleri (kahır bunda).

...Görüp ihtiär anaları,
Adetlerin eskisini,
Duyêrım şen boyaları,
Yaşamanın kısmetini.

Eni ömür - adet eni,
Gençlär eniycä giiner,
Ama ana giimneri
Ürek aklısından geçer.

Stepan Kuroglu, *Kauş Avaları*, Kişinev 1997, s. 12-13.

KO DESİNNÄR BANA BÜÜN TÜRK!

Çoyu beni gücendirdi:
Sän türksün üzümä dedi,
Bırazdan sora geçärdi,
Yutkunup ta hep susardım,
Dooruluu sa bulamardım:
Lafedärdim gagauzça,
Üürederlär beni rusça,
Oynêêrım moldovanca,

Ama taa kolay kadınca.*
Kimim bän sormaa isteerim?
Kim biler bana gösterin!
Sordum türlü adamnara,
Biyaz saçlı karılara.
Hepsi susêr, biri bilmeer,
Te nerdän kökümüz büüyer.
Geçti vakıt bän te büüdüm,
Pek çok gezdim hem çok gördüm.
Türklerlän artık buluştum,
Çok problem için konuştum.
Bän onnarı pek annêêrım,
Ne gözäl onnar, bakêrım,
Kendi evlerini düzerlär,
Çok halka yardım ederlär.
Evropada çalışêrlar,
Ayaa rusu kaldırêrlar,
Moldovaya arka olêrlar,
"Kimä zor?" hep taa sorêrlar.
Türklär, türklär, siz çalışkan,
Bu kuvetlär sizä göktän.
Allah sizi hiç unutmaz,
Nezaman te kış, nezaman te yaz.
Ko desinnär bana büün Türk,
Bak taşêêrım bän dä kürk.
Ama duumuşum gagauz
Bu yanık Bucakta susuz!
Hiç küsmeycäm sölesinnär,
İşlerini göstersinnär!
Nicä türklär te gösterer,
Pek çok halkı sevindirer.

Andrey Koçancı, *Ana Memleket*, Chişinau 2001, s. 15.

GAGAUZ MİLLİ GİMNI*

Geldi vakıt - bayraa kaldır,
Dalgalatsın lüzgär onu.
Kavalları keskin çaldır,
Duuêr Halkın aydın günü!

Refren:
İnsana lääzım Vatan,
Halkına kalsın damar,
Kanında dedä sesi

* *Gagavuz halk oyunlarından birinin adı.*
* *22 iyül 1990 yılı Gagauz Halkın Kongresindä kabledildi.*

Uzaktan evä çeksin.
Bucakta dannar açık -
Şannı olsun kardaşlık.**

Zaman kanatları döner
Kıyıp kara bulutları.
Yaşamaya kuvet verer
Ana topraan çöşmeleri.

Refren:
İnsana lääzım Vatan,
Halkına kalsın damar,
Kanında dedä sesi
Uzaktan evä çeksin.
Bucakta dannar açık -
Şannı olsun kardaşlık.

Todur Zanet, *Akar Yıldız*, Chişinau 1998, s. 3.

ATILMA DİLİNDÄN, HALKIM!

Atılma dilindän, Halkım!
Bän diz çöküp ta yalvarêrım,
Oollarına da ver akıl...
Buna deyni dua ederim.
Atılma dilindän, Halkım!

Bakın da gör: dolay aydın,
ANA DİLİ erdä yaşêêr.
İnan, salt o verer yardım
Açan seni zorba enseer.
Atılma dilindän, Halkım!

Dil varkan - dayma var adın,
Salt o zaman seni sayêrlar,
Hem da açan uşakların
Anaylan bobayı sesleerlär.
Atılma dilindän, Halkım!

Sular gider, gider altın...
Bu toprakta salt dil kalêr!
Zerä dilin senin kanın,
O yaşamaa kuvet verer.
Atılma dilindän, Halkım!

** *Birinci variant:*
"Bucakta açık dannar –
Kalkınêr Gagauzlar".

Atılma dilindän, Halkım!
Bitki sözü sana söleerim,
Oollarına da ver akıl...
Bän diz çöküp ta yalvarêrım:
Atılma dilindän, Halkım!

Todur Zanet, *Akar Yıldız*, Chişinau 1998, s. 5.

GAGAUZİSTANIM BENİM

...Bendä var sade bir vatan,

Onun adı - Gaguzistan!

Eter karannıkta durduk,
Geldi eni zaman.
Avtoniyamızı kurduk,
Adı – Gagauzistan.
Müzikaylan şiirlär
Sana baaşlanêr.
Yufkeliktän "lüzgerlär"
Gitgidä atılêr.
Üüseklää sivişmektä
Ana dilimiz.
Eni ömürü düzmektä
Durêrız hepsimiz.
Şindän sora var bendä
Vatan - ana erim.
Yaşasın asirlerdä
Gagauzistanım benim!

Petri Yalalanji, *Süünmäz Yıldızlar*, Kişinev 1995, s. 5.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ

Yrd. Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Hüseyin YILDIRIM

Azerbaycan Adı

Azerbaycan adı hakkında çeşitli düşünceler vardır. Mehmet Emin Resulzade'ye göre Makedonyalı İskender'in kurduğu Yunan-Bahter İmparatorluğu'na karşı bağımsızlığını ilan eden *Satrap Atropet*'in adından, Ahmet Caferoğlu'na göre *Atar* ve *Patar* kelimelerinin birleşmesinden meydana gelir (Özkan, 1997: 205). Bu adın Mecusî diniyle ilgili olarak "od" anlamındaki *azer* ve "muhafız" anlamındaki *baygan* kelimelerinden de gelmiş olabileceği belirtilmektedir (http://www.tika.gov.tr/ Dosyalar/Azerbaycan.doc).

Azerbaycan Tarihi

Azerbaycan, 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla ikiye bölünmüş; Aras nehri sınır olmak üzere kuzeyi Rusya'nın, güneyi İran'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Uzun süren mücadelelerden sonra 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade, Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiş; ancak Azerbaycan 1920 yılında Ruslar tarafından tekrar işgal edilmiştir (Özkan, 2002: 92). 1936 yılından sonra Azerbaycan, Azerbaycan SSC adını almıştır (http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Azerbaycan.doc). 1990 yılında, Sovyetler Birliği dağılınca 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur (Özkan, 2002 : 93). Güney Azerbaycan ise İran toprakları içinde bulunmaktadır.

Nüfus ve Sosyal Yapı

Azerbaycan'ın nüfusu 2002 sayımına göre 8.202.500 kişidir. Başkenti Bakü'dür. Önemli şehirleri Gence, Sumgayıt, Mingeçevir, Alibayramlı, Şeki ve Lenkeran'dır.

(http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Azerbaycan.doc). Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan nüfusunun % 90,6'sını oluşturmaktadır (Özkan, 2002: 93). Güney Azerbaycan Türklerinin nüfusu ise 20-30 milyon arasında tahmin edilmektedir.

Azerbaycan Türkçesi

Türk dili 13. yüzyıla kadar tek bir kol, tek bir yazı dili hâlinde devam etmiştir. 10-11. yüzyıllardan başlayarak bazı sebeplerle büyük çoğunluğunu Oğuz Türklerinin oluşturduğu büyük bir topluluk Batı'ya doğru göç etmeye başlamıştır. Bunlar içinde, ileride Azerbaycan Türklerini oluşturacak olanlar da vardır. Göçler sonucunda, 13. yüzyılda ortaya çıkan yazı diline Batı Türkçesi denir. Batı Türkçesinin içinde zamanla iki daire meydana gelmiştir (Ergin, 1993 : 14). Azerbaycan Türkçesi Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dili koludur (Ergin, 1971: VII). Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi arasında çok büyük farklar yoktur. Azerbaycan ve Osmanlı sahalarındaki fark Eski Türkiye Türkçesi döneminde başlamış, Osmanlı döneminde farklılaşma gitgide belirli hâle gelerek kesinlik kazanmış, nihayet bugünkü ayrılıklar meydana gelmiştir. Eskiye gidildikçe iki saha arasındaki farklar azalır (Ergin, 1971: VIII).

Cevat Heyet, Azerbaycan'ın kuzeyinin 7. yüzyılda, güneyinin de 11. yüzyılda başlayıp 14. yüzyıla kadar süren bir dönemde Türkleştiğini, buna bağlı olarak da Azerbaycan Türkçesinin 11. yüzyılda sözlü edebiyat sahnesinde 13. yüzyılda yazılı edebiyat alanında teşekkül ettiğini öne sürer (Özkan, 2002: 95).

Azerbaycan Türkçesinin ilk eserleri 13. yüzyıldan başlar (Özkan, 2002: 95). Ergin ise Azerbaycan Türkçesini 14. yüzyıldan başlatmaktadır (Ergin, 1971: VIII). Mehman Musaoğlu'nun verdiği bilgiye göre Kazımov tarafından yazılan ve 2003 yılında basılan "Azerbaycan Dilinin Tarihi" adlı eserde, 9-12. yüzyıllar arasında Azerbaycan yazı dilinin şekillendiği belirtilmektedir (http://www.izedebiyat.com/yazi.asp?id=35501).

Türkiye Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin kullandığı dil büyük oranda aynıdır. Azerbaycan Türkçesi; Türkiye, Gagavuz ve Türkmen Türkçeleri ile Oğuz (Batı/Güneybatı) grubunda yer alır.

Azerbaycan Türkçesi 1929 yılına kadar Arap alfabesiyle yazılmıştır. Ancak 1922 yılından itibaren Azerbaycan'da Latin alfabesiyle ilk yayınlar başlamıştır. 1929'da resmen kabul edilen Latin alfabesi 1933 ve 1938'de bazı değişikliklere uğrayarak 1939'a kadar devam etmiştir. 1939'da kullanılmaya başlayan Kiril alfabesi ise 1958 yılına kadar dört defa değişikliğe uğrayarak bağımsızlık dönemine kadar gelmiştir. 20 Kasım 1990'da Marmara Üniversitesinde yapılan alfabe toplantısının ardından 25 Aralık 1990'da Azerbaycan'da Latin alfabesine geçimle kararı almıştır. Bazı ufak değişiklerle Azerbaycan son on yıldır Latin alfabesini kullanmaktadır (Özkan, 2002: 101).

Azerbaycan Türkçesi Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan, İran, Türkiye, Gürcistan, Rusya, Ukrayna, Kazakistan, Irak ve Suriye'de 50-55 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır (http://tr.wikipedia.org/wiki/Azerice).

ALFABE

Azeri- Latin		Kiril		Türkiye Türkçesi Karşılıkları	
A a	ana	А а	ана	A a	ana
B b	baba	Б б	баба	B b	baba
C c	can	Ҹ ҹ	ҹан	C c	can
Ç ç	çay	Ч ч	чај	Ç ç	çay
D d	dar	Д д	дар	D d	dar
E e	ev	Е е	ев	E e	ev
Ə ə	ət	Ә ә	әт	Ä ä	ät
F f	fal	Ф ф	фал	F f	fal
G g	get	Ҝ ҝ	кет	G g	get
Ğ ğ	ağ	Ғ ғ	ағ	Ğ ğ	ağ
H h	hara	Һ һ	һара	H h	hara
X x	xal	Х х	хал	X x	xal
I ı	işıq	Ы ы	ишыг	I ı	işığ
İ i	isti	И и	исти	İ i	isti
J j	jel	Ж ж	жел	J j	jel
K k	kiçik	К к	кичик	K k	kiçik
Q q	qan	Г г	ган	Ġ ġ	ġan
L l	lal	Л л	лал	L l	lal
M m	mən	М м	мән	M m	män
N n	nənə	Н н	нәнә	N n	nänä
O o	otaq	О о	он	O o	on
Ö ö	öz	Ө ө	өз	Ö ö	öz
P p	pay	П п	пај	P p	pay
R r	artıq	Р р	артыг	R r	artığ
S s	sən	С с	сән	S s	sän
Ş ş	şal	Ш ш	шал	Ş ş	şal
T t	tayfa	Т т	тајфа	T t	tayfa
U u	umud	У у	умуд	U u	umud
Ü ü	üst	Ү ү	үст	Ü ü	üst
V v	vətən	В в	вәтән	V v	vätän
Y y	yer	Ј ј	јер	Y y	yer
Z z	zalim	З з	залим	Z z	zalim

SES BİLGİSİ

Azerbaycan Türkçesinde 9 ünlü, 23 ünsüz vardır.

ÜNLÜLER

Azerbaycan Türkçesindeki ünlüler şunlardır: *a, e, ä, ı, i, o, ö, u, ü.*

a ünlüsü arka damakta, geniş ve düz olarak telaffuz edilir. Bu ünlü kelimelerin her yerinde kullanılabilir; eklerde de bu ünlü yer alabilir: *dağ, yazanlar, sararıb, olsan, yanar.*

ä ünlüsü ön damakta, geniş ve açık olarak telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzu Türkiye Türkçesindekinden daha geniş ve açıktır. ä ünlüsü kelimelerin her yerinde kullanılabilir; eklerde de yer alabilir: *säni, şimşäk, män, çiçäk, görär, gözäl, gözlärindän, ällär.*

e ünlüsü ön damakta ve düz olarak telaffuz edilir. e ünlüsü, Türkiye Türkçesindeki *e*'den daha dar ve kapalıdır; e-i arası bir sestir. Bu ünlü kelimelerin birinci hecesi dışında kullanılmaz; eklerde de bulunmaz: *ev, yerdä, gey-* "giymek", *eşit-* "işitmek", *keç-* "geçmek", *yel* "yel, rüzgar", *sev-*.

ı ünlüsü arka damakta, dar ve düz olarak telaffuz edilir. Bu ünlü kelimenin başında bulunmaz. Eklerde de bu ünlü yer alabilir: *gızlar, çıxarlar, darı, yaxşı, başmağçı.*

i ünlüsü ön damakta, dar ve düz olarak telaffuz edilir. Bu ünlü kelimelerin her yerinde kullanılabilir; eklerde de yer alabilir: *bir, bilirlär, gedir, gälin, kiçik.*

u ünlüsü arka damakta, dar ve yuvarlak olarak telaffuz edilir. Bu ünlü kelimelerin her yerinde kullanılabilir; eklerde de yer alabilir: *sulu, buyurun, ğuyu, duzlu, uzun.*

ü ünlüsü ön damakta, dar ve yuvarlak olarak telaffuz edilir. Bu ünlü kelimelerin her yerinde kullanılabilir; eklerde de yer alabilir: *ölüm, sözü, çürük, böyük, düşüb.*

o ünlüsü arka damakta, geniş ve yuvarlak olarak telaffuz edilir. Bu ünlü Türkçe kökenli kelimelerde, birinci hece dışında kullanılmaz; eklerde de bulunmaz: *çox, onu, ğoxulu, obadan, ona.*

ö ünlüsü ön damakta, geniş ve yuvarlak olarak telaffuz edilir. Bu ünlü Türkçe kökenli kelimelerde, birinci hece dışında kullanılmaz; eklerde de bulunmaz: *tökmäk, örtülü, öz, böyük, göldän.*

Azerbaycan Türkçesindeki ünlülerin özellikleri tablo hâlinde şöyle gösterilebilir:

	düz		yuvarlak	
	geniş	dar	geniş	dar
kalın	*a*	*ı*	*o*	*u*
ince	*ä* *e*	*i*	*ö*	*ü*

ÜNSÜZLER

Azerbaycan Türkçesindeki ünsüzler şunlardır: *b, c, ç, d, f, g, ğ, ġ, h, x, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z.*

Çift dudak ünsüzleri: b, p, m.

b ünsüzü tonlu ve süreksizdir: *bildim, balam, çiban* "çıban", *badam* "badem".

p ünsüzü tonsuz ve süreksizdir: *pay, pilov* "pilav", *poz-* "bozmak".

m ünsüzü tonlu ve süreklidir: *mänim, adamın, bilmirdi, iyirmi* "yirmi", *çatmaram* "çatmam".

Diş-dudak ünsüzleri: f, v.

f ünsüzü tonsuz ve süreklidir: *kafasına, fitvä* "fetva", *täräf* "taraf".

v ünsüzü tonlu ve süreklidir: *var, ġovğa* "kavga", *ov* "av", *ovuc* "avuç".

Diş ünsüzleri: d, t, n, s, z.

d ünsüzü tonlu ve süreksizdir: *gedir, döndü, dayananda.*

t ünsüzü tonsuz ve süreksizdir: *yurtsuz, tez, at, tük* "tüy".

n ünsüzü tonlu ve süreklidir: *üçün, gün, yanına, üstündä.*

s ünsüzü tonsuz ve süreklidir: *säni, sevir, indi, särt, äskär* "asker".

z ünsüzü tonlu ve süreklidir: *yurdumuzu, biz, otuz, öz, ulduzları* "yıldızları".

Damak-diş ünsüzleri: c, ç, j, ş.

c ünsüzü tonlu ve süreksizdir: *uca* "yüce", *canlı, cäng, cib* "cep", *cici.*

ç ünsüzü tonsuz ve süreksizdir: *uçar, çämän, çığ, çinar* "çınar", *çiçäk.*

j ünsüzü tonlu ve süreklidir: *jest.*

ş ünsüzü tonlu ve süreklidir: *eşidärak, düşdün, şiş, şimşäk, şıg* "zarif".

Ön damak ünsüzleri: g, k, l, r, y.

g ünsüzü tonlu ve süreksizdir: *gälmäk, güläş* "güleç", *geymäk* "giymek".

k ünsüzü tonsuz ve süreksizdir: *kimi, köks* "göğüs", *kölgä* "gölge".

l ünsüzü tonlu ve süreklidir: *gözäl, almalardan, durulur, ildırım* "yıldırım", *ulduz* "yıldız".

r ünsüzü tonlu ve süreklidir: *birdän, orta, oynadar, uğru* "hırsız".

y ünsüzü tonlu ve süreklidir: *deyil, yuxarı, yär, ayrı, buynuz* "boynuz".

Arka damak ünsüzleri: ğ, ġ, h.

ğ ünsüzü tonlu ve süreklidir: *yağış, otağa, dağlar, ağ* "ak".

ġ ünsüzü tonlu ve süreksizdir: *işıġ* "ışık", *islaġ* "ıslak", *ġälb* "kalp", *ġäm* "gam", *dodaġ* "dudak".

h ünsüzü tonsuz ve süreklidir: *hazırlanmış, halal* "helal", *bahalı* "pahalı", *ehtimal* "ihtimal", *ehtiyac* "ihtiyaç".

Gırtlak Ünsüzü: x.

x ünsüzü tonsuz ve süreklidir: *çoxdan, xanlar, baxarağ, çaxar, xoruz* "horoz".

Azerbaycan Türkçesindeki ünsüzler özelliklerine göre şöyle gösterilebilir:

tonlu (sedalı, ötümlü)				tonsuz (sedasız, ötümsüz)		
	sürekli		süreksiz	sürekli		süreksiz
	sızıcı	akıcı		sızıcı	akıcı	
dudak		*m*	*b*			*p*
diş-dudak	*v*			*f*		
diş	*z*	*n*	*d*	*s*		*t*
damak-diş	*j*		*c*	*ş*		*ç*
ön damak		*l, r, y*	*g*			*k*
arka damak	*ğ*		*ġ*	*h*		
gırtlak				*x*		

SES OLAYLARI

SES UYUMLARI

1. ÜNLÜ UYUMLARI

1. Kalınlık-incelik (büyük ünlü, dil) Uyumu: Azerbaycan Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu oldukça sağlamdır: *gızlar* "kızlar", *bağlayıb* "bağlayıp", *uçanda* "uçtuğu zaman", *itirmäz* "yitirmez", *özümdä* "kendimde", *döyändä* "dövünce".

Bazı alınma kelimeler kalınlık-incelik uyumuna uyar: *novruz* "nevruz", *mähäbbäti* "muhabbeti", *xäncär* "hançer", *xeyif* "hayıf", *mähärräm* "muharrem", *äskär* "asker".

Bazı yabancı kelimelerde ve birleşik kelimelerde kalınlık-incelik uyumu yoktur: *telefon, ekonomist, teleğraf* "telgraf", *dünya, ädäbiyyat, ziyalı* "aydın".

Azerbaycan Türkçesinde kelime başında bulunan ı'lar i'ye döndüğü için bu tür kelimelerde uyum bozulur: *ilan* "yılan", *ildırım* "yıldırım", *işığ* "ışık".

2. Düzlük-yuvarlaklık (küçük ünlü, dudak) Uyumu: Azerbaycan Türkçesinde pek çok kelimede düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır: *gülmäliydi, soruşun* "sorun", *ulduzları* "yıldızları", *ölkämizdä* "ülkemizde", *çatmaram* "çatmam", *ġondurmur* "kondurmuyor".

Yabancı kelimelerde bu uyum yoktur: *ekonomist, ekvator.*

2. ÜNSÜZ UYUMSUZLUĞU

Azerbaycan Türkçesinde ünsüz uyumu sağlam değildir. Kelime içerisinde ve eklerin eklenmesi sırasında ünsüzler tonluluk tonsuzluk bakımından Türkiye Türkçesinde uyum gösterirken, bu uyum Azerbaycan Türkçesinde bozulur. Özellikle ç'li ve d'li ünsüzlerle başlayan eklerin uyuma girmediği dikkat çeker: *böyükcä* "çok büyük; biraz büyük", *ġuşcuğaz* "kuşcağız", *ağacda, işdän, täkcä* "yalnız", satğın "hain, namert, alçak".

ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

İNCELME

Azerbaycan Türkçesine Arapça ve Farsçadan geçen bazı kelimelerdeki kısa ve kalın ünlüler incelir. Bu değişim Azerbaycan Türkçesinin en tipik ses özelliğidir.

a > ä

kabir > ġäbir, kalp > ġälb, aşk > äşġ, vatan > vätän, gam > ġäm, kadar > ġädär, taraf > täräf, ahlak > äxlaġ, takdir > tägdir, tasvir > täsvir, alamat > älamät.

ı > i

Azerbaycan Türkçesinde kelime başında ı ünlüsü bulunmaz; genellikle Türkçe kelimelerin başındaki ı'lar i'ye döner. Aynı şekilde, kelime başında ve dar bir ünlüden önce gelen *y*'ler Azerbaycan Türkçesinde düşer. Bunun sonucunda kelime başında kalan ı'lar da i'ye döner: *ışık > işıġ, ılık > ılıġ, ıssız > issız, ıslak > islaġ, ıslık > ıslıġ, ısmarlamak > ismarlamak, çıban > çiban, yılkı > ilxı, yılan > ilan, yıldız > ildız ~ ulduz, yıl > il* "yıl".

Alınma kelimelerde de ı > i değişimi görülür:

kısmet, ġismät, muasır > müasir, vasıta > vasite.

KALINLAŞMA

Azerbaycan Türkçesinde alınma kelimelerdeki ince ünlüler bazen kalınlaşır: *avare > avara ~ avarä, badem > badam, cevap > cavab, ezan > azan, emel > amal* "gaye, amaç", *helal > halal, kale > ġala, selam > salam, cevahir > cavahir* "kıymetli taş".

GENİŞLEME

Azerbaycan Türkçesinde bazı alınma kelimelerde görülmektedir

i > e

hiç > heç, itibar > e'tibar, ihsan > ehsan, ihtimal > ehtimal, ihtiyaç > ehtiyac, ilan > elan, pişman > peşman.

i > ä

çimen > çämän, zincir > zäncir, ilaç > älac, ilave > älavä.

u, ü > o, ö

hükm > hökm, mühür > möhür, rüya > rö'ya, *mucize > mö'cüzä, sultan > soltan.*

Türkçe kökenli *gey-, eşit-, böyük, gözel* vb. kelimelerde görülen genişlikler ET'nin devamıdır.

ÜNLÜ DARALMASI

Azerbaycan Türkçesinde *e > i, o > u-ü,* değişmeleri hem Türkçe hem de alınma kelimelerde görülür:

o > u

boğa > buğa, boynuz > buynuz, bohça > buxça, boğum > buğum "eklem yeri", *bostan > bustan, horoz > xoruz, sofra > süfra, borsa > bursa.*

e > i

cep > cib, nefret > nifrät, fetva > fitvä.

Arapça müfâ'ale vezninde a/e > i değişmesi sistemlidir: *mübarizä* "mücadele, kavga", *mübadilä* " değişme, değiş tokuş etmek", *mübaliğä* "mübalağa, çoğaltmak", *müğavilä* "mukavele, anlaşma, sözleşme", *müşahidä* "müşahede".

ÜNLÜ YUVARLAKLAŞMASI

Azerbaycan Türkçesinde özellikle *b, m, p, f, v* ünsüzlerinin etkisiyle *a* > *o-ö, e* > *ö-o, ı* > *u, i* > *ü* değişimleri meydana gelir. Bu ses olayı da hem Türkçe hem de alınma kelimelerde görülür.

a > o- ö

av > *ov, avcı* > *ovçu, avuç* > *ovuc, sav* > *sov, avrat* > *övrät* ~ *arvad, tavşan* > *dovşan, kavim* > *ġovm* ~ *ġövm, kavga* > *ġovğa, pilav* > *pilov.*

e > ö- o

devr > *dövr, devran* > *dövran, evliya* > *övliya, evlat* > *övlad, mevsim* > *mövsüm, alev* > *alov, devlet* > *dövlät, şevket* > *şövkät, nevruz* > *novruz, mevcut* > *mövcud.*

ı > ü-u

bırakmak > *buraxmağ,*

i > ü-u

tilki > *tülkü, mevsim* > *mövsüm, billur* > *büllur, şişe* > *şüşä.*

ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

1. Eski Türkçede kelime başındaki *k*'ler Azerbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesindeki gibi *g-* olmuştur:

ET	AT	TT
kel-	*gäl-*	*gel-*
kör-	*gör-*	*gör-*
giy-	*gey-*	*giy-*
köz	*göz*	*göz*

Buna karşılık, Türkiye Türkçesinde *g-* ile başlayan bazı kelimeler Azerbaycan Türkçesinde *k-* ile başlar, yani Eski Türkçedeki şekil devam eder: *keç-, keçid, kimi* "gibi", *köç, köç-, köks* "göğüs", *kölgä, könül.*

2. Eski Türkçede tek heceli ve bünyesinde ince ünlü bulunan kelimelerin sonundaki *k(g)* sesi, Türkiye Türkçesinde bazen *k* olarak korunup bazen de *v* ya da *y* sesine dönerken; Azerbaycan Türkçesinde çoğunlukla *y* sesine dönüşmüş, bazen de *k* olarak korunmuştur:

kök > *gök* > *göy, beg* > *bäy, teg-* > *däy-, tög-* > *döy-, tüg* > *tük, ög-* > *öğ-* > *öy-.*

3. k- > ġ-

Kelime başındaki kalın *k-* sesleri, Azerbaycan Türkçesinde *ġ-* olur: *kara* > *ġara, kadın* > *ġadın, kuzu* > *ġuzu, koyun* > *ġoyun, kaz* > *ġaz, kız* > *ġız, kardeş* > *ġardaş, kuş* > *ġuş, kork-* > *ġorx-.*

Kelime başında görülen bu ses değişikliği Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerde de görülür: *kalem* > *ġäläm, kalp* > *ġälb.*

Rusça ve Batı dillerinden alınan kelimelerde *k-* > *ġ-* değişimi olmaz: *kolxoz, kafädra, kafä, komite, koridor, kamera, kukla, kurs.*

4. Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki bütün kalın *-k* sesleri Azerbaycan Türkçesinde *ġ-* olur: *toprak > torpaġ, uzak > uzaġ, ışık > işığ, yaprak > yarpaġ, olarak > olaraġ, aldık > aldığ, alacak > alacaġ, tırnak > dırnaġ, kulak > ġulaġ, dudak > dodaġ.*

Ancak, *ġ* ile yazılan bu kelimeler çoğunlukla *x* sesi ile telaffuz edilir: *torpax, uzax, olarax, işıx, dırnax.*

5. *d- > t- ve t- > d- değişikliği.*

ET t-'lerin birçoğu Azerbaycan Türkçesinde d olmuştur. Türkiye Türkçesinde d- olmayan bazı örnekler de Azerbaycan Türkçesinde d-'lidir. Buna karşılık Türkiye Türkçesinde d- olan bazı örnekler Azerbaycan Türkçesinde tonlulaşmamıştır.

d- > t-

dök- > tök-, düş- > tüş-, dik- > tik-, dükkan > tükan, dokun- > toxun-

t- > d-

taş > daş, turna > durna, tavşan > dovşan, tuz > duz, tırnak > dırnaġ, tara- > dara-, taş- > daş-, taşkın > daşğın, tat > dad, tatlı > dadlı.

6. Türkiye Türkçesinde sonuna *n* ünsüzü bulunan tek heceli kelimelerin başındaki *b*'ler Azerbaycan Türkçesinde *m*'dir: *ben > män, bin > min, bin- > min-.*

7. Kelime içindeki *ķ* sesleri Azerbaycan Türkçesinde çoğunlukla *x* olmuştur: *yakın > yaxın, korkmak > ġorxmaġakşam > axşam, oku- > oxu-, dokun- > toxun-, uyku > yuxu, arka > arxa.* Tek heceli kelimelerin sonunda da aynı değişme göürülür: *bak- > bax-, ak- > ax-, çok > çox.*

8. Türkiye Türkçesindeki, birkaç istisna hariç, kelime sonunda *"b, c, d, g (ġ)"* sesleri bulunmaz kuralı Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde yoktur. Bazı Türkçe kökenli kelimelerin sonunda bu ünsüzler bulunabilir; ayrıca Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin sonunda da bu sesler çoğunlukla korunmuştur:

Türkçe kelimelerde: *dib, alıb, ad, dörd, süd, ac, dodaġ, balığ.*

Alınma kelimelerde: *därd, älac, kitab, mägsäd* "maksat", *räng, känd* "köy", *cavab.*

9. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan *k* sesi, kendisinden sonra ünlü veya ünlü ile başlayan bir ek gelip iki ünlü arasında kaldığı zaman, Azerbaycan Türkçesinde her zaman *y'ye* dönüşür: *diräk > diräyä* "direğe", *çiçäk > çiçäyi* "çiçeği", *yemäk > yemäyä* "yemeğe", *mäläk > mäläyä* "meleye", *küräk > küräyä* "küreğe", *bäşik > bäşiyi* "beşiği", *üräk > üräyi* "yüreği".

10. İnce ünlülerin yanında veya iki ince ünlü arasında bulunan *ğ* ünsüzü Azerbaycan Türkçesinde daima *y*'lidir: *ciğer > ciyär, eğlen- > äylän-, iğde > iydä, değil > deyil, meğer > mäyär, böğür > böyür, düğme > düymä, iğne > iynä, eğil- > äyil-, değiş > däyiş-, değnek > däyänäk, değirmen > däyirman, beğen- > bäyän-.*

11. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan *-ġ* ünsüzü, iki ünlü arasında kaldığında *-ğ*'ye dönüşür:

bayraġ > bayrağa, papaġ > papağın, uzaġ > uzağı, işığ > işığı, torpaġ > torpağa, ġulaġ > ġulağı.

12. Azerbaycan Türkçesinde tonlu ünsüzlerin yanında bulunan *-g* ünsüzü, *-ğ*'ye dönüşür: *damga > damğa, kavga > ġovğa, kaygı > ġayğı.*

13. Azerbaycan Türkçesinde ilk hecenin sonunda veya iki ünlü arasında bulunan *k (kä)* ünsüzü bazen *ğ* olur: *lokman > loğman, sadaka > sadağa, akıl > ağıl, ak > ağ.*

14. Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin başındaki *p-* olan ünsüzler Azerbaycan Türkçesinde *b-* olarak korunmuştur: *biş-, barmağ, bars,bahalı, but* "put, heykel".

15. Türkiye Türkçesinde b- olarak korunan bazı ünsüzler ise Azerbaycan Türkçesinde *p-* olmuştur:

bozuk > pozuğ, boz- > poz-, biç- > piç-, bütün > pütün, bez > päz, bakla > paxla, baklava > paxlava, balçık > palçığ.

YER DEĞİŞTİRME

avrat > arvad, çıplak > çılpağ, ileri > iräli, köprü > körpü, toprak > torpağ, yaprak > yarpağ, öksür- > öskür-, tutsak > dustağ, eksik > äskik.

İKİZLEŞME

dokuz > doğğuz, sakız > sağğız, sekiz > säkkiz, toka > toğğa, topuz > toppuz, tokuş- > toğğuş-, yedi > yeddi, adım > addım.

h- TÜREMESİ

ür- > hür-, ör- > hör-, örgü > hörgü, ayva > hayva, örümcek > hörümcäk, ürk- > hürk-.

ÜNSÜZ DÜŞMESİ

y- > ø

Kelime başındaki dar ünlülerden (ı, i, u, ü) önceki bazı *y*'ler Azerbaycan Türkçesinde düşer; *y*'den sonraki *ı* ise, çok defa *i*'ye döner: *yıl > il, yıldırım > ildırım, yılan > ilan, yıldız > ulduz, yüce > uca, yüzük > üzük, yüz > üz, yiğit > igid, yitir- > itir-, yürek > üräk, yılkı > ilxı* "at sürüsü".

-ağı (-evi) > -ov, -öv; -ev DEĞİŞMESİ

bukağı > buxov, bileği > bülöv, buzağı > buzov, bidevi > bedöv "sağlam, iyi koşan at, küheylan", *kırağı > ğırov.*

BENZEŞME

Bu benzeşme konuşma dilinde görülür.

baxırlar > baxıllar, bilsinlär > bilsinnär, damdan > damnan, dibindän > dibinnän, keçärlär > keçällär, sändän > sännän.

KELİME SONUNDA ÇİFT ÜNSÜZ

Arapça ve Farsçadan Türkiye Türkçesine giren kelimelerde, iki ünsüz arasında ünlü türemesi görülürken; Azerbaycan Türkçesinde bu kelimeler, Türkiye Türkçesinin aksine, çoğunlukla Arapça ve Farsçadaki şeklini korur: *asır > äsr, devir > dövr, rehin > rähn, özür > üzr, hüküm > hökm, vakit > vaxt, vakıf > väğf, kavim > gövm , kasıt > ğäsd, kavis > gövs* "eğri, yay biçiminde", *asıl > äsl* "asıl, esas, temel".

KELİME YAPIMI

1. İsimden İsim Yapma Ekleri

+A: İşlek olmayan bir ektir.

gözä "su kaynağı; sulak nemli çayırlık; rutubetli çimenlik".

+aġ/+äk: Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kuvvetlendirme, benzerlik ve küçültme ifade eder. İşlek olmayan eklerden biridir.

topaġ, başaġ, bänäk, yolaġ.

+An: Eski Türkçede bağlılık, güçlendirme ve çokluk bildiren, bugün ise işlekliğini yitirmiş eklerden biri olan bu ek, Azerbaycan Türkçesinde kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde görülür.

ärän "yiğit, cesur", *oğlan.*

+Ar, +şAr: Asıl sayılardan üleştirme sıfatları türeten bu ek, Azerbaycan Türkçesinde nadiren kullanılır.

birär.

+c: İşlek olmayan bir ektir.

anac "anaç".

+CA: Esas itibarı ile eşitlik, benzerlik ve karşılaştırma fonksiyonunda bir isim çekim eki olan bu ek zamanla yapım ekine de dönüşmüştür. Yapım eki olarak sıfat, zarf ve isimler türetir. Azerbaycan Türkçesinde yapım eki olarak küçültme, karşılaştırma fonksiyonlarında işlek olarak kullanılır.

yavaşça, buğaca "küçük boğa", *çoxca* "oldukça çok, fazla, bolca", *böyükcä* "çok büyük; biraz büyük", *xoşça* "hoş şekilde, güzelce", *iricä* "irice; çok iri", *açıġca* "açıkça", *beläcä* "böylece", *asanca* "kolayca (asan: kolay)", *gözälcä* "güzelce, güzel bir şekilde"; *Azäricä.*

+Cäk: Genellikle eklendiği isilere küçültme fonksiyonu veren bir isimden isim yapma ekidir. İşlek değildir.

dilçäk "küçük dil", *hörümçäk* "örümcek"; *älcäk* "eldiven".

+çA: Fasça kökenli bu ek, Azerbaycan Türkçesinde küçültme fonksiyonunda kullanılır.

bağça "küçük bahçe", *meydança* "küçük meydan", *däftärçä* "küçük defter, bloknot", *döşäkçä* "minder".

+çI / +çU: Azerbaycan Türkçesinin en işlek eklerinden biridir. Ek ünsüz uyumuna girmez. Damak ve dudak uyumuna bağlı olarak dört varyantı kullanılır. Asıl fonksiyon olarak, bir nesneyi, bir işi veya bir sanatı kendisine meslek veya uğraşı olarak seçmiş olan şahısları gösteren isimler türetir. *arıçı* "arıcılıkla uğraşan kimse", *pambığçı* "pamuk yetiştiren çiftçi", *çöräkçi* "ekmek pişiren veya ekmek satan kişi", *meşäçi* "ormancı,

orman memuru", *ġoyunçu* "koyun yetiştiren kişi", *topçu* "topçu, askerde silah olarak top kullanan asker", *bağçı* "bahçıvan", *üzümçü* "bağcı, bağcılıkla uğraşan kişi", *kömürçü* "kömür satan kimse; kömür satılan yer"; *ingilabçı* "ihtilâlci; yenilikçi", *işġalçı* "işgalci, işgal eden", *irticaçı* "gerici, irtica taraftarı"; *çalġıçı* "bir müzik aletini çalmayı kendine iş, sanat edinen kişi", *biçinçi* "ot veya tahıl biçen kişi", *äkinçi* "çiftçi".

+çılıġ / +çilik, +çuluġ/ +çülük: İşlek olarak kullanılan bu ek soyut isimler yapar.

avaraçılıġ "hiçbir işle meşgul olmama, boş gezme, serserilik", *peşmançılıġ* "pişmanlık", *rahatçılıġ* "rahatlık", *düşmänçilik* "düşmanlık, düşmanca davranış", *dilxorçuluġ* "hiddetlilik, öfkeli davranma", *çürükçülük* "bıkkınlık verme, usandırma; bir şeyi gereğinden fazla tekrar etme durumu".

+cıġ/+cik, +cuġ/+cük: İsimlere ve sıfatlara küçültme, pekiştirme, sevgi ve acıma ifadesi katan bir ektir. İşlek olarak kullanılır.

anacıġ "annecik", *nänäcik* "ninecik"; *evcik* "küçük ev; oyun ismi", *gözcük* "küçük göz; tomurcuk", *oduncuġ* "küçük odun; çer-çöp", *ġrupcuġ* "küçük grup", *buruncuġ* "küçük burun", *uşaġcıġ* "küçük çocuk, yavrucuk", *yavrucuġ* "küçük yavru", *ağızcıġ* "küçük ağız", *cibcik* "küçük cep", *sahäcik* "küçük saha, alan".

+cığaz/+ciyäz, +cuğaz/+cüyäz: Türkiye Türkçesindeki *+cAğIz* isimden isim yapma ekinin eş değerlisidir. İsim ve isim niteliğinde olan sözlerden küçültme, sevgi ve acıma ifade eden isimler türetir.

ġızcığaz "kızcağız", *bibiciyäz* "halacağız", *ġuşcuğaz* "kuşcağız", *adamcığaz* "adamcağız", *uşaġcığaz* "çocukcağız".

+cIl / +cUl: Eklendiği isme "bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağımlılık, benzerlik" işlevleri katan isim ve sıfatlar türetir.

işcil "çalışmayı seven, çalışkan", *yuxucul* "çok uyuyan, uyumayı çok seven", *ölümcül* "ölmekte olan; mec. yorgun, hâlsiz".

+dAr: Farsçadan alınmış olan ek, bir işle meşgul olan şahısları ifade eden isimler veya bir şeye düşkün olma durumunu karşılayan sıfatlar türetir.

hesabdar "hesap uzmanı, muhasebeci", *dalandar* "bahçıvan; temizlikten sorumlu hizmetçi", *anbardar* "ambara bakan, ambarda çalışan kişi", *xäzinädar* "hazine memuru; bir kuruluşun para işlerine bakan kişi"; *evdar (ġadın)* "bir işte çalışmayıp ev işleriyle çalışan; evine, ailesine düşkün", *ämäkdar (müällim)* "büyük hizmetleri olan", *cilovdar* "önde giden atı dizginlerinden tutan, çeken adam; mec. önder, lider (cilov: dizgin)".

+dAş: "Ortaklık, beraberlik" bildiren isim ve sıfatlar türetir.

mäsläkdaş , vätändaş, ämäkdaş "birisiyle aynı yerde çalışan, iş arkadaşı", *yoldaş, sırdaş.*

+dIrIġ / +dUrUġ: İşlek değildir.

boyunduruġ "boyunduruk", *burunduruġ* "burunduruk".

+gil; +giller: Bu ekin birkaç ana işlevi vardır.

a. İsim ve soyadlara eklenerek o şahsın aile mensuplarını bir bütün hâlinde ifade eden isimler türetir:

Häsängil, Ceyrangil.

b. İsim ve soyadlara eklenerek, ilgili ismin karşıladığı şahsın önderliğinde birkaç şahıstan ibaret insan grubunu anlatır.

Ähmädgil, Kübragil.

c. Akrabalık isimlerine eklenerek ilgili ismin ailesini bir bütün olarak ifade eder:

dayımgil, bibisigil "halasıgil", *ämmioğlunuzgil* "amcaoğlunuzgil".

+kı/+ki, +ku/+kü: Zaman ve mekan bildiren kelimelerin sonuna eklenerek sıfat türetir. Ek, Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Azerbaycan Türkçesinde damak ve dudak uyumuna girmiştir.

axşamkı (hadisä), sabahkı (mäsälä), sähärki (hava), dünänki "dünkü"*(görüş), bu günkü (gäzinti); yanındakı (uşağ), ġazandakı (ät), yoldakı (maşın), bağdakı (ağac), küçädäki* "sokakdaki, caddedeki" *(adam).*

+IltI / +UltU: Genellikle ses yansımalı kelimelerden yine ses yansımalı isimler türeten bir ektir. İşlek eklerden biridir.

xışıltı "hışırtı", *gurultu* "gürültü", *cingilti* "çınlama sesi", *ġıcıltı* "gıcırtı", *vızıltı, ġurultu* "karından gelen ses, gurultu", *fısıltı.*

+laġ/+läk: İşlek değildir.

yaylaġ "yayla", *ġışlaġ* "kışla", *otlaġ* "otlak, mera", *ovlaġ* "av hayvanlarının bol olduğu saha", *buzlaġ* "çokça buz saklanan yer; buzul"*; işläk* "çalışmayı seven, çalışkan" *(adam), dişläk* "dişlenmiş, ısırılıp koparılmış" *(alma).*

+lI / +lU: Azerbaycan Türkçesinde işlek olarak kullanılan eklerden biridir. Bir şeye sahip olma, bir şeyi üzerinde bulundurma; bir millete, ülkeye, şehre, köye ait olma, bağlı olma; isimden yer ismi türetme ekin ana işlevleri arasında yer alır.

bacarıġlı "becerikli", *hazırlıġlı* "hazırlıklı", *boranlı* "tipili, kasırgalı", *dadlı, duzlu, ġiymätli* "kıymetli, pahalı", *tozlu, güllü, güclü, mäktäbli* "okullu", *atlı; kändli* "köylü", *şähärli, Bakılı; Räcäbli, Säfärli, Mämmädli, Ġafġazlı, Anatollu.*

+lıġ / +lik, +luġ / +lük: "tahsis", "bir şey için", "bir şeyin toplu olarak bulunduğu, konulduğu yer" anlamlı isimler; meslek, uğraş isimleri; rütbe ve makam bildiren isimler; soyut isimler türeten işlek bir ektir.

başlıġ, dizlik, gözlük, därslik; daşlıġ, dağlıġ, meyvälik, odunluġ, üzümlük; üçlük, beşlik, onluġ, yüzlük; bärklik "sağlamlık; cimrilik", *itilik* "keskinlik; çabukluk, süratlilik", *yorġunluġ; atalıġ* "babanın davranışları; üvey baba", *analıġ* "annenin davranışları ve sorumlulukları; üvey anne", *bacılıġ* "üvey kız kardeş; kız kardeş gibi samimî olma, dostluk", *ġardaşlıġ; aylıġ, yazlıġ* "ilkbahar vakti; ilkbahar esnasında", *häftälik, dolmalıġ, üzümlük.*

+mAn: İşlek olmayan bir ektir.

ġocaman "kocaman", *şişman.*

+(I)mtIl /+(U)mtUl: Renk bildiren isimlere eklenerek bir şeyde, ilgili renk niteliğinin az derecede bulunduğunu ifade eder.

ağımtıl "beyazımsı", *bozumtul* "bozumsu", *göyümtül* "mavimsi", *sarımtıl* "sarımsı", *ġaramtıl* "siyahımsı", *ġırmızımtıl* "kırmızımsı, kırmızımtırak".

+(I)msov: Özellikle renk isimlerine eklenerek, gibilik, benzerlik, yakınlık vb. fonksiyonları ifade eder. Türettiği isimler genellikle sıfat olarak kullanılan isimlerdir.

ağımsov "beyazımsı, biraz beyaz", *bozumsov* "boz renge yakın renkte, rengi biraz boz olan", *mavimsov* "azıcık mavi olan, maviye çalan", *sarımsov* "sarımsı renkte olan", *göyümsov* "mavimsi, maviye çalan renkte". Ekin m'siz biçimi de vardır: *dälisov* "biraz deli", *uzunsov* "biraz uzun, az uzun".

+(I)mtraġ: Renk isimlerinden sıfatlar türeten bu ek özellikle "gibilik, benzerlik, yakınlık" ifade eder. Asıl fonksiyonu sıfatları kuvvetlendirmedir.

ağımtraġ "beyazımtırak", *göyümtaġ* "mavimtırak", *sarımtraġ* "sarımtırak".

+(I)ncI / +(U)ncU: Sayı isimlerinden sıra sayıları türeten işlek bir ektir. Bazı zarflara da eklenerek sıra ifade edebilir.

birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, yedinci, onuncu, yüzüncü, iyirmi altıncı, otuz doġġuzuncu, altmışıncı, yüz onuncu, iki yüzüncü; axırıncı "sonuncu", *ävvälinci* "birinci, ilk önceki", *sonuncu, ortancı* "ortadaki, ortanca".

+raġ/+rek: Kuvvetlendirme, mukayese fonksiyonlarında kullanılan ve işlek olmayan eklerden biridir.

açıġraġ "daha açık; biraz açık", *yaxşıraġ* "daha iyi, daha güzel; biraz güzel", *göderäk* "kısacık; biraz kısa".

+sal: İşlek değildir.

ġumsal "kumsal" *(yer).*

+sIz / +sUz: "Yokluk, eksiklik" bildiren, olumsuz anlamda sıfatlar türeten işlek bir ektir.

sässiz, ümidsiz, dadsız, susuz, sözsüz, otsuz, ġorxusuz "korkusuz".

+(I)stan: Farsça bir ektir. Çoğunlukla millet isimlerinden yer, ülke isimleri türetir.

Türkmänistan, Dağıstan, Monġolustan, Gürcüstan.

+sul: İşlek değildir.

yoxsul (adam).

+şIn: Renk isimlerinden benzerlik gösteren sıfat türetir. İşlek değildir.

ağşın "yüzü, suratı beyaz; yüzü solgun", *sarışın* "sarı benizli; sarı saçlı ve beyaz tenli".

2. Fiilden İsim Yapma Ekleri

-(y)Ac: İşlek değildir.

tıxac "tıkaç", *toxac* "tokaç; silindir", *döyäc* "bir şeyi dövmede kullanılan ağaçtan yapılma çekiç, tokmak".

-acağ/-äcäk: Aslında bir sıfat-fiil eki olan bu ek bazen fiillerden kalıcı isimler türetebilir.

tutacağ, çapacağ "satır, balta (çap-: parçalamak, kesmek)", *döşänäcäk* "yere yayılan, serilen her şey (halı, kilim vb)", *duracağ* "durak; dinlenme yeri", *dolanacağ* "geçim, yaşayış; geçim şartları", *açılacağ* "kapının içeri doğru açılan kısmı", çırpacağ "yün, pamuk vb. çırpmak için kullanılan düz ağaç, sopa".

-ağ / - äk: Bazı araç gereç isimleri yapar; bir işin yapıldığı yeri gösteren isimler türetir. Ayrıca, bir alışkanlığı, bir duyguyu, fiilin bildirdiği işi çokça yapanı gösteren sıfatlar türetir.

yatağ, çökäk "çöküntü, çukur"; *gorxağ, oturağ* "yerleşik hayat süren, göçebe olmayan", *ürkäk.*

-ağan /-äyän: İşlek değildir. Bir şeyi fazla yapmayı, bazen abartmayı gösterir.

gaçağan "çok süratli, hızlı koşan; insandan ürken" *(at), gapağan* "ısıran, dişleyen" *(it), küsäyän* "çok küsen" *(uşağ), yatağan* "yatmayı çok seven, çok uyuyan".

-alağ/ -äläk: İşlek değildir.

yatalağ "yatalak", *yapalağ* "baykuşlar yırtıcı grubundan bir kuş".

-anağ/ änäk: İşlek değildir. Nesne isimleri veya mekân bildiren isimler türetir.

a. Nesne isimleri: *döyänäk* "nasır, dokunmadan, darbeden oluşan nasır", *däyänäk* "değnek".

b. Mekân isimleri: *biçänäk* "otları biçilen yer, otlak", *äkänäk* "ekenek, ekilmeye elverişli yer".

-Ar (-r): Aslında sıfat-fiil eklerinden biri olan bu ek, fiillere eklenerek özellikle insan ismi, bazen de araç gereç ismi olarak kullanılan kalıcı isimler türetir.

açar "anahtar", *Yaşar, Yetär; yanar (dağ), axar (su).*

-c: Fiillerden isim ya da sıfat olarak kullanılan kelimeler türetir.

sevinc, gaxınc "başa kakılan şey, ayıbı yüzüne vurma, sitem, serzeniş"; *gorxunc, gülünc (iş), gısganc, iyränc* "iğrenç, çirkin".

-cağ: Sıfat görevinde kullanılan kelimeler türetir.

utancağ "utangaç" *(gız).*

-cä:

düşüncä, äyläncä.

-cäk:

yelläncäk "salıncak (yelläm-: kımıldamak, hareket etmek, sallanmak)"; *öyüncäk* "öğünmeyi seven, çok öğünen".

-äri: Fiillere eklenerek, sıfat olarak kullanılan kelimeler türetir.

köçäri "göçebe" *(xalġ), gädäri* "geçici"*(ġonaġ), ötäri* "geçici".

- ğa /- gä:

süpürgä, döngä "dönemeç, köşe", *dalğa* "dalga".

- ġac / -gäc: İşlek değildir.

üzgäc "yüzgeç" , *süzgäc* "süzgeç", *ġısġac* "kıskaç; yengeç".

-ĠAn: Fiillerden *alışkanlık* ifade eden isim veya sıfatlar türetir.

yapışġan, çalışġan, dalaşgan "kavgacı, saldırgan", *alışġan* "çabuk yanan alevlene; kibrit", *çalışġan, çäkingän* "çekingen, ürkek, cesaretsiz", *doğurğan* "doğurgan", *döyüşkän* "dövüşken", *unutġan* "unutkan", *danışġan* "konuşmayı seven; hoşsohbet".

-ġIc / -ğIc: İşlek değildir.

başlanġıc, dalğıc "dalgıç".

-gX/ -ġX /-ğX / -kX: Fiillerden araç gereç ismi; çeşitli niteliklerde somut veya soyut isimler türeten çok işlek bir ektir.

bıçğı "hızar, testere", *säpki* derideki iltihaplı kabarcıklar, serpinti"; *alġı* "alma işi, alım", *satġı* "satma, satma işi", *seçki* "seçim", *pusġu* "pusu", *vurğu, bölgü* "bölme işi, bölüm", *duyğu, sorğu* "sorma, soru sorma", *sevgi, çalğı* "müzik aleti; süpürge", *üzgü* "keski (üz: kesmek)".

-gXn/ -ġXn /-ğXn / -kXn: Fiillerden anlamı pekiştirilmiş sıfatlar türeten işlek bir ektir.

ġaçğın "yurdunu terk etmiş kimse; göçmen, muhacir" , *daşğın, basġın, satġın* "hain, namert, alçak" *(adam), bitkin, tutġun, käskin, dalğın, äzgin* "ezilmiş, yorgun, hâlsiz, bitkin", *dolğun, yanğın, azğın, ġızğın, yorğun, solğun, gärgin, süzgün (baxış), yayğın* "yaygın", *coşğun* "coşkun, coşmuş", *düzgün.*

-I / -U: Fiilin gösterdiği işin ürünü veya sonucu olan somut ve soyut isimler ve sıfatlar türeten işlek bir ektir.

yazı, ölü, sürü, ölçü, ġorxu, doğu.

-(y)IcI / -(y)UcU: Ekin, ünlü uyumuna bağlı olarak dört şekli kullanılır. Ünsüzle biten isimlere doğrudan, ünlüyle biten isimlere ise araya *y* yardımcı sesini alarak eklenir. Fiilin gösterdiği işle meşgul olan şahsı gösteren isimler; "o işi yapan, yapma etkisi gösteren" anlamında sıfatlar türetir.

alıcı, sürücü, sarıyıcı "iplik, ip vb. saran işçi", *atıcı, ġurucu, satıcı; ġırıcı* "öldürücü; mahvedici", *bağlayıcı, yandırıcı* "yakıcı, yakan, ateşli", *çürüdücü, zähärläyici* "ze-

hirleyici", *ağlayıcı* "ağlayan, ağlamayı iş edinen", *goruyucu* "koruyucu"; *keçici* "geçici", *yorucu.*

-Xġ / -Xk, -ġ/-k: Farklı fonksiyonlarda kullanılan işlek bir ektir.

ġırıġ, yanıġ, äzik, käsik, uçuġ, boğuġ, sönük, bükük, donuġ, oyuġ, ġalıġ "artık, çöp", *bilik* "bilgi, malumat", *minik* "yolcu; binit".

-(X)ntI: Ek ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere ise araya yardımcı ünlülerden birini alarak bağlanır.

ovuntu "bir şeyin ovularak ufalanmış parçacıkları, kırıntıları", *çürüntü* "çürümüş şeyler", *çöküntü* "sıvının dibine çöken şeyler, tortu" , *ġırıntı, axıntı, gäzinti, döyüntü* "çarpıntı (kalp)".

-Ir:

yatır "dokunulmadan saklanan değerli şeyler; altın gümüş zenginlik vb.", *gälir.*

-id (-t):

keçid, ġurut "kurut, yuvarlak biçimde kurutulmuş çökelek, süzülüp kurutulan ayran".

-(X)m: Fiilin gösterdiği işin ismini yapan; fiilin gösterdiği işle ilgili sonucu gösteren soyut veya somut isimler türeten işlek bir ektir.

tutum, ölüm, büküm, dolam "bir şeye sarılan şeyin bir defalık sargısı", *yatım* "bir şeyin meylettiği, eğildiği taraf", *axım* "akma; akıntı".

-mA: Aslında bir isim-fiil ekidir. Ancak, kalıcı isimler; sıfatlar da türetir.

bağlama "1. bohça, torba; 2. bağlama, saz", *ġovurma* "kavurma", *soyutma* "haşlama et yemeği", *süzmä, tikmä* "elbise vb. dikme; kumaş üzerine nakış işleme sanatı", *çäkmä* "çekme işi; suyu süzülmeden pişirilen pirinç pilavı", *dondurma, basdırma, artma, vurma, ġazma, bölmä; uydurma (söz), dolama* "dolambaçlı" *(yol), çatma (ġaş).*

-mAcA: Sınırlı sayıda oyun, eğlence niteliğinde sözler; hastalık, kuş, gereç isimleri türetir.

tapmaca "bulmaca", *çäkmäcä; atmaca* " birisiyle kavga çıkarmak için veya şakayla söylenen kinayeli, alaycı söz"; *boğmaca* "boğmaca, hastalık türü".

-mAc / -bAc:

yanıltmac "tekerleme, yanıltmaç"; *dolanbac* "dolambaç", *atlanbac* "birdirbir oyunu", *bulamac* "bulamaç", *döymäc* "taze meyvenin dövülmesiyle hazırlanmış yemek".

-maġ / -mäk: Fiilin *mastar* biçimi olan bu ek, fiildeki soyut hareketleri adlandıran, onları isim biçimine sokan bir ektir. Bazı kalıcı yiyecek, içecek, araç ve gereç isimleri de yapar.

oxumaġ, yazmaġ, görmäk, eşitmäk, käsmäk, sevinmäk,

-mAn: İşlek olmayan bir ektir.

däyirman "değirmen", *azman* "azman, çok büyük".

-(X)n:

axın "sel, kuvvetli su; akım; akıntı", *sağın* "sağım", *biçin* "hasat, tahılı otu tırpan, orak, biçerdöver vb. ile biçme işi".

-tX:

bağırtı, çığırtı "bağırtı, haykırış, bağırma", *deyinti* "şikâyet, yakınma, söylenme", *döyüntü* "çarpıntı (kalp)".

-(y)Iş / -(y)Uş: Fiilin esas anlamını değiştirmeden, yapılan işin tarzını bildiren geçici kılış isimleri türetir.

baxış "bakış", *yeriş* "yürüyüş, yürüme tarzı", *duruş, söyüş* "küfür, kötü sözler, sövme işi", *görüş.*

3. İsimden Fiil Yapma Ekleri

+A-: İşlev olarak, "yapma" bildiren geçişli fiiller; "olma" bildiren geçişsiz fiiller türeten bir ektir.

sana- "saymak, hesaplamak", *yala-, ġana-, yaşa-, älä-, dilä-, boşa-.*

+Al-, +l-: Sıfatlardan "olma" bildiren fiiller türetir. Ek ünsüzle biten isimlerden sonra *+Al*; ünlüyle biten isimlerden sonra ise *+l* şeklinde gelir.

azal-, çoxal-, boşal-, daral-, düzäl-, durul-, saral- "sararmak", *ġaral-* "kararmak", *kökäl-* "şişmanlamak", *dikäl-* "doğrulmak, ayağa kalkmak", *dincäl-* "dinlenmek; rahatlamak", *ġısal-* "kısalmak", *incäl-, köhnäl-* "yıpranmak, eskimek", *ġocal-* "yaşlanmak; gücünü kaybetmek, yıpranmak", *ucal-* "yükselmek".

+Ar-: İsimlere gelerek "yapma" bildiren geçişli fiiller türetir. Ayrıca, sıfatlara ve renk isimlerine gelerek "olma" bildiren geçişsiz fiiller türetir.

yaşar- "ıslanmak, nem kapmak", *otar-* "otlatmak", *suvar-* "sulamak", *bozar-, ağar-, göyär-* "mavi renge bürünmek; morarmak; yeşermeye başlamak".

+IldA-: Ek çoğunlukla ses yansımalı sözlerden ses yansımalı fiiller türetir.

taġġılda- "takırdamak", *şaġġılda-* "şakırdamak", *cığılda-* "cıvıltı sesi çıkarmak", *vıyılda-* "vınlama sesi çıkarmak", *ġaġġılda-* "gıdaklamak; kıkırdayarak, kahkaha ile gülmek", *danġılda-* "tangırdamak", *zınġılda-* "zangırdamak", *gumbulda-* "gümbürdemek", *ġımılda-* "kımıldamak", *mızılda-* "homurdanmak", *cızılda-* "cızırdamak, cızırtı sesi çıkarmak", *fısılda-.*

+X-: İsimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller türetir.

bayatı- "bayatlamak; eskimek", *bärki-* "setleşmek, katılaşmak; sağlamlaşmak", *längi-* "gecikmek, geri kalmak", *turşu-* "ekşimek (turş: ekşi)".

+ıġ- (+ik-, +uġ): "Oluş" bildiren geçişsiz fiiller türetir.

birik-, darıx- "sıkılmak, bezmek, bıkmak", *gecik-, keyik-* "uyuşmak, hissizleşmek", *dolux-* "dolukmak, ağlayacak hâle gelmek", *yolux-* "bir kimsenin durumunu öğrenmek için yanına gitmek, gelmek; bulaşmak (hastalık)", *karıx-* "şaşırmak, şaşırıp kalmak, kendini kaybetmek", *pisik-* "korkmak, ürkmek, şaşırmak; incinmek, darılmak".

+ġır- (+ġur-, +xır-, +yur-): Ses yansımalı köklerden geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir.

hıçġır-, muşġur- "binek hayvanlarını vb. hareket ettirmek için dudakları büzerek ses çıkarmak", *fışġır-, fınxır-* "burnu sesli olarak silmek".

+lA-: "Yapma" bildiren geçişli fiiller; "olma" bildiren geçişsiz fiiller türeten işlek bir ektir.

ovla- "avlamak", *izlä-, addımla-, alġışla-, baltala-, ġarala-, azarla-, yuxula-* "uyumak", *gecälä-, gözlä-, tärlä-, arıġla-* "zayıflamak", *särinlä-, zäiflä-* "zayıflamak, hâlsizleşmek", *ikilä-* "bir şeyi iki parçaya bölmek; çift hâle getirmek, iki yapmak", *üçlä-* "üçe ulaştırmak; üç yere bölmek; üç sefer arttırmak".

+lAn- < +lA-n-:

arlan- "utanmak, mahcup olmak", *alovlan-* "alevlenmek", *barlan-* "meyve vermek; meyvesi, ürünü bol olmak (bar: meyve, yemiş)", *budaġlan-* "dallara, kollara ayrılmak", *ağıllan-* "akıllanmak; ciddileşmek", *ġäzäblän-* "sinirlenmek, hiddetlenmek", *güclän-, irilän-* "irileşmek, büyümek", *kiçiklän-* "azalmak, ucuzlamak", *bahalan-* "pahalanmak", *häyäcanlan-, maraġlan-* "meraklanmak".

+lAş- < +lA-ş-:

yaxınlaş-, uzaġlaş-, aralaş-, ġartlaş-, asanlaş- "kolaylaşmak; sadeleşmek", *sänayeläş-* "sanayileşmek", *ġalınlaş-, vidalaş-* "vedalaşmak", *zänginläş-, acılaş-, durulaş-, istiläş-* "sıcaklığı artmak".

+(I)r-: Ses yansıtan tek heceli köklerden "yapma" bildiren fiiller türetir.

bağır-, böyür- "böğürmek", *çağır-, üfür-.*

+nA-: Sıfatlara ve ses yansımalı kelimelere eklenerek fiiller türetir.

cırna- "darılmak, kırılmak; sinirlenmek", *göynä-* "kaşınmak, gıcıklanmak; sızlamak", *kişnä-.*

+sA- (+sı-):

susa-, ġäribsä- "garipsemek, kendini yalnız hissetmek", *tamahsı-* "tamah etmek; bir şeyi elde etmek için heveslenmek".

4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-AlA-: Daha çok geçişli fiil köklerine gelen bir ektir.

eşälä-

-Ar-: Geçişsiz bazı fiillerden geçişli fiiller türeten ettirgenlik ekidir.

çıxar- "çıkarmak", *ġopar-* "koparmak".

-dIr- / -dUr-: Ünsüzle biten geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden "oldurma" ve "yaptırma" bildiren geçişli fiiller türetir.

yazdır-, bildir-, ġızdır- "ısıtmak, kızgın hâle getirmek", *gäzdir-, güldür-, dolandır-, iyrändir-* "iğrendirmek, tiksindirmek", *diksindir-, inandır-, asdır-, döyüşdür-*

-I- / -U-: İşlek değildir.

bürü- "kaplamak; her tarafını örtmek", *ġazı-* "kazımak; çukur açmak", *kürü-* "kürekle temizlemek, küremek", *sürü-* "zorla bir yere götürmek; çekerek ve iterek götürmek".

-ik- (-uġ-, -ıx-, -ux-):

bezik- "bezmek, bıkmak, usanmak", *donux-* "hayret ve şaşkınlıktan hareketsizleşmek", *azıx-* "yolunu sapıtmak, doğru yoldan çıkmak", *sınıx-* "zayıflamak, erimek", *vurnux-* "çalışıp çabalamak; endişeye kapılmak".

-(I)l- / -(U)l-: İşlek eklerden biridir. Genellikle, ünsüzle biten geçişli fiil kök ve gövdelerinden "olma" veya "yapılma" bildiren edilgen fiiller türetir. Ek, aynı zamanda, geçişsiz fiiller de türetir. Bu türetmelerde daha çok ekin kendi kendine oluş ve dönüşlülük işlevi ağır basar.

yazıl-, ġurul- "kurulmak, inşa edilmek", *sökül-, deyil-* "denilmek, söylenmek", *tutul-, äkil-, doġul-* "doğmak, dünyaya gelmek", *äyil-* "eğilmek", *yıxıl-* "yıkılmak", *ovul-, atıl-, açıl-, käsil-, deşil-, pozul-* "bozulmak", *tapıl-* bulunmak", *tökül-* "dökülmek", *yayıl-, säril-*

-mA-: Fiil kök ve gövdelerinden olumsuz fiiller türeten ektir. Çok işlektir.

alma-, açma-, bilmä-, gälmä-, yazma-, görmä-, işlämä- "çalışmamak", *getmä-* "gitmemek", *sevmä-, gülmä-, eşitmä-* "işitmemek", *oturma-, oxuma-* "okumamak", *çıxma-* "çıkmamak".

-n-, -(I)n- / -(U)n-: Ekin asıl görevi, genellikle geçişli fiillerden "olma" ve bazen de "yapma" bildiren dönüşlü fiiller türetmektir. Ayrıca, edilgenlik işlevi de vardır.

alın-, yayın- "bir başka yere yönlendirilmek", *sevin-, çäkin-, keçin-* "geçinmek, yaşamak, kıt kanaat idare etmek"", *bulan-, bäzän-* "süslenmek", *yuyun-* "yıkanmak", *çırpın-, ġaşın-* "kaşınmak", *geyin-* "giyinmek", *daran-* "taranmak", *deyin-, söylän-, ovlan-* "avlanmak".

-(I)r- / -(U)r-: İşlek bir ektir. Ünsüzle biten geçişli ve geçişsiz fiil köklerinden ettirgen anlamlı fiiller türetmiştir.

bitir-, itir- "yitirmek, kaybetmek", *batır-, bişir-* "pişirmek", *köçür-* "birinin, bir şeyin yerini değiştirmek; kopya etmek", *uçur-, keçir-* "geçirmek", *artır-*.

-(I)ş- / -(U)ş-: Birkaç farklı fonksiyonu olan işlek bir ektir. Asıl işlevi, fiilin gösterdiği işi, iki öznenin karşılıklı yaptığını veya işi, birden fazla kişinin ortaklaşa yaptığını ifade etmektir. Ekin "kendiliğinden oluş" bildiren fiiller de türetmesi yaygın olan işlevleri arasındadır.

alış-, büzüş-, deyiş-, vuruş-, görüş-, uyuş-, didiş-, ġapış-, çakiş-, öyräniş- "alışmak, birbirine ısınmak", *soruş-* "bir şeyi öğrenmek için birine soru yöneltmek, cevap aramak", *tutuş-, çatış-, ötüş-, ġaynaş-, döyüş-, yığış-, atış-, boğuş-, görüş-, mäläş-, mäktublaş-, paylaş-, kömäkläş-* "yardımlaşmak", *bölüş-, uçuş-.*

-t-, -(I)t- / -(U)t-: Geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden ettirgenlik fiilleri kuran işlek bir ektir.

bärkit- "kilitlemek; sağlamlaştırmak", *längit-* "geciktirmek, gecikmesine sebep olmak", *yatırt-, köçürt-* "birisinin, bir şeyin yerini değiştirtmek", *hürkütt-* "ürkütmek, korkutmak", *sıçrat-, ġızart-* "kızartmak; utandırmak", *oturt-, çapalat-* "kıvrandırmak; gayret ettirmek", *öskürt-* " öksürtmek", *yedirt-, saxlat-* "saklatmak".

-(I)z-, (-ğuz-): Yaptırma ve oldurma ifade eden bu ek çok işlek değildir.

doğuz- "doğurmasına yardımcı olmak", *ämiz-* "emzirmek", *damız-* "damlatmak, damla damla akıtmak; dökmek", *durğuz-* "ayağa kaldırmak, yerinden kaldırmak", *axız-* "azar azar akıtmak, dökmek", *ġorxuz-* "korkutmak", *ġalxız-* "eğilerek yerden bir şeyi almak, kaldırmak".

III. Birleşik Kelimeler

ağacdälän "ağaçkakan", *ġolbağ* "bilezik, halka", *günäbaxan* "ay çiçeği", *istiot* "biber, kara biber", *ayağġabı, käklikotu* "bitki ismi", *taxılbiçän* "tahıl biçme makinesi, biçerdöver", *aşsüzän* "süzgeç", *paltarasan* "elbise askısı", *güldästä* "gül, çiçek demeti", *otbiçän* "ot biçme aleti, makinesi", *saçayağ* "sacayağı", *älüzyuyan* "el yüz yıkamak için kullanılan ibrik",; *Güldästä, Arpaçay, Ġarabağ, Ağdaş.*

İSİM ÇEKİMİ

İSİM İŞLETME EKLERİ

1. ÇOKLUK KATEGORİSİ ve ÇOKLUK EKİ

(İsimlärin Kämiyyäti)

Ses Düzeni

Azerbaycan Türkçesinde çokluk eki **+lAr**'dır; kalınlık incelik uyumuna uyar.

ağaclar, göllär, çiçäklär, evlär, uşağlar "çocuklar", *kändlär* "köyler", *şähärlär, ölkälär* "ülkeler", *daşlar* "taşlar", *buludlar.*

2. İYELİK KATEGORİSİ ve İYELİK EKLERİ

(İsmin Mänsubiyyet Kateġoriyası)

Ses Düzeni

Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri, ünlü ile biten isimlere doğrudan doğruya, ünsüzle bitenlere ise araya bir *-I- / -U-* bağlayıcı ünlüsü alarak eklenir. Teklik 3.

şahıs iyelik eki ise ünsüzle biten isimlerden sonra *+I / +U*; ünlü ile bitenlerden sonra ise *+sI, +sU* şeklindedir.

teklik 1. şahıs : *+(I)m / +(U)m* **çokluk 1. şahıs :** *+(I)mIz / +(U)mUz*

teklik 2. şahıs : *+(I)n / +(U)n* **çokluk 2. şahıs :** *+(I)nIz / +(U)nUz*

teklik 3. şahıs : *+I / +U, +sI / +sU* **çokluk 3. şahıs :** *+lArI*

ata-m	*paltar-ı-m* (elbise-m)	*ġäläm-i-m*	*ġol-u-m*	*göz-ü-m*
ata-n	*paltar-ı-n*	*ġäläm-i-n*	*ġol-u-n*	*göz-ü-n*
ata-sı	*paltar-ı*	*ġäläm-i*	*ġol-u*	*göz-ü*
ata-mız	*paltar-ı-mız*	*ġäläm-i-miz*	*ġol-u-muz*	*göz-ü-müz*
ata-nız	*paltar-ı-nız*	*ġäläm-i-niz*	*ġol-u-nuz*	*göz-ü-nüz*
ata-ları	*paltar-ları*	*ġäläm-läri*	*ġol-u-ları*	*göz-läri*

Aitlik Eki

İyelik veya aitlik bildiren eklerden biri de *+kI'* ekidir. Bu ek isim kök ve gövdelerine doğrudan doğruya geldiği gibi, isimlerin ilgi hâli, bulunma ve uzaklaşma hâli eki almış şekillerinden sonra da gelir. Ek, "içinde bulunma ve aitlik bildiren" bir işleve sahiptir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Azerbaycan Türkçesinde damak ve dudak uyumuna girmiştir. *k*, kalın ünlülerden önce de ince telaffuz edilir.

dünänki "dünkü", *ġabaġkı* "evvelki, önceki; öndeki", *däminki, ötäki* "öteki, diğeri", *sonrakı* "sonraki", *yuxarıkı* "yukarıdaki, üstte olan"; *yuxarıdakı* "yukarıdaki", *çoxdankı* "çoktan, önceden olmuş", *axşamkı* "akşamki", *yanındakı.*

3. HÂL KATEGORİSİ ve HÂL EKLERİ

(İsmin Halları)

Azebaycan Türkçesinde hâl ekleri, birkaç farklılık dışında Türkiye Türkçesindeki şekillerle aynıdır.

YALIN HÂL

(Adlığ Hal)

İsmin, cümlede anlam ilişkisi yönünden başka bir kelimeye bağlı olmayan hâlidir. Bu durumdaki bir isim, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, yalnız çokluk ve iyelik ekleri alabilir.

Yalın hâlde olan isim *kim*?, *nä*? veya *hara*? "nere" sorularından birine cevap verir.

Canavarlar *bütün ġoyunu yedi* "Kurtlar bütün bir koyunu yedi.". ***Ferhad*** *onun üräyinä su çiläyir* "Ferhad onun yüreğine su serpiyor.". ***Kitab*** *oxuyuram* "Kitap okuyorum.". ***Yazı*** *yazır* "Yazı yazıyor.". ***Yol*** *açıldı.* ***Başı*** *ağrıyır* "Başı ağrıyor.".

İLGİ HÂLİ

(Yiyälik Hal)

Ses Düzeni

İlgi hâli eki, ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden sonra ***+In / + Un***; ünlü ile biten isimlerden sonra ise ***+nIn / +nUn*** biçimindedir.

İlgi hâlinde olan isim *kimin*?, *näyin*? veya *haranın*? sorularından birine cevap verir.

Ek, *ġ* ve *k* sesleri ile biten isimlerden sonra geldiğinde *ġ* sesi *ğ*'ya, *k* sesi ise *y*'ye döner.

Nizami+nin äsärläri, ev+in ġapısı, ağac+ın yarpağı, Gülnaz+ın bacısı, päncärä+nin ġabağı "pencerenin önü", *gül+ün rängi, ġala+nın alınması* "kalenin alınması", *Sünbül+ün dayısı, Äli+nin ġuşları, torpağ+ın (torpaġ+ın) rängi, küläy-in (küläk+in) gücü* "rüzgarın şiddeti".

Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi, iki isim arasındaki ilgi bağı, ilgi hâli eki olmadan da kurulabilir. Bu durumda birinci isim eksiz; ikincisi ise yalnız üçüncü şahıs iyelik eki almıştır.

lampa şüşäsi "lamba şişesi", *ġadın paltarı* "kadın elbisesi", *ağac yarpağı, idarä müdiri* "idare müdürü", *inäk südü, ġış soyuğu* "kış soğuğu", *insan äli, meşä ağacı, ağac altı, bağ känarı.*

YÜKLEME HÂLİ

(Tä'sirlik Hal)

Ses Düzeni

Yükleme hâli ekinin ses düzeni, Türkiye Türkçesindekinden biraz farklıdır. Ek, Azerbaycan Türkçesinde ünsüzlerle biten isimlerden sonra, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ***+I / +U*** şeklindedir. Ancak ek, ünlüyle biten isimlerden sonra Türkiye Türkçesinde ***+yI / +yU*** şeklinde eklenirken, Azerbaycan Türkçesinde ***+nI / +nU*** biçimindedir.

Yükleme hâlinde olan isim *kimi*?, *näyi*? veya *haranı*? sorularından birine cevap olur.

lampanı *yandırdı* "lambayı yaktı", ***almanı*** *yedi* "elmayı yedi", ***gülü*** *aldı*, ***hekayäni*** *oxudu* "hikâyeyi okudu", ***odunu*** *ġırdı, ananı* (anneyi), *atanı* (babayı), *atı, däftäri.*

Ancak, ekin birkaç örnekte, ünlüyle biten isimlere ***+nI/+nU*** şeklinde değil, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ***+yI/+yU*** biçiminde eklendiği görülür.

su+y+u, nä+y+i.

Yükleme hâlinin eksiz olarak da karşılandığı görülür:

gül ver-, ağac käs-, yazı yaz-.

YÖNELME HÂLİ

(Yönlük Hal)

Ses Düzeni

Ek, ünsüzle biten isimlerden sonra ***+A***; ünlüyle biten isimlerden sonra ise araya *y* yardımcı sesini alarak ***+(y)A*** şeklinde kullanılır. Yönelme hâlinde olan isim *kimä*?, *näyä*? veya *haraya*? sorularından birine cevap olur.

ev-ä var-, su-y-a bax-, mäkdäbä get- "okula gitmek", *ağac-a çıx-, gecäyä ġayıt-* "geceye dönmek", *hec bu vaxta ġalmazdı, günä mänzär* "güneşe benzer", *meşäyä oduna gedärdik* "ormana oduna giderdik.".

Yönelme hâli eki *doğru, sarı* "doğru, taraf", *ġarşı, täräf, ġädär* "kadar", *kimi, görä, däk* "kadar", *can* (*cän*) "kadar" edatlarıyla, zarf görevinde edat grupları oluşturur.

iräliyä ***doğru*** "ileriye doğru", *ona* ***görä***, *üzünü Räşidä* ***sarı*** *çevirdi* "yüzünü Reşid'e doğru çevirdi", *onlara* ***täräf*** "onlara doğru", *küçäyä* ***däk*** "caddeye kadar", *axşama* ***ġädär***, *saat doġġuza* ***ġädär***, *bu vaxtacan* "bu vakte kadar", *bu günäcän* "bu güne kadar".

BULUNMA HÂLİ

(Yerlik Hal)

Ses Düzeni

Azerbaycan Türkçesinde bulunma hâli ***+dA*** eki ile karşılanır. Ekin, Türkiye Türkçesinden farklı olarak sadece tonlu şekilleri kullanılmakta, tonsuz şekilleri ise bulunmamaktadır.

İsim, bulunma hâlinde *kimdä*?, *nädä*? veya *harada*? "nerede" sorularından birine cevap olur.

yuxuda danış- "uykuda konuşmak", *ağacda, on yaşında, heyrätdä ġal-* "hayrette kalmak", *Muġanda, ġışlaġlarda, universitetde oxu-, mäktäbde şagirdlär var* "okulda öğrenciler var", *ġiymätdä ağır* "pahada ağır", *çäkide yüngül* "yükte hafif".

ÇIKMA HÂLİ

(Çıxışlıġ Hal)

Çıkma hâli eki, Azerbaycan Türkçesinde ***+dAn*** eki ile karşılanır. Bulunma hâli ekinde de olduğu gibi, çıkma hâli ekinin tonsuz şekilleri bulunmamaktadır.

Bu hâldeki isim *kimdän*?, *nädän*? veya *haradan*? "nereden" sorularından birine cevap olur.

känddän çıxdıġ "köyden çıktık", *evdän ayrıldı, ġapıdan girdi, ağaclardan buz sallanıb* "ağaçlardan buz sarkmış", *göldän keçdi, işdän çıxdı, sübhdän gecä yatıncaya ġädär* "sabahtan gece yatıncaya kadar", *gözläri heyrätdän böyümüş, daşdan ġayırılmış bina* "taştan inşa edilmiş bina", *ġaşığını götürüb xöräkdän daddı* "kaşığını uzatıp yemekten tattı".

täzädän "yeniden", *birdän, yalandan, yenidän, astadan* "usuldan, yavaşça, sessizce", *çoxdan* gibi örneklerde ekin zarf türettiği görülür.

VASITA HÂLİ

İsmin belirttiği varlık ve nesnenin fiildeki oluş ve kılışta "vasıta" olarak kullanıldığını veya "birliktelik" ifade ettiğini gösterir. Azerbaycan Türkçesinde vasıta hâli eki ***+(y)lA***'dır. Bu ek, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, *ile* edatının ekleşmesinden oluşmuştur.

güclä "güçlükle", *araba-y-la, uşaġlarla* "çocuklarla", *onunla, äliylä, diġġätlä* "dikkatle", *maraġla* "meraklı bir şekilde".

Bu hâl ekinin Eski Türkçedeki şekli olan +In / +Un eki, bugün canlı kullanımını yitirse de, Azerbaycan Türkçesinde *yazın* "ilkbaharda, ilkbahar zamanı", *üçün* "için", *ilkin* "ilk olarak, ilk defa" gibi örneklerde kalıplaşmış olarak görülür.

EŞİTLİK HÂLİ

Eşitlik hâli, eklendiği isim ile fiil veya cümlenin başka bir ögesi arasında karşılaştırmaya dayanan birbirinden farklı niteliklerde eşitlik ilişkisi kurma hâlidir. Bu hâl *+cA* eki ile karşılanır. Ekin ana işlevleri arsında vasıfta eşitlik, miktar ve büyüklükte eşitlik; karşılaştırma görevi yer alır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak ekin tonsuz şekilleri yoktur.

mäncä "benim gibi", *säncä* "senin gibi", *zorbaca*, *bircä* "bir defa, bir kez", *körpäcä* "çok küçük", *täkcä* "yalnız",

4. İSİMLERDE SORU

Çekimli fiillerde ve diğer kelime türlerinde olduğu gibi, isimlerde de soru ***mI / mU*** ekiyle karşılanır. Ek yalın durumdaki isimlere gelebildiği gibi, iyelik ve çekim eki almış isimlerden sonra da gelebilir. Türkiye Türkçesindeki kullanıştan farklı olarak, soru eki Azebaycan Türkçesinde isme bitişik yazılır.

Ähmädmi? ävdämi?, böyükmü?, gälämmi, atasımı?, guşmu?, mäktäbinizmi?, torpağdanmı?.

Konuşma dilinde soru kategorisinin tonlamayla karşılandığı da sıklıkla görülür.

5. İSİMLERDE BİLDİRME (EK-FİİL)

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *ek-fiilin* (Eski Türkçede *er-* "olmak", bugün *i-* biçimine değişmiş ve çoğunlukla ekleşmiş şekildedir) ekleşmiş biçimidir. *i-* ek-fiilinin bildirme niteliğinde dört kipi vardır. Bunlar geniş zaman (şimdiki zaman), görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipleridir.

Geniş Zaman (Şimdiki Zaman) Kipi

i- ek-fiilinin kip ve şahıs ekleri ile kaynaşmasından oluşmuş bildirme ekleri, Azerbaycan Türkçesinde, birkaç farklılık dışında Türkiye Türkçesindeki şekillerle aynıdır:

teklik	1. şahıs:	*-Am*	çokluk	1. şahıs:	*-ığ /- ik, -uğ /-ük*
	2. şahıs:	*-sAn*		2. şahıs:	*-sInIz /-sUnUz*
	3. şahıs:	*-DIr/-Dur*		3. şahıs:	*-DIrlAr/-DUrlAr*

tek.1. şah.	*yaxşı-y-am*	*täläbä-y-äm*	*müällim-äm*
tek.2. şah.	*yaxşı-san*	*täläbä-sän*	*müällim-sän*
tek.3. şah.	*yaxşı-dır*	*täläbä-dir*	*müällim-dir*
çok.1. şah.	*yaxşı-y-ığ*	*täläbä-y-ik*	*müällim-ik*
çok.2. şah.	*yaxşı-sınız*	*täläbä-siniz*	*müällim-siniz*
çok.3. şah.	*yaxşı-dırlar*	*täläbä-dirlär*	*müällim-dirlär*

Görülen Geçmiş Zaman Kipi

teklik	1. şahıs:	*i-di-m*	çokluk	1. şahıs:	*i-di-k*
	2. şahıs:	*i-di-n*		2. şahıs:	*i-di-niz*
	3. şahıs:	*i-di*		3. şahıs:	*i-di-lär*

yaxşı idim (yaxşıydım), yaxşı idin (yaxşıydın), yaxşı idi (yaxşıydı), yaxşı idik (yaxşıydığ), yaxşı idiniz (yaxşıydınız), yaxşı idilär (yaxşıydılar); täläbä idim

(täläbäydim), täläbä idin (täläbäydin), täläbä idi (täläbäydi), täläbä idik (täläbäydik), täläbä idiniz (täläbäydiniz), täläbä idilär (täläbäydilär).

Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

teklik	1. şahıs:	*i-miş-äm*	çokluk	1. şahıs: *i-miş-ik*
	2. şahıs:	*i-miş-sän*		2. şahıs: *i-miş-siniz*
	3. şahıs:	*i-miş*		3. şahıs: *i-miş-lär*

yaxşı imişäm (yaxşıymışam), yaxşı imişsän (yaxşıymışsan), yaxşı imiş (yaxşıymış), yaxşı imişik (yaxşıymışığ), yaxşı imişsiniz (yaxşıymışsınız), yaxşı imişlär (yaxşıymışlar); täläbä imişäm (täläbäymişäm), täläbä imişsän (täläbäymişsän), täläbä imiş (täläbäymiş), täläbä imişik (täläbäymişik), täläbä imişsiniz (täläbäymişsiniz), täläbä imişlär (täläbäymişlär).

Şart Kipi

teklik	1. şahıs:	*i-sä-m*	çokluk	1. şahıs: *i-sä-k*
	2. şahıs:	*i-sä-n*		2. şahıs: *i-sä-niz*
	3. şahıs:	*i-sä*		3. şahıs: *i-sä-lär*

yaxşı isäm, yaxşı isän, yaxşı isä, yaxşı isäk, yaxşı isäniz, yaxşı isälär; täläbä isäm, täläbä isän, täläbä isä, täläbä isäk, täläbä isäniz, täläbä isälär.

Ek-Fiilde Olumsuzluk

Ek-fiilin olumsuz biçimi *deyil* (değil) kelimesi ile yapılır.

Geniş zaman (şimdiki zaman): *yaxşı deyiläm, yaxşı deyilsän, yaxşı deyil, yaxşı deyilik, yaxşı deyilsiniz, yaxşı deyillär.*

Görülen geçmiş zaman: *yaxşı deyildim, yaxşı deyildin, yaxşı deyildi, yaxşı deyildik, yaxşı deyildiniz, yaxşı deyildilär.*

Öğrenilen geçmiş zaman: *yaxşı deyilmişäm, yaxşı deyilmişsän, yaxşı deyilmiş, yaxşı deyilmişik, yaxşı deyilmişsiniz, yaxşı deyilmişlär.*

Şart: *yaxşı deyilsäm, yaxşı deyilsän, yaxşı deyilsä, yaxşı deyilsäk, yaxşı deyilsäniz, yaxşı deyilsälär.*

B. SIFATLAR (Sifätlär)

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesinde de sıfatlar, üstlendikleri görevleri bakımından iki ana grupta toplanabilir. Varlığın kendi niteliklerini ifade eden sıfatlara *nitelendirme sıfatları*, varlığın dış vasıflarını ifade eden sıfatlara ise, *belirtme sıfatları* adı verilir.

A. Nitelendirme Sıfatları

Genellikle varlıkların renk, hacim, boy, biçim, ağırlık gibi özelliklerini bildiren sıfatlardır.

a. İsimlerin Önünde Renk Bildiren Sıfatlar

ağ "beyaz", ***boz, gırmızı*** *bayrağ,* ***gara*** *gaş,* ***sarı*** *saç,* ***göy*** *däniz* "mavi deniz", ***yaşıl*** *çämän* "yeşil çimen", ***mavi*** *paltar* "mavi elbise", ***abı*** "açık mavi", ***ala*** *göz.*

b. Varlıkların Soyut Niteliklerini Bildiren Sıfatlar

çirkin** adam, **gözäl** ġız, **yaxşı** söz* "güzel söz", ***yaman "kötü", ***dinc*** "rahat, sakin", ***pis*** "kötü", ***näcib*** "temiz, güzel; iyi", ***däli, tänbäl, xäsis*** "cimri", ***ġoçaġ*** "yiğit, cesur, mert"

c. Varlıkların Hacim, Ölçü, Fizikî Görünüş vb. Niteliklerini Bildiren Sıfatlar

böyük "büyük", ***kiçik*** "küçük", ***därin, dar** yol, **gen*** "geniş", ***incä** dodaġ, **uzun** boy, **hündür*** "yüksek", ***arıġ*** "zayıf, sıska", ***ġalın, alçaġ*** "alçak, yüksek olmayan", ***gödäk*** "kısa", ***yaxın** känd; **ġoca*** "ihtiyar", ***cavan*** "genç, delikanlı", ***gänc, kar*** "sağır", ***kör, lal*** "dilsiz, konuşamayan", ***çolaġ, topal, daz** adam*"kel adam".

ç. Varlıkların Duyu Organları İle Algılanan Niteliklerini Bildiren Sıfatlar

yumşaġ "yumuşak", **yüngül** "hafif", ***acı, ılıġ** su*, ***isti** çöräk* "sıcak yemek", ***soyuġ** gün* "soğuk gün", ***särt, ġatı** ġaya.*

B. Belirtme Sıfatları

1. İşaret Sıfatları

Nesneleri, yerlerini işaret ederek belirten sıfatlardır.

Azerbaycan Türkçesinde *bu, o, hemin* "bu" ve *hämän* "o, aynı" işaret sıfatı olarak kullanılan başlıca sözcüklerdir.

***bu** adam, **o** ġız, **hämin** söz* "bu söz", ***hämän** ġadın* "o kadın"

2. Sayı Sıfatları

a. Asıl Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatları nesnelerin miktarını belirtirler ve *nä gädär* sorusuna cevap olurlar.

bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, säkkiz, doġġuz, on, iyirmi, otuz, ġırx, älli, altmış, yetmiş, säksän, doxsan, yüz, min, milyon, milyard.

***bir** ġäläm* "bir kalem", ***iki** kitab, **üç** alma, **beş** kişi, **on** tälәbä* "on öğrenci".

b. Sıra Sayı Sıfatları

Azerbaycan Türkçesinde sıra sayı sıfatları, asıl sayı sıfatlarına ***+IncI / +UncU*** ekinin getirilmesi ile oluşturulur. Ek, ünlü ile biten asıl sayılara ***+ncI*** şeklinde eklenir. Bu sıfatlar *hansı* veya *neçänci* sorusuna cevap olurlar.

***birinci, onuncu, yüzüncü, altıncı, yeddinci, on ikinci, iyirmi altıncı, otuz doġġuzuncu, iki yüzüncü, birinci** sinif, **ikinci** gecä, **onuncu** il.*

c. Üleştirme Sayı Sıfatları

Türkiye Türkçesinde asıl sayılara +Ar/ +şAr ekinin getirilmesi ile oluşturulan üleştirme sayı sıfatları Azerbaycan Türkçesinde birkaç örnek dışında görülmez.

birär birär, ikişär-ikişär.

ç. Kesirli Sayı Sıfatları

***altıda dörd** hisse, **beşdä bir, onda iki, yüzdä yetmiş** Azärbaycanlı.*

3. Soru Sıfatları

Varlık ve nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Sıfatın bu işlevi, ismin önüne getirilen soru sözleri ile karşılanır.

neçä kişi "kaç kişi", ***hansı adam*** "hangi adam".

4. Belirsizlik Sıfatları

Bu tür sıfatlar varlıkların ve nesnelerin bir takım özelliklerini belirsiz olarak bildirirler.

az, çox, xeyli "epey, oldukça", *bir ġädär* "biraz, azıcık, bir miktar", *bir neçä* "azıcık, biraz, birkaç", *bir az, bäzi* "bazı", *hamı* "tümü, hepsi", *başġa* "başka, diğer", *här bir, bir çox* "birçok, hayli".

C. ZAMİRLER (Äväzlik)

1. Şahıs Zamirleri (Şäxs Äväzliyi)

Bu zamirler varlıkları şahıslar hâlinde ve temsil yoluyla karşılarlar. Bütün varlıklar birincisi *konuşan*, ikincisi *dinleyen*, üçüncüsü *adı geçen* olmak üzere üç şahıs altında toplanır. Bir de bunların çokluk şekilleri vardır. Azerbaycan Türkçesinde bu teklik ve çokluk şahısları karşılayan şahıs zamirleri şunlardır:

teklik **1. şahıs:** *män* — **çokluk** **1. şahıs:** *biz*
2. şahıs: *sän* — **2. şahıs:** *siz*
3. şahıs: *o* — **3. şahıs:** *onlar*

Şahıs Zamirlerinin Hâl Ekleriyle Kullanımı:

	1. şahıs		2. şahıs		3. şahıs	
	teklik	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**
yalın hâl	män	biz	sän	siz	o	onlar
ilgi hâli	män+im	biz+im	sän+in	siz+in	o+n+un	onlar+ın
yükleme hâli	män+i	biz+i	sän+i	siz+i	o+n+u	onlar+ı
yönelme hâli	mänä	biz+ä	sänä	siz+ä	o+n+a	onlar+a
bulunma hâli	män+dä	biz+dä	sän+dä	siz+dä	o+n+da	onlar+da
çıkma hâli	män+dän	biz+dän	sen+dän	siz+dän	o+n+dan	onlar+dan
vasıta hâli	män+im+lä	biz+im+lä	sän+in+lä	siz+in+lä	o+n+un+la	onlar+la
eşitlik hâli	män+cä	biz+cä	sän+cä	siz+cä	o+n+ca	onlar+ca

2. Dönüşlülük Zamirleri (Ġayıdış Äväzliyi)

Azerbaycan Türkçesinde dönüşlülük zamiri olarak *öz* "kendi" kelimesi kullanılır. Aynı kelime iyelik eklerini alarak teklik ve çokluk şahısları şu şekilde karşılar:

teklik **1. şahıs:** *öz+ü+m* — **çokluk** **1. şahıs:** *öz+ü+müz*
2. şahıs: *öz+ü+n* — **2. şahıs:** *öz+ü+nüz*
3. şahıs: *öz+ü* — **3. şahıs:** *öz+läri*

Dönüşlülük Zamirlerinin Hâl Ekleriyle Kullanımı

	1. şahıs		2. şahıs		3. şahıs	
	teklik	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**
yalın hâl	öz+ü+m	öz+ü+müz	öz+ü+n	öz+ü+nüz	öz+ü	özləri
ilgi hâli	öz+ü+m+ün	öz+ü+müz+ün	öz+ü+n+ün	öz+ü+nüz+ün	öz+ü+nün	özləri+nin
yükleme hâli	öz+ü+m+ü	öz+ü+müz+ü	öz+ü+n+ü	öz+ü+nüz+ü	öz+ü+nü	özləri+ni
yönelme hâli	öz+ü+m+ä	öz+ü+müz+ä	öz+ü+n+ä	öz+ü+nüz+ä	öz+ü+n+ä	özləri+n+ä
bulunma hâli	öz+ü+m+dä	öz+ü+müz+dä	öz+ü+n+dä	öz+ü+nüz+dä	öz+ü+n+dä	özləri+n+dä
çıkma hâli	öz+ü+m+dän	öz+ü+müz+dän	öz+ü+n+dän	öz+ü+nüz+dän	öz+ü+n+dän	özləri+n+dän
vasıta hâli	öz+ü+m+lä	öz+ü+müz+lä	öz+ü+n+lä	öz+ü+nüz+lä	öz+ü+y+lä	özləri+y+lä
eşitlik hâli	öz+ü+m+cä	öz+ü+müz+cä	öz+ü+n+cä	öz+ü+nüz+cä	öz+ü+n+cä	özləri+n+cä

3. İşaret Zamirleri (İşarä Äväzliyi)

Nesneleri, işaret etmek, göstermek suretiyle karşılayan kelimelerdir. Bu zamirler nesnelerin yerini bildirirler. Azerbaycan Türkçesinde işaret zamiri olarak *bu, o; bunlar, onlar* ve *hämin* "bu" kullanılır.

İşaret Zamirlerinin Hâl Ekleriyle Kullanımı:

	Yakın için		Uzak için	
	teklik	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**
yalın hâl	bu	bunlar	o	onlar
ilgi hâli	bu+nun	bunlar+ın	o+nun	onlar+ın
yükleme hâli	bu+nu	bunlar+ı	o+nu	onlar+ı
yönelme hâli	bu+n+a	bunlar+a	o+na	onlar+a
bulunma hâli	bu+n+da	bunlar+da	o+n+da	onlar+da
çıkma hâli	bu+n+dan	bunlar+dan	o+n+dan	onlar+dan
vasıta hâli	bu+nun+la	bunlar+la	o+nun+la	onlar+la
eşitlik hâli	bu+n+ca	bunlar+ca	o+n+ca	onlar+ca

4. Belirsizlik Zamirleri (Ġeyri-müäyyän Äväzlik)

Varlık ve nesneleri belirsiz bir şekilde temsil eden bu zamirlerin sayıları çok fazla değildir. Azerbaycan Türkçesinde işlek olarak kullanılan belirsizlik zamirlerinden bazıları şunlardır:

nä isä, kim isä "kimse", *kimi, kimisi, kiminsä* "birisi", *kimsä, här kim, här nä, nä ġädär, biri, birisi, här biri, här käs, bir käs, filankäs* "filan kişi", *filankäsi* "filan kişi", *härä* "herkes", *häräsi* "herkes", *hamı* "hepsi", *bä'zi, bä'zisi, bä'ziläri, heç käs, heç nä* "hiçbir şey", *heç biri, heç bir*

5. Soru Zamirleri (Sual Äväzliyi)

Nesneleri soru şeklinde temsil eden, onları soru şeklinde karşılayan bu zamirlerin sayısı çok değildir.

kim, nä Azerbaycan Türkçesinde en sık kullanılan soru zamirleridir.

Ç. ZARFLAR (Zärflär)

Fiilleri, sıfatları veya zarfları; yer, zaman, hâl, miktar ve soru bakımından tamamlayan kelime türü olan zarflar, kullanım itibariyle *zaman, yer ve yön, tarz, miktar* ve *soru zarfları* olmak üzere beş grupta toplanır.

1. Zaman Zarfları (Zaman Zärfi)

Fiillerin anlamını zaman bakımından etkileyen, iş, hâl ve hareketin ne zaman yapıldığını bildiren bu zarflar *nä vaxt, haçan* "ne zaman", *nä vaxtdan, nä vaxta ġädär* sorularından birine cevap verir.

Azerbaycan Türkçesinde *indi* "şimdi", *hämişä* "daima, her zaman", *bayağ* "demin, az evvel", *hälä* "daha, henüz, hâlâ", *sonra, gec, tez, bildir* "bıldır, geçen yıl", *axşam, sabah, dünän* "dün", *daima, erkän, ävväl* "evvel, evvelce, önce", *bä'zän* "bazen", *gündüz, sähär* "sabah", *günorta* "öğleyin"; *indilik* "şimdilik", *hälälik* "şimdilik, henüz", *hämişälik* "ebedi, sürekli", *daimilik, bayağdan* "deminden, önceden", *sonradan, ävväldän, ävvälcädän, tezdän* "erkenden, erken, önce", *ġabağcadan* "önceden, evvelce", *çoxdan, härdän* "bazen, arada bir"; *axşamlar, axşamları, sonralar, sonraları, ävvällär, ävvälläri, sähärlär, gündüzlär, gecälär, indilär , indiläri, indi-indi* "şimdi, yeni; çok yakın zamanda", *äväl-ävväl* vb. örnekler zaman zarfı işlevinde kullanılır.

2. Yer ve Yön Zarfları (Yer Zärfi)

Hareketin meydana geldiği yeri veya yönü ifade eden bu zarfların sayısı çok değildir. Yer-yön zarfları *hara, harada, hara ġädär* sorularından birine cevap olurlar.

içäri, iräli "ileri", *geri, dışarı, yuxarı, aşağı / aşağa, bäri, sağa-sola, yuxarı-aşağı, ora-bura* "orası burası; her tarafa", *orada-burada; här yerä, här yerdä, här yerdän, här yana, här yanda, här yandan, heç yerä, heç yerdä, heç yerdän, heç yana, heç yanda, heç yandan.*

3. Tarz Zarfları (Tärzi-Härekät Zärfi)

Bu grupta yer alan zarflar hareketin özelliğini, hangi tarzda yapıldığını ifade ederler. Tarz zarfları *necä, nä halda, nä tärzdä* sorularından birine cevap verir. Hâl ve tarz

ifade eden her isim *tarz zarfı* olarak kullanılabileceği için bu zarflar sayılamayacak kadar çoktur.

yavaş, cäld "hızlı, çabuk", *dürüst, särrast* "düzgün, doğru; dakik", *särbäst, därhal* "hemen, çabucak", *täläsik* "aceleyle, çabuk çabuk", *sakit* "yavaşça, usulca, sessizce", *yeyin* "acele, hızlı, süratli", *sadäcä, sakitcä* "usulca, sakin", *astaca* "yavaşça, usulca", *yavaşca, gizlicä, ahästäcä* "yavaşça, usulca", *ġährämancasına* "kahramanca, yiğitçe", *mehribancasına* "dostça, samimiyetle", *açığcasına, dostyana* "dostça", *ucadan* "yüksekten", *birdän, bärkdän* "yüksek sesle, bağırarak", *astadan* "usuldan, yavaşça", *yavaşdan, yavaşcadan, yavaş-yavaş, tez-tez, asta-asta* "yavaş yavaş, usul usul", *ağır-ağır, şirin-şirin, sässiz-sässiz, uzun-uzadı, ac-acına* "aç hâlde, aç olarak", *üz-üzä* "yüz yüze", *ġabağ-ġabağa* "karşı kaşıya, yüz yüze", *çiyin-çiyinä* "yan yana; hep beraber", *üst-üstä, daban-dabana* "taban tabana", *yan-yana, baş-başa, diz-dizä, ġarşı-ġarşıya, istär-istämäz, gözaltı, gözucu, äladı, dilucu, ayağüstü...*

4. Miktar Zarfları (Kämiyyät Zärfi)

Hareketin miktarını, ölçüsünü vb. ifade eden bu zarfların sayıları çok değildir. Miktar zarfları *nä ġädär* sorusuna cevap olur.

az, çox, daha, xeyli "epey, oldukça", *tamam, doyunca* "doyana kadar", *häddän artıġ* "son derece çok, sınırsız", *bir xeyli, çox az, xeyli çox, azca, az-çox, az-az, bir ġädär* "biraz", *bir az, azdan-çoxdan, az-maz* "biraz, az miktarda", *bir kärä, bir däfä, üç kärä, on kärä, on däfä, yüz däfä, bir-iki däfä, bir-iki kärä, dörd-beş däfä, dörd-beş kärä, beş-on kärä, beş-on däfä.*

5. Soru Zarfları

Soru bakımından fiillerin anlamını tamamlayan zarflardır.

necä "nasıl, nice", *neçänci, hansı, haçan* "ne zaman, ne vakit", *neçä* "ne kadar", *hara* "nere", *niyä, nä üçün, kim üçün, kimä görä, näyä görä, nädän ötrü* "niçin, neden dolayı", *nä säbäbä, kimdän ötrü, nä gädär, nä sayağ* "nasıl, ne şekilde", *nä zaman, nä vaxt* "ne zaman" vb. örnekler Azerbaycan Türkçesinde en sık kullanılan soru zarflarıdır.

B. FİİLLER

Fiiller, yapı bakımından basit (*get-, gäl-, otur-*), türemiş (*ovla-, yaxınlaş-, daral-, bärki-, ġana-, äkil-, eşälä-*) ve birleşik fiiller (*yaddan çıx-, ġalib gäl-*)şeklinde gruplandırılmaktadır. Ayrıca fiiller, Azerbaycan Türkçesi gramerlerinde karşıladıkları anlam bakımından da sınıflandırılır.

1. Häräkät Fe'lleri

İnsanların ve diğer canlı cansız varlıkların hareketlerini anlatan fiillerdir: *gäzmäk, çıxmağ, oynamağ, keçmäk, ötmäk* "geçmek", *axmağ* "akmak", *düşmäk, getmäk, üzmäk* "1. yüzmek, 2. kırmak, 3. üzüntü vermek", *uçmağ, dolanmağ* "dönmek, dolaşmak, gezmek", *yüyürmäk* "koşmak, hızlı gitmek", *girmäk, ġalxmağ, vurmağ, dönmäk, dırmanmağ, yetişmäk, izlämäk ...*

2. İş Fe'lläri

Hareketin yapılış şeklini, bir tesire veya değişikliğe uğramasını, bir meşguliyeti vb. bildiren fiillerdir: *bükmäk, yumag* "yıkamak", *müällimlik etmäk* "öğretmenlik yapmak", *äymäk, oymag, boyamag, yonmag* "yontmak", *doğramag, käsmäk, ğırmag, yığmag* "toplamak".

3. Nitğ Fe'lläri (Nutuk-konuşma fiilleri)

Konuşma ile ilgili olan fiillerdir: *danışmag* "konuşmak", *demäk* "söylemek", *bağırmag, ğışğırmag* "haykırmak, bağırmak", *vidalaşmag* "vedalaşmak", *sormag, tä'rif etmäk* "tarif etmek; övmek", *boş-boğazlığ etmäk, ämr vermäk, and içmäk, söz atmag, dil tökmäk, söhbät açmag, öymäk* "övmek", *xudahafizläşmäk* "vedalaşmak, (hoşça kal demek)", *mırıldamag...*

4. Täfäkkür, görmä ve ya eşitmä prosesi ilä bağlı olan fe'llär

(Düşünme, görme veya işitme süreci ile ilgili olan fiiller)

a. Täfäkkür Fe'lläri (Düşünmekle ilgili fiiller)**:** *düşünmäk, därk etmäk* "anlamak, kavramak", *xatırlamag, güman etmäk* "zannetmek, sanmak", *tanımag, duymag, bilmäk, ğanmag* "kanmak", *inanmag, ğavramag* "kavramak, anlamak", *bäyänmäk* "beğenmek; bir şey hakkında iyi düşünceye sahip olmak", *yada düşmäk* "akla getirmek", *yadda ğalmag* "akılda kalmak"...

b. Eşitmä prosesi ilä bağlı olan fe'llär (İşitme süreci ile ilgili fiiller)**:** *eşitmäk, dinlämäk, ğulag vermäk, ğulag asmag...*

c. Görmä prosesi ilä bağlı olan fe'llär (Görme süreci ile ilgili fiiller)**:** *baxmag, görmäk, göz gäzdirmäk, göz elämäk* "gözüyle işaret etmek", *seyr etmäk* "seyretmek", *göz ğırpmag, tamaşa etmäk* "seyretmek, bakmak", *näzär salmag* "bakmak"...

5. Hal-väziyät Fe'lläri (Hâl-durum fiilleri)

Nesnenin aldığı vaziyeti, niteliği, niceliği, insanın his ve duygularını vb. ifade eden fiillerdir:

gözälläşmäk, ağarmag, ah çäkmäk, tağetdän düşmäk, azalmag, artmag, deyişmäk "değişmek", *ğaynamag, doymag, ğurtarmag* "bitirmek, sona erdirmek, tamamlamak", *ğocalmag* "yaşlanmak", *azarlamag, tärlämäk, hürkmäk* "ürkmek, ürpermek", *ğorxmag, gülmäk, sevmäk, şadlanmag* "sevinmek, neşelenmek"...

FİİLLERDE ÇATI

Geçişsiz Fiil (Keçmäz Növ Fe'llär)

1. Asıl Geçişsiz Fiiller: *axmag* "akmak", *azmag* "kaybolmak, yolunu kaybetmek", *bitmäk, itmäk* "kaybolmak, yok olmak", *bişmäk, ğonmag, dolmag, donmag, dönmäk, durmag, daşmag, artmag, ğalmag, çürümäk, ğorxmag, axsamag* "aksamak", *acımag, böyümek, ğurumag, ğaynamag, ärimäk, hıçğırmag, öskürmäk* "öksürmek".

2. Türemiş Geçişsiz Fiiller: *boğulmağ, äyilmäk* "eğilmek", *yıxılmağ, açılmağ, didilmäk* "dağılmak, didik didik olmak", *pozulmağ* "bozulmak", *yayılmağ, ötüşmäk* "yarışmak; gelip geçmek", *ġaynaşmağ*...

Geçişli Fiil (Keçär Növ Fe'llär)

1. **Asıl Geçişli Fiiller:** *almağ, biçmäk, boğmağ, büzmäk, vurmağ, ġapmağ* "kapmak; birdenbire çekip almak", *ġovmağ, yırtmağ, ölçmäk, silmäk, saxlamağ*...
2. **Türemiş Geçişli Fiiller:** *ġızdırmağ* "ısıtmak, kızgın hâle getirmek", *gäzdirmäk, güldürmäk, keçirmäk, yatırtmağ, ġorxutmağ, inandırmağ, yuyundurmağ* "yıkamak, yıkandırmak", *bäzändirmäk* "bezemek, süslemek", *döyüşdürmäk*...

Dönüşlü Fiil (Ġayıdış Növ Fe'l)

Dönüşlü fiil yapan ekler *-(I)n-* ve *-(I)l-* ekleridir: *Närgiz bäzändi, Kärim daşındı, özü-özünä söyländi, yuyundu* "yıkandı", *darandı* "tarandı", *silkälänmäk üzüldü*...

Edilgen Fiil (Mächul Növ)

Meçhul fiil yapan ekler *-(I)l-* ve *-(I)n-* ekleridir: *ovlanmağ* "avlanmak", *yağlanmağ, ġızdırılmağ* "ısıtılmak; kızdırılmak", *bulandırılmağ, yazılmağ, äzilmäk* "ezilmek"...

FİİL ÇEKİMİ

Fiil Çekimlerinde Kullanılan Şahıs Ekleri

Şahıs ekleri çekimli fiillerde hareketi yapan veya olan şahsı ifade eden eklerdir. Azerbaycan Türkçesinde, fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri birkaç değişiklik dışında, Türkiye Türkçesindeki biçimlerle aynıdır. Fiil çekimlerinde üç tip şahıs eki kullanılır.

1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik ve *istek* kiplerinin çekiminde kullanılır.

teklik	**1. şahıs:**	*-Am*	**çokluk**	**1. şahıs:**	*-ıġ/uġ, -ik/-ük*
	2. şahıs:	*-sAn*		**2. şahıs:**	*-sInIz /-sUnUz*
	3. şahıs:	(-dIr)		**3. şahıs:**	*-(dIr)lAr*

2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Görülen geçmiş zaman ve *şart* kipleri çekiminde kullanılır.

teklik	**1. şahıs:**	*-m*	**çokluk**	**1. şahıs:**	*-ġ/k*
	2. şahıs:	*-n*		**2. şahıs:**	*-nIz /-nUz*
	3. şahıs:	*-ø*		**3. şahıs:**	*-lAr*

3. Emir Kipinde Kullanılan Şahıs Ekleri

teklik	**1. şahıs:**	*-Im*	**çokluk**	**1. şahıs:**	*-aġ/-äk*
	2. şahıs:	*-ø*		**2. şahıs:**	*-In/-Un*
	3. şahıs:	*-sIn*		**3. şahıs:**	*-sInlAr /-sUnlAr*

A. BİLDİRME KİPLERİ

I. Görülen Geçmiş Zaman Kipi (Şühudi Keçmiş)

Bu kipin çekimi ***-dI /-dU*** ekiyle yapılır ve çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak ekin tonsuz şekilleri yoktur.

tek. 1. şah.	*al-dı-m*	*get-di-m*	*düş-dü-m*	*oxu-du-m*
	(aldım)	(gittim)	(indim)	(okudum)
2. şah.	*al-dı-n*	*get-di-n*	*düş-dü-n*	*oxu-du-n*
3. şah.	*al-dı*	*get-di*	*düş-dü*	*oxu-du*
çok. 1. şah.	*al-dı-ġ*	*get-di-k*	*düş-dü-k*	*oxu-du-ġ*
2. şah.	*al-dı-nız*	*get-di-niz*	*düş-dü-nüz*	*oxu-du-nuz*
3. şah.	*al-dı-lar*	*get-di-lär*	*düş-dü-lär*	*oxu-du-lar*

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde, ***-mA-*** olumsuzluk eki kullanılır: *al-ma-dı-m, al-ma-dı-n, al-ma-dı, al-ma-dı-ġ, al-ma-dı-nız, al-ma-dı-lar; gäl-mä-di-m, gäl-mä-di-n, gäl-mä-di, gäl-mä-di-k, gäl-mä-di-niz, gäl-mä-di-lär.*

II. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi (Näġli Keçmiş)

Azerbaycan Türkçesinde, öğrenilen geçmiş zaman kipi iki şekilde karşılanır.

a) Bu kipin 1. tipi, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, ***-mIş /-mUş*** ekiyle yapılır ve çekimde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

tek. 1. şah.	*al-mış-am*	*keç-miş-äm*	*oxu-muş-am*	*gör-müş-äm*
	(almışım)	(geçmişim)	(okumuşum)	(görmüşüm)
2. şah.	*al-mış-san*	*keç-miş-sän*	*oxu--muş-san*	*gör-müş-sän*
3. şah.	*al-mış(dır)*	*keç-miş(dir)*	*oxu-muş(dur)*	*gör-müş(dür)*
çok. 1. şah.	*al-mış-ıġ*	*keç-miş-ik*	*oxu-muş-uġ*	*gör-müş-ük*
2. şah.	*al-mış-sınız*	*keç-miş-siniz*	*oxu-muş-sunuz*	*gör-müş-sünüz*
3. şah.	*al-mış-(dır)lar*	*keç-miş-(dir)lär*	*oxu-muş-(dur)lar*	*gör-müş-(dür)lär*

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde, ***-mA-*** olumsuzluk eki kullanılır: *al-ma-mış-am, al-ma-mış-san, al-ma-mış(dır), al-ma-mış-ıġ, al-ma-mış-sınız, al-ma-mış-(dır)lar; gül-mä-miş-äm, gül-mä-miş-sän, gül-mä-miş(dir), gül-mä-miş-ik, gül-mä-miş-siniz, gül-mä-miş-(dir)lär.*

b) Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın 2. tipi ***–(y)Ib/-(y)Ub*** eki ile karşılanır ve çekimde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Ancak, teklik ve çokluk 1. şahıslar bu eki almaz.

tek.1. şah.	------	------	-----	------
2. şah.	*al-ıb-san*	*yaz-ıb-san*	*oxu-y-ub-san*	*işlä-y-ib-sän*
	(almışsın)	(yazmışsın)	(okumuşsun)	(çalışmışsın)
3. şah.	*al-ıb(dır)*	*yaz-ıb(dır)*	*oxu-y-ub(dur)*	*işlä-y-ib(dir)*

çok. 1. şah.	------	------	-----	-----
2. şah.	*al-ıb-sınız*	*yaz-ıb-sınız*	*oxu-y-ub-sunuz*	*işlä-y-ib-siniz*
3. şah.	*al-ıb-(dır)lar*	*yaz-ıb-(dır)lar*	*oxu-y-ub-(dur)lar*	*işlä-y-ib-(dir)lär*

Olumsuz Şekli: Kipin olumsuz çekiminde, **-mA** olumsuzluk eki kullanılır: ----, al-ma-y-ıb-san, al-ma-y-ıb(dır), ----, al-ma-y-ıb-sınız, al-ma-y-ıb-(dır)lar; ----, gäl-mä-y-ib-sän, gäl-mä-y-ib(dir), ----, gäl-mä-y-ib-siniz, gäl-mä-y-ib-(dir)lär.

III. Şimdiki Zaman Kipi (İndiki Zaman Formaları)

1. ***-(y)Ir/-(y)Ur*** ekli çekim:

tek.1. şah.	*yaz-ır-am* (yazıyorum)	*işlä-y-ir-äm* (çalışıyorum)	*oxu-y-ur-am* (okuyorum)	*gül-ür-äm* (gülüyorum)
2. şah.	*yaz-ır-san*	*işlä-y-ir-sän*	*oxu-y-ur-san*	*gül-ür-sän*
3. şah.	*yaz-ır*	*işlä-y-ir*	*oxu-y-ur*	*gül-ür*
çok.1. şah.	*yaz-ır-ıġ*	*işlä-y-ir-ik*	*oxu-y-ur-uġ*	*gül-ür-ük*
2. şah.	*yaz-ır-sınız*	*işlä-y-ir-siniz*	*oxu-y-ur-sunuz*	*gül-ür-sünüz*
3. şah.	*yaz-ır-lar*	*işlä-y-ir -lär*	*oxu-y-ur-lar*	*gül-ür-lär*

Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki ***-mA*** ya da olumsuzluk eki ile zaman ekinin kaynaşmış biçimi olan ***-mIr-*** şekli kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde, şimdiki zamanın olumsuzunu ifade eden *-mIr* şekli *-mA-*' eki ile yapılan şekle göre daha yaygındır: *al-mır-am, al-mır-san, al-mır, al-mır-ıġ, al-mır-sınız, al-mır-lar; gör-mür-äm, gör-mür-sän, gör-mür, gör-mür-ük, gör-mür-sünüz, gör-mür-lär* veya *bil-mä-y-ir-äm, bil-mä-y-ir-sän, bil-mä-y-ir, bil-mä-y-ir-ik, bil-mä-y-ir-siniz, bil-mä-y-ir-lär.*

2. ***-maġda/ -mäkdä*** ekli çekim:

tek.1. şah.	*al-maġda-y-am*	*get-mäkdä-y-äm*	*dur-maġda-y-am*
2. şah.	*al-maġda-san*	*get-mäkdä-sän*	*dur-maġda-san*
3. şah.	*al-maġda(dır)*	*get-mäkdä(dir)*	*dur-maġda(dır)*
çok.1. şah.	*al-maġda-y-ıġ*	*get-mäkdä-y-ik*	*dur-maġda-y-ıġ*
2. şah.	*al-maġda-sınız*	*get-mäkdä-siniz*	*dur-maġda-sınız*
3. şah.	*al-maġda-(dır)lar*	*get-mäkdä-(dir)lär*	*dur-maġda-(dır)lar*

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde ***-mA-*** eki kullanılır: *gäl-mä-mäkdä-yä-m, gäl-mä-mäkde-sän, gäl-mä-mäkdä(dir), gäl-mä-mäkdä-y-ik, gäl-mä-mäkdä-siniz, gäl-mä-mäkdä-(dir)lär.*

IV. Gelecek Zaman Kipi (Gäläcäk Zaman)

Bu kip ***-acaġ / -äcäk*** ekiyle karşılanır. Ekten sonra teklik ve çokluk 1. şahıs ekleri geldiğinde, iki ünlü arasında kalan *ġ* sesi *ğ*'ya, *k* sesi ise *y*'ye döner.

tek.1. şah.	*al-acağ-am*	*gäl-äcäy-äm*	*oxu-y-acağ-am*
2. şah.	*al-acağ-san*	*gäl-äcäk-sän*	*oxu-y-acağ-san*
3. şah.	*al-acağ(dır)*	*gäl-äcäk(dir)*	*oxu-y-acağ(dır)*

çok.1. şah.	*al-acağ-ığ*	*gäl-äcäy-ik*	*oxu-y-acağ-ığ*
2. şah.	*al-acağ-sınız*	*gäl-äcäk-siniz*	*oxu-y-acağ-sınız*
3. şah.	*al-acağ-(dır)lar*	*gäl-äcäk-(dir)ler*	*oxu-y-acağ-(dır)lar*

Olumsuz Şekli: Kipin olumsuzluk çekimi ***-mA-*** olumsuzluk ekiyle yapılır: *yaz-ma-y-acağ-am, yaz-ma-y-acağ-san, yaz-ma-y-acağ(dır), yaz-ma-y-acağ-ığ, yaz-ma-y-acağ-sınız, yaz-ma-y-acağ-(dır)lar; işlä-mä-y-äcäy-äm, işlä-mä-y-äcek-sän, işlä-mä-y-äcäk(dir), işlä-mä-y-äcäy-ik, işlä-mä-y-äcäk-siniz, işlä-mä-y-äcäk-(dir)lär*

V. Geniş Zaman (Ġeyri-Ġäti Gäläcäk)

Azerbaycan Türkçesi gramerlerinde belirsiz gelecek zaman olarak ifade edilen bu kip ***-(y)Ar*** eki ile karşılanır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak geniş zaman eki sadece ***-Ar*** şeklindedir ve Türkiye Türkçesindeki ***-Ir/-Ur*** ve ***-r*** ekleri, Azerbaycan Türkçesinde geniş zamanı karşılamaz. Ancak, Türkiye Türkçesinde geniş zamanı ifade eden ***-Ir/-Ur*** eki, Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman eki olarak kullanılır.

tek.1. şah.	*al-ar-am*	*gäl-är-äm*	*oxu-y-ar-am*	*işlä-y-är-äm*
2. şah.	*al-ar-san*	*gäl-är-sän*	*oxu-y-ar-san*	*işlä-y-är-sän*
3. şah.	*al-ar*	*gäl-är*	*oxu-y-ar*	*işlä-y-är*
çok.1. şah.	*al-ar-ığ*	*gäl-är-ik*	*oxu-y-ar-ığ*	*işlä-y-är-ik*
2. şah.	*al-ar-sınız*	*gäl-är-siniz*	*oxu-y-ar-sınız*	*işlä-y-är-siniz*
3. şah.	*al-ar-lar*	*gäl-är-lär*	*oxu-y-ar-lar*	*işlä-y-är-lär*

Olumsuz Şekli: Azerbaycan Türkçesinde, geniş zaman kipinin olumsuzunda, olumsuzluk eki ile zaman ekinin kaynaşmış biçimi kullanılır. Böylece, birinci teklik ve çokluk şahıslar ***-mAr-*** eki ile; ikinci, üçüncü teklik ve çokluk şahıslar ise ***-mAz-*** eki ile kurulur: *danış-mar-am* (konuş-ma-m), *danış-maz-san, danış-maz, danış-mar-ığ, danış-maz-sınız, danış-maz-lar; gäl-mär-äm, gäl-mäz-sän, gäl-mäz, gäl-mär-ik, gäl-mäz-siniz, gäl-mäz-lär.*

B. TASARLAMA KİPLERİ

1. Emir Kipi (Ämr Şäkli)

Emir kipini karşılayan ekler yukarıda verilmişti. Şahıslara göre kipin çekimi şöyledir.

tek. 1. şah.	*al-ım*	*işlä-y-im*	*gäl-im*	*oxu-y-um*
2. şah.	*al*	*işlä*	*gäl*	*oxu*
3. şah.	*al-sın*	*işlä-sin*	*gäl-sin*	*oxu-sun*
çok. 1. şah.	*al-ağ*	*işlä-y-äk*	*gäl-äk*	*oxu-y-ağ*
2. şah.	*al-ın*	*işlä-y-in*	*gäl-in*	*oxu-y-un*
3. şah.	*al-sınlar*	*işlä-sinlär*	*gäl-sinlär*	*oxu-sunlar*

Olumsuz Şekli: Kipin olumsuz çekiminde ***-mA-*** olumsuzluk eki kullanılır: *al-ma-y-ım, al-ma, al-ma-sın, al-ma-y-ağ, al-ma-y-ın, al-ma-sınlar; bil-mä-y-im, bil-mä, bil-mä-sin, bil-mä-y-äk, bil-mä-y-in, bil-mä-sinlär.*

2. İstek Kipi (Arzu Şäkli)

Azerbaycan Türkçesinde istek kipi ***-(y)A*** eki ile karşılanır. Bugün Türkiye Türkçesinin yazı dilinde istek kipinin 1. şahıs teklik ve çokluk şekilleri, emir kipinin 1. şahısla-

şahıslarında işletilen ekler ile karşılanırken Azerbaycan Türkçesinde birinci teklik ve çokluk şahıslarda da *-A* istek eki kullanılmaktadır.

tek.1. şah.	*al-a-m*	*işlä-y-ä-m*	*gäl-ä-m*	*oxu-y-a-m*
2. şah.	*al-a-san*	*İşlä-y-ä-sän*	*gäl-ä-sän*	*oxu-y-a-san*
3. şah.	*al-a*	*işlä-y-ä*	*gäl-ä*	*oxu-y-a*
çok.1. şah.	*al-a-ġ*	*işlä-y-ä-k*	*gäl-ä-k*	*oxu-y-a-ġ*
2. şah.	*al-a-sınız*	*işlä-y-ä-siniz*	*gäl-ä-siniz*	*oxu-y-a-sınız*
3. şah.	*al-a-lar*	*işlä-y-ä-lär*	*gäl-ä-lär*	*oxu-y-a-lar*

Olumsuz Şekli: Kipin olumsuzunda olumsuzluk eki +mA kullanılır: *al-ma-y-a-m, al-ma-y-a-san, al-ma-y-a, al-ma-y-a-ġ, al-ma-y-a-sınız, al-ma-y-a-lar.*

3. Şart Kipi (Şärt Şäkli)

Bu kip *-sA* eki ile karşılanır ve çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

tek.1. şah.	*al-sa-m*	*işlä-sä-m*	*gör-sä-m*	*get-sä-m*
2. şah.	*al-sa-n*	*işlä-sä-n*	*gör-sä-n*	*get-sä-n*
3. şah.	*al-sa*	*işlä-sä*	*gör-sä*	*get-sä*
çok.1. şah.	*al-sa-ġ*	*işlä-sä-k*	*gör-sä-k*	*get-sä-k*
2. şah.	*al-sa-nız*	*işlä-sä-niz*	*gör-sä-niz*	*get-sä-niz*
3. şah.	*al-sa-lar*	*işlä-sä-lär*	*gör-sä-lär*	*get-sä-lär*

Olumsuz Şekli: Kipin olumsuzluk çekiminde *-mA-* eki kullanılır: *yaz-ma-sa-m, yaz-ma-sa-n, yaz-ma-sa, yaz-ma-sa-ġ, yaz-ma-sa-nız, yaz-ma-sa-lar; gäl-mä-sä-m, gäl-mä-sä-n, gäl-mä-sä, gäl-mä-sä-k, gäl-mä-sä-niz, gäl-mä-sä-lär.*

4. Gereklilik Kipi (Vacib Şäkli)

a) Bu kip *-mAlI* eki ile karşılanır. Gereklilik kipinin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

tek.1. şah.	*al-malı-y-am*	*yaz-malı-y-am*	*öyrän-mäli-y-äm*	*gäl-mäli-y-äm*
2. şah.	*al-malı-san*	*yaz-malı-san*	*öyrän-mäli-sän*	*gäl-mäli-sän*
3. şah.	*al-malı-dır*	*yaz-malı-dır*	*öyrän-mäli-dir*	*gäl-mäli-dir*
çok.1. şah.	*al-malı-y-ıġ*	*yaz-malı-y-ıġ*	*öyrän-mäli-y-ik*	*gäl-mäli-y-ik*
2. şah.	*al-malı-sınız*	*yaz-malı-sınız*	*öyrän-mäli-siniz*	*gäl-mäli-siniz*
3. şah.	*al-malı-dırlar*	*yaz-malı-dırlar*	*öyrän-mäli-dirlär*	*gäl-mäli-dirlär*

Olumsuz Şekli: Kipin olumsuzluk çekiminde *-mA-* olumsuzluk eki kullanılır: *al-ma-malı-y-am, al-ma-malı-san, al-ma-malı-dır, al-ma-malı-y-ıġ, al-ma-malı-sınız, al-ma-malı-dırlar; gör-mä-mäli-y-äm, gör-mä-mäli-sän, gör-mä-mäli-dir, gör-mä-mäli-y-ik, gör-mä-mäli-siniz, gör-mä-mäli-dirlär.* Ayrıca kipin olumsuzu *deyil kelimesi* ile de karşılanabilir. Bu durumda şahıs ekleri *deyil* edatına getirilir: *al-malı deyil-äm, al-malı deyil-sän, al-malı deyil-dir, al-malı deyil-ik, al-malı deyil-siniz, al-malı deyil-dirlär.*

b) Azerbaycan Türkçesinde, gramerlerde *lazım şäkli* adı altında verilen ve *-(y)AsI* ekiyle karşılanan ikinci bir gereklilik kipi mevcuttur. Bu kipin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

tek.1. şah.	*al-ası-y-am*	*oxu-y-ası-y-am*	*işlä-y-äsi-y-äm*	*gäl-äsi-y-äm*
	(almam lazım)	*(okumam lazım)*	*(çalışmam lazım)*	*(gelmem lazım)*
2. şah.	*al-ası-san*	*oxu-y-ası-san*	*işlä-y-äsi-sän*	*gäl-äsi-sän*
3. şah.	*al-ası-dır*	*oxu-y-ası -dır*	*işlä-y-äsi-dir*	*gäl-äsi-dir*
çok.1. şah.	*al-ası-y-ıġ*	*oxu-y-ası -y-ıġ*	*işlä-y-äsi-y-ik*	*gäl-äsi-y-ik*
2. şah.	*al-ası-sınız*	*oxu-y-ası -sınız*	*işlä-y-äsi-siniz*	*gäl-äsi-siniz*
3. şah.	*al-ası-dırlar*	*oxu-y-ası -dırlar*	*işlä-y-äsi-dirlär*	*gäl-äsi-dirlär*

Olumsuz Şekli: Bu şeklin olumsuzu, diğer kiplerden farklı olarak *-mA-* olumsuzluk ekiyle karşılanmaz. Olumsuzluğu ifade etmek için *deyil* kelimesi kullanılır ve şahıs eki bu edata getirilir: *yaz-ası deyil-äm, yaz-ası deyil-sän, yaz-ası deyil-dir, yaz-ası deyil-ik, yaz-ası deyil-siniz, yaz-ası deyil-dirlär*

c) Üçüncü olarak gereklilik kipi, *gärək* kelimesi ve fiil köküne *-A* istek eki ve istek ekinin üzerine de şahıs eklerinin getirilmesi ile kurulur (*gärək + fiil kökü+ -A istek eki +şahıs eki*)

tek.1. şah.	*gärək gäläm*	*gärək oxuyam*	*gärək göräm*
2. şah.	*gärək gäläsän*	*gärək oxuyasan*	*gärək göräsän*
3. şah.	*gärək gälä*	*gärək oxuya*	*gärək görä*
çok.1. şah.	*gärək gäläk*	*gärək oxuyaġ*	*gärək görək*
2. şah.	*gärək gäläsiniz*	*gärək oxuyasınız*	*gärək göräsiniz*
3. şah.	*gärək gälälär*	*gärək oxuyalar*	*gärək görälär*

C- YETERLİK (İKTİDAR) ŞEKLİ

Yeterlik şeklinin olumlusu Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *–abil-/ -äbil-* şeklindedir: *gäläbiliräm, gäläbilirsän, gäläbilir, gäläbilirik, gäläbilirsiniz, gäläbilirlär; alabilmişäm, göräbildin, yazabilmälisiniz...*

Yeterliğin olumsuzu ise, Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki şekilden farklı biçimde karşılanır. Türkiye Türkçesindeki olumsuz şekilde *-ama- / -eme-* eki kullanılırken, Azerbaycan Türkçesinde yine ana fiile *-abil- / - äbil-* eklenir ve sonra da olumsuzluk eki -mA, (-mIr-) getirilir: *gäläbilmädim, gäläbilmiräm, yazabilmädiniz, göräbilmämişsän, alabilmäyäcäyäk...*

Ç- FİİLLERDE SORU (SUAL ŞÄKLİ)

Fiillerin soru şekli *-mI* soru ekinin fiillere getirilmesiyle oluşturulur. Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Azerbaycan Türkçesinde soru eki bitişik yazılır.

alsınmı, oxudumu, gördümü, gälä idimi, desinmi, demäsinmi, getdimi, gülmüşmü

BİRLEŞİK FİİL KİPLERİ // Birleşik Kipli Fiiller

1. Hikâye

Birleşik kipli fiillerin hikâyesi, bir kip eki almış esas fiile, *i-* ek-fiilinin *-DI / -DU* geçmiş zaman kipi getirilerek oluşturulur.

almışdım (almış idim), almışdın, almışdı, almışdıġ, almışdınız, almışdılar
yazardım (yazar idim), yazardın, yazardı, yazardıġ, yazardınız, yazardılar
yazırdım (yazır idim), yazırdın, yazırdı, yazırdıġ, yazırdınız, yazırdılar
almaġda idim, almaġda idin, almaġda idi, almaġda idik, almaġda idiniz, almaġda idilär
biläcäkdim, biläcäkdin, biläcäkdi, biläcäkdik, biläcäkdiniz, biläcäkdilär
ala idim, ala idin, ala idi, ala idik, ala idiniz, ala idilär
görmäli idim, görmäli idin, görmäli idik, görmäli idiniz, görmäli idilär
getsä idim, getsä idin, getsä idi, getsä idik, getsä idiniz, getsä idilär
yazası idim, yazası idin, yazası idi, yazası idik, yazası idiniz, yazası idilär

2. Rivayet

Birleşik kipli fiillerin rivayeti bir kip eki almış esas fiile, *i-* ek-fiilinin öğrenilen geçmiş zaman biçimi olan *i-miş* veya bundan kısalmış > *-mIş* ekinin getirilmesi ile oluşturulur.

almışmışam (almış imişäm), almışmışsan, almışmış, almışmışıġ, almışmışsınız, almışmışlar
gälärmişäm (gälär imişäm), gälärmişsän, gälärmiş, gälärmişik, gälärmişsiniz, gälärmişlär
gälirmişäm (gälir imişäm), gälirmişsän, gälirmiş, gälirmişik, gälirmişsiniz, gälirmişlär
almaġda imişäm, almaġda imişsän, almaġda imiş, almaġda imişik, almaġda imişsiniz, almaġda imişlär
işläyäcäkmişäm, işläyäcäkmişsän, işläyäcäkmiş, işläyäcäkmişik, işläyäcäkmişsiniz, işläyäcäkmişlär
gälä imişäm, gälä imişsän, gälä imiş, gälä imişik, gälä imişsiniz, gälä imişlär
öyränmäli imişäm, öyränmäli imişsän, öyränmäli imiş, öyränmäli imişik, öyränmäli imişsiniz, öyränmäli imişlär
yazsa imişäm, yazsa imişsän, yazsa imiş, yazsa imişik, yazsa imişsiniz, yazsa imişlär
görsäymişäm, görsäymişsän, görsäymiş, görsäymişik, görsäymişsiniz, görsäymişlär
yazası imişäm, yazası imişsän, yazası imiş, yazası imişik, yazası imişsiniz, yazası imişlär

3. Şart

Birleşik zamanlı fiillerin şartı, kip eki almış esas fiile, *i-* ek-fiilinin şart kipli biçiminin getirilmesi ile oluşturulur.

almışsam (almış isäm), almışsan, almışsa, almışsaġ, almışsanız, almışsalar
yazdısam (yazdı isäm), yazdısan, yazdısa, yazdısaġ, yazdısanız, yazdısalar

gälärsäm (gälär isäm), gälärsän, gälärsä, gälärsäk, gälärsäniz, gälärsälär

oxuyursam (oxuyur isäm) , *oxuyursan, oxuyursa, oxuyursaġ, oxuyursanız, oxuyursalar*

gedäcäksäm (gedäcäk isäm), *gedäcäksän, gedäcäksä, gedäcäksäk, gedäcäksäniz, gedäcäksälär*

görmäliyämsä "görmeliysem", *görmälisänsä, görmälisä, görmäliyiksä, görmälisinizsä, görmälilärsä*

SIFAT- FİİL EKLERİ (FE'Lİ SİFÄT)

-mIş, -mUş:

sınmış (ağac) "kırılmış ağaç", *batmış (gämi), açılmış (gül), bişmiş (ät), olmuş (hadisä), küsmüş (uşaġ), çürümüş (meyvä), görülmüş (iş), yazılmış (kitab), ġabul olunmuş (ġärar).*

-An:

gälän (ġonaġ), yazan (täläbä), axan (su), uçan (ġuş), gedän (adam), oxuyan (uşaġ), çağlayan (sular), ağlayan (uşaġ), böyüyän (uşaġ), açılan (ġapı).

-Ar-:

yanar (dağ), axar (su).

-mAz:

solmaz (çiçäk), ġırılmaz (odun), ġorxmaz (uşaġ), ayrılmaz (dostlar), dinmäz (adam) "konuşmayan/sessiz (adam)", *bölünmäz (pay), bitmäz (hadisä), tükänmäz (söz).*

-mAlI:

yaşamalı (yer), gedilmäli (yer), gäzmäli (bağ), yemäli (alma), içmäli (su), görmäli (kino), oxumalı (kitab), baxmalı (tamaşa), minmäli (maşın).

-AcAk:

olacaġ (hadisä), sulanacaġ (sahä) "sulanacak (alan)", *görüläcäk (iş), veriläcäk (ġanun), bölünäcäk (mähsul)* "bölünecek (mahsül)", *alınacaġ (şey), geyiläcäk (paltar)* "giyilecek (elbise)", *äkiläcäk (sahä)* "ekilecek (alan)", *satılacaġ (mal).*

-AsI:

olası (iş), ġazılası (arx) "kazılacak (ark)", *tutulası (plan)* "uygulanacak (plan)", *deyiläsi (söz)* "denilecek (söz)", *görüläsi (iş), biçiläsi (taxıl), gäläsi (ġonaġ)* "gelecek (misafir)", *äkiläsi (ağac)* "dikilecek (ağaç)".

-dıġ, -dik, -duġ, -dük:

Bu ekten sonra ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde ekin *ġ* sesi *ğ*'ya, *k* sesi *y*'ye döner.

yazdıġları (kitab), bildiyim (iş), gördüyüm (tamaşa) "gördüğüm (manzara)", *oxuduğu (xäbär)* "okuduğu (haber)".

ZARF-FİİL EKLERİ (FE'Lİ BAĞLAMA)

-(y)A:

baxa-baxa gedirdi "baka baka gidiyordu", *öyränä-öyränä* "öğrene öğrene", *ġaldıra-ġaldıra, gözü görä-görä, darta-darta, gedä-gedä, gülä-gülä, şaġġıldaya-şaġġıldaya* "şakırdaya şakırdaya; kahkaha ata ata" , *dona ġaldı, yıxıla ġaldı.*

-(y)araġ / (y)äräk:

gäläräk, gedäräk, ġayıdaraġ "dönerek", *ayaġ üstä duraraġ, minäräk* "binerek", *baxaraġ, deyäräk, ağlayaraġ, oxuyaraġ, işläyäräk* "çalışarak", *gülärak baxdı, düşünmäyärak dedi* "düşünmeden söyledi".

-(y)Ib, -(y)Ub:

çıxarıb "çıkarıp", *ölçülüb-biçilib* "ölçülüp biçilip", *salıb, açılıb, utanıb, görüb, oxuyub ġurtarmaġ* "okuyup bitirmek", *işläyib ġurtarmaġ* "çalışıp bitirmek", *baxıb durmaġ, gözläyib durmaġ* "bekleyip durmak", *donub ġalmaġ, gälib çıxmaġ, ġızarıb-bozardı, gäzib-dolandı* "gezip dolaştı".

-(y)AndA:

dağılmağa başlayanda, gäländä "gelince", *gedändä* "gidince; giderken", *ġulaġ asanda* "kulak verince", *göründä, ġayıdanda* "dönünce; dönerken", *gäzändä, seyrä dalanda.*

-(y)AndAn:

anadan olandan Bakıda yaşayır "doğduğundan beri Bakı'da yaşıyor", *gäländän sonra, keçändän sonra* "geçtikten sonra", *hazır olandan sonra* "hazır olduktan sonra".

-dıġca, dikce, duġca, dükce:

danışdıġca "konuştukça", *dedikcä* "söyledikçe", *yoğurduġca, getdikce, yaxınlaşdıġca* "yakınlaştıkça", *oxuduġca* "okudukça", *baxdıġca.*

-(y)IncA:

ġarışdırıb içincä, ġaydasına düşmäyincä "yoluna girmeyince, olması gerektiği gibi olmayınca", *yaxınlaşınca, ġalxınca* "kalkınca", *görüncä, yaşayıncá, bilincä.*

-mAdAn:

gälmädän ġabaġ "gelmeden önce", *getmädän äväl* "gitmeden önce", *düşünmädän, bilmädän, görmädän.*

-mAzdAn:

gälmäzdän ġabaġ "gelmeden önce", *gälmäzdän äväl* "gelmeden önce", *getmäzdän ġabaġ* "gitmeden önce".

-caġ/cäk:

eşitcäk "işitince", *görcäk* "görünce", *evä yetişcäk uzanıb yatdı* "eve ulaşınca, uzanıp yattı".

-(y)Ar ... -mAz:

görär-görmäz "görür görmez", *açılar-açılmaz, evä çatar-çatmaz su istädi* "eve varır varmaz su istedi".

-kän:

otururkän, görmüşkän, baxarkän.

III. GÖREVLİ KELİMELER

A. EDATLAR (ĠOŞMA// ÄDAT)

Edatlar, tek başına anlamları olmayan, isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek eklendikleri kelimeler ile cümlenin öteki kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli kelimelerdir. Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanılan edatlar şunlardır:

kimi "gibi", *täk* "gibi", *sarı* "için, ötürü", *üçün, ötrü, görä, içrä, aid* "ait", *dair, mähsus* "ayrıca", *ġabaġ* "karşı", *sonra, bäri, ġarşı, başġa, täräf, doğru, ġeyri* "başka", *ilä (la, lä), can (cän)* "kadar", *savayı* "başka", *ġädär* "kadar", *däk* "gibi", *üzrä, nisbätän, esasän, isnadän* "göre", *ibarät, haġġında (haġda)* "hakkında", *baräsindä (barädä)* "hakkında".

Azerbaycan Türkçesinde edatlar kullanım biçimleri bakımından şu şekilde gruplandırılabilir:

1. Sual Ädatı: *axı* "peki, ama", *bäs* "peki, ama", *mägär, yoxsa* "acaba; yahut", *olmaya* "acaba; asla", *göräsän* "acaba", *yä'ni.*

2. Ġüvvätländirici Ädat: *lap* "tam".

3. İnkar Ädatı: *heç.*

4. Färġländirici vä ya istisnaedici ädat: *ancaġ, yalnız, täkçä* "sadece".

5. Täsdiġ ädatı: *bäli* "evet", *hä* "evet".

Ayrıca, edatlar, Azerbaycan Türkçesinde yapıları bakımından şu şekilde gruplandırılabilir:

1. Sabit Ġoşma (Asıl Edatlar)**:**

kimi, täk, sarı, üçün, ötrü, görä, içrä, aid, dair, mähsus.

2. Ġeyri-sabit (Keçici) Ġoşma (Geçici Edatlar)**:**

ġabaġ "karşı", *sonra, bäri, ġarşı, başġa, täräf, doğru, ġeyri* "başka".

3. Şäkilçiläşmiş ve ya şäkilçiläşmäk üzrä olan ġoşma (Ekleşmiş veya ekleşmeye başlamış olan edat"**:**

ilä (la, lä), can (cän).

Görevli kelime türlerinden biri olan edatlar, cümle içinde kullanılırken, birlikte kullanıldığı isim hâl eklerinden birini alır. İlgili edatla kullanılan isim şu hâl eklerini alır:

Yönelme Hâli Eki İsteyen Edatlar: *görä, ġarşı, nisbätän, doğru, sarı, täräf, mähsus, aid, dair, äsasän, isnadän, däk, can (cän), ġädär.*

Çıkma Hâli Eki İsteyen Edatlar: *ġabaġ, ävväl, sonra, bäri, savayı, başġa, ġeyri, ötrü, ibarät.*

Yalın Hâlde Olan İsimleri İsteyen Edatlar: *üzrä, içrä, ilä.*

İlgi Hali Eki ya da Yalın Hâlde Olan İsimleri İsteyen Edatlar: *üçün, haġġında (haġda), baräsindä (barädä)* "hakkında".

Yalın, Yönelme, Bazen de İlgi Hâli Ekini İsteyen Edatlar: *kimi, täk (täki), ġädär.*

B. BAĞLAÇLAR (BAĞLAYICILAR)

Görevli kelime türlerinden bir diğeri olan bağlaçlar, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri ve kimi zaman da paragrafları birbirine bağlayan kelimelerdir. Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bağlaçlar şunlardır:

ve, häm, ya, da (dä), gah "kâh", *ägär* "eğer", *ancaġ, lakin, amma, fäġät* "fakat", *dähi* "dahi", *mäsälän* "meselâ", *ki, yä'ni* "yani", *hätta, nä, zira, çünki, näinki* "sadece", *yainki* "yahut, veya, ya da", *hämçinin* "hem, hem de; ayrıca", *härgah* "eğer, şayet", *yaxud* "yahut, veya", *habelä* "böyle, bunun gibi", *härçänd* "ya da; veya; lakin"; *vä häm, vä nä, vä ya, vä yaxud, vä habelä, vä hämçinin, vä härçänd, madam ki, härçänd ki, häm dä, gah da, vä yainki, yainki dä; vä ya ki, vä häm dä, vä nä dä, vä nä ki, vä ya da, vä yaxud da, vä gah da, vä habelä dä, vä hämçinin dä, vä härçänd ki; vä ya ki dä, vä häm dä ki, vä ya da ki, vä yaxud da ki, vä nä dä ki, vä hämçinin dä ki.*

İşlevleri ve görevleri bakımından bağlaçlar şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. **Bitişdirmä Bağlayıcısı:** *vä, häm, nä (nä), nä de, nä dä ki, da (dä), hämçinin, habelä.*
2. **Ġarşılıġ Bağlayısı:** *ancaġ, lakin, amma, fäġät, isä, halbuki.*
3. **Bölüşdürmä Bağlayıcısı:** *ya, yaxud, yainki* "veya, ya da, yahut", *ya da, gah , gah da.*
4. **Aydınlaşdırma Bağlayıcısı:** *yä'ni, mäsälän.*
5. **Säbäb Bağlayıcısı:** *çünki, ona görä, ona görä ki, odur ki, budur ki...*
6. **Şärt Bağlayıcısı:** *ägär, härgah, yoxsa.*
7. **Güzäşt Bağlayıcısı:** *madam ki, indi ki, härçänd (härçänd ki).*

MODAL SÖZLER

älbättä "elbette", *häġiġätän* "hakikaten", *şübhäsiz, yäġin* "şüphesiz", *bälkä* "belki", *tähminän, güya, deyäsän* "galiba, herhâlde", *demäli* "o hâlde, bu hâlde", *demäk* "o hâlde, bu hâlde", *umumiyyätlä* "genellikle", *ävvälän* "evvela", *yäġin ki* "hakikaten, şüphesiz ki", *ehtimal ki* "muhtemelen, belki", *älbät ki, älbättä ki, şübhäsiz ki, güman ki* "muhtemelen, muhtemeldir ki", *güya ki* ...

NİDA//ÜNLEM

Ünlemler, söz içinde konuşanın sevinç, üzüntü, korku, şaşkınlık, özlem vb. gibi çok çeşitli duygusunu ifade etmeye; karşısındakine cevap vermeye, seslenmeye, sormaya ... yarayan söz türüdür:

ax, ah, näh, naho, vay, oho, aha, xux, eh, hım, hey, of, uf, ox, oh, hä.

ÖRNEK METİNLER

ÜRÄK DÖYÜNTÜLÄRİ[1]

Rübabä poliklinikaya çatan kimi otağına çäkilib ällärini yudu, xalatını[2] geydi, üstbaşını säliġäyä[3] salmağ üçün güzgü ġabağına[4] keçdi. Xalatının yaxasını düzältdi. Älini ağ birçäklärinä[5] çäkib ġıvırcıġ saçlarını boynunun dalına yığdı, stolun[6] üstünü säliġäyä salandan sonra ġapını açıb:

– Buyurun, – deyä növbä[7] gözläyän xästälärä müraciät etdi.

Üşüyän adamlar kimi büzüşmüş yaşlı bir ġadın içäri girdi. Rübabä xästäni äyläşdirib[8] diġġätlä süzdü:

– Nädän şikayätlänirsiniz?

Xästä cavab vermäyä hazırlaşırdı ki, birdän ġapı açıldı, içäri girän tibb bacısı[9]: – Doktor, sizi müdir çağırır, – dedi.

Rübabä xästäsindän üzr istäyib täläsik[10] müdirin kabinetinä[11] getdi. İçäridä müdirdän başġa cavan[12], gülärüz, ġarayanız bir oğlan äyläşmişdi. Rübabäni görän kimi müdir ayağa ġalxıb ona yer göstärdi. Äyläşdilär. Araya därin sükut çökdü. Rübabä intizarla[13] müdirä baxır, onun nä deyäcäyini gözläyirdi. Müdir, isä çätinlik çäkirmiş kimi susur, arabir dä yanındakı gäncä-baxıb udġunurdu. Divardakı saatın tıġġıltıları, koridorda o yan-bu yana gedän tibb bacılarının ayağ säsläri aydın eşidilirdi. Rübabänin darıxdığını hiss edän müdir nähayät dilländi:

– Rübabä xanım... Nazirlik[14] sizin haġġınızda...

O, sözünü tamamlamadı. Stolun üstündän bir kağız götürüb ona uzatdı. Rübabä gözünü müdirdän çäkmädän kağızı aldı, lakin oxumadı. O, älindäki kağıza yazılanları mähz[15] müdirin gözlärindän oxumağ istäyirdi. Müdir isä çäkisi bir misgaldan çox olmayan bu kağız parçasını veräräk, ağır bir yük altından çıxmış kimi därindän näfäs aldı. Müdirin vä Rübabänin susduġlarını görüncä gänc sözä başladı: – Oğlunuz Nadirin xahişi[16] ilä nazirlik mäslähät[17] görmüşki... siz tägaüdä[18]...

– Neçä?

Rübabänin ġaşları çatıldı.

O, bir anlığa iki häftä bundan ävväl oğlunu yola salarkän Nadirin vağzalda[19] dediyi sözläri xatırladı:

– Ana, daha yorulmusan, işdän çıx, gäl. Män dä täkäm.

O zaman da Rübabä nä edäcäyini bilmämiş, yol boyu bu haġda düşünmüşdü. İşdän çıx! Niyä? Çünki artıġ sänin 65 yaşın var, sänä dincälmäk lazımdır.

Bu, älbättä, ana ġayğısını çäkän yaxşı bir övladın haġlı täläbi idi. Bäs[20] Rübabä niyä bu täläbä e'tiraz edirdi? Bunu o heç özü dä bilmirdi. Ançaġ o, bu fikirdä idi ki, nä isä bir iş görmäk, zähmät çäkmäk, xeyir vermäk lazımdır. Bunsuz häyat mä'nasız olmazdımı? Häyatda bir iş üçün täläsmädin, bir arzunun yolunda çalışmadın, bä'zän kädärlänib, bä'zän sevinmädin, onda bu nä häyat oldu?!

Rübabä ömrünün 40 ilini üräkläri dinlämäkdä keçirmişdi. Dinlädiyi här üräyin döyüntüsündä täzä bir säs, täzä bir duyğu, täzä bir arzu eşidän Rübabänin ömrü saat vurğularına bänzäyän bu döyüntülär içärisindä ärimişdi. Üräklärin döyüntusünü eşitmäkdän gözäl, insan därdinä älac etmäkdän yaxşı, därdä därman yazmağdan şirin, bir sözlä, insana xidmät etmäkdän müqäddäs nä ola bilär? Bütün bunlarla bärabär, o

1- kalp çarpıntıları. 2- elbisesini; önlüğünü. 3- düzene, tertibe. 4- önüne. 5- kaküllerine; saçlarına. 6- masa. 7- sıra, nöbet. 8- oyalayıp, durdurup. 9- hemşire. 10- aceleyle. 11- oda, bölme. 12- genç. 13- endişeyle, sabırsızlıkla. 14- bakanlık. 15- özellikle; sadece. 16- talep, rica. 17- uygun. 18- emekliye. 19-istasyon. 20- peki, acaba.

özünün dä ġocalıġdanmı, işdänmi, nädänsä artıġ zäiflädiyini hiss edirdi. Canında ävvälki ġüvvät ġalmamışdı. Axır vaxtlar ġan täzyiginin artması onun özünü dä ġorxudurdu. Ömrü boyu nä ġädär xästälär sağaldan Rübabä axır özü xästälänmiş, gücdän düşmüşdü... İndi özünün häkimä ehtiyacı vardı.

O, yol boyu düşünmüş, heç bir ġärara gälä bilmämişdi. İşdän neçä çıxsın? Ġırx il äynindä[1] daşıdığı ağ xalatdan, insan därdini ġulağa diktä edän trubkadan, känarı dar möhürlü reseptlärdän[2] necä ayrılsın? Zähmätsiz necä yaşasın? Bäs bundan sonra onun häyatı kimä lazımdır?

Rübabänin çätin väziyyätä düşdüyünü görän müdir, mätläbi[3] däyişdirmäk üçün:

– Gäräk ki, Nadir rayon sähiyyä şö'bäsinin müdiridir, elämi? –deyä xäbär aldı.

Rübabänin cavab vermädiyini görän gänc:

– Bäli[4], män onun mäktäb yoldaşıyam. Çox gözäl, ġayğıkeş oğlandır, – dedi.

– Gäräk ki, özü dä subaydır[5].

– Bäli, indi Rübabä xanım rayona gedär, Nadirin toyunu eläyär. Bizi dä çağırar, elä deyilmi?

Rübabä heç bir cavab vermädän dinmäz-söylämäz otaġdan çıxdı. Dählizdä täk ġaldığını görüncä, ämri oxumağa başladı. Älindäki kağızdan onun üräyinä elä bir soyuġluġ çökdü ki, büzüşdü. Demäk bu kağız onun haġġında yazılmış son kağız, son ämr idi. Bu kağız onun ömür yollarına yekun vuran son väsiġä idi.

Rübabä durduğu yerdä ġuruyub ġalmışdı, nä ätrafdakı xästälärin söhbätläri, nä tibb bacılarının säs-küyü, nä dä növbäti xästäni çağıran zäng[6] säsläri onu xäyaldan ayırmırdı. Yalnız älindä titräyän kağızın üstündäki sözlär böyüyür, gözläri önünä pärdä çäkir, ġulaġlarında säslänirdi. Bu zaman kim isä yanından ötärkän ona toxundu. O ayıldı. Xästä yadına düşdü. Xästäni ġäbul etmäk üçün otağa keçdiyi zaman ikinci növbädä onu äväz edäcäk[7] häkimi orada gördü. Häkim xästäni müayinä edirdi. Bu, ona daha çox ağır gäldi. Ävvällär ona elä gälirdi ki, bir kün poliklinika onsuz işläyä bilmäz. Amma indi... İndi ġör nä tez onu äväz etmişlär. O, dinmäz-söylämäz xalatını soyundu. Asġıdan asdı. Äl çamadanını[8] götürüb getmäk istädi. Lakin ayaġ saxlayıb otağı, stolu, älüzyuyanı, küncä[9] ġoyulmuş müxtälif tibb alätlärini häsrätlä süzdü. O, birinci däfä idi ki, öz säliġäsi ilä düzdüyü bu şeylärlä özü arasında böyük bir mäsafä görürdü. "Bälkä dä buraya – illärlä ġapısını açıb-örtdüyüm, minlärlä xästänin şikayätini dinlädiyim, min cür[10] xästäliyä därman yazdığım bu otağa bir daha ġayıtmayacağam[11]. Hälä bir däġiġä bundan ävväl äynimdän çıxardığım, indi asġıda yellänän o xalatı bir daha geymäyäcäyäm. Bu otaġda çırpınan üräklärin säsini dinlämäyäcäyäm".

Bu fikirlär onu sarsıtdı. Bir daha arxasına baxmadan ġapıdan çıxdı.

Rübabä evä çatıb paltosunu soyundu, asmaġ üçün dolaba yanaşdıġda özünü aynada görüb dayandı. Ağ birçäklärinä, ġırışıġ sifätinä, solğun baxışlarına bir xeyli baxdı, baxdı... Ġarşıdakı tualet stolunun üstünä ġoyulmuş şäkillär dä aynada äks olunmuşdu. Bu şäkillär içärisindä än ävväl gözünä däyän Nadirin uşaġlıġ şäkli oldu. O zaman!.. Bax bu şäkil çäkilän zaman Nadirin 14 yaşı vardı. Nadir çox däcäl[12] idi. O, uzun mübahisädän[13] sonra anasına bir velosiped[14] aldırmışdı. Därsdän gäländän sonra velosipedini götürär, gäzmäyä gedärdi. Rübabä evdä olanda onu täk buraxmaz, onunla

1-sırtında, omzunda. 2- reçete; evrak, dosya. 3- konu; mesele. 4- evet. 5- bekar. 6- zil. 7- yerini alacak. 8- çanta, valiz. 9- köşeye. 10- tür, çeşit; türlü. 11- geri dönmeyeceğim. 12- yaramaz. 13- münakaşa, tartışma. 14- bisiklet.

bärabär gedär, Nadir sürdükcä o da "amandı[1]", bärk sürmä", sözlärini deyä-deyä velosipedin dalınca[2] gaçardı.

Bir gün Nadir anasından xälvät[3] velosipedi kötürüb çıxmış, evlärinin yanındakı asfalt üstündä guş kimi süzmüş, hätta dostları kimi ällärini buraxmış, velosipedin üstündä fokuslar[4] da çıxarmışdı. Bu zaman istigamätini itirän velosiped burulub divara çırpılmış, Nadir yıxılmış, burnu sivri bir daşa toxunmuş, ganamışdı. Rübabä oğlunu bu halda görüncä sarsılmış, ağlamışdı da...

Hämin[5] günün axşamı, ana-bala gäzmäyä çıxmış, Rübabä oğlunun üräyini älä almag üçün onun şäklini çäkdirmişdi. İndi aynada äks olunan şäkil hämin günün yadigarı idi. Odur, hätta burnunun üstündäki çapıg[6] da şäklä düşmüşdü. Birdän-birä elä bil Rübabänin bädänindän gäribä bir gizilti[7] keçdi. Nadir uşag olanda bir an ondan ayrı düşmäyä razı olmazdı. İndi isä aylarla oğlunun üzünü görmür. Belä da analıg olar? Bälkä uşağın bir därdi var? Birdän ona elä gäldi ki, divarlar onu sıxır, Rübabä, tänhalığın bütün dähşätini yalnız indi hiss etdi.

Artıg Nadirin 34 yaşı vardı. Axı nä vaxta gädär o subay galacag? Bälkä o, on il dä beläsinä evlänmäyäcäk. Bäs män näyäm? Bäs ana nä üçündür? Gözümün ağı-garası bir balamı niyä män özümdän känara atmışam? Ailä niyä iki yerä bölünsün? Bir vaxt kecädä üç-dörd däfä oyanıb onun üstünü örtmäkdän häzz alardım. Bäs hanı mänim o analıg hissim? Bäs nä üçün bu gün män onun yanına getmäkdän, bala näfäsini duymagdan, ällärimi boynuna salmagdan, sähärlär onu yuxudan oyatmagdan boyun gaçırıram?..

Nähayät o, mäsäläni därindän öyränmäk vä şäxsän nazirin özü ilä mäslähätläşmäk[8] üçün nazirliyä getmäk gärarına gäldi. Paltosunu geymäk istäyirdi ki, gapı ağzında poçtalyonla[9] rastlaşdı. O, Rübabäni görüb gülä-gülä:

– Oğlunuzdan teleğram var.

Rübabä teleğramı alıb oxudu: "Ana, tez gäl, säni gözläyiräm. Oğlun Nadir".

Bu gün ona iki kağız parçası vermişdilär. Bu kağızlardakı yazılar ikisi dä eyni mäzmun[10] daşısa da birincidän onun gälbinä buz kimi soyuğluğ, ikincidän gäribä bir härarät çökmüşdü. Bu härarät cämi 7 kälmädän ibarät olan teleğramdakı ikicä sözdän onun üräyinä axdı: "Ana, oğlun".

– Axı här şeydän ävväl män anayam.

Rübabänin golları boşaldı. Geyinmäk istädiyi palto çiyinlärindän düşdü.

*

Rübabänin rayona gäldiyi 4 ay idi. Şähärin däbdäbäli häyatına öyrändiyindän artıg yavaş-yavaş rayonun sakit häyatından bezmäyä başlayırdı. Bütün günü evdä äyläşib oğlunun yolunu gözlämäkdä keçirän Rübabä özünä bir äyläncä tapmag, mäşğul olmag, darıxan[11] üräyini sakitläşdirmäk[12] istäyirdi. Ävvälcä romanlardan başladı. Gecäli-gündüzlü eynäklä[13] oxuduğundan gözläri yaşardı, kälmäläri seçä bilmädi vä kitablardan da ayrıldı. Çox keçmädi ki, Nadir dä, bütün gonşular da onun darıxdığını, nä isä bir iş görmäk istädiyini hiss etdilär.

O, gündüzlär rayon märkäzini gäzmäyä başladı. Rayon çox kiçik olduğundan bä'zän bir küçädän üç-dörd däfä keçmäli olur, bä'zän oğlunun yanına gedir, ona nahar[14] aparırdı. Özü burda olsa da gälbi Bakı ilä, iş yeri, iş otağı vä yoldaşları ilä söhbät edirdi. "Bax, indi ikinci növbä işä başlamışdır. Bütün häkimlär – Gülnar, Rüstäm, Lätafät, Gumru, Xumar, Cabir, bir-birini äväz edir, gülä-gülä

1- dikkat et!. 2- peşinden, arkasından. 3- gizli, gizlice, habersiz. 4- hokkabazlık, oyun yapma. 5- bu, aynı. 6- yara izi, çizik. 7- ağrı, sızı, acı. 8- konuşmak, fikir alış verişinde bulunmak. 9- postacıyla. 10- konu, içerik, mahiyet. 11- sıkılan. 12- rahatlatmak, sakinleştirmek. 13- gözlükle. 14- öğle yemeği.

xudahafizläşirlär[1]. Yaxud indi mäslähät[2] otağında bir adamın ağır xästäliyini müäyyän etmäk [3] baräsindä[4] mübahisä başlanmışdır. Yenä dä doktor Lätafät heç käslä razılaşmır. Özü yeni bir täklif iräli sürür. Bu zaman män ġalxıram, Eh, män hardayam?! Män indi artıġ heç käsä lazım olmayan, täkärläri paslanmış köhnä bir kotan[5] kimi müzeylär küncünä atılmışam".

Bu gün Rübabä bekarçılıġdan äyläşib köhnä dür-düyünçäsinä[6] baxır, ötänläri yad edirdi. Birdän mücrünün[7] küncünä atdıġı trubkası onun gözlärinä sataşdı. Bir anlıġa özünü itirdi, älläri äsä-äsä[8] trubkanı götürdü. Özü dä hiss etmädän ġähärländi. Ağ fil sümüyündän[9] olan bu trubkanı ona hälä nişanlı olduğu zaman sevgilisi Zülfüġar Moskvadan gätirmişdi. O, trubkanın üstünä belä bir söz dä yazdırmışdı: "Üräk döyüntülärini dinlämäk säadätdir". Zülfüġar bu hädiyyäni sevgilisinä verärkän demişdi: "Al, bu sänin ömürlük yoldaşın olsun".

Ġırx il, Rübabä hämin bu trubka ilä üräkläri dinlämiş vä onu ärindän äziz bir xatirä kimi saxlamışdı. Bu gün isä canlı döyüntüläri ġulağa çatdıran bu cansız alät, gäräksiz bir äşya – Rübabä üçün yalnız ötänläri xatırladan bir sümük parçasına çevrilmişdi. Bäs bu gün, bu yalnız xatirämi olaraġ ġalsın? Rübabänin özü kimi arxivämi atılsın?

– Yox, nä män arxivä atılmalıyam, nä dä o! – deyä o hövlnak[10] ayağa ġalxdı. Sanki otağın havası ona azlıġ edirdi. Ġapını bağlayıb küçäyä çıxdı. Rayon märkäzini xeyli dolandı. Ġarşısına çıxan adamların küçä aşağı, küçä yuxarı haraya isä täläsdiklärinä baxdı, düşündü: "Gör ha, heç işsiz adam yoxdur, hälä sän bu yeddi yaşlı balaca uşağa bax, gör necä sür'ätlä gedir, heç arxasına da baxmır. Axı nä üçün dä baxsın? Onu beşcä dägiġädän sonra vurulacaġ zänk gözlämirmi? Bäs bu ġoca hara belä täläsir? Yägin ki, o da işä. Bäs män hara gediräm? Mäni harada gözläyirlär? Heç yerdä! Bäs bu adamlar göräsän mänim häkim olduğumu bilirlärmi? Gör heç mänä ähämiyyät vermädän yanımdan necä dä laġeyd[11] ötürlär! Heç mänä salam da vermirlär".

Bu zaman Rübabä möhkäm çığırmaġ, häkim olduğunu hamıya bildirmäk istäyirdi.

Özü dä hiss etmädän, Rübabä bu gün üç däfä rayon poliklinikasının yanından ötmüş, päncärädän içäridäki ağ xalatlı häkimläri xeyli süzmüşdü. Gör necä dä işläyirlär. Heç käsä dä baxmırlar. Birdän Rübabäyä elä gäldi ki, o danışır:

– Ey, cavan häkim, salam! Sän bilirsänmi män dä häkimäm? Ägär xästäliyi tä'yin etmäkdä çätinlik çäkirsänsä sänä kömäk edä biläräm... Necä? Ehtiyacın yoxdur? Nä olar.

Birdän hardansa onun ağlına käldi ki, içäri kirsin, heç olmasa poliklinikanı gäzsin. Görsün, burda xästälärä neçä xidmät edirlär. İçäri kirdi, növbä gözläyän yaşlı bir ġadının yanında äyläşdi. O, ömründä birinci däfä idi ki, müaliçäxanada "xästä" sifätilä növbä gözläyänlärin yanında äyläşirdi. Axı o, ġäbul olunmağı gözlämämiş, hämişä ġäbul etmäyä adät etmişdi. Yanındakı ġadın onu, o da ġadını diġġätlä süzdü. Bir ġädär äyläşdilär, nähayät ġadın:

– Sizin haranız ağrıyır, ay baçı? — deyä xäbär aldı.

Bir an Rübabä nä cavab veräcäyini bilmädi. Nähayät, özünü älä alıb: Mänim... Mänim üräyim ağrıyır.

– Heç demä. Üräk ağrısı çox pis därddir.

1- vedalaşırlar, "hoşça kal!" deyip ayrılırlar. 2- görüşme odası. 3- belirlemek. 4- konusunda, hakkında. 5- pulluk. 6- bohça, çeyiz. 7- küçük sandık. 8- titreye titreye. 9 kemiğinden. 10- korku içinde, ürpererek, dehşetle. 11- ilgisiz, kayıtsız, aldırmadan.

– Sänin dä üräyin ağrıyır?

– Hä. Düz iki ildir mänä aman vermir. Häkimlär dä salıb get-gälä.

Rübabä axtardığını[1] tapan[2] adamlar kimi tez soruşdu: – Sinändä ağrı olurmu?

– Olur, elä bil boğuluram.

Rübabä daha bir neçä sual verdi.

Xästäliyinä aid olan bütün älamätläri xäbär aldığından ġadına elä gäldi ki, onda da bu älamätlär var, onun üçün yerli-yataġlı bilir.

Bütün bu älamätlärdän Rübabä ġadının üräk astmasına tutulduğunu täxmin etdi. Elä bu zaman ġadının növbäsi çatdı. Ġalxıb getdi.

Rübabä başġaları ilä söhbätä başladı. O, içäri girän ġadının reseptinä baxmağ, täxmininin düz olub-olmadığını yoxlamağ istäyirdi. Bunun üçün dä hälä oturmağ, gözlämäk ġärarına gäldi. Bir azdan hämin ġadın çıxdı. Rübabä onun reseptinä baxmağ istäyirdi ki, başġa bir xästä ona müraciätlä:

– Buyurun, növbä sizindir, – dedi.

Rübabä:

– Nä növbä? – deyä xäbär aldı.

– Necä nä növbä? Bäs siz niyä gälmisiniz?

O, yalnız indi pis väziyyätä düşdüyünü hiss etdi. Doğrudan da o, bura niyä gälmişdi? Ägär o, desä ki, elä-belä gälmişdim, ona gülmäzlärmi?

– Hä, mänim növbämdir, – deyä içäri kirmäyä mäcbur oldu.

Onu otağda orta boylu, uzun saçlı, zärif, ġaraġaş, ġaragöz, cavan bir häkim ġarşıladı. Häkim mehriban bir säslä:

– Buyurun, ana, nädän şikayätlänirsiniz? – deyä Rübabäyä yanaşdı.

Bu sual ildırım kimi onum üräyini vurdu. Hämişä başġalarına verdiyi bu sualı ömründä birinci däfä idi ki, ona verirdilär. Nä cavab veräcäyini bilmädi. Nähayät:

– Män... Män... mänim üräyim ağrıyır.

– Soyunun.

Rübabä dinmäz-söylämäz ämrä tabe oldu.

Häkim fonendeskopu onun sinäsinä dayayib ġulağ asmağa başladı. Bu gänc ġız onu müayinä etdikcä, o da onu müayinä edirdi. Müayinä üsulundan, verdiyi suallardan vä hätta fonendeskopu tutmağından häkimin o ġädär dä täcrübäli olmadığını müäyyän edän Rübabä xäfifcä külümsündü.

– Özünüzü çoxmu narahat[3] hiss edirsiniz?

Rübabä başa düşdü ki, häkim xästäliyi müäyyän etmäkdä çätinlik çäkir. Çünki axı äslindä onun üräyindä heç bir ağrı yox idi. Lakin häkim ġızın son däräcä mehriban räftarı[4], "ana" deyä müraciät etmäsi ona son däräcä xoş gälmişdi. Buna görä dä häkimä kömäk etmäk üçün:

– Mändä ġan täzyiġi dä yüksäkdir, doktor, – dedi.

Häkim bu ġadının savadlı[5] olduğunu käsdirdi. "Göräsän[6] bu kimdir?" deyä düşünmäyä başladı. Axı, o, rayonun bütün ziyalılarını tanıyırdı. Bunu niyä tanımır? Bälkä dä yaxın kändlärdän[7] birindä müällimdir?

Häkim ġız äyläşib resept yazmağa başlayanda, Rübabä ondan xäbär aldı:

– Ġızım, institutu haçan ġurtarmısan[8]?

1- aradığını. 2- bulan. 3- rahatsız. 4- tavır, davranış. 5- okumuş, bilgili. 6- acaba. 7- köylerden. 8- bitirdin.

– Keçän il.

– O vaxtdan burdamı işläyirsän?

– Bäli.

– Adın nädir?

– Sevil.

– häkimlik böyük vä şäräfli sänätdir. Elä män dä häkimäm.

Häyrätdän Sevilin gözläri böyüdü.

– Ancağ indi işlämiräm. Elä darıxdığımdan bura käldim.

Sevil xeyli marağlandı:

– Bäs niyä işlämirsiniz?

– Oğlum ġoymur. Deyir dincäl.

– Oğlunuz kimdir?

– Nadir, sizin sähiyyä[1] şö'bäsinin müdiri.

Sevil artıq sual vermädi. Gözlärini yerä dikdi. Bir xeyli susdu. Bu, doğrudan da o idi. Axı, Nadir dä anasının häkim olduğunu demişdi.

Nähayät Rübabä:

– Ġäribädir, bä'zän insanlar ilk baxışdan bir-birlärini bäyänir. Çox zaman insanı sövġi-täbii[2] aldatmır da.

Sevil ġıpġırmızı ġızardı. Yoxsa, oğlu ilä sevişdiklärini ana da bilirdi? Yoxsa, onun xästäliyi bir bähanädir? Bälkä onu görmäk üçün, o, bura gälmişdi?

Rübabänin sözü Sevili fikrindän ayırdı.

– İcazä[3] versäydin, bir ġädär sänä kömäk edärdim. Evdä täk-tänha darıxıram.

– Buyurun, ana. Ägär bu sizin üçün xoşdursa...

*

İşdän sonra Sevil ähvalatı[4] müdirä danışıb älavä etdi:

– Bilirsiniz, mänä necä kömäk elädi? Bir-iki älamätlä xästäliyi därhal müäyyän edir.

– Zarafat deyil[5], neçä ilin häkimidir.

– Deyir, evdä täk darıxıram. Ägär müdiriniz icazä versä, här gün gälib sizä bir-iki saat kömäk edäräm.

Müdirin fikrä getdiyini görän Sevil:

– Poliklinikamızın belä täcrübäli häkimä ehtiyacı var. Amma nä edäsän ki, oğlu işlämäyä ġoymur.

Müdir hälä fikirläşirdi. Nähayät:

– O bizä här an lazım ola bilär. Ġorxuram razı olağ, Nadir bizdän incisin.

Bu sözlä müdirin näyä işarä etdiyini därhal başa düşän Sevil:

– Ancağ mäsälä bundadır ki, Rübabä xanım onun bura gäldiyini Nadirdän gizlätmäyimizi xahiş edir[6]. Buna körä dä bu barädä onunla danışmağ olmaz.

– O, sabah gäläcäkmi?

– Dedi gäläcäyäm.

1-sağlık. 2-içgüdü. 3- izin. 4- durumu. 5- şaka değil; gerçekten. 6- rica ediyor.

– Onda goy ävvälcä mänim yanıma gälsin.

Ertäsi Rübabä lap[1] erkän gäldi. Müdirlä xeyli söhbät etdikdän sonra Sevilin otağına keçdi. O, işlädikçä gözaltı Sevili süzür, onun här bir häräkätinä fikir verir, axtardığını tapdığından färählä[2] gülümsünürdü. Bu äsl Nadirä yaraşan gız idi. O, tezliklä bu barädä oğlu ilä söhbät etmäk gärarına gäldi.

Hämin günün axşamı, şam vaxtı oğluna dedi:

– Nadir, sänä bir gız tapmışam.

– Gız tapmısan?

– Hä, özü dä lap sänä yaraşan.

Söhbät Nadiri maraqlandırdı. Elä o da çoxdan bunu gözläyirdi. O istäyirdi ki, bu barädä söhbäti, birinci anası salsın. İndi fürsät düşmüşdü.

– O gız kimdir, ana?

– Özüm sänä göstäräcäyäm.

Nadir onun poliklinikaya getdiyini bilär, – deyä gızın adını vermädi.

– Onda, ana, män dä sänä bir gız köstäräcäyäm.

– Olsun.

Bu ähvalatdan bir häftä keçdi. Rübabä gündä iki-üç saat poliklinikaya gedir, xalatını geyir, fonendeskopunu älinä alıb Sevilä kömäk edirdi. O sevinirdi.

Sevil dä sevinirdi. O, gayınanası olaçağ bu adamla indidän tanış olduğuna, bu qädär sämimi vä mehriban bir adamla bir yerdä işlädiyinä sevinirdi. Rübabä ilä tanış olandan bäri Nadirlä bir-iki däfä görüşdüklärinä baxmayaraq, anası haqqında ona heç bir söz demämişdi. Nadir dünän ona "anam mänä gız tapmışdır" – dediyi zaman Sevil gülümsämişdi...

Fevral, 1986.

ŞÜBHÄ

(Nağıl-hekayä)

Böyük nağıl[3] ustası Andersenin xatiräsinä

Biri varmış, biri yoxmuş, Ändähar ölkäsindä bir gäribä şah varmış, bu şahın doğru sözdän zähläsi gedir[4], yalan sözdän xoşu gälirmiş... Nädän ki, şah yalanlardan gördüyü xeyiri heç bir häqiqätdän görmämişdi. O, bu sältänätä dä yalanın älläri üstündä qalxmışdı. Şah da avam şah deyildi, yaman bic idi. Bicliyini özü dä bilirdi. Bilirdi ki, dädäsi şah olmayıb, o, özgädän olub.

Şahın yalan danışmaqdan[5] başqa ayrı älacı yoxdu. Räiyyätin[6] doğru danışmağı ona särf elämäzdi[7], ayıbı açılardı. Yalan saraydan baş alıb kändlärä, kändlärdän baş alıb saraya gedirdi. Buna körä dä saray camaatı, camaat da sarayı yaxşı başa düşür, yalanın vacibül-ämäl[8] olduğunu här iki täräf bilirdi. Şah öz yalanları ilä ölkädäki biabırçılıqların[9] üstünä räng çäkir, qara häqiqäti ağ yalanlarla boyayırdı. Hamı bunun boyağ olduğunu bilir, amma häqiqät kimi qäbul edirdi.

1- çok. 2- neşeyle, sevinerek. 3- masal. 4- nefret eder, sinir olur. 5- konuşmaktan. 6- halk, ahali. 7- hayır vermezdi. 8- gerekli, zorunlu, gayeye uygun. 9-reziliğin.

Bütün şahlar kimi bu şahın da bir alabäzäk[1] tälxäyi[2] varmış. Boyun-boğazından vä topuğlarından asdığı zınğırovların[3] säsinä ğol götürüb oynar, şahı häm räğsi, häm dä xoruz säsi eşitmäyän yalanları ilä äyländirärmiş. Tälxäk oynadığı zaman hämişä bir mahnı oxuyarmış:

Män xoşbaxtam, xoşbaxtam[4],
Mänim belä şahım var,
Şahım var pänahım[5] var.

Yalanlarının böyüklüyünä görä şah öz tälxäyini ölkänin än ağıllı adamı e'lan etmiş vä ämr elämişdi ki, bu sältänätä sädağätini bildirmäk istäyän här käs gäräk tälxäyi yamsılaya[6]... Bu ämrdän bir az keçmiş ölkänin bütün camaatı şaha sädağätlärini bildirmäk üçün ğorxularından tälxäyin mahnısını täkrar elämäyä başladı: "Män xoşbaxtam, xoşbaxtam". Evsiz-eşiksiz, lüt[7] camaatın acğarına "män xoşbaxtam" deyib tälxäk kimi ğol kötürüb oynaması şahı yaman äyländirirdi. Şah ğäh-ğähä çäkib gülür vä fikirläşirdi: "Pah atonnan[8]! Yalanın yekäliyinä bax ey...".

Az müddätdä ölkädä hamı yalançı oldu, hamı bir-birini aldatdığından yalan adiläşdi, heç käs yalan demäkdän utanmadı, äksinä, yalanı gerçäk kimi xäcalät[9] çäkmädän deyä bilmäsi ilä öyündü. Oğru oğrudan, äyri äyridän, yalançı yalançıdan niyä utansın ki?.. Ölkädä yalan yarışı başladı. Kim daha böyük yalan deyä bildisä, yalanın däräcäsinä görä hörmät ğazandı, mövge tutdu[10], mükafatlandırıldı.

Get-gedä adamlar bir-birini çätin anlamağa başladı. Ona görä ki, sözlär härfi mä'nasını itirib tärs mä'nalar ğazandı. Mäsälän ağ – ğara, yaxşı – pis, uzun – gödäk[11] mä'nasında anlaşıldı. Köhnä padşahın zämanäsindä dünyaya gälänlärlä täzä padşahın zämanäsindä dünyaya gälänlär bir-birini anlamadı. Köhnälär täzäläri başa düşmür, çaşbaş galırdılar[12]. Olur ki, onlar gördüklärini görmämäzliyä vurub, eşitdiklärini tärsinä çevirändä onlara här şey aydın olurdu.

Mädräsälärdä uşağlara än böyük häğiğät adına yalnız yalançılığ vä onun növläri[13], än böyük düzgünlük adına oğurluğ vä fırıldağ tädris edilir, bir cür düşünüb başğa cür danışmağ öyrädilirdi. Müällim öyrädirdi ki, ägär bizim şahımız desä ki, göydä günäş yoxdur, demäk...

Uşağlar yer-yerdän ğışğırışırdılar[14]:

– Demäk yoxdur.

Sonra müällim davam edirdi:

– Biz gördüklärimizä yox, eşitdiklärimizä inanmalıyığ. Uşağlar ğışğırışırdı:

– Nä tähär[15], müällim?

Müällim:

– O tähär ki, mäsälätün[16], görürsän ki, bir şah adamı bir kändlini döyür. Amma şah adamı desä ki, män bu kändlini çox istädiyimdän sığallayıram[17]... Sän onda nä demälisän?

Müällim barmağını ğabağda äyläşän arığ bir uşağa tuşladı. Uşağ ayağa ğalxıb:

– Män onda deyäräm ki, bu kişi düz deyir...

Müällim:

– Hansı kişi?

Uşağ:

– Şahın adamı.

1- renkli, süslü. 2. soytarısı. 3- zillerin. 4- mutluyum. 5- koruyucum. 6- taklit etsin. 7- yoksul, fakir; çıplak. 8- vay anasına. 9- utanmak, sıkılmak. 10- mevki kazandı, nüfuz kazandı. 11- kısa. 12- şaşırıp kalıyorlardı. 13- türleri. 14- bağrışıyorlardı. 15- nasıl, ne biçim. 16- mesela. 17- okşuyorum.

– Niyä?.. Kim deyär niyä?

Uşağlardan säs çıxmadı. Müällim:

– Ona görä ki, şah adamının sähvini[1] çıxartmağ olmaz.

Şahın suallarına "yox" cavabı vermäk räsmi şäkildä yasağ edilmişdi. Mäsälän, şah "Bu, Mämmädin evidir?" – deyä-soruşsa, ägär bu ev Mämmädin deyil, Häsänin evidirsä, "yox, Mämmädin evi deyil" şäklindä cavab vermäk yasağ edildiyindän gäräk belä cavab veräsän:

– Bäli, bu, Häsänin evidir.

Tarix hälä bu ustalığda mahir şah görmämişdi. O, guruca sözlä hamını aldatmağı bacarırdı. O, ac-yalavac täbäälärini zurna-balabansız[2] elä oynadırdı ki, säsi-küyü gonşu xanlığları da bürüyürdü. Gonşu kändlärin, şähärlärin camaatı uzağdan dayanıb bu dästgaha[3] tamaşa eläyir, ağızlarının suyu axırdı. Gonşu känd vä şähärlärin xanları, bäyläri bu şahın toruna nä vaxt düşdüklärindän xäbärläri dä olmurdu. Bir dä ayılırdılar ki, burunları tilovda[4], bädänläri çapalamağdadır. Çapalaya-çapalaya şahın garşısında boyun büküb ona öz minnätdarlığlarını bildirirlär:

– Ä'lahäzrät[5], allah sänin kölgäni başımızın üstündän äskik elämäsin. Sän olmasaydın, biz öz dövlätimizä, särvätimizä sahib dura bilmäyäcäkdik, yaxşı ki, siz durdunuz.

*

Şah härdän bir daşında väzir-väkili zindana gälär, cäsarät edib doğru danışdığlarına görä dustağ[6] elätdirdiyi adamların müsibätinä baxıb läzzät çäkärmiş...

Bir däfä şah yenä zindana säfär elämişdi. Än köhnä dustağları görmäk istädi. Zindanban onu gätirdi balaca bir hücräyä vä şahın gulağına pıçıldadı[7] ki, bäs şahım, bu dustağlar nuh äyyamından galıb. Şah dedi: – Onlara da öyrädin tälxäyin mahnısını.

Därhal tälxäyi çağırıb ona bildirdilär şahın ämrini. Tälxäk goca dustağlarla 7 gün, 7 gecä mäşgul oldu. Elä ki, mahnını öyrändilär, şahı çağırdılar zindana. Bir däri bir sümük dustağlar gol kötürüb başladılar oynamağa vä oxumağa: "Män xoşbaxtam, män xoşbaxtam".

Şah uğunub getdi[8] özündän... O, ömründä belä dästgah görmämişdi. O gün garnını tutub o gädär gülmüşdü ki, axırda sancılanıb üzü üstä yıxılmışdı. Här şeydän mährum, yarımcan dustağların "män xoşbaxtam" deyä atdanıb düşmäsi doğrudan gülmäli idi.

Şah äl çalır, "a gözünä dönüm, bir dä, bir dä" deyä onları oyuna häväsländirirdi. Siz şahı axmağ hesab elämäyin, o çox bic vä ağıllı idi. O bilirdi ki, ölkädäki bütün çatışmazlığların – aclığın, säfalätin, nähayät, hagsızlığların üstünü yalnız belä oyunlarla ört-basdır elämäk mümkündür.

– A gözünä dönüm, fırlan! Bax belä...

Bütün ölkä acgarına, lüt-üryan gol kötürüb oynayır, bayram ähval-ruhiyyäsi keçirir, şah da özünün färasätinä, räiyyätinin nadanlığına äl çalıb mäzälänirdi...

Padşah camaat gabağında nitglär[9] demäyi çox sevärdi. O öz nitglärindä özünün ädalätli şah olmasından, hämişä xalgı düşünmäsindän, ölkädäki ucuzlugdan, güzäranın[10] gündän-günä yaxşılaşmasından bähs edär, öz yalançı ulu babasından misallar gätirär, fikrini dälillä yox, sözlä täsdigläyärdi. O biri ölkälärdäki hagsızlıglardan, bahalıgdan vä bädbäxtliklärdän söhbät açardı. Camaat bu nitgläri böyük häväslä dinlär vä tez-tez şahın nitglär söylämäsini istärdi. Niyä dä istämäsin? Bäs

1- hatasını. 2- davulsuz zurnasız. 3- şenliği, oyunu. 4- oltada. 5- haşmetli padişah. 6- tutsak. 7- fısıldadı. 8- gülmekten bayıldı, gülerken soluğu kesildi. 9- konuşma, nutuk. 10- yaşam koşullarının.

bu nitġlär olmasaydı, camaat öz xoşbaxtlığını, ölkädäki ucuzluğu vä ädaläti hardan bilärdi?

Şah nitġlärini demäyindä olsun, indi sizä kimdän deyim, şahın arvadından vä väzirin oğlundan. Şahın arvadı elä bil parçası idi. Bu gözällär gözäli vurulmuşdu väzirin sonbeşiyinä, sonbeşik dä ona... Şahın başı öz nitġlärinä mäşġul ikän şah arvadı ilä väzir oğlu baş vururdu eşgin däryasına.

Vaxtı-müäyyändä şah arvadı bir oğlan doğdu. Şah sevindi vä ölkäyä car çäkdirdi ki, bäs väliähd doğulub. Amma uşağı görän kimi şahın matı-ġutu ġurudu[1]. Arvadı xälvätläyib soruşdu ki, bäs ay arvad, bu oğlan nädi belä? Sarıya çalır. Arvadı da ġayıdıb dedi ki, bäs oğlan sänindi, üräyinä ayrı şey gälmäsin. Sarılığı da dädänä çäkib.

Şahın üräyi gup eladi[2]. Yoxsa arvad da bilir onun bic olduğunu?..

*

Bu minvalla[3] illär keçdi. Ay ayı ġovdu, il ili. Yalanlar böyüdü, şişdi, köhnä yalanlardan täzä yalanlar doğdu, onlar da böyüdü, köhnäldi, ġulaġları dırmaġladı, läzzäti ġaçdı. Bir gün şah carçılarına[4] ämr elädi ki, camaata desinlär, kim şaha än böyük ağ yalanı desä, onun än'amı[5] çox böyük olacağ. Yä'ni ona bir ġızıl äsa bağışlayacağ.

Mahir yalançılar yığılıb käldilär şah ġapısına. Meydan ġızışdı. Zıngırovlu alabäzäk tälxäk meydanın ortasında mahnısını oxuya-oxuya atılıb düşdü.

Ustad yalançılardan biri ävväl-ävväl ikiġat oldu vä sonra iräli yeriyib söz aldı:

– Ġibleyi-aläm, mänim ağ yalanım budur ki, sän dünyanın än böyük häġiġätpärästisän.

Şah bu sözä xeyli gülüb e'tirazını bildirdi:

– Häġiġätän sänin dediyin böyük yalandır. Burası xoşuma gälir. Ancağ räiyyätim här mätläbi tärsinä demäyä vä eşitmäyä öyräşib[6], indi sänin yalanını tärsinä çevirändä belä çıxır ki, män dünyanın än böyük yalançısıyam. Nä olsun? Bunu kim bilmir ki? Yalan danış, yalan!

O biri yalançı iräli atıldı:

– Ġibleyi-aläm, mänim yalanım budur ki, şahın sältänäti tälxäyin mahnısından asılıdır[7].

Şah ävvälcä ġähġähä çäkib güldü. Sonra birdän nä düşündüsä, yalançının üstünä cumdu[8]:

– Necä dedin? Mänim sältänätim tälxäyin mahnısından asılıdır?

– Bäli, ġibleyi-aläm.

Şah:

– Säncä bu häġiġätdir, yoxsa yalan?

– Män sizin ġulluğunuza yalan demäyä gälmişäm.

– Demäk yalandır? Demäk mänim sältänätim... Aha, anladım. Üzünü tälxäyä tutub:

– Ey tälxäk, bu nä deyir? — dedi.

Tälxäk dä ġayıdıb dedi ki:

– Başdan xarabdı, şahım, fikir vermä.

Şah tälxäyin eyhamını[9] başa düşüb dedi: – Onu salın dälixanaya.

1- donup kaldı, dili tutuldu. 2- yüreği sızladı, içi burkuldu. 3- bu şekilde. 4- tellallarına. 5- mükafatı, hediyesi. 6- alışıp. 7- bağlıdır. 8- yürüdü. 9- imasını.

Beläliklä, yalançıların heç biri şahı razı sala bilmädi. Yalançılar ġurtarırdı. Nähayät, bir kändli gälib dedi:

– Ġibleyi-aläm, äġär sözlärimdän incisäz, ämr eläyin boynum vurulsun. Belä ki, mänim yalanım çox ağdı...

Şah ämr elädi ki, desin, kändli dedi:

– Şahım, övrätiniz[1] väzirin oğluna göz vurub, samanlıġda izi ġalıb.

Şah dik atıldı:

– Necä?

– Bäli, şahım, belä-belä işlär.

Padşah fikrä getdi. İndi buna necä e'tiraz eläsin? Desin ki, mänim arvadım elä iş tutmaz, sän yalan deyirsän... Onda kändli ġazanır. Çünki şaha yalan lazım idi, onu da kändli dedi. Yox, desin ki, yalan deyä bilmädin, onda belä çıxır ki, şahın arvadı o söz... Şah ġaldı içindän ġırıla-ġırıla. Ona görä ämr etdi ki, ġızıl äsanı gätirsinlär.

Amma sän demä, bu heç şahın üräyindän deyildi. Äli äsä-äsä äsanı kändliyä uzadıb dedi:

– Ey mänim ağıllı räiyyätim, män sänä ġızıl äsanı veriräm. Bäs sän öz padşahına nä verä bilärsän?

Kändli:

– Män veräcäyimi verdim. Mändän yalan istämişdin, onu da aldın.

Şah:

– O yalan ġulaġlarım üçün idi, bäs gözlärim, bäs ällärim? Onlar da sevinmäk istäyir. Sän mänä elä bir hädiyyä ver ki, mänim sänä veräcäyim bu äsa kimi onu gözlärimlä görüm, ällärimlä tutum.

Kändli:

– Onu da eläyäräm, ġibleyi-aläm. Amma şärtim var.

Şah:

– Buyur.

Kändli:

– Män elä bir xalça[2] toxuyaram ki, dünyada onun misli-bärabäri olmaz.

Şah:

– Çox gözäl. İndi de göräk, o xalçanın üstünlüyü nädädir?

Kändli:

– Ġibleyi-aläm, o xalçanın üstünlüyü orasında olaçaġ ki ona sağdan baxan atasını, soldan baxan anasını göräcäk. Amma o xalça atasından xäbärsiz - bic, välädäzzina adamların gözünä görünä bilmäz.

Şah ävväl diksindi, sonra xoşuna gäldi:

– De göräk, bu xalçanı toxumaġ üçün sänä nä lazımdır?

Kändli:

– Älli min dinar pul vä 3 il vaxt.

Şah razılaşdı.

1- eşiniz. 2- halı.

O kündän sonra şah xalça eşgilä alışıb[1] yanır, här gün vaxtın başa çatmasını gözläyirdi. Bu maraglı[2] xalçanın çox gizli mätläblärdän onu agah edäcäyinä inanır, saray adamlarını daha yaxşı tanıyacağına ümid bäsläyirdi.

Verilän vaxta hälä 3 ay galmış şah saray gasidlärini[3] işin gedişindän hali olmag üçün kändlinin evinä göndärir. Bundan xäbär tutan kändli adi bir döşäkağını[4] mancanağın[5] üstündän asıb, mahnı oxuya-oxuya ona "ilgäk[6] vurmağa" başlayır. O özünü elä göstärir ki, guya xanadakı[7] xalçanın son naxışlarını vurur. Şahın buyurmuşları içäri girib ağ xanadan başga heç nä görmür, täaccüblä[8] gözlärini döyür, sual dolu baxışlarla bir-birini seyr edir vä susurlar.

Kändli gözlärini xalçadan ayırıb ayağa galxır. Gälänlärdän säs çıxmadığını görüb özü xalçanın käramätini izah etmäyä başlayır.

– Bax, bu gönçäläri görürsünüz, bunlar...

Boynu güclä dönän şah adamı iräli gäldi, kändlinin ağın üstündä gäzdirdiyi barmağına diggätlä baxıb:

– Nä? Nä... näyi deyirsän? – deyä käkäladi.

Kändli onun cäsarätsizliyini hiss edincä:

– Neçä yä'ni näyi?.. Bu boyda gırmızı gönçäläri görmürsän? – deyä onun üstünä gışgırıb ikinci ä'yana[9] müraciätlä:

– Buna bax, deyäsän bu härifin ayıbı açılır axı... – deyincä ikinci yuxudan ayılmış kimi kändlinin näyä işarä elädiyini başa düşüb gülümsündü.

Bu gülüşü onun atasından xäbärsiz olduğuna işarä kimi gäbul edän gasid därhal özünü yığışdırdı:

– Bunu deyirsän? Hä... Belä de... Bu, mänim heç bir xalçada görmädiyim ä'la[10] bir butadır[11].

Kändli:

– Atan oldu rähmätlik... İndi bu täräfdäki butalara baxın, bunlar hind butalarıdır.

Gasidlär diggätlä baxır, ağdan başga heç nä görmür, susur, Här biri üräyindä öz bicliyindän şübhälänir, bir-birinä macal[12] vermädän "gönçäläri" vä "butaları" tä'riflämäyä başlayırlar.

– Afärin!

– Ähsän[13]! Äsl butadan seçilmir.

– Hälä sän ränginä bax!

– Giyamätdir[14]!

– Şaha layigdir.

Tä'rif göydän yağır. Gasidlär saraya gayıdıb bir-birinä aman vermädän eyni tämtäraglı[15] sözlärlä şaha xalçanı tä'rifläyirlär. Şah sevincindän yerä-göyä sığmır; häftäbaşı kändlinin evinä adam göndärir, väziyyätdän xäbär tutur, här gälän eyni halı keçirir, ävvälcä özündän gabag gälänlärin korluğuna täaccüblänir, sonra özündän şübhälänir vä gayıdıb şaha xalçanı tä'rifläyir.

Saraya çaxnaşma[16] düşür, hamı xalçadan danışır, şahın yanında onu tä'rifläyir, gecä yorğanın altında isä gähgähä çäkib gülür, amma häginäti här käs o birinä demäkdän çäkinir, çünki burda mäsälä dädä mäsäläsi idi...

1- tutuşup. 2- ilginç, tuhaf. 3- görevlilerini. 4- çarşafı. 5- dokuma tezgahının. 6- ilmek, düğüm. 7- halıdaki, kilim tezgahındaki. 8- şaşkınlıkla. 9- görevliye. 10- çok güzel. 11- gonca, küçük gül resmi. 12- imkân, fırsat. 13- bravo!, aferin!. 14- çok güzel; harika. 15- ihtişamlı, gösterişli. 16- heyecan, telaş.

Vaxt tamama yetdi. Sizä kimdän deyim, kändlidän. Kändli bir kün ġoltuğunda "xalça", ä'yanların müşayiäti ilä saraya daxil olur, şahın täxti önündä bir parça ağı yerä särir, ällärini göyä ġaldırır, bir dua oxuyub, üzünü şaha tutur:

– Budur o mö'cüzäkar xalça, ġibleyi aläm. Bundan sonra siz atasından xäbärsiz väläddäzzinaları bu xalçanın kömäyi ilä tapacağ vä bu sältänätä yaxın ġoymayacağsınız, inşallah.

Ä'yanlar:

– Älbättä, nä işi var bic-väläddäzzinaların bu sältänätdä? –deyä ağa yaxınlaşır, onu sığallayır vä äyilib öpür. Ä'yanlar bir-bir butaların üstündän "boylanan[1]" kişiläri nişan verir. Biri deyir: ordan baxan mänim dädämdir, o biri deyir, yox, mänim dädämdir. Ä'yanlar här biri bic olmadığını, sältänätä sadiġ olduğunu bildirmäk üçün xalçada dädäsinin şäklini ġördüyünü şahın ġarşısında nümayiş etdirir[2] vä bu çäkişmädä dädälär ġarışıġ düşür.

Padşahın ġözü källäsinä çıxmışdı. Hamı xalçanı tä'rifläyir, hamı "ġönçälärin" içindän boylanan dädäsindän, naxışların älvanlığından danışır, yalnız o – bu täxti-tacın sahibi tä'rifi göyä ġaldırılan xalçanı görä bilmir... Şah xalçanın käramätinä lap inanır. Nädän ki, axı o özünün bicliyindän xäbärdar idi.

Şah susur. Başını aşağı salıb düşünür. Birdän ayılıb görür ki, hamının diġġäti ona yönälib. Deyäsän, saray ähli ondan şübhälänib? O, bu şübhäli näzärläri özündän yayındırmağ[3] üçün därhal ayağa ġalxıb taxdan düşdü. Yerä särilmiş ağa diġġätlä baxıb älini kändlinin çiyninä ġoydu:

– Afärin! Halal olsun!

Kändli därhal eyhamı başa düşdü.

Şah xalçanı deyil, kändlini tä'rifläyirdi. O, "halal olsun" sözü ilä kändliyä demäk istäyirdi ki, mäni ikinci däfä çox mäharätlä doladın barmağına, elä doladın ki, e'tiraz da edä bilmiräm.

Şahla kändli xeyli baxışdılar. Kändli şahın eyhamını[4] düz başa düşüb-düşmädiyini yoxlamağ ġäsdilä onu döşämänin sağ täräfinä çäkib barmağı ilä xalçanı göstärdi:

– Bu täräfdän baxanda kimi görürsünüz, ġibleyi-aläm?

Şah täräddüd etmädän:

– Rähmätlik dädämi.

– Başında nä var?

Bu suala şah ġäzäbläidi:

– Mändän niyä soruşursan? Özün görmürsän?

Kändli:

– Ġibleyi-aläm, män öz dädämi görüräm, mänim dädämin başında papağ var. Bä, sänin dädänin başında nä var?

Şah artıġ dözä bilmädi[5]:

– Axmağ oğlu axmağ, sänin dädän gädä idi, mänim dädäm şah. Şahın başında nä olar? Bir dä mäni bu rö'yadan hali elä görüm, bäs nädi bu, mänim dädämin başı sarıdır, saçı, saġġalı hakäza...

1- uzanan, bakan. 2- gösterir, ispat eder. 3- uzaklaştırmak. 4- imasını. 5- dayanamadı.

Kändli dä astadan pıçıldadı:

– Şahım, män sizin dädänizi tanımıram ki... Nä bilim bu sarılığ hardandı?..

Bu eyham şahı lap cin atına mindirdi[1]. İçindä bir ğäzäb hissi baş ğaldırdı. Älindän yığdığı bu lotu[2] kändlidän hayıf çıxmağ fikrinä düşdü. Bir dä gördü ki, ä'yanların da gözündä bir ğäzäb işığı parlayır. Şah anladı ki, kändlini tä'riflämäsi ä'yanları täşvişä salıb[3]. Yäğin[4] onlar ğorxur ki, birdän şah onlardan birinin yerinä kändlini gätirä bilär. Şah bir xeyli fikirläşib üzünü tutdu kändliyä:

– Sän ki, belä ağıllı adamsan, sänä bir sualım var, ona cavab verä bilsän, säni saraya böyük bir väzifäyä gätiräcäyäm.

Ä'yanların üstünä su äländi.

– Buyur, ä'lahäzrät!

– De göräk, bu mäclisdäkilärin hamısı indi nä düşünür? Kändli dä ä'yanların gözündäki ğäzäbi oxumuşdu. Amma bunu deyä bilmäzdi. Çünki hamısı ğarıldaşıb[5] deyärdi ki, bizä böhtan[6] atırsan!

Kändli dedi:

– Hamının nä fikirläşdiyini ayrı-ayrı deyim, yoxsa birdän?

– Hamı hağda birdän de!

– Hamının bircä fikri var: şahımızın ömrü uzun olsun... Ägär inanmırsınızsa, hamıdan soruşun. Görün, düzmü dedim?

Ä'yanlar ğışğırışdı:

– Düzdür, düzdür, hamımız indi onu fikirläşirdik.

Şah gördü ki, kändli onu burda da üstälädi.

Bu zaman şahın ğulağına alabäzäk, zınğırovlu tälxäyin säsi gäldi. Oxuyurdu özüyçün: "Ay camaat, xoşbaxtam... Ay camaat, xoşbaxtam...". Şah da istär-istämäz dodağının altında mızıldadı: "Yalançının dädäsinä lä'nät... Köpäk oğlunda yalana bax ey...".

Hä, göydän üç alma düşdü. Biri Ändähar camaatının, biri kändlinin, o biri dä nağıla ğulağ asanların.

Noyabr, 1979.

1- sinirlendirdi, öfkelendirdi. 2- düzenbaz, hilekâr. 3- telaşa düşürdü. 4- her hâlde, şüphesiz. 5- bağrışıp. 6- iftira.

ÖRNEK METİNLER İÇİN KAYNAK

Vahapzade, Bahtiyar, *Şenbe Gecesine Geden Yol*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1991.

KAYNAKÇA

Altaylı, Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1994.

Azerbaycan SSR Elimler Akademiyası, *Azerbaycan Dilinin Grammatikası, Morfologiya*, Bakı, 1960.

Ercilasun, Ahmet Bican, v.d., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB Yayınları, Ankara, 1991.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi, 1993.

----------, *Azerbaycan Türkçesi*, İÜEF, 1997.

Özkan, Nevzat, *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yayınları, Kayseri, 1997.

----------, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ, Ankara, 2002.

http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Azerbaycan.doc

http://www.izedebiyat.com/yazi.asp?id=35501

http://www.izedebiyat.com/yazi.asp?id=35501

TÜRKMEN TÜRKÇESİ

Doç. Dr. Mehmet KARA

GİRİŞ

TÜRKMENİSTAN

Türkmenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan (27 Ekim 1991) Türk cumhuriyetlerinden biridir. Kuzeybatısında Kazakistan, kuzeydoğusunda Özbekistan, güneydoğusunda Afganistan, güneybatısında İran, batısında ise Hazar Denizi yer almaktadır. Nüfusu 1996 sayımına göre 4.566.800'dür. Yüz ölçümü 488.100 km^2 olan bu cumhuriyetin başkenti Aşkabat'tır. Ülkede Türkmenlerin dışında Azerîler, Karakalpaklar, Kazaklar, Özbekler, Tatarlar ve Ruslar yaşamaktadır.

İklimin yazın sıcak ve kurak, kışınsa oldukça soğuk geçtiği Türkmenistan'da yüzey şekilleri genellikle düzdür. Karakum Çölü, ülke topraklarının büyük bir kısmını kaplar.

TÜRKMENLER

Günümüzde esas olarak Türkmenistan Türkleri için kullanılan "Türkmen" kelimesini ilk defa zikreden Kâşgarlı Mahmut'tur. Başlangıçta daha ziyade Müslümanlığı kabullenmiş Oğuzları ifade eden "Türkmen" kelimesinin etimolojisi üzerinde değişik görüşler ileri sürülmüş, ancak Jean Deny'nin ileri sürdüğü görüş (*Türk+men* "koyu Türk, saf kan Türk"), ilim âleminde genel kabul görmüştür (Kafesoğlu 1958: 121-124).

Diğer Türk boyları gibi uzun yıllar göçebe bir hayat süren Türkmenler, Oğuz grubuna mensup Türk boylarındandır. En büyük Türkmen uruğları şunlardır: Teke, Yomut, Ersarı, Sarık, Salır, Gökleñ ve Çovdur.

Oğuzların-Türkmenlerin aktif bir şekilde tarih sahnesine çıkmaları, bazı Oğuz uruğlarının İslâmiyeti kabul ettiği zamana rastlar. Oğuz yabgusu, Müslümanlığı benimseyen kardeşlerinin üzerine yürümüştür. Sonraları kendi adını taşıyan bir devlet kuracak olan Selçuk Bey, yabguya karşı mücadele etmiş ve Türkmen adıyla anılmaya başlayan Müslüman Oğuzları korumuştur.

Bu hadiseden sonra Türkmenler, Selçuk Bey önderliğinde Batıya doğru hareket ederek Horasan, Hazar taraflarına yönelmişler ve onun adını taşıyan "Büyük Selçuklu Devleti"ni kurmuşlardır. Ancak yaygınlaşan Moğol istilâsı, "Selçuklu Devleti"nin ve Türkmenlerin kaderini değiştirmiş; Türkmen uruğlarının bir kısmı Maveraünnehir, Horasan ve Mangışlak civarında kalmış; diğerleri Azerbaycan'a ve Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bu olaydan sonra Hazar ötesi Türkmenleriyle Azerbaycan ve Anadolu Türkmenleri ayrı topraklarda yaşamış, kültürlerinde ve dillerinde farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Hazar ötesinde kalan Türkmenler; bir süre Moğolların ve Timurluların idaresinde yaşamış, Moğol asıllı Kalmukların saldırılarına dayanamayarak bu günkü Türkmenistan'ın güney batısında bulunan Köpetdağ taraflarına çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu

bölgede Türkmenlerin güçlenmesi Hive Hanlığı'nı ve İran Şahlığı'nı rahatsız etmiş; Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han ve Türk asıllı İran Şahı Nadir Kulu Han Türkmenlere ağır kayıplar verdirmişlerdir.

18. yüzyılda biraz kendini toparlayan Türkmenler, İran Şahlığı'nın ve Hive Hanlığı'nın baskısından da kurtulmak amacıyla Merv bölgesine doğru yayılmışlar; burada giriştikleri mücadelelerde İranlıları ve Hive Hanlığı'nı yıldırmışlardır. Bundan sonra derin bir nefes alan Türkmenler, 1860 yılından itibaren hür ve müstakil bir hayat yaşamaya başlamışlardır. Ancak bu sakin dönem pek fazla sürmemiş; Ruslar 1879 yılında Türkmenistan'ı işgâl etmeye karar vermiş; Türkmenler bu defa da Ruslara karşı mücadele etmişlerdir. Göktepe kalesi ve civarında yapılan savaşlarda ağır kayıplar veren Türkmenler, Rus yenilgisini kabullenmek zorunda kalmışlardır. 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında birkaç defa ayaklansalar bile bu ayaklanmalar Ruslar tarafından bastırılmıştır.

Yetmiş yıl kadar Sovyet egemenliği altında yaşayan Türkmenler, örf ve âdetlerini korumaya çalışmışlar; özellikle toplumun çekirdeği olan ailenin korunması için büyük çaba sarf etmişlerdir.

TÜRKMENCE

Türkmen Türkçesiyle ilgili ilk önemli eserler, 1920'li yılların sonuna doğru yayımlanır. Bunlar, genellikle gramer, sözlük ve kılavuz kitaplardır.

1930'lu yıllarda Türkmen dili ve edebiyatıyla ilgili ders kitaplarının yazılmasına ağırlık verilmiştir. 1940'lı yıllarda Türkmence imlâ kılavuzu hazırlanmış, Türkmenceyle ilgili daha detaylı araştırmalar yapılmıştır.

Türkmenler; yazılı edebiyatlarının başlangıcından (18. yüzyıl) 1928'e kadar Arap, 1928-1940 yılları arasında Lâtin, 1940'tan sonra da Kiril alfabesini (bk. Şekil-1) kullanmışlardır.

Türkmenistan Meclisi, 12 Nisan 1993 tarihinde aldığı bir kararla, Lâtin alfabesini esas alan yeni Türkmen alfabesine geçmeyi kabul etmiştir. Bu karara göre yeni alfabe, 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren resmen kullanılmaya başlanmış; daha sonra alınan bir kararla birkaç harfte değişiklik yapılarak 1 Ocak 2000'de bütünüyle Lâtin alfabesine (bk. Şekil-2) geçilmiştir.

Sovyet döneminde, edebî dil için Yomut ve Teke ağızları esas alınmış; ancak sonradan değişik ağızlara ait unsurların da yazı dilinde işletilmesiyle Türkmen Türkçesi bugünkü hâlini almıştır.

Eski Oğuzcaya ait unsurları da bünyesinde taşıyan Türkmence, Çağataycanın tesirinde gelişmiş bir yazı dilidir. Bu yüzden Türkçenin doğu ve kuzey kolunda yer alan lehçelere ait özellikler de taşımaktadır. Batı Türkçesinin diğer kollarında kelime başında "v-" bulunduran bazı kelimeler Türkmencede "b-"lidir: *baar* "var", *bar-* "gitmek", *ber-* "vermek". Öte yandan Batı Türkçesinin diğer kollarında *"ol-"* fiilinin başında "b-" bulunmazken Türkmencede bu fiil, Kuzey ve Doğu lehçelerinde olduğu gibi, *"bol-"* şeklindedir. Ancak Türkmence, birçok özelliğiyle Batı grubuna giren diğer lehçelerle benzerlik gösterir.

TÜRKMEN ALFABESİ (KİRİL)					
KİRİL	LATİN KARŞILIĞI	KİRİL	LATİN KARŞILIĞI	KİRİL	LATİN KARŞILIĞI
А а	A a	Л л	L l	Х х	H h
Б б	B b	М м	M m	Ц ц	Ts ts
В в	V v	Н н	N n	Ч ч	Ç ç
Г г	G g (Ğ ğ)	Ң ң	Ñ ñ	Ш ш	Ş ş
Д д	D d	О о	O o	Щ щ	Şç şç
Е е	E e (Ye ye)	Ө ө	Ö ö	Ъ ъ	Ayırma
Ё ё	Yo yo	П п	P p	Ы ы	I ı
Ж ж	J j	Р р	R r	Ь ь	İnceltme
Ж ж	C c	С с	S s	Э э	E e
З з	Z z	Т т	T t	Ә ә	Ä ä
И и	İ i	Уу	U u	Ю ю	Yu yu
Й й	Y y	Ү ү	Ü ü	Я я	Ya ya
К к	K k	Ф ф	F f		

Şekil-1

YENİ TÜRKMEN ALFABESİ (LATİN)					
LATİN	KARŞILIĞI	LATİN	KARŞILIĞI	LATİN	KARŞILIĞI
A a	A a	J j	C c	R r	R r
B b	B b	Ž ž	J j	S s	S s
Ç ç	Ç ç	K k	K k	Ş ş	Ş ş
D d	D d	L l	L l	T t	T t
E e	E e	M m	M m	U u	U u
Ä ä	Ä ä	N n	N n	Ü ü	Ü ü
F f	F f	Ň ň	Ñ ñ	W w	V v
G g	G g (Ğ ğ)	O o	O o	Y y	I ı
H h	H h	Ö ö	Ö ö	Ý ý	Y y
I i	İ i	P p	P p	Z z	Z z

Şekil-2

Türkmencenin kelime hazinesini, Türkçe kelimelerin yanı sıra Arapça, Farsça ve Rusça kelimeler oluşturmaktadır. Ekim devriminden sonra Arapça ve Farsça kelimelerin geçişi dururken Rusça kelimelerin sayısı hızlı bir şekilde artmıştır.

Türkmence, Ana Türkçedeki aslî uzunlukları en iyi koruyan Türk lehçesidir. Aslî uzunluklar, Türkmence kelimelerin ilk hecesinde bulunurlar: *aağı* "ağıt", *baalık* "balık", *iiğle-* "hastalık yüzünden zayıflamak, cılızlaşmak", *mooncuk* "boncuk", *oodun* "odun", *sıla-* "saygı göstermek, hürmet etmek".

SES BİLGİSİ

ÜNLÜLER

Türkmencede dokuz ünlü vardır. Bu ünlülerden sekizi Türkiye Türkçesindeki ünlüler gibidir. Sadece "ä" farklıdır. Türkiye Türkçesindeki "e"den daha geniş ve açıktır. Türkmencede dokuz kısa ünlünün her birinin uzun şekli de bulunmaktadır.

Ünlülere Ait Bazı Önemli Özellikler

1. "a" Ünlüsü: Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki "a" ünlüleri, Türkmencede genellikle korunmuştur. Ancak tarihî devre ait bazı kelimelerde bulunan "a"lar, özellikle "v" ünsüzünün tesiriyle yuvarlaklaşarak "o"ya dönmüştür: DLT. *savur-* > Tkm. *sovur-* "savurmak", ET. *tabar* > Tkm. *dovar* "davar".

2. "ä" Ünlüsü: "ä", sadece *äht* "ahit, söz, yemin", *mähribaan* "şefkatli; sevgili", *säher* "seher, sabah" gibi Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin ilk hecesinde "h" ünsüzünden önce; *äber-* < *alıp ber-* "bir şeyi birine vermek, alıp vermek; bir şeyi birisi için satın almak", *äkel-* < *alıp gel-* "getirmek", *äkit-* < *alıp git-* "götürmek" gibi sınırlı sayıda Türkmence kelimenin de ilk hecesinde kullanılır.

3. "e" Ünlüsü: Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki bazı kelimelerde bulunan "e"ler, Türkmencede yuvarlaklaşarak "ö"ye dönmüştür. Bu ünlü değişmesinin en önemli sebebi, "v" ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı tesiridir: ET. *eb* > *öv* > Tkm. *öy* "ev", DLT. *evür-* > Tkm. *övür-* "çevirmek", DLT. *evrül-* > Tkm. *övrül-* "çevrilmek", ET. *seb-* > *söv-* > Tkm. *söy-* "sevmek".

4. "ı" Ünlüsü: Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki "ı"lar, Türkmencede genellikle korunmuş; ancak bazı örneklerde genişleyerek "a"ya dönmüştür: DLT. *karlıgaç* > Tkm. *garlavaaç* "kırlangıç", DLT. *okı-* > Tkm. *oka-* "okumak", ET. *sogı-* > Tkm. *sova-* "soğumak", ET. *tokı-* > Tkm. *doka-* "dokumak".

Alınma kelimelerin bir kısmında "ı" türemesi gürülür. Türkmencede bu türeme çeşidine sık rastlanmaktadır: Ar. *asr* > Tkm. *asır* "asır", Far. *bahş* > Tkm. *bağış* "bağış", Ar. *hayr* > Tkm. *hayır* "hayır, fayda; yardım".

5. "i" Ünlüsü: Eski ve Orta Türkçe dönemine ait kelimelerde bulunan "i"ler, Türkmencede genellikle korunmuş; ancak bazı örneklerde genişleyerek "e"ye dönmüştür: ET. *ikiz* > Tkm. *ekiz* "ikiz", DLT. *kiçi-* > Tkm. *giice-* "kaşınmak", DLT. *ügi-* > Tkm. *üve-* "öğütmek", DLT. *ügri-* > Tkm. *üvre-* "sallamak".

Alınma kelimelerin bazısında "i" türemesi olmuştur. Bu ses olayının Türkmencede yaygın örnekleri bulunmaktadır: Far. *mihr* > Tkm. *mähir* "muhabbet, sevgi; şefkat, merhamet; nezaket, incelik", Ar. *neşr* > Tkm. *neşir* "yayın".

6. "o" Ünlüsü: "o", yazıda Türkmence kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur: *gorkı* "korku", *omur-* "kırmak, koparmak". Fakat bu ünlü, söyleyişte Türkmence kelime tabanlarının birinci hecesinden sonra da bulunmaktadır. Çünkü Türkmence kelimelerin ilk hecesinde bulunan "o" ve "u"lar, sonraki hecelerdeki "a"ları söyleyişte yuvarlaklaştırıp "o"ya çevirmektedir: *yokarı* > *yokorı* "yukarı; yüksek", *yumala-* > *yumolo-* "yuvarlamak, yuvarlak hâle getirmek".

7. "ö" Ünlüsü: "ö", yazıda Türkmence kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur: *dövük* "kırık", *övren-* "öğrenmek". Ancak kelimelerin ilk hecesinde bulunan "ö" ve "ü"ler, sonraki hecelerdeki "e"leri söyleyişte yuvarlaklaştırıp "ö"ye çevirdiği için söz konusu ünlü söyleyişte kelime tabanlarının birinci hecesinden sonra da bulunmaktadır: *güneş* > *günöş* "güneş", *kömelek* > *kömölök* "mantar".

8. "u" Ünlüsü: "u", normalde Türkmence kelimelerin ikinci hecesinden sonra bulunmaz: *duuzlulık* "tuzluluk", *uulundır-* "üzmek, incitmek". Ancak "v" ünsüzünün yanında ikinci heceden sonra da bulunabilir: *gaytavul* "cevap, karşılık", *şağlavuk* "çağlayan, şelâle".

"u" ünlüsü, yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin son hecesi kapalıysa, bu hecede bulunur: *tutuk* "üzgün, gamlı, kederli", *uçut* "uçurum". Son hecesi açık olan iki hecelilerde ise düzleşme meydana gelmektedir: *tutı* "perde", *uukı* "uyku".

"u", kendinden sonra gelen "ı" ünlüsünü yuvarlaklaştırarak "u"ya çevirdiği için "u" ünlüsü, söyleyişte Türkmence kelimelerin ikinci hecesinden sonra da bulunmaktadır: *gutulış* > *gutuluş* "-hastalıktan- kurtulma, iyileşme; kurtulma, kurtuluş", *turşumtık* > *turşumtuk* "ekşimsi".

Eski ve Orta Türkçe dönemlerine ait kelimelerin ikinci hecesinde bulunan bazı "u"lar, Türkmencede düzleşip genişleyerek "a" olmuştur: ET. *boguz* > Tkm. *boğaz* "boğaz", DLT. *kovuk* "içi boş olan her şey" > Tkm. *govak* "kovuk, mağara", ET. *tutuş-* "birbiriyle tutuşmak" > Tkm. *tutaş-* "tutuşmak, yanmak".

Eski ve Orta Türkçe dönemlerine ait bazı kelimelerin ikinci hecesinde bulunan "u"lar ise, Türkmencede düzleşerek "ı" olmuştur: ET. *altun* > Tkm. *altın* "altın", DLT. *armut* > Tkm. *armıt* "armut", DLT. *gızlamuk* > Tkm. *gızamık* "kızamık", DLT. *sındu* "makas" > Tkm. *sındı* "büyük makas".

9. "ü" Ünlüsü: "ü", normalde Türkmence kelimelerin ikinci hecesinden sonra bulunmaz: *göökçülik* "sebzecilik", *gönülik* "doğruluk; dürüstlük". Ancak söz konusu ünlü, "v" yanında ikinci heceden sonra da bulunmaktadır: *endirevük* "titreyen, titrek", *gübürdevük* "gürültülü ses çıkaran".

"ü" ünlüsü, yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin son hecesi kapalıysa, bu hecede bulunur: *üzük* "kopuk, kopmuş", *üzüm* "üzüm". Son hecesi açık olan iki hecelilerde ise düzleşme meydana gelmektedir: *ööri* "mera, otlak", *süri* "sürü".

"ü", kendinden sonra gelen "i" ünlüsünü yuvarlaklaştırarak "ü"ye çevirdiği için "ü" ünlüsü, söyleyişte kelimelerin ikinci hecesinden sonra da bulunmaktadır: *gümürtik* > *gümürtük* "belirsiz, müphem; şüpheli, kuşku verici", *öönümçilik* > *öönümçülük* "üretim, üretme".

Eski ve Orta Türkçe dönemlerine ait bazı kelimelerin ikinci hecesinde bulunan "ü" ünlüleri, Türkmencede düzleşerek "i"ye dönmüştür: ET. *belgü* > Tkm. *belgi* "işaret", ET. *berü* > Tkm. *bääri* "beri", DLT. *eksük* > Tkm. *eğsik* "eksik", DLT. *külgü* > Tkm. *gülki* "gülme, gülüş".

Bazı alınma kelimelerde "ü" türemesi meydana gelmiştir: Far. *cuft* > Tkm. *cübüt* "çift", Far. *kefş* > Tkm. *kövüş* "ayakkabı", Rus. *krujka* > Tkm. *kürüşğe* "maşrapa", Ar. *'umr* > Tkm. *ömür* "ömür".

10. "â" Ünlüsü: Bazı alınma kelimelerde bulunan "â"lar, Türkmencede kısalmıştır: Ar. *âdil* > Tkm. *adıl* "adil", Far. *cihân* > Tkm. *cahan* "cihan, dünya".

11. "oo" Ünlüsü: "oo" ünlüsü, Türkmencede kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur: *boozla-* "hüngür hüngür ağlamak", *oorda* "sürü", *ootlı* "tren".

Uzun "oo" ünlüsüne bir tür birleşik kelime sayabileceğimiz şu örneklerin son hecesinde de rastlanmaktadır: *geçemzook* "geçmiyoruz" < *geçenimiz yook*, *gelemook* "gelmiyorum" < *gelenim yook*, *gidenook* "gitmiyor" < *gideni yook*, *seçeñook* "seçmiyorsun" < *seçeniñ yook*, *yiteñzook* "kaybolmuyorsunuz" < *yiteniñiz yook*. Bu örneklerde "yook" kelimesi, "y"si düştükten sonra iyelik eki almış sıfat-fiil ekiyle birleşmiştir. Bu yapı, olumsuz şimdiki zamanı meydana getirmektedir.

12. "öö" Ünlüsü: "öö" ünlüsü, Türkmence kelimelerin ilk hecesinden sonra bulunmaz: *göögerçin* "güvercin", *öönümçilik* "üretim", *yöönekey* "basit, sade".

13. "uu" Ünlüsü: "uu" ünlüsü, Türkmence kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur: *buuzlan-* "buzlanmak", *uukuçıl* "uykucu".

14. "üy" Diftongu: "üy", "üü" ünlüsünün diftonglu söylenmesiyle ortaya çıkmıştır. Önceleri sadece söyleyişte bulunan "üy" yarı diftongu, günümüz Türkmencesinde yazıya da tesir ettiği için bütün "üü" ünlüleri, "üy" şeklinde yazılmaktadır: чүйрүк → *çüyrük* "çürük", гүйчли → *güyçli* "güçlü, kuvvetli; sağlam, zinde", сүйжи → *süyci* "tatlı, lezzetli", сүйренмек → *süyrenmek* "sürünmek, sürünerek yürümek", үйшмелең → *üyşmeleñ* "kalabalık".

Kiril harfli Türkmen yazısında ünlü uzunlukları, sadece *diy-* "demek" ve *iy-* "yemek" gibi uzun "ii" ünlüsünün diftonglu şeklini taşıyan birkaç kelimeyle uzun "üü" ünlüsünün diftonglu şekli "üy"ü bulunduran kelimelerde gösterilir. Bunların dışında yazıda uzunluklar belirtilmez.

15. Uzun Ünlüler: Türkmencede, diğer çağdaş Türk yazı dillerine oranla, yaygın bir şekilde aslî ve dolaylı uzun ünlüler bulunmaktadır. Türkmencenin en önemli özelliği sayılan aslî uzunluklar, ilk hecede bulunurlar ve anlam farkı doğururlar: *biz* "biz" – *biiz* "delgi aleti"; *daş* "dış; uzak" – *daaş* "taş"; *dul* "dul kadın" – *duul* "bir oda veya çadırın sağ ya da sol yanı"; *ot* "ot" – *oot* "ateş".

Uzun ünlüler, "ää" ve "ee"ler hariç, ilk Türkmen Lâtininde ünlüler çift yazılarak gösterilmişti. Türkmen Kirilinde ve yeni Türkmen Lâtininde ise söz konusu ünlülerin hiçbirisi gösterilmemektedir. Biz, bunları gerekli yerlerde ünlüleri çift yazarak gösterdik.

Uzun ünlüler, Türkmencede aslî ve dolaylı uzun ünlüler olmak üzere iki grupta ele alınmaktadır:

Aslî Uzun Ünlüler

Türkmence, Ana Türkçedeki aslî uzunlukları en iyi koruyan Türk lehçesidir (Tekin 1975: 80). Türkmence kelimelerin ilk hecesinde bulunan aslî uzun ünlüler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, mana değişikliğine sebep olurlar. Sözü edilen uzunluklar yazıda gösterilmediğinden bunları tespit etmek için sözlüklere baş vurmak gerekmektedir.

Aslî uzun ünlü bulunduran kelimeleri üç grupta ele almak mümkündür: Kısa karşılığı fiil olan uzun ünlülü isimler, kısa karşılığı isim olan uzun ünlülü isimler, kısa karşılığı fiil olan uzun ünlülü fiiller (Azmun 1990: 77-78).

- Kısa Ünlülü Karşılığı Fiil Olan Uzun Ünlülü İsimler: Aslî uzun ünlülerin en yaygın örneklerine, bu tür kelimelerde rastlanmaktadır: *ak-* "akmak" – *aak* "ak, beyaz"; *öl-* "ölmek" – *ööl* "ıslak"; *yol-* "yolmak" – *yool* "yol".
- Kısa Ünlülü Karşılığı İsim Olan Uzun Ünlülü İsimler: Bunlara ait örnekler, birinciye oranla daha azdır: *daş* "dış" – *daaş* "taş"; *dul* "dul kadın" – *duul* "odanın veya çadırın içinin sağ ya da sol yanı"; *gor* "deve sütünden yapılan bir çeşit ayran" – *goor* "kor".
- Kısa Ünlülü Karşılığı Fiil Olan Uzun Ünlülü Fiiller: Sadece birkaç örnekte bulunmaktadır: *gal-* "kalkmak" – *gaal-* "kalmak"; *gay-* "-deve- yavru beklemek" – *gaay-* "uçmak, kaymak".

Dolaylı Uzun Ünlüler

Aslî uzun ünlülerin yanı sıra dolaylı uzun ünlüler de Türkmencenin önemli özelliklerindendir. Dolaylı uzun ünlüleri sözlüklerde bulmak mümkün değildir. Bunları tespit edebilmek için Türkmenceyle ilgili gramerlere ve uzun ünlüler konusundaki ayrıntılı araştırmalara başvurmak gerekir. Dolaylı uzun ünlüler, kelimelerin ikinci ve daha sonraki hecelerinde bulunurlar. Aslında kısa olan ünlüler, genellikle kök sonu ve ek başındaki iki ünlünün üst üste gelmesiyle veya ses düşmesi yoluyla uzarlar. Bu uzamalar, sadece düz ünlülerde meydana gelir (Azmun 1990: 90). Konuyla ilgili kurallar ve bunlara ait örnekler aşağıdadır:

- Bir kelimenin sonunda bulunan kısa ünlü; yükleme, ilgi ve yaklaşma hâllerinde uzar: *golça* "kova" → *golçaanı* "kovayı", *golçaanıñ* "kovanın", *golçaa* "kovaya"; *ülke* "ülke" → *ülkääni* "ülkeyi", *ülkäänіñ* "ülkenin", *ülkää* "ülkeye"; *gayğı* "kaygı" → *gayğını* "kaygıyı", *gayğınıñ* "kaygının", *gayğaa* "kaygıya"; *deri* "deri" → *deriini* "deriyi", *deriiniñ* "derinin", *derää* "deriye".
- Vasıta hâli eki "-n"den önce gelen ünlü uzar: *arkaan* "sırt üstü", *gaydışın* "dönerken", *oğrın* "gizlice", *öylään* "öğleyin", *yüziin* "yüzükoyun".
- Teklik ve çokluk birinci, ikinci şahıs iyelik eklerinden önce gelen kelime sonu ünlüleri uzar: *çeki* "ip" → *çekiim* "ipim", *çekiiñ* "ipin", *çekiimiz* "ipimiz", *çekiiñiz* "ipiniz"; *gumrı* "kumru" → *gumrım* "kumrum", *gumrıñ* "kumrun", *gumrımız* "kumrumuz", *gumrıñız* "kumrunuz"; *alma* "elma" → *almaam* "elmam", *almaañ* "elman", *almaamız* "elmamız", *almaañız* "elmanız"; *düye* "deve" → *düyääm* "devem", *düyääñ* "deven", *düyäämiz* "devemiz", *düyääñiz* "deveniz".

Bu kural, sonu ünlüyle biten aile adlarından yalnız "ata" kelimesi için geçerlidir. Diğer akraba adları ünlüyle bitseler ve sözü edilen iyelik eklerini alsalar da bunlarda uzama görülmez.

- Fiil köklerinin sonunda bulunan "a" ve "e" ünlüleri, geniş zaman eki "-ar/ -er"i aldıklarında uzarlar: *aağla-* "ağlamak" → *aağlaarıs* "ağlarız", *beze-* "süslemek" → *bezäärin* "süslerim".

"r" ve "l" ile biten fiillerde geniş zaman eki bazen düşmekte ve bir telâfi uzunluğu ortaya çıkmaktadır: *berer* → *bäär* "verir", *bolar* → *boor* "olur", *çıkarar* → *çıkaar* "çıkarır", *geler* → *geer* "gelir", *getirer* → *getiir* "getirir", *göterer* → *götäär* "kaldırır", *ötürer* → *ötiir* "geçirir".

- Fiil köklerinin sonunda bulunan "a" ve "e" ünlüleri, bu fiil köklerine zarf-fiil eki "-p" getirildiği zaman uzarlar: *gara-* "bakmak" → *garaap* "bakıp", *gözle-* "beklemek" → *gözlääp* "bekleyip".
- Fiil köklerinin sonunda bulunan "a" ve "e" ünlüleri, bu fiil köklerine sıfat-fiil eki "-an/-en" getirildiğinde uzar: *parçala-* "parçalamak" → *parçalaan* "parçalayan", *pelpelle-* "süzülmek" → *pelpellään* "süzülen".
- Sıfat-fiil eki "-yaan/-yään"in ünlüsü daima uzundur: *söyyään* "sevmekte olan", *yuvyaan* "yıkamakta olan".
- Zarf-fiil eki "-maan/-mään"in ünlüsü daima uzundur: *bildirmään* "bildirmeden", *saklamaan* "saklamadan".
- Zarf-fiil eki "-kaa/-kää"nin ünlüsü her zaman uzundur: *baryaarkaañız* "siz giderken", *diirikää* "o diriyken", *getirerkääler* "onlar getirirlerken", *yaaşındakaa* "yaşındayken".
- Bir başka zarf-fiil eki olan "-aağada/-ääğede"nin ünlüsü de daima uzundur: *giiräägede* "girer girmez", *gonaağada* "konar konmaz".
- Şimdiki zaman eki "-yaar/-yäär"in ünlüsü her zaman uzundur: *bezeyäär* "süslüyor", *çıkyaar* "çıkıyor".
- Fiilden isim yapma eki "-mak/-mek"in ünlüsü, yaklaşma hâli ekini alınca uzar: *açmak* "açmak" → *açmaağa* "açmaya", *dökmek* "dökmek" → *dökmääğe* "dökmeye".
- Bulunma hâli ekinin ünlüsü, kendinden sonra aitlik eki "-kı/-ki" gelirse uzar: *deñizde* "denizde" → *deñizdääki* "denizdeki", *ortada* "ortada" → *ortadaakı* "ortadaki".
- İstek bildiren "-ası/-esi" eki, ünlüyle biten bir fiile geldiği zaman söz konusu ekin ünlüsü uzar: *çöplääsi gel-* "toplayası gelmek", *okaası gel-* "okuyası gelmek".
- "a" veya "e" ünlüsüyle biten fiillere teklik birinci, çokluk birinci ve ikinci şahıs emir ekleri geldiği zaman ünlü uzaması meydana gelir: *daşaalıñ* "taşıyalım", *düşläälıñ* "ara verelim", *eyelääñ* "sahip olun", *iidääyin* "arayayım", *saanaañ* "sayın", *tanaayın* "tanıyayım".
- Sıfatlara gelen karşılaştırma eki "-raak/-räak"in ünlüsü daima uzundur: *govuraak* "biraz iyi", *köprääk* "biraz çok".
- Ünlüyle biten bir kelimeye yön gösteren "-k" eki geldiğinde ünlü uzaması meydana gelir: *añrı* "öte" → *añrıık* "öteye", *bääri* "beri" → *bääriik* "beriye", *eyle* "şura, bura" → *eylääk* "şuraya, buraya", *gayra* "geri" → *gayraak* "geriye".
- Fiilden isim yapma eki "-vaaç"ın ünlüsü her zaman uzundur: *oynavaaç* "oyuncak", *yelpevaaç* "yelpaze".
- Şüphe edatı vazifesi gören "-kaa/-kää"nin ünlüsü daima uzundur: *duyyaarmıkaañ* "hissediyor musun ki", *gelyäärmikääñiz* "acaba geliyor musunuz", *näämedenkää* "neden ki", *şumukaa* "acaba şu mu".

16. Kalınlık-İncelik ve Düzlük Yuvarlaklık Uyumu: Ünlülerle ilgili en önemli hususlardan biri de ünlü uyumu meselesidir. Ünlü uyumu, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları olmak üzere ikiye ayrılır.

Kalınlık-İncelik Uyumu

Türkmencede kalınlık-incelik uyumu sağlamdır: *çiişiklik* "şişlik, şişkinlik", *oodunçı* "oduncu". Bu özelliğinden dolayı Türkmence, Arapça ve Farsçadan aldığı birçok kelimeyi kalınlık-incelik uyumuna sokmuştur: Far. *bahâne* > Tkm. *bahana* "bahane, sebep", Ar. *câhil* "cahil" > Tkm. *caahıl* "delikanlı", Far. *kalender* > Tkm. *galandar* "münzevî, yalnız yaşamayı seven", Ar. *gamze* > Tkm. *gamza* "gamze, nazlı bakış".

Ekim devriminden önce Rusçadan alınan bazı kelimeler de Türkmencede uyuma girmiştir: Rus. *jiletka* > Tkm. *ciltge* "yelek", Rus. *vedro* > Tkm. *bedre* "kova". Ekim devriminden sonra Rusçadan alınan kelimelerse Türkmencede uyuma girmemiştir: *admiral* "amiral", *brilyant* "pırlanta".

"-vaaç" ve "-cağaz" ekleri ile "yook"un "y"sinin düşmesiyle ortaya çıkan "ook", ince ünlülü kelimelere geldiğinde kalınlık-incelik uyumu bozulur: *yelpevaaç* "yelpaze", *pişikcağaz* "kediceğiz"; *bilemook* < *bilenim yook* "bilmiyorum".

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Yuvarlak ünlülerden "o" ve "ö", yazıda Türkmence kelimelerin ilk hecesinden sonra; "u" ve "ü" ise, ikinci hecesinden sonra bulunmaz: *buldurçın* "kırağı", *bükürdi* "patırtı", *dözümli* "dayanıklı", *gorkunçlı* "korkunç".

Söyleyişte ise yuvarlak ünlülerden "o" ve "ö", Türkmence kelimelerin birinci hecesinden sonra; "u" ve "ü" ise, ikinci hecesinden sonra da bulunur: *doğanlık* → *doğonluk* "kardeşlik", *gözeğçilik* → *gözöğçülük* "gözleme, bakma", *gurluşık* → *gurluşuk* "bina, yapı", *tüykülik* → *tüykülük* "tükürük".

"u" ve "ü" ünlüleri, yuvarlak ünlüyle başlayan ve ikinci hecesinde uzun ünlü bulundurmayan iki heceli kelimelerin kapalı olan son hecesinde bulunur: *düvün* "düğüm", *gucur* "güç, enerji", *orun* "yer", *ötük* "delik; geçit".

"u" ve "ü", yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin açık olan son hecesinde ise bulunmaz. Çünkü buradaki "u" ve "ü"ler düzleşerek "ı" ve "i"ye dönmüştür: *durı* "duru", *dürli* "türlü".

İlk hecesinde yuvarlak ünlü bulunduran bazı iki heceli kelimelerin kapalı olan son hecesinde de uzunluktan dolayı yuvarlaklaşma görülmez: *gündüz* "gündüz", *uzun* "uzun".

"-vuk/-vük" eki, geldiği düz ünlülü kelimelerde düzlük uyumunu bozmaktadır. Buradaki yuvarlaklaşmanın sebebi ise, ekin başında bulunan "v" ünsüzüdür: *endirevük* "titreyen, titrek", *şağlavuk* "çağlayan, şelâle".

Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki bazı kelimelerde bulunan "a", "e" ünlüleri Türkmencede özellikle "v" ünsüzünün tesiriyle yuvarlaklaşarak "o", "ö"ye dönmüş ve bu kelimelerde bir yuvarlaklık uyumu meydana gelmiştir: DLT. *aguz* > Tkm. *ovuz* "ağız; eti ve sütü yenen memeli hayvanların doğurduğu zaman verdiği ilk süt", DLT. *çevür-* > Tkm. *çövür-* "çevirmek", DLT. *evür-* > Tkm. *övür-* "çevirmek", DLT. *savur-* > Tkm. *sovur-* "savurmak".

Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki bazı kelimelerde bulunan "u", "ü" ünlüleri düzleşerek "a", "ı", "i"ye çevrilmiş ve bu kelimelerde bir düzlük uyumu meydana gelmiştir: DLT. *armut* > Tkm. *armıt* "armut", DLT. *baldu* > Tkm. *palta* "balta", ET. *berü* > Tkm. *bääri* "beri", DLT. *bilezük* > Tkm. *bilezik* "bilezik", DLT. *iktü* "elde beslenen

hayvan" > Tkm. *ekdi* "evcil, ehlî", DLT. *kadgu* > Tkm. *gayğı* "kaygı", DLT. *kemür-* > Tkm. *gemir-* "kemirmek".

Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki bazı iki heceli kelimelerde bulunan "ı" ünlüleri, Türkmencede yuvarlaklaşarak "u" ya dönmüş ve bu kelimelerde bir yuvarlaklık uyumu meydana gelmiştir: ET. *bulıt* > Tkm. *bulut* "bulut", DLT. *koltık* > Tkm. *goltuk* "koltuk", DLT. *topık* > Tkm. *topuk* "topuk".

17. Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi: Ünlülerle ilgili bir diğer önemli husus da orta hece ünlüsünün düşmesidir. Söz konusu ses olayına iyelik eki almış organ adlarınının orta hecelerinde yaygın olarak rastlanmaktadır. Bunun sebebi vurgusuzluktur: *ağızında* > *ağzında* "ağzında", *erini* > *erni* "dudağı", *gövüsinde* > *gövsünde* "göğsünde", *gulağını* > *gulağnı* "kulağını", *kibitini* > *kibtini* "omzunu".

Türkmencede orta hece ünlüsü, iyelik eki almış organ adlarının dışındaki kelimelerde de yaygın olarak düşmektedir. Bu ses olayı, özellikle "r" ve "l" ünsüzlerinin yanında meydana gelmektedir: *boluşuñ* > *bolşuñ* "senin davranışın", *bövüsüp* > *bövsüp* "yarıp, yırtıp", *buludı* > *buldı* "bulutu", *çöpüri* > *çöpri* "keçi kılını", *deñize* > *deñze* "denize", *duruşı* > *durşı* "duruşu", *gelişip* > *gelşip* "uygun düşüp, yakışıp", *geyinen* > *geynen* "giyinen".

18. Ünlü Birleşmesi: Ünlülerde görülen bir diğer ses olayı da ünlü birleşmesidir. Biri ünlüyle bitip diğeri ünlüyle başlayan iki kelime birleştiğinde bu ses olayı meydana gelmektedir: *iki uuçlı* > *ikuuçlı* "belirsiz, gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belli olmayan", *nääme üçiin* > *näämüçiin* "niçin", *yeke elli* > *yekelli* "yardım edecek kimsesi bulunmayan".

ÜNSÜZLER

Türkmen Türkçesinde yirmi üç ünsüz vardır. Bunların çoğu Türkiye Türkçesindekilere benzer. Sadace birkaç ünsüz farklılık gösterir. "g", "h" ve "k" seslerini karşılayan harflerin Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kalın ve ince şekilleri yoktur. Bunlar tek harfle karşılanmaktadır ve kalın ünlülerin yanında kalın, ince ünlülerin yanında incedirler. Sadece "h", ince ünlülerin yanında biraz gırtlaklaşma özelliği gösterir. Bugün Türkiye Türkçesinde bulunmayan, ancak tarihî devirde ve Anadolu ağızlarında sık rastladığımız damak "n"si (ñ), Türkmencede kullanılmaktadır. "ğ" ünsüzü de Türkiye Türkçesinden farklı olarak daha belirgin ve gırtlağa yakın telâffuz edilir.

Ünsüzlere Ait Bazı Önemli Özellikler

1. "b" Ünsüzü: Eski Türkçede kelime başında bulunup Kuzey-Doğu Türkçesiyle onun devamı niteliğindeki yazı dillerinde korunan, ancak Oğuzcanın Batı kolunda yer alan yazı dillerinde -Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ve Türkiye Türkçesi- "v-"ye dönen "b-"ler, Türkmencede korunmuştur: *baar* "var", *bar-* "gitmek", *ber-* "vermek". Diğer Oğuz grubu Türk lehçelerindeki *ol-* "olmak" fiili, Türkmencede *bol-* şeklindedir.

Orta Türkçede "-w-"li olan iki kelime Türkmencede, daha eski şekilleri koruduğundan olsa gerek, "-b-"lidir: DLT. *telve* → Tkm. *telbe* "deli", DLT. *yalvar-* → Tkm. *yalbar-* "yalvarmak".

Kelime başında bulunan bazı "b-"ler, Türkmencede korunmuştur. ET. *biç-/bıç-* > Tkm. *biç-* "biçmek", DLT. *bürge* > Tkm. *büre* "pire".

Eski ve Orta Türkçe dönemine ait bazı kelime başı "b-"leri, Türkmencede "p-"ye dönmüştür: DLT. *balçık* > Tkm. *palçık* "balçık, çamur", DLT. *baldu* > Tkm. *palta* "balta", DLT. *buta-* > Tkm. *puuda-* "budamak". ET. *biçek/bıçak* > Tkm. *pıçak* "bıçak"),

Eski Türkçede kelime ortasında bulunan "-b-"lerin bir kısmı da Türkmencede "-p-"ye dönmüştür: ET. *yabın-* > Tkm. *yapın-* "örtünmek", ET. *yilbi-* > Tkm. *yelpe-* "yelpazelemek".

Eski Türkçede bulunan bazı kelime başı "b-"leri, Türkmencede "m-"ye dönmüştür: ET. *ben* > Tkm. *men* "ben", ET. *bin-* > Tkm. *mün-* "binmek", ET. *biñ* > Tkm. *müñ* "bin". Bu değişimenin sebebi, geniz sesleridir.

Eski Türkçede kelime içi ve sonlarında bulunan bazı "b"ler Orta Türkçede "w"ye çevrilmiş; Türkmencede ise bunlar "y"ye dönmüştür: ET. *eb* > DLT. *ew/öw/üw* > Tkm. *öy* "ev", ET. *seb-* > DLT. *sew-* > Tkm. *söy-* "sev-", ET. *sebin-* > DLT. *sewin-/sewün-* > Tkm. *söyün-* "sevinmek", ET. *tebe* > DLT. *dewe/dewey/tewe/tewey* > Tkm. *düye* "deve". Bu örneklerin tamamının ince sıradan olması dikkat çekicidir.

Türkçe kökenli kelimelerle Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin ortasında bulunan "-b-"ler, Türkmencede söyleyişte "-v-"ye çevrilir: *baaba* → *baava* "dede -anne tarafından-", *baağbaan* → *baağvaan* "bahçıvan", *bääbek* → *bäävek* "bebek", *sebääp* → *sevääp* "sebep", *sebet* → *sevet* "sepet", *söhbet* → *söhvöt* "sohbet". Farsçadan alınan bir kelimede bu kural yazıya da yansımıştır: *sâyebân* "gölgelik" > *saayavaan* "şemsiye".

Rusçadan alınan kelimelerin ortasında bulunan "-b-"ler ise, söyleyişte değişmez: *fabrik* → *fabrik* "fabrika", *futbol* → *futbol* "futbol", *tribuna* → *tribuna* "tribün; kürsü".

Bazı Türkmence kelimelerin sonlarında bulunan "-p"ler, bir ünlü bir ünsüz veya iki ünlü arasında kaldığı zaman "-b-"ye dönmektedir: *düyp* "dip" → *düybünden* "tamamen, baştan sona; asla, hiç", *gaap* "kap" → *gaabıñ* "kabın", *yalñışıp hem* → *yalñışıbam* "yanılıp da".

Türkmencede iki ünlü arasında kalsa bile "-b-"ye dönmeyen "-p-"li örnekler de vardır: *sap* "sap" → *sapını* "sapını", *yap-* "örtmek, kapamak" → *yapı* "örtü; kapak", *tap-* "bulmak" → *tapındı* "buluntu".

"b" ünsüzü, Türkmence kelimelerin sonunda bulunmaz. Bu yüzden Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin sonunda bulunan "-b"ler "-p"ye çevrilir: Far. *bâb* > Tkm. *baap* "uygun, münasip; elverişli", Ar. *cevâb* > Tkm. *coğaap* "cevap", Ar. *edeb* > Tkm. *edep* "edep, terbiye", Ar. *kitâb* > Tkm. *kitaap* "kitap".

Rusçadan alınan bazı kelimelerin sonlarında bulunan "-b"ler, Türkmencede söyleyişte "-p"ye çevrilmektedir: *drob* → *drop* "kesir", *garderob* → *garderop* "gardrop; vestiyer", *klub* → *klup* "kulüp".

2. "c" Ünsüzü: "c" ünsüzü, Türkmence kelimelerin sonunda bulunmaz. Bu yüzden Arapça ve Farçadan alınan kelimelerin sonunda bulunan "c"ler, Türkmencede "ç"ye çevrilir: Ar. *hurûc* "çıkma; dışarı çıkma; ayaklanma" > Tkm. *huruuç* "bir şeye duyulan güçlü istek; tutku", Far. *kec* > Tkm. *keç* "aksi, ters, inatçı", Ar. *mevc* > Tkm. *mövç* "dalga".

3. "ç" Ünsüzü: Eski ve Orta Türkçe dönemlerine ait bazı kelimelerin ortasında bulunan "ç"ler, Türkmencede "c"ye dönmüştür: DLT. *açık-* > Tkm. *aacık-* "acıkmak",

DLT. *bürünçük* > Tkm. *bürencek* "baş örtüsü", DLT. *keçe* > Tkm. *giice* "gece", DLT. *oçak* > Tkm. *oocak* "ocak".

Bazı Türkçe kelimelerde bulunan "ç"lerse, Türkmencede korunmuştur: ET. *öçür-* > Tkm. *öçür-* "söndürmek", ET. *savçı* "haberci" > Tkm. *saavçı* "dünürcü", ET. *yinçke* > Tkm. *iinçe* "ince".

4. "d" Ünsüzü: Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde kelime başında bulunan "t-"lerin bir kısmı, Türkmencede "d-" olmuştur: ET. *targak* > Tkm. *darak* "tarak", ET. *taş* > Tkm. *daş* "dış", ET. *ter* > Tkm. *der* "ter", DLT. *tilim* > Tkm. *dilim* "dilim", ET. *tok* > Tkm. *dok* "tok".

Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde kelime başında bulunan "t-"lerin bir kısmı ise, Türkmencede korunmuştur: ET. *telim* > Tkm. *telim* "çok", ET. *tiken* > Tkm. *tiken* "diken", DLT. *tirsgek* > Tkm. *tirsek* "dirsek", DLT. *toksun* > Tkm. *toğsan* "doksan".

Eski ve Orta Türkçe dönemlerine ait bazı kelimelerin ortasında bulunan "-t-"ler, Türkmencede "-d-"ye dönmüştür: ET. *butık* > Tkm. *puudak* "dal, budak", ET. *etük* > Tkm. *äädik* "çizme", DLT. *iktü* > Tkm. *ekdi* "evcil, ehlî", ET. *küntüz* > Tkm. *gündiiz* "gündüz", ET. *otuñ* > Tkm. *oodun* "odun".

Eski ve Orta Türkçe dönemlerine ait bazı kelimelerin ortasında ve sonunda bulunan diş arası "d"ler Türkmencede "y"ye dönmüştür: DLT. *adır-* > Tkm. *ayır-* "ayırmak", DLT. *bod* > Tkm. *boy* "boy, kamet", DLT. *kadış* "kayış" > Tkm. *gayış* "tabaklanmış deri", DLT. *sedrek* > Tkm. *seyrek* "seyrek".

Türkmence kelime kök ve gövdelerinin sonlarında bulunan "t"ler, iki ünlü arasında kaldıklarında "-d-"ye dönmektedirler: *aat* "ad, isim" → *aadım* "adım, ismim", *boşat-* "boşaltmak; serbest bırakmak" → *boşadıl-* "boşaltılmak; serbest bırakılmak", *daat* "tat" → *daadı* "tadı", *daat-* "tatmak" → *daadıp* "tadıp", *çöket* "çukur" → *çökediñ* "çukurun", *oot* "ateş" → *oodunı* "ateşini".

Bu kural, bazı kelimelerde işlememektedir: *at* "at" → *atı* "atı", *gaanat* "kanat" → *gaanatımız* "kanadımız", *ot* "ot" → *otunı* "otunu".

"d" ünsüzü, Türkmence kelimelerin sonunda bulunmaz. Bu yüzden Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin sonundaki "-d"ler, "-t"ye çevrilir: Far. *bend* > Tkm. *bent* "baraj, bent; engel", Far. *derd* > Tkm. *dert* "hastalık, dert", Ar. *maksad* > Tkm. *maksat* "maksat, amaç", Ar. *mescid* > Tkm. *metciit* "cami, mesçit".

Rusça kelimelerin sonlarında bulunan "d"ler ise, Türkmencede "t"ye çevrilmeyip korunmaktadır: *doklad* "bildiri, tebliğ", *zavod* "fabrika".

5. "f" Ünsüzü: Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde bulunan "f"ler, birkaç örnek dışında, Türkmencede kurallı olarak "p"ye çevrilmiştir: Ar. *defter* > Tkm. *depder* "defter", Ar. *fikr* > Tkm. *pikir* "fikir, düşünce", Ar. *harf* > Tkm. *harp* "harf", Far. *hefte* > Tkm. *hepde* "hafta", Ar. *sadef* > Tkm. *sadap* "sedef; düğme".

Bu değişmenin görülmediği kelimelerse şunlardır: Ar. *gaflet* > Tkm. *gaflat* "gaflet, gâfillik", Ar. *hilâfet* > Tkm. *halifat* "halifelik", Ar. *ma'ârif* > Tkm. *mağaarıf* "maarif; eğitim ve öğretim sistemi", Ar. *mufti* > Tkm. *müfti* "müftü", Ar. *redîf* > Tkm. *redif* "redif".

Rusçadan alınan kelimelerdeki "f"ler, Türkmencede değişikliğe uğramamıştır: Rus. *fakultet* > Tkm. *fakultet* "fakülte", Rus. *front* > Tkm. *front* "cephe", Rus. *infektsiya* > Tkm. *infektsiya* "enfeksiyon".

6. "g" Ünsüzü: Eski ve Orta Türkçeye ait bazı kelimelerin ortasında bulunan "g"ler, Türkmencede "v"ye dönmüştür: DLT. *kagun* > Tkm. *gaavın* "kavun", ET. *oglak* > Tkm. *ovlak* "oğlak, keçi yavrusu", DLT. *ögren-* > Tkm. *övren-* "öğrenmek", ET. *ögüt* > Tkm. *övüt* "öğüt", ET. *sogı-* > Tkm. *sova-* "soğumak", ET. *tügün* > Tkm. *düvün* "düğüm".

Eski ve Orta Türkçeye ait çok heceli kelimelerin ikinci hecesinin başında bulunan "g"ler, Türkmencede düşmüştür: DLT. *bürge* > Tkm. *büre* "pire", DLT. *elge-* > Tkm. *ele-* "elemek", DLT. *kapgak* > Tkm. *gapak* "kapak", DLT. *kürgek* > Tkm. *kürek* "kürek", DLT. *orgak* > Tkm. *orak* "orak", ET. *targak* > Tkm. *darak* "tarak", ET. *tirsgek* > Tkm. *tirsek* "dirsek".

Eski ve Orta Türkçeye ait kelimelerin sonunda bulunan "g"ler de Türkmencede düşmüştür: ET. *atlıg* > Tkm. *atlı* "atlı, süvari", ET. *azıg* > Tkm. *azı* "azı dişi", DLT. *isig* > Tkm. *ıssı* "sıcak", DLT. *köprüg* > Tkm. *köpri* "köprü", DLT. *kurug* > Tkm. *guurı* "kuru", ET. *tirig* > Tkm. *diiri* "diri".

7. "ğ" Ünsüzü: Türkmen Türkçesinde sedalı-sedasız sesler bakımından uyum bulunmadığı için "ğ" ünsüzü, sedasız ünsüzlerle birlikte kullanılabilmektedir. Aşağıda da görüleceği üzere, sadece "k" ünsüzünden sonra bulunmaması bir istisnadır: *ağşam* "akşam", *basğançak* "basamak", *bıçğı* "bıçkı, testere", *bitğinli* "verimli, bereketli", *deşğiç* "matkap", *eğsil-* "eksilmek", *ötğür* "keskin".

"ğ" ünsüzü, Türkçe kökenli kelimelerle Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin ortasında ve sonunda bulunur: *ağsak* "aksak", *baağ* "bağ, bahçe", *bezeğ* "süs, ziynet", *eğer* "eğer, şayet", *goşğı* "şiir", *isleğ* "istek", *müşğiil* "müşkil, zor", *tağam* "lezzet, tat".

Ancak Türkmencede "k" ünsüzünden sonra gelen ve kelime ortasında bulunan "g"ler korunur; "ğ"ye dönmez: *çakgı* "çakı", *çekge* "elmacık kemiği", *çıkgıt* "dipnot", *çökgün* "çukur".

Rusçadan Türkmenceye geçen kelimelerin ortasında ve sonunda bulunan "g"ler de korunur; "ğ"ye dönmez: *biologiya* "biyoloji", *dialog* "diyalog", *logika* "mantık".

Eski ve Orta Türkçe dönemine ait bazı kelimelerin ortasında bulunan "-k-" ünsüzleri de Türkmencede "-ğ-"ye dönmüştür: ET. *eksük* > Tkm. *eğsik* "eksik", ET. *eski* "eski" > Tkm. *esği* "paçavra, çaput", DLT. *kurbaka* > Tkm. *gurbaağa* "kurbağa", DLT. *toksun* > Tkm. *toğsan* "doksan", ET. *yakşı* > Tkm. *yağşı* "iyi, güzel; iyi kalpli".

Eski Türkçe dönemine ait bazı kelimelerin sonunda bulunan "-k"ler de Türkmencede "-ğ"ye dönmüştür: ET. *istek* > Tkm. *isleğ* "istek", ET. *tilek* > Tkm. *dileğ* "dilek".

8. "h" Ünsüzü: Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerin ortasında bulunan "h"ler Türkmencede düşmekte ve bir telâfi uzunluğu ortaya çıkmaktadır: Ar. *bahs* > Tkm. *bääs* "yarış, gâlibiyet, üstünlük", Far. *pehlevân* > Tkm. *päälvaan* "pehlivan", Ar. *sehv* > Tkm. *sääv* "yanlış, sehiv", Ar. *tahâret* "temizlik" > Tkm. *tääret* "temizlenme".

Eski ve Orta Türkçe dönemine ait bazı kelimelerin başında bulunan "k-"ler, Türkmencede "h-"ye dönmüştür: ET. *kanı* > Tkm. *hanı* "hani, nerede", ET. *kanyu+sı* > DLT. *kayu+sı* > Tkm. *haysı* "hangi".

Arapça ve Farsçadan alınan bazı kelimelerin sonunda bulunan "h"ler de düşmüştür: Far. *âgâh* > Tkm. *ääğää* "uyanık, dikkatli", Ar. *Allâh* > Tkm. *Allaa* "Allah", Far. *hemrâh* > Tkm. *hemraa* "yoldaş, arkadaş, dost", Far. *şâh* > Tkm. *şaa* "şah, padişah".

9. "j" Ünsüzü: "j" ünsüzü, çoğunlukla Rusçadan alınma kelimelerde kullanılmaktadır: *jaket* "ceket", *jeton* "jeton", *lıja* "kayak", *rejim* "rejim, düzen".

Taklidî fiillerin yanı sıra Arapça ve Farsçadan alınan bazı kelimelerde de "j" ünsüzüne rastlanır: *ajdarhaa* "ejderha", *gijjele-* "kızdırmak", *mıjjar-* "yumuşamak, gevşemek; yayılmak, dağılmak", *vıjdaan* "vicdan".

10. "k" Ünsüzü: Eski ve Orta Türkçeye ait kelimelerin başında bulunan "k-"ler, Türkmencede genellikle "g-"ye dönmüştür: ET. *kara* > Tkm. *gara* "kara", ET. *kel-* > Tkm. *gel-* "gelmek", ET. *kış* > Tkm. *gış* "kış", ET. *köz* > Tkm. *göz* "göz", ET. *kuş* > Tkm. *guş* "kuş", DLT. *kül-* > Tkm. *gül-* "gülmek", ET. *küntüz* > Tkm. *gündüz* "gündüz".

Eski ve Orta Türkçe dönemlerine ait birkaç kelimenin başında bulunan "k-" ünsüzleri, Türkmencede korunmuştur: DLT. *kak* "su birikintisi" > Tkm. *kak* "çölde yağmur sularının biriktiği yer", DLT. *kakıl-* "kakılmak" > Tkm. *kakıl-* "çakılmak, çivilenmek; çalınmak, vurulmak", ET. *kırk* > Tkm. *kırk* "kırk", ET. ET. *köl* > Tkm. *kööl* "göl", DLT. *kölige* "koyu gölge" > Tkm. *köleğe* "gölge".

11. "l" Ünsüzü: Orta Türkçe dönemine ait iki kelimenin ortasında bulunan "l"ler düşmüştür: DLT. *gızlamuk* > Tkm. *gızamık* "kızamık", DLT. *sarla-* > Tkm. *sara-* "sarmak".

12. "ng" Ünsüzü: Farsça kelimelerin sonlarında bulunan "-ng" sesleri Türkmencede "-ñ" ile karşılanmıştır: Far. *âheng* > Tkm. *äheñ* "melodi; uyum", Far. *ceng* > Tkm. *ceñ* "cenk, savaş".

Rusça kelimelerin sonlarında bulunan "-ng"lerse Türkmencede korunmuştur: Rus. *rang* > Tkm. *rang* "derece, rütbe", Rus. *ring* > Tkm. *ring* "ring".

13. "r" Ünsüzü: "r" ünsüzü, alınma kelimelerde kelime başlarında kullanılmaktadır: *redif* "redif", *report* "rapor", *roman* "roman", *ruuh* "ruh".

14. "s" Ünsüzü: Türkmen Türkçesindeki "s" sesleri, Türkiye Türkçesinden farklı olarak daima peltek telâffuz edilir. Ancak yazıda bu peltekliği ifade edecek herhangi bir işaret kullanılmamaktadır: *eğsik* "eksik", *gısğa* "kısa", *salğıt* "vergi; çeyiz", *sözlük* "sözlük", *yaas* "yas, matem", *yeñles* "biraz hafif".

15. "ş" Ünsüzü: "ş-" ünsüzü, yansımalı kelimelerde yaygın olarak kullanılmaktadır: *şabırdı* "şıpırtı", *şağırda-* "hışırdamak", *şağırdı* "hışırtı", *şakırdı* "şıkırtı, şakırtı", *şalpıldı* "şıpırtı, şapırtı".

16. "v" Ünsüzü: Yazıda "v" harfi ile gösterilen "v" ünsüzü, aslında bir diş-dudak ünsüzü olmayıp çift dudak ünsüzüdür: "w". Söz konusu ünsüz, hem aslî hem de alınma kelimelerde kendinden önce gelen düz ünlüleri ("a" ve "e"yi) yuvarlaklaştırıcı özelliğe sahiptir: Ar. *devlet* > Tkm. *dövlet* "devlet; baht, saadet", Ar. *devr* > Tkm. *dövür* "devir; çağ", DLT. *evrül-* > Tkm. *övrül-* "çevrilmek", Ar. *havz* > Tkm. *hovuz* "havuz", Ar. *mevsim* > Tkm. *mövsüm* "mevsim", DLT. *savur-* > Tkm. *sovur-* "savurmak".

"v" ünsüzü, söyleyişte de kendinden önce gelen düz ünlüleri ("a" ve "e"yi) yuvarlaklaştırmaktadır: *aava-* → *aavo-* "acı vermek, ağrımak", *gaabav* → *gaavov* "kuşatma", *germev* → *germöv* "bölme, duvar, bent", *sakav* → *sakov* "kekeme".

17. "y" Ünsüzü: Türkçe kökenli bazı kelimelerin başında bulunan "y-"lerin türeme olup olmadığını tespit etmek aslında biraz güçtür. Çünkü bir lehçede "y-"li olan kelimeler diğerinde "y-"siz olabilmektedir. Bu açıdan Türkmence kelimelerin bir kısmında, Eski ve Orta Türkçede olduğu gibi, "y-" bulunmaktadır: DLT. *yılgın* > Tkm. *yılğın* "ılgın -ağaç-", ET. *yılıg* > Tkm. *yılı* "sıcak, ılık", DLT. *yigren-* > Tkm. *yiğren-* "iğrenmek, tiksinmek", ET. *yilik* > Tkm. *yilik* "ilik", ET. *yip* > Tkm. *yüp* "ip".

Buna karşılık başında "y-" bulunduran bazı Eski Türkçe kelimeler, Türkmencede "y-"sizdir: ET. *yırak* > Tkm. *ıraak* "ırak, uzak", ET. *yigde* > Tkm. *iğde* "iğde", ET. *yigne* > Tkm. *iñne* "iğne", ET. *yinçke* > Tkm. *iinçe* "ince", ET. *yiriñ* > Tkm. *iriñ* "irin".

18. "z" Ünsüzü: "z" sesleri, Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkmencede daima peltek telâffuz edilir. Ancak yazıda bu peltekliği ifade edecek herhangi bir işaret kullanılmamaktadır: *çızık* "çizgi, şerit", *dız* "diz", *yakımsız* "sevimsiz, çirkin", *sekizinci* "sekizinci", *zıñıl-* "atılmak, fırlatılmak".

19. İlerleyici ve Gerileyici Benzeşme: Ünsüz benzeşmeleri, ilerleyici ve gerileyici benzeşmeler olmak üzere ikiye ayrılır:

İlerleyici Benzeşme

-ld- > -ll-: Söyleyişte ortaya çıkar: *bildi* > *billi* "bildi", *çölden* > *çöllön* "çölden", *el değse* > *el leğse* "el değerse", *gel diy* > *gel liy* "gel de".

-mb- > -mm-: Bu benzeşmenin birkaç örneğine yazıda rastlanmıştır: *tümmek* < *tümbek* "tümsek", *tümmekle-* < *tümbekle-* "yığmak, tümsek yapmak; herhangi bir kabı ağzına kadar doldurmak".

Aynı benzeşme söyleyiş sırasında da ortaya çıkar: *caam bilen* > *caam milen* "bakır tabakla", *iişim baar* > *iişim maar* "işim var".

-nd- > -nn-: Söyleyişte ortaya çıkar: *çındır* > *çınnır* "doğrudur", *gün doğanda* > *gün noğonno* "gün doğduğunda", *menden* > *mennen* "benden", *sen dääl* > *sen nääl* "sen değilsin".

-ñd- > -ññ-: Söyleyişte ortaya çıkar: *cañdan* > *caññan* "çandan, zilden", *çañdan* > *çaññan* "tozdan".

-ñg- > -ññ-: Yazıda yaygın olarak görülür: *eññit* < *eñgit* "yamaç", *iişeññir* < *iişeñgir* "hamarat, becerikli", *zañnırda-* < *zañgırda-* "tıngırdamak, şıngırdamak".

Söyleyişte de yaygındır: *soñ gel* > *soñ ñel* "sonra gel", *yeñgin* > *yeññin* "yen".

-sd- > -ss-: Yazıda rastlanan örnekleri azdır: *bassırma* < *basdırma* "sundurma, çardak", *össürim* < *ösdürim* "yeniyetme".

Söyleyişteki örnekleri yaygındır: *cebis dur-* > *cevis sur-* "sağlam/sıkı durmak", *kesdi* > *kessi* "kesti", *mahsuus dääl* > *mahsuus sääl* "mahsus/özgü değil", *pesdi* > *pessi* "alçaktı".

-st- > -ss-: Yazıda, *yassık* < *yastık* "yastık", *yassıkdaş* < *yastıkdaş* "eş, hayat arkadaşı" gibi Türkçe kökenli örneklerde de bulunmakla birlikte bu tür benzeşmeye daha ziyade Farsçadan Türkmenceye geçen kelimelerde rastlanmaktadır: Tkm. *dessaan* < Far. *destân* "destan", Tkm. *desse* < Far. *deste* "demet; deste", Tkm. *hassa* < Far. *haste* "hasta", Tkm. *ussaat* < Far. *ustâd* "usta, mahir; üstad".

Aynı benzeşmenin söyleyişte ortaya çıkan örnekleri de bulunmaktadır: *astına* > *assına* "altına", *üstün* > *üssün* "üstün".

-şc- > -şş-: Söyleyişte ortaya çıkar: *bääş cübüt* > *bääş şüvüt* "beş çift", *göreşceñ* > *görösşöñ* "mücadeleci, savaşçı", *guşcağaz* > *guşşoğoz* "kuşçağız".

-şç- > -şş-: Söyleyişte ortaya çıkar: *daaş çek-* > *daaş şek-* "taş çekmek", *iişçi* > *iişşi* "işçi".

-vb- > -vv-: Söyleyişte görülür: *guv baar* > *guv vaar* "kuğu var", *suv bolsa* > *suv volso* "su olursa", *tov ber-* > *tov ver-* "burmak, bükmek".

-zd- > -zz-: Yazıya yansıyan örnekleri oldukça azdır: *gızzırma* < *gızdırma* "sıtma", *ağızzırık* < *ağızdırık* "gem".

Bu benzeşmenin söyleyiş sırasında ortaya çıkan örnekleri yaygındır: *bizden* > *bizzen* "bizden", *düz dääl* > *düz zääl* "düz/doğru değil", *gezdir* > *gezzir* "gezdir".

Gerileyici Benzeşme

-çş- > -şş-: Söyleyişte görülür: *üç şar* > *üş şar* "üç balon", *üç şert* > *üş şert* "üç şart".

-tç- > -çç-: Söyleyişte görülür: *atçılık* > *aççılık* "atçılık", *otçı* > *oççı* "otçu".

-ts- > -ss-: Yazıda bu benzeşmenin örneği yok denecek kadar azdır: *tüsse* < *tütse* "siyah duman, duman".

Söyleyişteki örnekleriyse yaygındır: *atsın* > *assın* "atsın", *saağatsız* > *saağassız* "saatsiz", *tutsa* > *tusso* "tutarsa", *yiğitsire-* > *yiğissire-* "genç gibi davranmaya çalışmak".

-zs- > -ss-: Söyleyişte görülür: *çözse* > *çössö* "çözerse", *söz sözle-* > *sös sözlö-* "söz söylemek", *yazsın* > *yassın* "yazsın", *yaaz soñı* > *yaas soñu* "bahar sonu".

20. Benzeşmezlik: Benzeşmezlik örnekleri de Türkmencede yaygındır. Türkmen Türkçesinde bazı eklerin yalnız "c"li, "d"li ve "g"li şekilleri bulunmaktadır. Bu ekler; sedasız ünsüzle biten kelime kök ve gövdelerine eklenseler bile, Türkmencede ünsüz uyumu bulunmadığı için, durumlarında herhangi bir değişiklik olmamakta ve benzeşmezlik ortaya çıkmaktadır: *aatdaş* "adaş, adları bir", *asğıç* "askı", *başda* "başta; başlangıçta", *deşğiç* "matkap", *gaçğın* "mülteci; göçmen", *göökde* "gök yüzünde", *görüpdir* "görmüş", *hövesceñ* "hevesli", *ötğür* "keskin", *söveşceñ* "savaşçı, iyi savaşan".

Bunların dışında aynı ses olayına, birkaç kelimenin kök kısmında da rastlanmıştır: *ağsak* "aksak, topal", *ağşam* "akşam", *eğsil-* "eksilmek", *eğşit-* "ekşitmek -yüz-", *sakgal* "sakal".

Orijinalinde sedalılık-sedasızlık bakımından uyum bulunan bazı alınma kelimeler Türkmenceye geçince bu uyum bozulmuş ve bir aykırılaşma ortaya çıkmıştır: Ar. *defter* > Tkm. *depder* "defter", Ar. *dikkat* > Tkm. *dıkgat* "dikkat", Ar. *elbette* > Tkm. *elbetde* "elbette", Ar. *hattâ* > Tkm. *hatdaa* "hatta", Ar. *mektep* > Tkm. *mekdep* "okul".

21. Ünsüz Tekleşmesi: Ünsüz tekleşemesinde, herhangi bir kelimede bulunan aynı tür iki ünsüzden biri düşmektedir. Türkmen Türkçesinde ünsüz tekleşmesine özellikle Arapçadan alınan kelimelerde rastlanmıştır: Ar. *dukkân* > Tkm. *dükân* "dükkân; mağaza", Ar. *durr* > Tkm. *dür* "inci", Ar. *edebiyyât* > Tkm. *edebiyaat* "edebiyat", Ar. *hakk* > Tkm. *hak* "hak, doğru", Ar. *niyyet* > Tkm. *niyet* "niyet, amaç".

22. Ünsüz İkizleşmesi: Bir kelimede bulunan tek ünsüzün ikileşmesine ünsüz ikizleşmesi denmektedir. Bazı Türkmence kelimelerde bu ses hadisesine rastlanmıştır: DLT. *arık* > Tkm. *arrık* "zayıf, cılız", DLT. *elig* > Tkm. *elli* "elli -sayı-", DLT. *isig* > Tkm. *ıssı* "sıcak", ET. *karı* > Tkm. *garrı* "yaşlı, ihtiyar".

23. Hece Yutumu: Bir kelimede benzer seslerden oluşan ve peş peşe gelen iki heceden birinin zamanla eriyip kaybolmasıdır. Türkmencede "r" ve "l" ile biten fiillere gelen geniş zaman eki "-ar/-er" bazen düşmekte ve bir hece yutumu olayı meydana gelmektedir: *bolar* > *boor* "olur", *geler* > *geer* "gelir", *getirer* > *getiir* "getirir", *gutarar* > *gutaar* "bitirir", *ötürer* > *ötiir* "geçirir".

24. Hece Kaynaşması: Yanyana bulunan iki veya daha çok hecedeki seslerin birleşip kaynaşmasıdır: *äber-* < *alıp ber-* "bir şeyi birine vermek, alıp vermek; bir şeyi birisi için satın almak", *äkel-* < *alıp gel-* "getirmek", *äkit-* < *alıp git-* "götürmek", *öññiin* < *öñki gün* "önceki gün", *öññiil* < *öñki yıl* "önceki yıl".

25. Göçüşme (Metatez): Kelime içerisinde komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesine göçüşme denmektedir: ET. *eçkü* > Tkm. *geçi* "keçi", ET. *tamga* > Tkm. *tağma* "damga; iz, belirti", ET. *yigirmi* > Tkm. *yigrimi* "yirmi".

Şu alınma alınma kelimelerde de göçüşme vardır: Ar. *girbâl* > Tkm. *galbiir* "kalbur, elek", Ar. *hilâfet* > Tkm. *halifat* "halifelik", Ar. *la'net* > Tkm. *näälet* "lânet, kargış, beddua".

ŞEKİL BİLGİSİ

YAPIM EKLERİ

İsimden İsim Yapma Ekleri

-cağaz: Sadece kalın ünlülü şekli bulunmaktadır ve kalınlık-incelik uyumuna girmez. Ünsüz uyumuna da girmeyen ve işlek olarak kullanılan bu ek; küçültme, sevgi ve acıma ifade eder: *buucağaz* "bu kadarcık", *gızcağaz* "kızcağız", *gülcağaz* "çiçekçeğiz", *pişikcağaz* "kediceğiz".

-cak/-cek: Fazla işlek olmayan bu ekin birkaç fonksiyonu vardır.

Sevgi ve küçültme ifade eder: *keyicek* "ceylancık", *yüzücek* "yüzükçük; halkacık".

İsimlerden sıfat yapar: *dövücek* "kırık dökük, bozuk", *yıkıcak* "yıkık".

Kalıcı isimler türetir: *gelincek* "gelincik -çiçek-", *oyuncak* "oyuncak".

-cañ/-ceñ: Fazla işlek olmayan bu ek, ünsüz uyumuna girmediği için "ç"li şekli yoktur. İsimlerden sıfat yapar: *hövesceñ* "hevesli", *iişceñ* "becerikli".

-cık/-cik, -cuk/-cük: Fazla işlek değildir. Sevgi ve küçültme ifade eden isim ve sıfatlar yapar: *baalacık* "yavrucuk", *iinçecik* "incecik", *kiçicik* "küçücük".

-ça/-çe: Dil ve lehçe isimleri türetir: *Arapça* "Arapça", *Türkmençe* "Türkmence".

-çı/-çi: İşlek olarak kullanılan ve daima "ç"li olan bu ek, genellikle iş ve meslek isimleri yapar: *açarçı* "anahtarcı", *demirçi* "demirci", *haalıçı* "halıcı", *okuvçı* "öğrenci".

Aynı ek; insanların huy, karakter ve alışkanlıklarını yansıtan isimler de türetir: *cedelçi* "mücadeleci", *gıbatçı* "dedikoducu", *yalançı* "yalancı".

-çıl/-çil, -çul/-çül: Tek heceli yuvarlak ünlülü kelimeler dışında düz şekilleri kullanılır. Fazla işlek olmayan bu ek, isimlerden sıfat yapar: *duuzçul* "tuzlu yemeyi seven", *gürrüñçil* "sohbete düşkün", *keypçil* "keyfine düşkün".

-daş/-deş: Ünsüz uyumuna girmeyen bu ekin "t"li şekli yoktur. İşlek bir ektir. Ortaklık, eşitlik, yakınlık ve beraberlik ifade eden kelimeler türetir: *dövürdeş* "çağdaş", *pikirdeş* "aynı fikirde olan", *sakgaldaş* "yaşıt -erkekler için-".

-dı/-di: Düzlük-yuvarlaklık ve ünsüz uyumlarına girmeyen bu ek, taklidî isimler yapar. İşlek olarak kullanılır: *cañnırdı* "şangırtı", *dabırdı* "tapırtı", *gıbırdı* "kıpırtı".

-kı/-ki, -ku/-kü: İşlek olarak kullanılan bu ek, bir şeyin kime ve neye ait olduğunu belirtir: *Alınıñkı* "Alı'nınki", *başlığıñkı* "başkanınki", *düynki* "dünkü", *içki* "içerdeki".

Aynı ek, "-da/-de" bulunma hâli ekiyle birlikte kullanılarak bir şeyin bulunduğu yeri belirtir: *çöldääki* "çöldeki", *depderdääki* "defterdeki". Örneklerde de görüldüğü gibi "-kı/-ki" ekinden önce gelen bulunma hâli ekinin ünlüsü daima uzundur.

Aitlik ekinin yuvarlak şekli Türkmencede çok seyrek kullanılır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkmencede bu ekin kalın şekli de vardır: *öñküler* "öncekiler", *soñkı* "son, sonra".

-lak/-lek: Fazla işlek değildir. İnsana ait bir organın normalinden daha büyük olduğunu ifade eder: *diişlek* "iri dişli", *eğinlek* "geniş omuzlu", *murtlak* "gür bıyıklı".

-layın/-leyin: Bu ek, zaman ifade eden kelimelerin dışındaki birçok kelimeye de işlek olarak getirilebilmekte ve eklendiği kelimeye "göre", "şeklinde", "ile", "boyunca", "olarak" gibi anlamlar yüklemektedir: *aytmışlayın* "dediğine göre", *halkalayın* "halka gibi, halka şeklinde", *hepdeleyin* "bir hafta boyunca", *töverekleyin* "bütün yönleri ile", *vağtlayın* "bir müddet, geçici olarak".

-lı/-li, -lu/-lü: İşlek bir ektir. İsimlere gelerek sıfat türetir: *dumaanlı* "dumanlı", *kitüvli* "öfkeli", *öyli* "evli", *yaralı* "yaralı".

Aynı ek, getirildiği isimlere bir yere mensup olma anlamını katar: *Aşğabatlı* "Aşkabatlı", *gumlı* "çöllü, çölde yaşayan", *oobalı* "köylü, köyde yaşayan".

Söz konusu ek, sadece yuvarlak ünlüyle başlayan çok heceli kelimelerin ikinci hecesinde bulunduğu zaman yuvarlaklık uyumuna girer. Başka yerlerde düz şekilleri kullanılır: *güyçli* "güçlü" → *güyçlülik* "güçlülük", *müynli* "suçlu" → *müynlülik* "suçluluk".

-lık/-lik, -luk/-lük: İşlek bir ektir. Değişik fonksiyonlarda kullanılmaktadır:

Varlıkların toplu olarak bulundukları yeri belirten isimler türetir: *daaşlık* "taşlık", *gumluk* "kumluk".

Eşya ve alet isimleri yapar: *elyaağlık* "mendil", *gözlük* "gözlük -koşum hayvanları için-", *öñlük* "önlük".

İş ve meslek isimleri türetir: *esğerlik* "askerlik", *müdiirlik* "müdürlük".

Soyut isimler yapar: *doostluk* "dostluk", *garrılık* "ihtiyarlık", *gözellik* "güzellik".

Bu ekin yuvarlak şekli, tek heceli ve yuvarlak ünlülü kelimelere gelmektedir: *doostluk* "dostluk", *düzlük* "düzlük".

-mtık/-mtik: Yalnız düz şekilleri bulunmaktadır. Tat bildiren sıfatlara gelerek bunlardan benzerlik ve gibilik ifade eden yeni kelimeler türetir: *aacımtık* "acımsı", *süycümtik* "tatlımsı".

-mtıl/-mtil: Yalnız düz şekilleri vardır. Renk bildiren sıfatlardan benzerlik ve gibilik ifade eden kelimeler türetir: *garamtıl* "siyahımsı", *göögümtil* "mavimsi".

-ncı/-nci: Yalnız düz şekilleri kullanılmaktadır. Öncelikli fonksiyonu, asıl sayı isimlerine gelerek sıra ve derece bildiren isimler türetmektir. Ekin bu fonksiyonu işlektir: *birinci* "birinci", *döördünci* "dördüncü", *oonuncı* "onuncu".

Aynı ek, asıl sayı isimleri dışında birkaç kelimeye gelerek bunlardan da sıra ve derece bildiren isimler türetir: *ilkinci* "ilk, birinci", *nääçenci* "kaçıncı", *ortancı* "ortanca".

-raak/-rääk: Ünlüsü daima uzun olan bu ek, işlek olarak kullanılmaktadır. Bir nesnenin tadının, renginin veya durumunun normalinden daha az olduğunu gösteren kelimeler türetir: *aağraak* "biraz ak", *gaharcañraak* "biraz sinirli", *tääzerääk* "biraz yeni".

-sa/-se: Organ adlarına gelerek bunlarla ilgili alet veya eşya isimleri türetir. Pek işlek değildir: *alkımsa* "yular", *damaksa* "boyna asılan süs eşyası".

-sı/-si: Sadece düz şekilleri vardır ve pek işlek değildir. Benzerlik ve gibilik ifade eden kelimeler türetir: *goñursı* "kahverengimsi", *gopbaamsı* "biraz kibirli", *öçüğsi* "biraz solgun".

-sız/-siz, -suz/-süz: İşlek olan bu ekin yuvarlak şekli, sadece yuvarlak ünlülü tek heceli kelimelere gelmektedir. Diğer durumlarda düz şekilleri kullanılır. Olumsuz manalı sıfatlar türetir: *alaaçsız* "çaresiz", *ayaksız* "ayaksız", *duuzsuz* "tuzsuz".

Fiilden İsim Yapma Ekleri

-aç/-eç: Fiilin gösterdiği hareketle ilgili nesne isimleri türetir: *gısaç* "mengene", *göreç* "göz bebeği", *tutaç* "tutacak".

-ağan/-eğen: İşlek bir ektir. Fiilin gösterdiği hareketin sürekliliğini ifade eden sıfatlar türetir: *depeğen* "çok çifte atan -hayvan-", *gezeğen* "çok gezen", *iyeğen* "çok yiyen".

-ak/-ek: Fiilden sıfat yapar. Ekin bu fonksiyonu işlektir: *baağırak* "devamlı bağıran", *gorkak* "korkak", *gülek* "çok gülen".

Eşya ve alet isimleri yapar: *pıçak* "bıçak", *saçak* "sofra".

Fiilden başka isimler de yapar: *böölek* "parça", *dövek* "harman".

-alğa/-elğe, -lğa/-lğe: İşlek olan bu ek, ünsüzle biten fiillere "-alğa/-elğe"; ünlüyle biten fiillere "-lğa/-lğe" şeklinde gelir. Temel fonksiyonu, fiillere gelerek bunlardan yer isimleri türetmektir: *duralğa* "durak, istasyon", *geçelğe* "geçit", *okalğa* "okuma salonu", *yatalğa* "yatakhane".

Aynı ek, başka soyut ve somut isimler de türetir: *aadalğa* "terim", *sıpalğa* "bahane", *tutalğa* "sap, tutulacak yer".

-cañ/-ceñ: İşlek bir ektir. Fiillerden genellikle insanın kalıcı özelliğini belirten sıfatlar türeten bu ek, ünsüz uyumuna girmez: *çekinceñ* "çekingen", *gaabancañ* "kıskanç", *söveşceñ* "mücadeleci".

-ç: Fiillerin gösterdiği hareketle ilgili soyut isimler türetir. Ekin bu fonksiyonu işlektir: *garğınç* "kargış, beddua", *gınanç* "keder, üzüntü", *guvanç* "kıvanç".

Fiillere gelerek sıfat yapar: *gatılaç* "sertleşmiş", *kümüşleç* "gümüş renkli, berrak", *sustlaç* "neşesiz".

-ğ: Fazla işlek olmayan "-ğ" eki, fiilin gösterdiği hareketle ilgili isimler türetir: *bezeğ* "süs, ziynet", *boyağ* "boya", *dileğ* "dilek".

-ğa/-ğe: Ünsüz uyumuna girmeyen bu ek, pek işlek değildir. Fiilin gösterdiği hareketle ilgili isimler yapar: *gemirtğe* "kelek", *govurğa* "kavurga", *ısırğa* "küpe".

-ğak/-ğek: Fiilden sıfat türetir: *bezğek* "bezmiş, bıkmış", *bişğek* "çabuk pişen", *taayğak* "kaygan".

-ğan/-ğen: Fazla işlek değildir. Ünsüz uyumuna girmediği için "k"li şekli yoktur. Çok heceli fiillere getirilerek bunlardan sıfat ve isimler türetir: *değişğen* "şakacı", *gömülğen* "bir zehirli yılan türü", *uruşğan* "dövüşken, kavgacı".

-ğı/-ği: Ünlü ve ünsüz uyumlarına girmediği için yuvarlak ünlülü ve "k"li şekli yoktur. İşlek olarak kullanılan bu ekin öncelikli fonksiyonu, fiilin gösterdiği hareketle ilgili soyut ve somut isimler türetmektir: *çozğı* "akın, hücum", *duyğı* "duygu, his", *goşğı* "şiir".

Aynı ek, pasiflik eki almış fiillere gelerek sıfat yapar: *bürelği* "örtülmüş", *yuvulğı* "yıkanmış".

-ğıç/-ğiç, -ğuç/-ğüç: Fiilin ifade ettiği hareketi gerçekleştiren isimler yapan bu ek işlektir. Ünsüz uyumuna girmediği için "k"li şekli yoktur. Tek heceli yuvarlak ünlülü kelimelere yuvarlak ünlülü şekli gelir: *bozğuç* "silgi", *çızğıç* "cetvel", *oturğıç* "sandalye, tabure", *süzğüç* "süzgeç".

-ğın/-ğin, -ğun/-ğün: Genellikle tek heceli fiillere gelen bu ek işlektir. Fiilin gösterdiği hareketle ilgili özelliğin, herhangi bir varlıkta fazlaca bulunduğunu ifade eden isim ve sıfatlar türetir. Ünsüz uyumuna girmediği için "k"li şekli yoktur. Yuvarlak ünlülü şekilleri ise, tek heceli yuvarlak ünlülü kelimelerde kullanılır: *çapğın* "talan", *çozğun* "akın, hücum", *düzğün* "kural, kaide", *iirğin* "bıkkın".

-ğır/-ğir, -ğur/-ğür: Fiillerden sıfatlar yapan işlek bir ektir. Bu sıfatlar, genellikle varlıkların kalıcı özelliğini ifade ederler. Ünsüz uyumuna girmeyen bu ekin yuvarlak ünlülü şekilleri, tek heceli yuvarlak ünlülü fiillere getirilmektedir: *duyğur* "çabuk sezen", *düşğür* "tez kavrayan", *sızğır* "hassas, duyarlı".

-ğıt/-ğit, -ğut/-güt: Fazla işlek olmayan bu ek, fiillere gelerek bunlardan soyut ve somut isimler türetir. Ünsüz uyumuna girmeyen bu ekin de yuvarlak ünlülü şekilleri, tek heceli yuvarlak ünlülü fiillere getirilmektedir: *salğıt* "vergi; başlık parası", *sarğıt* "vazife, görev, iş", *sovğut* "para", *yorğut* "tabir, yorum".

-ıcı/-ici, -ucı/-üci: İşlek bir ektir. Fiillere gelerek bunların hareket özelliklerini taşıyan isim ve sıfatlar türetir. Tek heceli yuvarlak ünlülü fiillere ekin ilk ünlüsü yuvarlak, ikinci ünlüsü düz olarak gelmektedir. Diğer fiillerde ise, düz şekli kullanılmaktadır: *gooraycı* "muhafız", *güldürici* "gülünç, komik", *kesğitleyci* "belirleyici", *ööndürici* "üretici", *sürüci* "sürücü".

Ünlüyle biten fiillerde, iki ünlü arasına "y" yardımcı sesi gelmekte ve ekin başındaki ünlü düşmektedir: *aavulaycı* "zehirleyici", *baağlaycı* "bağlaç".

-ındı/-indi, -undı/-ündi: Pek işlek değildir. Fiillere gelerek bunlardan somut anlamlı isimler türetir: *gırındı* "yonga", *kesindi* "kesinti, kırpıntı", *tapındı* "buluntu".

-ış/-iş, -uş/-üş: Tek heceli yuvarlak ünlülü fiillere ekin yuvarlak şekli, diğerlerine düz şekli getirilmektedir. Ünlü ile biten fiillerde bu ünlü ile ekin ünlüsü arasına "y" yardımcı sesi gelir. Fonksiyon olarak fiillere gelerek bunlara ait iş isimleri yapar. Ekin bu fonksiyonu işlektir: *çıkış* "çıkma, çıkış", *duruş* "durma, duruş", *sözleyiş* "konuşma", *yaaşayış* "yaşayış, hayat".

Aynı ek, fiillerden kalıcı isimler de türetir: *uruş* "savaş", *yağış* "yağmur".

-k: İşlek olarak kullanılan bu ek, fiilin gösterdiği hareketle ilgili sıfatlar yapar: *boğuk* "boğuk", *bulaşık* "karışık; bulanık", *çüyrük* "çürük".

-m: Somut isimler de türetmekle birlikte daha ziyade soyut isimler yapar. İşlek bir ektir: *bilim* "bilgi", *dilim* "dilim", *sözlem* "cümle".

-ma/-me: Bu ek, iş isimleri yapmada pek kullanılmaz. Çünkü Türkmencede bu ihtiyaç, "-ış/-iş" ve "-mak/-mek" ekleriyle giderilmektedir. Söz konusu ekin birkaç fonksiyonu bulunmaktadır:

Kalıcı isimler türetir: *gızzırma* "sıtma", *golyazma* "el yazması", *govurma* "kavurma".

Geçici iş isimleri yapar: *deñeşdirme* "karşılaştırma", *yaatlama* "hatırlama".

Fiillerden sıfat yapar: *gızma* "öfkeli", *göçme* "mecazî; seyyar".

-mak/-mek: Bütün fiillere gelebildiği için oldukça işlek bir fiilden isim yapma ekidir. Temel fonksiyonu, fiillere gelerek bunlara ait hareket isimleri yapmaktır: *bilmek* "bilmek", *dooldurmak* "doldurmak", *gazanmak* "kazanmak".

Aynı ek, fiillerden kalıcı isimler türetir: *çakmak* "çakmak", *ooymak* "çukur", *üyşmek* "yığın, küme".

"-mak/-mek" ekinden sonra datif eki geldiği zaman ünlü uzaması meydana gelir: *bermek* "vermek" → *bermääğe* "vermeye", *buuşlamak* "müjdelemek" → *buuşlamaağa* "müjdelemeye".

-n: Fiilin gösterdiği harekete bağlı isimler türetir. Fazla işlek değildir: *düvün* "düğüm", *tikin* "dikiş", *tütün* "duman".

-t: Fazla işlek değildir. Fiillere gelerek bunlardan nesne ve yer isimleri türetmektir: *bövet* "engel", *çöküt* "çukur", *geçit* "geçit", *sovut* "zırh".

-v: Ünlüyle biten fiillere doğrudan getirilir. Ünsüzle biten fiillerde ise, ekten önce yuvarlak bağlama ünlüleri "u, ü" kullanılır. İşlek olarak kullanılan "-v" eki, soyut ve somut isimler türetir: *biçüv* "model, biçim", *gaşav* "kaşağı", *saylav* "seçim; seçme".

-vaaç, -avaaç/-evaaç: Bu ekin ünlüsü daima uzundur. Ünlüyle biten fiillere "-vaaç", ünsüzle bitenlere ise "-evaaç/-avaaç" şeklinde getirilir. Pek işlek olmayan ve ünlü uyumuna girmeyen bu ek, eşya ve alet isimleri türetir: *çızavaaç* "cetvel", *germevaaç* "gergi", *iildirevaaç* "askı, çengel", *oynavaaç* "oyuncak", *tutavaaç* "kulp, sap".

-vuk/-vük: Düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeyen bu ek işlektir. Daha çok ışık ve seslerin gösterdiği harekete dayalı isim ve sıfatlar türetir: *haşırdavuk* "hışırtılı ses çıkaran", *hızlavuk* "fırıldak", *lovurdavuk* "parlak, ışıltılı".

-vul/-avul: İşlek değildir. Fiilin gösterdiği harekete dayalı isimler türetir. Ünlüyle biten fiillere "-vul", ünsüzle bitenlere ise "-avul" şeklinde gelir. "v" ünsüzünden dolayı düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez: *çapavul* "kurye, ulak; çapulcu", *garavul* "bekçi, nöbetçi". Bu örneklerin kökleri, *çap-* "koşmak" ve *gara-* "bakmak" fiilleridir.

İsimden Fiil Yapma Ekleri

-a-/-e-: İsimlerden olma ve yapma ifade eden fiiller türetir. İşlek bir ektir: *giiñe-* "genişlemek", *ota-* "otları ayıklamak", *yaaşa-* "yaşamak". Eklendiği çok heceli kelimelerde orta hece ünlüsü düşer: *orun* "yer" → *orna-* "yerleşmek", *yığın* "topluluk" → *yığna-* "toplamak".

-al-/-el-: İsim ve sıfatlardan olma ifade eden fiiller türetir: *aazal-* "azalmak", *daaral-* "daralmak", *giiñel-* "genişlemek", *köpel-* "çoğalmak".

-ar-/-er-: Pek işlek değildir. Öncelikli fonksiyonu, renk bildiren sıfatlara gelerek bunlardan oluş ifade eden geçişsiz fiiller türetmektir: *aalar-* "kızarmak", *göögğer-* "göğermek; morarmak".

Aynı ek, isimlere gelerek geçişsiz fiiller türetir: *buuğar-* "buharlaşmak", *yaaşar-* "yaşarmak".

Yine yanı ek, isimlerden geçişli fiiller türetmede de kullanılmaktadır: *otar-* "otlatmak", *öyer-* "evermek, evlendirmek".

-car-/-cer-: Fazla işlek değildir. Olma ifade eden geçişsiz fiiller türetir: *çañcar-* "hafifçe tozlanmak", *külcer-* "kül hâline gelmek".

-da-/-de-: Bu ekin öncelikli fonksiyonu, taklidî isimlere gelerek bunlara ait hareketi ifade eden fiiller türetmektir. Ekin bu fonksiyonu işlektir: *güvvülde-* "uğuldamak", *lakırda-* "fokurdamak", *pışırda-* "fısıldamak".

Aynı ek, taklidî olmayan birkaç isme gelerek bunlardan da fiiller türetir: *aalda-* "aldatmak", *golda-* "desteklemek".

-gır-/-gir-, -gur-/-gür-; -kır-/-kir-, -kur-/-kür-: Pek işlek olmayan bu ek, taklidî isimlere gelerek bunlara dayalı hareketleri ifade eden fiiller türetir: *heñkir-* "hıçkıra hıçkıra ağlamak; bağırmak", *pışğır-* "hapşırmak".

-k-: İsimlerden geçişsiz fiiller türeten bu ek, fazla işlek değildir: *biirik-* "birleşmek; kavuşmak", *daarık-* "huzursuz olmak", *giicik-* "gecikmek".

-l-: Fazla işlek değildir. Sıfatlara gelerek bunlardan oluş ifade eden fiiller türetir: *gısğal-* "kısalmak", *iinçel-* "incelmek".

-la-/-le-: İşlek olarak kullanılan bu ekin temel fonksiyonu; ismin taşıdığı manaya dayalı iş, oluş ve hareketi ya da nesnelerin belli bir hâle girmesini ifade etmektir: *böölekle-* "parçalara ayırmak", *gözle-* "aramak; bir tarafa bakmak", *gucakla-* "kucaklamak", *gutla-* "kutlamak", *sözle-* "konuşmak".

Aynı ek, yabancı dillerden alınan isimlerin fiil hâline getirilmesinde önemli rol oynar: *boronala-* "tırmıklamak", *hasaapla-* "hesaplamak".

-rğa-/-rğe-: Fazla işlek değildir. Tek heceli isim ve sıfatlara gelerek bunlarla ilgili hareketleri belirten fiiller türetir: *düyşürğe-* "düş görmek", *nääzirğe-* "nazlanmak; kapris yapmak".

-sıra-/-sire-: Kişinin kendisini olduğundan başka gösterdiğini bildiren fiiller türetir. Ek, bu fonksiyonuyla işlek olarak kullanılır: *mılaayımsıra-* "kendini mutlu göstermek", *möönsüre-* "hiçbir şey bilmiyormuş gibi davranmak".

Aynı ek; isimlere gelerek bir şeye olan meyli, bir şeye duyulan arzuyu gösteren fiiller türetir: *çaaysıra-* "çay içmek istemek", *çilimsire-* "sigara içmek istemek".

Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-ar-/-er-: Fiillerden oldurma ve yaptırma ifade eden yeni fiiller türetir. Fazla işlek değildir: *gaytar-* "geri çevirmek", *gider-* "kaçırmak, elden çıkarmak", *gopar-* "çıkarmak, sökmek".

-dır-/-dir-, -dur-/-dür-: İşlek bir ektir. Fiillerden oldurma ve yaptırma ifade eden yeni fiiller türeten bir ettirgenlik ekidir. Ünsüz uyumuna girmediği için bu ekin yalnız "d"li şekilleri bulunmaktadır. Yuvarlak şekilleri ise, sadece tek heceli yuvarlak ünlülü fiillere gelir: *bildir-* "bildirmek", *böödür-* "böldürmek", *dooldur-* "doldurmak", *gaarışdır-* "karıştırmak".

-ır-/-ir-, -ur-/-ür-: Oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller türeten işlek bir ettirgenlik ekidir: *batır-* "batırmak", *bitir-* "bitirmek, tamamlamak", *daadır-* "tattırmak", *öçür-* "söndürmek", *uçur-* "uçurmak".

-l-: İşlek bir ektir. Fiillere gelerek bunlardan pasiflik ifade eden yeni fiiller türetir: *bezel-* "süslenmek", *okal-* "okunmak", *unudıl-* "unutulmak".

-mala-/-mele-: Kök fiilin taşıdığı anlamı kuvvetlendirir ve fiilin gösterdiği hareket süreklilik kazandırır. Fazla işlek değildir: *gezmele-* "gezinmek", *yolmala-* "yolmak, çekip çıkarmak".

-n-: Dönüşlülük ifade eden fiiller türetir. Ekin bu fonksiyonu işlektir: *asın-* "kendisi için asmak", *düvün-* "yutkunmak", *garan-* "bakınmak".

Aynı ekin bir başka fonksiyonu ise, pasiflik ifade eden fiiller türetmektir: *baarlan-* "kontrol edilmek", *dilin-* "dilme işlemi başkası tarafından yapılmak".

-ş-: İşteşlik bildirir. Bir işin karşılıklı veya birlikte yapıldığını gösterir. Ekin bu fonksiyonu işlektir: *böküş-* "birlikte sıçramak", *duuşuş-* "karşılaşmak", *gülüş-* "gülüşmek".

Oluş ifade eden fiiller de türetir: *bulaş-* "kirlenmek", *guuraş-* "kurumaya başlamak", *yetiş-* "yetişmek, olgunlaşmak".

-t-: İşlek bir ettirgenlik ekidir. Fiillere gelerek bunlardan oldurma ve ettirme ifade eden yeni fiiller türetir: *aazalt-* "azaltmak", *çıkart-* "çıkartmak", *okat-* "okutmak".

Çokluk

İsimlerin çokluk şekli, "-lar/-ler" eki ile yapılır: *daağ* "dağ" → *daağlar* "dağlar", *depe* "tepe" → *depeler* "tepeler", *yaprak* "yaprak" → *yapraklar* "yapraklar".

Örneklerden de anlaşılacağı üzere; çokluk ekinin asıl fonksiyonu, nesnelerin birden fazla olduğunu göstermektir. Fakat aynı ek, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Türkmencede aile fertlerinden oluşan topluluğu ifade etmek için de kullanılır: *Berdiler* "Berdiler", *Mıratlar* "Mıratlar".

İyelik

İyelik Ekleri

Bir nesnenin hangi şahsa ait olduğunu gösterirler. Türkmencedeki iyelik ekleri şunlardır:

Teklik	1. -m		**Çokluk**	1. -mız/-miz
	2. -ñ			2. -ñız/-ñiz
	3. -ı/-i, -sı/-si			3. -ı/-i, -sı/-si
başım "başım"*	*pulum* "param"		*ülkääm* "ülkem"	
başıñ	*puluñ*		*ülkääñ*	
başı	*pulı*		*ülkesi*	
başımız	*pulumız*		*ülkäämiz*	
başıñız	*puluñız*		*ülkääñiz*	
başı	*pulı*		*ülkesi*	

Ünlüyle biten isimlere teklik ve çokluk birinci, ikinci şahıs iyelik ekleri geldiği zaman bu ünlü uzar: *alma* "elma" → *almaam* "elmam", *almaañ* "elman", *almaamız* "elmamız", *almaañız* "elmanız"; *yeñse* "ense" → *yeñsääm* "ensem", *yeñsääñ* "ensen", *yeñsäämiz* "ensemiz", *yeñsääñiz* "enseniz"; *bukı* "sığınak" → *bukıım* "sığınağım", *bukııñ* "sığınağın", *bukımız* "sığınağımız", *bukıñız* "sığınağınız"; *berği* "borç" → *berğiim* "borcum", *berğiiñ* "borcun", *berğiimiz* "borcumuz", *berğiiñiz* "borcunuz".

Hâl

Türkmencede ismin şu hâlleri bulunmaktadır: Yalın hâl, ilgi hâli, yükleme hâli, yaklaşma hâli, bulunma hâli, uzaklaşma hâli, eşitlik hâli.

Yalın Hâl

İsmin, hâl eklerinden herhangi birini almamış şeklidir: *gaar* "kar", *gızlar* "kızlar", *göz* "göz", *iişler* "işler", *öyüñiz* "eviniz", *sallançağım* "salıncağım".

İlgi Hâli

İlgi hâli eki, ünlüyle biten kelimelerde "-nıñ/-niñ", ünsüzle bitenlerde "-ıñ/ -iñ, -uñ/-üñ" şeklindedir. İkinci heceden sonra ekin yuvarlak şekli kullanılmaz: *daaşıñ* "ta-

* Çekimlerde sadece teklik birinci şahsın anlamı verilmiştir. Bu durum dikkate alınarak diğerleri anlaşılabilir.

şın", *depäänіñ* "tepenin", *gapınıñ* "kapının", *öyüñ* "evin", *üzümiñ* "üzümün", *yooluñ* "yolun".

Bir ismin sonunda bulunan ünlü, söz konusu isim ilgi hâli eki aldığında uzar: *alma* "elma" → *almaanıñ* "elmanın", *ülke* "ülke" → *ülkääniñ* "ülkenin", *gumrı* "kumru" → *gumrınıñ* "kumrunun", *berği* "borç" → *berğiniñ* "borcun".

Yükleme Hâli

Yükleme hâli eki, ünsüzle biten kelimelerde "-ı/-i", ünlüyle biten kelimelerde ise "-nı/-ni"dir: *baalaanı* "yavruyu", *deñizi* "denizi", *gapını* "kapıyı", *goyunı* "koyunu", *köökääni* "çöreği", *sözi* "sözü; kelimeyi".

Ünlüyle biten bir kelime yükleme hâli eki aldığında, sonundaki ünlü uzar: *geçi* "keçi" → *geçiini* "keçiyi", *çaağa* "çocuk" → *çaağaanı* "çocuğu", *düye* "deve" → *düyääni* "deveyi", *savçı* "dünürcü" → *savçını* "dünürcüyü".

Yaklaşma Hâli

Yaklaşma hâli eki "-a/-e"dir: *dañaa* "sargıya", *darağa* "tarağa", *ikää* "ikiye", *kümüşe* "gümüşe", *öye* "eve", *uukaa* "uykuya", *yañraa* "gevezeye". Bu örneklerdeki *dañaa, ikää, uukaa* ve *yañraa* kelimelerinin yaklaşma hâli eki almadan önceki şekilleri; *dañı, iki, uukı* ve *yañra*'dır.

Bir ismin sonunda bulunan ünlü, söz konusu isim yaklaşma hâli eki aldığında uzar: *arpa* "arpa" → *arpaa* "arpaya ", *berği* "borç" → *berğää* "borca", *düye* "deve" → *düyää* "deveye", *tutı* "perde" → *tutaa* "perdeye". Örneklerde de görüldüğü gibi, sonlarında "ı/i" ünlüsü bulunduran kelimelerin yaklaşma hâlinde, uzamanın yanında bir ünlü dönüşümü de olmaktadır.

Bulunma Hâli

Bulunma hâli eki "-da/-de"dir: *daşarıda* "dışarıda", *düyşde* "düşte", *serğide* "sergide", *sizde* "sizde", *uçutda* "uçurumda".

Bulunma hâli ekinden sonra "-kı/-ki" aitlik eki gelirse, bulunma hâli ekinin ünlüsü uzar: *daağdaakı* "dağdaki", *göökdääki* "gökteki".

Bulunma hâli eki ünsüz uyumuna girmez: *bövetde* "engelde; bentte", *guşda* "kuşta", *oocakda* "ocakta", *ökünçde* "üzülmede, teessüfte".

Uzaklaşma Hâli

Uzaklaşma hâli eki "-dan/-den"dir: *bulutdan* "buluttan", *gayğıdan* "kaygıdan", *oobadan* "köyden", *serçeden* "serçeden", *uzakdan* "uzaktan".

Uzaklaşma hâli eki ünsüz uyumuna girmez: *ağaçdan* "ağaçtan", *bürğütden* "kartaldan", *daaşdan* "taştan", *darakdan* "taraktan".

Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli, Türkmencede "-ça/-çe" ekiyle yapılmaktadır. Bu ek, "gibilik, kadarlık ve görelik" ifade eder: *aadatça* "âdete göre", *ağramıça* "ağırlığı kadar, ağırlığınca", *mençe* "bana göre", *şunça* "bu kadar, şu kadar".

Soru

İsimlerin soru şekli, "-mı/-mi, -mu/-mü" ekiyle yapılır. Yuvarlak şekli çok seyrek kullanılan soru eki, Türkmencede kelimeye bitişik yazılır: *baarmı* "var mı", *daaşdanmı* "taştan mı", *düyşümmi* "düşüm mü", *oobadanmı* "köyden mi", *öymükää* "ev mi ki", *şuumukaa* "şu mu ki", *yookmı* "yok mu".

İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

İsim fiilinin Türkmencede "şimdiki zaman, bilinen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman" olmak üzere üç türü bulunmaktadır.

Şimdiki Zaman

"-dır/-dir" bildirme ekiyle yapılır. 1. tip şahıs ekleri kullanılır:

okuvçıdırın "öğrenciyim"	*iişçidirin* "işçiyim"
okuvçıdırsıñ	*iişçidirsiñ*
okuvçıdır	*iişçidir*
okuvçıdırıs	*iişçidiris*
okuvçıdırsıñız	*iişçidirsiñiz*
okuvçıdırlar	*iişçidirler*

"-dır/-dir" eki, ünsüz uyumuna girmemektedir: *beyikdirsiñ* "büyüksün, yücesin", *göreçdir* "göz bebeğidir".

İsim çekiminin şimdiki zamanı, isme herhangi bir ek getirilmeyip zamirler kullanılarak da yapılabilir:

men çaağa "çocuğum"	*men Türkmen* "Türkmenim"
sen çaağa	*sen Türkmen*
ol çaağa	*ol Türkmen*
biz çaağa	*biz Türkmen*
siz çaağa	*siz Türkmen*
olar çaağa	*olar Türkmen*

Olumsuzu, "dääl" kelimesiyle yapılır:

yaaş dääldirin "genç değilim"
yaaş dääldirsiñ
yaaş dääldir
yaaş dääldiris
yaaş dääldirsiñiz
yaaş dääldirler

Bilinen Geçmiş Zaman

"-dı/-di" ekiyle yapılır ve 2. tip şahıs ekleri kullanılır. Ünlü ile biten kelimelerde araya yardımcı ses gelmez:

yekedim "yalnızdım"	*baaydım* "zengindim"
yekediñ	*baaydıñ*
yekedi	*baaydı*
yekedik	*baaydık*
yekediñiz	*baaydıñız*
yekediler	*baaydılar*

İsim çekiminin bilinen geçmiş zamanında "i-" fiili düşmektedir: *yeke idiler* → *yekediler.*

Olumsuzu, "dääl" kelimesiyle yapılır:

çaağa dääldim "çocuk değildim"
çaağa dääldiñ
çaağa dääldi
çaağa dääldik
çaağa dääldiñiz
çaağa dääldiler

Öğrenilen Geçmiş Zaman

İki türlüdür. Birinci türü, "-mış/-miş" ekiyle yapılmaktadır. Ufak değişikliklerle bu çekimde de 1. tip şahıs ekleri kullanılır:

yüzücimişin "yüzücüymüşüm"	*yıraakmışın* "uzakmışım"
yüzücimişiñ	*yıraakmışıñ*
yüzücimiş	*yıraakmış*
yüzücimişik	*yıraakmışık*
*(yüzücimişimiz)**	*(yıraakmışımız)*
yüzücimişiñiz	*yıraakmışıñız*
yüzücimişler	*yıraakmışlar*

Bu çekimde de "i-" fiilinin düştüğü görülmektedir: *yüzüci imişiñ* → *yüzücimişiñ.*

İsim çekiminin öğrenilen geçmiş zamanının birinci türünde isimden önce zamirlere de yer verilebilir: *biz muğallımmışık* "öğretmenmişiz", *men yooksulmışın* "yoksulmuşum", *ol aarğınmış* "yorgunmuş".

İkinci türü ise, "eken" kelimesiyle yapılır. Küçük değişikliklerle bunun çekiminde de 1. tip şahıs ekleri kullanılmaktadır:

aasuuda ekenim "sakinmişim"	*süytçi ekenim* "sütçüymüşüm"
aasuuda ekeniñ	*süytçi ekeniñ*
aasuuda ekeni	*süytçi ekeni*
aasuuda ekenik	*süytçi ekenik*
(aasuuda ekenimiz)	*(süytçi ekenimiz)*
aasuuda ekeniñiz	*süytçi ekeniñiz*
aasuuda ekenler	*süytçi ekenler*

Her iki türün olumsuzu da "dääl" kelimesiyle yapılır:

yeke dääl mişin "yalnız değilmişim"	*süytçi dääl ekenim* "sütçü değilmişim"
yeke dääl mişiñ	*süytçi dääl ekeniñ*
yeke dääl miş	*süytçi dääl ekeni*
yeke dääl mişik	*süytçi dääl ekenik*
(yeke dääl mişimiz)	*(süytçi dääl ekenimiz)*
yeke dääl mişiñiz	*süytçi dääl ekeniñiz*
yeke dääl mişler	*süytçi dääl ekenler*

* Çekimlerde parantez içerisinde yer alanlar, bir önceki şahısların değişik şekilde ifadesidir. Her ikisinin anlamı da aynıdır.

SIFAT

İsimlerden önce gelerek onları niteleyen sıfatlar, birkaç grupta ele alınmaktadır: Niteleme sıfatları, işaret sıfatları, sayı sıfatları, belirsizlik sıfatları ve soru sıfatları.

NİTELEME SIFATLARI

Niteleme sıfatları; varlıkları renk, şekil, tat, boy, yapı, ağırlık, hacim vb. bakımlardan niteler. Bunların niteleyici özelliği; *giiñ dünyää* "geniş dünya", *göök mooncuk* "mavi boncuk", *süyci suv* "tatlı su" örneklerinde olduğu gibi bir isimden önce gelince belirginleşir.

Türkmencede yaygın olarak kullanılan niteleme sıfatları şunlardır: *aacı* "acı", *aak* "beyaz", *aaz* "az", *ağır* "ağır", *añsaat* "kolay", *beyik* "yüksek", *boş* "boş", *çuñ* "derin", *daar* "dar", *doğrı* "doğru", *dooli* "dolu", *erbet* "kötü", *galıñ* "kalın", *gara* "kara", *gatı* "sert", *gısğa* "kısa", *gızıl* "kırmızı", *giiñ* "geniş", *göök* "mavi", *görksüz* "çirkin", *gözel* "güzel", *iinçe* "ince", *kın* "zor", *kiçi* "küçük", *kööne* "eski", *köp* "çok", *saarı* "sarı", *süyci* "tatlı", *tääze* "yeni", *uli* "büyük", *uzın* "uzun", *yaaşıl* "yeşil", *yağşı* "iyi", *yalñış* "yanlış", *yumşak* "yumuşak".

Sıfatların Pekiştirilmesi

Pekiştirilmiş sıfatlar, nitelendirilen varlığın değişik özelliklerinin daha güçlü ifade edilmesini sağlar. Bunlar, sıfat niteliği taşıyan kelimelerin ilk hecesi veya ilk hecenin son ünsüzüne kadar olan kısmı tekrarlanarak ve tekrarlanan hecenin sonuna "m, p, s" ünsüzlerinden herhangi biri getirilerek yapılır: *doğrı* "doğru" → *dos-doğrı*[*] "dosdoğru", *durı* "duru" → *dup-durı* "dupduru", *göök* "gök, mavi" → *göm-göök* "gömgök, masmavi".

Sıfatların Dereceleri

1. **Karşılaştırma Derecesi:** Bir varlığın üzerinde durulan niteliğinin, ikinci bir varlığınkine göre daha güçlü olduğunu gösterir. "-raak/-rääk" karşılaştırma eki, Türkmencede bir sıfatın normal niteliğinden daha eksik durumunu ifade ettiği için karşılaştırma derecesinde kullanılmaz. Bu işlevi, "-dan/-den" uzaklaşma hâli eki yerine getirmektedir: *gülden nääzik* "çiçekten nazik", *günden uzak* "güneşten uzak", *pääkiden yiti* "usturadan keskin".
2. **Üstünlük Derecesi:** Bir sıfatın niteliğinin, normaline göre en üstün olduğunu gösterir ve sıfatlardan önce *iñ* kelimesi getirilerek yapılır: *belent* "yüksek" → *iñ belent* "en yüksek", *gayraatlı* "çalışkan" → *iñ gayraatlı* "en çalışkan".

BELİRTME SIFATLARI

İşaret Sıfatları

İşaret sıfatları, işaret etmek suretiyle varlıkların yerlerini belirtirler. Türkmencede kullanılan işaret sıfatları şunlardır: *buu, şuu, o, ol, şo, şol.*

buu gız "bu kız", *şuu depder* "şu defter", *o öy* "o ev", *ol aadam* "o insan", *şo ooba* "şu köy", *şol okuvçı* "o öğrenci".

[*] Türkmen imlâsında pekiştiren unsur ile sıfat arasına tire (-) konulmaktadır.

Sayı Sıfatları

1. Asıl Sayılar

Tek Kelime Hâlinde Olanlar: Tek kelime hâlinde olan asıl sayılardan bazıları şunlardır: *0-nol* "sıfır", *1-bir* "bir", *2-iki* "iki", *3-üç* "üç", *4-döört* "dört", *5-bääş* "beş", *6-altı* "altı", *7-yedi* "yedi", *8-sekiz* "sekiz", *9-dokuz* "dokuz", *10-oon* "on", *20-yigrimi* "yirmi", *30-otuz* "otuz", *40-kırk* "kırk", *50-elli* "elli", *60-altmış* "altmış", *70-yetmiş* "yetmiş", *80-seğsen* "seksen", *90-toğsan* "doksan", *100-yüz/bir yüz* "yüz", *1000-müñ/bir müñ* "bin", *1.000.000-million/bir million* "milyon/bir milyon", *1.000.000.000-milliard/bir milliard* "milyar/bir milyar", *1.000.000.000.000-trillion/bir trillion* "trilyon/bir trilyon".

Tek kelime hâlinde olan asıl sayılar, nesnelerin sayısını belirtir: *iki yaaş* "iki genç", *döört diivaar* "dört duvar", *yedi övşün* "yedi renk".

Birkaç Kelimeden Meydana Gelip Sayı Grubu Şeklinde Olanlar: Sayı grubu şeklindeki sayılara şu örnekleri verebiliriz: *12-oon iki* "on iki", *42-kırk iki* "kırk iki", *87-seğsen yedi* "seksen yedi", *172-yüz yetmiş iki* "yüz yetmiş iki", *274-iki yüz yetmiş döört* "iki yüz yetmiş dört", *1995-bir müñ/müñ dokuz yüz toğsan bääş* "bin dokuz yüz doksan beş".

Sayı grubu hâlinde olan asıl sayılar, nesnelerin adedini sayı grubu hâlinde belirtirler: *döört müñ sekiz yüz iki goyun* "dört bin sekiz yüz iki koyun", *üç yüz altmış bääş esğer* "üç yüz altmış beş asker".

Birkaç Kelimeden Meydana Gelip Sıfat Tamlaması Şeklinde Olanlar: Sıfat tamlaması şeklindeki sayılar için şu örnekleri veriyoruz: *200-iki yüz* "iki yüz", *300-üç yüz* "üç yüz", *400-döört yüz* "dört yüz", *500-bääş yüz* "beş yüz", *600-altı yüz* "altı yüz", *700-yedi yüz* "yedi yüz", *800-sekiz yüz* "sekiz yüz", *900-dokuz yüz* "dokuz yüz", *3.000-üç müñ* "üç bin", *6.000.000-altı million* "altı milyon", *8.000.000.000-sekiz milliard* "sekiz milyar".

Birkaç kelimeden meydana gelip sıfat tamlaması şeklinde olan asıl sayılar, nesnelerin adedini sıfat tamlaması hâlinde belirtirler: *üç yüz okuvçı* "üç yüz öğrenci", *döört müñ muğallım* "dört bin öğretmen".

2. Sıra Sayıları

Sıra sayıları, "-ncı/-nci" ekiyle yapılır: *birinci* "birinci", *ikinci* "ikinci", *üçünci* "üçüncü", *döördünci* "dördüncü", *bääşinci* "beşinci", *altıncı* "altıncı", *yedinci* "yedinci", *sekizinci* "sekizinci", *dokuzıncı* "dokuzuncu", *oonuncı* "onuncu".

Sıra sayılarına gelen bu ek, Türkmencede *aahırıncı* "sonuncu", *ilkinci* "birinci", *näääçinci* "kaçıncı", *ortancı* "ortanca" kelimelerinde de bulunmaktadır.

Sıra sayıları, nesnelerin derecelerini/sıralarını gösterirler: *birinci bääbek* "ilk bebek", *yigriminci asır* "yirminci asır".

3. Üleştirme Sayıları

Üleştirme sayıları, ekle değil de aynı sayının tekrar edilmesiyle yapılmakta ve genellikle tekrar edilen sayılardan ikincisine uzaklaşma hâli eki getirilmektedir: *biir-biir* "teker teker, birer birer", *biiriin-biiriin* "teker teker, birer birer", *yekeme-yeke* "teker

teker, birer birer", *iki-ikiden* "ikişer ikişer", *ikibiir* "ikişer ikişer", *üç-üçden* "üçer üçer", *üçbiir* "üçer üçer", *yüz-yüzden* "yüzer yüzer".

4. Kesir Sayıları

Kesir sayıları; tek kelime hâlinde değil de bir kelime grubu şeklinde bulunurlar ve nesnelerin parçalarını belirtirler: *2/4-döörtden iki* "dörtte iki/iki bölü dört", *0,3-nol bitiin oondan üç* "sıfır tam onda üç", *1,2-bir bitiin oondan iki* "bir tam onda iki", *5,64-bääş bitiin yüzden altmış döört* "beş tam yüzde altmış dört", *8,5-sekiz bitiin oondan bääş/sekiz yaarım* "sekiz tam onda beş/sekiz buçuk", *% 42-kırk iki protsent/yüzden kırk iki* "yüzde kırk iki", *5-¾ bääş bitiin döörtden üç* "beş tam üç bölü dört".

Soru Sıfatları

Türkmencede kullanılan soru sıfatları şunlardır: *nääçe* "kaç", *nääçinci* "kaçıncı", *haysı* "hangi", *näähili* "nasıl", *niiredääki* "neredeki", *nääçe* "ne kadar", *nääçeden* "kaçar".

Soru sıfatları, nesneleri soru hâlinde belirtirler: *nääçinci klas* "kaçıncı sınıf", *näähili goşğı* "nasıl bir şiir".

Belirsizlik Sıfatları

Yaygın olarak kullanılan belirsizlik sıfatları şunlardır: *ähli* "bütün", *başğa* "başka", *bäärki* "beriki", *beyleki* "diğer, öteki", *bir* "bir", *biraaz* "biraz", *birentek* "birçok", *birnääçe* "bazı, kimi; birkaç", *bütiin* "bütün", *ençeme* "birtakım", *esli* "hayli", *her* "her", *her bir* "herhangi bir", *kääbir* "bazı, kimi", *pılaan* "falan, filân", *pılaança* "falanca, filânca".

Belirsizlik sıfatları; nesnelerin dış özelliklerini, sayılarını, miktarlarını belirsiz bir şekilde ifade eder: *bir aadam* "bir adam", *başğa käär* "başka iş", *ähli aadam* "bütün insanlar", *her giice* "her gece".

ZAMİR

ŞAHIS ZAMİRLERİ

Şahıs zamirleri, şahısların yerine kullanılarak onları temsil ederler. Türkmencedeki şahıs zamirleri şunlardır: *men, sen, o/ol, biz, siz, olar.*

İsimlere gelen hâl ekleri, şahıs zamirlerine de gelmektedir: *meniñ* "benim", *saña* "sana", *bizden* "bizden", *sençe* "sence". Şahıs zamirlerinin hâllere göre çekimi şöyledir:

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yaklaşma Hâli	Bulunma Hâli	Uzaklaşma Hâli	Eşitlik Hâli
men	meniñ	meni	maña	mende	menden	mençe
sen	seniñ	seni	saña	sende	senden	sençe
ol/o	onuñ	onı	oña	onda	ondan	onça
biz	biziñ	bizi	bize	bizde	bizden	bizçe
siz	siziñ	sizi	size	sizde	sizden	sizçe
olar	olarıñ	oları	olara	olarda	olardan	olarça

İŞARET ZAMİRLERİ

Nesneleri işaret etmek, göstermek suretiyle karşılarlar. İşaret zamirleri şunlardır: *buu, şuu, ol/o, şol/şo, bular, şular, olar, şolar.*

İsimlere gelen hâl ekleri, işaret zamirlerine de gelmektedir: *onuñ* "onun", *buları* "bunları", *muña* "buna", *olarda* "onlarda", *şundan* "şundan", *munça* "bunca". İşaret zamirlerinin hâllere göre çekimi şöyledir:

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yaklaşma Hâli	Bulunma Hâli	Uzaklaşma Hâli	Eşitlik Hâli
buu	munuñ	munı	muña	munda	mundan	munça
şuu	şunuñ	şunı	şuña	şunda	şundan	şunça
ol/o	onuñ	onı	oña	onda	ondan	onça
şol/şo	şonuñ	şonı	şoña	şonda	şondan	şonça
bular	bularıñ	buları	bulara	bularda	bulardan	bularça
şular	şularıñ	şuları	şulara	şularda	şulardan	şularça
olar	olarıñ	oları	olara	olarda	olardan	olarça
şolar	şolarıñ	şoları	şolara	şolarda	şolardan	şolarça

DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRLERİ

Türkmencede dönüşlülük zamiri "ööz"dür: *öözüm* "kendim", *öözüñ* "kendin", *öözi* "kendi, kendisi", *öözümiz* "kendimiz", *öözüñiz* "kendiniz", *öözleri* "kendileri".

İsimlere gelen hâl ekleri, dönüşlülük zamirlerine de gelmektedir: *öözümiñ* "kendimin", *öözüni* "kendisini", *öözlerine* "kendilerine", *öözüñizde* "kendinizde", *öözünden* "kendisinden", *öözüñçe* "kendine göre".

Dönüşlülük zamirlerinin hâllere göre çekimi ise şöyledir:

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yaklaşma Hâli	Bulunma Hâli	Uzaklaşma Hâli	Eşitlik Hâli
öözüm	öözümiñ	öözümi	öözüme	özümde	öözümden	öözümçe
öözüñ	öözüñiñ	öözüñi	öözüñe	öözüñde	öözüñden	öözüñçe
öözi	öözüniñ	öözüni	öözüne	öözünde	öözünden	öözüçe
öözümiz	öözümiziñ	öözümizi	öözümize	öözümizde	öözümizden	öözümizçe
öözüñiz	öözüñiziñ	öözüñizi	öözüñize	öözüñizde	öözüñizden	öözüñizçe
öözleri	öözleriniñ	öözlerini	öözlerine	öözlerinde	öözlerinden	öözleriçe

SORU ZAMİRLERİ

Türkmencedeki soru zamirleri şunlardır: *kim* "kim", *nääme* "ne", *haysı/haysısı* "hangi, hangisi", *niire* "nere", *nääçesi* "kaçı", *kimler* "kimler", *näämeler* "neler", *haysılar* "hangileri", *niireler* "nereler".

Soru zamirleri, nesneleri soru şeklinde temsil ederler: *Nääme diyeyin?*-"Ne diyeyim?"; *Kim geldi?*-"Kim geldi?".

BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ

Nesneleri belirsiz bir şekilde temsil ederler. Yaygın olarak kullanılanlar şunlardır: *ähli̇si* "hepsi", *baarı* "hepsi", *biiri* "biri, birisi", *birnääçesi* "birkaçı", *haysı da bolsa biiri* "herhangi biri", *hemmesi* "hepsi", *hiiç biiri* "hiçbiri", *hiiç kim* "hiç kimse, hiçbir kimse", *hiiç bir zaat* "hiçbir şey", *hiiç zaat* "hiçbir şey", *kääbiiri* "bazısı, kimisi", *kääbirleri* "bazıları, kimileri", *kim de bolsa biri* "herhangi biri", *kimdir biiri* "biri, birisi".

ZARF

YER ZARFLARI

Yer zarfları, fiilin yönünü gösterir. Sık kullanılan yer zarfları şunlardır: *añrı* "öte", *aşaak* "aşağı", *bääri* "beri", *daşarı* "dışarı", *gayra* "geri", *içeri* "içeri", *ileri* "ileri", *yokarı* "yukarı".

ZAMAN ZARFLARI

Zaman zarfları, fiilin zamanını gösterir. Yaygın olarak kullanılan zaman zarfları şunlardır: *ağşam* "akşam", *buu gün* "bu gün", *düyn* "dün", *ertiir* "yarın; sabah", *gışın* "kışın", *giiç* "geç", *giice* "gece", *gündiiz* "gündüz", *hemiişe* "daima, her zaman", *her gün* "her gün", *iir* "er, erken", *indi* "artık; şimdi", *kääte* "bazen, ara sıra", *öñ* "önce", *günortaan* "öğle, öğleyin", *soñ* "sonra", *yañı* "demin, biraz önce", *yene* "yine, gene".

HÂL ZARFLARI

Hâl zarfları, hâl ve tavır ifade ederek fiilleri niteler. Sık kullanılan hâl zarfları şunlardır: *beyle* "böyle", *çalt* "hızlı, çabuk, tez", *eyle* "öyle", *govı* "iyi", *örääη çalt* "çabucak, hızlıca", *şeyle* "şöyle", *yaman* "kötü", *yuvaş* "yavaş", *yuvaşca* "yavaşça".

MİKTAR ZARFLARI

Miktar zarfları, miktar ve derece bildirerek fiilleri niteler. Sık kullanılan miktar zarflarını şöyle sıralayabiliriz: *aaz* "az, eksik", *biraaz* "biraz", *iñ* "en", *köp* "çok", *örääη* "daha; pek, çok".

Yukarıdakilerin dışında sayıların tekrar edilmesiyle yapılan miktar zarfları da bulunmaktadır: *biiriin-biiriin* "teker teker, birer birer", *iki-ikiden* "ikişer ikişer", *ikibiir* "ikişer ikişer", *üç-üçden* "üçer üçer", *oon-oondan* "onar onar".

FİİL

ŞAHIS EKLERİ

1. Tip Şahıs Ekleri

Zamir kökenlidirler. Türkmencede zamir kökenli şahıs ekleri şunlardır:

Teklik:		**Çokluk:**	
1. şahıs:	-ın/-in, -un/-ün	1. şahıs:	-ıs/-is, -us/-üs
2. şahıs:	-sıñ/-siñ, -suñ/-süñ	2. şahıs:	-sıñız/-siñiz, -suñız/-süñiz
3. şahıs:	Ø	3. şahıs:	-lar/-ler

Birinci tip şahıs ekleri; geniş zaman, şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve gereklilik çekiminde kullanılmaktadır.

2. Tip Şahıs Ekleri

Bunlar da bir iş veya hareketin hangi şahıs tarafından yapıldığını gösterirler. İyelik kökenlidirler. Bilinen geçmiş zaman ve şart çekiminde kullanılırlar. Türkmencede iyelik kökenli şahıs ekleri şunlardır:

Teklik:		**Çokluk:**	
1. şahıs:	-m	1. şahıs:	-k
2. şahıs:	-ñ	2. şahıs:	-ñız/-ñiz
3. şahıs:	Ø	3. şahıs:	-lar/-ler

3. Tip Şahıs Ekleri

Bunlar, emir ekleridirler ve sadece emir çekiminde kullanılırlar. Türkmencedeki emir ekleri şunlardır:

Teklik:		**Çokluk:**	
1. şahıs:	-ayın/-eyin	1. şahıs:	-alıñ/-eliñ
2. şahıs:	-ğın/-ğin, -ğun/-ğün, Ø	2. şahıs:	-ıñ/-iñ, -uñ/-üñ, -ñ
3. şahıs:	-sın/-sin, -sun/sün	3. şahıs:	-sınlar/-sinler, -sunlar/-sünler

HABER KİPLERİ

BİLİNEN GEÇMİŞ ZAMAN

Ünsüz uyumuna girmeyen bilinen geçmiş zaman eki Türkmencede "-dı/-di, -du/-dü" şeklindedir. Bu ekin yuvarlak şekli; teklik üçüncü şahıs hariç, yuvarlak ünlüyle başlayan fiillerin ikinci hecesinde bulunur. Teklik üçüncü şahısta söz konusu ekin ünlüsü daima düzdür. Düz ünlüyle başlayan fiillerde ve yuvarlak ünlüyle başlayan fiillerin ikinci hecesinden sonra da ekin hep düz şekli kullanılır:

Olumlusu: "-dı/-di, -du/-dü" ekiyle yapılır:

uçdum "uçtum"	*güldürdim* "güldürdüm"	*dikdim* "diktim"
uçduñ	*güldürdiñ*	*dikdiñ*
uçdı	*güldürdi*	*dikdi*
uçduk	*güldürdik*	*dikdik*
uçduñız	*güldürdiñiz*	*dikdiñiz*
uçdular	*güldürdiler*	*dikdiler*

Olumsuzu: "-ma/-me" ekiyle yapılır:

uçmadım "uçmadım"	*güldürmedim* "güldürmedim"
uçmadıñ	*güldürmediñ*
uçmadı	*güldürmedi*
uçmadık	*güldürmedik*
uçmadıñız	*güldürmediñiz*
uçmadılar	*güldürmediler*

Soru Şekli: "-mı/-mi" ekleriyle kurulur. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

uçdummı "uçtum mu"	*dikdimmi* "diktim mi"
uçduñmı	*dikdiñmi*
uçdumı	*dikdimi*
uçdukmı	*dikdikmi*
uçduñızmı	*dikdiñizmi*
uçdularmı	*dikdilermi*

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN

Türkmencede öğrenilen geçmiş zaman eki olarak "-pdır/-pdir" eki kullanılmaktadır. Söz konusu ek, ünlüyle biten bir fiile geldiğinde, fiilin sonundaki ünlü uzar.

Olumlusu: "-pdır/-pdir" ekiyle yapılır:

dokaapdırın "dokumuşum"	*görüpdirin* "görmüşüm"	*barıpdırın* "gitmişim"
dokaapdırsıñ	*görüpdirsiñ*	*barıpdırsıñ*
dokaapdır	*görüpdir*	*barıpdır*
dokaapdırıs	*görüpdiris*	*barıpdırıs*
dokaapdırsıñız	*görüpdirsiñiz*	*barıpdırsıñız*
dokaapdırlar	*görüpdirler*	*barıpdırlar*

Olumsuzu: "-maandır/-määndir" ekiyle yapılır ve bu ekin ünlüsü daima uzundur:

dokamaandırın "dokumamışım"	*görmäändirin* "görmemişim"
dokamaandırsıñ	*görmäändirsiñ*
dokamaandır	*görmäändir*
dokamaandırıs	*görmäändiris*
dokamaandırsıñız	*görmäändirsiñiz*
dokamaandırlar	*görmäändirler*

Soru Şekli: "-mı/-mi" ekiyle yapılır. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

dokaapmıdırın "dokumuş muyum"	*görüpmidirin* "görmüş müyüm"
dokaapmıdırsıñ	*görüpmidirsiñ*
dokaapmıdır	*görüpmidir*
dokaapmıdırıs	*görüpmidiris*
dokaapmıdırsıñız	*görüpmidirsiñiz*
dokaapmıdırlar	*görüpmidirler*

ŞİMDİKİ ZAMAN

1. Tip Şimdiki Zaman

Olumlusu: "-yaar/-yäär" ekiyle yapılır. Bu ekin ünlüsü daima uzundur:

baryaarın "gidiyorum"	*gelyäärin* "geliyorum"
baryaarsıñ	*gelyäärsiñ*
baryaar	*gelyäär*
baryaarıs	*gelyääris*
baryaarsıñız	*gelyäärsiñiz*
baryaarlar	*gelyäärler*

Olumsuzu: "-ma/-me" ekiyle yapılır:

barmayaarın "gitmiyorum"	*getirmeyäärin* "getirmiyorum"
barmayaarsıñ	*getirmeyäärsiñ*
barmayaar	*getirmeyäär*
barmayaarıs	*getirmeyääris*
barmayaarsıñız	*getirmeyäärsiñiz*
barmayaarlar	*getirmeyäärler*

Soru Şekli: "-mı/-mi" ekiyle yapılır. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

baryaarınmı "gidiyor muyum"	*gelyäärinmi* "geliyor muyum"
baryaarsıñmı	*gelyäärsiñmi*
baryaarmı	*gelyäärmi*
baryaarısmı	*gelyäärismi*
baryaarsıñızmı	*gelyäärsiñizmi*
baryaarlarmı	*gelyäärlermi*

2. Tip Şimdiki Zaman

Bazen şimdiki zaman eki "-yaar/-yäär"in "r"si düşmekte ve "-yaa/-yää" şekline girmektedir. Söz konusu ekin bu türünün ünlüsü de daima uzundur ve çekimi şöyledir:

Olumlusu: "-yaa/-yää" ekiyle yapılır:

soorayaan "soruyorum"	*gülyään* "gülüyorum"
soorayaañ	*gülyääñ*
soorayaa	*gülyää*
soorayaas	*gülyääs*
soorayaañız	*gülyääñiz*
soorayaalar	*gülyääler*

Olumsuzu: "-ma/-me" ekiyle kurulur:

gülmeyään "gülmüyorum"	*sooramayaan* "sormuyorum"
gülmeyääñ	*sooramayaañ*
gülmeyää	*sooramayaa*
gülmeyääs	*sooramayaas*
gülmeyääñiz	*sooramayaañız*
gülmeyääler	*sooramayaalar*

Soru Şekli: "-mı/-mi" ekiyle kurulur. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

soorayaanmı "soruyor muyum"	*gülyäänmi* "gülüyor muyum"
soorayaañmı	*gülyääñmi*
soorayaamı	*gülyäämi*
soorayaasmı	*gülyääsmi*
soorayaañızmı	*gülyääñizmi*
soorayaalarmı	*gülyäälermi*

3. Tip Şimdiki Zaman

Türkmencede şimdiki zaman "durmak, oturmak, yatmak, yörmek" yardımcı fiilleriyle de kurulur. Süreklilik ifadesi taşıyan bu şimdiki zaman türünde anılan yardımcı fiillerin hece yutumuna uğramış şekilleri kullanılır. Bu yardımcı fiillerden önce gelen asıl fiiller ise zarf-fiil eki alır.

Olumlusu: "-p duur", "-p otır", "-p yatır" ve "-p yöör" ile yapılır:

sürüp duurun "sürmekteyim"	*başlaap otırın* "başlamaktayım"
sürüp duursuñ	*başlaap otırsıñ*
sürüp duur	*başlaap otır*
sürüp duurus	*başlaap otırıs*
sürüp duursuñız	*başlaap otırsıñız*
sürüp duurlar	*başlaap otırlar*
geçip yatırın "geçmekteyim"	*dilääp yöörün* "dilemekteyim"
geçip yatırsıñ	*dilääp yöörsüñ*
geçip yatır	*dilääp yöör*
geçip yatırıs	*dilääp yöörüs*
geçip yatırsıñız	*dilääp yöörsüñiz*
geçip yatırlar	*dilääp yöörler*

Olumsuzu: Türkmencede bu tür şimdiki zamanın olumsuzu yoktur.

Soru Şekli: "-mı/-mi" ekiyle yapılır. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

sürüp duurunmı "sürmekte miyim"	*başlaap otırınmı* "başlamakta mıyım"
sürüp duursuñmı	*başlaap otırsıñmı*
sürüp duurmı	*başlaap otırmı*
sürüp duurusmı	*başlaap otırısmı*
sürüp duursuñızmı	*başlaap otırsıñızmı*
sürüp duurlarmı	*başlaap otırlarmı*
geçip yatırınmı "geçmekte miyim"	*dilääp yöörünmi* "istemekte miyim"
geçip yatırsıñmı	*dilääp yöörsüñmi*
geçip yatırmı	*dilääp yöörmi*
geçip yatırısmı	*dilääp yöörüsmi*
geçip yatırsıñızmı	*dilääp yöörsüñizmi*
geçip yatırlarmı	*dilääp yöörlermi*

4. Tip Şimdiki Zaman

Sadece olumsuz şekli bulunmaktadır. Şimdiki zamanın bu türü, fiil köklerine iyelik eki almış "-an/-en" sıfat-fiil eki ve "yook" kelimesinin getirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu oluşum sırasında bir hece kaynaşması meydana gelmiş ve "yook"un başında bulunan "y" ile birlikte bazı sesler düşmüştür. Olumsuz şimdiki zaman, ünlüyle biten fiillerle kurulduğunda fiilin sonundaki ünlü uzamaktadır. Esasında bu uzama, ünlüyle biten bir fiile "-an/-en" sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle alâkalıdır.

Olumlusu: Yoktur.

Soru Şekli: Olumlu soru şekli yoktur.

Olumsuzu: Olumsuz şimdiki zamanın çekimi şöyledir:

okaamook	<	*okaanım yook* "okumuyorum"
okaañook	<	*okaanıñ yook*
okaanook	<	*okaanı yook*
okaamzook	<	*okaanımız yook*
okaañzook	<	*okaanıñız yook*
okaanooklar	<	*okaanları yook*

uramook	<	*uranım yook* "vurmuyorum"
urañook	<	*uranıñ yook*
uranook	<	*uranı yook*
uramzook	<	*uranımız yook*
urañzook	<	*uranıñız yook*
uranooklar	<	*uranları yook*

Olumsuz Soru Şekli: "-mı/-mi" ekiyle yapılır. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

okaamookmı	<	*okaanım yookmı* "okumuyor muyum"
okaañookmı	<	*okaanıñ yookmı*
okaanookmı	<	*okaanı yookmı*
okaamzookmı	<	*okaanımız yookmı*
okaañzookmı	<	*okaanıñız yookmı*
okaanooklarmı	<	*okaanları yookmı*

uramookmı	<	*uranım yookmı* "vurmuyor muyum"
urañookmı	<	*uranıñ yookmı*
uranookmı	<	*uranı yookmı*
uramzookmı	<	*uranımız yookmı*
urañzookmı	<	*uranıñız yookmı*
uranooklarmı	<	*uranları yookmı*

GELECEK ZAMAN

Gelecek zaman çekiminde "-cak/-cek" eki kullanılır. Ancak çekim sırasında şahıs ekleri kullanılmayıp onların işlevlerini karşılamak üzere fiilin başına şahıs zamirleri getirilir. Gelecek zaman eki ünsüz uyumuna girmez.

Olumlusu: "şahıs zamiri + -cak/-cek" ile yapılır:

men guycak "dökeceğim"	*men düşcek* "ineceğim"
sen guycak	*sen düşcek*
ol guycak	*ol düşcek*
biz guycak	*biz düşcek*
siz guycak	*siz düşcek*
olar guycak	*olar düşcek*

Olumsuzu: Gelecek zamanın olumsuzu, olumlu şeklinin sonuna "dääl" kelimesinin getirilmesiyle yapılmaktadır:

men guycak dääl "dökmeyeceğim"	*men düşcek dääl* "inmeyeceğim"
sen guycak dääl	*sen düşcek dääl*
ol guycak dääl	*ol düşcek dääl*
biz guycak dääl	*biz düşcek dääl*
siz guycak dääl	*siz düşcek dääl*
olar guycak dääl	*olar düşcek dääl*

Soru Şekli: "-mı/-mi" ile yapılır. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

men guycakmı "dökecek miyim"	*men düşcekmi* "inecek miyim"
sen guycakmı	*sen düşcekmi*
ol guycakmı	*ol düşcekmi*
biz guycakmı	*biz düşcekmi*
siz guycakmı	*siz düşcekmi*
olar guycakmı	*olar düşcekmi*

GENİŞ (BELİRSİZ GELECEK) ZAMAN

Geniş zaman eki olan "-ar/-er", ünlü ile biten fiillere geldiğinde ekin ünlüsüyle kelime sonundaki ünlü kaynaşmakta ve bir ünlü uzunluğu ortaya çıkmaktadır.

Olumlusu: "-ar/-er" ekiyle yapılır:

tutarın "tutarım"	*isläärin* "isterim"	*gutlaarın* "kutlarım"
tutarsıñ	*isläärsiñ*	*gutlaarsıñ*
tutar	*isläär*	*gutlaar*
tutarıs	*islääris*	*gutlaarıs*
tutarsıñız	*isläärsiñiz*	*gutlaarsıñız*
tutarlar	*isläärler*	*gutlaarlar*

Yukarıdaki çekimde ünlü uzaması görülen fiillerin kökü, "isle-" ve "gutla-" şeklindedir.

Olumsuzu: Geniş zamanın olumsuzu biraz farklıdır. Teklik birinci ve ikinci şahıslarda "-mar/-mer", üçüncü şahıslarda ise "-maz/-mez" eki kullanılır:

gitmerin "gitmem"	*tutmarın* "tutmam"
gitmersiñ	*tutmarsıñ*
gitmez	*tutmaz*
gitmeris	*tutmarıs*
gitmersiñiz	*tutmarsıñız*
gitmezler	*tutmazlar*

Soru Şekli: "-mı/-mi" ekiyle kurulur. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

tutarınmı "tutar mıyım"	*isläärinmi* "ister miyim"
tutarsıñmı	*isläärsiñmi*
tutarmı	*isläärmi*
tutarısmı	*isläärismi*
tutarsıñızmı	*isläärsiñizmi*
tutarlarmı	*isläärlermi*

TASARLAMA KİPLERİ

ŞART

Olumlusu: "-sa/-se" ekiyle yapılmaktadır:

gezsem "gezsem, gezersem"	*garasam* "baksam, bakarsam"
gezseñ	*garasañ*
gezse	*garasa*
gezsek	*garasak*
gezseñiz	*garasañız*
gezseler	*garasalar*

Olumsuzu: "-ma/-me" ekiyle yapılır:

ölmesem "ölmesem, ölmezsem"	*uçmasam* "uçmasam, uçmazsam"
ölmeseñ	*uçmasañ*
ölmese	*uçmasa*
ölmesek	*uçmasak*
ölmeseñiz	*uçmasañız*
ölmeseler	*uçmasalar*

Soru Şekli: "-mı/-mi" ekiyle kurulur. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

gezsemmi "gezsem mi"	*garasammı* "baksam mı"
gezseñmi	*garasañmı*
gezsemi	*garasamı*
gezsekmi	*garasakmı*
gezseñizmi	*garasañızmı*
gezselermi	*garasalarmı*

İSTEK

Emir çekiminin 1. ve 3. şahısları, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi istek ifadesi de taşır. Bunun dışında isteği ifade eden ve "-makçı/-mekçi" ekiyle kurulan bir başka yapı daha vardır. Bunun çekiminde şahıs ekleri değil de şahıs zamirleri kullanılmaktadır.

Olumlusu: "-makçı/-mekçi" ekiyle yapılır:

men gülmekçi "gülmek istiyorum"	*men okamakçı* "okumak istiyorum"
sen gülmekçi	*sen okamakçı*
ol gülmekçi	*ol okamakçı*
biz gülmekçi	*biz okamakçı*
siz gülmekçi	*siz okamakçı*
olar gülmekçi	*olar okamakçı*

Olumsuzu: Olumlu şeklinin sonuna "dääl" kelimesinin getirilmesiyle yapılır:

men gelmekçi dääl "gelmek istemiyorum"
sen gelmekçi dääl
ol gelmekçi dääl
biz gelmekçi dääl
siz gelmekçi dääl
olar gelmekçi dääl

men barmakçı dääl "gitmek istemiyorum"
sen barmakçı dääl
ol barmakçı dääl
biz barmakçı dääl
siz barmakçı dääl
olar barmakçı dääl

Soru Şekli: "-mı/-mi" ekiyle kurulur. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

men gelmekçimi "gelmek istiyor muyum"
sen gelmekçimi
ol gelmekçimi
biz gelmekçimi
siz gelmekçimi
olar gelmekçimi

men okamakçımı "okumak istiyor muyum"
sen okamakçımı
ol okamakçımı
biz okamakçımı
siz okamakçımı
olar okamakçımı

GEREKLİLİK

1. Tip Gereklilik

Birinci tip gereklilik, "-malı/-meli" ekiyle yapılır. Ancak çekim sırasında şahıs ekleri kullanılmayıp onların işlevini karşılamak üzere fiilin başına şahıs zamirleri getirilir.

Olumlusu: "-malı/-meli" ekiyle kurulur:

men yalbarmalı "yalvarmalıyım"	*men geçmeli* "geçmeliyim"
sen yalbarmalı	*sen geçmeli*
ol yalbarmalı	*ol geçmeli*
biz yalbarmalı	*biz geçmeli*
siz yalbarmalı	*siz geçmeli*
olar yalbarmalı	*olar geçmeli*

Olumsuzu: Birinci tip gerekliliğin olumsuzu, olumlu şeklinin sonuna "dääl" kelimesinin getirilmesiyle yapılır:

men gaytmalı dääl "dönmemeliyim"	*men almalı dääl* "almamalıyım"
sen gaytmalı dääl	*sen almalı dääl*
ol gaytmalı dääl	*ol almalı dääl*
biz gaytmalı dääl	*biz almalı dääl*
siz gaytmalı dääl	*siz almalı dääl*
olar gaytmalı dääl	*olar almalı dääl*

Soru Şekli: "-mı/-mi" ekiyle kurulur. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

men gaytmalımı "dönmeli miyim"	*men geçmelimi* "geçmeli miyim"
sen gaytmalımı	*sen geçmelimi*
ol gaytmalımı	*ol geçmelimi*
biz gaytmalımı	*biz geçmelimi*
siz gaytmalımı	*siz geçmelimi*
olar gaytmalımı	*olar geçmelimi*

2. Tip Gereklilik

Türkmencede gereklilik çekimi, "-malıdır/-melidir" ekiyle de kurulur ve şahısları ifade etmek üzere zamirler değil, şahıs ekleri kullanılır.

Olumlusu: "-malıdır/-melidir" ekiyle yapılır:

görmelidirin "görmeliyim"	*turmalıdırın* "kalkmalıyım"
görmelidirsiñ	*turmalıdırsıñ*
görmelidir	*turmalıdır*
görmelidiris	*turmalıdırıs*
görmelidirsiñiz	*turmalıdırsıñız*
görmelidirler	*turmalıdırlar*

Olumsuzu: "dääl" kelimesiyle yapılır. Yine bu çekimde de şahısları ifade etmek üzere zamirler değil, şahıs ekleri kullanılır:

diymeli dääldirin "dememeliyim"	*açmalı dääldirin* "açmamalıyım"
diymeli dääldirsiñ	*açmalı dääldirsiñ*
diymeli dääldir	*açmalı dääldir*
diymeli dääldiris	*açmalı dääldiris*
diymeli dääldirsiñiz	*açmalı dääldirsiñiz*
diymeli dääldirler	*açmalı dääldirler*

Soru Şekli: "-mı/-mi" ekiyle kurulur. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır:

görmelimidirin "görmeli miyim"	*turmalımıdırın* "kalkmalı mıyım"
görmelimidirsiñ	*turmalımıdırsıñ*
görmelimidir	*turmalımıdır*
görmelimidiris	*turmalımıdırıs*
görmelimidirsiñiz	*turmalımıdırsıñız*
görmelimidirler	*turmalımıdırlar*

EMİR

Emir çekiminde her şahıs için ayrı bir ek kullanılır. Bu ekler aşağıdadır:

Teklik:	1. -ayın/-eyin	**Çokluk:**	1. -alıñ/-eliñ, -alı/-eli
	2. -ğın/-ğin, -ğun/-ğün, Ø		2. -ıñ/-iñ, -uñ/-üñ, -ñ
	3. -sın/-sin, -sun/-sün		3. -sınlar/-sinler, -sunlar/-sünler

Olumlusu:

islääyin "isteyeyim"	*okaayın* "okuyayım"	*turayın* "kalkayım"
isle(ğin)	*oka(ğın)*	*tur(ğun)*
islesin	*okasın*	*tursun*
islääliiñ	*okaalııñ*	*turalııñ*
islääñ	*okaañ*	*turuñ*
islesinler	*okasınlar*	*tursunlar*

Emrin teklik birinci ve üçüncü şahısları, istek ifadesi de taşır. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, ünlüyle biten fiillere teklik birinci şahıs emir ekiyle çokluk birinci ve ikinci şahıs emir ekleri getirildiğinde bir ünlü uzaması meydana gelmektedir.

Çokluk birinci şahısta dikkat çekici bir durum söz konusudur: *okaalııñ* "okuyalım", *göreliiñ* "görelim" biçimleri ikiden fazla kişi için kullanılır. Ancak *okaalı*, *göreli* biçimleri iki kişiyi ifade eder. Yani *okaalı* "ikimiz okuyalım", *göreli* "ikimiz görelim" anlamına gelmektedir.

Emrin teklik ikinci şahısı; *gel / gelğin* "gel", *tur / turğun* "kalk", *gör / görğün* "gör" şeklinde ikili kullanıma sahiptir.

Olumsuzu: "-ma/-me" ekiyle yapılır. Teklik birinci, çokluk birinci ve ikinci şahıslarda bu ekin ünlüsü uzamaktadır:

üzmääyin "koparmayayım"	*aytmaayın* "söylemeyeyim"
üzme(ğin)	*aytma(ğın)*
üzmesin	*aytmasın*
üzmääliiñ	*aytmaalııñ*
üzmääñ	*aytmaañ*
üzmesinler	*aytmasınlar*

Soru Şekli: "-mı/-mi" ekiyle kurulur. Türkmencede soru eki, kelimeye bitişik yazılır. Emrin ikinci şahıslarının sorusu bulunmamaktadır:

islääyinmi "isteyeyim mi"	*okaayınmı* "okuyayım mı"
islesinmi	*okasınmı*
islääliiñmi	*okaaliiñmi*
islesinlermi	*okasınlarmı*

FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

HİKÂYE: Basit kiplerde kullanılan zaman eklerinden sonra "-dı/-di" ekinin (*imek* fiilinde yer alan biçimi) getirilmesiyle yapılır: *almalıdı* "almalıydı", *başlaapdım* "başlamıştım", *berendi* "vermişti", *bilipdik* "bilmiştik", *bilmäändiñiz* "bilmemiştiniz", *durcakdım* "duracaktım", *gelyäärdiñ* "geliyordun", *turmaandılar* "durmamışlardı".

Gereklilik eki, ünlüyle bittiği hâlde bu ekle hikâye eki arasına Türkiye Türkçesinde olduğu gibi "y" yardımcı sesi girmemektedir: *atmalıdı* "atmalıydı", *bermelidim* "vermeliydim", *gitmelidiñ* "gitmeliydin".

RİVAYET: İki türlüdür. Birincisi, basit kiplerde kullanılan zaman eklerinden sonra "-mış/-miş" ekinin (*imek* fiilinde yer alan biçimi) getirilmesiyle yapılır: *aağlaarmışıñız* "ağlarmışsınız", *alıpmışım* "almışmışım", *başlayaamışık* "başlıyormuşuz", *bilmääñmişik* "bilmemişmişiz", *çözermişik* "çözermişiz", *gaçcakmışıñız* "kaçacakmışsınız", *gelipmiş* "gelmişmiş", *oturanmışıñ* "oturmuşmuşsun", *sermelimişiñ* "sermeliymişsin", *söyyäärmişiñ* "seviyormuşsun", *yaşamaanmışıñız* "yaşamamışmışsınız".

Rivayetin ikinci türü, basit kiplerde kullanılan zaman eklerinden herhangi birini almış fiilden sonra "eken"in getirilmesiyle yapılır. Bu çekimlerde şahıs ekleri "eken" kelimesine getirilir: *bilyäär ekeniñiz* "biliyormuşsunuz", *çaağırcak ekenim* "çağıracakmışım", *okamaan ekenim* "okumamışmışım", *turan eken* "kalkıyormuş", *gitmeli ekeniñiz* "gitmeliymişsiniz", *görcek ekeniñ* "görecekmişsin", *göçen ekeniñiz* "göçmüşmüşsünüz", *güler ekeni* "gülermiş", *dokaan ekeni* "dokumuşmuş", *sooramalı ekenler* "sormalıymışlar".

ŞART: Şartın hikâyesi, "-sa/-se" ekiyle "-dı/-di" bilinen geçmiş zaman ekinin (*imek* fiilinde yer alan biçimi) birlikte kullanılmasıyla yapılır ve iki türü vardır. Birincisinde, şart ekiyle hikâye eki arasına da şahıs eki girmektedir. Bu çekimde şahıs ekleri aynı zamanda sonda da bulunduğu için çok değişik bir yapı ortaya çıkmaktadır: *alsamdım* "alsaydım", *barsakdık* "gitseydik", *baksalardılar* "baksaydılar", *gelseñizdiñiz* "gelseydiniz", *gitselerdiler* "gitselerdi", *gülsemdim* "gülseydim".

İkincisindeyse, şahıs eki bir kez kullanılmaktadır. Bu tip şartta, şart eki ünlüyle bittiği hâlde bu ekle hikâye eki arasına Türkiye Türkçesinde olduğu gibi "y" yardımcı sesi girmemektedir: *açsadıñız* "açsaydınız", *baksadı* "baksaydı", *bilsedim* "bilseydim", *dursadım* "dursaydım", *gelsedi* "gelseydi", *gülsediñiz* "gülseydiniz".

Şartın rivayeti ve şartı yoktur.

TASVİR FİİLLERİ

YETERLİLİK/İKTİDAR ŞEKLİ: Türkiye Türkçesindekine benzemektedir. Zarf-fiil eki almış asıl fiilden sonra "bil-" yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılır. Ancak Türkiye Türkçesinde zarf-fiil eki olarak "-a/-e" kullanılırken Türkmencede "-p" kullanılmaktadır. "-p" zarf-fiil eki, ünlüyle biten bir fiile geldiğinde bu fiilin sonundaki ünlü uzar: *aydıp bilerdim* "söyleyebilirdim", *görkezip bilyäädi* "gösterebiliyordu", *görüp bilyääñ* "görebiliyorsun", *gülüp bilyäär* "gülebiliyor", *kovup bilyäämişin* "kovabiliyormuş", *yakıp bilcek* "yakabilecek".

Olumsuzu, fiil çekimlerinde kullanılan ve fiillerin anlamını olumsuzlaştıran "-ma/-me", "maz-/-mez", "-mar/-mer", "-ook" gibi eklerin "bil-" yardımcı fiiline getirilmesiyle yapılır: *berip bileñook* "veremiyorsun", *bilip bilmedi* "bilemedi", *öçürip bilmez* "söndüremez", *çıdaap bilmeyäär* "dayanamıyor", *gidip bilmedim* "gidemedim", *gidip bilmersiñ* "gidemezsin", *yeñip bilmez* "yenemez".

TEZLİK: Türkmencede tezlik; "-ı/-i, -u/-ü" ve "-p" zarf fiil eklerinden sonra *ber-* fiilinin getirilmesiyle yapılır. Günümüz Türkmencesinde "-p ber-" ile yapılanlar, diğerlerine oranla daha fazladır.

"-p ber-" ile yapılanlar: *guyup ber* "döküver", *aydıp ber* "söyleyiver", *goyup berääy* "koyuver, bırakıver", *yılğırıp beryäär* "gülüveriyor".

"-ı/-i ber-, -u/-ü ber-" ile yapılanlar: *gelibersin* "geliversin", *gidibereyin* "gidivereyim", *goyberiñ* "bırakıverin", *iyiber* "yiyiver", *gidiberiñ* "gidiverin".

SÜREKLİLİK: Türkmencede süreklilik; "-p" zarf-fiil eki almış bir fiilden sonra *dur-*, *otur-*, *yat-* ve *yör-* yardımcı fiillerinin geniş ya da şimdiki zaman çekimlerinin hece yutumuna uğramış biçimleri olan *duur*, *otır*, *yatır* ve *yöör*'ün getirilmesiyle yapılır. Süreklilik, Türkmencede en fazla teklik üçüncü şahısta kullanılmaktadır.

"-p duur" ile yapılanlar: *gezip duurun* "gezip duruyorum, gezmekteyim", *ılğaap duursuñız* "koşup duruyorsunuz, koşmaktasınız", *övsüp duur* "esip durur, esmekte", *uçup duurlar* "uçup dururlar, uçmaktalar".

"-p otır" ile yapılanlar: *gidip otırın* "gidiyorum, gitmekteyim", *ılğaap otırlar* "koşup dururlar, koşmaktalar", *yazıp otır* "yazıp durur, yazmakta", *yılğırıp otırdı* "gülüp duruyordu, gülmekteydi".

"-p yatır" ile yapılanlar: *aağlaap yatır* "ağlayıp durur, ağlamakta", *ooylanıp yatır* "düşünüp duruyor, düşünmekte", *süynüp yatır* "uzanıp duruyor, uzanmakta".

"-p yöör" ile yapılanlar: *gezmelääp yöörsüñiz* "gezinip duruyorsunuz, gezinmektesiniz", *görüp yöörüs* "görüp duruyoruz, görmekteyiz", *oynaap yöörler* "oynayıp dururlar, oynamaktalar".

İSİM-FİİL (MASTAR)

Mastar, Türkmencede "-mak/-mek" ekiyle yapılır. Bu ekin ünlüsü, kendisinden sonra datif eki getirildiği zaman uzamaktadır: *almak* "almak" → *almaağa* "almaya", *gülmek* "gülmek" → *gülmääğe* "gülmeye".

Mastar eki, bütün fiillere gelebildiği için oldukça işlek bir ektir. En önemli fonksiyonu, fiillere gelerek bunlara ait hareket isimleri yapmaktır: *açmak* "açmak", *düşünmek* "anlamak", *doolmak* "dolmak", *gaalmak* "kalmak", *gepleşmek* "konuşmak", *güldürmek* "güldürmek", *uçmak* "uçmak", *zıñmak* "atmak, fırlatmak".

Mastar ekinin sonunda bulunan "k" ünsüzleri, iki ünlü arasında "ğ"ye döner: *turmak* "kalkmak" → *turmağı* "kalkmayı", *bilmek* "bilmek" → *bilmääğe* "bilmeye".

SIFAT-FİİL

Sıfat-fiiller, niteledikleri isimlerin hareket özelliklerini gösterirler. Türkmencedeki sıfat-fiil ekleri şunlardır:

-an/-en: *geyen* "giyen", *gülen* "gülen", *oyanan* "uyanan", *yanan* "yanan". Bu ekle kurulmuş sıfat tamlamasında iyelik ekleri, nitelenen ismin sonunda yer alır: *iişlääп yeri* "çalıştığı yer", *okaan kitaabım* "okuduğum kitap".

Söz konusu ek, ünlüyle biten bir fiile geldiği zaman fiilin sonundaki ünlü, ekin ünlüsüyle birleşerek uzar: *islääп* "isteyen", *başlaan* "başlayan".

-ar/-er: *akar suv* "akar su", *görer göz* "görür göz", *güler yüz* "güler yüz".

Sıfat-fiil eki "-ar/-er", genellikle gecici isimler türetir. Ancak bu ekle yapılmış kalıcı isimler de Türkmencede yaygındır: *açar* "anahtar", *çapar* "ulak; müjdeci; uydu", *gündoğar* "doğu".

-cak/-cek: Gelecek zaman çekimiyle karışmaması için bu ekin örneklerini nitelediği isimlerle birlikte veriyoruz: *iişlencek iiş* "yapılacak iş", *uuklacak çaağa* "uyuyacak çocuk", *yazılcak hat* "yazılacak mektup".

"-cak/-cek" ile sıfat tamlaması oluşturulduğunda iyelik ekleri, nitelenen ismin sonunda yer alır: *bercek çöreği* "vereceği ekmek", *dırmaşcak depääm* "tırmanacağım tepe", *gitcek yeriñ* "gideceğin yer".

-maan/-mään: Bu ekin ünlüsü daima uzundur: *bakmaanı* "bakmadığı", *bilmäänim* "bilmediğim", *görmääniñ* "görmediğin".

-madık/-medik: Bilinen geçmiş zaman çekimiyle karıştırılması ihtimalini düşünerek bu ekin örneklerini nitelediği isimlerle birlikte veriyoruz: *ekilmedik yer* "ekilmemiş toprak", *eşidilmedik ovaaz* "duyulmamış ses".

İyelik ekleri, nitelenen ismin sonunda yer alır: *görmedik çölleriñ* "görmediğin çöller", *okamadık kitaabımız* "okumadığımız kitap".

-maz/-mez: Olumsuz geniş zaman çekimiyle karıştırılması ihtimalini düşünerek bu ekin örneklerini nitelediği isimlerle birlikte veriyoruz: *bilmez tebiip* "cahil doktor", *bitmez yara* "kapanmaz yara", *öçmez oot* "sönmez ateş".

-yaan/yään: Ekin ünlüsü daima uzundur: *gepleyään* "konuşmakta olan, konuşan", *uuklayaan* "uyumakta olan, uyuyan".

"-yaan/-yään" ile sıfat tamlaması oluşturulduğunda iyelik ekleri, nitelenen ismin sonunda yer alır: *geçyään çölüñiz* "geçmekte olduğunuz çöl", *gidyään yerimiz* "gitmekte olduğumuz yer".

ZARF-FİİL

Zarf-fiiller, zarf-fiil eki almış fiil şekilleridir. Bunlar, fiilleri nitelerler.

Bağlama ve Tarz Bildirenler

-a/-e: Bu zarf-fiil ekini alan kelimeler, tekrarlanarak kulanılır: *diye diye* "diye diye", *gaana gaana* "kana kana", *göre göre* "göre göre", *güle güle* "güle güle".

-aağada/-ääğede: Hareketin meydana geliş şeklini göstererek asıl fiili niteleyen "-aağada/-ääğede" ekinin ilk ünlüsü daima uzundur: *baraağada* "gider gitmez, gidip, giderek", *diyääğede* "der demez, deyip, diyerek".

-maan/-mään: Hareketin meydana geliş şeklini göstererek asıl fiili niteleyen ve bu harekete olumsuz bir mana yükleyen "-maan/-mään" ekinin ünlüsü daima uzundur: *içmään* "içmeden, içmeksizin, içmeyip", *uuklamaan* "uyumadan, uyumaksızın, uyumayıp", *yaadamaan* "yorulmadan, yorulmaksızın, yorulmayıp".

-ıp/-ip, -up/-üp, -p: Hareketin meydana geliş şeklini göstererek asıl fiili niteler: *başlaap* "başlayıp, başlayarak", *böölüp* "bölüp, bölerek", *gelip* "gelip, gelerek", *iişlääp* "çalışıp, çalışarak".

Bu ek, ünlüyle biten bir fiile geldiğinde, fiilin sonunda bulunan ünlü uzar: *garaap* "bakıp, bakarak", *büreäp* "bürüyüp, kaplayıp, bürüyerek, kaplayarak".

Zaman Bildirenler

-alı/-eli: Geçmişte belirli bir zaman noktasından başlayıp devam edegelmiş bir harekete ait zaman dilimini gösteren zarf-fiiller türetir. Söz konusu ekle yapılmış zarf-fiillerin sonuna genellikle *bääri* kelimesi getirilmekte ve bunlar iyelik ekleri alarak kullanılmaktadır: *geleliiñ bääri* "sen geleli beri", *gideliiñiz bääri* "siz gideli beri", *gaydalı bääri* "o geri döneli beri", *başlaalım bääri* "ben başlayalı beri", *iişlääliimiz bääri* "biz çalışalı beri". Örneklerden de anlaşılacağı üzere, "-alı/-eli" eki ünlüyle biten bir fiile getirildiğinde, fiilin ilk ünlüsü ekin ünlüsüyle birleşerek uzamaktadır.

-anda/-ende: "-anda/-ende" zarf-fiil eki, hareketin meydana geldiği zamanı belirterek asıl fiili niteler: *alanda* "aldığında", *görende* "gördüğünde", *iişläände* "çalıştığında".

"-anda/-ende" zarf-fiil eki, ünlüyle biten bir fiile gelirse, bu fiilin sonunda bulunan ünlü uzar: *başla-* "başlamak" → *başlaanda* "başladığında", *büre-* "kaplamak, bürümek" → *büräände* "kapladığında, bürüdüğünde".

"-anda/-ende"; iyelik ekleriyle birlikte kullanıldığında iyelik ekleri, söz konusu ekin "-an/-en" ve "-da/-de" kısmı arasında yer alır: *göreniñizde* "gördüğünüzde, gördüğünüz zaman", *okaanımızda* "okuduğumuzda, okuduğumuz zaman".

-dıkça/-dikçe: Bu ek, yapılan harekete zamanda süreklilik kazandırarak fiili niteler: *diñledikçe* "dinledikçe", *okadıkça* "okudukça", *ulaldıkça* "büyüdükçe".

-kaa/-kää: Fiillerin yanı sıra kendisinden sonraki "i-" fiili düşmüş isimlere gelerek esas fiile eşlik eden ve ikinci derecede bir işi gösteren zarflar türetir. Bu ekin ünlüsü daima uzundur: *gelcekkääk* "biz gelecekken", *gızkaañ* "sen kızken",

gitcekkää "gidecekken", *kiçikääler* "onlar küçükken", *oğlankaam* "ben çocukken".

"-kaa/-kää" eki, iyelik ekleri almakta ve adeta çekime girmektedir: *duryaarkaam* "ben duruyorken", *duryaarkaañ* "sen duruyorken", *duryaarkaa* "o duruyorken", *duryaarkaak* "biz duruyorken", *duryaarkaañız* "siz duruyorken", *duryaarkaalar* "onlar duruyorken"; *bilyäärkääm* "ben biliyorken", *bilyäärkääñ* "sen biliyorken", *bilyäärkää* "o biliyorken", *bilyäärkääk* "biz biliyorken", *bilyäärkääñiz* "siz biliyorken", *bilyäärkääler* "onlar biliyorken".

-ınnçaa/-iinçää: Belirli bir zaman noktasına kadar olan zaman aralığını belirten zarf-fiiller türetir ve kendisinden sonra iyelik ekleri alır: *alınçaam* "ben alıncaya kadar", *biliinçääñ* "sen bilinceye kadar", *gaanınçaa* "o suya kanıncaya kadar", *geliinçääk* "biz gelinceye kadar".

-mazdan/-mezden: Bu ekle yapılmış zarf-fiiller, olumsuz anlamlıdırlar ve kendilerinden sonra genellikle *ozal, öñ, öñiinçää, öñürti* gibi "önce" anlamına gelen kelimeler yer alır: *garamazımdan ozal* "ben bakmadan önce", *gitmeziñizden öñürti* "siz gitmeden önce". Örneklerde de görüldüğü gibi "-mazdan/-mezden" ekleri, kendilerinden sonra iyelik ekleri ve uzaklaşma hâli eklerini almaktadırlar.

-yaançaa/-yäänçää: "-ınçaa/-iinçää" ile hemen hemen aynı fonksiyona sahiptir. Kendisinden sonra iyelik ekleri getirilerek kullanılır: *alyaançaañız* "siz alıncaya kadar", *baryaançaañ* "sen gidinceye kadar", *bilyäänçääk* "biz bilinceye kadar", *göryäänçääm* "ben görünceye kadar", *tapyaançaa* "o buluncaya kadar".

EDAT

BAĞLAMA EDATLARI

Sıralama Edatları: Sıralama edatları; peş peşe gelen kelime, kelime grubu ve cümleleri birbirine bağlayan edatlardır. Türkmencedeki sıralama edatları şunlardır: *bilen* "ile", *hem* "de", *ve* "ve".

Denkleştirme Edatları: Denkleştirme edatları; birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek durumda olan kelime, kelime grubu ve cümleleri birbirine bağlayarak bunları birbiriyle denkleştirir. Türkmencedeki denkleştirme edatları şunlardır: *yaa* "veya, yahut", *yaa daa* "ya da, veya, yahut".

Karşılaştırma Edatları: Karşılaştırma edatları; kelime, kelime grubu ve cümleleri birbirine bağlayarak bunları karşılaştırır. Türkmencedeki karşılaştırma edatları şunlardır: *... de ... de* "... de ... de", *hem ... hem ...* "hem ... hem ...", *isle ... isle ...* "ister ... ister ...", *ne ... ne ...* "ne ... ne ...", *ne ... ne de ...* "ne ... ne de ...", *yaa ... yaa ...* "ya ... ya ...", *yaa ... yaa daa ...* "ya ... ya da ...".

Cümle Başı Edatları

"Fakat" Anlamını Taşıyanlar: Zıtlık bildiren bu edatların sayısı Türkmencede epeyce fazladır: *emmaa* "ancak, ama, fakat, lâkin", *veli* "ancak, ama, fakat, lâkin", *velin* "ancak, ama, fakat, lâkin", *yööne* "ancak, ama, fakat, lâkin; yalnız".

"Eğer" Anlamını Taşıyanlar: Şart ifade eden bir edat türüdür. Sınırlı sayıda örneği bulunmaktadır: *eğer* "eğer".

"Çünkü" Anlamını Taşıyanlar: Sebebin ispatını ortaya koyan veya gerekçesini açıklayan bu edat türü de Türkmencede sınırlı sayıdadır: *çünki* "çünkü".

Benzerlik İfade Edenler: Türkmencede yaygın olarak kullanılan benzerlik edatları şunlardır: *göóyää* "sanki, güya", *hamaala* "sanki, güya".

Sonuç ve Açıklama İfade Edenler: Sonuç ve açıklama ifade eden edatlar da Türkmencede diğerlerine oranla sayıca daha fazladır: *belki* "belki", *diymek* "demek ki", *diymeli* "demek ki", *hatdaa* "hatta", *kääşgä* "keşke", *yağnı* "yani", *yoğsa* "yoksa", *yoğsam* "yoksa".

ÇEKİM EDATLARI

Yön ve Sınırlama: Yön ve sınırlamayla ilgili çekim edatları şunlardır: *bakaan* "doğru", *çen* "kadar", *çenli* "kadar", *garşı* "karşı", *saarı* "doğru", *tarap* "doğru". Bunlar yaklaşma hâli eki almış isimlerden sonra gelirler.

Zaman: Türkmencedeki zaman bildiren çekim edatları özellikle öncelik ve sonralık kavramlarıyla ilgilidir: *bääri* "beri", *ozal* "önce", *öñ* "önce", *öñürti* "önce", *soñ* "sonra". Bunlar uzaklaşma hâli eki almış isimlerden sonra kullanılmaktadırlar.

Sebep: Herhangi bir şeyin sebebini açıklamak, belirtmek üzere kullanılan çekim edatlarının sayısı epeyce fazladır: *diyip* "diye", *kömeği bilen* "sayesinde", *ötri* "ötürü; yüzden, yüzünden", *sebääpli* "diye; yüzden, yüzünden; dolayı, ötürü", *üçiin* "için", *yañaa* "yüzden, yüzünden", *zeraarlı* "yüzden, yüzünden".

Benzerlik: Şu edatlar da Türkmencede iki kimse veya iki nesne arasındaki benzerlik durumlarını ifade ederler: *dek* "gibi", *kimiin* "gibi; kadar", *yaalı* "gibi; kadar".

Vasıta ve Beraberlik: Vasıta ve beraberlik edatları, bir şeyin ne ile veya kiminle yapıldığını anlatırlar. Ayrıca bu edatlar, birliktelik ifade ederler: *bile* "ile", *bilen* "ile", *bilen birlikde* "beraber".

Başkalık: Türkmencedeki başkalık edatları da sayıca azdır: *başğa* "başka", *özğe* "başka".

Aitlik ve İlgili Olmayı İfade Edenler: Bazı son çekim edatları, bir nesneye ya da kimseye ait olmayı, bir kimse veya nesneyle ilgili olmayı ifade ederler: *baarada* "hakkında", *baabatda* "hakkında", *değişli* "ait, dair", *doğrusında* "hakkında", *hakda* "hakkında", *hakında* "hakkında".

Görelik İfade Edenler: Şu edatlar da Türkmencede görelik ifade ederler: *garaanda* "göre", *görää* "göre".

ÜNLEM EDATLARI

Seslenme Edatları: Seslenme edatları, his ve heyecan ifade eder. Yaygın olarak kullanılan seslenme edatları şunlardır: *a* "a", *ah* "ah", *beh/bövf/övf* "of/öf", *ey* "ey", *oh/behey* "oh", *vah* "vah/tüh".

Sorma Edatları: Sorma edatları, soru ifade ederler. Türkmencenin en önemli sorma edatı "hani" anlamına gelen *hanı*'dır. Türkiye Türkçesindeki sorma edatları olan "acep" ve "acaba" kelimeleri, bu lehçede "-kaa/-kää" ekleriyle karşılanmaktadır: *aakmıkaa* "ak mı acaba", *geldimikää* "geldi mi acaba", *küyseyäärmikääñ* "özlüyor musun acaba".

Gösterme Edatları: Gösterme edatları, birisini veya bir şeyi göstermek için kullanılır. Türkmencedeki gösterme edatları şunlardır: *ana* "işte, aha", *anhaa* "işte, aha", *ınhaa* "işte, aha", *ine* "işte, aha", *tää* "ta".

Cevap Edatları: Cevap edatları, tasdik veya ret ifade ederler. Türkmencedeki cevap edatları şunlardır: *bolar* "olur, tamam", *bolyaar* "peki, pekâlâ", *elbetde* "elbette, tabiî", *hava* "evet", *hää* "evet", *hop* "peki, pekâlâ", *maakuul* "peki, pekâlâ, olur", *şübhesiz* "şüphesiz/kuşkusuz", *yağşı* "olur, tamam", *yook* "hayır".

SÖZ DİZİMİ

Sıfat Tamlamasında Farklı Diziliş: Bazı sıfat-fiil ekleriyle kurulan sıfat tamlamalarında, Türkiye Türkçesinden farklı bir diziliş söz konusudur. Türkmencede iyelik ekleri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi fiilin isimleşmiş şekline (yani birinci kelimeye) değil de nitelenen isme (ikinci kelimeye) getirilmektedir: *bercek pulı* "vereceği para", *gitcek yooluñ* "gideceğin yol", *görmedik daağlarıñ* "görmediğin dağlar", *okamadık kitaabım* "okumadığım kitap", *yöreyään yooluñız* "yürüdüğünüz yol", *gidyään yerimiz* "gittiğimiz yer".

Unvan Grubu ve Birleşik İsimde Farklı Yapı: Türkmencedeki kelime gruplarıyla ve cümleyle ilgili yapıların büyük çoğunluğu Türkiye Türkçesindekinin aynıdır. Ancak bazı küçük farklılıklar bulunmaktadır.

Türkmencede kullanılan bazı unvan grupları, Türkiye Türkçesinden farklı yapıya sahiptir. Bilindiği gibi unvan grubu, bir şahıs adıyla bir unvan veya akrabalık adından oluşan kelime grubudur. Unvan grubunda şahıs adının başta, unvan veya akrabalık adınınsa onun ardından gelmesi gerekir. Aksi hâlde bir araya gelen şahıs adları, unvan grubu olmaktan çıkıp birer birleşik isim olurlar. Bu açıdan bakıldığında *Adam ata* "Adem Baba", *Baharğül bacı* "Baharğül Bacı", *Batır molla* "Batır Molla", *Berdi aağa* "Berdi Bey", *Gözel dayza* "Gözel Teyze", *Gülcan haanım* "Gülcan Hanım" örnekleri; unvan grubudurlar.

Ancak *Mırat balçı* "Balcı Murat", *Nurı magazinçi* "Dükkâncı Nurı", *Recep keytik* "Topal Recep" gibi unvan grubuna ait yapılar Türkiye Türkçesinde bu şekilde kullanılmazlar. *Balcı Murat, Dükkâncı Nuri, Topal Recep, Aksak Timur* gibi yapılar, asıl isim ögesi birinci sırada bulunmadığı için unvan grubu olamamaktadırlar. Bunlar Türkiye Türkçesinde birer birleşik isimdirler. Çünkü bir nesnenin özel adı olmak üzere eksiz olarak bir araya gelen ve iki veya daha fazla kelimeden oluşan bütün şahıs adları birleşik isim durumundadır.

Türkiye Türkçesinde genellikle isim tamlaması kalıbıyla karşılanan aşağıdaki birleşik kelimeler de aslında birer birleşik isimdir. Ancak bunlara gelen iyelik ekleri düşmüştür. Türkmencede bu tür birleşik isimler, genellikle birleşik yazılmaktadır:

ayakgaap "ayakkabı", *ayağuuç* "ayak ucu", *biilaağırı* "bel ağrısı", *düyeğuş* "deve kuşu", *golbaağ* "koşum kayışı", *hamırmaaya* "hamur mayası".

Sayı Grubunda Farklı Yapı: Sayı grubu, basamak sistemine göre sıralanmış iki veya daha fazla sayı isminin oluşturduğu kelime grubudur. Sayı grubundaki büyük sayılar başta, küçük sayılarsa sonda bulunur. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkmencede "yüz" ve "bin" ile ilgili sayı grubu örneklerinde başta "bir" kelimesi de kullanılmaktadır: *bir müñ altmış iki* "bin altmış iki", *bir yüz yiğrimi döört* "yüz yirmi dört". Bu örnekler, *müñ altmış iki* "bin altmış iki", *yüz yiğrimi döört* "yüz yirmi dört" şeklinde de kulanılmaktadır.

Vasıta Grubunda Farklı Durum: Türkmencede vasıta hâli eki bulunmamakta ve bu fonksiyon "bilen" edatıyla karşılanmaktadır. Bu yüzden Türkmencede, kısaltma gruplarından biri olan vasıta grubu yoktur.

Birleşik Cümlede Farklı Durum: Bünyesinde birden fazla yüklem bulunan cümleye birleşik cümle denir. Türkmencede iç içe birleşik cümle kullanılmaktadır, ancak bu lehçede "ki"li birleşik cümle tipi yoktur.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Türkmencedeki cümle yapısı ve kelime grubu tipleri Türkiye Türkçesindekinin hemen hemen aynısıdır. Bu sebeple önemli gördüğümüz farklılıklara yer vermekle yetindik.

ÖRNEK METİNLER

ÇÖZÜMLENMİŞ KİRİL HARFLİ METİNLER

ILMI MAĞTIMĞULI ÄKİTDİ

Mağtımğulı "Şirğazı" medresesinde üç yıl okaap, yuurduna gaydıpdır. Medresede okayaan taalııplar şaahır gidenden soñ "Öñ Mağtımğulı halıpaamızdı. Bilmedik yerimizi ondan sooraardık. Şığır okaap berip gövnümizi götererdi. İndi biziñ halıpaamız kim bolar? Haysıımızıñ ılmımız köpkää?" diyip, öözaara cedelleşip başlaapdırlar.

Medresede ders beryään Hezreti Pälvan taalıplarıñ cedelini eşidip:

- Taalııplar, siz cedelleşip azaara gaalıp yöörmääñ. Ilmıñ baarını Mağtımğulı äkitdi, diyipdir.

İLMİ MAHTUMKULU GÖTÜRDÜ

Mahtumkulu, "Şirgazi" medresesinde üç yıl okuyup yurduna dönmüş. Medresede okumakta olan öğrenciler şair gittikten sonra "Önceleri Mahtumkulu üstadımızdı. Bilemediğimiz yeri ondan sorardık. Şiir okuyuverip gönlümüzü yüceltirdi. Şimdi bizim üstadımız kim olur? Hangimiz daha bilgiliyiz ki?" diyerek kendi aralarında tartışmaya başlamışlar.

Medresede ders vermekte olan Hazreti Pälvan, öğrencilerin tartışmasını işitip:

- Ey öğrenciler, siz tartışarak huzursuz olup durmayın. İlmin hepsini Mahtumkulu götürdü, demiş.

SAYRA, BİLBİL

Sayra, bilbil, sayra,
Sayra, bilbilim.
Seniñ üçiin eken gırmızı gülüm
Açıldı atırlı säher çaağında,
Açıldı oobaamıñ tääze baağında,
Tääze baağında,
Säher çaağında.

Gördüm gara gızı gülüñ içinde,
Gördüm gızıl güli gızıñ saçında,
Gızıñ saçında,
Gülüñ içinde.

Gızıñ gözi gaaldı gül puudağında.
Sayra, bilbil, sayra,
Diñleyäär seni.
Aal gülüñ övşüni aal yañağında,
Caadılı gözleri çaağıryaar meni,
Diñleyäär seni,

Çaağıryaar meni.

ÖT BÜLBÜL

Öt bülbül, öt,
Öt bülbülüm.
Senin için diktiğim kırmızı gül
Açıldı güzel kokulu seher vaktinde,
Açıldı köyümün yeni bahçesinde,
Yeni bahçesinde,
Seher vaktinde.

Gördüm kara kızı gülün içinde,
Gördüm kızıl gülü kızın saçında,
Kızın saçında,
Gülün içinde.

Kızın gözü kaldı gül dalında.
Öt bülbül, öt,
Dinliyor seni.
Al gülün parıltısı al yanağında,
Büyülü gözleri çağırıyor beni,
Dinliyor seni,

Çağırıyor beni.

Ata Ataçanov

AKILLI GUŞCAĞAZ

Bir baar eken, bir yook eken. Günleriñ biirinde çöl beyevaanda bir ovadanca guş baar eken. Buu guşı bir gün bir aavçı tutupdır. Buu guş ol aavçaa garaap:

- Ey aavçı, gel, sen meni öldürme. Baarıbir meni öldüreniñ bilen seniñ ağzıñ yaağcarmaz, sebääbi meniñ etim aacıdır. Sen meni goyber. Oña derek men saña üç saanı akıl övredeyin. Şol üç akıl saña köp peydaa berer, diyipdir.

Buu ovadanca guşdan şeyle sözleri eşiden aavçı onı goybermekçi bolup:

- Hanı onda sen yañkı övretcek diyen üç akılıñı ayt. Soñra men seni boşadıp goybereyin. Sen giiñ hovaada gaanatıñı giiñden aç daa uçuber, diyipdir.

Guş övretcek akıllarını birmebir aytmaağa başlaapdır.

Ol:

- Birinciden-ää, hiiç vağt geçen iişe ökünme, ikincidenem, ööz gövnüñe sığmadık söze ınanma, üçüncisini bolsa meni goybereniñden soñ aydayın, diyipdir.

Aavçı bucağaz guşı asmaana goyberipdir veli, yañkı guşcağaz bir ağacıñ üstüne gonupdır daa:

- Ey aavçı, sen yaman aaldandıñ. Sebääbi meniñ içimde goşa yumruk yaalı gızıl baardı. Sen şonı almaan, meni goyberdiñ, diyipdir. Onda yañkı aavçı aadam:

- Vah daadı-biidaat men aaldanıpdırın diyip, ol guşcağazı boşadanına köp puşmaan edipdir.

Aavçınıñ puşmaan edip oturanını gören guş:

- Ey akmak aavçı, men saña: "Öten iişe ökünme" diyip, yañıca aytmadım mı nääme? Onuñ üstesine hem "Ööz gövnüñe sığmadık söze ınanma" diydim aahırın. Sen gayta yene-de ınanyaarsıñ. Eğer sen akmak bolmasañ, meniñ yañkı sözlerime ınanar mıdıñ? Sen bir pikir edip gör, meniñ içimde niireden gızıl bolsun. Baar, aydalı, bolaayanda hem meniñ gövrääm tutuşlığına yeke yumrukça daa yook aahırın. Onsoñ, yeri goşa yumruk yaalı gızıl meniñ niiremde bolsun? Ol meniñ içime näädip sığsın? Sen şona daa ınanyaarsıñ diyip, ol ovadanca guşcağaz gaanatlarını açıp, göögе uçup, daağ derelerden geçip gidiberipdir.

AKILLI KUŞÇAĞIZ

Bir varmış, bir yokmuş. Günlerin birinde bir çölde güzel bir kuşçağız varmış. Bu kuşu bir gün bir avcı yakalamış. Kuş avcıya dönerek:

"Ey avcı, gel beni öldürme. Nasıl olsa beni öldürmekle ağzın yağlanmaz. Çünkü etim acıdır. Sen beni bırak. Buna karşılık sana üç akıl öğreteyim. Bu üç akıl sana çok fayda verir", demiş.

Güzel kuştan bu sözleri işiten avcı onu bırakmak istemiş:

"Haydi o zaman, demin öğreteceğim dediğin üç aklı öğret. Sonra ben seni serbest bırakayım. Geniş gök yüzünde kanatlarını genişçe aç da uçup git", demiş.

Kuş öğreteceği akılları bir bir söylemeye başlamış:

"Birincisi, hiçbir zaman geçen işe üzülme; ikincisi, mantığının kabul etmediği söze inanma; üçüncüsünü ise, beni bıraktığın zaman söyleyeyim", demiş.

Avcı, kuşu gök yüzüne bırakıvermiş, fakat o kuş bir ağaca konmuş ve:

"Ey avcı, fena aldandın. Çünkü benim içimde çifte yumruk kadar altın vardı. Sen onu almadan beni bırakıverdin", demiş. O zaman avcı adam:

"Vah yazık, ben aldanmışım" diyerek kuşu bıraktığına çok pişman olmuş.

Avcının pişmanlıktan kıvrandığını gören kuş:

"Ey ahmak avcı, ben sana az önce "Geçen işe üzülme" diye söylemedim mi? Üstelik de "Gönlüne sığmayan söze inanma" dedim. Sen yine inanıyorsun. Eğer ahmak olmasaydın, az önce söylediğim sözlere inanır mıydın? Bir düşün; benim içimde nereden altın olsun. Var desek bile benim gövdemin bütünü tek yumruk kadar bile yok sonuçta. Peki o hâlde çifte yumruk kadar altın benim neremde bulunsun? O benim içime nasıl sığsın? Sen ona da inanıyorsun!", deyip güzel kuş kanatlarını açarak gök yüzüne uçup dağlardan, derelerden geçip gitmiş.

GURBAAĞA VE İÇYAAN

Bir baar eken, bir yook eken, bir gurbaağa baar eken. Gurbaağa suvdan çıkıp duran vağtı, onuñ yaanına bir içyaan gelipdir de:

- Ey, gurbaağa, gel ikiimiz doost bolalı, diyipdir.

Gurbaağa oña:

- Bolyaar, bolsak bolalı. Men hem suvuñ içinde gezip yaadadım. Belki, seniñ bilen guurı yerlere gezmääğe gideris, diyip aydıpdır.

Soñ buu ikisi tirkeşip baryaarkaalar, olarıñ öñünden içi akar suvlı bir yaap çıkıpdır. Şonda içyaan:

- Gurbaağa doost, indi sen meni şuu yaapdan göterip geçirmeseñ, men-ää geçip bilmen, diyipdir.

Onda gurbaağa:

- Bolyaar, doost men seni arkama alar daa yaabıñ añırsına geçirääyerin, diyipdir. Soñ içyaan gurbaağaanıñ arkasına münüpdir. Gurbaağa hem suva giirip, yaabıñ beyleki gırasına tarap yüzüp uğraapdır. Suvuñ ortaraağına baranlarında, içyaan gurbaağaanıñ arkasından cazıladıp çakıpdır. Aavunan gurbaağa bolsa şol yerde durupdır daa:

- "Yeri, içyaan doost, seniñ buu nääme etdiğiñ?" diyip sooraapdır.

İçyaan:

- Şeytmek meniñ hääsiyetim de, gurbaağa doost, diyip coğaap beripdir.

Gurbaağaanıñ muña gaharı gelip: "Seniñ hääsiyetiñ şeyle bolsa, bize hem beyle hääsiyetli doost gerek dääl" diyip, suva çümüp gidipdir. İçyaan bolsa suva gark bolup, ölüp gaalıpdır.

KURBAĞA VE AKREP

Bir varmış, bir yokmuş, bir kurbağa varmış. Bu kurbağa sudan çıkarken yanına bir akrep gelmiş ve:

"Ey kurbağa, gel ikimiz dost olalım", demiş.

Kurbağa da ona:

"Tamam, olalım. Ben de suyun içinde gezmekten yorgun düştüm. Belki seninle kuru yerlere gezmeye gideriz", demiş.

Sonra bu iki dost, peş peşe giderlerken, karşılarına içi su dolu bir kanal çıkmış.

O zaman akrep:

"Kurbağa kardeş, şimdi sen beni sırtlayıp şu kanaldan geçirmezsen, ben asla geçemem" demiş.

Kurbağa:

"Olur dostum, ben seni sırtıma alır da kanalın öbür tarafına geçiririm", demiş. Sonra akrep, kurbağanın sırtına binmiş. Kurbağa da suya girip kanalın öbür kıyısına doğru yüzmeye başlamış. Tam suyun ortasına vardıklarında, akrep kurbağanın sırtından "cız" diye sokmuş. Acı duyan kurbağa oracıkta durmuş ve:

"Peki akrep kardeş, senin bu yaptığın da ne oluyor?" diye sormuş.

Akrep:

"Böyle yapmak benim âdetim, kurbağa kardeş" diye cevap vermiş.

Kurbağa buna kızıp:

"Senin âdetin böyleyse, bize böyle âdeti olan dost gerek değil", deyip suya dalmış. Akrep ise, suda boğularak ölüp gitmiş.

ALYNMA SÖZLER

Diliê sözlük sostawy hemişe baýlaşyp duryar. Öêden bar bolan sözler täze mana eýe bolýarlar, ýasaýjy goşulmalar arkaly täze sözler döreýär.

Diliê sözlük sostawy beýleki dillerden alnan sözler arkaly-da baýlaşýar. Dürli ýurtlarda ýaşaýan halklar biri-birlerinden üzêe ýaşamandyrlar. Halklar dürli döwürlerde syýasy, medeni, söwda gatnaşyklaryny etmek bilen, öý goşlaryny, gap-gaçlary, zähmet gurallaryny, sungata degişli önümleri we şuêa meêzeşleri biri-birlerinden alypdyrlar. Şol bir wagtyê özünde şol zatlary, düşünjeleri aêladýan sözler hem halkyê dilinden beýleki halkyê diline geçipdir. Şeýlelikde, dilde alynma sözler peýda bolupdyr.

ALINMA KELİMELER

Dilin sözlük kadrosu, sürekli zenginleşip durmaktadır. Önceden var olan kelimeler yeni manaya sahip olmakta, yapım ekleri aracılığıyla yeni kelimeler türemektedir.

Dilin sözlük kadrosu, diğer dillerden alınan kelimeler aracılığıyla da zenginleşmektedir. Değişik ülkelerde hayat süren insanlar birbirinden bağımsız yaşamamışlardır. İnsanlar; çeşitli devirlerde siyasî, kültürel ve ticarî ilişkiler kurmakla ev eşyalarını, kap kacakları, iş aletlerini, sanat ürünlerini ve benzerlerini birbirlerinden almışlar. Zamanla bu eşyaları ve onlarla alâkalı bilgileri ifade eden kelimeler de bir halkın dilinden diğer halkın diline geçmiş. Böylelikle, dilde alınma kelimeler ortaya çıkmıştır.

GÜN

Gün ertir irdenem ýylgyryp durdy. Soê ol bulutlaryê arasy bilen nirädir bir ýere gitdi. Ol gidensoê, asmanyê ýüzünde bulutlar köpeldi. Olar Günüê öêki duran ýerine jemlenişmäge başladylar. Edil biri-biri bilen oýnaýan ýaly goşulyşdylar. Ýöne olaryê oýny uzaga çekmedi: Uruşmaga başladylar. Gök gürledi. Ýyldyrym çakdy. Baý, uruşdylar-a! Urşup, soêundanam "agladylar". Olaryê gözýaşy ýagyş bolup ýere guýuldy.

Bulutlar entegem aglajakdylar. Hälem Gün wagtynda ýetişäýdi. Ol ilki jyklap seretdi. Görse, bulutlar "aglaşyp" dur. Soê Gün olary köşeşdirip, hersini bir tarapa kowdy.

O. Öde

GÜNEŞ

Güneş sabah erkenden gülümsemekteydi. Sonra o, bulutların arasından bir yerlere gitti. O gittikten sonra göğün yüzünde bulutlar çoğaldı. Onlar güneşin önceki durduğu yere toplanmaya başladılar. Birbirleriyle oynuyormuşçasına birleştiler. Ancak onların oyunu uzun sürmedi: Dövüşmeye başladılar. Gök gürledi. Yıldırım çaktı. Vay, dövüştüler be! Dövüştükten sonra da ağladılar. Onların göz yaşı yağmur olup yere döküldü.

Bulutlar ağlamaya devam edeceklerdi. Güneş vaktinde yetişiverdi. O, önce gizlice baktı. Bir de ne görsün, bulutlar ağlaşmaktalar. Sonra güneş onları sakinleştirip her birini bir tarafa kovdu.

NÄBELLI GAHRYMANA

Ukrain çölünde, ýapyê üstünde
Ak şelpeli derek ygşyldap otyr.
Gan öýülen gara toprak astynda
Türkmen esgeriniê mazary ýatyr.

Gök çüýşe dek dury asuda asman,
Derek-de baş egýär gubura sary,
Enaýy şelpeler owazyn kesmän,
Hüwdüleýär ýalêyz ýatan mazary.

Türkmen enesiniê jan-jigerbendi
Ukraina üçin ganyn döküpdir.
Tebigatam sylap batyr perzendi,
Üstünde solmajak güller ekipdir.

Goêur gulakjynyê ýyldyzy indi
Mazaryê başynda saçyp dur ýalkym...
Armanly ölse-de gerçek perzendi,
Adyny aýdyma öwürdi halkym.

Aýdym bolsa ömürbaky ölmeýär,
Aýdym adamlaryê göwün syrdaşy.
Ol esgeriê adyn adam bilmeýär,
Emma ol adamlaê baky gardaşy.

Ukrain çölünde ýapyê üstünde
Ak şelpeli derek ygşyldap otyr.
Gana ýuwlan gara toprak astynda
Türkmen esgeriniê mazary ýatyr.

Ata Atajanow

ADSIZ KAHRAMANA

Ukrayna çölünde, arkın üstünde
Ak yapraklı kavak hışırdayıp duruyor.
Kan sinen kara toprak altında
Türkmen askerinin mezarı yatıyor.

Mavi cam gibi duru sakin gök yüzü,
Kavak da baş eğiyor kabre doğru,
Güzel yapraklar sesini kesmeden,
Ninniliyor yalnız yatan mezarı.

Türkmen anasının canının özü
Ukrayna için kanını dökmüştür.
Tabiat da hürmet edip yiğit yavruya,
Üstüne solmayacak güller dikmiştir.

Kahverengi kalpağın yıldızı şimdi
Mezarın başında saçıp durur ışık...
Emelli ölse de yiğit yavrusu,
Adını türküye çevirdi halkım.

Türkü ise ebediyen ölmüyor,
Türkü insanların gönül sırdaşı.
O askerin adını insan bilmiyor;
Ama o, insanların ebediyen kardeşi.

Ukrayna çölünde arkın üstünde
Ak yapraklı kavak hışırdayıp duruyor.
Kanla yıkanan kara toprak altında
Türkmen askerinin mezarı yatıyor.

KAYNAKÇA

ANNANUROV, A.: 1977, *Türkmen Diliniñ Gısğaça Dialektologik Sözlüği*, Ilım Neşiryaatı, Aşğabat.

ATALAY, Besim: 1986, *Dîvânü Lûgati't-Türk Dizini "Endeks"-IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ATAMÄDOV, Nazar-Gülslu GARIPOVA-Roza HAZRATOVA: 1960, *Hääzirki Zamaan Türkmen Dili*, A. M. Gorkiy Aadındaakı Türkmen Dövlet Universiteti, Aşğabat.

AZIMOV, A.-G. SOPIYEV-Ya. ÇÖÑÑÄYEV: 1974, *Türkmen Dili*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşğabat.

AZİMOV, Pigam A.: 1975, "Türkmen Dili Araştırmalarının Tarihçesi Üzerine", *Bilimsel Bildiriler 1972*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

AZMUN, Yusuf: 1983, *Ana Çizgileriyle Türkmence Dilbilgisi - I. Cilt (Sesbilgisi)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

_____: 1990, "Türkmencede Aslî ve Dolaylı Uzun Ünlüler", *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, Volume 14, Center for Middle East Studies of Harvard University, s. 75-94.

BASKAKOV, N. A.-B. A. GARRIYEV-M. Ya. HAMZAYEV: 1968, *Turkmensko-Russkiy Slovar/Türkmençe-Rusça Sözlük*, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası Mağtımğulı Dil ve Edebiyaat İnstitutı, Moskva.

BAŞDAŞ, Cahit: 1998, "Türkmen Türkçesinde İsim Hâl Ekleri", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 20, Ağustos, s. 59-66.

BAZIN, Louis: 1959, "Le Turkmène", *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 308-317; Türkçesi: Efrasiyap Gemalmaz: 1988, *Türkmence*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

BİRAY, Himmet: 1999, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

CLARK, LARRY: 1998, *Turkmen Reference Grammar*, Turcologica 34, Yayımlayan: Lars Johanson, Wiesbaden.

DOĞAN, Levent: 1996a, "Türkmen Türkçesinin Fonetik ve Morfolojik Özellikleri Üzerine-I", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 5, Şubat, s. 65-74.

_____: 1996b, "Türkmen Türkçesinin Fonetik ve Morfolojik Özellikleri Üzerine-II", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 6, Nisan, s. 74-85.

DULLING, G. K.: 1960, *An Introduction to the Turkmen Language*, Oxford.

DUMAN, Musa: 1991, "Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine", *Türk Dili*, Sayı: 447, Eylül, s. 212-218.

ERCİLASUN, Ahmet B. vd.: 1991, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I (Kılavuz Kitap)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

HAMZAYEV, M. Ya.: 1962, *Türkmen Diliniñ Sözlüği*, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitutı, Aşğabat.

HANSER, Oskar: 1977, *Turkmen Manual (Descriptive Grammar of Contemporary Literary Turkmen-Texts-Glossary)*, Wien.

HUDAYĞULIYEV, Muhametğulı: 1992, *Hääzirki Zamaan Türkmen Dili -Fonetika-*, Tuuraan-1 Neşiryaatı, Aşğabat.

İLKER, Ayşe: 1997, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

JOHANSON, Lars-Eva A. CSALO: 1998, *The Turkic Languages*, Routledge, London.

KAFESOĞLU, İbrahim: 1958, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 121-124.

KARA, Mehmet: 1997, *Ata Atacanov'un Şiirleri I (Giriş-Metin-Aktarma); II (İnceleme-Gramer Dizini)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

_____: 1998a, *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Akçağ Yayınları, Ankara.

_____: 2000, *Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

_____: 1998b, "Türkmen Türkçesinde Ünlüler", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 6, Güz, s. 824-837.

_____: 1998c, "Türkmen Türkçesinde Ünsüzler", *Bilim Yolu-Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-Türkiye Cumhuriyetinin 75. Yılı Özel Sayısı*, 1, s. 379-386.

_____: 1998d, "Türkmen Türkçesinde Ünlü Uyumları", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 19, Haziran, s. 44-50.

KÜRENOV, Sapar: 1971, *Türkmen Diliniñ Uzun ve Gısğa Çekimlileri (Eksperimental-Fonetik Oçerk)*, Ilım Neşiryaatı, Aşğabat.

NARTIYEV, N.: 1994, *Türkmen Dialektologiyasınıñ Esaasları*, Seyitnazar Seydi Aadındaakı Türkmen Dövlet Pedagogik İnstitutı, Çärcev.

ÖZKAN, İsa: 1999, *Ependi-Şorta Sözler-Yomaklar (Nasreddin Hoca Fıkraları)*, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, Ankara.

SARAY, Mehmet: 1994, *Türkmen Tarihi*, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, Aşğabat.

SARI, Bedri-Nurcan GÜDER: 1998, *Türkmencenin Grameri-III -Sintaksis-*, Türk Dünyası Gençlerinin Mahtumkulu Yayın Birliği, Ankara.

SÖYEĞOV, Mıratgeldi: 1999, *Türkmen Diliniñ Grammatikası -Morfologiya-*, "Ruuh", Aşğabat.

ŞÇERBİNİN, V. G.: 1989, *Russko-Turetskiy Slovar/Rusça-Türkçe Sözlük*, Moskova.

ŞİMŞİR, Bilâl N.: 1995, "Türkmenistan'da Lâtin Alfabesine Geçiş Hazırlıkları", *Türk Dili*, Sayı: 518, Şubat, s. 115-138.

TEKİN, Talât: 1975, *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

TUNA, Osman Nedim: 1988, "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", *TDAY.-Belleten 1960*, 2. Baskı, Ankara, s. 213-282.

ÖZBEK TÜRKÇESİ

Yrd. Doç. Dr. Rıdvan ÖZTÜRK

ÖZBEK TÜRKLERİ

Özbek Türklerinin çoğu Özbekistan'da yaşamaktadır. Genel Özbek nüfusunun %85'lik bir kısmını oluşturan Özbekistan Özbekleri, 1989 sayımında 16.686.240 kişi olarak tespit edilmiştir. Eski Sovyetler Birliği'nde yapılan sayıma göre Özbekistan'ın dışında çoğunluk sırasına göre Tacikistan'da, Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Türkmenistan'da ve Rusya Federasyonu'nda da Özbekler yaşamaktadırlar. Bu ülkelerden başka Kuzey Afganistan'da, Çin'de ve göçmen olarak da Türkiye, Pakistan ve Suudi Arabistan'da Özbekler vardır. Bugün yaklaşık 30 milyon kişi kadar oldukları tahmin edilmektedir.

ÖZBEK TÜRKÇESİ

Özbekçe ana hatlarıyla Çağataycanın bir devamı mahiyetindedir. Uygurca ile birlikte Türk yazı dillerinin Güney-doğu grubunda yer alır. Bu gruba Karluk veya ayaktağlık grubu da denilir. Özbekçenin birçok şivesi vardır. Bu şiveler üç grupta toplanmıştır. Bunlardan ilki Karluk (Çiğil-Uygur) grubudur. Taşkent, Fergana, Semerkant, Buhara, Kaşkaderya gibi bölgelerin merkezlerinde görülür. Uygurcaya daha yakındır. Farsçanın etkisi daha belirgindir. Bugünkü Özbek yazı dilinin kaynağını taşkil eder. İkinci grubu, Kıpçak grubu oluşturur. Kazakçaya ve Karakalpakçaya yakınlık gösterir. Üçüncü grup Oğuz grubu olup Türkmenceye yakındır. Karakalpakistan'ın Harezm bölgesinde ve Türkmenistan'ın Taşoğuz bölgesinde görülür.

Özbek Türkçesi için 1930 yılına kadar Arap alfabesi kullanılmıştır. 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesi kullanılmıştır. 1940 yılından itibaren Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Kiril alfabesinin kabulü yılları çerçevesinde yazı diline kaynak olarak Farsça tesirinde kalmış olan Taşkent-Fergana vadisi ağızları esas alınmıştır. Bunun sonucu Özbek yazı dilinde ses uyumları büyük ölçüde kaybolmuştur. Bugün Özbekistan'da Kiril alfabesi kullanılmakla birlikte Latin alfabesine geçiş kabul edilmiş olup, geçiş aşaması başlamıştır. Kuzey Afganistan'da ise Özbekler Arap alfabesi geleneğini devam ettirmektedirler.

ÖZBEK ALFABESİ VE SESLER

Büyük harf	Küçük harf	Okunuş	
A	a	a, ä :	*a* ile *e* arası bir sesi karşılar. Kalın ünsüzlerin (к, ғ, х) yanında *a* telaffuzu esastır: *ажралмас* [ärälmäs] "ayrılmaz", *айланма* [äylänmä] "daire", *ака* [äkä] "ağabey", *қалам* [qaläm] "kalem", *дафтар* [däftär] "defter", *айиқ* [äyıq] "ayı", *аччиқ* [äççıq] "acı", *тамом* [tämåm] "tamam", *қарға* [qarġa] "karga", *бўлак* [böläk] "bölük".

Б	б	b	Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkçe kelimelerin sonunda da olabilir. Türkiye Türkçesindeki bazı v ile başlayan kelimeler de b'lidir: *билиб* [bilib] "bilip", *оқиб* [oqıb] "okuyup", *бел* [bel] "bel", *белбағ* [belbağ] "kemer", *бақир* [baqır] "bakır", *китоб* [kitåb] "kitap", *бориб* [bårib] " varıp", *булбул* [bülbül] "bülbül", *бобо* [båbå] "dede".
В	в	v	Türkçe kelimelerin başında bulunmaz. Diş-dudak ünsüzüdür: *ватан* [vätän] "vatan", *ўқув* [oquv] "okuma", *войвой* [våyvåy] "eyvah", *товуш* [tåvuş] "ses", *ҳовуз* [håvuz] "havuz", *ваҳм* [vähm] "vehim", *вирон* [virån] "viran, *завод* [zävåd] "fabrika".
Г	г	g	*гўзал* [gözäl] "güzel" hariç Türkçe kelimelerin başında görülmez: *диалог* [diälåg] "diyalog", *кўзгу* [közgü] "ayna", *гап* [gäp] "söz", *гул* [gül] "çiçek", *бугунги* [bügüngi] "bugünkü", *гармоник* [gärmånik] "harmonik", *гарчи* [gärçi] "gerçi", *гўшт* [göşt] "et", *гугурт* [gügürt] "kibrit".
Д	д	d	Türkiye Türkçesinden farklı olarak kelime sonunda da bulunabilir. *дўст* [dost] "dost" *ўрдак* [ördäk] "ördek", *умид* [ümid] "ümit", *обод* [åbåd] "mamur", *дафтар* [däftär] "defter", *дард* [därd] "dert". Türkçe kelimelerin başında nadiren görülür: *демак* [demäk] "demekki", *денгиз* [dengiz] "deniz".
Е	е	e, ye :	Bir ünlüden sonra gelirse veya kelime bu harfle başlarsa "ye", diğer yerlerde "e" okunur. Türkçe kelimelerde ilk hecede bulunur: *етти* [yetti] "yedi", *елкан* [yelkän] "yelken", *ер* [yer] "yer", *бел* [bel] "bel", *телефон* [telefån] "telefon", *газета* [gäzetä] "gazate", *қаер* [qayer] "nere", *етим* [yetim] "yetim", *ечим* [yeçim] "çözüm, sonuç".
Ё	ё	yå :	Birleşik bir harf olup, *y* ünsüzü ile yuvarlak bir *a* ünlüsünü karşılar: *ёзмоқ* [yåzmåq] "yazmak", *ёш* [yåş] "genç", *ёрдам* [yårdäm] "yardım", *ёғоч* [yåğåç] "ağaç", *дерё* [deryå] "ırmak", *ёлғиз* [yålğız] "yalnız", *ёмғир* [yåmğır] "yağmur", *ёв* [yåv] "düşman".
Ж	ж	c	Türkçe kelimelerin başında nadiren bulunur: *жеркмоқ* [cerkmåq] "kızmak" *жилмаймоқ* [cilmaymåq] "gülümsemek", *жўшмоқ* [coşmåq] "çoşmak", *жавоб* [cävåb] "cevap", *жой* [cåy] "yer", *жуда* [cüdä] "çok", *жам* [cäm] "birlik", *жарангли* [cärängli] "sedalı", *жимжит* [cimcit] "sessiz", *тож* [tåc] "tac", *гижжа* [giccä] "parazit, şerit", *жайран* [cäyrän] "ceylan", *жирканч* [cirkänç] "iğrenç".
З	з	z	Yansımalar dışında Türkçe kelimelerin başında bulunmaz. Sızıcı bir diş eti ünsüzüdür: *зийрак* [ziyräk] "zeki", *зарар* [zärär] "zarar", *замон* [zämån] "zaman", *куз* [küz] "güz", *зиёда* [ziyådä] "ziyade, çok", *сўз* [söz] "söz", *зилзила* [zilzilä] "zelzele, deprem", *зураймоқ* [zoräymåq] "güçlenmek", *лаззат* [läzzät] "lezzet".

И	и	i	Kalın ünsüzlerin (қ, ғ, x) yanında *ı*, diğer yerlerde *i* telaffuz edilir: *ички* [içki] "dâhili", *илон* [ilån] "yılan", *илгак* [ilgäk] "askı", *ўғил* [oğıl] "oğul", *қиз* [qız] "kız", *ивирсимоқ* [ivirsimåq] "oyalanmak", *изғирин* [izğırin] "tipi, boran", *ғимирсимоқ* [ğımirsimåq] "oyalanmak", *эссиз* [essiz] "cahil, geri zekalı".
Й	й	y	Ön damak ünsüzü olup, akıcıdır: *тойча* [tåyçä] "tay", *кийик* [kiyik] "geyik", *йил* [yil] "yıl", *йўлчи* [yolçi] "yolcu", *йўқ* [yoq] "yok", *йигит* [yigit] "delikanlı", *йиғим* [yığım] "vergi", *йўнмоқ* [yonmåq] "yontmak", *кунбай* [künbäy] "gündelikçi".
К	к	k	İnce sıradan bir ünsüzdür: *керак* [keräk] "gerek", *кўкрак* [kökräk] "göğüs", *кўнгил* [köngil] "gönül", *кўз* [köz] "göz", *кундуз* [kündüz] "gündüz", *кеч* [keç] "akşam", *буюк* [büyük] "büyük", *кулди* [küldi] "güldü", *кўрик* [körik] "gösteri".
Л	л	l	Diş eti ünsüzü olup akıcıdır: *лола* [lålä] "lale", *ловулламоқ* [låvullämåq] "tutuşup yanmak", *улуғ* [uluğ] "ulu", *билан* [bilän] "ile", *гўзал* [gözäl] "güzel", *йўл* [yol] "yol", *енгил* [yengil] "yenli, hafif", *келмоқ* [kelmåq] "gelmek", *лайлак* [läyläk] "leylek", *лаъл* [la'l] "lâl, kırmızı dudak".
М	м	m	Çift dudak ünsüzü olup akıcıdır: *мажмуа* [mäcmuä] "mecmua", *маймун* [mäymun] "maymun", *мақтамоқ* [maqtämåq] "övmek", *ем* [yem] "yem", *муневвер* [münevver] "nurlu", *ҳаммаси* [hämmäsi] "hepsi", *қумри* [qumri] "kumru", *менинг* [mening] "benim", *исмим* [ismim] "ismim", *мард* [märd] "mert".
Н	н	n	Diş eti ve geniz ünsüzü olup, akıcıdır: *нима* [nimä] "ne", *нарса* [närsä] "nesne", *номини* [nåmini] "namını", *нуқта* [nuqtä] "nokta", *ўрин* [orin] "yer", *бино* [binå] "bina", *намойан* [nämåyän] "açık, aşikar", *намуна* [nämunä] "numune".
О	о	å	*о*'ya yakın yuvarlak bir *а*'yı karşılar. Türkçe kelimelerin ilk hecesinde ve alıntı kelimelerin uzun hecelerinde görülür. Özbekçeye has bir ünlüdür: *олмоқ* [ålmåq] "almak", *совуқ* [såvuq] "sovuk", *ҳаво* [hävå] "hava", *шодон* [şådån] "mutlu", *бозор* [båzår] "pazar, çarşı", *озода* [åzådä] "azade", *соғлом* [såğlåm] "sağlam", *оқсоқ* [åqsåq] "aksak", *осон* [åsån] "kolay".
П	п	p	Kelime başında Türkçe kelimelerde çok az görülür. Dudak ünsüzü olup patlayıcıdır: *пайпоқ* [päypåq] "çorap", *пакана* [päkänä] "kısa boylu", *писмоқ* [pismåq] "pusmak", *пичоқ* [piçåq] "bıçak", *юпқа* [yupqa] "yufka, ince", *гап* [gäp] "söz", *топмоқ* [tåpmåq] "bulmak", *опоқ* [åpåq] "apak", *пийоз* [pi-

yåz] "soğan", *пўлат* [polät] "polat, çelik", *кўп* [köp] "hep, çok", *пишилламоқ* [pişillämåq] "fışırdamak".

Р р r — Diş eti ünsüzü olup akıcıdır. Türkçe kelimelerin başında bulunmaz: *ранжимоқ* [räncimåq] "incinmek", *рухсат* [ruxsät] "izin", *каптар* [käptär] "güvercin", *расм* [räsm] "resim", *арра* [ärrä] "testere", *трактор* [träktår] "traktör", *ўрин* [orin] "yer", *байрам* [bäyräm] "bayram", *юрар* [yürär] "yürür", *дарров* [därråv] "derhal".

С с s — Diş eti ünsüzü olup, sızıcıdır: *сув* [suv] "su", *сийоҳ* [siyåh] "siyah", *сигир* [sigir] "sığır", *иссиқ* [issıq] "sıcak", *совуқ* [såvuq] "soğuk", *севинч* [sevinç] "sevinç", *қайси* [qaysi] "hangi", *сўроқ* [soråq] "soru", *сен* [sen] "sen", *сабоқ* [sabåq] "ders", *сассиқ* [sässıq] "sası, pis kokulu".

Т т t — Tonsuz bir diş ünsüzüdür: *тил* [til] "dil", *тулки* [tülki] "tilki", *темирчи* [temirçi] "demirci", *тугма* [tügmä] "düğme", *тамға* [tämġa] "damga", *татил* [tä^{c}til] "tatil", *театр* [teatr] "tiyatro", *тор* [tår] "dar", *тош* [tåş] "taş", *томир* [tåmir] "damar".

У у u, ü : — Türkiye Türkçesindeki *u* ve *ü* sesinin karşılığıdır. Yanında kullanıldığı ünsüzün durumuna göre tespit edilebilir: *тутун* [tütün] "duman", *бургут* [bürgüt] "kartal", *узум* [üzüm] "üzüm", *ундов* [ündåv] "ünlem", *уйғун* [uyġun] "uygun", *қудуқ* [quduq] "kuyu", *тухум* [tuxum] "yumurta", *улкан* [ülkän] "büyük", *шумшук* [şümşük] "nefret uyandırıcı".

Ф ф f — Alıntı kelimelerde görülen diş dudak ünsüzü olup, sızıcıdır: *фасл* [fäsl] "mevsim", *соф* [såf] "saf, temiz", *ҳарф* [härf] "harf", *Фаҳм* [fähm] "fehim, anlayış", *фабрика* [fäbrikä] "fabrika", *Фарғона* [Färġånä] "Fergana", *синф* [sinf] "sınıf", *шифо* [şifå] "şifa", *фалсафа* [fälsäfä] "felsefe".

Х х x — Gırtlaktan çıkan sızıcı bir ünsüz olup, kalın sıradandır: *яхши* [yäxşi] "iyi", *хароз* [xoråz] "horoz", *пахта* [paxtä] "pamuk", *дарахт* [däraxt] "ağaç", *халқ* [xalq] "halk", *хабар* [xabär] "haber", *ханжар* [xancär] "hançer", *хоҳиш* [xåhiş] "istek", *худо* [xudå] "Huda".

Ц ц ts — Bu ses Rusçadan giren kelimelerde vardır. Az görülür: *цех* [tsex] "atelye", *цирк* [tsirk] "sirk", *циркуль* [tsirkül'] "pergel", *цинк* [tsink] "çinko", *цилиндир* [tsilindir] "silindir", *цензура* [tsenzurä] "sansür", *цивилиция* [tsivilitsiyä] "uygarlık", *акация* [äkätsiyä] "akasya".

Ч ч ç — Patlayıcı bir diş eti ünsüzüdür: *чизғич* [çizġıç] "cetvel", *чўмич* [çömiç] "çömçe, kepçe", *қайчи* [qayçi] "makas", *учун* [üçün] "için", *қачан* [qaçän] "ne zaman", *чироқ* [çiråq] "çıra, ışık", *ғунча* [ġunçä] "gonca", *учқун* [uçqun] "kıvılcım", *пичоқ* [piçåq] "bıçak", *чучук* [çüçük] "tatlı", *уч* [üç] "üç".

Ш ш ş — Sızıcı bir diş eti ünsüzüdür. Türkçe kelimelerin başında nadiren görülür: *шеър* [şe'r] "şiir", *шер* [şer] "aslan", *шиммоқ* [şimmåq] "emmek", *шиш* [şiş] "şiş", *шошмоқ* [şåşmåq] "şaşırmak", *қошиқ* [qåşıq] "kaşık", *иш* [iş] "iş", *машқ* [mäşq] "alıştırma", *ёш* [yåş] "genç", *тилиш* [tiliş] "dilme", *текшириш* [tekşiriş] "araştırma", *Тошкент* [Tåşkent] "Taşkent", *қишлоқ* [qışlåq] "köy".

Ъ ъ ' — Genelde ayınlı, hemzeli kelimelerde vardır. Kesme işaretidir: *шеър* [şe'r] "şiir", *даъво* [dä'vå] "dava", *журъат* [cür'ät]"cüret", *инъом* [in'åm] "bağış", *эълон* [i'lån] "ilan", *феъл* [fe'l] "fiil", *лаъл* [lä'l] "lal, kırmızı dudak", *лаънат* [lä'nät] "lanet", *маъқул* [mä'qul] "makul", *маълум* [mä'lum] "malum".

Ь ь ' — İnceltme işaretidir: *аквараль* [äkbäräl'] "sulu boya", *альбом* [äl'båm] "albüm", *альфа* [äl'fä] "alfa", *мебель* [mebel'] "mobilya", *палтоь* [pältå'] "palto", *январь* [yänvär'] "ocak" *автомобиль* [ävtåmåbil'] "otomobil", *цельсий* [tsel'siy] "santigrat", *гармонь* [gärmån']. "akordeon".

Э э e — Kelime başında kullanılan, *e* ile *i* arası, fakat *e*'ye daha yakın bir sestir. Batı dillerinden alıntı kelimelerde diğer hecelerde de olabilir: *математика* [mätemätikä] "matematik", *эмас* [emäs] "değil", *энг* [eng] "en", *эркин* [erkin] "azat, hür", *эрталаб* [ertäläb] "erken, sabah", *электр* [elektr] "elektirik", *эллик* [ellik] "elli", *эчки* [eçki] "keçi", *эшак* [eşäk] "eşek".

Ю ю yu,yü: — Birleşik bir harftir. *y* ile *и* ve *ӥ*'nün birleşiğidir: *Юсуф* [Yusuf] "Yusuf", *буюк* [büyük] "büyük", *юлдуз* [yulduz] "yıldız", *юк* [yük] "yük", *парашют* [päräşyüt] "paraşüt", *қуюқ* [quyuq] "kuyu", *юган* [yügän] "yular", *юмуш* [yumuş] "iş", *ютуқ* [yutuq] "başarı".

Я я yä : — Birleşik bir harftir. *y* sesi ile açık *e* sesinin birleşiğidir: *Олия* [Åliyä] "Aliye", *ям-яшил* [yäm-yäşil] "yemyeşil", *яхши* [yaxşi] "iyi", *туя* [tüyä] "deve", *яйов* [yäyåv] "yaya", *ямамоқ* [yämämåq] "yamamak", *якка* [yäkkä] "tek", *суяк*[süyäk] "kemik", *суямоқ* [süyämåq] "dayamak".

Ў ў o, ö : — Türkiye Türçesindeki *o* ve *ö* seslerinin karşılığıdır. Ünsüzün durumuna göre tespit edilebilir: *ўроқ* [oråq] "orak", *дўст* [dost] "dost", *кўм-кўк* [köm-kök] "gömgök", *қўрқув* [qorquv] "korku", *ўйин* [oyin] "oyun", *сўз* [söz] "söz", *ўткир* [ötkir] "delici", *ўгит* [ögit] "öğüt", *ўкинч* [ökinç] "pişmanlık".

Қ қ q — Kalın sıradan bir ünsüzdür. Gırtlağa yakın telaffuz edilir: *тўққиз* [toqqız] "dokuz", *билмоқ* [bilmåq] "bilmek", *қозоқ* [qåzåq] "kazak", *ақ* [aq] "ak", *қурбақа* [qurbaqa] "kurbağa",

қаварық [qavärıq] "şişlik", *қашқыр* [qaşqır] "kurt", *қырқойоқ* [qırqåyåq] "kırkayak", *қысқыч* [qısqıç] "mandal", *қурол* [qurål] "silah".

Ғ ғ ġ — Kalın sıradan olup gırtlağa yakın ve belirgin telaffuz edilir: *боғ* [båġ] "bağ", *ғаввос* [ġavvås] "dalgıç", *ғам* [ġam] "gam", *ғарғара* [ġarġara] "gargara", *тўғри* [toġrı] "doğru", *ғурбат* [ġurbät] "gurbet", *туғ* [tuġ] "tuğ", *йиғин* [yıġın] "yığın", *оғзаки* [åġzäki] "sözlü", *зурға* [zorġa] "zoraki".

х х h : — Bazı Türkçe kelimelerin başında türeme ses olarak görülür. Çoğunlukla alıntı kelimelerde bulunur: *хўл* [höl] "ıslak", *хулкар* [hülkär] "ülker" *ҳарф* [härf] "harf", *раҳмат* [rähmät] "teşekkür", *ҳикоя* [hikåyä] "hikâye", *шаҳр* [şähr] "şehir", *меҳрибон* [mehribån] "mihriban, sevgili", *ҳамма* [hämmä] "hep, bütün", *ҳовуч* [håvuç] "avuç", *ҳис* [his] "his" *ҳаким* [häkim] "hekim, doktor", *ҳунар* [hünär] "hüner".

SES UYUMLARI

1- Büyük Ünlü Uyumu

Karluk grubu Türkçelerinde görülen temel ses bilgisi özelliklerinden biri olan *i*'leşme, bu uyumu bozan esas unsurdur. Kalın sıradan ünsüzlerin yanından başka diğer yerlerde *ı* ünlüsü yoktur. *båş-i-miz* "başımız", *qıl-di-lär* "kıldılar".

Yine e/a ayrımının net çizgilerle yapılmaması da bu uyumu bozar. Özellikle yuvarlak *a*'nın kullanıldığı örneklerde durum daha açıktır. *bil-mä-måq* "bilmemek", *båş-lämåqdä-miz* "başlamaktayız".

Büyük ünlü uyumunu bozan bir başka grup unsur ise bazı eklerin sadece ince sıralı veya kalın sıralı şekillerinin genelleşmesidir. *bol-gän* "olmuş", *äz-ginä* "azıcık", *såtgäni* "satmak için", *quş-ning* "kuşun", *tiriş-qåq* "gayretli", *teng-dåş* "yaşıt", *üç-åv* "üçü, her üçü", *kättä-råq* "daha büyük".

2- Küçük Ünlü Uyumu

Küçük ünlü uyumu, ince-dar-düz ünlünün yardımcı ünlü olarak tercih edilmesinden dolayı buzulur: *kök-i-ş* "mavimsi", *qol-i-m* "elim", *yol-ı-q-* "rastlamak", *yul-i-n-* "yolunmak", *uç-i-r-* "uçurmak", *uç-i-ş-* "uçuşmak".

Düzlük yuvarlaklık uyumunu bozan ikinci durum, bazı eklerin özellikle dar-düz ünlülü şekillerinin kullanılmasıdır: *öt-kir-* "geçirmek", *öl-dir-* "öldürmek", *küç-li* "güçlü", *öt-miş* "geçmiş", *öt-sin* "geçsin", *öl-gi-m* "ölesim", *bu-ning* "bunun", *bu-ni* "bunu", *yol-çi* "yolcu", *bu-mi* "bu mu?".

3- Ünsüz Uyumu

Ünsüz uyumu, özellikle eklerin sedalı şekillerinin kullanılmasından dolayı bozulur. Yaygın olarak daha çok çekim ekli şekillerde, bazen de yapım ekli şekillerde bu uyumsuzluk görülür. *Tåşkent-gä* "Taşkent'e", *mening-çä* "bana göre, bence", *küç-dä* "güçte", *båş-dän* "baştan", *Özbek-dir* "Özbek'tir", *tut-di* "tuttu", *keläyåtgän* "gelmekte olan",

böz-çi "bezci", *kelin-çäk* "gelinceğiz", *quş-çä* "kuşcağız", *qozi-çåq* "kuzucuk", *suhbät-dåş* "sohbet arkadaşı", *tuğış-gän* "kardeş", *tåp-dir-* "buldurmak".

Alıntı kelimelerde ünsüz benzeştirilmesi yoluna gidilmemiş, alındığı dildeki ses özelliklerine göre yazılma yoluna gidilmiştir:

dästgåh "tezgâh", *räsädhånä* "rasathane", *tädqiqåt* "inceleme", *tädbir* "tedbir, önlem", *tänbeh* "tenbih", *taqdim* "sunma", *kitåbxånä* "kütüphane", *mıqdår* "miktar", *müsbät* "müspet", *müdhiş* "müthiş", *rästgoy* "doğru söyleyen" vb.

YAPIM EKLERİ

1. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

+ä

İşlek değildir: *erk-ä* "istediğini yapan", *bek-ä* " bey hanımı, asil hanım", *yüz-ä* "yüz, yüzey".

+äk, +aq

İşlek değildir: *båş-åq* "başak", *bizbiz-äk* "bizbiz diye ses çıkaran oyuncak", *iç-äk* "bağırsak", *yol-äk* "dar yol, koridor".

+älä

Sayı isimlerine gelir, kendisinden sonra genellikle iyelik ekleri alır. İşlek değildir: *ikkäläsi* "her ikisi, ikisi", *üç-älä-ngiz* "üçünüz, her üçünüz", *beş- älä* "beşi de".

+åv

Sayı isimlerine gelir. "her ...-i" anlamı verir: *biråv* "bir, biri", *ikåv* "her ikisi", *üç-åv* "her üçü", *beş-åv* "her beşi, beşi", *on-åv* "on, onu da". Ekin *-älä* eki ile birleşik şekilleri de görülür: *tört-älåv* "dördü, her dördü" vb. Yine ekin *-åvlån* genişlemiş şekli de tek haneli sayılarda kullanılır: *beş-åvlån* "beşi birlikte, beşi de".

+çä

Bu eki, sesteş birden fazla ek olarak ayırmak mümkün. Farsça küçültme bildiren ek ile örtüşen örnekler vardır: *kitåb-çä* "küçük kitap, kitapçık", *yulduz-çä* "yıldızcık", *üy-çä* "evcik". Benzerlik ve küçültme ifade eder: *qızil-çä* "kızılca", *kök-çä* "mavimsi", *ålä-çä* "alaca", *yängi-çä* "yenice", *qız-çä* "kızcağız", *eşik-çä* "kapıcık". Dil ve lehçe isimleri yapar: *Lätin-çä* "Latince", *Türk-çä* "Türkçe", *Özbek-çä* "Özbekçe".

+çäk, +çåq

Benzerlik, sevimlilik ve küçültme ifade eder: *kelin-çäk* "taze gelin", *qozi-çåq* "kuzucuk", *oyin-çaq* "oyuncak". Fiil isimlerinde de kullanılır: *bekinmä-çåq*, "saklambaç", *äylänmä-çåq* "girintili çıkıntılı", *tåpişmä-çåq* "saklanbaç".

+çän, +çäng

İsimdeki anlamı üzerinde bulundurma, alışkanlık yapma ve aşırılık ifade eder: *iş-çän* "çalışkan", *küräş-çän* "mücadeleci", *tälälåb-çän* "çok talep eden, titiz", *yäşåv-çän* "yaşayan, yaşamaya istekli", *oy-çän* "düşünceli", *özgärüv-çän* "çabuk değişen". Ekin nazal şekilleri de, nazal olmayan şekilleri de aynı tabanda

kullanılabilir: *köngil-çän/köngil-çäng* "gönüllü", *uyät-çän/uyät-çäng* "utangaç", *xayål-çän/xayål-çäng* "hayalperest", *köyläk-çän/köyläk-çäng* "sadece gömlekli, gömlekcek".

+çi

Meslek, uğraşma, alışkanlık ve huy vb. ile ilgili isimler yapar. İşlektir: *ä'lå-çi* "mükemmelci", *oraq-çi* "orakçı", *eski-çi* "eskici", *yålġän-çi* "yalancı", *qızıq-çi* "şakacı", *bekär-çi* "boş, işsiz", *såvçi* "dünürcü", *ulåq-çi* "haberci", *tänqidçi* "tenkitçi".

+çil

Kökteki anlamı üzerinde bulundurma ifade eder: *iz-çil* "tutarlı, prensipli", *därd-çil* "dertli, zayıf", *käm-çil* "az bulunur, az".

+dåş

İşlek bir ektir. Aynı hâlde olmayı, aynı işi yapmayı anlatır: *yol-dåş* "yoldaş", *äsr-dåş* "çağdaş", *vätän-dåş* "vatandaş", *mäsläk-dåş* "meslektaş", *quräl-dåş* "silah arkadaşı", *ün-dåş*, "sesteş", *kurs-dåş* "kurs arkadaşı, *teng-dåş* "yaşıt".

+ dıq, + tıq

İşlek değildir. Eşya ve alet isimlerinde görülür: *burun-dıq* "burunduruk, burunluk", qol-tıq "koltuk", *orin-dıq* "oturak, sandalye", *cibin-dıq* "sineklik".

+gä, +qa

İşlek değildir: *båş-qa* "başka", *öz-gä* "başka, gayri", *bir-gä* "beraber, birlikte".

+gi, +ki , +qı

Özellikle yer ve zaman bildiren kelimelerle birlikte kullanılır. Onlara bağlı ve ait olmayı ifade eder: *tün-gi* "dünkü", *iç-ki*, "dâhili", *taş-qı* "harici", *keç-ki* "akşamki", *sirt-qı* "dışarıdaki", *beri-gi* "beriki", *üst-ki*, "üstteki", *täng-gi* "tandaki", *bultur-gi* "geçen yılki", *ertäläb-ki* "yarınki".

+ginä, +kinä, +qınä

İşlek bir ektir. Küçültme ve sevimlilik ifade eder: *kiçkinä* "küçücük", *sekinginä* "sakince", *yumşåqqınä* "yumuşacık", *essizginä* "cahilce, akılsızca", *kättäginä* "büyücek", *tüzükkinä* "iyice". Ayrıca tabandaki anlamı pekiştirir: *faqatginä* "sadece" *köp-ginä* "pek çok", *faqır-ginä* "çok fakir, fakirceğiz", *quruq-qınä* "kupkuru". Ekin bunlardan başka edatımsı bir kullanılışı da vardır: *Yålġız Türkiståndäginä emäs...* "Sadece Türkistan'da değil...".

+iş, +(ġ)ış

Renk isimlerine gelerek benzerlik anlamı ifade eder. İşlek değildir: *kök-iş* "göküş, mavimsi", *åq-ış* "beyazımsı", *qızġış* "kızılımsı", *särġış* "sarımsı, sarışın".

+läb

Genellikle sayı isimlerine gelir. "-larca" anlamı verir: *ming-läb* "binlerce", *onläb* "onlarca", *yüz-läb* "yüzlerce".

+låq

Genelde yer isimleri ve sıfatlar türetir. Az işlektir. *botä-låq* "potak, deve yavrusu", *åv-låq* "avlak", *baqa-låq* "şişman, tombul", *tåş-låq* "taşlık", *ġıcmä-låq* "bozuk, buruşuk", *qoşä-låq* "çift, yapışık ikiz", *qum-låq* "kumsal".

+li

İşlek bir ektir. Bir şeye sahip olmayı, o şeyli olmayı ifade eder: *ilm-li* "bilgili", *sevik-li* "sevimli", *hürmät-li* "hürmetli, saygılı", *äçinär-li* "acıklı", *çiråy-li* "güzel", *häväs-li* "hevesli", *kelin-li* "gelinli", *såqål-li* "sakallı", *färq-li* "farklı", *qorqınç-li* "korkutucu". Ek bazı örneklerde tekrar grubu oluşturur: *aqıl-li huş-li* "akıllı".

+lik, +lıq

En işlek eklerden birisidir. Her türlü soyut ve somut isimle kullanılışına rastlanır. *"-lu/-li"* ve *"-lık/-lik"* anlamlarında kelimeler türetir. Ekin *"li"* anlamı ikili kullanımlardan da açıkça anlaşılır: *çiråy-lik / çiråy-li* "güzel, alımlı".

båy-lıq "zenginlik", *birådär-lik* "kardeşlik", *bår-lıq* "varlık", *yoq-lıq* "yokluk", *küyåv-lik* "güveyilik", *körkli-lik* "gösterişlilik", *çevär-lik* "terzilik, ustalık", *oqıgän-lik* "okumuşluk", *qårångı-lıq* "karanlık", *tinç-lik* "dinçlik", *yäkdil-lik* "gönül birliği, oy birliği", *äfyånkärähisär-lik* "Afyonkarahisarlı". Ekin, isimden isim yapma *-çi* eki ile genişlemiş şekilleri de yaygındır: *ärzån-çilik* "ucuzluk", *tüşünmåv-çilik* "ihtilaf, itiraz", *åğır-çilik* "zorluk, müşkül", *våsitä-çilik* "aracı, vasıta", *bemäzägär-çilik* "lezzetsiz, hoş olmayan".

+mån

İşlek değildir. Daha çok sıfat cinsinden kelimeler türetir: *bilär-mån* "bilici", *ustä-mån* "usta, açıkgöz", *ölär-mån* "ölümcül".

+(i)mtir

Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder: *åq-ımtir* "beyazımsı", *qårä-mtir* "karamsı", *qızğımtir* "kızılımsı", *särğ-ımtir* "sarımsı, sarışın". Ekin *-imtil* şekli de vardır: *särğ-ımtil* "sarımsı, sarışın".

+(i)nçi

Sayı isimlerinde kullanılır. Sıra sayıları yapar. İşlektir: *ikki-nçi* "ikinci", *beşinçi* "beşinci", *alti-nçi* "altıncı", *üç-inçi* "üçüncü", *on beş-inçi* "onbeşinci", *yetti-nçi* "yedinci".

+råq

Dereceleme ifade eder, İşlektir: *äväl-råq* "daha evvel", *yähşi-råq* "daha güzel", *uzaq-råq* "daha uzak", *süçük-råq* "daha tatlı", *päst-råq* "daha kısa", *eski-råq* "daha eski", *yåruğ-råq* "daha parlak", *bäländ-råq* "daha yüksek", *küçli-råq* "daha güçlü".

+simån

Benzerlik ve gibilik ifade eder. İşlek değildir: *mäymun-simån* "maymun gibi", *ådäm-simån* "insana benzer", *åy-simån* "ay gibi", *tuxum-simån* "yumurtamsı, değirmi".

+siz

Her türlü isim tabanına gelen işlek bir ektir. Tabandaki anlamı olumsuzlaştırır: *ilm-siz* "bilgisiz", *tärtib-siz* "tertipsiz", *şübhä-siz* "şüphesiz", *qaråv-siz*, "bakımsız", *küç-siz* "güçsüz", *keräk-siz* "gereksiz", *uyqu-siz* "uykusuz", *ğamğussä-siz* "kaygısız", *väfå-siz* "vefasız".

+tä

Sayılara getirilen bir ektir. "tane" anlamı katar. Ekin *-täçä, -tädän, -tälä, -täläb* gibi genişlemiş şekilleri de vardır: *bittä*, "bir tane" *ikkitä* "iki tane", *üçtä* "üç tane", *birårtäsi* "bir tanesi", *üçtädän* "üçer", *yüztädän* "yüzer", *yüz-täçä* "yüz kadar", *ming-täçä* "bin kadar", *iki-täçä* "iki kadar"; *iki-tälä* "her ikisi", *beş-tälä* "beşi, her beşi"; *yetti-täläb* "yedisi, her yedisi".

+tåy

İşlek değildir. Küçültme ve sevimlilik ifade eder: *kencä-tåy* "ufaklık", *şirin-tåy* "şirin, şirincik", *erkä-tåy* "tatlı yaramaz".

2. FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ

-aġån

Örnekleri çok değildir. Aşırılık bildiren sıfatlar türetir: *bil-aġån* "çok bilen, tecrübeli", *tep-aġån* (åt) "tepici, tepen (at)", *yåt-aġån* (eşäk) "hemen yatıveren, yatıcı (eşek)"

-åq, -äk

Genellikle yer isimleri ve sıfatlar türetir. Ünsüzle biten tek heceli fiillere gelir: *yet-äk* "yedek", *qon-åq* "konak", *quç-åq* "kucak", *böl-äk* "bölük, parça", *baqır-åq* "yaygaracı", *qål-åq* "geri kalmış", *qåç-åq* "kaçak, firari".

-äsi

Örnekleri çok değildir: *öl-äsi* "ölesiye", *ber-äsi* "veresiye, borç", *kel-äsi* "gelecek", *tuġ-äsi* "doğuştan, tabii".

-(å)v

Hareket isimleri yapar. Uyum dışı olarak ünsüzle biten fiillere *-uv, -üv* şeklinde gelir. Ünlü ile bitenlerde ek *–v*'dir: *bitiş-üv* "anlaşma", *yåz-uv* "yazı, yazıt", *sınå-v* "sınav", *terġå-v* "soruşturma", *tölå-v* "ödeme", *qıstå-v* "ısrar".

Ekin +çi isimden isim yapma ekiyle genişlemiş kalıp şekillerine de rastlanır: *änıqlå-vçi* "tamlayan", *yärät-uvçi* "yaratıcı mucit", *såt-uvçi* "satıcı", *tik-üvçi* "terzi".

-(n)ç

Dönüşlü fiil tabanlarına gelerek duygu bildiren isimler ve sıfatlar türetir: *işän-ç* "inanç", *såġın-ç* "özlem", *ökin-ç* "pişmanlık", *qızġan-ç* "acınacak hâlde", *quvän-ç* "kıvanç, sevinç", *sevin-ç* "sevinç", *qorq-ınç* "korkunç".

-çäk, -çåq

Sıfat ve isimler türetir. Çoğunlukla kalın şekli kullanılır: *belän-çäk* "salıncak", *taqın-çåq* "takı, takınacak", *em-çäk* "emecek, meme", *tårtin-çåq* "çekingen", *çözin-çåq* "uzun", *erin-çåq* "erincek, uyuşuk", *måqtän-çåq* "çok övünen".

-çıq

Örnekleri çok değildir. Uyum dışı kullanılır: *qızġan-çıq* "kıskanç, cimri", *sirgän-çıq* "kaygan", *süyän-çıq* "dayak, destek".

-däk, -dåq

Daha çok kalın şekilleri kullanılır. Örnekleri azdır: *yügür-däk* "uşak, hizmetçi", *yäsä-dåq* "süslü", *qåvur-dåq* "kavurma, kızartma".

-dik, -dıq

Örnekleri çok değildir. Daha çok kalın şekilleri görülür: *hår-dıq* "yorgun, yorgunluk", *qål-dıq* "artık, kalıntı", *sev-dik* "sevgili", *tåpil-dıq* "buluntu".

-gäk, -qåq

Fiildeki hareketi aşırı olarak belirten yer isimleri ve sıfatlar türetir: *båt-qåq* "bataklık", *tiriş-qåq* "gayretli", *uriş-qåq* "kavgacı", *qåç-qåq* "korkak, kaçak", *il-gäk* "askı".

-gi, -ġı, -ġu, -qu

Uyum dışı olarak daha çok –gi şekli kullanılır. Genellikle duygu ifade eden soyut isimler ile eşya isimleri türetir: *tuy-ġu* "duygu", *ur-ġu* "vurgu", *bur-ġı* "burgu", *yånil-ġı* " yakıt", *säyrå-qı* "ötücü", *sänç-qı* "çatal", *kül-gi* "gülme, gülüş", *sez-gi* "sezgi", *sev-gi* "sevgi".

-giç, -kiç, -ġıç, -qıç

Alet isimleri ve sıfatlar türetir: *kes-kiç* "kesici alet", *körsät-kiç* "gösterge", *åç-ġıç* "anahtar", *pürkä-giç* "püskürteç", *tut-qıç* "sap", *erit-kiç* "maden fırını", *yırt-qıç* "yırtıcı", *yul-ġıç* "menfaatçi"

-gin, -ġın, -kin, -qın, -kün, -gun, -qun ...

Kökte ifade edilen hâlde aşırılığı bildirir: *såt-qın* "satılmış, hain", *tur-ġun* "sabit, değişmeyen", *tüş-kün* "düşkün", *uç-qun* "kıvılcım", *qız-ġın* "ateşli, şiddetli", *qır-ġın* "kırım, savaş", *tos-qın* "engel", *hår-ġın* "yorgun", *kes-kin* "keskin"

-gir, -kir, -qır, -gur

Örnekleri çok değildir. Aşırılık bildiren sıfatlar türetir: *sez-gir* "hassas", *tåp-qır* "zeki", *çåp-qır* "koşucu", *öt-kir* "keskin, delici", *bolmä-gur* "olmayacak, yaramaz"

-k, -q

Kullanım alanı geniştir. Geniş kalın ünlü ile biten fiillerde yuvarlaklaşma görülür: *yirå-q* "ırak", *sorå-q* "soru", *tilä-k* "dilek", *istä-k* "istek", *öl-ik* "ölü", *bezä-k* "süs", *bås-ıq* "basık", *buz-uq* "bozuk", *yet-ük* "yetişkin, olgun", *säsı-q* "sası, kokmuş", *sin-ıq* "kırık"

-(g)indi, -(ġ)ındi

Genelde anlamca olumsuz kelimeler türetir. Bir iki örnekte g'li türemiş şekilleri de görülür: *kel-gindi* "yabancı", *quv-ġındi* "kovulmuş, sürgün", *yıġ-ındi* "yığın, topluluk", *yuv-undi* "bulaşık suyu", *qır-indi* "kırıntı, talaş", *çök-indi* "çöküntü, çökelti", *çıq-ındi* "kalıntı"

-m

Kullanım alanı geniştir. Soyut ve somut isimler türetir: *äyr-im* "bazı, ayrıca", *bil-im* "bilim, bilgi", *bås-im* "basınç", *båğlä-m* "deste", *çidä-m* "dayanma", *ölçä-m* "ölçü", *yıġ-ım ter-im* "mahsül, hasat", *tiz-im* "sistem"

-mä

Kalıcı hareket isimleri türetir: *birik-mä* "birleşik, tamlama", *bås-mä* "basım, baskı", *yåz-mä* "yazılı", *yollän-mä* "irsaliye", *äylän-mä* "daire", *äyir-mä* "fark, kalan", *ağdär-mä* " çevirme", *köçir-mä* "kopya", *åğ-mä* "eğik", *pistir-mä* "pusu"

-måq

Fiil isimleri yapar. Uyum dışı olarak tek şekillidir: *äläŋgälän-måq* "alevlenmek", *cilmäy-måq* "gülümsemek", *dudlä-måq* "tütsülemek", *depsi-måq* "tepinmek", *keltir-måq* "getirmek", *åzäy-måq* "azalmak", *ränci-måq* "incinmek", *säylä-måq* "seçmek", *sänç-måq* "saplamak", *yon-måq* "yontmak"

-n

Çok işlek değildir: *boġ-ın* "hece, eklem", *yåġ-ın* "yağış", *yıġ-ın* "toplantı, ziyafet", *tüg-ün* "düğün", *tüt-ün* "duman", *ek-in* "ekin", *kel-in* "gelin"

-ş

Kullanım alanı geniştir. Fiil isimleri türetir. Bazen kalıcı isimler yapar: *buril-iş* "kıvrım", *körin-iş* "kılık, kıyafet", *täni-ş bil-iş* "tanıdık", *oxşä-ş* "benzer, gibi", *izlä-ş* "çalışma", *işån-iş* "güvenme", *yoqål-iş* "kaybetme, ayrılış", *köm-iş* "defnetme, gömme"

3. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

+å-

Daha çok tek heceli isimlere ve taklidî kelimelere gelerek fiil türetir. İşlek bir ektir. Ekin *-l-, -n-, -ş-, -t-* gibi fiilden fiil yapma ekleri ile genişlemiş kalıp şekilleri de bulunmaktadır. *yön-äl-* "yönelmek", *uyġan-* "uyanmak", *uyġat-* "uyandırmak", *yånäş-* "yanaşmak" vb. *åş-ä-* "el ile yemek", *qan-ä-* "kanamak", *ot-ä-* "yabancı otlardan ayıklamak", *qıynä-* "eziyet vermek", *qurqur-ä-* "kur kur diye ses çıkarmak".

+är-, +r-

Özellikle sıfat görevinde kullanılan kelimelere gelerek geçişsiz manada fiiller türetir. *åqar-* "ağarmak", *boz-är-* "bozarmak", *kökär-* "göğermek", *qızär-* "kızarmak", *öng-är-* "öne doğru eğilmek", *qayġu-r-* "kaygılanmak", *eski-r-* "eskimek", *qisqa-r-* "kısalmak", *keksä-r-* "yaşlanmak".

+äy-, +y-

İşlek bir ektir. Ünlü ile biten fiillere *-y* şekli getirilir. Bazı fiil tabanlarında ekin kökteki ismin sonundaki ünsüzü ile kaynaşmış kalıp şekillerine rastlamak mümkündür: *bükçäy-, müşşäy-, şümşäy-, bükräy-* "eğilmek, bükülmek", *tikkäy-, tikräy-* "dik durmak", *tumsäy-, tumşäy-, tumtäy-* "surat asmak" vb. *kem-äy-* "azalmak, küçülmek, eksilmek", *mung-äy-* "üzülmek, surat asmak", *ulġay-* "büyümek, güçlenmek", *tikkä-y-* "dik hâlde olmak, dik durmak", *päsäy-* "inmek, alçalmak", *sarġay-* "sararmak", *qårä-y-* "kararmak", *qisqa-y-* "kısalmak".

+dä-

Ek genellikle ünsüzle biten tek heceli kelimelere getirilir. *yåndä-* "yaklaşmak, yanaşmak", *indämä-* "ses çıkarmamak", *izdä-* "istemek, aramak", *äldä-* "aldatmak", *häydä-* "acele ettirmek".

+ġa-, +gä-, + kä-, +qa

Sonu ünsüzle biten tek heceli kelimelere gelir. İşlek değildir. *åç-qa-* "acıkmak", *is-kä-* "koklamak, sezmek", *çul-ġa-* "etrafını çevirmek, kaplamak", *läy-qa-* "çamurlu, bulanık hâle getirmek", *päy-qa-* "hissetmek, sezmek", *pür-kä-* "püskürtmek".

+ġar-, +qar-

Geçişli fiiller türetmeye yarayan bir ektir. Ünsüzle biten tek heceli kelimelere gelir. İşlek değildir: *båş-qar-* "yönetmek, yürütmek", *cäm-ġar-* "tasarruf edip biriktirmek", *es-kär-t-* "hâtırlatmak".

+ġı-, +gi-

Tek heceli kelimelerden fiil türetir. İşlek değildir. *bic-ġı-* "acıyıp kaynamaya başlamak, acı söz söylemek", *sel-gi-* "suyu, nemi çekilmek, kurumak", *tiz-ġı-* "fışkırarak çıkmak".

+i-

Genellikle sıfatlara ve taklidî kelimelere gelir. İşlek bir ektir. Daha çok geçişsiz manada fiiller türetir: *åġri-* "ağrımak", *båy-i-* "zenginleşmek", *çälp-i-* "dedikodu yapmak", *gäc-i-* "kemirerek yemek", *käm-i-* "azalmak, küçülmek", *toz-i-* ""savrulmak, dağılmak", *tinç-i-* "dinçleşmek".

+illä-, (+irlä)

Ünsüzle biten tek heceli taklidî kelimelere getirilir. Ekin az da olsa *-illä-* şeklinin yanısıra, *-irlä-* şekline de rastlanır: *bicillä-/bicirlä-*, *mingillä-/mingirlä-* vb. İşlektir: *biqillä-* "bık bık etmek, kaynamak", *cizillä-* "cızırdamak", *dingillä-* "tıngırdamak", *gunillä-* "guv diye ses çıkarmak", *xurillä-* " horuldamak", *läpillä-* "lap lap etmek", *zingıllä-* "zıngırdamak".

+irä-

Taklidî kelimelere gelerek geçişsiz fiiller türetir. Az işlektir: *älcirä-* "saçma sapan konuşmak", *bilcirä-* "ağzına geldiği gibi konuşmak", *çirqırä-* "çırk çırk diye ses çıkarmak", *gängirä-* "şaşırmak", *qaltirä-* "titremek", *pirqirä-* "burnundan pırk diye ses çıkarmak", *zirqırä-* "zırıldanak".

+q-, +k-

Failde meydana gelen değişmeyi gösteren geçişsiz fiiller türetir. Ünsüzle biten tek heceli kelimelere gelir. İşlektir: *bir-ik-* "birikmek", *cim-ıq-* "sükût etmek, yok olmak", *çin-ıq-* "sağlamlaşmak", *el-ik-* "yakınlaşmak, dost olmak", *keç-ik-* "gecikmek", *näm-ik-* "nemlenmek", *yol-ıq-* "rastlamak", *zår-ıq-* "sıkılmak, üzülmek", *zor-ıq-* "yorulmak, hâlsiz düşmek".

+qır-, +kir-

Genelllikle tek heceli taklidî kelimelere gelerek, onlardan geçişsiz fiiller türetir. Az işlektir: *äy-kir-/ häy-kir-* "haykırmak", *çin-kir-* "çınlamak", *çüş-kir-* "aksırmak", *iş-qır-/ piş-qır-* "burundan güçlü ses çıkarmak (hayvan hak.), *keç-kir-* "gecikmek", *qıy-qır-* "damaktan düzensiz ses çıkarmak".

+qırä-, +kirä-

İşlek değildir. *+irä* ekinin varyantı olarak düşünülebilir. Taklidî kelimelerden fiiller türetir: *gür-kirä-* "büyümek, gürleşmek, terakki etmek", *xır-qırä-* "hırıldamak, mırıldanmak", *şär-qırä-* "şarıldamak", *şir-qırä-* "şırıldamak".

+lä-

En işlek isimden fiil yapma ekidir. Her türlü isim tabanına getirilerek onlardan çeşitli manalarda fiiller türetir. Ekin *-n-, -ş-, -t-* fiilden fiil yapma ekleriyle genişlemiş, kalıplaşmış şekilleri de yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu şekilleri

ayrı başlık altında vermek yerine, alt başlık hâlinde burada vermeyi uygun gördük:

älqış-lä- "alkışlamak", *ärä-lä-* "aralamak", *bäş-lä-* "başlamak", *çämbär-lä-* "çember içine almak", *qolläb-qoltik-lä-* "kollamak, desteklemek", *nikäl-lä-* "nikelle kaplamak", *ärzän-lä-* "ucuzlamak", *cäm-lä-* "toplamak", *taqır-lä-* "takırdamak", *qärä-lä-* "karalamak".

+län-

bätir-län- "yiğitlik göstermek", *cänsiz-län-* "hayat belirtisi göstermemek", *cän-län-* "canlanmak", *näräzi-län-* "razı olmamak", *käff-län-* "keyifli olmak", *qaygu-län-* "kaygılanmak", *qurâl-län-* "silahlanmak", *şüphä-län-* "şüphelenmek", *üy-län-* "evlenmek".

+läş-

ämän-läş- "hâl hatır sormak", *bir-läş-* "birleşmek", *gäp-läş-* "konuşmak", xayr-läş- "vedalaşmak", *kömäk-läş-* "yardımlaşmak", *mäşinä-läş-* "makineleşmek", *yüz-läş-* "yüz yüze gelmek".

+lät-

ağır-lät- "ağırlaştırmak", *älängä-lät-* "alevlendirmek", *xäli-lät-* "yalnız bırakmak, boşaltmak", *küçsiz-lät-* "güçsüzleştirmek", *yälqın-lät-* "alevlendirmek", *tinç-lät-* "dinçleştirmek".

+r-

Tek heceli taklidî kelimelere gelerek onlardan geçişsiz fiiller türetir. Az işlektir: *äpşu-r-* "hapşırmak", *baq-ır-* "bağırmak", *bök-ir-* "böğürmek", *cäk-ir-* "sövmek, kötü muamelede bulunmak", *göm-ür-* "gümbürdemek", *qıyq-ır-* "damaktan ahenksiz ses çıkarmak", *tüp-ür-* "tükürmek", *üf-ür-* "üfürmek".

+rä-

Genellikle tek heceli taklidî kelimelere ve bazı sıfatlara gelerek fiiller türetir. Az işlektir: *çiy-rä-* "bükmek (ip hak.)", *güv-rä-* "anlamsız sesler çıkarmak", *häng-rä-* "anırmak", *ing-rä-* "inlemek", *qaq-rä-* "nemi kaçmak, kurumak", *mä-rä-* "melemek", säy-rä- "şarkı söylemek".

+sä-

Sınırlı sayıda örneği bulunan, işlek olmayan bir ektir: *buruq-sä-* "koyu duman çıkarmak, tütmek", *qom-sä-/qum-sä-* "özlemek, arzu etmek", *suv-sä-* "susamak", *väy-sä-* "gevezelik etmek".

+si-

Geçişsiz fiiller türetir. İşlek değildir. *+sin-* ve *+sit-* eklerinin, bu ekin *-n-* ve *-t-* fiilden fiil yapma ekleri ile genişlemiş şekilleri olduğu düşünülebilir: *älax-si-* "asıl işten veya sözden uzaklaşmak", *bilıq-si-/ bıq-si-* "kirlenmek, acıyıp sasımak", *gäräng-si-* "şaşırmak, saçma sapan konuşmak", *gımir-si-/gıvir-si-* "ufak tefek işlerle uğraşmak", *xam-si-* "şüphelenmek", *ivir-si-* "ufak tefek işlerle avare olmak", *ök-si-* "üzülmek, ağlamak".

+sin-

Duygu, niyet ve tavır ifade eden fiiller türetir. Fazla işlek değildir. Belli örneklerde *+si-* fiilinin genişlemiş şekli olduğunu düşündürmektedir. *äcäb-sin-* "a-

cayip karşılamak", *åğir-sin-* "sıkıntı duymak, üzülmek", *äz-sin-* "az saymak", *därd-sin-* "dertlenmek", *ärzån-sin-* "ucuz saymak", *xavf-sin-* "biraz korkmak", *xayf-sin-* "acımak", *qızıq-sin-* ilgilenmek, meraklanmak", *yåt-sin-* "yabancı saymak", *yüräk-sin-* "cüret etmek".

+sirä-

İşlek eklerdendir. Genellikle getirildiği isim tabanındaki nesneye duyulan ihtiyacı, özlemi, meyli anlatan fiiller türetir: *äläh-sirä-* "anlaşılmaz sözler söylemek", *änqav-sirä-* "kendisini saf göstermek", *äş-sirä-* "acıkmak", *er-sirä-* "er istemek, göyünmek", *hål-sirä-* "halsiz kalmak", *xavf-sirä-* "biraz korkmak", *issıq-sirä-* "sıcak şeyler arzu etmek", *qan-sirä-* "çok kan kaybetmek, kana susamak", *suv-sirä-* "susamak", *siz-sirä-* "birine hürmeten siz diye hitap etmek", *tälmåv-sirä-* "kendini kaybetmek, saçmalamak", *yåt-sirä-* "kendini yabancı saymak".

+sit-

Sadece birkaç fiilde görülür. İşlek değildir. Geçişli fiiller türetmesi genişlemiş bir ek olduğunu düşündürmektedir: *äyb-sit-* "ayıplamak, noksanını bulmak", *teng-sit-* "denkleştirmek", *käm-sit-* "değerini düşürmek, alçaltmak".

+şä-

İşlek değildir. Geçişli fiiller türetir: *qaq-şä-* "kuruyup kav olmak, sancımak", *qur-şä-* "kuşatmak", *quruq-şä-* "kurumak, kav halini almak", *tinġ-şä-* "dinlemek, işitmek".

+şi-,

İşlek değildir. Taklidî kelimelerde görülür: *ging-şi-/gin-şi-* "inlemek, cırıldamak", *şip-şi-* "alçak sesle bir şeyler demek, fısıldamak".

4. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

1.Fiil çatısına tesir etmeyen fiilden fiil yapma ekleri

-ä-

Kökteki fiilin anlamını pekiştiren fiiller türetir. İşlek değildir: *bur-ä-* "burmak, çevirmek", *qur-ä-* "kurmak, bir araya getirip bütünlemek", *ökrä-* "hüngür hüngür ağlamak", *ölç-ä-* "ölçmek", *sor-ä-* "sormak", *taq-a-* "yakınlaştırmak", değdirmek", *tüt-ä-* "tütmek"

-ġa-, -gä-, -qa-, -kä-

Tek heceli ve ünsüzle biten fiil tabanlarına gelir. Genellikle geçişli anlamlarda fiiller türetir. İşlek değildir: *çäy-qa-* "çalkalamak, yıkamak", *qoz-ġa-* "harekete getirmek, tekrar peyda etmek", *sür-kä-/süy-kä-* "sürtmek, ovuşturmak", *döng-gä-* "döndürmek, altını üstüne getirmek". Bazı örneklerde ekin fiilden fiil yapma ekleri olan -n-, -ş- ve -t- ile genişlemiş kalıp şekillerine de rastlanır: *er-gä-ş-* "arkasından gitmek, izine düşmek", *min-gä-ş-* "terkisine binmek", *täy-gä-n-* "düz bir satha engelsiz sürülmek, dönmek".

-i-

Kökteki anlamı pekiştirir. Az işlektir: *qalq-ı-* "kalkmak, ortaya çıkmak", *qaz-i-* "yeri oymak, kazmak", *qız-i-* "kızmak, akkor hâline gelmek", *qoz-i-* "tekrar ortaya çıkmak", *piş-i-* "yeterli, faydalanılacak hâle gelmek", *piş-i-* "suya batıp ıs-

lanmak", *sing-i-* "sinmek, özleşmek", *şim-i-* "emmek, içine çekmek", *tin-i-* "saflaşmak, dinmek"

-q-, -k-

Genellikle tek heceli fiillere gelerek kökteki anlamı pekiştiren, bazen de dönüşlü hâle getiren fiiller türetir: *åş-ıq-* "acele etmek, sabırsızlanmak", *esir-ik-* "esrimek, mest olmak", *ılı-q-* "şehevi arzu peşinde koşmak", *qån-ıq-* "kanmak, kanaat etmek", *kön-ik-* "razı olmak, alışmak", *küy-ik-* "ersemek (hayvan hak.), *piş-i-k-* "şişmek, kabarmak", *sin-ıq-* "rengi solmak, sararmak", *sol-ıq-* "solmak" *tål-ıq-* "yorulmak, hâlsizleşmek", *tuta-q-* kendini tutamayıp birden sinirlenmek", *tutil-ıq-* "biraz tutuk konuşmak", *uzå-q-* "uzun zaman gelmemek", *üz-ik-* "hastalığı yenilenmek, tekrar ağırlaşmak", *yutå-q-* "çok susayıp acıkmak"

-lä-

Asıl fiilin anlamını pekiştirici, tekerrür ettirici işlevi vardır. İşlektir. Sesteş isim ve fiil tabanlarında kullanımında isimden fiil yapma eki gibi de düşünülebilecek olan bu ekin doğrudan fiil tabanlarına getirildiği örnekler az değildir: *tonglä-* "donmak, buz tutmak" (*tong-* "donmak", *tong* "don" vb.)

åppiç-lä- "birini arkasına bindirip götürmek", *åşä-lä-* "el ile yemek", *bolcä-lä-* "fal açmak, farz etmek", *borä-lä-* "şiddetli yağmak", *bük-lä-* "bükmek, eğmek", *bulġä-lä-* "bulamak, batırmak", *çimçi-lä-* "çimdiklemek", *ġımirsi-lä-* "başka bir işle meşgul olmak", *qantär-lä-* "yemeden içmeden kesmek, çalıştırmamak", *quv-lä-* "kovalamak", *nıqtä-lä-* "devamlı dürtmek", *sävä-lä-* "bir şeyle üst üste vurmak", *timisqa-lä-* "el ile yoklamak, araştırmak", *yulqı-lä-* "ha diye yoluvermek"

-mä-

Her türlü fiil tabanına gelir. Tabandaki anlamı olumsuzlaştıran fiiller türeten işlek bir ektir: *bir-mä-* "vermemek", *kütil-mä-* "beklenmemek", *qıl-mä-* "yapmamak", *süyil-mä-* "sevilmemek", *kelin-mä-* "gelinmemek", *bol-mä-* "olmamak", *milliyleştir-mä-* "millîleştirmemek", *ye-mä-* "yememek", *suvsirä-mä-* "susamamak", *küymäläṅ-mä-* "ufak tefek işlerle avare olmamak"

-msirä-

Aslında isimden fiil yapma eki olan -sirä- ekinin genişlemiş bir varyantı olan bu ek, sadece birkaç örnekte görülür. Asıl fiilin anlamına "sahte tavırlılık" veya "benzerlik" ifadeleri katar: *qorq-ımsirä-* "biraz korkmak", *kül-imsirä-* "gülümsemek", *yıġlä-msirä-* "ağlamaklı olmak, ağlayacak hâle gelmek"

-nqırä-

Asıl fiildeki anlamın fail üzerinde azar azar ortaya çıktığını, o anlamda tavır alınmaya başlandığını ifade eder. Az işlektir: *åç-inqırä-* "açlık sezmeye başlamak", *bås-inqıra-* "kâbus görmek, sayıklamak", *işån-inqırä-/işån-qırä-* "biraz inanmak, inanır gibi görünmek", *qızar-inqırä-* "biraz kızarmak", *qorq-ınqırä-* "biraz korkmak", *öç-inqırä-* "bozarmak, ağarmak (yüz hak.)", *tutil-inqırä-* "biraz tutuk konuşmak", *yåt-inqırä-* "bir tarafa biraz eğilmek", *yum-inqırä-* "biraz yummak"

2. Fiil çatısına tesir eden fiilden fiil yapma ekleri

2.1. Edilgenlik

-l-, -(i)l-

Bütün fiil tabanlarına getirilen işlek bir ektir. Asıl işlevi edilgenliktir. Ek geçişli fiillerden pasif anlamlı fiiller, geçişsiz fiillerden ise meçhul anlamlı fiiller türetir: *qaçur-il-* "kaçırılmak", *bezä-l-* "süslenmek", *qoy-il-* "koyulmak, bırakılmak", *yığ-ıl-* "yığılmak, toplanmak", *köm-il-* "gömülmek", *yår-il-* "yarılmak", *ås-il-* "asılmak", *süy-il-* "sevilmek", *eşit-il-* "işitilmek", *küt-il-* "beklenmek", *ber-il-* "verilmek", *qoş-il-* "katılmak", *özgärt-il-* "değiştirilmek", *kör-il-* "görülmek", *äyt-il-* "söylenmek", *yåz-il-* "yazılmak"

2.2. Dönüşlülük

-n-, -(i)n-

Bütün fiil tabanlarına getirilen işlek bir ektir. Asıl işlevi dönüşlülük olup, kendi kendine yapma veya olma ifade eder. Ancak son hecesinde -l- ünsüzü olan fiillerle, ünlü ile biten bazı fillerde edilgenlik de ifade eder: *söy-in-* "sevinmek", *kör-in-* "görünmek", *äylä-n-* "dolanmak", *tut-in-* "tutunmak", *tep-in-* "tepinmek; *tåti-n-* "tadılmak", *yul-in-* "yolunmak", *toplä-n-* "toplanmak", *qıl-in-* "yapılmak", *kel-in-* "gelinmek", *imzälä-n-* "imzalanmak" . *båşlä-n-* "başlamak" fiilinde ise ekin işlevi bulunmamaktadır.

2.3. İşteşlik

-ş-, -(i)ş-

İşlek bir ektir. Asıl işlevi işteşlik olup, birlikte veya karşılıklı yapmayı anlatır:

yåndå-ş- "yakınlaşmak", *qarä-ş-* "bakışmak", *båq-ış-*"bakışmak", *kül-iş-* "gülüşmek", *kör-iş-iş-* "görüşmek", *uçrä-ş-* "karşılaşmak", *tårt-iş-* "çekişmek", *qıl-iş-* "karşılıklı yapmak", *märä-ş-* "meleşmek", *yaqınlä-ş-* "yakınlaşmak", *yubår-iş-* "karşılıklı göndermek", *yåz-iş-* "yazışmak".

Ancak bazen ekin dönüşlülük ifade ettiği yerler de vardır: *boşä-ş-* "kendiliğinden boşanmak". Bu ekin kullanılışı özellikle kip çekimlerinin üçüncü çokluk şahsında "-lar/-ler" ekinin yerini almaktadır: Özimgä häm cåy berişdi "Bana da yer verdiler".

2.4. Ettirgenlik

-är-, -ir-

Genellikle tek heceli fiillere gelir. Az işlektir. Ekin geniş ünlülü şekilleri sadece birkaç örnekte görülür: *çıq-ar-* "çıkarmak", *qayt-är-* "döndürmek, tekrar etmek", *qop-är-* "koparmak, çekip çıkarmak"; *åş-ir-* "aşırmak, arttırmak", *båt-ir-* "batırmak", *iç-ir-* "içirmek", *qaç-ir-* "kaçırmak", *qåt-ir-* "katılaştırmak", *keç-ir-* "geçirmek", *köç-ir-* "göçürmek, aktarmak", *öç-ir-* "söndürmek", *piş-ir-* "pişirmek", *şiş-ir-* "şişirmek", *tåş-ir-* "taşırmak", *uç-ir-* "uçurmak", *yit-ir-* "yitirmek", *yåş-ir-* "gizlemek"

-där-, -tär-

İşlek değildir. -dir- ekinin bir varyantıdır: *ag-där-/ån-tär-* "aktarmak, çevirmek", *tön-tär-* aktarmak, döndermek".

-dir-, -tir-

de-dir- ve ye-dir- fiilleri dışında ünlü ile biten fiillere gelmez. Ünsüzle biten fiil tabanlarına gelen işlek bir ektir. *bil-dir-* "bildirmek", *sin-dir-* "kırmak", *äyländ-tir-* "dolandırmak", *öl-dir-* "öldürmek", *çıqar-tir-* "çıkartmak", *kel-tir-* "getirmek", *äbädiyläş-tir-* "ebedîleştirmek", *ötkäz-dir-* "geçirtmek", *emiz-dir-* "emdirmek", *üz-dir-* "koparmak", *köpey-tir-* "çoğaltmak", *ålåvländ-tir-* "alevlendirmek"

-ġaz-, -gäz-;-qaz-, -käz-, (-kär-)

Ünsüzle biten tek heceli fiillere gelir. *-ġız-, -giz-* eki ile paralellik gösterir. *bitkäz-* ve *kör-gäz-* fiillerinin dışındaki örneklerinin *-ġız-, -giz-* ekli türetilmiş şekilleri de vardır. Ekin dar ünlülü şekilleri daha yaygındır. İşlek değildir: *bitkäz-* "bitirmek", *et-käz-* "ettirmek", *ket-käz-* "götürmek", *kör-gäz-* "göstermek", *öt-käz-* "geçirmek", *tol-ġaz-* "doldurmak", *tut-qaz-* "tutturmak", *yet-käz-* "yetirmek, ulaştırmak", *yut-qaz-* "yutturmak, yedirmek". Ekin bir varyantı da -kär- şeklinde iki örnekte görülür: *öt-kär-* "geçirmek", *yet-kär-* "yetiştirmek, ulaştırmak"

-ġız-, -giz-;-qız-, kiz-, (-ġır-)

Az işlektir. *-ġız-, -giz-* eki ile benzer şekildir. Ünsüzle biten tek heceli fiillere gelir: *et-kiz-* "ettirmek", *ket-kiz-* "götürmek, *kir-giz-* "girdirmek", *kiy-giz-* "giydirmek", *min-giz-* "bindirmek", *öt-kiz-* "geçirmek", *tek-kiz-* "değdirmek", *tol-ġız-* "doldurmak", *tıy-ġız-* "doyurmak", *tur-ġız-* "kaldırmak, dik durmak", *tut-qız-* "tutturmak", *yåt-qız-* "yatırmak", *yet-käz-* "yetirmek, ulaştırmak", *yürgiz-* "yürütmek", *otir-ġız-* "oturtmak", *yut-qaz-* "yutturmak, yedirmek". Birkaç örnekte ekin -r'li varyantına da rastlanır: *åz-ġır-* "azdırmak, yoldan çıkarmak"

-sät

Tek bir örneği vardır: *kör-sät-* "göstermek"

-t-

Ek, özellikle ünlü ile biten çok heceli fiillere gelir. *-l-, -r-, -y-* ünsüzleri ile biten fiilerde de görülür. *quri-t-* "kurutmak", *äy-t-* "söylemek, demek", *täraqlä-t-* "takırdatmak", *eri-t-* "eritmek", *toxtä-t-* "bekletmek, durdurmak", *yärimlä-t-* "yarılatmak", *åġri-t-* "incitmek", uzä-t- "uzatmak", *oxşä-t-* "benzetmek"", tirilt- "diriltmek", *åqar-t-* "ağartmak", *qåräy-t-* "karartmak".

-iz-

Birkaç örnekte görülür. İşlek değildir: *åq-ız-* "akıtmak", *båq-ız-* "baktırmak, tedavi ettirmek", *em-iz-* "emdirmek", *tåm-iz-* "damlatmak", *teg-iz-* "değdirmek".

İSİMLERDE ÇOKLUK

Çokluk eki olarak -lär eki kullanılır. Tek şekillidir: *quş-lär, kitåb-lär, qışlåq-lär, tiläk-lär, ålmä-lär, süzüvçi-lär, köz-lär, yol-lär, dost-lär* vb.

İSİMLERDE İYELİK

Ünlü ile biten isimlere ekler doğrudan getirilir. Ünsüzle biten isimlere gelirken sadece *i* yardımcı ünlüsünü alır. İkinci çokluk şahısö, nezaket olarak ikinci teklik şahıs için de kullanılabilir. İkinci çokluk şahıs için –ingiz ekinin yanısıra –nglär ve -läring şekillerine de rastlanır. şähär-ingiz, şähär-inglär, şähär-läring "şehriniz" gibi.

båş-im	båbä-m	qol-im
båş-ing	båbä-ng	qol-ing
båş-i	båbä-si	qol-i
båş-imiz	båbä-miz	qol-imiz
båş-ingiz	båbä-ngiz	qol-ingiz
båş-läri	båbä-läri	qol-läri

İSMİN HÂLLERİ

İlgi Hâli

İlgi hâli eki hep *-ning* biçimindedir. Sadece teklik birinci ve ikinci şahıs zamirlerinde -ing biçimindedir: *mening* "benim", *sening* "senin". Ekin aitlik eki ile birlikte kullanıldığı kalıplaşmış *-niki* şekli de vardır. *biz-niki* "bizimki", *siz-niki* "sizinki", *bålä-niki* "çocuğunki".

bålä-ning	båş-ning	qol-ning
bålä-lär-ning	båş-lär-ning	qol-lär-ning
bålä-m-ning	båş-ing-ning	qol-i-ning

Süyägi meniki, eti sizniki, taqsir deb tåpşirdi.	"Kemiği benim, eti sizin efendim diye teslim etti" ÖE 66

Yükleme Hâli

Yükleme hâli eki hep *-ni* şeklindedir. Bazen iyelik üçüncü şahıstan sonra yükleme hâli eki olarak *-n* de kullanılabilir: *qol-i-n* "elini".

bålä-ni	båş-ni	qol-ni
bålä-lär-ni	båş-lär-ni	qol-lär-ni
bålä-m-ni	båş-ing-ni	qol-i-ni

Bu cähånning råhätin ål	"Bu cihanın rahatını al.
Bår äzåbin mengä ber.	Bütün azabını bana ver" E 4

Yönelme Hâli

Yönelme hâli eki olarak çoğunlukla *–gä* şekli kullanılır. Bundan başka ekin, *–k* ve *-q* ile biten isimlere gelen *–kä, -qa* şekilleri de vardır. *båq-qa* "bağa". İyelik üçüncü şahıslardan sonra gelişinde araya zamir n'si almaz:

bålä-gä	båş-gä	qol-gä
bålä-lär-gä	båş-lär-gä	qol-lär-gä
bålä-m-gä	båş-ing-gä	qol-i-gä "onun eline"

Qalqıng, işçilär åyåqqa	"Kalkın işçiler ayağa,
Biz*nikidir bu zämån*	Bizimdir bu zaman" ÖE 133

Bulunma Hâli

Bulunma hâli eki hep *–dä* şeklindedir. İyelik üçüncü şahıslardan sonra gelişinde araya zamir n'si almaz.

bålä-dä	båş-dä	qol-dä
bålä-lär-dä	båş-lär-dä	qol-lär-dä
bålä-m-dä	båş-ing-dä	qol-i-dä "onun elinde"

Çıkma Hâli

Ayrılma hâli eki hep *–dän* şeklindedir. İyelik üçüncü şahıslardan sonra gelişinde araya zamir n'si almaz.

bålä-dän	båş-dän	qol-dän
bålä-lär-dän	båş-lär-dän	qol-lär-dän
bålä-m-dän	båş-ing-dän	qol-i-dän "onun elinden"

Vasıta Hâli

Vasıta hâli genellikle *"bilän"* edatı ile yapılır. Edebî metinlerde az da olsa *"ilä"* ve "birlä" edatlı şekillerine de rastlanır.

bålä bilän	båş bilän	qol bilän
bålä-lär bilän	båş-lär bilän	qol-lär bilän
bålä-m bilän	båş-ing bilän	qol-i bilän

Baqå nedir? dedim küldi	"Beka nedir? dedim güldü
Täbässümlär ilä çållär	Tebessümler ile ihtiyarlar" BY 130

Sınırlama Hâli

Daha çok zaman ve mekân bakımından sınırlama getirmek için kullanılır. Genellikle -gäçä şeklindedir. Bu hâl ekinin bazen *–käçä* ve *-qaçä* şekillerine de rastlanır. "–a kadar" anlamı verir: *båq-qaçä* "bağa kadar", *zämånimiz-gäçä* "zamanımıza kadar", *şu vaqt-gäçä* "bu vakte kadar".

bålä-gäçä	båş-gäçä	qol-gäçä
bålä-lär-gäçä	båş-lär-gäçä	qol-lär-gäçä
bålä-m-gäçä	båş-ing-gäçä	qol-i-gäçä

Vähimä qılmä, ölmäydi, keçgäçä tüzälib qåládi	"Endişelenme, ölmez, akşama kadar düzelir" ÖE 33

Eşitlik Hâli

Eşitlik, benzerlik ve miktar ifade eder. *–çä* ekinin yanı sıra *–däy* ve *–dek* şekilleri de kullanılır. İyelik üçüncü şahıslardan sonra *–çä* ekinin bazı kalıp örnekler de zamir n'li kullanılışlarına rastlanır: *köpinçä* "genellikle".

bålä-çä	båş-däy	qol-dek
bålä-lär-çä	båş-lär-däy	qol-lär-dek
bålä-m-çä	båş-ing-däy	qol-i-dek

Dädäm qırq künçä işgä yärämäy qåldi	"Babam kırk gün kadar işe yaramaz hâlde kaldı" ÖE 60
Men häm sizdäy qışlåqdän çıqqan ådämmän	"Ben de siz gibi köyden ayrılmış adamım" UH 361

İSİMLERDE SORU

Soru eki hep *–mi* şeklindedir. Bitişik olarak yazılır.

bålä-mi	båş-mi	qol-mi
bålä-lär-mi	båş-lär-mi	qol-lär-mi
bålä-m-mi	båş-ing-mi	qol-i-mi

İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

İsim fiilinin şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman çekimleri vardır. Çekimlerin olumsuzu isim fiilinden önce *"emäs"* (değil) getirilerek yapılır.

1- Şimdiki Zaman

İsim tabanlarına zamir menşeli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Üçüncü şahıslarda –dir eki kullanılabilir. Soru eki şahıs ekinden önce veya sonra gelebilir: *yåxşi emäs-sän-mi ~ yåxşi emäs-mi-sän* "iyi değil misin?"

yåxşi-män	yåxşi emäs-män
yåxşi-sän	yåxşi emäs-sän
yåxşi-(dir)	yåxşi emäs-(dir)
yåxşi-miz	yåxşi emäs-miz
yåxşi-siz	yåxşi emäs-siz
yåxşi-(dir)lär	yåxşi emäs-(dir)lär

Men häm bir <u>säyyådmän</u>, <u>qarşimdädir</u> säyd	"Ben de bir avcıyım, karşımdadır av." S 107
Sen-kü <u>Zühräsän</u> fäläkdä,	"Sen misin Zühre felekte
<u>İntizåringmän</u> faqat	Bekleyeninim ben yalnız." E 6
Demäk, endi sizgä men <u>keräk emäsmän</u>	"Demek ki, şimdi size ben gerek değilim." YT 236

2- Görülen Geçmiş Zaman

İsim tabanlarına isim fiilinin görülen geçmiş zaman çekimli şekillerinin getirilmesiyle yapılır. İsim fiilinin düşürüldüğü örnekler de vardır: *yåxşi emäs-edi ~ yåxşi emäsdi* "iyi değildi".

yåxşi-edi-m	yåxşi emäs-edi-m
yåxşi-edi-ng	yåxşi emäs-edi-ng
yåxşi-edi	yåxşi emäs-edi
yåxşi-edi-k	yåxşi emäs-edi-k
yåxşi-edi-ngiz	yåxşi emäs-edi-ngiz
yåxşi-edi-lär	yåxşi emäs-edi-(lär)

Dädäm indämädi, lekin bunaqa indämäslik indagändän <u>yåmånråq edi</u>	"Babam seslenmedi, lâkin böyle seslenmezlik seslenmekten daha kötü idi." ÖE 53

3- Öğrenilen Geçmiş Zaman

İsim tabanına *ekän* (az ölçüde ise, *emiş*) getirilmesiyle yapılır. İsim fiilinin düşürüldüğü *(e-miş >) –miş*'li örnekler de vardır: *yåxşi emäs ekän ~ yåxşi emäs-miş* "iyi değilmiş". Soru eki şahıs ekinden sonra gelir: *yåxşi ekän-mi* "iyi imiş mi?". *–miş*'li örnekler az olup daha çok üçüncü şahıs çekiminde görülür.

yåxşi-ekän-män	yåxşi emäs-ekän-män
yåxşi-ekän-sän	yåxşi emäs-ekän-sän
yåxşi-ekän	yåxşi emäs-ekän
yåxşi-ekän-miz	yåxşi emäs-ekän-miz
yåxşi-ekän-siz	yåxşi emäs-ekän-siz
yåxşi-ekän-lär	yåxşi emäs-ekän-lär

Yoq emiş årzudä äyb	"Yok imiş arzuda ayıp." E 6
Äcälga dävå yoq ekän, begim	"Ecele çare yok imiş beyim." YT 236

Häqıqatän kättä vä åbåd qışlåq ekän	"Gerçekten büyük ve mamur köy imiş." ÖE 59

SIFATLAR

Niteleme Sıfatları

Varlıkların, nesnelerin niteliklerini bildiren kelimelerdir. Kalıcı özellikler yansıtan bu kelimeler oldukça fazladır:

keng "geniş", *tår* "dar"*kök* "gök", *yålğånçi* "yalancı", *oynåqı* "oynak, hreketli", *åsån* "kolay", *qızıl* "kızıl", *åq* "ak", *qarä* "kara", *särığ* "sarı", *yäşil* "yeşil", *binifşä* "menekşe" *årıq* "zayıf", *årzån* "ucuz", *ålis* "uzak", *båy* "zengin", *boşäng* "beceriksiz" , *yåş* "genç" *kesä* "yaşlı", *ğamgin* "hüzünlü", *boş* "boş", *xunük* çirkin", *yåxşi* "güzel, iyi" *yämån* "kötü", *aqlli* "akıllı", *uzun* "uzun", *qısqa* "kısa", *toliq* "dolu", *kättä* "büyük", *kiçik* küçük", *åq köngil* "yiğit", *qonğır* "konur, koyu kahverengi", *püşti* "pembe".

Uzåq äsrlär İngilizlärning tämir çängälide boğılgän büyük Hind ölkäsi qånli dähşätli boränlär keçib, müstaqil Hindistån dävlätini qurdi.	"Yüzyıllardır İngilizlerin demir pençesinde boğulmuş olan büyük Hint ülkesi kanlı, dehşetli boranlardan geçip, müstakil Hindistan devletini kurdu." A 277
Märd, äzämät, öz sözli xalqımgä ulug maqsäd yolidä kättä muväffaqıyät tiläymän.	"Mert, yüce, öz sözlü halkıma ulu maksat yolunda büyük başarılar diliyorum." A 278

Belirtme Sıfatları

Varlıkları işaret, sayı, soru ve belirsizlik bakımından belirten sıfatlardır. Bunlar işaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları ve belirsizlik sıfatları olarak gruplandırılır:

İşaret sıfatları

İsimleri işaret bakımından belirten sıfatlardır: *bu* "bu", *şu* "şu", *u* "o", *oşä* "o".

Bu kişigä tağın nimä boldi.	"Bu kişiye ne oldu" UH 359
Şu küni duv-duv gäp boldi.	"Bugün alelacele bir söz oldu" ÖE 144

Tåhir <u>oşä</u> köprikni özi buzgänini eslädi	"Tahir o köprüyü kendisinin bozduğunu hatırladı." YT 123
<u>Mänä şu</u> bir pärçä et häm kämpirning qolidä insån bäläsigä äylänädi	"İşte şu bir parça et de fakirin elinde insan evladına dönüyor." OFA 259

Sayı sıfatları

İsimleri sayı bakımından belirten sıfatlardır. Sayı sıfatları; asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, kesir sayı sıfatları, üleştirme sayı sıfatları ve topluluk sayı sıfatları olarak başlıklara ayrılır:

1- Asıl sayı sıfatları

bir "bir", *ikki* "iki", *üç* "üç", *tört* "dört", *beş* "beş", *ålti* "altı", *yetti* "yedi", *sekkiz* "sekiz", *toqqız* "dokuz", *on* "on", *on yetti* "on yedi", *yigirmä* "yirmi", *ottiz* "otuz", *qırq* "kırk", *elik* "elli", *åltmiş* "altmış", *yetmiş* "yetmiş", *seksän* "seksen", *toqsån* "doksan", *yüz* "yüz", *ming* "bin", *üç ming* "üç bin", *åltmiş beş* "altmış beş", *yüz elik* "yüz elli".

Qamişlärning åräsidä <u>üç kün</u> qıdirip öligini tåpålmädim.	"Kamışların arasında üç gün aradığım hâlde ölüsünü bulamadım." YT 123
Äcrätilgän <u>1720 ming</u> somdän bu yilning <u>beş</u> åyi måbäynidä faqat <u>38 ming</u> somidän fåydälänilgän.	"Ayrılmış olan 1720 liranın, bu yılın beş ayı zarfında, sadece 38 bin lirasından faydalanılmış." A 327

2- Sıra sayı sıfatları

Asıl sayılara *–(i)nçi* eki getirilerek yapılır: *bir-inçi* "birinci", *ikki-nçi* "ikinci", *üç-inçi* "üçüncü", *tört-inçi* "dördüncü", *toqsån-inçi* "doksanıncı", *beş yüz on-inçi* "beş yüz onuncu. Bazen *–lämçä* eki de aynı anlamı ifade eder: *bir-lämçä* "birinci", *ikki-lämçä* "ikinci".

3- Kesir sayı sıfatları

-dän eki getirilerek yapılır: *beşdän üç* "beşte üç", *åtidän tört* "altıda dört", *ondän ikki* "onda iki", *törtdän bir* "dörtte bir". *yärim* kelimesi getirilerek de yapılır: *ikki yärim* "iki buçuk", *üç yärim* "üç buçuk".

4- Üleştirme sayı sıfatları

-tädän eki ile yapılır. *-år* eki bir örneğinde belirsizlik ifadeli kullanılır. *bir-är* "bir", *bittädän* "birer", *ikkitädän* "ikişer", *üçtädän* "üçer", *törttädän* "dörder", *beştädän* "beşer", *yigirmätädän* "yirmişer".

5- Topluluk sayı sıfatları

-älä, -läb, -täçä, -åv, -åvlån, -älåvi ekleri getirilerek yapılır.

on-läb "onlarca", *yüz-läb* "yüzlerce", *ming-läb* "binlerce".

on-täçä "on kadar", *yüz-täçä* "yüz kadar".

üç-åv "üçü", *tört-åv* "her dördü".

üç-åvlån "üçü", *tört-åvlån* "her dördü".

üç-älä(si) "her üç, üçü de", *tört-älä(si)/tört-älåvi* "her dördü, dördü de".

Soru sıfatları

İsimleri soru bakımından belirten sıfatlardır.

qay "hangi", *qaysi* "hangi", *qançälik* "ne qadar", *qanaqa* "nasıl", *qandäy* "nasıl", *qançä* "kaç", *neçä* "ne kadar, kaç" *nimä* "ne, hangi".

Emirzådäm, qaysi äsirlärni äytursiz?	"Emirzadem, hangi esirleri soruyorsunuz?" YT 112
Bu qandäy hål emirzådäm?	"Bu ne hâl emirzadem?" YT 137
Men Sämärqandgä ketsäm, neçä ay, neçä häftälär äyriliqdä ötgäy	"Ben Semerkant'a gidersem kaç ay, kaç hafta ayrılıkta geçecek." YT 162

Belirsizlik sıfatları:

İsimleri açıkça belirtmeyen sıfatlardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

birår "bir", *bütün* "bütün", *härqandäy* "hertürlü", *birån* "bir", *ällaqaysi* "herhangi", *heç* "hiç", *biråz* "biraz", *ällaqandäy* "herhangi", *heçbir* "hiçbir", *birneçä* "birkaç", *hämmä* "bütün", *heçqandäy* "hiçbir", *bärçä* "bütün, hep", *här* "her", *köp* "çok", *bä'zi* "bazı", *härqançä* "her türlü", *fälän* "falan", *båşqa* "başka", *härqaläy* "her türlü", *täläy* "birçok".

Åyişä begimning songgi sözläri båbirgä älläneçük şirin tuyuldi.	"Ayşe hanımın sözleri Babür'e ne kadar şirin geldi." YT 162
"Xåin Äbduvähåb" degän gäp älläqaçån bålälärning qulågigä yetibdi.	"Hain Abduvahab sözü bir müddet önce çocukların kulağına gelmiş" ÖE 142

ZAMİRLER

İsimlerin yerini temsil ve işaret yoluyla tutan kelimelerdir. Şahıs, işaret, dönüşlülük, soru ve belirsizlik zamirleri diye gruplara ayrılırlar.

a) Şahıs zamirleri:

Şahıs zamirlerinde asıl olanlar *bän, sän, u, biz, siz, ulär* zamirleridir. senlär "sen ve diğerleri" kullanılışı hafife almayı içerir. *Bizlär* ve *sizlär* kullanılışında anlam güçlenir. Şahıs zamirlerinin ilgi hâlinde *–niki* eki de kullanılabilir: *meniki* "benim", *sizniki* "sizin" vb. İkinci ve üçüncü çokluk şahıslar nezaket için teklik şahıslar gibi kullanılabilir: *siz* "sen".

Yalın	İlgi	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Çıkma	Eşitlik
men	mening	meni	mengä	mendä	mendän	mençä
sen,senlär	sening	seni	sengä	sendä	sendän	sençä
u, ul	uning	uni	ungä	undä	undän	unçä
biz,bizlär	bizning	bizni	bizgä	bizdä	bizdän	bizçä
siz,sizlär	sizning	sizni	sizgä	sizdä	sizdän	sizçä
ulär	ulärning	ulärni	ulärgä	ulärdä	ulärdän	ulärçä

Sizning şådligingiz mening şådligim, sizning toyingiz menim toyim.	"Sizin mutluluğunuz benim mutluluğum, sizin düğününüz benim düğünüm." A 375
Sizgä xizmät etişni men häm özimgä faxrli bir muqaddäs väzifä deb bilürmän.	"Size hizmet etmeyi, ben de kendime övünülecek mukaddes bir vazife diye bilirim." A 323
Keläcäk sizniki ... sizgä muväffåqqiyät istäymän.	"Gelecek sizin, size başarılar diliyorum." A 324

b) İşaret zamirleri

İşaret zamiri olarak *bu, şu, u, oşä, bulär, şulär, ulär* ve *uşbu* kullanılır. Bu zamirlerin *änä, mänä* kelimeleriyle pekiştirilmiş bazı şekilleri de vardır: *änä şu* "şu, işte şu", *mänä bu* "bu, işte bu", *änävi* "o, işte o" gibi. *Oşä, oşälär, uşbu* zamirlerinin yalın şekilleri tercih edilir. Eşitlik hâli *–çä, -çälik, -däy* şekilleri ile yapılır. Eşitlik hâlinde genellikle *bu, şu, u* zamirlerinin örnekleri vardır: *bunçä* "bu kadar", *bunçälik* "bu kadar", *mundäy* "böyle".

Yalın	İlgi	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Çıkma
bu	buning/muning	buni	bungä	bundä	bundän
şu	şuning	şuni	şungä	şundä	şundän
u	uning	uni	ungä	undä	undän
bulär	bulärning	bulärni	bulärgä	bulärdä	bulärdän
şulär	şulärning	şulärni	şulärgä	şulärdä	şulärdän
ulär	ulärning	ulärni	ulärgä	ulärdä	ulärdän

Bu uning düşmänligidändir.	"Bu onun düşmanlığındandır." A 303
Söz ustälärning icådiy dıqqati änä şulärdädir.	"Söz ustalarının yaratıcı dikkati işte bunlardadır." A 381
Munçä gamginsiz begim? dedi.	*"Bu kadar mı kederlisiniz? beyim dedi." YT 109*
Uni yoqläydigän häm endi şu – da! Yålğız ümidi şundän.	"Onu arayacak olan da işte bu! Yalnız ümidi bundan." ÖFA 259

Dönüşlülük zamirleri

Dönüşlülük zamiri olarak *"öz"* kelimesinin iyelik eki almış şekilleri kullanılır. Şahıs zamirleri ile aynı işlevdedir.

Yalın	İlgi	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Çıkma	Eşitlik
özim	özimning	özimni	özimgä	özimdä	özimdän	özimçä
özing	özingning	özingni	özinggä	özingdä	özingdän	özingçä
özi	özining	özini	özigä	özidä	özidän	öziçä
özimiz	özimizning	özimizni	özimizgä	özimizdä	özimizdän	özimizçä
özingiz	özingizning	özingizni	özingizgä	özingizdä	özingizdän	özingizçä
özläri	özlärining	özlärini	özlärigä	özlärida	özlärida	özläriçä

Bä'zän men, mäsälan, özim bolgän şähärlärni köz åldimgä keltirämän.	"Bazen ben, mesela, kendimin bulunduğu şehirleri gözümün önüne getiririm." A 297
Begimning özläri üçün häm yaxşi bolur.	"Beyimin kendileri için de iyi olur." YT 107
Men özimçä dilberning	"Ben kendimce dilberin
Yådi birlä mağrurmän	Yâdı ile mağrurum." E 11

Soru zamirleri

Soru bildiren kelimelerle ismin yerini tutan kelimelerdir. Bu zamirler yalın veya diğer hâlli şekillerde olabilirler.

kim "kim"	*qançä* "kaç"	*nimä* "ne"
kimning "kimin"	*qançäsi* "kaçı, ne kadarı"	*nimälär* "neler"
kimdä "kimde"	*qaysi biri* "hangi biri"	*nemägä* "niye"
kimdän "kimden"	*qaysi* "hangi"	*nimäsi* "nesi"
neçtäsi "kaç tanesi"	*qaydä* "nerede"	*nimäni* "neyi"
kimni "kimi"	*qayer* "nere"	*neçä* "kaç"
kimgä "kime"	*qayåq* "nere"	*neçänçi* "kaçıncı"

U qızni Quvädän ålib qåçib qåyåqqa ålib bårdiläring? Håzir qåyerdä?	"O kızı Kuva'dan alıp kaçıp nereye götürdünüz? Şimdi nerede?" YT 123
Åting nimä? dedi.	"Adın ne? dedi" YT 123

Belirsizlik zamirleri

Nesneleri veya kimseleri belirsiz bir şekilde temsil eder. Daha çok *heç , här, ällä* kelimelerinin birleşikleri sık kullanılır.

älläkim "birisi"	*birqançä* "birkaç"	*heçkim* "hiç kimse"
älläniмä "bir şey"	*birneçä* "birkaç"	*kimdir* "biri"
biri "biri"	*hämmä* "hepsi"	*kimsä* "kimse"
biråv "biri"	*härnimä* "her ne"	*nimädir* "birşey"
birån "biri"	*ällaqaçän* "bir zaman"	*qaysi bir* "herhangi bir"

qandäydir "herhangi bir"	*ällaqandäy* "bir nice"	*bä'zi* "bazı"
bäri "hepsi"	*ällaqaysi* "herhangi biri"	*fälän* "falan"
bärçä "hepsi"	*ällaqayer* "bir yer"	*härqaysimiz* "hepimiz
älläriärsä "herhangi bir şey"	*älläneçik* "nasıllığı belirsiz"	*båşqa* "başka"

Biz bår ekånmiz, siz <u>heç kimdän</u> qorqmäng.	"Biz var iken, siz hiç kimseden korkmayın." YT 110
İkkåvi piçirläşib <u>nimänidir</u> gäpläşişdi.	"İkisi fısırdayıp bir şeyler konuştular." ÖFA 45
<u>Härqaysimizgä</u> yängi yil içün recälärimiz bår.	"Hepimize yeni yıl için ricalarımız var." A 387
Cähåndä ikki åşıqning	"Cihanda iki âşığın
<u>Biri</u> menmän, <u>biri</u> Mäcnun	Biri benim, biri Mecnun" E 21

ZARFLAR

Bir fiilin, sıfatın veya zarfın anlamını yer, ölçü, nitelik ve soru bakımından etkileyen kelimelerdir. Kendi aralarında yer, zaman, tarz, miktar ve soru zarfları diye ayrılır. Zarfların *-läb, -däy, -dek, -çä, -läy, -dä* gibi eklerle genişletilmiş kalıp şekillerine de rastlanır.

a) Yer zarfları:

beri " beri", *toğri* "doğru", *ilgäri* "ileri", *nåri* "öte", *qoyi* "aşağı", *täşqari* "dışarı", *uzåq* "uzak", *päst* "aşağı", *qarşi* "karşı", *yaqın* "yakın", *yuqåri* "yukarı", *åldi* "ileri, ön".

Mäş'äläni <u>yaqınråq</u> tut.	"Meşaleyi daha yakın tut." YT 135
Kämpir nimälärdir deb cävräb, <u>näri</u>, ketäyåtgändi	"İhtiyar kadın nelerdir diye dır dır edip, öte gitmekteydi." ÖFA 46

b) Zaman zarfları:

båyä "az önce, henüz", k*eyin* "sonra", *kündüz* "gündüz", *bügün* "bugün", *ävväl* "evvel", *äbädiy* "ebedi", *ertä* "yarın", *åldin* "önce", *tün-kün* "gece gündüz", *ertäläb* "sabah erken", *endi* "şimdi", *burun* "önce", *dåim* "daima", *hänüz* "henüz,şimdi", *ilgäri* "önce", *hämişä* "her zaman", *håzir* "şimdi", ä*llaqaçån* "her zaman", *hämmävaqt* "her zaman", *häli* "şimdi, henüz", *hämån* "hemen", *åxir* "sonra", *bultur* "geçen yıl", *tezdän* "çabucak", *songrä* "sonra", *qadim* "eski, önce", *yaqındä* "yakında".

Oğlim, <u>keçäläri</u> såvuq bolädi.	"Oğlum geceleri soğuk olur." A 302
<u>Bugün</u> uluğ bäyräm äyyåmi.	"Bugün büyük bayram günü." A 361
Biz <u>keyin</u> ne deymiz?	"Biz sonra ne diyeceğiz?" YT 141

c) Soru zarfları:

qaçån "ne zaman", *qandäy* "nasıl" , *qandåq* "nasıl" , *qançägäçä* "ne zaman kadar" , *qaçångäçä* "ne zaman kadar" , *qaläy* "nasıl" , *neçün* "niçin" , *neçik* "nasıl, niçin" , *neçük* "nasıl, niçin" , *negä* "niye, niçin" , *nimädän* "neden, niçin" , *nimägä* "niye, niçin" , *nimä üçün* "niçin".

Endi negä årårn ålgani qoymäysiz?	"Şimdi niçin *dinlenmeye müsaade etmiyorsunuz?" YT 164*
Men vätänni qandäy tärk etäy, pirim? dedi.	"Ben vatanı nasıl terk edeyim pirim, dedi." YT 143
Undä qandäq boladi? Undä säksåntä åråqni qaçån ålämän –u qaçån såtämän?	O zaman nasıl olur? Orada seksen adet rakıyı ne zaman alırım ve ne zaman satarım?" ÖE 52

d) Tarz zarfları:

änıq "açık, belli"	*sekin* "sakin"	*cim* "sessiz"
yåxşi "iyi"	*bundäy* "böyle"	*mäcburän* "mecburen"
gözäl "güzel"	*şundäy* "şöyle"	*åmånsız* "amansız"
yåmån "kötü"	*undäy* "öyle"	*birdän* "birden"
çiråyli "güzel, hoş"	*munaqa* "böyle"	*yägiçä* "yenice"

ästä "yavaş", *yäyåv* "yaya", *tåşdäy* "taş gibi", *birgä* "birlikte", *zorğa* "zoraki" *mänåsizdek* "manasız gibi", *sirä* "asla, hiç", *bäråvär* "beraber", *åçıq-tökin* "açık seçik", *heç* "hiç", *qaytä* "tekrar", *qatåräsigä* "ardarda", *äslå* "asla", *birmäbir* "bir bir".

Men häm birgä båräy, dedi.	"Ben de birlikte varayım, dedi." YT 167
Yer erkin vä tinç näfäs ålädi.	"Yer güçlü ve dinç nefes aldı" A 311

e) Miktar zarfları:

eng "en" , *mol* "bol" , *nihåyät* "son derece" , *cüdä* "pek, çok" , *täläy* "çok" , *årtıq* "çok, fazla" , *käm* "az" , *ğåyät(dä)* "çok,fazla" , *tağın* "daha" , *åz* "az" , *bütünläy* "büsbütün" , *sål-pål* "biraz" , *biråz* "biraz" , *tämåmän* "tamamen" , *åzmunçä* "az, biraz" , *änçä* "biraz, o kadar" , *köp* "hep, çok" , *unçä* "o kadar" , *säl* "biraz" , *hiylä* "hayli" , *çäksiz* "sınırsız".

Uni åz-måz yåzib turibmän	"Onu az az yazmaya devam ediyorum." A 349
Ådåb, axlåq, tärbiyä eng muqaddäs, insånning eng gözäl fåzilätidir.	"Edep, ahlak, terbiye en mukaddes, insanın en güzel faziletidir." A 361

FİİL

Fiil Çekiminde Şahıslar

a) Birinci Tip Şahıs Ekleri

Teklik	1. şahıs: -män	Çokluk	1. şahıs: -miz
	2. şahıs: -sän		2. şahıs: -siz, -sizlär
	3. şahıs: -di		3. şahıs: (-lär)

2. ve 3. çokluk şahıs ekleri nezaket için teklik şahıslarda da kullanılır. Tam nezaket ifadesi olmasa da ona yakın bir anlamda 2. teklik şahsı vurgulayarak belirtir: "sen ve diğerleri" gibi. 2. çokluk şahısta görülen –sizlär şekli ise anlamı pekiştirir.

Sonradan ekleşmiş bazı kip eklerinin bünyesindeki tur- fiilinin kalıntısı da 3. şahsı ifade eder hüviyete bürünmüştür. Bu şekilleri üçüncü şahıs eki olarak da almak mümkündür: kel-ib-di "gelmiş", kel-ä-di "gelecek", kel-yäp-ti "geliyor".

3. çokluk şahıs çekiminde bazen –lär eki yerine -ş- fiilden fiil yapma eki, çokluk anlamı verecek şekilde kullanır: kel-iş-ä-di "gelecekler", kel-iş-ib-di "gelmişler", kel-iş-yäp-ti "geliyorlar", kel-iş-måqdä "gelmekteler".

b) İkinci Tip Şahıs Ekleri

Teklik	1. şahıs: -m	Çokluk	1. şahıs: –k
	2. şahıs: -ng		2. şahıs: -ngiz
	3. şahıs: -Ø		3. şahıs: -lär

2. tip şahıs ekleri görülen geçmiş zaman ve şart çekiminde kullanılır. Gereklilik kipi çekiminde doğrudan iyelik eklerinin kullanılması söz konusudur: *kelişimiz keräk* "gelmeliyiz" vb.

2. tip şahıs eklerinde nezaket ifadesi olarak 2. ve 3. çokluk şahıs ekleri teklik şahıs yerine kullanılır. 2 çokluk şahıs ekinin çokluk eki ile genişlemiş şekilleri de varıdr. Bu şekiller yaygın değildir: *-ngiz; -ngizlär, -nglär, -läring, -läringiz.*

Çokluk üçüncü şahısta lär eki yerine, -ş- fiilden fiil yapma ekini çokluk anlamını verecek şekilde de kullanabilir: *kel-iş-sä* "gelseler", *kel-iş-di* "geldiler".

c) Üçüncü Tip Şahıs Ekleri

Hem şahsı hem de şekli birlikte karşıladıkları için emir ekleri üçüncü tip şahıs ekleri olarak kabul edilir. (Bk. Emir çekimi).

FİİL KİPLERİ

I. BASİT KİPLER

A- Haber Kipleri

1- Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Sözün konuşulduğu andan önceki bir zamanda veya hemen o anda bitmiş olan zamanda ortaya çıkan, tanık olunan veya bilinen kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır.

a) Birinci tip

Bu kip ünlü ve ünsüz uyumlarına uymaksızın hep *-di* eki ile çekimlenir. Kip çekiminde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır. Olumsuzu *-mä-* eki ile yapılır. Soru eki şahıs eklerinden sonra getirilir: *kütmädimmi?* "beklemedim mi?".

tilä-di-m	küt-di-m	küt-mä-di-m
tilä-di-ng	küt-di-ng	küt-mä-di-ng
tilä-di	küt-di	küt-mä-di
tilä-di-k	küt-di-k	küt-mä-di-k
tilä-di-ngiz	küt-di-ngiz	küt-mä-di-ngiz
tilä-di-(lär)	küt-(iş)-di/ küt-di-(lär)	küt-mä-di-(lär)

Begim råzi emäslär, dedi. Eşidib köp yıġlädilär	"Beyim razı değiller, dedi. İşitince çok ağladılar." YT 107
Seni yåndirdilär, seni såtdilär	"Seni yaktılar, seni sattılar
Neçä bår qatlinggä içdilär qasäm	Nicesi katline içtiler yemin
Vä lekin özläri qangä båtdilär	Lâkin kendileri kana battılar
Vä lekin özläri tåpdilär bärhäm	Lâkin kendileri buldular zeval" S 118
Ketdi vähming, bitdi zähming	"Gitti vehmin, biti zahmetin
Tåpdi därmån, Özbegim	Buldu derman Özbek'im" E 24
Men tüşünålmädim.	"Ben anlayamadım
Häli eşitgäning yoq mi?	Daha işitmedin mi?" ÖE 146

b) İkinci tip

Görülen geçmiş zaman kipinin bu çekiminin olumsuz şekilleri vardır. *"-gän + iyelik eki + yoq"* şeklinde kurulur. Soru şekli *"yoq"* kelimesinden sonra getirilir: *tilä-gänim yoqmi?* "dilemedim mi?". *"yoq"* yerine *"bår"* getirilerek kipin olumlu şeklinin yapılması mümkünse de, bu şekil yok denecek kadar azdır: *Mening körgänim bår.* "Benim görmüşlüğüm var, ben gördüm." *Mening häm båş egib yıġlägänim bår.* "Benim de baş eğip ağlamışlığım var." S 67

tilä-gän-im yoq	küt-gän-im yoq "beklemedim"
tilä-gän-ing yoq	küt-gän-ing yoq
tilä-gän-i yoq	küt-gän-i yoq
tilä-gän-imiz yoq	küt-gän-imiz yoq
tilä-gän-ingiz yoq	küt-gän-ingiz yoq
tilä-gän-läri yoq	küt-gän-läri yoq

Üy-ruzġår qılib birån kün yäyrägänim yoq.	"Ev işlerinden bir gün eğlenmedim." ÖFA 47
Men undåq degänim yoq.	"Ben öyle demedim." YT 235

2- Öğrenilen Geçmiş Zaman

Sözün konuşulduğu andan önceki bir zamanda ortaya çıkan, tanık olunmayan veya sonradan öğrenilen, fark edilen kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır.

a) Birinci tip

Bu kip için *–(i)b* eki kullanılır. Ek ünlü ile biten fiilere doğrudan getirilir. Zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Olumsuz şekil *–mä-* eki ile yapılır. Soru eki şahıs eklerinden sonra getirilir: *tilä-mä-bdi-mi?* "dilememiş mi?". Üçüncü şahıslarda "turur" yapısının ekleşmiş şekli olan *"di"* eki korunur. Türkiye Türkçesindeki *–miş* eki karşılığıdır.

tilä-b-män	küt-ib-män	küt-mä-b-män
tilä-b-sän	küt-ib-sän	küt-mä-b-sän
tilä-b-di	küt-ib-di	küt-mä-b-di
tilä-b-miz	küt-ib-miz	küt-mä-b-miz
tilä-b-siz	küt-ib-siz	küt-mä-b-siz
tilä-b-di-(lär)	küt-(iş)-ib-di	küt-mä-b-di-(lär)

Bänd etibdi Erkinni	"Bağlamış Erkin'i
Mutlaqå pärişånlik	Mutlak perişanlık" E 12
Ne äcäbkim, mäst bolibmän	"Ne acayip ki, mest olmuşum
Közläringgä termilib	Gözlerine dalıp" E 27
Gävhär taqıbdilär itning boynigä	"Mücevher takmışlar itin boynuna." S 118
Dilgä båğläbsän qänåt	"Gönle bağlamışsın kanat." E 12
Haq gäpni bitibsiz ämirzådäm	"Doğru söz söylemişsiniz emirzadem." YT 230

b) İkinci tip

Bu tip için *–gän* eki kullanılır. *–q* ve *–k* ile biten fiillerde ekin *–qan, -kän* şekilleri görülür. Birinci tipe göre daha yakın bir geçmiş zaman anlatımı vardır. Bu özelliğinden dolayı Türkiye Türkçesine *"-di"* eki ile aktarılabilir. Tipin olumsuz şekli hem *–mä-* eki ile, hem *emäs* "değil" kelimesi ile yapılır. Zamir menşeli eklerle çekimlenir. Soru eki genellikle şahıs eklerinden sonra getirilir; bazen şahıs eklerinden önce de getirilebilir: *küt-gän-mi-siz?* "beklediniz mi?", *küt-mä-gan-män* "beklemedim, beklememişim", *küt-gän emäs-sän-mi?* "beklememiş misin?". *–gän* ekinden sonra *–dir* eki getirilirse, kullanıldığı yere göre anlama kuvvetlendirme, belirsizlik, ihtimal katar: *tilä-gän-dir-män* "her halde dilemişimdir".

tilä-gän-män	küt-gän-män	küt-mä-gän-män
tilä-gän-sän	küt-gän-sän	küt-mä-gän-sän
tilä-gän	küt-gän	küt-mä-gän
tilä-gän-miz	küt-gän-miz	küt-mä-gän-miz
tilä-gän-siz	küt-gän-siz	küt-mä-gän-siz
tilä-gän-(lär)	küt-(iş)-gän	küt-mä-gän-(lär)

Siz Mir Älişärning suhbätidä bolgänmisiz	"Siz Alişer'in sohbetinde bulundunuz mu?" YT 116
Sä'diy süväydäni şäräf deb bilgän	"Sadi süveydayı (kalpte gizli olanı) şeref diye bilmiş" S 67

c) Üçüncü tip

Öğrenilen geçmiş zamanı karşılamak için bu kip az kullanılır. *–miş* eki ile karşılanır. Zamir menşeli şahıs ekleri getirilir. Çekimin en çok üçüncü şahıs örneklerine rastlanır. Teklik birinci ve ikinci şahıs örnekleri nadiren görülür. Olumsuz şekli *-mä-* eki ile yapılır.

tilä-miş-män	küt-miş-män	küt-mä-miş-män
tilä-miş-sän	küt-miş-sän	küt-mä-miş-sän
tilä-miş-(dir)	küt-miş-(dir)	küt-mä-miş-(dir)
tilä-miş-miz	küt-miş-miz	küt-mä-miş-miz
tilä-miş-siz	küt-miş-siz	küt-mä-miş-siz
tilä-miş-lär	küt-miş-lär	küt-mä-miş-lär

Keçä bir bäyt bitmişmän	"Gece bir beyit yazmışım." YT 32
Şükr, bermiş sängä Haq färzände	"Şükür, vermiş Hak sana evlat." ÖHA 272
Bâğrimgä dâğ qoymiş qaysi bir äläm?	"Bağrıma dağ vurmuş bir elem." S 67

3- Şimdiki Zaman Kipi

Sözün konuşulduğu anda ortaya çıkan, devam etmekte olan ve yakın geleceğe uzanacağı beklenen kılış ve oluşları anlatır. Şimdiki zaman dört ayrı tip ile karşılanır.

a) Birinci tip

Bu tipin çekiminde -yäp eki kullanılır. Ekin az da olsa *-äyäp-* şekline de rastlanır: *köriş-äyäp-miz* "görüşüyoruz". Olumsuz şekli *-mä-* eki ile yapılır. Zamir menşeli şahıs ekleri ile çekimlenir. Üçüncü şahıslarda *"turur"* yapısının ekleşmiş kalıntısı olarak *–ti* eki kullanılır. Soru eki, şahıs eklerinden sonra gelir: *küt-yäp-ti-mi* "bekliyor mu?"

tilä-yäp-män	küt-yäp-män	küt-mä-yäp-män
tilä-yäp-sän	küt-yäp-sän	küt-mä-yäp-sän
tilä-yäp-ti	küt-yäp-ti	küt-mä-yäp-ti
tilä-yäp-miz	küt-yäp-miz	küt-mä-yäp-miz
tilä-yäp-siz	küt-yäp-siz	küt-mä-yäp-siz
tilä-yäp-ti-(lär)	küt-(iş)-yäp-ti	küt-mä-yäp-ti-lär)

Şâhistaxân, eşityäpsizmi nimä deyäptilär, dedi	"Şahistehan, işitiyor musunuz, ne diyorlar dedi." UH 391
Yıglämä deyäpmän, huv köz yâşing öz bâşingni yesin	"Ağlama diyorum, hey gözyaşın kendi başını yesin." ÖE 42

b) İkinci tip

-måqdä eki ile yapılır. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir. Olumsuzu *"emäs"* ile yapılır. Soru eki, şahıs eklerinden sonra gelir: *tilä-måqdä, emäs-sän-mi?* "dilemiyor musun?", *küt-måqdä-mi?* "beklemekte mi, bekliyor mu?". Şimdiki zaman kipinin bu tipi kitabi üslupta edebilik için tercih edilir.

işlä-måqdä-män	küt-måqdä-män	küt-mä-måqdä-män
işlä-måqdä-sän	küt-måqdä-sän	küt-mä-måqdä-sän
işlä-måqdä	küt-måqdä	küt-mä-måqdä
işlä-måqdä-miz	küt-måqdä-miz	küt-mä-måqdä-miz
işlä-måqdä-siz	küt-måqdä-siz	küt-mä-måqdä-siz
işlä-måqdä-(lär)	küt-(iş)-måqdä	küt-mä-måqdä-(lär)

Ösmåqdämiz biz, yåş ävlåd	"Yetişmekteyiz biz gençlik
Qalbimizdä zor istäk	Kalbimizde güçlü istek
Yänä pårlåq, yänä åbåd	Yine parlak, yine abat
Körinmåqdå keläcäk	Görünmekte gelecek" ÖT 111

c) Üçüncü tip

Hareketin yakın geleceğe de uzayacağını anlatır. *–(ä)yåtir* eki ile yapılır. Zamir menşeli eklerle çekimlenir. Olumsuzu *–mä-* eki ile yapılır. Bu tip daha çok gazete ve şiir dilinde kullanılır.

tilä-yåtir-män	küt-äyåtir-män	küt-mä-yåtir-män
tilä-yåtir-sän	küt-äyåtir-sän	küt-mä-yåtir-sän
tilä-yåtir	küt-äyåtir	küt-mä-yåtir
tilä-yåtir-miz	küt-äyåtir-miz	küt-mä-yåtir-miz
tilä-yåtir-siz	küt-äyåtir-siz	küt-mä-yåtir-siz
tilä-yåtir-(lär)	küt-(iş) -äyåtir	küt-mä-yåtir-(lär)

Älpåmiş çåhdän çıqıb... Båysun-	"Alpamış kuyudan çıkıp ...Baysun-
Qonğıråt eligå qaräb keläyåtir.	Kongırat eline doğru gelmekte." BY 65

d) Dördüncü tip

Süreklilik ifade eden *tur-, otir-, yür-, ve yåt-* fiillerinin yardımcı fiil olarak kullanıldığı bir çekimdir. Öğrenilen geçmiş zaman kipinin birinci tip çekimi gibidir. Fiil tabanına *–b tur-, -b otir-, b yür-* veya *–b yåt-* yapıları eklenir: *küt-ib-män* "beklemişim", *küt-ib otir-ib-män* "bekliyorum". Soru eki şahıs eklerinden sonra gelir: *iç-ib yür-ib-sän-mi?* "içiyor musun, içmeye devam ediyor musun?"

tilä-b tur-ib-män	küt-ib yür-ib-män
tilä-b tur-ib-sän	küt-ib yür-ib-sän

tilä-b tur-ib-di	küt-ib yür-ib-di
tilä-b tur-ib-miz	küt-ib yür-ib-miz
tilä-b tur-ib-siz	küt-ib yür-ib-siz
tilä-b tur-ib-di(lär)	küt--ib yür-ib-di(lär)

Ätråf tahlikä tolä. Göyä här däraxt årtidä bir ölim kütib turibdi	"Etraf tehlike dolu. Sanki her ağacın ardında bir ölüm beklemekte." YT 229
Xåtinlärning içidä nimä qılib otiribsän, köçägä çıksäng bolmäydimi? dedi	"Hanımların içinde ne yapıyorsun, sokağa çıksan olmaz mı? dedi." ÖE 21

4- Geniş Zaman

Genellikle belli bir zamanı değil, "her zaman" diyebileceğimiz geniş bir zamanı karşılar. Genel geçer fikirlerin anlatılmasında, şarta bağlı zaman anlatımlarında veya alışkanlıkların ifade edilmesinde daha çok kullanılır. Olumlu çekiminde *–(ä)r*, olumsuz çekiminde *–mäs* ekleri kullanılır. Zamir menşeli şahıs ekleri ile çekimlenir. Nadiren teklik birinci şahısta *–äm* şekline de rastlanır: *tilä-mäm ~ tilä-mäs-äm* "dilemem". Soru eki şahıs eklerinden önce gelir: *yån-är-mi?* "yanar mı?", *yån-mäs-mi?* "yanmaz mı?".

tilä-r-män	küt-är-män	küt-mäs-män
tilä-r-sän	küt-är-sän	küt-mäs-sän
tilä-r	küt-är	küt-mäs
tilä-r-miz	küt-är-miz	küt-mäs-miz
tilä-r-siz	küt-är-siz	küt-mäs-siz
tilä-r-(lär)	küt-(iş) -är	küt-mäs-(lär)

Men sevärmän cåndän årtıq	"Ben severim candan fazla"
Sevgänim süymäs, netäy	"Sevdiğim sevmez, ne edeyim." E 11
Ölib körgänim yoq, deyişär bä'zän	"Ölüp görmedim derler bazen
Ölgänlär tirilmäs, deyişär yänä	"Ölenler dirilmez derler yine" S 123
Bizni maqtäb şe'r yåzgänini bilmäsmisiz	"Bizi överek şiir yazdığını bilmez misiniz?" YT 205

5- Gelecek Zaman

Söylenilen hareketin içinde bulunulan zamandan sonra gerçekleşeceğini anlatır. Bazen başlamış, devam eden bir kılış veya oluşu da anlatır.

a) Birinci tip

Ünsüzle biten fiillere *–ä*, ünlü ile biten kelimelere *–y* eki gelir. Zamir menşeli eklerle çekimlenir. Üçüncü şahıslarda *–di (<turur)* eki eklenir. Olumsuzu *–mä-* eki ile yapılır. Soru eki şahıs ekinden sonra gelir. *tilä-y-siz-mi?* "ister misiniz?".

Bu tipin ifade ettiği zamanı sadece gelecekle sınırlamak doğru olmaz. Bu ekle yapılmış çekimlerin gelecek zamandan başka, şimdiki zamanı ve geniş zamanı da karşıladığı görülür:

tilä-y-män	küt-ä-män	küt-mä-y-män
tilä-y-sän	küt-ä-sän	küt-mä-y-sän
tilä-y-di	küt-ä-di	küt-mä-y-di
tilä-y-miz	küt-ä-miz	küt-mä-y-miz
tilä-y-siz	küt-ä-siz	küt-mä-y-siz
tilä-y-(lär)	küt-(iş) –ä-di	küt-mä-y-(lär)

Öksinib "Sen meni sevmäysän" demä	"Üzülüp 'Sen beni sevmiyorsun' deme
Men seni sevämän, cånim, dil bilän	Ben seni seviyorum, canım, gönülden
Dil bilän sevämän, lekin incimä	Gönülden seviyorum, lakin incinme,
Äytib berålmäsäm uni til bilän	Söyleyemesem de onu dil ile " S 117

Men heç qayåqqa ketmäymän, uruş şu yerning özidä, eşitmäyäpsänmi?	"Ben hiçbir yere gitmeyeceğim, kavga buranın göbeğinde, işitmiyor musun?" ÖE 131
Men özimiznikilärni äytmäymän, dedi. Men åşnå-åġayniläringizni äytäymän	"Ben kendimizinkileri söylemeyeceğim, dedi. Ben tanıdık dostlarımızınkini söyleyeceğim." UH 367

b) İkinci tip

Kesin gelecek zaman ifade eder. Bu tip, edebî metinlerde görülür, *–äcäk* eki ile çekimlenir. Zamir menşeli şahıs ekleri alır. Soru ekinin şahıs ekinden sonra getirildiği görülür. Az kullanılan bu tipin olumsuz örnekleri *–mä-* eki ile yapılırsa da örneklerine pek rastlanmaz: *tilä-mä-y-äcäk-miz-mi?* "dilemeyecek miyiz?"

tilä-y-äcäk-män	küt-äcäk-män
tilä-y-äcäk-sän	küt-äcäk-sän
tilä-y-äcäk	küt-äcäk
tilä-y-äcäk-miz	küt-äcäk-miz
tilä-y-äcäk-siz	küt-äcäk-siz
tilä-y-äcäk- (lär)	küt-(iş)-äcäk

c) Üçüncü tip

Bu tip aslında öğrenilen geçmiş zaman kipinin ikinci tipinin süreklilik bildiren turyardımcı fiili ile kaynaşıp kalıplaşmış şeklidir. Ünsüzle biten fiillere *–ädigän* eki, ünlü ile biten fiillere ise *–ydigän* eki getirilir: *küt-gän-män* "bekledim, beklemişim"; *küt-ädigän-män* "beklerim, bekleyeceğim". Olumsuz şekli genellikle şahıs ekinden önce *"emäs"* getirilerek yapılır.

Bu çekim gelecek zamanda olacak hareketin gerekliliğini, ona duyulan isteği anlatır, yaygın bir kullanılışı yoktur:

tilä-ydigän-män	küt-ädigän emäs-män
tilä-ydigän-sän	küt-ädigän emäs-sän
tilä-ydigän	küt-ädigän emäs
tilä-ydigän-miz	küt-ädigän emäs-miz
tilä-ydigän-siz	küt-ädigän emäs-siz
tilä-ydigän-(lär)	küt-ädigän emäs-(lär)

Ungä qålsä, studentlärining yärmini institutdän häydäşdän häm <u>täymäydigän</u>.	"Ona kalsa, öğrencilerin yarısını enstitüden atmaktan da çekinmeyecek." UH 361

d) Dördüncü tip

Arkaik bir çekimdir. Edebî metinlerde çok az ölçüde görülür. *–gü + iyelik eki (+dir)* şeklinde çekimlenir. Kesin, gerekli bir gelecek zaman anlatımı vardır.

küt-gü-m	küt-gü-miz
küt-gü-ng	küt-gü-ngiz
küt-gü-si	küt-gü-lari (küt-gü-si)

Åh, qaçån men bir hikåyät <u>äylägüm</u>	"Ah ne zaman ben bir hikâye anlatacağım"
Bir hikåyät berivåyät <u>äylägüm</u>	"Hikâyeyi rivayet eyleyeceğim." S 206
Tånglä kel, deb ul päriväşgä Sälåmlär yolladim Tündä <u>bårgüm</u>, deb cävåb äytdi Şäbiståndir ümid	"Tan vakti gel, diye o periye Selamlar yolladım. Gece geleceğim, diye cevap verdi Gece ülkesidir ümit" S 182
İxtiyåriddin qal'äsi ålindimi, yoqmı? Xån häzrätläri, bugün-ertä <u>ålinğusidir</u>!	"İhtiyariddin kalesi alındı mı, alınmadı mı? Han hazretleri bugün sabah alınacaktır." YT 297

B) Tasarlamm Kipleri

1- Şart Kipi

-sä eki ile yapılır. İyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir. Birinci şahıs eki hep ince *–k* ile yapılır: *qıl-sä-k* "yapsak". Olumsuz şekli *–mä-* eki ile yapılır. Soru eki şahıs ekinden sonra gelir: *tilä-sä-m-mi?* "dilesem mi?" Şahıs eklerinden sonra *–çi* gelirse emre yakın bir isteği, *"keräk"* gelirse gerekliliği anlatır: *de-sä-ngiz-çi* "haydi desenize, deseniz", *de-sä-ngiz keräk* "demelisiniz, deseniz gerek".

Kipin asıl işlevi, asıl cümlenin yükleminde belirtilen kılış veya oluşun olup olmamasını şarta bağlamaktır.

tilä-sä-m	küt-sä-m	küt-mä-sä-m
tilä-sä-ng	küt-sä-ng	küt-mä-sä-ng
tilä-sä	küt-sä	küt-mä-sä

tilä-sä-k	küt-sä-k	küt-mä-sä-k
tilä-sä-ngiz	küt-sä-ngiz	küt-mä-sä-ngiz
tilä-sä-(lär)	küt-(iş)-sä	küt-mä-sä-(lär)

Yänä boränlärgä duçår bolsämu	"Yine boranlara rastlasam da
Sening åstänänggä yıqılsäm yänä	Senin eşiğine yıkılsam yine" S 120
Köçsäläring, köçib ketvärläring	"Göçecekseniz, göçüp gidiverin." ÖHA 48

2. İstek Kipi

a) Birinci tip

-måqçi eki ile yapılır. Zamir menşeli şahıs ekleri ile çekimlenir. Olumsuz şekli genellikle şahıs eklerinden önce *"emäs"* getirilmek suretiyle yapılır. Soru eki, şahıs ekinden önce getirilir: *ket-måqçi-mi-sizlär?* "gidecek misiniz, gitmek mi istiyorsunuz?".

Maksada, niyete bağlı bir gelecek zaman anlatımını da karşılar. Bu özelliğinden dolayı kipi gelecek zaman kipi gibi de ele almak mümkündür:

tilä-måqçi-män	küt-måqçi-män	küt-måqçi emäs-män
tilä-måqçi-sän	küt-måqçi-sän	küt-måqçi emäs-sän
tilä-måqçi	küt-måqçi	küt-måqçi emäs
tilä-måqçi-miz	küt-måqçi-miz	küt-måqçi emäs-miz
tilä-måqçi-siz	küt-måqçi-siz	küt-måqçi emäs-siz
tilä-måqçi-(lär)	küt-(iş)-måqçi	küt-måqçi emäs-(lär)

Men endi cähåndän köngil üzmåqçimän	"Ben şimdi cihandan ümit kesmek istiyorum (kesiciyim)" YT 222
Siz mengä färzänddek yaqın bolmåqçimisiz?	"Siz bana evlat gibi yakın olacak mısınız?" YT 171
Biz yaqındä Hiråtgä elçi yubärmåqçimiz	"Biz yakında Herat'a elçi göndereceğiz." YT 208

b) İkinci tip

-gäy (-käy, -qay) eki ile çekimlenir. Daha çok edebî metinlerde görülen arkaik yapıdır. Zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Olumsuzu *–mä-* eki ile yapılır. Soru eki şahıs ekinden sonra gelir: *küt-mä-gäy-män-mi?* "beklemeyeyim mi?".

tilä-gäy-män	küt-gäy-män	küt-mä-gäy-män
tilä-gäy-sän	küt-gäy-sän	küt-mä-gäy-sän
tilä-gäy	küt-gäy	küt-mä-gäy
tilä-gäy-miz	küt-gäy-miz	küt-mä-gäy-miz

tilä-gäy-siz	küt-gäy-siz	küt-mä-gäy-siz
tilä-gäy-(lär)	küt-(iş)-gäy	küt-mä-gäy-(lär)

Cåsusligini fåş qılib båşini kestirgäymän deb	"Casusluğunu ortaya çıkarıp başını kestireceğim diye.." YT 213
Küfri ġaflät mührini buzgäymu män	"Gaflet küfrünün mührünü bozayım mı ben
Çin haqıqåt mädhini tüzgäymü män	Asıl hakikatin methini düzeyim mi ben" S 206
Dävlätpänäh ne fårmån bergäylär?	"Devletlileri ne emir verecekler?" UH 75

c) Üçüncü tip

İstek kipini karşılamak için *–gü- + iyelik eki + bår/yoq* kalıbı ile *–gü- + iyelik eki + kel-* kalıbı da kullanılır. Bu yapı, Türkiye Türkçesindeki *–ası- + iyelik eki + var/yoq* kalıbına ve *–ası- + iyelik eki + gel-* kalıbına uygundur. Arkaik bir şekildir: kel-gü-m bår "gelesim var", kel-gü-m yoq "gelesim yok", kör-gü-m keladi "göresim geliyor" vb.

3- Gereklilik Kipi

Gereklilik kipi için müstakil bir ek yoktur. Bu kip çekiminde *keräk (låzim, zärur, şärt)* kelimesi ile oluşturulan birleşik yapılar kullanılır. *"keräk"* kelimesinden önce, fiil tabanına şart eki veya fiil isimleri yapan *–iş, -måq (-mäslik, -uv)* ekleri gelir. Şart eki ile kurulan yapıda, fiil isimleri ile kurulan yapılara göre, fiildeki hareketin muhtemelliği de, tahmin edildiği bildirilir: kütişimiz *keräk ~ kütmåġımiz låzim ~ kütmåġımiz zärur* "beklemeliyiz, beklememiz gerek", *kütsäm keräk* "beklemeliyim, beklesem iyi olur".

küt- sä-m keräk	küt- iş-im keräk	küt- måq-im keräk
küt- sä-ng keräk	küt- iş-ing keräk	küt- måq-ing keräk
küt- sä keräk	küt- iş-i keräk	küt- måq-i keräk
küt- sä-k keräk	küt- iş-imiz keräk	küt- måq-imiz keräk
küt- sä-ngiz keräk	küt- iş-ingiz keräk	küt- måq-ingiz keräk
küt- sä-lär keräk	küt- iş-läri keräk	küt- måq-läri keräk

Råziyä Sultån begim bizni özimizçälik bilmäsälär keräk	"Raziye Sultan hanım bizi olduğumuz gibi bilmeseler gerek." YT 235
Vaqtidä uqmäsdän oqıgän bolsängiz keräk	"Zamanında anlamadan okumuş olmalısınız." ÖE 68
Ketiş keräk, dedi u özigä	"Gitmeli, dedi o kendi kendine" UH 357
Hä, yol tåpmåq keräk	"Evet, yol almalı." UH 224
Siz bilän bir körişişim keräk	"Sizinle görüşmem gerek" UH 385

4- Emir kipi

Her şahıs için ayrı bir ek vardır.

Teklik birinci şahsta *–(ä)y* ekinin yanısıra, arkaik olarak *–(ä)yin* eki de kullanılır.

Teklik ikinci şahısta eksiz veya *–gin* ekli çekim yapılır. Nadiren *–gil* ekli örneklere de rastlanır. Nezaket için çokluk ikinci şahıs ekleri de kullanılabilir.

Teklik üçüncü şahıs hep *–sin* şeklindedir.

Çokluk birinci şahıs *–(ä)ylik* şeklindedir.

Çokluk ikinci şahıs çekiminde *–ng, -ngiz, -nglär, -ngizlär* ekleri kullanılır.

Çokluk üçüncü şahısta *–sinlär* eki daha çok kullanılır. Bazen *-iş-sin* şekline de rastlanır.

Olumsuzu *–mä-* eki ile yapılır. Soru eki sonda olur.

Emir anlatımından başka, özellikle birinci şahıs çekimlerinde veya saygı duyulan varlığa, şahsa hitap ederken istek anlatımı öne çıkar:

Qanåting boläyin, sän häm bol qanåt	"Kanadın olayım, sen de ol kanat
Hämdärding boläyin, bolgin hämdärdim	Derttaşın olayım, ol derttaşım" S 95

tilä-y(in)	küt-äy(in)	küt-mä-y(in)
tilä-(gin)	küt-(gin)	küt-mä-(gin)
tilä-sin	küt-sin	küt-mä-sin
tilä-ylik	küt-äylik	küt-mä-ylik
tilä-ng(iz)	küt-ing(iz)	küt-mä-ng(iz)
tilä-sinlär	küt-sinlär	küt-mä-sinlär

Sen mening cånimni ålgin Men sening därding åläy	"Sen benim canımı al Ben senin derdini alayım" E 4
Özbegim deb keng cähångä Ne üçün mädh etmäyin	"Özbek'im diye koca dünyaya Niçin övünmeyeyim" E 24
Özni etgil dåimå İnsån özing, insån özing	"Kendini et daima İnsan sen, insan sen" E30
Tüşdä kördim dilbärimni Ey säbå, uyġatmägil Ålmä bir däm väsl şävqın Qoy, meni qozġatmägil	"Düşte gördüm dilberimi Ey saba yeli, uyandırma Alma bir an vuslat şevkini Koy, beni kaldırma" E15
Qani turinglär, vaqtidä qåçib qåläylik, dedi	"Haydi kalkın, vaktiyle kaçalım, dedi." ÖE 122
Ådäm yubäring, Mirzå, ånängiz häm kelsinlär	"Adam gönderin, Mirza, anneniz de gelsinler" YT 171
Külmängiz, ne bår sengä deb Mir Älişer yånidä	"Gülmeyiniz, ne oluyor sana deyip Mir Alişir yanında" E 3

II. BİRLEŞİK KİPLER

Birleşik kiplerin ek fiili ile yapılan hikâye ve rivayet şekli vardır. Hikâye çekimi için "edi", rivayet çekimi için "ekän" (bazen "emiş") şekilleri kullanılır. Şart çekiminde ek fiil yerini "bol-" yardımcı fiiline bırakmıştır.

1-Hikâye Birleşik Kipi

Basit kip eklerinin sonuna ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi getirilmek suretiyle oluşturulur. Ek fiilin düşürüldüğü örnekler de vardır. Bu durumlarda da geçmiş zaman eki ünsüz uyumuna uymaz: *küt-mäs edim ~ küt-mäs-dim* "beklemezdim".

Emir kipinin ikinci ve üçüncü şekillerinden sonra *"edi"* çekimine rastlanır: *-gin + edi (-sin+ edi, -ng + edi).* Bu yapılarda emir anlatımının yerini, gereklilik anlamı alır:

Buni istäsä ertäråq kelsin edi	"Bunu istiyorsa erken gelmeliydi."
Qırdäki låläni köring edi-yu	"Kırdaki laleyi görmeliydin..." ÖTG 425

küt-gän-im yoq edi "beklemediydim", küt-gän edi-m "beklemiştim", küt-ib edim ~ küt-üv-di-m "beklemiştim", küt-miş edi "beklemişti", küt-ä yåt-gän edi-m "beklemekteydim", küt-ä yåtir edi-m "bekliyordum", küt-ä yåtib edi-m "bekliyordum", küt-måqdä edi-m "beklemekteydim", küt-är edi-m "beklerdim", küt-mäs edi-m "beklemezdim", küt-äcäk edi-m "bekleyecektim", küt-sä(m) edi-m "bekleseydim", küt-mäqçi edi-m "bekleyecektim, beklemek isterdim", küt-iş-im keräk edi "beklemeliydim, beklemem gerek idi", küt-sä-m keräk edi "beklemeliydim, beklesem iyi olurdu".

Ämmå özläri häm kelmåqçi ediler	"Ama kendileri de gelmek istiyorlardı." YT 171
Kämpir xezlänip ornidän turäyåtgän edi	"İhtiyar kadın hızla yerinden kalkıyordu" ÖHA 47
Oğlinni topråqqa qoygändi ågäm	"Oğlunu toprağa koymuştu ağam." S 67
Därhål xabär bering, degän edingiz	"Derhal haber verin, demiştiniz." YT 203
Özi kelgän bolsä ruxsat bermåq keräk edi	"Kendisi gelmişse müsaade etmek gerek idi." YT 205
Bu şähär Samarqandgä nisbätän åsudä häyåt keçirmåqdä edi	"Bu şehir Semerkant'a göre huzurlu hayat geçirmekte idi." YT 229
Dävrån mening båşimgä tåc kiydirgän edi	"Devran benim başıma taç giydirmiş idi." YT 243
Men häm båruvdim, dedi äkräm	"Ben de varmıştım, dedi Ekrem." UH 361
Sizni kelmässiz deb oylåvdim, dedi	"Sizi gelmezsiniz diye düşünmüştüm dedi." UH 385

2- Rivayet Birleşik Kipi

Basit kip eklerinden sonra ek fiilin geçmiş zamanı *ekän* (az ölçüde *–miş*) getirilmesiyle yapılır. *küt-gän ekän-män ~ küt-gän (e)miş-män* vb. Şart ve gereklilik kiplerinde şahıs ekleri, basit çekimlerindeki yerlerinde kullanılır.

Bazen teklik birinci, ikinci ve üçüncü şahıs emir eklerinden sonra *"ekän"* getirilir. *–äy + ekän, Ø + ekän, -sin + ekän.* Bu durumda hareketi yapma isteği, gerekliliği ve bunu sonradan öğrenme, fark etme anlatılır:

Heç bändäni åtä-ånäsiz qılmäsin ekän	"Hiç kimseyi anasız babasız bırakmasın asla."
Åldin şuni bitirib åläy ekän	"Önce şunu bitirebilseydim" ÖTG 436

küt-gän ekän-män "beklemiştim, beklemişmişim", *küt-gän emiş-män* "beklemiştim, beklemişmişim", *küt-ibdi ekän-män* "beklemişmişim", *küt-ib-miş-män* "beklemişmişim", *küt-yäpti ekän-män* "bekliyormuşum", *küt-yåtib ekän-män* "bekliyormuşum", *küt-äyåtir ekän-män* "beklemekteymişim", *küt-äyåtgän ekän-män* "bekliyormuşum", *küt-äyåtgän emiş-män* "bekliyorumuşum", *küt-måqdä ekän-män* "beklemekteymişim", *küt-är ekän-män* "beklermişim", *küt-är emiş-män* "beklermişim", *küt-mäs ekän-män* "beklemezmişim", *küt-mäs emiş-män* "beklemezmişim", *küt-ä-män ekän* "bekleyeceğim", *küt-äcäk emiş-män* "bekleyecekmişim", *küt-ädigän ekän-män* "bekleyecekmişim, beklermişim", *küt-måqçi ekän-män* "bekleyeymişim, bekleyecekmişim", *küt-måqçi emiş-män* "bekleyeymişim, bekleyecekmişim", *küt-sä-m ekän* "bekleseymişim", *küt-sä-m keräk ekän* "beklemeliymişim", *küt-iş-im keräk ekän* "beklemeliymişim".

Åçlikdän, såvuqdän ölgänlärning ölgi kömilmäy yirtqıçlärgä yem bolär ekän	"Açlıktan, soğuktan ölenlerin ölüsü gömülmeyip yırtıcılara yem olur imiş."ÖE 36
Dost häm yığlär emiş häbib åldidä	"Dost da ağlarmış, sevgili önünde." S 67
Uning üyigä ot qoygän ekän	"Onun evini ateşe vermişmiş." ÖE 143
Begim siz, Şäybåniyxån täklifigä rizålik bergän emişsiz, rastmi?	"Beyim siz Şeybanihan'ın teklifine razı olmuşsunuz, doğru mu?" YT 225
Men, qani kim keläyåtgän ekän deb, årqaråqqa bårib brezentni säl kötärgän edim	"Ben, hani kim geliyormuş deyip, biraz arkaya varıp brandayı azıcık kaldırmış idim." SDM 311

TASVİR FİİLLERİ

Özbekçe tam tasvir fiil ve yarı tasvir fiil özelliği gösteren yardımcı fiiller bakımından zengindir. Tasvir fiilleri asıl fiile –b veya –ä, -y zarf fiil ekleriyle bağlanır. Bu fiillerin çoğu yarı tasvir fiil görevinde olup, belli ölçüde kendi anlamlarını korurlar. Tasvir görevlerine göre şu ana gruplara ayırabiliriz:

Yeterlilik: *-ä/-y ål- ; ä-/-y bil-*

Faile doğruluk: *-b ål-*

İmkân verme: *-b bol-*

Başlama: **-ä/-y båşlä-**

Süreklilik: *-b otir-, -b tur-, -b yåt- -b yür-, -b qål-, -ä/-y qål-, -b kel-*

Yaklaşma: *-ä yåz-*

Failden ayrılma: *-b ber-*

Deneme: **-b båq-, -b kör-, -b qarä-**

Tam yapılma-bitme: *-b çıq-, -b ket-, -b täşlä-, -b öt-, -ä/-y öt-, -b qoy-, -ä/-y qoy-, -b yet-*

Tezlik-engelsizlik: *-ä ber- ~ -ä ver-, -ä/-y ber-, -b yubår-*

Tasvir fiilerinin Türkiye Türkçesine aktarılmasında her zaman bire bir tasvir fiili kullanmak mümkün olmamaktadır. Bu durumda görev başlıklarına uygun zarflar cümleye dahil edilerek anlam karşılanır: *kütib otirädi = üzlüksiz/devåmli kütädi (-b otir- = üzlüksiz)* "beklemeye devam ediyor(du), devamlı bekliyor(du)" gibi.

Olumsuz yeterlilik yapısında (*-ä ål-mä- > ål-mä-*) zarf fiil ekinin kaynaştırılarak düşürülmesi de görülür: *kül-ä ål-mä- ~ kül-ål-mä-* "gülememek" :

Oquvçi bugün mäktäbgä bårålmäydi.	"Öğrenci bügün okula gidemeyecek."
Bilålmäsmän bu sevdådä	"Bilemem bu sevdada
Nä sudu nä zärär bolgäy	Ne fayda ne zarar olacak." E 10
Dädäm gäp qaytärib otirmädi	"Babam bir müddet cevap vermedi." ÖE 134
Bu hål sofining dädämgä ädåvätini åşirib yubåribdi	"Bu hâl sofunun babama düşmanlığını daha da arttırdı." ÖE 70
Men silärgä äytib qoyäy	"Ben sizlere açıça söyleyeyim." ÖE 98
Bu cimlikdä ävväl båsıq qızğın nutqlär eşitilä båşlädi	"Bu sessizlikte önce ağır ilginç nutuklar işitilmeye başlandı." ÖE 144
Keläcäk, ösib keläyåtgän yängi ävlådning ehtiyåci, dedi	"Gelecek yetşip gelen yeni neslin ihtiyacı, dedi." UH 415
Göyä "öt, ötäver" degändäy. Ötib bårämän: Men häm toxtätib qålämän	"Sanki "Geç, geçiver" demiş gibi. Geçtim (nihayet, sonunda): Ben de bir müddet bekleteceğim." ÖHA 152.
Siz Özbekçä gäpläşä åläsizmi? Yoq gäpläşä ålmäymän.	"Siz Özbekçe konuşabilir misiniz? Hayır konuşamam."
Şundäy şähär qurä ålişgän deb oyläymän.	"Böyle şehir kurabilmişler diye düşünüyorum." ÖTG 392
Özimiz dåmlädän bu säbaqni ålib çıqdik.	"Biz hocadan bu dersi aldık, (alalı çok oldu)."

SIFAT FİİLLER

Sıfat fiil eklerinden bazıları işlek değildir. Bu durumdaki ekler sıfat fiil eki özelliğinden çok, fiilden isim yapma eki özelliğini yansıtırlar: *öt-miş* "geçmiş", *tur-miş* "hayat", *kel-äcäk* "gelecek", *kel-güsi* "gelecek", *tüşün-är-li* "anlaşılır, açık", *kel-äsi åy* "gelecek ay" gibi.

-miş

İşlek değildir. Kalıcı isim yapma özelliği daha belirgindir: *tur-muş* "hayat", *öt-miş* "geçmiş, mazi", *oqı-miş-li* "okumuş, tahsilli", *qıl-miş* "davranış, iş".

Uning cängåvär särgüzäştläridä mähsus yoldäşi bolmiş Äväzning istehzåsigä häm nişån bolädi.	"Onun zorlu maceralarında özel yoldaşı olmuş Avaz'ın istihzasına da nişan olur." RÖ 221
Men häm nåmä'qul iş qıldim, bu qılmişim keyinçelik määrif xådimlärining mäclisidä ... åğızgä ålinibdi.	"Ben de uygunsuz iş ettim, bu ettiğim daha sonra eğitim çalışanlarının meclisinde... dile getirilmiş." ÖE 143

-gän (-kän, -qan)

İşlektir. Geniş zaman anlatımı olmakla birlikte, daha çok *–dık, -mış, -mış olan* karşılığında geçmiş zaman anlatımını karşılar. Ekin hâl eki kullanılışlarından bulunma ve eşitlik hâlli şekiller zarf fiil eşlevindedir: *kör-gän(im)dä* "gördüğümde, görünce", *kör-gän(im)çä* "gördüğüm kadar, görerek".

Qayergä bårgänini özi häm bilmäydi.	"Nereye vardığını kendisi de bilmiyor(du)." ÖHA 217
Heç oylämägänim, kütmägänim här bir närsäni gäpirdilär.	"Hiç düşünmediğim, beklemediğim her şeyi söylediler." ÖTG 512
Eşikdän çıqqanidän keyin tåvuşi åçilib ketdi	"Kapıdan çıktıktan sonrasesi yükselip gitti." ÖE 57
Qışi bilän uxläb yåtib cüdä åç qålgängä oxşäydi.	"Bütün kış uyuyup, çok aç kalmışa benziyor." ÖHA 89

-är, -mäs

Fazla işlek değildir. Olumsuz şeklin kullanılışı daha fazladır. Geniş zaman anlamı vardır. Bazı örneklerde sıfat fiil görevinden uzaklaşıp yapım eki hâlini almıştır. *yäşä-r*, "yaşında", *çåpär* "haberci, ulak", *åqar suv* "akar su", *sönmäs häyät* "ebedi hayat", *bolär-bolmäsgä* "olur olmaza", *ölmäs* "ölümsüz", *ärzimäs* "önemsiz". Olumlu şeklin *–li* ve *–lik* isimden isim yapma ekleri ile genişlemiş örnekleri görülür: *işånärli* "inanılır", *tüşün-ärli* "anlaşılır", *qårin toydirärlik bir käsb* "karın doyuracak bir iş".

Olumsuzluk bildiren şeklin *–lik* eki ile genişlemiş şekli *keräk* ile birlikte gereklilik anlatımını karşılar: *Bundäy xatålärgä yol qoymäslik keräk* "Böyle hatalara yol vermemeli". Yine bu ekin çıkma hâli ile birleşen şekli *(-mäsdän)* zarf fiil işlevindedir: *bilmäsdän* "bilmeden".

Siz mendän yüz ögirgäningizdän keyin, özimni qayergä qoyärimni bilmäy	"Siz benden yüz çevirdikten sonra, kendimi nereye koyacağımı bilmeden...". ÖHA 123
Heç qaçån yåmånlik körmäsligini istär	"Her zaman kötülük görmemeyi ister." YT 203
Yıġlämäsdän äräväga çıqqan kelin bårmi?	"Ağlamadan arabaya binen gelin var mı?" ÖE 30

-(ä) yåtgän

Bu eki aslında *–gän* ekinin getirildiği, bir tasvir fiilli taban olarak belirtebiliriz. *kelä yåt-gän kişi* "gelen, gelmekte olan kişi". *–gän* ekinin daha çok geçmiş zaman anlatır hâle gelmesine karşılık olarak *–(ä) yåtgän* eki geniş ve gelecek zamanın anlatımını üstlenmiştir:

oqıgän kitåbim	"okuduğum kitap"
oqıyåtgän kitåbim	"okumakta olduğum, okuyacağım kitap"
Men özimni oyläyåtgänim yoq	"Ben kendimi düşünmüyorum"
Biz tåmån yaqınläşib keläyåtgän qızni körib,	"Bize doğru yaklaşıp gelmekte olan kızı görüp," ÖHA 125

-ädigän, -ydigän

Geniş zaman anlatımı vardır. *–gän* ekinin *tur-* tasvir fiili ile kaynaşarak ekleşmiş şeklidir. İşlek olarak kullanılır. "-an, -makta olan, -acak, -acak olan" anlamları verir: *Men yåzädigän xat* "benim yazmakta olduğum mektup", *keläcigän künlär* "gelecek günler".

Sen bilän biz hämmä närsägä tüşünädigän ådämlärmiz.	"Sen ve biz her şeyi anlayacak adamlarız." ÖTG 513
Ägär şu gäp råst çıqsä Båbirning bu ätråfdä cån saqlaydigän cåyi qålmäydi	"Eğer bu söz doğru çıkarsa Babür'ün bu taraflarda sığınacak yeri kalmaz." YT 231

-gü

Gelecek ve gereklilik ifade eder. İyelik ekli veya *–däy, -lik* gibi genişlemiş şekilleri görülür: *kel-gü-si* "gelecek", *kel-gü-m bår* "gelesim var"

Åġzidän ot çıqıb ketgüdäy boldi.	"Ağzından alev çıkıp gidecek gibi oldu." RÖ 228
Vücudim ġazäbgä tolib, otirgänlärni ġacib täşlägim keldi.	"Vücudum öfkeyle dolup, oturanları birden ısırasım geldi." ÖHA 120
Näväiygä äytib därdläşgisi kelärdi	"Nevai'ye söyleyip dertleşesi gelirdi." YT 209

-äcäk

İşlek değildir. Edebî dilde çok az görülür. *keläcäk* "gelecek". Gelecek zaman anlatımı vardır:

Qılınäcäk işlär häli köp	"Yapılacak işler pek çok" A 252
Özimizning ertägi künimiz tağın ham yaxşıråq boläcägigä işånämiz.	"Bizim gelecekteki günümüzde de daha iyi olacağına inanıyoruz." RÖ 229

ZARF FİİLLER

Zarf fiil eklerini, asıl zarf fiil ekleri ve zarf fiil işlevindeki birleşik şekiller olmak üzere iki çatı altında toplamak mümkündür.

1. Asıl zarf fiil ekleri

-ä, -y

Ünsüz ile biten fiillere *–ä*, ünlü ile biten fiillere *–y* gelir. Bu ekler genellikle birleşik fiil yapılarında ve tekrar gruplarında görülür: *soräy-soräy* "sora sora", *båtä-båtä* "bata bata", *yıġläy-yıġläy* "ağlaya ağlaya", *eriy-eriy* "eriye eriye"; *yeyä ber-* "yiyivermek", *yåz-ä ål-* "yazabilmek", *oqı-y båşlä-* "okumaya başlamak" vb. Ekin tek kelimelik kullanılışı çok azdır ve o anda olmayı anlatır: *Kelä işgä tüşdi.* "Gelir gelmez işe koyuldu."

Kättä kelin qorqa-pisä ornidän turdi. Qaynånäsining közigä qaräşgä yüräġi betlämäy gäpirä båşlädi.	"Büyük gelin korkarak çekinerek yerinden kalktı. Kaynanasının gözüne bakmaya yüreği yetmeyip konuşmaya başladı." ÖHA 46
Äyällär tä'zim qılä-qılä ketdilär.	"Kadınlar üzüntülerini söyleye söyleye gittiler." YT 283
Yüräġim qattıq urib, bärmåqlärim titräy båşlädi.	"Yüreğim küt küt vurup, parmaklarım titremeye başladı." ÖHA 162
Bu qayåqdän häyåligä keläqàldi, özi häm bilmäydi.	"Bu nereden hayaline gelmişti, kendisi de bilmiyordu." ÖHA 185

-b, (-bån)

En çok kullanılan zarf fiil ekidir. Kullanım alanı çeşitlidir. Zarf fiil oluşturmanın yanı sıra, tekrar grupları ve yarı tasvir fiilleri de oluşturur. Ekin genişlemiş şekli olan *–bån* arkaik bir yapıdır: *kel-i-bån* "gelip", *äylän-ib-äylan-ib* "geze geze", *kül-ib-kül-ib* "güle güle", *kör-ib kör-mäy* "görüp görmeden". Ekten sonra *–ginä* ve *-råq* eklerinin kullanılışına da rastlanır. *–ginä*, gruba "sadece, yalnız"; *-råq* ise "biraz, daha da" anlamları katar: *külib-ginä* "sadaca gülüp", *cildirätib-råq* "daha da, pek şırıldatıp. Ek, Türkiye Türkçesine akatarılırken *–ıp, -arak, -ınca* ile karşılanır:

Şundäy qılib ätråfni tåmåşäläb cüdä xuşnud käyfiyätdä ketäyåtib edik.	"Böyle yapıp, etrafı seyrederek pek keyifli gidiyorduk." ÖHA 151
Şu gäb mengä tä'sir etib ketdi.	"Şu söz bana çok tesir etti." ÖHA 154
Äcäbå! deb, Båbir xatni cirkinibråq qoligä åldi	"Acaba deyip, Babür mektubu isteksizce eline aldı." YT 223
Gülxanidä örtäb-örtäb,	"Külhanda yana yana
Bir kün åxır kül qılur	Sonunda bir gün kül eder." E 6

-mäy, -(-mäyin)

Olumsuz zarf fiil ekidir. *–madan, -maksızın* anlamını karşılar. *–mäyin* şekline genellikle şiir dilinde rastlanır.

Qanåtini quş qåqmäyin	"Kanadını kuş çırpmadan
Uyğånir el påvlånläri	Uyanır el pehlivanları" ÖTG 518
Mening köp güllärim åçilmäy xazån boldi	"Benim nice güllerim açılmadan hazan oldu." YT 231

Zarf fiil grubunda, tekrar gruplarında ve yarı tasvir fiil yapılarında görülür: *åşıqmäy-tåşıqmäy* "aşırıp taşırmadan", *oqıp-oqımäy* "okuyup okumadan".

Åyığ qalin qårning tägidän åvqat tåbib yeyålmäy åç qålgäni xayålidän ötdi.	"Ayının kalın kar örtüsünden yiyecek bulup yiyemediği için aç kaldığını düşündü." ÖHA 88
Eşikni häm taqıllätmäy, toppä-toğri üyigä kirib bårdim.	"Kapıyı da tıklatmadan, dosdoğru evine girip gittim." ÖHA 120
Nilüfär nimä deyärni bilmäy qåldi.	"Nilüfer ne diyeceğini bir türlü bilmedi." ÖHA 120
Tårtinmäy erkin otiring	"Çekinmeden rahat oturun." YT 282

-gäç, (-käç, -qaç)

Genellikle *"-ınca, -dıktan sonra"* bazen de *"-dığı için"* anlamını karşılar. Olumsuzu *-mä-* ile yapılır: *kör-gäç, kör-mä-gäç* "görünce, görmeyince". Daha çok kitabî üslupta görülür.

Bir qışlâq bâr edi, undän ötgäç, käbâb pişirilädigän käfe kelädi.	"Bir köy var idi, onu geçince kebab pişirilen kafe gelir." ÖHA 154
Mirzâ tilgä âlingäç, Muzäffär Mirzä häm ciddiyläşdi	"Mirza dile alınca, Muzaffer Mirza da ciddileşti." YT 281

-gäni, (-käni, -qani), -gäli

Sebep bildirir. *"-mak için, -maya"* anlamını karşılar. Ekin bazen *–gäli* şekline de rastlanır. Bu zarf fiilin olumsuz şekli kullanılmamaktadır. Nadiren ekin *"-dığından beri, -alı"* anlamlı örnekleri de görülür.

Yâpinibdir bizni şäydâ	"Kaplamıştır bizi şeyda
Etgäli cânân härir	Canan göründüğünden beri" S 154
Äsqar bä'zi künläri bâbâsini körgäni kelädi.	"Askar bazı günler dedesini görmek için gelir." ÖHA 89
Men sizni yâğıyläringizning mäkrü hiläläridän âgâh qılgäli keldim	"Ben sizi düşmanlarınızın hile ve oyunlarından kollamak için geldim." YT 231

-günçä (-künçä, -qunçä)

İşlek bir ektir. Ekin araya iyelik ekleri almış, genişlemiş şekillerine de rastlanır: *kel-günça* "gelinceye kadar", *kel-gün-im-çä* "ben gelinceye kadar". Olumsuzu *–ma* eki ile yapılır: *kel-mä-günçä* "gelmeyince, gelmeyinceye kadar". Ek *"-ınca, -ıncaya kadar, -acağına"* anlamlarını karşılar.

Cân çekmägünçä cânânä qaydä? deydi xalk.	"Can çekmeyince canane nerede? der halk." RÖ 234
Tâ u birân gäp äytgünçä kättä kelin köçä eşigi âldigä yetib qâlgän edi	"Daha o bir söz söyleyinceye kadar, büyük gelin sokak kapısının önüne yetip gelmişti." ÖHA 48

e-kän

İsim fiilinin zarf fiil şeklidir. Ek isim tabanlarından ve bazı kip ekli şekillerden sonra *(-är (e)kän, -gän ekän, -äyâtgän ekän)* örneklerine rastlanır. Zaman anlatımından başka, şart anlatımı da görülür. Kip ekli şekillerden sonra şahıs eki alabilmektedir:

Âstä xorsinib qaläm-dävâtgä qol çözärkän, xayälidän ğârib bir fikr keçdi	"Yavaşça oflayıp kaleme divite el uzatırken, hayalinden garip bir fikir geçti." ÖHA 272

Tändä cånim bår ekän, sizni kütämän	"Tende canım var iken (varsa), sizi bekleyeceğim." ÖTG 429
Bu fikrni ilgäri sürär ekänmän, men dävlät mänfäätlärini közläymän.	"Ben bu fikri ileri sürerken, devlet menfaatlerini gözetiyorum." ÖTG 434
Fålån qorbäşi yigitlärä Gilän tåğ åräligidä ketäyätgän ekän, köçki båsib qålibdi	"Falan kımandan yiğitlere Gilen dağ geçitinden geçer iken heyelan olmuştu." ÖE 146

2- Zarf fiil işlevindeki birleşik şekiller

Bazı sıfat fiil eklerinin genişleyerek zarf fiil işlevine büründükleri görülür. Bunlardan *-ärdä, -ärgä* gibi yapılar arkaik yapılardır.

-gänçä (-gänimçä...)

Ekin iyelik eklerini araya alarak genişlemiş şekilleri de vardır: *-gänimçä, gäningçä, -gäniçä* vb. Zaman ve sınırlama anlamlarını karşılar.

Kökyål degänläriçä bår ekän.	"Kökyal dedikleri kadar var imiş." ÖHA 99
Bolgänimçä bolgän erdim	"Olduğumca olmuş idim
Yoq, yänä boldirdi nåz	Yok, yine oldurdu naz" S 131

-gändä (-gänimdä...)

-gän sıfat fiil ekinin bulunma hali eki ile genişlemiş şeklidir. Araya iyelik eki almış şekilleri de vardır. *"-dığı zaman, -dığında, -ınca"* anlamını karşılar, işlektir.

İzlärgä qarägändä, åyıq şu yerdä qårnini toydirgan edi.	"İzlere bakınca, ayı şu yerde karnını doyurmuştu." ÖHA 90
Miltıq åtgänimizdä qorqıb qåçdi.	"Silah attığımızda, korkup kaçtı." ÖHA 89

-gän säri (-gän säyin)

-gän sıfat fiil ekinin *–säri (säyin)* "doğru" edatı ile birleşmiş şeklidir. *–dıkça* anlamını karşılar.

Kün ötgän säri mening häm könglimdä ğåyibånä muhäbbät ävc åldi.	"Gün geçtikçe benim de gönlümde gizlice muhabbet çoştu."ÖTG 547

-mäsdän

-mäs sıfat fiil ekinin ayrılma hali eki ile genişlemiş şeklidir. İşlektir. *–madan* anlamını karşılar.

Toxtämäsdän küläversängiz, båşqalär häm külib yubårädi.	"Durmadan gülerseniz başkaları da gülüverir." ÖHA 88
Pälåvni såvutmäsdän yetkäzib båradi.	"Pilavı soğutmadan hemen yetiştirir." ÖHA 87
Ziyåfät tügämäsdän çıqıb ketsäk	"Ziyafet bitmeden çıkıp gitsek." YT 281

BAĞLAÇLAR

Kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şekil ve anlam bakımından biribirine bağlayan kelimelerdir.

1- Sıralama Bağlaçları: *vä, bilän, yänä*

Åybekning tårih vä ädäbiyåt xaqıdäki ilmiy-fälsäfiy maqåläläri

Åybekning tårih vä ädäbiyåt xaqıdäki ilmiy-fälsäfiy maqåläläri	"Aybek'in tarih ve edebiyat hakkındaki ilmi felsefi makaleleri"
Tåşkent kättä vä çiråyli şähär. Köçäläri keng vä kättä.	"Taşkent büyük ve güzel şehir. Sokaklarıgeniş ve büyük."

2- Denkleştirme Bağlaçları: *yåki, yå, yåhud*

Gümån yåki hädsiz äyåzlär	Şüphe veya şiddetli ayazlar
Cin yåki yåvuz päri	Cin veya kötü peri" BY 40
Grämmäfån degän, buyumni körgänmisän yåki eşitgänmisän	"Gramafon denen aleti gördün mü veya işittin mi" ÖTG 571

3- Karşılaştırma Bağlaçları: *nä... nä..., häm... häm..., däm... däm..., bir... bir..., gåh... gåh..., xåh... xåh..., bä'zän... bä'zän..., keräk... keräk..., yå... yå..., istär... istär...*

Mäyli, åstånängdä yåtsäm	"İster eşiğinde yatsam
Mäyli, quvsäng tåş åtib	İster kovsan, taş atıp" E 5
Xåh çetin kezäyin, xåh öz yerimni	"İster gurbeti gezeyim, ister kendi yerimi" BY 111
Ne huquq bår ne imkån?	"Ne hukuk var ne imkân
Ne ong bårdir ve ne sol	Ne sağ var ve ne sol" BY 158
Gåhå huşçaqçaqsiz, gåhå äsäbiy	"Bazen neşelisiniz, bazen asabi" BY 32
Bir tåvuqqa häm dån keräk, häm suv keräk.	"Bir tavuğa hem darı gerek, hem su gerek."

4- Cümle Başı Bağlaçları

Bu bağlaçların sayısı çoktur. Kendi içinde ilk cümle ile bağına göre sebep, şart, sonuç, açıklama, benzirlik, zıtlık gibi başlıklar altında tasnif etmek mümkündür.

ägär "eğer"	*äftidän* "galiba"	*demäk* "demek, yani"
ägärdä "eğer"	*bälki* "belki"	*çünånçi* "mesela"
ägärçi "eğer"	*bäşärti* "şayet, eğer"	*hålbuki* "halbuki, oysa"
gärçi "gerçi"	*ehtimål* "belki"	*härhåldä* "herhâlde"
göyå "güya"	*çünki* "çünkü"	yä'ni "yani
ämmå "ama"	*mådåmiki* "madem ki"	*zåtän* "zaten"
faqåt "ancak, fakat"	*älålxusus* "özellikle"	*xuddi* "sanki, güya"
biråq "fakat, ancak"	*äynıqsä* "özellikle"	*hättå* "hatta"
lekin "lakin"	*bolmäsä* "o hâlde, olmazsa"	

Özbek köp bütün yer yüzidä, ämmå Ålämdä båşqa heç Özbekistån yoq	"Özbek çok bütün yeryüzünde ama, Âlemde başka Özbekistan yok" BY 4

Måyli, mening közim äbädiy sönsin Faqåt yånib tursin sening közlering.	"İsterse, benim gözüm ebediyen kapansın Ancak hep parlasın senin gözlerin" BY 93

EDATLAR

1- Son Çekim Edatları

İsimlerin yalın, ilgi, yönelme ve çıkma hâlli şekillerinden sonra gelerek onları zarflaştıran edatlardır. Çok sayıda örneği vardır. Bunların bazıları asıl edat konumumdadır, bazıları edat gibi de kullanılan başka kelimelerdir:

bilän "ile"	*qarşi* "karşı"	*qatäri* "gibi, benzer"
birlä "ile"	*keyin* "sonra"	*årqli* "ile"
üçün "için"	*song* "sonra"	*säbäbli* "dolayı"
käbi "gibi"	*ävväl* "önce"	*qaräb* "göre"
säri "doğru"	*burun* "önce"	*boyläb* "göre"
säyin "doğru"	*öncä* "önce"	*boyiçä* "göre, boyunca"
qadär "kadar"	*ilgäri* "önce, ileri"	*boyi* "boyu"
singäri "gibi"	*içgäri* "içeri"	*tårtib* "itibaren"
körä "göre"	*täşqari* "dışarı"	*sifåt* "gibi"
näri "öte"	*båşqä* "başka"	*muvåfiq* "uygun"
beri "beri"	*özgä* "başka"	*åid* "ait"
içrä "içeri"	*ġayri* "gayri, başka"	*tåmån* "taraf"
åldin "önce"	*böläk* "başka"	*ärä* "arasında"

Bu edatlar; vasıta ve beraberlik (*bilän, birlä, ile, årqali*), sebep (*üçün, säbäbli, tufäyli*), benzerlik (*käbi, singäri, körä, yänglıg, qaräb, sıfät, muvåfıq*), başkalık (*båşqa, özgä, gayri, böläk*), zaman (*åldın, ävväl, öncä, burun, ilgäri, keyin, song*), yer ve yön (*näri, beri, içrä, içgäri, täşgäri, ärä, tåmån*) ve miktar-sınırlama (*qadär, säri, säyin, båşläb, tårtib, boyläb*) bildirmelerine göre tasnif edilebilir.

Biråq çålning hålätini özidän böläk kim bilibdi.	"Ancak ihtiyarın halini kendinden başka kim bilmiş." ÖHA 158
Bålä bolgändän keyin yıgläydi-dä dedi. U yänä oşä ünsiz ådimlär bilän içkäri üygä kirib ketdi.	"Çocuk olduktan sonra da ağlar dedi. O yine o sessiz adımlar ile içeri eve girip gitti." ÖHA 163
Äkräm ornidän turib eşikkä tåmån yönäldi	"Ekrem yerinden kalkıp kapıya doğru yöneldi." UH 357
Bundän bir qançä yıl ilgäri bu bir göngtepä qışläk edi.	"Bundan birkaç yıl önce bu bir bakımsız köy idi." A 49
Yetti yil åldin bir tumåv bolgän edim, oşändän beri åtim mänqa	"Yedi yıl önce bir nezle olmuştum, ondan beri adım sümüklü." ÖHA 47
Köksim içrä bir şärår Özbek tili	"Göğsümde bir kıvılcım Özbek dili" BY 178

2- Sona Gelen Edatlar

Kelimlerin, kelime gruplarının veya cümlelerin sonuna gelerek onları soru, şüphe, tereddüt, sınırlama, ayrıma, tasdik ve pekiştirme gibi yönlerden etkileyen edatlardır.

-çi "soru, istek, rica, pekiştirme"

-(y)ä "tasdik, soru, züntü, hayret"

-kü "soru, pekiştirme"

-(y)ü "aşağılama, alay, pekiştirme"

(e)-kän, -kin "pekiştirme, teddüt, tahmin"

-ginä "ayırma, sınırlama"

-dä "pekiştirme, tasdik"

-häm [-(y)äm] "pekiştirme, tasdik"

-(y)åq "pekiştirme"

-esä "pekiştirme"

Öl deymän özimgä. Şundäy bolär ekän-kü.	"Öl diyorum kendime. Böyle olur muymuş?" ÖHA 154
Qorqqangä qoşäläk körinädi, degäni şu ekän-dä... Dädil bol-ä! Ådämsän-kü?	"Korkmuşa çift görünür dedikleri bu imiş herhalde... Cesur ol tamam mı! Adamsın değil mi?" ÖHA 159

Qızning räng-royini kördi-yu, yürägi årqagä tårtdi.	"Kızın rengini yüzünü gördü de, yüreği duracak gibi oldu." ÖHA 159
Åtäbek Zäynäbning yüzidägi mäyuslikni körib-åq sezdi.	"Atabek Zeyneb'in yüzündeki kederi görür görmez sezdi." ÖTG 578
Säidġåzi qandäy maqsäd bilän bu yergä keldi ekän?	"Saidgazi hangi maksadla buraya geldi ki?" ÖTG 430
Qayerdä işlärkin? Keldimikin?	"Nerede çalışıyor acaba, geldi miki?" ÖTG 438
Ämirzådäm, men bir gäp eşitdim. Råstmikin	"Emirzadem, ben bir söz işitmiştim. Doğru muki?" YT 109
Åtäbek yålġız mehmånxånädä yåtib kün keçiriş bilänginä qålmädi.	"Atabek sadece misafirhanede yatarak gün geçirmekle kalmadı." ÖTG 580
Gäpir-çi qani, tezråq gäpir.	"Konuş haydi çabucak konuş."A 36
Oqıng-çi, şungä yåzgän edi özi.	"Okur musun, şuna yazmıştı kendisi." A 27
Kämpir bir xomräyişi bilänåq çökkäniçä cåyidä qåldi	"İhtiyar kadın bir kaş çatışı ile çöküp yerinde kaldı." ÖHA 45
Biråq qışdä roy bergän kättä fåciä äyämniginä emäs, meni häm vähimägä sålib qoydi	"Kışta ortaya çıkan büyük facia sadece annemi değil, beni de endişeye düşürdü." ÖE 144
Äytämän, bugünåk äytämän	"Derim, hemen bugün derim" SDM 24
Bitärmikin heç dåståni Özbekning	"Biter mi hiç destanı Özbek'in" BY 81

ÜNLEMLER

Duygu Ünlemleri

åh "ah"	*åv* "of"	*ättäng* "vah, yazık"
å "ah, eh"	*tüf* "tüh"	*dåd* "medet"
uh "uh"	*oho* "oho"	*våy* "vay"
uf "uf"	*åbbå* "abov, vay"	*üf* "üf, öf"

Våy buy, özimning elät ekänsiz-kü.	"Vay vay, benim kabilemmişsiniz ya." A 27
İşçi häyrät bilän: Tåvbä räst äytäsizmi?	"İşçi şaşkınlıkla: Tövbe doğru mu söylüyorsunuz?" A 28
Mämäyåqub "uh" deydi. Båşni quyi sålädi.	"Memeyakup "uh" der. Başını aşağı salar."A 48
Bir hikmät yetibdi Loqmån häkimdän	"Bir hikmet erişmiş Lokman Hekimden
Kimlärdän "åh" qalär, kimdän "uh" qalär	Kiminden ah kalır, kiminden uh kalır" S 121

Yönlendirme Ünlemleri

Hayvanları çağırmada veya kovalama da kullanılan ünlemlerdir.

kişt "kuşları kovalamak için"	*xıh* "eşeği yürütmek için"
çüh "at ve eşeği yürütmek için"	*qurey-qurey* "koyuna sesleniş için"
beh-beh "köpeği çağırmak için"	*gäh* "köpeği çağırmak için"

Seslenme Ünlemleri

Hitap, seslenme bildirir.

e "e"	*häyf* "yazık"	*bäräkällä* "haydi"	*märhämät* "buyurun"
ey "ey"	*håv* "hov"	*sälåm* "selam"	*bälli* "güzel, aferin"
häy "hey"	*huv* "hu"	*xayr* "eyvallah"	*afärin* "güzel, aferin"
håy "hay"	hårmäng "nasılsın"	qani "haydi"	äyä "ey"

Äyä, men keldim, nån tåpib keldim. Tur, nån ye nån	"Hey ben geldim, ekmek bulup geldim. Kalk ekmek ye ekmek" A 42
Häy, Gulåm, boldi, bäs! dedi.	"Hey Gulam, oldu, tamam! dedi."A 36
Ey Özbek xalqining båtir ävlädi	"Ey Özbek halkının yiğit evladı
"Sälåm" deb qåldilär åq såç ånälär.	"Selam" dediler ak saçlı analar." A 155
Huv, här qançä qıyin bolsä häm, men sizni täniştirämän.	"Uf her ne kadar zor olsa da, ben sizi tanıştıracağım." A 32

Gösterme Ünlemleri

änä "işte, işte o"	*änävi* "işte bu"
mänä "işte, işte bu"	*mänä bu* "işte bu"

Änä şundäy qılib, yoldä dävåm etdik.	"İşte böyle yapıp, yola devam ettik." ÖHA 158
Mänä kördingmi, iş tämåm.	"İşte gördün mü, iş tamam." A 39

Cevap Ünlemleri

hä "evet, olur"	*håvvä* "olur, evet"	*mäyli* "olur, uygun"
xoş "hoş, peki"	*läbbäy* "peki, buyur"	*bäs* "tamam"
xop "peki, tamam"	*yoq* "yok, hayır"	*åri* "evet"

Kimni oyläş keräk, kimni kütiş keräk? yoq, yoq, yoq.	"Kimi düşünmeli, kimi beklemeli? yok, yok, olmaz." ÖHA 159
He, dedim.	"Evet dedim." ÖHA 158
Xop, men ketäy dedi.	"Tamam, haydi ben gideyim, dedi." A 27
Mäyli, öz hâliçä qoyä bering.	"Olur, kendi hâline bırakıverin." A 27

METİN ÖRNEKLERİ

KONUŞMA METİNLERİ

İsmingiz nimä?	İsminiz ne?
Mening ismim Gökxån.	Benim adım Gökhan.
Fämiliyäm Ölkär.	Soyadım Ölker.
Qayerliksiz?	Nerelisiniz?
Tåşkentlikmen.	Taşkentliyim.
Ähvålingiz qaläy?	Nasılsınız?
Rähmät, yaxşimän, özingiz yaxşimisiz?	Teşekkür ederim, iyiyim, siz iyi misiniz?
Sen qayergä bårding?	Sen nereye gittin?
Men kütübxanägä bårdim.	Ben kütüphaneye gittim.
Kütübxanägä nimä üçün bårding?	Kütüphaneye niçin gittin?
Kütübxanägä kitåb üçün bårdim.	Kütüphaneye kitap için gittim.
Qandäy kitåb ålding?	Hangi kitabı aldın?
"Ötkän Künlär" kitåbini åldim.	"Ötkän Künlär" kitabını aldım.
Xuş kelibsiz.	Hoş geldiniz.
Sizni körgänimdän xursändmän.	Sizi gördüğüme memnunum.
Käyfiyätingiz (ähvålingiz) qandäy?	Nasılsınız, haliniz nasıl?
Änçädän beri käm körinäsiz?	Çoktan beri görünmüyorsunuz?
Men sizni ilgäri qayerdädir körgänmän?	Ben sizi daha önce nerede gördüm?
Sizdän (sendän) iltimås qılämän.	Sizden (senden) rica ediyorum.
Siz nimäni istäysiz (xåhläysiz)?	Siz ne istiyorsunuz?
Biz däm ålişni (bir åz uxläşni) xåhläymiz.	Biz dinlenmeyi (biraz uyumayı) istiyoruz.
Bügüngi åqşåmni biz bilän birgä ötkäzä ålmäysizmi?	Bu akşamı bizimle birlikte geçiremez misiniz?
Sizgä minnätdårçilik bildirämän (bildirämiz).	Size minnetdarlığımı(zı) bildiriyorum (bildiriyoruz).
Bärçä dostlärgä (tänişlärgä) sälåm äyting.	Dostların (tanıdıkların) hepsine selam söyleyin.
Xatå qılgänim üçün keçiring.	Hata ettiğim için bağışlayın.
Men råzi emäsmän.	Ben razı değilim.
Sizning käsbingiz nimä?	Sizin mesleğiniz ne?
Men Özbek tili oqituvçisimän.	Ben Özbekçe öğretmeniyim.
Siz qayerdä işläysiz?	Siz nerede çalışıyorsunuz?
Men şähär käsälxånäsidä işläymän.	Ben şehir hastanesinde çalışıyorum.
Men båşimni yuvmåqçi edim.	Ben başımı yıkamak istiyordum.

Siz mänä bu surätni kättä qılib berä åläsizmi?	Siz şu resmi büyütüp verebilir misiniz?
Özimni yåmän his qılyäpmän.	Kendimi kötü hissediyorum.
Käsäl bolib qåldingizmi?	Hastalanıp kaldınız mı?
Men şämållägän bolsäm keräk.	Ben üşütmüş olmalıyım.
Därsgä qatnäşişingiz mümkinmi?	Derse katılmanız mükün mü?
Men Özbek tilining izåhli luğatini såtib ålmåqçiydim.	Ben Özbek dilinin izahlı sözlüğünü almak istiyordum.
İltimås, såät neçä bolgänini äyting?	Lütfen saating kaç olduğunu söyler misiniz?
Toqqızdän beş minut ötdi.	Dokuzu beş dakika geçdi (geçiyor).
Böridän qorqqan ormångä kirmäs, çumçuqdän qorqqan tärıq ekmäs.	Kurttan korkan ormana girmez, serçeden korkan darı ekmez.
Ånäcänimgä Mehri åftåb bolgän Här sözi kitåb bolgän Yåğ u qaymåq, muräbbå, Åy külçäm, şirin külçäm Cähån ånäcänimsiz.	Anacığıma Sevgisi güneş olmuş Her sözü kitap olmuş Yağ, kaymak, reçel Ay goncam, şirin goncam Dünyalar anacığımsın.
Özingiz çiråqmisiz, Gülmisiz, yäpråqmisiz? Men axır ğunçämän-kü Bittä quçåqläb åläy Vätänimni quçgändäy. Ġ.Ġulåm	Siz bir ışık mısınız, Gül müsünüz yaprak mısınız? Nihayetinde ben bir goncacağız Bir kez kucaklayıvereyim. Vatanımı kucaklamışcasına G. Gulam
BİR DÄVRÄDÄ "Biz kiçik elmiz der Qåräqalpåq, dost Yåqut, Qumıq, Tåtår: "Biz häm..." dedilär Qoşildi Qåräçåy, Åltåy u Häkäs... Vä lekin bir tildä sözlär edilär"	BİR DEVREDE "Biz küçük halkız der Karakalpak dost Yakut, Kumuk, Tatar: "Biz de ..." dediler Katıldı Karaçay, Altay ve Hakas... Lâkin bir dilde söylüyorlardı." Azim Süyün

DÜZ YAZI METNİ

3(1) "ÄDÄBİYÅT YÄŞÄSÄ-MİLLÄT YÄŞÄR" (ÇOLPAN)

(2)Här qandäy çinäkäm iste'dåd såhibi käbi Äbdülhä(3)mid Çolpån häm icådning deyärli hämmä såhäläridä sä(4)märäli fååliyät körsätgän. U häm şåir; häm nåsir, häm(5) drämäturg, häm tärcimån, häm publitsist bolişi(6) bilän birgä bärkämål münäqqıd måhir ädäbiyåtşünås, (7)özigä xås tärzdä fikrläydigän sän'ätşünås häm bol(8)gän. Uning bädiiy äsärläri xalq mä'näviyåtini şäkl(9)läntirişdä qancä mühim rål` oynägän bolsä, ädäbiy(10)-tänqıdiy mäqålälläri häm şunçälik kättä qımmätgä(11)egä. Ämmå istibdåd zämånidä Çolpån icådini örgäniş(12) u yåqdä tursin, nåmini tilgä åliş tä'qıqlängäni üçün (13)keng cämåätçilikkinä emäs, hättå ädäbiyåtşünås mü(14)taxassislär häm Çolpån icådining bu qırräsi togri(15)sidä gayät mävhüm vä tumänli täsävvurgä egä edilär. 16Faqat songgi yillärdäginä Ş. Turdiyev, H. Kärimåv(17), B. Dostqåräyev, M. Ålimåv, U. Dålimåv, Z. Eşånåvä, (18)D. Qurånåv, U. Sultånåv käbi ädäbiyåtşünåslärning (19)häräkäti bilän Çolpännıng inqıläbdän åldin vä keyin(20)çåp etilgän, håzir esä tåpilişi ämri mähål bolib (21)qålgän, curnällär vä gäzetälärdä såçilib yåtgän ädä(22)biy-tänqıdiy äsärläri ilmiy muåmäläga kirä båşlä(023)di. Surxåndäryålik yåş Çolpånşünäs N. Yoldåşev esä(24)Çolpån häyåti vä icådigä dåir bibliågräfiyä e'län(25) qılib undä birinçi märtä Çolpån mäqålälärining(26) royxatini berdi. Bibliågräfiyädä körsädilişiçä, şå(27)irning 1914–1937 yillär måbäynidä çåp etilgän ädä(28)biy-tänkidiy maqåläläri håzirçä 63 tä ekän. izlä(29)nişlär däväm ettirilsä, bu raqamming köpäyişi turgän gäp.

(30)Mäkålälär bilän tänişiş näticäsindä şundäy xu(4-1)låsägä keliş mümkinki, Çolpån özini präfessiånäl(2)münaqqıd yåki muäyyän äkädämik qåidälär äsåsidä iş

(3-1)EDEBİYAT YAŞARSA - MİLLET YAŞAR

(2)Her gerçek yetenek sahibi gibi Abdülha(3)mid Çolpan da yaratıcılığın neredeyse bütün sahalarında se(4)mereli olan faaliyetler göstermiştir. O hem şair; hem yazar, hem (5)dramaturg, hem tercüman, hem sosyopolitik yazar olmasının (6)yanında olgun bir e-leştirmen ve usta bir edebiyatçı, (7)kendine özgü fikirleri olan sanatsever bir kişi de ol(8)muştur. Onun bedii eserleri halkın maneviyatını şekil(9)lendirmede ne kadar mühim rol oynamış ise, edebî(10)-tenkidi makaleleri de o kadar büyük kıymete (11)sahiptir. Ama baskı zamanında Çolpan'ın yaratıcılığını öğrenmek (12)bir tarafta dursun, ismini bile dile almak yasaklandığı için (13) geniş halk kitlesi bir yana, edebiyatçı uz(14)manlar bile Çolpan'ın yaratıcılığının bu çerçevesi hak(15)kında gayet belirsiz ve dumanlı bilgiye sahip idiler.(16) Özellikle son yıllarda Ş. Turdiyev, H. Kerimov, (17)B. Dostkarayev, M. Alinov, U. Dalimov, Z. Eşanova, (18)D. Kuranov, U. Sultanov gibi edebiyatçıların (19)hareketi ile Çolpan'ın ihtilâlden önce ve sonra(20) basılan, şimdi ise bulunması mümkün (21)olmayan, dergi ve gazetelerde dağınık halde olan ede(22)bî -tenkidi eserleri ilmî muameleye girmeye başla(23)dı. Söz deryasının genç Çolpan araştırıcısı N. Yoldaşev ise (24)Çolpan'ın hayatı ve yaratıcılığına dair bibliyografya yayımla(25)yıp, onda ilk defa Çolpan'ın makalelerinin (26)listesini verdi. Bibliyografyada gösterildiğine göre, şa(27)irin 1914–1937 yılları arasında basılan ede(28)bî-tenkidi makaleleri hali hazırda altmış üç tane imiş. Tet(29)kikler devam ettirilirse bu sayını artması mümkündür.

(30)Makaleleri okudukça şöyle bir so(4-1)nuca gelmek mümkündür; Çolpan kendini profesyonel (2)eleştirmen veya belirli akademik kurallar çerçevesinde iş

[3]yüritüvçi ädäbiyåtşünås ålim deb hisåblägän emäs[4]. Çolpån estätikä båbidä, sän'ät näzäriyäsidä yängi sä[5]hifä åçgän emäs, cähån sän'ätini vä sän'ätşünås[6]ligini bätämåm yängi yollärgä bürib yubårädigän tügäl[7]tä'limåt häm yärätmägän. Şungä qarämäy, yängi özbäk[8] ädäbiyåti tärihini Çolpånning ädäbiy-tänqıdiy fää[9]liyätisiz täsävvur qılib bolmäydi. Yängi Özbäk ädäbi[10]yåtini şäkllänтirištä, 20–30 yillärdägi gayät müräk[11]käb icådiy küräşlär muhitidä undä izçil reälistik[12]üslubning ähämiyätini üstivärligini tä'minläşdä Çolpånning [13]ädäbiy-tänqıdiy qaräşlärining ähämiyätini kämsi[14]tiş mümkin emäs. Çolpån münaqqıd sifätidä, birin[15]çi näνbätdä, ädäbiyåt vä sän'ätning ämäliy mäsälä[16]läri bilän şuğullängän, yänädä änıqråk äytgändä [17]mä'näviy uyğåniş vä mädäniy rivåcläniş äsåsidä [18]ädäbiy cäräyån dävåmidä köndäläng bolgän dålzärb[19] muämmålärgä cävåb tåpişgä intilgän, şu tärzdä[20] ädäbiyåtni öz dävrining ilgår ğåyäläri bilän båyitiş[21]gä, Şärq vä Gärbning bebähå täcribäsini yängi Özbek [22]ädäbiyåtigä ålib kirişgä häräkät qılgän.

[23]Çolpån ädäbiy-tänqıdiy märåsining ähämiyäti fa[24]qat şu bilän çeklänmäydi. Yuqåridä äytgänimizdäk,[25] Çolpån tänqıdiy fääliyäti bilän estetikä såhäsidä[26] yängi bir tä'limåt yärätişni maqsäd qılib qoymägän [27] bolsädä, uning maqålälärini içki yaxlitlikdän mäh[28]rum, här xıl yillärdä här xıl münåsäbätlär bilän[29]yåzilib, här xıl närsälär toğrisidä bähs yüritüvçi [30]päråkändä äsärlär yiğnåğıdän ibårät deb qaräş müm[31]kin emäs. Äksinçä, här bir maqaläning yügürik misrä[32]läri årtidän Çolpännıng özi qaräb turgändäy bolä[33]di. Här bir maqålädä Çolpån şaxsiyätining änıq müh[34]ri bårki, xuddi şu närsä ulärni bir yaxlit hålgä[35] kältirib turädi. Çolpånning ädäbiy tänqıdiy meråsi[36] bu ulug ädib şaxsiyätining türli qırrälärini, mädä[37]niy säviyäsini,

[3]yürüten edebiyatçı âlim diye saymamıştır. [4]Çolpan estetik babında, sanat görüşünde yeni bir say[5]fa açmamış, ayrıca dünya sanatını ve sanatçı[6]lığını tamamen yeni yollara sevk edecek olan mükemmel bir [7]talimat da ortaya koymamıştır. Buna rağmen yeni Özbek [8]edebiyatı tarihi Çolpan'ın edebî-tenkidi faa[9]liyeti olmadan tasavvur edilemez. Yeni Özbek edebi[10]yatını şekillendirmede 20-30'lu yıllardaki gayet karı[11]şık, yaratıcı mücadeleler muhitinde onda, tutarlı gerçekçi [12]üslubun sağlamlığını temin etmede Çolpan'ın [13]edebî-tenkidi görüşlerinin önemini küçümse[14]mek mümkün değildir. Çolpan eleştirmen olarak ilk [15]önce edebiyat ve sanatın gündelik mesele[16]leri ile meşgul olmuş, yine de açıkça söylendiğinde [17]manevi uyanış ve medeni ilerleme esasında [18]edebî hareketin devamında genişleyen karışık [19]muammalara cevap bulmaya gayretle çalışmış bu tarzda [20]edebiyatı kendi devrinin öncelikli gayeleriyle zenginleştirme[21]ye, doğu ve batının çok kıymetli tecrübesini yeni Özbek [22]edebiyatına sokmaya çalışmıştır.

[23]Çolpan'ın edebî-tenkidi mirasının önemi sa[24]dece bununla kalmayacaktır. Yukarıda söylediğimiz gibi [25]Çolpan tenkidi faaliyeti ile estetik sahasında [26]yeni bir doktrin ortaya çıkarmayı gaye edinmemiş [27]olsa da onun makalelerini içsel bütünlükten mah[28]rum farklı yıllarda farklı münasebetlerle [29]yazılıp, çeşitli nesneler hakkında fikir yürüten [30]ayrı ayrı eserlerin toplanmasından ibaret diye bakmak müm[31]kün değildir. Aksine herhangi bir makalenin görünen mısra[32]larının ardından Çolpan kendi bakıyormuş gibi o[33]lur. Herhangi bir makalede Çolpan'ın şahsiyetinin açık müh[34]rü vardır ki, sanki bu nesne onları bir bütün haline [35]getirir. Çolpan'ın edebî- tenkidi mirası [36]bu büyük edip şahsiyetinin türlü yönlerini mede[37]nî seviyesini,

e'tıqadi vä dünyåqaräşini örgänişdä[38],ictimåiy häyåtning mühim cihätlärigä uning münå[39]säbätini änıqläşdä, icådiy biågräfiyäsining bä'zi [40]nuqtälärini toläråq yåritişdä häm gåyät ähämniyätli[41]dir. Biz bu meråsni muäyyän tärtibdä örgäniş näti[42]däsidä Çolpånning gåyäviy-estetik evålyütsiyäsi qandäy[43] keçgäni haqıdä täsävvurgä egä bolämiz, hättå " icti[44]måiy tüzüm vä iste'dåd" degän muämmåni qoyib, såvät[45] våqeligi Çolpånning sän'ätkår sifätidä ösişigä[5-1]qandäy sälbiy te'sir etgänini, bir sän'ätkår taqdiri[2] misålidä tåtälitär tüzümning çinäkäm iste'dådgä qan[3]çälik düşmän ekänini toläråq täsävvur etişimiz[4] mümkin.

[5]Çolpånning birinçi tänqıdiy äsäri "Ädäbiyåt nä[6]dür?" degän maqålä bolib "Sädåi Türkistån" gäzetä[7]sidä 1914 yil 4 iyün' küni e'lån qılingän. Bu mäkålä[8], umumän, Çolpånning mätbuåt yüzini körgän ilk äsär[9]läridän biridir. Çolpån uni 16 yäşidä yåzgän. Maqålä[10] şäklän cüdä ıxçäm bolsä-dä, mäzmunän gåyät terän[11], Undägi fikrlär vä mülåhäzälär şu qadär pişıqki[12], 16 yäşär ösmirning şunçälik tiyräklik bilän qaläm[13] tebrätgäninä qåyil qålmäy ilåcingiz yoq. Faqat fäv[14]qulåddä ıqtidärgä egä ådämginä 16 yåşindä täfäkkür[15]ning bunçälik yuqåri pågånälärigä kötärilişi müm[16]kin. Särlävhäning özidänåq äyån körinib turiptiki; [17]maqalä cüdä mühim mäsälägä bäğişlängän. [18]Ädäbiyåt ädäbiyåt bolgändän bäri Şärqdä häm, Gärbdä häm ne-ne[19] büyük iste'dåd såhibläri "Ädäbiyåt, sän'ät nädür? [20] Uning kimgä kerägi bår? Sän'ätkår kim? U cämiyät[21] åldidä burçdårmi? Burçdår bolsä, bu burç nimälär[22]dän ibårät? Burçdårlik bilän icåd erkinligi özärå [23] qandäy çıqışädi?" käbi muämmålärgä ropärä keliş[24]gän. Körinib turiptiki, bunlär icådning häyåt-mämåt[25] mäsäläläri, icådkår ülärni låaqal özi üçün häl qıl[26]mäy turib, e'tikåd qılib ålsä ärziydigän estetik[27] printsiplärni änıqlämäy turib sämäräli icåd qılå[28]lmäydi. Lekin

iktisadî ve dünyevî görüşünü öğrenmede [38]sosyal hayatın mühim yönlerinde onun müna[39]sebetini açıklamada, yaratıcı hayat hikâyesinin bazı [40]noktalarını dopdolu ortaya koymada da gayet önemli[41]dir. Biz bu mirası belirli bir öğrenme neti[42]cesinde Çolpan'ın gayevi-estetik gelişiminin nasıl [43]geçtiği hakkında tasavvura sahip oluruz, hatta "sos[44]yal düzen ve yetenek" isimli muammayı bırakıp, Sovyet [45]gerçeğinin Çolpan'ın sanatkar sıfatındaki gelişmesine [5-1] nasıl olumsuz tesir ettiğini bir sanatkarın takdiri [2] örneğinde, totaliter düzenin hakikî yeteneğe ne[3] kadar düşman olduğunu dopdolu görmemiz [4]mümkündür.

[5]Çolpan'ın birinci tenkidi eseri "Edebiyat Ne[6]dir?" adlı makale olup, "Sadai Türkistan" gazete[7]sinde 1914 yılının 4 Haziran günü yayımlanmıştır. Bu makale [8]genel olarak Çolpan'ın matbaa yüzünü gören ilk eser[9]lerinden biridir. Çolpan onu on altı yaşında yazmış. Makale [10]biçim yönünden gayet basit olsa da, anlam bakımından gayet derindir. [11]O makaledeki fikirler ve mülahazalar öyle olgun ki, [12]on altı yaşında bir delikanlının bu kadar zekice kalem [13]oynatmasına hayran kalmamak elde değildir. Sadece fev[14]kalâde kabiliyetlere sahip birinin on altı yaşında tefekkür[15]ün bu kadar yukarı basamaklarına yükselmesi müm[16]kündür. Başlığın kendisinden de açıkça görülüyor ki, [17]makale gayet önemli bir mesele için yazılmıştır. [18]Edebiyat, edebiyat olduğundan beri doğuda da, batıda da pek [19]büyük kabiliyet sahipleri "Edebiyat, sanat nedir?". [20]Onun kime gereği var? Sanatkar kimdir? O cemiyet [21]önünde borçlu mu? Borçlu ise bu borç neler[22]den ibarettir. Borçluluk ile yaratıcılığın gücü kendi arasında [23]nasıl hallolur? Gibi problemlerle karşılaş[24]mışlar. Görülüyor ki bunlar yaratıcılığın hayat memat [25]meseleleri, sanatkâr onları hiç olmazsa kendisi için hallet[26]meyip kabul ederse, istenilen [27]prensipleri ölçüsünde, verimli eser ortaya koyamaz. [28]Lâkin

şungä qarämäy, hänüz ädäbiyät vä sän'ät[29]ning yetäkçi xässälärini qamräb ålädigän hämmä dävr[30]lär üçün bärävär mä'qul bolädigän üniversäl tä'rif[31] mükämmäl cävåp täpilgäni yoq. Büyük sän'ätkårlär[32]ning cävåbläridä häm mäsäläning äyrim cihätläri[33]ginä, ädäbiyät vä sän'ätning äyrim xıslätläri, äyrim[34] fäzilätläriginä ifådälänädi.

[35]Täbiiyki Çolpån häm ädäbiyät ålämigä qadäm qoyi[36]şi bilänåq şu muämmågä ropärä keldi vä ungä cävåp[37] izläşgä mäcbur boldi. Şunisi dıqqatgä säzåvårki[38], Çolpån öz izlänişläridä yålgiz emäs edi. Xuddi şu [39]dävrdä bäşqa Özbäk ziyåliläri häm "Ädäbiyät nädür?" [40] degän muämmågä cävåp izläb änçä urinişgän. Mäsälän[41], qoqånlik mäşhur mä'rifätpärvär, "Äş'åri nisvån" [42] degän mäcmuäning müällifi İbråhim Dävrån 1909[43] yildäyåk "Türkistån vilåyäti gäzätäsi"dä "Şåir nädür?"

[44] degän maqålä e'lån qılädi. Yåki ädäbiyåtşünås ålim[45] Begäli Qåsimåvning tä'kidläşiçä, 1914 yildä 6 Mir[6-1]muhsin Şärmuhämädåv bilän Säidähmäd Väsliy ortä[2]sidä ädäbiyåtning måhiyäti, väzifäläri vä cämiyät åldi[3]dägi burçi toğrisidä bähsmünåzärä bolgän. Qålä[4]versä, bundäy izläniş faqat Türkistånlik ziyålilär[5] ortäsidägınä sådir bolgän emäs. Xuddi şu yillärdä[6] qoşni Qåzåğiståndä häm, Åzärbäycån yåhud tätärlär[7] yurtläridä häm ädäbiyåtning måhiyätini izläş, uning[8] cämiyät häyåtidägi, millät rävnaqıdägi ähämiyätini[9] änıqläş häräkäti änçä ävc ålgän edi. Näticädä, "ädä[10]biyåt nädür?" degän mängü sävålgä türli mintaqalärdä,[11] bir-birigä yaqın cävåplär päydå bolä båşlägän edi. [12]Åzärbäycån ädibläri Cälil Mämädqulizådä yåhud[13] Äbdürähim Haqverdiyävlärning, tätär yåvuzçiläri Äbd[14] ullä Toqay, yåhud Ålimcån İbrähimåvlärning XX. äsr[15] båşläridä çåp etilgän ädäbiyåt haqıdägi maqåläläri[16] fikrimizning dälili bolä ålädi. Öz izlänişläri [17]åqıbätidä ulär naqadär bir-birigä yaqın hülåsälärgä[18] kelgänini körsätiş üçün bir kånkret misålgä mürå[19]cäät qılämän: tänıqli qåzåk

buna rağmen, henüz edebiyat ve sanat[29]ın önde gelen özelliklerini içine alacak olan bütün devir[30]ler için eşit ve makul olacak olan evrensel bir tarif, [31]mükemmel bir cevap bulunamamıştır. Büyük sanatkârlar[32]ın cevaplarında da sadece meselenin bazı yönleri[33] , edebiyat ve sanatın bazı [34]nitelikleri açıklanır.

[35]Tabii ki, Çolpan da edebiyat âlemine adım atmasıyla [36]birlikte bu problemle karşı karşıya geldi ve ona cevap [37]aramaya mecbur oldu. Şurası dikkate değer ki, [38]Çolpan kendi arayışında yalnız değildi. Aynı bu [39]devirde başka Özbek aydınları da "Edebiyat nedir?" [40]adlı soruya cevap arayıp çabalamışlardır. Mesela [41]Hokandlı meşhur eğitimci "Eşari Nisvan" [42]isimli mecmuanın müellifi İbrahim Devran 1909 [43]yılında Türkistan Vilayeti Gazetesinde "Şair Nedir?"

[44]isimli makale yayımladı. Ayrıca edebiyatçı âlim [45]Begali Kasımov'un belirttiğine göre, 1914 yılında Mir[6-1]muhsin Şermuhammedov ile Saidahmet Vasliy ara[2]sında edebiyatın mahiyeti, vazifeleri ve cemiyet [3]önündeki borcu hakkında tartışma olmuştur. [4]Ancak böyle arayış yalnız Türkistanlı aydınlar [5]arasında meydana gelmemiş. Aynı yıllarda [6]komşu Kazakistan'da da, Azerbaycan'da veya Tatarların [7]yurtlarında da edebiyatın mahiyetini tetkik, onun [8] cemiyet hayatındaki, milletin gelişmesindeki önemini [9]belirleme hareketi oldukça hızlanmıştı. Neticede, "Edebiyat [10]nedir?" isimli ebedî soruya çeşitli yerlerde [11]birbirine yakın cevaplar ortaya çıkmaya başlamıştı. [12]Azerbaycan yazarları Celil Memedkulizade ve [13]Abdürahim Hakverdiyev'lerin, Tatar yazarları Ab[14]dulla Tukay ve Alimcan İbrahimov'ların XX. asır [15]başlarında basılan edebiyat hakkındaki makaleleri [16]fikrimizin delili olabilir. Kendi tetkikleri [17]neticesinde onların ne kadar birbirine yakın neticelere [18]geldiğini göstermek için somut bir örneğe müra[19]caat edeceğim: Tanınmış Kazak

curnälisti, mä'rifät[20]pärvär vä dämåkrät M. Serälin özi muhärrirlik qıl[21]gän "Äyqap" curnälining 1922 yildägi 1-sånidä yåzädi: [22] "Til vä ädäbiyåt xalqning qalbi vä ruhidir... ädäbiyåt[23]siz xalq zäbånsiz båläday gäp. Bundäy bålä båşqa[24]lärgä özining därdü quvånçlärini gäpirib berålmäy[25]di. Xalqlärni bir-birigä yaqınläştirädigän eng küçli[26] våsitä til vä ädäbiyåtdir. Öz ädäbiyåtining haqıqıy[27] qadr-qımmätini bilgän xalqlärning färzändläriginä[28] öz tilini çinäkäm ärdåqläy ålädi. Qåzåq xalqının [29] öz tili vä öz ädäbiyåti bår... bizning burçimiz unutil[30]ib yåtgän ülkän häzinälärni yüzägä ålib çıqış vä[31] hämmäning mülkigä äyläntirişdir."

[32]Endi Çolpångä müräcäät qıläylik. "Yåş münaqqıd[33] "Ädäbiyåt nädür?" maqåläsidä, birinçi nävbätdä, ädä[34]biyåtning ictimåiy måhiyäti togrisidä fikr yüritädi. [35] Uning fikriçä, ädäbiyåt millätni täraqqıy ettiriş[36] våsitäsi, uning mä'näviyätini tä'minläydigän åmil. [37] Çolpån bu xulåsäning çinligigä şu qadär işångänki[38] maqålädä heç qandäy e'tiråzgä orin qåldirmäydigän [39] tärzdä "ädäbiyåt yåşäsä-millät yåşär" deyä täsdıqläydi: [40]

[41]"Hä, toxtämäsdän häräkät qılib turgån vücudimiz[42]gä, tänimizgä suv, hävå naqadär zärur bolsä mäişät[7-1] yolidä här xıl qårä kirlär bilän kirlängän ruhimiz[2] üçün häm şul qadär ädäbiyåt keräkdir. Ädäbiyåt yäşä[3]sä-millät yäşär. Ädäbiyåti olmagan vä ädäbiyåtining[4] täraqqıyåtigä çålişmägän vä ädiblär yetiştirmägän[5] millät åxıri bir kün hissiyåtdän, oydän, fikrdän mäh[6]rum qålib sekin-sekin inqıråz bolur". [7]

gazeteci, eğitimci [20]ve demokrat M. Seralin'in kendisinin yazı işleri müdürlüğü yap[21]tığı "Aykap" dergisinin 1922 yılındaki 1. sayısında yazar:"[22]Dil ve edebiyat halkın kalbi ve ruhudur... Edebiyat[23]sız bir halk dilsiz bir çocuk gibidir. Böyle çocuk başka[24]larına kendisinin dert ve sevinçlerini söyleyemez. [25]Halkları birbirine yakınlaştıracak olan en güçlü [26]vasıta dil ve edebiyattır. Sadece kendi edebiyatının gerçek [27]kadrini ve kıymetini bilen halkların çocukları [28]kendi dilini tam olarak sever. Kazak halkının [29]kendi dili ve kendi edebiyatı var... Bizim borcumuz unutul[30]up gitmekte olan hazineleri alıp yüzeye çıkarmak ve [31]herkesin mülkiyeti haline getirmektir."

[32]Şimdi Çolpan'a müracaat edelim. Genç eleştirmen [33]"Edebiyat nedir" makalesinde ilk olarak edebiyatın sosyal mahiyeti hakkında fikir yürütüyor. [34]Ona göre, edebiyat milletin ilerlemesi için bir [36]araç ve milletin maneviyatının oluşmasını temin edecek olan bir amildir. [37]Çolpan bu sonucun gerçekliğine bu kadar inanmış ki, [38]makalede hiçbir itiraza yer bırakmayacak [39]tarzda "Edebiyat yaşarsa-millet yaşar"diye vurgu[40]lar:

[41]"Evet, durmadan hareket edip duran vücudumu[42]za tenimize su ve hava ne kadar lazım ise zevk [7-1]yolunda her türlü kara kirlerle kirlenmiş ruhumuz[2] için de edebiyat o kadar gereklidir Edebiyat yaşar[3]sa-millet yaşar. Edebiyatı olmayan, edebiyatının[4] ilerlemesine çalışmayan ve edipler yetiştirmeyen[5] millet gelecekte bir gün duygudan, düşünceden, fikirden mahrum[6] kalarak yavaş yavaş çöker"

KISALTMALAR

A : M. Hüseinov, Z. Saidnasirova, **Musa Taşmuhammed Oğli Aybek, c.12,** Taşkent 1978.

AS : Azim Süyün, **Saylanma Şe'rler, Destan**, Taşkent 1997.

BY : Mirza Kencebek, **Baharim Yelleri**, Taşkent 1991,

Çolpan : **Talkin Alimov, Çolpan, Edebiyat Nedir (Edebiy-tenkidiy Makaleler, Çolpan hakida Hatiralar)**, Taşkent 1994.

E : Erkin Vahidov, **Ortada Bigane Yok, Gazeller**, Taşkent 1991.

ÖE : Abdulla Kahhar, **Ötmişden Ertekler, Sergüzeşt Kıssa**, Taşkent 1966.

ÖHA : T.Öztürk, vd, **Özbek Hikayeleri Antologiyasi**, Taşkent 1997.

ÖT : K.Kasımova, vd, **Özbek Tili**, 1. Sinf Üçün, Taşkent 1973.

ÖTG : G.A. Abdurahmanov, vd, **Özbek Tili Grammatikasi, c.I Morfologiya**, Taşkent 1975.

RÖ Rıdvan Öztürk, **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, Ankara 1997.

S Cemal Kemal, **Süveyda, Şe'rler**, Taşkent 1983.

UH Adil Yakubov, **Uluğbek Hazinesi, c.2**, Taşkent 1986.

YT Pirimkul Kadirov, **Yulduzli Tünler**, Taşkent 1981.

KAYNAKÇA

G.A. Abdurahmanov, vd, **Özbek Tili Grammatikasi, c.I Morfologiya**, Taşkent 1975.

A. Buran, E. Alkaya, **Çağdaş Türk Lehçeleri,** Ankara 2001.

Volkan Coşkun, **Özbek Türkçesi Grameri**, Ankara 2000.

Ahmet B. Ercilasun, **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Ankara 1993

M. Mirtaciyev, **Hazirqi Özbek Tili,** Taşkent 1992.

Rıdvan. Öztürk, **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, Ankara 1997.

V. V. Reştåv, Ş. Şåäbdurähmänåv, **Özbek Diälektålägiyäsi**, Taşkent 1978.

S. Salihov, H. İsmetullayev; **Russko-Uzbeksko-Tadckskiy Razgovornik**, Taşkent 1990.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

Dr. Habibe YAZICI ERSOY

GİRİŞ

DOĞU TÜRKİSTAN VE UYGURLAR

Doğu Türkistan'ın Coğrafî Konumu ve Nüfus Yapısı

Doğu Türkistan Türk Cumhuriyeti, yaklaşık 73°-96° doğu boylamları ile 35°-49° kuzey enlemleri arasında yer alan çok geniş bir araziye sahiptir.

Doğu Türkistan'ın kuzeybatısında Kazakistan, kuzeyinde Altay Cumhuriyeti, kuzeydoğusunda Moğolistan, doğusunda Çin, güneyinde Çin'e bağlı Tibet Özerk Bölgesi, güneybatısında Keşmir ve Pakistan, batısında ise Tacikistan ve Kırgızistan yer alır.

Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.823.418 km²'dir. Bu arazinin 1/3'üne yakınını çöller (yaklaşık 600.000 km²'si), 90.000 km²'sini ormanlıklar ve geri kalanını da tarıma elverişli topraklar ve dağlık bölgeler oluşturmaktadır (Saray 1994: 1). Çin Halk Cumhuriyeti idaresindeki toprakların 1/5 kısmına eşit olan Doğu Türkistan, yüzölçümü bakımından dünya ülkeleri arasında 19. sırada yer alır (Kâşgarlı 1998: 13).

Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Altay Dağları, güneyinde ise Karakurum Çölü ile Altun Dağı (Kûnlun) ve Pamir Dağları bulunur. Bütün Türk toplulukları tarafından kutsal bir dağ olarak kabul edilen Tanrı Dağları ise, ülkeyi boydan boya bölecek şekilde tam ortada yer alır. Tanrı Dağlarının böldüğü iki havza, Tarım ve Cungarya havzalarıdır (Saray 1994: 1).

Günümüzde Doğu Türkistan'da 12 vilâyet, 16 şehir ve 86 ilçe mevcut olup Çinliler bu toprakları 1 merkezî şehir, 7 vilâyet, 5 otonom oblast, 6 otonom ilçeye bölerek idare etmektedirler.

Uygur otonom bölgesinin başkenti ve merkezî şehri Urumçi'dir. Hoten vilâyeti, Yarkent vilâyeti, Kâşgar vilâyeti, Aksu vilâyeti, Turfan vilâyeti, Kumul vilâyeti ve Urumçi vilâyeti, Uygur otonom bölgesine bağlı vilâyetlerdir.

Bugün Doğu Türkistan'ın demografik yapısına dair tam bir bilgiye sahip değiliz. Elimizdeki bilgiler eski yılların nüfus sayımlarına dayanmaktadır. Çok sağlıklı olmasa da genel tabloyu göstermesi açısından bakılacak olursa, Çin'deki 1993 nüfus sayımına göre, Doğu Türkistan topraklarında 16.052.648 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun milliyetlere göre dağılımı ise şöyledir:

Uygur Türkleri:	7.598.468, genel nüfusun % 47'si,
Çinliler (Han):	6.036.948, genel nüfusun % 37'si,
Kazak Türkleri:	1.196.416, genel nüfusun % 7.3'ü,
Müslüman Çinli:	732.294, genel nüfusun % 4.0'ünü,
Kırgız Türk'ü:	154.282, genel nüfusun % 1'i,
Moğol:	149.198, genel nüfusun % 0.8'i,
Şibe:	36.785
Mançu:	18.856
Özbek Türk'ü:	12.782

Rus:	8.563	
Dogur:	5.827	
Tatar Türk'ü:	4.440	(Orkun: Ekim 2001)

Doğu Türkistan'ın Siyasî Tarihi

Çin kaynaklarında Hunların torunları olarak gösterilen Uygurlar, bir efsaneye göre Hun hükümdarının kızı ile bir kurttan türemişlerdir. Onlar, V. yüzyılda Orta Asya'nın büyük bir kısmına yayılmış olan Töles boyuna mensup olup, Kao-ch'e (yüksek tekerlekli) adıyla anılıyorlardı. Yao-lo-ko (Yaglaklar), Hu-to-ke (Uturqar), To-lo-wu, Meko-hsi-ch'i, A-wu-ti, Ko-sa, Hu-wu-su, Yüeh-wu-ko (Yagmur-qar), Hsi-yeh-wu (Ayavire) adlı 9 boydan oluşan Uygurlar daha sonra dokuz Oğuzlarla birleşerek On-Uygur adını almışlardır. O çağlarda, Töles boylarının başlarında belirli bir reisleri yoktu ve yerleşik bir hayat yaşamıyorlardı. Göçebe bir hayat süren Töles boyları ata binmede ve ok atmada çok iyiydiler. Toprakları verimsiz olduğu için, daha çok hayvancılıkla meşgul oluyorlardı ve bunun için de atları az, koyun ve sığırları çoktu. (Çandarlıoğlu 1994: 21). Uygur beyleri için "Erkin" unvanı kullanılırdı. I. Göktürk hakanlığının çöküntüye doğru gittiği yıllarda, Uygur beyliği Erkin T'e-kien tarafından idare ediliyordu. Onun ölümünden sonra oğlu P'u-sa başa geçti. P'u-sa, Tarduş başbuğu (I-nan) ile işbirliği yapıp, Kagan Kei-li'nin oğlu kumandasındaki Doğu Göktürk ordusunu mağlup etti (630'a doğru). Onun Erkinliği döneminde Uygurlar kuvvetlenmiş, beylik tamamen nizama girmişti. Uygurlar daha sonra, "Erkin" unvanı yerine "İl-teber" unvanını kullanmaya başladılar. Uygur beyliği İl-teber T'u-mi-tu, onun oğlu P'o-yun ve kız kardeşi zamanında zayıfladı ve sonra da İlteriş Kağan tarafından Göktürklere bağlandı (Kafesoğlu 1989: 25).

Bir süre Göktürk idaresinde yaşayan Uygurlar, yine Göktürklere bağlı yaşayan Karluklar ve Basmıllarla birleşerek, Hakanlığa karşı mücadele başlattılar. Bu mücadeleyi kazanan Uygur, Karluk ve Basmıllar birlikte bir federasyon kurdular; ancak, bu federasyon çok başarılı olamadı ve bir süre sonra dağıldı. Uygurlar mücadelelerinden vazgeçmediler ve 744'de istiklâllerini ilân ettiler. Dokuz boydan oluşan, Kutluğ Bilge Köl Kağan tarafından kurulan Uygur Devleti'nin başkenti Karabalgasun (Ordu Balık) idi. 747'de Kutluğ Bilge Köl Kağan öldükten sonra yerine oğlu Moyunçur (747-759) geçti. Moyunçur zamanında Uygur Devleti ilerledi, yükseldi, sınırları kuzeyde ve kuzeydoğuda Yenisey, Orhun ve Selenga, kuzeybatıda Sayan Dağları, doğuda Ordos ve Gansu, güneydoğuda Kum Derya, Hoten ve Kâşgar'a kadar genişledi (Kâşgarlı 1998: 5).

Başarılı Uygur kağanı Moyunçur 759'da ölünce, yerine oğlu Böğü Kağan geçti. Böğü Kağan'ın hakanlığı çok uzun sürmedi, veziri ile anlaşmazlığa düştü ve onun tarafından öldürüldü. Bu olay, Uygur devletinin zayıflamasına yol açtı. Büyük bir Kırgız ordusu 840'ta Uygur başkenti Ordu Balık'ı ele geçirip Uygur kağanını öldürdü. Kağanları ölen Uygurlar, çeşitli ülkelere göç etmeye başladılar. Kırgızlardan kurtulan 15 Uygur boyu, batıda Karluklara sığındı; bazı Uygur boyları, Doğu Türkistan'daki Turfan ve Kâşgar şehirlerine yerleşti; boylardan bazıları Çin ile Doğu Türkistan arasındaki Gansu bölgesine gitti; 13 boydan meydana gelen dördüncü topluluk Güney Çin'e indi; küçük bir topluluk ise, Moğol kabilelerine sığındı. Doğu Türkistan'a göç eden Uygurlar, ilk başta Turfan ve Beş Balık bölgelerine yerleştiler. Kansu ve çevresine yerleşen Uygur

Türkleri, burada daha önceki gibi hâkimiyeti genişletme düşüncesine kapılmamış, büyük siyasî çatışmalara girişmeden, başta Çin Hükûmeti olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticarî münasebetlerini devam ettirerek, "Kengsu Uygur Devleti"ni kurmuşlardır. Doğu Türkistan'ın kuzey ve batı taraflarına göç eden Uygurlar ise, Turfan, Koçu ve Beşbalık dolaylarında, Koçu Uygur Devleti'ni kurdular. Bu devlet 850 yılında kurulmuş ve 1209 yılına kadar yaşamıştır. Devletin yazlık başkenti Beşbalık (Cimsar), kışlık başkenti Koçu (şimdiki Astane Karaguca) idi. Bu Uygurlar, Çin tarihinde "Gavçaŋ Uygurları" (Yüksek Tekerlekli Arabaları olan Uygurlar), Türk tarihinde ise İdikut Uygurları adıyla anılmıştır. Balkaş gölünün güneyi ile Pamir Dağlarının batı taraflarına göç eden Uygurlar da, kendilerinden evvel buraya gelerek yerleşik hayata geçen ve Tibetlilerle olan savaş sırasında Doğu Türkistan'ın güney taraflarına kadar gelen (Kâşgar, Yarkent, Hoten) Uygur Türkleriyle kaynaştılar ve Karluk Türkleriyle birleşerek Karahanlı devletini kurdular. Karahanlı devletini kuran Boka Han, Uygur Türklerindendir (Kâşgarlı 1998: 5).

Uygur Türklerinden Said Han, 1514 yılında Çağatay evlâtlarından hanlık hakkını ele geçirerek Saidiye Uygur Devleti'ni kurdu. Said Han'ın oğlu Abdürreşid Han (1533-1570) devrinde, Uygur Türkleri refah ve huzur içinde yaşadılar. XVII. asrın sonlarında Supi-işanların "Karadağlı", "Akdağlı" diye ikiye bölünmesi ve Appak Hoca'nın (Hidayetilla İşan) hainliği sonucunda, Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'ın kuzeyinde hâkimiyet sürdüren Oyrat Moğolları, 1678'de Saidiye Uygur Devleti'ni istilâ etti. Daha sonra ise, 1758' de, Oyrat Moğol Devleti'ni istila eden Mançu sülâlesi 1759'da da Doğu Türkistan'ı istilâ etmiştir. 1863'te Doğu Türkistan'ın bütün şehirlerinde Mançu- Çin istilâsına karşı direniş hareketleri başlamış ve aynı yıl, Yakup Bey başkanlığındaki Doğu Türkistan İslâm Devleti kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve İngiltere tarafından resmen tanınan bu devlet, 1877 yılında İkinci Mançu-Çin istilâsı karşısında duramamış ve yıkılmıştır. Doğu Türkistan'ı istilâ eden Mançu-Çin komutanı Zozuntan tarafından 1884'te Doğu Türkistan'a "Yeni Toprak" manasına gelen "Şincaŋ" veya "Sinkiaŋ" ismi verilmiştir (Buğra 1987: 475; Alptekin 1983: 21).

İkinci Mançu-Çin dönemi 1911 yılına kadar devam etti. Aynı yıl, Çin'de Mançu Hanedanı devrilmiş ve cumhuriyet ilân edilmiştir. Çin'deki kargaşadan istifade eden bazı umumî valiler Doğu Türkistan'ı sözde Çin'e bağlı, fiilen kendi başlarına idare etmeye başladılar. 1911-1946 arasında Doğu Türkistan'ı zalim Çinli genel valiler idare etti. Onların zulümlerine, haksız ve kanunsuz icraatlarına dayanamayan Uygur Türkleri, Doğu Türkistan'daki diğer Türk boylarının da iştirakiyle iki defa ayaklanıp devlet kurmuşlardır. 1931'de Hoca Niyaz Hacı başkanlığında başlayan millî kurtuluş mücadelesi, 1933'te Doğu Türkistan'da millî bir Hükûmetin kurulmasıyla neticelendi. 12 Kasım 1933 tarihinde Kâşgar'da kurulan Hükûmetin cumhurbaşkanlığına Hoca Niyaz Hacı, başbakanlığına ise, Sabit Damolla getirilmişti; ancak, bu Hükûmet de Çin-Rus işbirliği ve Rusların müdahalesiyle, fazla dayanamayıp dağıldı (Buğra 1952: 29; Kurban 1995: 83).

1944'te İli, Altay ve Çövçek bölgelerinde millî ayaklanmalar oldu ve 12 Kasım 1944'te Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükûmeti kuruldu. Ali Han Töre'nin cumhurbaşkanlığında kurulan Doğu Türkistan Hükûmeti, 1949 yılının sonunda Rus ve Çin iş birliğiyle dağıtıldı. 13.10.1949 tarihinden itibaren Çin'de Çaŋ-Kay-Şek'in ordusunu mağlup eden Kızıl Çin birlikleri Doğu Türkistan'a girdi. 01.10.1955'te Doğu Türkistan'a Şincaŋ Uygur Muhtar Bölgesi adı verildi (Kâşgarlı 1998: 10-12; Alptekin 1970: 15).

DİL VE EDEBİYAT

Uygur Türkleri XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Tarançi "tarımcı", Keşkelik "Kâşgarlı", Yekenlik "Yarkentli", Aksulik "Aksulu", Turpanlik "Turfanlı" gibi isimlerle adlandırılmıştır. Daha sonra 1921'de Taşkent'te alınan bir karara uyarak "Uygur" ismini benimsemişler ve 1934'te Doğu Türkistan Hükûmeti bu ismi umumî isim olarak kabul etmiştir. 1955'te Şincaŋ Uygur Muhtar Bölgesi'nin kurulmasıyla da "Uygur" ismi resmileşmiştir. Uygur Türkçesi, edebî dil olarak Çağatay Türkçesinin bir devamıdır. 1930'lara kadar Çağatay yazı dilini kullanan Uygurlar, bu tarihten sonra Ürimçi (Urumçi) ağzına dayanan "merkezî şive" yi edebî dil hâline getirmişlerdir. Çağatay yazı diline dayanan Uygur alfabesinin Uygur- Arap alfabesi olarak kabul edilmesi, Taşkent'ten gelen aydınların girişimleri sonucu olmuş ve *Kembegeller Avazı* gazetesinde yayımlanan yazılarla bu fikrin yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır (Öztürk 1994: 1; Wei 1973: 257).

Doğu Türkistandaki Uygurlar, çoğunlukla Arap afabesini kullanmakla beraber zaman zaman değişen dil ve alfabe politikaları neticesinde Kiril ve Latin alfabelerini de kullanmışlardır. 1955 yılında, Şincaŋ Uygur Muhtar Bölgesinin kurulmasından bir yıl sonra, Urumçi'de düzenlenen bir konferansta Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların, diğer Kazak, Kırgız, Tatar ve Özbekler gibi on yıllık bir süreyle Kiril alfabesini kullanmaları kararı alınır. Bu alfabe 32 harften oluşmaktadır ve ancak üç yıl kullanılmıştır. 1965'te ise, bu defa 1957'lerden beri hazırlıkları yapılıp görüşülen *pin-yin* adlı Çin yazısının Latinleştirilmesine dayanan ve 33 harften oluşan Uygur-Latin alfabesi, Çin Halk Cumhuriyeti devlet konseyinde kabul edilir. 1974'te de bu alfabeye, Çinceden alıntı kelimelerin orijinal imlasının korunması amacıyla bazı yeni işaretler eklenmiştir. Gunnar Jarring, konu ile ilgili makalesinde, bu alfabenin bazı yönlerini eleştirmektedir (Jarring 1981: 231).

Bütün bu değişikliklere rağmen, Uygur halkı, yüzyıllardır kullandığı Arap alfabesini bırakmamış ve bu deneyim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine, 1983'te Urumçi'de oluşturulan Dil Yazı Hizmeti Komitesi tarafından, Uygurların daha önce kullandıkları Arap alfabesi üzerinde değişiklikler yapılarak tekrar Uygur-Arap alfabesi kabul edilir (Beller-Hann: 1991: 74).

X-XV. yüzyıllar arasında Uygur edebiyatında, Budist ve Maniheist dinî inançlara dayanan iki ayrı edebiyat anlayışı oluştu. Bu edebiyat, daha çok tercümeye ve dinî inançlara dayalı olmasına rağmen, Uygur Türkçesini terim ve anlatım gücü bakımından zenginleştirdi. XVIII. Yüzyıldan itibaren yaşanan Çin istilâsı, sözlü Uygur edebiyatına büyük destanlar kazandırmıştır. Bunların en ünlüsü 1827 mücadelesine katılan, Nazuğum adlı Uygur kadının başına gelenleri ve Çin zulmüne karşı direnişini anlatan Nazugum Destanı'dır. Bu destanlar, yakın zamanlarda yetişen Abdurrahim Nizarî, Turdı Garibî, Bilal Nazım, Molla Şakir, Seyit Muhammed Kâşi gibi yazar ve şairler tarafından yazıya geçirilmiştir (Özkan 1997: 96-97).

XIX. asırda genellikle destanlar göze çarpmaktadır. Dönemin edebî eserleri arasında; A. Nizarî, T. Garibî, N. Ziyaî'nin *Garibler Hekâyatı*, Bilâl Nazım'ın *Gazat der Mülk-i Çin ve Çangmoza Yusufhan* destanları, Molla Şakir'in *Zafernâme* adlı eseri, Seyit Muhammet Kâşî'nin *Şerh-i Şikeste*, Aşur Ahun Garibî'nin *Emir Ali Destanı*, *Abdurrahman Han Destanı*, İsmail Beg Bınışan'ın *Pend-nâme* adlı tasavvufî nasihatnâmesi, Saburî'nin hürriyet konulu gazelleri önemlidir. Molla Musa Sayramî'nin

Tarih-i Hamidî adlı eseri, Doğu Türkistan'ın istiklâl mücadelesini anlatmakla kalmaz, Sultan Abdülaziz'in 1863'te kurulan devleti tanıması ve Kâşgar'a subaylar göndermesini de ele alır (Özkan 1997: 97).

XX. yüzyılın başlarında şekillenmeye başlayan modern Uygur edebiyatı, genellikle Doğu Türkistan Türklerinin emperyalizme, müstemlekeciliğe, feodalizme, cehalete karşı mücadelesini içeriyordu. Bu mücadelelerin doğurduğu duygular altında yeni bir edebiyat meydana gelmiştir. Kâşgar merkez olmak üzere, Abdülkadir Abdülvaris Azizî'nin teşebbüsü ve onun gerçek önderliğinde meydana gelen cedidizm cereyanı, Yeni Uygur edebiyatının doğmasında mühim rol oynamıştır (Kâşgarlı 1998: 46).

Uygur Türklerinin büyük önderi İsa Yusuf Alptekin'in öncülüğünde 1936 yılında kurulan *Altay Neşriyatı* adlı yayın evi ve bu yayın evinin çıkardığı *Uruş Haberi, Yurt, Altay, Tiyanşan* dergileriyle, Türkçülük hareketinin hâkim olduğu bir edebiyat anlayışı geliştirildi. Mesut Sabri Baykuzu; *Uluğ Ana, Niyaz Kız, Terme Çatmalar, Türklük Oranı, İlk Öğretmen, Nutuk* adlı eserlerinde ortak Türkçe üzerinde durdu. 1944'te siyasî şartların değişmesinden dolayı, *Altay Neşriyatı* başkent Urumçi'ye taşındı. Başyazarlığını, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için çok büyük çabalar harcayan Mehmet Emin Buğra'nın yaptığı *Erk* gazetesi çıkarıldı. *Erk* gazetesinin ardından Polat Kadirî Turpanî'nin başında bulunduğu *Sincan* gazetesi yayın hayatına başladı. Turpanî, bu tür gazetecilik faaliyetlerinin yanında 1948'de Doğu Türkistan tarihini anlatan *Ülke Tarihi*'ni yayımladı. Bu eser, 1949'da İstanbul'da yeniden basıldı (Özkan 1997: 97-98).

Daha önce Doğu Türkistan'dan gelip Türkiye'de öğretmenlik okuyan ve 1946'da memleketine dönen Kurban Koday, yalnız öğretmen değil, aynı zamanda yazar ve gazeteciydi. Kurban Koday, Urumçi'de *Yalkın* adında bir gazete çıkardı. Ardından da *Yurt* adında bir gazete çıkarmaya başladı (Turan 1992: 27; Mutlu 1959: 40). Çok zor şartlar altında çıkardığı bu gazetede, Doğu Türkistan ile Türkiye arasındaki bağları kuvvetlendirme, kültürel alanda birleşme fikrini işlerken, özellikle Türkiye'de kaldığı yıllarda tanıyıp benimsediği Atatürk'ün fikirlerine yer vermek için gayret ediyordu. Aynı dönemde, Urumçi sahnelerinde Mesut Sabri Baykuzu'nun yazdığı *Niyaz Kız* piyesiyle, Mehmet Emin Buğra'nın yazdığı *Kutluk Türkan* opereti oynandı. Yine o tarihlerde, Doğu Türkistan'ın tanınmış şairlerinden Abdurrahim Ötkür'ün *Tarim Boyliri* adlı şiir kitabı yayımlanmıştır. 1949'da başlatılan kültür ihtilâli, Uygur Türk Edebiyatı'nda büyük tahribata yol açmıştır. 1978'e kadar millî kültürü yok etme çabaları aralıksız devam etmiştir. Bu dönemde pek çok milliyetçi Uygur yazar ve şairin yazı yazması ve eser vermesi yasaklanmıştır. 1976'da Mao'nun ölmesinden sonra kısıtlamalar bir ölçüde de olsa azalmıştır (Özkan 1997: 98).

Uygur Türk Edebiyatı'nda hikâye, roman, tiyatro gibi mensur eserler yanında ilmî nitelikte eserler de verilmiştir. *Tarım Boyları* ve *Ömür Menzilleri* gibi önemli şiir kitapları bulunan Abdurrahim Ötkür, 1913'te Kumul'da Mançu istilâsında, yerli iş birlikçilerden Maksut Van'a karşı mücadele eden, Timur Halife'yi konu edinen, *İz ve Oygangan Zemin* (Uyanan Toprak) adlı romanı kaleme almış ve Kutadgu Bilig'i manzum olarak çağdaş Uygur Türkçesine aktarmıştır (Çengel 2000: 28-29).

Son dönemlerde, Seyfettin Azizî'nin *Sultan Satuk Buğra Han, Teŋritag Bürkütü* (Tanrıdağ Kartalı) ve *Eslime* (Hatıralar) adlı romanları ile *Amannisahan* adlı tiyatro eseri türlerinin başarılı örnekleridir. Ayrıca Zordur Sabir'in İzdiniş (Arayış), Turdi Samsak'ın *Ahirettin Kelgenler* (Ahiretten Dönenler) ve Ferhat Cilân'ın *Mahmud*

Kâşgarî adlı romanları sayılabilir. Uygur Türk Edebiyatı'nda yazılan hikâye ve romanlarda tarihî konular ve sosyal hayatın içinden seçilen olaylar ön sırada yer almaktadır (Özkan 1997: 99).

Yeni Uygur Türkçesinin Ağızları

Çağatay edebî dilinden sonra kendi edebî dillerini oluşturan Uygur Türkleri, Merkezî ağzı edebî dillerine temel almışlardır. Merkezî ağız Urumçi merkez olmak üzere Kâşgar, Konaşehir, Yenişehir, Yarkent, Kargılık, Mekit, Yenihisar, Artuş, Aksu, Kuçar, Korlabey, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi Uygur Türklerinin % 80'ini barındıran yirmiden fazla vilâyet ve nahiyenin ağızlarından oluşmaktadır (Öztürk 1997: 2).

Bugünkü Uygur ağızları; Lopnur ağzı, Hoten ağzı ve merkezî ağız olmak üzere üç ağza ayrılmaktadır. Bu üç ağız içinde Lopnur ağzı ile Hoten ağzı gramer, kelime bakımından ortak edebî ağızdan oldukça fazla farklılık göstermektedir. Merkezî ağız, ortak edebî dilden o kadar farklı değildir; bu sebeple çağdaş Uygurcanın edebî dili bu ağza dayanmıştır. Uygur Türkçesinin ağızlarının özellikleri ise;

Merkezî Ağız: Bu ağız ile edebî dil arasındaki fark Lopnur ve Hoten ağızları gibi çok değildir. Bu ağzın merkezi, Urumçi şehri, şimdiki Şincaŋ Uygur Muhtar Bölgesi (Doğu Türkistan)' nin başkentidir. Daha önce İdikut Uygur devletinin başkenti idi. Bu sebeple bu ağız Uygurcanın merkezî ağzı olmuş, Çağatay Uygurcasının edebî dili de bu ağzı esas alarak şekillenmiştir (Gafuroğlu 1989: 29-30,52-53)

Lopnur Ağzı: Tarım nehrinin aşağı kesiminden orta kesimine kadar olan yerlerdeki halkın, yani Lopnur halkının çoğunluğunu teşkil eden ve Kara Koşunlular denilen halkın yerli ağzıdır.

Bu ağız, kelimenin birinci ve ikinci hecelerindeki /a/ ve /e/ seslerinin daralmaması, kelimenin birinci hecesindeki /o–u/ seslerinin, sonraki hecelerdeki vokallere olan dudaklaştırma etkisinin ve ayrıca asimilasyonunun güçlü olması gibi özellikleri ile Çağdaş Uygurcanın edebî dilinden biraz farklıdır. Bu bakımdan Lopnur ağzı, diğer Türk lehçelerine, özellikle Kırgızcaya daha yakındır (Öztürk 1997: 2).

Hoten Ağzı: Şincaŋ Uygur Muhtar Bölgesinin güney batısındaki Hoten, Niye, Çiriye, Kiriye, Lop, Guma nahiyelerinin yerli ağızlarını içine alır. Bu ağız, Hakaniye dilinin bazı özelliklerini koruması, ünlü ve ünsüzlerin değişme hadiselerinin çok olması ve fiil tabanlarının sonuna da *-ġak, -qak, -geke, -ġuluk, -quluk, -güllük, -küllük, -lığ, -lik* gibi eklerin ve isim fiillerin cümlede yüklem olarak kullanılması gibi özellikler bakımından diğer ağızlardan ayrılmaktadır (Öztürk 1997: 2).

Alfabe

Eski Uygurca döneminde Köktürk, Brahmi, Tibet, Soğd ve Mani alfabelerinin yanında eserlerin çoğu Soğd yazısından geliştirilen ve Uygur yazısı adıyla bilinen alfabeyle yazılmıştır. Bu alfabe, Karahanlılar döneminde, İslâmiyet'in (X. yüzyılın sonları) kabulünden sonra, XV. yüzyılın sonlarına kadar kullanılmaya devam edilmiştir. İslâmiyet'le birlikte kullanılmaya başlanan Arap alfabesi XX. yüzyılın başlarına kadar bu bölgede tek alfabe olarak kullanılmıştır. Fakat yukarıda da bahsedildiği üzere, değişik dönemlerde Latin ve Kiril temelli alfabelerin kabul edilip kullanıldığı da olmuştur. Son yıllarda ise Doğu Türkistan Türkleri tekrar Latin harflerine geçme girişimleri içerisindedirler.

Uygur Türklerinin çok uzun yıllar kullandıkları ve bugün de hâlâ resmî alfabeleri olan Arap menşeli alfabede 32 harf bulunmaktadır.

Bugün Doğu Türkistan'da Kullanılan Alfabe

Arap	Latin
ئا ا	Aa
ئە ە	Ää
ب	Bb
پ	Pp
ت	Tt
ج	Cc
چ	Çç
خ	Xx
د	Dd
ر	Rr
ز	Zz
ژ	Jj
س	Ss
ش	Şş
غ	Ġġ
ف	Ff
ق	Qq
ك	Kk
گ	Gg
ڭ	Ŋŋ
ل	Ll
م	Mm
ن	Nn
ھ	Hh
ئو و	Oo
ئۇ ۇ	Uu
ئۆ ۆ	Öö
ئۈ ۈ	Üü
ۋ	Vv
ئې ې	Ee
ئى ى	İi
ي	Yy

Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar bugün hâlâ Uygur-Arap alfabesini kullanmaya devam ederken, Kazakistan'da yaşayan Uygurlar ise Kiril menşeli alfabeyi kullanmaktadırlar. Bu alfabede 41 harf bulunur.

Kazakistan'daki Uygur Türklerinin Bugün Kullandığı Alfabe

Kiril	Latin	Kiril	Latin
Аа	Aa	Фф	Ff
Бб	Bb	Хх	Xx
Вв	Vv	Цц	Ts,ts
Гг	Gg	Чч	Çç
Дд	Dd	Шш	Şş
Ее	Ee	Щщ	Şç,şç
Ёё	Yo,yo	Ъъ	Sertleştirme işareti
Жж	Jj	Ыы	Ii
Зз	Zz	Ьь	Yumuşatma işareti
Ии	İi	Ээ	Ee
Йй	Yy	Юю	Yu,yu
Кк	Kk	Яя	Ya,ya
Лл	Ll	Ққ	Qq
Мм	Mm	Ңң	Ŋŋ
Нн	Nn	Ғғ	Ġġ
Оо	Oo	Үү	Üü
Пп	Pp	Өө	Öö
Рр	Rr	Жж	Cc
Сс	Ss	Әә	Ää
Тт	Tt	Һһ	Hh
Уу	Uu		

SES ÖZELLİKLERİ

Ünlüler

Yeni Uygur Türkçesinde sekiz ünlü bulunmaktadır.

a (ئا)	o (ئو ۇ)
ä (ئە)	ö (ئۆ)
e (ئې)	u (ئۇ)
i (ئى)	ü (ئۈ)

Yeni Uygur Türkçesindeki ünlüler aşağıdaki şemada gösterilmiştir.

ÜNLÜLER	*Düz*			*Yuvarlak*	
	Geniş	*Dar*		*Geniş*	*Dar*
Kalın	a	-		o	u
İnce	ä	e	i	ö	ü

Yeni Uygur Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak imlâda /ı/ ünlüsü yoktur. Bu ses yerini /i/ ye bırakmıştır. Ancak, her ne kadar alfabede yoksa da, art damak ünsüzlerinin yanında söz konusu ünlü, /ı/ ve /i/ arasında /ı/ sesine daha yakın telaffuz edilir: *qiz* "kız", *näqiş* "nakış", *qizil* "kırmızı", *qarigu* "kör", *çiq-* "çıkmak", *çiraq* "kandil", *yil* "yıl", *sinip* "sınıf", *qizir-* "kızarmak, *yiraq* "ırak".

Yeni Uygur Türkçesinde /e/, /ä/ şeklinde iki e ünlüsü vardır. Bunlardan /ä/ ünlüsü Türkiye Türkçesindeki /e/ ünlüsünden daha açık ve geniş bir ünlüdür: *ġäm* "gam, dert", *ädäp* "edep", *äzäl* "ezel", *yüräk* "kalp", *bäxt* "baht, şans", *höriyät* "hürriyet", *qäläm* "kalem", äziz "aziz", *ötkän* "geçen", *şöhrät* "şöhret".

/e/ ünlüsü ise Türkiye Türkçesindeki /e/ den daha kapalı ve dar bir ünlüdür. /e/, /i/ arası bir sestir: *qeri* "yaşlı", *tez* "çabuk, tez", *lekin* "lakin", *eġiz* "ağız", *ekin* "ekin", *meġiz* "iç", *şe'ir* "şiir", *keç* "gece", *çerik* "asker".

Ünlülerde Görülen Ses Hadiseleri

Yeni Uygur Türkçesinin en tipik özelliklerinden biri /i/ leşmedir. Birden fazla heceli kelimelerin son hecesinde bulunan /a/ ve /ä/ sesleri, açık-orta hecede kaldıkları zaman /i/ olmaktadır. başka-sı > *başqisi* "başkası", bala-lar-ı> *baliliri* "çocukları, qiz-lar-ı>*qizliri* "kızları", zoq-lan-ıp > *zoqlinip* "zevklenip", tap-ma-dı> *tapmidi* "bulmadı". Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerde bulunan uzun a /ā/ ünlüsü, açık orta hecede kaldığında bu daralma olmaz: *hayatim* "hayatım" (Ar. *ḥayāt*), *vicdani* "vicdanı" (Ar. *vicdān*), *istiqbalimiz* "istikbalimiz" (Ar. *istiqbāl*), *davaliri* "davaları" (Ar. *da'vā*).

Diğer bir özellik, kapalı tek heceli kelimelerdeki /a/ ve /ä/ ünlülerinin, kelime ek aldığında açık hecede kalınca /e/ ye dönmesidir. *berip* < bar-i-p "gidip", *beşim* < baş-i-m "başım" , *yezimän* < yaz-a- men "yazıyorum", *meniŋ* < män- iŋ "benim", *tepişta* < tap-ış-ta "bulmak için" . Bu değişme de yine Arapça, Farsçadan alınma kelimelerde görülmez: *zalim* "zalim" (Ar. *ẓālim*).

Birden fazla heceli kelimelerin ilk hecesi açıksa ve ikinci hecesinde /i/ ünlüsü varsa, ilk hece ünlüsü daralarak /e/ olur: *beliq* "balık", *qeni* "hani", *yezik* "yazı", *beġir* "ciğer, yürek", *eġiz* "ağız", *nesil* "nesil". Ancak, *keräk* kelimesinde istisna olarak ikinci hecede /i/ ünlüsü olmamasına rağmen daralma meydana gelmiştir (Çengel 2000: 191).

Yeni Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsçadan alınma, tek heceli bazı kelimeler ile, birden fazla heceli bazı kelimelerde kapalı hecede bulunan /i/ ve /ı/ ünlüleri /e/ ye döner: *ehtimal* "ihtimal" (Ar. *ihtimāl*), *sehr* "sihir" (Ar. *siḥr*), *heç* "hiç" (Fr. *hiç*), *helä* "hile" (Ar. *ḥilä*), *heris* "hırs" (Ar. *ḥırṣ*).

Arapça ve Farsçadan alınma, tek heceli kelimelerde ve birden fazla heceli kelimelerin ilk hecelerinde bulunan /ā/ ünlüsü, Yeni Uygur Türkçesinde kısalarak ve incelerek /ä/ olmuştur: *häl* "hal" (Ar. *hāl*), *cäzibä* "cazibe" (Ar. *cāzibä*), *ädäm* "adem" (Ar. *ādäm*), *ästär* "astar" (Fr. *āstär*), *ägah* "agah" (Fr. *āgāh*), *xästä* "hasta" (Fr. *xāstä*).

Yine, Arapça ve Farsçadan alınma tek heceli kelimelerde ve birden fazla heceli kelimelerin ilk ve son hecelerinde bulunan /a/ ünlüsü de Yeni Uygur Türkçesinde incelerek /ä/ olmuştur: *şärq* "şark" (Ar. *şarq*), *härikät* "hareket" (Ar. *haräkät*), *sävir* "sabır" (Ar. *ṣabr*).

Yeni Uygur Türkçesinde ilk hecedeki /a/ ve /ä/ sesleri, ikinci hecelerdeki /u/, /ü/ seslerinin etkisiyle /o/ ve /ö/ ye döner: *böşük* "beşik", *yoşur-* "gizlemek", *söygü* "sevgi",

oçuq "açık". Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerde de aynı değişme söz konusudur: *nomus* "namus" (Ar. *nāmūs*), *sopun* "sabun" (Ar. *ṣābūn*), *hosulat* "hasılat" (Ar. *ḥāṣilāt*).

Arapça tek heceli kelimelerde ve birden fazla heceli kelimelerin ilk, orta ve son hecelerinde bulunan /ä/ ünlüsü, Yeni Uygur Türkçesinde kalınlaşarak /a/ olmuştur: *avval* "evvel" (Ar. *ävväl*), *bala* "bela" (Ar. *bälā'*), *capa* "cefa" (Ar. *cäfā*), *halal* "helal" (Ar. *ḥälal*), *vapat* "vefat" (Ar. *väfāt*), *savap* "sevap" (Ar. *sävāb*).

Yeni Uygur Türkçesinde açık orta hecede bulunan /a/ ve /ä/ ünlülerinin daralma özelliğine benzeşerek, Arapça kelimelerde yer alan /ä/ ünlüsü, Yeni Uygur Türkçesinde daralmış ve /i/ olmuştur. Bu fonetik özellik, Arapça kelimelerin sadece açık orta hecesine değil, kelimelerin hem açık ilk, orta ve son hecelerine de yansımıştır: *cisät* "ceset" (Ar. *cäsäd*), *mämlikät* "memleket" (Ar. *mämläkät*), *cinaza* "cenaze" (Ar. *cänäzä*), *tärcimä* "tercüme" (Ar. *tärcämä*), *vida* "veda" (Ar. *vädā'*), *mikri* "mekr", (Ar. *mäkr*), *ḥäcil* "hacel" (Ar. *ḥacäl*).

Arapçadan Yeni Uygur Türkçesine giren ve sonu çift ünsüzle biten kelimelerde söz konusu ünsüzler arasında ünlü uyumuna göre /ä/,/a/, /i/ , /u/ ve /ü/ ünlülerinden biri türer: *qähär* "kahır" (Ar. *qahr*), *päräz* "farz" (Ar. *farż*), *şähär* "şehir" (Fr. *şähr*), *haşar* " toplama, kıyamet" (Ar. ḥaşr), *dävir* "devir" (Ar. *dävr*), *sävir* "sabır" (Ar. *ṣabr*), *ḫuluḳ* "hulk" (Ar. *ḫulḳ*), *zulum* "zulüm" (Ar. *ẓulm*), *küpür* "küfür" (Ar. *küfr*), *şükür* "şükür" (Ar. *şükr*), *däpnä* "defin" (Ar. *däfn*), *täriḳä* "yol" (Ar. *ṭarīḳ*), *bäzi* "bazı" (Ar. *ba'ż*).

Ünsüzler

Yeni Uygur Türkçesinde yirmi dört ünsüz bulunur:

b, v, g, ġ, d, f, c, j, z, y, k, q, l, m, n, ŋ, p, r, s, t, x, h, ç, ş.

Yeni Uygur Türkçesindeki ünsüzler aşağıdaki şemada gösterilmiştir.

ÜNSÜZLER			Çift dudak	Diş-dudak	Diş-diş eti	Diş eti	Ön damak-avurt	Arka damak	Gırtlak
Sürtünmesiz	Yumuşak	Geniz	m		n			ŋ	
		Akıcı					l y		
		Titrek					r		
Sürtünmeli	Süreksiz	Tonlu	b		d	c	g		
		Tonsuz	p		t	ç	k	q	
	Sürekli	Tonlu		v	z	j		ġ	
		Tonsuz		f	s	ş		x	h

/f/ ünsüzü yabancı dillerden girmiş kelimelerde görülür: *fabrika* "fabrika", *fond* "fon", *fil'm* "film", *fonetika* "fonetik".

/ġ/ kalındır ve gırtlağa daha yakın telaffuz edilir: *ġalip* "galip, yenen", *ġärq* "dalma", *ġazat* "gaza", *tamġa* "damga" .

/x/ ünsüzü Arap telaffuzundaki gibi gırtlaktan sızıcı olarak telaffuz edilir: *maxti-* "övmek", *xiyal* "hayal", *toxti-* "durmak" , *xotun* "hatun".

/q/ ünsüzü de yine Türkiye Türkçesindekinden daha kalın ve gırtlağa yakın telaffuz edilir: *qiziq* "zevkli", *paqa* "kurbağa", *quduq* "kuyu", *qoza* "kuzu", *yalqun* "alev".

/ŋ/ ünsüzü damak n'sidir: *miŋä* "beyin", *käŋri* "geniş", *toŋ-* "donmak", *köŋül* "gönül", *deŋiz* "deniz", *çoŋqur* "derin".

Kazakistan'da kullanılan Uygur Türkçesinde /j/ ünsüzü kısmen /y/ ünsüzünün yerine de kullanılmaktadır: *jil* "yıl", *jigit* "yiğit", *jul-* "yolmak".

Ünsüzlerde Görülen Ses Hadiseleri

a. Kelime Başında Görülen Ses Hadiseleri

Eski Türkçede kelime başındaki bazı /b/ ler, Yeni Uygur Türkçesinde /p/ olur: ET. *biçaq* > Uy. *piçaq* "bıçak", ET. *bük-* > Uy. *pük-* "bükmek", ET. *baqa* > Uy. *paka* "baka, kurbağa".

Eski Türkçede bazı kelimelerin başındaki /b/ ünsüzü Yeni Uygur Türkçesinde /m/ ye döner: ET. *bän* >Uy. *män* "ben", ET. *biŋ* > Uy. *miŋ* "bin", ET. *buz* > Uy. *muz* "buz".

Bugün Türkiye Türkçesinde /v/ ye dönen Eski Türkçede kelime başı bazı /b/ler ise Yeni Uygur Türkçesinde korunmuştur: ET. *bar* > Uy. *bar* "var", ET. *bar-*> Uy. *bar-* "var-", ET. *ber-* > Uy. *bär-* "vermek".

Eski Türkçedeki kelime başı /k/ ünsüzü Yeni Uygur Türkçesinde korunmuştur. Bugün Türkiye Türkçesinde /g/ ye dönmüştür: ET. *kerek* > Uy. *kerek* "gerek", ET. *kel-* > Uy. *käl-* "gelmek", ET. *kör-* > Uy. *kör-* "görmek", ET. *köz* > Uy. *köz* "göz", ET. *kül-* > Uy. *kül-* "gülmek.

Türkiye Türkçesinde /d/ ile başlayan bazı kelimeler, Yeni Uygur Türkçesinde /t/ ile başlar ve Eski Türkçedeki şeklini korumuştur: ET. *til* > Uy. *til* "dil", ET. *tur-* > Uy. *tur-* "durmak", ET. *toquz* > Uy. *toqquz* "dokuz", ET. *taġ* > Uy. *taġ* "dağ". Ancak bu kuralın bir istisnası *de-* fiilidir: ET. *te-* > Uy. *de-* "demek".

Yeni Uygur Türkçesinin fonetik bakımdan en tipik özelliklerinden biri, Arapça ve Farsça alınma kelimelerdeki /f/ ünsüzünün istisnasız olarak /p/ olmasıdır. Hem kelime başı hem de kelime içi ve sonu bir ses değişikliğidir: *pärk* "fark" (Ar. *farq*), *täräp* "taraf" (Ar. *ṭaraf*), *näpis* "nefs" (Ar. *näfs*), *sinip* "sınıf" (Ar. *ṣinf*), *pikir* "fikir" (Ar. *fikr*). Rusçadan alınma kelimelerde ise /f/ korunmuştur: *film* "film", *foto* "fotoğraf".

Eski Türkçede kelime başındaki bazı /s/ ünsüzleri, eğer hece sonunda /ç/ varsa, Yeni Uygur Türkçesinde /ç/ olur: ET. *saç* > Uy. *çaç* "saç", ET. *saç-* > Uy. *çaç-*, ET. *sıçqan* >Uy. *çaçqan.*

b. Kelime İçi ve Kelime Sonunda Görülen Ses Hadiseleri

Eski Türkçede kelime ortasındaki /b/ lerin bir kısmı, Yeni Uygur Türkçesinde /p/ ye dönmüştür: ET. *yabın-* > Uy. *yapın-* "örtünmek".

Eski Türkçede kelime içi ve kelime sonunda bulunan bazı /b/ ler Yeni Uygur Türkçesinde /y/ olmuştur: ET. *eb* > Uy. *öy* "ev", ET. *seb-* > Uy. *söy-* "sev-", ET. *sebin-* > Uy. *süyün-* "sevinmek".

Kelime içi ve kelime sonunda Eski Türkçedeki /ç/ sesi korunmuştur. Türkiye Türkçesinde ise /c/ olur: ET. *sekizinç* >Uy. *säkkizinçi* "sekizinci", ET. *keçe* > Uy. *keçä* "gece", ET. *keçik-* > Uy. *keçik-* "gecikmek".

Arapça ve Farsçadan alınma kelimeler ile bazı Eski Türkçedeki kelimelerde iç seste /b/ Yeni Uygur Türkçesinde /v/ olmuştur: ET. *çibin* > Uy. *çivin* "sinek", ET. *çubuk* > Uy. *çiviq* "çubuk", Ar. *sabr* > Uy. *sävir* "sabır", Ar. *i'tibār* > Uy. *etivar* "itibar", Ar. *älbättä* > Uy. *älvättä* "elbette", Ar. *'ibādät* >Uy. *ivadät*, Ar. *märtäbä* > Uy. *märtivä*.

Kelime başındaki /t/ den sonra /iş/, /üş/ ses gruplarının gelmesi durumunda /t/ sesi /ç/ ye döner: *çişi* < tişi "dişi", *çüş-* < çiş- "inmek, düşmek"..

Bazı Eski Türkçe ve alınma kelimelerde, kelime içindeki /q/ ünsüzü, Yeni Uygur Türkçesinde /x/ olmuştur: ET. *toqta-* > Uy. *toxta-* "durmak", ET. *toqmak* > Uy. *toxmaq* "tokmak", Ar. *mäksät* > Uy. *mäxsät* "maksat", Ar. *nuqta* > Uy. *nuxta* "nokta".

Ünsüz Düşmesi

Yeni Uygur Türkçesinde bazı Türkçe kelimeler ile, Arapça ve Farsça alınma kelimelerde /l/, /h/, /r/, /t/ gibi bazı ünsüzlerin düştüğü görülür: *Alla* "Allah" (Ar. *Allah*), *kona* "köhne" (Fr. *kuhnä*), *niqa* "nikah" (Ar. *niqāḥ*), *däräx* "ağaç" (Far. *däräḫt*), *ap* "alıp", *bop* "olup".

Ünsüz Türemesi

Yeni Uygur Türkçesinde Arapça alınma kelimelerde nispet i'si kısalmış ve bu uzunluğu telafi eden bir /y/ ünsüzü türemiştir: *äqliy* "aklî" (Ar. *'aqlî*), *ciddiy* "ciddî" (Ar. *ciddî*), *milliy* "millî" (Ar. *millî*), *şähsiy* "şahsî" (Ar. *şaḫṣî*). Bunun dışında, bazı alınma kelimelerde iyelik ekinden önce de /y/ türemesi görülmektedir: *günayim* "günahım", *arzuyum* "arzum".

Bazı alınma kelimelerin başında da /y/ ve /h/ türemesi görülmektedir: *harva* "arabas", *haraq* "rakı" (Ar. *'arāq*).

YAPIM EKLERİ

İsimden İsim Yapma Ekleri (İsimdin İsim Yasğuçilär)

+aŋ: Çok fazla işlek olmayan bir ektir: *boşaŋ* "beceriksiz", *tozaŋ* "toz yağmuru, toz", *bezäŋ* "anlayışsız".

+çä: Yeni Uygur Türkçesinde en çok kullanılan eklerden biridir. Millet isimlerine gelerek o milletin dil isimlerini yapar; sayılara gelerek miktar belirtir: *Uyğurçä* "Uygurca", *Türkçä* "Türkçe", *Qazaqçä* "Kazakça", *toqquzçä* "dokuz kadar", *bäşçä* "beş kadar", *kaltäkçä* "küçük sopa", *boyuçä* "boyu kadar", *Orusçä* "Rusça", *oşukçä* "artık, fazla".

+çan, +çän: Eklendiği isimle ilgili olarak kişinin karakterini belirten sıfatlar türetir: *kelişimçan* "uyumlu", *gäpçan* "hatip", *köŋükçän* "iyi yürekli", *bilimçan* "ehil, bilgiç" *işçan* "çalışkan", *uyquçan* "uykulu", *sözçan* "hatip", *hayalçan* "hayalci".

Bu ekin diğer bir fonksiyonu ismin ifade ettiği kavrama sahip olma anlamında zarf fonksiyonunda isimler türetmektedir: *köŋläkçan* "gömlekli olarak", *maykiçan* "yelekli olarak", *cuviçan* "kürklü olarak".

+çaq, +çäk, +çuq, +çük: Küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapar: *oyunçaq* "şen, neşeli", *qorqunçaq* "korkak", *tayçaq* "taycık", *kölçäk* "gölet", *yämçük* "balık yemi", *qapçuq* "küçük çanta", *baliçuq* "yavrucak".

+çi: İsimlere gelerek meslek veya bir inanç, bir düşüncenin taraftarı olma anlamında isimler yapar: *äksiyätçi* "gerici", *buzğunçi* "bozguncu", *eqidiçi* "inatçı", *aldamçi* "aldatıcı", *beliqçi* "balıkçı", *çäŋçi* "asker", *nahşiçi* "şarkıcı", *tömürçi* "demirci", *boyaqçi* "boyacı", *millätçi* "milliyetçi", *markizmçi* "Marksist"..

Ayrıca alışkanlık bildiren sıfatlar yapar: *poçi* "övüngen", *şaŋhuçi* "şakacı", *yalğançi* "yalancı", *çataqçi* "kabahatli".

+çil: Eklendiği ismin ifade ettiği kavramı seven, onun taraftarı olan anlamında sıfatlar türetir: *özämçil* "bencil", *hälkçil* "halkçı", *äpçil* "becerikli", *inqilabçil* "inkılâpçı", *izçil* "devamlı", *rastçil* "gerçekçi".

+çiliq, +çilik: *+çi* ve *+lik* eklerinin birleşmesiyle meydana gelen ek isimle ifade edilen kavrama dayalı olarak ismin kavramla ilişkisini gösteren isimler yapar: *adämçilik* "insanlık", *sinçiliq* "casusluk", *mülükçilik* "mülkiyet", *memarçilik* "mimarlık", *toğqançiliq* "akrabalık", *şerikçilik* "ortaklık", *baturçilik* "kahramanlık", *ülpätçilik* "arkadaşlık".

+darçiliq: Bu ek geldiği ismin ifade ettiği kavramla ilişkide olan kişilerin durumunu belirten isimler yapar: *cahandarçilik* "yaşama sevinci", *qoşnidarçiliq* "komşu severlik", *mähmandarçiliq* "misafirperverlik", *ağindarçiliq* "arkadaşlık, arkadaş severlik".

+daş: Ortaklık, benzerlik, yakınlık ve eşitlik ifade eden isimler türetir: *söhbätdaş* "sohbet arkadaşı", *pikirdaş* "hemfikir", *muŋdaş* "sırdaş" *sinipdaş* "sınıf arkadaşı", *qerindaş* "kardeş", *sirdaş* "sırdaş", *mänidaş* "aynı manalı olan", *mäsläkdaş* "meslektaş".

+din, +tin: Üleştirme ifade eden sayı sıfatları türetir: *üçtin* "üçer", *ikkidin* "ikişer", *bäştin* "beşer".

+duq: Alet isimleri yapar: *orunduq* "sandalye", *burunduq* "yular".

+duruq, +dürük, +turuq: Eklendiği isimle ilgili alet isimleri yapar: *eğizduruq* "ağızlık", *kämäldürük* "semer", *boyunturuq* "boyunduruk".

+är: Örneği az olan arkaik bir ektir: *birär* "birer, bir".

+äv: Bu ek de örneği az arkaik bir ektir: *biräv* "her bir".

+äylän, +ylän: Sayılara gelerek birliktelik ifade eder. İçinde geçtiği cümledeki şahsa uygun iyelik ekleriyle birlikte anlam ifade ederler: *üçäylän* "üçümüz", *bäşäylän* "beşimiz", *toqquzäylän* "dokuzumuz".

+gä, +qa: İşlek bir ek değildir. Birkaç kelimede kullanılır: *özgä* "başka", *başqa* "başka".

+gärçiliq: Eklendiği ismin ifade ettiği kavrama yönelik kişi ile ilgili karakteristik özellik belirtir: *adämgärlik* "insanlık", *sipaygärlik* "naziklik".

+gäy, -käy: Çok işlek olmayan bu ek yön isimleri yapar: *küngäy* "güney", *täriskäy* "kuzey".

+ġina, +ginä, +qina, +kinä: Eklendiği isme küçültme ve sevgi anlamı katar: *azġina* "azıcık", *kiçikkinä* "küçücük".

+qi, +ki, +ġi, +gi: Yer ve zaman isimlerine eklenerek bu isimlere ait olmayı bildirir. Zaman zaman ilgi hâli ve bulunma hâli eklerinden sonra getirilir: *burunki* "önceki", *yazġi* "yazınki", *sizniŋki* "sizinki", *balidiki* "çocuktaki".

+lap, +läp: Topluluk ve aşırılık ifade eden sayı sıfatları türetir: *miŋläp* "binlerce", *yüzläp* "yüzlerce", *onlap* "onlarca".

+laq: İsimlere gelerek yer isimleri yapar: *taşlaq* "taşlık", *yaylaq* "yayla", *qışlaq* "kışla".

+liġan, +ligän: Çokluk ifade eden sayı isimleri türetir: *yüzligän* "yüzlerce", *onliġan* "onlarca".

+liq, +lik, +luq, +lük: Bir yere veya nesneye ait olma, bir nesnenin varlığını ya da çokluğunu bildirme anlamında isimler ve sıfatlar yapar. Türkiye Türkçesinden farklı yönü bu ekin hem *+lik* hem de *+li* ekinin yerine kullanılmasıdır: *ärklik* "özgürlük", *döŋlük* "tepelik", *beliqçiliq* "balıkçılık", *tömürçilik* "demircilik", *därählik* "ağaçlık", *qoġunluq* "kavunluk", *balilik* "çocukluk", *yaşlik* "gençlik", *günlük* "güneş şemsiyesi", *yaġmurluq* "yağmurluk"; *sörünlük* "kederli", *cilvilik* "cilveli", *äynäklik* "camlı", *ġäzäplik* "öfkeli", *Käşqärlik* "Kaşgarlı", *yeziliq* "köylü", *Turpanliq* "Turfanlı", *külgilik* "gölgeli", *suluk* "sulu".

+mtul: İşlek olmayan bu ek, şu örneklerde kullanılır: *kökümtul* "açık mavimsi", *qaramtul* "karamsı".

+nçi: İsimlere gelerek sıra sayı sıfatları türetir: *üçinçi* "üçüncü", *birinçi* "birinci".

+raq, +räk: Karşılaştırma ifade eden isim ve sıfatlar türetir: *burunraq* "daha önce", *köpräk* "daha çok", *kiçikräk* "daha küçük".

+sil, +sul: İşlek olmayan bir ektir. Geldiği bir iki kelimede, benzerlik, gibilik ifade eder: *aqsil* "beyazımsı", *yoqsul* "fakir, yoksul".

+siman, (+simal): İsimlere gelerek benzerlik, gibilik ifade eden sıfatlar türetir: *kişisiman* "insansı", *adämsiman* "adam gibi", *öysiman* "ev gibi", *orunduqsiman* "sandalye gibi".

+siz: Çok yaygın bir ektir. Eklendiği isim veya sıfata yokluk anlamı katar: *ahäŋsiz* "ahenksiz", *äxlaqsiz* "ahlaksız", *qayġusiz* "kaygısız", *susiz* "susuz", *savatsiz* "okumamış", *güçsiz* "güçsüz", *paydisiz* "faydasız", *çäksiz* "sınırsız", *ruhsiz* "ruhsuz".

+ş, +ç: Yakınlık, benzerlik ifade eder ve renk isimlerinden sıfat türetir: *köküş* "açık mavimsi", *eqiş* "beyazımsı".

Yabancı Dillerden Giren Ekler:

Yeni Uygur Türkçesi kültür ve din çerçevesinde etkileşimde bulunduğu Arapça, Farsça ve Rusçadan bazı kelimeler aldığı gibi bu dillerden bazı ekler de almıştır. Bir kısmı alındığı dilde kelime olan bu ekler şunlardır:

bät-: *bäthuy* "köt huy", *bätniyät* "kötü niyet".

bi-: *biçarä* "çaresiz" *bihaya* "hayâsız, utanmaz", *bidad* "adaletsiz", *bidärman* "kuvvetsiz", *bibaha* "çok değerli".

+dan: *çaydan* "çaydanlık", *bilimdan* "ehil, bilgiç", *sudan* "suluk".

+dar: *dildar* "sevgili", *daŋdar* "meşhur", *näsildar* "soylu", *maldar* "mal sahibi", *mämandar* "konuksever" *täräpdar* "taraftar".

+gah: *aramgah* "dinlenme yeri", *cäŋgah* "cenk meydanı".

+ġar, +gär, +qar, +kär: *zärgär* "kuyumcu", *cadugär* "büyücü", *dävagär* "davacı", *paxtiqar* "pamukçu", *binaqar* "kurucu", *oymaqar* "nakışçı".

häm-: *hämdärt* "dert ortağı", *hämsohbät* "sohbet arkadaşı".

+han: *duahan* "dua okuyan".

+hana, +hanä : *basmihana* "matbaa", *darixanä* "eczane", *yataqhana* "yatakhane", *beŋgihanä* "tiryaki evi".

+xor: *balaxor* "kavgacı", *çayxor* "çay tiryakisi", *qanxor* "kan içici", *mirasxor* "mirasçı", *dünyaxor* "çıkarcı".

+ist: *Marksist* "Marksist", *realist* "realist, gerçekçi".

+istan: *Türkistan* "Türkistan", *käbristan* "mezarlık".

+iyä: Bir millete ait olan toprakların adını türetir: *Türkiyä* "Türkiye", *Bulġariyä* "Bulgaristan", *Gärmaniyä* "Almanya".

+izm: *Marksizm* "Marksizm", *realizm* "realizm".

+käş: *ziyankäş* "zarar çeken", *capakäş* "cefa çeken".

+män: *danişmän* "akıllı", *arzumän* "arzu eden", *hünärmän* "hüner sahibi", *atarmän* "hızlı".

+namä: *cavapnamä* "cevapname", *täqdirnamä* "takdirname", *yilnamä* "yıllık".

+paz, +päz: *mantipaz* "mantıcı", *aşpaz* "aşçı", *callappäz* "çapkın", *samsipäz* "pastacı".

+päräst: *mänsäppäräst* " makam düşkünü", *atäşpäräst* "ateşperest", *putpäräst* "putperest".

+pärvär: *hälkpärvär* "halkçı", *vätänpärvär* "vatansever".

+puruş: *çaypuruş* "çaycı", *kitappuruş* "kitapçı".

+şunas: *ädäbiyatşunas* "edebiyatçı", *tilşunas* "dilci", *tarihşunas* "tarihçi".

+vän: *hünärvän* "hüner sahibi", *baġvän* "bahçıvan".

+vaz (+baz): *sölätvaz* "gösterişe düşkün", *pahişivaz* "sefih", *kimarbaz* "kumarbaz".

+zar: *badamzar* "badem bahçesi", *ormanzar* "ormanlık", *çimänzar* "çimenlik", *üzümzar* "üzümlük".

Fiilden İsim Yapma Ekleri (Piildin İsim Yasġuçilär)

-ç: Seyrek kullanılan bir ektir. Dönüşlü fiil kök ve gövdelerine gelir: *işänç* "inanç", *tayanç* "dayanak", *korkunç* "korkunç".

-ça, -çä, -ca, -cä : İşlek olmayan bu ek daha çok eşya isimleri türetir: *pürkänçä* "çarşaf", *selinca* "döşek", *çüşençä* "fikir", *yepinça* "ceket", *pürkänçä* "atkı".

-çaq, -çäk: Bu ek de işlek olmayan bir ektir. Genellikle sıfat cinsinden kelimeler türetir: *uyalçaq* "utangaç", *tartinçaq* "çekingen", *erinçäk* "tembel".

-çuq: *-çaq* ekinin varyantı olan bu ek bir iki örnekte görülür: *qizġançuq* "kıskanç", *yasançuq* "gösteriş meraklısı".

-ḋuq : Seyrek kullanılan bir ektir: *harduq* "yorgunluk", *taşlanduq* "terk edilen", *qalduq* "miras".

-ġa, -gä, -qa, -kä: Fiilin belirttiği hareketle ilgili isimler türetir: *külkä* "gülüş", *täpkä* "tepki", *süpürgä* "süpürge".

-ġan, -gän, -qan, -kän : Bu ek aslında Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiil ekidir. Ancak zaman zaman kalıcı isimler yaptığı görülür: *çekilgan* "yıldırım", *turġan* "mukim", *saqlanġan* "mahfuz", *çaqqan* "ısıran", *tuqqan* "akraba", *qapqan* "tuzak".

-ġaq, -gäk, -qak, -käk : Fiilin belirttiği harekete uygun isim ve sıfatlar türetir: *patqaq* "çamur, bataklık" *tuzġaq* "tuzak", *çaqqaq* "ısırgan otu" *urġaq* "orak, tırpan" *ilgäk* "kanca, orak".

-ġin, -gin, -qin, -kin, -ġun, -gün, -qun, -kün : Genellikle tek heceli fillere gelen bu ek, fiilin ifade ettiği hareketle ilgili isimler türetir: *azgin* "sapık", *taşqın* "taşkın", *tutqun* "esir", *toşqun* "engel", *qaçqun* "kaçak, firarî", *çüşkün* "*düşkün*".

-ġu, -gü, -qu, -kü, (-ġa, -gä, -qa, -kä): : Fiilin belirttiği hareketle ilgili eşya isimleri ve soyut isimler türetir: *otalġu* "sürü ve çobanlar için geçici sığınak", *säzgü* "duygu, sezgi", *ilġu* "çengel, kanca", *eçitqu* "maya", *tutqa* "kulp", *sürgä* "etiket".

-ġuç, -güç, -quç, -küç : Bu ek fiildeki hareketin yapılmasına araç olan isimler türetir: *körsätküç* "karne", *otiġuç* "hobi", *körsätgüç* "belirti, işaret", *açquç* "dizin, anahtar", *süzgüç* "süzgeç", *tutquç* "kapı kolu".

-ġuçi, -güçi, -quçi, -küçi : Fiildeki hareketi yapanı gösteren isimler türetir: *äzgüçi* "zalim", *ezilgüçi* "ezilen", *uçquçi* "pilot", *oqutquçi* "öğretmen", *eniqliġuçi* "niteleyici", *kütküçi* "garson", *täkşürgüçi* "araştırıcı".

-ġuluq, -gülük, -quluq : İşlek bir ek değildir: *äzgülük* "iyilik", *körgülük* "iyi tecrübe", *qilġuluq* "kötü davranış".

-ġur, -gür, -qur, -kür : Fiilin belirttiği hareketin ifade ettiği sıfatlar türetir: *tapqur* "uyanık", *cimġur* "kapalı", *sezgür* "hassas", *ötkür* "keskin".

-m, -im, -um, -üm : Fiildeki hareketten yola çıkarak yapılanı, olanı ifade eden isimler türetir: *seġim* "sağım", *çüşüm* "gelir", *kiyim* "kıyafet", *bölüm* "bölüm", *bilim* "bilim", *saydddlam* "seçim", *tenim* "durgun", *ölüm* "ölüm".

-ma, -mä : Eklendiği fiil tabanlarından kalıcı nesne isimleri türetir: *könükmä* "alıştırma", *qurulma* "bina", *basma* "matbu", *uyuşma* "dernek", *äslimä* "anıt", *süzmä* "süzme".

-maq, -mäk: Yeni Uygur Türkçesinin mastar ekidir. Bütün fiil tabanlarına gelir. Bazen kalıcı isimler de yapar: *tepişmaq* "bilmece", *çaqmaq* "şimşek", *ilmäk* "çengel, cıvata", *yemäk* "yemek".

-mçi : Fiilin gösterdiği hareketi yapan isimler türetir: *başlamçi* "rehber", *tilämçi* "dilenci", *maylamçi* "deri yağı".

-miş, -muş, -müş : Yeni Uygur Türkçesinin sıfat fiil ekidir. Zaman zaman kalıcı isimler de yapar: *qilmiş* "davranış, suç", *turmuş* "hayat", *ötmüş* "geçmiş", *keçmiş* "geçmiş"

-n, -in, -un : Fiilin belirttiği hareketin anlamında yapılanı, olanı bildiren isimler yapar: *yeġin* "yağış", *tügün* "düğüm", *yiġin* "toplantı", *tepin* "harman", *kelin* "gelin".

-ndi, -indi, -undi, -ündi : Fiilin ifade ettiği anlamdan yola çıkarak isimler türetir: *yiġindi* "toplantı", *käsindi* "kesinti", *qirindi* "kırıntı, talaş", *üzündi* "parça".

-q, -k, -aq, -äk, -uq, -ük : Fiilin gösterdiği hareketin sonucunu veren isim ve sıfatlar türetir: *tiräk* "destek, dayanak", *yepiq* "kapalı", *ölük* "ölü", *qaçaq* "kaçak", *piçaq* "bıçak", *qonaq* "misafir", *ürkäk* "endişeli".

-ş, iş, -uş, -üş : Bütün fiil tabanlarına gelerek hareket isimleri yapar: *köpäytiş* "çoğaltma", *küçändürüş* "zorlama", *biliş* "bilgi, biliş", *aŋlitiş* "anlatış", *yürüş* "yürüyüş".

İsimden Fiil Yapma Ekleri (İsimdin Piil Yasġuçilär)

+a-,+ä- : Genellikle tek heceli isimlere gelir: *çüşä-* "düşünde görmek", *tilä-* "dilemek", *tüzä-* "düzelmek", *ata-* "ad koymak", *bäzä-* "süslemek", *qana-* "kanamak".

+ar-, +är-, +r- : Genellikle sıfat türünden kelimelere gelerek onlardan fiiller türetir. Ünlü ile biten fiil tabanlarına *+r-*, ünsüzle biten fiil tabanlarına ise, *+ar-, +er-* şeklinde eklenir: *aŋqar-* "şaşırmak", *qisqar-* "kısalmak", *yäşär-* "yeşermek", *tazar-* "tazelenmek".

+ay-, +äy-, +y- : Sıfat cinsinden kelimelere gelerek onlardan dönüşlü fiiller yapar: *qaray-* "kararmak", *azay-* "azalmak", *çiŋay-* "sağlamlaşmak", *qiskäy-* "kısalmak", *köpäy-* "çoğalmak".

+ca-, +ça-, +çä- : Seyrek kullanılan bir ektir: *kämçä-* "ölçmek", *köŋülcä-* "takdir etmek", *yelinca-* "tutuşmak".

+da-, +dä- : Kullanım alanı çok geniş bir ektir. Genellikle ünsüzle biten kelimelere gelir: *kotulda-* "mırıldanmak", *qoġda-* "korumak", *laqilda-* "sallanmak", *quruġda-* "kurutmak", *gürüldä-* "gürültü yapmak", *alda-* "aldatmak", *çimdä-* "ısırmak", *qarada-* "karalamak", *ündä-* "çağırmak", *cizilda-* "cızıldamak", *dirildä-* "titremek", *ziŋilda-* "zangırdamak".

+ġa-, +qa-, +kä- : Genellikle, tek heceli olup sonu ünsüzle biten kelimelere gelir: *iskä-* "koklamak", *äçqä-* "acımak", *tumuqa-* "soğuk almak", *qarġa-* "beddua etmek".

+ġar-, +qar-, +kär- : Seyrek kullanılan bir ektir. Genellikle sonu ünsüzle biten tek heceli isimlere gelir ve onlardan fiiller türetir: *suġar-* "sulamak", *başqar-* "yönetmek", *cuŋqar-* "yerine getirmek".

+ġi-, +gi-, +ġu-, +gü-, +ki-, +kü- : Tek heceli sonu ünsüzle biten bazı isimlerden sonra gelerek çeşitli fiiller türetir: *çüŋkü-* "kapanmak", *çaŋġi-* "tozlanmak", *sälgi-* "kurumak".

+i- : Bu ek genellikle tek heceli olan sıfat ve taklidî kelimelere gelerek geçişsiz fiiller türetir: *beyi-* "zenginleşmak", *çiŋi-* "sağlamlaşmak", *çögü-* "döndürmek", *biti-* "yazmak", *toqu-* "dokumak", *oku-* "tahsil görmek".

+ira-, +irä- : Ek genellikle taklidî isimlere eklenerek bu isimlerden geçişsiz fiiller türetir: *yaltira-* "ışıldamak", *gaŋgira-* "şaşırmak", *qaltira-* "titremek".

+la-, +lä- : Eklendiği ismin ifade ettiği hareketle ilgili fiiller yapar, çok işlektir: *davala-* "tedavi etmek", *äslä-* "hatırlamak", *äzizlä-* "hürmet etmek", *dämlä-* "damlamak", *çişlä-* "dişlemek", *täkdirlä-* "takdir etmek", *cämlä-* "toplamak", *tärbiyälä-* "terbiye etmek".

+lan-, +län- : İşlek bir isimden fiil yapma ekidir. Her çeşit ismin sonuna gelerek olma ifade eder. *+la-, +lä-* ekinin genişlemiş şeklidir: *laqlan-* "cilalanmak", *cüplän-* "çiftlenmek", *därtlän-* "dertlenmek", *gadaylan-* "yoksullaşmak", *şübhälän-* "şüphelenmek", *ümitlän-* "ümitlenmek", *"zohlan-"*, "ezilmek", *üylän-* "evlenmek".

+laş-, +läş- : Bu ek de *+la-, +lä-* ekinin *-ş-* ile genişlemiş hâlidir; olma ifade eden fiiller türetir: *davamlaş-* "devam etmek", *çoŋqurlaş-* "derinleşmek", *esänläş-* "hal hatır sormak", *yüzläş-* "yüzleşmek", *birgäläş-* "birleşmek", *gäpläş-* "konuşmak", *ortaqlaş-* "ortak olmak".

+q-, +k- : Çeşitli isimlere gelerek olma ifade eden fiiller yapar: *eçiq-* "acıkmak", *yoluq-* "rastlamak", *birik-* "birikmek".

+qira-, +kirä- : Genellikle taklidî fiiller türetir: *gükiri-* "gürüldemek", *caqira-* "bağırmak", *heqira-* "bağırmak, haykırmak", *gürkürä-* "gürüldemek".

+ra-, +rä- : Tek heceli taklidî kelimeler ile bazı sıfatlara gelerek fiiller türetir: *haŋra-* "anırmak", *iŋrä-* "inlemek", *aŋra-* "şaşkın şaşkın bakmak".

+si-, +su-, +sü- : İsimlerden olma ve niyet etme bildiren fiiller türetir: *däŋsi-* "tartmak", *biqsi-* "kirlenmek", *adämsi-* "büyüklenmek", *öksü-* "kederlenmek".

+sin-, +sun- : İsimlerden duygu ifade eden fiiller türetir: *qiyinsin-* "zor olduğunu sanmak", *balisin-* "çocuk saymak", *özsin-* "benimsemek", *baysin-* "zengin sanmak", *çoŋsin-* "kendini beğenmek".

+sira-, +sirä- : Olma ve yapma ifade eden fiiller yapar: *qansira-* "kan kaybetmek", *gumansira-* "şüphelenmek", *uyqusira-* "uyuklamak", *susira-* "susamak", *bihsira-* "şişmanlamak".

+şa-, +şä- : Seyrek kullanılan bir ektir: *täŋşä-* "denkleştirmek", *oŋşa-* "düzenlemek", *kapşa-* "gevezelik etmek".

+şi- : Bu ek de yine işlek olmayan, ancak birkaç örnekte gördüğümüz bir isimden fiil yapma ekidir: *havşu-* "havlamak", *däldäŋşi-* "sallanmak".

Fiilden Fiil Yapma Ekleri (Piildin Piil Yasğuçilär)

-a-, -ä- : Eklendiği fiil tabanının anlamını pekiştirir: *kütä-* "iyileşmesini sağlamak", *küyşä-* "dili tutulmak", *ora-* "biçmek", *tiqa-* "tıkamak", *äskirä-* "eskimek".

-dar-, -där-, -tar-, -tär- : Ünsüzle biten tek heceli fiillere gelerek geçişli fiiller türetir. Yeni Uygur Türkçesinin ettirgenlik eklerinden biridir: *toltar-* "doldurmak", *ağdar-* "aktarmak".

-dir-, -dur-, -dür-, -tir-, -tur-, -tür- : Bir diğer ettirgenlik ekidir. Oldukça işlektir: *mindür-* "bindirmek", *köydür-* "yandırmak", *kiydür-* "giydirmek".

-ġa-, -gä-, -qa-, -kä- : İşlek olmayan bir ektir. Üzerine geldiği fiile tekrar ve pekiştirme anlamı kazandırır: *sürkä-* "sürtmek", *çayqa-* "yıkamak", *ılġa-* "seçmek", *qozġa-* "harekete getirmek".

-giz-, -ġuz-, -güz-, -qiz-, -quz-, -küz- : Çok işlek kullanılan bir ettirgenlik ekidir: *harġuz-* "yormak", *atquz-* "vurdurmak", *baqquz-* "baktırmak", *eytquz-* "söyletmek", *kirgüz-* "girdirmek", *emgüz-* "emdirmek", *tuyġuz-* "doyurmak".

-i-, -u-, -ü- : Çok işlek olmayan bu ek eklendiği fiilin anlamını pekiştirir: *şülü-* "soymak", *qizi-* "kızmak", *temi-* "damlamak", *sançi-* "delmek".

-ir-, -ur-, -ür- : Geçişlilik ekidir: *içür-* "içirmek", *öçür-* "söndürmek", *batir-* "batırmak", *keçür-* "bağışlamak", *siŋir-* "sindirmek".

-iz- : Sadece bir örneği olan bu ek arkaik bir ektir: *ämiz-* "emzirmek".

-l- : Yeni Uygur Türkçesinin edilgenlik ekidir. Geçişli ve geçişsiz fiillerden edilgen fiiller türetir: *atal-* "ad verilmek", *istäl-* "istenilmek", *deyil-* "denilmek", *eçil-* "açılmak", *yeyil-* "yayılmak".

-la-, -lä- : Eklendiği fiilin anlamını pekiştirerek yeni fiiller türetir: *bolcala-* "fal açmak", *püklä-* "bükmek", *çoqula-* "gagalamak".

-ma-, -mä- : Yeni Uygur Türkçesinin genel olumsuzluk ekidir. Her türlü fiile gelir ve fiilin anlamını olumsuz yapar: *birikmä-* "birikmemek", *orama-* "biçmemek".

-msira-, -msirä- : Örneği çok az olan bu ek fiilin hareketinin eksik yapıldığını ifade eder: *külümsirä-* "gülümsemek", *yiġlamsira-* "ağlamaklı olmak".

-n- : Ek dönüşlü fiiller türetir. Olma ifade eder: *küçän-* "zorlanmak", *ilin-* "ilişmek", *söyün-* "sevinmek", *ağrin-* "hastalanmak", *eçin-* "acınmak", *oylan-* "düşünmek".

-nqira-, -ŋġira- : İşlek olmayan bir ektir: *patinqira-* "dalmak", *äsäŋġirä-* "şuurunu kaybetmek", *yaşaŋġira-* "gözleri yaşarmak".

-q-, -k- : Genellikle ünsüzle biten tek heceli kelimelere getirilir. İşlek bir ek değildir: *eziq-* "azmak", *könük-* "kanaat etmek", *besik-* "susmak", *qiziq-* "meraklanmak".

-r-, -ar-, -är- : Genellikle ünsüzle biten tek heceli kelimelere getirilir. Bu ek de pek işlek bir ek değildir: *çüşär-* "indirmek", *çiqar-* "çıkarmak", *köçär-* "göçürmek", *pişär-* "pişirmek", *uçar-* "uçurmak".

-sa-, -sä- : İşlek olmayan bir ektir. Örneği azdır: *ahsa-* "aksamak", *däpsä-* "çiğnemek", *qapsa-* "kuşatmak".

-sät- : İşlek olmayan arkaik bir ektir: *körsät-* "göstermek".

-ş- : Bu ek Yeni Uygur Türkçesinin işteşlik ekidir. Karşılıklı veya birlikte yapılan hareket fiilleri türetir: *yiġlaş-* "ağlaşmak", *ornaş-* "yerleşmek", *yeziş-* "yazışmak", *külüş-* "gülüşmek".

-t- : En işlek geçişlilik eklerinden biridir: *emit-* "emzirmek", *xorat-* "yıpratmak", *izdät-* "aratmak", *aqart-* "ağartmak", *ezit-* "azıtmak", *yiġlat-* "ağlatmak", *qorqut-* "korkutmak".

4. KELİME TÜRLERİ

4.1. İSİM (İsim)

4.1.1. Çokluk Kategorisi ve Çokluk Eki (İsimniŋ San Kategorisi)

Yeni Uygur Türkçesinde isimlerin çokluk şekilleri *+lar, +lär* ekiyle yapılır: *kitaplar* "kitaplar", *çeçäk-lär* "çiçekler", *işik-lär* "kapılar", *altun-lar* "altınlar".

/a/ veya /e/ ile biten kelimeler, çokluk ekini aldığı zaman bu heceler açık orta hece konumuna geldiği için a>i veya e>i değişimi olur: *bali-lar (<bala-lar)* "çocuklar", *paqilär (<paka-lar)* "kurbağalar", *külki-lär (külkä-lär)* "gülüşler", *ändişi-lär (<ändişä-lär)* "endişeler".

Ayrıca Türkiye Türkçesinde ince telaffuz edilen bazı kelimelerin Yeni Uygur Türkçesinde kalın sıradan ek aldığı görülür: *til-lar* "diller", *alim-lar* "alimler", *iş-lar* "işler", *miŋ-lar* "binler".

4.1.2. İyelik Kategorisi ve İyelik Ekleri (İsimniŋ Tövänlik Kategorisi)

Yeni Uygur Türkçesindeki iyelik ekleri aşağıdaki gibidir.

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	*+(i,u,ü,)m*	*+miz, +imiz*
2. şahıs	*+(i,u,ü,)ŋ* *~nz. +(i)ŋiz*	*+(i,u,ü)ŋlar*
3. şahıs	*+i, +si*	*+liri*

balam "çocuğum"	*közüm* "gözüm"	*däptirim* "defterim"
balaŋ	*közüŋ*	*däptiriŋ*
~nz. baliŋiz	*~nz. köziŋiz*	*~nz. däptiriŋiz*
balisi	*közi*	*däptiri*
balimiz	*közimiz*	*däptirimiz*
baliŋlar	*közüŋlar*	*däptiriŋlar*
~ nz. baliliri	*~közliri*	*~nz. däptärliri*
balisi	*közi*	*däptiri*

Bazı isimlerin sonunda ünlü olmasına rağmen, iyelik ekinden önce araya yardımcı ünlü *–y* girebilir. Bu fonetik hadise, *su, mata* gibi bazı kelimelerin sonlarında bulunan ve eskiden düşmüş olan bir sesten kaynaklanmaktadır: *su* (<suv) *su+y+um> suyum* "suyum", *mata (<matā') mata+y+iŋ> matayiŋ* "kumaşın".

4.1.3. Hâl Kategorisi ve Hâl Ekleri (İsimniŋ Keliş Kategorisi)

4.1.3.1. Yalın Hâl (Baş Keliş)

İsmin cümle içinde başka bir kelimeye bağlı bulunmadığı hâlidir. Yalın hâldeki bir isim çokluk eki ve iyelik ekleri alabilir: *däptär* "defter", *öy* "ev", *kitap* "kitap", *bala* "çocuk", *bahar* "bahar".

4.1.3.2. İlgi Hâli (İgilik Keliş)

Yeni Uygur Türkçesinde ilgi hâli *+niŋ* ekiyle yapılır. Ek, kalınlık incelik, düzlük yuvarlaklık uyumlarına uymamakta ve tek şekilli olarak kullanılmaktadır: *lüġät-niŋ* "sözlüğün", *mäktäp-niŋ* "okulun", *bali-niŋ* "çocuğun", *bölmi-niŋ* "odanın".

Bu ek, diğer bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi ismi isme bağlayarak tamlama kurar: *lugät-niŋ qapqiği* "sözlüğün kapağı", *mäktäp-niŋ begi* "okulun bahçesi", *bali-niŋ qoli* "çocuğun kolu", *bölmi-niŋ işigi* "odanın kapısı", *men-iŋ maqaläm* "benim makalem", *u-niŋ qerindişi* "onun kardeşi".

4.1.3.3. Yükleme Hâli (Çüşüm Keliş)

Yükleme hâli için Yeni Uygur Türkçesinde *+ni* eki kullanılır. Ek, daima düz ve ince ünlülüdür: *iş-ni* "işi", *söz-ni* "sözü", *tügmä-ni* "düğmeyi", *kira-ni* "kirayı", *can-ni* "canı", *diliŋni* "gönlünü", *bizni* "bizi", *beliqni* "balığı".

4.1.3.4. Yönelme Hâli (Yönäliş Keliş)

Yönelme hâli için *+ġa, +gä; +qa, +kä* ekleri kullanılır. Ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra *+ġa, +gä;* tonsuz ünsüzlerden sonra *+qa, +kä* gelir: *şöbä-gä* "şubeye", *tavuş-qa* "sese", *mäydan-ġa* "meydana", *sinip-kä* "sınıfa", *öy-gä* "eve", *bali-ġa* "çocuğa".

Yönelme hâli eki bazan vasıta hâli eki gibi kullanılabilir: *Etizlar suġa qandi.* "Tarlalar suya doydu. (Tarlalar suyla doldu)", *Därähtlär çeçäklärgä yasandi.* "Ağaçlar çiçeklerle donandı.".

4.1.3.5. Bulunma Hâli (Urun Keliş)

Yeni Uygur Türkçesinde bulunma hâli için *+da, +dä; +ta, +tä* ekleri kullanılır. Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra *+da, +dä;* tonsuz ünsüzlerden sonra *+ta, +tä* gelir: *oquġuçi-da* "öğrencide", *kitap-ta* "kitapta", *bölmi-dä* "odada", *däptär-dä* "defterde", *därs-tä* "derste"

4.1.3.6. Çıkma Hâli (Çıkış Keliş)

Çıkma hâli için Yeni Uygur Türkçesinde *+din, +tin* eki kullanılır. Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra *+din*, tonsuz ünsüzlerden sonra *–tin* eki gelir: *qaruvul-din* "karakoldan, bekçiden", *sinip-tin* "sınıftan", *bali-din* "çocuktan", *Şincaŋ-din* "Şincan'dan", *iş-tin* "işten"

Yeni Uygur Türkçesinde bu ek, iki ismi özellikleri bakımından karşılaştırmak için de kullanılmaktadır: *seniŋdin güzel* "senden güzel", *ul mindin därtmän* "o, benden dertli".

Ayrıca iş, oluş ya da hareketin sebebini bildirebilir: *İş birligi artġanliktin bına kildi* "İş birliği arttığı için buraya geldi." *Şadliqdin bihuş boldi.* "Mutluluktan akılsız oldu."

4.1.3.7. Vasıta Hâli

Yeni Uygur Türkçesinde vasıta hâli için *bilän* edatı kullanılır: *iş bilän* "işle", *dostluk bilän* "dostlukla", *çirayliq bilän* "güzellikle", *ädäbiyät bilän* "edebiyatla".

4.1.3.8. Eşitlik Hâli (Täŋläştürmä Keliş)

Eşitlik hâli Yeni Uygur Türkçesinde *+çä* ve *+çilik* ekleriyle yapılmaktadır. *+çä* eki eşitlik hâli için kullanılırken, bir taraftan da buna kadarlık fonksiyonu da eklenerek

+çilik eki kullanılmaktadır: *batur-çä* "kahramanca", *meniŋ-çä* "bence", *şun-çä* "şunca", *duzah-çilik* "cehennem kadar", *dost-çilik* "dost kadar", *işimiz-çilik* "işimiz kadar".

4.1.3.9. Benzerlik Hâli (Uhşatma Keliş)

Yeni Uygur Türkçesinde benzerlik hâli için *+däk, +täk* "gibi" eki kullanılır: *balidäk* "çocuk gibi", *kitabiŋ-däk* "senin kitabın gibi", *ot-täk* "ateş gibi", *silär-däk* "sizin gibi".

4.1.3.10. Sebep Hâli

Yeni Uygur Türkçesinde sebep hâli için *üçün* edatı kullanılır: *hälq üçün* "halk için", *dostluq üçün* "dostluk için", *meniŋ üçün* "benim için", *balilar üçün* "çocuklar için".

4.1.3.11. Sınırlama Hâli (Çän Keliş)

Yeni Uygur Türkçesinde sınırlama hâli için *+ġiçä, +giçä; +qiçä, +kiçä* ekleri kullanılır. Ünlü ve yumuşak ünsüzlerle biten isimlerden sonra *+ġiçä, +giçä,* sert ünsüzlerden sonra da *+qiçä, +kiçä* ekleri kullanılır. Bu ek Türkiye Türkçesindeki "e kadar" anlamını verir: *mäktäp-qiçä* "okula kadar", *qoli-ġiçä* "koluna kadar", *öy-giçä* "eve kadar", *bahar-ġiçä* "bahara kadar".

4.1.4. İsimlerde Soru Kategorisi (Sual Kategorisi)

Yeni Uygur Türkçesinde soru eki *–mu* şeklinde daima yuvarlak şekillidir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak eklendiği isme bitişik yazılır: *sänmu?* "sen mi?", *bizniŋkimu?* "bizimki mi?", *dostlukmu?* "dostluk mu?", *därsmu?* "ders mi?", *ämäsmu?* "değil mi?", *oqutġuçimu?* "öğretmen mi?"

–kin, -ki ekleriyle birlikte kullanıldığı zaman anlama tereddüt, şüphe ifadesi katar. Bu yapılar Eski Türkçedeki *erki* şüphe edatından ekleşmiştir: *barki?* "var mı acaba?", *ämäsmikin?* "değil mi acaba?".

4.1.5. İsimlerde Bildirme (Hüküm Bağlamçisi)

Yeni Uygur Türkçesinde isim çekiminin, şimdiki zaman, belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman ve şart olmak üzere dört kipi vardır.

İsim çekiminin olumsuzu *ämäs* kelimesi ile yapılır.

4.1.5.1. Şimdiki Zaman (Vasitisiz Hüküm Bağlamçisi)

İsmin şimdiki zaman çekiminde fiil kökü düşer. Olumsuz şekil *ämäs* ile yapılır. Soru şekli ise şahıs ekinden sonra, soru eki *–mu*' nun getirilmesi ile yapılır.

olumlu	***olumsuz***
oquġuçimän "öğrenciyim"	*oquġuçi ämäsmän* "öğrenci değilim"
oquġuçisän	*oquġuçi ämässän*
nz. oquġuçisiz	*nz. oquġuçi ämässiz*
oquġuçidur	*oquġuçi ämästur*
oquġuçimiz	*oquġuçi ämäsmiz*
oquġuçisilär	*oquġuçi ämässilär*
oquġuçidur	*oquġuçi ämäsdur*

4.1.5.2. Belirli Geçmiş Zaman (Vasitisiz Hüküm Bağlamçisi)

İsmin belirli geçmiş zaman çekimi, *i-* fiiline *-di, -du, -dü* belirli geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuz şekilde *ämäs* kullanılır. Soru şekli ise şahıs ekinden sonra, soru eki *-mu*'nun getirilmesi ile yapılır.

olumlu	***olumsuz***	
kesäl idim "hastaydım"	*kesäl ämäs idim*	"hasta değildim"
kesäl idiŋ	*kesäl ämäs idiŋ*	
nz. kesäl idiŋiz/ idila	*nz. kesäl ämäs idiŋiz/ idila*	
kesäl idi	*kesäl ämäs idi*	
kesäl iduq	*kesäl ämäs iduq*	
kesäl idiŋlar	*kesäl ämäs idiŋlar*	
kesäl idi	*kesäl ämäs idi*	

4.1.5.3. Belirsiz Geçmiş Zaman (Vasitilik Hüküm Bağlamçisi)

İsmin belirsiz geçmiş çekimi, *i-* fiiline *-kän* fiil çekim ekinin getirilmesiyle yapılır. Yeni Uygur Türkçesinde ismin belirsiz geçmiş zaman çekimi için yaygın olarak *ikän* kullanılmakla birlikte az ölçüde *imiş* şeklinin kullanıldığı örneklere de rastlanmaktadır. Olumsuz şekil *ämäs* ile yapılır. Soru şekli ise şahıs ekinden sonra, soru eki *–mu*'nun getirilmesi ile kurulur.

olumlu	***olumsuz***	
gözäl ikänmän "güzelmişim"	*gözäl ämäs ikänmän*	"güzel değilmişim"
gözäl ikänsän	*gözäl ämäs ikänsän*	
nz. gözäl ikänsiz/ ikänla	*nz. gözäl ämäs ikänsiz*	
gözäl ikän	*gözäl ämäs ikän*	
gözäl ikänmiz	*gözäl ämäs ikänmiz*	
gözäl ikänsilär	*gözäl ämäs ikänsilär*	
gözäl ikän	*gözäl ämäs ikän*	

Belirli geçmiş zaman isim çekiminde imiş ile yapılan çekimler ise şu şekildedir: *gözäl imişmän, gözäl imişsän, gözäl imiş, gözäl imişmiz, gözäl imişsilär, gözäl imiş, gözäl ämäs imişmän, gözäl ämäs imişmiz, gözäl ämäs imişsilär.*

Her iki kelimenin ardı ardına kullanıldığı durumlar da görülebilmektedir: *gözäl ikänmişmän, gözäl ikänmişsän, gözäl ikänmiş, gözäl ikänmişmiz, gözäl ikänmişsilär, gözäl ikänmiş.*

4.1.5.4. Şart

Yeni Uygur Türkçesinde ismin şart çekimi *i-* fiiline şart eki *–sä* 'nin getirilmesiyle yapılır. Ancak bu çekim çok yaygın kullanılmamaktadır. Özellikle kalıp ifadelerde ve üçüncü şahıs çekimlerinde karşımıza çıkar.

heçnärsä "hiçbir şey", *nemärsä* "her ne, ne", *gözäl esä* "güzelse", *yahşi esä* "iyiyse", *oquğuçi esä* "öğrenciyse".

4.2. SIFAT (Süpät)

4.2.1. Niteleme Sıfatları

Varlıkların şekil, renk, biçim bakımından vasıflarını ifade etmek için niteleme sıfatları kullanılır.

Temel renkler: *yeşil* "yeşil", *aq* "beyaz", *qizil* "kırmızı", *kök* "mavi", *serig* "sarı", *qara* "siyah", *boz* "boz rengi", *pärän* "pembe", *koŋur* "kahve rengi".

Yeni Uygur Türkçesindeki temel niteleme sıfatlarından bazıları ise şunlardır: *käŋ* "geniş", *tar* "dar", *kisqa* "kısa", *uzun* "uzun", *yupqa* "ince", *çoŋ* "büyük", *kiçik* "küçük", *köp* "çok", *az* "az", *tämbäl* "tembel", *yaş* "genç", *qeri* "yaşlı", *gözäl* "güzel", *sät* "çirkin, yakışıksız", *körimsiz* "çirkin", *yahşi* "iyi", *usal* "kötü", *yaman* "kötü", *aççiq* "acı", *tatliq* "tatlı", *tuzluq* "tuzlu", *çüçümäl* "ekşi", *aççiq* "ekşi", *oruq* "zayıf", *sämiz* "şişman", *kattiq* "sert", *yumşaq* "yumuşak", *yekin* "yakın", *yiraq* "uzak", *yuvaş* "sessiz", *toğra* "doğru", *hata* "yanlış", *qädimki* "eski", *äski* "eski", *yeŋi* "yeni" *issiq* "sıcak", *qiypaç* "eğri", *qiziq* "zevkli, ilginç", *müşkül* "zor", *mäkkar* "hilekâr", *yetig* "olgun", *kötüräŋgu* "yüksek", *kövikcigän* "tombul", *käŋri* "geniş".

4.2.2. Belirtme Sıfatları

4.2.2.1. İşaret Sıfatları

Varlıkları işaret etmek için kullanılan sıfatlardır. Yeni Uygur Türkçesinin işaret sıfatları şunlardır: *bu* "bu", *şu* "şu", *u* "o", *uşbu (şubu)* (şu + bu) "işte bu, bu", *mavu* (<mana+bu) "işte bu", *munu* "işte bu, bu", *avu* "işte bu" , *eşu (aşu)* (änä + şu) "işte şu", *muşu* "işte şu", *nerqi* "öteki"; *avu sinip* "işte bu sınıf", *mavu oqutguçi* "bu öğretmen", *bu kitap* "bu kitap", *o qiz* "o kız", *eşu däptär* "şu defter", *muşu öy* "şu ev".

4.2.2.2. Sayı Sıfatları (San Süpätliri)

4.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları (Sanak San Süpätliri)

Temel sayılar herhangi bir ismin önüne geldiklerinde sıfat olurlar. Yeni Uygur Türkçesinin temel sayıları şunlardır: *bir* (1), *ikki* (2), *üç* (3), *töt* (4), *beş* (5), *altä* (6), *yättä* (7), *säkkiz* (8), *toqquz* (9), *on* (10), *yigirmä* (20), *ottuz* (30), *qiriq* (40), *ällik* (50), *atmiş* (60), *yätmiş* (70), *säksän* (80), *toqsan* (90), *yüz* (100), *miŋ* (1000), *milyon* (1.000.000), *milyard* (1.000.000.000); *ikki pin*cäk "iki ceket", *bir öy* "bir ev", *säkkiz palas* "sekiz kilim", *bäş kilo* "beş kilo", *üç qoy* "üç koyun", *töt alma* "dört elma", *ällik käptär* "elli güvercin", *yättä qärindäş* "yedi kardeş", *miŋ däqika* "bin dakika", *qirik kün qirik keçä* "kırk gün kırk gece".

Bu temel sayıların dışında sıfat tamlamasından ve sayı grubundan oluşan asıl sayı sıfatları vardır.

Sıfat tamlamasından oluşanlar: *altä yüz qoy* "altı yüz koyun", *toqquz miŋ kilometr* "dokuz bin kilometre", *bir milyard äskär* "bir milyar asker", *ikki yüz yil* "iki yüz yıl".

Sayı grubundan oluşanlar: *üç yüz ällik metr* "üç yüz elli metre", *atmiş iki kün* "altmış iki gün".

4.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları (Tärtip San Süpätliri)

Yeni Uygur Türkçesinde sıra sayı sıfatları asıl sayılara *+(i)nçi* ekinin getirilmesiyle yapılır: *birinçi* "birinci", *ikkinçi* "ikinci", *üçünçi* "üçüncü", *tötinçi* "dördüncü", *bäşinçi* "beşinci", *altinçi* "altıncı", *yättinçi* "yedinci", *säkkizinçi* "sekizinci", *toqquzinçi* "dokuzuncu", *oninçi* "onuncu", *beş yüz atmiş ikkinçi* "beş yüz altmış ikinci"; *üçünçi oqutġuçi* "üçüncü öğrenci", *tötinçi sinip* "dördüncü sınıf".

Bunların dışında *tunci* "ilk, birinci", *otturançi* "ortancı", *känci* "sonuncu" kelimeleri de sıra sayı sıfatı olarak kullanılmaktadır.

4.2.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları (Täqsim San Süpätliri)

Yeni Uygur Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları asıl sayılara *+din, +tin* eklerinin getirilmesiyle yapılır: *birdin* "birer", *ikkidin* "ikişer", *üçdin* "üçer", *töttin* "dörder", *bäştin* "beşer", *altidin* "altışar", *yättidin* "yedişer", *säkkizdin* "sekizer", *toqquzdin* "dokuzar", *ondin* "onar", *yüzdin* "yüzer"; *birdin öy* "birer ev", *undin däptär* "onar defter".

Sadece bir asıl sayı sıfatı *–är* eki alarak üleştirme sayı sıfatı olur. *birär alma* "birer elma".

4.2.2.2.4. Kesir Sayı Sıfatları (Käsir San Süpätliri)

Kesir sayı sıfatları Yeni Uygur Türkçesinde *+din, +tin* ekiyle yapılır: *yüzdin un* "yüzde on", *bäştin bir* "beşte bir", *miŋdin bir* "binde bir".

4.2.2.3. Belirsizlik Sıfatları

Yeni Uygur Türkçesinde belirsizlik sıfatı olarak kullanılan başlıca kelimeler şunlardır: *hämmä* "her, bütün", *pütün* "bütün", *barliq* "bütün, hep, tamamı", *barçä* "bütün, hepsi, tamamı", *här* "her", *härqandaq* "her türlü", *härqaysi* "her, her bir", *heçqandaq* "hiçbir", *heçbir* "hiçbir", *bäzi* "bazı", *alliqandaq* "herhangi bir", *alliqaysi* "herhangi bir", *alliqançä* "birkaç", *başqa* "başka", *az* "az", *talay* "çok, hayli", *bir* "bir", *qandaqtu* "bir, herhangi bir", *qaysidu* "bir, herhangi bir", *heç* "hiç", *özgä* "başka", *köp* "çok", *tola* "dolu".

4.2.2.4. Soru Sıfatları (Sual Süpätliri)

Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan soru sıfatları şunlardır: *qandaq* "nasıl", *nämä* "ne, hangi", *qaysi* "hangi", *qançä* "kaç", *näççä* "ne kadar, kaç", *nädiki* "neredeki", *neçuk* "nasıl", *neçänd* "kaç".

4.2.3. Sıfatlarda Pekiştirme

Yeni Uygur Türkçesinde sıfatların pekiştirilmesi, asıl sıfatın ilk ünlüsünün sonuna eklenen /p/ ile elde edilen pekiştirici ögenin, sıfatın başına getirilmesiyle yapılır:*boş-bopboş* "bomboş", *qizil- qipqizil* "kıpkırmızı", *aq- apaq* "apak", *yeşil- yepyeşil* "yemyeşil", *tinç- tiptinç* "dipdinç", *aşkara- apaşkara* "apaçık", *süzük- süpsüzük* "tertemiz".

4.2.4. Sıfatlarda Derecelendirme (Süpät Beqindiliri)

4.2.4.1. Üstünlük

Yeni Uygur Türkçesinde üstünlük derecesi *+din* uzaklaşma hâli eki ve *+raq, +räk* karşılaştırma ekleriyle yapılmaktadır.

U mundin yahşi "O bundan güzel", *Silärniŋ sinipi biziŋ sinipdin yahşi* "Sizin sınıf bizim sınıftan iyi", *Şu bölmä mundin kiçirak* "Şu oda bundan daha küçük", *Meniŋ yançuġim toluraq* "Benim cebim daha dolu".

4.2.4.2. En üstünlük

Sıfatlardan önce *äŋ, nahayiti, intayin* gibi zarfların getirilmesiyle sıfatlarda en üstünlük yapılır: *äŋ yahşi* "en iyi", *äŋ çoŋ* "en büyük", *nahayiti gözäl* "son derece güzel", *nahayiti eniq* "son derece açık", *intayin yüksäk* "gayet yüksek", *intayin qirmizi* "gayet kırmızı".

4.3. ZAMİR (Almaş)

4.3.1. Şahıs Zamirleri (Şähis Almaşliri)

Yeni Uygur Türkçesindeki şahıs zamirleri şunlardır:

Teklik			Çokluk	
I. şh.	*män*	"ben"	*biz*	"biz"
II. şh	*sän (nz. siz)*	"sen"	*silär*	"siz"
III. şh.	*u*	"o"	*ular*	"onlar"

Şahıs zamirleri isim hâl eklerini alabilmektedir. Şahıs zamirlerinin hâllere göre çekimi aşağıdaki gibidir:

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli	Eşitlik Hâli	Vasıta Hâli	Sebep Hâli
män	*meniŋ*	*meni*	*maŋa*	*meniŋdä*	*meniŋdin*	*meniŋçä*	*meniŋ bilän*	*meniŋ üçün*
sän nz. siz	*seniŋ siziŋ*	*seni sizni*	*saŋa sizgä*	*seniŋdä sizdä*	*seniŋdin sizdin*	*seniŋçä sizçä*	*seniŋ bilän*	*seniŋ üçün*
u	*uniŋ*	*uni*	*uniŋġa*	*uniŋdä*	*uniŋdin*	*uniŋçä*	*uniŋ bilän*	*uniŋ üçün*
biz	*biziŋ*	*bizni*	*bizgä*	*bizdä*	*bizdin*	*biziŋçä*	*biziŋ bilän*	*biziŋ üçün*
silär	*silärniŋ*	*silärni*	*silärgä*	*silärdä*	*silärdin*	*silärçä*	*silär bilän*	*silärniŋ üçün*
ular	*ularniŋ*	*ularni*	*ularġa*	*ularda*	*ulardin*	*ularçä*	*ular bilän*	*ularniŋ üçün*

I. ve II. teklik şahıs zamirleri, yönelme hâli eki *+ġa/+gä; +qa, +kä* olmasına rağmen, *maŋa* (< *män-gä*) ve *saŋa* (< *sän-gä*) şeklinde çekime girmektedir. Bu değişme ve kalınlaşmada /ng/ sesinin tesiri vardır.

II. teklik şahsa nezaketle hitap edebilmek için, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *siz* zamiri kullanılır; ancak, bu durumun Türkiye Türkçesinden farkı, II. çokluk şahıs için *siz* zamirinin kullanılmaması, bunun yerine *silär* zamirinin tercih edilmesidir.

4.3.2. İşaret Zamirleri (Körsitiş Almaşliri)

Nesneleri göstermek, işaret etmek için kullanılan kelimelerdir. Yeni Uygur Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: *bu* "bu", *şu* "şu", *u* "o", *uşbu (şubu)* (şu + bu) "işte bu, bu", *mavu* "işte bu", *munu* "işte bu, bu", *avu* "işte bu" , *eşu (aşu)* (änä + şu) "işte şu", *muşu* (<mana + şu) "işte şu", *mäşä* "şurada", *äşä* "burada", *mäyä* "bura", *muşuniŋġa* "şuna".

İşaret zamirlerinin çokluk şekilleri de kullanılmaktadır: *bular* "bunlar", *şular* "şunlar", *mavular* "işte bunlar".

Birleşik yapıda olan işaret zamirlerinin hâl ekleriyle kullanılışı diğerlerine göre daha azdır. İşaret zamirlerinin hâl eklerine göre çekimi aşağıdaki gibidir.

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli	Eşitlik Hâli	Vasıta Hâli	Sebep Hâli
bu	*buniŋ*	*buni*	*buniŋġa*	*buniŋda*	*buniŋdin*	*buniŋçä*	*buniŋ bilän*	*buniŋ üçün*
şu	*şuniŋ*	*şuni*	*şuniŋġa*	*şuniŋda*	*şuniŋdin*	*şuniŋçä*	*şuniŋ bilän*	*şuniŋ üçün*
u	*uniŋ*	*uni*	*uniŋġa*	*uniŋda*	*uniŋdin*	*uniŋçä*	*uniŋ bilän*	*uniŋ üçün*
muşu	*muşuniŋ*	*muşuni*	*muşuniŋġa*	*muşuniŋda*	*muşuniŋdin*	*muşuniŋçä*	*muşuniŋ bilän*	*muşuniŋ üçün*
mavu	*mavuniŋ*	*mavuni*	*mavuniŋġa*	*mavuniŋda*	*mavuniŋdin*	*mavuniŋçä*	*mavuniŋ bilän*	*mavuniŋ üçün*
munu	*mununiŋ*	*mununi*	*mununiŋġa*	*mununiŋda*	*mununiŋdin*	*mununiŋçä*	*mununiŋ bilän*	*mununiŋ üçün*
äşu /aşu	*äşuniŋ*	*äşuni*	*äşuniŋġa*	*äşuniŋda*	*äşuniŋdin*	*äşuniŋçä*	*äşuniŋ bilän*	*äşuniŋ üçün*
avu	*avuniŋ*	*avuni*	*avuniŋġa*	*avuniŋda*	*avuniŋdin*	*avuniŋçä*	*avuniŋ bilän*	*avuniŋ üçün*

4.3.3. Dönüşlülük Zamirleri (Özlük Almaşliri)

Yeni Uygur Türkçesinde dönüşlülük zamiri için *öz* "kendi" kelimesi kullanılır. Bu kelimeler iyelik ekleri ile birlikte kullanılmaktadır.

Teklik			Çokluk	
I. şh.	*özüm*	"kendim"	*özimiz*	"kendimiz"
II. şh.	*özüŋ*	"kendin"	*özüŋlär*	"kendiniz"
nz.	*öziŋiz*	"kendiniz"		
III. şh.	*özi*	"kendi"	*özliri*	"kendileri

Dönüşlülük zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi aşağıdaki gibidir.

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli	Eşitlik Hâli	Vasıta Hâli	Sebep Hâli
özüm	*özümniŋ*	*özümni*	*özümgä*	*özümdä*	*özümdin*	*özümçä*	*özüm bilän*	*özüm üçün*
özüŋ nz.öziŋiz	*özüŋniŋ öziŋiznіŋ*	*özüŋni öziŋizni*	*özüŋgä öziŋizgä*	*özüŋdä öziŋizdä*	*özüŋdin öziŋizdin*	*özüŋçä öziŋizçä*	*özüŋ bilän*	*özüŋ üçün*
özi	*öziniŋ*	*özini*	*özigä*	*özidä*	*özidin*	*öziçä*	*özi bilän*	*özi üçün*
özimiz	*özimiznіŋ*	*özimizni*	*özimizgä*	*özimizdä*	*özimizdin*	*özimizçä*	*özimiz bilän*	*özimiz üçün*
özüŋlär	*özüŋlärniŋ*	*özüŋlärni*	*özüŋlärgä*	*özüŋlärdä*	*özüŋlärdin*	*özüŋlärçä*	*özüŋlär bilän*	*özüŋlär üçün*
özliri	*özliriniŋ*	*özlirini*	*özlirigä*	*özlіridä*	*özliridin*	*özliriçä*	*özliri bilän*	*özliri üçün*

4.3.4. Belirsizlik Zamirleri (Eniqsizlik Almaşliri)

Yeni Uygur Türkçesinde yaygın olarak kullanılan belirsizlik zamirleri şunlardır: *hämmä* "hepsi, tamamı", *pütün* "hepsi, tamamı", *barliq* "hepsi, tamamı", *barçä* "hepsi, tamamı", *härkim* "herkes", *härneçä* "her şey", *härqandaq* "herhangi bir şey", *härqaysi* "herhangi biri", *härqaçan* "herhangi zaman", *härqançä* "her ne kadarı", *heçkim* "hiç kimse", *heçneçä* "hiçbir şey", *heçqandaq* "hiçbiri", *heçnä* "hiçbir yer", *heçyär* "hiçbir yer", *heçnimä* "hiçbir şey", *heçqayär* "hiçbir yer", *heçqayaq* "hiçbir taraf", *heçbir* "hiçbiri", *heçnärsä* "hiçbir şey", *kimdur* "bazısı", *nemidur* "bazı şeyler", *qandaqdur* "bazıları", *qaysidur* "biri", *qayaqdur* "bazı yerler", *allikimdur* "biri", *allinemä* "bir şey", *härnimä* "her şey".

4.3.5. Soru Zamirleri (Sual Almaşliri)

Varlıkları sormak için kullanılan zamirlerdir. Yeni Uygur Türkçesinde soru zamirleri şunlardır: *kim* "kim", *qança (näççä)* "kaçı", *qançiliq (näççiliq)* "ne kadarı", *qäyär* "nerede", *nä* "nerede", *qayaq* "nerede", *qeni* "nerede", *qäyärdä* "nerede".

4.4. ZARF (Räviş)

4.4.1. Zaman Zarfları (Vaqit Rävişliri)

Zaman zarfları fiilleri zaman bakımından nitelerler. Yeni Uygur Türkçesindeki zaman zarfları şunlardır: *bügün* "bugün", *ätä* "dün", *ätigä* "yarına kadar", *ögünlükkä* "öbür gün", *etilikkä* "ertesi gün", *tünügün* "dün", *endinliqqa* "üç gün içinde", *ülüşgün* "geçen gün", *avval* "önce", *däsläp* "ilk, önce", *burun* "önce", *bultur* "önceki yıl", *keyin* "sonra", *här daim* "daima", *haman* "daima", *hazir* "şimdi", *abaya* "hemen şimdi", *keçä* "gece", *ämdi* "şimdi", *därru* "derhal", *heli* "henüz", *yeziçä,* "yazın", *qişiçä* "kışın", *hämişä* "her zaman", *härgiz* "hiçbir zaman", *baya* "az önce", *mäŋgü* "daima", *kün sanap* "hergün", *heçqaçan* "hiçbir zaman", *qaçandur* "bazen".

4.4.2. Hâl Zarfları (Hal Rävişliri)

Bu zarflar fiillerin vasıflarını bildirirler. Yeni Uygur Türkçesinde belli başlı hâl zarfları şunlardır: *qästän* "kasten", *undaq (andaq)* "öyle", *mundaq* "böyle, şöyle", *hoşal* "memnun", *eniq* "belli, açık,", *hoyma* "gayet, son derece", *aran* "yavaşça", *zorġa* "zorlukla", *tez* "çabuk", *ildam* "çabuk, acele", *asta* "yavaş", *tuyuqsiz* "ansızın, aniden", *üzlüksiz* "devamlı", *çoqum* "muhakkak".

Niteleme sıfatlarının birçoğu fiillerden önce kullanıldıklarında hâl zarfı görevini üstlenirler: *yumşaq* "yumuşak", *yuvaş* "sessiz", *toġra* "doğru", *hata* "yanlış", *qädimki, äski* "eski", *yeŋi* "yeni" *issiq* "sıcak", *qiypaç* "eğri", *qiziq* "zevkli, ilginç", *müşkül* "zor".

4.4.3. Miktar Zarfları (Däricä Rävişliri)

Miktar zarfları, zarfların, sıfatların ve fiillerin önüne geldiklerinde bunların miktarını belirtirler. En çok kullanılan miktar zarfları şunlardır: *nahayiti* "son derece, çok", *intayin* "tamamen", *xeli* "hayli, çok", *säl* "biraz", *tolimu* "gerçekten, çok", *hoymu* "gayet çok", *sällimaza* "tamamen", *teximu* "daha fazla", *säl-päl* "biraz", *käm* "az", *biraz* "biraz", *köp* "fazla", *nurġun* "çok, fazla", *ciq* "çok", *zäp* "gayet, çok", *artuqçä* "daha fazla", *ġäyät* "gayet", *texi* "daha", *bäk* "pek", *äŋ* "en".

4.4.4. Yer- Yön Zarfları (Urun Rävişliri)

Fiillerin yerini ve yönünü gösteren zarflar bu gruba girer. Yeni Uygur Türkçesinde yaygın olarak kullanılan yer-yön zarfları şunlardır: *neri* "öte", *beri* "beri", *taşqiri* "dışarı", *içkiri* "içeri", *yuqiri* "yukarı", *tövän* "aşağı", *ilgiri* "ileri", *arqa* "arka".

4.4.5. Soru Zarfları (Sual Rävişliri)

Fiilin anlamını soru yoluyla belirlemek üzere kullanılan zarflardır. Yeni Uygur Türkçesinde soru zarfları şunlardır: *qaçan* "ne zaman", *qançiliq (näççiliq)* "ne kadar", *qäyärgä* "nereye", *näkäm* "ne zaman", *nä vaqit (nävaq)* "ne zaman", *neçaq* "ne zaman", *neçaġliq* "ne kadar", *neçaqta* "ne zaman", *nemişqa* "niçin", *neçük* "niçin".

4.5.FİİL (Piil)

4.5.1. Şahıs Ekleri

1. Tip (İyelik Menşeli) Şahıs Ekleri

Teklik	Çokluk
I. şh. *-(i ,u ,ü) m*	*-(i,u,ü) q,- k*
II. şh. *-(i, u ,ü) ŋ*	*- (i, u, ü) ŋlar; -ŋiz*
III. şh. *Ø*	*- Ø; -lar/lär, -ş*

2. Tip (Zamir Menşeli) Şahıs Ekleri

Teklik	Çokluk
I. şh. *-män*	*-miz*
II. şh. *-sän*	*-silär*
III. şh. *Ø*	*Ø; -lar/-lär; -ş*

3. Tip (Emir) Şahıs Ekleri

Teklik		Çokluk
I. şh.:	*-y; -ay, -äy*	*-yli; -ayli, -äyli*
II şh.:	*-Ø*	*-(i)ŋlar, -(u)ŋlar, -(ü)ŋlar*
	-ġin, -gin, -qin, -kin	*-(i)ŋ, -(u)ŋ, -(ü)ŋ*
	-ġil, -gil, -qil, -kil	*-sila, -silä*
III şh.:	*-sun*	*-sun*

4.5.2. Basit Kipler

4.5.2.1. Haber Kipleri

4.5.2.1.1. Belirli Geçmiş Zaman

(Vasitisiz Bayan Mäylidiki Addiy Ütkän Zaman)

Yeni Uygur Türkçesinde belirli geçmiş zaman {-DX} fiil çekim eki ile yapılmaktadır. Bu zamanın çekiminde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır. Ek hem tonlu-tonsuz uyumuna hem de düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar. Ancak, Yeni Uygur Türkçesinde /ı/ sesi olmadığı için *-dı* şekli yoktur. Ekin değişken şekilleri şöyledir; ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra, *-di, -du, -dü;* tonsuz ünsüzlerden sonra ise *-ti, -tu, -tü* gelmektedir: *küldüm* "güldüm", *küldi* "güldü", *küttüŋ* "bekledin", *qoştuq* "ekledik", *yazdıŋlar* "yazdınız".

Belirli geçmiş zamanın olumsuzu fiilden sonra olumsuzluk eki {-mA-} nın getirilmesi suretiyle yapılır: *yazmidi* "yazmadı", *tapmıdıŋ* "bulmadın", *kütmidila* "beklemediler".

Soru şekli ise soru eki *–mu*'nun şahıs ekinden sonra kullanılmasıyla oluşur: *bardimmu* "geldim mi?", *bardiŋmu* "geldin mi?, *küldükmu* "güldük mü?", *küldüŋlärmu* "güldünüz mü?".

olumlu	***olumsuz***
bardim "gittim"	*barmidim*
bardiŋ	*barmidiŋ*
~bardiŋiz ~bardila	
bardi	*barmidi*
barduq	*barmiduq*
bardiŋlar	*barmidiŋlar*
~beriştila ~beriştiŋ	
bardi~berişti	*barmidilar*
~bardilar	

Yeni Uygur Türkçesinde {-DX} fiil çekim eki, konuşucu ya da anlatıcının doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bilgilerine, bizzat şahit olduğu, geçmişte yaşanmış ve bitmiş olay ve durumlara işaret etmesi için kullanılır:

Bazen de bizzat tanık olunmasa da herkes tarafından bilinen, geçmişte gerçekleştiği kesin ve tarihî vesikalara dayalı olay ve durumları da anlatmak için kullanılabilir.

Kimi durumlarda ise, {-DX} fiil çekim eki, geçmişte olup bitmiş bir olay veya durum anlatılırken, bu olay ya da durumu dinleyicinin gözleri önüne daha net bir şekilde sunabilmek için kullanılır.

4.5.2.1.2. Belirsiz Geçmiş Zaman

4.5.2.1.2.1. 1. Tip Belirsiz Geçmiş Zaman
(Subyektiv Mölçär Mäylidiki Addiy Ütkän Zaman)

Yeni Uygur Türkçesinde belirsiz geçmiş zaman için kullanılan fiil çekim eki {-GAn} dır. Kalınlık incelik uyumuna uyan bu ek fiile, tonlu ünsüzlerden sonra *-ġan, -gän*, tonsuz ünsüzlerden sonra ise *-qan,- kän* şeklinde eklenir. Belirsiz geçmiş zaman, şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri ile çekime girer.

Bu ekin I. teklik şahıs çekiminde, {-GAn} fiil çekim eki ile şahıs ekinin arasına zaman zaman *-di* getirilebilmektedir. III. şahıslarda ise, zaman zaman *-du* eki gelebilir: *barġandimän* "gelmişim", *barġandu* "gelmiş", *kütkändimiz* "beklemişiz", *käŋäytkändimän* "genişletmişim", *yazġandisän* "yazmışsın".

Belirsiz geçmiş zamanın olumsuzu iki şekilde gerçekleşir. Bunlardan biri, fiilden sonra olumsuzluk eki {-mA-} nın getirilmesi suretiyle yapılır: *kütmigänsän*" beklememişsin", *çiqmiġansilär* "çıkmamışsınız", *almiġandi* "almamış". Diğer olumsuzluk şekli, *ämäs* olumsuz kelimesinin kullanılması ile yapılır: *işligän ämäsmän* "çalışmamışım", *bergän ämässän* "vermemişim".

Soru şekli, soru ekinin şahıs eklerinden sonra getirilmesi suretiyle yapılmaktadır: *kütkändimänmu* "beklemiş miyim?", *körmigänsilärmu* "görmemiş misiniz?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
işligän(di)män "çalışmışım"	*işlimigän(di)män*	*işligän(di)mänmu*
	~işligän ämäsmän	
işligänsän	*işlimigänsän*	*işligänsänmu*
~işligänsiz/işligänla		
işligän(du)	*işlimigän(du)*	*işligänmu*
işligän(di)miz	*işlimigän(di)miz*	*işligän(di)mizmu*
işligänsilär	*işlimigänsilär*	*işligänsilärmu*
~işleşkänla ~işleşkänsän		
işligän(du)	*işlimigän(du)*	*işligänmu*

Yeni Uygur Türkçesinde {-GAn} fiil çekim eki, konuşucunun şahit olmadığı, uzak geçmişte olup bitmiş olan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır; konuşucunun bir anda farkına vardığı bir olayı veya daha önce sahip olduğu bir bilgiyi hatırlamasını da ifade edebilir.

4.5.2.1.2.2. 2. Tip Belirsiz Geçmiş Zaman
(Vasitilik Bayan Mäylidiki Addiy Ötkän Zaman)

Yeni Uygur Türkçesinde belirsiz geçmiş zamanın ikinci şekli için, {(X)pti/-(X)ptu} fiil çekim eki kullanılır. İkinci tip belirsiz geçmiş zaman, şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri ile çekimlenir: *tepiptu* "bulmuş", *tepipsän* "bulmuşsun".

Ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan gelirken, ünsüzle biten fiillerden sonra ise düzlük yuvarlaklık uyumuna göre *(-i, -u, -ü)* yardımcı ünlülerinden birini alır. II. şahıslarda ek sadece *-p* şeklindedir. I. şahılarda genelde *-ti* ile, III. şahıslarda ise, daima kalın ve yuvarlak olarak *-tu* şeklinde gelir.

Belirsiz geçmiş zaman ekini alan ve /l/ ünsüzü ile biten fiillerde, fiil tabanı ile ekin birleşmesi sırasında, fiil tabanının sonundaki /l/ ünsüzü düşer: *qaptu (<qaliptu), käpsilär (<kälipsiler)*

Soru çekiminde soru eki, şahıs eklerinden sonra gelir.

olumlu	***olumsuz***	***soru***
kütüptimän "beklemişim"	*kütmäptimän*	*kütüptimänmu*
kütüpsän	*kütmäpsän*	*kütüpsänmu*
~kütüpsiz ~kütüptila		
kütüptu	*kütmäptu*	*kütüptumu*
kütüptimiz	*kütmäptimiz*	*kütüptimizmu*
kütüpsilär	*kütmäpsilär*	*kütüpsilärmu*
~kütüşüptila ~kütüşüpsän		
kütüptu	*kütmäptu*	*kütüptumu*
~kütüşüptu		

Bu kip de yine başka bir kaynaktan duyulmuş olay ve durumları ifade etmek için kullanılır. Ayrıca konuşanın kendi kendine fark edip, sonradan idrak ettiği iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için de kullanılır.

4.5.2.1.2.3. 3. Tip Belirsiz Geçmiş Zaman

Belirsiz geçmiş zamanın üçüncü tipinde, {-GAn} fiil çekim ekinden sonra iyelik ekleri ve ardından *bar* veya *yoq* kelimeleri kullanılır. *bar* kelimesi ile yapılan çekim olumlu, *yoq* ile yapılan ise olumsuz çekimdir.

olumlu	***olumsuz***
yazġinim bar "yazdım, yazmışlığım var"	*yazġinim yoq*
yazġiniŋ bar	*yazġiniŋ yoq*
yazġini bar	*yazġini yoq*
yazġinimiz bar	*yazġinimiz yoq*
yazġiniŋlar bar	*yazġiniŋlar yoq*
yazġini bar	*yazġini yoq*

Bu yapı da belirsiz, uzak bir geçmişte olup bitmiş olay ve durumları ifade etmek için kullanılır.

4.5.2.1.3. Şimdiki Zaman

4.5.2.1.3. 1. Tip Şimdiki Zaman
(Vasitisiz Bayan Mäylidiki İzçil Hazirqi Zaman)

Şimdiki zaman, Yeni Uygur Türkçesinde {-(X)vati(du)} fiil çekim ekiyle yapılır. Ünlü ile biten fiillere dorudan doğruya yardımcı ünlü almadan eklenirken, ünsüzle biten fiillerden sonra uygun yardımcı ünlüyü alır. Ek, *-p* zarf fiil eki ve *yat-* fiilinden oluşmuştur. Zamir menşeli şahıs ekleri ile çekimlenir: *yezivatimän < yezip yetimän* "yazıyorum", *bilivatisän* "biliyorsun", *kilivatisilär* "geliyorsunuz", *oquvatimän* "okuyorum".

III. şahıslarda kullanılan *du, tur-*' dan ekleşmiştir. Bu zamanın olumsuzu *-may,-mäy* olumsuzluk ekleriyle yapılır: *bilmäyvatisän* "bilmiyorsun", *yiğlimayvatisän* "ağlamıyorsun", *kirmayvatimän* "girmiyorum".

Bu kipte soru eki diğer kiplerde olduğu gibi {-mX} 'dir. Ancak 2. ve 3. şahıslarda *-m* olur ve kip eki ile şahıs eki arasında bulunur: *elivatamsän, bilivatamdu.*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
oquvatimän "okuyorum"	*oqumayvatimän*	*oquvatimänmu*
oquvatisän	*oqumayvatisän*	*oquvatamsän*
~oquvatisiz~okuvatidila		
oquvatidu	*oqumayvatidu*	*oquvatamdu*
oquvatimiz	*oqumayvatimiz*	*oquvatimizmu*
oquvatisilär	*oqumayvatisilär*	*oquvatamsilär*
~oquşuvatidila~oquşuvatisän		
oquvatidu	*oqumayvatidu*	*oquvatamdu*
~oquşuvatidu		

İçinde bulunulan zamanda hâlâ devam etmekte olan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır.

4.5.2.1.3. 2. Tip Şimdiki Zaman (Vasitisiz Bayan Mäylidiki İzçil Hazirqi Zaman)

2. tip şimdiki zaman {-mAKtA} fiil çekim eki ile yapılır. Ekin ikinci hecesi, I. ve II. şahıslarda açık orta hecede kaldığı için /i/ olur. Ayırca yine aynı fonetik temayülden dolayı, ünlü ile biten fiillerden sonra ek geldiğinde, fiilin geniş ünlüsü de daralır. Bu zaman çekiminde de zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır: *bilmäktimiz* "biliyoruz", *yazmaqtimän* "yazıyorum", *kütmäktisän* "bekliyorsun".

Kipin olumsuzluk şekli *ämäs* kelimesinin *-maqta, -mäktä* eklerinden sonra getirilmesi ile yapılır. Şahıs ekleri *ämäs* kelimesinden sonra gelir: *yazmaqta ämäsmiz* "yazmıyoruz", *oqumaqta ämässilär* "okumuyorsunuz".

Soru çekiminde soru eki şahıs eklerinden sonra gelir: *yazmaqtimu* "yazıyor mu?", *bilmäktimizmu* "biliyor muyuz?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
körmäktimän "görüyorum"	*körmäktä ämäsmän*	*körmäktimänmu*
körmäktisän	*körmäktä ämässän*	*körmäktisänmu*
~körmäktisiz~körmäktila		
körmäktä	*körmäktä ämäs*	*körmäktimu*
körmäktimiz	*körmäktä ämäsmiz*	*körmäktimizmu*
körmäktisilär	*körmäktä ämässilär*	*körmäktisilärmu*
~körüşmäktila~körüşmäktisän		
körmäktä	*körmäktä ämäs*	*körmäktimu*
~körüşmäktä		

Konuşma anından daha önceden başlamış ve hâlâ devam eden iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için bu kip kullanılır.

4.5.2.1.3.3. 3. Tip: Analitik Şimdiki Zamanlar

Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde 3. Tip Şimdiki Zaman belirli ve belirsiz diye ayırabileceğimiz iki grupta incelenir (Tömür 2003: 363-364). Şimdiki zamanın bu tipi, zarf fiiller ve yardımcı fiillerle kurulan analitik şekillerle oluşturulur. Bu tip şimdiki zaman, *-p* zarf fiil eki ve *tur-, yürü- ve oltur-* yardımcı fiilleriyle oluşan analitik şekillerle yapılmaktadır. Bu kuruluşları, yardımcı fiillerin *-A/-y* vaya *-p* zarf fiil ekini almalarına göre iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birinci grup şunlardır: *-(i,u,ü)p turi(du); -(i,u,ü)p yüri(du); -(i,u,ü)p olturi(du, di).* İkinci grup ise; *-(i,u,ü)p turup(tu) ; -(i,u,ü)p yürüp(tu); -(i,u,ü)p olturup(tu, ti)* şeklindedir. Bu iki grup arasındaki fark yardımcı fiillerin çekimlenmesindedir.

Birinci gruptaki yapılarda *tur-, yürü- ve oltur-* yardımcı fiilleri asıl fiile *-p* zarf fiil ekiyle bağlanırlar. Zarf fiil eki, ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere ise yardımcı ünlü alarak bağlanır. Bu üç yardımcı fiil ise, {-A,-y} fiil çekim ekinden sonra şahıs ekleri ile çekimlenirler. Bu kuruluşlar, şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri ile çekime girer: *alip turimiz* "alıyoruz", *tiläp yürisän* "istiyorsun", *oqup olturimiz* "okuyoruz".

Bu analitik yapıların olumsuzluk şekli, asıl fiile gelen *-may,-mäy* olumsuzluk eki ile yapılır: *almay turidu* "almıyor", *tilämäy yürisän* "istemiyorsun", *oqumay olturimiz* "okumuyoruz".

Soru ekinin, analitik kuruluşla çekimlenmiş fiilin sonuna getirilmesi suretiyle bu zamanın soru şekli oluşur: *elip turisänmu* "alıyor musun?", *içip yürimizmu* "içiyor muyuz?", *yezip olturisilärmu* "yazıyor musunuz?".

elip turimän	*içip yürimän*	*yezip olturimän*
elip turisän	*içip yürisän*	*yezip olturisän*
~elip turisiz /	*~içip yürisiz/*	*~yezip olturisiz /*
~ turidila	*~ içip yüridila*	*~yezip olturidila*
elip turidu	*içip yüridu*	*yezip olturidu*
elip turimiz	*içip yürimiz*	*yezip olturimiz*
elip turisilär	*içip yürisilär*	*yezip olturisilär*
~elip turuşidila/	*~içip yürişidila/*	*~yezip olturişidila/*
~turuşisän	*~içip yürişisän*	*~yezip olturişisän*
elip turidu	*içip yüridu*	*yezip olturidu*
~elip turişidu		*~yezip olturişidu*

Konuşma anında veya geçmişte gerçekleşen bir iş, oluş ve hareketi anlatmak için kullanılır. Ayrıca her zaman yapılarak alışkanlık hâline gelmiş olay ve durumlar ile, genel hükümleri de ifade edebilir.

3. Tip şimdiki zamanın yine analitik yapılarla yapılan ikinci grubunda ise, *-p* zarf fiil eki almış asıl fiilden sonra *tur-, yürü-, oltur-* yardımcı fiillerinin tekrardan *-p* ile çekimlenmiş şekilleri yer alır. Bunlar; *-(i,u,ü)p turup(tu) ; -(i,u,ü)p yürüp(tu); -(i,u,ü)p olturup(tu, ti)* şeklindedir. II. şahıslarda *tur-*' dan ekleşen *ti/tu* kullanılmayabilir: *bilip turuptimiz* "biliyoruz", *kütüp olturupsän* "bekliyorsun", *minip yürüşüptila* "biniyorsunuz.

Bu analitik kuruluşlarda da olumsuzluk şekli, asıl fiile *-may,-mäy* olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır: *almay turiptimän* "almıyorum", *kütmäy yürüptu* "beklemiyor", *körmäy olturupsän* "görmüyorsun".

Soru şekli de diğer analitik yapılarla paralel şekilde sona soru eki getirilerek oluşturulur: *körüp olturupmizmu* "görüyor muyuz?", *kütüp yürüptimänmu* "bekliyor muyum?", *elip turupsilärmu* "alıyor musunuz?".

elip turup(ti)män	*kütüp yürüptimän*	*körüp olturuptimän*
elip turupsän	*kütüp yürüpsän*	*körüp olturupsän*
~elip turupsiz /	*~kütüp yürüpsiz*	*~körüp olturupsiz/*
~turuptila	*~kütüp yürüptila*	*~körüp olturuptila*
elip turuptu	*kütüp yürüptu*	*körüp olturuptu*
elip turuptimiz	*kütüp yürüptimiz*	*körüp olturupmiz*
elip turupsilär	*kütüp yürüpsilär*	*körüp olturupsilär*
~elip turuşuptila/	*~kütüp yürüşüptila*	*~körüp olturuşuptila*
~turuşupsän	*~ yürüşüpsän*	*~ olturuşupsän*
elip turuptu	*kütüp yürüptu*	*körüp olturuptu*
~elip turuşuptu	*~kütüp yürüşüptu*	*~körüp olturuşuptu*

Bu analitik yapılar, Yeni Uygur Türkçesinde, konuşma anında veya geçmişte başlamış ve hâlâ devam etmekte olan iş, oluş ve hareketler ile alışkanlıkları, genel hükümleri anlatmak için kullanılır.

4.5.2.1.4. Geniş Zaman (Vasitisiz Bayan Meylidiki Pütmigän Hazirqi Zaman)

Yeni Uygur Türkçesinde geniş zaman, {-r; -Ar} ekleriyle yapılmaktadır. Ünlüyle biten fiil köklerine *-r* eki getirilirken, ünsüzle biten fiillerden sonra, *-ar, -är* ekleri getirilir. Geniş zaman da şahıs zamiri menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir: *bilärmän* "bilirim", *oqurmiz* "okuruz", *işlärsilär* "çalışırsınız", *oqursän* "okursun", *kütär* "bekler".

Geniş zaman çekiminin olumsuzu *-mas, -mäs* eklerinin fiil tabanına getirilmesi suretiyle oluşur: *oqumasmiz* "okumayız", *bilmäsmiz* "bilmeyiz", *körmässilär* "görmezler", *yezişmas* "yazmazlar", *elişmas* "almazlar".

Soru eki yine şahıs ekinden sonra kullanılır: *oqurmizmu* "okur muyuz?", *işlärmänmu* "çalışır mıyım?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
içärmän "içerim"	*içmäsmän*	*içärmänmu*
içärsän	*içmässän*	*içärsänmu*
~içärsiz ~içärlä		*~içärsizmu*
içär	*içmäs*	*içärmu*
içärmiz	*içmäsmiz*	*içärmizmu*
içärsilär	*içmässilär*	*içärsilär mu*
~içişärlä ~içişärsän		*~içişärlärmu*
içär	*içmäs*	*içärmu*
~içişär		*~içişärmu*

Bu kip her zaman yapılan veya olan, alışkanlık hâline gelmiş iş, oluş ve hareketler ile, genel hükümleri anlatmak için kullanılır.

4.5.2.1.5. Gelecek Zaman (Pütmigän Hazirqi Zaman)

4.5.2.1.5.1. 1. Tip Gelecek Zaman (Vasitisiz Bayan Mäylidiki Pütmigän /İzçil Hazirqi Zaman)

Yeni Uygur Türkçesinde gelecek zamanın 1. tipi *-i (du, di)/-y(du, di)* ekleriyle yapılır. Ekin ünlüyle biten fiillerden sonra *-i (du, di)* şekli, ünsüzle biten fiillerden sonra ise, *-y(du, di)* şekli gelir. Ek, kalınlık incelik uyumuna uymaz. Bu kipte de şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri kullanılır. Teklik ve çokluk üçüncü şahıslarda çekime *tur-'* dan ekleşen *(du, di)* eşlik eder. Çokluk şahıslarda yine *-ş* ekiyle çekim görülür: *sözläysän* "söyleyeceksin", *sözläysilär* "söyleyeceksiniz", *işläysiz* "çalışacaksınız", *bilişidila* "bilecekler".

Olumsuz şekil *-ma-, -mä-* olumsuzluk ekiyle yapılır: *bilmäydu* "bilmeyecek", *almaysän* "almayacaksın", *sözlämäymiz* "söylemeyeceğiz", *sözlämäysilär* "söylemeyeceksiniz".

Soru eki, çekimin sonuna gelir: *sözläydimu* "söyleyecek mi?", *sözläysänmu* "söyleyecek misin?", *bilimizmu* "bilecek miyiz?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
yezimän "yazacağım"	*yazmaymän*	*yezimänmu*
yezisän	*yazmaysän*	*yezisänmu*
~yezisiz ~ yezidila		*~yezisiz mu*
yezidu	*yazmaydu*	*yezidumu*
yezimiz	*yazmaymiz*	*yezimizmu*
yezisilär	*yazmaysilär*	*yezisilärmu*
~yezişisän ~yezişidila		*~yezişisänmu*
yezidu	*yazmaydu*	*yezidumu*
~yezişidu		

Bu ek, gelecek zamanda yapılması planlanan, istenen iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılmakla beraber, zaman zaman geniş zamanı da ifade etmektedir.

4.5.2.1.5.1. 2. Tip Gelecek Zaman (Subyäktip Mölçär Mäylidiki Pütmigän Hazirqi Zaman)

Yeni Uygur Türkçesinde 2. tip gelecek zaman eki *-idiğan(di, du), -ydiğan(di ,du)* şeklindedir. Ünlü ile biten fiillerden sonra *-ydiğan*, ünsüzle biten fiillerden sonra ise, ekin *-idiğan* şekli kullanılır. Kalınlık incelik uyumuna uymayan ekin, bütün fiillerden sonra birinci ünlüsü ince, ikinci ünlüsü kalın olarak gelir. Bu ekle yapılan çekimde de şahıs zamiri menşeli şahıs eklerinden faydalanılır. Zaman zaman birinci ve üçüncü şahıslarda *tur-'* dan ekleşen *di, du* kullanılmaktadır: *bilidiğansän* "bileceksin", *işläydiğandimiz* "çalışacağız", *kütüdiğansilär* "bekleyeceksiniz", *yezidiğanmän* "yazacağım".

Olumsuz şekli biri *–ma,-mä* olumsuzluk eki, diğeri *ämäs* kelimesi olmak üzere iki şekilde yapılabilir: *kütmäydiğanmän* "beklemeyeceğim", *yazmaydiğandu* "yamayacak", *işlimäydiğansilär* "çalışmayacaksınız"; *yazmaydiğan ämäs* "yazmayacak", *içidiğan ämäsmiz* "içmeyeceğiz".

Soru şekli, *-mu* soru ekinin şahıs ekinden sonra kullanılmasıyla gerçekleşir: *sözläydiğanmänmu* "söyleyecek miyim?", *kütüdiğandimizmu* "bekleyecek miyiz?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
içidiğan(di)män "içeceğim"	*içmäydiğan(di)män*	*içidiğanmänmu*
içidiğansän	*içmäydiğansän*	*içidiğansänmu*
içidiğan(du)	*içmäydiğan(du)*	*içidiğanmu*
içidiğan(di)miz	*içmäydiğan(di)miz*	*içidiğanmizmu*
içidiğansilär	*içmäydiğansilär*	*içidiğansilärmu*
içidiğan	*içmäydiğan*	*içidiğanmu*
~içişidiğan		*~içişidiğanmu*

Gelecekte gerçekleşmesi beklenen, niyet edilen olay veya durumları ifade etmek için kullanılır.

4.5.2.1.5.3. 3. Tip Gelecek Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde 3. tip gelecek zaman {-GU} sıfat fiil ekinden sonra, iyelik eklerinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Konuşma dilinde çok yaygın olmayan bu şekil, edebî eserlerde seyrek olarak kullanılır. Bu yapı kalınlık incelik uyumuna ve tonlu tonsuz uyumana uyar. Ancak bütün fiillerden sonra yuvarlak şekillidir: *qilğum* "yapacağım", *alğuŋ* "alacaksın".

Olumsuzluk şekli *yoq* kelimesi ile yapılır: *algum yoq* "almayacağım", *bilgüŋ yoq* "bilmeyeceksin". Soru şekli ise kullanılmamaktadır.

olumlu	***olumsuz***
çiqqum "çıkacağım"	*çiqqum yoq*
çiqquŋ	*çiqquŋ yoq*
çiqqusi	*çiqqusi yoq*
çiqqumiz	*çiqqumiz yoq*
çiqquŋiz	*çiqquŋiz yoq*
çiqqusi	*çiqqusi yoq*
~çiqişqusi	*~çiqişqusi yoq*

Gelecekte gerçekleşmesi beklenen, niyet edilen olay veya durumları ifade etmek için kullanılır.

4.5.2.2. Tasarlama Kipleri (Mäyil)

4.5.2.2.1. Şart Kipi (Päräz- Qarşiliq Mäyli)

Yeni Uygur Türkçesinde şart kipi için {-sA} fiil çekim eki kullanılır. İkinci şahısların nezaket şekillerinin dışında kalınlık incelik uyumuna uyan ek, nezaket çekimlerinde daima incedir. İyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır: *bärsäŋ* "versen", *bärsiŋiz* "verseniz", *bärsäŋlär* "verseniz", *bilsilär* "bilseler", *alsaŋ* "alsan", *yazsaq* "yazsak", *yazsilar* "yazsalar".

Olumsuz çekimde fiil kökünden sonra *-mi* (< -mA) olumsuzluk eki kullanılır: *bärmisäŋ* "vermesem", *bärmisäk* "vermesek", *almisam* "almasam".

Soru şekli, çekimin sonuna *-mu* soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılır. Daima yuvarlaktır: *bilsäŋmu* "bilsen mi?", *bärsäkmu* "versek mi?, *yazsaqmu* "yazsak mı?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
bolsam "olsam"	*bolmisam*	*bolsammu*
bolsaŋ	*bolmisaŋ*	*bolsaŋmu*
~bolsiŋiz ~bolsila		*~bolsiŋizmu*
bolsa	*bolmisa*	*bolsamu*
bolsaq	*bolmisaq*	*bolsaqmu*
bolsaŋlar	*bolmisaŋlar*	*bolsaŋlarmu*
~bolişsila ~bolişsaŋ		*~bolişsilamu*
bolsa	*bolmisa*	*bolsamu*

Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapılmasının şartını ifade eden bu kip, kimi zaman hareketin zamana bağlı şartına da işaret edebilir. İkinci bir harekete bağlı olarak kullanılmayıp tek başına yargı ifade ettiği durumlarda ise, istek ifade eder. İstek ifade ettiği yapılarda bazen *-çu* eki ile desteklenir: *bilsäŋçu* "bilsen". Ayrıca bu ek kimi zaman, karşılaştırma, rica, sebep gibi kiplik anlamlar da ifade edebilir.

4.5.2.2.2. İstek Kipi

4.5.2.2.2.1. 1. Tip İstek Kipi (Halaş Mäyli)

1. tip istek kipi için {-GAy} fiil çekim eki kullanılır. Ek, görüldüğü üzere hem kalınlık incelik uyumuna hem de tonlu- tonsuz uyumuna uymaktadır. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekime girer: *kütkäymän* "bekleyeyim", *yazġaysän* "yazasın", *işligäymiz* "çalışalım".

Olumsuz çekim *-ma-,-mä-* ekiyle yapılır. Ancak Yeni Uygur Türkçesinin fonetik kurallarına göre ek orta hecede daralır ve *-mi* şeklinde kullanılır: *yatmiġaysän* "yatmayasın", *yatmiġaysilär* "yatmayasınız".

Soru şekli de yine *-mu* soru eki ile yazılır: *yatqaysizmu* "yatasınız mı?", *bilgäymänmu* "bileyim mi?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
körgäymän "göreyim"	*körmigäymän*	*körgäymänmu*
körgäysän	*körmigäysän*	*körgäysänmu*
~körgäysiz ~körgäylä		*~körgäysizmu*
körgäy	*körmigäy*	*körgäymu*
körgäymiz	*körmigäymiz*	*körgäymizmu*
körgäysilär	*körmigäysilär*	*körgäysilärmu*
~körüşgäylä ~körüşgäysän		*~körüşgäylämu*
körgäy(lär)	*körmigäy*	*körgäymu*
~körüşgäy		*~körüşgäymu*

Bir iş, oluş ya da hareketin gelecekte gerçekleşmesi yönünde istek, dilek ifade etmek için kullanılır.

4.6.2.2.2.2. 2. Tip İstek Kipi

(Vasitisiz Bayan Mäylidiki Mäksät Hazirqi Zaman)

Yeni Uygur Türkçesinde 2. tip istek kipi için {-mAkçi} eki kullanılmaktadır. Ekin ilk hece ünlüsü kalınlık incelik uyumuna uyarken, ikinci hece ünlüsü her zaman ince ve düzdür. Zamir menşeli şahıs ekleri ile çekime girer: *yatmaqçimän* "yatmak istiyorum", *bilmäkçisän* "bilmek istiyorsun", *almaqçilär* "almak istiyorlar".

Olumsuz şekil *ämäs* kelimesi ile veya nadiren *-ma-,-mä-* olumsuzluk eki ile yapılır: *işlimäkçi ämässän* "çalışmak istemiyorsun", *almaqçi ämäslär* "almak istemiyorlar".

Soru şekli ise şahıs ekinden sonra *-mu* soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılır: *almaqçisänmu* "almak istiyor musun?", *başlimaqçisilärmu* "başlamak istiyor musunuz?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
kütmäkçimän "beklemek"	*kütmäkçi ämäsmän*	*kütmäkçimänmu*
kütmäkçisän istiyorum	*kütmäkçi ämässän*	*kütmäkçisänmu*
kütmäkçi	*kütmäkçi ämäs*	*kütmäkçimu*
kütmäkçimiz	*kütmäkçi ämäsmiz*	*kütmäkçimizmu*
kütmäkçisilär	*kütmäkçi ämässilär*	*kütmäkçisilärmu*
kütmäkçi	*kütmäkçi ämäs*	*kütmäkçimu*
~kütüşmäkçi		*~kütüşmäkçimu*

Gelecekte gerçekleştirilmesi planlanan, niyet edilen iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır.

4.5.2.2.2.3. 3. Tip İstek Kipi

3. tip istek kipi {-GU} sıfat fiil ekinden sonra, iyelik ekinin ve ardından *käl-* "gelmek" fiilinin kullanılmasıyla veya bu fiil yerine *bar* kelimesinin kullanılmasıyla iki şekilde oluşur. *käl-* fiili ile yapılan çekimde, bu fiil, şimdiki zaman veya geçmiş zamanda III. teklik şahısta çekime girebilir: *alġum kelidu* "almak istiyorum", *bilgüŋ kelidu* "bilmek istiyorsun", *kütküm käldi* "beklemek istedim". *bar* ile yapılan çekimde ise iyelik ekli şekilden sonra bu kelime getirilir: *bilgüm bar* "bilmek istiyorum", *yazġum bar* "yazmak istiyorum".

Bu kipin olumsuzluğu *käl-* fiili ile yapılan şekilde *-ma, -mä* olumsuzluk eki ile, *bar* ile yapılan şekilde ise *yoq* kelimesi ile gerçekleşir: *yazġusi kälmäydu* "yazmak istemiyor", *içküm kälmäydu* "içmek istemiyorum", *içküŋ yoq* "içmek istemiyorsun", *bilgüliri yoq* "bilmek istemiyorsunuz".

Soru şekli ise yine *-mu* soru ekinin çekimden veya *bar/yoq* kelimelerinden sonra kullanılması suretiyle yapılır: *alġusi barmu* "almak istiyor mu?", *bilgümiz kelidimu* "bilmek istiyor muyuz?".

alġum kelidu "alayım,"	*alġum bar*
alġuŋ kelidu almak istiyorum"	*alġuŋ bar*
~alġuŋiz/alġuliri kelidu	*~alġuŋiz/alġuliri bar*
alġusi kelidu	*alġusi bar*
alġumiz kelidu	*alġumiz bar*
alġuliri kelidu	*alġuliri bar*

~elişğuliri/elişquŋ kelidu	*~elişğuliri/elişquŋ bar*
alğusi kelidu	*alğusi bar*
~elişqusi kelidu	*~elişqusi bar*

Bu kip konuşucunun herhangi bir olay vaya durum üzerindeki isteğini, dileğini, niyetini ifade etmesi için kullanılır.

4.5.2.2.3. Gereklilik Kipi (Zörüriyät Mäyli)

4.6.2.2.3.1. 1. Tip Gereklilik Kipi

Yeni Uygur Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi gereklilik kipini karşılayan belirli bir ek yoktur. Bu lehçede, gereklilik ifadesi çeşitli analitik şekillerle ifade edilmektedir. Bunlardan ilki, {-sA} şart ekiyle çekimlenmiş fiilin ardından *keräk* "gerek", *lazim* "lazım", *şärt* "şart", *zörür* "zarurî" kelimelerinden birinin kullanılmasıyla oluşan çekimdir: *oqusaŋ keräk* "okumalısın", *oqusaŋlar lazim* "okumalısın", *oquşsila şärt* "okumalısınız", *oqusaq zörür* "okumalıyız".

Olumsuzluk şekli iki şekilde gerçekleşir. Bunlardan biri *-mi* (< -mA) olumsuzluk ekinin şart çekimine getirilmesi ile oluşur: *oqumisam keräk* "okumamalıyım", *içmisäŋ lazim* "içmemelisin". Diğer olumsuz çekim ise çekimin sonuna *ämäs* kelimesinin getirilmesi suretiyle yapılır: *alsam keräk ämäs* "almamalıyım", *kütsäŋlär keräk ämäs* "beklememelisiniz".

Soru şekli ise çekim ne şekilde olursa olsun sona *-mu* soru ekinin getirilmesiyle gerçekleşir: *içsäŋlär keräkmu* "içmeli misiniz?", *oqusaq keräkmu* "okumalı mıyız?", *bilmisä lazimmu* "bilmemeli mi?".

olumlu	***olumsuz***
içsäm keräk "içmeliyim"	*içmisäm keräk*
içsäŋ keräk	*içmisäŋ keräk*
~içsiŋiz/içsilä keräk	
içsä keräk	*içmisä keräk*
içsäk keräk	*içmisäk keräk*
içsäŋlär keräk	*içmisäŋlär keräk*
~içişsilä/içişsän keräk	
içsä keräk	*içmisä keräk*
~içişsä keräk	

Bu kip, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gelecekte mutlaka yapılması gerektiğini, herhangi bir tahmin veya varsayımı ifade etmek üzere kullanılır.

4.5.2.2.3.2. 2. Tip Gereklilik Kipi

İkinci tip gereklilik şekli;

-(i)ş, -(u)ş , -(ü)ş + iyelik eki + *keräk, lazim, şärt, zörür, tegiş*

yapısı ile gerçeleşir. Burada kullanılan isim fiil eki, ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere yardımcı ünlü alarak bağlanır: *bolişim lazim* "olmalıyım", *alişiŋ keräk* "almalısın", *oquşi zörür* "okumalı". Bu kip zaman zaman iyelik eki almadan da kullanılmaktadır : *biliş keräk* "bilmek gerek", *başlaş keräk* "başlamak gerek".

Bu tip gerekliliğin olumsuzu *ämäs* ile yapılır: *bolişiŋ lazim ämäs* "olmamalısın", *kilişiŋlär kerak ämäs* "gelmemelisiniz", *başlişimiz şärt* "başlamalıyız".

olumlu	*olumsuz*
berişim kerak "vermeliyim"	*berişim kerak ämäs*
berişiŋ kerak	*berişiŋ kerak ämäs*
~berişiŋiz/berişliri kerak	
berişi kerak	*berişi kerak ämäs*
berişimiz kerak	*berişimiz kerak ämäs*
berişiŋlär kerak	*berişiŋlär kerak ämäs*
~berişliri/berişişiŋ kerak	
berişi kerak	*berişi kerak ämäs*
~berişişi kerak	

Bu kiple konuşucu gerekli gördüğü herhangi bir olay ya da durumu, veya herhangi bir yöndeki tavsiyesini anlatabilir.

4.5.2.2.3.3. 3. Tip Gereklilik Kipi (Härikät Nami)

Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan bir diğer gereklilik şekli, *–maq, -mäk* isim fiilinden sonra *kerak, lazim, zörür* kelimelerinden birinin getirilmesi ile yapılan şekildir. Bu çekim herhangi bir şahsa yönelik değildir: *bilmäk kerak* "bilmek gerek".

Olumsuz şekil yine *ämäs* kelimesi ile yapılır. Soru şekli ise *-mu* soru eki ile gerçekleşir.

olumlu	*olumsuz*	*soru*
kälmäk kerak "gelmek gerek"	*kälmäk kerak ämäs*	*kälmäk keräkmu*
almaq lazim	*almaq lazim ämäs*	*almaq lazimmu*
kütmäk zörür	*kütmäk zörür ämäs*	*kütmäk zörürmu*

Bu kip, gereklilik, mecburiyet gibi kiplik anlamları ifade etmek için kullanılır.

4.5.2.2.3.4. 4. Tip Gereklilik Kipi

Gerekliliğin son şekli, {-mAslik} ekinden sonra iyelik eki ve *kerak* kiplik kelimesinin kullanılmasıyla oluşur. Ekin ilk hece ünlüsü kalınlık incelik uyumuna uyar; ancak, ikinci ünlü daima incedir. Bu kip, olumsuzluk bildirir. Bu yüzden ayrı bir olumsuzluk şekli yoktur. Yeni Uygur Türkçesinde çok fazla kullanım alanına sahip değildir. Kipin iyelik eksiz şekilleri de kullanılır: *almasliq kerak, bilmäslik kerak.*

Soru şekli için *-mu* soru eki çekimin sonuna gelir: *sözlimäsligim keräkmu* "söylememeli miyim?".

sözlimäsligim kerak	"söylememem gerek"
sözlimäsliginiŋ kerak	
~ sözlimäsliginiŋiz kerak	
sözlimäsligi kerak	
sözlimäsligimiz kerak	
sözlimäsliginiŋlar kerak	
sözlimäsligi kerak	
~sözläşmäsligi kerak	

Gelecekte gerçekleşmemesi gerekli olan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için bu kip kullanılır.

4.5.2.2.4. Emir Kipi (Buyruq-Täläp Mäylidiki Xävär Şäkli)

Emir çekimi için kullanılan ekler diğer fiil çekimlerinde kullanılan eklerden farklıdır. Tarihî ve modern bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi her şahıs için ayrı bir emir eki vardır.

Teklik	**Çokluk**
I. şh: *-y; -ay, -äy*	*-yli; -ayli, -äyli*
II. şh. : *-Ø*	*-(i)ŋlar, -(u)ŋlar, -(ü)ŋlar*
-gin, -gin, -qin, -kin	*-(i)ŋ, -(u)ŋ, -(ü)ŋ*
-ğil, -gil, -qil, -kil	*-sila, -silä*
III. şh : *-sun*	*-sun*

Emir ifadelerinde kullanılan emir ekinden sonra *-çu* ekinin kullanımı, bütün şahıslarda fiillere istek anlamı katar: *başlayliçu* "başlayalım", *kälsunçu* "gelsin lütfen", *alğinçu* "al".

Çekimden sonra kullanılan *-A* eki de yine çekime rica anlamı katmaktadır: *bilgina* "bil lütfen".

olumlu		***olumsuz***	***soru***
işläy	"çalışayım"	*işlimäy*	*işläymu*
işlä	"çalış"	*işlimä*	
~işligin~işligil		*~işlimigin~işlimigil*	
işlisun	"çalışsın"	*işlimisun*	*işlisunmu*
işläyli	"çalışalım"	*işlimäyli*	*işläylimu*
işläŋlär	"çalışın"	*işlimäŋlär*	
~işläş ~işläşsila	*~işläşmisila*		
işlisun	"çalışsınlar"	*işlimisun*	*işlisunmu*
~işläşsun		*~işläşmisun*	*~işläşsun mu*

olumlu		***olumsuz***	***soru***
yazay	"yazayım"	*yazmay*	*yazaymu*
yaz		*yazma*	
~yazğin ~yazğil			
yazsun		*yazmisun*	*yazsunmu*
yazayli		*yazmayli*	*yazaylimu*
yeziŋlar		*yazmaŋlar*	
~yeziş~yezişsila			
yazsun		*yazmisun*	*yazsunmu*
~yezişsun			*~yezişsunmu*

Bu kip, konuşucunun kendisine ve çevresindeki şahıslara herhangi bir olay ya da durumun gerçekleşmesi konusundaki emirlerini ya da istek ve ricalarını ifade etmesini sağlar.

4.5.3. Birleşik Kipler

4.5.3.1. Hikâye Birleşik Çekimi

4.5.3.1.1. Belirsiz Geçmiş Zamanın Hikâyesi

4.5.3.1.1. 1. Tip Belirsiz Geçmiş Zamanın Hikâyesi (Vasitisiz Bayan Mäylidiki Pütkän Ötkän Zaman Xävär Şäkli)

Eki: *-ġan,-gän, -qan, -kän + (i)di*

Olumsuz: *-ma,-mä; ämäs* veya *yoq*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
külgän(i)dim "gülmüştüm"	*külmigän(i)dim*	*külgän(i)dimmu*
külgän(i)diŋ	*külmigän(i)diŋ*	*külgän(i)diŋmu*
~külgän(i)diŋiz	*~külgän(i)dila*	*~külgän(i)diŋizmu*
külgän(i)di	*külmigän(i)di*	*külgän(i)dimu*
külgän(i)duq	*külmigän(i)duq*	*külgän(i)duqmu*
külgän(i)diŋlar	*külmigän(i)diŋlar*	*külgän(i)diŋlarmu*
~külişkän(i)dila	*~külişkän(i)diŋ*	*~külişkän(i)dilamu*
külgän(i)di	*külmigän(i)di*	*külgän(i)dimu*

Bu kipte soru eki nadir olarak, bazen de birinci kip ekinden sonra bulunur: *alġan(i)dimmu* "almış mıydım", *bilgän(i)diŋmu* "bilmiş miydin", *alġanmu idim* "almış mıydım", *bilgänmu idiŋ* "bilmiş miydin".

Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin geçmişte yapılıp, bitmiş olduğunu ifade eder.

4.5.3.1.1. 2. Tip Belirsiz Geçmiş Zamanın Hikâyesi (Vasitisiz Bayan Mäylidiki Pütkän Ötkän Zaman)

Eki: *-(i, u, ü) vidi*

Olumsuz: *-ma, -mä*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
töküvidim "dökmüştüm"	*tökmividi*	*töküvidimmu*
töküvidiŋ	*tökmividiŋ*	*töküvidiŋmu*
~ töküvidiŋiz ~töküvidila		
töküvidi	*tökmividi*	*töküvidimu*
töküviduq	*tökmividuq*	*töküviduqmu*
töküvidiŋlar	*tökmividiŋlar*	*töküvidiŋlarmu*
~töküvidila ~ tökǖşüvidiŋ		
töküvidi	*tökmividi*	*töküvidimu*
~tökǖşüvidi		

Belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi için *–miş* eki de az da olsa kullanılmaktadır. Ancak bu çekim sadece 3. şahıslarda görülür: *almiş idi* "almıştı".

4.5.3.1.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi

4.5.3.1.2.1. 1. Tip Şimdiki Zamanın Hikâyesi

(Vasitisiz Bayan Mäylidiki İzçil Ötkän Zaman)

Eki: - *(i, u, ü) vatatti*
Olumsuz: *-ma,-mä*
Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
tuyuvatattim "duyuyordum"	*tuymayvatattim*	*tuyuvatattimmu*
tuyuvatattiŋ	*tuymayvatattiŋ*	*tuyuvatattiŋmu*
~ tuyuvatattiŋiz ~ tuyuvatattila		
tuyuvatatti	*tuymayvatatti*	*tuyuvatattimu*
tuyuvatattuq	*tuymayvatattuq*	*tuyuvatattuqmu*
tuyuvatattiŋlar	*tuymayvatattiŋlar*	*tuyuvatattiŋlarmu*
~ tuyuşuvatattila ~tuyuşuvatattiŋ		
tuyuvatatti	*tuymayvatatti*	*tuyuvatattimu*
~tuyuşuvatatti		

Geçmişte bir gönderim noktasında devam eden, sürekli hareketi ifade etmek için bu çekim kullanılır.

4.5.3.1.2.2. 2. Tip Şimdiki Zamanın Hikâyesi

(Vasitisiz Bayan Mäylidiki İzçil Ötkän Zaman)

Eki: *-makta idi, -mäktä idi*

Olumsuz: Bu kipin olumsuz şekli kullanılmaz.

Soru şekli için *-mu* soru eki çekimin sonuna gelir.

olumlu	***soru***
sözlimäktä idim "konuşmaktaydım"	*sözlimäktä idimmu*
sözlimäktä idiŋ	*sözlimäktä idiŋmu*
~ sözlimäktä idiŋiz/ idila	
sözlimäktä idi	*sözlimäktä idimu*
sözlimäktä iduq	*sözlimäktä iduqmu*
sözlimäktä idiŋlar	*sözlimäktä idiŋlarmu*
~ sözleşmäktä idila/idiŋ	*~ sözleşmäktä idilarmu*
sözlimäktä idi	*sözlimäktä idimu*

Bu çekim de, geçmişte gerçekleşen belirli bir olay ya da durum devam ederken, aynı anda devam eden başka bir hareketi ifade etmek için kullanılır.

4.5.3.1.3. Gelecek Zamanın Hikâyesi

4.5.3.1.3.1. 1. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi

(Vasitisiz Bayan Mäylidiki Pütmigän Ötkän Zaman)

Eki: *-atti, -ätti*
Olumsuzu: *-ma, -mä*
Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
alattim "alacaktım"	*almayttim*	*alattimmu*
alattiŋ	*almayttiŋ*	*alattiŋmu*
~alattiŋiz ~alattila		*~alattiŋizmu ~alattilamu*
alatti	*almaytti*	*alattimu*
alattuq	*almayttuq*	*alattuqmu*
alattiŋlar	*almayttiŋlar*	*alattiŋlarmu*
~elişattila		*~elişattilamu/~elişattiŋmu*
alatti	*almaytti*	*alattimu*
~elişatti ~elişatti		

Bu yapı, konuşucu tarafından geçmişte bir zaman dilimi içersinde, bir iş ya da oluşu gelecekte yapmak üzere niyet ve istekte bulunulduğunu; ancak, bu iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmediğini ifade etmek için kullanılmaktadır.

4.5.3.1.3.2. 2. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi (Vasitisiz Bayan Maylidiki Pütmigän Ötkän Zaman)

Eki: *-idiğanidi, -(y)diğanidi*

Olumsuz: *-ma, -mä*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
yezidiğanidim "yazacaktım"	*yazmaydiğanidim*	*yezidiğanidimmu*
yezidiğanidiŋ	*yazmaydiğanidiŋ*	*yezidiğanidiŋmu*
~yezidiğanidiŋiz ~yezidiğanidila		
yezidiğanidi	*yazmaydiğanidi*	*yezidiğanidimu*
yezidiğaniduq	*yazmaydiğaniduq*	*yezidiğaniduqmu*
yezidiğanidiŋlar	*yazmaydiğanidiŋlar*	*yezidiğanidiŋlarmu*
~yezişidiğanidiŋiz~yezişidiğanidila		
yezidiğanidi	*yazmaydiğanidi*	*yezidiğanidimu*
~yezişidiğanidi	*~yezişmaydiğanidi*	

Bu yapı ile de yine geçmişte bir zamanda gelecekte yapılmak üzere bir niyet ve plan olduğu; ancak bunun gerçekleşmediği vurgulanmaktadır.

4.5.3.1.4. Geniş Zamanın Hikâyesi (Vasitisiz Bayan Mäylidiki Pütmigän Ötkän Zaman)

Eki: *-r,-ar, -är + idi*

Olumsuz: *-mas, -mäs*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
işlär(i)dim "çalışırdım"	*işlimäs(i)dim*	*işlär idimmu*
işlär(i)diŋ	*işlimäs(i)diŋ*	*işlär idiŋmu*

~işlär(i)diŋiz ~ işlär(i)dila		
işlär(i)di	*işlimäs(i)di*	*işlär idimu*
işlär(i)duq	*işlimäs(i)duq*	*işlär iduqmu*
işlär(i)diŋlar	*işlimäs(i)diŋlar*	*işlär idiŋlarmu*
~işlişär(i)dila ~ işlişär(i)diŋ		
işlär(i)di	*işlimäs(i)di*	*işlär idimu*
~işlişär(i)di		

Geçmişte belirli veya belirsiz bir zaman diliminde sürekli olarak yapılan iş, oluş ve hareketleri ifade eder. Geçmişteki alışkanlıklar da bu çekimle ifade edilir.

4.5.3.1.5. Şart Kipinin Hikâyesi (Arman Mäyli)

Eki: *-sa, -sä + idi*

Olumsuz:*-ma,-mä*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
kütsäm idi "bekleseydim"	*kütmisäm idi*	*kütsäm idimu*
kütsäŋ idi	*kütmisäŋ idi*	*kütsäŋ idimu*
~kütsiŋiz/kütsila idi		
kütsä idi	*kütmisä idi*	*kütsä idimu*
kütsäk idi	*kütmisäk idi*	*kütsäk idimu*
kütsäŋlär idi	*kütmisäŋlär idi*	*kütsäŋlär idimu*
~kütüşsila/kütüşsäŋ idi		
kütsä idi	*kütmisä idi*	*kütsä idimu*
~kütüşsila idi		

Geçmişte gerçekleşmesi beklenen herhangi bir iş, oluş ya da hareketin şartını yapar. Bu durumda çekim konuşucunun geçmişe yönelik pişmanlık ve dileklerini ifade edebilir.

4.5.3.1.6. İstek Kipinin Hikâyesi (Änsiräş Mäyli)

4.5.3.1.6.1. 1. Tip İstek Kipinin Hikâyesi

Eki: *-gidi, gidi, qidi, kidi*

Olumsuz: *-ma, -mä*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
qilgidim "geleydim"	*qilmigidim*	*qilgidimmu*
qilgidiŋ	*qilmigidiŋ*	*qilgidiŋmu*
~qilgidiŋiz ~qilgidila		*~qilgidiŋizmu*
qilgidi	*qilmigidi*	*qilgidimu*
qilgiduq	*qilmigiduq*	*qilgiduqmu*
qilgidiŋlar	*qilmigidiŋlar*	*qilgidiŋlarmu*

~qilişkidila~qilişkidiŋ		*~qilişkidilamu*
qilgidi	*qilmigidi*	*qilgidimu*
~qilişkidila		

Geçmişe yönelik istek ve niyetleri ifade etmek için kullanılır.

4.5.3.1.6.2. 2. Tip İstek Kipinin Hikâyesi
(Vasitisiz Bayan Mäylidiki Mäqsät Ötkän Zaman)

Eki: *-maqçidi, -mäkçidi*

Olumsuz: *ämäs*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
satmaqçidim "satmak	*satmaqçi ämäs idim*	*satmaqçidimmu*
satmaqçidiŋ istiyordum"	*satmaqçi ämäs idiŋ*	*satmaqçidiŋmu*
~satmaqçidiŋiz ~satmaqçidila		
satmaqçidi	*satmaqçi ämäs idi*	*satmaqçidimu*
satmaqçiduq	*satmaqçi ämäs iduq*	*satmaqçiduqmu*
satmaqçidiŋlar	*satmaqçi ämäs idiŋlar*	*satmaqçidiŋlarmu*
~setişmaqçidiŋ ~setişmaqçidila		
satmaqçidi	*satmaqçi ämäs idi*	*satmaqçidimu*
~setişmaqçidila		

Herhangi bir iş, oluş ya da harekete yönelik bir istek ifade eder.

4.5.3.1.6.3. 3. Tip İstek Kipinin Hikâyesi

Eki: *-ġu,-gü,-qu,-kü + iyelik eki+ bar idi/kälgän + idi*

Olumsuz: *-ma,-mä* veya *yoq*: *başlimiġum kälgän idi*

Soru: *-mu* soru eki ile yapılır: *başliġum kälgän idimu, başliġuŋ kälgän idimu, başliġuŋlar kälgän idimu*

olumlu	***olumsuz***
başliġum kälgän idi "başlamak	*başliġum yoq idi*
başliġuŋ kälgän idi istiyordum"	*başliġuŋ yoq idi*
~başliġuŋiz kälgän idi ~ başliġusi kälgän idi	
başliġusi kälgän idi	*başliġusi yoq idi*
başliġumiz kälgän idi	*başliġumiz yoq idi*
başliġuŋlar kälgän idi	*başliġuŋlar yoq idi*
~başlaşqusi kälgän idi ~başlaşquŋ kälgän idi	
başliġusi kälgän idi	*başliġusi yoq idi*
~başlaşqusi kälgän idi	*~başlaşqusi yoq idi*

Bu çekim de istek kipinin hikâyesini oluşturan diğer yapılarda olduğu gibi, geçmişe yönelik iş, oluş ya da hareketlerle ilgili bir isteği ifade eder. Ancak, olay geçmişte kalmış ve istek gerçekleşmemiştir.

4.5.3.1.7. Gereklilik Kipinin Hikâyesi

4.5.3.1.7.1. 1.Tip Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Eki: *-sa, -sä + şahıs eki + kerek idi/kerekti*

Olumsuz: *-ma,-mä* veya *ämäs*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
içsäm kerek idi "içmeliydim"	*içmisäm kerek idi*	*içsäm kerekmu idi*
içsäŋ kerek idi	*içmisäŋ kerek idi*	*içsäŋ kerekmu idi*
~içsiŋiz/ içsilä kerek idi		
içsä kerek idi	*içmisä kerek idi*	*içsä kerekmu idi*
içsäk kerek idi	*içmisäk kerek idi*	*içsäk kerekmu idi*
içsäŋlär kerek idi	*içmisäŋlär kerek idi*	*içsäŋlär kerekmu idi*
~içişsilä/içişsäŋ kerek idi		
içsä kerek idi	*içmisä kerek idi*	*içsä kerekmu idi*

Bu kipte *kerek* kelimesi yerine *lazim, şart, zörür* kelimeleri de kullanılabilir.

Gereklilik kipinin hikâye çekimi için kullanılan yapılar geçmişe yönelik olarak, iş, oluş ya da hareketlerin yapılması gerekliliğini ifade eder. Burada hareket geçmişte olup bitmiştir. Dolayısıyla konuşucu, gerçekleşmemiş bir olay üzerine yorum yapmakta ve kendi öznel duygusunu ifade etmektedir.

4.5.3.1.7.2. 2. Tip Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Eki: *-(i, u, ü)ş kerek idi/kerekti*

Olumsuz: *-ma,-mä* veya *ämäs*

Soru: *-mu*: *yezişim kerekmu idi, yezişiŋ kerekmu idi, yezişi kerekmu idi, yezişimiz kerekmu idi, yezişiŋlar kerekmu idi, yezişi kerekmu idi*

Bu kipte de yine *kerek* kelimesi yerine *lazim, şart, zörür* kelimeleri de kullanılabilir.

olumlu	***olumsuz***
yezişim kerek idi "yazmalıydım"	*yezişim kerek ämäs idi*
yezişiŋ kerek idi	*yezişiŋ kerek ämäs idi*
~yezişiŋiz/yezişliri kerek idi	*~yezişiŋiz/yezişliri kerek ämäs idi*
yezişi kerek idi	*yezişi kerek ämäs idi*
yezişimiz kerek idi	*yezişimiz kerek ämäs idi*
yezişiŋlar kerek idi	*yezişiŋlar kerek ämäs idi*
~yezişliri/yezişiŋ kerek idi	*~yezişliri/yezişiŋ kerek ämäs idi*
yezişi kerek idi	*yezişi kerek ämäs idi*

4.5.3.1.7.3. 3. Tip Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Eki: *-maq, -mäk + keräk + idi*

Olumsuz:*-ma,-mä* veya *ämäs*

Soru: *-mu*

Bu kipte şahıs eki kullanılmaz. Kip, herhangi bir şahsı karşılamaz.

olumlu	***olumsuz***	***soru***
yazmaq keräk idi "yazmak	*yazmimaq keräk idi*	*yazmaq keräkmu idi*
bilmäk keräk idi gerekirdi"	*bilmimäk keräk idi*	*bilmäk keräkmu idi*
almaq keräk idi	*almaq keräk idi*	*almaq keräkmu idi*

4.5.3.2. Rivayet Birleşik Çekimi

4.5.3.2.1. Belirsiz Geçmiş Zamanın Rivayeti

4.5.3.2.1.1. 1. Tip Belirsiz Geçmiş Zamanın Rivayeti

Eki: *-ġan, -gän, -qan, -kän + ikän/imiş/ikän imiş*

Olumsuz: *-ma,-mä*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
satqan ikänmän "satmışmışım"	*satmiġan ikänmän*	*satqan ikänmänmu*
satqan ikänsän	*satmiġan ikänsän*	*satqan ikänsänmu*
~satqan ikänsiz/ikänla		
satqan ikän	*satmiġan ikän*	*satqan ikänmu*
satqan ikänmiz	*satmiġan ikänmiz*	*satqan ikänmizmu*
satqan ikänsilär	*satmiġan ikänsilär*	*satqan ikänsilärmu*
~setişkänikänla ~setişkän ikänsän		
satqan ikän	*satmiġan ikän*	*satqan ikänmu*
~setişkän ikän		

Rivayet birleşik çekiminde, *ikän* kiplik kelimesi diğer zaman ve kip çekimine girmiş fiillerden sonra gelerek, başkasından duyulmuş, rivayet, aktarma ifadesi katmaktadır. Dolayısıyla, burada konuşucu tarafından dolaylı bir bilgi aktarılmaktadır.

4.5.3.2.1.2. 2. Tip Belirsiz Geçmiş Zamanın Rivayeti

Eki: *-(i, u, ü) ptikän; -(i, u, ü) vikän; -(i, u, ü) vikänmiş*

Olumsuz:*-ma-mä*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
körüptikänmän "görmüşmüşüm"	*körmäptikänmän*	*körüptikänmänmu*
körüptikänsilär	*körmäptikänsilär*	*körüptikänsilärmu*

olumlu	olumsuz	soru
elivikänmän "almışmışım"	*elivikän ämäsmän*	*elivikänmänmu*
elivikänsilär	*elivikän ämässilär*	*elivikänsilärmu*

olumlu	olumsuz	soru
bilivikänmişmän	*bilivikänmiş ämäs män*	*bilivikänmişmu*
bilivikänmişsilär	*bilivikänmiş ämässilär*	*bilivikänmişmu*

4.5.3.2.2. Şimdiki Zamanın Rivayeti

4.5.3.2.2.1. 1. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti

Eki: *-idikän, -ydikän*

Olumsuz:*-ma,-mä*

olumlu	olumsuz	soru
elidikänmän	*almaydikänmän*	*elidikänmänmu*
		~alamdikän
elidikänmiz	*almaydikänmiz*	*elidikänmizmu*

4.5.3.2.2.3. 2. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti
(Vasitilik Bayan Mäylidiki İzçil Hazirqi Zaman)

Eki: *-(i)vetipti, -(i)vetiptikän, -(i)vetiptimiş*

Olumsuz: *-may, mäy*

Soru: *-mu*

olumlu	olumsuz	soru
oquvetiptimän "okuyormuşum"	*oqumayvetiptimän*	*oquvetiptimänmu*
oquvetiptikänmän	*oqumayvetiptikänmän*	*oquvetiptikänmänmu*
oquvetiptimişmän	*oqumayvetiptimişmän*	*oquvetiptimişmänmu*

4.5.3.2.2.3. 3. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti
(Vasitilik Bayan Mäylidiki İzçil Ötkän Zaman)

Eki: *-vatidikän; -vatidikänmiş*

Olumsuz: *-may, mäy*

Soru: *-mu*

olumlu	olumsuz
külüvatidikänsän "gülüyormuşsun"	*külmäyvetidikänmän*
külüvatidikänmişsän	*külmäyvetidikänmişsän*

soru
külüvatidikänsänmu
külüvatidikänmişsänmu

Bu kipin *–(i)vetiptikänmiş, -(i)vetiptidäk* şekli de kullanılır.

4.5.3.2.3. Geniş Zamanın Rivayeti

Eki: *-r, -ar, -är ikän/imiş/ikänmiş*

Olumsuz: *-mas, mäs*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
işlärikänmän "çalışırmışım"	*işlämäsikänmän*	*işlärikänmänmu*
yazarimişmiz	*yazmasimişmiz*	*yazarimişmizmu*
alarikänmişmän	*almasikänmişmän*	*alarikänmişmänmu*

4.5.3.2.4. Gelecek Zamanın Rivayeti
(Aŋlatma Bayan Mäylidiki Pütmigän Ötkän Zaman)

Eki: *-idiğanikän, -ydiğanikän; -idiğanikänmiş, -ydiğanikänmiş*

Olumsuz: *-may, mäy*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***
deyidiğanikänmän "diyecekmişim"	*demäydiğanikänmän*
deyidiğanikänmiş	*demäydiğanikänmiş*

soru
deyidiğanikänmänmu
deyidiğanikänmişmu

4.5.3.2.5. İstek Kipinin Rivayeti
(Vasitilik /Bayan Mäylidiki Mäqsät Hazirqi Zaman)

Eki: *-makçikän, -mäkçikän; -makçimiş, -mäkçimiş*

Olumsuz: *-ämäs*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***	***soru***
kütmäkçikänmän "bekleyeymişim"	*kütmäkçi ämäsikänmän*	*kütmäkçikänmänmu*
kütmäkçimişsilär	*kütmäkçi ämäsmişmän*	*kütmäkçimişsilärmu*

Kip üzerine *-miş* eki eklenerek *–makçikänmiş* şeklinde de kullanılmaktadır: *almaqçikänmişmän* "alacakmışım", *bilmäkçikänmişsän* "bilecekmişim".

4.5.3.2.3. Gereklilik Kipinin Rivayeti

4.5.3.2.6.1. 1. Tip Gereklilik Kipinin Rivayeti

Eki: *-(i, u, ü)ş + iyelik eki+ keräk/lazim/şärt/zörür + ikän/imiş*

Olumsuz: *-ma, -mä, ämäs*

Soru: *-mu : qilişim keräkmu ikän, qilişiŋlar lazimmu imiş*

olumlu		*olumsuz*
qilişim kerăk ikăn "gelmeliymişim"		*qilişim kerăk ämäs ikăn*
qilmişiŋlar lazim imiş		*qilişiŋlar lazim ämäs imiş*

Bu kipin iyelik eksiz şekilleri de kullanılmaktadır: *biliş kerăk ikăn, başlaş kerăk ikăn*

4.5.3.2.6.2. 2. Tip Gereklilik Kipinin Rivayeti

Eki: *-maq, -mäk + kerăk ikăn/imiş*

Olumsuz: *ämäs*

Soru: *-mu : yazmaq kerăk ikănmu, kütmäk kerăk imişmu*

olumlu		*olumsuz*
yazmaq kerăk ikăn	"yazmak gerekirmiş"	*yazmaq kerăk ämäs ikăn*
kütmäk kerăk imiş		*kütmäk kerăk ämäs imiş*

4.5.3.2.7. Şart Kipinin Rivayeti (Arzu-Täklip Mäyli)

Eki: *-sa, -sä + ikăn*

Olumsuz: *-ma,-mä*

Soru: *-mu*

olumlu		*olumsuz*	*soru*
alsam ikănmăn	"alsaymışım"	*almisam ikănmăn*	*alsam ikănmănmu*
alsaŋlar ikăn		*almisaŋlar ikăn*	*alsaŋlar ikănmu*

4.5.3.3. Şart Birleşik Çekimi

Herhangi bir zaman veya kip eki ile ifade edilen iş, oluş ya da hareketin şartını kurar.

4.5.3.3.1. Belirsiz Geçmiş Zamanın Şartı (Obyektip Mölçär Mäylidiki Addiy Ötkän Zaman)

Ek: *-ġan, -gän + bolsa* + şahıs eki

Olumsuz: *-ma,-mä*

Soru: *-mu*

olumlu		*olumsuz*	*soru*
çiqqan bolsam	"çıkmış olsam"	*çiqmiğan bolsam*	*çiqqan bolsammu*
çiqqan bolsaq		*çiqqan bolmisaq*	*çiqqan bolsaqmu*

4.5.3.3.2. Geniş Zamanın Şartı

Eki: *-r, -ar,-är + bolsa*+ şahıs eki

Olumsuz: *-mas,mäs*

Soru: *-mu*

olumlu		***olumsuz***	***soru***
içär bolsam	"içersem"	*içmäs bolsam*	*içär bolsammu*
içär bolsaŋ		*içmäs bolsaŋ*	*içär bolsaŋmu*

4.5.3.3.3. Gelecek Zamanın Şartı

Eki: *-idiğan bolsa, -ydiğan+ bolsa* + şahıs eki

Olumsuz: *-ma,-mä*

Soru: *-mu*

olumlu	***olumsuz***
başlaydiğan bolsaŋ "içeceksen"	*başlamaydiğan bolsaŋ*
köridiğan bolsaq	*körnäydiğan bolsaq*

4.5.3.3.4. İstek Kipinin Şartı

4.5.3.3.4.1. 1. Tip İstek Kipinin Şartı

Eki:*-maqçi, -mäkçi* + *bolsa* + şahıs eki

Olumsuz: *-ma,-mä*

Soru: *-mu*

olumlu		***olumsuz***
yazmaqçi bolsam	"yazmak" istesem"	*yazmaqçi bolmisam*
bilmäkçi bolsaŋlar		*bilmäkçi bolmisaŋlar*

soru
yazmaqçi bolsammu
bilmäkçi bolsaŋlarmu

4.5.3.3.4.2. 2. Tip İstek Kipinin Şartı

Eki: *-gu, -gü + iyelik eki + kälsä/bar bolsa*

Olumsuz: *-ma,-mä*

Soru: *-mu*

olumlu		***olumsuz***	***soru***
külgüm kälsä	"gülesim gelse"	*külmigüm kälsä*	*külgüm kälsämu*
külgümiz bar bolsa		*külgümiz yoq bolsa*	*külgümiz bar bolsimu*

4.5.3.3.5. Gereklilik Kipinin Şartı

Eki: *-(i, u, ü)ş + iyelik eki + keräk/lazim/şärt/zörür + bolsa*

Olumsuz: *-ma, -mä*

Soru: *-mu*

olumlu		***olumsuz***
setişim kerăk bolsa	"satmam gerekse"	*setişim kerăk bolmisa*
setişiŋlar kerăk bolsa		*setişiŋlar kerăk bolmisa*

soru

setişim kerăk bolsimu

setişiŋlar kerăk bolsimu

4.5.4. Tasvir Fiilleri

4.5.4.1. Yeterlilik/İktidar Şekli (İmkan Tüslük Üzäk Şäkli)

Uygur Türkçesinde yeterlilik kipi *–a, -ä, -y* zarf fiil eki almış bir fiilden sonra *al-* fiilinin getirilmesiyle yapılmaktadır.

Ünlü ile biten fiillere *–la, -lä* veya *–yala, -yälä*; ünsüzle biten fiillere ise *–ala, -älä* şeklinde gelir: *sözliläydim* "söyleyebildim", *sözliyiläydim* "söyleyebildim", *yeziliğansän* "yazabilmişsin", *oquyilivatisilär* "okuyabiliyorsunuz"

Bu şeklin olumsuzu *almak* fiilinden sonra *–ma,-mä* olumsuzluk eki getirilerek yapılır: *yezalmaymän* (< yaz-a al-ma-y-män) "yazamayacağım", *sözliyälmidim* "söyleyemedim", *oquyalmiğan* "okuyamamış".

4.5.4.2. Tezlik (Çäklimisiz Tüslük Üzäk Şäkli)

Uygur Türkçesinde tezlik şekli *ber-* "vermek" fiilinin *–a,-ä* zarf fiil ekini almasıyla oluşur. Fiil, çekim sırasında fonetik değişikliğe uğrar. Ünlüyle biten fiillerden sonra *–vär-* ünsüzle biten fiillerden sonra *-ivär-* şeklinde gelir: *eliväriptimän* "alıvermişim", *başliväridiğansän* "başlayıvereceksin".

Olumsuz şeklinde *–ma, -mä* olumsuzluk eki kullanılır: *yazmivär* "yazmayıver", *körmivärdim* "görmeyiverdim".

4.5.4.3. Süreklilik

Süreklilik için *yat-* fiilinin *–p* zarf fiil eki ile kaynaşması sonucu ortaya çıkan *–vat-, -ivat-, -uvat-, -üvat-* eki kullanılır: *elivatidu* (<elip yatidu) "ala duruyor", *oquvatqan* "okuya duran".

Ayrıca süreklilik *–p* zarf fiil eki almış bir fiilden sonra *yat-, yür-, oltur-* ve *tur-* fiilleri kullanılarak da yapılabilir: *yezip olturidu* "yazıp duruyor", *yezip turidu* "yazıp duruyor", *yezip yüridu* "yazıp duruyor", *yezip yetidu* "yazıp duruyor".

4.5.5. Fiilimsiler

4.5.5.1. İsim Fiil (İsimdaş)

-maq, -mäk: Fiil tabanlarına gelerek fiil ismi yapar. Yeni Uygur Türkçesinin mastar ekidir: *laslimaq* "kirletmek", *kälmäk* "gelmek", *eytmaq* "söylemek", *çiqmaq* "çıkmak", *caykimaq* "hazırlamak", *tämlimäk* "tatmak", *yetişmäk* "yetişmek", *äslimäk* "hatırlamak".

-ş, -iş, -uş, -üş: Bütün fiil tabanlarına gelir. Fiilin ifade ettiği hareketin adını ifade eder: *yeziş* "yazma", *biliş* "biliş", *uruş* "vurma", *setiş* "satış", *körüş* "görme", *kesiş* "kesme", *eritiş* "eritme", *beriş* "verme".

4.5.5.2 Sıfat Fiil (Süpätdaş)

-ġan, -gän,-qan, -kän: Fiillerden geniş zaman, şimdiki zaman ve geçmiş zamanda sıfatlar türetir: *oquġan adäm* "okuyan adam", *qeriġan bala* "bakan çocuk", *qaçqan qiz* "kaçan kız", *bilgän bala* "bilen çocuk", *sözligän til* "söyleyen dil".

-r, -ar, -är: Geniş zaman sıfat fiilidir. Bazan Türkiye Türkçesinde gelecek zaman sıfat fiili ile de karşılanabilir: *körär köz* "gören göz", *bilär kişi* "bilir kişi", *eytär söz* "söylenecek söz".

-mas, -mäs: Geniş zaman olumsuz anlamda sıfatlar yapar: *kälmäs jil* "gelmez yıl", *pütmäs därs* "bitmez ders", *külmäs bala* "gülmez çocuk", *körmäs köz* "görmez göz".

-idiġan, -ydiġan: Gelecek zaman sıfat fiilidir. Ünsüzle biten fiillerden sonra *-idiġan*, ünlüyle biten fiillerden sonra *–ydiġan* şeklinde gelir: *kelidiġan jil* "gelecek yıl", *pütidiġan iş* "bitecek iş", *deydiġan söz* "diyecek söz", *yezidiġan mäkälä* "yazacak makale".

-ġu,-gü, -qu, -kü: Kullanım sahası daralmış bir sıfat fiil ekidir. Kendisinden sonra genellikle iyelik ekleri kullanılır. İyelik ekinden sonra ise genelde *bar/yoq* kelimeleri gelir: *körgüm bar* "göresim var", *alġum yoq* "alasım yok".

4.5.5.3. Zarf Fiil (Rävişdaş)

-a, -ä, -y: Ünlü ile biten fiillere *-a, -ä,* ünsüzle biten fiillere *–y* getirilir. Genellikle tekrarlarda kullanılmaktadır: *yaza-yaza* "yaza yaza", *tama-tama* "damlaya damlaya", *oquy-oquy* "okuya-okuya", *almay-almay* "almaya-almaya".

-p, -ip, -up, -üp: Oldukça fazla kullanılan bir zarf fiil ekidir. Ünlü ile biten fiillere *–p*, ünsüzle biten fiillere ise uyuma bağlı olarak *–ip, -up, -üp* şeklinde gelir. Ardı ardına yapılan iki hareketi bildirir. Asıl fiilden hemen önce gelerek önce yapılan hareketi ifade eder: *kilip* "gelip", *baqip* "bakıp", *egip* "eğip", *bilip* "bilip".

Ayrıca bu zarf fiil eki birleşik kelime teşkilinde kullanılır: *elip tur-* "alıp durmak", *kelip kät-* "gelmek", *apar-* (<alıp barmak) "hırsızlık yapmak", *setival-* (<satıp almak) "satmak".

-may, -mäy, -mayin, -mäyin: Bu zarf fiil eki *-a, -ä, -y* ile *-p, -ip, -up, -üp* zarf fiil eklerinin olumsuzunu yapar: *almay* "almayıp", *bilmäy* "bilmeyip", *körmäy* "görmeyip", *yazmay* "yazmayıp".

-ġuçä, -güçä, -quçä, -küçä: Asıl fiildeki hareketin ne zaman yapıldığını bildirir. "-ınca veya –ıncaya kadar" anlamını verir: *kälgüçä* "gelince, gelinceye kadar", *başliġuçä* "başlayınca, başlayıncaya kadar", *bilmigüçä* "bilmeyince".

-ġunçä, -günçä, -qunçä, -künçä: *-ġuçä, -güçä, -quçä, -küçä*'ye benzeyen bir zarf fiil ekidir ve yine "-ınca veya –ıncaya kadar" anlamındadır. Çok fazla kullanılmaz: *yetgünçä* "yetince", *aŋliġunçä* "anlayınca", *kütkünçä* "bekleyince", *satqunçä* "satınca", *külgünçä* "gülünce".

-ġili, -gili, -qili, -kili: Asıl fiildeki hareketin ortaya çıkış sebebini bildirir: *bärgili* "vermek için", *satqili* "satmak için", *alġili* "almak için", *başliġili* "başlamak için", *kälkili* "gelmek için".

Ayrıca "–dan beri" anlamında da zarf fiiller yapar: *kälgili* "geldiğinden beri".

-ġaç, -gäç, -qaç, -käç: Asıl fiildeki hareketin yapılma zamanını ve sebebini bildirir: *alġaç* "alırken", *kitkäç* "giderken", *yazġaç* "yazdığı için", *oquġaç* " okurken, okuduğu için".

-ġaçqa, -gäçkä, -qaçqa, -käçkä: Asıl fiildeki hareketin sebebini bildirir: *alġaçqa* "aldığı için", *hesapliġaçqa* "hesapladığı için", *kätkäçkä* "gittiği için", *satqaçqa* "sattığı için".

-ġanseri, -gänseri, -qanseri, -känseri: Asıl fiildeki hareketin devamlılığını bildirir. Türkiye Türkçesindeki "-dıkça" anlamını verir: *yazġanseri* "yazdıkça", *içgänseri* "içtikçe", *oquġanseri* "okudukça", *bilgänseri* "bildikçe", *kütkänseri* "bekledikçe".

4.6. EDATLAR (Yüklimilär)

4.6.1. Bağlama Edatları (Bağliġuçilär)

4.6.1.1. Sıralama Edatları

Arka arkaya gelen kelime, kelime grupları ve cümleleri bağlamak için kullanılırlar: *häm* "ve, ile", *vä* "ve", *bilän* "ve, ile".

4.6.1.2. Karşılaştırma Edatları

İki veya daha fazla kelime veya cümleyi birbiriyle karşılaştırmak için kullanılırlar: *häm...häm* "hem...hem", *mu...mu* "da.... da", *nä... nä* "ne.... ne".

4.6.1.3. Denkleştirme Edatları

Birbirinin yerini alabilecek iki unsuru birbirine bağlarlar: *yaki, ya* "veya", *hahi* "veya".

4.6.2. Cümle Başı Bağlaçları

"fakat" anlamı verenler: *päqät* "fakat", *biraq* "fakat, ama", *yalġuz* "yalnız, sadece", *lekin* "fakat, lakin", *ämma* "ama, fakat".

"eğer" anlamı verenler: *ägär* "eğer", *mubada* "eğer, madem, madem ki", *gärçä* "eğer, gerçi".

"çünkü" anlamı verenler: *çünki* "çünkü", *nemişqa digändä* "-maktan başka, yanı sıra", *sävivi* "sebebi, çünkü", *şuŋa* "bunun için", *şuniŋ üçin* "bunun için", *şuŋlaşqa* "bunun için".

Benzerlik anlamı verenler: *ġoya* "güya", *ġoyaki* "sanki", *huddi* "sanki", *beeyni* "sanki", *becayiki* "sanki".

Sonuç ve açıklama ifade edenler: *bälki* "belki", *bälkim* "belki", *eksiçä* "üstelik", *hätta* "hatta", *halbuki* "halbuki", *heliġu* "hatta, herhâlde", *vahalenki* "hâlbuki, oysa", *bolmisa* "öyleyse, yoksa", *kaşki* "keşke", *zadi* "zaten", *yäni* "yani", *bolupmu* "özellikle", *ihtimal* "belki", *nahayiti* "sadece", *därväkä* "elbette", *işqilip* "zaten".

4.6.3. Çekim Edatları

Zaman ifade edenler: *keyin* "sonra", *soŋra* "sonra", *ävväl* "önce", *burun* "önce", *önce* "önce", *başlap* "itibaren", *tartip* "itibaren", *beri* "beri", *ilgiri* "önce", *baldur* "önce".

Sebep ifade edenler: *säväplik* "dolayı, ötürü", *üçün* "için".

Benzerlik ifade edenler: *däk ~ täk* "gibi", *käbi* "gibi", *qatarliq* "gibi, benzeri", *ohşaş* "benzer, gibi".

Vasıta ve beraberlik ifade edenler: *bilän* "ile", *arqiliq* "ile, vasıtasıyla".

Yön ve sınırlama ifade edenler: *qädär* "kadar, *qarap* "doğru", *toğra* "doğru", *qarşi* "karşı".

Başkalık ifade edenler: *başqa* "başka", *özgä* "başka", *gäyri* "gayri"

Görelilik ifade edenler: *körä* "göre, karşı", *muvapiq* "göre, uygun", *yarişa* "göre, uygun"

Aitlik ve ilgili olma ifade edenler: *toğruluq* "hakkında, üzerinde, ait", *dair* "dair".

4.6.4. Ünlem Edatları (İmliq Sözlär)

4.6.4.1. Duygu Ünlemleri:

His ve duygu bildiren ünlemlerdir: *häbbälli* "mükemmel", *bälli* "iyi, harika", *vam* "Oo!, harika; hayranlık belirtir", *uhu* "Oo!; hayret belirtir", *barikalla* "hayret belirtir", *ayhay* "harika, heyecan bildirir", *pam* "hayret bildirir", *ah* "ay,oh", *häy* "özleme bildirir", *ih-ih* "of-of; kızgınlık ve hoşnutsuzluk bildirir", *väyäy* "vah, kızgınlık", *vayyäy* "ah, of, aman", *vay* "ay, of", *apla* "aman", *oy* "of; memnuniyetsizlik bildirir", *pa* "vay", *uf* "of; yorgunluk bildirir".

4.6.4.2. Cevap Ünlemleri

Kabul veya ret ifade ederler: *hää* "evet", *yaq* "hayır", *hä* "evet", *läbbäy* "evet; hürmet bildirir", *hoş* "evet; hürmet bildirir", *hub* "evet, hürmet bildirir".

4.6.4.3. Sorma Ünlemleri

Soru ve hitap bildiren ünlemlerdir: *mä* "bir şeyi vermek için", *bäs* "birşeyin yeterli olduğunu anlatmak için", *tiş* "sessiz ol!", *çuh* "haydi", *taq* "defol", *çaq* "defol", *qäni* hani", *hä* "ha".

5. CÜMLE

Yeni Uygur Türkçesinin cümle yapısı Türkiye Türkçesiyle paralellik gösterir. Görülen bazı farklılıklar ise cümle yapısında değil, daha çok morfolojik olarak eklerin farklılaşmasındandır. Bu farklılıklar cümlenin Türkiye Türkçesine aktarılmasında büyük zorluklar oluşturmaz.

Sıfat Tamlamasında Farklı Yapı

Yeni Uygur Türkçesinde sıfat tamlamasının sıfat unsuru, sıfat fiil eklerinden oluşmuşsa, iyelik ekini sıfat değil tamlamanın ikinci unsuru olan isim alır.

Örneğin *-ġan -gän, -qan, -kän* sıfat fiil eki Türkiye Türkçesinde *-an, -en* sıfat fiil ekidir. Fakat bu ek zaman zaman Türkiye Türkçesindeki gibi aktarılırsa da bazen de "-dığı" anlamını karşılar: *kälgän adäm* "gelen adam", *oquġan bala* "okuyan çocuk", *yazġan oqutġuçi* "yazan öğretmen".

Bu örneklerde sıfat fiil, sıfat tamlamasındaki ismin yaptığı bir işi karşılamaktadır. *yazma, gelme ve okuma* işlerini *adam, bala ve okutġuçi* yapmaktadır. Bu yapı Türkiye Türkçesindekinden farksızdır. Ancak iyelik eki alma durumunda yapı, Türkiye Türkçesinden farklıdır: *baliniŋ turġan yoli* "çocuğun durduğu yer", *Ahmetniŋ oquġan mäktibi* "Ahmet'in okuduğu okul", *ularniŋ kälgän öyliri* "onların geldikleri ev".

Görüldüğü gibi bu örneklerde sıfat fiil eki daha önceki gibi *-an/-en* ile aktarılamamakta, Türkiye Türkçesindeki *-dık/-dik* sıfat fiili ile aktarmak daha doğru olmaktadır. Burada sıfattaki eylemi yapan *yol, mätkäp, öy* değil, *bala, Ahmet, ular'* dır.

Sayı Grubunda Farklı Yapı

Yeni Uygur Türkçesinde sayı grubunda, Türkiye Türkçesindeki gibi büyük sayılar başta küçük sayılar sonda bulunur: *on ikki* "on iki", *ällik töt* "elli dört", *yüz ottuz säkkiz* "yüz otuz sekiz", *miŋ yüz yigirmä üç* "bin yüz yirmi üç".

Bu örneklerde de görüldüğü gibi iki, üç ve dört basamaklı sayılar Yeni Uygur Türkçesinde aynı şekilde tertip edilmiştir. Ancak yüz, bin, milyon ve milyarlı sayıları söylerken Yeni Uygur Türkçesinde bu sayıların başına bir sayısı da eklenir; fakat bu sayıların anlamlarını etkilemez. Özellikle tarih söylerken bu geçerlidir: *bir miŋ toqquz yüz kırık birinçi yıl* "1941", *bir miŋ säkkiz yüz säksän bir* "1881", *bir yüz yigirmä miŋ* "120. 000".

Diğer Farklılıklar

Yeni Uygur Türkçesinde saatler de Türkiye Türkçesinden farklı söylenmektedir: *toqquz yärim* "dokuz buçuk", *töt yärim* "dört buçuk", *on ikki yärim* "on iki buçuk", *üçtin yigirmä bäş minut öte* "üçü yirmi beş geçiyor", *un bäş minut kam altä* "altıya çeyrek var".

ÖRNEK METİNLER

KÖRÜŞÜŞ VÄ TONUŞTURUŞ

— Xoş, yaxşimusiz?

— Yaxşi, öziŋizçu? Qandaq ähvaliŋiz?

— Nahayiti yaxşi, rähmät. Aniŋizniŋ salamätligi hazir qandaqraq?

— Xelila yaxşi.

— Uniŋġa mändin salam eytiŋ! Salamät bolsun!

— Rähmät sizgä!

— Kiriŋ! - Olturup biraz çay içiŋ!

— Rähmät!

— Bular biziŋ yeŋi savaqdaşlirimiz. Hämisi çät'ällik oquġuçi. Bu meniŋ dostum, ismi Osmanjan, pämilisi Ömär.

— Yaxşimusizlär!

— Bu Mari Jonson xenim. U Amerikiliq.

— Yaxşimusiz! Siz nyuyorkluqmu?

— Yaq, män nyuyorkluq ämäs.

— Siz qaysi şähärdin?

— Bostondin.

— Boston qaysi şitatta?

— Massaşusets şitatida. Siz qäyärlik?

— Män şöşäklikmän.

— Şöşäk Qaramaydin yiraqmu?

— Yaq, ançä yiraq ämäs, xeli yeqin. Şöşäk nahiyisi Tarbaġatay vilayitidä. Tarbaġatay vilayiti İli qazaq aptonom oblastida.

— Bu Mari xenimniŋ yaponiyilik dosti. İsmi Keyko, pämilisi Nakamura. U tokyoluq.

— Yaxşimusiz! Siz Tokyoda qaysi mäktäpniŋ oquġuçisi?

— Män Tokyo Şät'äl Tilliri Universiteti Asiya-Afriqa Inistitutiniŋ aspiranti. Bu Petar Markoviç äpändi.

— Yaxşimusiz! Siz sovetlikmusiz?

— Yaq, män sovetlik ämäsmän, yugoslaviyilik.

— Siz qaysi şähärdin? Belgradliqmusiz?

— Yaq, män Belgradliq ämäs. Hazir Zagreb Universitetiniŋ oquġuçisimän, lekin äsli Zagreblik ämäsmän, Riyekiliq.

— Pirofessor Bogdan Pavloviç Zagreb Universitetiniŋ oqutquçisimu? U mäşhur tilşunas ikän.

— Yaq, u biziŋ universitetniŋ oqutquçisi ämäs. U Belgrad Universitetida ikän.

(Hahn 1991: 142)

GÖRÜŞME VE TANIŞTIRMA

— İyi misiniz?

— İyiyim ya siz? Hâliniz nasıl?

— Çok iyi, teşekkür ederim. Annenizin sağlığı bugünlerde nasıl?

— Oldukça iyi.

— Ona benden selam söyleyin! Daha iyi olur inşallah!

— Teşekkürler!

— Girin lütfen! Oturup biraz çay için!

— Teşekkür ederim!

— Bunlar bizim yeni sınıf arkadaşlarımız. Hepsi yabancı öğrenci. Bu benim arkadaşım, ismi Osmancan, soyadı Ömer.

— Herkese merhaba!

— Bu Mari Jonson hanım. O Amerikalı.

— Merhaba! Siz New Yorklu musunuz?

— Hayır ben New Yorklu değilim.

— Siz hangi şehirdensiniz?

— Boston'dan.

— Boston hangi eyalette?

— Massaşusets eyaletinde. Siz nerelisiniz?

— Ben Şöşekliyim.

— Şöşäk Qaramay'dan uzak mı?

— Hayır o kadar uzak değil, epey yakın. Şöşek kasabası Tarbagatay vilayetinde. Tarbagatay vilayeti İli Kazak Otonom bölgesinde.

— Bu Mari hanımın Japonyalı arkadaşı. İsmi Keyko, soyadı Nakamura. O Tokyolu.

— Merhaba! Siz Tokyo'da hangi okulun öğrencisisiniz?

— Ben Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi, Asya-Afrika Enstitüsünün asistanıyım. Bu Petar Markoviç Bey.

— Merhaba! Siz Sovyetler Birliği'nden misiniz?

— Hayır ben Sovyet değilim, Yugoslavyalıyım.

— Siz hangi şehirden? Belgradlı mısınız?.

— Hayır, Belgradlı değilim. Şu anda Zagreb Üniversitesinin öğrencisiyim, fakat aslen Zagrebli değilim, Riyakalıyım.

— Profesör Bogdan Pavloviç Zagreb Üniversitesinin hocası mı? O ünlü bir dilci.

— Hayır o bizim hocamız değil. O Belgrad Üniversitesindeymiş.

MİLLÄT ÜÇÜN ÖLÜŞ FÄRZDUR LEKİN YAŞİMAQ QÄRZDUR

Qandaqla bolmisun bir Türk balisiniŋ milliy hissiyatini yoqlasaq uniŋ öz milliti vä öz yurti üçün ölüşkä hazir ekänligini aŋlaymiz. Yeqin vä uza tariximiz buni oçuq ispatlaydur. Bu bolsa biznıŋ millitimiznıŋ yaritilişida bar bolup uniŋ qan tomuriga ornaşqan yüksäk bir xislätdür. Biznıŋ millitimiz bar ekän bu xislät bardur. Bu xislät bar ekän biznıŋ millitimiz yoqalmaydur. Oğuz Xan, Bağatur Xan, Tolun Xan, Atila Xan, Tümän Xan, Qutluq Xan, Çingiz Xan, Aqsaq Tämür Xan, Sultan Silim Han vä Atatürklärkä oxşaş büyük milliy qährimanlirimizni yätüştürüp tilimizni dünya tillär içidä şäräflik bir orunga igä qilip yaşatqan närsä, änä şu xislät idi. Bu günki kündä vä häm kelicäkdä millitimizni härbir falakätdin saqlap uni yaşatidurgan närsä yana şu xislätdur. Aniŋ üçün bu yüksäk milliy xislitimizni bar küçimiz bilän saqlişimiz lazimdur.

Bu günki kündä bütün xälqimiznıŋ diqqitigä täyişlik bir mäsilä bardur. U bolsa xälqimiznıŋ milliy hissiyatini siyasiy qural qilip näticidä millitimizni äbidiy qul qilişdin taşqiri milliy barliqimizni yoq kiliş yolidiki suyiqäsd planidur.

Bu plannıŋ äŋ canliq ifadisi Şiŋ Si Säy idi. Şiŋ Si Säy millitimizni vä milliy barliqimizni yoq qiliş yolidä özigä bäk qöp tosqunluq qilidigan milliy birlikimizni yoq qiliş yolini tutup (14 ulus) degän parçilaş vä bölüş siyasitini ortiga çiqardi. Türkistanda häqiqatdä 14 ulus bar mu?

MİLLET İÇİN ÖLMEK FARZDIR FAKAT YAŞAMAK BORÇTUR

Nasıl şekilde olursa olsun bir Türk çocuğunun millî hislerini yoklasak, onun kendi milleti ve yurdu için ölmeye hazır olduğunu anlarız. Bunu yakın ve uzak tarihimiz açıkça ortaya koymaktadır. Bu da milletimizin yaratılışında var olup, onun damarlarına yerleşmiş olan yüksek bir vasıftır. Milletimiz var olduğu müddetçe bu vasıf vardır. Bu vasıf olduğu sürece milletimiz yok olmayacaktır. Oğuz Han, Bahadır Han, Tolun Han, Atilla Han, Tümen Han, Kutluk Han, Cengiz Han, Aksak Timur Han, Sultan Selim Han, Atatürkler gibi büyük millî kahramanlarımızı yetiştirip dilimizi dünya dilleri içinde şerefli kılan şey, işte bu vasıftı. Bugün ve gelecekte milletimizi bütün felaketlerden koruyup onu yaşatacak olan şey yine bu vasıftır. Onun için bu yüksek millî hissiyatımızı var gücümüzle korumamız lazımdır.

Bugün bütün halkımızın dikkatini çekecek bir mesele vardır: Bu da halkımızın millî hislerini siyasi bir silah olarak kullanıp sonuçta milletimizi ebedî olarak köle yapmak ve ayrıca millî varlığımızı yok etme yolundaki suikast planıdır.

Bu planın en canlı ifadesi Şin Si Sey idi. Şin Si Sey milletimizi ve millî varlığımızı yok etme planında, kendine fazlasıyla zarar veren millî birliğimizi yok etme yolunu tutup (14 ulus) denilen parçalama ve bölme siyasetini ortaya attı. Türkistan'da gerçekte 14 ulus var mıdır?

Zoŋli atimiz cänabliri Sän Min Cuyniŋ birinci därsidä (Şiŋcaŋda bir milyon artuġraq Müsliman Türklär bar) degän idi, ölkimiziniŋ Şiŋ Si Säy zamanida eliŋgan nufusi sanina qarisaq xälqimiziniŋ yüzdä säksän iki protsentni Türk xälqliri täşkil qilmaqdidur. Andaġ bolġanda Şiŋ Si Säy tärifidin ortiġa çiqarilġan 14 ulus qäyärdä?

Miladiy Mancu äsridä Rusyä, Ängiliyä vä Mancu Xanliqi kibi 3 dävlät ortisida "Famir mäsilisi" degän siyasiy bir mäsilä tuġulġan idi. Bu mäsilä bolsa 3 dävlätniŋ Türkistandiki siyasiy mänfiätlirigä yölänmäkdä idi. Näticidä Türkistan xälqi 1832 inci yilindän 1852 inci yilgiçilik bu dävlätlärniŋ siyasiy mänfiätliri üçün milliy hissiyatlirigä berilip qan qusdi bu arada ba-dävlät Yaqup Bäg ortiġa çiqip uniŋ macrasi yüz miŋlärgä xälqimizni Zozuŋtaŋniŋ qanliq qiliçiġa tutup bergändin keyin soŋ boldi. Aradin 50 näççä yil ötkändin keyin Qamul inkilabi tokuldi vä bu inkılap bir munçä qanliq facialärdin keyin Şiŋ Säyniŋ (12-4 33 Afril) cinayiti bilän tamamlandi. Änä şu uzun inkilabiy yillar içindä beşimizdin ötkän eçinşliq faciälärniŋ säbäblirini täkşürsäk başkilirniŋ siyasiy mänfiatlirigä milliy hissiyatlirimizni qural qilip ölüp bärgänligimizni körimiz.

Ölkimiz bu günki kündimu şundaġ hallärdin xali ämäs Turfan väqäsi hämmigä mälumdur. Üngän 3 inci ayda Urumçidin 16 näfär kişi Turfanġa tüşüp topulaŋ çiqarġanda saqçilar bularni tutup bir näççä kün qomaġandin keyin qoyup berägän bolsimu, ikinçi qetim Urumçidin Ġani başliq on näççä näfär kişilärniŋ Turfanġa tüşüp Karabuz degän taġkä çiqip alġanda Hasan Kärimniŋ kumandisi astidiki saqçi äskärlär taġkä çiqip ularni tutidu. Vä arada bolġan musadirä näticisindä Ġani başliq tört näfär Türk balisi ölüdur.

Zoñli efendimiz Sen Miñ Cay'ın birinci dersinde (Şincan'da bir milyondan fazla Müslüman Türk var) derdi, ülkemizin Şin Si Sey zamanında yapılan nüfus sayımına bakarsak halkımızın %82'sini Türk halkları teşkil etmektedir. Böyle olunca Şin Si Sey tarafından ortaya atılan 14 ulus nerede?

Miladî Mançu asrında Rusya, İngiltere ve Mançu Hanlığı gibi 3 devlet arasında "Pamir Meselesi" denen siyasî bir mesele doğmuştu. Bu mesele üç devletin Türkistan'daki siyasî menfaatlerine dayanıyordu. Neticede Türkistan halkı 1832 yılından 1852 yılına kadar bu devletlerin siyasî menfaatleri için millî hisleri bastırılıp kan kustu. Bu arada Devlet başkanı Yakup Bey ortaya çıktı. Onun macerası yüz binlerce halkımızı Zozuñtan'ın kanlı kılıcına kurban verdikten sonra son buldu. Aradan 50 yıl geçtikten sonra Kamul inkılâbı yapıldı? Ve bu inkılâp bu kadar facialardan sonra Şin Sey'in (12-4-33 Nisan) cinayetiyle son buldu. İşte bu uzun inkılâp yılları içinde başımızdan geçen acı faciaların sebeplerini incelersek başkalarının siyasî menfaatleri için millî hislerimizin silah olarak kullanılıp öldürüldüğümüzü görüyoruz.

Ülkemiz bugün de bu türlü durumlardan kurtulmuş değildir. Turfan vakası hepimizce malumdur. Geçtiğimiz üçüncü ayda Urumçi'den 16 kişi Turfan'a gelip ayaklanma çıkardıklarında muhafızlar bunları yakalayıp birkaç gün tuttuktan sonra bırakmışlar, sonra ikinci defa Urumçi'den Gani başkanlığında on kadar kişi Turfan'a gelerek Karabuz denen dağa çıkmış ve Hasan Kerim'in komutası altındaki postacı askerler dağa çıkıp onları yakalamış. Aralarında geçen çarpışma neticesinde Gani başkanlığında dört Türk çocuğu ölmüş.

Bu cinayätçilärniŋ başliqliridin Tursun Vahidi bilän Ġafur Qarilärni Turban xälqi tutup Urumçigä elip kelip hükümätgä tafçurup bärgän bolsimu ular bu künki kündä Ġolcäġä berip u yärdä (öltürümiz, kesimiz, qanliq qüräş qilimiz!) däp vaqirap yürgän yärdä! Tinçlik bätim ornaşqandin qeyin bu türlük väqälärni tuġdurişniŋ nimä yoli bar idi? Tinçlik bätim uzun yillardin bu yan tökülgän qanlirimiziniŋ näticisi ämäsmu? Mundin keyin qilidurġan yaki qilmakçi bolġan qanliq küräşni kim üçün qilimiz? Qanliq küräş qilidurġan baturlar biziniŋ millitimiziniŋ qenini tökmäkçimu? Yaki başka bir yärdin "qan" doguvar qilmaqçimu?

Äfändilär! Bu millätgä biraz eçingizlär! Bu biçarä millät yillardin bäri başqilärniŋ siyasiy mänfiätläri üçün qurban bolup öldi, talandi, ezildi! Ämdi çürük tahtaġä basmaydur! Millät üçün ölüş färzdur amma bu millät, färzni ada qildi. Ämdi qärz qaldi. Bu qärz bolsa, yurt vä millätni yaşitiş yolidiki qärzdur. Qanliq küräşgä davam qilip ölüvärsäk bu yurtni vä bu millätni kim yaşitidur.

Milliy qärzimizni ada qiliş üçün milliy rähbärlirimiz ätrafidä toplinip turup birimiz hämmimizni vä hämmimiz birimizni himayä qilip iş birligi bilän alġa basayli!

(Mehmet Kurban Koday- Yalkın Gazetesi)

Bu katillerin başlarından Tursun Vahidi ile Gafur Kari'yi Turfan halkı yakalayıp, Urumçi'ye getirip hükümete teslim etmişlerse de onlar bugün Golce'ye gidip orada "Öldürüyoruz, kesiyoruz, kanlı savaş yapıyoruz!" diye bağırarak yürümüşlerdir! Barış anlaşması, uzun yıllardan bu yana dökülen kanlarımızın neticesi değil midir? Bundan sonra yapılmakta olan veya yapılacak olan kanlı savaşı kim için yapıyoruz? Kanlı savaş yapan kahramanlar bizim milletimizin kanını dökmek mi istiyor? Veya başka bir yerden kan anlaşması mı yapmak istiyor?

Efendiler! Bu millete biraz acıyınız! Bu çaresiz millet yıllardan beri başkalarının siyasi menfaatleri için kurban oldu, yağmalandı, ezildi! Şimdi ise çürük tahtaya basmıyor! Millet için ölmek farzdır ama bu millet farzı eda etmiştir. Şimdi borç kaldı. Bu borç ise, yurt ve milleti yaşatma yolundaki borçtur. Kanlı savaşa devam edip ölürsek, bu yurdu ve milleti kim yaşatacaktır.
Millî borcumuzu eda etmek için millî rehberlerimiz etrafında toplanıp birimiz hepimizi ve hepimiz birimizi koruyup işbirliğiyle ilerleyelim!

SİNİ KÖZLÄYMÄN

Kolimdä sunuq saz!
Kiçä-kündüz qiş yaz.
Xan täŋri taġida
Ümid bulaġida
Ümidlirini tazilap:
Sini sözläymän
Sini közläymän!

Yastiġim qara taş
Ayaġim yilaŋ baş...
Uzun yollariŋġa qarap
Ärlik mäydanida
Küräş armanida
Qaranliġini yirtip-tarip;
Sini közläymän
Sini közläymän!

(Mehmet Kurban Koday-Yalkın Gazetesi)

SENİ DÜŞÜNÜYORUM

Elimde kırık saz!
Gece gündüz, kış yaz.
Han Tanrı dağında
Ümit pınarında,
Ümitlerini tazeleyip
Seni düşünüyorum
Seni düşünüyorum!

Yastığım kara taş
Ayağım yılan baş...
Uzun yollarına bakarak
Erlik meydanında
Mücadele arzusunda
Karanlığını yırtarak
Seni düşünüyorum
Seni düşünüyorum!

HÄQİQİ BAYLİQ

Burunqi zamanda, bir padişaniŋ güzel bir qizi bar ikän. UniŋĢa nurĢun şähärlärdin älçilär kälgän bolsimu qiz rät qiptu. Qizniŋ köŋlidä nimä barliĢini bilälmigän ata-anisi uniŋ nimä şärti barliĢini soraptu.

— Başqa şärtim yoq, däptu qiz. Kimdä kim maŋa birla vaqitniŋ içidä häm gaday häm bay ikänligini körsitip, meni qayil qilalisa, män şu kişigä tegimän.

Padişa barliq puqralarĢa muşu şärt buyiçä yarliq çiqiriptu. Bälgilängän küni kişilär täräp täriptin kelip, ordoniŋ aldidiki mäydanĢa yiĢiliptu. Qiz täxtiravanda olturuptu.

— Qeni yigitlär mäydanĢa çüşüŋlär. Qaysiŋlar birla vaqitniŋ içidä häm gaday häm bay ikänliginiŋlärni körsitälisäŋlar qizim şuniŋ bolidu!, däptu.

MäydanĢa yiĢilĢan kişilär hiçbir gäp tapalmay. Birbirlirigä qarişiptu. Axiri bir şahzadä otturiĢa çüşüptu.

— Mana män körsitimän, däptu u maxtinip, män bolsam bir Şahzadä. Mändiki altun kümüşniŋ häddi-hisavi yoq. Dimäk hazir mändäk bay yoq. Ämdi män muşu putun bayaliĢimni siznıŋ toyliĢiŋiz üçün berivätsäm män gaday bolimän. Qandaq, qayil boldiŋizmu?

Qiz Şahzadini zaŋliq qilip külüp mümkin ämäs, däp beşini çayqaptu.

Şundaq qilip özini körsitidiĢanlar arqa-arkidin mäydanĢa çüşüptu. Biraq bäzilär bayliĢini körsätsä, gadayliĢini körsitälmäptu. Bäzilär gadayliĢini körsätsä bayliĢini körsitälmäptu. Qiz hiçqaysisiĢa qayil bolmaptu. Axiri addila kiyingän, mürisidä xorcüni bar bir yigit:

GERÇEK ZENGİNLİK

Eski zamanlarda bir padişahın güzel bir kızı varmış. Ona birçok şehirden dünürler gelse de kız reddediyormuş. Kızlarının gönlünde ne olduğunu bilemeyen anne ve babası onun şartlarını sormuşlar.

— Başka şartım yok, demiş kız. Her kim bana aynı zamanda hem fakir hem de zengin olduğunu gösterip beni ikna edebilirse, ben o kişiye ait olurum.

Padişah bütün vatandaşlara bu şarta göre ferman çıkarmış. Kararlaştırılan gün, her taraftan insanlar gelip sarayın önündeki meydanda toplanmışlar. Kız, tahtırevanda oturmuş. Padişah:

— Haydi, gençler meydana çıkın. Hanginiz aynı zamanda hem fakir hem zengin olduğunuzu gösterebilirseniz kızım onun olacak, demiş.

Meydana toplanan kişiler hiçbir söz bulamadan birbirlerine bakmışlar. Sonra bir şehzâde ortaya çıkmış.

— İşte ben gösteriyorum, demiş övünerek. Ben bir şehzâde isem, bendeki altın gümüşün haddi hesabı yok. Demek ki, şimdi benim kadar zengin biri yok. Şimdi ben bütün bu zenginliğimi sizin düğününüz için verirsem, ben fakir olurum. Nasıl, ikna oldunuz mu?

Kız şehzadeye şüpheyle bakıp gülerek "Mümkün değil" deyip başını sallamış.

Böylece kendini gösterenler arka arkaya meydana çıkmışlar. Fakat bazıları zenginliğini gösterip fakirliğini gösterememiş; bazıları da fakirliğini gösterip zenginliğini gösterememiş. Kız hiçbirine ikna olmamış. Sonra basit giyinmiş, omzunda heybesi olan bir genç:

— Mana män körsitimän, däp otturiğa çüşüptu vä xorcünini yärgä qoyup sözläşkä başlaptu, män hazir gaday, işänmisiŋiz soruşturup beqiŋ. Mändä ya altun, ya kümüş ya qolğa çiqqudäk mal mülük yoq, turğan turqum muşu. Lekin män hämmä kişidin bay!

— Hiçnimäŋ bolmisa, qandaq bay bolisän? däptu padişa häyran bolup.

— Aldiriman padişahi aläm, yigit tämkinlik bilän xorcinidin här xil uşşaq- çüşşäk saymanlarni çiqirip turup sözini davam kiptu. Mava ustira sätraçliqni bilimän. keni keliŋ çaç saqalliriŋini yasap qoyimän. Här qandaq tamaqni buyrusiŋiz hazirla etip berimän: Mavu härä bilän rändä yağaççiliqni bilimän. Burulğan işik-däriziläг bolsa körsitiŋ. Hazirla yasvetimän: Mavu qisqaç bilän bolqa, tomurçiliqni bilimän. Sizgä qaraşliq ordidiki hämä atni elip keliŋ. Sizgä yariğudäk taqilap berimän. Mavu düvät-qäläm, xättatliqni bilimän. Kitapliriŋiz bolsa elip keliŋ. Yeziqniŋ här xil şäkillirini işlitip çirayliq köçürüp berimän. Bu hünärläniŋ hämisi mäŋdiki tügimäs- pütmäs bayliq. Män muşu hünärlirim bilän hiçqaçan aç qalmaymän. Nägä barsammu güldäk hayat käçüräläymän!

— Toğra didiŋiz! däp xoşal bolup vaqirivetiptu qiz, häqiqi bayliq altun-kümüş mal dünya ämäs hünär, bilim. Siz qarimaqqa gaday körünüsiz. Lekin ämiliyättä hämmidin siz bay. Sizgä qayil boldum!

Şundaq qilip padişaniŋ bu güzäl qizi aşu hünärvän yigitniŋ boptu.

(Uygur Halk Masalları)

— İşte ben gösteriyorum, deyip ortaya çıkmış ve heybesini yere koyup konuşmaya başlamış. Ben şimdi fakirim, inanmazsanız araştırıp bakın. Bende ne altın ne gümüş ne de ele gelecek bir mal mülk yok, bütün suretim bu. Fakat ben herkesten zenginim.

— Hiçbir şeyin olmazsa, nasıl zengin olursun, demiş padişah şaşırarak.

— Acele etmeyin, âlemlerin padişahı. Yiğit dikkatle heybesinden her çeşit ufak tefek aletlerini çıkarıp, sözüne devam etmiş. İşte ustura, berberliği biliyorum. İnanmazsanız haydi gelin, saçınızı sakalınızı keseyim. İşte bıçak, az buçuk aşçılığı biliyorum. Hangi yemeği isterseniz hemen hazırlarım. İşte testere ile rende, marangozluğu biliyorum. Bozulan kapı, pencereler varsa gösterin, hemen tamir edeyim. İşte makas ile çekiç, demirciliği biliyorum. Size ait saraydaki bütün atları alıp gelin. Size yarına kadar nallarını çakayım. İşte divit, kalem, hattatlığı biliyorum. Kitaplarınız varsa getirin, yazının her çeşit şekillerini yapıp güzelce yazayım. Bu hünerlerin hepsi bendeki bitmez tükenmez zenginliktir. Ben bu hünerlerimle hiçbir zaman aç kalmam. Nereye gitsem gül gibi hayat geçirebilirim!

— Doğru söylediniz! diye memnun olup bağırmış kız. Gerçek zenginlik altın, gümüş, mal, dünya değil, hüner ve bilimdir. Siz ilk bakışta fakir görünüyorsunuz; ancak, gerçekte herkesten zenginsiniz. Beni ikna ettiniz!

Böylece padişahın güzel kızı, bu hüner sahibi gencin olmuş.

QÄŞQÄR QİZİ

Ay camaliŋni körüp, ayniŋ kizi kän ġu didim,
Nur çeçip tursa yüzüŋ künniŋ özi kän ġu didim.

Min cenim bolsun täsadduq bir qaraşinġa seniŋ,
Közliriŋni taŋ sähärniŋ yultuzi kän ġu didim.

Yälpünüp tursa çeçiŋ gülşän ara käzgändä sän,
Qayniġan altun bulaqniŋ qonduzi kän ġu didim.

Sözliriŋ andin leziz äncür misali şirnilik,
Namusu-ippät bilän vicdan sözi kän ġu didim.

Her sähär basqan iziŋda külsä yumran mayislar,
Pah bu qizniŋ izliri bärkät izi kän ġu didim.

Axşimi taldäk egilsäŋ kitiviŋniŋ üstigä,
Dävrimiz qizliriniŋ bäk mu özi kän ġu didim.

Här iştkändä seniŋ tariŋ bilän naxşaŋni män,
Sorimay taptim etiŋ Qäşqär qizi kän ġu didim.

1984-yil 28-Avġust, Keşker

KÂŞGAR KIZI

Ay yüzünü görüp ayın kızı mı ki dedim,
Nur saçıp dursa yüzün güneşin özü mü ki dedim.

Bin canım olsun sadaka bir bakışına senin,
Gözlerini tan seherin yıldızı mı ki dedim.

Dalgalanıp dursa saçın gülşen içinde gezende sen,
Kaynayan altın bulağın kunduzu mu ki dedim.

Sözlerin ondan leziz incir misali şirin,
Namus ve iffet ile vicdan sözü mü ki dedim.

Her sabah bastığın yerde gülse yumuşak otlar,
Vah, bu kızın izleri bereket izi mi ki dedim.

Akşam dal gibi eğilsen kitabının üstüne,
Devrimiz kızlarının pek de özü mü ki dedim.

Her işitende senin tarın ile şarkını ben,
Sormadan buldum adın, Kâşgar kızı mı ki dedim.

28 Ağustos 1984, Kâşgar

(Çengel 2000: 478)

TADAN TÜLKÄ

Künlärniŋ biridä bir näççä kün aç qalġan bir tülkä ozuq izläp Mäŋiptu. mäŋiptu-mäŋiptu xeli yiraq bir çölgä kelip qaptu. Qarisa bir taşniŋ yenida qazandäkbir quyruq may turuptu. Mundaq obdan mayni körüp, ülkiniŋ şolgäyliri ekiptu. U yimäkçi bolup, mayniŋ yenina käptu, yu lekin tadanliq qilip birdinla toxtaptu, dä "Bu mayni birär yoluçi çüşürüp qoyġanmidu? Ägär çüşürüp qoyġan bolsa, yolniŋ otturisida turġan bolatti. Äcäp bu taşniŋ yenida bir äplik cayda turuptiġu? Bu yärdä çoqum bir gäp bar, birdäm näpsimni yeġin yimäy turay" däp oylaptu vä yeqinla yärdiki bir däräxliqniŋ arisiġa kirip, maydin közini üzmäy marap yetiptu.

Şu äsnada qayaqtindur bir açköz bürä yetipi kelip:

— Uhuy, dostum ülkican, bu yärdä nimä qilip yatsän?, däp soraptu.

Büriniŋ turkidin tazimu aç qalġanliġini pämligän tadan tülkä çandurmay:

— Keliŋ boriġa yatmay qandaq qilay, qosuġum yäkmu toyup ketiptikän, zadila maŋalmay qaldim, däptu.

— Nimä yäp şuŋçä toyup kättik? aldira soraptu bürä häyran bolup.

— Tülkä taşniŋ yenidiki quyruq mayni işarät qilip turup sözlär ketiptu:

— Avu mayni körmidiŋizmu? Qandaq äxmäq yoluçi taşlap kättikin. Üç- töt qoyniŋ quyruġu ikän. Eçiqap kätkänliġimdin yäveriptimän. Änä yänä bir munçisi eşip qaldi.

— Undaq bolsa qalġinini män yävitäy!

Yaġni körüp şulgäyliri eqip käktän bürä neri-berisini soruşturmäyla quyruq mayġa özini etiptu. Lekin "tars" qilġan avaz bilän täŋ bürä birdinla çqirap yiġiliptu, dä, can talişişqa başlaptu. Tadan tülkä öz äqlidin mämnun bolup külüp qoyuptu vä can talişivatqan büriniŋ aldiġa berip:

Karnim aç turup män yimäsmidim başta,

Bir balasi bolmisa quyruq turamdu taşta, däptu, dä qaptandin qaŋqip çiqqan quyruqni mäzzä qilip yiyişkä başlaptu.

(Uygur Halk Masalları)

KURNAZ TİLKİ

Günlerden bir gün, uzun bir süre aç kalan kurnaz bir tilki yiyeyecek arayarak dolaşıyormuş. Yürümüş yürümüş, çok uzak bir çöle gelmiş. Bakmış, bir taşın yanında kazan gibi büyük bir kuyruk yağı duruyor! Böyle iyi bir yağı görünce, tilkinin salyaları akmış. O, yemek isteyip, yağın yanına gelmiş. Fakat kurnazlık düşünüp ansızın durmuş ve: "Bu yağı bir yolcu mu düşürmüş acaba? Eğer düşürmüş olsa yolun ortasında duruyor olurdu. Acaba bu taşın yanında uygun bir yerde durur muydu? Burada kesin bir hile var, bari nefsimi toplayıp yemeyeyim" diye düşünmüş ve yakın yerdeki bir ağaçlığın arasına girip yağdan gözünü ayırmadan gözetlemeye başlamış.

O esnada aç bir kurt gelip:

— Oo! Dostum tilkiciğim, burada ne yatıyorsun? diye sormuş.

Kurdun simasından oldukça aç olduğunu anlayan kurnaz tilki çaktırmadan:

— Gelin buraya, nasıl yatmayayım, karnım oldukça fazla doymuş, hiçbir şekilde yürüyemedim, demiş.

— Ne yeyip doydun bu kadar? diye hemen sormuş kurt şaşırarak.

Tilki taşın yanındaki kuyruk yağını işaret edip, şöyle demiş:

— Şu yağı görmedin mi? Hangi ahmak yolcu bırakıp gitti acaba. Üç dört koyunun kuyruğuymuş. Acıktığımdan dolayı yiyiverdim. İşte, yine de bu kadarı arttı.

— Öyleyse kalanını ben yiyivereyim!

Yağı görüp, salyaları akan kurt, fazla düşünmeden kuyruk yağına atlamış. Fakat, acı bir inlemeyle kurt ansızın yığılmış ve can çekişmeye başlamış. Kurnaz tilki kendi aklından memnun olup, gülmüş ve can çekişen kurdun önüne gelip:

Karnım aç dururken ben yemez miydim başta,
Bir belası olmasa kuyruk durur muydu taşta!

demiş ve kapandan fırlayan kuyruğu afiyetle yemeye başlamış.

KAYNAKÇA

ALPTEKİN, Erkin,. (1983). "Çin'in Doğu Türkistan Siyaseti", *Türk Kültürü*, S. 21, Ağustos.

ALPTEKİN, İsa Yusuf. (1970). *Doğu Türkistan'da Kızıl Çin Vahşeti*, İstanbul.

BELLER-HANN, İldikó. (1991). "Script Changes in Xinjiang", *Cultural Change and Continuity in Central Asia*, (Ed. Shirin Akiner), London. s. 71-83.

BUĞRA, M. Emin. (1952). *Doğu Türkistan, Tarihî, Coğrafî ve Şimdiki Durumu*, İstanbul.

BUĞRA, M. Emin. (1987). *Şarkî Türkistan Tarihi*, Ankara.

BURAN, Ahmet; Ercan ALKAYA. (2001). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Ankara.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin. (1994). "Tarihte Uygur Devletleri", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, S.VI, s. 21.

ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu.(1988). *Modern Uygur Türkçesinde Fiil*, (G.Ü. yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu.(2000). *Abdurrahim Ötkür'ün Şiirleri I-II*, MEB. Yay., İstanbul.

GAFURİ, Gulam. (1986). *Uygur Klasik Edebiyatidin Kiskiçe Sözlük*, Milletler Neşriyatı, Urumçi.

GAFURİ, Gulam. (1986). *Uygur Şiviliri Sözlügi*, Milletler Neşriyatı.

GAFUROĞLU, Gulam. (1989). "Çağdaş Uygurcanın Şiveleri Hakkında", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, VI, 21.

HAHN, Reinhard F. (1991). *Spoken Uyghur*, University of Washington Press, London.

HAHN, Reinhard F. (1998). "Uyghur", *The Turkic Languages*, (Ed. Lars Johanson, Eva Á. Csató), s. 379-396, Routledge, London.

JARRING, Gunnar. (1981). "The New Romanized Alphabet For Uighur and Kazakh and Some Observations on the Uighur Dialect of Kashgar", *Central Asiatic Journal*, S.15, Wiesbaden.

KAFESOĞLU, İbrahim. (1989). "Uygurlar", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, 25.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II. (1991). Ankara.

KÂŞGARLI, S. Mahmut. (1998). *Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı*, Ankara.

KURBAN, İklil. (1995). *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay., Ankara.

MUTLU, İbrahim. (1959). "Kurban Koday", *Türkistan Sesi*, Yıl: 1, Sayı: 3-4, s. 40-42

NECİP, Emir Necipoviç. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. İklil Kurban), Ankara.

Orkun (2001), "Doğu Türkistan Dosyası : Sistemli Bir Soykırım", Ekim, S. 44.

ÖZKAN, Nevzat. (1997). *Türk Dünyası; Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Kayseri.

ÖZTÜRK, Rıdvan. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara.

ÖZTÜRK, Rıdvan. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara.

SADVAKASOV G. S. (1996). "Uygurskiy Yazık", *Yaziki Mira Tyurskie Yaziki*, (Ed. V. N. Yartseva, V.M. Solntsev, N.İ. Tolstoy), Rossiyskaya Akademiya Nauk, Bişkek, s. 437-449.

SARAY, Mehmet. (1994). "Doğu Türkistan Tarihi (II)", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, S. 41, s. 10.

SARAY, Mehmet.(1994). "Doğu Türkistan Tarihi" *Doğu Türkistan'ın Sesi*_,S. 41, s. 1.

SCHWARZ, Henry G. (1992). *An Uyghur-English Dictionary*, Western Washington.

TÖMÜR, Hemit. (2003). *Modern Uyghur Grammar*, İstanbul.

TURAN, Şekür. (1992). "Kurban Koday ve Hizmetleri", *Millî Folklor*, Ankara, s. 27-28.

WEİ, Cuiyi. (1973). "An Historical Survey of Modern Uighur Writing" *Central Asiatic Journal*,37/3-4, s. 249-322.

YAZICI, Habibe. (1999). *Yeni Uygur Türkçesindeki Arapça ve Farsça Unsurlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

KULLANILAN İŞRATLER

A a/ä ünlü değişimi
U u/ü ünlü değişimi
X i/u/ü ünlü değişimi
G ġ/g/q/k ünsüz değişimi
D d/t ünsüz değişimi
K q/k ünsüz değişimi

KISALTMALAR

Ar. Arapça
Far. Farsça
Ç. Çince

KAZAK TÜRKÇESİ

Yrd. Doç. Dr. Ferhat TAMİR

KAZAKLAR

Kazaklar, 15. yüzyılın ikinci yarısında Altınordu Hanlığı'nın parçalanmasından sonra teşekkül etmiş olan bir Türk boyudur. Türkistan bozkırlarını yurt edinmişlerdir. Büyük çoğunluğu 20. yüzyıl başlarına kadar konar göçer olarak yaşamıştır.

Kazaklar esas itibariyle bugün Kazakistan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Kazakistan'ın dışında Doğu Türkistan'da bir milyondan fazla ve Moğolistan'da da yüz binin üzerinde Kazak nüfusu vardır. Kazakistan 2.960.000 km²'lik, zengin yer altı ve yer üstü zenginliklere sahip geniş bir ülkedir.

KAZAK TÜRKÇESİ

Kazak Türkçesi, Türk lehçelerinin kuzey-batı grubuna dahil olup, en geniş coğrafî sahada konuşulan Türk lehçesidir. Kazak lehçesine geçmiş olan yabancı kelimeler, sadece kulak vasıtasıyla öğrenilmiş olduğundan Kazak ses kaidelerine tamamen uymuş bulunmaktadır.

Kazak Türkçesi, ünlü ve ünsüzlerin uyumu bakımından, yazı dili olmuş bütün Türk lehçelerinden daha gelişmiş durumdadır. Ayrıca ünsüzlerin daha çok ünsüz uyumuna uyması, umumî Türkçedeki *ş* yerine *s*, *ç* yerine *ş* kullanılması, onu diğer Türk lehçelerinden ayıran önemli özelliklerdir.

KAZAK ALFABESİ

Büyük harf	Küçük harf	Latin Alfabesindeki karşılığı	
А	а	A	a
Ә	ә	Ä	ä
Б	б	B	b
В	в	V	v Rusça kel.
Г	г	G(e)	g(e)ince g
Ғ	ғ	Ğ(a)	ğ(a)
Д	д	D	d
Е	е	E	e
Ё	ё	YO	yo
Ж	ж	J(C)	j(c)
З	з	Z	z
И	и	IY, İY, İ	ıy, iy, i
Й	й	Y	y
К	к	K(E)	k(e)
Қ	қ	Q	q
Л	л	L	l
М	м	M	m
Н	н	N	n
Ң	ң	Ñ	ñ
О	о	O	o

Ө	ө	Ö	ö
П	п	P	p
Р	р	R	r
С	с	S	s
Т	т	T	t
У	у	UW, ÜW, W, U	uw, üw, w, u
Ұ	ұ	U	u
Ү	ү	Ü	ü
Ф	ф	F	f
Х	х	X	x
h	h	H	h
Ц	ц	TS	ts Rusça kl.
Ч	ч	Ç	ç
Ш	ш	Ş	ş
Щ	щ	ŞÇ	şç Rusça kl.
ъ	ъ	(')	Ayırma işt.
ы	ы	I	ı
і	і	İ	i
ь	ь	İncel. işt.	
Э	э	e	Rusça kel., kel.baş
Ю	ю	YUW, YÜW, YU	yuw,yüw,yu
Я	я	YA	ya

Bazı harflerin ses değerleri:

Ә: a ile e arasında söylenen açık e ünlüsünü karşılar: *ән* "än", *әке* "äke", *Тәңрі* "Täñri", *кінә* "kinä".

И: Kazak Türkçesine ait kelimelerde kelime başında ve bir ünsüzden sonra geldiğinde kalın ünlülü kelimelerde *ıy*, ince ünlülü kelimelerde *iy* okunur: *ық* "ıyıq", *ине* "iyne", *қиын* "qıyın", *киіз* "kiyiz".

Rusça kelimelerde "*i*" okunur: *инженер* "injener", *кино* "kino", *фильм* "film"

У: Kazak Türkçesine ait kelimelerde kelime başında ve bir ünsüzden sonra geldiğinde kalın ünlülü kelimelerde *uw*, ince ünlülü kelimelerde *üw* okunur. Bir ünlüden sonra geldiğinde veya iki ünlü arasında bulunduğunda ise *w* okunur: *уақыт* "uwaqıt", *алу* "aluw", *білу* "bilüw", *күә* "küwä", *күлу* "külüw", *су* "suw", *тау* "taw", *деу* "dew", *бауыр* "bawır", *тәуір* "tewir".

Rusça kelimelerde u okunur: *музыка* "muzıka", *курс* "kurs", *культура* "kultura".

Ғ: Sadece kalın ünlülü kelimelerde bulunur. Türkiye Türkçesindeki kalın *g*'ya göre damağın daha arkasında ve gırtlağa yakın bir yerde söylenen sedalı ve sızıcı bir *g* ünsüzünü karşılar: *ғылым* "ğılım", *сағат* "sağat", *сағыну* "sağınuw", *алған* "alğan", *ағаш* "ağaş".

Ю: Kazak Türkçesine ait kelimelerde kalın ünlülerden sonra *yuw*, ince ünlülerden sonra *yüw* okunur: *аю* "ayuw", *сүю* "süyüw", *көбею* "köbeyüw", *қартаю* "qartayuw". Ancak Kazak Türkçesine ait kelimelerde ю harfinden önce ы ve і

harfleri yazılmaz, onların yerine и harfi yazılır: *кию* "kiyüw)", *қию* "qıyuw", *тию* "tiyüw".

Rusça kelimelerde "yu" okunur: *юбилей* "yubiley".

Я: Hem Kazak Türkçesine ait kelimelerde hem de Rusça kelimelerde "*ya*" okunur: *аяқ* "ayaq", *қоян* "qoyan", *ягни* "yağniy", *саятшы* "sayatşı", *январь* "yanvar".

Ancak Kazak Türkçesine ait kelimelerde я harfinden önce ы ve i harfleri yazılmaz, onların yerine и harfi yazılır: *қия* "qıya", *сия* "sıya", *пияз* "piyaz", *Әлия* "Äliya".

Kazak alfabesindeki Ё (ё), э, ф, в, ц, ч, щ harfleri ile ъ ve ь işaretleri sadece Rusçadan alınan kelimelerde bulunur. Bunlardan щ harfi Kazak Türkçesine ait sadece üç kelimede "şş" yerine kullanılır: *ащы* "aşşı", *тұщы* "tuşşı", *кеще* "keşşe".

Э harfi Rusça kelimelerde sadece kelime başında yazılır ve normal e sesini karşılar: *экран* "ekran". ғ ve қ harfleri Rusça kelimelerde bulunmaz. Rusça kelimelerde sadece г ve к harfleri kullanılır: *вагон* "vagon", *культура* "kultura".

Kazak Türkçesine ait kelimelerde ilk hecesinde "*o*" veya "*u*" bulunan kelimelerin ikinci veya üçüncü hecelerindeki *ı*'lar "*u*"; *i*'ler ise "*ü*" okunur. Aynı şekilde ilk hecesinde "*ö*" veya "*ü*" bulunan kelimelerin ikinci veya üçüncü hecelerinde bulunan e'ler "*ö*" okunur.

Yazılışı	Okunuşu
ойын	"oyun"
ұзын	"uzun"
сөздік	"sözdük"
түлкі	"tülkü"
көмек	"kömök"

SES ÖZELLİKLERİ

Kazak Türkçesinde 9 ünlü vardır: a, ä, e, ı, i, o, ö, u, ü. Görüldüğü gibi Türkiye Türkçesindeki 8 ünlüden farklı olarak Kazak Türkçesinde bir de açık e ünlüsü bulunmaktadır. Bu ünlü a ile e arasında hafif vurgulu olarak söylenen e sesidir. Çoğunlukla kelimelerin ilk hecesinde bulunur: *äke* "baba", *än* "şarkı", *Täñri* "Tanrı", *kinä* "günah".

Kazak Türkçesindeki ünsüzler şunlardır: b, g, ğ, d, j(c), z, y, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, t, w, x, h, ş. Bunlardan 5 tanesi Türkiye Türkçesindeki ünsüzlerden farklıdır: ğ, q, ñ, w, x.

ğ: Sadece kalın ünlülü kelimelerde bulunur. Türkiye Türkçesindeki *ğ*(ı)'ya göre damağın daha arkasında ve gırtlağa yakın bir yerde söylenen sedalı ve sızıcı bir *ğ* ünsüzüdür.

q: Sadece kalın ünlülü kelimelerde bulunur. Türkiye Türkçesindeki kalın *k*'ya göre damağın daha arka tarafında söylenen kalın bir *k* sesidir.

ñ: Türkiye Türkçesi edebî dilinde bulunmayan, ancak Anadolu ağızlarının bir kısmında görülen damak *n*'sidir.

x: Türkiye Türkçesi edebî dilinde bulunmayan, ancak Anadolu ağızlarında sık rastlanan, sızıcı gırtlak *h*'sidir.

w: Türkiye Türkçesindeki diş-dudak v'sinden farklı olarak dudakların büzüşüp yuvarlak bir şekil almasıyla söylenen bir çift dudak *v*'sidir.

KALINLIK-İNCELİK UYUMU

Kazak Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu çok kuvvetlidir. İstisnaları çok azdır. Daha önce Kazak Türkçesine yabancı dillerden giren alınma kelimeler için de durum aynıdır. Bu kelimeler de kalınlık-incelik uyumuna çok büyük ölçüde uymuşlardır. Çünkü Kazak Türkçesinde telaffuz edildikleri şekilde yazılırlar. Ancak 1920'den sonra Rusçadan geçen kelimeler için bu uyum geçerli değildir. Çünkü bu Rusça kelimeler Kazak yazı diline kendi imlâlarıyla girmişlerdir: *toğız* "dokuz", *estelikterim* "hatıralarım", *barlıq* "hepsi", *aqırın* "yavaş, ağır", *ärip* "harf", *kinä* "günah", *sälem* "selam", *ädebiyet* "edebiyat", *otandastar* "vatandaşlar".

Birkaç istisna: *qate* "hata", *kitap*, *qane* "hani"

Aşağıdaki ekler de kalınlık-incelik uyumuna uymazlar:

-men (-ben, -pen) veya *-menen (-benen, -penen)* vasıta hali eki: Kalın ünlülü kelimelere geldiğinde uyuma uymaz: *qalammen-qalammenen*, "kalemle", *qağazben*-qağazbenen, "kâğıtla".

-niki (-diki, -tiki) aitlik eki: Kalın ünlülü kelimlere geldiğinde uyuma uymaz: *balaniki* "çocuğun", *awıldiki* "avulun", *ağaştiki* "ağacın".

Farsçadan geçmiş olan şu ekler de kalınlık-incelik uyumuna uymazlar: *-paz* "önerpaz", *-ker* "aylaker", *xana* "emxana", *-qor* "düniyeqor", *-keş* "arbakeş", *-qoy* "äwesqoy", *-göy* "aqılgöy".

DÜZLÜK-YUVARLAKLIK UYUMU

Kazak Türkçesi yazı ve konuşma dilinde Türkiye Türkçesindeki manada düzlük-yuvarlaklık uyumu yoktur. Ancak kelimelerin bir kısmı bu uyuma girer: *alğandarım* "aldıklarım", *körgenderimdi* "gördüklerimi", *kelgender* "gelenler", *ağaştardın* "ağaçların" gibi. Ancak *aluw* "almak", *kelüw* "gelmek", *bilüw* "bilmek" gibi örneklerde uyum bozulur.

İlk hecesinde yuvarlak ünlü (o, ö, u, ü) bulunan kelimelerin ikinci hecesinde yer alan ve telaffuzda "*u*" ve "*ü*" olarak söylenen ünlülerin yazıda "*ı*" ve "*i*" yazılması bu uyumu daha da bozar: *şolpı* "küpe", *qudıq* "kuyu", *közdi* "gözlü", *küşti* "güçlü" gibi.

ÜNSÜZ UYUMU

Ünsüz uyumu Kazak Türkçesinde çok kuvvetlidir. Hemen hemen bütün kelime ve ekler bu uyuma girer. Hatta bu uyumun sahası Türkiye Türkçesindeki şekline göre daha da genişlemiştir. Çünkü sedasız ünsüzlerden sonra gelen ve sedasız karşılıkları bulunmayan sedalı l, m ve n ünsüzleri de sedasızlaşarak t olurlar: *ağaştar* "ağaçlar", *ağaştıñ* "ağacın", *ağaştı* "ağacı" gibi. Sedalı ve sedasız olarak karşılıklı şekilleri bulunan ünsüzlerle başlayan eklerin de baştaki ünsüzler bakımından çift şekilleri vardır. Yaklaşma hâli ekinin *-ğa, -ge, -qa, -ke*; bulunma hali ekinin *-da, -de, -ta, -te* şekillerinin bulunması gibi.

ÜNLÜ-ÜNSÜZ UYUMU

Kazak Türkçesinde ünlü ünsüz uyumu çok sağlamdır.

SESLERLE İLGİLİ BAZI ÖNEMLİ BİLGİLER

Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesi arasında çok sayıda ortak kelime vardır. Bu ortak kelimelerde şu ses denklikleri görülür:

1. Türkiye Türkçesindeki bütün *ş*'ler Kazak Türkçesinde *s*'dir: *bas* "baş", *qarsı* "karşı", *bes* "beş", *kümis* "gümüş".
2. Türkiye Türkçesindeki bütün *ç*'ler Kazak Türkçesinde *ş*'dir: *şay* "çay", *şöl* "çöl", *aş-* "aç-", *iş-* "iç-", *ağaş* "ağaç", *üşin* "için".
3. Türkiye Türkçesinde kelime başında bulunan bütün *y*'ler Kazak Türkçesinde *j*'dir: *jer* "yer", *jol* "yol", *jıl* "yıl", *jat-* "yat-", *jüz-* "yüz-". Ancak bu *j*'ler Doğu Türkistan ve Moğolistan Kazaklarıyla Kazakistan Cumhuriyeti'nin birçok yerinde *c* teleffuz edilir: *cer, col, cıl, cat-, cüz-*.
4. Türkiye Türkçesinde kelime başında bulunan ince *g*'ler Kazak Türkçesinde ince *k*'dir: *köz* "göz", *kün* "gün", *kel-* "gel-", *kiy-* "giy-", *könil* "gönül", *kül-* "gül-", *kinä* "günah".
5. Türkiye Türkçesinde Türkçe asıllı kelimelerin başında bulunan *d*'ler Kazak Türkçesinde *t*'dir: *til* "dil", *dört* "tört", *teñiz* "deniz", *taw* "dağ", *tayaq* "dayak", *tur-* "dur-". Ancak *de-* fiili Kazak Türkçesinde de "*de-*" şeklindedir.
6. Türkiye Türkçesinde sonunda *n* bulunan kelimelerin başındaki *b*'ler Kazak Türkçesinde *m*'dir: *men* "ben", *mıñ* "bin", *min-* "bin-" *moyın* "boyun", *murın* "burun", *muñal-* "bunal-", *mıy* "beyin".
7. Türkiye Türkçesinde *v* ile başlayan aşağıdaki kelimeler Kazak Türkçesinde *b* ile başlar: *bar* "var", *bar-* "var-", *ber-* "ver-".
8. Türkiye Türkçesinde ilk hecesinde o veya ö bulunan bir kısım kelimeler Kazak Türkçesinde *u* veya *ü*'lüdür. *tuw-* "doğ-", *quw-* "koğ-", *buw-* "boğ-", *küzet-* "gözet-" *üyret-*"öğret-", *suwıq* "soğuk", *ul* "oğul".
9. Türkiye Türkçesinde kalın ünlülü ve tek heceli olan kelimelerin sonundaki *ğ*'lar Kazak Türkçesinde *w*'dir: *taw* "dağ", *tuw* "tuğ", *tuw-* "doğ-", *buw-* "boğ-".
10. Türkiye Türkçesinde kelime içinde bulunan *ğ*'ların büyük bir kısmı Kazak Türkçesinde *w*'dir: *awır* "ağır", *awız* "ağız", *buwra* "buğra", *bawır* "bağır", *tuwra* "doğru". Bazıları ise *y* olmuştur: *sıyır* "sığır", *bıyday* "buğday".
11. Eski Türkçede fiilden isim yapma eki olan *-g, -ġ* eki Kazak Türkçesinde *-w* olmuş, Türkiye Türkçesinde ise düşmüştür: *bilig* "bilüw", *tolıġ* "toluw-dolu", *koyıġ* "qoyuw-koyu", *yaylaġ* "caylaw-yayla", *yayaġ* "cayaw-yaya", *ağrıġ* "awruw-ağrı".
12. Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki *f*'ler Türkiye Türkçesinde korunurken Kazak Türkçesinde çoğunlukla *p* olmuştur: *pikir* "fikir", *däpter* "defter", *pil* "fil", *opa* "vefa", *apat* "afet". Kelime başındaki f'lerin bir kısmı ise b olmuştur: *bata* "fâtiha", *bal* "fal".

13. Arapçadan alınan kelimelerdeki ayınlar (ع) Kazak Türkçesinde *ğ* olmuş, Türkiye Türkçesinde ise düşmüştür: *ğılım* "ilim", *sağat* "saat", *muğalim* "muallim", *tabıyğat* "tabiat".

14. Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki *î*'ler Kazak Türkçesinde "*ıy*", "*iy*" veya "*ay*", "*ey*" olmuştur: *ayla* "hîle", *nayza* "nîze", *iyman* "îman", *bıyşara* "bîçâre", *beybaq* "bî-baht", *ädebiy* "edebî", *diniy* "dinî", *tarıyqat* "tarîkât".

Ayrıca aşağıdaki ses değişmeleri Kazak Türkçesinde kaideleşmiş hâldedir.

1. Kelime sonunda bulunan *k*, *q* ve *p* ünsüzleri iki ünlü arasında kalınca sedalılaşır; *k*'ler *g*'ye, *q*'lar *ğ*'ya, *p*'ler *b*'ye döner: *jürek+i> jüregi* "yüreği", *ayaq+ında> ayağında* "ayağında", *baq+uw>bağuw* "bakmak", *aq+ın> ağın* "akar", *kitap+ı> kitabı* "onun kitabı", *tap+uw > tabuw* "bulmak", *köp+i > köbi* "çoğu".

2. *l >d* değişmesi: *l* ünsüzü *l*, *m*, *n*, *ñ*, *z* ve *j* sedalı ünsüzlerinden sonra geldiğinde değişerek *d* olur. Bu değişme umumiyetle *l* ünsüzü ile başlayan *-lar*, *ler* çokluk eki; *-lıq*, *-lik* ve *-lı*, *-li* isimden isim yapma ekleriyle *-la-*, *-le-* isimden fiil yapma eklerinde görülür: *molla>molda*, *mañlay>mañday* (Moğolca alın), *jollar>joldar* "yollar", *güller>gülder* "çiçekler", *jıl+lıq>jıldıq* "yıllık", *jeñil+lik>jeñildik* "hafiflik", *gül+li>güldi* "çiçekli", *qol+la->qolda-* "kolla-", *gül+le->gülde-* "çiçek aç-, çiçeklen-", *añ+lar>añdar* "av hayvanları", *öleñ+ler>öleñder* "şiirler", *kelin+ler>kelinder* "gelinler", *xan+lıq>xandıq* "hanlık", *tizgin+le->tizginde-* "dizginle-", *adam+lar>adamdar* "insanlar", *kiyim+li > kiyimdi* "giyimli", *qağaz+lar>qağazdar* "kâğıtlar", *köz+li>közdi* "gözlü", *söz+lik>sözdik* "sözlük", *iz+le->izde-* "izle-, ara-", *etaj+lı>etajdı* "katlı".

3. *l>d>t* değişmesi: *l* ünsüzü, sedasız ünsüzlerden sonra geldiğinde değişerek *t* olur. (Teorik olarak bu *l*'lerin önce *d*, sonra ünsüz uyumuna uyarak *t* olduğunu kabul ediyoruz.) Bu değişme de özellikle *l* ile başlayan eklerde görülür:

ädep+li>ädepti "edepli", *tas+lar>tastar* "taşlar", *is+le->iste-* "işle-", *küş+li> küşti* "güçlü", *şaş+lı >şaştı* "saçlı", *biyik+lik>biyiktik* "yükseklik", *qut+lı >quttı* "kutlu, uğurlu", *gazet+ler>gazetter* "gazeteler", *Qazaq+lar>Qazaqtar* "Kazaklar", *arslan> arıstan.*

4. *n>d* değişmesi: *n* ünsüzü birtakım sedalı ünsüzlerden sonra geldiğinde değişerek d olur. Bu değişme özellikle *n* ünsüzüyle başlayan *-nı*, *-ni* yükleme hali ekinde ve *-nıñ*, *-niñ* ilgi hâli ekinde görülür.

a) *-nı*, *-ni* yükleme hâli ekinde: *-nı*, *-ni* yükleme hâli eki *l*, *m*, *n*, *ñ*, *r*, *w*, *y*, *z*, *j* sedâlı ünsüzlerinden sonra geldiğinde ekin başındaki *n* ünsüzü değişerek *d* olur:

tün+ni>tündi "geceyi", *köl+ni>köldi* "gölü", *qalam+nı>qalamdı* "kalemi", *erteñ+ni>erteñdi* "yarını", *jer+ni>jerdi* "yeri", *suw+nı>suwdı* "suyu", *şay+nı>şaydı* "çayı", *qağaz+nı>qağazdı* "kâğıdı", *etaj+nı>etajdı* "katı".

b) *-nıñ*, *-niñ* ilgi hali ekinde: *-nıñ*, *-niñ* ilgi hali eki, *l*, *r*, *w*, *y*, *z*, *j* sedâlı ünsüzlerinden sonra geldiğinde ekin başındaki *n* ünsüzü değişerek *d* olur: *col+nıñ>coldıñ* "yolun", *däpter+niñ>däpterdiñ* "defterin", *taw+nıñ>tawdıñ* "dağın", *üy+niñ>üydiñ* "evin", *küz+niñ>küzdiñ* "güzün", *etaj+nıñ>etajdıñ* " katın", *Güfer+niñ>Güferdiñ* "Güfer'in".

5. *n>d>t* değişmesi: Kazak Türkçesinde sedâsız ünsüzlerden sonra gelen *n*'ler sedâsızlaşarak *t* olur. Bu değişmede *n*'lerin önce teorik olarak *d* olduğunu, daha sonra ünsüz uyumuna uyarak *t* olduğunu kabul ediyoruz.

Bu değişmede en çok *n* ünsüzü ile başlayan *-nıñ, -niñ* ilgi hâli ekiyle *-nı, -ni* yükleme hâli ekinde görülür: *ağaş+nıñ>ağaştıñ* "ağacın", *qus+nıñ>qustıñ* "kuşun", *Murat+nıñ>Murattıñ* "Murat'ın", *Dilek+niñ>Dilektiñ* "Dilek'in", *qazaq+nıñ>qazaqtıñ* "Kazakların", *at+nı>attı* "atı", *tamaq+nı>tamaqtı* "yemeği", *tüs+ni>tüsti* "öğle vaktini", *kitap+nı>kitaptı* "kitabı", *Murat+nı>Murattı* "Murat'ı".

6. *m>b* değişmesi: *m* ünsüzü, bazı sedâlı ünsüzlerden sonra geldiğinde değişerek *b* olur. Bu değişme bilhassa *m* ile başlayan eklerde görülür.

a) m ünsüzü ile başlayan eklerden *-ma-, -me-* fiilden fiil yapma eki; *-ma, -me* soru eki; *-mız, -miz* çokluk 1. şahıs eki; *-mas, -mes* olumsuz geniş zaman eki; *-maq, -mek* ve *-maqşı, -mekşi* gelecek zaman ekleri ile *-may, -mey* zarf fiil eki; *m, n, ñ* ve *z* sedâlı ünsüzlerinden sonra geldiğinde bu eklerin başındaki *m* ünsüzü değişerek *b* olur: *cum-ma->cumba-* "yumma-", *min-me>minbe-* "binme-", *dedim me?>dedim be?* "dedim mi?", *calğız ma?>calğız ba?* "yalnız mı?", *ayttıñ ma?>ayttıñ ba?* "söyledin mi?", *kördiñ me?>kördiñ be?* "gördün mü?", *sız-may>sızbay* "çizmeden", *min-mey>minbey* "binmeden", *sön-mes>sönbes* "sönmez", *oñ-mas>oñbas* "iyileşmez", *oñ-ma->oñba-* "iyileşme-", *caz-maq>cazbaq* "yazacak", *cüz-mek>cüzbek* "yüzecek", *calğız+mız>calğızbız* "yalnızız", *alğan+mız>alğanbız* "almışız", *-Aman esensiñ be?* "Nasılsın, iyi misin?", *- Aman esenbin* "İyiyim".

b) *menen* (ve onun kısalmış şekli olan *men*) edatı ve vasıta hâli eki ile *-mın, -min* teklik 1. şahıs ekinin başındaki *m* ünsüzleri, *z* ünsüzünden sonra geldiğinde değişerek *b* olur: *köz+men>közben* "gözle", *köz+menen>közbenen* "gözle", *dosımız+men> dosımızben* "dostumuzla", *dosımız+menen>dosımızbenen* "dostumuzla", *calğız+mın> calğızbın* "yalnızım", *Culdız ben Filiz* " Yıldız ile Filiz", *Culdız benen Filiz* "Yıldız ile Filiz".

7. *m>b>p* değişmesi: Kazak Türkçesinde *m* ünsüzü sedâsız ünsüzlerden sonra geldiğinde değişerek p olur. Bu değişmede *m*'lerin önce teorik olarak *b* olduğunu, daha sonra ünsüz uyumuna uyarak *p* olduğunu kabul ediyoruz.

Bu değişme de bilhassa *m* ile başlayan eklerde görülür:

tap-ma->tappa-" bulma-", *at-ma->atpa-* "vurma-", *ket-me>ketpe-* "gitme-", *işmey>işpey* "içmeden", *cas+mın>caspın* "gencim", *cas emes+min>cas emespin* "genç değilim", *Murat+men>Muratpen* "Murat'la", *cazdıq+ma?>cazdıq pa?* "yazdık mı?", *Tamaq iştik+me?>Tamaq iştik pe?* "Yemek yedik mi?", *cas+ma?>cas pa?* "genç mi?", *Awa ıstıq+ma?>Awa ıstıq pa?* "Hava sıcak mı?", *dos+mız>dospız* "dostuz", *tökmey>tökpey* "dökmeden", *aş-maqşı>aşpaqşı* "açacak,açmak niyetinde".

8. *-p->-b->-w-* değişmesi: *p* ile biten tek heceli fiillere *–p* zarf-fiil eki getirildiğinde fiilin sonundaki *p* ünsüzü sedâlılaşarak *w* olur: *tap-(ı)p>tawıp* "bulup", *şap-(ı)p>şawıp* "atla saldırıp, ileri atılıp", *kep-(i)p>kewip* "kuruyup", *sep-(i)p>sewip* "serpip", *tep-(i)p>tewip* "tepip".

Aşağıdaki ses hadiseleri de Kazak Türkçesi için önemlidir:

1. Yabancı dillerden alınan kelimeler Türkçeleştirilirken, Türkçede kelime sonunda bulunmayan ünsüz çiftleri arasında *ı* veya *i* ünlüsü türer: *'ilim>ğılım, şükr>şükir, sabr>sabır, qadr>qadır.*

Aynı ses türemesi bazı Türkçe kelimelerde de görülür: *Türk>Türik, alp>alıp, borç>borış, börk>börik.*

2. Vurgusuz olan orta hece ünlüsü düşer: *awız-awzında* "ağzında", *moyın-moynında* "boynunda", *orın-ornına* "yerine, mevkiine", *qarın-qarnına* "karnına".

3. Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin başındaki *h* ünsüzü büyük ölçüde düşer: *her>är, xareket>äreket, xâzır>äzir, hiç>eş, hâl>äl* "güç, kuvvet", *xaqîqat>aqıyqat, hafta>apta, äli>hâlâ, hîle>ayla, xaqq>aqı.*

Bu *h*'ler her zaman düşmez. Bazı kelimelerde *x*'ye veya *q*'ya döner: *xatt>xat* "yazı", *xuqûq>quqıq* "hukuk", *xancer>qancar.*

4. Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin sonundaki *h*(e)'ler düşer: *Allah>Alla, günah>kinä, güvâh>küwä* "şahit, delil", *'Abdullah>Ğabdulla.*

5. Farsçadan alınan bir kısım kelimelerin sonundaki *t*'ler düşer: *dost>dos, mest>mas, dürüst>durıs* "doğru", *rast>ras* "hakikat, gerçek", *baxt>baq, taxt>taq.*

6. e ünlüsü ile başlayan Türkçe kelimeler, söylenirken(konuşma dilinde) kelimenin başına bir "y" getirilerek söylenir. Bu "y" türemesine, Kiril harfli Rus imlâsında kelime başındaki e'lerin "ye" okunması veya bu kelimelerin ilk hecelerinin vurgulu söylenmesi sebep olmuş olabilir: *eki>(y)eki* "iki", *eski>(y)eski, endi>(y)endi, eñ>(y)eñ* "en".

7. *l* ile biten fiillere *-p* zarf-fiil eki getirildiğinde hece düşmesi ortaya çıkabilir: *bol-(ı)p>bop* "olup, olarak", *kel-(i)p>kep* "gelip, gelerek", *qıl-(ı)p>qıp, ğıp* "kılıp, kılarak", *al-(ı)p>ap* "alıp, alarak".

YAPIM EKLERİ

1. İsimden İsim Yapma Ekleri:

-lıq, -lik, -dıq, -dik, -tıq, -tik:

Mücerret isimler yapar: *caman-dıq* "kötülük", *er-lik* "yiğitlik", *äkim-dik* "idarecilik".

Mensupluk ve aitlik bildirir: *qala-lıq* "şehirli, şehre ait", *Qazaqstan-dıq* "Kazakistanlı, Kazakistan'a ait", *şeşen-dik* "hatipliğe ait, hatiplikle ilgili".

Yer isimleri yapar: *qawun-dıq* "kavunluk", *egin-dik, egis-tik* "ekin ekilen yer", *jüzim-dik* "bağ".

Eşya ve âlet isimleri yapar: *suw-lıq* "el havlusu", *bel-dik* "kemer", *tuz-dıq* "tuzluk".

-lı, -li, -dı, -di, -tı, -ti:

Sahiplik, var olma, bulunma ifade eder; olumlu sıfat yapar: *bala-lı* "çocuklu", *äşekey-li* "süslü, dekorlu", *baysal-dı* "sabırlı, ağırbaşlı", *ekpin-di* "hızlı, süratli", *ayıp-tı* "suçlu", *ilgek-ti* "ilikli".

-sız, -siz:

Sahip olmama, var olmama, bulunmama ifade eder; olumsuz mânâlı sıfatlar yapar: *bult-sız* "bulutsuz", *daw-sız* "dâvâsız, tartışmasız", *bilim-siz* "bilgisiz", *söz-siz* "şüphesiz, kesin".

-şı, -şi:

Meslek sıfatları ve uğraşma isimleri yapar. Bu isimler mesleklerini ve uğraşma sahalarını bildirerek şahısları ifade eder: *aw-şı* "balıkçı", *qoy-şı* "çoban", *än-şi* "türkücü, şarkıcı", *til-şi* "dilci, haberci", *sport-şı* "sporcu".

-şılıq, -şilik:

Mücerret isimler yapar: *adam-şılıq* "insanlık, şahsiyet", *mol-şılıq* "bolluk", *kem-şilik* "eksiklik", *tir(i)-şilik* "dirilik, hayat".

-las, -les, -das, -des, -tas, -tes:

Eşlik ve ortaklık ifade eder: *ata-las* "ataları bir", *otan-das* "vatandaş", *sabaq-tas* "ders arkadaşı", *minez-des* "aynı huyda, huyu bir", *pikir-les* "fikirdaş".

-şıl, -şil:

"seven", "düşkün" mânâsı verir; taraftarlık ifade eder: *uyqı-şıl* "uykucu, uyku uymayı seven", *eñbek-şil* "çalışkan, çalışmayı seven", *ult-şıl* "milliyetçi, milletini seven", *xalıq-şıl* "halkçı, halkını seven".

Benzerlik ve gibilik ifade eder: *aq-şıl* "beyazımsı", *kök-şil* "mavimsi".

-ğı, -gi, -qı, -ki:

Aitlik ve bağlılık ifade eder: *burın-ğı* "evvelki", *sırt-qı* "dıştaki, dış", *keyin-gi* "sonraki", *keş-ki* "akşamki".

-şa, -şe:

Sıfatlara getirilir, mukayese ve derecelendirme ifade eder, azlık bildirir: *aq-şa* " beyazımsı", *qısqa-şa* "kısaca", *semiz-şe* "semizce, az semiz".

İsimlerin zarf şeklini yapar: *adam-şa* "insanca", *waqıt-şa* "vakitli, geçici".

Kavim isimlerinden dil ve lehçe isimleri yapar: *Qazaq-şa* "Kazakça", *Özbek-şe* "Özbekçe", *Orıs-şa* " Rusça".

-raq, -rek:

Sıfatların mukayeseli şekillerini yapar, daha fazla olma ifade eder: *naqtı-raq* "daha keskin", *kişi-rek* "daha küçük", *ülken-i-rek* "daha büyük", *uzın-ı-raq* "daha uzun".

-law, -lew, -daw, -dew, -taw, -tew:

Sıfatların mukayeseli şekillerini yapar, azlık ifade eder: *juqa-law* "yufkaca, az ince", *kişi-lew* "küçükçe, az küçük", *uzın-daw* "uzunca, az uzun", *tanıs-taw* "az tanış".

-ğıl, -qıl:

Sıfatların mukayeseli şekillerini yapar, azlık ifade eder: *boz-ğıl* "bozumsu, az boz", *sur-ğıl* "grimsi, az gri", *qat-qıl* "sertçe, katı".

-ğılt, -qılt:

Sıfatların mukayeseli şekillerini yapar, azlık ifade eder: *boz-ğılt* "bozumsu, az boz", *qış-qılt* "acımsı, az acı".

-ğıltım, -qıltım:

Sıfatların mukayeseli şekillerini yapar, azlık ifade eder: *boz-ğıltım* "bozumtırak, biraz boz", *sur-ğıltım* "grimsi, az gri", *qış-qıltım* "acımtırak, az acı".

-şıq, -şik:

Küçültme ifade eder: *qala-şıq* "küçük şehir, site", *üy-şik* "evcik, küçük ev", *qara-şıq* "gözün karası".

-şaq, -şek:

Sevgi ve küçültme ifade eder: *qulın-şaq* "taycık, sevimli tay", *kelin-şek* "yeni gelin, sevimli gelin".

-tay:

Sevgi ifade eder: *apa-tay* "anneciğim", *ağa-tay* "ağabeyciğim".

Küçültme ifade eder: *kişken(e)-tay* "küçücük", *azğan(a)-tay* "azıcık".

-nşı, -nşi:

Asıl sayı isimlerinden sıra, derecelendirme ifade eden sayı sıfatları yapar: *altı-nşı* "altıncı", *otız tört-i-nşi* "otuz dördüncü", *eki-nşi* "ikinci".

-dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen:

Asıl sayı isimlerinden üleştirme sayı sıfatları yapar: *altı-dan* "altışar", *elüw-den* "ellişer", *alpıs-tan* "altmışar", *on tört-ten* "on dörder", *on-nan* "onar".

Tekrarlarda ek sadece ikinci sayıya eklenir: *cıyırma- otızdan* "yirmişer otuzar", *eki-ekiden* "ikişer ikişer", *qırıq-qırıqtan* "kırkar kırkar".

-dağan, -degen, -tağan, -tegen:

Asıl sayı isimlerinden tahminî sayı sıfatları yapar: *otız-dağan* "otuz kadar", *jüz-degen* "yüzlerce, yüz kadar", *mıñ-dağan* "binlerce, bin kadar", *qırıq-tağan* "kırk kadar".

-day, -dey, -tay, -tey:

Asıl sayı isimlerinden tahminî sayı sıfatları yapar: *mıñ-day* "bin kadar", *qırıq-elüw-dey* "kırk elli kadar", *qırıq-tay* "kırk kadar", *cetpis-tey* "yetmiş kadar".

-aw, -ew:

"bir"den "yedi"ye kadar olan sayı isimlerinden topluluk sayı isimleri yapar: *alt(ı)-aw* "altı tane", *üş-ew* "üç tane", *ek(i)-ew* "iki tane", *tört-ew* "dört tane".

-dayın, -tayın:

"süre, devre" ifade eder: *caz-dayın* "yaz boyu, yaz boyunca", *qıs-tayın* "kış boyu, kış boyunca", *jas-tayın* "gençliğinde".

-gey, -key:

"taraf, yön" mânâsı ifade eder: *kün-gey* "güneş tarafı, gün doğusu", *bet-key* "yamaç", *teris-key* "ters yön, kuzey".

-añ, -eñ:

"ilgi ve benzerlik" ifade eder: *qat(ı)-añ* "sert, merhametsiz", *sor-añ* "kireçli yer", *bel-eñ* "sırt".

-şañ, -şeñ:

Giyecek isimlerinden o giyeceğe bağlı görünüşü ifade eder: *köylek-şeñ* "gömlekli, gömlek giymiş hâlde", *palto-şañ* "paltolu, palto giymiş hâlde", *boy-şañ* "uzun boylu".

"meyilli, seven" anlamı katar: *aşuw-şañ* "sinirlenmeye meyilli, sinirli", *söz-şeñ* "sözü seven, çok konuşan".

-ıy, -iy:

Arapça nispet î'sinden gelir. Aitlik ve mensupluk bildirir: *sayas-ıy* "siyâsî", *ädeb-iy* "edebî", *mäden-iy* "medenî".

-ı, -i:

Arapça nispet î'sinin değişmiş şeklidir. Aitlik, mensubiyet ve bağlılık bildirir: *qazaq-ı* "Kazaklara mahsus, Kazaklığa bağlı", *altay-ı* "Altay'da bulunan, Altaylı", *türikpen-i* "Türkmenliğe bağlı, Türkmenlere mahsus".

-şa, şe:

Küçültme ifade eder. Farsça –çe küçültme ekinin değişmiş şeklidir: *kitap-şa* "küçük kitap, risale", *bölim-şe* "küçük bölüm", *körpe-şe* "küçük yorgan", *ögiz-şe* "küçük öküz, dana".

-ger, -ker:

Meslek ve uğraşma isimleri yapar. Farsça asıllıdır: *bal-ger* "falcı", *kino-ger* "sinemacı", *jumıs-ker* "işçi", *küres-ker* "mücadeleci".

-qoy, -köy, -göy:

Bir şeye düşkünlük ifade eden sıfatlar yapar. Farsça asıllıdır: *qaljın-qoy* "şakayı seven", *sän-qoy* "süse düşkün", *qas-köy* "zarar vermek için fırsat kollayan", *bata-göy* "dua etmeyi seven, duacı".

-qor:

Düşkünlük ifade eder. Farsça " xôr " kelimesinden gelir: *jem-qor* "yemi çok yiyen, rüşvetçi", *jala-qor* "yalancı, iftiracı", *borış-qor* "borçlu".

-xana:

Yer isimleri yapar. Farsça " hâne " kelimesinin değişmiş şeklidir: *em-xana* "hastane", *as-xana* "yemekhane", *şay-xana* "çayhane".

-paz:

" kabiliyetli, meyilli, meraklı, usta " mânâsı katar. Farsça " bâz " sıfat-fiilinin değişmiş şeklidir: *as-paz* "yemek ustası, aşçı", *oyın-paz* "oyuna düşkün, oyuncu", *sezim-paz* "çok iyi sezen, çabuk sezen".

-keş:

Meslek sıfatları ve uğraşma isimleri yapar. Farsça " keş " sıfat-fiilinin aynısıdır: *arba-keş* "arabacı", *tüye- keş* "deveci".

2. Fiilden İsim Yapma Ekleri :

-w:

Hareket isimleri yapar :*bayqa-w* "dikkat etme", *sına-w* "sınamak, sınama, deneme", *al-u-w* "almak, alma", *kel-ü-w* "gelmek, gelme".

Âlet, eşya ve nesne isimleri yapar : *ege-w* "eğe" *casa-w* "kıza verilen çeyiz, eşya", *boya-w* "boya", *caya-w* "yaya".

Sıfat olarak kullanılan isimler yapar : *bite-w* "kapalı", *qat-u-w* "qatı, sert", *tüz-ü-w* "düz, düzgün", *taya-w* "yakın, uzak değil".

Yer isimleri yapar: *as-u-w* "dağ geçidi", *ağa-la-w* "dere, ırmak veya gölün kıyısı, kenarı".

-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe:

Eşya ve nesne isimleri yapar : *suwır-ma* "çekmece" *tartpa* "çekmece, masanın çekmecesi", *süz-be* "süzülmüş yoğurt, bir çeşit beyaz peynir", *bura-ma* "burma", *bös-pe* "kendini öven, kendini meth eden".

İş isimleri yapar : *tapsır-ma* "vazife", *quy-ma* "dökme, döküm", *eskert-pe* "hatırlatma, uyarı".

Yer isimleri yapar : *böl-me* "oda", *qula-ma* "dik , uçurum", *qoy-ma* "depo, ambar".

-m:

Fiilin mânâsına bağlı olarak yapılan nesneyi bildirir: *ce-m* "yem", *al-ı-m* "hükümetin halktan aldığı vergi vb. şeyler", *bil-i-m* "bilgi", *uğ(uq)-ı-m* "kavram", *töle-m* "bir şeye karşlık olarak verilen şey".

İş isimleri yapar :*kelis-i-m* "anlaşma, anlaşmaya varma", *töz-i-m* "dayanıklık, sabır", *nan-ı-m* "inanç, itimat", *keşir-i-m* "af, af etme".

Hareketin yapıldığı zamanı bildirir: *saw-ı-m* "sağma vakti", *küze-m* "sonbaharda koyunları kırkma zamanı", *aynal-ı-m* "bir dolaşma süresi, bu esnada geçen zaman".

Yer isimleri yapar: *cayıl-ı-m* "hayvanların otlamasına elverişli yer", *atta-m* "bir adımlık yer", *iyir-i-m* "suyun daire şeklinde aktığı derin yeri, girdap".

-s-:

İş isimleri yapar : *qatına-s* "gidip gelme, alâka, bağ", *tala-s* "münakaşa", *qozğal-ı-s* "hareket; ayaklanma, isyan", *cür-i-s* "yürüyüş".

Sıfat olarak kullanılan isimler yapar : *uqsa-s* "benzer", *tanı-s* "tanıdık, tanış", *ökşele-s* "yaşları aynı olan".

Yer isimleri yapar :*qon-ı-s* "konulan yer, ikamet eedilen yer", *ör-i-s* "hayvan otağı", *eg(ek)-i-s* "ekilen yer", *burıl-ı-s* "dönemeç, köşe", *şığ(şıq)-ı-s* "güneşin çıktığı yer, doğu", *bat-ı-s* "güneşin battığı yer, batı".

-ğı, -gi, -qı, -ki:

Âlet isimleri yapar: *şap-qı* "demir keski", *şanış-qı* "balık avlamaya yarayan üç çatallı sivri demir", *bur-ğı* "burgu", *süz-gi* "süzgeç".

Mücerret isimler yapar : *soq-qı* "darbe, yenilgi", *kül-ki* "gülme, neşe ve sevinç belirtisi", *irit-ki* "ikilik, anlaşmazlık".

Sıfat olarak kullanılan isimler yapar : *bural-qı* "dışarıdan gelen, yabancı", *oral-ğı* "set, engel", *küldir-gi* "şakacı, hoş sohbet, espirili", *aşıt-qı* "ekşitici, ekmek mayası", *uyt-qı* "yoğurt mayası".

-k, -q:

Sıfat yapar, fiilin gösterdiği harekete uğrayanı ifade eder: *uza-q* "uzak, uzun", *şiri-k* "çürük", *aş-ı-q* "açık", *bit-i-k* "tıknaz, kısık".

Âlet ve eşya isimleri yapar; hareketi yapan âleti bidirir : *tara-q* "tarak", *küre-k* "kürek", *qayra-q* "bileği taşı", *qaz-ı-q* "kazık".

Mücerret isimler yapar : *sura-q* "soru", *tile-k* "dilek", *qış-ı-k* "tavır, tutum", *tüsin-i-k* "açıklama".

-aq, - ek:

Devamlı yapanı ifade ederek sıfat yapar : *qorq-aq* "korkak", *qaş-aq* "kaçak", *cat-aq* "yerleşik, konar-göçer olmayan".

Yer isimleri yapar: *tur-aq* "yaşanılan yer, durak", *cat-aq* "yatak".

Âlet isimleri yapar: *pış-aq* "bıçak", *or-aq* "orak".

-ndı, -ndi:

Fiilin gösterdiği hareketin neticesi olan nesneyi belirtir: *qorıt-ı-ndı* "bir şeyin özeti", *üz-i-ndi* "parça", *tuw-ı-ndı* "şâir veya yazarın eseri".

Sıfat yapar : *tuw-ı-ndı* "türemiş", *casa-ndı* "tabiî olmayan, yapma, sun'î", *serp-indi* "serpilen, güçlenen".

-ğış, -giş, -qış, -kiş:

Çok yapanı ifade eder : *at-qış* "atıcı, nişancı", *kes-kiş* "demir kesen keski", *bayqağış* "dikkatli, gözü açık", *bil-giş* "bilgin, çok bilen".

Eşya ve âlet isimleri yapar : *aş-ğış* "anahtar", *bas-qış* "basamak, merdiven", *il-giş* "ilik", *süz-giş* "süzgeç".

-ış, -iş:

Dönüşlü fiillerden mücerret isimler yapar : *quwan-ış* "sevinç, sevinme", *ötin-iş* "ricâ, istirham", *qızğan-ış* "kıskançlık", *süyün-iş* "sevinç, memnuniyet".

Dönüşlü fiillerden âlet ve eşya isimleri yapar : tösen-iş (evin tabanına döşenen kilim, halı vb. şeyler), tayan-ış (dayanak, direk), süyen-iş (dayanak, destek).

-wış, -wiş:

Âlet ve eşya isimleri yapar: *qırna-wış* "qazma", *ölşe-wiş* "ölçü, ölçü âleti", *ele-wiş* "elek".

Sıfat yapar : *basta-wış* "bir şeyin başlangıcı; cümlede özne", *anıqta-wış* "açıklayıcı; cümlede tamlayan", *bayanda-wış* "anlatıcı; cümlede fiil".

-n:

Fiilin gösterdiği hareketten doğan nesneyi ifade eder: *tolqı-n* "dalga", *eg(k)-i-n* "ekin", *tüt-i-n* "duman", *qorğa-n* "kale, sur; güvenç, dayanak".

Mücerret isimler yapar : *maqta-n* "övünç, gurur", *cıy-ı-n* "toplantı", *saw-ı-n* "sağmal, sağılan hayvan".

-maq, -mek,- baq, bek, -paq, -pek:

Âlet ve eşya isimleri yapar: *oy-maq* "yüksük", *il-mek* "ilmek", *şaq-paq* "çakmak", *pis-pek* "kımızı devamlı karıştırmak için özel âlet, bir çeşit yayık", *sır-maq* "halı veya kilim yerine kullanılan üzeri işlemeli keçe".

Mücerret isimler yapar : *qıs-paq* "sıkıntı, zorluk; kuşatma", *cum-baq* "bilmece", *os-paq* "dolaylı söylenen cümle".

-mıs, -mis,- bıs, -bis, -mış, -miş:

Mücerret isimler yapar : *tur-mıs* "hayat; durum", *ce-mis* "yemiş, meyve", *qıl-mıs* "suç, kabahat", *caz-mıs* "kader, takdir".

Sıfat yapar : *tara-mıs* "zayıf, sadece sinir hâlinde kalmış", *kön-bis* "dayanıklı, sağlam, tahammülkâr", *casa-mıs* "yaşamış, görmüş geçirmiş", *aytıl-mıs* "önceden söylenmiş".

-mal, -mel:

Mücerret isimler yapar : *süye-mel* "direk, destek, dayanak", *tası-mal* "taşımacılık; satır sonuna konan hece bölme çizgisi", *cora (corı)-mal* "tahmin, yorum".

Sıfat yapar: *tanı-mal* "tanıdık", *casa-mal* "yaşı ilerlemiş, tabiî değil", *tüne-mel* "üstünden bir gece geçmiş".

-ğın, -gin, -qın, -kin-:

Çok olan veya çok yapılan nesneyi bildirir : *quw-ğın* "sürgün, takibat", *tas-qın* "taşqın", *sür-gin* "sürgün, bir yerden başka bir yere sürülen", *köş-kin* "çığ, dağdan yuvarlanan kar".

-şaq, -şek:

Sıfat yapar; çok yapanı bildirir : *maqtan-şaq* "çok öğünen, kendini beğenmiş", *erin-şek* "üşengeç, tembel, haylaz", *qızğan-şak* "kıskanç, çok kıskanan".

Yapılan nesneyi ifade eder : *buwın-şaq* "bağlanmış eşya, paket", *böl-şek* "parça", *em-şek* "meme".

-ğaq, -gek, -qaq, -kek:

Sıfat yapar; çok olanı ifade eder: *cabıs-qaq* "yapışkan", *toñ-ğaq* "çabuk üşüyen", *tay-ğaq* "kaygan", *es-kek* "hızlı, etkili".

-sın, -sin:

Çoğunlukla yer isimleri yapar: *ıqta-sın* "rüzgârdan, yağmurdan korunmaya yarayan kuytu yer, korunak", *böge-sin* "küçük engel, mâni", *bükte-sin* "bir şeyin katlanmış, kıvrılmış yeri".

-malı, -meli, -balı, -beli, -palı, -peli:

Sıfat yapar: *tañda-malı* "seçme, seçilmiş", *as-palı* "asılacak, idamlık kimse", *köş-peli* "göçebe".

-msaq, -msek:

Sıfat yapar: *al-ımsaq* "alacaklı, alması gereken", *ber-i-msek* "verecekli, borçlu", *cara-msaq* "yaranıcı, yaltakçı".

-mpaz:

Sıfat yapar; fiilin gösterdiği hareketi yapmaya yatqın, elverişli veya meyilli olanı ifade eder: *sura-mpaz* "çok isteyen, çok soran ", *qorğa-mpaz* "sığınan kimse", *kön-i-mpaz* "anlayışlı, anlaşma taraftarı".

-mdı, -mdi:

Olumlu sıfatlar yapar: *ut-ı-mdı* "kazançlı, faydalı", *una-mdı* "uygun, beğenilir", *üyles-i-mdi* "uygun, benzer, yakışır".

-ğır, -gir, -qır, -kir:

Sıfat yapar ; çok yapanı ifade eder : *al-ğır* "cesaretli, gayretli ; iyi avcı (kartal)", *bil-gir* "bilgiç, çok bilen", *uş-qır* "iyi uçan, uçmaya alışmış", *öt-kir* "keskin; açıkgöz, zeki".

-wıl, -wil:

"yapanı, olanı" veya yapılanı bildirir : *qara-wıl* "nöbetçi, tüfeklerin nişan alma yeri", *böge-wil* "engel, mâni", *cort-u-wıl* "sefer, düşmana karşı sefer".

3. İsimden Fiil Yapma Ekleri :

-la-, -le-, -da-, -de-, -ta-, -te-:

Yapma ifade eden fiiller yapar: *ağa-la-* "ağabey demek, ağabey diyerek saygı göstermek" *beyne-le-* "şekillendirmek, tasvir etmek", *adım-da-* "adımlamak", *tizgin-de-* "dizginlemek", *aq-ta-* "aklamak, temize çıkarmak ; beyaza boyamak ; mahsülü kabuğundan ayırmak".

Olma ifade eden fiiller yapar: *ilgeri-le-* "ilerlemek", *cuwan-da-* "kalın olmak, semirmek", *tömen-de-* "aşağı düşmek, azalmak".

-lan-, -len-, -dan-, -den-, -tan-, -ten-:

Olma ifade eden fiiller yapar : *ıza-lan-*"sinirlenmek, kızmak", *iri-len-* "iri olmak, büyümek", *can-dan-* "canlanmak", *gül-den-* "çiçeklenmek, çiçek açmak", *sawat-tan-* "bilgilenmek, bilgi dahibi olmak", *kek-ten-* "kinlenmek, düşman olmak".

-las-, -les-, -das-, -des-, -tas-, -tes-:

Beraber olma veya yapma ifade eder : *muñ-das-* "dertleşmek", *bir-les-* "birleşmek", *qawım-das-* "bir araya gelmek, birleşmek".

Karşılıklı olma veya yapma ifade eder : *bel-des-* "güreşmek", *aqıl-das-* "danışmak, akıl almak", *bäs- tes-* "bahse girmek", *qas-tas-* "düşman olmak".

Yapma ifade eden fiiller yapar : *qate-les-* "hata yapmak, hata işlemek, *cay-las-* "yerleşmek".

Olma ifade eden fiiller yapar : *bat-tas-* "batmak, berbat olmak".

-a-, -e-:

Yapma ifade eder : *at-a-* "ad vermek, adlandırmak", *ört-e-* "ateşe vermek, yakmak", *oy(ı)n-a-* "oynamak".

-ay-, -ey-, -y-:

Olma ifade eden fiiller yapar : *az-ay-* "azalmak", *köb-ey-* "çoğalmak", *muñ-ay-* "üzülmek, kaygı duymak", *qara-y-* "kararmak".

-ar-, -er-, -r-:

Olma ifade eden fiiller yapar : *ağ-ar-* "ağarmak, temizlenmek", *kög-er-* "yeşermek; mosmor olmak", *qayğı-r-* "kaygılanmak, üzülmek", *özge-r-* "değişmek".

-ğar-, -ger-, -qar-, -ker-:

Yapma ifade eden fiiller yapar : *añ-ğar-* "anlamak, fark etmek", *teñ-ger-* "denkleştirmek, aynı ayara getirmek", *bas-qar-* "idare etmek", *es-ker-* "hatıra getirmek, anmak".

-ı-, -i-:

Olma ifade eden fiiller yapar: *bay-ı-* "zenginleşmek", *kem-i-* "eksilmek, azalmak", *tın(ı)ş-ı-* "sâkinleşmek, sulh olmak".

-ıq-, -ik-:

Olma ifade eden fiiller yapar: *mol-ıq-* "bollaşmak", *köz-ik-* "görünmek, belli olmak", *keş-ik-* "gecikmek, geç kalmak".

-sı-, -si-:

" kendini öyle sayma, kendini yüksek görme " ifade eden fiiller yapar : *adam-sı-* " kahraman görünmek", *ülken-si-* "büyüklenmek, kendini büyük görmek", *bilgen-si-* "bilmişlik taslamak".

-sıra-, -sire-:

"azalma" ifade eden fiiller yapar: *qan-sıra-* "kansızlaşmak, kan kaybetmek", *äl-sire-* "hâlsizleşmek, yorulmak", *oy-sıra-* "bir şeyin âniden azalması, yenilmeye, çekilmeye başlamak".

"arzu, istek" ifade eder : *qımız-sıra-* "kımız içmek istemek, kımızı özlemek", *üyir-sire-* "grubunu, çevresini özlemek.

-qır-, -kir-:

Ses taklidi isimlerden fiiller yapar: *a-qır-* " bağırmak, yüksek sesle konuşmak", *ö-kir-* "böğürmek; ağlamak, öküz gibi ses çıkarıp ağlamak", *os-qır-* "atın bir şeyden ürkerek ses çıkarması".

-qıra-, -kire-, -ğıra-, -gire-:

Olma ifade eden fiiller yapar : *bayaw-qıra-* "yavaşlamak", *bosañ-ğıra-* "boşalmak, yumuşak hâl almak", *casañ-ğıra-* " gençleşmek, rengi düzelmek", *eseñ-gire-* "şuursuz hâle gelmek, ne yaptığını bilmemek".

-ırqa-, -irke-:

Olma ifade eden fiiller yapar : *tañ-ırqa-* "hayret etmek, merak etmek", *cat-ırqa-* "yadırgamak", *es-irke-* "esirgemek, acımak".

-ırqan-, -irken-:

Yapma ifade eden fiiller yapar : *az-ırqan-* "azımsamak, pek memnun olmamak", *aş-ırqan-* "yemeğin acılığını fark etmek, beğenmemek", *şim-irken-* "iğrenmek, nefret etmek".

-şı-, -şi-:

"olma" ifade eden fiiller yapar: *mal-şı-* "suya batıp ıslanmak", *köpür-şi-* "hafif köpürmek, köpürmeye başlamak", *ör-şi-* "ilerlemek, güçlenmek, hızlanmak".

-t-, -ıt-, -it-:

"olma" ifade eden fiiller yapar: *şañ-ıt-* "toz duman olmak", *tuman-ıt-* "sislenmek, dumanlanmak", *küreñ-it-* "kahverengine dönmek".

-ray-, -rey-:

Tasvir edici fiiller yapar : *kişi-rey-* "küçülmek", *şaq-ıray-* "birisine sinirlenip sert sert bakmak", *tik-i-rey-* "dik dik bakmak, diklenmek".

-ıra-, -ire-:

Ses taklidi isimlerden fiiller yapar : *burq-ıra-* " saçılmak, dağılmak", *kürk-ire-* "gürlemek, gök gürlemesi", *toq-ıra-* "duraklamak, durmak, tereddüt etmek".

-al-, - el-:

"olma" ifade eden fiiller yapar: *coğ-al-* "yok olmak", *suw-al-* "sütten kesilmek", *teñ-el-* "denk olmak, aynı olmak".

-l-:

"olma" ifade eden fiiller yapar: *tar-ı-l-* "daralmak, sıkışmak", *tiri-l-* "dirilmek", *suy-ı-l-* "sıvışmak, sulanmak".

-sa-, -se-:

"isteme" ifade eden fiiller yapar : *suw-sa-* "susamak, su içmek istemek", *añ-sa-* "özlemek, çok arzulamak".

-sın-, -sin-:

"saymak, kabul etmek" mânâsı katar: *bala-sın-* "çocuk kabul etmek, çocuk saymak", *kedey-sin-* "fakir görmek, fakir saymak".

4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-ma-, -me-, -ba-, -be-, -pa-, -pe-:

Fiilerin olumsuz şekillerini yapar : *-ma-,-me-* şekli ; ünlüyle veya sedâlı ünsüzlerle (*m, n, ñ, z* hariç) biten fiillere; *-ba-, -be-* şekli ; *m, n, ñ, z* ile biten fiillere; -pa-, -pe- şekli ise sedâsız ünsüzlerle biten fiillere getirilir : *oyla-ma-* "düşünme-", *kör-me-* "görme-", *al-ma-* "alma-", *quw-ma* "kovma-", *tiy-me* "değme-", *tay-ma-* "kayma-" ; *tam-ba-* "damlama-", *qon-ba-* "konma-", *min-be-* "binme-", *tañ-ba-* "bağlama-", *eriñ-be-* "üşenme-", *caz-ba-* "yazma-", *sez-be-* "sezme-", *aş-pa-* "açma-", *iş-pe-* "içme-", *öt-pe-* "geçme-", *aq-pa-* "akma-", *tök-pe-* "dökme-".

-s-:

Karşılıklı yapma ve olma ifade eden fiiller yapar : *söyle-s-* "konuş-", *ayt-ı-s-* "karşılıklı şiir söyle-", *äñgimele-s-* "sohbet et-", *teb-i-s-* "tepiş-".

Birlikte yapma veya olma ifade eder: *iste-s-* "birlikte yap-", *äkel-i-s-* "birlikte ver-", *cıyna-s-* "birlikte yığ-".

-t-:

" yaptırma veya oldurma " ifade eden fiiller yapar : Ünlüyle veya sürekli ünsüzlerle (*l, m, n, ñ, r, v, y, z, w*) ile biten fiillere getirilir : *tar-t-* "dağıt-", *eri-t-* "erit-", *cır-t-* "yırt-", *köbey-t-* "çoğalt-", *cönel-t-* "yönelt-".

-dır-, -dir-, -tır-, -tir-:

"yaptırma veya oldurma" ifade eden fiiller yapar. Sedâsız veya sürekli ünsüzlerle (*l, m, n, ñ, r, v, y,z, w*) biten fiillere getirilir : *al-dır-* "aldır-", *kül-dir-* "güldür-", *art-tır-* "arttır-", *kel-tir-* "getir-", *qoy-dır-* "koydur-", *caz-dır-* "yazdır-", *cap-tır-* "kapattır-, örttür-".

-ğız-, -giz-, -qız-, -kiz-:

" yaptırma veya oldurma " ifade eden fiiller yapar. Ünsüzlerle biten fiillere getirilir :*al-ğız-* "aldır-", *ber-giz-* "verdir-", *caz-ğız-* "yazdır-", *iş-kiz-* "içtir-", *ayt-qız-* "söylettir-", *tik-kiz-* "diktir-"

-ar-, -er-, -ır-, -ir-:

" yaptırma veya oldurma " ifade eder: *qayt-ar-* "döndür-", *şığ-ar-* "çık-ar-", *bat-ır-* "batır-", *pis-ir-* "pişir-", *öş-ir-* "söndür-".

-l-:

"pasiflik ve meçhullük" ifade eder: *qama-l-* "sarıl-", *ayaqta-l-* "bit-, sona er-", *şaqır-ı-l-* "çağrıl-", *ber-i-l-* "veril-", *ayt-ı-l-* "söylenil-".

-n-:

Fiilleri "dönüşlü" hâle getirir: *tara-n-* "taran-", *cuw-ı-n-* "yıkan-", *kör-i-n-* "görün-", *kiy-i-n-* "giyin-".

-l ile biten ve içinde *l* bulunan fiillerden pasif ve meçhul fiiller yapar : *al-ı-n-* "alın-", *il-i-n-* "asıl-, takıl-", *tazala-n-* "temizlen-", *böl-i-n-* "bölün-".

-la-, le-:

Fiilin gösterdiği hareketin tekrar tekrar yapıldığını gösterir : *saba-la-* "tekrar tekrar vur-, dövmeye devam et-", *tiste-le* "tekrar tekrar ısır-" *baq-ı-la-* "takip et-", *qama-la-* "etrafını sar-".

-qıla-, -kile-:

Fiilin gösterdiği hareketin üst üste ve tekrar tekrar yapıldığını gösterir: *şap-qıla-* "devamlı olarak koş-, devamlı olarak vur-", *sürt-kile-* "tekrar tekrar sürterek temizle-", *ur-qıla-* "tekrar tekrar vur-".

-mala-, -mele-, -bala-, -bele-, -pala-, -pele-:

Fiilin gösterdiği hareketin tekrar tekrar yapıldığını gösterir: *bastır-mala-* "durmadan bastır-, sıkıştır-" *köter-mele-* "destekle-, dayanak ol-", *tiz-bele-* "birbiri ardınca diz-", *qaz-bala-* "etraflı bir şekilde sor-, her şeyi sor-", *qaq-pala-* "hayvanı devamlı sür-, fırsat verme-".

-ğışta-, -gişte-, -qışta-, -kişte-:

Fiile tekrar tekrar yapma mânâsı katar: *caz-ğışta-* "tekrar tekrar yaz-", *ber-gişte-* "tekrar tekrar ver-", *kel-gişte-* "sık sık gel-", *ayt-qışta-* "tekrar tekrar söyle-".

-ñqra-, -ñkre-:

Fiilin gösterdiği hareketin az miktarda yapıldığını gösterir: *al-ı-ñqra-* "biraz al-", *tüsin-i-ñkre-* " biraz anla-", *aşı-ñqra-* "biraz ekşi-".

-msıra-, -msire-:

Fiilin gösterdiği hareketin tam olarak yapılmadığını ifade eder: *cıla-msıra-* "ağlamaklı ol-", *kül-i-msire-* "gülümse-", *öl-i-msire-* "ölecek insan gibi zor hareket et-".

-lıq-, -lik-, -dıq-, dik-, -tıq-, -tik-:

"olma" ifade eden fiiller yapar: *tay-lıq-* "çekin-, cesâret edeme-", *kön-dik-* "alış-", *soq-tıq-* "çarpış-, vuruş-", *tut-tıq-* "kekele-, kekeleyerek konuş-".

-a-, -e-:

"yapma" ifade eder: *qur-a-* "birleştir-, bir araya getir-", *bit-e-* "iyice kapa-", *sıq-a-* "sıkarak doldur-",

-ala-:

Fiilin mânâsını kuvvetlendirir: *quw-ala-* "takip et-, peşini bırakma-", *sığ(sıq)-ala-* "gizlenerek bak-, dikiz et-".

İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. ÇOKLUK EKİ: Kazak Türkçesinde çokluk eki -lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter şeklindedir.

a. -lar, -ler şekli:

Ünlüyle veya *r, w, y* sedalı ünsüzleriyle ile biten isimlerden sonra ekin bu şekli kullanılır: *bala- lar* "çocuklar", *or- lar* "hendekler", *ülgi- ler* "örnekler" *ay- lar* "aylar", *qate- ler* "hatalar", *üy- ler* "evler", *kino- lar* "sinemalar", *suw- lar* "sular", *däpter- ler* "defterler".

b. -dar, -der şekli:

l, m, n, ñ, z ve *c* sedalı ünsüzleriyle biten isimlerden sonra ek *-dar, -der* şeklindedir: *cıl- dar* "yıllar", *tün- der* "geceler", *köl- der* "göller", *añ- dar* "yabanî hayvanlar", *bal(a)- dar* "çocuklar", *señ- der* "buz parçaları", *qalam- dar* "kalemler" , *qağaz- dar* "kâğıtlar", *bölim- der* "bölümler", *söz- der* "kelimeler", *san- dar* "sayılar", *etaj- dar* "katlar".

c. -tar, -ter şekli:

Sedâsız ünsüzlerle biten isimlerden sonra ek *-tar, -ter* şeklindedir: *kitap- tar* "kitaplar", *öşirgiş- ter* "silgiler", *şöp- ter* "otlar", *cas- tar* "gençler", *xalıq- tar* "halklar", *tüs- ter* "düşler, öğlenler", *kök- ter* "gökler", *at- tar* "atlar, isimler", *şaş- tar* "saçlar", *et- ter* "etler".

2. İYELİK EKLERİ:

Teklik 1. şahıs	-m
Teklik 2. şahıs	-ñ
Nezaket şekli	-ñız, -ñız
Teklik 3. şahıs	-ı, -i, -sı, -si
Çokluk 1. şahıs	-mız, -miz
Çokluk 2. şahıs	-larıñ, -leriñ, -darıñ, -deriñ, -tarıñ, -teriñ
Nezaket şekli	-larıñız, -leriñiz, -darıñız, -deriñiz, -tarıñız, -teriñiz
Çokluk 3. şahıs	-ları, -leri, -darı, -deri, -tarı, -teri

bala "çocuk"	*äke* "baba"	*üy* "ev"
bala- m	*äke- m*	*üy- i- m*
bala- ñ	*äke- ñ*	*üy-i- ñ*
bala- ñız	*äke- ñiz*	*üy-i-ñiz*
bala- sı	*äke- si*	*üy- i*
bala- mız	*äke- miz*	*üy- i- miz*
bala- larıñ	*äke- leriñ*	*üy- leriñ*
bala-larıñız	*äke- leriñiz*	*üy- leriñiz*
bala- ları	*äke- leri*	*üy- leri*

köz "göz"	*kitap* "kitap"
közim	*kitabım*
köziñ	*kitabıñ*
köziñiz	*kitabıñız*
közi	*kitabı*
közderiñ	*kitaptarıñ*
közderiñiz	*kitaptarıñız*
közderi	*kitapları*

3. HÂL EKLERİ:

a. İlgi hâli eki: Kazak Türkçesinde ilgi hâli eki *-nıñ, -niñ, -dıñ, -diñ, -tıñ, -tiñ* şeklindedir.

-nıñ, -niñ şekli:

-m, -n, -ñ sedâlı ünsüzleriyle biten isimlerden sonra ekin *-nıñ, -niñ* şekli kullanılır: *äke-niñ (ösiyeti)* "babanın vasiyeti", *bala-nıñ (kiyimderi)* "çocuğun elbiseleri", *dosımnıñ (atı)* "dostumun adı", *Adem-niñ (däpteri)* "Adem'in defteri", *arıstan-nıñ (aybatı)* "aslanın heybeti", *özen-niñ (cağası)* "nehrin kenarı", *öleñ-niñ (uykası)* "şiirin kafiyesi", *şaştarıñ-nıñ (tüsi)* "saçlarının rengi", *iniñ-niñ (mektebi)* "erkek kardeşinin okulu".

-dıñ, -diñ şekli:

l, r, w, y, z ve *j* sedâlı ünsüzleriyle biten isimlerden sonra ekin *-dıñ, -diñ* şekli kullanılır: *col-dıñ (bası)* "yolun başı", *ağaştar-dıñ (butaktarı)* "ağacın dalları", *köl-diñ (suwı)* "gölün suyu", *üyler-diñ (aldı)* "evlerin önü", *suw-dıñ (işi)* "suyun içi", *bay-dıñ (maldarı)* "zenginin hayvanları", *üy-diñ (esigi)* "evin kapısı", *ay-dıñ (bası)* "ayın başı", *etaj-dıñ (bölmeleri)* "katın odaları", *taw-dıñ (qıyası)* "dağın yamacı", *qız-dıñ (qalıñ malı)* "kızın çeyizi", *caz-dıñ (ayları)* "yazın ayları".

-tıñ, -tiñ şekli:

Sedâsız ünsüzlerle biten isimlerden sonra ek bu şekildedir: *kitap-tıñ (betteri)* "kitabın sayfaları", *qus-tıñ (qanatı)* "kuşun kanadı", *ağaş-tıñ (köleñkesi)* "ağacın gölgesi", *qonaq-tıñ (quttısı)* "misafirin hayırlısı", *tarıyx-tıñ (şaqtarı)* "tarihin çağları", *esik-tiñ (qulpı)* "kapının kilidi", *cigit-tiñ (küşi)* "yiğidin gücü", *mektep-tiñ (mañı)* "okulun çevresi", *köş-tiñ (bası)* "göçün başı", *ot-tıñ (calını)* "ateşin alevi".

b. Yükleme hâli eki: Kazak Türkçesinde yükleme hâli eki *-nı, -ni, -dı, -di, -tı, -ti* şeklindedir. 3. şahıs iyelik eklerinden sonra ise *-n* şeklindedir.

-nı, -ni şekli:

Ünlüyle biten isimlerden sonra ek bu şekildedir: *Qala-nı (qıdırdım)* "Şehri dolaştım.", *Düniye-ni (tanıdı)* "Dünyayı tanıdı.", *Sumqa-nı (aştı)* "Çantayı açtı.", *Ne-ni (oyladı)* "Neyi düşündü?"

-dı, -di şekli:

l, m, n, ñ, r, w, y, z ve *j* sedâlı ünsüzleriyle biten isimlerden sonra ek *-dı, -di* şeklindedir: *Col-dı (öttik.)* "Yolu geçtik.", *Köl-di (kördik.)* "Gölü gördük.", *Kim-di (küttiñ?)* "Kimi bekledin?", *Qalam-dı (ber.)* "Kalemi ver.", *Otan-dı (süy.)* "Vatanı sev.", *Tün-di (küt.)* "Geceyi bekle.", *Añ-dı (öltirdi.)* "Avı öldürdü.", *Öleñ-di (oqıdıq.)* "Şiiri okuduk.", *Tör-di (tazala.)* "Odanın baş köşesini temizle.", *Ağaştar-dı (sanadı.)* "Ağaçları saydı.", *Uw-dı (işti.)* "Zehiri içti.", *Külüw-di (umıttı.)* "Gülmeyi unuttu.", *Şay-dı (işti.)* "Çayı içti.", *Üy-di (kördik.)* "Evi gördük.", *Qağaz-dı (ber.)* "Kâğıdı ver.", *Küz-di (oyladı.)* "Güzü düşündü.", *Etaj-dı (tazala.)* "Katı temizle."

-tı, -ti şekli:

Sedâsız ünsüzle biten isimlerden sonra ek bu şekildedir: *Sağat-tı (üyrendik.)* "Saati öğrendik.", *Esik-ti (captı.)* "Kapıyı kapattı.", *Qus-tı (ustadı.)* "Kuşu tuttu.", *Cumıs-tı (istedi.)* "İşi yaptı.", *Ağaş-tı (süy.)* "Ağacı sev.", *Kitap-tı (oqıdı.)* "Kitabı okudu.", *Bolat-tı (şaqırdı.)* "Bolat'ı çağırdı.", *Tarıyx-tı (üyrendi.)* "Tarihi öğrendi."

-n şekli:

Teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik eklerinden sonra ek *-n* şeklindedir: *Onıñ kitabı-n aldım.* "Onun kitabını aldım.", *Axmet-tiñ kitaptarı-n ciberdik.* "Ahmet'in kitaplarını gönderdik.", *İnisi-n şaqırdı.* "Erkek kardeşini çağırdı.", *Bolattıñ däpteri-n aldık.* "Bolat'ın defterini aldık.", *Tapsırması-n dayarladı.* "Ödevini hazırladı."

c. Yaklaşma hâli eki: Kazak Türkçesinde yaklaşma hâli eki iyelik eki almamış isimlerden sonra –ğa, -ge, -qa, -ke şeklinde; isimlerin iyelik eki almış şekillerinin bazılarında ise –a, -e şeklindedir.

-ğa, -ge şekli:

Ünlüyle veya sedâlı ünsüzlerle biten isimlerden sonra ek *-ğa, -ge* şeklindedir: *Qala- ğa ketti.* "Şehre gitti.", *Köşe- ge şıqtı.* "Caddeye çıktı.", *Köleñke- ge cattı.* "Gölgeye yattı.", *Sağat ceti-ge deyin istedik.* "Saat yediye kadar çalıştık.", *Üy-ge qayttı.* "Eve döndü.", *Taw- ğa şıqtık.* "Dağa çıktık.", *Castar- ğa sendi.* "Gençlere güvendi."

-qa, -ke şekli:

Kazak Türkçesinde sedâsız ünsüzlerle biten isimlerden sonra ek *-qa, -ke* şeklindedir: *Advokat-qa ketti.* "Avukata gitti.", *Tamaq-qa şaqırıldıq.* "Yemeğe çağırıldık.", *Qonaq-qa kitaptı oqıdım.* "Misafire kitabı okudum.", *Dos-qa sen.* "Dosta güven.", *Tüske şeyin uyıqtadım.* "Öğlene kadar uyudum.", *Top-qa qosıldı.* "Topluluğa katıldı."

-a, -e şekli:

İsimlerin iyelik eki almış şekillerinden sonra (çokluk 1. şahıs iyelik eki ile teklik ve çokluk 2. şahıs nezaket şekilleri hariç) yaklaşma hâli eki *-a, -e* şeklindedir.

Teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik eklerinden sonra yaklaşma hâli eki geldiğinde iyelik ekiyle *-a, -e* yaklaşma hâli eki arasına Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *n* yardımcı sesi girer.

Balam- a ayttım.	"Çocuğuma söyledim."
Balañ- a ayttım.	"Senin çocuğuna söyledim."
Balañız- ğa ayttım.	"Çocuğunuza söyledim."
Balası-n- a ayttı.	"Onun çocuğuna söyledi."
Balamız- ğa ayttı.	"Çocuğumuza söyledi."
Balalarıñ- a ayttı.	"Sizin çocuklarınıza söyledi."
Balalarıñız- ğa ayttı.	"Sizlerin çocuklarınıza söyledi."
Balaları- n- a ayttı.	"Onların çocuklarına söyledi."

Üyime keldi.	"Evime geldi."
Üyiñe keldi.	"Evine geldi."
Üyiñizge keldi.	"Evinize geldi."
Üyine keldi.	"Onun evine geldi."
Üyimizge keldi.	"Evimize geldi."
Üyleriñe keldi.	"Evlerinize geldi."
Üyleriñizge keldi.	"Sizlerin evlerinize geldi."
Üylerine keldi.	"Evlerine geldi."

ç. Bulunma hâli eki: Kazak Türkçesinde bulunma hâli eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-da, -de, -ta, -te* şeklindedir.

Bulunma hâli eki teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik eklerinden sonra geldiğinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi araya *n* yardımcı sesi girer.

-da, -de şekli:

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sonu ünlüyle veya sedâlı ünsüzlerle biten isimlerden sonra ek bu şekildedir: *Dala-da köp mal bar.* " Kırda çok hayvan var.", *Köşe-de köp adam bar.* "Caddede çok insan var.", *Awıl-da qaldı.* "Köyde kaldı.", *Ay-da tirşilik coq.* "Ayda hayat yok.", *Caylaw-da qar cawdı.* "Yaylada kar yağdı.", *Üy-de otırdı.* "Evde oturdu.", *Teñizderimiz-de balıq az.* "Denizlerimizde balık az."

-ta, -te şekli:

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sedasız ünsüzlerle biten isimlerden sonra ek -ta, -te şeklindedir: *Kök-te cıldız bar.* "Gökte yıldız var.", *Klas-ta oquwşı coq.* "Sınıfta öğrenci yok.", *Suwıq-ta qaldı.* "Soğukta kaldı.", *Ağaş-ta mäwe coq.* "Ağaçta meyve yok.", *Kitap-ta suwreti bar.* "Kitapta resmi var.", *Ot-ta candı.* "Ateşte yandı.", *Onıñ çemodanın-da.* "onun bavulunda.", *Kitaptıñ törtinşi betin-de.* "Kitabın dördüncü sayfasında.", *Äkesin-de köp aqşa bar.* "Babasında çok para var.", *Üydiñ karsısın-da toqtadı.* "Evin karşısında durdu."

e) Uzaklaşma Hâli Eki: Kazak Türkçesinde uzaklaşma hali eki *-dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen* şeklindedir.

-dan, den, -tan, -ten şekli:

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünlüyle veya sedasız ünsüzle biten isimlerden sonra ek *-dan, -den* şeklinde; sonu sedasız ünsüzle biten isimlerden sonra ek *-tan, -ten* şeklindedir.

-dan, -den şekli:

Cuma-dan burın "Cumadan önce.", *Tereze-den qaradı.* "Pencereden baktı.", *Däriger-den keldi* "Doktordan geldi.", *Col-dan ötti.* "Yoldan geçti.", *Üy-den şıqtı.* "Evden çıktı."

-tan, -ten şekli:

Cumıs-tan keldi. "İşten geldi.", *Ağaş-tan quladı.* "Ağaçtan düştü.", *Kitap-tan oqıdıq.* "Kitaptan okuduk.", *Mektep-ten qaştı.* "Mektepten kaçtı.", *Söz süyek-ten ötedi.* "Söz kemikten geçer.", *Tayaq et-ten ötedi.* "Sopa etten geçer."

-nan, -nen şekli:

m, n, ñ ile biten isimlerden sonra ve isimlerin teklik I. şahıs ve teklik II. şahıs iyelik eki almış şekilleri ile çokluk II. ve III. şahıs iyelik eki almış şekillerinden sonra uzaklaşma hali eki bu şekildedir.

Teklik III. şahıs iyelik ekinden sonra da ek *-nan, -nen* şeklindedir: *Qalam-nan on dana aldıq.* "Kalemden on tane aldık.", *Muğalim-nen üyrendik.* "Öğretmenden öğrendik.", *Canan-nan qağaz aldıq.* "Canan'dan aldık.", *Tañ-nan beri küttik.* "Tan vaktinden beri bekledik.", *Oñ-nan solğa ketti.* "Sağdan sola gitti.", *Esim-nen ketti.* "Aklımdan gitti.", *Esiñ-nen şıqtı.* "Aklından çıktı.", *Kitabım-nan oqıdı.* "Kitabımdan okudu.", *Kitabıñ-nan oqıdı.* "Kitabından okudu.", *Axmettiñ kitabı-nan oqıdıq.* "Ahmet'in kitabından okuduk.", *Kitaptarıñ-nan oqıdı.* "Sizin kitaplarınızdan okudu.", *Axmettiñ kitaptarı-nan oqıdıq.* "Ahmet'in kitaplarından okuduk.", *Esteriñ-nen şıktı.* "Sizin akıllarınızdan çıktı.", *Esteri-nen şıqtı.* "Onların akıllarından çıktı."

f) Vasıta Hâli Eki: Kazak Türkçesinde vasıta hâli eki *-menen* (*-benen, -penen*) edatı ve bunun ekleşmiş şekli olan –men (-ben, -pen) ekiyle yapılır. Bugün umumiyetle *-men* (*-ben, -pen*) şekli kullanılır.

Bu ek vasıta hâli eki olarak kullanıldığında daima eklendiği isme bitişik yazılır.

Bu ek bağlama edatı olarak ile manasında kullanıldığında ise daima ayrı yazılır.

-men (-menen) şekli:

Ünlüyle veya sedalı ünsüzlerle (*z* ve *j* hariç) biten isimlerden sonra ekin bu şekli kullanılır: *Qalam-men cazdım. (Qalam-menen)* "Kalemle yazdım.", *Balası-men ketti. (Balası-menen)* "Çocuğuyla gitti.", *Bor-men cazdı. (Bor-menen)* "Tebeşirle yazdı."

-ben (-benen) şekli:

Sonu *z* ve *j* ile biten isimlerden sonra ek bu şekildedir: *Poez-ben kettik. (Poez-benen)* "Trenle gittik.", *Qağaz-ben captı. (Qağaz-benen)* "Kâğıtla örttü, kapadı.", *Siz-*

ben birge keldi. (Siz-benen) "Sizinle birlikte geldi.", *Montaj-ben şuğıldandı. (Montaj-benen)* "Montaj ile uğraştı."

-pen (-penen) şekli:

Sedasız ünsüzlerle biten isimlere ek bu şekilde gelir: *Cibek-pen birge ketti. (Cibek-penen)* "Cibek'le beraber gitti.", *Avtobus-pen qarsı aldı. (Avtobus-penen)* "Otobüsle karşıladı.", *Cip-pen bayladı. (Cip-penen)* "İple bağladı."

Vasıta hâlini yapan *-menen* (*-benen, -penen*) ve *-men* (*-ben, -pen*) ekleri kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Her zaman ince ünlülüdür.

g) Eşitlik ve Benzerlik Hâli Eki: Kazak Türkçesinde isimlerin eşitlik ve benzerlik halini yapmak üzere *-day, -dey, -tay, -tey* eki ile *-şa, -şe* eki kullanılır.

Bunlardan *-şa, -şe* eki az kullanılmakta olup yapım eki vazifesi de görür. Eşitlik ve benzerlik halini yapmak üzere ayrıca *sıyaqtı* "gibi, benzer", *tärizdi* "gibi, benzer" kelimeleri de kullanılmaktadır.

-day, -dey, -tay, -tey eki:

Ünlüyle veya sedalı ünsüzlerle biten isimlerden sonra ekin *-day, -dey* şekli; sedasız ünsüzlerle bitenlerden sonra *-tay, -tey* şekli kullanılır: *Taw-day biyik.* "Dağ gibi büyük.", *Üy-dey ıstıq.* "Ev gibi sıcak.", *Atası-day quwattı.* "Dedesi gibi kuvvetli.", *İnisi-dey şeşen.* "Erkek kardeşi gibi hatip, güzel konuşan.", *Bala-day cıladı.* "Çocuk gibi ağladı.", *Ağaş-tay casıl.* "Ağaç gibi yeşil.", *Üyrek-tey uştı.* "Ördek gibi uçtu.", *Ot-tay candı.* "Ateş gibi yandı."

-şa, -şe eki şekli:

Bütün isimlerin sonuna baştaki ünsüzü (*ş*) değişmeden getirilir: *Qıran-şa umtıldı.* "Kartal gibi saldırdı.", *Eski-şe kiyindi.* "Eski gibi giyindi.", *Quşşa uştı.* "Kuş gibi uçtu.", *Soldatşa cürdi.* "Asker gibi yürüdü.", *Meniñ oyımşa* "Benim fikrimce, bana göre."

4) SORU EKİ:

Kazak Türkçesinde soru eki *-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe* şeklindedir. Soru eki fiillerden sonra da kullanılır ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi daima ayrı yazılır.

-ma, -me şekli:

Sonu ünlüyle veya sedalı ünsüzlerle (*m, n, ñ, z* hariç) biten kelimelerden sonra soru eki bu şekildedir: *Bala ma?* "Çocuk mu?", *Üy me?* "Ev mi?", *Qoy ma?* "Koyun mu?", *Col ma?* "Yol mu?", *Aldı ma?* "Aldı mı?", *Berdi me?* "Verdi mi?", *Bar ma?* "Var mı?"

-ba, -be şekli:

m, n, ñ ve *z* sedalı ünsüzleriyle biten kelimelerden sonra soru eki bu şekildedir: *Aman esensiñ be?* "İyi misin, nasılsın?", *Cazdıñ ba?* "Yazdın mı?", *Qalam ba?* "Kalem mi", *Balañ ba?* "Çocuğun mu?", *Kördiñ be* "Gördün mü?", *Men be?* "Ben mi?", *Aldıñ ba?* "Aldın mı?", *Calğız ba?* "Yalnız mı?", *Aldıñız ba?* "Aldınız mı?"

-pa, -pe şekli:

Sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra soru eki bu şekildedir: *Ağaş pa?* "Ağaç mı?", *Murat pa?* "Murat mı?", *Qazaq pa?* "Kazak mı?", *Özbek pe?* "Özbek mi?", *Köp pe?* "Çok mu?", *Cazdıq pa?* "Yazdık mı?", *Kördik pe?* "Gördük mü?", *Tüstik pe?* "İndik mi?"

5. İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

İsimleri fiil hâline getiren, fiilleştiren fiile isim fiili denir. Türkiye Türkçesinde isim fiili i- şeklindedir. Kazak Türkçesinde ise, e- şeklindedir.

Bu fiil, Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi isimlerden sonra geldiğinde isimleri fiilleştirir; çekimli fiillerden sonra geldiği zaman ise fiillerin birleşik çekimlerini (hikâye, rivayet ve şart) yapar.

1) Şimdiki Zaman Çekimi: İsim fiilinin şimdiki zamanı Kazak Türkçesinde zamir menşeli şahıs eklerinin üçüncü şahısları eksiz olan tipi ile yapılır. Bu çekimde fiilin kökü (*e-*) düşmüştür.

caqsımın "iyiyim"	*calğızbın* "yalnızım"	*Qazaqpın* "Kazak'ım"
caqsısıñ	*calğızsıñ*	*Qazaqsıñ*
caqsısız	*calğızsız*	*Qazaqsız*
caqsı	*calğız*	*Qazaq*
caqsımız	*calğızbız*	*Qazaqpız*
caqsısıñdar	*calğızsıñdar*	*Qazaqsıñdar*
caqsısızdar	*calğızsızdar*	*Qazaqsızdar*
caqsı	*calğız*	*Qazaq*

Olumsuz Şekli: *emes* kelimesiyle yapılır. Bunun için isimden sonra *emes* kelimesi getirilir, şahıs ekleri *emes* kelimesinin sonuna eklenir. *Emes* kelimesi daima ayrı yazılır.

Däriger emespin "Doktor değilim."
Däriger emessiñ
Däriger emessiz
Däriger emes
Däriger emespiz
Däriger emessiñder
Däriger emessizder
Däriger emes

2) Geçmiş Zaman Çekimi

a) Görülen geçmiş zaman:

İsim fiilinin görülen geçmiş zamanı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-di* ekiyle yapılır. Yine Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu çekimde iyelik eki menşeli şahıs ekleri kullanılır

Bu çekimde isim fiilinin kökü (*e-*) düşmez ve isim fiilinin görülen geçmiş zamanı daima isimden ayrı yazılır.

Awruw	*e-di-m* "Hasta idim."	*Esepşi*	*e-di-m* "Muhasebeci idim."
Awruw	*ediñ*	*Esepşi*	*ediñ*
Awruw	*ediñiz*	*Esepşi*	*ediñiz*
Awruw	*edi*	*Esepşi*	*edi*
Awruw	*edik*	*Esepşi*	*edik*
Awruw	*ediñder*	*Esepşi*	*ediñder*
Awruw	*ediñizder*	*Esepşi*	*ediñizder*
Awruw	*edi*	*Esepşi*	*edi*

Olumsuz şekli: *emes* "değil" kelimesinin yardımıyla yapılır. *Emes* kelimesi isim ile isim fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin arasına konur.

Keşe awruw emes edim "Dün hasta değil idim."
Keşe awruw emes ediñ
Keşe awruw emes ediñiz
Keşe awruw emes edi
Keşe awruw emes edik
Keşe awruw emes ediñder
Keşe awruw emes ediñizder
Keşe awruw emes edi

b) Öğrenilen geçmiş zaman:

İsim fiilinin öğrenilen geçmiş zamanı *-ken* ekiyle yapılır. Bu çekimde zamir menşeli şahıs eklerinin 3. şahısları eksiz olan tipi kullanılır. İsim fiilinin öğrenilen geçmiş zaman çekimi, isimden daima ayrı yazılır. Yani ekleşmemiştir.

Şarşaw	*e-ken-min*	"yorgunmuşum, yorgun imişim"
Şarşaw	*ekensiñ*	
Şarşaw	*ekensiz*	
Şarşaw	*eken*	
Şarşaw	*ekenmiz*	
Şarşaw	*ekensiñder*	
Şarşaw	*ekensizder*	
Şarşaw	*eken*	

Olumsuz şekli: *emes* "değil" kelimesi yardımıyla yapılır. Bunun için isim ile isim fiilin öğrenilen geçmiş zamanı arasına *emes* kelimesi getirilir. *Emes* kelimesi daima ayrı yazılır.

Keşe	*üyde*	*emes*	*ekenmin* "Dün evde değilmişim."
Keşe	*üyde*	*emes*	*ekensiñ*
Keşe	*üyde*	*emes*	*ekensiz*
Keşe	*üyde*	*emes*	*eken*
Keşe	*üyde*	*emes*	*ekenbiz*
Keşe	*üyde*	*emes*	*ekensiñder*
Keşe	*üyde*	*emes*	*ekensizder*
Keşe	*üyde*	*emes*	*eken*

ZAMİRLER VE ZAMİR ÇEKİMİ

Şahıs Zamirleri: Kazak Türkçesindeki şahıs zamirleri şu şekildedir:

Teklik I. Şahıs : *men* "ben"
Teklik II. Şahıs : *sen* "sen"
Teklik Nezaket şekli: *siz* "siz"
Teklik III. Şahıs : *ol* "o"

Çokluk I. Şahıs : *biz* "biz"
Çokluk II. Şahıs : *siz* "siz"
Çokluk Nezaket Şekli : *sizder* "siz"
Çokluk III. Şahıs : *olar* "onlar"

	Yükleme Hâli	İlgi Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli	Vasıta Hâli
T. I. Ş.	meni	meniñ	mağan	mende	menen	menimen (menimenen)
T. II. Ş.	seni	seniñ	sağan	sende	senen	senimen (senimenen)
T. II. Ş. Nzk.	sizi	sizdiñ	sizge	sizde	sizden	sizben (sizbenen)
T. III. Ş.	onı	onıñ	oğan	onda	onan	onımen (onımenen)
Ç. I. Ş.	bizdi	bizdiñ	bizge	bizde	bizden	bizben (bizbenen)
Ç. II. Ş.	Senderdi	senderdiñ	senderge	senderde	senderden	sendermen (sendermenen)
Ç. II. Ş. Nzk.	sizderdi	sizderdiñ	sizderge	sizderde	sizderden	sizdermen (sizdermenen)
Ç.III. Şhs.	olardı	olardıñ	olarğa	olarda	olardan	olarmen (olarmenen)

SIFAT (SIN ESİM)

VASIFLANDIRMA SIFATLARI

aq "ak, beyaz", *qara* "kara, siyah", *qızıl* "kırmızı", *sarı* "sarı", *kök* "mavi" *casıl* "yeşil", *bilimdi* "bilgili", *bilimsiz* "bilgisiz", *kişi* "küçük", *ülken* "büyük", *biyik* "yüksek", *alasa* "alçak", *az* "az" , *köp* "çok" , *uzın* "uzun", *qısqa* "kısa", *tar* "dar" *keñ* "geniş", *caqsı* "iyi", *caman* "kötü", *qorqaq* "korkak", *aqsaq* "aksak", *tolıq* "tam, eksiksiz", *önerli* "hünerli", *ädebiy* "edebî", *küzgi* "güze ait", *aylıq* "aylık", *sözşeñ* "çok konuşan, konuşkan", *bilgiş* "bilgiç, çok bilen", *qızğanşaq* "kıskanç", *suwlı* "sulu", *ädepti* "edepli", *şıdamdı* "dayanıklı", *ilüwli* "asılı", *tañdamalı* "seçme", *tawday* (dağ gibi), *tabısker* "kazançlı, fayda sağlayan, gelir getiren".

BELİRTME SIFATLARI

İŞARET SIFATLARI

bul (kisi) "bu kişi"
osı (kisi) "bu kişi"
mına (kisi) "bu kişi"

ana (üy) "şu ev"
ol (üy) "o ev"
sol (üy) "o ev"

SAYI SIFATLARI (SAN ESİMDER)

1) **Asıl Sayı Sıfatları (Eseptik San Esimder):** *bir* "bir", *eki* " iki", *üş* "üç", *dört* "dört", *bes* "beş", *altı* "altı", *ceti*" yedi", *segiz* "sekiz", *toğız* "dokuz", *on* "on", *cıyırma* "yirmi", *otız* "otuz", *qırıq* "kırk", *elüw* "elli" , *alpıs* "altmış", *cetpis* "yetmiş", *seksen* "seksen", *toqsan* "doksan", *cüz* "yüz", *mıñ* "bin", *million* "milyon", *eki cüz* "iki yüz", *üş cüz* "üç cüz", *altı cüz* "altı yüz", *on mıñ* "on bin", *cüz mıñ* "yüz bin", *bes cüz mıñ* "beş yüz bin", *bir million* "bir milyon", *altı million* "altı milyon", *toğız cüz* "dokuz yüz", *on bir* "on bir", *otız üş* "otuz üç".

2) **Sıra Sayı Sıfatları (Rettik San Esimder):** Asıl sayı sıfatlarına **-nşı**, *-nşi* eki getirilerek yapılır: *bir-i-nşi* "birinci", *eki-nşi* "ikinci", *altı-nşı* "altıncı", *on segiz-i-nşi* "on sekizinci", *cüz otız tört-i-nşi* "yüz otuz dördüncü".

3) **Üleştirme Sayı Sıfatları (Toptaw San Esimderi):** Asıl sayı sıfatlarının sonuna uzaklaşma hâli eki (-dan, *-den, -tan, -ten*) getirilerek yapılır: *eki-den* "ikişer", *on-nan* "onar", *mıñ-nan* "biner", *cıyırma üş-ten* "yirmi üçer", *qırıq eki-den* "kırk ikişer", *üş-üşten* "üçer üçer", *eki-üşten* "ikişer üçer", *on-onnan* "onar onar", *bes-altıdan* "beşer altışar".

4) Kesir Sayı Sıfatları (Bölşektik San Esimder):

İki şekilde yapılır:

a) Birinci sayı ismi ilgi hâli eki, ikinci sayı ismi iyelik eki alır: *bestiñ biri* "1/5", *onnıñ üşi* "3/10", *cüzdiñ besi* "5/100".

b) Birinci sayı ismi uzaklaşma hâli eki alır, ikinci sayı ismi ise hiçbir ek almaz: *besten bir* "1/5", *onan üş* "3/10", *cüzden bes* "5/100".

5) Topluluk Sayı Sıfatları (Cıynaqtıq San Esimder): Birden yediye kadar olan sayı isimlerine *-aw, -ew* eki getirilerek yapılır: *bir-ew* "bir tane", *ek(i)-ew* "iki tane", *üş-ew* "üç tane", *tört-ew* "dört tane", *bes-ew* "beş tane", *alt(ı)-aw* "altı tane".

SORU SIFATLARI

neşe, qanşa "kaç", *qay* "hangi", *qalay, qanday* "nasıl"

BELİRSİZLİK SIFATLARI

bir "bir", *är* "her", *eş* "hiç", *pälen* "filân", *pälenşe* "filânca", *barlıq, tügel* "bütün", *keybir* "kimi, bazı", *az* "az", *basqa, özge* "başka", *köp* "çok", *artıq* "fazla".

-ğı, -gi, -qı, -ki aitlik ekiyle yapılanlar:

bıltırğı "geçen yılki, bıldırki", *tömengi* "aşağıdaki", *alğaşqı* "ilk, birinci", *işki* "iç, içteki" v.b.

ZARFLAR (ÜSTEWLER)

YER ZARFLARI (MEKEN ÜSTEWLERİ)

ilgeri "ileri", *keri* "geri", *tömen* "aşağı", *coğarı* "yukarı", *beri* "beri", *işkeri* "içeri", *tısqarı* "dışarı", *äri* "öte", *ast* "alt", *can, qas* "yan", *qarsı* "karşı", *alıs* "uzak", *caqın* "yakın", *bermen* "bu tarafa".

ZAMAN ZARFLARI (MEZGİL ÜSTEWLERİ)

keşe "dün", *bügin* "bugün", *erteñ* "yarın", *endi, qazır* "şimdi, hâlihazırda", *tün* "gece", *kündiz* "gündüz", *küni-tüni* "gece gündüz", *cazdıgüni* "yazın", *qıstıgüni* "kışın", *qayta* "tekrar, yine", *tañerteñ* "sabah, sabahleyin", *keş* "akşam, geç", *keşte* "akşamleyin", *erte* "erken", *tağı* "daha", *keyin* "sonra", *burın* "önce", *bağana* "demin", *bıltır* "bıldır, geçen yıl" v.b.

HÂL ZARFLARI

bılay, osılay, osınday "böyle", *olay, solay, sonday* "öyle", *aqırın* "yavaş", *ären* "zorla", *birge* "birlikte", *birden* "birden, âniden", *tez* "tez, çabuk", *caqsı* "iyi", *bosqa* "boşuna, boş yere", *balaşa* "çocukça, çocuk gibi", *qattı* "sert, sağlam", *bekerge* "boşuna", *kenetten* "âniden", *batırşa* "kahramanca", *zorğa* "zorla", *ünemi* "devamlı, hep", *lezde* "hemen, derhal", *etpetinen* "yüzükoyun", *tikeley* "doğrudan doğruya", *ädeyi* "kasten, bilerek".

AZLIK-ÇOKLUK ZARFLARI

eñ "en", *bek* "pek", *az* "az", *öte, asa* "çok", *tağı* "daha", *mol* "bol", *ciyi* "sık", *talay* "hayli", *siyrek* "seyrek", *kem* "eksik", *köp* "çok", *biraz* "biraz", *tım* "pek, çok".

FİİL ÇEKİMİ

Fiilerde Şahıs (Şahıs Ekleri)

1. İyelik Menşeli Şahıs Ekleri:

İyelik eklerinin şahıs ekleri olarak fiil çekiminde kullanılmasıyla meydana gelmişlerdir. Bunlar şunlardır:

Teklik 1. şahıs eki	: *-m*	Çokluk 1. şahıs eki	: *-k, -q*
Teklik 2. şahıs eki	: *-ñ*	Çokluk 2. şahıs eki	: *-ñdar, -ñder*
Nezaket şekli	: *-ñız, -ñiz*	Nezaket şekli	: *-ñızdar, -ñizder*
Teklik 3.şahıs	: ø	Çokluk 3. şahıs eki	: ø

Bu şahıs ekleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sadece görülen geçmiş zaman ve şart kipi çekimlerinde kullanılır.

Kazak Türkçesinde fiil çekiminde çokluk 3. şahıslarda hiçbir zaman *-lar, -ler* çokluk eki kullanılmaz.

2. Zamir Menşeli Şahıs Ekleri:

Teklik 1.şahıs	: *-mın, -min, -bın, -bin, -pın, -pin*
Teklik 2.şahıs	: *-sıñ, -siñ*
Nezaket şekli	: *-sız, -siz*
Teklik 3. şahıs	: ø; *-dı, -di, -tı, -ti*
Çokluk 1. şahıs	: *-mız, -miz; -bız, -biz, -pız, -piz*
Çokluk 2. şahıs	: *-sıñdar, -siñder*
Nezaket şekli	: *-sızdar, -sizder*
Çokluk 3. şahıs	: ø; *-dı, -di, -tı, -ti*

FİİL KİPLERİ

Bildirme Kipleri

a) Görülen Geçmiş Zaman(Ötken Şaq): Kazak Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki *-dı, -di, -tı, -ti* şeklindedir. Bu kipin çekiminde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır.

oyla- "düşün-"	*tüsin- "anla-"*	*küt- "bekle-"*
oyladım	*tüsindim*	*küttim*
oyladıñ	*tüsindiñ*	*küttiñ*
oyladıñız	*tüsindiñiz*	*küttiñiz*
oyladı	*tüsindi*	*kütti*
oyladık	*tüsindik*	*küttik*
oyladıñdar	*tüsindiñder*	*küttiñder*
oyladıñızdar	*tüsindiñizder*	*küttiñizder*
oyladı	*tüsindi*	*kütti*

b) Öğrenilen Geçmiş Zaman: Bu kipin iki şekli vardır.

1) *-ğan, -gen, -qan, -ken* ekiyle yapılan şekli: Bu çekimde üçüncü şahıslar eksizdir. Ünlü ile veya sedalı ünsüzlerle biten fiillerden sonra ekin *-ğan, -gen* şekli; sedasız ünsüzlerle biten fiillerden sonra ekin *-qan, -ken* şekli kullanılır.

oylağanmın	*tüsingenmin*	*kütkenmin*
oylağansıñ	*tüsingensiñ*	*kütkensiñ*
oylağansız	*tüsingensiz*	*kütkensiz*
oylağan	*tüsingen*	*kütken*
oylağanbız	*tüsingenbiz*	*kütkenbiz*
oylağansıñdar	*tüsingensiñder*	*kütkensiñder*
oylağansızdar	*tüsingensizder*	*kütkensizder*
oylağan	*tüsingen*	*kütken*

2) *-p* ekiyle yapılan şekli: Bu çekimde üçüncü şahıslarda ek bulunur.

oylappın	*tüsinippin*	*kütippin*
oylapsıñ	*tüsinipsiñ*	*kütipsiñ*
oylapsız	*tüsinipsiz*	*kütipsiz*
oylaptı	*tüsinipti*	*kütipti*
oylappız	*tüsinippiz*	*kütippiz*
oylapsıñdar	*tüsinipsiñder*	*kütipsiñder*
oylapsızdar	*tüsinipsizder*	*kütipsizder*
oylaptı	*tüsinipti*	*kütipti*

-ğan, -gen, -qan, -ken ekiyle yapılan öğrenilen geçmiş zaman, *-p* ekiyle yapılan geçmiş zamana göre daha kesin bir mânâ ifade eder. Yani hareketin yapıldığını daha kesin olarak bildirir. Bu yüzden bazen görülen geçmiş zaman karşılığı olarak da Türkiye Türkçesine aktarılabilir. *-p* ekiyle yapılan öğrenilen geçmiş zaman ise daha önceki bir zamanda yapılan bir hareketi bildirir ve daha çok masallarda kullanılır.

ŞİMDİKİ ZAMAN (OSI ŞAQ)

a) *-a, -e, -y* ekiyle yapılan şimdiki zaman: Ünsüz ile biten fiillere ekin *-a, -e* şekli; ünlü ile biten fiillere ekin *-y* şekli getirilir. Bu çekimde üçüncü şahıslarda ek bulunur.

oylaymın	*tüsinemin*	*kütemin*
oylaysıñ	*tüsinesiñ*	*kütesiñ*
oylaysız	*tüsinesiz*	*kütesiz*
oylaydı	*tüsinedi*	*kütedi*
oylaymız	*tüsinemiz*	*kütemiz*
oylaysıñdar	*tüsinesiñder*	*kütesiñder*
oylaysızdar	*tüsinesizder*	*kütesizder*
oylaydı	*tüsinedi*	*kütedi*

Bu çekimde üçüncü şahıslarda yer alan *-dı, -di* ekini görülen geçmiş zaman eki *-dı, -di* ile karıştırmamak gerekir. Çünkü şimdiki zaman çekiminde yer alan *-dı, -di* şahıs ekidir ve kendisinden önce zaman eki olarak *-a, -e* ve *-y* gelmektedir.

Bu çekim, gelecek zaman çekimi olarak da kullanıldığı için **değişken şimdiki zaman (awıspalı osı şaq)** diye adlandırılır. Şimdiki zaman mı yoksa gelecek zaman mı olduğu sözün gelişinden anlaşılır.

b) *catır, tur, otır, cür* fiillerinin şimdiki zamanı: Bu dört fiile **kalıp fiilleri** adı verilir. Bu dört fiilin şimdiki zamanı, sonlarına sadece zamir menşeli şahıs eklerinin üçüncü şahısları eksiz olan tipi getirilerek yapılır. Yani zaman eki bu dört fiilin şimdiki zaman çekiminde bulunmaz.

catır	*tur*	*cür*	*otır*
catırmın	*turmın*	*cürmin*	*otırmın*
catırsıñ	*tursıñ*	*cürsiñ*	*otırsıñ*
catırsız	*tursız*	*cürsiz*	*otırsız*
catır	*tur*	*cür*	*otır*
catırmız	*turmız*	*cürmiz*	*otırmız*
catırsıñdar	*tursıñdar*	*cürsiñder*	*otırsıñdar*
catırsızdar	*tursızdar*	*cürsizder*	*otırsızdar*
catır	*tur*	*cür*	*otır*

c) *catır, tur, otır, cür* kalıp fiillerinin yardımcı fiil olarak kullanıldığı birleşik fiil çekimleriyle yapılan şimdiki zaman:

fiil+ -p zarf fiil eki+ kalıp fiil+ şahıs eki

Bu şimdiki zaman, başlamış olan ve söylendiği anda da devam eden bir hareketi veya işi bildirir.

tıñda- "dinle-"	*söyle- "söyle-"*
tıñdap otırmın	*söylep turmın*
tıñdap otırsıñ	*söylep tursıñ*
tıñdap otırsız	*söylep tursız*
tıñdap otır	*söylep tur*

tıñdap otırmız	*söylep turmız*
tıñdap otırsıñdar	*söylep tursıñdar*
tıñdap otırsızdar	*söylep tursızdar*
tındap otır	*söylep tur*

üyren- "öğren-"	*qara-* "bak-"
üyrenip cürmin	*qarap catırmın*
üyrenip cürsiñ	*qarap catırsıñ*
üyrenip cürsiz	*qarap catırsız*
üyrenip cür	*qarap catır*
üyrenip cürmiz	*qarap catırmız*
üyrenip cürsiñder	*qarap catırsıñdar*
üyrenip cürsizder	*qarap catırsızdar*
üyrenip cür	*qarap catır*

Bu dört fiilden *catır* fiili, *kel-* ve *bar-* fiillerine *-a* ve *-e* zarf fiil eki ile bağlanır.

kele catırmın	*bara catırmın*
kele catırsıñ	*bara catırsıñ*
kele catırsız	*bara catırsız*
kele catır	*bara catır*
kele catırmız	*bara catırmız*
kele catırsıñdar	*bara catırsıñdar*
kele catırsızdar	*bara catırsızdar*
kele catır	*bara catır*

Bu dört fiilden *otır* ve *cür* cansız varlıklar ve bitkiler için kullanılmaz. Bu dört fiilden sözlük anlamını en çok kaybetmiş olan "*catır*" yardımcı fiilidir. Bunun için *catır* yardımcı fiili diğer üç fiil yerine kullanılabilir, ama diğer üçü birbirinin yerine kullanılamaz.

ç) Fiil isimleriyle yapılan şimdiki zaman: *-uw*, *-üw*, *-w* ekiyle yapılan fiil isimlerinin sonuna *-da*, *-de* bulunma hali eki ve zamir menşeli şahıs eklerinin üçüncü şahısları eksiz olan tipi getirilerek yapılır. Bu çekimin çoğunlukla üçüncü şahısları kullanılır. Başlamış ve devam etmekte olan bir hareketi veya işi bildirir.

tıñda- "dinle-"
tıñdawdamın
tıñdawdasıñ
tıñdawdasız
tıñdawda
tıñdawdamız
tıñdawdasıñdar
tıñdawdasızdar
tıñdawda

GELECEK ZAMAN (KELER ŞAQ)

a) *-a, -e, -y* ekiyle yapılan gelecek zaman: Bu çekim aynı zamanda şimdiki zaman ifade eder. Bu çekimin şimdiki zaman mı yoksa gelecek zaman mı ifade ettiği, sözün gelişinden anlaşılır. Ekin *-a, -e* şekli ünsüzle biten fiillere; *-y* şekli ünlü ile biten fiillere getirilir. Bu gelecek zaman fiilin gösterdiği hareketin gelecekte muhakkak gerçekleşeceğini ifade eder.

Erteñ kelemin. "Yarın geleceğim."
Erteñ kelesiñ
Erteñ kelesiz
Erteñ keledi
Erteñ kelemiz
Erteñ kelesiñder
Erteñ kelesizder
Erteñ keledi

b) Tahminî Gelecek Zaman: *-ar, -er, -r* ekiyle yapılır. Ekin *-ar, -er* şekli, ünsüzle biten fiillere; *-r* şekli ünlü ile biten fiillere getirilir.

ayt- "söyle-"	*söyle-* "söyle-"	*kel-* "gel-"
aytarmın "söyleyeceğim"	*söylermin* "konuşacağım"	*kelermin* "geleceğim"
aytarsıñ	*söylersiñ*	*kelersiñ*
aytarsız	*söylersiz*	*kelersiz*
aytar	*söyler*	*keler*
aytarmız	*söylermiz*	*kelermiz*
aytarsıñdar	*söylersiñder*	*kelersiñder*
aytarsızdar	*söylersizder*	*kelersizder*
aytar	*söyler*	*keler*

Bu çekim fiilin gösterdiği hareketin gelecek zamanda yapılacağını ancak bunun kesin olmadığını bildirir.

c) Maksatlı Gelecek Zaman: *-maq, -mek, -baq, -bek, -paq, -pek* veya *-maqşı, -mekşi, -baqşı, -bekşi, -paqşı, -pekşi* ekiyle yapılır. Bu çekimde zamir menşeli şahıs eklerinin üçüncü şahısları eksiz olan tipi kullanılır. Bu ekin ikinci şeklindeki *-şı, -şi* ilâveleri kuvvetlendirme ifade eder. Yani maksadın kesin olduğunu belirtir.

al- "al-"

almaqpın "almak niyetindeyim"	*almaqşımın* "kesin olarak"
almaqsıñ	*almaqşısıñ*
almaqsız	*almaqşısız*
almaq	*almaqşı*
almakpız	*almaqşımız*
almaqsıñdar	*almaqşısıñdar*
almaqsızdar	*almaqşısızdar*
almaq	*almaqşı*

caz- "yaz-"		*ket-* "git-"	
cazbaqpın	*cazbaqşımın*	*ketpekpin*	*ketpekşimin*
cazbaqsıñ	*cazbaqşısıñ*	*ketpeksiñ*	*ketpekşisiñ*
cazbaqsız	*cazbaqşısız*	*ketpeksiz*	*ketpekşisiz*
cazbaq	*cazbaqşı*	*ketpek*	*ketpekşi*
cazbaqpız	*cazbaqşımız*	*ketpekpiz*	*ketpekşimiz*
cazbaqsıñdar	*cazbaqşısıñdar*	*ketpeksiñder*	*ketpekşisiñder*
cazbaqsızdar	*cazbaqşısızdar*	*ketpeksizder*	*ketpekşisizder*
cazbaq	*cazbaqşı*	*ketpek*	*ketpekşi*

Bu çekimin olumsuzu *emes* "değil" kelimesiyle yapılır. Bunun için kip ekinden sonra *emes* kelimesi getirilir. Şahıs ekleri *emes* kelimesine eklenir, *emes* kelimesi daima ayrı yazılır.

almaq emespin	*almaqşı emespin*
almaq emessiñ	*almaqşı emessiñ*
almaq emessiz	*almaqşı emessiz*
almaq emes	*almaqşı emes*
almaq emespiz	*almaqşı emespiz*
almaq emessiñder	*almaqşı emessiñder*
almaq emessizder	*almaqşı emessizder*
almaq emes	*almaqşı emes*

TASARLAMA KİPLERİ

1) Emir Kipi (Buyrıq Ray):

Kazak Türkçesinde emir kipinin ekleri şu şekildedir:

Tek. 1. şahıs	:*-ayın, -eyin, -yın, -yin*
Tek. 2. şahıs	: ø
Nezaket	:*-ñız, -ñiz*
Tek. 3. şahıs	:*-sın, -sin*
Çok. 1. şahıs	:*-ayıq, -eyik, -yıq, -yik(-lıq,-lik)*
Çok. 2. şahıs	:*-ñdar, -ñder*
Nezaket	:*-ñızdar, -ñizder*
Çok. 3. şahıs	:*-sın, -sin*

jaz-ayım "yazayım"	*oqıyın* "okuyayım"
jaz	*oqı*
jazıñız	*oqıñız*
jazsın	*oqısın*
jazayıq(jazalıq)	*oqıylıq (oqılıq)*
jazıñdar	*oqıñdar*
jazıñızdar	*oqıñızdar*
jazsın	*oqısın*

kel-eyin "geleyim"	*söyleyin* "söyleyeyim"
kel	*söyle*
keliñiz	*söyleñiz*
kelsin	*söylesin*
keleyik (kelelik)	*söyleyik*
keliñder	*söyleñder*
keliñizder	*söyleñizder*
kelsin	*söylesin*

2) İstek Kipi (Qalaw Ray):

Kazak Türkçesinde istek kipinin formülü şöyledir.

Fiil + -ğı, -gi, -qı, ki + şahıs eki + keledi

Aqşa	*tapqım*	*keledi*	"Para kazanmak istiyorum."
Aqşa	*tapqıñ*	*keledi*	
Aqşa	*tapqıñız*	*keledi*	
Aqşa	*tapqısı*	*keledi*	
Aqşa	*tapqımız*	*keledi*	
Aqşa	*tapqıların*	*keledi*	
Aqşa	*tapqılarıñız*	*keledi*	
Aqşa	*tapqıları*	*keledi*	
(meniñ)	*alğım*	*keledi*	"almak istiyorum"
(seniñ)	*alğıñ*	*keledi*	
(sizdiñ)	*alğıñız*	*keledi*	
(onıñ)	*alğısı*	*keledi*	
(bizdiñ)	*alğımız*	*keledi*	
(senderdiñ)	*alğıların*	*keledi*	
(sizderdiñ)	*alğılarıñız*	*keledi*	
(olardıñ)	*alğıları*	*keledi*	

Ketkim	*keledi*	"Gitmek istiyorum."
Ketkiñ	*keledi*	
Ketkiñiz	*keledi*	
Ketkisi	*keledi*	
Ketkimiz	*keledi*	
Ketkileriñ	*keledi*	
Ketkileriñiz	*keledi*	
Ketkileri	*keledi*	

Olumsuz Şekli:

Kel- yardımcı fiili olumsuz hâle getirilerek yapılır.

Oqığım kelmeydi	"Okumak istemiyorum."
Alğıñ kelmedi	"Almak istemedin."
Ketkiñiz kelmedi	"Gitmek istemediniz."
Aytqısı kelmepti	"Söylemek istememiş."

Cazğımız kelmeydi	"Yazmak istemiyoruz."
İşkileriñ kelmeydi	"İçmek istemiyorsunuz."
Bergileriñiz kelmedi	"Vermek istemediniz."
Cürgileri kelmedi	"Yürümek istemediler."

3) Gereklilik Kipi

Kazak Türkçesinde gereklilik kipi birkaç şekilde yapılır. Bunlardan en çok kullanılanı *kerek* "gerek, lâzım" kelimesinin yardımıyla yapılan şekildir. Bu şeklin formülü şöyledir:

Fiil ismi+şahıs eki+kerek

oylawım kerek	"düşünmem gerek"
oylawıñ kerek	"düşünmen gerek"
oylawıñız kerek	"düşünmeniz gerek"
oylawı kerek	"düşünmesi gerek"
oylawımız kerek	"düşünmeniz gerek"
oylawlarıñ kerek	"düşünmeniz gerek"
oylawlarıñız kerek	"düşünmeniz gerek"
oylawları kerek	"düşünmeleri gerek"

Gereklilik Kipinin Olumsuz Şekli

Gereklilik kipinin olumsuz şekli *emes* kelimesinin yardımıyla yapılır. Bunun için çekimin sonuna *emes* kelimesi getirilir.

oylawım kerek emes	"düşünmem gerekli değil"
oylawıñ kerek emes	
oylawıñız kerek emes	
oylawı kerek emes	
oylawımız kerek emes	
oylawlarıñ kerek emes	
oylawlarıñız kerek emes	
oylawları kerek emes	

Gereklilik Kipinin Soru Şekli

Çekimin sonuna soru ekinin *-pe* şekli getirilerek yapılır.

oylawım kerek pe?	"düşünmem gerekli mi?"
oylawıñ kerek pe?	
oylawıñız kerek pe?	
oylawı kerek pe?	
oylawımız kerek pe?	
oylawlarıñ kerek pe?	
oylawlarıñız kerek pe?	
oylawları kerek pe?	

Şart Kipi(Şarttı Ray)

Kazak Türkçesinde şart kipi *-sa, -se* ekiyle yapılır ve bu çekimde iyelik menşeli şahıs eki kullanılır.

Kazak Türkçesinde şart kipi fiillerin şart şeklinden başka fiillerin geniş zamanının şartını da ifade eder. Hangi şekli ifade ettiği cümlenin gelişinden anlaşılır.

qalasam "istesem, istersem"	*desem* "desem, dersem"
qalasañ	*deseñ*
qalasañız	*deseñiz*
qalasa	*dese*
qalasaq	*desek*
qalasañdar	*deseñder*
qalasañızdar	*deseñizder*
qalasa	*dese*

Şart Kipinin Olumsuz Şekli

Fiile *-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe* olumsuzluk eki getirilerek yapılır.

cazbasam "yazmasam, yazmazsam"	*ketpesem* "gitmesem, gitmezsem"
cazbasañ	*ketpeseñ*
cazbasañız	*ketpeseñiz*
cazbasa	*ketpese*
cazbasaq	*ketpesek*
cazbasañdar	*ketpeseñder*
cazbasañızdar	*ketpeseñizder*
cazbasa	*ketpese*

Şart Kipinin Soru Şekli:

a) Şart kipinin soru şekli, *-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe* soru ekiyle yapılır.

bersem be?	*alsam ba?*
berseñ be?	*alsañ ba?*
berseñiz be?	*alsañız ba?*
berse me?	*alsa ba?*
bersek pe?	*alsaq pa?*
berseñder me?	*alsañdar ma?*
berseñizder me?	*alsañızdar ma?*
berse me?	*alsa ma?*

b) Şart kipinin soru şekli *-şe* ekiyle de yapılır.

alsam şe?	*cibersem şe?* "göndersem mi?"
alsañ şe?	*ciberseñ şe?*
alsañız şe?	*ciberseñiz şe?*
alsa şe?	*ciberse şe?*
alsaq şe?	*cibersek şe?*
alsañdar şe?	*ciberseñder şe?*
alsañızdar şe?	*ciberseñizder şe?*
alsa şe?	*ciberse şe?*

FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

HİKÂYE

Umumiyetle e- fiilinin görülen geçmiş zaman şekli olan *edi* "idi" kelimesinin yardımıyla yapılır. Bunun için kip ve zaman ekinden sonra *edi* kelimesi getirilir, şahıs ekleri *edi* kelimesinin sonuna eklenir.

oqığan edim "okumuştum" , *alğan edi* "almıştı" , *baqqan joq edi* "bakmamıştı" , *sağınıp edim* "özlemiştim" , *solıp ketip edi* "solmuştu" , *senbep edi* "inanmamıştı" , *otır edi* "oturuyordu" , *tur edi* "duruyordu" , *oqıp otır edi* "okumaktaydı" , *kele jatır edik* "geliyorduk" , *berip otır ma ediñ* "veriyor muydun?", *qoyıp jür edi* "koymakta idi" , *aytar edim* "söylerdim" , *der edik* "derdik" , *ruqsat etpes edim* "izin vermezdim", *kelmes edik* "gelmezdik" , *suramaq edim* "soracaktım" , *bögemek edi* "oyalayacaktı/oyalamak niyetinde idi", *tüsirgeli jatır edi* "indirmek üzereydi" , *alatın edi* "alırdı/alıyordu" , *ayta almaytın edi* "söyleyemezdi/ söyleyemiyordu" , *öle me edi* "ölecek miydi?" , *ant berüw kerek edi* "yemin etmeliydi" , *özgerse kerek edi* "değişmeliydi" , *jürsek kerek edi* "yürümeliydik" , *ayrılğısı kelmep edi* "ayrılmak istememişti" , *qaşsam edi* "kaçsaydım/kaçaydım".

Bu çekimlerde *edi* kelimesinin *e-* kökünün ve *–di* görülen geçmiş zaman ekinin düştüğü de görülür: *külgendi* "gülmüştü" , *surağan emes-ti* "sormamıştı" , *sağınıp em* "söylemiştim" , *aytıp eñ* "söylemiştin" , *aytıp ed* "söylemişti" , *jetip ek* "ulaşmıştık".

-GAn ekiyle yapılan görülen geçmiş zamanın hikâyesi, *bolatın* "idi" kelimesi yardımıyla da yapılır: *estigen bolatın* "işitmişti" , *qızıqtırğan bolatın* "heveslendirmişti" .

RİVÂYET

Umumiyetle *e-* fiilinin öğrenilen geçmiş zaman şekli olan *eken* "imiş" kelimesinin yardımıyla yapılır. Bunun için kip ve zaman ekinden sonra *eken* kelimesi getirilir , şahıs ekleri de *eken* kelimesinin sonuna eklenir.

kelgen ekensiñder "gelmişsiniz" , *turmağan eken* "kalkmamış" , *sarşağan joq eken* "yorulmamış" , *uqqan ekensiñ* "anlamışsın" , *jatır eken* "yatıyormuş" , *otır eken* "oturuyormuş" , *janıp tur eken* "yanmaktaymış/yanıyormuş" , *sanap jür eken* "sayıyorlarmış" , *aytıp otır eken* "söylüyormuş/söylemekte imiş" , *biledi eken* "biliyormuş/bilecekmiş" , *awdaradı ekensiŋ* aktarıyormuşsun/aktaracakmışsın" , *sıylaydı ekensiñ* "saygı gösteriyormuşsun" , *söylespek eken* "konuşacaklarmış" , *baylamakşı eken* "bağlayacakmış" , *tuğralı jatır eken* "kalkmak üzere imiş" , *ölgeli tur eken* "ölmek üzereymiş" , *habarlasıp turğan eken* "haberleşmekteymiş" .

eken kelimesinin teklik 1. şahıs eki almış şeklinin *ekem* < *ekenmin*, teklik 2.şahıs eki almış şeklinin *ekesiñ* < *ekensiñ*, çokluk 1. şahıs eki almış şeklinin *ekemiz* < *ekenbiz* şeklinde kısaldığı da görülür:

atanğan ekem "adlandırılmışım" , *tapqan ekesiñ* "bulmuşsun" , *qapıda jür ekemiz* "yanılıyormuşuz" .

Öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinde -mıs/-mis ekleri de kullanılır: *bolıptı-mıs* "olmuşmuş" , *kinälepti-mis* "suçlamışmış"

ŞART

bol- fiilinin şart çekimiyle yapılır:

bilgen bolsañ "bildiysen/bilmişsen" , *sezgen bolsa* "sezdiyse/sezmişse" , *şıqpaytın bolsa* "çıkmadıysa" , *jatatın bolsaq* "yatacaksak" , *alar bolsam* "alırsam/alacak olsam" , *keter bolsañ* "gideceksen" , *alıspas bolsa* "savaşmazsa" , *ayıptaw kerek bolsa* "suçlamak gerekirse" .

Fiillerin şart çekimi, geniş zamanın şartını veya gelecek zamanın şartını da ifade edebilir:

Ölmesek äli talay körisermiz "Ölmezsek daha çok görüşürüz.".

Adam köñline medew bolar sözdi aytsa, osı kisi aytsın deytuğım "İnsana destek olacak sözü söyleyecekse, bu kimse söylesin, derdim."

FİİLLERİN İKTİDARÎ ŞEKLİ

Kazak Türkçesinde fiillerin iktidarî şekli *al-* yardımcı fiiliyle yapılır. Bu birleşik çekimin formülü şöyledir:

Fiil+ -a, -e, -y zarf fiil eki+ al- fiilinin çekimli şekli

caza alamın
caza alasıñ
caza alasız
caza aladı
caza alamız
caza alasıñdar
caza alasızdar
caza aladı

İktidarî Fiilin Olumsuz Şekli

Olumsuzu, *al-* yardımcı fiili olumsuz hâle getirilerek yapılır. *al-* yardımcı fiili bazen asıl fiille birleşebilir. Bu durumlarda bazen *al-* yardımcı fiili ince ünlülü hâle de gelebilir: *baralmaymın< bar- a+ almaymın, cazalmadı< caz- a+ almadı, ketelmedim< ket- e+ almadım.*

Fiillerin olumlu iktidarî şekillerinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi az olarak bil- yardımcı fiili de kullanılabilir.

oylay bildim	*oylay bilmedim*
oylay bildiñ	*oylay bilmediñ*
oylay bildiñiz	*oylay bilmediñiz*
oylay bildi	*oylay bilmedi*
oylay bildik	*oylay bilmedik*
oylay bildiñder	*oylay bilmediñder*
oylay bildiñizder	*oylay bilmediñizder*
oylay bildi	*oylay bilmedi*

Sıfat-Fiil Ekleri

1) -ğan, -gen, -qan, ken

Kazak Türkçesinde en çok kullanılan sıfat-fiil ekidir. Cümledeki kullanış yerine göre Türkiye Türkçesindeki *-an, -en*; *-dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük* ve *-mış, -miş, -muş, -müş* sıfat fiil eklerini karşılar.

-an, -en karşılığında kullanılışı: *cılağan bala* "ağlayan çocuk", *soqqan cel* "esen yel", *cañğan şamday* "yanan mum gibi", *oqığan student* "okuyan öğrenci", *kütken Qazaq* "bekleyen Kazak", *kelgen kisi* "gelen insan".

-mış, -miş, -muş, -müş karşılığında kullanılışı: *ötken künder* "geçmiş günler", *ötken şaq* "geçmiş zaman", *qısılğan qara közim* "kısılmış kara gözüm", *solğan dene* "solmuş vücut", *aytqanday* "söylenmiş gibi", *aytılğan söz* "söylenmiş söz".

-dık, -dik karşılığında kullanılışı:

a) Bu ekle yapılan sıfat-fiiller *soñ* veya *keyin* çekim edatlarına bağlandığı zaman: *aytqan soñ* "söyledikten sonra", *kelgen soñ* "geldikten sonra", *oqığan son* "okuduktan sonra, okuyunca", *aytqannan keyin* "söyledikten sonra", *oqığannan keyin* "okuduktan sonra".

b) Bu ekle yapılan sıfat-fiiler iyelik ekleri alarak isim tamlamasının tamlanan kısmı olduğu zaman: *meniñ körgenderim* "benim gördüklerim", *seniñ bilgeniñ* "senin bildiğin", *onıñ eñ süygeni sar dala* "onun en çok sevdiği bozkır", *Kelgeniñdi körmedim.* "Onun geldiğini görmedim.", *Ne aytqanıñdı bilmeydi.* "Ne söylediğini bilmiyor.", *Aytqandarımdı esitpedi.* "Söylediklerimi işitmedi.", *Kelgeniñdi üyrendim.* "Senin geldiğini öğrendim."

c) Bu ekle yapılan sıfat-fiiller tamlamalarda sıfat olduğu zaman: *tuwğan cerim* "doğduğum yer", *men tuwğan cer* "doğum yerim/benim doğduğum yer", *süygen carı* "onun sevgilisi/onun sevdiği yar", *ol süygen qız* "onun sevdiği kız", *men cazğan xat* "benim yazdığım mektup", *cazğan xatım* "yazdığım mektup", *men bilmegen kitap* "benim bilmediğim kitap", *Bilmegenim köp nerse bar.* "Bilmediğim çok şey var.", *Men bergen kitaptı oqımadı.* "Benim verdiğim kitabı okumadı."

2) -ar, -er, -r

Geniş zaman ve gelecek zaman sıfat fiil ekidir. *-ar, -er* şekli sonu ünsüzle biten fiillere, *-r* şekli ise sonu ünlüyle biten fiillere getirilir: *öler kezi* "öleceği zaman", *cas töger şaq* "yaş dökecek zaman", *col körseter can* "yol gösterecek kimse".

Bu ekin olumsuzu, *-mas, mes, -bas, -bes, -pas, -pes* ekiyle yapılır: *sırın aytpas kök* "sırrını söylemez gök", *qılış ötpes temir* "kılıç işlemez demir", *sönbes şıraq* "sönmez mum".

3) -atın, -etin, -ytın, -ytin

Bu sıfat-fiil ekinin *-atın, -etin* şekli ünsüzle biten fiillere, *-ytın, -ytin* şekli sonu ünlüyle biten fiillere getirilir.

Bu sıfat-fiil eki Türkiye Türkçesindeki *-an, -en, -acak, -ecek* ve az olarak, *-dık -dik, -duk, -dük* sıfat-fiil ekini karşılar. Devamlı olan bir hareketi bildirir.

-an, -en karşılığında kullanılışı: *at cortatın sar dala* " at koşturulan geniş bozkır", *qorqpaytın batır Türik* "korkmayan kahraman Türk", *esetin samal* "esen rüzgar".

-acak, -ecek karşılığında kullanılışı: *işetin sarı qımız* "içecek sarı kımız", *keletin mezgil* "gelecek zaman", *cazatın qağaz* "yazacak kağıt".

-dık, -dik, -duk, -dük karşılığında kullanılışı: *Özim es bilgeli süyip oqıytın "Egemendi Qazaqstan" gazeti.* "Kendimi bildim bileli severek okumakta olduğum "Egemen Kazakistan" gazetesidir."

Zarf-fiil Ekleri

1) -p zarf-fiil eki:

Türkiye Türkçesindeki *-ıp, -ip, -up, -üp* ve *-arak, -erek* zarf-fiillerinin karşılığıdır. Kazak Türkçesinde en çok kullanılan zarf-fiil ekidir. Bazı durumlarda Türkiye Türkçesindeki *-a, -e* zarf-fiil eki karşılığında da kullanılır: *caqındap* "yaklaşarak, yaklaşıp", *dep* "diyerek, deyip, diye", *külimserep* "gülümseyip, gülümseyerek".

2) -may, -mey, -bay, -bey, -pay, -pey zarf-fiil eki:

Türkiye Türkçesindeki *-madan, -meden* zarf-fiil ekinin karşılığıdır: *körmey* "görmeden", *baspay* "basmadan", *aytpay* "söylemeden".

3) -ğanda, -gende, -qanda, -kende zarf-fiil eki:

Türkiye Türkçesindeki *-dığında, -diğinde, -dığı zaman* zarf-fiilinin karşılığıdır: *qıs bolğanda* "kış olduğunda, kış olduğu zaman", *cel eskende* "rüzgâr estiğinde, rüzgar estiği zaman", *saq saq külgende* "kahkahayla güldüğünde, kahkahayla güldüğü zaman".

4) -a, -e, -y zarf-fiil eki:

-a, -e şekli sonu ünsüzle biten fiillere, *-y* şekli sonu ünlüyle biten fiillere getirilir. Türkiye Türkçesindeki *-a, -e* zarf-fiil ekinin karşılığıdır. Daha çok birleşik fiil kuruluşlarında ve tekrarlarda kullanılır: *kele catuw* "gelmek", *tüsine aluw* "anlayabilmek", *qaray-qaray* "baka baka".

5) -ğanşa, -genşe, qanşa, kenşe zarf-fiil eki:

Türkiye Türkçesindeki *-ıncaya kadar, -inceye kadar* zarf-fiilinin karşılığıdır: *Körişkenşe kün caqsı bolsın.* "Görüşünceye kadar gününüz iyi olsun.", *tañ atqanşa* "tan atıncaya kadar", *ölgenşe* "ölünceye kadar".

6) -ğalı, -geli, -qalı, -keli zarf-fiil eki:

Türkiye Türkçesindeki *-alı, -eli* ve *-mak, -mek için* zarf-fiillerinin karşılığıdır.

-alı, -eli karşılığında kullanılışı: *Seni körmegeli üş ay boldı.* "Seni görmeyeli üç ay oldu.", *Ol basqa qalağa barğalı meni unıttı.* "O, başka şehre gideli beni unuttu."

-mak için, -mek için karşılığında kullanılışı: *ölgeli tur* "ölmek için duruyor", *şıqqalı tur* "çıkmak için duruyor".

EDATLAR

BAĞLAMA EDATLARI

1) Sıralama Edatları:

cäne "ve", *men, ben, pen* "ile", *menen, benen, penen* "ile", *äri* "ve".

2) Denkleştirme Edatları:

nemese "veya", *yakiy* "veya, yahut".

3) Karşılaştırma Edatları:

ne... ne... "ya....ya...", *birde... birde...* "bazen... bazen...", *birese....birese...* "bir... bir...", *keyde....keyde...* "bazen... bazen...", *ya.... ya...* "ya... ya...", *meyli.... meyli...* "ister... ister...", *quy....quy...* "ister... ister...".

4) Cümle Başı Edatları:

biraq "fakat, ama, lâkin", *öytkeni* "çünkü, zira", *sebebi* "çünkü", *sondıqtan* "onun için, bu yüzden", *sol sebepti* "onun için, bu yüzden", *sol üşin* "onun için", *degenmen* "bununla birlikte, yine de", *alayda* "ancak", *eger, egerde* "eğer", *alda-calda* "şayet", *demek* "demek, demek ki", *yağniy* "yâni", *endeşe* "öyleyse", *al...*"ise", *al endeşe* "öyleyse", *äytkenmen* "öyle olsa bile", *äytkende* "öyle olduğunda, öyle olunca", *äytpegende* "öyle olmasa bile", *äytse de* "öyle olsa bile", *süytse de* "öyle olsa bile", *sonda da* "öyle olsa bile, gene de", *sonımen qatar* "bununla birlikte", *buğan qosa* "bununla birlikte", *äsirese* "bilhassa, özellikle".

5) Sona Gelen Edatlar:

da, de, ta, te "da, de", *ğana, qana, aq, tek* "sadece, ancak", *ğoy, qoy* "Kuvvetlendirme ifade eder", *tügil* "değil"

ÇEKİM EDATLARI

1) Yön ve Sınırlama Edatları:

deyin, şeyin "kadar", *qaray, taman* "doğru", *qarsı* "karşı"

2) Zaman Edatları:

beri "beri", *burın* "önce", *soñ, keyin* "sonra", *sayın* "-dıkça, -dikçe, -tıkça, -tikçe, -dukça, -dükçe, -tukça, -tükçe zarf-fiil ekini karşılar."

3) Sebep Edatları:

üşin "için", *sebepti* "dolayı", *dep* "diye"

4) Benzerlik Edatları:

sıyaqtı, tärizdi, sıqıldı, sekildi "gibi"

5) Vasıta ve Beraberlik Edatları:

men, ben, pen "ile", *menen,benen, penen* "ile"

6) Başkalık Edatları:

basqa "başka", *özge* "başka"

7) Diğer Çekim Edatları:

göri "göre", *qarağanda* "nazaran, göre", *qaramastan* "rağmen", *tuwralı* "hakkında", *cöninde, cöninen* "hakkında", *tuwrasında, tuwrasınan* "hakkında", *caylı, cayında, cayınan* "hakkında"

ÜNLEM EDATLARI (ODAĞAYLAR)

ah "ah!", *ätten* "keşke! Pişmanlık belirtir.", *ättegen-ay* "keşke! Pişmanlık belirtir.", *oy* "üzüntü, hayret belirtir.", *ay* "ah! Üzüntü belirtir.", *tuw* "tuu! Yazıklar olsun! mânâsında.", *tüw* "tüh! Yazık! mânâsında.", *qap* "vah! Pişmanlık belirtir.", *äy* "Sevinç ve üzüntü belirtir.", *päli* "Övme ve "bak bak, şuna bak" mânâsında.", *alaqay* "oh! Sevinç belirtir.", *oypıray, oypırmaw* "eyvâh!, heyhât! Hayret ve korku belirtir.", *oybay* "Hayret ve üzüntü belirtir.", *bärekeldi* "yaşa!, âferin! mânâsında.", *aha* "Razılık bildirir.", *oha* "Hayret belirtir.", *ehe* "Sevinç belirtir.", *öy* "Hayret ve sevinç belirtir.", *bew* "ohoo! Vay! Sevinç veya üzüntü belirtir.", *wa* "hey! yerine kullanılır.", *aw* "efendim! Çağrılınca verilen cevap.", *mine* "işte! mânâsında.", *käne* "hani? mânâsında.", *äni* "şu! mânâsında.", *mä* "al! mânâsında.", *cä* "yeter artık! mânâsında.", *äyda* "haydi! mânâsında.", *täyt* "defol! mânâsında, kızınca, sinirlenince söylenir.", *tek* "bırak! mânâsında.", *iyä* "evet, peki", *coq* "hayır, yok", *caraydı* "tamam, peki", *äriyne* "elbette", *emes* "değil".

CİYRENŞE ŞEŞEN TUWRALI ÄÑGİME

Bir küni Ciyrenşe xanıñ üyine keledi. xanıñ malayı qaz pisirip äkeledi. xan Ciyrenşege:

- Bul qazdı mağan, xanımğa, eki balama cäne öziñe böl. Birewgw artıq, birewge kem bolmasın. Durıs bölmesen, cazalaymın, - deydi. Ciyrenşe pışaqpen qazdıñ basın kesip alıp xanğa beredi.

- Taqsır, siz bizdiñ basımız, sondıqtan qazdıñ bası sizge bolsın- deydi. – xan xanımmen körikti, bas moyınmen körikti, - dep qazdıñ moynıñ xanımğa beredi. – Mınaw balañız, sizdiñ eki qanatıñız, - dep, qazdıñ eki qanatın eki balağa beredi.

- Men bas ta emes, ayaq ta emespin, cay ortaşa adamın, mağan qazdıñ orta denesi, - dep, qazdıñ boy etin özi aladı.

CİYRENŞE ŞEŞEN HAKKINDA HİKÂYE

Bir gün Ciyrenşe, hanın evine geliyor. Hanın hizmetçisi kaz pişirip getiriyor. Han, Ciyrenşe'ye:

- Bu kazıbana, hanıma, iki çocuğuma ve kendine böl. Birisine fazla, birisine az olmasın. Doğru bölmezsen, cezalandırırım, diyor. Ciyrenşe, bıçakla kazın başını kesip hana veriyor.

- Devletlim, siz bizim başımızsınız, onun için kazın başı size olsun, diyor. – Han, hanımla güzel baş boyunla güzel, deyip, kazın boynunu hanıma veriyor. - Bu çocuklarınız, sizin iki kanatınız, deyip, kazın iki kanadını iki çocuğa veriyor.

- Ben, baş da değil, ayak da değilim; orta halli bir insanım; bana kazın orta kısmı, deyip kazın gövde etini alıyor.

KAZAKŞA OQUW JAYINAN

Qazaq işinde är jerde bala oqıtatın adamdardan bala oqıtuwğa programma (josıq) körsetilse eken degen ötinişter keledi. Bul künde Qazaq arasındağı oquw josıqsız häm josıq jasawğa bolmaydı da. Öytkeni Qazaqtıñ bastawış mektebinde oqıytın kitaptar belgilenbek tügil, äli şıqqan da joq. Jaña ğana älippe şığa bastadı. Onıñ da qaysısı oqıları belgilengen joq. Älippeden äri oqı- tatın kitaptar äli şıqqan joq. Din jayınan oqıtatın, esep oqıtatın, joğrafiya häm tarıyhtan qısqalap habar beretin kitaptar äli joq. Sondıqtan programma degen söz äzir erterek. Äweli biz bala oqıtatın kitaptarımızdı tüzep, saylap alıp, sonan soñ neden bastap, nege deyin oqıtatınımızğa josıq belgilewge duris.

Bul sözdi qoya turıp, munan burınıraq eskeretin bir jumıs bar. Ol mınaw: Bir närseni istegende, sol isti istey biletin adam istese, şapşañ da, jaqsı da isteydi. Bul jalğız qol isi emes, mıyisinde de solay. Mal bağatındar mal bağuwın jaqsı bilerge kerek, el bağatındar el bağuwın jaqsı bilerge kerek. Bala oqıtatındar bala oqıtuwın jaqsı bilerge kerek. Bala oqıtuwın jaqsı bileyin degen adam, äweli, balalarğa üyretetin närselerin üzi jaqsı bilerge kerek, ekinşi, balanıñ tabıyğatın bilip köñil sarayın tanıytın adam bolarğa kerek. Onı bilüwge balanıñ tuwğannan bastap, ösip jetkeninşe tänimen qatar aqılı qalay kiretin jolın bilerge kerek. Balanıñ isine, tüsine qarap, işki halinen habar alarlıq boluw kerek. Ol üşin bala tuwrasındağı ğılımdı bilerge kerek. Bul küngi ğılımdı jurttarda bala oqıtuw jumısı, bala oqıtuw jumısı, bala oqıtuw ğılımın oqıp şıqqan adamdardın qolında. Sol akılğa da duris. Sudya sudyalıq ğılımdı oqığannan bolğanda, doktor doktorlıq ğılım oqığannan bolğanda, muğalim muğalimdik ğılımın oqıp şıqqan adamdardan boluwı tiyisti.

Biz bolısımız basqa jurttıñ bolısında eldi bağa almaytın minin aytıp jatırmız, biylerimizde sudyaday ädildik joq minin aytıp jatırmız, därigerlerimiz, baqsılarımız doktorday awruwdı emdey almaytın minin aytıp jatırmız-halkımızdıñ baska jurttay bilimdi emes, nadandıq minin de aytıp jatırmız. Bulardıñ minin aytqanda, bala oqıtuwımızda qanday min barın da aytıp , äweli biz eldi tüzewdi bala oqıtuw isin tüzewden bastawımız kerek. Nege desek, bolıstıq ta, biylik te, halıqtıq' ta oquwmen tüzeledi. Bul kündegi ülkenderdiñ köbi bizdiñ jañalıq isimizdi jatırqap, jañalıq pikirimizdi tüsinbey, aytkanımızdı tıñdamay, istegenimizge qosılmay otır. Olar ötip, keyingi jastardıñ da zamanı jeter. Jañalıqqa jastar moynıñ burıp, qayrılar, halıq tüzelüwiniñ ümiti jastarda. Sondıqtan jastardıñ qalay oqıp, qalay tärbiyelenüwi-bärinen burın eskerip, berinen joğarı qoyılatın jumıs.

Ahmet Baytursınulı, 1913

(Ahmet Baytursınov, Aq Col, Almatı,1991,s.252-253)

KAZAKÇA EĞİTİM HAKKINDA

Kazak halkı içinde çeşitli yerlerde çocuk okutan kimselerden, "Çocuk eğitimi için program belirlense imiş" düşüncesini dile getiren ricalar geliyor. Bugün, Kazak halkı arasındaki eğitim-öğretim, programsız ve program yapmaya da uygun değil. Çünkü Kazak ilk okullarında okunacak kitaplar belirlenmek bir yana, henüz basılmış da değildir. Sadece yeni alfabe çıkmaya başladı. Onun da hangisinin okunacağı belli değil. Alfabeden sonra okutulacak kitaplar da henüz basılmış değil. Din konusunu öğretecek, matematik öğretecek, coğrafya ve tarihten kısaca bilgi verecek kitaplar henüz yok. Onun için "program" sözü, bugün için çok erken. Bizim önce ders kitaplarımızı düzenleyip, hazırlayıp, daha sonra neden başlayıp, neye kadar okutacağımızı programlamamız doğru olur.

Bu sözü bir tarafa bırakıp, ondan önce hatırlanacak bir iş var. O şudur: Bir şeyi yaparken, o işi iyi bilen adam yaparsa, hem çabuk hem de iyi yapar. Bu, yalnız kol gücüyle yapılan işlerde değil, zihinle yapılan işlerde de böyledir. Hayvan bakacakların hayvan bakmasını iyi bilmesi gerekir, halka bakacakların halka bakmayı iyi bilmesi gerekir. Çocuk eğiteceklerin çocuk eğitimini iyi bilmesi gerekir. "Çocuk eğitimini iyi bileyim" diyen kimse, her şeyden önce çocuklara öğreteceği şeyleri kendisi iyi bilmelidir. İkincisi, çocuk tabiatını,ruhunu tanıyan bir kişi olmalıdır. Bunu bilmek için, çocuğun doğumundan itibaren büyüyünceye kadar bedeni ile birlikte zihninin nasıl geliştiğini bilmek gerekir. Çocuğun işine, görünüşüne bakıp iç dünyasını anlamak gerekir. Onun için çocuk konusundaki ilmi bilmek gerekir. Bugün ilim sahibi ülkelerde, çocuk eğitimi işi, çocuk eğitimi ilmini okuyan kimselerin elindedir. Bu, akla da uygundur. Hakim, hakimlik ilmini okuyandan olunca; doktor, doktorluk ilmini okuyandan olunca, öğretmenin de öğretmenlik ilmini okuyanlardan olması gerekir.

Biz, idaremizin, halkımızı başka halkın idaresi kadar bakamadığı kusurunu söylemekteyiz; beylerimizde hakimler kadar adillik olmadığı kusurunu söylemekteyiz; halk hekimlerimizin, baksılarımızın hastayı doktor kadar tedavi edemedikleri kusurunu söylemekteyiz. Halkımızın başka halklar kadar bilgili olmayıp cahil olduğu kusurunu da söylemekteyiz. Bunlardaki kusuru söylerken eğitimimizde de hangi kusurların olduğunu belirtip, halkı düzeltmeye evvela eğitimi düzeltmeden başlamalıyız. Çünkü, idare de adalet de halk da eğitim ile düzelir. Bugünkü büyüklerin çoğu, bizim yenilik çalışmalarımızı yadırgamakta, yenilik fikrimizi anlamamakta, söylediklerimizi dinlememekte ve faaliyetlerimize katılmamaktadır. Onlar gidip, gençlerin zamanı da gelir. Gençler yeniliğe yönelirler, halkın düzelmesinin ümidi gençlerde. Onun için gençlerin nasıl okuyup, nasıl eğitileceği; her şeyden önce düşünülüp, her şeyden önemli tutulacak iştir.

SEN SULUW

1. Bilem anıq: Janga jaylı May suluw,
2. Jarq-jurq etken mayda najağay.

3. Qızıqtı orman, köñildi erkin keñ dala,
4. Kümis tabaq kökte jüzgen Ay suluw.

5. Keşki esken jibekjılı jel suluw,
6. Xoş iyisti türli-tüsti gül suluw.

7. Ädemi aspan-töbedegi kök şatır,
8. Asqar tawı, danyasımen jer suluw

9. Sılq-sılq külipsıldır qaqqan suw suluw,
10. Kökge qonıp qañqıldağan quw suluw.

11. Beyne aynaday jarqırağan aydınnan
12. Kün şığarda köterilgen buw suluw.

13. Şañqay tüste ötkir altın Kün suluw,
14. Jımındağan juldızdarmen tün suluw.

15. Tolıp jatır türli suluw düniyede,
16. Bärinen de mağan, säwlem, sen suluw.

SEN GÜZELSİN

1-2 Çok iyi biliyorum, canı ferahlatan Mayıs ayı güzel; Mayıs ayında çakan şimşek güzel;

3-4 Güzel orman, hür gönüllü geniş bozkır, gümüş tabak hâlinde gökte yüzen ay güzel.

5-6 Akşamüstü esen, ipek gibi yumuşak ve ılık olan yel güzel; hoş kokulu, çeşit çeşit renkli güller güzel.

7-8 Güzel gökyüzü yani tepedeki mavi çadır, yüksek dağı ve ırmağıyla yer yüzü güzel.

9-10 Kahkahayla gülüp çabuk çabuk konuşan su güzel; göle konup öten kuğu güzel.

11-12 Güneş doğduğu vakit, tıpkı ayna gibi parlayan aydınlıktan yukarıya yükselen buğu güzel;

13-14 Öğle vakti çok yakıcı olan altın güneş güzel; gülümseyen yıldızlarla gece güzel.

15-16 Dünya, çeşit çeşit güzellerle doludur; Işığım (sevgilim), bana göre sen hepsinden de güzelsin.

Mağcan Cumabayoğlu
(Mağcan Cumabayef Şığarmaları, Almatı 1989, s.96.)

ALISTAĞI BAWRIMA

1 Alısta awır azap şekken bawrım,
2 Quwargan beyşeşektey kepken bawrım.
3 Qamağan qalın jawdıñ ortasında,
4 Köl qılıp közdiñ jasın tökken bawrım.

5 Aldıñdı awır qayğı japqan bawrım,
6 Ömrinşe japa körgen jattan bawrım.
7 Tüksiygen, jüregi tas jawız jandar
8 Tiridey terin tonap jatqan bawrım.

9 Yapırmay, emes pe edi altın Altay
10 Anamız bizdi tapqan, asaw tayday
11 Bawırında jürnep pe edik salıp oynaq,
12 Jüzimiz emes pe edi jarqın ayday?

UZAKTAKİ KARDEŞİME

1-4 Uzakta ağır azap çeken kardeşim! Solmuş çiçek gibi kuruyan kardeşim! Etrafını saran kalabalık düşmanların ortasında göz yaşını göl kılıp döken kardeşim!

5-8 Geleceğini büyük kaygılar kaplayan kardeşim! Ömrü boyunca başkalarından cefa gören kardeşim! Sert ve soğuk bakan, taş yürekli ve kötü insanların diri diri derisini soyduğu kardeşim!

9-12 Ya pirim! Altın Altay, bizi doğuran anamız değil miydi? Onun bağrında yaban taylar gibi koşup oynamamış mıydık? Yüzümüz, parlak ay gibi değil miydi?

13 Alalı altın saqa atıspap pa ek
14 Tebisip bir tösekte jatıspap pa ek?
15 Altayday anamızdıñ aq sütinen
16 Birge emip, birge demin tatıspap ek?

13-14 Alaca altın aşık atışmamış mıydık? Aynı döşekte tepişip, yatmamış mıydık?
15-16 Altay gibi anamızın ak sütünden birlikte emip, onun yaptığı yemeği birlikte yememiş miydik?

17 Turmap pa ed bizdiñ üşin möldir bulaq,
18 Sıldırap, sılq-sılq külip tawdan qulap?

19 Dayar bop uşqan qustay soqqan quyın,
20 Tilesek bir-bir tulpar beyne pıraq!

17-18 Tertemiz pınar, bizim için dağdan aşağıya dökülüp şırıl şırıl şırıldayıp durmamış mıydı?
19-20 İstesek... Tıpkı Burak'a benzeyen, uçan kuş ve esen fırtına gibi süratli birer tulpar hazır olup...

21 Altaydıñ altın küni erkeletip,
22 Kelgende jolbarıs bop, jaña er jetip.
23 Aq teñiz, Qara teñiz ar jağına,
24 Bawırım, meni tastap, qaldıñ ketip

21-24 Kardeşim! Altay'ın altın günü seni nazlandırıp... Yeni bir yiğit ve bir kaplan olduğunda beni bırakıp, Ak Deniz ve Kara Deniz'in ötesine gidip orada kaldın.

25 Men qaldım cas balapan qanat qaqpay,
26 Uşam dep umtılsam da damıl tappay.

25-26 Ben küçük kuş yavrusu, "Uçarım! diye durup dinlenmeden hamle yapsam da uçmadan kaldım.

27 Jön silter, jol körseter jan bolmadı,
28 Jawız jan qoysın ba endi meni atpay?

27-28 Yön verecek, yol gösterecek kimse yoktu!... Yavuz düşman şimdi beni vurmadan bıraksın mı?

29 Qorğasın jas jürekke oğı battı,
30 Künäsiz taza qanım suwday aqtı.
31 Qansırap älim qurıp, esten tandım,
32 Qarañğı abaqtığa berik japtı...

29-30 Genç yüreğime kurşunu saplandı; günahsız ve temiz kanım su gibi aktı.
31-32 Kansızlaşıp, kuvvetim gidip kendimi kaybettim.. Beni karanlık hapishaneye sağlam bir şekilde kapattı.

33 Körmeymin keşe jürgen qır-saydı da,
34 Kündiz kün-kün, tünde kümis aydı da!
35 Ardaqtap, şın jibektey arayğa orap,
36 Ösirgen altın anam Altaydı da.

33-36 Dün yürüdüğüm kırları ve ovaları... Gündüzleri güneşi, geceleri gümüş ayı... Üzerime titreyip, beni hakiki ipeğe benzer kundağa sarıp büyüten altın anam Altay'ı... Hiçbirini görmüyorum.

37 Yapırım-ay, ayrıldıq pa qalıñ toptan,
38 Şabılıp qaytpaytuğın jawğan oqtan?l
39 Türiktiñ jolbarıstay jüreginen,
40 Şınımen qorqaq qul bop jawdan buqqan?

37-40 Ya pirim! Hakikaten düşmandan gizlenen korkak kullar olup, yağan oklardan dağılıp geri dönmeyen Türkün kaplan gibi yüreğinden ve milletimizin kalabalık kitlesinden mi ayrıldık?

41 Şarq urıp erikke umtılğan Türik janı
42 Sınımen, awırdı ma bitip halı?
43 Sönip jürektegi, qurıdı ma
44 Qaynağan tamırdağı ata qanı?

41-44 Durup dinlenmeden hürriyete atılan Türk insanı, gerçekten kuvvetten düşüp hastalandı mı? Yüreğindeki ateş sönüp, damarında kaynayan ata kanı kurudu mu?

45 Bawırım! Sen o jaqta, men bu jaqta,
46 Qayğıdan qan jutamız. Bizdiñ atqa
47 Layıq pa qul bop turuw? Jür, ketelik
48 Altayğa, ata mıras altın taqqa.

45-48 Kardeşim! Sen o tarafta, ben bu tarafta kaygıdan kan yutuyoruz. Kul olup yaşamak, bizim adımıza layık mı? Gel, Altay'a, ata mirasımız altın tahta gidelim!

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

Isqaqov, A. (1974) Qazirgi Qazaq Tili (Morfologiya), Mektep Baspası, Almatı.

Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı (1967) Qazaq Tiliniŋ Grammatikası I (Morfologiya), Ğılım Baspası, Almatı.

Kenesbayev, İ. - Isqaqov, A. - Ahanov, Q. (1966) Qazaq Tili Grammatikası, I. Bölim (Fonetika, Leksika cäne Morfologiya), Mektep Baspası, Almatı.

Sergaliyev, Mirzatay - Ayğabılov, Aytbay - Külkenova, Oral. (1991) Qazirgi Qazaq Ädebiy Tili (Morfologiya cäne Sintaksis), Ana Tili, Almatı.

Tamir, Ferhat. (1989) Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri (Gramer-Metin-Sözlük), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:94, Ankara.

Tamir, Ferhat. (1992) Mağcan Cumabayef Öleŋderi (Metin-Aktarma-İnceleme), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı basılmamış doktora tezi, Ankara.

Tamir, Ferhat (2003 Bahar) Türkiye Türkçesi Açısından Kazak Türkçesine Bir Bakış, Türkiyat Araştırmaları, Konya, s.

Arat, Reşit Rahmeti. (1954) Kazakistan maddesi, İslâm Ansiklopedisi, 6. cilt., İstanbul.

Ercilasun, Ahmet Bican. (1993) Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican (Komisyon başkanı)(1992) Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları:1372, Ankara.

Çağatay, Saadet. (1961) Kazakça Metinler, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları:110, Ankara.

Çağatay, Saadet. (1962) Türk Lehçeleri Örnekleri II, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları:214, Ankara.

Ergin, Muharrem. (1962) Türk Dil Bilgisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları:785, İstanbul.

Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı (1974-1986) Qazaq Tiliniŋ Tüsindirme Sözdigi, 10 Tom, Almatı.

Oraltay, Hasan - Yüce, Nuri - Pınar, Saadet. (1984) Kazak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dünyası Araştırmaları Yayını:8, İstanbul.

Hacıeminoğlu, M. Necmettin (1984) Türk Dilinde Edatlar, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları:335, İstanbul.

KIRGIZ TÜRKÇESİ

Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

I. GİRİŞ

1. KIRGIZİSTAN VE KIRGIZ TÜRKLERİ

Bugünkü Kırgızistan, doğusunda Doğu Türkistan, batısında Özbekistan, kuzeyinde Kazakistan ve güneyinde Tacikistan'ın yer aldığı Orta Asya'nın en küçük ülkelerinden biridir. İdarî olarak beş bölgeye ayrılmakla birlikte bu bölgeler aynı zamanda coğrafî alandır. Bunlar; Bişkek, Isık-Köl, Tanrı Dağları, Celalabad ve Oş'tur. Kırgızistan'ın yüzölçümü 198.500 km^2 , nüfusu 4,5 milyon olup başkenti Bişkek'tir.

Kırgızlar, Türk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden biridir. VI. yüzyılın sonlarına ait Çin kaynakları; Yunan, Köktürk, Arap, Çağatay, Acem ve Moğol kaynaklarında adı geçen Kırgızları, *Hakas* adıyla kaydetmiştir. Bu kaynaklarda Kırgızlar, uzun boylu, sarı saçlı, al yanaklı, mavi gözlü ve oldukça medenî bir kavim olarak vasıflandırılmış ve bu bilgi, İslâm kaynaklarınca da doğrulanmıştır (Ligeti 1925: 237; Arat 1977: 737-739; Pulleyblank 1990: 104).

Eski yurtları Yenisey ve Altay Dağları olmakla birlikte Kırgızlar, daha sonraki dönemlerde Aral Gölü ve Hazar Denizinin kuzeyindeki bozkırlar ile Tanrı Dağlarına kadar yayılmışlardır (Arat 1977: 737; İnan 1987a: 39). Orhun yazıtlarında yukarı Yenisey'de, Kem ve Kemçik bölgesinde Kögmen dağlarının kuzeyinde (bugünkü Tannu-ola) oturan bir kavim olarak vasıflandırılan Kırgızlar 758 yılında, Köktürklerin yerine geçen Uygurların hâkimiyetine girerler. 840 yılında ise Uygurları yenilgiye uğratarak Ötüken'e yerleşirler ve bir devlet kurarlar. Bu devlet, 924 yılında Kara Hıtaylar tarafından ortadan kaldırılır. XIII. yüzyılda Orta Asya'nın Moğollar tarafından istilâsı sırasında Tannu-ola'nın kuzeyinde yaşayan Kırgız Türkleri bu devlete katılmışlardır (Arat 1977: 737; İnan 1987a: 40).

Kırgızların Yenisey bölgesinden Tanrı Dağlarının eteklerine gelişleri konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte Rus ve Batılı bilginler, Kırgızların bu bölgeye XVI-XVII. yüzyıllarda gelmiş olduklarını ileri sürerler. Moğol İmparatorluğu döneminde Çağatay ulusuna katılan Kırgızlar, XVI-XVII. yüzyıllarda Kalmuk ve Moğollarla mücadele etmişler; XVIII. yüzyılda Türkistan'da teşekkül etmiş olan hanlıklara katılmışlardır. Hokand Hanlığı, Kırgızların liderliğinde büyük bir itibar kazanmıştır. Çin Devleti, Türkistan Türklerinin güçlenmesi üzerine bu yüzyılın ortalarında Doğu Türkistan'ı, sonra da İli havzası ile Hokand Hanlığını yenilgiye uğratmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında Hokand Hanlığını oluşturan Özbek, Kırgız, Kıpçak ve Kazak Türkleri birbirleriyle sürekli mücadele içinde olmuşlar; yöneticiler de otoriteyi sağlayamaz hâle gelmişlerdir. Hokand Hanlığındaki bu iç kargaşa sonucunda Türkistan şehirleri 1852 yılından itibaren Rusların eline geçmiştir (Saray 1996: 203-214). Kırgızlar, ilk işgalde benzerliklerinden dolayı Ruslar tarafından *Kazak* olarak adlandırılmış; Rus işgali, 1855 yılında Tanrı Dağlarına ulaşınca gerçek Kırgızlar o zaman ortaya çıkmış ve Ruslar, bu Türk boyuna *Kara Kırgız* adını vermişlerdir. 1864 yılında Hokand'a bağlı Türkistan ve Evliya-ata kasabalarına iki sefer düzenlenmiş ve Çimkent'e kadar girilmiştir. Bu arada işgal

edilen yerlerde "Türkistan Bölgesi" adı altında Orenburg'a bağlı bir Askerî Valilik oluşturulmuştur. Orenburg'dan sonra 1867'de Taşkent merkez olmak üzere oluşturulan Türkistan Genel Valiliğine Sır-derya, Fergana, Semerkand, Yedi-su ve Hazar-ötesi (Türkmenistan) bölgeleri dahil edilmiştir. 1873-1875 yıllarında Hokand Hanlığında iktidar mücadeleleri devam ederken Kırgızlar, Ruslara karşı ayaklanmış ve bu hareket yenilgiyle sonuçlanmıştır. 1875 yılında Hokand Hanı ile yapılan bir antlaşma üzerine Namangan ve Sır-derya'dan Narın ırmağına kadar olan bölge, Rusların eline geçmiştir. Aynı yıllarda Hokand kuvvetleri Andican'da Rusların üzerine yürümüş ve başarısız olmuşlardır. Hokand kuvvetlerini yöneten Atçabaşı, Asaka'da yenilgiye uğradıktan sonra Sibirya'ya sürülmüştür. 1876 yılında Hokand Hanlığı "Fergana Bölgesi" adı altında Türkistan Genel Valiliğine bağlanmış ve nihayet Hokand, Rusların eline geçmiştir. (Saray 1996: 219-225). 1916 yılında Kırgızların Ruslara karşı ayaklanması sonucunda binlerce aile Çin'e göç etmiş ve yüzlerce insan ölmüştür (İnan 1987a: 40; Saray 1996: 237-338). Bu kanlı isyan, Kırgız edebiyatına da yansımış; ünlü şair, Aalı Tokombayev'in *Kanduu Cıldar* adlı manzum romanında 1916 yılındaki tarihî kırgın bütün gerçekliğiyle dile getirilmiştir. Verdiği mesajlardan dolayı eser, 1950'de yasaklanmış; 1962'de *Taŋ Aldında* adıyla tekrar yayımlanmıştır (Artıkbayev 1982: 269; Kasapoğlu Çengel 1998: 389).

1918'de Ruslar, bütün Türkistan'ı Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında birleştirmişlerdir. 1926 yılında Kırgızistan, Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almıştır (İnan 1987a: 41). Sovyet döneminden sonra Gorbaçev'in 1986'da yönetime gelmesiyle başlayan açıklık *(glasnost)* ve yeniden yapılanma *(perestroyka)* hareketi sonucunda Kırgızistan Cumhuriyeti 31 Ağustos 1991 günü bağımsızlığını kazanmıştır.

Bugün Doğu Türkistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Afganistan ve Doğu Hindistan'da iki milyonu aşkın Kırgız'ın yaşadığı kaydedilmektedir (Saray 1996: 189). Afgan Pamir Kırgızları, Kırgız halkının en batıdaki koludur. İlk oturma yerleri Yukarı Asya'da Abakan-Minusinsk vadisidir. Sürekli göçün karışık akışıyla itilen Teyit kabilesi, XVIII. yüzyılda Alay bölgesine yerleşmiştir. Hokand Hanının haksız vergilerinden kaçmak için bu göçebe çobanlar, sonraki yüzyılda Pamir'e gelmeye başlamışlar ve XX. yüzyılın ilk yarısında buraya yerleşmişlerdir. Bölgedeki İngiliz-Rus rekabeti, 1895 yılında Pamir'in Afganistan, Rusya ve Çin arasında paylaşılmasına sebep olmuştur (Dor, 1998: 352). Komünistleri iktidara getiren ve Afgan Demokratik Cumhuriyeti olarak adlandırılan ülkedeki 27 Nisan 1978 tarihli darbe, Kırgızları oldukça kaygılandırmış; Sovyetlerden kaçarak Pakistan'a sığınmışlardır. Büyük bir bölümü Tacikistan ve Kırgızistan, daha küçük bir bölümü ise Çin ve Afganistan'da kalan ve dağlık bir bölge olan Pamir'de yaşayan Kırgız Türkleri, dört yıl süren Pakistan macerasından sonra 3 Ağustos 1982 günü Türkiye'ye yerleşmişlerdir (Dor 1998: 348; Pekacar 1997: 1299). Hacı Rahmankul liderliğinde Türkiye'ye gelen Afgan Kırgızlarının en kalabalık grubu şu anda Van'ın Erciş İlçesine bağlı Ulu Pamir köyünde yaşamlarını sürdürmektedirler.

2. DİL VE ALFABE

1917'de gerçekleşen Ekim Devriminden sonra diğer Türk yazı dilleri gibi Kırgızca da, ayrı bir yazı dili hâline gelmiştir.

Kırgızca, Türkçenin Kuzeybatı (Kıpçak) grubuna mensup olup aynı grupta yer alan Kazakçaya yakınlığıyla dikkat çeker. Dikkate değer bazı dil özellikleri bakımından Gü-

ney Sibirya Türkçesiyle de benzeşir. Özellikle Altayca ile Kırgızcanın pek çok ortak özelliğini tespit etmek mümkündür.

R. R. Arat, Kırgızcaya *Türk Şive Grupları* maddesinde *tav* grubunda yer vermiştir. Benzing ile Menges, Kırgızcayı *Aral-Hazar* grubunda Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçeleriyle birlikte ele almıştır. T. Tekin tarafından yapılan dil tasnifinde ise Kırgız yazı dili *tawlı (Kıpçak)* grubundan ayrı olarak *tōlū* grubunda değerlendirilmiştir (Tekin 1991: 5-18).

Kırgız Türkçesinin üç diyalekti vardır. Bunlar; Kuzey, Güneybatı ve Güneydoğu diyalektleridir. Kırgız edebî dili, Kuzey diyalektine dayanmaktadır.

Kırgızlar, Arap alfabesiyle 1924'te tanışmış ve dört yıl süresince bu alfabeyi kullanmışlardır. 1928 yılında Arap alfabesini bırakıp Lâtin alfabesine geçmek durumunda kalmışlardır. 1941 yılından itibaren ise Kiril alfabesi kullanıma girmiştir.

Kırgızların kullandığı Kırgız alfabesi 34 harften oluşmaktadır. Bunların 22'si ünsüz, 8'i ünlüleri temsil eder. /я/, /ё/, /е/, /ю/ sembolleri, bir ünsüz ve bir ünlünün birleşmesinden oluşmuştur. Ayrıca, Rusçadan giren kelimelerde /ъ/, /ь/ kesme ve yumuşatma işareti kullanılır.

Kırgızcada /a/, /e/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlülerindeki uzunluklar, imlâda şu şekilde gösterilir:

aa	: aa	өө	: öö
ээ	: ee	уу	: uu
оо	: oo	үү	: üü

3. KIRGIZ EDEBİYATI

Kırgızlar, yazılı edebiyat dönemine kadar büyük bir sözlü edebiyat geleneği oluşturmuşlardır. *Manas, Er Töştük, Kococaş, Canıl Mırza, Kurmanbek, Er Tabıldı, Canış-Bayış, Olcoboy menen Kişimcan* gibi destanlar bu gelenek içinde önemli bir yer tutar. Masallar, mit ve efsaneler, bulmacalar, atasözleri, dualar, beddualar Kırgız folklorunun diğer örnekleridir (*Kırgız Sovyettik Sotsialisttik Respublikası-Entsiklopediya* 1963: 357-359). Kırgızlara ait dünyaca ünlü *Manas Destanı,* 1856 yılında Çokan Velihanov tarafından keşfedilmiş ve ilk defa Batı dünyasına tanıtılmıştır (İnan 1987b: 109). Destan, daha sonra 1922-1926 yılları arasında yazıya geçirilmiştir (Artıkbayev 1982: 16).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında sözlü gelenekte ve kültür yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Hokand Hanlığı zamanında İslâm dininin etkisi giderek artmış; dinî okullar ve medreseler açılarak Arap alfabesini okuyup yazan insanların sayısı çoğalmıştır. Batmanov, XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Arap alfabesini kullanan Kırgızların mevcut olduğunu söylemekte ve bunu bugünkü araştırmacılar da doğrulamaktadır (Erkebayev 1996: 25). Arapça kelimeler, Kırgız Türkçesine muhtemelen daha çok bu yüzyılda girmiştir.

Halk şiiri geleneği, aynı yüzyılda Bekmurat, Esenaman, Çöŋdü, Aytıke, Naken, Sartbay, Kalmırza, Naymanbay, Soltobay, Botobay, Taşmat ve Ceŋicok gibi şairler vasıtasıyla gelişmiş; XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Ketmen-Töbö ile Talas'ta gelenekçiler (ahir zaman şiiri) ve yenilikçiler (zamane şiiri) akımına mensup olan altmış kadar halk şairi yetişmiştir (*Kırgız Sovyettik Sotsialisttik Respublikası-Entsiklopediya* 1963: 364). Medrese öğrenimi gören Moldo Niyaz ve Toktogul Satılganov, dönemin en usta şairleridir; Togolok Moldo, Barpı Alıkulov, Kalık Akiyev,

Alımkul Üsönbayev, Satılganov'un talebeleridir. (*Kırgız Sovyettik Sotsialisttik Respublikası-Entsiklopediya* 1963: 364-366).

Modern Kırgız edebiyatı 1920'li yıllardan itibaren gelişmeye başlamıştır. Bu gelişmede sözlü şiir geleneğinin katkısı tartışılmaz bir gerçektir (Artıkbayev 1982: 78). Kırgızistan'da devlet neşriyatının başlangıcı da bu tarihlere rastlar. Kırgızların ilk süreli yayını olan *Erkin Too* (daha sonraki adı *Kızıl Kırgızistan*) 7 Kasım 1924 yılında Taşkent'te çıkar. 1927'de *Kızıl Kırgızistan,* 1928'de *Caŋı Madaniyat Colunda* gibi dergi ve gazeteler çıkmaya başlar. Sovyet döneminde özellikle 1930'lu yıllardan itibaren Kırgız şiiri ve nesri Mukay Elebayev, Coomart Bökönbayev, Cusup Turusbekov, Alıkul Osmonov, Aalı Tokombayev, Kasımalı Bayalinov, Kubanıçbek Malikov, Tügölbay Sıdıkbekov, Tölögön Kasımbekov ve dünyaca ünlü Çıngız Aytmatov gibi şair ve yazarlar vasıtasıyla büyük bir gelişme kaydetmiştir. 1960 ilâ 1970'li yıllarda hâlâ sosyalist rejimi öven şiirler yazılmasını; edebî ve siyasî gelenek, dönemin siyasetine cevap ve siyasî mecburiyet olarak değerlendirmek mümkündür.

KIRGIZ ALFABESİ

Kiril		Lâtin	
Büyük	**Küçük**	**Büyük**	**Küçük**
А	а	A	a
Б	б	B	b
В	в	V	v
Г	г	G	g
Д	д	D	d
Е	е	E	e/ye
Ё	ё	Yo	yo
Ж	ж	J/C	j/c
З	з	Z	z
И	и	İ	i
Й	й	Y	y
К	к	K	k
Л	л	L	l
М	м	M	m
Н	н	N	n
	ң		ŋ
О	о	O	o
Ө	ө	Ö	ö
П	п	P	p
Р	р	R	r
С	с	S	s
Т	т	T	t
У	у	U	u
Ү	ү	Ü	ü
Ф	ф	F	f
Х	х	X	x

Ц	ц	Ts	ts
Ч	ч	Ç	ç
Ш	ш	Ş	ş
Щ	щ	Şç	şç
Ъ	ъ	Kesme işareti	
Ы	ы	I	ı
Ь	ь	Yumuşatma işareti	
Э	э	E	e
Ю	ю	Yu	yu
Я	я	Ya	ya

II. SES BİLGİSİ

1. ÜNLÜLER

Kırgızcada sekiz normal ünlü fonem vardır: /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/. Ayrı-ca, bu lehçede sekiz normal ünlüye karşılık altı uzun ünlü bulunur: /aa/, /ee/, /oo/, /öö/, /uu/, /üü/.

Kırgızcadaki normal ünlüler aşağıdaki tabloda sınıflandırılmıştır:

ÜNLÜLER TABLOSU

	kalın		ince	
	düz	Yuvarlak	düz	yuvarlak
geniş	a	o	e	ö
dar	ı	u	i	ü

1.1. Ünlülerin tipik özellikleri

1.1.1. Kalın ünlüler:

/a/ ünlüsü: Ortak Türkçede ön ses, iç ses ve son seste yer alan /a/ ünlüsü, Kırgızcada genellikle korunmuştur: *aç* 'aç', *salkın* 'serin', *cakşı* 'iyi', *tañ* 'şafak', *bulak* 'pınar', *başka* 'başka' vb.

/a/ ünlüsünün yuvarlak geniş /o/ya dönmesi, Kırgızcadaki dudak uyumunun bir sonucudur. Türkçe kelimelerde ilk hecedeki /o/ ünlüsünün etkisiyle sonraki hecelerde yer alan düz geniş /a/ sesi yuvarlaklaşır. Bu, Kırgızcanın en tipik ses olayıdır: *okşoş (<okşaş)* 'benzer', *korkok (<korkak)* 'korkak', *koçkor (<koçkar)* 'koç', *coldoş (<yoldaş)* 'yoldaş' vb.

Ortak Türkçede çeşitli ses grupları içinde yer alan /a/ ünlüsünün, bünyesinde bulunduğu ses gruplarının büzülmesi sonucu da değiştiği görülür. Burada çok işlek olan büzülme örneklerine yer verilecektir. Kelime başında, içinde ve sonunda yer alan /aγ/, /aγı/, /aγu/ ses gruplarındaki /γ/ sesinin /w/ye dönüp erimesiyle söz konusu ses grupları yerini uzun /oo/ ünlüsüne bırakır. Aşağıdaki örneklerde /w/li geçiş, Kırgız Türkçesinin ağızlarını yansıtmaktadır: *boo (<bow<bay* 'bağ', *soo (<sow<say* 'sağ', *too(<tow< tay* 'dağ'; *oor (<owur<ayır)* 'ağır', *ooz (< owuz<ayız)* 'ağız' *boor (<bowur<bayır)* 'ba-

ğır', *coo (<cow<yayı)* 'düşman', *muzoo (<buzow<buzayu)* 'buzağı, *cuuk (<cuwuk<yayuk)* 'yakın', *uu (<uw<ayu* 'zehir' vb. (Ayrıca bk. **Uzun ünlü**)

Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerde yazılmayan ünlü, Kırgız Türkçesine büyük çoğunlukla /a/ı girmiştir. Bu kalınlaşma olayı, bazı kelimelerde /γ/, /q/, /r/ ünsüzlerinin etkisiyle, bazılarında ise ünlü benzeşmesiyle meydana gelmektedir: *adabiyat* 'edebiyat', *kayrat* 'gayret', *kıyamat* 'kıyamet', *salamat* 'selâmet', *mazar* 'mezar', *barabar* 'beraber', *dart* 'dert', *sardar* 'serdar', *kızmat* 'hizmet', *daraca* 'derece', *tarbiya* 'terbiye', *çara* 'çare' vb.

/ı/ ünlüsü: Kırgızcada /ı/ ünlüsü de genellikle korunmuştur: *ısık* 'sıcak', *ıyık* 'kutsal', *cıldız* 'yıldız', *kırk* 'kırk', *cakşı* 'iyi' vb.

/ı/nın değişmesi, yine Kırgızcadaki dudak uyumuyla ilgilidir. Türkçe ve alıntı kelimelerde ilk hecede yer alan /o/ ünlüsünün etkisiyle sonraki hecelerde bulunan /ı/ ünlüsü, dar yuvarlak /u/ ünlüsüne döner: *coldorum (<yollar+ım)* 'yollarım', *koylor+ubuz (<koylar+ımız)* 'koyunlarımız', *konoktor+du (<konuklar+nı)* 'konukları', *dostor+dun (<dostlar+nıŋ)* 'dostların', *oylo-du (<oyla-dı)* 'düşündü', *toybo-du (<toyma-dı)* 'doymadı' vb.

Eski Türkçe /ıγ/ ses grubunda bulunan /ı/ ünlüsü, /γ/ ünsüzünün sızıcılaşarak /w/ ye dönmesiyle yuvarlaklaşır. Ayrıca, /w/nin erimesiyle yuvarlak ünlü uzar: *bar-uu (<bar-uw<bar-ıγ)* 'gitme', *al-uu (<al-uw<al-ıγ)* 'alma' vb.

/o/ ünlüsü: Ortak Türkçede ilk hece dışında bulunmayan /o/ ünlüsü, Kırgızcadaki dudak uyumu sonucu ikinci ve daha sonraki hecelerde de görülür. İlk hecedeki /o/nun etkisiyle müteakip hecelerdeki düz geniş /a/ yuvarlaklaşarak /o/ya döner: *oy* 'fikir', *orun* 'yer, makam', *col* 'yol', *coldor (<yol+lar)* 'yollar', *konok(<kon-ak)* 'konuk', *koşmo (<koş-ma)* 'birleşik' vb.

Kelime başında, içinde ve sonunda yer alan ve bünyesinde /o/ bulunan /oγ/, /oγu/ ses gruplarındaki /γ/ sesinin /w/ye dönüp erimesiyle bu ses grupları uzun /uu/ ünlüsüne tekabül eder: *uuru (<uwru<oyrı)* 'hırsız', *tuura (<tuwra<toyrı)* 'doğru', *tuu- (<tuw-<toy-)* 'doğmak'; *uul (<owul<oyul)* 'oğul', *suuk (<suwuk<soyuk)* 'soğuk' vb.

/u/ ünlüsü: Kırgızcada /u/ ünlüsü her durumda korunmuştur: *uluu* 'ulu, büyük', *ur-* 'vurmak', *uçkun* 'kıvılcım', *bulak* 'pınar' vb. /u/, dudak uyumu bakımından diğer yuvarlak ünlülerden ayrılır. /u/ ünlüsünden sonra gelen hecelerdeki düz geniş ünlüler yuvarlaklaşmaz (bk. **Dudak uyumu**).

Bünyesinde /u/ bulunan /uγ/ ses grubunda /γ/ sesinin /w/ye dönüp erimesiyle /uu/ ünlüsü oluşur: *buuday (<buyday)* 'buğday', *buura (<buyra)* 'deve', *tuu (<tuy)* 'tuğ, bayrak' vb.

Bazı alıntı kelimelerin ilk hecesinde yer alan /u/ ünlüsü, kelime bünyesindeki inceltici ünsüzlerin etkisiyle /ü/ye döner: *kübö (<Far. guvāh)* 'güvah, şahit', *künöö (<Far. gunāh)* 'günah', *gülüstön (<Far. gulistān)* 'gülistan', *kümön (<Far. gumān)* 'şüphe', *kümböz (<Far. gunbād)* 'kümbet, türbe', *dükön (<Ar. dukkān)* 'dükkân', *düynö (<Ar. dunyā)* 'dünya'.

Alıntı kelimelerde ilk hecede yer alan /u/, önce kelime içinde yer alan /g/, /k/ ve /h/ ünsüzlerinin ve ince ünlülerin etkisiyle incelmiş; daha sonra /h/ ve /ḥ/ ünsüzlerinin etkisiyle genişleyerek /ö/ye dönmüştür: *önör (<Far. huner)* 'hüner', *öküm (<Ar. ḥukm)* 'hükm'.

1.1.2. İnce ünlüler

/e/ ünlüsü: Kırgızcada ön ses, iç ses ve son seste bulunan /e/ ünlüsü de genellikle korunmuştur: *ene* 'anne', *emgek* 'emek', *teŋ* 'denk', *men* 'ben', *birge* 'beraber' vb.

Yine Kırgızcadaki dudak uyumunun etkisiyle Türkçe kelimelerde ilk hecede yer alan /ö/ ve /ü/ ünlüsü, sonraki hecelerde bulunan düz geniş /e/ ünlüsünü yuvarlaklaştırır: *köçmön (<köçmen)* 'göçmen', *cürök (<yürek)* 'yürek', *küyöö (<küyev)* 'güvey, damat', *ördök (<ördek)* "ördek", *körsöt- (<körset-)* 'göstermek', *külbös (<külmez)* 'gülmez', *özgö (<özge)* 'başka', *kürök (<kürek)* 'kürek', *küröş (<küreş)* 'mücadele' vb.

Bazı kelimelerde inceltici ünsüzlerin etkisiyle /e/ ünlüsünün daralarak /i/ye döndüğü görülür: *biyik (<beδük)* 'yüksek', *tiy- (<teg-)* 'değmek', *biy (<beg)* 'bey', *niçe (<neçe)* 'nice, ne kadar', *kiyik (<keyik)* 'geyik'.

Eski Türkçe /egü/ ses grubunda bulunan /e/ ünlüsü, gruptaki /g/ ünsüzünün sızıcılaşıp /w/ye dönmesi ve daha sonra /w/nin erimesiyle /öö/ye döner: *biröö (<biröw<biregü)* 'biri', *eköö (<eköw<ekegü)* 'ikisi', *küyöö (<küyöw<küdegü)* 'güvey, damat'.

Bazı Arapça kelimelerde yer alan /ä/ ünlüsü, Kırgız Türkçesine /e/li girmiştir. Bu incelme hadisesinde kelimelerin bünyesinde yer alan /k/ ve /s/ ünsüzlerinin etkili olduğunu söyleyebiliriz: *meken (<mekān)* 'mekân', *kesip (<kesb)* 'meslek', *kesir (<kesr)* 'kesir', *esep (<ḥesāb)* 'hesap'.

/i/ ünlüsü: Ön ses, iç ses ve son seste genellikle korunan bir ünlüdür: *iş* 'iş', *bir* 'bir', *tilsiz* 'dilsiz', *bilim* 'bilgi' vb.

Türkçe ve alıntı kelimelerde ilk hecede yer alan /ö/ ve /ü/ ünlülerinden sonra gelen /i/ ünlüsü yuvarlaklaşır: *üydö+gü (<üyde+ki)* 'evdeki', *sözdörüŋ (<sözler+iŋ)* '(senin) sözlerin', *közdör+üŋüz (<közler+iŋiz)* 'gözleriniz', *cürök+tü (<yürek+ni)* 'yüreği', *özgörüldü (<özgeril-di)* 'değiştirildi', *külbössüz (<külmez-siz)* 'gülmezsiniz'.

/iŋ/ ses grubu bünyesinde yer alan /i/ ünlüsü de, /g/ ünsüzünün sızıcılaşıp /w/ sesine dönmesiyle yuvarlaklaşır: *elüü (<elüw<elig)* 'elli', *bilüü (<bilüw<bilig)* 'bilme'.

İkinci hecede yer alan /i/ ünlüsü, ilk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle /ü/ye döner: *gülüstön (<gulistān)* 'gülistan', *görüstön (<gūristān)* 'mezarlık'.

/ā/ ünlüsü taşıyan alıntı kelimelerde ünlü benzeşmesiyle /i/ ünlüsünün kalınlaştığı görülür: *ıpılas (<iflās)* 'iflas', *ıktımal (< iḫtimāl)* 'ihtimal', *ınsap (< inṣāf)* 'insaf', *dıykan (< dihqān)* 'çiftçi', *adıl (<'ādil)* 'âdil', *zalım (< ẓālim)* 'zalim', *tarıχ (< tāriχ)* 'tarih'.

/ö/ ünlüsü: Ortak Türkçede ilk hece dışında rastlanmayan /ö/, Kırgızcada ikinci ve müteakip hecelerde de görülür. İlk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle müteakip hecelerdeki düz geniş /e/ yuvarlaklaşarak /ö/ ünlüsüne döner: *öŋ* 'renk', *köŋül* 'gönül', *cölök (<yölek)* 'destek', *köçürmö (<köçür-me)* 'alıntı', *töşök (<töşek)* 'döşek', *özgö (<özge)* 'başka', *körsöt- (<körset-)* 'göstermek', *tügön- (<tüken-)* 'tükenmek', *küröş (<küreş)* 'mücadele', *kürök (<kürek)* 'kürek', *cürök (<yürek)* 'yürek', *küzgülör (<küzgü+ler)* 'aynalar' vb.

/ü/ ünlüsü: Kırgızcada ön ses, iç ses ve son sesteki /ü/ ünlüsü korunmuştur: *ün* 'ses', *üŋkür* 'mağara', *kün* 'güneş', *tüş-* 'inmek', *tütün* 'duman', *kümüş* 'gümüş', *küzgü* 'ayna' vb.

Eski Türkçe /üg/ ses grubunda bulunan /ü/ ünlüsü, gruptaki /g/ ünsüzünün sızıcılaşıp /w/ye dönmesi ve daha sonra /w/nin erimesiyle uzun /üü/ ünlüsüne döner: *körüü (<körüg)* 'görme', *süyüü (<sewüg)* 'sevgi' vb.

1.1.3. Uzun ünlü

Kırgızcada uzun ünlüler hem Türkçe hem de alıntı kelimelerde görülür. Uzun /aa/, /ee/, /oo/, /öö/, /uu/, /üü/ ünlüleri fonemik olup çeşitli ses gruplarının büzülmesi sonucu oluşan ikincil uzunluklardır: *cak* 'taraf', *caak* 'çene'; *can* 'can, taraf', *caan* 'yağmur'; *or* 'çukur', *oor* 'ağır'; *suk* 'aç gözlü', *suuk* 'soğuk'; *tok* 'tok, doymuş', *took* 'tavuk'; *uz* 'usta, mahir', *uuz* 'yeni doğmuş ineğin ilk sütü, ağız' vb.

1.1.3.1. Türkçe kelimelerdeki uzunluklar

Kalıcı uzunluklar: Ortak Türkçedeki genellikle iki ya da üç sesten oluşan ses gruplarının büzülmesi sonucu Kırgızcada ikincil; fakat kalıcı uzunluklar oluşur. Büzülme, bu ses gruplarında yer alan art damak ünsüzü /ɣ/ ile ön damak ünsüzü /g/nin erimesiyle gerçekleşir: *too (<tayg)* 'dağ', *oor (<ayır)* 'ağır', *uu (<ayu)* 'zehir', *cuuk (<yayuk)* 'yakın', *uuru (<oyrı)* 'hırsız', *tuu- (<toy-)* 'doğmak', *booz (<boyaz)* 'boğaz', *uul (<oyul)* 'oğul', *suuk (<soyuk)* 'soğuk', *ceen (<yegen)* 'yeğen', *biröö (<biregü)* 'biri', *küyöö (<küdegü)* 'güvey, damat' vb.

/b/ ünsüzünün /w/ye dönüp erimesiyle de uzunluk oluşur: *uu (<ab, aw)* 'av', *suu (<sub, suw)* 'su'.

Kalıcı olmayan uzunluklar: Kırgızcada kalıcı olmayan uzunluklar da mevcuttur. /p/ ile biten tek heceli fiiller, *-Ip* zarf-fiil ekini alınca fiilin son sesi olan /p/ ünsüzünün önce /b/ye, daha sonra /w/ye dönüp erimesiyle uzunluk meydana gelir: *çaap (çawıp< çap-ıp)* 'koşup', *taap (<tawıp<tap-ıp)* 'bulup' vb.

/m/ ile biten tek heceli fiiller de aynı zarf-fiil ekini aldığında zarf-fiil ekinin önünde yer alan bağlantı ünlüsünün düşmesiyle önceki hecede yer alan ünlü uzar: *taamp (<tam-ıp)* 'damlayıp', *köömp (<köm-üp)* 'gömüp' vb.

1.1.3.2. Alıntı kelimelerdeki uzunluklar

Kırgız Türkçesindeki alıntı kelimelerin bazılarında uzunluk korunmuştur: *ılaazım (<Ar. lāzim)* 'lâzım', *alaamat (<Ar. ālāmāt)* 'alamet', *aalım (<Ar. 'ālim)* 'âlim' vb.

Alıntı kelimelerdeki uzun ünlüler, Kırgızcada genellikle kısalmıştır: *akır (<Ar. āḫir)* 'âhir', *buradar (Far. birāder)* 'birader', *çara (<Far. çāre)* 'çare', *amanat (<Ar. emānet)* 'emanet', *salamat (<Ar. selāmet)* 'selamet', *kıyamat (<Ar. qiyāmet)* 'kıyamet', *nike (<Far. nikāḥ)* 'nikâh', *kerben (<Far. kārvān)* 'kervan', *kazına (<Ar. χazīne)* 'hazine', *namıs (<Ar. nāmus)* 'namûs' vb.

Bazı alıntı kelimelerde yer alan uzun /a/ ünlüsü önce kısalmış, daha sonra ilk hecedeki yuvarlak ünlünün ve kelimenin bünyesinde yer alan inceltici seslerin etkisiyle hem yuvarlaklaşmış, hem de incelmiştir: *kümön (<Far. gumān)* 'şüphe', *gülüstön (<Far. gulistān)* 'gül bahçesi', *dükön (<Ar. dukkān)* 'dükkân', *düynö (<Ar. dunyā)* 'dünya' vb.

Kırgızcada alıntı kelimelerdeki ikincil uzunluklar genellikle aşağıdaki ses olayları ile oluşmuştur:

İki veya daha fazla heceli alıntı kelimelerde iki ünlü arasında yer alan veya ilk hecenin sonunda bulunan ve ayrıca tek heceli olup çift ünsüzle biten kelimelerde /ḫ/ ve /h/

ünsüzünün erimesiyle uzunluk oluşur: *daarat (<Ar. ṭehāret)* 'teharet', *maal (<Ar. maḥall)* 'mahal', *ıraat (<Ar. rāḥat)* 'rahat', *caat (<Ar. cihāt)* 'cihat', *baa (<Far. bahā)* 'paha, değer', *baar* (<Far. *bahār)* 'bahar', *kaarman (<Far. kahramān)* 'kahraman', *meenet (<Ar. miḥnet)* 'mihnet', *eetimal (<Ar. iḥtimāl)* 'ihtimal', *şaar (<Far. şehr)* 'şehir', *möör (<Ar. mühr)* 'mühür', *zeen (<Ar. ẓihn)* 'zihin' vb.

Kırgızcaya giren Arapça kelimelerde /w/ ünsüzünün erimesiyle de uzunluk meydana gelir: *coop* (*<cewāb)* 'cevap', *soop (<ṣewāb)* 'sevap', *doo (<da'wā)* 'dava, iddia', *koom (<qawm)* 'kavim, cemiyet', *door (<dewr)* 'devir'.

1.1.4. Ünlü uyumları

1.1.4.1. Damak (kalınlık-incelik) uyumu

Kırgız Türkçesinde Türkçe kökenli kelimelerde uyumun tam olduğu gözlenirken Türkçe birleşik kelimeler ile alıntı kelimelerin de genellikle uyuma girdiği görülür.

Kalın ünlüleri uygun kalın ünlüler, ince ünlüleri uygun ince ünlüler izler.

Türkçe kelimeler: *ata* 'baba', *caman* 'kötü', *cakşı* 'iyi', *salkın* 'serin', *baskıç* 'basamak, merdiven', *caançıl* 'yağışlı', *taanımal* 'meşhur, tanıdık', *azırkı* 'şimdiki', *tapkıççıldık* 'hazırcevaplılık', *kılım* 'asır', *ıldam* 'hızlı', *cıgaç* 'ağaç', *cılkıçılık* 'atçılık', *kıykırçak* 'haykıran', *sırttandık* 'cesaret; pervasızlık', *tokoy* 'orman', *sokur* 'kör', *tolkun* 'dalga', *ortoktoş* 'şerik', *kotormoçular* 'tercümanlar', *tooçul* 'dağları seven', *ooruluu* 'hasta', *cuka* 'yufka', *bulak* 'pınar', *kuçak* 'kucak', *tuuralık* 'doğruluk', *tuugan* 'akraba', *cemiş* 'yemiş', *beşik, cetim* 'yetim', *keçeeki* 'akşamki', *eerin* 'erin, dudak', *kekçil* 'kindar', *kelinçek* 'genç kadın', *tilmeç* 'tercüman', *kiyin* 'sonra', *tiri* 'diri', *işenim* 'inanç', *köŋül* 'gönül', *öönçül* 'alıngan', *köktöm* 'ilkbahar', *köngçülük* 'dericilik', *törtkül* 'dört köşeli', *üstöm* 'üstün, hâkim', *küzgü* 'ayna', *kündüzün* 'gündüzün', *küügüm* 'alaca karanlık', *küçtüülük* 'güçlülük'.

Alıntı kelimeler: Kırgızcadaki kalınlık-incelik uyumu, Arapça ve Farsçadan giren kelimelere de yansımıştır. Bu kelimeler, çoğunlukla Türkçe kelimeler gibi düzenli bir kalınlık-incelik uyumu gösterir; Türkçe kelimelerden ayırt edilemezler: *mahabat* 'muhabbet', *maşakat* 'meşakkat', *darman* 'derman', *kabır* 'kabir', *akıykat* 'hakikat', *adıl* 'âdil', *aalam* 'âlem', *maalım* 'malûm', *taalay* 'talih', *ıktıyar* 'ihtiyar', *ınsap* 'insaf', *kubat* 'kuvvet', *kusmat* 'husumet', *kutpa* 'hutpe', *esep* 'hesap', *kerben* 'kervan', *meken* 'mekân', *kümön* 'güman, şüphe' vb.

1.1.4.2. Dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumu

Kırgız yazı dilinde dudak uyumu ileri bir aşamada olup, kelimenin ilk hecesinde bulunan düz ünlüleri uygun düz; yuvarlak ünlüleri ise yuvarlak ünlülerin takip etmesi kuralıdır. Ancak, Kırgızcada dudaklaşma /u/ ünlüsünden sonra görülmez. Bu ünlüden sonra gelen düz geniş /a/ ünlüsü yuvarlaklaşmaz.

Türkçe kelimeler: *basım* 'tazyik', *taarınçaak* 'alıngan', *caşılça* 'sebze', *kayradan* 'tekrardan', *baldar* 'çocuklar', *akın* 'şair', *temir* 'demir', *kımız, kınık* 'âdet', *cıldız* 'yıldız', *kıtırak* 'kurumuş', *cıgaç* 'ağaç', *biyliksiz* 'emirsiz', *kilem* 'kilim', *moyun* 'boyun', *konok* 'konuk', *coldoş* 'yoldaş', *torpok* 'toprak', *koşmo* 'koşma, birle-

şik', *cogoruda* 'yukarıda', *colooçular* 'yolcular', *bölmö* 'bölme, oda', *cöölöş-* 'birbirine dayanmak', *töşök* 'yatak', *köçmön* 'göçmen', *tuman* 'duman, sis', *kuçak* 'kucak', *tuugan* 'akraba', *kuurma* 'kavurma', *turak* 'durak', *tuyak* 'zürriyet', *üstöm* 'üstün, hâkim', *küzgü* 'ayna', *küçtüü* 'güçlü', *kürkürök* 'gürleyen', *küügüm* 'alaca karanlık', *küçtüülük* 'güçlülük', *cüröktüülük* 'yüreklilik'.

Alıntı kelimeler: Kırgızcadaki dudak uyumu, Arapça ve Farsçadan giren kelimelerde de etkili olmuştur. Bu kelimelerin çoğunluğu, Türkçe kelimeler gibi dudak uyumuna girmiştir: *kordo-* 'horlamak', *moldo* 'molla', *tobo* 'tövbe', *tozok* 'dûzah, cehennem', *moolut* 'mevlüt', *musulman* 'müslüman', *duuçar* 'dûçar', *pursat* 'fırsat', *musapır* 'yersiz, yurtsuz', *munara* 'minare', *uruksat* 'ruhsat, izin', *köönö* 'köhne', *şöököt* 'şevket', *böödö* 'beyhûde', *dükön* 'dükkân', *düynö* 'dünya', *kümön* 'güman, şüphe', *künöö* 'günah'.

1.1.5. Ünlü düşmesi

Kırgızcada ünlü düşmesi genellikle iç seste görülür. Türkçe kelimeler, bazı yapım eklerini, çokluk ve iyelik eklerini ve zarf-fiil eklerini aldığında vurgusuz açık hecedeki /ı/, /i/, /u/, /ü/ ünlüleri düşer: *cıyna- (<cıy(ı)n+a-)* 'toplamak', *tışkarkı (<tışkar(ı)+kı)* 'dışardaki', *aylım (< ay(ı)l+ım)* 'köyüm', *kaynata (< kayın+ata)* 'kaynata', *kaynana (< kayın+ene)* 'kaynana', *ilgerki (< ilgeri+ki)* 'eski', *emki (< emi+ki)* 'şimdiki', *kiymi (<kiy(i)m+i)* 'giyimi', *orno- (<or(u)n+a-)* 'yerleşmek', *oyno- (<oy(u)n-a-)* 'oynamak', *uurda- (<uur(u)+la-)* 'çalmak', *cogorku (<cogor(u)-ku)* 'yukarıdaki', *murdu (<mur(u)n+u)* 'burnu', *ordu (< or(u)n-u)* 'yeri'.

Bazı alıntı kelimelerde de orta hece ünlüsünün kısalarak düştüğü görülür: *kazna (<Ar. xazīne)* 'hazine', *ökmöt (<Ar. ḥukūmet)* 'hükûmet'.

1.1.6. Ünlü türemesi

Kırgızcada alıntı kelimelerde ön ses, iç ses ve son seste ünlü uyumuna göre ünlü türediği görülür.

/l/, /r/, /w/ ve /s/ ile başlayan alıntı kelimelerin önünde /ı/, /o/, /u/ ünlüleri türer: *ılaazım* 'lâzım', *ılayık* 'lâyık', *ıramazan* 'ramazan', *ıras* 'doğru', *ırıskı* 'rızk', *ırakmat* 'rahmet', *ıraazı* 'razı', *Orus* 'Rus', *orozo (Far. rūze)* 'oruç', *ıstakan* 'bardak', uruksat *(<Ar. rux̣ṣat)* 'ruhsat', *ubada (<Ar. wā'de)* 'vade', *ubakıt (<Ar. waqt)* 'vakit', *ubazir (<Ar. wezīr)* 'vezir'.

İç seste /ı/, /i/ türemesi, genellikle çift ünsüzle biten Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde görülür: arip *(<Ar. ḥarf)* 'harf', *pikir (<Ar. fikr)* 'fikir', kesip *(<Ar. kesb)* 'meslek', *ilim (<Ar. 'ilm), darıs (<Ar. ders)* 'ders', *kabır (<Ar. qabr)* 'kabir', *bakıt (<Far. baχt)* 'bahıt'.

/ı/ türemesi, iki heceli alıntı kelimelerde de görülür: *akıbal (<Ar. aχwāl)* 'ahval', *ıpılas (<Ar. iflās)* 'iflas', *kapılet (<Ar. γaflet)* 'gaflet', *kasıret (<Ar. ḥasret)* 'hasret', *canıbar (<Far. cān-var)* 'hayvan'.

İç seste /ı/, /i/, /u/ ve /ü/ türemesi, *rk* ve *nç* çift ünsüzleriyle biten Türkçe kelimelerde de görülür: *arık* 'ark, su kanalı', *erik* 'erk, hürriyet', *börük* 'börk, şapka', *kubanıç* 'kıvanç'.

Son seste ünlü türemesi, çift veya ikiz ünsüzle biten alıntı kelimelerde görülür: *ışkı (Ar. 'aşq)* 'aşk', *apsı (<Ar. nefs)* 'nefis', *acı (<Ar. ḥacc)* 'hac', *akı (<Ar. ḥäqq)* 'hak'.

1.1.7. Ünlü birleşmesi

Yan yana gelen iki kelimeden ilki ünlüyle bitip ikincisi de ünlüyle başlıyorsa iki ünlü birleşerek tek ünlü olur: *kelelek <kele elek* 'henüz gitmedi, gidecek', *alalek <ala elek* 'henüz almadı, alacak', *köralbayt <körö albayt* 'göremiyor', *baralgan cok < bara algan cok* 'gidemedi', *cakşı bele<cakşı bı ele* 'iyi miydi', *keldi beken < keldi bi eken* 'geldi mi acaba'.

2. ÜNSÜZLER

Kırgızcadaki ünsüz fonemler şunlardır: /b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g/, /ɣ/, /χ/, /j/, /k/, /q/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /v/, /y/, /z/, /ts/, /şç/.

ÜNSÜZLER TABLOSU

çıkış şekline göre			tona göre	çıkış yerine göre					
				çift dudak	diş dudak	diş-diş eti	diş eti-ön damak	ön damak	art damak-boğaz
sürek-siz			tonlu	b		d	c	g	
			tonsuz	p		t	ç	k	q
sürekli	sızıcı		tonlu		v	z	j		ɣ
			tonsuz		f	s, ts	ş, şç		χ
	akıcı	geniz	tonlu	m		n			ŋ
		yan	tonlu			l	y		
		titrek	tonlu			r			

2.1. Ünsüzlerin tipik özellikleri

2.1.1. Tonlu ünsüzler

/b/ ünsüzü: Ortak Türkçede ön sesteki /b/, Kırgızcada genellikle korunmuştur: *bar* 'var', *bar-* 'gitmek, varmak', *bol-* 'olmak', *bek* 'bey', *baş* 'baş', *bay* 'zengin', *börü* 'kurt', *buka* 'boğa'. /b/ ünsüzü, bazı kelimelerde /n/ ve /ŋ/ ünsüzlerinin etkisiyle /m/ye döner: *murun (<burun)* 'burun, önce', *moyun (<boyun), men (<ben), müyüz (<boynuz), miŋ (<biŋ), muŋ (<buŋ)* 'sıkıntı'.

/b/ ünsüzü, Kırgızca kelimelerde sonda bulunmaz. Alınma kelimelerde ise sonda yer alan /b/ sesi, /p/ye döner: *kitep (kitāb)* 'kitap', *esep (<ḥesāb)* 'hesap'.

/c/ ünsüzü: Ortak Türkçede ön seste bulunan /y/, Kırgızcada /c/ye döndüğünden ön seste /c/ sıklıkla görülür (bk. **/y/ ünsüzü**). Alıntı kelimelerde sonda yer alan /c/ Kırgızcada bazen korunmuş; bazen de /c/den sonra ünlü türemiştir: *muktac* 'muhtaç', *acı (<Ar. ḥacc)* 'hac'.

/d/ ünsüzü: Ortak Türkçede ön seste yer alan /t/, Kırgızcada genellikle korunmuştur (bk. **/t/ ünsüzü**). Bu yüzden ön seste /d/, seyrek görülür: *deŋiz* 'deniz', *doŋuz* 'domuz', *de-* 'demek'.

Ortak Türkçede iç ve son seste yer alan /δ/ ünsüzü, Kırgızcada /y/ye döner: *küyöö (<küδegü)* 'güvey, damat', *kuyruk (<quδruq)* 'kuyruk', *boy (<boδ)* 'boy', *tıy- (<tıδ-)* 'menetmek', *cay- (<yaδ-)* 'sermek, yaymak', *toy- (<toδ-)* 'doymak', *coy- (<yoδ-)* 'yok etmek, yitirmek', *koy- (<qoδ-)* 'koymak' vb.

/d/, ön seste alıntı kelimelerde yaygındır: *döölöt* 'devlet', *dıykan* 'köylü', *darak* 'ağaç' vb.

/d/, son seste Türkçe kökenli kelimelerde görülmez. Alıntı kelimelerde söz konusu ünsüz tonlulaşmıştır: *dart (<Far. derd)* 'dert', *meçit (<Ar. mescid)* 'mesçit'.

/g/ ünsüzü:

Ortak Türkçede iç ses ve son seste bulunan /g/ ünsüzü, Kırgızcada bazen /y/ye döner: *üyrön- (<ögren-)* 'öğrenmek', *cıyırma (<yigirme)* 'yirmi', *deyre (<tegre)* 'etraf, çevre', *böyrök (<bögrek)* 'böbrek', *tiy- (<teg-)* 'değmek', *tüy- (<tüg-)* 'düğümlemek', *iy- (<eg-)* 'eğmek'.

Ortak Türkçede kelime sonunda yer alan /g/ sesi, Kırgızcada bazı kelimelerde tonsuzlaşarak /k/ye döner: *bek (<beg)* 'bey', *tük (<tüg)* 'tüy'.

Alıntı kelimelerde ön seste bulunan /g/ sesi, Kırgızcada genellikle tonsuzlaşarak /k/ ünsüzüne döner: *künöö (<Far. gunāh)* 'günah', *kümön (<Far. gumān)* 'güman, şüphe', *kübö (<Far. guvāh)* 'şahit', *körüstön (<Far. gūristān)* 'kabristan', *kümböz (<Far. gunbād)* 'kümbet' vb.

/ŋ/ ünsüzü: Ortak Türkçede iç ve son seste bulunan /ŋ/, Kırgızcada bazen /y/ye döner: *bayla- (<bayla-)* 'bağlamak', *cıy- (<yıŋ-)* 'yığmak'.

Ortak Türkçede kelime sonunda bulunan art damak ünsüzü /g/, Kırgızcada bazen tonsuzlaşarak /k/ ünsüzüne döner: *boyok (<boyaŋ)* 'boya', *uruk (<uruŋ)* 'soy, tohum'.

Alıntı kelimelerde ön sesteki /ŋ/, Kırgızcada genellikle tonsuzlaşarak /q/ ünsüzüne döner: *kapıl (<Ar. γāfil)* 'gafil', *kayrat (<Ar. γayret)* 'gayret', *kapılet (<Ar. γaflet)* 'gaflet' vb.

/l/ ünsüzü: Ortak Türkçede /l/ ünsüzüyle başlayan ekler, Kırgızcada tonlu ünsüzle biten kelimelere geldiğinde aykırılaşma sonucu *l>d* değişmesi; tonsuz ünsüzle biten kelimelere getirildiğinde ise *l>t* değişmesi meydana gelir. /d/ sesi, kelime sonunda yer alan tonsuz ünsüzle kullanılamadığı için tonsuz karşılığı olan /t/ye döner. *l>d>t* değişmesi, Kırgız Türkçesinde *+lIk/+lUk,+lUU* isimden isim yapma ekleri, *+lA-/+lO-* isimden fiil yapma eki, *+lAr/+lOr* çokluk ekinde görülen düzenli bir değişmedir: *er+dik (<er+lik)* 'yiğitlik', *şaar+dık (<şaar+lık)* 'şehirli', *muz+duu (<muz+luu)* 'buzlu', *col+do- (<yol+la-)* 'yollamak', *kiyim+der (<kiyim+ler)* 'giyimler', *kız+dar (<kız+lar)* 'kızlar', *caş+tık (<yaş+lık)* 'gençlik', *arık+tık (<arık+lık)* 'zayıflık', *at+tuu (<at+luu)* 'adlı', *küç+tüü (<küç+lüü)* 'güçlü', *baş+ta- (<baş+la-)* 'başlamak', *sak+ta- (<sak+la-)* 'saklamak', *konuk+tar (<konuk+lar)* 'konuklar', *tüş+tör (<tüş+ler)* 'düşler' vb.

/m/ ünsüzü: Kırgızcada *mA-* olumsuzluk eki ile *–mI* soru ekinin ön sesi olan /m/, tonluyla biten kelimelerden sonra /b/ye, tonsuzlardan sonra /p/ye döner: *albay (<al-may)* 'almadan', *urbadı (<ur-ma-dı)* 'vurmadı', *cazbasa (<caz-ma-sa)* 'yazmasa', *bilgenbi (<bil-gen mi)* 'bildi mi', *aldıbı (<al-dı mı)* 'aldı mı', *tappay (<tap-may* 'bulmadan', *ukpadı (<uk-ma-dı)* 'duymadı', *aytpasa (<ayt-ma-sa)* 'söylemese', *ketpespi (<ket-mes mi)* 'gitmez mi' vb.

Bu değişme bazı alıntı kelimelerde kelime başında görülür: *busurman (<Ar. muselmān)* 'müslüman', *bekem (<Ar. muḥkem)* 'muhkem', *bermet (<Far. mervārīd)* 'inci'.

/n/ ünsüzü: Tonsuzla biten kelimeler /n/ ile başlayan ek aldıklarında ekin başında yer alan /n/ ünsüzü aykırılaşma sonucu süreksizleşerek önce /d/ye daha sonra benzeşmeyle tonsuzlaşarak /t/ye döner. Bu değişme, *+nI/ +nU* yükleme hâli eki ile *+nIn/+nUn* ilgi hâli ekinde görülür. Tonlu ünsüzle biten kelimelere ekin d'li; tonsuzla bitenlere t'li şekilleri eklenir: *kız+dı (<kız+nı)* 'kızı', *uul+du (<uul+nu)* 'oğulu', *el+din (<el+nin)* 'halkın', *biz+din (<biz+nin)* 'bizim', *kış+tı (<kış-nı)* 'kışı', *tiş+ti (<tiş+ni)* 'dişi', *konuk+tu (<konuk-nu)* 'konuğu', *taş+tın (<taş-nın)* 'taşın', *cürök+tün (<yürek+nin)* 'yüreğin', *tüş+tün (<tüş+nün)* 'rüyanın' vb.

/r/ ünsüzü: Ön seste /r/, alıntı kelimelerde görülür. Bu kelimelerin önünde ünlü türer (bk. **Ünlü türemesi**).

/v/ ünsüzü: Arapça ve Farsçadan giren kelimelerde ön ve iç seste yer alan /w/ sesi, Kırgız Türkçesinde /b/ye dönmüştür. Ayrıca, /w/ ile başlayan Arapça kelimelerin başında /u/ türemiştir (bk. **Ünlü türemesi**): *ubakıt (<waqt)* 'vakit', *ubada (<wa'de)* 'vade', *barak (<waraq)* 'varak', aba *(<ḥawā)* 'hava', *abal (<aḥwāl)* 'ahval', *kubat (<quwwet)* 'kuvvet', *alba (<ḥelwā')* 'helva', *alban (<elwān)* 'elvan', *kübö (< guvāh >* 'şahit', *barbana (<pervāne)* 'pervane' vb.

/v/, Rusça kelimelerde korunur: *vokzal* 'gar', *valyuta* 'döviz', *revolyutsiya* 'devrim'.

/y/ ünsüzü: Ortak Türkçede ön seste bulunan /y/, Kırgızcada diş eti-ön damak ünsüzü /c/ ye dönmüştür. Bu değişme, Kırgızcada düzenlidir: *col (<yol), cıl (<yıl), caş (<yaş), camgır (<yağmur), cay (<yay),* 'yaz', *caz (<yaz),* 'ilkbahar', *ceen (<yegen),* 'yeğen', *cakın (<yakın), cıldız (< yıldız), cigit (<yigit), cürök (<yürek) , carat- (<yarat-), caşa- (<yaşa-), ciber- (<yiber-)* "göndermek", *calgan (<yalgan)* 'yalan', *cıluu (<yılıg)* 'ılık', *canı (<yanı)* 'yeni', *caz- (yaz-),* 'yazmak', *cok(<yok), cük (<yük).*

Bu ses, *bıyıl* 'bu yıl' ve *bıyak* 'bu taraf' gibi birleşik kelimelerde korunmuştur.

/z/ ünsüzü: *-mAz* olumsuz geniş zaman ekinde son ses olan /z/ tonsuzlaşarak /s/ ünsüzüne döner: *aytpas (<ayt-maz)* 'söylemez', *bilbes (<bil-mez)* 'bilmez', *ötpös (<öt-mez)* 'geçmez', *ukpas (<uk-maz)* 'duymaz'.

2.1.2. Tonsuz ünsüzler

/ç/ ünsüzü: Ortak Türkçede ön ses, iç ses ve son seste yer alan /ç/ ünsüzü, Kırgızcada korunmuştur: *çek-* 'çekmek', *çık-* 'çıkmak', *könçü* 'derici', *ekinçi* 'ikinci', *kölçük* 'küçük göl', *köç* 'göç', *keçee* 'dün' vb.

/f/ ünsüzü: Alıntı kelimelerde ön seste bulunan /f/, önce süreksizleşerek /p/ye, daha sonra tonlulaşarak /b/ye döndüğü görülür: *barzant<parzant (<Far. ferzend)* 'evlât', *bark<park (<Ar. farq)* 'fark', *balaket (<Ar. felāket)* 'felâket', *bata (<Ar. fātiḥa)* 'fatiha', *baam (<Ar. fehm)* 'anlama'. İç ve son sesteki /f/, /p/ ye döner: *depter (<Ar. defter)* 'defter', *capa (<Ar. cefā')* 'cefa', *tarap (<Ar. ṭaraf)* 'taraf' vb.

Aynı değişme Rusçadan giren bazı kelimelerde ön seste görülür: *pondu (<Rus. fond)* 'sermaye', *pabrik (<fabrika)* 'fabrika'.

/h/ ünsüzü: Arapçadan giren kelimelerde yer alan /χ/, Kırgızcada düzenli olarak /k/ art damak ünsüzüne dönmüştür: *kabar (<χaber), kızmat (<χizmet), kıyanat (<χıyānet)* 'hıyanet', *kusmat (< χuṣūmet)* 'husumet', *akır (<āχir)* 'son', *ıklas (<iχlās)* 'ihlas', *ıktıyar (<iχtiyār)* 'ihtiyar' vb.

/ḥ/ sesinin de aynı durumlarda /q/ya döndüğü örneklere az da olsa rastlanır: *kasıret (<ḥasret)* 'hasret', *akbal (<aḥvāl)* 'ahval', *markum (<merḥūm)* 'merhum', *rakmat (<raḥmet)* 'rahmet', *arbak (<erwāḥ)* 'ervah'.

/k/ ünsüzü: Ortak Türkçede ön seste bulunan /k/ korunmuştur: *kün* 'gün, güneş', *kök* 'gök', *keç* 'geç', *köz* 'göz', *kel-* 'gelmek', *kündüz* 'gündüz', *küç* 'güç', *köŋül* 'gönül', *köp* 'çok', *kiy-* 'giymek', *köm-* 'gömmek', *köç-* 'göçmek' vb.

Kırgız Türkçesinde /k/ ünsüzü ile biten kelimeler ek alıp söz konusu ünsüz iki ünlü arasında kalınca genellikle tonlulaşarak /g/ye döner. Değişme ile ilgili örneklerden bazıları şunlardır: *kögüş (<kök-üş)* 'maviş', *kögör- (<kök-er-)* 'göğermek', *tigip (<tik-i-p)* 'dikip', *tögüü (<tök-üü)* 'dökme', *tügön- (<tüke-n-)* 'tükenmek', *bügül- (<bük-ü-l-)* 'bükülmek' vb.

/q/ ünsüzü: Kırgızcada ön sesteki /q/ art damak ünsüzü korunmuştur: *karı* 'yaşlı', *karın* 'karın', *kan* 'han', *kana* 'hani', *kamçı* 'kamçı', *kara* 'kara', *kulak* 'kulak', *kuçak* 'kucak', *koy* 'koyun', *kaçan* 'ne zaman', *kaç-* 'kaçmak, gitmek', *kuura-* 'kurumak' vb.

/q/ ünsüzü, ek alıp iki ünlü arasında kalınca tonlulaşarak /ɣ/ ünsüzüne döner: *cogol- (<cok-o-l-)* 'yok olmak', *bagım (<bak-ı-m)* 'bakım', *agım (ak-ı-m)* 'cereyan, akım', *cagın- (<cak-ı-n-)* 'yaranmak', *çıgım(<çık-ı-m)* 'masraf'.

/p/ ünsüzü: Ek alıp iki ünlü arasında kalan çift dudak ünsüzü /p/, fonolojik değişmeyle /b/ye döner: *töbö (<töpü)* 'tepe', *köböy- (<köp-ey-)* 'çoğalmak', *tebele- (<tepele-)* 'tepmek', *çobur (<çopur)* 'adi cinsten', *cabış- (< yap-ı-ş-)* 'yapışmak', *cabık (<cap-ı-k)* 'kapalı' vb.

Farsça kelimelerin başındaki /p/ korunmakla birlikte (*perde* 'perde', *perva* 'perva', *pâre* 'pare' vb) bazı kelimelerde tonlulaşarak /b/ye döner: : *baygambar (<peyyamber)* 'peygamber', *buşayman (<peşīmān)* 'pişman', *biyada (<piyāde)* 'yaya'.

/s/ ünsüzü: Ön seste yer alan /s/ ünsüzü, içinde /ç/ sesi bulunan birkaç kelimede gerileyici ünsüz benzeşmesiyle /ç/ye döner: *çaç (<saç), çaç- (<saç-), çeçim (<seçim)* 'karar', *çaçıra- (<sıçra-)* 'sıçramak'.

/ş/ ünsüzü: Ön seste alıntı ve yansıma kelimelerde görülür: *şaar* 'şehir', *şire* 'şurup', *şıldıra-* 'şarıldamak'.

/t/ ünsüzü: Ortak Türkçede ön seste yer alan /t/ sesi genellikle korunmuştur: *too* 'dağ', *temir* 'demir', *til* 'dil', *tuul-* 'doğmak', *tört* 'dört', *tap-* 'bulmak', *tülkü* 'tilki', *töpö* 'tepe', *tök-* 'dökmek', *tün* 'gece', *tiy-* 'değmek', *töşök* 'döşek', *tüş-* 'inmek', *teŋ* 'denk', *tük* 'tüy', *tar* 'dar', *tavar* 'mal, eşya' vb. Türkçe kelimelerde kelime başında yer alan diş-diş eti ünsüzü /t/, bazı kelimelerde tonlulaşarak /d/ye dönmüştür: *de-(<te-)* 'demek', *dagı (<takı)* 'tekrar, yine', *deŋiz (<teŋiz)* 'deniz', *doŋuz (<toŋuz)* 'domuz', *delbe (<tılbe)* 'deli', *deŋ (<teŋ)* 'denk'.

Kırgız Türkçesinde /t/, iç seste çoğunlukla korunmuştur: *atı* 'adı', *atım* 'adım', *ata-* 'ad vermek', *ceti* 'yedi', *otun* 'odun', *cutum* 'yudum', *kütül-* 'beklenmek', *otu* 'otu', *kötör-* 'kaldırmak', *kütüm* 'meşgale, bakım', *kutul-* 'kurtulmak' vb.

Alıntı kelimelerde kelime başında yer alan /t/ genellikle korunurken (*tarıχ* 'tarih', *taacı* 'taç', *taalım* 'talim', *taasir* 'tesir', *taksım* 'taksim', *talap* 'talep' vb.) bazı kelimelerde /d/ye dönmüştür: *daam (<Ar. ṭa'ām)* 'yemek', *daarat (<Ar. ṭehāret)* 'teharet', *den (< Far. ten)* 'ten, vücut'.

2.1.3. Benzeşme: Benzeşme yan yana bulunan sesler arasında olabildiği gibi komşu sesler arasında da görülür.

-nd- > -nn-

Kırgızcada III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra gelen zamir /n/si ile çıkma hâli ekinin başında bulunan /d/ ünsüzünün benzeşmesiyle meydana gelir. Daha sonra ikiz ünsüzden biri düşer: *üyünön (<*üyünnön<üy+ü+n+dön)* 'evinden', *içinen (<iç+i+n+den)* 'içinden', *sözünön (<söz+ü+n-dön)* 'sözünden'.

-ŋl- > -ŋn-

II. çokluk şahıs iyelik eki ile şahıs ekinin ünsüzü olan /ŋ/ ile çokluk ekinin ön sesi olan /l/nin benzeşmesi hadisesidir. Daha sonra /n/ ünsüzü tekleşir: *sözüŋör (<*sözüŋner<söz+ü+ŋler)* 'sözünüz', *kitebiŋer (<kiteb+i+ŋ+ler)* 'kitabınız', *bildiŋer (<bildi-ŋ-ler)* 'bildiniz', *barasıŋar (<*barasıŋnar<bara-sıŋ-lar)* 'gidiyorsunuz'.

–nm- > -mm-

-GAn-/-GOn- ekine, I. teklik şahıs eki getirildiği zaman bu benzeşmeden söz edilebilir. Daha sonra ikiz ünsüzden biri düşer: *cazgamın (<*cazgammın <caz-gan-mın)* 'yazdım', *aytkamın (*<aytkammın< ayt-kan-mın)* 'söyledim'.

-md- > -mn-

I. teklik şahıs iyelik ekinin ünsüzü olan /m/nin, *-dAn/+dOn* çıkma hâli ekinin ilk ünsüzü /d/yi kendisine benzetmesiyle meydana gelir: *üyümön (<üyümnön< üy+ü+m+dön)* 'evimden', *cerimen (<cerimnen<cer+i+m+den)* 'yerimden', *atıman (<atımnan<at+ı+m+dan)* 'adımdan'.

-pb- > -pp-

Zarf-fiil ekinden gelişen duyulan geçmiş zaman ekinin ünsüzü /p/ ile zamir kökenli I. çokluk şahıs ekinin ön sesi olan /b/ nin benzeşmesi hadisesidir: Yazı dilinde ikinci şekil kullanılır: *alıppız (<alıp-bız)* 'almışız', *ketippiz (<ketip-biz)* 'gitmişiz'.

-pt- > -pp-

Zarf-fiil eki kökenli duyulan geçmiş zaman ekinin ilk ünsüzü /p/ ile kipin bünyesinde yer alan *-tır (< tur-ur)* bildirme ekinin ön sesi olan /t/nin benzeşmesidir: *barıptırmın (> *barıppırmın) > barıpırmın > barıpmın* 'gitmişim', *ketiptir (>*ketippir) > ketipir* 'gitmiş', *alıptır (>*alıppır) > alıpır* 'almış'.

2.1.4. Benzeşmezlik

Kırgızcaya Arapçadan giren alınma kelimelerde yan yana gelen ikiz ünsüzlerden biri aykırılaşmaktadır: *moldo (<mollā)* 'molla', *selde (<selle)* 'sepet, sarık', *dilde (<ṭille)* 'işlenmemiş altın', *candat (<cennet)* 'cennet'.

2.1.5. Ünsüz tekleşmesi

Alıntı kelimelerde iç seste bulunan ikiz ünsüz, Kırgızcada tek ünsüz hâline gelir: *maşakat (< meşaqqat)* 'meşakkat', *mahabat (<muhabbet)* 'mahabbet', *mugalim (< mu'allim)* 'muallim', *kubat (<quwwet)* 'kuvvet', *abal (< ewwel)* 'evvel', ese *(<ḥisse)* 'hisse', *dükön (<dukkān)* 'dükkân', *sıdık (<ṣıddīq)* 'sıddık'.

2.1.6. Ünsüz düşmesi

/w/(</g/, /γ/) düşmesi: Eski Türkçede iç ve son seste bulunan /g/ ve /γ/ ünsüzleri önce sızıcılaşarak /w/ye döner; daha sonra /w/ erir. /w/nin erimesi sonucu uzun ünlü oluşur: *biröö (<biröw<biregü)* 'biri', *küyöö (<küyöw<küdegü)* 'güvey, damat', *oor (<owur<ayır)* 'ağır', *ooz (<owuz<ayız)* 'ağız', *boor (<bowur<bayır)* 'bağır', *coo (<cow<yayı)* 'düşman', *küü (<küw<küg)* 'nağme, melodi, düzen', *elüü (< elüw <elig)* 'elli', *süyüü (<süyüw<sewüg<sebüg)* 'sevgi', *soo (<sow<sayı)* 'sağ', *too (<tow<tayı)* 'dağ'.

/l/ düşmesi: /l/ ünsüzü ile biten fiiller, *-p* zarf-fiil ekini alınca akıcı ünsüzün düştüğü görülür: *apkel- (<alıp kel-)* 'getirmek', *apar- (<alıp bar-)* 'götürmek', boptur *(<boluptur)* 'olmuş'.

/h/ düşmesi: Alıntı kelimelerde ön ses, iç ses ve son seste bulunan /ḥ/ ve /h/ sesi, Kırgız Türkçesinde genellikle düşer: *esep (<Ar. ḥesāb)* 'hesap', *araket (<Ar. ḥareket)* 'hareket', *ukuk (<Ar. ḥukūk), öküm (< Ar. ḥukm)* 'hüküm', *maal (<Ar. maḥall)* 'yer', *nike (<Far. nikāḥ)* 'nikâh', *ar (<Far. her)* 'her', *önör (<Far. huner)* 'hüner', *zeen (<Ar. ẓihn)* 'zihin', *asta (< Far. āheste)* 'aheste', *şaar (<Far. şehr)* 'şehir', *günöö (<Far. gunāh)* 'günah'.

/w/ düşmesi:

Alıntı kelimelerde kelime başında yer alan /w/ ünsüzünün eridiği görülür: *opat (<wefāt)* 'vefat', *oyron (<wīrān)* 'viran', *okuya (<wāqı'ā)* 'olay', *ucut (<wucūd)* 'vücut', *ucdan (<wicdān)* 'vicdan' vb.

Kelime içinde yer alan /w/, ünlüye dönerek kaybolur. Bu değişme, bazen kelime başında da görülür: coop *(<cewāb)* 'cevap', *soop (<sewāb)* 'sevap', *koom (<ḳawm)* 'kavim', *door (<dewr)* 'devir', *döölöt (<dewlet)* 'devlet'.

/t/ düşmesi:

Farsçadan giren kelimelerde /x/, /s/ ve /ş/ ünsüzünden sonra gelen /t/ ünsüzü telâffuz zorluğundan düşer: *darak (<diraxt)* 'ağaç', *ıras (<rāst)* 'doğru', *mas (<mest)* 'mest', *beyiş (<bihişt)* 'cennet', *dos (<dost)* 'dost'.

Bu hadise, birden fazla ünsüzle biten bazı Rusça kelimelerde de görülür: *tekst>teks* 'metin', *proyekt>proyek* 'proje'. Bu kelimelerin her iki şekli de Kırgızcada kullanılmaktadır.

2.1.7. Ünsüz türemesi

/y/ türemesi

Arapça kelimelerde iç ve son sesteki /ī/ ünlüsünün yanında /y/ türer: *vazıypa(<vazīfe)* 'vazife', *akıykat (<ḥaqīqat)* 'hakikat', *natıyca (<netīce)* 'netice', *adabiy (<edebī)* 'edebî', *madaniy (< medenī)* 'medenî', *sayasiy (<siyāsī)* 'siyasî', *ilmiy (<'ilmī)* 'ilmî'.

Farsça *bē* ön ekinin uzun ünlüsü Kırgız Türkçesinde kısalmış, /y/ türemesiyle ek, *bey* şeklini almıştır: *beygünöö (< bē-gunāh)* 'günahsız', *beydart (<bē-dert)* 'dertsiz', *beyparzant (<bē-ferzend)* 'evlâtsız'.

2.1.8. Göçüşme

Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır. Kırgızcada bu olay, hem Türkçe, hem de alıntı kelimelerde görülür: *düynö (<dunyā)* 'dünya', *dayra (<darıya)* 'deniz', *kıylan- (<kıynal-)* 'zorlanmak', *temirgen (<tegirmen)* 'değirmen', *naalat (<laanat)* 'lânet'.

2.1.9. Hece kaynaşması

2.1.9.1. Kırgızcada hece kaynaşması ünlü birleşmesiyle *(contraction)* meydana gelir: *keldi beken (<keldi bi eken)* 'geldi mi acaba', *cakşı bele (<cakşı bı ele)* 'iyi miydi', *kelelek (<kele elek)* 'henüz gelmedi', *baralbaymın (<bara albaymın)* 'gidemiyorum'.

2.1.9.2. Türkçe kelimelerde /g/, /ɣ/, /p/ ve /b/ seslerinin sızıcılaşıp erimesiyle ayrı hecelerde bulunan ünlüleri kaynaşarak hece eksilir ve uzun ünlü oluşur: *boor (<bayır)* 'bağır', *cuuk (<yayuq)* 'yakın', *taap (<tapıp)* 'bulup', *teep (<tepip).*

2.1.9.3. Bu olay, Türkçe kelimelerde kelime içinde yer alan /l/ ünsüzü ile başta bulunan /y/ ünsüzünün erimesi sonucunda da meydana gelir: *apkel- (<al-ıp kel-)* 'getirmek', *apar- (<alıp bar-)* 'götürmek', *boptur (<boluptur)* 'olmuş', *kelatat (<kele *yatat)* 'geliyor'.

2.1.9.4. Büzülme alıntı kelimelerde de meydana gelir. /ḥ/, /h/ ve /w/ ünsüzlerinin erimesiyle iki ayrı hecede yer alan ünlülerin kaynaşarak uzun ünlüye döndüğü görülür: *caat (<cihāt)* 'cihat', *maal (<maḥall)* 'yer', *coop (< cewāb)* 'cevap', *asta (<āheste)* 'aheste', *saar (<seher)* 'seher'.

2.1.10. Hece düşmesi

2.1.10.1. Bu olay, *-GAn /-GOn* ekine, I. teklik şahıs eki getirildiğinde meydana gelir: *algan-mın (>*algammın) > algamın > algam* 'aldım', *bilgen-min >> bil-*

gemin > *bilgem* 'bildim', *okugan-mın (>*okugammın)* > *okugamın* > *okugam* 'okudum'.

2.1.10.2. *-p* zarf-fiil eki kökenli duyulan geçmiş zaman ekinin bütün şahıslarla çekiminde meydana gelmekte; *-ur-* ses grubunun düştüğü görülür: *bar-ı-p-tır-mın (<bar-ı-p tur-ur men)* 'gitmişim', *ayt-ı-p-tır-sıŋ (<ayt-ı-p tur-ur sen)* 'söylemişsin', *bil-i-p-tir (<bil-i-p tur-ur)* 'bilmiş', *küt-ü-p-tür (<küt-ü-p tur-ur)* 'beklemiş'.

2.1.11. Ünsüz uyumu

Kırgız Türkçesinde ünlü ve ünsüz uyumunun güçlü olması, yapım ve çekim eklerinin varyantlarını arttırmıştır.

2.1.11.1. Tonluyla biten kelimeler: *cer-deş* 'hemşehri', *tün-dük* 'kuzey', *erke-le-* 'okşamak', *zor-do-* 'zorlamak', *aman-daş-* 'selâmlaşmak', *tuy-gu* 'duygu', *sül-gü* 'silgi', *bil-giç* 'anlayışlı', *sol-gun* 'gevşek', *tuu-gan* 'akraba', *tapıl-ga* 'hediye', *körün-güs* 'görünmez', *bil-be-* 'bilmemek', *caz-dır-* 'yazdırmak', *söz-dör* 'sözler', *közüm-döy* 'gözüm gibi', *caştar-ga* 'gençlere', *cay-ga* 'bahara', *siz-ge* 'size', *üy-gö* 'eve', *kol-da* 'elde', *söz-dön* 'sözden', *üy-dön* 'evden', *kör-düm* 'gördüm', *caz-dılar* 'yazdılar', *al-baymın* 'almıyorum', *keler-biz* 'geliriz', *al-gan* 'aldı', *üylön-gön* 'evlendi' vb.

2.1.11.2. Tonsuzla biten kelimeler: *tüş-tük* 'güneyli', *taş-tuu* 'taşlı', *dart-tuu* 'dertli', *küçtüü* 'güçlü', *kesip-teş* 'meslektaş', *emçek-teş* 'süt kardeş', *alıs-ta-* 'uzaklaşmak', *caş-ta-* 'gözyaşı dökmek', *açıt-kı* 'maya', *aç-kıç* 'anahtar', *uç-kun* 'kıvılcım', *tuuş-kan* 'akraba', *öt-kür* 'keskin', *iç-pe-* 'içmemek', *cet-kiz-* 'yetiştirmek', *at-tay* 'at gibi', *taş-tar* 'taşlar', *caş-tın* 'gencin', *kök-kö* 'göğe', *taş-ka* 'taşa', *cük-tö* 'yükte', *cürök-tün* 'yüreğin', *iç-ken* 'içti', *aç-kan* 'açtı', *caş-pız* 'genciz', *öt-tü* 'geçti', *öp-tü* 'öptü', *unut-tu* 'unuttu', *cat-padı* 'yatmadı' vb.

Kırgızcada bazı ekler ünsüz uyumu dışında kalmaktadır. Bunların çoğu başlangıçtan beri ünsüz uyumuna aykırı olup fonetik kalıplaşma gösteren eklerdir. *+çA/+çO; +çAk/+çOk; +çAn/+çOn; +çAr,+çor; +çI/+çU; +çIk,+çUk; +çIl/+çUl; +nçI/+nçU; -çAk/ -çOk* yapım ekleri, *+çA/+çO* eşitlik hâli eki ve *-çU* âdet edilen geçmiş zaman eki, tonluyla biten bütün kelimelere /ç/li eklenirler: *Kırgız-ça* 'Kırgızca', *caşıl-ça* 'sebze'; *kelin-çek* 'gelincik', *köŋül-çök* 'iyi kalpli'; *kiyim-çan* 'giyimli'; *buka-çar* 'üç yaşında boğa', *til-çi* 'dilci', *coloo-çu* 'yolcu', *can-çık* 'cep', *oyun-çuk* 'oyuncak'; *tuugan-çıl* 'akrabaya düşkün', *uyku-çul* 'uykuya düşkün', *eki-nçi* 'ikinci', *em-çek* 'meme', *kıska-ça* 'kısaca'; *kel-üü-çü* 'gelirdi', *bar-çu* 'giderdi' vb.

İsimden isim yapma eki *+ke, +kay/+key, +tay/+toy* ekleri de ünsüz uyumuna girmeyen eklerdir: *ece-ke* 'ablacık', *ata-ke* 'babacık'; *bala-key* 'çocukcağız', *kiçine-key* 'küçücük; *aga-tay* 'biradercik', *ceŋe-tay* 'yengecik'.

Âitlik eki, ünlüyle biten isimlerden sonra genellikle tonlulaşır: *coldo-gu* 'yoldaki', *üydö-gü* 'evdeki', *keçee-ki* 'dünkü'. Tonlu ünsüzlerden sonra ise genellikle uyuma girmediği görülür: *murun-ku* 'önceki', *bügün-kü* 'bugünkü', *tün-kü* 'geceki', *küz-gü* 'güze ait', *soŋgu ~ soŋku* 'sonki', *bıltırgı ~ bıltırkı* 'bir yıl önceki' vb.

-DIr-/-DUr- fiilden fiil yapma eki /l/ ünsüzüyle biten bazı fiillere /t/li eklenir: *öltür-* 'öldürmek', *tol-tur-* 'doldurmak', *kal-tır-* 'bırakmak'.

III. BİÇİM BİLGİSİ

Kırgızcada yapım ve çekim eklerinin fonetik varyantları zengin olduğu için ekler, tek tek yazılmamıştır. *A, a/e; I, ı/i; O, o/ö; U, u/ü* ünlü değişimlerini; *B, b/p; D, d/t; D3, d/t/l; G, g/k; L3, l/d/t; N3, n/d/t* ünsüz değişimlerini göstermektedir.

1. YAPIM EKLERİ

Aşağıda işlek olan yapım eklerine yer verilmiştir:

1.1. İsimden isim yapma ekleri

+çA/+çO: Kavim, millet ve halk isimlerine gelerek dil ve lehçe isimleri yapar: *Kırgız-ça* 'Kırgızca', *Orus-ça* 'Rusça'. Ayrıca küçültme bildirir: *sızık+ça* 'küçük çizgi, hat', *beles+çe* 'küçük tepe', *bölüm+çö* 'yan dal'.

+çAk/ +çOk **:** Küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapar: *çuŋkur+çak* 'çukur, küçük oyuk', *kelin+çek* 'gelin, gelincik', *cölöm+çök* 'destek'. Ayrıca nesne ve vasıf isimleri yapar: *tüyün+çök* 'bohça, çıkın', *küp+çök* 'küçük küp' ; *tarkın+çak* 'dik kafalı', *cetkin+çek* 'genç, yetişkin', *köŋül+çök* 'iyi kalpli', *ürkün+çök* 'ürkek '.

+çAn/ +çOn: Sahip olmayı ifade eden vasıf isimleri yapar: *at+çan* 'atlı, süvari', *mıltık+çan* 'tüfekli', *ooruk+çan* 'ağrılı, hasta', *cooluk+çan* 'baş örtülü', *kalpak+çan* 'kalpaklı', *kiyim+çen* 'giyimli', *köynök+çön* 'gömlekli', *ötük+çön* 'çizmeli'.

+çI/ +çU **:** İsimlere gelerek insanların mesleklerini ve uğraşma alanlarını ifade eden isimler yapar: *mal-çı* 'çoban', *el+çi* 'elçi, haberci', *koy+çu* 'koyun çobanı', *kön+çü* 'derici'.

İnsanın bir şeye düşkünlüğünü, alışkanlıklarını ifâde eden sıfatlar yapar: *ayıl+çı* 'gezmeyi seven', *uyku+çu* 'uykucu, uyumayı seven'.

***+çIk/ +çUk*:** Küçültme ve sevgi bildiren isimler yapar: *kap+çık* 'küçük kap', *can+çık* 'cep', *çaar+çık* 'karaca yavrusu', *boto+çuk* 'deve yavrusu', *oyun+çuk* 'oyuncak', *köl+çük* 'gölcük, küçük göl'.

***+çIl/+çUl*:** Bir şeye düşkünlük ve taraftarlık bildiren vasıf isimleri yapar: *kımız+çıl* 'kımızı seven', *tuugan+çıl* 'akrabaya düşkün', *ceke+çil* 'şahsiyetçi', *konok+çul* 'konuksever', *ulut+çul* 'milletini seven', *törö+çül* 'bürokrat'.

İnsanlara özgü vasıf isimleri yapar: *cala+çıl* 'iftiracı', *kek+çil* 'intikamcı', *ter+çil* 'çok terleyen', *esep+çil* 'hesaplı, cimri', *suu+çul* 'iyi yüzen, yüzücü', *too+çul* 'dağları seven', *ukuk+çul* 'disiplinli'.

***+D3Aş/+D3Oş*:** Eşlik, ortaklık, bağlılık ve mensubiyet bildirir: *ata+laş* 'aynı babaya sahip, kardeş', *ene+leş* 'kardeş', *door+loş* 'muasır, çağdaş', *kur+daş* 'yaşıt, çocukluk arkadaşı', *karın+daş* 'küçük kız kardeş, akraba', *col+doş* 'yoldaş, arkadaş', *köŋül+döş* 'seven', *kursak+taş* 'aynı anadan doğmuş', *emçek+teş* 'süt kardeş', *kesip+teş* 'meslektaş', *söök+töş* 'akraba, hısım'.

+GI/ +GU: Bu ek, isimlere gelip sıfat ve zamir olarak kullanılan; içinde bulunma, bağlılık ve aitlik bildiren isimler yapar: *caz+gı* 'baharın', *murda+gı* 'önceki', *coldo+gu* 'yoldaki', *küz+gü* 'güzünkü', *cay+kı* 'yazki', *keç+ki* 'akşamki', *keçee+ki* 'dünkü', *em+ki* 'şimdiki', *murun+ku* 'evvelki', *bügün+kü* 'bugünkü', *tün+kü* 'geceki'.

+L3Ik/+L3Uk : Çok işlek olan bu ek, bir yere mensubiyet ifade eden vasıf isimleri yapar: *şaar+dık* 'şehirli', *tüş+tük* 'güneyli', *Bişgek+tik* 'Bişgekli', *Oş+tuk* 'Oşlu'.

Bir yere veya bir zamana, bir araca ait olmayı ifade eden sıfatlar yapar: *caz+dık* 'baharla ilgili', *ay+dık* 'aylık, aya ait', *til+dik* 'dile ait', *küz+dük* 'güze ait', *mamleket+tik* 'devlete ait'.

Sıfatlardan soyut isimler yapar: *cakşı+lık* 'iyilik', *karı+lık* 'yaşlılık', *suluu+luk* 'güzellik', *caman+dık* 'kötülük', *keŋ+dik* 'genişlik'.

Şahıslara bağlı olmayan meslek isimleri yapar : *akın+dık* 'şairlik', *adis+tik* 'uzmanlık'.

Topluluk isimleri de yapar : *caş+tık* 'gençlik', *Türk+tük* 'Türklük'.

Nesne isimleri yapar: *may+lık* 'peçete', *ter+dik* 'terlik', *bel+dik* 'kuşak', *köz+dük* 'gözlük', *söz+dük* 'sözlük', *aş+tık* 'gıda, mahsul', *ot+tuk* 'çakmak'.

Yer isimleri yapar: *too+luk* 'dağlık', *taş+tık* 'taşlık'.

+lUU, +dUU, +tUU : Başlangıçta ünlü uyumuna bağlı olan ek, Kırgız Türkçesinde sadece yuvarlak ünlülü kullanılır. Bir nesneye, bir kavrama sahip olmayı bildiren vasıf isimleri yapar: *açuu+luu* 'öfkeli, kızgın', *üy+lüü* 'evli, ev sahibi', *muz+duu* 'buzlu', *kül+düü* 'çiçekli', *dart+tuu* 'dertli, hasta', *es+tüü* 'akıllı'.

+nçI/+nçU : Asıl sayı isimlerinden sıra ve derece ifade eden sayı isimleri yapar: *altı+nçı* 'altıncı', *eki+nçi* 'ikinci', *bir+i+nçi* 'birinci', *beş+i+nçi* 'beşinci', *toguz+u+nçu* 'dokuzuncu', *üç+ü+nçü* 'üçüncü'.

+OO : Sayı isimlerinden birliktelik ve topluluk bildiren isimler yapar: *biröö* 'birisi', *beşöö* 'beşi', *eköö* 'ikisi', *altoo* 'altısı', *üçöö* 'üçü', *törtöö* 'dördü', *cetöö* 'yedisi'.

+(I)rAAk/+(U)rOOk :Bu ek, sıfatlara gelerek karşılaştırma ve dereceleme bildirir: *cakşı+raak* 'daha iyi', *muzduu+raak* 'daha buzlu', *içke+reek* 'daha ince', *küçtüü+röök* 'daha güçlü', *az+ı+raak* 'daha az', *semiz+i+reek* 'daha şişman', *uzun+u+raak* 'daha uzun', *köp+ü+röök* 'daha çok'.

+sIz/ +sUz : Bir nesnenin veya kavramın yokluğunu, eksikliğini bildirir : *cay+sız* 'yersiz', *ene+siz* 'anasız', *curt+suz* 'vatansız', *suu+suz* 'susuz', *küç+süz* 'güçsüz', *üy+süz* 'evsiz'.

Tabanın anlamına bağlı olarak çokluk ve bolluk ifade eden vasıf isimleri yapar: *san+sız* 'sayısız', *ebegey+siz* 'pek çok, aşırı', *esep+siz* 'hesapsız, sayısız'.

1.2. Fiilden isim yapma ekleri

-AAgAn, -OOgOn: Bu ek, bir işi, bir hareketi sürekli ve sıklıkla yapan fâili ifade etmektedir: *kaç-aagan* 'kaçmaya çalışan' (at için kullanılır.), *al-aagan* 'sık sık alan, çok alan, aç gözlü', *kabaagan* < *kap-aagan* 'saldırgan (köpek)' *cala-agan* 'yalamayı

seven, âdet edinen', *tep-eegen* 'tepmeye çalışan', *kör-öögön* 'iyi gören, uyanık', *süz-öögön* 'tos vurmayı seven' (hayvanlar için kullanılır).

***–Ak/ -Ok*:** Bir işi veya hareketi yapanı ifade eder: *kaç-ak* 'kaçak', *kon-ok* 'konuk, misafir'.

Yer ismi yapar: *cat-ak* 'yatak', *tur-ak* 'durak', *öt-ök* 'dağ eteğindeki çukur'.

Nesne ismi yapar: *bıç-ak* 'bıçak', *böl-ök* 'parça'.

Organ ismi yapar: *muun-ak* 'eklem, boğum yeri'.

-ç: Bu ekle yapılan isimler, aşırılık ve fazlalık ile fiilin sonucu olan durumu bildirirler: *tayan-ç* 'dayanç, destek', *kuban-ı-ç* 'kıvanç', *suran-ı-ç* 'rica', *ayan-ı-ç* 'merhamet', *sagın-ı-ç* 'özlem', *işen-i-ç* 'inanç', *korkun-u-ç* 'korkunç', *ökün-ü-ç* 'pişmanlık', *küyün-ü-ç* 'keder', *süyün-ü-ç* 'sevinç'.

-çAk/ -çOk: Fiillere gelerek aşırılık ifade eden vasıf isimleri yapar. Bu örneklerde vurgu dolayısıyla ekin ünlüsünün uzadığı görülmektedir: *uyal-çaak* 'utangaç', *tırış-çaak* 'çalışkan', *carış-çaak* 'yarışmayı seven', *unut-çaak* 'unutkan', *maktan-çaak* 'övüngen', *kızgan-çaak* 'kıskanç', *taarınçaak* 'alıngan', *erin-çeek* 'üşengen'.

***-dI/-dU*:** Bu ek, fiilin ifade ettiği anlamla bağlantılı isimler yapar: *taştan-dı* 'döküntü, süprüntü', *kırın-dı* 'kazıyarak alınmış olan nesne', *çabın-dı* 'ot biçilen yer, çayır', *cıyın-dı* 'yığıntı, birikinti', *serpin-di* 'serpinti', *kesin-di* 'kesinti, parça', *urun-du* 'eziyet, bitkinlik', *üzün-dü* 'kırıntı, parça'.

–GAk/ -GOk: Nesne ve vasıf isimleri yapar: *şıpır-gak* 'süpürge', *il-gek* 'çengel', *sor-gok* 'doymaz', *bas-kak* 'küçük çukur, oyuk', *cılbış-kak* 'kaypak'.

-GI/-GU: Fiilin anlamıyla bağlantılı isimler yapar: *tuy-gu* 'duygu', *sına-kı* 'denenmiş', *uyu-ku* 'uyku', *kül-kü* 'gülüş'.

Fiillerden nesne veya alet isimleri yapar: *şıpır-gı* 'süpürge', *min-gi* 'iş hayvanı, binek', *suz-gu* 'büyük tahta kepçe', *sül-gü* 'havlu', *açıt-kı* 'maya', *tart-kı* 'masanın çekmecesi', *irit-ki* 'ekşimsi katı süt', *uyut-ku* 'yoğurt mayası'.

***-GIç/-GUç*:** Fiillere gelerek insan ve hayvanlara özgü vasıf isimleri yapar: *kıdır-gıç* 'gezgin, dolaşan', *bil-giç* 'anlayışlı', *işen-giç* 'çabuk inanan', *sundur-guç* 'boyun eğmiş, mûtî', *at-kıç* 'iyi nişancı', *cogot-kuç* 'aşıran'.

Alet isimleri yapar: *sız-gıç* 'cetvel', *çene-giç* 'ölçü âleti', *oltur-guç* 'iskemle', *öçür-güç* 'ateş söndürmek için kullanılan alet', *süz-güç* 'balık avlama ağı', *aç-kıç* 'anahtar', *kes-kiç* 'marangoz kalemi', *tut-kuç* 'kulp, sap'.

Meslek ve meşguliyet isimleri yapar: *caz-gıç* 'yazıcı, çok yazan', *at-kıç* 'atıcı, nişancı', *uç-kuç* 'pilot'.

-GIn/-GUn: Fiillere gelerek isim veya vasıf ismi yapar. Bu ekle yapılan isimlerde abartma ve aşırılık anlamı vardır: *kır-gın* 'kırgın', *kel-gin* 'yabancı', *kez-gin* 'seyahat', *kuu-gun* 'sürgün', *oz-gun* 'öne geçen', *kül-gün* 'gülgün, gülen', *çaç-kın* 'saçılmış, dağınık', *kaç-kın* 'kaçkın', *uç-kun* 'kıvılcım', *tut-kun* 'esir', *öt-kün* 'çabuk geçen yağmur'.

-k: Fiilin bildirdiği hareketin sonucu olan isimleri ve sıfatları türetir: *tile-k* 'dilek', *tünö-k* 'tünek, geceleme yeri', *cölö-k* 'destek, arka, yardım', *muzda-k* 'buzlu, donmuş', *aç-ı-k* 'açık', *sın-ı-k* 'kırık', *teş-i-k* 'delik', *tun-u-k* 'temiz, duru', *tol-u-k* 'dolu, dolmuş', *küy-ü-k* 'yanık'.

Yansıma fiillerin ismi de bu ekle yapılır: *bılcıra-k* 'cıvık', *şuudura-k* 'hışırdayan', *calbıra-k* 'bitki yaprağı', *ışkır-ı-k* 'ıslık', *koŋur-u-k* 'horlama', *çüçkür-ü-k* 'aksırık'.

Nesne isimleri yapar: *tara-k* 'tarak', *kürö-k* 'kürek', *töşö-k* 'döşek'.

-m: Eklendiği fiilin anlamıyla bağlantılı isimler yapar: *alda-m* 'aldatış', *köktö-m* 'ilkbahar', *bas-ı-m* 'tazyik, vurgu', *çeç-i-m* 'seçim, karar', *bil-i-m* 'bilgi', *tüş-ü-m* 'hasılat'.

-mA/-mO: Kırgızcada fiil ismi yapan ek *-OO/-UU olup -mA/-mO*, fiilden kalıcı isimler yapar: *tuu-ma* 'doğma, çıplak', *bastır-ma* 'baskı', *bas-ma* 'matbaa', *başkar-ma* 'idare, yönetim', *casal-ma* 'sun'î', *tapşır-ma* 'görev', *calda-ma* 'kiralanan şey', *sozulma* 'uzun', *kezde-me* 'kumaş', *tiz-me* 'liste', *tos-mo* 'engel, set', *körgöz-mö* 'sergi', *münözdö-mö* 'tasvir', *tüy-mö* 'düğme', *süz-mö* 'peynir'.

-mAk/ -mOk: Fiillere gelerek çoğunlukla kalıcı isimler yapar: *kay-mak* 'kaymak', *tabış-mak* 'bilmece', *tiz-mek* 'sıra; liste; cetvel', *il-mek* 'çengel, kanca', *iy-mek* 'küpe', *oy-mok* 'yüksük', *üy-mök* 'küme, yığın', *ör-mök* 'dokuma tezgâhı'.

–mAl/ -mOl : İnsana özgü sıfatlar yapar: *taanı-mal* 'ünlü, meşhur', *caşa-mal* 'yaşlı', *oku-mal* 'okumuş, bilgin', *ula-mal* 'terkip yapmaya müsait adam', *sına-mal* 'sınanmış, denenmiş', *közö-möl* 'basiretli, iyi gören'.

Fiilin anlamıyla ilgili isimler yapar: *tanda-mal* 'seçme', *oro-mol* 'baş örtüsü', *toro-mol* 'set, engel', *bütö-möl* 'büsbütün'.

-n: Bu ekle türeyen isimler, fiilin işaret ettiği hareketi yapanı, olanı veya yapılanı ifade eder: *caa-n* 'yağmur', *sa-n* 'sayı', *tolku-n* 'dalga', *cıy-ı-n* 'toplama, toplantı', *caşır-ı-n* 'saklanmış, esrarengiz', *kel-i-n* 'gelin', *ürk-ü-n* 'telâş, panik', *tüt-ü-n* 'duman'.

-OO/-UU: Bu ek, bütün fiil kök ve tabanlarına gelerek fiil ismi yapar: *oyloo* 'düşünmek', *oynoo* 'oynamak', *iştöö* 'alışmak', *cölöö* 'desteklemek', *izdöö* 'araştırmak', *okuu* 'okumak' , *aluu* 'almak', *başkaruu* 'yönetmek', *içüü* 'içmek', *ketüü* 'gitmek', *bilüü* 'bilmek'.

-OOç(U)/-UUçU: Fiillere gelerek işi yapanı bildirir: *baştooçu* 'yürüten', *aydooç* 'şoför', *biylööçü* 'hükümdar', *okuuçu* 'öğrenci', *okutuuçu* 'öğretmen', *uçuuçu* 'uçucu', *aluuçu* 'alıcı', *tigüüçü* 'terzi'.

Nesne ismi yapar: *baylooç* 'bağ', *celbirööç* 'yelpaze', *közööç* 'marangoz kalemi'.

-ş: Fiil kök veya tabanlarının tamamına gelerek fiil ismi yapar: *ce-ş* 'yeme' , *oku-ş* 'okuma', *atkar-ı-ş* 'yerine getirme', *al-ı-ş* 'alış', *bil-i-ş* 'biliş', *uç-u-ş* 'uçuş', *öt-ü-ş* 'geçiş'.

Bu ek, kalıcı isimler de yapmaktadır: *kara-ş* 'bakış', *tala-ş* 'kavga', *arala-ş* 'karışık', *çık-ı-ş* 'doğu', *bat-ı-ş* 'batı', *tab-ı-ş* 'buluş, kazanç', *ur-u-ş* 'savaş', *örçü-ş* 'inkişaf', *kör-ü-ş* 'fikir'.

1.3. İsimden fiil yapma ekleri

+A-/+O-: İsimlere gelerek yapma ve olma ifade eden fiiller yapar: *aş+a-* 'tatmak, yemek', *uçur+a-* 'karşılaşmak, rastlamak', *kek+e-* 'azarlamak', *boş+o-* 'serbest kalmak', *col+o-* 'yakın gelmek, yaklaşmak', *köz+ö-* 'delmek, delik açmak'.

Ek, yansıma isimlere de gelir: *çatır+a-* 'çatırdamak', *şıbır+a-* 'fısıldamak', *şıldır+a-* 'şarıldamak', *caltır+a-* 'yıldıramak, parlamak', *meltir+e-* 'parlamak'.

+dA-, +tA-: Bu ek, yapma bildiren fiiller yapar: *iz+de-* 'aramak, araştırmak', *ün+dö-* 'çağırmak, seslenmek', *caz+da-* 'yastık koymak', *çaç+ta-* 'saçtan tutarak sürüklemek', *ok+to-* 'silâhı kurmak'.

Ek, Kırgızcada yansıma isimlerle işlek kulanılır: /l/ ünsüzüyle biten yansıma isimlere gelerek geçişsiz fiiller yapar: *kırçıl+da-* 'gıcırdamak', *şarıl+da-* 'çağlamak', *burkul+da-* 'gürlemek', *çıŋıl+da-*'çınlamak', *kürül+dö-* 'çağlamak, gürlemek'.

+I-/ +U-: Ünsüzle biten tek heceli isimlere, özellikle sıfatlara gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller yapar: *tınç+ı-* 'rahat etmek, sükûnet bulmak', *caş+ı-* 'gözleri yaşarmak', *bay+ı-* 'zenginleşmek', *tar+ı-* 'daralmak', *keŋ+i-* 'genişlemek', *oor+u-* 'hastalanmak', *ör+ü-* 'emeklemek'.

+k-: Bu ek, isimlere ve sıfatlara gelerek geçişsiz fiiller yapar: *uu+k+* 'zehirlenmek', *kan+ı+k-* 'kin beslemek', *aç+ı+k-* 'acıkmak', *tın+ı+k-* 'dinlenmek', *tar+ı+k-* 'daralmak, sıkıntı çekmek', *bir+i+k-* 'birleşmek', *kez+i+k-* 'karşılaşmak', *col+u+k-* 'karşılaşmak', *öç+ü+k-* 'kin beslemek, intikam almak', *köz+ü+k-* 'gözükmek, belirmek'.

+L3A-/+L3O-: Yabancı kökenli kelimeler de dahil olmak üzere her türlü isme gelerek çoğunlukla geçişli, bazen de geçişsiz fiiller yapar: *erke+le-* 'okşamak, nazlandırmak', *oy+lo-* 'düşünmek' *süy+lö-* 'konuşmak', *kol+do-* 'kollamak', *köz+dö-* 'gözlemek', *taş+ta-* 'atmak, dışlamak', *mençik+te-* 'mülk edinmek', *bölök+tö-* 'yadırgamak; ayırmak'.

+r-; +Ar-/ +Or- : Bu ek, özellikle vasıf isimlerine gelerek olma bildiren fiiller yapar: *kaygı+r-*'kaygılanmak, kederlenmek', *caŋı+r-* 'yenilenmek', *cakşı+r-* 'iyileşmek, iyi olmak, güzelleşmek', *eski+r-* 'eskimek', *caş+ar-* 'gençleşmek', *boz+or-* 'rengi solmak, kül rengine dönmek', *coon+or-* 'yoğunlaşmak', *tün+ör-* 'uzakta kararıp görünmek'.

+sI-/+sU- : Genellikle ünsüzle biten isimlere gelerek aşırı istek ve ihtiyaç bildiren geçişli ve geçişsiz fiiller yapar: *adam+sı-* 'kendini insan gibi görmek', *arık+sı-* 'kendini zayıf saymak', *cer+si-* 'vatanını özlemek', *er+si-* 'bahadırlık taslamak', *menmen+si-* 'övünmek', *konok+su-* 'misafirlik taslamak', *coon+su-* 'kendini pehlivan saymak', *özüm+sü-* 'özü gibi saymak, yakın görmek'.

+sIrA-, +sUrA- : Bir şeyi kaybetme, yokluğunu hissetme, ondan uzaklaşma anlamında fiiller yapar: *calgız+sıra-* 'yalnızlık hissetmek', *kan+sıra-* 'kan kaybetmek, kansızlaşmak', *al+sıra-* 'tâkatten düşmek, hâlsizleşmek', *can+sıra-* 'takatten düşmek', *cetim+sire-* 'kendisini yetim hissetmek', *et+sire-* 'et yemek istemek', *el+sire-* 'milletini özlemek', *uyku+sura-*'uykuda sayıklamak'.

+y-, +Ay-/+Oy-: İsimlere gelerek olma bildiren fiiller yapar: *korto+y-* 'kısa boylu, cüce görünümünde olmak', *tepe+y-* 'öne doğru çıkmak, çıkık durmak', *ul(u)g+ay-* 'büyümek', *az+ay-* 'azalmak', *muŋ+ay-* 'bunalmak, kederlenmek', *sak+ay-* 'sağalmak, iyileşmek', *sokur+ay-* 'kör olmak', *kiçir+ey-* 'küçülmek', *keŋ+ey-* 'genişlemek', *çoŋ+oy-* 'büyümek', *boş+oy-* 'boşalmak', *köp+öy-* 'çoğalmak'.

1.4. Fiilden fiil yapma ekleri

-BA-/-BO-: Bu ek, bütün fiillere gelerek olumsuzluk ifade eder: *al-ba-* 'almamak', *işte-be-* 'çalışmamak', *toy-bo-* 'doymamak', *süy-bö-* 'sevmemek', *kül-bö-* 'gülmemek', *uç-pa-* 'uçmamak', *aç-pa-* 'açmamak', *iç-pe-* 'içmemek', *kork-po-* 'korkmamak', *küt-pö-* 'beklememek'.

-GIlA-/-GUlA-: Bu ek, iş veya hareketin tekrarlandığını, sıkça yapıldığını bildirir: *sıla-gıla-* 'sıvazlamak', *cıtta-gıla-* 'koklamak', *tişte-gile-* 'ara sıra ısırmak', *ur-gula-* 'devamlı olarak dövmek', *çap-kıla-* 'kıyasıya vurmak', *teş-kile-* 'devamlı deşmek', *kes-kile-* 'kesip durmak', *türt-külö-* 'devamlı dövmek', *öp-külö-* 'birkaç defa öpmek'.

-k-: Pasif fiil yapan ek, eklendiği fiilin anlamını pekiştirir: *bış-ı-k-* 'pişmek, muhkemleşmek', *tal-ı-k-* 'yorulmak', *er-i-k-* 'canı sıkılmak, hasret çekmek', *kön-ü-k-* 'alışmak'.

Çatı ekleri

Fiil çatı ekleri, yeni şekiller oluşturmakla birlikte fiilin anlamını ve işlevini değil, öznesini ve nesnesini değiştirirler.

-(X)n- **:** Bu ekin asıl işlevi, dönüşlülüktür: *cuu-n-* 'yıkanmak', *oylo-n-* 'düşünmek', *süylö-n-* 'sayıklamak', *makta-n-* 'övünmek', *tara-n-* 'taranmak', *art-ı-n-* 'sırtına yüklenmek', *tart-ı-n-* 'çekinmek', *kiy-i-n-* 'giyinmek', *süy-ü-n-* 'sevinmek'.

-(X)n- eki edilgenlik işlevinde de kullanılır: *şayla-n-* 'seçilmek', *taşta-n-* 'atılmak', *süylö-n-* 'söylenmek', *al-ı-n-* 'alınmak', *bil-i-n-* 'bilinmek'.

-(X)l-: Bu ek pasif ve meçhul fiiller yapar: *cuu-l-* 'yıkanmak', *dayında-l-* 'tayin edilmek', *ayda-l-* 'kovulmak', *kada-l-* 'saplanmak', *ayt-ı-l-* 'söylenmek', *cap-ı-l-* kapanmak, örtülmek', *aç-ı-l-* 'açılmak', *tap-ı-l-* 'bulunmak', *cıy-ı-l-* 'toplanmak', *soy-u-l-* 'soyulmak', *süylöş-ü-l-* 'konuşulmak', *tögül-* < *tök-ü-l-* 'dökülmek'.

-(X)ş-: Bu ek, fiil kök veya tabanlarına gelerek hareketin birden fazla kişi tarafından karşılıklı ya da toplu olarak yapıldığını gösterir: *kuçakta-ş-* 'kucaklaşmak', *uçura-ş-* 'karşılaşmak', *cıtta-ş-* 'koklaşmak', *açıl-ı-ş-* 'hep beraber açılmak', *ayt-ı-ş-* 'bahse girmek', *kir-i-ş-* 'girişmek', *ur-u-ş-* 'kavga etmek', *kör-ü-ş-* 'görüşmek'.

Ettirgenlik ekleri

-DIr-/-DUr-: Ek, ettirgen fiiller yapmaktadır: *caz-dır-* 'yazdırmak', *can-dır-* 'yandırmak', *bil-dir-* 'bildirmek', *tuu-dur-* 'doğurtmak', *art-tır-* 'arttırmak', *acırat-tır-* 'ayırtmak', *birik-tir-* 'biriktirmek', *kes-tir-* 'sünnet etmek', *ut-tur-* 'kaybetmek', *ös-tür* - 'yetiştirmek', *öl-tür-* 'öldürmek'.

-GIz-/-GUz-: Bu ek, geçişsiz fiillerden geçişli, geçişli fiillerden ise ettirgen fiiller yapar: *ce-giz-* 'yedirmek', *bil-giz-* 'bildirmek', *min-giz-* 'bindirmek', *kiy-giz-* 'giydirmek', *toy-guz-* 'doyurmak', *tuu-guz-* 'doğurtmak', *otur-guz-* 'oturtmak, *cat-kız-* 'yatırmak', *cet-kiz-* 'yetiştirmek', dikmek', *küt-küz-* 'bekletmek'.

-t-: Bu ek de ettirgen fiiller yapar: *küçö-t-* 'güçlendirmek', *bayı-t-* 'zenginleştirmek', *açı-t-* 'ekşitmek', *çogul-t-* 'toplamak, yığmak', *cogol-t-* 'kaybetmek', *uyal-t-* 'utandırmak', *aşır-t-* 'abartmak', *semir-t-* 'beslemek', *cetkir-t-* 'yetiştirmek', *ak-ı-t-* 'akıtmak, bırakmak', *kork-u-t-* ' korkutmak', *ürk-ü-t-* 'ürkütmek'.

2. İSİM

2.1. İsimlerde çokluk

Kırgız Türkçesinde isimlerde morfolojik çokluk *+L3Ar /+L3Or* ekiyle yapılır: *uluu+lar* 'büyükler', *cer+ler* 'yerler', *oy+lor* 'düşünceler', *küyöö+lör* 'damatlar, güveyler', *üy+lör* 'evler', *ayıl+dar* 'köyler', *el+der* 'halklar', *koom+dor* 'kavimler', *söz+dör* 'sözler', *caş+tar* 'gençler', *etiş+ter* 'fiiller', *coop+tor* 'cevaplar', *cürök+tör* 'yürekler.'

2.2. İyelik

2.2.1. Teklik şahıs iyelik ekleri

I. şahıs: *+(I)m/+(U)m : ece+m* 'ablam', *kız+ı+m* 'kızım', *til+i+m* 'dilim', *uul+u+m* 'oğlum', *köz+ü+m* 'gözüm'.

II. şahıs: *+(I)ŋ/+(U)ŋ: ata+ŋ* 'baban', *at+ı+ŋ* 'adın', *kiteb+i+ŋ* 'kitabın', *col+u+ŋ* 'yolun', *söz+ü+ŋ* 'sözün'.

nez.: *+(I)ŋIz/+(U)ŋUz: akça+ŋız* 'paranız', *ene+ŋiz* 'anneniz', *boo+ŋuz* 'bağınız', *töö+ŋüz* 'deveniz', *cıl+ı+ŋız* 'yılınız', *til+i+ŋiz* 'diliniz', *col+u+ŋuz* 'yolunuz', *tüş+ü+ŋüz* 'düşünüz, rüyanız'.

III.şahıs: *+I/+U; +sI/+sU: at+ı* 'adı', *el+i* 'halkı', *uul+u* 'oğlu', *curt+u* 'yurdu', *cürög+ü* 'yüreği'; *balası* 'çocuğu', *ini+si* 'kardeşi', *soroosu* 'sorusu', *küyöö+sü* 'damadı'.

2.2.2. Çokluk şahıs iyelik ekleri

I.şahıs: *+(I)bIz/+(U)bUz: ata+bız* 'babamız', *cılkı+bız* 'atımız', *ene+biz* 'annemiz', *orto+buz* 'ortamız', *köçö+büz* 'caddemiz', *at+ı+bız* 'adımız', *til+i+biz* 'dilimiz', *borbor+u+buz* 'başkentimiz', *köz+ü+büz* 'gözümüz'.

II.şahıs: *+(I)ŋAr/+(U)ŋAr: akça+ŋar* 'paranız', *ece+ŋer* 'ablanız', *boo+ŋor* 'bağınız', *töö+ŋör* 'deveniz', *at+ı+ŋar* 'adınız', *bilim+i+ŋer* 'bilginiz', *kol+u+ŋar* 'eliniz', *söz+ü+ŋör* 'sözünüz'.

nez.:*+(I)ŋIzdAr/+(U)ŋUzdAr: ata+ŋızdar* 'babanız', *ene+ŋizder* 'anneniz', *too+ŋuzdar* 'dağınız', *küyöö+ŋüzdör* 'kocanız', *at+ı+ŋızdar* 'adınız', *kiyim+i+ŋizder* 'giyiminiz', *kol+u+ŋuzdar* 'eliniz', *söz+ü+ŋüzdör* 'sözünüz', *cürög+ü+ŋüzdör* 'yüreğiniz'.

III.şahıs: Ünlüyle ve /r/, /y/ ünsüzleriyle biten isimlere ekin l'li şekilleri, tonlu ünsüzle biten isimlere d'li; tonsuz ünsüzle biten isimlere ise t'li şekilleri getirilir: *ata+ları* 'babaları', *ece+leri* 'ablaları', *too+loru* 'dağları', *küyöö+lörü* 'kocaları', *üylörü* 'evleri', *kız+darı* 'kızları', *uuldarı* 'oğulları', *el+deri* 'halkları', *coldoru* 'yolları', *közdörü* 'gözleri', *çaç+tarı* 'saçları', *iş+teri* 'işleri', *ot+toru* 'ateşleri', *tüştörü* 'düşleri'.

2.3. Hâl

2.3.1. İlgi hâli: *+N3In/+N3Un; ø: cılkı+nın (eesi)* 'atın sahibi', *ene+nin (balası)* 'ananın balası, *too+nun (artı)* 'dağın ardı', *uruu+nun (atı)* 'hırsızın adı', *küyöö+nün (cakşısı)* 'damadın iyisi', *ayıl+dın (içi)* 'köyün içi', *el+din (küröşü)* 'halkın mücadelesi', *toy+dun (eeleri)* 'düğünün sahipleri', *uulum+dun (balası)* 'oğlumun balası', *köz+dün (nuru)* 'gözün nuru', *sabak+tın (ayağı)* 'dersin sonu', *mektep+tin (okuuçuları)* 'okulun öğrencileri', *Oş+tun (darbızı)* 'Oş'un karpuzu', *süt+tün (kaymağı)* 'sütün kaymağı', *er emgegi* 'yiğit emeği', *okuu cılı* 'öğretim yılı'.

2.3.2. Yükleme hâli: *+N3I/+N3U; +n; ø: bala+nı* 'balayı, çocuğu', *ini+ni* 'kardeşi', *too+nu* 'dağı', *bölmö+nü* 'odayı', *çay+dı* 'çayı', *kız+dı* 'kızı', *kelin+di* 'gelini', *koy+du* 'koyunu', *köz+dü* 'gözü', *taş+tı* 'taşı', *kitep+ti* 'kitabı', *mildet+ti* 'görevi', *curt+tu* 'yurdu', *cürök+tü* 'yüreği'. III. şahıs iyelik ekinden sonra ek, *+n* şeklindedir: *üy+ü+n* 'evini, *kol+u+n* 'elini', *ata+sı+n* 'babasını'.

2.3.3. Yönelme hâli: *+GA/+GO; +A/+O: ata+ga* 'babaya', *suu+ga* 'suya', *bilim+ge* 'bilgiye', *too+go* 'dağa', *kol+go* 'ele', *col+go* 'yola', *köl+gö* 'göle', *köz+gö* 'göze', *taş+ka* 'taşa', *curt+ka* 'yurda', *mamık+ka* 'pamuğa ', *beş+ke* 'beşe', *eşik+ke* 'kapıya', *orok+ko* 'orağa', *cürök+kö* 'yüreğe', *tüş+kö* 'düşe'. Teklik şahıs iyelik eklerinden sonra ek, +a/+e; +o/+ö şeklinde kullanılır: *üyüm+ö* 'evime', *sözüŋ+ö* 'sözüne', *bölmösü+n+ö* 'odasına'.

2.3.4. Bulunma hâli: *+DA/+DO: cıl+da* 'yılda', *kız+da* 'kızda', *cerim+de* 'yerimde', *col+do* 'yolda', *közüm+dö* 'gözümde', *üyün+dö* 'evinde', *taş+ta* 'taşta', *suuk+ta* 'soğukta', *curt+ta* 'yurtta', *kitep+te* 'kitapta', *orok+to* 'orakta', *tüş+tö* 'düşte'.

2.3.5. Çıkma hâli: *+DAn/+DOn: kılım+dan* 'asırdan', *şaar+dan* 'şehirden', *el+den* 'halktan', *til+den* 'dilden', *col+don* 'yoldan', *üy+dön* 'evden', *curt+tan* 'yurttan', *suuk+tan* 'soğuktan', *taş+tan* 'taştan', *eşik+ten* 'kapıdan', *ot+ton* 'ateşten', *küç+tön* 'zordan'. III. teklik şahıs iyelik ekinden sonra ek, *+nan/+nen, +non/+nön* şeklindedir: *içinen (< iç+i+n+den)* 'içinden', *sözünön (< söz+ü+n+den)* 'sözünden'.

2.3.6. Eşitlik hâli

Eşitlik hâli, Kırgızcada genellikle *+çA/+çO ve +DAy/+DOy* ekleriyle ifade edilir: *eski-çe* 'eski gibi', *kırk-ça* 'kırk kadar', *an-ça mın-ça* 'şöyle böyle', *murunku-day* 'eskisi gibi', *cüz-döy* 'yüz kadar, yüze yakın', *men-dey* 'benim gibi'.

I. teklik şahıs zamiri, eşitlik hâli ekinden önce ilgi hâli ekini alır: *menimçe* 'bence'.

Diğer zamirlerde ise araya ilgi hâli ekiyle beraber başka kelimeler de girer: *senin oyunça* 'sana göre', *bizdin oyubuzça* 'bize göre.'

2.3.7. Vasıta hâli

Kırgız Türkçesinde vasıta hâli *menen* edatıyla ifade edilir: Ayrıca, Kırgızcada bazı kelimelerde Eski Türkçedeki *+n* vasıta hâli eki kullanılır: *cayın* 'baharın', *cazın* 'yazın', *kışın, künün* 'gündüzün', *tünün* 'geceleyin' gibi. Bu zarflar, genellikle *+n* ekinden sonra bulunma hâli ekini alarak kullanılır: *cazında, cayında, kışında, küzündö.*

Teklik şahıs zamirleri, işaret zamirleri ve bazı zarflar *menen* edatına yükleme hâli ekiyle bağlanır: *meni menen, seni menen, anı menen, oşonu menen.*

2.4. İsimlerde soru

Kırgızcada isimlerin soru şekli *+BI/+BU* ekleriyle yapılır: *atam-bı* 'babam mı', *aç-pı* 'aç mı', *çoŋ-bu* 'büyük mü', *üydö-bü* 'evde mi'.

Kırgızcada soru eki, *ele* ve *eken* kelimeleriyle birleşince ekin ünlüsü düşer: *bele (< -bı ele), beken (< -bı eken).*

2.5. İsimlerde bildirme (Ek fiil)

2.5.1. Şimdiki zaman: Teklik I. şahıs: *-mIn/-mUn;* II. şahıs: *-sIŋ/-sUŋ;* nez. *-sIz/-sUz;* III. şahıs: ø; Çokluk I. şahıs: *-BIz/-BUz;* II. şahıs: *-sIŋAr/-sUŋAr,* nez. *-sIzdAr/-sUzdAr;* III. şahıs: ø: *Türk-mün, Türk-süŋ, Türk-süz, Türk(tür), Türk-püz, Türk-süŋör, Türk-süzdör, Türk(tür).* Olumsuz çekimde *emes (<er-mez)* kelimesi kullanılır: *cakşı emes-min* 'iyi değilim', *cakşı emes-siŋ* 'iyi değilsin', *cakşı emes* 'iyi değil'.

2.5.2. Görülen geçmiş zaman

ele ile yapılan çekimde iyelik kökenli; *bolçu* ile yapılan çekimde ise zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Şahıs ekleri, *ele* ve *bolçu* sözüne getirilir: *cakşı ele-m , cakşı bolçu-mun* 'iyiydim', *cakşı ele-ŋ* 'iyiydin', *cakşı ele-ŋiz* 'iyiydiniz', *cakşı ele* 'iyiydi', *cakşı ele-k* 'iyiydik', *cakşı ele-ŋer* 'iyiydiniz', *cakşı ele-ŋizder* 'iyiydiniz', *alar cakşı ele* 'iyilerdi'.

Bu çekimin olumsuz şeklinde *emes* kelimesi kullanılır. *emes, ele* ile yapılan çekimlerde *ele* sözünden önce, *bolçu* ile yapılan çekimlerde ise bazen *bolçu'* dan önce; bazen de sonra gelir. *emes,* zamir kökenli şahıs eklerini taşır: *cakşı emes elem* 'iyi değildim', *cakşı emes bolçu-mun , cakşı bolçu emes-min* 'iyi değildim'.

2.5.3. Duyulan geçmiş zaman

Kırgız Türkçesinde bu çekim için *eken (< er-ken)* kelimesi kullanılır. Bu çekim, zamir kökenli şahıs ekleriyle yapılır: *cakşı eken-min* 'iyiymişim', *cakşı eken-siŋ* 'iyiymişsin', *cakşı eken* 'iyiymiş'.

Olumsuz şekilde *emes* kullanılır: *cakşı emes eken, şaardık emes eken.*

2.5.4. Şart

Kırgız Türkçesinde ismin şartı *bolso* kelimesiyle yapılır: *üydö bolso* 'evde ise', *cakşı bolso* 'iyi ise' vb.

3. SIFAT

Kırgızcada temel sıfatlar ile eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimelerin tekrarlanmasıyla yapılan sıfatların yanında morfolojik yolla yapılan sıfatlar da vardır.

3.1. Niteleme sıfatları

Kırgızcada niteleme sıfatları, nesnelerin şekil, renk vb. bakımlardan vasıflarını bildirir. En işlek olanlar şunlardır:

Temel renkler: *ak* 'beyaz', *kök* 'mavi', *kara* 'kara, siyah', *sarı* 'sarı', *kızıl* 'kırmızı', *caşıl* 'yeşil', *sur* 'boz'.

Temel sıfatlardan bazıları şunlardır: *uluu, çoŋ* 'büyük', *kiçüü* 'küçük', *coon* 'kalın', *içke* 'ince', *uzun* 'uzun', *kıska* 'kısa', *keŋ* 'geniş', *tar* 'dar', *cakşı* 'iyi', *suluu* 'güzel', *caman* 'kötü', *katkalaŋ* 'sert', *cumşak* 'yumuşak', *açuu* 'acı', *tattuu* 'tatlı', *çın* 'doğru', *calgan* 'yalan', *caŋı* 'yeni', *eski* 'eski', *kıyın* 'zor', *oŋoy* 'kolay', *ceŋil* 'hafif', *oor* 'ağır'.

Sıfatlarda pekiştirme: Pekiştirme *eŋ, ötö, abdan, ayabay, çılk, çımkıy, ebegeysiz* gibi zarflarla yapılır: *eŋ suluu* 'en güzel', *ötö suluu* 'çok güzel', *abdan suluu* 'çok güzel', *ayabay cakşı* 'çok iyi', *çılk taalayduu* 'çok şanslı', *çımkıy caşıl* 'yemyeşil', *ebegeysiz çoŋ* 'çok büyük' .

Pekiştirme derecesi, sıfatın ilk hecesine /p/ sesinin getirilmesiyle de yapılır: *capcaşıl* 'yemyeşil', *cepceŋil* 'çok hafif', *capcaŋı* 'yepyeni', *köpkök* 'masmavi', *tüptüz* 'dümdüz'.

Aynı sözün ilgi hâli ekini alarak tekrarlanmasıyla yapılır: *cakşının cakşısı* 'iyiler iyisi', *suluunun suluusu* 'güzeller güzeli'.

caman sözü, özellikle Kırgızcanın ağızlarında olumlu anlamda kullanılarak sıfatları pekiştirici rol oynar: *bul kız, caman suluu.* 'Bu kız çok güzel', *caman katuu söz* 'çok güzel söz'.

Sıfatlarda dereceleme: Dereceleme hem ekle, hem de bazı zarflarla ve tek-rarlarla yapılır.

Karşılaştırma *+(I)rAAk/+(U)rAAk* ekiyle yapılır: *uluuraak* 'daha büyük', *cakşıraak* 'daha iyi', *içkereek* 'daha ince', *camanıraak* 'daha kötü', *ıldamıraak* 'daha hızlı', *cumşagıraak* 'daha yumuşak', *azıraak* 'daha az', *keŋireek* 'daha geniş', *uzunuraak* 'daha uzun', *köbüröök* 'daha çok'.

Üstünlük *eŋ* zarfıyla ifade edilir: *eŋ cakşı* 'en iyi', *eŋ alıs* 'en uzak', *eŋ biyik* 'en yüksek'.

3.2. Belirtme sıfatları

3.2.1. İşaret sıfatları

Nesneleri işaret etmek için kullanılan sıfatlardır. Kırgızcada işaret sıfatları şunlardır: *bul, bu, uşul, uşu, oşol, oşo, al, tigil, tigi, tetigil, tetigi.*

bul, bu yakında olan nesneleri işaret etmek için kullanılır: *bu kız* 'bu kız', *bu bala* 'bu çocuk'. *uşu, uşul* işaret sıfatları da yakındaki nesneleri göstermek için kullanılır: *uşu kişi* 'şu kişi', *uşu kempir* 'şu ihtiyar'.

oşo, oşol, uzakta bulunan nesneleri gösterir: *oşo ayaldar* 'şu kadınlar', *oşo cigit* 'şu delikanlı' gibi.

al, uzakta bulunan, görünmeyen nesneleri işaret eder: *al toolor* 'o dağlar', *al şaar* 'o şehir' gibi.

3.2.2. Sayı sıfatları

Temel sayılar: *bir* (1), *eki* (2), *üç* (3), *tört* (4), *beş* (5), *altı* (6), *ceti* (7), *segiz* (8), *toguz* (9), *on* (10), *cıyırma* (20), *otuz* (30), *kırk* (40), *elüü* (50), *altımış* (60), *cetimiş* (70), *seksen* (80), *tokson* (90), *cüz* (100), *miŋ* (1000), *million* (1.000.000), *milliard* (1.000.000.000).

Sıfat tamlaması kuruluşundaki sayılar: *eki cüz* (200), *beş cüz* (500), *segiz miŋ* (8.000), *on miŋ* (10.000), *cüz elüü miŋ* (150.000), *ceti cüz miŋ* (700.000).

bir miŋ toguz cüz tokson toguz 1999

çeyrek kılım 'çeyrek asır'

Sayı grubu kuruluşundaki sayılar:

On beş (15), *cıyırma segiz* (28), *otuz altı* (36), *kırk eki* (42), *seksen segiz* (88), *tokson üç* (93), *cüz eki* (102), *bir cüz yetmiş segiz* (178), *eki cüz altımış ceti* (267), *eki miŋ segiz cüz altımış beş* (2865).

Sıra sayı sıfatları

Asıl sayılara *+(I)nçI/-(U)nçU* ekinin getirilmesiyle yapılır: *birinçi, ekinçi, üçünçü, törtünçü, beşinçi, altınçı, cetinçi, segizinçi, tokuzunçu, onunçu.*

Üleştirme sayı sıfatları

Bu sıfatlar, *+DAn/+DOn* çıkma hâli ekiyle yapılır: *bir-birden* 'birer', *eki-ekiden* 'iki-şer', *üç-üçtön* 'üçer', *eki cüzdön* 'iki yüzer', *calgızdan* 'teker', *birden-birden* 'birer birer'.

Kesir sayı sıfatları

Kırgızcada kesir sayı sıfatları da *+DAn/+DOn* çıkma hâli ekiyle yapılır:

ekiden bir (1/2), *törttön eki* (2/4), *beşten üç* (3/5)

nöl bütün ondon tört (0,4), *bir bütün ondon ceti* (1,7), *ceti bütün ondon beş* (7,5), *altı bütün cüzdön altımış tört* (6,64), *otuz eki protsent, otuz eki payiz* (% 32), *cüz protsent, cüz payiz* (% 100).

3.2.3. Belirsizlik sıfatları

Kırgızcada belirsizlik sıfatlarının başlıcaları şunlardır: *bir* 'bir ', *bütkül* 'bütün', *bardık* 'bütün', *başka* 'başka ', *kee bir* 'bazı', *ar* 'her', *eç* 'hiç', *köp* 'çok', *dalay* 'çok', *palança* 'falanca ', *balan* 'falan '.

3.2.4. Soru sıfatları

Kırgız Türkçesinde kullanılan soru sıfatları *ka* 'ne' ve *ne* 'ne' kökünden türetilmiş olan kelimelerdir. Kırgızcadaki soru sıfatlarının belli başlıları şunlardır: *kaysı* 'hangi', *kanday* 'nasıl', *kança* 'ne kadar, kaç', *neçe* 'ne kadar, kaç', *kançançı* 'kaçıncı', *neçençi* 'kaçıncı', *kançadan* 'kaç', *emne* 'nasıl'.

4. ZAMİR

4.1. Şahıs zamirleri

Varlıkları şahıslar hâlinde temsil etmek suretiyle karşılayan kelimelerdir.

Kırgız Türkçesindeki şahıs zamirleri ve çekimli şekilleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Teklik	yalın hâl	*men*	*sen*	*siz*	*al*
	ilgi hâli	*menin*	*senin*	*sizdin*	*anın*
	yükleme hâli	*meni*	*seni*	*sizdi*	*anı*
	yönelme hâli	*maga*	*saga*	*sizge*	*aga*
	bulunma hâli	*mende*	*sende*	*sizde*	*anda*
	çıkma hâli	*menden*	*senden*	*sizden*	*andan*
Çokluk	yalın hâl	*biz*	*siler*	*sizder*	*alar*
	ilgi hâli	*bizdin*	*silerdin*	*sizderdin*	*alardın*
	yükleme hâli	*bizdi*	*silerdi*	*sizderdi*	*alardı*
	yönelme hâli	*bizge*	*silerge*	*sizderge*	*alarga*
	bulunma hâli	*bizde*	*silerde*	*sizderde*	*alarda*
	çıkma hâli	*bizden*	*silerden*	*sizderden*	*alardan*

Şahıs zamirlerinin eşitlik hâliyle çekiminde, I. ve II. teklik şahıs zamiriyle eşitlik hâli ekinin arasına ilgi hâli eki girer. Diğer şahıslarda ise ilgi hâli ekinden sonra *oy* kelimesinin iyelik eki almış şekliyle *boyunça* edatı birlikte kullanılır: *menimçe* 'bence, bana göre', *senin oyunça* 'sence, sana göre', *anın oyu boyunça* 'onun düşüncesine göre'.

4.2. İşaret zamirleri

Varlıkları ve kavramları işaret etmek, göstermek yoluyla karşılayan kelimelerdir.

Kırgızcadaki işaret zamirleri şunlardır: *bu(l)* 'bu', *bular* 'bunlar', *uşu(l), oşo(l)* 'şu', *uşular, oşolor* 'şunlar', *tigi(l), tetigi(l), teetetigi(l)* 'o', *tigiler, tetigiler, teetetigiler* 'onlar'.

Aşağıdaki tabloda *bu(l), uşu(l), tigi(l); bular, uşular, tigiler* işaret zamirlerinin çekimli şekilleri gösterilmiştir:

Teklik	yalın hâl	*bu(l)*	*uşu(l)*	*tigi(l)*
	ilgi hâli	*munun*	*uşunun*	*tiginin*
	yükleme hâli	*munu*	*uşunu*	*tigini*
	yönelme hâli	*buga*	*uşuga*	*tigige*
	bulunma hâli	*mında*	*uşunda*	*tiginde*
	çıkma hâli	*mından*	*uşundan*	*tiginden*
Çokluk	yalın hâl	*bular*	*uşular*	*tigiler*
	ilgi hâli	*bulardın*	*uşulardın*	*tigilerdin*
	yükleme hâli	*bulardı*	*uşulardı*	*tigilerdi*
	yönelme hâli	*bularga*	*uşularga*	*tigilerge*
	bulunma hâli	*bularda*	*uşularda*	*tigilerde*
	çıkma hâli	*bulardan*	*uşulardan*	*tigilerden*

4.3. Belirsizlik zamirleri

Canlı ve cansız varlıkları belirsiz bir şekilde karşılayan zamirlerdir.

Kırgızcadaki belirsizlik zamirlerinin başlıcaları şunlardır: *biröö* 'birisi', *baarı* 'hepsi', *kimdir biröö* 'birisi', *bardığı* 'hepsi', *kimdir* 'kimse' *ar kim* 'herkes', *eköö* 'ikisi', *eç kim* 'hiç kimse', *kee biröösü,* 'bazısı' *beregi* 'beriki', *eçteke* 'hiçbir şey', *balança* 'falanca', *eç nerse* 'hiçbir şey', *tükünçö* 'filanca'.

4.4. Soru zamirleri

Varlıkları soru şeklinde ifade eden, onları sormak için kullanılan zamirlerdir.

Soru zamirlerini şu şekilde sıralayabiliriz: *kim* 'kim', *kançoo* 'kaçı, ne kadarı', *emne* 'ne', *neçesi* 'kaçı, ne kadarı', *kaysısı* 'hangisi', *neçöö* 'kaçı, ne kadarı', *kançası* 'kaçı, ne kadarı'.

4.5. Dönüşlülük zamiri

Kırgızcada dönüşlülük zamiri, *öz* kelimesidir. Bu zamir, şahıs zamirlerinin anlam bakımından daha kuvvetli şeklidir: *öz-ü-m* 'özüm, kendim', *öz-ü-ŋ, öz-ü-ŋüz, öz-ü, öz-übüz, öz-ü-ŋör, öz-ü-ŋüzdör, öz-dörü.*

Dönüşlülük zamirinin iyelik ekleriyle çekimlenmiş şekli, kendisinden önce şahıs zamirlerini alarak daha kuvvetli bir anlam kazanmaktadır: *men özüm, sen özüŋ, siz özüŋüz, al özü.*

5. ZARF

Zarflar zaman, yer, tarz ve miktar isimleri olup kelime gruplarında sıfatın, fiilin veya başka bir zarfın anlamını belirleme, sınırlama ve daraltma özelliğine sahiptirler.

Kırgız Türkçesinde zarflar, *+çA/+çO, +L3Ap/+L3Op, +L3Ay/+L3Oy, +çAlIk/+çOlUk, +GIsIn/+GUsUn +dAsI/+dOsU* ekleriyle de yapılır.

5.1. Yer zarfları

Fiilin yerini ve yönünü gösteren zarflardır. Sayıları çok fazla değildir. Kırgızcadaki yer zarflarının başlıcaları şunlardır: *arı narı* 'öte', *öydö* 'yukarı', *beri* 'beri', *cogoru* 'yukarı', *içkeri* 'içeri', *tömön* 'aşağı', *ıldıy* 'aşağı', *tışka* 'dışarı', *anda* 'ora', *ilgeri* 'ileri', *mında* 'bura'.

5.2. Zaman zarfları

Fiili zaman bakımından nitelendiren kelimelerdir. *kaçan* 'ne zaman', *kaçantan beri,* 'ne zamandan beri', *kaysı kezde* 'hangi zamanda', *kaçanga çeyin* 'ne zamana kadar', *nebak* 'ne vakit' sorularının cevabını oluşturur.

Bazı zaman bildiren isimler, hâl ekleri ve *+L3Ap/+L3Op, +L3Ay/+L3Oy,+L3AtA/+L3OtO, +GIsIn/+GUsUn, +dAsI/+dOsU* ekleriyle genişlemekte ve zaman zarfı olarak kullanılmaktadırlar: *murdatan* 'önceden', *emiten* 'şimdiden', *aydap* 'ay boyu', *küzdü küzdöy* 'bütün güz', *küzdötö* 'bütün güz', *cazgısın* 'baharın', *kışındası* 'kışın'.

Zaman bildiren temel zarflar şunlardır: *keçee* 'dün', *keçinde* 'akşam', *bügün* 'bugün', *erteŋ menen* 'sabahleyin', *erteŋ* 'yarın', *ötkön künü* 'geçen gün', *azır* 'şimdi', *bayakünü* 'geçen gün', *murun* 'önce', *murdatan* 'önceden', *emiten* 'şimdiden', *kiyin* 'sonra', *bürsügünü* 'ertesi gün', *tündö* 'geceleyin', *tüştö* 'öğle', *künügö* 'her gün', *tünküsün* 'geceleyin', *aylap* 'ay boyu', *cıldap* 'yıl boyu', *kündüz* 'gündüz', *bıltır* 'bir yıl

önce', *erte* 'erken', *bıyıl* 'bu yıl', *keç* 'geç', *ar cıl* 'her yıl', *ertelep* 'erkenden', *keede* 'bazen', *küzdötö* 'güzün', *kışındası* 'kışın', *ebak* 'epeydir', *nebak* 'ne zamandır', *kez-kezde* 'bazen', *eçak* 'epeydir', *anda-sanda* 'arada sırada', *nebak* 'ne vakit', *eç kaçan* 'asla', *kündür-tündür* 'gece gündüz', *daroo* 'derhâl', *ar dayım* 'daima', *erteli- keç* 'sabah', *kayta* 'tekrar', *alda kaçan* 'çok uzun zaman önce', *beşim* 'ikindi', *cayında* 'yazın', *kışında* 'kışın'.

5.3. Tarz Zarfları

Fiilin vasfını bildiren zarflar olup *kanday* 'nasıl', *kantip* 'nasıl', *kandayça* 'nasıl', *kimçe* 'kim gibi', *emneçe* 'ne gibi' gibi soruların cevabını oluşturur.

Hemen hemen bütün sıfatlar, özellikle niteleme sıfatları tarz zarfı olarak kullanılabilirler. Bazı isimler ve vasıf isimleri, hâl eklerini veya *+L3Ap/+L3Op, +L3Ay/+L3Oy, +çAlIk/+çOlUk* gibi ekleri alarak tarz zarfı durumuna geçerler.

Tarz zarflarından başlıcaları şunlardır: *anday,* 'öyle', *tuura* 'doğru', *mınday* 'böyle', *cekeme-ceke* 'başbaşa', *uşunday* 'şöyle', *oozmo-ooz* 'yüzyüze', *uşunçalık* 'şu kadar', *betme-bet* 'yüzyüze', *murunkuça* 'önceki gibi', *cakşılap* 'iyi', *mıktı* 'sağlam; güzel', *caman* 'kötü', *akırın* 'yavaş', *tez* 'tez, çabuk', *baçım* 'tez', *araŋ* 'zorla', *bekerge* 'boşuna', *cay* 'yavaş', *asta-sekin* 'yavaş', *caŋıça* 'yenice', *kooz* 'güzel'.

5.4. Miktar Zarfları

Bu zarflar, zarf, sıfat ve fiillerin önüne gelerek miktar ve derece bildirirler. *kança, neçe, kançalap, neçelep, kançalık* sorularına cevap verirler: *az* 'az', *az-azdan* 'azar azar, *bir-birden* 'birer birer', *az-maz* 'biraz', *saal* 'azıcık, biraz', *ança-mınça* 'azıcık, biraz', *eŋ* 'en', *dalay* 'pek çok', *köp* 'çok', *köp-köptön* 'çokça', *ayabay* 'pek çok', *abdan* 'çok', *ötö* 'çok', *dagı* 'daha'.

5.5. Soru Zarfları

Soru zarfları, fiilin anlamını soru bakımından etkiler. Kırgızcadaki soru zarflarının başlıcaları şunlardır: *emne; emnege; nege* 'niçin', *emnelikten* 'niçin', *kaçan* 'ne zaman', *kaçantan beri* 'ne zamandan beri', *kaysı kezde* 'ne zaman', *kaçanga çeyin* 'ne zamana kadar', *kanday* 'nasıl', *kandayça* 'nasıl', *kantip* 'nasıl', *kaydan* 'nasıl, nerden', *kança* 'ne kadar, kaç', *neçe* 'ne kadar, kaç', *kançalap; neçelep* 'ne kadar, ne süreyle', *kançalık* 'ne kadar'.

6. FİİL

6.1. Şahıs ekleri

Kırgız Türkçesinde şahıs ekleri üç tiptir. Bunlar, zamir kökenli, iyelik kökenli şahıs ekleri ile emir çekiminde kullanılan eklerdir.

6.1.1. Zamir kökenli şahıs ekleri

Kırgızcada en yaygın olarak kullanılan şahıs ekleri, zamir kökenli olanlardır.

Zamir kökenli şahıs ekleri, II., III., ve IV. tip geçmiş zaman, I. ve II. tip şimdiki zaman, I. tip gelecek zaman ve istek kipinin çekiminde kullanılır: *kel-gen-min* 'geldim', *uguptursuŋ (> uk-u-ptur-suŋ)* 'duymuşsun', *oku-p cat-a-sıŋar* 'okuyorsunuz', *kör-çü-süz* 'görürdünüz', *caz-a-bız* 'yazacağız', *işte-r-sizder* 'çalışırsınız', *bar-gay-mın* 'gideyim'.

II. tip geçmiş zaman ile I. ve II. tip şimdiki zamanın I. teklik şahıs ekiyle çekiminde şahıs eki, kısalmış şekliyle de kullanılır: *al-gan-mın, algamın, algam* 'aldım', *körgön-mün, körgömün, körgöm* 'gördüm', *bar-a-mın, baram* 'gideceğim'.

6.1.2. İyelik kökenli şahıs ekleri

Kırgızcada II. tip şahıs eklerini iyelik kökenli olanlar oluşturur.

İyelik kökenli şahıs ekleri, I. tip geçmiş zaman ile şart kipinde kullanılır: *kördü-m* 'gördüm', *uçtu-ŋuz* 'uçtunuz', *kütsö-k* 'beklesek', *bilse-ŋer* 'bilseniz'.

III. çokluk şahıs, III. teklik şahıs gibi eksiz kullanılmakla beraber fiil tabanına eklenen *-ş-* ortaklaşma eki, hareketin birden fazla kişi tarafından yapıldığını ifade eder: *al-ı-ş-tı* 'aldılar', *uç-u-ş-tu* 'uçtular', *kel-i-ş-se* 'gelseler', *kör-ü-ş-se* 'görseler'.

6.1.3. Emir kipinde kullanılan şahıs ekleri

Bu ekler, şahısla birlikte emri de ifade ederler. Bir başka ifadeyle emir çekiminde kullanılan ekler, aynı zamanda III. tip sahıs ekleridir.

6.2. Bildirme kipleri

6.2.1. Geçmiş Zaman

6.2.1.1. Görülen geçmiş zaman

Kırgız Türkçesinde görülen geçmiş zaman *-DI/ -DU* ekiyle yapılır. Tonluyla biten fiil tabanlarına d'li; tonsuzlardan sonra ise t'li şekiller gelir. Kırgızcada bu kipin çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır:

	Teklik	**Çokluk**
I. ş.	*baş-ta-dım* 'başladım'	*baş-ta-dık*
II. ş.	*baş-ta-dıŋ*	*baş-ta-dıŋar*
nez.	*baş-ta-dıŋız*	*baş-ta-dıŋızdar*
III. ş.	*baş-ta-dı*	*baş-ta-ş-tı*
I. ş.	*bil-di-m* 'bildim'	*bil-di-k*
II. ş.	*bil-di-ŋ*	*bil-di-ŋer*
nez.	*bil-di-ŋiz*	*bil-di-ŋizder*
III. ş.	*bil-di*	*bil-i-ş-ti*
I. ş.	*unut-tu-m* 'unuttum'	*unut-tu-k*
II. ş.	*unut-tu-ŋ*	*unut-tu-ŋar*
nez.	*unut-tu-ŋuz*	*unut-tu-ŋuzdar*
III. ş.	*unut-tu*	*unut-u-ş-tu*

Görülen geçmiş zamanın olumsuz çekimi üç şekilde yapılır. Birinci şekilde *-BA- /-BO-* olumsuzluk eki kullanılır: *bar-ba-dı-m* 'gitmedim', *kel-be-di-ŋ* 'gelmedin' vb.

Bu kipin diğer olumsuz şekilleri *-GAn/-GOn* geçmiş zaman ekine *cok* veya *emes* kelimelerinin getirilmesiyle yapılır. (bk. **Görülen uzak geçmiş zaman**)

Görülen geçmiş zamanın soru ekleriyle çekiminde de ünlü uyumu görülür. Tonlu seslerle biten fiillerden sonra *-bI/-bU;* tonsuz seslerle biten fiilerden sonra *-pI/-pU* ekleri kullanılır. Soru eki Kırgızcada daima bitişik yazılır: *aldı-bı* 'aldı mı?', *ayttık-pı* 'söyledik mi?', *unuttuk-pu* 'unuttuk mu?', *kördük-pü* 'gördük mü?' vb.

6.2.1.2. Görülen uzak geçmiş zaman

Görülen uzak geçmiş zaman, *–GAn/-GOn* ekiyle görülen geçmiş zamandan daha uzak bir geçmişi ifade eder. Bundan dolayı söz konusu kip, *–mıştı* kipiyle aktarılır. Tonluyla biten fiillerden sonra g'li; tonsuzla biten fiillerden sonra *k'li* biçimler kullanılır. Bu kip zamir kökenli şahıs eklerini alır.

başta-gan-mın 'başladım'	*başta-gan-bız*
başta-gan-sıŋ	*başta-gan-sıŋar*
başta-gan-sız	*başta-gaŋ-sızdar*
başta-gan	*başta-ş-kan*

unut-kan-mın 'unuttum'	*unut-kan-bız*
unut-kan-sıŋ	*unut-kan-sıŋar*
unut-kan-sız	*unut-kan-sızdar*
unut-kan	*unut-u-ş-kan*

öt-kön-mün 'geçtim'	*öt-kön-büz*
öt-kön-süŋ	*öt-kön-süŋör*
öt-kön-süz	*öt-kön-süzdör*
öt-kön	*öt-ü-ş-kön*

Bu kipin olumsuzluk çekimi üç şekilde yapılır:

1. *-BA-/-BO-* olumsuzluk eki kullanılır. Söz konusu ek, fiil tabanı ile kip ekinin arasında yer alır. Tonluyla biten fiillerden sonra b'li şekiller, tonsuzla biten fiillerden sonra ise p'li şekiller gelir: *bar-ba-gan-mın* 'gitmemiştim', *kör-bö-gön* 'görmemişti', *ket-pe-gen-biz* 'gitmemiştim'.
2. *-GAn/-GOn* geçmiş zaman ekinden sonra *cok* veya *emes* kelimelerinin getirilmesiyle yapılır. Şahıs ekleri *cok* veya *emes* kelimelerine gelir: *ayt-kan cok-mun* 'söylememiştim', *bil-gen cok* 'bilmemişti'.

bil-gen cok-mun/emes-min 'almadım'	*bil-gen cok-puz/emes-piz*
bil-gen cok-suŋ/emes-siŋ	*bil-gen cok-suŋar/emes-siŋer*
bil-gen cok-suz/emes-siz	*bil-gen cok-suzdar/emes-sizder*
bil-gen cok/emes	*bil-gen cok/emes*

3. *-GAn/-GOn* ekine iyelik eklerinin ve daha sonra *cok* kelimesinin getirilmesiyle de yapılır:

al-gan-ı-m cok 'almadım'	*al-gan-ı-bız cok*
al-gan-ı-ŋ cok	*al-gan-ı-ŋar cok*
al-gan-ı-ŋız cok	*al-gan-ı-ŋızdar cok*
al-gan-ı cok	*al-ı-ş-kan-ı cok*

Bu kip tonlu ünsüzle bittiği için soru ekinin b'li şekillerini alır: *algansıŋ-bı?* 'almış mıydın?', *kelgen-bi?* 'gelmiş miydi?', *bolgon-bu?* vb.

III. teklik ve çokluk şahsın olumsuz soru çekiminde *-pi* ve *-pu* soru eki kullanılır: *aytkan cok-pu* 'söylememiş miydi?', *bilişken cok-pu* 'bilmemişler miydi?' vb.

6.2.1.3. Duyulan geçmiş zaman

Kırgızcada duyulan geçmiş zaman için *-(I)ptIr /-(U)ptUr* eki kullanılır. Bu kipin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri bulunur.

Duyulan geçmiş zaman Kırgızcada şu şekilde çekilir:

başta-ptır-mın	'başlamışım'	*başta-ptır-bız*
başta-ptır-sıŋ		*başta-ptır-sıŋar*
başta-ptır-sız		*başta-ptır-sızdar*
başta-ptır		*başta-ş-ı-ptır*

bil-i-ptir-min	'bilmişim'	*bil-i-ptir-biz*
bil-i-ptir-siŋ		*bil-i-ptir-siŋer*
bil-i-ptir-siz		*bil-i-ptir-sizder*
bil-i-ptir		*bil-i-ş-i-ptir*
unut-u-ptur-mun	'unutmuşum'	*unut-u-ptur-buz*
unut-u-ptur-suŋ		*unut-u-ptur-suŋar*
unut-u-ptur-suz		*unut-u-ptur-suzdar*
unut-u-ptur-		*unut-u-ptur*

Olumsuz şeklinde tonluyla biten fiilerden sonra *-bA-/-bO-* tonsuzla biten fiillerden sonra *-pA-/-pO-* şekli eklenir: *al-ba-ptır-mın* 'almamışım', *işte-be-ptir-siŋ* 'çalışmamışsın', *bol-bo-ptur* 'olmamış', *kör-bö-ptür-süz,* 'görmemişsiniz' vb.

Duyulan geçmiş zamanın, soru ekleriyle çekiminde tonlulardan sonra *-bI/-bU;* tonsuzlardan sonra ise *-pI/-pU* eki kullanılır: *bar-ı-ptır-bı* 'gitmiş mi?, *oku-ptur-bu* 'okumuş mu?', *küt-ü-ptür-bü* 'beklemiş mi?', *aç-ı-ptır-bı* 'açmış mı?' vb.

6.2.1.4. Adet edilen geçmiş zaman

Kırgız Türkçesine mahsus olan *-çu/-çü* eki, sadece damak uyumuna girer. Ekin ön sesi daima /ç/dir. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekilir.

başta-çu-mun	'başlardım'	*başta-çu-buz*
başta-çu-suŋ		*başta-çu-suŋar*
başta-çu-suz		*başta-çu-suzdar*
başta-çu		*başta-çu~başta-ş-çu*
bil-çü-mün	'bilirdim'	*bil-çü-büz*
bil-çü-süŋ		*bil-çü-süŋör*
bil-çü-süz		*bil-çü-süzdör*
bil-çü		*bil-çü~bil-i-ş-çü*
öt-çü-mün	'geçerdim'	*öt-çü-büz*
öt-çü-süŋ		*öt-çü-süŋör*
öt-çü-süz		*öt-çü-süzdör*
öt-çü		*öt-çü ~ öt-ü-ş-çü*

Adet edilen geçmiş zamanın olumsuz çekimi büyük çoğunlukla *emes* kelimesiyle yapılır: *al-çu emes-min* 'almazdım', *bil-çü emes-siz* 'bilmezdiniz', *kör-çü emes* 'görmezdi' vb.

Bu kipin olumsuz şeklinde olumsuzluk eklerinin de kullanıldığı görülür: *kör-bö-çü-mün* 'görmezdim', *caz-ba-çu-suŋ* 'yazmazdın', *al-ba-çu* 'almazdı' vb.

Adet edilen geçmiş zamanın soru çekiminde ses uyumuna göre *-bi, -bu, -bü; -pi* ekleri kullanılır: *al-çu-bu* 'alır mıydı?', *bil-çü-bü* 'bilir miydi?' vb.

6.2.2. Şimdiki zaman

6.2.2.1. Birleşik şimdiki zaman

Kırgız Türkçesinde birleşik şimdiki zaman adı verilen kip, *cat-, cür, otur-, tur-* yardımcı fiilleriyle yapılır. Bu yapıda, asıl fiile *-(I)p/-(U)p*; *-A/-O; -y* zarf-fiil eki getirilir. *-A-/ -O-* kip ekiyle şahıs ekini, asıl fiilden sonra gelen *cat-, cür-, otur-, tur-* yardımcı fiillerinden biri taşır.

-A- zarf-fiil ekli çekimler:

bar-a cat-a-m(ın)~baratam(ın) 'gidiyorum'	*bar-a cat-a-bız~baratabız*
bar-a cat-a-sıŋ~baratasıŋ	*bar-a cat-a-sıŋar~baratasıŋar*
bar-a cat-a-sız~baratasız	*bar-acat-a-sızdar~baratasızdar*
bar-a cat-a-t~baratat	*bar-a cat-a-t ~baratat*

-(I)p/-(U)p zarf-fiil ekli çekimler:

kel-i-p cür-ö-m(ün) 'geliyorum'	*kel-i-p cür-ö-büz*
kel-i-p cür-ö-süŋ	*kel-i-p cür-ö-süŋör*
kel-i-p cür-ö-süz	*kel-i-p cür-ö-süzdör*
kel-i-p cür-ö-t	*kel-i-p cür-ö-t*
caz-ı-p tur-a-m(ın)'yazıyorum'	*caz-ı-p tur-a-bız*
caz-ı-p tur-a-sıŋ	*caz-ı-p tur-a-sıŋar*
caz-ı-p tur-a-sız	*caz-ı-p tur-a-sızdar*
caz-ı-p tur-a-t	*caz-ı-p tur-a-t*

Birleşik şimdiki zamanın olumsuz çekiminde bütün fiiller için *-BAy/-BOy* zarf-fiil eki kullanılır: *al-ba-y cat-a-m* 'almıyorum', *izde-be-y cür-ö-m* 'araştırmıyorum', *oylo-bo-y otur-a-t* 'düşünmüyor', *kör-bö-y otur-a-t* 'görmüyor', *bat-pa-y tur-a-t* 'sığmıyor'.

Soru şeklinde *-bı/-bi; -bu/-bü* ekleri kullanılır: *kel-e cat-a-bı* 'geliyor mu?', *oylo-p cür-ö-bü* 'düşünüyor mu?', *oku-p cür-ö-mün-bü* 'okuyor muyum?'

6.2.2.2. Basit şimdiki zaman

Kırgız Türkçesinde basit şimdiki zamanın çekiminde *-oodo/-öödö; -uuda/ -üüdö* ekleri kullanılır. Bu ek, fiilden isim yapma eki *-OO/-UU* ile bulunma hâli ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekilen bu kip, genellikle III. şahısla kullanılır.

baştoodo-mun	'başlamaktayım'	*baştoodo-buz*
baştoodo-suŋ		*baştoodo-suŋar*
baştoodo-suz		*baştoodo-suzdar*
baştoodo		*baştoodo*

okuuda-mın	'okumaktayım'	*okuuda-bız*
okuuda-sıŋ		*okuuda-sıŋar*
okuuda-sız		*okuuda-sızdar*
okuuda		*okuuda*

Bu kipin olumsuz çekimi vardır; fakat işlek değildir. *-BA-/-BO-* olumsuzluk eki, fiil tabanı ile kip ekinin ortasında yer alır: *alboodomun* 'almamaktayım', *içpöödömün* 'içmemekteyim' *ötpöödö* 'geçmemekte'.

II. tip şimdiki zamanın soru çekimi de işlek değildir: *baştoodobu* 'başlamakta mı?', *ötüüdöbü* 'geçmekte mi?'

6.2.3. Gelecek Zaman

6.2.3.1. Kesin gelecek zaman

Kırgız Türkçesinde kesin gelecek zaman ve basit şimdiki zaman aynı ekle ifade edilir. Ünsüzle biten fiillere damak ve dudak uyumuna bağlı olarak *-a-/-e-, -o-/-ö-;* ünlü ile biten bütün fiillere ise *-y-* eklenir.

unut-a-m(ın)	'unutacağım'	*unut-a-bız*
unut-a-sıŋ		*unut-a-sıŋar*
unut-a-sız		*unut-a-sızdar*
unut-a-t		*unut-u-ş-a-t*
bil-e-m(in)	'bileceğim'	*bil-e-biz*
bil-e-siŋ		*bil-e-siŋler*
bil-e-siz		*bil-e-sizder*
bil-e-t		*bil-i-ş-e-t*
başta-y-m(ın)	'başlayacağım'	*başta-y-bız*
başta-y-sıŋ		*başta-y-sıŋar*
başta-y-sız		*başta-y-sızdar*
başta-y-t		*başta-ş-a-t*

Kesin gelecek zamanın olumsuz çekiminde *-BA-/-BO-* olumsuzluk eki kullanılır: *al-ba-y-t* 'almayacak', *kel-be-y-t* 'gelmeyecek', *bol-bo-y-t* 'olmayacak'.

Bu kipin soru çekiminde b'li sorunekleri kullanılır: *al-a-mın-bı* 'alacak mıyım?', *kel-e-siŋ-bi* 'gelecek misin?'.

III. teklik şahsın soru çekiminde *-t* eki çoğunlukla kullanılmaz: *kel-e-bi* 'gelecek mi?', *işte-y-bi* 'çalışacak mı?'.

6.2.3.2. Belirsiz gelecek zaman

Kırgız Türkçesinde belirsiz gelecek zaman olarak değerlendirilen kip, *-Ar-/-Or-; -r-* ekleriyle yapılır. Belirsiz gelecek zaman, zamir kökenli şahıs ekleriyle çekilir.

başta-r-mın	'başlarım'	*başta-r-bız*
başta-r-sıŋ		*başta-r-sıŋar*
başta-r-sız		*başta-r-sızdar*
başta-r		*başta-r~başta-ş-ar*

unut-ar-mın 'unuturum'	*unut-ar-bız*
unut-ar-sıŋ	*unut-ar-sıŋar*
unut-ar-sız	*unut-ar-sızdar*
unut-ar	*unut-a-r ~ unut-u-ş-ar*
bil-er-min 'bilirim'	*bil-er-biz*
bil-er-siŋ	*bil-er-siŋer*
bil-er-siz	*bil-er-sizder*
bil-er	*bil-er~bil-i-ş-er*

Belirsiz gelecek zamanın olumsuz çekiminde *-BAs-/-BOs-* eki kullanılır: *bil-bes-siŋ* 'bilmezsin, bilmeyeceksin', *bol-bos* 'olmaz, olmayacak', *kül-bös* 'gülmez, gülmeyecek'.

Soru çekiminde *-BI/-BU* eki kullanılır: *tap-ar-sıŋ-bı* 'bulur musun?', *bil-er-siŋ-bi* 'bilir misin?', *kork-or-bu* 'korkar mı?'.

6.2.3.3. III. tip gelecek zaman

Asıl fiile *-A-/-O-; -y-* zarf-fiil eki getirilir. Şahıs ekini ise *elek* taşır. Henüz gerçekleşmemiş fakat yakın gelecekte gerçekleşmesi mümkün olan iş veya hareketi ifade etmek için kullanılır.

al-a elek-min 'henüz almadım, alacağım'	*al-a elek-piz*
al-a elek-siŋ	*al-a elek-siŋer*
al-a elek-siz	*al-a elek-sizder*
al-a elek	*al-a elek*
öt-ö elek-min 'henüz geçmedim'	*öt-ö elek-piz*
öt-ö elek-siŋ	*öt-ö elek-siŋer*
öt-ö elek-siz	*öt-ö elek-sizder*
öt-ö elek	*öt-ö elek elek*
başta-y elek-min 'henüz başlamadım'	*başta-y elek-piz*
başta-y elek-siŋ	*başta-y elek-siŋer*
başta-y elek-siz	*başta-y elek-sizder*
başta-y elek	*başta-y elek*

elek sözü ince ve düz sıralı olduğu için soru çekiminde sadece *-bi* ve *-pi* soru eki kullanılır: *caz-a elek-siŋ-bi* 'henüz yazmadın mı?', *büt-ö elek-pi* 'henüz bitmedi mi?'

6.3. Tasarlama Kipleri

6.3.1. Emir kipi

Kırgız Türkçesinde emir kipi ve emir-istek kipi olarak değerlendirilen bu kip, iyelik ve zamir kökenli şahıs eklerinden farklı olan ekler ile çekilir:

başta-yın 'başlayayım'	*başta-ylı*
başta~başta-gın	*başta-gıla*
başta-ŋız	*başta-ŋızdar*
başta-sın	*başta-sın ~ başta-ş-sın*

bil-eyin 'bileyim'	*bil-eli(k)*
bil-~bil-gin	*bil-gile*
bil-i-ŋiz	*bil-i-ŋizder*
bil-sin	*bil-sin ~ bil-i-ş-sin*

Olumsuz çekimde *-BA-/-BO-* olumsuzluk eki kullanılır:

başta-ba-yın 'başlamayayım'	*başta-ba-yla*
başta-ba~başta-ba-gın	*başta-ba-gıla*
başta-ba-ŋız	*başta-ba-ŋızdar*
başta-ba-sın	*başta-ba-sın*

Soru çekiminde *-BI/-BU* eki kullanılır: *ayt-ayın-bı* 'söyleyeyim mi?', *iç-sin-bi* 'içsin mi?'.

6.3.2. Şart kipi

Kırgız Türkçesinde şart çekiminde *-sA-/-sO-* eki kullanılır:

başta-sa-m 'başlasam'	*başta-sa-k*
başta-sa-ŋ	*başta-sa-ŋar*
başta-sa-ŋız	*başta-sa-ŋızdar*
başta-sa	*başta-sa~başta-ş-sa*

bil-se-m 'bilsem'	*bil-se-k*
bil-se-ŋ	*bil-se-ŋer*
bil-se-ŋiz	*bil-se-ŋizder*
bil-se	*bil-se~bil-i-ş-se*

Olumsuzunda *-BA-/-BO-* olumsuzluk eki kullanılır: *ukta-ba-sam* 'uyumasam', *kaala-ba-sam* 'istemesem', *işen-be-sem* 'inanmasam', *tol-bo-so* 'dolmasa', *süy-bö-sö* 'sevmese'.

Soruda *-BI/-BU* soru eki kullanılır: *al-sa-bı* 'alsa mı?', *ket-sek-pi* 'gitsek mi?', *bol-so-bu* 'olsa mı?', *küt-sö-bü* 'beklese mi?'..

6.3.3. İstek kipleri

6.3.3.1. I. tip istek kipi

I.tip istek kipi çok seyrek kullanılır:

başta-gay ele-m 'başlasam'	*başta-gay ele-k*
başta-gay ele-ŋ	*başta-gay ele-ŋer*
başta-gay ele-ŋiz	*başta-gay ele-ŋizder*
başta-gay ele	*başta-gay ele~başta-ş-kay ele*

unut-kay ele-m 'unutsam'	*unut-kay ele-k*
unut-kay ele-ŋ	*unut-kay ele-ŋer*
unut-kay ele-ŋiz	*unut-kay ele-ŋizder*
unut-kay ele	*unut-kay ele~unut-u-ş-kay ele*

Olumsuzluk, olumsuzluk ekleriyle yapılır: *ket-pe-gey elem* 'gitmesem', *ayt-pa-gay ele* 'söylemese'.

6.3.3.2. II. tip istek kipi

Kırgız Türkçesinde II. tip istek kipi *-GI-/-GU-* isim-fiil ekine önce iyelik eklerinin daha sonra *kelet, keldi, bar* ve *cok* kelimelerinin eklenmesiyle yapılır.

başta-gı-m kelet/keldi/bar	*başta-gı-bız kelet/keldi/bar*
başta-gı-ŋ kelet/keldi/bar	*başta-gı-ŋar kelet/keldi/bar*
başta-gı-ŋız kelet/keldi/bar	*başta-gı-ŋızdar kelet/keldi/bar*
başta-gı-sı kelet/keldi/bar	*başta-gı-sı kelet/keldi/bar*
unut-ku-m kelet/keldi/bar	*unut-ku-buz kelet/keldi/bar*
unut-ku-ŋ kelet/keldi/bar	*unut-ku-ŋar kelet/keldi/bar*
unut-ku-ŋuz kelet/keldi/bar	*unut-ku-ŋuzdar kelet/keldi/bar*
unut-ku-su kelet/keldi/bar	*unut-ku-su kelet/keldi/bar*

Birinci tip olumsuzlukta *kel-* fiiline *-be-* olumsuzluk eki getirilir: *bilgim kel-be-yt* 'bilmek istemiyorum', *ötküm kel-be-di* 'geçmek istemiyorum'.

İkinci tipte olumsuzluk, *cok* kelimesiyle ifade edilir: *algım cok* 'almak istemiyorum', *iştegisi cok* 'çalışmak istemiyor'.

Soru: *caz-gı-sı bar-bı* 'yazmak istiyor mu?', *al-gı-sı keldi-bi* 'almak istiyor mu?'.

6.3.3.3. III. tip istek kipi *(niyet ıŋgay)*

Bu kip, *-mAk(çI)/ -mOk(çU)* ekiyle yapılır:

başta-mak(çı)-mın	*başta-mak(çı)-bız*
başta-mak(çı)-sıŋ	*başta-mak(çı)-sıŋar*
başta-mak(çı)-sız	*başta-mak(çı)-sızdar*
başta-mak(çı)	*başta-ş-mak(çı)*
bil-mek(çi)-min	*bil-mek(çi)-biz*
bil-mek(çi)-siŋ	*bil-mek(çi)-siŋer*
bil-mek(çi)-siz	*bil-mek(çi)-sizder*
bil-mek(çi)	*bil-i-ş-mek(çi)*

Bu kipin olumsuz çekimi *emes* kelimesiyle yapılır: *caz-mak emesmin* 'yazmak niyetinde değilim', *ket-mek emes* 'gitmek niyetinde değil'.

Soru: *ket-mekçi-bi* 'gitmek niyetinde mi?', *ayt-makçı-sız-bı* 'söylemek istiyor musunuz?'.

6.3.4. Gereklilik kipleri

Kırgız Türkçesinde gereklilik kipini karşılayan herhangi bir ek yoktur. Kırgızcada gereklilik, fiil ismine *kerek, laazım, zarıl* ve *tiyiş* gibi kelimelerin ilâve edilmesiyle yapılır. *laazım* seyrek kullanılır.

6.3.4.1. I. tip gereklilik kipi

Gerekliliğin birinci tipinde, *-(I)ş /-(U)ş* fiilden isim yapma ekini almış fiile iyelik ekleri getirilir:

başta-ş-ı-m kerek/zarıl/laazım *başta-ş-ı-bız kerek//zarıl/laazım*
başta-ş-ı-ŋ kerek/zarıl/laazım *başta-ş-ı-ŋar kerek/zarıl/laazım*
başta-ş-ı-ŋız kerek/zarıl/laazım *başta-ş-ı-ŋızdar kerek/zarıl/laazım*
başta-ş-ı kerek/zarıl/laazım *başta-ş-ı kerek/zarıl/laazım*

bil-i-ş-i-m kerek/zarıl/laazım *bil-i-ş-i-biz kerek/zarıl/laazım*
bil-i-ş-i-ŋ kerek/zarıl/laazım *bil-i-ş-i-ŋer kerek/zarıl/laazım*
bil-i-ş-i-ŋiz kerek/zarıl/laazım *bil-i-ş-i-ŋizder kerek/zarıl/laazım*
bil-i-ş-i kerek/zarıl/laazım *bil-i-ş-i kerek/zarıl/laazım*

Olumsuzluk: I. tip olumsuzluk ekle yapılır: *al-ba-ş-ı-m kerek* 'almamalıyım', *öt-pö-ş-ü kerek* 'geçmemeli', *caz-ba-ş-ı kerek* 'yazmamalı'.

II. tip olumsuzluk *emes* kelimesiyle yapılır. *emes* sonda yer alır: *başta-ş-ı-m kerek emes* 'başlamamalıyım'.

Soru: *al-ı-ş-ı laazım-bı* 'almalı mı?', *ayt-ı-ş-ı zarıl-bı* 'söylemeli mi?'.

6.3.4.2. II. tip gereklilik kipi

Kırgız Türkçesinde II. tip gereklilik ise fiil ismine iyelik ekleri ile *kerek* kelimesinin getirilmesiyle yapılır: *fiil + -OO/-UU + iyelik eki + kerek/zarıl/laazım.*

baştoom kerek/zarıl *baştoobuz kerek/zarıl*
baştooŋ kerek/zarıl *baştooŋor kerek/zarıl*
baştooŋuz kerek/zarıl *baştooŋuzdar kerek/zarıl*
baştoosu kerek/zarıl *baştoosu kerek/zarıl*

bilüüm kerek/zarıl *bilüübüz kerek/zarıl*
bilüüŋ kerek/zarıl *bilüüŋör kerek/zarıl*
bilüüŋüz kerek/zarıl *bilüüŋüzdör kerek/zarıl*
bilüüsü kerek/zarıl *bilüüsü kerek/zarıl*

Olumsuzluk, I. tip gerekliliğin olumsuz şekliyle aynıdır: *alboom kerek* 'almamam gerek', *iştöösü kerek emes* 'çalışmaması gerek'.

Soru: *aluusu kerekpi* 'alması gerekir mi?', *ötüüsü zarılbı* 'geçmesi lâzım mı?', *ketüüsü kerekpi* 'gitmesi gerek mi?'.

6.3.4.3. III. tip gereklilik kipi

Bu çekim, fiil ismine yönelme hâli ekiyle birlikte *tiyiş* (gerek, lazım) kelimesi getirilerek yapılır. Çekimde, zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

bilüügö tiyişmin *bilüügö tiyişpiz*
bilüügö tiyişsiŋ *bilüügö tiyişsiŋer*
bilüügö tiyişsiz *bilüügö tiyişsizder*
bilüügö tiyiş *bilüügö tiyiş*

Olumsuzluk *emes* kelimesiyle ifade edilir:

aluuga tiyiş emesmin *aluuga tiyiş emespiz*
aluuga tiyiş emessiŋ *aluuga tiyiş emesiŋer*
aluuga tiyiş emessiz *aluuga tiyiş emessizder*
aluuga tiyiş emes *aluuga tiyiş emes*

6.4. Birleşik Kipler

Bu bölümde işlek olan çekimlere yer verilmiştir.

6.4.1. Hikâye

Kırgızcada hikâye çekiminde *ele* kullanılır. *ele* kadar işlek olmamakla beraber *bolçu* ve *boldu* şekillerinin de hikâye çekiminde kullanıldığı görülmektedir.

Görülen uzak geçmiş zamanın hikâyesi: *fiil + -GAn /-GOn + ele /bolçu + şahıs eki: al-gan ele-m* 'almıştım', *ket-ken ele-ŋ* 'gitmiştin', *kör-gön ele* 'görmüştü'.

Âdet edilen geçmiş zamanın hikâyesi: *fiil + -çU + ele + şahıs eki: al-çu ele* 'alırdı', *ket-çü ele* 'giderdi', *kör-çü ele* 'görürdü'.

Birleşik şimdiki zamanın hikâyesi: Bu çekim, iki şekilde yapılır. 1. *fiil + -A ; -(I)p /-(U)p + catat (cüröt, oturat, turat) + ele + şahıs eki: al-ı-p catat ele-m 'alıyordum', oku-p turat ele-ŋ 'okuyordun', ket-i-p cüröt ele 'gidiyordu'. -a/-e* zarf-fiil eki, bar- ve kel- fiilleri için kullanılır: *bar-a catat ele-m* 'gidiyordum', *kel-e catat ele* 'geliyordu'.

2. *fiil + -A; -(I)p/-(U)p + catkan (cürgön, oturgan, turgan) + ele: al-ı-p catkan ele* 'alıyordu', *bar-a catkan ele* 'gidiyordu', *ket-i-p cürgön ele* 'gidiyordu', *kör-ü-p turgan ele* 'görüyordu'.

Belirsiz gelecek zamanın hikâyesi: *fiil + -Ar/-Or; -r + ele + şahıs eki: al-ar ele-m* 'alırdım', *ket-er ele-ŋ* 'giderdin', *kör-ör ele* 'görürdü', *oku-r ele* 'okurdu'.

Şart kipinin hikâyesi: *fiil + -GAn/-GOn + bolso + şahıs eki : al-gan bolso-m* 'alsaydım', *ket-ken bolso-ŋ* 'gitseydin', *kör-gön bolso* 'görseydi'.

6.4.2. Rivayet

Kırgız Türkçesinde rivayet çekimi genellikle *eken (< er-ken)* kelimesiyle yapılır.

Duyulan geçmiş zamanın rivayeti: *fiil + -GAn /-GOn + eken + şahıs eki: al-gan eken-min* 'almışım', *ket-ken eken-siŋ* 'gitmişsin', *kör-gön eken* 'görmüş'.

Adet edilen geçmiş zamanın rivayeti: *fiil + -çU + eken + şahıs eki: al-çu eken-min* 'alırmışım', *ket-çü eken-siŋ* 'gidermişsin', *kör-çü eken* 'görürmüş'.

Basit şimdiki zamanın rivayeti: *fiil + -A-/-O-; -y- + t + eken / imiş + şahıs eki: al-a-t eken-min* 'alıyormuşum', *kel-e-t eken-siŋ* 'geliyormuşsun', *kör-ö-t eken* 'görüyormuş'.

Birleşik şimdiki zamanın rivayeti: *fiil + -A; -(I)p/-(U)p + catkan (cürgön, oturgan, turgan) + eken / imiş + şahıs eki : al-ı-p catkan eken 'alıyormuş', bar-a catkan eken* 'gidiyormuş', *ket-i-p cürgön eken* 'gidiyormuş'.

Belirsiz gelecek zamanın rivayeti: *fiil + -Ar/-Or ; -r + eken + şahıs eki: al-ar eken-min* 'alırmışım', *kör-ör eken* 'görürmüş'.

6.4.3. Şart

Şart çekimi, *bolso* kelimesiyle yapılır.

Görülen geçmiş zamanın şartı: *fiil + -GAn /-GOn + bolso + şahıs eki.* Bu çekim, şekil olarak şartın hikâyesiyle aynıdır. İki cümle arasındaki nüansı, cümledeki yüklemin kipi belirlemektedir. Yüklem, basit kiple bitiyorsa, geçmiş zamanın şartı; herhangi bir kipin hikâyesini bildiriyorsa, şartın hikâyesi söz konusudur: *bil-gen bolso-m* 'bilmediysem', *kör-gön bolso* 'görmediyse'.

Adet edilen geçmiş zamanın şartı: *fiil + -çU + bolso + şahıs eki: al-çu bolso-m, ket-çü bolso-ŋ.*

Şimdiki zamanın şartı: *fiil + -A; -(I)p/-(U)p + catkan + bolso + şahıs eki: al-ı-p catkan bolso, kör-ü-p turgan bolso, oku-p oturgan bolso.*

Belirsiz gelecek zamanın şartı: *fiil + -Ar /-Or; -r + bolso + şahıs eki: al-ar bolso, kel-er bolso, kör-ör bolso, oku-r bolso.*

6.5. Tasvir fiilleri

Kırgızcada iş veya hareketi tasvir etmek için zarf-fiil ekini almış olan esas fiilden sonra gelen ve en işlek olan tasvir fiilleri şunlardır: *al-, başta-, ber-, cat-, cür-, çık-, kal-, kel-, ket-, koy-, otur-, tur-.*

6.5.1. *al-* : Bu fiil hem *-A/-O; -y* hem de *-(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle kullanılır. *-A/-O; -y* zarf-fiil ekiyle kullanıldığında yeterlik bildirir: *caz-a aldı* 'yazabildi', *ket-e aldı* 'gidebildi', *kör-ö alat* 'görebilir', *oku-y alat* 'okuyabilir' , *başta-y alat* 'başlayabilir.'

al- fiili, *-(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle kullanıldığında hareketin, öznenin kendisi için, kendi yararına yapıldığını, hareketin tamamlandığını ve amaca ulaşıldığını bildirir: *üyrönüp aldım* ' öğrendim', *karap aldı* 'baktı'.

6.5.2. *başta-*: Bu fiil, genellikle *-A/-O; -y* zarf-fiil ekiyle kullanılır ve hareketin başladığını bildirir: *urmattay baştadı* 'hürmet etmeye başladılar', *çıga baştadı* 'çıkmaya başladı'.

6.5.3. *ber-*: *-A/-O;-y* zarf-fiil ekiyle kullanıldığında hareketin sürekli olarak yapıldığını ve tekrarlandığını ifade eder. Tezlik bildirir. *-(I)p/-(U)p* ekiyle kullanıldığında ise hareketin başkasının yararına yapılması söz konusudur. Ayrıca, iş veya hareketin bitirilmesinin istendiğini bildirir: *ayt-ı-p berdi* 'söyleyiverdi', *bar-a berdi* 'gidiverdi', *ıyla-y berdi* 'ağlayıverdi', *oku-y berdi* 'okuyuverdi'.

6.5.4. *cat-*: *-A/-O; -y* ve *-(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle kullanılan bu fiil, hareketin sürekliliğini ve şu anda devam ettiğini bildirir: *kel-e catat* 'geliyor', *al-ı-p catat* 'alıyor', *bil-i-p catat* 'biliyor', *oku-p catat* 'okuyor'.

6.5.5. *cür-*: Bu fiil, *-(I)p/-(U)p* ve *-A/-O ; -y* zarf-fiil ekiyle kullanılır. Hareketin kesintisiz olarak devam ettiğini ve sürekliliği anlatılır: *oku-p cüröt* 'okuyor', *al-ı-p cüröt* 'alıyor', *işte-p cüröt* 'çalışıyor'.

6.5.6. *çık-*: *-(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle kullanılır. Hareketin tamamıyla bittiğini gösterir: *okup çıktı* ' okuyup bitirdi', *körüp çıktı* 'görüp çıktı'.

6.5.7. *kal-*: Bu fiil de *-(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle kullanıldığında hareketin tamamlandığını bildirir. *-A/-O; -y* ekiyle kullanıldığı zaman hareketin aniden yapılması söz konusudur: *külüp kaldı* 'gülüp kaldı', *ketip kaldı* 'gitti', *albay kaldı* 'almadı'.

6.5.8. *kel-*: *-(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle kullanıldığı zaman hareketin konuşma anında yoğunlaşarak kesintisiz yapıldığını ve tamamlandığını ifade eder. *-A/-O; -y* zarf-fiil ekiyle kullanıldığında ise hareketin bittiğini bildirir ve yönünü gösterir: *alıp kelip* 'alıp getirerek', *cazıp kelip* 'yazarak', *cete keldi* 'yetişip geldi'.

6.5.9. *ket-*: *-(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle kullanıldığında hareketin gelişerek konuşandan uzak bir tarafa yönelmesi ve tamamlanması söz konusudur. Aynı fiil, *-A/-O; -y* zarf-fiil ekiyle kullanıldığında ise hareketin ansızın ve çabucak yapıldığı ifade edilir: *kirip ketti* 'girip gitti', *çıgıp ketti* 'çıkıp gitti', *süylöy ketti* 'konuşuverdi'.

6.5.10. *koy-*: Bu fiil, genellikle *-(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekleriyle kullanılarak hareketin tamamen bittiğini gösterir: *aytıp koydu* 'söyledi', *açıp koydu* 'açtı'.

6.5.11. *otur-*: Genellikle *-(I)p/-(U)p* zarf-fiil ekiyle kullanılır ve harekete süreklilik kazandırır: *bil-i-p oturat* 'biliyor', *caz-ı-p oturat* 'yazıyor', *okup oturgan* 'okumakta olan'.

6.5.12. *tur-*: Asıl fiili hareketin devamlılığı bakımından etkileyen bir başka tasvir fiilidir: *ket-i-p turat* 'gidiyor', *caz-ı-p turat* 'yazıyor', *bil-i-p turgan* 'bilmekte olan'.

6.6. Sıfat-fiiller

Kırgızcadaki işlek sıfat-fiil ekleri şunlardır:

6.6.1. -GAn/-GOn: *bol-gon okuya* 'olmuş olay', *aytılba-gan söz* 'söylenmemiş söz', *al-gan üyi* 'aldığın ev ', *sınıp ket-ken kol* 'kırılmış kol', *ilgerten kalgan sanat* 'eskiden kalmış sanat', *okup cat-kan te tuştar* 'okumakta olan akranlar', *cıynalıp tur-gan cer* 'toplanılan yer', *bara cat-kan* adam 'gitmekte olan adam' vb.

6.6.2. -Ar/-Or; -r: *barar cer* 'gidecek yer', *kiyer kiyim* 'giyilecek elbise', *bütö koyor iş* 'bitecek iş', *kele cürör kişi* 'gelecek kişi', *ta kalar eçteme* 'şaşılacak hiçbir şey', *körör künü* 'göreceği gün'

6.6.3. -BAs/-BOs: *aytılbas söz* 'söylenmeyecek söz' *tabılbas kitep* 'bulunmaz kitap' *çeçilbes masele* 'çözülmez mesele'.

6.6.4. -OOçU/-UUçU; -çU: *kelüüçü meyman* 'gelecek misafir', *es alçu uçur* 'dinlenecek zaman', *aytıp berçü söz* 'söylenivçrecek söz'.

6.6.5. *-A/-O; -y elek*: *al-a elek* 'henüz almamış', *kel-e elek* 'henüz gelmemiş', *kör-ö elek* 'henüz görmemiş', *başta-y elek* 'henüz başlamamış'.

6.6.6. *-GIdAy/-GUdAy*: *cöö cürgüdöy al* 'yaya gidecek hâl', *arı-beri basıp turguday bir maşina* 'oraya buraya götürecek bir araba'.

6.6.7. *-GIs/-GUs*: *tabılgıs kişi* 'bulunmayacak kişi', *unutulgus dos* 'unutulmayacak dost'.

6.7. Zarf-fiiller

Aşağıda işlek zarf-fiil eklerine yer verilmiştir:

6.7.1.-A/-O; -y: *al-a* 'alarak', *kel-e* 'gelerek', *bol-o* 'olarak', *kör-ö* 'görerek', *ug-a* 'duyarak', *unut-a* 'unutarak', *işte-y* 'çalışarak', *oku-y* 'okuyarak'.

6.7.2. -(I)p /-(U)p: *başta-p* 'başlayıp', *oku-p* 'okuyup', *al-ı-p* 'alıp', *iç-i-p* 'içip', *bol-u-p* 'olup', *kör-ü-p* 'görüp'.

6.7.3.-ArdA/-OrdO; -rdA3: *iç-erde* 'içerken', *bar-arda* 'giderken', *kül-ördö* 'gülerken'.

6.7.4. -GAnçA/-GOnçO: *al-gança* 'alıncaya kadar', *bil-gençe* 'bilinceye kadar', *kör-gönçö* 'görünceye kadar', *ket-kençe* 'gidinceye kadar', *küt-könçö* 'bekleyinceye kadar' .

6.7.5. -GAndA/-GOndO: *men al-ganda* 'aldığımda', *sen kel-gende* 'geldiğinde', *men kör-göndö* 'ben gördüğümde', *sen çık-kanda* 'sen çıktığında'.

6.7.6. -GAnI/-GOnU *al-ganı* 'almak için', *tur-ganı* 'kalkmak için', *kör-gönü* 'görmek için', *iç-keni* 'içmek için'.

6.7.7. *-A/-O; -y elekte*: *al-a elekte* 'henüz almadan', *kel-e elekte* 'henüz gelmeden', *kör-ö elekte* 'henüz görmeden'.

6.7.8. *-BAstAn/-BOstOn*: *al-bastan* 'almadan', *kel-besten* 'gelmeden', *kör-böstön* 'görmeden', *ket-pesten* 'gitmeden'.

7. BAĞLAÇ

7.1. Sıralama bağlaçları: *cana* 've', *menen* 'ile', *da* 've'.

7.2. Denkleştirme bağlaçları: *ce* 'veya, ya da', *caki* 'veya, ya da'.

7.3. Karşılaştırma bağlaçları: *ce...ce...*'ya...ya...', *arı ...arı...* 'hem...hem...', *narı...narı...* 'hem...hem...', *...da...da* '...da...da / ...de...de', *emes* 'değil', *meyli...meyli...*', ister...ister...', *ne... ne...* 'ne... ne...', *tügül* 'değil'.

7.4. Cümle başı bağlaçları: *a tügül* 'hatta', *al emi* 'fakat', *andıktan* 'bu yüzden', *antkeni* 'çünkü', *antken(i) menen* 'ancak', *ce* 'yoksa', *ce bolboso* 'yoksa', *balkim* 'belki', *birok* 'fakat', *bolboso* 'yoksa', *degen menen,* 'bununla beraber', *demek* 'demek, demek ki', *eger; egerde* 'eğer, şayet', *körsö* 'meğer', *lekin* 'lâkin, fakat', *oşentse da* 'böyle olsa da, buna rağmen', *oşondoy bolso da* 'böyle olduğu hâlde, buna rağmen', *oşogo karabastan* 'buna rağmen', *oşonu menen katar, oşonu menen birge* 'bununla beraber', *nege deseŋ, emne üçün deseŋ, nege degende* 'çünkü', *oşonduktan* 'bu yüzden', *oşon üçün, oşol üçün* 'bu yüzden', *oşol sebeptüü* 'bu yüzden', *sebebi* 'sebebi, çünkü', *uşundan ulam* 'bundan dolayı'.

8. EDAT

8.1. Çekim edatları

8.1.1. Yalın hâlle bağlanan edatlar: *arkıluu* 'ile, sayesinde, vasıtasıyla', *boydon* 'gibi, olarak', *boyu* 'boyu', *boyunça* 'göre', *cönündö* 'hakkında, konusunda', *dep* 'diye, için', *ilgeri* 'önce', *katarı* 'olarak', *katarında* 'olarak', *menen* 'ile',

öŋdüü 'gibi', *sayın* 'her', *sımal* 'gibi', *sıŋarı; sımak; söröy; çalış* 'gibi', *sıyaktuu* 'gibi', *tuuraluu* 'hakkında, konusunda', *üçün* 'için'.

8.1.2. Yükleme hâliyle bağlanan edatlar: *boyloy* 'üzerinden, vasıtasıyla', *közdöy, közdöp* 'doğru'.

8.1.3.Yönelme hâliyle bağlanan edatlar: *caraşa* 'uygun, göre', *çeyin* 'kadar', *deyre; deyin* 'kadar', *karaganda* 'göre', *karata* 'göre', *karay* 'doğru', *okşoş* 'benzer', gibi', *tiyeşelüü* 'ait', *arı* 'öte', *başka* 'başka', *baştap* 'itibaren', *beri* 'beri', *bölök; bötön; öngö; özgö* 'başka', *kiyin* 'sonra', *körö; körök; körökçö* 'göre', *murun, murda* 'önce', *soŋ* 'sonra', *tartıp* 'itibaren', *tışkarı* 'başka, hariç', *ulam* 'dolayı'.

8.2. Pekiştirme edatları: *bolso* 'ise', *da* 'da, de', *dagı* 'da, de, dahi, bile', *dele, dale* 'da, de', *eken* 'ki, acaba', *ele* 'da, de, daha, sadece, öylesine', *beken* 'mi ki, mi acaba?', *belem* 'mi ki, mi acaba?', *gana* 'sadece, yalnız', *go* 'herhâlde', *beym* 'acaba'.

9. ÜNLEM

9.1. Duygu ünlemleri: *a , a a* 'aa', *i, ii* 'aa', *aaa* 'aa', *oy* 'oy, vay', *ay* 'vay', *o* 'ah'.

9.2. Yönlendirme ünlemleri: Hayvanları çağırma, yürütme, susturma ve kovma maksadıyla kullanılan ünlemlerdir: *kıruu-kıruu!* 'atı çağırmak için', *kırooy-kırooy, tüşööy-tüşööy!* 'koyunu çağırmak için', *çüçü-çüçü!* 'keçiyi çağırmak için', *tütü-tütü!* 'tavuğu çağırmak için', *mıy-mıy!* 'kediyi çağırmak için', *küçü-küçü!* 'köpek yavrusunu çağırmak için', *öş-öş!* 'ineği yürütmek için', *çü-çü!* 'atı yürütmek için', *tırr!* 'atı durdurmak için'.

9.3. Seslenme ünlemleri: *a* 'hey', *ay* 'hey', *e* 'ey, hey', *i, ii* 'hey', *o* 'hey', *oy* 'oy, vay'.

9.4. Gösterme ünlemleri: *mına* 'işte', *mınakey* 'işte', *tee* 'ta'.

9.5. Sorma ünlemleri: *kana* 'hani'.

9.6. Cevap ünlemleri: *ooba* 'evet', *cok* 'yok, hayır', *albette* 'elbette', *ariyne* 'elbette', *sözsüz* 'şüphesiz, elbette', *makul* 'makul, tamam', *ıras* 'doğru', *durus* 'doğru', *carayt* 'doğru, uygun', *mümkün* 'mümkün, olur', *balkim* 'belki'.

Kasım Tınıstanov

Bilim-Tügönbös Baylık

Bir kişinin eki balası boldu. Atası uluu balasın cakşı kördü. Ençinin baarın uluu balasına bermek boldu.

Enesi eki balasın teŋ cakşı kördü. Ençini eköönö teŋ bölüp bermek boldu. Bayı katınının tiline köngön cok. Katının urdu. Katın tayaktan kaçıp, bir kara çiydin tübünö barıp, ıylap oturdu.

Coldon ötüp bara catkan colooçu katındı kördü:

_ Emne üçün ıylaysıŋ?_ dep suradı.

Katın cay-maanisin ayttı:

Colooçu aŋgemege tüşüngön soŋ, katınga ayttı:

_Siz beker ıylabaŋız! Kiçi balaŋızdı okuuga ciberiŋiz, Bilim-tügönbös baylık deyt. Atanın döölötü koldun kirindey. Bat ele cogolot.

Katın colooçunun sözünö makul boldu. Balasın ıraakı cerge okuuga ciberdi.

Bala köp cılı tırışıp okudu. Türdüü sonun önör üyröndü. Önörü arkasında bay boldu. Agası ata döölötünö mas bolup cürüp, önördön kuru kol kaldı. Ata döölötü bat ele büttü. Abdan cardı boldu. Akırı inisine calınıp, tamak surap kaldı.

Kasım Tınıstan Uulu, Bişkek 1991, 99.

Kasım Tınıstanov

Bilim Tükenmez Zenginlik

Bir kişinin iki balası vardı. Baba, büyük oğlunu seviyordu. Servetinin hepsini büyük oğluna vermek niyetindeydi.

Anne ise iki çocuğunu aynı derecede seviyordu. Servetini, ikisine eşit şekilde paylaştırmak istedi. Kocası, karısına anlayış göstermedi ve karısını vurdu. Kadın, dayaktan kaçarak bir kara ağacın altına gidip ağlayıp durdu.

Yoldan geçmekte olan bir yolcu kadını gördü:

Niçin ağlıyorsun? diye sordu.

Kadın sebebini anlattı.

Yolcu, durumu anladıktan sonra kadına şöyle söyledi:

_Siz boşuna ağlamayınız! Küçük çocuğunuzu okula gönderiniz. Bilim, tükenmez zenginliktir, der. Babanın serveti el kiri gibidir. Çabucak yok olur.

Kadın, yolcunun sözünü makul gördü. Çocuğunu uzak bir yere okumaya gönderdi.

Çocuk, uzun yıllar çalışıp okudu. Çeşitli güzel sanatlar öğrendi. Sanatı sayesinde zengin oldu. Ağabeyi baba servetiyle sarhoş olup sanattan mahrum kaldı. Baba serveti çabucak bitti ve çok fakir oldu. Sonunda kardeşine yalvararak aş ekmek isteyerek dilendi.

Keŋeş Cusupov

Süyüü Degen Süzüp Ötüü Deŋizden

.....

Alıkul süyüü cönündö eç kim başınan ötkörö elek sezim menen, eç kim ayta elek söz menen ır cazgısı kelet.

Uşu süyüü, uşu sezimdin kıska boluusun Alıkul kaalabayt, anı cogotkusu, kumarın tarkatkısı kelbeyt. Süyüü degen maksatka cetip, toktop kaluu, otu öçüü emes. Al bir ömür boyu taŋ nurunday sozulgan, cüröktün muzıkası. Al düynönün kooz, kızık körsötkön uluu küçü, şam otuŋ, sen anın ilebine çalıngan soŋ kert başına kayılsıŋ, adamdardın eŋ bir boorukeri, nazigi, kaygıluusu da, ölbösü da sensiŋ. Bulbuldun tili, güldün cıpar cıtı bolguŋ kelet. Deizdi süzüp, buluttu attap, ottu keçip ötö alasıŋ...

Alıkuldun süygönü Ayday Cigitaliyeva degen kız bolgon. Al ayıldan on üç caşında Frunze kalaasına kelip, pedtehnikumdan okugan. Ayday on cetide, caş çıbıktay solkuldagan, acarduu, koy közdüü, uzun oloŋ çaçtuu, maŋdayı carık, kiyimdi sınga salganday caraşıktuu kiyingen kız burak ele. Orunduu süylögön, bir sırduu, toktoo, sözdü tıŋşagan caraker. Anı kurbuları "Ayday", "Kündöy" dep tamaşalap erkeletişet. Mukam cakşı ünü bar ele. Komsomolduk işke can üröp katışkan, kızdarga süylösö: "Bir adam bolsok ee", _ dep oozunan tüşürböy, kıyaldanaar ele. Ayday okuu cayındagı ulan-kızdardın közünö tüşüp cürçü. Ulandar kızga dalay aşıktık kattarın cazışçu. Kız eç kimisine coop berbedi.

Uşunday kezde Alıkuldun ır menen cazılgan katı ılacı bolup, Ayday kızdın cürögün tız ettirdi. Alıkuldun Aydayga arnagan "Gül menen Kuş" degen ırı 1936- cılı cazılgan.

A. Osmonovdun ömüründö 1937-cıl kızık da, caştık ömürdün, çıgarmaçılıktın ergigen, ömürünün buruluş cılı bolso kerek.

Caş akın çöntök depterine süygönünün kölgö uzatkanın, cakşı ır cazıp kelüügö ubada kılganın aytkan eken. Er cigit ubadasına bek turuptur.

Alıkulga Ata Curttun bir katıluu catkan kooz burçu aga çoŋ taasir kaltırgan. Al Ceti-Ögüzdögü Kök-Cayık cayloosuna çeyin cöö kıdırıp, ayıldardı kıdırıp, boz üylörgö tünöp, turmuş körüp, el arasınan ulamış-sancıra söz ugup ak çölmök oynop, çer cazdı. Anın kurorttogu, şarkıratmadagı, tüzöndögü catıp tüşkön süröttörün körsöŋ, caş akından sözü menen aytkanda, komsomolço cakşı kiyingen, düynönü şattıkta körgön, süyüügö kumar, bir çoŋ emgek kılgısı kelip küçü taşıgan, köŋülü açık kurbuları köp, şayır kezi.

.....

Pamirbek Kazıbayev, *Mezgil cana Alıkul*, Frunze, 1990, s. 169-170.

Keŋeş Cusupov

Sevgi Denizde Yüzmeye Benzer

Alıkul, sevgi hakkında, şimdiye kadar hiç kimsenin yaşamadığı duygularla ve hiç kimsenin söylemediği sözlerle şiir yazmak ister.

Alıkul, bu sevgi ve duygunun kısa sürmesini istemez. Onu kaybetmek ve ihtirasının bitmesini de istemez. Sevgi, emele ulaşınca bitmez, ateşi sönmez. O, bir ömür boyu seher vaktinin aydınlığı gibi devam eden bir gönül müziğidir. O dünyanın güzel ve eğlenceli görünen büyük gücü ve ateşidir. Sen onun rüzgârına kapıldıktan sonra tek başına mücadele edersin. İnsanların en merhametlisi, en naziği ve en kederlisi de sensin. Bülbülün dili, gülün mis kokusu olmak istersin. Denizde yüzüp, bulutlara çıkabilir, ateşin içinden geçebilirsin.

Ayday Cigitaliyeva, Alıkul'un sevdiği kızdı. O, on üç yaşında köyden Bişkek şehrine gelerek Eğitim Enstitütüsünde okudu. Ayday on yedi yaşında fidan gibi, güzel, iri gözlü, uzun gür saçlı, parlak yüzlü, şık giyimli efsanevî bir kızdı. Yerli yerinde konuşan, aklı başında, ciddî, sözü dinlenen sakin biriydi. Yaşıtları, ona "Ayday", "Kündöy" diye takılırlardı. Âhenkli, güzel bir sesi vardı. Komsomolda çalışan kızlara: "Bir adam olsak, ya" lâfını hiç ağzından düşürmeden söyler ve hayallere dalardı. Okul yıllarında bekâr delikanlıların gözü onun üzerindeydi. Delikanlılar, kıza pek çok aşk mektubu yazardı. Kız ise hiçbirine cevap vermezdi.

O sıralarda Alıkul'un şiir tarzında yazdığı mektup, Ayday kızın yüreğine ilaç gibi geldi. Alıkul'un Ayday'a ithaf ettiği "Gül ve Kuş" adlı şiir, 1936 yılında yazıldı.

1937 yılı Alıkul Osmonov için önemli bir yıldı. Genç yaşına rağmen sanatının zirveye ulaştığı bir yıl, hayatının ve sanatının dönüm noktası olsa gerek.

Genç şair hatıra defterine göle gittiğini ve iyi şiir yazarak döneceğine söz verdiğini yazmış. Er yiğit sözünde çok iyi durmuş.

Alıkul, ana yurdun esrarengiz, güzel köşelerinin çok büyük tesiri altında kalmıştır. O Ceti Ögüzdeki, Kök Cayık yaylasına kadar yaya dolaşarak köyleri gezmiş, boz üylerde geceleyip hayatı tanımış, halk içindeki ulemaların nasihat ve bilgilerini dinlemiş, ak çölmek oynayıp sıkıntısını atmıştır. Onun kaplıcada, şelâlede, ovada çektirdiği fotoğraflarına bakarsanız, genç şairin ifadesiyle komsomol tarzı şık giyinen, hayatı seven, sevgi dolu, büyük işler yapacak güce sahip, dostunun çok olduğu mutlu zamanı.

Süyünbay Eraliyev

Saga Aytkan Sır

Köŋül degen uluu nerse. Koldon kelse anı taza tutkan tüzük. Köŋülün kursant, kuşubak bolup tursa, caşoodogu eŋ ele küŋürt nerselerdin da calaŋ gana carık caktarın körösüŋ. Köŋülü kuunak adam özü da başkalarga karaganda coomart,kenen cana keçirgiç. Anın teskirisinçe, köŋülü çögüp turgan adamga carık da karaŋgı bolup körünöt. Al başkaga emes, caadırap açılıp turgan güldörgö da kaydıger karayt.

*

* *

Canında eç kim cok, calgız kalgan kezde oyuna emneler gana kelbeyt! "Men kanday caşap catam?" dep, özüŋ cönündö dagı oylonosuŋ, Meenetiŋ ak, adamdarga paydaŋ köbüröök tiye catkan bolso, özüŋö-özüŋ ıraazı bolup kalasıŋ. A kokus başkalar cönündö caman oylop, cürgön-turganıŋ aram bolsoçu? Özüŋdü özüŋ cazalap, özüŋdü-özüŋ sottoy alasıŋbı? Sot_ senin abiyriŋ, senin ıymanıŋ. Abiyiriŋdi eç kaçan alday albaysıŋ. Al senin kim ekenindi cakşı bilet.

Özün sottoy bilüü_ adamdık ıymandın tazalıgı. Ansız, özüŋ menen ıntımakta caşay da albaysıŋ.

*

* *

Emi bir az cılda canı kılım baştalat. Eski kılım bizdi anın bosogosuna çeyin alıp keldi. Soguş korkunuçun baştan köp ötkördük. Murdakı düynölük eki soguş adam balasına çeksiz azap-tozoktordu alıp keldi. Emi kelatkan kılım momun, cooş bolsun deybiz. Bir berilgen caşoonu adamdar cırgalda ötkörgüdöy bolso kana!

Eki kılımdın togoşu! Anı başınan ötkörgön adamdar kanday baktıluu! Albette, bizdin adat-saltıbız, caşoo önökötübüz, içki psihologiyabız ötkön mezgil menen kalıptangan. Oşogo karabastan azırtan baştap ele biz oyubuz menen canı kılımda caşay baştadık. Anın arkırap sokkon şamalı töşübüzgö tınbay kelip urunup catkansıyt. Adam balasının tabiyatı uşunday, al özünün cüzü menen ertеŋderge burulup kalgan. Aga kaşar da bolso keleçek kımbat.

.....

Ala Too, S. 4-5, 1992, s. 63-64, 72.

Süyünbay Eraliyev

Sana Verdiğim Sır

Gönül, yüce bir şey. Elden geldiği kadar onu temiz tutmak gerek. Gönlün huzurlu, mutlu olursa hayattaki en karanlık şeylerin de sadece ve sadece aydınlık taraflarını görürsün. İçi huzurlu, neşeli insan başkalarına göre daha cömert, elindekiyle yetinen ve affedicidir. Bunun aksine, iç huzuru olmayan bir insana ışık, karanlık görünür. O, sadece başkalarına değil, serpilip açılan çiçeklere de kayıtsız bakar.

*

* *

Yanında hiç kimse yok, yalnız kaldığın zaman aklına neler neler gelmez! "Ben nasıl yaşıyorum?" diye kendi hakkında bile düşünürsün. İşin iyi, insanlara çok faydan dokunursa kendi kendine memnun olursun. Ya, başkaları hakkında kötü şeyler düşünüp sinsi olsan? Kendi kendini cezalandırıp kendi kendini yargılayabilir misin? Mahkeme, senin vicdanın, senin imanın. Vicdanını asla aldatamazsın. O, senin kim olduğunu iyi bilir.

Kendi kendini yargılama, insan imanının temizliğidir. Onsuz, kendinle barışık da yaşayamazsın.

*

* *

Yakın zamanda yeni bir yüzyıl başlayacak. Eski yüzyıl bizi eşiğine kadar getirdi. Savaş korkusunu çok yaşadık. Geçen İkinci Dünya Savaşı insanoğluna sınırsız eziyet ve sıkıntı yaşattı. Şimdi yaklaşmakta olan yüzyıl hayırlı olsun, diyoruz. Bize aynı anda bağışlanan hayatı, insanlar huzur içinde geçirse, ne olur!

İki yüzyılın karşılaşması! Onu yaşayan insanlar ne kadar mutlu! Elbette, bizim gelenek ve göreneklerimiz, alışkanlıklarımız, psikolojimiz, geçen asırda kalıplaştı. Bunu bir kenara bırakarak, bugünden itibaren fikirlerimizle yeni asırda yaşamaya başladık. Onun rüzgârı durmadan göğsümüze çarpıyor gibi. İnsanoğlunun tabiatı böyle işte. O, yüzünü yarınlara çevirdi. Onun için her zaman gelecek kıymetlidir.

Midin Alıbayev

Enenin Süyüüsü

Emilbektin ebi cok erkeligin ayıldagılar büt bilet. Köbü caktırbayt. Anın ene-atası udaa üç kızduu bolgondon kiyin, uşul Emilbekti körüşkön. Alar, üç kızdın arasında calgız erkek bala Emilbek bolgonduktan, anın üstünö eŋ kencesi dep artıgıraak erkeletişeer ele. Balaŋardı anda-sanda kagıp-sogup cürböysünörbü degenderge:

- Eç nerse emes, mektepke okugandan kiyin özü ele taştayt,- dep, köbünçö atası ayta turgan.

Mına Emilbek mektepten okuganına bıyıl törт cıl boldu. Al erkeligin azır da koyo elek. Emilbek atasının tilin korkkonunan gana anda-sanda alat. Apasın bolso, taptakır togotup koyboyt. Emilbekke apasının aytkan sözdörü çirkeydin dıŋıldaganınday da sezilbeyt. Al çoŋ ata, çoŋ enesinin tilin almak tügül, alardın bükçüygön belin tuurap şıldıŋdap ketet. Anın bir cakşı sapatı -sabagın cakşı bilet, kitepti köp okuyt. Cürüş-turuşunan dayıma "3", keede "2" ala koygonu menen, cıl sayın klasstan klasska cakşı baalar menen köçöt. Okuuçunu calaŋ gana cakşı baa algandıgı üçün cakşı debeybiz da?! Al cakşı da okup, oşonu menen katar sabaktan boş uçurda ene-atasının maydaçuyda işine kol kabış kılışkandıgınan da cakşı körör elek. A, Emilbekte bolso, biz aytkan ekinçi sapat cok. Al, apasının tilin albaganı az kelgensip, aga kayaşa da aytat. Keede kedeŋdep aytışa da ketet. Buga apası ötö kapa bolot.

Kündördün birinde, Emilbekten apası koroogo kir cayganı catıp:

- Emilbek, tetigi şatı menen çıgıp, mına bul ciptin üçün tamdın burçuna baylap berçi, kir cayayın.

-Özüŋ cayıp al!-dep, koroodon çıgıp ketti.

Anın apası keyip-kepçip, eptep şatı menen çıgıp cipti baylap, tüşüp kele catkanda şatının tepkiçterinin biröönün mıgı boşop kalgan eken, salmagın kötörö albay çıgıp ketti. Emlibektin apası cıgılıp tüşüp, bütün çıgarıp alıp, kokuylap catıp kaldı. Anı ayıldagılar eptep oorukanaga alıp bardı. Egerde Emilbek til algan bolso, ceŋil balaga tepkiç sınbayt ele apası mınday azaptı da körbögön boloor ele. Buga Emilbek kabagım-kaşım dep da koygon cok.

Anın altınçı klasstan okugan ecesi Alma, cüdöp-kakap catıp eptep tamak bışırıp kiçireek kostrulga kuyup:

-Emil, sen apama bul tamaktı cetkirip kel. Men üydün için cıyıştırıp, kazan-ayaktı cuup koyoyun degende:

- Barbaym. Emne, anın butun men çıgardım bele,-degen sözün eşikten kirip kele catkan atası uktu dagı:

- Sen emiten uşintesiŋ, çoŋoygondo apaŋ ekööbüzdü tirüülöy kordukka salasıŋ go, şaytan! Esi cok naalat!-, dep belindegi kayış kur menen kuyrugun ısıta çaptı. Emilbek ıylagan boydon çoŋ atasına kaçıp bardı. Çoŋ atası anın maŋdayınan sılagan cok.

Kayra:

- Iras kılıptır balam saga, oltur emi,-dedi. Çöntögünön şişe çakçasın suurup çıgıp, nasıbaydan attı dagı, çıyt tükürüp koyup:

Midin Alıbayev

Anne Sevgisi

Emilbek'in yersiz şımarıklığını köydekilerin hepsi bilir. Çoğu bunu tasvip etmez. Onun anne ve babası art arda üç kızları olduktan sonra Emilbek'e sahip oldular. Üç kızın ardından erkek çocuk olarak yalnız Emilbek olduğu için ve en küçük diye onu daha fazla şımartırlardı. Çocuklarınıza arada sırada kızmıyor musunuz, diyenlere:

- Önemli değil, okula başladıktan sonra kendiliğinden bırakır, diye çoğunlukla babası cevap verirdi.

Bu yıl Emilbek okula başlayalı dört yıl oldu. O, hâlâ şımarıklığını bırakmadı. Emilbek sadece babasının azarlamasından korktuğu için ara sıra sözünü dinler, annesini ise hiç dinlemezdi. Emilbek'e annesinin söylediği sözler sivrisineğin vızıltısı kadar bile etki etmezdi. O, büyük annesinin sözünü dinlemeyi bırakın, onların kamburlarını taklit eder, dalga geçer. Onun iyi tarafı derslerinde başarılı olması ve çok kitap okumasıydı. Davranışlarından bazen üç, bazen iki almasına rağmen her yıl sınıfını güzel notlarla geçer. Öğrenciye sadece iyi notlar alıyor diye iyi demeyiz ya! Öğrencileri, güzel okuyup, bunun yanında derslerinden boş kalan zamanlarında anne ve babasına yardım ettiği için de severdik. Fakat, Emilbek'te bizim söylediğimiz ikinci özellik yoktu. O annesinin sözlerini dinlemediği yetmiyormuş gibi ona karşı gelir, bazen boyuna bakmadan annesiyle de atışır. Bu hâline annesi çok üzülürdü.

Günlerden bir gün Emilbek'in annesi avluya çamaşır asarken:

-"Emilbek şuradaki merdiven ile çıkıp şu ipin ucunu evin köşesine bağlayıver de çamaşır asayım" dedi. Emilbek:

-"Kendin as!" diyerek avludan çıkıp gitti.

Annesi üzülerek zar zor merdiven ile çıkıp ipi bağladı. Aşağıya inerken ağırlığını kaldıramayan merdivenin basamaklarının gevşemiş olan çivisi çıktı. Emilbek'in annesi düştü ve ayağını burktuğu için acı acı feryat ederek yere yığıldı. Onu köydekiler zorla hastaneye götürdüler. Eğer Emilbek söz dinlemiş olsaydı hafif olduğu için merdivenin basamağı kırılmaz ve annesi de bu eziyeti çekmezdi. Bu olanlara Emilbek üzülmedi.

Onun altıncı sınıfta okuyan ablası Alma zorlukla yemek pişirip küçük tencereye koydu ve

-"Emil, sen anneme bu yemeği götürüp gel, ben evi toplayıp bulaşığı yıkayayım" dediğinde:

-"Gitmem! Bana ne, onun ayağını ben mi çıkardım?" dediği sırada kapıdan içeri girmekte olan babası söylediklerini işitti ve:

-"Sen şimdiden böyle yapıyorsun, büyüdüğünde annenle ikimize ne eziyetler çektireceksin! Şeytan! Lânet olası akılsız! deyip belindeki kemeri çıkarıp Emilbek'in kıçına sertçe vurdu. Emilbek ağlayarak dedesinin yanına kaçıp gitti. Dedesi onun alnını okşamadı bile. Hatta

-"Oğlum, iyi yapmış sana, otur artık" dedi. Cebinden tütün kabını çıkararak tütünden ağzına koyup tükürdü.

- Enenin da, atanın da tilin alıp cür, balam. Mına senin ataŋdın atası menmin. Ataŋ Capar sendey kezinde menin da, apası Daananın da tilin aluuçu, -dep kempirin karap koyup söz baştadı.- Ataŋ uşul azır da, men, ce mına bu çoŋ eneŋ katuurak süylöp koyso unçukpay kalat. Çoŋ bolgonu menen bizdin tildi alat.

Uşul sözdü aytıp catkanda Emilbek atası Capardın murdagı cılı mas bolup, attan cıgılıp kelgende, çoŋ enesi da, çoŋ atası da katuu tildeşkenden kiyin, al oşol kündön baştap araktı taştaganın esine tüşürdü. Al gana tügül, çoŋ atası anın atasın tayagı menen congo tars ettire bir çapkanın da estedi. Çoŋ atası nasıbaydan dagı bir attı da, oŋdonup olturup:

- Sen Emiltay, comoktu cakşı körösüŋ. Men saga bir comok aytıp bereyin, çınında bul comok emes, özüm körgön okuya,-dep sözün baştadı.

-İlgerki ötkön cıldardın biri ele. Çoŋ eneŋ Daana ekööbüz Belek degen bayda malay bolup cürör elek. Ataŋ Capar tam-tuŋ baskan kezegi. Biz bıltırkı silerdin pioner lageri ornoşkon Kölmö cayloosunda elek. Çoŋ eneŋ baydın oor cumuştarın kılıp cürüp, bir künü oorup töşökkö catıp kaldı. Al kezde doktur, oorukana degen cok boloor ele. Men ar kaysı tamırçılarga bardım. Akırında Kulunbay degen tamırçı çoŋ eneŋdin tamırın karmap körüp:

-Arkardın etinen araşan kaynatıp berseŋ ayıgat, -dedi. Arkarlar too-toonun başında erkin cürüp, düyüm çöptördün bürün ceyt, çın ele darılıgı bardır,-dep çın işendim da araketke tüştüm. Al kezde mende mıltık kayda. Ayılıbızdagı Bakay degen mergendin baraŋı bar ele. Asılıp catıp bir çıgıp kelüügö surap aldım. Özüm da anda-sanda birdeme ata koyup cürüüçümün. Arkarlardın kaysı cerde boloorun da bilüüçü elem. Men koy cayıp çıkkan törlördön anda-sanda alardı uçuratıp kalıp, mıltıgımdın coktuguna ökünüp tim bolçumun. Bakaydın baraŋın asınıp uşul kölmönün Oy-Kaşka suu degen koktusun ördöp cönödüm. Oy-Kaşka suunun törünö cakındap kalganda, cıttuu-kök gül cış çıkkan bir ayantçada olturdum dagı, bir az oonap es alıp, conumdagı baylagan ayranımdan içeyin edep çanaçtın oozun çeçtim. Ayran ötö koyuu bolgonduktan cuta albadım. Men olturgan cerdin tuura cagındagı töö taştın tübünön orgup çıgıp catkan bulaktan koşup, ayrandı çaykadım. Tim ele kımız bolup kalıptır. Suusagan canım cırgay tüştüm.

Eki cagımdı karadım. Emne üçündür bir boz çımçık canı kalbay çıypıldayt. Al men olturgan cerden tegerenip alıs ketpeyt. Keede menin töbömö kono kala turgansıp cakın kelet. Keede menin canımdagı uyday taştın üstünö konot, kayra uçup çöptördün başına konot. Anın canı-manı kalbay çıypıldaganına karaganda, men uyasına cakın olturup aldım go dep, eki cagımdı karadım. Ay cayloonun uzun çöptörünün arasına uya sala turgan çıypıldak degen boz çımçık ekenin taanıdım. "Bul baykuştu beker çebelentpeyinçi" degen oy menen orun kotorup turup bassam, üç kadam aldagı ayaktay taştın tübündögü uyada tört kızıl et balapan bar eken. Mınça körbögönümdö basıp almak ekenmin. Men eŋkeyip karasam, törtöö teŋ sapsarı bolgon oozdorun açışıp, cem suradı. Enebiz kurt tiştep keldi dedi go? Alardı körüp boorum oorudu. "Atam arkar atıp keler beken" dep menin Caparım da uşintip oozun açatko, dep sanaam say kıdırdı. Oşol uçurda bayagı çımçık tim ele menin koluma ölüp bergisi kelip töbömö aylandı.

_ Annenin de babanın da sözünü dinle çocuğum. İşte senin babanın babası benim. Baban Capar senin yaşındayken benim ve annesi Daana'nın sözünü dinlerdi, diyerek karısına bakıp anlatmaya başladı.

_ Baban, şimdiye kadar ben ve ninen sert de konuşsak karşımızda susar. Büyük olmasına rağmen bizim sözümüzü dinler. Bu sözü söylerken Emilbek babası Capar'ın önceki sene sarhoş olup attan düştüğünü, ninesinin dedesinin de çok kızdıklarını, sonra o günden itibaren babasının içkiyi bıraktığını hatırladı. Hatta dedesinin değnekle babasının sırtına şiddetle vurduğunu da hatırladı. Dedesi tütünden bir tane daha koyarak kendine çeki düzen vererek:

-Emilciğim, sen masalı çok seviyorsun. Ben sana bir masal anlatayım. Bu gerçekten de bir masal değil, gördüğüm ve yaşadığım bir olaydır, diyerek sözüne başladı.

Geçmişte bir gündü. Büyük annen Daana ve ikimiz Belek adlı zengin birinin yanında hizmetçi olarak çalışıyorduk. Baban Capar yeni yürümeye başlamıştı. Biz, geçen yıl sizin ortaokul kampında yerleştiğimiz Kölmö yaylasındaydık. Büyük annen efendisinin ağır işlerini yaparken bir gün hastalanıp yatağa düştü. O zaman doktor, hastane denen şeyler yoktu. Ben her çeşit doktora gittim. Sonunda Kulumbay adlı halk tabibi büyük annenin nabzına bakıp:

-Geyiğin etinden haşlayıp yedirirsen, iyileşir, dedi. Geyikler dağların yüksek yerlerinde rahatça gezinerek çeşitli otların tomurcuklarını yerler ve gerçekten de eti şifalıdır, dedi. Ben de buna gerçekten inandım ve harekete geçtim. O zaman ben de silah nerede! Köyümüzdeki Bakay adındaki avcının tüfeği vardı. Yalvara yakara bir defalığına ödünç aldım. Kendim de ara sıra bir şeyler vururdum. Geyiklerin nerede olacağını da bilirdim. Ben koyunları otlattığım yaylalarda bazen onlarla karşılaşırdım. Tüfeğimin olmamasına pişman olup sesimi çıkarmazdım. Bakay'ın tüfeğini asarak bu gölcüğün Oy Kaşka ırmağı yaylasına yaklaştığımda mis kokulu mavi çiçeklerin sık olduğu bir meydanda oturdum. Biraz uzanıp dinlenerek sırtıma bağladığım yoğurdumdan yiyeyim diye tulumun ağzını çözdüm. Yoğurt çok koyu olduğundan yutamadım. Benim oturduğum yerin yan tarafındaki deve (gibi) taşın dibinden kaynayarak çıkmakta olan pınardan su alarak yoğurdu karıştırdım. Aynen kımız gibi oldu. Susayan canım rahatlayıverdi. İki tarafıma bakındım. Nedense boz bir serçe canı çıkacakmış gibi ötüyordu. O serçe benim oturduğum yerde dolaşıp uzağa gitmiyordu. Bazen benim başıma konacakmış gibi yaklaşıyor, bazen de benim yanımdaki inek (gibi) taşın üzerine konuyor, tekrar uçup otların üzerine konuyordu. Onun canı çıkacak gibi ötüşüne baktığımda yuvasına yakın oturdum galiba, diye iki tarafıma bakındım. Onun yaylanın uzun otlarının arasına yuva kuran sarı asma kuşu denilen beyaz serçe olduğunu anladım. Bu zavallıyı boşuna telaşlandırmayayım, diyerek yer değiştirmek için kalkıp yürüdüğümde üç adım ilerdeki inek (gibi) taşın üzerindeki yuvadan dört tane kızıl et görünümünde kuş yuvası varmış. Eğer görmeseydim. az daha üzerine basacaktım. Eğilip baktığımda dördü de sapsarı olan ağızlarını açıp yem istediler.

-Galiba, annemiz solucan yakalayıp geldi, dediler.

Onları görüp çok acıdım. Babam geyik vurup gelecek mi, diye benim Caparım da böyle ağzını açıp bekliyor mu, diye düşünmeye başladım. O zaman öteki serçe sanki benim elimde ölüverecekmiş gibi tepemde dolaştı.

- Oy, çirkin ene ay,-dep men oolak basıp barıp, çoŋ taştın tübünö olturup, arkarlar ottoy turgan cerlerge köz çaptırdım. Olturgan cerimde mıltıgımdı cakşılap dagı bir sıyra tazalap çıktım. Dürmöttödüm, dagı bir sıyra aylanama köz cügürttüm.

Mına, menin cogorku canımdagı kök cayıkta calgız arkar cuuşap catat. Kızık! Arkar calgız cürçü emes ele. Kalgandarı kayda? Men közüm talıgança cerdi artıp karadım. Al çınında calgız eken. Birok, anın aldı cagında büdürüygön boz neme catat. Közümdü ayırbay oşonu karasam, al kozusu eken. Bul bir caktan kuuguntuk cep özünün üyürünön acırap, balasın eerçite kaçıp kelip een cer dep uşul törgö kelgenin bildim. Emi kandayça kılıp cakınıraak barış kerek?

Arkar başka kiyikterge karaganda, cıtçıl cana körögöç boloorun cakşı bilüüçümün. Cer menen cer bolup soylop olturup, arkardın oŋ cak tuşundagı taştın daldaasına kelip karap cattım. Al menden şek aldıbı, ce özünçö elebi, ordunan turdu. Turar zamat kozusu koşo turup, sereŋdep kelip enesin eemp kaldı. Arkar tınç turdu. Oşol uçurda balasına sütün iyip berip catkan go dedim.

Men dagı kiçine cılıp barıp mıltık sundurdum. Karoolgo meltiretip kelip basıp kaldım ele, arkar tütün menen koşo cıgıldı. Kozusu bir az deldee tüşüp, tıbırçılap catkan enesin cıttagıladı. Arkar tura albaybaşın cerge çapkılap cattı. Anın turup kete albastıgına közüm cetip, canına çurkap bardım. Al kan cuup ketken moynun ulam kötörüp, alıstan kaçıp bara catkan kozusun calcılday karadı. Oşol uçurda anın celmoguzu, anın cal algıçı men mıltıktı tayanıp canında tursam, maga köŋül koybogondoy eŋ akırkı colu başın kötörüp, kozusu kaçkan caktı bir karadı dagı, alsırap şayı ketip, caloorugan közdörün cuma baştadı. Anın oşol uçurdagı alına katuu kaygırdım. Al: "Men bolso acaldın oguna kabıldım. Degi karaldım sen kutular bekensiŋ" degen ümüt menen öz canın koyo turup, balasın karagandıgı, meni ogo beter ayanıçtuu sezimge uçurattı.

-Mına, ene degen uşunday bolot, Emilbek!- dep abışka sözün bütköndö:

-Oşonu aytpay ele koyuŋuz eken- dep, kempirinin köz caşın aarçıp catkanın kördü.

-Oşondon kiyin balaluu kiyikti atkandı koygomun. Uyası bar ördöktü, kekilikti atpay cürgülö. Degi balaluu nersege tiybegile, -dedi abışka.

-Çoŋ ene, cürçü, apama tamak alıp baralı!- dep, Emilbek çoŋ enesiniŋ moynun kuçaktadı.

Midin Alıbayev, *Açılbagan Kat,* Frunze, 1987, s. 40-45.

Vay, zavallı anne vay! Ben oradan uzaklaşıp büyük bir taşın dibine oturdum ve geyiklerin otlayacağı yerlere göz gezdirdim. Oturduğum yerde tüfeğimi iyice temizledim. Tüfeğimi doldurdum ve bir kez daha etrafıma baktım. Tam benim yukarı tarafımdaki mavi vadide bir geyik dinleniyor, ilginç! Geyikler yalnız gezmezdi. Diğerleri nerede, acaba? Gözümün görebildiği her yere baktım. O, gerçekten de yalnızmış. Fakat, onun ön tarafında beyaz bir şey yatıyordu. Gözümü çevirmeden ona baktığımda gördüğüm şey onun gözüymüş. Bu geyiğin yavrusuyla birlikte sürüsünden ayrılıp ıssız diye bu vadiye kadar gelmiş olabileceğini düşündüm. Şimdi ona nasıl yaklaşabilirdim? Arkarın başka geyiklere göre iyi koku alan ve iyi gören bir hayvan olduğunu biliyordum. Yere yatarak sürüne sürüne geyiğin sağ tarafındaki taşın arkasına gelip yattım. O, yoksa benden mi şüphelendi, yerinden kalktı. Kalkar kalkmaz yavrusu da birlikte kalkıp yürüyerek gelip annesini emdi. Geyik sakince durdu. O zaman galiba yavrusuna sütünü verecek dedim. Ben biraz daha yaklaşarak tüfeğimle nişan aldım. Tetiğe bastım. Geyik dumanla birlikte yere yıkıldı. Yavrusu biraz şaşırarak yerde can çekişen annesini kokladı. Geyik kalkamayarak başını yere vuruyordu. Onun kalkıp gidemeyeceğinden emin olduğumda koşarak yanına gittim. O kana boyanmış boynunu tekrar tekrar kaldırıp kaçarak uzaklaşmakta olan yavrusuna dalgın dalgın baktı. O zaman ben, onun Azraili, onun can alıcısı olmuştum. Tüfeğe dayanarak yanında durdum. Bana aldırış etmeden son bir defa başını kaldırarak yavrusunun kaçtığı tarafa baktı. Sonra bitkin düşerek yalvaran gözlerini kapamaya başladı. Onun o zamanki hâline çok üzülmüştüm. Onun, "ben ecelin okuna rast geldim, en azından yavrum kurtulur mu, acaba?", umuduyla kendi canını bırakıp çocuğuna bakması, benim daha çok üzülmeme sebep olmuştu.

İşte, annelik böyle olur Emilbek, diyerek ihtiyar sözünü bitirdiğinde, onu keşke anlatmasaydınız, diyen karısının gözyaşlarını sildiğini gördü. Bundan sonra yavrulu geyiği vurmayı bıraktım. Yuvası olan ördeği de kekliği de vurmayın. Yani, yavrulu bir şeylere dokunmayın, dedi ihtiyar.

Emilbek:

-Nine yürü anneme yemek alıp götürelim, diyerek ninesinin boynuna sarıldı.

.....

Aalı Tokombayev

Sagındım

Küttürböy dayım kütkön,
Söz cetkis künümdü sagındım.
Çaŋkaygan köpkök asman,
Ay tökkön tünümdü sagındım.

Tügöngüs cıpar çaçkan,
Tuulgan cer, gülüŋdü sagındım.
Kulunday şıŋgır etken
Caş baldar ünüŋdü sagındım.

Kaz turup, tilim çıkkan:
Kayıŋdı, Kemindi sagındım,
Comoktop sanat aytkan,
Karılar kebiŋdi sagındım.

Kılçayıp cımıŋ etken
Kara köz kelindi sagındım.
Anttaşıp dostuk tapkan
Ak köŋül elimdi sagındım.

Askadan möŋküp tüşkön
Sımaptay başattı sagındım.
Şarkırap köbük çaçkan,
Tentek suu, kaşattı sagındım.

Aalı Tokombayev

Özledim

Bekletmeden daima bekleyen
Sözlerle anlatılmaz günümü özledim.
Bulutsuz masmavi gökyüzü,
Ay döken gecemi özledim.

Tükenmez miskler saçan,
Doğduğum yerin gülünü özledim.
Kulun at gibi şıngır eden
Çocukların sesini özledim.

Emekleyip dilimin açıldığı:
Kayındı, Kemin'i özledim.
Masal anlatıp sanat yapan,
Yaşlıların sözünü özledim.

Arkasına dönüp işve yapan,
Kara gözlü gelinleri özledim.
Ant içip dostluk bulan
İyi kalpli halkımı özledim.

Kayalardan çağlayıp akan,
Civa gibi kaynakları özledim.
Şarıldayıp köpükler saçan
Deli suları, kıyıları özledim.

Aalı Tokombayev, Frunze 1988, s. 301.

KAYNAKÇA

Abazov, R. 2004. *Historical Dictionary of Kyrgyzstan.* Lanham, Maryland and Oxford: The Scarecrow Press.

Abduldayev, E., İsayev, D. 1984. *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü.* Frunze.

Ahmatov, T., Mukambayev, C. 1978. *Azırkı Kırgız Tili, Fonetika.* Frunze.

Ahmatov, T., Davletov, S. 1975. *Kirgizskiy yazık.* Frunze: "Mektep" basması.

Ahmatov, T., Ömüraliyeva, S. 1990. *Kırgız Tili, Fonetika, Leksika,* Frunze:

Artıkbayev, K. 1982. *Kırgız Sovyet Adabiyatının Tarihi.* Frunze.

Arat, R. R. 1977. 'Kırgızistan', *İslâm Ansiklopedisi.* C. 6, İstanbul, 735-741.

Batmanov, İ. A. 1963. *Sovremennıy kirgizskiy yazık.* Frunze:

Davletov, S., Kudaybergenov, S. 1980. *Azırkı Kırgız Tili, Morfologiya.* Frunze: "Mektep" basması.

Davletov, S., Mukambayev, C. 1982. *Kırgız Tilinin Grammatikası.* Frunze: "Mektep" basması".

Dıykanov, K. 1992. *Kırgız Tili.* Bişkek:

--- 1994. *Kırgız Tilindegi Kıyın Maseleler cana Tugra Cazuw.* Bişkek:

Dor, R. 1998. 'Türkiye Kırgızları' (Çev. Levent Yüksel), *Tarih ve Toplum,* C. 9, İstanbul, 348-353.

Gürsoy Naskali E. 1996. 'XX. Yüzyıl Sovyet Kırgız Şiiri', *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı V,* S. 531, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, A. B. 1993. *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Erkebayev, A. 1996. 'Kırgız Halkının Devrime Kadarki Edebî Mirası Hakkında', *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi,* S. 5, Ankara, 21-27.

Hebert, R., Poppe, N. 1963. *Kırghız Manual.* Bloomington :

Imart, G. 1981. *Le Kırghız (Turk d'Asie Centrale Soviétique),* publications de l'université de provence, Aix-en-Provence.

İnan, A. 1965. 'Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi *(Labial Attraksiyon)* Meselesi', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten 1964,* Ankara: Türk Dil Kurumu, 67-76.

--- 1987. 'Kırgızlar', *Makaleler ve İncelemeler.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 40-44.

Karasayev, H. K. 1986. *Özdöştürülgön Sözdör-Sözdük-.* Frunze.

Karımşakova, A. 1989. 'Kırgız Tilindegi Ayrım Bölükçölör Cönündö', *Yazıkoznanie i literaturovedenie,* İzvestiya ak ademii nauk Kirgizskoy SSR, No. 2, Frunze, 81-85.

Kasapoğlu Çengel, H. 1998. 'Kırgız Türkleri Edebiyatı', *Türk Dünyası El Kitabı, Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları).* C. 4, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 367-397.

--- 1999. 'Kırgız Lehçesindeki *Eken* Üzerine', *3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı. 1996,* Ankara: Türk Dil Kurumu, 641-651.

--- 2005. *Kırgız Türkçesi Grameri.* Ankara : Akçağ yayınları.

Kırgız Sovyettik Sotsialisttik Respublikası-Entsiklopediya-, Frunze, 1963.

Kirchner, Mark. 1998. "Kırgız", The Turkic Languages. (Ed. Csato, E. and Johanson L.) London and New York: Routledge.

Kudaybergenov, S. 1960. *Kırgız Tilindegi At Atooçtor.* Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası.

Kudaybergenov, S., Tursunov, A. 1980. *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası Fonetika cana Morfologiya.* Frunze: "İlim" basması.

Ligeti, L. 1925. 'Kırgız Kavim İsminin Menşei', *Türkiyat Mecmuası,* C. 1, İstanbul, 235-249.

Oruzbayeva, B. O. 1955. *Formo proşedşego vremeni v kirgizskom yazıke.* Frunze: Akademiya Nauk Kirgizskoy SSR, Institut yazıka i literaturı.

--- 2000. 'Kırgız Tilindegi Kurandı Müçölör'. *Söz Kuramı,* Bişkek: Mektep, 201-345.

Oruzbayeva, B., Kudaybergenov, S. 1964. *Kırgız Tilinin Grammatikası, Morfologiya,* Frunze.

Pekacar, Ç.1997. 'Pamir Kırgız Türkleri'. *Yeni Türkiye.* S. 16, Ankara: Yeni Türkiye, 1299-1303.

Pulleyblank, E. G. 1990. 'The Name of Kirgiz', *Central Asiatic Journal* 34, Wiesbaden, 98-108.

Saray, M. 1996. *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi.* İstanbul: Türk Tarih Kurumu.

Şiyanru, C. 1982. 'Uygur Tilidiki Yardemçi Peillar Hakkide'. *Türki Tiller Tetkikati I.* Pekin: Milletler neşriyati, 335-352.

Tekin, T. 1991. 'A New Classification of the Turkic Languages'. *Türk Dilleri Araştırmaları 1991.* Researches in Turkic Languages, 5-18.

Tursunov, A. 1959. *Kırgız Tilindegi Etiştin Keler Çagı menen Uçur Çagı,* Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası, Til cana Adabiyat İnstitutu.

--- 1960. *Azırkı Kırgız Tilindegi Çakçıldar.* Frunze: Kırgız Mamlekettik Okuu Pedagogika Basması.

Yoldaşev, A. A. 1965. *Analitiçeskie formı glagola v tyurkskix yazıkax.* Moskva: Izdatel'stvo "nauka", 39-86.

Yudahin, K. K. 1985. *Kirgizsko-russkiy slovar'*. C. I-II, Moskva.

Yunusaliyev, B. M. 1985. *Tandalgan Emgekter.* Frunze.

--- 1949. *Vspomogatel'nıye glagolı v Kirgizskom yazıke.* Frunze.

KARAKALPAK TÜRKÇESİ

Doç. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR

GİRİŞ

Karakalpaklar

Karakalpaklar, Kıpçak koluna bağlı bir Türk boyudur. Eski Rus yıllıklarında "*Çerniyi Klubuki*", Arap kaynaklarında "*Karabörklü*" adlarıyla anılırlar (Bu adlar da Karakalpak anlamına gelir)[1] Karakalpak (siyah serpuş) ismi, bu Türk kavminin ırk özelliği ile ilgili olmayıp, bunların yaşayış ve giyiniş tarzları ile ilgili daha küçük bir zümrenin ayırt edilmesi için kullanılmış olan ve kıyafetten doğan bir isimdir. Rus yıllıklarına göre, Karakalpaklar; Uzlar, Peçenekler ve Hazarlar ile kardeş bir kavimdir.[2] Karakalpak ismi ve mevcut rivayetler bilim adamlarını, bunları Peçenekler ile bağlamaya sevk etmiştir.[3] Rus vekayinamelerinde son defa olarak Peçenekler 1169'da, Karakalpaklar ise 1192'de zikredilmektedir. *Reşidüddin, Camiü't-Tevarih*'te Moğolların 1239 yılında güney Rusya'ya yaptıkları sefer münasebetiyle, Ruslar ile yan yana bir de *kavm-i külâh-ı siyah*'tan bahseder. *El-Nuvayrî* (ölm. 1333), Altın Ordu'daki Kıpçakların on bir boyu arasında "Kara-börkli" boyunu zikreder. Bundan sonra, XVI. asrın sonuna kadar kaynaklarda bu kavmin ismine tesadüf edilmemektedir.[4] Bugünkü Karakalpaklar tarihî kaynaklarda, ilk defa XVI. asrın sonunda Sır-Derya boyunda oturan bir kavim olarak zikredilmektedir.[5] Merkezi Türkistan (=Yese) şehri olan bu bölgeler, (XVII. yy'ın sonlarında) "Orta Yüz" değil, "Karakalpak" adıyla tanınıyordu.[6] Karakalpakların menşei hakkında kendileri arasında mevcut rivayetlere göre, bunlar Nogaylara bağlanmakta ve eski vatanları olarak Kazan ile Astırhan hanlıkları arasındaki Volga sahilleri gösterilmektedir.[7] Ancak Aksak Timur onları Türkistan'a getirip Sırderya boyuna yerleştirmiştir. Karakalpaklar, XVII. yüzyılın başlarında Yese (Türkistan), Sığnak ve Savran şehirleri ile aşağı Sırderya arasında bulunmuşlardır.[8]

Karakalpaklar 1858 yılına kadar bağımsız kalmışlar, nihayet 1858'de *II. Mehmet Rehim* zamanında Karakalpak Hanlığı Hive'ye iltihak etmiştir. Hive Hanlığı'nın Rusya ile 1873'te yaptığı anlaşmaya göre, Amuderya'nın sağ tarafındaki Hive toprağı *Amuderya Şubesi* adıyla Sırderya eyaletine ilhak ediliyordu. Bu anlaşmaya göre, Karakalpaklar doğrudan doğruya Rus uyruğu olmuşlardı.[9]

---

1 TA., "Karakalpaklar" maddesi, Milli Eğitim Basımevi, Cilt 21, Ankara,1974, s. 291 ve R. R. ARAT; İA., "Karakalpaklar" maddesi, Cilt 6, Maarif Basımevi, istanbul, 1955, s. 286.

2 TA., s. 291.

3 R. R. ARAT, İA., "Kara-Kalpaklar" maddesi, s. 285-286. Ayrıca bkz. N. A. BASKAKOV, "Uzların (Oğuzların) Mikroetnonimleri- Rus Vekayinamelerindeki Kara Kalpaklar (Çev. Sema BARUTÇU), Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler) 1988 2 (2) 19-27.

4 İA, s. 286.

5 İA, s. 285.

6 Z. V. TOGAN, BTT, s. 156 ve İA., s. 287.

7 İA., s. 285.

8 TA., s. 291.

9 TA., s. 292.

Türkistan'da Sovyet hükümeti hakim olduktan ve Büyük Türkistan adı ortadan kaldırıldıktan sonra, Hive yerine Karakalpakistan Cumhuriyeti kurulmuştur. "1924 yılında Kazakistan Cumhuriyetlerine dahil özerk bir eyalet olarak kurulmuş olan bu ülke, 1930'da Kazakistan'dan ayrılmış, 1932'de, özerk cumhuriyet hâlinde, Rusya Birleşik Cumhuriyetine dahil edilmiş ve nihâyet 1936'da, aynı teşkilât ile, Özbekistan Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır."[10] SSCB dağıldıktan sonra da durum değişmemiştir. Karakalpakistan, Özbekistan'a bağlı özerk cumhuriyet konumunu devam ettirmektedir. Ülke, Aral gölünün güneyinde, Amurderya'nın (Ceyhun) aşağı mecrasının sağ sahili ile deltası ve buna bitişik çölleri içine alan bir sahayı kaplamaktadır. Ülkenin kuzey ve batısında Kazakistan, doğusunda Özbekistan, güneyinde Türkmenistan Cumhuriyetleri bulunmaktadır.

Ülkenin yüzölçümü, 165.000 kilometrekaredir. Bölgenin nüfusu 1989 nüfus sayımına göre yaklaşık olarak 1. 212. 207'ye ulaşmıştır. Karakalpakistan'ın yaklaşık % 33'ü Karakalpak, % 33'ü Özbek, % 27'si Kazak, % 5'i Türkmen, % 1.5'i Rus'tur[11]. Nüfusun yayılışı, ülkenin tabiî şartlarına göre, değişik olup, tarıma elverişli yerlerde nüfus yoğunluğu kilometrekareye iki yüz kişiyi geçtiği hâlde, ülkenin çöl kısmında bu yoğunluk binde üçe kadar inmektedir.[12] Başkenti Nökis'tir. Tahtaköpir, Kongrat, Çimbay, Moynak en önemli şehirleridir.

Sadece Karakalpak Türkçesi özelliklerini yansıtan bir yazılı edebiyatın teşekkülünden önce Karakalpak Türkleri, -diğer Türkistan Türkleri gibi- ortak yazı dili olan Çağatay, Harezm yazı dillerinde eserler verdiler. Rusların, her bir Türk boyuna ayrı bir "dil" ve alfabe tayininden sonra, Karakalpaklar da kendi ağızlarına dayanan bir yazı dili oluşturmaya başladılar.

Karakalpakların sözlü edebiyatının geçmişi, elbette ki daha eskiye gider ve bu bakımdan Karakalpak sözlü edebiyatı hayli zengindir. (Karakalpak edebiyatının geçmişi ve bugünü için ayrıca bkz. C.Vedat UYGUR, KTE, 1999 ve TDTEA-23, 2003)

ALFABE

Karakalpak Türkleri, önceleri, Türk topluluklarının ortak alfabesi olan Arap asıllı alfabeyi kullanmaktaydılar. Bu alfabe 1928 yılına kadar kullanılmış, 1928'de kabul edilmiş olan Latin Alfabesi 1932'de tekrar değişikliğe uğramıştır.[13] 1932'den bu yana Karakalpaklar, kiril alfabesini kullanmaktadır. 1996 yılında kabul edilen Lâtin esaslı Karakalpak alfabesi, henüz yaygınlaşmamıştır.

Karakalpak Türkçesinin kiril esaslı alfabesinde 10 ünlü, 26 ünsüz ve 3 yarı diftong (yu, ya, yo) olmak üzere 39 harf bulunmaktadır.

Latin esaslı yeni alfabede[14] ünlülerin sayısı 9 işaretle temsil edilmektedir. Bizdeki /e/ sesinin karşılığı olan ve Ə işareti ile gösterilen harf ile /ie veya ye/ şeklinde söylenen sesin karşılığı olan /e/ harfi, yeni alfabede birleştirilmiştir.

---

[10] İA., s. 284.

[11] Türkler, Cilt: 19, s. 38 ve Cilt: 20, s. 647.

[12] İA., s. 285.

[13] İA., s. 287.

[14] Karakalpakların ve Özbeklerin Latin esaslı yeni alfabeleri, Sürekli Türk Dil Kurultayları sonucunda belirlenen Latin esaslı ortak Türk alfabesine uzaktır. Meselâ açık e /ä/ karşılığında /a'/, /ö/ karşılığında /o'/, /ü/ karşılığında /u'/; yumuşak /ğ/ karşılığında /g'/, damak /ñ/si karşılığında /n'/, /ş/ karşılığında /sh/ işaretleri kullanılmaktadır.

Ünsüzlerden, kiril alfabesinde bulunan ve sadece Rusça veya Rusça yoluyla giren kelimelerde kullanılan Щ (şç), Ц (ts) ve Ч (ç) harflerinin karşılığı olarak yeni alfabede bir işaret bulunmamaktadır. Ayrıca kirildeki /yu/ (Ю) ve /ya/ (Я) ve sadece Rusça kelimelerde kullanılan /yo/ (Ё) yarı diftonglarını (ses gruplarını) temsil eden harflerin karşılığı da yeni alfabede yoktur. Bunların yerine, bu yarı diftongların ilk sesi olan /y/, yeni alfabede yer almıştır. Böylece yeni alfabede ünsüzlerin sayısı 23, toplam harf sayısı da 32 olmaktadır.

Lâtin	Kiril	*Yeni Alf. Şekli*[15]
A, a	*A, a*	A, a
Ä, ä	*ə*	A' a'
B, b	Б, б	B(e), b(e)
Ç, ç	Ч	--
D, d	Д	D(e), d(e)
E, e	Е, е	E, e
E, e	Э	E, e
F, f	Ф	F, f(e)
G, g	Г	G, g(e)
Ğ, ğ	Г	G' g'(a)
H, h(a)	Х	H, h(e)
H, h(ı) (X, x)	Х	X, x(a)
I, ı	Ы	I, ı
İ, i	И	İ, i
J, j	Ж	J(e), j(e)
K, k	К	K, k(e)
K, k (Q, q)	Қ	Q, q(a)
L, l	Л	L, l(e)
M, m	М	M, m(e)
N, n	Н	N, n(e)
Ñ, ñ	Ң	N' n'
O, o	О	O, o
Ö, ö	Ө	O', o'
P, p	П	P, p(e)
R, r	Р	R, r(e)
S, s	С	S, s(e)
Ş, ş	Ш	Sh, sh(e)
T, t	Т	T, t(e)
U, u	У	U, u
Ü, ü	Ү	U', u'
W, w	Ў	W, w(e)
V, v	В	V, v(e)
Y, y	Й	Y, y(e)

[15] Qaraqalpaq Tilinin' A'lipbesi ha'm İmla Qag'ıydalarının' Jıynag'ı, Nökis, 1996

Z, z	З	Z, z(e)
ts	Ц	--
şç	Щ	--
ya	Я	--
yu	Ю	--
yo	Ё, ё	--

İşaretler:

Ses bildirmeyen ve sadece Rusça veya Rusça kanalıyla giren kelimelerde kullanılan iki işaret vardır:

Ъ *ayırıw belgisi* "ayırma işareti"; **Ь** *jiñişkertiw belgisi* "inceltme işareti"

KARAKALPAK TÜRKÇESİNİN SES ÖZELLİKLERİ

SES BİLGİSİ (Fonetika)

Ünlüler (Dawıslılar)

Bugünkü Karakalpak Türkçesinde dokuz ünlü bulunmaktadır. Bunlar, **a, ı, o, u, ä (a'), e, i, ö (o'), ü (u')** ünlüleridir.

/a/ ünlüsü: Kalın (dil gerisi), (en) geniş/ açık, düz ünlü.

/a/ ünlüsü, kelimenin başında, sonunda ve ortasında bulunabilmektedir: *at*, *bas* "baş", *qara* "kara" vb.

/ı/ ünlüsü: Kalın (dil gerisi; aynı zamanda ara varyantlı), dar, düz ünlü. (HQT-F, s. 62)

/ı/ ünlüsü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir: *ım* "işaret", *qıs* "kış", *qızıl* "kızıl, kırmızı" vb.

/o/ ünlüsü: Kalın (derin dil gerisi), yuvarlak (dudaksıl), orta yükseklikli ünlü.

/o/ ünlüsü, kelimenin başında ve ortasında bulunmaktadır. Bu ünlünün kelime başında dudaksıl söylenişi dikkati çekmektedir. Bu söyleyişte /o/nun başında bir /w/ veya /u/ sesine yakın bir ses işitilmektedir: *ʷoq* "ok", *ʷot* "ateş", *qol* "el", *toğız* "dokuz", *boldı* "oldu", *qondı* "kondu" vb.

/u/ ünlüsü: Kalın (derin dil gerisi), yuvarlak (dudaksıl), dar ünlü.

/u/ ünlüsü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda işitilmektedir. Kelimenin ikinci veya son hecesindeki /u/ sesleri, imlâda /ı/ olarak yazılır: *qus* "kuş", *qum, usta, un, boldu* "oldu" (yazılışı *boldı*), *qondu* "kondu" (yazılışı *qondı*) vb.

/ä/ ünlüsü (açık e): Dil ortası, geniş, düz ünlü. Bu ünlü söylenirken, ağız genişçe açılır, dudaklar düz durumdadır. Alt çene de bir miktar düşük vaziyettedir. Ama malumdur ki, burada önemli olan çenenin düşüklük derecesi değil, dilin düşüklük derecesidir. (HQT-F, s. 58-59)

/ä/ ünlüsü, kelimenin başında ve ortasında bulunmaktadır. Genellikle Arapça ve Farsça kelimelerde görülür. Az da olsa Türkçe kökenli kelimelerde de bulunur: *qälem* "kalem", *häm* "hem, da, de", *jäne* "yine, ve", *närse* "nesne" vb.

/e/ ünlüsü: İnce (dil önü) ünlü. (HQT-F, s. 55)

Araştırma sonuçları, Kkp.T'deki **/e/** ünlüsünün, başka ünlülerle karşılaştırıldığında *dil önü* ünlüsü olduğunu tasdik ettiği gibi, dilin yükseklik derecesi bakımından (**i, u, ü, ı** gibi) *"çok yüksek"*, yani *"dar"* olduğunu da gösterir. (HQT-F, s. 56)

/e/ ünlüsü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Bu ünlü, kelime başında /y/ veya /i/ sesine yakın bir ses almakta ve "ye" ya da "ie" şeklinde söylenmektedir: *ieke/yeke* "iki", *iel/yel* "el, yurt", *iendi/yendi* "şimdi"; kelime ortasında ve bilhassa sonunda ise kapalı e (é) telaffuzu hissedilir: *kemé* "gemi", *kélséñiz* "gelseniz" vb.

/i/ ünlüsü: İnce, dil ortası, dar, düz ünlü.

/i/ ünlüsü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir: *til* "dil", *kisi* "kişi", *ilin-* "ilinmek" vb.

/ü/ ünlüsü: İnce, dil ortası, dar, yuvarlak (dudaksıl) ünlü.

/ü/ ünlüsü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Ancak kelime sonunda işitilen /ü/ sesi, imlâda /i/ olarak gösterilir: *ün* "ün, ses", *ülken* "büyük", *kül* "kül", *gül* "gül; çiçek", *tütün* "duman", *kördü* "gördü" *üzdü* "kopardı"

ö ünlüsü: İnce, dil ortası, orta yükseklikli (ü'ye göre geniş), yuvarlak (dudaksıl) ünlü.

/ö/ ünlüsü, kelimenin başında ve ortasında bulunabilir. Bu ünlü, kelime başında (**/o/** gibi) dudaksıl söylenmekte, /ö/'den önce /w/ sesine yakın bir ses işitilmektedir: *ʷöl-* "ölmek", *ʷös-* "büyümek, çıkmak", *köl* "göl", *söz* "söz" vb.

Ünsüzler (Dawıssızlar)

Tipik ses özellikleri:

/g/ ünsüzü:

/g/ sesi Kkp.T'de sadece ince ünlülerle birlikte kullanılmaktadır. (Rusça veya Batı dillerinden giren kelimelerde bu kural bozulabilir)

gäp < F. güft "söz", *göne* < F. köhne "eski, köhne", *ögiz* "öküz", *bügin* "bugün; *pedagog* < Fr. pédagoge*vb.*

/ğ(a)/ ünsüzü:

/ğ/ ünsüzü kalın ünlülerle birlikte kullanılır. İmlâda ince ünlülerin yanında bulunabilirse de, bu ince ünlü de /ğ/ tesiriyle kalın telâffuz edilir.

/ğ/ sesi, kelimenin başında, sonunda ve ortasında bulunabilir.

Kelime başında, genellikle Arapça, Farsça asıllı kelimelerde rastlanır. Türkçe kelimelerde ise daha çok ses taklitlerinde veya aslı /q/ olan kelimelerde görülür: *ğäher* <Ar. kahr "kin, öfke, gazap, kahır", *ğärip* <Ar. ğarîb "çaresiz; misafir", *ğäzep* <Ar. ğazab "gazap, öfke", *ğıj-ğıj* "gıç-gıç ses taklidi" vb.

Kelime ortasındaki /ğ/lerden bazıları Arapçanın "ayın" sesinden dönüşmüştür. *ağza* "a'zâ, bir bütünün/çoğunluğun parçası", *ağzam* "a'zam, büyük, derecesi yüksek", *ağla* "a'lâ, iyi" vb.

Kelime ortasındaki /ğ/, Türkçe kelimelerde /q/dan yumuşama şeklindedir: *ağart-* "ak etmek, beyazlatmak; okutmak, bilgilendirmek", *ağım* <ak-'tan "taraf, yön", *bağın-* <bak-'tan "tâbi olmak, bağlı olmak", vb.

Kelime sonunda az rastlanır: *bağ* <F. bâğ "bağ, bahçe, meyveli yer" vb.

x ünsüzü:

Sızıcı, tonsuz, dil gerisi ünsüzüdür.

/x/ sesi, aslî bir ses değildir, yabancı (Arapça, Farsça, Rusça ve Rus dili kanalıyla giren diğer diller) kelimelerde görülür. (Türkçe kelimelerde ise sadece /q/dan /x/ya dönüşen ses olarak veya nadiren ünlemlerde rastlanabilir) Kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir:

xat <Ar. hatt *"mektup, yazı"*, *xalıq* <Ar. halk *"halk"*, *xor* <F. hôr, *xabar* <Ar. haber "haber", *ximiya* <Ar. kîmiyâ < Yun. khimeia "kimya ilmi"; *anarxiya* "anarşi" < Fr. anarchie *texnika* <Fr. technique "teknik" vb.

/j/ ünsüzü:

Kkp.T'deki /j/ sesi, aslında /y/ sesinin karşılığıdır.

/j/ sesi, sözün başında ve ortasında sık, sözün sonunda ise seyrek kullanılır:

joldas "yoldaş, arkadaş", *jaqsı* "iyi, güzel", *jılqı* "at sürüsü yılkı", *jürek* "yürek"; *ajırat-* "ayırmak, ayırtmak", *göje* "bir tür yemek", *ilaj* "çare"<Ar. 'ilâc, *şıj-pıj* (ses taklidi), *mäwij* "dalga, taşkın, mevc" <Ar. mevc, vb. (HQT-F, s. 99)

/q/ ünsüzü:

/q/ ünsüzü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Türkiye Türkçesindeki kalın k'nın karşılığıdır: *qala* "şehir; kale" <Ar. kal'a, *qara* "kara renk", *qamaq* "tutkun, esir", *qamşı* "kamçı" vb.

/q/'ların yanında açık e (ä) bulunabilir. Ancak bu açık /e/ler, /a/ okunur ve söylenir. Bunlar, yabancı asıllı (Arapça) kelimelerde görülür: *qädem* <Ar. kadem "adım, ayak, kadem", *qäde* <Ar. kâ'ide "kaide", *qälem* <Ar. kalem "kalem" vb.

aqsat- "işten çıkarmak; ziyan vermek", *aqtar-* "aramak, takip etmek", *aqşa* "para, akçe", *aqıbet* "son, âhir, sonra", *aqıl* "akıl", *aqın* "şair", *baqqal* "bakkal"; *aq* "ak, beyaz", *ayaq* "ayak; sonra, müteakiben, âhiri", *jaq* "taraf, yön", *joq* "yok" vb.

/ñ/ ünsüzü: Tam temaslı (yapışıcı), akıcı, genzel, küçük dil ünsüzü.

/ñ/ sesi, kelimenin ortasında ve sonunda bulunur: *jaña* "yeni", *jeñis* "zafer", *teñiz* "deniz"; *keñ* "geniş", *mıñ* "bin", *erteñ* "ertesi gün, yarın" vb.

/s/ ünsüzü:

/s/ sesi, sözün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Türk dilinin Kıpçak grubuna giren Kkp.T'deki **/s/** sesi, aslî s'ye ek olarak /ş/ sesinin karşılığı, dengidir. Başka bir deyişle **/ş/** sesleri, Kkp.T'de **/s/**'ye dönüşür: *baş> bas, taş> tas, beş> bes; sulıw* "güzel", *sol* "o, şu", *soñ* "son, sonra", *suw* "su", *sat-* "satmak"; *usı* "şu, bu", *isle-* "çalışmak, iş yapmak", *basqa* "başka", *ese*< Ar. hisse "hisse, parça, bölük" ; *as* "aş, ye-

mek", *as-* "asmak, ilmek, tutturmak", *jas* "yaş, ıslaklık; genç", *eris-* "erişmek", *es* "akıl, düşünce", *tas* "taş", *bas* "baş" vb.

Bazı kelimelerde de /s/ ve /ş/ sesleri, paralel kullanılır (edebî dilde /s/li şekiller kullanılır): *samal~şamal* "rüzgâr, yel", *salı~şalı* "bir bitki" (HQT-F, s. 98)

/ş/ ünsüzü: Sızıcı, iki mahreçli (engelli), tonsuz, dil önü ünsüzü /ş/, dilin ön ve orta bölümlerinin yukarıya kaldırılıp iki yerden engel oluşturulması sonucunda çıkarılır.

/ş/ ünsüzü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Türkçe kelimelerdeki aslî /ç/ sesinin /ş/ye dönüşmesi, genel bir kural (istisnaları var) halindedir:

şaş "saç", *şöl* "çöl", *şarıq* "çarık", *şegin-* "çekinmek, geri durmak", *şañ* "toz", *şeker* "şeker", *şiyrin*< F. şîrîn "şirin, tatlı", *şiyşe*< F. şîşe "şişe", *şükir*< Ar. şükr "şükür"; *uşın* "için", *keşe* "dünkü gün", *eşek* "eşek", *aşıq*< Ar. 'âşık "âşık", *aşşı* "acı; kötü, yaman"; *iş-* "içmek", *iş* "iç, dahilî kısım", *aş* "tok olmayan, aç", vb.

/w/ ünsüzü: Az temaslı (yaklaşıcı) akıcı, çift dudak ünsüzü. "/w/ ünsüzü, iki dudağın büzüşüp ileri doğru uzaması ve yuvarlak bir boşluk (döñgelek sañlaq) peyda etmesi neticesinde oluşturulur.

"/w/ sesi, sözün başına, ortasına ve sonuna gelip, yanındaki ünlüyle birlikte "yalancı diftong" oluşturur. *Waqıt, wäde, wäkil, hawa, awa, sawa, gewde, sawda, qawın, sawın, aw, taw, saw* vb. Bu ünsüz, sözün başında *waz, wäde* gibi sözlerde **/a/, /ä/** ünlülerinin önünde görev yaparken, **/o/, /ö/** ünlülerinin önünde de kullanılır. Karakalpak diline ait sözlerde (temel sözlerde) **/o/, /ö/** ünlülerine sözün başında rastlanmaz, onların önünde daima **/w/** sesi kullanılır: *wol* (o), *won* (on), *wömir* (ömür), *woq* (ok) vb. Bu sözlerdeki **/wo/, /wö/** çiftleri **/ya/, /yuw/, /yo/, /ye/** ses dizilerinin **/я/, /ю/, /ё/, /е/** harfleri ile yazıldığı gibi **/o/, /ö/** harfleriyle yazılır." (HQT-F, s. 91)

/w/ ünsüzü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Türkçe asıllı kelimelerdeki /w/ sesi, aslî /g, ğ/ sesinden değişmiştir.

wazıypa< Ar. vazîfe "maksat; minnet; dilek, istek", *waqıt*< Ar. vakt "vakit", *watan*< Ar. vatan "vatan", *wäde*< Ar. va'd "birine verilen söz, vaad",

/o/ ve /ö/ ünlüleri ile başlayan kelimelerde, kelime başında /w/ sesine yakın bir ses çıkarılır: *on* "on" (söylenişi won/uon), *oq* "ok" (söylenişi woq/uoq), *öl-* "ölmek", *ömir*< Ar. 'ömr (söylenişi wömir/üömür) vb.

awdarma "tercüme", *awhal*< Ar. ahvâl "ahval, durum", *awız* "ağız", *juwap*< Ar. cevâb "cevap", *kewil*< köñül "gönül", *uwız* "ağız, ilk süt", *taw* "dağ", *saw* "sağ, ölü olmayan; esen", *jaw* "düşman, yağı" vb.

/y/ ünsüzü: Sızıcı, akıcı, dil ortası ünsüzü.

/y/ sesi, kelimenin ortasında ve sonunda sık kullanılır. Kelimenin başında ise *ya (я), yamasa (ямаса), yar (яр), Yusip (юсun)* gibi sözlerde yarı diftong şeklinde rastlanır.

/y/ sesi, Kkp.T'deki Türkçe sözlerin başında devamlı **/e/** (söylenişi /ie/ veya /ye/ şeklindedir) ünlüsünün önünde kullanılır (telâffuz edilir ama yazılmaz): *yel (el: "il; halk"), yeki (eki: "iki"), yerin (erin: "dudak")* (HQT-F, s. 106-107)

Rus dilinden giren sözlerde sözün başında da /y/ sesi telâffuz edilir: *Yegor (Egor), Yepişev (Epişev) vb.* (HQT-F, s. 106-107)

yupqa "yuka, ince", *yoga* "yoga, Hind felsefesinin bir düsturu", *yod* "iyot", *yoş* "ihlas, gayret, cesaret", *yağnıy* < Ar. ya'nî "yani", *yaki* "veya, yahut", *yar* < F. yâr "yar, dost, sevgili", *ayrıl-* "ayrı düşmek, ayrılmak", *rayon* "bölge", *ay* "ay; mehtap", *bay* "zengin; efendi", *jay* "ahval, durum; yer, mekân", *pay* "hisse, pay" vb.

ŞEKİL BİLGİSİ (Morfologiya)

İSİM YAPIMI (Söz jasalıw)

A. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ[16]

-lıq, -lik

Ekten sonra bir ünlü gelirse, ekin son ünsüzü kalın ünlülü kelimelerden sonra ğ/Γ, ince ünlülü olanlardan sonra g/Γ ünsüzüne dönüşür.

Ekin fonksiyonları şunlardır:

1. Soyut isimler teşkil eder: *aqıllılıq, arıqlıq* "zayıflık", *azadlıq* "hürriyet", *bağıwsızlıq* "bakımsızlık", *bekkemlik* "sağlamlık", *teñsizlik* "eşitsizlik" vb.
2. -lık eki, Arapça'dan alınan -î'nin (nispet î'si) kelimeye verdiği anlamı karşılar. Bu anlamda "mensubiyet, bağlılık, tahsis" ifadesi taşır: *finanslıq* "malî", *himiyalıq* "kimyevî", *qalalıq* "şehirli, şehre mensup", *ömirlik* "hayatî" vb.
3. Alet ve diğer nesne isimleri yapar: *arqalıq* "basamak; kiriş; barfiks", *barmaqlıq* "parmaklık", *bawlıq* "ilmek, düğüm; ilik, düğme; ip", *bellik* "sırt kolanı, bellik", *ösimlik* "bitki"
4. Bazı örneklerde fonksiyonunu kaybetmiş olarak görünür: *baslıq* "müdür, yönetici, başkan", *işkilik* "içki, içecek", *nazlıq* "cilve, naz"
5. Az sayıdaki kelimede yer-yön ismi teşkil eder: *mazarlıq* "mezarlık", *ormanlıq, otınlıq* "odunluk", *toğaylıq* "ormanlık", *tüslik* "güney"
6. Sayılara gelerek miktar, sayı bildiren kelimeler yapar: *altılık, beslik* "beşlik", *birlik, jüzlik* "yüzlük", *ekilik* "ikilik"
7. Terim yapmada kullanılır: *atlıq* "isim"

-lık, -lik eki, eşitlik hâli ekinden sonra gelerek miktar ifade edebilir veya soyut isim yapabilir: *anşalıq* "o kadar, bu kadar", *ayrıqşalıq* "özellik, hususiyet", *qanşalıq* "ne kadar, ne derece", *munşalıq* "o kadar, o derece"

-şı, -şi

Karakalpak Türkçesinde /ç/ler /ş/ye döndüğü için Türkiye Türkçesindeki -cı, -ci, -cu, -cü, -çı, -çi, -çu, -çü eklerinin bu Türkçede yalnız /ş/li şekilleri vardır. İmlâda da yalnızca dar ünlülü olanları gösterilir.

Bu ek, TT'de olduğu gibi en geniş şekilde iş, meslek ve uğraşma isimleri yapar: *ädebiyatşı* "edebiyatçı", *ağaşşı* "marangoz", *arbaşı* "arabacı", *azanşı* "müezzin", *balıqşı* "balıkçı" *boyaşı* "boyacı", *qayırşı* "dilenci" vb.

[16] Eklerin yazılışında imlâ esas alınmıştır.

-şılıq, -şilik

1. -lık İİYE'nin fonksiyonunda olur. Bu haliyle daha çok soyut isimler türetir. Ekin bünyesindeki -cı İİYE'nin fonksiyonu yoktur. Bazı örneklerde ek, Farsça -ger ekiyle bütünleşmiştir: *adamgerşilik* "insanlık", *amanşılıq* "selâmet, esenlik", *artıqşılıq* "fazlalık, aşırılık", *jamanşılıq* "kötülük", *qulşılıq* "kölelik", *tarşılıq* "darlık"
2. Meslek ve uğraşma isimleri türetir: *añşılıq*" avcılık", *bağmanşılıq* "bahçıvanlık", *balıqşılıq, baspaşılıq* "haydutluk"
3. Bir şeyin zaman bakımından süresini ve ölçüsünü tayin eden isimler yapar: *ayşılıq* "aylık, bir aylık", *künşilik* "bir günlük"
4. Bazen ek, kök anlamına katkıda bulunmaz: *awşılıq* "av", *basqınşılıq* "baskın, soygun, istila"
5. Nadiren yer ismi türetir: *bağşılıq* "her türlü çiçek ve meyvenin yetiştiği yer"
6. Bazen de iyelik ekinden sonra gelerek soyut isim yapar: *özimşilik* "egoizm, benlik"

-lı, -li

Çok yaygın ve işlek bir ektir.

Ekin fonksiyonları şunlardır:

1. Ek, bir şeyin, bir vasfın, bir özelliğin başka bir nesne veya varlıkta bulunduğunu ifade eden isimler yapar. Bu fonksiyonuyla da daha çok vasıf isimleri yapar: *ädepli* "edepli", *aktivli* "aktif, faal", *atalı* "babalı", *azalı* "kederli", *balıqlı, bilimli*
2. Bir yere veya bir şeye mensubiyet, bağlılık bildiren kelimeler kurar: *Belçiyalı* "Belçikalı", *Birmalı* "Birmanyalı", *Moskvalı* "Moskovalı"

-lı...-lı

Şekil bakımından yukarıdaki eke benzese de, başlangıçtan beri ondan ayrı olan bir ektir.

-lı...-lı eki, daha çok birbirinin dengi veya karşıtı olan kelimelerde çift olarak kullanılır: *erli-baylı* "karı koca", *ersili-karsılı* "öteye beriye, şuraya buraya", *erteli-keşli* "sabah akşam", *uzınlı-qısqalı, uzınlı-kelteli* "uzunlu kısalı"

-sız, -siz

Eski metinlerden bu yana isimlerden olumsuz isimler yapan bir ektir. -lı ekiyle yapılmış isimlerin olumsuz şekillerini teşkil eder. Ek, çok yaygın olarak kullanılmaktadır: *ädilsiz* "adaletsiz", *aqşasız* "parasız", *arsız* "namussuz", *bassız* "başsız", *belgisiz* "belirsiz", *bilimsiz* "cahil", *jüreksiz* "yüreksiz, korkak"

-qı, -ki; -ğı, -gi

-qı, -ki (Tonsuzlardan sonra)

-ğı, -gi (Ünlülerden ve n, ñ, r, z gibi tonlu ünsüzlerden sonra)

Gerçekte, âitlik eki olarak çekim eklerine daha fazla yaklaşan bu ek, yapım eki olarak görev yapar.

1. Ek, bir şeye aitlik, bağlılık bildiren isimler yapar. Ek, bu fonksiyonunu icra ederken daha çok yer ve zaman isimlerine doğrudan gelmektedir. Fakat "*kündegi*" örneğinde de görüleceği üzere -de hâl ekinden sonra da kullanılabilmektedir. Aitlik fonksiyonuyla bu ek, Arapça "nisbet î"sinin yerini de tutmaktadır: *ädepki* "önceki", *aldıñğı* "önceki; ilk, birinci", *arğı* (<art-kı) "gerideki, sonraki", *basqı* "birinci, ilk. (< Kkp.T.bas: "baş, ilk"), *bayağı* "önceki" (< baya:kı < baya: "az önce" ED, s. 384 ve 385), *işki* "dahilî, iç. (<iç-ki), *sırtqı* "haricî, dış" (< Kkp.T. sırt: "dış")
2. Nadiren -de hâl ekinden sonra gelmek suretiyle kelimeye "-lık" anlamı katar: *kündegi* "gündelik"

-şıq, -şik

1. Ek, genel olarak küçültme, sevgi, acıma ifade eden isimler yapar: *azımşıq* "biraz, bir parça", *tekeşik* "bir yaşındaki teke, oğlak", *üyşik* "içinde canlı balık saklanan kap, livar; baraka"
2. Ek, bazı örneklerde somut isim yapar: *ayşıq* "kadınların göğüslerine işledikleri ay şeklindeki süs", *irimşik* "peynir", *qaraşıq* "gözbebeği", *talşıq* "lif, tel, iplik, çubuk, dal"
3. Nadiren soyut isim yapar: *menşik* "mülkiyet, sahiplik"
4. Bazen fonksiyonunu kaybetmiş olarak karşımıza çıkar: *baqayşıq* "aşık kemiği" (< Kkp.T. baqay: "ayak kemiği, aşık kemiği"), *kirşik* "kir", *qılşıq* "kıl, tüy"
5. Hastalık ismi yapar: *qoyanşıq* "sara nöbeti"

-şıl, -şil

1. Ek, bir şeye meyilli, arzulu; bir şeyin taraftarı, savunucusu, mensubu olan; bir şeyde usta veya bir şeye "maruz" manasında isimler yapar. Bu manada bazen İİYE olan -çı, -çılık ve Farsça -kâr ve -dâr eklerinin de karşılığıdır: *ädebiyatşıl* "edebiyata meraklı", *ağayınşıl* "kardeşlerine düşkün", *añşıl* "avcı", *bayşıl* "zenginlerin tarafında olan", *dinşil* "dindar", *ultşıl* "milliyetçi" (<Kkp.T. ult <ulus, ED, s. 151) vb.
2. Renk isimlerine gelerek "benzerlik" ifade eden isimler yapar: *aqşıl* "beyazımsı", *kökşil* "mavi, gök rengi".
3. Nadiren -lı ekinin yerine kullanılarak vasıf isimleri türetir: *arşıl* "arlı, utangaç", *bapşıl* "becerikli, mahir" (<Kkp.T. bap: "uygun zaman, uygun sıra; öndeki durum, ahvâl")

Ek, az sayıda olmak üzere zamirlere de gelmektedir: *menmenşil* "kibirli, gururlu", *menşikşil* "sahip, mâlik", *özimşil* "egoist, bencil; kendini beğenmiş"

-şaq, -şek

Ekin fonksiyonları şunlardır:

1. Küçültme, nazlandırma, sevgi ifade eden kelimeler türetir: *jetkinşek* "genç, yetişkin", *kelinşek* "gelin", *şöpşek* "yonga".
2. Kalıcı nesne isimlerinin bünyesinde görülür: *kiymeşek* "eskiden kadınların giydikleri başlık", *quwırşaq* "kukla bebek", *monşaq* "boncuk, gerdanlık", *sütlemeşek* "yenilebilen sütlü bir bitki"

3. Vasıf isimleri yapar: *aşıwşaq* "öfkeli, hiddetli", *köñilşek* "iyi yürekli, insaflı", *söylemşek* "dilbaz, geveze"
4. İnsan veya hayvan organlarına ad olan sözlerde görülür: *quyımşaq* "kuyruk sokumu kemiği", *şemirşek* "kıkırdak"
5. Bazen fonksiyonsuzdur: *tülkişek* "tilki"

-şa, -şe

Ek, bir yandan eşitlik fonksiyonunda hâl eki, öte yandan yapım eki karakterinde karşımıza çıkar.

Ekin fonksiyonları şunlardır:

1. Kalıcı nesne isimleri teşkil eder: *aqşa* "akçe, para", *alaşa* "çizgili halı, palas", *qızılşa* "döküntü, kızamık hastalığı; yabanî yemiş", *tekşe* "raf, duvar gözü"
2. Dil isimlerinin yapısında bu ek vardır: *Latınşa, Orısşa*
3. Vasıf isimleri kurar: *alaşa* "güzel, sevimli", *qınşa* "ince", *waqıtşa* "geçici, muvakkat"
4. Terim yapar: *jaqşa* "parantez", *tırnaqşa* "tırnak işareti"
5. Kalıplaşarak edat ve zarf olan kelimeler yapar: *artıqşa* "ayrıca, bilhassa", *erekşe* "münhasıran, özellikle", *qandayınşa* "nasıl, ne gibi"

Ek, bir çekim eki olarak da vazife görür. Bu haldeyken kelimeye "gibilik, benzerlik, kadarlık, eşitlik" vb. anlamlar katar. Bu fonksiyonundan dolayı eki, eşitlik hâli içinde de gösterdik.

-las, -les; -das, -des

-das, -des eki, sonu l, n, r ile biten bazı kelimelerden sonra gelirken, l, r, y, w ile biten kelimelerden sonra -las, -les gelmektedir. -das, -des eki, -las, -les ekine nisbetle daha az kullanılır.

Ekin bilinen fonksiyonu, herhangi bir şeyde birlik, beraberlik, ortaklık, benzerlik ifade etmektir. Bu, bazen mecaz yoluyla olur: *adas* "adaş", *qarındas* "kardeş" *aqıllas* "hemfikir", *atalas* "akraba", *atlas* "adaş", *bahalas* "aynı fiyatta", *jaqlas* "yandaş, taraftar", *jerles* "hemşehri", *elles* "aynı kabileden veya milletten olan"

-nşı, -nşi

Sayılara veya nesnelerin sayı durumlarını soran sözlere gelerek onlardan sıralama ifadesi taşıyan yeni sayı isimleri yapar: *birinşi* "birinci", *ekinşi* "ikinci", *eliwinşi* "ellinci", *alpısınşı* "altmışıncı", *ortanşı* "ortancı, ortanca" *vb.*

-aw, -ew

Asıl sayılara gelerek onlardan *topluluk sayı isimleri yapan* bir ektir. Aslı –gü/-gü, -agu/-gu (ETG, s. 75) olan bu ek, Kkp.T'de **-aw, -ew** şekline girmiştir: *birew* "bir tane", *ekew* "iki tane", *üşew* "üç tane", *törtew* "dört tane", *besew* "beş tane", *altaw* "altı tane" gibi.

-ğay, -qay, -key

-ğay (Sonu ünlüyle biten kelimelerden sonra)

-qay, -key (Sonu ünlüyle ve tonsuzla biten kelimelerden sonra)

Ekin fonksiyonları şunlardır:

1. Ek, küçültme isimleri yapar: *balaqay* "yavru, bebek"
2. Varlıkların, eşyanın vasfını bildiren vasıf isimleri türetir (bazen vasfı pekiştirir): *jılmaqay* "düz, dümdüz; mücellâ" (<Kkp.T. jılma: "düz, pürüzsüz"), *şalağay* "sathî, üstünkörü çalışan" (< Kkp.T. şala: "yarım, tam değil, gelişigüzel")
3. Coğrafî yer adlarının bünyesinde bulunur: *betkey* "yamaç" (< Kkp.T. bet: "yüz")
4. Benzerlik ifadesiyle kelimeye anlam katar: *nayzağay* "yıldırım, şimşek" (<F. nîze: mızrak")
5. Kelimede, geldiği sözün manasını pekiştirir: *qänekey* "haydi" (<Kkp.T. qäne: "haydi"), *minekey* "işte" (<Kkp.T. mine/mına: "işte"), *qudağay* "dünür eşleri" (<Kkp.T. quda: "dünür")

-şan/-şañ, -şeñ

Daha çok *vasıf isimleri* türetir. Fazla işlek değildir. Bir şeye sahip olan, bir şeyle nitelikli kılınmış durumda bulunan isimler yapar. Bu vasıf, bazen *mübalağa*lı olur: Bazı örneklerde de kelimeyi *zarf* haline sokar: *aşıwşan* "azgın, yırtıcı, gaddar, merhametsiz" (<Kkp.T. aşıw: "öfke, hiddet"), *boyşañ* "yüksek, yüce; uzun boylu", *sözşeñ* "konuşkan, hatip", *köylekşeñ* "yalnız gömlekli hâlde", *oyşañ* "düşünceli, dalgın" gibi.

-law, -lew

Sıfatlara gelerek onlardaki vasfın daha az olduğunu bildirir. TT'deki –ımtırak, -ımsı, -ca eklerinin karşılığıdır: *qansızlaw* "kanı az, kansız", *qaralaw* "biraz kara, siyahımsı", *qaraltımlaw* "esmerce, siyaha yakın", *qartañlaw* "ihityarlamaya başlamış, yaşlıca", *semizlew* "semizce", *siyreklew* "seyrek, seyrekçe", *tereñlew* "çukur, derince"

-xor

Aslen Farsçadır. (< -hôr: "yiyen, yiyici") İsimlere eklenip bir nesneye düşkünlük, meyillilik bildirir: *jemxor* "yemi çok yiyen; rüşvetçi", *jalaxor* "iftiracı", *antxor* "yeminini bozan insan", *araqxor* "içki müptelası", *paraxor* "rüşvetçi, yiyici", *dünyaxor* "açgöz, tamahkâr"

-keş, -kes

Ek, Farsça -keş (çeken, çekici) ekinin fonetik değişikliğe uğramış şeklidir. -keş ekinin son ünsüzü bazı kelimelerde, bu lehçenin /ş/leri /s/ye dönüştürmedeki genel fonetik kuralı çerçevesinde /s/ olur.

Ek, "bir şeyi çeken, götüren" anlamını veren isimler türetir; ama bunun yanında bir şeyi alışkanlık hâline getireni, o şeyi çok yapanı bildiren vasıf isimleri de yapar: *arbakeş* "yük arabacısı", *paxtakeş* "pamuk yetiştiricisi", *şılımkeş* "sigara tiryakisi", *tüyekeş* "deve ile yük taşıyan", *zıyankes* "asalak, muzır haşerat"

-göy

Aslı Farsça –gû(y) (söyleyen, diyen) sözünden gelmektedir. Türkçe -cı veya -lı eklerine karşılık olmaktadır: *aqılgöy* "akıllı, uslu; makul", *namazgöy* "namazı zamanında

kılan, ehli-i namaz", *namısgöy* "vicdanlı, insaflı; sofu, dindar", *tärepgöy* "hizipçi, ayrılıkçı", *ümitgöy* "ümitli"

-paz

Ekin aslı, Farsça "bâz" (oynayan, oynatıcı) sözüdür. Ek, kök veya gövdede ifade edilen nesneyle çok meşgûl olan veya o nesneyi meydana getiren, onu seven kişiyi karşılar: *aspaz* "aşçı", *bilimpaz* "okumuş, âlim", *önerpaz* "hünerli", *qumarpaz* "isteyen, talep eden" (< Kkp.T. qumar: "istek, heves"), *täreppaz* "hizipçi, ayrılıkçı", *urıspaz* "kavgacı"

Ek, FİYE olan -m ekinden sonra da gelmektedir. -paz eki, bu örneklerde âdeta -m ekiyle kaynaşmakta ve birleşik bir FİYE gibi vazife görmektedir: *-mpaz: jağımpaz* "dalkavuk, yağcı", *jeñimpaz* "muzaffer, galip", *söylempaz* "konuşkan, geveze"

-ger, -ker

Aslen Farsçadır. Bazen Farsça -kâr, bazen de -gîr eklerinin karşılığı olur. *ayıpker* "suçlu, cani", *hiyleker* "kurnaz, hilekâr", *jawınger* "asker, savaşçı" (< Kkp.T. jawın: "düşman"), *jazaker* "cezaya çarptırılmış", *juwapker* "sorumlu, mesul", *jüzimker* "bağcı, üzüm yetiştiricisi", *şöpker* "hekim, otlardan ilaç yapan", *ümitker* "ümitli"

-gîr ekinden dönüşen –ger eki ile, İİYE olan -şilik (-çilik) eki bazen kaynaşır: **-gerşilik.** Bu yapıdaki ek, -lık ekinin fonksiyonuyla daha çok soyut isimler yapar: *adamgerşilik* "insanlık", *jawgerşilik* "savaş; düşmanlık"

-dar

Ekin aslı Farsçadır (-dâr) . Hem yabancı asıllı, hem de Türkçe kelimelere getirilerek yeni kelimeler yapmada kullanılmaktadır. Ancak bu kelimelerin sayısı fazla değildir. Ek, kendisinde bir şey bulunan, bir şeye sahip manası veren ve genellikle -lı İİYE ile -an ve -mış sıfat-fiil ekinin fonksiyonuna denk düşen vasıf isimleri türetir: *ayıpdar* "suçlu; davalı", *azadar/ ızadar* "kederli", *ämeldar* "memur", *bahadar* "bir şeyin kıymetini biçen kişi", *beldar* "toprak işçisi", *bilimdar* "âlim; ehil", *şığındar* "harcayan, tüketen, müsrif" (< Kkp.T. şığın: "masraf"), *tildar* "konuşkan, boşboğaz"

-xana

Farsça "hâne" sözüdür. Farsça'daki "hane, ev" anlamını Kkp.T. de muhafaza eder: *ajayıpxana* "müze", *asxana* "mutfak", *atxana* "ahır", *awrıwxana* "hastahane", *baspaxana* "basım evi, matbaa", *muzxana* "buzhane"

-stan

Farsça olup yer bildiren ektir. Belli bir halk, millet isminin sonuna gelerek, onların yaşadığı yeri, coğrafyayı bildiren sözler yapar: *Qaraqalpaqstan, Qazaqstan.* Ekin, sonu ünsüzle biten kelimelere de bağlantı ünlüsü almadan geliğini görmekteyiz.

-biy

Aslında Farsçanın olumsuzluk eki –bî'dir. Hem yabancı hem Türkçe asıllı kelimelere getirilerek -sız, -siz ekinin fonksiyonunda isimler yapmaktadır: *biyorın* "yersiz; münasebetsiz", *biypul* "parasız; bedava", *biytanıs* "meçhul, tanımadık"

-na, -nä

Farsçadan girmiştir. İsimlere getirilip bir nesnenin veya kavramın var olmadığını bildirir. İsimlerden ve diğer kelimelerden sıfat yapan -sız, -siz ekine benzer: *nayinsap* "insafsız", *naqolay* "kolay olmayan, zor", *nämert* "namert", *näümit* "ümitsiz"

B. FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ

-maq –mek, -baq, -bek, -paq, -pek

-maq, -mek (Sonu ünlüyle l, r, w, y ünsüzlerinden; bazen de q (şaqmaq) gibi tonsuzlardan sonra)

-baq, -bek (m, n, z ile bitenlerden sonra)

-paq, -pek (Tonsuzla bitenlerden sonra)

Ek, Türkiye Türkçesindeki "mastar eki" olma özelliğini neredeyse tamamen kaybetmiştir. Kkp.T'de mastar ekinin görevini, -ıw, -iw ekleri yapar.

-maq, -mek eki, örneği bulunmakla beraber yeni söz yapımında fazla kullanılan bir ek değildir. *Ekin fonksiyonları şunlardır:*

1. Bu ek, esasen fiil kök veya gövdelerinden, o iş veya eylemle ilgili sonuç ifade edici *somut isimler* (somut isimler yapma fonksiyonu içinde ek, *âlet* ve malzeme isimleri, *organ adları, yiyecek-içecek isimleri, hayvan isimleri*) yapar: *batpaq* "bataklık; çamur", *şaqmaq* "çakmak taşı", *ilmek* "çengel; örgü iğnesi", *örmek* "dokuma tezgâhı ipliği" *toqpaq* "tokmak; yumruk"; *barmaq* "parmak" vb.
2. Vasıf ismi yapar: *iymek* "eğri, eğrilmiş, kavisli; iki büklüm olmuş, beli bükülmüş"
3. Oyun ismi yapar: *jasırınbaq* "saklanbaç oyunu" (< Kkp.T. jasırın-: "gizlenmek, saklanmak")

-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe

-ma, -me (Ünlü ile veya l, r, w, y ile biten kelimelerden sonra)

-ba, -be (m, n, z ile biten kelimelerden sonra)

-pa, -pe (tonsuzla biten kelimelerden sonra)

Ekin fonksiyonları şunlardır:

1. -an, -en; -mış, -miş sıfat-fiil eklerinin fonksiyonunda vasıf isimleri yapar. Ekin en yaygın fonksiyonu budur: *aqpa* "akan, akıcı", *asılma* "asılı", *boyama* "boyalı; taklit, sahte", *köşpe* "seyyar, gezgin", *oyma* "kazılmış, hakkedilmiş", *örme* "örülmüş"
2. Somut nesne isimleri türetir: *bastırma* "sundurma, hangar, çardak", *jarma* "kanal", *qazba* "kazılan, yer altından çıkarılan", *şappa* "çakı, bıçak" (< Kkp.T. şap-: "kesmek"), *toqıma* "dokunmuş kumaş"
3. Somut isimler yapma çerçevesinde bu ek, yiyecek isimlerinin yapısında görülür: *jarma* "darıdan yapılmış sulu bir yemek", *qalama nan* "pide, çörek" (< Kkp.T. kala-: "bir daire şekli vererek üst üste dizmek, yaymak"), *qarma* "bir çeşit unlu yemek", *qatlama* "katmerli pide, çörek", *süzbe* "süzme yoğurt"

4. Hareket ve iş isimleri yapar. Ekin bu fonksiyonu zayıftır: *añlatpa* "açımlama, haşiye", *awdarma* "çevirme, tercüme etme", *baslama* "başlama", *jazıspa* "kopye etme, mektuplaşma", *salıstırma* "karşılaştırma, mukayese etme", *teñleme* "eşit hâle getirme"

-s

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi daha çok fiillerden iş ve hareket isimleri yapan bir ektir. Çok işlek olarak kullanılır. *Ekin fonksiyonları şunlardır*:

1. Ek, en geniş fonksiyonuyla fiillerden iş ve hareket isimleri türetir: *alıs* "alma, alış", *burılıs* "kırılma, parçalanma", *jarılıs* "infilak, parçalanma", *şığıs* "çıkma, çıkış"
2. Hareket ve iş ismi olmayan isimler türetir: *jaratılıs* "tabiat, mizaç", *qarğıs* "kargış, lanet" (< Kkp.T. qarğa-: "beddua etmek")
3. Somut isimler yapar: *jağıs* "iskele" (< Kkp.T. jaq-: "yakınlaşmak, yaklaşmak")
4. Yön bildiren kelimelerin yapısında görülür: *arqa-batıs* "kuzeybatı", *arqa-şığıs* "kuzeydoğu", *batıs* "batı", *şığıs* "doğu"
5. Nadiren yer-mekân ifade eden sözler yapar: *öris* "otlak, mera"
6. Bazı gramer terimleri bu ekle yapılır: *barıs* "yönelme hâli", *jatıs* "bulunma hâli", *şığıs* "çıkma hâli"

-w

Fiillerden hareket isimleri yapan bir ektir. Başka bir deyişle Türkiye Türkçesindeki -ma, -me ve -mak, -mek'li isimler, Kkp.T'de bu ekle yapılmaktadır.

Ek, esasen -ġ, -g fiilden isim yapım ekidir. Zamanla ekin ünsüzü olan "-g", Kkp.T'de "-w"ye dönüşmüş ve bugünkü şekil ortaya çıkmıştır: -(ı)w, -(i)w < -(ı)ġ, -(i)g

Ek, hareket isimlerinin dışında şu fonksiyonlarla karşımıza çıkar:

1. Somut isimler yapar: *buğaw* "zincir, bukağı", *jabıw* "örtü", *qaşaw* "matkap" (<Kkp.T. qaşa-: "delmek")
2. Vasıf isimleri türetir: *tamaqsaw* "açgöz, obur" (< Kkp.T. tamaq "yemek" +sa-: "yemek yemek istemek"), *tatıw* "barışçı; sakin".
3. Terim yapmada kullanılır: *ataw* "yalın hâl" (< Kkp.T. ata-: "ad vermek, adını koymak"), *jalğaw* "ek" (< Kkp.T. jalğa-: "eklemek")

-m

Ekin fonksiyonları şunlardır:

1. İş ve hareket isimleriyle, kök veya gövdedeki anlamın sonucu olarak ortaya çıkan isimler türetir. Ekin bu fonksiyonu işlektir: *ağım* "akma, akıntı", *atım* "atma, fırlatma", *bilim* "bilme; vâkıf olma, tahsil", *bölim* "bölüm", *şeşim* "karar"
2. Somut isimler türetir: *burım* "lüle, zülf", *iyrim* "yumak", *soğım* "sonbaharda kesilen hayvan", *toqım* "koşum, at takımı"
3. İş veya hareketin bir defada yapıldığını bildiren isimler teşkil eder. Bu fonksiyona bağlı olarak zaman ve ölçü-miktar ifade eden sözler yapar: *işim* (*bir işim:* bir içim), *urtlam* (*bir urtlam:* bir yutum, bir içim)
4. Ölçü, miktar bildirir: *şabım* "koşu, yarış mesafesi", *şaqırım* "yaklaşık bir km'lik mesafe"

-q, -k

1. Ek, vasıf isimleri yapar: *aqsaq, artıq* "artmış, arta kalan", *buzıq* "bozuk", *oyıq* "oyuk", *sınıq* "kırık", *tolıq* "dolu, tam"
2. Soyut isimler, hareket isimleri ve iş-hareketin sonucu ortaya çıkan varlıklarla ilgili isimler yapar: *jazıq* "suç, günah", *ötirik* "yalan", *sanaq* "sayma, sayım", *tilek* "dilek", *tüsinik* "izah, açıklama"
3. Somut isimler yapar. Bunlar içinde âlet ve nesne isimleri başta gelir: *boyaq* "boya", *jalaq* "yalak", *jıynaq* "yıllık, antoloji", *elek, emizik* "emzik", *iyik* "iğ, ip", *qayıq*
4. Az sayıda yer ismi türetir: *qamaq* "etrafı duvarla çevrili yer, hapishane" (< Kkp.T. qama-: "hapsetmek, kapalı bir yere girdirmek"), *qorıq* "çevrilmiş yer", *tünek, uyıq* "bataklık" (< Kkp.T. uyı-: "yoğurt vb. katılaşmak, koyulaşmak")
5. Somut isimler yapma fonksiyonu içinde yiyecek-içecek isimleri türetir: *qatıq* "yoğurt"
6. Terim isimleri yapar: *almasıq* "zamir" (< Kkp.T. almas-: "yer değiştirmek, yerini almak")

-aq, -ek

1. Vasıf isimleri yapar: *qaşaq* "kaçak", *qorqaq, ürkek*
2. Alet, malzeme isimleriyle diğer somut isimler türetir: *bayraq, pışaq* "bıçak", *japıraq* "yaprak", *kesek* "parça; lokma", *oraq* (< Kkp.T. or-: "kesmek"), *şaşaq* "saçak" (şaş- <saş- <saç-)
3. Fiilin geçtiği, gerçekleştiği yeri, yöreyi bildirir: *jataq* "yatak, yatak odası; yurt, lojman, in", *qısnaq* "boğaz, dağ boğazı"
4. Fiildeki iş-hareketin sonucu ortaya çıkan isimler türetir: *ösek* "dedikodu" (< Kkp.T. ös-: "büyümek, ortaya çıkmak)
5. İnsan veya hayvan organlarının isimlerinde görülür: *buğaq* "kursak, sakak"

-n, -ñ

Bu ek, fiil kök veya gövdelerinden isim ve sıfat yapan, işlek olmayan bir ektir. Ancak örneği de az değildir. Bu hâl, ekin eskiden daha işlek olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.

1. Hareket isimleri ile fiilin sonucunu bildiren isimler yapar: *burañ* "kıvrılma, yamukluk", *jıyın* "yığın; toplanma", *talan* "yağma", *jawın* "yağmur" (< Kkp.T. jaw-: "yağmak"), *egin* "ekin", *qorğan* "kale, sur" (< Kkp.T. qorğa-: "korumak")
2. Vasıf isimleri yapar: *jaltañ* "korkak, cesaretsiz. (jalta-: aniden yön değiştirmek, başka tarafa gitmek.), *qırın* "eğri", *uzın* (<uza-n)
3. Bazı organ isimlerinde rastlanır: *buwın* "eklem, boğum", *murın* "burun" (<bu:r-: "kokmak, buğusu yükselmek, buğulanmak" ED, s. 355)

-ğı, -gi, -qı, -ki

1. İnsan veya diğer canlıların vasıflarını bildirir: *qayqı* "eğri", *buralqı* "başka, yabancı" (< Kkp.T. bural-: "dönmek; eğilmek")
2. Nesne ve âlet isimleri yapar: *burğı* "matkap, delgi", *jarğı* "testere, bıçkı", *şalğı* "tırpan, orak", *sülgi* "havlu", *sürgi* "rende", *süzgi* "süzgeç", *tamızğı* "çıra" vb.

3. Fiildeki hareketin sonucunu bildiren isimler veya hareket isimleri yapar: *basqı* "işkence; vuruş, çarpma", *qaqqı* "itiş, çarpma, kakma", *külki* "gülme, gülüş; alay" vb.

4. Nadiren hastalık ismi türetir: *küydirgi* "şarbon hastalığı" (< Kkp.T. küydir-: "yakmak")

-ğın, -gin, -qın, -kin

Genellikle tek heceli kelimelere gelen bir ektir.

-ğın, -gin (l, r, w, z'den sonra)

-qın, -kin (Tonsuzlardan sonra)

Bu ek, fiillerden isim veya sıfat yapan bir ektir. Ekin sıfat olan isimler yapması daha yaygındır. Bu vasıf isimleri daha çok bir işi, hareketi çok yapanı ifade eden isimlerdir. Aynı zamanda bunlar, varlığın niteliğini, alışkanlığını, karakterini bildirmektedir:

1. Vasıf isimleri türetir: *azğın, qaşqın* "kaçak, firarî; göçmen", *solğın* "solgun; gevşek", *sürgin* "sürülmüş" vb.

2. İş-hareketin sonucu ortaya çıkan isimler yapar: *basqın, qırğın* "katliam", *bülgin* "isyan" vb.

3. Nadiren somut isim yapar: *uşqın* "kıvılcım" (< Kkp.T. uş-: "uçmak"), *ürgin* "tipi" (< Kkp.T. ür-: "esmek, üflemek")

-ğan, -gen, -qan, -ken

-ğan, -gen (Ünlülerden ve (w gibi) bazı tonlu ünsüzlerden sonra)

-qan, -ken (Tonsuzlardan sonra)

Ekin asıl görevi geçici yahut kalıcı *vasıf isimleri* türetmektir: *jabıqqan* "çok zayıflamış, cılız" (< Kkp.T. jabıq-: "zayıflamak"), *jabısqan* "yapışkan", *pisken* "olgun, pişmiş", *sasqan* "şaşkın, şaşırmış", *tuwğan* "kardeş"

Somut isim olarak hayvan ismi türetir. Esasen bu somut isimler de nesnenin belirgin vasfından başka bir şey değildir. *tışqan* "fare" (<sıç-ga:n ED, s. 796)

-ğış, -giş, -qış, -kiş; -wış, -wiş

-ğış, -giş (Ünlülerden ve l, n, r, y, z gibi tonlu ünsüzlerden sonra)

-qış, -kiş (Tonsuzla biten kelimelerden sonra)

-wış, -wiş (Ünlüyle biten bazı kelimelerden sonra)

1. Ek, nesne ve âlet isimleri teşkil eder: *aşıtqış* "maya" (< Kkp.T. aşıt-: "mayalamak, ekşitmek"), *aşqış* "anahtar", *basqış* "merdiven", *elewiş* "elek", *ölşewiş* "ölçü aleti", *sıpırğış* "süpürge", *sorğış* "kurutma kâğıdı" (< Kkp.T. sor-: "emmek"),

2. Vasıf isimleri veya o vasfı kendisinde toplayan fail isimleri türetir. Bunlardan bir kısmı huy, karakter, alışkanlık, meslek ifade eder: *aldağış* "aldatıcı, yalancı", *bilgiş*, "bilgin", *büldirgiş* "yıkıcı; isyankâr", *jarılğış* "patlayıcı, patlayan", *uşqış* "pilot, havacı"

3. Bilim terimleri yapmada kullanılır: *anıqlawış* "belirten", *atawış* "isim", *azaytqış* "mat. bir sayının çıkan kısmı", *köbeytkiş* "(Mat.) çarpan", *tolıqlawış* "tümleç"

-ñqı, -ñki

Bu ek, fiilden isim yapım eki -ñ ile isimden isim yapan +qı ekinin birleşmesinden meydana gelmiş birleşik bir ektir. Mevcut bütün örneklerde bu +qı eki, damak -ñ'sinin üzerine gelmektedir. Örneklerin ancak bir ikisinde +qı'dan önceki isim tabanları sözlükte madde başı olmuştur. Başka bir deyişle +qı ekinden önceki türemiş isim tabanları kullanıştan düşmüş, bu yüzden ek, bir bütün olarak fiillere gelen birleşik yapı arz etmiştir.

Ekin asıl fonksiyonu, geldiği fiil kök veya gövdelerinin anlamına "benzer" isimler türetmektir. Bu isimlerin hemen tamamı, vasıf isimleridir. Yalnız bu vasıflar, kök veya gövdedeki vasfın "zayıf, hafif, az" olduğunu ifade ederler: *bağınıñqı* "emir altındaki kişi" (< Kkp.T. bağın-: "tâbi olmak, itaat etmek"), *jumılıñqı* "yumuk, kapalı", *bozarıñqı* "hafifçe boz, rengi uçuk", *qızarıñqı* "biraz kızarmış, kırmızımsı", *sarğayıñqı* "biraz sararmış".

-wşı, -wşi

Ek, işi-hareketi yapanı gösteren isimler türetir. Bunlar, aynı zamanda *iş ve meslek isimleri* de olmaktadır. Tabiî ki bu kelimeler, sıfat da olabilmektedir. *aqlawşı* "boyacı", *ayıplawşı* "suçlayan" gibi. Varlıkların kendilerine mahsus bu belirgin vasıfları, onları tanıtıcı isimler olarak da karşımıza çıkmaktadır: *ağartıwşı* "boyacı; öğretmen", *alıwşı* "alan, alacak olan", *azğırıwşı* "baştan çıkartıcı", *eziwşi* "zalim, ezen", *oqıwşı* "öğrenci", *oqıtıwşı* "öğretmen", *urlawşı* "hırsız"

-ş

Genellikle FFYE olan "-n" ile genişlemiş dönüşlü gövdelere gelir. Bu fiiller geçişli ve geçişsiz olabilmektedir. Ancak bunun dışındaki birkaç kelimede de bu eki görmek mümkün olmaktadır.

1. Ek, *soyut isimler* ya da iş, hareket veya oluşun sonucunu bildiren isimler yapar: *aldanış* "eğlence", *burış* "köşe, bucak", *qorqınış* "korku, dehşet; tehdit", *quwanış* "neşe, kıvanç", *süyiniş* "sevinç"
2. Az sayıda örnekte, *âlet* veya diğer nesnelerin adı olur: *şömiş* "kepçe" (< Kkp.T. şöm-: "çömmek, dalmak"), *süyeniş* "destek, dayanak, payanda" (Kkp.T. süyen-: "dayanmak"), *tayanış* "dayanak, destek"

-ğır, -gir, -qır, -kir

-ğır, -gir (l, ñ ile biten kelimelerden sonra)

-qır, -kir (Tonsuzla biten kelimelerden sonra)

Bu ek, kökün manasındaki iş-hareketi "iyi yapan", "usta" anlamında mübalağa ifade eden vasıf isimleri yapar (Bu fonksiyonuyla ek, -kin ve -giç eklerinin yerini tutmaktadır.): *alğır* "iyi kapan, yakalayan kuş", *bilgir* "malumatlı, bilgili", *uşqır* "süratli; gözü açık, çevik"

-şaq, -şek

1. Bir şeyi, işi, çok yapan, o şeyi alışkanlık hâline getiren, huy ve karakter ifade eden mübalağalı vasıf isimleri türetir. Ek, Türkiye Türkçesindeki -gan, -gen; -ak, -ek; bazen de -ıcı, -ici fiilden isim yapım eklerinin yerini tutar: *erinşek* "erinçek,

tembel", *qızğanşaq* "cimri; kıskanç", *soranşaq* "dilenci" (< Kkp.T. sora-: "istemek"), *tartınşaq* "çekingen", *umıtşaq* "unutkan, dalgın" (< Kkp.T. umıt-: "unutmak")

2. Organ isimlerinin yapısında bulunur: *jutqınşaq* "yutak, gırtlak", *emşek* "meme", *kemirşek* "kıkırdak"
3. Fiilin "sonuc"unu bildiren kalıcı nesne isimleri türetir: *şapşak* "süt, yoğurt çalkalamağa yarayan tahtadan alet, fıçı" (şap- <çap-: "kesmek; atı hızla koşturmak" QTTS; "vurmak; yüzmek, arı çamurla sıvamak" DLT IV, s.135)

-ğaq, -gek, -qaq, -kek

-ğaq, -gek (l, r, y, z gibi tonlu ünsüzlerden sonra)

-qaq, -kek (Tonsuzlardan sonra)

Fiil kök veya gövdelerine gelerek, onlardan çeşitli anlamlarda isimler teşkil eder.

1. Vasıf isimleri yapar: *adasqaq* "yanılan, şaşıran" (< Kkp.T. adas-: "yolunu şaşırmak"), *jabısqaq* "yapışkan", *toñğaq* "donan, donmuş", *urısqaq* "kavgacı"
2. Somut isimler türetir: *jarğaq* "sepilenmiş koyun veya keçi derisi", *ilgek* "çengel, örgü iğnesi", *qatqaq* "son bahardaki don, buz" (< Kkp.T. qat-: "donmak, katılaşmak")
3. Hastalık ifade eden isimlerin yapısında görülür: *bezgek* "sıtma, humma" (<bez-: "titremek" DLT, IV, s. 86)

-ndı, -ndi

Yapı itibariyle fiilden fiil yapan "-n" eki ile fiilden isim teşkil eden ve işlek olmayan -dı/-di ekinin birleşmesinden meydana gelmiş birleşik bir ektir. Ekin geldiği fiil kökleri, gövdelerinden daha işlektir. Başka bir ifadeyle "-n" ile genişlemiş olan fiil gövdeleri -bir ikisi hariç- tek başına kullanılmazlar. Dolayısıyla ek, bu birleşik hâliyle fiil köklerine (veya gövdelerine) tam bir kaynaşma görüntüsü arz ederek gelir. Bu tür kullanımlar, esasen Türkiye Türkçesinde de mevcuttur: *süpü(r)-üntü, ak-ıntı, çık-ıntı, girinti* gibi.

Bu ek, geçişli veya geçişsiz fiillere gelebilmektedir. Bu fiillerin tek heceli olanları ağırlık teşkil eder.

1. Ek, öncelikle varlıkların bir parçasını, kalıntısını ifade edici isimler teşkil eder. Bu isimlerin çoğu somut isimlerdir: *bölindi* "bölüm", *juwındı* "bulaşık suyu", *kesindi* "kırpıntı, parça", *qırındı* "yonga", *serpindi* "serpinti; bir şeyin parçası"
2. Vasıf isimleri yapar. Bu nitelik bildiren kelimelerin bir kısmı mecaz anlam taşırlar: *qurandı* "parçalı, mürekkep, birleşik" (< Kkp.T. qura-: "parçaları birleştirmek, bir araya getirmek"), *saylandı* "seçkin, güzide" (< Kkp.T. sayla-: "seçmek")

-arman, -ermen

Ek, -man, -men ekiyle -ar, -er sıfat-fiil ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Fonksiyonu, bir işi yapanı, iş sahibini bildiren isimler teşkil etmektir. Bunlar mübalağa manası taşıyabilirler: *alarman* "alan", *bilermen* "bilen, bilgiç" *köşermen* "göçen, göçmen", *şabarman* "ulak, kurye", *qaşarman* "sık sık kaçan" vb.

-malı, -meli, -balı, -beli, -palı, -peli

-malı, -meli (Ünlülerden veya l, r, w gibi tonlu ünsüzlerden sonra)

-balı, -beli (z ile biten kelimelerden sonra)

-palı, -peli (tonsuzla biten kelimelerden sonra)

Fiilden isim yapan -ma, -me eki ile isimden isim teşkil eden -lı, -li ekinin birleşmesiyle oluşmuş birleşik yapıda bir ektir. Asıl ve yaygın fonksiyonu sıfat yapmaktır. Bu sıfatlar daha çok -an, -en sıfat-fiil ekiyle denk düşen sıfatlardır: *bürmeli* "katlanmış, bükük, ondüla", *jabılmalı* "örtülebilen" (< Kkp.T. jabıl-: "örtülmek"), *sınamalı* "denenmiş, tecrübeli", *tañlamalı* "seçkin, seçmeli" (< Kkp.T. tañla-: "seçmek"), *qızbalı* "sıcak", *köşpeli* "göçebe", *qospalı* "karışık, mürekkep"

-şañ, -şeñ

güresşeñ "savaş kabiliyeti olan", *şapşañ* "süratli, hızlı" (< Kkp.T şap-: "hızla koşmak"), *uyalşañ* "utangaç, sıkılgan" (< Kkp.T. uyal-: "utanmak") sözlerinde bu eke rastlıyoruz.

-wıq, -wik;-awıq, -ewik

Fiillerden en fazla sıfat olarak kullanılan isimler yapar. Ek, daha çok sonu ünlüyle biten fiil gövdelerine getirilmektedir. Bu gövdeler, daha ziyade bir sesin şu veya bu şekilde çıktığını ifade eden gövdelerdir. Yani "ses" kavramını barındırırlar. İçlerinden çok azı bu kavramın dışındadır. Ek, *vasıf ismi* ve *somut isim* türetmektedir. Bu ek, FİYE olan -ğıç/-ğış ve -wış eklerinin paralelidir.

Yalnız bazı örneklerde kelimenin gövdesi ünsüzle bitmekte ve ek, bunlara *-awık, -ewik* olarak gelmektedir: *baqırawıq* "şamatacı yaygaracı" (< Kkp.T. baqır-: "bağırmak"), *şaqırawıq* "şamatacı, gürültücü; kavgacı; şarkıcı" (< şaqır-: "çağırmak; şarkı söylemek", KRS) gibi.

Ekin sıfat yapma özelliği HQT'de vurgulanır ve *şaqırawık, süzewik* (süsen), *tebewik* (yanına kimseyi yaklaştırmayan, tepen) (< tep-: "tepmek; sallanmak", KRS), *gürkirewik* (gürültülü; gürültücü) örnekleri verilir. (a.g.e. s. 80). Ekle ilgili diğer örekler şunlardır: *jılawıq* "çok ağlayan, gözü yaşlı" (< Kkp.T. jıla-: "ağlamak"), *gewkildewik* "anlayışsız, vurdumduymaz", *güldirewik* "gökgürültüsü", *möñrewik* "böğüren, inek", *sızlawıq* "küçük çıban", *söylewik* "geveze"

-wlı, -wli

Ek, genel olarak vasıf isimleri yapmaktır: *boyawlı* "boyalı", *jabıwlı* "çul vb. şeylerle örtülü olan", *qızıwlı* "sıcak, kızgın", *qorşawlı* "kuşatılmış, çevrilmiş" (< Kkp.T. qorşa-: "kuşatmak, çevirmek"), *qurıwlı* "kurulmuş, hazır", *süriwli* "sürülmüş (toprak)"

-kel

ötkel "suyun geçit yeri; dar geçit, boğaz; merdiven; hayat, ömür" (< Kkp.T. öt-: "geçmek") kelimesi bu ekle türetilmiştir.

FİİL YAPIMI

A. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

-la-, -le-

1. İsmi, sıfatı, "-lı hâle getirmek" anlamında fiiller yapar: *basqala-* "tanımamak, birine benzetememek", *bayla-* "bağlamak", *qarañğıla-* "karanlık etmek, görünmez etmek", *körkemle-* "güzelleştirmek", *suwla-* "sulamak" vb.
2. "gibi", "olarak" anlamında hareketin tarzını bildiren fiiller yapar: *jayawla-* "yaya olarak yürümek" (< Kkp.T. jayaw: yaya"), *jorğala-* "at için yorga tarzında yürümek" (< Kkp.T. jorğa: "atın bir yürüyüş şekli")
3. Bir şeyi kabul etmek anlamında fiiller yapar: *maqulla-* "makul görmek, tasdik etmek"
4. İsmin karşıladığı nesnenin, aletin bir şey için veya bir şeye karşı kullanıldığını, onun vasıta olduğunu gösteren fiiller yapar: *baltala-, bombala-,qılışla-* "kılıçlamak", *toqpaqla-* "tokmaklamak" vb.
5. Birşeyi "göstermek, o tutum ve davranışta olmak" anlamında fiiller yapar: *alğısla-* "saygı göstermek, alkışlamak", *hürmetle-* "saygı göstermek", *qıyınla-* "zorlaştırmak, zorluk göstermek" (< Kkp.T. qıyın: "zor, çetin"), vb.
6. Hayvan isimlerine gelerek "yavrulamak, doğurmak" anlamında fiiller yapar: *botala-* "devenin doğurması" (< Kkp.T. bota: "deve yavrusu"), *buzawla-* "buzağılamak", *qozıla-* "koyunun doğurması, kuzulamak"
7. Zaman isimlerine gelerek o "zamanı kullanmak, zamanı geçirmek" anlamında fiiller yapar: *jazla-* "yaz'ı geçirmek", *qısla-* "kışı geçirmek"
8. İçindeki vasfı, varlığı başka bir nesneye katma, o vasıfla vasıflanma anlamını veren fiiller yapar. Bunlarda da "-lı hâle gelmek" manası vardır: *betonla-* "beton dökmek", *duzla-* "tuzlamak", *uwla-* "zehirlemek" (< Kkp.T. uw: "zehir")
9. İsmin ifade ettiği varlıktan, vasıftan ayrılma, arınma manasında fiiller yapar: *şigitle-* "pamuğun çiğidini almak", *tüle-* "hayvanların yazın yününün, tüyünün dökülmesi" (<tü: "tüy", ED, s. 433), *tatla-* "pasını temizlemek" (< Kkp.T. tat: "pas"), *qurtla-* "bir şeyin kurdunu almak, temizlemek"

Ek, -t-, -n-, -s- ekleriyle birleşebilir:

ertelet- "bir şeyin vaktinden önce olmasına çalışmak, erteletmek"

Dönüşlülük bildirir: *tünlet-* "gece gezmek, akşamleyin dolaşmak", *şañlat-* "bitkilerin tozlaşması" (< Kkp.T. şañ: "toz")

Ek, oluş fonksiyonunda geçişsiz fiiller yapar: *aşşılas-* "üzülmek, öfkelenmek" (< Kkp.T. aşşı: "acı; öfke"), *awırlas-* "ağırlaşmak; zorlaşmak"

Dönüşlü ve geçişsiz fiiller yapar: aqlan- "temizlenmek, aklanmak", *üylen-* "evlenmek", *ümitlen-, seziklen-* "şüphelenmek" (< Kkp.T. sezik: "şüphe")

Edilgen fiiller yapar: *qorlan-* "horlanmak", *jaralan-* "yaralanmak", *jerlen-* "ölünün gömülmesi", *izlen-* "araştırılmak" vb.

Oluş bildiren fiiller yapar: *gedeylen-* "fakirleşmek", *güllenmek* "gelişmek, ilerlemek", *awırlan-* "ağırlaşmak; zorlaşmak"

-al-, - el-

İsimlerden "olmak, -mış olmak" anlamında geçişsiz fiiller yapar: *joğal-* "yok olmak, kaybolmak", *jönel-* "yönelmek", *oñal-* "hastalıktan iyileşmek" (< Kkp.T. oñ: "sağ"), *künel-(t)-* "gün görmek, ömür sürmek, yaşamak" (< Kkp.T. kün: "gün") vb.

-qır-, -kir-

Ses taklitlerinden fiiller yapar: *ayqır-* "haykırmak", *qıqır-* "balgam çıkarmak", *tükir-* "tükürmek", *ızğır-* "üflemek, esmek"

-q-, -k-

Oluş bildiren geçişsiz fiiller yapar: birik- *"birleşmek, bir olmak, bir araya gelmek"*, bozıq- *"yerin boz renge dönmesi"*, keşik- *"geç kalmak"*, molıq- *"bollaşmak"*, sawıq- *"hastalıktan iyileşmek"*, zorıq- *"zorlanmak; yorulmak"*

Dönüşlülük bildirir: *qamıq-* "kaygılanmak, gamlanmak" (< Kkp.T. qam: "gam").

-qa-, -ğa-, -ke-

Fazla işlek değildir. Geçişli ve geçişsiz fiiller yapar: *iyiske-* "koklamak" (< Kkp.T. iyis: "koku"), *jabırqa-* "bezmek, cesareti kırılmak" (< Kkp.T. jabır: Ar. "cebr"), *jayğa(s)-* "yerleşmek, ikamet etmek" (< Kkp.T. jay: "yer, mekân")

-ırqa-, -irke-

Geçişli veya geçişsiz filler yapar: *aşırqa-* "aç olmak, doymamak", *jatırqa-* "yadırgamak, başka bir şey zannetmek", *esirke-* "acımak, merhamet etmek", *tañırqa-* "şaşırmak, merhamet etmek"

-sa-, -se-

Genellikle geçişsiz, bazen de geçişli fiiller yapar. İçlerinde istek ifade edenler de vardır: *añsa-* "istemek, arzu etmek, ümitlenmek" (< añ: "düşünce, sezgi, zekâ, akıl", ED, s. 165), *belse(n)-* "bel bağlamak, ümitlenmek", *suwsa-* "susamak", *tepse-* "sık sık rahatsız etmek (KRS)", *qaqsa-* "ağrımak, sızlamak; ağlamak; kurumak"

-sı-, -si-

Benzerlik ifade eden geçişli ve geçişsiz fiiller yapar: *batırsı-* "kahraman, er görünmek" (< Kkp.T. batır: "kahraman"), *erkeksi-* "kendini erkek gibi göstermek; erkek arzu etmek", *külgensi-* "güler gibi yapmak"

-sın-, -sin-

Birleşik yapıdadır(<-sı-n-, -si-n-). "Gibi görünmek, gibi görmek" anlamında fiiller yapar: *arsın-* "utanmak", *awırsın-* "dayanamamak, tahammül edememek" (< Kkp.T. awır: "ağır"), *azsın-* "az görmek, azımsamak", *balasın-* "çocuk görmek, çocuk addetmek", *bilgişsin-* "bilgiçlik taslamak"

-sıra-, -sire-

Olumsuzluk bildiren ve oluş ifade eden fiiller yapar: *hälsire-* "halsizleşmek", *qansıra-* "kansızlaşmak, halsizleşmek", *jansıra-* "yorulmak, bitkin düşmek" (KRS)

İstek, arzu bildiren fiiller yapar: *balasıra-* "çocuğu olmasını istemek", *bawırsıra-* "kardeşi olmasını istemek" (< Kkp.T. bawır: "kardeş"), *baysıra-* "zengin olmayı istemek; evlenmeyi, kocaya varmayı istemek" (< Kkp.T. bay: "zengin; efendi, bey"), *qımızsıra-* "canı kımız istemek" vb.

-a-, -e-

İsimlerden geçişli veya geçişsiz fiiller yapar: *ata-* "adını söylemek", *bosa-* "halsizleşmek, eli ayağı tutmamak; serbest olmak, rahatlamak", *jasa-* "yaşamak", *jıyna-* "toplamak, yığmak" (< Kkp.T. jıyın: "yığın"), *jöne-* "yürümek, yola çıkmak, yönelmek", *qana-* "kanamak", *tile-* "dilemek", *uza-* "uzamak" vb.

-ay-, -ey-

İsim, sıfat, zarf ve ünlemlerden fiil yapar. Bu fiiller oluş bildirir: *azay-* "azalmak", *etey-* "semirmek", *qaray-* "kararmak", *qartay-* "yaşlanmak", *molay-* "bollaşmak", *muñay-* "sıkılmak, bunalmak" (< Kkp.T. muñ: "sıkıntı") vb.

-da-, -de- (veya –ılda-, -ilde-)

Daha çok ünlemlerden veya ses taklitlerinden fiiller yapar: *qırılda-* "hırıldamak, hırlamak", *qıymılda-* "kımıldamak", *mırılda-* "mırıldamak", *pısılda-* "fısıldamak", *ünde-* "konuşmak, söyleşmek" vb.

-r-

Oluş bildiren fiiller yapar: *qubar-* "bozarmak, kararmak, rengi değişmek" (<quba: boz, beyaza yakın sarı), *özger-* "değişmek, başkalaşmak" (< Kkp.T. özge: "başka"), *kişir-* "küçülmek; azalmak" (< Kkp.T. kişi: "küçük"), *kaygır-* "kaygılanmak"

-ar-, -er-

Oluş bildiren fiiller yapar: *qızar-* "kızarmak; utanmak" (kızar- <*kız ED, s.685), *köger-* "rengi değişmek; göğermek", *bozar-* "bozarmak", *tüner-* "hava kararmak; kaşını çatmak"

B. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

-ma-, -me-; -ba-, -be-; -pa-, -pe-

Ek, ünlülerden, l, r, y, w'den sonra **–ma-, -me-**; m, n, ñ, z'den sonra **–ba-, -be-**; tonsuzlardan sonra **–pa-, -pe-**'dir. Olumsuz fiiller yapar: *barma-* "gitmemek", *bilme-, azba-* "azmamak; değişmemek, başkalaşmamak", *işpe-* "içmemek", *ketpe-* "gitmemek", *jatpa-* "yatmamak", *birikpe-* "birikmemek" vb.

-l-

Edilgen fiiller yapar: *atal-* "adlandırılmak" (< Kkp.T. ata-: "adını koymak"), *qıyıl-* "kesilmek, kıyılmak", *toqıl-* "dokunmak, örülmek, nakışlanmak"

Oluş bildirir: *boyal-* "boya olmak, bir görünüşten başka bir görünüşe geçmek" (Kkp.T'de "boya" anlamındaki isim, "boyaw" şeklindedir), *bekil-* "sağlamlaşmak, berkimek"

Dönüşlülük bildirir: *ırğal-* "sallanmak" (<ırğa-: "sallamak, çalkalamak"), *qosıl-* "katılmak, iştirak etmek", *jırıl-* "yırtılmak, ayrılmak, çatlamak" (<jır-: "yırtmak") vb.

-n-

Dönüşlülük bildirir: *asın-* "bir şeyi beline asmak, takıp takıştırmak", *ayan-* "çekinmek, sakınmak" (< Kkp.T. aya-: "acımak; esirgemek"), *aytın-* "kendi kendine söylenmek", *küyin-* "acı çekmek, kaygılanmak", *tartın-* "çekinmek", *kiyin-* "giyinmek",

Edilgenlik bildirir: *bilin-, delin-* "denilmek, söylenmek" (<denil-'ten metatez)

Süreklilik bildirir: *artın-* "bir şeyleri peş peşe kaldırmak, yükseltmek" (< Kkp.T. art-: "yüklemek"), *tabın-* "tapınmak"

-s-

Temel olan işteşlik fonksiyonunun yanında oluş ve edilgenlik de bildirir: *aytıs-* "atışmak, karşılıklı şiir söylemek", *külis-* "gülüşmek", *öbis-* "öpüşmek", *öris-* "bir şeyi birlikte dokumak, örmek", *urıs-* "savaşmak" vb.

-qar-, -ker-

Genellikle geçişsiz fiillerden geçişli fiiller yapar: *jatqar-* "yatakta yatırmak, uyutmak; hastayı hastahaneye yatırmak", *jetker-* "bir şeyi bir yerden başka bir yere götürmek; bir şeyi bildirmek", *pitker-* "bitirmek, tamamlamak"

-qız-, -kiz-, -ğız-, -giz-

Ettirgen (bazen oldurgan) fiiller yapar: *alğız-* "birine bir şeyi aldırmak", *külgiz-* "güldürmek", *kiygiz-* "giydirmek", *jegiz-* "yedirmek", *jazğız-* "yazdırmak", *barğız-* "iletmek, göndermek", *atqız-* "attırmak", *tökkiz-* "döktürmek" vb.

-ar-, -er-

Ettirgen geçişli fiiller yapar: *şığar-* "çıkarmak", *iyter-* "ittirmek, itelemek"

Pekiştirilmiş fiil yapar: *qaytar-* "geri dönmek" (< Kkp.T. qayt-: "geri dönmek"), *qopar-* "çevirmek, altını üstüne getirmek"

-r-

Geçişli, ettirgen geçişli ve pekiştirilmiş fiiller yapar: *batır-, tüsir-* "düşürmek", *uşır-* "uçurmak", *siñir-* "sindirmek", *uzar-* "uzamak, uzayıp gitmek", vb.

-dır-, -dir-, -tır-, -tir-

Geçişli veya ettirgen geçişli fiiller yapar: *alıstır-* "tutuşturmak, yakmak" (< Kkp.T. alıs-: "alışmak, tutuşmak"), *arttır-, qanattır-* "kanatmak, kanını akıtmak", *tergizdir-* "toplatmak, bir araya getirtmek", *tikkizdir-* "diktirmek" vb.

-t-

Geçişli veya ettirgen geçişli fiiller yapar: *ağart-* "ağartmak, beyazlatmak, temizlemek", *aşıt-* "acıtmak, ekşitmek", *atlat-* "atlatmak", *azayt-* "azaltmak", bayıt- "zenginleştirmek", *küldirt-, ürkit-* vb.

Pekiştirilmiş fiil yapar: *qayt-* "geri dönmek", *jırt-* "yırtmak"

-q-, -k-

Dönüşlü ve pekiştirilmiş fiiller yapar: *bezik-* "bezmek", *qırq-* "kırkmak, kesmek", *tolıq-* "dolgun hâle gelmek; semirmek", *tutlıq-* "dura dura konuşmak; dili tutulmak", *tütik-* "sıcakta çalışıp yorulmak ve rahatsızlanmak; acı çekmek"

-ıñqıra-, iñkire-

Bu ek ile, fiildeki iş hareketin "biraz öyle olduğu, benzediği, yaklaştığı" bildirilir; bazen de pekiştirme anlamı verilir: *barıñqıra-* "yakınlaşmak, yanına doğru gitmek", *burılıñqıra-* "yönünü başka tarafa döndürmek", *qartayıñqıra-* "yaşlanmak" (< Kkp.T. qartay-: "yaşlanmak"), *küliñkire-* "gülümsemek", vb.

-mala-, -mele-; -bala-, -bele-; -pala-, -pele-

Birleşik yapıdadır. Ek, ünlülerden ve r, w, y'den sonra **-mala, -mele**; z, n, ñ'den sonra **-bala, -bele**; tonsuzlardan sonra **-pala, -pele** olur. Birleşik yapıda bir ektir.

Tekerrür, devamlılık ve oluş bildirir: *baspala-* "ağır olmak, ağırlaşmak; zorlaşmak", *bastırmala-* "üst üste koyup sıkıştırmak, bastırmak", *ezbele-* "gevezelik etmek, konuşarak sıkıntı vermek",

-msıra-, -msire-

Benzerlik bildirir: *jılamsıra-* "ağlamaklı olmak, gözleri dolmak" (< Kkp.T. jıla: "ağlamak"), *külimsire-* "gülümsemek", *ölimsire-* "hâlsizleşmek, ölecek gibi olmak"

İSİM ÇEKİMİ ve ÇEKİM EKLERİ (Affiksler)

Kkp.T'de isim çekim ekleri:

A) Çokluk eki (Köplik affiksi)
B) İyelik ekleri (Tartım affiksi)
C) Hâl ekleri (Seplik affiksi)

A. Çokluk Eki (San kategoriyası)

Sayı veya çokluk kategorisiyle ilgili olarak Kkp.T'de *jekkelik/birlik* (teklik) ve *köplik* (çokluk) terimleri kullanılır. Sözün çokluğunu ifade etmek için, Kkp.T'de diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi *-lar, -ler* eki kullanılır.

B. İyelik Ekleri (Tartım kategoriyası)

Kkp.T'deki iyelik ekleri şunlardır:

Teklik	***Çokluk***
1. şh. **-m (ata-m, kitab-ım)**	1. şh. **-mız, -miz (ata-mız, kitab-ımız)**
2.şh. **-ñ (ata-ñ, kitab-ıñ)**	2.şh. **-ñız, -ñiz (ata-ñız, kitab-ıñız)**
3.şh. **-ı, -i, -sı, -si (ata-sı, kitab-ı)**	3.şh. **-ı, -i, -sı, -si (ata-sı, kitab-ı/kitapları)**

C. Hâl Ekleri (Seplik kategoriyası)

1. Yalın hâl (Ataw seplik)

"Yalın hâl, gramer ilminde "aslî hâl" *(tiykarğı seplik)* olarak da adlandırılır. Bunun sebebi, ona hiçbir ekin eklenmemesidir. Yani yalın hâlin hiçbir morfolojik alâmeti yoktur. Yalın hâldeki isimler, "kim?", "ne?", "kimler?", "neler?" sorularına veya "qaysı" (hangisi?) sorusuna cevap verir." (HQT. s. 50)

2. İlgi hâli (İyelik sepligi)

İlgi hâli ekinin Kkp.T'deki şekilleri şöyledir:

-nıñ, -niñ (Ünlüyle ve m, n, ñ ile bitenlerden sonra): *balanıñ* "çocuğun", *añnıñ* "avın", *kimniñ* "kimin"

-dıñ, -diñ (l, r, y, w, y, z'den sonra): *Araldıñ* "Aral'ın", *qardıñ* "karın", *üydiñ* "evin", *bizdiñ* "bizim"

-tıñ, -tiñ (Tonsuzlardan sonra): *ağaştıñ* "ağacın", *qustıñ* "kuşun", *iyttiñ* "itin, köpeğin"

-iñ (Birinci ve ikinci teklik şahıs zamirlerinden sonra): *meniñ* "bizim", *seniñ* "sizin"

3. Yükleme hâli (Tabıs sepligi)

Yükleme hâli eki esasen -nı, -ni'dir. Ancak ekin ünsüzü /n/, ses benzeşmelerine uğrayarak /d/ veya /t/ olabilmektedir.

-nı, -ni (Ünlülerden sonra): *balanı* "çocuğu", *eneni* "anneyi"

-dı, -di (Tonlu ünsüzlerden sonra): *qardı* "kar'ı", *muzdı* "buzu", *üydi* "evi", *maldı* "hayvanı"

-tı, -ti (Tonsuzlardan sonra): *ağaştı* "ağacı", *qustı* "kuşu", *iytti* "köpeği"

-n (İyelik 3. şahıs ekinden sonra): *balasın* "çocuğunu", *üyin* "evini

4. Yönelme hâli (Barıs sepligi)

Ek, şu varyantlarla karşımıza çıkar:

-ğa, -ge (Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra): *balağa* "çocuğ", *üyge* "eve", *qızğa* "kıza"

-qa, -ke (Tonsuzlardan sonra): *ağaşqa* "ağaca", *qusqa* "kuşa", *iytke* "köpeğe"

-a, -e (Birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinden sonra): *balama* "çocuğuma", *qızıña* "senin kızına"

-na, -ne (Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra): *balasına* "çocuğuna" , *üyine* "evine"

-ğan: (Teklik şahıs zamirleri ile işaret zamirlerinden sonra): *mağan* "bana", *sağan* "sana", *oğan* "ona", *buğan* "buna", *soğan* "ona, buna"

Yönelme hâli eki, -maq ekinden sonra da -a'dır: *tapsırmağa* "emanete", *tuwmağa* "doğmaya, doğurmaya"

5. Bulunma hâli (Orın sepligi)

-da, -de (Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra): *balada* "çocukta", *üyde* "evde", *adamda* "adamda", *qızda* "kızda"

-ta, -te (Tonsuzlardan sonra): *ağaşta* "ağaçta", *qusta* "kuşta", *iytte* "köpekte"

Ekin asıl fonksiyonu, bulunma ve yer belirtmedir. Ayrıca ek, zaman isimlerinden sonra gelip zarf olarak kullanılan kelimeler yapar.

6. Çıkma hâli (Şığıs sepligi)

Bu hâlin eki -dan, -den ve bunun /t/li, /n/li varyantlarından ibarettir:

-dan, -den (Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra): *baladan* "çocuktan", *üyden* "evden", *qızdan* "kızdan"

-tan, -ten (Tonsuzlardan sonra): *ağaştan* "ağaçtan", *qustan* "kuştan", *iytten* "köpekten"

-nan, -nen (İyelik 3.şahıs ekinden ve genzel ünsüzlerden sonra): *balasınan* "çocuğundan", *üyinen* "evinden", *adamnan* "adamdan", *ekeñnen* "babandan"

7. Vasıta hâli

Bu hâl, Kkp.T'de **menen** (ünlülerden ve l, m, n, ñ, r, w, y tonlu ünsüzlerinden sonra), **benen** (z'den sonra) veya **penen** (tonsuzlardan sonra) sözleriyle karşılanır: *sal menen* "salla", *adam menen* "adamla", *qar menen* "karla"; *qız benen* "kızla"; *qus penen* "kuşla", *at penen* "atla", *iyt penen* "köpekle"

8. Eşitlik hâli

Eşitlik ve bu arada gibilik, görelik, kadarlık anlamlarını veren ekler, -şa, -şe (<-ça, -çe), -day, -dey, -tay, -tey (< +täġ, nadiren de +däg, +daġ, +tag, Gabain, ETG, § 69) ve -dayın, -deyin ekleridir.

-şa, -şe: *meniñşe* "bence", *seniñşe* "sence", *ädetinşe* "âdetince", *ömirinşe* "ömrünce"

-day, -dey (Ünlülerden ve tonlu ünsüzle biten kelimelerden sonra): *baladay* "çocuk gibi", *mendey* "benim gibi", *özindey* "kendisi gibi", *jeldey* "yel gibi", *ayday* "ay gibi"

-tay, -tey (Tonsuzla biten kelimelerden sonra): *qustay* "kuş gibi/ kadar", *örttey* "ateş gibi"

-dayın, -deyin (Az kullanılır): *uldayın* "oğul gibi", *bulardayın* "bunlar gibi"

9. Yön Gösterme Hâli

Türkiye Türkçesinde kulanılan –arı, -eri, -ra, -re yön gösterme (direktif) hâli ekiyle, Karakalpak Türkçesinde eski şekilleriyle, -qarı/ -ğarı, -keri/ -geri olarak karşılaşılabilir. Canlı olarak kullanılmaz. Bazı kelimelerde donmuş kalmıştır: *işkeri* "içeri", *tısqarı* "dışarı", *joğarı* "yukarı", *ilgeri* "ileri"

10. Sınırlama Hâli

Bu hâl, **"-ğaşa, -geşe"** ekiyle yapılmaktadır. Ek, "-e kadar" anlamı verir: *jaqınğaşa* "yakına kadar", *tañ sähärgeşe* "sabaha kadar" *elegeşe* "şimdiye kadar" vb.

D. İsimlerde Soru (Soraw)

Kkp.T'de soru eki olarak -ma, -me ve /m/ ünsüzünün fonetik değişikliğe uğramış varyantları (-ba, -be;-pa, -pe) kullanılır.

-ma, -me (Ünlülerden ve l, r, w, y'den sonra)

-ba, -be (m, n, ñ, z'den sonra)

-pa, -pe (Tonsuzlardan sonra)

Jigirma bestiñ küşi joq pa mende "Yirmi beş yaşının gücü yok mu bende ?" (HQT, s. 257)

Ek, başka bir ekle kökün arasına girerse **-mı, -mi, -bı, -bi, -pı, -pi** şekline girer. Bu kullanım sadece 2. şahıslarda görülür: *Sänem kelinniñ qızımısañ* "Senem gelinin kızı mısın?" (HQT. s. 257).

"**şe**" sözü de soru ifadesinde kullanılır. Bu sözün tonlanması, diğer soru bildiren yapılara göre daha güçlüdür. Başka bir deyişle **"şe"** sözü, vurgulanmak yoluyla soru anlamı vermektedir: *Qayıpbek şe ?* "Qayıpbek mi ?" (S. Jumağulov, BBE, s. 19)

E. İsimlerde Bildirme (Betlew jalğawı)

Bildirme ifade eden fiil, ek fiil dediğimiz isim fiilidir. Eski Türkçede "**er-**" şeklinde olan bu fiil, Kkp.T'de "**e-**" şeklinde kullanılmaktadır.

Kkp.T'de, ek fiilin geniş zamanı, görülen geçmiş zamanı ve duyulan geçmiş zamanı kullanılmaktadır.

Kkp.T'de **ek fiilin şimdiki (geniş) zaman ekleri** (bildirme ekleri) şunlardır:

Teklik:	*Çokluk:*
1. şh. **-man, -men (Ünlülerden ve l, m, n, ñ, r, y, w'den sonra)** **-ban, -ben (z'den sonra)** **-pan, -pen (Tonsuzlardan sonra)**	*1. şh.* **-mız, -miz (Ünlülerden ve l, m, n, r, y, w'den sonra)** **-bız, -biz (z'den sonra)** **-pız, -piz (Tonsuzlardan sonra)**
2. şh. **-sañ, -señ (Nezaket için -sız, -siz)**	*2. şh.* **-sızlar, -sizler (-sañlar, -señler)**
3. şh. **eksiz (Nadiren -tur)**	*3. şh.* **eksiz (Nadiren -tur)**

oqıwşı-man (öğrenciyim), *oqıwşı-sañ* (öğrencisin), *oqıwşı* (öğrenci);*oqıwşı-mız* (öğrenciyiz), *oqıwşı-sızlar/ oqıwşısañlar* (öğrencisiniz), *(olar) oqıwşı* (öğrenci(dir)ler)

qız-ban (kızım), *qız-sañ* (kızsın), *qız* (kız); *qız-bız* (kızız), *qız-sızlar/ qızsañlar* (kızsınız), *(olar) qız* (kız(dır)lar)

student-pen (öğrenciyim), *student-señ* (öğrencisin), *student* (öğrenci); *student-piz* (öğrenciyiz), *student-sizler/ studentseñler* (öğrencisiniz), *(olar) student* (öğrenci(dir)ler)

Ek fiilin olumsuzu* "emes"** (<er-mez) ***(değil) ile yapılır:

Häzir kerek emes, soñ alarman, deydi. "Şimdi gerek değil (gerekmez), sonra alırım der." (Karl Reichl, KM, s. 46, satır 6)

Ek fiilin olumsuz soru şekli "emes pe" (değil mi) ile yapılır:

Şıragımnıñ jatqan jeri suwıq emes pe ? "Yavrumun yattığı yer soğuk değil mi ?" (S. Jumağulov, BBE, s. 29)

Ek Fiilin Görülen Geçmiş Zamanı

Kkp.T'de isimlerin görülen geçmiş **e-** fiiline **-di** eki getirilerek (**edi** "idi") ile yapılır.

jas edim "genç idim", jas ediñ, jas edi; jas edik, jas ediñiz(ler), jas edi

Ek Fiilin Duyulan Geçmiş Zamanı

Kkp.T'de ek fiilin duyulan geçmiş zaman şekli **e-** fiiline **-ken** eki getirilerek (**eken** "imiş") yapılır:

jas ekenmen "genç imişim", jas ekenseñ, jas eken; jas ekenbiz, jas ekensizler, jas eken

Ek Fiilin Şartı:

Ek fiilin şart şekli, bol- fiiline şart ekinin getirilmesiyle yapılır: **bolsa.**

jas bolsam "genç isem", jas bolsañ, jas bolsa; jas bolsaq, jas bolsañız, jas bolsa

SIFAT (Kelbetlik)

A. Niteleme/ Nitelik Sıfatları (Sapalıq kelbetlik)

Bunlar, varlığın özelliğini doğrudan doğruya bildirebilen sıfatlardır. Yani TT'deki niteleme sıfatlarının karşılığı olan sıfatlardır. "Bunlar bir başka nesneye bağlı olmadan, sadece tabiî (lojik) ve soyut manada kullanılabilirler: *Qızıl* "kızıl, kırmızı", *jasıl* "yeşil", *aq* "ak", *qara* "kara", *jaqsı* "iyi, güzel" vb." (HQT. s. 75)

B. Belirtme Sıfatları

İşaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları ve belirsizlik sıfatları, belirtme sıfatlarının çeşitleridir.

İşaret Sıfatları

Her türlü somut ve soyut varlığı yer, zaman ve tasavvurdaki uzaklığına göre belirten, işaret eden sıfatlardır.

Kkp.T'de kullanılan işaret sıfatları şunlardır: **bul** "bu", **mına** "bu, şu", **usı** "bu, şu"; **ol** "o"; **sol** "o", **anaw** "o, bu, şu": *bul is* "bu iş", *mına üy* "şu ev", *usı jer* "bu/ şu yer", *ol qız* "o kız", *sol küni* "o gün", *anaw adam* "o/ bu adam"

Sayı Sıfatları (Sanlıq)

Sayı Sıfatları, (sayı isimleri) varlıkları miktar, sıra, üleştirme, birliktelik vb. bakımlardan belirten sıfatlardır.

1. Asıl Sayı Sıfatları (Sanaq sanlıq)

Kkp.T'deki asıl sayılar şunlardır: *bir* "bir", *eki* "iki", *üş* "üç", *tört* "dört", *bes* "beş", *altı* "altı", *jeti* "yedi", *segiz* "sekiz", *toğız* "dokuz", *on* "on", *jigirma* "yirmi", *otız* "otuz", *qırq /qırıq* "kırk", *eliw* "elli", *alpıs* "altmış", *jetpis* "yetmiş", *seksen* "seksen", *toqsan* "doksan", *jüz* "yüz", *mıñ* "bin", *on mıñ* "on bin", *million* "milyon", *milliyard* "milyar".

2. Sıra Sayı Sıfatları (Qatarlıq san)

Sıra kavramı bildiren sıfatlardır. TT'de olduğu gibi **(ı)nşı, -(i)nşi** (<-nç, Gabain, ETG, § 203) ekleriyle yapılır: *Mıñ toğız jüz otızınşı jılında däryanıñ suwları tastı.* "Bin dokuz yüz otuzuncu yılda nehrin suları taştı." (HQT. s. 95)

Kkp.T'de önceleri sıra sayı bildiren sayılar -lanşı, -lenşi ekiyle de yapılmaktaydı. Fakat bu ek artık edebî dilde pek kullanılmaz; *ekilenşi* "ikinci", *jiyirmalanşı* "yirminci" (jiyirmanşı değil) gibi birkaç sayının yapısında bulunur. (HQT, s. 94):

3. Üleştirme Sayı Sıfatları (Toplaw san)

Asıl sayılara **-dan, -den,** bazen de **–lap, -lep** eklerinin getirilmesiyle yapılan ve ilgili olduğu nesneyi sayı bakımından paylaştırma, dağıtma, bölük bölük gösterme yönlerinden açıklayan sıfatlardır

Qız küninde qos bilekte/ Bes-besten altın jüzik. "Kız gününde çift bilekte/ Beşer beşer altın yüzük." (HQT, s. 96)

Bazen ek, sayının nitelediği isme gelebilir: *Mine, bıyıl äkem menen ekewimiz bes tonnadan dän aldık.* "Bu yıl, babamla ikimiz beşer ton tahıl aldık." (HQT, s. 97)

Kkp.T'de üleştirme sayı sıfatları, **-lap, -lep** ekiyle de yapılmaktadır: *Qaraqalpaqtıñ qızları bizim institutqa birimlep emes, al onlap, jüzlep keletuğın bolsın.* "Karakalpak kızları bizim enstitüye birer birer değil, onar onar, yüzer yüzer gelsin." (HQT. s. 97)

4. Kesir Sayı Sıfatları (Bölşek san)

Varlıkların parçasını, bölünebilen payını bildiren bu sıfatlar, Kkp.T'de çıkma, ilgi ve yönelme hâli ekleriyle yapılmaktadır:

1/2 ekiden bir "bir bölü iki", *ekiniñ biri* "ikide bir" (2/1 şeklinde de yazılabilir); *1/4 törtten bir* "dörtte bir", *törttiñ biri* "dördün biri" vb.

24/9 jigirma törttiñ toğız, jigirma törttiñ toğızı, jigirma törttiñ toğız böliwi; 0,4 nölde tört "sıfır onda (virgül) dört"; *10,2 on'da eki;*

1,7 bir'de jeti "bir onda (virgül) yedi"; *6.64 altı'da alpıs tört* "altı virgül altmış dört"; *7.5 jeti'de bes* "yedi virgül beş"; *%30 jüzdiñ otız faizi*

şerek "çeyrek" (yarımın yarısı, çeyrek) (*şerek tonna jüzim aldıq* "çeyrek ton üzüm aldık"); *yarım, jarım, jartı* "yarım" (*yarım kilo alma* "yarım kilo elma") kelimeleri de varlığın parçasını, bir bölümünü ifade eder. (HQT, s. 95)

Soru Sıfatları

İsimleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Kkp.T'de **"ne?", "qa?"** (ne?) kelimeleri ve onların çeşitli ek almış şekilleri soru sıfatları olarak işletilir.

ne "ne, hangi?": *Bul, ne närse?* "Bu, hangi şey?", *ne sebepten?* "ne sebepten?"

"ne" sıfatı her zaman soru bildirmez: *Ne şara, baylawlı turmız, qazıqsız.* "Ne çare, bağlanmışız kazıksız."

neşinşi "hangi, kaçıncı?": *neşinşi bet?* "hangi/kaçıncı sayfa?"

nişe "ne kadar, kaç?": *Sen awılda nişe kün boldıñ?* "Sen köyde kaç gün kaldın?"

qa "hangi": *qa jerde* "hangi yerde, nerede?" (Daha çok "qay" şekli kullanılır)

qay "hangi": *qay jer?* "hangi yer?", *qay jaq?* "hangi taraf?"

qanşa "ne kadar": *Üyge qanşa adam keldi?* "Eve ne kadar adam geldi?"

qaysı "hangi?" *qaysı kün?* "hangi gün?", *qaysı adam?* "hangi adam?"

qanday "hangi?": *Bul, qanday kitap?* "Bu, hangi kitap?

Belirsizlik Sıfatları (Şamalıq san)

Varlığın sayısını, miktarını yaklaşık olarak bildiren sıfatlardır. Kkp.T'de en çok kullanılan belirsizlik sıfatları şunlardır:

ädewir "birçok, nice": *ädewir jer* "birçok yer"

älle bir "herhangi bir": *älle bir qollar* "bazı eller"

anağurlım: "biraz, bir miktar" *anağurlım bilimli* "biraz bilgili"

az "az": az jumıs "az iş", *az waqıt* "az vakit"

azğantay "biraz, bir miktar": *azğantay waqıt* "biraz vakit"

azıraq "biraz" : *azıraq arpa* "biraz arpa"

barlıq "bütün": *barlıq qalalar* "bütün şehirler"

basqa "başka": *basqa adam* "başka adam"

basqa bir "başka bir": *basqa bir adam* "başka bir adam"

bazı "bazı": *bazı balalar* "bazı çocuklar"

bazı bir "bazı": *bazı bir sabaqlar* "bazı fenler, dersler"

bir: *bir waqıt* "bir vakit", *bir küni* "bir gün"

bir talay "birçok, çok": *bir talay şaş* "çok saç"

bir topar "birçok": *bir topar bala*: "birçok çocuk"

biraz "çok, bir nice": *Biraz jurtqa xabarıñdı saldım.* "Nice yurda haberini saldım."

böten "başka, özge": *böten adam* "başka adam"

bunşa "bu kadar": *Bunşa kitaptı qaşan oqıp şığasañ?* "Bunca kitabı ne zaman okuyacaksın?"

geybir "bazı": *Men hayranman geybir şayır doslarğa. "Ben hayranım bazı şair dostlara."*

geypara "bazı": *geypara jürek* "bazı yürek"

hämme "bütün": *hämme kitaplar* "bütün kitaplar"

her bir: *her bir kisi* "herbir kişi"

köbinese "birçok": *Köbinese jas balalar awırdı.* "Birçok bebek hastalandı."

köbirek "çok, çokça": *köbirek aqşa* "çok para", *köbirek jawın* "çok yağmur"

köp "çok": *köp märtebe* "çok mertebe", *köp jıllar* "çok yıllar"

kütä "çok, pek": *kütä jaqsı* "çok iyi", *kütä näzik* "çok nazik", *kütä ıssı* "çok sıcak"

neşe/neşşe "nice": *Neşe jıl, neşe ay ötti.* "Nice yıl, nice ay geçti."

neşşe-neşşe "nice": *Neşşe-neşşe jıllar ötti.* "Nice yıllar geçti."

bir neşe (+sayı ismi): *bir neşe ret* "birşok kere"; *bir neşe mıñ xalıq* "binlerce halk"; *neşe jüz, neşe mıñ topar alaman* "yüzlerce, binlerce grup halk"

oğada "pek, çok": *oğada az* "çok az", *oğada köp* "pek çok"

oğırı "pek, çok": *oğırı jansız adam* "çok cansız adam"

özge/ özge bir "başka/başka bir": *özge (bir) ömir* "başka (bir) ömür"

pälen "falan": *Pälen kölden balıq şığıptı.* "Falan gölden balık çıkmış."

pütin "bütün": *pütin awıl* "bütün köy"

pütin bir "bütün bir": *pütin bir awıl* "bütün bir köy"

pütkil "bütün": *pütkil dünya* "bütün dünya"

qanday "çok, ne kadar da": *Qosıq qanday jaqsı.* "Koşuk ne kadar (da) güzel."

qandayda bir "herhangi bir": *Qandayda bir ilaj isler kerek boldı.* "Herhangi bir çare bulmak gerek."

qanşa "ne kadar, ne kadar da": *Roza qanşa sulıwlı qız.* "Roza ne kadar güzel kız.", *Qanşa aşıwlı bolsa da yaddan şığarmaydı.* "Ne kadar acı olsa da unutmuyor."

bir qanşa "bir nice, birçok": *bir qanşa kün* "bir nice gün"

san mıñ "binlerce": *Qaza taptı san mıñ palwan.* "Öldü binlerce pehlivan" ("san" sözü, sadece "mıñ" sözüyle kullanılır)

sonşama "o kadar": *Sonşama waqıt qayda boldıñ?* "O kadar zaman neredeydin?"

tegerañ "biraz": *tegerañ närse* "biraz bir şeyler"

usınşama "bu kadar": *Usınşama altındı qaydan aldıñ?* "Bu kadar altını nerden aldın?" (HQT, s. 97)

Belirsiz sayı sıfatı eklerle de yapılabilir. Bu ekler şunlardır:

1) -day, -dey, -tay, -tey: *Bir saattay waqıt ötkennen soñ Aynaxan keldi.* "Bir saat kadar vakit geçtikten sonra Aynahan geldi." (HQT. s. 97)

-lağan, -leğen: Ek, daha çok onluk, yüzlük, binlik ifade eden sayılara gelir ve geldiği kelimeye "-larca" anlamı katar: *Ol baydıñ onlağan dıyqanı bar.* "O zenginin onlarca çiftçisi var." (HQT. s. 97)

ZAMİR (Almasıq)

1. Şahıs Zamirleri (Betlew almasığı)

Kkp.T'de kullanılan şahıs zamirleri *men, sen (siz), ol, bizler, sizler, olar*'dır. İkinci teklik şahısta, "sen" yerine nezaket için "siz" de kullanılabilir. "siz", tek başına çokluk kavramı taşımaz. Şahıs zamirlerinin çekimi Kkp.T'de şöyledir:

yalın h.	ilgi h.	yük. h.	yön. h.	bul. h.	çıkma h.	eşitlik h.	vasıta h.
men	meniñ "benim"	meni "beni"	mağan "bana"	mende "bende"	mennen "benden"	meniñşe "bence"	meniñ menen "benimle"
sen	seniñ/ siziñ	seni/ sizdi	sağan/ sizge	sende/ sizde	sennen/ sizden	seniñşe "sence"	seniñ menen sen menen siz benen
ol	onıñ	onı	oğan	onda	onnan	onıñşa "ona göre"	onıñ menen "onunla"
bizler	bizlerdiñ	bizlerdi	bizge	bizlerde	bizlerden	biziñşe bizce"	biz benen bizler menen
sizler	sizlerdiñ	sizlerdi	sizlerge	sizlerde	sizlerden	siziñşe "sizce"	sizler menen
olar	olardıñ	olardı	olarğa	olarda	olardan	olarşa "onlara göre"	olar menen

2. Dönüşlü Zamirler (Özlik almasığı)

Kkp.T'deki dönüşlü zamir, **"öz"** kelimesi ve onun iyelik çekimleriyle ortaya çıkan şekillerinden ibarettir. Bunlar hem tek başına hem de şahıs zamirleriyle birlikte kullanılabilirler. Şahıs zamirleriyle kullanım, anlamı güçlendirmektedir:

özim	"kendim"	men(iñ) özim	"ben kendim"
öziñ	"kendin"	sen(iñ) öziñ	"sen kendin"
özi	"kendisi"	ol (onıñ) özi	"onun kendisi"
özimiz	"kendimiz"	biz(iñ) özimiz	"biz kendimiz"
öziñiz	"kendiniz"	siz(iñ) öziñiz	"siz kendiniz"
özleri	"kendileri"	olar(dıñ) özi	"onların kendileri"

3. Soru Zamirleri (Suraw-qatnas almasıqları)

Kkp.T'deki soru zamirleri şunlardır:

kim "kim": İnsanlar için kullanılır. *Kim keldi?* "Kim geldi?"

kimler "kimler": *Araldı kimler quruttı?* "Aral'ı kimler kuruttu?"

ne "ne": İnsan dışındaki cansız varlıkları sormada kullanılır. *Ol, ne jep jür?* "O, ne yiyor?"; *Şayırğa ne güna?* "Şaire ne günah, şairin suçu ne?"

neler "neler": *Neler aldıñ?* "Neler aldın?"

neşewi "kaçı": *Neşewi keldi?* "Kaçı geldi?"

qayda "nereye": *Qayda baraman?* "Nereye gideyim?"

qaydan "nereden": *Sen qaydan kiyatırsañ?* "Sen nereden geliyorsun?"

qaysısı "hangisi": *Qaysısın oqıwğa jiberiwdi maqul köresiz?* "Hangisini okula göndermeyi makul görüyorsunuz?" (bkz. HQT, s. 112-114 ve HQETG, s. 166-168)

Soru zamirleri bazen soru bildirmezler (Kkp.T'de bunlara *qatnas almasığı* "münasebet zamiri" denmektedir): *Ne deseñ o de* (ne dersen de)

Ne islew kerek, qalay islew kerek ekenligin bizge turmıs üyretip otır. "Ne yapmak gerektiğini, nasıl çalışmak gerektiğini bize hayat öğretmektedir." vb (HQT, s. 114).

4. Belirsizlik Zamirleri (Belgisizlik almasıqları)

Kkp.T'deki belirsizlik zamirleri şunlardır:

birew "biri, birisi": *Birew keldi.* "Birisi geldi" (-aw, -ew eki getirilen diğer sayılar da belirsizlik zamiri olurlar: ekewi, üşewi, törtewi, besewi, altawı vb.)

bir närse "birşey": *Bir närse dedi me?* "Bir şey dedi mi?

bir neme/ bir nemeler, birdeme/ birdemeler "birşey/birşeyler": *Birnemelerdi jazıp otır eken.* "Bir şeyler yazmakta imiş"

her kim "herkim, herhangi biri": *Her kim eñ aldı menen öz jaqınınan qäwipsinedi.* "Her kişi, öncelikle kendi yakınından korkar."

her biri "her biri": *Her biri üş kilo edi.* "Her biri üç kilo idi."

her birimiz "her birimiz": *Her birimiziñ ülesi bar.* "Her birimizin payı var."

gey birew "biri, herhangi bir kimse, bazıları": *Gey birewler nalıp jürdi özinşe.* "Bazıları kaygılandı kendince."

bazı birewler "bazıları": *Bazı birewler qawın jep otır.* "Bazıları kavun yiyor."

älle birew "bazıları": *Älle birewdiñ dawısı ayrıqşa şıqtı.* "Bazılarının sesi farklı çıktı."

älle nege "herşeye", **älle nede** "herşeyde", **älle neden** "herşeyden", **älle neni** "herşeyi", **älle ne menen** "herşeyle": *Älle neden qäwıpsındı/seziklendi/qorqtı* "Her şeyden korktu." (*älle neden* sözü, sadece bu üç fiille kullanılmaktadır)

älle kimler "bazıları, birileri": *Onı älle kimler buzıp ketken.* "Onu bazıları/ birileri bozmuş."

älle kimge "kime, birilerine": *Hette seni älle kimge şıramıtıp turman balam.* "Hatta seni kimlere benzetirim balam."

älle närse "bazı şeyler": *Älle närse esiñe tüsti me.* "Bazı şeyleri hatırladın mı."

älle bir närseler "bazı şeyler": *Älle bir närselerdi oylap otırğanday edi.* "Bazı şeyleri düşünüyordu."

älle nemeni "bazı şeyleri, bir şeyi": *Älle nemeni ımlaw.* "Bazı şeyleri işaretlemek."

ne birewi "hangi birini": *Qızlarğa juwap aytasañ/ Ne birewin muñaytasañ.* "Kızlara cevap verirsin/ Hangi birini bunaltırsın."

kimi "kimi, bazısı": *Kimi balıq awlap, kimi duzlap.* "Kimi balık avlıyor, kimi tuzlayıp"

kim de kim "herhangi biri": *Kim de kim bergen wädesinde tura almasa, onıñ duzsız, petiwatsız adam bolğanı.* "Herhangi biri (kim ki) verdiği sözde durmazsa, o, vefasız, yalancı adamdır."

heş kim "hiç kimse": *Heş kimge bildirmey üyden şıqtı.* "Hiç kimseye bildirmeden evden çıktı."

barlığı "hepsi": *Barlığı ketti.* "Hepsi gitti."

bäri "hepsi, herşey": *Bul ömirde bäri tabıladı.* "Hayatta her şey bulunur, her şeyle karşılaşılır."

hämme, hämmesi "hepsi": *Hämmesi bunda.* "Herkes burada"; *Hämme biledi.* "Herkes biliyor."

pälenşe "falanca": *Pälenşeniñ kömegi boldı.* "Falancanın yardımı oldu."

tölenşe "falanca": *Tölenşe, qol uşın tiygizdi.* "Falanca, elinin ucunu değdirdi."

qatarı, qatardan "herkes, herkesten, hepsinden": *Qatarınan artqan aqılı, oyı.* "Herkesten çok aklı, fikri"; *Qatardan jaqsı köliñ bar, tört tülik malıñ bar.* "Herkesten güzel gölün var, dört tülük malın var (çok zenginsin)."

bir-biri "birbiri": *Bir-birinden medet kütedi.* "Birbirinden yardım bekliyor." (HQT, s. 115-118 ve HQETG, s. 171-174)

5. İşaret Zamirleri (Siltew almasıqları)

Kkp.T'deki işaret zamirleri şunlardır: *bul, sol, ol, usı, bular, solar, olar, usılar, ana, anaw*

	ilgi h.	yük. h.	yön. h.	bul. h.	çıkma h.	eşitlik h.	vasıta h.
bul "bu"	buniñ	bunı	buğan	bunda	bunnan	bunşa "böyle bulay/bılay	bul menen buniñ menen
sol "şu"	soniñ	sonı	soğan	sonda	sonnan	sonşa "öyle" sonşama	sol menen soniñ menen
ol "o"	oniñ	onı	oğan	onda	onnan	onşa/onşama "öyle" onday/olay	ol menen oniñ menen
usı "o, şu"	usınıñ	usını	usığan	usında	usınan	usınşa "öyle"	usı menen usınıñ menen
bular "bunlar"	bulardıñ	bulardı	bularğa	bularda	bulardan	bularşa	bular menen
solar "şunlar"	solardıñ	solardı	solarğa	solarda	solardan	solarşa	solar menen
olar "onlar"	olardıñ	olardı	olarğa	olarda	olardan	olarşa	olar menen
usılar "onlar, şunlar	usılardıñ	usılardı	usılarğa	usılarda	usılardan	usılarşa	usılar menen
ana "o"	ananıñ	ananı	anağan	anada	anadan	yok	ananıñ menen
anaw "o"	anawınıñ	anawdı	anawğa	anawda	anawdan	yok	anaw menen

"ana" ve "anaw" zamirlerinin çokluk şekilleri az kullanılır. *"anaw"* zamirinin ilgi hâli çekiminde araya iyelik eki girer.

ZARF (Räwiş)

Zarflar, zaman, yer, nitelik (hâl), azlık çokluk (miktar) bildiren kelimelerdir. Kkp.T'deki zarflar şunlardır:

1. Nitelik (Hâl) Zarfları (Sın räwişi)

Kkp.T'deki nitelik zarfları şunlardır:

bılay /bulay "böyle, şöyle": *Bılay degen edi.* "Böyle demişti.", *Bılay oylayman.* "Böyle düşünüyorum."

olay "öyle": *Olay söylewge bolmaydı.* "Öyle söylemek olmaz."

solay "öyle, böyle": *Solay islew kerek.* "Böyle yapmak gerek."

birge "birlikte": *Birge tuwıp birge ösip...* "Birlikte doğup, birlikte büyüyüp..."

Bu zarflar, -şa, -şe, -ınşa, -inşe (-ı+n+şa) eklerini alabilir:

bılayşa, bılayınşa "böylece, şöylece, öylece": *Bılayşa/bılayınşa dep basladı.* "Böylece diye başladı."

solayına "öylece": *Solayına qoy.* "Öylece bırak, öylece kalsın."

solayşa "öylece": *Solayşa isle.* "Öylece yap."

usılayınşa "öylece": *Däslepki konsert usılayınşa jurttı tañ qaldırıp ırza etti.* "Önceki konser öylece herkesi şaşırtıp memnun etti."

Şu ekler de zarf yapmada kullanılır:

-lay, -ley, -day, -dey:

Pütkilley jumıs pitti. "İş tamamen bitti."

Jartılay qalğan qawınnıñ üstin şañ bastı. "Yarım yamalak kalan kavunun üstünü toz bastı."

Olarday bolıp isley almadım. "Onlar gibi olup çalışamadım."

-lap, -lep: *Birimlep jazasın tartıp atır.* "Birer birer/bir bir cezasını çekiyor."

-şañ, -şeñ:

maykişeñ "yalnızca atletli olarak": *Ol, maykişeñ dalağa şıqtı.* "O, sadece atletle ovaya çıktı."

-ına, -ine (iyelik ve datifli şekil)

uzınına "boylamasına": *Ağaştı uzınına kestim.* "Ağacı boylamasına kestim."

solayına "öylece, o şekilde": *Men tülkine atıp solayına taslap kettim.* "Ben tilkiyi vurup öylece bırakıp gittim."

Niteleme sıfatları, nitelik zarfı olarak kullanılabilir:

jaqsı isle- "iyi çalışmak", *jaman ayt-* "kötü söylemek", *qattı bol-* "sert olmak", vb.

2. Azlık Çokluk Zarfları (Muğdar därece räwişi)

Kkp.T'de kullanılan azlık çokluk zarfları şunlardır:

eñ "en": *eñ ülken zavod* "en büyük fabrika", *eñ qıyın*: "en zor"

"eñ" zarfı yüklemle (predikatla) kullanılırsa "hiç" anlamına gelmektedir: *Eñ joq degende üyinen nan tabıladı.* "Hiç yok demesine rağmen evinde ekmek var", *Eñ bolmasa ündeme.* "Hiç olmazsa konuşma."

jüdä "çok": *jüdä jaqsı* "çok iyi", *jüdä jaman* "çok kötü"

asa "çok, pek": *asa biyik* "çok yüksek"

dım "çok, pek, gayet": *Seni dım ayap turman.* "Sana şok acıyorum."

oğada "pek, çok": *oğada jaqsı* "çok güzel", *oğada köp* "pek çok", *oğada biyik* "çok yüksek"

kütä "pek, çok": *kütä jaqsı* "çok güzel", *kütä qattı* "çok sert"

köp "çok": *köp isle-* "çok çalışmak"

talay "çok, müteaddit defalar": *Özimniñ talay barıp jürgen jerim.* "Çokça gittiğim yer."

ädewir "biraz, bir miktar": *Bul meniñ jabıqqan kewlimdi ädewir köterip tasladı.* "Bu benim üzgün gönlümü bir miktar sevindirdi."

nedäwir "pek, çok, hayli": *Ol, nedäwir semirgen.* "O, çok semirmiş."

anağurlım "biraz, bir miktar": *anağurlım jat-* "biraz yatmak"

solğurlım/ soğurlım "o kadar": *Men keşe on kilo un aldım, bügin jäne soğurlım aldım.* "Ben dün on kilo un aldım, bugün de o kadar aldım."

jiyi "çok, sık, sıkı": *jiyi qollan-* "sık kullanmak", *jiyi uşıras-* "sık/çok karşılaşmak"

mol, mol-molaqay "bol, çok": *Bärimizge mol jetedi* "Hepimize fazlasıyla yeter."

öte "çok, ziyadesiyle": *öte köp* "pek çok", *öte jaqsı* "çok güzel"

az "az": *az oqı-* "az okumak"

azmaz "az, biraz": *azmaz qara-* "biraz bakmak"

azğana "azıcık": *azğana söyle-* "azıcık söylemek"

azı-kem "az çok, biraz": *azı-kem qınal-* "biraz acı çekmek, üzülmek"

azlap "biraz": *azlap renji-* "biraz üzülmek, kırılmak"

biraz "biraz, bir miktar": *biraz süyles-* "biraz söyleşmek"

säl "biraz, azıcık": *Säl sabır etiñ.* "Biraz sabredin." *Säl şegin-* "Biraz çekinmek"

säl-päl "biraz, azıcık": *Usı waqıtta qız säl-päl közin aşıp küldi.* "O zaman kız, birazcık gözünü açıp güldü."

pitegene "azıcık, bir parça": *Pitegene toqtap tur.* "Biraz dur."

tegerañ "azıcık, biraz": *Tegerañ köziñdi aşsañ, qar menen toladı.* "Biraz gözünü açsan, kar ile doluyor."

heş "hiç": *Tilifon heş tüspeydi.* "Telefon hiç düşmüyor."

bunşa/ bunşama/ bunşelli "bu kadar": *Bunşa nege küyüp-piseseñ* "Bu kadar niye kızıyorsun?"; *Nege bunşama eglendi eken.* "Niye bu kadar eğlendi ki"; *Güljan, nege bunşelli azıp kettiñ?* "Gülcan niye bu kadar azdın?"

sonşa/ sonşama/ sonşelli "o kadar": *Sonşa jerden kelip...* "O kadar yerden gelip..."

He, sonşama ne bolıp qaldı? Qalada astıñnan suw şıqtı ma? "He, o kadar ne oldu? Şehirde altından su mu çıktı?" (S. Jumağulov, BK)

Men onıñ ketip qalatuğınlığına sonşelli qıylanatuğın edim. "Ben onun gitmesine o kadar (çok) üzülmüştüm." (Şawdırbay Seytov, KEKT)

onşa/ onşama/ onşelli "o kadar;çok":

Onşama şayqalma kewliñdi dağlap. "O kadar sarsılma gönlünü dağlayıp", *Onşelli tınışsızlanbadı.* "O kadar/çok yorulmadı."

Onı men onşelli tanımayman. "Onu ben o kadar tanımıyorum."

usınşa/ usınşama "o kadar": *Nege usınşama keşiktiñ.* "Niye bu kadar geciktin?"

barınşa "mümkün olduğu kadar": *Dawısınıñ barınşa bağırdı.* "Sesinin yettiği kadar bağırdı."

sıfat+ğana "pek, daha": *köp ğana* "daha çok", *äste ğana* "daha yavaş"

ekilenşi "iki kez": *Ekilenşi tartıp söyle tiliñdi.* "İki kez çekip söyle dilini." (Bkz. HQT, s. 201-203, HQETG, s. 324-325)

4. Yer Zarfları (Orın räwişi)

Fiilin gösterdiği oluş ve kılışın yerini ve yönünü bildiren zarflardır. Bu zarfların bir kısmı *-raq, -rek* eki ile -menen vasıta hâli ekinden kısalmış olan *-man* (ince şekli yok) ekini alabilmektedirler:

beri "beri, beri taraf": *Beri kel.* "Beri gel."

berirek "daha beri, daha yakın": *Berirek kel.* "Daha beriye gel."

berman (beri+man) "beri, yakın": *Berman kel.* "Beriye gel", *Berman qara.* "Beri bak."

bermanıraq "daha yakın": *Bermanıraq kel.* "Daha beriye gel." (Az kullanılır)

arman (arı+man) "uzak, öte, başka taraf": *arman jür-* "uzak gitmek", *arman qara-* "başka tarafa bakmak"

armanıraq "daha uzak": *armanıraq ket-* "daha uzağa gitmek"

arman-berman "ileri geri, öte beri": *arman-berman jür-* "ileri geri yürümek"

arı-beri "öte beri, ileri geri": *Arı-beri jüre basladı.* "Öteye beriye/ ileri geri yürümeye başladı."

ilgeri "ileri": *ilgeri bas-* "ileri basmak", *ilgeri ket-* "ileriye gitmek"

ilgerirek "daha ileri": *ilgerirek jür-* "daha ileri yürümek"

tömen "aşağı": *tömen tüs-* "aşağı inmek" (bu zarfın, *tömengi, tömendegi, tömennen* gibi ekli şekilleri de vardır. Ama ekli şekiller zarf olmazlar)

joqarı "yukarı": *joqarı köter-* "yukarı kaldırmak", *joqarı şıq-* "yukarı çıkmak", *joqarı qara-* "yukarı bakmak",

tısqarı "dışarı": *tısqarı şıq-* "dışarı çıkmak"

işkeri "içeri": *işkeri kir-* "içeri girmek"

keri "geri": *keri ket-* "geri gitmek", *keri qal-* "geri kalmak" (-sine ekini alıp *kerisine ket-* "gerisine gitmek" şeklindeki yapıda kullanılabilir.)

qarsı "karşı": *Balası qarsı şığıp kiyatır.* "Çocuğu karşı çıkıp duruyor." (Bkz. HQT, s. 203-204, HQETG, s. 323-324)

5. Zaman Zarfları (Waqıt räwişi)

Fiildeki oluş ve kılışın zamanını gösteren zarflardır. Kkp.T'deki zaman zarfları şunlardır:

bügin "bu gün": *bügin kel-* "bugün gelmek"

keşe "dün": *keşe kel-* "dün gelmek"

aqşam "gece, geç vakit": *Bultı qalıñ jañbırı az/ Tüste samal aqşam tımıq.* "Bulutu çok, yağmuru az/ Öğleyin rüzgârlı gece sakin."

kündiz "gündüz": *Kündiz isleymiz.* "Gündüz çalışıyoruz."

tüste, tüs wağı "öğle, öğle vakti": *Tüs wağında keldi.* "Öğle vakti geldi."

tünde, tün boyı "gece, geceleyin": *Tünde qayda barasañ.* "Gece nereye gidiyorsun", *Tün boyı söylestik.* "Gece boyu konuştuk."

yarım aqşamda "gece yarısı": *Yarım aqşamda uyanıp kettim.* "Gece yarısı uyandım."

keş "geç": *keş oyan-* "geç uyanmak"

erteli-keş "gece gündüz": *Erteli keş jumıs isledim.* "Gece gündüz çalıştım."

erte, erterek, erterekte "yarın; sabahleyin": *Erte kelipsiz.* "Sabahleyin gelmişsiniz."

erte eyyam "çok önce, önceleri"

erte bastan "önceden"

ertede "önce, önceleri": *ertede isle-* "önce çalışmak", **erteden** "önceden": *erteden qaş-* "önceden kaçmak"

erteñ, erteñine "yarın, gelecek gün": *Erteñ bäri birge oynaydı ğoy deymen işimnen.* "Yarın hepsi birlikte oynar diyorum içimden."

bayağıda, bayağında "eskiden, önceleri": *Men ne deymen, qobızım ne deydi degen eken bayağıda birew.* "Ben ne diyorum, kopuzum ne diyor demiş eskiden biri."

tünew küni "geçen gün": *Tünew küni ol biziñ üyge kelip ketken edi.* "Geçen gün o, bizim eve gelip gitmişti."

bıltır "geçen yıl": *Ol, bıltır tawğa şıqtı.* "O geçen yıl dağa çıktı."

azanda "yarın, sabahleyin": *Azanda jolğa segiz atlı jiberildi.* "Sabahleyin yola sekiz atlı gönderildi"; azanda tur-: "sabahleyin kalkmak"

kündelikli "hergün": *Kündelikli üyge zärür bolğan mallardı ğana saqladı.* "Sadece her gün eve zaruri olan malları alıkoydu."

häzir "şimdi": *Häzir esiñe salaman.* "Şimdi sana hatırlatırım."

häzirşe "şimdi, hemen şimdi": *Häzirşe heş jañalıq joq.* "Şimdi hiç yenilik yok."

derhal "hemen": *Ol, derhal qayttı.* "O hemen geri döndü."

demde "hemen,ânında": *Demde keldi.* "Hemen geldi."

ğırra "hemen, çabucak": *Ğırra keynine qayttı.* "Hemen arkasına döndü"

hä degenşe "hemen, çabucak": *Hä degenşe at uzap ketti.* "Hemen at uzaklaşıp gitti"

hä demey-aq "hemen, çabucak": *Hä demey-aq qosıp bardım.* "Çabucak koşup vardım."

endi "şimdi": *Endi anıqlandı.* "Şimdi açığa kavuştu."

burın "önce": *Burın üyge ketemiz.* "Önce eve gideriz."

aldı burın "ilk önce, öncelikle": *Aldı burın qolımdı uzattım.* "İlk önce elimi uzattım."

äwel "önce, en önce": *Äwel baslap ay jürer, ay soñınan kün jürer.* "İlk önce ay yürür (çıkar), aydan sonra güneş yürür."

äweli "önce, önceleri, ilk baştan": *Äweli iymanlı, iymanlı; äweli iymansız, iymansız.* "Önceden imanlı olan imanlıdır, imansız da imansızdır."

däslep "önce": *Däslep sen ayt.* "Önce sen söyle."

jaqında "yakında, yakın bir zamanda": *Jaqında jazdım.* "Yakın bir zamanda yazdım."

keyin "sonra": *Keyin suw şaştı.* "Sonra su serpti."

soñ "sonra": *Bunıñ sebebin soñ bilip jürmiz.* "Bunun sebebini sonra öğreniriz."

ele "hâlâ, şu âna kadar". *Ele körinbedi:* "Hâlâ görünmedi.

älle-qaşan "hâlâ": *Qaraqalpaq qızlarınıñ özleri aq, älle-qaşan şaşların tüydeklep alğan.* "Karakalpak kızları hâlâ saçlarını bağlarlar (belik yaparlar)"

bärha/ bärhama "daima": *Bärha gezip qısı-jazı.* "Yaz kış devamlı gezip,"

udayı/ udayına "her zaman": *Udayı keñes beredi.* "Her zaman nasihat eder."

mudam/ mudamı "daima": *Ruza tutpay, bes namazdı/ Mudam qaza qıladursañ.* "Oruç tutmaz, beş vakit namazı daima kaza edersin."

hämiyşe "daima": *Olar bizge hämiyşe dos.* Onlar bize daima dost."

herdayım "daima": *Herdayım körermen.* "Daima görürüm."

berqulla "daima": *Berqulla ertip jüremiz.* "Daima izinden yürürüz."

birdeyine "daima": *Men usı jolda birdeyine qoy bağıp jüremen.* "Ben o yolda daima koyun güderim."

heş waqıt/ heşwaq, heş waqıtta "hiçbir zaman": *Heş waqıt eli uşın ayanbadı.* "Hiçbir zaman vatanı için canını düşünmedi."

heş qaşan "hiçbir zaman": *Heş qaşan oğan isenbedim.* "Hiçbir zaman ona inanmadım."

birde "bazen": *Därya birde tolıp ağadı birde qaytıp qaladı.* "Derya bazen dolup akar, bazen akmaz."

geypara "bazen": *Geypara men de qorqıp atırman.* "Bazen ben de korkarım."

ara-tura "ara sıra": *Ara-tura uşırasır edik.* "Ara sıra karşılaşırdık."

anda-sanda "arada sırada": *Anda-sanda iytlerdiñ sesi keledi.* "Arada sırada köpeklerin sesi geliyor."

waqtı-waqtı "arada sırada": *Waqtı-waqtı qolındağı tayağın jerge urıp qoyadı.* "Ara sıra elindeki bastonunu yere vuruyor."

retinde "arada, bazen": *Retinde men de gäp qosıq qoyaman.* "Bazen ben de şiir yazarım."

sirä "asla, hiçbir zaman": *Sirä sır emes.* "Asla sır değil."

hasla "hiçbir zaman, asla": *Onıñ aytqan gäpleri hasla esimnen şığar emes.* "Onun söylediği sözler asla hatırımdan çıkmaz."

jäne "yine, bir kez daha": *Keterde jäne tigilip aq jüzine qaradım.* "Giderken bir kez daha durup ak yüzüne baktım."

-lap, -lep ekiyle yapılan zaman zarfları:

künlep "günlerce": *Bir neşe künlep jol jürgennen keyin dem aldı.* "Günlerce yol yürüdükten sonra dinlendi."

aylap "aylarca": *Aylap kelmey ketti.* "Aylarca gelmedi."

jıllap "yıllarca": *Jıllap xat jazbay qoydı.* "Yıllarca mektup yazmadı."

"sayın" edatı ile yapılan zaman zarfları:

kün sayın "her gün"; **ay sayın** "her ay, aylarca"; **jıl sayın** "her yıl, yıllarca"; **minut sayın** "her dakika" (Bkz. HQT, s. 202-203, HQETG, s. 322-323)

FİİLLER (Feyiller)

FİİL ŞAHIS EKLERİ

Kkp.T'de üç tip fiil şahıs eki kullanılmaktadır:

1. tip şahıs ekleri, şahıs zamirlerinden gelen eklerdir. Bu ekler, duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, istek kiplerinde kullanılır:

Teklik	1. şh.	-man, -men (< men) (ünlülerden, l, m, n, r, y'den sonra)
		-pan, -pen (tonsuzlardan sonra)
	2. şh.	–sañ, -señ (< sen)
	3. şh.	eksiz. (şimdiki zaman ve duyulan geçmiş zamanın –ıp'lı formunun çekimi üçüncü şahısta görülen –dı, -di, -tı, -ti (< turur) (al-a-dı, kel-e-di; al-ıp-tı, kel-ip-ti vb.) eklerine üçüncü şahıs veya üçüncü şahıs kuvvetlendirme eki denilebilir.)
Çokluk	1.şh.	-mız, -miz (< biz) (ünlülerden, r, y'den sonra)
		-bız, -biz (n'den sonra)
		-pız, -piz (tonsuzlardan sonra)
	2.şh.	-sız(lar), -siz(ler) (< siz)
	3.şh.	eksiz (veya –dı, -di,–tı, -ti)

2. tip şahıs ekleri, iyelik kökenli şahıs ekleridir ve görülen geçmiş zaman, şart kipi ekleri ve gereklilik çekiminden sonra kullanılır:

Teklik	1. şh.	-m
	2. şh.	-ñ
	3. şh.	eksiz
Çokluk	1.şh.	-q/ k
	2.şh.	-ñız(lar), -ñiz(ler)
	3. şh.	Eksiz

3. tip şahıs ekleri, emir kipi çekiminde kullanılan eklerdir. (bkz. Emir Kipi)

KİPLER

HABER KİPLERİ: *(Feyildiñ mähäl kategoriyası)*

Görülen Geçmiş Zaman (Anıq ötken mähäl)

Kkp.T'de görülen geçmiş zaman (anıq ötken mähäl) çekimi, **-dı, -di, -tı, -ti** ekleriyle yapılır. Bu kipte iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır:

Olumlu Şekil (Bolımlı türi)

men aldım "aldım"[17], sen aldıñ (siz aldıñız)*[18], ol aldı; bizler aldıq, sizler aldıñız(lar), olar aldı

güldim "güldüm", küldiñ (küldiñiz)*, küldi, küldik, küldiñiz(ler), küldi

iştim "içtim", iştiñ (iştiñiz)*, işti, iştik, iştiñiz(ler), işti

Olumsuz Şekil (Bolımsız türi)

men almadım "almadım", sen almadıñ (siz almadıñız)* ol almadı; bizler almadıq, sizler almadıñız(lar), olar almadı

[17] Çekimlerde yalnızca birinci şahısların anlamları verilmiştir. Diğer şahıslardaki anlam buna bakılarak anlaşılabilir.
[18] Yıldız (*) işareti olan çekimler, nezaket ifadesi taşımaktadır.

aylanbadım "dolaşmadım" ,aylanbadıñ (aylanbadıñız)*, aylanbadı; aylanbadıq, aylanbadıñız(lar), aylanbadı

işpedim "içmedim", işpediñ (işpediñiz)*, işpedi; işpedik, işpediñiz(ler), işpedi

Görülen geçmiş zamanın **soru şekli** -ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe soru ekleriyle yapılır: *aldım ma,* "aldım mı" *aldıñ ba, aldı ma, aldıq pa, aldıñız ba, (olar) aldı ma* vb.

Duyulan Geçmiş Zaman

(Nätiyjeli ötken mähäl ve anıq emes burınğı ötken mähäl)

Kkp.T'de duyulan geçmiş zaman, **-ğan, -gen, -qan, -ken** (nätiyjeli ötken mähäl) ve **-p, -ıp, -ip** (anıq emes burınğı ötken mähäl) ekleriyle çekimlenir. Bu çekim sırasında zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır:

Olumlu şekil: 1. Tip

-ğan, -gen (ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra)

men ağlanman "almışım", sen alğansañ (siz alğansız)*, ol alğan; bizler alğanbız, sizler alğansız(lar), olar alğan

külgenmen "gülmüşüm", külgensen (külgensiz)*, külgen; külgenbiz, külgensiz(ler), külgen

-qan, -ken (tonsuzlardan sonra)

men atqanman "atmışım", sen atqansañ (siz atqansız)*, ol atqan; bizler atqanbız, sizler atqansız(lar), olar atqan

işkenmen "içmişim", işkenseñ (işkensiz)*, işken; işkenbiz, işkensiz(ler), işken

2. Tip

men alıppan "almışım", sen alıpsañ (alıpsız)*, ol alıptı, bizler alıppız, sizler alıpsız(lar), olar alıptı isleppen "çalışmışım", islepseñ (islepsiz)*, islepti; isleppiz, islepsiz(ler), islepti

Olumsuz Şekil

1. Tip

Bu kipin olumsuz şekli iki türlüdür. Birincisi olumsuzluk ekleriyle yapılırken, ikincisi **"emes"** (değil) ve **"joq"** (yok) kelimeleriyle yapılmaktadır:

-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe olumsuzluk ekleriyle:

men almağanman "almamışım", sen almağansañ (siz almağansız)*, ol almağan; bizler almağanbız, sizler almağansız(lar), olar almağan

külmegenmen "gülmemişim", külmegensen (külgensiz)*, külmegen; külmegenbiz, külmegensiz(ler), külmegen

men atpağanman "atmamışım", sen atpağansañ (siz atpağansız)*, ol atpağan; bizler atpağanbız, sizler atpağansız(lar), olar atpağan

üzbegenmen "koparmamışım", üzbegenseñ (üzbegensiz)*, üzbegen; üzbegenbiz, üzbegensiz(ler), üzbegen

"emes" ve "joq" kelimeleriyle:

men alğan emespen "almamışım; almış değilim", sen alğan emesseñ (siz alğan emessiz)*, ol alğan emes; bizler alğan emespis, sizler alğan emessiz, olar alğan emes

men külgen joqpan "gülmemişim", sen külgen joqsañ (siz külgen joqsız), ol külgen joq; bizler külgen joqpız, sizler külgen joqsız, olar külgen joq

işkenim joq "içmemişim", işkeniñ joq (işkeniñiz joq)*, işkeni joq; işkenimiz joq, işkeniñiz joq, işkeni joq

2. Tip

Bu tipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır:

men almappan "almamışım", sen almapsañ (siz almapsız)*, ol almaptı; bizler almappız, sizler almapsız(lar), olar almaptı

islemeppen "çalışmamışım", sen islemepseñ (islemepsiz)*, islemepti, islemeppiz, islemepsiz(ler), islemepti

men üzbeppen "koparmamışım", sen üzbepseñ (siz üzbepsiz)*, ol üzbepti; bizler üzbeppiz, sizler üzbepsiz, olar üzbepti

işpeppen "içmemişim", işpepseñ (işpepsiz)*, işpepti; işpeppiz, işpepsiz, işpepti

Soru Şekli

men alğanman ba "almış mıyım", sen alğansañ ba (siz alğansız ba)*, ol alğan ba; bizler alğanbız ba, sizler alğansız(lar) ba, olar alğan ba

men alıppan ba "almış mıyım", sen alıpsañ ba (alıpsız ba)*, ol alıp pa; bizler alıppız ba, sizler alıpsız(lar) ba, olar alıp pa

Şimdiki Zaman (Häzirgi mähäl)

Kkp.T'de şimdiki zaman (häzirgi mähäl) çekimi üç türlüdür:

1. Fiil + (ünsüzlerden sonra) -a, -e, (ünlülerden sonra) -y eki + zamir kökenli şahıs ekleri.[19]
2. -p, -ıp, -ip'li fiil + "atır", "otır", "tur", "jür", "kiyatır", "baratır" yardımcı fiillerinden biri + zamir kökenli şahıs ekleri (Negizgi Häzirgi Mähäl)
3. Fiil + -ıwda, -iwde; -maqda, -mekde + zamir kökenli şahıs ekleri

1. Tip Şimdiki Zaman (Häzirgi mähäl)

Olumlu Şekil

men alaman "alıyorum", sen alasañ (siz alasız)*, ol aladı; bizler alamız, sizler alasız(lar), olar aladı

isleymen "çalışıyorum", isleyseñ (siz isleysiz)*, isleydi; isleymiz, isleysiz(ler), isleydi

[19] Bu fiil çekimi, geniş veya gelecek zaman da bildirebilir.

2. Tip Şimdiki Zaman (Negizgi/Anıq häzirgi mähäl)

men alıp atırman "alıyorum" sen alıp atırsañ (siz alıp atırsız)*, ol alıp atır; bizler alıp atırmız, sizler alıp atırsız(lar), olar alıp atır

baslap otırman "başlıyorum", baslap otırsañ (siz baslap otırsız)*, baslap otır; baslap otırmız, baslap otırsız(lar), baslap otır

bolıp jür "oluyor", *külip kiyatır* "gülüyor", *islep baratır* "çalışıyor", *pisip tur* "pişiyor" vb.

Şimdiki zaman ifadesi, şu şekillerle de verilebilir:

a) Emir kipi ile "dep" + "atır, otır, jür, kiyatır, baratır" yardımcı fiilleriyle: Bu yapıdaki şimdiki zaman, konuşulan vakitte başlamış olan (bazen de bitmekte olan) bir hareketi ifade eder:

b) bolıp+ "atır, otır, jür, kiyatır, baratır" yardımcı fiilleriyle:

*İslemekşi **bolıp atır**.* "Çalışmak istiyor", *Kömekşi **bolıp atır**.* "Yardımcı oluyor", *Sabırbay da armiya qatarına şaqırıldı. Mine bügin azamatlıq wazıypasın atqarıp **kelip otır**.* " Sabırbay da askere çağrıldı. İşte bugün yiğitlik vazifesini yerine getirmiş geliyor." (Näjim Däwqaraev, B.), *Olar Töreniñ qızı Jiyengüldi uzatar aldında tamırtanıslarına **tanıstırıp jür**.* "Onlar, Töre'nin kızı Jiyengül'ü kocaya verirken, akrabalarına tanıştırıyor." (Asan Begimov, BQ),

3. Tip Şimdiki Zaman (Dawamlı häzirgi mähäl)

a) (ı)wda, -(i)wde + zamir kökenli şahıs ekleriyle

men alıwdaman "alıyorum", sen alıwdasañ (siz alıwdasız)*, ol alıwda; bizler alıwdamız, sizler alıwdasız(lar), olar alıwda

islewdemen "çalışıyorum", islewdeseñ (siz islewdesiz)*, islewde; islewdemiz, islewdesiz(ler), islewde

b) -maqta (-baqta, -paqta), -mekte (-bekte, -pekte) + zamir kökenli şahıs ekleriyle

men külmektemen "gülmekteyim", sen külmekteseñ (siz külmektesiz)*, ol külmekte; bizler külmektemiz, sizler külmektesiz(ler), olar külmekte

aşpaqtaman "açmaktayım", aşpaqtasañ (siz aşpaqtasız)*, aşpaqta; aşpaqtamız, aşpaqtasız(lar), aşpaqta

men jasırınbaqtaman "gizlenmekteyim", sen jasırınbaqtasañ (siz jasırınbaqtasız)*, ol jasırınbaqta; bizler jasırınbaqtamız, sizler jasırınbaqtasız(lar), olar jasırınbaqta

Olumsuz Şekil

1. tip şimdiki zamanın olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır:

men almayman "almıyorum", sen almaysañ (siz almaysız)*, ol almaydı; bizler almaymız, sizler almaysız(lar), olar almaydı

2. tip şimdiki zamanın olumsuzu, asıl fiile olumsuzluk eki getirilerek yapılır:

men almay atırman "almıyorum", sen almay atırsañ (siz almay atırsız)*, ol almay atır; bizler almay atırmız, sizler almay atırsız(lar), olar almay atır

3. tip şimdiki zamanın olumsuzu da olumsuzluk ekleriyle yapılır. Ancak bu olumsuz şekil, *şimdi kullanılmamaktadır*. (Eskiden de az kullanılmaktaydı)

men almawdaman "almamaktayım", sen almawdasañ (siz almawdasız)*, ol almawda; bizler almawdamız, sizler almawdasız(lar), olar almawda

Şimdiki zamanın **soru şekli:** Soru ekleriyle yapılır: *alaman ba* "alıyor muyum", *alasañ ba, aladı ma, alamız ba, alasız ba, (olar) aladı ma; Sen bileseñ be?* "Biliyor musun?", *Aytasañ ba?* "Söylüyor musun?" vb.

Geniş Zaman (Keler mähäl/ Boljawlı keler mähäl)

Olumlu Şekil

Fiil + **-ar, -er** eki + zamir kökenli şahıs ekleri. (Bu çekime, belirsiz gelecek zaman da denilmektedir)

men alarman "alacağım", sen alarsañ (siz alarsız)*, ol alar; bizler alarmız, sizler alarsız(lar), olar alar
men islermen "çalışacağım", sen islerseñ (siz islersiz)*, ol isler; bizler islermiz, sizler islersiz(ler), olar isler

Olumsuz Şekil

Geniş (belirsiz gelecek) zamanın olumsuzu **-mas, -mes, -bas, -bes, -pas, -pes** ekleriyle yapılır:

men almaspan "almam, almayacağım", sen almassañ (siz almassız)*, ol almas; bizler almaspız, sizler almassız(lar), olar almas
men işpespen "içmem, içmeyeceğim", sen işpesseñ (siz işpessiz)*, ol işpes; bizler işpespiz, sizler işpessiz, olar işpes

Soru Şekli

Çekimin sonuna soru eki getirilir: *alarman ba* "alır mıyım?", *alarsañ ba* "alır mısın?", *alarma* "alır mı?", *alarmız ba* "alır mıyız?", *alarsız ba* "alır mısınız?", *alar ma* "alır mı?"; *almas pa* "almaz mı?", *şıqpas pa* "çıkmaz mı?" vb. (Geniş zamanın soru şekli, daha çok üçüncü şahıslarda kullanılır.)

Gelecek Zaman (Niyetli keler mähäl)

Olumlu Şekil

Fiil + **-(a, e, y) jaq** + zamir kökenli şahıs ekleri. (Ekin ince şekli yoktur.)

men alajaqpan "alacağım", sen alajaqsañ (siz alajaqsız)*, ol alajaq; bizler alajaqpız, sizler alajaqsız(lar), olar alajaq
men isleyjaqpan "çalışacağım", sen isleyjaqsañ (siz isleyjaqsız)*, ol isleyjaq; bizler isleyjaqpız, sizler isleyjaqsız(lar), olar isleyjaq

Olumsuz Şekil

Gelecek zamanın olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle, bazen de **"emes"** (değil) ile yapılır:

men almayjaqpan "almayacağım", sen almayjaqsañ (siz almayjaqsız)*, ol almayjaq; bizler almayjaqpız, sizler almayjaqsız, olar almayjaq

men işpeyjaqpan "içmeyeceğim", sen işpeyjaqsañ (siz işpeyjaqsız)*, ol işpeyjaq; bizler işpeyjaqpız, sizler işpeyjaqsız, olar işpeyjaq

men alajaq emespen "almayacağım", sen alajaq emesseñ (siz alajaq emessiz)*, ol alajaq emes; bizler alajaq emespiz, sizler alajaq emessiz, olar alajaq emes

-tuğın+ birleşik fiille yapılan çekimlerin olumsuzu da olumsuzluk ekleriyle yapılır:

men almaytuğın boldım "almayacak oldum, almayacağım", sen almaytuğın boldıñ (siz almaytuğın boldıñız)*, ol almaytuğın boldı; bizler almaytuğın boldıq, sizler almaytuğın boldıñız, olar almaytuğın boldı

Soru Şekli:

Soru eki, çekimin sonuna getirilir: *alajaq pa?* "alacak mı?", *külejaq pa?* "gülecek mi?", *işejaq pa "içecek mi?"* gibi.

-tuğın'la yapılan çekimde de soru eki, çekimin sonuna getirilir: *alatuğın qusayman ba?* "alacak gibi miyim?", *kületuğın qusay ma?* "gülecek gibi mi?" vb.

TASARLAMA (DİLEK) KİPLERİ: Kkp.T. gramerlerinde, dilek kipleri, *"Feyildiñ meyil kategoriyası"* olarak adlandırılır.

Emir (Buyrıq meyil)

Kkp.T'de emir kipi ekleri ve emir çekimi şöyledir:

Teklik	1.şh.	-yın,, -yin; -ayın, -eyin
	2.şh.	Ø (-ğır, -gir; -ğın, -gin; -ğıl, -gil)[20]
	3.şh.	-sın, -sin
Çokluk	1.şh.	-yıq, -yik, -ayıq, -eyik
	2.şh.	-ñ, -ıñ, -iñ (-lar, -ler)
		-ñız, -ñiz (-lar, -ler)
	3.şh.	-sın, -sin

Emir kipinde kuvvetlendirme amacıyla "şı, şi" sözü kullanılabilir: *alşı, berşi, alsañşı, alayıqşı, keteyinşi* gibi.

Olumlu Şekil

men al-ayın "alayım", sen al (ğır), ol al-sın; bizler al-ayıq, sizler al-ıñ (alıñlar, alıñız, alıñızlar), olar al-sın

isle-yin "çalışayım", isle (gir), isle-sin; isle-yik, isle-ñ (isleñler, isleñiz, isleñizler), isle-sin

Olumsuz Şekil

Kkp.T'de emir kipinin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır:

men almayın "almayayım", sen alma (siz almañız)*, ol almasın; bizler almayıq, sizler almañ/ almañlar, olar almasın

islemeyin "çalışmayayım", isleme (islemeñiz), islemesin; islemeyik, islemeñ/ islemeñiz, islemesin

Soru Şekli

Emir kipinin soru şekli, çekimin en sonuna -ba, -be, -pa, -pe ekleri (-ma, -me kullanılmaz) getirilerek yapılır: *alayın ba?* "alayım mı?", *işeyik pe?* "içelim mi?" vb.

[20] İkinci şahıs emir ekleri eskimiştir ve ağızlarda (daha çok da beddualarn yapısında) görülmektedir.

İstek (Tilek meyil)

Kkp.T'de istek kipi dört şekilde yapılır:

1. Fiil + -qı, -ğı, -ki, -gi + iyelik eki + keldi/ keledi fiili.
2. Fiil + -maqşı, -mekşi, -baqşı, -bekşi, -paqşı, -pekşi ekleri + zamir kökenli şahıs ekleri.[21]
3. Fiil + -ğay, -gey, -qay, -key ekleri + zamir kökenli şahıs ekleri.
4. Fiil + şart kipi eki -sa, -se + "edi" veya "eken" yardımcı fiillerinden biri.

1. Tip

men(iñ) alğım keldi/ keledi "almak istedim", sen(iñ) alğıñ (siziñ alğıñız)* keldi, ol alğısı keldi; bizler(diñ) alğımız keldi, sizler(diñ) alğıñız keldi, olar(dıñ) alğısı keldi islegim keldi "çalışmak istedim", islegiñ (islegiñiz)[1] keldi, islegisi keldi; islegimiz keldi, islegiñiz keldi, islegisi keldi

2. Tip

men almaqşıman "almak istiyorum, alacağım", sen almaqşısañ (siz almaqşısız)*, ol almaqşı; bizler almaqşımız, sizler almaqşısız(lar), olar almaqşı

kömbekşimen "gömeceğim", kömbekşiseñ (kömbekşisiz)*, kömbekşi; kömbekşimiz, kömbekşisiz(ler), kömbekşi

men ketpekşimen "gideceğim, gitmek istiyorum", sen ketpekşiseñ (siz ketpekşisiz)*, ol ketpekşi; bizler ketpekşimiz, sizler ketpekşisiz(ler), olar ketpekşi

-maqşı, -mekşi, -baqşı,- bekşi, -paqşı, -pekşi ekinin "şı, şi"si bazen düşürülür ve ek sadece –maq, -mek vd. şeklinde de kullanılabilir:

Bular özine dos kim, duşpan kim, sonı ***bilmek.*** *(bilmekşi)* "Bunlar kendisine dost kim düşman kim bilmek istiyor." (HQETG, s. 258)

Olardıñ isleri patşa hämirine ***qayıl qılmaq.*** *(qılmaqşı)* "Onların işleri, padişah emrine razı etmek istemek." (HQETG, s. 258)

3. Tip (Az kullanılır. Ekin kullanımı eskimiştir.)

men alğayman "alacağım; almak istiyorum", sen alğaysañ (siz alğaysız)*, ol alğay; bizler alğaymız, sizler alğaysız(lar), olar alğay

islegeymen "çalışacağım; çalışmak istiyorum", islegeyseñ (islegeysiz)*, islegey, islegeymiz, islegeysiz(ler), islegey

4. Tip

men alsam edi/ eken "almak istiyorum", sen alsañ (siz alsañız)* edi/ eken, ol alsa edi/ eken; bizler alsak edi/ eken, sizler alsañız edi/ eken, olar alsa edi/ eken

işsem edi/ eken "içmek istiyorum", işseñ (işseñiz)* edi/ eken, işse edi/ eken; işsek edi/ eken, işseñiz edi/ eken, işse edi/ eken

Bu yapı arasına "bolar" yardımcı fiili girerse, olup bitmiş bir işle ilgili istek ifade edilmiş olur: *Kelse bolar edi.* "Daha önce gelseydi", *Külmese bolar eken.* "Gülmeyeymiş" vb.

[1] Bu ekle yapılan çekim, Kkp.T'de "niyetli keler mähäl" (niyet ifadeli gelecek zaman) olarak değerlendirilmektedir.

Olumsuz Şekil

Dört tip istek tarzının da olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır.

1. tipte, olumsuzluk eki "kel-" fiilinden sonra getirilir: *alğım kelmedi* "almak istemedim", *aytqıñ kelmedi, külgisi kelmedi* vb.
2. tip gelecek zamanın olumsuzu, *"emes"* kelimesiyle yapılır ama günümüz Kkp.T'de kullanılmaz: *almaqşı emespen* "almak istemiyorum", *almaqşı emesseñ, almaqşı emes, işpekşi emespiz* "içmek istemiyoruz", *işpekşi emessizler, işpekşi emes* vb.
3. tipte olumsuzluk eki, istek ekinden sonra getirilir: *almağayman, aytpağaysañ* "söylemeyeceksin", *aylanbağay* "dolanmayacak, dönmeyecek" vb.
4. tipte olumsuzluk eki asıl fiile getirilir: *almasam edi (eken), aytpasañ edi (eken), üzbese edi* "koparmasa idi." vb.

Soru Şekli

İsteğin soru şekli soru ekleriyle yapılır: *meniñ alğım keldi me?* "almak mı istiyorum?" *alğısı keldi me?, almaqşımısañ?* "almak mı istiyorsun?", *kelmekşimiseñ?* "gelmek mi istiyorsun?", *almaqşı ma?* "almak mı istiyor, alacak mı?", *baslağay ma?* "başlayacak mı?", *işpegey me?* "içmeyecek mi?" vb.

Şart (Şärt meyil)

Kkp.T'de şart kipi (şärt meyil) -sa, -se ekleriyle yapılır. Bu kipin çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır:

Olumlu Şekil

men alsam "alsam", sen alsañ (siz alsañız)*, ol alsa; bizler alsaq, sizler alsañız (alsañızlar, alsañlar), olar alsa

külsem "gülsem", külseñ (külseñiz)*, külse; külsek, külseñiz (külseñizler, külseñler), külse

Bu çekimde 2. teklik ve çokluk şahıslara ve 3. şahsa "şı", "şi" sözü getirilebilir. Bu söz, şartı vurgular: *alsañşı, alsañızşı, alsaşı, berseşi* gibi.

Olumsuz Şekil

Şart kipinin olumsuzu, Kkp.T'de şart ekinden sonra olumsuzluk eki getirilerek yapılır: *almasam, almasañ (almasañız), almasa, almasaq, almasañızlar/ almasañlar, almasa; üyrenbese, işpese, aytpasa* gibi.

Soru Şekli

Şart kipinin soru şekli, bu kiple çekilmiş fiilin sonuna soru ekleri getirilerek yapılır. Bu yapı, "eken" ve "bola" sözleriyle de kullanılır:

işsem me eken "içsem mi; içsem mi aceba" (Daha çok 1. şahıslarda kullanılır)

işsek pe eken "içsek mi aceba?"

veya

alsam bola ma "alsam olur mu?", alsañ bola ma, alsa bola ma, alsaq bola ma, alsañız bola ma, alsa bola ma

Gereklilik (Maqset meyil)

Kkp.T'de gereklilik kipinin iki türlü çekimi vardır:

1. Fiil + -ıw, -iw + iyelik ekleri + kerek (veya tiyis)[22] kelimesi

2. Fiil + -maq, -mek + kerek sözü

1. Tip

Olumlu Şekil

men(iñ) alıwım kerek (tiyis) "almalıyım", sen(iñ) alıwıñ kerek (siz/siziñ alıwıñız kerek)*, ol (onıñ) alıwı kerek; bizler(diñ) alıwımız kerek, sizler(diñ) alıwıñız kerek, olar(dıñ) alıwı kerek

2. Tip gereklilik, üçüncü şahıslarda görülür: *almaq kerek* "almalı", *tääjjip qılmaq kerek* "hayret etmeli" vb.

Olumsuz Şekil

Gereklilik kipinin olumsuzu hem olumsuzluk ekleriyle hem de *"emes"* (değil) ile yapılır:

men(iñ) almawım kerek (tiyis) "almamalıyım", sen(iñ) almawıñ kerek (siz/siziñ alıwıñız kerek)*, ol (onıñ) almawı kerek; bizler(diñ) almawımız kerek, sizler(diñ) almawıñız kerek, olar(dıñ) almawı kerek

alıwım kerek (tiyis) emes "almamalıyım", alıwıñ kerek emes, alıwı kerek emes; alıwımız kerek emes, alıwıñız kerek emes, alıwı kerek emes

Soru Şekli

Gereklilik kipinin soru şekli, soru ekinin, çekimin sonuna getirilmesiyle yapılır: *alıwı kerek pe?* "alması gerek mi, almalı mı?", *küliwimiz kerek pe?* "gülmemiz gerek mi, gülmeli miyiz?", *işiwi tiyis pe?* "içmesi gerek mi, içmeli mi?" vb.

TASVİR FİİLLERİ

Kkp.T'de kullanılan tasvir fiilleri şunlardır:

Yeterlik Fiili: Kkp. T'de yeterlilik ifade eden tasvir fiili **al-'tır.**

jete al- "yetişebilmek", *qayta al-* "geri dönebilmek", *köre al-* "görebilmek" vb.

Tezlik Fiili: **ber-:** Kkp.T'de *ber-* fiili, süreklilik de ifade eder; fiilin tezlik anlamıyla süreklilik anlamı birlikte kullanılır: *söyley ber-* "söyleyivermek", *kele ber-* "geliver-mek", *soray ber-* "soruvermek", *ere ber-* "yetişivermek"

Süreklilik Fülleri

otır-: Genellikle **-p** zarf-fiil ekiyle kullanılarak hareket veya durumun belli bir za-man içindeki devamlılığını bildirir: *Bir küni...awıl arasındağı hädiyseler jöninde söylesip otırdı.* "Bir gün... köy arasındaki hadiseler hakkında konuşup durdu." (HQETG, s. 192)

[22] "tiyis"li çekim daha az kullanılır.

atır-: -p zarf-fiil ekiyle kullanılarak hareketin devam ettiğini bildirir: *Sağan xızmet etip atır tolı jurt.* "Sana hizmet edip durur bütün yurt." (Sadıq Nurımbetov, "Nawqan Qurt hem Jılandastıq" şiirinden)

jat-: -p zarf-fiil ekiyle kullanılarak hareketin devam ettiğini ve bu devamlılığın uzun süreli olduğunu bildirir: *Jumıs islegen, bir jerde qarap jatqannan mıñ merte abzal eken.* "Çalışan, bir yerde bakıp durandan (çalışmayandan) bin kat efdal imiş." (Orazbay Äbdirahmanov, Bos.)

tur-: -p zarf-fiil ekiyle kullanılarak hareketin devamlılığını ve devamlılık süresinin uzunluğunu bildirir: *Arqadan tañ samalı esip tur.* "Arkadan tan yeli esip durur." (Ämet Şamuratov, MJMJ)

tur- fiili **-a, -e, -y** zarf-fiil ekiyle kullanılırsa, hareket süresinin kısalığını bildirir: *Sen mına kitaptı oqıy tur.* "Sen bu kitabı okuya dur." (HQETG, s. 192)

jür-: -p zarf-fiiliyle kullanılarak hareketin devamlılığını bildirir: *.Bir neşe onlağan jigitler tınbay islep jür.* "...Nice onlarca genç, durmadan çalışıyor." (HQETG, s. 192)

jür- fiili **-a, -e, -y** zarf-fiilleriyle kullanılırsa, hareketin devamlılığının daha güçlü ve sık olduğunu bildirir: *qaray jüre* "devamlı bakarak", *ayta jüre* "devamlı söyleyerek, söyleye söyleye", *oqıy jüre* "devamlı okuyarak, okuya okuya" vb. (HQETG, s. 192)

ğoy-: -a, -e, -y zarf-fiil ekleriyle kullanılarak devamlılık bildirir: *Tikke turıp qaray ğoysa bir kisi.* "Doğrudan bakıp durursa bir kişi." (Tilewbergen Jumamuratov, MS)

kiyat-, kiyatır (<kelip yat-ır): -p zarf-fiil ekiyle kullanılarak devamlılık bildirir: *qaşıp kiyat-* "kaçıp durmak", *zarlanıp kiyat-* "ağlayıp durmak", *dep kiyat-* "deyip durmak", *jürip kiyat-* "yürüyüp durmak" vb.

barat-, baratır (< barıp at-ır): -p zarf-fiil ekiyle kullanılarak hareketin devamlılığını bildirir:...*Uşıp baratırğan qustan da bir närse däme etedi.* "...Uçup duran kuştan da bir şeyler ümit eder." (Añızlar)

ber-: -a, -e, -y zarf-fiil ekiyle kullanılarak hareketin devamlılığını, sınırlanmadığını bildirir: *Ol oqımay jüre berdi.* "O, okumayıp kaldı." (HQETG, s. 193)

kel-: -a, -e, -y zarf-fiili ile kullanılarak hareketin devamlılığını, ancak bu devamlılığın bitmeye yaklaştığını bildirir. (-p zarf-fiili ile kullanılırsa hareketin bittiği ifade edilir.): *Görekler pise keldi.* "Çörekler pişme noktasına geldi." (HQETG, s. 193)

gör-: -a, -e, -y zarf-fiil ekiyle kullanılarak hareketin devam ettiğini bildirir: *töge gör-* "döküp durmak", *söge gör-* "sövüp durmak", *jorıygör-* "düşü yorumlamaya devam etmek", *artqızagör-* "artırmaya devam etmek"

***Yaklaşma Fiili:* jazla-: -a, -e** zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılır ve hareketin neredeyse olacağını, olmak üzere olduğunu bildirir (HQETG, s. 193): *Men şeñkildegen mayda dawıslı dükanşı menen urısıp qala jazladım.* "Ben ise sert konuşan kısık sesli fırıncı ile neredeyse dövüşecektim." (Şawdırbay Seytov, KEKT)

İSİM FİİL (MASTAR) (Häreket atı)

Kkp.T'de isim fiiller:

-w (Olumsuzu –maw/ -mew)

-maq/ -mek, -baq/ -bek, -paq/ -pek (edebî dilde az kullanılır; olumsuzu *tüwe, joq, emes* ile yapılır)

-s (Olumsuzu *emes, joq* ile yapılır)

Esaplawlarğa baylanıslı altı planeta körinbekte. (Hesaplamalara göre altı gezegen görünmekte) (S. İsmayılov, Abaylañlar Adamlar)

Bunıñ bir şarasın ***körmek lazım.*** (Bunun bir çaresini görmek lâzım) (HQETG, s. 258)

Degen menen öliniñ izinen ***ölmek joq.*** (Yani ölünün arkasından ölmek yok) (T. Qayıpbergenov, HQETG, s. 258)

Bul ***jürisiñ jüris*** *emes.* (Bu gidişin gidiş değil) (HQETG, s. 259)

SIFAT-FİİL (Kelbetlik feyil)

Kkp.T'deki sıfat-fiil ekleri (kelbetlik feyiller) şunlardır:

-ğan, -gen, -qan, -ken:

Geniş zaman sıfat-fiili olarak kullanılır; ama geçmiş zaman bildirdiği de olur: *Körmegen adam* "görmeyen adam", *oylağan kisi* "düşünen kişi", *atqan oğım* "attığım ok", *işken asım* "yediğim yemek"

-r, -ar, -er

Geniş ve gelecek zaman sıfat-fiili olarak kullanılır. Fazla işlek değildir: *öler hal* "ölecek durum", *eter is* "yapılacak iş", *at qaşırar jer* "atın hedefe ulaşacağı yer" vb.

-mas, -mes, -bas, -bes, -pas, -pes

-ar, -er sıfat-fiil ekinin olumsuzu olarak kullanılır. Ek sonu ünlüyle ve l, r, y ile biten kelimelerden sonra **-mas, -mes**; m, n, ñ, z ile biten kelmelerden sonra **-bas, -bes**; tonsuzlarla bitenlerden sonra **-pas, -pes** olarak gelir: *tawsılmas mülik* "bitip tükenmez mal", *qol jetpes jer* "el ulaşmaz yer"

-atuğın, -etuğın, -ytuğın

Geçmiş, gelecek veya geniş zaman ifade eder. Tek şekillidir (kalın): *Aytatuğın sözine qara.* "Söylediği söze bak."; *balıq tutatuğın tor* "balık tutulan ağ", *qaytpaytuğın küş* "geri çevrilemez güç", *alatuğın öş* "alınacak öç", *işetuğın as* "yenilecek yemek", vb.

-(a, e, y) jaq

Gelecek zaman sıfat-fiilidir. Fazla işlek değildir: *aytajaq söz* "söylenecek söz"

Qaytajaq batır men emes, "Kaçacak er ben değil,

Alladan keler därmanım, Allah'tan gelir dermanım." (QQ, 14935-36)

-wşı, -wşi

Geniş zaman bildirir: *nur tögiwşi lampoçka* "ışık saçan lâmba", *jan alıwşı jällatlar* "can alıcı cellatlar", *aldawşı adam* "aldatıcı adam" vb.

-wlı, -wli

İşlek değildir, geçmiş zaman bildirir: *baylawlı qazıqlar* "bağlı/ bağlanmış kazıklar", *ildiriwli qamşı* "asılmış kamçı" vb.

-ğanday, -gendey, -qanday, -kendey

Gelecek veya geniş zaman ifade eden sıfat-fiil ekidir. Daha çok "-acak, -ecek" anlamı verir: *panalağanday quwıs-qoltıq* "sığınılacak yer", *qorıqqanday sezim* "korkulacak duygu", *seziklengendey bir närse* "şüphelenilecek bir şey" vb.

Kekliden kegin alğanday, "Öçlüden öcün alacak,
Arlıdan arın alğanday, Arlıdan ârın alacak,
Duşpannan öşin alğanday, Düşmandan öcün alacak,
Bir perzentli bolarsañ (Koblan) Bir çocuk sahibi olacaksın"

(HQETG, s. 299).

ZARF-FİİLLER (Hal feyiller)

Kkp.T'deki zarf-fiiller şunlardır:

Bağlama ve tarz bildirenler:

-p:

Hareketin, eylemin yapılış tarzını (bazen zamanını) bildirir: *Külip keldi* "Gülüp geldi", *İske baslap atırmız* "İşe başlıyoruz"

bol-, qıl-, al- fiilleri, bu eki alınca, fiillerin son ünsüzleri düşebilir: *bop* <bol-ıp, *qıp*< qıl-ıp, *ap* <al-ıp. (Bu düşme özellikle şiirde olur)

Qul etemen degen soñ, "Kul ederim deyince,
Patşa şad bop küledi. (Erziywar) Padişah sevinip güler"
Altay izlep asa jurttan tapqanday, "Altı ay arayıp uzak yurtta bulmuş gibi,
Kökbeñbek qıp tamağınan sorıpsañ. Mosmor edip gerdanından emmişsin."

(QQ, 6669/ 6670)

-a, -e, -y

Ek, genellikle yardımcı fiillerle (yeterlilik, süreklilik, yaklaşma tasvir fiilleri ile basla- vb. fiillerle) kullanılır ve birleşik fiil kurar. Sonu ünsüzle biten fiillere –a veya –e; ünlüyle biten fiillere –y olarak gelir: *Onı esite almadım.* "Onu işitemedim" (yeterlik); *İsley almadı* "Çalışamadı." (yeterlik); *Sen barağoy.* "Sen gidedur." (süreklilik); *Kete jazladı.* "Neredeyse gidecekti." (yaklaşma)

İkilemeler meydana getirir: *köre-köre* "göre göre", *söyley söyley* "söyleye söyleye" vb.

-may, -mey, -bay, -bey, -pay, -pey

-a, -e, -y zarf-fiilinin olumsuzudur. "-madan, -meden, -mayıp -meyip" anlamı verir: *Xalıq haqtı bile almay qaldı hayranda.* "Halk, hakkı bilemeden şaşkınlıkta kaldı." (N. Töreşova, "Xalıqtı Aldamañ" şiirinden); *Denemiz özlerimizge bağınbay samal esse joqarı köterilemiz...* "Rüzgâr esse, vücudumuza hakim olamayıp uçacağız..." (Sedirbay İsmayılov, AA); *Köp waqıt ötpey jañbır quya basladı.* "Çok geçmeden yağmur yağmaya balşadı." (HQETG, s. 292)

-mastan, -mesten, -bastan, -besten, -pastan, -pesten

"-madan, -maksızın" anlamını verir: *Balada taysalmastan bara beredi.* "Çocuk da çekinmeden varır." (Ertekler, QQTB); *Tınbastan jañbır quyadı.* "Durmadan yağmur yağıyor."; *Ketpesten burın* "Gitmeden önce" vb.

-wğa, -wge

"-mak/-mek için, -mağa, -meğe" anlamı verir:

Tayarlanıp ketiwge "Hazırlanıp gitmek'çin"
Attıñ basın burıptı "Atın başını burmuş" (QQ, 4253-54)

-rğa, -rge, -arğa, -erge

"-mak/-mek için, -mağa, -meğe" anlamı verir, fazla işlek değildir: *İşerge suw, jerge tamaq, kiyerge kiyim, şabarğa at joq.* "İçmeye su, yemeye yemek, giymeye elbise, binmeye at yok" vb.

Zaman bildirenler:

-ğalı, -geli, -qalı, -keli

Ekin -ğanlı, -genli, -ğallı, -gelli şekilleri de olmakla beraber, bu şekiller sadece ağızlarda ve seyrek olarak kullanılır. (HQETG, s. 296) Fazla işlek değildir. TT'deki –alı, -eli zarf-fiilinin karşılığıdır; "beri" edatına bağlanarak da kullanılabilir: *Joq bolıp ketkeli beri.* "Yok olup gideli beri"; *Hükimet ornağalı...* "Hükümet kurulalı beri" (HQT, s. 193); *Men kelgeli köp waq boldı.* "Ben geleli çoz zaman oldu"

-ğanşa, -genşe, -qanşa, -kenşe

"-e kadar" anlamı verir: *Biz qaşan tappağanşa ümitsizlenbeymiz.* "Biz, bulana kadar ümidimizi kaybetmeyeceğiz."; *Usı jasıma kelgenşe birewdiñ sabaqlı iynesin de alğanım joq.* "Bu yaşıma gelene kadar birinin iplikli iğnesini bile aldığım yok." (J. Muratbaev, E.); *Kün batqanşa sıyırğa şöp orıp äkeldim.* "Güneş batana kadar sığıra ot biçip geldim." (HQT, s. 194); *...Endi men ketkenşe sizlerden heşkim künlik norma talap etpeydi.* "...Şimdi ben gidene kadar sizlerden hiç kimse günlük iş talep etmeyecek." (J. Muratbaev E.)

Bazen araya iyelik birinci ve ikinci teklik şahıs ekleri girer: *ölgenimşe* "ben ölene kadar", *alğanıñşa* "sen alana kadar" vb.

-ğanda, -gende, -qanda, -kende

"-dığında, -diğinde, -ınca, -ince, -ken" zarf fiil ekleriyle karşılanabilen zaman anlamı verir: *Şaşı buwrıl bolğanda.* "Saçı ağarmaya başladığında"; *Perstiñ şegirtkedey*

äskerin körgende özinen-özi beriledi dep oyladı. "Pers'in çekirge gibi askerini görünce, kendiliğinden teslim olur diye düşündü." (S. Bahadırova, TK)

-ğanlıqtan, -genlikten, -qanlıqtan, -kenlikten

Bu ekler, çekimlenmediği, çekime girmeyip bir kalıp olarak kullanıldığı zaman zarf-fiil ekleri olurlar, çekimlendiği durumlarda zarf-fiil eki olmazlar. (HQETG, s. 301-302)

Bu ek, "-dığından, -diğinden" ekinin anlamında kullanılır. Bu hâliyle hem geçmiş zaman bildirir, hem de iş hareketin sebebini ifade eder: *Bıyıl qıs qattı kelgenlikten, muz qalıñ qatqan edi.* "Bu yıl kış sert geçtiğinden, buz, kalın donmuş idi." (HQETG, s. 304); *Bügin piyada jürip sarşağanlıqtan jatıp qaldı.* "Bugün yaya yürüyüp yorulduğundan yatıp kaldı." (HQETG, s. 304)

-arda, -erde

Fazla işlek değildir. "-dığında, - diğinde" anlamı verir: *aşarda* "açtığında", *kelerde* "geldiğinde" vb.

Zarf-fiil eki gibi kullanılan bir ek: **-sa, -se**[23]

Geldiği fiile "-dığında, -ınca, -ken" zarf-fiillerinin anlamını verir ve zarf-fiil eki gibi kullanılır: *Künlerdiñ bir küninde duzaq salıp jürse, ğarrınıñ basına üş däw keledi.* "Günlerden bir gün tuzak kurduğunda (kurarken), yaşlı kadının karşısına üç dev gelir." (KM); *Barsa namaz tarqap ketipti. Keyine qaytıp jaqın jerdegi namazğa kelse, bulda tarqap ketipti.* "Vardığında namaz (kılanlar) dağılıp gitmiş. Geriye dönüp yakın yerdeki namaza geldiğinde o da dağılıp gitmiş." (Añızlar) vb.

EDAT

BAĞLAMA EDATLARI (Dizbeklewşi dänekerler)

Bağlaçlar, iki kelime veya kelime grubunu, bazen de aynı değerdeki iki cümleyi birbirine bağlayarak aralarında çeşitli yönlerden ilgiler kuran kelimelerdir:

Sıralama bildirenler:

Bunlar, arka arkaya gelen kelimeleri, kelime gruplarını veya cümleleri birbirine bağlayan kelimelerdir:

jäne "ve, ve dahi": *Oqıwşı dükennen kitap, qağaz jäne qälem satıp aldı.* "Öğrenci, dükkândan kitap, kâğıt ve kalem satın aldı";

Jumıstı özi öndirip isledi jäne oğan balaları da jaqsı kömeklesti. "İşi kendi yaptı ve ona çocukları da yardım etti."

häm "hem, ve, ayrıca": *Ol, joldasları menen biraz oylastı häm keñesti.* "O, arkadaşlarıyla biraz oynadı ve sohbet etti."

menen, benen, penen "ile": *Orazbay menen Sağımbay jüdä ülken alım.* "Orazbay ile Sagımbay, çok büyük alim"

Murat penen İbragim üyge ketti. "Murat ile İbrahim eve gitti"

[23] Bu ek, zarf fiil gibi kullanılışından dolayı buraya alınmıştır, gramerlerde zarf fiil eki olarak gösterilmez.

da, de, ta, te "ve, sonra": *Bir närseler aytajaq edi, oylanıp otırdı da ündemedi.* "Birşeyler söyleyecekti, düşündü, ve (sonra) birşey demedi."

Türli zat alıp Xiywağa da Şarjawğa da Törtkülge de barıp qayttım. "Çeşitli şeyler alıp Hiva'ya da Şarjaw'a da Törtkül'e de gidip geldim."

tağı, tağı da "bundan başka, ayrıca, ve, sonra": *Nan alıwğa, şay-qant tağı da azıq-awqat alıwğa kelgen qızlar...* "Ekmek almaya, çay şeker ve yiyecek almaya gelen kızlar..."; *Ätirapqa bir qaradı da tağı tüpirdi.* "Etrafa bir baktı ve ondan sonra (ve de) tükürdü"; *Bul oydı baslıq ta kördi, tağı jer ölşewşi de kördi.* "Bu çukuru şef te gördü ayrıca (ve) yer ölçücü de gördü."

Yukarıdaki edatlara, Kkp. T. gramerlerinde "dizbeklewşi dänekerler"in bir alt başlığı içine giren ***"biriktiriwşi dänekerler"*** adı verilmektedir.

Denkleştirme bildirenler:

Bunlar, birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbiriyle karşılaştıran kelimelerdir.

ya "ve, veya": *Kimniñ balasınıñ ya inisiniñ qay jerde ne kär islep atırğanın bilip aldım.* "Kimin çocuğunun ve kardeşinin nerede ne iş yaptığını öğrendim."

yaki "veya": *Ol uzın boylı ma, tompaq pa yaki qara torı ma.* "O, uzun boylu mu, şişman mı veya kara toru mu."

yamasa "veya": *Bügin yamasa erteñ xabar alaman.* "Bugün veya yarın haber alırım."

bolmasa "veya, yahut": *Äsirese oraqtıñ waqtı kelgende küni-tüni qırmannıñ basında, bolmasa dän qabıllaytuğın stantsiyada yamasa jolda jüretuğın edik.* "Ayrıca, hasat zamanı geldiğinde gece gündüz harmanın başında veya buğday alım yerinde yahut yolda idik."

Karşılaştırma bildirenler:

Bunlar, karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru birbirine bağlayan kelimelerdir.

häm...häm "hem...hem": *Häm quwanış häm maqtanış.* "Hem sevinç hem kıvanç."

meyli...meyli "ister...ister": *meyli jaqsı meyli jaman* "ister iyi ister kötü"

ne...ne "ne...ne": *ne raxmaniy ne şaytanıy* "ne rahmanî ne şeytanî"

älle...älle "ya...ya": *Älle birew keledi dep oylay ma älle sol jaqtan bir söz boladı dey me.* "Ya biri gelir diye düşünüyor mu, ya o taraftan bir söz olur diyor mu." (Bu edat az kullanılır)

gä...gä "geh/gâh...geh/gâh": *Gä Aydostı gä Qumardı alğıslayman.* "Bazen Aydos'u bazen Qumar'ı alkışlıyorum."

gähi...gähi "bazen...bazen": *Meni gähi ötmişke gähi baxıt tañı atqan künlerge ertip ketti.* "Beni bazen geçmişe bazen de baht güneşinin doğduğu günlere götürdü."

geyde...geyde/ gede...gede "bazen...bazen": *Aral! geyde sarañ geyde jomart, geyde zalım geyde miyrimi keñ Aral.* "Aral! Bazen cimri, bazen cömert, bazen zalim, bazen merhameti çok Aral."

bazda...bazda "bazen...bazen": *Bazda ısıg bazda muzday.* "Bazen sıcak bazen soğuk"

birese...birese "bazen...bazen": *Birese jasırındı birese körindi.* "Bazen (bir) gizlendi bazen (bir) göründü."

birde...birde "bazen...bazen": *Qayıq birde ağısta jüzedi birde örge burıladı.* "Kayık bazen akıntıda yüzüyor bazen ters yöne dönüyor"

bir...bir "bazen...bazen, bir... bir": *Bir otırdı bir turdı.* "Bazen (bir) oturdu, bazen (bir) kalktı."

äri...äri "bir...bir; bazen...bazen": *Bararman dedi jetim äri quwanıp äri hayran qalıp.* "Giderim dedi yetim, bir sevinip bir şaşırıp."

ya...ya "ya...ya": *Aysänem bunı ya bilip ayttı ya sınaw uşın ayttı.* "Aysenem bunu ya bilerek ya da denemek için söyledi."

Yukarıdaki edatlara, Kkp.T. gramerlerinde "dizbeklewşi dänekerler"in bir alt başlığı içine giren ***"gezekles dänekerler"*** adı verilmektedir.

Sona gelenler:

Bazı bağlaçlar da kelimelerden, kelime gruplarından veya cümlelerden sonra gelerek onları önceki veya sonraki unsurlara bağlarlar. Bunlarda vurgulama, pekiştirme anlamları da bulunmaktadır.

da, de, ta, te:

Därya da köl de jım-jırt. "Nehir de göl de dupdurgun" ; *Şölde jantaq ta, ajırıq ta juwsan da... ösedi.* "Çölde jantak bitkisi de, ayrık bitkisi de, juvsan bitkisi de çıkıyor."

bolsa "ise":

Kempir apam bolsa, Oqsananıñ şaşların tarap atır. "Yaşlı annem ise Oqsana'nın saçlarını tarıyor."

-aq:

Ayşa eriniñ minezine jaslayınan-aq qanıq. "Ayşa, kocasının huyuna, çocukluğundan beri vâkıf", *Nikiforov izinen juwırıp-aq şıqtı.* "Nikiforov, peşinden hemen koşup çıktı"

Cümle Başı edatları (Bağındırıwşı dänekerler)

Başında bulundukları cümleyi kendisinden önce veya sonra gelen cümlelere bağlayan bağlaçlardır.

Çünkü İfadesi Taşıyanlar (Sebep dänekerleri)

Bunlar sebep bildirirler:

sebebi, sebep "çünkü": *Endi usı maşaqqattan qutılamız, sebep sovxoz tikkeley un beredi.* "Şimdi o meşakkatten kurtuluruz, çünkü sovhoz un verecek."

öytkeni "çünkü": *Bazarğa kettim, öytkeni üyde heş närse joq edi.* "Pazara gittim, çünkü evde hiçbir şey yok idi."

sonlıqtan "o sebepten, onun için": *Üş ağayinli jigittiñ bäri de jaqsı häm aqıllı, sonlıqtan qız qaysısın tañlap aların bilmeydi.* "Üç kardeşin üçü de iyi ve akıllı, bu yüzden kız, hangisini seçeceğini bilemez." (bkz. HQT, s. 252-253, HQETG, s. 382)

Sonuç ve Açıklama İfade Edenler (Nätiyje dänekerleri)

nätiyjede "neticede": *Jumıs isledi, nätiyjede bay boldı.* "Çalıştı, sonuçta zengin oldu."

aqıbetinde "neticede, sonuçta": *Suw äkeldi, suwğa qandırdı, aqıbetinde şöl, gülzarğa aynaldı.* "Su getirdi, suya doyurdu, sonuçta çöl, gül bahçesine döndü."

yağnı, yağnıy "yani": *Usı waqıtlarda, yağnı bähär aylarında.* "O zamanlarda, yani bahar aylarında."

haqıyqatında "gerçekte, filhakika": *Haqıyqatında ömirdiñ güllän qubılısların kütkendey bolıp kelmeydi eken.* "Gerçekte, ömrün bütün değişikliklerini beklemek olmuyormuş."

şınında "gerçekte": *Şınında oğan qıynalğan da joq.* "Gerçekte (doğrusu) ona acıyan da yok."

demek "demek ki, yani": *Demek adamnıñ qädirin biliw, dünyadağı hämme närseden ziyada.* "Demek ki insan kıymetini bilmek, dünyadaki her şeyden önemli."

söytip "neticede, sonunda": *Söytip ol sizge ne qıldı.* "Neticede o size ne yaptı?"

tübinde "neticede": *Tübinde bir quwansaq bolğanı.* "Neticede, sevinsek olur."

qullası "hasılı, sözün özü": *Qullası özi de tınım körmedi, basqağa da tınım bermedi.* "Kısacası kendisi de rahat görmedi, başkasına da rahatlık vermedi." (QTTS)

aqırı "nihayet, sonunda, neticede": *Siz bilmeysiz, aqırı men bul uşın qanşa miynet etkenmen.* "Siz bilmezsiniz, neticede ben bunun için ne kadar sıkıntı çektim." (bkz. HQETG, s. 383)

Fakat İfadesi Taşıyanlar (Qarsılas dänekerler)

Bunlar temel olarak zıtlık bildirirler:

biraq "ama, lâkin": *Orta boylı biraq şıraylı.* "Orta boylu ama güzel."

läkin "lâkin": *Bul jumıslar jüdä naqolay edi läkin islendi.* "Bu işler kolay değildi ama yapıldı."

al "ama, öyle olmakla birlikte." Farklı anlamlar verir:

Karşılaştırma bildirir: *Ol abaylamadı al Roza bayqadı.* "O dikkat etmedi ama Roza dikkat etti."

Zıtlık bildirir: *Orazbay söylesejaq bolıp edi, al ol jönlep söyleskisi kelmedi.* "Orazbay konuşmak istemişti ama o konuda konuşmak istemiyordu."

Zaman bildirir: *Bizler tınış otırıp, özlerimizdi baxıtlı sezip şay iştik, al xojayın bizlerge jıllı jüzlilik penen qarap otırdı.* "Bizler rahatça oturup, kendimizi şanslı sayıp çay içtik, (içerken) o sırada mal sahibi bizlere gülümseyerek bakıyordu."

qalay da "yine de, buna rağmen": *Onıñ sözleri joldasıma jaqpadı, qalay da ol şıdap otırdı.* "Onun sözleri arkadaşının hoşuna gitmedi, buna rağmen o, sabretti."

bolmasa "buna rağmen, yine de": *Sonı bile tura mağan ökpelegeniñe azlap renjiymen, bolmasa seniñ kewliñdi qabartayın degen mende niyet joq.* "Onu bile bile bana kızmana biraz üzüldüm, ama (buna rağmen) senin gönlünü kabartmaya niyetim yok." (bkz. HQT, s. 249-251, HQETG, s. 372-377)

Eğer İfadesi Taşıyanlar (Şart dänekerleri)

eger, eger de "eğer". Bu edat, bazen şart kipi, bazen de -ğanda, -gende zarf-fiilli ile kullanılır ve şartın manası güçlendirilir:

Eger Murat üyinde bolmasa, miymandı biziñ awılğa aparayıq. "Eğer Murat evinde olmazsa, misafiri bizim köye götürelim."; *Eger atı ketkende Okstı da böger edi.* "Eğer atı gitseydi Oks'u da durdururdu." (S. Bahadırova, TK, s. 31)

Şüphe İfade Edenler

Bunlarda şüphe kavramı ağır basar:

mäger "belki, mümkün": *Mäger usı maşina menen Aydana kiyatırğan şığar.* "Belki o arabayla Aydana gelir."

şaması "belki, herhalde": *Şaması, bul jerden sen burın jürip körmegenseñ.* "Herhalde buradan sen önce geçmiş, görmemişsin."

mümkin "herhalde": *Mümkin şayırdıñ bul sözleri xanğa jetpegen şığar.* "Herhalde şairin bu sözleri hana ulaşmamış."

itimal "belki": *İtimal meniñ yadımdan şığıp ketken bolıwı mümkin.* "Belki hatırımdan çıkıp gidebilir."

bälkim, bälki "belki": *Qızıl qannan derya bolar qara jer/ Onnan jaman bolar bälkim salsam ser.* "Kızıl kandan derya olur kara yer/ Ondan beter olur belki salsam ser."

Yukarıdaki örneklerde de görüleceği gibi, şüphe bildiren bağlaçlardan sonra cümle sonuna şüpheyi pekiştiren *"şığar"* sözü getirilebilmektedir. (bkz. HQT, s. 212 "Modal sözler" ve HQETG, s. 414-418 "Modal sözler")

Cümle Başı Edatı Olarak Kullanılan Kelime Grupları ve İbareler:

nege deseñ "çünkü": *Bunıñ uşın seni ayıplawğa bolmaydı, nege deseñ sen ele köp närselerdi körgeniñ joq.* "Bunun için seni cezalandırmaya gerek yok, çünkü sen hâlâ çok şeyi bilmiyorsun."

sol sebep, sol sebepli "o/ bu sebepten": *Bul, biz uşın ülken quwanış, sol sebepli sağan keñ peyillik penen sıylayman.* "Bu, bizim için büyük kıvançtır, bu sebepten sana kalpten hürmet gösteriyorum."

sol uşın, sonıñ uşın "onun için": *Ol, esitgenin este saqlawğa kütä şeber boldı, sonıñ uşın da onı tanığan adamlar tesiyin qalatuğın edi.* "O, işittiğini hatırında tutmakta çok usta oldu, bu yüzden onu tanıyan adamlar hayran kalıyordu."

sonıñ nätiyjesinde, usınıñ nätiyjesinde "neticede, onun/ bunun neticesinde"

sonıñ aqıbetinde, usınıñ aqıbetinde "neticede, sonuçta"

qullası qälem "hâsılı, sözün özü, hâsıl-ı kelâm" *Qullası qälem men mektepte tamamladım.* "Hâsılı, ben okulda okudum."

sonıñ saldarınan "bu yüzden, sonuçta": *Jumısşılar jumısqa tolıq qatnaspaydı, sonıñ saldarınan norma orınlanbaydı.* "İşçiler işe tam katılmıyorlardı, bunun sonucunda iş, bitirilemiyordu."

sonıñ arqasında "neticede": *Barlığı mağan sıylıq berdi, sonıñ arqasında meniñ sıylıqlarım bir talay boldı.* "Hepsi bana hediye verdi, neticede benim hediyelerim bir sürü oldu."

basqaşa aytqanda "başka bir deyişle": *Basqaşa aytqanda, Araldı biz qurıttıq.* "Başka bir deyişle Aral'ı biz kuruttuk."

kim bilsin "kim bilir": *Kim bilsin, jaslardan miynet körgen adam şığar.* "Kim bilir (belki) gençlerden mihnet görmüş adamdır."

degen menen "bununla birlikte": *Aral qurıydı, degen menen saqıy Aralda ayıp joq.* "Aral kuruyor, bununla birlikte cömert Aral'da suç yok." (bkz. HQT, s. 249-254, HQETG, s. 382-385)

Diğer Cümle Başı Edatları:

bir esaptan "bir bakıma": *Bir esaptan onıñ aytqanı da şınlıqqa jaqın keledi.* "Bir bakıma onun söylediği de doğru sayılır."

baxtımızğa "şansımıza": *Baxtımızğa kün şığadı.* "Şansımıza, güneş çıktı."

tağı da "ayrıca, elbette": *Tağı da bul waqıyalardıñ barlığı Berdaq poeziyasınıñ ruwxına täsiyir etpewi mümkin emes edi.* "Elbette bu olayların hiçbirinin Berdak şiirine tesir etmemesi mümkün değildi."

şının aytayın "doğrusu": *Şının aytayın, qaladan şıqqım kelmeydi.* "Doğrusu şehirden çıkmak istemiyorum."

aytpaqşı, aytqanday, aytayın, aytayın degenim edatları, unutulup da sonradan hatırlanan şeyleri ifade ederken kullanılır: *Aytpaqşı, seniñ äkeñnen bir ötinişim bar.* "Yahu dur senin ağabeyinden bir ricam var."

tiykarında "aslında, esasen": *Tiykarında bunday bolmawı tiyisli edi.* "Aslında böyle olmaması gerekiyordu."

anığında, anığın aytqanda "açıkçası, doğrusu": *Anığında onıñ bul iste ıqlası joq edi.* "Açıkçası onun bu işte ihlâsı yoktu."

aytayıq "diyelim": *Aytayıq, ol bügin keldi deyik, biz buğan ne ilaj isleymiz.* "Diyelim ki o bu gün geldi, biz buna ne çare bulalım."

haslında "aslında": *Haslında bizler köp jıllardan beri qoñşımız.* "Aslında bizler yıllardan beri komşuyuz."

hätte, hätte ki "hatta": *Jawın suwı hätte üylerdi de basıp ketedi.* "Yağmur suyu, hatta evleri de basıp gidiyor."

Şu bağlaçlar kelimelerin başına veya sonuna gelerek, yahut bazıları kelimeleri arasına alarak o kelimeyi anlam bakımından sınırlandırırlar: (ajıratıw/ şeklew janapayları)

bir "bir, sadece": *Bir men emes, awıldıñ jigitleriniñ bäri solay deydi.* "Sadece ben değil, köyün bütün gençleri öyle diyor."

tek "sadece, yeter ki": *Tek sizlerdiñ amanlığıñız bileyin.* "Yeter ki sizlerin esenliğinizi bileyim."

tänhä "sadece": *Bul sırdı tänhä özi biledi.* "Bu sırrı sadece kendisi biliyor."

tek ğana "sadece": *Men, tek ğana usı ertekti bilemen.* "Ben, sadece o masalı biliyorum."

tek...ğana "sadece": *Tek özim ğana keldim.* "Sadece kendim geldim."

...ğana "sadece": *Öziñdey ğana qız äkeledi.* "Sadece kendin gibi bir kız getirdi." (HQETG, s. 397-399)

Çekim Edatları (Tirkewişler)

Kkp.T'de kullanılan çekim edatları şunlardır:

Vasıta ve beraberlik bildirenler:

menen, benen, penen (< bilen < birle+n) "ile, vasıtasıyla, boyunca". (yalın veya ilgi hâli ekli isimlerden sonra gelir)

Qar, tüni menen jawdı. "Kar, gece boyunca yağdı"; *Qız benen süylesedi.* "Kız ile konuşuyor", *At penen ketti.* "At ile gitti."

bilen "ile" şekline, eski eserlerde rastlanır:

Ömiri öter jürektegi şer bilen. "Ömrü geçer yürekteki dert ile." (Äjiniyaz, TŞ, s. 26, "Bozataw" şiiri); *Ol, ketken menen qaytıp keledi.* "O, gitmekle (gitmesiyle) birlikte dönüp geldi."

arqalı "ile, vasıtasıyla"

Söylem, söz arqalı düziledi. "Cümle, kelimelerle kurulur."

Sebep bildirenler:

uşın "için" (yalın veya ilgi hâli ekli isimlerden sonra gelir)

Bunıñ uşın Muratı qaldırıp ketiw kerek. "Bunun için Murat'ı kaldırıp gitmek gerek.", *Olar uşın jaqsı jerler bar.* "Onlar için güzel yerler var."

sebepli, sebepten "için" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir)

Sol sebepli bizlerdeydi qor ettiñ "O sebepten (onun için) biz gibileri hor ettin." (Berdaq, "Xalıq Uşın" şiirinden); *Bul sebepten onı sağan ayttım.* "Bunu için onu sana söyledim", *Aşıwlanğanı sebepli baydıñ qolınan ölip ketedi.* "Acı çektiği için zengin adamın yüzünden ölüp gidecek."

bola "için"

Jumısqa bola Nökisten Taşkentke keldim. "İş için Nökis'ten Taşkent'e geldim", *Sağan bola birinşi avtobostan qaldım.* "Senin için birinci otobüse binmedim."

Benzerlik bildirenler. (Bunların çoğu yalın hâldeki isimlerden sonra kullanılır)

kibi "gibi" (yalın veya ilgi hâli ekli isimlerden sonra gelir)

Bul kibi (bunıñ kibi) qız dünyağa kelmegen. "Bunun gibi kız dünyaya gelmemiş", *Qara közi gewhar kibi jadırap.* "Kara gözü gevher gibi parıldayıp."

yañlı "gibi" (yalın hâldeki, bazen de ilgi hâli eki almış isimlerden sonra gelir): *Juldız yañlı jıltıldaydı.*

sıyaqlı "gibi" (yalın veya ilgi hâli ekli isimlerden sonra gelir): *Däw sıyaqlı körinedi.* "Dev gibi görünüyor."

sekilli "gibi" (daha çok kötü durumlar için kullanılır) (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Bul sekilli haywan toğayda köp.* "Bunun gibi hayvan ormanda çok."

tärizli "gibi" (yalın veya ilgi hâli ekli isimlerden sonra gelir): *At tärizli haywan.* "At gibi hayvan"

taqılette "gibi" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Bul taqılette kitap jazıwğa boladı.* "Bunun gibi kitap yazmak mümkün" (bul taqıletti şekli yok)

qurlı, qurlım "gibi, aynı şekilde" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Balıqtı da köp berdi, aqşanı da sol qurlım köp aldı.* "Balığı da çok verdi, parayı da aynı şekilde çok aldı."

buqurlım (buğurlım) "gibi" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Buqurlım (buğurlım) aqşanı heş waqıtta qolıma uslamağan edim.* "Böylesine parayı hiçbir zaman elimde görmemiştim."

quraqım "gibi" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Bul quraqım jawın, heş waqıtta jawmağan edi.* "Bunun gibi yağmur hiçbir zaman yağmamıştı." (Az kullanılır)

şelli "gibi" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Ötken dünya bir pul şelli körindi.* "Fani dünya bir pul gibi göründü." (Bu edat, "bul" sıfatıyla birleşince "bunşelli", "sol" sıfatıyla birleşince "sonşelli", "ol" sıfatıyla birleşince "onşelli" şekline girer.)

türde, türinde "gibi, şekilde" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Tawmurat ta sol türinde kele berdi.* "Tavmurat da o şekilde geldi."

pişinde "gibi, şekilde, o hâlde" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Ekewi, orınlarınan turıp salqın pişinde sälemlesti.* "İkisi, yerlerinden kalkıp soğuk bir şekilde selâmlaştı."

sıpatında "gibi" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Özlerin adam sıpatında körsetedi.* "Kendilerini adam gibi gösterirler."

retinde "gibi, sıfatında" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Men sizdi basşı retinde sıylayman.* "Ben, size başkan (şef, âmir) gibi hürmet gösteriyorum."

qäddinde "onun gibi, nasılsa öyle" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Ol, sol qäddinde üyden şığıp ketti.* "O, kendi hâli nasılsa o şekilde evden çıkıp gitti."

qälpinde "gibi" (yalın hâldeki isimlerden sonra gelir): *Sol qälpinde buğıp otırıp qala berdi.* "O şekilde gizlenip kaldı."

Yön ve sınırlama bildirenler: (*Yönelme hâli ekiyle kullanılan çekim edatları*)

taman, jaqın, juwıq, salım, beyim, deyin, şeyin, şekem, qarsı, boia, qarağanda, qaramastan, qarap, qaray, say, säykes

taman "-e doğru, -e yakın"

Yer bildirir: *Jurttıñ bäri öz aqsaqalına taman jaqınlap barğısı keldi.* "Yurdun hepsi (herkes) kendi yaşlılarına doğru gitmek istedi."

Zaman bildirir: *Traktorlar, jıldıñ aqırına taman kele baslar.* "Traktörler, yılın sonuna doğru gelmeye başlar."

jaqın "-e doğru, -e yakın"

Yer bildirir: *Qapığa jaqın keldi.* "Kapıya doğru geldi.", *Ordağa jaqın baradı.* "Şehre doğru gitti."

Zaman bildirir: *Keşke jaqın keldi.* "Akşama doğru geldi."

Miktar bildirir: *Bir arbağa jaqın un jüklengen.* "Bir arabaya yakın un yüklenmiş."

juwıq "-doğru"

Daha çok zaman bildirir: Balıqşılar, saat onğa juwıq jıynaldı. "Balıkçılar, saat ona doğru toplandı."

salım "-e doğru"

Bu edat, daha çok "bähärge, jazğa, keşke" sözleriyle kullanılır ve zaman bildirir: *Jazğa salım deryanıñ suwı köp boladı.* "Yaza doğru nehrin suyu çok olur."

beyim "-e doğru"

Az kullanılır ve daha çok zaman bildirir: *Bügin ol, tañğa beyim keldi.* "Bugün o, sabaha doğru geldi."

deyin "-e kadar"

Miktar, derece bildirir: *Maşina, jerdiñ astın otız metr tereñlikke deyin qazadı.* "Makine, yeri otuz metre derinliğe kadar kazdı."

Zaman bildirir: *Köp waqıtqa deyin kütedi.* "Geç vakte kadar bekledi."

şekem "-e kadar"

Zaman bildirir: *Ekewi köp waqtqa şekem söylesip jattı.* "İkisi, geç vakte kadar konuşup yattı."

Miktar bildirir: *On mıñnan on eki mıñğa şekem köbeytti.* "On binden on iki bine kadar artırdı."

İş hareketin son bulacağı yeri bildirir: *Men sizdi üyiñizge şekem salaman.* "Ben sizi evinize kadar gönderirim."

şeyin "-e kadar" (az kullanılır)

Zaman bildirir: *Köp waqıtqa şeyin heş närse ayta almadı.* "Uzun zaman hiçbir şey söyleyemedi."

Yer bildirir: *Bala, üyinen stadionğa şeyin juwırıp bardı.* "Çocuk, evinden istasyona kadar koşarak gitti."

deyin, şekem, şeyin edatları, pekiştirme, vurgulama da ifade eder:

Tabanına şekem terlep ketti. "Tabanına kadar terledi."

qarsı "-a karşı"

Karşılık bildirir: *Jigitler, apatqa qarsı pidäkerlik penen güresti.* "Gençler, afete karşı fedakârlıkla mücadele etti."

Yön bildirir: *Özine qarsı ayttı.* "Kendisine doğru konuştu."

qarağanda "-e göre; -e doğru, -e yakın"

Karşılaştırma bildirir: *Burıngılarğa qarağanda balıq onşa bolmadı.* "Öncekilere göre balık o kadar değil."

Zaman bildirir: *Saat tüngi onğa qarağanda Murat üyden şığıp ketti.* "Saat gece ona doğru Murat evden çıkıp gitti." (Bu fonksiyonda az kullanılır)

qaramastan, qaramay "-e bakmadan, rağmen, -in aksine"

Qıyınşılıqqa qaramastan oqıdıñız. "Zorluklara rağmen okudunuz.", *Öziniñ jaslığına qaramay, Atamuratqa is te buyırıp qoyar edi.* "Genç oluşuna bakmadan Atamurat'a iş buyururdu."

qaray, qarap "-e doğru"

Zaman bildirir: *Bähärge qaray jerge kök şöpler şığa baslaydı.* "Bahara doğru (yakın) yerde yeşil bitkiler (otlar) çıkmaya başlar."

Yer bildirir: *Üyine qaray kele berdi.* "Evine doğru geldi.", *Arqağa qarap qayttım.* "Arkaya doğru döndüm."

***Yön bildirir**: Qoblanğa qaray qolın sozdı.* "Qoblan'a doğru elini uzattı.", *Ismayıl bul sözdi köpşilikke qarap ayttı.* "Ismayıl bu sözü kalabalığa doğru söyledi."

***Benzerlik bildirir**: Muhabbat, jıl mewsimine qarap özgermeydi.* "Sevgi, mevsimler gibi değişmez."

say, säykes "-e lâyık, -e uygun"

Jasına say kiyimleri de özgeşelew. "Yaşına uygun giyimleri de başkaca", *Jumıstı talapqa säykes isleyik.* "İşi, istenilene uygun yapalım."

Zaman bildirenler (*Çıkma hâli ekiyle kullanılanlar)*

beri/ berli, bermağan/ berman, baslap, burın, ilgeri, aldın, keyin, soñ

beri/ berli, bermağan/ berman

***Zaman bildirir**: Eki jıldan beri (berli) isleydi.* "İki yıldan beri çalışıyor.", *Eki jıldan bermağan tuwısqanın körmegen edi.* "İki yıldan beri kardeşini görmemişti."

beri/ berli edatları, -ğalı, -geli zarf-fiil ekiyle de kullanılır:

Araldıñ suwı tartılğalı beri. "Aral'ın suyu çekileli beri"

baslap "-den itibaren"

Sol saattan baslap mağan münäsibeti özgerdi. "O saatten itibaren benimle münasebeti değişti."

burın "-den önce"

Ol, keşege waqıyadan burın kelgen edi. "O, dün olaydan önce gelmiş idi."

ilgeri "-den önce"

Üyine bunnan on jıl ilgeri barğan edi. "Evine bundan on yıl önce gitmiş idi." (Bu örnekte hâl ekiyle edat arasına başka unsurlar girmiştir.)

Ötken jumadağı toydan ilgeri Gülzada üyine qaytıp edi. "Geçen cumadaki toydan önce Gülzade evine dönmüştü."

aldın "-den önce"

Awqatlanıwdan aldın qolların juwıp taza sülgi menen sürtedi. "Yemekten önce ellerini yıkayıp temiz havlu ile kurulandı."

keyin "-den sonra, sonra"

***Zaman bildirir**: Bügin ketip eki künnen keyin kelemen.* "Bu gün gidip iki gün sonra gelirim."

***Sebep bildirir**: Siziñ üyge tanıs bolğannan keyin kelip jürmiz.* "Sizin eve, tanış olduğumuz için geliyoruz."

soñ "-den sonra"

***Zaman bildirir**: Palawdan soñ kök şay işti.* "Pilavdan sonra yeşil çay içti."

***Sebep bildirir**: Tuwısqanın körgennen soñ söylesip qalğan şığar.* "Kardeşini gördüğü için konuşuyor herhalde."

Başkalık Bildirenler:

basqa "-den başka": *Ormannan basqa heş närse körinbedi.* "Ormandan başka bir şey görünmedi."

özge "-den başka": *Saray işinde qarawıllardan özge adam joq edi.* "Saray içinde nöbetçilerden başka adam yoktu."

böten "-den başka": *Kemede özinen böten jan joq.* "Gemide kendisinden başka kimse yok."

tıs, tısqarı "-den başka": *Ğarrı, ädetten tıs erte oyandı.* "Yaşlı kadın, âdeti dışında, erken uyandı." *Oqıwşılar, qaladan tısqarı şığıp ketti.* "Öğrenciler, şehirden dışarı çıkıp gitti."

Diğerleri:

beter "-den çok, -den beter": *Qamal, onnan beter aşıwlandı.* "Qamal, ondan fazla kızdı."

göre "-e göre": ***Karşılaştırma bildirir***: *Ol, mennen göre köbirek biledi.* "O, bana göre daha fazla biliyor."

aslam "-den çok": *Üş jüzden aslam kitap topladım.* "Üç yüzden fazla kitap topladım."

artıq "-den çok": *Qırq jıldan artıq xan bolğan edi.* "Kırk yıldan fazladır han idi." (miktar bildirmiştir); *Şäriyatta bunnan artıq güna joq.* "Şeriatta bundan büyük günah yok." (pekiştirme bildirmiştir)

ziyat "-den çok" ("aslam"a göre daha nazik kabul edilmektedir): *Üş tört onlıqtan ziyat aqşası bar edi.* "Üç dört onluktan fazla parası vardı." (miktar); *Siz, häddden ziyat gözzalsız.* "Siz, haddinden fazla (çok) güzelsiniz." (pekiştirme)

Yükleme hâli ekiyle kullanılanlar: Bunların sayısı azdır.

jağalap "boyunca": *Esiktiñ aldındağı salmanı jağalap qaşınıñ basına şıqtım.* "Kapının önündeki ark boyunca bendin başına vardım."

boylap "boyunca": *Asfalt joldı boylap eki jarım saattan waqıt jürdi.* "Asfalt yol boyunca iki buçuk saat geçti."

Ünlem Edatları (Tañlaqlar)

Duygu ünlemleri, her türlü duygu ve heyecanı ifade edebilen ünlemleridir.

pay "vay" (şaşma, acıma bildirir): *Pay, Qudayımnıñ küni de jandı-aw.* "Vay, hava ne kadar da ısındı!" *Pay, ustalaw adam bolsa jaqsı bolar edi.* "Vay, usta adam olsa iyi olacaktı!"

pa "vay" (şaşma ifade eder): *Pa, mına bağdıñ payızlısın-ay.* "Vay, şu bağın güzelliğine!"

pah " (şaşma ifade eder): *Pah, bügingi sorpa mazalı bolıptı.* "Vay, bu günkü çorba lezzetli olmuş!"

haw "vay" (şaşma ifade eder): *Haw, mına bala bügin erte turıptı ğoy.* "Vay, bu çocuk bugün erken kalkmış!"

wah (şaşma ifade eder): *Wah, qäte bolğan eken.* "Vay, yanlış olmuş!"

way, wuw (şaşma, hayranlık ifade eder): *Way, patşa kelip qalıptı-ğoy.* "Vay, devlet başkanı gelmiş yahu!" (erkekler kullanır)

öy bey, öyppey (şaşma ifade eder): *Öyppey, tañ atıp ketipti-aw.* "Vay, güneş doğmuş be!" (kadınlar kullanır)

oy (şaşma, sevinç, acı ifade eder): *Oy, nälet jawızlar dep otır eken.* "Oy, lânet düşmanlar dermiş!"; *Oy aqılsız oy, qara bunıñ jaman oyın.* "Oy akılsız oy, bak bunun kötü düşüncesine!"

ox (sevinç, şaşma ifade eder): Ox, *sizbisiz urlanıp kelip qorqıtqan meni.* "Vay, siz misiniz sessizce gelip korkutan beni!"

a (şaşma, seslenme, tasdik ifade eder): *A...solay ma.* "Ya öyle mi!"

o (şaşma, sevinç, üzüntü ifade eder): O, *siz onı ele bilmeysiz be.* "O! Siz onu hâlâ bilmiyor musunuz!"; *O, mañlayımda parlap jañğan juldızım.* "O! Alnımda parlayıp yanan yıldızım!"

ätteñ "vah, keşke" (pişmanlık, acıma, gaflette kalışı ifade eder): *Ätteñ jaram bolmasa ılaqtırıp ğana taslap edim.* "Keşke (ah) yaram olmasaydı fırlatıp atacaktım!"

ättegene "vah" (pişmanlık ifade eder): *Ättegene-ay, suw zaya bolğan eken.* "Vah, su ziyan olmuş!"

uwh (kahırlanma, acıma, beddua ifade eder): *Uwh, basım aynalıp ketti.* "Uf, başım döndü!"

yaşa (sevinç ifade eder): *Yaşa, kim ekenin men endi bildim.* "Yaşasın, kim olduğunu ben şimdi bildim!"

tüfüw (acı, üzüntü ifade eder): *Tüfüw beti qara, jolama janıma.* "Tu! Yüzü kara, yaklaşma yanıma!"

wey (tenbih, uyarı ifade eder): *Wey, sen öziñ qanday axmaq adamsañ.* "Yahu sen ne kadar ahmak adamsın!"

ura "hurra, yaşasın", **yaşa, yaşaqay, yaşasın, alaqay** "yaşasın" (bkz. HQT, s. 224-227 ve HQETG, s. 420-428)

Şaşma, üzülme, sevinme vb. duyguları ifade eden bazı ünlemler, kelimenin sonunda da bulunabilir. Bunlar, **aw, ay, ä, mıs/ mış, dä** ünlemleridir:

aw: *Demek ülkenlerdiñ de turmısında usınday suwıqlıq boladı eken-aw!* "Demek büyüklerin de hayatında böyle küskünlük olurmuş yahu!"

ay, äy: *Biyşara jigit-ay!* "Vah! Zavallı genç!", *Murat-äy, jeñgeydi Törtkülden äkelmeyseñ be* "Yahu Murat, yengeyi Törtkül'den alıp gelmeyecek misin?

ä: *Ne degen ädepsiz-ä!* "Nasıl (bir) edepsiz be!"

-mıs/ -mış: *Endi şayır boladı-mıs!* "Şimdi şair olmuş!" (alay etme, küçük görme)." (bkz. HQT, s. 224-234, HQETG, s. 419-429)

*Aral teñizi qurıydı-**mış** degen adamğa köpşilik güman menen qarasatuğın edi.* "Aral denizi kuruyacakmış (!) diyen adama herkes şüphe ile bakıyordu." (O. Äbdirahmanov, ADM, s. 3)

***dä:** Adamzattan da bunday hasılzada tuwar eken-**dä**, -dep hayran bolar edi.* "İnsanoğlundan da böyle bir asilzade doğar mıymış be, diye şaşırır idi." (YZ, s. 89)

Ünlem Yerini Tutan Kelime Grupları ve İbareler:

Aşağıdaki ifadeler, ünlem olarak kullanılan çeşitli kelime grupları (ünlem grubu vb.) ve cümlelerdir:

alla berekalla "Allah Allah" (şaşma ifade eder): *Alla berekalla, samoylet uşıp ketipti.* "Allah Alah, uçak uçup gitmiş!"

yapırmay (< yâ pîrim ay) (şaşma ifade eder): *Yapırmay nege tartınasañ.* "Yahu niye çekiniyorsun!"

qudiretli qudayım ay "ey kudretli Allahım" (şaşma ifade eder): *Qudiretli qudayım-ay, meni nege bunşa qıynadıñ.* "Ey kudretli Allah'ım, bana niye bu kadar azap çektirdin!"

tamaşa-ey (şaşma ifade eder): *Bu xalq tamaşa-ey.* "Bu halk enteresan!"

toba-toba ästapıralla "tövbe tövbe estağfurullah" (şaşma ifade eder): *Toba-toba ästapıra!la, sen qudaydan qorıqpay bul sözlerdi qalayşa aytıp tursañ!* "Tövbe estağfurullah, sen Allah'tan korkmadan bu sözleri nasıl söylersin!"

köz aydın 'göz(ün)aydın", **qutlı bolsın** "kutlu olsun", **aquday** "ey Allahım", **yaquday** "ey Allahım" (sevinç ve kıvanç zamanlarında söylenir)

Seslenme ünlemleri:

a ! "a": *Qoysaña* "Bıraksana!"

poş! *Poş! po :! jol ber!* "Poş poş, yol ver!"

allo "hey": *Allo-allo, tıñla şadlıq küninde/ söyler eken şayır neler jöninde.* "Hey hey, dinl bayram gününde/ söyler imiş şair her şey hakkında." (HQETG, s. 425-426)

Hayvanlara seslenirken çıkarılan *"haw-haw, mäh-mäh, häwkim-häwkim", gür-gür, hıq, hıq-şuw, hayt-kiş tur-r, tur-tur, şök-şök, töte-töte* gibi sözler de seslenme ifade eden ünlemlerdendir.

Sıyır sağıp atırgan qatınlardıñ haw-haw degen dawısları esitiledi. "İnek sağan kadınların "hav hav" diye sesleri işitiliyordu."; *Bizler häwkim-häwkim dep buğağa jağınlap bara berdik* "Bizler häwkim-häwkim diye boğaya yakınlaştık." (HQETG, s. 426); *Tur-r Gülsarı; Qoylardı jıynastırıp hayt-kiş, hayt-kiş dep kele bedri.* "Koyunları toplayıp hayt-kiş, hayt-kiş diyerek geldi."; *Tawıqlar menen şöjelerdi körgen Turdıgül "töt hä töt" dep quwdı* "Tavuklarla civcivleri gören Turdugül, töt hä töt diye kovdu." vb.(HQETG, s. 426)

Gösterme (işaret etme) ünlemleri (siltew janapayları):

äne "işte": *Äne klub äne kitapxanamız.* "İşte klüp, işte kütüphanemiz."

änekey "işte": *Änekey, Arıwxan tüsti arbadan.* "İşte Arıvxhan indi arabadan."

mine "işte": *Mine usı jol arqalı sawda-satıq jumıslar jürgiziledi.* "İşte bu yolla ticaret yapılır."

minekey "işte": *Minekey, mına ıssığa men şıda almayman.* "İşte bu sıcağa dayanamam." (HQETG, s. 399)

Cevap ünlemleri:

Tasdik ifade edenler (maqullaw janapayları):

awa "evet": *Awa, Nuralı durus aytadı.* "Evet, Nurali doğru söylüyor."

yaqşı "evet, peki, oldu, tamam": *Yaqşı, üyiñe qayta ber.* "Tamam, evine geri dön."

maqul "olur, peki": *Maqul apa.* "Peki anne."

boladı "olur, peki, tamam": *Boladı, dedi.* "Olur dedi."

älbette "peki, tamam": *Älbette qıyın.* "Elbette zor."

äjep "evet, olur, peki": *Äjep balam.* "Evet yavrum." (bkz. HQT, s. 212-217, HQETG, s. 402)

Ret ifade edenler (biykarlaw janapayları):

joq "yok, değil, olmaz, hayır": *Joq, olay emes.* "Hayır,öyle değil."

jaq/ yaq "yok, hayır": *Jaq ağa, hasla ırasın aytpañ.* "Hayır ağa, asla doğrusunu söylemeyin"; *Yaq, qaytıp kelgen joq.* "Hayır, dönüp gelen yok."

SÖZ DİZİMİ

Karakalpak Türkçesinde kullanılan kelime grupları, Türkiye Türkçesine göre farklılık arz etmez. İsim tamlamaları (belirtili ve belirtisiz), sıfat tamlaması, bağlama grubu (bağlayıcı edatlarda farklılık var), sayı grubu, edat grubu, unvan grubu, ünlem grubu, isim-fiil grubu, sıfat-fiil grubu, zarf-fiil grubu, birleşik isim, birleşik kelime, kısaltma grupları, yapısal olarak Türkiye Türkçesiyle aynıdır. Sadece, doğal olarak yapıyı kuran unsurlar, kısmen farklılık arz ederler.

Karakalpak cümle yapısı da Türkiye Türkçesiyle aynıdır. Basit ve birleşik cümleler (şartlı cümle, iç içe birleşik cümle, sıralı ve bağlı cümleler), gramatikal olarak farklılık göstermezler. Yalnızca bizde kullanılan ki'li birleşik cümleye, Karakalpak Türkçesinde hemen hemen hiç rastlanmaz. Böyle bir cümle tipi, Karakalpak gramerlerinde de yoktur. Sadece, çok nadir olarak ve gözlemlediğim kadarıyla resmî yazışmalarda –Belki de Özbek Türkçesinin etkisiyle- bazen ki'li birleşik cümlelere rastlanabilir.

TOMARİS HÄM KİR[24]

-Qudiretli patşayım, biytanıs jigit siziñ aldıñızğa kiriwge ruxsat soraydı, -dedi xızmetşisi Tomariske. Kim menen oylasarın bilmey, toqsan oydıñ torabında erteñgi urıstıñ juwapkerşiligin kimge bererin bilmey otırğan patşağa bul jañalıq boldı.

-Kirsin, alıp keliñ aldıma, -dedi birden-aq. Köp irkilmey basında üş müyeşli bas kiyimi bar, üstine añ terilerinen köylek häm dambal kiygen iri deneli, jawırınları qaqpaqtay dığıjım jigit kirip keldi. Onıñ bet-elpetinen jas jigit dep aytıw qıyın edi. Mañlayında, betiniñ almasında otırğan jıyrıqlardıñ biraz tereñlesiwine qarap jasın otızlardıñ dögeregindegi jigit dep oyladı Tomaris. Onıñ qolına kötergen teriden islengen qorjınınıñ işinde domalaqlanğan närsege patşanıñ közi tüsti. Jigit qorjınnıñ awızın jazdırıp jiberdi.

-Patşayım mine Sizdiñ duşpanıñızdıñ gellesi, -dedi ol qorjındağı bes gelleni birim-birim jerge qoyıp. Massagetlerdiñ bir belgisi-duşpanın öltirip ğana qoymay gellesin alıp keletuğın dästüri bar. Duşpannıñ her gellesi uşın patşadan sawğa aladı. Tomaris gelleni körip quwanıp qoya berdi.

-Qayerden, qaşan usladıñ? – dedi jigitke.

-Meniñ kesibim añşı. Deryanıñ jağasında kiyik-qulanlardı atıp jürsem, deryanıñ boyında üyilip-tögilip jatqan köp adamnıñ tigilgen köp şatırdıñ üstinen şıqtım. Baqlap qarasam, bizge kelgen jaw eken. Şetinen mına besewin öltirip sizge äkelgenim, -dedi. Tomaris qolın şappatladı. Aldına xızmetşisi keldi.

-Mına añşı jigittiñ her äkelgen duşpan başı uşın sıylıq beriñ! –dedi. Añşı jigit patşanıñ ayağına bas iyip, eki bügildi.

-Ullı patşam, mağan sıylıq kerek emes, -dedi.

-Ne tileyseñ?

-Siziñ äskerleriñizdiñ qatarına kirsem, duşpan menen betpe-be patşanıñ äskeri bolıp alıssam, özimniñ qaharmanlığını Sizge körsetsem, -dedi. Jigittiñ közleri masaladay janıp, uşqın şaşıp denesi biliner-bilinbes qaltırar edi. Häzir batırğa qaytpas er jürek jawıngerge mütej bolıp turğan patşağa bul oñ tüsti.

-Siz äskeriy oyınlarda bolmadıñız, urıs önerinen xabarıñız joq. Urıs siziñ añ awlağanıñızday emes. Kir qanşa erdi bağındırıp, qanşa eldiñ urıs önerin üyrenip kiyatır. Quri qoliña sadaq alıp atqanıñ menen patşanıñ äskeri bola almaysañ, -dedi Tomaris jigittiñ şamasın bilgisi kelip.

-Men eger urısta özimdi körsete almasam onda urısqa meni qatnastırmañ, -dedi jigit salmaqlı türde.

-Boladı. Atıñız kim?

-Atım Panay dedi jigit.

Panay, süyekten oyıp soqqan qımız işetuğın ıdıstı qoltığınan alıp patşanıñ aldına qoydı. Tomaris appaq süyekten soğılğan ıdıstı qolına aldı. Onıñ sırtında künniñ süwreti, künniñ döñgeleginiñ dögereginde jarısa şapqan atlardıñ süwreti bar edi. Ol atlardıñ barlığınıñ derlik qanatı bar.

---

[24] "Emiwderya" (Amuderya), No.3, 1999, s. 29-31

TOMARİS ve KİR

Kudretli padişahım, yabancı yiğit, sizin huzurunuza girmek için izin istiyor, dedi hizmetkârı Tomaris'e. Kiminle istişare edeceğini, doksan düşüncenin labirentinde ertesi günkü savaşın sorumluluğunu kime vereceğini bilemeden oturan padişaha bu, yeni bir şey oldu.

-Girsin, alıp getirin önüme, dedi birden. Çok geçmeden, başında üç kenarlı başlığı olan, üstüne av derilerinden gömlek ve şalvarımsı bir pantolon giymiş, iri vücutlu, kaburgaları kapak gibi sağlam bir yiğit girdi. Ona, görünüşünden genç yiğit yemek zor idi. Alnında ve yüzünün elmasında mevcut çizgilerin biraz derin oluşuna bakarak, yaşının otuz civarında olduğunu düşündü Tomaris. Onun elinde tuttuğu deriden işlenmiş heybesinin içinde yuvarlanan şeylere padişahın gözü ilişti. Yiğit, heybenin ağzını açtı.

-Padişahım, işte sizin düşmanınızın kellesi, dedi o heybedeki beş kelleyi birer birer yere koyup. Massagetlerin bir alâmeti, düşmanını öldürmekle kalmayıp, onun kellesini almak şeklinde bir âdetlerinin olmasıdır. Onlar, düşmanın her kellesi için padişahtan hediye alırlardı. Tomaris, kelleleri görüp sevindi.

-Nereden, ne zaman yakaladın? dedi yiğide.

-Benim işim avcılık. Nehrin boyunda geyik ve kulanları avlarken, kıyıda eğilip giden bir çok adama, kurulmuş bir çok çadıra rastladım. Baktım ki bize gelen düşman imiş. Kenardaki beşini öldürüp size getirdim. Fakat benim izimi hiç biri bilemedi, dedi. Tomaris, elini birbirine vurdu. Önüne hizmetkârı geldi.

-Bu avcı yiğidin her getirdiği düşman başı için hediye verin! dedi. Avcı yiğit, padişahın ayağına baş eğip, ikiye büküldü.

-Ulu padişahım, bana hediye gerekmez, dedi.

-Ne istiyorsun?

-Sizin askerleriniz arasına girsem, düşmanla yüz yüze padişahın askeri olarak çarpışsam, kahramanlığımı size göstersem, dedi. Yiğidin gözleri meş'ale gibi yanarak ve kıvılcım saçarak, vücudu belli belirsiz titriyor idi. O sıralar yiğide, cesur askere muhtaç durumda olan padişaha bu teklif, uygun geldi.

-Siz askerî oyunlarda bulunmadınız, savaş hünerinden haberiniz yok. Savaş, sizin av avlamanıza benzemez. Kir, nice yurdu kendine tâbi kılıp, nice yurdun savaş hünerini, hilesini öğrenmiştir. Kuru eline ok alıp atmakla padişahın askeri olmazsın, dedi Tomaris, yiğidin gücünün kapasitesini bilmek isteyerek.

-Ben eğer savaşta kendimi gösteremezsem, o zaman beni savaşa almayın, dedi yiğit vakarla.

-Tamam, adınız ne?

Adım ***Panay****, dedi yiğit.*

Panay, kemikten oyarak yaptığı kımız kabını koltuğundan alıp padişahın önüne koydu. Tomaris, bembeyaz kemikten yapılmış kabı eline aldı. Kemiğin dış kısmında Güneş'in resmi ve onun yuvarlak çevresinde, yarışa koşan atların tasviri vardı. O atların hepsinin de kanadı vardı.

Massagetler uşın at penen Kün-ömiriniñ tirenişi, qudayı. Kün aspanda turıp adamğa jaqsılıq islese, at astında turıp adamğa jaqsılıq äkeledi, duşpannan qutqaradı. Kün nurınıñ tezligi menen attıñ şabısınıñ tezligi massagetler teñdey dep belgileydi. Sonıñ uşın massagetlerdiñ atları köbinese uşadı. Tomaris uşın bunnan artıq sawğanıñ keregi de joq edi. Massagettiñ Kün qudayınıñ süwreti oyılğan ıdısı Tomaristiñ kewil keypin birden özgertip jiberdi. Ol ädettegi özinıñ köp sanlı ırımı menen erteñgi sawaşta jeñetuğının mına biytanıs jigittiñ salıp äkelgen Kün qudayınıñ süwretinen-aq bildi.

-Mına süwretti kim oyğan? –dep soradı jigittiñ özinıñ soqqanına isenbey.

-Özim oyğanman ullı därejeli patşam. Kün qudayı ilayım siziñ joldasıñız bolsın. Massagetler-jawınger xalıq. Bunıñ jawı da köp. Jawdı at penen häm Kün qudayınıñ järdemi menen jeñemiz. Mına atlar aynalğan döñgelek Kün qudayınıñ süwreti kün qudayı yar bolsa biz atımızğa minip jawğa atlanamız,-dedi. Jigittiñ aqılı Tomariske qattı unadı. Onıñ Krattıñ ölimine qınalıp turğan kewil keypi qapelimde payda bolğan mına jigit arqalı köterileyin dedi.

*

Kir özinıñ soñğı jibergen jansızların kütedi. Ketken jansızlar tezirek kele qoymadı. Ol qan sorğalağan qılıştan burın adamdı söz arqalı uwlap, bir neşe jüzlegen jansızların duşpan terepke özinen eñ kem degende üş kün burın jiberip alar edi. Til arqalı qanday adamnıñ da ruwhın tüsirip, duşpanğa degen öşpenli qaynap turğan jigeriniñ qäherin qaytarıp aladı da, onnan soñ sawaşqa tüsedi. Onıñ jansızları Kirdi Aspan qudayınıñ jerge jiberilgen adamı, ol kelgen jer gülalagül, onıñ atınıñ tuyağı tiygen jer beyiş, Ahuramazdanıñ nağız süygen, ruwhı şad bolatuğın adamları boladı dep ügitleydi. Olar adamdı köp ügitlep te otırmaydı, tek awız sözdi urıstıñ aldında aytıp ketse boldı. Barlıq eldiñ diywanası bar, barlıq eldiñ sawdageri bar, diywana menen sawdagerlerdiñ ayağı tiymeytuğın jer joq, sonlıqtan olardıñ elge kirgeninen heş kim gümanlanbaydı. Kirdiñ jansızları suwğa şümip ketkendey Massagetlerdiñ arasınan birde birewi ele qaytqan joq. Olardıñ ne bolğanına Kir hayran. "Eli keşikse-öltirgeni, al jansız keşise-qamalğa tüskeni" deydi grekler. Qamaqqa tüsse Massagetlerdiñ duşpanı qalay jazalaytuğının ol jaqsı biledi. Adamnıñ terisin sıyırıp topan tığadı dep esitken edi, keşikkenine qarağanda sonday bolıp jürgen şığar, bunnan artıq kütiwge Kirdiñ taqatı joq. Erteñ sawaş baslaydı. Massagetlerdiñ ne menen urısatuğının Kir bul jerge kelip bilip atır. Massagetler köşip-qonıp jürgeni menen qural jağınan heş kimdi aldına tüsirmeytuğının biledi. Soyıl, ay balta, kürzi semser, qılış, selebe, samqal, nayza, oq jay, balta. Urısqa Massagetlerdiñ barlığı awız birşilik penen birdey şığatuğının esitken. Eñ qural taba almağanınıñ qolında soyı ya balta bolatuğının, sonıñ menen-aq olar ülken sawaştan özlerin alıp şığatuğının esitken edi. Köpten bergi armanı Massagetler menen sawaşqa bir tüsiw edi. Massagetler menen sawaştı qumartıp Egipetke baratuğın jolın toqtatıp usılay qaray jürdi. Persiyanıñ arqasınan künde, kün-ara topılıp otırğan dala xalıqlarınan Persiyanı qutqarğısı keldi, usı arqanı tınışlandırıp, artına qaramastan Egipetke qaray jüris qılıwdı oyladı. Her kün oğan jılğa tatıp tur. Büytip Oks deryasınıñ boyında irkilemen dep oylamağan edi. Dalada örden-ıqqa mal aydap jürgen adamlarda ne qural bolsın. Perstiñ şegirtkedey äskerin körgende özinen-özi beriledi dep oyladı. Bunıñ jolında her bir häpte qamalda qalğan qala bolğan emes. Bäri eki-üş künnen aspay berilip kiyatır. Atı älemge jayılğan Vavilon, dünyağa atmıljığan baylığı menen atın şığarıp Lidiya, Midiya Kirdiñ ayağınıñ astında qaldı... süyikli atın ağısına alıp ketkeni uşın Efrattı bögep tasladı, eger atı ketkende Okstı da böger edi. Quday jarılqap atı aman ötti. Biraq Okstiñ burqasınlağan ağısı Kirdi hayran qaldırdı. Tep tegis dalada buratılıp jatırğan deryanıñ ağısı tawdıñ töbesinen tüsip kiyatırğan suwdıñ tezliginen qalıspaydı.

Massagetler için at ile Güneş, hayatın dayanağı (direnci) ve ilahıdır. Çünkü Güneş, gökyüzünde durarak insana yararlı olurken, at da üstündeki adamı düşmandan kurtarır Güneş ışığının hızıyla, atın koşuş hızını, Massagetler eşit görür. O yüzden Massagetlerin atı, genellikle uçar. Tomaris için bundan daha değerli bir hediye olamazdı. Massagetlerin Güneş tanrısının tasvirinin bulunduğu kımız kabı, Tomaris'in gönlünü şad etmeğe, keyfini yerine getirmeğe yetti. O, geçmişteki âdet ve alışkanlıklarının getirdiği inançla, ertesi günkü savaşta galip geleceklerini, bu tanımadığı yiğidin getirdiği Güneş tanrısının resminden anladı.

-Bu resmi kim yaptı? diye sordu, yiğidin bizzat kendisinin yaptığına inanmayarak.

*-Ben yaptım, ulu padişahım. Güneş tanrımız, sizin yoldaşınız olsun. Massagetler, savaşçı halktır. Onun düşmanları da çoktur. Düşmanı at ile ve Güneş tanrısının yardımı ile yeneriz. Bu atların döndüğü daire, Güneş tanrısının resmidir. Güneş tanrısı yardım ederse, biz atımıza binip düşman üzerine yürürüz, dedi. Yiğidin aklı, Tomaris'in pek hoşuna gitti. Onun, **Krat**'ın ölümü için kederlenmiş olan gönlü, birdenbire ortaya çıkan bu yiğitle ferahlayıp şad oldu.*

*

*Kir, kendisinin en son gönderdiği casusları bekliyordu. Giden casuslar, hemen gelmedi. O, kan sızan kılıçtan önce, adamı sözle zehirleyip, birkaç yüz casusunu düşman tarafına, kendisinden en az üç gün önce gönderirdi. Söz ile insanın ruhuna hükmedip, düşmana karşı kin kaynayan yüreğinin öfkesini dindirir ve ondan sonra savaşa başlardı. Onun casusları, Kir için, Gök tanrısının yere gönderdiği adam; onun geldiği yer cennet (?), atının toynağının değdiği yer cennet; **Ahuramazda**'nın çok sevdiği, onun ruhunu sevindiren adam diye propaganda yaparlardı. Onlar, çok fazla propaganda da yapmazdı; savaştan önce tek bir söz söylese yeterliydi. Her yurdun divanesi var, her yurdun tüccarı var; divane ile tüccarların ayaklarının değmediği yer yok; bu yüzden onların herhangi bir yurda, -isterlerse- girebileceklerine dair hiç kimsenin şüphesi yoktu. Kir'in casusları, suya batıp gitmiş gibi, Massagetlerin arasından hâlâ dönmemişti. Onların ne olduğuna Kir de şaşırmış. "Elçi gecikirse, öldürülmüştür; casus gecikse, zindana atılmıştır" der Grekler. Zindana düştüyse, Massagetlerin, düşmanlarını nasıl cezalandırdığını o iyi biliyordu. Adamın derisini soyup saman bastıklarını işitmişti. Gecikmesine bakılırsa herhalde böyle oldu; bundan fazla beklemeğe Kir'in sabrı kalmadı. Ertesi gün, savaş başladı. Massagetlerin ne ile savaştıklarını Kir, buraya gelince öğrenir. Massagetler, göçüp konarak savaştıkları için, onların, silâhlı olarak kimseyi karşılarına almadıklarını da bilmektedir. Sopa, aybalta, gürz, kılıç, hançer, samkal, mızrak, ok, balta. Savaşa, Massagetlerin tamamının ağızbirliğ içinde (yekvücut) çıktıklarını da işitmişti. Hiç silâh bulamayanların elinde sopa veya balta olduğunu, bu yüzden onların büyük savaşlardan galip çıktıklarını işitmiş idi. Çoktan beri arzusu, Massagetlerle savaşmaktı. Massagetelerle savaşmak amacıyla, Mısır'a gidişini durdurup (erteleyip), buraya doğru geldı. Pers ülkesinin arkasından her gün, gün aşırı hücumlar yapan sahra halklarından Perslıleri kurtarmak istedi. Bu arka kısmı kargaşadan kurtarıp, ardına bakmadan Mısır'a dogru sefer etmeyi düşündü. Her gün onun karşısına bir dere çıkmaktaydı. Bu şekilde **Oks** nehrinin boyunda oyalanacağını düşünmemişti. Sahrada, bir yukarı bir aşağı hayvan güden adamlarda silâh mı olur! Pers'in çekirge gibi askerini görünce, kendiliğinden teslim olur diye düşündü. Bunun yolunda, bir hafta kuşatmada kalan kale yoktu. (Hiçbir kale bir haftadan fazla dayanamamıştı.) Hepsi iki üç gün içinde fethedilmekteydi. Adı âleme yayılmış olan **Vavilon**, dünyaya, zenginliği ile adını duyuran **Lidya**, **Midya**, Kir'in ayakları altında kaldı... Sevdiği atını, kendi gidişine bıraktığı için **Efrat**'ı durdurdu, eğer atı gitseydi, Oks'u da durdururdu. Tanrı yardım etti ve atı sağ olarak geçti. Fakat Oks'un döne döne akışı, Kir'i şaşırttı. Düm düz ovada döne döne akan nehrin suyu, dağın tepesinden düşen suyun hızından aşağı kalmıyordu.*

KÖŞE BİYİ AYTQAN EPSANA[25]

Jer jüzinde adamlar köbeyip, olar her qıylı toparlarğa bölinip jasay baslawdan quday her topardı bir-birinin ayırıp basqarıw uşın özinşe kep atlardıñ dizimin düzip, bir küni qolğa rawana boladı häm qaysı toparğa kelse, tayar dizimine qarap turıp, oğan at qoyıp kete beredi. Ol qaysı toparğa at qoysa da, öziniñ qudaylıq iri hawazı menen üş iret "Seniñ atañ İnglis! İnglis!... İnglis!.. yamasa Seniñ atıñ Orıs! Orıs! Orıs!... yamasa Seniñ atıñ Fıransuz! Fıransuz! Fıransuz!... bolmasa seniñ atıñ Özbek! Özbek! Özbek!.." dep älemge üş iret jar saladı eken. Onıñ öz awzınan atın esitkenlerdiñ quwanışı qoynına sıymay özli-özi şuñkildesip öz-ara oyınzawıq qurıp qala beredi.

Sonnan quday dizimindegi bar atların tüwesip qaytıp kiyatırsa, ämiw degen deryanıñ teñizge quyıp atırğan añğarın jağalay qonıslaqan bir şoq ılaşıqtı körip qayrıladı häm:

–Kimlersiz? –deydi.

–Sizdi at qoyıwğa keledi dep kütip otırğan bendeleriñizbiz, –deydi awıl adamları.

–Tayar atlardı tüwesken edim, bälkim, ülkenirek bir awılda qosılıp solardıñ atı menen jasarsız –deydi ol.

–Quday bolsañız bärşeni teñdey körip, öz aldımızğa at qoyıp beriñ! –deydi awıl bir awızdan.

Ol biraz aşıw menen oylanıp turıp:

–Toparıñız az bolğanına qaramastan küte öjet körinesiz, bas kiyimiñiz boyınşa Qaraqalpaq bola turıñlar, –deydi.

–Ne deseñizde qayılmız, biraq hämme sekilli biziñ de qulağımızğa da üş ret at qoyıñ, älem esitsin! –deydi olar.

–Ewle dizimge atıñızdı jazbayturıp älemge jar salıwğa bolmaydı, –deydi ol.

–Qaşan jazasız? –depti olar.

–Sizlerge usap umıt qalğanlar jäne tabılıwı itimal, sol uşın xızmetkelerimdi qayta jıynap qosımşa atlardıñ dizimin düzgennen keyin aylanıp kelemen, – depti ol.

Awıl "Qullıq!" –desip qaladı.

Quday sol ketisten qaytıp izine oralmaydı. Olar köp kütedi, oğırı köp kütedi. Aqırsoñı, At qoyıwşı bizlerge keliwge erinip, atımızdı älleqanday qontinentte jasawşılardıñ diziminiñ izine tirkep jibergen şığar, degen oy menen özleri izlep ellerden ellerge gezedi. Söytip, Evropanıñ diziminde "Peçenegler", Çernıe klobuki" degen bos atlardı körip, "He, quday bizdi "Qaraqalpaq" degenin umıtıp, usınday atlar berip ketken şığar", degen oy menen kim "Peçeneg!" dep şaqırsa da, kim "Çernıe klobuki" dep şaqırsa da, "He, läbbay!" desip hawaz berip jasağan. Biraq quday qulağına baqırıp at qoyğan xalıqlar qatarında özlerin heş kimge tanıta almaydı...

[25] Tölepbergen Qayıpbergenow, Qaraqalpaqnama, "Qaraqalpaqstan" baspası, Nökis, 1985

KÖŞE BİYİNİN[26] SÖYLEDİĞİ EFSANE

Yer yüzünde insanlar çoğalıp, çeşitli gruplara bölünüp yaşamaya başladığı zamandan beri Allah, her topluluğu bir birinden ayırıp yönetmek için kendince bir çok isimlerin listesini hazırlayıp, bir gün yola revan olur ve hangi topluluğa gelse, hazırladığı listeye bakıp, ona ad koyup gider. O, hangi topluluğa ad koysa, kendi ilahî âvazı ile üç kez "Senin adın İngiliz! İngiliz! İngiliz!, veya senin adın Rus! Rus! Rus!... veya senin adın Fransız! Fransız! Fransız!... yahut senin adın Özbek! Özbek! Özbek!.." deyip âleme üç kez duyurmuş. Onun kendi ağzından adını işitenlerin sevinci yüreğine sığmayıp, aralarında rahatça konuşup oyun eğlence tertip etmişler.

Ondan sonra Allah, listesindeki bütün isimlerini tüketip dönerken, "Amu" denen nehrin denize dökülen taraflarına yerleşmiş olan bir çok kulübeyi görüp oraya yönelir ve:

-Kimlersiniz? der.

-Sizi, ad koymağa gelecek diye bekleyen kullarınızız, der, köyün insanları.

-Hazırladığım bütün adlan tüketmiş idim, belki, daha büyük bir köye katılıp onların adı ile birlikte yaşarsınız der, O.

-Huda iseniz, herkesi eşit görüp, bize özgü bir ad koyun! der köy, bir ağızdan.

O, biraz öfke ile düşünüp:

-Hepiniz, az oluşunuza bakmaksızın çok inatçı görünüyorsunuz, baş giyiminize göre Karakalpak oluverin, der.

-Ne derseniz razıyız, fakat herkes gibi bizim de kulağımıza üç kez bağırarak ad koyun, âlem işitsin der, onlar.

-Önce listeye adınızı yazmadan âleme duyurmak olmaz, der, O.

-Ne zaman yazacaksınız? demiş onlar.

-Sizler gibi unutulanların kalmış olması mümkün, onun için hizmetkârlarımı tekrar toplayıp ilâve adların listesini hazırladıktan sonra dönüp gelirim demiş, O.

Köy, "kabûl, tamam" demiş.

Huda, o gidişle gitmiş ama geri dönmemiş. Onlar çok beklemişler, çok çok beklemişler. Nihayet, "Ad koyan, bizlere gelmeye erinip, adımızı, herhangi bir kıtada yaşayanların listesinin sonuna eklemiştir herhalde, şeklindeki düşünceyle kendileri arayıp ülke ülke gezerler. Böylece, Avrupa'nın listesinde "Peçenekler", "Çernıe klobuki" (Kara börklüler/kalpaklılar) denen adlardı görüp, "Yahu, Huda bize 'Karakalpak' dediğini unutup, aynı isimleri vermiş", düşüncesiyle, kim "Peçenek!" diye çağırsa da, kim "Çernıe klobuki"diye çağırsa da, "Evet, buyur!" deyip avaz verip yaşamışlar. Fakat, Huda'nın kulağına bağırıp ad koyduğu halkların arasında kendilerini hiç kimseye tanıtamamışlar.

[26] Köşe biyi: Her köyde her cemaatte çoğunluk tarafından seçilen veya daha üst makamların buyruğu ile görevlendirilen başkanlardan başka hiç kimse tarafından atanmayan o köyün, o cemaatin (topluluğun) her işiyle ilgilenen, düğünleri, eğlenceleri, sadakaları yönetmeğe yetenekli, sözüne usta, akıllı adamlar olur. Onlara "Köşe biyleri" denir.

Bunnan soñ olar Aziyanıñ dizimında bos turğan "Kulahi-siyah", "Qalpaq" "Qara börikliler" degen atlardıñ barlığın esitip, Aziyağa qaytadı häm kimde kim sol atlardıñ qaysısın aytıp şaqırsa da "Ha!", "Läbbay!"deyin. dawam etedi. Olarğa bul da heşteñe bermeydi. Atsız jasaw – nämelim jasaw! Qorlıqlı! Aqır soñında olar At qoyıwşınıñ öz awzınan jönekey häm aşıwlı bolsa da "Qaraqalpaq" degen attı esitken äwelgi mekanına qayta aylanıp keledi. Ene, usı kärada qudaydıñ izlep keliwinen demelenip, endi qonıs özgertpewge sàrt etedı.

Sol kütkennen berli her künı qulağın aspanğa tuta bergeni uşın, basqalarğa qarağanda qaraqalpaqlardın qulaqları ülkenirek boladı...

Usılayınşa bizıń xalıqtıñ atı quday tärepinen qulağına üş iret baqırıp aytılmağanı sebepli älemge nämelim qalğan ..

Bundan sonra onlar Asya'nın listesinde duran "Külâh-ı siyah", "Kalpak", "Kara börklüler" denen adların hepsini işitip, Asya'ya döner ve her kim, o adların hangisini söyleyip çağırsa "Evet, buyur" demeye devam eder. Onlara bu da hiçbir şey kazandırmaz. Adsız yaşamak, nâ-malum yaşamak! Hor! Nihayet onlar, Ad koyucunun kendi ağzından yol üstü (alelusul) ve öfkeli de olsa "Karakalpak" şeklindeki adı işittikleri evvelki mekânlarına tekrar dönüp gelirler. İşte, bu arada Huda'nın dönüp gelmesini ümit edip, şimdiden sonra mekân değiştirmemeğe yemin ederler.

O bekleyişten beri her gün kulaklarını gökyüzüne tuttukları için, başkalarına göre Karakalpakların kulakları daha büyük olur...

Böylelikle, bizim halkın adı, Huda tarafından kulağına üç kez bağırılarak söylenmediği için âleme nâ-malum kalmış...

KISALTMALAR

I. ESER KISALTMALARI

ADM	Aralım Därtim Meniñ (Orazbay ÄBDİRAHMANOV, Nökis, 1996)
AQ	Aq Qağaz (Hikmetulla AYIMBETOV, Nökis, 1993)
B	Batırlıq (Näjim DÄWQARAEV, Nökis)
BBE	Balalığımnan Bir Eles (Saylawbay JUMAĞULOV, Nökis, 1987)
BK	Bajbannıñ Kempiri (Saylavbay JUMAĞULOV)
BQ	Balıqşınıñ Qızı (Asan BEGİMOV, Nökis)
Bos	Bosağa (Orazbay ÄBDİRAHMANOV, Nökis)
BTT	Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, (Z. V. TOGAN, Cilt:1 (Batı ve Kuzey Türkistan) 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981)
DLT	Dîvânü Lügati't-Türk (Çeviren: Besim ATALAY, TDK.Yay.)
DTJ	Derya Tartılğan Jıllar (Keñesbay ALLAMBERGENOV, Nökis)
E	Esenqara (Jubatqan MURATBAEV, Aral Jurnalı, sayı: 2, Nökis, 1990)
ED	Etimological Dictionary (S.G. CLAUSON, An Etimological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972)
EKJ	Erkin Karakalpakstan Jurnalı
ETG	Eski Türkçenin Grameri (A.V. GABAİN, Çeviren: Mehmet AKALIN, TDK Yay.)
HQETG	Häzirgi Qaraqalpaq Ädebiy Tiliniñ Grammatikası –Söz Jasalıw häm Morfologiya- (Komisyon, Nökis "Bilim", 1994)
HQT-F	Häzirgi Qaraqalpaq Tili (Fonetika) (Abatbay DÄWLETOV, Nökis, 1994)
İA	İslâm Ansiklopedisi (Maarif Basımevi, 6. cilt, İstanbul, 1955)
KEKT	Köp Edi Ketken Tırnalar (Şawdırbay SEYTOV, Nökis)
KM	Karakalpakische Märchen (Karl REİCHL, Studienverlay Dr. N.BROCKMEYER, Bochum 1958)
KRS	Karakalpaksko-Russky Slovar (N.A. BASKAKOV, Moskva-1958)
KTE	Karakalpak Türkleri Edebiyatı (C. Vedat UYGUR, Denizli, 1999)
Q	Qaraqalpaqnama (Tölepbergen QAYIPBERGENOV, Nökis, 1985)
QE	Qaraqalpaq Ädebiyatı (Nökis, 1998)
QET	Qaraqalpaqlardıñ Etnografiyalıq Tariyxı (Kamal MAMBETOV, Nökis, 1995)
QF	Qarakalpak Folkloru
QQ	Qırq Qız Destanı (Qaraqalpaq Folkloru, VI. tom, "Qaraqalpaqstan", Nökis, 1980)
QQTB	Qapestegi Qustı Tapqan Bala (Ertekler, Nökis)
QTTS	Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (4 Tomlık, Nökis 1982)
MJMJ	Meniñ Jolbarıslar menen Jolısığıwlarım (Ämet ŞAMURATOV, Nökis)
MS	Mekarya Sulıv (Tilewbergen JUMAMURATOV, Nökis, 1973)

P.	(TÖREŞOVA, Nebiyra, Periyzat, Nökis "Qaraqalpaqstan", 1991)
PE	Poskan El (Jiyen Jıraw, Nökis, 1990)
TA	Türk Ansiklopedis (21Millî Eğitim Basımevi, 21. cilt, Ankara, 1974)
TDTEA	Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Ansiklopedisi-23, Karakalpak Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2003
TJ	Tilek Jolında (Qasım ÄWEZOV, Nökis)
TK	Tomaris hem Kir (Sarıgül BAHADIROVA, Emivderya, No: 3, 1999)
TŞ	Tañlamalı Şığarmaları (Äjiniyaz, Nökis, 1994)
YZ	Yusup-Ziliyha (Qaraqalpaq Folkloru, XVI. tom, Nökis, 1986)

II. DİĞER KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.y.	Adı Geçen Yer
Ar.	Arapça
bkz.	Bakınız
Çin.	Çince
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
F.	Farsça
FFYE	Fiilden Fiil Yapım Eki
FİYE	Fiilden İsim Yapım Eki
Fr.	Fransızca
gram.	Gramerde
İng.	İngilizce
İFYE	İsimden Fiil Yapım Eki
İİYE	İsimden İsim Yapım Eki
İt.	İtalyanca
Kkp.T.	Karakalpak Türkçesi
krş.	Karşılaştırınız
Mat.	Matematik
TDK	Türk Dil Kurumu
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TT	Türkiye Türkçesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınları
Yun.	Yunanca

BİBLİYOGRAFYA

Keñesbay **ALLAMBERGENOV**, Derya Tartılğan Jıllar Nökis

Hikmetulla **AYIMBETOV** ,Aq Qağaz, Nökis, 1993

Orazbay **ÄBDİRAHMANOV**, Aralım Därtim Meniñ, Nökis, 1996

Orazbay **ÄBDİRAHMANOV**, Bosağa Nökis

Äjiniyaz, Tañlamalı Şığarmaları Nökis, 1994

Qasım **ÄWEZOV**, Tilek Jolında Nökis

Sarıgül **BAHADIROVA**, Tomaris hem Kir Emivderya, No: 3, 1999

N.A. **BASKAKOV**, Karakalpaksko-Russky Slovar Moskva-1958

Asan **BEGİMOV**, Balıqşınıñ Qızı Nökis

S.G. **CLAUSON**, Etimological Dictionary An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972

Abatbay **DÄWLETOV**, Häzirgi Qaraqalpaq Tili (Fonetika), Nökis, 1994

Näjim **DÄWQARAEV**, Batırlıq, Nökis

Dîvânü Lügati't-Türk (Çeviren: Besim ATALAY, TDK.Yay.

Erkin Karakalpakstan Jurnalı

A.V. **GABAİN**, Eski Türkçenin Grameri Çeviren: Mehmet AKALIN, TDK Yay.

Häzirgi Qaraqalpaq Ädebiy Tiliniñ Grammatikası –Söz Jasalıw häm Morfologiya- (Komisyon, Nökis "Bilim", 1994)

İslâm Ansiklopedisi, Maarif Basımevi, 6. cilt, İstanbul, 1955

Jiyen Jıraw, Poskan El Nökis, 1990

Saylawbay **JUMAĞULOV**, Balalığımnan Bir Eles Nökis, 1987

Saylavbay **JUMAĞULOV** , Bajbannıñ Kempiri

Tilewbergen **JUMAMURATOV**, Mekarya Sulıv Nökis, 1973

Qapestegi Qustı Tapqan Bala (Ertekler), Nökis

Qaraqalpaq Ädebiyatı, Nökis, 1998

Qaraqalpaq Folklorı, Qırq Qız Destanı VI. tom, "Qaraqalpaqstan", Nökis, 1980

Qaraqalpaq Xalıq Añızları hem Anekdotları, Nökis "Qaraqalpaqistan" Baspası, 1995

Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi, 4 Tomlık, Nökis 1982

Tölepbergen **QAYIPBERGENOV**, Qaraqalpaqnama Nökis, 1985

Kamal **MAMBETOV**, Qaraqalpaqlardıñ Etnografiyalıq Tariyxı, Nökis, 1995

Jubatqan **MURATBAEV**, Esenqara Aral Jurnalı, sayı: 2, Nökis, 1990

Karl **REİCHL**, Studienverlay Dr. N.BROCKMEYER, Karakalpakische Märchen Bochum 1958

Şawdırbay **SEYTOV**, Köp Edi Ketken Tırnalar, Nökis

Ämet **ŞAMURATOV**, Meniñ Jolbarıslar menen Jolısığıwlarım Nökis

Z. V. **TOGAN**, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Cilt:1 (Batı ve Kuzey Türkistan) 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981

TÖREŞOVA, Nebiyra, Periyzat, Nökis "Qaraqalpaqstan", 1991

Türk Ansiklopedis (21Millî Eğitim Basımevi, 21. cilt, Ankara, 1974)

C. Vedat **UYGUR**, Karakalpak Türkleri Edebiyatı Denizli, 1999

Yusup-Ziliyha, Qaraqalpaq Folklorı, XVI. tom, Nökis, 1986

NOGAY TÜRKÇESİ

Yrd. Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

GİRİŞ

Nogaylar bugün Kafkasya'da varlıklarını sürdürmekte olan Türk topluluklarından biridir.

Nogay adının kavim adı olarak nasıl kullanılmaya başlandığı hususunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Altın Ordu şehzadelerinden olan Nogay, kırk yıl bu devlet üzerinde çok önemli bir rol oynamıştır. Kıpçak grubuna dahil olan Nogayların, bazı araştırmacılara göre Moğol kabilesinden olan Mangıtlardan, bazılarına göre de Uz ve Peçenek Türk boylarından geldikleri tahmin edilmektedir (Bavbek, 1986: 160). Nogaylar arasında da Nogay hakkında bir hatıra, destan veya efsane yoktur. Fakat araştırmacıların çoğu bu ismin Cengiz Han'ın büyük torunu Nogay'dan geldiğini belirtmektedir (Alpargu, 1996: 193).

Cuci'nin oğlu Moğol'un torunu olan Nogay, Altın Ordu yönetiminde söz sahibi olan bir tümen beyidir. Bir cariyeden doğduğu için yasaya göre han olamamıştır. Özellikle Don (Ten) ile Dinepr (Özü) arasındaki bölgelerde nüfuz kazanan Nogay, Berke Han'ın ölümünden sonra müstakil bir han gibi hareket etmiştir. Nogay, Tula Buğa (1287-1290) zamanındaki iç karışıklıklarda rol oynamış, Cengizlilerden istediği kişiyi "han" ilân etmiştir. Altınordu'nun işlerine durmadan karışarak anlaşmazlıklara sebep olan Nogay, Tula Buğa'ya karşı Tokta'yı (1290-1312) tahta çıkarmıştır. Tokta'ya birçok Nogay beyini öldürtmesine rağmen aralarında anlaşmazlık çıkmış, Tokta 1299 yılında Kafkasya dağları önündeki "Kökenlik" denen yerde Nogay'ın ordusunu yok etmiştir. Nogay da savaş meydanında öldürülmüştür (1300) (Bavbek 1986: 161).

Nogay'ın idaresinde toplanan beyler, ölümünden sonra onun adıyla anılmaya başlamışlar ve Altın Ordu'nun yıkılmasından sonra Nogay Hanlığı adı altında birleşmişlerdir. İdil'den (Volga) Balkaş'a, Hazar Denizi'nden Aral gölüne kadar uzanan bu hanlığın merkezi Saraycık olmuştur. Birçok Türk boyunun yaşadığı bu hanlıkta asıl söz sahibi olanlar Nogaylardır (Bavbek 1986: 161). Bu dönem, pek çok Türk destanında "Nogay vakti" diye geçer.

Nogaylar 16. yüzyıla kadar rahat bir şekilde yaşamışlar ve bu yüzyılın ilk yarısında Astrahan Hanlığı yönetiminde etkili olmuşlardır. 1552'de Kazan Hanlığının, 1556 yılında da Astrahan Hanlığının Rusya'ya bağlanmasından sonra Nogaylar da dağılmaya başlamışlardır. 1552-1558 yıllarında Batı Kazakistan'da İdil ve Yayık havzasında büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Göçebe olan ve hayvancılıktan gelir sağlayan Nogay Türkleri bu kıtlıktan çok etkilenmişlerdir. Zamanla Nogay mirzaları arasında da anlaşmazlıklar çıkmaya başlamıştır. İsmail Mirza, Rus hâkimiyetini kabul etmiş, İsmail Bey'in kardeşleri Mamay Mirza ve Urak Mirza ise Ruslara düşman olmuşlar, daha sonra da öldürülmüşlerdir. Mamay'ın oğlu Yahşi Saat Mirza, Urak'ın oğlu Kadı Mirza ve Yusuf Bey'in oğulları, 1558-1559 yıllarında kendilerine tabi olan halkla birlikte Kafkasya ve Kırım

tarafına geçmişlerdir. Bundan sonra İdil'in batısı Kırım tarafı veya Kiçi (Küçük) Nogay, doğusu ise Nogay tarafı veya Ulı (Büyük) Nogay olarak isimlendirilmiştir (Bavbek 1986: 162-163).

Kalmukların, Kozakların ve Rusların istilâları, yaşanılan büyük kıtlık ve katliamlar bu halkın zamanla parçalanıp dağılmasına sebep olmuştur. Günümüzde dağınık gruplar hâlinde Karadeniz'in etrafındaki ülkelerde ve Rusya Federasyonu'nda; özellikle Dağıstan, Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti, Stavropol ve Çeçen Cumhuriyeti'nde hayatlarını sürdürmektedirler.

Nogay Türklerinin sayıları azdır. 1989 nüfus sayımına göre sayıları 79 binden fazla olan Nogaylar, 1991 tarihi esas alındığında bütün SSCB sınırları içinde 90.000 civarındadır.

Sünnî olup Şafiî mezhebine mensup bulunan Nogayların inanç ve millî yapılarından dolayı Ruslarla karışmamaya çalıştıkları, yapılan istatistiklerden anlaşılmaktadır (Alpargu, 1996: 205).

Nogay Türklerinin ekonomisi, günümüzde de hayvancılığa dayanmaktadır. Bunun yanında tarımla da uğraşmaktadırlar.

Nogay Türk Edebiyatını Sovyet Dönemi Öncesi Nogay Türk Edebiyatı ve Sovyet Dönemi Nogay Türk Edebiyatı olarak iki bölümde incelemek mümkündür. Sovyet Dönemi öncesinde Nogay Türk Edebiyatı, halk edebiyatı sahasında gelişme göstermiştir ve çoğunlukla sözlü mahsullere dayanmaktadır. Bu dönem, anonim eserler ve Nogay halk şairlerinin eserlerinden oluşmaktadır. Sözlü edebiyat geleneğini, Nogayların kendi adlarıyla tarih sahnesine çıktıkları 14. yy.'dan itibaren başlatmak mümkündür. Sözlü edebiyat geleneği içinde destanlar, yırlar (türküler), takpaklar (atasözleri), deyimler, yumaklar (bilmeceler), ertegiler (masallar) vb. türler sayılabilir.

Nogaylar bugün ayrı bir yazı diline sahip olmalarına rağmen, bu yazı diliyle yazılan ve basılan eserlerin sayısı çok azdır. Araştırmacılar, basılan eser sayısının gün geçtikçe azaldığını, Nogay yazı dilinin geleceğinin tehlikede olduğunu belirtmektedirler (Çeneli, 1985: 11).

1991 yılında Nogay Ordasının kuruluşunun 600. yılını kutlayan Nogay Türkleri, günümüzde ayrı bir idarî yapıya kavuşmayı arzu etmektedirler. Fakat bu istekleri önünde birçok engeller vardır. Bilhassa birbirlerinden uzak yerleşim bölgelerinde yaşamaları bunun en büyük engellerinden biridir (Alpargu, 1996: 207).

NOGAY TÜRKÇESİ TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

KİRİL		LATİN	
А	а	A	a
Аь	аь	Ä	ä
Б	б	B	b
В	в	V	v
Г	г	G	g
Д	д	D	d
Е	е	E	e (ye)
Ё	ё	Yo	yo
Ж	ж	C	c
З	з	Z	z
И	и	İ	i
Й	й	Y	y
К	к	K	k
Л	л	L	l
М	м	M	m
Н	н	N	n
-	нъ	-	ñ
О	о	O	o
Оь	оь	Ö	ö
П	п	P	p
Р	р	R	r
С	с	S	s
Т	т	T	t
У	у	U	u
Уь	уь	Ü	ü
Ф	ф	F	f
Х	х	H	h
Ц	ц	Ts	ts
Ч	ч	Ç	ç
Ш	ш	Ş	ş
Щ	щ	Şç	Şç
Ъ	ъ	(Sertleştirici işaret)	
Ы	ы	I	ı
Ь	ь	(Yumuşatıcı işaret)	
Э	э	E	e
Ю	ю	Yu	yu
Я	я	Ya	ya

Nogay Türkçesi alfabesinde e (ye) harfi kelime başında "ye" sesini karşılar, kelime için de ise e'dir. Kelime başında "e" ünlüsünü göstermek için "Э" işareti kullanılır. Ayrıca Rus alfabesinden geçen ve bazı çift sesleri ifade eden "ё" (yo), "ц" ts, "щ" şç, "ю" yu, "я" ya gibi harfler bulunmaktadır. "yu" ve "ya" dışındaki harfler sadece Rusça kelimelerde kullanılmaktadır.

15. yüzyıldan itibaren Arap alfabesini kullanmaya başlayan Nogaylar, ihtilâlden sonra 1928 yılına kadar bu alfabeyi kullanmayı sürdürmüşlerdir. 1928 yılında Lâtin alfabesine geçen Nogaylar, 1938 yılında da Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır (Kalmıkov, 1988: 211).

SES BİLGİSİ

Nogay Türkçesinde ses olayları ve Türkiye Türkçesinden farklı olan sesler aşağıda gösterilmiştir:

Ünlüler

ä ünlüsü; a-e arası, düz, ince ve geniş bir ünlüdür. i ünlüsü; düz, yarı ince ve dar bir ünlüdür; ı-i arası bir sestir.

Ses Olayları

Kalınlık-İncelik Uyumu: Bu uyum Nogay Türkçesinde güçlüdür: Soravlar (sorular), kıskartılgan (kısaltılan), üyleri (evleri), sözdiñ (sözün). Düzlük-yuvarlaklık uyumu ise yoktur.

Ünlü Benzeşmesi: haber (Ar.)> habar, mirza (Far.) > mırza, bu kün (ET) > bügün, bu yıl (ET) > bıyıl.

Ünlü Değişmesi: nevruz (Far.) > navruz, bugday (ET) >biyday, tavar (ET)> tuvar, yogurt (ET) > yuvırt, toġ- (ET) > tuv-, ögren- (ET) → üyren-, teg- (ET) > tiy-,

Ünlü Düşmesi: unıt- (ET) > mut-, yumşa- (ET) →yumsa-, tınış + ay- > tınşay- (dinlen-).

Ünlü Türemesi: ders (Ar.) > deris, rızk (Ar.)> ırızkı.

Ünsüzler

Nogay Türkçesinde v ünlüsü Türkiye Türkçesinden farklı olarak "w" sesine denktir. g ünsüzü ince ünlü yanında farklı (egin), kalın ünlü yanında farklı boğumlanır (agaş). ñ ünsüzü akıcı bir damak ünsüzüdür. Kelime ortasında ve sonunda bulunur. h ünsüzü sızıcı bir gırtlak ünsüzüdür. Kelime başında ise "v, g, c, f, ts, ç, şç" bulunmaz. Bu tür kelimeler yine yabancı dillerden gelen kelimelerdir. "ъ" sertleştirici işaret ve "ь" yumuşatıcı işaret olarak, Rusça kelimelerde bulunmaktadır.

Ses Olayları

Ünsüz değişmeleri: Nogay Türkçesindeki ünsüz değişmeleri aşağıda gösterilmiştir.

ç>ş: korkunç (ET) > korkınış, çık- (ET) > şık-, aç- (acık-) (ET) > aş-, çag (ET) > şak, uş- (ET) > uç-, üçün (ET) > üşin.

ş>s: taş (ET) > tas, kuş (ET) > kus, yapuş- (ET) > yabıs-, baş (ET) > bas, eşit- (ET) > esit-, beş (ET) > bes.

g>v: sogık (ET)> suvık, saġ (ET) > sav, toġ- (ET)> tuv-, sag (ET) > sav, agıl (ET) > avıl, agır (ET) > avır, agız (ET) > avız, bagır (ET) > bavır.

c->y-: Arapça ve Farsça kelimelerde görülür: cehennem (Ar.) > yahanem, cevap (Ar.)> yavap, can (Far.) > yan, cema'at (Ar.) > yamagat, ciğer (Far.) > yiger.

-k->-g-: İki ünlü arasında "k" sesi tonlulaşır: kılık → seniñ kılıgıñ (huyun), bak- → bagıp (bakıp), çık- →şıgıp, tayak → tayagı, tamak → seniñ tamagıñ.

-p->-v-: İki ünlü arasındaki p, v'ye dönüşür: tapıp (ET) > tabıp> tavıp, yapıp (ET) > yabıp > yavıp (yap- fiilinden, örtüp), tepip (ET) > tebip > tevip.

g>y: ügil- (ET)> üyil-, baġla- (ET)> bayla-, teg- (ET) > tiy- (değ-).

p>b: yapuş- (ET) > yabıs-, peygamber (Far.) > bayhambar.

' (ayın)> g: Arapça kelimelerde bulunan ayın sesi Nogay Türkçesinde g'ye dönüşür: cema'at (Ar.) > yamagat, kana'at (Ar.) > kanagat.

t>d: ti- (ET)> de-, ten (Far.) > den.

g>k: gayret (Ar.) > kayrat, çaġ (ET) > şak.

m>p: ötmek (ET) > ötpek (ekmek), duşmân (Far.) > duşpan.

b>m: boyın (ET) > moyın.

d>y: kedim (ET) > keyim, tod- (ET)> toy-.

v>y: Değişim b>v>y şeklindedir: tebe (ET) >teve> tüye.

f>b: kefen (Ar.) >kebinlik, fa'l (Ar.) > bal.

f>p: fayda (Ar.)> payda, fakir (Ar.) > pakır.

h>k: hor -gör- (Far.) > kor, tahte (Far.) > takta.

h->Ø: hakkında (Ar.) > akında, hareket (Ar.) > äreket, Allah (Ar.) > Alla.

Benzeşme: onnan (ondan); şaş (saç).

Ünsüz İkizleşmesi: açıg (ET) > aşşı (ekşi); isig (ET) > issi (ısı).

Ünsüz Tekleşmesi: cehennem (Ar.) > yahanem, kuvvet (Ar.) > kuvat, hakkında (Ar.)> akında.

Ünsüz Düşmesi: yıgla- (ET) >yıla-, vasiyet (Ar.) > ösiyet.

Ünsüz Türemesi: îmân (Ar.) > ıyman, Hudâ (Far.) > kuday.

Ünsüzlerin Yer Değiştirmesi (Metatez): yagmur (ET)> yamgır.

Hece Kaynaşması (Kontraksiyon): oġul (ET) > ul, akaş- (<alıp kaç-), äkel- (<alıp kel-, getir-), äket- (<alıp git-, götür-).

YAPIM EKLERİ

İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

+Ak: *manak, (şapşal, özensiz), özek (yemek borusu), yolak (çizgi; çizgili yol).*

+AkAy: Küçültme ifade eden vasıf ismi yapar: *azakay (azıcık), kişkenekey (küçücük), pitekey (azıcık).*

+AlAk: Küçültme anlamı vardır: *kızalak (kızcağız), tımalak (yuvarlak).* Hayvan isimleri yapar: *küpelek (kelebek), yapalak (baykuş).*

+Ar: Sayılara gelir: *beser (beşer), onar (onar).*

+DAs: *avıldas (köydeş), karındas (kız kardeş).*

+DIk: Vücudun kısımlarını belirten isimler yapar: *kindik (göbek), koltık (kucak).* Eşya isimleri yapar: *kündik (şemsiye), orındık (yatak).*

+GAr: Bir şeye eğilimli olma hâlini anlatan sıfatlar yapar: *avasker (hevesli), äyleker (hilekâr).*

+GIlt: Renk isimlerine gelerek azlık bildirir: *kızgılt (kırmızımsı), sargılt (sarımsı).*

+IldIm/+kIldIm: Gibilik, benzerlik anlamı katar: *ağıldım (beyazımsı), kögildim (mavimsi).*

+IljIr: Renk bildiren kelimelere gelerek onlara benzer anlamlı kelimeler türetir: *ağiljir (beyazca, beyazımsı), kögiljir (mavimsi, mavimtrak).*

+lAy: Zarf yapar: *birinşiley (ilk olarak), kurılay (kuru kuru), tañlay (tanla, erken).*

+lI: Vasıf isimleri yapar: *äreketli (hareketli), balalı (çocuklu), dämli (lezzetli), iyiskili (kokulu), maktavlı (şerefli, şanlı).*

+lIk: Alet isimleri yapar: *avızlık (gem), közlik (gözlük).* Yer ismi yapar: *kamıslık (kamışlık), tavlık (dağlık).* Soyut isimler yapar: *azatlık (serbestlik), bätirlik (kahramanlık), öktemlik (gurur).* Vasıf ismi yapar: *köyleklik (gömleklik) sorpalık (çorbalık).* Sayılara gelir *onlık (onluk), yüzlik (yüzlük).*

+(I)nşI: Sayılara gelerek sıra, derece bildirir: *ekinşi (ikinci), yüzinşi (yüzüncü).*

+(I)rAk: Renk isimlerine gelerek onların niteliklerini azaltan küçülten isimler yapar: *sarırak (sarımsı).* Sıfatlara gelerek onları pekiştirir: *añlırak (daha düşünceli).*

+sımal: İsimlere ve vasıf isimlerine gelerek gibilik anlamı veren isimler türetir. Ekin tek şekli bulunmaktadır: *tolkınsımal (dalgaya benzer), karasımal (siyahça).*

+sIz: İsmin bildirdiği anlamın olmadığını ifade eden, olumsuz anlamlı vasıf isimleri türetir: *kansız, (kansız), yansız (cansız).*

+şA: Dil adı yapar: *Türkşe, (Türkçe).* Renk isimlerine gelir: *yasılşa (sebze).*

+şAn: Vasıf ismi yapar: *soğışşan (savaşçı), terşen (terli).*

+şI: Meslek isimleri yapar: *añşı (avcı), basşı (yönetici).* Bir alışkanlığı anlatır: *işkişi (içkici), sadakaşı (sadaka bekleyen kişi).* Vasıf ismi yapar: *ötirikşi (yalancı), satuvşı (satıcı).*

+şIk: Küçültme anlamı vardır: *balaşık (yavrucak), oyınşık (oyuncak).*

+şIl: Vasıf isimleri yapar: *konakşıl (misafirperver).*

FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ:

-Ak/ -k: Alet ve eşya ismi yapar: *pışak (bıçak), şeltek (kalbur), tösek (döşek).* Mekân ismi yapar: *turak (oturulan ev, yer).*

-(A)v(I)k: Ses taklidi fiil mastarlarına gelerek isim yapar: *buzlavık (ince, kaygan buz), sızğıravık (düdük).* Vasıf isimleri yapar: *bakıravık (yaygaracı) dirildevik (titreyen).*

-M3A: Yiyecek ismi yapar: *yayma (erişte için yapılan hamur), süzbe (süzme yoğurt)].* Yer ismi yapar: *berkitpe (kale), bölme (oda).* Fiillerin isim şeklini yapar: *talma (baygınlık), sızlama (romatizma).*

-M3Ak: Alet ismi yapar: *artpak (heybe).* Yer adı yapar: *batpak (bataklık).* Fiillerin mastar şeklini yapar: *kazbak (kazmak), ketpek (gitmek).*

-dAk: *kuvırdak (kavurma).*

-dI4k: *tuvduk (kuşak).*

-GAk: Alet isimleri yapar: *ırğak (zıpkın).* Vasıf isimleri yapar: *pıskak (korkak).*

-GAn: Alet isimleri yapar: *arkan (sicim), kapkan (kapan).* Bitki isimleri yapar: *kışıtkan (ısırgan otu),*yabışkan (ak diken).

-GI: Alet ismi yapar: *pışkı (testere), şalğı (tırpan).* Yiyecek, içecek ismi yapar: *aşıtkı (maya), işki (içki).* Vasıf isimleri yapar: *basınkı (boğuk), köterinki (yüce).*

-GIn: Vasıf isimleri yapar: *köşkin (göçebe), tüzgin (düzgün).*

-GIr: *sezgir (duyarlı), şalıskır (çalışkan).*

-GIş: Alet ismi yapar: *kırğış (mutfak rendesi), sıpırğış (süpürge).* Vasıf ismi yapar: *bezdirgiş (bezdiren), kızıktırğış (ilginç), bilgiş (bilgiç), baskış (basamak).*

-I: Vasıf isimleri yapar: *korkı (korku), tolı (dolu), yıyı (sık; koyu).*

-(I)k: Bir hareketin sonucunu ifade eden isimler yapar: *aşık (açık), köbik (köpük), sızık (çizgi).* Yansıma fiillere gelerek isim yapar: *kurkıldak (karışıklık; pılıpırtı), yarkıldak (güleryüzlü).*

-(I)m: Bir hareketin sonucunu ifade eden isimler yapar: *bilim (bilim), sıpırım (süpürüntü).* Ölçü birimleri anlatan isimler yapar: *ölşem (ölçü), salım (porsiyon).*

-(I): *tütin (duman), yavın (yağmur).*

-şi: *süyinşi (sevinç), tilenşi (dilenci).*

-(I)s: Hareketin, işin, durumun isim şeklini yapar*: körinis (görünüş), ökinis (pişmanlık), kokıs (koku).* Tekrarlarda kullanılır: *barıs kelis (görüşme), yüris turus (hareket tarzı, görgü).* Vasıf ismi veya zarf yapar: *asığıs (acele), yañılıs (yanlış, hata).* Soyut isim yapar: *kızğanış (kıskanç), kuvanış (kıvanç).*

-şAk: Vasıf isimleri yapar: *erinşek (tembel).*

-(U)v: Hareketin, işin, durumun isim şeklini yapar: *königüv (alıştırma), ösüv (büyüme), yazuv (yazı).*

-vIş: Alet isimleri yapar: *ıslavış (sap), tırnavış (tırmık), taptavış (pres, sıkma aracı).*

İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ:

+A-: *küse- (dilemek), mine- (kusurları, pürüzleri ortadan kaldırmak -nesneler için), sana- (saymak), yöne- (yönelmek).*

+Ar-: Genellikle vasıf isimlerine gelerek geçişsiz fiiller türetir*: eskir- (eskimek), köger- (mavileşmek), özger- (değişmek).*

+Ay-: Çoğunlukla ünsüz ile biten isimlerle (özellikle de vasıf isimleriyle) kullanılır*: azay- (azalmak), bükirey- (eğilmek, bükülmek), köbey- (artmak), taray- (daralmak).*

+dA-: -Ir ekiyle türemiş yansıma isimlere gelir**:** *dübirde- (tepinmek), sıbırda- (fısıldamak), sıkırda- (gıcırdamak (kapı), kıtırdamak).*

+el-: Tek heceli isimlerden geçişsiz fiil türetmektedir*: tüzel- (düzelmek).*

+GA-: Tek heceli isimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller türetmektedir*: tuska- (nişanlamak), karga- (küfretmek, beddua etmek), mızga- (bıkmak, usanmak).*

+Gar-: Tek heceli isimlerden fiil türetmektedir*: oñgar- (tamir etmek), suvgar- (sulamak).*

+GIr-: Yansıma kelimelerden, ses çıkarmak anlamını ifade eden fiiller yapar: *akır- (bağırmak), pıskır- (horuldamak, burnundan soluk çıkarmak -at için-), sızgır- (ıslık çalmak).*

+I-: Daha çok vasıf isimlerine gelen bu ek; geçişli ve geçişsiz fiiller türetmektedir: *bayı- (zenginleşmek), kemi- (azalmak), bırşı- (harcamak), tası- (götürmek, taşımak).*

+IldA-: Ekin getirildiği yansıma isimler genellikle ikileme şeklinde kullanılır: *ahılda- (ah çekmek, oflayıp puflamak), gürilde- (gürlemek).*

+IrA-: +IldA- ekiyle aynı tabanlara gelerek eş anlamlı fiiller türetmektedir**:** *burkıra- (kabarmak), kaltıra- (titremek), şiñgire- (keskin bir ses çıkarmak, çığlık atmak).*

+Ik-: Geldiği ismin anlamını daha da kuvvetli belirten bir ektir*: dämik- (heveslenmek), molık- (bollukta olmak), tınşık- (bunalmak, nefesi kesılmek).*

+kIlA-: Bu ekle türemiş fiillerde, devam etmekte olan bir hareket anlatılır: *iyiskile- (koklamak).*

+lA-: Ekin birleştiği isim tabanları, yansıma isimlerden alınma isimlere kadar değişik nitelikler gösterir. Vasıf isimlerinden fiil yapar: *iygile- (iyileştirmek), kalınla- (kalınlaştırmak).* Alet isimlerinden fiil yapar: *egevle- (eğelemek), sınala- (çivi çakmak).* Organ isimlerinden fiil yapar: *avızla- (konuşmak), uvısla- (avuçlamak).* Hayvan isimlerinden fiil yapar: *buzavla- (buzağılamak), kulınla- (yavrulamak -at için-).* Çeşitli madde isimlerinden o maddeyle kaplamak veya o maddeden koymak anlamında fiiller yapar: *altınla- (altınla kaplamak), balavızla- (mumlamak).*

+lAn-: +lA- eki ile -n- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden oluşmaktadır: *baktılan- (mutlu olmak).*

+lAs-: +lA- ekiyle -s- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir: *bacalas- (bacanak olmak), duşpanlas- (birbirine düşman olmak), ortaklas- (paylaşmak).*

+lAt-: +lA- ve -t- eklerinin birleşmesinden oluşmuştur: *ekilet- (iki katına çıkarmak), şaltlat- (hızlandırmak), kolaylat- (ucuzlatmak).*

+sA-: İsimlerden genellikle geçişsiz fiiller türetir: *suvsa- (susamak), yelimse- (tutkallı olmak).*

+sI-: Çok işlek olan bu ek, "gibi görünmek, saymak" anlamında fiiller türetir: *şeşensi- (kendini güzel söz söyler saymak), tatımsı- (arkadaş gibi görünmek).*

+sIn-: Ek, daha çok vasıf isimlerine gelmektedir."... hissetmek, öyle saymak, veya öyle olmak" anlamlarında fiiller türetir: *äceyipsin- (şaşmak), kereksin- (muhtaç olmak, gerek olmak), kıyınsın- (güçlük çekmek), şeksin- (şüphelenmek).*

+sIrA-: *uykısıra- (uyuklamak).*

FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ:

Fiil Çatısını Etkilemeyen Fiilden Fiil Yapma Ekleri:

-A-: Ünsüzle biten fiil tabanlarına gelerek fiilin anlamını pekiştirir: *iyte-(itmek), küre- (kürümek).*

-AlA-: Hareketin tekrarlanarak, sürekli yapıldığını ifade eden fiiller yapar: *kuvala- (kovmak), sebele- (serpelemek) -yağmur-.*

-GA-: Geldiği fiilin anlamını kuvvetlendirici bir özellik taşımaktadır: *kurga- (kurumak), kozga- (bir şeyi hareket ettirmek; uyandırmak, coşturmak).*

-gana-: *taygana- (kaymak).*

-GIlA-: Hareketin sık sık ve sürekli yapıldığını ifade eden fiiller türetir: *algıla- (almak), atkıla- (ateş etmek), sozgıla- (genişletmek).*

-GIşlA-: Fiil tabanının anlamını kuvvetlendirir ve hareketin tekrarlanarak yapıldığını anlatır: *tartkışla- (çekmek, çekip çıkarmak), buzgışla- (yağmalamak).*

-I-: İsim tabanlarının anlamını kuvvetlendiren fiiller yapar: *kazı- (kazmak), kokı- (kokmak), teri- (toplamak,biraraya getirmek).*

-(I)k-: Geldiği fiilin anlamını kuvvetlendirir: *asık- (acele etmek), könik- (alışmak), moyık- (yorulmak).*

-M3A-: Olumsuzluk ekidir: *ınama- (dilememek), kereksinme- (gerekli saymamak), berme- (vermemek), sokpa- (vurmamak), işpe- (içmemek), yazba- (yazmamak).*

-msIrA-: Hareketin tam olarak yerine getirilmediğini anlatan fiiller yapar: *külemsire- (gülümsemek).*

-şI- Geldiği fiilin anlamını pekiştirmektedir: *arşı- (temizlemek).*

Fiil Çatısını Etkileyen Fiilden Fiil Yapma Ekleri:

-(I)l-: Geçişli fiillerle pasif anlamlı, geçişsiz fiillerle de meçhul anlamlı fiiller türetir: *egil- (ekilmek), iyil- (eğilmek), pisiril- (pişirilmek), basıl- (basılmak), kuyıl- (akmak, boşalmak, koyulmak), minil- (binilmek).*

-(I)n -: Kendi kendine yapma veya olma ifade eder: *süyin- (sevinmek) yuvın- (yıkanmak).*

-(I)s-: Bir işi birden fazla kişinin beraber veya karşılıklı yapmasını anlatan fiiller türetir: *boyas- (boyamaya yardım etmek), karas- (bakışmak), salamlas- (selamlaşmak).*

-Ar-: Geçişsiz fiilleri geçişli hâle getirir: *kaytar- (geri vermek).*

-DAr-: Geçişsiz fiilleri geçişli hâle getirir: *avdar- (devirmek).*

-DIr-: Geçişsiz fiilleri geçişli yapmakta, geçişli fiillerin de geçişlilik derecelerini artırmaktadır: *dämiktir- (alıştırmak), kıldır- (yaptırmak), süyindir- (sevindirmek).*

-GAr-: Geçişsiz fiilleri geçişli yapan ek, geçişli fiillerin dè geçişlilik derecelerini artırır: *ozgar- (geçirmek), teşker- (yoklamak, incelemek), yatkar- (yatırmak).*

-GIst-: Geçişsiz fiilleri geçişli yapan ek, geçişli fiillerin de geçişlilik derecelerini artırır: *bilgist- (bildirmek), körgist- (göstermek), tamgıst- (damlatmak).*

-(I)r-: Ekin fonksiyonu geçişsiz fiilleri geçişli yapmaktır: *batır- (batırmak), kaşır- (kaçırmak), uşır- (uçurmak).*

-(I)t-: Geçişli fiillere gelerek geçişlilik derecelerini artıran bu ek, geçişsiz fiillerden de geçişli fiiller türetmektedir: *avırt- (hastalandırmak), bürkent- (örttürmek, kaplatmak), irit- (eritmek), nagıslat- (süsletmek, nakışlatmak).* Ek, kendisinden önce diğer geçişlilik eklerini alarak katmerli geçişlilik de yapar: *öltirt- (öldürtmek), östirt- (büyüttürmek, yetiştirmek), pisirt- (pişirtmek).*

İSİM

İSİMLERDE ÇOKLUK

Çokluk eki -lar/ -ler ekidir: *avıllar* (köyler), *kelinler* (gelinler), *üyler* (evler).

İSİMLERDE İYELİK

Nogay Türkçesinde iyelik ekleri şu şekildedir:

1. tk. şh.	-m, -ım / -im	1. çk. şh.	-mız, -miz / -ımız, -imiz
2. tk. şh.	-ñ, -ıñ / -iñ	2. çk. şh.	-ñız, -ñiz / -ıñız, -iñiz
3. tk. şh.	-ı, -i / -sı, -si	3. çk. şh.	-ları, -leri

üyim	atım	balam
üyiñ	atıñ	balañ
üyi	atı	balası
üyimiz	atımız	balamız
üyiñiz	atıñız	balañız
üyleri	atları	balaları

İSMİN HÂLLERİ

İlgi hâli

Nogay Türkçesinde ilgi hâli eki tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra –dıñ/ -diñ; tonsuz ünsüzlerden sonra –tıñ / -tiñ; m, n, ñ geniz ünsüzlerinden sonra –nıñ / -niñ'dir: *atamnıñ* (babamın), *baladıñ* (çocuğun), *esiktiñ* (kapının), *kagıttıñ* (kağıdın), *üydiñ* (evin).

Yönelme hâli

Nogay Türkçesinde yönelme hâli eki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra –ga/-ge; tonsuz ünsüzlerden sonra -ka/-ke'dir. Örnekler: *buzga* (buza), *kalaga* (şehre), *közge* (göze), *kemege* (gemiye), *konakka* (misafire), *esikke* (kapıya).

1. ve 2. teklik şahıs iyelik ekinden sonra ek –a/-e; 3. şahıs iyelik eklerinden sonra –na / -ne şeklindedir: *közime* (gözüme), *atamnıñ üyine* (babamın evine).

Yükleme hâli

Yükleme hâli eki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra –dı/-di; tonsuz ünsüzlerden sonra –tı/-ti; 3. şahıs iyelik eklerinden sonra -n'dir: *baydı* (zengini), *konaktı* (misafiri), *üydi* (evi), *sokpagımdı* (sokağımı), *sözdi* (sözü), *seniñ anañdı* (anneni) *balasın* (çocuğunu).

Bulunma hâli

Bulunma hâli eki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra -da/-de; tonsuz ünsüzlerden sonra -ta/-te şeklindedir: *keşte* (gecede), *yasta* (gençte).

Çıkma hâli

Çıkma hâli eki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra -dan/den; tonsuz ünsüzlerden sonra -tan/-ten; m, n, ñ ünsüzleriyle biten isimlerden sonra -nan/-nen şeklindedir: *alıstan* (uzaktan), *üyden* (evden), *künnen* (günden).

Vasıta hâli

Vasıta hâli eki -n, -la/-le, -lay/-ley, -layın/-leyin'dir: *akırın* (yavaşça), *aldın* (önceden), *yañıla* (yeni olarak), *yaslay* (gençken), *atlayın* (at gibi).

Eşitlik hâli

Eşitlik-benzerlik hâli eki -şa/-şe'dir: *bayagınşa* (deminki gibi), *kökşe* (mavimsi, mavi gibi), *uzınşa* (uzunca).

Ayrıca -day, -dey, -tay, -tey eki de eşitlik hâli ekidir: *aldıngıday* (önceki gibi), *tastay* (taş gibi), *birdey* (aynı), *terektey* (ağaç gibi).

Yön gösterme hâli

Yön eki -garı/-geri şeklinde gelir: *yogarı* (yukarı), *ilgeri* (ileri).

İsimlerde soru

İsimlerde soru; soru eki olan -ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe ekleriyle yapılır. Ek, z ünsüzüyle biten isimlerden sonra -bA-, ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten isimlerden sonra -mA-, tonsuz ünsüzlerden sonra ise -pA- şeklindedir: *ärüvsiñme* (iyi misin), *azba* (az mı), *yokpa* (yok mu). Bazı isimlerde ekin -ım/-im şekline rastlanır: *barım* (var mı).

İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

ŞİMDİKİ ZAMAN

İsim-fiilinin şimdiki zaman çekimi şu eklerle yapılır:

-ban/-ben, -man/-men, -pan/-pen	-bız/-biz, -mız/-miz, -pız/-piz
-sıñ/-siñ	-sıñız/-siñiz, -sız/-siz
-dı/-di, -tı/-ti, Ø	-lar/-ler, -tılar/-tiler

ärüvmen (iyiyim)	kartpan (yaşlıyım)	yalgızban (yalnızım)
ärüvsiñ	kartsıñ	yalgızsıñ
ärüvdi	karttı	yalgızdı
ärüvmiz	kartpız	yalgızbız
ärüvsiz	kartsız	yalgızsız
ärüvler (ärüvdiler)	kartlar (karttılar)	yalgızlar (yalgızdılar)

Olumsuz Şekli: Olumsuz şekli "tuvıl" (değil) kelimesiyle yapılır: bay tuvılman (zengin değilim), yalgız tuvılsıñ (yalnız değilsin), arık tuvılmız (yorgun değiliz), yigerli tuvıl (cesur değil).

Soru Şekli: ärüvsiñme (iyi misin), baysızba (zengin misiniz), karttıma (ihtiyar mıydı), yalgızbızba (yalnız mıyız).

BİLİNEN GEÇMİŞ ZAMAN

E- fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi olan "edi" ile yapılır.

yas edim (gençtim)	yas edik
yas ediñ	yas ediñiz
yas edi	yas ediler

Olumsuz Şekli: yas tuvıl ediñ (genç değildin), bay tuvıl edik (zengin değildik), arık tuvıl edim (yorgun değildim), yalgız tuvıl ediñiz (yalnız değildiniz).

Soru Şekli: yas edime (genç miydi), bay ediñme (zengin miydin), arık edikpe (yorgun muyduk), yigerli edilerme (cesur muydular).

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN

E- ve bol- fiillerinin öğrenilen geçmiş zaman çekimi olan "eken" ve "bolgan" ile yapılır.

arık ekenmen (yorgunmuşum)	arık bolganman (yorgunmuşum)
arık ekensiñ	arık bolgansıñ
arık eken	arık bolgan
arık ekenmiz	arık bolganmız
arık ekensiñiz	arık bolgansıñız
arık ekenler	arık bolganlar

Olumsuz Şekli: arık tuvıl eken (yorgun değilmiş), yigerli tuvıl ekensiñ (cesur değilmişsin), bay tuvıl ekenmiz (zengin değilmişiz), yas tuvıl bolganmız (genç değilmişiz).

Soru Şekli: arık ekenme (yorgun muymuş), yigerli ekenmizbe (cesur muymuşuz), bay ekensiñizbe (zengin miymişsiniz), yas bolganlarma (genç miymişler).

ŞART

Bol- fiilinin şart çekimi olan "bolsa" ile yapılır.

yigerli bolsam (cesursam)	yigerli bolsak
yigerli bolsañ	yigerli bolsañız
yigerli bolsa	yigerli bolsalar

Olumsuz Şekli: Olumsuzluk -M3A- olumsuzluk ekiyle yapılır. Örnek: yigerli bolmasam (cesur değilsem).

SIFAT

NİTELEME SIFATLARI

Alıs yer (uzak yer), *kart ädem* (ihtiyar adam), *arık at* (yorgun at), *biyik tav* (yüksek dağ), *torı at* (doru at), *keñ kır* (geniş kır), *kişkey kozı* (küçük kuzu), *uzın yip* (uzun ip), *kıska boy* (kısa boy), *yigerli ädem* (cesur adam), *yaman kisi* (kötü kişi), *şıdamlı yigit* (dayanıklı yiğit), *aş böri* (aç kurt), *tañ kisi* (iyi adam), *yılı suv* (ılık su), *issi ava* (sıcak hava), *suwık yel* (soğuk yel), *yañı börk* (yeni kalpak), *şirik agaş* (çürük ağaç), *ötkir pışak* (keskin bıçak), *tögerek kos* (daire şeklinde çadır), *yuvan kiyim* (kalın giysi), *taza suw* (temiz su), *yiñişke davaz* (ince ses), *eski kiyim* (eski giysi), *kıska yünli koy* (kısa yünlü koyun), *tar oram* (dar sokak), *kirli üy* (kirli ev), *taza şaş* (temiz saç), *kızıl bayrak* (kırmızı bayrak), *sarı gül* (sarı gül), *yasıl yapırak* (yeşil yaprak), *kök köz* (mavi göz).

BELİRTME SIFATLARI

İŞARET SIFATLARI

Bu kız (bu kız), *ol avıl* (o köy), *sol keşe* (bu gece), *munav yol* (işte bu yol), *muna yapırak* (işte bu yaprak), *mine üy* (işte bu ev), *na ädem* (işte bu adam), *anav üy* (işte o ev), *ana bala* (işte o çocuk), *äne kart* (işte o ihtiyar), *ene ädem* (işte o adam), *sosı kız* (şu kız).

SAYI SIFATLARI

Sayı sıfatları:

a) asıl sayı sıfatları: *Bir, eki, üş, tört, bes, altı, yeti, segiz, togız, on, yırma, elli, yüz; mıñ kisi* (bin kişi), *bir million ädem* (bir milyon insan), *üş ötpek* (üç ekmek), *bes bala* (beş çocuk)

b) sıra sayı sıfatları: *birinşi okıvşu* (birinci öğrenci), *ekinşi okuvşı* (ikinci öğrenci), *yetinşi klas* (yedinci sınıf), *segizinşi bala* (sekizinci çocuk).

c) üleştirme sayı sıfatları: *ekiser ädem* (ikişer adam), *üşer alma* (üçer elma), *beser atlı* (beşer atlı), *altısar üy* (altışar ev), *segizer bala* (sekizer çocuk)

d) kesir sayı sıfatları: *yırmadıñ besi* (yirmide beşi), *üştiñ ekisi* (üçte ikisi), *beste üşi* (beşte üçü).

SORU SIFATLARI

Kayday kullık (nasıl iş), *neşe sorav* (kaç soru), *neşenşi etaj* (kaçıncı kat), *kalay yarasık* (nasıl yakışıklı), *kayerdeki oram* (neredeki sokak), *neşeser alma* (kaçar elma), *kaysı üy* (hangi ev), *ne zat* (ne iş).

BELİRSİZLİK SIFATLARI

Birer ällerde (bazı hällerde), *bäri ädemler* (bütün adamlar), *bütin dunıya* (bütün dünya), *bir neşe ay* (birkaç ay), *sav kün* (bütün gün), *savlay halklar* (bütün halklar), *är bir okıtuvşı* (her öğretmen), *är kaysı ädem* (herhangi bir adam), *är yer* (her yer), *äş bir ädem* (hiçbir adam), *baska okuvşı* (başka öğrenci), *özge kullık* (başka iş), *biraz kisi* (biraz veya birkaç kişi), *bir köp bala* (birçok çocuk), *kaybir yaslar* (bazı gençler), *bir neşe kisi* (birkaç kişi).

SIFAT-FİİL GRUBU

Alıstan kelgen ädem (uzaktan gelen adam), *onıñ kullıkka pisken kolları* (onun iş yaparken kuvvetlenen kolları), *kök tüsin köpten beri yoyıp kutılgan közleri* (mavi rengini çoktan kaybetmiş gözleri), *onıñ okın-okında taba turatagan zatı* (onun zaman zaman bulduğu şeyler), *tumanlaskan alıstay bolıp* (dumanlaşan uzaklar gibi).

ZAMİR

ŞAHIS ZAMİRLERİ

Yalın h.	İlgi h.	Yükleme h.	Yönelme h.	Bulunma h.	Çıkma h.	Eşitlik h.
Men	*menim*	*meni*	*maga*	*mende*	*mennen*	*menimşe*
Sen	seniñ	seni	saga	sende	sennen	seniñşe
Ol onıñ	onı	oga	onda	onnan	onıñşa	
Biz	bizim	bizdi	bizge	bizde	bizden	bizimşe
Siz siziñ	sizdi	sizge	sizde	sizden	siziñşe	
Olar	olardıñ	olardı	olarga	olarda	olardan	olardıñşa

İŞARET ZAMİRLERİ

Teklik İşaret Zamirlerinin Hâllere Göre Çekim Tablosu

Yalın h.	İlgi h.	Yükleme h.	Yönelme h.	Bulunma h.	Çıkma h.	Eşitlik h.
Bu munıñ	*munı*	*buga*	*munda*	*munnan*	*bulay*	
Sol sonıñ	sonı	soga	sonda	sonnan	solay	
Ol onıñ	onı	oga	anda	onnan	olay	
Muna	munadıñ	munadı	munaga	munada	munadan	munaday
Mına	mınadıñ	mınadı	mınaga	mınada	mınadan	mınaday
Ana	anadıñ	anadı	anaga	anada	anadan	anaday
Anav	anavdıñ	anavdı	anavga	anavda	anavdan	anavday
Munav	munavdıñ	munavdı	munavga	munavda	munavdan	munavday
Munavı	munavdıñ	munavın	munavga	munavda	munavdan	munavday
Sona	sonadıñ	sonadı	sonaga	sonada	sonadan	sonaday
Sosı	sosınıñ	sosıdı	sosıga	sosıda	sosınnan	sosınday

Çokluk İşaret Zamirlerinin Hâllere Göre Çekim Tablosu

Yalın h.	İlgi h.	Yükleme h.	Yönelme h.	Bulunma h.	Çıkma h.	Eşitlik h.
Bular	bulardıñ	bulardı	bularga	bularda	bulardan	bularday
Solar	solardıñ	solardı	solarga	solarda	solardan	solarday
Olar	olardıñ	olardı	olarga	olarda	olardan	olarday
Mınalar	mınalardıñ	mınalardı	mınalarga	mınalarda	mınalardan	mınalarday
Munalar	munalardıñ	munalardı	munalarga	munalarda	munalardan	munalarday
Sonalar	sonalardıñ	sonalardı	sonalarga	sonalarda	sonalardan	sonalarday
Analar	analardıñ	analardı	analarga	analarda	analardan	analarday
Anavlar	anavlardıñ	anavlardı	anavlarga	anavlarda	anavlardan	anavlarday
Munavlar	munavlardıñ	munavlardı	munavlarga	munavlarda	munavlardan	munavlarday
Sosılar	sosılardıñ	sosılardı	sosılarga	sosılarda	sosılardan	sosılarday

DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRİ

Nogay Türkçesinde dönüşlülük zamiri olan "öz" (kendi) kelimesinin iyelik ekleriyle çekimi şu şekildedir:

Özim	Özimiz
Öziñ	Öziñiz
Özi	Özleri

SORU ZAMİRLERİ

Ne, kim, kayda (nereye), *kaysı* (hangisi), *nege* (niçin), *kaşan* (ne zaman).

BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ

Birev (birisi), *bärisi* (hepsi), *är kaysısı* (her birisi), *äşkim* (hiç kimse), *birerler* (bazıları), *är kimi* (bazısı), *köteremiz* (hepimiz) vb.

ZARF

YER ZARFLARI

Äri-beri (öte beri), *munda* (beri, buraya), *arı yak* (öte), *ilgeri* (ileri), *keri* (geri), *yogarı* (yukarı), *tömen* (aşağı).

ZAMAN ZARFLARI

Bagana (demin), *äle* (hâlâ), *äli* (şimdi), *endi* (şimdi), *söle* (şimdi), *soñ* (sonra), *erte* (erken), *aldın* (önce), *ilik* (önce), *üyle* (öğle), *keş* (akşam, geç), *birsigün* (öbürgün), *tünegün* (dün), *tañ erteñ* (sabahleyin, seherle), *tüs/kün ortası* (bol-) (öğle ol-), *talma tüs* (bol-) (tam öğle olmak), *üyle* (öğle), *ekindi* (ikindi), *keşe* (gece), *kündiz* (gündüz), *bıyıl* (bu yıl), *tün* (gece), *küni-tüni* (gece gündüz).

HÂL ZARFLARI

Munday (böyle), sonday (şöyle), onday (öyle), *solay* (öyle), *tez (kel-)* (çabuk gel-), *akırın (şıgar-)* (yavaş çıkar-), *ärüv (esit-)* (iyi işitmek), *berk (bayla-)* (sıkı bağla-), *zor man (äket-)* (zorla götür-), *yeñil (kutıl-)* (kolay kurtul-), *keneten (sallan-)* (aniden sallan), *birden (es-)* (birden es-), *siyrek (körin-)* (seyrek görün-), *yahşı (tut-)* (iyi tut-).

MİKTAR ZARFLARI

Tegaran (ye-) (biraz ye-), *az-azdan (al-)* (azar azar al-), *az-maz (al-)* (biraz al-), *aylak (ärüv)* (hayli iyi), *köp (şalıs-)* (çok çalış-), *artık (al-)* (fazla al-), *bek (ärüv)* (pek iyi).

SORU ZARFLARI

Kaşan (kayt-) (ne zaman dön-), *kayzaman (kel-)* (ne zaman gel-), *ne şaklı (söyle-)* (ne kadar söyle-), *neşik (kel-)* (nasıl gel-), *kalay (kayt-)* (nasıl dön-), *kayerde (kal-)* (nerede kal-), *kaydan (kel-)* (nereden gel-).

FİİL

ŞAHIS EKLERİ

Zamir menşeli (birinci tip) şahıs ekleri:

1. tk. şh. -man / -men; -pan / -pen	1. çk. şh. -mız /-miz; -pız / -piz
2. tk. şh. -sıñ / -siñ [-sız / -siz (nz.)]	2. çk. şh. -sız / -siz
3. tk. şh. Ø ; -dı / -di, -tı / -ti	3. çk. şh. -lar /-ler; -dılar /-diler, -tılar/-tiler

İyelik menşeli (ikinci tip) şahıs ekleri:

1. tk. şh. -(ı)m /-(i)m	1. çk. şh. -(ı)k / -(i)k
2. tk. şh. -(ı)ñ / -(i)ñ [-(ı)ñız / -(i)ñiz (nz.)]	2. çk. şh.-(ı)ñız / (i)ñiz
3. tk. şh. Ø	3. çk. şh. -lar / -ler

HABER KİPLERİ

1. TİP GEÇMİŞ ZAMAN

1. tip geçmiş zaman kipi -DI ekiyle yapılmaktadır. Ek, bütün fiillerden sonra düz ünlülüdür. Ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten fiillere ekin d' li, tonsuz ünsüzle biten fiillere t' li şekli gelmektedir. 1. tip geçmiş zaman iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmektedir.

kara-dı-m "baktım"		şeş-ti-m "çözdüm"	üz-di-m "kestim"	tap-tı-m "buldum"
kara-dı-ñ	şeş-ti-ñ	üz-di-ñ	tap-tı-ñ	
kara-dı-ñız (nz.)		şeş-ti-ñiz (nz.)	üz-di-ñiz (nz.)	tap-tı-ñız (nz.)
kara-dı	şeş-ti	üz-di	tap-tı	
kara-dı-k	şeş-ti-k	üz-di-k	tap-tı-k	
kara-dı-ñız	şeş-ti-ñiz	üz-di-ñiz	tap-tı-ñız	
kara-dı-lar	şeş-ti-ler	üz-di-ler	tap-tı-lar	

Olumsuz Şekli:

1.tip geçmiş zaman kipinin olumsuz şekli -M3A- olumsuzluk ekiyle yapılır. Ek, z ünsüzüyle biten fiillerden sonra -bA-, ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra -mA-, tonsuz ünsüzlerden sonra ise -pA- şeklindedir: yaz-ba-dı (yazmadı), bez-be-di (bezmedi), sal-ma-dı (koymadı), üz-be-di-ler (kesmediler), tap-pa-dı-m (bulmadım), kara-ma-dı-k (bakmadık).

Soru Şekli:

Soru şekli -M3A- soru ekiyle yapılır. Ek, z ünsüzüyle biten fiillerden sonra -bA-, ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra -mA-, tonsuz ünsüzlerden sonra ise -pA- şeklindedir: tüsindiñizbe (düşündünüz mü), esittinme (işittin mi), esittikpe (işittik mi), berdiñme (verdin mi).

2. TİP GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ

2. tip geçmiş zaman kipi Nogay Türkçesinde -GAn ekiyle yapılmaktadır. Tonlu ünsüzle ve ünlüyle biten fiillerden sonra ekin g'li, tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra k'li şekli kullanılmaktadır. 2. tip geçmiş zaman zamir menşeli şahıs ekleri alır.

iş-ken-men "içmişim, sok-kan-man "vurmuşum, ber-gen-men"vermişim, al-gan-man "almışım,

içtim"	vurdum"	verdim"	aldım"
iş-ken-siñ	sok-kan-sıñ	ber-gen-siñ	al-gan-sıñ
iş-ken-siz (nz.)	sok-kan-sız (nz.)	ber-gen-siz (nz.)	al-gan-sız (nz.)
iş-ken	sok-kan	ber-gen	al-gan
iş-ken-miz	sok-kan-mız	ber-gen-miz	al-gan-mız
iş-ken-siz	sok-kan-sız	ber-gen-siz	al-gan-sız
iş-ken-ler	sok-kan-lar	ber-gen-ler	al-gan-lar

Olumsuz Şekli:

Olumsuz şekli üç çeşittir.

1. -M3A- olumsuzluk ekiyle yapılır: yaz-ba-gan (yazmamış, yazmadı), sal-ma-gan (koymamış, koymadı).
2. Olumsuzluk ifade eden "yok" kelimesinin kip ekinden sonra getirilmesiyle yapılır. Şahıs ekleri en sonda bulunur: bar-gan yok (gitmemiş, gitmedi), kara-gan yok (bakmamış, bakmadı), al-gan yokpan (almamışım), islegen yokpız (çalışmamışız).
3. Bu kipin başka bir olumsuz şekli, fi l + -GAn sıf t-f i eki + iyelik ekleri + "yok" olumsuzluk kelimesi ile yapılmaktadır.[1]

bar-gan-ı-m yok "gitmemişim, gitmedim"	bar-gan-ı-mız yok
bar-gan-ı-ñ yok	bar-gan-ı-ñız yok
bar-gan-ı-ñız yok (nz.)	bar-gan-ları yok
bar-gan-ı yok	

Soru Şekli:

-M3A ekiyle yapılır: şakırganmanma (çağırdım mı), kelgensiñme (gelmiş misin), irigen yokpa (erimemiş mi). Bazen kipten sonra -M3A yerine -Im eki kullanılarak kipin soru şekli elde edilmektedir: yıyganım (toplamış mı).

[1] Bu şekil Nogay Türkçesinin gramer kitaplarında görülmemektedir.

3. TİP GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ

Fiil + -(I)p zarf fiil eki + şahıs eki kalıbıyla yapılır. Çekim sırasında 1. teklik ve çokluk şahıs ekleri daima tonsuz ünsüzle başlar. Kip eki, ünsüzle biten fiil tabanlarına -I- ünlüsüyle bağlanır. Yardımcı ünlü daima düzdür. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir.

bar-ı-p-pan "gitmişim"	üz-i-p-pen "kesmişim"	isle-p-pen "çalışmışım"
bar-ı-p-sıñ	üz-i-p-siñ	isle-p-siñ
bar-ı-p-sız (nz.)	üz-i-p-siz (nz.)	isle-p-siz (nz.)
bar-ı-p-tı	üz-i-p-ti	isle-p-ti
bar-ı-p-pız	üz-i-p-piz	isle-p-piz
bar-ı-p-sız	üz-i-p-siz	isle-p-siz
bar-ı-p-tı-lar	üz-i-p-ti-ler	isle-p-ti-ler

Olumsuz Şekli:

3. tip geçmiş zaman kipinin olumsuz şekli fiil tabanıyla kip arasına -M3A- olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılır: sız-ba-p-tı (çizmemiş), sal-ma-p-tı (koymamış), örme-p-ti (örmemiş).

Soru Şekli:

-M3A ekiyle yapılır: barıptıma (gitmiş mi), islepsizbe (çalışmış mısınız), üzippizbe (kesmiş miyiz), söylepsiñme (konuşmuşmusun).

1. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ

1. tip şimdiki zaman kipi eki, ünsüzle biten fiillerden sonra -A; ünlüyle biten fiillerden sonra -y'dir.3. teklik ve 3. çokluk şahısta yer alan -dI eki; "turur" yardımcı fiilinden ekleşmiştir. Şahıs ekleri zamir menşelidir.

bar-a-man "gidiyorum, giderim"	süy-e-men "seviyorum, severim"	kara-y-man "bakıyorum, bakarım"	söyle-y-men "konuşurum konuşuyorum"
bar-a-sıñ	süy-e-siñ	kara-y-sıñ	söyle-y-siñ
bar-a-sız (nz.)	süy-e-siz (nz.)	kara-y-sız (nz.)	söyle-y-siz (nz.)
bar-a-dı	süy-e-di	kara-y-dı	söyle-y-di
bar-a-mız	süy-e-miz	kara-y-mız	söyle-y-miz
bar-a-sız	süy-e-siz	kara-y-sız	söyle-y-siz
bar-a-dılar	süy-e-diler	kara-y-dılar	söyle-y-diler

Olumsuz Şekli:

1.tip şimdiki zaman kipinin olumsuzu, kip ekinden önce -M3A- olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır: bez-be-y-di (bezmiyor, bezmez), isle-me-y-di (çalışmıyor, çalışmaz), sep-pe-y-di (serpmiyor, serpmez).

Soru Şekli: usamaymızba (benzemiyor muyuz), köresizbe (görüyor musunuz), sanaysıñma (sayıyor musun), usayım (benziyor mu).

2. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ

Nogay Türkçesindeki 2. tip şimdiki zaman kipi; fiil + -A/-y zarf-fiil eki + tagan + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır. -A eki ünsüzle biten fiil tabanına eklenir. -y eki ise ünlü ile biten fiillere gelir. Daha sonra gelen "-tagan" kalınlık-incelik uyumuna uymaz; tek şekillidir. Şahıs ekleri zamir menşelidir.

bar-a-tagan-man "gitmekteyim"	isle-y-tagan-man "çalışmaktayım"
bar-a-tagan-sıñ	isle-y-tagan-sıñ
bar-a-tagan-sız (nz.)	isle-y-tagan-sız (nz.)
bar-a-tagan	isle-y-tagan
bar-a-tagan-mız	isle-y-tagan-mız
bar-a-tagan-sız	isle-y-tagan-sız
bar-a-tagan-lar	isle-y-tagan-lar

Olumsuz Şekli:

Olumsuz şekli; fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılmaktadır: kezbe-y-tagan (gezmemekte), kuv-ma-y-tagan (kovmamakta).

Soru Şekli: isleytaganmanma (çalışmakta mıyım), barataganszba (gitmekte misiniz), alatagansıñma (almakta mısın), işetaganma (içmekte mi), köretaganlarma (görmekteler mi).

3. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ

3. tip şimdiki zaman kipi fiil + -A + yatır + şahıs ekleri kalıbıyla yapılmaktadır. Ünlüyle biten fiillerde -A zarf-fiil eki ve ondan önce gelen -y- yardımcı sesi düşmüştür. "Yatır" kalıp fiili yat- yardımcı fiiline, -(I)r geniş zaman ekinin getirilmesiyle yapılmıştır. Ünsüz ile biten fiil tabanlarına -A, ünlü ile biten fiil tabanlarına -y eki gelir. Bunların üzerine eklenen "yatır" kalıp fiili ise kalınlık-incelik uyumuna uymaz, tek şekillidir. Şahıs ekleri zamir menşelidir.

iş-e-yatır-man "içmekteyim, içiyorum"	isle-yatır-man "çalışmaktayım, çalışıyorum"
iş-e-yatır-sıñ	isle-yatır-sıñ
iş-e-yatır-sız (nz.)	isle-yatır-sız (nz.)
iş-e-yatır	isle-yatır
iş-e-yatır-mız	isle-yatır-mız
iş-e-yatır-sız	isle-yatır-sız
iş-e-yatır-lar	isle-yatır-lar

Olumsuz Şekli:

Olumsuz şekil; fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılmaktadır: ozba-yatır (geçmemekte, geçmiyor), kiy-me-yatırman (giymemekteyim, giymiyorum), ket-pe-yatırsız (gitmemektesiniz, gitmiyorsunuz).

Soru Şekli: işeyatırmızba (içmekte miyiz), alayatırma (almakta mı), bereyatırsızba (vermekte misiniz), keleyatırsıñma (gelmekte misin).

4. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ

Fiil + -(I)p zarf-fiil eki + turı/ oltırı/ yüri/ yatır yardımcı fiilleri + şahıs ekleri kalıbıyla yapılmaktadır. Şahıs ekleri zamir menşelidir.

al-ı-p turı-man	isle-p turı-man	kara-p oltırı-man	yaz-ı-p oltırı-man
"almaktayım"	"çalışmaktayım"	"bakmaktayım"	"yazmaktayım"
al-ı-p turı-sıñ	isle-p turı-sıñ	kara-p oltırı-sıñ	yaz-ı-p oltırı-sıñ
al-ı-p turı-sız (nz.)	isle-p turı-sız (nz.)	kara-p oltırı-sız (nz.)	yaz-ı-p oltırı-sız (nz.)
al-ı-p turı	isle-p turı	kara-p oltırı	yaz-ı-p oltırı
al-ı-p turı-mız	isle-p turı-mız	kara-p oltırı-mız	yaz-ı-p oltırı-mız
al-ı-p turı-sız	isle-p turı-sız	kara-p oltırı-sız	yaz-ı-p oltırı-sız
al-ı-p turı-lar	isle-p turı-lar	kara-p oltırı-lar	yaz-ı-p oltırı-lar

bar-ı-p yüri-men	okı-p yüri-men	al-ı-p yatır-man	ber-i-p yatır-man
"gitmekteyim"	"okumaktayım"	"almakta"	"vermekte"
bar-ı-p yüri-siñ	okı-p yüri-siñ	al-ı-p yatır-sıñ	ber-i-p yatır-sıñ
bar-ı-p yüri-siz (nz.)	okı-p yüri-siz (nz.)	al-ı-p yatır-sız (nz.)	ber-i-p yatır-sız (nz.)
bar-ı-p yüri	okı-p yüri	al-ı-p yatır	ber-i-p yatır
bar-ı-p yüri-miz	okı-p yüri-miz	al-ı-p yatır-mız	ber-i-p yatır-mız
bar-ı-p yüri-siz	okı-p yüri-siz	al-ı-p yatır-sız	ber-i-p yatır-sız
bar-ı-p yüri-ler	okı-p yüri-ler	al-ı-p yatır-lar	ber-i-p yatır-lar

Olumsuz Şekli: Olumsuz şekli -(I)p zarf-fiil ekinin yerine, bu ekin olumsuzu olan -M3Ay zarf-fiil ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır: kız-bay turı (kızmamakta), ket-pey oltırı (gitmemekte), üz-bey yatır (kesmemekte).

Soru Şekli: alıp yatırsızba (almakta mısınız), bakıp yürime (bakmakta mı), berip turısıñma (vermekte misin), islep oltırımızba (çalışmakta mıyız), okıp turımanma (okumakta mıyım), alıp yürisizbe (almakta mısınız).

5. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ

Bu kip; mastar eki olan -(u)v ekinin üzerine -dA bulunma hâli eki getirilerek yapılmaktadır. Yardımcı ünlü daima yuvarlaktır. İşlek olmayan kipin hikâye şekli daha işlektir. Şahıs ekleri zamir menşelidir.

kel-üvde-men "gelmekteyim"	kara-vda-man "bakmaktayım"
kel-üvde-siñ	kara-vda-sıñ
kel-üvde-siz (nz.)	kara-vda-sız (nz)
kel-üvde	kara-vda
kel-üvde-miz	kara-vda-mız
kel-üvde-siz	kara-vda-sız
kel-üvde-ler	kara-vda-lar

Olumsuz Şekli: Olumsuz şekil; fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılmaktadır: yaz-ba-vda (yazmamakta), kel-me-vde (gelmemekte), yat-pa-vda (yatmamakta).

Soru Şekli: kelüvdemenme (gelmekte miyim), karavdama (bakmakta mı), islevdesizbe (çalışmakta mısınız), barardamızba (gitmekte miyiz).

1. TİP GELECEK ZAMAN KİPİ

1. tip gelecek zaman kipi, fiil tabanına -Ar/-r ekinin getirilmesiyle yapılır. Ünsüzle biten fiil tabanına -Ar eki gelir. Ünlüyle biten fiil tabanına ise -r eklenmektedir. Şahıs ekleri zamir menşelidir.

öt-er-men " geçeceğim geçerim "	bar-ar-man "gideceğim giderim"	isle-r-men " çalışacağım çalışırım "
öt-er-siñ	bar-ar-sıñ	isle-r-siñ
öt-er-siz (nz.)	bar-ar-sız (nz.)	isle-r-siz (nz.)
öt-er	bar-ar	isle-r
öt-er-miz	bar-ar- mız	isle-r-miz
öt-er-siz	bar-ar-sız	isle-r-siz
öt-er-ler	bar-ar-lar	isle-r-ler

Olumsuz Şekli:

1.tip gelecek zaman kipinin olumsuz şekli, fiil tabanı ile şahıs ekleri arasına -M3As ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır: yaz-bas (yazmaz), tiy-mes (değmez), kayt-pas (dönmez), isle-mes-pen (çalışmam), bar-mas-pız (gitmeyiz), al-mas-sız (almazsınız).

Soru Şekli: bermespe (vermez mi), islersizbe (çalışır mısınız), bararmanma (gider miyim).

2. TİP GELECEK ZAMAN KİPİ

2. tip gelecek zaman kipi, fiil tabanına –(A)yAk eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Ek, ünsüzle biten fiillere -AyAk, ünlüyle biten fiillere -yAk şeklinde gelir. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir.

süy-eyek-pen "seveceğim"	bar-ayak-pan "gideceğim"	söyle-yek-pen "konuşacağım"	kara-yak-pan "bakacağım"
süy-eyek-siñ	bar-ayak-sıñ	söyle-yek-siñ	kara-yak-sıñ
süy-eyek-siz (nz.)	bar-ayak-sız (nz.)	söyle-yek-siz (nz.)	kara-yak-sız (nz.)
süy-eyek	bar-ayak	söyle-yek	kara-yak
süy-eyek-piz	bar-ayak-pız	söyle-yek-piz	kara-yak-pız
süy-eyek-siz	bar-ayak-sız	söyle-yek-siz	kara-yak-sız
süy-eyek-ler	bar-ayak-lar	söyle-yek-ler	kara-yak-lar

Olumsuz Şekli:

Bu kipin olumsuzu üç şekilde yapılmaktadır:

1. Fiil tabanıyla 2. tip gelecek zaman kipi arasına gelen -M3A- olumsuzluk eki getirilerek: at-pa-yak (atmayacak).
2. Kip eki ile şahıs ekleri arasına olumsuzluğu ifade eden "tuvıl" kelimesi getirilerek: aş-ayak tuvıl (açmayacak, açacak değil), süyeyek tuvılmız (sevmeyeceğiz, sevecek değiliz), alayak tuvılman (almayacağım, alacak değilim).

3. Fiil + -(A)yAk + iyelik ekleri + "yok" olumsuzluk kelimesi şeklinde yapılmaktadır.[2]

at-ayag-ı-m yok "atmayacağım"	at-ayag-ı-mız yok
at-ayag-ı-ñ yok	at-ayag-ı-ñız yok
at-ayag-ı-ñız yok (nz.)	at-ayak-ları yok
at-ayag-ı yok	

Soru Şekli: aylanayakpa (dönecek mi), öleyekpizbe (ölecek miyiz), barayaksıñma (gidecek misin).

TASARLAMA KİPLERİ

ŞART KİPİ

Şart kipi fiil tabanına -sA ekinin getirilmesiyle yapılır. İyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir.

bar-sa-m "gitsem, gidersem"	kel-se-m"gelsem, gelirsem"	uykla-sa-m"uyusam, uyursam"	söyle-se-m "konuşsam, konuşursam"
bar-sa-ñ	kel-se-ñ	uykla-sa-ñ	söyle-se-ñ
bar-sa-ñız (nz.)	kel-se-ñiz (nz.)	uykla-sa-ñız (nz.)	söyle-se-ñiz (nz.)
bar-sa	kel-se	uykla-sa	söyle-se
bar-sa-k	kel-se-k	uykla-sa-k	söyle-se-k
bar-sa-ñız	kel-se-ñiz	uykla-sa-ñız	söyle-se-ñiz
bar-sa-lar	kel-se-ler	uykla-sa-lar	söyle-se-ler

Olumsuz Şekli:

Şart kipinin olumsuzu; fiille şart eki arasına -M3A- olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılır: oz-ba-sa (geçmese, geçmezse), kör-me-se (görmese, görmezse), et-pe-se (yapmasa, yapmazsa), kel-me-se-ñiz (gelmeseniz, gelmezseniz), bar-ma-sa-k (gitmesek, gitmezsek).

Soru Şekli: uyklasamma (uyusam mı), kelseñme (gelsen mi), körseme (görse mi), söyleseñizbe (konuşsanız mı).

1. TİP İSTEK KİPİ

Fiil + -GI + iyelik eki + keledi kalıbıyla yapılmaktadır.

al-gı-m kel-edi "almak istiyorum"	isle-gi-m kel-edi "çalışmak istiyorum"	ayt-kı-m kel-edi "söylemek istiyorum"	şeş-ki-m kel-edi "bulmak istiyorum"
al-gı-ñ kel-edi	isle-gi-ñ kel-edi	ayt-kı-ñ kel-edi	şeş-ki-ñ kel-edi
al-gı-ñız kel-edi (nz.)	isle-gi-ñiz kel-edi (nz.)	ayt-kı-ñız kel-edi (nz.)	şeş-ki-ñiz kel-edi (nz.)
al-gı-sı kel-edi	isle-gi-si kel-edi	ayt-kı-sı kel-edi	şeş-ki-si kel-edi
al-gı-mız kel-edi	isle-gi-miz kel-edi	ayt-kı-mız kel-edi	şeş-ki-miz kel-edi
al-gı-ñız kel-edi	isle-gi-ñiz kel-edi	ayt-kı-ñız kel-edi	şeş-ki-ñiz kel-edi
al-gı-ları kel-edi	isle-gi-leri kel-edi	ayt-kı-ları kel-edi	şeş-ki-leri kel-edi

[2] Bu şekil Nogay Türkçesi gramerlerinde bulunmamaktadır.

Olumsuz Şekli:

1. tip istek kipinin olumsuz şekli, kelmeydi kelimesiyle yapılır: bar-gı-sı kel-me-ydi (gitmek istemiyor), kül-gi-m kel-me-ydi (gülmek istemiyorum), ayt-kı-mız kel-me-ydi (söylemek istemiyoruz).

Soru Şekli: aytkıñ keledime (söylemek istiyor musun), izlegimiz keledime (çalışmak istiyor muyuz), algım keledime (almak istiyor muyum), kelgisi keledime (gelmek istiyor mu).

2. TİP İSTEK KİPİ

Nogay Türkçesi'nde 2. tip istek kipi -GAy ekiyle yapılmaktadır: ölgeymen (öleyim), ketkeysiñ (gidesin) vb. Ancak edebî dilde bu kip, "edi" ile kullanıldığında ortaya çıkmaktadır (bk. 2. tip istek kipinin hikâyesi).

1. TİP GEREKLİLİK KİPİ

Fiil + -MȝA- + -gA yönelme hâli eki + kerek + şahıs eki kalıbıyla yapılır. Şahıs ekleri zamir menşelidir.

ye-me-ge kerek-pen	oz-ba-ga kerek-pen	sep-pe-ge kerek-pen
"yemeliyim,	"geçmeliyim,	"serpmeliyim,
yemem gerek"	geçmem gerek"	serpmem gerek"
ye-me-ge kerek-siñ	oz-ba-ga kerek-siñ	sep-pe-ge kerek-siñ
ye-me-ge kerek-siz (nz.)	oz-ba-ga kerek-siz (nz.)	sep-pe-ge kerek-siz (nz.)
ye-me-ge kerek	oz-ba-ga kerek	sep-pe-ge kerek
ye-me-ge kerek-piz	oz-ba-ga kerek-piz	sep-pe-ge kerek-piz
ye-me-ge kerek-siz	oz-ba-ga kerek-siz	sep-pe-ge kerek-siz
ye-me-ge kerek-ler	oz-ba-ga kerek-ler	sep-pe-ge kerek-ler

Olumsuz Şekli:

Gereklilik kipinin olumsuz şekli; 1. tip gereklilik kipinden sonra olumsuzluk ifade eden "tuvıl" kelimesi getirilerek yapılır. Şahıs ekleri sonda bulunur: yıy-ma-ga kerek tuvıl-man (toplamamalıyım), bil-me-ge kerek tuvıl-sıñ (bilmemelisin).

Soru Şekli: bolmaga kerekpe (olmalı mı), yemege kereksiñme (yemeli misin), seppege kereklerme (serpmeliler mi), ozbaga kereksizbe (geçmeli miyim).

2. TİP GEREKLİLİK KİPİ

Fiil + -MȝA fiilden isim yapma eki + -gA yönelme hâli eki + tiyisli + şahıs eki kalıbıyla yapılır.

al-ma-ga tiyisli-men	ber-me-ge tiyisli-men	isle-me-ge tiyisli-men
"almalıyım,	"vermeliyim,	"çalışmalıyım,
almam lâzım"	vermem lâzım"	çalışmam lâzım"
al-ma-ga tiyisli-siñ	ber-me-ge tiyisli-siñ	isle-me-ge tiyisli-siñ
al-ma-ga tiyisli-siz (nz.)	ber-me-ge tiyisli-siz (nz.)	isle-me-ge tiyisli-siz (nz.)
al-ma-ga tiyisli	ber-me-ge tiyisli	isle-me-ge tiyisli
al-ma-ga tiyisli-miz	ber-me-ge tiyisli-miz	isle-me-ge tiyisli-miz
al-ma-ga tiyisli-siz	ber-me-ge tiyisli-siz	isle-me-ge tiyisli-siz
al-ma-ga tiyisli-ler	ber-me-ge tiyisli-ler	isle-me-ge tiyisli-ler

Olumsuz Şekli:

2. tip gereklilik kipinin olumsuz şekli; tiyisli kelimesinden sonra olumsuzluk ifade eden "tuvıl" kelimesi getirilerek yapılmaktadır. Daha sonra şahıs ekleri gelmektedir: oyna-ma-ga tiyisli tuvıl-man (oynamamalıyım, oynamamam lâzım), kör-me-ge tiyisli tuvıl-sıñ (görmemelisin, görmemen lâzım).

Soru Şekli: almaga tiyislimenme (almam lâzım mı), bermege tiyislisizbe (vermen lâzım mı), islemege tiyislime (çalışması lâzım mı).

EMİR KİPİ

Nogay Türkçesinde emir kipi, fiile her şahıs için farklı ekler getirilerek yapılır. Hem emir, hem de şahıs bildiren ekler aşağıdadır:

-ayım /-eyim, -yım/-yim	-ayık/-eyik, -yık/-yik
Ø	-(ı)ñız/-(i)ñiz
-(ı)ñız/-(i)ñiz (nz.)	
-sın/-sin	-sın/-sin; -sınlar/-sinler
ber-eyim "vereyim"	yaz-ayım "yazayım"
ber "ver"	yaz "yaz"
ber-i-ñiz "veriniz"(nz.)	yaz-ı-ñız "yazınız" (nz.)
ber-sin "versin"	yaz-sın "yazsın"
ber-eyik "verelim"	yaz-ayık "yazalım"
ber-i-ñiz "veriniz"	yaz-ı-ñız "yazınız"
ber-sinler "versinler"	yaz-sınlar "yazsınlar"
kara-yım "bakayım"	isle-yim "çalışayım"
kara "bak"	isle "çalış"
kara-ñız "bakınız" (nz.)	isle-ñiz "çalışınız" (nz.)
kara-sın "baksın"	isle-sin "çalışsın"
kara-yık "bakalım"	isle-yik "çalışalım"
kara-ñız "bakınız"	isle-ñiz "çalışınız"
kara-sınlar "baksınlar"	isle-sinler "çalışsınlar"

Olumsuz Şekli:

Emir kipinin olumsuz şekli fiil tabanı ile kip ekleri arasına -M3A- olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılır.

bar-ma-yım "gitmeyeyim"	bar-ma-yık "gitmeyelim"
bar-ma "gitme"	bar-ma-ñız "gitmeyiniz"
bar-ma-ñız "gitmeyiniz" (nz.)	
bar-ma-sın "gitmesin"	bar-masın / bar-ma-sınlar "gitmesinler"

Soru Şekli: karayıma (bakayım mı), karasıñıma (baksın mı).

FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

HİKÂYE

Nogay Türkçesinde her kipin hikâye birleşik zamanı yoktur. Kullanılan hikâye birleşik zamanlar aşağıda sıralanmıştır:

2. TİP GEÇMİŞ ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

2. tip geçmiş zaman kipinin hikâyesi; -Gan ekinden sonra edi getirilerek yapılır. Bu çekimde iyelik menşeli şahıs ekleri "edi"nin sonuna getirilir.

bar-gan edi-m "gitmiştim"	söyle-gen edi-m "konuşmuştum"
bar-gan edi-	söyle-gen edi-ñ
bar-gan edi-ñiz (nz.)	söyle-gen edi-ñiz (nz.)
bar-gan edi	söyle-gen edi
bar-gan edi-k	söyle-gen edi-k
bar-gan edi-ñiz	söyle-gen edi-ñiz
bar-gan edi-ler	söyle-gen edi-ler

Olumsuz Şekli:

Olumsuzluk iki şekilde yapılır:

1. Fiil tabanından sonra -M3A- olumsuzluk eki getirilerek: oz-ba-gan edi (geçmemişti), kez-be-gen edi (gezmemişti), aytpagan ediñ (söylememiştin), almagan edim (almamıştım), karamagan ediler (bakmamışlardı).
2. Kip ekiyle edi kelimesi arasına yok getirilerek. Şahıs ekleri edi'den sonra gelir: kara-gan yok edi (bakmamıştı), ber-gen yok edi (vermemişti), aytkan yok ediñ (söylememiştin), tüsken yok edim (inmemiştim).

Soru Şekli: karagan yok edime (bakmamış mıydı), kelgen yok ediñme (gelmemiş miydin), bargan edikpe (gitmiş miydik), tüsken edime (inmiş miydi).

1. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

Fiil + -A /-y + edi + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır.

tüs-e edi-m	sız-a edi-m	kara-y edi-m	söyle-y edi-m
"iniyordum, inerdim"	"çiziyordum, çizerdim"	"bakıyordum, bakardım"	"konuşuyordum, konuşurdum"
tüs-e edi-ñ	sız-a edi-ñ	kara-y edi-ñ	söyle-y edi-ñ
tüs-e edi-ñiz (nz.)	sız-a edi-ñiz (nz.)	kara-y edi-ñiz (nz.)	söyle-y edi-ñiz (nz.)
tüs-e edi	sız-a edi	kara-y edi	söyle-y edi
tüs-e edi-k	sız-a edi-k	kara-y edi-k	söyle-y edi-k
tüs-e edi-ñiz	sız-a edi-ñiz	kara-y edi-ñiz	söyle-y edi-ñiz
tüs-e edi-ler	sız-a edi-ler	kara-y edi-ler	söyle-y edi-ler

Olumsuz Şekli:

1. tip şimdiki zaman kipinin hikâyesinin olumsuz şekli, fiil tabanına -M3A- olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır: sız-ba-y edi (çizmiyordu, çizmezdi), şık-pa-y edi (çıkmıyordu, çıkmazdı).

Soru Şekli: karay ediñme (bakıyor muydun), söyley edikpe (konuşuyor muyduk), ala edimme (alıyor muydum), oynay edime (oynuyor muydu).

2. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

Fiil + -A /-y + tagan + edi + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır.

oyna-y-tagan edi-m	al-a-tagan edi-m	kel-e-tagan edi-m
"oynamaktaydım"	"almaktaydım"	"gelmekteydim"
oyna-y-tagan edi-ñ	al-a-tagan edi-ñ	kel-e-tagan edi-ñ
oyna-y-tagan edi-ñiz (nz.)	al-a-tagan edi-ñiz (nz.)	kel-e-tagan edi-ñiz (nz.)
oyna-y-tagan edi	al-a-tagan edi	kel-e-tagan edi
oyna-y-tagan edi-k	al-a-tagan edi-k	kel-e-tagan edi-k
oyna-y-tagan edi-ñiz	al-a-tagan edi-ñiz	kel-e-tagan edi-ñiz
oyna-y-tagan edi-ler	al-a-tagan edi-ler	kel-e-tagan edi-ler

Olumsuz Şekli:

Olumsuz şekli fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılır: oz-ba-y-tagan edi (geçmemekteydi), de-me-y-tagan edi (dememekteydi), aş-pa-y-tagan edi (açmamaktaydı).

Soru Şekli: keletagan edikpe (gelmekte miydik), alatagan ediñme (almakta mıydın), beretagan edime (vermekte miydi), alatagan edilerme (almakta mıydılar).

3. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

Fiil + -A /-y zarf-fiil eki + yatır yardımcı fiili + edi + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır. İşlek değildir.

al-a-yatır edi-m	ber-e-yatır edi-m	isle-(y)-yatır edi-m
"almaktaydım"	"vermekteydim"	"çalışmaktaydım"
al-a-yatır edi-ñ	ber-e-yatır edi-ñ	isle-(y)-yatır edi-ñ
al-a-yatır-edi-ñiz (nz.)	ber-e-yatır edi-ñiz (nz.)	isle-(y)-yatır edi-ñiz (nz.)
al-a-yatır edi	ber-e-yatır edi	isle-(y)-yatır edi
al-a-yatır edi-k	ber-e-yatır edi-k	isle-(y)-yatır edi-k
al-a-yatır edi-ñiz	ber-e-yatır edi-ñiz	isle-(y)-yatır edi-ñiz
al-a-yatır edi-ler	ber-e-yatır edi-ler	isle-(y)-yatır edi-ler

Olumsuz Şekli:

Olumsuz şekli fiil + -M3A- olumsuzluk eki + -y + yatır + edi + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır: yaz-ba-(y)-yatır edi (yazmamaktaydı), ber-me-(y)-yatır edi (vermemekteydi), sat-pa-(y)-yatır edi (satmamaktaydı).

Soru Şekli: bereyatır edime (vermekte miydi), isleyatır edikpe (çalışmakta mıydık), karap yatır ediñme (bakmakta mıydın), aytıp yatır edime (söylemekte miydi).

4. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

Fiil + -(I)p + "turı/ oltırı/ yüri/ yatır" + edi + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır. "Turı, oltırı, yüri, yatır" yardımcı fiilleri ayrı yazılmaktadır. Bunlar arasında en çok "turı" yardımcı fiiliyle yapılan hikâye birleşik zaman kipi kullanılmaktadır.

ayt-ı-p turı edi-m	isle-p yatır edi-m
"söylemekteydim"	"çalışmaktaydım"
ayt-ı-p turı edi-ñ	isle-p yatır edi-ñ
ayt-ı-p turı edi-ñiz (nz.)	isle-p yatır edi-ñiz (nz.)
ayt-ı-p turı edi	isle-p yatır edi
ayt-ı-p turı edi-k	isle-p yatır edi-k
ayt-ı-p turı edi-ñiz	isle-p yatır edi-ñiz
ayt-ı-p turı edi-ler	isle-p yatır edi-ler
kara-p yüri edi-m	al-ı-p oltırı edi-m
"bakmaktaydım"	"almaktaydım"
kara-p yüri edi-ñ	al-ı-p oltırı edi-ñ
kara-p yüri edi-ñiz (nz.)	al-ı-p oltırı edi-ñiz (nz.)
kara-p yüri edi	al-ı-p oltırı edi
kara-p yüri edi-k	al-ı-p oltırı edi-k
kara-p yüri edi-ñiz	al-ı-p oltırı edi-ñiz
kara-p yüri edi-ler	al-ı-p oltırı edi-ler

Olumsuz Şekli:

4. tip şimdiki zaman kipinin hikâyesinin olumsuz şekli, fiil tabanına -M3Ay olumsuzluk eki getirilerek yapılmaktadır: yaz-bay turı edi (yazmamaktaydı), sez-bey yatır edi (sezmemekteydi), al-may oltırı edi (almamaktaydı), iş-pey yüri edi (içmemekteydi).

Soru Şekli: karap yüri edikpe (bakmakta mıydık), aytıp turı edime (söylemekte miydi), alıp oltırı edimme (almakta mıydım), karap yatır ediñme (bakmakta mıydın).

5. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

Fiil + -(u)vda / -(ü)vde + edi / boldı kalıbıyla yapılan bu birleşik kip, metinlerde sadece 3. teklik şahısta kullanılmaktadır. Nogay Türkçesi metinlerinde bu birleşik kip genellikle "boldı" ile yapılmaktadır.

al-uvda edi (almaktaydı)	al-uvda boldı (almaktaydı)
ber-üvde edi (vermekteydi)	ber-üvde boldı (vermekteydi)
kara-vda edi (bakmaktaydı)	kara-vda boldı (bakmaktaydı)

Olumsuz Şekli:

Olumsuz şekli fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılmaktadır. İşlek değildir: bar-ma-vda edi (gitmemekteydi), de-me-vde edi (söylememekteydi), şık-pa-vda edi (çıkmamaktaydı).

Soru Şekli: aluvda edime (almakta mıydı), barmavda edime (gitmekte miydi), berüvde boldıma (vermekte miydi), aluvda boldıma (almakta mıydı).

1. TİP GELECEK ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

Fiil + -Ar /-r + edi + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır.

bol-ar edi-m	iş-er edi-m	usa-r edi-m	söyle-r edi-m
"olurdum"	"içerdim"	"benzerdim"	"konuşurdum"
bol-ar edi-ñ	iş-er edi-ñ	usa-r edi-ñ	söyle-r edi-ñ
bol-ar edi-ñiz (nz.)	iş-er edi-ñiz (nz.)	usa-r edi-ñiz (nz.)	söyle-r edi-ñiz (nz.)
bol-ar edi	iş-er edi	usa-r edi	söyle-r edi
bol-ar edi-k	iş-er edi-k	usa-r edi-k	söyle-r edi-k
bol-ar edi-ñiz	iş-er edi-ñiz	usa-r edi-ñiz	söyle-r edi-ñiz
bol-ar edi-ler	iş-er edi-ler	usa-r edi-ler	söyle-r edi-ler

Olumsuz Şekli:

1. tip gelecek zaman kipinin hikâyesinin olumsuz şekli fiil tabanına -M3As olumsuzluk eki getirilerek yapılır. Daha sonra "edi" ve şahıs eki getirilir: yaz-bas edi (yazmazdı), ber-mes edi (vermezdi), aş-pas edik (açmazdık).

Soru Şekli: söyler edikpe (söyler miydik), işer ediñme (içer miydin), aytar edime (söyler miydi, alar edimme (alır mıydım).

2. TİP GELECEK ZAMAN KİPİNİN HİKÂYESİ

Fiil + -AyAk / -yAk + edi + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır.

al-ayak edi-m	ber-eyek edi-m	oyna-yak edi-m	isle-yek edi-m
"alacaktım"	"verecektim"	"oynayacaktım"	"çalışacaktım"
al-ayak edi-ñ	ber-eyek edi-ñ	oyna-yak edi-ñ	isle-yek edi-ñ
al-ayak edi-ñiz (nz.)	ber-eyek edi-ñiz (nz.)	oyna-yak edi-ñiz (nz.)	isle-yek edi-ñiz (nz.)
al-ayak edi	ber-eyek edi	oyna-yak edi	isle-yek edi
al-ayak edi-k	ber-eyek edi-k	oyna-yak edi-k	isle-yek edi-k
al-ayak edi-ñiz	ber-eyek edi-ñiz	oyna-yak edi-ñiz	isle-yek edi-ñiz
al-ayak edi-ler	ber-eyek edi-ler	oyna-yak edi-ler	isle-yek edi-ler

Olumsuz Şekli:

2. tip gelecek zaman kipinin hikâyesinin olumsuzu iki şekilde yapılmaktadır.

1. Fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılır. Daha sonra kip eki, "edi" ve şahıs eki gelir. sız-ba-yak edi (çizmeyecekti).
2. -AyAk gelecek zaman ekinden sonra "tuvıl" ve "edi" getirilerek yapılır. Şahıs ekleri sonda bulunur: kel-eyek tuvıl edi-m (gelmeyecektim), isle-yek tuvıl edi- ñ (çalışmayacaktın).

Soru Şekli: oynayak ediñme (oynayacak mıydın), isleyek edikpe (çalışacak mıydık).

ŞART KİPİNİN HİKÂYESİ

Fiil + -sA + şahıs eki + edi kalıbıyla yapılır. Şart kipinin hikâyesi Nogay Türkçesi metinlerinde çok az kullanılmaktadır. Bunun yerine aynı anlamı ifade eden şart kipinin rivayeti daha yaygındır.

kel-se-m edi "gelseydim"	okı-sa-m edi "okusaydım"
kel-se-ñ edi	okı-sa-ñ edi
kel-se-ñiz edi (nz.)	okı-sa-ñız edi (nz.)
kel-se edi	okı-sa edi
kel-se-k edi	okı-sa-k edi
kel-se-ñiz edi	okı-sa-ñız edi
kel-se-ler edi	okı-sa-lar edi

Olumsuz Şekli:

Fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılmaktadır. Daha sonra kip eki, "edi" ve şahıs eki gelir: üz-be-se edi (kesmeseydi), kör-me-se edi (görmeseydi), şık-pa-sa edi (çıkmasaydı).

Soru Şekli: okısa edime (okusa mıydı), kelse ediñme (gelse miydin), aytsa edikpe (söylese miydik).

2. TİP İSTEK KİPİNİN HİKÂYESİ

Fiil + GAy eki + edi + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır.

ber-gey edi-m	oyna-gay edi-m	ayt-kay edi-m
"vereydim"	"oynayaydım"	"söyleyeydim"
ber-gey edi-ñ	oyna-gay edi-ñ	ayt-kay edi-ñ
ber-gey edi-ñiz (nz.)	oyna-gay edi-ñiz (nz.)	ayt-kay edi-ñiz (nz.)
ber-gey edi	oyna-gay edi	ayt-kay edi
ber-gey edi-k	oyna-gay edi-k	ayt-kay edi-k
ber-gey edi-ñiz	oyna-gay edi-ñiz	ayt-kay edi-ñiz
ber-gey edi-ler	oyna-gay edi-ler	ayt-kay edi-ler

Olumsuz Şekli:

Fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılmaktadır. -GAy eki, "edi" ve şahıs eki daha sonra eklenir: bar-ma-gay edim (gitmeyeydim), üz-be-gey ediñ (kesmeyeydin), at-pa-gay edi (atmayaydı).

Soru Şekli: bergey edikpe (vere miydik / versemiydik), algay ediñme (ala mıydın / alsa mıydın).

1. TİP GEREKLİLİK KİPİNİN HİKÂYESİ

Fiil + M3A fiilden isim yapma eki + -gA yönelme hâli eki + kerek + edi + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır.

at-pa-ga kerek edi-m	basla-ma-ga kerek edi-m	şeş-pe-ge kerek edi-m
"atmalıydım"	"başlamalıydım"	"çözmeliydim"
at-pa-ga kerek edi-ñ	basla-ma-ga kerek edi-ñ	şeş-pe-ge kerek edi-ñ
at-pa-ga kerek edi-ñiz (nz.)	basla-ma-ga kerek edi-ñiz (nz.)	şeş-pe-ge kerek edi-ñiz (nz.)
at-pa-ga kerek edi	basla-ma-ga kerek edi	şeş-pe-ge kerek edi
at-pa-ga kerek edi-k	basla-ma-ga kerek edi-k	şeş-pe-ge kerek edi-k
at-pa-ga kerek edi-ñiz	basla-ma-ga kerek edi-ñiz	şeş-pe-ge kerek edi-ñiz
at-pa-ga kerek edi-ler	basla-ma-ga kerek edi-ler	şeş-pe-ge kerek edi-ler

Olumsuz Şekli:

1. tip gereklilik kip ekinin sonuna olumsuzluk ifade eden "tuvıl" kelimesi getirilerek yapılmaktadır. Daha sonra "edi" ve şahıs eki gelir: al-ma-ga kerek tuvıl edim (almamalıydım), bil-me-ge kerek tuvıl edi (bilmemeliydi), at-pa-ga kerek tuvıl edi (atmamalıydı).

Soru Şekli: baslamaga kerek ediñme (başlamalı mıydın), şeşpege kerek edime (çözmeli miydi).

2. TİP GEREKLİLİK KİPİNİN HİKÂYESİ

2. tip gereklilik kipinin hikâyesi iki şekilde yapılır:

1.Fiil + -M3A isimden fiil yapma eki + -gA yönelme hâli eki + tiyisli + boldı kalıbıyla.

al-ma-ga tiyisli boldı-m	al-ma-ga tiyisli boldı-k
"almalıydı, alması lâzımdı"	
al-ma-ga tiyisli boldı-ñ	al-ma-ga tiyisli boldı-ñız
al-ma-ga tiyisli boldı-ñız (nz.)	
al-ma-ga tiyisli boldı	al-ma-ga tiyisli boldı-lar

2. Fiil + -M3A isimden fiil yapma eki + -gA yönelme hâli eki + tiyisli + edi kalıbıyla.

kel-me-ge tiyisli edi-m	kel-me-ge tiyisli edi-k
"gelmeliydim, gelmem lâzımdı"	
kel-me-ge tiyisli edi-ñ	kel-me-ge tiyisli edi-ñiz
kel-me-ge tiyisli edi-ñiz (nz.)	
kel-me-ge tiyisli edi	kel-me-ge tiyisli edi-ler

Her ikı kullanış da işlek değildir.

Olumsuzluk Şekli:

Kip ekinden sonra "tuvıl" olumsuzluk kelimesi getirilerek yapılan bu şekil de işlek değildir: bol-ma-ga tiyisli tuvıl edi / boldı (olmaması lâzımdı), ayt-pa-ga tiyisli tuvıl edi / boldı (söylememesi lâzımdı).

Soru Şekli: kelmege tiyisli edime (gelmesi lâzım mıydı).

RİVAYET

Nogay Türkçesinde bütün kiplerin rivayet çekimi yoktur. Olanlar aşağıda gösterilmiştir:

1. TİP GEÇMİŞ ZAMAN KİPİNİN RİVAYETİ

-DI (1. tip geçmiş zaman kipi) eki almış fiile "eken" getirilerek yapılmaktadır.

İşlek olmayan bu şeklin Nogay Türkçesi ile yazılmış metinlerde sadece 3. teklik şahısta kullanıldığı tespit edilmiştir: kara-dı eken (bakmıştı), ber-di eken (vermişti).

Ekin olumsuz şekli kullanılmaz.

2. TİP GEÇMİŞ ZAMAN KİPİNİN RİVAYETİ

Fiil + -GAn (2. tip geçmiş zaman kipi) + eken + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır.

ayt-kan eken-men	isle-gen eken-men
"söylemişmişim, söylemişim "	"çalışmışmışım, çalışmışım"
ayt-kan eken-siñ	isle-gen eken-siñ
ayt-kan eken-siz (nz.)	isle-gen eken-siz (nz.)
ayt-kan eken	isle-gen eken
ayt-kan eken-miz	isle-gen eken-miz
ayt-kan eken-siz	isle-gen eken-siz
ayt-kan eken-ler	isle-gen eken-ler

Olumsuz Şekli:

Bu kipin olumsuzu iki şekilde yapılmaktadır:

1. Fiil + -MƷA olumsuzluk eki + -gAn + eken + şahıs ekleri: al-ma-gan eken (almamışmış, almamış), yaz-ba-gan eken (yazmamışmış, yazmamış), sat-pa-gan eken (satmamışmış, satmamış), isle-me-gen ekenmen (çalışmamışmışım), okıma-gan ekensiñ (okumamışmışsın), çiz-be-gen ekenmiz (çizmemişmişiz).
2. Fiil + -GAn + yok + eken + şahıs ekleri: al-gan yok eken (almamışmış, almamış), ber-gen yok eken (vermemişmiş, vermemiş), keş-ken yok eken (geçmemişmiş, geçmemiş), okı-gan yok ekenmen (okumamışmışım), sat-kan yok ekensiñ (satmamışmışsın), aytkan yok ekensiz (söylememişmişiz).

Soru Şekli: islegen ekenmizbe (çalışmış mıyız).

3. TİP GEÇMİŞ ZAMAN KİPİNİN RİVAYETİ

Fiil + -(I)ptI + eken kalıbıyla yapılmaktadır. İşlek değildir. Bu çekim sadece 3. tekllik şahısta tespit edilmiştir: okı-ptı eken (okumuşmuş), et-i-pti eken (yapmışmış), tut-ıptı eken (tutmuşmuş).

Olumsuz Şekli:

Fiil tabanına -MƷA- olumsuzluk eki getirilerek yapılır: kez-be-pti eken (gezmemişmiş), kal-ma-ptı eken (kalmamışmış), kör-me-pti eken (görmemişmiş).

1. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN RİVAYETİ

Fiil + -AdI /-ydI + eken + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır.

Bu kipin rivayeti -AdI /-ydI ekinin üzerine "eken" ve şahıs ekleri getirilerek yapılmaktadır. 3. çokluk şahısta -lAr şahıs ekinin bazen "eken" den önce getirildiği tespit edilmiştir.

kara-ydı eken-men	bol-adı eken-men	ber-edi eken-men
"bakıyormuşum"	"oluyormuşum"	"veriyormuşum"
kara-ydı eken-siñ	bol-adı eken-siñ	er-edi eken-siñ
kara-ydı eken-siz (nz.)	bol-adı eken-siz (nz.)	ber-edi eken-siz (nz.)
kara-ydı eken	bol-adı eken	ber-edi eken
kara-ydı eken-miz	bol-adı eken-miz	ber-edi eken-miz
kara-ydı eken-siz	bol-adı eken-siz	ber-edi eken-siz
kara-ydı eken-ler	bol-adı eken-ler	ber-edi eken-ler
(kara-ydı-lar eken)	(bol-adı-lar eken)	(ber-edi-ler eken)

Olumsuz Şekli:

Fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılır: kara-ma-ydı eken (bakmıyormuş), yür-me-ydi eken (yürümüyormuş), sat-pa-ydı eken (satmıyormuş).

Soru Şekli: *beredi ekenme* (veriyor muymuş), aladı ekenme (alıyor muymuş), keledi ekenme (geliyor muymuş).

2. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN RİVAYETİ

2. tip şimdiki zaman kipinin rivayeti iki şekilde yapılmaktadır:

1. Fiil + -A /-y zarf- fiil eki + tagan + bolgan kalıbıyla. Bu şeklin metinlerde sadece 3. şahıslarda kullanıldığı tespit edilmiştir.

bar-a-tagan bolgan (gitmekteymiş) oz-a-tagan-bolgan-lar (geçmektelermiş)
şeş-e-tagan bolgan (çözmekteymiş) bil-e-tagan-bolgan-lar (bilmektelermiş)
okı-y-tagan bolgan (okumaktaymış) kara-y-tagan-bolgan-lar (bakmaktalarmış)

2. Fiil + -A /-y zarf- fiil eki + tagan + eken + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır.[3]

kel-e-tagan ekenmen (gitmekteymişim)
al-a-tagan ekensiñ (almaktaymışsın)
yaz-a tagan eken (yazmaktaymış)

Olumsuz Şekli:

2. tip şimdiki zaman kipinin rivayet şeklinin olumsuzu fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılmaktadır: bol-ma-y-tagan bolgan / eken (olmamaktaymış), kör-me-y-tagan bolgan / eken (görmemekteymiş), şık-pa-y-tagan bolgan / eken (çıkmamaktaymış).

Soru Şekli: baratagan bolganma (gitmekte miymiş).

3. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN RİVAYETİ

İşlek değildir. Bu şekil sadece 3. teklik şahısta tespit edilmiştir. 3. tip şimdiki zaman kipini oluşturan -A /-y yatır kalıbından sonra "eken" getirilerek yapılmaktadır.

al-a-yatır eken (almaktaymış)
kel-e-yatır eken (gelmekteymiş)
kara-(y)-yatır eken (bakmaktaymış)

Olumsuz Şekli:

3. tip şimdiki zaman kipinin rivayetinin olumsuz şekli kullanılmamaktadır.

4. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN RİVAYETİ

Fiil + -p zarf-fiil eki + "turı, yüri, oltırı, yatır," yardımcı fiilleri + eken kalıbıyla yapılan bu şekil, metinlerde sadece 3. şahıslarda kullanılmaktadır. İşlek değildir. "Oltırı" kalıp fiiline ise asıl fiil olarak rastlanmıştır.

[3] Nogay Türkçesi metinlerinde örneği çok az olan bu çekimle ilgili bilgi soruşturma yoluyla elde edilmiştir.

3. tk. şh. kara-p turı eken	3. tk. şh. kel-i-p yüri eken
3. çk. şh. kara-p turı eken-ler	3. çk. şh. kel-i-p yüri eken-ler
3. tk. şh. sora-p yatır eken	3. tk. şh. ber-i-p yatır eken
3. çk. şh. sora-p yatır eken-ler	3. çk. şh. ber-i-p oltırı eken-ler

Olumsuz Şekli:

Taranan Nogay Türkçesi metinlerinde bu birleşik kipin olumsuz şekline rastlanmamıştır.

1. TİP GELECEK ZAMAN KİPİNİN RİVAYETİ

Fiil + -Ar / -r + şahıs eki + eken kalıbıyla yapılmaktadır. 1. tip gelecek zaman kipinin rivayeti genellikle 3. şahıslarda kullanılır.

bar-ar-man eken	iş-er-men eken	okı-r-man eken
"gidermişim"	"içermişim"	"okurmuşum"
bar-ar-sıñ eken	iş-er-siñ eken	okı-r-sıñ eken
bar-ar-sız eken (nz.)	iş-er-siz eken (nz.)	okı-r-sız eken (nz.)
bar-ar eken	iş-er eken	okı-r eken
bar-ar-mız eken	iş-er-miz eken	okı-r-mız eken
bar-ar-sız eken	iş-er-siz eken	okı-r-sız eken
bar-ar-lar eken	iş-er-ler eken	okı-r-lar eken

Olumsuz Şekli:

İki şekilde yapılır.

1. Fiil + -MƷAs olumsuzluk eki + şahıs ekleri + eken kalıbıyla: yaz-bas-pan eken (yazmazmışım), kel-mes-pen eken (gelmezmişim), yat-pas eken (yatmazmış)
2. Fiil + -MƷAs olumsuzluk eki + eken + şahıs ekleri kalıbıyla: sez-bes eken-men (sezmezmişim), okı-mas eken-siñ (okumazmışsın), şeş-pes eken (çözmezmiş).

Soru Şekli: barar ekenme (gider miymiş), işer ekenme (içer miymiş).

2. TİP GELECEK ZAMAN KİPİNİN RİVAYETİ

Fiil + -AyAk/ -yAk + eken + şahıs eki kalıbıyla yapılır.

ayt-ayak eken-men	üz-eyek eken-men	kara-yak eken-men	isle-yek eken-men
"söyleyecekmişim"	"kesecekmişim"	"bakacakmışım"	"çalışacakmışım"
ayt-ayak eken-siñ	üz-eyek eken-siñ	kara-yak eken-siñ	isle-yek eken-siñ
ayt-ayak eken-siz (nz.)	üz-eyek eken-siz (nz.)	kara-yak eken-siz (nz.)	isle-yek eken-siz (nz.)
ayt-ayak eken	üz-eyek eken	kara-yak eken	isle-yek eken
ayt-ayak eken-miz	üz-eyek eken-miz	kara-yak eken-miz	isle-yek eken-miz
ayt-ayak eken-siz	üz-eyek eken-siz	kara-yak eken-siz	isle-yek eken-siz
ayt-ayak eken-ler	üz-eyek eken-ler	kara-yak eken-ler	isle-yek eken-ler

Olumsuz Şekli:

İki şekilde yapılır.

1. Fiil + -MƷA olumsuzluk eki + -yAk + eken + şahıs ekleri kalıbıyla: al-ma-yak eken-men (almayacakmışım), yaz-ba-yak eken-siñ (yazmayacakmışsın), şeş-peyek eken-men (çözmeyecekmişim).

2. Fiil + -AyAk / -yAk + tuvıl + eken + şahıs ekleri kalıbıyla: bar-ayak tuvıl eken-men (gitmeyecekmişim), kör-eyek tuvıl eken-siñ (görmeyecekmişsin), oyna-yak tuvıl eken-men (oynamayacakmışım).

Soru Şekli: karayak ekenmizbe (bakacak mıymışım).

ŞART KİPİNİN RİVAYETİ

Fiil + -sA + şahıs ekleri + eken kalıbıyla yapılmaktadır.

tap-sa-m eken	kel-se-m eken	isle-se-m eken
"bulsaymışım,	"gelseymişim,	"çalışsaymışım,
bulsaydım"	gelseydim"	çalışsaydım"
tap-sa-ñ eken	kel-se-ñ eken	isle-se-ñ eken
tap-sa-ñız eken (nz.)	kel-se-ñiz eken (nz.)	isle-se-ñiz eken (nz.)
tap-sa eken	kel-se eken	isle-se eken
tap-sa-mız eken	kel-se-miz eken	isle-se-k eken
tap-sa-ñız eken	kel-se-ñiz eken	isle-se-ñiz eken
tap-sa-lar eken	kel-se-ler eken	isle-se-ler eken

Olumsuz Şekli:

Fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılmaktadır: sız-ba-sa eken (çizmeseymiş, çizmeseydi), ayt-pa-sa eken (söylemeseymiş, söylemeseydi), yet-pe-se eken (gitmeseymiş, gitmeseydi).

Soru Şekli: islese ekenme (çalışsa mıymış).

1. TİP GEREKLİLİK KİPİNİN RİVAYETİ

Fiil + -M3A fiilden isim yapma eki + -gA yönelme hâli eki + kerek + eken + şahıs ekleri kalıbıyla yapılan bu şekil işlek değildir.

ket-pege kerek eken-men	ket-pege kerek eken-miz
"gitmeliymişim"	
ket-pege kerek eken-siñ	ket-pege kerek eken-siz
ket-pege kerek eken-siz (nz.)	
ket-pege kerek eken	ket-pege kerek eken-ler

Olumsuz Şekli:

Fiil + -M3A fiilden isim yapma eki + -gA yönelme hâli eki + kerek +tuvıl + eken kalıbıyla yapılır. Taranan metinlerde 3. teklik şahısta rastlanan bu şekil işlek değildir: kiy-me-ge kerek tuvıl eken (giymemeliymiş), tut-pa-ga kerek tuvıl eken (tutmamalıymış), et-pe-ge kerek tuvıl eken (yapmamalıymış).

Soru Şekli: ketpege kerek ekenmenme (gitmeli miymişim).

2. TİP GEREKLİLİK KİPİNİN RİVAYETİ

Fiil + -M3A fiilden isim yapma eki + -gA yönelme hâli eki + tiyisli + eken+ şahıs ekleri şeklinde yapılmaktadır. İşlek değildir.

kel-me-ge tiyisli eken-men	kel-me-ge tiyisli eken-miz
"gelmeliymişim, gelmem lâzımmış"	
kel-me-ge tiyisli eken-siñ	kel-me-ge tiyisli eken-siz
kel-me-ge tiyisli eken-siz (nz.)	
kel-me-ge tiyisli eken	kel-me-ge tiyisli eken-ler

Olumsuz Şekli:

Fiil + -M3A fiilden isim yapma eki + -gA yönelme hâli eki + tiyisli + tuvıl+ eken kalıbıyla yapılmaktadır. İşlek değildir: ber-me-ge tiyisli tuvıl eken (vermemeliymiş, vermemesi lâzımmış), ayt-pa-ga tiyisli tuvıl eken (söylememeliymiş, söylememesi lâzımmış).

Soru Şekli: kelmege tiyisli ekenmenme (gelmem lâzım mıymış).

ŞART

2. TİP GEÇMİŞ ZAMAN KİPİNİN ŞARTI

Fiil + -GAn + bolsa + şahıs ekleri kalıbıyla yapılmaktadır.

al-gan bol-sa-m	isle-gen bol-sa-m	tap-kan bol-sa-m	ket-ken bol-sa-m
"almışsam	"çalışmışsam,	"bulmuşsam,	"gitmişsem,
alsaydım"	çalışsaydım"	bulsaydım"	gitseydim"
al-gan bol-sa-ñ	isle-gen bol-sa-ñ	tap-kan bol-sa-ñ	ket-ken bol-sa-ñ
al-gan bol-sa-ñız (nz.)	isle-gen bol-sa-ñız (nz.	tap-kan bol-sa-ñız (nz.)	ket-ken bol-sa-ñız (nz.)
al-gan bol-sa	isle-gen bol-sa	tap-kan bol-sa	ket-ken bol-sa
al-gan bol-sa-k	isle-gen bol-sa-k	tap-kan bol-sa-k	ket-ken bol-sa-k
al-gan bol-sa-ñız	isle-gen bol-sa-ñız	tap-kan bol-sa-ñız	ket-ken bol-sa-ñız
al-gan bol-sa-lar	isle-gen bol-sa-lar	tap-kan bol-sa-lar	ket-ken bol-sa-lar

Olumsuz Şekli:

Fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılmaktadır: *kez-be-gen bolsa* (gezmemişse, gezmeseydi), *kör-me-gen bolsa* (görmemişse, görmeseydi), *sok-pa-gan bolsa* (vurmamışsa, vurmasaydı).

1. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN ŞARTI

Fiil + -A /-y + bolsa + şahıs ekleri kalıbıyla yapılmaktadır.

al-a bol-sa-m	ber-e bol-sa-m	kara-y bol-sa-m
"alıyorsam"	"veriyorsam"	"bakıyorsam"
al-a bol-sa-ñ	ber-e bol-sa-ñ	kara-y bol-sa-ñ
al-a bol-sa-ñız (nz.)	ber-e bol-sa-ñız (nz.)	kara-y bol-sa-ñız (nz.)
al-a bol-sa	ber-e bol-sa	kara-y bol-sa
al-a bol-sa-k	ber-e bol-sa-k	kara-y bol-sa-k
al-a bol-sa-ñız	ber-e bol-sa-ñız	kara-y bol-sa-ñız
al-a bol-sa-lar	ber-e bol-sa-lar	kara-y bol-sa-lar

Olumsuz Şekli:

Fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılmaktadır: *yaz-ba-y bolsa* (yazmıyorsa), *bil-me-y bolsa* (bilmiyorsa), *şık-pa-y bolsa* (çıkmıyorsa).

2. TİP ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİNİN ŞARTI

Fiil + -A /-y tagan + bolsa + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır.

ayt-a-tagan bol-sa-m	üz-e-tagan bol-sa-m	oyna-y-tagan bol-sa-m
"konuşmaktaysam"	"kesmekteysem"	"oynamaktaysam"
ayt-a-tagan bol-sa-ñ	üz-e-tagan bol-sa-ñ	oyna-y-tagan bol-sa-ñ
ayt-a-tagan bol-sa-ñız (nz.)	üz-e-tagan bol-sa-ñız (nz.)	oyna-y-tagan bol-sa-ñız (nz.)
ayt-a-tagan bolsa	üz-e-tagan bolsa	oyna-y-tagan bol-sa
ayt-a-tagan bol-sa-k	üz-e-tagan bol-sa-k	oyna-y-tagan bol-sa-k
ayt-a-tagan bol-sa-ñız	üz-e-tagan bol-sa-ñız	oyna-y-tagan bol-sa-ñız
ayt-a-tagan bol-sa-lar	üz-e-tagan bol-sa-lar	oyna-y-tagan bol-sa-lar

Olumsuz Şekli:

Fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılır: *sız-ba-y-tagan bolsa* (çizmemekteyse), *al-ma-y-tagan bolsa* (almamaktaysa).

2. TİP GELECEK ZAMAN KİPİNİN ŞARTI

Fiil + -AyAk / -yAk + bolsa + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır.

al-ayak bol-sa-m	ber-eyek bol-sa-m	kara-yak bol-sa-m
"alacaksam"	"vereceksem"	"bakacaksam"
al-ayak bol-sa-ñ	ber-eyek bol-sa-ñ	kara-yak bol-sa-ñ
al-ayak bol-sa-ñız (nz.)	ber-eyek bol-sa-ñız (nz.)	kara-yak bol-sa-ñız (nz.)
al-ayak bol-sa	ber-eyek bol-sa	kara-yak bol-sa
al-ayak bol-sa-k	ber-eyek bol-sa-k	kara-yak bol-sa-k
al-ayak bol-sa-ñız	ber-eyek bol-sa-ñız	kara-yak bol-sa-ñız
al-ayak bol-sa-lar	ber-eyek bol-sa-lar	kara-yak bol-sa-lar

Olumsuz Şekli:

Fiil tabanına -M3A- olumsuzluk eki getirilerek yapılır: *sız-ba-yak bolsa* (çizmeyecekse), *okı-ma-yak bolsa* (okumayacaksa), *ket-pe-yek bolsa* (gitmeyecekse).

TASVİR FİİLLERİ

Yeterlilik

Nogay Türkçesinde yeterlilik ifade eden tasvir fiilleri şu kalıplarla yapılır: -A/-y al-, -A/-y bol-, -(I)p bil-. Örnek: *añlay al-* (anlayabil-), *ala bol-* (alabil-), *körsetip bil-* (gösterebil-).

Tezlik

Tezlik ifade eden tasvir fiilleri şu kalıplarla yapılır: -A/-y ber-, -(I)p yiber-, -A/-y kal-, -(I)p ket-, -A/-y koy-. Örnek: *kışkıra ber-* (bağırıver-), *şorşıp yiber-* (zıplayıver-), *köre kal-* (görüver-), *aytıp koy-* (söyleyiver-), *körinip ket-* (görünüver-).

Süreklilik

Süreklilik anlamı veren tasvir fiilleri genel olarak şu kalıplarla yapılır: -A/-y bar-, -(I)p bar-, -(I)p kel-, -(I)p otır, -(I)p tur-, -A/-y yatır, -(I)p yatır, -(I)p jür-. Örnek: *kete*

bargan (gitmekte olan), *asıp bar-* (geç-), *öte yatırgan* (geçmekte olan), *şıgarıp yat-* (çıkarıp dur-), *tömen bolıp tur-* (horlanıp dur-), *saklap kel-* (saklayıp dur-).

Yaklaşma

Yaklaşma ifade eden tasvir fiili -A/-y yaz- şeklindedir: Örnek: *öltireyaz-* (neredeyse öldür-).

İSİM-FİİL (MASTAR)

Nogay Türkçesinde isim-fiil ekleri; -uv, -üv, -v; -ıs, -is şeklindedir. Örnekler: *ketüv* (gitmek), *şıgarıv* (çıkarmak), *oynav* (oynamak), *kaluv* (kalmak), *kelis* (geliş), *alıs* (alış), şıgıs *(çıkış).*

SIFAT-FİİL

Nogay Türkçesinin sıfat-fiil ekleri aşağıda sıralanmıştır:

-GAn: Nogay Türkçesinde çok işlek olarak kullanılmaktadır. Genellikle geçmiş zamanı ifade eder. -GAn eki, Türkiye Türkçesine -An, -mIş, -DIk (iyelik ekleri ile birlikte) ekleriyle aktarılmaktadır: *yasalgan kullık* (yapılan iş), *şıkkan şañ* (çıkan toz), *tuvgan elim* (memleketim), *kiygen şıbam* (giydiğim elbise), *süygen yerimiz* (sevdiğimiz yer).

-A, -y + tagan : Şimdiki zaman sıfat-fiili olan -A-tagan/ -y-tagan Nogay Türkçesinde çok işlektir. Devam etmekte olan bir özelliği anlatan bu sıfat-fiil eki, geldiği fiilden "-DIk, -An, -mAktA olan" anlamında sıfat-fiiller yapar: *süyetagan bala* (seven çocuk), *avrıytagan zamanlarda* (hasta olduğu zamanlarda).

-A, -y yatırgan : Konuşulduğu anda, şimdiki zamanda devam etmekte olan bir durumun veya hareketin niteliğini anlatır: *barayatırgan bala* (gitmekte olan çocuk).

-A, -y yatkan : Bu ek, devam etmekte olan bir hareketi, durumu bildiren sıfat-fiiller yapar. Ek, Türkiye Türkçesine "-mAktA olan" şeklinde aktarılmaktadır: *küleyatkan ädem* (gülmekte olan adam).

-(U)vşI : Şimdiki zaman sıfat-fiili olarak yer almaktadır. -(u)v, -(ü)v mastar ekiyle -şı, -şi isimden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşan bu sıfat-fiil eki; -ıcı, -ici, -ucu, -ücü ekiyle Türkiye Türkçesine aktarılmaktadır: *ızlavşı* (takipçi), *okuvşı* (öğrenci).

-Ar, -r : Ek Türkiye Türkçesine genellikle -An ekiyle aktarılmaktadır. Bazen -Ar /-(I)r ekiyle de aktarılabilmektedir: *künbatar kün* (batan gün).

-(A)yAk: İşlek bir ek olan bu sıfat-fiil eki gelecek zamanı ifade eder. Ek, Türkiye Türkçesine -AcAk ekiyle aktarılmaktadır: *yavayak yamgır* (yağacak yağmur).

-MzAs : Bu sıfat-fiil eki -Ar, -r sıfat-fiil ekinin olumsuzudur. İşlek olan bu ek, -mAyAn ve -mAz ile Türkiye Türkçesine aktarılabilmektedir: *yanmas ot* (yanmayan ateş), *aytpas kisi* (konuşmayan kişi).

ZARF-FİİL

Nogay Türkçesinin zarf-fiil ekleri aşağıda sıralanmıştır.

-A, -y : Ek, tek başına kullanılmaz. Genellikle birleşik fiillerin yapısına katılır ve asıl fiili yardımcı fiile bağlar. "Tur-, kel-, bol-, al-, ber-, koy-" yardımcı fiilleri bu ekle kullanılabilmektedir: *kete turadılar* (gitmekteler), *kuşaklay berdi* (kucaklayıverdi).

....-Ar, -r, ...- M3As: Bu ekler Türkiye Türkçesine ".....-Ar / -(I)r..... -mAz" şeklinde aktarılır. *yeter yetpes* (ulaşır ulaşmaz).

- M3Ay: İşlek bir biçimde kullanılan bu ek, -(I)p zarf-fiil ekinin olumsuzudur. İşlev bakımından Türkiye Türkçesinde -mAdAn ekine denktir *yetpey* (ulaşmadan), *aytpay* (söylemeden), *yazbay* (yazmadan), *almay* (almadan), *kelmey* (gelmeden).

-(I)p: -(I)p zarf-fiil eki iki hareketin aynı anda meydana geldiğini veya biri bittikten hemen sonra diğerinin ortaya çıktığını gösterir. Bu şekilde iki hareketi birbirine bağlar: *kelip* (gelip), *külip* (gülüp), *şıgıp* (çıkıp), *oynap* (oynayıp), *kuşaklap* (kucaklayıp), *islep* (çalışıp).

-(A)rdA: Ek, işlek değildir. "-DIğI zaman, -Arken/-(I)rken" anlamı vermektedir: *tañ atarda* (tan atarken),

-GAndA : Çok işlek olarak kullanılan bu ek, -DIğI zaman, -Arken /-(I)rken veya -DIğIndA şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilmektedir: *degende* (derken), *kirgende* (girdiği zaman), *şıkkanda* (çıktığı zaman), *ketkende* (gittiğinde).

-GAndAy: Benzerliği ifade eden ek, "-mIş gibi" veya "-mIşçAsInA" anlamına gelmektedir: *degendey* (demiş gibi), *oynagayday* (oynamışçasına), *ketkendey* (gitmiş gibi), *şıkkanday* (çıkmışçasına).

-GAnlAy : Ek, -IncA, -Arken/-(I)rken ve -(I)r /-Ar...-mAz anlamlarına gelmektedir: *bolganlay* (olunca), *kelgenley* (gelirken), *şıkkanlay* (çıkınca), *yetkenley* (varır varmaz).

-GAnlI : Bu ek, -AlI ekiyle Türkiye Türkçesine aktarılmaktadır. " -DAn beri" anlamına gelen bu ek, zaman ifade etmektedir: *tuvganlı* (doğalı), *kelgenli* (geldiğinden beri), *yetkenli* (varalı), *şıkkanlı* (çıktığından beri).

-GAnşA : Ek, -IncAyA kadar / dek; -AnA kadar / dek; -AsIyA kadar / dek anlamında kullanılmaktadır. Bu ek, asıl hareketin veya durumun meydana gelme zamanını açıklar: *kelgenşe* (gelinceye kadar), *toyganşa* (doyuncaya kadar), *ketkenşe* (gidinceye kadar), *satkanşa* (satıncaya kadar).

-GIşAy : Bir hareket veya durumun yerine başka bir hareket veya durumun tercih edildiğini gösteren ek, "-IncAyA kadar" şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılır: *bolgışay* (oluncaya kadar), *kelgişey* (gelinceye kadar), *satkışay* (satıncaya kadar), *ketkişey* (gidinceye kadar).

EDAT

BAĞLAMA EDATLARI

Bağlama edatları işlevlerine göre şu şekilde ayrılmaktadır:

Sıralama edatları

Da / de; *em* (hem); *man, men, ban, ben, pan, pen* (ve, ile); *mınan / minen* (ile).

Denkleştirme edatları

Yade (ya da).

Karşılaştırma edatları

...da/de, em....em..., *ne...ne..* (ne ... ne..).

Cümle başı edatları

A (ama), *ama, tek* (ama, yalnız), *bolgan üşin* (ama), bolsa da (ama, yine de), böten de (özellikle), bugay (herhâlde), *eger, eger de* (eğer), *munday bolsa* (hâlbuki), *nege dese* (çünkü), omasa (yoksa), saysı (sanki), *tagı* (yine), tap (tam, sanki).

ÇEKİM EDATLARI

Yön ve sınırlama: *Karap* (-e karşı), *karsı* (-e karşı).

Zaman: *Aldın* (önce), *alıp* (-den itibaren), *arbatın* (-den sonra), *äri* (-den itibaren), *baslap* (-den itibaren), *berbetin* (-den beri), *beri* (beri), *deri* (-e kadar), *deyim* (-e kadar), *sayın* (her, gibi), *soñ* (-den sonra), *tabagan* (-e doğru), *tabatın* (-e doğru).

Sebep: *Üşin* (için), *-DAn sebep* (için, sebebiyle).

Miktar: *Kader, kadar* (kadar), *şaklı* (kadar).

Vasıta ve beraberlik: *Man, men, ban, ben, pan, pen* (ile), *mınan, minen* (ile).

Hâl: *Köre* (göre).

Başkalık: *Baska* (başka).

ÜNLEM EDATLARI

Nogay Türkçesinde kullanılan ünlem edatları şunlardır: *A* (ha?), *ayhay* (hay hay, memnuniyetle, elbette), *av* (ey), *ah* (ah), *ayhay* (memnuniyetle), *dä* (pekiyi), *ollahıy* (vallahi), *ommadım* (haydâ), *iy* (hay), *iya* (ya), *iya saga* (yâ), *va* (aa).

SÖZ DİZİMİ

İSİM TAMLAMASI:

Nogay Türkçesinde isim tamlamaları belirtili ve belirtisiz olmak üzere iki şekilde incelenebilir. Belirtili isim tamlaması örnekleri: *terektiñ yapıragı* (ağacın yaprağı), *atadıñ ulı* (babanın oğlu). Belirtisiz isim tamlaması örnekleri: *kün sävlesi* (güneş ışığı).

Türkiye Türkçesinden farklı olarak bazen iyelik eki olmadan da belirtisiz isim tamlaması yapılmaktadır: *Nogay şay* (Nogay çayı), *üy bet* (ev tarafı).

SIFAT TAMLAMASI:

Türkiye Türkçesindeki gibidir: *şıntı ädem* (doğru adam), *yasıl yapırak* (yeşil yaprak), *ozgan yıl* (geçen yıl), *şıkkan şañ* (çıkan toz).

Türkiye Türkçesinde -DIk sıfat-fiil ekinden sonra iyelik eki gelerek sıfat tamlaması yapılmaktadır. Nogay Türkçesinde ise -GAn sıfat-fiil ekinden sonra iyelik eki gelmez. İyelik eki ismin ardına eklenir: *tuvgan elim* (doğduğum memleket).

NOGAY TİL II

(D.K. Canbidayeva, M.K Kurmanaliyev, Nogay Til, II Klass Üşin, Çerkessk 1992, s. 3-4).

Ärüv yaz ketti. Altın küz kelip yetti. Künler salkın boladı. Konak kuslar bizden ketediler. Bavda yemisler pisken. Balalar üykenlerge yardamga keldiler. Asan alma yıydı. Ayse kertpe üzdi. Künler salkın bolıp basladı. Küz kirdi. Yapıraklar sargaydılar.

NOGAY DİLİ II

Güzel yaz gitti. Altın renkli güz geldi. Günler serinliyor. Göçmen kuşlar bizden gidiyorlar. Bağda yemişler olgunlaşmış. Çocuklar büyüklere yardıma geldiler. Hasan elma topladı. Ayşe armut kesti. Günler serinlemeye başladı. Güz geldi. Yapraklar sararıyorlar.

YÜZİM

(D.K. Canbidayeva, M.K Kurmanaliyev, R.İ. Abragimova, Bukvar, Çerkessk 1995).

Bizim şkolda yüzim bav bar. Okuvşılar onda tagı da köp terekler ektiler, olarga suv kuydılar, karap östirdiler. Bu yıl ol terekler köp yüzim berdiler.

Yüzim –paydalı yemis.

ÜZÜM

Bizim okulda üzüm bağı var. Öğrenciler oraya daha çok ağaç ektiler, onları suladılar, bakıp büyüttüler. Bu yıl o ağaçlar çok üzüm verdi.

Üzüm faydalı bir meyve.

KİTAP TARIYHIHHAN

(Aminat Kurmanseitova, Bayterektiñ Baylıgı Çerkessk 1996, s. 71-72)

Bu künimizde är-bir üyde kitap, curnal, gazet bar em äligide biz olarsız dunıyada yaşalmayaktay da köremiz. Tek bek erte-erte zamanda, mıñlagan yıllar artta elippe em kitap bolmagan, ädemler okıp em yazıp bilmegen şaklar bolgan. Yazuv, dunıyaga engişey neşe yüz yıllar ozgan. Ädem birinşi yazuvların (belgilerin) kayalarda, taslarda, agaşta kaldırgan. Är-bir belgi kayday dı bir oydıñ mänesin añlatkan. Süytip dunıyaga ärip tuvıp elippe tüzilgişey neşe bir ömirler ketken. Kolyazbalardan baspa kitap şıkkanşa bir hıyıl zaman ozgan.

Kitap tarıyhında şrift kullanuv akında türli-türli şaatlıklar bar em onıñ habarı üyken. Biz, bolsa, bu zattı sizge kıskasınnan aytayak. Älim Y. L. Nemirovskiydiñ aytuvına köre, kıtay temirşi Bi Şen XI ömirdiñ ortasında birinşi bolıp kozgalşan şrift kullangan. Baspa kitap tarıyhında Koreyadıñ da üyken ülisi bar. Onıñ zegenli ädemleri 1234 yıllarda temir şriftler men kitap baspalaganlar.

Koreyadan kitap baspadıñ bu yañı sulıbı Yaponiyaga köşken. Kıtaylardan künbatar koñısıları uygırlar, kozgalşan şriftti alıp, kullanıp baslaganlar.

Uygırlar bizim ata-babalarımızdıñ tañiri koñısıları bolıp yaşaganlar. Koñısıga baz etpege boladı degendey, naymanlar uygır elippediñ negizinde özleriniñ yazuvların tüzgenler em onı nogaylar arab elippe men birge XVIII ömirde de kullanganlar dep, nogaylardıñ arasında XIX ömirdiñ basında Kavkazda kıdırgan Yulius Klaprot yazgan. Ata-babalarımız uygırlardıñ baspa kitapların kullanganlarına şek yok. Bälenşe ömir ozgannan soñ bu sulıp Yevropaga köşken. Munda İogan Gutenberg 1445 yılda "Bibliyadı" baspalap şıgargan. Reseyde İvan Fedorov 1564 yılda "Apostol" degen kitaptı baspalagan.

Yer yüzinde bolgan türlenisler bir-biri men baylanıslı em Nogaydıñ yazuv em kitap tarıyhın tergey kelip, biz onı baska milletlerdiñ madaniyatınnan suvırıp alıp öz aldına karalmaymız. Sonnan sebep halkımızdıñ kolyazba em baspa kitaplarınıñ tarıyhın bizim ata-babalarımızdan -türk ıruvlarınnan baslap tergeymiz. Nogay kitaptıñ tarıyhı burıngıdıñ terenine ketedi. Kazah älimi A. M. Cirençin kıtay tarıyhına tayanıp bulay yazgan: "Yazuv sulıbın Kıtay Sarayındagılar yalgız bilgen yoklar. Türklerdiñ ata-babaları hun bizim eramızdan üş ömir aldın yazuvdı kullanganlar". Mongol älimi Karcavbay Sartkoca-ulınıñ aytuvı man Mongolda, Tuvada, Kazahstanda, Kırgızstanda rasatagan run yazuv man yazılgan estelikler, tek Ullı türk kaganattıñ (VII-IX) ömirler) bayırlıgı bolıp kalmay, onnan aldın bolgan dävletlerge-Hunn, Toba, Vey, Syanbi, Cuvan-cumlarga da ortak bolgan. Belgilisinşe, hunnlar burıngı "türk" tilindi söylegenler em dävlet tili dep "türkidi" kullanganlar. Sonıñ üşin Karcavbay Sartkoca ulınıñ oyı man hunnlardıñ madaniyat mırası bäri türk halklarga da ortak boladı. Yogarda aytkan zatlarımız burıngı türk ıruvlar bizim eradan üş ömir aldın hunlardıñ yazuvların kullanganların şaatlaydı.

Ömirler ozgan em nogaydıñ elippesi de är-bir şak pan türlenip bargan. Burıngı türk ıruvlardıñ är birisinde özinıñ tamgası bolgan. Tamga maldıñ yade mülktiñ iyesin körsetken.

Ädem ölse tamgasın baskazıgına salganlar. Nogaylardıñ tamgaları bolganına tarıyh adabiyatında köp şaatlıklar rasadı.

KİTAP TARİHİNDEN
VERİMLİ AĞACIN ZENGİNLİĞİ

(Aminat Kurmanseitova, Çerkessk 1996, s. 71-72)

Günümüzde her evde kitap, dergi, gazete var ve günümüzde biz onlarsız dünyada yaşanacağını sanmıyoruz. Ama çok eski zamanlarda, binlerce yıl önce alfabe ve kitap yokmuş, insanların okumayı ve yazmayı bilmediği zamanlar varmış. Yazı dünyaya ininceye kadar kaç yüz yıl geçmiş. İnsan ilk yazılarını (işaretlerini) kayalara, taşlara, ağaçlara bırakmış. Her işaret nasıl olursa olsun bir düşüncenin manasını anlatırmış. Böylece dünyada harf doğup, alfabe dizilinceye kadar birkaç yüzyıl geçmiş. El yazmalarından basılı kitap çıkıncaya kadar bir hayli zaman geçmiş.

Kitap tarihinde harf kullanma hakkında çeşitli belgeler var ve onun konusu çok geniş. Biz bunu size kısaca anlatalım. Âlim Y. L. Nemirovskiy'in söylediğine göre, Çin demirci Bi şen 11. yüzyılın ortasında ilk defa hareketli harf kullanmış. Basma kitap tarihinde Kore'nin de büyük payı var. Onun akıllı insanları 1234 yılında demirden harfler ile kitap basmışlar.

Kore'deki kitap basımının bu yeni kabiliyeti Japonya'ya da geçmiş. Çinlilerden batı komşuları Uygurlar, hareketli harfi alıp, kullanmaya başlamışlar.

Uygurlar bizim atalarımızın çok yakın komşuları olarak yaşamışlar. Komşu kıskanılabilir, dercesine Naymanlar Uygur alfabesini alarak kendi yazılarını dizmişler ve onu Nogayların Arap alfabesi ile birlikte 18. yüzyılda da kullandığını, Nogayların arasında 13. yüzyılın başında Kafkasya'da gezen Yulius Klaprot yazmış. Atalarımızın Uygurların basma kitaplarını kullandıklarına şüphe yok. Filanca yüzyıl geçtikten sonra bu kabiliyet Avrupa'ya geçmiş. Onda Iogan Gutenberg 1445 yılında "İncil"i basmış, Rusya'da İvan Fedorov, 1564 yılında "Apostol" isimli kitabı basmış.

Yeryüzünde olan değişiklikler birbiriyle alâkalı, hem Nogay'ın yazısını hem de kitap tarihini araştırırken, onu başka milletlerin medeniyetinden alıp tek başına inceleyemiyoruz. Bu sebeple halkımızın el yazma ve basma kitaplarının tarihini bizim atalarımızdan, Türk soyundan başlayarak araştırıyoruz. Nogay kitabının tarihi çok eski zamanlara gidiyor. Kazak âlimi A. M. Cirençin Çin tarihine dayanarak şöyle yazmış: "Yazı kabiliyetini Çin sarayındakiler sadece kendileri kullanmamışlar. Türklerin ataları Hunlar bizim asrımızdan üç yüzyıl önce yazıyı kullanmışlar." Moğol âlimi Karcavbay Sartkocaoğlu'nun söylediğine göre Moğol'da, Tuva'da, Kazakistan'da, Kırgızistan'da rastlanan run yazısı ile yazılmış hatıralar, sadece büyük Türk Kağanlığına (7-9. yüzyıllar) değil, ondan önceki devletlere Hun, Toba, Vey, Syanbi, Cuan-cumlara da ortak olmuş. Görüldüğü üzere, Hunlar eski Türk dilinde konuşmuşlar ve devlet dili olarak "Türkî"yi kullanmışlar. Bunun için Karcavbay Sartkocaoğlu'nun düşüncesine göre Hunların medeniyet mirası bütün Türk halkları için ortaktır. Yukarıda söylediğimiz şeyler eski Türk boylarının bizim asırdan üç yüzyıl önce Hunların yazılarını kullandıklarını belgeliyor.

Yüzyıllar geçmiş ve Nogay'ın alfabesi de her çağda değişmiş. İlk Türk boylarının her birisinin kendi damgası varmış. Damga hayvanın veya mülkün sahibini gösterirmiş.

İnsan öldüğü zaman damgasını mezar taşına koyarlarmış. Nogayların damgalarının olduğuna dair edebiyat tarihinde çok belgeye rastlanıyor.

NAVRUZ KELDİ, MUBAREK

(Ramazan Kereytov, Bulak 1-4 Klasslar Üşin, Çerkessk 1992, s. 148-151)

Burın nogaylarda yıl bası dep navruz (mart) ayı sanalgan. Ol Yañı yıldı karsı aluvdıñ bayramı dep te belgili. Yazlıktıñ küni men tünniñ säatleri teñleskende -21 mart-ta halkımız Navruz künin bayramşılagan. Sol künde "kündelim" dep te aytkanlar. Onıñ baskalay da atı bar -"ämel". Halk arasında marttıñ ava şartları akında köplegen aytuvlar yürediler: "Ämelden soñ amal yok, yazlık boldı dep senme, belki, ämeliñ üpirip te koyar, toñarsıñ", "Mart ketpey, dert ketpes", "Eger marttıñ birinşi küninde yel küntuvar betten esse, yıl bay oñıslı bolayak" dep sanalgan. Soga köre, "martta baka siymesin, kuralayda (may ayında) kırk tamsın; kırk tammasa, bir tamsın" dep aytılgan bolar.

Mart ayında biyeler kulınlaganlar, kulınşakları 9-10 aydan soñ analarınnan ayırılıp saklanganlar, är kulınşaktıñ sol art ayagınıñ baltırına tamga salınatagan bolgan.

Yazlıkta, yılı yaklardan kuslar kaytkanlarında är termede anaylar-äpteyler ayırım aslar pisirgenler. Bala-şaga bolsa:

Yaz boldı, yüz boldı,

Üyirik pinen kaz keldi!-

dep şav-şuvlasıp avıl boyı man şapkanlar.

Turnalardıñ kelüvi men termelerdiñ tüñligi (töbesi) aşılgan. Sonıñ akında burıngıdan kelgen bir yırda:

Turna keldi, tur şeşey,-

Tüñligiñdi tür, şeşey!-

dep aytıladı.

Kündelimde yade ämelde yas-yavka avıl man kıdırganlar, olardıñ birevi yade ekevi kollarına terek butagın alıp, üyden-üyge kirip yürgenler. Butakka şäbden şeşekeylerdi (podsnecniklerdi) yarastırıp salganlar. Solardı üydiñ iyeleri bolsa şäbdenniñ birevin alıp, sonıñ tamırın soratagan bolgan.

Yaslar bolsa üy iyelerine türli yırlar yırlaganlar. Yırlar da türli-türli bolganlar. Aytpaga, eger üyde yalgız kart anay bolsa yaslar:

-Bizim anay tura, tura,

Tülki tonın kiye tura,

Bizge yavlık bere tura,-

dep yırlaganlar. Yade mine yas kelinşekke karatılgan yırdan bir üzik:

Ay, Aybiyke, turıp bak,

Ak sandıkka kolıñ kak,

Azan, Navruz küni, mubarek.

Ay, Aybiyke, esik aş,

Ay, Navruzga şaşuv şaş,

MÜBAREK NEVRUZ GELDİ

(Ramazan Kereytov, Bulak 1-4 Sınıflar İçin, Çerkessk 1992, s.148-151)

Eski Nogaylarda nevruz (mart) ayı yıl başı sayılırmış. O, yeni yılı karşılamanın bayramı olarak da bilinirmiş. Yazın gündüz ile gecenin saatleri eşitlendiği zaman, 21 Martta halkımız Nevruz gününü bayram yaparmış. O güne "kündelim[4]" de demişler. Onun bundan başka da adı var, "amel[5]". Halk arasında martın hava şartları hakkında bir çokları atasözleri söylerler: "Amelden sonra çare yok, yaz oldu diye güvenme, belki, amelin eser, donarsın", "Mart gitmeden, dert gitmez", "Eğer martın birinci gününde yel doğu tarafından eserse, o yıl zengin, bereketli olacak" diye sayılırmış. Buna göre, "martta kurbağa işemesin, kuralayda[6], (mart ayında) kırk damlasın; kırk damlamazsa, bir damlasın" diye söylenmiştir.

Mart ayında kısraklar yavrularlarmış, yavruları 9-10 aydan sonra analarından ayrılıp saklanırlarmış, her yavrunun sol arka ayağının baldırına damga vurulmaktaymış.

Yazın sıcak taraflardan kuşlar döndüklerinde her termede[7] anneler, teyzeler farklı yemekler pişirirlermiş. Çoluk çocuk ise:

Yaz oldu, yüz oldu,

Sürü ile kaz geldi!

diye gürültü ederek köy boyunca koşarlarmış.

Turnaların gelmesi ile termelerin tepesi açılırmış. Bunun hakkında eskiden gelen bir şarkıda:

Turna geldi, kalk anne,

Çadırın tepesini dür, anne!

diye söylenir.

Kündelimde veya amelde gençler köyde dolaşırlarmış, onların biri veya ikisi ellerine ağaç dalı alıp, evden eve girerlermiş. Dala şabden çiçekleri (kardelenler) yaraştırıp yerleştirirlermiş. Evin sahipleri ise bu şabdenin birini alıp bunun kökünü istemekteymiş.

Gençler ise ev sahiplerine çeşitli şarkılar söylerlermiş. Şarkılar da çeşit çeşit olurmuş. Meselâ, eğer evde yalnız ihtiyar bir kadın olursa gençler:

-Bizim anne kalka, kalka,

Tilki elbisesi giymekte,

Bize mendil vermekte,

diye şarkı söylerlermiş. Veya işte genç bir geline yöneltilen şarkıdan bir parça:

Ay, Aybiyke, kalkıp bak,

Ak sandığa elini vur,

Sabah, Nevruz günü, mübarek.

Ay, Aybiyke, kapıyı aç,

Ay, Nevruza ekin saç,

[4] kündelim: Nevruza verilen bir isim.
[5] amel: Nevruza verilen bir isim.
[6] kuralay: her sene mayıs ayının ikinci yarısında olan soğuk.
[7] terme: Rusların kullandığı üstü örtülü bir araba.

Yavlık berseñ yıltırat,

Akşa berseñ saltırat,

Azan, Navruz küni, mubarek.

Kızıklısı sol, yırlar tek hatın taypaga karatılıp yırlanganlar.

Üy iyeleri yas-yavkaga yırları üşin akşa, kaklangan yade pisirilgen et, yumırtkalar, ötpek, yavlıklar, em baska türli zatlar bergenler. Yıynagan zatların yas-yavka öz ara paylap algan. Aslardı bolsa kosılıp yegenler. Soñ avıl şetinde türli oyınlar oynaganlar, yırlar yırlaganlar, biyüvler biyigenler.

Kün aşık bolsa, ädemler avıl şetine şıkkanlar. Hatınlar sol yerde ok sıyırlardı, tüyelerdi, biyelerdi savıp, biri-birine süt kuyılgan tostakaydı alıp, Kün közine karap tilek tilegen, tostakaydagı sütten bir neşe tamşılardı kün közine karap şaşkan.

Mart ayı man solay ok "tepreş" degen ädet bayramı da baylanıslı. Ol da tap navruz bayramına usap ketedi. Munda da avıldıñ kartı da, yası da, hatın-kızlar da, kişkeyler de ortakşılık etkenler. Avıl ädemleri bir töbe kasında yıyılıskanlar. Sol yerde as asılgan, yas-yavka man yıynalgan yumırtkalar pisirilgenler, soñ olardı boyap, töbe basınnan tıgırtatagan bolganlar. Hatın-kızlar bolsa bazlasıp türli aslar äzirlegenler: besbarmak, kuvırdak, malay, talkan, sök, yörme, sozba, katlama, bavırsak. Sıylı ädemler -kartlar töbe basına oltırganlar, yas-yavka töbediñ bavrayına yerleskenler. Hatınlar bas dep yası üykenlerge, soñ balalarga as yegistkenler. Kart ädemler bolsa eñ soñında as aşaganlar.

Mart ayında nogay eginşileri, böten de Yetisan man Yemboylık bettegiler "sabantoy" bayramın ozgaratagan bolganlar. Ol da "navruz" ban "tepreştey" bolıp ötkerilgen.

Mendil verirsen parlat,

Para verirsen yerleştir,

Sabah, Nevruz günü, mübarek.

İlgi çeken şey; şarkılar sadece kadın tayfaya yöneltilip söylenirmiş.

Ev sahipleri, gençlere şarkıları için para, kurutulmuş veya pişirilmiş et, yumurta, ekmek, mendil ve başka çeşit şeyler verirlermiş. Toplanan şeyleri gençler kendi aralarında paylaşırlarmış. Yemekleri ise birlikte yerlermiş. Sonra köyün kenarında çeşitli oyunlar oynarlarmış, şarkılar söylerlermiş, danslar ederlermiş.

Güneş açık olursa, insanlar köyün kenarına çıkarlarmış. Kadınlar o yerde sığırları, develeri, kısrakları sağıp, içine süt koyulan tahta fincanı alıp, "kün közi[8]"ne doğru dilek dilerlermiş, tahta fincandaki sütten birkaç damlayı "kün közi"ne doğru saçarlarmış.

Mart ayı ile "tepreş" denen geleneksel bayram da alâkalı. O da tam Nevruz bayramına benzer. Bunu köyün yaşlısı da, genci de, kadın ve kızlar da, küçükler de ortaklaşa yaparlarmış. Köyün insanları bir tepenin yanında toplanırlarmış. Orada yemek pişirilirmiş, gençlerin topladığı yumurtalar pişirilirmiş, sonra onları boyayıp, tepenin başından yuvarlarlarmış. Kadınlar, kızlar ise yarışarak çeşitli yemekler hazırlarlarmış: beşparmak, kavurma, puf böreği, helva, sök, sucuk, sozba, katlama, bavırsak. Kıymetli kişiler, yaşlılar tepenin başına otururlarmış, gençler tepenin eteğine yerleşirlermiş. Kadınlar önce yaşı büyüklere, sonra çocuklara yemek yedirirlermiş. Yaşlı kişiler ise en son yemek yerlermiş.

Mart ayında Nogay çiftçiler, özellikle de Yetisan ile Yemboylık tarafındakiler "saban düğünü" bayramını kutlamaktalarmış. O da "Nevruz" ile "tepreş" gibi geçirilirmiş.

[8] Kün közi: Güneş ışığı.

NOGAY ÜYDİÑ KORASI-KORAMTASI

(Suyun Kapayev, "Nogaydıñ Üyi", Çerkessk 1995, s. 10-11)

Ävelgi üylerdiñ karaldıları da kötere baska ediler. Koraları-koramtaları, sölegilerdikindey bolıp, kızıl kerbişten yade temirden etilinmeytagan ediler. Köbinşe kuba taldan örilip etilingenler. Şıptaday tep-tegis bolıp, usta örilgen tal koralar, karaldıdıñ körkin köterip, körgen ädemdi suklandırganlar. Koralardıñ kazıklarına atlardıñ bas süyekleri ilinetagan ediler. "Nege ilingenler analar?"-dep men bala bolıp anamnan köp kaytam soraganım bar. Tek soñında, akılbalık bolganımda, bildim men bu zattıñ mänesin. Ol yaman közdi üyden, karaldıda yürgen baladan, yahşı maldan aldandırar üşin etilinetagan ädet ekentaga. Onıñ uşkını äle de aştarhan nogaylarında saklangan. Olar bakşalarında bitken ärüv em oñ yasılşalardı yaman közden saklar üşin macalarına türli tüsli şibereklер baylangan kurıklar kadaydılar. Ozıp barayatırgan ädem türli tüsli şibereklerge aldanıp bakşadagı zatlardı körmey de kaladı. Kucır ädet. Burın halk köz tiyüvdi bek ärüv bilgen, tek sovet vlasttiñ zamanlarında ol bos zat, säarşilerdiñ aldamakay zatlarınıñ birisi, dep ayttırıp ta unamadılar. Mine äle ol zattı meditsina özi aytadı. Halk kelispegen tiyissiz ädetti eteme.

Nogay üydiñ karaldısına kirgenley, ädem kelgenin bildirip iyt ürer edi. Burında iytsiz nogayda üy bolmagan demege de boladı. Nege deseñ nogay ädem iytti süygen em onı alal yoldasına sanagan. İyt yırtkış yanuvarlardan onıñ malın da saklagan, özine de es bolgan. Är bir ädem de iyttiñ asıllı tukımın saylagan. Yahşı iyttiñ küşigin mal berip algan. Nogaylar iytlerdiñ türli asılların da bilgenler. Mine olar: barak, samır, tazı, mäske, sobalak.

İytlerge nogaylar tüslerine-zatına köre älemet atlar ataganlar. Dolay, Dobar, Böribasar, Tarpan, Karabas, Şontık, Sarı, Alagaz degen atlar ata-babalarımızdan alıp iytlerge atalıp keleyatırlar.

Är-bir karaldıda tastan yade agaştan etilgen iytayak bolgan.

Keşe de, künde de nogay üydiñ otyagasınnan ot üzilmeytagan edi. Sol yagılgan otlardıñ küllerin nogaylar kayerge yetse sol yerge tökpegenler. Karaldıdıñ bir üyisinde külge dep orın kaldırganlar. Sol yerde kül, tögile-tögile, töbe bolgan.

Kölem ädemli äyellerdiñ kültöbeleri üyken bolıp üyilgen. Burında bizim halk kültöbege karap kız saylagan dep esitkenim de bar. Kaysı bolsa da bir üydiñ kültöbesi yer-yerde yayrap yatsa, sol üydiñ kızı manak, kayratsız, bitpir tuvıl, degenler, a eger kültöbe yıynaklı bolsa, sol üydiñ kızı da yıynaklı, tazalıktı biledi, dep sanaganlar.

Bu kulakka kiretagan söz. Oylanıp karagan ädemge, tazalıktı, yoriktı süygen kız küldi yayratıp yer-yerge tökpeyegi bep-belgili. Kayda da şumaniydiñ küli yayrap turayagına söz barım.

Onnan soñ är bir karaldıda "karakşı" bolgan. Kıskayaklılar kakıradıñ, kotannıñ töbelerine katırmaga dep kurt, matakuya-zat salganlar. Sol zatlardı karga-kuzgın akaşpasın dep, agaştan üyken kurşak etip oga eski köylek, eski şepken, eski börk kiygistip kadaganlar. Onadan kus-zat ürkken. Ene sol kurakka "karakşı" degenler.

"Karakşıdı" kotannıñ, kakıradıñ kaslarına da salganlar. Böridi-zattı ürkiteyek bolıp etkenler. Bulay aytkanda, ol karavılşıday bir zat bolgan.

NOGAY'IN EVİ BARKI

(Suyun Kapayev, "Nogay'ın Evi", Çerkessk 1995, s. 10-11)

Eski evlerin avluları da tamamen başka idi. Evleri barkları şimdikiler gibi kırmızı kerpiçten veya demirden yapılmamaktaydı. Çoğunlukla kızıl daldan örülerek yapılırmış. Hasır gibi dümdüz olup, ustalıkla örülen daldan duvarlar, avlunun görünüşünü güzelleştirip, gören insanı imrendirirmiş. Avluların kazıklarına atların baş kemikleri asılmaktaydı. "Bunlar niye asılmış?" diye ben çocukken anneme çok defa sormuşumdur. Ama sonunda, büyüdüğüm zaman anladım bunun manasını. O; evi, avluda yürüyen çocuğu, iyi hayvanı kötü gözden korumak için yapılan bir âdet imiş. Bu âdet hâlâ Astrahan Nogaylarında yaşamakta. Onlar bahçelerinde büyüyen iyi ve bakımlı yeşillikleri kötü gözden saklamak için bacalarına çeşit çeşit renkli çaputlar bağlanmış çubuklar saplıyorlar. Geçip gitmekte olan insan çeşit çeşit renkli çaputlara aldanıp bahçedeki şeyleri görmüyor. Tuhaf bir âdet. Eski halk göz değmesini pek iyi bilirmiş, sadece Sovyet hükümeti zamanlarında "O boş şey, büyücüler o şeylerden biri ile aldatmasın" diye onu istemediler. İşte hâlâ bunu tıbbın kendisi söylüyor. Halk kendisine uymayan âdeti yapar mı?

Nogay evinin avlusuna girince, insanın geldiğini haber vermek için köpek havlardı. Eskiden Nogay'da köpeksiz ev olmazmış denilebilir. Çünkü Nogay insanı köpeği sevmiş ve onu helâl yoldaşı saymış. Köpek yırtıcı hayvanlara karşı onun hayvanını beklemiş, kendisine de eş olmuş. Herkes köpeğin cins olanını seçermiş. İyi köpeğin yavrusunu, karşılığında hayvan vererek alırmış. Nogaylar köpeklerin çeşitli cinslerini de bilirlermiş. İşte bunlar; barak, samır, tazı, maske, sobalaktır.

Köpeklere Nogaylar renk gibi özelliklerine göre güzel isimler verirlermiş. Dolay, Dobar, Böribasar, Tarpan, Karabas, Şontık, Sarı, Alagaz gibi isimler atalarımızdan bu yana köpeklere isim olarak verilmekteler.

Her bir avluda taştan veya ağaçtan yapılan köpek tası varmış.

Gece de gündüz de Nogay evinin ocağından ateş eksilmezmiş. O yakılan otların küllerini Nogaylar her yere dökmezlermiş. Avlunun bir köşesinde kül için bir yer bırakırlarmış. Oraya kül döküle döküle tepe olurmuş.

Kalabalık ailelerin kül tepeleri büyük olurmuş. Eskiden bizim halk kül tepesine bakarak kız seçermiş diye de işittim. Hangisi olursa olsun, bir evin kül tepesi yer yer dağılsa, o evin kızı pejmürde, gayretsiz; hamarat değil derlermiş, ama eğer kül tepesi düzgün ise, o evin kızı da düzenli, temizliği biliyor diye düşünürlermiş.

Bu kulağa gelen bir söz. Düşünen insan için temizliği, tertibi seven kızın külü yayıp yerlere dökmeyeceği belli. Nerede olursa olsun dağınıklığın külü yayacağına eminim.

Ondan sonra her bir avluda "karakşı" varmış. Kadınlar balkonun, ahırın tepesine, sertleştirmek için kurt, matakuya[9] falan koyarlarmış. Bunları karga kuzgun kaçırmasın diye, ağaçtan, büyük korkuluk yapıp ona eski gömlek, eski cepken, eski börk[10] giydirip saplamışlar. Kuşlar falan ondan ürkermiş. İşte o korkuluğa "karakşı" demişler.

"Karakşı"yı avlunun, balkonun yanlarına da koyarlarmış. Kurdu falan ürkütmek için yaparlarmış. Böyle söylendiğinde, o bekçi gibi bir şey olurmuş.

[9] kurt, matakuya: Peynir çeşitleri.
[10] börk: Kalpak.

SOŇGI YAZ

(Valeriy Kazakov, Togız Kaptal, Çerkessk 1975, s., 4-9)

Babaydıñ algan kızı işken suvı tamagınnan körinip, eki kasınnan ay yürgen, örme şaşları yerge tiygen, akkuvday yılısıp, tınık suda yüzgendey em yarasık boladı. Balenşe yıl yaşaydılar, ama olarda bala tuvmaydı. Sav dunıyaga aytılgan mazallı yigit künnen - künge kart bolıp, kuvat yoyıp eseygen sayın teren oylı bola berdi. Bir künniñ bir küninde Babaydıñ kulagına Sıbaga davıs şalındı: "Seniñ pişeñ -pişe tuvıl, ol obırdıñ kızı - albaslı: Keş sayın seniñ kanıñdı emedi, seni zamansız kart etedi. Seni sorıp obayak boladı. Eger atañnıñ ösiyetiñ toltırayak bolsañ tıñla, yigit. Tañ atarda pişeñ tätli uykıga aldanganda, bildirmey onıñ şaşıñ yulkıp al. Soñ şaştı otka tasla. Olay bolmasa, tezden öleyeksiñ. Sonday nasihat algan soñ, Babay Sıbaga aytkan zatlardı bitirdi. Ol pişesiniñ şaşıñ yulkıp, äketip otka tasladı.

Sonnan soñ albaslı avıruşañ boladı. Yıl sayın, yazdıñ yalpak küninde, yükli bolıp, sıpatı-şırayı kaşıp buzılıp baslaydı. Babay bolsa, türlenmey bir kepte tura edi.

Albaslıdıñ şaşı otka tüskennen soñ, ol Babaydıñ kanın eme almadı. Sol sebepli, albaslı yıl sayın, men özimdi karatayım dep, baska yakka keter edi. Sonday künlerde Babay añsız em essiz, pişesin üyden şıgarıp, kıdırıp kelmege ızın beretagan edi.

-İyem, men koñısı avılga barıp özimdi karatayımtaga? -dep tiledi pişesi Babaydan.

-Bar, äşe, bar, mennen razılıktı algansıñ,-dedi bayı, pişesine ızın berip.

Albaslı aylak kuvnak bolıp, äbir-şübirlerin yıyıstırıp, üyden şıktı.

Babay bolsa, kolına dombırasın alıp yırlap baslap edi, ama onıñ kolındagı dombıradıñ işinnen Sıbaga bulay aytıp yırladı: "Ey- ey! Ayttırganda aytıp bolmagan yigit ediñ sen, Babay. Şabıskanda yeldi ozgan, küreskende suv toktatkan, ıraskanda Azrailden sorav algan yigit ediñ sen, Babay. Boranlı boldı yaz küniñ, hayranlı ketti yas küniñ! Eger yigittey bolsañ, käriplik tüspes basıña-ulıñ bolar tüz, añla! " degen sözlerdi esitip, Babay katkıp turıp pişesiniñ artınnan anılıp ketti.

Albaslı artına-aldına karamay, zırañlap karañı kara agaşka kirdi. Onıñ artınnan Babay da ketti. Tek albaslı yok boldı. Köp izledi Babay pişesin, tamam arıp talganda, Babay bir şokıraktı kördi. Ol bile edi, eger şokırak boyı man tömen barsa, ädem kongan yerge şıkpaga bolayagın em özi de adaspay yol tabayagın. Az bardıma, köp yürdime, birden onıñ aldına opıramaga turgan yampik agaş üy rastı. Babay sol üyge yeter-yetpes, esigi onıñ aşıldı em üyden, oktay atılıp, toklıday üyken kara mısık şıgıp ketti. Babaydıñ mıyında kan uyıp, kol-ayakları tereyip, şävcik şaşı tik turıp, tili tañlayına yabıstı. Babay ıymanın üyirdi. Sen kolına dombırasın alıp şertip te aldı. Tögerek yak tamaşalı tınık edi. Babay üyge kirdi.

Kirse kirsin, kiyiz töselgen tör üstinde Babaydıñ pişesiniñ kiyimleri yatır, onıñ üstinde yañgı tuvgan bala äli de kübinnen şıgayalmay turı. Babay onı köterip alıp, bavırına bastı. Em üy işinnen pişesin izlep basladı...

SON YAZ

Babay'ın aldığı kız içtiği su damağından görünüp, iki kaşından ay yürüyen, örgü saçları yere değen, ak kuğu gibi süzülüp sakin suda yüzen gibidir ve güzeldir. Filanca yıl yaşarlar, ama onların çocuğu olmaz. Bütün âlemde tanınan kuvvetli yiğit günden güne ihtiyarlayıp, kuvvetini kaybedip, yaşı geçtikçe derin düşüncelere dalar oldu. Günlerden bir gün Babay'ın kulağına Sıbaga'nın sesi çalındı. "Senin karın kadın değil, o vampirin kızı albaşlı. Her gece senin kanını emiyor, seni zamansız ihtiyar ediyor. Seni emip yutacaktır. Eğer babanın vasiyetini yerine getireceksen dinle yiğit. Tan atarken, karın tatlı uykuya aldandığında, belli etmeden onun saçını yol. Sonra saçı ateşe at. Yoksa tez vakitte öleceksin. Böyle nasihat aldıktan sonra, Babay Sıbaga'nın söylediği şeyleri yaptı. O, karısının saçını yolup, getirip ateşe attı.

Ondan sonra albaşlı hasta olur. Yıl geçerken, yazın uzun bir gününde, hamile olup, beti benzi kaçıp bozulmaya başlar. Babay ise, değişmeden aynı şekilde duruyordu.

Albaşlının saçı ateşe düştükten sonra o Babay'ın kanını ememedi. Bu sebeple, albaşlı her yıl, ben kendime baktırayım diye, başka tarafa giderdi. Böyle günlerde Babay şuursuz ve akılsızca, karısını evden çıkarıp, gezip gelmesine izin vermekteydi.

-Efendim, ben komşu köye gidip kendime baktırayım mı? diye izin istedi karısı, Babay'dan.

-Git, peki, git, benden rıza aldın, dedi kocası, karısına izin verip.

Albaşlı pek sevinip, pılı pırtısını toplayıp evden çıktı.

Babay ise, eline sazını alıp şarkı söylemeye başladı, ama onun elindeki dombıranın[11] içinden Sıbaga şöyle şarkı söyledi: "Hey hey! Söylettiğinde söylemeyen yiğittin sen Babay. Yarıştığında yeli geçen, güreştiğinde suyu durduran, rastladığında Azrail'den sual soran yiğittin sen Babay. Fırtınalı oldu yaz günün, hayran gitti gençlik günlerin! Eğer yiğit gibi olsan, fakirlik gelmez başına, düzgün oğlun olur, anla!" sözlerini duyunca Babay sıçrayıp karısının arkasından gitti.

Albaşlı arkasına önüne bakmadan, aceleyle karanlık kara bir ağaca girdi. Onun arkasından Babay da gitti. Ama albaşlı yok oldu. Çok aradı Babay karısını, tam yorgunluktan bayılacağı zaman, Babay bir kaynak gördü. O biliyordu, eğer kaynak boyundan aşağı giderse, insanların oturduğu yere çıkabileceğini ve kendisinin de şaşırmadan yolunu bulacağını. Az mı gitti, çok mu yürüdü, birden onun önüne yıkılmak üzere olan ağaç bir ev çıktı. Babay o eve ulaşır ulaşmaz, onun kapısı açıldı ve evden besili, büyük, kara bir kedi ok gibi atılarak, çıkıp gitti. Babay'ın beyninde kan uyuştu, elleri, ayakları hareketsiz kaldı, saçları dikelip, dili damağına yapıştı. Babay kendini topladı. Sonra eline dombırasını alıp çaldı. Etraf ilginç bir biçimde sessizdi. Babay eve girdi.

Girer girmez keçe döşenmiş baş köşede, Babay'ın karısının kıyafetleri durmakta, onun üstünde yeni doğan çocuk halâ kılıfından çıkamadan duruyor. Babay onu kaldırıp, bağrına bastı. Ve evin içinde karısını aramaya başladı...

[11] **dombıra**: Nogay Türklerinde millî bir çalgı.

Köppe, azba zaman ketti, kök gürildep tars yarıldı. Yer señkildep, üy yürdi. Esik sogılıp aşıldı em üy işine mısık kirdi. Babaydıñ kanı yane uyıganday boldı. Tili tañlayına yabıstı. Sonda Babay esin yıydı, dombırasın kolına alıp tolgadı: "Ey! Karıskır kara dunıya! Kara kün! Nege bulıt kaplaysıñ? Nege dunıya engenge bizdeylerdi saylaysıñ? Kudayım bergen maga küş pen ulımdı saklarman. Atam aytkan ösiyetti yan bersem de, aklarman..."-dep Babay dombıra sazına erkinlikti beredi. Bir hıyıl zamandı mısık arkasın bükireytip, dört ayagı man yer tırnap turdı, soñ kömekeyi bosap, karuvı ketip, kösilip yerge yıgıldı.

Ol köpke deri älsiz yatıp turdı, dombıra sazı turganda, bulay aytıp, ädem tilinde söylendi:

-"Sav dunıyaga aytılgan yigitlerdiñ yigiti. Äli sende savıt yok, äli sende karuv yok. Kart kevdeli, kart Babay, kolıñdagı baladı, tilegim tüsti, sat Babay. Bolarman sende men ırgat, aytkanıñdı etermen, uv man zerdi berseñ de art karamay işermen. Ozıp ketken yas küniñdi kaytararman artına. Ozıp ketken yas küniñdi endirermen men saga..."Sonday sözler aytıp mısık Babaydan baladı tiledi.

Babay kolındagı baladı yerge salmay, bayagılay dombıra şertip tolgaydı:

"Köp yaşadım dunıyada, yaşaganım ne payda? Köp kıdırdım kırlardı, kıdırgannan ne payda? Köplerdi kuvanttım birerlerdi yılattım. Neden kerek maga kuvat? Neden kerek maga savıt? Kerek tuvıl ömirlik menim kara basımga. Kerek tuvıl ävelgi oysız yürgen künlerim. Neden kerek kölde yüzgen koñır kazga kır kadirin bilirge? Neden kerek kırda yürgen bödenege köl kadirin bilirge? Neden kerekli maga seniñ äyle sözleriñ? Iynanaman saga dep, kaydan şontık bolayım!"-dep Babay yırlagan...

Sosınday sözlerdi Babaydan esitip, mısık bezgektey kaltırap, tabaga kuyılgan tarıday şaşırap, pişe kebine aylandı. Babaydıñ aldında, eki kolın tilenip sozıp, pişesi turı edi.

-Öleyatırman. Sen ädem balası, ep yetkerip bolmagan yaman küşli zat ekensiñ.Men seniñ balañdı yemege kerek edim, eger onı yegen bolsam, otka tüsken şaşımdı ornına bitirer edim...Sen yeñdiñ! Ama bizim küresimiz äli de aldıda. Sennen tuvgan tuvdıklar kıska tamır bolsınlar. Bu dunıyada tuvdıklarıñ ökinişli yürsinler! Yer astına ketkende seni mutıp, meni izlep kelsinler!... -dep ölip ketti. Sonnan soñ Babay balasıñ bavırıña basıp agaştan şıgıp, uzak yollardı kaldırıp, ayakların taldırıp, avıl-avıldan ötip, balenşe eldi aralap, kelip kaldı togayga, togay tolı nogayga...

Çok mu az mı zaman geçti, gök gürleyerek çatırtıyla yarıldı. Yer titreyip, ev hareket etti. Kapı vurulup açıldı ve evin içine bir kedi girdi. Babay'ın kanı yine uyuşur gibi oldu. Dili damağına yapıştı. Orada Babay aklını topladı, dombırasını eline alıp şarkı söyledi: "Hey! Kurt kara dünya! Kara güneş! Niye bulutla kaplanıyorsun? Niye dünyaya gelene bizim gibileri seçiyorsun? Hüdamın bana verdiği güç ile oğlumu korurum. Babamın söylediği vasiyeti canımı versem de yerine getiririm..." diye Babay dombırasına özgürlük verdi. Bir hayli zaman kedi sırtını kamburlaştırıp, dört ayağı ile yeri tırmaladı, sonra gırtlağı boşalıp, gücü gidip, gerilerek yere yıkıldı.

O uzun süre hâlsiz yattı, saz durduğunda insan dilinde şöyle konuştu:

-Bütün âlemde tanınan yiğitlerin yiğidi. Şimdi sende silah yok, şimdi sende güç yok. İhtiyar gövdeli ihtiyar Babay, elindeki bebeği, istediğim düşü, sat Babay. Olurum sende ben ırgat, söylediğini yaparım, zehir versen de arkama bakmadan içerim. Geçip giden genç gününü döndürürüm geriye. Geçip giden genç gününü indiririm ben sana... Böyle sözler söyleyerek kedi Babay'dan çocuğu istedi.

Babay elindeki çocuğu yere koymadan, deminki gibi dombıra çalıp şarkı söyledi:

"Çok yaşadım dünyada, yaşadığımdan ne fayda? Çok gezdim kırları, gezmemden ne fayda? Çoklarını sevindirdim, bazılarını ağlattım. Neden bana kuvvet gereksin? Neden bana silah gereksin? Ömrüm boyunca benim kara başıma gerekmez. Evvelki düşüncesiz geçen günlerim gerekmez. Gölde yüzen kumral kazın, kırın kıymetini bilmesine ne gerek var? Kırda giden bıldırcının gölün kıymetini bilmesinene gerek var? Neden gereksin bana senin hileli sözlerin? İnanıyorum sana diye, neden derin düşünmeyeyim!" diye Babay şarkı söylemiş...

Bu sözleri Babay'dan işitince, kedi sıtmalı gibi titreyerek, tabağa koyulan darı gibi saçılarak, kadın kılığına döndü. Babay'ın önünde iki elini uzatan, karısı duruyordu.

-Ölmekteyim. Sen insanoğlu yarar getirmeyen, kötü, güçlü bir şeymişsin. Ben senin çocuğunu yemeliydim, eğer onu yemiş olsaydım, ateşe düşen saçımı yerine bitirirdim... Sen yendin! Ama savaşımız hâlâ ön planda. Senden doğan nesiller kısa köklü olsun. Bu dünyada nesillerin pişman yürüsün. Yer altına gittiğinde seni unutup beni arasınlar!... diye ölüp gitti. Bundan sonra Babay çocuğunu bağrına basıp, ağaçtan çıkıp, uzak yolları bırakarak, ayaklarını yorarak, köyden köye geçerek, filanca memleketi aralayıp, geldi çayıra, çayır dolu Nogay'a...

KAYNAKLAR:

ALPARGU, M., 1996: "Dünden Bugüne Kafkasya'da Nogaylar", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri,* İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Araştırma Merkezi, Ed. Fak. Basımevi, İstanbul.

Ana Britanica, *"Nogay"* maddesi, C.16, s. 572.

ARAT, R. Rahmeti, 1953: Türk Şivelerinin Tasnifi, *Türkiyat Mecmuası*, X. cilt, İstanbul, s. 86.

BASKAKOV, N.A., 1973: *Grammatika Nogayskogo Yazıka*, Çerkessk.

_____, 1940: *Nogayskiy Yazık i ego Dialekti-Grammatika-Teksti i Slovar*, Moskva.

_____, 1966: Nogayskiy Yazık, *Turetskiy Yazıkı*, Moskva, s. 280-295.

_____, 1963: *Nogaysko-Russkiy Slovar*, Moskva.

BAVBEK, Osman, 1986: "Nogay Türkleri", *Türk Kültürü,* Mart, Sayı 275.

BENZİNG, J., H. Karl MENGES, 1979: "Türk Dillerinin Sınıflandırılması" *Tarihî Türk Şiveleri,* (Çev. M.Akalın), Ankara.

ÇENELİ, İ., 1985: "Nogay Atasözleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, 1992: *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara.

_____ (Komisyon Başkanı), 1991: *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (I), Kültür Bak. Yay., Ankara.

ERGÖNENÇ, Dilek, 1998: *Nogay Türkçesinde Fiil*, Gazi Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

İNAN, A., "Nogaylar" maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, C. 24, s. 311.

KALMIKOV, I.H., R. H. KEREYTOV, A. I. SİKALİYEV, 1988: *Nogaytsı,* Çerkessk.

KALMIKOVA - CANİBEKOVA, S.A., K. K. CANBİDAYEVA, M.A. BULGAROVA, 1994: *Nogay Tiliniñ Grammatikası-Sintaksis 2 Kesek (8-9 Klass)*, Çerkessk.

KALMIKOVA - CANİBEKOVA, S. A., Ş. A., KUMRATOVA, 1994: *Nogay Til 1 Kesek, Fonetika em Mofologiya* (6-7 Klass), Çerkessk.

KURMANGULOVA, Ş.A., 1991: *Nogay Literaturası (10 klass)*, Çerkessk.

ŞİHMURZAYEV, D., 1991: *Nogay Tiliniñ Frazeologiyalık Sözligi*, Çerkessk.

TEKİN, Talat, 1991: Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi, *Erdem Dergisi*, Cilt: 10, Ankara, s. 164-165.

TATAR TÜRKÇESİ

Prof. Dr. Mustafa ÖNER

TATARLAR VE TATAR ADI

Karadeniz'in kuzey sahillerinden başlayıp İdil nehri ile Urallar arasında devam eden geniş düzlüklerin oluşturduğu alanda; İskitler, Sarmatlar, Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar ve Bulgarlar gibi Türk topluluklarının yaşadığı ve egemen olduğu (M.Ö. VI-IV.yy'dan başlayan) uzun bir tarih ardından, özellikle XIII. yy.'ın ilk çeyreğinde oluşan Altın Ordu devleti zamanında Tatar adıyla ünlenen Türk kavmi meydana gelmiştir.

Orhun yazıtlarında *"Otuz Tatar Tokuz Oguz begleri bodunı bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıñla"* (Kül Tigin, G-1.) biçiminde geçen cümle, Tatar adının Türkçedeki en eski kayıtlarındandır. Eski Çin kaynaklarında da *T'a-t'a* veya *Da-d'an; Da-Da* diye görülen bu ad, XIII. asırdaki bir Çin tarihçisi Mın-gun tarafından, Türklerin *ak tatarlar*, Moğolların *kara tatarlar* ve Mançuların *su tatarları* diye adlandırılmasında da kullanılmıştır. (ZEKİYEV, 9; İZGİ, 13-14; MENGES, 37; FAHRETDİNOV, 47-60).

Etnonimlerin (kavim adlarının) bir kısmının, komşu halkların adlandırması sonunda yerleştiğini göz önünde tutarsak, Çinlilerin, bilhassa XI. asırdan sonra, kuzey komşularını, toptan *tatar* diye adlandırması anlaşılır bir şeydir. *Tatar* adı ile XI.-XII asırdan itibaren Moğollardan da bahsedilmesi bu karışıklığın bir devamıdır (CEMİL, 184). Aslında Moğollar kendilerini hiç bir zaman Tatarlarla aynı ırktan görmemişlerken, Cengiz devletinde Tatarların veya genel olarak Türklerin önemli yerlerde bulunması bu eski Tatar-Moğol karışıklığının Arap ve İran kaynaklarında devam etmesi sonucunu doğurmuştur (İZGİ, 17-19).

Eski Türk yazıtlarında ve Çin kaynaklarında geçen *tatar* adı ile daha sonra *Divanu Lugati't-Türk; Hudud al-Alem* vb. eserlerde geçen *tatar* kavim adının hangi etniğe işaret ettiği, zor bir tarih problemi olarak durmaktadır; fakat her halde, *tatar* adı, bugün bildiğimiz Tatar kavminin oluşmasından çok daha eskidir.

Altın Ordu devletinde idareci durumunda olan Moğollar vasıtasıyla ve onların eskiden beri komşuları tarafından Tatar diye adlandırılması dolayısıyla, söz konusu devlet de "Tatar devleti" diye meşhur olmuştur. Tatar adını Marco Polo'dan beri Türklerle Moğolları müştereken adlandıracakları şekilde tanıyan Batı dünyası, bilhassa Doğu Avrupa'yı da topraklarına katan Altın Ordu devleti dolayısıyla, Osmanlı alanı dışındaki bütün Türk toplulukları için bu adı kullanmaya başlamışlardır.

Altın Ordu ile onun devamı halinde ortaya çıkmış hanlıkların komşusu olan Rusların tarih kaynaklarında ve mesela Osmanlı-Kırım ilişkilerinde de *tatar* adı kullanılagelmiştir. Rus kaynaklarında, bunun yanı sıra, *Kazanlı, busurman* (< Müslüman) adlandırmaları da yaygındır (EMİRHAN 101-113). Altın Ordu'nun bakiyesi halindeki halk, komşuları tarafından *tatar* adıyla anılırken, kendisi için *müslüman* adlandırmasını kullanagelmiştir. Rusya'nın hakimiyeti, tarihte görülmedik bir din asimilasyonu

halinde gelişince, *müslüman* adının bir millî kimlik olarak benimsenmesi anlaşılır bir şeydir.

Tarihte bu kadar ünlenen *tatar* adının çok çeşitli şekilde de etimolojisi yapılmıştır: Ebul-Gazi Bahadır Han, *tatar* adının, önceleri bir han adı olduğunu sonra kavim adı haline geldiğini söylemişken, N. M. Karamzin gibi bazı tarihçiler, Yakutların *tatar* adlı ongununa dikkat çekmişlerdir. Orta Çağda, Avrupa'da Latince *tartar* "cehennem, yer altı hükümdarlığı" sözünün anolojisiyle, hasımları olan Altın Ordu devleti bu şekilde adlandırılmış ve Avrupada XIII. asırdan itibaren, eski *barbar* sözüyle neredeyse eş bir anlam kazanmış ve onun yerini almıştır. İran ve Osmanlılardaki *posta tatarı* "ulak" adının, Tatar kavim adı için kaynak olabileceğini söyleyen Baskakov ilişkiyi görmüş fakat tarihî gelişme söylediğinin tam aksi yönde olmuştur. Yani *tatar* ancak bir kavim adı olduktan sonra "ulak" anlamında kullanılabilirdi. Ayrıca *tav* + *tor* > *tavtar* > *tatar* "dağlı kişiler" gibi zorlama etimolojiler de yapılmıştır; fonetik imkansızlığının yanı sıra, "dağlı" anlamdaki adın, Avrasya düzlüğünde yaşayan ve dağları az görmüş bir kavme ad olması da zordur. Bugün en çok kabul gören *tat-eri* ~ *tat-er* "yabancı kişi" etimolojisi, bu kavim adının daha çok komşuları tarafından söz konusu halka verildiği göz önüne alınınca kelime tarihçiliğine de uygun gözükmektedir (ZEKİYEV, 5-8).

Klasik eğitim sistemi, XIX. asırda, Osmanlılarda olduğu gibi, İdil Boyundaki Kazan, Orenburg, Bahçesaray, Ufa, Troitsk gibi kültür merkezlerinde de tekrar ele alınıyordu. Usul-i Cedid okullarında, hem Doğu hem Batı hayatını birlikte yaşayan kuşak, Tatar toplumunun eskimiş, tutucu taraflarını, çağdaş medeniyetin akıl gözüyle değerlendirmeye başlamıştı. Böyle başlayan Tatar reformu, "Osmanlı Tanzimatı" dolayısıyla da iyi bildiğimiz, gazete, dergi gibi etkili basın türlerini ve didaktik edebiyatın asıl örneği olan tiyatroyu günlük hayata sokmuştur.

XIX. asrın sonu ile XX. asır başlarında, bilhassa 1905'den sonra, gazete ve dergilerde yazı yazan, binlerce tirajla basılan kitapları kaleme alan yazarlar; bu yeni kültür (*Cedit*) kuşağı; medreselerde ve bazan aynı zamanda Rus okullarında okuyan ve Osmanlıca, Arapça ve Rusça yoluyla dünyadan haberdar olan bu gençler, modern Tatar edebiyatının da kurucuları haline geliyorlardı.

Yakın tarihimizde pek ünlü *Biz Tatar mıyız Türk mü?"* sorusu da bu devirde gündeme gelmiştir. Bildiğimiz kadarıyla, bunun gibi bir soru, modern bir kimlik tayini olarak diğer Türk kavimleri tarafından daha önce bu derece ciddiyetle sorulmuş değildir; çünkü onlar bu sorunu görüşmeden önce, Rus ve özellikle sonra Sovyet devleti kendilerine birer kimlik vermeye başlamıştır: *Azerilik, Özbeklik, Kazaklık, Kırgızlık* vs. Böylece XIX. yüzyılın ve XX. yüzyıl başlarının en erken millî kimliklerinden birisi, tarihte özellikle Altın Ordu devleti çağında ünlenen eski *tatar* adını alarak Kazan ve Kırım merkez olmak üzere gelişmiştir. Bu yolda, millî kültürü çağdaş bir aydınlanma olarak işleyen Kayyum Nasırî, Şehabeddin Mercanî, Rızaeddin Fahreddin gibi ansiklopedist yazarların çok büyük katkısı olduğunu belirtmek gerekir. Tatar edebiyatının da, klasik medrese kültüründen ayrılarak daha çok zengin halk edebiyatına dayanan yapısını ise Abdullah Tukay, Ayaz İshaki, Mecid Gafuri, Fatih Kerimi, Galimcan İbrahim, Fatih Emirhan gibi yazarlar kurmuştur. Toplumun en önde gelen seçkin aydınları, Sovyet dönemindeki uluslaştırma sürecinde, özellikle 1930'lu yıllarda ortadan kaldırılmış veya yıldırılmış olsa da Tatar millî kimliğinin Tatar edebî diliyle var olma savaşını bu dönemde de sürdürdüğünü belirtmek gerekir. Sovyet dönemini bütün zorluklarıyla yaşayan edebiyatçılardan Hesen Tufan, Neki İsenbet, Cemal Velidi, Hadi Taktaş, Musa

Celil, Mehmüt Galev, Sibgat Hekim, gibi isimlerin edebî dile ve dolayısıyla millî kültüre büyük hizmetleri olmuştur.

Çarlık rejimini yıkan devrimle kurulan SSCB içinde Rusya Federasyonuna bağlı olarak 27 Mayıs 1920 tarihinde kurulan özerk Tataristan Cumhuriyeti (*Tatarstan Avtonom Sovyet Sosyalist Respublikası*) 68.000 kilometrekarelik bir alana sahiptir, başkenti Kazan'dır. Bugünkü nüfusu 3.642.000 olan Tataristan, çoğunluğu Rusya Federasyonu içinde dağılmış toplam 7 milyon kadar olan genel Tatar nüfusunun ancak dörte birini barındırmaktadır. SSCB'nin dağılma sürecine girdiği dönemde, 30 Ağustos 1990 tarihinde egemenlik (*suvernitet*) ilan eden Tataristan Cumhuriyeti, 1992 yılından beri her beş yılda bir yapılan Dünya Tatarlar Kongresi'ni devamlı işlerliği olan bir devlet organına çevirmiştir ve Tataristan dışındaki Tatarların sorunlarına da mümkün olduğunca çare bulmaya çalışmaktadır. Tataristan, Cumhurbaşkanı Mintemir Şeripoviç Şeymiyev'in başkanlığında, Rusya Federasyonu içinde anayasadan kaynaklanan haklarını sonuna kadar kullanmak üzere masadaki barışçı mücadelesini sürdürmektedir.

TATAR TÜRKÇESİ

Tatar yazı dili Türk lehçeleri içinde tarihî Kıpçak koluna girer. Bugünkü Kıpçak Türkçesi şu alanlarda konuşma ve yazı dili olarak kullanılmaktadır (ÖNER - 1998, XXI-XLVI):

I. Karadeniz-Hazar bölgesi:
1. Karaim (Karay)
2. Kırım-Tatar
3. Karaçay-Balkar
4. Kumuk

II. İdil Ural bölgesi:
1. Kazan-Tatar
2. Başkurt

III. Aral-Hazar bölgesi:
1. Kazak
2. Karakalpak
3. Nogay
4. Kırgız

Uzun tarihi içinde, gelişkin bir yazılı edebiyata sahip olan Tatarca, özellikle XVI. yüzyılın ortalarından başlayan ve yeni dönemlere kadar süren göçler dolayısıyla çok geniş bir alanda yayılmış üç büyük diyalekt topluluğuna sahiptir:

Orta Diyalekt :Kama, Norlat, Mamadış, Baltaç, Döbyaz, Etne, Kazan ardı Kreşinleri ağızları, Minzele, Kasıym, Nokrat, Glazov, Udmurt ve Mari cumhuriyetleri, Perm, Sverdlovsk ve Kuybişev ülkeleri Tatar ağızları.

Batı (Mişer) Diyalekti:Sĕrgaç, Çistay, Çüprelĕ, Melekes, Hvalin, Temnikov, Lembre, Kuznetsk, Mordva-Karatay ağızları.

Doğu (Sibirya) Diyalekti: Batı Sibirya'daki Tümen, Omsk ve Novosibirsk ülkelerinde konuşulan Tobol-İrtiş, Baraba, Tomsk ağızları.

Tatar yazı dilinin, özellikle Sovyet Tataristan Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Orta Diyalekt özelliklerine dayandırılarak standart grameri ve sözlüğünün oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

TATAR ALFABESİ TARİHÇESİ

Tatarlar, XIX. yüzyılda bütün kültür kurumları gibi alfabenin de yenileşme (*Cedit-çilik*) akımının gündemine girişine kadar, Arap yazısına dayalı klasik Çağatay geleneğindeki eski yazıyı kullanmışlardır. Kayyum Nasıri'nin daha 1895'te dikkat çektiği alfabenin yetersizliği konusu, Tatarlar arasında Sovyet Devrimi öncesinde de başlıca tartışmalardan birisi olmuştur (ÖNER-2001, 199) Bazı yazarlar daha XIX. yüzyıl sonlarında, Tatarcanın yazımında ünlüler için Arap harflerine bazı ilaveler (*tamgaçıklar*) koyarak okul kitapları yazmaya başlarlar (bk. NUGAYBEK-KORBANGALİYEV; KIRIMER, 118-127). Giderek birbirinden ayrılan bu yazımlar için 1899'da birleştirici ve eski yazı geleneklerini koruma yanlısı kararlar alınır. Kitap basımında genel olarak klasik yazı geleneği korunmuş olsa da 1910-12 arasında yazım ve alfabe düzeltme yönünde birçok girişim yapılmış, sadece bu konuya eğilen toplantılar düzenlenip tartışılmıştır. Sovyet İhtilalinin olduğu 1917 yılı, 20-27 Nisan tarihlerinde Kazan'da toplanan I. Öğretmenler Kurultayı ("*Ukıtuçılarnıñ bërënçë ësyëzdë*") imlâ ve dil işlerinin ele alınacağı ilk resmî toplantıdır; ancak ondan sonra da yıllar süren ve türlü kararların alındığı toplantılar ve imla konulu kurultaylar alfabe ve yazı konusunun durulmasını sağlayamamıştır. Kitap kapaklarında ve başlıklarda ayrık yazımın yayıldığı bu gelenekte özellikle ünlülerin tam gösterildiği bir yol tutturulmuştu. Böylece Arap harfli ıslah edilmiş bu yazı giderek Latin yazı geleneklerine yaklaşmıştı. Bunun yanı sıra peltek se, hı, zel, sad, dad, tı, zı ve gayn ünsüzleri alfabeden çıkarılmıştır (ÖNER-2001, 228). Bütün Türk toplulukları için Latin esaslı yeni alfabe kararının alındığı 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'na katılan Tatar temsilcilerinin eski alfabeyi korumak yönündeki direnişlerinde, eski yazıyı ıslah etmek ve millileştirmek için 30 yıldır epey yol alınmış olmasının ve Tatar matbaasının baskı tekniklerinin çok geliştirilmiş olmasının payı vardır (ÖNER, 1996). Bakü Kurultayından hemen sonra 14 Ekim 1926 tarihinden itiberen resmen Tatar-Latin yazısına geçilmiş olur. Ancak 12 yıl süren bu yeni alfabe (*Yañalif*) Stalin egemenliğinin ve Sovyet türü Ruslaştırmanın doruğa çıktığı 1939'da Sovyet halklarını böldüğü gerekçesiyle ortadan kaldırılmış ve bütün Türk halkları gibi Tatarlar da Kiril yazısına geçirilmiştir (geniş bilgi için bk. USER, 318-335).

TATAR-ARAP ALFABESİ

Tatar-Arap Alfabesi (-1930)		
	-1905	1905-1929
ses karşılıkları	*harfler*	*harfler*
a	آ , ا	آ , ا
e	ا , ه	ه , ئه
b	ب	ب
p	پ	پ
t	ت	ت
s̱	ث	–
c	ج	ج
ç	چ	چ
ḥ	ح	ح
ḫ	خ	–
d	د	د
z	ذ	–
r	ر	ر
z	ز	ز
j	ژ	ژ
s	س	س
ş	ش	ش
ṣ	ص	–
ż	ض	–
ṭ	ط	–
ẓ	ظ	–
ʿ	ع	–
ġ	غ	ع
f	ف	ف
ḳ	ق	ق
k	ک	ک
g	گ	گ
l	ل	ل
m	م	م
n	ن	ن
ñ	ڭ , نک	ڭ , نک
o	و	ۇ , ئۇ,
ö	و	ۇ , ئۇ
u	و	و , ئو,
ü	و	و , ئو
v	و	و , ڭ
h	ھ	ھ
ı	ی	ئۇ,
i	ی	ئي
y	ی	ي , ی
ʾ	ء	-

TATAR-LATİN ALFABESİ

Tatar-Latin Alfabesi (1927-1939)		
	1927	1927-1939
ses karşılıkları	*harfler*	*harfler*
a	A a	A a
b	B в	B в
ç	Ç ç	C c
c	C c	Ç ç
d	D d	D d
e	Ə ɔ	Ə ɔ
é	E e	E e
f	F f	F f
g	G g	G g
ġ	G g	Ƣ ƣ
h	H h	H h
i	I i	I i
y	J j	J j
k	K k	K k
ḳ	K k	Q q
l	L l	L l
m	M m	M m
n	N n	N n
ñ	Ŋ ŋ	Ŋ ŋ
o	Ó ó	O o
ö	Ɵ ɵ	Ɵ ɵ
p	P p	P p
r	R r	R r
s	S s	S s
ş	Ш ш	Ş ş
t	T t	T t
u	U u	U u
v	V v	V v
v̇	W w	V v
ḫ	Ḫ ḫ	Ḫ ḫ
ü	V v	Y y
z	Z z	Z z
j	Ƶ ƶ	Ƶ ƶ
ı	É é	Ь ь
ıy	Y y	Ьj ьj
ʾ	ʾ	ʾ

Аа Бб Вв Гг Дд Ее Жж Зз Ии Йй Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Чч Шш Щщ ъ Ыы ь Ээ Юю Яя Әә Өө Үү Җж Ңң Һһ

A B V G D E (ĕ) J Z İ Y
K L M N O P R S T U
F H Ts Ç Ş Şç (') I (') E (ĕ)
Yu/Yü Ya/Ye E Ö Ü C ñ H

YAZILIŞ ÖZELLİKLERİ:

Tatarcadaki E e harfi, Rusçada dengi olan ön damak ünlüsüyle eşleştirilmiştir: кеше "kişi", бер "bir", билге "işaret". Bu normal gözükse de Rusçada söz başındaki y türemeli telaffuz Tatarca yazıma da aynen aktarılmıştır ve söz başında ince sıra sözlerde yĕ-, kalın sıra sözlerde yı- hecelerini yazmaya ve okutmaya yarar halde kullanılmaktadır: егерме (*yĕgĕrmĕ*) "yirmi", ефәк (*yĕfek*) "ipek", егет (*yĕgĕt*) "yiğit, genç"; ерткыч (*yırtkıç*) "vahşi hayvan", ел (*yıl*) "yıl", еш (*yış*) "sık", елау (*yılav*) "ağlama". Yani Tatarca yerli sözlerdeki E e harfi söz başında ünlü olarak okunmaz.

Tatarcada ə harfi ise söz başındaki ĕ ünlüsünü yazmak için kullanılır: эш (*ĕş*) "iş", эз (*ĕz*) "iz", элек (*ĕlĕk*) "önce", эре (*ĕrĕ*) "iri", энә (*ĕne*) "iğne", элгеч (*ĕlgĕç*) "askı", эгоизм (*ĕgoizm*) "egoizm", экзамен (*ĕkzamen*) "sınav". Bazı eski alıntılardaki hemze sesi de bu harfle yazılmaktadır: тәэмин (*teĕmin*) "temin, sağlama", теэсир (*teĕsir*) "tesir, etki".

Bunların dışındaki ə harfi ise söz başında da içinde de Türkiye Türkçesindeki e ünlüsü değerinde (*gelmek*'teki ünlüler gibi) okunan bir harftir: әйрән "ayran", әйләнә "çember; etraf", әтәч "horoz", әни "anne", әллә "yoksa".

Tatar Türkçesinde У harfi yerli sözlerde ancak birinci hecede "*u*" ünlüsünü karşılar; bu hece dışında özellikle *-v* (*-uv / -üv*) fiil ismi (mastar) ekinde кылу *(ḳıluv)* "kılmak, yapmak", тоту (*totuv*) "tutmak", yazımlarında kullanılır. Bu sesin bir ünlüyle devamında da *ḳılu* (*ḳıluvı*) "yapması", *bilüĕ* (*bilüvĕ*) "bilmesi", *eytüĕ* (*eytüvĕ*) "söylemesi" gibi garip görünüşlü yazımlar türemektedir. Böylesi diftonglu yazımların okunması ve transkripsiyonu mutlaka çift dudak *v* ünsüzüyle birlikte, ayraç içinde gösterildiği gibi olmalıdır.

Dilin ses düzenine bütünüyle aykırı olan *-au- / -eü-* gibi aynı hecede iki ünlünün birleştirilmesine dayalı diftonglu imlalar Tatar standart yazımına alınmıştır: *tau* (=*tav*) "dağ", *sau* (=*sav*) "sağ", *seüde* (=*sevde*) "ticaret", *geüde* (=*gevde*) "gövde". Bu diftonglu yazımlarda asıl hedefin bir ünsüz olan çift dudak v sesini yazmak olduğu dikkate alınarak ünsüz transkripsiyonu yapılmalı ve ünsüz olarak okunmalıdır.

Tatar Türkçesinde, *vagon, vagzal* gibi bazı Rusça alıntılarla gelen tek dudak ünsüzü v dışında, söz konusu ses dilin tamamında hep çift dudak telaffuzlu *v* ünsüzüdür. Dolayısıyla birkaç alıntıyı ayırt etmek için, transkripsiyon geleneğimizde bulunmayan ve herhangi bir Türk lehçesine ait Latin harfli metinleri yabancılaştıran *w* harfi tarafımızdan özellikle kullanılmamaktadır.

Tatarcada И "i" sesi ancak birinci hecede görülebilir, diğer hecelerde kullanılan i harfi diftonglu -iy- ses değeriyle telaffuz edilmektedir: *söyli* (=*söyliy*) "söylüyor", *köyli* (=*köyliy*) "ayarlıyor"; krş. yazım: *anlıy* (telaffuz: *anlıy*)"anlıyor", yazım: *başlıy* (telaffuz: *başlıy*) "başlıyor". Ancak bu yazıma dayanan *eti* "baba", *ebi* "nine" gibi diftonglu sözlerin belki de son altmış yıllık bu yazım sonucunda kısa ve *monoftong* olarak telaffuz edildiğini de belirtmek gerekir.

Tatarcada ю harfi kalın sıra *-yu-* ince sıra *-yü-* hecesinin ses değerini verir: юл (*yul*) "yol", юк (*yuḳ*) "yok; hayır", юыну (*yuvınuv*) "yıkanmak", юлаучы (*yulavçı*) "yolcu", юмарт (*yumart*) "cömert"; юньле (*yünlĕ*) "düzgün", юкә (*yüke*) "ıhlamur", юнәлеш (*yünelĕş*) "yöneliş".

Tatarcada я harfi kalın sıra *-ya-* ince sıra *-ye-* hecesinin ses değerini verir: язу (*yazuv*) "yazmak; yazı", якты (*yaḳtı*) "aydınlık", ярлы (*yarlı*) "fakir", ясау (*yasav*) "yapmak"; ямле (*yemlĕ*) "güzel", яшел (*yeşĕl*) "yeşil", яшертен (*yeşĕrtĕn*) "gizli", янәшә (*yeneşe*) "yan yana".

Tatarcada arka damak *ḳ* sesi bulunmasına rağmen alfabede ayrı bir harf yoktur ve ön damak *k* ünsüzüyle aynı harf kullanılmaktadır: каты (*ḳatı*) "katı", кыш (*ḳış*) "kış", кул (*ḳul*) "el, kol", кош (*ḳoş*) "kuş", кеше (*kĕşĕ*) "kişi, insan", кимлек (*kimlĕk*) "eksiklik".

Yine arka damak *ġ* sesi bulunmasına rağmen alfabede ayrı bir harfi yoktur ve ön damak *g* ünsüzüyle aynı harf kullanılmaktadır: ягу (*yaġuv*) "yakmak, sürmek", агым (*aġım*) "akım, akış", кагу (*kaġuv*) "vurmak", бага (*baġa*) "bakıyor"; иген (*igĕn*) "ekin", дигән (*digen*) "demiş".

Tatar alfabesinde yer alan ё, ж, ц, щ harfleri ancak Rusça alıntılarda var olan sesler için kullanılır: самолёт "uçak", ящик "kutu, çekmece", журнал "dergi", царизм "çarlık", щетка "elbise fırçası".

Ses Bilgisi

Ünlüler

a sesi arka damakta, geniş-düz olarak ve açık telaffuz edilir. *a* sesinin telaffuzunda dilin arka kısmı yükselir, dil ucu arkaya doğru çekilir. Bu ünlü, özellikle birinci ve ikinci hecelerde, arka damak ve dudak sonor ünsüzlerinin yanında yuvarlak telaffuz edilir: *åpa* "abla, teyze", *åvıl* "köy", *våḳıt* "vakit, zaman", *båla* "çocuk", *ḳåla* "kala, şehir", *nårat* "çam", *yåna* "yine", *yåmav* "yama". Fakat bunun yanı sıra, çok heceli sözlerin son hecelerinde damak-diş ünsüzlerinden sonra telaffuzu Türkiye Türkçesindeki gibi düzdür: *urmånda* "ormanda", *ḳålåda* "kalede, şehirde", *ålġånda* "alınca", *båşḳålarġa* "başkalarına".

e sesi ön damakta, geniş-düz ve açık olarak telaffuz edilir. *a* ünlüsüne nazaran dil ucu daha öne çekilir ve öndeki alt dişlere yakınlaşır, arka tannan (*rezonatör*) biraz genişleyip çene düşer: *ereme* "çalılık", *eylen-* "dolanmak", *eyt-* "söylemek, demek", *cey* "yaz", *çeç* "saç", *beyle-* "bağlamak", *tereze* "pencere", *kirek* "gerek", *çirem* "çim".

ĕ sesi ön damakta, düz ve yarı dar telaffuz edilen yine kısa bir ünlüdür. Bu sesin telaffuzunda dil orta yüksekliğe çıkar (orta açıklık) ve *ı* sesinden dilin öne doğru hareket etmesi ve arka tannanın genişlemesiyle farklanır. Dilcilik edebiyatında *kapalı e* olarak bilinen bu ses, Tat. ünlü sisteminde *ı* ünlüsünün ince sıradaki dengidir. Tatarcanın tarihî fonolojisindeki gelişme yönünden (*til* > *tĕl*) ötürü "açık i" diye tanıtmak ve adlandırmak daha uygundur: *ĕş* "iş", *ĕlĕk* "evvel; ilk", *kĕrfĕk* "kirpik", *kĕşĕ* "kişi", *pĕçen* "saman", *tĕrsek* "dirsek", *tĕrĕ* "diri".

ı sesi arka damakta, dar-düz, orta açıklıkta ve diğer ünlülere göre daha kısa telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzu esnasında, çene, dudaklar ve hatta dil de pasif haldedir; dil çok az yükselir (yarı açıklık). Dilin arka tarafı ile küçük dil arasında, arka tannanın (*rezonatör*) daralmasıyla meydana gelir: *ırğıt-* "atmak, fırlatmak", *ındır* "harman", *ışkı* "rende", *tarı* "darı".

i sesi ön damakta, dar-düz ve kapalı olarak telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzunda dilin orta kısmı yukarı kalkar ve öne doğru gelir, ağız boşluğu tamamen daralır, arka tannan genişler, dil ucu da alt dişlere değecek gibi durur. Tatar Türkçesinde bu ünlünün iki varyantı belirlenmiştir:

a. En çok görüldüğü şekil, alıntı olmayan sözlerin ilk hecesindeki normal, kısa ünlü hali (*ikmek* "ekmek", *çilek* "kova", *kittĕ* "gitti", *cittĕ* "ulaştı", *kibe* "kuruyor").

b. Bilhassa vurgulu açık hecelerde rastlanan yarı ünlü *y* alafonu ile uzamış hali (*eti - etiy* "baba", *eni - eniy* "ana", *söyli - söyliy* "konuşuyor", *ĕşli - ĕşliy* "yapıyor"[1]).

u sesi arka damakta, dar-yuvarlak ve kapalı olarak telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzunda dudaklar büzüşüp öne doğru uzar, ağız boşluğu genişler ve dilin arka kısmı yumuşak damağa doğru yükselir. Tatarcada ilk hecede vardır, sonraki hecelerde ancak fiil ismi (*infinitif*) yapma ekinde görülebilir: *urman* "orman", *kuygan* "koymuş", *baruv* "gitme", *ukuv* "okuma" vs.[2]

ü sesi ön damakta, dar-yuvarlak ve kapalı olarak telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzunda dudaklar *u* sesine nazaran daha önde büzüşürler. *ü* sesinin çıkışı anında dil üstünün orta kısmı sert damağa doğru kalkıp öne çekilir ve dil ucu alt dişlere yakınlaşırken ağız boşluğu da daralır: *tütel* "tarh", *kül* "göl", *ürdek* "ördek", *kürüv* "görme", *yörüv* "yürüme", *sörüv* "sürme".

o sesi arka damakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telaffuz edilir. Yuvarlak telaffuzu ve dilin arkaya doğru çekilmesiyle *ı* ünlüsünden farklanmış olur. Dudaklar da *u* sesine nazaran daha az uzarlar. Bu ünlü, Türkiye Türkçesindeki *o* sesi gibi tam yuvarlak değildir, daha dar telaffuz edilir: *bolın* "çayır", *borılış* "kıvrım, kıvrılış", *tormış* "hayat".

ö sesi ön damakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telaffuz edilir. Yine bu ünlü de yuvarlak telaffuzu ve dil ucunun daha arkaya çekilmesiyle *ĕ* sesinden farklanmış olur. Dudakların da *ü* sesine göre büzülüp uzaması daha azdır: *köndĕz* "gündüz", *ölke* "ülke; alan", *ölkeney-* "yaşı büyümek", *tör-* "dürmek, sarmak".

---

[1] *i* ünlüsünün Tatarcanın standart yazımında *eti, eni, eşli* şeklinde gösterilen bu şeklini, *ĕşliy* "çalışıyor" / / *başlıy* "başlıyor" (yazım: ĕşli/başlıy) örneklerinde olduğu gibi morfem denkliğini de dikkate alarak, çalışmamızda *söyliy, ĕşliy* vs. şeklinde işaretledik. Ayrıca mesela *eti, ebi* vb. şekillerinin iyelik çekiminde *anıñ etisĕ, ebisĕ* vb. gibi, 3. şahıs kalıplaşmış şekillerinin yanında *miném etiyém* gibi normal örneklerin bulunması da bu standart yazımın sondaki *y* ünsüzünü işaretlemediğinin delilidir.

[2] Fiil ismi yapan bu ek aslen *v* yarı ünlüsüyle bitmektedir (*başlav* vs.); ancak yine Tatarcanın standart yazımı bu sesi diftongla gösterip ilk hecedeki *u* sesiyle aynı işareti kullanmıştır (yazım: *bulu / okunuş:buluv; yazım: anın bulu / okunuş: buluv; yazım: yazu / okunuş: yazuv, yazu/yazuv*).

Dudak ünsüzleri: *p, b, m, v.*

b sedalısı, ***p*** sedasızı, süreksiz ünsüzler. *b* ünsüzü söz sonunda bulunmaz; *p* ise söz başında daha çok alıntı sözlerde görülür.[3]: *buş* "boş", *büten* "başka", *ciber-* "göndermek", *kiben* "harman yığını", *bal* "bal", *bil* "bel", *borın* "burun", *arba* "araba", *taba* "tava", *klub* "kulüp", *korab* "gemi"; *pěçen* "saman", *pěşěr-* "pişirmek", *pıçraḳ* "kirli, pis", *apa* "abla; teyze", *ipiy* "ekmek", *küpěr* "köprü", *apělsin* "portakal", *çıpçıḳ* "serçe", *alıp* "alp, kahraman", *cěp* "ip".

m sesi sedalı, sürekli ve sonor ünsüzdür: *min* "ben", *měne* "işte", *moñ* "keder, hüzün", *munça* "hamam", *alma* "elma", *köyme* "gemi", *tamaḳ* "damak", *ocmaḫ* "cennet", *şem* "mum", *salam* "saman", *ayırım* "farklı".

v sesi sedalı, sürekli ve sonor ünsüzdür. Türkiye Türkçesindeki *v* gibi diş-dudak arasında değil iki dudak arasında telaffuz edilir. Tatarcadaki sadece Rusça alıntılarda görülen tek dudak v sesi dışında bütün v sesleri çift dudak telaffuzludur: *vaḳ* "ufak", *vatıḳ* "kırık, parçalanmış" *veyran* "viran", *davıl* "rüzgar", *suvıḳ* "soğuk" *yuvaş* "yavaş, sakin", *avıl* "köy, oba", *tavıḳ* "tavuk", *tav* "dağ", *dev* "dev", *av* "av", *açuv* "öfke", *yav* "düşman" *sav* "sağ, salim".

Diş-dudak ünsüzleri: *v, f.*

v sesi sedalı, sürekli, sızıcı konsonattır. Sadece Rusça alıntılarda bulunur. Türkiye Türkçesindeki *v* sesiyle aynıdır: *vagon* "vagon", *vraç* "tabib", *vokzal* "gar", *vışka "kule", sovyet* "sovyet, meclis", *vinograd "üzüm", avtomobil "otomobil", ispravnik "polis müdürü", lavka "dükkan", rěviziye "denetleme", samavır "semaver", aktiv "aktif".*

f sesi sedasız, sürekli, sızıcı ünsüzdür. *v* ünsüzünün sedasız eşidir: *fabrika* "fabrika", *familiye* "aile", *feḳiyr* "fakir", *yěfek* "ipek", *ḫetfe* "kadife", *kanefěr* "karanfil", *kěrfěk* "kirpik", *oftan-* "utanmak", *tufraḳ* "toprak", *şkaf* "raf", *şarf* "eşarp".

Diş ünsüzleri: *d, t, n, z, s*

d sedalısı, ***t*** sedasızı, süreksiz sızıcı ünsüzler. ttü.'deki gibidirler. *d* ünsüzü söz sonunda bulunmaz: *dan* "nam", *derěs* "ders", *diñgěz* "deniz", *divana* "divane, deli", *ındır* "harman", *adım* "adım", *iden* "yer, döşeme", *paroḫod* "vapur", *morad* "murat, istek"; *tañ* "tan", *tarmaḳ* "dal", *tereze* „pencere", *botak* "budak, dal", *ḫatın* "kadın, hanım", *altı* "altı", *yort* "bina, ev", *bolıt* "bulut", *ant* "ant, yemin".

n sedalı, sürekli, sonor ve nazal ünsüzdür. Bu ses tıpkı *d* ve *t* ünsüzleri gibi, dil ucunun öndeki dişlere, dil üstünün de üst diş yuvalarına temasıyla çıkarılır; fakat *n* sesinde yumuşak damak indiği için havanın bir kısmı burun boşluğundan çıkar ve bu sebeple nazalleşir. Söz başında daha ziyade alıntı sözlerde bulunur: *nigěz* "temel, esas", *naçar* "kötü", *narat* "çam", *sana-* "saymak", *tarantas* "fayton", *telinke* "tabak", *atna* "hafta", *ine* "iğne", *neniy* "ufak, minicik", *oyalçan* "utangaç".

[3] *pěç-, pěş-, pıçak, pıçrak* vs. gibi sözler tarihî olarak *b-* > *p-* değişmesi geçirmiştir.

z sedalısı, *s* sedasızı, sürekli sızıcı ünsüzler. Türkiye Türkçesindeki gibidirler: *zifa* "uzun boy", *zimagur* "ırgat", *zeytün* "zeytin", *zur* "büyük", *bizek* "bezek, süs", *ezĕrle-* "hazırlamak", *küzenek* "gözenek", *aḳbüz* "beyaz at", *yoldız* "yıldız", *taz* "dazlak"; *sirek* "seyrek", *sabançı* "çiftçi", *sarġay-* "sararmak", *tasma* "kurdela", *basuv* "tarla", *isen* "sağ, salim" *üsĕmlĕk* "bitki", *kupis* "tüccar" *(Rus. kupĕts), palas* "halı; paspas", *podnos* "tepsi", *tös* "renk".

Diş-damak ünsüzleri: *c, ç, j, ş.*

c sedalısı, *ç* sedasızı, süreksiz ünsüzler. Alıntı olmayan sözlerde bu konsonatlar Türkiye Türkçesindekinden daha sürtünmeli ve süreklileşen bir halde işitilmektedir. Tatarca *c* sesi söz ortasında ve sonunda nadirdir: *cilken* "yelken", *ciz* "pirinç madeni", *cuy-* "kaybetmek", *ĕncĕ* "inci", *ġacep* "acayip", *huca* "sahip", *baca* "bacanak", *ucım* "yeşil ekin, hasıl", *tac* "taç"; *çaçak* "saçak", *çeçüv* "saçma", *çın* "gerçek", *çilek* "kova", *çiber* "güzel", *çuyın* "çelik", *ḳoçaḳla-* "kucaklamak", *açı* "acı; ekşi", *kiçe* "dün", *meçĕt* "cami, mescit", *ĕç* "iç", *köç* "güç".

j sedalısı, *ş* sedasızı, sürekli ünsüzler. Türkiye Türkçesindeki gibidirler. *j* sesi Tatarcada alıntılar dışında ancak yansıma sözlerde bulunabilir: *şadra* "çil", *şaşuv* "şaşma", *şavlav* "gürültü", *aşatuv* "yedirme", *taşı-* "taşımak", *oḫşa-* "benzemek", *sugış* "savaş", *tavış* "ses", *yeş* "yaş; genç"; *jirebe* "kura", *jellev* "acıma", *jurnal* "dergi", *loja* "loca", *nuja* "ihtiyaç", *furajka* "şapka" *abajur* "abajur".

Ön damak ünsüzleri: *l, r, y, g, k.*

l sesi sedalı, sürekli ve sonor ünsüzdür. Bu ses söz başında alıntı sözlerde veya ancak tabiat taklidi sözlerde görülebilir. *l* ünsüzünün ince varyantının telaffuzu biraz farklıdır: Dil ucunun üst ön dişlerin yuvalarındaki temas sahası daha daralıp dil ortası sert damağa doğru kalkar ve hava dilin iki tarafından çıkar: *laçın* "şahin", *lığırda-* "çene çalmak", *layık* "layık", *lampa* "lamba", *kilüv* "gelme", *malay* "oğlan", *elle* "yoksa", *olı* "ulu, büyük", *ĕlĕmte* "ilgi", *mısḳıl* "alay etme", *muyıl* "kuşkirazı", *yal* "dinlenme".

r sesi sedalı, sürekli, sonor ve titrek ünsüzdür. Telaffuzu anında, gelen havanın tesiriyle dil ucu sert damağa değip titrer. Bu ses söz başında sadece alıntılarda vardır: *ras* "doğru, gerçek", *ret* "sıra", *rehĕt* "rahat", *resĕm* "resim", *rehmet* "teşekkür", *rayon* "kaza, bölge", *sıra* "şıra", *tarı* "darı", *turı* "doğru", *suvır-* "soğurmak, emmek", *taḳır* "yassı; çorak".

y sesi sedalı, sürekli, sonor ünsüz. Telaffuz bakımından *i* ünlüsüyle ortaklıklarına dayanarak *y* sesini yarı ünlü diye adlandırmak da mümkündür: *yava* "yağıyor", *yalḳın* "alev", *yĕfek* "ipek", *taya* "kayıyor", *töye* "deve", *ḳuyan* "tavşan", *ḳayın* "kavak, kayın", *biyĕk* "yüksek", *çaya* "acar, afacan", *uyat* "utanılası", *dımay-* "nemlenmek", *cey* "yaz", *bay* "zengin", *saray* "odunluk".

g sedalısı, *k* sedasızı süreksiz ünsüzler. Bu ünsüzlerin ön damak sesi olarak kaydedilmesine rağmen, bunların ttü.'dekine göre damağın daha arkasında telaffuz edildiklerini de belirtmek gerekir; fakat buna rağmen alıntı olmayan sözlerde ünlü-ünsüz uyumu da bozuk değildir; *g* ve *k* ünsüzleri ön damak ünlülü sözlerde bulunur. *g* başta, alıntı veya tabiat taklidi sözler dışında görülmez: *kören* "kahverengi", *kigĕzüv* "giydirme", *kilüv* "gelme", *kiç* "akşam", *ikĕ* "iki", *okop* "siper", *kük*

"mavi", *ilek* "elek", *nezĕk* "nazik", *söyek* "kemik"; *geroy* "kahraman", *garmun* "akordeon", *gür* "mezar", *göl* "çiçek", *gönah* "günah", *görlev* "gürleme, uğultu", *kügerçĕn* "güvercin", *bĕrge* "birlikte", *tigĕz* "eşit", *tügerek* "yuvarlak".

Arka damak ünsüzleri: *ġ, ķ, ḫ, ñ.*

ġ sedalısı, *ķ* sedasızı süreksiz ünsüzler. Bu seslerin telaffuzu anında küçük dil, dilin arka tarafına iner ve hava bir patlama ile çıkar. Söz başında bu patlama daha güçlü hissedilir. Bu sesler ttü.'deki denklerine nazaran daha geride, küçük dile yakın teşekkül eder. *ġ* ünsüzü söz başında ancak alıntı sözlerde vardır. Bu arka damak ünsüzleri alıntı sözlerde ön damak ünlüleri yanında da görülür: *ķara* "kara, siyah", *ķolga* "uzun sırık", *ķısķa* "kısa", *ķamıt* "hamut", *ķuyan* "tavşan", *ķaķı* "turp", *tubıķ* "topuk", *ķızıķ* "tuhaf, ilginç", *ķolaķ* "kulak", *arġamak* "küheylan", *ġasır* "asır", *ġadet* "adet", *ġomĕr* "ömür", *tıġız* "sıkı", *ķağın-* "vurmak", *ķarçıġa* "kırlangıç", *ağım* "akım", *temuġ* "cehennem", *zaiġ* "zayi".

ḫ sesi sedasız ve teması sürekli ünsüzdür. Bu nispeten yeni bir ses sayılır, önceleri Arapça Farsça ve daha sonra da Rusça alıntı sözleri dolayısıyla dilde yerleşmiştir. Türk esaslı sözlerde ise söz ortasında *ķ* ünsüzünün süreklileşmesiyle türemiştir. Konuşma dilinde halen de *ķ* ile nöbetleştiği örnekler işitilmektedir: *ḫeber* "haber", *ḫĕzmet* "hizmet", *ḫat* "mektup", *ḫezĕr* "hazır", *ḫatın* "kadın, hanım", *meḫanik* "mekanik; mekanisyen", *kolḫoz* "devlet çiftliği", *yaḫşı* "iyi, güzel", *reḫet* "rahat", *paroḫod* "vapur", *tesbiḫ* "tespih", *mĕḫ* "kürk".

ñ sesi sedalı, sürekli, sonor ünsüzdür. Türkiye Türkçesi ağızlarında da halen yaşayan arka damak nazali (*ñ*) ile aynıdır: *mañġay* "alın", *meñgĕ* "ebedi", *kiñeş* "öğüt", *teñke* "akça, lira", *yaña* "yeni", *zeñger* "mavi", *añ* "akıl, zihin", *kiñ* "geniş", *tañ* "tan", *soñ* "son; sonra".

Gırtlak ünsüzü: *h.*

h sesi sedasız, sürekli temasla telaffuz edilen tek gırtlak ünsüzüdür; başlıca alıntılarda görülür: *hem* "hem, ve", *heykel* "heykel", *her* "her", *havalan-* "havalanmak", *höner* "hüner, maharet", *aheñ* "ahenk", *bahadir* "bahadır", *cihan* "cihan".

Son devir alıntılarıyla gelen ünsüzler: *ts, şç.* (*revolyutsiya* "devrim, ihtilal", *kontsert* "konser", *protsent* "oran", *tsilindr* "silindir", *tsentr* "merkez", *tsement* "çimento", *delegatsiya* "delegasyon, temsil heyeti") Bu Rusça sesler, Sovyet devri boyunca, alıntıların aslındaki imlalarıyla yazılması istendiği için, yaşayan hale gelmemiş, Tatarcaya ait olmamıştır. Bu sesler, özellikle Rusçayı iyi bilmeyen yaşlıların telaffuzunda kendisine en yakın sese dönerler (*revolusya, konsert, prosent, sement*). Ayrıca Sovyetler Birliği dışında doğup büyüdüğü için genellikle Rusça bilmeyen Finlandiya Tatarları, Sovyet devrinden evvel girmiş Rusça alıntıları, ana dillerinde yaşatmaktadırlar. Günlük hayattaki bazı teknik sözlerle sınırlı olan bu alıntıları, konuşma dilinde benimsenmiş Tatarcaya uyumlu telaffuz şekilleriyle bilen Finlandiya Tatarları bu bakımdan canlı dil örneklerini oluşturmaktadır.

SES OLAYLARI

Genel dil biliminde, şarta bağlı olan ve dilin bütününe yayılmış olaylara *düzenli ses olayları*; belli bir şarta bağlı olmayan, sınırlı bir yaygınlığı olan, hatta bazen tek tek sözlerde görülen olaylara de *düzensiz ses olayları* denmektedir. Aşağıda tespit edilen tarihî ses olaylarının da bir kısmı Tatarcada düzenli olarak görülürken, bir kısmı ise nadir olarak gözlenen ve söz içindeki komşu sesler, sözün bulunduğu metindeki komşu yapılar veya dildeki eş veya zıt anlam ve şekil ilişkileri gibi önceden bilinemeyecek kadar çeşitli faktörlerin tesirleriyle ortaya çıkan düzensiz ses olaylarıdır. Kazan-Tatar Türkçesi, özellikle ünlülerde görülen düzenli değişmelerle Genel Türkçeden ve dolayısıyla Türkiye Türkçesinden lehçe farkıyla ayrılmıştır.

A. TARİH İÇİNDEKİ (*DİAKRONİK*) DÜZENLİ SES OLAYLARI

Ünlülerde:

1. İlk hecede ön damaktaki geniş ünlüde daralma. Orta Türkçede görülen bu ses olayı bugünkü Tatar Türkçesinde de korunmuş ve şöyle farkları doğurmuştur:

e- > i- : et > it "et"; *er > ir* "erkek"; *el > il* "ülke, il"; *teñ > tiñ* "denk"; *kel- > kil-* "gelmek"; *sez- > siz-* "sezmek"; *kes- > kis-* "kesmek"; *yet- > cit-* "yetişmek"; *keñ > kiñ* "geniş"; *keç > kiç* "geç"; *kerek > kirek* "gerek" vs.

2. Bütün hecelerde ön damak dar ünlüsünde genişleme ve bulanma. Genel Türkçe içindeki lehçelerden sadece Tatarca ve Başkurtçada görülen bu düzenli ses gelişmesi ile kapalı telaffuz edilen "*i*" ünlüsü biraz daha açılarak, diğer Türk lehçelerinde ve Tarihî Türkçede görülen "kapalı *e*" (*ĕ* veya *é*) sesine yaklaşır. Bu gelişme yönüne göre, Tatarca için "açık *i*" diye adlandırılması mümkün olan bu ses şu farkları doğurur:

i- > ĕ-: bir > bĕr "bir"; *biz > bĕz* "biz"; *til > tĕl* "dil"; *it > ĕt* "it, köpek"; *il- > ĕl-* "bağlamak"; *tiş > tĕş* "diş"; *silk- > sĕlk-* "silkmek"; *piş- > pĕş-* "pişmek"; *bildi > bĕldĕ* "bildi"; *birinçi > bĕrĕnçĕ* "birinci"; *eşit- > işĕt-* "işitmek"; *erik- > irĕk-* "özlemek"; *keçir- > kiçĕr-* "geçirmek"; *birinçi > bĕrĕnçĕ* "birinci".

3. Geniş Yuvarlak Ünlülerde Daralma ve Bulanma. Çağdaş Türk Lehçelerinden yine sadece Tatarca ve Başkurtçaya ait bu düzenli ses gelişmesi ile arka damak "*o*" ünlüsü ile ön damak "*ö*" ünlüsü daha kapalı ve dar telaffuz edilir:

o- > u-: bol - > bul- "olmak"; *kol > kul* "el; kol"; *orun > urın* "yer"; *ot > ut* "ateş; ışık"; *tok > tuk* "tok"; *orun > urın* "yer; makam"; *bol- > bul-* "olmak"; *otur- > utır-* "oturmak".

ö- > ü-: köp > küp "çok"; *öç > üç* "öç"; *kör- > kür-* "görmek"; *ördek > ürdek* "ördek"; *öpke > üpke* "akciğer; öfke".

4. Dar Yuvarlak Ünlülerde Genişleme ve Bulanma. Yine sadece Tatarca ve Başkurtçaya ait bu düzenli ses gelişmesi ile arka damak "u" ünlüsü ile ön damak "ü" ünlüsü daha geniş ve açık telaffuz edilir.

u- > o-: tur- > tor- "durmak"; *kul > kol* "kul, köle"; *ol > ul* "o"; *uzak > ozak* "uzun süre"; *uç- > oç-* "uçmak"; *tut- > tot-* "tutmak"; *tuz > toz* "tuz"; *kuş > koş* "kuş" ; *muñ > moñ* "keder, hüzün".

ü- > ö-: *kün > kön* "gün"; *tüş- > töş-* "inmek"; *kül > köl* "kül"; *üçün > öçĕn* "için"; *üst > öst* "üst"; *yüz- > yöz-* "yüz"; *üç > öç* "üç"; *üz- > öz-* "koparmak; üzmek"; *kün > kön* "gün".

5. Sondaki çift ünsüz arasında ünlü türemesi. Eski Türkçede söz sonunda var olan "*nç*", "*rk*" "*lk*" gibi ünsüz çiftlerinde arada ünlü türer.[4]

-ø- > -ı- / -ĕ- : *börk > bürĕk* "şapka"; *erk > irĕk* "özgürlük, rahatlık"; *ḳırḳ > ḳırıḳ* "kırk"; *ḳorḳ- > ḳurıḳ-* "korkmak"; *ürk- > örĕk-* "ürkmek"; *borç > burıç* "borç"; *yolḳ- > yolıḳ-* "yolmak"; *körk > kürĕk* "görkem, güzellik"; *alp > alıp* "alp, kahraman"; *sevinç > söyĕnĕç* "sevinç"; *tınç > tınıç* "dinç; sakin".

Açıklama: Eski Türkçe söz başındaki "*t*" ve "*k*" ünsüzleri Tatar Türkçesinde düzenli bir biçimde aynen korunurken, Türkiye Türkçesinde bu ünsüzler dil tarihi içinde düzensiz olarak sedalılaştığı (*t- > d-; k- > g-*) için iki lehçe arasında bazı sözlerde ses farkı oluşmuştur:

tĕl ~ dil, tal ~ dal, tul- ~ dol-, töyme ~ düğme;

kil- ~ gel-, kön ~ gün, kür- ~ gör-, kĕr- ~ gir-.

B. Dil İçindeki (*Senkronik*) Düzenli Ses Olayları

Sözlerin dil içinde kullanılması, yani yapım ve çekim esnasında ortaya çıkan ses olaylarını, *gramerlik ses olayları veya dil içindeki (senkronik) ses olayları* olarak ele almak mümkündür. Bunları şu başlıklar altında toplamayı uygun gördük: *Yardımcı sesler, ses uyumları, ünlü düşmesi, hece düşmesi ve ünlü daralması, benzeşmeler, sedalılaşmalar.*

Yardımcı Sesler

Bu sesler, asıl morfemler ile bağlı morfemlerin buluştuğu çekim veya yapım işleyişi esnasında türeyen yardımcı unsurlardır. Dilimizin ses ve hece yapısının uygun olmadığı "*tüt+n, aġaç + m, ḳapı + a*" vs. gibi morfem birleşmelerinde arada türeyerek iş gören bu sesler, gramerlik bir görev taşımadığı için tabii ki ek de sayılamazlar. Anlam ve işlev ileten asıl seslerle karışmaması için "yardımcı ses" dediğimiz bu sesler, *ünsüz-ünsüz* bağını kuran yardımcı ünlüler ile *ünlü-ünlü* bağını kuran yardımcı ünsüzden ibarettir.

Tatar Türkçesinde kullanılan yardımcı ünsüz tıpkı Türkiye Türkçesindeki gibi *y* sesidir. Bu ses ünlüyle biten fiillerin sonunda, asıl ekin kısalması ve düşmesi gibi fonolojik gelişmelerle ekin yerine de geçebilmiş, ekteki işlevi taşır hale gelmiştir (*başla-y-a > başlay > başlıy* "başlıyor"; *söyle-y-e başla- > söyliy başla-* "söylemeye başlamak").

Yardımcı ünlüler de yine Türkiye Türkçesindeki gibi ancak dar ünlüler (*ı / ĕ*) olur: *ḳul-ı-m* "elim"; *tĕl-ĕ-ñ* "dilin"; *tot-ı-p* "tutup"; *kür-ĕ-ş* "görüş".

---

[4] Tespit ettiğimiz ünlü türeten örneklerde, sona gelen çift ünsüzlerin ilkinin hep *r, l, n* gibi sesler olması bu değişmenin düzenli olduğunu düşündürmektedir. Buna rağmen *ant, art, ast, kart, öst, yort* vb. gibi örneklerde bu türetme hiç yapılmamıştır. (Burada örnekleri görülen ünlü türemesi alıntı sözlerde de ortaya çıkar: *farz > farız; ders > derĕs; kadr > kadĕr; kabr > kabĕr ; tarz > tarız*).

Bunlara ek olarak Eski Türkçeden beri 3. şahıs iyelik ekli sözlerde bir yardımcı ses olarak kullanıla gelen (*pronominal*) *n* sesi, aynen Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir: *bakça-lar-ı-n-da "bahçelerinde", tav-ı-n-da "dağında", kul-ı-n-dan* "elinden", *busağası-n-a* "eşiğine".

Ses Uyumları

Eklemeli dillerin ve tabiatıyla Türkçenin bir özelliği olarak *ses uyumu*, bağlı morfemlerin (*ekler, çekim edatları*) asıl morfemlere (*kökler, gövdeler*) uyması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bağlı ve asıl morfemlerdeki ses uyumları, aşağıda, ünlülerde ve ünsüzlerde olmak üzere ayrı ayrı incelenmiştir.

Ünlü Uyumları

Damak Uyumu: Türk dilinde tarih boyunca sağlam bir şekilde var olan bu uyum, Tatar Türkçesinde de devam etmektedir:[5] *bay-lık-nıñ, kat-ı-ş-dır-dı-lar, tart-ı-n-ğannar-dan; eylen-dĕr-gen, iz-ĕ-l-gen-lĕk-ten, teger-meç-ler.*

Damak uyumunun Tatarcaya Rusçadan giren yeni alıntı sözlerde bozulduğu göze çarpmaktadır: *agentlık, appetitlılık, dekabristlar, dotsenlık, dokumentlaştırılğan, dramatiklık, intelligentlık, printsipları, printsipsızlık, sĕzneñ ĕş protsessığızğa, proyektta* vs. Bu damak uyumu bozukluğu Tatarcada ön damak ünlülü alıntı sözlerde görülürken, arka damak ünlüsü bulunanlarda rastlanmaz: *dorfalık, dokladçı, dramalaştıruv* vs. Ayrıca daha eski alıntı (Arap-Fars) sözlerde bu bozukluk görülmez: *dertlĕ, dervişlĕk, derecelĕ, devletçĕlĕk* vs. Tatarca özellikle Rusçadan geçen bu yeni alıntıları bütünüyle arka damakta standartlaştırarak benimsemiş gibidir. Bunu sadece bugünkü Tatar yazı dilinin standart yazımındaki bir tasarruf olarak görmek de mümkün değildir; çünkü Sovyet döneminde hiç yaşamamış ve Tatarcayı daha çok bir konuşma dili olarak kullanan Finlandiyalı Tatarların telaffuzunda da alıntı kelimelerdeki bu uyumsuzluk bir yabancılık işareti gibi durmaktadır.

Dudak Uyumu: Tatar yazı dilinde standart olarak dudak uyumu yoktur. Bugünkü yazı dili biçimlendirilmeden önce, Arap harfli eski metinlerde, *öçün (> öçĕn), eytüp (> eytĕp), uyaturğa (uyatırğa)* gibi yuvarlak ünlünün ikinci hecede bulunduğu yazım örnekleri hep görülmektedir. Bunun yanı sıra konuşma dilinde ve ağızlarda *tötön* "duman", *tölkö* "tilki" gibi örnekler de duyulur. Ancak yuvarlak ünlülü bu ikinci heceler bugünkü Tatarcanın yazımında hep dar ve düz ünlülüdür. Standart yazı dilindeki bu durum Türkiye Türkçesi ile karşılıklı olarak şöyle gösterilebilir:

Ttü.	*odunluk*	*görüştük*	*tutulduk*	*göçürülüp*	*bölünmüşlük*
Tat.	*utınlık*	*kürĕştĕk*	*totıldık*	*küçĕrĕlĕp*	*bülĕngenlĕk*

Ünsüz Uyumu

Tatarcada ünsüzler arasındaki uyum, aslında bir seda uyumudur. Ünsüzle biten asıl şekiller (kökler) ile ünsüzle başlayan bağlı şekillerin (ekler ve ekleşmiş edatların) temasında yani eklenme sırasında şöyle bir uyum oluşur:

[5] Tarihî ses olayları sonunda *i* ünlüsü ancak ilk hecede kaldığı için, eklerde *ı* ünlüsünün karşılığı *ĕ* olur: *-dı/-dĕ, -lı/-lĕ, -mış/-mĕş* vs.

a. *Kök sonunda sedalı + ek başında sedalı;*

b. *Kök sonunda sedasız + ek başında sedasız.*

Sedalı uyum örnekleri: *ḫatınġa* "kadına", *alarda* "onlarda", *töşĕmde* "düşümde", *avıldaş* "köylü, hemşehri", *öydeş* "ev arkadaşı".

Sedasız uyum örnekleri: *tormışķa* "hayata", *behĕtke* "mutluluğa", *ocmaḫta* "cennette", *tışta* "dışarıda", *yaķtaş* "hemşehri", *yeşteş* "yaşıt, akran".

Ünlü Düşmesi:

-I- > **-ø-** (Söz ortasında, vurgusuz açık hecedeki dar ünlünün düşmesi): *sĕlĕk-e* > *sĕlke* "silkiyor, sallıyor"; *yolık-a* > *yolķa* "yoluyor"; *börĕk-e* > *börke* "buhar tütüyor"; *sarık-a* > *sarķa* "sızıyor, süzülüyor"; *borın-ı* > *bornı* "burnu"; *avız-ı* > *avzı* "ağzı"; *küñĕl-ĕ* > *küñlĕ* "gönlü".

Ünlü Daralması:

-a-y > ***-ı-y*** (Yarı ünlü önünde geniş ünlünün daralması): *alda-* > *aldıysıñ* "aldatırsın", *sayra-* > *sayrıy* "öter", *sırla-* > *sırlıym* "boyarım", *sora-* > *sorıy* "sorar, ister", *tara-* > *tarıym* "tararım", *tĕle-* > *tĕliy* "ister, diler", *tura-* > *turıym* "doğrarım", *uyla-* > *uylıym* "düşünürüm", *ülçe-* > *ülçiy* "ölçer", *üpkele-* > *üpkeliysĕñ* "öfkelenirsin", *ütükle-* > *ütükliym* "ütülerim", *kür-me-y-e* > *kürmiy* "görmüyor", *añla-y-a* > *añlıy* "anlar", *başla-y-a* > *başlıy* "başlar", *oyla-y-a-mın* > *oylıymın* "düşünürüm".

Ünlü Türemesi:

ø-r- > ***-I-r-*** (Kökteki son ünsüzle ekin ilk ünlüsünün arasında bir ünlü türer. Böylece ekin ilk ünsüzü olan titrek, zayıf değerli -r- sesi düşmeye karşı güçlendirilmiş olur): *bik-ĕ-rek* > **bigĕrek* > *bigrek* "çokça" *küp-rek* > *kübĕrek* "daha çok, çokça", *tizrek* > *tizĕrek* "daha çabuk, çabukça".

Benzeşmeler:

Tatarcada sadece çokluk eki ve çıkma hali eki başındaki ***l*** *ve* ***d*** ünsüzlerinin düzensiz olarak ileri yönde benzeşmesi (*asimilasyon*) ile karşılaşılmaktadır:

(m, n +) l > n: *ülen-ler* > *ülenner, kayınnar, cannar, namnar, açsınnar, orsınnar.*

(m, n +)d > n: *uramdan* > *uramnan, ülen-den* > *ülennen, tañ-dan* > *tañnan.*

(Fakat krş. *utın-lık* "odunluk" *söykĕm-lĕ* "sevimli", *ım-la-* "işaret etmek", *vayım-la-* "kaygılanmak", *soñ-la-* "gecikmek", *kön-le-ş-* "kıskanmak".)

Sedalılaşmalar:

Söz sonundaki ünsüzler, eklenmeyle birlikte iki ünlü arasında kalınca sedalılaşmalar olmaktadır. Tatarcada sedalılaşma sadece damak ve dudak ünsüzlerinde görülür, diş ünsüzlerinde sedalılaşma bu lehçelerde yoktur (krş. *ada-* değil *ata-* "adlandırmak" *uda-* değil *uta-* "ot ayıklamak", *ķoday-* değil *ķotay-* "canlanmak", *ide* değil *ite* "eder").

1. *Damak Ünsüzlerinde Sedalılaşmalar:*[6]

-ḳ- > -ġ- (Düzenli olarak; iki ünlü arasında arka damakta sedalılaşma): *ayaḳ-ı > ayaġı* „ayağı", *tırnaḳ > tırnaġı* „tırnağı", *pıçaḳ-ı-bız > pıçaġıbız* „pıçağımız", *aḳ-ar- > aġar-* „ağarmak", *nıḳ-ı-t- > nıgıt-* „sağlamlaştırmak", *baḳ-uv > baguv* „bakma", *aḳ-a > aġa* "akar", *aḳ-ar > aġar* "akar", *aḳ-ı-p > aġıp* "akıp", *çaḳ-ı-l > çaġıl-* "yansımak", *çıḳ-ar- > çıġar-* "çıkarmak", *ḳaḳ-ar-ġa > ḳaġarġa* "vurmağa", *ḳaḳ-ın- >ḳaġın-* "kanat çırpmak", *suḳ-a > suġa* "vuruyor", *suḳ-ar > suġar* "vurur", *taḳ- > taġarmın* "takarım", *tıḳ-ıp > tıġıp* "koyup", *yaḳ-ı-n > yaġın* "yanını, yönünü", *yıraḳ-ay- > yıraġay-* "uzaklaşmak", *yuḳ-al- > yuġal-* "kaybolmak".

-k- > -g- (Düzenli olarak; iki ünlü arasında ön damakta sedalılaşma): *kük-er- > küger-* „yeşermek", *tügĕl-* „dökülmek", *igesĕn* „ekiyorsun", *bik-ĕ-rek > bigrek* "çokça, daha çok", *bu kön > bügĕn* "bugün", *cik-* "at koşmak" > *cigüvlĕ* "koşulu at"*kük-er- > küger-* "göğermek; küflenmek", *tĕk-* "dikmek" > *tĕgercĕp* "keten iplik", *yörek-ĕ-n-e > yöregĕne* "yüreğine".

2. *Dudak Ünsüzlerinde Sedalılaşmalar:*

-p- > -b- (Düzenli olarak; iki ünlü arasında, dudakta sedalılaşma): *töp > töbe-* „nişan almak, gözünü dikmek", *tap- > tababız* "buluruz", *küp > kübey- „çoğalmak", yap- > yabasın „kapatırsın", küp* "çok" > kübĕrek "daha çok", *sip-> sibem* "serperim, saçarım", *sip-ĕ-l- > sibĕl-*"serpilmek, saçılmak", *tap- > taba* "bulur", *tap-ı-l- > tabıl-* "bulunmak", *tap-ı-ş- > tabış-* "buluşmak", *töp > töbĕm* "dibim, önüm", *üp- > über* "öper", *yap- > yabarġa* "kapamağa".

C. Sözlü Dildeki Ses Olayları

Aslında gramer işleyişi içinde ortaya çıkan bu olaylar, sadece telaffuzda işitildiği ve yazıya (resmi imlaya) geçirilmediği için bunları ayrıca değerlendirmek daha doğru olacaktır. Sadece telaffuzda duyulan bu olayları, şekil bakımından, söz içindekiler ve iki söz arasındakiler olmak üzere ikiye ayırmak uygun olacaktır.

1. Söz İçindeki Ses Olayları:

Vurgusuz Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi. İki heceden daha geniş sözlerde orta hecede bulunan dar ünlü vurgusuz kalarak düşer (-I- > - ø): *onıta almam > ontalmam* "unutamam", *sağınam > sağnam* "özlerim", *sızılıp > sızlıp* "çizilip", *tĕzĕlĕp > tĕzlĕp* "dizilip", *töşĕrĕp > töşrĕp* "düşürüp", *yabışıp > yabşıp* "girişip", *yögĕrĕp > yögrĕp* "koşup", *ota al-ma-m > otalmam* "yutamam", *taba al-ma-sa-ñ > tabalmasañ* "bulamasan", *tüze almıy > tüzalmıy* "dayanamaz", *üre almıym > üralmıym* "öremem", *yöze almıy > yözalmıy* "yüzemez".

-ı > -o (ikinci hecede geniş yuvarlak ünlü telaffuzu): *solısı > soloso* "yulafı", *tölkĕsĕ > tölkösö* "tilkisi", *tötĕnĕ > tötönö* "dumanı", *tolım> tolom* "demet", *borıç > boroç* "biber", *köçĕk > köçök* "enik", *bolınlık > bolonlok* "çayır", *bötĕnĕbĕz > bötönöböz* "hepimiz", *kölkĕlĕ > kölkölö* "gülünçlü".

[6] *uḳıl-* veya *uḳıt-* gibi istisnaları vardır.

a-* > *å- (dudak ünsüzleri etkisiyle düz ünlüde yuvarlaklaşma): *båbay* „dede", *pår* "çift", *måtur* "güzel".

ø-* > *ı- (başta, çift ünsüz önünde ünlü türemesi): *stakan* > *ıstakan* "bardak"; *sport* > *ısport* „spor"; *stantsiya* > *ıstansı* „istasyon"; *standart* > *ıstandart* „standart", *şlyapa* > *ĕşlepe* „şapka"; *skam'ya* > *eskemiye* „sıra, peyke".

-ø* > *-ı (sonda çift ünsüze ünlü ekleme): *Minsk* > *Minski* "Minsk", *uçastok* > *uçaskı* „arsa", *kiosk* > *kioskı* "dükkan".

-r-* > *-l- (geriye aykırılaşma ile titrek ünsüzden akıcıya geçme): *sekretar* > *sekletar* „sekreter", *brigadir* > *bılgadir* „ekipbaşı", *direktor* > *diliktır* „müdür", *koridor*>*kolidor* „koridor".

***-r-* > -ø-** (ortada, ileriye aykırılaşma ile titrek ünsüzü düşürme): *barırġa* > *barıġa* „gitmeğe", *kitĕrĕrge* > *kitĕrĕge* "getirmeğe", *tutırırġa* > *tutırıġa* „doldurmağa", *ĕçĕrĕrge* > *ĕçĕrĕge* „içirmeğe".

-z+-s* > *-ss- (diş konsonatında geri benzeşme): *kız-sa* > *kıssa* „kızsa", *süz-çen* > *süççen* "çenebaz", *kız-çık* > *kıççık* "kızcağız", *kolhoz-çı* > *kolhoççı* "kolhozcu", *tozsız* > *tossız* "tuzsuz", *küzsĕz* > *küssĕz* "gözsüz".

2. İKİ SÖZ ARASINDAKİ SES OLAYLARI:

-a+a-* > *-a- (iki söz arasında ünlü birleşmesi):

bara almıym > *baralmıym* "gidemiyorum", *ĕşle elĕ* > *ĕşlelĕ* "yap hele", *kibe elĕ* > *kibelĕ* "kurur şimdi", *kile elĕ* > *kilelĕ* "geliyor şimdi", *ķara eteç* > *ķareteç* "kara horoz"; *ķara elĕ* > *ķarelĕ* "bak hele", *kile almadım* > *kilalmadım* "gelemedim", *bülme açķıçı* > *bülmaçķıçı* "oda anahtarı", *ķatı aġaç* > *ķataġaç* "sert ağaç", *atı arġan* > *atarġan* "atı yorulmuş", *ķara ındır* > *ķarındır* "kara harman" (Bu örneklerden ikinci sözdeki ünlülerin belirleyici olduğu görülmektedir. Bu ses olayı sonunda türemiş sözlerden bazıları standart yazılışa da taşınmıştır: *alma aġaçı* > *almaġaç* "elma ağacı", *sarı ut* > *sarut* "çim").

***-l-* > -ø-** (söz ortasında, akıcı ünsüzde geri benzeşme):

alıp bar- > *abbar-* "götürmek", *alıp kit-* > *apkit-* "götürmek".

-n+b-* > *-mb- (geri benzeşmeyle nazal ünsüzde dudaklaşma)

un+biş > *umbiş* "onbeş", *tuķsanbĕr* > *tuķsambĕr* "doksanbir".

-p + b-* > *-pp- (iki söz arasında dudak ünsüzünde benzeşme)

alıp bar->*alıp par-* "götürmek".

-p-* > *-b- (dudak ünsüzünde sedalılaşma)

kilĕp al- > *kilĕbal-* "gelivermek", *barıp al-* > *barıbal-* "gidivermek"; *tartıp al-* > *tartıbal-* "çekivermek".

-ķ-* > *-ġ-; -k-* > *-g- (damak ünsüzünde sedalılaşma)

aķ idil > *aġıydĕl* "Ak İdil", *saķ idĕ* > *saġidĕ* "dikkatli idi", *çeçek atuv* > *çeçegatuv* "çiçek atma", *yuķ indĕ* > *yuġindĕ* "yok artık", *uraķ östĕ* > *uraġöstĕ* "orak vakti".

YAPIM

A. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

1. **-lıḳ / -lĕk.** Çok geniş kullanımı olan bu ekin başlıca işlevleri, meslek, layıklık, gereklik, miktar, soyut kavram, yer ve alet isimlerinin yapımı olarak belirlenebilir.

Meslek, alışkanlık, duygu ve düşünce adları: *avtorlıḳ* "yazarlık", *buddistlıḳ* "budistlik", *dekadentlıḳ* "dekadanlık", *deputatlıḳ* "mebusluk", ukıtuvçılıḳ "öğretmenlik".

Layıklık, uygunluk, yararlılık: *aşlıḳ* "yemeklik", *bişmetlĕk* "ceketlik, ceket dikmeye yarar (kumaş)", *ĕçĕmlĕk* "içecek", *külmeklĕk* "gömleklik", *reşetkelĕk* "kafes veya parmaklık olabilecek nitelikte", *yamavlıḳ* "yamalık".

Soyut kavramlar: *aktivlıḳ* "faallik", *atalıḳ* "babalık", *başlıḳ* "baş olma; başkan", *bĕrdemlĕk* "birlik, beraberlik", *cılılıḳ* "sıcaklık", *çistalıḳ* "temizlik, paklık", *çuḳraklıḳ* "sağırlık", *eşnelĕk* "dostluk", *izgĕlĕk* "kutsallık", *kĕrlĕlĕk* "kirlilik", *küklĕk* "mavilik", *küñĕlsĕzlĕk* "keyifsizlik", *ḳollıḳ* "kulluk, kölelik", *sukırlıḳ* "körlük", *tuġanlıḳ* "kardeşlik, akrabalık", *uñġanlıḳ* "olgunluk, başarılılık", *yalḳavlıḳ* "tembellik".

Alet veya araç adları: *avızlıḳ* "gem", *bitlĕk* "maske", *küzlĕk* "gözlük", *tışlıḳ* "kap, kaplama".

Yer adları: *çüplĕk* "çöplük", *salamlıḳ* "samanlık", *tirĕslĕk* "gübrelik", *utınlıḳ* "odunluk". Buna ek olarak varlığın biriktiği, bol olduğu yeri de belirtir: *aġaçlıḳ* "bol ağaçlı yer", *cileklĕk* "çileğin çok olduğu yer", *ḳomlıḳ* "kumu çok yer", *taşlıḳ* "taşlı, taşlık yer".

2. **-çı/-çĕ.** Bu ekin işlevleri "insanların belli bir hizmete, mesleğe, kuruluşa veya görüşe olan bağlarını bildirmek" veya daha başka ifade ile "meslek sahiplerinin veya uzmanlıkların adlarını, belli bir işle iştigal eden birini, belli bir kabiliyeti veya özelliği, sosyal bir akıma veya fikriyata bağlılığı adlandırmak" şeklinde belirlenebilir: *bakırçı* "bakırcı", *kömĕşçĕ* "gümüşçü", *tsementçĕ* "çimentocu", *yulçı* "yolcu", *olavçı* "taşıyıcı", *mamıḳçı* "pamukçu", *köymeçĕ* "gemici", *velosipedçı* "bisikletçi", *yögĕrĕşçĕ* "koşucu", *romançı* "romancı", *ġaybetçĕ* "dedikoducu", *tölkĕçĕ* "tilki avcısı", *tamaşaçı* "seyirci", *kadimçĕ* "muhafazakâr", *milĕkçĕ* "mâlik".

Örneklerde de görüldüğü üzere, bu ek şahısların mesleklerini ve uğraşma sahalarını ifade etmektedir. Şahıslara bağlamaksızın meslek adlarını belirtmek için de bu ekin üzerine *-lıḳ/-lĕk* eki getirilir. Şu örneklerde ek *-çılıḳ/-çĕlĕk* şeklinde gelişmiştir. Sadece bir meslek adı olmaktan ziyade anlamca daha yukarı bir tabakadaki yeni kavramları ifade eden bazı adların şekil olarak bir alt gövdesi kullanılmamaktadır (Mesela *kimçĕlĕk* "eksiklik", *azçılıḳ* "azınlık"; fakat *kimçĕ* ve *azçı* şekilleri yoktur): *eşneçĕlĕk* "laubalilik", *möritçĕlĕk* "müritçilik, müridizm", *küpçĕlĕk* "çoğunluk", *urınçılıḳ* "bölgecilik", *feodalçılıḳ* "feodalizm", *şehĕrçĕlĕk* "şehircilik", *tügerekçĕlĕk* "hizipçilik", *ḳoşçılıḳ* "kuşçuluk", *kustarçılıḳ* "esnaflık", *pleybeyçĕlĕk* "raiyyet", *iġĕnçĕlĕk* "ekincilik", *citĕnçĕlĕk* "ketencilik", *cemaġatçĕlĕk* "kamuoyu".

3. -lı /-lĕ. Bu ekin esas işlevi aslında sıfat olarak kullanılan niteleme isimleri yapmaktır. İsimlerdeki nitelikleri, var olma, bulundurma, çokça var olma, bir yere, bir yöreye ait olma, mensubiyet gibi anlamları belirtir.

Yer adlarından: *şveytsariyalĕ* "İsviçreli", *mısırlı* "Mısırlı", *dagstanlı* "Dağıstanlı", *ufalı* "Ufalı", *kazanlı* "Kazanlı", *yevropalı* "Avrupalı".

Sayı adlarından: *ikĕlĕ* "ikili", *öçlĕ* "üçlü", bişlĕ "beşli", *tugızlı* "dokuzlu".

Nitelik adlarından: *şatlıklı* "sevinçli", *kĕşĕlĕklĕ* "insaniyetli", *açulı* "öfkeli", *igtibarlı* "dikkatli", *hislĕ* "hisli", *nıklı* "sağlam", *zeñgerlĕ* "mavili", *kayguruvlı* "kaygılı", *kireklĕ* "gerekli", *centĕklĕ* "ayrıntılı", *söykĕmlĕ* "sevimli" *köçlĕ* "güçlü", *sötlĕ* "sütlü", *cillĕ* "rüzgârlı", *çığımlı* "masraflı", *çıdamlı* "dayanıklı".

4. -sız/-sĕz. Yukarıda ele aldığımız ve nesnede bir şeyin bulunduğunu gösteren *-lı/-lĕ* ekinin tersine, bir nesnede bir şeyin bulunmadığını, yani nesnede o niteliğin yokluğunu ifade eder: *iñsĕz* "dar", *ḳaygısız* "kaygısız", *añlayışsız* "anlayışsız", *kilĕşsĕz* "uygunsuz", *tozsız* "tuzsuz" *temsĕz* "tatsız", *añsız* "akılsız", *uñışsız* "başarısız", *bĕlĕmsĕz* "bilgisiz" *tomansız* "sissiz", *söykĕmsĕz* "sevimsiz", *çıdamsız* "dayanıksız", *ḳıyusız* "cesaretsiz".

5. -ḳı/-kĕ, -ġı / -gĕ. Bu ek isimlerden bağlılık, bulunma ve aitlik bildiren nitelik adları yapar. Bir nesneyi bağlı olduğu başka bir nesneye göre adlandırır. Yapım eki olmasına rağmen ilgi ve bulunma eklerinden sonra gelebilme özelliği vardır. İlgi ekinden sonraki kullanımı geniz nazalinin erimesiyle (-nıñḳı / -nĕñkĕ>)-*nıḳı / -nĕkĕ* biçiminde kalıplaşmıştır. Bu yeni kalıplaşmanın henüz -*nıġı / -nĕgĕ* biçimini almadığı gözleniyor.

Zaman ve yer bildiren sözlerden sonra yalın halde: *közgĕ* "sonbahara ait", *töngĕ* "geceki", *kiçkĕ* "akşamki", *ĕçkĕ* "içe ait", *çitkĕ* "uçtaki", *tışkı* "dışarıdaki", *irtengĕ* "sabahki", *kiçegĕ* "dünkü", *küptengĕ* "kadimdeki", *tübengĕ* "aşağıdaki", *köndĕzgĕ* "gündüzki", *bıltırgı* "geçen yılki", *askı* "alttaki" *öskĕ* "üstteki", *yugarıgı* "yukarıki" *irtegegĕ* "yarınki", *ĕlgerĕgĕ* "ileriki" *aldıngı* "öndeki".

Bulunma halinde: *baştagı* "baştaki", *cirdegĕ* "yerdeki", *beyremdegĕ* "bayramdaki".

İlgi halinde:*Ufanıḳı* "Ufa'nınki", *üynĕkĕ* "evinki", *kolḫoznıkı* "kolhozunki", sĕnĕkĕ "seninki", *tışḳı* "dışarıki, harici", *tönyaḳnıḳı* "kuzeyinki, kuzeyli", *ḳışḳı* "kışa ait, kışınki".

6. -çıḳ /-çĕk. Küçültme ve sevgi bildiren bu ekin kullanım sıklığı azdır: *ḳoşçıḳ* "kuşcağız", *tayaḳçıḳ* "sopacık", *ademçĕk* "adamcık", *ḳızçıḳ* "kızcağız", *östĕlçĕk* "masacık".

Tatarcada şu örneklerde küçültme işlevinin artık kalmadığı görülmektedir: *ḳarçıḳ* "kocakarı", *kitapçıḳ* "kitapçık", *ḳapçıḳ* "torba", *töpçĕk* "en ufak kardeş".

Ayrıca küçültme ve sevgi kavramı için, yine işlekliği olmayan *-ḳay / -key* eki de kullanılmaktadır: *ḳoşḳay* "kuşcağız", *ipteşkey* "sevgili dost", *tuġanḳay* "kardeşcik", *enkey* "anacık", *etkey* "babacık", *balaḳay* "çocukcağız".

7. **-ça /-çe.** Benzerlik, eşitlik işleviyle kalıplaşır ve *-lıḳ /-lik* ekli adlara denk biçimler yapar: *sabaḳça* "sap", *tökçe* "saç, tüy", *süzlĕkçe* "söz listesi", *sidĕkçe* "sidik", *mıyıḳça* "duyarga", *orlıḳça* "tohumcuk", *ḳabaḳça* ""kabak", *kölçe* "pide, açma", *barmaḳça* "eldivene parmaklık", *kükrekçe* "göğüslük", *çigeçe* "at gözlüğü", *tamaḳça* "dizginde damaklık", *yeşĕlçe* "sebze" *ḳızılça* "kızıl hastalığı", *alaça* "alaca renkli".

8. **-çaḳ / -çek.** Bu ek de *-lıḳ / -lik* ekine denk adlar yapar: *kilĕnçek* "gelin", *ḳolınçaḳ* "tay" *ḫatınçaḳ* "hanımcık", *muyınçaḳ* "tasma", *borınçaḳ* "burunluk", *iñgırçaḳ* "eyer yastığı".

9. **-daş / -deş, -taş / -teş.** Eşlik, ortaklık fonksiyonuyla isimlerden isim yapan bu ek, Tatarcada Türkiye Türkçesine nazaran daha canlı ve yaygın olarak kullanılmaktadır: *yaḳtaş* "hemşehri", *avıldaş* "aynı köylü", *öydeş* "ev arkadaşı" *yeşteş* "yaşıt", *yıldaş* "akran", *zamandaş* "çağdaş", *isĕmdeş* "adaş", *ırugdaş* "aynı kabileli", *tuġandaş* "hısım" *kurstaş* "kurs arkadaşı", *sabaḳtaş* "ders arkadaşı" *cinayetteş* "suç ortağı", *varistaş* "ortak mirasçı", *sĕrdeş* "sırdaş", *koraldaş* "silah arkadaşı", *fikĕrdeş* "fikirdaş", *şĕşedeş* "içki arkadaşı".

10. **-çıl / -çĕl.** İsimlerden fazlalık, bir şeye düşkünlük, bağlılık ifadesi taşıyan yeni isimler yapan bu ek Türkiye Türkçesine nazaran çok daha canlıdır: *kırçıl* "kır renkli", *utçıl* "kızıl tilki", *balçıḳçıl* "balçıklı", *süsçĕl* "lifli", *yardemçĕl* "yardımcı, yardımsever", *ḫıyanetçĕl* "hainee", *hönerçĕl* "hünerli", *vaḳçıl* "ufacık", *saḳçıl* "tutumlu", *onçıl* "bol unlu", *ġaybetçĕl* "dedikoducu", *ḳunaḳçıl* "konuk sever", *ḫĕzmetçĕl* "hizmetçi", *ḫalıḳçıl* "halkçı".

11. **-çan / -çen.** *-çıl/-çĕl* eki yanında, aynı şekilde, bir şeye düşkünlük, bağlılık veya görünüşle, kıyafetle ilgili vasıflar ifade eden bu ekin örnekleri şunlardır: *davçan* "kavgacı", *süzçen* "konuşkan", *yoḳıçan* "uykucu", *uyçan* "endişeli", *suġışçan* "savaşçı", *ciñüvçen* "muzaffer", *sınuvçan* "kırılgan", *yanuvçan* "yanıcı", *şartlavçan* "patlayıcı", *çĕrüvçen* "çürüyücü", *tarkaluvçan* "dağılgan".

12. **-raḳ / -rek.** Nitelik adlarının karşılaştırılmasında kullanılan bu ekle kalıplaşmış sıfatlar da görülmektedir: *Zurrak* "daha büyük", *iñlĕrek* "enlice", *normalrek* "daha normal", *sülpenrek* "gevşekçe" *salḳınraḳ* "daha soğuk", *aḳsılraḳ* "daha beyazca", *azraḳ* "biraz", *nıġrak* "daha sıkıca, sağlamca".

13. **-ġılt / -gĕlt, -ḳılt / -kĕlt.** Nitelik ve özellikle renk adlarından benzerlik, yakınlık ifadesiyle yeni adlar yapan bu ekin kullanımı pek azdır: *kızġılt* "kızılımsı", *sorġılt* "grimsi", *yeşkĕlt* "açık yeşil".

14. **-av / -ev.** Ortaklık, beraberlik ifadeli isimler yapan bu ek hep sayı adlarına dayanmaktadır: *birev* "herhangi biri; her biri", *ikev* "ikisi", *öçev* "üçü beraber", *altav* "altısı bir" *cidev* "yedisi bir" *unav* "onu beraber".

15. **-nçı / -nçĕ.** Sayı adlarından sıra sayıları yapmak için kullanılan bu ekin örnekleri şunlar gibidir: *bĕrĕnçĕ, ikĕnçĕ, öçĕnçĕ, dürtĕnçĕ, bişĕnçĕ, altınçı.*

B. Fiilden İsim Yapma Ekleri

1. –v: Bu ek bütün fiil kök veya gövdelerinden hareket adları (*mastar, infinitif,* Tat. *isĕm figıl)* yapar: *kürüv* "görmek", *kürsetüv* "göstermek", *cıyuv* "yığmak, toplamak", *cıyınuv* "toplanmak", *cıyıştıruv* "düzenlemek, toplamak", *yazuv* "yazmak". Her türlü hareketin adını yapan bu ekin iş adı biçiminde kalıplaşarak nesneleri de adlandırdığını görüyoruz: *Borav* "matkap", *yamav,*"yama", *kırşav* "çember", *kĕlev* "ibadet; ibadethane", *tarlav* "orman içindeki tarla", *karlav* "küçük kürek", *çabuv* "etek", *kıñgırav* "çan", *aġuv* "zehir", *boġav* "bukağı, pranga", *timrev* "deri hastalığı, liken", *kizüv* "salgın", *kizlev* "pınar, kaynak", *ıklav* "oklava", *sakav* "pepe, kekeme", *tomav* "soğuk algınlığı", *azav* "azı dişi", *bĕlev* "biley taş".

2. -ma / -me: Fiilin sonunda ortaya çıkan iş, durum veya bu hareketin nesnesiyle ilgili isimler yapar: *yarma*"bulgur, yarma", *sözme* " bir yemek türü", *bülme* "oda", *eçĕme* "oksit", *korılma* "bina, yapı", *nıġıtma* "tahkimat", *ĕşlenme* "mamul, işlenmiş", *tukıma* "dokuma, kumaş", *sırma* "sırma; dikilmiş", *çalma* "sarık", *kabartma* "puf böreği", *tönetme* "likör", *küpĕrtme* "börek", *ĕrĕme* "eriyik", *katnaşma* "karışım", *tuvma* "yeni doğmuş hayvan yavrusu", *çabırtma* "isilik", *yazma* "yazma; kayıt", *ubılma* "çökme; çukur", *kaptırma* "çengel", *sosma* "kürek, faraş", *bastırma* "sıkma; baskı", *ceyme* "çarşaf", *bĕrkĕtme* "tutanak, zabıt", *bĕlĕşme* "kılavuz, rehber", *kaplama* "kapak", *totlıkma* "kekeme, pepe", *bĕrleşme* "birleşme", *oyışma* "kuruluş, teşkilat, örgüt", *bilgĕleme* "belirleme; tarif etme", *tigĕzleme* "eşitleme, eşitleştirme", *kiñeşme* "oturum, toplantı", *utırma* "eğlence meclisi", *şölděrme* "çıngırdak", *uçma* "bir tutam", *torma* "turp", *töyme* "düğme".

3. –m: Fiille ortaya çıkan iş ve durum hakkında kavram adları veya bu fiile bağlı çok çeşitli nesne adları yapan bir ektir: *tĕzĕm* "dizim, sıra", *kisĕm* "kesik; kesit", *sızım* "çizim", *tĕlĕm* "dilim", *tüşem* "tavan", *katlam* "kat, tabaka", *çıġım* "masraf", *kalkım* "kalkık yer, çıkıntı", *beylem* "demet", *eytĕm* "ata sözü", *bĕlĕm* "bilgi", *savım* "sağım", *şıtım* "filiz, sürgün", *ütĕm* "malın satış derecesi, gidişi", *söylem* "konuşma", *ağım* "akım", *yavım* "yağış", *kilĕm* "ziyaret etme, geliş", *kiyĕm* "giyim, elbise", *cim* "yem, hayvan yiyeceği", *çakırım* "bir kilometrelik mesafe", *yolım* "öşür, vergi", *yotım* "yudum", *kabım* "lokma, parça", *çĕmĕtĕm* "çimdik", *uçlam* "bir avuç, bir tutam", *tĕşlem* "bir ısırıklık lokma", *totam* "demet, tutam".

4. –ş: Hareketi adlandırmak veya fiilin sonunda ortaya çıkan işi ifade etmek üzere isimler yapan bu ekin örnekleri, yukarıda görülen *-v* ekine denk bir işlevle kullanılmaktadır: *barış* "gidiş, seyir", *kaytış* "dönüş", *yasalış* "yapış, yapma", *kamalış* "çevirme, kuşatma", *üsĕş* "yetişme", *oçış* "uçuş", *tuklanış* "beslenme", *üzgerĕş* "değişme", *kürĕnĕş* "görünüş", *çağılış* "aksetme, görünme", *ottırış* "mağlubiyet, yenilme", *otış* "yenme, galibiyet", *çigĕş* "işleme", *ayırış* "sürü", *tözĕlĕş* "yapı, kuruluş" , *yeşeyĕş* "yaşayış, geçinme", *bögĕlĕş* "kıvrım, kıvrılış", *başkarılış* "icra etme, yerine getirme", *torış* "duruş, poz", *tĕzĕlĕş* "sıralanış, sıra", *yörĕş* "gidiş, yürüyüş".

5. -mak / -mek: Türkiye Türkçesindeki gibi hareket adı olarak kullanılmayan bu ekin, az sayıda kalıplaşmış varlık adlarında kaldığı anlaşılıyor: *ĕlmek* "ilmik", *basmak* "akerdeon tuşu, basacağı", *uymak* "dikiş yüksüğü", *ikmek* "ekmek", *kismek* "fıçı", *yırmak* "derin olmayan çukur, ark", *sukmak* "patika", *tabışmak* "bilmece", *aşamak* "yemek".

6. -ķ / -k: Fiilin nesnesinde oluşan durumu gösteren veya nesneyi adlandıran bu ekin yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz: *yötkĕrĕk* "öksürük", *tişĕk* "delik, deşik", *kirtĕk* "kertik, nişan", *tökĕrĕk* "tükürük", *bülĕk* "bölüm", *boyırıķ* "emir, buyruk", *bastırıķ* "ağırlık; tazyik", *ķunıķ* "ince tabaka", *yarıķ* "yarık", *sızıķ* "çizgi, hat", *çĕrĕk* "çürüntü, ağaç yeniği", *ülĕk* "ölü", *yanıķ* "yanık", *vatıķ* "kırık", *özĕk* "parça", *köyĕk* "yanık", *ķatıķ* "sütlü bir mamul, kefir", *kıçkırıķ* "haykırış".

Bunların yanı sıra yapısında bu eki bulunduran ve *-ġalak/-gelek* (<*-ġala-* "fiilden fiil yapma eki-devamlılık" *-ķ*) biçiminde birikmiş ekin örneklerini de burada vermek uygun olacaktır: *düñgelek* "deve elması", *oçķalaķ* "uçar sincap", *sĕñgelek* "kız böceği", *şuvġalaķ* "patinaj sahası", *tayġalaķ* "ince buz", *ķatġalaķ* "donmuş toprak", *buvġalaķ* "ilmikli kapan".

7. -aķ / -ek: Yukarıda ele alınan -ķ /-k ekine göre daha az örneği olan bu eki de bilhassa fiille ilgili nesne adı yapmak üzere kullanım alanında görüyoruz: *ķunaķ* "konuk, misafir", *pıçaķ* "bıçak", *çepek* "tokmak", *yataķ* "yatak", *tiyek* "tetik", *toraķ* "ev, ikametgâh", *bülek* "hediye".

8. -ġı / -gĕ, -ķı / -kĕ: Bu ekin örneklerini, fiilin gösterdiği harekete bağlı olarak nesne ve alet adları yapma işleviyle görüyoruz: *toyġı* "duyu, his", *kölkĕ* "komedi, gülme", *çabırtkı* "döküntü", *yaralġı* "embriyo, cenin", *eçĕtkĕ* "maya", *çabışķı* "koşu atı", *ķaçķı* "kaçak, firari" *pıçķı* "testere", *çeneçkĕ* "çatal", *çapķı* "çapa", *sĕbĕrkĕ* "süpürge", *çalġı* "tırpan", *kiyergĕ* "gergef, kasnak", *soşķı* "kürek", *ışķı* "rende", *sözgĕ* "elek", *oyışķı* "maya", *tıngı* "sükunet", *ĕçkĕ* "alkolizm, ayyaşlık", *sölgĕ* "havlu", *ķaraçķı* "korkuluk", *bırgı* "boru, borazan", *sıbızgı* "düdük".

Aynı ekin dönüşlü fiil gövdelerinden yaptığı isimler de vardır: *Batınķı* "içbükey, obruk", *yatınķı* "eğik", *basınķı* "yavaş, sessiz, durgun", *ceyĕnkĕ* "yassı, yayvan", *kiyerĕnkĕ* "yoğun, gergin", *töşĕnkĕ* "normalin altında, düşük", *küterĕnkĕ* "kalkık, kaldırılmış".

9. -ġıç / -gĕç, -ķıç / -kĕç: Fiilin ilgili olduğu nesne ve özelikle alet isimleri yapmakta kullanılan bu ekin azımsanmayacak örnekleri vardır: *şartlatķıç* "tapa", *bolġatķıç* "karıştırıcı alet", *vaķlaġıç* "kırma makinası, konkasör", *çapķıç* "orak makinası", *sözgĕç* "süzgeç", *tişkĕç* "matkap", *yözgĕç* "yüzgeç, balık kanadı", *çağıldırġıç* "yansıtıcı, reflektör", *kırġıç* "rende", *çeçkĕç* "mibzer, ekme makinası", *cilgergĕç* "kalbur makinası", *bülgĕç* "dağıtıcı, distribütör", *oçkıç* "uçak", *eçĕtkĕç* "maya", *temletkĕç* "baharat", *bĕlgĕç* "uzman", *yırtkıç* "vahşi, yırtıcı hayvan", *yasaġıç* "kelime yapım eki", *tĕrkegĕç* "bağlaç", *törlendĕrgĕç* "kelime çekim eki".

Bu ekin *-ġıç (< -ġu-çı)* şeklinde geliştiğini ve nesne adlarını değil de fiilden aktif adları gösteren örnekleri de vardır: *bĕlgĕç* "bilgin, uzman", *yırtkıç* "yırtıcı, vahşi", *sizgĕç* "hassas, sezgili", *söylegĕç* "konuşkan", *açulanġıç* "öfkeli".

Ayrıca bazı örneklerde *-gaç/-geç* şeklindeki eski bir varyantı da görülmektedir: *sĕbĕrkeç* "süpürge", *totķaç* "sap, tutacak", *kapķaç* "kapak"

10. -ç: Fiillerin daha ziyade dönüşlü gövdelerine eklenerek, fazlalık, aşırılık ifade eden veya fiilin sonunda ortaya çıkan hali bildiren isimler yapar: *tayanıç* "destek, payanda", *ükĕnĕç* "pişmanlık; üzüntü", *söyĕnĕç* "sevinç", *yuvanıç* "teselli, avunma", *köyĕnĕç* "acı, keder".

11. -çaḳ / -çek: Fiilden nesne adları veya fazlalık ifade eden adlar yapar: *imçek* "göğüs, meme", *kimĕrçek* "kıkırdak", *borçaḳ* "bezelye", *çapçaḳ* "üstü açık fıçı", *tegerçek* "çark, tekerlek".

12. -ġaḳ / -gek: Fiillerden düşkünlük, fazlalık ifade eden vasıf adları yapan bu ekin örnekleri sınırlıdır: *batḳaḳ* "çamur", *çumġaḳ* "dalgıç kuşu", *oçkaḳ* "uçan bitki tohumu, polen", *tibĕşkek* "tepici hayvan", *sözgek* "tosma âdeti olan hayvan", *örkek* "ürkek", *ĕlgek* "ilmik" *işkek* "kürek", *törgek* "paket", *bizgek* "sıtma".

13. -dı / -dĕ, -tı / -tĕ: Fiillerin daha çok dönüşlü gövdelerinden hareketin oluşunu bildiren veya bununla ilgili nesne adları yapan bu ek, eski devirlerde birkaç örnekte görülmektedir: *sıġıntı* "sıkılma, sıkma", *urıntı* "anızlı tarla", *yırıntı* "yarık, çukur", *yuvıntı* "bulaşık suyu", *kırındı* "kazıntı", *kisĕntĕ* "kesinti, kırpıntı", *üsĕntĕ* "filiz", *çıġıntı* "çıkıntı, kabartı", *ürĕntĕ* "fide", *aġıntı* "akım, cereyan", *çabındı* "ot biçme", *körĕntĕ* "çöplük, süprüntülük", *sörĕntĕ* "sürme yeri, tarla", *aşandı* "yemek, gıda", *ḳuvıntı* "sürgün, menfada olan", *asrandı* "yetiştirme, şakirt".

14. -ġın / -gĕn, -ḳın / -kĕn: Bu ek daha çok tek heceli fiillerden büyültme, aşırılık anlamında isimler yapar: *ḳaçḳın* "kaçak, firarî", *ḳuvġın* "ulak, haberci", *kilgĕn* "göçmen, garip", *kırġın* "salgın, epidemi", *basḳın* "baskın, akın", *taşḳın* "taşkın, taşma", *yanġın* "yangın", *kürgĕn* "kız görme adeti", *ḳapḳın* "kapan, tuzak", *sörgĕn* "sürgün", *çeçkĕn* "tohumdan yetiştirme bitki".

15. –n: Fiillerin oluşu veya yapılışıyla ilgili isimler, kavram adları türeten bu ekin Tatarcadaki örnekleri şunlardır: *igĕn* "ekin", *ĕrĕn* "irin", *çıġın* "masraf", *cıyın* "toplantı", *tĕgĕn* "dikiş, dikim", *yavın* "yağmur", *çabın* "çayır, otlak", *kilĕn* "gelin", *tibĕn* "atların, kışın kar altında kalan otları tepe tepe araması".

Bunun yanı sıra ekin *-an/-en* şeklindeki örnekleri de vardır: *pĕçen* "kuru ot; saman, yem", *buran* "fırtına, boran".

16. -mış / -mĕş: Bu ek Türkiye Türkçesinde çok kulanılan bir sıfat-fiil eki olmasına rağmen, Tatarcada bir fiilden isim yapma eki haline gelmiştir: *tuvmış* "doğma, doğuş", *tormış* "hayat", *uḳımış* "tahsil, öğretim", *uzmış* "geçiş, geçme", *cimĕş* "meyve, yemiş", *sanamış* "oyunlardaki sayışma", *sınamış* "belirti, iz", *ḳırıḳmış* "uyruğu kırkılan tay", *çuḳınmış* "Hristiyan olan kimse".

17. -anaḳ / -enek: Kullanımı çok düşük olan bu ekin örnekleri fail ismi halindedir: *oçanak* "uçucu, uçan", *çıġanaḳ* "kaynak, çıkış yeri".

18. -alaḳ / -elek: Yine pek az kullanılan bu ek de fail ismi veya vasıf adı olan birkaç örnekle sınırlıdır: *köyelek* "boş yere endişelenen, huzursuz kimse", *aldalak* "yalancı, aldatma temayülü olan kişi", *şatalak* "afacan, şaklaban".

19. -t, -at / -et: Fiilerden nesne veya kavram adları yapan bu ek de pek az kullanılmıştır: *savıt* "kap, kapkacak", *küçet* "fide", *ület* "kırım, kıran", *sıgıt* "ağlayış" (krş. *sıkma* "ağlama").

20. -ġa / -ge, -ḳa / -ke: Fiilerden nesne adı yapma fonksiyonuyla birkaç örnekte görülür: *totḳa* "kulp, sap", *kiske* "kalın ağaç kütüğü", *yarḳa* "yarma, kütük".

C. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

1. -la- / -le-. İsimlerden hem geçişli hem geçişsiz fiiller yapan bu ekin çok geniş bir kullanımı vardır: *alḳışla-*"alkışlamak", *ĕşle-* "işlemek; çalışmak; yapmak", *ımla-* "işaret etmek", *fikĕrle-* "düşünmek", *cebĕrle-* "baskı yapmak", *tenḳıytle-* "tenkit etmek", *mesḫerele-* "aşağılamak", *atakala-*"hücum etmek", *nazla-* "nazlanmak", *imle-* "tedavi etmek", *remontla-* "tamir etmek", *aġula-* "zehirlemek", *kölle-*"kül serpmek", *künle-* "deriyle kaplamak", *taḳtala-* "tahtayla kapamak", *ötĕle-* "ütülemek", *töymele-* "düğmelemek", *ḳunaḳla-* "konuk kalmak", *töple-* "köklemek", *davılla-* "fırtına çıkmak", *yañġırla-* "yağmur yağmak", *cille-* "rüzgâr esmek", *bozavla-* "buzağı doğurmak", *cilkele-* "dışarı fırlatmak", *buġazla-*"boğazını kesmek", *ceyle-* "yazı geçirmek", *vayımla-*"tasalanmak", *temle-* "tatmak", *iple-* "ayarlamak", *ḳuvetle-* "şiddetlendirmek", *cirle-* "defnetmek", *oyala-*"yuvalamak", *erle-*"kızmak, sövmek", *cırla-* "şarkı söylemek", *törkĕmle-* "gruplandırmak", *tigĕzle-* "düzleştirmek", *zıñla-* "çınlamak", *soñla-*"geç kalmak", *ḳabatla-* "tekrar etmek", *celle-* "merhamet etmek".

Bu ekin üstüne gelen *-n-* dönüşlülük eki, *-ş-* işteşlik eki ve *-t-* ettirgenlik ekinin kalıplaştığı ve artık *-la / -le* ekli alt gövdesinin kullanılmadığı türler de vardır:

-la-n- / -le-n-: *tölkĕlen-*"kurnazlık etmek", *eteçlen-* "horozlanmak, kabarmak", *kuştanlan-* "pohpohlamak", *muymıllan-* "körü körüne taklit etmek", *duslan-* "dost olmak", *yalḳavlan-* "üşenmek, tembellik etmek", *cimĕşlen-* "yavrulamak, doğurmak", *yuşḳınlan-*"köpüklenmek", *börĕlen-* "tomurcuk açmak", *korallan-* "silahlanmak", *tabışlan-* "kazanç elde etmek", *öylen-* "evlenmek", *mögĕzlen-* "boynuza benzemek", *şöbhelen-* "şüphelenmek", *nervlan-* "sinirlenmek", *açulan-* "öfkelenmek", *tĕzlen-*"diz çökmek", *avızlan-* "tatmak, tadına bakmak", *burıçlan-*"borçlanmak", *hatalan-* "hata etmek", *ileslen-* "şaka yapmak", *şatlan-* "sevinmek", *tekebbĕrlen-* "kibirlenmek", *sañgıravlan-*"sağırlaşmak".

-la-ş- / -le-ş-: *satulaş-* "pazarlık etmek", *gepleş-* "sohbet etmek", *kiñeşleş-* "danışmak, istişare etmek", *sudlaş-*"mahkumiyeti olmak", *tĕlleş-* "tartışmak, bahisleşmek", *kristallaş-* "kristalleşmek", *duslaş-* "dost olmak", *tuganlaş-* "dünür olmak", *mutlaş-* "hilekârlık yapmak", *aktivlaş-* "faal olmak", *yıraklaş-* "uzaklaşmak", *kamilleş-* "tam olmak, olgunlaşmak", *savbullaş-* "veda etmek", *isenleş-* "selamlaşmak".

-la-t- / -le-t-: *cipsĕllet-* "lif haline getirmek", *cillet-* "havalandırmak", *añlat-*"anlatmak, açıklamak", *kılıylat-* "şaşılamak, şaşı bakmak", *yeşĕllet-* "ağaçlandırmak, yeşillendirmek", *kürkemlet-* "güzelleştirmek", *yassılat-* "yassılaştırmak", *şartlat-* "patlatmak", *öslet-* "birine karşı kışkırtmak".

2. -a- / -e-: Bu ek de geçişli ve geçişsiz fiiller türeten birçok örnekte görülür: *Töyne-* "düğümlemek", *yeşne-* "şimşek çakmak", *borna-* "baş göstermek, delinip çıkmak", *tĕşe-* "çentiklemek", *öste-* "ilave etmek", *uyna-* "oynamak", *sana-* "saymak", *aşa-* "yemek", *ata-* "adlandırmak", *uta-* "yabani otları ayıklamak", *tuna-* "hayvanın derisini soymak", *ḳana-* "kanamak", *bota-* "budamak", *buna-* "ağacın budağını çıkarmak", *küze-* "nişan almak", *buşa-* "gevşemek", *göldĕre-* "gürüldemek", *kükĕre-* "gümbürdetmek", *şaltıra-* "gürlemek", *çepe-* "şamar vurmak", *lıcbıra-* "gevşemek", *lepşĕre-* "sölpük, gevşek olmak", *töbe-* "göz dikmek, nişan almak", *töne-* "gecelemek", *saza-* "evlenmeden kalmak", *yarlıka-*"mağfiret etmek, affetmek".

3. -ı- / -ĕ-. Yukarıdaki -a / -e ekiyle aynı işlevdedir; fakat daha az örneği görülür: *kimĕ-* "azalmak, eksilmek", *nıgı-* "sağlamlaşmak, kuvvetlenmek", *bayı-* "zenginleşmek", *şakı-* "takırdamak", *tuḳı-* "tıklatmak", *tatı-* "tatmak", *tözĕ-* "kurmak, düzmek", *balḳı-* "parlamak, ışıldamak", *sası-* "kokuşmak".

4. -ay- / -ey-. Bu ekin geçişsiz ve özellikle vasıf adlarına dayanan tasvirli fiiller yaptığı görülüyor: *ḳartay-* "yaşlanmak, ihtiyarlamak", *ciñĕley-* "hafiflemek", *avıray-* "ağırlaşmak; zorlaşmak", *buşay-* "gevşemek", *añğıray-* "aptallaşmak", *batıray-* "yüreklenmek, cesaretlenmek", *zuray-* "büyükleşmek, büyümek", *yışay-* "sıklaşmak", *yıraġay-* "uzaklaşmak", *tözey-* "düzelmek, doğrulmak", *tübeney-* "inmek, düşmek", *çoḳıray-* "çukurlaşmak", *isey-*"yetişmek, bâliğ olmak", *öñerey-* "çökmek", *ḳotay-* "düzelmek, iyileşmek", *azay-* "azalmak", *kübey-* "çoğalmak", *soñay-*"geç kalmak", *tırtay-* "kurumlanmak, kibirlenmek", *bültey-* "büyüklenmek", *tursay-* "hindi kabarmak", *olay-* "yetişkin hale gelmek, büyümek", *salpay-*"sarkmak", *sarġay-* "sararmak", *kekrey-* "eğrilmek", *turay-* "doğrulmak", *bökrey-* "kamburlaşmak", *ḳıyşay-* "çarpılmak, bükülmek", *olıġay-* "yaşça büyümek", *şemşey-*"yassılaşmak, basılmak", *ırjay-* "sırıtmak", *masay-* "övünmek, kıvanmak", *ozay-* "uzanmak", *sĕrey-* "donakalmak", *ḳıltay-* "mızmızlanmak", *murtay-* "şişmek, kabarmak", *kupay-* böbürlenmek", *naçaray-* "kötüleşmek".

5. -al- / -el- ; -l-: *tĕrĕl-* "iyileşmek, dirilmek", *tözel-*"düzelmek", *yuġal-* "kaybolmak, yok olmak", *uñal-* "düzelmek, iyileşmek".

6. -sı- / -sĕ-. Bu ek, isteme, eksikliği duyma, özleme gibi anlamlar taşıyan gövdeler üretirken bazı örneklerde sadece olma bildiren biçimde de karşımıza çıkmaktadır: *cirsĕ-* "memleketini özlemek", *yöreksĕ-* "kendini iştiyaka kaptırmak", *küksĕ-* "küf bağlamak", *ḳıbırsı-* "kıpırdamak", *ḳaḳsı-* "güneşte kuruyup bozulmak", *üksĕ-*"hıçkırmak", *bursı-* "çürümek", *sörsĕ-* "kokuşmak", *yarsı-* "kudurmak, azmak".

Bu fiil gövdelerinin *-n-* dönüşlülük ekiyle genişlemiş (***-sın- / -sĕn-***) ve yine olma, sayma ve kabul etme anlamları bildiren biçimleri de vardır: *namussın-* "ar etmek, utanmak", *yalḳınsın-* "iltihaplanmak", *aşsın-* "iştahı açılmak", *işsĕn-* "denk görmek, umursamak", *balasın-* "birini çocuk saymak", *tarsın-* "sıkılmak, darlanmak", *yatsın-* "yabancılamak, çekinmek", *ġacepsĕn-* "şaşmak, hayret etmek", *tuḳsın-* "az yemeğe kanaat etmek", *kimsĕn-* "kendini aşağı hissetmek", *artıḳsın-*"fazla görmek", *ḳızıḳsın-* "ilgilenmek", *minsĕn-* "kibirlenmek", *üzsĕn-*"benimsemek, yakın görmek", *kireksĕn-* "gerekli saymak", *yuḳsın-* "özlemek, hasret çekmek", *tiyĕşsĕn-* "gerek görmek", *demsĕn-* "gücenmek, darılmak".

Ayrıca şu örneklerde de bu ekin ettirgen fiil gövdeleri (***-sıt- / -sĕt-***) görülmektedir: *balasıt-* "çocuk saymak", *cebĕrsĕt-* "gücendirmek", *ciksĕt-* "usanmak, bıkmak", *ḳıyınsıt-* "zahmet vermek", *kimsĕt-* "küçümsemek, aşağı görmek", *tübensĕt-* "aşağılamak", *ügiysĕt-* "üvey veya yabancı saymak".

7. -sıra- /-sĕre-: Tatarcada pek az örnekte bulunan bu ekin fiilleri şunlardır: *elsĕre-* (< hal) "yorulmak", *ilemsĕre-* (< ilham) "ezginlik hissetmek", *ḳansıra-*"biraz kan çıkmak, kanlanmak", *samsıra-* "rahatsızlanmak".

8. -ḳ- / -k-: İsimlerden olma ifade eden fiiller yapan bu ekin sınırlı örnekleri şunlardır: *açıḳ-* "acıkmak", *bĕrĕk-* "birleşmek", *çınıḳ-* "sertleşmek, katı hale gelmek",

dımıḳ- "nemlenmek", *kiçĕk-* "gecikmek", *küzĕk-* "nazar değmek, göze gelmek", *savıḳ-* "iyileşmek", *sıyık-* "sığlaşmak", *tutık-* "paslanmak", *üçĕk-* "kin tutmak", *yulık-* "rastlamak, karşılaşmak", *zarık-* "çile çekmek".

9. -ġar- / -ger-, -ḳar- / -ker- : İsimlerden hem olma hem yapma bildiren fiiller yapan bu ek tarihi boyunca zaten pek canlı değildi: *añġar-* "anlamak", *atḳar-* "birinin işini yapmak", *başḳar-* "icra etmek, yerine getirmek", *cilger-* "hafiften esmek", *ĕşker-* "işlemek", *ḳotḳar-* "kurtarmak", *soñġar-* "geç kalmak", *suġar-* "sulamak, ıslatmak".

10. -ar- / -er- ; -r-: İsimlerden geçişsiz fiiller yapan bu ek, özellikle nitelik adlarından olma bildiren fiillerde görülür: *aġar-* "ağarmak, beyazlaşmak", *baḳır-* "bağırmak", *beser-* "kırç bağlamak, buzlanmak", *çalar-* "saçları ağarmak", *isĕr-* "sarhoş olmak", *iskĕr-* "eskimek", *kikĕr-* "geğirmek", *ḳaḳır-* "kağırmak", *ḳaygır-* "endişelenmek, kaygılanmak", *ḳıskar-* "kısalmak", *nĕçker-* "incelmek", *öfĕr-* "üfürmek", *simĕr-* "semirmek, yağ bağlamak", *süsĕr-* "tiftik tiftik olmak", *şomar-* "aşınmak, yıpranmak", *tazar-* "şişmanlamak", *ufır-*"ah çekmek, gönül geçmek", *yañar-* "yenilenmek, yenileşmek",.

11. -ra- / -re-: Daha çok, yansıma seslere dayanan ve oluş bildiren fiiller yapan bu ekin var olan örnekleri şunlardır: *ciltĕre-* "hafifleşmek, yel gibi uçmak", *iñre-* "inlemek", *meltĕre-* "ufalmak", *mĕltĕre-* "pırıldamak", *möñre-* "böğürmek", *sayra-* "şakımak", *sıḳra-* "sızlanmak", *yañğıra-* "yankılanmak", *mögre-* "böğürmek".

12. -da- / -de-: Bu ek de yansıma seslerden oluş bildiren fiiller yapmakta kullanılır: *alda-* "aldatmak", *bığırda-* "dalgalanmak, köpürmek", *cilfĕrde-* "rüzgârda dalgalanmak", *çökĕrde-* "kuğurmak (güvercin için)", *dıñgırda-* "gürüldemek", *eyde-* "dehlemek, acele ettirmek", *ḳıymılda-* "kımıldamak, kıpırdamak", *lıbırda-* "çene çalmak, gevezelik etmek", *mığırda-* "mırıldanmak", *önde-* "davet etmek, çağırmak".

C. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

1. -ma- / -me-: Bütün fiillerin olumsuz gövdeleri bu ekle yapılır: *uñma-* "onmamak", *bĕtme-* "bitmemek", *taşlama-* "bırakmamak", *kürme-* "görmemek", *tot-* "tutmamak". Bu ekten sonra gelen *y* ünsüzünün *-ma / -me* ekindeki ünlüyü daralttığını ve biçimini değiştirdiğini hatırlatmak gerekir: *taḳma-* > *taḳmıysıñ* "takmazsın", *bĕlme-* > *bĕlmiysĕñ* "bilmezsin".

2. -n-: Fiilerden dönüşlülük ifade eden gövdeler (Tat. *ḳaytım yünelĕşĕ* "dönüş yönelişi") yapan bu ekin şu örneklerini verebiliriz: *törĕn-* "bürünmek", *uvın-* "ovunmak, üzerine sürünmek", *kiyĕn-* "giyinmek", *sıġın-* "sığınmak", *ükĕn-* "pişman olmak", *ütĕn-* "rica etmek", *sağın-* "özlemek", *yalın-* "yalvarmak", *çigĕn-* "geri çekilmek, gerilemek", *kübĕn-* "şişmek, kabarmak", *yabın-* "örtünmek", *yörĕn-* "gezinmek", *ḳırın-* "traş olmak", *ḳızarın-* "kızarmak", *şĕşĕn-* "kabarmak, şişmek", *kügerĕn-* "morarmak, göğermek", *orın-* "takılmak", *ağarın-* "ağarmak, bembeyaz kesilmek", *bĕtĕrĕn-* "zayıflamak, cılızlaşmak", *tartın-* "çekinmek, sıkılmak", *söyĕn-* "sevinmek", *açın-* "gamlanmak, kederlenmek", *tabın-* "tapınmak", *şapırın-* "övünmek", *tĕlen-* "dilenmek", *üsĕn-* "kibirlenmek", *cıyın-* "hazırlanmak", *yuvın-* "yıkanmak", *tözetĕn-* "üstünü başını düzeltmek", *bizen-* "süslenmek", *salın-* "inşa edilmek", *ḳabın-* "alevlenmek, yanmak",

taptan- "ezilmek", *sikĕrĕn-* "zıplamak, sıçramak", *ḳapşan-* "aranmak, araştırmak", *çoḳçın-* "sağına soluna bakınmak", *töpçĕn-* "derinden araştırmak" *atın-*"sallanmak".

3. -l-: Fiillerden edilgenlik veya öznesi belirsizlik ifade eden gövdeler yapan (Tat. *töşĕm yünelĕşĕ* "geliş yönelişi") bu şekil için şu örnekler verilebilir: *urġıl-* "fokurdamak", *ırġıl-*"yırtılmak", *uval-* "ufalanmak", *tuḳtal-* "durmak, duraklamak", *yonçıl-* "yorulmak", *atıl-* "atılmak, saldırmak", *evĕrĕl-* "evrilmek, dönüşmek", *borçıl-* "merak etmek, telaşlanmak", *ḳuzġal-* "hareket etmek, davranmak", *çuval-* "dolaşmak, karışmak", *inel-* "yalvarmak", *yabırıl-* "saldırmak", *yaral-* "doğmak; uyanmak", *oyal-* "utanmak", *tarḳal-* "ayrışmak", *taral-* "yayılmak", *çaykal-* "dökülmek", *söyĕl-*"sevilmek", *savıl-* "sağılmak", *bural-* "kılıçla vuruşmak", *ozatıl-* "uğurlanmak, yollanmak" *çaḳırıl-* "çağrılmak", *çabıl-* "yan yatmak, kaykılmak", *ubıl-* "batmak, çökmek", *sürĕl-* "yavaş yavaş sönmek", *tözĕl-* "kurulmak, inşa edilmek", *yörĕl-* "yürünmek", *uḳıl-* "okunmak", *añlaşıl-* "anlaşılmak", *tabıl-* "bulunmak", *küməl-* "gömülmek", *ḳaral-* "bakılmak", *tügĕl-* "dökülmek", *urıl-* "vurulmak", *kilĕn-* "gelinmek", *arıl-* "yorulmak", *yoḳlanıl-* "uyunmak", *uyanıl-* "uyanılmak".

4. -ş-: Fiillerin ortaklaşma ifade eden gövdelerini yapan bu ekin (Tat. *urtaklık yünelĕşĕ* "ortaklık yönelişi") örnekleri şunlardır: *börĕş-* "buruşmak", *ḳorış-* "solmak", *avış-* "eğilmek", *birĕş-* "yenilmek", *ḳalış-* "bırakmak, terk etmek", *bĕteş-* "cılızlaşmak", *ḳızış-* "yanmak", *ḳaynaş-* "uğraşmak", *sırış-* "yapışmak, sarılmak", *eçĕş-* "ekşimek", *oyış-* "kümelenmek, birleşmek", *totaş-* "bağlanmak, birleşmek", *orış-* "dalaşmak", *sugış-* "dövüşmek", *ciñĕş-* "tartışmak", *kilĕş-* "barışmak", *özĕş-* "arası açılmak, bozulmak", *yarış-* "yarışmak", *kĕrĕş-* "keçeleşmek", *kürĕş-* "görüşmek", *tabış-* "buluşmak", *söyleş-* "konuşmak", *cıyılış-*"toplanmak, toplaşmak", *utırış-* "hep beraber oturmak", *totınış-* "birbirine tutunmak" *ayırılış-* "birbirinden ayrılmak", *öyĕş-* "toplamağa yardım etmek", *bulış-* "yardımlaşmak", *kölĕş-* "gülüşmek", *ḳayġırış-* "kaygıyı paylaşmak", *üpkeleş-* "birbirine öfkelenmek", *bülĕş-* "bölüşmek".

Yukarıdaki (*börĕş-, ḳorış-, avış-, birĕş-, ḳalış-, ḳızış-, eçĕş-, oyış-* vb.) bazı örneklerde *-ş-* ekinin ortaklaşma işlevini kaybederek olma bildiren fiil gövdeleri yaptığını vurgulamak gerekir.

5. -dır- / -dĕr-, -tır- / tĕr-: Fiillerin oldurma ve yaptırma (*faktitif*) ifadeli gövdelerini yapan bu ek, (Tat. *yökletüv yünelĕşĕ* "yükletme yönelişi") için şu fiiller örnek verilebilir: *tavşaldır-* "ezmek", *kiptĕr-* "kurutmak", *küzĕktĕr-* "göz değirmek, nazar etmek", *tuzdır-*"eskitmek, yıpratmak" *ḳıstır-* "kıstırmak, sıkıştırmak", *suvındır-* "soğutmak", *yuvındır-*"yıkatmak", *kümĕldĕr-* "gömdürmek", *kürĕştĕr-* "görüştürmek", *tanıştır-*"tanıştırmak", *yazdır-* "yazdırmak", *kürsettĕr-* "göstertmek", *uḳıttır-* "okutturmak", *bizendĕr-*"süslendirmek", *söyleştĕr-* "konuşturmak", *kistĕr-* "kestirmek", *sündĕr-* "söndürmek".

6. -t-: Yine fiillerden oldurma ve yaptırma ifade eden *-t-* ekinin şu örneklerini veriyoruz: *ḳıçıt-* "bir yeri kaşınmak", *kĕrt-* "sokmak", *eçĕt-* "ekşitmek, mayalamak", *ürçĕt-* "yetiştirmek; arttırmak", *yuvırt-* "tırıs koşturmak", *çirt-*"fiske vurmak", *yuvat-* "teselli etmek", *sört-* "silmek", *işĕt-* "işitmek", *onıt-* "unutmak", *çĕmĕt-* "çimdirmek", *nıġıt-* "sağlamlaştırmak, tahkim etmek", *ḳorıt-* "kurutmak", *kimĕt-* "azaltmak", *bolġat-* "bulandırmak, karıştırmak", *yoḳlat-* "uyutmak", *yasat-* "yaptırmak", *kitĕrt-* "getirtmek",

kütert- "kaldırtmak", *uḳıt-* "okutmak", *biyĕt-* "oynatmak, dans ettirmek", *avırt-* "acımak; ağırtmak, acıtmak", *küçĕrt-*"göçürtmek".

7. -ġız- / -gĕz-, -ḳız- / -kĕz-: Yine yaptırma ve oldurma ifadeli eklerden olan bu ek nispeten daha az kullanılmaktadır: *kiygĕz-* "giydirmek", *bĕlgĕz-* "bildirmek", *mĕngĕz-* "bindirmek, üste çıkarmak", *citkĕz-* "ulaştırmak", *yatḳız-* "yatırmak", *torġız-* "kaldırmak".

Bu ekin eski bir fonetik varyantı olarak eskiden beri var olan *-ġır-/-gĕr-* ekli örnekleri de burada anmak uygun olur: *bĕlgĕr-* "bildirmek, belirtmek", *kiygĕr-* "giydirmek", *citkĕr-*"ulaştırmak".

8. -r-: Yaptırma ve oldurma ifadeli bir diğer şekil olan *-r-* ekinin örnekleri azdır: *öyĕr-* "yığmak", *pĕşĕr-* "pişirmek", *töşĕr-* "indirmek, düşürmek", *küçĕr-* "göçürmek", *bĕtĕr-* "bitirmek", *çigĕr-*"çıkarmak", *kiçĕr-*"affetmek".

9. -ġala- / -gele-: Hareketin tekrarını ve devamlılığını ifade eden fiil gövdeleri yapan bu ekin şu örnekleri tespit edilmiştir: *barġala-* "gidip gelmek, hep gitmek", *kilgele-* "geledurmak, hep gelmek", *ḳaytḳala-* "tekrar dönmek", *törtkele-* "dürtüp durmak", *kürĕngele-* "görünüp durmak", *yazġala-* "yazıp durmak".

10. -msıra- / -msĕre-: Fiilin gösterdiği harekete bir azaltma ifadesi katan bu ekin pek az örneği vardır: *külĕmsĕre-* "gülümsemek", *yoklamsıra- (>yokımsıra-)*" uyuklamak"

11. -nḳıra- / -nkĕre-: Fiilin gösterdiği hareketin devamlılığını bildirmek veya anlamını güçlendirmek üzere az kullanılan bir ektir: *uḳınḳıra-* "okuyadurmak", *yazınḳıra-*yazadurmak", *kilĕnkĕre-* "geledurmak, gelivermek".

ÇEKİM

İSİM ÇEKİMİ

Çokluk:-lar / -ler (> -nar / -ner).

Ḳamışlar "kamışlar", *saylavlar "seçimler", avlar* "avlar", *alyapḳıçlar* "önlükler", *sağızlar* "sakızlar", *sunarçılar* "avcılar", *çarşavlar* "çarşaflar", *pĕrçatkalar* "eldivenler", *lĕntalar* "kurdeleler"; *doşmannar* "düşmanlar", *tĕlĕfonnar* "telefonlar", *ḳannar* "kanlar", *kĕmner* "kimler", *cimner* "yemler", *könner* "günler".

Yüke, ḳayınnar töbĕnde kuzgalaklar, gömbeler,
Bĕrle bĕrge üse allı-göllĕ göller, gonceler,
Aḳ, ḳızıl, al, sap-sarı, zeñger, yeşĕlden çeçkeler,
Her tarafḳa temlĕ isler çeçkeliy bu çeçkeler.

"Ihlamur, kayınlar dibinde kuzukulakları, mantarlar; ile beraber yetişir allı güllü çiçekler, goncalar; ak, kızıl, al, sapsarı, mavi ve yeşilden çiçekler; her tarafa güzel kokular yaymakta bu çiçekler."

İyelik: -m; -ñ; -ı /-ě, -sı / -sě; -bız / -běz ; -ġız / -gěz; -ları / -lerě (-narı / -nerě).

Ěçěm "karnım", *ḫelěm* "halim", *aldım* "önüm", *běleklerěm* "bileklerim", *yullarım* "yollarım"; *kěrfěkleréñ* "kirpiklerin", *külmekkeyéñ* "gömlekceğizin", *çeçéñ* "saçın", *kulıñ* "kulun", *ḳaravlarıñ* "bakışların"; *yurġası* "küheylanı", *ḳulasası* "çarkı", *yıraḳlıġı* "uzaklığı"; *arabız* "aramız", *üzěběz* "kendimiz", *ilěběz* "ülkemiz"; *nurıġız* "nurunuz", *uramıġız* "sokağımız", *kěrěgěz* "çamaşırınız"; ḳamıtḳayları "hamutçukları", *ıruvları* "kabileleri", *daġaları* "nalları", *tavışları* "sesleri", *kupisları* "tüccarları", *taralġannarı* "dağılmışları".

Aitlik: -ġı / -gě, -ḳı / -kě.

Sinękě "seninki", *bıyılġı* "bu yılki", *yuġarıġı* "yukarıki", *ḳatındaġı* "yanındaki", *Bolgardaġı* "Bulgar'daki", *aramızdaġı* "aramızdaki", *yırakdaġı* "uzakdaki", *ḳulımdaġı* "elimdeki", *ocmaḫtaġı* "cennetteki", *aldaġı* "öndeki", *bilěmdegě* "belimdeki", *kükrektegě* "göğüsteki", *türěndegě* "baş köşedeki".

HAL EKLERİ

İlgi: -nıñ / -něn.

Ḳayınnıñ "kavağın", *imenněñ* "meşenin", *matraslarnıñ* "yatakların", *manaranıñ* "minarenin", *almanıñ* "elmanın", *tavlarnıñ* "dağların", *paroḫodnıñ* "vapurun", *irkemněñ* "nazlımın", *tanışlarımnıñ* "tanıdıklarımın", *arabıznıñ* "aramızın"; *běznéñ* "bizim" *kügerçěnnerněñ* "güvercinlerin", *yözěgemněñ* "yüzüğümün".

Yükleme: -nı / -ně; -n (sadece 3. şahıs iyelik eki taşıyan nesnelerde).

Abzıynı "amcayı", *alarnı* "onları", *başlarımnı* "başlarımı", *bolarnı* "bunları", *başḳınañnı* "başcağızını" *canıḳaynı* "sevgiliyi", *terezeně* "pencereyi", *kükregěñně* "göğsünü", *sěrěmně* "sırrımı", *bürěgěmně* "şapkamı", *eserěmně* "eserimi", *hernerseně* "herşeyi", *ḳaděrěmně* "kadrimi, değerimi", *küñelěmně* "gönlümü", *ikěně* "ikiyi", *ḳapḳasın* "kapısını", *bitěn* "yanağını", *ḳalasın* "kalesini", *yoḳısın* "uykusunu", *ěrěsěn* "irisini".

Yönelme: -ġa / -ge, -ḳa / -ke; -a / -e (sadece 3. şahıs iyelik eki taşıyan isimlerde).

Zurġa "büyüğe", *yatlarġa* "yabancılara", *kinolarġa* "sinemalara", *Ufalarġa* "Ufalara", *tavıḳḳa* "tavuğa", *almaġaçḳa* "elma ağacına", *aşḳa* "aşağıya", *tışḳa* "dışarıya"; *meçětke* "camiye, mescide", *çeçekke* "çiçeğe"; *mangayına* "alına", *ḳayınına* "kayınına", *avılıma* "köyüme", *östěmě* "üstüme", *yörüvěme* "yürümeme", *urınıma* "yerime", *utlarına* "ateşlerine".

Bulunma: -da / -de, -ta / -te.

baḳçalarda "bahçelerde", *klubında* "kulübünde", *tuylarında* "düğünlerinde", *Yavropada* "Avrupa'da", *děkabrde* "Ekimde", *garmunnarda* "akordeonlarda"; *kěšěde* "insanda, kişide", *armiyede* "orduda", *ěçěnde* "içinde", *atta* "atta", *yěgětte* "yiğitte".

Çıkma: -dan / -den, -tan /-ten, (-nan / -nen).

Sıluvdan "güzelden", *canıydan* "sevgiliden", *kıyblalardan* "kıblelerden"; *tırışuvdan* "çalışmadan", *unběrden* "onbirden"; *mamıḳtan* "pamuktan", *sanduġaçtan* "bülbülden"; *kükten* "gökten", *yěfekten* "ipekten", *başınnan* "başından", *uramnan* "sokaktan", *komandirlarıñnan* "kumandanlardan", *söygeněmnen* "sevdiğimden".

Eşitlik: *kĕbĕk* (isim+ eksiz ilgi hali+ *kĕbĕk*; zamir + nıñ/-nĕn + *kĕbĕk*).

-ça / -çe; -dıy /-diy; -day / -dey.

Vĕnĕra yoldızı kĕbĕk "Zühre yıldızı gibi", *yıl kĕbĕk* "yıl gibi", *korablar kĕbĕk* "gemiler gibi"; *boyar kĕbĕk* "asilzade gibi"; *minĕm kĕbĕk* "benim gibi", *bĕzneñ kĕbĕk* "bizim gibi".

Bolgarlarça "Bulgarlar gibi", *minĕmçe* "bence", *törlĕçe* "türlü türlü", *üzĕmçe* "kendimce", *vakıtlıça* "geçici halde".

Andıy "öyle, öylesine", *mondıy* "böyle, böylesi", *şundıy* "şöyle", *sinĕkĕdey* "seninki gibi", *bĕrdey* "biricik", *Mecüsidey* "Mecusi gibi", *cildey* "rüzgâr gibi", *ferĕştedey* "melek gibi", *rĕaktorday* "reaktör gibi", *kızlar yavlığıday* "kızların baş örtüsü gibi", *kılday nĕçke Sirat Küpĕrĕ* "kıl gibi ince Sırat Köprüsü".

Vasıta:*bĕlen* (isim + eksiz ilgi hali + edat). (zamir + nıñ / -nĕñ + edat).

Biş ine bĕlen "beş iğneyle", *Meskev ķayçısı bĕlen* "Moskova makasıyla", *al ķara bĕlen* "kırmızı mürekkeple", *kĕçkĕne yaşçik bĕlen* "küçük kutuyla", *ẖatlar bĕlen* "mektuplarla", *mıltık bĕlen* "tüfekle", *sinĕñ bĕlen* "seninle".

Yön: *taba* (-ġa / -ge, -ķa / -ke + edat).

Meġribke taba "Magribe doğru", *bĕzge taba* "bize doğru", *kış urtalarına taba* "kış ortalarına doğru", *altın sarayga taba* "altın saraya doğru", *öyge taba* "eve doğru", *yılġa taba* "yola doğru", *balaġa taba* "çocuğa doğru", *cirge taba* "yere doğru".

Sebep hali: Çıkma hali -dan /-den, -tan / -ten (> -nan / -nen) bu işlevi de görür:

Gadiy kurkaklıktan ülgen "sıradan bir korkaklıktan ölmüş"; *Ömĕt te bit açtan üle iken* "ümit de açlıktan ölürmüş"; *bu könner burannan açılgan şikĕllĕ* "bu günler borandan açılmış gibi"; *dönya nizağınnan ağarası çeçler ağarsın* "dünya gailesinden ağaracak saçlar ağarsın"; *neniy kulnıñ nazlı cılısınnan açıldılar avır kĕrfĕkler* "minicik elin nazlı ılıklığından açıldı kirpikler".

Sınırlama hali: -ġa / -ge , -ķa / -ke+edat (ķader, teklĕ, ẖetlĕ, çaklı).

Ĕçĕne ķader "içine kadar", *ķolaklarına ķader* "kulaklarına kadar", *cillerĕne kader* "rüzgârlarına kadar", *kĕşĕ şul yoldız öçĕn ġomĕrĕn ķabĕrge ķader ozata ala.* "İnsan şu yıldız için ömrünü kabre kadar uzatabilir."; *Şuña çaklı* "şuna kadar", *könyaķ şeherlerĕne çaķlı* "güney şehirlerine kadar", *tĕzĕne çaķlı* "dizine kadar".

İsimlerde soru:

Tatarcada soru biçimi, arka ve ön damağa uyumlu iki türü olan *mı / mĕ* edatıyla yapılır. Çok eski dönemlerden beri ses uyumlarına bağlanan bu edatın giderek ekleşmiş olduğunu da vurgulamak gerikir: *Şulmı buldı indĕ tuġanlıķ?* "Bu mu kardeşlik?"; *Azmı utın yaķtı ul, şuşı öyneñ miçĕne...* "Az mı odun yaktı o, şu evin ocağında..."; *İsĕñdemĕ şul könnerĕñ?* "Hatırında mı şu günlerin?"; *Min tügĕlmĕ tulı ġasırlarnıñ / Tuġızlabın sav kiçken ẖalıķ, / Cırlarımnı canıma sarıp?!* "Ben değil miyim koca asırların / Dokuz kadarını sağ geçen halk, / Türkülerimi canıma sarıp?!"; *Tuķaylar izgĕ yolasın / Üterge ezĕrmĕ sĕz!?.* "Tukayların ilahi adetini / Geçmeye hazır mısınız siz?!".

İSİM FİİLİ (EK FİİL)

Şimdiki zaman:

Asıl yardımcı fiil olan *i-* tamamen ekleşmiş ve bugün için erimiş halde olduğu için hem şahıs hem şimdiki zaman (geniş zaman) bildiren şu eklerle yapılır:

-mın / -mĕn
-sın / -sĕn
-dır / -dĕr, -tır / -tĕr
-bız / -bĕz
-sız / -sĕz
-dırlar / -dĕrler, -tırlar / -tĕrler

Tuğan yaktamın "Memleketteyim"; *Min gaşıykmın sĕzge* "Ben aşığım size"; *Bardır ul yĕgĕtte bĕr ömĕt* "Vardır o yiğitte bir ümit"; *Şulaymın* "şöyleyim"; *Siña açuvlımın* "sana öfkeliyim"; *Nersedendĕr* "nedendir"; *Söykĕmlĕdĕr* "sevimlidir".

Görülen geçmiş zaman:

idĕm
idĕn
idĕ
idĕk
idĕgĕz
idĕler

Ye aklıdan, ye sorıdan idĕ, / Bolay tügĕl idĕ ĕlgerĕ: / Yazgı çeçekler kük allı - göllĕ / Ebiylerneñ ḫezĕr şellerĕ. "Ya aklı ya boz idi / Böyle değildi önceden: / Bahar çiçekleri mavi, allı, güllü / Ninelerin hazır şalları." *Yıllar uza, ĕnĕm, gomĕr uza. / Ĕşlereñ küp idĕ ĕşledeñmĕ?* "Yıllar geçiyor kardeşim ömür geçiyor. / İşlerin çoktu yaptın mı?" *Mĕskĕn eti öşĕr, / Yuka idĕ östĕ etineñ...* "Zavallı baba üşür, / İnceydi üstü babanın..." *Nadanlıknıñ / Tugan ulı bulsak,/ Bĕlĕmge bĕz / Ügiy ul idĕk.* "Cahilliğin / Öz oğlu olsak da / Bilime biz / Üvey oğulduk." *Ciñĕl bulsın sĕzneñ cılı tufrak! / Onıtılmaslık irler idĕgĕz.* "Hafif olsun sizin sıcak toprağınız! / Unutulmayacak adamlardınız."

Öğrenilen geçmiş zaman:

ikenmĕn
ikensĕn
iken
ikenbĕz
ikensĕz
iken(ner)

Kĕm iken bu disem, / Cil iken; / Yomışı bardır, belki. "Kimmiş bu desem, / Rüzgarmış; / İşi vardır belki." *Elĕ sovyĕtlar zamanındagı kirĕ megnesĕnde, "ḫalık*

doşmanı" töşěnçeseně tiñ megnedegě "milletçě" iken min! "Daha Sovyetler zamanındaki ters anlamında "halk düşmanı" kavramına denk anlamdaki "milliyetçi" imişim ben!" *Cir östěnde yullar küp iken de, / Tormışnıñ çın yulı běr gěne!* "Yeryüzünde yollar çokmuş ama / Hayatın gerçek yolu sadece bir tane!"

Şart:

bulsam (isem)
bulsañ (iseñ)
bulsa (ise)
bulsaḳ (isek)
bulsaġız (isegěz)
bulsalar (iseler)

Şundıy dev bulsam da min, ciñěl iděm yon kěběk. "Öyle dev olsam da ben, hafiftim tüy gibi"; *Sin akıllı bulsañ, yal it, akıl, miněm kěběk yal it.* "Sen akıllı isen dinlen, akıl, benim gibi dinlen."

SIFAT

Niteleme sıfatları: *Güzel* "güzel", *matur* "güzel", *çiber* "güzel", *sıluv* "güzel", *yemlě* "güzel, hoş", *yemsěz* "çirkin, yakışıksız", *pıçrak* "kirli", *temlě* "tatlı, lezzetli", *çista* "temiz, pak", *açı* "acı, ekşi", *yuvaş* "sakin, mutedil", *ḳatı* "katı, sert", *ḳırıs* "sert huylu, aksi", *yomşaḳ* "yumuşak", *sıyık* "sulu, sıvı", *ḳuyı* "koyu, yoğun", *tügerek* "yuvarlak", *kěçkěne* "küçücük", *akıllı* "uslu", *usal* "yaramaz, kötü huylu", *nadan* "cahil", *kiçkě* "akşamki", *irtengě* "sabahki", *yazġı* "yazlık, yaza ait", *sası* "pis kokulu", *ẖuş islě* "hoş kokulu", *sañgırav* "sağır", *yalanġaç* "çıplak", *zeñger* "mavi", *kören* "kahverengi, konur", *koñgır(ı)* "kahverengi, konur, kumral", *çuvar* "alaca, bulanık renkli", *ciren* "kızıl ile sarı alacası", *turı* "doru", *ḳola* "kula"; *yomrı* "yumru, yuvarlak", *yassı* "yassı, basık", *kekrě* "eğri", *töz* "düz".

Karşılaştırma derecesi *-raḳ / -rek* eki getirelerek yapılır: *zegıyfrek cir* "daha zayıf yer", *köçlěrek kěşě* "daha güçlü insan", *bězden irěklěrek ẖalıklar* "bizden daha özgür halklar", *azraḳ ěş* "daha az iş", *kübrek aḳça* "daha çok para", *yaẖşıraḳ kön* "daha güzel gün (hava)", *yıraḳraḳ běr avıl* "daha uzak bir köy".

Fazlalık derecesi önden hece eklemeli yapılarla kurulur: *apaḳ* "bembeyaz", *ḳapḳara, zepzeñger* "masmavi", *çěpçiy* "çipçiğ", *çıpçın* "tam gerçek", *tüptügerek* (*tümtügerek*) "yusyuvarlak", *tiptigěz* "dümdüz" *yapyalġız* (*yapayalġız*) "yapayalnız". Ayrıca sıfatların çokluk derecesini gösteren şu sözler de vardır: *çěm ḳara* "kapkara", *şır nadan* "kara cahil", *şır tilě* "zır deli", *şır yalġan* "tam yalan", *döm suḳır* "tam kör", *döm ḳarangı* "tam karanlık", *çalt ayaz* "tam açık hava", *çalt yaḳtı* "tam aydınlık", *ör yaña* "yepyeni".

Azlık derecesi için de *-ġılt / -gělt, -ḳılt / -kělt, -ḳıltım / -kěltěm, -lcım / -lcěm, -çılt / -çělt, -su / -sü, -sıl / -sěl, -ça / -çe, -msa / -mse* ekleri kullanılır: *sarġılt* "sarıca", *sorġılt* "bozca", *yeşkělt* "yeşilce", *kızġılt* "kızılca", *ḳaralcım* "karaca, siyahca", *kügělcěm* "mavimtırak", *aḳsıl* "aksıl, beyazımsı", *kükseł* "mavimsi", *alsu* "kırmızımsı, pembe", *ḳarasu* "karaca, esmer", *zeñgersu* "mavimsi", *açḳılt* "acımsı, ekşimsi", *töçkělt* "tatlımsı", *ozınça* "uzunca, biraz uzun", *salḳınça* "soğukça, biraz soğuk", *kiñçe* "genişçe", *cılımsa* "ılıkça".

Belirtme Sıfatları

İşaret sıfatları: *bu tılsım* "bu tılsım", *bu tĕrĕ ten* "bu diri gövde", *bu yaḳlar* "bu taraflar", *şul ilĕmnĕñ poçmaḳları* "şu ülkemin bucakları", *şul resĕmner* "şu resimler", *ul yazmış* "o yazgı", *mĕne tereze* "işte pencere", *mĕne şuşı minutta* "işte şu dakikada", *şuşı tilĕ çaġım* "şu, çılgın çağım", *tañnıñ şuşı soñgı yoldızı* "tanın şu son yıldızı", *tĕgĕ tiren ḳapçıḳ* "şu derin torba", *tĕgĕ abzıy* "şu amca", *tĕgĕ çaya yetim* "şu afacan yetim", *tĕgĕ dönya* "öteki dünya", *Uralnıñ birgĕ yaġı* "Ural'ın şu beri tarafı", *birgĕ yaḳnıñ yĕgĕtlerĕ* "şu beri tarafın gençleri".

Sayı sıfatları: *bĕr, ikĕ, öç, dürt, biş, altı, yidĕ, sigĕz, tuġız, un, unbĕr, unikĕ, yĕgĕrmĕ, yĕgĕrmĕr bĕr, utız, ḳırıḳ, illĕ.*

Eytken idĕñ, yörek, az dimeseñ, yözge citüv miněm niyetĕm "Demiştin yürek, az demezsen, yüze ulaşmak benim niyetim"; *biş měñnen artıḳ ceditleşken, yaġniy yaña mětodḳa küçken mektepler* "beş binden fazla ceditleşmiş, yani yeni metoda geçmiş mektep"; *million yıllıḳ şatlıḳ hem zar* "milyon yıllık sevinme ve yakınma", *milliard vattlı İdĕl turında min, utıra idĕm, şiġır sızġalap* "milyar vatlık İdil hakkında ben şiir çiziktirip oturuyordum".

Soru sıfatları: *ḳaysı* "hangi, hangisi", *cirnĕñ ḳaysı töbegĕ* "yeryüzünün hangi yöresi", *ḳaysı ḫerabeněñ nigĕzĕ* "hangi harabenin temeli", *ḳaysı utta, ḳaysı upḳında* "hangi ateşte, hangi uçurumda", *niçe törlĕ ḳaygı* "kaç türlü kaygı", *niçençĕ buvın* "kaçıncı nesil", *niçeşer* "kaçar kaçar", *elle niḳader kĕşĕ çey yanına tĕzĕlĕp utırdı* "kimbilir ne kadar insan çay yanına dizilip oturdu", *tışta, sĕzde nindiy gasır* "dışarıda sizde hangi asır", *nindiy tanış tavış* "hangi tanıdık ses".

Belirsizlik sıfatları: *küpmĕ* "birçok", *niçe* "bir çok", *ḳayběr* "bazı, kimi", *bĕrniçe* "birkaç", *bĕrḳader* "biraz", *bĕrniḳader* "biraz".

Galem buylap küpmĕ yulçı yöriy "Alem üzerinde ne kadar (birçok) yolcu yürüyor"; *Min ĕzledĕm sinĕ küpmĕ tavdan* "Ben seni aradım birçok dağdan"; *Küpmĕ börkĕt kıya taşında.* "Birçok kartal kaya taşında"; *Niçe gasır kaynıy kara buran* "Nice (birçok) asır kaynar kara boran"; *Niçe kiyĕm çabata sinde, niçe kiyĕm itĕk tuzdırdım*! "Birçok giyim çarık sende, nice giyim çizme eskittim!"; *ḳayběr salḳın kiçler* "bazı soğuk geceler"; *ḳayběr ḳırıs ḳartlar* "bazı aksi ihtiyarlar".

ZAMİR

Zamirler aslen isim türünden sözler olduğu için çekimleri de isim çekimi gibidir. Ancak buna rağmen, her çeşit varlığı temsil ettiği için, kullanım sıklığı herhangi bir isme göre çok daha büyük olan ve son sesleri "*l*" ve "*n*" gibi değişmeye çok açık olan ünsüzlerle biten bu sözlerin, çekim içinde kök değişmelerine uğradığı görülmektedir.

Şahıs Zamirleri ve Çekimi:

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma
min	*miněm*	*minĕ*	*miña*	*minde*	*minnen*
sin	*sinĕñ*	*sinĕ*	*siña*	*sinde*	*sinnen*
ul	*anıñ*	*anı*	*aña*	*anda*	*annan*

bĕz	*bĕzneñ*	*bĕznĕ*	*bĕzge*	*bĕzde*	*bĕzden*
sĕz	*sĕzneñ*	*sĕznĕ*	*sĕzge*	*sĕzde*	*sĕzden*
alar	*alarnıñ*	*alarnı*	*alarga*	*alarda*	*alardan*

Şahıs zamirlerinin aitlik şekilleri şöyledir:

minĕkĕ, sinĕkĕ, anıkı, bĕzneĕkĕ, sĕzneĕkĕ, alarnıkı.

Nişlep minĕkĕ bulsın? "Niye benimki olsun?"; *Bĕzneĕkĕdĕr kĕbĕk uramnarda kungan her bala.* "Bizimkidir gibi sokaklarda yatan her çocuk"; *Ademnerneñ gomĕrĕ sĕzneĕkĕnnen kıska bugay da.* "Adamların ömür sizninkinden kısa zaten."

İşaret Zamirlerinin Çekimi:

bu	*monıñ*	*monı*	*moña*	*monda*	*monnan*
şul	*şunıñ*	*şunı*	*şuña*	*şunda*	*şunnan*
ul	*anıñ*	*anı*	*aña*	*anda*	*annan*

İşaret zamirlerinin bunlar dışında şu türleri de vardır: *mĕne* "işte" ; *ene* "işte"; *şuşı* "şu, işbu"; *tĕgĕ* "şu"; birgĕ "şu, şuradaki".

Bu zamirlerin yukarıda örnekleri verilen hal çekimleri dışında *teg* "gibi" edatının ekleşmesiyle kalıplaşan (*-day / -dey* > *-dıy / -diy*) eşitlik şekilleri de kullanılır: *bu* > *mondıy "böyle"; şul* > *şundıy "şöyle"; ul* > *andıy "öyle"; tĕgĕ* > *tĕgĕndiy "onun gibi, öyle"; şuşı* > *şuşındıy "şunun gibi, şöyle"*. Ayrıca bunlarla eş anlamlı olan *bulay, şulay, alay, tĕgĕley, şuşılay* biçimlerini de buraya katmak gerekir.

Yön hali edatlarla yapıldığı için (*üyge taba, kiçke kader*) eski yön eki unutulmuş ve bazı zamirlerin de yapısında kalıplaşmıştır: *añar* "ona", *moñar* "buna", *şuñar* "şuna". Bu çekimlerde kalıplaşan *-ar / -er* eki dilde işlevsiz haldedir ve daha çok yönelme işlevine yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Dönüşlülük zamiri (İyelikli çekimi)

üzĕm "kendim"
üzĕñ "kendin"
üzĕ "kendisi"
üzĕbĕz "kendimiz"
üzĕgĕz "kendiniz"
üzlerĕ "kendileri"

Bĕr vakıt tartır üzĕne bĕr vakıt çitke atar "Bir ara kendine çeker, bir ara da kenara atar"; *Hiçbĕrkĕm de tügĕl, üzĕm bu* "Hiç kimse de değil, bu benim"; *E üzlerĕ kĕm soñ* "ya kendileri kim ki"; *Teñrĕ üzĕ cezalıymı elle* "Tanrı yoksa kendisi mi cezalandırır"; *Neniy kadak yasıym üzĕñnen* "küçük bir mıh yaparım senden"; *çorlar uçagına üzĕn yagıp* "devirler ocağında kendisini yakıp".

Soru zamirleri: *Kaya* "hangi", *kaya* "nereye", *kayan* "nereye", *kayçan* "ne zaman", *kayda* "nerede", *kaysı* "hangi, hangisi", *kĕm* "kim", *nerse* "ne", *niçaklı* "ne kadar", *niçe* "ne kadar, nice", *niçĕk* "nasıl", *niçelep* "ne kadar", *niçençĕ* "kaçıncı", *niçeşer* "kaçar kaçar", *niçev* "kaçı, kaç tanesi", *nikader* "ne kadar", *nindiy* "nasıl".

Belirsizlik zamirleri: *Kĕmdĕr* "biri, birisi", *elle kĕm* "biri, herhangi birisi", *bĕrev* "biri, birisi", *nersedĕr* "bir şey, herhangi bir şey", *elle nerse* "herhangi bir şey", *nidĕr* "bir şey, herhangi bir şey", *elle ni* "herhangi bir şey", *nindiydĕr* "her neyse, herhangi bir şey", *elle nindiy* "her nasılsa, bir şekilde", *ḳaysıdır* "herhangi biri", *elle ḳaysı* "herhangi biri", *felen* "filan", *ḳayběr* "bazı, kimi", *bĕrniçe* "birkaç", *bĕrḳader* "biraz", *niçĕktĕr* "nasılsa, bir şekilde", *ḳayandır* "bir yerden", *ḳayçandır* "bir zaman", *elle ḳayçan* "bir zamanlar".

ZARF

Yer zarfları: *Arı* "öte", *birĕ* "beri", *tüben* "aşağı", *yaḳın* "yakın", *yeneşe* "yan, yan yana", *yıraḳ* "uzak", *yuġarı* "yukarı".

Zaman zarfları: *Bıyıl* "bu yıl", *bıltır* "geçen yıl", *bügĕn* "bugün", *ḫezĕr* "şimdi; hemen", *irtege* "yarın", *irten* "sabah, sabahtan, sabahleyin", *kiçe* "dün", *köndĕz* "gündüz", *küpten* "çoktan beri, eskiden", *yazın* "baharın", *ḳışın* "kışın", *ceyĕn* "yazın", *közĕn* "güzün".

Hal zarfları: *Tiz* "çabuk, tez", *ekrĕn* "yavaş", *ayagüre* "ayaküstü", *tın* "sakin", *açıḳ-poşıḳ* "açık seçik", *kinet* "birden, aniden", *tora bara* "gidiş geliş, giderek", *ceyev* "yayan", *bĕrtavıştan* "oy birliğiyle", *özlĕksĕz* "durmadan, fasılasız", *iskermesten* "birden, aniden", *törlĕçe* "türlü türlü", *bĕrge* "birlikte, beraber", *bĕrgeleşĕp* "beraberce, birlikte", *bĕryulı* "aynı anda, bir zamanda".

Miktar zarfları: *Bik* "pek, epey", *şaḳtıy* "epeyce", *bĕraz* "biraz", *küp* "çok", *ozaḳ* "uzun zaman", *baytaḳ* "epeyce", *bötĕnley* "bütünüyle, tamamen", *tulayım* "tamamen, bütün", *tulısınça* "bütünüyle, tamamen", *ölĕşçe* "kısmen", *yartılaş* "yarı yarıya", *könĕ tönĕ* "gece gündüz", *iskitkĕç* "çok ilginç, acayip tarzda", *sirek* "seyrek", *yış* "sık" *aratire* "zaman zaman, ara sıra".

FİİL

Şahıs Ekleri:

1. tip: Öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman ifadeli geniş zaman, kesin gelecek zaman, geniş zaman çekimlerinde kullanılır:

-mın / -mĕn, -sıñ / -sĕñ, -ø; -bız / -bĕz, -sız / -sĕz, -ølar / -øler.

2. tip:Görülen geçmiş zaman, şart, istek, gereklilik çekimlerinde kullanılır:

-m, -ñ, -ø; -ḳ / -k, -ġız / -gĕz, -ølar / -øler.

Fiil Çekimi

A. Bildirme Şekilleri

1. Görülen Geçmiş Zaman: **-dı / -dĕ, -tı / -tĕ (2. tip şahıs ekleri)**

başla-dı-m	*kit-tĕ-m*	*kür-dĕ-m*	*oç-tı-m*	*bĕlmedĕm*
başla-dı-ñ	*kit-tĕ-ñ*	*kür-dĕ-ñ*	*oç-tı-ñ*	*bĕlmedĕñ*
başla-dı	*kit-tĕ*	*kür-dĕ*	*oç-tı*	*bĕlmedĕ*

başla-dı-k	*kit-tĕ-k*	*kür-dĕ-k*	*oç-tı-k*	*bĕlmedĕk*
başla-dı-gız	*kit-tĕ-gĕz*	*kür-dĕ-gĕz*	*oç-tı-gız*	*bĕlmedĕgĕz*
başla-dı-lar	*kit-tĕ-ler*	*kür-dĕ-ler*	*oç-tı-lar*	*bĕlmedĕler*
"başladım"	"gittim"	"gördüm"	"uçtum"	"bilmedim"

Arıdım "yoruldum", *bordı* "kıvırdı", *tamızdılar* "damlattılar", *yañgardı* "yenilendi", *yılındım* "ısındım", *üzgerdĕ* "değişti", *küterdĕ* "kaldırdı", *berĕldĕ* "vuruldu", *birdĕñĕz* "verdiniz", *söyledĕgĕz* "söylediniz"; tabılmadı "bulunmadı", oçraşmadı "karşılaşmadı", deşmedĕ "konuşmadı", sizmedĕk "sezmedik".

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman: **-ġan / -gen, -ḳan / -ken (1. tip şahıs ekleri)**

aç-kan-mın	*ĕl-gen-mĕn*	*ös-ken-mĕn*	*orış-kan-mın*	*kürĕl-me-gen-mĕn*
aç-kan-sın	*ĕl-gen-sĕñ*	*ös-ken-sĕñ*	*orış-kan-sıñ*	*kürĕl-me-gen-sĕn*
aç-kan	*ĕl-gen*	*ös-ken*	*orış-kan*	*kürĕl-me-gen*
aç-kan-bız	*ĕl-gen-bĕz*	*ös-ken-bĕz*	*orış-kan-bız*	*kürĕl-me-gen-bĕz*
aç-kan-sız	*ĕl-gen-sĕz*	*ös-ken-sĕz*	*orış-kan-sız*	*kürĕl-me-gen-sĕz*
aç-kan-nar	*ĕl-gen-ner*	*ös-ken-ner*	*orış-kan-nar*	*kürĕl-me-gen-ner*
"açmak"	"bağlamak"	"büyümek"	"dövüşmek"	"görülmemek"

3. Şimdiki Zaman İfadeli Geniş Zaman:

Ünsüzle biten fiil -a / -e ; ünlüyle biten fiil -y (1. tip şahıs ekleri; fakat teklik 1. şahıs 2. tipi de alabilmektedir).

üt-e-m	*başıy-m*	*ĕşliy-m*	*tot-a-m*	*ig-e-m*	*bĕtmiym*
üt-e-sĕñ	*başıy-sıñ*	*ĕşliy-sĕñ*	*tot-a-sıñ*	*ig-e-sĕñ*	*bĕtmiysĕñ*
üt-e	*başıy*	*ĕşliy*	*tot-a*	*ig-e*	*bĕtmiy*
üt-e-bĕz	*başıy-bız*	*ĕşliy-bĕz*	*tot-a-bız*	*ig-e-bĕz*	*bĕtmiybĕz*
üt-e-sĕz	*başıy-sız*	*ĕşliy-sĕz*	*tot-a-sız*	*ig-e-sĕz*	*bĕtmiysĕz*
üt-e-ler	*başıy-lar*	*ĕşliy-ler*	*tot-a-lar*	*ig-e-ler*	*bĕtmiyler*
"geçmek"	"başlamak"	"çalışmak"	"tutmak"	"ekmek"	"bitmemek"

4. Kesin Gelecek Zaman: -açaḳ / -eçek (1. tip şahıs ekleri)

ilt-eçek-mĕn	*söyle-y-eçek-mĕn*	*yuv-açaḳ-mın*	*ükĕn-me-y-eçek-mĕn*
ilt-eçek-sĕñ	*söyle-y-eçek-sĕñ*	*yuv-açaḳ-sıñ*	*ükĕn-me-y-eçek-sĕñ*
ilt-eçek	*söyle-y-eçek*	*yuv-açaḳ*	*ükĕn-me-y-eçek*
ilt-eçek-bĕz	*söyle-y-eçek-bĕz*	*yuv-açaḳ-bız*	*ükĕn-me-y-eçek-bĕz*
ilt-eçek-sĕz	*söyle-y-eçek-sĕz*	*yuv-açaḳ-sız*	*ükĕn-me-y-eçek-sĕz*
ilt-eçek-ler	*söyle-y-eçek-ler*	*yuv-açaḳ-lar*	*ükĕn-me-y-eçek-ler*
"götürmek"	"söylemek"	"yıkamak"	"pişman olmamak"

5. Geniş Zaman: -r; -ar / -er (1. tip şahıs ekleri)

Olumsuz: -mas / -mes (1. tip şahıs ekleri)

añla-r-mın	*eyt-ĕ-r-mĕn*	*suz-ar-mın*	*öz-er-mĕn*
añla-r-sıñ	*eyt-ĕ-r-sĕñ*	*suz-ar-sıñ*	*öz-er-sĕñ*
añla-r	*eyt-ĕ-r*	*suz-ar*	*öz-er*
añla-r-bız	*eyt-ĕ-r-bĕz*	*suz-ar-bız*	*öz-er-bĕz*
añla-r-sız	*eyt-ĕ-r-sĕz*	*suz-ar-sız*	*öz-er-sĕz*
añla-r-(lar)	*eyt-ĕ-r-(ler)*	*suz-ar-(lar)*	*öz-er-(ler)*
"anlamak"	"söylemek"	"uzatmak"	"koparmak"

tot-mas-mın	*bir-mes-mĕn*
tot-mas-sıñ	*bir-mes-sĕñ*
tot-mas	*bir-mes*
tot-mas-bız	*bir-mes-bĕz*
tot-mas-sız	*bir-mes-sĕz*
tot-mas-(lar)	*bir-mes-(ler)*
"tutmamak"	"vermemek"

B. Tasarlama Şekilleri

1. Şart: -sa / -se (2. tip şahıs ekleri)

almaş-sa-m	*ḳartay-sa-m*	*oçır-sa-m*	*töş-me-se-m*
almaş-sa-ñ	*ḳartay-sa-ñ*	*oçır-sa-ñ*	*töş-me-se-ñ*
almaş-sa	*ḳartay-sa*	*oçır-sa*	*töş-me-se*
almaş-sa-ḳ	*ḳartay-sa-ḳ*	*oçır-sa-ḳ*	*töş-me-se-k*
almaş-sa-ġız	*ḳartay-sa-ġız*	*oçır-sa-ġız*	*töş-me-se-ġĕz*
almaş-sa-lar	*ḳartay-sa-lar*	*oçır-sa-lar*	*töş-me-se-ler*
"değişmek"	"ihtiyarlamak	"uçurmak"	"inmemek"

2. İstek: -ası / -esĕ (2. tip şahıs ekleri) + kile;

-maḳçı / -mekçĕ (1. tip şahıs ekleri) > -maḳ / -mek

-saña / -señe (Sadece teklik 2. şahısta ve nadiren)

aç-ası-m kile	*ĕşliysĕ-m kile*	*uz-ası-m kilmiy*
aç-ası-ñ kile	*ĕşliysĕ-ñ kile*	*uz-ası-ñ kilmiy*
aç-ası kile	*ĕşliysĕ kile*	*uz-ası kilmiy*
aç-ası-bız kile	*ĕşliysĕ-bĕz kile*	*uz-ası-bız kilmiy*
aç-ası-ġız kile	*ĕşliysĕ-gĕz kile*	*uz-ası-ġız kilmiy*
aç-ası-ları kile	*ĕşliysĕ-lerĕ kile*	*uz-ası-ları kilmiy*
"açmak"	"çalışmak"	"geçmek istememek"

yaz-makçı-mın	*eyt-mekçĕ-mĕn*	*tük-mekçĕ-mĕn*	*sayla-makçı tügĕlmĕn*
yaz-makçı-sıñ	*eyt-mekçĕ-sĕñ*	*tük-mekçĕ-sĕñ*	*sayla-makçı tügĕlsĕñ*
yaz-makçı	*eyt-mekçĕ*	*tük-mekçĕ*	*sayla-makçı tügĕl*
yaz-makçı-bız	*eyt-mekçĕ-bĕz*	*tük-mekçĕ-bĕz*	*sayla-makçı tügĕlbĕz*
yaz-makçı-sız	*eyt-mekçĕ-sĕz*	*tük-mekçĕ-sĕz*	*sayla-makçı tügĕlsĕz*
yaz-makçı-lar	*eyt-mekçĕ-ler*	*tük-mekçĕ-ler*	*sayla-makçı tügĕller*
"yazmak"	"söylemek"	"dökmek"	"seçmek istememek"

Sevdeger bulmakçı idĕm "tüccar olmak istedim"; *kiymeseñe* "giymesene"; *saldırmasana* "bıraktırmasana"; *sayrasaña* "ötsene"; *eniseñe daruv almakçı* "anasına ilaç almak ister; *yoklamakçı idĕm* "uyumak istedim"; *Min koyaşnıñ cidĕ tösĕn ayırıp almak bulam.* "Ben güneşin yedi rengini ayırıp almak isterim."

3. Gereklilik: -rġa / -rge kirek (tiyĕş) (Şahıs çekiminde özneyle yetinilmekte-dir.)

Miña ..... -rġa / -rge kirek (tiyĕş)
Siña ..... -rġa / -rge kirek (tiyĕş)
Aña ..... -rġa / -rge kirek (tiyĕş)
Bĕzge ..... -rġa / -rge kirek (tiyĕş)
Sĕzge ..... -rġa / -rge kirek (tiyĕş)
Alarġa ..... -rġa / -rge kirek (tiyĕş)

Maturlıknı kotkarırġa kirek! "Güzelliği kurtarmalı!"; *Nık uylarġa kirek!* "İyice düşünmeli!"; *Tazartırġa kirek* "Temizlemeli", *ĕşlerge kirek* "yapmalı", *kuyarġa kirek* "koymalı"; *Miñ tañ kabızırġa tiyĕş ilnĕñ öslerĕnde yöze kanlı toman* "Bin tan atması gereken ülkenin üzerinde yüzer kanlı sis"; *Yoldız kabızırġa tiyĕşmĕndĕr, e min mĕne, şırpı kabızdım* "Yıldız tutuşturmam gerektir, bense işte kibrit yaktım"; *Yılıysıñ, nige yılarga? Yılama, kirek tügĕl* "Ağlıyorsun, niye ağlamalı? Ağlama, gerekmez".

Olumsuz çekim için şahıs zamirleriyle başlayan çekimde *-maska kirek / -meske kirek* yüklemi yer alır: *Miña utırmaska kirek* "oturmamalıyım", *siña yoklamaska kirek* "uyumaman gerek (uyumamalısın)", *aña añlatmaska kirek* "anlatmaması gerek (anlatmamalı)", *bĕzge kötmeske kirek* "beklememeliyiz", *sĕzge söylemeske kirek* "söylememelisiniz", *alarġa bilgĕrtmeske kirek* "onların belirtmemesi gerek (onlar belirtmemeli)".

Gereklilik çekiminde kullanılan *kirek* veya *tiyĕş* sözleri tamamen tasarruf edilmiş de olabilir: *Bĕzge anda utırıp kötmeske* "Biz orada oturup beklemeliyiz."; *miña yalkavlanmıyça tönnernĕ de ĕşlerge* "ben tembel davranmadan geceleri de çalışmalıyım."

4. Emir: (Altı şahısta da ayrı ve özel eklerle).

-ıym/-iym
--ø
-sın/-sĕn
-ıyk/-iyk
-ġız/-gĕz
-sınnar/-sĕnner

aç-ıym	*başlıym*	*kür-iym*	*or-ıym*	aşamıym
aç	*başla*	*kür*	*or*	*aşama*
aç-sın	*başla-sın*	*kür-sĕn*	*or-sın*	*aşamasın*
aç-ıyk	*başlıyk*	*kür-iyk*	*or-ıyk*	*aşamıybız*
aç-ı-ġız	*başla-ġız*	*kür-ĕ-ġĕz*	*or-ı-ġız*	*aşamaġız*
aç-sınnar	*başla-sınnar*	*kür-sĕnner*	*or-sınnar*	*aşamasınnar*
"açmak"	"başlamak"	"görmek"	"vurmak"	"yememek"

2. şahıs şekilleri + çı ("nezaket şekli"): *bakçı* "bak hele, bakar mısın" *açığızçı* "açınız lütfen"; *uylağızçı* "düşünün lütfen".

Eytçĕ, niçĕk saklıym min anı? "Söyle lütfen, nasıl koruyayım ben onu?"; *tĕzleneр ġafuv sorıym* "diz çöküp af dileyeyim"; *söyliym siña* "söyleyeyim sana"; *Tav östĕnde yöriym* "dağ üstünde yürüyeyim"; *Nurlanıp torsın tabın* "Nurlanıp dursun sofra"; *Ozın bulsın bĕzneñ tanışlık* "Uzun olsun bizim tanışıklığımız"; *ḳotḳarıyk bĕz annan!* "Kurtaralım biz oradan!"; *Urıyk elĕ yeşĕl bolınnarnı* "biçelim hele yeşil çayırları"; *çıḳtığız ḳalḳıp cir ḳarnınnan* "çıktınız kalkıp yer yüzünden"; *ḳartayığız bĕrlĕkte* "yaşlanın birlikte"; *bu küzlerně ḳayan aldığız sĕz?* "bu gözleri nereden aldınız siz?"; *ḳarasınnar kilĕp* "gelip baksınlar"; *isĕmĕmně talasınnar ĕtler* "adımı dalasınlar itler".

Fiillerin Birleşik Çekimi:

A. Hikâye

Öğrenilen Geçmiş Zamanda Hikâye

-ġan/ -gen idĕ

Ul öyde bulġan könner onıtılmas hem ḳabatlanmas beyremge evĕrĕle torgan idĕ. "Onun evde olduğu günler unutulmaz ve benzersiz bir bayrama dönmüştü."; *Gerçĕ anda tugmasam da min bĕraz torgan idĕm; cirně ez-mez tırmalap çeçken idĕm, urgan idĕm.* "Gerçi orada doğmasam da ben biraz durmuştum; toprağı biraz tırmıklayıp karıştırmıştım, ekip biçmiştim."; *Ḳayçandır, bik küptennen, elĕ sabıy çaḳlarında uḳ, avılda yeşegen babasınnan işĕtken idĕ ul bu süzně. Nerse ĕşlerge kĕrĕşse, nindiy uy-plannar ḳora başlasa, şul süzně "Alla boyırsa"nı kabatlıy torgan idĕ anıñ çigülĕ yeşĕl tübetey kiyĕp yörgen merhüm babası.* "Ne zamansa, pek eskiden, daha çocukluk çağındayken, köyde yaşayan dedesinden işitmişti o, bu sözü. Ne yapmaya kalksa, ne planlar kurmaya başlasa bu sözü "Allah buyursa"yı tekrarlayıp durmuştu onun nakışlı yeşil takke giyip gezen merhum dedesi."; *Ni ĕşlep ul kader ozak tordıñ ? Bĕz indĕ bügĕn ḳaytmassıñdır digen idĕk.* "Ne diye o kadar uzun kaldın ? Biz artık bugün dönmezsin demiştik."

Geniş Zamanda Hikâye

-a / -e idĕ; -y idĕ (Şimdiki zaman işlevli)

Asiyeněñ etisĕ açulanışuv, kĕmge de bulsa üpkelevněñ ni ikenlĕgĕn bĕlmiy idĕ. "Asiyenin babası kızmanın ve her hangi birisine öfkelenmenin ne olduğunu bilmezdi."; *Yar buylatıp ütĕp bara idĕm, oçradılar tanış timĕrler.* "Sahil boyunca geçip gidiyordum, karşıma çıktı tanıdık demirler."; *Ul, "roman", "zaman" dip felsefe sata idĕ.* "O, roman, zaman diye felsefe satardı"; *ḳısa idĕ iskĕ zakonnar* "Sıkıyordu eski kanunlar".

Zurlar këbëk kulnı artka kuyıp	"Büyükler gibi eli arkaya koyup
Yöriy idëk taptap bolınnı...	Yürürdük çiğneyip çayırı...
Herbër nerse bëzge yaña idë,	Her şey bize yeni idi,
Hernersege isëbëz kite idë,	Her şeye merakımız vardı,
Bërnerse de bëzden kaçmıy idë,	Bir şey de bizden kaçmazdı,
Bar nersege kulıbız cite idë...	Her şeye de elimiz yeterdi..."

-ar /-er idë ; -r idë (Geniş zaman işlevli)

Qaytır idëm, ilëm yırak, qaytmasam yana yörek, "Dönerdim ülkem uzak, dönmesem yanar yürek"; *Min ul heyërsëzneñ kiregën birër idëm* "Ben o hayırsızın gereğini verirdim"; *Rehmet këne eytër idëm, şulay bulsa yazmışım.* "Sadece teşekkür ederdim, böyle olsa yazgım."

Asuvçı kitkeç, sorıy kayın:	"Asanlar gidince, sorar kayın:
-Avurtmıymı muyınıñ, Heybulla?	-Acıtmıyor mu boynun, Heybulla ?
-Avurtuvga tüzer idëm, kayın,	-Acıtmasına dayanırdım, kayın,
Tın aluvı bigrek avır la.	Nefes alması daha zor tabii."

Tasarlama Şekillerinde Hikâye

-sa / -se idë (istek işlevli)

Oçsa idëñ şulay kolaç ceyëp	"Uçsaydın keşke şöyle kulaç açıp
Bulsa idë cirëñ, kiñ cirëñ !	Olsaydı yerin, geniş yerin !"

Baskan ëzëm cirneñ kükregënde	"Bastığım izim yerin sinesinde
Yugalmaslık uyılıp kalsa idë,	Yok olmamacasına oyulup kalsaydı,
Cırlagan cırlarım havalarda	Yaktığım türküler havalarda
Utlar bulıp yazılıp barsa idë.	Ateş olup yayılıp gitseydi."

-sın / -sën idë (istek işlevli)

Her galimneñ, her şağıyrneñ süzë,	"Her âlimin, her şairin sözü,
Citsën idë herbër küñëlge,	Ulaşsaydı her bir gönüle,
Ciller, sular tavışı şikëllë ük	Rüzgârlar, sular sesi gibi
Üzlerëneñ asıl tëlënde.	Kendilerinin asıl dilinde."

-ası / -esë idë (gereklilik işlevli)

Oçraşıp bër tagın vokzallarda,	"Karşılaşıp bir kere daha garlarda,
Savbullaşıp ütesë idë;	Vedalaşıp geçmeliydi;
Yöregëmde sineñ irënnerneñ	Yüreğimde senin dudaklarının
Cılısın alıp kitesë idë !..	Sıcaklığını alıp gitmeliydi !..

Sıyfatıñnı sineñ bronzalardan heykel itëp qoyası idë.

"Görüntünü senin bronzlardan heykel yapıp dikmeliydi.";

-rġa / -rge idě (gereklilik işlevli) > olumsuzluk: -maşka / -meske idě

Měnerge idě Ural tavlarına, basarga idě kıya taşına. "Çıkmalıydı Ural dağlarına, basmalıydı kayasına."; *Tuġannarça reḫmet eytěrge de ḳaděrlerge idě şularnı.* "Kardeşlercesine teşekkür etmeli ve takdir etmeliydi şunları.";

B. Rivayet

Geniş Zamanda Rivayet

-a / -e; -y iken (> soru: miken)

Meḫebbet ul şulay ite iken:	"Aşk, o böyle yaparmış demek:
Aḳılnı da sanġa almıysın,	Akla da hürmet etmezsin,
Söygen yarıñ Leyle bulmasa da,	Sevdiğin yarin Leyla olmasa da,
Mecnün kěběk yöriy başlıysıñ.	Mecnun gibi yürümeye başlarsın."

Arıp yoklıy iken ekiyet te, ḳarurmanda, botaḳ tişěgěnde. "Yorulup uyurmuş masal da koca ormanda budak deliğinde."; *Běle mě iken, çeçek öçěn ḳayda azıḳ mul?* "Bilir miymiş çiçek için nerede azık bol?"

-ar / -er; -r iken (> soru:miken)

-mas / -mes iken (> soru:miken)

Bar nerseden kaděrlě süzně,	Her şeyden kadirli sözü,
Cırlar iken anı kěm gěne ?	Söylermiş onu kim ki?
Běr gěne süz! Barı, běr gěne	Bir tek söz! Hepsi bir tek...
Olı cil dönyaga	Büyük rüzgâr dünyaya
Bu süzně tarattı:	Bu sözü yaydı:
Azatlık !	Azatlık !

Köreş bulır miken irtege? "Mücadele olur muymuş yarın?"; *Nerse eytěr iken ul agay?* "Ne dermiş o amca?"; *Ḳaraġızçı, avıl kěşěsě de şulay eyte bělěr iken!* "Bakın hele, köy adamı da böyle söyleyebilirmiş!"

Tasarlama Şekillerinde Rivayet

-sa / -se iken

Elle üzek özgeç salkın cil ise, elle baş tübesěnde ük ělěněp torgan koyaş nurları köyděre añlamassıñ. Yeşěrěněr ışıklanır urın bulsa iken... "Bazen içini donduran soğuk rüzgâr eser, bazen başının tepesinde asılı uran güneşin ışınların yakar, hiç anlamazsın. Keşke saklanacak, gölgelenecek bir yer olsaymış..."

C. Şart

Geçmiş Zamanda Şart

-ġan / -gen; -ḳan / -ken bulsa

Medine ḫezěrlěk ěşlerěn temamlagan bulsa, ěşke hezěr ük kěrěşeběz, didě Reḫim. "Medine, hazırlık işlerini tamamlamışsa, işe hemen girişiriz, dedi Rehim."; *Aşlık yaḫşı*

uñğan bulsa da, Sadıyk abzıy, kiben kaldırsañ da fayda itĕp bulmıy. "Ekin güzel ermişse de, Sadık Amca, tınaza bıraksan da faydası olmaz."; *Tabiğatten küpmĕ alğan bulsaḳ şul ḳaderlĕ aña tülerbĕz.* "Tabiattan ne kadar almışsak ona o kadar öderiz."

Geniş Zamanda Şart

-ar / -er; -r bulsa; -mas / -mes bulsa

Eger barın yazar bulsaḳ, mĕñ keğaz, bulır tutıruḳ. "Eğer hepsini yazarsak bin kağıt olur müsvedde." *Hiçkĕmnĕ sizmes bulsa da, cırnı işĕtüvden tuḳtamadı.* "Hiç kimseyi sezmez ise de, türküyü işitmekten geri kalmadı."

Tasarlama Şekillerinde Şart

-maḳçı / -mekçĕ bulsa

Ḳuzgatmakçı bulsañ halıḳ küñĕllerĕn	"Hareketlendirmek istersen halk gönüllerini
Tirbetmekçĕ bulsañ iñ nĕçke ḳılların,	Oynatmak istesen en ince tellerini,
Köylev tiyĕş, elbet, açı ḫasret köyĕn	Yakmalıdır, elbette, acı ve hasret türküsünü
Kirek tügĕl meğnesĕ yuk kölkĕ, uyın.	Gerekmez manasız gülünçlük ve oyun."

TASVİR FİİLLERİ

Yeterlilik: *al-; bul-.*

Küpten süngen uçak tötĕnnerĕn kĕmner ĕzlep taba alalar?! "Çoktan sönmüş ocak dumanlarını kimler arayıp bulabilir?!"; *Bĕr ĕndeştĕ kayın, öç ĕndeştĕ, büten bĕr süz işĕte almadı.* "Bir seslendi kayın, üç seslendi, başka bir söz işitemedi"; *Bik nık batkanmın iken, çıgıp bulmıy niçĕk te.* "İyice batmışım meğer, çıkmak olmaz hiçbir türlü."; *Taşıp torgan hislernĕ eytmiy kalıp bulmıy şul!* "Taşıp duran hisleri söylemeden kalmak olmaz ki!"

Başlama: *yaz-; ciber-; başla-; totın-; kĕrĕş-.*

Tartırınnan aşkan yökne tartıp sırtı sına yazgan at kĕbĕk... "Çekeceğinden aşmış yükü çekip sırtı kırılmaya başlayan at gibi..." *Puşkin ĕzĕ ḳalğan sukmaḳlarğa al çeçekler sibĕp üte yaz.* "Puşkin izi kalan sokaklara al çiçekler serpip geçmeye başla."

Cirĕbĕznĕ kürgeç te, babay yılap ciberdĕ. "Yerimizi görünce dede ağlayıverdi (ağlamaya başladı)"; *Avızın yabıyḳ elĕ aḳılnıñ bĕz, cırlap ciber eyde, İskender!* "Aklın ağzını kapatalım, haydi türküye başla İskender!"; *Yeşiy başla, ĕnĕm, yañadan!* "Yaşamaya başla, kardeşim, yeniden!"; *Oça başlarmın, üzĕmnĕ ḳıyadan taşlarmın da.* "Uçmaya başlarım, kendimi kayadan atarım da"; *Anıñ eytken süzlerĕn isĕne töşĕrgeliy başladı.* "Onun dediği sözlerini aklına getirip durmaya başladı."

Sürüş: *yat-; tor-; ḳal-; utır-.*

Ḳar aslarında orlıḳlar öşĕp yata. "Kar altında tohumlar üşür durur."; *İrĕk kötĕp yatkan tolparnıñ soñ dogasın bĕrük kabul kıl sin.* "Özgürlük bekleyip duran küheylanın son duasını da aynen kabul et sen."; *Toyar öçĕn tugan yöreklernĕ tıya torgan köçler*

bulmastır. "Duymak için doğan yürekleri yasaklayıp duran güçler yoktur."; *Ayagüre yortlar yılap tora.* "Ayak üstü binalar ağlayıp durur."; *Kötëp utıra anı, şunda haman üzë bëlen yeşteş ikë tal.* "Bekler durur onu, şurada hep kendisi ile yaşıt iki söğüt."; *Aḳ mermerden ḳuyılğan ḳabir taşları suvġa ḳarap moñayıp utıralar.* "Ak mermerden dikilen kabir taşları suya bakıp hüzünlenip dururlar."

Bitiş: *kit-; al-; töş-; ḳuy-; ḳal-; taşla-; at-; sal-; bir-; cit-; çıḳ-.*

Nasıyrınıñ avır ḳaraşları balḳıp kite kinet. "Nasıri'nin ağır bakışları ışıyıverir birden."; *Cilkedegë yökně taşlağan kük, ciñëleyëp kittë sëñërler.* "Omuzdaki yükü atmış gibi, hafifleyiverdi sinirler"; *Tön küñëllë, tön rehet, yaḫşırıp kite şikëllë, tönle hel.* "Gece keyifli, gece huzurlu, güzelleşiverir gibi, geceleyin hal."; *Tanıp aldım Tufan sağışların Ural aşa aḳḳan bolıttan.* "Tanıyıverdim hemen Hesen Tufan hasretlerini Ural üzerinden süzülen buluttan."; *Bëz kassëta tabıp aldıḳ yuldan, utırabız mëne şunı tıñlap.* "Biz kaset buluverdik yoldan, işte şunu dinler dururuz."; *Kül buyınıñ sılu ḳızları, eylene de iske kilëp töşe, yuḳ, onıtalmam haman şularnı!* "Göl boyunun güzel kızları, tekrar hatıra geliverir, hayır, unutamam hiç onları!"; *Kilmëşek bër bolıt, yeşën bëlen kileçekně bëzněñ yazıp ḳuydı.* "Yabancı bir bulut, şimşekle geleceğimizi bizim yazıverdi."; *Tınıp ḳaldı İdël ḳultıġında aḳçarlaḳlar* "Susuverdi İdil kıvrımında martılar"; *Cil taratıp attı këbennernë* "Rüzgar dağıtıverdi harmanları"; *Bëzněñ köçëbëz artsın, diymën, doşman yakını sëlkëp salırga!* "Bizim gücümüz artsın derim, düşman tarafı silkivermeye!"; *Min kitap eytken fikërnë añlatıp söylep birem.* "Ben kitabın dediği fikri açıklayıp söyleyiveririm." *Yögre-yögre ciller këşë isën sıyırlarġa iltëp birdëler.* "Koşa koşa rüzgarlar, insan aklını sığırlara takıverdiler." *Sin: "Ene!" digen arada bolıtḳa mëněp cite!* "Sen işte dediğin arada buluta çıkıverir"; *Tağın bër ḳat barlap çıḳtım,tağın kürdëm min şunda.* "Tekrar bir kez yoklayıverdim, tekrar gördüm ben şurada.".

İSİM-FİİLLER (MASTAR)

-v:

İñ ëlëk Ḳazan hem Ḳırım tatarları arasında meġrifetçëlëk iděyalerëněñ ***tuva başlavına*** *obyëktiv revëşte cirlëk barlıḳḳa kile.*	"En önce Kazan ve Kırım Tatarları arasında aydınlanma fikirlerinin doğmaya başlamasına objektif olarak zemin meydana geldi.";
Bas gigantlar ***tözüv*** *safına, bayraḳ itëp küter cırıñnı!*	"Bas devler kurma safına, bayrak edip kaldır türkünü!";
Körtke kërëp çumġan ayaḳlarġa vaḳıt-vaḳıt ***tayanuv*** *gël mömkiyn bulmıy başlasa da, alġa omtıldı.*	"Kar yığınına girip batmış ayaklara zaman zaman dayanmak hiç mümkün olmamaya başlasa da ileri atıldı."

-rġa / -rge; -arġa / -erge:

Këşënë tabiġat ***sınarġa*** *uylapmı diñgëznë uyattı*	"Tabiat insanı sınamayı düşünüp mü denizi uyandırdı".
Onıtılıp ḳalġan mina sıman, ***ḳağılırġa*** *ḫetta ḳurḳınıç*	"Unutulup kalmış mayın gibi, değmek bile tehlikeli";

Içkınırğa tělep tekdirlerněñ ķotılġısız tartuv köçěnnen oçasıñmı kıytga östěnnen?	"Kurtulmak isteyip takdirin kaçınılmaz çekim gücünden uçar mısın kıta üstünden?";
Yaz-arğa běttě	"Yazış bitti."

-maşķa / -meske (olumsuzluk işlevi)

Yılamaşķa öyrettě, külmek ciñěn yırtasımı?	"Ağlamamayı öğretti, gömlek yenini mi yırtmalı?
*Min ant ittěm cannı *ķızğanmaşķa, saķlar öçěn ḫalkım, ilěmně.*	"Ben ant ettim canımı esirgememeye, korumak için halkımı, ülkemi."
Kimsětmeske kirek, ütěrmeske, těrěltěrge kirek kěşěně!	"Küçümsememek gerek, öldürmemek, diriltmek gerek insanı!"

SIFAT-FİİLLER

-ğan / -gen, -ķan / -ken

Geçmiş zaman ve pasiflik ifade eden bir sıfat-fiildir. Fiillerin geçmiş zaman çekimi için de kullanılmaktadır (bk. *-gan* Ekli Görülen Geçmiş Zaman): *uķılğan* "okunmuş", *eytken* "denmiş", *atķan* "atılmış", *ěşlegen* "işlemiş, yapmış", *köreşken* "mücadele etmiş", *cırlağan* "şarkı söylemiş", *ķaytķan* "dönmüş", *ěçken* "içtik, içilmiş", *tuvğan* "doğduk, doğmuş", *tuzğığan* "dağılmış", *aşağan* "yendik, yenmiş", *turağan* "doğramış"; *yěgěrměnçě ğasırnı kötken vaķıtda* "yirminci asrı beklediğimiz çağda"; *aştan ķaytıp ḫel cıyarğa yatķan mulla kěběk* "yemekten dönüp dinlenmek için yatan molla gibi"; *küzlerěnden tegeregen ěncě börtěgě kěběk* "gözlerinden yuvarlanan inci tanesi gibi"; *ḫalıķnı uyatır öçěn yazılğan kitaplar* "halkı uyandırmak için yazılan kitaplar".

-mış / -měş

Geçmiş zaman ifade eden bu ek artık kalıplaşmış haldedir ve bazı kalıcı isimlerde kalmıştır. Bunun yanı sıra sadece sıfat-fiil olarak da çok sınırlı bir kullanımı vardır: *bulmış ministr* "eski, sabık bakan", *açıklanmış isěm* "belirlenen isim", *sanalmış predmet* "hesaplanmış şey, madde", *kürmeměşke salışuv* "bilmezlikten, görmezlikten gelmek".

-açaķ / -eçek

Gelecek zaman ifade eden bu sıfat-fiil aynı zamanda fiillerin kesin gelecek zaman çekimini de yapmaktadır: *ěşleyeçek* "yapacak", *ķaytaçaķ* "dönecek", *añlayaçaķ* "anlayacak", *baraçaķ* "gidecek", *kileçek* "gelecek", *yuvaçaķ* "yıkayacak", *satılaçaķ* "satılacak", *uynayaçaķ* "oynayacak", *söyleyeçek* "söyleyecek", *bulmayaçaķ* "olmayacak, olmaz", *ěşlenmeyeçek* "yapılmayacak"; *milletěmězněñ bulaçaķ kěşělerěn* "milletimizin olacak (muhtemel) kişilerini.

-ası / -esě

Gelecek zaman ifade eden bu ek, aynı zamanda istek çekimine de katılmaktadır: *kilesě kěşě* "gelecek insan", *söyliysě süzěm* "söyleyecek sözüm", *uķıysı kitabım* "okuyacak kitabım", *ěşlenesě ěş* "yapılacak iş", *kilesě yıl* "gelecek yıl", *barası yul* "gidecek yol".

-ar / -er ; -r

Geniş zaman ifade eden bu sıfat-fiil de fiillerin geniş zaman çekimine katılmaktadır: *oçar ķoş* "uçar kuş", *sayrar ķoş* "öten kuş", *eytĕr süz* "diyecek söz", *oçarlıķ* "uçarlık, uçacak"; *citer aldından* "ulaşmazdan önce".

-mas / -mes

Bütün yapım ve çekim eklerinin olumsuz gövdeleri *-ma-/-me-* ekiyle kurulurken, eskiden beri *-r* geniş zaman partisibinin olumsuz gövdesinde ise onun bir ses varyantı olan *-z* eki, kalıplaşmış halde karşımıza çıkmaktadır (**-ma-r ~ -maz >-mas*): *bulmas hıyal* "olmayacak hayal", *sünmes ut* "sönmez ateş".

-vçı / -vçĕ

Eski Türçede bir fiil isim şekli olan *-ġ/-g* ile isimden isim yapma eki *-çı/-çi* ekinin birleşmesinden gelişen (*-ġ-çı > -vçı*) bu ek bir geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır: *yazuvçı bala* "yazan çocuk", *tĕlevçĕ kĕşĕ* "isteyen insan", *uynavçı bala* "oynayan çocuk", *ekiyet söylevçĕ ķart* "masal söyleyen ihtiyar", *ķoruç ķoyuvçı ĕşçĕ* "demir döken işçi", *yıraķtan kürmevçĕ kĕşĕ* "uzaktan görmeyen insan", *alda kilüvçĕ kĕşĕ* "önde gelen kişi", *satuvçı yĕgĕt* "satıcı delikanlı".

ZARF-FİİLLER

Zarf-fiiller hareket hali ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar ne fiil çekimleri gibi şekle, zamana ve şahsa bağlanmış bir hareket, ne sıfat-fiiller gibi nesne ifade ederler. İsim gibi kullanılamaz, isim çekim ve işletme eklerini almazlar. Çekimsiz fiil şekilleri olan zarf-fiiller harekete dayalı bir hal ifade ederler. Tatar Türkçesinde *revĕş fiġıl* "zarf fiil" veya *hel fiġıl* "hal fiil" şeklinde adlandırılan zarf-fiilleri yapılarına göre Basit Zarf-fiiller ve Birleşik Zarf-fiiller başlıklarıyla iki grup halinde ele almak mümkündür:

BASİT ZARF-FİİLLER:

-a / -e (> -y):

Bu zarf-fiil, tarihî dilde fiil çekimine de katılmıştır: Birleşik fiil yapısında bağlayıcı olarak kullanılırken yardımcı fiilin tasarruf edilip kısalmasıyla kendisi bir zaman eki durumuna geçmiştir (kel-e turur men > kile+min). Bunun yanında asıl görevi olan fiillerin tarz ve bağlama zarflarını yapma işleviyle geniş olarak kullanılır:

*Min vagon terezesĕnnen **karıy** bardım.* "Ben vagon penceresinden bakarak gittim."
*Ütkende bĕzge **kĕre** yör.* "Geçerken bize uğrayıp git."

Bu örnekler bugün ancak konuşma dilinde kalmıştır. Tatar yazı dilindeki *-a/-e* zarf-fiili sadece aşağıda gösterilen işlevleriyle yer alır. Yani ünlü biçimindeki zarf-fiiller Tatarcada, hal zarfı işleviyle unutulmuştur ve sadece tekrar grupları ile birleşik fiillerde görülür.

Bir ünlüden ibaret olan *-a / -e* zarf-fiili, ünlüyle biten gövdelerde **ķara-y-a > *ķaray > ķarıy* "bakarak" örneğindeki gibi kısalma ve ünlü daralmalarından ötürü *-y* biçiminde denk bir ek daha geliştirmiştir.

Tekrar gruplarında:

Söyliy söyliy "konuşa konuşa", *qarıy qarıy* "baka baka", *bara bara* "gide gide", *kile kile* "gele gele", *yöriy yöriy* "yürüye yürüye", *cırlıy cırlıy* "şarkı söyleye söyleye", *aşığa aşığa* "telaş ede ede"; *Söylene söylene qaytıp kĕrdĕ.* "Söylene söylene dönüp içeri girdi"; *Aqsıy-aqsıy uram buylap yögĕre idĕ.* "Aksaya aksaya sokak boyunca koşuyordu."

Birleşik fiillerde:

Yaza başla- "yazmağa başlamak", *uqıy bir-* "okuyuvermek", *uqıy töş-* "okuyadurmak", *eyte kür-* "deyivermek"; *Bolıtlarğa qarıy kürme, onıt, minĕ, onıt!* "Bulutlara bakayım deme, unut beni, unut!"; *Yamanlıy dip uylıy torgansız.* "Kötülüyor diye düşünüp durmuşsunuz";

Bu zarf-fiilin olumsuz şekli *-ma- / -me-* ekinin ilavesiyle olur, fakat *-y* eki bunun vokalini daralttığı için ek *-mıy /-miy* şeklini alır: *Uylamıy eyt-* "düşünmeden konuşmak"; *aşıqmıy ĕşle-* "acele etmeden yapmak". *İtĕk salmıy türge mĕnüvçĕ* "Çizme çıkarmadan baş köşeye çıkan"; *Kittĕk sinnen, kitmiy nişliyk, kön kürĕrge, ciröñ tar bulğaç?* "Gittik senden, gitmeyip ne yapalım, yaşamaya yerin dar olunca?"

Bu *-mıy / -miy* ekiyle aynı işleve sahip ve *-ça / -çe* ekinin kalıplaştığı *-mıyça / -miyçe* zarf-fiili de görülür: *Alnı, artnı, uñnı, sulnı bĕlmiyçe utın kise* "Önü, arkayı, sağı, solu bilmeden odun kesiyor", *Bu kiñeşke Şürelĕ de kündĕ, kilmiyçe kirĕ* "Bu nasihata Şüreli de razı geldi, karşı çıkmadan".

-p:

Tarihi boyunca şekli hiç değişmeyen bu ekin bağlama işlevli kullanımında ekin getirildiği birinci hareket bittikten sonra yüklemde belirtilen asıl harekete geçilmesi tarzında bir öncelik-sonralık söz konusudur. Bu zarf fiil kullanımları, bağlama-tarz zarfı ve birleşik fiillerde kalıplaşmış zarf olarak iki grup halinde ele alınabilir.

Bağlama-Tarz Zarfı Olarak:

Mañğayın kaşıp kite "Alnını kaşıyıp gider"; *Universitetnı temamlap Sĕbĕrge eşke kittĕ* "üniversiteyi tamamlayıp Sibirya'ya işe gitti"; *Kük gömbezĕn tişĕp bĕzneñ uqlar üttĕ* "Bizim oklar gök kubbesini delip geçti"; *Tamçı bulıp tamabız* "Damla olup damlarız"; *Aq bolıtqa oçıp mĕnerge* "ak buluta uçup çıkmalı"; *Bödre tal, kĕmnĕdĕr ul özĕlĕp köte şunda tön kata.* "Salkım söğüt, her kimi ise üzülüp bekler şurada gece boyunca."; *Zur şeherge suzıp küzlerĕn, tereze sayın qarap elle kĕmnĕ ozaq ĕzledĕ.* "Büyük şehre uzatıp gözlerini, her pencereye bakıp birisini uzun uzun aradı."

Birleşik Fiillerde Kalıplaşmış Zarf Olarak:

Karap toram min aña "Bakıp dururum ben ona"; *Yeşĕn bĕlen kileçekne bĕzneñ yazıp quydı* "Bizim geleceğimizi şimşekle yazıverdi"; *Kön digeneñ gĕl tön bulıp çıktı* "Gündüz dediğin hep gece oldu çıktı"; *Kümĕp kiter kük şehernĕ aq qar* "Gömüp gider gibi şehri ak kar";

BİRLEŞİK ZARF-FİİLLER

Hareket halindeki nesneyi adlandıran sıfat-fiillerin üzerine isim hal eklerinin kalıplaşması sonucunda genişleyen birleşik zarf-fiiller oluşmuştur. Batı Türkçesinde *-anda / -ende, -dukta /-dükte, -dıkça / -dikçe* gibi örnekleri görülen bu birleşik zarf-fiillerin Tatar Türkçesinde kullanılan biçimleri şöyledir:

-ġançı / -gençĕ, -ķançı / -kençĕ (süreç):

Añlaġançı uķıdım "anlayıncaya kadar okudum"; *anıñ kilgenĕn kötĕp torgançı, üzĕm barıp kaytam* "onun gelmesini bekleyip durmaktansa kendim gidip geleyim"; *yul özĕlgençĕ* "yol kesilinceye kadar", *boz ķuzġalġançı* "buz kıpırdayıncaya kadar", *tañ atķançı* "tan atasıya kadar"; *Anı kürgençĕ köttĕm* "Onu görünceye kadar bekledim"; *Çıdar miken yörek aḫırġaça cırlaġançı* "Dayanır mı ki yürek sonuna dek türkü söyleyinceye kadar"; *Atlar ömĕt sıman, yanġançı çaba* "Atlar ümit gibidir, yanıncaya dek koşar"; *Sinĕñ emanetĕñ, soñġı könner citkençĕ isen* "Senin emanetin son günler gelinceye dek sağ salim".

-ġanda / -gende, -ķanda / -kende (zaman, an):

Tışķa çıķķanda min kürşĕmnĕñ işĕk tişĕgĕnnen ķaradım. "Dışarı çıkınca komşumun kapı deliğinden baktım"; *Seyaḫetten ķaytķanda da minĕ davıl ķoşları ozatıp ķalġan idĕ.* "Seyahatten dönerken de beni fırtına kuşları uğurlamıştı"; *Anı kürgende selem birdĕm.* "Onu görünce selam verdim"; *Sĕz kilgende aşıy idĕk.* "Siz geldiğinizde yemek yiyorduk"; *Ḫuşlaşķanda gaziz dönya bĕlen niler küz aldına kilĕr min bĕlem.* "Vedalaşırken aziz dünya ile neler göz önüne gelir ben bilirim"; *Ütkende kiçĕrgen ķaygılar, ġazaplar barsı da onıtıla* "Geçince geçirilen kaygılar üzüntüler, hepsi unutulur".

-ġaç / -geç -ķaç / -keç (zaman, an):

Arıġaç yal ittĕm. "Yorulunca istirahat ettim"; *Açıķ eytkeç añlaşıldı.* "Açık söyleyince anlaşıldı"; *Üzĕn kürmegeç bĕrni de eyte almıym.* "Kendisini görmeyince hiç bir şey de diyemiyorum"; *Suvdan soñġı ürdek oçķaç kına soñġı sırḫav imĕş tĕrĕlgen.* "Sudan son ördek uçunca son hasta da sözde dirilmiş"; *Gomĕrlerĕñ yanıp bĕtkeç utta, soñġı seferĕñe ķuzġalırsıñ.* "Ömürlerin yanıp bitince ateşte, son seferine hareket edersin".

-rġa / -rge (hazırlık, tarz):

Ḫezĕrlersĕz bülerge sĕz. "Hazırsınız bölmeye siz"; *Bĕzneñ külge töşĕp ķunarġa dip ķazlar oça tuġan yaķlarġa.* "Bizim göle inip konmak için kazlar uçar memlekete"; *Ĕt şikĕllĕ min yalarġa ezĕr tuġan ilneñ herbĕr yarasın.* "Köpek gibi ben yalamaya hazırım memleketin her yarasını"; *Min kiberge kĕr ĕlsem ul çıġarıp köl tüge.* "Ben kuruması için çamaşır assam o çıkarıp kül döker"; *Yılmayırġa tuvsa da, yılmaya almıy torġan.* "Gülümsemek için doğsa da, gülümseyemeden yaşamış".

-rday / -rdey, -arday / -erdey (tarz):

Kĕm uylagan, kĕşĕ bulgan öçĕn, oyalırday könner kilĕrnĕ? "Kim düşünmüştür, insan olduğu için, utanırcasına günler geleceğini?"; *Sin yeşevnĕ cirde söye idĕñ, ķoçaķlarday bulıp, üz kürĕp.* "Sen yeryüzünde yaşamayı severdin, kucaklar gibi olup, benimseyip"; *Miném öçĕn bit sin kĕrsĕz yeşetĕrdey sĕr buldıñ.* "Benim için sen kirsiz

yaşatırcasına sır oldun"; *Anıñ bit elĕ üzĕne iş bulırday bĕr kız da tabası bar.* "O, kendisine eş olacak gibi bir kız da bulmak ister."

-ġanday / -gendey, -ķanday / -kendey (tarz):

Nek sanduġaç sayraġanday sehrede / Cır başladı bĕr neni ķız sehnede. "Tam bülbül ötercesine sahrada / Türküye başladı bir minicik kız sahnede." *Buş kulı bilen mıyıgın sıypaganday itti.* "Boş eliyle bıyığını okşar gibi yaptı." *Enkem küz yeşlerĕ minĕ köydĕrgendey buldı mĕñ gazaplı utta.* "Anacığımın göz yaşları beni yakar gibi oldu bin azaplı ateşte."

-ışlıy / -ĕşliy (zaman):

Ķaytışlıy ul tıñlap ķayta, çitte ķalġannarnı. "Dönerken o dinleyerek gelir, kenarda kalanları."; *Tanışların kürgen şikĕllĕ, / Tuktıy kĕşĕ, uzıp kitĕşliy.* "Tanıdıklarını görmüş gibi, / Durur insan, geçip giderken."

EDATLAR

BAĞLAMA EDATLARI

Bağlayıcılar *(tĕzüvçĕ tĕrkegĕçler)*: *da/de; ye; ye ... yeki; ye ... yeise; hem; ki.*

Rifgat tiz gĕne kiyĕndĕ ***de*** *çıgıp kittĕ.*	"Rifgat çabucak giyindi ve çıkıp gitti."
Bĕz kurkunı bĕlmiyĕz: ***ye*** *ülerge,* ***ye*** *ciñerge, dip barabız.*	"Biz korkuyu bilmeyiz: Ya ölmeli ya yenmeli diye gideriz."
Köt anı, köt söygen etkeññĕ. Ul da sinĕ şulay sagına; ***ye*** *poyezdda,* ***yeki*** *samoletta oçıp kaytır bĕr kön yanıña.*	"Bekle onu bekle sevdiğin babanı. O da seni öyle özlüyor; ya trende, veya uçakta uçup döner bir gün yanına."
Ye *bötĕn cey buyına yĕgĕrmĕ teñke gĕne bireler,* ***yeise*** *vakıtlı ĕşler gĕne kürseteler.*	"Ya bütün yaz boyunca sadece yirmi lira verirler veya ancak geçici işler gösterirler."
Bĕz ikĕnçĕ bĕr sukmakka borıldık ***hem*** *kuyı yafraklı kart agaç yanına kilĕp çıktık.*	"Biz başka bir sokağa kıvrıldık ve sık yapraklı kart ağaç yanına geldik."
Tañ aldı şundıy yagımlı, tañ nurları şundıy nefis hem kuvanıçlı tibreneler idĕ ***ki,*** *küñĕl iñ tatlı uylarga tartıla, iñ yakın kĕşĕnĕñ anda buluvın tĕliy idĕ.*	"Tan öncesi öyle çekici, tan nurları öyle nefis ve sevindirici titreşiyorlardı ki, gönül en tatlı düşüncelere çekiliyor, en yakın kimsenin de orada olmasını diliyordu."

Cümle Başı Edatları *(karşılık tĕrkegĕçlerĕ ve iyertüvçĕ tĕrkegĕçler)*: *e; lekin; helbuki; tik; hetta; emma; meger; çönki; eger; güya; güyaki.*

İpteşlerĕ başta anı şayarta dip uyladılar, e anıñ ise şayartırga isebĕ de yuk idĕ.

"Arkadaşları ilkin onu oynatıp şımartacak diye düşündüler, fakat onun oynatmaya hiç niyeti yoktu."

*Bügĕn maynıñ urtaları bulganga, koyaş yırak, **lekin** turı hem matur karıy.*

"Bugün mayısın ortaları olduğu için, güneş uzak, lakin doğru ve güzel bakıyor."

*Merden abzıynıñ yöregĕ yomarlanıp kilgen töslĕ buldı, açuvı yözĕne berĕp çıktı, **lekin** ul sizdĕrmeske tırıştı.*

"Merden Amca'nın yüreği burulmuş gibi oldu, öfkesi yüzne vurdu, lakin o sezdirmemeye çalıştı."

*Minĕm öçĕn de caylı imĕş ! **Helbuki** minĕm öçĕn bĕr de caylı tügĕl.*

"Benim için de iyi imiş ! Halbuki benim için hiç de iyi değil."

*Kükte kuyırıp bolıt bolgana, **tik** ımsınıp kala kükte tulgan ay.*

"Gökyüzünde kararıp bulut geziniyor, fakat imrenerek duruyor gökte dolunay."

*Atış tuktaldı **tik** şeher çitĕnde bĕr pulemet gına, özĕk-özĕk itĕp, ĕt şikĕllĕ örĕp tora idĕ.*

Atış durdu fakat şehrin kıyısında sadece bir makinalı tüfek, ara sıra köpek gibi uluyup duruyordu."

*Kırda buran tuy uzdıra, **hetta** kürĕp bulmıy yakın vışkanı.*

"Bozkırda fırtına kıyameti kopanyor, hatta görmek bile mümkün değil yakındaki kuleyi."

*Bĕrkĕm bĕr süz ĕndeşmedĕ, **hetta** Melike de tınıp kaldı.*

"Hiç kimse bir söz etmedi, hatta Melike de susup kaldı."

*Aylar, yıllar üterler, gasırlar uzar, **emma** sinĕñ danıñ hervakıt yañgırap torır.*

"Aylar, yıllar geçerler, asırlar geçer, ama senin şanın her zaman yankılanıp durur."

*Ak bürĕ yĕgĕtke: -Yarıy, min, sinĕñ süzĕññĕ tıñlap, alarnı evvelgĕ kıyafetlerĕne kaytaram. **Meger** sinĕñ bu agañ hem gaskerlerĕ sinĕñ ĕşke ve siña yuldaş bulırga yarıy torgan kĕşĕler tügĕl.*

"Ak kurt gence der ki: -Tamam, ben senin sözünü dinleyip onları evvelki kıyafetlerine döndürürüm. Madem ki senin bu ağabeyin ve askerleri senin işine ve sana yoldaş olmaya yarayacak kişiler değil."

*Ömitsĕzmĕn: **Fekat** artık dekıykamnĕ kötem indĕ.*

"Ümitsizim fakat artık sadece dakikamı bekliyorum."

*Ul tıñlavçı yukka küre, süzĕn artık ozaytmadı indĕ, **çönki** hatını yoklıy idĕ...*

"O dinleyici boş yere sözünü fazla uzatmadı, çünkü hanımı uyuyordu..."

***Eger** bulsın diseñ bĕr öy ĕçĕ şav-şu ve cencalsız: İrĕ bulsa sukır, ul citmiy, bulsın hem hatın tĕlsĕz.*

"Eğer olsun dersen bir evin içi gürültüsüz patırtısız: Kocası olsa kör, o da yetmez, olsun hanım da dilsiz."

*Oçıp barıp kaytır idĕm, **eger** bulsam kübelek.*

"Uçup gidip dönerdim, eğer olsam kelebek."

Gerçě Glaşa hezěr öyde bulmasa da, kombatnı çolgap algan bötěn nersege hatın-kız kulı kagılganlıgı sizělěp tora idě.	"Gerçi her ne kadar Glaşa evde olmasa da, komutanı çevreleyen her şeye kadın eli değdiği sezilip duruyordu."
*Emma bu kisek-kisek tětrevlě moñnar **güyaki** anıñ üz kükregěnnen, yöregěnnen ut bulıp yalkınlanıp çıgalar... **Güya** bolarnı ul üzě çıgara... **Güya** ul şulay zarlana. **Güyaki** ul köy çıgarırga, goměrě buyına taba almagan běr köyně tabarga tırışa idě.*	"Ama bu kesik kesik titreyişli ezgiler sanki onun kendi göğsünden, yüreğinden ateş olup alevlenip çıkıyorlar... Sanki bunları o kendisi çıkarıyor... Sanki o böyle şikayetleniyor... Ve sanki o ezgiler çıkarmağa, ömrü boyunca bulamadığı bir ezgiyi bulmağa çalışıyordu."

Sona Gelen Edatlar (*kisekçeler*): *tügěl; uk/ük; gına/gěne; da/de, ta/te; elle; elě; lebasa; iç; la/le; bit; iměş.*

*Andıy tiplar běr sězde gěne **tügěl**, bězde de bik küp.*	"Öyle tipler bir tek sizde değil, bizde de pek çok."
*Buran basılıp kile. Bayagı şikěllě **ük** bitke berělěp yavmıy.*	"Kar fırtınası basılıyor. Deminki gibi yüze çarparak yağmıyor."
*Nişlerge iken indě, şulay **uk** barırga turı kilěrmě iken ni?*	"Ne yapmalı şimdi, aynı böyle devam etmeli mi ki?"
*İhtiyarıñ, těleseñ ni ěşle. Barasıñ kilmese, köçlemiym, üzěm **gěne** baram.*	"Kendi tercihin, ne isetersen onu yap. Gitmek istemezsen, mecbur etmiyorum, sadece kendim giderim."
*Miněm behětke, kön bik ayaz, kük saf ve açık bulıp, koyaş **ta** töşlěkke taba akrın **gına** těkep bara idě.*	"Benim bahtıma, hava da açık, gök yüzü saf olmuş, güneş de kuşluk vaktine doğru yavaşça yükseliyordu."
*Galibane yaktırıp, ekrěn **gěne** al tañ ata; moñlanıp, hesretleněp, yalkav **gına** ak ay bata.*	"Tamamen aydınlatarak, yavaşça al tan atıyor; kederlenip, hasretlenip, tembel tembel ak ay batıyor."
*Ciměşlerěn bire başlagaç **ta**, suvsız sulıp şiñdě ul göller.*	"Yemişlerini vermeye başlayınca da susuz solup kurudu o çiçekler."
*Küp **te** ütmedě, bězně vokzalga iltěr öçěn avtobus kildě.*	"Çok da geçmedi, bizi gara götürmek için otobüs geldi."
*Büten běr süz **de** eytmiyçe, Min İn kitěp **te** bardı.*	"Başka bir söz de demeden, Min İn gitti."
*Eyde **elě**, Akbay, öyren sin, art ayagıñ běrle tor.*	"Haydi bakalım Akbay öğren sen arka yağın ile kalk."
*Alıp gına bir **elě** těgě defterně.*	"Alıp da ver haydi şu defteri."
*Miněm ana burıçım bar iken **lebasa**.*	"Benim ona borcum varmış meğer."

Utav vakıtında bězněñ niçěk ěşlevěběz běrevge de sěr tügěl ***lebasa.***	"Hasat vakti bizim nasıl çalıştığımız hiç kimseye de sır değil elbette."
Herkayçan tik tor, běrer ahmak adem süz söylese, běl aña süz kaytaruvdan tik toruv artık ***lasa.***	"Her zaman dikkatli dur, bir ahmak adam söz söylese, bil ona cevap vermekten sakınmalı muhakkak."
Etiden kurkıp torırga sin kěçkěne sabıy bala tügěl ***iç*** *indě.*	"Babadan korkup durmak için sen küçük çocuk değilsin artık elbette."
Anıñ holkıñ bělesěñ ***iç*** *kırgıy at kěběk* ***bit.***	"Onun huyunu biliyorsun tabii, vahşi at gibi ya."
Alay bulgaç, min barmıym ***la,*** *kěşě küp bulgaç oyalam.*	"Öyle olunca, ben gitmiyorum ya, insan çok olunca utanıyorum."
Běr-běr usallık artınnan yörmese yarıy ***la...***	"Her hangi bir kötülük peşinde gitmese bâri..."
A, işětsegěz ***le,*** *kitěrěgěz, kitěrěgěz miña çeçekler!*	"Hey işitseniz, lütfen getiriniz bana çiçekler!"
Çitterek öç-dürt pěsiy çıpçıklar avlıylar, ***iměş,*** *öy tübesěnde cıyılgannar, mıravlıylar,* ***iměş.***	"Biraz ötede üç dört kedi bıldırcın avlıyorlarmış güya, ev tepesinde toplanmışlar da miyavlıyorlarmış, güya."

SON ÇEKİM EDATLARI

İsim hal ekleri gibi işlev taşıyan fakat daha zengin anlamlar veren sözler olarak son çekim edatları (*beylěkler*), bağlandıkları isimlerin hal eklerine göre şöyle sıralanabilir:

Yalın halle bağlananlar: *bělen; öçěn; şikěllě; kěběk; sıman; aşa; arkılı; sayın.*

Bötěn cir yözě güzellěgě ***bělen*** *çolgana, her cirde tın gına, akrın gına běr şatlık sizěle.*	"Bütün yer yüzü güzelliği ile kaplanıyor, her yerde sakin ve ağır bir sevinç seziliyor."
Ul bolnitsanıñ kapka töběne maşina ***bělen*** *kilěp tuktaganda, koyaş bayırga şaktıy bar idě elě.*	"O hastanenin kapısı dibine gelip durduğunda, güneşin batmasına epey vardı henüz."
Běr zaman běr töşke kilgen at ***bělen*** *arba, çana...*	"Bir zaman bir düşe girmiş at ile araba, kızak..."
Tirlevně basuv ***öçěn*** *koyınıp aldık.*	"Terlemeyi bastırmak için yıkanıverdik."
Karayurgada ul çaklarda yılkılar ***öçěn*** *kötüv yasav gadetě bar idě.*	"Karayurga'da o zamanlar, yılkılar için sürü yapma adeti vardı."
Cizniy ul běznękě ***şikěllě*** *cěběgen avız tügěl...*	"Enişte, o bizim gibi aptal değil."
Měne běz barabız, barabız, běrtuktavsız oçıp bargan ***şikěllě*** *barabız...*	"İşte biz de gidiyoruz, gidiyoruz hiç durmadan uçup gider gibi gidiyoruz..."

Üzĕ bolay tınıç ***suman****, sabır* ***suman*** *küreńe...*	"Kendisi şöyle sakin gibi, sabırlı gibi görünüyor..."
Çitlĕktegĕ koşçık ***kĕbĕk****, talpına minĕm yörek.*	"Kafesteki kuşcağız gibi, çırpınıyor benim yürek."
Sĕnĕñ ***kĕbĕk*** *kĕşĕler küp kübĕn de, sin bik yakın, tanış, tiñ idĕñ.*	"Senin gibi kişiler çok çokluğuna da sen pek yakın, tanıdık ve akran idin."
Öy ĕçĕ zur bĕr beyrem könĕndegĕ ***kĕbĕk*** *yemlĕ idĕ.*	"Ev içi büyük bir bayram günündeki gibi güzel idi."
Bu cırlar radio dulkınnarı ***aşa*** *hem ozın timĕr çıbıklar buylap yıraktagı illerge tarala.*	"Bu türküler radyı dalgaları üzerinden ve demir çubuklar boyunca uzaktaki illere dağılır."
Yuk min kildĕm siña davıl ***aşa****, çın tormışnı davlap.*	"Hayır, ben geldim sana rüzgar üzerinden, hakiki hayatı estirerek."
Kiten de gĕne külmek min tĕktĕrdĕm; her comġalar sayın kiyerge	*"Keten gömlek diktirdim ben; her Cuma giymeye."*
İkev bĕrge alga bargan ***sayın****, duslıgıbız bĕzneñ cılırak.*	"İkimiz beraber her ileri gittikçe, dostluğumuz bizim daha sıcak."
Vakıtlar uzıp, yeşĕ üsken ***sayın****, Sefergaliy malay çagındagı cilbezeklĕgĕnnen arına bardı.*	"Vakit geçip, yaşı büyüdükçe, Sefergaliy çocukluk çağındaki hafifliğinden arınmaya başladı."

Yönelme haliyle bağlananlar: *taba; taban; küre; hetlĕ; çaklı; kader.*

Ak kayınga mĕngen kĕbĕk, min tormışta haman yaktıga, yugarıga ***taban*** *yul aldım.*	"Ak kayına çıkmış gibi, ben hayatta hep aydınlığa, yukarıya doğru yol aldım."
Bolıtlar da sĕzge ***taba*** *üttĕ, ciller istĕ tugan yaklarga.*	"Bulutlar da size doğru geçti, rüzgarlar esti memlekete."
Raziye az süzlĕ bulganga ***küre****, kübrek miña söylep yörĕrge turı kile idĕ.*	"Raziye az sözlü olduğuna göre, daha çok benim söyleyip durmam gerekiyordu."
Yul surıkkanga ***küre*** *yörüv ciñĕl buldı.*	"Yol sorulduğu için yürümek kolay oldu."
Çilegĕne ***küre*** *kapkaçı.*	"Kovasına göre kapağı."
Niçe teñkege ***hetlĕ*** *bire alır idĕgĕz ? Elĕ bu iñ azı, 500 sumga* ***hetlĕ*** *otkan vakıtlar bula.*	"Kaç liraya kadar verebilirdiniz? Bu en azından 500 liraya kadar kazandığım vakitler olur."
Kırga ak kardan yurgan yabılgan, cir yazga ***çaklı*** *uykuga talgan.*	"Kıra ak kardan bir yorgan kaplanmış, yer yüzü yaza kadar uykuya dalmış."
Avızların açıp mezek karap toruvçılar arasında Rehimcan abzıyga ***kader*** *bar idĕ.*	"Ağızlarını açıp oyun seyredenler arasında Rehimcan amcaya kadar (herkes) vardı (Rehimcan amca bile vardı)."

Çıkma haliyle bağlananlar: *birlĕ; başka; tış; arı.*

*Ütĕp kittĕ küpmĕ vakıt ul çaktan **birlĕ.***	"Geçip gitti ne kadar vakit, o zamandan beri."
*Galiden **başka** söylevçĕ kĕşĕ yuk şul.*	"Gali 'den başka konuşan kimse yok yahu."
*Mondın **arı** üzĕñe, uglıña, neslĕñe tiymem.*	"Bundan sonra sana, oğluna, nesline el sürmem."
Mondıy derĕsler bĕrniçe şekĕrtnĕñ bĕrge ķuşılıp ḫosusıy surette bĕr möderris aldında nevbetten **tış** bula torġan derĕsler bula.	*"Böyle dersler birkaç öğrencinin beraber toplanıp özel olarak bir müderris önünde sıra dışı olan dersleridir."*

ÜNLEMLER (*ımlıklar*)

*Bĕz başkaçarak cırlıy torgan idĕk yeş çakta, **hu-hu-hu** !*	"Biz daha başka şarkı söylerdik gençlikte, ah ah!
***U-u-u** hĕzmetke soñga kalam. Huşıgız, professor!*	"O-o-o mesaiye geç kalıyorum. Hoşçakalın, profesör!"
***Ah,** bu nindiy ayrıluv ? Gomĕrĕmde bĕr tapkır kürem!*	"Ah bu ne ayrılık ? Ömrümde bir defa görüyorum!"
***İy** bala! Enkeñ sinĕ yarata, söye, bebkem bu di.*	"Ey yavrum! Anacığın seni sever, bebeciğim bu der."
***Fu!**.. Kızık gadet bĕzde! Bĕrĕrsĕn cavaplı ĕşke kuya başladıñmı, köt te tor.*	"Of! Tuhaf adet bizdeki! Birisini mesuliyetli bir işe koymaya başladın mı, bekle artık."
***Çü!**.. Kürşĕ bülmeden çirteler!*	"Dur hele!.. Komşu odadan tıklatıyorlar."
*Yosıfnı öyretme **yemĕ?***	"Yusuf'a nasihat etme, tamam mı ha?"

SÖZ DİZİMİ

Tatarcanın lehçe farkıyla Türkiye Türkçesine göre ayrılan söz dizimi ifadeleri şöyle sıralanabilir:

Sınırlandırma edatı *ġına / ġĕne, ķına / kĕne.*

Sona gelen bu edatla birlikte isimler şu örneklerdeki gibi tarz zarfı olarak kullanılır: *Tik üz itĕp kĕne eytem siña, sin salıp ķuy şunı ķolaķka.* "Fakat yakın görüp söylerim sana, sen şunu kulağına koy"; *Yalġız ġına ġomĕr uzdırġan* "Yalnızca ömür geçirmiş." Fakat bu kullanımının yanı sıra, sonuna geldiği ismi tekleştiren, sınırlandıran edatın işlevini Türkiye Türkçesinde öne getirilen "sadece; tek" gibi zarflarla karşılamak mümkün olduğu için bir söz dizimi farkı doğar: *Min ul süznĕ yöregĕmde yörtem / Siña ġına diyĕp, / Siña ġına diyĕp / Yörtem, irkem.* "Ben o sözü yüreğimde taşırım / Sadece sana söyleyip, / Sadece sana söyleyip / Gezdiririm, nazlım."; *Bu yuġarı medeniyet bĕzge*

yaḳın buluv ġına tügël, hemme yaḳtan bëznë çolġap alġan. "Bu yüksek medeniyet bize sadece yakın olmak değil, her taraftan bizi kuşatıvermiş."

Tarihlerin ifadesi:

Tariyḫ mëñ de sikëz yöz de *Yitmëş tuġızınçı yıl ëçënde* *Ġacep fëtneler zahir buldı.*	"Tarih binsekizyüz Yetmişdokuzuncu yıl içinde Acayip fitneler zahir oldu." Beyit.
XX yöz başındagı tatar edebiyatı *1917nçë yılda*	"XX. yüzyıl başındaki Tatar edebiyatı"; "1917'de" vb.

Gereklilik çekimi:

Miña yazarġa kirek	"Benim yazmam gerek".

Tatarca gereklilik çekiminde kullanılan *-rġa / -rge* eki ve buna eklenen *kirek* sözü cümlenin öznesini *miña* biçiminde yönelme haline sokmaktadır. Böylece Türkiye Türkçesi için fark oluşturan "bana yazmak gerek" gibi bir söz dizimi yaratmaktadır.

Sıfat-fiil grubu:

Min eytken süz	"Benim dediğim söz"

Türkiye Türkçesinde -dık/ -dik sıfat-fiili yalın kullanılmadığı ve ancak iyelik ekleriyle birlikte kullanıldığı için fark oluşur. Tatarca ifadede yalın haldeki özne ile kurulan sıfat fiil grubu da böylece Türkiye Türkçesinde sıfat fiilin iyelik eki alması gereğinden ötürü özneyi ilgi haline sokmaktadır.

Bëz barası kazarmanıñ tötënë çıġa	"Bizim gideceğimiz kışlanın dumanı tüter".

İlgi grubu:

İsim tamlamalarından kısalan ilgi grupları Türkiye Türkçesinde yapılamayacak türde ve sıklıkta görülmektedir.

Kilmëşek bër bolıt yeşën bëlen ***kileçekně bëzněñ*** *yazıp kuydı.*	"Yabancı bir bulut şimşekle bizim geleceğimizi yazdı."
Sëzněñ üsëp bëzden kitken çakını *bëz atıybız anı ülëm diyëp.*	"Sizin yetişip bizden gittiğiniz çağınızı biz ölüm diye adlandırıyoruz."

KONUŞMA METİNLERİ

Selamlama, görüşme:

-İsenmĕsĕz! "Merhaba" (Siz için) - Karşılık: *İsenmĕsĕz!*

-İsenmĕ! (Sen için) - Karşılık: *İsenmĕ!* (*Selam isenmĕ* "Selam, Merhaba")

-Hellerĕgĕz niçĕk? "Nasılsınız" > (Kısa ve samimi olarak) *-Xeller niçĕk?* "Nasılsın".

-Heyĕrlĕ irte "Günaydın"; *Xeyĕrlĕ kön* "İyi günler"; *Xeyĕrlĕ kiç* "İyi akşamlar"; *Xeyĕrlĕ tön* "İyi geceler"; *Tınıç yoqılar* "İyi uykular".

-Konferentsiyede qatnaşuvçı kadĕrlĕ qunaqlar, hörmetlĕ delagatlar! "Konferensımıza katılan değerli konuklar, sayın delegeler!"

-Sĕznĕ Törkiyede yeşevçĕ tuğannarığız ismĕnden selamlarğa röhsat itĕgĕz. "Sizi Türkiye'de yaşayan kardeşleriniz adına selamlama izin veriniz".

-Şul uñaydan sĕzge üz universitetımdağı kolegalarımnıñ ihlas küñĕlden selamnarın citkĕrĕrge bik şatmın. "Bu vesileyle size üniversitemdeki meslektaşlarımın samimi selamlarını ulaştırmaktan sevinç duyarım."

-Rehim itĕp üzĕm pĕşĕrgen şul peremeçlerden alığız, sanamıyça qıstatmıyça aşağız, zinhar. "Buyurun, kendi pişirdiğim şu peremeçlerden (Tatar böreği) alın, saymadan, israr ettirmeden yiyin lütfen."

-Rehmet! Mondıy temlĕlernĕ aşağanım yuq idĕ, bik küp aşadım, tuqlandım indĕ. "Teşekkürler! Böyle lezzetlilerini yememiştim, çok bile yedim, doydum artık."

-Röhsat birsegĕz kiterge hezĕrlenĕr idĕk elĕ. Bĕzge de rehĕm itĕp bĕr kĕrĕp çıgarsız indĕ. Savbulığız. Kürĕşkĕnçe..."İzin verirseniz artık gitmeye hazırlanalım. Bize de lutfedip bir kere uğrarsınız. Hoşçakalın. Görüşmek üzere..."

-Kızğanıçqa qarşı ozaqtan birlĕ sĕzge bĕr de kile almadım. "Maalesef uzun zamandır size hiç gelemedim."

-Aşığız temlĕ bulsın! "Afiyet olsun" *-Rehmet, rehim itĕgĕz, utırığız eyde!* "Teşekkürler, buyrun, oturun, haydi!"

-Dustım sĕznĕn bĕlen kürĕşüvge bik şatmın. "Dostum sizinle görüştüğüme çok memnun oldum."

-Rehmet, isen bulığız, min de sĕznĕ bik sağıngan idĕm. "Teşekkür ederim, sağ olun, ben de sizi çok özlemiştim."

-Yarar, elĕge huşığız! "Peki şimdilik hoşçakalın!"

-Sĕzge heyĕrlĕ yul, savbulığız! "Size iyi yolculuklar, hoşçakalın!"

Kutlama:

-Beyrem ķotlı bulsın! (Beyrem bělen!)	"Bayramınız kutlu olsun!"
-Yaña yıl ķotlı bulsın! (Yaña yıl bělen!)	"Yeni yılınız kutlu olsun!"
-Tuġan köněn ķotlı bulsın (Sině tuġan köněn bělen tebrikliym.)	"Doğum günü kutlu olsun!"
-Tuyığız ķotlı bulsın, nigězěgěz nıķlı bulsın, öyěgěz balalar bělen tulsın.	"Düğününüz kutlu olsun, temeliniz sağlam olsun, eviniz çocuklarla dolsun."
Beẖětlě bulığız!	"Mutlu olun!"
-Bu zur ķunaķçıllığız öçěn sězge üz rehmetlerěmně eytesěm kile.	"Bu büyük konukseverliğiniz için size teşekkürlerimi ifade etmek isterim."
-Yortığızğa tınıçlıķ, mullıķ hem meẖebbet insěn! Sıy-ẖörmetlerěgěz öçěn bik zur reẖmet! Barısı da bik temlě eybet idě.	"Hanenize huzur, bereket ve muhabbet insin! İkramlarınız ve gösterdiğiniz saygı için çok teşekkürler! Hepsi pek lezzetli ve güzeldi."

BASİT METİNLER

"Tatar Ekiyetlerě"nden TURAY BATIR

Bulgan, diy,borın zamanda běr hatın.Anıñ bulgan, diy, öç öyě: Běrsě kěşěněkě, běrsě kürşěněkě, běrsě salmagan, burasın da almagan, şunlıktan ul alaçıkta gına torgan,diy.Alaçığı şep iken: Hava bělen kaplagan, ciller bělen müklegen. Aç idě, diy, ul, tuk idě, diy, alaçıkta gına torsa da, kěşěge çıguv gadetě yuk idě, diy.

Şul hatınnıñ bulgan, diy Turay atlı běr ulı.Çamasız da gevdelě, çamasız da köçlě bulgan,diy, ul cěgět. Kürěşiym dise, kěşěněñ kulın imgetken, atlanam dise, atnıñ bilěn sındırgan, köreşlerde moña batır çıkmagan yakın-tirede běrev de kalmagan meydanda bu yıkmagan, "Turay Batır" da "Turay Batır" dip monıñ isěmě těllerden töşmiy iken, diy. Tik bu cěgětněñ běr kaygısı bar iken: Buyga-sınga kilse de, töske-bitke çiber bulsa da, aña kızlar çıkmagan. Turay yavçı ciberse, kulların gına sělkiler idě, diy.Alaçıkta torgan kěşě kayda kilěn töşěrsěn de, kayda bala üstěrsěn?

Şulay yörgen-yörgen de bu, anasına şundıy süz eytken:

-Eni, kitimçě min, - digen. - Çitke çıgıym, il-kön küriym, dönya gizěp yöriym. Belki kulga mal töşer, belki běrer kız oçrar, siña kilěn, miña hatın çıgar.

Anası eytken:

-Ay, ulım, kitüvěn kiterseñ anısı, sin bit miněm běr gěnem.Kitěp yugalsañ, sinsěz nişlerměn, siña, ul-bu bulsa, heleññě niçěk bělěrměn?

Cěgět kaz kavrıyın algan da matçaga kıstırgan:

-Sin kaygırma, eni,- digen,- min yugalmam. Eger indě miña ul-bu bula kalsa, şuşı kavrıydan kan tamar.

"Varmış evvel zamanda bir kadın. Onun varmış üç evi: Biri başkasının, biri komşunun, biri yapılmamış kurulmamış, ondan ötürü barakada kalırmış. Barakası da hoşmuş: Hava ile kaplanmış, rüzgârlarla döşenmiş. Aç idi tok idi, çadırda kalsa da insana yanaşma adeti yok idi.

Bu kadının varmış Turay adlı bir oğlu. Koca gövdeli sonsuz güçlü imiş o yiğit. Selamlaşayım dese insanın elini acıtır, ata bineyim dese, atın belini kırarmış, güreşlerde buna pehlivan çıkmaz, çevrede biri de kalmamış meydanda bunun yıkmadığı, Turay Batır da Turay Batır diye bunun adı dillerden düşmezmiş. Fakat bu yiğidin bir kaygısı varmış: Boyu posu yerinde, yakışıklı olsa da ona kızlar denk gelmemiş. Turay görücü gönderse hep el silkerlermiş. Barakada yaşayan kişi nereye gelin getirsin, nerede çocuk büyütsün?

Böyle gezmiş gezmiş de bu anasına şu sözü söylemiş:

-Ana gideyim ben hele, demiş. Yad ellere çıkayım, il gün göreyim, dünya gezip dolanayım. Belki elime mal geçer, belki bir kız denk gelir, sana gelin bana kadın çıkar.

Anası demiş:

-Ey oğlum, gitmesine gidersin, sen benim biricik çocuğumsun. Gidip de kaybolsan, sensiz ne yaparım, sana bir şey olsa halini nasıl bilirim?

Delikanlı kaz tüyünü almış da tavana yakın iki kütük arasına kıstırmış:

-Sen kaygılanma ana, demiş, ben kaybolmam. Eğer bana bir şey olsa bu tüyden kan damlar."

Ata Sözleri (Mekaller)

* *Yaḫşılıkka ya ḫşılık her kěşěněñ ěşěder, yamanlıkka ya ḫşılık ir kěşěněñ ěşeder.*	"İyiliğe iyilik her kişinin işidir, kötülüğe iyilik er kişinin işidir.
* *Usal bulsañ asarlar, yuvaş bulsañ basarlar, urtaça bulsañ il ağası yasarlar.*	"Yaramaz olsan asarlar, yavaş olsan basarlar, ortaca olsan il ağası yaparlar."
* *Ḳazanġa yaḳın kilseñ ḳarası yoġar, yamanġa yaḳın kilseñ belesě yoġar.*	"Kazana yaklaşsan karası bulaşır, yamana yakın gelsen belası bulaşır."
* *Havadağı tornanı totam dip ḳulındağı çıpçıḳtan ḳorı ḳalma.*	"Havadaki turnayı tutacağım diye elindeki serçeden olma."
* *Yurġa měngen yuldaşından ayırılır, küp yeşegen ḳordaşından ayrılır.*	"Küheylan binen yoldaşından ayrılır, çok yaşayan çağdaşından ayrılır."
* *Yaḫşı ḫatın arış onın kebab iter, yaman ḫatın boday onın ḫerab iter.*	"İyi kadın çavdar ununu kebap eder, kötü kadın buğday ununu harap eder."
* *Atıñ yaman bulsa satıp ḳotılırsıñ; aġa - ěněñ yaman bulsa ḳaçıp ḳotılırsıñ; ḫatınıñ yaman bulsa niçík ḳotılırsıñ.*	"Atın kötü olsa satıp kurtulursun; ağabeyin kardeşin kötü olsa kaçıp kurtulursun; karın kötü olsa nasıl kurutulursun."
* *Balalı öy bazar, balasız öy mazar.*	"Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar."

Mâniler (Kıska Cırlar)

Ağıydĕl suvı tirbele
Urtasında sal bulsa.
Suġa salsañ, ḳalkıp çıġar
Bĕzge nasıyb yar bulsa.

Ak İdil suyu çalkalanır
Ortasında sal olsa.
Suya atsan kalkar çıkar
Bize nasip yar olsa.

Aḳlı külmek aldıram,
Aḳ lĕntalar saldıram;
Ĕlĕk sin bik nazlı idĕñ,
Ḫezĕr min yalındıram.

Beyazlı elbise aldırırım,
Beyaz kurdelalar koydururum;
Önce sen pek nazlıydın,
Şimdi ben yalvartırım.

Aḳlı sitsa külmegĕmnĕñ
Ciñ sedeflerĕ artıḳ;
Yannarıma alır idĕm
Tınnarım bĕlen tartıp.

Beyazlı basma gömleğimin
Kol düğmeleri fazla;
Yanlarıma alırdım
Nefeslerimle çekip.

Aḳlı sitsa külmegĕñe
Nik taḳmıysıñ öç sedep?
Tügĕl öç yıl kötüv elĕ
Çıdap bulmıy öç seġat.

Beyazlı basma elbisene
Niye takmazsın üç düğme?
Değil üç yıl beklemek
Dayanmak olmaz üç saat bile.

Eyde barıyk, ḳızlar ḳarıyk
Orçıḳ ĕrlegennerĕn
Taşḳa beylep, suġa salıyk
Bĕznĕ söymegennerĕn

Haydi gidelim kızlar bakalım
İp eğirenlerini
Taşa bağlayıp suya atalım
Bizi sevmeyenlerini

Ġacepsĕnĕp ḳarap toram
Sudaġı ḳondızlarġa;
Min saġınġaç ayġa ḳarıym,
Sin ḳara yoldızlarġa.

Şaşırıp bakar dururum
Sudaki kunduzlara;
Ben özleyince aya bakarım,
Sen de bak yıldızlara.

İse ciller , üse göller
İrtelerĕn su sipkeç;
Özle ĕçler, tügle yeşler
Tuġan cir iske töşkeç.

Eser yeller, biter güller
Sabahları su dökünce;
Kopar içler, dökülür yaşlar
Memleket akla gelince.

Abdullah Tukay (1886-1913)

Tugan Tël

İy tugan tël, iy matur tël, etkem enkemnëñ tëlë!
Dönyada küp nerse bëldëm sin tugan tël arkılı.
İñ ëlëk bu tël bëlen enkem bişëkte köylegen,
Annarı tönner buyı ebkem hikeyet söylegen.

İy tugan tël! Hervakıtta yerdemëñ bërlen sinëñ,
Këçkëneden añlaşılgan şatlıgım, kaygım minëm.
İy tugan tël! Sinde bulgan iñ ëlëk kılgan dogam:
Yarlıkagıl, dip üzëm hem etkem enkemnë, hodam!

"Ana Dili

Ey ana dilim, ey güzel dil, anamın babamın dili!
Dünyada çok şey bildim sen ana dili vasıtasıyla.
En önce bu dil anacığım beşikte ninni söylemiş,
Sonra geceler boyu ninem masal, hikaye söylemiş.

Ey ana dilim! Her zaman yardımın ile senin,
Küçüklükten anlaşılmış sevincim, kaygım benim.
Ey ana dilim! Sendedir en önce ettiğim duam:
Bağışla, diye beni ve anamı, babamı, Hüdam!"

Tugan Cirĕme

Ayrılıp kitsem de sinnen gomrĕmĕñ tañında min,
İy Kazan artı ! Siña kayttım söyĕp tagın da min.

Ul tanış kırlar, bolınnar tarttı evvel hissĕmi;
Tarta torgaç, kuymadı, kaytardı ahır cismĕmi.

Kıssa sa sinde fekıyrlĕkler, yetimlĕkler minĕ,
Üzse de üz işlerĕmnen hur ve kimlĕkler minĕ,

Üttĕ indĕ ul zamannar, oçtılar, şul koş kĕbi;
Uylasam, ul könnerĕm tik kiçte kürgen töş kĕbi.

Berse de dulkınnarıñ, hiç almadı, gark itmedĕ;
Aldı dürt yagımnı yalkın, yakmadı, hark itmedĕ.

Bu sebepten añladım min, iy tugan cirĕm, sinĕñ
Canga yagımlı ikendĕr yalkınıñ da dulkınıñ !

Cömleten izgĕ iken iç: İnĕşĕñ, çişmeñ, kırıñ,
Yullarıñ, avıl, evĕn, kibennerĕñ de ındırıñ;

Her fosul-ı erbagıñ: Yazıñ, közĕñ, cey, kış könĕñ;
Barça, barça ak oyık, kindĕr, çabata, ıştırıñ !

Hem kötüvçĕñ, ĕtlerĕñ, ügĕz, sıyır, sarıklarıñ;
Barçası yahşı: Bürĕ, cĕn, şürelĕ, sariklarıñ.

"Memleketime

Ayrılıp gitsem de senden ömrümün tanında ben,
Ey Kazan ardı ! Sana döndüm severek tekrar ben.

O tanış kırlar, çayırlar, çekti evvel hissimi;
Çekip durdukça da salmadı, döndürdü sonunda cismimi.

Sıksa da sende fakirlikler, yetimlikler beni,
Ezse de kendi işlerimden eksiklikler ve yoksunluklar beni.

Geçti artık o zamanlar, uçtular şu kuş gibi;
Düşünsem, o günlerim, sadece geceleri görülen düş gibi.

Çarpsa da dalgaların, hiç almadı, gark etmedi;
Aldı dört yanımı alev, yakmadı, hark etmedi.

Bu sebepten anladım ben, ey vatanım, senin
Cana yakınmış dalgan ve hem alevin.

Hepsi bütün kutsalmış: Deren, pınarın, kırın,
Yolların, köyün, evin, tınazların ve harmanın;

Her dört mevsimin: Baharın, güzün, yazın ve kış günün;
Hepsi hepsi, ak çorap, kendir, çarık ve dolağın !

Ve çobanın, köpeklerin, öküz, inek ve kuzuların;
Hepsi iyi: Kurt, cin, peri ve hırsızların."

Tugan Avıl

Tav başına salıngandır bězněñ avıl,
Bĕr çişme bar, yakın bězněñ avılga ul;
Avılıbıznıñ yemĕn, suvı temĕn bĕlem,
Şuñar küre söyem canım teněm bĕlen.

Hoday şunda can birgen, min şunda tugan,
Şunda evvel Kor'en ayetĕn ukıgan;
Şunda bĕldĕm resülĕmĕz Möhemmetně,
Niçĕk mihnet, cefa kürgen, niçĕk torgan.

İsten çıkmıy monda miněm kürgennerĕm,
Şatlık bĕlen uynap goměr sörgennerĕm;
Abıy bĕlen bĕrgeleşĕp, kara cirně
Suka bĕlen yırtıp yırtıp yörgennerĕm.

Bu dönyada, belki, küp küp ĕşler kürem,
Bilgisĕzdĕr, kaya taşlar bu tekdirĕm;
Kaya barsam, kayda torsam, nişlesem de,
Hetĕrĕmde meñgĕ kalır tugan cirĕm.

"Köyüm

Dağ başına kuruludur bizim köy,
Bir pınar var, yakın bizim köye;
Köyümüzün güzelliğini, suyunun tadını bilirim,
Ondan ötürü severim canım tenim ile.

Hüda burada can vermiş, ben burada doğmuşum,
Burada ilk Kur'an ayetini okumuşum;
Burada bildim resulümüz Muhammed'i,
Nasıl mihnet, cefa görmüş, nasıl yaşamış.

Akıldan çıkmıyor burada gördüklerim,
Sevinçle oynayıp ömür sürdüğüm;
Ağabeyle birlikte kara toprağı
Pulluk ile yırta yırta sürdüğüm.

Bu dünyada, belki, çok çok işler görürüm
Belirsizdir, nereye atar bu takdirim;
Nereye gitsem, nerede dursam, ne yapsam da,
Hatırımda ebedi kalır memleketim."

Milliy Moñnar

İşěttěm min kiçe: Běrev cırlıy.
Çın bězněñçe matur, milliy köy;
Başka kile uylar törlě törlě,
Elle nindiy zarlı, moñlı köy.

Özlěp özlěp kěne eytěp bire
Tatar küñlě niler sizgeněn;
Miskin bulıp torgan öç yöz yılda
Tekdir bězně niçěk izgeněn.

Küpmě mihnet çikken bězněñ halık,
Küpmě küz yeşlerě tügělgen;
Milliy hisler bělen yalkınlanıp,
Sızlıp sızlıp çıga küñlěnnen.

Heyran bulıp cırnı tıñlap tordım,
Taşlap tüben dönya uyların;
Küz aldımda kürgen töslě buldım
Bolgar hem Agıyděl buyların.

Tüzelmeděm, bardım cırlavçıga,
Diděm: "Kardeş, bu köy nindiy köy?"
Cavabında milletteşěm miña:
"Bu köy bula, didě, Ellükiy!"

"Milli Havalar

Duydum dün birisi türkü yakıyor.
Tam bizim, güzel milli hava;
Akla gelir fikirler türlü türlü,
Ne de hüzünlü kederli ezgi.

Kesik kesik deyiveriyor
Tatar gönlünün neler sezdiğini;
Miskin durduğu üç yüz yılda
Takdirin bizi nasıl ezdiğini.

Az mı mihnet çekmiş bizim halk,
Az mı göz yaşları dökülmüş;
Milli hisler ile alevlenip,
Uzaya uzaya çıkar gönlünden.

Hayran olup türküyü dinleyip durdum,
Bırakıp alçak dünya fikirlerini;
Göz önümde görmüş gibi oldum
Bulgar ve Ak İdil boylarını.

Dayanamadım, gittim türkücüye,
Dedim: "Kardeş bu hava hangi hava?"
Cevabında milletteşim bana:
Bu hava, dedi, Ellüki!"

Özelgen Ömid

Küz karaşımda hezer üzgerdě eşyalar tösě;
Sizle: Üttě yeş vakıtlar, cittě gomrěm yartısı.

Küz těgěp baksam eger de tormışımnıñ kügěne,
Yeş hilal urnında tulgan aynıñ yaktısı.

Nindiy dert bërlen kalem sızsam da kegaz östěne,
Oçmıy evvelgě cüler, saf, yeş mehebbet çatkısı.

İ mökaddes moñlı sazım! Uynadıñ sin nik bik az?
Sin sınasın, min süneměn, ayrılabız ahrısı!

Oçtı dönya çitlěgěnnen tarsınıp künlěm koşı,
Şat yaratsa da, cihanga yat yaratkan rabbısı.

Küpmě moñlansam da kunıp milliy agaçlar östěne,
Barsı korgan, bër gěne yuk canlısı, yafraklısı.

Bulmadıñ, altın yarım, salkın yarım, sin de miněm
Bër tebessěm bërle de tormış yulım yaktırtkıçı!

Küz yeşěñ de kipmiyçe yıglap vafat bulgan eni!
Gailesěne cihannıñ nik kitërděñ yat kěşě?!

Üpkenënnen birlě, enkey, iñ ahırgı kerre sin,
Her işěkten sördě uglıñnı mehebbet sakçısı.

Bar küñëllerden cılı, yomşak sinëñ kabrëñ taşı,
Şunda tamsın küz yeşěmnëñ ën açı hem tatlısı!

"Kopan Ümit

Göz bakışımda artık değişti eşyaların rengi;
Seziliyor: Geçti genç vakitler, geldi ömürümün yarısı.

Göz dikip baksam eğer hayatımın göğüne,
Genç hilal yerinde dolunayın ışığı.

Ne heves üzere kalemle çizsem de kağıt üstüne,
Uçmaz evvelki çılgın, saf, genç muhabbet kıvılcımı.

Ey mukaddes mahzun sazım! Çaldın sen niye pek az?
Sen kırılırsın, ben sönerim, ayrılıyoruz galiba!

Uçtu dünya kafesinden sıkılıp gönlüm kuşu,
Sevinçli yaratsa da cihana yabancı yaratmış Rabbi.

Ne kadar kederlensem de konup milli ağaçlar üstüne,
Hepsi kurumuş, bir tek yok canlısı, yapraklısı.

Olmadın, altın yarim, soğuk yarim, sen de benim
Bir tebbessüm ile de hayat yolumun aydınlatıcısı!

Göz yaşın da kurumadan ağlayıp vefat eden anne!
Ailesine cihanın niye getirdin yabancı kişi?!

Öptüğünden beri, anacığım en son defa sen,
Her kapıdan sürdü oğlunu muhabbet bekçisi.

Bütün gönüllerden sıcak, yumuşak senin kabrin taşı,
Şurada damlasın göz yaşımın en acı ve tatlısı!"

Hesen Tufan (1900-1981)

İrtelerĕm-Kiçlerĕm	***"Sabahlarım Akşamlarım***
İslĕ göller isĕ bulıp	Kokulu güller kokusu olup
İslerĕme töşeseñ...	Akıllarıma düşersin....
Halık cırı	Halk türküsü
Sinsĕz üte, tiñsĕz üte	Sensiz geçer, eşsiz geçer
İrtelerĕm-kiçlerĕm...	Sabahlarım akşamlarım...
Aylar buyı, yıllar buyı	Aylar boyu, yıllar boyu
Yuksındırsañ, nişlerĕm?!	Özletirsen, n'aparım?!
Al kürĕnse, göl kürĕnse	Al görünse, gül görünse
Bakçalarda küzĕme,	Bahçelerde gözüme,
Alsu göller isĕ bulıp	Pembe güller kokusu olup
Töşeseñ sin isĕme!	Düşersin sen aklıma!
Sinsĕz üte, tiñsĕz üte	Sensiz geçiyor, eşsiz geçiyor
İrtelerĕm-kiçlerĕm...	Sabahlarım akşamlarım.
Ayga kitse, yılga kitse,	Aya gitse, yıla gitse,
Küpke kitse, nişlerĕm?!	Uzunca gitse, ne yaparım?!
Közler kildĕ, göller şiñdĕ...	Güzler geldi, güller soldu...
İndĕ töşke kĕreseñ...	Artık düşe girersin...
Töşke kĕrĕp, iske töşĕp	Düşe girip, akla düşüp
Üzegĕmnĕ özeseñ!	Yüreğimi parçalarsın!
Sinsĕz üte, tiñsĕz üte	Sensiz geçiyor, eşsiz geçiyor
İrtelerĕm-kiçlerĕm...	Sabahlarım akşamlarım...
Ayına tüzem, yılına tüzem,	Ayına dayanırım, yılına dayanırım,
Meñgĕşĕne - nişlerĕm?!.	Ebedisine ne yaparım?!."

*

* *

Bĕlmiy kaldım, kürmiy kaldım:	"Anlamadan kaldım, görmeden kaldım:
Kittĕñ... huşlaşmadıñ da.	Gittin... Vedalaşmadın da.
Ĕzĕñ gĕne kaldı miña	İzin sadece kaldı bana
Yörgen sukmaklarıñda.	Yürüdüğün yollarda.
Kaysı koştır, isĕmĕñ bĕlen	Hangi kuştur, isminle
Siña kıçkıra kĕbĕk;	Sana haykırıyor gibi;
Urmandagı herbĕr çeçek	Ormandaki her bir çiçek
Sinĕ yuksına kĕbĕk...	Seni özlüyor gibi...
Kaya kittĕñ? Kĕmner aldı,	Nereye gittin? Kimler aldı,
Davıllarmı, sularmı?	Fırtınalar mı, sular mı?
Ĕzlerĕñde - romaşkalar,	İzlerinde papatyalar,
İstelĕgĕñ şularmı?	Yadigarın onlar mı?
İstelĕkke ĕzlerĕnde	Hatıra olarak izlerinde
Zeñger göller üseler...	Mavi çiçekler yetişşirler...
Kĕmner minĕ yuvatırlar,	Kimler beni avutur,
Gölnĕ karlar kümseler?..	Gülü karlar gömseler?.."

Zölfet (1947 - 2007)

Timĕrçĕ

Yazmışın da çikĕp yasagan ul,
Sandalına salgan açuvın.
Sandalında yençĕmekçĕ bulgan
Bölgĕnlĕknĕ, sugış-açlıgın;
"- Timĕrnĕñ sin zegıyfrek cirĕn -
Yörek turın taba bĕl gĕne -
Kızgan çakta kizenĕp bĕr suksañ,
Timĕr tügĕl, çort ta bögĕle!"
Dinĕ de şul timĕr idĕ anıñ,
Çükĕç tavışı buldı dogası.
Bĕrlinnarga kader alıp bardı
Ciren kaşkasınıñ dagasın.
... Kızgan timĕr kĕbĕk yeşedĕ ul,
kızgan kilĕş kĕrdĕ sugışka,
kızgan timĕr suktı yöregĕne,
kızgan kilĕş avdı kamışka.
"-E... sinmĕni?! - didĕ timĕrge ul. -
Sin... sugarga... uyladıñmını?
Breş, brat! Küpmĕ gĕne sukma,
Kızgan çakta irler bögĕlmiy!"
Böktĕ timĕr, kızgan timĕr böktĕ!
Tik bĕr mizgĕl kalgaç ülĕmge,
Kızgan timĕrge ul eytĕp kuydı:
"- Yoklap alıym elĕ min mĕne...
E annan soñ... kaynar kilĕş torsañ,
Neni kadak yasıym üzĕnnen..."
... Ul bĕlmedĕ - soñgı tamçı kanı
Akkanın şul timĕr ĕzĕnnen...

Demirci

Yazgısını da büküp yapmış o,
Örsüne vurmuş öfkesini.
Örsünde yenecek olmuş
Düşkünlüğü, savaşı, açlığı;
"Demirin sen daha zayıf yerini
Yürek tarafını bulmayı bil yeter
Kızmışken gerilip de bir vursan,
Demir değil, çelik bile bükülür!"
Dini de bu demir idi onun,
Çekiç sesi oldu duası.
Berlinlere kadar götürdü
Doru küheylanının nalını.
...Kızmış demir gibi yaşadı o,
Kızmışken girdi savaşa,
Kızmış demir vurdu yüreğine,
Kızmış halde yıkıldı kamışlara.
"Haa... sen misin?! Dedi demire o.
Sen vurmayı mı düşündün ki?
Haydi birader! Ne kadar vursan da,
Kızmışken yiğitler bükülmez!"
Büktü demir, kızgın demir büktü!
Fakat bir an kalmışken ölüme,
Kızgın demire o deyiverdi:
"-Biraz kestireyim ben hele...
Ondan sonra, hâlâ kızgın halde dursan,
Küçük bir çivi yaparım seni..."
O bilmedi, son damla kanının
Aktığını o demir izinden...

Ravil Feyzullin (1943 -)

İkĕ Küpĕr	***İki Köprü***
Yaña küpĕr,	Yeni köprü,
Timĕr-bĕton,	Demir- beton,
Cimĕrĕlmes	Yıkılmaz
Kük kükretken	Gök gürleten
Alla töşĕp	Tanır düşüp
Biyĕse de!	Oynasa da!
Yaña küpĕr.	Yeni köprü
Igı-zıgı.	Bir telaş.
Maşinalar.	Arabalar.
Yulavçılar.	Yolcular.
Oçraşalar.	Karşılaşırlar.
Kürĕşeler.	Görüşürler.
E çitterek-	Biraz kenarda da
İskĕ küpĕr.	Eski köprü.
Meyĕt iltken	Cenaze götürülen
Kabıkmını...	Tabut mu ne...
Hezĕr annan	Şimdi ondan
Bĕrkĕm yörmi.	Hiç kimse geçmiyor.
Yuk! Yalgışam:	Hayır! Yanıldım:
Tönle monda	Geceleyin burada
Bĕr çal çeçlĕ	Bir ak saçlı
Ana yöri.	Ana gezer.
Küzĕne anıñ	Gözüne onun
Yokı kĕrmi.	Uyku girmez.
"Bĕlmi bit ul,	"Bilmez ki o
Yaña küpĕr salınganın!	Yeni köprü yapıldığını!
Kitkenĕ kük-	Gittiği gibi,
Monnan kaytır	Buradan döner
Minĕm balam..."	Benim yavrum..."
Niçençĕ yıl	Kaçıncı yıl
Yalgız ana,sugış kırın	Yalnız ana, savaş meydanını
Kabĕr itken	Kabir etmiş
Ulın şulay karşı ala...	Oğlunu böyle karşılar...

KAYNAKLAR:

ALPAROV GİYBAD (1927) *Un yıl içinde tatar edebiy tili*; Megarif, no: 10-11.

ALPAROV, GIYBAD (1945) *Saylanma Hĕzmetler, (Tatar grammatikası hem gomumi tĕl bĕlĕmĕ meselelerĕ)* Kazan.

BAYÇURA ÜZBEK Ş. (1959) *Zvukovoy stroy tatarskogo yazıka; Eksperimental'no-fonotiçeskiy oçerk*, Çast I, Kazan: "Izdatel'stvo Kazanskogo Universiteta".

CEMİL TAHSİN, Tatar Adı. *Renkler*, Bucureşti, 1989: "Kriterion".

ERCİLASUN AHMET B. (1990) *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*. Ankara.

ERCİLASUN AHMET B. (1991) Tatar Türkçesinin Kısa Grameri: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Ankara. 1087. - 1096.

FAHRETDİNOV, RAVİL (1993) Tatar Oğlu Tatarım (Aktaran: Mustafa Öner) *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 80. sayı, 47.-60.

FASEYEV F. S. (1966) Kratkiy grammatiçeskiy spravoçnik tatarskogo yazıka. *Tatarsko - russkiy slovar'*. Moskva, 807 - 863.

HANGİLDİN, V. N. (1959) *Tatar Tĕlĕ Grammatikası (morfologiya hem sintaksis)* Kazan.

HİSAMOVA, F. M. (1987) *Hezĕrgĕ Tatar Tĕlĕ Fonetikası*. Kazan.

İZGİ, ÖZKAN (1985) Tatar Adı Hakkında : *Emel* 147, Ankara.

KAKUK, ZSUZSA (1976) Mai Török Nyelvek-I Bevezetes, Budapest.

KERİMULLİN EBRAR (1997) *Til milletniñ sakçısı*. Kazan.

KIRIMER CAFER SEYDAHMET (1996) *Gaspıralı İsmail Bey* (haz. Ramazan Bakkal) İstanbul: "Avrasya Bir Vakfı".

MENGES K. H (1968) *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden.

MOSTAFİN R., DAUTOV R. Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları (Aktaran: Mustafa Öner), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 3, Bahar - 1997, 135-168.

MUHAMMEDİ RİNAT (1993) *Sırat Köprüsü - Sultangaliyev*. (Aktaran: Mustafa Öner) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayını, no: 109, İstanbul, 445.

NUGAYBEK, G; KORBANGALİYEV, M (1927) *Tatarlar arasında imla hem herif islahı hereketi*, Megarif, no: 10-11, Kazan.

ÖNER, MUSTAFA (1991) Abdullah Tukay'ın Bir Şiiri: Şüreli. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları VI*, 193-239.

ÖNER, MUSTAFA (1996) I. Baku Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri. *1926 Baku Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı* (29-30 Kasım 1996), TDK:726, Ankara 13-25.

ÖNER, MUSTAFA (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 703. Ankara. 1998. ss. LX+270.

ÖNER, MUSTAFA (1999-1) Tatar, Başkurt ve Kazak Sözlükleri. *Kebikeç -İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, yıl:4, sayı:7-8, 115-129.

ÖNER, MUSTAFA (1999-2) Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi, *Türk Dili*, sayı:565, Ocak-1999, 10-18.

ÖNER, MUSTAFA (2001) Islah Edilmiş Arap Alfabesi ve Huca Bedii'nin Derlediği Tatar Ata Sözleri. *EÜ Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi X cilt*, "Üzbek Bayçura Özel Sayısı" İzmir, 213-313.

ÖNER, MUSTAFA (2005) *Tatar Mânileri.* Kum Saati Yayınları, İstanbul, XLII +157.

POPPE, NICHOLAS (1963) *Tatar Manual* (Descriptive Grammar and Texts with A Tatar-English Glossary) Indiana University.

Russko-turetskiy slovar'. 47. 000 slov, Moskva, 1972.

Tatar tělěněñ añlatmalı süzlěgě. (Red. F. E. Ganiyev) Kazan, 2005.

Tatar tělěněñ añlatmalı süzlěgě. öç tomda, Kazan, 1977-1981.

Tatar tělěněñ dialektologik süzlěgě. (Red. MAHMUTOVA L. T.) Kazan, 1969.

Tatar tělěněñ dialektologik süzlěgě. (Red. RAMAZANOVA D. B.), Kazan, 1993.

Tatarskaya grammatika. (Red. ZAKİYEV M. Z.), I. tom, Kazan, 1993.

Tatarsko-russkiy slovar'. Moskva, 1966: "Sovetskaya Entsiklopediya".

USER, HATİCE ŞİRİN (2006) *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara: "Akçağ".

VELİULLİNA Z, KURBATOV H, CELEY L. (1965) *Hezěrgě Tatar Edebiy Tělě*. Kazan.

ZAKİYEV, M. Z. (1966) Tatarskiy yazık: *Yazıki naradov SSSR. - Tyurkskie yazıki*, Moskva. 139-154.

ZEKİYEV M. Z. (1977) *Tatar Halkı Tělěněñ Barlıkka Kilüvě*, Kazan.

BAŞKURT TÜRKÇESİ

Dr. Habibe YAZICI ERSOY

1. GİRİŞ

1.1. BAŞKURDİSTAN VE BAŞKURTLAR

1.1.1. Başkurdistan'ın Coğrafî Konumu ve Nüfus Yapısı

Bugün, güney ve orta Urallar ile İşimbay (Belaya) ve Kama nehirleri arasında yaşayan Başkurt Türklerinin 1989 sayımına göre nüfusu 1.449.462'dir ve Başkurdistan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Başkurdistan dışında Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Ukrayna'da da yaşayan Başkurt Türkleri vardır (Devlet 1992: 271). Başkurdistan, Avrupa ile Asya arasında ön Ural ve orta Ural dağlarının batı tarafında, İdil ve onun bir kolu olan Ufa Nehrinin oluşturduğu havzada yerleşmiştir. Kuzeybatısında Tataristan ve Udmurtiya Cumhuriyetleri, kuzeyinde Perm ve Sverdlovsk bölgeleri, doğusunda Çelyabinsk bölgesi ile güney ve güneydoğusunda Orenburg bölgesi vardır (Demir 2002: 73).

Başkurdistan'ın Siyasi Tarihi

VIII. yüzyılda Başkurtlar, İdil ve Güney Ural bölgesinde yaşıyorlardı. Bu yüzyılda, Türk kökenli olan Başkurt Türkleri Bulgarların doğu komşularıydılar. VIII.-IX. yüzyıllarda, Ural'ın güneyi ile Batı Sibirya'yı içine alan geniş bir sahaya yayılan Başkurt Türkleri, burada Fin-Ugor halklarıyla temasta bulunmuşlardır (Kurat 1965: 99; 1992: 113). IX. yüzyılda bugün hâlâ yaşamakta oldukları Volga, Kama, Tobol ve Ural nehirleri arasında bulunan sahaya yerleşmişlerdir. X.-XIII. yüzyıllar arasında Volga-Kama Bulgarlarının etkisi altında kalan, daha sonra 1236 yılında Moğollar tarafından Altın Ordu'ya bağlanan Başkurtlara, Moğol hâkimiyeti süresince bazı Bulgar, Kıpçak ve Moğol kabileleri katılmıştır (Demir 2002: 73).

XI. yüzyıla kadar Şamanist olan Başkurt Türkleri, Moğol hâkimiyetinden önce İslamiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. Ancak 14. yüzyılın ilk yarısında Özbek Han (1313-1340) zamanında İslamiyet'i tam olarak kabul etmişlerdir (Demir 2002: 73). Altın Ordu devletinin 1481'de dağılmasından sonra, Başkurt Türkleri bu devletin mirasçıları arasında paylaştırılmış ve İdil, Kama nehirlerinin doğusunda yaşayan Başkurt Türkleri Şıbanoğulları (Sibirya Tura Hanlığı)'nın; İdil nehrinin batısında yaşayanlar da Kazan Hanlığı'nın hâkimiyetine verilmiştir. Güney ve güneydoğudaki Başkurtlar ise Nogay Mirzalarının hâkimiyeti altına girmiştir (Saray 1992: 130). Kısa süre sonra Şiban Tura Hanlığı, bütün Başkurt Türklerini hâkimiyeti altına almış ve XV. ve XVI. yüzyıllarda Başkurt ülkesini idare etmişlerdir (Togan 1993: 330). Altın Ordu devletinin dağılmasından sonra, Başkurt Türkleri her ne kadar bazı hanlıklara bağlı kalmışlarsa da kendilerinin düzenledikleri ve "yıyın" adını verdikleri kurultayda seçtikleri bir başbuğ ve on iki bey tarafından idare edilmişlerdir (İnan 1987: 384).

1552'de Kazan, 1556'da Astrahan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Kazan Hanlığı ile işbirliği içinde olan Başkurtlar da Rusların saldırılarına uğramışlar ve

1557'de Başkurtlar Rus hâkimiyetine girmişlerdir. 1574'te de bugün hâlâ başkent olan Ufa şehri inşa edilmiştir (Kurat 1993: 225). Başkurtlar, Rusların topraklarını işgal etmelerinin üzerine zaman zaman ayaklanmışlardır. Rus karakollarına yapılan küçük çaplı baskınlar ve çete savaşları şeklinde başlayan mücadele, daha sonra ciddi bir mücadeleye dönüşmüştür. Başkurtlar, 1664'te Seyyid Batır önderliğinde ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma, tarihte "Seyid Ayaklaması" olarak geçer. Üç yıl devam eden bu ayaklanmayı bastırmak için Ruslar çok uğraşmışlardır. Ayrıca, Başkurtlar 1662-1665 yılları arasında Köçüm Han'ın oğulları tarafından idare edilen Rus karşıtı savaşlarda da büyük gayret göstermişlerdir. Bu yıllarda, Başkurtlar Ruslara karşı her fırsatta isyanlar çıkarmışlardır. 1707'de I. Petro zamanında büyük bir ayaklanma çıkaran Başkurtlar başarısız olunca, 1709 yılında tekrar ayaklanmışlardır (Taymas 1988: 60-62).

Başkurtlar, XVIII. yüzyılı ayaklanmalarla geçirmişlerdir. 1755 ve 1774'teki ayaklanmalar, Rusların lehine sonuçlanmış ve birçok Başkurt hayatını kaybetmiştir (Taymas 1988: 73-79; Özkan 1994: 10). 1905 Rus ihtilalinde, çok fazla rolleri olmayan ve ihtilalin sonuçlarından fazla etkilenmeyen Başkurtlar, 1917 İhtilalinden fazlasıyla etkilenmişlerdir. Bu ihtilal, Başkurtların uzun süredir hayalini kurdukları "ulusal devlet" düşüncelerini gerçekleştirmelerine imkân sağlamıştır. 1917 Temmuz- Ağustos aylarında Orenburg ve Ufa'da toplanan iki Başkurt Kurultayı, Başkurt Bölgesel Şurasını (Oblastnoye Shuro) seçmiştir. Bu şura, bağımsız bir cumhuriyetin kurulmasına karar vermiştir. Bütün bu çalışmaların ideolojik ve siyasi lideri Ahmet Zeki Velidi (Togan) olmuştur. 1917 ihtilalinden sonra, bu Başkurt şurası, Orenburg, Ufa, Samara, Perm gibi bölgelerin bağımsız birer eyalet olduklarını ve Başkurt Cumhuriyetine bağlandıklarını açıklamıştır. Bu karar, 17 Kasım 1917'de her yerde duyulmuş ve 22 Kasım 1917 tarihli *Pravda* gazetesinde haber olarak yayımlanmıştır. 8 Aralık 1917'de Başkurt Seçmen Kurultayı Orenburg'da gerçekleştirilmiş ve millî bir ordu ile Başkurdistan cumhuriyetinin kurulmasına karar verilmiştir. 23 Mart 1919'da, kurulan cumhuriyetler arasında, Moskova ile iki taraflı güç paylaşımına dayanarak kurulan tek cumhuriyet Başkurdistan cumhuriyeti olmuştur. Bir yıl sonra, 1920'de Rusya Merkezî İcra Komitesi Başkurdistan'ın siyasi muhtariyetinin fiilen ortadan kalktığını bildirmiş; bunun üzerine Zeki Velidî de ülkesinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Temmuz 1920'de Bolşevikler, Başkurtların mutlak azınlıkta olduğu yeni Başkurt yönetimini kurmuşlardır (Öner 1994: 67; Ilıshev 2002: 65). Yeni kurulan cumhuriyetin başkenti Ufa olmuştur. Başkurt Muhtar Cumhuriyeti'nin oluşumu, 1917 yılından başlayarak 1934 yılına kadar geçen süre içinde tamamlanmıştır (Tokatlı 2002: 85).

1990 yılına gelindiğinde Başkurdistan'da Meclis Başkanlığı ve daha sonra Başkanlık için sıkı çekişmelerin yaşandığı bir seçim yapılmıştır. Bu seçimde, Başkurdistan Yüksek Şurası çok partili sisteme dayanan yeni bir meclis oluşturmuş ve bu seçim sonrasında, Murtaza Rahimov iktidara gelmiştir. 1990'da Sovyetler Birliği'nin çöküşü, birçok demokratik reformların başlamasına neden olmuştur. 1992'de, Rusya'nın Tataristan ve Çeçenistan dışındaki bütün eski otonom cumhuriyetleri, Moskova'da Federal Anlaşma imzalamışlardır. Murtaza Rahimov, bu anlaşmayı, Rusya'nın otonomi ve geniş çaplı birçok yetki tanıması şartıyla imzalamıştır. Bu şartlar, Federal Anlaşmaya özel bir ek ile onaylanarak Boris Yeltsin ve Murtaza Rahimov tarafından imzalanmıştır. 11 Mayıs 2000'de, Rusya başkanı Vladimir Putin, Başkurdistan Devlet meclisi sözcüsü Konstantin Tolkaçev'e gönderdiği mektupta parlamentonun Cumhuriyet anayasası ve federal kanunlar ile uyumlu hâle getirilmesini önermiştir. 3 Kasım 2000'de

Başkurdistan Devlet Meclisi "Başkurdistan Cumhuriyet Anayasasında Tadilata Giriş" başlıklı bir kanun çıkarmıştır. Bu kanun, anayasada yapılan yüzden fazla değişikliğin ilânını kararlaştırmıştır (Ilıshev 2002: 69).

Başkurdistan bugün hâlâ Rusya Federasyonu içinde federe bir cumhuriyettir.

1.2. DİL

Tatar ve Kazak Türkçelerinin geçiş köprüsü hâlindeki Başkurt Türkçesi, şekil yapısı bakımından Tatar Türkçesi ile hemen hemen aynı özellikleri gösterirken ses bakımından ondan farklılaşmıştır. Tarihî yazı dilinden, kendisine has peltek ve sızıcı ünsüzlerle ayrılan Başkurt Türkçesinde, tıpkı Kazak Türkçesinde olduğu gibi, ileri derecede ünsüz uyumları görülür (Benzing 1959: 421-434). Başkurt Türkçesi alfabesinde 30 ünsüz, 10 ünlü harf vardır. Bu alfabedeki Ё, Ц, Щ, Ю, Я Kiril alfabesindeki çift seslerdir. Ayrıca yine bu alfabede Kiril alfabesinde bulunan ь, Ъ şeklindeki inceltme ve kalınlaştırma işaretleri mevcuttur.

Ünlü Başkurt dilcileri E. F. İşbirzin, J. G. Kiyekbayev, ve G. B. Hüseyinov'un Başkurt Türkçesinin tarihî gelişimi ile ilgili bazı görüşleri şu şekildedir:

J. F. Kiyekbayev, Başkurt edebî dilinin tarihî gelişimini üç döneme ayırmıştır.

1. XV.- XVI. yüzyıllardan başlayıp XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönem: Klasik halk şarkılarında, destanlarda, rivayetlerde, hikâyelerde ve halk edebiyatının diğer ürünlerinde görülen dil. Bu dönemde Başkurtların resmî yazı dili Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dilidir.
2. XIX. yüzyılın ikinci yarısından 1917 Ekim ihtilaline kadar olan dönem: Başkurt dili esasında yazı dili oluşturma çalışmalarının başladığı dönem. Bu dönemin sonunda, XX. yüzyılın başından Ekim ihtilaline kadar Başkurtların resmî yazı dili olan Başkurt dilinin leksik, gramatik özellikleri de göz önünde bulundurularak, Eski Türk diline yakın olan eski Tatar dili kullanılmıştır.
3. Ekim devriminden sonraki ilk yıllardan (1919- 1922) başlayarak günümüze kadar gelen dönem: Yerel Başkurt ağızlarının esas alındığı edebî yazı dilinin meydana geldiği dönem (Kiyekbayev 1966: 53-55).

G. B. Hüseyinov ise Başkurt edebî dilinin tarihî gelişimini iki devreye ayırır.

1. XIII.-XIV. yüzyıllardan Ekim devrimine kadar olan dönem: Bu dönem kendi içinde ikiye ayrılır.
   a. XIII.-XIV. yüzyıllardan XIX. yüzyılın sonuna kadar olan dönem: Bu dönemde edebî dil olarak Kıpçak dili tesirindeki kabile dili esasında meydana gelen Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili kullanılmıştır.
   b. XIX. yüzyılın sonundan Ekim devrimine kadar olan dönem: Bu dönemde yazı dili olarak Tatar yazı dili kullanılmıştır. Ekim devriminden sonraki devir Başkurt milletinin millî edebî dili devridir.
2. 1919-1922 yıllarından başlayarak günümüze kadar gelen dönem (İşbirzin 1993: 8).

E. F. İşbirzin'e göre Başkurt Türkçesi iki döneme ayrılır.

1. Millet olana kadar geçen dönem. XIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar olan bu dönem dörde ayrılır:

a. XIII. yüzyıldan XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan dönem: Bu dönemde kendi sahip olduğu leksik-gramatik farklılıklarla beraber, Orta Asya Türkî diline yakın olan Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili kullanılmıştır.

b. XVI. yüzyılın ortasından XVIII. yüzyıla kadarki dönem: Bu dönemde Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dilinde, çoğunlukla resmî yazılar ve yıllık gibi edebî eserlerde, Kıpçak unsurları ile Rus dilinden giren unsurlar artmıştır.

c. XIX. yüzyılın ilk yarısı: Bu dönemde, Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili içerisinde, dinî edebiyat gelişir. Edebî dilin, konuşma ve halk edebiyatı ürünlerinin dili ile ilişkisi gelişmeye başlamıştır.

ç. XIX. yüzyılın ikinci yarısı: Bu dönemde edebiyat gelişmiştir. Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dilinde Başkurt unsurları artmıştır. Edebî dilin yeni stilleri şekillenmeye başlamıştır.

2. Başkurt millî edebî dili dönemi. Bu dönem de dörde ayrılır.

a. XIX. yüzyılın sonundan Ekim devrimine kadarki dönem: Başkurt milletinin şekillenmesinin başladığı devirde, matbuatta Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dilinin özelliklerini taşıyan Tatar dili kullanılmıştır. Bu dönemde, edebî dilde demokratikleşme süreci gelişmiş ve Başkurtça unsurlar artmıştır.

b. 1920'li yıllarda canlı konuşma dili, Ural-Volga (İdil) boyu Türkî dili ve folklor dili tesiriyle bugünkü Başkurt edebî dili şekillenmeye başlamıştır.

c. 1930-1940 yılları arası: Bu dönemde, bugünkü Başkurt edebî dili hızla gelişmiş ve mevcut edebî türler de kendini hissettirmiştir. Yeni Başkurt yazı dili ile edebiyatın her alanında eserler verilmeye başlanmıştır.

ç. 1940'dan günümüze kadarki dönem: Bu dönemde, bugünkü Başkurt edebî dili yerleşmiş ve edebî dilin kuralları tespit edilmiştir. Başkurt edebî dilinin, Rus dili ve diğer halkların dili ile ilişkileri gelişmiştir (İşbirzin 1993: 8).

Başkurt dili araştırmaları Ekim ihtilalinden önce başlamıştır. Başkurtların dili, edebiyatı ve tarihi ile ilgili bilgileri, aşağıdaki Rus oryantalistlerinin eserlerinde bulmak mümkündür: N.A. Aristov, A. Bessonov, M. İvanov, V. Katarinskiy, D. P. Nikolskiy, P. S. Palas, F. Rizaetdin, D. A. Hvalson, V.V. Radloff, N. F. Katanov vb. Başkurt dil bilimi Sovyet devrinde oluşmuştur. Başkurt dilini, her yönüyle araştırarak, dil bilimini bugünkü seviyeye getiren bilim adamları; N. K. Dmitriyev, Dc. G. Kiyekbayev, K. Z. Ahmerov, A. A. Yoldaşev, T. M. Garipov, N. H. İşbulatov, Z. G. Uraksin, S. F. Mircanova, N. H. Maksutova, E. F. İşbulatov ve G. Saytbattalov gibi isimlerdir. (Kaydarov, Ozarov: 1999: 179).

İdil-Ural bölgesinde, XIII. yüzyılda teşekkül eden Batı Türkçesinden farklı olarak, eski yazı dili bazı değişiklerle olsa da devam etmiştir. İdil-Ural bölgesinde ve bütün Türkistan'da kullanılan bu dil "Türkî Til" dir (Ercilasun 1993: 68-69). Bu durum, 1552'de ilk önce Kazan'ın ve daha sonra sırayla diğer hanlıkların Rusların hâkimiyetine geçişiyle değişmeye başlamıştır. Ruslar ilk olarak, bilim adamları yoluyla her Türk boyunun konuşma dilini yazı dili hâline getirmek için uğraşmışlardır. Papaz ve misyoner İlminski, Tatar ve Kazak aydınlarını etkileyerek kendi boylarının dilinde gramer ve alfabeler, eserler yazdırmaya başlamıştır (Ercilasun 1993: 69). Ekim devrimine kadar, "Türkî Til" i kullanan birçok Türk halkı gibi Başkurtlar da Arap alfabesini kullanmışlardır (İşbirzin 1993: 205).

Ekim ihtilaline kadar Başkurt alfabesi için Rus alfabesi esasında harfler düzenlenmiştir. 1907'de Başkurt bilim adamları bu konuda çalışmalar yapmıştır. A. Bessonov *Bukvar dilya başkir* adlı bir kitap yazmış ve burada 41 harfli Başkurt alfabesini teklif etmiştir. V. Katarinskiy de yine aynı isimdeki kitabında, Rus alfabesine Başkurt Türkçesinin seslerini eklemiştir. Aynı yıl, M. C. Kulayev Rus- Grek-Latin esaslı bir alfabeyi Başkurt alfabesi olarak kullanmaya başlamıştır. Bu alfabenin Başkurt Türkçesi için uygulanabilmesi bazı yeni harflerin eklenmesiyle mümkün olabilirdi. Bu eklemeler de yapılarak, bu alfabe 1912'de uygulamaya konulmuştur (İşbirzin 1993: 211; Tacemen 1994-29).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bütün Türk çevrelerinde bir yenileşme dönemi başlamıştır. Osmanlı Türkleri, yüzyılın başlarından itibaren Batı medeniyetine doğru yönelmiş; bu arada da İdil-Ural bölgesinde din ve eğitim hayatında çeşitli reformlar yapılmaya başlanmıştır. Hem İdil-Ural sahasında hem de bütün Türk dünyasında başlayan yeni eğitim hareketine bağlı olarak "usul-ü cedid mektepleri" açılmış, bir yandan da "marifetçilik" hareketi sonucu, süreli gazete ve dergiler çıkmaya başlamıştır (Öner 1994: 69). Bu dönemlerde İsmail Gaspıralı, Kırım'da çıkardığı Tercüman gazetesinde "dilde, işte, fikirde birlik" düşüncesini benimsemiş ve çıkardığı gazete vasıtasıyla Türk dünyasında dil birliğini sağlamaya çalışmıştır (Ercilasun 1993: 71). Ancak, olumlu yöndeki bu gelişmeler, Bolşevik İhtilali nedeniyle tekrar geriye doğru gitmiştir.

1917 Bolşevik İhtilâlinden sonra İdil-Ural ve Türkistan'da yazı dilinin parçalanması hız kazanmıştır. Bilhassa, folklor ve halk edebiyatı bakımından zengin olan Başkurt Türkçesi, önceleri konuşma dili olarak kullanılmış, daha sonra 23 Mart 1919 tarihinde ilan edilen Başkurdistan Cumhuriyeti'nin yazı dili olarak kabul edilmiştir (Benzing 1959: 421-434). Yazı dili ile birlikte, Başkurdistan Halk Maarif Komiserliği bünyesindeki İlmî Merkezin yönlendirmesiyle Başkurt yazarlarından Seyit Remiyev yeni bir alfabe hazırlamıştır. Bu alfabede 33 harf bulunuyordu ve bunların 27'si ünsüz, 6'sı ünlüydü. Bu alfabe, 1923'te imla komisyonu tarafından kontrol edilmiş; 1924'ün Ocak ayında Başkurdistan yönetimi tarafından kabul edilerek *Yaŋı Yul* dergisinde yayımlanmıştır. Bu alfabe, bazı değişiklikler yapılarak Latin esaslı alfabenin kabul edilmesine kadar kullanılmıştır. Ancak, bu alfabenin eksiklerinin çok olması ve kullanımda sıkıntılar yaratması nedeniyle bir an önce Latin harflerine geçme çalışmaları başlamıştır. S. Sönçelev, G. Şönesi, E. Xeberi, S. Remiyev, G. Alparov yönetimindeki Yeni Alfabe Geçici Ülke Komitesi tarafından düzenlenen Latin esaslı Başkurt alfabesi, 1924 yılının Ekim ayında kabul edilmiştir. Bu alfabe, 24'ü ünsüz, 10'u ünlü 34 harften oluşuyordu. Ancak bir yıl sonra Yeni Alfabe Geçici Ülke Komitesi yerine, Yeni Alfabe Komitesi kurulmuştur. Bu komite, daha önce kabul edilen alfabe üzerinde bazı değişiklikler yaparak, 20 Mart 1925'te yapılan toplantıda, 36 harften meydana gelen alfabeyi hazırlamış ve bazı değişikliklerle bu alfabe *Başkurt Aymağı* dergisinde yayımlanmıştır. (İşbirzin 1993: 105).

Mart 1926'da Bakü'de "I. Uluslar Arası Türkoloji Kongresi" toplanmıştır. Bu kongrenin en önemli konularından biri, Türk dünyasındaki yazı meselesiydi. Kongrede, Rus alfabesinin Türkçenin ses yapısını karşılayamadığına, Latin alfabesinin ise buna uygun olduğuna karar verilmiştir (Şimşir 1992: 117). Bu doğrultuda, bir yıl sonra 1927'de bütün Sovyetler Birliği Türk boyları temsilcileri yeniden bir araya gelerek, büyük ve küçük harfleri farklı olan 33 harflik ortak Türk alfabesini kabul etmişlerdir.

Daha sonra bu alfabe esasında, Başkurt Türkçesinin kendine has sesleri eklenerek yeni Başkurt alfabesi düzenlenmiştir. Moskova Komisyonu tarafınca hazırlanan ve Rusya Maarif Komitesi tarafından da kabul edilen plana göre 1945 yılına kadar Latin alfabesine geçiş süreci tamamlanacaktı. Bu yeni alfabe, 7 Haziran 1928'de Başkurdistan İdare Komitesinin kararıyla Başkurdistan devletinin resmî alfabesi olarak kabul edilmiştir. 1932 yılından itibaren, Arap harfli eserlerin yayımlanması yasaklanmıştır (İşbirzin 1993: 210).

Bütün bu gelişmeler olurken, Sovyetler Birliği, ülkenin tamamında ortak alfabe kullanımı bahanesiyle Rus alfabesine geçişi planlamaya başlamıştır. Türkiye'de de Latin harflerine geçiş, onları bu planlarını bir an evvel uygulamaya koymaya sevk etmiştir. 20 Aralık 1939'da, Başkurdistan hükümeti, Latin alfabesinden Rus alfabesine geçmeyi ve bu alfabe esasında hazırlanan imla kurallarını kabul etmeyi öngören bir karar imzalamıştır. Birtakım konferans ve çalışmalardan sonra, 15 Kasım 1941'de Başkurt Yüksek Şura Başkanlığı tarafından Başkurt Türkçesinin bugün hâlâ kullandığı alfabe kabul edilmiştir. 1950'de bu alfabeye, alıntı kelimelerde kullanılan /ë/ sesi eklenmiştir. 23 Kasım 1950'de yeni alfabe ve imla resmen kabul edilip yayımlanmıştır (İşbirzin 1993: 212). Bu alfabede 42 harf mevcuttur.

Başkurt edebî dili, bütün bu gelişmelerden sonra hızla yoluna devam etmiş, ilk başta daha çok sözlü edebiyat ürünleriyle başlayan gelişme, Rus-Başkurt mücadelelerinin işlendiği hikâye, roman, piyes ve şiirlerle sürmüştür. Bu gelişme süreci bugün hâlâ devam etmekte; yeni sanat eserleri ortaya konulmaktadır.

1.2.1. Başkurt Türkçesinin Ağızları

Başkurt Türkçesinde ağız araştırmaları, bilimsel anlamda özellikle Başkurt yazı dilinin resmî olarak kabul edildiği dönemden sonra başlamıştır. 1928 yılında Başkurdistan SSSR İlimler Akademisinde, N. K. Dimitriyev başkanlığında bir heyet kurulmuştur. Bu heyet, ağız araştırmaları yapmakla görevlidir. Bu yıllardan itibaren, gerek bu şekilde kurulan heyetlerle, gerekse bireysel çalışmalarla Başkurt Türkçesi ağız araştırmaları gittikçe artmıştır. Başkurt ağızları ve bu ağızların tasnifi üzerine A.G. Bessenov, V.V. Katarinskiy, W. Radloff, N. Poppe, G. Devletşin, J. G. Kiyekbayev, N. H. Maksyutova, S.F Mircanova, T.G. Baişev, A. A. Yuldaşev, K. Z. Ehmer, T. M. Garipov, N. A. Baskakov vb. dilciler çeşitli araştırmalar yapmışlardır.

Bütün bu araştırmacılar, Başkurt ağızlarını bazen benzer bazen de ayrı şekillerde tasnif etmişlerdir.

A. G. Bessenov, V.V. Katarinskiy, W. Radloff, Başkurt ağızlarını iki ana gruba ayırmışlardır. Bu ağızlar şunlardır:

1. Dağ ağzı

2. Ova (yalan) ağzı (İşbulatov 1962: 27).

G. Devletşin, Başkurt ağızlarını altı grupta incelemiştir. Bunlar; 1. Kıvakan ağzı, 2. Yurmatı ağzı, 3. Ay ağzı, 4. Halyot ağzı, 5. Tabın ağzı, 6. Dim ağzıdır. T. G. Baişev, K. Z. Ehmer, A. A. Yuldaşev ve T. M. Garipov, Başkurt ağızlarını genellikle birbirine benzer şekilde üçe ayırmışlardır: 1. Doğu ağızları, 2. Güney ağızları, 3. Batı ağızları. J. G. Kiyekbayev ile N. H. İşbulatov ve N. H. Maksyutova ise, Başkurt ağızlarını 2 gruba ayırmışlardır: 1. Doğu, 2. Güney. (Kiyekbayev 2004: 6; İşbulatov 1962: 29).

N. A. Baskakov, Başkurt Türkçesinin ağızlarını aşağıdaki 3 ayrı grupta incelemiştir.

1. Kıvakan (Dağ) ağızları
2. Yurmatı (Bozkır) ağızları
3. Burzyan (Kuzeybatı) ağızları (1960: 162)

N. Poppe, Başkurt Türkçesinin ağızlarını 3 grupta ele almıştır:

1. Dağlık ağızlar (Kuzeydoğu ve güneydoğuda),
2. Bozkır ağızları (güneybatı ve merkez bölgelerde),
3. Kuzeybatı (1964: 3).

Bütün bu tasniflerde, bazen tamamen fonetik değişiklikler göz önünde bulundurulurken, bazen de ağızların coğrafî konumlara göre tasnif edildiği göze çarpmaktadır. Bu ağız çalışmaları arasında, Başkurt Türkçesinin ağızları tasnif edilmekle birlikte ağızların sözlüğü de düzenlenmiştir. Bunun iki güzel örneği, 1987'de N. H. Maksyutova tarafından yayımlanan *Başkurt Hüyleşterinin Hüzligi* ile U. F. Nezergulov'un başkanlığında 2002'de hazırlanan *Başkurt Tilinin Diyalektarı Hüzligi* adlı çalışmadır. Başkurt Türkçesinin ağızlarıyla ilgili çalışmalar bugün hem Başkurdistan'da hem de Türkiye'de devam etmektedir.

1.2.2. Alfabe

Başkurt Alfabesi		Çeviri Yazısı	
А	а	A	a
Б	б	B	b
В	в	V	v
Г	г	G	g
Ғ	ғ	Ġ	ġ
Д	д	D	d
Ҙ	ҙ	Ẓ	ẓ
Е	е	Ĭ (yĭ)	ĭ (yĭ)
Ё	ё	Yo	yo
Ж	ж	J	j
З	з	Z	z
И	и	İ	i
Й	й	Y	y
К	к	K	k
Ҡ	ҡ	Q	q
Л	л	L	l
М	м	M	m
Н	н	N	n
Ң	ң	Ŋ	ŋ
О	о	O	o
Ө	ө	Ŭ	ŭ

П	п	P	p
Р	р	R	r
С	с	S	s
Ҫ	ҫ	Ş	ş
Т	т	T	t
У	у	U (W)	u (w)
Ү	ү	Ü (W)	ü (w)
Ф	ф	F	f
Х	х	X	x
Һ	һ	H	h
Ц	ц	Ts	ts
Ч	ч	Ç	ç
Ш	ш	Ş	ş
Щ	щ	Şç	şç
Ы	ы	I	ı
Э	э	Ĭ	ĭ
Ә	ә	Ä	ä
Ю	ю	Yu	yu
Я	я	Ya	ya
Ь	ь	Yumuşatıcı ünsüz	
Ъ	ъ	Kalınlaştırıcı ünsüz	

2. SES ÖZELLİKLERİ

2.1. Ünlüler (Huzınqı Ündär)

Başkurt Türkçesinde dokuz ünlü vardır.

a, ä, ı, i, ĭ, u, ü, ŭ, ŭ

Başkurt Türkçesindeki ünlülerin özellikleri aşağıdaki şemada gösterilmiştir.

ÜNLÜLER	*Düz*			*Yuvarlak*	
	Geniş	*Yarı Dar*	*Dar*	*Dar*	*Yarı Dar*
Kalın	a		ı	u	ŭ
İnce	ä	ĭ	i	ü	ŭ

Başkurt Türkçesinde, tam geniş /o/, /ö/ ünlüleri yoktur. Buna karşılık normalden biraz daha kısa telaffuz edilen ve /u/, /ü/ ye göre biraz daha geniş olan /ŭ/ ve /ŭ/ ünlüleri vardır: *bŭrŭn* "eski, önce", *qŭyrŭq* "kuyruk", *tŭrmŭş* "hayat", *ŭlŭ* "büyük", *tŭlkŭ* "tilki", *ŭlkän* "büyük", *ŭlgŭ* "örnek".

Başkurt Türkçesinde ayrıca Türkiye Türkçesindeki /e/ ünlüsünden daha açık ve geniş telaffuz edilen /ä/ ünlüsü vardır: *äbĭy* "ihtiyar kadın", *xikäyä* "hikâye", *xätär* "tehlike", *äsä* "anne", *äyzä* "haydi".

/e/ ile /i/ arasında normalden daha kısa telaffuz edilen ve Başkurt Türkçesinin karakteristik ünlülerinden biri de /ĭ/ ünlüsüdür. Bu ünlü alfabede iki farklı harfle temsil edilir: *ĭlĭk* "ilk", *xärĭf* "harf", *kĭläm* "kilim", *kĭyĭź* "yabanî", *hĭpĭrĭw* "süpürmek", *ĭrĭ* "iri, kibirli".

Ünlülerde Görülen Ses Hadiseleri

Türkiye Türkçesindeki /o/, /ö/ sesleri, Başkurt Türkçesinde /u/, /ü/ olmuştur: *un* "on", *yul* "yol", *tura* "doğru", *hüz* "söz", *küz* "göz".

Türkiye Türkçesindeki /u/, /ü/ ünlüleri Başkurt Türkçesinde /ŭ/, /ű/ olmuştur: *tŭrŭw* "durmak", *kŭş* "kuş", *ű̆s* "üç", *kű̆n* "gün".

Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ä/ ünlüsü benzeşme yoluyla kalınlaşarak /a/ olmuştur: *azan* "ezan" (Ar. äẕān) , *dawam* "devam" (Ar. däwām), *qazna* "hazine" (Ar. ḫazīnä), *yawap* "cevap" (Ar. cäwāb), *darya* "derya" (Far. däryā), *farman* "ferman" (Far. färmān).

Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ā/ ünlüsü bazı kelimelerde incelerek kısalmıştır: *riwäyät* "rivayet" (Ar. riwāyät), *äxwäl* "ahval" (Ar. aḥwāl), *yĭnäyät* "cinayet" (Ar. cināyät), *lälä* "lale" (Ar. lālä), *bäräbär* "beraber" (Ar. bärābär).

Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ä/ ünlüsü Başkurt Türkçesine bazen daralarak /i/ şeklinde girmiştir: *imĭn* "emin" (Ar. ämīn), *kiramät* "keramet" (Ar. kärāmät), *şişmä* "çeşme" (Ar. çäşmä).

Arapça ve Farsça bazı alıntı kelimelerdeki /u/, Başkurt Türkçesinde kısalıp incelerek /ŭ/ olmuştur: *qŭźrät* "kudret" (Ar. qudrat), *nŭxsät* "ruhsat" (Ar. ruḫṣat), *nŭsxä* "nüsha" (Ar. nusḫa), *dŭrŭş* "dürüst" (Far. durust).

Arapça tek heceli alıntı kelimelerde /ı/ ve /ĭ/ türemesi meydana gelir: *sınıf* "sınıf" (Ar. ṣınf), *rızıq* "rızık" (Ar. rizḳ), *vaqıt* "vakit" (Ar. waḳt), *xärĭf* "harf" (Ar. ḥarf), *därĭş* "ders" (Ar. därs), *yĭnĭs* "cins" (Ar. cins).

2.2. Ünsüzler

Başkurt Türkçesinde 26 ünsüz vardır: b, v, d, g, ġ, z̧, j, z, y, k, q, l, m, n, ŋ, p, r, s, s̱, t, f, h, ç, ş, x, w. Ayrıca Rusçadan alınma kelimelerde kullanılan ts, şç gibi çift ünsüzler vardır. Yine Rusça kelimelerde kullanılan yu, yo ve ya sesleri mevcuttur.

Başkurt Türkçesinin ünsüzleri ve özellikleri aşağıdaki şemada gösterilmiştir.

ÜNSÜZLER		Çift dudak	Diş-dudak	Diş arası	Diş-diş eti	Damak-diş eti	Ön damak	Arka damak	Damak
Süreksiz	Geniz	m			n			ŋ	
	Akıcı						l, y		
	Titrek						r		
	Sızıcı	w	f, v	s̱, z̧	s, z	j, ş		x	
Süreksiz	Tonlu	b			d		g	ġ	
	Tonsuz	p			t, ts	ç, şç	k	q	h

/s̲/ ünsüzü Başkurt Türkçesinin karakteristik seslerinden biridir. Dişler arasından çıkan bir /s/ ünsüzüdür: *albaş̲tı* "kötü rüya", *alıs̲* "uzak", *balaş̲* "halı", *iş̲* "his, duygu", *käş̲* "çimen".

/z̲/ ünsüzü de yine Başkurt Türkçesinin karakteristik seslerinden biridir ve bu ses de dişler arasından çıkan bir ünsüzdür: *qaz̲* "kaz", *qäz̲ĭr* "fiyat, kıymet", *qız̲ıw* "kızmak", *qŭz̲a* "görücü, kılavuz".

/ġ/ art damak ünsüzüdür; /g/ ye göre gırtlağa daha yakın telaffuz edilir: *qŭz̲ağıy* "dünür", *sağılış* "püskürtme, yansıma", *saŋġı* "kayak", *sıġış* "nutuk; asıl", *täbiġät* "tabiat, doğa".

/x/ ünsüzü Arap telaffuzuna uygun gırtlaktan sızıcı olarak telaffuz edilir: *tĭxnikum* "lise", *xafa* "telaş, endişe", *xästär* "kaygı", *ixlas* "samimi".

/q/ ünsüzü de yine Türkiye Türkçesindekinden daha arkada ve gırtlağa yakın telaffuz edilir: *qabat* "tekrar, yeniden", *mamıq* "pamuk", *mıltıq* "tüfek", *qamsı* "kamçı".

/ŋ/ ünsüzü damak n'sidir: *käŋäş* "öğüt", *küŋĭl* "gönül", *sĭŋläw* "çınlamak", *tiŋlĭk* "eşitlik", *yaŋaq* "yanak".

/w/ sesi Başkurt Türkçesinde ayrı bir harfle gösterilmez, /u/ ve /ü/ harfleri iki ünlü arasında kaldığında ve kelime sonunda /w/ sesine tekabül eder: *yıwaş* "yumuşak", *yŭqlaw* "uyumak", *xäwĭf* "korku", *dawıl* "fırtına", *hawıt* "kap", *haw* "sağ", *taw* "dağ".

Ünsüzlerde Görülen Ses Hadiseleri

a. Kelime Başında Görülen Ses Hadiseleri

Eski Türkçede kelime başındaki /b/ lerin bir kısmı Türkiye Türkçesinde /p/ olurken Başkurt Türkçesinde korunmuştur: ET. *bik* > Bşk. *bik* "pek", ET. *bişir-* > Bşk. *bĭşĭr-* "pişirmek", ET. *barmak* > Bşk. *barmaq* "parmak".

Eski Türkçede birkaç kelimede, kelime başı /b/ ünsüzü /m/ olmuştur: ET. *biŋ* > Bşk. *miŋ* "bin", ET. *bän* > Bşk. *min* "ben", ET. *bin-* > Bşk. *mĭn-* "binmek", *muyın* "boyun", *murun* "burun".

Bugün Türkiye Türkçesinde /v/ ye dönen Eski Türkçede kelime başı bazı /b/ler de Başkurt Türkçesinde korunmuştur: ET. *bar* > Bşk. *bar* "var", ET. *bar-* > Bşk. *bar-* "var", ET. *bär-* > Bşk. *bir-* "vermek".

Başkurt Türkçesinde bazı alınma kelimelerde, kelime başı /b/ ler korunurken, bazı kelimelerde /p/ olur: *partiya* "parti" (Rus. *partiya*), *parta* "sıra" (Rus. *parta*), *paraġraf* "paragraf" (Rus. *paragraf*); *bŭt* "put" (Far. büt), *birsätkä* "peçete" (Rus. *perçetka*), *başta* "padişah" (Far. *pādşāh*), *bäyġämbär* "peygamber" (Far. päyġämbär).

Genel Türkçede kelime başındaki bütün /s/ ler Başkurt Türkçesinde /h/ olur: *hin* "sen", *hŭraw* "soru", *hĭz̲* "siz", *hıwıq* "soğuk". Lehçeye has bu karakteristik özellik Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelere de yansımış ve kelime başında bulunan Ar. /ṣ/; Far. /s/ sesleri de h olmuştur: *habın* "sabun" (Ar. *ṣābūn*), *hürät* "suret" (Ar. *ṣūrāt*), *hawap* "sevap" (Ar. *säwāb*), *haray* "saray" (Far. *sārāy*) *hŭrmä* "sürme" (Far. *surmä*).

Genel Türkçede kelime ve ek başında bulunan /ç/ ünsüzü sistemli olarak /s/ olur: *saqırıw* "çağırmak", *sŭnkŭ* "çünkü", *sıġıw* "çıkmak". Bu özellik alıntı kelimelere de yansımış ve Farsçadan giren kelimelerde de kelime ve ek başındaki /ç/ ünsüzü /s/ ol-

muştur: *sŭnki* "çünkü" (Far. çünki), *baqsa* "bahçe" (Far. bāġçä), *sıraq* "çırağ" (Far. çärāġ), *sınar* "çınar" (Far. çinār).

Arapa ve Fasçadan alıntı kelimelerde kelime başı /ç/ sesleri sistemli bir şekilde /y/ olmuştur: yĭnäyät "cinayet" (Ar. cināyät), yaza "ceza" (Ar. cäzā'), yännät "cennet" (Ar. cännät), *yĭsĭm* "cisim" (Ar. cism), *yabrail* "Cebrail" (Ar. cäbrā'il), *yämäġät* "cemaat" (Ar. cämā'at), *yän* "can" (Far. cān), *yıhan* "cihan" (Far. cihān).

b. Kelime İçi ve Kelime Sonunda Görülen Ses Hadiseleri

Köktürkçede kelime içi ve sonunda bulunan /b/ ler Başkurt Türkçesinde çift dudak v'si , /w/ ile karşılanır: *sub* > Bşk. *hıw* "su", *kabış-* > Bşk. *qawış-* "kavuşmak".

Eski Türkçede kelime içi ve sonundaki bazı /b/ ler ise Başkurt Türkçesinde /y/ ile karşılanmıştır: ET. *eb* > Bşk. *ŭy* "ev", ET. *seb-* > Bşk. *hŭy-* "sevmek".

Arapça alıntı kelimelerde, kelime içi ve kelime sonunda görülen c/ sesi sızıcılaşarak /j/ sesine dönmüştür: *mäjbür* "mecbur" (Ar. mäcbūr), *vıjdan* "vicdan" (Ar. wicdān), *äjäl* "ecel" (Ar. äcäl), *mäjlĭs* "meclis" (Ar. mäclis), *xaj* "hac" (Ar. ḥacc).

Başkurt Türkçesinde Arapçadan alınan bütün kelimelerde bulunan /ʿ/ (Ayın) sesi sistemli bir şekilde /ġ/ olmuştur: *väġäz* "vaaz" (Ar. waʿẓ), *ġalim* "alim" (Ar. ʿālim), *ġümĭr* "ömür" (Ar. ʿömr), *dŭġa* "dua" (Ar. duʿā'), *säġät* "saat" (Ar. sāʿat).

Arapçadan alınan birkaç kelimede, kelime başı /h/ ünsüzünün düştüğü görülmektedir: *iśäp* "hesap" (Ar. ḥisāb), *äkiät* "hikâye" (Ar. ḥikāyä), *aram* "haram" (Ar. ḥarām).

Aşağıdaki /st/ ünsüzleriyle biten Farsça alıntı kelimelerde bu çift ünsüzün /t/ si Başkurt Türkçesinde düşmüştür: *dŭrŭś* "dürüst" (Far. durust), *duś* "dost" (Far. dūst), *raś* "rast" (Far. rast).

3. YAPIM EKLERİ

3.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

+ar, +är, +şar, +şär, +ışar, +ĭśär: Sayı isimlerine gelerek paylaştırma ifade eden isimler türetir: *bĭrär* "birer", *unar* "onar", *altışar* "altışar", *ikĭśär* "ikişer", *tuqhanışar* "doksanar", *hikhänĭśär* "seksener".

+aw, +äw: Sayı isimlerine gelerek birliktelik anlamı katar: *ŭsäw* "üçü birlikte", *unaw* "onu birlikte", *ikäw* "ikisi birlikte", *altaw* "altısı birlikte".

+dam, +däm, +ẓäm: İsimlere gelerek bu isimlerden sıfatlar türetir: *yıldam* "süratli, hızlı", *kündäm* "uysal, uslu", *bĭrẓäm* "iyi geçinen, dost geçinen".

+daş, +däş, +taş, +täş, +ẓaş, +ẓäş, +laş, +läş: Ortaklık, benzerlik, yakınlık, eşitlik ifade eden isimler türetir: *yuldaş* "yol arkadaşı", *ildäş* "yurttaş, vatandaş", *yaqtaş* "hemşeri, memleketli", *sĭrẓäş* "sırdaş", *üẓäktäş* "merkeze ait", *yartılaş* "yarı yarıya".

+ġas, +gäs, +qas, +käs: *ataqas* "baba gibi", *yalanġas* "çıplak".

+ġı, +gĭ, +ġŭ, +gŭ; +qı, +kĭ, +qŭ, +kŭ: Genellikle zaman anlatan isim ve zarflara gelerek söz konusu zamana ait sıfatlar türetir: *huŋġı* "sonuncu", *qışqı* "kışın", *yäygĭ* "yazın", *äwälgĭ* "evvelki", *aśqı* "alttaki", *artqı* "arka", *tŭbängĭ* "aşağıdaki", *azaqqı* "sonraki". *kŭzgŭ* "ayna; güzün, kışlık".

+hız, +hĭz, +hŭz, +hŭz: Geldiği isim veya sıfata yokluk ifadesi kazandırır: *işhĭz* "işsiz", *tŭzhŭz* "tuzsuz", *yŭzhŭz* "yüzsüz", *künĭlhĭz* "gönülsüz", *tiŋhĭz* "eşsiz", *tŭshŭz* "renksiz", *aŋhız* "şuursuz, bilinçsiz".

+hıl, +hĭl: İsimlere gelerek benzerlik, gibilik ifade eden sıfatlar türetir: *aqhıl* "beyazımsı", *yuqhıl* "yoksul", *kükhĭl* "mavimsi", *uyhıl* "alçak, bayağı", *hıwhıl* "nemli, yaş".

+hıw, +hĭw, +hŭw, +hŭw: Bu ek de isimlere gelerek benzerlik, gibilik ifade eden sıfatlar türetir: *qarahıw* "siyahımsı", *aqhıw* "beyazımsı", *zängärhıw* "mavimsi", *kŭlhıw* "bozumsu", *qŭmhŭw* "somurtkan, asık suratlı", *yamanhıw* "hüzünlü, hazin".

+ınsı, +ĭnsĭ, +ünsü, +ŭnsŭ, +nsı, +nsĭ, +nsü, +nsŭ: Sayı isimlerine gelerek sıra sayıları yapar: *bĭrĭnsĭ* "birinci", *altınsı* "altıncı", *ikĭnsĭ* "ikinci", *yĭgĭrmĭnsĭ* " yirminci", *bişĭnsĭ* "beşinci".

+qa, +kä: İsimlere gelerek hem sıfat hem de isimler türetir: *başqa* "başka, diğer", *büşkä* "dolmamış, tam olmayan", *sŭŋkä* "huni".

+qarı, +kärĭ, +ҙarı, +ҙärĭ: Yön ifade eden isimler türetir: *yuġarı* "yukarı", *İskärĭ* "içeri", *İlgärĭ* "daha evvel, daha erken, önceleri, eskiden".

+qay, +käy: Bu ek akrabalık bildiren isimlerle yer isimlerine gelerek hürmet etmeyi, şımartmayı, şefkati gösterir: *dushqay* "dostum, arkadaşım" *qŭşqay* "kuşum", *balaqay* "çocuğum, yavrum, evladım", *äsäkäy* "anneciğim", *Uralqay* "Uralcığım".

Kişi isimlerine de gelerek sevgi ve şımartmayı ifade eder: *Äminäkäy* "Emineciğim", *Sälimäkäy* "Selimeciğim".

+qılt, +kĭlt, +ġılt, +gĭlt: Renk isimleri türetir: *qızgılt* "kızıl", *yäşkĭlt* "yeşil", *hargılt* "sarı"

+lap, +läp: Sayı isimlerine gelerek aşırılık ifade eden isimler türetir: *unlap* "onlarca", *utızlap* "otuz kadar", *miŋläp* "binlerce".

+lata, +lätä: Bu ek de yine sayı isimlerine gelerek aşırılık ifade eder: *ünlata* "onlarca", *aqsalata* "nakit para", *ikĭlätä* "iki kat, iki misli".

+lı, +lĭ, +lü, +lŭ: İsimlere gelerek söz konusu isimle ilgili sıfatlar türetir: *atlı* "atlı", *aqıllı* "akıllı", *tŭzlŭ* "tuzlu", *bĭlĭmlĭ* "bilimli", *küslŭ* "güçlü", *uŋışlı* "verimli", *uqalı* "sırmalı", *xäwĭflĭ* "tehlikeli, korkulu", *asıwlı* "öfkeli, öfke dolu", *kilĭşlĭ* "uygun, makbul, münasip, elverişli".

+lıq, +lĭk, +lŭq, +lŭk: Soyut isimler ile bir nesnenin varlığını ya da çokluğunu bildirmeyi ifade eden isimler ve sıfatlar yapar: *taşlıq* "taşlık", *ağaslıq* "ağaçlık", *tigĭzlĭk* "düz, ova, yazı", *awırlıq* "ağırlık, çetinlik, güç olma", *imĭnlĭk* "selamet, esenlik, mutluluk", *kirĭlĭk* "inat, inatçılık".

+mar, +mär: Fazla işlek bir ek değildir: *tĭlmär* "konuşma, dil, telaffuz, söz, laf".

+raq, +räk +ıraq, +ĭräk, +ŭraq, +ŭräk: Karşılaştırma ekidir: *ŭzŭnraq* "daha uzun", *kiŋĭräk* "daha geniş", *yaqşıraq* "daha iyi", *küslŭräk* "daha güçlü", *yaqtıraq* "daha parlak".

+sa, +sä: Çok işlek olan eklerden biridir. Millet isimlerine gelerek o milletin dil ve lehçe ismini yapar: *Başqŭrtsa* "Başkurtça", *Russa* "Rusça".

Kimi isimlere gelerek yeni isimler yapar: *kükräksä* "yelek", *büliksä* "parça".

+san, +sän: İsimlere gelerek o ismin anlam alanıyla ilgili sıfatlar türetir: *ĭşsän* "emekçi", *ŭyalsan* "utangaç, sıkılgan", *hüẓsän* "konuşkan", *ĭyärsän* "taraftar, mantığa uygun, yan, bağımlı", *tĭlsän* "geveze, konuşkan", *huġışsan* "savaşçı, cenkçi, kavgacı".

+saq, +säk: Eklendiği isimle ilgili sıfatlar türetir: *yĭlkĭnsäk* "şiddetli, sert, coşkun", *uyınsaq* "oynak, şuh", *ŭrŭnsaq* "kalleş, hırsızca".

+sı, +sĭ, +sŭ, +sŭ: İsimlere gelerek o isimle ilgili meslek ismi veya bir inanç, bir düşüncenin taraftarı olma anlamında isimler yapar: *ĭşsĭ* "işçi", *timĭrsĭ* "demirci", *kolxozsı* "çiftçi", *hunarsı* "avcı", *tılsımsı* "büyücü", *xŭsŭtsŭ* "kıskanç, düşman", *yazıwsı* "yazar", *yulsı* "yolcu", *käŋäşsĭ* "akıl hocası, nasihatçı", *balıqsı* "balıkçı", *quraysı* "kuraycı".

+sıl, +sĭl, +sŭl, +sŭl: Geldiği ismin anlamının bir şeye yakın olduğunu ifade eder: *qunaqsıl* "misafirperver", *üpkäsĭl* "alıngan, hassas", *ŭşaqsıl* "haberci, ihbarcı", *yawsıl* "savaşçı", *vaqsıl* "cimri, pinti, dar kafalı", *irtäsĭl* "erkenci", *bĭrĭnsĭl* "birincil", *ikĭnsĭl* "ikincil".

+sıq, +sĭk, +sŭq, +sŭk: Çok işlek olan bir ek değildir: *qŭşsŭq* "işaret", *sıyırsıq* "sığırcık, çekirge kuşu".

Fiilden İsim Yapma Ekleri

-aq, -äk: Fiillerin gösterdiği hareketin sonucunu veren isim ve sıfatlar türetir: *yataq* "yatak", *baqıraq* "bağıran", *täpäşäk* "alçak, basık, düşük", *ultıraq* "yerleşme, iskân, yerleşim yeri" *qurqaq* "korkak", *ŭrkäk* "ürkek".

-dıq, -dĭk: Eklendiği fiillerle ilgili isimler türetir: *taşlandıq* "bakımsız, ihmal edilmiş", *tabıldıq* "buluntu, buluş", *qaldıq* "artık, kalıntı, iz", *mindĭk* "süpürge".

-ġaq, -gäk, -qaq, -käk: Fiillerin belirttiği hareketin anlamı ile ilgili isim ve sıfatlar türetir: *batqaq* "batak", *yäbĭşkäk* "yapışkan", *asqaq* "açgözlü, obur".

-ımta, -ĭntä, -ŭmta, -ŭmtä: Eklendiği fiilin anlamıyla bağlantılı isimler yapar: *ĭlĭmtä* "bağlantı, ilgi", *ŭẓŭmtä* "parça, pasaj", *hŭẓŭmtä* " sonuç", *quşımta* "ek, katkı".

-ın, -ĭn, -ŭn, -ŭn: Fiilin ifade ettiği hareketle ilgili yapılanı, olanı anlatan isimler türetir: *yıyın* "topluluk", *kilĭn* "gelin", *igĭn* "ekmek", *ağın* "akar, şimdiki, bugünkü" , *bŭtŭn* "bütün, tam", *yäşĭrĭn* "gizli".

-ıs, -ĭs, -ŭs, -ŭs: Fiilin ifade ettiği hareketin doğrudan ismini yapar: *qıwanıs* "sevinç", *tayanıs* "dayanak", *ışanıs* "inanç", *ütĭnĭs* "rica, dilek", *hŭyŭnŭs* "sevinç", *ükĭnĭs* "pişmanlık, nedamet", *aşığıs* "acele", *qurqunıs* "korkunç".

-ş, -ış, -ĭş, -ŭş, -ŭş: Çok işlek olan bu ek bütün fiil kök ve gövdelerine gelerek o fiilin ismini yapar: *alış* "alış", *birĭş* "veriş", *qaraş* "bakış", *tŭzŭlŭş* "yapım, inşaat, yapma, kurma, inşa", *tŭrŭş* "yer, durum, vaziyet", *barış* "seyir, yürüme, yürüyüş", *ultırış* "oturma, oturum, celse, toplantı", *yazış* "yazma, yazış", *kilĭş* "geliş", *kŭlŭş* "gülüş".

-q, -k, -ıq, -ĭk, -ŭq, -ŭk: Fiilin gösterdiği hareketin sonucunu veren isim ve sıfatlar türetir: *bŭẓŭq* " bozuk", *taraq* "tarak", *qayraq* "bileği taşı", *kŭräk* "kürek", *uraq* "orak", *tüşäk* "yatak", *yarıq* "yarık", *hızıq* "çizgi, hat", *bısak "bıçak", iläk* "elek, kalbur".

-qı, -kİ, -qŭ, -kŭ; -ġı, -gİ, -gŭ, -gŭ: Fiilin belirttiği hareketle ilgili soyut isimler türetir: *tanġı* "dinlenme", *tŭyġŭ* "duygu", *tartınqı* "sessiz", *ŭyŭtqŭ* "maya, cevher, kışkırtma, tahrik"

-qın, -kİn, -qŭn, -kŭn; -ġın, -gİn, -ġŭn, -gŭn: Fiilin ifade ettiği hareketin sonucunu gösteren isimler türetir: *taşqın* "su taşkını", *tŭrġŭn* "durgun", *başqın* "saldırı", *tŭtqŭn* "esir, köle, tutuklu", *azġın* "ahlaksız, azgın", *kişkİn* "keskin, şiddetli".

-qır, -kİr, -ġır, -gİr: Fiilin belirttiği hareketin ifade ettiği sıfatlar türetir: *tapqır* "doğru, düz", *hizgİr* "hassas, alıngan", *ütkİr* "keskin, sivri".

-qıs, -kİs, -qŭs, -kŭs; -ġıs, -gİs, -ġŭs, -gŭs: Fiildeki hareketin yapılmasına araç olan isimler türetir: *qırġıs* "kırıcı", *tŭtqŭs* "tutucu", *ŭsqŭs* "uçak", *asqıs* "anahtar", *başqıs* "merdiven", *ultırġıs* "sandalye", *başlanġıs* "başlangıç", *yırtqıs* "yırtıcı", *qŭrŭtqŭs* "asalak, muzır".

-m, -ım, -İm, -ŭm, -ŭm: Fiildeki hareketten yola çıkarak yapılanı, olanı ifade eden isimler türetir: *halım* "vergi", *yŭtŭm* "yudum", *basım* "basınç", *kİyİm* "giyim", *qısım* "baskı, basınç, sıkıştırma", *ayırım* "ayrı, tek", *bİşİrİm* "pişirim".

-ma, -mä: Fiil kök ve gövdelerine gelerek kalıcı isimler türetir: *tuqıma* "dokuma", *tŭymä* "düğme", *bülmä* "oda", *halma* "erişte", *ŭyŭşma* "kurma, tesis, teşkilat, kuruluş", *quşma* "birleşik", *şİşmä* "iltihap, kızarık", *haylanma* "seçme".

-maq, -mäk: Fiil kök ve gövdelerine gelerek kalıcı isimler türetir: *qaymaq* "kaymak", *qŭymaq* "yufka", *uymaq* "yüksük", *İlmäk* "düğüm".

-mış, -mİş, -mŭş, -mŭş: Bu ek de fiillere gelerek kalıcı isimler yapar: *tŭrmŭş* "hayat", *yazmış* "kader", *bulmış* "hakikat, gerçeklik".

-sıq, -sİk: Fiilin ifade ettiği hareketi yapanı veya olanı anlatan isimler türetir: *ŭyränsİk* "öğrenci, talebe, çırak, taraftar", *butalsıq* "karmaşık, bulaşık", *bŭlġansıq* "bulanık".

-w, -ıw, -İw, -ŭw, -ŭw: Başkurt Türkçesinin mastar ekidir: *abınıw* "sürçmek, tökezlemek", *anlaw* "anlamak", *bäyläniw* "bağlanmak, başlamak", *bışıldaw* "fısıldamak, fısıldaşmak", *bikläniw* "kilitlemek, kilit vurmak, hapsetmek, kapanmak", *ärniw* "ağrımak, acı, sızlamak", *haġayıw* "kuşkulanmak, kulak kabartmak", *hizİw* "hissetmek, sezmek", *ikİläniw* "şüphe etmek, tereddüt geçirmek", *kinäyİw* "genişlemek, yayılmak", *sänsİw* "batırmak, sokmak, iğnelemek".

3.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri

+a-, +ä-: İsimlerden yapma ve olma ifade eden fiiller türetir: *aşa-* "yemek", *hana-* "saymak, hesaplamak", *yäşä-* "yaşamak", *uyna-* "oynamak", *kıyna-* "zorlanmak".

+ar-, +är-: Genellikle renk isimlerine gelerek o renge dönüşmeyi ifade eden fiiller türetir: *ağar-* "ağarmak", *qızar-* "kızarmak", *kügär-* "göğermek, morarmak".

+ay-, +äy-: Sıfat cinsinden kelimelere gelerek onlardan olma ifade eden fiiller yapar: *kinäy-* "genişlemek", *azay-* "azalmak", *kübäy-* "çoğalmak", *qalınay-* "kalınlaşmak" , *qaray-* "kararmak", *taray-* "daralmak", *qartay-* "ihtiyarlamak, eskimek".

+ġa-, +gä-: Yansıma isim köklerine gelerek onlardan fiiller türetir: *mırılda-* "mırıldamak", *gŭrŭldä-* "gürüldemek".

+hın-, +hĭn-: Olma ifade eden fiiller türetir: *yuqhın-* "canı sıkılmak, özlemek", *küphĭn-* "çoğalmak", *käräkhĭn-* "ihtiyaç olmak".

+ıq-, +ĭk-, +ŭq-, +ŭk-: Çok işlek olmayan bu ek geldiği isimden olma ifade eden fiiller yapar: *bayıq-* "zenginleşmek", *hayıq-* "suyu azalmak" (hay: derin olmayan, sığ).

+la-, +lä-: Eklendiği ismin ifade ettiği hareketle ilgili fiiller yapar: *başla-* "başlamak", *uyla-* "düşünmek", *ĭşlä-* "çalışmak", *aqla-* "badana etmek; haklı göstermek", *tĭşlä-* "ısırmak, sokmak", *tĭrtlä-* "irkilmek", *ġırla-* "hırıldamak".

+qar-, +kär-; +ġar-, +gär-: Geldiği isimden olma ve yapma ifade eden fiiller türetir: *başqar-* "gerçekleştirmek", *qŭşqar-* "kurtarmak", *yĭlgär-* "esmek, dalgalanmak".

+r-: Seyrek görülen bir ektir: *taźar-* "sağlığa kavuşmak".

3.3. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-ar-, -är-: Ettirgenlik ekidir: *sıġar-* "çıkarmak", *qaytar-* "döndürmek".

-dır-, dĭr-, -dŭr-, -dŭr-; -tır-, -tĭr-, tŭr-, -tŭr-; -źır-, -źĭr-, -źur-, -źŭr-: Bu ek de Başkurt Türkçesinin ettirgenlik ekidir: *qaldır-, tuŋdır-, tŭttŭr-, hündĭr-* "söndürmek", *kŭldŭr-* "güldür-", *yazźır-* "yazdırmak".

-ır-, -ĭr-, -ŭr-, -ŭr-: Fiillerden ettirgen fiiller türetir: *ŭsŭr-* "uçurmak", *ĭsĭr-* "içirmek", *bĭşĭr-* "pişirmek", *tŭşŭr-* "indirmek", *batır-* "batırmak".

-l, -ıl-, -ĭl-, -ŭl-, -ŭl-: Bu ek Başkurt Türkçesinin edilgenlik ekidir: *yazıl-* "yazılmak", *tŭtŭl-* "tutulmak", *ĭsĭl-* "içilmek", *tŭźŭl-* "düzene girmek, kurulmak, yapılmak", *birĭl-* "verilmek", *qŭrŭl-* "kurulmak", *yahal-* "yapılmak", *maqtal-* "övünmek", *buyal-* "boyanmak".

-mhıra-, -ımhıra-, -ĭmhĭrä-, -ŭmhŭra-, -ŭmhŭrä-: Geldiği fiil kök ya da gövdesindeki hareketin eksik yapıldığını ifade eden fiiller türetir: *yŭkŭmhŭra-* "uyuklamak", *kŭlŭmhŭrä-* "gülümsemek".

-n-; -ın-, -ĭn-, -ŭn-, -ŭn-: Bu ek dönüşlü ve edilgen fiiller türetir: *taşlan-* "sallanmak", *başlan-* "başlanmak", *yıyın-* "toplanmak", *bizän-* "bezenmek, süslenmek", *kĭyĭn-* "giyinmek", *tŭrŭn-* "bürünmek".

-qaź-, -käź-: Ettirgen fiiller türetir: *qŭtqaź-* "kurtarmak", *ütkäź-* "geçirmek", *kürgäź-* "göstermek".

-qar-, -kär-: Bu ek de yine fiillerden ettirgen fiiller yapar: *qŭtqar-* "kurtarmak", *ütkär-* "geçirmek".

-qıź-, -kĭź--kŭź-, -kŭź-; -ġıź-, -gĭź-, -ġŭź-, -gŭź-: Çok işlek bir ettirgenlik ekidir: *kirgĭź-* "girdirmek", *tŭrġuź-* "durdurmak", *mĭngĭź-* "bindirmek", *yatqıź-* "yatırmak".

-qır-, -kĭr-, -qŭr-, -kŭr-: İşlek olan diğer bir ettirgenlik ekidir: *yatqır-* "yatırmak", *yĭtkĭr-* "eriştirmek", *tapqır-* "buldurmak", *hizgĭr-* "sezdirmek", *alġır-* "aldırmak", *qasqır-* "kaçırmak".

-t-, +at-, +ät-: İsimlere gelerek o ismin anlamından yapma ifade eden fiiller türetir: *tŭzät-* "onarmak, düzeltmek", *buşat-* "boşaltmak", *aşat-* "yedirmek", *nıġıt-* "sağlamlaştırmak", *yılıt-* "ısıtmak", *qŭrŭt-* "kurulamak, kurutmak".

-z: Örneği az olan bir ettirgenlik ekidir: *ağız-* "akıtmak".

4. KELİME TÜRLERİ

4.1. İSİM (İsĭm)

4.1.1. Çokluk Kategorisi ve Çokluk Eki (Küplĭk kategoriyahı)

Başkurt Türkçesinde isimlerin çokluk şekilleri *+lar/+lär, +dar/+där, +tar/ +tär, +ҙar/+ҙär* ekiyle yapılır. Ek, ünlüyle biten kelimelere *+lar/+lär*; /l/, /m/, /n/, /ŋ/ ile biten kelimelere *+dar/+där*; tonsuz ünsüzle biten kelimelere *+tar/+tär*; /r/, /y/, /ҙ/ ünsüzlerinden ve yarı ünsüz değerindeki /w/ den sonra ise *+ҙar/+ҙär* şeklinde eklenir ve kalınlık incelik uyumuna uyar: *balalar* "çocuklar", *äsälär* "anneler", *ŭstäldär* "masalar", *üländär* "otlar", *awıldar* "köyler", *hıyırҙar* "inekler", *bŭyҙayҙar* "buğdaylar", *tawҙar* "dağlar", *yŭrttar* "memleketler", *aġastar* "ağaçlar".

4.1.2. İyelik Kategorisi ve İyelik Ekleri (İyälĭk kategoriyahı)

Başkurt Türkçesinin iyelik ekleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	*+(ı,ĭ,ŭ,ŭ)m*	*+(ı,ĭ, ŭ,ŭ) bıҙ, bĭҙ, bŭҙ, bŭҙ*
2. şahıs	*+(ı,ĭ,ŭ,ŭ) ŋ*	*+(ı,ĭ, ŭ,ŭ) ġıҙ, gĭҙ, ġŭҙ, gŭҙ*
3. şahıs	*+ı,ĭ,ŭ,ŭ/ +hı,+hĭ,+hŭ,+hŭ*	*+lar/+lärĭ, +tarı/ +tärĭ, +darı/ +därĭ, +ҙarı/+ҙärĭ*

balam "çocuğum" *yŭҙŭm* "yüzüm" *ĭşĭm* "çiçeğim"
balaŋ *yŭҙŭŋ* *ĭşĭŋ*
balahı *yŭҙŭ* *ĭşĭ*
balabıҙ *yŭҙŭbŭҙ* *ĭşĭbĭҙ*
balaġıҙ *yŭҙŭgŭҙ* *ĭşĭgĭҙ*
balaları *yŭҙҙärĭ* *ĭştärĭ*

4.1.3. Hâl Kategorisi ve Hâl Ekleri (Kilĭş Kategoriyahı)

4.1.3.1. Yalın Hâl (Tŭp Kilĭş)

İsmin cümle içinde başka bir kelimeye bağlı olmama durumudur. Yalın hâldeki bir isim çokluk eki ve iyelik ekleri alabilir: *qŭş* "kuş", *kŭzgŭ* "ayna", *qala* "şehir", *urın* "yer", *Tŭrŭk* "Türk", *hüҙ* "söz".

4.1.3.2. İlgi Hâli (İyälĭk Kilĭş)

Başkurt Türkçesinde ilgi hâli eki, kalınlık incelik, düzlük yuvarlaklık ve tonlu tonsuz uyumlarına uyar. Buna bağlı olarak, ünlüyle biten isimlerden sonra *+nıŋ/+niŋ, +nŭŋ/+nŭŋ*; /l/, /m/, /n/, /ŋ/ ünsüzleriyle biten isimlerden sonra *+dıŋ/+dĭŋ/+dŭŋ/ +dŭŋ*; tonsuz ünsüzle biten isimlerden sonra *+tıŋ/+tĭŋ/+tŭŋ/+tŭŋ*; /r/, /y/, /ҙ/ ünsüzlerinden ve yarı ünsüz /w/ den sonra ise *+ҙıŋ/+ҙĭŋ/+ҙŭŋ/+ҙŭŋ* ekleriyle yapılır: *almanıŋ* "elmanın", *kŭzgŭnŭŋ* "aynanın", *tĭldĭŋ* "dilin", *ŭndŭŋ* "unun", *ikmäktĭŋ* "ekmeğin", *qunaqtıŋ* "misafirin", *tawҙıŋ* "dağın", *ŭyҙŭŋ* "evin".

Ek, ismi isme bağlayarak tamlama kurar: *ŭstäldĭŋ ayağı* "masanın ayağı", *kıҙҙıŋ qustıhı* "kızın erkek kardeşi", *yıldıŋ aҙağı* "yılın sonu".

4.1.3.3. Yükleme Hâli (Tŭşŭm Kilĭş)

Başkurt Türkçesinde yükleme hâli eki, ünlüyle biten isimlerden sonra *+nı,+ni, +nŭ, +nŭ*; /l/, /m/, /n/, /ŋ/ ünsüzleriyle biten isimlerden sonra *+dı/+dĭ/+dŭ/+dŭ*; tonsuz ünsüzle biten isimlerden sonra *+tı/+tĭ/+tŭ/+tŭ*; /r/, /y/, /ʒ/ ünsüzlerinden ve yarı ünsüz /w/ den sonra ise *+ʒı/+ʒĭ/+ʒŭ/+ʒŭ* şeklindedir: *baqsanı* "bahçeyi", *awıldı* "köyü", *urmandı* "ormanı", *kitaptı* "kitabı", *qalanı* "şehri", *küzʒŭ* "gözü", *attı* "atı", *yĭgĭttĭ* "genci", *huġıştı* "savaşı", *säskänĭ* "çiçeği", *qarʒı* "karı".

Üçüncü şahıs iyelik eki almış bir isimden sonra yükleme hâli eki *+n* şeklindedir: *baqsahın* "bahçesini", *tĭlĭn* "dilini", *yulın* "yolunu", *başın* "başını".

4.1.3.4. Yönelme Hâli (Tŭbäw/Yŭnälĭş Kilĭş)

Yönelme hâli için *+ġa/+gä, +qa/+kä* ekleri kullanılır. Ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra *+ġa, +gä;* tonsuz ünsüzlerden sonra *+qa, +kä* gelir. İş, oluş ya da hareketin herhangi bir kişi ya da varlığa yöneldiğini ifade eder: *baʒarġa* "pazara", *kŭngä* "güne", *maqsatqa* "maksada", *bişkä* "beşe", *güzälgä* "güzele",

Teklik birinci ve ikinci şahıs iyelik eki almış olan bir isimden sonra yönelme hâli eki, *+a/+ä* şeklindedir: *atıma* "atıma", *äsäŋä* "senin annene", *başıma* "başıma", *däptärĭŋä* "senin defterine". Teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra ise yönelme hâli eki ile iyelik eki arasına /n/ girer: *üʒĭnä* "onun kendisine", *kitabına* "onun kitabına", *Başqŭrt qızʒarına* "Başkurt kızlarına".

4.1.3.5. Bulunma Hâli (Urın-Vaqıt Kilĭş)

Başkurt Türkçesinde bulunma hâli eki, ünlülerden sonra *+la/+lä*; /l/, /m/, /n/, /ŋ/ ünsüzleriyle biten isimlerden sonra *+da/+dä*; /r/, /y/, /ʒ/ ünsüzlerinden ve yarı ünsüz /w/ den sonra *+ʒa/+ʒä*; tonsuz ünsüzle biten isimlerden sonra ise *+ta/+tä* şeklindedir: *baqsala* "bahçede", *qulda* "elde", *ayʒa* "ayda", *yäyʒä* "yazda", *ĭştä* "işte", *küŋĭldä* "gönülde", *tantanala* "törende", *tŭrmälä* "hapiste", *tŭrmŭşta* "hayatta" *alıştа* "uzakta" *bayʒa* "zenginde".

Teklik üçüncü şahıs iyelik eki almış bir isimden sonra bulunma hâli eki ile iyelik eki arasına /n/ gelir: *atında* "onun atında", *bändähĭndä* "onun kölesinde", *bäxĭtĭndä* "onun mutluluğunda".

4.1.3.6. Çıkma Hâli (Sıġanaq Kilĭş)

Çıkma hâli eki için Başkurt Türkçesinde, ünlüyle biten isimlerden sonra *+nan/+nän*; /l/, /m/, /n/, /ŋ/ ünsüzleriyle biten isimlerden sonra *+dan/+dän*; /r/, /y/, /ʒ/ /w/ ünsüzlerinden sonra *+ʒan/+ʒän*; tonsuz ünsüzlerden sonra ise *+tan/+tän* ekleri kullanılır: *täʒränän* "pencereden", *täbiġättän* "tabiattan", *tuphanan* "eşikten", *bĭlgĭstän* "uzmandan", *bisänän* "kadından", *bĭsäyʒän* "kediden", *kisĭrĭştän* "heyecandan", *mäldän* "zamandan", *mŭrŭndan* "burundan".

4.1.3.7. Vasıta Hâli

Başkurt Türkçesinde vasıta hâli için *mĭnän* edatı kullanılır: *tŭn mĭnän* "geceyle", *ŭyŭrmä mĭnän* "kasırgayla", *bınıŋ mĭnän* "bununla", *qıwanısı mĭnän* "sevinciyle".

qışın "kışın", *yäyĭn* "yazın" örneklerinde *-n* eki vardır.

4.1.3.8. Eşitlik Hâli

Başkurt Türkçesinde eşitlik hâli eki *+sa/+sä* dir: *hinĕŋsä* "sence", *batırzarsa* "kahramanlarca", *yazğansa* "yazdığı kadarıyla", *ŭzŭnsa* "uzunca", *urtasa* "ortaca", *halqınsa* "soğukça", *minĕŋsä* "bence", *kaharmandarsa* "kahramanlarca".

4.1.3.9. Benzerlik Hâli (Ŭqşatıw Kilĕş)

Benzerlik hâli için Başkurt Türkçesinde *+day/+däy, +tay/+täy/, +zay/+zäy, +lay/+läy* ekleri kullanılır: *qızzay* "kız gibi", *balalay* "çocuk gibi", *ayıwzay* "ayı gibi", *qŭştay* "kuş gibi", *säsändäy* "ozan gibi", *imändäy* "kütük gibi", *tawzay* "dağ gibi", *tŭymäläy* "düğme gibi".

4.1.3.10. Sebep Hâli (Säbäp-Maqsat Kilĕş)

Başkurt Türkçesinde sebep hâli için *ŭsŭn* edatı kullanılır: *üzĕ ŭsŭn* "kendisi için", *äsähĕ ŭsŭn* "annesi için", *huğış ŭsŭn* "savaş için", *ilĕbĕz ŭsŭn* "ülkemiz için".

4.1.4. İsimlerde Soru Kategorisi (Hŭraw Kategoriyahı)

Başkurt Türkçesinde soru eki *+mı/+mĕ/+mŭ/ +mŭ* şeklinde, kalınlık- incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar. Türkiye Türkçesinden farklı olarak eklendiği isme bitişik yazılır: *hinmĕ?* "sen mi?", *mıltıqmı?* "tüfek mi?", *şäpmĕ?* "hızlı mı?", *tŭnmŭ?* "gece mi?".

Soru ekinden sonra kullanılan *ikän* kiplik kelimesi anlama, tereddüt veya şüphe ifadesi katmaktadır: *barmı ikän* "var mı acaba?", *xupmı ikän* "iyi mi acaba?", *küpmĕ ikän* "çok mu acaba?".

4.1.5. İsimlerde Bildirme (İsĕmdĕŋ Häbärlĕk Kategoriyahı)

Başkurt Türkçesinde isim çekiminin, şimdiki zaman, belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman ve şart olmak üzere dört şekli vardır.

İsim çekiminin olumsuzu *tügĕl* kelimesi ile yapılır. Soru şekli için soru eki *-mı/-mĕ* kullanılır.

4.1.5.1. Şimdiki Zaman (Xäzĕrgĕ Zaman)

İsim çekiminin şimdiki zamanında Türkiye Türkçesindeki gibi şimdiki zaman eki düşmekte ve çekim şahıs ekleri ile gerçekleşmektedir.

olumlu		***olumsuz***
işsĕmĕn	"işçiyim"	*işsĕ tügĕlmĕn* "işçi değilim"
işsĕhĕŋ		*işsĕ tügĕlhĕŋ*
işsĕ		*işsĕ tügĕl*
işsĕbĕz		*işsĕ tügĕlbĕz*
işsĕhĕgĕz		*işsĕ tügĕlhĕgĕz*
işsĕ(lär)		*işsĕ tügĕl(där)*

4.1.5.2. Belirli Geçmiş Zaman (Bildälĕ Ütkän Zaman)

Başkurt Türkçesinde isim çekiminin belirli geçmiş zaman çekimi, *i-* fiilinden sonra getirilen belirli geçmiş zaman eki *-nı/-nĕ/-nŭ/-nŭ* ile yapılır.

olumlu		olumsuz	
uqıtıwsı inĭm	"öğretmendim"	*uqıtıwsı tügĭl inĭm*	"öğretmen değildim"
uqıtıwsı inĭŋ		*uqıtıwsı tügĭl inĭŋ*	
uqıtıwsı inĭ		*uqıtıwsı tügĭl inĭ*	
uqıtıwsı inĭk		*uqıtıwsı tügĭl inĭk*	
uqıtıwsı inĭgĭz		*uqıtıwsı tügĭl inĭgĭz*	
uqıtıwsı inĭ(lär)		*uqıtıwsı tügĭl inĭ(lär)*	

4.1.5.3. Belirsiz Geçmiş Zaman (Bildähĭz Zaman)

İsmin belirsiz geçmiş zaman çekimi, *i-* fiiline *-kän* fiil çekim ekinin getirilmesiyle yapılır.

olumlu		olumsuz	
kŭslŭ ikänmĭn	"güçlüymüşüm"	*kŭslŭ tügĭl ikänmĭn*	"güçlü değilmişim"
kŭslŭ ikänhĭŋ		*kŭslŭ tügĭl ikänhĭŋ*	
kŭslŭ ikän		*kŭslŭ tügĭl ikän*	
kŭslŭ ikänbĭz		*kŭslŭ tügĭl ikänbĭz*	
kŭslŭ ikänhĭgĭz		*kŭslŭ tügĭl ikänhĭgĭz*	
kŭslŭ ikän(där)		*kŭslŭ tügĭl ikän(där)*	

Başkurt Türkçesinde ismin belirsiz geçmiş zaman çekimi için yaygın olarak *ikän* kullanılmakla birlikte az da olsa zaman zaman *imĭş* şeklinin kullanıldığı örneklere de rastlanmaktadır: *kŭslŭ imĭşmĭn, kŭslŭ imĭşhĭn, kŭslŭ imĭşhĭgĭz.*

4.1.5.4. Şart (Şart)

Başkurt Türkçesinde ismin şart çekimi *i-* filine *-ha/-hä* şart ekinin getirilmesiyle yapılır: *asılda ihä* "aslında ise", *ısınında ihä* "gerçekteyse", *Qıpsaqtar ihä* "Kıpçaklar ise", *bıl ihä* "buysa".

4.2. SIFAT (Sifat)

4.2.1. Niteleme Sıfatları

Başkurt Türkçesinde varlıkların şekil, renk, biçim bakımından vasıflarını ifade etmek için kullanılan niteleme sıfatları, *nindey?* "nasıl?", *ni tŭsĭlŭ* "ne renk? ", *qayhı?* "hangi?", *qasanğı?* "ne zamanki?", *qayzağı?* "neredeki?", *kĭmdägĭ?* "kimdeki?" sorularına cevap verirler.

Temel renkler: *aq* "beyaz", *qızıl* "kırmızı", *kük* "mavi, lacivert", *zäŋgär* "gök mavisi", *harı* "sarı", *qara* "siyah", *buz* "boz rengi", *yäşĭl* "yeşil", *kŭrän* "boza çalan kahverengi", *quŋır* "boza çalan kahverengi", *hŭrŭ* "açık kahverengi", *alhıw* "pembe".

Başkurt Türkçesindeki temel niteleme sıfatlarından bazıları ise şunlardır: *zur* "büyük", *bäläkäy* "küçük", *bĭyĭk* "yüksek", *kiŋ* "geniş", *tar* "dar", *täräη* "derin", *täpäş* "alçak", *yaşı* "düz", *yĭŋĭl* "hafif, kolay, ucuz", *awır* "ağır, güç; zor", *ŭzŭn* "uzun", *qısqa* "kısa", *qalın* "kalın", *yŭqa* "ince", *näzĭk* "ince", *tüŋäräk* "yuvarlak", *üslŭ* "keskin, sivri", *ŭshŭz* "ucuz, bayağı", *bay* "zengin", *yarlı* "fakir" *şıyıq* "açık, seyrek", *quyı* "sık, gür", *tığız* "dar, sıkışık" *yŭmrŭ* "yuvarlak", *aqıllı* "akıllı", *güzäl* "güzel", *matur* "güzel", *ğäzĭl* "adil, haklı", *izgĭ* "kutsal, mukaddes", *yıwan* "kalın, şişman", *uşal* "kötü", *nazan*

"cahil, bilgisiz", *yıwaş* "yumuşak, halim", *alsaq* "güler yüzlü, latif", *mişkin* "zavallı", *ziräk* "zihni çevik, zeki", *tınıs* "yavaş, sakin", *aqhaq* "topal", *tilï* "ahmak, deli", *yabıq* "kötü, kapalı", *himiz* "şişman", *qart* "yaşlı", *yäş* "genç", *kïsï* "küçük", *ülü* "büyük", *hüykümlü* "sempatik", *bükürü* "kambur", *azgın* "ahlaksız", *bäxitlï* "mutlu", *bäxithiz* "mutsuz", *qümhüz* "aç gözlü", *arzaqlı* "saygın", *ataqlı* "ünlü, meşhur", *arıq* "zayıf", *tämlï* "tatlı, lezzetli", *tämhiz* "tatsız, lezzetsiz", *äsï* "ekşi", *tatlı* "tatlı, şekerli", *süsü* "tuzsuz, yavan", *tüzlü* "tuzlu", *maylı* "yağlı", *ballı* "ballı", *qışqı* "kışınki", *yäygï* "yazınki", *tüşkü* "öğlenki", *kiskï* "akşamki".

4.2.2. Belirtme Sıfatları

4.2.2.1. İşaret Sıfatları

Başkurt Türkçesinde varlıkları işaret etmek için kullanılan işaret sıfatları şunlardır: *bıl* "bu", *şul* "şu", *ul* "o", *tigï* "diğer", *üşü* "şu", *bınaw* "bu", anaw "o", *bınday* "böyle", *şunday* "şöyle". *bıl qız* "bu kız", *tigï bala* "diğer çocuk", *şul uqıwsı* "şu öğrenci".

4.2.2.2. Sayı Sıfatları (Han Sifattarı)

4.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları (Tüp Han Sifattarı)

Temel sayılar herhangi bir ismin önüne geldiklerinde sıfat olurlar. Başkurt Türkçesinin temel sayıları şunlardır: *bir* (1), *ikï* (2), *üs* (3), *dürt* (4), *biş* (5), *altı* (6), *yïtï* (7), *higiz* (8), *tuğız* (9), *un* (10), *yïgïrmï* (20), *utız* (30), *qırq* (40), *illï* (50), *altmış* (60), *yïtmïş* (70), *hikhän* (80), *tuqhan* (90), *yüz* (100), *mïŋ* (1000), *million* (1.000.000), *milliard* (1.000.000.000); *dürt üy* "dört ev", *üs täzrä* "üç pencere", *higiz tün* "sekiz gece", *mïŋ yıl* "bin yıl".

Başkurt Türkçesinde temel sayılardan başka sıfat tamlamasından ve sayı grubundan oluşan asıl sayı sıfatları vardır.

Sıfat tamlamasından oluşanlar: *biş yüz yıl* "beş yüz yıl", *bir million hugışsı* "bir milyon asker", *illï mïŋ kişi* "elli bin kişi".

Sayı grubundan oluşanlar: *yïtmïş ikï kün* "yetmiş iki gün", *yïgïrmï bir yäş* "yirmi bir yaş", *qırq altı kilogram* "kırk altı kilo".

4.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları (Rät Han Sifattarı)

Başkurt Türkçesinde sıra sayı sıfatları asıl sayılara *+(ı)nsı/+(i)nsi/+(ü)nsü/+ (ü)nsü* ekinin getirilmesiyle yapılır: *birïnsï* "birinci", *ikïnsï* "ikinci", *üsünsü* "üçüncü", *dürtïnsï* "dördüncü" *bişïnsï* "beşinci", *altınsı* "altıncı", *yïtïnsï* "yedinci", *higizïnsï* "sekizinci", *tuğızınsı* "dokuzuncu", *ınınsı* "onuncu", *altı yüz utız ikïnsï* "altı yüz otuz ikinci"; *dürtïnsï bala* "dördüncü çocuk", *birïnsï haldat* "birinci asker".

Bunların dışında *täwgï* "birinci, ilk", *urtansı* "ortancı", *huŋınsı* "sonuncu" kelimeleri de sıra sayı sıfatı olarak kullanılmaktadır.

4.2.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları (Bülïm Han Sifattarı)

Başkurt Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları asıl sayılara *+ar/+är, +şar/+şär* eklerinin getirilmesiyle yapılır: *birär* "birer", *ikişär* "ikişer", *üsär* "üçer", *dürdär* "dörder", *bişär* "beşer", *altışar* "altışar", *yïtïşär* "yedişer", *higizär* "sekizer", *tuğızar* "dokuzar", *unar* "onar", *utızar* "otuzar", *yüzär* "yüzer"; *üsär bürïk* "üçer şapka", *yïgïrmişär kişi* "yirmişer kişi".

4.2.2.2.4. Kesir Sayı Sıfatları (Käsĭr Han Sifattarı)

Başkurt Türkçesinde kesir sayı sıfatları için uzaklaşma hâli eki *+dan/+dän/+tan/+tän* kullanılmaktadır: *ŭstän ikĭ* "üçte iki", *yŭźdän biş* "yüzde beş", *undan bir* "onda bir". Kesir sayı sıfatlarını anlatmak için ayrıca *yartı* "yarım", *yarım* "yarım", *sirĭk* "çeyrek", *bŭtŭn* "tam, tüm", *ŭlŭş* "kısım, parça" gibi bazı kelimeler de kullanılır: *iki yarım* "iki parça", *dürt sirĭk* "dört çeyrek".

4.2.2.3. Belirsizlik Sıfatları (Bildähĭźlĭk Sifattarı)

Başkurt Türkçesinin belirsizlik sıfatları şunlardır: *hämmä* "her, hepsi", *bŭtä* "bütün", *bŭtŭn* "bütün", *tŭtŭş* "bütün", *bar* "bütün", *barlıq* "bütün, hep, tamamı", *barsa* "bütün", *här* "her", *kŭllŭ* "bütün", *här bĭr* "her bir", *yĭŋĭl-yĭlpĭ* "her türlü", *his tä* "hiç", *his bir* "hiçbir", *tiläkä nindäy* "herhangi bir", *tiläkä qayhı* "herhangi bir", *bir nisä* "birkaç", *ällä nisä* " herhangi bir", *bĭr* "bir", *his* "hiç", *ayırım* "başka", *qayhı bĭr* "başka, bazı, kimi", *bäğźĭ* "bazı", *bütän* başka", *başqa* "başka", *az* "az", *baytaq* "çok", *baytaqqına* "hayli çok", *küp* "çok", *nizĭr* "biraz", *bĭrawıq* "biraz".

4.2.2.4. Soru Sıfatları (Hŭraw Sifattarı)

Başkurt Türkçesinde kullanılan soru sıfatları şunlardır: *qasanġı* "hangi", *qalay* "hangi, nasıl", *qayhı* "hangi", *qayhılay* "nasıl", *nisĭk* "nasıl", *nindäy* "nasıl", *ni tŭsĭlŭ* "ne renk", *qasanġı* "ne zamanki", *kĭmdägĭ* "kimdeki", *küpmĭ* "kaç, ne kadar", *ni qäźär* "ne kadar", *nisä* "kaç", *ni saqlı* "ne kadar".

4.2.3. Sıfatlarda Pekiştirme (Sifattarźıŋ Artıqlıq Däräjähĭ)

Başkurt Türkçesinde sıfatların pekiştirilmesi asıl sıfatın ilk hecesinin sonuna *-p* veya *–m* pekiştirme eklerinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır: *aq - apaq* "apak", *yäşĭl - yämyäşĭl* "yemyeşil", *yaŋġıź - yapayaŋġıź* "yapayalnız", *qızıl - qıpqızıl* "kıpkırmızı", *buş - bupbuş* "bomboş", *qara -qapqara* "kapkara", *hıwıq - hıphıwıq* "sopsoğuk", *qŭrŭ - qŭpqŭrŭ* "kupkuru", *ŭźŭn - ŭpŭźŭn* "upuzun".

Başkurt Türkçesinde sıfatları pekiştirme aynı zamanda *bik* "pek", *ifrat* "çok", *bĭgĭräk* "çok", *ġäjäp* "acayip çok", *uġata* "çok" gibi bazı kelimelerin asıl sıfatın önüne getirilmesi suretiyle veya asıl sıfata çıkma vaya ilgi hâli eklerinin getirilmesi suretiyle yapılır: *bik ĭrĭ* "çok büyük", *uġata qart* "çok yaşlı"; *yaŋınan-yaŋı* "yepyeni", *qŭrŭnŭŋ-qŭrŭhŭ* "çok kuru, kupkuru".

4.2.4. Sıfatlarda Derecelendirme (Sifat DäräjälärĬ)

4.2.4.1. Üstünlük

Başkurt Türkçesinde üstünlük derecesi çıkma hâli eki ve *+(ı)raq/+(ĭ)räk/ +(ŭ)raq/ +(ŭ)räk* karşılaştırma ekleriyle yapılmaktadır. Bu iki ek üstünlük için bir arada kullanılabileceği gibi sadece karşılaştırma eki ile de üstünlük yapılabilir: *qŭrŭraq* "daha kuru", *yäşĭräk* "daha genç", *bäläkäyĭräk* "daha küçük", *kitap däftärźän qalınıraq* "kitap defterden daha kalın", *Ankara ŭfŭnän źŭrŭraq* "Ankara Ufa'dan daha büyük.".

4.2.4.2. En üstünlük

Sıfatlardan önce *iŋ* "en" zarfının getirilmesi suretiyle sıfatlarda en üstünlük yapılır: *iŋ qızıl* "en kırmızı", *iŋ yäş* "en genç", *iŋ ŭlŭ* "en büyük".

4.3. ZAMİR (Almaş)

4.3.1. Şahıs Zamirleri (Zat Almaştarı)

Başkurt Türkçesindeki şahıs zamirleri şunlardır:

	Teklik		Çokluk	
I. şh.	*min*	"ben"	*bĭź*	"biz"
II. şh	*hin*	"sen"	*hĭź*	"siz"
III. şh.	*ul*	"o"	*ular*	"onlar"

Şahıs zamirlerinin bu hâl eklerine göre çekimi aşağıdaki gibidir:

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli	Eşitlik/ Benzerlik	Vasıta Hâli	Sebep Hâli
min	*minĭŋ*	*miŋĭ*	*miŋä*	*mindä*	*minän*	*minĭŋsä*	*minĭŋ mĭnän*	*minĭŋ ŭsŭn*
hin	*hinĭŋ*	*hinĭ*	*hiŋä*	*hindä*	*hinän*	*hinĭŋsä*	*hinĭŋ mĭnän*	*hinĭŋ ŭsŭn*
ul	*unıŋ*	*unı*	*uġa*	*unda*	*unan*	*unıŋsa*	*unıŋ mĭnän*	*unıŋ ŭsŭn*
bĭź	*bĭźźĭŋ*	*bĭźźĭ*	*bĭźgä*	*bĭźźä*	*bĭźźän*	*bĭźźĭŋsä*	*bĭźźĭŋ mĭnän*	*bĭźźĭŋ ŭsŭn*
hĭź	*hĭźźĭŋ*	*hĭźźĭ*	*hĭźgä*	*hĭźźä*	*hĭźźän*	*hĭźźĭŋsä*	*hĭźźĭŋ mĭnän*	*hĭźźĭŋ ŭsŭn*
ular	*ularźıŋ*	*ularźı*	*ularġa*	*ularźa*	*ularźan*	*ularsa*	*ular mĭnän*	*ular ŭsŭn*

Şahıs zamirleri aitlik eki ile çekime girebilirler. Başkurt Türkçesinde aitlik için *+nıqı/+nĭkĭ/+zıqı/+zĭkĭ* ekleri kullanılır. Zamirlerin bu ek ile çekime girmiş şekli aşağıdaki gibidir:

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli
minĭkĭ **"benimki"**	*minĭkĭnĭŋ*	*minĭkĭn*	*minĭkĭnä*	*minĭkĭndä*	*minĭkĭnän*
hinĭkĭ **"seninki"**	*hinĭkĭnĭŋ*	*hinĭkĭn*	*hinĭkĭnä*	*hinĭkĭndä*	*hinĭkĭnän*
unıqı **"onunki"**	*unıqınıŋ*	*unıqın*	*unıqına*	*unıqında*	*unıqınan*
bĭźźĭkĭ **bizimki"**	*bĭźźĭkĭnĭŋ*	*bĭźźĭkĭn*	*bĭźźźĭkĭnä*	*bĭźźĭkĭndä*	*bĭźźĭkĭnän*
hĭźźĭkĭ **"sizinki"**	*hĭźźĭkĭnĭŋ*	*hĭźźĭkĭn*	*hĭźźĭkĭnä*	*hĭźźĭkĭndä*	*hĭźźĭkĭnän*
ularźıqı **onlarınki"**	*ularźıqınıŋ*	*ularźıqın*	*ularźıqına*	*ularźıqında*	*ularźıqınan*

4.3.2. İşaret Zamirleri (Kürhätĭw Almaştarı)

Nesneleri göstermek ve işaret etmek için kullanılan işaret zamirleri Başkurt Türkçesinde şu şekildedir: *bıl* "bu", *şul* "şu", *ul* "o", *ŭşŭ* "şu", *tĭgĭ* "öteki", *bınaw* "şu", *anaw* "o". Bu işaret zamirlerinden yakındaki nesneleri işaret etmek için *ŭşŭ* "şu", *bıl* "bu", *bınaw* "şu" işaret zamirleri; uzakta olan nesneleri göstermek için ise *tĭgĭ* "öteki", *şul* "şu", *anaq* "o", *ul* "o" işaret zamirleri kullanılır.

İşaret zamirlerinin çokluk şekilleri de kullanılmaktadır: *bılar* "bunlar", *şular* "şunlar", *ular* "onlar".

İşaret zamirleri hâl eklerine göre çekime girerler:

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli	Eşitlik/ Benzerlik Hâli	Vasıta Hâli	Sebep Hâli
bul	*bınıŋ*	*bını*	*bıġa*	*bında*	*bınan*	*bınıŋsa*	*bınıŋ mĭnän*	*bınıŋ ŭsŭn*
şul	*şunıŋ*	*şunı*	*şuġa*	*şunda*	*şunan*	*şunıŋsa*	*şunıŋ mĭnän*	*şunıŋ ŭsŭn*
ul	*unıŋ*	*unı*	*uġa*	*unda*	*unan*	*unıŋsa*	*unıŋ mĭnän*	*unıŋ ŭsŭn*
ŭşŭ	*ŭşŭnŭŋ*	*ŭşŭnŭ*	*ŭşŭna*	*ŭşŭnda*	*ŭşŭnan*	*ŭşŭnŭŋsa*	*ŭşŭnŭŋ mĭnän*	*ŭşŭnŭŋ ŭsŭn*
tĭgĭ	*tĭgĭnĭŋ*	*tĭgĭnĭ*	*tĭgĭgä*	*tĭgĭndä*	*tĭgĭnän*	*tĭgĭnĭŋsä*	*tĭgĭnĭŋ mĭnän*	*tĭgĭnĭŋ ŭsŭn*
bınaw	*bınawıŋ*	*bınawı*	*bınawġa*	*bınawza*	*bınawzan*	*bınawıŋsa*	*bınawıŋ mĭnän*	*bınawıŋ ŭsŭn*
anaw	*anawıŋ*	*anawı*	*anawġa*	*anawza*	*anawzan*	*anawıŋsa*	*anawıŋ mĭnän*	*anawıŋ ŭsŭn*

İşaret zamirlerinden *bıl, şul, ul* gibi bazı işaret zamirleri hâl eklerini aldıklarında /l/ sesi düşmektedir.

4.3.3. Dönüşlülük Zamirleri

Başkurt Türkçesinde dönüşlülük zamiri için *üz* kelimesi kullanılmaktadır. Dönüşlülük zamiri iyelik eklerini alır. İyelik ekinden sonra ismin hâllerine göre de çekime girer.

Teklik			Çokluk	
I. şh.	*üzĭm*	"kendim"	*üzĭbĭz*	"kendimiz"
II. şh.	*üzĭŋ*	"kendin"	*üzĭgĭz*	"kendiniz"
III. şh.	*üzĭ*	"kendi"	*üzzärĭ*	"kendileri

Dönüşlülük zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi aşağıdaki gibidir.

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli	Eşitlik/ Benzerlik Hâli	Vasıta Hâli	Sebep Hâli
üzĭm	*üzĭmdĭŋ*	*üzĭmdĭ*	*üzĭmä*	*üzĭmdä*	*üzĭmdän*	*üzĭmsä*	*üzĭn mĭnän*	*üzĭm ŭsŭn*
üzĭŋ	*üzĭŋdĭŋ*	*üzĭŋdĭ*	*üzĭŋä*	*üzĭŋdä*	*üzĭŋdän*	*üzĭŋsä*	*üzĭŋ mĭnän*	*üzĭŋ ŭsŭn*
üzĭ	*üzĭnĭŋ*	*üzĭn*	*üzĭnä*	*üzĭndä*	*üzĭnän*	*üzĭsä*	*üzĭ mĭnän*	*üzĭ ŭsŭn*
üzĭbĭz	*üzĭbĭzzĭŋ*	*üzĭbĭzzĭ*	*üzĭbĭzgä*	*üzĭbĭzzä*	*üzĭbĭzzän*	*üzĭbĭzsä*	*üzĭbĭz mĭnän*	*üzĭbĭz ŭsŭn*
üzĭgĭz	*üzĭgĭzzĭŋ*	*üzĭgĭzzĭ*	*üzĭgĭzgä*	*üzĭgĭzzä*	*üzĭgĭzzän*	*üzĭgĭzsä*	*üzĭgĭz mĭnän*	*üzĭgĭz ŭsŭn*
üzzärĭ	*üzzärĭnĭŋ*	*üzzärĭn*	*üzzärĭnä*	*üzzärĭndä*	*üzzärĭnän*	*üzzärĭsä*	*üzzärĭ mĭnän*	*üzzärĭ ŭsŭn*

Dönüşlülük zamirinin teklik ve çokluk üçüncü şahıs çekiminde yükleme hâli eki *-n* şeklindedir.

Dönüşlülük zamirinin teklik birinci, ikinci ve üçüncü şahısları ile çokluk üçüncü şahsında yönelme hâli eki *-a/-ä* şeklindedir.

Dönüşlülük zamirinin teklik ve çokluk üçüncü şahsında iyelik eki ile bulunma hâli eki arasında *–n* girer.

4.3.4. Belirsizlik Zamirleri (Bildähïźlïk Almaştarı)

Başkurt Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: *hämmähï* "hepsi", *küllühü* "tamamı", *bütähï* "hepsi, tamamı", *barlığı* "tamamı", *här kim* "herkes", *här bïrïhï* "her biri", *kimdir* "biri, birisi", *bïr nämä* "bir şey", *bïr kïm* "biri", *bïr ni* "bir şey", *ällä kïm* "biri, birisi", *ällä nämä* "bir şey", *ällä ni* "bir şey", *ällä nindäy* "bir", *ällä nisïk* "herhangi bir sebeple", *ällä qayźa* "bir yerde", *ällä qayźan* "bir yerden", *ällä qayhı* "herhangi bir", *ällä qaynıhı* "bir yerde", *qayhı bïr* "bazısı", *tïlähä kïm* "herkes", *tïlähä nämä* "herşey", *tïlähä nindäy* "herkes, herhangi bir", *his kïm* "hiç kimse", *his nämä* "hiçbir şey", *his nindäy* "hiçbir".

4.3.5. Soru Zamirleri (Hüraw Almaştarı)

Varlıkları sormak için kullanılan soru zamirleri Başkurt Türkçesinde şu şekildedir: *kïm* "kim", *nimä* "ne", *qayźa* "nerede", *ni* "ne", *qayhınıhı* "hangisi".

4.4. ZARF (Räwïş)

4.4.1. Hâl Zarfları

Başkurt Türkçesindeki belli başlı hâl zarfları şunlardır: *tiźźän* "çabuk, hızlı", *yäyäw* "yayan, yürüyerek", *şäp* "çabuk, hızlı", *igïnlätä* "ekinle, hububatla", *ünlata* "un hâlinde", *nıq* "çok", *qapıl ğına* "aniden", *qürülay* "kuru hâlde", *hıbay* "atla", *qabalan* "telaşla, aceleyle", *ayaq üştü* "ayak üstü", *almaş-tilmäş* "sırayla", *saq* "zor", *qırqa* "kesinlikle, sertçe", *yüźtübän* "yüzükoyun", *baştübän* "başaşağı", *quşa* "birlikte", *tïrïläy* "canlı", *aşığıs* "hemen, acele", *xäźïr ük* "hemen, acele", *üźaylı* "devamlı", *dawamlı* "devamlı", *aŋqı-tiŋkï* "şaşırmış hâlde", *barıbïr* "hep birlikte", *bïrgä* "birlikte", *bïrmäbïr* "gözle görülür biçimde", *bïrämläp* "birarada", *ısınlap* "gerçekten".

Niteleme sıfatlarının birçoğu fiillerden önce kullanıldıklarında hâl zarfı görevini üstlenirler: *därräw* "uyumlu", *arlı-birlï* "önemsiz", *äkrïn* "yavaş", *aqrın* "yavaş", *yähät* "hızlı, süratli", *qänäğät* "memnun", *sïlpärämä* "paramparça", *dürüs* "doğru", *tura* "doğru", *xata* "yanlış", *yaŋılış* "yanlış, hatalı", *zawıq* "zevkli", *qızıqlı* "ilginç", *asıq* "açık", *asıwlı* "öfkeli", *hil* "sakin".

4.4.2. Zaman Zarfları (Vaqıt Räwïştärï)

Başkurt Türkçesinde fiilleri zaman bakımından niteleyen zaman zarfları şunlardır: *bügün* "bugün", *kisä* "dün", *huŋ* "sonra", *huŋınan* "sonradan", *artaban* "sonra", *xäźïr* "şimdi", *ïlïk* "önce", *yäygïnïn* "yazın", *küźgühün* "güzün", *bıltır* "geçen yıl", *irtän* "yarın" *irtä* "sabah" , *tünün* "gece vakti, geceleyin", *irtägä* "yarın", *bıyıl* "bu yıl", *kis* "akşam", *yaz* "yaz", *yazın* "baharda", *yäyïn* "yazın", *haman* "hâlâ daha, hâlâ", *irtänän huŋ* "öbür gün", *baya* "geçenlerde, yakında", *ğïlän* "her zaman, daima", *başta* "önce",

bŭgäsä "bu gece", *ŭzaqqa* "kısa bir süre", *kŭn hayın* "her gün", *iŋ ĭlĭk* "ilk önce", *xäzĭrgä* "hâlen, şimdi, bugün", *äligäsä* " şimdiye kadar", *äwäl* "önce" , *qayha bĭr saqta* "bazen", *qayhı vaqıt* "bazen", *ara-tirä* "bazen, ara sıra", *bĭrĭnsĭnän* "ilk olarak", *bĭr yulı* "birlikte, aynı zamanda".

4.4.3. Miktar Zarfları (Küläm-Däräjä Räwĭştärĭ)

Miktar zarfları, zarfların, sıfatların ve fiillerin önüne geldiklerinde bunların miktarını belirtirler. Başkurt Türkçesinde en çok kullanılan miktar zarfları şunlardır: *küp* "çok", *az* "az", *äz* "az", *bĭr az* "biraz", *äz-mäz* "azar azar, yavaş yavaş", *ikĭlätä* "iki kat", *tulıhınsa* "tamamıyla, tümüyle" *baytaq* "hayli, pek çok", *yartılaş* "yarı yarıya", *bŭtŭnläy* "tamamıyla", *tamam* "tamamen, büsbütün", *bĭr ni tiklĭm* "biraz", *hiräk* "seyrek", *yış* "sık", *bĭr talay* "biraz, az", *uġata* "gayet", *ġäyät* "gayet", *häläk* "çok", *tağı* "daha", *yänä* "daha", *iŋ* "en".

4.4.4. Yer- Yön Zarfları (Urın Räwĭştärĭ)

Fiillerin yerini ve yönünü gösteren yer-yön zarfları Başkurt Türkçesinde şu şekildedir: *yuġarı* "yukarı", *tübän* "aşağı", *arı* "ileri", *birĭ* "beri", *aryaq* "karşı, zıt", *tış yaq* "dışarı", *iskäri* "içeri", *alġa* "ileri".

4.4.5. Soru Zarfları (Hŭraw Räwĭştärĭ)

Fiilin anlamını soru yönünden belirleyen zarflardır. Başkurt Türkçesinde soru zarfları şunlardır: *nisĭk* "nasıl", *ni räwĭşlĭ* "ne şekilde", *qasan* "ne zaman", *qayẓa* "nereye, nerede", *küpmĭ* "ne kadar" *ni tiklĭm* "ne kadar", *nĭŋä* "niçin", *ni ŭsŭn* "niçin".

4.5. FİİL (Qılım)

4.5.1. Şahıs Ekleri (Almaş Quşımsaları)

1. Tip (İyelik Menşeli) Şahıs Ekleri

	Teklik	Çokluk
I. şh.	*-(ı, ĭ, ŭ, ŭ)m*	*-(ı)q/-(ĭ)k/-(ŭ)q/-(ŭ)k*
II. şh.	*-(ı, ĭ, ŭ, ŭ)ŋ*	*-(ı)ġıẓ/-(ĭ)gĭẓ/-(ŭ)ġŭẓ/-(ŭ)gŭẓ*
III. şh.	*Ø*	*Ø; lar/lär, dar/där, tar/tär, ẓar/ẓär*

2. Tip (Zamir Menşeli) Şahıs Ekleri

	Teklik	Çokluk
I. şh.	*-m/-mın/-mĭn/mŭn/mŭn*	*-bıẓ/-bĭẓ/-bŭẓ/-bŭẓ*
II. şh.	*-hıŋ/-hĭŋ/-hŭŋ/-hŭŋ*	*-hıġıẓ/-hĭgĭẓ/-hŭġŭẓ/-hŭgŭẓ*
III. şh.	*Ø*	*Ø;-lar/-lär,-tar/-tär,-dar/-där,-ẓar/-ẓär*

3. Tip (Emir) Şahıs Ekleri

	Teklik	Çokluk
I. şh.:	*-yım/-yĭm, -ayım/-äyĭm*	*-yıq/-yĭk, -ayıq/-äyĭk*
II şh.:	*Ø*	*-(ı)ġıẓ/-(ĭ)gĭẓ/-(ŭ)ġŭẓ/-(ŭ)gŭẓ*
III şh.:	*-hın/-hĭn/-hŭn/-hŭn*	*-hındar/-hĭndär/-hŭndar/-hŭndär*

4.5.2. Basit Kipler

4.5.2.1. Haber Kipleri

4.5.2.1.1. Belirli Geçmiş Zaman (Bildälĭ Ütkän Zaman)

Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zaman asıl fiilden sonra {-DX/-nX/-ҙX} kip ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Belirli geçmiş zaman iyelik menşeli şahıs ekleri ile çekime girer. Ekin değişken şekilleri şu şekildedir: Ünlüyle biten fiillerden sonra kalınlık-incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumuna göre *–nı/-nĭ/-nŭ/-nŭ*; /r/, /w/, /y/, /ҙ/ ünsüzleri ile biten fiillerden sonra *-ҙı/-ҙĭ, -ҙŭ/-ҙŭ* ; /l/, /m/, /n/, /ŋ/ akıcı ünsüzlerinden sonra *-dı/- dĭ, -dŭ/-dŭ*; tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-tı/-tĭ, -tŭ/-tŭ*: *başlanım* "başladım", *qaytı* "döndü", *türҙuŋ* "kalktın", *kŭttŭk* "bekledik", *aldım* "aldım", *kildĭgĭҙ* "geldiniz".

Belirsiz geçmiş zamanın olumsuzu {-mA} olumsuzluk eki ile yapılmaktadır: *almanım* "almadım", *ĭşlämänĭk* "çalışmadık", *birmänĭgĭҙ* "vermediniz", *kürmänĭm* "görmedim".

Başkurt Türkçesinde belirli geçmiş zamanın soru şekli için {-mX} soru eki kullanılmaktadır. Ek, damak uyumuna uygun olarak eklenmektedir: *qaranıŋmı* "baktın mı?", *uqınıqmı* "okuduk mu?", *hŭyläntĭgĭҙmĭ* "söylediniz mi?".

olumlu	*olumsuz*	*Soru*
yaҙҙım "yazdım"	*yaҙmanım*	*yaҙҙımmı*
yaҙҙıŋ	*yaҙmanıŋ*	*yaҙҙıŋmı*
yaҙҙı	*yaҙmanı*	*yaҙҙımı*
yaҙҙıq	*yaҙmanıq*	*yaҙҙıqmı*
yaҙҙıġıҙ	*yaҙmanıġıҙ*	*yaҙҙıġıҙmı*
yaҙҙılar	*yaҙmanılar*	*yaҙҙılarmı*

Başkurt Türkçesinde bu zaman, konuşucu ya da anlatıcının doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bilgilerine, içinde yaşadığı, şahit olduğu olay ve durumlara işaret eder.

Kimi zaman da bizzat şahit olunmayıp herkes tarafından bilinen, geçmişte gerçekleştiği kesin olan veya tarihî vesikalara dayalı olay ve durumları anlatmak için kullanılır. Bazen de geçmişte olup bitmiş bir olay veya durum anlatılırken, bu olay ya da durumu dinleyicinin gözleri önüne daha net bir şekilde sunabilmek için yazar bu zamanı kullanılır.

4.5.2.1.2. Belirsiz Geçmiş Zaman (Bildähĭҙ Ütkän Zaman)

Başkurt Türkçesinde belirsiz geçmiş zaman için kullanılan fiil çekim eki {-GAn} dır. Ek, ünlüler ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra damak uyumuna göre *-ġan/-gän*; tonsuz ünsüzlerle biten fiillerden sonra yine damak uyumuna göre *-qan/-kän* şeklindedir: *yuġaltqanhın* "kaybetmişsin", *bŭtkänbĭҙ* "bitmişiz", *kürhätkändär* "göstermişler", *alġanmın* "almışım", *aldağanhıġıҙ* "aldatmışsınız".

Belirsiz geçmiş zamanın olumsuz şekli, fiil köküne {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılır. Zaman ve şahıs ekleri olumsuzluk ekini takip eder. Olumsuzluk ekinin ünlü ile bitmesi nedeniyle, olumsuz çekimde ekin sadece *-ġan/-gän* şekilleri

kullanılır: *sıqmağanhıŋ* "çıkmamışsın", *bĭlmägänhĭgĭz* "bilmemişsiniz", *almağandar* "almamışlar".

Bu zamanın soru şekli *-mı/-mĭ* soru eki ile yapılmaktadır. Belirsiz geçmiş zaman eki daima düz ünlülü olduğu için soru ekinin *-mŭ/ -mŭ* şekli kullanılmaz: *alğan(dar)mı* almışlar mı?", *üsкänbĭzmĭ* "yetişmiş miyiz?", *yazğanmınmı* "yazmış mıyım?"

olumlu	***olumsuz***	***soru***
yŭrŭgänmĭn "yürümüşüm"	*yŭrŭmägänmĭn*	*yŭrŭgänmĭnmĭ*
yŭrŭgänhĭŋ	*yŭrŭmägänhĭŋ*	*yŭrŭgänhĭŋmĭ*
yŭrŭgän	*yŭrŭmägän*	*yŭrŭgänmĭ*
yŭrŭgänbĭz	*yŭrŭmägänbĭz*	*yŭrŭgänbĭzmĭ*
yŭrŭgänhĭgĭz	*yŭrŭmägänhĭgĭz*	*yŭrŭgänhĭgĭzmĭ*
yŭrŭgän(där)	*yŭrŭmägän(där)*	*yŭrŭgän(där)mĭ*

Başkurt Türkçesinde {-GAn} fiil çekim eki, konuşucunun şahit olmadığı bir olay ya da durumu, uzak geçmişte olup bitmiş olan iş, oluş ve hareketleri ifade etmesi için kullanılır. Konuşucunun bir anda farkına vardığı bir olayı veya daha önce sahip olduğu bir bilgiyi hatırlaması da bu zamanla ifade edilir.

4.5.2.1.3. Şimdiki Zaman (Xäzĭrgĭ Zaman)

4.5.2.1.3.1. 1. Tip: Şimdiki Zaman

Başkurt Türkçesinde şimdiki zaman için {-A/-y} fiil çekim eki kullanılmaktadır. Ek, ünsüzle biten fiillerden sonra *-a/-ä*; ünlüyle biten fiillerden sonra *-y* şeklindedir. Şimdiki zaman şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri ile çekime girer : *alam* "alıyorum", *kilähiŋ* "geliyorsun", *ĭsä* "içiyor", *uqıyzar* "okuyorlar", *başlaybız* "başlıyoruz". Teklik birinci şahısta *alamın* "alıyorum" şeklinde de olabilir.

Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanın olumsuzu, olumsuzluk eki {-mA-} ile yapılmaktadır: *yazmayım* "yazmıyorum", *almayhıŋ* "almıyorsun", *kürmäyhĭgĭz* "görmüyorsunuz".

Soru şekli, *-mı/-mĭ* soru ekiyle yapılır: *yäşäyhĭŋmĭ,* "yaşıyor musun?", *ultırabızmı* "oturuyor muyuz?", *yatmaymınmı* "yatmıyor muyum".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
uqıyım "okuyorum, okurum"	*uqımayım*	*uqıyımmı*
uqıyhıŋ	*uqımayhıŋ*	*uqıyhıŋmı*
uqıy	*uqımay*	*uqıymı*
uqıybız	*uqımaybız*	*uqıybızmı*
uqıyhığız	*uqımayhığız*	*uqıyhığızmı*
uqıy(zar)	*uqımay(zar)*	*uqıy(zar)mı*

Bu zaman temelde konuşucunun içinde bulunduğu zamanda yani konuşma anında hâlâ devam etmekte olan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır. Konuşucunun doğrudan deneyimleri yoluyla edindiği bilgilerine işaret söz konusudur. {-A/-y} fiil çekim eki Başkurt Türkçesinde konuşma anında gerçekleşen bir olay ya da durumu ifade etmekten daha çok düzenli ve sürekli olarak yapılan iş oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır.

4.5.2.1.3.2. 2. Tip: Analitik Şimdiki Zamanlar (Analitik XäÀĬrgĬ Zamandar)

Başkurt Türkçesinde {-A/-y} fiil çekim ekinin dışında şimdiki zaman fonksiyonu için çeşitli analitik şekiller de kullanılmaktadır. Bu şekiller genellikle {-p} veya {-A} zarf-fiil ekini almış asıl fiilin ardından {-A/-y} fiil çekim eki ve şahıs ekleriyle çekime girmiş bir yardımcı fiilin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu analitik şekiller Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılagelmiş şekillerdir. Başkurt Türkçesinde şimdiki zamanı sunan analitik yapılar *bar-, kil-, tŭr-, ultır-, yat-, yŭrŭ-* yardımcı fiillerinin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu yardımcı fiiller, analitik yapıların kuruluşunda kendi anlamlarını kaybeden, ama asıl fiile yine kendi anlam alanları içerisinde bir anlam kazandıran fiillerdir.

Analitik yapıların kuruluşunda asıl fiile {-A/-y} ya da {-p} zarf-fiil eki getirilir. Ardından gelen yardımcı fiil ise, şimdiki zaman eki {-A/-y} ve şahıs ekini taşımaktadır. Analitik kuruluşlar yardımcı fiillerin *-A/-y* vaya *-p* zarf fiil ekini almalarına göre iki gruba ayrılabilir. Birinci grup şunlardır: {-A/-y} *bara*, {-A/-y} *yata*. İkinci grup ise; {-p} *bara* , {-p} *tura*, {-p} *ultıra*, {-p} *yata*, {-p} *yŭrŭy* şeklindedir. İki grup da asıl fiile gelen zarf fiili farklı olsa da yardımcı fiiller {-A/-y} fiil çekim eki ile ve şahıs zamiri menşeli şahıs eklerini alarak çekime girer: *äytĬp barahığız* "söylüyorsunuz", *kilĬp turahıŋ* "geliyorsun", *yäşäp ultıram* "yaşıyorum", *uqıp yatabız* "okuyoruz", *yazıp yŭrŭyhŭgŭz* "yazıyorsunuz", *bara yata* "gidiyor", *ala barabız* "alıyoruz".

Analitik kuruluşlarda da olumsuzluk şekli, asıl fiile *-ma,-mä* olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır: *almay barahığız* "almıyorsunuz", *barmay yatabız* "gitmiyoruz", *hatıp barmay* "satmıyor", *kilĬp turmayhıŋ* "gelmiyorsun", *yazmay ultırabız* "yazmıyoruz", *barıp yatmaymın* "gitmiyoruz", *bĭlĬp yŭrŭmäybĭz* "bilmiyoruz".

Soru şekli de diğer analitik yapılarda olduğu gibi sona soru eki getirilerek oluşturulur: *bara yatammı* "gidiyor muyum?", *ala barahıŋmı* "alıyor musun?", *alıp barahığızmı* "alıyor musunuz?", *kilĬp turahığızmı* "geliyor musuz", *küzätĬp tŭramı* "gözetliyor mu", *kŭlŭp ultıramı* "gülüyor mu", *yazıp yatahığızmı* "yazıyor musunuz?", *bĭlmäy yŭrŭyhŭŋmŭ* "bilmiyor musun?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
uqıy baram "okuyorum"	*uqımay baram*	*uqıy barammı*
uqıy barahıŋ	*uqımay barahıŋ*	*uqıy barahıŋmı*
uqıy bara	*uqımay bara*	*uqıy baramı*
uqıy barabız	*uqımay barabız*	*uqıy barabızmı*
uqıy barahığız	*uqımay barahığız*	*uqıy barahığızmı*
uqıy bara(lar)	*uqımay bara(lar)*	*uqıy bara(lar)mı*
olumlu	***olumsuz***	***soru***
yazıp yatam "yazıyorum"	*yazıp yatmaymın*	*yazıp yatammı*
yazıp yatahıŋ	*yazıp yatmayhıŋ*	*yazıp yatahıŋmı*
yazıp yata	*yazıp yatmay*	*yazıp yatamı*
yazıp yatabız	*yazıp yatmaybız*	*yazıp yatabızmı*
yazıp yatahığız	*yazıp yatmayhığız*	*yazıp yatahığızmı*
yazıp yata(lar)	*yazıp yatmay(zar)*	*yazıp yata(lar)mı*

Analitik yapılar, Başkurt Türkçesinde, konuşma anında veya geçmişte başlamış ve hâlâ devam etmekte olan iş, oluş ve hareketler ile alışkanlıkları, genel hükümleri anlatmak için kullanılır. Ayrıca bu analitik kuruluşlar konuşucu ya da anlatıcı tarafından doğrudan deneyimleri yoluyla bilgisini edindiği, süreklilik arz eden olay ve durumları tasvir etmek için de kullanılmaktadır.

4.5.2.1.4. Geniş Zaman (Bildähĭẓ Kiläsäk Zaman)

Başkurt Türkçesinde geniş zaman, {-(X)r} fiil çekim eki ile yapılmaktadır. Ekin değişken şekiller ünlüyle biten fiil köklerine *-r*; ünsüzle biten fiil köklerine ise yardımcı ses alarak, *-ır/-ĭr, -ŭr/-ŭr* şeklinde getirilerek yapılır. Geniş zaman çekiminde de şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri kullanılır: *uqırmın* "okurum", *ağır* "akar", *sığırhıŋ* "çıkarsın", *hünĭrẓär* "sönerler", *şayarırhığız* "yaramazlık edersiniz", *ŭẓŭlŭr* "parçalanır", *kŭtŭrbŭẓ* "bekleriz". Bu zaman Başkurt gramerlerinde gelecek zamanın içinde belirsiz gelecek zaman alt başlığı ile ele allınıp incelenmektedir.

Bu zamanın olumsuzu diğer zamanlardan farklı olarak {-mAş-}olumsuzluk eki ile yapılmaktadır. Ek, son hecesi kalın ünlülü fiillerden sonra *–maş*; son hecesi ince ünlülü fiillerden sonra *–mäş* şeklindedir. Teklik ve çokluk birinci şahıslarda olumsuzluk eki {-mA} şeklindedir: *ĭsmäşhĭŋ* "içmezsin", *asmabız* "açmayız", *kürmäştär* "görmezler".

Soru şeklinde soru eki fiil çekim eki ve şahıs ekinden sonra kullanılır: *yazırmınmı* "yazar mıyım?", *ŭsŭrmŭ* "uçar mı?", *yıyırbızmı* "toplar mıyız?", *yĭbärĭrhĭğĭẓmĭ*"gönderir misiniz?".

olumlu	*olumsuz*	*soru*
hağınırmın "özlerim"	*hağınmam*	*hağınırmınmı*
hağınırhıŋ	*hağınmaşhıŋ*	*hağınırhıŋmı*
hağınır	*hağınmaş*	*hağınırmı*
hağınırbız	*hağınmabız*	*hağınırbızmı*
hağınırhığız	*hağınmaşhığız*	*hağınırhığızmı*
hağınır(ẓar)	*hağınmaş(tar)*	*hağınır(ẓar)mı*

{-(X)r} fiil çekim eki Başkurt Türkçesinde genellikle gelecekte bir zamanda meydana geleceği düşünülen iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır. Bu işlevinden dolayı belirsiz gelecek zaman olarak değerlendirilmiştir. Ekin bu işlevi dışında her zaman yapılagelen ya da genel geçer doğru olarak kabul edilen işler de bu ekle ifade edilir.

4.5.2.1.5. Gelecek Zaman (Bildälĭ Kiläsäk Zaman)

Başkurt Türkçesinde gelecek zaman {-(y)AsAk} fiil çekim eki ile yapılmaktadır. Ek, ünsüzle biten fiil köklerine *–asaq/-äsäk*; ünlüyle biten fiil köklerine ise *–yasaq/-yäsäk* şeklinde yardımcı ses alarak gelir. Çekimde şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri kullanılır: *alasaqmın* "alacağım", *yazasaqbız* "yazacağız", *biräsäktär* "verecekler", *bäylänäsäk* "bağlanacak", *äsĭnäsäkhĭğĭẓ* "üzüleceksiniz", *aşırayasaq* "yetişecek", *bildäläyäsäkhĭŋ* "belirleyeceksin".

Başkurt Türkçesinde gelecek zamanın olumsuzu iki şekilde yapılmaktadır. Bunlardan ilkinde fiil çekim ekinden önce {-mA} olumsuzluk eki getirilir: *inmäyäsäkmĭn* "girmeyeceğim", *mataşmayasaqbız* "uğraşmayacağız", *almayasaqhığız* "almayacaksınız", *kilmäyäsäktär* "gelmeyecekler". Diğer olumsuzluk şeklinde gelecek zaman fiil çekim ekinden sonra *tügĭl* olumsuzluk kelimesi gelir ve şahıslara göre çekimlenir:

qaldırasaq tügĭlhĭñ "bırakmayacaksın/bırakacak değilsin", *tŭtasaq tügĭlbĭz* "tutmayacağım/tutacak değilim", *ĭşläyäsäk tügĭlhĭgĭz* "çalışmayacaksınız/çalışacak değilsiniz".

Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zamanın soru şekli için, yine {-mX} soru eki kullanılır: *qŭtqarmayasaqhıñmı* "kurtarmayacak mısın?", *tikşĭrmäyäsäkbĭzmĭ* "araştırmayacak mıyız?", *tŭymayasaqmı* "duymayacak mı?".

olumlu	*olumsuz*	*soru*
kŭtäsäkmĭn "bekleyeceğim"	*kŭtmäyäsäkmĭn*	*kŭtäsäkmĭnmĭ*
kŭtäsäkhĭŋ	*kŭtmäyäsäkhĭŋ*	*kŭtäsäkhĭŋmĭ*
kŭtäsäk	*kŭtmäyäsäk*	*kŭtäsäkmĭ*
kŭtäsäkbĭz	*kŭtmäyäsäkbĭz*	*kŭtäsäkbĭzmĭ*
kŭtäsäkhĭgĭz	*kŭtmäyäsäkhĭgĭz*	*kŭtäsäkhĭgĭzmĭ*
kŭtäsäk(tär)	*kŭtmäyäsäk(tär)*	*kŭtäsäk(tär)mĭ*

Başkurt Türkçesinde belirli gelecek zaman, gelecekte gerçekleşeceği kesin olarak görülen iş, oluş ve hareketler için kullanılır. Konuşucu ve dinleyici, söz konusu eylemin gerçekleşeceğine, olup olmayacağına kuvvetli sebeplerden dolayı inanmaktadır.

4.5.2.2. Tasarlama Kipleri

4.5.2.2.1. Şart Kipi

Başkurt Türkçesinde şart kipi, fiil köküne {-hA} ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Bu kip eki tıpkı belirli geçmiş zamanda olduğu gibi iyelik eki menşeli şahıs ekleri ile çekime girer. Kalınlık incelik uyumuna uyan ekin değişken şekilleri şu şekildedir: Kalın ünlülerden sonra *-ha* eki getirilir; ince ünlülerden sonra ise ekin *-hä* şekli fiil köküne getirilmektedir: *alham* "alsam", *qullanhağız* "kullansanız", *tĭlähäk* "istesek", *hŭylähälär* "söyleseler".

Şart kipinin olumsuzu için Başkurt Türkçesinde diğer kiplerde olduğu gibi {-mA-} olumsuzluk eki kullanılır: *kilmähäm* "gelmesem", *qaytmaham* "dönmesem", *bĭlmähägĭz* "bilmeseniz", *ŭqşamaha* "beğenmese", *almahaq* "almasak".

Soru şekli için yine soru eki {-mX} kullanılır. Ek şahıs eklerinden sonra gelir: *aşahaqmı* "yesek mi?", *yŭrŭhämmĭ* "yürüsem mi?", *uylahağızmı* "düşünseniz mi?".

olumlu	*olumsuz*	*soru*
barham "gitsem"	*barmaham*	*barhammı*
barhaŋ	*barmahaŋ*	*barhaŋmı*
barha	*barmaha*	*barhamı*
barhaq	*barmahaq*	*barhaqmı*
barhağız	*barmahağız*	*barhağızmı*
barha(lar)	*barmaha(lar)*	*barha(lar)mı*

{-hA} fiil çekim eki, Başkurt Türkçesinde şart ifadeleyicisidir; her zaman, Türkiye Türkçesinin aksine yargı bildirdiğinde bile, isteği değil tamamen şartı ifade etmektedir.

4.5.2.2.2. İstek Kipi

4.5.2.2.2.1. 1. Tip İstek Kipi

Başkurt Türkçesinde istek kipinin bu ilk şekli, {-GX} ekli bir ismin, iyelik eklerini alması ve ardından *kil-* fiilinin kullanılmasıyla oluşur. *kil-* fiili yapıda yardımcı fiil olarak yer alır ve şimdiki zaman, gelecek zaman veya geçmiş zamanda çekimlenebilir. {-

GX} eki hem kalınlık-incelik uyumuna hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarak ünlü ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra kalınlık-incelik uyumuna göre–*ġı/-ġĭ/-ġu/-ġŭ;* tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra ise yine kalınlık-incelik uyumuna göre *-qı/-kĭ/-qu/-kŭ* şeklinde gelir: *başlağıhı kilä* "başlayası geliyor/başlamak istiyor", *kitkĭhĭ kilä* "gidesi geliyor/gitmek istiyor", *kürgĭm kilä* "göresim geliyor/görmek istiyorum", *saqırġım kilä* "çağırasım geliyor/çağırmak istiyorum", *alġıġız kildĭ* "alasınız geldi/almak istediniz".

İstek kipinin bu ilk tipinde olumsuzluk şekli yardımcı fiilin aldığı fiil çekim ekinin olumsuzluk şekli ile yapılır. Eğer yardımcı fiil, şimdiki zaman, geçmiş zaman ya da gelecek zamanda çekimlenmiş ise {-mA}, geniş zamanda çekimlenmişse {-mAş} olumsuzluk ekini alır: *hŭyläġĭm kilmäy* "söyleyesim gelmiyor/söylemek istemiyorum", *kŭtgŭm kilmänĭ* "bekleyesim gelmedi/beklemek istemedim", *alġıbız kilmäş* "alasımız gelmez/almak istemeyiz".

İstek kipinin soru şekli için de yardımcı fiilden sonra gelen zamana uygun soru şekli kullanılır: *kitkĭhĭ kilämĭ* "gidesi geliyor mu?", *bargıhı kildĭmĭ* "gidesi geldi mi?/gitmek istiyor mu?", *kürgŭgŭz kilĭrmĭ* "göresiniz gelir mi?/görmek ister misiniz?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
bilgĭm kilä "bilesim geliyor bilmek istiyorum"	*bilgĭm kilmäy*	*bilgĭm kilämĭ*
bilgĭŋ kilä	*bilgĭŋ kilmäy*	*bilgĭŋ kilämĭ*
bilgĭhĭ kilä	*bilgĭhĭ kilmäy*	*bilgĭhĭ kilämĭ*
bilgĭbĭz kilä	*bilgĭbĭz kilmäy*	*bilgĭbĭz kilämĭ*
bilgĭgĭz kilä	*bilgĭgĭz kilmäy*	*bilgĭgĭz kilämĭ*
bilgĭlärĭ kilä	*bilgĭlärĭ kilmäy*	*bilgĭlärĭ kilämĭ*

4.5.2.2.2.2. 2. Tip İstek Kipi

Başkurt Türkçesinde istek ifadesini karşılamak için kullanılan bir başka yapı, {-hA} + şahıs eki + sI yapısıdır. Burada şart kipini ifade eden {-hA} fiil çekim ekine istek ifadesini kazandıran {-sI} ekidir. {-hA} fiil çekim eki bu şekilde fiilden sonra doğrudan doğruya kullanılabildiği gibi, kimi zaman {-GAn} veya {-(X)r} fiil çekim ekleri ile çekimlenmiş bir fiilden sonra *bul-* yardımcı fiiliyle de kullanılabilir: *kilgän bulhaŋsı* "gelmiş olsan", *barır bulhamsı* "gider olsam".

2. tip istek kipinin olumsuzluk şekli {-hA} fiil çekim ekinden önce {-mA-} olumsuzluk ekinin kullanılması suretiyle oluşmaktadır: *almahaŋsı* "yazmak istemiyorsun", *kilmähäksĭ* "gelmek istemiyoruz", *äytmähämsĭ* "söylemek istemiyorum".

Soru şekli {-mX} soru ekinin yapının sonuna gelmesi suretiyle kurulmaktadır: *bĭlhämsĭmĭ* "bilmek istiyor muyum?", *kŭthägĭzsĭmĭ* "beklemek istiyor musunuz?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
yazhamsı "yazmak istiyorum"	*yazmahamsı*	*yazhamsımı*
yazhaŋsı	*yazmahaŋsı*	*yazhaŋsımı*
yazhası	*yazmahası*	*yazhasımı*
yazhaqsı	*yazmahaqsı*	*yazhaqsımı*
yazhağızsı	*yazmahağızsı*	*yazhağızsımı*
yazha(lar)sı	*yazmaha(lar)sı*	*yazha(lar)sımı*

Başkurt Türkçesinde bu kip istek, yalvarma, beddua gibi ifadeler için kullanılmaktadır.

4.5.2.2.2.2. 3. Tip İstek Kipi

3. tip istek kipi Başkurt Türkçesinde {-AhI/-yhX} sıfat fiil ekinden sonra iyelik eki ve *kil-* yardımcı fiilinin kullanılmasıyla gerçekleşir. Yapının yardımcı fiili çeşitli fiil çekim eklerini alarak istek ifadesini, {-A/-y}, {-DX/-nX/-ŋX}, {-(y)AsAk} fiil çekim eklerini alarak şimdi, gelecek ya da geçmiş zamana taşıyabilmektedir. {-AhI/-yhX} sıfat-fiil eki, ünlü ile biten fiillerden sonra *-ahı/-ähĭ*, ünsüzle biten fiillerden sonra ise, *-yhı/ -yhĭ/-yhŭ/-yhŭ* şeklinde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun olarak eklenir.

Bu kuruluşun olumsuzu üç şekilde yapılabilir. Bunlardan ilki *kil-* yardımcı fiiline {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle oluşturulmaktadır. Diğer olumsuzluk şekilleri ise olumsuzluk bildiren *yuq* ve *tügĭl* kelimelerinin yardımcı fiilin yerini alarak kullanılması suretiyle gerçekleşir: *alahım kilmäy* "alasım gelmiyor", *alahıŋ yuq* "alasın yok", *alahıġız tügĭl* "alasınız yok", *kŭlähĭ kilmäy* "gülesi gelmiyor".

Bu yapının soru şekli {-mX} soru ekinin sona getirilmesi suretiyle kurulmaktadır: *yŭŋähĭ kilämĭ* "yüzmek istiyor mu?", *qaytahıŋ kilämĭ* "dönmek istiyor musun?, dönesin geliyor mu?", *ultırahıġız kilämĭ* "oturmak istiyor musunuz?, oturasınız geliyor mu?".

olumlu		***olumsuz***	***soru***
alahım kilä	"almak istiyorum" alasım geliyor	*alahım kilmäy*	*alahım kilämĭ*
alahıŋ kilä		*alahıŋ kilmäy*	*alahıŋ kilämĭ*
alahı kilä		*alahı kilmäy*	*alahı kilämĭ*
alahıbıŋ kilä		*alahıbıŋ kilmäy*	*alahıbıŋ kilämĭ*
alahıġız kilä		*alahıġız kilmäy*	*alahıġız kilämĭ*
alaları kilä		*alaları kilmäy*	*alaları kilämĭ*

Bu kip, herhangi bir iş, oluş ya da hareket hakkında konuşucunun istek ve dileğini ifade eder.

4.5.2.2.2.4. 4. Tip İstek Kipi

Başkurt Türkçesinde {-GAyI} eki ile yapılan istek kipi, daima olumsuzluk eki taşıyarak olumsuz istek ifade eder. Ek, Eski Türkçenin gelecek zamanı ifade eden fiil çekim eki {-GAy}'dan gelmektedir. Emir-istek eklerinin genişlemeye müsait ekler olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan sondaki {-I} pekiştirme olabilir. Ek, olumsuzluk ekiyle birlikte kalınlık incelik uyumuna uyar ve iyelik menşeli şahıs ekleri ile çekime girer. Bu tip istek kipi, kopnuşucunun istek, korku gibi duygularını ifade etmesini sağlar. Ek, daima olumsuzluk ifade etmekte ve soru şekli de kullanılmamaktadır.

olumsuz
kilmägäyim "gelmeyeyim"
kilmägäyiŋ
kilmägäyi
kilmägäyik
kilmägäyigĭz
kilmägäyĭlär

4.5.2.2.3. Gereklilik Kipi (KäräklÏk-TÏyÏşlÏk HŭykälÏşÏ)

4.5.2.2.3.1. 1. Tip Gereklilik Kipi

Başkurt Türkçesinde gereklilik kipi için müstakil bir ek yoktur. Gereklilik ifadesi genellikle analitik kuruluşlar ile yapılmaktadır. {-(X)rgA} *tĭyĭş* analitik kuruluşu, Başkurt Türkçesinin mastar *(infinitiv)* eklerinden biri olan {-(X)rgA} ve *tĭyĭş* kiplik kelimesinin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Bu kuruluşu oluşturan {-(X)rgA} mastar ekinin Başkurt Türkçesindeki değişken şekilleri şöyledir: Ek, ünlüyle biten fiillere yardımcı ünlü olmaksızın, doğrudan doğruya getirilmektedir. Ekin ikinci ünsüzü, eklendiği fiilin son ünlüsünün ince ya da kalın olmasına göre değişmekte; ince ünlülerden sonra /g/, kalın ünlülerden sonra /ġ/ ünsüzü gelmektedir. Ünsüzle biten fiillerden sonra ise ek, yardımcı ses olarak eklendiği fiilin son hecedeki ünlüsüne uygun olan /ı/, /ĭ/, /ŭ/, /ŭ/ ünlülerinden birini alır. Ekin ikinci ünsüzü yine kalınlık incelik uyumuna göre /g/ ya da /ġ/ olarak fiile gelir. Başkurt Türkçesinde bu yapının çekimi iki şekilde gerçekleşir. Bunlardan ilki {-(X)rgA} mastar eki ile çekimlenen asıl fiilden sonra gelen *tĭyĭş* kiplik kelimesine şahıs eklerinin getirilmesi suretiyle yapılırken, ikincisi, mastar ekini alan asıl fiilden önce şahıs zamirleri kullanılarak gerçekleşir: *hŭylärgä tĭyĭşhĭŋ* "söylemelisin", *hin hŭylärgä tĭyĭş* "sen söylemelisin", *alırġa tĭyĭşmĭn* "almalıyım", *min alırġa tĭyĭş* "ben almalıyım".

Bu analitik kuruluşun olumsuz şekli, *tĭyĭş* kiplik kelimesinin {-mA-} olumsuzluk ekini kabul etmemesinden dolayı, ya {-(X)rgA} mastar ekinin olumsuzu {-mAşkA-} ekinin ya da *tügĭl* kiplik kelimesinin fiile getirilmesi suretiyle yapılmaktadır: *hin yazmaşqa tĭyĭşhĭŋ* "sen yazmamalısın", *bĭz almaşqa tĭyĭşbĭz* "biz almamalıyız", *min hŭylärgä tĭyĭş tügĭl* "ben söylememeliyim", *ular uqırġa tĭyĭş tügĭl* "onlar okumamalı".

Başkurt Türkçesinde {-(X)rgA} *tĭyĭş* yapısının soru şekli de yine yapının diğer olumlu ve olumsuz şekillerinde olduğu gibi iki şekilde gerçekleşir. Her iki şekilde de {-mX} soru eki kullanılır; ancak, soru eki şahıs ekinden sonra ya da doğrudan doğruya *tĭyĭş* kiplik kelimesinden sonra kullanılır: *uqırġa tĭyĭşmĭnmĭ* "yazmalı mıyım", *bĭz yazırġa tĭyĭşmĭ* "yazmalı mıyız?", *uylarġa tĭyĭşhĭgĭzmĭ* "düşünmeli miyiz?".

olumlu	***olumsuz***	***soru***
yazırġa tĭyĭşmĭn "yazmalıyım"	*yazmaşqa tĭyĭşmĭn*	*yazırġa tĭyĭşmĭnmĭ*
yazırġa tĭyĭşhĭŋ	*yazmaşqa tĭyĭşhĭŋ*	*yazırġa tĭyĭşhĭŋmĭ*
yazırġa tĭyĭş	*yazmaşqa tĭyĭş*	*yazırġa tĭyĭşmĭ*
yazırġa tĭyĭşbĭz	*yazmaşqa tĭyĭşbĭz*	*yazırġa tĭyĭşbĭzmĭ*
yazırġa tĭyĭşhĭgĭz	*yazmaşqa tĭyĭşhĭgĭz*	*yazırġa tĭyĭşhĭgĭzmĭ*
yazırġa tĭyĭş(tär)	*yazmaşqa tĭyĭş(tär)*	*yazırġa tĭyĭş(tär)mĭ*

Bu kip Başkurt Türkçesinde mecburiyet, zorunluluk, gereklilik gibi anlamları ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

4.5.2.2.3.2. 2. Tip Gereklilik Kipi

{-(X)rgA} *käräk* kuruluşu da {-(X)rgA} mastar ekinden sonra *käräk* kiplik kelimesinin kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu yapı şahıs ekleri ile kullanılmayıp kendisinden önce yönelme hâli eki almış şahıs zamiri ile meydana gelmektedir. Bu yapıda kimi zaman yönelme hâli eki alan şahıs zamiri yapının sonunda kullanılabilmektedir: *äytĭrgä käräk miŋä, äytĭrgä käräk hĭzgä* vb. Hatta zaman zaman da zamir hiç kullanılmayabilir. Bu durumda yargı genellikle 3. şahsa yöneliktir.

Bu yapının da olumsuz şekli {-(X)rgA} *tıγış* yapısında olduğu gibi iki şekilde yapılmaktadır. Bunlardan ilkinde yine fiil tabanına {-mAşKA-} olumsuzluk eki getirilir. İkinci şekilde ise, *tügıl* kiplik kelimesi yapının sonuna gelir: *miŋä almaşqa käräk* "almamalıyım", *hiŋä birĭrgä käräk tügıl* "vermemelisin", *uġa kilĭrgä käräk tügıl* "gelmemeli".

Bu yapının soru şekli de yapının sonunda {-mX} soru ekinin kullanılması suretiyle oluşmaktadır: *bĭzgä uqırġa käräkmĭ* "okumalı mıyız?", *hiŋä yazırġa käräkmĭ* "yazmalı mısın?", *ularġa başlarġa käräkmĭ* "başlamalılar mı?".

olumlu	***olumsuz***
miŋä äytĭrgä käräk "söylemeliyim"	*miŋä äytĭrgä käräk tügıl*
hiŋä äytĭrgä käräk	*hiŋä äytĭrgä käräk tügıl*
uġa äytĭrgä käräk	*uġa äytĭrgä käräk tügıl*
bĭzgä äytĭrgä käräk	*bĭzgä äytĭrgä käräk tügıl*
hĭzgä äytĭrgä käräk	*hĭzgä äytĭrgä käräk tügıl*
ularġa äytĭrgä käräk	*ularġa äytĭrgä käräk tügıl*

soru
miŋä äytĭrgä käräkmĭ
hiŋä äytĭrgä käräkmĭ
uġa äytĭrgä käräkmĭ
bĭzgä äytĭrgä käräkmĭ
hĭzgä äytĭrgä käräkmĭ
ularġa äytĭrgä käräkmĭ

Başkurt Türkçesinde {-(X)rgA} *käräk* kuruluşu, konuşucunun yapılmasını tasarladığı, gerekli gördüğü iş, oluş ve hareketlere işaret etmektedir. Bu yapıyı {-(X)rgA} *tıγış* yapısından ayıran önemli bir fark, onun zorunluluktan daha çok gerekliliğe işaret etmesidir.

Başkurt Türkçesinde gereklilik ifadesi için kullanılan {-(X)rgA} *tıγış* ve {-(X)rgA} *käräk* yapılarındaki *käräk* ve *tıγış* kiplik kelimeleri bazen düşerler ve gerekliliği sadece {-(X)rgA} eki karşılar. Bu ek ile ifade edilen gereklilik şekli, şahıs ekleri ile çekime girmeden gerçekleşir. İfade edilen anlam çoğunlukla genel bir hüküm taşır. {-(X)rgA} mastar ekinin bu şekilde gereklilik ifade edişi elbette ki ekin kendi bünyesinden kaynaklanmamakta, *tıγış* ve *käräk* kiplik kelimelerinin düşmesi sonucu ek, bu işlevi tek başına üstlenmektedir.

4.5.2.2.3.3. 3. Tip Gereklilik Kipi

Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin mutlaka gerçekleştirilmek zorunda olduğu anlamı, Başkurt Türkçesinde {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı ile de ifade edilebilmektedir. Bu yapı, {-(X)rgA} mastar ekinden sonra, *tura* (<togru) "uygun, gereken, zaruri" kelimesinin kullanılması ve ardından *kil-* fiilinin herhangi bir fiil çekim eki alarak çekime girmesi ile gerçekleşir. Genellikle şahıs eki almadan daha çok üçüncü şahsa yönelik kullanılmaktadır. {-(X)rgA} *tura kil-* yapısı, {-(X)r}, {-A/ -y}, {-DX/-nX/-zX}, {-(y)AsAK}, {-GAynI } gibi iş, oluş ya da hareketi değişik zamanlara yerleştiren fiil

çekim ekleri ile çekime girerek konuşucu tarafından zaruri görülen işin, hangi zaman diliminde yapılması ya da yapılmaması gerekliliğine işaret etmektedir.

Yapının olumsuzluk ya da soru şekli, *kil-* fiilinden sonra gelen çekim ekinin alacağı olumsuzluk ya da soru ekleri ile gerçekleşir.

Bu yapının gereklilik anlamı *tura* kelimesinin "gerekli, zaruri" gibi anlamlarından türemiş olmalıdır. {-(X)rgA} mastar eki zaten diğer gereklilik ifadeleyici yapılarda da kullanılan, hatta düşme ve bulaşma sonucu tek başına bile Başkurt Türkçesinde gerekliliği ifade eden bir ektir. Dolayısıyla, {-(X)rgA} mastar eki ve ardından *tura* kelimesi gayet doğal bir şekilde, semantik bir beraberlikle Başkurt Türkçesinde zorunluluk anlamını ifade eden yollardan biri olmuştur. Bu anlam çerçevesine *kil-* fiili de katılmış ve bu fiille birlikte yapı, değişik zamanlarda gerekliliği ifade edebilmeyi sağlamıştır. Bu yapı ile işaretlenen anlam gereklilikten biraz daha öte bir zorunluluk, mecburiyet anlamıdır. Konuşucu, ifade edilen söz konusu iş, oluş ya da hareketin, gerekliliğin ötesinde bir zorunluluk, mecburiyet olduğuna işaret etmektedir. *qaldırırga tura kilĕr* "kaldırmak gerekir", *uqırga tura kilä* "okumak gerekir", *huğışqa inĕrgä tura kildĭ* "savaşa girmek gerekti", *hŭyläp birĕrgä tura kildĭ* "söylemek gerekti", *urın bülĕp birĕrgä tura kiläsäk* "yer vermek gerekecek".

4.5.2.2.3.4. 4. Tip Gereklilik Kipi

Başkurt Türkçesinde gereklilik ifade etmek üzere kullanılan {-mAK} *käräk* kuruluşu, herhangi bir şahıs eki ile çekime girmeden kullanılmaktadır. Şahıs eklerini almadığı için bu yapı, daha çok genel geçer hükümleri ifade etmek için, genellikle de soru cümlelerinde kullanılır. Bu durumda {-mAK} *käräk* kuruluşu, *ni* "ne, hangi", *nisĭk* "nasıl", *qalay* "hangi" vb. gibi birtakım soru kelimeleri ile birlikte kullanılarak, yapılacak iş, oluş ya da hareketin nasıl, ne şekilde yapılması gerektiğini sormak üzere, soru cümleleri içerisinde yer almaktadır. Başkurt Türkçesinde {-mAK} *käräk* kuruluşunun olumsuzluk şekli, {-mAK} isim-fiilinden önce olumsuzluk eki {-mA-} nın kullanılması suretiyle yapılmaktadır: *nisĭk tüzĕp tŭrmaq käräk bığa* "buna nasıl sabretmek gerek", *nisĭk tıqmaq käräk* "nasıl kesmek gerek", *qalay haqlanmaq käräk* "nasıl saklanmak gerek", *Nisĭk itĕp hŭyläp ultırmaq käräk* "nasıl söylemek gerek", *ni ĕşläp ultırmaq käräk* "ne yapmak gerek".

4.5.2.2.3.5. 5. Tip Gereklilik Kipi

Başkurt Türkçesinde gerekliği ifade eden analitik yapılardan bir diğeri, *käräk* kiplik kelimesinin isim-fiil eki {-(X)w} almış fiilden sonra getirilmesiyle ortaya çıkan yapıdır. {-(X)w} *käräk* yapısı, belirli bir şahsa yönelmeden daha genel bir şekilde üçüncü şahısta kullanılabildiği gibi, kendinden önce yönelme hâli eki almış bir zamirle kullanılarak belirli bir şahsa yönelebilmektedir. {-(X)w} isim fiil eki Başkurt Türkçesinde, ünlüyle biten fiillere yardımcı ünlü almadan doğrudan doğruya *–w*, ünsüzle biten fiillerden sonra ise uygun yardımcı sesle *-ıw, -iw, -ŭw, -ŭw* şeklinde gelir. {-(X)w} *käräk* kuruluşunun olumsuzu yapının sonuna *tügĕl* kiplik kelimesinin getirilmesiyle gerçekleşir. Bu kuruluşun soru şekli ise {-(X)w} *käräk* yapısının ardından {-mX} soru ekinin kullanılmasıyla meydana gelir.

olumlu	olumsuz
miŋä yazıw käräk "yazmalıyım"	*miŋä yazıw käräk tügĭl*
hiŋä yazıw käräk	*hiŋä yazıw käräk tügĭl*
uġa yazıw käräk	*uġa yazıw käräk tügĭl*
bĭźgä yazıw käräk	*bĭźgä yazıw käräk tügĭl*
hĭźgä yazıw käräk	*hĭźgä yazıw käräk tügĭl*
ularġa yazıw käräk	*ularġa yazıw käräk tügĭl*

soru

miŋä yazıw käräkmĭ
hiŋä yazıw käräkmĭ
uġa yazıw käräkmĭ
bĭźgä yazıw käräkmĭ
hĭźgä yazıw käräkmĭ
ularġa yazıw käräkmĭ

4.5.2.2.3.6. 6. Tip Gereklilik Kipi

{-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısı, Başkurt Türkçesinde gereklilik ve zorunluluk kiplik anlamlarını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Yapı Başkurt Türkçesinde gereklilik anlamı ifade etmektedir; ancak, bu gereklilik, kuvvetli istekten doğan bir gereklilik olmalıdır. Zaten, gerekliliğin tabiatında ve temelinde bir istek anlamı bulunmaktadır. Kişi istekleri yönünde gerekliliği hissedebilmektedir. {-AhI/-yhI} *bar/yuq* yapısının sunduğu gereklilik zaman zaman mecburiyete doğru da gidebilmektedir. Bu yapı Başkurt Türkçesinde genellikle üçüncü şahıslarda kullanılmaktadır. Yapıda *bar* kelimesi ile olumluluk, *yuq* kelimesi ile olumsuzluk ortaya çıkmaktadır: *yĭtäkläyhĭ bar* "götürmesi gerek", *yĭnтĭkläp ŭyränähĭ bar ikän älĭ* "inceleyip, öğrenmesi gerekiyormuş", *mäğlümättärźĭ tuplayhı bar* "bilgi toplaması lazım", *tınıslanahı bar* "dinlenmesi lazım", *alahı yuq* "almaması lazım".

4.5.2.2.4. Emir Kipi (Bŭyŭrŭq Hŭykälĭşĭ)

Başkurt Türkçesinde emir kipi, fiil tabanına gelen ve her şahısta değişen ekler vasıtasıyla yapılmaktadır. Başkurt Türkçesinde emir çekiminde kullanılan ekler aşağıdaki gibidir.

	Teklik	Çokluk
1. şh.	{-yIm/-AyIm}	{-yIk/-AyIk}
2. şh.	Ø	{-(X)gXz}
3. şh.	{-hXn}	{-hXndAr}

Eklerin değişken şekilleri şöyledir:

1. Teklik birinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yım/-yĭm*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-ayım/-äyĭm* şeklindedir: *başlayım* "başlayayım", *ĭşläyĭm* "çalışayım", *barayım* "gideyim", *kiläyĭm* "geleyim", *kŭtäyĭm* " bekleyeyim", *uqıyım* "okuyayım".
2. Teklik üçüncü şahıs emir eki, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uyarak, son hecesinde /ı/, /ĭ/, /i/, /u/, /ü/, /ŭ/, /ŭ/ ünlülerinden birinin bulunduğu

bir fiilden sonra *-hın/-hĭn*; yine son hecesinde /ŭ/, /ŭ/ ünlülerinden birinin bulunduğu bir fiilden sonra ise *-hŭn/-hŭn* şeklindedir: *alhın* "alsın", *kilhĭn* "gelsin", *yazhın* "yazsın" *tŭrhŭn* "kalksın", *kŭthŭn* "beklesin".

3. Çokluk birinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yıq/-yĭk*; ünsüzle biten fiillerden sonra *-ayıq/-äyĭk* şeklinde gelir: *yazayıq* "yazalım", *ĭsäyik* "içelim", *başlayıq* "başlayalım", *ĭşläyĭk* "çalışalım".
4. Çokluk ikinci şahıs emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra *-ġız/-gĭz/ġŭz/-gŭz*; ünsüzle biten fiillerden sonra ise, /ı/, /ĭ/, /ŭ/, /ŭ/ yardımcı ünlülerinden uygun olanını alarak gelir: *alıgız* "alın", *kilĭgĭz* "gelin", *başlagız* "başlayın", *hŭylägĭz* "söyleyin".
5. Çokluk üçüncü şahıs emir eki, son hecesinde /ı/, /ĭ/, /i/, /u/, /ü/ ünlülerinden birinin bulunduğu bir fiilden sonra *-hındar/-hĭndär*; son hecesinde /ŭ/, /ŭ/ ünlülerinden birinin bulunduğu bir fiilden sonra ise *-hŭndar/-hŭndär* şeklindedir: *alhındar* "alsınlar", *yazhındar* "yazsınlar", *bĭlhĭndär* "bilsinler", *başlahındar* "başlasınlar", *kŭthŭndär* "beklesinler", *tŭrhŭndar* "kalksınlar".

Emir kipinin olumsuzluk şekli, emir eklerinden önce fiil tabanına {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Başkurt Türkçesinde emir kipinin soru şekli {-mX} soru ekinin çekimin sonunda getirilmesi suretiyle yapılmaktadır. Soru şeklinde emir anlamı biraz farklılığa uğrayarak zaman zaman istek ya da gereklilik gibi bir anlam yüklenebilir.

olumlu	***olumsuz***	***soru***
kŭtäyim "bekleyeyim"	*kŭtmäyĭn*	*kŭtäyimmĭ*
kŭt	*kŭtmä*	---
kŭthŭn	*kŭtmähĭn*	*kŭthŭnmŭ*
kŭtäyĭk	*kŭtmäyĭk*	*kŭtäyĭkmĭ*
kŭtŭgŭz	*kŭtmägĭz*	----
kŭthŭn(där)	*kŭtmähĭn(där)*	*kŭthŭn(där)mĭ*

Emir kipini sunan emir eklerinin birbirine yakın ama çok çeşitli işlevleri içerisinde elbette en temel işlevi emir ifade ediyor olmalarıdır. Konuşucu ya da anlatıcı, muhatabından en kısa sürede herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilmesini buyurmaktadır. Bu emir, kesin, net ve tartışmasızdır. Bu şekildeki emir işlevi konuşucunun cümlesinde yaptığı vurguyla da pekişmektedir. Umumiyetle emir kipi çekiminde bu şekilde doğrudan doğruya emir anlamını ifade eden en güçlü çekim, teklik ve çokluk ikinci şahıslardır. Kişi, doğrudan doğruya karşısındakine ya da dolaylı olarak yine karşısındakine ama üçüncü şahıs veya şahıslar için emir vermektedir: *bar* "git", *tıŋla* "dinle", *kilĭgĭz* "gelin".

Başkurt Türkçesindeki emir kipi çekiminin {-yIm/-AyIm} teklik birinci şahıs ve {-yIk/-AyIk} çokluk birinci şahıs ekleri bütün diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi emirden çok istek işlevinde kullanılmaktadır: *kürhätäyĭn* "göstereyim", *hŭyläşäyĭk* "konuşalım", *alayım* "alayım". Başkurt Türkçesinde yine isteği ifade etmek için, emir çekim eklerine *älĭ* kiplik kelimesi getirilmektedir: *al älĭ* "al hele" , *qaytayım älĭ* "döneyim hele", *tŭrŭgŭz älĭ* "kalkın hele". Başkurt Türkçesinde emir çekim eklerinden sonra {-sX} eki getirilerek emir anlamı, istek ve rica anlamına yaklaşmaktadır. Bu ek,

diğer bazı Türk lehçelerinde de emir çekim eklerinden sonra aynı işlevde kullanılmaktadır: *aşıqmağızsı* "acele etmeyin", *hŭyläp biräyĭksĭ* "söyleyelim", *tuqtası* "bekle". Başkurt Türkçesinde emir çekim eklerinden sonra gelerek istek işlevini pekiştirip kuvvetlendirmek için kullanılan {-sX} ekini zaman zaman kalıplaşmış şekillerde de görüyoruz. Bunlar *quysı* "yeter, bırak", *kitsĭ* "haydi, git" gibi bazı kelimelerdir. Konuşucunun isteğini ifade eden bazı cümlelerde *qana* "haydi", *äyẓä* "haydi", *äyẓägĭẓ* "haydi" gibi kelimeler kullanılır. Bunlar da yine konuşucunun muhatabına ifade ettiği isteğini kuvvetlendirmeyi ve bu yönde onu harekete geçirmeyi amaçlar: *äyẓä yĭbärmäyĭk* "haydi harcamayalım", *äyzägĭẓ, tapşırayıq* "haydi verelim". Konuşucu, zaman zaman herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi yönündeki emir ve isteklerini biraz daha yumuşatarak ve hatta rica ile karşısındakine ifade etmektedir. Bu durumda emir çekim eklerine *älĭ* ile birlikte, *zinhar* "lütfen" kelimesini kullanarak, yaptırmak istediği işi, karşısındakinden daha yumuşak bir şekilde emrederek veya rica ederek talep eder: *äytĭgĭẓ älĭ, zinhar* "lütfen söyleyin", *küẓ yaẓẓırma, zinhar* "gözden kaybolma lütfen", *hŭyläp birsĭ zinhar* "söylesin lütfen".

Başkurt Türkçesinde, emir çekim eklerini, konuşucu karşısındakine herhangi bir iş, oluş ya da hareket için yalvarma, seslenme, çağırma, herhangi bir iş oluş ya da hareketin gerçekleştirilmesi veya gerçekleştirilmemesi yönündeki tavsiye, nasihat ve yönlendirme, herhangi bir şahsa yönelik olarak kızgınlık, üzgünlük, öfke işlevinde kullanmaktadır. Bunların dışında emir çekim ekleri zaman zaman da konuşucunun herhangi bir iş, oluş ya da hareketi şartsız olarak kabul edişini, önemsemeyişini, konuşucunun karşısında bulunan kişi ya da kişilere yönelik bir ikazını, uyarısını ya da tembihini ifade edebilir.

Başkurt Türkçesinde emir ekleri kimi zaman konuşucu ya da anlatıcı tarafından beddua veya hayır dua ifade etmek için de kullanılmaktadır: *ayaq-qulığız qŭrŭhŭn* "eliniz ayağınız kurusun", *küzĭgĭẓ sıqhın* "gözünüz çıksın", *qŭtlŭ bulhın* "kutlu olsun", *alla haqlahın* "Allah korusun". Bu işlev için kullanılan bir başka ek ise {-GXr/-GXrX} ekidir. Bu ek, şahıs çekimine girmeden, sadece üçüncü şahıslarda kullanılmaktadır. {-GXr/ -GXrX} eki, bugün Başkurt Türkçesinde kullanımda olan bir emir fiil çekim eki değildir. Ancak, {-GXr}, Türk dilinin tarihi lehçeleri ve bugün kimi Türk lehçelerinde emir kipi çekiminde teklik ikinci şahısta kullanılan bir ektir. Emir teklik ikinci şahıstaTürk dilinin en eski dönmelerinden günümüze kadar {-gXl}, {-gXn}, {-gXr} pekiştirici ekleri kullanılagelmiştir. İşte Başkurt Türkçesinde bugün emir çekiminde kullanılmayan, ancak; yine beddua, kargış ayrıca hayır dua ve alkış gibi anlamlara yönelen kalıplaşmış ifadelerde {-GXr/ -GXrX} eki kullanılmaktadır: *läġnät tŭşkŭrŭ* "lanet olası", *qŭrŭğŭrẓar* "yok olasıcalar", *qähär huqqırı* "lanet olsun", *şaytan alğırı* "kahrolası", *urını yännättä bulğırı* "mekânı cennet olsun".

4.5.3. Birleşik Kipler

4.5.3.1. Hikâye Birleşik Çekimi

4.5.3.1.1. Belirsiz Geçmiş Zamanın Hikâyesi (Bĭldälĭ ĭlĭk Ütkän Zaman)

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş zaman birleşik bir yapı ile, {-GAn} fiil çekim eki ve *i-* fiilinin {-DX/-nX/-ẓX} çekim ekinin üçüncü şahıs çekimiyle oluşmaktadır. Başkurt Türkçesinde bu kuruluş {-GAynI} şeklindedir. Bu analitik şeklin {-

GAn}+ *inĭ* birleşmesinden çıkmış olması muhtemeldir. Başkurt Türkçesinin ağızlarının da etkisiyle ilk olarak /n/ sesi düşmüş ve ardından karşı karşıya kalan /a/ ve /i/ seslerinin yan yana gelmesi neticesinde bir telafi uzunluğundan sonra /y/ sesi türemiş ve böylece {-GAynI} biçimi oluşmuş olmalıdır.

Belirli uzak geçmiş zamanın olumsuz şekli olumsuzluk eki *-ma/-mä*'nin fiilden sonra kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Soru şekli ise diğer bütün zamanlarda olduğu gibi fiil çekiminde zaman eki ve şahıs ekinden sonra *-mı/-mĭ* soru ekinin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

olumlu	***olumsuz***	***soru***
başlağaynım "başlamıştım"	*başlamağaynım*	*başlağaynımmı*
başlağaynıŋ	*başlamağaynıŋ*	*başlağaynıŋmı*
başlağaynı	*başlamağaynı*	*başlağaynımı*
başlağaynıq	*başlamağaynıq*	*başlağaynıqmı*
başlağaynığız	*başlamağaynığız*	*başlağaynığızmı*
başlağaynı(lar)	*başlamağaynı(lar)*	*başlağaynı(lar)mı*

Başkurt Türkçesinde belirli uzak geçmiş zaman, ikinci bir zamanı bildiren iş, oluş ve hareketlerden daha önce olan iş, oluş ve hareketleri bildirmektedir.

4.5.3.1.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi (Tamamlanmağan Ütkän Zaman)

Başkurt Türkçesinde tamamlanmayan geçmiş zaman, {-A/-y} fiil çekim eki ile birlikte, *inĭ* yardımcı fiilinin kullanılmasıyla analitik şekilde yapılmaktadır. *inĭ* şekli, *i-* yardımcı fiilinin {-DX /-nX /-ŋX} fiil çekim eki ile çekime girmiş şeklidir. Olumsuzluk şekli {-A/-y} fiil çekim ekine olumsuzluk eki {-mA-} nın getirilmesiyle yapılmaktadır. Soru şekli ise, analitik şeklin *inĭ* çekiminin sonuna soru eki *-mı/-mi* nin getirilmesi suretiyle yapılmaktadır.

olumlu	***olumsuz***	***soru***
uqıy inĭm "okuyordum"	*uqımay inĭm*	*uqıy inĭmmĭ*
uqıy inĭŋ	*uqımay inĭŋ*	*uqıy inĭŋmĭ*
uqıy inĭ	*uqımay inĭ*	*uqıy inĭmĭ*
uqıy inĭk	*uqımay inĭk*	*uqıy inĭkmĭ*
uqıy inĭgĭz	*uqımay inĭgĭz*	*uqıy inĭgĭzmĭ*
uqıy inĭ(lär)	*uqımay inĭ(lär)*	*uqıy inĭ(lär)mĭ*

{-A/-y} *inĭ* analitik kuruluşuyla yapılan tamamlanmayan geçmiş zaman, bağlama göre belirlenen, geçmişteki bir gönderim noktasında gerçekleşen olay veya durumları ifade etmek için kullanılmaktadır. Konuşma anına göre olay geçmişte gerçekleşmiştir; ancak, olay ya da durumun gönderim noktası konuşma anı değil, geçmişte bir noktadır.

4.5.3.1.3. Gelecek Zamanın Hikâyesi (Bĭldälĭ ĭlĭk Ütkän Zaman)

Başkurt Türkçesinde gelecek zamanın hikâyesi, gelecek zaman eki {-(y)AsAk} ve *i-* fiilinin geçmiş zaman çekiminden oluşan *inĭ* nin bir araya gelmesinden oluşur. Bu analitik yapının olumsuzluk şekli, fiil tabanından sonra {-mA-} olumsuzluk ekinin getirilmesi ile yapılabildiği gibi, Başkurt Türkçesinde ikinci bir şekilde, *tügĭl* olumsuzluk kelimesinin kullanılmasıyla da yapılabilmektedir: *almayasaq inĭŋ* "almayacaktın",

alasaq tügıl inĭŋ "almayacaktın", *başlayasaq tügıl inĭk* "başlamayacaktık", *kiläsäk inĭm* "gelecektim". Bu analitik kuruluşun soru şekli diğer soru şekillerinde olduğu gibi, çekimin sonuna {-mX} soru ekinin getirilmesi suretiyle gerçekleşmektedir.

olumlu		***olumsuz***	***soru***
qaytasaq inĭm	"dönecektim"	*qaytmayasaq inĭm*	*qaytasaq inĭmmĭ*
qaytasaq inĭŋ		*qaytmayasaq inĭŋ*	*qaytasaq inĭŋmĭ*
qaytasaq inĭ		*qaytmayasaq inĭ*	*qaytasaq inĭmĭ*
qaytasaq inĭk		*qaytmayasaq inĭk*	*qaytasaq inĭkmĭ*
qaytasaq inĭgĭz		*qaytmayasaq inĭgĭz*	*qaytasaq inĭgĭzmĭ*
qaytasaq inĭ(lär)		*qaytmayasaq inĭ(lär)*	*qaytasaq inĭ(lär)mĭ*

Bu birleşik çekim bir yandan herhangi bir şartın gerçekleşmesine bağlı olarak, iş, oluş ya da hareketin gerçekleşip gerçekleşmeme ihtimal ve tahminini ifade ederken, diğer yandan geçmişte bir zamanda o ana göre gelecekte yapılmak üzere ifade edilmiş farazi bir niyete de işaret etmek için kullanılabilir. Başkurt Türkçesinde daha çok geçmişte gerçekleşecek bir hareketin aktarımını ifade eder.

4.5.3.1.4. Geniş Zamanın Hikâyesi (Bĭldälĭ ĭlĭk Ütkän Zaman)

Fiil tabanına getirilen {-(X)r} fiil çekim eki ve *inĭ* birleşmesiyle meydana gelmiştir. Belirli çok uzak geçmiş zamanı ifade eden {-(X)r} *inĭ* analitik yapısının olumsuzu, fiil tabanına yapının ilk kısmını teşkil eden {-(X)r} fiil çekim ekinin olumsuzluğunu yapan {-mAş-} olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle gerçekleşmektedir. {-(X)r} *inĭ* analitik yapısının soru şekli yine {-mX} soru eki ile yapılır.

olumlu	***olumsuz***	***soru***
barır inĭm "giderdim"	*barmaş inĭm*	*barır inĭmmĭ*
barır inĭŋ	*barmaş inĭŋ*	*barır inĭŋmĭ*
barır inĭ	*barmaş inĭ*	*barır inĭmĭ*
barır inĭk	*barmaş inĭk*	*barır inĭkmĭ*
barır inĭgĭz	*barmaş inĭgĭz*	*barır inĭgĭzmĭ*
barır inĭ(lär)	*barmaş inĭ(lär)*	*barır inĭ(lär)mĭ*

{-(X)r} *inĭ* analitik yapısının Başkurt Türkçesindeki temel işlevi, geçmişte belli aralıklarla devam eden bir olay veya durumu anlatmasıdır. Bunun yanında geçmişte belirli bir şarta bağlı olarak gerçekleştirilebilecek olup, gerçekleşmeyen iş, oluş ve hareketleri ya da konuşucu tarafından niyet, istek durumundaki hareketleri de ifade edebilir.

4.5.3.1.5. Şart Kipinin Hikâyesi

Başkurt Türkçesinde şart kipini oluşturan analitik yapılardan biri, {-hA} fiil çekim ekinden sonra *inĭ*'nin kullanılmasıyla yapılan kuruluştur. Gramatik olarak yukarıdaki dizilişe sahip olan bu yapı, konuşma dilinde bazen {-GAynI} fiil çekim ekine benzer şekilde birleşerek kullanılabilmektedir. Bu durumda *inĭ* fiille birlikte çekime girdiğinden ses uyumuna da girmektedir: *qarahaynım* "baksaydım", *kilhäynĭ* "gelseydi".

Yapının olumsuz çekiminde olumsuzluk eki {-mA-} kullanılır. Olumsuzluk ekinin ardından {-hA} fiil çekimi şahıs eklerini alır ve *inĭ*de bu şahıs eklerinden sonra kullanılır. Başkurt Türkçesinde {-hA} *inĭ* yapısının soru biçimi, yine Başkurt Türkçesinin soru eki {-mX} ile gerçekleşmektedir.

olumlu	*olumsuz*	*soru*
bĭlhä inĭm "bilseydim"	*bilmähäm inĭ*	*bilhä inĭmmĭ*
bilhä inĭŋ	*bilmähäŋ inĭ*	*bilhä inĭŋmĭ*
bilhä inĭ	*bilmähä inĭ*	*bilhä inĭ mĭ*
bilhä inĭk	*bilmähäk inĭ*	*bilhä inĭkmĭ*
bilhä inĭgĭz	*bilmähägĭz inĭ*	*bilhä inĭgĭzmĭ*
bilhä inĭ(lär)	*bilmähä(lär) inĭ*	*bilhä inĭ(lär)mĭ*

{-hA} *inĭ* yapısı, Başkurt Türkçesinde gerçek dışı bir olayın şartını yapmak için kullanılmaktadır.

4.5.3.1.6. İstek Kipinin Hikâyesi

4.5.3.1.6.1. 1.Tip İstek Kipinin Hikâyesi

İstek kipinin hikâye birleşik zamanını yapan {-(X)rgA} *inĭ* yapısı, Başkurt Türkçesinde şahıslara göre çekimi olmadan da istek ifade eden yapılardan biridir. Yapı {-(X)rgA} mastar eki ve {-DX, -nX, zX} fiil çekim eki almış *i-* fiilinden meydana gelir. Olumsuz şekil çok fazla kullanılmamakla beraber {-(X)rgA} mastar ekinin olumsuzu {-mAşkA} ile yapılır. Soru şekli ise soru eki ile gerçekleşir.

olumlu	*olumsuz*	*soru*
barırġa inĭm "gitseydim gideydim"	*barmaşqa inĭm*	*barmaşqa inĭmmĭ*
barırġa inĭŋ	*barmaşqa inĭŋ*	*barmaşqa inĭŋmĭ*
barırġa inĭ	*barmaşqa inĭ*	*barmaşqa inĭmĭ*
barırġa inĭk	*barmaşqa inĭk*	*barmaşqa inĭkmĭ*
barırġa inĭgĭz	*barmaşqa inĭgĭz*	*barmaşqa inĭgĭzmĭ*
barırġa inĭ(lär)	*barmaşqa inĭ(lär)*	*barmaşqa inĭlärmĭ*

{-(X)rgA} *inĭ* yapısı, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleşmesi yönündeki istek ve temennisini bildirir. Bu yapı, geçmişte kalmış veya gerçekleşmesi imkânlar dahilinde olmayan bir isteğe de işaret eder.

4.5.3.1.7. Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Başkurt Türkçesinde gereklilik kipinin hikâyesi, gereklilik anlamı ifade eden analitik kuruluşlardaki *tĭyĭş, käräk, bar, yuq* gibi kiplik kelimeleri ve {-(X)rgA} ekinden sonra *inĭ* nin kullanılması suretiyle gerçekleşmektedir: *üsürġa tĭyĭş inĭ* "uçmalıydı", *hin bŭtŭrŭrgä tĭyĭş inĭ* "bitirmeliydin", *miŋä uqırġa käräk inĭ* "okumalıydım", *ularġa äytĭrgä käräk inĭ* "onlar söylemeliydi", *yal itĭp alırġa käräk inĭ* "dinlenmek gerekliydi", *äytĭrgä inĭ* "konuşmalıydı", *barıp kürĭrgä inĭ* "gidip görmeliydi", *atlayhı bar inĭ* "atlamak gerekti", *ni işläp ultırmaq käräk inĭ* "ne yapmak gerekti", *hŭyläw käräkmäy inĭ* "söylemek gerekmiyordu". {-(X)rgA} *tura kil-* şeklindeki gereklilik yapısının hikâyesi de yine yapının herhangi bir fiil çekim eki ile çekimlenmiş yardımcı fiilinden sonra *inĭ*'nin kullanılmasıyla oluşur: *yazırġa tura kilĭr inĭ* "yazmak gerekirdi". Bu kipin olumsuz şekli, kiplik kelimesi ile gerçekleşenlerde *tügĭl* ile, yardımcı fiille yapılanlarda ise, yardımcı fiilin aldığı fiiil çekim ekinin olumsuz şekli ile yapılmaktadır.

4.5.3.2. Rivayet Birleşik Çekimi

Başkurt Türkçesinde rivayet birleşik zamanı, *i-* fiilinden sonra *-kän* ekinin kullanılması ile oluşan *ikän* ve *bul-* fiilinin {-GAn} fiil çekim ekini almasıyla oluşan *bulġan*'ın çekimli bir fiilin ardından gelmesi suretiyle oluşmaktadır. Rivayet birleşik çekimi her ne kadar bu yapılarla karşımıza çıksa da Başkurt Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi düzenli değildir.

Belirsiz geçmiş zamanın rivayeti {-GAn} fiil çekim ekinden sonra *ikän*'in kullanılması suretiyle oluşur. Ayrıca *ikän* bazı yapılarda rivayet birleşik çekimini gerçekleştirmekle birlikte aynı zamanda fiil çekimlerinden sonra "acaba, galiba" gibi anlamlara da gelebilmektedir: *kŭtkän bulġanmın* "beklemişmişim", *alġan bulġanhıŋ* "almışmışsın", *hŭylägän bulġanhıġız* "söylemişmişsiniz", *kŭtmägän bulġanbız* "beklememişmişiz".

Geniş zamanın rivayeti {-A, -y} fiil çekim eki almış bir asıl fiilin ardından {-GAn} fiil çekim eki ile çekimlenmiş *tŭr-* ve *bul-* yardımcı fiillerinin *tŭrġan bulġan* şeklinde getirilmesi suretiyle ve ayrıca yine {-(X)r} fiil çekim eki ile çekimlenmiş bir asıl fiilden sonra yine *bulġan* fiilinin gelmesi suretiyle oluşmaktadır. Bu iki analitik yapı Başkurt Türkçesinde geniş zamanın rivayetini gerçekleştirir: *ala tŭrġan bulġanmın* "alırmışım", *ala tŭrġan bulġanhıġız* "alırmışsınız", *almay tŭrġan bulġanbız* "almazmışız", *ultırır bulġanhıŋ* "otururmuşsun", *ultırmaş bulġan* "oturmazmış".

Gereklilik kipinin rivayet çekimi ise yine gereklilik analitik şeklinden sonra *bulġan* 'ın kullanılmasıyla gerçekleşir: *uqırġa tĭyĭş bulġanmın* "okumalıymışım", *barırġa tĭyĭş bulġanhıŋ* "gitmeliymişsin", *bŭtŭrŭrgä tĭyĭş bulġanhıġız* "bitirmeliymişsiniz".

4.5.3.3. Şart Birleşik Çekimi

Başkurt Türkçesinde şart bileşik çekimi de yine düzenli ve sistematik olmamakla birlikte genellikle *i-* fiilinden sonra *–hä* şart ekinin kullanılmasıyla oluşan *ihä* şeklinin diğer zaman ve kip eklerinin ardından kullanılmasıyla veya yine *bul-* yardımcı fiilinden sonra *–ha* şart ekinin kullanılmasıyla oluşan *bulha* şeklinin zaman ve kip eklerinden sonra kullanılmasıyla oluşur: *buldı ihä* "bulduysa", *yazġan bulham* "yazmış olsam", *alġan bulhaġız* " almış olsak", *biklägän bulhaŋ* "kilitlemiş olsan, kilitlemişsen", *ultırmaġan bulha* "oturmamış olsa, oturmamışsa", *yazır bulhaq* "yazarsak", *ĭşlär bulhaġız* "çalışırsanız", *başlamaş bulham* "başlamazsam", *kilä qalhaġız* "gelirseniz", *uqıy qalha* "okursa".

Zaman zaman *ikän* de şart birleşik çekimini gerçekleştirebilir: *alam ikän* "alıyorsam", *işitä ikän* "işitiyorsa", *qaytmayhıŋ ikän* "dönmüyorsan".

4.5.4. Tasvir Fiilleri

4.5.4.1. Yeterlilik/İktidar Şekli:

Başkurt Türkçesinde yeterlilik şekli *-a, -ä, -y* zarf fiil eki almış bir temel fiilden sonra *al-* veya zaman zaman *bĭl-* yardımcı fiilinin kullanılmasıyla gerçekleşir: *kilä alasakmın* "gelebileceğim", *yaza alırmın* "yazabilirim", *uqıy alġanbız* "okuyabilmişiz", *bĭlä almayhıġız* "bilemiyorsunuz".

Başkurt Türkçesinde yeterlilik zaman zaman *bĭl-* yardımcı fiili ile de yapılmaktadır: *yırlay bĭlĭw* "ağlayabilmek", *tĭgä bĭlĭw* "değebilmek", *uqıy bĭlĭw* "okuyabilmek".

Yeterliliğin olumsuz şekli *al-* veya *bil-* fiillerinden sonra olumsuzluk eki *–ma, -mä*'nin getirilmesi suretiyle yapılır: *yazğa almay* "yazamıyor", *kütä almanım* "bekleyemedim", *uqıy almayasaqmın* "okuyamayacağım".

4.5.4.2. Süreklilik

Başkurt Türkçesinde süreklilik ifadesi fiillere *-a, -ä, -y* veya *-p* zarf fiil eklerinin ardından *bar-, yat-, tur-, ultır-, yürü-* yardımcı fiillerinin gelmesi suretiyle oluşmaktadır. Bu tür yapılar asıl fiile bir süreklilik ifadesi kazandırmakla birlikte aynı zamanda şimdiki zamanda sürekli olarak yapılmakta olan iş, oluş ve hareketleri anlatmaktadır: *hüraşa bara* "soruyor", *uğıp yatamın* "geçiyorum", *kilep turahıŋ* "geliyorsun", *yäşäp ultırabığ* "yaşıyoruz", *yazıp yürüyhügüğ* "yazıyorsunuz".

4.5.5. Fiilimsiler

4.5.5.1. İsim Fiil (İsim qılım)

-w, -ıw, -ew, üw, -üw: Fiil ismi yapar ve Başkurt Türkçesinin mastar ekidir: *yıyınıw* "toplanmak", *kiynew* "giyinmek", *barıw* "varmak, gitmek", *kilew* "gelmek", *yırlaw* "ağlamak", *uqıw* "okumak", *bişirew* "pişirmek", *anlatıw* "anlatmak".

-ırga, -irgä, -ürga, -ürgä: Fiil kök ve gövdelerine gelerek fiil ismi yapar: *kürirgä* "görmek", *yazırga* "yazmak", *hüylärgä* "söylemek", *başlarga* "başlamak", *yürürgä* "yürümek", *alırga* "almak", *äytirgä* "söylemek, konuşmak".

-maşqa, -mäşkä: Fiil köklerine gelerek *-ırga, -irgä, -ürga, -ürgä* ekinin olumsuz karşılığını yapar: *kürmäşkä* "görmemek", *yazmaşqa* "yazmamak", *hüylämäşkä* "söylememek", *başlamaşqa* "başlamamak", *yürümäşkä* "yürümemek", *almaşqa* "almamak", *äytmäşkä* "söylememek, konuşmamak".

4.5.5.2. Sıfat Fiil (Sifat qılım)

-ahı, -ähi, -yhı, -yhi, -yhü, -yhü: Bu ek gelecek zaman anlamında sıfatlar türetir. Bu sıfat fiil eki olumsuz fiil tabanlarında kullanılmaz. Herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gelecekte olması gerektiğini bildirir. Ek ünsüzle biten fiillerden sonra *-ahı, -ähi*, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yhı, -yhi, -yhü, -yhü* şeklinde gelir: *uqıyhı kitap* "okunası kitap", *kitähi yul* "gidilesi yol", *yazğahı hat* "yazılası mektup", *äytähi hüz* "söylenesi söz".

-asaq, -äsäk, - yasaq, -yäsäk: Bu ek de gelecek zaman sıfat fiil ekidir. Ünsüzle biten fiillerden sonra *-asaq, -äsäk*, ünlüyle biten fiillerden sonra *-yasaq, -yäsäk* şeklinde gelir: *hüyläyäsäk hüz* "söylenecek söz", *kiläsäk qunaq* "gelecek misafir", *alasaq kitap* "alınacak kitap", *uqımayasaq bala* "okumayacak çocuk".

Bu sıfat fiil eki kalıcı isimler de yapar: *kiläsäk* "gelecek".

-ğan, -gän, -qan, -kän: Geçmiş zaman sıfat fiilidir: *kilgän qunaq* "gelen misafir", *kütkän bala* "bekleyen çocuk", *uqığan kişi* "okuyan kişi", *yuğalğan ayıw* "kaybolan ayı", *bütmägän iş* "bitmeyen iş", *qaytmağan kişi* "dönmeyen kişi".

-r, -ır, -ir, -ür, -ür: Bir diğer gelecek zaman sıfat fiil ekidir: *kilir yıl* "gelecek yıl", *alır äybir* "alacak kıyafet", *hüylär hüz* "söyleyecek söz", *qaytır kün* "dönen gün".

-maş -mäş *-r, -ır, -ir, -ür, -ür* gelecek zaman sıfat fiil ekinin olumsuzunu yapan sıfat fiil ekidir. Türkiye Türkçesine olumsuz geniş zaman sıfat fiil eki ile aktarılabilir:

tuymaş äźäm "duymayan adam", *hünmäş därt* "sönmez dert", *ayırılmaş duşlıq* "ayrılmaz dostluk".

-ıwsı, -ĭwsĭ, -ŭwsŭ, -ŭwsŭ: Fiillerden şimdiki zaman ifade eden sıfatlar türetir: *yazıwsı kĭşĭ* "yazan kişi", *hŭyläwsĭ bala* "söyleyen çocuk", *haylawsı yäştär* "seçen gençler", *yırlawsı qız* "şarkı söyleyen kız".

Bu eki alan fiiller cümlede isim fonksiyonunda kullanılabilirler.

4.5.5.3. Zarf Fiil (Häl qılım)

-a, -ä, -y: Ünlü ile biten fiillere *-a, -ä,* ünsüzle biten fiillere *–y* getirilir. Genellikle tekrarlarda kullanılmaktadır: *hŭyläşä hŭyläşä* "konuşa konuşa", *tügä tügä* "döke döke", *tırışa tırışa* "çalışa çalışa".

Asıl fiilden önce gelerek önce yapılacak hareketi de bildirebilir: *yaźa başla* "yazmaya başla", *hŭyläy tŭr* "konuşadur", *yaźmay tŭr* "yazmayadur".

-qanda, -kändä, -ġanda, -gändä: Fiildeki hareketin yapılma zamanını belirtir. *"-dığı zaman"* işlevinde zarflar türetir: *alġanda* "aldığı zaman", *ĭşlägändä* "çalıştığı zaman", *hŭyläġändä* "söylediği zaman", *bŭtkändä* "bittiği zaman".

-qansa, -känsä, -ġansa, -gänsä: Fiildeki hareketin gerçekleşme şeklini ve yolunu belirtir. *"-dığı gibi, -dığınca"* işlevinde zarflar yapar: *işkänsä* "içtiği gibi, içtiğince", *kilgänsä* "geldiği gibi, geldiğince", *sıqqansa* "çıktığı gibi, çıktığınca", *äytkänsä* "söylediği gibi, söylediğince".

-qansı, -känsĭ, -ġansı, -gänsĭ: Fiildeki hareketin gerçekleşme zamanını, yapılma şartını, sebebini bildirir. *"-e kadar, -ıncaya kadar"* işlevinde zarflar türetir. Olumsuz şekli kullanılmaz: *uqıġansı* "okuyana kadar", *qaytqansı* "dönene kadar", *ĭşlägänsĭ* "çalışıncaya kadar", *yaźġansı* "yazıncaya kadar", *işŭkänsĭ* "işitinceye kadar".

-qas, -käs, -ġas, -gäs: Fiildeki hareketin yapılma zamanını ve sebebini bildirir. *"-ınca, -ince"* işlevinde zarflar türetir: *bŭtkäs* "bitince", *ütkäs* "geçince", *kilgäs* "gelince", alġas *"alınca", kürgäs* "görünce", *başlaġas* "başlayınca", *kitmägäs* "gitmeyince".

-mayınsa, -mäyĭnsä: Fiildeki hareketin zamanına yönelik *"-madan, -meden"* işlevinde zarflar türetir: *tŭrmayınsa* "durmadan", *kŭlmäyĭnsä* "gülmeden", *kilmäyĭnsä* "gelmeden".

-p, -ıp, -ĭp, -ŭp, -ŭp: İşlek bir zarf fiil ekidir. Ünlüyle biten fiil köklerine *–p,* ünsüzle biten fiil köklerine ise *-ıp, -ĭp, -ŭp, -ŭp* şeklinde gelir: *alıp* "alıp", *tŭrŭp* "durup", *uqıp* "okuyup", *kilĭp* "gelip", *kŭlŭp* "gülüp", *hŭyläp* "söyleyip".

Başkurt Türkçesinde bu zarf fiil eki asıl fiilden hemen önce gelerek, önce yapılan hareketi ifade eder: *yığıp bŭt-* "yığıp bitirmek", *hŭyläşĭp tŭr-* "konuşup durmak".

4.6. EDATLAR

4.6.1. Bağlama Edatları (Tĭrkäwĭs)

4.6.1.1. Sıralama Edatları (Tĭźĭwsĭ tĭrkäwĭstär)

Arka arkaya gelen kelime, kelime grupları ve cümleleri bağlamak için kullanılırlar: *häm* "ve", *vä* "ve", *mĭnän* "ile"

4.6.1.2. Karşılaştırma Edatları

bĭrsä-bĭrsä "kâh.. kâh", *bĭr* "kâh.. kâh", *....da-dä, za-zä, la-lä, ta-tä..... da-dä, za-zä, la-lä, ta-tä* "...da... da", *bĭr* "bir.. bir", *bĭrsä* "bir.. bir, mı..mı", *älĭ* "kâh".

4.6.1.3. Denkleştirme Edatları

yä "veya", *yäki* "ya da", *yäihä* "veya, ya da", *ällä* "veya, ya da", *yä bulmaha* "veya".

4.6.2. Cümle Başı Bağlaçları

"fakat" anlamı verenler: *läkin* "fakat, lakin", *ämmä* "fakat, ama", *fäqät* "fakat".

"eğer" anlamı verenler: *ägär* "eğer", *ägär za* "eğer, şayet", *ägär za mägär* "eğer ki".

"çünkü" anlamı verenler: *sŭnki* "çünkü".

Benzerlik anlamı verenler: *yänähĭ* "güya", *güyä* "sanki, âdeta", *güyäki* "sanki, âdeta"

Sonuç ve açıklama ifade edenler: *xatta* "hatta, bile", *şuġa* "üstelik", *şuġa la* "üstelik de", *şuġa kürä* "şundan dolayı", *şunıŋ ŭsŭn* "şunun için", *şunlıqtan* "-dan dolayı", *şunıŋ hŭzŭmtähĭndä* "şunun sonucunda", *şul arqala* "dolayı, ötürü, yüzünden", *şulay bulġas* "rağmen", *şul säbäplĭ* "şu sebepten", *timäk* "demek", *yäġni* "yani", *bälki* "belki", *gärsä* "-dığı hâlde, rağmen", *yänä* "yine, yeniden" *şulay uq* "da, gene", *tik* "ancak", *barı* "ancak, yalnız", *yuqha* "yoksa, illa", *yuġihä* "yoksa, illa", *şulay bulha la* "öyle olsa da", *şuġa qaramaştan* "özellikle şu nedenle".

4.6.3. Çekim Edatları

Zaman ifade edenler: *huŋ* "sonra", *ĭlĭk* "önce", *bŭrŭn* "önce", *ĭlgärĭ* "daha evel", *äwäl* "evvel, önce", *birĭ* "beri", *azaq* "sonra", *kirĭ* "sonra", *arı* "sonra".

Sebep ifade edenler: *kürä* "göre", *arqahında* "yüzünden", *arqala* "yüzünden" *ŭsŭn* "için", *säbäplĭ* "dolayı, ötürü, yüzünden", *hŭzŭmtähĭndä* "sonucunda".

Benzerlik ifade edenler: *kĭwĭk* "gibi", *tŭslŭ* "gibi", *şikĭllĭ* "gibi", *hımaq* "gibi".

Vasıta ve beraberlik ifade edenler: *mĭnän* "ile", *arqırı* "vasıtasıyla".

Yön ve sınırlama ifade edenler: *taban* "doğru", *taba* "doğru", *xätlĭm* "kadar", *birlĭ* "kadar", *tiklĭm* "kadar", *saqlı* "kadar", *yaqın* "yakın, kadar", *qäzärĭ* "kadar", *qäzär* "kadar".

Başkalık ifade edenler: *başqa* "başka", *bütän* "başka".

Görelilik ifade edenler: *qarşı* "karşı", *qarata* "göre, dair" *kürä* "göre".

Aitlik ve ilgili olma ifade edenler: *ayqanlı* "hususunda".

Bütünlük ifade edenler: *hayın* "her".

4.6.4. Ünlem Edatları (Imlıqtar)

4.6.4.1. Duygu Ünlemleri:

Bu ünlemler his ve duygu ifade eden ünlemlerdir: *aba* "ya, ha", *abay* "aman", *ay* "ay, vay", *ax* "ha, vay", *ax-ax* "vay vay", *bäy* "vay", *ah- ah* "ha, vay, ay, uf", *ix* "hey

,ey", *u* "ay, uf", *uy* "ay, uf, ya", *uxu* "oy, uf, vay", *ura* "hura, yaşa", *ux* "oy, uf", *ǩx* "hey, ey", *ǩh* "of, oh, ah", *äbäw* "aman", *ähä* "ha", *äy* "ay, vay", *ay-alla* "hay Allah", *uf* "vay, ay", *tfu* "püf", *fu* "öf, pöf,", *fuf* "öf, pöf", *häy* "ay, hey", *ay-hay* "ay, vay".

4.6.4.2. Cevap Ünlemleri

Kabul veya ret ifade eden ünlemlerdir: *ǩyǩ* "evet", *ǩyǩbit* "evet", *yuq* "hayır".

4.6.4.3. Sorma-Seslenme Ünlemleri

Soru, hitap, seslenme ifade eden ünlemlerdir: *quy* "yeter, yapma", *quyığız* "susun", *quysı* "yeter, yapma", *qana* "haydi", *nu* "haydi, ha", *marş* "marş", *äyzä* "haydi", *äyzük* "lütfen", *yä* "haydi, ha", *mä* "ha, na", *mägǩz* "alın, işte", *yämǩ* "emi, iyi", *hayt* "heyt, hayt", *na* "deh", *häy* "hey", *äy* "hey".

ÖRNEK METİNLER

BÛGÛN TÛŞKE TİKLİM NİME İŞLENİGİŹ?

– Qara älĭ ... Qayẓa yuġaldığız hĭẓ, iptäş Exmätow?! Min hĭẓẓĭ bŭgŭn irtängĭ tuğızẓa poçtaġa yĭbärẓĭm, xäẓĭr ikĭ tula tiyĭrlĭk.

Säġättär buyı kŭtäm. Qayẓa buldığız? Nimä işläniğiẓ huŋ tŭşkä tiklĭm?

– E, nişläyĭm ... Miŋä asıwlanmağız, zinhar. Başta bik ŭẓaq awtobus bulmanı. Tuqtalışta qırq minuttan artıq kŭtŭp türẓŭm. Axırı, avtobus kildĭ, ultırẓım, kittĭm. Poçta qarşıhında avtobustan tŭştŭm, qapıl başım äylänä başlanı häm yığıldım. Ayağım bik nıq awırttı. Qarağız älĭ, kostyumım nindäy xäldä! İr-at miŋä yarẓam ittĭ. Türẓŭm, poçtaġa saq indĭm. Poçtala şul tiklĭm kĭşĭ küp inĭ, sirat kŭtŭrgä mäjbür buldım. Bına şunday xäldär!

(Başkirskiy Yazık 2000: 145)

BUGÜN ÖĞLENE KADAR NE YAPTINIZ?

– Bak hele... Nereye kayboldunuz siz Sayın Ehmetov? Ben sizi sabah dokuzda postaneye gönderdim, şimdi saat iki oldu.

Saatlerdir bekliyorum. Neredeydiniz? Ne yaptınız öğlene kadar?

– E, ne yapayım... Bana sinirlenmeyin lütfen. İlk önce uzun süre otobüs gelmedi. Durakta kırk dakikadan fazla bekledim. Sonra otobüs geldi, oturdum, gittim. Postane karşısında otobüsten indim, aniden başım dönmeye başladı ve yığıldım. Ayağım çok kötü ağrıdı. Bakınız hele, elbisem ne hâlde! İnsanlar bana yardım etti. Kalktım, hemen postaneye girdim. Postanede çok fazla kişi vardı, sıra beklemeye mecbur oldum. İşte durumlar böyle!

MİN KŬN HAYIN ALTILA TŬRAM

Min kŭn hayın altıla tŭram. Başta kuxnyağa inĭp, üẕĭmä kofe qaynatam. Artaban vannağa kĭrĭp, duşta yıwınam. Şunan kĭyĭnäm dä irtängĭ aşqa kuxnyağa inäm. Bĭr sınayaq hŭthŭẕ, şäkärhĭẕ kofä ĭsäm, bınan tış may häm sır mĭnän ikĭ tĭlĭm ikmäk aşayım. İrtängĭ aştan huŋ radionan yaŋılıqtar tıŋlayım. Huŋınan higĭẕĭnsĭ yartıla ŭyẕän sığıp, avtobus tuqtalışına tiklĭm baram. üşünda yŭẕ ẕä hikhänĭnsĭ avtobustı kŭtäm. Şunan älĭgĭ avtobusqa ultırıp, Botanika baqsahına tiklĭm baram. Şunda avtobustan tŭşäm dä ĭş urınıma bĭr nisä minut yäyäw atlayım.

Mĭnĭŋ ĭşĭm sägät bişkä tiklĭm dawam itä. İştän qaytışlay bĭräy azıq- tülĭk magazınına inäm, aşamlıqtar hatıp alam. Säğät altılarẕa ŭyẕä bulam. Täwẕä ŭyẕŭ taẕartam, artaban kiskä aş äẕĭrläyĭm. Qayhı bĭr saqta kĭr ẕä yıwam, kĭyĭm dä ütĭkläyĭm. Aştan huŋ bĭr aẕ televizor qarayım, yäki kitap uqıyım. Säğät un bĭrẕärẕä yuqlarğa yatam.

(Başkirskiy Yazık 2000: 135)

BEN HER GÜN ALTIDA KALKIYORUM

Ben her gün altıda kalkıyorum. İlk önce mutfağa gidip, kendime bir kahve yapıyorum. Sonra banyoya girip, yıkanıyorum. Sonra giyiniyorum ve sabah kahvaltısı için mutfağa giriyorum. Bir bardak sütsüz, şekersiz kahve içiyorum, bundan başka yağ ve peynirle iki dilim ekmek yiyorum. Sabah kahvaltısından sonra radyodan haberleri dinliyorum. Sonra sekiz buçukta evden çıkıp otobüs durağına kadar gidiyorum. Orada yüz ve seksen numaralı otobüsleri bekliyorum. Sonra otobüse binip, Botanik bahçesine kadar gidiyorum. Orada otobüsten iniyorum ve iş yerime birkaç dakika yürüyorum.

Benim işim saat beşe kadar devam ediyor. İşten dönerken bir markete giriyorum, yemeklik bir şeyler alıyorum. Saat altı civarında evde oluyorum. İlk önce evi temizliyorum, sonra akşama yemek hazırlıyorum. Bazen kirlileri de yıkıyorum, kıyafetlerimi de ütülüyorum. Yemekten sonra biraz televizyona bakıyorum veya kitap okuyorum. Saat on bir civarında yatıyorum.

YĬTĬM TŭLKŭ

Bĭr zaman, yaz kŭnŭ, Ayıw, Bürĭ, ĭt, Quyan bĭrgä üsraşqandar, ti. Qış kŭnŭ halqında azıq tabıwı qıyın buldı, tip zarlanışqandar, ti, bılar. Şunan Ayıw:

– Bĭrgä türayıq, şulay yĭŋĭlĭräk bulır, — tigän.

– Bŭtähĭ lä şuga riza bulıp, urman ĭsĭndägĭ bĭr aqlanda bäläkäy gĭnä ŭy halgandar za bĭrgä türa başlagandar, ti.

Şulay türŭp yatqanda, bĭrzän-bĭr kŭndŭ Ayıw:

– Qışqa äzĭrlänĭrgä vaqıt, dustar, — tigän. — Bĭzgä hıyır hatıp alırga käräk. ĭt unı kŭtŭp aşatır. Ä hŭtŭn hawıp, qaymagın bĭşhäk, qışqılıqqa bĭräy batman mayıbız bulır.

Bürĭ, ĭt häm Quyan Ayıwzıŋ bıl käŋäşĭn xup kürgändär. Şul kŭndŭ ük bazarga barıp, üzzärĭ tŭtŭp aşagan yänlĭktärzĭŋ tirĭlärĭn hatqandar za şunan kilgän aqsaga hıyır hatıp algandar, ti.

ĭt kŭn hayın hıyırzı aqlanga sıgarıp kŭtä türgan, ä Bürĭ kis mĭnän hŭtŭn hawıp ala türgan bulgan. Quyan hıyırga yaqşıraq ülänlĭ yĭrzĭ kürhätĭp yŭrŭgän, ä Ayıw bŭtä xujalıq ĭştärĭn başqargan.

Yäy şulay ĭş mĭnän ütkän. Kŭzgä indĭ bılar bĭr batman harı maylı bulgandar.

—Bıl mayzı ŭy başına, qıyıq astına, quyırga käräk, —tigän Ayıw. — Xäzĭr mayga bĭräw zä tĭymähĭn. Qış yĭtkäs, azlap-azlap qına alırbız za kartuf qızzırırbız.

Şunan bılar dürtäwläp harı may tultırılgan batmandı ŭy başına mĭndĭrĭp, qıyıq astına yäşĭrĭp quygandar, ti.

YETİM TİLKİ

Bir yaz günü ayı, kurt, köpek ve tavşan karşılaşmışlar. Bunlar, kış günü soğukta yiyecek bulması zorlaştı, diye dertleşmişler. Sonra Ayı:

– Birlikte yaşayalım, öyle daha kolay olur, demiş.

— Hepsi de buna razı olup, orman içinde açıklık bir alanda küçük bir ev yapmışlar ve birlikte oturmaya başlamışlar.

Böyle hayatlarına devam ederken, bir gün Ayı:

– Kışa hazırlık yapma vakti geldi dostlar, demiş. – Bizim inek almamız lazım. Köpek onu dolaştırıp besler. Sütünü sağıp, kaymağını pişirirsek, kışa bir küp yağımız olur.

Kurt, köpek ve tavşan, ayının bu fikrini onaylamışlar. Hemen o gün pazara gidip, kendilerinin yakalayıp yedikleri hayvanların derilerini satmışlar ve oradan gelen parayla bir inek satın almışlar.

Köpek hergün ineği ormanda açık alana çıkarıp dolaştırıyor, kurt da akşamları sütünü sağıyormuş. Tavşan, ineğe güzel otlu yerleri gösteriyormuş, ayı da bütün ev işlerini yapıyormuş.

Yaz böyle işlerle geçmiş. Güzün bunların bir küp sarı yağı olmuş.

– Bu yağı evin üstüne, çatının altına koymak lazım, demiş ayı. – Şimdi yağa kimse dokunmasın. Kış gelince az az alırız ve patates kızartırız.

Sonra bunların dördü sarı yağ doldurulan küpü evin tepesine çıkarıp, çatının altına saklamışlar.

Bĭr kŭndŭ kis mĭnän bılar säy ĭsĭp ultıralar ikän, kĭmdĭr bĭräw täẓrä sirtkän. Quyanġa tŭrŭp işĭk asırġa quşqandar.

Qulına qŭmġan tŭtqan Tĭlkŭ ŭygä kilĭp ingän dä, ĭyĭlĭp-bŭgŭlŭp:

—Hawmıhıġız, qäẓĭrlĭ dustarım. Xäyĭrlĭ kis! — tigän. Xujalar tŭlkŭnŭ säy yanına saqırġandar. Tĭgĭhĭ ultırġan. Bĭr-ikĭ kasa säyẓĭ ĭsĭp alġas, Tŭlkŭ aşıqmay, bik äẓäplĭ qılanıp qına hüẓ başlaġan:

— Min yaqtı dünyala yapa-yanġız qalġan ükhĭẓ yĭtĭmmĭn. Minĭ lä üẓĭgĭẓẓĭŋ araġıẓġa alhaġıẓsı! — tigän.

-Yarar, hinĭ üẓĭbĭẓẓĭŋ araġa alıw-almaw turahında känäşläşĭrbĭz, — tigän Ayıw. — İrtägä yawabın alırġa kilĭrhĭŋ.

Ayıw, Bürĭ, ĭt häm Quyan: «Bıl Tŭlkŭ äẓäplĭ gĭnä, başalqı gına kürĭnä. Üzĭbĭẓẓĭŋ ĭrgägä alayıq, äyẓä», — tigän uyġa kilgändär, ti.

Şulay itĭp, Tŭlkŭ ular mĭnän bĭrgä yäşäy başlaġan. Ul üẓĭn bik äẓäplĭ tŭtqan, bŭtähĭnĭŋ dä hüẓĭn tınlaġaŋ, ni quşhalar, şunı İşlär bulġan. Ul Ayıwġa, Bürĭgä häm ĭtkä gĭnä tügĭl, xatta Quyanġa la yararġa tırışqan.

Küp tä ütmäy, Tŭlkŭ qıyıq astında bĭr batman may yäşĭrĭlgändĭ hiẓĭp alġan. Tŭlkŭ, may tihäŋ, ülĭp bara bit indĭ. Ul mayẓı üẓĭ gĭnä aşar ŭsŭn xäylä ĭẓläy başlaġan.

Kistärẓän bĭr kistĭ Tŭlkŭ, hıltaw itĭp, qapqa nıq biklängänmĭ ikän, tip tikşĭrĭp kilĭrgä bulġan, Şul arala ul, uramġa sığıp, täẓrä sirtkän dä yat tawış mĭnän:

- Yĭtĭm Tŭlkŭ ŭyẓämĭ? — tip hŭraġan.

Bir gün akşam bunlar çay içip oturuyorlarmış, birisi pencereye vurmuş. Tavşana kalkıp kapıyı açmasını söylemişler.

Elinde bir kap tutan tilki eve girmiş ve eğilip büzülüp:

– Merhaba kıymetli dostlarım. Hayırlı akşamlar, demiş. Ev sahipleri tilkiyi çay içmeye çağırmışlar. O da oturmuş. Bir-iki demlik çayı içince, tilki acele etmeden, terbiyeli davranarak söze başlamış:

– Ben şu aydınlık dünyada yapayalnız kalmış öksüz yetimim. Beni de aranıza alın lütfen, demiş.

– Tamam, seni aramıza alıp almama konusunda görüşürüz, demiş ayı. – Yarın cevabı almaya gelirsin.

Ayı, kurt, köpek ve tavşan: "Bu tilki terbiyeli, mütevazı görünüyor. Yanımıza alalım bari." diye hemfikir olmuşlar.

Böylece tilki onlarla birlikte yaşamaya başlamış. O pek terbiyeli davranıyormuş. Hepsinin sözünü dinliyor, ne iş verseler onu yapıyormuş. O sadece ayıya, kurda ve köpeğe değil hatta tavşana bile faydalı olmaya çalışıyormuş.

Çok geçmemiş, tilki çatının altında bir küp yağ saklandığını anlamış. Tilki, yağ deyince ölürmüş. O yağı kendisi yemek için hileler aramaya başlamış.

Bir akşam tilki bir bahane bulup, kapı sağlam kilitlenmiş mi acaba diye bakmaya gitmiş. O arada sokağa çıkıp pencereye tıklayıp yabancı bir sesle:

– Yetim tilki evde mi? diye sormuş.

– ŭyzä, ŭyzä, xäzĭr tıştan inĭr, — tip yawap birgändär uġa.

– İngäs tä, äytĭgĭz uġa, xäzĭr ük bĭzgä — yaŋı tıwġan Burhıq balahına isĭm quşırġa barhın!

– Yarar, äytĭrbĭz, — tip yawap qaytarġandar ŭyzän.

Tŭlkŭ bĭlmämĭşkä halışıp ŭygä ingän.

– Tŭlkŭkäy, yaŋı ġına bĭräw kilĭp, hinĭ Burhıq balahına isĭm quşırġa saqırzı, — tigän Ayıw.

– Ulay bulġas, barırġa käräk, — tigän Tŭlkŭ.

Yıldam ġına yıyınġan da ŭyzän sıqqan. ŭyzŭ tŭŋärätĭp bĭr äylängändän huŋ, haqlıq mĭnän gĭnä ŭy başına hikĭrĭp mĭngän dä batmandağı mayzı aşay başlağan. Tuyġansı aşağas, yatıp bĭr az yal itkän dä ŭygä kirĭ ingän.

– Yä, nimä mĭnän hıylanılar üzĭŋdĭ? — tip hŭrağandar unan.

– Qurılġan qaz, tawıq, harı may mĭnän, — tip yawap qaytarġan da Tŭlkŭ irĭndärĭn yalap quyġan.

– Nindäy isĭm quştıŋ? — tip hŭrağan ĭt.

– Başbala, — tip yawap qaytarġan Tŭlkŭ.

İkĭnsĭ kŭndŭ Tŭlkŭ:

—Miŋä tağı la isĭm quşırġa barırġa käräk, — tigän, ä üzĭ, tışqa sığıp, ŭy başına mĭngän dä mayzı batmandıŋ yartıhına tŭşkänsĭ aşağan.

Ona, evde, evde, şimdi dışarıdan gelir, diye cevap vermişler.

– Geldiğinde ona söyleyin, acele bize, yeni doğan porsuk yavrusuna, isim vermeye gelsin!

– Tamam söyleriz, diye cevap vermişler evden.

Tilki bilmemezlikten gelip eve girmiş.

– Tilkiciğim, az önce biri gelip, seni porsuk yavrusuna isim vermek için çağırdı, demiş ayı.

– Öyleyse gitmek lazım, demiş Tilki.

Hızlıca toplanmış ve evden çıkmış. Evin etrafını dolaşıp biraz bekledikten sonra uyanıklıkla evin tepesine atlayıp çıkmış ve küpteki yağı yemeye başlamış. Doyuncaya kadar yiyip, yatıp biraz dinlendikten sonra eve geri girmiş.

– Ya, seni nasıl ağırladılar, diye ona sormuşlar.

– Kavrulmuş kaz, tavuk, sarı yağla, diye cevap vermiş tilki dudaklarını yalayarak.

– Ne isim verdin? diye sormuş köpek.

– Başyavru, diye cevap vermiş tilki.

İkinci gün Tilki:

– Benim tekrar isim vermeye gitmem lazım, demiş ve dışarı çıkıp, evin tepesine tırmanmış ve yağı küpün yarısına indirene kadar yemiş.

Ul ŭygä ingäs, Quyan unan:

– Yaŋı tıwğan balağa nindäy isĭm quştıŋ? — tip hŭrağan.

– Urtansı, — tip yawap birgän Tŭlkŭ.

ŭsŭnsŭ kŭndŭ lä Tŭlkŭ, xäylähĭn tabıp, ŭy başına mĭngän. Bıl yulı indĭ mayzı bŭtŭrgänsĭ aşağan. Batmandı tazartqansı yalağan da ŭygä ingän.

– Yä, bınıhına nindäy isĭm quştıŋ? — tip hŭrağan, ti, unan Quyan.

– Kinyä, — tip yawap qaytarğan, ti, Tŭlkŭ.

Qış kilĭp yĭtkän. Kŭndärzän bĭr kŭndŭ Ayıw, iptäştärĭnä qarap:

—Yä, dusqayzarım! Bĭr az may alıp inĭp, kartuf qızzırırğa käräk, — tigän.

İptäştärĭ bığa şatlanıp:

– Qana, qızzırayıq, — tigändär.

— Bar, Tŭlkŭ, hin bĭr az may alıp in, — tigän Ayıw.

Bŭtähĭ lä tışqa sıqqandar. Tŭlkŭ stena buylap ŭy başına mĭnä başlağan da kirĭ qŭlap tŭşkän. Mĭnä almawına hıltaw tabırğa tırışıp:

—Bik bĭyĭk ikän şul, min unda mĭnä almayım, — tip zarlanğan. İt Tŭlkŭğä yarzam itĭrgä bulğan. yĭlkähĭnä baştırğan da ŭy başına mĭndĭrgän. Şul vaqıtta tübändä qalıwsılar Tŭlkŭnŭŋ: «Bında bĭr tŭrlŭ lä may Yuq . Buş batman ğına», — tip sıyıldap qısqırğanın işĭtkändär.

Täwzä uğa bĭräwhĭ lä ışanmağan. Tŭlkŭ batmandı tübängä tägärätĭp tŭşŭrgäs, qarahalar — batman ısınlap ta bup-buş bulıp sıqqan.

O eve girince, tavşan:

– Yeni doğan yavruya ne isim verdin? diye sormuş.

– Ortanca, diye cevap vermiş tilki.

Üçüncü gün de tilki, bir yolunu bulup evin tepesine çıkmış. Bu defa artık, yağı bitirinceye kadar yemiş. Küpü temizleyinceye kadar yalamış ve eve girmiş.

– Ya, buna ne isim verdin? diye sormuş ona tavşan.

– Kinye, diye cevap vermiş tilki.

Kış gelmiş. Günlerden bir gün ayı, arkadaşlarına bakıp:

– Ya, dostlarım! Biraz yağ indirip patates kızartmak gerek, demiş.

Arkadaşları buna sevinip:

– Haydi kızartalım, demişler.

– Git, tilki sen biraz yağ alıp in, demiş ayı.

Hepsi de dışarıya çıkmışlar. Tilki duvar boyunca evin tepesine tırmanmaya başlamış ve geri devrilip düşmüş. Çıkmamak için bir bahane bulmaya çalışıp:

– Çok yüksekmiş bu, ben çıkamıyorum, diye sızlanmış. Köpek tilkiye yardım etmek istemiş. Ensesine bastırmış ve evin tepesine çıkarmış. O zaman aşağıda kalanlar tilkinin: "Burada hiçbir yağ yok. Küp boş." diye bağırıp çağırdığını işitmişler.

İlk önce ona hiçbiri inanmamış. Tilki küpü aşağıya yuvarlayıp düşürünce, bakmışlar ki, küp gerçekten de bomboşmuş.

— Bıl mayzı qayhı üyathızı aşanı ikän? — tip ükĭrgän Ayıw.

— Xäzĭr ük qaraqtı tabırğa!

Qaraqtı nisĭk tabırğa, tip üzaq qına uylaşqandar ular. Küp uylay türğas, Ayıw bılay tigän:

— Qana, zur itĭp ut yağayıq ta, üzĭbĭz şunı tünäräkläp ultırayıq. Mayzı kĭm aşağan bulha, ut qızıwınan unıŋ ĭsĭndägĭ mayı irĭp tışqa sığır.

Şulay itŭp, ut yağıp yibärgändär bılar.

Ut yanında ultıra türğas, ular, yılınıwzan üyüp, yüqüğa kitkändär. Qıştıŋ täwgĭ halqın kŭndärĭ bulğanlıqtan, Ayıw bŭtähĭnän dä qatıraq yüqlağan.

Tik bĭr Tŭlkŭ gĭnä kĭrpĭk tä qaqmağan. Şul yĭrzä ul üzĭnĭŋ bŭtä tänĭ buylap may harqıp sıqqanın kürgän. Kürĭp qalhalar, miŋä yaqşılıq bulmaş, tip qurqqan. Üzaq uylap türmaştan, ul üzĭnĭŋ bŭtä ğäyĭbĭn Ayıwğa yapharırğa bulğan: bŭtä mayzı üzĭnĭŋ üştŭnän hıpırıp alğan da Ayıwğa hılağan.

Yüqülarınan uyanıp kithälär, barhı la qüp-qürü, ä Ayıwzıŋ bŭtä tänĭ mayğa buyalğan.

—Mayzı bına kĭm aşağan ikän! — tip qısqırıp yĭbärgän Tŭlkŭ, Şunan Ayıwzı muyınınan aşıp quyırğa bulğandar.

—Aşıqmağız! Bında nindäy zä bulha xäylä bar! — tip qısqırğan Ayıw. — Uttı tağı la qızıwıraq yağırğa la qaytanan hınap qararğa käräk.

Bŭtähĭ lä riza bulğandar, tik bĭr Tŭlkŭ gĭnä, ut yağırğa käräkmäy, bılay za Ayıw ağaygа ĭşĭ bit tigän bulıp qarşı kilgän.

– Bu yağı hangi utanmaz yemiş? diye homurdanmış ayı.

– Şimdi hırsızı bulmak gerek!

Hırsızı nasıl bulmak gerek, diye uzun süre düşünmüşler onlar. Düşünürlerken, ayı şöyle demiş:

– Haydi, büyük bir ateş yakalım, hepimiz onun etrafında oturalım. Yağı kim yemişse, ateşin sıcaklığıyla onun içindeki yağ eriyip dışa çıkar.

Öyle yapıp, ateş yakmışlar bunlar.

Ateş yanında oturdukça onlar ısındıklarından uyuyup uykuya dalmışlar. Kışın ilk soğuk günleri olduğundan ayı hepsinden daha iyi uyumuş.

Sadece tilki gözünü kırpmamış. O, yerde bütün vücudu boyunca yağ çıktığını görmüş. Görürlerse benim için iyi olmaz, diye korkmuş. Çok düşünmeden o kendisinin bütün suçunu ayıya yıkmak istemiş: bütün yağı kendi üzerinden sıyırıp ayıya sürmüş.

Uykudan uyanınca hepsi de kupkuru, ama ayının bütün vücudu yağa bulanmış.

– İşte, yağı kim yemiş! diye bağırmış tilki, sonra ayıyı boynundan asmak istemişler.

– Acele etmeyin! Bunda her nasılsa bir hile var! diye bağırmış ayı. – Ateşi daha da kızgın yakmak ve tekrar denemek gerek.

Hepsi de razı olmuşlar. Ancak sadece tilki, ateş yakmak gerekmiyor, ayı ağabeye böyle yeterince sıcak, diyerek karşı çıkmış.

Tŭlkŭnŭŋ hüzĭn tıŋlamayınsa, tağı la ut yaqqandar za bŭtähĭ lä tünärätĭp ultırğandar. Ayıw üzĭnĭŋ qışqı ğäzätĭ mĭnän tağı la xırıldap yŭqŭğa kitkän. Ä Bürĭ, ĭt, Quyan yuramal yŭqlağanğa halışqandar. Ä Tŭlkŭnŭŋ tağı la mayı harqıp sığa başlağan.

Tŭlkŭ, başqa yänlĭktärzĭŋ yŭqlağanın kürgäs, tağı üzĭnĭŋ ŭstŭndägĭ mayın hıpırıp alıp, Ayıwğa hılarğa tŭtünmahınmı! Bürĭ, Quyan, ĭt bını kürĭp qalğandar za, qısqırışıp, Tŭlkŭgä taşlanğandar:

— Bına qayza ikän ul qaraq! Ä, yĭtmähä, yıwaş qına bĭr yĭtĭm bulıp qılandı!..

Bıl şaw-şıwğa Ayıw za uyanğan. Uğa tĭgĭlär bŭtä kürgändärĭn tükmäy-säsmäy hŭyläp birgändär.

— Min mayzı aşağanım yuq , — tip aqlanırğa tŭtŭnğan Tŭlkŭ.

Şul yĭrzä bŭtähĭ lä Tŭlkŭnŭŋ yağahınan alıp bäylägändär zä, uttı tağı la qızıwıraq yağıp, unı ut ŭstŭndä tŭtqandar. Ä may ut ŭstŭnä ağa la ağa ikän.

Şunan huŋ ular Tŭlkŭnŭ kärägĭn birgänsĭ tuqmağandar za bılay tigändär:

—Xäzĭr ük üksäŋdĭ kütär bınan! ĭzĭŋ dä bulmahın! Bĭzzĭŋ arala hiŋä urın yuq!

Tŭlkŭ qŭmğanın alğan da başı huqqan yaqqa ŭlaqqan.

(Klastan Tış Uqıw Kitabı, 1992: 12-15)

Tilkinin sözünü dinlemeyip daha da fazla ateş yakmışlar ve hepsi de ateşin etrafına oturmuşlar. Ayı kendisinin kışınki âdeti üzere daha da fazla horlayarak uykuya dalmış. Ama kurt, köpek ve tavşan mahsus uyuyor gibi yapmışlar. Tilkinin yağı daha da fazla akmaya başlamış.

Tilki, diğer hayvanların uyuduğunu görünce, kendi üzerindeki yağı sıyırıp, ayıya sürmeye başlamasın mı! Kurt, tavşan ve köpek bunu görmüşler ve bağırışıp tilkiye saldırmışlar.

– İşte neredeymiş o hırsız! Üstelik yavaşça yetim gibi hareket etti!

Bu gürültüye ayı da uyanmış. Diğerleri ona bütün gördüklerini baştan sona anlatmışlar.

– Ben yağı yemedim, diye kendini aklamaya çalışmış tilki.

O zaman hepsi de tilkinin yakasından tutup bağlamışlar ve ateşi daha da kızgın yakıp, onu ateşin üstünde tutmuşlar. Yağ ateşin üstüne aktıkça akmış.

Ondan sonra onlar tilkiyi daha fazla tutmamışlar ve şöyle demişler:

– Şimdi hemen buradan tabanları yağla! İzin de olmasın! Bizim aramızda sana yer yok!

Tilki kabını almış ve başını çevirdiği tarafa kaybolmuş.

BİLMECE ÖRNEKLERİ

Yamğırzan huŋ qalqalır
Unıŋ ap-aq kalpağı.
Bısaq mĭnän qırqıp alhaŋ,
İkĭnsĭ yıl şul urında
Üşĭp sığır ul tağı.
(Sınıftan Tış Ukıw Kitabı 2: 2001: 35)

Yağmurdan sonra kalkar
Onun bembeyaz kalpağı
Bıçakla kesip alırsan
İkinci yıl aynı yerde
Tekrar çıkar.
"mantar"

Tĭlĭ unıŋ yamandır —
Här nämänĭ yalmayzır.
Yĭl sığıp kithä, şaşa,
Hıw ğına unı başa.
(Sınıftan Tış Ukıw Kitabı 2: 2001: 36)

Onun dili kötüdür
Her şeyi kaplar
Rüzgâr çıksa, ortalığı kasıp kavurur
Ancak su onu bastırır.
"alev, ateş"

Bĭr qulın ŭşkä hŭnğan,
İkĭnsĭhĭ — bŭyŭrzä.
Qara bŭrtŭk aşay za
Qızıl qanın tŭkŭrä.
(Sınıftan Tış Ukıw Kitabı 2: 2001: 36)

Bir kolunu üste uzatır
İkincisi böbrekte
Siyah tane yer ve
Kızıl kanını tükürür.
"çaydanlık"

KÜSTÄNÄS

Ayıtbayzıŋ äsähĭ awırıp yata. Bik awır uġa. Tamağına yatqan kŭyŭnsä ġĭnä aşay: tabiptar yäräxätĭ uŋalġansı quzġalırġa quşmağandar. Esähĭ awırıy başlaw mĭnän, kürşĭ awıldan Ayıtbayzıŋ ŭläsähĭ kilĭp yĭttĭ. Kŭn hayın tip äytĭrlĭk tabip kilä, kürşĭlärĭ lä inĭp xäl bĭlĭşĭp kĭnä tŭralar. Bŭgŭn ġĭnä Ayıtbay yaŋġız tŭrŭp qaldı. Ŭläsähĭ awılına kaytıp kittĭ. Ul kiskä ġĭnä kiläsäk. Atahı la ĭştän qaytıp yĭtmägän. Şuġa kürä bŭtä ĭştĭ higĭz yäşlĭk Ayıt-bayġa başqarırġa tura kiläsäk. Ul, äsähĭ hŭraha, darıw yäki hıw alıp birä, yurġanın kilĭp yaba, täzränän qŭyaş tŭşä başlaha, qŭrġandı tartıp quya.

— Hin bulmahaŋ, miŋä bŭtŭnläy qıyın bulır inĭ, — ti äsähĭ Ayıtbayġa häm irkäläp başınan hıypay.

Ayıtbay, uramda ütĭp barıwsı xat taşıwsını kürĭp, tışqa yügĭrĭp sıqtı.

— Apay, bĭzgä xat barmı? — tip hŭranı ul.

— Xat yuq, ulım, — tinĭ xat taşıwsı, — ġäzit bar. Esäyĭŋä qaraştırırġa jurnal da kiltĭrzĭm.

Yuġihä unıŋ bĭr üzĭnä küŋĭlhĭzzĭr.

Ayıtbay ġäzit-jurnaldarzı alıp kitĭrgä ġĭnä ıŋġaylağaynı, unı tağı la poçtalon saqırıp aldı.

— Kil älĭ, ulım, — tinĭ ul, sumkahınan qıp-qızıl zur alma sığarıp. — Bına bınıhı hiŋä.

Ayıtbay, nimä tip äytĭrgä lä bĭlmäy, aptırap kaldı.

— Al, al, — tip qıştanı xat taşıwsı, — bıl hiŋä küstänäs.

Ayıtbay räxmät äyttĭ lä yügĭrĭp ŭygä inĭp kittĭ.

— Näfisä apay küstänäs birzĭ, — tinĭ ul äsähĭnä, şatlığın yäşĭrä almayınsa, — min unı hiŋä biräm. Hiŋä tizĭräk hawığırġa käräk bit. Minĭŋ aşağım kilmäy.

— Räxmät indĭ, ulım, — tinĭ äsähĭ qaltıranġan tawış mĭnän, — üzĭŋ aşa, minĭŋ tamağıma aş barmağanın bĭlähĭŋ bit.

— Bıl bik tämlĭ alma, äsäy, — tip nıqıştı Ayıtbay.

— Ulay bulġas, bülĭşĭp aşayıq.

Esähĭ almanıŋ yartıhın Ayıtbayġa birzĭ, yartıhın üzĭ aşanı.

— Minĭŋ bĭr vaqıtta la bınday tämlĭ alma aşağanım yuq inĭ, — tinĭ äsähĭ häm ulın küsaqlap übĭp aldı.

Ayıtbay za bik şat inĭ. Uġa ni ŭsŭndŭr, bıl almanı aşağas, äsähĭ hawığıp kitĭr kĭwĭk tüyüldü.

(Sınıftan Tış Ukıw Kitabı 2 2001: 153-154)

HEDİYE

Ayıtbay'ın annesi hasta yatıyor. Durumu çok ağır. Güçlükle yemek yiyor. Doktorlar yarası iyileşinceye kadar hareket etmesine izin vermemişler. Annesi hastalanınca komşu köyden Ayıtbay'ın ananesi geldi. Her gün doktor geliyor, komşuları da gelip hâlini öğrenmek istiyorlar. Ancak bugün Ayıtbay yalnız kaldı. Anneannesi köyüne döndü. O ancak akşama gelecek. Babası da işten dönmemiş. Buna göre bütün işleri sekiz yaşındaki Ayıtbay'ın yapması gerek. O annesi isteyince mısır ya da su veriyor, yorganını örtüyor, pencereden güneş girmeye başlayınca perdeyi çekiyor.

– Sen olmasan benim için iyice zor olurdu, diyor annesi Ayıtbay'a ve severek başını okşuyor.

Ayıtbay sokaktan geçen mektup taşıyıcıyı görüp, koşarak dışarı çıktı.

– Abla bize mektup var mı? diye sordu.

– Mektup yok oğlum, dedi mektup taşıyıcı, – gazete var. Annene bakması için dergi de getirdim.

Yoksa o gönülsüzdür.

Ayıtbay gazete ve dergileri alıp gitmeye yönelmişti, onu postacı tekrar çağırdı.

– Gel hele oğlum, dedi o, çantasının kıpkırmızı büyük bir elma çıkarıp, – İşte bu sana.

Ayıtbay ne diyeceğini de bilmeden şaşırıp kaldı.

– Al, al, diye sıkıştırdı mektup taşıyıcı, – Bu sana hediye.

Ayıtbay teşekkür etti ve koşup eve girdi.

– Nefise abla hediye verdi, dedi annesine, memnuniyetini saklayamadan – ben onu sana vereyim. Senin çabuk iyileşmen lazım, benim yiyesim gelmiyor.

– Teşekkür ederim oğlum, dedi annesi titreyen bir sesle, – kendin ye, benim boğazıma yemek gitmediğini biliyorsun.

– Bu çok tatlı bir elma anne, diye ısrar etti Ayıtbay.

– Öyleyse bölüşüp yiyelim.

Annesi elmanın yarısını Ayıtbay'a verdi, yarısını kendisi yedi.

– Ben hiçbir zaman bu kadar tatlı elma yemedim, dedi annesi ve oğlunu kucaklayıp öptü.

Ayıtbay da çok memnundu. Niçin bilinmez, ona annesi bu elmayı yiyince iyileşecek gibi geldi.

KAYNAKÇA

BASKAKOV, N. A. (1960). *Tyurskie yazıki*, Moskova.

Başkirskiy russkiy slovar. (1958). Moskova.

BENZİNG, Johannes. (1959). "Das Baschkirische", *PhTF I*, Wiesbaden, s. 421-434 (Çev. Mustafa Argunşah, "Başkurt Türkçesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan, 1995/1, s. 127-142).

BENZİNG, Johannes. (1995). "Başkurt Türkçesi", (Çev. Mustafa Argunşah), *Türk Dünyası Araştırmaları*, (95- Nisan 1995).

BERTA, A. (1998). "Tatar and Bashkir", *The Turkic Languages* (Ed. Lars Johanson, Éva Á. Csató), s. 283-300, Routledge, London.

DEMİR, Bekir. (2002). "Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler", *Türkler*, C. 20, s. 73- 80.

DEVLET, Nadir. (1992). "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bakış", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yayınları: 121, C I, Ankara.

DEVLETŞİNA, M. S., S. V. ATNAGOLOVA. (2001). *Sınıftan Tış Ukıv Kitabı 2*, Ufa.

DMİTRİYEV, Nikolay Konstantinoviç. (1948). *Grammatika başkirskogo yazıka*, Moskova-Leningrad.

DMİTRİYEV, Nikolay Konstantinoviç. (1950). *Başkurt Tilinin Grammatikahı*, Ufa.

DMİTRİYEV, Nikolay Konstantinoviç. (1960). *Turetskiy yazık*, Moskova.

DMİTRİYEV, Nikolay Konstantinoviç. (1962). *Stroy tyurskih yazıkov*, Moskova.

EHMETOW, M.H. (1994). *Başkurt Tilinin Grammatika Hüzligi*, Höz Üzgerişi, Ufa.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1993). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay: 93, Ankara.

ERSOY, Yazıcı Habibe (2004). "Başkurt Türkçesindeki *-Gan, ti/ -A, ti* Yapısı Üzerine", *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 20-26 Eylül 2004*, Ankara.

ERSOY, Yazıcı Habibe (2005). "Başkurt Türkçesinde Arapça ve Farsça Alınma Kelimelerdeki Ünlü ve Ünsüz Değişmeleri", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 11-13 Mayıs 2005, Ankara.

ERSOY, Yazıcı Habibe (2007). *Başkurt Türkçesinde Kip*, G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

GÜLENSOY, Tuncer. (2000a). Başkurt Tükçesi: *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yay., Ankara, s. 181-183.

Hezerge Başkort Tele, (1963). (red: Z.G. URAKSİN- K.G. İŞBAYEV), Ufa.

HİSAMİTDİNOVA, F. G. (2000). *Başkirskiy Yazık*, Ufa.

ILISHEV, Ildus G. (2002). "Sovyetler Birliği'nden Sonra Başkurdistan ve Rusya" (Çev: Hatice Babavatan), *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., C. 20, Ankara, s. 64-72.

İNAN, Abdulkadir. (1987). *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara.

İŞBİRZİN, E.F. (1993). *Başkurt Edebi Tilinin Tarihi*, Ufa.

İŞBULATOV, İ. (1962). *Hezirgi Başkurt Tili*, Ufa.

İZİLBAYEV, M. X., , E.M. SÜLEYMENOV, M. B. YULMÜXEMETOV. (1992). *Klastan Tış Ukıw Kitabı*, Ufa.

KAYDAROV A. T., OZAROV, M. (1999). *Türklük Bilgisine Giriş*, (Aktaran: Vahit Türk), Birleşik Yay., İstanbul.

KİYEKBAYEV, G.F. (1957). *Başkurt Tilinin Fonetikahı*, Ufa.

KİYEKBAYEV, G.F. (1966). *Hezirgi Başkurt Tili* , Ufa.

KİYEKBAYEV, G.F. (1966). *Hezirgi Başkurt Tili* , Ufa.

KİYEKBAYEV, G.F., SEYİTBATTALOV G. G. (1999). *Başkurt Tili*, Ufa.

KİYEKBAYEV, G.F., SEYİTBATTALOV G. G. (2004). *Başkurt Tili*, Ufa.

KONONOV, Andrey N. (1941). *Grammatika turetskogo yazıka*, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR Moskova.

KONONOV, Andrey N. (2001). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Multilingual Yabancı Dil Yay, İstanbul.

KURAT, Akdes Nimet. (1965). "Rus Hâkimiyeti Altında İdil- Ural Ülkesi", *DTCFD*, C. XXIII, S. 3-4, Ankara.

KURAT, Akdes Nimet. (1993). *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., Ankara.

KURAT, Aktes Nimet. (1992). *IV- XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara.

ÖNER, Mustafa. (1994). "Başkurt Türkçesinden Metinler", *E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 8 (İzmir), s. 114.

ÖZKAN, Fatma. (1994). *Abdullah Tukay'ın Şiirleri- İnceleme- Metin- Aktarma*, TKAE Yay: 136, Ankara.

POPPE, Nicholas. (1964). *Bashkir Manual*, (Descriptive Grammar and Texts with A Bashkir- English Glossary), Indiana University, Bloomington.

SARAY, Mehmet. (1992). "Başkırt" maddesi, *TDVİA*, C.5, İstanbul.

SEREBRENNİKOV, B. A., GADJİEVA, N.Z. (1986). *Sravnitelno-istoriçeskaya grammatika tyurskih yazıkov*, Izdatelstvo "Nauka" Moskova.

SEYİTBATTALOV, G.G. (1994). *Başkurt Tili*, Ufa.

Sravnitel'no-istoriçeskaya grammatika tyurskih yazıkov-fonetika, (1984). (red. E.R. TENİŞEV), Moskova.

ŞİMŞİR, B.N. (1992). *Türk Yazı Devrimi*, TTK Yay., Ankara.

TACEMEN, Ahmet. (1994). *Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değişmeleri*, 1769-1740, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri.

TAYMAS, Abdullah Battal. (1988). *Kazan Türkleri* , TKAE Yay., Ankara.

TOGAN, Zeki Velidi. (1993). "Başkırt", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, s. 328-332.

TOKATLI, Suzan. (2002). "Başkurt Türkleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., C. 20, Ankara., s. 81-87.

YULDAŞEV, A. A. (1958). Sistema slovoobrazovaniya i spryajeniya glagola v başkirskom yazıke, Moskova.

YULDAŞEV, A. A. (1965). *Analitiçeskie Formı Glagola v Tyurskih Yazıkah*, İzdatelstvo "Nauka", Moskova.

YULDAŞEV, A. A. (1981). *Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka*, İzdatelstvo "Nauka", Moskova.

ZEYNULLİN, M. V. (1975). *Hezirgi Başkurt Tilinde Modallik Kategoriyahı*, Ufa.

ZEYNULLİN, M. V. (2002). *Hezirgi Başkurt Ezebi Tili- Morfologiya*, Ufa.

KIRIM-TATAR TÜRKÇESİ

Doç. Dr. Zühâl YÜKSEL

Kırım Türkleri

Altınorda devleti döneminde de önemli bir merkez olan Kırım, XV. yüzyılın ilk yarısında Altınorda Hanlığının dağılma sürecinde müstakil bir hanlık hâline gelmiştir. XIV. yüzyılda Hacı Giray Han tarafından kurulan Kırım Hanlığı, kısa zaman içinde Kırım yarımadasının dışına taşmış ve I. Mengli Giray Han kendi arzusuyla Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak etmiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla sözde bağımsız kabul edilen Kırım, 1783'te Potemkin komutasındaki Rus ordusu tarafından kanlı bir şekilde işgal edilmiştir. Kırım Türkleri bu tarihten sonra, büyük kitleler hâlinde, "Ak Toprak" dedikleri Osmanlı topraklarına göç ederler. Vatanlarında kalanlar ise, azınlık durumuna düştükleri için, uğradıkları zulüm ve kültürel emperyalizme rağmen, II. Dünya Savaşı'na kadar millî varlıklarını ve kendi dilleri ile kültürel hayatlarını muhafaza etmişlerdir. II. Dünya Savaşı sırasında Beyaz Ruslar, Bolşevikler ve Almanlar tarafından vatanları işgal edilen Kırım Türkleri, savaşın getirdiği maddî-manevî her türlü sıkıntıyı yaşamışlardır. Her gelen ordu, halkın içinden kendine asker olabilecek genç erkekleri toplamış; neticede çocuk denecek yaştaki Kırım Türkleri bile herhangi bir düşman kuvvetinde asker olmak zorunda bırakılmıştır. 1944'te Almanların mağlup olmaları üzerine Kırım, Rusların elinde kalır. Kırım'ın Türkiye sınırlarına çok yakın olması ve Türkiye ile yakın irtibat içinde olmaları gibi stratejik sebepler yüzünden, Kırım Tatarlarının tamamı Almanlarla işbirlikçi ilân edilmiştir. Bundan dolayı da ihanetlerini cezalandırmak üzere 18 Mayıs 1944 tarihinde sabah saat beş sularında askerlerin dipçikleriyle evlerinden çıkarılan Kırım Tatarları hayvan vagonlarıyla Urallar'a, Sibirya'ya, Kazakistan'a ve Özbekistan'a sürülmüşlerdir.

Gerek sürgün sırasında, gerekse sürgün yerlerinde çok büyük kayıplar veren Kırım Türkleri, sürgün yerlerinde mecburî ikâmete tâbi tutulurlar. Stalin'in ölümünden sonra 1954'te Kırım Tatarlarına uygulanan yasakların bir kısmı kaldırılır. Bu tarihten sonra istedikleri yerlere seyahat etme izni verilen Kırım Türkleri, Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu'nun önderliğinde millî kültürlerini canlandırmak ve Vatan Kırım'a dönmek için mücadeleye başlarlar.

1 Mayıs 1957'de Kırım Türkçesi ile "Lenin Bayrağı" gazetesinin çıkarılmaya başlaması, 1957 yılında Özbekistan Yazarlar Birliği bünyesinde Kırım Tatar Şubesi'nin teşkil edilmesi, 1968 yılında Gafur Gulam Neşriyatı bünyesinde Kırım Tatar yayınları bölümünün oluşturulması, 1976'da senede iki kere "Yıldız" almanağının çıkarılması, 1968'de Nizamî adına Taşkent Pedagoji Enstitüsü'nde Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümünü'nün kurulması, Kırım Türklerinin dil ve edebiyatlarına canlılık getirir.

1967'den itibaren çok az da olsa Kırım'a yerleşen Kırım Türkleri görülür. 1989 yılına kadar şahsî gayretlerle Kırım'a dönmeye çalışan Kırım Tatarları, asıl dönüşlerini bu tarihten sonra geçekleştirirler ve 2 Mayıs 1989'da "Kırım-Tatar Millî Meclisi"ni kurarak başkanlığına Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu'nu getirirler.

Bugün, ancak 350.000 Kırım Türkü sürgün yerlerinden vatana dönme imkânı bulmuş, bir o kadar Kırım Türkü ise, hâlâ sürgün edildikleri topraklarda yaşamak zorunda kalmıştır. Kırım dışında yaşayan Kırım Türklerinin vatanlarına dönebilmeleri için mü-

cadeleler devam ederken, Kırım'da yaşayanlar yavaş yavaş Kırım'ın ekonomik ve sosyal hayatına adapte olmaya çalışmaktadırlar.

Kırım

Ukrayna devletinin sınırları içinde bulunan Kırım yarımadası, batı ve güneyden Karadeniz, doğu ve kuzeyden Azak ve sığ Sıvaş denizleri ile kuşatılmış bir ada görünümündedir. Kırım Türklerinin ana vatanı olan Kırım, Türkiye'nin kuzeyinde Karadeniz'e doğru uzanan dörtkenar şeklinde bir yarımadadır. Kırım, bu dörtkenarın ilk köşesi olan 9 km. genişliğinde, 30 km. uzunluğundaki Or-kapı (Perekop) denilen bir kara parçası ile ana karaya bağlanır. Kırım yarımadasının köşelerinden ikincisi batıya doğru uzanarak Tarhankut burnunda, üçüncüsü kuzeye doğru Ak-Yar'ın (Sivastopol) ilerisinde, dördüncüsü ise Kırım'dan bir boğaz ile ayrılan Kerç yarımadasında nihayet bulmaktadır.

Yüzölçümü 26 140 km^2 olan yarımadanın kıyı uzunluğu 1000 km'yi bulur. Genişliği, doğudan batıya 320 km., kuzeyden güneye 200 km. olan yarımada, Yalta, Aluşta, Akyar (Sivastopol) gibi limanlarıyla ünlüdür.

Kırım'ın güney bölümünde, Kefe yakınlarından başlayarak güney-batı kıyılarının yakınlarına kadar uzanan dağlar, yarımadayı ikiye ayırır. Genişliği 10-40 km arasında değişen dağların en yüksek noktası 1543 m yüksekliğe sahip Çatırtav (Çadırdağ) doruğudur. "Yalı Boyu" denilen güney kısımları dağlık ve ormanlık olup, Türkiye'nin Karadeniz kıyılarını andırır. Dağların kuzey ve güney eteklerinde bağlar, bahçelikler, buğday ve tütün tarlaları vardır. Üzüm bağlarından üretilen şarapları dünyaca meşhurdur. "Çöl" denilen orta, batı ve kuzeydoğu bölgeleri ovalıktır. Bu ovalarda her türlü ekin yetişir.

Kırım'ın ova kısmında kışlar şiddetli ve soğuk; yazlar da sıcak ve kurak geçer. Bu yüzden yeşillikler çabuk solar. Dağların güneyinde katan kısmında, bilhassa Yalta şehri civarlarında kışlar çok yumuşak geçer. Sıradağlar buraları soğuk kuzey rüzgârlarından korur.

Kırım, bugün Ukrayna'ya bağlı özerk bir cumhuriyet olup başkenti Akmescit'tir. 350 000 kişilik nüfusa sahip Akmescit, Kırım yarımadasının güneydoğusunda Yayla Dağı'nın eteklerinde kurulmuştur. Akmescit'in kuzeyinde Canköy, kuzeydoğusunda Karasubazar, güneybatısında ise Kırım Hanlığı'nın başkenti olan Bahçesaray yer alır. Sahil şehirleri ise batıdan doğuya doğru; Gözleve, Akyar (Sivastopol), Balaklava, Yalta, Sudak, Kefe ve Kerç'tir.

Dil, alfabe ve imlâ

Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan Kırım Türkçesinde, tabiî olarak Kırım Hanlığının ilk yıllarında, Kıpçak Türkçesinin hâkim olduğu bir yazı dili kullanılıyordu. Ancak, I. Mengli Geray'ın Fatih Sultan Mehmet ile anlaşmasıyla Kırım'ın Osmanlı Devletine bağlanmasından sonra, İstanbul Türkçesinin edebî, hatta resmî dil hâline geldiği görülür. Bu dönemde gerek Kırım hanlarının şiirlerinde, gerekse hanların haricindeki şairlerin şiirlerinde kullanılan dil, İstanbul Türkçesidir.

Kırım Hanlığı'nın 1783 yılında işgal edilmesinden sonra yüz yıl süren uzun ve karanlık dönemde yazılan sayılı kitaptan biri olan, Kırım Türkçe–Rusça konuşma kitabında, kullanılan dil de İstanbul Türkçesidir.

İsmail Gaspıralı, 22 Nisan 1883 yılında çıkardığı "Tercüman" gazetesinde ve daha önce neşrettiği risalelerde de İstanbul Türkçesi kullanmıştır.

1905 inkılâbının getirdiği özgürlük ortamı içinde, İstanbul'da okuyan öğrencilerin, İsmail Gaspıralı'nın "Tercüman" gazetesinde yetiştirdiği Kırım Tatarı aydınların ve Gaspıralı'nın açtığı okullarda öğretmenlik yapmaya gelen öğretmenlerin yarattığı atmosferde, İstanbul Türkçesi edebî dil olarak yeniden işlek bir hâle gelmiştir.

1917 devriminden sonra ise, Kırım'daki aydınlar arasında, 1922 ve 1924 yıllarında edebî dille ilgili ciddî bir tartışma ortamı yaratılmış ve 1928'de Akmescit'te toplanan "Kırım Tatar Edebî Dilinin İmlâsı Üzerinde Birinci İlmî Konferansı'nda, step ve dağ bölgeleri arasında kalan şeridin, Orta Yolak ağzı da denen Bahçesaray ağzının yazı dili olmasına karar verilmiştir.

Kırım Tatarları, Hanlık döneminden itibaren Arap alfabesini kullanmışlarsa da, 1924 yılından sonra Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş konusunda ciddî tartışmalar yapılmış, bu tartışmalar neticelenmeden, 1929'da Merkezî hükûmetin baskısıyla 31 harfli Latin alfabesine geçilmiştir. Aslında Kiril alfabesi ile Latin alfabesinin karışımından teşekkül eden bu alfabe ile, ders kitabı olarak Kırım Türkçesi gramerleri de basılmıştır. 1938 yılında ise, Stalin döneminde hazırlanan bir kanunla bütün Slav olmayan (Ermenice ve Gürcüce hariç) dillerde olduğu gibi, Kırım Türkçesinde de Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır.

Kırım Türkleri, 1991 yılında topladıkları Millî Kurultaylarında, Latin alfabesinin kullanılmasını kabul etmişlerse de, imkânsızlıklar sebebiyle, bu karar tam olarak uygulanamamaktadır.

KIRIM ALFABESİ

KİRİL		LATİN	
Büyük	Küçük	Büyük	Küçük
A	a	A	a
Б	б	B	b
В	в	V	v
Г	г	G	g
ГЪ	гъ	Ğ	ğ
Д	д	D	d
Е	е	E	ye/ e
Ё	ё	Yo- /Yö-	yo-/yö-: ö
Ж	ж	J	j
З	з	Z	z
И	и	İ	i
Й	й	Y	y
К	к	K	k

КЪ	къ	Q	q
Л	л	L	l
М	м	M	m
Н	н	N	n
	нъ		ñ
О	о	O, Ö	o,ö
П	п	P	p
Р	р	R	r
С	с	S	s
Т	т	T	t
У	у	U,Ü	u,ü
Ф	ф	F	f
Х	х	X Ḫ	x ḫ
Ц	ц	Ts	ts
Ч	ч	Ç	ç
ДЖ	дж	C	c
Ш	ш	Ş	ş
Щ	щ	Şç	şç
Ъ	ъ	Kalınlaştırma ve kesme işareti	
Ы	ы	I	ı
Ь	ь	İnceltme ve kesme işareti	
Э	э	E	E
Ю	ю	Yu- /Yü	yu- /-yü: ü
Я	я	Ya	ya-: â

Kırım Türklerinin kullandıkları Kiril alfabesinde, 35 harf ve 2 belirtme işareti vardır. Bu harflerden 25'i ünsüz sesleri, 10'u ünlü sesleri karşılar.

Belirtme işaretleri, kelime içinde, hecenin bittiğini gösterir. Kalın ünlülü hecelerde ъ, ince ünlülü hecelerde ise, ь, kesme işareti olarak kullanılırlar. тезья (tezya) "tezgâh", эшья (eşya) "eşya", дюньяда (dünyada) "dünyada", Мерьем (Meryem) "Meryem", Вьетнам (Vyetnam) "Vietnam", исьянкяр (isyankâr) "isyankâr" gibi.

ъ işareti /н/ n harfiyle birlikte /нъ/ ñ: /г/ g ile birlikte /гъ/ art damak ğ'sı: /к/ k ile birlikte /къ/ q seslerini veren harfleri oluşturur.

ь işareti, ünsüzlerin yanında, o ünsüzlerden önce yer alan /o/, /y/ ünlülerinin ince okunmasını ve ünsüzün de palâtal telâffuz edilmesini sağlar. кочьмек (köçmek) "göçmek", кунь (kün) "gün", гурь (gür) "gür", козь (köz) "göz" gibi.

Kırım Türkçesi alfabesinde bulunan harflerden /я/, /ю/, /ё/, /е/ harfleri, hem bir ünsüz bir ünlüden oluşan heceleri, hem de tek ünlü sesi karşılarlar. Bu ünlüler kelimedeki yerlerine göre farklı harflerle de gösterilirler:

/я/: Kelime ve hece başında ya- hecesini, kelime içinde /â/ sesini karşılar. ягъмур (yağmur) "yağmur", лякин (lâkin) "lâkin" gibi. /я/, kelime içinde ünsüzden sonra gelip ya- hecesini karşılaması icap ederse, ünsüz harf ile /я/ harfi arasına /ъ/ veya /ь/ işaretlerinden biri getirilir. алъянакъ (alyanaq) "al yanaklı", дерья (derya) "derya".

/ю/: kelime ve hece başında yu-/yü- hecelerinden birini, ilk hecede /д/, /т/, /ч/, /с/ harflerinin yanında /ü/, ikinci hecede her zaman /ü/ sesini karşılar. Юнус (Yunus) "Yunus", юксек (yüksek) "yüksek", дюнья (dünya) "dünya", тюрлю (türlü) "türlü", сютлю (sütlü) "sütlü", чюкюндир (çüküdir) "pancar" gibi.

/ё/: kelime başında yo-/yö- hecelerini, ilk hecede /д/, /т/, /ч/, /с/ harflerinden sonra /ö/ sesini karşılar. Тёмет (*tömet*) "töhmet", тёлемек (tölemek) "ödemek", дёгме (dögme) "döğme", дёрт (dört) "dört", сёз (söz) "söz", сёйлемек (söylemek) "söylemek" gibi.

/е/ : kelime ve hece başında ye- hecesini, kelime içinde /e/ sesini karşılar. Kelime içinde ünsüzden sonra gelip ye- hecesini karşılaması icap ederse, ünsüz harf ile /e/ harfi arasına /ь/ konur. ель (yel) "yel", ешиль (yeşil) "yeşil", Мерьем (Meryem) "Meryem" gibi.

/э/: Kırım Türkçesinde kelime ve hece başındaki /e/ sesini göstermek içindir. Эки (eki) "iki", эмизмек (emizmek) "emzirmek", шеэр (şeer) "şehir" gibi.

/о/: Kırım Türkçesinde /o/ ve /ö/ sesini karşılar. İlk hecede /д/, /т/, /ч/, /с/ harflerinin haricindeki harflerden sonra ve kelime başında /ö/ sesini karşılarken, kendinden sonra gelen ünsüz harfe ь inceltme işareti konur. Корьмек *(körmek)* "görmek", осьмек *(ösmek)* "büyümek", отьмек *(ötmek)* "ekmek". Bu tür kelimelere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde ь işareti kaldırılır. кope (köre) "görüyor", oce (öse) "büyüyor", gibi.

/у/: Kırım Türkçesinde /u/ ve /ü/ sesini karşılar. İlk hecede /д/, /т/, /ч/, /с/ harflerinin haricindeki harflerden sonra ve kelime başında /ü/ sesini karşılarken, kendinden sonra gelen ünsüz harfe ь inceltme işareti konur. бурьмек (bürmek) "bükmek", мульк (mülk) "mülk", куньдюз (kündüz) "gündüz" gibi. Bu tür kelimelere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde ь işareti kaldırılır. /у/ harfinin /ü/ sesini karşıladığında daha sonra gelen hecelerdeki ünlüler ince olur. кунеш (küneş) "güneş", бурюнмек (bürünmek) "sarınmak" gibi. Türkçe kökenli kelimelerde /къ/ ve /гъ/ harflerinin yanında /ü/ sesi olamayacağı için, bu harflerin yanında her zaman /u/ okunur.

Kırım Türkçesinde /с/ sesi /дж/ şeklinde, /д/ d harfi ile /ж/ j harfinin birleşmesinden oluşur. Джаяв (cayav) "yaya", джесарет (cesaret) "cesaret" gibi.

SES BİLGİSİ

ÜNLÜLER

Kırım Türkçesi yazı dilinde sekiz ünlü vardır: /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/.

Ünlülerin özellikleri

/a/ : Kalın, düz ve geniş bir sestir. Kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alır. *aqay* "adam, erkek": *aqtıman* "öç, intikam", *apaqay* "kadın", *bağça* "bahçe".

/e/: İnce, düz, orta genişlikte bir ünlüdür: kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alır. *eçki* "keçi", *erkin* "özgür", *ebanay* "ebe anne", *eyecan* "heyecan", *eca* "hece", *köşe* "köşe", *apte* "abla".

/ı/: Kalın, düz, dar ve kısa bir ünlüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alır. *ırğat* "ırgat", *ışanç* "inanç", *bıralqı* "serseri", *dımma* "tamamen", *ırıldamaq* "hırıldamak", yımırta "yumurta".

/i/: Türkiye Türkçesindeki /i/ sesine göre biraz daha kalın ve kısa olan /i/ ünlüsü, düz, dar bir sestir. Kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alır. *iri* "iri", *kiyik* "yabanî, keçi", *pirniç* "pirinç", *siltemek* "sallamak", *tikilmek* "dikilmek".

/o/ Geniş, kalın ve yuvarlak bir ünlüdür. Türkçe kökenli kelimelerin sadece ilk hecesinde bulunur. *oyun* "oyun", *qorçalamaq* "korumak", *oşamaq* "benzemek", *soğum* "kesim için beslenen hayvan", *sozğalamaq* "sündürmek", *toban* "saman".

/ö/ Geniş, orta kalınlıkta ve yuvarlak bir ünlüdür. Türkçe kökenli kelimelerin ilk hecesinde bulunur. *böcek* "böcek", *göñül* "gönül", *cönemek* "yönelmek", *döndürmek* "döndürmek", *tölemek* "ödemek", *yönemek* "yönelmek".

/u/ Dar, kalın ve yuvarlak bir ünlüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunur. *umum* "umûmî", *uyuşıq* "uyuşuk", *buzav* "buzağı", *yuqu* "uyku", *qurşav* "çember", *oqçu* "okçu", *otuz* "otuz", *buğum* "boğum", *qotur* "yara", *buyruq* "buyruk".

/ü/ Dar, Türkiye Türkçesindeki /ü/ sesine göre biraz kalın, yuvarlak bir ünlüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunur. *üzlüksüz* "kesintisiz", *ürmetli* "hürmetli", *üyürme* "kasırga, fırtına", *ütülemek* "ütülemek", *büyrek* "böbrek", *yüzüm* "üzüm", *yüksek* "yüksek".

ÜNSÜZLER

Kırım Türkçesinde 25 ünsüz bulunmaktadır: /b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g/, /ğ/, /x/, /j/, /k/, /q/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /v/, /y/, /z/, /ts/, /şç/.

Ünsüzlerin özellikleri

/b/ Çift dudak ünsüzü, /p/ ünsüzünün tonlusudur ve süreksizdir. Kelimenin başında ve ortasında bulunur. *bayram* "bayram", *basqıç* "basamak", *belli* "belli", *beñzemek* "benzemek", *belkim* "belki", *bikeç* "hanım", *bilgir* "uzman", *baba* "baba".

/c/: /ç/ sesinin tonlusu olan /c/ sesi, süreksiz bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alan /c/ sesi bütün ünlülerle birlikte

kullanılabilir. Türkçe kökenli kelimelerin sonunda kullanılmayan /c/ sesi, kelime başında ise, y>c değişimi neticesinde kullanılmaktadır. *cartı* "eski", *coytmaq* "kaybetmek", *cibitmek* "ıslatmak, suda bekletmek", *cıyrıq* "çekingen, yabanî", *uc* "uç", *bac* "bacanak", *qocaman* "kocaman", *qucur* "tuhaf", *sıcım* "sicim".

/ç/: Tonsuz, süreksiz bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Bu ses kelime başında, içinde ve sonunda yer alabilir. /ç/ sesi, bütün ünlülerle birlikte kullanılabilir. *çaynamaq* "çiğnemek", *çot* "keser", *çimirdemek* "uyuşmak", *çınayaq* "fincan", *üçkündir* "pancar", *quçaq* "kucak", *keç* "geç", *pirniç* "pirinç".

/d/: /t/ sesinin tonlusu olan /d/ sesi, süreksiz bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kelime başında ve içinde yer alan bu ses bütün ünlülerle bir arada bulunabilir. *darqatmaq* "dağıtmak", *derviza* "piknik", *adaşmaq* "şaşırmak", *tedaviy* "tedavi", *qardaş* "kardeş", *odaman* "baş çoban", *mujde* "müjde". /d/ sesi Türkçe kelimelerin sonunda yer almaz. Alınma kelimelerin sonunda bulunan /d/ sesi tonsuzlaşarak /t/ olmuştur. Ancak bazı kelimelerde kendini korumuştur: *ad* "ad", *şad* "şad", *sed çekmek* "set çekmek", *murad* "murat", *taqlid* "taklit", *tenqid* "tenkit", *imdad* "imdat".

/f/: /v/nin tonsuzu olan /f/ sesi, sızıcı bir diş-dudak ünsüzüdür. Arapça ve Farsçadan giren kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılan /f/ sesi, Türkçe yansılamalı kelimelerde de görülür. *afiza* "hafıza", *vaquf* "vakıf", *vefat* "vefat", *defter* "defter", *lafazan* "çok konuşan", *süfte/sifte* "ilk", *furun* "fırın", *fuqare* "fakir".

/g/: /k/nin tonlusu olan /g/ sesi, süreksiz bir ön damak ünsüzüdür. Alınma kelimelerin başında ve içinde yer alan bu ses, Türkçe kelimelerin başında ve içinde k>g değişimi neticesinde yer alır. *gizli* "gizli", *gön* "deri", *gülgülü* "allı güllü", *begenmek* "beğenmek", *bilgir* "uzman", *degerli* "değerli", *yigirmi* "yirmi", *degirmen* "değirmen", *yengil* "hafif".

Kelimenin sonunda /g/ sesi yalnız *ög* "ön"kelimesinde bulunur.

/ğ/: Sızıcı ve art damaktan boğaza kayan bir ünsüzdür. Alınma kelimelerin başında ve içinde yer alan bu ses, Türkçe kelimelerde ise /q/ > /ğ/ değişimi neticesinde kelime içinde yer alır. Ek başında da işlek olarak kullanılan /ğ/ sesi, kalın ünlülü kelimelerde kullanılır. Tek heceli Türkçe kelimelerin sonunda bulunur. *dağ* "dağ", *ğavğa* "kavga", *ğancer* "hançer", *ğarip* "garip", *ğurbet* "gurbet", *bağıravuq* "çok bağıran" *qayğırmaq* "kaygılanmak", *qarğamaq* "beddua etmek", *qudağıy* "hanım dünür".

/h/: Tonsuz, sızıcı ve art damaktan boğaza kayan bir ünsüzdür. İstisnalar dışında Türkçe kelimelerde bulunmayan /h/ sesi, alınma kelimelerde yer alır. Kelime başında, içinde ve sonunda bulunur. *haydut* "haydut", *halqara* "milletler arası", *ohşamaq* "benzemek", *yahşı* "iyi, güzel", *ah* "ah", *oh* "oh".

/j/: /ş/ nin tonlusu olan /j/ sesi, sürekli bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Alınma kelimelerde ve yansılamalı kelimelerde bulunur. *jurnal* "dergi", *jap etip kel-* "aniden çıkıp gelmek", *juvuldamaq* "gürültülü bir şekilde şırıldamak".

/k/: Tonsuz ve süreksiz bir ön damak ünsüzüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunur. /k/ sesi bütün ince ünlülerle birlikte kullanılabilir. *sekirmek* "hoplamak", *bike* "kadın", *küymek* "yanmak", *bekim* "belki", *içki* "içki", *inelik* "iynelik", *küye* "is", *mektep* "mektep", *kiçkene* "küçük", *kelmek* "gelmek", *küzgü* "ayna", *öksüz* "öksüz", *terek* "ağaç", *çegerlik* "çalılık".

/q/: Tonsuz ve süreksiz, art damaktan boğaza kayan bir ünsüzdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunur. /q/ sesi bütün kalın ünlülerle birlikte kullanılır. *aqırın* "yavaş", *baqqalamaq* "bakıştırmak", *darqatmaq* "dağıtmak", *qaarli* "dertli", *qaytmaq* "geri dönmek", *qopqa* "kova", *qorçalamaq* "korumak", *qorquzmaq* "korkutmak", *tayaq* "dayak", *qolçaq* "eldiven".

/l/: Tonlu ve sürekli bir diş-diş eti ünsüzüdür. Alınma ve yansılamalı kelimeler dışında, kelime başında yer almaz. Türkçe kökenli kelimelerde, kelime içinde ve sonunda kalın ünlülerin yanında /l/ sesi orta damakta teşekkül eder. İnce ünlülerin yanında ise diş-diş eti ünsüzüdür. *laqşa* "erişte", *laf* "laf", *leylek* "leylek", *levha* "levha", *lisan* "lisan", *lâzım* "lâzım", *alsız* "halsiz", *bala* "çocuk", *belgilemek* "belirlemek", *aylançıqlı* "dolambaçlı", *yolculıq* "yolculuk", *bulatmaq* "bulandırmak", *qol* "el, kol".

/l/ sesi /â/ sesinin yanında ince telâffuz edilir: *alâqa* "alâka", *alâmet* "alâmet", *elâl* "helâl".

/m/: Tonlu ve genizden çıkan akıcı bir çift-dudak ünsüzüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alır. /m/ sesi kelime başında, genellikle alınma kelimelerde bulunur. Türkçe kökenli kelimelerde ise b>m değişimi neticesinde kelime başında yer alabilir. *maalde* "vakitte", *mağara* "mağara", *mayğuş* "mayhoş", *alma* "elma", *amanlıq* "iyilik, sağlık", *yımırta* "yumurta", *tamızmaq* "damlatmak".

/n/: Tonlu, genizden çıkan akıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alan /n/ sesi Türkçe kökenli kelimelerin başında *ne* ve *ne* ile yapılmış kelimelerde bulunur. Bütün ünlülerle birlikte kullanılabilir. *antal* "hantal", *anda* "orada", *benek* "benek", *yorğun* "yorgun", *qandalay* "tahta kurusu", *qınzır* "hınzır", *nezet* "lezzet", *nefishor* "nefsine düşkün", *neday* "nasıl", *neyse* "ne ise".

/ñ/: Tonlu, genizden çıkan akıcı bir art damak ünsüzüdür. /ñ/ sesi kelime başında bulunmaz. *añdırmaq* "hatırlatmak, fark ettirmek", *beñiz* "beniz", *biñlernen* "binlerce", *deñiz* "deniz", *deñişmek* "değişmek", *diñlemek* "dinlemek", *yeñiden* "yeniden", *iñilti* "inilti", *mañlay* "alın", *oñmaz* "şanssız, talihsiz".

/p/: Tonsuz ve süreksiz bir çift-dudak ünsüzüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunur. Genellikle alınma kelimelerde yer alır. Bütün ünlülerle kulanılır. *paalı* "pahalı", *pazvan* "terazi", *papadiye* "papatya", *pekitmek* "pekiştirmek", *peç* "soba", *apte* "abla", *ipek* "ipek", *köpçek* "tekerlek", *qapqan* "kapan".

/r/: Tonlu, titrek, akıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunur. Türkçe kökenli kelimelerin başında yer almaz. *rale* "rahle", *raqip* "rakip", *reis* "reis", *rivayet* "rivayet", *aram* "haram", *atqarmaq* "karıştırmak", *berçlenmek* "yaralanmak", *dare* "def", *qaşqır* "kurt", *sarmaşmaq* "sarmaş dolaş olmak", *saran* "cimri", *tar* "dar".

/s/: Tonsuz ve sızıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kelime başında, kelime içinde ve sonunda yer alabilir. /s/ sesi bütün ünlülerle birlikte kullanılabilir. *asrama* "besleme", *ast* "alt", *basqın* "baskın", *köküs* "göğüs", *sasımaq* "kokmak", *tosat* "zaman birimi", *ters* "ters", *saqtlıq* "ihtiyat", *saylamaq* "seçmek", *nuhsan* "noksan".

/ş/: Tonsuz, sızıcı bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. /ş/ sesi alınma ve taklidî kelimelerde kelime başında, kelime içinde ve kelime sonunda yer alır. Türkçe kelimelerde ise, kelime içinde ve sonunda bulunabilir. *şavle* "ışık, nur", *şaltıramaq* "titremek", *şeer* "şehir", *şişe* "şişe", *teşik* "delik", *şunday* "şöyle", *qaşqır* "kurt", *yaş* "genç", *baş* "baş", *iş* "iş", *tış* "dış".

/t/: Tonsuz, süreksiz bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kelime başında, içinde ve sonunda yer alır. /t/ sesi bütün ünlü seslerle bir arada bulunabilir. *tegiz* "düzgün", *qoltaq* "eyer kayışı", *tayğaq* "kaygan", *tünevin* "dün", *çet* "uzak", *tütemek* "tütmek", *etmek* "yapmak", *kütmek* "beklemek", *tüs* "renk", *bita* "büyük anne".

/v/: Tonlu, sızıcı bir diş-dudak ünsüzüdür. Türkçe kökenli kelimelerin başında yer almayan /v/ sesi, kelime içinde ve sonunda bulunur. Alınma kelimelerde ve taklidî kelimelerin başında da kullanılabilir. *vagon* "vagon", *vayvalamaq* "ah vah etmek", *viran* "viran", *tava* "tava", *avlaq* "uzak", *davuş* "ses".

/y/: Tonlu, akıcı bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alır. Bütün ünlülerle birlikte kullanılabilir. *yağmur* "yağmur", *yav* "düşman", *yoqalmaq* "yok olmak", *yoramaq* "yorumlamak", *yengil* "hafif", *yüzüm* "üzüm", *yuvğuç* "bulaşık bezi", *yıltıramaq* "parlamak", *aytuvlı* "meşhur", *metiy* "varil", *miy* "beyin", *oy* "fikir".

/z/: Tonlu, sızıcı, diş-diş eti ünsüzüdür. Alınma ve taklidî kelimelerin dışında, kelime başında bulunmaz. Türkçe kökenli kelimelerin içinde ve sonunda yer alır. *zatı* "zaten", *zoqarlamaq* "eziyet etmek", *köz* "göz", *küzgü* "ayna", *tegiz* "düzgün", *taz* "kel", *yaz* "yaz", *mazun* "mahzun", *domuz* "domuz", *semiz* "şişman".

/şç/: Tonsuz ve sürekliye yakın bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Rusça kelimelerde yer alır. *şçavel* "kuzu kulağı", *şçötka* "fırça", *borşç* "borş çorbası", *yaşçik* "kutu".

/ts/: Tonsuz, sürekliye yakın bir diş-ön damak ünsüzüdür. Rusça kelimelerde karşılaşılan bir sestir. *tsirk* "sirk", *kontsert* "konser", *tseh* "atelye", *tsement* "çimento", *sotsial* "sosyal".

SES ÖZELLİKLERİ ve SES OLAYLARI

Damak (kalınlık-incelik) uyumu

Kalınlık-incelik uyumu, Türkçe kökenli kelimelerde tam olarak uygulanır. *Qaytqan-sıñız* "dönmüşsünüz", *kel-ecek-miz* "geleceğiz", *köz-ler-i-ñiz-den* "gözlerinizden".

Kırım Türkçesinde bulunan ó, ú ve í sesleri kalınlık incelik uyumunu kısmen bozar. *kórmedi* "görmedi", *kúlgensiz* "gülmüşsünüz", *bírevge* "birine" gibi.

Kalınlık-incelik uyumunun birleşik kelimelerde ve alıntı kelimelerde bozulduğu görülür. *şaytip* (<şay+etip) "bu şeklide", *kalender* "takvim", *umumen* "umûmî olarak".

Dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumu

Kırım Türkçesinde, düzlük-yuvarlaklık uyumu kelimenin ilk iki hecesinde uygulanır, ikinci heceden sonra daima düz ünlü bulunmasından dolayı, ikinci heceden sonra düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmez. *kel-ecek-siñiz* "geleceksiniz", *qayt-ma-y-lar* "dönmüyorlar, *kör-ü-n-di-k* "göründük", *küzgü-ñiz-ni* "aynanızı".

Kırım Türkçesinde +çIQ, -Uv, -vUQ, -vUç, +sIrA-, +çil yapım ekleri ve +nIñ ilgi hâli eki, +nI yükleme hâl eki, bildirme ekleri, görülen geçmiş zaman eki, -p zarf fiil ekinin yardımcı ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez.

Ünlü değişmeleri

ı> i

Kırım Türkçesinde /ç/ ve /ş/ seslerinin inceltici tesiri ile kelime başındaki bazı ı sesleri i olur. bış-> *piş-* "piş-", yaşıl> *yeşil* "yeşil", bıç-> *biç-* "biçmek, kesmek". Ayrıca şu kelimelerde, kelime başındaki kısa /ı/ sesinin zayıf olması nedeniyle bu değişme görülür: ınan-> *inan-* "inanmak", *ırmak*> irmaq "akarsu".

o> a

Türkçede ikinci hecede /o/ olmaması sebebiyle, alınma kelimelerdeki ikinci hecede yer alan bazı /o/ sesleri /a/ olur. horon> *qoran* "horon", ƫurüs >horoz> *qoraz* "horoz".

ı> u

Eski Türkçede ilk hecede bulunan /o/ ve /u/ ünlüsünün etkisiyle meydana gelen ilerleyici benzeşme neticesinde, ikinci hecedeki /ı/ ünlüsü /u/ olmuştur: ḳonşı> *qoñşu* / *qomşu*, ḳorıġ> *qoruq* "avlanılması, baltalanması yasak koru", soġıḳ> *suvuq* "soğuk".

/b/ ve /v/ dudak ünsüzlerinin etkisiyle ilerleyici benzeşme neticesinde ı> u değişmesi görülür: ḳabıḳ> *qabuq* "kabuk", ḳavır-> *qavur-*"kavurmak".

Eski Türkçedeki çok heceli kelimelerin sonundaki –ġ /-g sesleri Kırım Türkçesinde –v olmuştur. Bu tür kelimelerde de /v/ sesinin tesiriyle /ı/ sesleri /u/ olur: azıġ> *azuv* "azı dişi", açıġ> *açuv* "öfke, kızma".

e> i

Kırım Türkçesinde Türkçe kökenli kelimelerin ilk hecelerinde görülen bir ses değişmesidir. /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle meydana gelir: se̲drek> *siyrek* "seyrek", teg-> *tiy-* "deymek", e̲der> iyer /eger "eyer", keyik> *kiyik* "yabanî hayvan".

o> u

Kırım Türkçesinde ilk hecedeki /ḳ/, /ġ/, /ƫ/, /v/ seslerinin yanındaki o sesleri bazen daralır: ḳoş> *quş* "çift", ḳovuḳ> *quvuq* "içi boş, kese, kabarcık", oġlan> *ulan* "oğlan", oluḳ > *uluq* "oluk", soğıḳ> *suvuq* "soğuk".

ö> ü

Kırım Türkçesinde o> u'ya göre daha az kelimede görülen bir değişmedir: ö̲d> öyle> *üyle* "öğle vakti", bögür> *büyrek* "böbrek", köy-> *küy-* "yanmak", tög-> *tüy-* "döverek ezmek".

Ünlü düşmesi

Kırım Türkçesinde ortada yer alan açık hecedeki ünlüler zaman zaman düşer. *ayrıl-* (<ayır-ı-l-) "ayrılmak", *idda* (<iddia), *beñze-* (<beñiz-e-) "benzemek", *yuqla-* (<yuqu-la-) "uyumak", orna- (<orun-a-) "yerleşmek", *üyrü* (<üyür-ü) "yığını".

Ünlü türemesi

Kırım Türkçesinde, sonunda çift ünsüz bulunan alınma kelimelerde, bu çift ünsüz arasında ünlü türemesi görülür. 'ayb> *ayıp* "ayıp", meyl> *meyil* "meyil", ḳabr> *qabir* "kabir, mezar" luṭf> *lütuf* "lütuf".

Ünlü birleşmesi

Birincisi ünlüyle biten, ikincisi ünlüyle başlayan ve daima bir arada kullanılan kelimelerde, yan yana gelen ünlülerin kaynaşarak tek ünlü hâline gelmesidir: *qavaltı* (<Ar. kahve+T. altı), *ebanay* (<ebe+anay) "ebe anne", kelal- (<kele+ al-) "gelebilmek", *neçün* (<ne içün), *aqçağaç* (<aqça+ağaç) "akça ağaç".

Ünsüz uyumu

Kırım Türkçesinde, bu uyum, tonlu ünsüz ve ünlünün yanında tonlu: tonsuz ünsüzün yanında ise, tonsuz veya tonsuz karşılığı olmayan ünsüzün bulunması durumudur. *süz-güç* "süzgeç", *yor-ğun* "yorgun", *ev-iñiz-ge* "evinize", *toy-ğanda* "doyunca", *sançqı* "çatal", *asqıç* "askı", *qat-tır-* "sertleştirmek", *tiş-ler* "dişler", *qayt-tı* "döndü".

Kırım Türkçesinde +çIQ, +çAn, +çAQ, +çIl gibi yapım ekleri ünsüz uyumunun dışında kalır. *oğlançıq* "çocukçağız, küçük çocuk", *oyçan* "düşünceli, geniş fikirli", *utançaq* "utangaç", *quvırçıq /qıvırçıq* "kıvırcık".

Ünsüz değişmeleri

k> g

Kırım Türkçesinde, Eski Türkçede kelime başında bulunan /k/ ön damak ünsüzü bazı istisnalar dışında korunur: iki ünlü arasında kalan /k/ sesi ise, kelime tabanında genellikle korunur: fakat /k/ ünsüzü ile biten isme, ünlü ile başlayan bir çekim eki geldiği zaman iki ünlü arasındaki /k/ sesi genellikle tonlulaşıp /g/ olur: *yüregim* (<yürek-i-m) "yüreğim", *bölügi* (<bölük-i) "bölümü". Gelecek zaman eki ve gelecek zaman ifade eden sıfat-fiil ekinden sonra ünlü ile başlayan bir şahıs eki veya iyelik eki getirildiğinde, ekin sonundaki /k/ sesi tonlulaşır: *bekleycegim* (<bekle-yecek-im) "bekleyeceğim", *berilecegi* (<beril-ecek-i) "verileceği".

q> ğ

Kırım Türkçesinde ön seste ve kelime ortasında bulunan /q/ gırtlak ünsüzü genellikle korunmuştur: ancak /q/ ünsüzü ile biten isimlerden ve –acaq sıfat-fiil ekinden sonra, ünlü ile başlayan iyelik eki getirildiğinde tonlulaşma ve ardından sızılaşma olur. *aytacağından* (<ayt-acaq-ı-n-dan) "söyleyeceğinden", *ayağına* (<ayaq-ı-n-a) "ayağına", *tamağı* (<tamaq-ı) "boğazı", *yarığı* (<yarıq-ı) "aydınlığı", *qaranlığında* (<qarañlıq-ı-n-da) "karanlığında".

Gelecek zaman eki –acaq'tan sonra, zaman eki ile şahıs eki arasında ünlü bulunuyorsa, gelecek zaman ekindeki / q/ sesi tonlulaşır ve sızıcılaşır: *turacağım* (<tur-acaq-ım) "kalkacağım", *toqtaycağım* (<toqta-yacaq-ım) "duracağım".

-p-> -b-

Kırım Türkçesinde iki ünlü arasındaki /p/ sesi kelime tabanında genellikle korunur. Ancak, alınma kelimelerin sonunda bulunan ve aslı /b/ olan /p/ sesi, ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde her zaman tonlulaşmıştır: *kitabıñız* (<kitap-ı-ñız) "kitabınız", *sevabı /savabı* (<sevāp-ı) "sevabı".

t > d

Kırım Türkçesinde kelime başındaki /t/ sesi genellikle korunmakla beraber, tonlulaşarak /d/ olması da oldukça sık görülen bir ses değişmesidir. taqı> *daḫı* "dahi", tegirmen> *degirmen*, temir> *demir*, tuy-> *duy-* "hissetmek", tügme> *dögme* "düğme".

-b> -p

Kırım Türkçesinde alınma kelimelerin sonunda bulunan /b/ sesi tonsuzlaşarak /p/ olur: Ar. ḳinneb> *qınap* "kınnap", Ar. mektūb> *mektüp* "mektup", Ar. laḳab> *lağap* "lakap", Ar. maġrib> *mağrep /mağrip* "mağrip", Ar. mekteb> *mektep* "mektep", Ar. ḳaṣṣāb> *qasap* "kasap", Ar. ḳalb> *qalip* "kalp", Ar. ṭibb> *tip* "tıp".

-d> -t

Alınma kelimelerin sonunda bulunan /d/ sesi Kırım Türkçesinde /t/ olur: Ar. maḳ'ad> *maqat* "oturulacak yer, halı, kilim", Ar. maḳṣad> *maqsat* "maksat", Ar. mevlid> *mevlüt* "mevlit", Ar. mezād> *mezat* "mezat, açık arttırma", Ar. ḳaṣd> *qast* "kasıt", Ar. cedd> *cet* "cet".

-g> -k

Eski Türkçedeki tek heceli isimlerin sonunda bulunan /g / sesi, Kırım Türkçesinde bazen /k / olur: Alt. Gram. tü, tüü> *tük* "tüy", Kaşg. beg> *bey / bek* "bey".

-ġ > -q

Eski Türkçede iki ve ikiden çok heceli kelimelerin sonunda bulunan /ġ/ sesleri, Kırım Türkçesindeki bazı kelimelerde tonsuzlaşarak /q/ olmuştur: Uyg. ḳassıġ> *qasıq* "kasık", Kaşg. ḳorıġ> *qoruq* "avlanılması, baltalanması yasak koru", Kaşg. ḳışlaġ> *qışlaq* "kışın geçirildiği yer", Uyg. ḳudruġ> *quyruq* "kuyruk", Çağ. tuzlaġ> *tuzlaq* "tuz bulunan mahal".

Farsçadan giren şu kelimede de aynı ses hadisesi bulunmaktadır: Fars. çerāġ> *çıraq* "yağ kandili veya mum gibi ışık veren şey".

b-> m-

Kelime başında meydana gelen b-> m- hadisesi, sonunda /n/ sesi olan bazı kelimelerde görülür. Bu değişikliğe ilerleyici uzak nazal benzeşme sebep olmuştur: bin-> *min-* "binmek", *bunta*> mında "burada, buraya", ben> *men* "ben".

g, ġ> y

Eski Türkçedeki süreksiz /g/ ve /ġ/ sesleri, ünlüler ve diğer sürekli ünsüzlerin tesiriyle akıcılaşır. Bu hadise daha çok tek heceli kelimelerin sonunda meydana gelir. Ancak, bazen çok heceli kelimelerde de bu ses hadisesine rastlanır: teg-> *tiy-* "değmek", tüg-> *tüy-* "düğümlemek", beg> *bey* "bey", yıġ-> *cıy-* "yığmak, toplamak".

-g, -g-: -ġ, -ġ-> -v, -v-

/g/ ve /ġ/ seslerinin sızıcılaşması hadisesidir. Bu değişme tek heceli kelimelerin sonunda meydana gelir: aġ > *av* "iki bacak arasındaki boşluk", ḳoġ-> *quv-* "kov-".

y-> c-

Kırım Türkçesinın bilhassa çöl ağzında çok fazla görülen bu ses değişmesi, edebî dilde çöl ağzında olduğu kadar yaygın değildir. yıġ-> *cıy-* "toplamak: cenazeyi kaldırmak", yigren-> *ciyren-* "iğrenmek".

Benzeşme

Benzeşme hadisesi ünsüz uyumunun teşekkül etmesini sağlamaktadır.

Ton bakımından benzeşme

Ton bakımından benzeşme bir sesin diğer bir sesi tonluluk-tonsuzluk bakımından kendisine benzetmesidir: *ağaç-ta* "ağaçta", *ev-de* "evde", *çeçek-ten* "çiçekten", *öl-dür-* "öldürmek", *qat-tır-* "katılaştırmak", *bil-gen* "bilen", *ket-ken* "giden".

Çıkış yeri bakımından benzeşme

Türkiye Türkçesindeki /ö/, /ü/, /i/ seslerine göre daha arkada teşekkül eden Kırım Türkçesindeki /ö/, /ü/, /i/ sesleri, ön damak sesleri olan /k/ ve /g/ seslerini sistemli bir şekilde, kendi çıkış noktalarına çekerek orta damak sesi haline getirirler: *ḳüldiñiz* "güldünüz", *ḳönül* "gönül", *ḳırsın* "girsin".

Kalın ünlüler ise, /ḳ/ ve /ġ/ seslerini gırtlağa çekerek /q/ ve /ğ/ sesleri hâline getirirler: *qardaşım* "kardeşim", *ğarip* "garip".

Nazal olma bakımından benzeşme

Nazal bir sesin bir ağız sesini kendine benzetmesidir: bin-> *min-* "binmek", bunda> *mında* "burada, buraya", ben> *men* "ben", *mañlay*> *mañnay* "alın", *tañlay /tañnay* "damak", *añna- / añla-* "anlamak".

Düzlük yuvarlaklık bakımından benzeşme

Aralıklı olarak bir araya gelen düz ve yuvarlak ünlülerden birinin diğerini düzlük yuvarlaklık bakımından kendisine benzetmesidir: ḳasırġu> *qasırğa* "kasırga", ḳaşuḳ> *qaşıq* "kaşık", boġuz> *boğaz* "boğaz", baldu> *balta* "balta", ḳırġuy> *qırğıy* "atmaca", ḳaranġgu> *qarangğı* "karanlık", aruḳ> *arıq* "zayıf".

Ünsüz tekleşmesi

Alınma kelimelerdeki çift ünsüzler, Kırım Türkçesinde genellikle tek ünlü hâline gelirler: muhabbet > *muabbet / mabet* "muhabbet", ḳuvvet> *quvet* "kuvvet", lezzet> *lezet* "lezzet".

İkizleşme

Kırım Türkçesinde kelime sonunda düşen bir ünsüzden dolayı, bir önceki hecede bulunan ünsüz bazen ikizleşir: ḳatıġ> *qattı* "katı", isig> *issi / ıssı* "sıcaq".

+(ı)ncı /+(i)nci: +(u)ncı /+(ü)nci

Asıl sayı isimlerine gelerek sıra sayı isimleri yapar: *birinci* "birinci", *ekinci* "ikinci", *üçünci* "üçüncü", *dörtünci* "dördüncü", *beşinci* "beşinci", *altıncı* "altıncı", *yedinci* "yedinci", *onuncı* "onuncu", *yigirminci* "yirminci".

Bu ek, *qaç* ve *orta* kelimelerine de gelir: *qaçıncı* "kaçıncı", *ortancı* "ortanca".

Bu ekten sonra +da /+de bulunma eki getirilerek yapılan sıra sayı isimleri zarf olarak kullanılır: *birincide* "ilk olarak", *ekincide* "ikinci olarak" gibi.

+sız /+siz: +suz /+süz

Bu ek, isimlere gelerek sıfat olarak kullanılan isimler yapar: bir nesne veya kavramın yokluğunu, eksikliğini bildirir: *aqılsız* "akılsız", *medeniyetsiz* "görgüsüz", *essiz* "idraksiz", *işsiz* "işsiz", *yuqusız* "uykusuz".

Eklendiği kelimenin anlamına bağlı olarak bolluğu ifade eder: *esapsız* "hesap edilemeyecek kadar çok", *sayısız* "pek çok".

Çok az da olsa, sıfatlardan sıfat olarak da kullanabilecek isimler türetir: *qolaysız* "uygun olmayan, zor", *teñsiz* "farklı, eşit olmayan".

+y

Küçültme eklerindendir. Akraba veya ünvan adlarına gelerek sevgi, sempati, hitap anlamları verir: *aqay* "adam, bey", *anay* "anne", *qartanay* "büyük anne", *qartiy* "yaşlı bir hanıma hitap ederken kullanılır", *apay* "(kadın) eş", *bitay* "büyük anne", *babay* "baba(cığım)", *totay* "görümce".

Fiilden isim yapma ekleri

-aq/ek;-q/-k

Fiilde gösterilen hareketi alışkanlık hâline getiren, çokça yapan veya fiilde gösterilen durumun çokça olduğunu gösteren sıfatlar türetir: *qorqaq* "korkak", *qaçaq* "kaçak", *quraq* "kurak" (<qur-ğaq), *yedek* "yedek", *oturaq hayat tarzı* "yerleşik hayat tarzı", *oturaq iş* "oturularak yapılan iş", *çolaq* "eli sakat olan".

Fiilde gösterilen hareketin yapıldığı yer isimlerini gösterir: *qavşaq* "kavşak" (<qavuş-aq), *qonaq* "konak", *tapınaq* "tapınak", *duraq* "durak", *bataq* "bataklık, çamurlu" (<bat-qaq), *sığınaq /sığanaq* "sığınak", *qucaq* "kucak".

Araç gereç isimleri yapar: *oraq* "orak" (or- "biçmek, kesmek"), *pıçaq* "bıçak", *oturaq* "oturulacak yer", *yataq* "yatak", *dolaq* "kaşkol", *uçaq* "uçak", *minek* "binilen hayvan, at".

Somut ve soyut adlar türetir: *qonaq* "misafir", *yumaq* "yumak, çile", *kesek* "parça", *tirsek* "dirsek", *oraq* (<or- "biçmek, kesmek") "hasat", *yanaq* "yanak".

-an/-en

Çeşitli isimler yapar: *dalğaqıran* "dalgakıran", *dalqıran* "elma türü", *buzkesen* "buz kıran, mahmuz", *dönen* "dört yaşında at", *düzen* "düzen, nizam: armoni, akort", *yelquvan* "yelkovan", *piçen* "ot", *qunan* "üç yaşında at", *qulan* "geniş alan".

-g, -g-: -ġ, -ġ-> -v, -v-

/g/ ve /ġ/ seslerinin sızıcılaşması hadisesidir. Bu değişme tek heceli kelimelerin sonunda meydana gelir: aġ > *av* "iki bacak arasındaki boşluk", ḳoġ-> *quv-* "kov-".

y-> c-

Kırım Türkçesinın bilhassa çöl ağzında çok fazla görülen bu ses değişmesi, edebî dilde çöl ağzında olduğu kadar yaygın değildir. yıġ-> *cıy-* "toplamak: cenazeyi kaldırmak", yigren-> *ciyren-* "iğrenmek".

Benzeşme

Benzeşme hadisesi ünsüz uyumunun teşekkül etmesini sağlamaktadır.

Ton bakımından benzeşme

Ton bakımından benzeşme bir sesin diğer bir sesi tonluluk-tonsuzluk bakımından kendisine benzetmesidir: *ağaç-ta* "ağaçta", *ev-de* "evde", *çeçek-ten* "çiçekten", *öl-dür-* "öldürmek", *qat-tır-* "katılaştırmak", *bil-gen* "bilen", *ket-ken* "giden".

Çıkış yeri bakımından benzeşme

Türkiye Türkçesindeki /ö/, /ü/, /i/ seslerine göre daha arkada teşekkül eden Kırım Türkçesindeki /ö/, /ü/, /ı/ sesleri, ön damak sesleri olan /k/ ve /g/ seslerini sistemli bir şekilde, kendi çıkış noktalarına çekerek orta damak sesi haline getirirler: *ḳüldiñiz* "güldünüz", *ḳönül* "gönül", *ḳırsın* "girsin".

Kalın ünlüler ise, /ḳ/ ve /ġ/ seslerini gırtlağa çekerek /q/ ve /ğ/ sesleri hâline getirirler: *qardaşım* "kardeşim", *ğarip* "garip".

Nazal olma bakımından benzeşme

Nazal bir sesin bir ağız sesini kendine benzetmesidir: bin-> *min-* "binmek", bunda> *mında* "burada, buraya", ben> *men* "ben", *mañlay*> *mañnay* "alın", *tañlay /tañnay* "damak", *añna- / añla-* "anlamak".

Düzlük yuvarlaklık bakımından benzeşme

Aralıklı olarak bir araya gelen düz ve yuvarlak ünlülerden birinin diğerini düzlük yuvarlaklık bakımından kendisine benzetmesidir: ḳasırġu> *qasırğa* "kasırga", ḳaşuḳ> *qaşıq* "kaşık", boġuz> *boğaz* "boğaz", baldu> *balta* "balta", ḳırġuy> *qırğıy* "atmaca", ḳarangġu> *qarangğı* "karanlık", aruḳ> *arıq* "zayıf".

Ünsüz tekleşmesi

Alınma kelimelerdeki çift ünsüzler, Kırım Türkçesinde genellikle tek ünlü hâline gelirler: muhabbet > *muabbet / mabet* "muhabbet", ḳuvvet> *quvet* "kuvvet", lezzet> *lezet* "lezzet".

İkizleşme

Kırım Türkçesinde kelime sonunda düşen bir ünsüzden dolayı, bir önceki hecede bulunan ünsüz bazen ikizleşir: ḳatıġ> *qattı* "katı", isig> *issi / ıssı* "sıcaq".

Ünsüz düşmesi

h> ø

Alınma kelimelerde bulunan kelime başındaki, ortasındaki ve sonundaki /h/ sesi, sistemli bir şekilde düşer: merhem> *melem* "melhem", Fars. ḳahramān)> *qaraman* "kahraman", Ar. ḳahve> *qave* "kahve", hemān> emen "hemen".

ù> ø

Alınma kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunan /ḫ/ sesi, Kırım Türkçesinde, bazı istisnalar dışında sistemli bir şekilde düşer: maḫalle)> *malle* "mahalle", muḫabbet> *muabbet / mabet* "muhabbet", maḥkeme> *makeme* "mahkeme", ḳadeḥ> q*ade* "kadeh".

-k-/ –q-> ø

Kırım Türkçesinde /q/ ve /k/ sesleri ile biten isimlere –çIQ isimden isim yapma eki geldiğinde, kelime sonunda bulunan /q/ ve /k/ sesleri sistemli bir şekilde düşer: *tayaçıq* (<tayaq-çıq) "küçük sopa", *ufaçıq* (<ufaq-çıq) "ufacık".

Ünsüz türemesi:

-y türemesi

Kırım Türkçesinde kelime sonundaki uzun ünlüler kısalır ve yanlarında bir /y/ sesi türetirler: lisānî> *lisaniy* "lisanla ilgili", mahallî> *maalliy* "mahallî".

Hece düşmesi

Kırım Türkçesinde: *olan* (<oğul-an) "oğlan", *batır* (<Moğ. baġatur) "yiğit, bahadır", *bunçün* (<bunıñ içün), *taşlayım* (<taşla-y-ayım) "bırakayım" gibi örneklerde hece düşmesi görülür.

ŞEKİL BİLGİSİ

YAPIM EKLERİ

İsimden isim yapma ekleri

+ar/+er

Ek, Kırım Türkçesinde ünlü uyumuna girerek +ar /+er şekillerinde kullanılır. Asıl sayı özelliği taşıyan bütün sayı isimlerine gelerek üleştirme sıfatları türetir: *birer (kişi)* "birer kişi", *üçer (kitap)* "üçer kitap", *onar (bala)* "onar çocuk", *yüzer (defter)* "yüzer defter". gibi.

Ek, *beşer* kelimesindeki hece bölünmesinden dolayı analoji yoluyla +şer biçimine girmiş ve ünlü ile biten sayı adlarına +şar /+şer olarak geçmiştir: *ekişer (alma)* "ikişer elma", *altışar (kün)* "altışar gün", *ellişer (kümüş)* "ellişer lira".

+ca/+ce: +ça/+çe

Kavim, millet ve halk isimlerine gelerek dil ve lehçe isimleri yapar: *Qırımtatarca* "Kırım Türkçesi", *Tatarca* "Tatarca", *Rusça* "Rusça", *Türkçe* "Türkçe", *Uzbekçe* "Özbekçe", *Nemsece* "Almanca".

Niteleme sıfatlarından veya adlardan yeni adlar türetir. Bu tür kelimelerde ekin eşitlik işlevi zayıflamış veya tamamen kaybolmuştur: *alaca ulaca* "alaca bulaca", *alaca* "sinek kuşu", *kökçe* "açık mavi", *aqça* "para" (<ET *agı* "varlık, hazine": agı barım"), *alaca* "alaca" *qaraca* "soluk siyah", *aqçaağaç* "akça ağaç".

+çan/+çen

Ek, kuvvetli bir eğilimi, bir özelliği veya bir kabiliyeti ifade eden isim ve sıfatların türetilmesine yarar.

İsimlerden, sıfat olarak kullanılan bir özelliğin çok güçlü olduğunu belirten isimler türetir: *işçen* "çalışkan, gayretli, işine bağlı", *izçen* "birinin arkasından giden, iz süren", *qayğuruvçan* "kaygılanan, kaygılı", *közçen* "keskin gözlü, dikkatli", *sözçen* "geveze, laf ebesi, çalçene", *uyatçan* "mahcup, terbiyeli, namuslu, sıkılgan", *yaşavçan* "yaşamayı bilen, hayatı seven", *küreşçen* "mücadeleyi seven", *arıqçan* "dermansız, çok zayıf, hastalıklı", *oyçan* "düşünceli, geniş fikirli".

Alıntı kelimelerden de aynı işlevlerde isimler yapar: *aqiqatçan* "mert, daima gerçeği söyleyen", *musafirçen* "misafir seven", *talapçan* "çok istekli, titiz", *areketçen* "çok hareketli", *tesirçen* "tesirli, nüfuzlu", *lafçan* "geveze, laf ebesi".

+cı/+ci:+cu/+cü: +çı/+çi:+çu/+çü

Meslek ismi yapar: *ayvanasravcı* "hayvan bakıcısı", *aşçı* "ahçı", *oduncı* "oduncu", *arabacı* "arabacı", *işçi* "işçi", *saqçı* "nöbetçi", *avcı* "avcı", *küreşçi* "güreşçi", *arabacı* "arabacı", *zanaatçı* "esnaf", *bağçacı / bağcı* "bağ-bahçe işleriyle uğraşan", *pyesacı* "piyes yazan", *balıqçı* "balıkçı", *pamuqçı* "pamukçu", *matbaacı* "matbaacı", *aydavcı* "şoför".

Adın bildirdiği işle ilgili olan kişiyi belirten isimler türetir: *yolcu* "yolcu", *seyahatçı* "seyahat eden", *coravcı* "yorum yapan, falcı", *teşkilâtçı* "teşkilâtçı", *tedqiqatçı* "araştırmacı", *yolbaşçı* "lider".

Geldiği ismi alışkanlık veya huy edineni gösteren alışkanlık sıfatları yapar. Bu sıfatlar isim olarak da kullanılır: *yalancı* "yalancı", *qavğacı* "kavgacı", *eziyetçi* "eziyet etmeyi alışkanlık hâline getiren", *istismarcı* "istismar eden", *içkici* "çok içki içen", *fitneci* "ortalığı karıştıran", *ayneci* "kurnaz", *künci* "kıskanç".

Geldiği isme inananı, o görüş ve düşünceyi benimseyeni anlatan sıfat olarak da kullanılan isimler türetir: *milletçi* "milliyetçi", *Leninci* "Lenin taraftarı", *Gitlerci* "Hitlerin tarafını tutan", *ırqçı* "ırkçı", *inqılâpçı* "inkilâpçı".

+çıq/+çik

İsimlere gelerek küçültme, azalma, acıma ifadesi verir: *meydançıq* "küçük meydan", *evçik* "küçük ev", *qozucıq* "küçük kuzu", *satırçıq* "tek bir satır", *parçacıq* "küçük bir parça", *bayırçıq* "hafif bayır".

Özel isimlere, akrabalık isimlerine gelen ek, genellikle iyelik eki ile birlikte kullanılarak sevgi ifadesi verir. Bu ifadeye bazen acıma ifadesi de karışır: *Esmaçıq* "Esmacık", *Asançıq* "Asancık", *Selimeçigi* "Selimeciği", *balaçığım* "evlâdım, yavrum", *babaçığım* "babacığım", *anayçığım* "anneciğim".

Azlığı ifade eden ve sıfat olarak kullanılan isimlere gelerek anlamı kuvvetlendirir: *azçıq* "azıcık", *azğanaçıq* "azıcık", *teqarançıq* "azıcık", *parçaçıq* "küçük bir parça", *alçaçıq* "çok alçak", *kişkeneçik* "küçücük".

Zarf olarak kullanılan isimlerde fazlalaştırma işlevi yüklenir: *şimdiçik* "hemen şimdi", *banaçıq* "hemen, biraz önce", *yañıçıq* "hemen, biraz önce", *deminçik* "hemen, biraz önce", *yavaçıqtan* "çok yavaş bir şekilde".

Kök anlamı dışında bir anlam da verir: *eskençik* "akasya", *almaçıq* "gırtlaktaki çıkık kıkırdak", *qaraçıq* "şarbon hastalığı", *köprücik /köpürcik* "köprücük kemiği", *bürümçik* "bürümcük", *qızılçıq* "kızılcık".

+daş/+deş

Eşitlik ifadesi veren kelimeler türetir: *boydaş* "aynı boyda olanlar", *küçdeş* "aynı güçte olanlar", *nesildeş* "aynı nesilde olanlar", *yaşdaş* "aynı yaşta olanlar", *aenkdeşlik* (< ahenk-deş-lik) "uyum içinde olma".

İş, meslek, alışkanlık birlikteliğini anlatan isimler türetir: *qalemdeş* "yazarların birbirine hitabı", *emekdaş* "aynı yerde çalışanlar", *ayaqdaş /ayaqtaş* "arkadaş", *arqadaş* "arkadaş", *yoldaş* "arkadaş, aynı ideale inananlar", *qursdaş* "aynı sınıfta okuyanlar", *qadedeş* "aynı içki sofrasını paylaşanlar".

Yer isimlerine gelen ek, yer ortaklığı anlatan isimler türetir: *köydeş* "köydeş", *sınırdaş* "aynı sınırı paylaşanlar", *vetandaş* "vatandaş", *yoldaş* "yoldaş", *qomşudaş* "komşu", *sınıfdaş* "aynı dershaneyi paylaşanlar".

Kan bağı ifade eden isimlere gelerek akrabalık isimleri türetir: *qandaş* "babadan kardeş", *qarındaş* "ana bir kardeş, yakın akraba", *soydaş* "akraba", *ömürdeş* "eş, hayat arkadaşı".

+ ki

Kırım Türkçesinde bu ek, zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler türetir. İşlevleri içinde bulunma, bağlılık ve aitlik ifade etmektir. Kırım Türkçesinde bu ekin kullanım yerleri ve işlevleri farklı özellikler gösterdiği için, bunları ayrı ayrı izah etmek doğru olur:

+ki eki, doğrudan doğruya kök veya gövdelere getirilerek, bulunma ve aitlik ifade eden, hem sıfat hem de isim gibi kullanılan vasıf isimleri türetir. Bu kullanım şekli birkaç kelimede görülür: *şimdiki,* "şimdiki", *soñki* "sonki", *bugünki* "bugünkü", *evelki* "önceki", *deminki* "deminki".

Bulunma ifade eden, bir nesnede bulunan nesneyi gösteren ve hem sıfat hem de isim olarak kullanılan vasıf isimleri, yani zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapar: *şeerdeki evler* "şehirdeki evler", *qırım-tatar tilindeki sözler* "Kırım Tatar dilindeki sözler", *devirdeki tarihiy adiseler* "dönemdeki tarihî hadiseler", *köydeki bu deñişiklikler* "köydeki bu değişiklikler", *meydanlıqtaki uruşlar* "meydandaki vuruşmalar", *ondakilerge* "ondakilere", *yalıdakiler* "yalıdakiler".

Her ismin ilgi hâli eki almış şekline getirilebilen +ki eki, çok işlek olarak kullanılır: *benimki* "benimki", *seniñki* "seninki", *onıñki* "onunki", *qızıñki* "kızınki", *mektepniñki* "mektebinki".

+lı/+li:+lu/+lü

İsimlerden sıfatlar türetir: *mucizeli (adise)* "enteresan hadise", *ikmetli (söz)* "hikmetli söz", *quvetli (kişi)* "kuvvetli adam", *qıymetli (fikir)* "kıymetli fikir", *türlü (aşlar)* "çeşitli yemekler".

Renk isimlerine gelerek sıfatlar türetir: *allı* "kırmızılı", *sarılı* "sarılı", *qaralı* "siyahlı", *beyazlı* "beyazlı".

Bir yere, bir müesseseye, bir kavme, bir hanedana mensubiyet ifadesi verir: *Asiyalı* "Asyalı", *Qırımlı* "Kırımlı", *Gaspıralı* "Gaspıra köyünde yaşayan", *köylü* "köylü", *şeerli* "şehirli".

Sahip olma, üzerinde bulundurma, o özelliği taşıma ifade eden vasıf isimleri türetir: *ğayretli* "gayretli", *fikirli* "düşünceli", *öpkeli* "öfkeli", *naqışlı* "nakışlı", *eziyetli* "zor", *sevimli* "sevimli".

Yiyecek isimlerine gelerek o yiyeceğin içinde bulunduğunu anlatan vasıf sıfatları türetir: *sütlü* "sütlü", *tuzlu* "tuzlu", *etli* "etli", *maylı* "yağlı", *ballı* "ballı".

Kök niteliğinin devamlı bir şekilde mevcut olduğunu gösteren niteleme isimleri yapar: *emiyetli* "ehemmiyeti olan", *zeinli* "zeki", *yüklü* "yüklü, hamile", *eyilikli* "iyilik sahibi olan", *temelli* "sağlam temeli olan", *merametli* "merhametli", *haraqterli* "karakterli", *bahıtlı* "bahtlı", *güçlü* "güçlü", *aqıllı* "akıllı", *insaniyetli* "insaniyetli", *semereli* "verimli", *körümli* "meşhur".

Sınırlı bir zaman için geçerli olan geçici vasıf isimleri yapar: *deşetli* "dehşetli", *mucizeli* "mucizeli", *yağmurlı* "yağmurlu", *qasevetli* "sıkıntılı", *yuqulı* "uykulu".

+lıq/+lik:+luq/+lük

İsimlerden belli bir iş için kullanılan alet ismi yapar: *ağızlıq* "gem", *közlük* "gözlük", *namazlıq* "seccade", *boyunlıq* "boyunluk, kolye", *derslik* "ders kitabı", *tuzluq* "tuzluk", *biberlik* "biberlik".

Sayı isimlerine gelerek grup şeklinde olmayı ifade eden isim yapar: *birlik* "birlikte olma", *üçerlik* "üçlü", *beşlik* "beşli", *onluq* "onluk", *yüzerlik* "yüz civarında", *biñerlik* "bin civarında".

Bu eki alan isim, sayı isimleriyle birlikte kullanılır. Bu durumda, ek alan isim sıfat görevindedir: *altı aylıq bala* "altı aylık çocuk", *on altı satırlıq yır* "on altı satırdan oluşan türkü", *eki künlük yol* "iki günlük yol", *bir saatlik iş* "bir saat içinde yapılacak iş", *beş yıllıqlar* "beş yıl için yapılan çalışma plânı".

Zaman ifadesi veren isimlere gelerek "için" anlamı veren isimler türetir: *üylelik aş* "öğle yemeği için yemek", *aqşamlıq aş* "akşam yemeği için yemek", *ertenlik aş* "sabah yemeği için yemek", *sabalıq aş* "sabah yemeği için yemek", *üylelik yuqu* "öğle uykusu", *aylıq* "bir aylık müddetle".

Sıfat olarak kullanılan isimlerden mücerret isimler yapar: *bolluq* "bolluk", *yahşılıq* "iyilik", *dülberlik* "güzellik", *qıyınlıq* "zorluk", *zorluq* "zorluk", *toqluq* "tokluk", *açlıq* "açlık", *paklik* "temizlik", *üstünlik* "üstünlük", *serbestlik* "hürriyet", *cesurlik* "cesaret", *zenginlik* "zenginlik", *baylıq* "varlık".

Yer ismi yapar: *sazlıq* "sazlık", *mezarlıq* "mezarlık", *cevizlik* "cevizlik", *ormanlıq* "ormanlık", *dağlıq* "dağlık".

Somut isimlerden sonra gelen ek, soyut isimler yapar: *fuqarelik* "fakirlik", *esirlik* "esaret", *şakirtlik* "öğrencilik", *babalık* "babalık", *analık* "annelik", *barlıq* "var olma".

+(ı)ncı /+(i)nci: +(u)ncı /+(ü)nci

Asıl sayı isimlerine gelerek sıra sayı isimleri yapar: *birinci* "birinci", *ekinci* "ikinci", *üçünci* "üçüncü", *dörtünci* "dördüncü", *beşinci* "beşinci", *altıncı* "altıncı", *yedinci* "yedinci", *onuncı* "onuncu", *yigirminci* "yirminci".

Bu ek, *qaç* ve *orta* kelimelerine de gelir: *qaçıncı* "kaçıncı", *ortancı* "ortanca".

Bu ekten sonra +da /+de bulunma eki getirilerek yapılan sıra sayı isimleri zarf olarak kullanılır: *birincide* "ilk olarak", *ekincide* "ikinci olarak" gibi.

+sız /+siz: +suz /+süz

Bu ek, isimlere gelerek sıfat olarak kullanılan isimler yapar: bir nesne veya kavramın yokluğunu, eksikliğini bildirir: *aqılsız* "akılsız", *medeniyetsiz* "görgüsüz", *essiz* "idraksiz", *işsiz* "işsiz", *yuqusız* "uykusuz".

Eklendiği kelimenin anlamına bağlı olarak bolluğu ifade eder: *esapsız* "hesap edilemeyecek kadar çok", *sayısız* "pek çok".

Çok az da olsa, sıfatlardan sıfat olarak da kullanabilecek isimler türetir: *qolaysız* "uygun olmayan, zor", *teñsiz* "farklı, eşit olmayan".

+y

Küçültme eklerindendir. Akraba veya ünvan adlarına gelerek sevgi, sempati, hitap anlamları verir: *aqay* "adam, bey", *anay* "anne", *qartanay* "büyük anne", *qartiy* "yaşlı bir hanıma hitap ederken kullanılır", *apay* "(kadın) eş", *bitay* "büyük anne", *babay* "baba(cığım)", *totay* "görümce".

Fiilden isim yapma ekleri

-aq/ek;-q/-k

Fiilde gösterilen hareketi alışkanlık hâline getiren, çokça yapan veya fiilde gösterilen durumun çokça olduğunu gösteren sıfatlar türetir: *qorqaq* "korkak", *qaçaq* "kaçak", *quraq* "kurak" (<qur-ğaq), *yedek* "yedek", *oturaq hayat tarzı* "yerleşik hayat tarzı", *oturaq iş* "oturularak yapılan iş", *çolaq* "eli sakat olan".

Fiilde gösterilen hareketin yapıldığı yer isimlerini gösterir: *qavşaq* "kavşak" (<qavuş-aq), *qonaq* "konak", *tapınaq* "tapınak", *duraq* "durak", *bataq* "bataklık, çamurlu" (<bat-qaq), *sığınaq /sığanaq* "sığınak", *qucaq* "kucak".

Araç gereç isimleri yapar: *oraq* "orak" (or- "biçmek, kesmek"), *pıçaq* "bıçak", *oturaq* "oturulacak yer", *yataq* "yatak", *dolaq* "kaşkol", *uçaq* "uçak", *minek* "binilen hayvan, at".

Somut ve soyut adlar türetir: *qonaq* "misafir", *yumaq* "yumak, çile", *kesek* "parça", *tirsek* "dirsek", *oraq* (<or- "biçmek, kesmek") "hasat", *yanaq* "yanak".

-an/-en

Çeşitli isimler yapar: *dalğaqıran* "dalgakıran", *dalqıran* "elma türü", *buzkesen* "buz kıran, mahmuz", *dönen* "dört yaşında at", *düzen* "düzen, nizam: armoni, akort", *yelquvan* "yelkovan", *piçen* "ot", *qunan* "üç yaşında at", *qulan* "geniş alan".

–ar /-er: -ır /-ir; -ur /-ür: -r

Kırım Türkçesinde bazen kalıplaşarak kalıcı isim türetir: *köçer* "dingil, eksen, araba dingili", *tüyür* "yumru", *kelir* "gelir", *sezilir* "hassas", *beñzer* "benzer, eş", *yazar* "yazar".

Bu sıfat–fiil ekinin kalıplaşması birleşik kelimelerde de görülür: *yerölçer* "topograf, kadastro memuru", *yolbasar* "haydut", *başkeser* "eşkiya", *atbaqar* "at bakıcısı", *yağmur ölçer* "yağmur ölçen alet", *at çapar* "jokey".

-ç

Dönüşlü fiil tabanlarından isim türetir: *işanç* "inanç", *qazanç* "kazanç", *yuqunç* "tesir", *ökünç* "pişmanlık", *ödünç* "ödünç".

Duygu ifade eden sıfatlar türetir: *igrenç* "iğrenç", *qorqunç* "korkunç", *qızğanç* "kıskanç", *külünç* "gülünç".

Bu ekten sonra bazen +lı /+li eki gelerek sıfatlardan yeni sıfatlar türetir: *külünçli* "komik", *qorqunçlı* "korkunç", *yuqunçlı* "tesir eden, bulaşıcı", *quvançlı* "sevinçli", *ökünçli* "pişman", *igrençli* "iğrenç".

-çaq/-çek

Dönüşlü fiillere gelen ek, fiildeki faaliyeti yapan, sahip olanı kuvvetlendiren vasıf isimleri yapar: *utançaq* "utangaç", *çekinçek* "çekingen", *tartınçaq* "çekingen", *inançaq* "çabuk inanan", *erinçek* "üşengeç", *maqtançaq* "çok övünen", *unutçaq* "unutkan".

Nesne isimleri yapar: *salınçaq* "salıncak", *emçek* "meme", *kemirçek* "kıkırdak", *taqınçaq* "takılan broş vb. eşya".

–çıq /-çik

Bu ek, fiillere getirilerek, sıfat olarak kullanılan isimler türetir: *bılançıq /bulançıq suv* "bulanık su", *arınçıq* "berrak, temiz, şeffaf", *aylançıq yol* "dolambaçlı yol", *qatlançıq* "kat kat olan", *quvırçıq /qıvırçıq* "kıvırcık".

Çeşitli isimler türetir: *cıyırçıq* "kırışık" (cıyır- "buruşturmak, kaş çatmak"), *saqlançıq* "saklambaç", *tığırçıq* "küçük tekerlek" (tığır- "yuvarlanmak"), *tükürçik* "tükrük, salya", *aylançıq* "dolambaçlı".

Çok az da olsa, tek heceli kelimelerde de bu ek bulunabilir: *urçuq* "iğ, kirmen" (ur- "vurmak"), *tınçıq* "boğucu, bunaltıcı" (tın- "sakinleşmek, esintinin olmaması").

–ğaq /-gek; -qaq /-kek

Fiille ilgili nitelik bildiren sıfatlar türetir: *tayğaq* "kaygan" (tay- "kaymak"), *yapışqaq* "yapışkan", *qatqaq* "katı, sert" (qat-" sertleşmek, katmak"), tırışqaq "gayretli" (tırış- "inatla uğraşmak"), *mayışqaq* "esnek, kıvrak, kolay bükülen" (mayış- "gevşemek"), *batqaq* "bataklık, çamurlu", *sezgek* "zeki, çabuk farkeden".

–ğı /-gi; -ğu /-gü; –qı /ki; -qu /-kü

Fiillerden araç gereç isimleri türetir: *sançqı* (sanç "batırmak") "çatal", sipirtki /sipirgi (sipir- "süpürmek") "süpürge", *bıçqı /pıçqı* "testere", *çalğı* (çal- "çalmak, hayvan kesmek, buğday vb. biçmek) "müzik aleti, tırpan, orak".

Fiilde gösterilen iş veya hareketle ilgili isim türetir: *açıtqı* (açıt- "mayalamak") "maya", *sarğı* "sargı, halka, salma", *örgü* "örgü, kamçı", *içki* "alkollü içecek", *uyutqı* (uyut- "mayalamak") "maya", *çızğı / çizgi* "çizgi", *alğı* "aylık", *bergi / vergi* "vergi".

Fiilde belirtilen iş veya hareketi gösteren durumu anlatan isimler türetir: *külkü* "gülme, gülüş", *duyğu* "duygu", *sevgi* "sevgi", *sayğı* "saygı", *bilgi* "bilgi", *yuqu* "uyku".

Şu kelimede de bu ekin varlığından söz edilebilir: *köterinki* (köteril- "kalkmak: heyecanlanmak") "heyecanlı: yüksek, kalkık". *köterinki ruh* "heyecanla coşan ruh", *köterinki ses* "coşkun bir ses", *köterinkiliknen* "heyecanla", *o artıq baştakisinden köterinki işitildi* "o artık öncekinden de yüksek, heyecanlı işitildi".

–ğıç /-giç: -ğuç /-güç: –qıç /-quç: -kiç /-küç

Bu ek fiillerden alet ve vasıta ismi yapar: *qırğıç* "boya, tencere dibi gibi şeyleri kazıyarak temizlemeye yarayan demir alet", *süzgüç* "süzgeç", *asqıç* "askı", *açqıç* "anahtar", *oturğıç /oturğuç* "iskemle", *qısqıç* "mengene", *uçquç* "uçak", *tutquç* "kulp, sap", *silgiç* "silgi", *yuvğuç* "bulaşık bezi".

Bu ekle soyut isim de türetilir: *başlanğıç* "başlangıç, ilk, birinci", *sorğuç* "sorgulama", *köstergiç* "belirti, emare, gösterge", *qırğıç* "soyma", *tayanğıç* "dayanak", *yol köstergiç* "yol gösteren, rehber".

Bu ek, fiillerden sıfat yapar: *sançqıç közler* "bakışları insanın içine işleyen gözler", *yırtqıç ayvan* "yırtıcı hayvan", *köstergiç parmaq* "işaret parmağı".

Terim ismi yapar: *ayırğıç* "hece ayırma çizgisi", *ötkergiç* "iletken", *yarı keçirtkiç* "yarı iletken" .

–ğın /-gin; -ğun /-gün; –qın /-kin; -qun /-kün

Fiillerden vasıf isimleri türetir: *satqın* "hain", *küskün* "küskün", *bezgin* "bezgin", *azğın* "azgın", *keskin* "keskin, kesin", *ezgin* "yorgun, bitkin", *yorğun* "yorgun", *öskün* "çok uzamış (sakal, bıyık, adam)", *tolğun* "dolgun, dolunay".

Bu sıfatlardan bir kısmı, kalıplaşarak isimleşmişlerdir. Bir kısmı da hem isim hem sıfat olarak kullanılmaktadır: *tolğun* "dolgun, dolunay", *yanğın* "yangın", *basqın* "baskın", *sürgün* "sürgün", *taşqın* "taşkın (su)", *bozğun* "bozgun", *uçqun* "kıvılcım".

–ğır /-gir; -ğur /-gür, —qır /-kir; -qur /-kür

Fiillere getirilerek insan veya hayvanlara özgü vasıf isimleri yapan bu ek, isimlere bir abartma ifadesi katar: *sezgir* "duyarlı", *ötkür* "keskin, tesirli", *çalışqır* "çok çalışan", *çapqır* (at) "koşu atı", *tapqır* "hazırcevap", *yalağır* "dalkavuk", *yelgir (at)* " hızlı koşan (at)".

–ı /-i; -u /-ü

Kırım Türkçesinde bu ekle, somut veya soyut isimler türetilir: *sürü* "sürü", *ölçü* "ölçü", *yazı* "yazı", *çatı* "makas", *qapı* "kapı", *ölü* "ölü", *örtü* "örtü", *sayı* "sayı", *qoqu* "koku", *yazı* "kader, talih", *ağrı* "ağrı".

Sıfat olarak kullanılan isimler türetir: *ayrı* "ayrı", *tolu* "dolu", *qatı* "sert", *quru* "kuru", *büklü* (<bükül-ü) "bükülmüş".

-ıcı /-ici; -ucı /-üci, –vcı /-vci

Bu ek, fiilin belirttiği hareketi meslek, uğraşı olarak yapan isimler türetir: *yazıcı* "yazar", *dalıcı* "dalgıç", *qurucı* "inşaat işçisi", *atbaqıcı* "at bakıcısı", *sürüci* "şoför", *uçucı* "pilot", *tilenci* (<tilen-ici) "dilenci", *yığıcı* "monte eden işçi", *aydavcı* (ayda- "sürmek") "sürücü", *sağıcı* "sağıcı", *sılavcı* (sıla- "badana yapmak") "badanacı", *satıcı* "satıcı", *qoşucı* "koşucu".

Fiilde gösterilen hareket veya durumu bir kere veya alışkanlık hâlinde yapanı anlatan isimler türetir: *diñleyici* "dinleyici", *açıcı* "kâşif, keşfeden", *közetici* "gözlemci", *oquyıcı* "okuyucu", *teşkerici* (teşker- "araştırmak, incelemek") "araştırıcı", *alıcı* "işgalci", *tütün içici* "sigara içen", *alıcı* "alıcı".

Bu ekle terim isimleri yapılır: *bağlayıcı* "bağlaç, bağlama edatı", *qoşucı* "bağlaç", *belgileyici* "sıfat", *söz türlendirici affiks* "çekim eki", *söz deñiştirici affiks* "yapım eki", *qoşulıcı* "toplanacak sayı", *aenkleyici* "akort", *yılışıcı ayvanlar* "sürüngenler".

Fiilde gösterilen işi yapan araç-gereç isimleri türetir: *çekici* "çekici", *köçürici* "motor".

Hem sıfat, hem de isim olarak kullanılan kelimeler türetir: *aletici* "netice üzerinde kesin bir şekilde etkili olan", *qandırıcı* "inandırıcı", *olucı* "her zaman olma ihtimali bulunan".

-ış /-iş: -uş /-üş

Getirildiği fiillerden tarz isimleri yapar: *yaşayış* "yaşama şekli", *işleyiş* "işleme şekli", *oturış* "oturma şekli", *keçiniş* "geçinme şekli", *burulış* "burma hareketi", *turuş* "duruş, poz, vaziyet", *çapış* "koşma tarzı", *aytış* "söyleme durumu", *ağlayış* "ağlama", *añlayış* "anlayış", *yazılış* "yazılma", *aytılış* "söyleniş".

Getirildiği fiilin sonucunu anlatan isimler yapar: *toqtalış* "durma", *sögüş* "söğme", *körüş* "görüş".

Kalıcı isim yapar: *keliş affiksi* "hâl eki", *çığış affiksi* "çıkma hâli eki", *oturış* "oturum, toplantı, müsamere", *uruş* "döğüş, kavga, savaş", *çıqışta ol-* "sahneye çıkmak, bildiri vermek", *çıqış* "kızma, çıkışma", *körünüş* "görünüm, tavır", *qurulış* "inşaat".

Eklendiği fiilden sıfat olarak kullanılan isimler yapar: *biliş* "tanıdık", *tanış* "tanıdık", *tanış biliş* "tanıdık", *qıyış* "eğri", *büküş* "eğri".

-q/-k

Yapma veya olma ifade eden fiillerden, fiilde belirtilen duruma, harekete uğramış olan: bu fiilin neticesinde meydana gelen durum anlatılır: *sökük* "sökülmüş olan", *sozuq* (soz- "sündürmek, uzatmak") "uzatılmış olan", *teşik* (teş-"delmek") "delinmiş olan, delik", *sınıq* (sın- "kırılmak") "kırılmış olan".

–Q eki, fiil köklerine getirilerek, alet ismi yapar: *tayaq* "sopa, değnek, sırık", *elek* "elek", *qayraq (taş)* (qayra- "bileylemek") "bileği taşı", *töşek* (töşe- "döşemek, yaymak") "yatak", *yalaq* "çanak, tas (yem vermek için kullanılan), *qazıq* "kazık".

Bu ek, alet ismi dışında, kalıcı isim yapar: *çızıq* "çizgi", *köz qıyığı* "gözün kenarı", *qılıq* "huy, davranış", *soluq* "soluk", *qatıq* "yoğurt: yemeğe katılan sos, baharat vb.)

tırnaq (tırna-"kaşımak") "tırnak", *tilek* "dilek", *yutuq* (yut- "ütmek, kazanmak") "kazanç".

Olma veya yapma ifade eden fiillerden sıfat olarak kullanılan isimler yapar: *tayğalaq* (tayğala- "bir süre ayağı kayarak düşecek gibi olmak) "kaygan", *yapıq* (yap- "kapamak") "kapalı", *ayınıq* (ayın- "kendine gelmek") "ayık", *darqaq* (darqa- "dağıtmak") "dağınık", *küyük* "yanık, yanmış olan" (küy-"yanmak"), *soluq /solıq* "soluk", *çıbalıq* (çıbal- karışmak, dağılmak) "karışık", *arıq* (arı- "zayıflamak") "zayıf", *coyıq* (coy- "kaybetmek") "kayıp", *aqsaq* "aksak", *titrek* "titrek", *qaytıq ava* "çok durgun hava".

Yansılamalı fiillere gelir: *aqsırıq* "aksırık", *tükürik* "tükrük", sızğırıq (sızğır- "ıslık çalmak") "ıslık", *öksürik* "öksürük".

Gramer terimi isimleri yapar: *tutuq* "ünsüz", *sozuq* (soz- "uzatmak, sündürmek") "ünlü".

-m

Fiilin gösterdiği işle ilgili sonucu gösteren soyut veya somut adlar türetir: *ayrım mülkü* "özel mülk", *biçim* "biçim, görünüş", *bilim* "bilim", *ölüm* "ölüm", *salım* "yatırım", *sayım* "sayım", *yazım* "imlâ", *qaytım* "şerit, çizgi, evlek", *sağım* "sağım, sağılan süt", *aqım* "akım, cereyan", *ölüm* "ölüm", *ölüm-qalım dünyası* "ölüm kalım dünyası", *kesim* "kesim, biçme", *qaytım* "para üstü, iade", *biçim* "şekil", *çıdam* "sabır",

Fiilde gösterilen işle ilgili miktar, mesafe ifadesi verir: *çımtım* (çımtı- "çimdiklemek") "bir tutam", *üyüm* (üy- "yığmak") "yığın", *tilim* "dilim", *yutum* "yudum", *qapım* (qap- "ağzına atmak") "bir lokma", *yarım* "yarım, buğday ölçü birimi". *atım* "bir kere atma"..

Fiille ilgili eşya, yer, nesne ismi yapar: *kiyim* "giyim, elbise", *soğum* "kesilecek hayvan", *qurum* "müessese".

Terim yapar: *yazım* "imlâ", *söylem* "telâffuz", *aytım* "deyim", *alım* "vergi", *basım* "kan basıncı", *sarım* "*(askerî)* ablukaya alma", *aqım* "akım, cereyan", *añlam* "anlam", *seçim* "seçim", *alım-satım* "ticaret".

Kırım Türkçesinde –m ekiyle türetilmiş bazı gövdeler, ikinci bir yapım eki aldıklarında kullanılırlar: *körümli* "gösterişli", *içimlik* "içecek", *ösümlik* "bitki".

-ma/-me

Fiilin gösterdiği oluş, kılışı bir iş adına dönüştürür. Ek, bu kullanım şeklinde genellikle isim çekim ekleri ile kullanılır: *aytma* "söyleme", *barma* "gitme", *açma* "açma", *tiyme* "değme, dokunma", *berme* "verme", *çaptırma* "koşturma", *adaşma* "şaşırma", *tegizleme* "düzeltme".

–ma eki, iş isimleri yapma fonksiyonunun yanında kalıcı isimler de yapar: *sarma* "sarma yemeği", *burma* "bir hamur yemeği", *donatma* "donatım", *örme* "örgü", *qolyazma* "el yazması", *qaytarma* "halk oyunu", *qazma* "kazma", *aylanma* "tabir, deyiş", *aylanma* "viraj", *qavurma* "kavurma yemeği", *iç qatması* "kabızlık", *dondurma* "dondurma", *uyuşma* "uyum", *kelme* "yabancı", *kelmeşek* "yabancı", *cayma* "minder", *yazma* (yaz- "yoğurdu suyla çırparak yayılmasını sağlamak") "ayran".

Bu ekle türetilen bazı isimler, sıfat olarak da kullanılır: *qaytarma (yaqa)* "çevirme yaka", *doğma Qırımlı* "doğuştan Kırımlı", *alınma (kelime)* "alıntı kelime", *saylama (eser)* "seçilmiş eser", *qoşma sözler* "ilâve edilmiş kelimeler", *suvarma (topraq)* "sulanan toprak", *yasama çeçek* "sunî, yapma çiçek", *örme çorap* "örgü çorap", *qurma saat* "kurularak çalışan saat".

–maca: –mece

Bu kelimeyle türetilen kelimeler daha çok, oyun, eğlence türünde isimlerdir: *bulmaca* "bulmaca", *tapmaca* "bilmece". Ayrıca *çekmece* "çekmece" kelimesinde de bu ekin varlığı görülmektedir.

–maq/–mek

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, mastar eki durumunda olan ek, bütün fiillere gelerek geçici hareket ve oluş isimleri türetir: *barmaq* "varmak, gitmek", *söyleşmek* "konuşmak", *qartaymaq* "ihtiyarlamak", *sandıraqlamaq* "tir tir titremek", *qayğırmaq* "kaygılanmak", *aylandırmaq* "çevirmek", *ozğarmaq* "geçirmek, yolcu etmek", *siyrekleşmek* "seyrekleşmek".

Kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler de yapar: *ilmek* "düğüm, ilik", *quymaq* (quy- "dökmek, yoğun bir şekilde akmak") "omlet", *soqmaq* "sokak, dar yol", *yemek* "yemek", *ırmaq* (ır- /yır- "hendek açmak") "ırmak".

-malı

-ma fiilden isim yapma ekiyle, +lı isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu ekle türetilen kelimelerin –ma'lı gövdeleri kalıcı isim olarak kullanılmadığı için, -malı ekini birleşik bir ek olarak, ayrıca işleme lüzumu gördük: *ayqırmalı* (hayqır) "çok bağırıp çağıran", *burulmalı* (burul- "kıvrılmak") "dolambaçlı", *tölemeli* (töle- "ödemek") "ücretli".

-mış / -miş: -muş/-müş

Kırım Türkçesinde kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumuna giren ek, aslen bir sıfat-fiil ekidir. Kalıplaşma neticesinde kalıcı isimler türetir: *turmuş* "hayat", *doğmuş* "öz, kardeş", *yemiş* "meyve", *oqumış* "tahsilli", *emiş demiş* "dedikodu".

et- fiiline getirilen ek, kalıplaşmış bir şekilde kullanılır: *etmişleri olsa kerek* "bir şeyler yapmış olmalılar".

-n

Fiilde gösterilen hareket veya durumu yapan, olan veya yapılanı anlatır: *cıyın* (cıy-"toplamak") "toplantı", yığın (yığ- "yığmak, toplamak") "yığın", ekin "ekin", kelin "gelin", tütün "duman", tikin "ibik, mahmuz", qıyın "zor".

-ntı /-nti

Olma veya yapma ifade eden fillere getirilen ek, fiilin sonucunda ortaya çıkan durumla ilgili isimler türetir: *yıqıntı* "yıkıntı", *aqıntı* "akıntı", *siyarıntı* (siyar- "kararmak, siyahlaşmak") "çürük", *qızarıntı* "kızartı", *tökünti* "döküntü", *çıqıntı* "çıkıntı", *kezinti* "gezinti", *teprenti* (tepren-" kımıldamak, hareket etmek, sarsılmak") "sarsıntı, deprem",

qaşıntı /qıçıntı "kaşıntı", *serpinti* "serpinti", *kögerinti* (*köger-*: morarmak) "morluk", *yığıntı* "toplam", *sarsıntı* "sarsıntı", *pekinti* "daha sağlam olma", *çıqıntı* "geri kalan", *taşlantı* "geri kalan, bakiye".

İnsanlarda oluşan psikolojik durum ile ilgili isimler türetir: *quruntı* "kuruntu", sıqıntı "sıkıntı".

-v, -uv/-üv

Kırım Türkçesinde bu ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz ve ünsüzle biten bütün fiillere –uv /-üv; ünlüyle biten fiillere de –v şeklinde eklenir. Ekin bünyesinde bulunan /v/ sesinin, yanında bulunan dar-düz ünlüleri yuvarlaklaştırması sebebiyle, bu ekin getirldiği düz-dar ünlüyle biten fiillerin son ünlüsü yuvarlaklaşır: *irüv* (iri- "erimek") "erime".

–mA fiilden fiil yapma ekinden sonra geldiğinde –y- yardımcı sesini alan ek, -Uv şeklindedir: *darqatmayuv* (darqatma- "dağıtmamak") "dağıtmamak, yaymamak".

Mastar eki gibi bütün fiillerde kullanılır: *oquv* "okuma", *ağlav* "ağlama", *tabınuv* "tapınma", *qaytuv* "geri dönmek", *yaldav* "yüzmek", *irüv* "erimek", *başlanuv* "gebe kalmak", *toqunuv* "dokunma, temas etme", tutuv "tutmak, yakalamak".

Soyut isimler türetir: *qaynav* "coşkunluk", *bildirüv* "bildiri, resmî tebliğ", *doğuv* "doğum", *tutuv* "hastalık nöbeti", *işlaşlav* (iş taşlamak) "iş bırakmak, grev", *maqtav* "övgü", *saylav* "seçim", *sıltav* (sılta- "mazeret beyan etmek") "mazeret", *sorav* "soru, sorgu, araştırma, anket", *qaytavlav* "nüksetme", *qıdıruv* (qıdır- "aramak") "gezme", *toqtav* "ara, fasıla", *aytuvlı* "namlı, meşhur".

-vıq /-vik: -vuq /-vük

Çoğunlukla yansılamalı fiillerden sıfat olarak da kullanılan isim türetir: *yıltıravuq* "parlak", *qaltıravuq* "titrek", *yaltıravuq* "parlak", *bıdırdavuq* "geveze", *titrevük* "titrek", *ğırıldavuq* "devamlı gürültü çıkaran (motor vb.)", *cılavuq /ağlavuq* "yerli yersiz sık sık ağlayan", *buzlavuq* "kaygan buz", *abdıravuq* "telâşlı, ürkek", *qıçıravuq* (<qıçır- "bağırmak") "çok bağıran".

Kalıcı isimler yapar: *buzlavuq* "saçaklardan sarkan buz", *çırmavuq* (çırma- "sarmak, sarılmak") "sarmaşık", *fırıldavuq* "topaç, fırıldak", *sızlavuq* "sivilce".

Bu ek, ünsüzle biten fiillerden sonra -avuq şeklinde kullanılmaktadır: *sızğıravuq* (sızğır- "ıslık çalmak") "düdük", *bağıravuq* "acı bir ses tonuyla bağıran", *qıçıravuq* (qıçır- "bağırmak") "çok bağıran".

İsimden fiil yapma ekleri

+a- / +e-

Sıfat veya isim olarak kullanılan isimlerden, yapma ifade eden fiiller türetir: *töşe-* "döşemek", *tüne-* "tünemek", *ota-* "yabanî otları temizlemek", *aşa-* "yemek yemek", *qıyna-* "eziyet etmek", *oyna-* "oynamak", *kevşe-* "geviş getirmek", *boşa-* "boşamak", *tile-* "istemek", *qapa-* "kapamak".

İsimlere getirilen ek, olma ifade eden fiiller de türetir: *beñze-*"benzemek", *esne-* "esnemek", *qaltıra-* "titremek", *tentire-* "sendelemek", *yımşa-* "yumuşamak", *qana-* "kanamak", *yaşa-* "yaşamak", *buna-* "bunamak".

+ar- /+er-, +r-

Sıfat olarak kullanılan isimlere gelerek olma ifade eden fiiller türetir: *yaşar-* "gençleşmek", *tazer-* "tazeleşmek", *eskir-* "eskimek", *incer-* "incelmek", *delir-* "delirmek", *yufqar-* "yumuşamak, incelmek, narinleşmek", *bolar-* "bollaşmak", *qoyur-* "koyulaşmak", *yañır-* "yenileşmek".

qayğı isminden de olma ifade eden fiil türetmiştir: *qayğır-* "kaygılanmak".

Renk isimlerine gelerek olma ifade eden fiiller türetir: *ağar-* (<aq+ar-) "ağarmak", *köger-* "(<kök+er-) "göğermek", *qızar-* "kızarmak", *morar-* "morarmak", *yeşer-* "yeşermek", *bozar-* "bozarmak", *çalar-* "saçların ağarması", *qarar-* "kararmak".

+ay-/+ey-; (+ıy-/+iy-)

Genellikle sıfat olarak kullanılan isimlere gelerek olma ifade eden fiiller türetir: *azay-* "azalmak", *qambıray-* "kamburlaşmak", aqay- /aqıy- "hayret veya kızgınlıkla gözü çok açarak gözün akını ortaya çıkarmak: hastalık, içki gibi yıpratıcı durumlardan dolayı bakışın cansızlaşması", *sertey- /sertiy-* "sertleşmek, kızmak", *tersey- /tersiy-* "tersleşmek", *keñeyt-* "genişletmek", *taqıray-* "tamtakır kalmak", *qıyışay-* "eğrilmek, yamulmak".

+da- /+de-

Yansılamalı isimlere gelerek olma ifade eden fiiller türetir: *balqılda-* (krş. balq balq et- "ışığın yansımasını taklit etmek, parlamak", *çatırda-* "çatırdamak", *çımırda-* "el veya ayağın uyuşma neticesinde karıncalanmasını anlatan taklidî fiil", *duqulda-* "kalbin çarpması", *jıyqılda-* "jıyk diye ses çıkarmak", *lipilde-* "hızlı hareket neticesinde kalbin hızlı atması: et, jöle gibi nesnelerin hafif hafif titrer gibi hareket etmesi".

Yansılamalı isimlere gelerek yapma ifade eden fiiller türetir. Türetilen bu fiiller hakaret maksadıyla kinayeli olarak da kullanılır: *badırda-* "çene çalmak, dırdır etmek, gürültü yapmak", *bıdırda-* "kelimeleri net bir şekilde telaffuz etmeyip hafif sesle konuşmak, hafif hafif gürültü yapmak", *mırılda-* "mırıldanmak, kedinin mırıl mırıl etmesi", *tısırda-* "tısır tısır ses çıkarmak", *dañğırda-* "çok yüksek sesle gürültü yapmak", *dırılda-* "dırdır etmek, çok konuşmak", *fısılda-* "fısıltıyla konuşmak".

Yansıma olmayan birkaç isimden de yapma ifade eden fiiller türetir: *indeme-* "sesini çıkarmamak", *iste-* <izde- "istemek", *alda-* "aldatmak".

+ğır- /+gir-; +ğur- /+gür; +qır- /+kir-; +qur- /+kür-

Yansılamalı isimlere gelerek olma veya yapma ifade eden fiiller türetir: *ayqır-* "haykırmak", *fışqır-* "fışkırmak", *qıçqır-* "şiddetli bir şekilde bağırıp çağırmak; ızdıraplı, endişeli bir şekilde çığlık atmak", *ökür-* "böğürmek, anırmak; uğuldamak, bağırarak ağlamak", *püskür-* "püskürmek", *sızğır-* "ıslık çalmak", *sümgür-* "sümkürmek", *tükür-* "tükürmek".

+q-/+k-

Bu ek, genellikle ünsüzle biten tek heceli sıfatlardan, olma ifade eden fiiller türetir: *açıq-* "acıkmak", *birik-* "birikmek", *çınıq-* (çın "doğru") "gerçekleşmek, tahakkuk etmek", *keçik-* "gecikmek", *yoluq-* "karşılaşmak, görüşmek", *zoruq-* "zorlanmak, yorulmak".

Birkaç örnekte ise, ünlüyle biten iki heceli isimlere eklenmiştir: *mavıq-* "soğuktan morarmak", *toluq-* "hıncahınç dolu olmak".

+l-

Ünlüyle biten isimlere gelerek olma ifade eden fiiller yapar. Ekin getirildiği isimler genellikle sıfat olarak da kullanılan isimlerdir: *qaral-* "kararmak", *qarıl-* "sesin hırıltılı çıkması", *tiril-* "dirilmek, canlanmak", *doğrul-* "doğrulmak", *egril-* "eğrilmek", *süyrül-* "sivrilmek".

+la-/+le-

Yapma ve olma ifade eden fiiller türetir: *añla-* "anlamak", *oyla-* "düşünmek", *abayla-* "farkına varmak", *añla-* "anlamak", *oyla-* "düşünmek", *öpkele-* "öfkelenmek", *sümele-* "güvelenmek, güve düşmesi", *buzla-* "üşümek".

İsmin karşıladığı nesnenin ortaya çıkmasını, meydana gelmesini sağlayan, yapma ifade eden fiiller türetir: *balala-* "çocuk doğurmak", *buzavla-* (buzav "buzağı") "buzağılamak", *qulunla-* (qulun "tay") "yavrulamak", *qozla-* "yumurtlamak", *qozula-* (qozu "kuzu") "kuzulamak", *cıltla-* "ciltlemek", *paketle-* "paketlemek", *boğçala-* "bohçalamak".

Kökte bildirilen nesneyi araç olarak kullanma yoluyla, o nesne ile yapılan işi gösteren, yapma ifade eden fiiller türetir: *ağuvla-* "zehirlemek", *suvla-* "sulamak", *arqanla-* "kalın iple bağlamak", *aşla-* "gübre vermek, aşı yapmak", *çubuqla-* "çubukla "vurmak", *qamçıla-* "kamçıyla vurmak".

Kökte belirtilen işi yapma ifadesi veren fiiller türetir: *bağışla-* "bağışlamak", *erkele-* (erke "en küçük çocuk, şımarık") "şımartmak", *tigizle-* (tigiz "düzgün") "düzeltmek", *sıyla-* (<sıy "ikram") "ağırlamak".

Yansılamalı isimlerden yapma ifade eden fiiller türetir: *adaqla-* "gıdaklamak", *qıdaqla-* "gıdaklamak", *çırçırla-* "cırıldamak", *avla-* "havlamak", *miyavla-* "miyavlamak", *mele-* "melemek", *ağla-* "ağlamak", *iñle-*"inlemek", *üfle-*"üflemek", *çıñla-* "çınlamak", *çatla-*"çatlamak", *horla-* "horlamak", *opla-* "hoplamak", *gürle-* "gürlemek", *şırla-* "şırıldamak".

Sıfat veya zarf olarak kullanılan isimlere getirilen ek, olma veya yapma ifade eden fiiller türetir: *kenişle-* "genişlemek", *aqsaqla-* "aksamak, topallamak", *arıqla-* "zayıflamak", *ucuzla-* "ucuzlamak", *qolayla-* "kolay hâle getirmek", *yamanla-* "kötülemek", *kerile-* "gerilemek", *ilerle-* "ilerlemek", *artla-* "temizlemek".

+lan-/ +len-

+lA ekiyle yapılmış bazı fiil gövdeleri bu şekilleriyle kullanılmamakta, –n- dönüşlülük ekiyle birleşip kaynaşarak +lAn- şeklinde kullanılmaktadır.

Bu ek, isim, sıfat ve alınma kelimelerden olma ifade eden fiiller türetir: *soqurlan-* "kör olmak" (< soqur "kör"), *evlen-* "evlenmek", *açuvlan-* "hırslanmak, kızmak" (açuv "öfke"), *meraqlan-* "ilgilenmek", *şübelen-* "şüphelenmek", *batırlan-* "yiğit olmak" (*batır* "yiğit"), *kifayetlen-* "yetinmek", *tolqunlan-* "dalgalanmak"(tolqun "dalga").

Bu ek, yokluk bildiren +sIz ekinden sonra çok sık kullanılır: *cesaretsizlen-* "cesaretini kaybetmek", *qolaysızlan-* "psikolojik dengesini kaybetmek", *silâsızlan-* "silahsızlanmak".

+laş-/ +leş-

+lA ekiyle yapılmış bazı fiil gövdeleri bu şekilleriyle kullanılmamakta, –ş- işdeşlik ekiyle birleşip kaynaşarak +lAş- şeklinde kullanılmaktadır. Kırım Türkçesinde bu ek, ses uyumuna uyarak fonetik şekilleri ile kelime türetmektedir.

İsimlerden ve sıfatlardan işdeşlik ifadesi veren fiiller türetir: *dertleş-* "dertleşmek", *qulaqlaş-* "birbirinin kulağına fısıldamak", *aqlaş-* "barışmak, uzlaşmak", *ayaqlaş-* "ayaklı başlı yatmak", *mesleatlaş-* "istişare etmek".

Sıfatlardan olma ifade eden fiiller türetir: *adiyleş-* "basitleşmek", *yamanlaş-* "fenalaşmak", *balabanlaş-* "büyümek", *qoyulaş-* "koyulaşmak", *tamırlaş-* "kök salmak", *qıyınlaş-* "zorlaşmak", *osallaş-* "kötüleşmek".

+lat- /+let-

+lA- ekiyle yapılmış bazı fiil gövdeleri bu şekilleriyle kullanılmamakta -t- faktitif ekiyle birleşip kaynaşarak +lAt- şeklinde kullanılmaktadır. Kırım Türkçesinde bu ek, ses uyumuna uyarak fonetik şekilleri ile kelime türetmektedir: *alçaqlat-* "alçaltmak, indirmek, düşürmek, azaltmak, kötüleştirmek", *aydınlat-* "aydınlatmak", *azlat-* "azaltmak", *siyreklet-* "seyrekleştirmek", soñlat- "sona erdirmek", *tögereklet-* "yuvarlaklaştırmak".

+msırA-

Bu ek, fiilden fiil yapma –msIrA- ekine benzetilerek kurulan bir birleşik isimden fiil yapma ekidir: *qayğımsıra-* "kaygılanır gibi olmak", *yuqumsıra-* "çok uyku gelmesi, uyur gibi olmak".

+(X)r-

Tek heceli yansılamalı kelimelere gelerek olma veya yapma ifade eden fiiller türetir: *afır-* "havlamak", *apşır-* "hapşırmak", *cekir-* "söğmek, azarlamak", *çıbır-* "damla damla akmak", *üfür-* "üfürmek", *qaqır-* "gırtlağını temizlemek", *öksür-* "öksürmek".

+sın-/+sin-; +sun-/+sün-

Bu ek, isimden fiil yapma eki +sI ve –n- dönüşlülük ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. İsimlerden bir şey sanmak, kabul etmek anlamı veren fiillerin türetilmesini sağlar: *ayıpsın-* "ayıplamak", *azsın-* "azımsamak, az bulmak", *çoqsun-* "çok bulmak", *şeksin-* "şüphelenmek", *minsin-* "benimsemek", *öksün-* "göğüs geçirmek, ah çekmek", *ağırsın-* "zor bulmak", *yazıqsın-* "merhamet etmek".

+sıra- /+sire-

Olma ifade eden fiiller türetir: *kiyiksire-* "yabanileşmek, yabancı hissetmek", *peşmansıra-* "pişman olmak", *sensire-* "yakınlık duymak, senli benli olmak", *yanıqsıra-* "mahzunlaşmak", *yañısıra-* "yenileşmek", *yañğızsıra-* "yalnızlık hissetmek", *yatsıra-* "yabancılık hissetmek".

İsimlerden "gibi olmak" anlamı veren, olma ifade eden fiiller türetir: *abaysıra-* "farkeder gibi olmak", *elemsire-* "hafifçe kederlenir gibi olmak", *hayalsıra-* "hayale dalar gibi olmak", *havfsıra-* "korkar gibi olmak", *tumansıra-* "hafif dumanlı olmak".

İsmin ifade ettiği kavramı arzulamayı anlatan fiiller türetir: *çaysıra-* "çay içmeyi arzulamak", *suvsıra-* "su içmeyi arzu etmek", *yuqusıra-* "uyumak istemek".

İsimde belirtilen durum gibi davranmayı anlatan fiiller türetir: *aqaysıra-* "adam gibi davranmak".

Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-a-/-e-

Getirildiği fiilin mânâsını pekiştirir: *süyre-* "sürüklemek", *bura-* "burmak, bükerek sıkıştırmak", *ite-* "iteklemek", *qura-* "bir araya getirip birleştirmek, kurmak", *ölçe-* "ölçmek", *silke-* "silkelemek", *sora-* "sormak", *tıqa-* "tıkmak, tıkamak", *tüte-* "tütmek", *yora-* "tefsir etmek, açıklamak".

-A- eki, diğer eklerle birleşerek de kullanılmaktadır: *tutaş-* "tutuşmak".

-ğala- /-gele-; qala- /-kele-

Fiilde gösterilen hareketin sürekli yapıldığını anlatan fiiller türetir: *sozğala-* "uzatmak, sündürmek, lafı eveleyip gevelemek", *qaqqala-* "hızlı bir şekilde sağa sola iteklemek", *keskele-* "kesikler içinde bırakmak, kertik kertik yapmak", *basqala-* "ayağıyla basarak iyice çiğnemek", *çapqala-* "koşuşturmak: gayretle uğraşmak".

Kısa zaman aralıklarıyla tekrar tekrar yapma ifade eden fiiller türetir: *baqqala-* "sağa sola bakmak", *barğala-* "gidip gelmek", *içkele-* "zaman zaman içmek", *sançqala-* "aralıklarla tekrar tekrar saplamak, sivri bir şeyle batırarak karıştırmak".

–ğıçla- /-giçle-; -ğuçla- /-güçle-; qıçla- /-kiçle-; -quçla- /-küçle-

Bu ekle türetilen fiiller, kısa zaman aralıklarıyla tekrar tekrar yapılan veya sürekli olan eylemleri ifade ederler: *tartqıçla-* "sağa sola itip kakmak", *ezgiçle-* "ezmek çiğnemek, hurdahaş etmek", *tintkiçle-* (tint- "köşe-bucak her yeri aramak") "yoğun ve sıkı bir şekilde baştan ayağa taramak, iyice araştırmak", *sozğuçla-* (soz- "sündürmek, uzatmak") "dolambaçlı yollara gitmek: ağzında sakız çiğnemek: evirip çevirmek, eveleyip gevelemek", *türtkiçle- /türküçle-* "sürekli olarak hafif hafif dürtmek", *qozğuçla-/qozğıçla-* (qoz-"heyecanlandırmak, harekete geçirmeye çalışmak, canlandırmak, uyandırmak") "bir konuyu tekrar tekrar orta çıkarmak, meseleyi tazelemek".

-q-/-k-

Pekiştirilmiş geçişsiz fiiller türetir: *toluq-* "bir şeyden çok fazla etkilenmek, boğazına kadar dolmak", *soluq-* "solmak, pörsümek", *aşıq-* "acele etmek", ayıq- "ayılmak", *sönük-* "şiddeti azalmak", *qanıq-* "kanaat etmek", *yoluq-* "iyice yolunmak", *sıyıq-* " sığmak", *talıq-* "yorulmak", könük- (kön- "razı olmak") "yavaş yavaş alışmak, kabullenmek", *tınıq-* "dinmek, sakinleşmek".

Bu ek, bazı fiillere ise, yardımcı ses almadan doğrudan doğruya eklenir: *qırq-* "kırkmak", *qorq-* "korkmak", *sarq-* "sarkmak", *silk-* "silkmek".

Ek, *bastırıq-* "kâbus görmek" kelimesinde iki heceli bir fiile getirilmiştir.

-qla-/-kle-

Devamlılık ifadesi verir: *avnaqla-* "sallanmak, ırgalamak, çarpınmak", *bağırıqla-* "devamlı bağırmak", *cekirikle-* "kızgın bir şekilde bağırmak, azarlamak", *cuvurıqla-* "sağa sola koşuşturmak", *çaynaqla-* "lafı uzatmak", *sekirikle-* "devamlı hoplayıp zıplamak", *süyrekle-* "sürüklemek".

-ma-/-me-

Olumsuzluk ifade eder: *aytma-* "söylememek", *deme-* "söylememek", *körme-* "görmemek", *ketme-* "gitmemek", *añlaşılma-* "anlaşılmamak", *tıñlama-* "dinlememek".

-msıra-/msire-

Fiilden isim yapma eki –m ile isimden fiil yapma eki +sıra- ekinin kaynaşmasından meydana gelen birleşik bir ektir. Ünlüyle biten fiillere doğrudan doğruya getirilen ek, ünsüzle biten fiillere ses uyumuna göre yardımcı seslerden biriyle bağlanır: *ağlamsıra /cılamsıra-* "ağlar gibi olmak", *külümsire-* "gülümsemek", *duyumsıra-* "fark eder gibi olmak".

–sıra-/-sire-

Bu ek, fiilde belirtilen duruma benzerlik ifadesi verir: *çekinsire-* "çekinir gibi olmak", *qopaysıra-* "böbürlenir gibi olmak, iltifatlara kapılmak, kibirlenmek", *muğaysıra-* "gücenir gibi olmak, üzülür gibi olmak, kendini garip hissetmek", *utansıra-* "mahcup olmak", titsire- "ürpermek, titrer gibi olmak".

–ştır-/-ştir-

Bu ek, -ş- işteşlik ekiyle –tIr- ettirgenlik ekinin birleşmesinden teşekkül etmiştir. Ancak hem işteşlik ekinin hem de ettirgenlik ekinin işlevleri zaman içinde aşınıp kaybolmuştur. Kırım Türkçesinde bugün bu ek, getirildiği fiilin sürekli veya sık aralıklarla yapıldığını anlatan fiiller türetir: *tapıştır-* "söylendiğine inanılan bir sözü kimin söylediğini araştırmak", *cıyıştır-* "ortalığı derleyip toparlamak", *qaqıştır-* "itip kakmak", *quyuştır-* "yağmurun sağanak hâlinde yağması", *quraştır-* (qura- "aynı mânâda") "birbirine ekleyerek parçaları bütün hâline getirmek", *soraştır-* "soruşturmak", *siliştir-* "mec. şiddetli bir tokat atmak", *ölçeştir-* "ölçmek", *araştır-* "inceleme yapmak", *yetiştir-* "işin sonuna ulaşmak", *basıştır-* "bir hadiseyi sonlandırmak", *bulaştır- /bılaştır-* "bulaştırmak".

–l-

Ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya eklenir. Ancak +lA- ekinden sonra –l- getirilmez: *aydal-*"sürülmek", *süyrel-* "sürüklenmek", *maqtal-* "övülmek", *aşal-* "yenilmek", *taşıl-* "taşınmak", *qapal-* "kapanmak", *qayral-* "bileğilenmek", *taptal-* "ezilmek, çiğnenmek", *taral-* "taranmak", *oqul-* "okunmak", *sınal-* "sınanmak".

Ünsüzlerle biten fiillerden sonra –l- eki ikinci hecedeyse yardımcı seslerden biriyle esas fiile bağlanır. Daha sonraki hecelerde /ı/, /i/ yardımcı sesleri bulunur: *qoyul-* "konmak", *burul-* "çevrilmek, kıvrılmak", *kömül-* "gömülmek", *tökül-* "dökülmek", *atıl-* "atılmak", *tartılmaq* "çekilmek", *oturılmaq* "oturulmak", *öldüril-* "öldürülmek".

Bu ek, birlikte kullanıldığı fiile edilgenlik veya dönüşülülük ifadesi katar. Ekin esas işlevi, eklendiği fiile edilgenlik ifadesi katmasıdır: *açıl-* "açılmak" (*qapı açıldı*), *bozul-* "bozulmak" (*maşina bozuldı*), *yekil-* "arabaya koşulmak" (*atlar arabağa yekildi*), *cayıl-* "serilmek" (*kitaplar cayılıp yata*), *süyrel-* "sürüklenmek" (*maşina mında süyrelip ketirilgen*), *üzül-* "kopmak" (*ip üzüldi*), *qaqıl-* "vurulmak" (*qapım qaqıldı*), *öldüril-* "öldürülmek", *cibitil-* (*cibit-* "bir şeyin yumuşaması için suyun içinde bırakmak") "suda bırakılmak", *qavurıl-* "kavrulmak".

Bazı kelimelerde –l- eki, eklendiği fiille aynı mânâda kullanılır: *doğul-* "doğmak" (*men Uzbekistanda doğuldım* "ben Özbekistan'da doğdum").

Çok seyrek de olsa, eklendiği fiile dönüşlülük ifadesi verir: *beril-* "müptelâ olmak, kendini tam olarak vermek" (*işke can yürekten beril-* "işe canı gönülden sarılmak"), *qoşul-* "katılmak, bir araya getirilmek" (*Siz cemaatnıñ arasına qoşulıñız.* "Siz cemaatin arasına katılın"), *toqtal-* "duraksamak" (*Bala toqtalıp, oyaq buyaq qarandı.* "Çocuk duraksayarak oraya buraya bakındı"), *köteril-* "yerinden hafifçe kalkar gibi olmak" (*Tekaran köterilip, tışarğa qaradım.* "Biraz oturduğum yerden doğrulup dışarıya baktım").

-n-

Fiilde belirtilen işin tekrar özneye döndüğünü gösteren dönüşlü fiiller türetir: *körün-* "görünmek", *kiyin-* "giyinmek", *taqın-* "takıp takıştırmak", *tıqın-* "bir şeyler atıştırmak", *tebin-* "tepinmek", *yapın-* "örtünmek", *qaltıran-* "içten içe titremek", *tartın-* "çekinmek", *yaşırın-* (<*yaşır-* "gizlemek, saklamak") "gizlenmek, saklanmak", *ilin-* "mec. birine musallat olmak", *taşlan-* "üzerinde bulunan giysileri çıkarmak".

Getirildiği -l-, -la-, -le- ile biten fiillere edilgen mânâ verir: *bilen-* "bilenmek", bilin- "bilinmek, tanınmak", *ilin-* "asılmak, takılmak", qalan- (duvar) örülmek" *alın-* "bir şeyin alınması", *kiyizlen-* "yabanîleşmek", salın- "konulmak", *saylan-* "seçilmek", *tölen-* "ödenmek", *azırlan-* "hazırlanmak", *bağlan-* "bağlanmak", *qorçalan-* "korunmak", *qatlan-* "katlanmak", *büklen-* "katlanmak", *örselen-* "örselenmek".

Ayrıca şu kelimelerde de –n- eki, edilgenlik ifadesi verir: *cibin-* "ıslanarak kabarıp şişmek" (cibi-:suda ıslanarak yumuşamak), *keçin-* "ölmek", *çayqan-* "çalkalanmak".

Bazı fiillerde –n- eki fonksiyonunu yitirmiştir: *acın-* "acımak", *sögün-* "söğmek", *qorqun-* "ürkmek", *ipran-* "yıpranmak", *suqlan-* "imrenmek", *ökün-* "pişman olmak".

-ş-

Fiilde gösterilen iş veya hareketi iki öznenin karşılıklı olarak yaptıklarını bildiren fiiller türetir: *sağınış-* (sağın- "özlemek") "karşılıklı birbirini özlemek", *qucaqlaş-* "kucaklaşmak", *öpüş-* "öpüşmek", *körüş-* "görüşmek", *qol tutuş-* "el ele tutuşmak", *alışıp beriş-* "birisiyle karşılıklı bir şeyler değişmek", *qaraş-* "bakışmak", *qatnaş-* (qatna- "dahil olmak, bir arada bulunmak") "birisiyle iyi dost olmak, anlaşmak", *töbeleş-* (töbele- "dövmek") "kavga etmek", *uruş-* "vuruşmak", *tabış-* "buluşmak", *tanış-* "tanışmak".

Fiilde belirtilen iş veya durumun birkaç kişi tarafından ortaklaşa yapıldığını bildiren fiiller türetir: *baqırış-* "bağrışmak", *abdıraş-* (abdıra-"telâşlanmak") "hep birlikte telâşlanmak", *çabış-* "koşuşmak", *qıçqırış-* "bağrışmak", *külüş-* "gülüşmek", *mañraş-* "koyunların bağrışması", *qorquş-* "hep birlikte korkmak".

Eklendiği fiil kök ve gövdelerinden oluş bildiren fiiller türetir: *uyış-* "uyuşmak", *yaraş-* "yakışmak", *sürüliş-* "sürü hâlinde olmak", *pekiş-* "sağlam hâle gelmek", *yapış-* "yapışmak", *bürüş-* "buruşmak", *bulaş-* "bulaşmak", *toqallaş-* "körelmek", *tırmaş-* "tırmanmak", *keliş-* "yakışmak, uygun olmak", *birleş-* "birleşmek", *yañlış-* "yanılmak".

Fiilin anlamında değişiklik yapmaz: *çekiş-* "bir şeye üzülmek, hastalıkla, dertle uğraşmak", *avuş-* "yer değiştirmek", *ayrılış-* "ayrılmak", *yetiş-* "yetişmek".

-ar-

Ünsüzle biten geçişsiz bazı fiillerden geçişli fiiller türeten ettirgenlik ekidir: *çıqar-* "çıkarmak", *qaytar-* "geri çevirmek", *qopar-* "koparmak", *oñar-* "düzeltmek, düzgün olması için yardım etmek".

-dar-/-der-

İşlek olmayan birkaç kelimede görülen bir ettirgenlik ekidir: *aqtar-* "karıştırmak, altını üstüne getirmek", *avdar-* "yıkmak" (av- "ağmak"), *tönder-* "döndürmek", *gönder-* "göndermek".

–dır- /-dir-; -dur- /-dür-, –tır- /-tir-; -tur- /-tür-

Bu ek, olma ifade eden fiillerden yapma ifade eden fiiller türetir: *adiyleştir-* "adileştirmek", *dostlaştır-* "dost edinmesini sağlamak", *mehanizeleştir-* "mekanize olmasını sağlamak", *qaldır-* "bırakmak, kalmasını sağlamak", *sevindir-* "sevindirmek", *östür-* "büyütmek", *soyundur-* "soymak, çıkarmak", *sistemalaştır-* "sistemleştirmek", *küldür-* "güldürmek".

Yapma ifade eden fiillerden başka birinin yapmasını, yani yaptırma ifade eden fiiller türetir: *aşıqtır-* (aşıq- "acele etmek") "acele ettirmek", *avuştır-* (avuş- "yer değiştirmek") "öbür tarafa götürmek, yerini değiştirmek", *tuttur-* "tutturmak, yakalamak" *kiyindir-* "giyindirmek".

Faktitif eklerinden sonra gelerek katmerli faktitif oluşturabilir: *ağırttır-* "ağrıtmak, canının yanmasını sağlamak", *boşattır-* "boşalttırmak", *cibittir-* "ıslatarak yumuşattırmak", *çıqarttır-* "çıkarttırmak", *körsettir-* "birinin göstermesini sağlamak", *silkittir-* "silkeletmek", *minsettir-* "bindirmek", *kiysettir-* "giyinmesini sağlamak", *öldürttür-* "öldürtmek".

–ğız- /-giz-; -ğuz- /-güz-, –qır- /-kir; -qur- /-kür-

Ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilen ek, ettirgen fiiller türetir: *turğuz-* "kaldırmak, kalkmasını sağlamak", *yetkiz-* "yetiştirmek", *ketkiz-* "devam ettirmek", *kirgiz-* "içeriye sokmak", *kiygiz-* "giydirmek", *tayğız-* "ayağını kaydırmak", *yatqız-* "yatırmak", *yürgüz-* "yürütmek", *körgüz- /körgez-* "göstermek", *tiygiz-* "değdirmek, dokundurmak", *ötküz-* "keskinleştirmek", *tolğuz-* "doldurmak", *tutquz-* "tutturmak".

-r-

Genellikle tek heceli ünsüzle biten fiillere getirilir. Fiile eklenirken, ses uyumuna uygun olarak yardımcı seslerden birini alır. Kırım Türkçesinde genellikle /ç/ ve /ş/ sesleriyle biten fiillere getirilen ekin işlevleri şu şekildedir.

Olma ifade eden fiillerden yapma ifade eden fiiller türetir: *batır-* "batırmak", *pişir-* "pişirmek", *doğur-* "doğurmak", *şaşır-* "şaşırmak", *toyur-* "doyurmak" *siñir-* (siñ- "sinmek") "toprağın suyu emip içine geçirmesi", *bitir-* "bitirmek", *taşır-*"taşırmak".

Yapma ifade eden fiillerden yaptırma ifade eden fiiller türetir: *içir-* "içirmek", *qaçır-* "kaçırmak", *keçir-*"geçirmek", *köçür-* "aktarmak, nakletmek", *tüşür-* (tüş- "inmek") "indirmek", *uçur-* "uçurmak".

Bazı fiillerde getirildiği fiilin anlamına tesir etmez: *yumşar-* (yumşa- "yumuşamak") "yumuşamak", *aşır-* "haddini aşmak", *şaşır-* "şaşırmak".

–sat- /-set-

Yapma veya yaptırma ifade eden fiiller türetir: *körset /köster-* "göstermek", *kirset-* "sokmak", *tursat-* "yerinden kaldırmak, mcz. birine yardım etmek, kalkındırmak", *minset-* "bindirmek", *kiyset-* "giydirmek", *tiyset-* "değdirmek, dokundurmak, mcz. laf sokuşturmak".

-t-

Türkçede eskiden beri bütün Türk lehçelerinde kullanılan ek, genellikle ünlüyle biten fiillere getirilir. Kırım Türkçesinde ünsüzle biten fiillere, özellikle /r/ veya /ay/ey/ ile biten fiillere de eklenmektedir. Kırım Türkçesinde ekin işlevleri şöyledir.

Olma ifade eden fiillerden yapma ifade eden fiiller türetir: *aqayt-* "gözleri şaşkınlıkla veya kızgınlıkla çok açarak bakmak", *qartayt-* "ihtiyarlatmak", *beñzet-* "benzetmek", *yaşart-* "gençleştirmek", *tirilt-* "canlandırmak", *aqsat-* "aksatmak", *ağart-* "beyazlatmak, ağartmak", *añlat-* "anlatmak", *donat-* "donatmak", *dumanlat-* "duman çıkmasını sağlamak", *qızart-* "kızartmak", *kögert-* "morartmak", *uzat-* "uzatmak", *yükselt-* "yükseltmek".

Yapma ifade eden fiillerden yaptırma ifade eden fiiller türetir: *maqtat-* "öğdürmek", *aşat-* "yedirmek", *tıqat-* "tıkatmak", *ayttırt-* "söylettirmek, kız istetmek", *qaldırt-* "bıraktırmak", *küldürt-* "güldürtmek", *köçürt-* "göç ettirmek", *cılmayt-* "gülümsetmek", *qoqlat-* "koklatmak", *oturt-* "oturtmak", *oqut-* "okutmak", *toqtat-* "durdurmak", *tüşürt-* "indirmek".

Bazı fiillerde ise ekin sadece pekiştirme işlevi vardır: *qapa- /qapat-* "kapatmak", *silk- /silkit-* "silkmek", *eg- /egilt-* "eğmek", *qaq- /qaqıt-* "vurmak, itmek", *baş yor- /baş yorıt-* "bir konuyla ilgili düşünmek".

-z-

İşlek olmayan bu ettirgenlik eki, ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir: *ağız-* "akıtmak", *emiz-* "emzirmek", *qorquz-* "korkutmak", *tamız-* "damlatmak".

ÇEKİM

İSİM ÇEKİMİ

Çokluk: -lar/-ler

qaramanlar "kahramanlar", *qıyınlıqlar* "sıkıntılar", *kişiler* "insanlar", *künler* "günler", *soqaqlarına* "sokaklarına", *az yıllar içinde* "birkaç yıl içinde".

İyelik –m; -ñ; -ı/i, -u/-ü, -sı/si; -mız/miz; -ñız/-ñiz; -ları/leri

anam	közüm	duyğum	qızım	ömürim	qolum
anañ	közüñ	duyğuñ	qızıñ	ömüriñ	qoluñ
anası	közü	duyğusı	qızı	ömüri	qolu
anamız	közümiz	duyğumız	qızımız	ömürimiz	qolumız
anañız	közüñiz	duyğuñız	qızıñız	ömüriñiz	qoluñız
anaları	közleri	duyğuları	qızları	ömürleri	qolları

Aitlik eki: -ki

deminki "deminki", *evelki* "evvelki, önceki", *soñki*"son", *içeriki* "içerdeki", *aqşamki* "akşamki", ***tünevinki*** "dünkü", ***özüñkine*** "kendininkine", ***azbardaki*** "bahçedeki".

Hâl ekleri

Cümlenin diğer unsurlarıyla ilişki içinde olan isimler, bu ilişkiyi sağlayabilmek için, isim hâl eklerini alırlar. Hâl ekleri isimlerin fiillerle, isimlerle, edatlarla ilişki kurmalarını sağlayan ve cümlenin ana örgüsünü kuran bir gramer kategorisidir. Kırım Türkçesinde kullanılan hâller ve bu hâlleri sağlayan ekler şunlardır:

İlgi: -nıñ/-niñ

Balanıñ "çocuğun", *kişiniñ* "insanın", *köyniñ* "köyün", *qadınnıñ* "kadının", *dostuñıznıñ* "dostunuzun", *ocapçeniñ* "öğretmen hanımın", *tuvğanımıznıñ* "dostumuzun".

Kırım Türkçesinde bu ek, birinci şahıs zamirlerine +im: ikinci şahıs zamirlerine +iñ, üçüncü şahıs zamirlerine ise -nıñ şeklinde getirilir: *menim* "benim", *bizim* "bizim", *seniñ* "senin", *siziñ* "sizin", *onıñ* "onun", *olarnıñ* "onların".

Yükleme: -nı/-ni

bala-nı "çocuğu", *insan-nı* "insanı", *kitap-nı* "kitabı", *balqurt-nı* "arıyı", *quyu-nı* "kuyuyu", *toy-nı* "düğünü", *o-nı* "onu", *küzgü-ni* "aynayı", *süt-ni* "sütü", *köz-ni* "gözü", *iş-ni* "işi", *biz-ni* "bizi", *kişi-ni* "insanı", *defter-ni* "defteri", *evi-ni* "evini".

Yönelme: –ğa/-ge: -qa/-ke

yazğa "yaza", ormanğa "ormana", balağa "çocuğa" evge "eve", qavege "kahveye", türmege "hapishaneye" qışqa "kışa", tışqa "dışarıya", kitapqa "kitaba", işke "işe", ateşke "ateşe".

Yönelme hâli eki, birinci ve ikinci teklik şahıs iyelik eklerinden sonra +a /+e şeklinde kullanılır. Üçüncü şahıs iyelik ekleri ve +ki aitlik ekinden sonra ise, önce zamir n'si daha sonra +a /+e şeklindeki yönelme hâli eki getirilir: kitabım-a "kitabıma", kitabıñ-a "(senin) kitabına", kitabı-n-a "(onun) kitabına", kitapları-n-a "(onların) kitaplarına", defterim-e "defterime", defteriñ-e "(senin) defterine", defteri-n-e "(onun) defterine", defterleri-n-e "(onların) defterlerine".

Yönelme hâl eki birinci ve ikinci çokluk şahıs iyelik eklerinden sonra –ğa/-ge şeklinde kullanlır: kitabımızğa "kitabımıza", defterimizge "defterimize".

Bulunma: –da/-de; -ta/-te

ava-da "havada", *zal-da* "salonda", *gece-de* "gecede", *Ayşe-de* "Ayşe'de", *kün-de* "her gün", *kitap-ta* "kitapta", *ayat-ta* "hayatta", *süt-te* "sütte", *ateş-te* "ateşte", *ev-i-n-de* "evinde".

Çıkma: –dan/-den; -tan/-ten

ava-dan "havadan", *bağça-dan* "bahçeden", *yol-dan* "yoldan", *gece-den* "gecede", *Ayşe-den* "Ayşe'den", *kün-den* "günden", *kitap-tan* "kitaptan", *ayat-tan* "hayattan", *süt-ten* "sütten", *ateş-ten* "ateşten", *ev-i-n-den* "evinden".

Vasıta: -nen

bala-nen "çocukla", *sığır-nen* "sığırla", kişi-nen "kişiyle", *at-nen* "atla", *it-nen* "it-le".

Eski Türkçeden beri kullanılagelen –n vasıta hâl eki, *yazın, qışın, geceleyin, ansı-zın, için* gibi birkaç isimde kalıplaşmış zarflar oluşturmaktadır.

baarde "bahar mevsiminde", *küzde* "sonbahar mevsiminde", *yazda* "yazın", *qışta* "kışın" örneklerinde bulunma hâli eki, vasıta hâli işlevindedir.

Eşitlik: -ca/-ce;-ça/-çe, -day/-dayın

Balabanca "büyükçe", *yañıca* "daha yeni", *keregince* "gerektiği kadar", *adetince* "adete göre", *qardaşça* "kardeş gibi", *aydutça* "haydut gibi".

Yapraqlarday "yapraklar gibi", *gülday* "gül gibi", *senday* "senin gibi", *ondayın* "onun gibi", *bizdayın* "bizim gibi", *kelgenday* "gelmiş gibi", *aytqandayın* "söylemiş gibi"

Yön: -arı/-eri

Yuqarı "yukarı", *içeri* "içeri", *tışarı* "dışarı", *tışarğa* (tış-arı-ğa) "dışarıya".

Sınırlama: -ğace/-gece: -qace/-kece (I., II., III. teklik şahıs ve III. çokluk şahıs i-yelik ekli isimlerden sonra +ace /+ece)

orman-ğace "ormana kadar", *qapıñız-ğace* "kapınıza kadar", *şimdi-gece* "şimdiye kadar", *vaqıt-qace* "vakte kadar", *mektep-kece* "mektebe kadar", *qapu-m-ace* "kapıma kadar", *qapu-ñ-ace* "kapına kadar", *qapu-sı-n-ace* "kapısına kadar", *qapu-ları-n-ace* "kapılarına kadar".

İsimlerde soru

Kırım Türkçesinde isimlerin soru ifadesi –mı/-mi ekiyle verilir. Daima kelimenin en sonunda yer alan soru eki, kelimeye bitişik yazılır: *yahşımı?* "iyi mi?", *çoq mı?* "çok mu", *kiçkenemi?* "küçük mü?", *sizdemi?* "sizde mi?".

İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

Şimdiki zaman

Kırım Türkçesinde ek fiilin şimdiki zaman çekimi sırasında, ek fiil ve zaman eki e-ridiği için, şahıs eki bünyesinde hem zaman, hem de şahıs ifadesi barındırılmaktadır.

-m
-sıñ/-siñ
ø, -dır/-dir; -tır/-tir
-mız/-miz
-sız/siz;-sıñız/-siñiz
-(dır)lar/-(dir)ler

Men Tatar-ım "Ben Tatarım", *sen kiyik-siñ* "sen yabanîsin", *o bilgir-dir* "o âlimdir", *siz kiyev-siñiz* "damatsınız", *biz şimdi qayda-mız* "biz şimdi neredeyiz", *siz daa bala-sız* "siz daha çocuksunuz", *olar misafirperver adamlardır* "onlar misafirperver insanlardır", *azır degilim* "hazır değilim", *qıyın degilØ* "zor değil", *adam degiller* "adam değiller", *semiz degilsiñiz* "şişman değilsiniz", *mında degilmiz* "burada değiliz".

Görülen geçmiş zaman

edi-m	*edik*
edi-ñ	*edi-ñiz*
edi	*edi-ler*

dülber edi-m "güzeldim", *yahşı degil edi-ñ* "iyi değildin", *qart edi* "yaşlıydı", *vetanda edi-k* "vatandaydık", *razı edi-ñiz* "razıydınız", *ocapçe edi-ler* "öğretmendiler".

Duyulan geçmiş zaman

eken-im	*ekenmiz*
eken-siñ	*eken-siñiz (ekensiz)*
eken	*eken-ler*

bala eken-i-m "çocukmuşum", *qart eken-siñ* "yaşlıymışsın", *Qırımlı eken* "Kırımlıymış", *evde ekenmiz* "evdeymişiz", *tilenci eken-siz* "dilenciymişsiniz", *mısqılcı ekenler* "alaycı imişler".

Şart

olsa-m	*olsaq*
olsa-ñ	*olsa-ñız*
olsa	*olsa-lar*

Dülber olsam "güzelsem", *oca olsañ* "hocaysan", *kelin olsa* "gelinse", *yaramay olsaq* "kötüysek", *razı olsañız* "razıysanız", *yahşı olsalar* "iyiyseler".

SIFAT

Niteleme sıfatları

balaban /büyük "büyük", *kiçkene /küçük /ufaq* "küçük", *keñ* "geniş", *tar* "dar", *qalın* "kalın", *ince* "ince", *uzun* "uzun", *qısqa* "kısa", *alçaq* "alçak", *teren* "derin", *uzaq* "uzak", *yaqın* "yakın", *yañı* "yeni", *eski* "eski", *yahşı /eyi* "iyi", *yaman /yaramay* "kötü", *dülber* "güzel", *çirkin* "çirkin", *qıyın* "zor", *qolay* "kolay", *ağır* "ağır", *yengil* "hafif", *qaverenki* "kahverengi", *kök /kül tüs* "kül rengi", *ala bula* "alacalı", *qaramtı* "koyu renk", *mor* "mor".

Sıfatlarda karşılaştırma derecesi +CArAQ ekiyle yapılır: *alçaqçaraq* "daha alçak", *uzuncaraq* "daha uzun", *yaşçaraq* "daha genç", *keskincerek* "daha keskin", *beyzacaraq* "daha beyaz", *qızılcaraq* "daha kırmızı".

daa "daha", *daa da* gibi zarflarla: *daa kence* "yaşı daha küçük", *daa yarıqça* "daha aydınlık", *daa da balaban* "daha da büyük", *daa artqaç* "daha fazla", *daa beyaz* "daha beyaz", *daa qızıl* "daha kırmızı".

Sıfatlarda üstünlük derecesi *eñ, pek* zarflarıyla yapılır: *eñ dülber* "en güzel", *eñ ağır künler* "en zor günler", *eñ yaqşı* "en iyi", *eñ qısqa* "en kısa", *eñ balaban* "en büyük", *eñ kiçkene* "en küçük", *pek arıq* "çok zayıf", *pek dülber* "çok güzel".

Pekiştirme derecesi ilâveli tekrar grubuyla ifade edilir: *bem-beyaz* "bembeyaz", *qıp-qırmızı* "kıpkırmızı", *büs-bütün* "büsbütün", *qap-qara* "kapkara", *ter-temiz* "tertemiz", *tos-tomalaq* "tostoparlak", *yem-yeşil* "yemyeşil", *sim-siya* "simsiyah", *sap-sarı* "sapsarı", *dos-doğru*" dosdoğru", *ap-aq* "bembeyaz".

Belirtme sıfatları

İşaret sıfatları

Kırım Türkçesinde işaret sıfatları *bu, şu, o, anavı, mınavı*'dır.

bu bala "bu çocuk", *bu kişi* "bu adam", *şu apaqay* "şu kadın", *şu aqay* "şu adam", *o qart* "bahsi geçen yaşlı", *o kün* "bahsi geçen gün", *anavı bala* "işte o çocuk", *mınavı kişi* "işte bu adam", *bu yerdeki bala* "buradaki çocuk", *şu yerdeki terek* "şuradaki ağaç", *mındaki toy* "buradaki düğün".

Sayı sıfatları

Temel sayılar: *bir* (1), *eki* (2), *üç* (3), *dört* (4), *beş* (5), *altı* (6), *yedi* (7), *sekiz* (8), *doquz* (9), *on* (10), *yigirmi* (20), *otuz* (30), *qırq* (40), *elli* (50), *altmış* (60), *yetmiş* (70), *seksen* (80), *doqsan* (90), *yüz* (100), *biñ* (1000), *million* (1.000.000), *milliard* (1.000.000.000.).

Sıfat tamlaması kuruluşundaki sayılar: *eki yüz* (200), *bir biñ* (1.000), *beş yüz biñ* (500.000), *sekiz million* (8.000.000), *eki yüz doqsan biñ* (290.000), *yigirmi biñ* "20.000).

Belirsizlik sıfatları

biraz ötmek "biraz ekmek", *qaysı bir* ballar "bazı çocuklar", *bütün* şeer "bütün şehir", *bir talay* halq "bir miktar insan grubu", *bir taqım* balalar "bir miktar çocuk", *çoq* kitap "çok kitap", *az* aş "az yemek", *bir çoq* ev "birçok ev", *bir qaç* urba "birkaç elbise", *bayağı* qozu "epey kuzu", *felan* kişi "filan adam", *er* kün "her gün", *öbürsü* ay "öbür ay".

Soru sıfatları

qaysı /angi "hangisi", *neday /nedayın* "nasıl", *qaç* "kaç", *qaçıncı* "kaçıncı", *qaydaki /neyerdeki* "neredeki", *qaçar* "kaçar".

ZAMİR

Şahıs zamirleri

Kırım Türkçesinde şahıs zamirleri ve çekimli şekilleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

	1. Şahıs		2. Şahıs		3. Şahıs	
hâller	teklik	çokluk	teklik	çokluk	teklik	çokluk
yalın hâl	*men*	*biz*	*sen*	*siz*	*o*	*olar*
ilgi hâli	*menim*	*bizim*	*seniñ*	*siziñ*	*onıñ*	*olarnıñ*
yükleme hâli	*meni*	*bizni*	*seni*	*sizni*	*onı*	*olarnı*
yönelme hâli	*mańa*	*bizge*	*sańa*	*sizge*	*oña*	*olarğa*
bulunma hâli	*mende*	*bizde*	*sende*	*sizde*	*onda*	*olarda*
çıkma hâli	*menden*	*bizden*	*senden*	*sizden*	*ondan*	*olardan*
vasıta hâli	*mennen menimnen*	*biznen*	*sennen*	*siznen*	*onnen*	*olarnen*
eşitlik hâli	*mence menimce*	*bizce biz (im)cesine*	*sence seniñ (cesine)*	*sizce, siziñce (sine)*		*olarca olarcasına*
eşitlik hâli	*mendey*	*bizdey*	*sendey*	*sizdey*	*onday*	*olarday*

İşaret zamirleri

İşaret zamirlerinden *bu, şu, o* bulunma ve çıkma hâl eklerine, zamir n'si yardımıyla bağlanırlar. İşaret zamirleri ve hâl ekleri ile çekilmiş şekilleri şu şekildedir.

	çok yakın		yakında olan		uzakta olan	
hâller	teklik	çokluk	teklik	çokluk	teklik	çokluk
yalın hâl	*şu*	*şular*	*bu*	*bular*	*o*	*olar*
ilgi hâli	*şunıñ*	*şularnıñ*	*bunıñ*	*bularnıñ*	*onıñ*	*olarnıñ*
yükleme hâli	*şunı*	*şularnı*	*bunı*	*bularnı*	*onı*	*olarnı*
yönelme hâli	*şuña*	*şularğa*	*buña*	*bularğa*	*oña*	*olarğa*
bulunma hâli	*şunda*	*şularda*	*bunda*	*bularda*	*onda*	*olarda*
çıkma hâli	*şundan*	*şulardan*	*bundan*	*bulardan*	*ondan*	*olardan*
vasıta hâli	*şunen*	*şularnen*	*bunen*	*bularnen*	*onen*	*olarnen*

Kırım Türkçesinde işaret edilen nesneyi güçlü bir şekilde belirtmek için zamirlerin önüne *mına* "işte" kelimesi konur: *mına şunı ketirdi.* "işte bunu getirdi".

Mınavı "işte bu", *anavı* "işte o" kelimeleri doğrudan doğruya işaret zamiri olarak da kullanılır:

Mınavı sizde aş barmı?-dep soray. "Bu, sizde yemek var mı, diye soruyor".

Anavı qayda ketken olsa da, tabıp olamadım. "O, nereye gittiyse, bulamadım".

Belirsizlik zamirleri

Kırım Türkçesinde belirsizlik zamirlerinin bazıları şunlardır: *kimdir* "herhangi biri", *nedir* "herhangi bir nesne", *başqası* "başkası", *bir kim* "biri", *bir kimse* "hiç kimse", *kimse* "kimse", *iç kim* "hiç kimse", *iç kimse* "hiç kimse", *iç bir kimse* "hiç kimse", *iç biri* "hiç biri", *birev* "biri", *cemi* "hepsi", *episi* "hepsi", *er kes* "herkes", *er bir şey* "her şey", *bazısı* "bazısı", *alayı* "hepsi".

Soru zamirleri

Varlıkları soru yoluyla temsil eden kelimelerdir: *kim* "kim", *ne* "ne", *kimge* "kime", *qayda* "nereye", *qaysı* "hangisi", *qaçqa* "kaça", *qaçıncısı* "kaçıncısı".

Dönüşlülük

Kırım Türkçesinde dönüşülük zamirleri *öz* ve *kendi* zamirleridir. Dönüşlülük zamirleri, her zaman iyelik ekleri ile birlikte kullanılırlar.

Dönüşlülük zamirlerinin hâl ekleriyle çekilmiş şekilleri aşağıdadır.

	1. Şahıs		2. Şahıs		3. Şahıs	
hâller	**teklik**	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**	**teklik**	**çokluk**
yalın hâl	*özüm* *kendim*	*özümiz* *kendimiz*	*özüñ* *kendiñ*	*özüñiz* *kendiñiz*	*özü* *kendi*	*özleri* *kendileri*
ilgi hâli	*özümniñ* *kendimniñ*	*özümizniñ* *kendimizniñ*	*özüñniñ* *kendiñniñ*	*özüñizniñ* *kendiñizniñ*	*özüniñ* *kendiniñ*	*özleriniñ* *kendileriniñ*
yükleme hâli	*özümni* *kendimni*	*özümizni* *kendimizni*	*özüñni* *kendiñni*	*özüñizni* *kendiñizni*	*özüni* *kendini*	*özlerini* *kendilerini*
yönelme hâli	*özüme* *kendime*	*özümizge* *kendimizge*	*özüñe* *kendiñe*	*özüñizge* *kendiñizge*	*özüne* *kendine*	*özlerine* *kendilerine*
bulunma hâli	*özümde* *kendimde*	*özümizde* *kendimizde*	*özüñde* *kendiñde*	*özüñizde* *kendiñizde*	*özünde* *kendinde*	*özlerinde* *kendilerinde*
çıkma hâli	*özümden* *kendimden*	*özümizden* *kendimizden*	*özüñden* *kendiñden*	*özüñizden* *kendiñizden*	*özünden* *kendinden*	*özlerinden* *kendilerinden*
vasıta hâli	*özümnen* *kendimnen*	*özümiznen* *kendimiznen*	*özüñnen* *kendiñnen*	*özüñiznen* *kendiñiznen*	*özünen* *kendinen*	*özlerinen* *kendilerinen*
eşitlik hâli	*özümce* *kendimce*	*özümizce* *kendimizce*	*özüñce* *kendiñce*	*özüñizce* *kendiñizce*	*özünce* *kendince*	*özlerince* *kendilerince*
eşitlik hâli	*özümdey* *kendimdey*	*özümizdey* *kendimizdey*	*özüñdey* *kendiñdey*	*özüñizdey* *kendiñizdey*	*özündey* *kendindey*	*özlerindey* *kendilerindey*

ZARF

Yer zarfları

tüben "aşağı", *yuqarı* "yukarı", *keri* "geri", *avlaq* "uzağa", *iraq* "uzak", *yaqın* "yakın", *yan-yanaşa* "yanyana".

Zaman zarfları

şimdi "şimdi", *tünevin* "dün", *aqşam* "akşam", *erten* "sabahleyin", *sabalayın* "sabahleyin", *evelsi* "eskiden", *şimdigece* "şimdiye kadar", *erte* "erken", *öbürsi kün* "öbür gün", *yarın* "yarın", *qışın* "kışın", *baarde* "baharda", *bıltır* "geçen yıl", *saba* "sabah", *kündüz* "gündüz", *gece* "gece", *künde* "her gün", *kimerde* "bazen".

Hâl zarfları

tez "çabuk", *yavaş* "yavaş", *dostcasına* "dost olarak", *apansızdan* "aniden", *tezce* "çabucak", *emen* "hemen", *aqrın aqrın* "yavaş yavaş", *vıznen* "hızlıca", *siyrek* "seyrek", *birge* "birlikte", *yalanayaq* "yalınayak", *yavaştan* "yavaşça", *eñqastan* "özellikle, kasıtlı olarak", *yaşırın* "gizlice".

Miktar zarfları

ne qadar "ne kadar" sorusuna cevap olan kelimelerdir: *tekaran* "biraz", *azaçıq* "biraz", *az-azdan* "azar azar", *çoq* "çok", *bek çoq* "pek çok", *eñ* "en", *bayağı* "epeyce", *eppeyi(ce)* "epeyce", *ziyadesinen* "fazlasıyla", *birley birley* "teker teker", *az buçuq* "az buçuk", *bir talay* "bir miktar", *defalarca* "defalarca", *artqaçınen* "fazlasıyla", *qadar* "kadar", *qısmen* "kısmen", *siyrek* "seyrek", *bütünley* "tamamen".

Soru zarfları

nasıl "nasıl", *qa* "hani", *neday* "nasıl", *neden* "neden", *qaydan* "nereden", *ne qadar* "ne kadar", *qayda* "nerede", *ne dep* "ne diye, niçin", *neçün /ne içün* "niçin", *nişlep* "niye", *nege* "niye", *neçe* "ne kadar, kaç defa", *ne* "ne", *nedayın* "nasıl", *qaçan* "ne zaman", *ne vaqıt* "ne zaman", *ne vaqıtqace* "ne zamana kadar".

FİİL

Şahıs Ekleri:

Zamir kökenli şahıs ekleri, *II. tip geçmiş zaman, I. ve II. tip şimdiki zaman, I. ve II. tip gelecek zaman, gereklik kipi ve birleşik çekimlerden rivayetlerin çekiminde kullanılır. Zamir kökenli şahıs ekleri şunlardır:*

-m, -sıñ/-siñ, ø, -mız/-miz,-sız/-siz/-sıñız/-siñiz, -lar /-ler

İyelik kökenli şahıs ekleri, *I. tip geçmiş zaman, şart, birleşik çekimlerin hikâye ve şart kipinde kullanılırlar. İyelik kökenli şahıs ekleri şunlardır:*

-m, -ñ, ø, -q/-k, -ñız/-ñiz, -lar/-ler

FİİL ÇEKİMİ

Bildirme kipleri

I. tip geçmiş zaman: -dı/-di: -tı/-ti

taşla-dı-m	*ket-ti-m*	*kül-di-m*	*tüş-ti-m*
taşla-dı-ñ	*ket-ti-ñ*	*kül-di-ñ*	*tüş-ti-ñ*
taşla-dı	*ket-ti*	*kül-di*	*tüş-ti*
taşla-dı-q	*ket-ti-k*	*kül-di-k*	*tüş-ti-k*
taşla-dı-ñız	*ket-ti-ñiz*	*kül-di-ñiz*	*tüş-ti-ñiz*
taşla-dı-lar	*ket-ti-ler*	*kül-di-ler*	*tüş-ti-ler*
"bırakmak"	"gitmek"	"gülmek"	"inmek"

ayt-ma-dı-m "söylemedim", *eşit-me-di-ñ* "işitmedin", *kör-me-di* "görmedi", *bar-ma-dı-q* "gitmedik", *tıñla-ma-dı-ñ* "dinlemedin", *tüş-me-di-ler* "inmediler".

II. tip geçmiş zaman: -ğan/-gen: -qan/-ken

bar-ğan-ım	*bil-gen-im*	*at-qan-ım*	*tüş-ken-im*
bar-ğan-sıñ	*bil-gen-siñ*	*at-qan-sıñ*	*tüş-ken-siñ*
bar-ğan	*bil-gen*	*at-qan*	*tüş-ken*
bar-ğan-mız	*bil-gen-miz*	*at-qan-mız*	*tüş-ken-miz*
bar-ğan-sı(ñı)z	*bil-gen-si(ñi)z*	*at-qan-sı(ñı)z*	*tüş-ken-si(ñi)z*
bar-ğan-lar	*bil-gen-ler*	*at-qan-lar*	*tüş-ken-ler*
"varmak"	"bilmek"	"atmak"	"inmek"

kör-me-gen-im "görmemişim", *toqta-ma-ğan-sıñ* "durmamışsın", *yat-ma-ğan* "yatmamış", *kir-me-gen-miz* "girmemişiz", *işle-me-gen-siz* "çalışmamışsınız".

I. tip şimdiki zaman:

Ünsüzle biten fiillerle -a/-e: ünlüyle biten fiillerle –y

qayt-a-m	*tiy-e-m*	*toqta-y-ım*	*işle-y-im*
qayt-a-sıñ	*tiy-e-siñ*	*toqta-y-sıñ*	*işle-y-siñ*
qayt-a	*tiy-e*	*toqta-y*	*işle-y*
qayt-a-mız	*tiy-e-miz*	*toqta-y-mız*	*işle-y-miz*
qayt-a-sı(ñı)z	*tiy-e-si(ñi)z*	*toqta-y-sı(ñı)z*	*işle-y-si(ñi)z*
qayt-a-lar	*tiy-e-ler*	*toqta-y-lar*	*işle-y-ler*
"geri dönmek"	"değmek"	"durmak"	"çalışmak"

kör-me-y-im "görmüyorum", *toqta-ma-y-sıñ* "durmuyorsun", *yat-ma-y* "yatmıyor", *kir-me-y-miz* "girmiyoruz", *işle-me-y-siz* "çalışmıyorsunuz".

II. tip şimdiki zaman: -maqta/-mekte

qayt-maqta-m	*kör-mekte-m*	*toqta-maqta-m*	*işle-mekte-m*
qayt-maqta-sıñ	*kör-mekte-siñ*	*toqta-maqta-sıñ*	*işle-mekte-siñ*
qayt-maqta	*kör-mekte*	*toqta-maqta*	*işle-mekte*
qayt-maqta-mız	*kör-mekte-miz*	*toqta-maqta-mız*	*işle-mekte-miz*
qayt-maqta-sız	*kör-mekte-si(ñi)z*	*toqta-maqta-sı(ñı)z*	*işle-mekte-si(ñi)z*
qayt-maqta-lar	*kör-mekte-ler*	*toqta-maqta-lar*	*işle-mekte-ler*
"geri dönmek"	"görmek"	"durmak"	"çalışmak"

I. tip gelecek zaman:

Ünsüzle biten fiillerle -acaq/-ecek: ünlüyle biten fiillerle –ycaq/-ycek

qıçır-acağım	*küy-ecek-im*	*belle-ycek-im*	*qorçala-ycağım*
qıçır-acaq-sıñ	*küy-ecek-siñ*	*belle-ycek-siñ*	*qorçala-ycaq-sıñ*
qıçır-acaq	*küy-ecek*	*belle-ycek*	*qorçala-ycaq*
qıçır-acaq-mız	*küy-ecek-miz*	*belle-ycek-miz*	*qorçala-ycaq-mız*
qıçır-acaq-sı(ñı)z	*küy-ecek-si(ñi)z*	*belle-ycek-si(ñi)z*	*qorçala-ycaq-sı(ñı)z*
qıçır-acaq-lar	*küy-ecek-ler*	*belle-ycek-ler*	*qorçala-ycaq-lar*
"bağırmak"	"yanmak"	"anlamak"	"korumak"

Baylamaycağım "bağlamayacağım", *körmeyceksiñ* "görmeyeceksin", *bilmeycek* "bilmeyecek", *aytacaqmız* "söyleyeceğiz", *yuqlamaycaqsı(ñı)z* "uyumayacaksınız", *beklemeycek* "beklemeyecek".

II. tip gelecek zaman: **-r, ar /-er**

Olumsuz: -maz/-mez

aşa-r-ım	*sep-er-im*	*bur-ar-ım*	*kel-i-r-im*
aşa-r-sıñ	*sep-er-siñ*	*bur-ar-sıñ*	*kel-i-r-siñ*
aşa-r	*sep-er*	*bur-ar*	*kel-i-r*
aşa-r-mız	*sep-er-miz*	*bur-ar-bız*	*kel-i-r-miz*
aşa-r-sı(ñı)z	*sep-er-si(ñi)z*	*bur-ar-sı(ñı)z*	*kel-i-r-si(ñi)z*
aşa-r-(lar)	*sep-er-(ler)*	*bur-ar-(lar)*	*kel-i-r-(ler)*
"yemek"	"serpmek"	"kıvırmak"	"gelmek"

soz-ma-m	*sekir-me-m*
soz-maz-sıñ	*sekir-mez-siñ*
soz-maz	*sekir-mez*
soz-ma-mız	*sekir-me-miz*
soz-maz-sı(ñı)z	*sekir-mez-si(ñi)z*
soz-maz-(lar)	*sekir-mez-(ler)*
"sündürmemek"	"zıplamamak"

Tasarlama kipleri

Şart kipi: -sa/-se

tay-sa-m	*kiy-se-m*	*quçaqla-sa-m*	*kül-se-m*
tay-sa-ñ	*kiy-se-ñ*	*quçaqla-sa-ñ*	*kül-se-ñ*
tay-sa	*kiy-se*	*quçaqla-sa*	*kül-se-*
tay-sa-q	*kiy-se-k*	*quçaqla-sa-q*	*kül-se-k*
tay-sa-ñız	*kiy-se-ñiz*	*quçaqla-sa-ñız*	*kül-se-ñiz*
tay-sa-lar	*kiy-se-ler*	*quçaqla-sa-lar*	*kül-se-ler*
"kaymak"	"giymek"	"kucaklamak"	"gülmek"

tur-ma-sa-m "kalkmasam", *küy-me-se-ñ* "yanmasan", *aylan-ma-sa* "dönmese", *yuqla-ma-sa-q* "uyumasak", *begen-me-se-ñiz* "beğenmeseniz", *toy-ma-sa-lar* "doymasalar".

Gereklilik kipi

I.tip gereklilik kipi: -malı/-meli

almalım	*bilmelim*	*işlemelim*
almalısıñ	*bilmelisiñ*	*işlemelisiñ*
almalı	*bilmeli*	*işlemeli*
almalımız	*bilmelimiz*	*işlemelimiz*
almalısı(ñı)z	*bilmelisi(ñi)z*	*işlemelisi(ñi)z*
almalılar	*bilmeliler*	*işlemeliler*
"almak"	"bilmek"	"çalışmak"

yuqla-ma-malı-m "uyumamalıyım", *kül-me-meli-siñ* "gülmemelisin", *eşit-me-meli* "işitmemeli", *qayt-ma-malı-mız* "dönmemeliyiz", *köster-me-meli-siz* "göstermemelisiniz", *kel-me-meli-siñiz* "gelmemelisiniz", *qara-ma-malı-lar* "bakmamalılar".

II. tip gereklik kipi: fiil+-maq/-mek+kerek+şahıs eki

ayt-maq keregim	*kör-mek keregim*	*yür-mek keregim*
ayt-maq kereksiñ	*kör-mek kereksiñ*	*yür-mek kereksiñ*
ayt-maq kerek	*kör-mek kerek*	*yür-mek kerek*
ayt-maq kerekmiz	*kör-mek kerekmiz*	*yür-mek kerekmiz*
ayt-maq kereksi(ñi)z	*kör-mek kereksi(ñi)z*	*yür-mek kereksi(ñi)z*
ayt-maq kerekler	*kör-mek kerekler*	*yür-mek kerekler*
"söylemek"	"görmek"	"yürümek"

Aytmamaq keregim "söylememeliyim", *qaytmamaq kereksiñ* "dönmemelisin", *tuymamaq kerek* "hissetmemeli", *büklememek kerekmiz* "katlamamalıyız", *tökmemek kereksiz* "dökmemelisiniz", *kirsetmemek kerekler* "sokmamalılar".

III. tip gereklik kipi: şahıs zamiri+yaklaşma hâli eki+ fiil+mAQ+ kerek

maña barmaq kerek	*maña tişlemek kerek*	*maña turmaq kerek*
saña barmaq kerek	*saña tişlemek kerek*	*saña turmaq kerek*
oña barmaq kerek	*oña tişlemek kerek*	*oña turmaq kerek*
bizge barmaq kerek	*bizge tişlemek kerek*	*bizge turmaq kerek*
sizge barmaq kerek	*sizge tişlemek kerek*	*sizge turmaq kerek*
olarğa barmaq kerek	*olarğa tişlemek kerek*	*olarğa turmaq kerek*
"varmak, gitmek"	"ısırmak"	"kalkmak"

maña almaq kerek-me-y "almamam gerek", *sizge külmek kerek-me-y* "gülmemelisiniz". *maña almaq kerek degil* "almam gerekmiyor".

Emir kipi

-ayım/-eyim: -yım/-yim

Ø

-sın/-sin:-sun/-sün

-ayıq/-eyik:-yıq/-yik

-ñ: -ñız/-ñiz

-sınlar/-sinler:-sunlar/-sünler

al-ayım	*toqta-yım*	*yür-eyim*	*bekle-yim*
al	*toqta*	*yür*	*bekle*
al-sın	*toqta-sın*	*yür-sin*	*bekle-sin*
al-ayıq	*toqta-yıq*	*yür-eyik*	*bekle-yik*
al-ı-ñız	*toqta-ñız*	*yür-ü-ñiz*	*bekle-ñiz*
al-sınlar	*toqta-sınlar*	*yür-sünler*	*bekle-sinler*
"almak"	"durmak"	"yürümek"	"beklemek"

ayt-ma-yım "söylemeyeyim", *kül-me* "gülme", *kel-me-sin* "gelmesin", *yalda-ma-yıq* "yüzmeyelim", *toqta-ma-ñız* "durmayın", *toqta-ma-ñ* "durmayın", *açma-sınlar* "açmasınlar".

Kırım Türkçesinde emir kipine getirilen –çı /-çi kuvvetlendime eki, istek anlamını kuvvetlendirir. Kırım Türkçesinde I. ve II. şahıslarda kullanılır. Ek I. şahıslarda şahıs ekinden sonra, II çokluk şahıslarda ise, -ñIz ekinden önce, -ñ ekinden sonra getirilir.

Qana, qana, ***diñleyikçi.*** "Haydi haydi, dinleyelim." *Erkeklerimizge, bu işte de özüñni* ***kösterçi.*** "Erkeklerimize bu işte de kendini göstersene." *Daa ne yazdı, tez* ***oquñçı!*** "Daha neler yazdı, çabuk okusanıza!" *Aydıñız yigitler, aşqa* ***oturçıñız!****- dedi.* "Haydi delikanlılar, yemeğe oturun, dedi."

Kırım Türkçesinde, -sana /-sene ve –sa /-se ekleri, II. teklik şahıslarda, emre rica, yalvarma ifadesi katar. Bu kullanım şekli daha çok halk edebiyatı ürünlerinde görülür:

Qaytsana *Çoram* ***qaytsana,*** */Atınıñ başını* ***tartsana*** */At iyesi sen olsañ* */Atıñı alıp* ***qaytsana.*** "Dönsene Çora'm dönsene / Atının başını çeksene / Atın sahibi sen isen /Atını alıp dönsene."

Vay-vay-vay! Şaqası hastalıqqa keçti ***dese.*** "Vah ah! Şakacılığı hastalık hâlini aldı, desene." ***Aytsa,*** *anañ qaçan kelgen?* "Söylesene annen ne zaman gelmiş?"

Füllerin Birleşik Çekimi

Hikâye

II. tip geçmiş zamanın hikâyesi: **-ğan/-gen:-qan/-ken edi**

Men kiçkene ekende mektepte oquğan edim. "Ben küçükken mektepte okumuştum.", *Sen köyde doğğan ediñ.* "Sen köyde doğmuştun.", *Siz kelgende o bala ketken edi.* "Siz geldiğiniz zaman o çocuk gitmişti.", *Biz de yaş ekende yahşı yaşağan edik.* "Biz de gençken iyi yaşamıştık.", *Siz olarğa qaçan barğan ediñiz?* "Siz onlara ne zaman gitöiştiniz.", *Tuvğanlarımız bizim evde yaşağan ediler.* "Akrabalarımız bizim evde yaşamışlardı.", *Biz bıltır kelmegen edik.* "Biz geçen yıl gelmemiştik.", *Siz bu kitaplarnı alğan yoq edñiz.* "Siz bu kitapları almamıştınız.".

I. tip şimdiki zamanın hikâyesi: -a/-e,-y edi

Kimerde o bu odağa quvançnen bağıra-çağıra ***kire edi.*** "Bazen o, bu odaya sevinçle bağıra çağıra giriyordu.", *Siz bizge* ***kele ediñiz...*** "Siz bize geliyordunuz..." *Menim qardaşlarım köyde* ***yaşay ediler.*** "Benim kardeşlerim köyde yaşıyorlardı." *Kimerde biz şeerge bara edik.* "Bazen biz şehire gidiyorduk." *Men kelgende sen yuqlay ediñ.* "Ben geldiğim zaman sen uyuyordun."

II. tip şimdiki zamanın hikâyesi: -maqta/-mekte edi

Birden yuqudan seskenip uyandım: o yanımda ***yatmaqta edi.*** "Aniden irkilerek uyandım, o yanımda yatıyordu." *Emineniñ bizge kelmege istegenini aytıp, onı sevindirmek içün aşıq-acele* ***kelmekte edim.*** "Emine'nin bize gelmek istediğini söyleyip, onu sevindirmek için acele acele geliyordum."

I. tip gelecek zamanın hikâyesi: -acaq/-ecek:-ycaq/-ycek edi

Eger anam kelse, oña ***aytacaq edim.*** "Eğer annem gelseydi, ona söyleyecektim." *Sen o vaqıt Aqmescitte* ***qalacaq ediñ.*** "Sen o zaman Akmescit'te kalacaktın.", *Siz ğaliba eviñizge* ***ketecek ediñiz.*** "Galiba siz evinize gidecektiniz.", *Biz bu suvuqta az qaldı* ***buzlaycaq edik.*** "Biz bu soğukta donmak üzereydik.", *Mında eki-üç ay daa qalsañız pek yahşı* ***olacaq edi.*** "Burada iki üç ay daha kalsaydınız çok iyi olacaktı." *Narmatcan aka, şeerden kelgen yardımcılarnen* ***körüşecek ediñiz.*** "Narmatcan ağa, şehirden gelen yardımcılarla görüşecektiniz."

II. tip gelecek zamanın hikâyesi: -r: -ar/-er edi

Olumsuzu –maz/-mez edi

Siz bizge şunı aytsañız, ***quvanır edik.*** "Siz bize bunu söylerseniz seviniriz." *Bilesizmi, onı bölüşsek, pek* ***yahşı olur edi.*** "Biliyor musunuz, onu bölüşürsek çok iyi olur." *Eger bir kere barğan olsañız, şimdi meni bir sözsiz* ***tanır ediñiz.*** "Bir kere gitmiş olsaydınız, şimdi beni hemen tanırdınız." *Men bugün bizge bir oyun bağışlamañızını rica* ***eter edim...*** "Ben bugün bizim için oynamanızı rica ediyorum...." *Eger mında kelmeycek olsaq, sizge barır edik.* "Eğer buraya gelmeyecek olsaydık, size giderdik."

Tasarlama kiplerinin hikâyesi

Şart kipinin hikâyesi: -sa/-se edi

Sizge ***kelse edim****, belki onı da körer edim.* "Size gelseydim belki onu da görürdüm.", *Siz mańa* ***aytsa ediñiz****,onıñnen kelir edim.* "Siz bana söyleseydiniz onunla gelirdim."*Olar kitapnı yahşı* ***oqusa ediler****, bu ekzaminni berir ediler.* "Onlar kitabı iyi okusaydılar bu imtihanı verirlerdi." *Özüm o künlerni* ***körmegen olsa edim****, bugünki bazı yaşlar kibi belki men de ğamsız-qasevetsiz yürer edim.* "Kendim o günleri yaşamamış olsaydım, belki ben de bugünkü bazı gençler gibi, gamsız-kasvetsiz dolaşırdım." , *Ah, sizniń yaşıñız ve coşqunlıq areketiñiz mende* ***olsa edi****...* "Ah, sizin yaşınız ve coşkunluğunuz bende olsa.".

İstek kipi: -ğaydı/-geydi;-qaydı/-keydi

qaz-ğaydı-m	*bil-geydi-m*	*tut-qaydı-m*	*tüş-keydi-m*	*topla-ğaydı-m*
qaz-ğaydı-ñ	*bil-geydi-ñ*	*tut-qaydı-ñ*	*tüş-keydi-ñ*	*topla-ğaydı-ñ*
qaz-ğaydı	*bil-geydi*	*tut-qaydı*	*tüş-keydi*	*topla-ğaydı*
qaz-ğaydı-q	*bil-geydi-k*	*tut-qaydı-q*	*tüş-keydi-k*	*topla-ğaydı-q*
qaz-ğaydı-ñız	*bil-geydi-ñiz*	*tut-qaydı-ñız*	*tüş-keydi-ñiz*	*topla-ğaydı-ñız*
qaz-ğaydı-lar	*bil-geydi-ler*	*tut-qaydı-lar*	*tüş-keydi-ler*	*topla-ğaydı-lar*
"kazmak"	"bilmek"	"tutmak"	"inmek"	"toplamak"

at-ma-ğaydı-m "atmayaydım", *başla-ma-ğaydı-ñ* "başlamayaydın", *kör-me- geydi* "görmeyeydi", *iç-me-geydi-k* "içmeyeydik", *kel-me-geydi-ñiz* "gelmeyeydiniz", *kiy-me-geydi-ler* "giymeyeydiler".

II. tip gereklilik kipinin hikâyesi: -maq/-mek kerek edi

Böyle avada yolğa ***çıqmamaq kerek edim****.* "Böyle havada yola çıkmamalıydım." *Onı vaqıtında* ***tüşünmek, oqumaq kerek ediñ****.* "Onu önceden düşünmeli, okumalıydın." *"Sen qadın degil,* ***çoban olmaq kerek ediñ****", dep ökelendi.* "Sen kadın değil, çoban olmalıydın, diye öfkelendi." *Biz vetan için* ***küreşmek kerek edik****.* "Biz vatan için savaşmalıydık."

III. tip gereklik kipinin hikâyesi:

şahıs zamiri+yönelme hâli eki+fiil+maq/-mek+ kerek+edi.

Bizge *yahşı* ***çalışmaq kerek edi****.* "Biz iyi çalışmaalıydık." ***Sańa*** *qaydalardadır* ***qıdırmaq kerek edi****.* "Sen bir yerlerden aramalıydın.", ***Mańa*** *anda sanda anama* ***barmaq kerek edi****.* "Ben arada sırada anneme gitmeliydim." *Sen kibi dülber* ***qızğa****, nazik* ***olmaq kerek edi****.* "Senin gibi güzel kız, nazik olmalıydı."

Rivayet

II. tip geçmiş zamanın rivayeti:

-ğan/-gen:-qan/-ken+eken

Süleyman onıñ artından itep ***cibergen eken****.* "Süleyman onun arkasından itmişmiş." *Ayşe ayvanlarnı* ***suvarğan eken****.* "Ayşe hayvanları sulamışmış."*Vay, balam, seniñ de körmegeniñ* ***qalmağan eken****.* "Vah evlâdım, senin de görmediğin şey kalmamışmış."

Allanıñ bergisinen vaqtında biraz devlet ***toplagan ekenmiz****, ne yapacaqsıñ.* "Allah'ın verdiği ile zamanında biraz zenginlemişiz." *Şukürler olsun, anavı tilsiz sığırlar seniñ pıçağıñdan* ***qurtulğan ekenler****.* "Şükürler olsun, o dili olmayan sığırlar senin bıçağından kurtulmuşlar." *Vay dostlar, -dedi eyecannen, -oturıp* ***qalğan ekenmiz*** *de.* "Eyvah, dostlar oturmuş kalmışız ya.".

I. tip şimdiki zamanın rivayeti:

-a/-e:-y eken

Kişi ne olsa ***ayta eken****.* "İnsan oğlu, ağzına ne gelirse söylüyormuş.", *Biz bala e-kende emcemlerge* ***bara edik****.* "Biz çocukken amcamlara giderdik." *Aptem sürgünlükte Taşkentte* ***yaşay eken****.* "Ablam sürgünde Taşkent'te yaşıyormuş.", *Balañ içün bütün qıyınlıqlarğa* ***çıday ekensiñ****.* "Çocuğun için bütün zorluklara dayanıyormuşsun." *Siz candan sevgen dostlarıñızını* ***unutmay ekensiñiz****.* "Siz candan sevdiğiniz dostları unutmuyormuşsunuz." *Veneranıñ kızı mektepte* ***oquy eken****.* "Venera'nın kızı ilk okulda okuyormuş."

I. tip gelecek zamanın rivayeti

-acaq/-ecek:-ycaq/-ycek eken

Men sizni ***körmeycek ekenim****.* "Ben sizi görmeyecekmişim.", *Erten kence ulını mında* ***ketirecek ekensiñ****.* "Sabahleyin küçük oğlunu buraya getirecekmişsin.", *Şimdi işke* ***ketecek eken****.* "Şimdi işe gidecekmiş.", *Biz daa köp qıyınlıqlar* ***körecek ekenmiz****.* "Biz daha çok zorluklar yaşayacakmışız." *Siz olarnen birge* ***qıdıracaq ekensiz****.* "Siz onlarla beraber gezecekmişsiniz.", *Olar erte yarıq* ***yuqlaycaq ekenler****.* "Onlar erkence uyuyacaklarmış."

II. tip gelecek zamanın rivayeti:

-r;-ar/-er eken+şahıs eki

-maz/-mez eken+şahıs eki

Amet ağam aytmağan olsa alâ ***bilmez ekenim****.* "Amet ağabeyim söylemeseymiş, hâlâ daha bilmeyecekmişim." *Qartanam er qurban bayramında kalce çorbası* ***pişirir eken****.* "Büyük annem her kurban bayramında kalce çorbası pişirirmiş." *Tuvğanlarımız er vaqıt bizge* ***kelir ekenler****.* "Akrabalarımız her zaman bize gelirlermiş."

Şart kipinin rivayeti: -sa/-se eken+şahıs eki

Dostlarımız bugün bizge ***kelse ekenler****.* "Dostlarımız bugün bize gelseydiler.", *Anamnen babam yarın bizni de* ***aketse ekenler****.* "Annemle babam yarın bizi de götürseydiler." *Aliye iç olmadım bir kere* ***külse eken.*** "Aliye hiç olmazsa bir kere gülseymiş."

II. tip gereklilik kipinin rivayeti: -maq/-mek+ kerek+eken+şahıs eki

Ne aytsa aytsınlar, baş ***egmek kerek ekenim****.* "Ne söylerlerse söylesinler, kabul etmeliymişim.", *Eger de onı kötekleycek olsaq, şimdi* ***ketmek kerek ekenmiz****.* "Eğer onu döveceksek, şimdi gitmeliymişiz.", *İşiñ oñ ketsin deseñ, qartlarğa ürmet* ***etmek kerek ekensiñ****.* "İşinin yolunda gitmesini istersen, yaşlılara hürmet etmeliymişsin."

III. tip gereklilik kipinin rivayeti

zamir+ yönelme hâli eki+ fiil+ maq/-mek+ kerek+ eken.

Maña** bu işlerni tezce **bitirmek kerek eken. "Bu işleri çabucak bitirmeliymişim.", ***Saña raatlenmek kerek eken.*** "Senin dinlenmen gerekirmiş." ***Sizge** aqşam eviñizge **ketmek kerek eken.*** "Sizin akşam evinize gitmeniz gerekiyormuş." ***Balağa** anasına **işanmaq kerek eken.*** "Çocuğun annesine inanması gerekiyormuş."

Şart

II. tip geçmiş zamanın şartı

fiil+ -ğan/-gen:-qan/-ken+olsa+şahıs eki.

Sen erte qaytqan olsañ, anamnı körmege ket. "Sen erkence döndüysen, annemi görmeye git.", *Eger yuqlağan olsa, yavaştan kiriñiz.* "Eğer uyuduysa yavaşça girin.", *Qudalarıñızğa barmağan olsañız, emen barıñız.* "Eğer dünürlerinize gitmediyseniz hemen gidin." *Ya onı menden ve sizden evel **duyğan olsalar**?* "Ya, onu benden ve sizden önce duymuşlarsa?" *Aydi toyğan olsañ keteyik.* "Haydi doyduysan gidelim"

I. tip gelecek zamanın şartı

fiil+ –acaq/-ecek:-ycaq/-ycek+ olsa+ şahıs eki .

*Eger de **tonacaq olsañ** tonuñnı kiyip ket.* "Eğer üşüyeceksen kürkünü giy de git." *Bunı alama **berecek olsañız** emen beriñiz.* "Bunu halama vereceksenız hemen verin." *Toydan **qaytacaq olsalar** bizge kirip çıksunlar.* "Düğünden döneceklerse bize uğrasınlar." *Mınavı tavuqnı **soyacaq olsañ** anañdan sora..* "Bu tavuğu keseceksen annenden sor.", *Eger qardaşıñnı **körecek olsalar** tükânğa barsınlar.* "Eğer kardeşini göreceklerse dükkâna gitsinler."

TASVİR FİİLERİ

Yeterlik: -(y)al-, -p ol-

*Men siznen **işleyalmadım**.* "Ben sizinle çalışamadım.", *Sen yahşı **köralmağansıñ**.* "Sen iyi görememişsin.", *Siz atnen **ketip olursızmı**?* "Siz atla gidebilir misiniz?", *Mınavı balanı anasına **aketip olur ekenlermi**?* "Şu çocuğu annesine götürebilirler mi?", *Men bu yazını **bitirip olamadım**.* "Ben bu yazıyı bitiremedim."

Tezlik: -p al-, -a/-e qoy-, -p taşla-, -p yiber-

*Anavı qız maña **külümsirep aldı**.* "Şu kız bana gülüverdi.", *Evden çıqayatır ekende maña **qarap alğan ediñiz**.* "Evden çıkarken bana bir an bakıverdiniz."

*Lâkin ket-kete Nazim bu qolaysızlıqnıñ da qolayını aldı: o bar yerde yavaş tabanına quvet **bere qoya**.* "Fakat Nazim gittikçe bu uygunsuz durumun da kolayını buldu, onun olduğu yerde yavaşça tabana kuvvet kaçıveriyor.

*Alime totay, Sayde şerfelernen birlikte "o yaq-bu yaq"laf etip turğanda, yarı qopayma tarzda **aytıp taşladı**...* "Alime hanım, Sayde hanımlarla birlikte, ordan burdan konuşurken, hafif bir kibirle söyleyiverdi."

*Niyar sevingeninden anasınıñ boynundan quçaqladı, quvançından **ağlap yiberdi**.* "Niyar sevinçle annesinin boynuna sarıldı, sevincinden ağlayıverdi." (BY, 180)

Süreklilik: -a/-e ber-, -a/-e kel-, -p qal-, -p otur-, -p tur-, -p, -a/-e yat-, -p yür-

Cevdet bir qaç kere aylanıp-aylanıp artına baqtı, soñ, ***kete berdi.*** "Cevdet birkaç kere dönüp arkasına baktı, sonra gitmeye devam etti."

Şaqamı, tap studentlik yıllarımdan berli cemaatnen bir dam tübünde ***yaşap kelem.*** "Şaka mı, ta öğrencilik yıllarımdan beri, cemaatle aynı damın altında yaşıyorum."

İnsan er vaqıt insan ***olıp qala.*** "İnsan her zaman insandır."

Mında sennen ***dögüşip otursam****-soñ bu yahşılıqmı?!* "Burada seninle sürekli döğüşsem, peki bu iyi mi?"

İtimal, bugün olmasa, yarın olur, şimdi progress deviri, tehnika bir yerde ***toqtalıp turmay.*** "Büyük bir ihtimalle, bugün olmazsa, yarın olur, şimdi gelişme devri, teknik bir yerde durmuyor."

Olar kürek ve ketmenlernen işke tüşip, arıq qazdılar, ***göllenip yatqan*** *neftni endeklerge ve ögüne set çekilgen derege aqızdılar.* "Onlar kürek ve baltalarla işe başlayıp, ark kazdılar, göllenmiş olan petrolü hendeklere ve önüne set çekilmiş dereye akıttılar."

Raleler arasında yürgen ocapçe olarğa ***yaqınlaşa yatqanda*** *Niyar cebinden poşusını çıqarıp yazılarnı tez-tez sildi.* "Sıraların arasında dolaşan hoca, onlara yaklaşmak üzereyken, Niyar cebinden şalını çıkarıp, yazıları hızlı hızlı sildi."

Ah seni qafa, mında kelmege ne zamandan berli ***azırlıq körip yüresiñ.*** "Ah seni kafasız, buraya gelmek için ne zamandan beri hazırlık yapıyorsun."

Başlama: -p, -a/-e:-y başla-

Özümizni er dört taraftan **qorçalap başladıq.** *"Kendimizi dört taraftan da korumaya başladık."* Bir çoq oba ve çuqurlarnıñ yanından keçip, biz tarafqa **kele başladı.** *"Pek çok oba ve çukurların yanından geçip, bizim tarafa gelmeye başladı."*

Bitiş: -p ber-, -p çıq-, -p qoy-

Mektübiñizni ***oqup berir edim*** *amma, işim pek acele,-dedi.* "Mektubunuzu okurdum ama, işim çok acele, dedi." *Maña tez tez* ***aytıp berçi.*** "Bana çabuk çabuk söyleyiversene." *Ekim kitapnıñ içindeki bütün resimlerni kösterip,* ***sorap çıqtı.*** "Doktor kitabın içindeki bütün resimleri göstererek, sordu." *Men onıñ krovatını* ***cıyıştırıp qoydım.*** "Ben onun yatağını da topladım."

SIFAT-FİİL

-dıq/-dik: -duq/-dük:-tıq/-tik: -tuq/-tük

Geniş zaman ifadesi veren sıfat-fiiller yapar:

Çektigim *cefayı çekmesin düşman...* "Çektiğim cefayı çekmesin düşman..."

Qullandığım *vaqıf yerin veririm men arenda, /Taçanqalar yekirip giderim men anda, mında* "Kullandığım vakıf yerini ben kiraya veririm: /Mitralyözlü arabalara atlar koştururum ben orada burada."

–ğan/-gen:-qan/-ken

Geniş zaman ve geçmiş zaman ifadesi veren bir sıfat-fiildir: ***Oturğan*** *yerim* "oturduğum yer", *kelgen kişi* "gelen adam", *qartayğan tuvğanlarımız* "ihtiyarlamış akrabalarımız", *keçken zaman* "geçmiş zaman", *Anasına ürgen it börü ağzına tüşer.* "Anasına uluyan it, kurdun ağzına düşer.", *Bal tutqan parmağını yalar.* "Bal tutan parmağını yalar" , *Anasınan ayrılğan /Qozuçıqlar meleşe.* "Anasından ayrılan kuzucuklar meleşiyor." , *Sağda, çırpınen qoralanğan azbar körersiñ, yanında köpür de bar.* "Sağda, ağaçtan yapılmış bir ahır görürsün, yanında köprü de var."

–mış/-miş: -muş/-müş

Geçmiş zaman ifade eden bu ek Kırım Türkçesinde kalıplaşmış hâldedir ve bazı kalıcı isimlerde yer alır. *keçmiş* "mazi", *yemiş* "meyve", *doğmuş* "akraba, kardeş", *turmuş* "hayat", *emiş-demiş* "dedikodu", *etmiş* "suç".

–acaq/-ecek: -ycaq/-ycek

Gelecek zaman ifade eden bu sıfat-fiil, gelecek zaman çekiminde de kullanılır: *aytacaq sözüm* "söyleyeceğim söz", *kelecek küni* "geleceği gün", *başlaycaq toy* "başlanacak düğün", *işleycek kişiler* "çalışacak insanlar", *körecek künleriñiz* "göreceğiniz günler", *Otar vaqufuna ozğarılacaq künü yetip kelgen edi.* "Otar vakfına gönderileceği gün gelmişti." *Menim mında körecek künlerim bar eken.* "Benim burada göreceğim günler varmış.".

–an/-en

Kırım Türkçesinde kalıcı isim meydana getiren bir sıfat-fiildir: *buzkesen* "buz kıran, mahmuz", *buzqıran* "buz kıran", *dalğaqaıran* "dalgakıran", *dalqıran* "elma türü", *dönen* "tay", *düzen* "düzen, nizam", *yelquvan* "yelkovan", *tiken* "diken", *saban* "saban", *ayran* "ayran", *piçen* "biçilmiş kuru ot".

–ar/-er: -r

Geniş zaman ifadesi veren bu sıfat-fiil, geniş zamanın çekimini de yapar: *körür köz* "gören göz", *aytır söz* "söylenen söz", *barır yerim* "gideceğim yer", *küler yüzlü kişiler* "güler yüzlü inanlar", aşarlıq "yiyecek", yaqarlıq "yakacak", içerlik "içecek", yeterlik "yeterli", atçapar "jokey", arabozar "ara bozucu", atbaqar "at bakıcısı", barışıqsever "barışsever", başkeser "başkesen, cellât", yerölçer "yeri ölçen memur", yolbasar "eşkıya", sanaatsever "sanatsever", suvölçer "suölçer", tañatar "şafak", emeksever "çalışkan", yağmurölçer "yağmurölçer".

–ıcı/-ici;-ucı/-üci

Geniş zaman ifadesi veren sıfat-fiiller yapar: *Yorğunlığı, kesik ayağınıñ can sıqıcı sızlavı savuşqanday oldı.* "Yorgunluğu, kesik ayağının can sıkıcı sızlaması, iyileşmiş gibi oldu.", *Kökte parıldağan, köz qamaştırıcı küneş, közüme qap-qara olıp göründi.* "Gökte parlamakta olan, göz kamaştıran güneş, gözüme kapkara göründü.", *Avesligiñ kelip-keçici bir şey olsa, eyisi işke başlama, çünki ep bir çalışıp olamazsıñ.* "Hevesin gelip geçici bir şeyse, en iyisi başlama, çünkü nasıl olsa çalışamazsın.", *yazıcı* "yazar", *qoşucı* "bağlaç", *atbaqıcı* "at bakıcısı", *köçürici* "motor", *aenkleyici* "akord", *alıcı* "müşteri", *satıcı* "satıcı", *oquyıcı* "okuyucu".

-maz/-mez

Olumsuz mânâda geniş zaman ifade eden sıfat-fiil ekidir. *tükenmez bir çoqraq kibi* "tükenmez bir kaynak gibi", *sönmez yıldız* "sönmeyecek yıldız", *Cenk çoq adamlarnıñ başına **unutılmaz** felâketler ketirdi.* "Savaş çok insanların başına unutulmaz felâketler getirdi.", *büklenmez* "eğilmez, sebatkâr, şahsiyetli", *indemez* "suskun", *inanılmaz* "inanılmaz, anormal", *yaramaz* "haylaz", *urdumduymaz* "vurdumduymaz", *yel yetmez* "çok hızlı koşan at için verilen isim", *utanmaz arlanmaz* "utanmaz arlanmaz".

ZARF -FİİLLER

Kırım Türkçesinde zarf-fiiller, basit zarf-fiiller ve birleşik zarf-fiiller olmak üzere iki grup hâlinde incelenir.

Asıl zarf- fiil ekleri

-a/-e: -y

Bu zarf-fiil, Kırım Türkçesinde tekrarlarda ve birleşik fiilerde bağlama görevinde kullanılır.

Tekrarlarda: *ayta ayta* "söyleye söyleye", *küle küle* "güle güle", *qaray qaray* "baka baka", *bekley bekley* "bekleye bekleye", *Qartiyçik toqtay toqtay evine zornen bardı.* "Yaşlı kadın dura dura evine zor gitti.", *Aptem ağlay ağlay kelin tüşti.* "Ablam ağlaya ağlaya gelin gitti."

Birleşik fiilerde: *kele başla-* "gelmeye başlamak", *tüşe yatır* "düşmek üzere", *kele bile* "gelebilir", *ayta bergen* "devamlı söylemiş", *yete yazdıq* "varmak üzereydik", *kele turğan ediñiz* "gelirdiniz", *sıqıla qalam* "sıkılıveriyorum", *turalmadı* "kalkamadı".

-araq/-erek

Tarz zarfı yapar: *Men mında ocapçe olaraq işleyim.* "Ben burada öğretmen olarak çalışıyorum." *Nazik qızçıqnıñ yanındaki yaşnıñ omuzına **tayanaraq**, nazarını qubbeler astındaki adsız-esapsız qandiller arasında kezdire.* "Zayıf kızın yanındaki delikanlının omuzuna yaslanarak, bakışlarını kubbelerin altındaki sayısız kandillerin arasında gezdiriyor." *Yumruqlarını **sıqaraq**, ellerini eki tarafqa yaydı.* "Yumruklarını sıkarak ellerini iki tarafa açtı."

-p

Tarz zarfı yapar; ayrıca birleşik fiillerde bağlama görevinde kullanılan zarf-fiil ekidir.

Tarz zarfı: *Ağlap keleyatır.* "Ağlayarak geliyor.", *qaltırap yata.* "Titreyerek yatıyor."*Siz keldiñiz bellep çıqtım.* "Sizin geldiğinizi sanarak çıktım." *Qaqıldap qaqıldap küleler* "Kahkahalarla gülüyorlar".

Birleşik fiillerde: *aytıp çıqtı* "söyleyip bitirdi", *nişlep yüresiñ* "ne yapıyorsun", *qarap otura* "bakıyor", *külüp başlağan* "gülmeye başlamış", *kelip tura* "geliyor", *kösterip olmağan* "göstememiş".

-may/-mey

Asıl fiildeki hareketin, zarf-fiilin gösterdiği harekete bağlı olmadan gerçekleştiğini bildirir:

Trubkanı qolundan taşlamay, biraz beklegen soñ, kene laf etmege başladı.	"Şişeyi elinden bırakmadan biraz bekledikten sonra, gene konuşmaya başladı."
Seni körecegime quvanıp, tınış almay çalıştım.	"Seni göreceğim için sevinerek, nefes almadan çalıştım.",
Özüni tutalmay, şaqıldap küldi.	"Kendini tutamadığı için kahkahalarla güldü."

Birleşik zarf-füller

–ğance /-gence: -qance/-kence (sınırlama)

Çemodanımnıñ üstüne oturıp, toyğance çiberek aşadım.	"Valizimin üzerine oturup doyana kadar çibörek yedim."
Meryem tañ atqance yuqlamadı.	"Meryem tan atana kadar uyumadı."
Ayşe kelgence balağa qaradı.	"Ayşe gelene kadar çocuğa baktı.",
Qapımnı urıp ketkence, men matüvniñ başına urğaydıñ!	"Kapımı çarpıp gidene kadar, ben salağın başına vursaydın."

–ğanda/-gende:qanda/-kende (zaman)

Men barğanda anam yuqlamay otura edi.	"Ben gittiğim zaman annem uyumuyordu.",
Qardaşım kelgende sizge de kelirmiz.	"Kardeşim geldiği zaman size de geliriz.",
Saña qarağanda anañnı körgenday olam.	"Sana baktığım zaman anneni görmüş gibi oluyorum."

–ğanday /-gendey: qanday/-kendey (tarz)

Avurğanday olsañız mañ a aytıñız.	"Hastalanacak gibi olursanız bana söyleyin.",
Meni mısqıllağanday küle bereler.	"Benimle alay eder gibi devamlı gülüyorlar.",
Niyar, inege oturğanday, yerine çökti.	"Niyar, iğneye oturmuş gibi yerine çöktü."

–ğannen /-gennen:-qannen/-kennen (zaman)

Aptem kelgennen sizge çaptım.	"Ablam gelir gelmez size koştum.",
Ayşe yuqlağannen horuldap başlay.	"Ayşe uyur uyumaz horlamaya başlıyor."

–mazdan/-mezden (tarz)

Elmira babasınıñ kederli yüzüne baqtı ve beklemezden soradı:	"Elmira babasının kederli yüzüne baktı ve beklemeden sordu:"
Qoyılğan beton qatmazdan evel yağmur onı yuvup başlay.	"Konan beton katılaşmadan önce yağmur onu yıkamaya başlıyor."

–r.....-mAz (zaman)

Bütam evine kirer-kirmez, azbarı adamğa tolıp taştı.	"Büyük annem evine girer girmez, avlusu insanla dolup taştı."
Mektepke keter-ketmez bizge haber ber.	"Mektebe gider gitmez bize haber ver."

BAĞLAÇ

Sıralama bağlaçları

ve *"ve"*, ***ile*** *"ile"*, ***da / de*** *"da / de"*, ***em*** *"ve"*

Eyi aşamaq ve yuqunı arttırmaq kereksiz!- dey acınıp Lena.	"Lena, acıyarak, 'iyi yemeli ve daha fazla uyumalısınız', der."
Yekaterina ile Potömkin Qırımnıñ eñ dülber yerlerinde eñ bereketli topraqlarnı tatarlardan tutıp-aldılar.	"Yekaterina ile Potemkin Kırım'ın en güzel yerlerinde en bereketli topraklarını Tatarların ellerinden aldılar."
Kelgen maşinaña otur da canıñ istegen tarafqa ket.	"Gelen arabaya otur ve canının istediği tarafa git."
Mavile yuqlamay edi. Em ondan soñ da yuqlamadı.	"Mavile uyumuyordu. Ve ondan sonra da uyumadı."

Denkleştirme bağlaçları

ya da *"ya da"*, ***veya (da)*** *"veya"*, ***veyahut*** *"veyahut"*, ***yahut*** *"yahut"*, ***yaki*** *"yahut"*

Eger de student o yerde qorqsa, ya da cirense, öyle adamğa meditsinada yer olmamaq kerek.	"Eğer öğrenci orada korkar veya iğrenirse, böyle birinin tıpta yeri olmamalı."
Oçerk ile ikâye, yahut povest arasında men farq tapmayım.	"Deneme ile hikâye veya uzun hikâye arasında fark görmüyorum."
Zuleyhağa sırdaş ola bilecek kibi qızları, yaki oğulları yoq.	"Züleyha'ya sırdaş olabilecek gibi kızları veya oğulları yok."

Karşılaştırma bağlaçları

....da /de ... da /de *".....da /de .....da /de"*, ***de... de....*** *"bir .... bir ....."*, ***em.... em... (de)*** *"hem....hem....(de)"*, ***ister... ister...*** *"ister..... ister....."*, ***kâ.... kâ.....*** *"kâh ..... kâh...."*, ***ne... ne (de)....*** *"ne.... ne....."*, ***ya.... ya (da)...*** *"ya....ya (da) ...."*

Beti de, urbası da baarde açqan aqbardaq kibi bem-beyaz.	"Yüzü de. elbisesi de baharda açan kardelen gibi bembeyaz."
De yaqın kele. de artına çekilip, oñuna-soluna burula.	"Bir yaklaşıyor, bir uzaklaşıp sağına soluna dönüyor."
Egiz olsunlar, canım, em oğlan, em qız bir vaqıtta doğsınlar...	"İkiz olsunlar canım, hem oğlan, hem kız, aynı zamanda doğsunlar."
Telegrammanı ister al- ister almañız.	"Telgrafı ister alın, ister almayın."
O kâ maña, kâ anasına baqa.	"O kâh bana, kâh annesine bakıyor."
Buña ne avan, ne toqmaq, ne degirmen... bir şey kerekmey.	"Buna ne havan, ne tokmak, ne değirmen... hiçbir şey lâzım değil."
Mısqılğa kelgende sizge aqran ya tapılır ya yoq.	"Alay etmeye gelince, size denk biri ya bulunur, ya bulunmaz."

Cümle başı bağlaçları

amma *"ama"*, ***ancaq*** *"ancak"*, ***atta*** *"hatta"*, ***belki (de) / belkim*** *"belki"*, ***çünki*** *"çünkü"*, ***dersiñ*** *"sanki"*, ***eger (de)*** *"eğer"*, ***faqat*** *"fakat"*, ***lâkin*** *"fakat"*. ***tek*** *"fakat, ama"*

Yigirmi metr çetke çekildik, amma yer tübü qatları büs-bütün başqa edi.	"Yirmi metre kenara çekildik, ama yerin dibindeki katmanlar tamamen başkaydı."
Tehnikanı can-yürekten sevgen bu yigitni ocalar da begendi ve atta onı kursnıñ başı sayladılar.	"Tekniği çok seven bu delikanlıyı hocalar da beğendi, hatta onu sınıf başkanı seçtiler."
Mansur bu yerge tatınğan soñ çoq şey coydı. Belki olar da coyğandırlar.	"Mansur buraya dadandıktan sonra, çok şey kaybetti. Belki onlar da kaybetmişlerdir."
Mında çoq şey ayttılar ve daa, belkim aytırlar.	"Burada çok şeyler söylediler ve belki daha da söylerler."
Şamrat eleslengen kibi oldı, çünki alâ daa teren tüşünceler ğafletliginde edi.	"Şamrat şaşırır gibi oldu, çünkü hâlâ daha derin düşüncelerin gafletindeydi."
Anam bayağı vaqıt susıp oturdı, dersiñ, bizim söz qaytarmamızını bekledi.	"Annem uzun zaman bekledi, sanki, bizim karşılık vermemizi bekledi."

Eger de o adetler bizge ögge ketmege keder etseler bozarmız, elbet.	"Eğer o âdetler bizim ilerlememize mani olurlarsa bozarız elbette."
Zeynep bir şey aytmadı. Faqat oyçan bir alda omuzlarını sıqtı.	"Zeynep bir şey söylemedi. Fakat düşünceli bir hâlde omuzlarını kaldırdı."
Saçları çalargan. Lâkin yüzüniñ renki tap-taze.	"Saçları ağarmış. Fakat yüzünün rengi taptaze."
Men episine razıyım, tek Umidanı yiberiñiz.	"Ben hepsine razıyım, yeter ki Umidan'ı gönderin."

Çekim edatları

Yalın hâlle bağlanan edatlar: aldın "önce", **ara** "ara", **boyunca** "göre", **dep** "diye, için", **evel** "önce", **içün** "için", **ile** "ile", **kibi** "gibi", **sayın** "her"

Yaxşı ki, biz bir-qaç saat aldın bu yerge yerleşip yetiştirgen edik.	"İyi ki, biz birkaç saat önce buraya yerleşmiştik."
Olar qarpız asrawda özara yarışlaşalar.	"Onlar karpuz yetiştirmede kendi aralarında yarışıyorlar."
Er şey evelden tizilgen tertip boyunca alınıp barıla.	"Her şeyden önce düzenlenen tertibe göre yapılıyor."
Soñundan añladım ki, anamnı nosilkanen alıp çıqqanda meni körmesin dep saqlamaq istegen ekenler.	"Sonradan anladım ki, annemi sedyeyle çıkarırken, beni görmemesi için saklamak istemişler."
Bundan üç yıl evel ayrılışqan edik.	"Bundan üç yıl önce ayrılmıştık."
Bu zenaat olarnıñ nesili içün mübarek bir zenaat olıp qalğan.	"Bu sanat onların nesli için, mübarek bir sanat hâline gelmiş."
Vicdan ile emekke sarıla, ayatnı bezeteler.	"Vicdanlı bir şekilde emeğe sarılıyor, hayatı süslüyorlar."
Küz gülleri kibi sararıp-solğansıñ.	"Güz gülleri gibi sararıp solmuşsun."
Adım sayın toqtap suv içeler.	"Her adımda durup su içiyorlar."

Yönelme hâliyle bağlanan edatlar: baqqanda "göre", **dep** "için", **doğru** "doğru", **köre** "göre", **qadar** "kadar", **taba** "doğru", qarşı "doğru", **taraf** "doğru"

Niyarnıñ tarifine baqqanda, o qız men qıdırğan Ayşege oşay.	"Niyar'ın tarifine göre, o kız benim aradığım Ayşe'ye benziyor."
Serdar Ediyeniñ anasına dep alğan bahşışını onıñ çantasına qoydı.	"Serdar Ediye'nin anası için aldığı hediyeyi onun çantasına koydu."
Avtobusqa oturıp, evime doğru yol aldım.	"Otobüse oturup evime doğru yol aldım."
Añlaşılganına köre cenk meydanından çıqıp kelesiñiz, doğrumı?	"Anlaşıldığına göre, savaş meydanından geliyorsunuz, doğru mu?"

Aqşamğa qadar Karikov qartnen ekimiz negrler kibi qap-qara olıp qalğanımız.	"Akşama kadar yaşlı Karikov ile ikimiz araplar gibi kapkara olmuşuz."
Evge taba yür, laf bar...- dedi.	"Eve doğru git, konuşmamız lâzım, dedi."
Emin evge taraf baqıp aldı.	"Emin eve doğru baktı."

Çıkma hâliyle bağlanan edatlar: aldın "-den önce", **başlap** "itibaren", **başqa** "başqa", **berli** "beri", **evel** "önce", **ğayri** "başqa", **ötrü** "itibaren, sonra: dolayı", **soñ** "-den sonra".

Menden aldın özü oqudı.	"Benden önce kendi okudu."
Abay meydanından başlap, yükseklerge köterilgen dağlar köründi.	"Abay meydanından itibaren, yukarılara yükselen dağlar göründü."
Dünyada, yalıñız qızından başqa daa kimi bar.	"Dünyada biricik kızından başka kimi var.'
Bayağı vaqıttan berli kimseden mektüp almayım.	"Epeyi vakitten beri kimseden mektup almıyorum."
Senden ğayrı iç kimsege göñül berip olamadım.	"Senden başka hiç kimseye gönül veremedim."
Aysa, bugünden ötrü siz bizim askerimizsiñiz,- dedi polk komandiri.	"Alay kumandanı, öyleyse, bugünden sonra siz bizim askerimizsiniz, dedi."
*Bir qaç **künden soñ** alıp keterim.*	"Birkaç gün sonra götürürüm."

ÜNLEM

*Anasınıñ yüzündeki acı ifade elemli bir feryadqa çevirildi: '**A-aa!**".*	"Annesinin yüzündeki acı ifade, üzüntülü bir feryada çevrildi: A-aa!"
***E!** Barsın, onın degeni olsun.*	"E, varsın onun dediği olsun."
***Ah**, qızım, saña pek qıyın olacaq da.*	"Ah kızım, sana çok zor olacak."
***A-a**, bebiyim, sen uyanğan ekensiñ de, qartbabañ duymağan. Kel özüme, kel.*	"Aa yavrum, uyanmışsın, deden duymamış. Gel yavrum, gel."
***Fu**, içime endi canım kirdi, külümsiredi qız.*	"Ohh, şimdi içime can girdi, diye gülümsedi kız."
*Öyle şeylerniñ tükânlarda, **ey-ey**, addi-esabı yoq.*	"Ohoo, dükkânda öyle şeylerin haddi hesabı yok."
***Oyo-oy-oy!** Adamnı añlamaysıñız. İş şay qalsa, oña da yaramaz.*	"Of, insanı anlamıyorsunuz. İş öyle kalırsa, ona da yaramaz."

KONUŞMA METİNLERİ

Selâmlama, görüşme:

- Selâm aleyküm!
- Aleyküm selâm!
- Selâm! (Meraba!)
- Sabañız hayır! (Saba şerfiñiz hayırlı olsun!) "Günaydın"
- Aqşam şerfiñiz hayırlı olsun! " İyi akşamlar"
- Sizni körgenimden hoşnutım. "Sizinle görüştüğüme memnunum."
- Hoş keldiñiz.
- Yahşı yahşı kelip çıqtıñızmı? "Rahat geldiniz mi?"
- Sağ oluñız yahşı keldik. "Sağ olun rahat geldik."
- Özümni tanıştırmağa müsaade etiñiz. Men ... "Kendimi tanıtayım. Ben ..."
- Keliñiz tanış olayıq. "Haydi tanışalım."
- Siz qaydan keldiñiz? "Siz nereden geldiniz?"
- Men Türkiyeden keldim. "Ben Türkiye'den geldim."
- Men bu yerge turist (muhbir, qurucı, ocapçe) olaraq keldim. "Ben buraya turist (inşaatçı, öğretmen) olarak geldim.
- Amanlqmı? "İyi misiniz?"
- Keyfiñiz (işler, qorantañız) nasıl? Aman esensizmi? "Nasılsınız? (İşleriniz, aileniz) nasıl? İyi misiniz?"
- Er şey yerinde, çoq sağ oluñız, özüñiz nasılsıñız?
- Her şey iyi, sağ olun, kendiniz nasılsınız?
- Sağlıqnen qalıñız. "Hoşça kalın."
- Sağlıqnen barıñız. (Hayırğa qarşı) "Güle güle"

Rica, istek:

- Rica etem. "Rica ediyorum."
- Ne isteysiñiz? "ne istiyorsunuz?"
- Men barmaq (raatlanmaq, oturmaq, yuqlamaq, aşamaq) isteyim. "Ben gitmek (dinlenmek, oturmak, uyumak, yemek) istiyorum."
- Qapını (pencereni) açıñız. "Kapıyı (pencereyi) açın."
- Qapını (pencereni) örtseñiz. "Kapıyı (pencereyi) örter misiniz?"
- Rica etem, ... arqadaşnı mında çağırsañız. "Rica ediyorum, ... buraya çağırır mısınız?"
- Siz qayda barmağa isteysiz? "Siz nereye gitmek istiyorsunuz?"
- Men bazarğa (kinoğa, tükânğa, muzeyge, teatrge, ayvanat bahçasına) barmaq isteyim. "Ben pazara (sinemaya, dükkâna, müzeye, tiyatroya, hayvanat bahçesine) gitmek istiyorum.
- Maña ..... kösterip olamazsıñızmı? "Bana ..... gösterebilir misiniz?"
- Rica etem aşıqmañız? "Lütfen acele etmeyin."
- Rica etem, çabik oluñız. "Lütfen çabuk olun."
- Rica etem, tekrarlasañız. "Lütfen tekrarlar mısınız?"

Uriye Edemova,

Ömürlik Yanımdasıñ (Kırım Türkçesi)

Büyük avtobus, sallana berip, şeer kenarındaki meydanğa kirgen soñ, terenden nefes alğan kibi, pışıldap toqtadı. Bütün kün yol azabından eziyetlengen yolcular tışqa – temiz avağa çıqmağa davrandılar. Saçlarnı çıbaltıcı yel esmekte. Yolcular avtobustan nasıl aşıqçanlıqnen, çabikliknen tüşken olsalar, şeerçik içine de öyle tez siñip kettiler. Yalıñız eñ soñunda tüşken yigit aşıqmadı. O qaysı tarafqa keteceğini bilmey, musafir. Bu şeerge kelüvi birinci. Evlerniñ üstüne aqşam qaranlığı endi.

Yolcu qaverenkli meşin çemodanını yavaştan yerge qoydı. Kölmeginiñ yaqasını tüzetti,ştanınıñ balaqlarını qaqtı. Dalğalı saçlarını tüzete-tüzete qarşıdaki kassanıñ yanına bardı. Başını egiltip, kassir qadınğa muracaat etti.

- Afu, etiñiz, maña şeer musafirxanesini kösterip olamazsıñızmı?

Qadın yigitni başından ayağınace büyük meraqnen süzip çıqtı. Tar balaqlıştanına, ince burunlı, yıltıravuq ayaqqallarına bir daa diqqatnen baqıp:

- Demek, bizim şeerde musafirsiñiz...

- Şimdilik musafirim, qabul etseñiz... Yigit sözüniñ soñuna çıqıp olamadı. Qadın külümsiredi, nezaketnen:

- Baş üstünde yerimiz bar. Madam ki, bizim şeerçigimizni saylağansıñız...

Yigit külümsiredi:

- İnstitutnı yañı bitirgen mutexassıs yer saylamay, aksince onı saylaylar.

Ömürlük Yanımdasın (Türkiye Türkçesi)

Büyük otobüs sallana sallana, şehrin kenarındaki meydana girdikten sonra, derinden bir nefes almış gibi, oflaya puflaya durdu. Bütün gün yol ızdırabından sıkıntı çeken yolcular dışarıya, temiz havaya çıkmaya hazırlandılar. Saçları .... Yel esmekte. Yolcular otobüsten nasıl aceleyle, çabuk bir şekilde inmişlerse, küçük şehrin içine de öyle hemen sindiler. Yalnız en son inen delikanlı acele etmedi. O ne tarafa gideceğini bilmiyor, misafir. Bu şehre ilk gelişi. Evlerin üstüne akşam karanlığı indi.

Yolcu kahverengi meşin valizini yavaşça yere koydu. Gömleğinin yakasını düzeltti, pantolonunun paçalarını çırptı. Dalgalı saçlarını düzelte düzelte karşıdaki ..... yanına gitti. Başını eğip, kasiyer kadına müracaat etti.

-Affedersiniz, bana şehrin misafirhanesini gösterebilir misiniz?

Kadın delikanlıyı başından ayağına kadar büyük bir ilgiyle süzdü. Dar paça' tolonuna, ince burunlu parlak ayakkabılarına bir daha dikkatle bakarak:

-Demek ki, bizim şehrimizde misafirsiniz...

-Şimdilik misafirim, kabul ederseniz... Delikanlı [illegible] gülümsedi, nazik bir şekilde:

-Baş üstünde yerimiz var. Madem ki bizim [illegible]

Delikanlı gülümsedi:

-Enstitüyü yeni bitiren mütehassıs yer s[illegible]

Qadın xoşnut alda ince qaşlarını köterdi.

- Demek, musafirimiz iç bir türlü zorluqlardan qorqmay, aksince, onı seve, öylemi?

- Mında zorluqlardan başqa şey yoq demek isteysiñizmi?

- Men öyle demek istemeyim. Lâkin, er alda, mında yañı adamsıñız, ana-baba, dost-eş...

Yigit oña ciddiy baqtı.

- Zorluqlarnı kimse sevmese kerek. Lâkin ondan qorqmağa şey yoq. Tanış ve dostqa kelgende, endi siziñnen tanış oldıq. Demek, endi mında tanış peyda ettim. Dost meselesine kelgende, er yerde olğanı kibi, mında da eyi adamlar fenalarına nisbeten çoqtırlar, şularnıñ arasından men özüme yañı dostlar tapa bilem.

Qadın aqşam üstü işniñ olmağanındanmı, yoqsa musafir yigitnen meraqlanğanındanmı, lafazanlıqqa tutunğan edi. Lâkin, yolcu yigitniñ sözleri, onı birden toqtattı. O, ciddiy alında, yerinden turdı. Odaçıqnıñ qapısını açıp çıqtı. Qırq beşelli yaşlarında, tolu muçeli, qan sıcaq qadın. Lâkin bu tolulıq onıñ dülber qıyafetine iç de keder etmey, aksince oña tendüristlik, tazelik bağışlamaqta. Bunıñ sebebi, özüniñ yaşına, muçesine köre kiyinüvinde olsa kerek.

Yigitnen yan-yanaşa turğan qadın elini sağ tarafqa uzattı:

- Avtobus anavı, adamlar toplanıp turğan yerçikte toqtay. O üçünci kere toqtağanda, tüşersiñiz. Musafirxanemiz merkeziy yolnıñ kenarçığında...

Yigit oña teşekkür aytıp, yoluna aşıqtı. Qadınnıñ aytqanı doğru eken, musafirxaneniñ aldında tüşti.

Kadın memnun bir şekilde ince kaşlarını kaldırdı.

-Demek ki, misafirimiz hiçbir türlü zorluklardan korkmuyor, aksine onu seviyor, öyle mi?

-Burada zorluklardan başka şey yok mu demek istiyorsunuz?

-Ben öyle demek istemiyorum. Fakat, her hâlde, burada yeni bir insansınız, anne baba, dost eş...

Delikanlı ona ciddî bir şekilde baktı. Zorlukları hiç kimse sevmese gerek. Fakat ondan korkmak için sebep yok. Tanıdık ve dosta gelince, artık sizinle tanıştık. Demek ki, artık burada bir tanıdığım oldu. Dost meselesine gelince, her yerde olduğu gibi, burada da iyi insanlar kötülerine nisbetle çoktur, onların arasından ben kendime yeni dostlar bulabilirim.

Kadın akşam üstü işi olmadığı için mi, yoksa misafir delikenlıyı çok merak ettiği mi, gevezeliğe başlamıştı. Fakat, yolcu delikanlının sözleri onu birden durdu. O [illegible] şekilde yerinden kalktı. Küçük odanın kapısını açıp çıktı. Kırkbeş elli yaşla- görünüşlü, sıcak kanlı kadın. Fakat, bu dolgunluk onun güzel görünmesi- ksine ona çeviklik, tazelik veriyor. Bunun sebebi, kendi yaşına, görü- olsa gerek.

adın, elini sağ tarafa uzattı:

yerde duruyor. O üçüncü sefer durduğu zaman enarında...

acele etti. Kadının söylediği doğruymuş, mi-

Bina eskice ve bir qatlı olıp, içi temiz, serin edi. Qapınıñ qarşısında ağaç bölme içindeki sarışın qadın bir kişinen davalaşmaqta:

- Men sizge añlatıp ayttım belleyim, erkekler içün bir yer tapa bilem. Lâkin qızıñızğa yoq, özü de balanen...

- Mesele qızımnı yerleştirüvde daa. Men mına bu yerde, qapı arasında da geceley bilem.- Adam mañlayınıñ terini sürtti. Qadınğa bir şey yap, qardaşım degen yalvarıcı çerenen baqtı. Onıñ vaziyeti nevbetçi qadınğa tesir etmey qalmadı. Qadın dudaqlarını sıqıp bir an oylanıp turdı. Soñ başını salladı.

- Siziñ bu yerde yatmañıznen vaziyet deñişir belleysiñizmi, emce?-dedi yavaştan.

O, böyle dese de, közlerinden ne yapmaq kerekligi aqqında tüşüngeni körünip tura edi. Yerinden turdı.

- Şimdi kelirim, -dep uzun koridor boylap qaydalarğadır ğayıp olıp ketti. Bu arada qapıdan, quçağında qararnen bir yaşında balası olğan, yaş bir qadın kirip keldi. Qart onı korgeninen tınçlandırıcı davuşnen:

- Bir şeyler olacaqqa beñzey, raatlanırsıñız, balam,- dedi.

Çoq keçmeden qadın kelip, olarnıñ ekisini de özünen beraber alıp ketti. Musafir yigitke onı bayağı beklemek kerek oldı. Qadın qaytıp kelip bölmege kirgeni kibi, yigit onıñ aldına özüniñ pasportını qoydı:

- Demki bir yerge meni...

Qadın oña taaciplenip baqtı:

- Siz nasıl yer aqqında aytasıñız?

Bina eskice bir katlı, içi temiz, serindi. Kapının karşısındaki ağaç bölümün içindeki sarışın kadın biriyle tartışıyor:

-Ben size iyice anlattım sanıyorum, erkekler için yer bulabilirim. Fakat kızınıza yok, hem de çocukla...

-Mesele kızımı yerleştirmede ya. Ben işte burada, kapı arasında da geceleyebilirim. Adam alnının terini sildi. Kadına bir şeyler yap kardeşim, der gibi yalvaran bir çehreyle baktı. Onun durumu nöbetçi kadına tesir etti. Kadın dudaklarını sıkıp, bir an düşündü. Sonra başını salladı.

-Sizin burada yatmanızla durum değişir mi sanıyorsunuz amca, dedi yavaşça.

O, böyle demesine rağmen, gözlerinden ne yapılması gerektiği hakkında düşündüğü görünüyordu. Yerinden kalktı.

-Şımdi gelirim diye, uzun koridor boyunca bir yerlere kaybolup gitti. Bu sırada kapıdan, kucağında bir yaşlarında kadar çocuğu olan, genç bir kadın girdi. Yaşlı adam onu görür görmez, sakinleştirici bir sesle:

-Bir şeyler olacağa benziyor, dinlenirsiniz, yavrum, dedi.

Çok geçmeden kadın gelip, onların ikisini de beraberinde götürdü. Misafir delikanlının onu bayağı beklemesi gerekti. Kadın geri dönüp, bölümü girer girmez, delikanlı onun önüne kendi pasaportunu koydu:

-Deminki yere beni...

Kadın ona şaşırarak baktı:

-Siz hangi yer hakkında konuşuyorsunuz?

- Qartqa işandırğan yeriñiz aqqında aytam,- dedi yigit çoq oylanıp oturmay.

Qadın birden şaqıldap küldi. Lâkin onıñ davuşı yorğun edi. Soñra ciddiyleşti:

- Bügün bu musafirxanege bir şey oldı. Ardı üzülmey kelebereler. Zar-zorinen birini yerleştirseñ, qapıdan digerleri kireler. Öyle vaqıtlar ola adam tapalmaysıñ...

Bayağı beklegen soñ yigitke de yer tapıldı. Eki kişilik odağa üçüncisi olaraq kirdi. Yani odanıñ ortasına raskladuşka qoyıldı.

Yigit odağa kirgende divar tübündeki krovattaki adam endi çoqtan tatlı yuquda edi. Onıñ yatqanına baqqanda yaş yigitke beñzey. Uzun kevdesi beyaz çarşafnen örtüli. Yüzü ve başı yastıq astında. Tegiz ve serbest nefes almaqta. Ekinci krovat boş, saibiniñ kirgenine daa çoq vaqıt olmasa kerek, keñ omuzlarınen pencereniñ yarısını qapatqan, tışqa baqıp turmaqta. Odağa adam kirgeninen çevirildi, yigitniñ selâmını aldı. Susqan alda onıñ areketlerine baqıp turdı. Yigit raskladuşkanı yerleştirgen soñ onıñ üstüne oturdı. Kişi oña taaciplenip baqtı:

-Siz mında, bunıñ üzerinde yuqlaycaqsıñızmı?-dedi qaba gür sesnen.

- Bügün raatlıq künü olğanından musafir çoq eken. Bunı da nevbetçi qadınnıñ qayğıruvınen taptıq. -Soñ hoşnut alda külümsiredi...- Sabıq studentke böyle yerde yatmaq ne olsun?..

- Doğru aytasıñız, qardaşım, yaşlıqqa yeter şey yoq. Men siziñ yaşıñızda ekende taş üstünde bile puf töşekte yatqan kibi yuqlay edim. Lâkin şimdi...

Yigit oña meraqnen baqtı. Mazallı adam. Yaşı endi altmışnı keçken. Siyrekleşken çal saçları maşinkanen qırqılğan. Keñ mañlayı teren çızıqlarnen yolaqlanğan. Burnı büyükçe ve biraz da yalpaqça. Qaverenkli közleri adamğa meraqpen baqalar. Kevdesi uslubsız, omuzları keñ. Qarını bel kemigine yapışqan kibi körüne. Lâkin

-Yaşlı adamı inandırdığınız yer hakkında söylüyorum, dedi delikanlı çok düşünmeden.

Kadın aniden kahkahayla güldü. Fakat onun sesi yorgundu. Sonra ciddîleşti:

-Bugün bu misafirhaneye bir şey oldu. Ardı kesilmeden durmadan geliyorlar. Zar zor birini yerleştirirsen, kapıdan diğerleri giriyor. Öyle zamanlar da olur ki, adam bulamazsın...

Epey bekledikten sonra, delikanlıya yer bulundu. İki kişilik odaya üçüncü kişi olarak girdi. Yani odanın ortasına ..... kondu.

Delikanlı odaya girince, duvar dibindeki yataktaki adam artık çoktan tatlı uykudaydı. Onun yatışına bakınca, genç bir delikanlıya benziyor. Uzun gövdesi beyaz çarşafla örtülü. Yüzü ve başı yastığın altında. Düzenli ve rahat nefes alıyor. İkinci yatak boş, sahibinin girdiği daha çok olmasa gerek, geniş omuzlarıyla pencerenin yarısını kapatmış, dışarıya bakıyor. Odaya girer girmez döndü, delikanlının selâmını aldı. Suskun bir şekilde onun hareketlerine bakıp durdu. Delikanlı ..... yerleştirdikten sonra, onun üstüne oturdu. Adam ona şaşırarak baktı:

-Siz burada, bunun üstünde mi uyuyacaksınız, dedi, kaba ve gür bir sesle.

-Bugün tatil olduğu için misafir çokmuş. Bunu nöbetçi kadının uğraşması neticesinde bulduk. Sonra, memnun bir şekilde gülümsedi... Eski bir öğrenciye böyle yerde yatmak ne ki?

-Doğru söylüyorsunuz, kardeşim, gençliğe yeter şey yok. Ben sizin yaşınızdayken taş üstünde bile, puf döşekte yatar gibi uyuyordum. Fakat şimdi...

Delikanlı ona ilgiyle baktı. Mazalı adam. Yaşı artık altmışı geçmiş. Seyrekleşen kır saçları makinayla kesilmiş. Geniş alnı derin çizgilerle yol yol olmuş. Burnu büyükçe ve biraz da basık. Kahverengi gözleri adama ilgiyle bakıyor. Gövdesi biçimsiz, omuzları geniş. Karnı bel kemiğine yapışmış gibi görünüyor. Fakat

qamburaymağan. Üstündeki biraz bürüşik bicağı omuzlarından tarca kibi körüne, aşağıdan ise bol. Ştanıniñ balaqları oldıqça keñ. Ayaqları büyük. Qırq dörtünci, ya da ondan da büyük olsa kerek. Olarnıñ ekisi de baş parmaqlarınıñ yanaşasından qabarıp çıqqanlar. Buğumlarında ille olğanı bir kereden közge çarpa. Elleri de öyle: bilekleri qalın süyekli. Parmaqları lampa şişesiniñ ucını añdıralar. Bedeni baqır tüste. Oña baqqanda, ister-istemez, bu kişi ömürlik demirciliknen oğraşsa kerek, dep oylaysıñ. Butün muçesi sağlam ve qaviy.

Yavaş-yavaş, sabırnen, iç bir şeyden saqınmadan, gür davuşnen laqırdı ete. Sade adam. Yigitke ürmetnen baqqanı, közlerinden körünip tura. O ğayet hoşnut. Merkezden qayta eken. Anda, sovhozlarına, yañı pamuqtımar maşinaları almaq içün barğan. Alğan, em maşinalarnı pek begengen.

- Siz o maşinalarnı körseñiz şaşarsıñız,- dedi quvançlı sesnen. Soñ birden toqtadı. Oturğan yerinden bir qıbırdanıp aldı:

- Bağışlañız, qardaşım, menim añlağanıma köre siz de bir adiy yigit degilsiñiz. Bu işler boyunca bir mutexassıs olıp da meni külüp oturmañız.- O şaqıldap küldi. Külküsi de samimiy ve küçlü edi. Yigitke qolunı uzattı:

- Tanış olayıq, qardaşım,- menim adım Asan. Maña küreşçi Asan dey ediler. Bir vaqıtları beş altı namlı küreşçini yıqmağance küreş meydanından çıqmay edim... Şimdi, mında şeerge yaqın sovhozda, traktor işinde çalışam. Yani nasıl iş kerek olsa onı yapmağa tırışamız. Traktorcılıqmı, maşina aydavcılıqmı, mexanizatorlıqmı, episi bir motor degilmi? Bu menim oğlum,- o, memnün alda, yanaşadaki krovatqa baqtı.- Özümizde injener vazifesinde çalışa. Maşinalarnıñ köpçegine baqqanda yüreginde ne

kamburlaşmamış. Üstündeki biraz buruşuk ceketi omuzlarından darca görünüyor, aşağıdan ise bol. Pantolonunun paçaları oldukça geniş. Ayakları büyük. Kırk dört numara veya daha da büyük olsa gerek. Onların ikisi de baş parmaklarının yanından kabarıp çıkmış. Boğumlarında rahatsızlık olduğu hemen göze çarpıyor. Elleri de öyle, bilekleri kemikli. Parmakları lâmba şişesinin ucunu andırıyor. Teni bakır renginde. Ona bakınca, ister istemez, bu adam ömrü boyunca demircilikle uğraşmış olmalı, diye düşünüyorsun. Bütün vücudu sağlam.

Yavaş yavaş, sabırla, hiçbir şeyden çekinmeden, gür sesle konuşuyor. Sade bir insan. Delikanlıya saygıyla baktığı, gözlerinden görünüyor. O gayet memnun. Merkezden dönüyormuş. Oraya, sovhozlarına, yeni pamuk tımar makinaları almak için gitmiş. Almış, hem de makinaları çok beğenmiş.

-Siz o makinaları görseniz, şaşırırsınız, dedi sevinçli bir sesle. Sonra birden durdu. Oturduğu yerde şöyle bir kımıldadı:

-Bağışlayın kardeşim, benim anladığıma göre, siz de basit bir delikanlı değilsiniz. Bu işlerle ilgili bir mütehassıs olup da bana gülmeyin. O kahkahaya güldü. Gülüşü samimî ve güçlüydü. Delikanlıya elini uzattı:

-Tanışalım, kardeşim, benim adım Asan. Bana güreşçi Asan da derlerdi. Bir zamanlar meşhur beş altı güreşçiyi yıkmadıkça güreş meydanından çıkmazdım... Şimdi, burada şehre yakın sovhozda, traktör işinde çalışıyorum. Yani, hangi işte gerek olursak, onu yapmaya gayret ediyoruz. Traktörcülük mü, araba sürücülüğü mü, teknikerlik mi, hepsi motor değil mi? Bu benim oğlum, o memnun bir şekilde yan taraftaki yatağa baktı. Bizde mühendis olarak çalışıyor. Arabaların tekerine bakınca yüreğinde ne

olğanını añlay. O da sizge beñzey, sağlam, cesür, aqıllı. Deycegim, bağışlañız, adıñız ne edi şu, qardaşım?

- Nusret. Osmanov Nusret...

Asan ağanıñ yüzüni sakin sevinç tebessümi aydınlattı:

- Yañılmağanım, men de öyle, bizim halqtandırsıñız, dep oylağan edim. Daa şimdi sabıq studentim, degen ediñiz, demek, mında musafirsiñiz...

Nusret onıñ sözüni tasdıq eter kibi başını salladı. Asan ağa öz sözüni devam etti:

- Çalışmağa ketesiñiz, öylemi? Lâkin, qayda? Tesadüf olıp bizge tüşseñiz de... angi institutnı bitirdiñiz, oğlum?

O Nusretke meraqnen baqtı.

- Mıtlaq siziñ sovxozğa olmasa da, er alda qomşuñız olacağım. Men instituttan mında, şu şeerçikke yollanıldım. Samarqand devlet kooperativ institutını bitirdim. Zenaatım – malşnas...

- Malşnas?! Alışverişçi... Kişiniñ çırayı bozuldı. Qalın qaşları tüyümlenip, közleri üstüne sarqtılar. Burnı daa da büyükleşken kibi oldı. Dudaqları qıbırdadılar.

- Ana-babalar qayda baqalar,- dedi açuv tolu qaba sesnen. Soñ öz-özünen laqırdı etken kibi sözüni devam etti.- Bütün vucudı, bedeni taqatnen, küçnen tolıp taşqan bir yigit olıp, beştaqta artına keçip qadın urbası: kölmegi, donı satacaq... Bunı qızlar da yapar ediler. Em biñ kere güzel...

Onıñ davuşındaki açuvğa nefret, daa soñra yazıqsınuv alâmetleri qatıldılar.

- Kimerde büyük şeerlerge baram. Anda çeşit soy traktor, maşina, bazılarında

olduğunu anlıyor. O da size benziyor, sağlam, cesur, akıllı. Diyeceğim, affedersiniz, isminiz neydi, kardeşim?

-Nusret. Osmanov Nusret...

Hasan ağabeyin yüzünü sakin bir sevinç tebessümü aydınlattı:

-Yanılmamışım, ben de öyle, bizim halkımızdansınızdır, diye düşünmüştüm. Daha demin eski öğrenciyim, demiştiniz, deme ki, burada misafirsiniz...

Nusret onun sözünü tesdik eder gibi başını salladı. Asan ağabey, kendi sözüne devam etti:

-Çalışmaya gidiyorsunuz, değil mi? Fakat nereye? Tesadüfen bize gelseniz ya.... Hangi enstitüyü bitirdiniz, oğlum?

O, Nusret'e ilgiyle baktı.

-Mutlaka sizin sovhosda olmasa bile, her hâlde komşunuz olacağım. Ben enstitüden buraya, bu küçük şehre gönderildim. Semerkant Devlet Kooperatif Enstitüsünü bitirdim. Sanatım, ticaret...

-Ticaret? Alış verişçi... Adamın rengi attı. Kalın kaşları düğümlenerek gözlerinin üstüne sarktı. Burnu daha da büyümüş gibi oldu. Dudakları kıpırdadı.

-Anne babalar nereye bakıyorlar, dedi hınç dolu, kaba bir sesle. Sonra kendi kendine konuşur gibi sözüne devam etti. Bütün vücudu, bedeni kuvvetle, güçle dolup taşan bir delikanlı olup da, tezgâh arkasına geçip, kadın elbisesi, gömleği, donu satacak... bunu kızlar da yaparlardı. Hem de bin kere daha güzel...

Onun sesindeki kızgınlığa nefret, daha sonra da acıma alâmetleri ilâve oldu.

-Bazen büyük şehirlere gidiyorum. Orada çeşit türlü traktör, makina, bazılarında

samolët yapıcı zavodlar çalışalar. İşniñ ağır olğanına baqmadan bu yerlerde qadınlar, nazik-nazik qızlar işleyler. Şaşıp qalasıñ. Olarnıñ yanına barıp, ne içün böyle işnen meşğülsiñiz, dep sorağan vaqtım da oldı. Olar taaciplendiler. Soñ pervasız alda, tehnikanı sevem, dep cevaplandılar. Böyle qadın-qızlarnıñ iradesi erkeklerniñkinden de küçlü ola. Kene şu şeer içinde dolansañ beştaqtalar artında konfet, prânik, tort satıp oturğan sağlam, yaş yigitlerge qırcıman adamlarğa rastkelesiñ. Ya böylelerine ne demek mümkün?

Adiy bir emekçi köylüge, zenaatı bu qadar ters körüneceğini, aqılına bile ketirmegen Nusret qolaysızlandı. Asan ağağa o qadın urbası, ya da konfet, tort satıcı adiy bir tükânci degil, bu şeer ealisiniñ dülber ve medeniyetli kiyinmesi içün ciddiy işler yapabilecek mutexassıs olğanını aytıp añlatmaq istedi. Lâkin Asan ağa şimdi onı ep bir diñlemeyceğini duyup, sustı. Ağızını bile açmadı.

Bunıñnen, musafirxaneniñ küçük odaçığında, eki adamnıñ arasında hoşnutlıq ve meraqnen başlanğan subet eki gönülge keder bıraqqan alda kesildi.

Asan ağa omuzları üstüne bıcağını alıp, yigitke açuvlanğanını bildirmege bile istemegen kibi pervasız körünişte azbarğa çıqtı. Nusret ise çar-çabik soyundı, raskladuşka üzerine sozıldı. Üstündeki çarşafını omuzlarınace köterdi. Güya, epkin sportçını añdırğan, dülber, sağlam kevdesini Asan ağadan gizlemekte edi. Asan ağanen olğan subet Nusretniñ xayalını uzaqqa alıp ketti.

Zaten bu institutqa kirmek onıñ aqılına bile kelmegen edi. Onıncı sınıfnı bitirgende Nusret endi yigirmi-yigirmi bir yaşlarındaki yigit edi. O, elbette, sınıflarında yañğız degil edi. On yedi-on sekiz yaşındaki qızlar ve oğlanlarnen beraber yigirmi bir-yigirmi

uçak yapan fabrikalar çalışıyor. Ağır bir iş olmasına rağmen, buralarda kadınlar, nazik nazik kızlar çalışıyorlar. Şaşar kalırsın. Onların yanına gidip, niçin böyle bir işle meşgulsünüz, diye sorduğum zamanlar da oldu. Onlar tuhaf karşıladılar. Sonra pervasız bir şekilde, tekniği seviyorum, diye cevap verdiler. Böyle kadın kızların iradesi, erkelerinkinden de güçlü oluyor. Gene aynı şehrin içinde dolaşırsan, tezgâhların arkasında şeker, ... Pasta satan sağlam, genç delikanlılara, orta yaşlı erkeklere rastlarsın. Peki, böylelerine ne demek mümkün?

Basit bir emekçi köylüye, sanatının bu kadar ters görüneceğini, aklına bile getirmeyen Nusret huzursuzlandı. Asan ağabeye, kadın elbisesi veya kâğıtlı şeker, pasta satan basit bir dükkâncı değil, bu şehrin halkının güzel ve medenî giyinmesi için ciddî işler yapabilecek mütehassıs olduğunu anlatmak istedi. Fakat Asan ağabeyin şimdi onu asla dinlemeyeceğini hissederek sustu. Ağzını bile açmadı.

Bununla, misafirhanenin küçücük odasında, iki adamın arasında hoş bir şekilde ve ilgiyle başlayan sohbet, iki gönülü de kederlendirmiş bir şekilde kesildi.

Asan ağabey omuzlarının üstüne ceketini alıp, delikanlıya sinirlendiğini hissetirmek bile istemezmiş gibi pervasız bir şekilde bahçeye çıktı. Nusret ise, çabucak soyundu, ... Üzerine uzandı. Üstündeki çarşafı omuzlarına kadar kaldırdı. Sanki, ... Sporcuyu andıran, güzel gövdesini Asan ağabeyden saklıyordu. Asan ağabeyle olan sohbet, Nusret'in hayalini uzaklara götürdü.

Zaten enstitüye girmek onun aklına bile gelmemişti. Onuncu sınıfı bitirince Nusret artık yirmi yirmibir yaşlarında bir delikenlıydı. O, elbette, sınıflarında tek değildi. On yedi, on sekiz yaşındaki kızlarla, delikanlılarla birlikte yirmi bir, yirmi

beş yaşındaki qızlar ve oğlanlar da oquy ediler. Olarnıñ sınıfına "cıyma ko-manda" dey turğanlar. Cenkten soñki yıllarda çoq yerlerde böyle olğan edi.

Nusretler o vaqıt köyde yaşay ediler. Eline pişkinlik attestatını alğanı kibi pasport ve diger dokumentler artından çapqaladı. Lâkin öz vaqtında yolğa çıqmaqnıñ imkânı olmadı. İnstitutqa dokumentlerini dostunen yolladı. Özü ise Samarqandqa imtianlar başlanacaq künniñ sabasına barıp çıqtı. Onıñ institutqa kirüv taliyini şu dostu çezgen edi. Oña vaziyetni deñiştirmek mümkün olmadı. Ne çare? Nusret tüşündi, taşındı. Axırsoñu bu institutta imtian tutmaq, bilgi dairesini sınap baqmaq istedi. Paqıl kibi, bütün imtianlardan yahşı ve alâ işaretleri aldı. Böylelikneп, avgust ayınıñ soñlarında evlerine meditsina degil de, Samarqand kooperativ institutınıñ studenti olaraq qaytıp keldi. Nesil-ecdadı körmegen ve bilmegen institut...

Evlerine kelgende babası işte, anası ise evde, set üstünde oturmaqta edi. Oğlını körip pek quvandı. Çapıp-çapqalıp oña sofra qoydı. Özü de oğlunıñ yanından keçip oturdı. Oña asret tolu közlerinen baqtı. Al-hatirini, savluğını tekrar-tekrar soradı. Ananıñ quvançinen tolu yüregi sıq-sıq urmaqta edi.

Angi ana öz evlâdınıñ bahtlı olğanını körmege aves etmez?!

Lâkin Nusretniñ özü istegen institutqa degil de başqasına kirgenini eşitkende bir kereden susıp qaldı. Onıñ başında nasıl fikirler dolanğanını, yüreginde neler olıp keçkenini çeresinden 12 bilmek zor edi. Er alda oğluna açuvlanmağanı sezile edi. O, böyle alda bayağı vaqıtqace oturdı, soñ oğluna baqıp zornen olsa da külümsiredi. Uzanıp onıñ saçlarını sıypadı.

beş yaşındaki kızlar ve delikanlılar da okuyorlardı. Onların sınıfına "toplama takım" diyorlardı. Savaştan sonraki yıllarda çok yerlerde böyle olmuştu.

Nusretler o zaman köyde yaşıyorlardı. Eline olgunluk.... Alır almaz pasaport ve diğer belgelerin peşinde koşturdu. Fakat veaktinde yola çıkmanın imkânı yoktu. Enstitüye belgeleri arkadaşıyla gönderdi. Ken di ise, Semerkent'a imtihenlerın başlayacağı gün geldi. Onun enstitüye girme şansını o arkadaşı belirlemişti. Onun durumu değiştirmesi mümkün değildi. Ne çare? Nusret düşündü, taşındı. Sonunda bu enstitüde imtihana girmek, bilgi seviyesini denemk istedi. Aksi gibi, bütün imtihanlardan iyi ve pekiyi notları aldı. Böylece, ağustos ayının sonlarında evlerine tıp değil de, Semerkent Kooperatif Enstitüsünün öğrencisi olarak döndü. Ata- dedelerinin görmediği bilmediği bir enstitü...

Evlerine geldiği zaman babası işte, annesi ise evde, sedirde oturuyordu. Oğlunu görünce çok sevindi. Koştura koştura ona sofra kurdu. Kendisi de oğlunun yanına geçip oturdu. Ona hasret dolu gözleriyle baktı. Hâl hatırını, sağlığını tekrar tekrar sordu. Annenin kıvaçla dolu yüreği sık sık vuruyordu.

Hangi anne öz evlâdının şanslı olduğunu görmeye heves etmez?

Fakat Nusret'in kendi istediği enstitüye değil de, başkasına girdiğini işitince, aniden sustu kaldı. Onun başında hangi düşüncelerin dolandığını, yüreğinde neler olup geçtiğini, yüzünden anlamak zordu. Gene de oğluna kızmadığı fark ediliyordu. O, bu durumda bayağı vakte kadar oturdu, sonra oğluna bakıp zorla da olsa, gülümsedi. Uzanıp onun saçlarını okşadı.

- Vaziyetni añlayım, oğlum, er alda bu institutqa kirmek de qolaylıqnen olmağandır. Sen yaş bala degilsiñ, ne yapmaq kerek olğanını ve ne yapılğanını özüñ de biledirsiñ,- dedi yavaştan.

Aqşam işten qaytqan babası azbar qapıdan q:vançnen kirdi. Nusretniñ institutqa kirgenini eşitken. Çünki böyle xaber tez darqay, ille de deseñ köy yerlerinde.

- Menim oğlum babasınıñ işançını er vaqıt aqlar,- dedi o.- Qafañ tobannen degil de, aqılnen tolu olsa bir vaqıt yol içinde qalmazsıñ...

İş urbalarını avuştırıp çıqtı. Gönlü hoşnut alda:

-Demek, işler böyle. Baba zenaatı – dülgerlikke noqta qoydım. Bügünden itibaren özüm sevgen zenaatnı – hirurgliq ilimini menimsemege belsendim, dese... Madam ki, oğlumız öyle yapmağa qarar bergen, bügünden soñ men de oña öz razılığımnı bildirem. Barsın, onıñ istegi yerine kelsin. O da cesürlikni yigitlikni talap etken hızmet. Eşitesiñmi, anası?-o boynunı sozıp, azbar içinde nasıldır bir işinen meşgül olğan qadınına qıçırdı. Nusretniñ anası Şemsiye apte bir şey aytmadı. Özüniñ işini baqa berdi.

- Öyle de olmadı, baba,- dedi Nusret cesaretsiz sesnen. -Eşitmediñizmi, men meditsina degil, kooperativ institutına kirdim.

Baba oğlunıñ ne degenini birden añlap olamadı.

- Añlat mana, o nasıl institut, sen andan kim olıp çıqacaqsıñ?

- Malşnaslıq fakültetine kirdim,- dedi Nusret. Lâkin onıñ tam manasını daa özü de añlamay edi.

-Durumunu anlıyorum oğlum, herhâlde bu enstitüye girmek de çok kolay olmamıştır. Sen küçük çocuk değilsin, ne yapman gerektiğini ve ne yapıldığını kendin de biliyorsundur, dedi yavcaşça.

Akşam işten dönen babası bahçe kapısından sevinçle girdi. Nusret'in enstitüye girdiğini işitmiş. Çünkü, böyle habeler çabuk dağılıyor, hele de köy yerinde.

-Benim oğlum babasının güvenini her zaman haklı çıkarır, dedi o. Kafan samanla değil de, akılla dolu olursa, hiçbir zaman yol ortasında kalmazsın...

İş elbiselerini değiştirip çıktı. Gönlü memnun bir durumda:

-Demek işler böyle. Baba sanatı marangozluğa nokta koydum. Bugünden itibaren kendi sevdiğim sanatı, cerrahlığı benimsemeye karar verdim, desene... Madem ki, oğlumuz böyle yapmaya karar vermiş, bugünden sonra ben de ona razılığımı bildiriyorum. Varsın onun isteği yerine gelsin. O da cesaret, yiğitlik gerektiren hizmet. İşitiyor musun, annesi, o boynunu uzatarak bahçede bir işerle meşgul olan karısına bağırdı. Nusret'in annesi Şemsiye abla bir şey söylemedi. Kendi işine devam etti.

-Öyle olmadı baba, dedi Nusret cesaretsiz bir sesle. İşittiniz mi, ben tıp değil, kooperatif enstitüsüne girdim.

Baba oğlunun ne dediğini hemen anlayamadı.

-Anlat bana, o nasıl enstitü, sen oradan ne olarak mezun olacaksın?

-Ticaret fakültesine girdim, dedi Nusret. Fakat onun tam anlamını kendisi de anlamıyordu.

Baba, qor üstüne basqan kibi, birden yerinden sıçrap turdı, bağırıp başladı.

- Alışveriş... Zenginlik, loqata para qazanmaq peşine tüştim dese... Taşnı sıqsa suvunı çıqarmağa qadır yigit. tükânci olacaq emiş. Menim oğlum aqılını aldırğan, çıldırğan demek mümkün. Hurnazlıqqa ogrenmek içün on beş yıl oquycaq.

- Baba, insannı zenaatı bozamı yoqsa, siz bu saada çalışqanlarnıñ episi hurnaz belleysiñizmi?!

- Bellemeyim, öyleler. Eyi adam o işke burnunı soqmaz. Sen nesil-ecdadımıznıñ adına leke tüşüreceksiñ,- o ep qızdı, qızğan sayın daa ziyade bağırdı.

Nusretke artıq onıñ yanında oturmaq mümkün degil edi. Ketmege, babasınıñ közü ögünden ğayıp olmağa tırıştı.
Nusret o zaman özüni ucsız-bucaqsız derya içinde, onıñ qasırğalı dalğaları arasında is etti. Dersiñ qıbırdandı gemi avdarılacaq, dalğalar içında ğarq olacaq.

Şimdi de, biraz evelsi, Asan ağanen olıp keçken qısqa subetten soñ yigitniñ yüregini nasıldır bir göñül hoşnutsızlığı ezgen kibi oldı. Lâkin o tez keçip ketti, çünki Nusret şimdi özüniñ kim, nasıl mutexassıs olganını yaxşı bile. Er nasıl dalğalar içine tüşse de, oña havflı olmaycaq kibi duyula.

Yaş mutexassıs, Asan ağanıñ aytqanlarını degil, mında o nasıl adamlarnen körüşecegi, işleycegi aqqında oylandı. Tüşünceleri ket-kete çatallandılar. Ülkün çıraq yarığında, teren oylar içinde köz qapaqları yavaş-yavaş yumulğanını duymay qaldı.

Baba, korun üstüne basmış gibi, aniden yerinden sıçrayarak kalktı, bağırmaya başladı:

-Alış veriş... zenginlik, ... para kazanma derdine düştüm desene... Taşı sıksa, suyunu çıkarmaya muktedir bir delikanlı, dükkâncı olacakmış. Benim oğlum aklını kaçırmış, çıldırmış demek mümkün. Kurnazlığı öğrenmek için on beş yıl okuyacak.

-Baba, insanı sanatı bozar mı yoksa, siz bu sahada çalışanların hepsi kurnaz mı sanıyorsunuz?

-Sanmıyorum, öyleler. İyi adam o işe burnunu sokmaz. Sen sülâlemizin adını kirleteceksin, o devamlı kızdı, kızdıkça daha fazla bağırdı.

Nusret'in artık onun yanında oturması mümkün değildi. Gitmeye, babasının gözü önünden kaybolmaya çalıştı.

Nusret o zaman kendini uçsuz bucaksız derya içinde hisseti. Sanki kımıldadığı anda gemi devrilecek, dalgalar içinde boğulacak.

Şimdi de, biraz eccel, Asan ağabeyle olan kısa sohbetten sonra delikanlının yüreğini bir gönül hoşnutsuzluğu ezer gibi oldu. Fakat o çabuk geçti, çünkü Nusret şimdi kendinin ne olduğunu, nasıl bir mütehassıs olduğunu iyi biliyor. Nasıl bir dalgaların içine düşerse düşsün, onun için tehlikeli olmayacak gibi hissediyor.

Genç mütehassıs. Asan ağabeyin söylediklerini değil, burada hangi adamlarla görüşeceği, çalışacağı hakkında düşündü. Düşünceleri gittikçe karıştı. Sönük ışığın aydınlığında, derin düşünceler içinde göz kapaklarının yavaş yavaş kapandığını fark etmedi.

Bekir Çobanzade

Tuvğan Til(Kırım Türkçesi)
Men seni Qırımda, Qazanda taptım,
Yuregim qaynağan, taşqanda taptım.
Yat ilde muğayıp acınıp yürgende,
Ümütim, xayalım şay tüşip yürgende,
Moynıña sarıldım, derdimni aytıp,
"Yurt" degen sözüñmen özüme qaytıp.
Yırlarıñ bolmasa, maneñ bolmasa,
"Yurt degen sözüñmen yürek tolmasa,
Ax, nasıl yürermen ğurbet yaqlarda,
Tanışsız, bilişsiz, yat soqaqlarda.
Bilmiymen türkmi, tatarmı adıñ,
Pek yaman tatlısıñ, tañriden dadıñ.
Türkte, tatarda seniñ sözleriñ,
Ekisi eki çift muñlı közleriñ.
Quşlarğa, qaşqırğa ögretsem seni,
Sen bolsañ, öksüziñ gönülden süygeni.
Añlasın bir seni, düşman da süyer,
Bir yanıq sözüñmen yüregi küyer.
İstiymen ozüñni er yerde körmek,
Er yerde inciñden destanlar örmek.
Camige, mixrabğa, sarayğa kirsem,
Deñizler, göllerniñ çetine irsem,
Seniñle düşmanğa yarlıqlar yazsam,
Sözüñmen oñmaznıñ gönlüni qazsam,
Qabrimde melekler sorğu sorasa,
Azrail tilimni qaç kere torasa,
Öz tuvğan tilimde ayt, maña dermen,
Öz tuvğan tilimde yırlap ölermen.
Gönlümni qayğılar kemirip turğanda,
Xalqımnıñ tınışsız yıldızı urğanda,
Tuvğan til, başqa şey aqlıma kelmiy,
Bir büyük sırımsıñ, düşmanlar bilmiy.

Bekir Çobanzade

Ana Dil (Türkiye Türkçesi)
Ben seni Kırım'da, Kazan'da buldum,
Yüreğim kaynarken, taşarken buldum,
Gurbette üzüntülü gezerken,
Ümidim, hayalim öyle kesik gezerken,
Boynuna sarıldım, derdimi anlattım,
"Yurt" denen sözünle kendime geldim,
Yırların olmasa, manan almasa,
"Yurt" denen sözünle yürek dolmasa,
Ah, nasıl gezerim gurbet ellerde,
Tanımadığım, bilmediğim, yabancı sokaklarda.
Bilmem, Türk mü, Tatar mı adın,
Çok tatlısın, tanrıdan tadın.
Türkte Tatarda senin sözlerin,
İkisi iki çift kederli gözlerin .
Kuşlara, kurda öğretsenm seni,
Sen olsan, öksüzün gönülden sevdiği,
Anlasın bir seni, düşman da sever,
Bir yanık sözünle yüreği yanar.
İstiyorum seni her yerde görmek,
Her yerde incinden destanlar örmek.
Camiye, mihraba, saraya girsem
Denizler, göllerin yanına gelsem,
Seninle düşmana yarlıklar yazsam,
Sözünle, uğursuzun gözünü oysam,
Kabrimde melekler sorguya çekse,
Azrail dilimi kaç kere kesse,
Öz ana dilimde söyle bana derim,
Öz ana dilimde şarkı söyleyip ölürüm .
Gönlümü kaygılar kemirip dururken,
Halkımın parlak yıldızı vurduğunda,
Ana dil, başka bir şey gelmez aklıma,
Bir büyük sırımsın, düşman biliyor .

Hamdi Giraybay

Yaş Tatarlarğa

Ey, xorlanğan, qul etilgen cigitler, yaş tatarlar,
Otqa-suvğa, qanğa qarşı qayaday yaş tatarlar.
Bu fursatta bizler kene parmaq tişlep qalmayıq,
Xalq sarı may üleşkende, bizler torta almayıq.

Biz zamannı añlamasaq, zaman bizni añlamaz,
'Kül töpe"de aytışsaq da, bizni kimse dıñlamaz.
"Kül töpe"day kül bolıp da, kökke uçıp ketermiz,
İş bitken soñ, vay, şay eken – der de, peşman etermiz.

Romanovlar, Nikolaylar bizni coymaq istedi,
Avız açıp bir söz aytsañ, ateş saçtı, "sus!" – dedi.
Tatar kene türlenmedi, aylanmadı, bitmedi,
Bizni coymaq istegenler maqsadına yetmedi.

Bu topraq parçalansa, yerni yarsa deryalar,
Bütün dünya otqa yansa, öksiz qalsa keryalar,
Bizler kene tatar bolıp tatar tüsli yatarmız,
Tarıxlarnı aqtardıqmı, bu sözlerge qatarmız.

Qoşulsaq da, çalışsaq da, bir işke baş bolsaq da,
Yatlar kirgen qapılarğa biz de kirip tolsaq da,
Kene işçi, yalpaqtaban, qara tatar, tatarmız!
Bilmeyim men, ne küngecek bizler yantıq satarmız...

Ay, suv yarıq, yol taxtaday tüm-tüz olıp turğanda,
Xalq cıylışıp, sır sırdaşıp, yañı yaşav qurğanda,
Niçün bizler anda-mında qorqa-pısa cüremiz,
Çalışqanğa mısqıl ete, yata dudaq buramız?

Xalq toy ete, biz sarxoşmız, yuqlamağa dalğanmız,
Suvsıyırnıñ qaymağıday uyuşqan da qalğanmız.
Közimizni yaltıratıp qaltıray da turamız,
Kel, arqadaş, kel deseler, bizler çette cüremiz.

Arqadaşlar, eger bizler bu qusırnı körmesek,
Xalqımızçün çalışmasaq, can talaşıp yürmesek,
Bizler soysız, bozıq qanlı, atsız, cayav tatarmız,
Çıqalmamız bastırıqtan, biz ebediy yatarmız!

Qattı küçli yaş tatarlar, cigitler, aydıñız!
Demesinler yatlar bizge çekildiñiz, taydıñız!
Qoşuldıqmı, añlaşırmız, çalışırmız, çalışır!
Şayte, şayte bu işlerge alışırmız, alışır!

Yükselteyik bu yaşlıqnı, avelensin, aylansın!
Bütün tatarlar, qartı- yaşı bir qazıqqa baylansın!
Ey, tatarlar! Siz dünyanı yutacaqsız desinler,
Bizler kene bağırayıq xaqqımızını bersinler!

Hamdi Giraybay

Genç Tatarlara

Ey, horlanmış, kul edilmiş yiğitler, genç Tatarlar,
Ateşe suya, kana karşı kaya gibi genç Tatarlar.
Bu fırsatta bizler gene parmağımızı ısırıp kalmayalım,
Başkaları sarı yağı paylaşırken bizler tortusunu almayalım.

Biz zamanı anlamazsak, zaman bizi anlamaz,
"Külden oluşan tepe"de konuşursak bile, bizi kimse dinlemez.
"Külden oluşan tepe" gibi olur da, göğe uçar gideriz,
iş bittikten sonra, vay böylemiş, der de pişman ederiz.

Romanovlar, Nikolaylar bizi yok etmek istedi,
Ağzımızı açıp bir şey söylersen, ateş açtı, "sus", dedi.
Tatar gene değişmedi, dönmedi, bitmedi,
Bizi yok etmek isteyenler muratlarına yetmedi.

Bu toprak parçalanırsa, yeri yararsa deryalar,
Bütün dünya ateşte yanarsa, öksüz kalırsa tezgâhlar,
Bizler gene Tatar olup, Tatarlığımızı devam ettiririz,
Tarihleri karıştırırsak, bu sözlere katarız.

Birlik olursak, çalışırsak , bir işe baş olursak,
Yabancıların girdikleri kapılara bizler girip dolarsak,
Gene de işçi, düztaban, kara Tatar, Tatarız!
Bilmiyorum ben, hangi güne kadar bizler yantık[1] *satarız...*

Ay, su aydınlık, yol tahta gibi dümdüz olup dururken,
Halk toplanıp, sırrını paylaşıp, yeni hayat kurarken,
Niçin bizler orada burada korkarak pısarak dolaşıyoruz,
Çalışanla alay ediyor, yatıp dudak büküyoruz?

Halk şölen yapıyor, biz sarhoşuz, uykuya dalmışız,
Su sığırının kaymağı gibi uyuşmuş da kalmışız.
Gözümüzü parlatarak titreye titreye duruyoruz,
Gel arkadaş, gel derlerse, bizler kenarda dolaşıyoruz.

Arkadaşlar, eğer bizler bu kusurumuzu görmezsek,
Halkımız için çalışmazsak, can havliyle uğraşmazsak,
Bizler soysuz, bozuk kanlı, atsız, yaya Tatarız,
Çıkamayız hapishaneden, bizler ebediyen yatarız!

Sert güçlü genç Tatarlar, yiğitler, haydi!
Demesinler yabancılar bize çekildiniz, sendelediniz!
Birleşirsek, anlaşırız, çalışırız çalışır!
Böyle böyle bu işlere alışırız, alışır!

Yükseltelim bu gençliği, havalansın, dönsün!
Bütün Tatarlar, ihtiyarı genci bir kazığa bağlansın!
Hey, Tatarlar! Siz dünyayı yutacaksınız desinler,
Bizler gene bağıralım, hakkımızı versinler!

---

[1] Yantık: Kırım tatarlarının mayalı hamurda yaptıkları etli bir hamur yemeği.

KAYNAKLAR

Akmollayev E.S., Aliyeva L.A., Qırımtatar Tili, Simferopol 1988.

Akmullayev, E. *Kırım Tatar Tiliniñ Ameliyatı*, Taşkent, 1980.

Batırmurzayev, A.N., Kürkçi, U.O., Qurtmollayev, E., Grammatika-Morfologiya, Qrım ASSR Devlet Neşriyatı, 1935.

Çeneli, İlhan, *Formantien im Krimtatarischen*, Klaus Schward Verlag-Freiburg im Breisgau, 1979.

Dermenci, E., Şemsedinova, A., *Qırımtatar Tili Dersligi*, Simferopol, 1940.

Doerfer, G. "Kırım Türkçesi" (Çev. Mustafa Argunçah), Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (Şubat 1995).

Ercilasun, Ahmet B., *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993.

Ercilâsun, Ahmet B, "Kırım Kırım Türklerinindir", Türk Kültürü (Haziran 1989), C.XXVII, S.314.

Eryiğit Umunç, Aydan, *Türkiye Türkçesi ve Kırım Türkçesinde Zaman*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış yüksek lisans tezi) Ankara, 1996.

Gürsu, Reşide, Türkiye Türkçesi ve Kırım Türkçesinde Kip, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış yüksek lisans tezi) Ankara, 2001.

İnalcık, Halil, "Kırım Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı* (İkinci baskı), C.I, Ankara 1992, s. 420-433.

Jankovski, Henrik, *Grammatuka Jezuka Krumskotatarskıego*, Poznan, 1992.

Kaya, İ.S. *Rukovodstvo dlâ Obuçeniya Krımsko-Tatarskomu Yazıku po Novomu Alfavitu*, Simferopol, 1928.

Krımskotatarsko-Ruskiy Slovar, (Haz. Gargavets, A.N., Asanov, Ş. A., Useinov, S.M.) Kiyev, 1988.

Krımtatarsko-Ruskiy Slovar (Haz. Useinov, S.M.,) Ternopol, 1994.

Memetov A., *Tatar Tili Grammatikasınıñ Praktikumı*, Taşkent 1984.

Memetov, A.M, Qırım Tatar Tili, Akmescit 1997.

Memetov, A., Musayev, K., *Krımtatarskiy Yazık*, Simferopol, 2003.

Odabaş, A, Kaya, İ.S., *Rukovodstvo dlâ Obuçeniya Krımsko-Tatarskomu Yazıku*, Simferopol 1924.

Rusça-Türkçe Sözlük (Yay.Haz. Mustafayev, E.M., Şçerbinin, V.G.) İstanbul, 1989.

Samoyloviç, A.N., *Opıt Kratkoy Krımsko-Tatarskoy Grammatiki*, Petrograd 1916.

Sevortyan, E.V., "Krımsko-tatarskiy yazık, in: *Yazıki naradov SSSR, II*, Moskva 1966, s.234-259.

Useinov, S. M., *Qırımtatarca-Rusça Lugat*, Simferopol, 2005.

Useinov, S.M., Mireyev, V.A. *İzuçayte Krımskotatarskiy Yazık*, C.I, Simferopol,1991.

Useinov, S.M., Mireyev, V.A. *İzuçayte Krımskotatarskiy Yazık*, C.II, Simferopol,1992.

Yüksel, Zühâl, "Kırım Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), C.4, Ankara, 1998, s.259-303.

Yüksel, Zühâl, " Kırım Türkçesinde ol- Yeterlik Fiili" , Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 12 /1, Ankara, Güz /1 2001 s.417-425.

Yüksel, Zühâl, Kırım Türk Tatar Destanları, Ankara 2005.

Yüksel, Zühâl, Kırım Tatar Türkçesi Grameri, Ankara 2005.

KARAÇAY-MALKAR TÜRKÇESİ

Doç. Dr. Ufuk TAVKUL

KARAÇAY-MALKAR TÜRKLERİ VE DİLLERİ

Karaçay-Malkar Türkleri, günümüzde Rusya Federasyonu'nun Kafkasya bölgesinde yer alan *Karaçay-Çerkes* ve *Kabardin-Balkar* adlı iki cumhuriyetin sınırları içinde yaşamaktadırlar. Kafkasya'nın *Orta Kafkaslar* olarak adlandırılan merkezî bölümünde, Kafkasların en yüksek dağı olan *Elbruz Dağı* (Mingi Tav) ve çevresindeki yüksek dağlık arazide, Kuban Irmağı'nın kaynak havzasındaki vadilerde hayatlarını sürdürmekte olan Karaçay-Malkar Türklerinin etnik kökenleri, tarih boyunca bu bölgede hâkimiyet kurmuş olan İskitlere kadar dayandırılmaktadır (LAYPANOV-MİZİYEV 1993: 59). M.S. IV. yüzyılda Kafkasların kuzeyine gelen Hunların, Kuban Irmağı boylarında yaşayan Kafkas kavimlerini boyundurukları altına aldıkları bilinmektedir (GROUSSET 1980: 88). Hunların bir kabilesini oluşturan Bulgar Türklerinin Kafkasya'da Kuban Irmağı boylarına yerleşerek burada hâkimiyet kurmaları ile birlikte, günümüzdeki Karaçay-Malkar halkının etnik kökeninin temelinin Kafkasya'da atılmış olduğu pek çok bilim adamı tarafından kabul edilmektedir (MİLLER 1985: 42). Son yıllarda Kafkasya'nın Karaçay-Malkar bölgesinde ortaya çıkarılan runik harfli yazıtların dilinin çözülmesi, Karaçay-Malkar halkının etnik kökeni ile ilgili birçok sorunun aydınlatılmasına yardımcı olmuştur. Kuban Bulgar Türkçesi ile yazıldıkları ispatlanan bu yazıtların, Karaçay-Malkar Türklerinin atalarını meydana getiren Hun-Bulgar Türklerine ait olduklarının ortaya konulması, Karaçay-Malkar Türkçesinin kökeni konusuna da açıklık getirmiştir. Bugün Karaçay-Malkar Türkçesinde yaşamakta olan *bürtük* "tane, parça", *çum* "kızılcık", *eger* "tazı", *qavra* "kamış parçası", *keli* "havan", *kürüç* "dişbudak ağacı" gibi kelimelerin Bulgar Türkçesi döneminden kaldığı bilinmektedir.

Karaçay-Malkar Türklerinin etnik yapısını oluşturan kavimler arasında, bir dönem Kafkasya'da hâkim olmuş Alanlar ve Hazarlar da bulunmaktadır. Karaçay-Malkarlıların günümüzde dahi birbirlerine *Alan* diye hitap etmeleri, bunun bir tezahürü olarak görünmektedir. Karaçay-Malkar bölgesinde ortaya çıkarılan Alanlara ait arkeolojik kalıntıların yanı sıra, Kafkasya halklarından Megrellerin günümüzde Karaçaylılara *Alani* adını vermeleri, Alanların Karaçay-Malkar Türklerinin etnik yapılarını oluşturan önemli unsurlardan biri olduklarını göstermektedir. Tarihî belgelerde Alanlar *As* adıyla da karşımıza çıkmaktadır. Bugün Kafkasya'da yaşamakta olan halklardan Osetler, Karaçay-Malkarlılar için *As* adını kullanırlarken, onların yaşadıkları bölgeyi de *Asiya* olarak adlandırırlar. Bu ifadeler Karaçay-Malkar Türklerinin etnik oluşumunda Alanların önemli bir yer tuttuklarını belgelemektedir. Karaçay-Malkar bölgesinde bulunan Hazarlara ait arkeolojik kalıntıların çokluğu, VII-X. yüzyıllar arasında Kafkasların bu bölgesinin de Hazar kültürünün hâkimiyeti altında kaldığını ortaya koymaktadır (BİCİYEV 1993: 334).

Karaçay-Malkar Türklerinin etnik yapılarında en önemli rollerden birini oynayan Türk kavminin Kıpçaklar olduğu görülmektedir. Tarihî araştırmalar Kıpçak adını taşıyan Türk boylarının Kafkasya'da çok erken tarihlerden itibaren görünmeye başladıkla-

rını belgelemektedir. Gürcü kaynakları, Kıpçakların M.Ö. IV. yüzyılda Kafkasya'da görüldüklerini yazmaktadır (TARDY 1978: 109). 1. yüzyıl yazarlarından Plinius'un verdiği bilgilerden de, milat çağlarında Kıpçakların Kafkasya'da yaşadıkları anlaşılmaktadır.

XIII. yüzyılda Kafkasya'ya gelen Kıpçaklar, Cengiz Han'ın orduları önünde tutunamayarak dağılmışlar, bu sırada içlerinden bir kısmı öteden beri bu bölgede yaşamakta olan Hun-Bulgar-Hazar Türkleri ve Alanlarla karışarak, Kafkas Dağları'nın sarp ve yüksek bölgelerine sığınmak zorunda kalmışlardır. Karaçay-Malkar Türklerinin etnik oluşumları bu süreç sonucunda tamamlanmış ve Karaçay-Malkarlılar Kafkasya'da yaşamakta olan bir Türk boyu olarak tarihteki yerlerini almışlardır. Kafkasya'da Karaçay-Malkar bölgesinde ortaya çıkarılan Kıpçaklara ait arkeolojik eserler, mezarlar ve heykeller Kıpçakların bu bölgenin etnik ve kültürel yapısının oluşmasında oldukça etkili olduklarını belgelemektedir.

Karaçay-Malkar halkının tarihte pek çok değişik adlarla anıldıkları bilinmektedir. Bugün taşıdıkları *Karaçay* ve *Malkar* etnik adlarının yakın tarihte ortaya çıktığı görülmektedir. XV. yüzyılda Kafkasya'ya gelen Avrupalı misyonerlerden Johannes de Galonifontibus, Karaçaylılardan *Kara Çerkesler* adıyla bahsetmektedir (TARDY 1978: 105). XVII. yüzyıl başlarında Kafkasya'da bulunan İtalyan misyoner A. Lamberti'nin aktardığı bilgilerde Karaçaylılardan *Karaçioli* ve *Kara Çerkesler* adlarıyla bahsedilmesi, *Karaçay* etnik adının bu yüzyılda Kafkasya'da kullanılmaya başlandığını belgelemektedir (ŞAMANLANI İ. 1987: 78). Gerçekten de, Karaçaylılar *Karaçay* etnik adının XVI. yüzyılda yaşadığına inandıkları KARÇA adlı beylerinin adından geldiğini düşünmektedirler. Etnografik ve sosyo-lenguistik araştırmalar da Karaçay adının, zannedildiği gibi *kara* + *çay* kelimelerinin birleşmesinden değil, *Karça* adının fonetik değişimiyle meydana geldiğini ortaya koymaktadır (TAVKUL) 1994: 65).

XIX. yüzyıl ortalarına kadar Karaçay-Malkar halkı Kafkasya'da Elbruz Dağı'nın doğusunda ve batısında yer alan vadilerde farklı adlar altında yaşamaktaydılar. Elbruz Dağı'nın batısında kalan Kuban ve Teberdi ırmaklarının vadilerinde yaşayan halk *Karaçaylılar* adıyla tanınırlarken, Elbruz Dağı'nın doğusundaki beş vadide yaşayan halk, kendilerini yaşadıkları bu vadilerin adlarıyla tanımlayarak *Bashanlılar*, *Çegemliler*, *Holamlılar*, *Bızıngılılar* ve *Malkarlılar* adlarını kullanıyorlardı. Bu halkların hepsi birbirlerine *Alan* adıyla hitap ederlerken, kendileri için *Tavlu* (Dağlı) adını etnik bir isim olarak kabul ediyorlardı. Kafkasya'nın 1864 yılında Rusya'nın hâkimiyeti altına girmesinin ardından, Rus hükümeti Kafkasya'da Kuban ve Terek Eyaletleri olmak üzere iki idarî bölge oluşturdu. Karaçaylılar, Batı Kafkaslardaki diğer halklarla birlikte Kuban eyaletine bağlandılar. Bashan, Çegem, Holam, Bızıngı ve Malkar bölgelerinde yaşamakta olan halk ise Rus hükümeti tarafından *Beş Dağ Zümresi / Topluluğu* anlamına gelen Пять Горских Обществ (Pyat Gorskih Obşçestv) adıyla tanımlanarak Terek eyaletinin idaresi altına alındılar (KUDAŞEV 1991: 155).

Kafkasya'nın bolşevikler tarafından ele geçirilip Sovyetler Birliği'ne dahil edilmesinin ardından kurulan özerk bölge ve cumhuriyetler içinde Karaçay, Bashan, Çegem, Holam, Bızıngı ve Malkar bölgelerinde yaşamakta olan Türk toplulukları da yer aldılar. Karaçaylılar, Çerkes ve Abazalarla birlikte kurulan Karaçay-Çerkes özerk bölgesi idaresi altına girerlerken, Sovyet yöneticileri Çarlık Rusyası döneminde "Beş Dağ Topluluğu" adıyla tanınan Bashanlıları, Çegemlileri, Holamlıları, Bızıngılıları ve Malkarlıları

Balkar etnik adı altında birleştirerek, sun'i bir Balkar (Malkar) halkı yarattılar. Bunları da Kabardey Çerkesleri ile birlikte kurulan Kabardin-Balkar özerk cumhuriyetine bağladılar. Böylece, Sovyet döneminde Karaçay-Malkar (veya Balkar) adıyla tanınan etnik bir Türk topluluğu ortaya çıkmış oldu.

Dil bilim araştırmaları Karaçay-Malkar Türkçesinin ana çizgileri ile tipik bir Kıpçak Türkçesi olduğunu ortaya koymaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesi Türk lehçelerinin Kıpçak kolunun Kafkasya'daki güney bölümünü meydana getirir. Sovyet Türkologlarından A. N. Samoyloviç'in 1922 yılında Petrograd'da yayımlanan *Nekotorie dopolneniya k klassifikatsi turetskih yazıkov* (**Türk dillerinin sınıflandırılmasına bazı ilaveler**) adlı eserindeki Türk lehçeleri sınıflamasına göre, Karaçay-Malkar Türkçesi Türk lehçelerinin *z* kolunun *y* bölümünün *tav, bol-, kalgan* grubuna girer. Buna göre Karaçay-Malkar Türkçesinde eski Türkçe *azak/adak* yerine *ayak*, *tag* (dağ) yerine *tav*, *olmak* yerine *bolmak*, *kalan* yerine *kalgan* biçimleri kullanılır. Bunlardan başka, Karaçay-Malkar Türkçesinde *ben* yerine *men* biçiminin kullanılması, kelime başında *y-* sesinin *c-* sesine dönüşmesi de Kıpçak Türkçesinin özellikleridir.

Karaçay-Malkarlılar dillerini *Tav til* (dağ dili) ya da *Tavça* (dağca) biçimlerinde adlandırırlar. Karaçay-Malkar Türkçesi tarihî gelişimi içerisinde iki önemli ağıza ayrılmıştır. Bunlar ilk bakışta sanıldığı gibi *Karaçay* ve *Balkar* diyalektleri değildir. Çünkü Karaçay bölgesinde ve Malkar topraklarının Bashan, Çegem vadilerinde konuşulan dil birbirinden farklı değildir ve Karaçay-Malkar halkının yüzde doksanı tarafından konuşulan bu diyalekt Karaçay-Malkar yazı dilini meydana getirir. İkinci ağız ise Malkar bölgesinin Çerek vadisinde konuşulan Çerek diyalektidir. Holam ve Bızıngı vadilerinde konuşulan dil de Çerek ağzının etkisi altındadır (TAVKUL 2000: 5).

KARAÇAY-MALKAR ALFABESİ

İslâmiyetin XVIII. yüzyıl sonları gibi oldukça geç bir tarihte Karaçay-Malkarlılar tarafından kabul edilmesi sebebiyle, Arap harflerine dayalı alfabenin Karaçay-Malkar Türkleri tarafından öğrenilip kullanılması da gecikmiştir. XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında *Küçük Bayramuk* ve *Yusuf Haçir* gibi ilk din adamlarının Karaçay-Malkar halkına İslâmiyeti öğretmek amacıyla Arap harfleriyle yazdıkları dinî manzumeler, Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının başlangıcını oluşturduğu gibi, Arap harflerine dayalı Karaçay-Malkar alfabesinin de ilk adımlarını teşkil etmektedir. 1859 yılında doğan *Kâzim Meçi*'nin Arap harfleriyle Karaçay-Malkar Türkçesinde kaleme aldığı eserleri, aynı zamanda Arap harflerine dayalı Karaçay-Malkar alfabesinin gelişmesine ve halk tarafından benimsenmesine de yardımcı olmuştur. *İsmail Akbay*'ın 1916 yılında Tiflis'te yayımladığı *Ana Til* (Ana Dili) adlı eseri Karaçay-Malkar Türkçesinde Arap harfleriyle basılmış ilk matbu eserlerdendir. 1916-1924 yılları arasında Arap harflerine dayalı bir alfabeyi kullanan Karaçay-Malkarlılar, 1924-1937 yılları arasında Karaçay-Malkar Türkçesi için düzenlenmiş bir Lâtin alfabesini kullanmışlardır. 1938 yılında Kiril harflerine dayalı bir Karaçay-Malkar alfabesini kullanmaya başlayan Karaçay-Malkar Türklerinin bu alfabelerinde de 1966 yılında birtakım değişiklikler yapılarak son şekli verilmiştir (ALLWORTH 1971: 318).

KARAÇAY-MALKAR-ARAP ALFABESİ

ses karşılıkları	1916-1924 harfler
a	ا
b	ب
p	پ
t	ت
c	ج
ç	چ
x	خ
d	د
r	ر
z	ز
j	ژ
s	س
ş	ش
ġ	غ
f	ف
q	ق
k	ك
g	گ
ŋ	ڭ
l	ل
m	م
n	ن
h	ھ
u	و
ü	ۋ
o	ۇ
ö	ۆ
e	ە
i	ى
y	ى
ı	ي

KARAÇAY-MALKAR-LATİN ALFABESİ

ses karşılıkları	1924-1937 harfler
a	A a
b	B в
c	Ç ç
ç	C c
d	D d
e	E e
f	F f
g	G g
ġ	Ƣ ƣ
h	X x
ı	b b
i	İ i
j	Ƶ ƶ
k	K K
q	Q q
l	L l
m	M m
n	N n
ŋ	Ŋ ŋ
o	O o
ö	Ɵ ɵ
p	P p
r	R r
s	S s
ş	Š š
t	T t
u	U u
ü	Y y
v	V v
y	J j
z	Z z

KARAÇAY-MALKAR KİRİL ALFABESİ

Аа=a	Бб=b	Вв=v	Гг=g	ГЪгъ=ġ	Дд=d	ДЖджж=c
Ее=ye	Ёё=ö	Жж=j	Зз=z	Ии=i	Йй=y	Кк=k
КЪкъ=q	Лл=l	Мм=m	Нн=n	НЪнъ=ŋ	Оо=o	Пп=p
Рр=r	Сс=s	Тт=t	Уу=u	Ўў=w	Фф=f	Хх=h
Цц=ts	Чч=ç	Шш=ş	Ыы=ı	Ээ=e	Юю=ü/yu	Яя=ya

YAZILIŞ ÖZELLİKLERİ

Karaçay-Malkar alfabesindeki В-в (v) harfi yalnızca Rusçadan geçen kelimelerde kullanılan diş-dudak ünsüzü *v* sesini karşılar. Вагон (*vagon*) "vagon", Завод (*zavod*) "fabrika".

Karaçay-Malkar alfabesinde Г-г harfi ile К-к harfi ön damak ünsüzü *g* ve *k* seslerini karşılarken, ГЪ-гъ ve КЪ-къ harfleri arka damak ünsüzü *ġ* ve *q* seslerini karşılar. келген (*kelgen*) "gelen", къалгъан (*qalġan*) "kalan".

ДЖ-дж harfi Karaçay alfabesinde *c* sesini karşılar. Bu harf Malkar alfabesinde 1970'lere kadar yer alırken, yerini *j* sesini karşılayan Ж-ж harfine bırakmıştır. Böylece Karaçay-Malkar lehçesinin Karaçay ve Malkar dilleri biçiminde bölünmesi amaçlanmış ve Malkar imlâsında *j* sesi hâkim kılınmıştır.

Karaçay-Malkar alfabesinde У-у harfi günümüz imlâsında hem *u* hem de çift dudak ünsüzü *v (w)* seslerini karşılamaktadır. 1970'li yıllara kadar çift dudak ünsüzü v (w) sesi için Ў-ў harfi kullanılmaktayken, imlâyı karıştırmak pahasına bu harf alfabeden çıkarılmıştır. Bugün u ve v(w) sesleri için aynı harf kullanılmaktadır. суукъ (*suvuq*) "soğuk", джуукъ (*cuvuq*) "yakın", тау (*tav*) "dağ", барыу (*barıv*) "gidiş".

Karaçay-Malkar alfabesinde Э-э harfi söz başındaki *e* ünlüsünü yazmak için kullanılır. Söz içinde bu ses *e* harfi ile gösterilir. Элбер (*elber*) "bilmece", Эгеч (*egeç*) "kız kardeş", Эмен (*emen*) "meşe ağacı".

Karaçay-Malkar alfabesinde Ю-ю harfi *ü* sesini karşılar. Юйлю (*üylü*) "evli", Юзюмдю (*üzümdü*) "küçük parça", Юзюк (*üzük*) "soy, nesil". Ancak o ve u seslerinden sonra yazıldığında bu harf *"-yu"* hecesini karşılar. боюнчакъ (*boyunçaq*) "kolye", тоюм (*toyum*) "tokluk", уюкъ (*uyuq*) "keçe çizme", уютхуч (*uyuthuç*) "maya".

Karaçay-Malkar alfabesinde Я-я harfi *"-ya"* hecesini karşılar. джаякъ (*cayaq*) "yanak", бояу (*boyav*) "boya, renk", джая (*caya*) "yay", къоян (*qoyan*) "tavşan".

Bazı kelimelerin yazılışında Я-я harfinin *â* sesini karşıladığı görülmektedir: кямар (*kâmar*) "kemer", некях (*nekâh*) "nikâh", гяхиник (*gâhinik*) "taze ot", мекям (*mekâm*) "mekân, ev".

SES BİLGİSİ

ÜNLÜLER

Karaçay-Malkar Türkçesinde ***a*** sesi arka damakta, geniş-düz olarak ve açık telaffuz edilir. *a* sesinin telaffuzunda dilin arka kısmı yükselir, dil ucu arkaya doğru çekilir. *abadan* "büyük, iri", *alġa* "önce, ileri", *alaşa* "beygir". Yazı dilinde uzun a (ā) sesine rastlanmaz. Ödünç kelimelerdeki *ā* sesi *a* sesine dönüşmüştür. عالم *ālem*> *alam*, امانت *emānet*> *amanat*.

Karaçay-Malkar Türkçesinde ***e*** sesi ön damakta, geniş-düz ve açık olarak telaffuz edilir. *tereze* "pencere", *emegen* "dev", *eget* "hizmetkâr".

Karaçay-Malkar Türkçesinde ***ı*** sesi arka damakta, dar-düz, orta açıklıkta telaffuz edilir. *ındır* "harman", *ırġaq* "kanca", *ıyıq* "hafta".

Karaçay-Malkar Türkçesinde ***i*** sesi ön damakta, dar-düz ve kapalı olarak telaffuz edilir. *biy* "bey", *iŋŋir* "akşam", *issi* "sıcak".

Karaçay-Malkar Türkçesinde ***o*** sesi arka damakta, yuvarlak-orta açık olarak telaffuz edilir. *obur* "cin, hortlak", *oŋlu* "güçlü", *toġay* "halka", *çoyun* "dökme kazan".

Karaçay-Malkar Türkçesinde ***ö*** sesi ön damakta, yuvarlak-orta açık olarak telaffuz edilir. *ölet* "salgın hastalık, veba", *öpke* "akciğer", *cöge* "ıhlamur".

Karaçay-Malkar Türkçesinde ***u*** sesi arka damakta, dar-yuvarlak ve kapalı olarak telaffuz edilir. *urçuq* "kirman", *urġuy* "sivrisinek", *guduçu* "hırsız".

Karaçay-Malkar Türkçesinde ***ü*** sesi ön damakta, dar-yuvarlak ve kapalı olarak telaffuz edilir. *ürsür* "ihtiyatsız, tedbirsiz", *üyür* "aile", *üzük* "soy, nesil".

ÜNSÜZLER

Dudak ünsüzleri: *b, p, m, v.*

b tonlu ünsüzdür. Genelde söz sonunda bulunmamakla birlikte, Karaçay imlâsında -b sesi zarf fiil olarak kullanıldığından, söz sonunda yer alır. *kelib* "gelip", *caşab* "yaşayıp", *körüb* "görüp". Ödünç kelimelerde söz sonunda rastlanır. عيب *ayıb* "ayıp, kusur", عذاب *azab* "azap, sıkıntı". Söz başı ve ortasında yaygın olarak kullanılır. *babuş* "ördek", *batır* "kahraman", *qabaq* "köy", *saban* "tarla".

p tonsuz ünsüzdür. Söz başında çoğunlukla f>p ses değişmesine uğramış ödünç kelimelerde rastlanır. فهم > *pahmu*" yetenek", فقير > *paqır* "fakir". Söz ortasında yaygın olarak kullanılır. *kelepen* "cüzzam", *sapran* "sarımtırak", *appa* "dede".

m tonlu ünsüzdür. Söz başında, ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *men* "ben", *mahtav* "övgü", *maqa* "kurbağa", *mürzev* "tahıl", *arman* "sitem", *keme* "gemi", *tilkem* "dilim".

v sesi tonlu çift dudak ünsüzüdür. *tav* "dağ", *caşav* "hayat", *savluq* "sağlık", *cav* "düşman", *azav* "köpek dişi".

Diş-dudak ünsüzleri: *v, f.*

v sesi tonlu, sürekli, sızıcı ünsüzdür. Sadece Rusça'dan geçen alıntı sözlerde bulunur. *vagon* "vagon", *sovyet* "sovyet, meclis", *avtomobil* "otomobil", *Kavkaz* "Kafkasya".

f sesi tonsuz, sürekli, sızıcı ünsüzdür. Alıntı kelimelerde rastlanır. *fasık* "ahlaksız", *firġavun* "dolandırıcı", *fahmu* "yetenek".

Diş ünsüzleri: *d, t, n s, z*

d tonlu ünsüzdür. Söz başında ve ortasında rastlanmakla birlikte, söz sonunda bulunmaz. *dam* "tat, lezzet", *davur* "gürültü", *dobar* "sağlam, gürbüz", *qadav* "büyük çivi", *mindev* "parça, tane".

t tonsuz, süreksiz ünsüzdür. Söz başında, ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *taġay* "mahmuz", *tamada* "büyük, lider, başkan", *tergev* "hesap", *şatıq* "gevrek", *qabat* "defa, kere".

n tonlu, sürekli ve nazal ünsüzdür. Söz başında, ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *naqırda* "şaka", *narşa* "salatalık", *neçik* "nasıl", *nença* "ne kadar", *nızı* "köknar", *nöger* "arkadaş", *ant* "yemin", *cantav* "kayış", *sandıraq* "saçma, anlamsız", *san* "sayı".

s tonsuz, sürekli, sızıcı ünsüzdür. Söz başında, ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *savut* "silâh", *say* "sığ", *sıltav* "bahane, sebep", *aslam* "fazla, çok", *casav* "süs".

z tonlu, sürekli, sızıcı ünsüzdür. Söz başında çoğunlukla alıntı kelimelerde rastlanır. *zar* "kıskanç", *zavuq* "zevk", *zınthı* "yulaf".

Diş-damak ünsüzleri: *c, ç, j, ş.*

c tonlu ünsüzdür. Karaçay-Malkar Türkçesinde özellikle söz başında ve ortasında sık rastlanır. Söz sonunda yer almaz. *cada* "sevimli, uysal", *calçı* "ırgat", *cegi* "kaburga", *cizgi* "kaprisli", *qacav* "muhalif", *tacal* "dayanıklı".

ç tonsuz, süreksiz ünsüzdür. Söz başında, ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *çabaq* "balık", *çaçaq* "püskül", *çaç* "saç", *çaçıravuq* "çıban", *keçim* "af, merhamet".

j tonlu ünsüzdür. Karaçay-Malkar Türkçesinde *qamjaq* "böcek" < *kamıçak* "su böceği" (DLT) sözünde olduğu gibi Eski Türkçe bazı sözlerdeki -ç- sesinin -j- sesine dönüştüğü örneklere rastlanmakla birlikte, genellikle alıntı sözlerde bulunmaktadır. *adejli* "saygılı", *ajım* "şüphe", *şibiji* "sivri biber", *duġujam* "kan davası", *qımıja* "çıplak". Malkar imlâsında 1970'li yıllarda Karaçay imlâsındaki *c* sesinin yerini almıştır. Bu sebeple Karaçay imlâsında söz başında *c-* harfi ile yazılan bütün sözler bugün Malkar imlâsında *j-* harfi ile yazılmaktadır. *col~jol* "yol", *carıq~jarıq* "ışık", *cav~jav* "düşman".

ş tonsuz ünsüzdür. Söz başında çoğunlukla alıntılarda rastlanmakla birlikte, söz ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *şağırey* "dost, tanıdık", *şıbıla* "yıldırım", *şimir* "küf", *şohay* "arkadaş", *aşav* "yemek", *bışlaq* "peynir", *qoşaq* "cilve, naz".

Ön damak ünsüzleri: *l, r, y, g, k, h.*

l sesi tonlu, sürekli ünsüzdür. Bu ses söz başında ancak alıntı sözlerde veya taklidî sözlerde görülebilir. *lagım* "vasıta, çare", *lıppır* "ot yığını", *loban* "köstebek", *lüvüldevük* "sallantılı". Söz ortası ve sonunda yaygın olarak kullanılır: *qalgan* "kalan", *caylıq* "yayla", *col* "yol".

r sesi tonlu, sürekli ve titrek ünsüzdür. Bu ses söz başında sadece alıntılarda vardır: Söz ortası ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *rahın* "hastalıklı, zayıf", *rasa* "eğrelti otu", *rezik* "filiz, sürgün", *rıshı* "şans, talih", *arım* "yorgunluk", *arsar* "tereddütlü", *dırga* "iri yarı".

y sesi tonlu, sürekli ünsüzdür. Karaçay-Malkar Türkçesinde söz başında bulunmaz. Söz ortası ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *ayaq* "kâse", *aylançuq* "topaç", *aytım* "deyiş", *bay* "zengin", *caylıq* "yayla".

g tonlu ünsüzdür. Söz başında genellikle alıntı sözlerde bulunurken, söz ortasında yaygın kullanılır. Söz sonunda yer almaz. *gabu* "yosun", *gakkı* "yumurta", *gamoj* "çarık", *gına* "öfkeli", *golçu* "inek". Türkçe bazı kelimelerde k- sesinden g- sesine dönüştüğü görülür. keben> geben "kuru ot yığını", ketmen > getmen "kazma".

k tonsuz ünsüzdür. Söz başında, ortasında ve sonunda ince ünlülerle birlikte yaygın olarak kullanılır. *keleçi* "elçi, arabulucu", *kerekli* "ihtiyaç", *kesekle* "nezle", *kindik* "göbek", *kiyik* "vahşî, yabanî", *közlev* "pınar", *küy* "ağıt". Bazı kelimelerde kalın ünlülerle birlikte kullanıldığı da görülür. *kak* "lapa", *kalak* "serseri", *kamsık* "yaramaz, afacan", *kırdık* "çimen", *kıskınık* "telaş, panik".

h tonsuz, ünsüzdür. Karaçay-Malkar Türkçesinde birkaç kelimede karşımıza çıkar. *hora* "doru renkli at", *nartüh* "mısır", *öhtem* "mağrur", *hoynuh* "topaç".

Arka damak ünsüzleri: *ġ, q, ŋ, x.*

ġ tonlu, süreksiz ünsüzdür. Karaçay-Malkar Türkçesinde söz başında ve sonunda bulunmaz. Söz ortasında yaygın olarak kullanılır. *adarġı* "cılız, zayıf", *bırġı* "boru", *çıġım* "verim", *savġa* "hediye", *tağı* "basamak".

q tonsuz, süreksiz ünsüzdür. Söz başında, ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *qabın* "lokma", *qadama* "zapt olunmaz", *qucur* "acayip", *quvġun* "haber, söylenti", *ışıq* "kuytu", *ıylıq* "ayıp", *soqur* "kör".

ŋ sesi tonlu, sürekli ünsüzdür. Söz başında rastlanmamakla birlikte, söz ortası ve sonunda yaygın seslerden biridir. *keŋ* "geniş", *teŋ* "arkadaş", *taŋ* "şafak vakti". Günümüz Karaçay-Malkar imlâsında bu ses kelime ortasında yazılırken **нъ** veya **нг** harfleri kullanılarak tek harfle gösterilmekte, ancak telaffuzunda çift ŋ sesi işitilmektedir. джангур (*caŋŋur*) "yağmur", тонгуз (*toŋŋuz*) "domuz", джангыз (*caŋŋız*) "yalnız", чунгур (*çuŋŋur*) "çukur".

x sesi tonsuz, sürekli ünsüzdür. Söz başında genellikle alıntılarda bulunmakla birlikte, söz ortası ve sonunda *q* sesinden sızıcılaşarak *x* sesine dönüşür. *xurcun* "cep", *axırat* "ahiret", *çarx* "tekerlek", *qoçxar* "koç", *açxıç* "anahtar", *xant* "yemek", *xars* "el vurarak tempo tutma".

SES OLAYLARI

Ön Ses Düşmesi

Karaçay-Malkar Türkçesinde, Eski Türkçeden gelen veya bazı alıntı sözlerin başındaki y- sesi düşer.

yahşı > ahşı ~ aşhı "iyi, güzel", *yaman > aman* "kötü", *Yahya > Ahya, Yakup > Okup.*

İç Ses Düşmesi

serp- > seb- "serpmek", *erin-i > erni* "dudağı", *burun-um > burnum* "burnum", *eşit-e-me > eşteme* "işitiyorum".

Son Ses Düşmesi

En önemli özellik *-lar/-ler* çokluk ekinin sonundaki *r* sesinin düşmesidir. Ancak *r* sesinin düşmesi ile bir telafi uzunluğu meydana gelmez.

terekler > terekle "ağaçlar", *tavlar > tavla* "dağlar", *üyler > üyle* "evler", *quşlar > quşla* "kuşlar".

Kıpçak lehçelerinde birinci tip şahıs ekleri olan *-men/-sen* birinci ve ikinci teklik şahıs ekleri, -n sesinin düşmesiyle Karaçay-Malkar Türkçesinde *-me/-se* şekline dönüşmüştür.

ket-e-men > keteme "gidiyorum", *bol-ġan-san > bolġansa* "olmuşsun", *ber-lik-men > berlikme* "vereceğim".

Konuşma dilinde ve Karaçay-Malkar Türkçesinin Çerek ağzında birinci şekle rastlamak mümkündür. Ayrıca konuşma dilinde aşağıdaki değişikliğe de çok sık rastlanır. Ancak her iki şekil de kullanılmaktadır.

Ketedi > keted "gidiyor", *ölgenedi > ölgened* "ölmüştü", *qallıqedi > qallıqed* "kalacaktı", *aytadı > aytad* "söylüyor", *bardı > bard* "var, mevcut", *anıqıdı > anıqıd* "onunki".

Başta Ses Türemesi

Karaçay-Malkar Türkçesinde bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi, söz başında *r* ve *l* sesleri bulunamayacağı için, bu seslerle başlayan kelimelerin önüne bir ünlü getirilir.

Rus > Orus "Rus", *Rossiya > Eresey* "Rusya", *rızk > ırıshı* "rızk, kısmet", *Rum > Urum* "Rum", *laçin> ilaçin* "atmaca".

Ünlü Birleşmesi

çille ayaq > çillayaq "leylek", *tişi uruv > tişiruv* "kadın".

Hece Düşmesi

kerti da > kertda "sahiden", *endi da > entda* "yine, tekrar", *oġay ese > oġese* "yoksa", *ceti Tegeyli > cetegeyli* "Büyük ayı yıldız kümesi".

Yer Değiştirme

ahşı > aşhı "iyi, hoş", *ahça > açha* "para", *bahça > baçha* "bahçe", *bohça > boçha* "bohça", *tahsa > tasha* "sır", *Malgarlı > Margallı* "Gürcistan'da yaşayan Megreller".

SES DEĞİŞMELERİ

Bir dilde kendiliğinden veya o dilin ses eğilimlerine bağlı olarak, kelime veya eklerde, bir sesin yerini genellikle kendisine yakın başka bir sese veya gelişme yolu ile kendisinden türemiş başka bir sese bırakması olayına *ses değişmesi* denir (Korkmaz 1992: 129). Karaçay-Malkar Türkçesindeki ses değişmelerini *ünlü değişmesi* ve *ünsüz değişmesi* olarak iki grupta incelemek mümkündür.

ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

-a- > -o-

Eski Türkçede kelime ortasındaki "a" sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde "ġ" sesinin çift dudak ünsüzü "v" sesine değişmesinin ve ilk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle yuvarlaklaşarak "o" sesine dönüşmüştür.

buzaġu > *buzov* "buzağı", *otaġ* > *otov* "oda", *buqaġu* > *buġov* "kelepçe, pranga, boyunduruk".

-a- > -u-

Eski Türkçede ilk hecedeki "a" sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde "ġ" sesinin çift dudak ünsüzü "v" sesine dönüşmesinin etkisiyle "u" sesine dönüşmüştür.

yaġuq > *cuvuq* "yakın", *yavaş* > *cuvaş* "sakin", *çav* > *çuv* "ün, şöhret", *qaġuq* > *quvuq* "mesane", *qaġut* > *quvut* "kavrulmuş mısır unu".

-ı- > -u-

Eski Türkçede kelime ortasında yer alan "ı" sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde "ġ" sesinin çift dudak ünsüzü "v" sesine değişmesinin etkisiyle yuvarlaklaşarak "u" sesine dönüşmüştür.

arıġ > *aruv* "güzel", *açıġ* > *açuv* "öfke", *asıġ* > *asuv* "fayda", *ağrıġ* > *avruv* "hastalık, ağrı", *ağır* > *avur* "ağır", *batıġ* > *batuv* "alçak, çukur", *bağır* > *bavur* "karaciğer", *tatıġ* > *tatuv* "tat, lezzet", *tayıġ* > *tayuv* "kaygan", *yağır* > *cavur* "yara".

Geniş Ünlülerin Daralması

e- > i-

Eski Türkçede kelime başında bulunan "e" sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde daralarak "i" sesine dönüşmüştür.

englik > *inilik* "allık", *eymen-* > *iymen-* "çekinmek, sıkılmak, yüzü tutmamak", *eyegü* > *iyegi* "kaburga kemiği".

-e- > -i-

Eski Türkçede kelime ortasında bulunan "e" sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde daralarak "i" sesine dönüşmüştür.

ked- > *kiy-* "giymek", *keyik* > *kiyik* "geyik", *teg-* > *tiy-* "değmek, dokunmak", *tegre* > *tiyre* "mahalle, çevre".

-e-/-ü- > -i-/-i-

Eski Türkçedeki bazı kelimelerde yer alan ilk hecedeki "e" sesi ile ikinci hecedeki "ü" sesi, Karaçay-Malkar Türkçesinde daralarak her iki hecede de "i" sesine değişmiştir.

bedük > *biyik* "yüksek", *edgü* > *igi* "iyi", *mengü* > *miŋŋi* "ebedî, sonsuz".

o- > u-

Eski Türkçede kelime başında yer alan "o" sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde daralarak "u" sesine değişmiştir.

oġul > *ul* "oğul", *oġrı* > *uru* "hırsız", *oġrıla-* > *urla-* "çalmak", *oqşa-* > *uşa-* "benzemek".

-o- > -u-

Eski Türkçede ilk hecede yer alan "o" sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde daralarak "u" sesine dönüşmüştür.

toġ- > *tuv-* "doğmak", *yoġurqan* > *cuvurġan* "yorgan", *yoġurt* > *cuvurt* "yoğurt", *yoluġ* > *culuv* "fidye", *yolq-* > *culq-* "yolmak".

-ö- > -ü-

Eski Türkçede ilk hecede yer alan "ö" sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde daralarak "ü" sesine dönüşmüştür.

töngül- > *üngül-* "ümidini kesmek", *tögi* > *tüy* "darı", *tögüş-* > *tüyüş-* "dövüşmek".

Dar Ünlülerin Genişlemesi

-ı- > -a-

Eski Türkçede kelime ortasında yer alan "ı" sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde "a" sesine değişmiştir.

açıġ > *açav* "bahşiş, hediye", *azıġ* > *azav* "köpek dişi".

i > e

Eski Türkçede yer alan dar ünlü "i" sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde "e" sesine dönüşmüştür.

irte > *ertte* "erken", *ilt-* > *elt-* "götürmek", *kirtü* > *kerti* "gerçek", *sikri-* > *sekir-* "atlamak, sıçramak".

Kalın Ünlülerin İncelmesi

-ı- > -i-

Eski Türkçedeki "ı" sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde "i" sesine değişmiştir.

ıd- > *iy-* "göndermek, serbest bırakmak", *laçın* > *laçin* "şahin, doğan", *tın* > *tin* "ruh".

İnce Ünlülerin Kalınlaşması

-i- > -ı-

Eski Türkçede bazı kelimelerde ortada bulunan "i" sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde "ı" sesine dönüşmüştür.

çir > *çır* "iç yağı", *işen-* > *ışan-* "güvenmek", *miyi* > *mıyı* "beyin", *yigirme* > *cıyırma* "yirmi".

Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

-u- > -ı-

Eski Türkçede ikinci hecede yer alan "u" sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde "ı" sesine dönüşmüştür.

aqrun > *aqırın* "yavaş", *artuq* > *artıq* "fazla", *aşuq-* > *aşıq-* "acele etmek", *qapçuq* > *qapçıq* "çanta, torba", *qarangu* > *qaraŋŋı* "karanlık", *qatun* > *qatın* "kadın", *qadġur-* > *qaygır-* "tasalanmak, kaygı etmek", *qırġuy* > *qırgıy* "ala doğan", *yaruq* > *carıq* "ışık, aydınlık", *yazuq* > *cazıq* "günah, suç".

-ü- > -i-

Eski Türkçede ikinci hecede yer alan "ü" sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde "i" sesine değişmiştir.

bedük > *miyik~biyik* "yüksek", *belgü* > *belgi* "işaret", *eçkü* > *eçki* "keçi", *emüz-* > *emiz-* "emzirmek", *erük* > *erik* "erik".

ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

b->m-

Eski Türkçede söz başındaki *b-* sesi genizsilleşme yoluyla Karaçay-Malkar Türkçesinde *m-* sesine değişir. Genizsilleşme, geniz ünsüzleri sayılan *m, n, ŋ* ünsüzlerinin benzeştirme yoluyla yakınındaki ünsüzleri kendi boğumlanma (articulation) noktasına çekmesi olayıdır (Korkmaz 1992: 71).

ben > *men* "ben 1. şahıs zamiri", *biŋ* > *miŋ* "bin", *bin-* > *min-* "binmek", *bengü* > *miŋŋi* "ebedî, sonsuz", *bedük* > *miyik* "yüksek".

d > y

Eski Türkçedeki *d* sesi Karaçay-Malkar Türkçesindeki kelimelerde *y* sesine dönüşmüştür.

adrı > *ayrı* "yaba, çatal", *budut-* > *buyuq-* "uyuşmak, miskinleşmek", *yad-* > *cay-* "yaymak", *yadağ* > *cayav* "yaya", *yıd* > *cıyı* "koku", *yod-* > *coy-* "yok etmek harcamak", *qadır-* > *qayır-* "döndürmek, büktürmek".

-ġ- > -h-

Eski Türkçede kelime içinde yer alan art damak ünsüzü *ġ* sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde sızıcılaşarak *h* sesine dönüşmüştür.

buçġaq > *buçhaq* "paça", *qısġa* > *qısha* "kısa", *qutġar-* > *quthar-* "kurtarmak".

-ġ- > -v-

Eski Türkçede kelime ortasında veya sonunda yer alan *ġ* sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde çift dudak ünsüzü *v* sesine dönüşmüştür.

açıġ > *açuv* "öfke", *arqaġ* > *arqav* "mekik ipliği", *aġlaq* > *avlaq* "kır, ova", *aġrıġ* > *avruv* "hastalık, ağrı", *baġır* > *bavur* "karaciğer", *taġ* > *tav* "dağ".

-ġu/-gü > -v

Eski Türkçede kelime sonunda yer alan *-ġu/-gü* hecesi Karaçay-Malkar Türkçesinde çift dudak ünsüzü *v* sesine dönüşürken sondaki ünlüyü de kaybetmiştir.

bilegü > *bilev* "biley taşı", *biregü* > *birev* "bir kişi, kimse", *buqaġu* > *buġov* "kelepçe, boyunduruk, pranga", *buġu* > *buv* "erkek geyik", *buzaġu* > *buzov* "buzağı", *yaşaġu* > *caşav* "hayat".

ġ/ g > y

Eski Türkçedeki *ġ-g* sesleri Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde *y* sesine değişmiştir.

sıġıt > *sıyıt* "feryat, ağlama", *yıġın* > *cıyın* "grup, topluluk", *yıġ-* > *cıy-* "toplamak", *küg* > *küy* "ağıt", *tüg-* > *tüy-* "bağlamak", *yigirme* > *cıyırma* "yirmi".

k- > g-

Eski Türkçede kelime başında bulunan *k* sesi Karaçay-Malkar Türkçesi birkaç kelimede *g* sesine dönüşmüştür.

keben > *geben* "kuru ot yığını", *ketmen* > *getmen* "kazma", *közetçi* > *gözet* "devriye".

-q- > -ġ-

Eski Türkçe bazı kelimelerdeki art damak ünsüzü *q* sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde art damak ünsüzü *ġ* sesine dönüşmüştür.

alqış > *alġış* "dua", *arqış* > *arġış* "kervan", *bıqın* > *bıġın* "karın", *buqa* > *buġa* "boğa", *buqaġu* > *buġov* "kelepçe, boyunduruk, pranga", *saqın-* > *saġın-* "düşünmek".

-k- > -g-

Eski Türkçede kelime içinde yer alan *k* sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde *g* sesine dönüşmüştür.

bekit- > *begit-* "sağlamlaştırmak", *eke* > *egeç* "kızkardeş", *tökül-* > *tögül-* "dökülmek", *tükel* > *tügel* "henüz".

q- > h-

Eski Türkçede önses olarak bulunan *q* sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde sızıcılaşarak *h* sesine dönüşmüştür.

qaġun > *havun* "kavun", *qonşı* > *honşu* "komşu", *qars* > *hars* "el vurarak tempo tutma", *quduġ* > *huyu* "kuyu".

-ng- > -y-

Eski Türkçede yer alan geniz sesi *ng-ŋ*, Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde ağızsılaşma olayı neticesinde *y* sesine değişmiştir.

müngüz > *müyüz* "boynuz", *süngük* > *süyek* "kemik", *yangaq* > *cayaq* "yanak".

s- > ç-

Eski Türkçede önseste yer alan *s* sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde gerileyici ses benzeşmesi yoluyla *ç* sesine dönüşmüştür.

saçra- > *çaçıra-* "sıçramak", *sanç-* > *çanç-* "saplamak, batırmak", *saç* > *çaç* "saç".

t- > ç-

Eski Türkçede önseste bulunan *t* sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde *ç* sesine dönüşmüştür. Bu özelliğe Çuvaşça ve Moğolca'da da rastlamak mümkündür. Örneğin, *titre-*"titremek" > *çiçire-* (Moğol.), *kert-* "kertik açmak" > *kerçi-* (Moğol.), *tırnak* > *çirne* (Çuvaş.), *tın* "soluk" > *çim* (Çuvaş.).

tolġa- > *çulġa-* "dolamak, sarmak", *tolġan-* > *çulġan-* "dolanmak, sarılmak".

y- > c-

Eski Türkçede kelime başında bulunan *y* sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde *c* sesine değişmiştir.

yap- > *cab-* "örtmek", *yal* > *cal* "at yelesi", *yalbar-* > *calbar-* "yalvarmak", *yamaġ* > *camav* "yama", *yamız* > *camız* "kasık", *yaruq* > *carıq* "aydınlık, ışık", *yadaġ* > *cayav* "yaya", *yay* > *cay* "yaz", *yek* > *cek* "şeytan".

y- > ç-

Eski Türkçede kelime başında yer alan *y* sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde *ç* sesine değişmiştir.

yayqal- > *çayqal-* "çalkalanmak", *yörge-* > *çörge-* "sarmak".

YAPIM EKLERİ

İsimden İsim Yapma Ekleri

-lıq, -lik, -luq, -lük

erkin-lik "hürriyet", *caş-lıq* "gençlik", *kün-lük* "şemsiye".

-çı, -çi, -çu, -çü

sürüv-çü "çoban", *temir-çi* "demirci", *uv-çu* "avcı", *cılqı-çı* "at çobanı".

-lı, -li, -lu, -lü

tav-lu "dağlı", *börk-lü* "kalpaklı", *at-lı* "atlı", *cel-li* "rüzgârlı".

-sız, -siz, -suz, -süz

savut-suz "silâhsız", *ata-sız* "babasız", *öt-süz* "korkak", *tıgırık-sız* "serseri, avare".

-nçı, -nçi, -nçu, -nçü

bir-i-nç i "birinci, ilk", *eki-nçi* "ikinci", *tört-ü-nçü* "dördüncü", *nença-nçı* "kaçıncı"

-raq, -rek

ullu-raq "daha büyük", *cahşı-raq* "daha iyi", *gitçe-rek* "daha küçük", *aruv-u-raq* "daha güzel", *erşi-rek* "daha çirkin", *alga-raq* "daha önce".

-tın, -tin, -tun, -tün

aqır-tın "yavaşça", *öre-tin* "ayakta", *caşır-tın* "gizlice", *keŋ-tin* "genişçe", *kök-tün* "havadan doğru", *özen-tin* "vadiden doğru".

-ay, -ey

södeg-ey "yatay, eğik", *solaġ-ay* "solak", *celpeg-ey* "eğik, yana yatmış".

-sıl, -sil, -sul, -sül

ak-sıl "beyazımsı", *kök-sül* "mavimsi", *çiy-sil* "pürüzlü, bozuk".

-çak, -çek

tüyüm-çek "kördüğüm", *bağım-çak* "hemşire", *senkil-çek* "salıncak", *boyun-çaq* "kolye", *kübür-çek* "kutu".

-ġı, -gi, -qı, -ki ,-hı

iç-gi "içindeki, gizli", *qış-hı* "kış mevsimi", *cay-ġı* "yaz mevsimi".

-sıman

qara-sıman "siyahımtırak", *teli-sıman* "hafif deli", *aq-sıman* "beyazımtrak".

-ul, -ül

tonov-ul "yağma", *çabıv-ul* "saldırı", *tintiv-ül* "araştırma".

Fiilden İsim Yapma Ekleri

-ġan, -gen, -han

tur-ġan "kalkmak", *örle-gen* "tırmanmak", *çab-han* "koşmak", *cat-han* "yatmak".

-arġa, -erge

küy-erge "yanmak", *ayt-ırġa* "söylemek", *ket-erge* "gitmek", *sın-arġa* "kırılmak", *canşa-rġa* "gevezelik etmek", *tay-arġa* "kaymak".

-av, -ev, -ıv, -iv, -uv, -üv

kel-üv "geliş", *qar(a)-av* "bakış", *sayl(a)-av* "seçim", *ayt-uv* "söyleyiş", *çab-ıv* "koşu".

-k, q-

töşe-k "döşek", *sandıra-q* "saçma", *canşa-q* "geveze", *küre-k* "kürek".

-n

cıy-ı-n "topluluk, grup", *tüt-ü-n* "duman", *kel-i-n* "gelin", *cav-u-n* "yağmur".

-m

çıda-m "sabır", *bas-ı-m* "irade", *süy-ü-m* "müjde", *bit-i-m* "bereket", *bol-u-m* "durum, vaziyet", *kiy-i-m* "elbise", *öl-ü-m* "ölüm", *eş-i-m* "örgü".

-vçu, -vçü

qara-vçu "seyirci", *asıra-vçu* "besleyici", *ket-i-vçü* "gidici", *mara-vçu* "avcı", *tepse-vçü* "dansçı, dans eden".

-ġı, -gi, -qı, -kü, -hı

çal-qı "tırpan", *at-hı* "yaba", *sibirt-gi* " süpürge", *kül-kü* "neşe, eğlence", *mıç-hı* "testere".

-ġıç, -giç, -ġuç, -güç, -hıç

aç-hıç "anahtar", *bas-hıç* "merdiven", *cab-hıç* "kapak", *caz-ġıç* "oklava",.*çaq-ġıç* "çakmak", *ker-giç* "deri kurutulan ağaç", *qır-ġıç* "kaşağı", *qısdır-ġıç* "tutumlu", *taq-ġıç* "elbise asacağı", *tıy-ġıç* "engel, mani", *tut-huç* "delil, ispat", *ur-ġuç* "yayık tokmağı".

-vuq, -vük

alda-vuq "kandırıcı", *cıla-vuq* "çok ağlayan, sulu göz", *cıltıra-vuq* "parlak", *cort-uvuq* "çok koşan", *çırma-vuq* "sarılgan, sarılıcı", *çoçu-vuq* "çifte atan", *kaltıra-vuq* "titrek".

-ış, -iş, -uş, -üş, -ş

aşıġ-ış "acele", *tüy-üş* "kavga", *ur-uş* "savaş", *uşa-ş* "benzer".

-ġak

qur(u)-ġak "kuru", *tay-ġak* "kaygan".

-ç

cuban-ç "eğlence", *qızġan-ç* "cimri", *qoran-ç* "zarar", *quvan-ç* "mutluluk", *suqlanç* "cazip, çekici", *süyün-ç* "sevinç".

-vul

casa-vul "zaptiye, polis", *qara-vul* "gözcü", *saqla-vul* "bekçi".

-ġın, -gin, -ġun, -gün, -hın

çab-hın "saldırı", *quv-ġun* "haber", *uç-hun* "kıvılcım".

-ma, -me

car-ma "bulgur", *eş-me* "örgü"

-maz, -mez

alber-mez "saygısız", *atayt-maz* "hasım, düşman", *bavġakir-mez* "yedi yaşında koyun", *bazın-maz* "ödlek", *betcuv-maz* "pasaklı", *elgen-mez* "cesur", *küntiy-mez* "nazlı", *maŋŋıra-maz* "dört yaşında koç, teke", *oyde-mez* "alık, şaşkın".

İsimden Fiil Yapma Ekleri

-la-, -le-

baş-la- "başlamak", *taş-la-* "terk etmek", *sıy-la-* "ağırlamak", *ız-la-* "takip etmek", *can-la-* "sıvışmak", *san-la-* "parçalamak", *öpke-le-* "küsmek", *küç-le-* "istilâ etmek", *biy-le-* "fethetmek, ele geçirmek", *ör-le-* "tırmanmak".

-a-, -e-

aş-a- "yemek", *at-a-* "isim vermek", *san-a-* "saymak", *qıy(ı)n-a-* "eziyet etmek, zahmet çektirmek".

-al-, -el-

köb-el- "çoğalmak", *tar-al-* "daralmak", *kar(a)-al-* "kararmak".

-sa-, -se-

kiyik-se- "yabanîleşmek", *açuv-sa-* "kızmak, hiddetlenmek", *kömür-se-* "yanmak, dibi tutmak".

-r-

qayġı-r- "üzülmek, merak etmek", *caŋŋı-r-* "yenilenmek", *cuqa-r-* "incelmek", *gitçe-r-* "küçülmek", *qısha-r-* "kısalmak".

-sın-, -sin-, -sun-, -sün-

az-sın- "azımsamak", *cazık-sın-* "acımak", *kıyın-sın-* "zoruna gitmek, zorlanmak", *buku-sun-* "azarlamak", *üyür-sün-* "yakınlaşmak istemek", *cürek-sin-* "hıçkırmak", *ah-sın-* "iç çekmek".

-da-, -de-

şıbır-da- "fısıldamak", *al-da-* "kandırmak", *hurul-da-* "horlamak", *murul-da-* "homurdanmak", *ay-da-* "gütmek".

-ay-; -ey-

şoş-ay- "sakinleşmek", *ull(u)-ay-* "büyümek", *qart-ay-* "yaşlanmak", *taş-ay-* "gözden kaybolmak", *sağ-ay-* "dikkat etmek", *tınç-ay-* "rahatlamak", *az-ay-* "azalmak", *beg-ey-* "sağlamlaşmak", *köb-ey-* "çoğalmak".

-sıra-, -sura-

suvuq-sura- "üşümek", *cılam-sıra-* "ağlamaklı olmak", *cuqu-sura-* "uykusu gelmek", *cavum-sura-* "çiselemek".

-lan-, -len-

mıdah-lan- "üzülmek, kederlenmek", *bögek-len-* "kibirlenmek", *açuv-lan-* "kızmak", *çam-lan-* "hiddetlenmek", *avuz-lan-* "yemek yemek", *avur-lan-* "hastalanmak", *bavur-lan-* "sürünmek", *qacav-lan-* "karşı gelmek", *sır-lan-* "katılmak, takılmak", *tobuq-lan-* "diz çökmek", *zar-lan-* "kıskanmak".

-sı-, -si-

qurğak-sı- "kurumak", *saŋ-sı-* "sağır olmak", *sın-sı-* "feryat etmek".

-ger-

es-ger- "hatırlamak".

–gür-

cöt-gür- "öksürmek", *çüç-gür-* "hapşırmak".

-ra-

qoŋ-ra- "zil çalmak", *maŋ-ra-* "melemek".

Fiilden Fiil Yapma Ekleri

–ma-, -me- *(Olumsuzluk Eki)*

ayt-ma- "söylememek", *kör-me-* "görmemek", *kül-me-* "gülmemek", *caz-ma-* "yazmamak".

-n-

baz-ı-n- "cesaret etmek", *cuba-n-* "eğlenmek", *cuv-u-n-* "yıkanmak", *kiy-i-n-* "giyinmek", *kör-ü-n-* "görünmek", *toy-u-n-* "doymak".

-l-

aşa-l- "yenmek", *ayt-ı-l-* "söylenmek", *casa-l-* "süslenmek", *tab-ı-l-* "bulunmak".

-ş-

cıg-ı-ş- "güreşmek", *çab-ı-ş-* "koşuşmak", *tüy-ü-ş-* "dövüşmek", *ur-u-ş-* "savaşmak".

-r-

iç-i-r- "içirmek", *köç-ü-r-* "göçürmek; tercüme etmek", *uç-u-r-* "uçurmak".

-t-

aşa-t- "yedirmek", *cıla-t-* "ağlatmak", *cuba-t-* "eğlendirmek", *izle-t-* "aratmak, istetmek", *mıçı-t-* "geciktirmek".

-dır-, -dir-, -dur-, -dür, -tır-, -tir-, -tur-, -tür-

ayt-dır- "söyletmek", *bat-dır-* "batırmak", *cat-dır-* "yatırmak", *kel-tir-* "getirmek", *kül-dür-* "güldürmek", *öl-tür-* "öldürmek", *tol-tur-* "doldurmak".

-ar-

çıġ-ar- "çıkarmak", *qayt-ar-* "döndürmek", *qob-ar-* "kaldırmak".

-guz-, -güz-,-gız-, -giz-

kir-giz- "sokmak", *kör-güz-* "göstermek", *tur-ġuz* "kaldırmak".

-z-

aġ-ı-z- "akıtmak", *em-i-z-* "emzirmek", *qorq-u-z-* "korkutmak", *tam-ı-z-* "damlatmak".

ÇEKİM

İSİM ÇEKİMİ

Çokluk: -la / -le

Karaçay-Malkar Türkçesinde çokluk eki *–lar / ler*'in sonundaki ***r*** sesi muntazam olarak düşer. Bununla birlikte telafi uzunluğu meydana gelmez.

caşla "gençler", *eçkile* "keçiler", *quşla* "kuşlar", *terekle* "ağaçlar".

Çokluk eki iyelik eki aldığında ise, ***r*** sesi yerine getirilir.

caşlarıbız "gençlerimiz", *eçkileri* "keçileri", *quşlarım* "kuşlarım", *terekleri* "ağaçları".

İyelik: -m; -ŋ; -ı / -i / -u / -ü, -sı / -si/ -su / -sü; -bız / -biz / -buz / -büz; -ġız / -giz / -ġuz / -güz; -ları / -leri.

atam "babam", *ataŋ* "baban", *atası* "babası", *atabız* "babamız", *atağız* "babanız", *ataları* "babaları".

elim "köyüm", *eliŋ* "köyün", *eli* "köyü", *elibiz* "köyümüz", *eligiz* "köyünüz", *elleri* "köyleri".

toyum "düğünüm", *toyuŋ* "düğünün", *toyu* "düğünü", *toyubuz* "düğünümüz", *toyuġuz* "düğününüz", *toyları* "düğünleri".

üyüm "evim", *üyüŋ* "evin", *üyü* "evi", *üyübüz* "evimiz", *üyügüz* "eviniz", *üyleri* "evleri".

tavum "dağım", *tavuŋ* "dağın", *tavu* "dağı", *tavubuz* "dağımız", *tavuġuz* "dağınız", *tavları* "dağları".

Aitlik: -ġı / -gi / -qı / -ki / -qu / -kü

tavdağı "dağdaki", *üydegi* "evdeki", *anıqı* "onunki", *meniki* "benimki", *qobuznuqu* "akordeonunki", *küzgünükü* "aynanınki".

HAL EKLERİ

İlgi: -nı / -ni / -nu / -nü

atanı "babanın", *balanı* "yavrunun", *colnu* "yolun", *üynü* "evin", *temirni* "demirin", *tavnu* "dağın".

Birinci ve ikinci teklik şahıs iyelik eki alan isimlerde **–*n*** sesi düşer ve ilgi hali **–ı / -i / -u / -ü** biçimini alır.

atımı "atımın", *eliŋi* "köyünün", *curtumu* "yurdumun", *üyüŋü* "evinin".

Yükleme: -nı / -ni / -nu / -nü

atanı "babayı", *atnı* "atı", *elni* "köyü", *terekni* "ağacı", *tavnu* "dağı", *suvnu* "ırmağı", *kölnü* "gölü", *küzgünü* "aynayı".

Birinci ve ikinci teklik şahıs iyelik eki alan isimlerde **–*n*** sesi düşer ve yükleme hali **–ı / -i / -u / -ü** biçimini alır. Üçüncü teklik şahıs iyelik eki taşıyan isimlerde ise yükleme hali **–n** ekiyle yapılır.

atamı "babamı", *atıŋı* "atını", *elimi* "köyümü", *küzgüŋü* "aynanı", *atasın* "babasını", *börkün* "kalpağını", *terezesin* "penceresini".

Yönelme: -ġa / -ge / -ha

anaġa "anneye", *suvġa* "ırmağa", *elge* "köye", *üyge* "eve", *eşikge* "kapıya", *işge* "işe", *taşha* "taşa", *atha* "ata", *qılıçha* "kılıca.

Birinci-ikinci-üçüncü teklik şahıs iyelik eki taşıyan isimlerden sonra **–a / -e** biçiminde gelir.

üyüme "evime", *eliŋe* "köyüne", *atasına* "babasına".

-n sesi ile biten isimlerden sonra yönelme hali **–ŋa / -ŋe** biçiminde genizsilleşir. Bu arada ismin sonundaki **–n** sesi de **–ŋ** sesine dönüşür.

cügeŋŋe "dizgine", *gebeŋŋe* "kuru ot yığınına", *cıyıŋŋa* "topluluğa".

Bulunma: -da / -de

atda "atta", *elde* "köyde", *eşikde* "kapıda", *carıqda* "ışıkta", *üyde* "evde", *terekde* "ağaçta", *tavda* "dağda".

Çıkma: -dan / -den

atdan "attan", *elden* "köyden", *eşikden* "kapıdan", *carıqdan* "ışıktan", *üyden* "evden", *terekden* "ağaçtan", *tavdan* "dağdan".

Vasıta: bla

arba bla "arabayla", *qamçi bla* "kamçıyla", *qalam bla* "kalemle", *küzgü bla* "aynayla", *meni bla* "benimle", *seni bla* "seninle", *anı bla* "onunla".

Eşitlik: -ça; -lay / -ley; kibik.

künça "güneş gibi", *tavça* "dağ gibi", *meniça* "benim gibi", *anıça* "onun gibi", *börüley* "kurt gibi", *qılıçlay* "kılıç gibi", *menley* "benim gibi", *senley* "senin gibi", *caş kibik* "delikanlı gibi", *Qaraçaylı kibik* "Karaçaylı gibi", *meni kibik* "benim gibi", *seni kibik*" "senin gibi", *bizni kibik* "bizim gibi".

Yön: taba (-ġa / -ge / -ha + edat).

tavlaġa taba "dağlara doğru", *üyge taba* "eve doğru", *Kavkazġa taba* "Kafkasya'ya doğru", *caşha taba* "delikanlıya doğru", *atha taba* "ata doğru".

Şahıs zamirlerinde farklı biçimde kullanılır.

meni taba "bana doğru", *seni taba* "sana doğru", *anı taba* "ona doğru", *bizni taba* "bize doğru", *sizni taba* "size doğru".

Sınırlama hali: deri (Yönelme hali –ġa / -ge / -ha + edat)

elge deri "köye kadar", *üyge deri* "eve kadar", *colġa deri* "yola kadar", *tavġa deri* "dağa kadar", *taşha deri* "taşa kadar".

İsimlerde soru:

Karaçay-Malkar Türkçesinde soru biçimi ünlü uyumuna uygun olarak **–mı / -mi / -mu / -mü** edatıyla yapılır; kelimeden ayrı yazılmaz.

catdıŋmı? "yattın mı?", *keldimi?* "geldi mi?", *bolduqmu?* "olduk mu?", *kördügüzmü?* "gördünüz mü?".

İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

Şimdiki zaman:

İsme getirilen aşağıdaki şahıs ekleri ile yapılır:

Teklik		**Çokluk**	
1. şahıs	: *-ma / -me*	1. şahıs	: *-bız / -biz*
2. şahıs	: *-sa / -se*	2. şahıs	: *-sız / -siz*
3. şahıs	: *-dı / -di*	3. şahıs	: *-dıla / -dile*

caş-ma "gencim", *caş-sa* "gençsin", *caş-dı* "gençtir", *caş-bız* "genciz", *caş-sız* "gençsiniz", *caş-dıla* "gençtirler".

üyde-me "evdeyim", *üyde-se* "evdesin", *üyde-di* "evde(dir)", *üyde-biz* "evdeyiz", *üyde-siz* "evdesiniz", *üyde-dile* "evde(dir)ler".

Bilinen geçmiş zaman:

İsme getirilen aşağıdaki eklerle yapılır:

Teklik		**Çokluk**	
1. şahıs	: e-di-m	1. şahıs	: e-di-k
2. şahıs	: e-di-ŋ	2. şahıs	: e-di-giz
3. şahıs	: e-di	3. şahıs	: e-di-le

tulpar-edim "yiğittim", *tulpar-ediŋ* "yiğittin", *tulpar-edi* "yiğitti", *tulpar-edik* "yiğittik", *tulpar-edigiz* "yiğittiniz", *tulpar-edile* "yiğitlerdi".

üyde-edim "evdeydim", *üyde-ediŋ* "evdeydin", *üyde-edi* "evdeydi", *üyde-edik* "evdeydik", *üyde-edigiz* "evdeydiniz", *üyde-edile* "evdelerdi".

Öğrenilen geçmiş zaman:

Karaçay-Malkar Türkçesinde isim fiilinin öğrenilen geçmiş zaman biçimi *bol-* "olmak" fiilinin öğrenilen geçmiş zaman kipi olan *bolġan* biçimine getirilen şahıs ekleri ile yapılır:

caş bolġanma "gençmişim", *caş bolġansa* "gençmişsin", *caş bolġandı* "gençmiş", *caş bolġanbız* "gençmişiz", *caş bolġansız* "gençmişsiniz", *caş bolġandıla* "gençlermiş".

qaruvlu bolġanma "güçlüymüşüm", *qaruvlu bolġansa* "güçlüymüşsün", *qaruvlu bolġandı* "güçlüymüş", *qaruvlu bolġanbız* "güçlüymüşüz", *qaruvlu bolġansız* "güçlüymüşsünüz", *qaruvlu bolġandıla* "güçlülermiş".

Şart

İsme getirilen aşağıdaki eklerle yapılır:

Teklik		**Çokluk**
1. şahıs	*: e-se-m*	1. şahıs : *e-se-k*
2. şahıs	*: e-se-ŋ*	2. şahıs : *e-se-giz*
3. şahıs	*: e-se*	3. şahıs : *e-se-le*

çemer-esem "becerikliyem", *çemer-eseŋ* "becerikliysen", *çemer-ese* "becerikliyse", *çemer-esek* "becerikliysek", *çemer-esegiz* "becerikliyseniz", *çemer-esele* "becerikliyseler".

aruv-esem "güzelsem", *aruv-eseŋ* "güzelsen", *aruv-ese* "güzelse", *aruv-esek* "güzelsek", *aruv-esegiz* "güzelseniz", *aruv-esele* "güzelseler".

SIFAT

Niteleme sıfatları:

aruv "güzel", *erşi* "çirkin", *aşhı* "iyi", *aman* "kötü", *miyik* "yüksek", *alaşa* "alçak", *keŋ* "geniş", *tar* "dar", *qısha* "kısa", *uzun* "uzun", *avur* "ağır", *ceŋŋil* "hafif", *batır* "cesur", *qızbay* "korkak", *küşlü* "acı", *mıstı* "ekşi", *tögerek* "yuvarlak", *osal* "kötü, işe yaramaz", *qolan* "alacalı", *çubar* "alacalı", *aq* "beyaz", *qara* "siyah", *kök* "mavi", *caşil* , "yeşil", *qızıl* "kırmızı", *mor* "boz".

Karşılaştırma derecesi *-raq / -rek* eki getirilerek yapılır:

aruvraq "daha güzel", *alaşaraq* "daha alçak", *küşlürek* "daha acı", *keŋrek* "daha geniş".

Fazlalık derecesi önden hece eklemeli yapılarla kurulur:

appaq "bembeyaz", *kömkök* "masmavi", *capcaşil* "yemyeşil", *kıppaqızıl* "kıpkırmızı", *töptögerek* "yusyuvarlak", *tüppetüz* "dümdüz".

Azlık derecesi için *–ġıldım; -sıl / -sil / -sul / -sül; -sıman* ekleri kullanılır.

qızġıldım "kırmızımsı", *sarġıldım* "sarımsı", *aqsıl* "beyazımsı", *köksül* "mavimsi", *aqsıman* "beyazımsı", *qarasıman* "siyahımtırak", *telisıman* "yarı deli", *cılısıman* "hafif sıcak, ılık".

Belirtme Sıfatları

İşaret sıfatları:

Karaçay-Malkar Türkçesinde *bu* "bu" ve *ol* "o" olmak üzere iki işaret sıfatı vardır. Ayrıca gösterme edatları olan *ma* "işte" ve *mayna* "işte" kullanılır.

bu oram "bu sokak", *ol terek* "o ağaç", *ma bu üy* "işte bu ev", *mayna elibiz* "işte köyümüz", *arġı duniya* "öteki dünya", *bergi can* "beri taraf".

Sayı sıfatları:

Asıl sayı sıfatları:

Bir, eki, üç, tört, beş, altı, ceti, segiz, toġuz, on, onbir, oneki, cıyırma, otuz, qırq, elli, altmış, cetmiş, seksan, tohsan, cüz, ekicüz, miŋ, onmiŋ, cüzmiŋ.

Karaçay-Malkar Türkçesinde asıl sayı sıfatları ile ilgili bir özellik, yirmiden büyük sayıların yirminin katları ile söylenmesidir:

cıyırma bla on "otuz", *eki cıyırma* "kırk", *eki cıyırma bla on* "elli", *üç cıyırma* "altmış", *üç cıyırma bla on* "yetmiş", *tört cıyırma* "seksen", *tört cıyırma bla on* "doksan".

Sıra sayı sıfatları:

-nçı, -nçi, -nçu, -nçü ekleriyle yapılır:

birinçi, ekinçi, üçünçü, törtünçü, cetinçi, toġuzunçu, onunçu.

Üleştirme sayı sıfatları:

-ar, -er ekleriyle yapılır: *bir-er, eki-şer, üç-er, on-ar*

Ayrıca *-em* ekiyle yapılan biçimi de kullanılır: *birem-birem* "birer birer".

Kesir sayı sıfatları:

ekiden biri "ikide biri", *altıdan beşisi* "altıda beşi", *törtden ekisi* "dörtte ikisi".

Topluluk sayı sıfatları:

-av, -ev, -avlan, -evlen ekleriyle yapılır:

ekev "iki kişi", *ekevlen* "iki kişi", *altav* "altı kişi", *beşevlen* "beş kişi", *cetevlen* "yedi kişi".

Soru sıfatları:

qaysı "hangi, hangisi", *nença* "kaç", *nençançı* "kaçıncı", *nençaşar* "kaçar", *qallay* "nasıl", *nellay* "nasıl", *qaydaġı* "neredeki".

Belirsizlik sıfatları:

bir kün "bir gün", *bir caş* "bir delikanlı", *bütev* "bütün", *sav* "bütün", *savlay* "bütün olarak", *başha* "başka, farklı", *özge* "başka", *öŋŋe* "başka", *bir-bir* "bazı", *köb* "çok", *artıq* "fazla", *aslam*"çok, fazla", *har* "her", *sayın* "her".

ZAMİR

Zamirlerin Karaçay-Malkar Türkçesindeki türleri ve hâllere göre çekimleri şöyledir:

Şahıs Zamirleri ve Çekimi:

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma
men	*meni*	*meni*	*maŋŋa*	*mende*	*menden*
sen	*seni*	*seni*	*saŋŋa*	*sende*	*senden*
ol	*anı*	*anı*	*aŋŋa*	*anda*	*andan*
biz	*bizni*	*bizni*	*bizge*	*bizde*	*bizden*
siz	*sizni*	*sizni*	*sizge*	*sizde*	*sizden*
ala	*alanı*	*alanı*	*alaġa*	*alada*	*aladan*

Teklik 1. ve 2. şahıs zamirlerinin yönelme hâllerinin *meŋŋe* ve *seŋŋe* biçimleri Karaçay bölgesinin özellikle Duvut vadisinde konuşulan ağızlarında yer alırken, teklik 3. şahıs zamirinin yönelme hâlinin *aŋŋar* biçimi Malkar bölgesindeki Çerek ağzında bulunmaktadır.

Şahıs zamirlerinin aitlik şekilleri şöyledir:

meniki "benimki", *seniki* "seninki", *anıqı* "onunki", *bizniki* "bizimki", *sizniki* "sizinki", *alanıqı* "onlarınki".

Şahıs zamirlerinin eşitlik hâli şöyledir:

meniça "benim gibi", *seniça* "senin gibi", *anıça* "onun gibi", *bizniça* "bizim gibi", *sizniça* "sizin gibi", *alaça* "onlar gibi".

Şahıs zamirlerinin edatlara bağlanması şöyledir:

bla (ile) edatına bağlanmaları

meni bla "benimle", *seni bla* "seninle", *anı bla* "onunla", *bizni bla* "bizimle", *sizni bla* "sizinle", *ala bla* "onlarla".

üçün (için) edatına bağlanmaları

meni üçün "benim için", *seni üçün* "senin için", *anı üçün* "onun için", *bizni üçün* "bizim için", *sizni üçün* "sizin için", *ala üçün* "onlar için".

kibik (gibi) edatına bağlanmaları

meni kibik "benim gibi", *seni kibik* "senin gibi", *anı kibik* "onun gibi", *bizni kibik* "bizim gibi", *sizni kibik* "sizin gibi", *ala kibik* "onlar gibi".

çaqlı (kadar) edatına bağlanmaları

meni çaqlı "benim kadar", *seni çaqlı* "senin kadar", *anı çaqlı* "onun kadar", *bizni çaqlı* "bizim kadar", *sizni çaqlı* "sizin kadar", *ala çaqlı* "onlar kadar".

teŋli (kadar) edatına bağlanmaları

meni teŋli "benim kadar", *seni teŋli* "senin kadar", *anı teŋli* "onun kadar", *bizni teŋli* "bizim kadar", *sizni teŋli* "sizin kadar", *ala teŋli* "onlar kadar".

İşaret Zamirleri ve Çekimi: *(Teklik ve Çokluk Hâlleri)*

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma
bu	*munu*	*munu*	*mıŋŋa*	*mında*	*mından*
ol	*anı*	*anı*	*aŋŋa*	*anda*	*andan*
bıla	*bılanı*	*bılanı*	*bılaġa*	*bılada*	*bıladan*
ala	*alanı*	*alanı*	*alaġa*	*alada*	*aladan*

İşaret zamirlerinin eşitlik hâli şöyledir:

munuça "bunun gibi", *anıça* "onun gibi", *bılaça* "bunlar gibi", *alaça* "onlar gibi".

Ayrıca *–lay* "gibi" edatının ekleşmesiyle kalıplaşmış şu hâlleri de kullanılır:

bu > *bılay~bıllay* "böyle", *ol* > *alay~allay* "öyle".

Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri olan *kendi* sözü, Karaçay-Malkar Türkçesinde *kesi* biçimindedir. Eski Kıpçak metinlerinde ve Codex Cumanicus'ta *kensi* şeklinde karşımıza çıkan bu kelime Karaçay-Malkar Türkçesinde *kesi* biçimini almıştır.

Şu şekilde iyelik ekleri alır:

kesi-m "kendim", *kesi-ŋ* "kendin", *kesi* "kendisi", *kesi-biz* "kendimiz", *kesi-giz* "kendiniz", *kes-leri* "kendileri".

Soru Zamirleri

Karaçay-Malkar Türkçesinde *kim* ve *ne* olmak üzere iki soru zamiri vardır. Edatlara şu şekilde bağlanırlar:

kim bla "kiminle", *ne bla* "neyle", *kim üçün* "kimin için", *ne üçün* "ne için".

ne soru zamirinden türetilen zarflar da mevcuttur:

nege > *nek* "neden, niçin", *nellay* "nasıl", *nellay bir* "ne kadar", *neme* "şey, nesne", *nença* "ne kadar, kaç".

Belirsizlik Zamirleri

birev "biri, birisi", *har kim* "herkes", *kişi* "kimse", *qaysı bolsa da* "herhangi biri".

ZARF

Yer zarfları:

arı "öte", *beri* "beri", *argı* "öteki, karşı", *bergi* "bu taraf", *alayda* "orada", *alda* "önde", *alga* "ileri", *alıs* "uzak", *anda* "orada", *arlaq* "az öte", *artda* "arkada, geride", *artha* "geri", *berlaq* "az beri", *bılayda* "burada", *cuvuq* "yakın", *eŋişge* "aşağı", *içgeri* "içeri", *içine* "içeri", *keŋ* "uzak", *keri* "geri", *kün bathan* "batı", *kün çıkgan* "doğu", *mında* "burada", *oġarı* "yukarı", *oŋ* "sağ", *örge* "yukarı", *sol* "sol", *töben* "aşağı", *tışına* "dışarı", *uzak* "uzak".

Zaman zarfları:

alġı burun "ilk önce, evvelâ", *alqın* "daha", *allı bla* "ilk önce", *allında* "ilk önce", *alıqa* "daha", *bek alġa* "ilk önce", *bıltır* "geçen yıl", *birsi kün* "evvelsi gün", *biyağında* "demin, biraz önce", *busağatda* "şimdi, şu anda", *buruŋŋu cıl* "önceki yıl", *bügeçe* "bu gece", *bügün* "bugün", *caygıda* "yazın", *cazġıda* "baharda", *cıl* "yıl", *çıŋ alġa* "ilk önce", *em alġa* "ilk önce", *em artında* "en sonunda, nihayet", *endi* "şimdi", *endigi* "şimdiki", *endilede* "şimdilerde", *entda* "yine", *erlay oğuna* "derhâl, hemen", *ertde* "erken", *ertden* "sabah", *ertdenbla* "sabahleyin", *haman* "hep, daima", *har quru* "her zaman, daima", *ıyıq* "hafta", *iŋŋir* "akşam", *qaçan* "ne zaman", *keç* "geç", *keçe* "gece", *kündüz* "gündüz", *künorta* "öğlen", *qışhıda* "kışın", *sora* "sonra", *soŋra* "sonra", *şöndü* "şimdi", *tambla* "yarın", *taŋbla* "yarın", *taymay* "mütemadiyen", *taymazdan* "devamlı", *tohtamazdan* "devamlı", *tügel* "daha, henüz", *tünene* "dün", *tünenegi* "dünkü", *tüneneli* "dünden beri".

Hâl zarfları:

aqırın "yavaş", *terk* "hızlı, çabuk", *ceŋŋil* "çabuk", *bek* "pek, çok", *birge* "beraber", *birgeley* "beraberce", *alay* "öyle", *bılay* "böyle".

Miktar zarfları:

bek "pek, çok", *köb* "çok", *aslam* "çok", *az* "az", *çıŋ* "en", *dağı da* "daha", *em* "en", *entda* "daha", *hazna* "bir az", *kem* "az", *igi kesek* "epeyce", *hayt deb* "epeyce", *taŋ kesek* "epeyce", *mardasız* "sınırsız".

FİİL

Şahıs Ekleri

1. Tip Şahıs Ekleri: Öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman, geniş zaman, şimdiki zaman çekimlerinde kullanılır:

Teklik		**Çokluk**	
1. şahıs	: -ma, -me	1. şahıs	: -bız, -biz, -buz, -büz
2. şahıs	: -sa, -se	2. şahıs	: -sız, -siz, -suz, -süz
3. şahıs	: -dı, -di, -du, -dü	3. şahıs	: -la, -le, -dıla, -dile, -dula, -düle

2. Tip Şahıs Ekleri: Görülen geçmiş zaman, şart, istek çekimlerinde kullanılır:

Teklik		**Çokluk**	
1. şahıs	: -m	1. şahıs	: -q, -k
2. şahıs	: -ŋ	2. şahıs	: -ġız, -giz, -guz, -güz
3. şahıs	: - ø	3. şahıs	: -la, -le

Fiil Çekimi

A. Haber Kipleri

1. Bilinen Geçmiş Zaman: **-dı / -di / -du / -dü (2.tip şahıs ekleri)**

ayt-dı-m	*ket-di-m*	*kör-dü-m*	*uç-du-m*	*ber-me-di-m*
ayt-dı-ŋ	*ket-di-ŋ*	*kör-dü-ŋ*	*uç-du-ŋ*	*ber-me-di-ŋ*
ayt-dı	*ket-di*	*kör-dü*	*uç-du*	*ber-me-di*
ayt-dı-q	*ket-di-k*	*kör-dü-k*	*uç-du-q*	*ber-me-di-k*
ayt-dı-ġız	*ket-di-giz*	*kör-dü-güz*	*uç-du-ġuz*	*ber-me-di-giz*
ayt-dı-la	*ket-di-le*	*kör-dü-le*	*uç-du-la*	*ber-me-di-le*
"söylemek"	"gitmek"	"görmek"	"uçmak"	"vermemek"

acaşdım "şaşırdım", *bardıŋ* "gittin", *cabdığız* "örttünüz", *esledigiz* "fark ettiniz", *içhındırdı* "serbest bıraktı", *işledile* "çalıştılar", *izlemedim* "aramadım", *qaradıq* "baktık", *körünmedigiz* "görünmediniz", *mahtadıla* "övdüler", *sermediŋ* "kaptın", *tıydı* "engelledi".

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman: **-ġan / -gen, -han (1. tip şahıs ekleri)**

bar-ġan-ma	*ber-gen-me*	*ayt-han-ma*	*qara-ġan-ma*	*ber-me-gen-me*
bar-ġan-sa	*ber-gen-se*	*ayt-han-sa*	*qara-ġan-sa*	*ber-me-gen-se*
bar-ġan-dı	*ber-gen-di*	*ayt-han-dı*	*qara-ġan-dı*	*ber-me-gen-di*
bar-ġan-bız	*ber-gen-biz*	*ayt-han-bız*	*qara-ġan-bız*	*ber-me-gen-biz*
bar-ġan-sız	*ber-gen-siz*	*ayt-han-sız*	*qara-ġan-sız*	*ber-me-gen-siz*
bar-ġan-dıla	*ber-gen-dile*	*ayt-han-dıla*	*qara-ġan-dıla*	*ber-me-gen-dile*
"gitmek"	"vermek"	"söylemek"	"bakmak"	"vermemek"

acaşhanma "şaşırmışım", *barġansa* "gitmişsin", *cabhansız* "örtmüşsünüz", *eslegensiz* "fark etmişsiniz", *içhındırġandı* "serbest bırakmış", *işlegendile* "çalışmışlar", *izlemegenme* "aramamışım", *qaraġanbız* "bakmışız", *körünmegensiz* "görünmemişsiniz", *mahtaġandıla* "övmüşler", *sermegense* "kapmışsın", *tıyġandı* "engellemiş".

3. Şimdiki Zaman:

Ünsüzle biten fiil –a / -e ; ünlüyle biten fiil -y (1. tip şahıs ekleri).

bol-a-ma	*ber-e-me*	*aşa-y-ma*	*qara-y-ma*	*ber-me-y-me*
bol-a-sa	*ber-e-se*	*aşa-y-sa*	*qara-y-sa*	*ber-me-y-se*
bol-a-dı	*ber-e-di*	*aşa-y-dı*	*qara-y-dı*	*ber-me-y-di*
bol-a-bız	*ber-e-biz*	*aşa-y-bız*	*qara-y-bız*	*ber-me-y-biz*
bol-a-sız	*ber-e-siz*	*aşa-y-sız*	*qara-y-sız*	*ber-me-y-siz*
bol-a-dıla	*ber-e-dile*	*aşa-y-dıla*	*qara-y-dıla*	*ber-me-y-dile*
"olmak"	"vermek"	"yemek"	"bakmak"	"vermemek"

acaşama "şaşırıyorum", *barasa* "gidiyorsun", *cabasız* "örtüyorsunuz", *esleysiz* "fark ediyorsunuz", *içhındıradıla* "serbest bırakıyorlar", *işleydile* "çalışıyorlar", *izlemeyme* "aramıyorum", *qaraybız* "bakıyoruz", *körünmeysiz* "görünmüyorsunuz", *mahtaydıla* "övüyorlar", *sermeyse* "kapıyorsun", *tıyadı* "engelliyor".

4. Gelecek Zaman: **-lıq / -lik; -rıq / -rik; -arıq / -erik (1. tip şahıs ekleri)**

bar-lıq-ma	*kül-lük-me*	*caşa-rıq-ma*	*cat-arıq-ma*	*ket-erik-me*
bar-lıq-sa	*kül-lük-se*	*caşa-rıq-sa*	*cat-arıq-sa*	*ket-erik-se*
bar-lıq-dı	*kül-lük-dü*	*caşa-rıq-dı*	*cat-arıq-dı*	*ket-erik-di*
bar-lıq-bız	*kül-lük-büz*	*caşa-rıq-bız*	*cat-arıq-bız*	*ket-erik-biz*
bar-lıq-sız	*kül-lük-süz*	*caşa-rıq-sız*	*cat-arıq-sız*	*ket-erik-siz*
bar-lıq-dıla	*kül-lük-düle*	*caşa-rıq-dıla*	*cat-arıq-dıla*	*ket-erik-dile*
"gitmek"	"gülmek"	"yaşamak"	"yatmak"	"gitmek"

Karaçay-Malkar Türkçesinde gelecek zamanın olumsuz şekli *tül~tüyül* (değil) kelimesine getirilen şahıs eklerinin yardımıyla yapılır.

qob-arıq tül-me;"kalkmayacağım", *qob-arıq tül-se* "kalkmayacaksın", *qob-arıq tüldü* "kalkmayacak", *qob-arıq tül-büz* "kalkmayacağız", *qob-arıq tül-süz* "kalkmayacaksınız", *qob-arıq tül-düle* "kalkmayacaklar".

acaşırıqma "şaşıracağım", *barlıqsa* "gideceksin", *cabarıqsız* "örteceksiniz", *esleriksiz* "fark edeceksiniz", *ıçhındırlıqdıla* "serbest bırakacaklar", *işlerikdile* "çalışacaklar", *izlerik tülme* "aramayacağım", *qararıqbız* "bakacağız", *körünürük tülsüz* "görünmeyeceksiniz", *mahtarıqdıla* "övecekler", *sermerikse* "kapacaksın", *tıyarıqdı* "engelleyecek".

5. Geniş Zaman: **- r; -ar / -er (1. tip şahıs ekleri)**

bar-ır-ma	*kül-ür-me*	*caşa-r-ma*	*cat-ar-ma*	*ket-mez-me*
bar-ır-sa	*kül-ür-se*	*caşa-r-sa*	*cat-ar-sa*	*ket-mez-se*
bar-ır	*kül-ür*	*caşa-r*	*cat-ar*	*ket-mez*
bar-ır-bız	*kül-ür-büz*	*caşa-r-bız*	*cat-ar-bız*	*ket-mez-biz*
bar-ır-sız	*kül-ür-süz*	*caşa-r-sız*	*cat-ar-sız*	*ket-mez-siz*
bar-ır-la	*kül-ür-le*	*caşa-r-la*	*cat-ar-la*	*ket-mez-le*
"gitmek"	"gülmek"	"yaşamak"	"yatmak"	"gitmemek"

acaşırma "şaşırırım", *barırsa* "gidersin", *cabarsız* "örtersiniz", *eslersiz* "fark edersiniz", *ıçhındırırla* "serbest bırakırlar", *işlerle* "çalışırlar", *izlemem* "aramam", *qararbız* "bakarız", *körünmezsiz* "görünmezsiniz", *mahtarla* "överler", *sermerse* "kaparsın", *tıyar* "engeller".

B. Tasarlama Kipleri

1. Şart: **-sa / -se (2. tip şahıs ekleri)**

ayt-sa-m	*ket-se-m*	*kör-se-m*	*uç-sa-m*	*ber-me-se-m*
ayt-sa-ŋ	*ket-se-ŋ*	*kör-se-ŋ*	*uç-sa-ŋ*	*ber-me-se-ŋ*
ayt-sa	*ket-se*	*kör-se*	*uç-sa*	*ber-me-se*
ayt-sa-q	*ket-se-k*	*kör-se-k*	*uç-sa-q*	*ber-me-se-k*
ayt-sa-ġız	*ket-se-giz*	*kör-se-giz*	*uç-sa-ġız*	*ber-me-se-giz*
ayt-sa-la	*ket-se-le*	*kör-se-le*	*uç-sa-la*	*ber-me-se-le*
"söylemek"	"gitmek"	"görmek"	"uçmak"	"vermemek"

2. İstek: **-ar-ı / -er-i (2. tip şahıs ekleri) + keledi**

ayt-ır-m keledi	*ket-er-i-m keledi*	*kör-ür-ü-m keledi*
ayt-ır-ŋ keledi	*ket-er-i-ŋ keledi*	*kör-ür-ü-ŋ keledi*
ayt-ır-ı keledi	*ket-er-i keledi*	*kör-ür-ü keledi*
ayt-ır-ı-bız keledi	*ket-er-i-biz keledi*	*kör-ür-ü-büz keledi*
ayt-ır-ı-ġız keledi	*ket-er-i-giz keledi*	*kör-ür-ü-güz keledi*
ayt-ır-lar-ı keledi	*ket-er-ler-i keledi*	*kör-ür- -ler-i keledi*
"söylemek"	"gitmek"	"görmek"

3. Gereklilik: -rġa – rge kerek+ 1. tip şahıs ekleri

ayt-ırġa kerekme	*ket-erge kerekme*	*kör-ürge kerekme*
ayt-ırġa kerekse	*ket-erge kerekse*	*kör-ürge kerekse*
ayt-ırġa kerekdi	*ket-erge kerekdi*	*kör-ürge kerekdi*
ayt-ırġa kerekbiz	*ket-erge kerekbiz*	*kör-ürge kerekbiz*
ayt-ırġa kereksiz	*ket-erge kereksiz*	*kör-ürge kereksiz*
ayt-ırġa kerekdile	*ket-erge kerekdile*	*kör-ürge kerekdile*
"söylemek"	"gitmek"	"görmek"

4. Emir: Bütün şahıslar için özel eklerle yapılır.

Teklik		**Çokluk**
1. şahıs	: -ayım, -eyim	1. şahıs : -ayıq, -eyik
2. şahıs	: - ø	2. şahıs : -ıġız, -igiz, -uġuz, -ügüz
3. şahıs	: -sın, -sin, -sun, -sün	3. şahıs : -sınla, -sinle, -sunla, -sünle

ayt-ayım	*ket-eyim*	*kör-eyim*	*uç-ayım*	*ber-me-yim*
ayt	*ket*	*kör*	*uç*	*ber-me*
ayt-sın	*ket-sin*	*kör-sün*	*uçsun*	*ber-me-sin*
ayt-ayıq	*ket-eyik*	*kör-eyik*	*uç-ayıq*	*ber-me-yik*
ayt-ıġız	*ket-igiz*	*kör-ügüz*	*uç-uġuz*	*ber-me-giz*
ayt-sınla	*ket-sinle*	*kör-sünle*	*uç-sunla*	*ber-me-sinle*
"söylemek"	"gitmek"	"görmek"	"uçmak"	"vermemek"

Fiillerin Birleşik Çekimi

Hikâye

Geniş Zamanın Hikâyesi

-r /-ar / -er / -ır / -ir +edi+2. tip şahıs ekleri

barır-edim "giderdim", *barır-ediŋ* "giderdin", *barır-edi* "giderdi", *barır-edik* "giderdik", *barır-edigiz* "giderdiniz", *barır-edile* "giderlerdi".

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

-a / -e / -y + edi+2. tip şahıs ekleri

bara-edim "gidiyordum", *bara-edi̇ŋ* "gidiyordun", *bara-edi* "gidiyordu", *bara-edik* "gidiyorduk", *bara-edigiz* "gidiyordunuz", *bara-edile* "gidiyorlardı".

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

-ġan / -gen / -han+edi+2. tip şahıs ekleri

barġan-edim "gitmiştim"; *barġan-edi̇ŋ* "gitmiştin", *barġan-edi* "gitmişti", *barġan-edik* "gitmiştik", *barġan-edigiz* "gitmiştiniz", *barġan-edile* "gitmişlerdi".

Gelecek Zamanın Hikâyesi

-lıq / -lik / -rıq / -rik / -arıq / -erik +edi+2. tip şahıs ekleri

qallıq-edim "kalacaktım", *qallıq-edi̇ŋ* "kalacaktın", *qallıq-edi* "kalacaktı", *qallıq-edik* "kalacaktık", *qallıq-edigiz* "kalacaktınız", *qallıq-edile* "kalacaklardı".

Şartın Hikâyesi

Karaçay-Malkar Türkçesinde istek şeklinin hikâyesi şartın hikâyesini karşılar.

bol-ġa-y-edim "olaydım/olsaydım", *bol-ġa-y-edi̇ŋ* "olaydın/olsaydın", *bol-ġa-y-edi* "olaydı/olsaydı", *bol-ġa-y-edik* "olaydık/olsaydık", *bol-ġa-y-edigiz* "olaydınız/olsaydınız", *bol-ġa-y-edile* "olalardı/olsalardı".

Ayrıca şu şekli de mevcuttur:

bol-sa-m edi "olsaydım", *bol-sa-ŋ edi* "olsaydın", *bol-sa edi* "olsaydı", *bol-sa-q edi* "olsaydık", *bol-sa-ġız edi* "olsaydınız", *bol-sa-la edi* "olsalardı".

Gereklik Şeklinin Hikâyesi

-rġa / -rge kerek + edi+2. tip şahıs ekleri

eterge kerek-edim "yapmalıydım", *eterge kerek-edi̇ŋ* "yapmalıydın", *eterge kerek-edi* "yapmalıydı", *eterge kerek-edik* "yapmalıydık", *eterge kerek-edigiz* "yapmalıydınız", *eterge kerek-edile* "yapmalıydılar".

Rivayet

Şimdiki Zamanın Rivayeti

-a / -e / -y + bolġan+1. tip şahıs ekleri

bar-a bolġan-ma "gidiyormuşum", *bar-a bolġan-sa* "gidiyormuşsun", *bar-a bolġan-dı* "gidiyormuş", *bar-a bolġan-bız* "gidiyormuşuz", *bar-a bolġan-sız* "gidiyormuşsunuz", *bar-a bolġan-dıla* "gidiyorlarmış".

Gelecek Zamanın Rivayeti

-lıq / -lik / -rıq / -rik / -arıq / -erik + bolġan + 1. tip şahıs ekleri

bar-lıq bolġan-ma"gidecekmişim", *bar-lıq bolġan-sa* "gidecekmişsin", *bar-lıq bolġan-dı* "gidecekmiş", *bar-lıq bolġan-bız* "gidecekmişiz", *bar-lıq bolġan-sız* "gidecekmişsiniz", *bar-lıq bolġandıla* "gideceklermiş".

Şart

Geniş Zamanın Şartı

fiil + -sa / -se + 2. tip şahıs ekleri

Karaçay-Malkar Türkçesinde geniş zamanın şartı, geniş zaman ekiyle yapılmaz. Fiile getirilen şart eki, geniş zamanın şartı görevini görür.

ber-se-m "verirsem, *ber-se-ŋ* "verirsen", *ber-se* "verirse", *ber-se-k* "verirsek", *ber-se-giz* "verirseniz", *ber-se-le* "verirlerse".

Arı barsaŋ körürse."Oraya gidersen görürsün.", *Ötürük aytsaŋ tüyerme.* "Yalan söylersen döverim."

Şimdiki Zamanın Şartı

-a / -e / -y + ese + 2. tip şahıs ekleri

bar-a-ese-m "gidiyorsam", *bar-a-ese-ŋ* "gidiyorsan", *bar-a-ese* "gidiyorsa", *bar-a-ese-k* "gidiyorsak", *bar-a-ese-giz* "gidiyorsanız", *bar-a-ese-le* "gidiyorlarsa".

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

-dı / -di +2. tip şahıs ekleri + ese

keldim-ese "geldiysem", *kelding-ese* "geldiysen", *keldi-ese* "geldiyse", *keldik-ese* "geldiysek", *keldigiz-ese* "geldiyseniz", *keldi-le-ese* "geldilerse".

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı

-ġan / -gen / -han + ese + 2. tip şahıs ekleri

barġan-esem "gitmişsem", *barġan-eseŋ* "gitmişsen", *barġan-ese* "gitmişse", *barġan-esek* "gitmişsek", *barġan-esegiz* "gitmişseniz", *barġan-esele* "gitmişlerse".

Gelecek Zamanın Şartı

-lıq / -lik / -rıq / -rik / -arıq / -erik + ese + 2. tip şahıs ekleri

barlıq-esem "gideceksem", *barlıq-eseŋ* "gideceksen", *barlıq-ese* "gidecekse", *barlıq-esek* "gideceksek", *barlıq-esegiz* "gidecekseniz", *barlıq-esele* "gideceklerse".

Gereklik Şeklinin Şartı

-rġa / rge kerek ese + 2. tip şahıs ekleri

aşarġa kerek-esem "yemeliysem", *aşarġa kerek-eseŋ* "yemeliysen", *aşarġa kerek-ese* "yemeliyse", *aşarġa kerek-esek* "yemeliysek", *aşarġa kerek-esegiz* "yemeliyseniz", *aşarġa kerek-esele* "yemelilerse".

TASVİR FİİLLERİ

Yeterlik Fiili

Karaçay-Malkar Türkçesinde yeterlik fiili, ***fiil+zarf fiil eki (-a / -e / -y) + al-*** fiili ile yapılır. Ünsüz ile biten kelimelerin sonuna gelen -a/-e zarf fiil eki düşerek *al-* yeterlik fiili ile birleşir. Ünlüyle biten kelimelere gelen -y zarf fiil eki ise korunur:

bar-a al- > *baral-* "gidebilmek", *kör-e al-* > *köral-* "görebilmek", *kir-e al-* > *kiral-* "girebilmek", *aşa-y al-* > *aşayal-*"yiyebilmek", *cerle-y al-* > *cerleyal-* "eyerleyebilmek".

Şimdiki zaman:

bar-alama "gidebiliyorum", *bar-alasa* "gidebiliyorsun", *bar-aladı* "gidebiliyor", *bar-alabız* "gidebiliyoruz", *bar-alasız* "gidebiliyorsunuz", *bar-aladıla* "gidebiliyorlar".

Geniş zaman:

bar-alırma "gidebilirim", *bar-alırsa* "gidebilirsin", *bar-alır* "gidebilir", *bar-alırbız* "gidebiliriz", *bar-alırsız* "gidebilirsiniz", *bar-alırla* "gidebilirler".

Bilinen geçmiş zaman:

bar-aldım "gidebildim", *bar-aldıŋ* "gidebildin", *bar-aldı* "gidebildi", *bar-aldıq* "gidebildik", *bar-aldığız* "gidebildiniz", *bar-aldıla* "gidebildiler".

Öğrenilen geçmiş zaman:

bar-alġanma "gidebilmişim", *bar-alġansa* "gidebilmişsin", *bar-alġandı* "gidebilmiş", *bar-alġanbız* "gidebilmişiz", *bar-alġansız* "gidebilmişsiniz", *bar-alġandıla* "gidebilmişler".

Gelecek zaman:

bar-allıqma "gidebileceğim", *bar-allıqsa* "gidebileceksin", *bar-allıqdı* "gidebilecek", *bar-allıqbız* "gidebileceğiz", *bar-allıqsız* "gidebileceksiniz", *bar-allıqdıla* "gidebilecekler".

Tezlik Fiili

Karaçay-Malkar Türkçesinde tezlik fiili *–b* zarf fiil ekinden sonra getirilen *qoy- / iy- / ket-* gibi yardımcı fiillerle yapılır:

sındırıb qoyġandı "kırıvermiş", *aytıb qoydum* "söyleyiverdim", *aytıb iygense* "söyleyivermişsin", *cazıb qoy* "yazıver", *qaçıb ketdi* "kaçıverdi", *eltib qoy* "götürüver", *sınıb ketdi* "kırılıverdi", *tögüb iydim* "döküverdim", *tüşürüb iygendi* "düşürüvermiş".

-a / -e / -y zarf fiil ekinden sonra getirilen *ber-* yardımcı fiili ile de şu biçimde kullanılır:

ayta berdim "söyleyiverdim", *caza ber* "yazıver", *tarta berigiz* "çekiverin".

Süreklilik Fiili

Karaçay-Malkar Türkçesinde süreklilik fiili *–a / -e / -y* zarf fiil ekinden sonra gelen *tur-* yardımcı fiili ile yapılır.

caza turama "yazaduruyorum, yazmaktayım", *kele turadı* "geleduruyor, gelmekte", *aşay turabız* "yiyeduruyoruz, yemekteyiz", *küle turasa* "güleduruyorsun, gülmektesin", *bile turadı* "bileduruyor, bilmekte".

İSİM FİİLLER (MASTAR)

Karaçay-Malkar Türkçesinde isim fiil (mastar) belli başlı şu eklerle yapılır:

-v

Ünlü ile biten fiillerden sonra *–v* biçiminde gelen bu ek, ünsüzle biten fiillerden sonra yardımcı ses alarak *-uv / -üv* biçimlerini alır. Kiril harfli metinlerde –ыу (-ıv) / -иу (-iv) biçiminde yazılışlara rastlansa da, bunların telaffuzları da –uv / -üv şeklindedir.

aşav "yemek", *aytuv* "söylemek", *baruv* "gitmek", *boluv* "olmak", *çabuv* "koşmak", *qaytuv* "dönmek", *kelüv* "gelmek", *körgüztüv* "göstermek", *tentiretüv* "titretmek".

-ġan / -gen / -han

Karaçay-Malkar Türkçesinde aslında bir sıfat fiil eki bolan bu ek isim fiil görevini de görmektedir.

aşaġan "yemek", *aythan* "söylemek", *barġan* "gitmek", *bolġan* "olmak", *çabhan* "koşmak", *qaythan* "dönmek", *kelgen* "gelmek", *körgüztgen* "göstermek".

Aythan tınç, etgen qıyın. "Söylemek kolay, yapmak zor."

-rġa / -rge / arġa / -erge

Geniş zaman biçimine getirilen datif (yaklaşma hâli) eki ile yapılan bir isim fiildir:

aşarġa "yemek", *aytırġa* "söylemek", *barırġa* "gitmek", *bolurġa* "olmak", *çabarġa* "koşmak", *qaytırġa* "dönmek", *kelirge* "gelmek", *körgüztürge* "göstermek", *tentiretirge* " titretmek".

***-mazġa / -mezge* (olumsuzluk işlevi)**

Olumsuz geniş zaman biçimine getirilen datif (yönelme hâli) eki ile yapılan bir isim fiildir:

aşamazġa "yememek", *aytmazġa* "söylememek", *barmazġa* "gitmemek", *bolmazġa* "olmamak", *çabmazġa* "koşmamak", *qaytmazġa* "dönmemek", *kelmezge* "gelmemek", *körgüztmezge* "göstermemek", *tentiretmezge* " titretmemek".

SIFAT FİİLLER

Sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı eklerle fiilin zamana bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şekli *sıfat fiil* adını alır (Korkmaz 1992: 132).

Karaçay-Malkar Türkçesinde kullanılan başlıca sıfat fiil ekleri şunlardır:

-ġan / -gen / -han

aşaġan "yiyen", *aythan* "söyleyen", *barġan* "giden", *bergen* "veren", *bolġan* "olan", *qaythan* "dönen", *ketgen* "giden", *ölgen* "ölen", *uçhan* "uçan", *tuthan* "tutan".

Karaçay-Malkar atasözlerinde bu sıfat fiile sık rastlanır:

Az bergen cürekden, köb bergen baylıkdan. "Az veren yürekten, çok veren zenginlikten."

Tolğan ayaq tögülgen da eter.	"Dolan kâse dökülür de."
Toyğa barğan sözden toyar.	"Düğüne giden dedikoduya doyar."
Toyğan it iyesin tanımaz.	"Doymuş köpek sahibini tanımaz."
Turma aşamağan kekirmez.	"Turp yemeyen geğirmez."

Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ek aynı zamanda öğrenilen geçmiş zaman eki olarak da kullanılır.

-r /-ar / -er / -ır / -ir / -ur / -ür

Karaçay-Malkar Türkçesinde geniş zaman ekleri sıfat fiil eki olarak kullanılabilir:

batar kün "batacak güneş", *barır ceribiz* "gideceğimiz yer", *catar ornuŋ* "yatacağın yatak", *körür künleri* "görecekleri günler".

Karaçay-Malkar atasözlerinde bu ek sık kullanılır:

Alırın bilgen beririn da bilir.	"Alacağını bilen vereceğini de bilir."
Aşar ceriŋi bilme da, basar ceriŋi bil.	"Yiyeceğin yeri bilme de, basacağın yeri bil."
Aşatırıŋ bolsa, tanışıŋ köb.	"Yedireceğin olsa, tanıdığın çok olur."
Uzun biçeriŋi qısha biç.	"Uzun biçeceğini kısa biç."

-lıq / -lik / -arıq / -erik / -rıq /-rik

Karaçay-Malkar Türkçesinde gelecek zaman ekleri de sıfat fiil eki olarak kullanılabilir:

aşarıq gırcın "yiyecek ekmek", *barlıq arba* "gidecek araba", *catarıq cer* "yatacak yer", *kellik qonaq* "gelecek misafir".

Karaçay-Malkar atasözlerinde şu örneklerde karşımıza çıkar:

Burnu qanarıq corthanından belgili.	"Burnu kanayacak koşturmasından belli."
Qorarıq qoramay, qoşulluk qoşulmaz.	"Gidecek gitmeden, katılacak katılmaz."

Bu eke beddualarda sık rastlanır:

ölüb qallıq "ölüp kalasıca", *tüb bolluq* "mahvolasıca", *qururuq* "kuruyasıca", *ölgeni Oruslu bolluq* "ölüsü Rus olasıca".

-maz / -mez

Karaçay-Malkar Türkçesinde olumsuz geniş zaman eki sıfat fiil eki yerine de kullanılabilir:

bermez "vermeyen, vermeyecek olan", *bolmaz* "olmaz, olmayacak olan", *çabmaz* "koşmaz, koşmayacak olan", *körmez* "görmeyen, görmeyecek olan".

Örnek olarak verdiğimiz şu Karaçay-Malkar atasözlerinde bu sıfat fiil ekinin kullanılışı daha kolay anlaşılır:

Aşamaz aşıŋa sıltav köb.	"Yemeyeceğin yemeğe bahane çok."
Aytmaz cerde avuzuŋu tıy, uzalmaz cerde qoluŋu tıy.	"Söylenmeyecek yerde ağzını kapa, uzanılmayacak yerde eline hâkim ol."
Bermez Hannı kelmez qızı.	"Vermeyen Han'ın gelmeyen kızı".
Körür cerde körmeseŋ, körmez cerde körme.	"Görecek yerde görmezsen, görmeyecek yerde görme."
Ok cetmez cerge qılıç sildeme.	"Okun yetişmeyeceği yere kılıç sallama."

Bu sıfat fiil ekinin diğer bir kullanılış biçimi de şöyledir:

catmazlığıbızını "yatmayacağımızı", *kelmezligiŋi* "gitmeyeceğini", *aytmazlığımı* "söylemeyeceğimi".

-vçu / -vçü

Eski Türkçe *–ġu / -gü* isim fiil ekinin isimden isim yapan *–çı / -çi* ile genişlemiş biçimi olan *–ġuçı / -güçi* eki, eski ve çağdaş Türk lehçelerinde geniş ölçüde kullanılmış ve kullanılmaktadır (Eraslan 1980: 91). Karaçay-Malkar Türkçesinde de bu ek, *–ġan / -gen / -han* sıfat fiil ekinin fonksiyonunu yerine getirir. Şu atasözlerinden bu ekin kullanılışını takip etmek mümkündür:

Alıvçu köb bolsa, mal iyesine kalır.	"Alan (alıcı) çok olsa, mal sahibine kalır."
Atası şkok atuvçu bolsa, balası oq cıyuvçu bolur.	"Babası tüfek atıcı olsa, çocuğu kurşun toplayıcı olur."
Ölgen ögüznü soyuvçu köb.	"Ölmüş öküzü yüzen çok olur."
Arba avġandan sora col körgüztüvçü köb bolur.	"Araba devrildikten sonra yol gösteren çok olur."
Eçki ızından cürüvçü qoyġa taş tiyer.	"Keçinin peşinden yürüyen koyuna taş çarpar."
Qonaq köb kelüvçü üynü çoyunu otdan tüşmez.	"Misafirin çok geldiği evin kazanı ateşten inmez."
Tebivçü tiş tüşüvçü.	"Kımıldayan diş düşer."
Tilevçü köb bolsa, mal iyesine qalır.	"İsteyen çok olsa, mal sahibine kalır."

ZARF FİİLLER

Cümlede yüklemin anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevindeki kelimeler *zarf fiil* adını alırlar (Korkmaz 1992: 178).

Karaçay-Malkar Türkçesinde zarf fiil ekleri şunlardır:

-a, -e (ünsüzle biten fiillerden sonra)

-y (ünlü ile biten fiillerden sonra)

ala "alarak", *aşay* "yiyerek", *bara* "giderek", *bere* "vererek", *caşay* "yaşayarak", *cılay* "ağlayarak", *qaray* "bakarak", *kele* "gelerek", *tiley* "isteyerek", *töze* "sabrederek".

Borç quvana barır, cılay kelir. "Borç sevinerek gider, ağlayarak gelir."

Cırlay biçilgen cılay tigilir. "Şarkı söyleyerek biçilen ağlayarak dikilir."

Tekrar gruplarında:

aşay aşay "yiye yiye", *bara bara* "gide gide", *cılay cılay* "ağlaya ağlaya", *cırlay cırlay* "şarkı söyleye söyleye", *çaba çaba* "koşa koşa", *qaray qaray* "baka baka".

Cazğı kün cılay cılay cılı eter. "Bahar güneşi ağlaya ağlaya ısıtır."

Birleşik fiillerde:

ata ber- "atıvermek", *ayta ber-* "söyleyivermek", *ete ber-* "yapıvermek", *izley bar-* "aramaya gitmek", *köre bar-* "görmeye gitmek", *qaray tur-* "baka durmak", *tiley kel-* "istemeye gelmek", *caza tebre-* "yazmaya başlamak", *oquy başla-* "okumaya başlamak", *tebsey bil-* "dans etmeyi bilmek".

Atha karay bilmegen cayav cürür. "Ata bakmayı bilmeyen yaya yürür."

Atlay bilmegen taşha abınır. "Atlamayı bilmeyen taşa takılır."

Cibekni işley bilmegen cün eter. "İpeği işlemeyi bilmeyen yün haline getirir."

Taşnı ata bilmegen başına urur. "Taşı atmayı bilmeyen başına vurur."

-may / -mey; -mayın / -meyin

-a / -e / -y zarf fiil ekine *–ma / -me* olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılır. *–mayın / -meyin* biçimi de aynı anlamı taşır.

almay~almayın "almayarak, almadan", *aşamay~aşamayın* "yemeyerek, yemeden", *barmay~barmayın* "gitmeyerek, gitmeden", *bermey~bermeyin* "vermeyerek, vermeden", *caşamay~caşamayın* "yaşamayarak, yaşamadan", *cılamay~cılamayın* "ağlamayarak, ağlamadan", *qaramay~qaramayın* "bakmayarak, bakmadan", *kelmey~kelmeyin* "gelmeyerek, gelmeden", *tilemey~tilemeyin* "istemeyerek, istemeden", *tözmey~tözmeyin* "sabretmeyerek, sabretmeden".

At abınmay cer tanımaz.	"At tökezlemeden yer tanımaz."
Balta urulmay dükküç carılmaz.	"Balta vurulmadan kütük yarılmaz."
Ciltin cetmey ot tüşmez.	"Kıvılcım gelmeden yangın çıkmaz."
Çaqırılmay kelgen qonaq sıylanmay keter.	"Çağırılmadan gelen misafir ağırlanmadan gider."
Guguruk qıçırmay tañ atmaz.	"Horoz ötmeden şafak sökmez."
Honşunu bilmey üy salma.	"Komşunu tanımadan ev inşa etme."
Qoznu sındırmay için aşamazsa.	"Cevizi kırmadan içini yiyemezsin."
Köz körmey köl süymez.	"Göz görmeden gönül sevmez."
Oylamay söleşgen avrumay ölür.	"Düşünmeden konuşan hastalanmadan ölür."

Tavğa minmey tüz körünmez.	"Dağa çıkmadan ova görünmez."
Uruşmay ayrılğan uyalmay qoşulur.	"Dövüşmeden ayrılan çekinmeden katılır."

-b (-p)

Bu zarf fiil ekinin yazılışı Karaçay-Çerkes cumhuriyetinde kullanılan imlâda *–b* (**б**) şeklinde iken, Kabardin-Balkar cumhuriyetinde kullanılan imlâda *–p* (**п-**) biçimindedir.

alıb "alıp", *aşab* "yiyip", *barıb* "gidip", *berib* "verip", *caşab* "yaşayıp", *cılab* "ağlayıp", *qarab* "bakıp", *kelib* "gelip", *tileb* "isteyip", *tözüb* "sabredip".

Acal sorub kelmez, kelse, kaytıb ketmez.	"Ecel sorup gelmez, gelse, dönüp gitmez."
Açuvlanıb örge turğan, zaran alıb olturur.	"Öfkeyle kalkan, zararla oturur."
Altı qabıb at toyar, ceti qabıb er toyar.	"Altı kere yiyip at doyar, yedi kere yiyip er doyar."
Amannı sathan mahtab satar.	"Kötüyü satan övüp satar."
Anasına qarab qızın al.	"Anasına bakıp kızını al."
At körmegen atha minse, urub, tüyüb atlatır, qoy körmegen qoy kütse, quvub, sürüb otlatır.	"At görmemiş ata binse, vurup, dövüp sıçratır, koyun görmemiş koyun gütse, kovalayıp, sürüp otlatır."

-ğanlay / -genley / -hanlay

Bu zarf fiil eki Karaçay-Malkar Türkçesinde iki farklı anlamı karşılar:

alğanlay "alınca, alarak", *aşağanlay* "yiyince, yiyerek", *aythanlay* "söyleyince, söyleyerek", *barğanlay* "gidince, giderek", *bergenley* "verince, vererek", *caşağanlay* "yaşayınca, yaşayarak", *cılağanlay* "ağlayınca, ağlayarak", *qarağanlay* "bakınca, bakarak", *kelgenley* "gelince, gelerek", *tilegenley* "isteyince, isteyerek", *tözgenley* "sabredince, sabrederek", *uçhanlay* "uçunca, uçarak".

Qızıŋı beşikge salğanlay canına berne sal.	"Kızını beşiğe koyunca yanına çeyiz koy."
Kalak it cathanlay ürür.	"Uyuz köpek yatarak havlar."

-mağanlay / megenley

Olumsuzluk ifade eden zarf fiil ekidir:

almağanlay "almadan", *aşamağanlay* "yemeden", *aytmağanlay* "söylemeden", *barmağanlay* "gitmeden", *bermegenley* "vermeden", *caşamağanlay* "yaşamadan", *cılamağanlay* "ağlamadan", *qaramağanlay* "bakmadan", *kelmegenley* "gelmeden", *tilemegenley* "istemeden", *tözmegenley* "sabretmeden", *uçmağanlay* "uçmadan".

-ğanda / -gende / -handa

alğanda "aldığında", *aşağanda* "yediğinde", *aythanda* "söylediğinde", *barğanda* "gittiğinde", *bergende* "verdiğinde", *caşağanda* "yaşadığında", *cılağanda* "ağladığın-

da", *qaraġanda* "baktığında", *kelgende* "geldiğinde", *tilegende* "istediğinde", *tözgende* "sabrettiğinde", *uçhanda* "uçtuğunda".

İşni başlaġanda mahtanma, boşaġanda mahtan. "İşe başladığında övünme, bitirdiğinde övün."

Karaçay-Malkar Türkçesinde bu zarf fiil eki iyelik ekleri alarak da kullanılabilir:

körgenimde "gördüğümde", *körgeniŋde* "gördüğünde", *körgeninde* "gördüğünde", *körgenikde* "gördüğümüzde", *körgenigizde* "gördüğünüzde", *körgenlerinde* "gördüklerinde".

-ġanlı / -genli / -hanlı

alġanlı "alalı", *aşaġanlı* "yiyeli", *aythanlı* "söyleyeli", *barġanlı* "gideli", *bergenli* "vereli", *bolġanlı* "olalı", *caşaġanlı* "yaşayalı", *cılaġanlı* "ağlayalı", *çabhanlı* "koşalı", *qaraġanlı* "bakalı", *kelgenli* "geleli", *körgenli* "göreli", *külgenli* "güleli", *tilegenli* "isteyeli", *tözgenli* "sabredeli", *uçhanlı* "uçalı".

-ġınçı / -ginçi / -hınçı

alġınçı "almadan, alıncaya kadar", *aşaġınçı* "yemeden, yiyinceye kadar", *aythınçı* "söylemeden, söyleyinceye kadar", *barġınçı* "gitmeden, gidinceye kadar", *berginçi* "vermeden, verinceye kadar", *bolġunçu* "olmadan, oluncaya kadar", *caşaġınçı* "yaşamadan, yaşayıncaya kadar", *cılaġınçı* "ağlamadan, ağlayıncaya kadar", *qaraġınçı* "bakmadan, bakıncaya kadar", *kelginçi* "gelmeden, gelinceye kadar", *tileginçi* "istemeden, isteyinceye kadar", *tözgünçü* "sabretmeden, sabredinceye kadar", *uçhunçu* "uçmadan, uçuncaya kadar".

Acal cetginçi ölüm coq.	"Ecel gelinceye kadar ölüm yok."
Aqıllı sagış etginçi, teli işin bitdirir.	"Akıllı düşününceye kadar, deli işini bitirir."
Baltanı sabı qolġa tüşgünçü, omaq söleş.	"Baltanın sapı eline geçinceye kadar, güzel konuş."
Baynı kölü açılġınçı, carlını canı çıġar.	"Zenginin gönlü olana kadar, fakirin canı çıkar."
Bolur bolġunçu qorq.	"Olacak oluncaya kadar kork."
Can çıqġınçı caşavdan umut qurumaz.	"Can çıkana kadar hayattan umut eksik olmaz."
Erkişini sözü ölgünçü kesi ölür.	"Erkeğin sözü ölmeden kendi ölür."
Kelginçi qonaq uyalır, kelgenden sora qonaqbay uyalır.	"Gelinceye kadar misafir utanır, geldikten sonra ev sahibi utanır."
Sen anı etginçi, teŋŋizge köb suv keter.	"Sen onu yapıncaya kadar, denize çok su akar."

Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ek, sonuna *–n* sesinin eklenmesiyle *-ġınçın / -ginçin / -hınçın* biçiminde de kullanılır.

barġınçın "gitmeden, gidinceye kadar", *bathınçın* "batmadan, batıncaya kadar", *cetginçin* "ulaşmadan, ulaşıncaya kadar", *kelginçin* "gelmeden, gelinceye kadar".

EDATLAR

Bağlama Edatları

Sıralama Edatları

bla "ile", *da* "dahi", *emda* "ve".

Denkleştirme Edatları

ne "ya, veya"

ne da "yahut"

Ne qoşha bar ne da elge tüş. "Ya çiftliğe git yahut köye in."

Karşılaştırma Edatları

ne ... ne ... "ya ... ya ..."

Ne gırcınnı aşa ne qalaçnı tatuvun bir kör. "Ya ekmeği ye, ya çöreğin tadına bir bak."

... da ... da ... "hem ... hem ..."

Üyge da kirigiz, avuzlaŋŋan da etigiz. "Hem eve girin, hem yemek yiyin."

Cümle Başı Edatları

alay a "ama, fakat", *alay bolğanı üçün* "ama, fakat", *alay bolğanlıqğa* "ama, fakat", *artıqsız da* "bilhassa", *çıntı* "yani, sanki", *ne üçün deseŋ* "çünkü", *nek degende* "çünkü", *tab* "hatta".

Özenleden kün bathandı, alay a tavlanı başları altınça cıltıraydıla.	"Vadilerde güneş batmış, ama dağların zirveleri altın gibi parlıyor."
Qobannı cağasında üyle, artıqsız da baylanı qancalbaş üyleri cılıtıray edile.	"Irmağın kıyısında evler, bilhassa zenginlerin sac çatılı evleri parlıyordu."
Colovçula keçe qalırğa onovlaşdıla, ne üçün deseŋ keç bolğan edi.	"Yolcular gece kalmaya karar verdiler, çünkü geç olmuştu."

Son Çekim Edatları

alğa "önce", *amaltın* "yüzünden, sebebiyle", *artda* "sonra", *başha* "başka", *bla* "ile", *deb* "diye", *deri* "kadar", *kibik* "gibi", *köre* "göre", *özge* "başka", *sebebli* "sebebiyle, dolayı", *üçün* "için".

Seni amaltın meni da tersge sanadıla.	"Senin yüzünden beni de hatalı saydılar."
Ma bu kertmeleni seni üçün deb caşırdım.	"İşte bu armutları senin için diye sakladım."
Tuban özenden tavğa deri cayılğan edi.	"Sis vadiden dağa kadar yayılmıştı."
Aslanbiy elde bolmağanı sebebli, anı izley kelgen caş ızına qaytdı.	"Aslanbiy'in köyde olmaması sebebiyle, onu aramaya gelen delikanlı geri döndü."

Ünlem Edatları

Ünlemler ve Teşvik Edatları

ay aman, ay marca, ha marca, hayda, marca.

Ay aman caşla, tebregiz! "Haydi gençler, hareket edin!"

Marca Tavlula! Cav cetib keledi. "Haydi Dağlılar! Düşman yetişip geliyor."

Seslenme Edatları

ay aman, ha-hay, hey.

Ha-hay! Cavnu allına çığığız marca! "Hey! Düşmanın önüne çıkın haydi!

Sorma Edatları

arabiy "acaba"

Arabiy, bu kelgen caşım bolurmu? "Acaba bu gelen oğlum mudur?

qaydam "ne bileyim"

Qaydam, nença kün bolġandı ol ketgenli? "Ne bileyim, kaç gün olmuş o gideli?"

qaydam akka sav?: "Bu edat, anlatılan bir şeye inanılmadığını belirtmek için kullanılır."

Gösterme Edatları

ma "işte"

mayna "işte"

Sen izlegen üy mayna oldu. "Senin aradığın ev işte odur."

Cevap Edatları

ay-hay "evet, tabii", *bolsun* "peki", *ho ~ hov ~ hav* "evet", *igidda* "elbette, tabii", *oġay ~ uġay* "hayır", *tül ~ tüyül* "değil".

SÖZ DİZİMİ

Karaçay-Malkar Türkçesinin Türkiye Türkçesine göre farklılaşan bazı söz dizimi ifadeleri şunlardır:

Belirsiz İsim Tamlaması:

İsim tamlamalarında grubu meydana getiren iki isim unsurundan önceki tamlayan, sonraki ise tamlanandır. İki unsur iyelik sistemiyle birbirine bağlanır ve grubun temelini iyelik ifadesi teşkil eder. Dolayısıyla, tamlanan unsur daima iyelik eki taşır (Ergin 1986: 381). Türkiye Türkçesinde *"ağaç gölgesi"*, *"at arabası"*, *"meyve ağacı"* gibi belirsiz isim tamlamalarında, tamlayan unsur ek almazken, tamlanan unsur iyelik eki almaktadır.

Karaçay-Malkar Türkçesinde ise, belirsiz isim tamlamalarında tamlanan unsur da iyelik eki almaz: *terek salqın* "ağaç gölgesi", *at arba* "at arabası", *köget terek* "meyve ağacı" gibi.

Aslangeriy nögerleri bla terek salqında soluydu.	"Aslangeriy arkadaşlarıyla ağaç gölgesinde dinleniyor."
Tav ellege at arba bla çığarğa qıyındı.	"Dağ köylerine at arabası ile çıkmak zordur."
Cay issi bolğanında arbazda köget terekle quruğandıla.	"Yaz sıcak olduğunda avludaki meyve ağaçları kurumuşlar."

Sıfat Fiil Grubu:

Türkiye Türkçesinde –dık / -dik ve –acak / -ecek sıfat fiilleri iyelik ekleriyle birlikte kullanılmaktadır: "gittiğim yol", "verdiğin para", "yazacağım yazı", "yiyeceğin yemek" gibi.

Karaçay-Malkar Türkçesinde *–ğan / -gen / -han* ve *–lıq / -lik / -rıq / -rik / -arıq / -erik* biçimindeki bu sıfat fiil ekleri iyelik eki almazlar, ancak baş tarafa yalın halde özne getirilir:

men barğan col "gittiğim yol", *sen bergen açha* "verdiğin para", *men cazarıq cazuv* "yazacağım yazı", *sen aşarıq hant* "yiyeceğin yemek".

Özne şahıs zamirleri olduğu gibi, herhangi bir isim de olabilir:

Qoyan çıqğan kökenlege şkok atığız.	"Tavşanın çıktığı çalılara tüfek atın."
Terek bergen kögetleni zıraf etmey cıysınla.	"Ağacın verdiği meyveleri ziyan etmeden toplasınlar."

Karaçay-Malkar Türkçesinde aynı anlamdaki cümleleri, sıfat fiilden sonra gelen isimlere iyelik ekleri getirerek kurmak da mümkündür:

aythan sözüm "söylediğim söz", *barğan cerij* "gittiğin yer", *catarıq ornum* "yatacağım yatak", *berlik savğası* "vereceği hediye".

Bazı Fiillerin Kullanılışındaki Farklılıklar:

Karaçay-Malkar Türkçesindeki bazı fiiller, kendilerinden önce gelen isimlerin aldıkları hâl ekleri bakımından Türkiye Türkçesinden farklılaşırlar:

"*yol*" ismi, Türkiye Türkçesinde *git-* ve *gel-* fiilleriyle kullanılırken, çıkma hâlinde "yoldan gelmek" ve "yoldan gitmek" biçimlerinde kullanılır. Karaçay-Malkar Türkçesinde ise bu fiiller kullanılırken, ismin çıkma hâli değil yükleme hâli kullanılmaktadır:

colnu kelirge "yoldan gelmek", *colnu barırğa* "yoldan gitmek".

Colnu kelgen caş kimdi?	"Yoldan gelen delikanlı kimdir?"
Hurzuk elge bara esegiz, ma bu colnu barığız.	"Hurzuk köyüne gidiyorsanız. işte bu yoldan gidin."

bas- fiili Türkiye Türkçesinde genellikle "ayağına basmak" örneğinde olduğu gibi, ismin yönelme hâlinde kullanılırken, Karaçay-Malkar Türkçesinde bas- fiilinin ismin yükleme hâlinde kullanıldığı görülmektedir:

Ayağımı kim bashanın ol davursüyürde köralmadım.	"Ayağıma kimin bastığını o kargaşada göremedim."

yetiş- fiili Türkiye Türkçesinde "düşmana yetişmek" örneğindeki gibi, ismin yönelme hâlinde kullanılırken, Karaçay-Malkar Türkçesinde aynı anlama gelen *cet-* fiilinin ismin yükleme hâlinde kullanıldığı görülmektedir:

Tavlu cigitle cavnu cetib qılıç sildeb tebredile.	"Dağlı yiğitler düşmana yetişip kılıç sallamaya başladılar."
Ne guzaba etsem da caŋŋur üyge kirmey meni cetdi.	"Ne kadar acele etsem de yağmur eve girmeden bana yetişti."

başla- fiili Türkiye Türkçesinde "*işe başlamak*" örneğinde ismin yönelme hâlinde kullanılırken, Karaçay-Malkar Türkçesinde *iş* kelimesinin ismin yükleme hâlinde kullanılarak, *işni başla-* biçiminde ifade edildiği görülmektedir.

Bir qıyın işni başladım.	"Zor bir işe başladım."

Tarihlerin İfadesi:

1847'de "Miŋ segiz cüz qırq cetide"

1984'te "Miŋ toğuz cüz seksan törtde"

1975 yılında "Miŋ toğuz cüz cetmiş beş cılda

2003 yılında "Eki miŋ üç cılda"

19. yüzyılın başında "On toğuzunçu ömürnü allında"

20. yüzyılın sonunda "Cıyırmançı ömürnü ayağında"

SÖZ VARLIĞI

Karaçay-Malkar Türkçesinin söz varlığı büyük ölçüde Eski Türkçenin Orhun Yazıtları (**OY**), Eski Uygur Türkçesi Metinleri (**EUT**) ve Divanü-Lügati't-Türk (**DLT**) gibi yazılı kaynaklardan takip edilebilen dönemlerine dayanmaktadır. Aşağıdaki kelimeler buna örnek teşkil etmektedir:

açav ~ aşav "bahşiş, hediye"< açığ "Hanın bahşişi" DLT, açağ ~ açığ "hediye, armağan" EUT, *ağaz* " gelincik, kakım" < az~as "kakım" DLT, *arğış* "kervan, malmülk" < arkış "kervan" OY, arkış DLT, arkış EUT, *arqav* "dokumacılıkta enlemesine atılan ip, mekik ipliği" < arkağ DLT, arkağ EUT, *asuv* "yardım, destek, fayda" < asığ "fayda, kazanç, kâr" DLT, asığ EUT, *aşlık* "arpa, hububat" < aşlık "buğday" DLT, *bağana* "direk, sütun" < bakana EUT, *batuv* "alçak, çukur" < batığ "ırmağın derin yeri" DLT, *bezgek* "sıtma" < bezgek DLT, bezgek EUT, *bulğa-* "karıştırmak" < bulğa- DLT, bulğa- EUT, *buv* "erkek geyik" < buğu EUT, *calın* "is" < yalın "alev" DLT, yalın "alev, parıltı" EUT, *camız* "kasık" < yamız DLT, yamız EUT, *cazıq* "günah, suç" < yazuk DLT, yazuk EUT, *cek* "şeytan" < yek DLT, yek EUT, *celim* "tutkal" < yelim DLT, yilim EUT, *cıyı* "koku" < yıdı DLT, yıd ~ yıdığ EUT, *cumuş* "görev, vazife, iş, hizmet" < yumuş DLT, yumuş EUT, *çağır* " şarap" < çağır DLT, *eltir* "bir haftalık

kuzu derisi" < eldiri "oğlak derisi" DLT, *ırġaq* "kanca, olta" < arġağ "balık avlamak için ucu eğri demir, olta", ırġağ "kanca" DLT, ırġak EUT, *qarılġaç* "kırlangıç" < karlığaç DLT, karlığaç EUT, *keŋŋeş* "danışma, istişare" < kengeş DLT, kengeş EUT, *kerti* "gerçek, doğru" < kirtü "gerçeklik, doğruluk" DLT, kirtü EUT, *qıŋŋırak* "kılıç" < kıngrak "et kesilen büyük bıçak" DLT, *kumġan* "ibrik" < kumġan DLT, *kurç* "çelik" < kurç DLT, *kübe* "zırh" < kübe DLT, *küyüz* "halı" < küvüz "yaygı, yünden dokunmuş yaygı" DLT, *oltan* "taban köselesi" < oldang "pabuç altı, tabanı" DLT, *sedire-* "incelmek, seyrekleşmek" < sedre- DLT, sedrek "seyrek" EUT, *sıdır-* "sıyırmak" < sıdır- DLT, *terk* "hızlı, çabuk, tez" < terk DLT, terk EUT, *teyri* "gökyüzü, sema" < tengri OY, tengri DLT, *tüş* "öğle üzeri" < tüş ödi "kuşluk vakti" DLT, *uku* "baykuş" < ügi DLT, *ular* "keklik" < ular DLT, *ulov* "yük hayvanı, taşıma aracı" < ulağ "binek atı" DLT, ulağ EUT, *uya* "yuva" < uya "kuş yuvası" DLT, uya EUT, *üz-* "kesmek, koparmak" < üz- OY, üz- DLT, üz- EUT.

Codex Cumanicus'un diliyle karşılaştırıldığında, Karaçay-Malkar Türkçesinde eski Kıpçak diliyle ortak pek çok kelimenin yaşadığı görülmektedir. Aşağıdaki kelimeler Karaçay-Malkar Türkçesinin söz varlığında eski Kıpçak Türkçesinin önemini göstermektedir:

CC *açı taş* "şap" ~ **KM** *açuv taş* "şap", **CC** *alaboga* "büyük bir deniz hayvanı" ~ **KM** *alabuġa* "bir tür balık", **CC** *alış-* "değişmek, değiştirmek" ~ **KM** *alış-* "değişmek, değiştirmek", **CC** *asov* "destek, yardım" ~ **KM** *asuv* "destek, yardım", **CC** *avlak* "tenha arazi, çöl, işlenmemiş arazi" ~ **KM** *avlaq* "kır, boş arazi, çayır", **CC** *balavuz* "balmumu" ~ **KM** *balavuz* "balmumu", **CC** *bazık* "kalın, kaba, büyük, koca" ~ **KM** *bazıq* "kalın, koca", **CC** *beçel* "kalçası kırık" ~ **KM** *beçel* "sakat, kötürüm", **CC** *burçak* "dolu" ~ **KM** *burçaq* "ince dolu tanesi", **CC** *çatlavuk* "fındık" ~ **KM** *çörtlevük* "fındık", **CC** *çıpçık* "serçe" ~ **KM** *çıpçıq* "serçe", **CC** *ençi* "mülkiyet, mal" ~ **KM** *ençi* "özel, hususî, şahsî, ferdî", **CC** *hotar-* "boşaltmak" ~ **KM** *qotar-* "boşaltmak", **CC** *ındır* "harman" ~ **KM** *ındır* "harman", **CC** *kanga* "ince tahta, taban" ~ **KM** *qaŋŋa* "ince tahta", **CC** *kavdan* "çorak arazi" ~ **KM** *qavdan* "kuru otların olduğu arazi", **CC** *keli* "havan" ~ **KM** *keli* "havan", **CC** *kertme* "armut" ~ **KM** *kertme* "armut", **CC** *keşene* "mezar höyüğü" ~ **KM** *keşene* "mezar höyüğü, lahit, mozole, türbe", **CC** *kıptı* "makas" ~ **KM** *qıptı* "makas", **CC** *kişen* "atın ayağına vurulan zincir" ~ **KM** *kişen* "atın ayağına takılan köstek, zincir", **CC** *kolan* "alacalı, benekli" ~ **KM** *qolan* "alacalı, benekli", **CC** *köncek* "don, pantolon" ~ **KM** *köncek* "pantolon, don", **CC** *oprak* "elbise" ~ **KM** *opraq* "elbise, kıyafet", **CC** *osal* "tembel, ihmalkâr" ~ **KM** *osal* "işe yaramaz, kötü", **CC** *oymak* "yüksük" ~ **KM** *oymaq* "yüksük", **CC** *özden* "hür, asil" ~ **KM** *özden* "hür, asil", **CC** *sıy* "şeref" ~ **KM** *sıy* "şeref, itibar", **CC** *tang* "mucize" ~ **KM** *taŋ* "hayret verici, hayranlık uyandırıcı, şaşırtıcı", **CC** *tınç* "sakin, huzurlu, sükûnet" ~ **KM** *tınç* "sakin, rahat, huzurlu, kolay", **CC** *uçkun* "kıvılcım" ~ **KM** *uçhun* "kıvılcım", **CC** *yalçı* "gündelikçi" ~ **KM** *calçı* "gündelikçi işçi, ırgat", **CC** *yegen* "kaba hasır" ~ **KM** *cegen* "hasır", **CC** *yez* "pirinç madeni" ~ **KM** *cez* "pirinç, bronz", **CC** *yügen* "at gemi" ~ **KM** *cügen* "dizgin, at gemi".

Karaçay-Malkar Türkçesi Kafkasya'da komşu yaşadıkları Adige-Kabardey (Çerkes), Oset ve Gürcü-Svan dillerinden de etkilenmiştir. Bu dillerden Karaçay-Malkar Türkçesinin söz varlığına yerleşen kelimelere örnek olarak şunları verebiliriz:

adej 'hayvanı yularından tutarak yürütmek' (Karaçay-Malkar) < *aedeju* (Kabardey), *aravun* 'ateş küreği' (Karaçay-Malkar) < *aravun* (Oset), *bıhı* 'havuç' (Karaçay-Malkar) < *phı* (Kabardey), *cink* 'alev' (Karaçay-Malkar) < *zıng* (Oset), *cor* 'haç' (Karaçay-Malkar) < *cvari* (Gürcü), *cüyüshan* 'prens, bey, asilzâde' (Karaçay-Malkar) < *ziushan* (Kabardey), *çınday* 'çorap' (Karaçay-Malkar) < *tsında* (Gürcü), *dorbun* 'mağara' (Karaçay-Malkar) < *dorbun* < *dor* 'taş' + *bun* 'döşeme' (Oset), *gakkı* 'yumurta' (Karaçay-Malkar) < *kakı* (Adige), *geroh* 'tabanca' (Karaçay-Malkar) < *kerahue* (Kabardey), *kerahu* (Adige), *gıluv* 'sıpa' (Karaçay-Malkar) < *kallav* (Oset), *gırcın* 'ekmek' (Karaçay-Malkar) < *kardzın* (Oset) < *kerıjen* (Kabardey), *goşa* 'prenses, hanımefendi' (Karaçay-Malkar) < *guaşe* (Adige, Kabardey), *gumuh* 'kör, keskin olmayan' (Karaçay-Malkar) < *kumuh* (Oset), *gurmuk* 'geçimsiz, kaprisli' (Karaçay-Malkar) < *gurımık* (Kabardey), *guzaba* 'acele, hızlı' (Karaçay-Malkar) < *guzave* (Kabardey), *güh* 'havan' (Karaçay-Malkar) < *guıhu* (Kabardey), *har* 'dantel' (Karaçay-Malkar) < *har* 'file, ağ' (Kabardey), *havh* 'borç, ödünç' (Karaçay-Malkar) < *hehu* (Kabardey), *hızen* 'torba' (Karaçay-Malkar) < *hızın* (Oset), *homuh* 'korkak, aciz' (Karaçay-Malkar) < *huemıhu* (Kabardey), *qudoru* 'fasulye, nohut' (Karaçay-Malkar) < *kadora* ~ *gedur* (Oset), *lavdan* 'ipekli kumaş' (Karaçay-Malkar) < *lavdane* 'ipekli şal, örtü' (Kabardey), *lebje* 'bir tavuk yemeği' (Karaçay-Malkar) < *lıbje* (Kabardey), *marda* 'ölçü, doz' (Karaçay-Malkar) < *marde* (Kabardey), *mıstı* 'ekşi' (Karaçay-Malkar) < *mast* 'acı, ekşi' (Oset), *nartüh* 'mısır' (Karaçay-Malkar) < *nartıhu* (Kabardey), *narşa~naşa* 'salatalık' (Karaçay-Malkar) < *naşe* (Kabardey), *şavdan* 'kaynak, pınar' (Karaçay-Malkar) < *savadon* (Oset), *şıbıla* 'yıldırım, şimşek' (Karaçay-Malkar) < *şible* (Kabardey, Adige), *şibiji* 'sivri biber, kırmızı biber' (Karaçay-Malkar) < *şıbjiy* (Kabardey), *şindik* 'sandalye' (Karaçay-Malkar) < *şem* (Kabardey) < *sıntag* (Oset), *ulhu* 'rüşvet' (Karaçay-Malkar) < *ulhe* (Kabardey), *zayın* 'kuluçka' (Karaçay-Malkar) < *zayan* (Oset), *zınthı* 'yulaf' (Karaçay-Malkar) < *zenth* (Gürcü-Svan), *zugul* 'oval' (Karaçay-Malkar) < *dzagul* 'eğri' (Oset).

METİNLER

KONUŞMA METİNLERİ

Selamlaşma – Kutlama - Vedalaşma

Ertden aşhı bolsun.	"Günaydın."
Kün aşhı bolsun.	"Günaydın."
İŋŋir aşhı bolsun.	"İyi akşamlar."
Keçe aşhı bolsun.	"İyi geceler."
Qalaysız?	"Nasılsınız?"
Nellaysız?	"Nasılsınız?"
Halığız qalaydı?	"Haliniz nice?"
Bizni tübeşgenibiz qalay igi boldu!	"Bizim rastlaşmamız ne kadar iyi oldu!!
Köbden beri tübeşmegen edik.	"Çoktan beri rastlaşmamıştık (görüşmemiştik)."
Ne ete turasız? İşlerigiz qalaydı?	"Ne yapıyorsunuz? İşleriniz nasıl?"
Savluğuğuz nellaydı?	"Sağlığınız nasıl?"
Sav keligiz!	"Hoş geldiniz!"
Hoş keligiz! ~ Hoş keldigiz!	"Hoş geldiniz!"
Alğışlayma sizni!	"Kutluyorum sizi!"
Sizni açıq cürekden alğışlayma.	"Sizi bütün kalbimle kutluyorum."
Tuvğan künügüz bla alğışlayma.	"Doğum gününüzü kutluyorum."
Caŋŋı cıl bla alğışlayma.	"Yeni yılınızı kutluyorum."
Caŋŋı cılığız oğurlu bolsun!	"Yeni yılınız kutlu olsun!"
Oraza bayramığız oğurlu bolsun!	"Ramazan bayramınız kutlu olsun!"
İşigiz cetişimli bolsun!	"İşiniz başarılı olsun!"
İşigiz oŋŋuna barsın!	"İşiniz iyiye gitsin!"
Sizge savluq tileyme!	"Size sağlık diliyorum!"
Sav qalığız!	"Hoşça kalın!"
İgi colğa barığız!	"İyi yolculuklar!"
Col bolsun!	"İyi yolculuklar!"
Aşhı colğa!	"Güle güle!"
Tınç keçeli boluğuz!	"İyi geceler!"
Aşhı keçeli boluğuz!	"İyi geceler!"
Entda tübeşeyik!	"Yine görüşelim!"
Sav taŋŋa çığayıq!	"Sabaha esen çıkalım!"

*

* *

BASİT METİNLER

ÖRÜZMEKNİ TUVĠANI

Bir colda Nartlanı ömürlerinde, Nart Debet tavlaġa temir taşla cıyarġa ketgendi. Keçe ol bir dorbunda qalġandı. Keçe ortada dorbunnu teşiginden bir seyir kök carıq urub, dorbunnu için künça carıthandı. Debet seyirsinib tışına çıqġandı. Bütev duniyanı köz qamatırça carıtıb, kökde bir ullu uzun quyruqlu culduznu uçub barġanın körgendi.

Ol culduz uçub barıb, bek uzaqda eki ullu tavnu arasında tavlanı zıŋŋırdatıb, duniyanı qaltıratıb tüşgendi.

Debet keçe bolġanına qaramay, arı atlaŋŋandı.

Arı Debet üç kün bla üç keçeden sora cetgendi. Ol eki tavnu arası qab-qara bolub, küyüb tura edi. Qaraġanında, bir bek ullu teren çuŋŋurnu ortasında eki carılġan bir ullu kök taşnı körgendi. Anı içinde va bir tulpar caşçıq. Ol sabiyçik bir mazallı börünü boynundan qatı tutub eme edi.

Bütev ol tiyreni qanatlıları, canıvarları cıyılıb, ol seyirge qarab tura edile. Debet alaġa hapar sorġanda, bir qart quş alay aythandı:

- Biz keçe cuqlab turġanlay, kökden bir quyruqlu culduz uça kelib, bütev bu tögerekni küydürüb, ma bizni bu ullu kölübüzge tüşgendi. Kölnü suvu qaynab quruġandan sora, biz anı tübünde bu caşçıqnı körgenbiz. Ol cılab, qıçırıb köb turġandı, alay anı qatına barırġa biribiz da bazınmaġanbız. Bu börünü va bu saġatda gitçe balaları bardı da, ol aşdan igi toymaydı. Ol, bayam, anı aşayım deb barġan bolur edi qatına. Alay bu caşçıq sermeb, anı buvarġa azdan qoyġandı. Amalsız etib, anı emib başlaġandı.

Nart Debet ol caşçıqnı qatına barġanda, ol ösüb üççıllıq bolub tura edi. Anı Debet birgesine alıb, Nart elge tebregendi. Ala elge ceterge, caşçıq ösüb ceticıllıq bolġandı.

Colda bara, Debet Nart qoyçulanı qoşlarına qaythandı. Ol alaġa caşçıqnı haparın aythanda, ala: "Seni kesiŋi ontoġuz ulanıŋ bardı. Ne eterikse bu börü emçekni? Andan ese bizge ber, - deb tilegendile. -Börünü emib bu sabiy börüle bla cuvuq bolġandı, endi bu bolġan qoşha börüle çabarıq tüyüldüle", - degendile.

Nartla bir-birlerinden cuq tilesele, anġa "oġay" degen töre bolmaġandı. Debet ol caşçıqnı dev tulpar bolluġun körüb, temirçi etib, aŋŋa ne ustalıġın da üretirge muratı bolġandı. Alay Nart qoyçula tilegenlerinde, caşçıqnı alaġa koyġandı.

Caşçıqġa Nartla börü emçek deb turġandıla. Artda ol ösüb, kerti Nart bolġanında, Örüzmek deb qoyġandıla.

*

* *

ÖRÜZMEK'İN DOĞUŞU

Bir keresinde Nartların zamanında, Nart Debet dağlara demir taşlar toplamaya gitmiş. Gece o bir mağarada kalmış. Gece yarısı mağaranın kapısından hayret verici mavi bir ışık vurup, mağaranın içini gündüz gibi aydınlatmış. Debet hayret edip dışarı çıkmış. Bütün dünyayı göz kamaştıracak kadar aydınlatıp, gökyüzünde büyük bir uzun kuyruklu yıldızın kayarak gittiğini görmüş.

O yıldız kayarak gidip, çok uzakta iki büyük dağın arasında dağları sarsarak, dünyayı titreterek düşmüş.

Debet gece olmasına da aldırmadan, oraya doğru yola çıkmış.

Debet oraya üç gün üç geceden sonra varmış. O iki dağın arası kap-kara olup, yanıp duruyormuş. Baktığında, büyük ve derin bir çukurun ortasında ikiye yarılmış büyük bir mavi taş görmüş. Onun içinde ise bir gürbüz erkek çocuk. O çocuk iri bir kurdu boynundan sıkıca tutup emiyormuş.

Bütün o çevrenin kuşları, hayvanları toplanıp, o hayret verici durumu seyrediyorlarmış. Debet onlara haber sorduğunda, yaşlı bir kartal şöyle söylemiş:

- Biz gece uyurken, gökten bir kuyruklu yıldız kayarak gelip, bütün bu çevreyi yakıp, işte bizim bu büyük gölümüze düştü. Gölün suyu kaynayıp kuruduktan sonra, biz onun dibinde bu erkek çocuğunu gördük. Ol ağlayıp, bağırıp çok durdu, ama hiç birimiz onun yanına gitmeye cesaret edemedik. Bu kurdun ise şimdi küçük yavruları var da, o yiyeceklerden iyi doymuyor. O, mutlaka, onu yiyeyim diye onun yanına gitmiştir. Ama bu çocuk tutup yakalayıp, az kalsın onu boğuyordu. Çaresiz bırakıp, onu emmeye başladı.

Nart Debet o erkek çocuğunun yanına gittiğinde, o büyüyüp üç yaşına gelmişti. Debet onu beraberine alıp, Nart ülkesine doğru yola çıktı. Onlar ülkeye gelirken, küçük erkek çocuk büyüyüp yedi yaşına geldi.

Yolda giderken, Debet Nart çobanlarının çiftliklerine uğradı. O onlara çocuğun hikâyesini anlattığında, onlar: "Senin on dokuz oğlun var. Ne yapacaksın bu kurt yavrusunu? İyisi mi bize ver, - diye istediler. -Kurdu emip bu çocuk kurtlarla akraba olmuş, artık bunun olduğu çiftliğe kurtlar saldırmazlar", - dediler.

Nartlar birbirlerinden bir şey isteseler, ona "hayır" demek âdet değilmiş. Debet o çocuğun muazzam bir kahraman olacağını görüp, demirci yapıp, ona bütün ustalığını öğretmeyi arzu ediyormuş. Fakat Nart çobanları istediklerinde, Çocuğu onlara bırakmış.

Çocuğa Nartlar *Kurt Yavrusu* demişler. Sonra o büyüyüp, gerçek bir Nart olduğunda, Örüzmek demişler.

*

* *

UVÇU BİYNÖGER

- Gezoh ulu cigit tuvġan Biynöger!
Tamada qarnaşıŋ Umar it avruvdan avruydu.
- Avruy ese aŋŋa darmaŋŋa ne carar?
- Aŋŋa cararıq aq maralnı sütüdü,
Anı tutarıq ana qarnaşıŋı itidi.
-Men barġan edim ana qarnaşlarıma it tiley,
Ala maŋŋa it küçüknü bermelle,
Egeçden tuvġannı qonaq kibik körmelle.
-Saŋŋa it bermegen anı kibik it bolsun,
Duniyadan Biynögerley tüb bolsun.
-Andan bardım Qubadiylaġa it tiley,
Ala meni qonaq kibik kördüle,
Tilegenimde eki pariy küçük berdile
Alanı alıb men uvġa aylanıb tebredim,
Ullu Bashannı miyik tavlarına örledim,
Tav başında aylana-aylana soruqdum
Uzaymayın ashaq kiyikge coluqdum.
Üç ayaqlı bir kiyik çıqdı allıma,
Bıllay kün kelsin süymegenime, qanlıma.
Eki ayagından üçünçüsü bek miyik,
Uçları da çarıq tizgen miz kibik.
Ol uzaq bardı sabır bolub atdırmay,
Işaŋŋa salıb atar kibik tohtamay.
Ol kiyikni süre-süre tebredim,
Ullu Bashannı miyik tavlarına örledim.
Qaruvumu boşab, sagış etib olturdum,
Uvçu başlıġımı qar cummaqladan tolturdum.
Qar cummaqlanı urub, bashıç etib başladım,
Örleb çıqdım ol çıŋŋıl qayanı başına,
Mıdahlıq keldi Gezoh ulunu caşına.
Tört canına qarab kiyigimi körmedim,
Dağıda biraz barıb, sora esledim.
Bara-barıb tögeregim tul-tuban boldu, çars boldu,
Aq maralım meni allımdan tas boldu.
Armav bolub bir kesekni men turdum.
-Kiyik eseŋ, ışaŋŋa salıb atma qoy,
Savluq maral eseŋ, emçegiŋden tartma qoy.

Caşırma da ayt, sen şaytanmısa, cekmise?
-Men şaytan da tülme, cek da tülme,
Men kiyik tülme, ışaŋŋa salıb atarġa,
Savluq maral tülme, tutub emçegimden tartarġa.
Men kiyik tülme, Apsatını aruv qızımá,
Meni qoymay eseng, sav qaytmaġın ızıŋa.
Aşadıŋ, içdiŋ – etibizden toymadıŋ,
Bizni bu qaya ranlada qoymadıŋ.
Alay bolsa da, men saŋŋa bir igi alġış aytayım:
Töben canıŋ, teŋŋiz bolsun, terk bolsun,
Oġarı canıŋ miyik bolsun kök bolsun,
Eki köndelenіŋ seni şaytan kirmez bek bolsun,
Anı içinde seni caşar künüŋ köb bolsun,
Bizni qoymay eseŋ adam kelmesin qatıŋa.
-Men tübedim şaytan kibik kiyikge,
Ol aythança, töben canım teŋŋiz boldu terk boldu
Eki köndelenim şaytan ötmez bek boldu,
Anı içinde meni caşar künüm köb boldu.
Onbeş künnü qaya randa caşadım,
Bilek etlerimi kesib tutub aşadım.
Uvçu itim maŋŋa qarab ürgeninde,
Qaya randa qıyınlıqnı körgeninde,
Butlarımdan kesib aŋŋa aşatdım,
Onbeş künnü etim bla caşatdım.
Qaraçıgız qarnaşı Umarnı tüşüne,
Onaltınçı kün tabdı izley kelib üsüne.
"Tüş" deb, köb tiledi Biynögerden,
Qıçırıġın eşitdiralmayın cerden.
Madar tabmay ol Holamġa çabhandı,
Holam, Çegem, Bashan qalmay keldile,
Qaya randa Biynögerni kördüle,
Köb madarla, köb laġımla etdile,
Madar tabmay ızlarına ketdile.
Qarnaşı Umar köz tuvrasından ketmeydi,
Biynöger a anı aythanın etmeydi.
Umar aŋŋa:Tüşmeseŋ, saŋŋa eterimi aytayım,- dedi.
Tamada qızıŋı kün çıqġaŋŋa satarma,
Kiçi qızıŋı kün bathaŋŋa atarma,
Aruv qatınıŋı qoynuma alıb catarma.
-Ol sözleden maŋŋa hayır çıqmazın bileme,
Alanı aytıb endi menden tileme,

Örlegenimça ızıma ener col tabmayma,
Canımı süyeme, başımı qayadan atmayma.
Babugeyde bardı meni tos qatınım,
Anı tabsam, bir da köbdü aytırım.
Aŋŋa bildirigiz, ol aythança eterme,
Ol aytsa, qayadan sekirib keterme.
Qarnaşı Umar munu qabıl körgendi,
Salıb barıb aŋŋa hapar bergendi.
-Qabartıda caşağan kelinim, qob örge!
Qarnaşım Biynöger hazırlaŋŋandı körürge.
Tos qatını taŋŋa deri qatı-qutu hant etdi,
"Biynöger ölgen cerde öllükme",- deb ant etdi.
Atlandı ol, eki butun at etib,
Qutas çaçın üsüne camçı etib
Cılay-cılay kölek allın tamçı etib
Eki qolun butlarına qamçı etib,
Çaba-corta, ol Biynögerge cetgendi.
-Uzalalsam, sanŋa ceter edi bilegim,
Qabıl bolsun bügün etgen tilegim.
Tüşe eseŋ tüş, tüşmeseŋ da,
Ölügüŋü qaya randa qara quşla aşarla,
Süygen tengleriŋ küye, bişe caşarla,
Sekir, ölügüŋü qaya randa tıymaçı,
Cuvuqnu teŋni kereksizge qırmaçı.
Kesim etgen aq kölegiŋi közleriŋe çırmaçı,
Altınlını uçundan tutub bırġaçı,
Kesiŋi tıymay aq öşünüme çıŋŋaçı.
Aq kölegini közlerine çırmadı,
Altınlını burnundan tutub bırġadı,
Ölüm qorqutmadı, ol anı tutub tıymadı,
Art küçün cıyıb Biynöger qayadan çıŋŋadı.
Allarına tüşdü Biynögerni töppe çırçası,
Munu bla tohtadı Biynögerni kiyik uçası.
İlinib çıqdıŋ mından sen temir ırġaqlay,
Çaçılıb tüşdüŋ andan bir hıçın cummaqlay.
Caŋŋız kekeliŋ tüşdü qatınıŋı allına,
Qıptısın alıb urdu carlı qatın qarnına.
Miyikde köreyem Apsatı qızını qalası,
Bılay bolġandı Gezohnu cigit balası.

*

* *

AVCI BİYNÖGER

- Gezoh oğlu yiğit doğmuş Biynöger!
Ağabeyin Umar çaresiz hastalıktan yatıyor.
- Hasta ise ona ilaç olarak ne yarar?
- Ona yarayacak olan beyaz dişi geyiğin sütüdür,
Onu yakalayacak olan dayının köpeğidir.
-Ben gitmiştim dayılarıma köpek istemeye,
Onlar bana köpek yavrusunu vermediler,
Yeğenlerini misafir gibi görmediler.
-Sana köpek vermeyen onun gibi köpek olsun,
Dünyadan Biynöger gibi yok olsun.
-Oradan gitim Kubadiyler'e köpek istemeye,
Onlar beni misafir gibi gördüler,
İstediğimde iki köpek yavrusu verdiler
Onları alıp ben ava yönelip yola koyuldum,
Büyük Bashan'ın yüksek dağlarına tırmandım,
Dağ başında dolaşa-dolaşa yoruldum
Çok geçmeden topal geyiğe rastladım.
Üç ayaklı bir geyik çıktı önüme,
Böyle gün gelsin sevmediğime, düşmanıma.
İki ayağından üçüncüsü daha yüksek,
Uçları da çizme tamir eden iğne gibi.
Ol zaklaştı sabırlı olup attırmayıp,
Nişan alıp atmama izin vermeyip.
O geyiği süre-süre yola koyuldum,
Büyük Bashan'ın yüksek dağlarına tırmandım,
Gücümü tüketip, düşünüp oturdum,
Avcı başlığımı kar toplarıyla doldurdum.
Kar toplarını vurup, merdiven yapmaya başladım,
Tırmanıp çıktım o yalçın kayanın başına,
Hüzün geldi Gezoh oğlunun evladına.
Dört tarafa bakıp geyiğimi görmedim,
Yine biraz gidip, sonra fark ettim.
Gide-gide etrafım duman oldu, sis oldu,
Beyaz geyiğim benim önümden kayboldu.
Tereddüt edip bir süre ben durdum.
-Geyik isen, nişan alıp vurmama izin ver,
Sağılacak dişi geyik isen, memenden sağmama izin ver.
Gizleme de söyle, sen şeytan mısın, cin misin?
-Ben şeytan da değilim, cin de değilim,
Ben geyik değilim, nişan alıp vurulacak,

Sağılacak dişi geyik değilim, tutup mememden sağılacak.
Ben geyik değilim, Apsatı'nın (Av Tanrısı'nın) güzel kızıyım,
Beni bırakmıyorsan, sağ dönmeyesin geriye.
Yedin, içtin – etimizden doymadın,
Bizi bu kaya ovuklarında bırakmadın.
Öyle olsa da, ben sana bir iyi dua edeyim:
Aşağı tarafın, deniz olsun, ırmak bolsun,
Yukarı tarafın yüksek olsun, gökyüzü olsun,
İki tarafın senin şeytanın giremeyeceği kadar dar olsun,
Onun içinde senin yaşayacağın günün çok olsun,
Bizi bırakmıyorsan insan gelmesin yanına.
-ben rastladım şeytan gibi geyiğe,
Onun söylediği gibi, aşağı tarafım deniz oldu, ırmak oldu
İki yanım şeytanın geçemeyeceği kadar dar oldu,
Onun içinde benim yaşayacak günüm çok oldu.
On beş gün kaya ovuğunda yaşadım,
Kol etlerimi kesip tutup yedim.
Avcı köpeğim bana bakıp havladığında,
Kaya ovuğunda felaketi gördüğünde,
Bacaklarımdan kesip ona yedirdim,
On beş günü etimle yaşattım.
Bakın kardeşi Umar'ın rüyasına,
On altıncı gün buldu arayarak gelip üzerine.
"İn" diye, çok diledi Biynöger'den,
Haykırmasını duyuramayıp yerden.
Çare bulamayıp o Holam'a koştu,
Holam, Çegem, Bashan hepsi geldiler,
Kaya ovuğunda Biynöger'i gördüler,
Çok çareler, çok vasıtalar aradılar,
Çare bulamayıp geri gittiler.
Kardeşi Umar gözünün önünden gitmiyor,
Biynöger ise onun söylediğini yapmıyor.
Umar ona: İnmezsen, sana yapacağımı söyleyim,- dedi.
Büyük kızını doğuda satarım,
Küçük kızını batıya atarım,
Güzel karını koynuma alıp yatarım.
-O sözlerden bana hayır çıkmayacağını biliyorum,
Onları söyleyip artık benden isteme,
Tırmandığım gibi geriye inecek yol bulamıyorum,
Canımı seviyorum, kendimi kayadan atamıyorum.
Babugey'de vardır benim sevgilim,

Onu bulsam, pek çoktur söyleyeceğim.
Ona haber verin, onun söylediği gibi yaparım,
O söylese, kayadan sıçrayıp giderim.
Kardeşi Umar bunu mümkün gördü,
Çıkıp gidip ona haber verdi.
-Kabardey'de yaşayan gelinim, kalk ayağa!
Kardeşim Biynöger hazırlandı görmeye.
Sevgilisi sabaha kadar yiyecek hazırladı,
"Biynöger'in öldüğü yerde öleceğim",- diye yemin etti.
Yola çıktı o, iki bacağını at yapıp,
Siyah saçını üzerine yamçı yapıp
Ağlaya-ağlaya gömleğinin önünün ıslatıp
İki elini bacaklarına kamçı yapıp,
Koşa-koşa, o Biynöger'e ulaştı.
-Uzanabilsem, sana ulaşırdı kolum,
Kabul olsun bugün dilediğim dileğim.
İniyorsan in, eğer inmezsen,
Ölünü kaya ovuğunda akbabalar yerler,
Sevdiğin arkadaşların yana-yana yaşarlar,
Atla, ölünü kaya ovuğunda bırakmasana,
Akrabayı arkadaşı gereksiz yere mahvetmesene.
Kendim diktiğim beyaz gömleğini gözlerine dolasana,
Tüfeğinin ucundan tutup yere çarpsana
Kendini tutmayıp beyaz sineme sıçrasana.
Beyaz gömleğini gözlerine doladı,
Tüfeği ucundan tutup yere çarptı,
Ölüm korkutmadı, o onu tutup engellemedi,
Son gücünü toplayıp biynöger kayadan atladı.
Önlerine düştü Biynöger'in kafatasının parçası,
Bununla sona erdi Biynöger'in geyik ziyafeti.
Takılıp çıktın buradan sen demir kanca gibi,
Parçalanıp düştün oradan böreğe konulan peynir yumağı gibi.
Tependeki saç perçemin düştü karının önüne,
Makasını alıp vurdu zavallı kadın karnına.
Yüksekte imiş Apsatı kızının kalesi,
Böyle olmuş Gezoh'un yiğit evladı.

*

* *

KAYNAKLAR

ALLWORTH, Edward (1971), Nationalities of the Soviet East Publications and Writing Systems.-New York: Columbia University Press.

BAYRAMKUL, A.M. – ORUSBİY H.M. (1970), Karaçay-Malkar Tilni Grammatikası.-Çerkessk.

BİCİYEV, H.H. (1993), Türki Severnogo Kavkaza.-Çerkessk.

ERASLAN, Kemal (1980), Eski Türkçe'de İsim-Fiiller.-İstanbul.

ERGİN, Muharrem (1986), Üniversiteler İçin Türk Dili.-İstanbul: Boğaziçi yayınları.

GROUSSET, Rene (1980), Bozkır İmparatorluğu.-İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Karaçayevo-Balkarsko-Russkiy Slovar=Karaçay-Malkar-Orus Sözlük.-Moskva, 1989.

Karaçay Halk Cırla.–Moskva, 1969.

KORKMAZ, Zeynep (1992), Gramer Terimleri Sözlüğü.-Ankara: Türk Dil Kurumu.

KUDAŞEV, V.N. (1991), İstoriçeskie Svedeniya o Kabardinskom Narode.-Nalçik: Elbrus.

LAYPANOV, K.T. ve I.M. Miziyev (1993), O Proishojdenii Türkskih Narodov.-Çerkessk: İzdatelstvo PAO.

MILLER, M. (1985), "Balkar Türkleri." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* (İstanbul), (8): 38-44.

Nartı. Geroiçeskiy Epos Balkartsev i Karaçayevtsev.-Moskva, 1994.

Russko-Karaçayevo-Balkarskiy Slovar-Razgovornik = Orus – Karaçay - Malkar Söleşüv Sözlük.-Çerkessk, 1990.

ŞAMANLANI, İbrahim (1987), Koban Başında. Tarih Haparla.-Çerkessk.

TARDY, Lajos (1978), "The Caucasian Peoples and Their Neighbours in 1404." *Acta Orientalia*, XXXII (1): 83-111.

TAVKUL, Ufuk (2000), Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü.-Ankara: Türk Dil Kurumu.

TAVKUL, Ufuk (2001), Karaçay-Malkar Atasözleri.-Ankara: Kültür Bakanlığı.

TAVKUL, Ufuk (1994), "Sosyo-linguistik bir yaklaşım: Karaçay adının kökeni". *Dil Dergisi*, (24), Ekim, 61-65.

KUMUK TÜRKÇESİ

Prof. Dr. Çetin PEKACAR

Tarihçe

Kumuk Türkleri, büyük çoğunluğu (1992 tahminine göre 250.000 kişi) Rusya Federasyonuna bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde, geriye kalan kısmı (yaklaşık 50.000 kişi) Çeçen ve Osetya Özerk Cumhuriyetlerinde yaşayan, Azerbaycan Türklerinden sonra Kafkaslardaki en kalabalık Türk kavmidir. Kumukların bir kısmı, Çarlık Rusyasının Kuzey Kafkasya'yı istilâsı yıllarında ve bilhassa Şeyh Şamil'in esir düşmesinden sonra Osmanlı Devletine sığınmışlardır. Bunlar hâlen belli başlı olarak Tokat'ın Üçgözen ve Kuşoturağı, Sivas'ın Yavu, Çanakkale'nin Akköprü, Doğancı, Aziziye ve Geyikkırı köylerinde yaşamaktadırlar[1].

Kumuk Türkleri Kuzey Kafkasya'daki Kumuk ovasının ve Dağıstan'ın dağlık kesiminin yerli halklarındandır. Etnik bakımdan Kıpçak ve Oğuz boylarının bu sahada kaynaşmasından meydana geldikleri ileri sürülen[2] Kumuk Türklerinin dillerindeki Kıpçak ve Oğuz grubu özellikleri bu görüşü desteklemektedir.

Kumuk adının geçtiği en eski kaynak, Mahmud Kâşgarî'nin Divânü Lûgati't-Türk adlı eseridir. Mahmud Kâşgarî, *Kumuk* kelimesinin karşılığı olarak "Bir zaman yanında bulunduğum beylerden birinin adı"; *kumuk* karşılığı olarak "At gübresi. Başka gübreye bu ad verilmez."[3]; *kumukla-* karşılığında ise "kumukladı: 'at kumukladı= at pisledi, tersledi'. Bir kimseyi 'Kumuk' boyuna nispet edersen yine böyle denir. Bu, bir adamın adıdır."[4] bilgilerini vermektedir. Bu kelimelerin "at gübresi" ve "atın terslemesi" gibi sözlük manaları bir yana bırakılacak olursa açıkça anlaşılıyor ki Kumuk Türkleri, daha XI. yüzyılda kendi adlarıyla tarih sahnesindedirler.

Kumukların ülkesi VII. yüzyıldan itibaren Hazar Devletinin sınırları içine alınmıştır[5]. Bugün Kumuk bilim adamları da Kumukları, Hazar Devletinin kurucuları olarak göstermektedirler. Hazar Devletinin son başkenti Semender, Kumuk ülkesi sınırları içindeydi. Kumuklar arasında yayılmış olan "Anci-name", "Derbent-name", "Karabudahkent-name" adlı tarihî âbideler, Hazar Devleti devrinden bahseder. Hattâ, Hazarlar arasında yaşamış olan Ebu Hamid el-Garnati'nin tespit ettiği ve Hazar sözü dediği bütün kelimeler bugün Kumuk Türklerince kullanılmaktadır[6].

Zeki Velidi Toğan'ın verdiği bilgilere göre Kumuklar, Oğuz destanının Müneccimbaşı tarafından istifade olunan bir rivayetinde, Oğuz Han zamanında Derbent'in muhafazasıyla memur edilen Kıpçakların bir boyu olarak zikredilmiştir. Toğan'a göre, Azerbaycan ile Derbent Arapların idaresinde iken de Kumukların burada bulundukları, Tarih al-Bab va'l-Abvab'dan anlaşılmaktadır[7].

---

[1] Türkiye Kumukları hakkında daha fazla bilgi için bkz. PEKACAR, Çetin: *Türkiye Kumukları Ağzı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1986 (basılmamış yüksek lisans tezi).
[2] CAFEROĞLU, Ahmet: "Kumuk Türkleri", *Türk Kültürü*, S.17, s. 9.
[3] *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*, çeviren: Besim ATALAY, TDK. Yay., Ankara, 1985, C. I, s. 383.
[4] Aynı eser, C. III, s. 339.
[5] CAFEROĞLU, A.: a.g.m., s. 9.
[6] ALİYEV, S.M.S.: *Revolyutsiyadan Aldağı Kumuk Adabiyat -Xrestomatiya-*, Mahaçkala, 1980, s. 3-5.
[7] TOĞAN, Zeki Velidi: *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970, s. 155.

Dağıstanlı Kumuk âlimlerinden S. M. Aliyev, M. R. Mahammadov'dan; Dağıstan'ı Arapların işgal etmesiyle Hazarların İdil boyuna çekilmelerinden sonra Hazar denizi kıyısında ve Kuzey Dağıstan'da liderlik rolünün Kumuklara geçtiğini naklediyor ve bu bilginin birinci kısmına katıldığını belirtiyor; fakat onun Kumukları Hazarlardan ayrı göstermesine karşı çıkıyor. Aliyev'in fikrince Hazarlar ile Kumuklar, tarihî bakımdan da, kültürel bakımdan da aynı kavimdir[8].

Tarihî durumları ve menşe'leri hakkında pek çok faraziye ileri sürülen ve hattâ ekseriya Sovyet antropologları tarafından olmak üzere bazı Kafkas kavimlerinin Türkleşmesi sonucu meydana geldikleri dahi söylenen Kumukların; dil, edebiyat, din, yaşayış tarzı, örf ve âdetler ve diğer kültür unsurları bakımından ele alındıklarında ve yukarıda özetlenen tarihî verilerin ışığında bakıldığında, gerçek bir Türk kavmi olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır[9].

Hazar Devletinin yıkılmasından sonra Kumuk Türklerinin kurdukları ilk müstakil teşkilat, 1578'de Sultan But'un kurduğu ve tamamıyla millî bir Kumuk beyliği hüviyetinde olan emirliktir. Bu beyliğin Dağıstan'ın en kuzeyinde yer alması sebebiyle, Kazan ile Astırhan hanlıklarının yıkılmasından sonra daha güneye inme imkânı bulan Ruslarla Kumuklar karşı karşıya gelmiş oldu.[10] Kumuk Türkleri, 1594 yılından itibaren başlayan Rus saldırılarına ve işgal hareketlerine karşı, diğer Müslüman Kafkas kavimleriyle birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kahramanca mukavemet ettiler. Ancak Ruslara karşı sürdürülen mücadelenin son bayraktarı Şeyh Şamil'in 1859'da esir edilmesiyle Dağıstan ve diğer Kafkas bölgeleri hızla Rusların eline geçmeye başladı. Zaten yüzyıllar süren savaşlar Kumukları ve diğer Kafkas kavimlerini bitap düşürmüştü. Böylece Ruslar 1867'ye kadar bütün Kafkasya'yı istilâ ettiler.

Rus Çarlığının 1917'de yıkılması sırasında Rusya'da meydana gelen iç karışıklıkta hürriyet ve istiklâlleri için ayaklanan Kuzey Kafkasya Türk ve Müslüman camiası içinde Kumuklar yine ön safta yer alırlar. Osmanlı devletinin de desteğiyle Dağıstan, 11 Mayıs 1918'de Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti adı altında bağımsızlığını ilân etti. Kuzey Kafkasya kabilelerinin bu sırada yapılan millî kurultaylarında Kumuk Türkçesinin, yalnız Dağıstan için değil, bütün Kuzey Kafkasya için birleştirici, müşterek bir dil olarak kabul edildiğini de bu arada vurgulamak isteriz[11]. Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti henüz toparlanamadan Mondros Mütarekesinin imzalanması sonucu Osmanlı Ordusu Kafkasya'yı tahliye edince, Dağıstan Kızılordu'nun istilâsına uğradı. 20 Ocak 1921'de Rusya Federatif S.S.C.'ne bağlı Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu[12]. 1936 Sovyet Anayasası, Kafkasya'nın etnik çeşitliliğini yansıtmayan bir siyasî ve idarî bölümlenmeyi belirledi[13]. Bu bölümleme sonucunda Kumuk Türklerinin büyük bir kısmı Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde, bir kısmı da Çeçen ve Osetya bölgelerinde kalmış oldu. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Dağıstan, Rusya Federasyonuna bağlı bir özerk cumhuriyet hâline geldi.

---

[8] ALİYEV, S. M.: *Asrular Seze Gelgen Asıl Söz*, Maxaçkala, 1989, s. 23.

[9] Kumuk Türklerinin menşei hakkındaki söz konusu tartışmalar hakkında daha geniş bilgi için bkz. BALA, Mirza: "Kumuklar" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, s. 986-990. ve ALİYEV, S. M.: *Asrular Seze Gelgen Asıl Söz*, s. 9-25.

[10] BALA, M.: a.g.m., s. 987.

[11] BALA, M.: a.g.m., s. 988.

[12] BUNİYATOV, Ziya Musa: "Dağıstan" mad., T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, C. 8, s. 405.

[13] Büyük Larousse, C. 12, s. 6180.

Din

Bugünkü Dağıstan'da Kumuk Türkleriyle birlikte büyük bir çoğunluğu Sünnî Müslüman olan otuz civarında etnik grup yaşamaktadır. Bölgede özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Nakşibendî tarikatı büyük bir nüfuz kazanmış ve Ruslara karşı yürütülen cihad hareketlerini organize ederek prestij sağlamıştır. Dağıstan halkı dinine bağlı olup ilme önem vermiş ve hemen her köyde bir medrese yaptırmıştır. 1913'te Dağıstan'da 360'ı ulucami olmak üzere 2060 cami vardı[14]. Günümüzde Kumuklar, dinlerini yeniden öğrenme seferberliği başlatmışlardır. Bu yolda gerçekleştirilen faaliyetlere örnek olarak Kuran'ın Kumuk Türkçesine yapılan tercümesinin Tangçolpan dergisinin 1992 yılı 3. sayısından itibaren tefrika edilmekte oluşunu gösterebiliriz. Ayrıca yine aynı dergide Hz. Muhammed'in hadisleri de Kumuk Türkçesiyle yayımlanmaktadır.

Kumuk Türkleri Edebiyatı

Kumuk edebiyat tarihçileri, Kumuk edebiyatının XV. yüzyılda yaşamış olan şair Ummu Kamal (Ümmî Kemâl) ile başladığını, o devre kadar ise Kumukların edebiyatının Umumî Türk Edebiyatı ile birlikte mütalâa edilmesi gerektiğini söylerler[15]. Oysa, Osmanlı ülkesine de gelen Ummu Kamal, eserlerini Kumuk Türkçesiyle değil, Osmanlı Türkçesiyle yazmıştır. Osmanlı Türkçesi, ünlü Kumuk şairi Yırçı Kazak'a kadar Kumukların yazı dili olmuştur[16]. Bu devirde yetişen Kumuk şairleri arasında Amanhor (1670-1706), Miskin Halimat (XVIII. yüzyıl) ve Kakaşuralı Abdurahman (XVIII. yüzyılın sonu- 1870) sayılabilir.

Yırçı Kazak (1830-1879), Yeni Kumuk Edebiyatının temelini atmıştır. Kumuk Türkleri arasında geniş bir şöhrete sahip olan Yırçı Kazak, şiirlerinde hak, doğruluk, yiğitlik, aşk gibi temaları işlemiş, bu arada halkı ezen beyleri de hicvetmekten geri kalmamıştır.

Kayda değer başka bir Kumuk şairi ve din âlimi Abusupiyan Akayev'dir (1870-1931). Akayev, şiirler yanında dinî eserler de yazmıştır. Özellikle Hasan Orazayev'in katkılarıyla, onun eserleri günümüzde yeniden yayımlanmaktadır.[17]

Kumuk edebiyatı son zamanlarda çeşitli türlerde ilerleme göstermiş olup pek çok şair, edip, hikâyeci ve romancı yetişmiştir.

Bir edebiyat ve sanat dergisi olan *Tangçolpan*, 1917 yılından beri yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan şiirler, hikâyeler ve çeşitli sanat yazıları, Kumuk edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Yine 1917 yılında çıkarılmaya başlanan *Yoldaş* gazetesi de, normal gazete işlevinin yanında edebî gelişmeye hizmette bulunmaya devam ediyor.

Kumuk halk edebiyatı, zengin mahsulleriyle nesilden nesile geçerek halk hafızasında canlı bir şekilde yaşamaktadır. Bu mahsuller arasında *yır* adı verilen destanî mahiyetteki şiirler önemli bir yer tutar. Yırlar, hem edebî zevke hitap eden hem de öğretici nitelikli şiirlerdir. En tanınmış yır şairi, yukarıda sözü edilen Yırçı Kazak'tır. İkinci ö-

[14] BUNİYATOV, Z. M.: a.g.mad. s. 404.
[15] ALİYEV, S. M.: Revolyutsiyadan Aldağı Kumuk Adabiyat, s. 7 ve 33-40.
[16] ALİYEV, S. M.: a.g.e., s. 33.
[17] A. Akayev hakkında daha fazla bilgi için bk. PEKACAR, Çetin: "Kumuk Türklerinin Ansiklopedik Âlimi, Eğitimci, Yazar ve Şair Abusupiyan Akayev", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK, Sayı: 9, Bahar, 2000, s. 160-183.

nemli nazım şekli *sarın* denilen dörtlüklerdir. Sarınlar, *mani* veya *bayatı* türünün karşılığı olup düğün ve eğlencelerde veya münasip bulunan her fırsatta irticalen veya ezberden söylenir[18].

Kumukların zengin bir atalar sözü ve deyimler hazinesi vardır. Çeşitli kaynaklarda bunlardan binlercesi tespit edilmiş bulunmaktadır[19].

Kumuk halk edebiyatı mahsullerini derlemeğe ilk teşebbüs eden kişinin, kendisi de Kumuk olan şair ve mütercim Mehmed Efendi Osmanov (doğumu: 1843) olduğu kabul edilmektedir[20]. Meşhur Altayist G. J. Ramsted de Kumuk Türkçesi üzrende çalışmış ve 1904 yılının son aylarında bizzat geldiği o zamanki *Hasavyurt*'a bağlı *Yahsay* köyünde Kumukların dili, edebiyatı ve sözlü halk edebiyatı mahsullerinin zenginliğini incelemiş, bir çok metinler derlemiştir. Ramsted'in asıl maksadı, Kumuk Türkçesinin Kuzey Kafkasya'da geniş bir yayılma alanı bulmasının ve başka yerli halkların da bu şiveyi kullanmasının sebebini araştırmak olmuştur.[21]

Kumuk Türkçesi

Kumuk Türkçesinin Türk lehçelerinin hangi grubuna dahil olduğu konusunda Türkologlar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir[22]. Görüşlerdeki ayrılık, bu lehçenin alt gruplardan hangisine girdiği noktasında toplanmaktadır; yoksa hepsinin ittifak ettikleri gibi Kumuk Türkçesi, temel olarak Kuzey-Batı (Kıpçak) grubuna dahildir. Ancak coğrafî konum ve sıkı münasebetlerin bir neticesi olarak Güney grubundaki Azerbaycan Türkçesine doğru yakınlık ve benzerlik gösteren bazı özellikleri de vardır. Ses bilgisi bakımından en önemli benzerlik olarak, kelime başında Kuzey-Batı grubundaki *k* ünsüzüne karşılık Kumuk Türkçesinde, Güney grubunda olduğu gibi *g* bulunması (meselâ: *gişi* "kişi", *gel-* "gelmek", *gör-* "görmek" v.b.) ve şekil bilgisi bakımından ise gelecek zaman eki olarak *-(a)caq /-*(e)cek (ancak bu çekimde de olduğu gibi Teklik ve çokluk I. şahıs ve çokluk 2. şahıs ekleri Azerbaycan Türkçesindekinden farklıdır: Kum. *gelecekmen* "geleceğim" = Az. *geleceyem*; Kum. *gelecekbiz* "geleceğiz" = Az. *geleceyik*; Kum. *geleceksiz* "geleceksiniz" = Az. *geleceksiniz* gibi) eklerinin kullanılması gösterilebilir.

Kumuk Türkçesinin üç ağzı vardır: Hasavyurt, Buynaks ve Haydak ağızları. Yazı dili, Buynaks ve Hasavyurt ağızlarına dayanır.[23]

ALFABE

1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Kumuk Türkleri, bu tarihte Lâtin harfleri esas alınarak hazırlanan yeni bir alfabe kabul ettiler. 1938'de ise diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Kiril esaslı bir alfabe kabul ettirildi. Hâlen kullanılmakta olan bu alfabe, Kiril esaslı alfabeler içerisinde en kullanışsız ve karmaşık olanlardandır. Bu ko-

[18] Kumuk sarınları için bkz. PEKACAR, Çetin: "Tokat ve Sivas yöresinde derlenen Kumuk Türklerine ait sarınlar (maniler)", *Milli Folklor*, Kültür ve Turizm Bakanlığı MİFAD Yay.:88, Ankara, 1987, s. 177-190.

[19] Daha fazla bilgi için bkz. PEKACAR, Çetin: Kumuk Türklerinin Atasözleri, Ankara, 2006.

[20] Öteki derleyiciler ve esrleri için bkz.: BALA, M. a.g.mad., s. 989.

[21] *CUMUCICA AND NOGAICA*, G. J. Ramsted's Kumuk materials, edited ant translated by Emine Gürsoy NASKALİ; G. J. Ramsted's nogajische Materialien, bearbeitet und übersets von Harry HALLEN, Helsinki, 1991.

[22] Bkz. ATA, Aysu: "Karaçay, Balkar ve Kumuk Türkçelerinin karşılaştırmalı Ses Bilgisi", *Türkoloji Dergisi*, C. X, S. I, Ankara, 1992, s. 227-228.

[23] Kumuk Ağızları hakkında daha fazla bilgi için bk. UYANIK, Osman: "Kumuk Ağızlarının Yeni Bir Tasnifi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı: 12, Konya, 2002, s. 229-250.

nuda bir fikir vermek gerekirse **Ю** harfi, kelime ve hece başında hem *yu*, hem de *yü* ses grubunu temsil edebiliyor. İçerisinde kalın *k* veya *g* ünsüzleri bulunmayan **Юз** =yüz "yüz" gibi kelimelerde, bu yüzden okuma güçlükleri baş gösteriyor. Üstelik aynı **Ю** harfi, ince sıradan kelimelerde "ü" ünlüsünü karşılamak için de kullanılıyor. Benzer durum **Ё** harfi için de geçerlidir.

KİRİL HARFLİ KUMUK TÜRK ALFABESİ							
KİRİL		**LÂTİN (Transkripsiyon)**		**KİRİL**		**LÂTİN (Transkripsiyon)**	
BÜYÜK	**Küçük**	**BÜYÜK**	**Küçük**	**BÜYÜK**	**Küçük**	**BÜYÜK**	**Küçük**
А	а	A	a	Оь	оь	Ö	ö
Б	б	B	b	П	п	P	p
В	в	V W	v w	Р	р	R	r
Г	г	G	g	С	с	S	s
Гъ	гъ	Ğ	ğ	Т	т	T	t
Гь	гь	H	h	У	у	U	u
Д	д	D	d	Уь	уь	Ü	ü
Е	е	YE- -E-	ye- -e-	Ф	ф	F	f
Ё	ё	YO- YÖ- -Ö-	yo- yö- -ö-	Х	х	X	x
Ж	ж	C J	c j	Ц	ц	TS	ts
З	з	Z	z	Ч	ч	Ç	ç
И	и	İ	i	Ш	ш	Ş	ş
Й	й	Y	y	Щ	щ	ŞÇ	şç
К	к	K	k	Ъ	ъ	Kalınlık ve a-yırma	
Къ	къ	Q	q	Ы	ы	I	I
Л	л	L	l	Ь	ь	İnceltme	
М	м	M	m	Э	э	E	e
Н	н	N	n	Ю	ю	YU- YÜ- -Ü-	yu- yü- -ü-
НГ	нг	NG/ŋ	ng/ŋ	Я	я	YA	ya-
О	о	O	o				

2. SES BİLGİSİ

2.1.1. ÜNLÜLER

Kumuk Türkçesinde sekiz temel ünlü bulunmaktadır: /a, e, ı, i, o, ö, u, ü/. Bu ünlülerin hepsi de ağız ünlüsü olup diğer özellikleri aşağıda açıklanmıştır.

/a/ ünlüsü

Kumuk Türkçesinde, Genel Türkçede olduğu gibi bir normal /a/ ünlüsü, bir de biraz ince telâffuz edilen /a/ ünlüsü bulunmakla birlikte, bugünkü alfabede ikisi de aynı harflerle karşılanır. Genel Türkçedekine benzeyen /a/ ünlüsü; normal süreli, düz ve geniş bir arka damak ünlüsü değerindedir. Kelimelerin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *arıq* "zayıf", *bala* "yavru", *bağana* "direk", *alma* "elma".

/a/ ünlüsü, bir ön damak ünsüzü ile hece kurduğunda veya kendisinden sonra ince bir ünlü geldiğinde biraz ince telâffuz edilir: *ariw* "güzel, iyi", (*äriw* şeklinde telâffuz edilir), *arek* "uzak" (*ärek* şeklinde telâffuz edilir), *kama* "tereyağı" (*käma* şeklinde telâffuz edilir), *gamiş* "su sığırı" (*gämiş* şeklinde telâffuz edilir) vb.

Ayrıca şu da belirtilmelidir ki, Kiril esaslı Kumuk alfabesinde /a/ harfiyle yazıldıkları hâlde, yukarıdaki listede verilen kelimelerle benzer özellikler taşısın veya taşımasın özellikle Arapçadan alınma kelimelerdeki üstünlü sesler de, biraz ince telâffuz edilirler; ancak bunların niteliği normal /a/ ünlüsüne daha yakındır ve ondan biraz zor tefrik edilir: *a̲sar* "eser", *da̲rs* "ders", *ka̲ramat* "keramet, harika, mucize", *ma̲mla̲kat* "memleket", *ka̲lam* "kelâm, söz" vb.

/e/ ünlüsü

Normal süreli, düz ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. /e/ ünlüsü kelimelerin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *eki* "iki", *emçi* "otacı", *çeçek* "çiçek", *geme* "gemi",

/ı/ Ünlüsü

Düz ve dar bir arka damak ünlüsüdür. /ı/ ünlüsü kelime başında bulunmaz; kelimenin öteki yerlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *cıyın* "toplantı", *naqıra* "davul; trampet", *aççı* "acı" vb.

/w/ ünsüzünden önce bulunan /ı/ ünlüleri telâffuzda yuvarlaklaşarak /u/ gibi söylenir; ancak konuşmadaki bu değişme yazıda gösterilmez: *alıwçu* (söylenişi: *aluwçu*) "alıcı, müşteri", *tatıwsuz* (söylenişi: *tatuwsuz*) "tatsız", *aytıw* (söylenişi: *aytuw*) "deyim".

/i/ Ünlüsü

Düz ve dar bir ön damak ünlüsüdür. /i/ ünlüsü kelimelerin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *igit* "yiğit", *itiw* "ütü", *cibin* "sinek", *giççi* "küçük".

/w/ ünsüzünden önce bulunan /i/ ünlüleri, aynı durumdaki /ı/ ünlüleri gibi yuvarlaklaşarak /ü/ gibi telâffuz edilir; ancak konuşmadaki bu değişme yazıda gösterilmez: *biyiwçü* (söylenişi: *biyüwçü*) "dansçı", *itiw* (söylenişi: *itüw*) "ütü".

/o/ Ünlüsü

Yuvarlak ve geniş bir arka damak ünlüsüdür: *oçaq* "ocak; sacayağı", *opuraq* "elbise, giysi", *qoyan* "tavşan", *qoççaq* "mert; cesur" vb.

/ö/ Ünlüsü

Yuvarlak ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. /ö/ ve /ü/ ünlüleri ön damak ünsüzleri olan /k/ ve /g/ sesleri ile hece kurduklarında, onlarla birlikte yarı kalınlaşmaktadırlar. /k/ ve /g/ ünsüzlerindeki kalınlaşma, onların teşekkül noktalarının ön damaktan orta damağa doğru kaymalarıyla meydana gelir.[24] Bunun haricindeki durumlarda /ö/ ve /ü/ ünlüleri genel Türkçedeki denkleriyle hemen hemen aynı nitelikte, yani ince sıradan olurlar. Demek ki Kumuk Türkçesinde bir ince sıradan /ö/ ve /ü/ ünlüleri, bir de yarı kalın sıradan /ö/ ve /ü/ ünlüleri vardır. Ancak burada yazı dili ve yazıda kullanılan harfler esas alındığından yarı kalın ünlüler için ayrı bir işaret kullanılmamıştır. /k/ ve /g/ ünsüzüleriyle hece kuran ve yarı kalınlaşan /ö/ ve /ü/ ünlüleri için örnekler: *kökürek* "göğüs; meme; verem", *kömek* "yardım", *kürçü* "kaynak, temel", *gönül* "gönül", *ögüz* "öküz" vb.

/u/ Ünlüsü

Yuvarlak ve dar bir arka damak ünlüsüdür. /u/ ünlüsü kelimelerin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *ulan* "oğlan", *uçğun* "kıvılcım", *buyruq* "buyruk", *suwlu* "sulu", *abur* "saygı".

/ü/ Ünlüsü

Yuvarlak ve dar bir ön damak ünlüsüdür. /ö/ ünlüsü bahsinde /ü/ ünlüsünün de ses değeri açıklanmıştı. Buna göre /ö/ ünlüsünde olduğu gibi /ü/ ünlüsü de /g/ ve /k/ ön damak ünsüzleriyle hece kurduğunda biraz kalın, yani /u-ü/ arası bir ünlü niteliği kazanmakta, öteki durumlarda normal /ü/ ünlüsü niteliğini korumaktadır. /ü/ ünlüsü kelimelerin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *üfürmek* "üfürmek", *üyür* "sürü; muakkip", *ülgü* "örnek", *büyrek* "böbrek", *börü* "kurt".

Uzun Ünlüler ve İkiz Ünlüler

Kumuk Türkçesi yazı dilinde birkaç kelime haricinde uzun ünlü yoktur. Bunlar da alıntı kelimelerdir: *baaw* "korkuluk; gulyabani, umacı", *inşaallah* "inşallah", *kaaba* "Kâbe", *tabii* "doğal, tabiî". Bununla birlikte Dmitriyev, *biz* "biz" kelimesinde yarım uzunluk tespit ettiğini bildirmektedir.[25]

İkiz ünlülü kelimeler de alıntı kelimelerdir: *biolog* "biyolog", *dua* "dua", *geograf* "coğrafyacı", *kiosk* "kulübe, küçük dükkân", *maişat* "geçim parası, maişet", *raiyat* "tebaa", *şariat* "şeriat".

[24] Dmitreyev, /ö/ ve /ü/ ünlülerinde bahsetmediği bu olaya, /k/ ve /g/ ünsüzlerini izah ederken değinmiş ve bu ünsüzlerin söz konusu ünlülerin yanında "dudaklılaştığını (*labializuyutsya*)" ve "Sandhi durumları" başlıklı bölümde de dudak ünlülerinin yanında bulunan /g/ ünsüzünün dudaksılaşarak /w/'ye değiştiğini belirtmiştir. (a. g. e., s. 13, 29).

[25] Dmitriyev, a. g. e., s. 24.

ÜNLÜLER ŞEMASI

Yazıda yarı kalın /ö/ ve /ü/ ünlüleri ile yarı ince /a/ ünlüsü için müstakil harfler bulunmadığından bu ünlüler aşağıdaki şemada parantez içinde gösterilmiştir.

	DÜZ ÜNLÜLER		YUVARLAK ÜNLÜLER	
	GENİŞ	DAR	GENİŞ	DAR
KALIN	a	ı	o	u
(YARI KALIN)	(ä)		(ó)	(ú)
İNCE	e	i	ö	ü

2.1.2. ÜNSÜZLER

Kumuk Türkçesinde şu ünsüzler bulunmaktadır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, v, w, y, z, ts, şç. Bunlardan son ikisi olan /ts/ (alfabede Ц) ve /şç/ (alfabede Щ) ünsüzleri yalnızca Rusça alıntı kelimelerde bulunur.

Kiril esaslı Kumuk alfabesinin, oldukça kullanışsız olduğu daha önce ünlüler bölümünde belirtilmişti. Alfabedeki kullanışsızlık ünsüzlerde de kendini gösterir. Bu konudaki en büyük problem, bazı harflerin ikişer ünsüzü temsil etmesinde ve bazı ünsüzlerin de iki işaretten müteşekkil harflerle karşılanmasındadır. Meselâ /v/ ve /w/ ünsüzleri ile /c/ ve /j/ ünsüzleri için alfabede ayrı harfler yoktur; /v/ ve /w/ için /В/, /c/ ve /j/ için /Ж/ harfleri kullanılır. Öte yandan şu ünsüzler için ikişer işaretten müteşekkil harfler kullanılır: /ğ/ için /ГЪ/, /h/ için /ГЪ/, /q/ için /КЪ/, /ŋ/ için /НГ/. Ayrıca /y/ ünsüzü için Rusçaya mahsus harfler olan ve bir ünsüz ile bir ünlüyü bir arada temsil eden Я, Е, Ё, Ю işaretleri ile sadece /y/ ünsüzünü temsil eden Й harfi kullanılmaktadır. Üstelik bunlardan E, Ё, Ю harfleri kelimenin belli yerlerinde sadece ünlüler için de kullanılmaktadır (alfabeye bakınız).

/b/ ünsüzü

Süreksiz, patlayıcı, tonlu bir çift dudak ünsüzüdür. Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. Bu ünsüz kelime ve hece sonunda sadece alıntı kelimelerde bulunabilir. Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin hece ve kelime sonlarında bulunan /b/ ünsüzleri esasen Kumuk Türkçesinde tonsuzlaşarak /p/ olmuştur; ancak birkaç kelimede bu ünsüzün korunduğu görülür: *abdal* "aptal; münzevi", *ibtidai* "başlangıç, ilk; iptidai", *mağrib* "batı" vb. Rusça alıntı kelimelerde ise aynı konumdaki /b/ ünsüzleri korunmaktadır.

/c/ ünsüzü

Süreksiz, tonlu bir diş-damak ünsüzüdür. Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. İki ünlü arasında kaldığı zaman sızıcılaşarak /j/ gibi telâffuz edilir.

Kelime başında /y-c/ meselesi bakımından Kumuk Türkçesi /y/ tarafında olmakla birlikte bazı kelimelerde *y>c* değişmesi görülür: *cıy-* "toplamak", *cuw-* "yıkamak". Bu örneklerin ve taklidî kelimelerin (*cağılla-* "cıvıldamak; cıvıldaşmak", vb.) dışında Türkçe asıllı kelimelerin başında /c/ ünsüzü bulunmaz. Bu ünsüz kelime ve hece sonunda sadece alıntı kelimelerde bulunabilir: *ilac* "derman, çare", *muhtac* "muhtaç, yoksul", *tac* "taç" vb.

/ç/ ünsüzü

Süreksiz, patlamalı, tonsuz bir diş-damak ünsüzüdür. Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. Bu ünsüz kelimenin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde bulunabilir: *çana* "kızak", *aççı* "acı", *açuw* "öfke", *biçen* "ot", *geçe* "gece", *aylanç* "dolambaçlı", *güç* "güç, kuvvet; zor" vb.

/d/ ünsüzü

Süreksiz, patlamalı, tonlu bir diş-diş eti ünsüzüdür. Tonsuz ünsüzlerden sonra gelen /d/ ünsüzü, tonsuzlaşarak /t/ gibi telâffuz edilir: *açdı* yazılır *açtı* okunur "açtı", *getdi* yazılır *getti* okunur "gitti", *atdan* yazılır *attan* okunur "attan; addan".

Kumuk Türkçesinde kelime başındaki /t/ ünsüzleri korunmuş; ancak birkaç kelimede tonlulaşmıştır: *dağı* "tekrar, gene, yine", *dağıl-* "yıkılmak; dağılmak", *damğa* "nokta, benek, leke; damga" *de-* "demek, söylemek", *deŋiz* "deniz", *dolan-* "*bir şeyle* meşgul olmak, uğraşmak", *dolma* "dolma" (fakat: *tol-* "dolmak") vb.

Bu ünsüz, kelime ve hece sonunda sadece alıntı kelimelerde bulunabilir; bunlar da Rusçadan alıntı kelimelerdir: *tselluloid* "selüloit", *kod* "kod", *limonad* "limonata", vb. Arapça alıntı bir kelimede son seste /d/ ünsüzü görülür: *murid* "mürit".

/f/ ünsüzü

Sürekli, sızıcı, tonsuz bir üst diş-alt dudak ünsüzüdür. Kumuk Tükçesinde asîl Türkçe kelimelerde, *üfürmek* "üfürmek" gibi taklidî kelimeler istisna olmak üzere, /f/ ünsüzü bulunmaz. Alıntı kelimelerdeki /f/ ünsüzleri de süreksizleşerek /p/ olmuştur; ancak bazı Arapça alıntı kelimeler ile devrimden sonra Rusçadan geçen alıntı kelimelerde bu ünsüz görülür: *alfavit* "alfabe", *fonar'* "fener, lâmba", *geograf* "coğrafyacı" vb. kelimeler Rusçadan geçenlere örnek gösterilebilir.

Arapça kökenli kelimelerin durumuna gelince; Kumuk Türkçesi sözlüğünden[26] yaptığımız taramada şu kelimelerde /f/ ünsüzünün bulunduğunu tespit etmiş bulunuyoruz: *ittifaq* "ittifak, birlik; mutabakat", *izafat* "izafet", *ma'rifat* "tahsil, öğrenim, maarif, eğitim; kültür, medeniyet; bilim, marifet", *mufti* "müftü", *munafiq* "riyakâr, ikiyüzlü; hain", *tafsir* "tefsir", *tarif* tarife, *ufuq* ufuk[27]. Biraz aşağıda, "Arapça ve Farsça Alıntı Kelimelerdeki Ses Olayları" başlığı altında inceleneceği üzere, Arapça ve Farsça alıntı kelimeler Kumuk Türkçesine üç ayrı dönemde girmiş, bu dönemlere göre yaşadıkları değişmeler de farklı olmuştur. Bünyesindeki /f/ sesi değişmeyen kelimelerin son dönemde girdiğini biliyoruz.

/g/ ünsüzü

Normal olarak süreksiz, tonlu bir ön damak ünsüzü olan bu ses, birlikte hece kurduğu farklı ünlülere göre teşekkül noktası ön damaktan arka damağa doğru kayar ve böylece farklı ses değerlerine sahip olur. İnce düz ünlülerle hece kurduğu zaman teşekkül noktası ön damakta olur: *geçe* "gece", *giççi* "küçük", *segiz* "sekiz", vb. İnce yuvarlak ünlülerle hece kurduğunda ise teşekkül noktası orta damağa kayar; söz konusu ünlü-

[26] Bammatov, Z. Z (redaktör), *Kumýksko-Russkiy Slovar' (Qumuqça-Rusça Sözlük)*, Sovetskaya Entsiklopediya İzdatelstvosu, Moskva, 1969.

[27] *zefir* "zefir, bir çeşit kumaş" kelimesi, "soluk verme" anlamındaki Arapça *zefîr* kelimesinden farklı olup Fransızca kökenlidir ve Rusça aracılığıyla Kumuk Türkçesine geçmiştir.

ler de yarı kalınlaşır (/ö/ ve /ü/ ünlüleri bahsine bakınız): *gönül* "gönül", *göz* "göz", *öküz* "öküz" vb.

/g/ ünsüzünün kalın ünlülerle hece kurması, alıntı kelimelerde görülebilir ve bu durumda da yakın dönemde Rusçadan girmiş alıntı kelimeler ile eski dönemlerde, özellikle Arapça ve Farsça olmak üzere diğer dillerden girmiş alıntı kelimelerde birbirinden farklı ses değerlerine sahip olur. Bunlardan birinci grup olan Rusça alıntı kelimelerde kalın ünlü yanındaki /g/ ünsüzü arka damakta teşekkül eder: *magazin* "dükkân, mağaza", *vagon* "vagon" vb. İkinci grup kelimelerde ise kalın ünlü yanında arka damakta değil, orta damakta teşekkül eder ve yanındaki kalın ünlü de yarı ince telâffuz edilir: *gamiş* "su sığırı", *gunah* "günah", *gogan* "çakal eriği" vb. kelimelerde olduğu gibi.

Tonsuz ünsüzlerden sonra gelen /g/ ünsüzü telâffuzda tonsuzlaşır, ama bu olay yazıya aksettirilmez: *getgen* "gitmiş" yazılır *getken* okunur, *içgen* "içmiş" yazılır *içken* okunur, *işge* "işe" yazılır *işke* okunur, vb.

Kumuk Türkçesi, Kıpçak grubu lehçelerden olmasına rağmen kelime başında /g/ ünsüzü bakımından onlardan ayrılır, Oğuz grubu lehçelere yakınlaşır: *geme* "gemi", *gemik* "kıkırdak", *geŋeş* "müşavere", *giççi* "küçük", *göz* "göz" vb.

Bu ünsüz hece ve kelime sonunda ancak Rusça alıntı kelimelerde bulunabilir: *biolog* "biyolog", *ideolog* "ideolog" vb.

/ğ/ ünsüzü

Normal olarak sızıcı, tonlu bir arka damak ünsüzüdür. İnce ünlülerle hece kuramaz, ancak kalın ünlülerle hece kurabilir.

Tonsuz ünsüzlerden sonra gelen /ğ/ ünsüzü telâffuzda tonsuzlaşır, ama bu olay yazıya aksetmez: *açğan* yazılır *açqan* okunur "açmış", *tutğan* yazılır *tutqan* okunur "tutmuş", *atğa* yazılır *atqa* okunur "ata; isme" vb.

Bu ünsüz kelime başında ve sonunda bulunmaz. Hece sonunda ise sadece Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde bulunabilir: *astağpirulla* "estağfurullah", *mağrib* "batı".

/h/ ünsüzü

Sızıcı, biraz nefesli, tonsuz bir ünsüzdür. Hem ince hem de kalın ünlülerle hece kurabilir. Kelimenin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde bulunur: *haqıl* "akıl", *hilla* "hile", *ahlü* "aile", *cahil* "genç", *albah* "ahmak, ebleh", *balah* "belâ" vb.

/x/ ünsüzü

Sızıcı, hırıltılı, tonsuz bir dip damak ünsüzüdür. Daha çok kalın ünlülerle hece kurar. İnce ünlülerle hece kurduğu az görülür. Kelimenin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde bulunabilir: *xap-* "ısırmak; dalamak", *xaşı-* "kaşımak", *xayır* "hayır, iyilik, fayda", *axırat* "ahiret", *oxu-* "okumak", *papax* "kalpak",

/j/ ünsüzü

Sürekli, sızıcı, tonlu bir diş-damak ünsüzüdür. İki ünlü arasında kalan /c/ ünsüzleri de sızıcılaşarak /j/ gibi telâffuz edilir (/c/ ünsüzü bahsine bakınız). Aslî /j/ ünsüzü sadece Rusça alıntı kelimelerde görülür: *jandarm* "jandarma", *bagaj* "bagaj" vb.

/k/ ünsüzü

Süreksiz, patlamalı, tonsuz bir ön damak ünsüzüdür. Normal olarak ince ünlülerle hece kurar. Kalın ünlülerle aynı hecede bulunması, alıntı kelimelerde görülür: *akkordeon* "akordeon", *damahkar* "tamahkâr, aç gözlü", *doktor* "doktor", *inkar* "inkâr" gibi. İnce yuvarlak /ö/ ve /ü/ ünlülerinin yanında bulunduğunda teşekkül noktası orta damağa kayar, bu arada söz konusu ünlüler de yarı kalınlaşır (/ö/ ve /ü/ ünlüleri bahsine bakınız).

Kumuk Türkçesini diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerinden ayıran en belirgin özelliklerden birisi, Türkçe kelimelerde, başta bulunan /k/ ünsüzlerinin genellikle tonlulaşarak /g/ olmasıdır. Bu yüzden Türkçe kelimelerde kelime başında az görülür: *kirpi* "kirpi", *kirpik* "kirpik", *kökürek* "göğüs; meme; verem", *kömek* "yardım" *kömür* "kömür", *köp* "çok", *kürek* "kürek", *kürt* "kar kürtünü; kuluçka, gurk tavuk".

/q/ ünsüzü

Süreksiz, patlamalı, tonsuz bir dip damak ünsüzüdür. Kelime başında biraz tonlu duyulur. Daima kalın ünlülerle hece kurar; sadece *munafiq* "riyakâr, ikiyüzlü; hain" ve *iq* "sığınak, barınak" kelimelerinde istisnaî olarak görülür.

Kelimenin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde görülür: *qadi* "kadı", *qanat* "kanat", *aqır-* "bağırmak", *arıq* "zayıf", *barmaq* "parmak" vb.

/l/ ünsüzü

Yanaklı akıcı, tonlu bir diş eti ünsüzüdür. Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. Türkçe kelime başında aslî olarak bulunmaz; ancak alıntı kelimelerde başta görülebilir: *lampa* "lâmba", *leksika* "kelime hazinesi", *lötü* "hilekâr, düzenbaz, dolandırıcı" vb. Kelimenin öteki yerlerinde yaygın olarak görülür: *maylı* "yağlı", *ölçe-* "ölçmek", *qıl* "kıl, tel" vb.

/m/ ünsüzü

Burun akıcısı, tonlu bir çift dudak ünsüzüdür. Bilindiği gibi aslî olarak Türkçe kelimelerin başında bulunmaz; bunun dışında kelimenin diğer yerlerinde bolca görülebilir: *men* "ben", *miŋ* "bin", *mecit* "mescit", *qomuz* "kopuz", *ölüm* "ölüm".

/n/ ünsüzü

Burun akıcısı, tonlu bir diş-diş eti ünsüzüdür. Bu ünsüz de aslî olarak Türkçe kelimelerin başında bulunmaz; bunun dışında kelimenin diğer yerlerinde bolca görülebilir: *ne* "ne?", *nalat* "lânet" *naslu* "nesil", *eneçi* "ebe, doğuma yardımcı kadın", *aldın* "önce", *biçen* "ot", *gön* "deri" vb.

/ŋ/ ünsüzü

Burun akıcısı, tonlu bir damak ünsüzüdür. Kelime başında bulunmaz. Kelime kök ve gövdelerinde, ünsüzden sonra hece başında da bulunmaz. Kelimenin öteki yerlerinde görülmesi de sınırlı sayıdadır: *göŋül* "gönül; istek, arzu", *maŋalay* "alın", *qoŋur* "boz renkli", *miŋ* "bin 1000", *oŋ-* "onmak, iyi duruma gelmek" vb.

/p/ ünsüzü

Süreksiz, patlayıcı, tonsuz bir çift dudak ünsüzüdür. Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. Aslî olarak Türkçe kelimelerin başında bulunmaz; kelimelerin herhangi bir yerinde görülebilir: *paqır* "fakir, yoksul", *pusğun* "pusu", *köpür* "köprü", *öpke* "akciğer", *kirpi* "kirpi", *köp* "çok", *sebep* "sebep" vb.

/r/ ünsüzü

Ağız akıcısı olan titrek, tonlu bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. Türkçe kelime başında bulunmayan bu ünsüz, kelimenin öteki yerlerinde yaygın bir şekilde bulunur: *rahmu* "merhamet, acıma", *ariw* "güzel, iyi", *kirpi* "kirpi", *büyrek* "böbrek", *çuŋur* "çukur" vb.

/s/ ünsüzü

Sürekli, tonsuz, sızıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür[28]. Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. Kelimenin her yerinde bulunabilir: *sınaw* "sınav; deney", *siydik* "sidik", *asuw* "fayda", *küstün-* "içler çekmek, ahlar çekmek", *pusğun* "pusu", *issi* "sıcak; şefkatli", *iyis* "koku", *tüs* "renk" vb.

/ş/ ünsüzü

Sızıcı, tonsuz bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. Aslî olarak Türkçe kelimelerin başında bulunmaz: *şıncır* "zincir, köstek", *aşıq* "aşık (kemiği)", *yaşmın* "yıldırım; şimşek", *gökşılt* "mavimsi, yeşilimsi", *çiş* "çatal; şiş", *geŋeş* "müşavere" vb.

/t/ ünsüzü

Süreksiz, tonsuz bir diş-diş eti ünsüzüdür. Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir; kelimenin her yerinde bulunabilir: *tamur* "kök; damar", *tuwra* "doğru; âdil", *ataw* "ada", *etik* "çizme", *batğıç* "merdiven" *itti* "keskin", *igit* "yiğit", *kirit* "kilit" vb.

/v/ ve /w/ ünsüzleri

/v/, sürekli, tonlu bir üst diş-alt dudak ünsüzü; **/w/** de sürekli, sızıcı, tonlu bir çift dudak ünsüzüdür. Bugünkü Kiril esaslı Kumuk alfabesinde bu ünsüzlerin her ikisi de aynı harfle (B) gösterilmektedir; şöyle ki; /B/ harfi, Rusça alıntı kelimelerde /v/ ünsüzünü; Türkçe asıllı ve Arapça, Farsça alıntılar dahil öteki kelimelerde /w/ ünsüzünü temsil eder. Demek ki /v/ ünsüzü sadece Rusça alıntı kelimelerde bulunabilir: *alfavit* "alfabe", *arxiv* "arşiv", *vagon* "vagon" vb. Diğer kelimelere örnekler: *waqti* "vakit", *awaz* "avaz, ses", *bawur* "karaciğer", *asuw* "fayda", *haw* "av", *egew* "eğe" vb.

/y/ ünsüzü

Sürekli, ağız akıcısı, tonlu bir damak ünsüzüdür. Hece kurduğu ünlünün ince veya kalın olmasına göre boğumlanma noktası ön damaktan arka damağa doğru kayar. Kelimenin herhangi bir yerinde bulunabilir: *yaŋur* "yağmur", *ayuw* "ayı", *bay* "zengin", *biy* "bey, emir; asil", *buday* "buğday" vb. Kelime başında /y-c/ meselesi bakımından

[28] Dmitriyev /s/ sesini, "diş" ünsüzü olarak tanımlamıştır. (a.g.e., 10)

Kumuk Türkçesi esasen /y/ tarafındadır; bununla birlikte birkaç kelimede y>c değişmesi görülür: *cıy-* "toplamak", *cirgen-* "iğrenmek", *cuw-* "yıkamak". Bunların başka bir Türk lehçesinden tarihî dönemlerde Kumuk Türkçesine geçmiş kelimeler olduğunu düşünüyoruz.

/z/ ünsüzü

Sızıcı, tonlu bir diş-diş eti ünsüzüdür. Taklidî kelimeler dışında Türkçe kelime başında bulunmaz; kelimenin öteki yerlerinde sıkça görülebilir: *zulmu* "zulüm", *buzaw* "buzağı", *sızlawuq* "çıban", *gümez* "kubbe", *xunduz* "kunduz" vb.

/ts/ ünsüzü

Bu ünsüz sadece Rusça alıntı kelimelerde geçmektedir: *akatsiya* "akasya", *aktsioner* "hissedar, ortak", *bol'nitsa* "hastane" vb.

	Süreksiz		Sürekli					
			Sızıcı		Akıcı			
						Ağız Akıcıları		
	Tonlu	Tonsuz	Tonlu	Tonsuz	Burun Akıcıları	Yanaklı	Titrek	Nefesli
Çift Dudak	b	p	w		m			
Diş-Dudak			v	f				
Diş-diş eti	d	t	z	s, ts	n			
Diş eti-ön Damak	c	ç	j	ş		l	r	y
Ön Damak	g	k						
Orta Damak					ŋ			
Arka Damak			ğ					
Dip Damak		q		x				
Boğaz				h				

Kumuk Türkçesindeki ünsüzleri gösterir şema

2.2. TARİHÎ SES BİLGİSİ

Kumuk Türkçesindeki ses olaylarını, "Türkçe kelimelerdeki ses olayları" ve "Arapça ve Farsça kelimelerdeki ses olayları" şeklinde iki ayrı başlık altında inceleyeceğiz.

2.2.1. TÜRKÇE KELİMELERDEKİ SES OLAYLARI

2.2.1.1. ÜNLÜLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

2.2.1.1.1. Kalın ünlülerin incelmesi

ı>i Değişmesi: İnceltme özelliği olan ünsüzlerin yanında görülür: *ariw* "güzel", *çinar* "çınar", *inan-* "inanmak", *issi* "sıcak; şefkatli", *sarilik* "sarılık", *tari* "darı".

2.2.1.1.2. İnce ünlülerin kalınlaşması

e>a Değişmesi: Az görülür: *yigirma* "yirmi" (DLT *yigirmi* "aa"), *asıramaq* "geçindirmek, beslemek, korumak" (DLT *esirge-* "acımak, eseflenmek").

2.2.1.1.3. Düz ünlülerin yuvarlaklaşması

Genellikle dudak ünsüzlerinin yanında görülür.

ı>u Değişmesi: *açuw* "öfke, hiddet", *ayuw* "ayı", *qamuş* "kamış, saz", *tamur* "kök; damar".

a>u Değişmesi: *suwurmaq* "sıyırmak, savurmak", *yuwuq* "yakın", *uw* "zehir" (*ağu* şekli de vardır).

i>ü Değişmesi: *börü* "kurt", *çöküç* "çekiç", *tülkü* "tilki".

e>ü Değişmesi: *süy-* "sevmek; istemek", *tüye* "deve", *üy* "ev; oda".

2.2.1.1.4. Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi

ü>i Değişmesi: *belgi* "işaret", (DLT *belgü* "aa"), *çiri-* çürümek, bozulmak", *itiw* "ütü", *siriw* "sürü".

2.2.1.1.5. Geniş ünlülerin darlaşması

e>i Değişmesi: *biy* "bey, emir, asil", *biyik* yüksek, *iŋ* "en (zarf)".

o>u Değişmesi: ***buğa* "boğa", *buzmaq* "yıkmak; bozmak", *quymaq* "koymak, dökmek".**

ö>ü Değişmesi: ***büyrek* "böbrek", *tüy-* "kesmek; düğümlemek; dövmek", *üyren-* "öğrenmek; alışmak".**

e>ü Değişmesi: ***süy-* "sevmek; istemek", *tügül* "değil", *tüye* "deve", *üy* "ev; oda".**

a>u Değişmesi

suwur- "sıyırmak, savurmak", *uw* "zehir", *uwurt* "yanaktaki çukurluk; ağız boşluğu", *uwuz* "doğumdan sonra gelen süt".

2.2.1.1.6. Dar ünlülerin genişlemesi

i>e Değişmesi: ***el* "halk, insanlar; ülke", *en-* "inmek", *yer* "yer".**

2.2.1.1.7. Ünlü düşmesi: *yuxu* "uyku", *arba* "araba", *yer* "eyer".

2.2.1.1.8. Ünlü türemesi: *topuraq* "toprak", *yapıraq* "yaprak", *titire-* "titremek".

2.2.1.2. ÜNSÜZLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

2.2.1.2.1. Tonlulaşma

k>g Değişmesi

Kelime başında: Eski Türkçe kelime başı /k/ ünsüzleri, Kıpçak grubu öteki Türk lehçelerinin aksine korunmamış, tonlulaşarak /g/ olmuştur. Birkaç örnek: *geç* "geç, geç vakit", *gel-* "gelmek", *geme* "gemi", *gemik* "kıkırdak", *gemir-* "kemirmek". İstisnalardan bazıları şunlardır: *kebi-* "kurumak, suyu çekilmek", *kekir-* "geğirmek", *kişne-* "kişnemek", *kökürek* "göğüs; meme; verem", *köl* "göl", *kürt* "kar kürtünü; gurk tavuk".

Kelime içinde: Birkaç kelimede, iki ünlü arasında görülür: *egiz* "ikiz", *ögüz* "öküz", *segiz* "sekiz", *tügen-* "tükenmek".

p>b Değişmesi: Ünlüler arasında ve akıcı ünsüzler yanında görülür: *abay* "yaşlı kadına nezaketli hitap: nine" (krş. *apaw* "aa"), *gebek* "kepek", *göbük* "köpük", *sibir-* "süpürmek; silmek", *tobu-* "seyrek dikmek".

t>d Değişmesi: Eski Türkçe kelime başı /t/ ünsüzleri Kumuk Türkçesinde genellikle korunmuştur; tonlulaşma görülen kelimelerden birkaçı: *dağı* "tekrar, gene, yine", *dağıl-* "harap olmak, mahvolmak, dağılmak", *damğa* "nokta, benek, leke; damga, işaret", *de-* "demek", *deŋiz* "deniz", *dolma* "dolma (yemek)" (fakat: *tol-* "dolmak").

/ç/ Ünsüzünün korunması: Kumuk Türkçesinde /ç/ ünsüzü korunmuştur: *çal-* "biçmek", *çaŋ* "toz", *çap-* "koşmak; saldırmak", *geçik-* "gecikmek", *oçaq* "ocak; sacayağı".

2.2.1.2.2. Tonsuzlaşma

b>p Değişmesi

Bazı kelimelerin başında görülür: *poq* "bok; gübre, hayvan tersliği", *poxla-* "bozmak, berbat etmek; kirletmek", *puşurğan-* "hoşnutsuzluk göstermek" (fakat: *içi buş-* "merak etmek, endişelenmek").

2.2.1.2.3. Süreklileşme

2.2.1.2.3.1. Sızıcılaşma

ğ, g > w Değişmesi

Kelime içinde: Genellikle ilk hece sonunda olmak üzere kelime içinde /ğ, g/ ünsüzleri sızıcılaşarak /w/ olmuştur: *awuz* "ağız", *bawur* "karaciğer", *buwaz* "gebe hayvan", *quw* "kuğu", *aw* "ağ, örümcek ağı", *taw* "dağ", *tuw-* "doğmak", *yuwuq* "yakın".

Kelime sonunda: Çok heceli kelimelerin sonunda /ğ, g/ ünsüzleri bazen sızıcılaşarak /w/ olmuştur: *ariw* "güzel, iyi", *asuw* "fayda, kazanç, kâr" (DLT, KB *asıġ* "aa"), *ataw* "ada", *otaw* "süslü oda; damadın evinde geline verilen süslemeli oda", *siriw* "sürü".

q>x Değişmesi

Kelime başında: Birkaç kelimede /q/ ünsüzü kelime başında sızıcılaşarak /x/ olmuştur: *xap-* "ısırmak, kapmak; hafif tertip yemek", *xaşı-* "kaşımak", *xomuz* "kopuz", *xonşu* "komşu", *xunduz* "kunduz", *xurt* "böcek cinsinden küçük hayvan".

Kelime içinde: Kelime içinde sızıcılaşma yönünde q>ğ değişmesinin bir ileri aşamasında /x/ olmuştur: *axtarıwçu* "araştırıcı", *oxumaq* "okumak", *poxlamaq* "bozmak; kirletmek", *yuxu* "uyku".

q>ğ Değişmesi: Kelime içinde ve bilhassa ilk hece sonunda /q/ ünsüzü, ünlüler arasında ve akıcı ünsüzler yanında yaygın olarak sızıcılaşıp /ğ/ olmuştur: *ağım* "akış, akım", *bağır* "bakır", *başğa* "başka", *sağız* "sakız", *toğuz* "dokuz".

b > w Değişmesi: Bazı kelimelerde ilk hece sonunda görülen bir değişmedir: *aw* "av", *suw* "su".

ŋ > ğ Değişmesi: Eski damak ünsüzü /ŋ/, Kumuk Türkçesinde kalın ünlü yanında /ğ/; ince ünlü yanında /g/ olmuştur: *mağa* "bana", *sağa* "sana", *atağız* "babanız", *erinigiz* "dudağınız", *alığız* "alınız".

2.2.1.2.3.2. Akıcılaşma

d>y Değişmesi: Eski Türkçe kelime içi ve sonundaki /d/ ünsüzü Kumuk Türkçesinde akıcılaşarak /y/ olmuştur: *ayaq* "ayak", *boya-* "boyamak", *toymaq* "doymak".

b->m- Değişmesi

Kelime başında görülen bir olaydır: *man-* "banmak", *men* "ben", *mıyıq* "bıyık", *miŋ* "bin 1000", *min-* "binmek", *munça* "bunca; böyle", *muŋ* "keder, elem". Bu değişme Arapça alıntı olan *bina* kelimesinde de görülür: *mina* "bina".

ğ, g > y Değişmesi

Kelime içinde: Daha çok ince ünlülü kelimelerde, ilk hece sonunda /g/ ünsüzü akıcılaşarak /y/ olmakla beraber kalın ünlülü kelimelerden birkaçında da /ğ/ ünsüzünün akıcılaştığı görülür: *iyel-* "eğilmek", *üyren-* "öğrenmek; alışmak", *tiy-* "değmek", *tüy-* "kesmek; düğümlemek; dövmek"; *baylamaq* "bağlamak", *sıy-* "sığmak".

Kelime başında: Bir kelimede görülür: *yimik* "gibi".

b>y Değişmesi: Az görülür: *süy-* "sevmek; istemek", *tüye* "deve", üy "ev".

2.2.1.2.4. Süreksizleşme

y >c Değişmesi: Kelime başında /y-c/ meselesi bakımından Kumuk Türkçesi /y/ tarafında olmakla birlikte bazı kelimelerde *y- > c-* değişmesi görülür, ki bunlar da komşu bir Türk lehçesinden, muhtemelen Karaçay Türkçesinden geçmiş olmalıdır: *cabar* "döşeme; kil"; *cah* "çevik, becerikli", *caya* "yay"; *cirgen-* "iğrenmek", *cuw-* "yıkamak".

2.2.1.2.5. Sürekli ünsüzler arasında değişmeler

ŋ>y Değişmesi: *may* "yağ; beyin; ilik" (KB *meŋe* "beyin, akıl"), *müyüz* "boynuz" (DLT *müŋüz* "aa"), *qoy* "koyun", *süyek* "kemik; kılçık; ceset" (DLT süŋük "kemik"), *yayaq* "yanak, avurt".

2.2.1.2.6. Ünsüz benzeşmesi

2.2.1.2.6.1. İlerleyici ünsüz benzeşmesi

nd>nn Benzeşmesi: *ekinni* "ikindi vakti", *enni* "şimdi", *innır* "harman", *minner* "minder", *qunnaq* "kundak; dipçik".

mg>mm Benzeşmesi: *emmek* "tasa, kaygı, elem", *gömmek* "masmavi".

2.2.1.2.6.2. Gerileyici ünsüz benzeşmesi

s-ç> ç-ç Benzeşmesi: İçinde /ç/ ünsüzü bulunan kelimelerde, kelime başındaki /s/ ünsüzü gerileyici ünsüz benzeşmesiyle /ç/ olmuştur: *çaç* "saç", *çaç-* "saçmak; ekmek", *çanç-* "saplamak", *çeçmek* "çözmek", *çıçqan* "sıçan, fare".

2.2.1.2.8. Ünsüz ikizleşmesi: *aççı* "acı", *buççaq* "köşe, köşe başı", *elli* "50", *giççi* "küçük", *issi* "sıcak", *itti* "keskin", *qoççaq* "mert; cesur", *yetti* "yedi".

2.2.1.2.9. Ünsüz düşmesi

/ğ/, /g/ Düşmesi

Kelime içinde: Kelime içinde /ğ, g/ ünsüzleri bazen düşmüştür: *buday* "buğday", *qulaq* "kulak", *ulan* "oğlan", *ulaq* "oğlak", *gerek* "gerek", *ine* "iğne".

Kelime sonunda: Çok heceli kelimelerin sonunda /ğ, g/ ünsüzleri genellikle düşmüştür: *aççı* "acı", *qapu* "kapı" *qattı* "katı, sert", *quyu* "kuyu", *sari* "sarı", *ullu* "büyük, ulu", *yarlı* "fakir", *elli* "elli (50)", *tiri* "çevik; diri" *giççi* "küçük".

ŋ Düşmesi: İlgi hâli ekinin son ünsüzü Kumuk Türkçesinde düşmüştür: *baltanı sabı* "baltanın sapı", *Kamilni atası* "Kamil'in babası" vb.

2.2.1.2.10. Ünsüz türemesi

/h-/ Türemesi: Hem Türkçe kökenli, hem de Arapça alıntı bazı kelimelerin başında /h/ türemesi görülür: *habas* "boş, beyhude; faydasız" (Ar. *ʿabeŝ*), *hankabut* "örümcek" (Ar. *ʿankebūt*), *haqıl* "akıl; zekâ" (Ar. *ʿaql*), *harasat* "karışıklık, telâş, panik, tehlike" (Ar. *ʿaraśāt*), *haşıq* "âşık" (Ar. *ʿāşıq*), *hawliya* "aptal, ahmak, budala" (Aynı anlamda *awliya* şekli de vardır), *hanqut* "*zool.* pupla", *harmut* "armut", *harsız* "arsız, edepsiz, yüzsüz" (Ar. *ʿār*), haw "av" (fakat ağızlarda: *aw* "aa"), *hız* "çizgi, hat", *hız-* "çizmek", haywa "ayva". Bunlardan Arapça alıntı olanlarda, *ayın* ve *hemze* sesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır; nitekim sadece kelime başında değil, içinde ve sonunda da *ayın* ve *hemze* yerine /h/ ünsüzü gelebilmektedir: *matah* "ev eşyası; değerli şey; zenginlik" (Ar. *metāʿ*), *sahat* "saat" (Ar. *sāʿat*), *talih* "talih" (Ar. *ṭālīʿ*. *talay* şekli de yaşamaktadır). Türkçe kelimelerin başındaki /h/ türemesi Ana Altayca ön ses /*p/ = Halaççа ve diğer bazı Türk lehçelerinde /h/ denkliği dikkat çekicidir: *hız* "çizgi, hat".[29]

/y-/ Türemesi: Bazı kelimelerin başında görülür: *yesir* "esir", *yılı* "ılık", *yıraq* "uzak", *yibek* "ipek", *yip* "ip", *yüzüm* "üzüm".

2.2.1.2.11. Yer değiştirme

Kumuk Türkçesinde örneği az görülen bir ses olayıdır: *halmurt* "armut", *nalat* "lânet", *esgik* "bayağı, aşağılık, alçak".

[29] Ata'nın verdiği örneklerden *hin* kelimesi Kumuk Türkçesi sözlüğünde (Bammatov) bulunmamaktadır (A. Ata, a. g. m. s. 255-256).

2.2.2. ARAPÇA VE FARSÇA ALINTI KELİMELERDEKİ SES OLAYLARI

Öteki Türk lehçelerinde olduğu gibi Kumuk Türkçesinde de oldukça çok sayıda Arapça ve Farsça alıntı kelime vardır ve bunlar tabiî olarak ses ve anlam bakımından kaynak dillerdeki şekillerine göre az veya çok değişmişlerdir. Başlı başına bir araştırma konusu olabilecek anlam değişmeleri bir yana bırakılacak olursa, Kumuk Türkçesine geçen Arapça ve Farsça kelimelerdeki ses değişmelerinin her zaman ve her kelimede veya seste sistemli olarak gerçekleşmediği görülür. Meselâ, aslî olarak Türkçede bulunmayan /f/ ünsüzünü barındıran Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde bu ünsüz genellikle /p/ sesine dönüşmüştür: *pahmu* "kabiliyet; istidat", *pasat* "kötü, ahlâksız; pasaklı; ihmalkâr", *pasıq* "günahkâr; ahlâksız, terbiyesiz", *payda* "fayda, yarar", *capa* "cefa, azap, ıstırap", *sipte* "siftah, başlangıç; teşebbüs", vb. Fakat şu kelimelerde /f/ ünsüzü korunmuştur: *ittifaq* "ittifak, birlik; mutabakat", *izafat* "izafet", *ma'rifat* "tahsil, öğrenim, maarif, eğitim; kültür, medeniyet; bilim, marifet", *mufti* "müftü", *munafiq* "riyakâr, ikiyüzlü; hain", *tafsir* "tefsir", *tarif* "tarife", *ufuq* "ufuk". Aslında normal olarak bu kelimelerdeki /f/ ünsüzlerinin de /p/ ünsüzüne değişmiş olması beklenirdi. Arapça ve Farsça başka alıntı kelimelerde de buna benzer sistemsiz gibi görünen ses değişmeleri vardır. Kumuk Türkçesine geçen söz konusu alıntı kelimelerde görülen ses değişmelerindeki bu düzensizliğin aslî sebebi, onların geçiş dönemlerinin ve geçiş yollarının farklı farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

Arapça alıntı kelimeler, Kumuk Türkçesine 3 ayrı dönemde girmiştir: 1) Dağıstan'ın Arap akınlarına maruz kaldığı, İslâmiyetin yayılmaya başladığı ve Farsçanın aracılığının söz konusu olmadığı *ilk dönem* (VII-X. yy); 2) Selçukluların Dağıstan'a girdikleri yıllardan Timurlular zamanına kadar süren ve Arap tesirinin doğrudan söz konusu olmadığı *ikinci dönem* (XI-XV. yy); ve 3) Dağıstan'da Osmanlı ve Safevî hâkimiyetinin hüküm sürdüğü *yeni (son) dönem* (XVI-XIX. yy). Bu dönemlerden ilkinde sadece Arapça kelimeler girmiş, ikinci ve üçüncüsünde ise hem Arapça hem de Farsça kelimeler girmiştir. Bu kelimelerin girişinde aracılık eden diller; ilkinde doğrudan Arapça, ikincisinde ve üçüncüsünde Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Arapça olmuştur. Giriş yolları ise; ilk dönemde ağırlıklı olarak konuşma dili yoluyla Arapçadan; ikinci ve üçüncü dönemlerde ilim dili olarak kitaplar yoluyla yine Arapçadan; edebiyat dili olarak Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Farsça kitaplar yoluyla; sınırlı olarak da aynı dillerden konuşma dili yoluyla[30].

Kumuk Türkçesindeki Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin macerasını bu şekilde özetledikten sonra onlardaki ses değişmelerinin veya kaynak dildekine nispeten yakın şekilde korunmalarının sebebini anlamak daha kolay olacaktır. Söz konusu dillerden geçen kelimeler ve onlardaki ses olayları, kaynak dile göre farklı özellikler arz ettiğinden bazıları her iki dil için de müşterek, bazıları da her birine göre farklı özelliklerle karşımıza çıkmaktadır. Onun için burada işlenecek ses olaylarına ait konu başlıklarının bazılarında her iki dilin adı, bazılarında ise bu dillerden birinin adı yer alacaktır.

30 Daha fazla bilgi için bk. Pekacar, Çetin "Kumuk Türkçesindeki Arapça ve Farsça Alıntı kelimelerdeki Ses Olayları", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Yaz 2006, s. 53.

2.2.2.1. /u/ Ünlüsü İle Biten Arapça Alıntı Kelimeler

Kumuk Türkçesine geçen, sonu çift ünsüzle biten bazı tek heceli Arapça kelimelerin sonunda bir /u/ ünlüsü türemiş gibidir: *ilmu* "ilim" (<Ar. *ʿilm*), *iznu* "izin" (<Ar. *izn*), *zulmu* "zulüm" (<Ar. zulm), vb. Bu kelimeler Kumuk Türkçesine Arapçadan ilk dönemde, konuşma dili yoluyla geçmiştir ve sonlarındaki /u/ ünlüleri, Arapça asıllarının korunmasından başka bir şey değildir.[31] Bu tür kelimelerden bazıları: *ahlü* "aile; zevce", *aslu* "kök, asıl; nesil", *hukmu* "hüküm, karar", *ilmu* "ilim, bilim", *iznu* "izin, müsaade", *kasbu* "meslek; meşgale" , *naslu* "nesil, kuşak", *nazmu* "şiir, nazım", *qutbu* "kutup", *rahmu* "merhamet, acıma", *sihru* "büyü, sihir", *şiʿru* "şiir".

Öte yandan tek heceli ve çift ünsüzle bittikleri hâlde sonunda /u/ ünlüsü bulunmayan Arapça alıntı kelimeler de vardır. Bunların bir kısmında tek heceli kelimenin sonundaki çift ünsüz, araya giren bir ünlü ile açılmıştır. Bu tür kelimelerin ikinci dönemde Kumuk Türkçesine girdikleri anlaşılıyor: *adil* "adalet, doğruluk", *haqıl* "akıl; zekâ", *ömür* "ömür, hayat", *pikir* "fikir, düşünce", *qabur* "kabir", *sabur* "sabır", *şayıx* "şeyh".

Aynı özelliğe sahip Arapça alıntı kelimelerin diğer bir kısmında ise herhangi bir ünlü türemesi görülmemektedir. Bunların da yeni (son) dönemde Kumuk Türkçesine girdikleri söylenebilir: *arz* "şikâyet", *dars* "ders", *harp* "harf", *mülk* "varlık, mal, mülk", *naps* "esas, ruh, öz; şahıs; hırs", *parz* "farz; görev", *sarp* "sarf, sarf etme; müsriflik" vb.

2.2.2.2. Arapça ve Farsça Alıntı Kelimelerdeki Üstünlü Sesler

Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin çoğunda, üstünlü sesler Kumuk Türkçesinde /a/ ünlüsü ile karşılanmıştır: *accal* "ecel, ölüm zamanı", *adabiyat* "edebiyat", *asar* "eser; tesir", *awwal* "evvelâ; önce", *baliki* "belki", *dalil* "delil", *naslu* "nesil, kuşak", *nawruz* "nevruz", *zawx* "zevk".

2.2.2.3. Arapça ve Farsça Alıntı Kelimelerdeki Ötreli Sesler

Arapça ve Farsça kelimelerdeki ötreli sesler Kumuk Türkçesinde genellikle /u/ ünlüsü ile karşılanmıştır: *buhtan* "bühtan", *durus* "doğru, dürüst", *hucum* "hücum", *huriyat* "hürriyet", *munafiq* "riyakâr, mürai, ikiyüzlü; hain" *murid* "mürid", *muştari* "müşteri; hevesli".

2.2.2.4. Arapça ve Farsça Alıntı Kelimelerdeki /ı/ ve /i/ Ünlüleri

Arapça ve Farsça kelimelerdeki /ı/ ve /i/ ünlüleri, bazı kelimelerde ilerleyici ünlü benzeşmesi sonucunda kalınlaşarak /ı/ olmuştur. Bu tür kelimeler ilk veya ikinci dönemde Kumuk Türkçesine girmiş kelimelerdir: *acayıp* "acayip", *asıl* "kıymetli, değerli; asîl", *axır* "son, nihayet; sonuç, netice", *tasdıq* "tasdik".

2.2.2.5. Arapça Alıntı Kelimelerde *Hemze* ve *Ayın*

Arapça alıntı kelimelerdeki hemze ve ayın, Kumuk Türkçesinde çeşitli şekillerde gelişmiştir.

[31] Daha fazla bilgi için bk. Pekacar, Çetin "Kumuk Türkçesindeki Arapça Alıntı Kelimelerde Son Ses /u/ Meselesi ve Türkçe-Arapça İlişkileri", КНКО: Кумыкское Научно-Культурнойе Общество (Информационно-Аналитический Бюллетень), Выписк: 8-10, 2002/2003, с. 56-59.

Kesme ile karşılanan *hemze* ve *ayın* sesleri: Bu tür kelimelerin yeni dönemde geçtiği anlaşılıyor: *ma'dan* "maden; mineral" (Ar. *maᶜden*), *ma'lum* "malûm, açık, belli" (Ar. *maᶜlūm*. Bu kelimenin *malim* şekli de vardır) vb.

Tamamen düşen *hemze ve ayın* sesleri: Bu kelimelerin eski dönemde Kumuk Türkçesine girdiği anlaşılıyor: *ayıp* "kabahat, hata, suç; kusur, noksan" (Ar. *ᶜayb*), *cuma* "hafta" (Ar. *cumᶜa*), *daim* "daim, daima" (Ar. *dā'im)* vb.

/h/ Ünsüzüne değişen ayın ve hemze sesleri Bir kısım Arapça alıntı kelimedeki ayın ve hemzeler /h/ ünsüzüne değişmiştir: *balah* "belâ" (Ar. *belā*), *habas* "boş, beyhude; faydasız" (Ar. *ᶜabeŝ*), *sahat* "saat" (Ar. *sāᶜat*),

/y/ Ünsüzüne dönüşen ayın ve hemze sesleri: Bir kısım Arapça alıntı kelimedeki ayın ve hemzeler /y/ ünsüzüne değişmiştir: *malayik* "melek" (Ar. *melā'ik*), *saniyat* "sanat" (Ar. *śanīᶜāt*), *zayıp* "zayıf" (Ar. *żaᶜīf*),

/ğ/ ve /x/ ünsüzüne dönüşen *ayın* sesi

Ayın ünsüzü bir kelimede /ğ/ ünsüzüne, bir kelimede de /x/ ünsüzüne değişmiştir: *şabağat* "mükâfat; merhamet, iyilik, yardım" (Ar. *şefāᶜat*), *ixtibar* "itibar, nüfuz; güven, itimat" (Ar. *iᶜtibār*).

2.2.2.6. Arapça ve Farsça Alıntı Kelimelerde f>p (>b) Değişmesi

Diğer pek çok Türk lehçesinde olduğu gibi Kumuk Türkçesinde de alıntı kelimelerdeki /f/ ünsüzleri /p/ olmuştur: *payda* "fayda" (Ar. *fā'ide), qapilya* "kafile" (Ar. *qāfile) taypa* "kabile; nesil; grup" (Ar. *ṭā'ife*), *topan* "su baskını; fırtına, tufan. (F. *tōfān), umpahat* "menfaat, fayda; kâr, kazanç" (Ar. *menfaᶜat*).

f>p değişmesi, bazı alıntı kelimelerde tonlulaşma ile /b/ aşamasına da gelmiştir: *gebin* "kefen" (Ar. *kefen*), *tübek* "tüfek" (F. *tufeng*).

Yeni (son) dönemde alınan kelimelerde bu değişiklik meydana gelmemiştir: *izafat* "izafet" (Ar. *iżāfet), mufti* "müftü" (Ar. *muftī*).

2.2.2.7. Tonsuzlaşma

Arapça ve Farsça Alıntı Kelimelerde Hece ve Kelime Sonunda Tonlu Ünsüzler

Alıntı kelimelerde hece ve kelime sonlarında bulunan tonlu ünsüzler, tonsuz karşılıklarına dönmüştür: *acayıp* "acayip; olağanüstü" (Ar. *ᶜacā'ib*), *ayıp* "suç; kusur, noksan" (Ar. *ᶜayb*), *cawap* "cevap" (Ar. *cevāb), azat* "hür, özgür, azat" (F. *āzād*), *callat* "cellât; gaddar" (Ar. *cellād*), *çıraq* "mum" (F. *çerāġ* "fitil, mum")

Tonsuzlaşmanın gerçekleşmediği kelimeler, yeni (son) dönemde Kumuk Türkçesine girmiştir: *abdal* "aptal; münzevi" (Ar. *abdāl*), *ahdnama* "yazılı sözleşme; antlaşma" (Ar. *ᶜahd* + F. *nāme), ilac* "derman, çare" (Ar. *ᶜilāc), maxrac* "temiz telâffuz" (Ar. *mahrec*), *murid* "mürid" (Ar. mürīd) vb.

Kelime başında ġ >q Değişmesi: Kumuk Türkçesinde kelime başında /ġ/ ünsüzü bulunmaz; dolayısıyla başında bu ünsüz bulunan kelilemelerde görülen bir değişmedir: *qayrat* "cesaret, yiğitlik; kuvet", *qazap* "gazap, kızgınlık", *qıybat* "gıybet; iftira" vb.

2.2.2.8. Uzun Ünlülerin Kısalması

Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki uzun ünlüler Kumuk Türkçesinde kısalmıştır: *axır* "son; sonuç" (Ar. *āxir*), *azat* "hür, azat" (F. *āzād*), *murat* "murat" (Ar. *murād*), *murid* "mürid" (Ar. mürīd), *selder*: "il idarecisi; vali" (<Far. ser-dār).

2.2.2.9. Ünlü Düşmesi

Şu kelimelerde görülür: *aşkere* "aşikâr", *aşna* "dost, ahbap; tanıdık, bildik; sevgili", *tarx* "tarih; rakam, miktar, sayı".

2.2.2.10.Ünsüz Düşmesi

Son Seste /t/ Düşmesi: Farsçadan alıntı kelimelerde: *dos* "dost, ahbap" (F. *dōst*), *durus* "doğru, dürüst" (F. *durust*), *ras* "karşılaşma, tesadüf, rastlayış, rastlaşma" (F. *rāst*), *tax* "taht" (F. taxt).

/h/ Düşmesi: Birkaç kelimede görülen bir hadisedir: *astağpirulla* "estağfurullah", *bismilla* "bismillah", *sipte* "siftah, başlangıç; teşebbüs" (<*siftah*<Ar. *istiftāh*).

2.2.2.11. Ünsüz İkizleşmesi

Birkaç alıntı kelimede: *assi* "asabî; itaatsiz", *bussahat* "şimdi, şu an, bugün; hemen".

2.2.2.12. İkiz Ünsüzlerin Tekleşmesi

Bazı alıntı kelimelerde: *delel* "simsar, komisyoncu; tellâl", *hamam* "hamam", *huriyat* "hürriyet", *quwat* "kuvvet, güç", *xasap* "mezbaha" (Ar. *qassāb*).

2.2.2.13. Ünlü Türemesi

Alıntı kelimelerde, Türkçede hece sonunda bulunmayan ünsüz çiftlerinin arasında ünlü türemesi olmuştur: *atir* "güzel koku, ıtır" (Ar. *ʿıtr*), *aciz* "zayıf, kuvvetsiz, âciz", *haqıl* "akıl; zekâ", *ömür* "ömür" (Ar. *ʿömr*), *qawum* "kavim", *şayıx* "şeyh". Aynı özellikleri taşıyan Arapça alıntı kelimelerin sonunda bir /u/ ünlüsü bulunduğu yukarıda açıklanmıştı.

Türkçe kelime başında bulunmayan /r/ ve /l/ ünsüzleri önünde de ünlü türemesi olmuştur: *oraza* "oruç", *iliyaqlı* "güler yüzlü, sevimli, samimi, nazik".

Genişleme

ī >e değişmesi: Farsça alıntı kelimelerde görülen bir olaydır: *dew* "dev" (F. *dīv*), *heç* "hiç" (F. *hīç*), *pereze* "firuze" (<F. <Ar. *fīrūze*), *sel* "sel" (F. *sīl*).

q>x Değişmesi: *masxara* "şaka, lâtife", *xadir* "fiyat, kıymet; saadet, mutluluk; talih, baht", *zawx* "zevk, lezzet, haz" kelimelerinde görülür.

2.3. ÇAĞDAŞ (EŞ ZAMANLI) SES BİLGİSİ

Bu bölümde, bugünkü Kumuk Türkçesi yazı dilinde meydana gelen ses olayları incelenecektir. Bu ses olaylarının bazıları sadece yazı dilinin edebî telâffuzunda görülen ve yazıya aksetmeyen; bazıları ise yazıya da akseden ses olaylarıdır. Bunlardan hangilerinin sadece telâffuzda kaldığı ilgili bahiste belirtilecektir.

2.3.1. SES UYUMLARI

2.3.1.1. Ünlü Uyumları

2.3.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu, Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir; yani kalın ünlüleri kalın ünlüler, ince ünlüleri de ince ünlüler takip eder: *qalınlıq, ayrılmaq; elek, eşik, birlikde, tügül* vb.

Kalınlık-incelik uyumunun istisnaları olarak; Türkçe kökenli olduğu hâlde uyum dışında kalmış kelimeler (*biçaq* "bıçak", *irğı-* "atılmak, fırlamak" vb.); Türkçe kökenli birleşik kelimeler (*belbaw* "bel bağı; deri kemer", *gözyaş* "göz yaşı", vb.); çoğu kalınlık-incelik uyumuna girdiği hâlde uyum dışında Arapça ve Farsça alıntı kelimeler (*aşkere* "aşikâr, açık", *Azireil* "Azrail, ölüm meleği", *peliwan "pehlivan"*, vb.); Kumuk Türkçesinde fazla değişikliğe uğramamış olan Rusça alıntı kelimeler (*aktsioner* "hissedar, ortak", *akatsiya* "akasya", *alfavit* "alfabe", *bol'nitsa* "hastane", vb.) sayılabilir.

2.3.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu da Türkiye Türkçesinde olduğu gibi işler; yani düz ünlüleri düz ürlüler, yuvarlak ünlüleri ise ya dar yuvarlak ya da düz geniş ünlüler takip eder. Düz ünlülü kelimelerde: *açıq* "açık", *altı* "altı, 6"; *belgili* "belli, meşhur", *teŋlik* "eşitlik", vb. Yuvarlak ünlülü kelimelerde: *quyu* "kuyu", *oyun* "oyun", *öbüş* "öpüş, öpme", *tügül* "değil"; *oyunçaq* "oyuncak", *örnek* "örnek", vb. Düzlük-yuvarlaklık uyumu ile ilgili diğer özellikler de Türkiye Türkçesindeki gibidir.

Bu uyumun en önemli istisnası, /w/ ünsüzüyle biten kelimelerde görülür. Sonunda bu ünsüz olan kelimelere dar ünlülü eklerin ancak yuvarlak şekilleri gelebildiği için böyle kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumu bozulur: *tırnawuç* "tırmık; tarak", *belgilewüç* "niteleyici, belirten", *alıwçu* "alıcı, müşteri", *aŋlawlu* "anlayışlı; akıllı; bilinçli", *itiwüm* "(benim) ütüm" vb.

2.3.1.2. ÜNSÜZ UYUMU

Kumuk Türkçesinde ünsüz uyumu yoktur. Daha doğrusu ünsüz uyumu telâffuzda vardır, ama yazıya aksettirilmez. Bu durum, tonlu-tonsuz karşılığı olan ünsüzlerden /g, ğ, d/ ünsüzleriyle başlayan eklerle ilgilidir ve Kumuk Türkçesi yazı dilinde bu tür eklerin ilk ünsüzleri, tonsuz ünsüzlerle biten kelimelere de hep tonlu şekilleriyle gelir; ancak telâffuzda ilerleyici ünsüz benzeşmesi yoluyla uyum gerçekleşir.

Bulunma eki: *eşik-de* (söylenişi: *eşikte*) "kapıda", *at-da* (söylenişi: *atta*) "atta; isimde"

Çıkma eki: *eşik-den* (söylenişi: *eşikten*) "kapıdan", *at-dan* (söylenişi: *attan*) "attan; isimden"

Yönelme eki: *eşik-ge* (söylenişi: *eşikke*) "kapıya", *at-ğa* (söylenişi: *atqa*) "ata; isme"

Görülen geçmiş zaman eki: *et-di* (söylenişi: *etti*) "etti, yaptı", *çıq-dı* (söylenişi: *çıqtı*) "çıktı"

Öğrenilen geçmiş zaman eki: *et-gen* (söylenişi: *etken*) "etmiş, yapmış", *çıq-ğan* (söylenişi: *çıqqan*) "çıkmış" vb.

2.3.2. ÜNLÜLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

2.3.2.1. Kalın ünlülerin incelmesi

a > ä Değişmesi

Bu olay, ünlülerin tanıtıldığı bölümde de açıklandığı gibi, bazı kelimelerdeki /a/ ünlüsünün konuşma dilinde biraz ince telâffuz edilmesinden ibarettir; yani /a/ ünlüsü, bir ön damak ünsüzü ile hece kurduğunda veya kendisinden sonra ince bir ünlü geldiğinde, biraz ince telâffuz edilir. Bu olayla ilgili olarak /a/ ünlüsü bahsinde açıklama bulunmaktadır.

2.3.2.2. İnce ünlülerin kalınlaşması

ö > ó ve ü > ú Değişmesi

Bu da yazı dilinin edebî telâffuzuna mahsus olup yazıya aksetmeyen bir ses olayıdır ve ünlüler bahsinde /ö/ ve /ü/ ünlüleri anlatılırkan etraflıca izah edilmiştir.

2.3.2.3. Düz ünlülerin yuvarlaklaşması

i > ü ve ı > u Değişmesi

/w/ Ünsüzünün önünde bulunan /i/ ve /ı/ ünlüleri yuvarlaklaşarak sırasıyla /ü/ ve /u/ gibi telâffuz edilir; yani bu olay da yazıya aksetmez:

Yazılışı	**Söylenişi**	**Anlamı**
alıwçu	*aluwçu*	"alıcı, müşteri"
aytıw	*aytuw*	"deyim"
ariw	*ärüw*	"güzel, iyi",
biyiwçü	*biyüwçü*	"dansçı, oyuncu"

Bu olay, bazı kelimelerde onların yazılışlarına da aksetmiştir: *açuw* "öfke; kin", *asuw* "fayda", *awruw* "hastalık; hasta", *ayuw* "ayı".

2.3.2.4. Ünlü Düşmesi

2.3.2.4.1. Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi

Türkiye Türkçesinden aşina olduğumuz bu olay, gramerlik bir ses olayıdır: Bazı iki heceli kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında kelimenin açık orta hecesinde kalan ünlü düşer. Bu olay yazıda gösterilebilir.

boyun-um > *boynum* "boynum", *boyun-uŋ* > *boynuŋ* "boynun" vb.

oyun-a- > *oyna-* "oynamak", *orun-a-l-* > *ornalmaq* "dikilmek, ekilmek; tesis edilmek, yerleşmek", *orun-a-ş-* > *ornaşmaq* "yerleşmek".

2.3.3. ÜNSÜZLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

2.3.3.1. Tonlulaşma

p > b Değişmesi

/p/ ünsüzü ile biten kelimeler ünlü ile başlayan ek aldıklarında son sesteki /p/ ünsüzü tonlulaşarak /b/ sesine dönüşür; bu değişme yazıda gösterilir: *qap-ı* > *qabı* "(onun) çuvalı", *(baltanı) sap-ı* > *sabı* "(baltanın) sapı", *tep-im* > *tebim* "tefim".

q > ğ ve k > g Değişmesi

/q/ ve /k/ ünsüzleri ile biten kelimeler, ünlü ile başlayan ek aldıklarında son sesteki ünsüzler tonlulaşarak sırasıyla /ğ/ ve /g/ seslerine dönüşür; bu değişme yazıda gösterilir: *ayaq-ım* > *ayağım* "ayağım", *bilezik* > *bilezigim* "bileziğim" vb.

2.3.3.4. Ünsüz Benzeşmesi

Kumuk Türkçesinde ünsüz benzeşmelerinin hepsi de telâffuzda kalan, yazıya aksetmeyen benzeşmelerdir.

2.3.3.4.1. İlerleyici Ünsüz Benzeşmesi

tg > tk, tğ > tq ve td > tt Benzeşmeleri

Bu benzeşmeler ünsüz uyumu ile ilgilidir ve ilgili bahiste açıklanmıştır.

2.3.3.5. Ünsüz Düşmesi

/r/ Düşmesi

Çokluk ekinden sonra ilgi, yükleme veya yönelme hâli eklerinden birisi gelirse çokluk ekinin son ünsüzü olan /r/ düşer. Bu olay yazıda gösterilir. Bugünkü Kumuk Türkçesinde ilgi ve yükleme hâli ekleri aynı ek ile (-nı) ifade edilir (3. şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâli eki /-n/'dir). Örnekler:

Çokluk ekli isim	**İlgi ve yükleme hâli**	**Yönelme hâli**
yaş-lar "çoçuklar"	*yaşlanı*	*yaşlağa*
gişi-ler "kişiler"	*gişileni*	*gişilege*
üy-ler "evler"	*üyleni*	*üylege*

3. ŞEKİL BİLGİSİ

3.1.1. YAPIM EKLERİ

Yapım ekleri bölümünde ekler alfabetik sırayla sunulmuş, ses düzenleri ve işleklik dereceleri ilgili ekte anlatılmıştır.

3.1.1.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

/-A/ İki şekillidir: *-a, -e*. İşlek olmayan bir ektir: *uça* "kuyruk sokumu", *erke* "sevgili, gözde" (*erk* "saltanat, kudret, iktidar, gücü yeterlik" DLT), *xaba* "bakır güğüm; maşrapa", *xuma* "büyük, çamurdan yapılmış kâse (*xum* "kum; toz").

/-AgAy/ İşlek değildir: *solağay* "solak".

/-AldIrIk/ İki şekillidir: *-aldırıq, -eldirik*. İşlek olmayan bir ektir: *gözeldirik* "gözlük", *yüzeldirik* "sedef otu".

/-AlmAn/ Niteleme sıfatı olan iki kelimede tespit edilmiştir: *çaçalman* "uzun kıllı, uzun tüylü" (*çaçal* "kıllı, tüylü"), *başalman* "düzensiz, dağınık; keyfince davranan". Bu ek /-mAn/ şeklinde de alınabilir.

/-ArtkI/ İki şekillidir: *-artqı, -ertki.* İşlek olmayan bir ektir: Daha çok hayvan isimlerinde görülür: *gesertki* "kertenkele", *çeŋertki* "çekirge", *qumartqı* "ölmeden önce son yudum".

/-Aw/ İki şekillidir: *-aw, ew.* Sayı isimlerinden topluluk sayı ismi yapar. Bu isimler belirsizlik zamiri olarak kullanılabilir: *birew* "biri, birisi, bir kişi", *ekew* "ikisi, iki kişi, *üçew* "üçü, üç kişi", *dörtew* "dördü, dört kişi" vb.

/-çA/ İki şekillidir: -ça, -çe. Aşağıda açıklanan türden kelimeler yapar.

1) Sıfat ve hâl zarfı olarak kullanılan kelimeler yapar: *ayrıça* "bilhassa; ayrıca, tek başına, münferiden", *başğaça* "başkaca, kendine özgü", *qısğaça* "kısaca; kısa", *munça* "bunca, bu kadar", *oŋaça* "ayrı, tek, müstakil", *öztöreçe* "keyfince davranan".
2) Dil ismi yapar: *qumuqça, rusça, türkçe.* Kumuk Türkçesinde dil isimleri daha çok eksiz isim tamlaması ile ifade edilir: *qumuq til* "Kumuk dili", *rus til* "Rus dili", *türk til* "Türk dili" vb.
3) Küçültme ve benzerlik ismi yapar: *xalça* "küçük halı", *yaşılça* "sebze, zerzevat".

/-çAk/ İki şekillidir: *-çaq, -çek.* Hem isimlere hem de fiillere gelebilmektedir. Daha çok alet ve karakter isimlerinde görülür: *boyunçaq* "tasma", *tağımçaq* "(*boyna takılan*) süs, ziynet", *oyunçaq* "oyuncak", *gökçek* "güzel".

/-çAkI/ Ünlü uyumlarına girmeyen, tek şekilli bir ektir. İşlevi /-çA/ eki gibidir. Aslında "kadar" manasında çekim edatı olan *çaqı* kelimesinin bazı kelimelerde kalıplaşmış şeklidir. Ünlü uyumlarına girmemesi de bunun işaretidir: *munçaqı* "bunca, bu kadar, bu kadar çok", *neçaqı* "kaç; ne kadar", *onçaqı* "onca, o kadar, o kadar çok".

/-çAn/ İki şekillidir: *-çan, -çen.* İşlek değildir: *süyüwçan* "sevgi dolu", *taburçan* "seçkin, seçme; cins, asil", *boyçan* "boylu boslu", *oyçan* "düşünceli, dalgın".

/-çI/ En işlek isimden isim yapma eklerindendir. Ek ünsüzünün tonlu şekli yoktur. Ünlüsü, ünlü uyumlarına göre /ı, i, u, ü/ ünlülerinden biri olur. Düz ünlülü olduğu hâlde /w/ ünsüzüyle biten kelimelerde de kalınlık-incelik uyumuna göre ekin ünlüsü /u/ veya /ü/ olur ve böylece dört şekli vardır: *-çı, -çi, -çu, -çü.* Aşağıda açıklanan türden isimler yapar.

1) Meslek ve uğraşma ismi: *balıqçı* "balıkçı", *başmaqçı* "kunduracı", *yüzüwçü* "yüzücü", *emçi* "otacı", *araçı* "aracı; dünürcü", *yırçı* "şarkıcı".
2) Karakter ismi: *yalğançı* "yalancı", *çağıwçu* "jurnalci; iftiracı, kışkırtıcı", *hillaçı* "hilebaz; kurnaz", *günçü* "günücü, hasetçi; kıskanç".
3) Eklendiği ismin belirttiği görüşü, fikri, vb. benimseyenleri gösteren isim: *leninçi* "Leninci, Leninist", *milletçi* "milliyetçi".
4) Hayvan ismi: *balıqçı* "martı (kuşu)", *çabaqçı* "martı (kuşu)".

/-çIk/ İşlek olan isimden isim yapma eklerindendir. Ek ünsüzünün tonlu şekli yoktur. Ünlüsü, ünlü uyumlarına göre /ı, i, u, ü/ ünlülerinden biri olur. Düz ünlülü olduğu

hâlde /w/ ünsüzüyle biten kelimelere de kalınlık-incelik uyumuna göre ekin ünlüsü /u/ veya /ü/ olur ve böylece dört şekli vardır: *-çıq, -çik, -çuq, -çük*. Genellikle küçültme bildiren isimler yapar: *tilçik* "küçük dil, dilcik", *arqaçıq* "küçük tepe", *qılçıq* "kılçık (*başakta*)", *töbeçik* "tepecik", *qolçuq* "dere".

/-çIl/ Bir örneği tespit edilmiştir; o da meyil ifade eden isimdir: *qonaqçıl* "misafirperver, konuksever".

/-dAş/ İşlek bir ektir. Ek ünsüzünün tonsuz şekli yoktur. Ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna göre /a/ veya /e/ olur; böylece iki şekli vardır: *-daş, deş*. Beraberlik, ortaklık bildiren isimler yapar: *anadaş* "öz, anabir; kız kardeş", *maslakdaş* "hemfikir, dava arkadaşı; meslekdaş", *sırdaş* "samimî dost, sırdaş", *yoldaş* "arkadaş; yol arkadaşı, yoldaş".

/-gA/ İşlek değildir. Ek ünsüzü daima tonludur; ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna göre /a/ veya /e/ olur; yani iki şekillidir: -ğa, -ge. Şu kelimelerde görülür: *özge* "başka", *başğa* "başka", *birge* "birlikte, beraber", *qaşğa* "leke, sakar (*hayvan alnında*)".

/-gılt/ İşlek değildir. Belli bir renge benzer, çalar renk adı; renk gösteren sıfat: *qızğılt* "kızılımsı, kırmızımsı", *sarğılt* "sarımtırak, sarımsı".

/-ki/, /-gI/ Aitlik ekidir. İlgi hâli eki almış isimlere sadece **/-ki/** şekliyle eklenir: *meniki, onuki, barısınıki, birewnüki, başğasınıki*. Öteki isimlere eklendiğinde ek ünsüzü her zaman tonlu olur; ünlüsü ise kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *ertengi, axşamğı, kitapdağı, üydegi*. Bu ek, aşağıda açıklanan işlevlerde kullanılır.

1) Zaman ve yer zarflarına doğrudan birleşir ve onlarla ilgili sıfatlar yapar; bu tür kelimeler zamir olarak da kullanılabilir: *bugüngü* "bugünkü", *tünegüngü* "dünkü", *tañalağı* "yarınki", *ertengi* "sabahki", *haligi* "şimdiki", *bıltırğı* "geçen yılki", *endigi* "şimdiki"; *arigi* "ötedeki, öteki, öbürki", *berigi* "beriki".
2) İlgi hâlindeki şahıs, işaret ve belirsizlik zamirlerine ve diğer isim soylu kelimelere eklenir ve iyelik, aitlik görevi üstlenir. Bu durumdaki zamirler ilgi zamiri olarak da kullanılabilir: *meniki* "benimki, benim", *seniki* "seninki, senin", *onuki* "onunki, onun", *özümnüki* "kendiminki, kendimin"; *oxuwçunuki* "okuyucununki; öğrencininki", *İslamnıki* "İslam'ınki", *yaşnıki* "çocuğunki".

/-lAy/ İki şekillidir: *-lay, -ley*. Aslında zarf-fiil eki olan bu ek bazı kelimelerde kalıplaşmıştır: *bayağılay* "önceki gibi"; *birinçiley* "her şeyden önce; ilk olarak", *sawlay* "diri diri; bütün; baştan aşağı", *bulay* "böyle", *olay* "öyle", *gertiley* "hakikaten, filhakika".

/-lAyIn/ İki şekillidir: *-layın, leyin*. /-lay/ ekinin, eski /-n/ vasıta hâli ekiyle genişlemiş şeklidir. Zarf türünden olan şu kelimelerde kalıplaşmış olarak bulunur: *sawlayın* "diri diri; bütün, hep; baştan başa"; *yaşlayın* "gençlikte, gençken".

/-lI/ En işlek isimden isim yapma eklerindendir. Hemen hemen her türlü isme gelebilmesi, onu çekim eklerine yaklaştırır. Dört şekillidir: *-lı, -li, -lu, -lü*. /w/ ünsüzüyle

biten isimlere de yuvarlak ünlülü şekliyle gelir: *tatıwlu* "tatlı, lezzetli", *perdewlü* "perdeli, zarlı", vb. Aşağıda açıklanan türden kelimeler yapar.

1) Eklendiği ismin karşıladığı kavrama sahip olunduğunu bildiren sıfat yapar: *atlı* "atı olan; süvari", *aburlu* "saygılı, saygın", *ahamiyatlı* "ehemmiyetli, mühim, önemli".
2) Millet, ülke, şehir, vb. isimlere gelerek bağlılık, mensubiyet bildiren sıfat ve isim yapar: *Mahaçqalalı* "Mahaçkalalı", *Dağıstanlı* "Dağıstanlı", *Gürcülü* "Gürcü".
3) Bazı isimlerde kalıplaşmış olarak bulunur; bu isimler sıfat olarak da kullanılabilir: *belgili* "tanıdık; meşhur", *adatlı* "mutat, olağan; geleneksel", *albaslı* "cadı".

/...-lI ...-lI/ Bu eki almış kelimeler tekrar gruplarında kullanılır: *yuxulu-uyawlu* "uyur uyanık", *çiyli-bişli* "çiğli pişkinli, yarı pişmiş", *tawlu-tüzlü* "dağlı ovalı, dereli tepeli", *allı-güllü* "muhtelif renklerde, rengârenk", *mallı-mülklü* "mallı mülklü, varlıklı".

/-lIk/ En işlek isimden isim yapma eklerindendir. Dört şekillidir: *-lıq, -lik, -luq, -lük.* Aşağıda açıklanan türden kelimeler yapar.

1) Yer ismi: *ağaçlıq* "ağaçlık, orman", *batmaqlıq* "bataklık", *taşlıq* "taşlık".
2) Alet ve eşya ismi: *otluq* "yemlik", *günlük* "şemsiye".
3) Soyut isim: *artıqlıq* "avantaj; üstünlük", *asıllıq* "asillik, asalet", *awamlıq* "cahillik, cehalet".
4) Topluluk ismi: *aşarlıq* "erzak, kumanya", *aşlıq* "hububat", *ösümlük* "bitki".
5) Meslek, görev ismi: *avtorluq* "yazarlık, müelliflik", *doktorluq* "doktorluk".
6) /-çI/ ekiyle birlikte meslek ve görev ismi yapması daha işlektir: *palçılıq* "falcılık işi ve mesleği", *pehliwançılıq* "pehlivanlık", *bawçuluq* "bağcılık, bahçecilik".
7) Mikdar, ölçü ismi: *aylıq* "(bir) aylık", *yıllıq* "(bir) yıllık", *cumalıq* "(bir) haftalık", *(bir) manatlıq* "(bir) rublelik", *ömürlük* "ömür boyu".
8) Müessese ismi: *paçalıq* "devlet", *ministerlik* "bakanlık", *elçilik* "elçilik".

/-(I)nçI/ En işlek isimden isim yapma eklerindendir. Ünlüyle biten isimlere doğrudan, ünsüzle bitenlere yardımcı ünlü ile gelir. Ek ünlüleri kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumuna göre /ı, i, u, ü/ ünlülerinden biri olur; /ç/ ünsüzü daima tonsuzdur; yani dört şekli vardır: -(ı)nçı, -(i)nçi, -(u)nçu, -(ü)nçü. Aşağıda açıklanan türden kelimeler yapar.

1) Sayı isimlerinden sıra sayı sıfatları yapar: *birinçi* "birinci", *ekinçi* "ikinci", *üçünçü* "üçüncü", *dörtünçü* "dördüncü", *beşinçi* "beşinci", *altınçı* "altıncı" vb.
2) Soru sıfatı yapar: *neçençi* "kaçıncı".
3) *orta* "orta" ve *axır* "son" isimlerine de gelir: *ortançı* "ortanca (evlât)", *axırınçı* "sonuncu".

/-rAk/ İki şekli vardır: *-raq, -rek.* Hâl ve mikdar zarfı olarak da kullanılabilen sıfatlarda bulunur: *alaşaraq* "alçak, düşük; alçakça", *giççirek* "küçük, nispeten küçük", *astaraq* "sessizce, yavaşça", *qısğaraq* "kısa, kısaca".

/-sIz/ En işlek isimden isim yapma eklerindendir. /-lı/ eki gibi hemen hemen her türlü isme gelebilmesi, onu çekim eklerine yaklaştırır. /-lı/ ekinin olumsuzudur. Dört şekli vardır: *-sız, -siz, -suz, -süz.* /w/ ünsüzüyle biten isimlere de yuvarlak ünlülü şekliyle gelir: *sawsuz* "hastalıklı", *tergewsüz* "dikkatsiz, dalgın", vb.

Bir şeyden mahrum olma, yoksun olma bildiren; zarf ve isim olarak da kullanılabilen sıfatlar yapar: *abursuz* "saygısız; kendisine hürmet edilmeyen", *accalsız* "ölümsüz", *bağımsız* "barınaksız, kimsesiz", *xaparsız* "birdenbire, ansızın".

/-suw/ İşlek değildir. Tek şekilli bir ektir. Hâl zarfı olarak da kullanılabilen sıfatlar yapar: *qızğançsuw* "cimri, hasis", *salqınsuw* "isteksizce, soğuk bir eda ile", *üstdensuw* "üstünkörü; kibirli, mağrur", *öktemsuw* "gururlu, kibirli".

/-şılt/ Tek şekilli bir ektir. Renk isimlerine gelerek o renge benzerlik ifade eden sıfatlar yapar: *aqşılt* "beyazımsı, beyazımtırak", *gökşılt* "mavimsi; yeşilimsi".

/-şumal/ Tek şekilli bir ektir. Renk isimlerine gelerek o renge benzerlik ifade eden sıfatlar yapar: *aqşumal* "beyazımsı", *gökşumal* "mavimsi; yeşilimsi".

/-w/ İşlek olmayan, tek şekilli bir ektir. Küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapar:

İnsan isimlerinde: *anaw* "annecik", *dadaw* "amcacık, dayıcık", *apaw* "valide hanımcık, ninecik", *ağaw* "amcacık", *eçiw* "halacık", *baciw* "teyzecik".

Hayvan isimlerinde: *gidiw* "keçi yavrusu", *baliw* "mandacık".

/-y/ Tek şekilli bir ektir. Aşağıda açıklanan türden kelimeler yapar.

1) Akrabalık isimlerine gelerek saygı ve sevgi ifadesi verir: *apay* "valide hanımcık, ninecik", *abay* "ninecik", *abiy* "babacık".
2) Bazı özel isimlerin sonunda bulunur: Ağay "erkek özel adı", Abiy "erkek özel adı", Abay "kadın özel adı".
3) Küçültme isimleri yapar: *qalaqay* "kasket", *qaqay* "tatlı, şekerleme (çocuk dilinde)", *qartaqay* "tinton, afacan (*çok akıllı çocuk*)", *qapay* "küçük fes".

3.1.1.2. Fiilden İsim Yapma Ekleri

/-Ak/ İşlek bir ektir. İki şekillidir: *-aq, -ek.* Aşağıda açıklanan türden kelimeler yapar.

1) Alet, eşya, nesne ismi ismi: *biçaq* "bıçak", *oraq* "orak; ekin biçme", *sızaq* "şerit, kuşak; çizgi, hat", *gesek* "parça, kısım; lokma".
2) Fail ve insanla ilgili vasıf ismi: *qaçaq* "çapulcu, yağmacı, soyguncu, eşkıya; kaçak", *qonaq* "konuk", *sarsaq* "ahmak, akılsız".
3) Organ ismi: *quçaq* "kucak; sine; çevre".

/-Al/ İşlek olmayan bir ektir: *qural* "alet, vasıta", *çatal* "çatı, iskelet", *sığal* "mine; emaye", *çaçal* "uzun kıllı, saçı dağınık".

/-AnAk/ İşlek değildir: *sığanaq* "çisenti, ahmak ıslatan", *tegenek* "diken".

/-AwUç/ İki şekli vardır: *-awuç, -ewüç.* İşlek değildir: *qırawuç* "rende", *aldatawuç* "yalancı, madrabaz, hilekâr", *yanawuç* "bileği taşı", *ürkewüç* "ürkek".

/-ç/ Tek şekli vardır. İşlek bir ektir. /n/ ünsüzü ile biten dönüşlü fiillere gelir. Aşırılık ifadesi taşıyan hareket hâlini veya vasfını gösteren isim yapar: *aylanç* "dolaşık, dolambaçlı", *bezenç* "süs, ziynet", *cirgenç* "alçak, iğrenç, rezil", *yıbanç* "eğlence, neşe, şenlik", *qızğanç* "açgöz; hasis, cimri", *qorqunç* "tehlike; korku".

/-çAk/ İki şekillidir: *-çaq, -çek.* İşlek değildir: *erinçek* "tembel", *qurçaq* "kukla", *bağınçaq* "ayak bileği çıkıntısı", *emçek* "meme".

/-çAn/ İki şekillidir: *-çan, -çen.* İşlek değildir: *uyalçan* "utangaç, çekingen", *qoşulçan* "melez, katışık, muhtelif cinsten", *iyerçen* "yardımcı unsur (gramer terimi); taraftar".

/-çIk/ Dört şekli vardır: *-çıq, -çik, -çuq, -çük.* Genellikle /n/ ünsüzüyle biten fiillere gelir: *aylançıq* "topaç; dönemeç, viraj", *bulğançıq* "bulanık", *qabarçıq* "kabarcık", *maqtançıq* "övüngen, kendini beğenmiş", *üyrençik* "alışkın, alışık".

/-gAk/ Az işlektir. İki şekli vardır: *-ğaq, -gek.* Genellikle vasıf isimleri yapar: *tayğaq* "kaygan", *yarğaq* "zayıf, kuru", *turğaq* "nöbetçi", *tulğaq* "doğum sancısı".

/-gI/ İşlek bir ektir. Genellikle alet ve nesne ismi yapar: *çalğı* "tırpan", *çapğı* "satır", *içki* "alkollü içki", *sürgü* "rende", *tepki* "çapa, kazma".

/-gIç/ Dört şekillidir: *-ğıç, -giç, -ğuç, -güç.* İşlek bir ektir. Genellikle alet, çeşitli eşya, nesne ve hayvan ismi yapar: *açğıç* "anahtar", *batğıç* "merdiven", *burğuç* "tıkaç", *ilgiç* "aşkı", *uyutğuç* "maya", *süzgüç* "süzgeç, kevgir", *yırtğıç* "yırtıcı (hayvan)", *sıyırtğıç* "sığırcık kuşu".

/-gIn/ Dört şekillidir: *-ğın, -gin, -ğun, -gün.* İşlek bir ektir.

1) İşin, oluşun sonucu: *çapğın* "akın, baskın; saldırı", *qırğın* "katliam; telefat", *taşğın* "sel, su baskını", *pusğun* "pusu", *sürgün* "sürgün", *uçğun* "kıvılcım".
2) Vasıf ismi: *qızğın* "kızgın; ateşli; heyecanlı", *yaşırtğın* "sır; gizli, esrarlı", *gesgin* "keskin; dik, sarp".

/-I/ Dört şekli vardır: -ı, -i, -u, -ü. çeşitli isimler yapar: *ayrı* "ayrı, tek, münferit; müstakil", *tolu* "dolu, tam; ayrıntılı", *qattı* "katı, sert", *ölü* "ölü", *qalqı* "dam, çatı".

/-(I)k/ Ünsüzü /q/ veya /k/ olabilir; ünsüzle biten fiillere, ünlü uyumlarına göre bir yardımcı ünlü alarak gelir: *-(ı)q, -(i)k, -(u)q, -(ü)k.* İşlek bir ektir. Aşağıda açıklanan türden kelimeler yapar.

1) Alet ve eşya ismi: *elek* "elek", *harsillek* "salıncak (*harsille-* sallamak)", kürek", *qazıq* "kazık, takoz", *taraq* "tarak; tırmık", *töşek* "döşek", *uçuruq* "uçurtma".
2) Vasıf ismi ve soyut isim: *açıq* "açık", *aqsaq* "topal; kusurlu", *arıq* "zayıf, arık", *oynaq* "oynak, afacan", *teşik* "delik", *çirik* "çürük", *esirik* "sarhoş", *süzük* "duru, berrak".
3) Somut isim (vücutla ilgili isimler): *üfürük* "sidik torbası, mesane", *qaqırıq* "balgam", *tükürük* "tükürük", *şişik* "şiş, yumru, ur, ödem".
4) Yer ismi: *awlaq* "tarla; kır, bozkır", *qısıq* "boğaç, derbent", *yaylaq* "dağlardaki yazlık otlak, yaylak, mera".

/(I)m/ Tek şekli vardır; ünsüzle biten fiillere, ünlü uyumlarına göre bir yardımcı ünlü alarak gelir: *-(ı)m, -(i)m, -(u)m, -(ü)m.* İşlek bir ektir. Aşağıda açıklanan türden kelimeler yapar.

1) İş ismi: *ağım* "akış, akım", *aldam* "aldatma, iğfal (etme)", *bağım* "bakım, bakma, hizmet", *bölüm* "bölme", *qaytım* "dönme, dönüş".

2) İşin, hareketin sonucunda elde edilen sonuç, soyut isim: *aldam* "düzen, dolap, hile", *bilim* "bilgi; tahsil; eğitim; bilim", *gelim* "gelir", *qurum* "teşkilât, kurum; duman kurumu", *tüşüm* "ürün, mahsül; kâr, gelir".

3) Ölçü ifade eden isim: *baylam* "demet, tutam, bağ", *çaqırım* "verst (*1,06 km.'ye eşit uzunluk ölçüsü*)", *tizim* "sıra, dizi", *yarım* "yarım, yarı, buçuk".

/-mA/ İki şekli vardır: *-ma, -me.* İşlek bir ektir. Aşağıda açıklanan türden kelimeler yapar.

1) iş ismi yapma görevinde işlek değildir: *basma* "basma, baskı", *gezme* "gezinme, gezme". Kumuk Türkçesinde iş ismi yapan ekler /-(I)w/ ve daha az işlek olarak /–(I)ş/ ekleridir.

2) İş ve hareket neticesinde ortaya çıkan hâl, vasıf ismi ve soyut isim: *quyulma* "girdap, burgaç", *aylanma* "girdap; daire; çember; dolambaçlı; geçit", *burma* "kıvrık, kıvırcık", *qoşma* "birleşik; katışık, melez".

3) Alet, eşya, çeşitli nesne isimleri: *yarma* "yarma; bulgur", *yazma* "yazma, el yazması", *dolma* "dolma (yemek)", *çaçma* "saçma (*tüfekte*)", *sürme* "sürme, rastık".

4) Hastalık ismi: *çartlama* "çıban", *kökleme* "çıban", *güydürme* "abse, çıban", *göpürme* "deride sulu kabarcık, deride sıvı kesecik".

/-mAç/ İki şekli vardır: *-maç, -meç.* İşlek değildir. Alet, eşya ve nesne ismi yapmıştır: *tüymeç* "halka şeklinde olan iç yağı", *yırmaç* "sökük, delik", *qısmaç* "mengene, pres, cendere", *uwmaç: uwmaç şorpa* "duru çorba".

/-mAk/ İki şekli vardır: *-maq, -mek.* İşlek bir ektir.

1) Asıl işlevi, fiillerden hareket ismi yapmaktır, dolayısıyla bütün fiillere getirilebilir: *açıqmaq* "acıkmak", *qaramaq* "bakmak", *süymek* "sevmek; istemek", *ölçemek* "ölçmek", *yapmaq* "kapatmak", *minmek* "binmek".

2) Kalıcı isim yaptığı da görülür: *batmaq* "yapışkan çamur; bataklık", *qarmaq* "çengel, kopça; olta", *tarmaq* "kol, branş, alan", *ilmek* "düğüm, ilmek, ilmik".

/-mUq/ İşlek olmayan bir ektir. Yalnız yuvarlık ünlülü şekilleri vardır: *bulamuq* "un çorbası", *burşumuq* "geceleyin koyun, at vb. sürüsü yerleştirilen açık alan", *qaramuq* "toprakta açılmaş ark (*sulama için*)".

/-(I)n/ Tek şekli vardır; ünsüzle biten fiillere, ünlü uyumlarına göre bir yardımcı ünlü alarak gelir: *-(ı)n, -(i)n, -(u)n, -(ü)n.* İşlek bir ektir. Aşağıda açıklanan türden kelimeler yapar.

1) Somut isim: *gelin* "gelin", *yayın* "yayın balığı".

2) İnsan uzvu: *buwun* "mafsal, eklem; hece".

3) Soyut isim: *cıyın* "toplantı", *oyun* "oyun; hile, aldatma, hilekârlık", *quwun* "tehlike işareti, tehlike; panik", *sarın* "şarkı; türkü; mani", *boran* "tipi, kar fırtınası".

4) Eşya, nesne, somut isim: *yaşın* "yıldırım; şimşek", *sawun* "sağımlık hayvan; sağma, sağım", *yawun* "yağmur", *tüyün* "düğüm" *tütün* "duman".

/-(I)nqI/ Dört şekli vardır; ünsüzle biten fiillere, ünlü uyumlarına göre bir yardımcı ünlü alarak gelir: *-(ı)nqı, -(i)nki, -(u)nqu, -(ü)nkü.* Az işlek bir ektir. Bazı vasıf isimlerinde görülür: *qatanqı* "zayıf, cılız, *salınqı* "sarkık", *göterinki* "yüksek, yüce, ulvî"; *awunqu* "eğik, meyilli, yana yatık", *büldürünkü* "belirsizce, belli belirsiz".

/(I)ş/ Tek şekli vardır; ünsüzle biten fiillere, ünlü uyumlarına göre bir yardımcı ünlü alarak gelir: *-(ı)ş, -(i)ş, -(u)ş, -(ü)ş.* İşlek bir ektir.

1) Fiil ismi yapar: *yürüş* "yürüyüş, yürüme", *alış* "alış, alma", *çığış* "çıkış, çıkma", *yazılış* "yazılış, yazılma", *geliş* "geliş", *tiziliş* "diziliş, dizilme", *yürüş* "yürüme, yürüyüş". Aynı işlevde kullanılan /-(ı)w/ eki daha işlektir.

2) Fiille ilgili çeşitli kalıcı isimler: *aralaş* "melez, katışık", *alış-beriş* "alış veriş", *beriliş* "yayın (tv, radyo)", *uruş* "savaş; kavga", *aytılış* "telâffuz", *qarğış* "kargış, beddua", *qayğırış* "taziye", *tanış* "tanış, tanıdık", *quruluş* "inşaat; düzen, rejim", *güntuwuş* "doğu".

/(I)w/ Tek şekli vardır; ünsüzle biten fiillere, ünlü uyumlarına göre bir yardımcı ünlü alarak gelir: *-(ı)w, -(i)w, -(u)w, -(ü)w.* Bu ekin düz ünlülü şekilleri de yuvarlak telâffuz edilir. Ayrıca bu ekten sonra gelen dar ünlülü eklerin sadece yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılır: *yaşawum, yaşawubuz* gibi. İşlek bir ektir.

1) Fiilerden iş ismi yapar. Türkiye Türkçesindeki /–mA/ ekinin işlevindedir. Gerçi Kumuk Türkçesinde de /-mA/ eki vardır, ama daha çok kalıcı isim yapmıştır. Kumuk Türkçesinin asıl iş ismi yapan eki /-(I)w/ ekidir: *abdıraw* "şaşkınlık, şaşırma", *aŋlaw* "anlama, kavrama", *boyaw* "boyama", *yılaw* "ağlama, ağlayış", *saylaw* "seçme, oy verme", *betlew* "başa kakma; ayıplama", *açıw* "açma, açış", *yoluğuw* "karşılaşma, görüşme".

2) Kalıcı soyut isim ve hareketten doğan isim yapar: *aŋlaw* "bilinç, şuur; idrak", *ayaw* "merhamet", *yoraw* "tahmin, zan; dilek", *sanaw* "sayı, adet", *sınaw* "sınav, test; deney, tecrübe", *talaw* "yağma, talan, çapul".

3) Kalıcı somut isim: *çığıw* "şiş, tümör, çıban", *salıw* "düğünde davetliler tarafından verilen para hediyesi", *boyaw* "boya", *talaw* "kötü tabiatlı tümör".

4) Yer isimleri: *oyuw* "oyuntu, çukur", *yatıw* "yatma yeri, ocağın yatmağa yarar çıkıntısı", *yaylaw* "yayla", *tarlaw* "tarla".

/-wUç/ Düz ünlülü şekli olmayan ekin iki şekli vardır: *-wuç, -wüç.* İşlek bir ektir.

1) Alet ve eşya isimleri: *bulğawuç* "kürekçik", *sebiwüç* "püskürgeç", *tırnawuç* "tırmık; tarak", *küylewüç* "gübre", *tüyrewüç* "toplu iğne".

2) İnsan alışkanlakları, karakter, huy belirten isim ve vasıf ismi: *oynawuç* "oyun düşkünü", *urlawuç* "hırsız", *yılawuç* "sulu göz, çok ağlayan".

3) Gramer terimleri: *baylawuç* "bağlaç", *belgilewüç* "niteleyici, belirleyici".

/-wUk/ Düz ünlülü şekli olmayan ekin iki şekli vardır: *-wuq, -wük.* Az işlek bir ektir. Çeşitli isimler yapmıştır: *çırmawuq* "sarmaşık", *çertlewük* "fındık", *çaçırawuq* "damla, serpinti", *sızlawuq* "çıban", *yaŋırawuq* "yüksek ve tiz, çınlayan (ses)".

/-wUr/ Düz ünlülü şekli olmayan ekin iki şekli vardır: *-wur, -wür.* İşlek değildir: *talawur* "çapul, yağma, soygun", *bulğawur* "karışıklık, düzensizlik".

3.1.1.3. İsimden Fiil Yapma Ekleri

/-A/ İki şekillidir: *aşa-* "yemek", *boşa-* "boşalmak; zayıflamak, takati kesilmek", *oyna-* "oynamak", *qıyna-* "canını sıkmak; rahatsız etmek; eziyet etmek", *sana-* "saymak", *sarna-* "ötmek, cıvıldamak; şarkı, türkü söylemek" (*sarın* "şarkı, türkü, mani").

/-Al/ İki şekillidir: *-al, -el.* İşlek değildir: *azal-* "azalmak, eksilmek", *tüzel-* "düzelmek; iyileşmek".

/-Ar/, /-(I)r/ Ünlü ile biten isimlere *–r*, ünsüzle bitenlere *–ar, -er* şekli getirilir. Az işlek bir ektir. Genellikle sıfatlardan fiil türetir; taklidî kelimeleri de fiilleştirebilir: *ağar-* "ağarmak", *aqır-* "bağırmak", *bozar-* "*birini can sıkıntısı içinde* beklemek, gözlemek", *yaŋır-* "tazeleşmek, dinçleşmek", *ökür-* "uğuldamak, vızıldamak; böğürmek".

/-ay/ Az işlek bir ektir. Genellikle sıfatalara gelerek olma bildiren geçişsiz fiiller türetir: *çonqay-* "eğilmek" (*çonq* "çukur, kuyu"), *muŋay-* "kederlenmek, mahzun olmak, efkârlanmak, üzülmek", *qartay-* "ihtiyarlamak, yaşlanmak".

/-DA/ Dört şekillidir: *-da, -de, -ta, -te.* İşlek değildir: *alda-* "aldatmak; baştan çıkarmak", *hayda-* "sürmek, dışarı çıkarmak, sevk etmek", *qısta-* "acele ettirmek, sıkıştırmak; üstelemek", *tapta-* "çiğnemek, ayakları altında ezmek".

/-gAr/ İki şekillidir: *-ğar, -ger.* İşlek değildir: *başğar-* "değişmek", *esger-* "hatırlamak, anmak", *qutğar-* "kurtarmak", *suğar-* "sulamak", *yaşğar-* "yeşermek".

/-I/ Dört şekli vardır: *-ı, -i, -u, -ü.* Genellikle tek heceli sıfatlara ve taklidî kelimelere gelir: *awru-* "hastalanmak; ağrımak", *bayı-* "zenginleşmek", *begi-* "sağlamlaşmak; kuvvetlenmek", *biyi-* "dans etmek", *çoqu-* "gagalamak".

/-(I)k/ Ünsüzle biten isimlere yardımcı ünlü alarak gelir: *-(ı)q, -(i)k, -(u)q, -(ü)k.* Olma ifade eden geçişsiz fiiller türetir: *açıq-* "acıkmak", *birik-* "birleşmek, bir araya gelmek; yara kapanmak", *çınıq-* "dayanıklığı artmak, sağlamlaşmak", *yoluq-* "karşılaşmak".

/-lA/ İki şekillidir: *-la, -le.* En işlek isimden fiil yapma ekidir. Hemen hemen bütün isim tabanlarına gelebilir. Aşağıda açıklanan görevlerde kullanılır.

1) Eklendiği isim tabanının ifade ettiği nesne ile yapılan iş, hareket: *baltala-* "baltalamak", *egewlemek* "eğelemek, bilemek", *itiwlemek* "ütülemek".
2) Eklendiği ismin ifade ettiği nesneyi yapmak, meydana getirmek, onu işe, harekete çevirmek: *abatla-* "yürümek, adımlamak", *oyla-* "düşünmek", *qolla-* "istifade etmek, kullanmak", *zulmula-* "zulmetmek".

3) Eklendiği ismin belirttiği şeyin bir başka şeyde bulunur hâle gelmesini; o hâle dönüşmesini sağlamak, ondan bir parça ilâve etmek veya tamamen ona dönüştürmek: *ağula-* "zehirlemek" *altınla-* "altınla süslemek, tezyin etmek", *asfaltla-* "asfaltlamak".

4) Taklidî kelimeleri fiile dönüştürmek; bu durumda o taklidi yapmayı veya o ünlemin karşıladığı sesi çıkarmayı ifade eder[32]: *dırılla-* "çene çalmak, gevezelik etmek", *hantsılla-* "inlemek, cıyaklamak", *mawulla-* "miyavlamak", *xorulla-* "horuldamak, horlamak".

5) Sayı isimlerine getirildiğinde bir işi o sayı kadar yapmayı ifade eder: *qırqla-* "dinî inançlar gereği köpeğin, domuzun dokunduğu yeri kırk kere yıkamak, kırklamak" *ekile-* "ikilemek; iki misline çıkarmak; iki defa tekrarlamak".

/-sA/ İşlek değildir: *suwsa-* "susamak".

/-sIn/ Dört şekli vardır: *-sın, -sin, –sun, -sün*. Az işlektir. Genellikle sıfat türünden kelimelere gelerek duygu, kanaat, niyet, tavır bildiren fiiller yapar: *awursın-* "yüksünmek", *azsın-* "azınsımak", *boysın-* "tâbi olmak, itaat etmek", *qıyınsın-* "yüksünmek", *suwuqsın-* "üşümek".

3.1.1.4. Fülden Fiil Yapma Ekleri

3.1.1.4.1. Çatı Ekleri

/-(I)l/ Edilgenlik ekidir. /l/ ünsüzü hariç, diğer ünsüzlerle biten fiillere ünlü uyumlarına göre /ı, i, u, ü/ ünlülerinden birini alarak gelir. *aytıl-* "söylenmek, denmek, denilmek", *bağıl-* "bakılmak, hizmet edilmek", *bacarıl-* "becerilmek, yapılmak, edilmek; mümkün olmak", *batdırıl-* "batırılmak", *cuwul-* "yıkanmak", *iritil-* "eritilmek", *iyiril-* "eğirilmek", *qazıl-* "kazılmak", *qurul-* "kurulmak, tesis edilmek; yapılmak, inşa edilmek", vb.

/l/ Ünsüzü ile biten fiillerin edilgen şekli /-(I)n/ ekiyle yapılır: *alın-* "alınmak", *bilin-* "bilinmek", *bölün-* "bölünmek", *çalın-* "biçilmek", *yülün-* "tıraş edilmek; tıraş olmak".

/-lA/ ve ekiyle yapılmış fiillerin de edilgen şekli her zaman /-(I)n/ ekiyle yapılır: *ağulan-* "zehirlenmek", *küylen-* "gübrelenmek; akord edilmek", vb.

/-(I)n/ Dönüşlülük ekidir. Ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere ise ünlü uyumlarına göre /ı, i, u, ü/ ünlülerinden birini alarak gelir. Asıl işlevi dönüşlü fiiller yapmaktır: *bezen-* "bezenmek, süslenmek", *cuwun-* "yıkanmak", *giyin-* "giyinmek", *görün-* "görünmek", *maqtan-* "övünmek", *xaşın-* "kaşınmak".

/-n/ eki aynı zamanda /-lA/ ekli fiiller ile kök hecesinde /l/ ünsüzü bulunan fiillere gelerek edilgen fiiller yapar; bu tür fiillerin bazılarında aynı zamanda dönüşlülük anlamı da vardır: *bilen-* "bilenmek; *mecazen bir şeye* iyice hazırlanmak", *bilin-* "bilinmek", *bölen-* "kirlenmek, pislenmek", *hazirlen-* "hazırlanmak", *ilin-* "takılmak, ilişmek; tutunmak; kendini asmak", *qaplan-* "kendini örtmek, gizlenmek; kaplanmak".

[32] Hangişiyev (1995, s. 159), taklidî kelimelerden fiil yapan eki /-ılla/ olarak verir.

/-(I)ş/ İşteşlik ekidir. Ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere ise ünlü uyumlarına göre /ı, i, u, ü/ ünlülerinden birini alarak gelir. Ekin asıl işlevi işteşliktir: *dawlaş-* "birbiriyle kavga etmek; çekişmek; birbirinden hak talep etmek", *atış-* "birbirine atmak; karşılıklı ateş etmek", *oylaş-* "hep birlikte düşünmek", *qıçırış-* "birbirine bağırıp çağırmak birbirini çağırmak", *öbüş-* "öpüşmek".

Ek, bazı fiillerde dönüşlülük görevi üstlenmiştir; bu fiillerden bazılarında işteşlik anlamı da vardır: *aralaş-* "karışmak; karmakarışık olmak", *ornaş-* "yerleşmek, yurtlanmak", *oylaş-* "düşünmek".

Olma bildiren geçişsiz fiiller türettiği de olur: *yetiş-* "yetişmek, büyüyüp gelişmek".

İşlevini kaybettiği fiiller de vardır: *atış-* "atmak, fırlatmak; ateş etmek", *boluş-* "yardım etmek", *hisaplaş-* "*birini, bir şeyi* dikkate almak, hesaba katmak", *olturuş-* "uzun bir süre için oturmak; yerleşmek", *sıyış-* "*bir yere, bir şeye* sığmak".

/-Ar/, /-(I)r/ Geçişlilik ekidir. Tek heceli ve ünsüzle biten fiillere gelir; geçişli fiiller yapmıştır: *tüşür-* "düşürmek; indirmek", *giyir-* "sokmak, saplamak", *geter-* "gidermek", *qaytar-* "geri vermek, iade etmek; çevirmek", *çüyür-* "sıvamak, çemremek; kabartmak; bükmek" (*çüy-* "yukarı atmak"), *cıyır-* "kıvırmak, dürmek; daraltmak, büzmek", *yaşır-* "saklamak, gizlemek".

/-DAr/ Geçişlilik ekidir. Çok az örneği vardır: *awdar-* "devirmek, yere yıkmak" (*aw-* "düşmek, yıkılmak; eğilmek").

/-dIr/, /-tIr/ En işlek geçişlilik ekidir. Yalnızca ünsüzle biten fiillere gelir. Ekin /-tIr/ şekli sadece dört fiilde tespit edilmiştir: *geltir-* "getirmek", *oltur-* "oturmak", *toltur-* "doldurmak", *öltür-* "öldürmek". Öteki fiillere ekin /-dIr/ şekli gelir; ek ünsüzleri değişmez, ünlüsü uyumlara göre /ı, i, u, ü/ ünlülerinden birisi olur: *atdır-* "attırmak; ateş ettirmek; patlatmak", *yandır-* "yakmak", *belsendir-* "heveslendirmek, coşturmak", *yabuşdur-* "yapıştırmak; döğüştürmek", *öçükdür-* "kışkırtmak", *ösdür-* "büyütmek".

Geçişlilik eki olarak /-(I)r/ ekini alması beklenen şu fiiller de /-dIr/ eki alırlar: *batdır-* "batırmak; kirletmek, pislemek" *bitdir-* "bitirmek; kaldırmak, son vermek", *yetdir-* "tevdi etmek, teslim etmek, ulaştırmak". Bazı fiillerde /-dIr/ eki işlevini kaybetmiştir: *utdur-* "kaybetmek, yenilmek" (*Biz utdurmasbız* "Biz yenilmeyiz" KRS).

/-gIr/ Geçişlilik ekidir. İşlek değildir: *sızğır-* "ıslık çalmak, vızıldamak", *qaygır-* "kederlenmek, üzülmek, ye'se kapılmak; endişe etmek".

/-gIz/ Geçişlilik ekidir. İşlek değildir: *tirgiz-* "diriltmek", *turğuz-* "kaldırmak".

/-t/ Geçişlilik ekidir. Daha çok ünlüyle biten fiiller olmak üzere ünsüzle biten fiillere de gelir. Bu ünsüzler de ancak / l, r, y/ akıcı ünsüzleri olabilir. Ünsüzle biten fiillere gelirken de doğrudan, yardımcı ses almadan eklenebilir.

/-t/ eki, hem geçişli hem de geçişsiz fiillere gelebilir: Geçişsiz fiilleri, geçişli fiil; geçişli fiilleri ise etttirgen fiil hâline getirir: *awrut-* "ağrıtmak, hastalanmaya yol açmak", *bayıt* "zenginleştirmek", *biyit-* "dans ettirmek", *isit-* "ısıtmak", *oşğut-* "mide bulandırmak" (*oşğu-* "midesi bulanmak"), *qartayt-* "yaşlandırmak, ihtiyarlatmak", *qutult-* "kurtarmak", *qutğart-* "kurtartmak", *sındırt-* "kırdırtmak" vb.

/-t/ eki, bazı fiillerde işlevini kaybetmiştir: açıt- *"yanıklık hissetmek (*meselâ ağız içinde*); sızlamak"*, awuzlandır- *rızasını almak, muvaffakiyetini almak"*.

/-Iz/ Geçişlilik ekidir. Kalıplaşmış ve işlevini kaybetmiş olarak birkaç fiilde görülür: *ağız-* "akmak, boşanmak", *tamız-* "damlamak (ikinci anlamı damlatmak)".

/-mA/ Olumsuzluk eki Olumsuzluk eki bütün fiillere gelir: *alma-* "almamak", *başlama-* "başlamamak", *aytma-* "söylememek", *berme-* "vermemek", *söyleme-* "konuşmamak" vb.

3.1.1.4.2. Diğer fiilden fiil yapma ekleri

/-A/ Az kullanılan bir ektir. *küle-* "gülmek", *ölçe-* "ölçmek", *sora-* "sormak", *büre-* "(dudağı) yuvarlaklaştırmak; bağlamak, tutturmak".

/-AlA/ Birkaç fiilde görülen bir ektir: *atala-* "karıştırmak, karmak; çalkalamak", *oqala-* "ezmek, mıncıklamak; ovmak", *qorala-* "geçindirmek, beslemek", *quwala-* "kovalamak", *sebele-* "serpelemek".

/-GA/ Birkaç fiilde görülen bir ektir. Tespit edilen örneklerin bazılarında eklendiği fiil tabanı bugünkü dilde yaşamamaktadır: *çayqa-* "sallamak; çalkalamak" (*çay-* "çalkamak"), *bürke-* "bürümek, kaplamak", *tirke-* "takmak, monte etmek", *bulğa-* "çalkamak; bulandırmak".

/-(I)k/ Ünsüzle biten isimlere yardımcı ünlü alarak gelir. Olma ifade eden geçişsiz fiiller türetir: *ayıq-* "ayıkmak; uyanmak", *buyuq-* "büzülmek, sessizleşmek", *dewrük-* "ürkmek", *örçük-* "sinirlenmek", *soruq-* "solmak, biraz kurumak".

/-msIrA/ Birkaç fiilde görülen bir ektir: *külemsire-* "gülümsemek", *yılamsıra-* "ağlamaklı olmak".

/-(I)rA/ Birkaç fiilde görülen bir ektir: *çaçıra-* "sıçramak", *süyre-* "sürüklemek", *tüyre-* "iğneyle tutturmak; iliştirmek", *üyre-n-* "öğrenmek; alışmak".

3.1.2. İSİM ÇEKİMİ

3.1.2.1. ÇOKLUK

İsmin çokluk şekli /-lA(r)/ eki ile yapılır. Ekin kalınlık-incelik uyumuna göre, esas olarak iki şekli vardır: *-lar, -ler:* *almalar* "elmalar", *tawlar* "dağlar", *yollar* "yollar", *gemeler* "gemiler", *gözler* "gözler", *üyler* "evler".

Çokluk ekinden sonra ilgi, yükleme veya yönelme hâli ekleri gelirse, çokluk ekinin son ünsüzü olan /r/ düşer. İlgi ve yükleme hâli çekimi aynı eklerle yapılır:

1) Çokluk + ilgi veya yükleme hâli: *almaları* "elmaların/elmaları", *tawları* "dağların/dağları", *gemeleri* "gemilerin/gemileri", *üyleri* "evlerin/evleri".
2) Çokluk + yönelme hâli: *almalağa* "elmalara", *yollağa* "yollara", *gemelege* "gemilere", *gözlege* "gözlere", *üylege* "evlere".

Saat bildiren sayı isimlerine getirilen çokluk eki, "yaklaşık, civarında" anlamını verir: *Ol bugün üyge sahat beşler bola turup qaytdı.* "O, bugün eve saat beş civarında döndü." (QT, 185).

Çokluk eki bazı isimlerde kalıplaşmıştır: *botalar* "bot", *zuwhanlar* "tespih", *domurlar* "mezbaha (*domur* olarak da kullanılır)", *qaburlar* "kabristan, mezarlık", *asmaqlar* "idam sehpası, darağacı", *alipler* "alfabe".

3.1.2.2. İYELİK

Kumuk Türkçesinde iyelik ekleri, şahıslara göre aşağıdaki gibidir:

Teklik 1.ş. **/-(I)m/** : -(ı)m, -(i)m, -(u)m, -(ü)m

Teklik 2.ş. **/-(I)ŋ/** : -(ı)ŋ, -(i)ŋ, -(u)ŋ, -(ü)ŋ

Teklik 3.ş. **/-(s)I/** : -ı, -i, -u, -ü; -sı, -si, -su, -sü

Çokluk 1.ş. **/-(I)bIz/** : -(ı)bız, -(i)biz, -(u)buz, -(ü)büz

Çokluk 2.ş. **/-(I)ğIz/** : -(ı)ğız, -(i)giz, -(u)ğuz, -(ü)güz

Çokluk 3.ş. **/-lArI/** : -ları, -leri

/w/ Ünsüzüyle biten düz ünlülü isimlere ekin yuvarlak ünlülü şekilleri gelir: *tawum* "dağım", *tawubuz* "dağımız", *tergewüm* "dikkatim", *giriwüm* "girişim".

İyelik çekim tablosu

Şahıslar→ / *İsimler ↓*	**Teklik 1. Ş.**	**Teklik 2. Ş.**	**Teklik 3. Ş.**	**Çokluk 1. Ş.**	**Çokluk 2. Ş.**	**Çokluk 3. Ş.**
at "at, ad"	*atım*	*atıŋ*	*atı*	*atıbız*	*atığız*	*atları*
iş "iş"	*işim*	*işiŋ*	*işi*	*işibiz*	*işigiz*	*işleri*
göz "göz"	*gözüm*	*gözüŋ*	*gözü*	*gözübüz*	*gözügüz*	*gözleri*
yol "yol"	*yolum*	*yoluŋ*	*yolu*	*yolubuz*	*yoluğuz*	*yolları*
taw "dağ"	*tawum*	*tawuŋ*	*tawu*	*tawubuz*	*tawuğuz*	*tawları*
aytıw"ata sözü"	*aytıwum*	*aytıwuŋ*	*aytıwu*	*aytıwubuz*	*aytıwuğuz*	*aytıwları*
itiw "ütü"	*itiwüm*	*itiwüŋ*	*itiwü*	*itiwübüz*	*itiwügüz*	*itiwleri*
giyew "güvey"	*giyewüm*	*giyewüŋ*	*giyewü*	*giyewübüz*	*giyewügüz*	*giyewleri*
ata "baba"	*atam*	*ataŋ*	*atası*	*atabız*	*atağız*	*ataları*
eçki "keçi"	*eçkim*	*eçkiŋ*	*eçkisi*	*eçkibiz*	*eçkigiz*	*eçkileri*
kasbu "meslek"	*kasbum*	*kasbuŋ*	*kasbusu*	*kasbubuz*	*kasbuğuz*	*kasbuları*
ülgü "örnek"	*ülgüm*	*ülgüŋ*	*ülgüsü*	*ülgübüz*	*ülgügüz*	*ülgüleri*

İyelik ekli isimler hâl eklerini aşağıdaki gibi alır:

İsim hâlleri	1. ve 2. şahıs Teklik	1. ve 2. şahıs çokluk	3. şahıs
Yönelme	-a, -e	-ğa, -ge	-n –a, -n –e
Yükleme	-nı, -ni, -nu, -nü	-nı, ni, -nu, -nü	-n
İlgi	-nı, -ni, -nu, -nü	-nı, -ni, -nu, -nü	-nı, -ni, -nu, -nü
Bulunma	-da, -de	-da, -de	-n-da, -n-de
Çıkma	-dan, -den	-dan, -den	-n-dan, -n-den

3.1.2.3. HÂL

Kumuk Türkçesinde ismin şu hâlleri bulunmaktadır: yalın hâl, ilgi hâli, yükleme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli, çıkma hâli.

3.1.2.3.1. Yalın hâl

İsmin herhangi başka bir unsura bağlı olmayan hâlidir. Yalın hâldeki isimler teklik olabileceği gibi çokluk ve iyelik eklerini almış durumda da olabilir: *taw* "dağ", *tawum* "dağım", *geme* "gemi", *gemem "gemim", gemeŋ "(senin) gemin", üyübüz* "evimiz", *üyügüz* "eviniz", *üylerigiz* "evleriniz" *vb.* Yalın hal ile ilgili diğer hususlar, öteki Türk lehçelerinde olduğu gibidir.

3.1.2.3.2. İlgi hâli

İsmin ilgi hâli **/-nI/** eki ile yapılır. Kumuk Türkçesinde ilgi hâli eki ile yükleme hâli eki (üçüncü şahıs iyelik ekli isimler hariç olmak üzere) aynı şekle sahiptir. Ekin dört şekli vardır: *-nı, -ni, -nu, -nü.* Normal olarak ünlü uyumlarına göre bu şekillerden birisi getirilir: *almanı* "elmanın", *ekçini* "keçinin", *yolnu* "yolun", üynü "evin"

/w/ Ünsüzüyle biten isimler, düz ünlülü olsalar bile ekin yuvarlak şeklilerini alır: *tawnu* "dağın", *aytıwnu* "ata sözünün", itiwnü "ütünün", *giyewnü* "damadın".

İlgi hâli, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi eksiz de ifade edilebilir ve belirsiz isim tamlaması oluşturur: *terek butağı* "ağaç dalı".

3.1.2.3.3. Yükleme hâli

Yukarıda, ilgi hâli konusunda bahsedildiği gibi, Kumuk Türkçesinde ilgi hâli eki ile yükleme hâli eki (üçüncü şahıs iyelik ekli isimler hariç olmak üzere) aynı şekle sahiptir. İsmin yükleme hâli de **/-nI/** eki ile yapılır. Ekin normal olarak dört şekli vardır: *-nı, -ni, -nu, -nü: yırnı* "şarkıyı", *eçkini* "keçiyi", *yolnu* "yolu", *göznü* "gözü".

/w/ Ünsüzüyle biten isimler, düz ünlülü olsalar bile ekin yuvarlak şeklilerini alır: *aytıwnu* "ata sözünü", *giyewnü* "damadı", *itiwnü* "ütüyü", *atasın* "babasını".

Üçüncü şahıs iyelik ekli isimlerde ekin /-n/ şekli kullanılır: *işin* "(onun) işini", *atın* "(onun) atını, adını", *gözün* "(onun) gözünü".

Nesne belirsiz ise yükleme hâli eki kullanılmaz: *Kitap oxudum.* "Kitap okudum.": *Alma yedim.* "Elma yedim."

3.1.2.3.4. Yönelme hâli

İsmin yönelme hâli eki aslen **/-gA/** olup, çeşitli durumlara göre sekiz şekilde kullanılır: *-ğa, -ge; -a, -e, -n-a, n-e; -ğar, -ger.* Ek ünsüzünün tonsuz şekli yoktur: *almağa* "elmaya", *atğa* "ata, isme", *tawğa* "dağa", *yolğa* "yola"; *etge* "ete", *işge* "işe", *tüyege* "deveye", *gözge* "göze".

Tekil 1. veya 2. şahıs iyelik ekli isimlerde ekin ünsüzü düşer: *atama* "babama", *ataŋa* "babana", *gözüme* "gözüme", *gözüŋe* "gözüne".

3. şahıs iyelik ekli isimlerde ek, **/-n-A/** şeklini alır: *atasına* "babasına", *atalarına* "babalarına", *gözüne* "gözüne", *gözlerine* "gözlerine"

İşaret zamirlerinde /-ğAr/ şekli kullanılır: *oğar* "ona" (Aynı zamanda şahıs zamiridir), *buğar* "buna", *şuğar* "şuna", *şoğar* "ona", *neger* "neye?"

3.1.2.3.5. Bulunma hâli

İsmin bulunma hâli eki aslen **/-dA/** olup, çeşitli durumlara göre dört şekilde kullanılır: *-da, -de, -n-da, -n-de.* İyeliksiz isimlerde /-dA/ şekli kullanılır: *atda* "atta, isimde", *tawda* "dağda", *yolda* "yolda", *işde* "işte", *gözde* "gözde, *üyde* "evde".

3. şahıs iyelik eki almış isimlerde **/-n-da/** şekli kullanılır: *atasında* "babasında", *yolunda* "yolunda", *işinde* "işinde", *gözlerinde* "gözlerinde".

3.1.2.3.6. Çıkma hâli

İsmin çıkma hâli eki aslen **/-dAn/** olup, çeşitli durumlara göre dört şekilde kullanılır: *-dan, -den, -n-dan, -n-den.* İyeliksiz isimlerde /-dAn/ şekli kullanılır: *atdan* "attan, isimden", *yoldan* "yoldan", *işden* "işten", *gözden* "gözden".

3. şahıs iyelik ekli isimlerde **/-n-dan/** şekli kullanılır: *atasından* "babasından", *yollarından* "yollarından", *işinden* "işinden", *gözünden* "gözünden".

Çıkma hâli ekinin not edilmesi gereken bir işlevi, kendisinden bahsedilen şeyi "hakkında" anlamıyla bildirmesidir:

Hali bolğunça Y. Qazaqnı yaşawundan söyleygen mekenli bir dokument bar busa, - o da şairni öz yırları, ayroqda, sibirden gelgen kağızları. "Şimdiye kadar Y. Kazak'ın hayatı hakkında bilgi veren belli bir belge var ise, o da şairin kendi yırları, bilhassa, sürgünden gelen mektuplarıdır." (ZG-9)[33]

3.1.2.4. İSİMLERDE SORU

İsmin soru şeklini yapar; fiil çekimlerinde de kullanılır. Soru eki, kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına girer; dört şekillidir: *-mı, -mi, -mu, -mü.*

almamı? "elma mı?", *atmı?* "at mı?, isim mi?", *gememi?* "gemi mi?", *işmi?* "iş mi?", *yolmu?* "yol mu?", *suwmu?* "su mu?".

/w/ Ünsüzüyle biten isimler, düz ünlülü olsa bile ekin yuvarlak şekillerini alır: *tawmu?* "dağ mı?", *giyewmü?* "damat mı?", *itiwmü?* "ütü mü?"

Soru eki, eklendiği kelimeye bitişik yazılır.

[33] Hangişiyev (1995, s. 41) bu işleve, "başka nesne ile ilgi" diyor ve şu örneği veriyor: *camiyatnı atından söylemek.*

3.2. SIFAT

3.2.1. NİTELEME SIFATLARI

Nesnelerin niteliklerini bildiren sıfatlardır. Kumuk Türkçesinde sık kullanılan niteleme sıfatları aşağıda sunulmuştur.

Temel sıfatlar

Sıfat	Anlamı	Sıfat	Anlamı
aççı	"acı"	*qolay*	"kolay"
alaşa	"alçak"	*sari*	"sarı"
aq	"ak, beyaz"	*say*	"sığ"
ariw	"güzel"	*soŋ*	"son"
awur	"ağır"	*suwuq*	"soğuk"
az	"az"	*tar*	"dar"
birinçi	"ilk"	*tatli*	"tatlı"
biyik	"yüksek"	*teren*	"derin"
boş	"boş"	*tınç*	"kolay"
erşi	"çirkin"	*tolu*	"dolu"
geŋ	"geniş"	*tuwra*	"doğru"
giççi	"küçük"	*tüz*	"düz"
gök	"mavi"	*ullu*	"büyük"
ince	"ince"	*uzun*	"uzun"
issi	"sıcak"	*yaman*	"kötü"
köp	"çok"	*yaŋılış*	"yanlış"
qalın	"kalın"	*yaşıl*	"yeşil"
qattı	"katı, sert"	*yaxşı*	"iyi"
qısğa	"kısa"	*yeŋil*	"hafif"
qızıl	"kırmızı"	*yımışaq*	"yumuşak"

3.2.1.1. Sıfatlarda pekiştirme

1) Tek heceyle yapılanlar

Sıfatın ilk hecesi açık ise bunun sonuna doğrudan /p/ veya /m/ ünsüzü getirilerek, kapalı ise son ünsüz atılarak onun yerine aynı ünsüzler getirilip bu şekilde elde edilen hece sıfatın önüne yerleştirilir:

Açık heceli:		Kapalı heceli:	
sap-sarı	"sap sarı"	*göm-gök*	"göm gök; mas mavi"
qap-qara	"kap kara"	*bop-boş*	"bom boş"
qıp-qızıl	"kıp kızıl"		

2) İki heceyle yapılanlar:

Birinci şekilde elde edilen hecenin /p/'li şekli kullanılır. /p/ ünsüzü tekrarlanıp ondan sonra /o, e, a/ ünlülerinden biri getirilir; elde edilen iki heceli bu şekil, asıl sıfattan önce kullanılarak pekiştirmeli sıfat elde edilmiş olur;

boppo-boş	"bomboş"	*tüppetüz*	"düpdüz"
appa-açıq	"apaçık"	*yappa-yaş*	"yapyaş"

İki heceyle yapılan pekiştirme, tek heceyle yapılandan anlamca daha kuvvetlidir.

3.2.1.2. Sıfatlarda derecelendirme

1) **Normal derece**: Bu durumda sıfatın herhangi bir derecesi yoktur: *aq (qar)* "ak kar", *qızıl (alma)* "kızıl elma", *ariw qız* "güzel kız".

2) **Üstünlük derecesi**: Çıkma hâli eki olan /-dAn/ ve /dağı da/ edatları ile yapılır; ancak anılan edatların kullanılması ihtiyarîdir: *O mundan (dağı da) uzun.* "O, bundan (daha) uzun."

3) **En üstünlük derecesi**: *iŋ* "en" veya *lap* "en" zarflarıyla yapılır. Bu zarflar, sıfatın önüne getirilir: *İŋ biyik taw.* "En yüksek dağ", *Dağıstannı lap ullu özeni Solaqnı uzunu...* "Dağıstan'ın en büyük ırmağı Solak'ın uzunluğu..."

   Bu şekillerden en üstünlük derecesini tam karşılayanı *iŋ* "en" ile yapılanıdır. *lap* zarfının manası daha çok "fevkalâde, çok fazla, pek çok" kelimeleriyle karşılanabilir.

4) **Eşitlik derecesi**: *Yimik* "gibi" edatıyla yapılır: *sizin yimik boylu ulan* "sizin gibi (uzun) boylu oğlan", *bal yimik tatli aş* "bal gibi tatlı yemek".

3.2.2. BELİRTME SIFATLARI

3.2.2.1. İşaret sıfatları

bu (üy)	"bu ev"
şu (üy)	"şu ev"
şo (üy)	"o ev"
o (üy)	"o ev"

bu "bu" sıfatının *bul*; *o* "o" sıfatının *ol* şekileri de vardır.

Şo, hem "şu" hem de "o" işlevlerinde kullanılabilir:
Şo günden berli "O günden beri"
Şo minutlarda "Bu dakikalarda"

3.2.2.2. Sayı sıfatları[34]

3.2.2.2.1. Asıl sayı sıfatları: sayı isimleri

Tek kelimelik sayılar

sıfır *nol'*, 1 *bir*, 2 *eki*, 3 *üç*, 4 *dört*, 5 *beş*, 6 *altı*, 7 *yetti*, 8 *segiz*, 9 *toğuz*, 10 *on*, 20 *yigirma*, 30 *otuz*, 40 *qırq*, 50 *elli*, 60 *altmış*,70 *yetmiş*, 80 *seksen*, 90 *toqsan*, 100 *yüz*, 1.000 *miŋ*, 1.000. 000 *million*, 1.000.000.000 *milliard*.

Sıfat tamlaması kuruluşundaki sayılar[35]

"500" *beş yüz*, "600" *altı yüz*, "4000" *dört miŋ*, "7000" *yetti miŋ*, "2.000.000" *ekki million*, "8.000.000" *segiz million*.

[34] Kumuk Türkçesi Gramerlerinde sayı sıfatları, genel olarak sayı kategorisi başlığı altında incelenmiş ve Rusça *çislitel'noye* terimiyle karşılanmıştır. Kumuk Türkçesinde *sanaw* "sayı" demektir.

[35] Kumuk Türkçesi Gramerlerinde iki ve daha fazla kelimeli, yani kelime grubu hâlinde ifade edilen sayılar, *qoşma çislitel'noyeler* adıyla birlikte ele alınmış ve sıfat tamlaması ile yapılanlar ve sayı grubu olanlar ayrılmamıştır.

Sayı grubu ile sayılar

11 *on bir*, 35 *otuz beş*, 47 *qırk yetti*, 81 *seksen bir*, 99 *toqsan toğuz*, 101 *yüz bir*, 166 *yüz altmış altı*, 289 *eki yüz seksen toğuz*, 1994 *bir miŋ toğuz yüz toqsan dört*, 2674 *eki miŋ altı yüz yetmiş dört*, 13400 *on üç miŋ dört yüz*.

NOT: Binli sayılar *bir miŋ* ile başlar.

3.2.2.2.2. Sıra sayı sıfatları

Sıra sayı sıfatları /-(I)nçI/ ekiyle yapılır: Ek, ünsüzle biten sayılara yardımcı ünlü alarak gelir. Ek, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uyar. Ekin şekilleri şunlardır: *-(ı)nçı, -(i)nçi, -(u)nçu, -(ü)nçü*: *birinçi* "birinci", *ekinçi* "ekinci", *üçünçü* "üçüncü", *dörtünçü* "dördüncü" vb.

3.2.2.2.3. Üleştirme sayı sıfatları

Sayı ismine /-şAr/, /-Ar/ ekleri getirilerek yapılır; ek, kalınlık-incelik uyumuna girer: *birer* "birer", *ekişer* "ikişer", *üçer* "üçer", *dörter* "dörder", *beşer* "beşer", *altışar* "altışar", *yettişer* "yedişer", *segizer* "sekizer", *toğuzar* "dokuzar", *onar* "onar", *neçeşer* "kaçar?".

3.2.2.2.4. Kesir sayı sıfatları

Temel olarak üç şekilde yapılır:

a) Bulunma hâli ekli ile:[36]

üçte bir	$^1/_3$	"üçte bir"
beşde eki	$^2/_5$	"beşte iki"

b) Birinci sayı çıkma hâli ekli, ikinci sayı iyelik ekli:

üçden biri	$^1/_3$	"üçte bir"
ondan üçü	$^3/_{10}$	"onda üç"

c) Birinci sayı ilgi hâli ekli, ikinci sayı iyelik ekli:

ekini biri	½	"ikide bir"
dörtnü üçü	$^3/_4$	"dörtte üç"

Buçuklu sayılar

"buçuk"	*yarım*
"bir buçuk"	*bir yarım*
"üç buçuk"	*yettini* eki bölüp bir pay: "3 $^1/_2$"
"elmanın yarısı"	*almanı yartısı*
"çeyrek gün"	*çerek gün*
"iki çeyrek saat"	*eki sağat çerek*: "2$^1/_4$"

[36] Kerimov-Ahmedov, Gramerlerinde bu şeklin edebî dilde daha çok kullanıldığı belirtilmektedir (a.g.e., s .80).

3.2.2.3. SORU SIFATLARI

Kumuk Türkçesinde aşağıdaki soru sıfatları bulunmaktadır:

neçik (terek)?	"nasıl (ağaç)?"
qaysı (yurt)?	"hangi (köy)?"
ne (tilde)?	"hangi (dilde, nece)?"
neçe (yımırtqa)?	"kaç (yumurta)?"
neçençi (klas)?	"kaçıncı (sınıf)?"
neçeşer (alma)?	"kaçar (elma)?"
neçaqı (qıyın)?	"ne kadar (zor)?"

3.2.2.4. BELİRSİZLİK SIFATLARI

Kumuk Türkçesinde yaygın olarak kullanılan belirsizlik sıfatları şunlardır:

bir (gün) "bir gün", *bir (adam)* "bir adam" (herhangi bir adam), *kimese (birew)* "her kim ise", *barı (xalq)* "bütün halk", *bütün (dünya)* "bütün dünya", *saw (geçe)* "bütün gece", *sawlay (yurt)* "bütün köy (halkı)", *bir-bir (adamlar)* "bazı adamlar", *har (zaman)* "her zaman", *xıylı (adam)* "pek çok adam, kişi; hayli fazla adam", *başğa (iş)* "başka iş; farklı iş",*özge (zamanda)* "başka zaman" , *palan (sahatda)* "filân saat".

3.3 ZAMİR

3.3.1. ŞAHIS ZAMİRLERİ

Kumuk Türkçesindeki şahıs zamirleri ve çekimleri, aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	eşitlik
men	meni	meni	mağa	mende	menden	mendey
sen	seni	seni	sağa	sende	senden	sendey
o (ol)	onu	onu	oğar	onda	ondan	--
biz	bizin	bizin	bizge	bizde	bizden	bizdey
siz	sizin	sizin	sizge	sizde	sizden	sizdey
olar	olanı	olanı	olağa	olarda	olardan	olarday

Çekimle ilgili notlar

o, ol zamirinin eşitlik çekimi görülmemektedir; bunun yerine *şolay* "öyle", *şulay* "şöyle" kelimeleri veya *o, ol* zamirinin *yimik* "gibi" edatıyla çekimli şekli olan *onu yimik* "onun gibi" kullanılır.

Kumuk Türkçesinde şahıs zamirlerinin ilgi ve yükleme hâli çekimleri aynıdır. Bunların ilgi hâlinde mi yoksa yükleme hâlinde mi oldukları bağlandıkları unsurun türünden anlaşılır. Eğer isme bağlanırlarsa ilgi; fiile bağlanırlarsa yükleme hâlindedirler:

seni kitabıŋ "senin kitabın".

seni göremen "seni görüyorum".

Ol zamiri sadece insanlar için, *o* zamiri ise hem insanlar hem de diğer varlıklar için kullanılabilir.

3.3.2. Dönüşlülük zamiri

Kumuk Türkçesinde dönüşlülük zamiri *öz* "kendi" kelimesinin şahıslara göre iyelik çekimleriyle yapılır:

özüm	"kendim"
özüŋ	"kendin"
özü	"kendisi"
özübüz	"kendimiz"
özügüz	"kendiniz"
özleri	"kendileri"

Not: *Özleri* "kendileri" zamirinin ilgi ve yükleme hâllerinde /ri/ hecesi düşer: *özleni* "kendilerinin; kendilerini".

3.3.3. İŞARET ZAMİRLERİ

Kumuk Türkçesindeki işaret zamirleri ve çekimleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

yalın	ilgi	yükleme	yönelme	bulunma	çıkma	eşitlik
bu	munu	munu	buğar	munda	mundan	munça(qı)
şu	şunu	şunu	şuğar	şunda	şundan	şunça(qı)
şo	şonu	şonu	şoğar	şonda	şondan	şonça(qı)
o	onu	onu	oğar	onda	ondan	onça(qı)
bular	bulanı	bulanı	bulağa	bularda	bulardan	--
şular	şulanı	şulanı	şulağa	şularda	şulardan	--
şolar	şolanı	şolanı	şolağa	şolarda	şolardan	--
olar	olanı	olanı	olağa	olarda	olardan	olarday

Şahıs zamirlerinde olduğu gibi işaret zamirlerinin de ilgi ve yükleme hâli çekimleri aynıdır; ilgi hâlinde mi yoksa yükleme hâlinde mi oldukları, bağlandıkları unsurun türünden anlaşılır; bağlandıkları unsur isimse ilgi hâlinde, fiilse yükleme hâlindedirler.

İşaret zamirlerinin /-lAy/ eki almış şekilleri zarf olarak kullanılır: *bulay* "böyle", *şulay* "şöyle, öyle", *şolay* "şöyle, öyle", *olay* "öyle".

Çokluk işaret zamirleri /-lAy/ ekini almaz.

3.3.4. BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ

Burada asıl zamirlerin yanında, zamir görevinde kullanılan kalıplaşmış kelime grupları da verilecektir: *biri, birisi* "biri, birisi",

birew "biri, birisi", *birewler* "birileri, bazıları", *kimese birew* "birisi, herhangi biri", *har qaysı* "her hangi biri", *birewler* "birileri, bazıları", *kimi... kimi...* "kimi ... kimi..., bazısı ... bazısı...", *barı, barısı* "hepsi", *harisi* "hepsi, her birisi", *heç birew* "hiç kimse, hiç biri", *birew de* "hiç biri" (Olumsuz cümlelerde kullanılır), *kim busa da birew* "kimse, her kim ise, her kim ise birisi", *heç kimse* "hiç kimse", *birneçe* "birkaç, bir nice", *heç bir zat* "hiç bir şey", *bir zat da* "hiç bir şey", *har kim* "herkes", *har kes* "herkes", *har biri* "her biri", *har birisi* "her biri", *harisi* "hepsi, her biri", *palan-tügen* "falan filan", *palança* "falanca, filanca, *neçeler* "niceler, niceleri", *nedirese* "her neyse, herhangi bir şey".

3.3.5. SORU ZAMİRLERİ

Kumuk Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır:

kim? "kim?": *Kim bile seni nasibing şo yurtda yaşınıp turadır. İzleseng tabarsan.* (GG, 73). "Kim bilir, senin nasibin o köyde gizlidir. Ararsan bulursun."

ne? "ne?": *Ne çaçsang, şonu orarsan. atas.* "Ne ekersen onu biçersin."

qaysı? "hangisi?": *Ata-anağa yaşlarını qaysı ayavlu?!!* (ASG, 59) "Anne babaya çocuklarının hangisi sevgili?"

ne yer? "nere?": *ne yerde?* "nerede?", *ne yerden?* "nereden?"

3.4. ZARFLAR

Burada Kumuk Türkçesindeki zarflar ve onların kullanılışına dair örnekler verilecektir.

3.4.1. YER VE YÖN ZARFLARI

ari "Öte", *beri* "beri", *geri* "geri", *töben* "aşağı", *ör* "yukarı" (Hâl ekleriyle kullanılır: *örde* "yukarda" *örge* "yukarıya").

3.4.2. ZAMAN ZARFLARI

erte "erken, er", *geç* "geç", *aldın* "önce", *erten* "sabah, sabahleyin", *soŋ* "sonra", *endi* "şimdi", *bugün* "bugün", *taŋala* "yarın", *birisigün* "öbür gün", *tünegün* "dün", *bıltır* "geçen yıl"[37], *gündüz* "gündüz", *başda* "önce, öncelikle", *zamanda bir* "bazen, arada sırada", *har zaman* "her zaman", *hali* "şimdi", *haman* "her zaman, daima", *axşam* "akşam", *tun* "gece" (Az kullanılır. Bkz. *geçe*), *geçe* "gece", *tüş* "öğle", *dağı* "yine, gene, tekrar, daha".

3.4.3. HÂL ZARFLARI

olay "öyle", *bulay* "böyle", *şolay* "öyle", *şulay* "şöyle, böyle", *yaxşı* "iyi, güzel", *ariw* "güzel", *yaman* "kötü", *asta* "yavaş", *tez* "çabuk", *çalt* "hızlı", *asta-asta* "yavaş yavaş", *hawayın* "rahat, serbest".

3.4.4. MİKTAR ZARFLARI

az "az", *köp* "çok", *biraz* "biraz", *az-maz* "biraz, az", *epsiz* "çok, fevkalâde", *bek* "sağlam, sıkı; pek, çok", *ne* "çok", *lap* "en", *öte* "çok".

3.4.5. SORU ZARFLARI

nege "niye, niçin", *neçik* "nasıl", *neçe* "ne kadar", *qaçan* "ne zaman".

[37] Kumukça-Rusça Sözlükte bu kelime için "eski söz" deniyor; fakat gramer kitaplarında zaman zarfları içinde verilmiştir.

3.5. FİİL

3.5.2. FİİL ÇEKİMİ

3.5.2.1. ŞAHIS EKLERİ

Bunlar, fiil çekiminde kullanılan ve fiilin şahsını gösteren ekler olup üç grupta toplanırlar:

1. Tip (zamir kökenli) şahıs ekleri

Teklik 1.şahıs: *-man, -men*
Teklik 2.şahıs: *-san, -san*
Teklik 3.şahıs: *Ø (-dır, -dir, -dur, -dür)*

Çokluk 1.şahıs: *-bız, -biz, -buz, -büz*
Çokluk 2.şahıs: *-sız, -siz, -suz, -süz*
Çokluk 3.şahıs: *(-lar, -ler)*

Kullanıldığı kipler: 1. tip şimdiki zaman, 2. tip şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman, gereklilik ve isim fiilinin şimdiki zaman çekimlerinde kullanılır.

2. Tip (iyelik kökenli) şahıs ekleri

Teklik 1. şahıs : *-m*
Teklik 2. şahıs : *-ŋ*
Teklik 3. şahıs : *-Ø*

Çokluk 1. şahıs :*-q, -k*
Çokluk 2. şahıs :*-ğız, -giz, ğuz, -güz*
Çokluk 3. şahıs : *(-lar, ler)*

Kullanıldığı kipler: Görülen geçmiş zaman ve şart çekiminde (aynı zamanda isim fiilinin görülen geçmiş zaman ve şart çekiminde) kullanılır.

3. Tip şahıs (emir) ekleri

Sadece emir çekimlerinde kullanılır; zaten emir ekleriyle şahıs ekleri bu kipte, bölünmez bir yapı teşkil ederler (bk. Emir çekimi).

3.5.2.2. BASİT KİP ÇEKİMİ

3.5.2.2.1. HABER KİPLERİ

3.5.2.2.1.1. Geniş zaman (Kum. *mekensez gelecek zaman* "belirsiz gelecek zaman")

Geniş zaman /-Ar/, /-(I)r/ ekleriyle yapılır. Kumuk Türkçesinde bu ekin hangi varyantını hangi fiillerin aldığı henüz tam olarak incelenmemiştir. Biz, 654 sayfadan oluşan yazılı edebî metinler üzerinde yaptığımız tarama çalışmaları sonucunda tek heceli olsun, çok heceli olsun hemen hemen bütün fiillerin, ekin ezici sıklıkla /-Ar/ varyantını aldığını tespit ettik. Hem /-Ar/ hem /-(I)r/ varyantını alan fiillerin şunlar olduğunu gördük: *al-, ber-, bol-, qal-, qaytar-, sal-, yaŋılış-*. Bu yedi fiilin dışında, metinlerden tespit ettiğimiz toplam 145 fiilden 138'i, ekin sadece /-Ar/ varyantını almıştır. Özet olarak,

Kumuk Türkçesinde geniş zaman ekinin şu varyantları vardır: *-r; -ır, -ir, -ur, -ür; -ar, -er*. Bunlardan *–ar* ve *–er* varyantlarının kullanımı daha yaygındır.

Örnek çekimler:

alırman	*"alırım"*	*işlermen*	*"çalışırım"*
alırsan	*"alırsın"*	*işlersen*	*"çalışırsın"*
alır	*"alır"*	*işler*	*"çalışır"*
alırbız	*"alırız"*	*işlerbiz*	*"çalışırız"*
alırsız	*"alırsınız"*	*işlersiz*	*"çalışırsınız"*
alır(lar)	*"alırlar"*	*işler(ler)*	*"çalışırlar"*

Olumsuzu: *-mas, -mes* ekleriyle yapılır. Ek, fiil tabanına getirilir; şahıs ekleri olumsuzluk ekinden sonra eklenir: *başla-* "başlamak": *başlamasman, başlamassan, başlamas, başlamasbız, başlamassız, başlamas(lar)*

1. şahıs çekimlerinde *alman, gelmen* gibi kısaltmalar olabilir.

Soru şekli: /-mı/, /-mi/ ekleriyle yapılır ve birleşik yazılır: *başla-* "başlamak": *başlarmanmı, başlarmısan, başlar mı,* vb.

Bu çekim, gelecek zamanda gerçekleştirilmesi muhtemel olan hareketleri bildirir: *Biz yoluğarbız seni bulan/ Maydanında hurriyatnı.* "Biz buluşuruz seninle/ Meydanında hürriyetin" (YY, 3); *Gelse, aytarbız.* "Gelirse söyleriz."

Bilhassa şiirlerde kesin gelecek zaman da bildirebilir, yani kararlılık: *Watan uçun biz dawlağa tüşerbiz,/ Duşman bolat, taş bolsa da teşerbiz.* "Vatan için biz savaşlara gireriz/ Düşman çelik, taş olsa da deleriz." (KT, 141)

Bu kip, geniş zamanda yapılan hareketleri ifade etmek için de kullanılır: *Kuyulup aqğan Kuban suv,/ Kubanlar otun taşır sal etip.* "Dökülüp akan Kuban suyu,/ Kubanlar odun taşır sal yapıp." (ZG, 129)

3.5.2.2.1.2. Birinci tip şimdiki zaman (*haligi zaman* "şimdiki zaman")

Bu kipin çekimi /-Ay/, /-y/ ekleriyle yapılır. /-a/, /-e/ varyantları ünsüzle biten fiillerle, /-y/ varyantı ise ünlüyle biten fiillerle kullanılır.

Örnek çekimler:

al- "almak"	*işle-* "çalışmak"	*gör-* "görmek"
alaman	*işleymen*	*göremen*
alasan	*işleysen*	*göresen*
ala(dır)	*işley(dir)*	*göre(dir)*
alabız	*işleybiz*	*görebiz*
alasız	*işleysiz*	*göresiz*
ala(lar)	*işley(ler)*	*göre(ler)*

Olumsuzu /-mA/ ekiyle yapılır: *başlamayman* "başlamıyorum", *almayman* "almıyorum", *bolmayman* "olmuyorum", *bilmeymen* "bilmiyorum", *görmeymen* "görmüyorum", *işlemeymen* "çalışmıyorum", *içmeymen* "içmiyorum".

Soru Şekli /-mI/ ekiyle yapılır: *başlaymı* "başlıyor mu?", *alamı* "alıyor mu?", *bolamı* "oluyor mu?", *bilemi* "biliyor mu?", *göremi* "görüyor mu?"

Bu kip, içinde bulunulan anda yapılmakta olan işi gösterir: *Bilmeymen, bu legendada aytılağan zat ne daracada gertidir.* "Bilmiyorum, şu efsanede söylenen şey ne derece gerçektir" (ASG, 66)

Geniş zamanda yapılan işleri de anlatır: *Har geçe men seni tüşde göremen.* "Her gece ben seni düşte görüyorum." (SG, 38); *Ol institutda oxuy.* "O, enstitüde okuyor."

3.5.2.2.1.3. İkinci tip şimdiki zaman (*haligi mekenli zaman* "belirli şimdiki zaman")

Bu çekim iki şekilde yapılır. Birincisi /-A tur-a/ ek grubuyla yapılır. Asıl fiilin /-A/'lı (ünsüzle biten fiillerde) ve /-y/'li (ünlüyle biten fiillerde) zarf-fiil şeklinden sonra *tur-* yardımcı fiilinin 1. tip şimdiki zamana göre, yani /-a/ ekiyle çekimlenmiş şeklinin birlikte kullanılmasıyla yapılır. Şahıs ekleri, *tur-* yardımcı fiilinin zaman ekinden sonra getirilir ve zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır:

Örnek çekimler:

al- "almak"	*işle-* "çalışmak"	*gör-* "görmek"
ala turaman	*işley turaman*	*göre turaman*
ala turasan	*işley turasan*	*göre turasan*
ala tura(dır)	*işley tura(dır)*	*göre tura(dır)*
ala turabız	*işley turabız*	*göre turabız*
ala turasız	*işley turasız*	*göre turasız*
ala tura(lar)	*işley tura(lar)*	*göre tura(lar)*

Olumsuzu: Olumsuzluk eki *tur-* yardımcı fiiline getirilir. Böylece yardımcı fiil ünlüyle bittiği için şimdiki zaman eki olarak yalnız /-y/ getirilir. Şahıs ekleri, şimdiki zaman ekinden sonra getirilir: *başlay turmayman* "başlamıyorum", *bile turmayman* "bilmiyorum", *göre turmayman* "görmüyorum" *vb.*

Soru Şekli: Soru eki çekimin sonuna eklenir: *işley turamanmı* "çalışıyor muyum", *işley turamısan* "çalışıyor musun", *işley turamı* "çalışıyor mu" vb.

Bu çekimin ikinci şekli /-(I)p tur-a/ ek grubuyla yapılır. Birinci şekilden farkı, asıl fiilin /-A/'lı zarf-fiili yerine /-(I)p/'lı zarf-fiilinin kullanılmasıdır:

al- "almak"	*işle-* "çalışmak"
alıp turaman	*işlep turaman*
alıp turasan	*işlep turasan*
alıp tura(dır)	*işlep tura(dır)*
alıp turabız	*işlep turabız*
alıp turasız	*işlep turasız*
alıp tura(lar)	*işlep tura(lar)*

Olumsuzu: Birinci şekil ile aynıdır: *başlap turmayman* "başlamıyorum", *alıp turmayman* "almıyorım", *bilip turmayman* "bilmiyorum" *vb.*

Soru Şekli: Birinci şekille aynıdır: *işlep turamanmı* "çalışıyor muyum?" *işlep turamısan* "çalışıyor musun?", *işlep turamı* "çalışıyor mu?"

Bu kip, bir işin kesin olarak içinde bulunulan anda yapılmakta olduğunu bildirir: *Gazetni oxuy turaman.* "Gazeteyi okuyorum."; *Üyge bara turaman.* "Eve gidiyorum."

Bu kipin birinci şekli ile ikincisinin arasındaki en önemli fark, ikincisinin geniş zamana daha yakın olmasıdır: *Ali kitapnı oxuy tura.* "Ali (bir) kitabı (şu anda) okuyor."; *Ali kitapnı oxup tura.* "Ali (bir) kitabı şu anda okumuyor ise de, önceki gün, dün okuyordu; şimdiki zamanda da okuyor."

3.5.2.2.1.4. Görülen geçmiş zaman (*belgili getgen zaman* "kesin geçmiş zaman")

/-DI/ ekiyle yapılır. Ekin ünsüzü değişmez; ünlüsü, ünlü uyumlarına göre /ı, i, u, ü/ ünlülerinden biri olur. Böylece ekin 4 şekli vardır: *-dı, -di, -du, -dü.* İyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır:

Örnek çekimler:

al- "almak"	*işle-* "çalışmak"	*gör-* "görmek"
aldım	*işledim*	*gördüm*
aldıŋ	*işlediŋ*	*gördüŋ*
aldı	*işledi*	*gördü*
aldıq	*işledik*	*gördük*
aldığız	*işledigiz*	*gördügüz*
aldı(lar)	*işledi(ler)*	*gördü(ler)*

Olumsuzu: /-mA/ ekiyle yapılır: *başlamadım* "başlamadım", *almadıŋ* "almadın", *bolmadı* "olmadı", vb.*bilmedik* "bilmedik" vb.

Soru Şekli: *başladımı* "başladı mı?", *gördümü* "gördü mü?", *minmedimi* "binmedi mi?" vb.

Bu kip, gerçekleştirilmiş ve gerçekleştirildiği tespit edilmiş bir hareketi, bir işi, bir oluşu ifade eder: *Adamlar şossahat maşin de tabıp, Qayırbekni bolnitsağa yiberdi.* "Adamlar hemen araba bulup Kayırbek'i hastaneye gönderdi."(GG-43)

3.5.2.2.1.5. Öğrenilen geçmiş zaman (*belgisiz getgen zaman* "belirsiz geçmiş zaman")

Bu kipin çekimi /-gAn/ ekiyle yapılır. Ekin ekin 2 şekli vardır: *-ğan, -gen.* Yani ünsüzü, uyuma girmez. Zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Örnek çekimler:

al- "almak"	*gör-* "görmek"	*iç-* "içmek"
alğanman	*görgenmen*	*içgenmen*
alğansan	*görgensen*	*içgensen*
alğan(dır)	*görgen(dir)*	*içgen(dir)*
alğanbız	*görgenbiz*	*içgenbiz*
alğansız	*görgensiz*	*içgensiz*
alğan(lar)	*görgen(ler)*	*içgen(ler)*

Olumsuzu: *başlamağanman* "başlamamışım", *almağanman* "almamışım", *işlemegenmen* "çalışmamışım" vb.

Soru şekli: *başlağanmısan* "başlamış mısın?", *alğanmı* "almış mı?", *bilgenmi* "bilmiş mi?", *görgenmi* "görmüş mü?" vb.

Bu kip, kişinin geçmişte kendi yaptığı bir işin şuuruna sonradan vardığını bildirir: - *Meni lap güçlü küyde taqsırlağız. Men yañılış bolğanman.* "Lütfen beni bağışlayın. Ben yanılmışım." (GG, 67)

3.5.2.2.1.6. Gelecek zaman (*gelecek mekenli zaman* "kesin gelecek zaman")

/-(A)cAk/ ekiyle yapılır. Ünsüzle biten fiillerden sonra *–acaq, -ecek*, ünlüyle biten fiillerden sonra *–caq, -cek* şekli kullanılır:

Örnek çekimler:

al- "almak"	*işle-* "çalışmak"	*gör-* "görmek"
alacaqman	*işlecekmen*	*görecekmen*
alacaqsan	*işleceksen*	*göreceksen*
alacaq	*işlecek*	*görecek*
alacaqbız	*işlecekbiz*	*görecekbiz*
alacaqsız	*işleceksiz*	*göreceksiz*
alacaq (lar)	*işlecek(ler)*	*görecek(ler)*

Olumsuz şekil: *başlamacaqman* "başlamayacağım", *başlamacaqsan* "başlamayacaksın", *başlamacaq* "başlamayacak" vb.

Soru şekli: *başlacaqmanmı* "başlayacak mıyım?", *başlacaqmısan* "başlayacak mısın?" vb.

Gelecek zaman kipi, hareketin gelecekte yapılacağını ifade eder: *Üyge girip olturayıq, yoğese yañurnu tübüne tüşecekbiz.* "Eve girip oturalım, yoksa yağmurun altında kalacağız." (KUT, 186)

3.5.2.2.2. TASARLAMA KİPLERİ

3.5.2.2.2.1. Emir (*buyruq bağış*)

Emir, öteki Türk lehçelerinde olduğu gibi her şahsa göre değişen eklerle çekimlenir:

Teklik 1. şahıs : *-ayım, -eyim; -yım, -yim, -yum, -yüm*[38]
Teklik 2. şahıs : *-ğın, -gin, -ğun, -gün; -ğır, -gir, -ğur, -gür*[39]
Teklik 3. şahıs : *-sın, -sin, -sun, -sün*

Çokluk 1. şahıs : *-ayıq, -eyik; yıq, yik, -yuq, -yük*
Çokluk 2. şahıs : *-(ı)ğız, -(i)giz, -(u)ğuz, -(ü)güz*
Çokluk 3. şahıs : *-sınlar, -sinler, -sunlar, -sünler*

Çokluk 1. şahıs emir ekine /-lAr/ eki ilâve edilebilir: *Turayıqlar!* "Kalkalım!", *Yırlayıqlar!* "Şarkı söyleyelim!"

[38] Dmitriyev (age. 118-121), Kerimov-Ahmedov (a. g.e., s. 93-95) ve Hangişiyev (1995, s. 116) teklik 1. şahısta emir eki kullanılmaz diyerek herhangi bir ek vermemişlerdir. Bu yazarlar söz konusu eki istek eki olarak değerlendiririler. Buna mukabil çokluk 1. şahıs için yukarıdaki ekleri vermişlerdir.

[39] Dmitriyev (age. 118), Kerimov-Ahmedov (a. g.e., s. 93-94) ve Hangişiyev (1995, s. 116) teklik 2. şahıs emir çekiminin eksiz yapıldığını belirtirler. Ancak Dmitriyev, -ğın, -gin, -ğun, -gün; -ğır, -gir, -ğur, -gür eklerini emir kipi bahsinde ele almış ve bu eklerin teklik 2. şahıs için ve emirden ziyade alkış, kargış vb. dileklerde kullanıldığını belirtmiştir (Dmitriyev age., s. 120). Kerimov-Ahmedov (a. g. e. s. 95-96) ve Hangişiyev (1995, s. 120) ise bu ekleri, hem teklik hem de çokluk 2. şahıs istek ekleri olarak verirler.

Örnek çekimler:

aşla- "başlamak"	*gör-* "görmek"	*get-* "gitmek"
başlayım	*göreyim*	*geteyim*
başla(ğın/ğır)	*gör(gün/gür)*	*get(gin/gir)*
başlasın	*görsün*	*getsin*
başlayıq	*göreyik*	*geteyik*
başlağız	*görügüz*	*getigiz*
başlasın(lar)	*görsün(ler)*	*getsin(ler)*

Olumsuz şekli: *başlamayım* "başlamayayım", *görmeyim* "görmeyeyim", *başlamasın* "başlamasın", *görmesin* "görmesin" *vb.*

Soru şekli: Emrin 2. şahıslarının soru şekli yoktur; öteki şahısların sorusu şöyle yapılır: *alayımmı* "alayım mı", *alsınmı* "alsın mı", *alayıqmı* "alalım mı", *alsınmı* "alsınlar mı".

3.5.2.2.2.2. İstek *(tilek/tilew bağış)*

Kumuk Türkçesinde istek ifadesi için emir ekleri kullanılmaktadır. Emir eklerinin istek işlevinde kullanılması, daha çok emir çekimiyle birlikte bir edatın yardımıyla olmaktadır. Kumuk Türkçesinde asıl istek eki /-gAy/ ekidir. Ancak bu ek basit istek çekiminde değil, isteğin birleşik çekimlerinde kullanılmaktadır: *barğay edim* "gideydim", *gelgey edim* "geleydim" gibi. Bu kullanılış birleşik çekimlerde ele alınacaktır.[40]

3.5.2.2.2.3. Gereklilik *(gereklik nakloneniye/bağış)*

Gereklilik kipinin; her ikisi de "gerek" anlamına gelen *gerek* ve *tarıq(lı)* kelimeleriyle yapılan gereklilik ve bir de "düşmek, gerekmek" anlamındaki *tüş-* fiiliyle yapılan gereklilik olmak üzere 2 tipi vardır. Gerekliliğin birinci tipi, aslında *gerek* ve *tarıq(lı)* kelimelerinin isim fiilin bildirme çekiminden ibarettir ve burada bu ikisi birlikte ele alınacak, *tüş-* fiiliyle yapılan tipi ise ayrı işlenecektir.

1. Tip gereklilik: gerek / tarıq(lı) kelimeleriyle

/-mAgA/[41] ekini veya bu ekin hece kaynaşması sonucu ortaya çıkan /-mA/[42] şeklini almış olan asıl fiilden sonra *gerek / tarıq(lı)* "gerek" kelimelerinden birisi getirilerek yapılır. Şahıs ekleri, *gerek / tarıq(lı)* kelimesine eklenir ve bunlar da zamir kökenli şahıs ekleri olur. *Tarıq(lı)* ile yapılan gereklilik yazı dilinde az kullanılır.

Gerek ile örnek çekimler

başla- "başlamak"	*gör-* "görmek"
başlamağa gerekmen	*görmege gerekmen*
başlamağa gereksen	*görmege gereksen*
başlamağa gerek	*görmege gerek*
başlamağa gerekbiz	*görmege gerekbiz*
başlamağa gereksiz	*görmege gereksiz*
başlamağa gerek(ler)	*görmege gerek(ler)*

[40] *-gAy* eki yalnız Kumuk Türkçesinin Hasavyurt ağzında teklik 2. şahısta basit kip olarak kullanılır gibidir: *gelgeysen, getmegeysen*, vb. Yırçı Kazak'ta da örnekleri görülür: *Anaları anadaşday görgeysen*. bk. Hangişiyev, 1995, s. 121.

[41] /-ma/ "mastar eki" + /-gA/ "yönelme hâli eki" birleşmesinden oluşmuştur (Dmitriyev, age., s.125)

[42] Bu şekilde kaynaşmayla ortaya çıkan yeni ekin ünlüleri uzun okunur: /-ma, -me/ gibi. (Dmitriyev, age., s.125)

Tarıq(lı) ile örnek çekimler

işle- "çalışmak"	*tur-* "durmak, kalkmak"
işlemege tarıq(lı)man	*turmağa tarıq(lı)man*
işlemege tarıq(lı)san	*turmağa tarıq(lı)san*
işlemege tarıq(lı)	*turmağa tarıq(lı)*
işlemege tarıq(lı)bız	*turmağa tarıq(lı)bız*
işlemege tarıq(lı)sız	*turmağa tarıq(lı)sız*
işlemege tarıq(lı)(lar)	*turmağa tarıq(lı)(lar)*

Olumsuz şekil

1. tip gereklilik kipi, *gerek* ve *tarıq(lı)* kelimelerinin isim fiilin bildirme çekimi olduğu için olumsuzu da *tügül* "değil" edatıyla yapılır: *başlamağa gerek tügül, başlamağa tarıq(lı) tügül.* Gerekliliğin olumsuzu için *tarıq*'lı şekil daha çok kullanılmaktadır.

Aslen Kumuk Türkçesinde olumsuz gereklilik için *tüş-* "düşmek, gerekmek" fiilinin olumsuz çekimi kullanılmaktadır (Bu tip için aşağıya bakınız).

Soru şekli: *başlamağa* gerekmenmi?, *işlemege tarıq(lı)manmı?* vb.

Gerek ile *tarıq (tarıqlı)* arasındaki fark, Almanca'daki *müssen* (=*tarıq*) ile *sollen* (=*gerek*) arasındaki fark gibi olmasına rağmen birbirleriyle paralel işlevlerde kullanılırlar[43].

Gereklilik kipiyle çekimlenmiş bir fiil, Türkiye Türkçesine "lâzım, gerek; lâzımdır; gereklidir" kelimeleriyle veya /-mAlI/" ekleriyle çevrilebilir: *Biz özübüznü xalqıbızını madaniyatın, tarixin yaxşı üyrenmege gerekbiz.* "Bizim kendi halkımızın medeniyetini, tarihini iyi öğrenmemiz lâzım/gerek/öğrenmeliyiz."

2. Tip gereklilik: tüş- fiiliyle

Gerekliliğin 1. tipinde kullanılan kalıptaki *gerek* ve *tarıq(lı)* kelimelerinin yerine *tüş-* "düşmek, gerekmek" fiilinin normal fiil gibi kip çekimleri getirilir; şahısları, kalıbın en başına getirilen yönelme hâlindeki şahıs zamirleri gösterir:

Örnek çekimler

başla- "başlamak"	*işle-* "çalışmak"
mağa başlamağa tüşe	*mağa işlemege tüşe*
sağa başlamağa tüşe	*sağa işlemege tüşe*
oğar başlamağa tüşe	*oğar işlemege tüşe*
bizge başlamağa tüşe	*bizge işlemege tüşe*
sizge başlamağa tüşe	*sizge işlemege tüşe*
olağa başlamağa tüşe	*olağa işlemege tüşe*

tüş- fiilinin öteki zamanları da kullanılabilir: *almağa tüşdü* "almak gerekti", *almağa tüşgen* "almak gerekmiş", *almağa tüşer* "almak gerekir", *almağa tüşecek* "almak gerekecek" vb.

Olumsuz şekil: Olumsuzluk eki *tüş-* fiiline getirilir: *aytma tüşmey "söylömök gerekmiyor".*

[43] Dmitriyev, age., s.126.

Soru şekli: Soru eki, *tüş-* fiilinin çekimine getirilir: *aytmağa tüşmecek* "söylemek gerekmeyecek" (KT, 131)

Bu kip, herhangi bir zaman içinde gereklilik bildirir: *Olanı "sırın" açmaq uçun köp yıllar "berme" tüşdü.* "Onların 'sırrını' açığa çıkarmak için çok yıllar 'vermek' gerekti." (ASG, 61)

3.5.2.2.2.4. Şart (*şart bağış*)

Ekin iki şekli vardır: *-sa, -se*. Şart çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Örnek çekimler:

al- "almak"	*işle-* "çalışmak"	*gör-* "görmek"
alsam	*işlesem*	*görsem*
alsaŋ	*işleseŋ*	*görseŋ*
alsa	*işlese*	*görse*
alsaq	*işlesek*	*görsek*
alsağız	*işlesegiz*	*görsegiz*
alsa(lar)	*işlese(ler)*	*görse(ler)*

Olumsuz Şekil: Fiil tabanına olumsuzluk eki /-mA/ getirilerek yapılır: *başlamasam* "başlamasam", *almasaŋ* "almasan", *görmese* "görmese", *işlemesek* "çalışmasak", *bilmese(ler)* "bilmeseler" vb.

Soru şekli: *başlasammı, alsaŋmı, görsemi, işlesekmi, bolsağızmı, bilse(ler)mi, içsemmi*, vb.

Basit şart çekimi; hareketin, işin sadece şartını gösterir: *Az awruwnu aş yeŋer, aş yeŋmese iş yeŋer.* "Hastalığın azını aş yener, aş yenmese iş yener." (atas); *Men hali giççi yaşman, ullu bolsam görersen!* "Ben şimdi küçük bir çocuğum, büyürsem (büyüyünce) görürsün!" (KUT, 125)

Olumsuzluk bildiren *tügül* edatıyla kullanıldığında şartlı fiil, zıtlık bildirir:[44] *Oturup gazet-jurnal oxup tursa tügül, dağı etegeni yoq.* "Oturup gazete dergi okusa değil, başka iş yaptığı yok."

3.5.2.2.3. İSİM FİİLİ VE ÇEKİMİ

İsim fiilinin dört kipi vardır: Şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart. Bu kiplerden şimdiki zaman çekiminde isim fiili düşmüştür. İsim fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminde *edi* "idi" şekli, öğrenilen geçmiş zaman çekiminde *eken* "imiş" şekli kullanılır. Şart çekimi *bol-* "olmak" fiilinin şart şeklinden kısalmış olan *busa* "ise" kelimesi ile yapılır.

3.5.2.2.3.1. İsim fiilinin şimdiki zamanı (bildirme ekleri)

İsim fiilinin şimdiki zaman çekimi, teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıslarda şahıs zamiri kökenli eklerle yapılır. Bu çekimde fiil kökü düşmüştür. 3. şahıslar için eski *tur-* "durmak, olmak" fiilinden gelişen *–dır, -dir, -dur, -dür* eki kullanılır. Ancak bu ek çoğu zaman düşer.

[44] Hangişiyev, 1995, s. 124.

İsim fiilinin şimdiki zaman çekiminde kullanılan ekler (bildirme ekleri) şunlardır:

Teklik 1. şahıs : *-man, -men*
Teklik 2. şahıs : *-san, -sen*
Teklik 3. şahıs : *(-dır, -dir, -dur, -dür)*
Çokluk 1. şahıs : *-bız, -biz, -buz, -büz*
Çokluk 2. şahıs : *-sız, -siz, -suz, -süz*
Çokluk 3. şahıs : *(-dır, -dir, -dur, -dür)*

Örnek çekimler

yaxşı "iyi"	*işçi* "işçi"	*Qumuq* "Kumuk"
yaxşıman	*işçimen*	*Qumuqman*
yaxşısan	*işçisen*	*Qumuqsan*
yaxşı(dır)	*işçi(dir)*	*Qumuq(dur)*
yaxşıbız	*işçibiz*	*Qumuqbuz*
yaxşısız	*işçisiz*	*Qumuqsuz*
yaxşı(lar/dır)	*işçi(ler/dir)*	*Qumuq(lar/dır)*

Olumsuz şekil: Olumsuz şekil, *tügül* "değil" edatıyla yapılır. Şahıs ekleri zamir kökenlidir ve *tügül* edatına eklenir. Yerine göre, gerekli olan isimler, *tügül* edatının önüne getirilir:

Qumuq tügülmen	"Kumuk değilim"
Qumuq tügülsen	"Kumuk değilsin"
Qumuq tügül(dür)	"Kumuk değil"
Qumuq tügülbüz	"Kumuk değiliz"
Qumuq tügülsüz	"Kumuk değilsiniz"
Qumuq tügül(ler/dir)	"Kumuk değiller"

İsim fiilinin şimdiki zaman eklerinin haber verme, yani bildirme işlevi yanında, kuvvetlendirme ve ihtimal işlevi de vardır: *Til xalqını baylığıdır.* "Dil halkın zenginliğidir"; *Baliki, ol Arslandır, yuwuq gelgençe toqtayıq.* "Belki o Arslan'dır, yakına gelinceye kadar bekleyelim." (KUT, 51)

3.5.2.2.3.2. İsim fiilinin görülen geçmiş zamanı

İsme, *e-* fiilinin görülen geçmiş zamana göre çekimlenmiş şeklinin (*edi "idi"*) getirilmesi ile yapılır. Bu çekimde *edi* hiç düşürülmez.

Örnek çekimler

yaxşı "iyi"	*yoq* "yok"	*güçlü* "güçlü"
yaxşı edim	*yoq edim*	*güçlü edim*
yaxşı ediŋ	*yoq ediŋ*	*güçlü ediŋ*
yaxşı edi	*yoq edi*	*güçlü edi*
yaxşı edik	*yoq edik*	*güçlü edik*
yaxşı edigiz	*yoq edigiz*	*güçlü edigiz*
yaxş edi(ler)	*yoq edi(ler)*	*güçlü edi(ler)*

Olumsuz şekil: *Tügül* "değil" edatıyla yapılır. İsim, *tügül* edatı ve *edi;* her üçü de ayrı yazılır: *yaxşı tügül edim* "iyi değildim", *yaxşı tügül ediŋ* "iyi değildin", *yaxşı tügül edi* "iyi değildi", *yaxşı tügül edik* "iyi değildik", *yaxşı tügül edigiz* "iyi değildiniz", *yaxşı tügül edi(ler)* "iyi değildiler".

Soru şekli: *yaxşı tügülmü edim, yaxşı tügülmü ediŋ, yaxşı tügülmü edi* vb.

3.5.2.2.3.3. İsim fiilinin öğrenilen geçmiş zamanı

E- fiilinin *eken*'li ("imiş) biçimiyle yapılır. Zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Örnek çekimler

yaxşı "iyi"	*işçi* "işçi"	*güçlü* "güçlü"
yaxşı ekenmen	*işçi ekenmen*	*güçlü ekenmen*
yaxşı ekensen	*işçi ekensen*	*güçlü ekensen*
yaxşı eken	*işçi eken*	*güçlü eken*
yaxşı ekenbiz	*işçi ekenbiz*	*güçlü ekenbiz*
yaxşı ekensiz	*işçi ekensiz*	*güçlü ekensiz*
yaxş eken(ler)	*işçi eken(ler)*	*güçlü eken(ler)*

Olumsuz şekil: Görülen geçmiş zaman çekimindeki gibi *tüqül* ile yapılır: *yaxşı tüqül ekenmen* "iyi değilmişim", *yaxşı tüqül ekensen* "iyi değilmişsin", *yaxşı tüqül eken* "iyi değilmiş", *yaxşı tüqül ekenbiz* "iyi değilmişiz", *yaxşı tüqül ekensiz* "iyi değilmişsiniz", *yaxşı tüqül eken(ler)* "iyi değilmişler/değillermiş"

Soru şekli: *yaxşı tüqül ekenmenmi* "iyi değil miymişim?", *yaxşı tüqül ekenmisen* "iyi değil miymişsin?", *yaxşı tüqül ekenmi* "iyi değil miymiş?" vb.

3.5.2.2.3.4. İsim fiilinin şartı

İsim fiilinin şart çekimi *e-* fiili ile değil, *busa* "ise" kelimesiyle yapılır. (*busa* şekli, *bol-* "olmak" fiilinin şart şekli olan *bolsa*'dan gelişmiştir. İyelik ekleri kökenli şahıs ekleri *busa*'ya eklenir.

Örnek çekimler

işçi "işçi"	*Qumuq* "Kumuk"	*güçlü* "güçlü"
işçi busam	*Qumuq busam*	*güçlü busam*
işçi busaŋ	*Qumuq busaŋ*	*güçlü busaŋ*
işçi busa	*Qumuq busa*	*güçlü busa*
işçi busaq	*Qumuq busaq*	*güçlü busaq*
işçi busağız	*Qumuq busağız*	*güçlü busağız*
işçi busa(lar)	*Qumuq busa(lar)*	*güçlü busa(lar)*

Olumsuz şekil: *tüğül* "değil" edatıyla yapılır: *yaxşı tüğül busam* "iyi değilsem", *yaxşı tüğül busaŋ* "iyi değilsen", *yaxşı tüğül busa* "iyi değilse", *yaxşı tüğül busaq* "iyi değilsek", *yaxşı tüğül busağız* "iyi değilseniz", *yaxşı tüğül busa(lar)* "iyi değilseler".

Soru şekline rastlanmamıştır.

3.5.2.3. BİRLEŞİK KİP ÇEKİMİ

Birleşik kip çekimi; hikâye, rivayet ve şart olmak üzere üç türlüdür. Hikâye çekiminde *e-* ek fiilinin *edi* şekli, rivayet çekiminde *bol-* fiilinin *bolğan* şekli, şart çekiminde *busa* kelimesi kullanılır. Rivayette *e-* fiilinin *eken* biçimi sadece şartın rivayetinde, o da çok seyrek kullanılır. Hiçbir birleşik kip çekiminde söz konusu fiil şekilleri düşmez.

Şart çekiminde kullanılan *busa* "ise" kelimesi *bolsa* (*bol-* "olmak" yardımcı fiilinin şartı) çekiminden gelişmiştir. N.K. Dmitriyev bu çekimi verirken *bolsa* şeklini esas almış ve bunun konuşmada *busa* şeklinde telâffuz edildiğini belirtmiştir.[45] Hangişiyev ise *busa* ve *bolsa* şekillerinin farklı anlamlar ifade ettiğini belirtir; ona göre meselâ *gelecek busa* şekli, *gele busa* ile aynıdır; *gelecek bolsa* şekli ise "gelmeye razı olsa, söz verse, karar verse" anlamlarını verir.[46]

Birleşik kip çekimlerini ana hatlarıyla yukarıdaki şekilde açıkladıktan sonra onları ayrı ayrı ele almak yerine, bu el kitabının kapsamına uygun olarak aşağıdaki tabloda özetlemeyi uygun gördük.

BİRLEŞİK ÇEKİM TABLOSU

	Hikâye	Rivayet	Şart
Geniş z.	*aytar edim* "söylerdim"		*görer busam* "görürsem"
Birinci tip şim. z.	*ayta edim* "söylüyordum"	*yaşay bolğanman* "yaşıyormuşum"	*göre busam* "görüyorsam"
İkinci tip şim z.	*ayta tura edim* "söylüyordum"	*yaşay tura bolğanman* "yaşıyormuşum"	*göre tura busam* "görüyorsam"
Görülen geç.z.	--	--	*gördüm busam* "gördüysem"
Öğrenilen geç. z.	*aytğan edim* "söylemiştim"	*yaşağan bolğanman* "yaşamışmışım"	*görgen busam* "görmüşsem"
Gelecek z.	*aytacaq edim* "söyleyecektim"	*yaşacaq bolğanman* "yaşayacakmışım"	*görecek busam* "göreceksem"
Emir	--	--	--
İstek	*aytğay edim* "söyleyeydim"	--	--
Gereklilik	*aytmağa gerek edim* "söylemeliydim"	--	*görme gerek (tarıq) busam* "görmeliysem"
Şart	*aytsa edim* "söyleseydim"	*(yaşasam eken)* "yaşasaymışım"	--

[45] Dmitriyev, age., s.125.
[46] Hangişiyev, 1995, s. 125.

3.5.3. SIFAT-FİİLLER

3.5.3.1. Geniş zaman sıfat-fiili

/-Ar/, /-(I)r/ ve **/-mAs/**

Bu sıfat-fiil eki çok sık kullanılmaz. Çünkü geniş veya şimdiki zaman sıfat-fiili olarak daha çok /-ygAn/, /-AgAn/ eki ve gelecek zaman sıfat fiili olarak da /-(A)cAk/ ekleri kullanılır. İyelik eki alması pek nadirdir; şu örnekte iyelikten sonra yükleme hâli ekini de almıştır: *aytarıŋnı mağa aytsaŋ* "söyleyeceğini bana söylesen" (ZG, 103)

Aslında geniş zaman sıfat-fiilidir. Fakat bu işlevi daha çok olumsuz şekli yerine getirir; olumlu şeklinin bu işlevde kullanılması daha az görülür: *bilmes gişi* "bilmez kişi", *unutulmas qoşum* "unutulmaz katkı", *görer g*öz "görür göz". Gelecek zaman sıfat-fiili işlevinde de kullanılır: *İnanaman dünya yaş tabarğa/ Aldoq oğar at da hazir: DAWSIZLIQ.* "Dünyanın çocuk doğuracağına inanırım/ Onun şimdiden adı da hazır: BARIŞ." (SG, 85)

3.5.3.2. Şimdiki zaman sıfat-fiili

/-AgAn/, /-ygAn/

Ünsüzle biten fiillerden sonra **/-AgAn/**; ünlüyle biten fiillerden sonra **/-ygAn/** varyantarı kullanılır. Sık kullanılır. İsim tamlamalarında tamlanan unsur olduğunda iyelik ekleri alır: *Meni oxuyğanım* "Benim okuduğum", *Senin geldiğin* "Senin geldiğin.", *Bizin alağanıbız* "Bizim aldığımız"

Şimdiki zamanda yapılan hareketin sıfat-fiilini yapar: *bilegen gişi* "bilen kişi", *işleygen yaş* "çalışan genç", *yürüygen adam* "yürüyen adam". Bazen gelecek zamanda yapılacak hareketi de bildirir: *Ne bolağannı kim bile*! "Ne olacağını kim bilir!" Bu ekle yapılmış sıfat-fiiller *edi* "idi" fiiliyle kullanıldığı zaman geçmişte âdet hâline gelmiş, sık sık yapılan işleri, hareketleri ifade eder: *barağan edi* "giderdi", *gelegen edi* "gelirdi"; *Sen bizge alda köp gelegen ediŋ, hali ne bolup qalğan*? "Sen bize eskiden çok gelirdin, şimdi ne oldu? (KUT, 136)

3.5.3.3. Geçmiş zaman sıfat-fiili

/-gAn/ Sık kullanılır. Tamlamada, tamlayan unsur olarak zamir veya başka bir isim bulunursa, sıfat-fiil genellikle ek almaz (tamlayan da ek almayabilir): *men aytğan söz* "benim söylediğim söz", yaşıbız barğan şkola "Çocuğumuzun gittiği okul". Tamlayan unsur olmadan kullanılabilir. Bu durumda şahsa uygun iyelik eki alır: *oxuğanıŋ nedir*? "okuduğun nedir?", *yazğanıŋ qayda*? "yazdığın nerede?" *bulan* "ile" edatıyla hâl eki almadan, ama şahsa göre iyelik eki alarak kullanılır ve "... -ır .... -maz" anlamı verir: *Tübek atılğanı bulan yığıldı.* "Tüfek patlar patlamaz yıkıldı".

Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: *başlağan dars* "başlayan (başlamış olan) ders", *dertlege çıdağan yürek* "dertlere katlanan (katlanmış olan) yürek". Bazen ata sözlerinde geniş zaman işlevinde kullanılabilir: Qalğan işge qar yawar. "Ertelenen işe kar yağar."

Bu ekle yapılmış sıfat-fiiller iyelik eki aldığı zaman Türkiye Türkçesine /-dık, -dik/ sıfat-fiil ekleriyle aktarılabilir: *uruşbat alğanı belgili* "Rüşvet aldığı belli" *Yazğanıŋ qayda*? "Yazdığın nerede?"; *Har kim bilgenin aytar.* "Herkes bildiğini söyler." (Atas). Yönelme hâli ekiyle kullanıldığı zaman, sebep bildirir: *Suw taşığanğa gelip bolmadıq.* "Sel olduğu için gelemedik." (NKD, 152)

/-gAn/ eki *oq* "kuvvetlendirme edatı" ile birleşmiş ve /-ğandoq/ zarf-fiilini meydana getirmiştir. İşlevi "-dığı zaman, ...-ır ...-maz" ifadeleriyle Türkiye Türkçesine aktarabileceğimiz zarf-fiil yapmaktadır: *taŋ atqandoq* "şafak söktüğünde, şafak söker sökmez", *qarağandoq* "bakar bakmaz, baktığında", *men gelgendoq* "ben gelir gelmez" .

3.5.3.4. Gelecek zaman sıfat-fiili

/-(A)cAk/ Ünsüzle biten fiillerden sonra *–acaq, -ecek*, ünlüyle biten fiillerden sonra *–caq, -cek* şekli kullanılır. Sık kullanılan bir sıfat-fiil ekidir. Gelecek zaman ifade eder. Gelecek zaman ifadesi /-Ar/, /-(I)r/ sıfat-fiiline göre daha belirli ve kesindir: *Qar yawğanda aq papax/ Giyecek roza terek/ Üşümecegin bilip/ Paraxat boldu yürek.* "Kar yağınca ak kalpak/ Giyecek gül ağacı/ Üşümeyceğini bilip/ Rahatladı yürek." (KK, 44).

3.5.4. ZARF-FİİLLER

Bağlama ve tarz bildirenler

/-A/, /-y/ Ünsüzle biten fiillerden sonra /-A/, ünlüyle biten fiillerden sonra /-y/ biçimi kullanılır. *Başla-* "başlamak", *gör-* "görmek", *tur-* "durmak" yardımcı fiilleriyle yapılan birleşik fiillerde asıl fiile eklenir: *işley başladı-* "çalışmaya başlamak", *ayta gör-* "söyleye görmek", *yaza tur-* "yaza durmak". Tekrar gruplarının teşkilinde görülür: *çaba-çaba* "koşa koşa", *yürüy-yürüy* "yürüye yürüye", *arımay-talmay* "bıkmadan usanmadan (yorulmadan)", *qorqmay-tartınmay* "korkmadan çekinmeden", *tökmey çaçmay* "döküp saçmadan". Asıl fiilin bildirdiği hareketle aynı anda yapılan hareketi bildiren fiili gösterir; bu görevde tarz bildirir: *Yaşlar şkolağa çaba getdiler.* "Çocuklar okula koşarak gittiler."; *Qızlar yırlay gele.* "Kızlar şarkı söyleyerek geliyor."x

/-gAndAy/ Oldukça sık kullanılır. Birleşik fiil ve tekrar gurubu teşkil etmez. Benzerlik, yakınlık anlamında tarz ifade eder ve Türkiye Türkçesindeki "-mış gibi" veya "-mışçasına" kalıplarına uygun düşer: *Roza terek bar yerler / Odekolon tökgendey* "Gül ağacı olan yerler / Kolonya dökülmüş gibi." (KK, 43).

/-(I)p/ Fiille kurulan birleşik fiillerde asıl fiile gelerek onu yardımcı fiile bağlar: *olturup qal* "oturup kalmak", *oxup yiber-* "okuyuvermek", *yazıp qoy-* "yaza koymak, yazıp bitirmek". /-(I)p/ zarf-fiil eki, olumsuz fiillere gelmez (Bunun için aynı görevi /-y/ eki yerine getirir: *barmay* "gitmeyerek"). Belli bir hareketten önce olmuş veya yapılmış hareketin fiili, sonraki hareketi gösteren fiile bu ekle bağlanır: *Men giyinip üyden çıqdım.* "Ben giyinip evden çıktım." Asıl fiilin ifade ettiği hareketle aynı anda gerçekleşen başka bir hareketi gösterir: *Qolların göterip, asta-asta yürüp ol yuwuqlandı.* "Ellerini kaldırıp yavaş yavaş yürüyerek, o yaklaştı." Asıl hareketin yapılma tarzını gösterir: *Çay içdim şeker tişlep.* "Şeker ısırarak çay içtim." *Yaşlanı barısı da ökürüp yılay edi.* "Çocukların hepsi de hıçkırarak ağlıyordu."

/-mAylI/ Birleşik fiil ve tekrar grubu teşkil etmez. Sadece olumsuz kullanışı vardır. Bağlama ve tarz bildirme görevi vardır: *Aş aşamaylı toydum.* "Yemek yemeden doydum."; *Sen toqtamaylı, men süyleme başladım.* "Sen durmadan ben konuşmaya başladım." (KUM, 135); *Toqtamaylı işlep tura.* "Durmaksızın çalışıyor."

Zaman bildirenler

/-gAndA/, /-AgAndA/, /-ygAndA/ Sık kullanılmaz. Birleşik fiil ve tekrar grubu teşkil etmez. Asıl fiilin bildirdiği hareket olmadan önce veya onunla aynı anda olan

hareketi gösterir ve Türkiye Türkçesindeki "-dığında" veya "-ınca, -ince" kalıbına uygun düşer: *Tilleribiz bay boldu/ Yañı sözler girgende.* "Dilimiz zenginleşti / Yeni sözler girince" (KK, 22); *Yoldaşları qıçırağanda.* "Arkadaşları çağırdığında."

/-gAndoq/ Oldukça sık kullanılır. Birleşik fiil ve tekrar grubu teşkil etmez. Asıl fiilin bildirdiği hareket olmadan hemen önce yapılan hareketi gösterir ve Türkiye Türkçesindeki "-ınca" veya "...-ır...maz" kalıbına uygun düşer: *Oxup bitgendoq olturdu.* "Okuyup bitirince oturdu."; *Qız ulanı süydü gözü görgendoq.* "Kız oğlanı görür görmez sevdi." (NKD, 154); *Tañ atğandoq qıçıra.* "Tan atar atmaz bağırıyor" (KK, 51)

/-gAnlI/ Çok sık kullanılmaz. Birleşik fiil teşkil etmez, tekrar grubu teşkilinde kullanılmaz. Asıl hareketin gerçekleşmesi anına kadar meydana gelen veya yapılan hareketi ve süresini gösterir ve Türkiye Türkçesindeki "-alı/-alı beri" kalıbına uygun düşer: *Yırçı Qazaq tuvğanlı bu yıl 150 yıl bite.* "Yırçı Kazak doğalı bu yıl 150 yıl oluyor." (ZG, 5); *Moskvadan oxup qaytğanlı, ol şkoladan direktor bolup işlep tura.* "Moskova'dan okulunu bitirip döneli beri, o okulda müdür olarak çalışıyor."(KUM, 135).

/-A/ ve /-gAnlI/ zarf-fiilleri birlikte kullanılırsa hareketin aralıksız yapıldığını gösterir: *Biz bile bilgenli bir zat bolmağan.* "Biz bildik bileli bir şey olmamış."

/-gInçA/, /-gAnçA/ Ekin /-gInçA/ şekli edebî dile yakın kabul edilir. Birleşik fiil teşkilinde rol oynamaz, fiille yapılan tekrarlarda görülmez. Birbiri ardına yapılan iki hareketten, sonraya bırakılanı, tercihte ve öncelikte daha sonraya bırakılanı gösterir ve Türkiye Türkçesinin "-madan önce, -meden önce" kalıbına uygun düşen bir yapı oluşturur: *Aş aşağınça çay içdiler.* "Yemek yemeden önce çay içtiler." *Sen yurtğa barğança men munu etermen.* "Sen köye gitmeden önce ben bunu yaparım." Asıl hareketin mühletini, süresini gösterir ve Türkiye Türkçesinin "-ıncaya, -inceye kadar" kalıbına uygun düşen bir yapı oluşturur: *İş bitginçe üyde turdum.* "İş bitinceye kadar evde durdum."; *Roza kerek gül aça/ Güzde qıraw tüşgünçe.* "Gül ağacı çiçek açar/ Güzün kırağı düşünceye kadar."(KK, 43) Tercih bildirir: *Üy alğınça xonşu al.* "Ev alacağına komşu al (Ev alma, komşu al)." (Atas)

EDAT

3.6. BAĞLAMA EDATLARI

3.6.1. Sıralama Edatları

İki kelime, kelime grubu veya cümlenin arasına girerek onları birbirine bağlayan edatlardır.

wa "ve".

bulan "ile": Aynı zamanda çekim edatı olan *bulan*, bazen bağlaç olarak kullanılır.

da//de "da/ de": Aslında sona gelen edattır, ama *wa* "ve" bağlacı yerine kullanılabilir: *Ol yaşnı aldı da abzarğa çıqdı.* "O, çocuğu aldı ve bahçeye çıktı."

3.6.2. Denkleştirme Edatları

Birbiriyle denk olan, birbirinin yerini tutabilen iki unsuru birbirine bağlarlar.

yada "veya".

3.6.3. Karşılaştırma Edatları

Karşılaştırılan unsurları birine bağlarlar.

... da//de ... da//de "... da//de ... da//de". Karşılaştırılan unsurların sonuna gelir.

ham... ham... "hem... hem..." Karşılaştırılan unsurların önüne gelir.

ya ... ya ... "ya... ya..." Karşılaştırılan unsurların önüne gelir.

yada ... yada ... "ya... ya..." Karşılaştırılan unsurların önüne gelir.

ne... ne... "ne... ne..." Karşılaştırılan unsurların önüne gelir ve olumsuz anlam verir.

3.6.4. Cümle Başı Edatları

Başına geldikleri cümleyi önceki veya sonraki cümleye anlamca birbirine bağlarlar.

amma "ama", **tek** "fakat, ama", **eger** "eğer", **busa** "öyleyse, o hâlde, madem öyle", **baliki** "belki", **yoğese** "yoksa, aksi hâlde", **nege tügül** "çünkü", **sayki** "sanki".

3.7.1. Çekim edatları

Yön ve sınırlama bildiren çekim edatları

yerli "-e kadar, -e dek". Yönelme hâliyle kullanılır: *başından ayağına yerli* "başından sonuna kadar".

ari "-den öte". Yer bildirir; bulunulan veya kast edilen belli bir yerden daha uzağı. *Beri* edatının zıddıdır. Yönelme hâliyle kullanılır: *tawdan ari* "dağdan öte".

beri "-den beri, taraf". Yer bildirir; bulunulan veya kast edilen belli bir yerden daha yakını. *Ari* "öte" edatının zıddıdır. Yönelme hâliyle kullanılır: *yurtdan beri* "köyden beri, bu taraf".

bağıp "-e doğru (yön için)". Yönelme hâliyle kullanılır: *Ol bizge bağıp gele edi.* "O bize doğru geliyordu."

taba (tabaq, tabalaq) "-e doğru; tarafından, yönünden". Yönelme veya çıkma hâliyle kullanılır. Yönelme hâliyle kullanıldığında "-e doğru"; çıkma hâliyle kullanıldığında "tarafından, yönünden" manalarını kazanır: *üyge taba* "eve doğru", *mağa taba* "bana doğru"; *köpürden taba* "köprü tarafından".

Zaman bildiren çekim edatları

berli "-den beri (zaman şeridi için)". Çıkma hâliyle kullanılır: *may aydan berli* "Mayıs ayından beri"

alda "-den önce". Çıkma hâliyle kullanılır: *darsdan alda* "dersten önce", *menden alda* "benden önce".

aldın "-den önce". Çıkma hâliyle kullanılır: *barı zatdan aldın* "herşeyden önce".

soŋ "-den sonra". Çıkma hâliyle kullanılır: *mundan soŋ* "bundan sonra", *endiden soŋ.* "şimdiden sonra". Sıfat-fiil şekillerinden sonra kullanıldığında çıkma hâli gerektirmeyebilir: *sen gelgen soŋ* "sen geldikten sonra".

Sebep bildiren çekim edatları

uçun "İçin". Şahıs ve işaret zamirlerinin ilgi hâli ile, isimlerin yalın hâli ile kullanılır: *munu uçun* "bunun için", *seni uçun* "senin için"; *oxumaq uçun* "okumak için", *inim uçun* "kardeşim için".

sebepli "-den dolayı, -den ötürü". İsimlerin de zamirlerin de yalın hâliyle kullanılır: *sen sebepli* "senden dolayı".

sayalı "yüzünden, sebebiyle". Zamirlerin ve isimlerin ilgi hâliyle ve çoğu zaman eksiz kullanılır: *men sayalı* "benim yüzümden", *Uzatğanıŋ sayalı köp sawbol.* "Uğurladığın için çok sağol."

Benzerlik bildiren çekim edatları

yimik[47] "Gibi". Şahıs ve işaret zamirlerinin ilgi hâliyle, isimlerin yalın hâli ile kullanılır: *munu yimik* "bunun gibi", *seni yimik* "senin gibi"; *çeçek yimik* "çiçek gibi".

çaqı "kadar (miktarca, nitelikçe ve nicelikçe)". İsimlerin ve zamirlerin yalın hâliyle kullanılır: *adamnı başı çaqı xarbuz* "insan başı kadar karpuz", *sen çaqı yaşlar* "senin kadar çocuklar".

yuwuq "Yakın, yaklaşık". Belli bir sayı veya miktara yakınlığı, yaklaşıklığı bildirir. Yönelme hâliyle kullanılır: *beş kerenge yuwuq.* "beş defaya yakın".

Vasıta ve beraberlik bildiren çekim edatları

bulan "İle". Şahıs ve işaret zamirlerinin ilgi hâli ile, isimlerin yalın hâli ile kullanılır: *munu bulan* "bununla", *seni bulan* "seninle"; *balta bulan* "balta ile".

birge "-la beraber, birlikte". *Bulan* "ile edatıyla kullanılır: *oxuwçular bulan birge.* "okuyucularla birlikte".

Başkalık bildiren çekim edatları

başğa "-den başka". Çıkma hâliyle kullanılır: *menden başğa* "benden başka".

özge "-den başka". Çıkma hâliyle kullanılır: *mundan özge* "bundan başka".

qayrı "-den başka". Çıkma hâliyle kullanılır: *ondan qayrı.* "ondan başka; onun dışında", *birewden qayrı* "birinin dışında".

Tekrar bildiren çekim edatları

sayın "her"[48]. İsimlerin yalın hâliyle kullanılır. Zamirlerle kullanılmaz: *sahat sayın* "her saat", *yıl sayın* "her yıl".

Görelik bildiren çekim edatları

göre "-e göre". Yönelme hâliyle kullanılır: *Hasanğa göre* "Hasan'a göre", *aytılağanğa göre* "söylendiğine göre".

Aitlik ve ilgili olmayı bildiren çekim edatları

baylawlu "-e ait". Yönelme hâliyle kullanılır: *sizge baylawlu* "size ait".

haqında "hakkında". İlgi hâli ile kullanılır: *gelecekni haqında.* "gelecek hakkında".

3.7.2. Sona gelen edatlar

da//de "da//de; bile": *Seni bulan ol da gelecek.* "Seninle o da gelecek."

çı//çi//çu//çü: Sonuna geldiği kelimenin son ünlüsüne göre uyumlara girer. Özellikle vurgu ve tonlamaya bağlı olarak çeşitli anlamlarda kullanılır:

[47] kibik//kimik > gimik > yimik. Dmitriyev, a. g. e. s. 89.
[48] *say-* "saymak" fiilinin zarf-fiilinden kalıplaşmış şekil. Dmitriyev, age., s. 89.

Emir çekiminden sonra, vurgu ve tonlamaya bağlı olarak emri yumuşatma veya güçlendirme: *Al çı.* "Al!; Al hele!; Alsana!", *Geligiz çi.* "Geliniz; Hele geliniz; Gelsenize!"

Cümleye soru anlamı kazandırır: *Oxuw da, bilim de, aŋlaw da axırı bar zatlar tügül çü? –Tügül.* "Okuma da, bilim de, anlayış da sonu olan şeyler değil mi ki? –Değil." (KT, 213).

Anlamı güçlendirir: *Nasip baylıqda tügül çü.* "Saadet zenginlikte değil ki!" (GG, 51)

dağı: *Sonuna geldiği söze çeşitli anlamlar katar.*

Emir çekimli fiillerden sonra, vurgu ve tonlamaya göre dilek, istek veya kızgınlık ifade eder: Şu işni etsene dağı. *"Şu işi yapsana."*

Yine, emir kipinden sonra gelirse izin anlamı verir:

-Alayımmı? –Al dağı. *"Alayım mı? –Al tabiî."*

"Dahi" anlamında kullanılır: Bizge dağı ölüm yoqnu bilemen. *"Bize dahi ölüm olmadığını biliyorum." (SYS, 11)*

ese *"ise". Çıkma hâlininin karşılaştırma manasını güçlendirmek için kullanılır.*

Senden ese o yaxşı bile. O senden daha iyi biliyor." (KT, 213).

Busa "ise". Karşılaştırma ifade eder: *Yaxşı busa al.* "İyi ise al." (KT, 213).

Sama. Çeşitli anlamlarda kullanılır:

Bari, hiç değilse, hiç olmazsa, en azından anlamlarında: *Almalar sama alığız.* "Hiç değilse elmalardan alınız, bari elma alınız." (KRS, 277).

"Acaba" anlamında soru ifadesi verir: *Gözlerim sama aldatmaymı?* "Acaba gözlerim aldatmıyor mu? (KRS, 277).

"Bir tek, bir... bile, bir ... olsun" anlamlarında kuvvetlendirme edatı olarak kullanılır: *Bir gezik sama* "bir kerecik olsun" (KRS, 277).

3.8. ÜNLEM EDATLARI

3.8.1. Ünlemler

ah : Kaygı, üzüntü, keder, pişmanlık bildirir.

alleley (elleley): Hayret, şaşkınlık, inanmama, sevinç, memnuniyet bildirir.

bah (wah) : Şaşırma, şaşkınlık, hayret, inanmama bildirir.

eh : Hayranlık, beğenme, memnuniyet, şaşma; keder, pişmanlık bildirir.

hayt-huyt : Sevinç, memnuniyet bildirir.

hı (ha) : Şaşırma, henüz farkına varma bildirir.

Huya : Kadınlar kullanır. Kaygı, üzüntü, pişmanlık bildirir.

oh : Memnuniyet, sevinç; esef, keder, pişmanlık; acıma, merhamet, şefkat; kızgınlık, üzüntü, ıstırap, acı bildirir.

wa : Hayret, şaşkınlık, şaşırma; hayal kırıklığı, ümidi boşa çıkma, hüsran bildirir.

way : Korku, dehşet, keder, esef, acıma, şefkat bildirir.

Wöre : Dikkat, sakındırma, uyarma bildirir.

3.8.2. Gösterme edatları

Muna, munahana "İşte".

Ona, onahana "İşte".

3.8.3. Sorma edatları

Eken "acaba?": süyemi eken "seviyor muymuş?" (KK, 51-13)

3.8.4. Cevap edatları

dür "Evet": Şahıs ekleriyle kullanılabilir: *Sen oxuwçumusan? –Dürmen.* "Sen öğrenci misin? –(Evet,) öyleyim." (KT, 214); *Neçe de yaxşı da dürsüz.* "Ne kadar da iyisiniz." (GG, 73).

yoq "Hayır".

tügül "Değil".

3.8.5. Seslenme edatları

ey (ey-ey): Bağırarak seslenirken kullanılır.

hey: Dikkat, uyarma, sakındırma bildirir.

wa: Bağırma, telâşla itiraz ederek birini çağırma, seslenme.

yaxari: Biraz kızgınlakla seslenme bildirir.

SÖZ DİZİMİ

Kumuk Türkçesinin söz dizim özellikleri Türkiye Türkçesiyle hemen hemen aynıdır. Belli başlı farklılıklar aşağıda özetlenmiştir.

1. İlgi ve yükleme hâlleri eşsesli eklerle (-nI) karşılandığı için, bu eklerin görevi söz diziminden anlaşılır. Bu eki almış isim, isme bağlanmışsa, ilgi hâlidir: *tawnu artı* "dağın arkası". Fiile bağlanmışsa yükleme hâlidir: *tawnu göremen* "dağı görüyorum".
2. Bazı sıfat-fiilerle kurulan tamlamalarında iyelik eki sıfat-fiile değil, nitelenen isme getirilir: *meni satğan atım* "benim sattığım at", *seni satajaq atıŋ* "Senin satacağın at".
3. Karşılaştırma edatlarından olan **yada ... yada ...** "ya... ya..." edatı karşılaştırılan unsurların önüne gelir: *yada sen, yada men* "ya sen ya (da) ben" (KRS, 387).

Yırçı Qazaq, *Zaman Gelir*, Mahaçkala, 1980, s. 31.

Ay Tuwar Arşnı Yarıp	**Ay Doğar Arşı Yarıp**
Ay tuwar arşnı yarıp,	Ay doğar arşı yarıp,
Gün çığar dün'yanı alıp.	Gün çıkar dünyayı alıp.
Dün'ya malı dünyağa	Dünya malı dünyaya
Geteyim seni de alıp.	Gideyim seni de alıp.
Seni de alıp geteyim,	Seni de alıp gideyim,
Bulutdan üy eteyim.	Buluttan ev edeyim.
Bulut üyüm buzulup,	Bulut evim bozulup,
Tüşüp getsem neteyim?	Düşüp gitsem ne edeyim?

Yırçı Qazaq, *Zaman Gelir*, Mahaçkala, 1980, s. 219-223.

Mahammat-Apendi Osmanovğa Kagız	**Mahammat Efendi Osmanov'a[49] Mektup**
Bismilla, kömek et, ay Soltan Karim,	Bismillah, yardım et, ay Sultan Kerim,
Sazğa söz gelişsin, tüzelsin yırım,	Saza söz uysun, düzelsin yırım,
Aldın çı bar edi yırğa hünerim,	Eskiden var idi yıra hünerim,
Tınla çı qarayıq, Mahammat-apendi...	Dinle bir bakalım, Mahammat-Efendi...
Elden sorasaŋ, eteler sawda,	Halktan sorarsan, yaparlar ticaret,
Yürekleri san-miŋ yüz türlü hawda,	Yürekleri yüz bin türlü avda,
Tükende, bazarda, baxçada, bawda,	Dükkânda, pazarda, bahçede, bağda,
Dün'yalıq qazana, toymaylar, apendi.	Dünyalık kazanır, doymazlar, Efendi.
Axşam geç qaytıp üylerinde yata,	Akşam geç dönüp, evlerinde yatar,
Ant etip, saqatnı tügül dep sata,	Ant edip, sakatı değil diye satar,
Beş şayı payda uçun atasın aldata,	Beş kuruş fayda için babasını aldatır,
Birinde tüzlük yoq, tergeseŋ, apendi.	Birinde düzlük yok, denesen, Efendi.
Sen köp de qolaysan eşitmey, görmey,	Sen çok daha iyisin işitmeyip, görmeyip,
Bizin qumuqnu xabarın bilmey,	Bizim Kumuğun haberini bilmeyip,
Qalır yimik göreler, dün'yada ölmey,	Kalır gibi görürler dünyada ölmeyip,
Umutlar ullu, qarasaŋ, apendi.	Umutlar büyük, bakarsan, Efendi.
Bir-birine yaman xıyalda, qastda,	Bir birine yaman hayalde, kasıtta,
İlahi, tüz tügül qardaş da, dos da,	İlahi, düz değil kardeş de, dost da,
Dosuŋ da haram, qarasaŋ asta-asta,	Dostun da haram, baksan yavaş yavaş,
Tamaşa zamanlar türlendi, apendi.	Zamanlar acayip, çok değişti, Efendi.

[49] Mahammat-apendi Osmanov (1838-1904): Kumuk şair ve toplum önderi. Petersburg Üniversitesinde Türkiye ve Tatar Türkçesi dersleri verdi. 1883 yılında Petersburg'da Kumuk ve Nogay yırlarını, ata sözlerini, hikâyelerini derleyip kitap hâlinde yayımladı.

Bizde bir tabun bar, biri-birinden usta,
Oçarda olturup qatınlarday yasda,
Yüz xabar çığarar yoq yerden esde,
Tuffu! Yah, namus tas bolğan, apendi.

Aytdı-quytdu söylemek- bu tabunnu işi,
Tanlarmı şu yolnu namusu bar gişi?!
Xasap-bazarda, tüken-oçarda haligi gelişi,
Axırların Allah tüz etsin, apendi.

Bizde bir güruh var, birbirinden usta,
Sokakta oturup kadınlar gibi yasta,
Yüz haber çıkarır yok yerden akılda,
Tüü! Vicdan, namus yok olmuş, Efendi.

Dedikodu söylemek, bu güruhun işi,

Seçer mi şu yolu namusu var kişi?!
Kasapta pazarda, dükkânda sokakta şimdiki gelişi,
Ahirlerini Allah düz etsin, Efendi.

Abusupiyan Akayev, *Payğambarnı Yolu Bulan*, (Haz. Hasan Orazayev), Mahaçkala, 1993, s. 38.

"Dün'yanı Aldığı Bereketi Getmekni Ma'nası"[50]

Dün'yanı aldığı bereketi getgen dep aytıla. Gertileyoq da getip sama qalmağanmı eken, bir qarayıq.

Zamanıbız ma'ripatnı-hünerni zamanı. Al'yaqda qol bulan işlenegen zatlar hali barısı da maşin bulan işlenegen bolğan. Bizden özge yerlerde qol bulan iş etmek bek az. Bizin qol bulan günde yüz mıx etegen ustabız, maşin bulan on miŋ mıx etegen ustağa qarşı ne işlesin? Günde bir arşın çepkenlik soğağan qatunlarıbız, yüz arşın soğağan maşinge qarşı ne payda görsün? Günde on beş bet yazuw yazağanlarıbız, on miŋ bet çığarağan maşinge neçik qarşılıq etsin?

"Dün'yanı aldığı bereketi getgen" desek de, bereket dün'yadan çığıp getmegen. Qol bulan işleygen bizden tayıp, maşin bulan işleygenleni yanına barğan. Biz de, kömekleşip busa da, maşinler alıp işlesek, bereket, getmekligine hökünüp, qaytıp da gelir.

"Dünyanın Eski Bereketinin Gittiğinin Manası"

Dünyanın eski bereketi gitti diye söyleniyor. Gerçekten de gitti mi acaba, bir bakalım.

Zamanımız ilim ve hüner zamanı. Eskiden el ile yapılan şeylerin şimdi hepsi de makine ile yapılır olmuş. Bizden başka yerlerde el ile iş yapmak pek az. Bizim el ile günde yüz çivi yapan ustamız, makine ile on bin çivi yapan ustaya karşı ne yapsın? Günde bir arşın cepkenlik kumaş dokuyan kadınlarımız, yüz arşın dokuyan makineye karşı nasıl kazanç sağlasın? Günde on beş sayfa yazı yazanlarımız, on bin sayfa çıkaran makineye nasıl karşı koysun?

"Dünyanın eski bereketi kalmadı, gitti." desek de, bereket dünyadan çıkıp gitmedi. El ile çalışan bizlerden çıkıp makine ile çalışanların yanına gitti. Biz de, yardımlaşsak da, makineler alıp çalışsak, bereket, gittiğine pişman olup, dönüp geri gelir.

[50] Bu metindeki ağız özellikleri yazı diline göre düzeltilmiştir: **getmaq > getmek** vb.

Şeyit-Hanum Alişeva, "Barbız Qumuqlar",
Süy, Yıla, Süyün, Mahaçkala, 1995, s. 6.

BARBIZ, QUMUQLAR!

Men hali neçik yırlarman,
Yolğa qara
Yol boş tügül–
Xalq bara!
Baş yeller yerlegen bayraqday
Qaharlı gönül...
Bar yaqdan, bar yaqdan, bar yaqdan-
Barbız!– dey,
Qumuqlar barbız, – dey,– bugün!
Başalmanlar biçip-biçimsiz qoyğan,
Barakallasız – sıyınğan toyğan,
Arqalardan artlanğanlar atlağan
Şu ata topuraqnı,
Şu ana topuraqnı,
Ata-babalar amanatlağan.
Başğartmağa başdan, ayaqdan –
Bugün, qumuqlar, barbız bar yaqdan!

VARIZ KUMUKLAR!

Ben şimdi nasıl türkü söylerim,
Yola bak
Yol boş değil,
Halk gidiyor!
Batı yellerinin dalgalandırdığı bayrak gibi
Kahırlı gönül...
Her yandan, her yandan, her yandan,
Varız! diyor,
Kumuklar varız, diyor, bugün!
İstilâcıların yıkıp dağıttığı,
Şükürsüz barınıp doyduğu,
Sırtlardan ardılanların atladığı
Şu ata vatanı,
Şu ana vatanı,
Ata babalar emanet etmiş.
Değiştirmeğe baştan ayağa,
Bugün, Kumuklar, varız her yandan!

Salav Aliyev, *Asrular Seze Gelgen Asıl Söz*, s. 5-6.

Dağıstan Xalqlanı Tarixi Gelişin wa Çeber Söz Yaratıwçuluğun Üyreniwnü Mas'alaları

Dağıstan xalqlanı asrular seze gelgen asıl söz baylığın wa olay da bütün ruh kul'turasın aytğanda, onu mekenli üyrenilgen yanından ese, üyrenilmegen yanı köp ekenni esgerme gerek. Şu zat, har-bir gerti adabiyatçını yimik, meni de bek qıynay... Özügüz de oylaşıp qarağız yürekler yanmay neçik çıdar dağı, göre-bağa biz çi hali bussahatda da lap bırıngı zamanlardan gelegen tamur wa kürçü varisligibizni, yürek tınarday, tiyişli sınaw hisapğa almay barabız...

Meni oyum bulay: milli özdenligin terenleşdirip, geŋ madaniyat aŋlawlağa yes bolma süyegen adam, dün'ya wa insanlıq gelişin dol oypikruğa da tartıp, yaşawluqğa ullu

Dağıstan Halklarının Tarihi Gelişimini ve Edebi Söz Yaratıcılığını Araştırmanın Meseleleri

Dağıstan halklarının asırlardan süzülerek gelen asil söz zenginliğinden ve böylece bütün manevî kültüründen söz açılınca, onun esaslı olarak araştırılan yanından ziyade, araştırılmayan yanlarının çok olduğunu hatırlamak gerek. Bu durum, her gerçek edebiyatçı gibi beni de çok rahatsız ediyor. Kendiniz de düşünüp bakınız; yürekler yanmaz da nasıl dayanır; göz göre göre biz hâlâ en eski zamanlardan gelen asıl ve temel mirasımızı, yürek durmuş gibi, gerektiği şekilde incelemiyoruz.

Benim fikrim şöyle: millî bağımsızlığını derinleştirip geniş medeniyet anlayışlarına sahip olmak isteyen kişi, dünyanın ve insanlığın gelişimini derinlemesine düşünüp, hayata büyük zarar veren şu ihmalkârlık hastalığından, müm-

zaral beregen şo haysızlıq awruwdan, neçaqı bola busa, şonçaqı çalt qutulma qast etme gerek.

kün olduğu kadar çabuk kurtulmaya çalışmalıdır.

Bilemen, bu tınç kütüler borç tügül, awur mas'ala. Bir de, eki de yazğan bulan kütüler namus da tügül, bu işge köpler qoşuluşmasa bolmay. Yırçı Qazaq da aytğanlay:

Biliyorum, bu kolay icraatlar sadece borç değil, ağır mesele. Bir de, bir iki şey yazmakla görev bitmiyor, bu işe çoğunluk katılmazsa gene olmaz. Yırçı Kazak'ın söylediği gibi:

... Er ulanlar namus salmay yürekge,
Qudratlı quwat gelmes bilekge...

"...Er yiğitler görev bilmezse yürekten,
Kudretli kuvvet gelmez bilekten..."

Namuslu harakatçılanı wa gerti namuslu sözleni zamanı yetişe gele, yañırtıwnu dewürü bolğan bu bizin günler başlap şonu talap ete.

Onurlu hareketçilerin ve gerçek şerefli sözlerin zamanı geliyor, yenileşmenin devri olan şu bizim günlerimiz, öncelikle bunu talep ediyor.

Abdülhakim HACİYEV, *Qumuqlanı Yırları*, Mahaçkala, 1991, s. 5-6.

Xalq Awuz Yaratıwçuluğu Haqında

Halk Ağız Yaratıcılığı Hakkında

Özünü anadaş xalqını çeber söz baylığın süymeygen adam yoqdur. Fol'klor, demek xalq yırları, sarınları, yomaqları, aytıwları, masalları, xabarları wa başğaları bizge ör daracada lezzet bere. Olar toylu günlerde şatlıqğa şawlalı güneşdey şatlıq qoşa gelgen; olar oylu günlerde qanı qoşulğan qardaşday, canı birikgen qurdaşday yüreklege maslahatçı bola gelgen; olar süyüw güydürgende yüreklege iñ nizamlı sırdaş, dert güydürgende gerti yoldaş bola gelgen. Birinçi abatın alıp da bitgençe analarıbızını qaqaqlarından başlap, axırınçı yolubuzğa barağanda "yolğa" salağan yaslağawayahlağa yerli adamnı bütün ömürün biyleygen can azığı bolup, xalqnı söz xaznası bolup toqtay.

Kendi öz halkının sanatlı söz zenginliğini sevmeyen insan yoktur. Folklor, yani, halk şarkıları, maniler, masallar, atalarsözleri, hikâyeler ve başkaları bize büyük bir haz verir. Onlar mutlu günlerde sevincimize parlak güneş gibi neşe katarak gelmiş; üzüntülü günlerde kanı bir kardeş gibi, canı bir arkadaş gibi kalplerimize avuntu ola gelmiş; aşk ateşi yaktığı zamanlarda yüreklere en sadık sırdaş, dert yaktığında gerçek yoldaş ola gelmiş. Daha ilk adımımızı bile atmadığımız günlerde annemizin ninnilerinden başlayarak son yolculuğumuza çıkarken uğurlayan yaslara ağıtlara kadar insanın bütün ömrüne hükmeden can azığı olup, halkın söz hazinesi olarak duruyor.

Endireylileni, Erpelilileni, Atlıboyunlulanı alışıp yırlawu, Haydaq qumuqlanı adat-qılıq sarınları, Borağanlılanı masxaraları, Ötemişlileni ixtilat qarğışları (qaysın-birin aytayım!) -bular kimni qurçun qandırmağan!

Endireylilerin, Erpelilerin, Atlıboyunluların atışmaları, Haydak Kumuklarının ritüellere bağlı manileri, Borağanlıların mizahı (taşlamaları), Ötemişlilerin muzip kargışları (hangi birini söyleyeyim!); bunların her biri kimi sevindirip coşturmamıştır ki!

İnçe saniyatnı güçün wa bahasın xalq bırınğı zamanlardan berli yaxşı anlağan. "Qapiyalı sözge qarıw yoq", -dep de qumuqlar nehaq aytmay. Qahrulu günler gelgende birewler xıncal suwura bolğan busa, birewler, xalqın qoççaqlıqğa ruhlandırıp, xomuzun küyley bolğan. Xomuznu hüneri xıncaldan artıq da çıqğan. Bir yaraçı da, emçi de ep etip bolmayğan et parxlatıp, süyek çartlatıp çıqğan çartlamanı qumuqlar tasma qıllı tal xomuznu çertip-soğup tınlata bolğanlar. Bir gişi ağaç xomuznu alıp, bek usta küyde soğup yibergende, xamur basıp turağan qatın, özü de bilmey, qollarından xamurlar ağızdıra turup, biyip yibergen dep de aytıla.

"Biz de ölerbiz, ölerbiz,
Ölgende yumular eki gözübüz.
Biz ölgen soŋ qalğanlar
Söyler bizin sözübüz!" -

dep, qazaq er çarlanğan dört satırnı içinde yaratıwçuluqdağı varislikni yaxşı anlayğannı neçik ariw görsetgen!

Güzel sanatların gücünü ve değerini halk, eski zamanlardan beri iyi anlamış. "Kafiyeli söze itiraz yok" diye de Kumuklar boşuna söylememiş. Zor günler geldiğinde bazıları kılıcını sallamışsa, bazıları da halkın kahramanlık duygularını coşturmak için kopuzunu kullanmış.

Hatta kopuzun hüneri kılıçtan üstün gelmiş. Otacıların derman bulamadığı, eti parçalayan, kemiği çatlatıp çıkan çıbanı, Kumuk ozanları, telli kopuzlarını çalarak teskin etmişler. Bir kişi, ağaç kopuzu alıp pek ustaca çalmaya başladığında, hamur yoğurmakta olan bir kadın, kendisi de farkında olmadan, ellerinden hamuru akıtarak oynamağa başlamış diye söylerler.

"Biz de ölürüz, ölürüz,
Ölünce yumulur iki gözümüz.
Biz öldükten sonra kalanlar,
Söyler bizim sözümüz."

diye, yiğit er, bilenmiş dört satırın içinde söz yaratıcılığındaki mirası iyi anladığını nasıl da güzel göstermiş!

Badrutdin Mahammatov

Geçikgen Yolawçu

Qarawul qoşda yatğanman.
Qart da tügülmen, yaş da.
Otbaşıma tiklenip,
yulduz bar arqa başda.

Tirmen tökgen arbaday
enişlengen ömürüm,
Süt tamurum süyünse,
qaynaşa qan tamurum.

Ayşat ulan tapğan dey.
kitap yazğan dey Ali...
Köp zatğa geçikgenim,
anlap turaman hali.

Geçikdim men, geçikdim
yaz geçikmes bawlağa.
Qaytar yolun oylamay
atam getgen dawlağa.

Geciken Yolcu

Nöbetçi kulübesinde yatmışım.
Yaşlı da değilim, genç de.
Ocağıma bakan,
yıldız var tepe başında.

Değirmenin öğüttüğü arpa gibi
eriyor ömrüm,
Süt damarım sevinse,
kaynaşır kan damarım.

Ayşe, oğlan doğurmuş derler,
kitap yazmış derler Ali...
Çok şeye geciktiğimi,
anlıyorum şimdi.

Geciktim ben, geciktim
bahar gecikmez bağlara.
Dönüş yolunu düşünmeden
babam gitmiş savaşlara.

Tüş awup, çıqğan gündey
isitmeygen adamnı,
geçikdim, gözü sawda
göŋün alma anamnı.

Geçikdim süygenime
aŋlamay edim başda.
Qışda yılı söz aytmay,
ot geltirdim yazbaşda...

Boş oyğa sucda qılıp,
nasip izleme de geç.
Gündüz-gündüz yaŋılıp,
axşam tüzleme de geç.

Geçikgenim- geçikgen.
Qoy qırılsa, yun qala...
Mendey geçikgenlege
tabulayım taŋala.

Men yırlayman.
Tek haleklik
sarqmay qanımdan:
men qorqaman
bir zatdan da
qorqmayğanımdan...

Öğleden sonra çıkan güneş gibi
ısıtmayan insanı,
geciktim, gözü sağken
gönlünü almak için anamın.

Geciktim sevdiğime,
anlamıyordum başta.
Kışta sıcak söz söylemeyip,
ateş getirdim baharda.

Boş fikre secde edip,
nasip aramak da geç.
Gündüz gündüz yanılıp,
akşam düzeltmek da geç.

Gecikmem, gecikti.
Koyun kırılsa, yün kalır...
Benim gibi gecikenlerle
buluşayım yarın.

Ben şarkı söylüyorum.
Ama öfke
süzülmüyor kanımdan:
ben korkuyorum
hiç bir şeyden
korkmamamdan...

Mahammat Atabayev

Tuwğan Yerim

Qumuq tüzüm yaşnasa,
Quwanaman, yaşnayman.
Yazda yaşıl terekdey
Qumuq tüzge oşayman.

Yazında bürlümendir,
Yayında nürlümendir.
Tüzüm türlengen sayın,
Türlenip, türlümendir.

Tüzünde tüzlümendir,
Qışında qışlımandır.
Neçe naqışı busa
Şonça naqışlımandır.

Duşmanına suwuqday,
Dosuna issimendir.
Elimni nasibinden
Epsiz nasiplimendir.

Türlensem, türleneyim
Tüsüdey, qumuq tüznü.
Süyüwüm çü, süyüwüm
Bir yürekli, bir yüzlü.

Doğduğum Yer

Kumuk ovam çiçeklense,
Kıvanırım, açılırım.
Baharda yeşil ağaç gibi
Kumuk ovasına benzerim.

Baharında tomurcukluyumdur,
Yazında nurluyumdur.
Ovam türlendikçe
Türlenip türlüyümdür.

Düzünde düzlüyümdür,
Kışında kışlıyımdır.
Ne kadar nakışı varsa
O kadar nakışlıyımdır.

Düşmanına soğuk gibi
Dostuna sıcağımdır.
Halkımın nasibinden
Sınırsız nasipliyimdir.

Türlensem, türleneyim
Rengi gibi Kumuk ovasının.
Sevgim ki, sevgim
Bir yürekli, bir yüzlü.

ALTAY TÜRKÇESİ

Dr. Figen GÜNER DİLEK

GİRİŞ

DAĞLIK ALTAY CUMHURİYETİ

Dağlık Altay Cumhuriyeti Rusya Federasyonu içinde Güney Sibirya dağ ormanlarının Kazakistan ve Moğolistan bozkırlarına kavuştuğu bölgede 92. 902 metrekarelik bir alanda yer almaktadır. Federasyon içinde Tuva ve Hakas Cumhuriyeti, Kemerova Oblastı ve Altay Kray ile; federasyon dışında ise Moğolistan, Çin (Doğu Türkistan - Şin-Can Özerk Bölgesi-) ve Kazakistan ile sınırdaştır. Cumhuriyetin baş şehri eski adlandırılışı ile Oyrot-Tura, şimdiki adı ile Gorno-Altaysk'tır. 2003 yılına ait istatistiklere göre Altay Özerk Cumhuriyetinin nüfusu 202. 953'tür. Bu nüfusun yaklaşık 65. 000'ini Altay Türkleri oluşturmaktadır. Ülke nüfusunun geri kalanının % 60'ı Rus, % 5. 6'sı Kazak Türkü, % 0. 9'u Ukraynalı, % 0. 4'ü ise Almandır. [1]

ALTAY TÜRKLERİ

Altay Türkleri; çeşitli Türk boylarının *-eski Kırgızların, Uygurların, Oğuzların ve Kıpçakların-* Altay dağlarını aşarak batıya doğru göç ettikleri dönemde bu dağların vadilerinde kalanlarla o vakit bu bölgede bulunan yerli Türklerin kaynaşması sonucu ortaya çıkmış bir Türk topluluğudur. Güney ve kuzey olmak üzere iki gruba ayrılan Altaylıların Kuzey kolunu, Tuba, Çalkandu, Kumandı; güney kolunu ise Altay kişi, Telengit ve Teleüt adlı boyları oluşturmaktadır. [2] Altay Türkleri, uzun zaman Batı Moğollarından olan Cungar (Oyrot) Hanlığı hakimiyetinde yaşamışlardır. Bu yüzden Altay Türkleri, ilmî çalışmalarda 1947 yılına kadar "Oyrot" adıyla anılmışlardır. Ayrıca, hiçbir akrabalıkları olmadığı hâlde Rus literatüründe bir süre "Altay Kalmıkları, Ak Kalmıklar" şeklinde de tanımlanmışlardır. [3] Uzun süre Oyrot idaresinde ve yüksek dağ vadilerinde yaşamaları sebebiyle diğer Türk kitleleri ile temasları kesilmiş olan Altay Türkleri, eski Türk inanç ve geleneklerini bugüne kadar büyük ölçüde yaşatabilmişlerdir.

Altay Türkleri, Oyrotlardan sonra, *-250 yıl önce-* Rus idaresine girmiştir. Ruslar, Altay ülkesini sadece idareleri altına almakla kalmamış, onları Ortodoks yapmaya da çalışmışlardır. 1800'den itibaren hızlanan bu çalışmalar[4] uzun müddet devam etmiş, sonunda Altay Türkleri resmen Ortodoks Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Ancak onların hristiyanlığı şekilde kalmış, eski Türk inanç ve geleneklerine bağlılıkları günümüze kadar devam etmiştir. Ortodoks misyonerler, Altay ülkesinde açtıkları okullarda ilk kuşak Altay aydınlarını yetiştirmiştir. Bunlardan ressam Çoros Gurkin, Çagat Stroyev

---

1 Samayev, Grigory: Respublika Altay, Gorno-Altaysk, 1992.
2 Dulz'on, A. P.: Sibirya Türklerinin Etnolengüistik Dağılımı (Çev. Doç. Dr. F. Sema Barutçu-Özönder) Tuncer Gülensoy Armağanı, Kayseri, 1995: 105.
3 Dırenkova, N. P. , Grammatika Oyrotskogo Yazıka, Leningrad, 1940: 9.
4 Kıdıyev, N. M vd.: Çoros Gurkin, 1994: 21.

ve Çevalkov meşhurdur. İlk kuşak Altay aydınlarının bir kısmı, 1917 Bolşevik Devrimi'ne karşı çıkmışlar ve kurdukları küçük bir orduyla bütün Güney Sibirya Türk boylarını içine alacak *Karakorum* isimli bir devlet kurmaya çalışmışlarsa da başarılı olamamışlar[5] ve Sovyetler Birliğini meydana getiren hâlklar içinde yer almışlardır. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar, özerk bölge statüsünde yaşayan Altay Türkleri, bu tarihten itibaren Rusya Federasyonu'nu meydana getiren özerk cumhuriyetlerden birisi olan Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar.

ALTAY TÜRKÇESİ

Yukarıda coğrafi sınırları çizilen Güney Sibirya bölgesinde Dağlık Altay Özerk Cumhuriyetinde yaşayan, aralarında bir takım diyalektik farklılıklar olan *Tuba Kişi(Tuva//Tuma//Yış Kiji), Çalkandu Kişi (Şalkandu//Kuu Kiji), Kumandı Kişi (Kubandı, Kuvantı) Altay Kişi, Teleüt* ve *Telengit* boylarının ortak edebî dili "Altay (Oyrot) Türkçesi" olarak adlandırılmaktadır.

Rusların Altay bölgesinde hakim olmalarıyla yoğun bir Hristiyanlaştırma çalışması başlar. 1830 yılında Rus Kilise Yönetimi (*Sinod*), Ruhanî Misyon Heyetini kurması için St. Petersburg'dan Makariy Gluharev'i Altay'a gönderir[6]. Bugünkü adı Gorno-Altaysk olan *Ulalu* şehrinde ilk misyoner okulunu açarlar.

Çarlık Rusyasında Altay'da yazı dilinin yaygınlaştırılması açısından Rus misyonerlerin yanında Altay edebiyatının her yönüyle ilk temsilcilerinden sayılan ve kendisi de Hristiyanlığı kabul eden *Çevalkov* da önemli bir isimdir. O, ilk misyoner okullarında öğrenim gören kardeşinin kitaplarından kendi gayretleriyle okuma yazmayı öğrenerek, M. Gluharev'e beş yıl süreyle Rusçadan Altay Türkçesine çevirilerde yardımcı olur. Gluharev Rusya'ya döndükten sonra yerine S. Landışev geçer ve misyonerlerin yanında tercümanlık görevine devam eder. Burada Sibir hâlkının kültürünü ve folklorunu araştıran N. İ. Ananin'le tanışarak onun topladığı malzemeleri Rusça'ya çevirir. 1859-1871 yılları arasında Barnaul'da görev yapan Radloff ile üç ay beraber çalışır. Hatta buraya yakın yerlerde oturan Telengitlerin sözlü hâlk edebiyatı ürünlerini de derleyerek onun materyallerine ilave eder. İkisi *Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen Yujnoy Sibiri* adıyla Altay Türkçesiyle masal, hikâye, şarkı ve diğer bazı sözlü edebiyat örneklerinin yer aldığı ilk kitabı hazırlarlar.

Bundan sonra Radloff'un isteği ve teşvikiyle kendi hayatını anlattığı *Çöbölköptüñ Cürümi* adlı kitabıyla yazarlığa ve edebiyata ilk adımını atan Çevalkov, yardımcı olduğu araştırmacıların da telkiniyle Altay yurtlarından masal, destan, hâlk şarkıları ve atasözleri derlemelerine devam eder. Onun bu malzemelerinin bir kısmı Radloff'un ve Verbitskiy'nin eserlerinde de yer almıştır. [7] Bir süre sonra misyonerlerden aldığı para geçimine yetmeyen Çevalkov, derlediği hâlk edebiyatı örneklerinin ve kendi yazdığı birkaç masal ve fablın da yer aldığı malzemeyi, o sırada Kazan'da bulunan N. İlminski'ye ulaştırır. İlminski, kendisine gelen malzemeleri kitap olarak bastırır (*Pouçitelnıye stati na altayskom yazıke, 1872*). Böylelikle Hristiyanlığı Altay Türkleri arasında yaymak gayesiyle birlikte ilk yazı dili oluşturma çalışmalarının da tohumları atılmış olur.

[5] Kindikova, N. M; Altay Literaturanı Caan Klasstarga Üreneri, Gorno-Altaysk, 1995: 27.
[6] Surazakov, Altay Literatura, 1995: 13.
[7] Tadıkin V. N, Tıbıkova, A. T. , Orfografiya i Punktuatsiya Altayskogo Yazıka, Gorno-Altaysak,1981:

1834 yılında, misyoner Makariy Gluharev öncülüğünde Altay Türkçesi için bir alfabe hazırlanır, el yazması St. Petersburg'daki Metropolit Filorit'e gönderilir. Bu alfabenin akıbetinin ne olduğu belli değildir[8].

1840'lı yılların sonuna doğru yine Makariy Gluharev tarafından Rus Kiril alfabesi temelinde bir alfabe ve Teleüt ağzının esas alındığı bir yazı dili oluşturulur. Teleütler, Altaylılar arasında Rus hakimiyeti altına giren ve Hristiyanlaştırılan ilk Türk boyudur. Misyonerlerin oluşturduğu bu alfabe, yirmi yedi harften oluşur. Bu yirmi yedi harfin dördü, sadece Altay Türkçesine has sesleri temsil eder. Bunlar "*ӧ, у, j, н̃* (ö, ü, c, ñ)" dir. Bu alfabe, şu anda Altay Türkçesi için kullanılan Kiril alfabesine de temel olmuştur[9].

1864 yılından itibaren bu alfabeyle çeşitli kilise kitapları hazırlanmış ve Altay Türkçesiyle basılmıştır. Burada misyonerler döneminde yapılan ve Altay Türkçesi yazı dilinin oluşturulması açısından önemli olan bazı çalışmalardan kısaca bahsetmek gerekir. Bu çalışmalardan ilki 1869'da Landışev tarafından başlatılan, daha sonra da Verbitskiy ve misyoner heyetince tamamlanan *Grammatika Altayskogo Yazıka* "Altay Dilinin Grameri" (Kazan, 1869) adlı çalışmadır. Bu eser iki bölümden oluşur. İlk bölümde Altay Türkçesinin Teleüt ve Oyrot (misyonerlerin adlandırmasıyla Kalmık) ağızlarına ait dil malzemeleri gramatikal olarak incelenir. İkinci bölümde ise Rusça-Altayca ve Altayca-Rusça olmak üzere kısa bir sözlük mevcuttur. İkincisi, yine Verbitskiy ve arkadaşları tarafından yazılan *Slovarya Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurskogo Yazıka* (Kazan, 1884) "Türk Dilinin Altay ve Aladağ Ağızları Sözlüğü" adlı oldukça hacimli bir eserdir. Üçüncü olarak da Altay Türkçesiyle ilgili birkaç makalenin toplandığı *Altay İnoradtsı* (Moskova, 1893) adlı eser gelmektedir. Bu eserler Türkoloji çalışmaları açısından da önemlidir [10].

Misyonerlerin yaptığı alfabe üzerinde, Rusçadan alınan kelimelerin doğru olarak yazılması gerekçesiyle 1922 yılında ilâveler ve değişiklikler yapılır. *İ→ И* şeklinde, ayrı işaretlerle gösterilen kalın ve ince K birleştirilerek tek işaretle (*K*) gösterilir ve Rusça kelimelerin yazımı için "*В, Ф, Х, Ц, Ю, Я, Э, Ъ, Ь*" işaretleri ilâve edilir. 1923'de II. Sovyet bölge kurultayında Rus alfabesi kulanılması, konuşma ve yazı dilinin Altay Kişi ağzına dayandırılması kararları alınır[11].

1928'e kadar kullanılan bu alfabeden sonra, 1928 yılında *Cañalif* adlı Latin alfabesine geçilir. Latin alfabesi, hâlk arasında oldukça yaygın olmasına rağmen yurtlar ve aymaklar arasında yazışmalarda ve okulda zorluk çıkardığı bahanesiyle 1938'de birtakım değişiklerle tekrar Kiril harfli alfabeye dönülür[12]. Önceki Kiril (1922) alfabesinde yalnızca Rusça kelimeler için kullanılan bazı işaretler, bu alfabede (1938), Altay Türkçesine ait kelimelerde de kulllanılır. Bunlar; *ӧ→ ё, у→ ю, ӱа → я, ӱу→ю, ӱо→ё* ve *j→ъь, н̃→н'* değişiklikleridir. 1938 alfabesi, 1944 yılında tekrar gözden geçirilir ve yukarıda belirtilen değişiklikler iptal edilerek eski şeklin (1922) kullanılmasına karar verilir[13]. Bugün de Altay Türkçesinde 1944 yılında kabul edilen Kiril alfabesi kullanıl-

[8] Tıbıkova, A. T. , Proishojderie Altayskoy Pismennosti i Sovremennıy, Etnokulturnıy Protsess, Yazık i Kultura Altaytsev (Sbornik Nauçnıy Statey) Gorno-Altaysk, 1993: 16.
[9] Tadıkin-Tıbıkova, a. g. e., 1981: 8.
[10] Dırenkova, a. g. e. 1940: 9-10.
[11] Tadıkin-Tıbıkova, a. g. e, 1981: 11.
[12] Tadıkin-Tıbıkova, a. g. e, 1981: 12 ; Kanayev, M. S. , Grammatıka Oyrotskogo (Altayskogo) Yazıka, Ulalu 1931: 7-8.
[13] Tadıkin-Tıbıkova, a. g. e. , 1981: 7-14.

maktadır. Yazı dili Altay Kişi ağzına dayanmaktadır ve Altay Türkçesiyle yayımlanan gazete, dergi, ders kitapları ilmî ve edebî eserlerin sayıları gittikçe artmaktadır.

Altayca ile ilgili kaynaklarda, Altay Türklerinin, 1840'lı yıllara kadar, konuştukları dille yazdıkları bir alfabesinin olmadığı belirtilmektedir. Ancak, bazı kaynaklarda, Baskakov, Tıbıkova[14] gibi Türkologlar ve bilhassa tarihçi Samayev[15], Altaylıların Batı Moğollarından olan Cungar (Oyrot) Hanlığı hakimiyeti altındayken 1648 yılında Zaya Pandit Oktorguin Dalay tarafından oluşturulan Uygur alfabesi kaynaklı dikey yazılı *todo biçik* (açık mektup), *üzük biçik, todrxa üzük, todo üzük* şeklinde adlandırılan alfabeyi Altay cayzanların Cungarya hanlığı ve Rus çarlığı ile yazışmalarında yaygın olarak kullandıkları, hatta kısmen de olsa yazılı edebiyatlarının bulunduğu yönünde bilgiler vermektedir [16].

Bugünkü Altay Türkçesi yazı dili, *standart yazı dili* özelliği göstermemektedir. İlk yazı dilinin dayandırıldığı Teleüt ağzı olmak üzere bütün ağızlardan, Moğolcadan ve Rusçadan özellikler taşır. Alfabede ve imlâda yapılan değişikliklerin bir yansıması olarak yayımlanmış eserlerde yazılış birliği sağlanamamıştır.

Günümüzde ana dili Altay Türkçesi olan Altaylılar, Altayca konuşma sırasında ansızın Rusçaya geçmekte ve karışık bir şekilde konuşmaktadırlar. Yeni nesil arasında ana dillerini konuşamayan ve anlayamayanların sayısı günden güne artmaktadır. Eğitim dili, Rusçadır; Altay Türkçesi okullarda ancak ders olarak okutulmaktadır. Altay Türkçesiyle bir yazı dilleri olmasına rağmen Rusça; edebiyatta, ilimde, iletişimde, eğitimde ve konuşma dilinde bir üst dil durumundadır. Konuşmalardaki Rusça oranı bölgelere ve köylere göre farklılaşmaktadır.

Altay Türklerinin Kullandığı Alfabeler

1845	1922	1928	1938	1944	LATİN TRANSKR. ALFABESİNDEKİ KARŞILIKLARI
А	А	A	А	А	Aa
Б	Б	B	Б	Б	Bb
Г	Г	G	Г	Г	Gg
Д	Д	D	Д	Д	Dd
Е	Е	E	Е	Е	Ee
З	З	Z	З	З	Zz
Й	Й	J	Й	Й	Yy
İ	И	I, i	И	И	İi
Ж	Ж	Z	Ж	Ж	Jj
К	К	K	К	К	Kk

[14] Tıbıkova, A. T., a. g. m, 1993; 14.

[15] Samayev, S. P, "Üzük Biçik" u Altaytsev, yazık i Kultura Altaytsev, Sbornik Nauçnıh Statey, Gorno-Altaysk, 1993: 94-101.

[16] Ayrıntılı bilgi için bk. Killi, G. Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu, C. I, S. 2 Güz, 1999: 161-174. ; Güner Dilek, F., Altay Türkçesinin Yazı Dili Hâline Getirilmesi, 1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri, TDK, Ankara, 15 Ekim 2002, 2004: 73-78.

К	К	К	К	К	Kk
Л	Л	L	Л	Л	Ll
М	М	М	М	М	Mm
Н	Н	N	Н	Н	Nn
Н	н̄	N	Н̄	н̄	Ññ
О	О	О	О	О	Oo
Ө	Ө	ө	Ё	Ө	Öö
П	П	Р	П	П	Pp
Р	Р	R	Р	Р	Rr
С	С	S	С	С	Ss
Т	Т	Т	Т	Т	Tt
У	У	U	У	У	Uu
ӱ	ӱ	У	Ю	ӱ	Üü
Ч	Ч	С	Ч	Ч	Çç
Ш	Ш	Ş	Ш	Ш	Şş
Ы	Ы	Ь	Ы	Ы	Iı
Ј	Ј	Ç	ДЬ	Ј	Cc
	В	V	В	В	Vv
	Ф	F	Ф	Ф	Ff
	Х	Х	Х	Х	Xx
	Ц	TS	Ц	Ц	Ts
	Щ	ŞC	Щ	Щ	Şç
	Ю	JU	Ю	ЙУ*	Yu
	Я	JA	Я	ЙА*	Ya
	Э	Е	Э	Э	Ee
	Ь		Ь	Ь	inceltici
	Ъ		Ъ	Ъ	kalınlaştırıcı
			Ё(yo)	ЙО*	Yo

Bazı Yazılış Özellikleri:

1. В, Ф, Х, Ц, Щ, Ю, Я, Ё, *Ъ, Ь* işaretleri yalnızca Rusça kelimelerin yazılışında kullanılır.
2. Ө (ö) ve ӱ (ü) harfleri yalnızca Altayca kelimelerin yazılışında kullanılır.
3. Я [ya], Ю [yu], Ё [yo] harfleri ünsüzlerden sonra sırasıyla a, u, o şeklinde okunur.
4. Э harfi, kelime başında [e-] sesini gösterir; aynı ses, kelime içinde ve sonunda E [-e-, -e] harfiyle gösterilir. Her iki harf de aynı sesi işaret eder. Ayrıca, Altaycaya Rusçadan giren kelimelerin başında, ünlülerden sonra, kalınlaştırıcı ve inceltici işaretlerin yanında E harfi [ye] şeklinde okunur.

SES BİLGİSİ

ÜNLÜLER

Altay Türkçesinde sekiz kısa (normal), sekiz uzun ünlü olmak üzere on altı ünlü vardır: */a, e, ı, i, o, ö, u, ü, aa, ee, ıı, ii, oo, öö, uu, üü/*. Uzun ünlüler, iki ünlü arasında ya da bir ünlü ve akıcı ünsüzün arasında kalan */ n, ñ, g, y/* seslerinin erimesi sonucu ortaya çıkan ikincil ünlü uzunluklarıdır. Ayırıcı özelliklerine göre bu ünlüler aşağıdaki tablodadır:

Standart Altay Türkçesindeki Ünlülerin Tablosu

Dilin hareketine ve aldığı biçime göre		Ön dil				Arka dil			
Dudakların biçimine göre		Düz		Yuvarlak		Düz		Yuvarlak	
Çene açısına göre		Gn	Dar	Gn	Dar	Gn	dar	Gn	dar
Çıkış süresine göre	Normal (kısa)	e	i	ö	ü	a	ı	o	u
	Uzun	ee	ii	öö	üü	aa	ıı	oo	uu

Ünlülerle İlgili Bazı Önemli Özellikler:

Altay Türkçesinin ünlüleri *-uzun ünlüler dışında-* Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Uzun ünlülü bazı Türkçe kelimelerde büzülme sonucu ortaya çıkan uzunluğun oluşumu şu şekilde sıralanabilir:

1. ET'deki *ag, agı* ses grupları AT'de bazen /uu/ bazen de /aa/ fonemine dönüşmektedir: *uur* <ağır "ağır", *buu* < bag "bağ, ip", *tuu*< tag "dağ", *saa-*< sag- "sağmak", *caa-*< yag- "yağmak", cuu<yagı "düşman".
2. ET'deki *og, ogu, agu* ve *ıgı* ses gruplarının AT'de /uu/ fonemine, "ogı" ses grubunun ise /oo/ fonemine döndüğü görülür: *uul*<ogul "oğul, delikanlı", *buu*<bog- "boğmak", *sook*<soguk "soğuk", cuun<yıgın "toplantı".
3. ET'deki *ege, eye*(<eḍe), *eñe* ses grupları AT'de /ee/ fonemine döner: *ceen* <yegen "yeğen, torun" *eer* <eyer (<eḍer) "eyer", *eek*<eñek "çene".
4. ET'deki *öñü* ses grubu AT'de /öö/ fonemine, *üñü* ses grubu ise */üü/* fonemine döner: *söök*<söñük "boy; kemik", *müüs* <müñüz "boynuz".
5. Gelecek zaman eki ünlüyle biten fiillere yardımcı ünsüz almadan eklenir ve uzunluk meydana getirir: *başta-ar> baştaar* "başlayacak", *oyno-or >oynoor* "oynayacak", *küünze-er> küünzeer* "isteyecek", *sakı-ır>sakıır* "bekleyecek, *biçi-ir >biçiir* "yazacak".
6. -p zarf-fiil eki, /p/fonemiyle biten fiillere eklendiğinde de uzun ünlü oluşur: teep<tep-i-p "basıp", taap<tap-ı-p "bulup", caap<cap-ı-p "örtüp".

ÜNLÜ UYUMLARI

Altay Türkçesinde ünlüler açısından kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları vardır.

Kalınlık-incelik (dil) uyumu: Kalınlık-incelik uyumu Altay Türkçesinde tamdır. Kalın ünlüleri kalın, ince ünlüleri ince ünlüler takip eder: *adaru* "arı", *ayas* "güneşli aydınlık gün", *ada* "baba", *eski* "eski", *eçki* "keçi", *telekey* "dünya", *teermen* "değirmen" *börü* "kurt".

Bitişik yazılan birleşik kelimelerde bu uyum geçerli değildir. *Caşöskürim* "gençlik", *segiscıldık* "sekiz yıllık".

Altay Türkçesine Rusçadan değişik zamanlarda birçok kelime girmiştir. 18. ve 19. asırlarda giren kelimelerin ünlü uyumuna girdikleri görülmektedir: *pötük "horoz", beriste* "verst", *salam* "salam", *peçke* "soba , fırın", *deremne* "köy".

Altay Türkçesine Ekim Devriminin ardından giren Rusça kelimeler, orijinal şekline uygun olarak yazıldığı için ünlü uyumuna girmemektedir.

Ayrıca Rusça bir kelimeye Altayca bir ek geliyorsa kelimenin son hecesindeki ünlüye göre kalın veya ince olarak eklenir: *telefon-nıñ, adres-ti, artist-teñ.*

Düzlük-yuvarlaklık (dudak) uyumu:

Altay Türkçesi Güney Sibirya lehçeleri içinde dudak uyumunun en ileri safhada görüldüğü lehçedir. [17] Ancak, özellikle yuvarlaklaşma açısından Kırgız Türkçesine en yakın Türk lehçesi olmakla beraber, tam bir yuvarlaklaşmadan da bahsedilemez.

1. Altaycada son hecesi düz ünlüyle biten kelimeleri, büyük ünlü uyumuna uygun olarak ve sistemli bir şekilde düz ünlülü heceler takip eder: cabın-< yapın- "örtünmek", *sıyın* "küçük kız kardeş", *alışkanıs* "evlendik", taptım "buldum", *tere* "deri", *cetir-* "yetirmek, ulaştırmak".

2. İlk hecede /u, uu, üü, ü/ ünlüleri varsa, takip eden hecelerde düz-geniş ünlü sıralanır. *Uzak* "uzun", *cürek* "yürek", *buula-* " bağlamak", *suuza-* "susamak".

3. İlk hecede /o, oo, öö, ö/ ünlüleri varsa, takip eden hecelerde çoğunlukla bu ünlüler bulunur: *töbö* "tepe", *orto* "orta", *konok* "konuk", *olöñ* "ot, bitki", *töjök* "döşek, yatak", *koyon* "tavşan".

Bu kurala uymayan örnekler de mevcuttur: *kozır* "iri, büyük", *topçı* "düğme", *koñız* "böcek", *sokı* "soku, havan".

Son hecesinde o/ë [o/yo] bulunan Rusça kelimelere, yine bu seslerin yer aldığı varyantlar eklenir: телефон- лор "telefonlar", шофёр-лор.

Dar-yuvarlak ünlüler, Altayca kelimelerin ancak üçüncü hecesine kadar yazılır: *üçünçi, kuluzın* "kamış, saz"; fakat *tükürük, cügürük* "koşucu, koşan" örneklerinde olduğu gibi bu kurala uymayan örnekler de mevcuttur.

Yine ilk hecede /u, ü/ ünlüleri varsa, takip eden hecelerde genellikle dar-yuvarlak ünlü bulunur: *kulun* "tay", *uyku* "uyku", *ülü* "pay, hisse", *kuyruk* "kuyruk". Bazı keli-

[17] Menges, Karl H. , (1955), The South-Siberian Turkic Languages I, CAJ 1, 107-136 (Çev. Günay Karaağaç "Güney Sibirya Türk Şiveleri" Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İzmir, 1994: 132.

melerde bu kuralın işlemediği (*kuuçın* "hikâye", *tuulı* "manzume") ; bazı kelimelerin ikinci hecesinde ise hem dar-yuvarlak ünlülü hem de dar-düz ünlülü örneklerine rastlandığı görülür: *oyun~oyın* "oyun", *burıl-/burul-* "dönmek".

Ayrıca, $+L_3U_2$ isimden isim yapma eki ve $+U_2$ fiilden isim yapma eki kelime tabanı nasıl olursa olsun daima yuvarlak ünlülüdür.

ÜNSÜZLER

Altay Türkçesinin ünsüzleri *b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, ñ, p, r, s, t, v, y, z, x, şç, ts* şeklindedir. Bunlardan *v, x, f, ts, ş, şç* sesleri çoğunlukla Rusça kelimelerde görülür.

Standart Altay Türkçesinde Ünsüzler Tablosu

çıkış şekline göre			**Ton bakımından**	**çıkış yerine göre**					
				çift dudak	diş - dudak	diş -diş eti	diş eti- ön damak	ön damak	art damak-boğaz
süreksiz			tonlu	b		d	c	g	g
			tonsuz	p		t	ç	k	k
sürekli	**sızıcı**		tonlu		v	z	j		
			tonsuz		f	s, ts	ş, şç		
	akıcı	geniz	tonlu	m		n			ñ
		yan	tonlu			l	y		
		titrek	tonlu			r			

Ünsüz Uyumu

Tonsuz ünsüzle (p, t, s, ş, ç, k) biten kelimeye, tonlu-tonsuz karşılığı olan ünsüz çiftlerinden tonsuzla başlayan ekler gelir: *öskö* "başka", *baştapkı* "ilk", *ötkür-* "geçirmek" *castık* "yastık", *Orustap* "Rusça", *cetkil* "kâfi, yeterli", *aştat-* "doyurmak" *küçsün-* "zorlanmak".

Tonlu ünsüzle (l, m, n, ñ , r) biten kelimelere tonlu-tonsuz karşılığı olan eklerden tonlu ünsüzle başlayanlar eklenir: *altındıy* "altın gibi", *añda-* "avlamak", *emde-* "tedavi etmek", *kemge* "kime", *kabayga* "beşiğe". Akıcı ünsüzlerden (r, l, m, n) sonra da daima tonlu ünsüzler gelir: *berze* "verse", *bolzo* "olsa".

Bu kural bazı eklerde farklı şekillerde işlemektedir: /r, y/ sesleriyle ve ünlüyle biten kelimelere (l, d, t) varyantlı eklerden /l/ ile başlayanlar gelir: *baldarlu* "çoluklu çocuk sahibi", *koylo-* "koyun gütmek", *uurla-* "çalmak, kız kaçırmak" ; (n, d, t) varyantlı eklerden ise */d/* 'li olanlar eklenir: *olordıñ* "onların", koydıñ "koyunun".

/m, n, ñ/ ünsüzleriyle ve ünlüyle biten kelimelere ise, (n, d, t) varyantlı eklerden /n/ ünsüzüyle başlayanlar gelir: *künniñ* "güneşin", *arjannıñ* "şifalı suyun", *altayımnıñ* "Altayımın".

Altay Türkçesinde sistemli olarak ekleşme sırasında ve kelime tabanlarında iki ünlü arasında tonlu/tonsuz karşılığı bulunan /p, s, ş, t, k/ ünsüzlerinin daima tonlu /b, z, j, d, g/ karşılıkları bulunur: *cabın*-"örtünmek, gizlenmek", *baza* "tekrar, yine, üstelik, hem de", *ajan*-"yemek yemek", *ada* "baba".

Sonunda çift ünsüz bulunan ve son ünsüzü tonsuz olan kelimelere ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde tonlulaşma olmaz: *curtım* "köyüm".

Ünsüzlerle İlgili Bazı Önemli Özellikler:

1. Eski Türkçedeki y-'ler Altay Türkçesinde *c-*'ye döner. Birkaç defa alfabe değişikliği yapılan Altay Türkçesine ait bu ses için ilmî literatürde *t'- / -d'-* "palatal c ya da d'ye yakın c" transkripsiyonunun kullanımı yaygındır. Fakat bölgede yaptığımız saha çalışmalarındaki kayıtlarımıza göre bu ses, Türkiye Türkçesindeki c sesi gibi telaffuz edilmektir. Bizden çok önce de bu sesi bizim duyduğumuz gibi tarif eden dilciler de mevcuttur. [18] Ayrıca, ET'de kelime başı y-'den gelişen bu sesi *t'* ve *d'* gibi işaretlerle transkribe etmek, Altaycayı diğer Türk lehçelerinden de çok uzaklaştırmakta, hatta okuyucuların [d] ve [t] olarak okumalarına sebep olmaktadır. Bu sebeple biz özellikle edebî dille ilgili çalışmalarımızda bu sesi, *c* harfiyle göstermeyi daha uygun gördük.
2. Altayca kelimelerin başında ve sonunda b, g, d, j, z ünsüzleri bulunmaz. Ancak "demek, söylemek" anlamındaki *de-* ve ondan türemiş *dep* "diye", *deze* "ise" vb. şekillerde *d-* ünsüzü bulunur.
3. Kelime sonunda tonlu ünsüz bulunan Rusça kelimelere eklenen Altayca eklerin tonsuz ünsüzle başlayan varyantları gelir. *garaj-ka* "garaja", *gorod-tor* "şehirler", *sovhoz-tor* "sovhozlar".

ŞEKİL BİLGİSİ

YAPIM EKLERİ

1. İsimden İsim Yapma Ekleri

+A$_4$k: İşlek olarak kullanılan bu ek, iki veya daha çok heceli olup *l, n , t, s, ş, y* ve seyrek olarak da *r* ile biten kelimelere gelmektedir. Çoğunlukla küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapan ek, *kumak* "kum" örneğinde madde ismi yapmaktadır. *agajak* "küçük ağaç", *cabızak* "alçacık, çok alçak" (*cabıs:* alçak), *ösküzek* "küçük öksüz" (*ösküs*: öksüz), *koyonok* "küçük tavşan" (*koyon*: tavşan).

+A$_4$ş: Bu ek yalnızca iki veya daha fazla heceli olup "*-ñ* " ve "*-k*" sesleriyle biten isimlere gelmektedir. Küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapar. İşlek bir ektir: *kayınaş* "küçük kayın ağacı", *biçigeş* "küçük kitap" (*biçik*: kitap), *tiyiñeş* "küçük sincap" (*tiyiñ*: sincap). Bu fonksiyonunun yanında pekiştirme ve terim adı yaptığı birkaç örnek de vardır: *calañaş* "çıplak; soyunuk" (*calañ*: tarla, ova; açıklık yer, çıplak arazi), *bölügeş* "gram. edat" (*bölük*: bölüm, kısım, parça). Ek, +çAk ekli küçültme ifade eden isimler üzerine de gelerek kendinden önceki küçültme ekinin fonksiyonunu güçlendirir: *uulçagaş*<uul+çak+aş "küçük sevimli oğlan çocuğu", *kızıçagaş/kısçagaş*<kıs+çak+aş "küçük sevimli kız çocuğu".

[18] Simpson, G. G., Some Features of the Morphology of the Oirot (Gorno-Altai) Language, London, 1955: 1.

+A_2t: Yer adı yapar, işlek değildir: *künet* "güneş alan yaka, kıyı; güney"(*kün*: güneş), *carat* "kıyı, sahil, kenar"(*car:* kıyı, sarp yer, yar), *kajat* "tepe yamacı, sırtı; ırmak yanındaki yüksek tepe" (*kaş*: kıyı).

+(I_2)çA_2k: Küçültme ve sevgi bildiren işlek bir ektir. Ek, özellikle ünlüyle biten bir veya iki heceli kelimelere ve ünsüzle biten tek heceli kelimelere gelmektedir: *balaçak* "çocukcağız", *uulçak* "oğulcuk, küçük oğlan", *eçkiçek* "keçi yavrusu, keçicik", *kiskeçek kıskaçak* "kısacık, çok kısa", *cukaçak* "incecik", *çiçkeçek* "incecik", *köziçek* "gözcük, küçük göz", *çiyüçek* "küçük çizgi" (çiyü: çizgi).

+çI_2: Meslek, uğraşma ifade eden isimler yapar: *üredüçi* "öğretmen", *kemeçi* "gemici", *corıkçı* "gezgin, seyyah" (*corık*: gezi, seyahat), *biceçi* "dansçı" (*bice*: dans). Bundan başka, bir şeye meyilli olma, düşkün olma ifade eder: *uykuçı* "uykucu", *katkıçı* "çok gülen" (*katkı*: kahkaha, gülümseme), *tögünçi* "çok yalan söyleyen, yalancı" (*tögün*: yalan). Bir iki örnekte de alet ismi yapar: *topçı* "düğme", *moyınçı* "tasma" (*moyın*: boyun).

+çI_2k: Sevimlilik ve küçültme ifade eden isimler yapan işlek bir ektir. Bazen bu isimler eşya ismi de olabilir: *bürçük* "küçük ağaç sürgünü; tomurcuk, ağacın küçük dalları" (*bür*: yaprak), *cançık* "avcıların sağ taraflarına taktıkları küçük kurşun çantası" (*can*: yan). Ayrıca meslek ismi yaptığı da görülür: *karuulçık* "bekçi, nöbetçi" (*karuul*: koruma, nöbet).

+çI_2l: Bir şeye düşkün olma ifade eder: *çekçil* "temizliğe düşkün, titiz" (*çek*: temiz), *ozoçıl* "önde olmayı seven; rehber, öncü" (*ozo:* eski, önce), *epçil* "becerikli; şefkatli, mahir" *(ep*: beceri), *cuuçıl* "kavgaya düşkün, kavgacı" (*cuu*: savaş).

+D_2A_4ş: Eşlik, ortaklık, bağlılık ifade eden isimler yapar, çok işlek değildir: *karındaş* "erkek kardeş; kardeş", *coldoş* "yoldaş", *ayıldaş* "komşu" (*ayıl*: ev), *uktaş* "aynı boydan olan insanlar" (*uk*: soy, kabile, boy), *büdüşteş* "birbirine benzeyen" (*büdüş*: dış görünüş), *adaş<attaş* "adaş".

+G_2Ay: İşlek bir ek değildir. Akrabalık ismi yapar: *kudagay* "dünür" (*kuda*: dünür), *abakay* "kağan karısı, kraliçe" (*aba*: anne, abla). Ayrıca vasıf ismi yapar: *kubakay* "solgun (yüz); sararmış et" (*kuba*: solgun, soluk, açık sarı).

+G_2I_2: Aitlik eki -ki uyuma girer ve özellikle zaman ifade eden isimlere gelerek, bir yere ait olma bildiren sıfatlar yapar, oldukça işlektir: *kışkı* "kışın", *keçegi* "dünkü" (*keçe*: dün), *ozogı* "eski zamandaki" (*ozo*: önce), *emdigi* "şimdiki", *bıltırgı* "geçen yılki" (*bıltır*: geçen yıl), *baştapkı* "ilk, evvelki", *berigi* "beride olan beriki", *azıygı* "eski, önceki" (*azıy*: önceki), *andagı* "oradaki".

+L_2I_4k: İşlek bir ektir, isimlerden mücerret isim yapar: *birlik* "birlik, beraberlik", *baylık* "zenginlik", *keendik* "güzellik, sanat" (*keen*: güzel, hoş, iyi), *çındık* "hakikat", *mönkülük* "ebedilik" (*mönkü*: ebedi), *karındaştık* "kardeşlik", *tüştük* "güney", *tündük* "kuzey". Yer ismi yapar: *ortolık* "ada", *koltuk* "koltuk; koltuk altı", *emçilik* "hastane" (*emçi*: doktor). Eşya ismi yapar: *iynelik* "örgü şişi; iğnelik" (iyne: iğne), *sözlik* "sözlük", *töştük* "göğüslük". Sıfat yapar: *kündük* "günlük", *cıldık* "yıllık; yıldönümü", *cantık* "eğri büğrü".

+L_2U_2: Sahiplik, kendinde bulundurma, ihtiva etme ifade eden isimler, sıfatlar yapan işlek bir ektir: *barlu* "hamile kadın için kullanılır", *tuulu* "dağlık", *karlu* "karlı", *cerlü* "yerli, mahâlli", *ayıldu* "evli (evlenmiş olan), *ündü* "sesli", *attu* "atlı; adlı", *müüstü* "boynuzlu" (*müüs*: boynuz).

+mtI_2k: Renk isimlerine gelerek "o renk gibi" anlamını veren sıfatlar yapar: *boromtık* "grimsi, bozumsu, kır rengi gibi" (*boro*: gri, kır renkli) *karamtık* "karamsı, kara gibi", *bozomtık* "bozumsu, boz, bulanık renkte gibi".

+nA_4k: Çok işlek bir ek değildir. Hayvan ismi yapar: *tülkünek* "yırtıcı kuşların bir türü". Eşya ismi yapar: *köznök* "pencere" (kös: göz). Vasıf ismi yapar: *cakşınak* "iyi", *kiçinek<kiçi+nek* "küçük; az, biraz, azıcık" Alt. T'de kelime "kiçi" şeklinde müstakil olarak kullanılmamakta fakat "küçük" anlamında *kiçü* kelimesi kullanılmaktadır.

+(I_4)nçI_2: Sayı isimlerine gelerek onlardan sayı sıfatı yapan işlek bir ektir: *cetinçi* "yedinci", *altanınçı* "altmışıncı", *bejeninçi* "ellinci", *üçünçi* "üçüncü", *ekinçi* "ikinci", *birinçi* "birinci".

+S_2A_4k: Bir şeye düşkünlük, meyil ifade eden isimler yapar: *karındaşsak* "kardeşlerine düşkün", *arakızak* "rakıya düşkün", *çayzak* "çaya düşkün", *uykuzak* "uykuya düşkün", *kudayzak* "dine düşkün, dindar", *malzak* "malına düşkün (kimse)", *buurzak* "iyilik yapmayı çok seven (kimse için)", *törzök* "baş köşeye oturmayı çok seven kimse (*tör*: evin baş köşesi).

+$S_2I_2mA_2$k: Özellikle renk adlarına gelerek o renge benzeyen, o renk gibi olan anlamlarında sıfatlar yapar: *aksımak* "ak gibi, aka benzeyen", *köksimek* "mavimsi, maviye çalan", *karazımak* "kara gibi, karaya benzeyen", *kızılzımak* "kızılımsı". Ekin nadir olarak diğer sıfatlara da geldiği görülür: *açuzımak* "acımsı, acı gibi".

+$S_2I_2mA_2$n: Renk adlarına gelerek "o renge benzeyen" anlamını veren sıfatlar yapar: *karazıman* "karamsı, kara gibi, siyahımsı", *kızılzıman* "kırmızımsı, kızılımsı", *aksıman* "beyazımsı".

+S_2U_2: Gibilik ve benzerlik ifade eden isimler yapar: *kumaksu* "kumsu, kumlu gibi" (*kumak*: kum) , *köksü* "mavimsi", *aksu* "beyazımsı", *biyiksü* "yükseğimsi, yüksek gibi" (*biyik*: yüksek) , *cabıssu* "alçağımsı, alçak gibi" (*cabıs*: alçak) , *ölöñsü* "otsu", *teneksü* "akılsız gibi, delimsi, deli dolu" (*tenek*: aptal, budala), *ışsu* "dumansı, duman kokuyor gibi" *(ış*: duman, is), *suyuksu* "sulu, içine su karışmış gibi olan" (*suyuk*: sulu; seyrek) *taşsu* "taşlı, içine taş karışmış olan".

+U_2 (<egü): Sayılara gelerek beraberlik, birliktelik anlamını veren isimler yapan işlek bir ektir: *altu<altı-u* "altısı beraber", *bejü<beş-ü* "beşi, beşi birlikte", *birü<bir-ü* "biri, birisi", *ekü<eki-ü* "ikisi, ikisi beraber".

Türkçede isimlerden olumsuz sıfat yapan *–sIz* ekinin karşılığı Altay Türkçesinde *cok* "yok" kelimesi ile yapılmaktadır: *akça cok* "parasız", *ayıl cok* "evsiz", *sagış cok* "akılsız, düşüncesiz".

İşlek olmayan diğer isimden isim yapma ekleri:

-tım: kızıltım "çabuk kızaran, kızarmaya meyilli"; *-n: orton* "orta" (*orton sabar*: orta parmak, *orto*: orta; yarı); *+AgA:* Kalıcı isim yapar, pek işlek olmayan bir ektir. *kabaga* "meyve kabuğu, soyuntu" (*kap:* çuval; zar; silah veya balta için mahfaza), *içege* "bağırsak" (*iç*: karın; işkembe; iç); *+ga: kılga* "bıyık; başak pürçeği" (*kıl*: kıl); *-Gır* Nitelik ismi yapar: *bazıtkır* "sert adımlı (at)" (bazıt: adım, yürüyüş), *üngür* "grm. sedalı, tonlu" ün: ses ; *-gor: oygor* "bilge, akıllı" (*oy*: akıl; anlayış); *-ka/-kö: başka* "başka, farklı, ayrı", *öskö* "başka, diğer, diğeri, yabancı"; *-kan:* Vasıf ismi yapar: *cañıskan* "yalnız başına, tek başına" (*cañıs*: yalnız); *-kek(gek): erkek//ergek* "erkek; erkek kedi; baş parmak" (*er*: er, koca, yiğit; kahraman); *-l:* Nitelik ismi yapar: *kubal* "kül rengi" (*kuba*: solgun, soluk ve açık sarı.); *-s: igis/egis* "ikiz" (*eki*: iki) ; *-t:* Vasıf ismi yapar: *cajıt* "yaşları denk olan, yaşıt; akran" (*caş*: yaş).

2. Fiilden İsim Yapma Ekleri

-(A_4)A_4çI_2: Meslek ve uğraşma isimleri yapar: *başkaraaçı* "yönetici, başkan" (*başkar-*: yönetmek) *köçüreeçi* "çevirmen" (*köçür-*: başka bir dile çevirmek), *kıçıraaçı* "okuyucu" *kıçır-*: okumak. Vasıf ismi yapar: *cıldaçı* "sürünen; yılan" (*cıl-*: sürünmek) *kerteeçi* "ısıran; sıçan (*kert-*: kesmek, doğramak, kertmek), *konooçı* "geleneksel" (*kon-*: konmak, yerleşmek). Kalıcı isim yapar: *ajaaçı* "dağ" (*aş-*:aşmak, *geç-) içeeçi* "çay içmek için kullanılan kap", *cabınaaçı* "kıyafet" (*cabın-*: örtünmek). Ekin ilk hecesindeki uzun ünlü, bazı eserlerde kısa ünlüyle de yazılabilmektedir.

-A_4,-y: Ünlüyle biten fiillere –y, ünsüzle biten fiillere ise –A_4 şeklinde eklenen ek, işlek olarak kullanılır. Kalıcı isim yapar: *tura* "ev" (*tur-*: dur-); yaşamak, *ebire* "çevre, etraf" (*ebir-*; çevresinde dolaşmak, çevrelemek), *castıra* "hata, yanlış" (*castır-*: doğru yoldan çıkar-, hata yapmak), *kire* "giriş, açış" (*kir-*: girmek), *aztara* "ters"(*aztar-*: devir-, çevir-, bir başka yöne çevirmek), *kayra* "geri" (*kayır-*: geriye eğmek). Sıfat yapar: *koştay* "bitişik, komşu, yan"(*koşta-*: ekle-, ilave et-), *bastıra* "hep, bütün, herkes" (*bastır-*: tabi kıl-, bastır-).

-A_4k: Çok işlek olmayan ek, eşya ismi yapar: *bıçak* "bıçak", *tomırak* "sustalı bıçak, çakı" (*tomır-// tomur-*: toz haline getirmek; odun kırmak, kesmek), *çaçak* "saçak" (*çaç-*: saçmak), *cedek* "dizgin, gem" (*yet-*: yedeğinde götürmek). Vasıf ismi yapar: *tutak* "tutuk, yetersiz, kekeme; engel" (*tut-*: tut-, yakala-), *çıçak* "ishal, sürgün" (*çıç-*: sıçmak). Kalıcı isim yapar: *kezek* "bölüm, parça" (*kes-*: kesmek), *konok* "konuk, misafir; gün, hayat" (*kon-*: konmak), *çertek* "fiske" (*çert-*: fiske vurmak), *kuçak* "kucak" (*kuç-*: kucaklamak)

-B_2A_4s: Bir sıfat-fiil eki olan -B_2A_4S ve bu fonksiyonuyla oldukça işlektir. Bazı kelimelerde ise kalıplaşmış ve âdetâ bir yapım eki fonksiyonu üstlenmiştir. Vasıf ismi yapar: *carabas* "uygunsuz" (*cara-*: yara-*), aldırbas* "önemsiz; boş ver, bir şey değil" (*aldır-*: çağırmak, davet etmek, aldırmak), *caltanbas* "korkusuz, gözüpek, *caltan-*: korkmak, ürkmek) *cılbas* "hantal, ağırkanlı" (*cıl-*: hareket etmek, sürünmek), *toktobos* "kesintisiz, aralıksız" (*tokto-*: durmak, kalmak), *çıdabas* "dayanıksız, sabırsız" (*çıda-*: dayanmak, tahammül etmek).

-çI$_2$: Pek işlek olmayan ek, eşya ismi yapar: *camınçı* "dam; evin damı, çatı; örtü (*camın-*: örtünmek, gizlenmek), *camaçı* "yama" (*cama-*: yamamak). Madde ismi yapar: *tamçı* "damla" *tam-*: damlamak. Mücerret isim yapar: *süünçi* "sevinç, sevinçli haber, müjde" (*süün-*: sevinmek). Terim yapar: *bölüçi* "mat. bölen".

-çA$_2$ñ: Meyil ve düşkünlük ifade eden vasıf isimleri yapar: *büktelçeñ* "bükülebilir" (*büktel-*: eğilmek, bükülmek), *soguşçañ* "dövüşken, kavgacı" (*soguş-*: kavga etmek), *kerişçeñ* "kavgacı" (*keriş-*: tartışmak, kavga etmek), *taykılçañ* "kaygan" (*taykıl-*: kaykılmak), *baylançañ* "kurallara uyan, muhafazakar" (*baylan-*: sakınmak, korunmak), *kıyışçañ* "inatçı, söz dinlemez" *kıyış-*: karşı gelmek, direnmek.

-çA$_4$k: İşlek bir fiilden isim yapma ekidir. Eşya ve alet ismi yapar: *artınçak* "yük; yük eyeri" (*artın-*: heybeye bir şey koymak, yüklenmek), *kayırçak* "sandıktan küçük tahta kutu" (*kayır-*: geriye eğmek), *bürünçek* "yorgan" (*bürün-*: bürünmek). Vasıf ismi yapar: *büktelçek* "elastiki, esnek" (*büktel-*: eğilmek, bükülmek), *caykalçak* "sallantılı" (*caykal-*: sallanmak), *eñilçek* "eğilebilen, eğilebilir" (*eñil-*: eğilmek), *çöyilçek* "çekilebilir, uzayabilir" (*çöyil-*: uzamak), *edinçek* "kendine bir şey edinmekten hoşlanan" (*edin-*: kendine almak, edinmek), *küyünçek* "kıskanç" (*küyün-* kıskanmak). Organ adı yapar: *emçek* "meme" (*em-*: emmek).Vasıf isimleri yapar: *caltançak* "utangaç, çekingen, ürkek" (*caltan-*: korkmak, ürkmek), *kirlençek* "kirlenmeye müsait" (*kirlen-*: kirlenmek), *küyünçek* "kıskanç" (*küyün-*: kıskanmak), *arbançak* "kavgacı, küfürbaz, şirret" (*arban-*: öfkelenmek, sinirlenmek, kızmak), *açınçak* "merhametli; öfkeli" *açın-*: acımak, merhamet etmek; öfkelenmek).

-çık: Meyil ifade eden vasıf isimleri yapar: *surançık* "dilenci" (*suran-*: rica etmek; dilenmek), *cazançık* "iyi giyinmeyi seven; süslü" (*cazan-*: giyinmek; süslenmek), *burulçık* "dönemeç" *burul-*: dönmek, *baylançık* "sakınan, korunan" (*baylan-*:sakınmak, korunmak), *kıstalçık* "sıkışık yer" (*kıstal-*: sıkışmak, tıkanmak), *maktançık* "övünmeyi seven" (*maktan-*: övünmek), *orolçık* "büküк" (*orol-*: sarılmak, kıvrılmak).

-G$_2$A$_4$: Terim yapar: *edilge* "fiil" *edil-*: etmek, yapmak, *adalga* "terim" *adal-*: adlandırmak *çeçilge* "çözüm, çözülme" (*çeçil-*: çözülmek *bodolgo)* "tahmin, varsayım; problem" (*bodol-*: tahmin etmek, varsaymak). Alet, eşya, nesne ismi yapar: *tutka* "kapı, çaydanlık, bıçak gibi eşyaların kolu, sapı; kabza" (*tut-*:tut-, yakalamak), *ködürge* "kaldıraç" (*ködür-*: kaldırmak), *bildirge* "Şaman tefinin sopasının ucunda bileğe bağlanan kayış" (*bildir-*:bildirmek; farkettirmek), *çaçılga* "saçı; serpinti" (*çaçıl-*: saçılmak). Hayvan adı yapar: *çöykö* "yılan" (*çöy-*: uzamak), *tomırtka* "ağaçkakan"(*tomırt-*: kes-, parçala-).

-G$_2$A$_4$k: pek işlek olmayan ek; alet, eşya, madde ismi yapar: *cargak* "işlenmemiş, ham koyun derisi (pantolon, yelek vs. yapmak için)" (*car-*: kesmek, parçalamak), *emiskek* "emzik, biberon" (*emis-*: emzirmek), *bıçkak* "tilkinin bacaklarından elde edilen kürk, deri (Altay'a özgü ayakkabı ve şapka dikmek için)" (*bıç-*: biçmek, kesmek, doğramak) *cayılgak* "çiçek" (*cayıl-*: çiçeklenmek, çiçek açmak). Nitelik ismi yapar: *buskak* "yıkık, bozuk" (*bus-*: bozmak, yıkılmak), *cüülgek* "aklını yitirmiş deli; acelece, telaşlı" (*cüül-*: aklını yitirmek), *küygek* "yanıcı; kuraklık" (*küy-*:yanmak), *tabışkak* "bilmece" (*tabış-*: karşılıklı bulmak).

-G_2A_4n: Kalıcı nitelik ismi yapar: *artkan* "artık, kalıntı, artan" (*art-*: artmak, fazla kalma, geriye kalmak), *çıçkan* "sıçan" (*<çıç-kan)*, *karğan(<karı-ğan)* "yaşlı (kimse), ihtiyar" (*karı-*: yaşlanmak) *kızıgan* "kızgın, sıcak; ilginç, ilgi çekici" (*kızı-*: kız-, yanmak; ilgi uyandırmak), *taskabagan* "alışılmadık" (*taska-*: alışmak), *artıgan (<arta-gan)* "zehirli; es. kadının değdiği, temiz sayılmayan nesne" (*arta-*:yaralanmak, bozulmak). -G_2A_4n eki, Altay Türkçesinde işlek bir sıfat-fiil ekidir. Bunun yanında bazı kelimelerde bir yapım eki gibi kullanılmakta ve kalıcı isim yapmaktadır.

-G_2I_4: *kakpı~kapkı* "maşa, kıskaç, kerpeten" (*kap-*: tutmak, yakalamak) *suskı* "kepçe" (*sus-*: almak, kepçeyle al-), *bışkı* "kımız dövme aleti" (*bış-*: döverek pişmek, pişmek), *sibirgi* "süpürge" (*sibir-*: süpürmek), *tartkı* "kaşağı" (*tart-*: çekmek), *çakpı~çapkı* "kapan (fare için); orak" (*çap-*: kesmek), *türtki* "çam kozalaklarını soymak için kullanılan kesici alet" (*türt-*: dürtmek, itmek), *eşki* "kürek" (*eş-*: eşmek, kürekle atmak), *açıtkı* "maya" (*açıt-*: mayalamak).

-G_2I_4n: Vasıf ismi yapar: *ketkin* "göçmen (hayvanlar için)", *kaçkın* "kaçak, firari" (*kaç-*: kaçmak), *köçkün~köçkin* "göçebe; yerinde duramayan" (*köç-*: göçmek), *kırgın* "yok etme; öldüren, düşman (*kır-*: kes-, yok et-, *taşkın* "serseri, avare". Kalıcı isim yapar: *eskin* "buğday arpa konup sağa sola sallayıp çöpünü ayıklamaya yarayan bir tür elek" (*es-*: esmek, serpmek), *türtkün* "domuz" (*türt-*: dürtmek, itmek), *eşkin* "köpeğin eştiği yer" (*eş-*: eşmek, çekmek), *caykın* "buzun üstündeki bir delikten çıkarak buz üstüne yayılan su" (*cay-*: yaymak; su akmak).

-G_2I_4r: Vasıf isimleri yapar: *tapkır* "hazırcevap, kavrayışlı, becerikli" (*tap-*: bulmak, çarçabuk atılmak, kazanmak), *çöyilgir* "uzayabilir, esnek" (*çöyil-*: uzamak), *küygür* "yanıcı" (*küy-* yanmak), *seskir* "sezen, sezme gücü iyi olan, sezgili" (*ses-* sezmek, hissetmek), *ukkur* "söz dinleyen (çocuk için)"(*uk-*: dinlemek, duymak), *tepkir* "ayağı ile sert vuran" (*tep-*: tepmek, basmak), *süskür* "süsen, tos vuran (hayvan) (*süs-*: süsmek), *cüskür* "yüzebilen; yüzgeç" (*cüs-*: yüzmek), *bilgir* "bilge, bilgili" (*bil-*: bilmek),

-G_2I_4ş: Alet ismi yapar: *askış* "geleneksel Altay evi, çadırında yer ateşinde yemek pişirmek için kazanın asıldığı ateş üzerine doğru uzanan çengel şeklindeki demir" (*as-*: pişirmek, kaynatmak), *iirgiş* "yün eğirmek için ip" (iir-:eğirmek), *çapkış* "küçük balta" (*çap-*: biçmek, kesmek), *öçürgüş* "ateş söndürme aleti" (*öçür-*: söndürmek), *keskiş* "çömlek yapmak için kullanılan ağaç bıçak". Eşya ismi yapar: *oturguş* "sandalye" (*o-tur-*: oturmak), *sootkış* "buzdolabı" (*soot-*: soğutmak), *tutkuş* "kızgın tencereyi tutmak için tutak, tutacak" (*tut-*: tutmak, yakalamak), *tepkiş* "merdiven, basamak" (*tep-*: tepmek, basmak, yürümek), *tergiş* "sepet" (*ter-*: dermek, toplamak).

-(L_4)k: İşlek bir fiilden isim yapma ekidir. Mücerret isim yapar: *surak* "soru; rica, dilek" (*sura-*: sormak; rica etmek), *bulgak* "karışık, bulanık" (*bulga-*: bula-, karışmak), *bilik* "bilgi" (*bil-*: bilmek). Alet ve eşya ismi yapar: *cölök* "baston" (*cölö-*: bir şeye yaslanmak), *kürek* "kürek" *küre-*:küremek, kazımak), *elgek* "elek" (*elge-*: elemek), *karmak* "olta" (*karma-*: yakalamak, tutmak), *oodık* "ufak tefek parça eşya; kırık eşya parçaları"(*oot-*: kırmak, parçalamak), *tujak* "köstek, bukağı (at için)" *tuja-*: köstek tak- (at için). Vasıf isimleri yapar: *açık* "açık" (*aç-*: açmak), *uzak* "uzak" *uza-*: uzaklaş-, ayrılmak, *ırak //ıraak* "ırak" (*ıra-//ıraa-*: uzaklaşmak), *arık* "arık, zayıf" (*arı-*: zayıfla-, güç-

süzleş-), *bılçık* "ezilmiş" (*bılçı-*: ezmek), *adarkak* "kıskanç, ukala" (*adarka-*: kıskanmak, gururlanmak), *oyık* "oyuk, delik" (*oy-*: oymak, delmek).

-l: Mücerret isim yapar: *komıdal//komudal* "şikayet" (*komuda-//komıda*: şikâyet etmek) *cırgal* "bayram, tören" (*cırga-*: neşelenmek, kutlama yapmak, eğlenmek), *kaykal* "hayret, şaşırma" (*kayka-*: hayret etmek, şaşırmak), *çıdal* "sabır" (*çıda-*: dayanmak, sabretmek), *uçural* "durum, olay" (*uçura-*: rastlamak, tesadüf etmek), *töröl* "birbiriyle akraba olan; akrabalık"(*törö-*: doğurmak, türemek). Somut isim yapar: *cazal* "ev ve insan için süs" (*caza-*: süslemek; yapmak), *azıral* "yem" (*azıra-*: doyurmak), *cepsel* "donanım" (*cepse-*: donatmak).

-ltA$_2$: Mücerret isim yapar: *kirelte* "kar, kazanç, gelir" (*kir-*: girmek), *şüülte* "fikir, düşünce"(*şüü-*: düşünmek), *cakılta* "talimat, vazife, ödev grm. emir kipi"(*cakı-*: emretmek, buyurmak), *amıralta* "tatil, dinlenme, istirahat" (*amıra-*: dinlenmek), *sogulta* "darbe, saldırı; grm. vurgu" (*sok-*: vurmak), *berilte* "yayın" (*ber-*: vermek), *suralta* "istek, rica" (*sura-*: istemek, sormak, rica etmek).

-(I$_4$)m: Oldukça işlek bir fiilden isim yapma ekidir. Mücerret isim yapar: *ölüm* "ölüm" (*öl-*:ölmek), *cürüm* "hayat, ömür" (*cür-*: gitmek), *cayım* "hür, özgür, serbest" (*cay-*: sermek, yayılmak, dağılmak), *salım* "kader, akıbet" (*sal-*: salmak, koymak, yerleştirmek). Ölçü ve nicelik ismi yapar: *tilim* "dilim" (*til-*: dilmek, kesmek), *çaynam* "bir parça, bir çiğnemelik" (*çayna-*: çiğnemek), *tartım* "çekim (sigara için)" (*tart-*: çekmek), *uurtam* "yudum" (*uurta-*: yutmak). Eşya ve nesne ismi yapar: *edim* "mamulat, ürün" (*et-*: yapmak), *kiyim* "giyim" (*kiy-*: giymek), *özüm* "ot, bitki"(*ös-*: yetişmek, büyümek).

-mA$_4$: Kalıcı isimler yapar: *carma* "yarma" (*car-*: yarmak, kesmek), *odırma* "yakıt, yakacak" (*odır-*: ateş yakmak), *candırma* "dağ yamacı" (*candır-*: döndürmek; karşılık vermek), *cıldırma* "kilit, sürgü" (*cıldır-*: hareketlendirmek, itmek), *taldama* "seçkin, en iyi; seçim" (*talda-*: seçmek), *çaptırma* "tetik" (*çaptır-*: çapmak, vurmak), *ildirme* "tasma" (*ildir-*: taktırmak).

-mA$_4$l: Mücerret isimler yapar: *çenemel* "tecrübe" (*çene-*: denemek, tecrübe etmek), *çümdemel* "sanat eseri, edebî eser"(*çümde-*: sanat eseri yapmak), *oñdomol* "anlam" (*oñdo-*: anlamak), *taskamal* "öğretim; bilim" (*taska-*: antreman yapmak, alışmak, uyum sağlamak), *curamal* "tasvir" (*cura-*: resim yapmak, tasvir etmek), *cartamal* "açıklama, izah" (*carta-*: açıklamak, izah etmek), *kiçeemel* "gayret, çaba" (*kiçee-*: çabalamak, gayret etmek).

-(I$_4$)n: Kalıcı isim yapar: *cadın* "hayat, anat. döl yatağı, yatacak yer" *cat-*: yatmak, yaşamak, barınmak) *büdün* "bütün, tam" (*büt-*: icra etmek, bitirmek, tamamlamak), *cuun* "toplantı" (*cuu-*: toplamak, yığmak), *cıgın* "kuruyup yere devrilmiş çürümüş ağaç, kütük" (*cık-*: yıkmak) *agın* "akış, akıntı" (*ağın suu*: akarsu) (*ak-*: akmak), *kelin* "gelin" (*kel-*: gelmek), *tüyün//tüün* "düğüm" (*tüy-//tüü-*: bağlamak, örmek), *oyın* "işleme, oyma" (*oy-*: oymak, delmek).

-ntI$_2$: Madde, kavram, nesne ve yer adları yapar: *ulantı* "ek; bir şeye yapılan ilave; gram. ek" (*ula-*: eklemek, uçlarından bağlamak, birleştirmek) *cuuntı* "antoloji" (*cuu-*: yığmak), *bölünti* "bölme, bölük, bölüm" (*böl-*: bölmek), *cayıntı* (*cay-*:kap kacak yıkamak) "kirli su, bulaşık suyu" *kürenti* "karın kazınıp yığıldığı yer; çadırın önündeki ge-

niş alan" (*küre-*: kazımak, küremek), *kezinti* "parça, kırıntı" (*kes-*: kesmek), *tülenti* "yılanın değiştirip çıkardığı deri" (*tüle-*: hayvan için tüy dökmek), *kazıntı* "kazı; kazıntı; kuyu (hayvanın eşelediği yer)" (*kas-*: kazmak), *azırantı* "besleme, evlatlık" (*azıra-*: beslemek; yetiştirmek).

-ñ: Nitelik ismi yapar, pek işlek değildir: *iriñ* "irin" (*iri-*: ekşimek; çürümek), *calbañ* "eğimli, meyilli, yayvan" (*krş. calbay-*: yayvan olmak, *calbak*: geniş, yassı), *örtöñ* "sarı, kavrulmuş, yanık rengi" (*örtö-*: yanmak, alevlenmek), *tüzeñ* "ova, düz alan" (*tüze-*: düzeltmek, eşitlemek, düz olmak, düzlemek), *korçoñ* "kambur, eğri" (*krş. korçay-*: kambur ol-, *korçok*: kambur).

-ñkA$_2$y: Meyil ifade eden işlek bir yapım ekidir, vasıf isimleri yapar: *ooruñkay* "hastalıklı, çabuk hastalanan kişi" (*oorı-//ooru-*: hastalanmak), *kiçeeñkey* "gayretli, azimli, çalışkan" (*kiçee-*: gayret etmek, çabalamak), *çoçıñkay* "ürkek, korkak" (*çoçı-*: ürkmek, korkmak), *meñdeñkey* "aceleci, telaşlı" (*meñde-*: acele etmek), *işteñkey* "çalışkan" (*işte-*: çalışmak), *acarıñkay* "dikkatli" (*acar-*: belirtmek, gözlemek; fark etmek, gözlemek), *aştañkay* "iştahlı" (*aşta-*: acıkmak), *kirlenkey* "kirlenmeye müsait" (*kirlen-*: kirlenmek). Bu ekte bulunan "-ñ" sesi, bazı eserlerde ve kaynaklarda "n" şeklinde geçmektedir.

-pA$_4$k, -mA$_4$k: Alet ve eşya ismi yapar: *ilmek~ilbek* "çengel, kanca; askı" (*il-*: tak-, asmak) *oymak* "yüksük (dikiş)" (*oy-*: oymak, delmek), *baspak* "buğday kırmak için kullanılan bir tür el değirmeni; tuzak, kapan" (*bas-*: basmak, ezmek, sıkıştırmak), *artpak* "geleneksel Altay çadır evinde yer ocağının üstüne "kurut" kurutmak için kullanılan tahta kafesin konulduğu iki uzun ağaç sırık" (*art-*: sırtına koymak, yüklemek).

Yiyecek ismi yapar: *kaymak* "kaymak" (*kay-*: kaymak), *teertpek* "közde ya da fırında pişirilen bir çörek türü" (*teer-*: dönmek, dolaşmak. Bu fiilin "-t" faktitif ekini almış tabanı Alt. T.'de yaşamamaktadır.), *irtpek (<ir(i)t-pek)* "ekşi sütün taze kaynar süte karıştırılmasıyla elde edilen bir süt ürünü" (*irit-*: ekşitmek, çürütmek).

- (A$_4$, I$_4$)r: Ek, Altay Türkçesinde işlek bir sıfat-fiil ekidir. Bazı kelimelerde kalıplaşmış ve bir yapım eki fonksiyonunu üstlenmiştir. Kalıcı isim yapan ekin bu kullanımı pek işlek değildir: *kışkırar* "kuzgun" (*kışkır-*: bağırmak, çağırmak), *bazınar* "taşkırma değirmeni" (*bazın-*: basmak, ezmek; boyun eğmek), *caykanar* "kalbur"(*caykan-*: sallanmak), *keziner* "balta" (*kezin-*: kesmek).

-(I$_4$)ş: Oldukça işlek bir fiildn isim yapma ekidir. Hareket ismi yapar: *soguş* "kavga, dövüş" (*sok-*: vurmak), *çurkuraş* "cıvıldama" (*çurkura-*: cıvıldamak), *cürüş* "yürüyüş" (*cür-*: yürümek, gitmek), *cüzüş* "yüzme" (*cüs-*: yüzmek), *taştaş* "dışlama; atma" (*taşta-*: atmak; dışlamak). Mücerret isim yapar: *süüş* "sevgi" (*süü-*: sevmek), *köçüş* "göç" (*köç-*: göçmek), *caraş* "güzel" (*cara-*: beğenmek), *boluş* "yardım" (*bol-*: olmak), *caynaş* "rica; bunalım" (*cayna-*: rica etmek; bunalmak) *oynoş* "oynaş, dost; sevgili" (*oyno-*: oynamak). Alet ismi yapar: *sayış* "mızrak" (*say-*: batırmak, sapla-, *kılış* "kılıç".

-t: Hareket ismi yapar: *çıgıt* "çıkış" (*çık-*: çıkmak), *bazıt* "yürüyüş" (*bas-*: basmak, yürümek). Kalıcı isim yapar: *sıgırt* "ıslık" (*sıgır-*: ıslık çalmak), *ajıt* "geçit" (*aş-*: aşmak, geçmek), *bıcırat* "çatlak" (*bıcıra-*: çatlamak, çıtırdamak).

-U_2: Mücerret isim yapar: *ceñü* "zafer" (*ceñ-*: yenmek, *tartıju* "savaş, kavga; tartışma" (*tartış-*: tartışmak), *amadu* "amaç, hedef" (*amada-*: amaçlamak), *kıçıru* "okuma; çağrı, davet; davetiye" *kıçır-*: çağırmak; okumak. Kalıcı isim yapar: *tebü* "tempo" (*tep-*: tepmek), *aju* "geçit" (*aş-*: geçmek), *caylu (<cayla-g)* "yayla; yazın oturulan yer" (*cayla-*: yaylamak, yaylaya çıkmak), *kıştu (<kışla-g)* "kışın oturulan yer, kışlak" (*kışta-*: kışlamak, kışı geçirmek). Alet ve eşya ismi yapar: *ilü* "portmanto, vestiyar, askı" (*il-*: asmak, *kadu<kada-g,* "çivi" (*kada-*: çakmak), *kurçu (<kurça-g)* "çember, halka; es. çıngıraklardan oluşan halka" (*kurça-*: sarmak, kuşatmak), *bürkü (<bürke-g)* "kapak; örtü" (*bürke-*: ört-, bir şeyle kapatmak), *calmu* "süpürge" (*calma-*: süpürmek).

Bugünkü Altay Türkçesinde oldukça işlek olan ek, Eski Türkçede, fiilden isim yapma eki –g/-ğ' nin erimesi sonucu ortaya çıkmıştır. Altay Türkçesinde geniş ünlüyle biten fiiller, bu eki aldığında son hecelerindeki geniş ünlüler daralarak dar-yuvarlak ünlüye dönüşür.

Çok işlek olmayan diğer isimden isim yapma ekleri:

-U_2l: Mücerret isim yapar: *arçuul* "mendil; eşarp; şamanın dua sırasında tören giysisine takılan değişik renkteki mendiller" (*arçı-*: silmek, temizlemek), *mürgüül//mürgül* "dua" (*mürgü-*: dua etmek), *utkuul//utkul* "selamlama, karşılama" (*utku-//utkı-*: karşılamak). ***-U_2r:*** Kalıcı isim yapar: *calmuur* "süpürge" (*calma-*: süpürmek), *amzuur* "şarap tatmak için kullanılan alet" (*amza-*: tadına bakmak, tatmak), *kömür* "kömür" (*köm-*: gömmek). ***-Uş:*** Alet ismi yapar: *ayruuş (<ayrı-uş)* "yaba" (*ayrı-*: ayırmak), *bulguuş (<bulga-uş)* "kazanda buğday, arpa pişirmek veya kavurmak için kullanılan karıştırma aleti" (*bulga-*: bulamak, karıştırmak), *tırmuuş (<tırma-uş)* "tırmık" (*tırma-*: kazımak, tırmıklamak; tırnaklama, tırmalamak), *sarkuş (<sarka-uş)* "kalbur" (*sarka-*: savrulmak, esmek). Vasıf ismi yapar: *cılbıñduuş* "oynak, yerinde durmayan" (*cılbıña-*: çevirmek, döndürmek), *cıltıruuş* "parıltı, parlayan *mec.* yılan" (*cıltıra-*: parlamak).***-agan:*** Nitelik ismi yapar. *çabagan* "at binmeyi seven" *çap-*: hızla dört nala koşmak *cadağan* " kış için, kışlık" *cat-*: yatmak. ***-A_2n:*** *biçen* "ot, saman" (*biç-*: biçmek), *cılan* "yılan" (*cıl-*:sürünmek, kayakla kaymak). Aynı ekin bir iki örnekte uzun ünlülü olduğu görülmüştür: *biçeen* "ot"; *kireen (<kir-een)* "damat". ***-daçı:*** Kalıcı isim yapar: *aldaçı "mit.* ölüm perisi" *al-*: al-. ***-dık:*** *oydık* "Altay Türklerinin keçeden yaptığı çadır evin ortasına ateş yakmak için açtıkları çukur, oyuk" *oy-*: oymak. **-kI$_4$l:** *cetkil* "yeterince, yeterli, kafi" (*cet-*: yetmek) *bütkül* "tam, bütün" (*büt-*: tamamlamak, bitmek; inanmak).

-kıt: Eşya ismi yapar: *askıt* "Altayların çadır evinde yer ateşinin üstüne "kurut" kurutmak için asılan kafes şeklindeki tahta levha" (*as-*: yiyecek hazırlamak, yemek pişirmek).**-L$_3$I$_4$k:** Alet ismi yapar: *kastık* "küçük kazma" (*kas-*: kazmak), *kestik* "bıçak" (*kes-*: kesmek).**-maç:** Kalıcı isim yapar: *kuurmaç* "kavrulmuş buğday, kavurga" (*kuur-*: kavurmak). **-I$_2$ncI$_2$:** Mücerret isimler yapar: *toomcı* "saygı, itibar" (*too-*: saymak), *kilemci* "endişe, kaygı"(*kile-*: endişelenmek, tedirgin olmak), *uulamcı* "yön, istikamet; amaç" (*uula-*: yön göstermek, yöneltmek). **-mI$_4$ş:** Eşya ismi yapar: *çulgamış* "kundak" (*çulga-*: kundak yapmak), *ıltarmış* "ayakkabı içine konan keçe, yumuşak ot, yün" (*ıltar-*: ayakkabı, çizme dikmek), *oromış* "kışın çorabın üstüne sarılan kumaş" (*oro-*: sarmak, dolamak).

2. İsimden Fiil Yapma Ekleri

+A_4-: Altay Türkçesinde bu ek, işlek bir şekilde kullanılır. İsim ve isim soylu kök ve gövdelerden yapma, etme, olma bildiren bazen geçişli bazen de geçişsiz fiiller türetir. Umumiyetle tek heceli isimlere gelir. *bojo-*"serbest olmak, kurtulmak" (*boş:* boş, serbest), *kana-* "kanamak" (*kan:* kan), *kene-* "sakatlamak; bozulmak" (*ken:* çiçek bozuğu), *kura-* "parçalamak" (*kur:* parça). İki heceli isimlere geldiğinde orta hece ünlüsü çoğunlukla düşer: *kıyna-* "birine azap vermek, azap çektirmek" (*kıyın*: ıstırap, azap, işkence).

Ek, yansıma isim kök ve gövdelerine gelerek bu sesleri çıkarmak anlamında fiiller de yapar. Bu tip fiillerde orta hece ünlüsünün düşmediği görülür: *burkura-* "uçuşmak, dalgalanmak", *çıdıra-* "çıtırdamak", *çıkıra-* "cızırdamak; gıcırdamak".

Altay Türkçesinde " *+a-* , *+e-* , *+o-* , *+ö-*" isimden fiil yapma ekiyle türetilmiş bazı fiillerin "*-l-* , *-n-*, *-t-*, *-ş-*" fiilden fiil yapma ekleriyle genişlemiş şekilleri görülmektedir.

Burada vereceğimiz örneklerin "*+a-*, *+e-*, *+o-*, *+ö-*" isimden fiil yapma ekleriyle türetilmiş fiil tabanları, Altay Türkçesi edebî dilinde mevcut değildir: *-l-* fiilden fiil yapma ekiyle genişleyenler: *cogol-* "yok olmak" (*cok:* yok). *-n-* fiilden fiil yapma ekiyle genişleyenler: *ajan-* "yemek yemek, beslenmek" (*aş:* yemek, aş), *çerten-* "yemin etmek" (*çert:* yemin, ant), *keken-* "kin beslemek; hırslanmak" (*kek:* kin, hınç, öç DLTD: 294), *uygun-* "uyanmak, kalkmak" (<udhug +a- n- ; *udhug:* "uyanık" DLTD: 685), *uzan-* "bir işle, zanaatle uğraşmak" (*us:* uz, usta, mahir). *-t-* fiilden fiil yapma ekiyle genişleyenler: *keket-* "azarlamak, kızmak, hınç almak" (*kek:* kin, hınç, öc DLTD: 294); *-ş-* fiilden fiil yapma ekiyle genişleyenler: *küreş-* "güreşmek, yarışmak, mücadele etmek" (*kür:* yiğit sarsılmaz, pek yürekli DLTD: 399), *canaş-* "yan tarafa doğru hareket etmek, yanaşmak" (*can:* yan taraf).

+D_2A_2: Ek, isimlerden özellikle yansıma kelimelerden fiil yapmaktadır. Yansıma kelimelere geldiği zaman o sesi çıkarmak anlamında fiiller, isimlere geldiği zaman da "yapma, etme, olma" bildiren fiiller türetir. Altay Türkçesindeki ünsüz uyumundan dolayı bu ek, isimden fiil yapma eki *+la-*, *+le-*, *+lo-*, *+lö-* ekinin *d* ve *t'* li varyantları ile karışmaktadır.

Eski Türkçe dönemi eserlerinde (Orhun Abideleri, Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it- Türk, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Eski Türkçenin Grameri) ve Altay Türkçesinde *d* ve *t'* li yer alan fiiller: *casta-* <cas+ta- "altına yastık koymak, yaslamak"(*Krş. yasta-* " yastık dayamak, yaslanmak" DLTD 755), *çaçta-* "saçından çekmek" (*Krş. saçtaş-* DLTD: 479) *iste-* "izlemek, takip etmek" (*Krş. iste-* DLTD 238, *istä-* ETG: 50), *köktö-* "dikmek, dikiş dikmek" (*Krş. kökded-*, *kökteş-*, *kökle-*, DLTD:357), *okto-* "barut, fişek doldurmak, yerleştirmek" (*Krş. okta-* "ok atmak" DLTD: 431), *ünde-* "ses çıkarmak, ses vermek" *ünde-* DLTD: 713, KBİ: 506; *üntä-* ETG: 50).

Bu ekle taklidî isimlerden türemiş fiiller: *bapılda-* "vak vak etmek, bağırmak; cıvıldamak", *bıcılda-* "mırıldamak, mırıldanmak", *burkılda-* "fıkır fıkır kaynamak, kabarmak".

+cI_2- eki: Çok az sayıda örneği olan ek, fonksiyon olarak fiil yapma eki "*+sı-*, *+si-* , *+zı-*, *+zi-*" ye benzemektedir: *kalıñcı-* "sıklaşmak, koyulaşmak" (*kalıñ:* sıkı, koyu), *kemci-* "ölçmek" (*kem:* ölçü), *tereñci-* "derinleşmek" (*tereñ:* derin, derinlik) .

+G_2Ar-: Tek heceli isimlerden fiil türeten yapım ekidir. Altay Türkçesinde bu ek çok işlek değildir: *atkar-* "göndermek, yollamak; yerine getirmek" (*at*: at), *başkar-* "idare etmek, yönetmek, kontrol etmek" (*baş*: baş) *koskar-* "yakıp yıkmak, harap etmek; batırmak, iflas ettirmek" (*kos*; yıkım, tahribat, iflas), *oygor-* "anlamak, kavramak" (*oy*: akıl, zekâ). *sugar-* "sulamak, su vermek (GOY, 123'te fiil "*suugar-*" şeklindedir. ATG, 147'de ise fiilin aslında "*suugar-*" şeklinde olduğu, fakat daha sonra isim kökündeki "u" seslerinden birinin düşerek "*sugar-*" şekline döndüğü ifade edilmektedir.)

+I-: Ek, ünsüzle biten isim ve isim soylu kök ve gövdelere özellikle sıfatlara ve yansıma isimlere gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türetir. Çok işlek değildir: *bayı-* "zengin olmak, zenginleşmek" (*bay:* zengin), *keñi-* "genişlemek" (*keñ:* geniş), *kurçu-* "bilemek, yontmak; işlemek" (*kurç*: keskin, sivri), *ooru-* "hastalanmak, hasta olmak", *tarı-* "daralmak, büzülmek" (*tar*: dar), *tıñı-* "sağlamlaşmak, güçlenmek" (*tıñ*: kuvvetli, güçlü).

+k-: Sonu ünsüzle biten çoğunlukla tek heceli isim ve sıfatlardan fiil türetir. Ekin yardımcı ünlüsü büyük ünlü uyumuna ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre şekillenir. Altay Türkçesinde bu ek çok işlek değildir: *antık-* "and içmek, yemin etmek" (*ant*: and, yemin EUTS: 17), *astık-* "geride kalmak, arkada kalmak" (*ast*: alt EDPTC: 242), *birik-* "birikmek, birleşmek; sıkışmak (*bir*: bir), *coluk-* "rastlamak, tesadüf etmek" (*col*: yol), *kanık-* "öç almak; üzülmek, müteessir olmak, kederlenmek" (*kan*: kan), *orınık-* "yerleştirmek; iyice sağlamlaştırmak, sağlama bağlamak"(*orın*: yer).

+kI_4r-: Çoğunlukla tek heceli taklidî kelimelerden fiiller türetir: *bışkır-* "burnundan gürültü ile ses çıkarmak (at için); horuldamak, horlamak; aksırmak, hapşırmak", *ışkır-* "horuldamak, horlamak (at için)", *kakır-* "öksürüp balgam tükürmek", *kışkır-* "bağırmak, haykırmak", *küşkür-* "aksırmak, hapşırmak", *öskür-* "öksürmek", *tukur-* "kışkırtmak, saldırtmak (köpek için)", *tükür-* "tükürmek", *cötkür-* "öksürmek, öksürüp balgam çıkarmak", *üşkür-* " tıslamak, ıslık sesi çıkarmak" .

+L_3A_4-: Bütün Türk lehçe ve şivelerinde isimden fiil yapma eki olarak canlı bir şekilde kullanılan bu ek, Altay Türkçesinde de oldukça işlektir. Alınma kelimelere; isim, taklidî isim ve sıfatlara gelerek çoğunlukla yapma, etme bildiren fiiller yapar. Altay Türkçesinde bu işlevinin yanısıra başka işlevleri de bulunmaktadır.

+la-, +le-, +lo-, +lö-: Ünlülerle ve "r, y" sesleriyle biten isimlere gelmektedir: *arakıla-* "rakı içmek" (*arakı*: rakı), *oylo-* "inandırmak; akıl etmek; akıl öğretmek" (*oy*: akıl, zekâ), *terle-* "terlemek" (*ter*: ter), *töñölö-* "boyunduruk geçirmek" (*töñö*: boyunduruk).

+da-, +de-, +do-, +dö-: "r ve y" sesleri dışındaki tonlu ünsüzlerle biten isimlere gelmektedir: *cayımda-* "kurtarmak, serbest bırakmak, azat etmek" (*cayım*: hürriyet, özgürlük), *iriñde-* "irinlenmek, cerahat bağlamak" (*iriñ*: cerahat), *kojoñdo-* "şarkı söylemek" (*kojoñ*: şarkı), *çöldö-* "bozkıra çıkmak, bozkırda dolaşmak" (*çöl*: çöl, bozkır).

+ta-, +te-, +to-, +tö-: Tonsuz ünsüzle biten isimlere gelir: *köstö-* "gözlemek" (*kös*: göz), *taşta-* "dışlamak" (*taş*: dış), *tokpokto-* "pataklamak, dövmek" (*tokpok*: tokmak; yumruk), *ülüşte-* "ıslatmak, nemlendirmek" (*ülüş*: ıslak, ıslanmış).

Ek, "t" sesiyle biten bir isme geldiği zaman "t" seslerinden biri tekleşerek düşebilir[19]: *tata-* < tat+ta- "paslanmak" (*tat*: pas), *cıta-*< cıt+ta- "koklamak" (*cıt*: koku). Ayrı-

[19] Tyuhteneva, E. S. , Çoçkina, V. A. vd. , Altay Tildiñ Grammatikazı–Baştapkı Bölük- Fonetika la Morfologiya, Gorno-Altaysk, 1952: 146.

ca "ç" sesiyle biten isimlere geldiği zaman "ç" sesi sızıcılaşarak "ş" sesine dönebilir. Bazı eserlerde bu fiillerin hem "ç" li hem de "ş" li örneklerine rastlanmaktadır: *aşta-* < aç+ta- "acıkmak, aç olmak" (*aç*: aç), *öştö-*<öç+tö- "öç almak istemek; birbirine düşman olmak" (*öç*: öç), *uuşta-* < uuç+ta- "avuçlamak" (*uuş*: avuç).

Ekin İşlevleri:

1. Geldiği isim kök ve gövdelerinin ifade ettiği anlam vasıtasıyla bir şey olma, yapma ve etmeyi anlatan fiiller yapar: *altında-* "yaldızlamak, yaldızlı hâle getirmek" (*altın*: altın), *arula-* "temizlemek, temiz hâle getirmek, suçsuzluğunu ispatlamak" (*aru*: temiz), *asta-* "azalmak, eksilmek, az olmak" (*as*: az, eksik), *ayılda-* "misafirliğe gitmek, misafir olmak" (*ayıl*: ev, *ayılçı*: misafir), *baçımda-* "acele etmek" (*baçım*: hızlı, çabuk), *balula-* "yaralı olmak, yaralanmak" (*balu*: yara), *biyikte-* "yükselmek, kendini yüksek görmek" (*biyik*: yüksek), *kuuçında-* "konuşmak, anlatmak, hikâye etmek" (*kuuçın*: hikâye, sohbet), *taşta-* "atmak, dışlamak" (*taş*: dış).

2. Hayvan isimlerine gelerek o hayvanı avlamak anlamında fiiller yapar: *añda-* "av avlamak" (*añ*: av hayvanı), *balıkta-* "balık avlamak" (*balık*: balık), *koyondo-* "tavşan avlamak" (*koyon*: tavşan), *tiyiñde-* "sincap avlamak" (*tiyiñ*: sincap).

3. Ek, bazı meyve ve bitki adlarına gelerek o meyveyi toplamak anlamında fiiller türetir: *meşkele-* "mantar toplamak" (*meşke*: mantar), *cilekte-* "çilek toplamak" (*cilek*: çilek), *kuzukta-* "çam fıstığı toplamak" (*kuzuk*: çam fıstığı).

Altay Türkçesinde isimden fiil yapma eki "*+LA-*" ile türemiş bazı fiillerin *-n-, -t-, -ş-* fiilden fiil yapma eklerini alarak genişlediği görülmüştür. Bu şekil, iki ayrı ekin birleşmesinden meydana gelmiştir.

Aşağıda bu ek için (*+lan-, +len-, +lon-, +lön-. . .*) verdiğimiz örnek fiillerin "*+la-, +le-, +lo-, +lö-. . .* " isimden fiil yapma ekiyle türemiş fiil tabanları Altay Türkçesi edebî dilinde bulunmamaktadır.

-n- fiilden fiil yapma ekiyle genişlemiş fiiller: *açulan-* "kızmak, öfkelenmek" (*açu*: acı, kızgınlık, öfke), *attan-* "gitmek, yola çıkmak, hareket etmek" (*at*: at), *baştaktan-* "yaramazlık etmek" (*baştak*: yaramaz, afacan, haylaz), *bıkından-* "ellerini kalçaya koymak" (*bıkın*: kalça), *bürlen-* "yapraklanmak, yaprak bürümek" (*bür*: yaprak), *keberlen-* "şeklini almak, şekillenmek" (*keber*: şekil, form), *kılıktan-* "nazlanmak; huysuzluk etmek; yaramazlık etmek" (*kılık*: mizaç, huy; yaramazlık), *tından-* "kendine gelmek, ayılmak, canlanmak (*tın*: ruh, beden; nefes).

-t- fiilden fiil yapma ekiyle genişlemiş fiiller: *kursaktat-* "yedirmek" (*kursak:* yemek), *temdet-* "alıştırmak" (*tem*: âdet, alışkanlık), *tındat-* "kendine getirmek, ayıltmak" (*tın*: ruh ; nefes, soluk).

-ş- fiilden fiil yapma ekiyle genişlemiş fiiller: *nacılaş-* "dost olmak, dostluk etmek" (*nacı*: dost, ahbap), *naktaş-* "güler yüzlü olmak, sevimlileşmek" (*nak*: güler yüzlü, sevimli, tatlı, hoş), *mıltıktaş-* "atışmak, karşılıklı ateş açmak" (*mıltık:* tüfek), *möröylöş-*" yarışmak ; tartışmak" (*möröy*: yarışma).

+(A$_4$) r-: Ek, sıfatlara özellikle de renk adlarına gelmektedir. Eklendiği kök veya gövdenin ifade ettiği anlamlı hâle dönmek anlamında geçişsiz fiiller türetir. Ek, ünsüzle biten kelimelere *+ar-, +er-, +or-, +ör-* şeklinde, ünlüyle biten kelimelere ise *+r* şeklinde gelmektedir. Renk adlarından türemiş örnekler: *agar-* "ağarmak, aklaşmak, beyaz

renge dönmek" (*ak*: ak, beyaz), *boror-* "boz renge dönmek, kül rengine dönmek" (*boro*: boz, gri), *bozor-*"bozarmak, benzi uçmak, boz renge dönmek". Diğer isim ve sıfatlardan türemiş örnekler: *çiçker-* "incelmek" (*çiçke*: ince), *eskir-* "eskimek", *kıskar-* "kısalmak" (*kıska*: kısa) *öskör-* "ihanet etmek, değişmek" (*öskö*: başka, farklı), *tüner-* "kararmak, koyulaşmak" (*tün*: gece), *cañır-* " yenilenmek" (*cañı*: yeni).

+(I$_4$)r-: Özellikle tek heceli taklidî isimlere gelerek o sesi çıkarmak anlamında fiiller türetir: *çıñır-* "tiz bir sesle bağırmak, haykırmak", *çimir-* "sümkürmek", *katkır-* "kahkaha atmak, kahkaha ile gülmek" (*katkı*: kahkaha), *kıñır-* "şakırdamak, tıngırdamak", *kıygır-* "bağırmak, haykırmak" (*kıygı*: bağırma, çığlık).

+rkA$_2$-: İsim ve sıfatlara gelerek çoğunlukla anlamca olumsuz fiiller türetir: *bayırka-* < bay-ı-rka- "zenginliği ile övünmek, büyüklenmek" (*bay*: zenginlik), *biyirke-* <biy-i-rke- "ünvanla, rütbeyle övünmek, göğüs kabartmak; kibirlenmek (*biy*: bey; memur), *cakşırka-* <cakşı+rka- "kendini beğenmek, burnu havada olmak, kurumlanmak, burnu büyümek (*cakşı*: iyi, güzel), *künürke-* < künü+rke- "kıskanmak" (*künü*: kıskançlık), *sanarka-* <sanaa+rka- "kederlenmek, elemlenmek, içi sıkılmak; (*sanaa*: bilinç, idrak, düşünce; keder, elem; maneviyat), *tañarka-* <tañ+arka- "hayret etmek, hayretler içinde kalmak, şaşmak" (*tañ*: hayret, şaşma), *ulurka-* <ulu+rka- "saygı göstermek, hürmet etmek" (*ulu*: büyük, ulu).

+S$_2$I$_2$-: Ek, isimlere özellikle sıfatlara gelerek geldiği kelimenin ifade ettiği anlamdaki hâle dönüşme, gibi olma ifade eden geçişsiz fiiller türetir: *alañzı-* " şüphe etmek, şüphelenmek; hayretler içinde kalmak, şaşırmak" (*alañ*: şüphe; hayret, şaşırma), *bıcarzı-* "küçük düşmek; lekelenmek, kirlenmek" (*bıcar*: pis, fena), *kiyiksi-* "çekinmek, insanlardan kaçmak, utanmak, sıkılmak, ürkmek" (*kiyik*: yabanî, vahşi hayvan), *cüreksi-* "çekinmek, felâket olacağını önceden sezmek" (*cürek*: yürek).

+S$_2$I$_2$n-: İsimlere çoğunlukla da sıfatlara gelerek "gibi olmak, gibi hissetmek" anlamlarında fiiller türetir: *camanzın-* "kötü saymak, kötü gibi hissetmek" (*caman*: kötü), *coksın-* "canı sıkılmak, içi sıkılmak; özlemek, hasretini çekmek" (*cok*: yok), *cöpsin-* "razı olmak, kabul etmek; uyuşmak" (*cöp*: rıza, tasvip; fikir birliği; dirlik düzenlik), *kemzin-* "hatasının bilincine varmak, pişman olmak" (*kem*: ayıp, kusur, hata; zarar).

+S$_2$I$_2$rA$_2$-: Ek, bilhassa isimlere, seyrek olarak da sıfatlara gelerek bir şeyden yoksun kalmak (-sızlaşmak) anlamını veren fiiller türetir: *kanzıra-* "kanı çekilmek; kansız kalmak" (*kan*: kan), *çaksıra-* "mahvolmak, helâk olmak; harap olmak, viran olmak" (*çak*: güç, kuvvet). Ayrıca olumsuz manalı isimlerden "gibi olmak" anlamında fiiller türetir, bu özelliğiyle de +sı-,+si-,+sın-,+sin- ekleriyle de benzeşir: *añzıra-* "canavarlaşmak, vahşîleşmek, canavar kesilmek" (*añ*: vahşî, yabanî hayvan), *mañzıra-* "kaybolmak, şaşırmak; koşuşmak, dört dönmek, acele etmek" (*mañ*: dört nala koşu), *ökpözire-* "acımak, merhamet etmek" (*ökpö*: akciğer), *coksıra-* "yoksullaşmak, yoksul düşmek, sefalete düşmek; iflâs etmek, batmak" (*cok*: yok).

+y-, +ay-, +oy-: *buray-* "ağarmak" (krş. *burul*: ağarmış), *bultıy-* "şişmek, dışarıya doğru çıkıntı yapmak" (*bultıy-*<*bultay-). Çünkü aynı fiil KS C. 1: 145'te *bultay-* şeklindedir; *bult*: taklidî isim kökü KS C. 1: 145'te *bult ber-* "dışarı fırlamak" şeklindedir, *keltey-* "kısalmak" (*kelte*: kısa KS C. II: 434), *şalay-* "avare avare bir aşağı bir yukarı

dolaşmak; tembellik etmek" [Altay Sözlüğünde "*şal*" köküne rastlayamadık. Fakat Kazak Türkçesinde "*sal*" kelimesi "hep eğlence ve zevk peşinde koşan kimse" (KTS: 232)olarak geçmektedir.]

+zA$_2$-: Altay Türkçesinde çok az kullanılan bu ek için tespit ettiğimiz örneklerde ekin yalnızca tonlu ünsüzle başlayan varyantları mevcuttur: *buurza-* "acımak, merhamete gelmek; canı sıkılmak, içi sıkılmak; özlemek" (*buur*: bağır, karaciğer; göğüs), *küünze-* "dilemek, istemek, arzu etmek" (*küün*: aşırı istek, arzu, heves), *suuza-* "susamak, canı su istemek" (*suu*: su).

İşlek olmayan isimden fiil yapma ekleri

+şa-, +şe-: İki öneğine rastladığımız bu ek, isimden fiil yapım eki *+ça-* ile fonksiyon olarak ortaklaşmaktadır: *kakşa-* "kurumak, suyu çekilmek" (*kak*: kuru, kurumuş). *+şı-: akşı-* "bağırmak, haykırmak, yüksek sesle konuşmak" (krş. *akşıy-* "hiddetten gözünün akı çıkmak" KS C. 1, 15). *+ ça -: ıkça-* "sızlamak, inlemek" (*ık:* taklidî isim kökü KS c. 1, 348), *kurça-* "çevrelemek, kuşatmak, sarmak" (*kur:* kuşak, kemer). *+ çı -, + çi -: çımçı-* "çimdiklemek, çimdik atmak; ısırmak" (çım: çimdik KS c. 1, 268), *kıpçı-* "sıkmak, sıkıştırmak, basmak, ezmek;birinin haysiyetini çiğnemek" (*kıp:* tabaka). *+ga-, +ge-, +ka-, +ke-* *: İsimlere eklenirken ünsüz uyumu söz konusu değildir. Bu sebeple *+ka-, +ke-* eki ile *+ga-, +ge-* eki iki ayrı ek gibi de değerlendirilebilir. *bürke-* "örtmek, kaplamak" (*bür:* yaprak, dal, budak), *temige-* "alışmak, bağlanmak" (*tem*: alışkanlık, âdet), *kerke-* "çalımlanmak, kurumlanmak, kibirlenmek (Krş. *ker:* gururlu, kendini beğenmiş; heybet, sinir KTS, 130), *öörkö-* "kızmak, öfkelenmek, hiddetlenmek" (Krş. *ör:* yolun dik tarafı; tuttuğu yoldan dömeyen kimse; hep kendi dediğinin doğru olduğunu sanan kimse KTS, 219; *örlen-:* sinirlenmek; inatlaşmak KTS, 220). *+l-:* Bu ek için yalnızca bir örnek tespit ettik: *karal-* "kararmak".

3. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-B$_2$A$_4$-: Fiilden olumsuz fiil yapmaktadır: *barba-* "gitmemek, varmamak", *unçukpa-* "ses çıkarmamak", *kelbe-* "gelmemek", *içpe-* "içmemek", *bolbo-* "olmamak", *sokpo-* "vurmamak", *ölbö-* "ölmemek".

-bI$_2$-: Az sayıda örneğini tespit edebildiğimiz bu ek, geldiği fiillerin anlamını pekiştiren fiiller türetmektedir: *ilbi-* "büyü yapmak, sihirbazlık yapmak" (*il-*: asmak, iliştirmek; bağlamak) , *talbı-* "çırpınmak; hızlı gitmek" (*tal-*: yorulmak), *celbi-* "çırpınmak, hızlı gitmek, ileriye doğru yürümek" (*cel-*: gitmek, hareket etmek; koşmak ; *yel-*: koşmak, DLTD: 49).

-G$_2$A$_4$: Altay Türkçesinde çok işlek olmayan bu ek, çoğunlukla sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere gelmektedir. Geldiği fiillerin ifade ettiği anlamı bir kat daha kuvvetlendirmektedir: *talga-* "cinleri başına toplanmak" (*tal-*: kendinden geçip bayılmak; yorulmak; usanmak), *tarka-* "dağılmak, saçılmak; ayrılmak" (*tar-*: dağıtmak, yaymak; ayırmak DLTD: 576), *terge-* "toplamak, bir araya getirmek" (*ter-*: dermek, toplamak), *cayka-* "sallamak, ırgalamak; yalpalandırmak" (*cay-*: sermek, yaymak, dağıtmak; sallamak, çalkalamak).

-$G_2I_4lA_2$-: Ek, geldiği fiil kök veya gövdesinin ifade ettiği işin, hareketin tekrarlanarak, ortaklaşa ve birden fazla kişi tarafından yapıldığını bildiren fiiller türetmektedir[20]. Altay Türkçesinde oldukça işlek bir fiilden fiil yapma eki olan ek, Altay Türkçesi gramerlerinde "çatı" altında değerlendirilmektedir. [21] *aytkıla-* "küfretmek, sövmek; söylenip durmak, azarlamak; yermek" (*ayt-:* söylemek), *bargıla-* "tekrar tekrar gitmek, gidip durmak"(*bar-*: gitmek), *kaçkıla-* "sık sık kaçmak, sürekli kaçmak" (*kaç-*: kaçmak), *kelgile-* "sık sık gelmek, tekrar tekrar gelmek" (*kel-*: gelmek), *sokkıla-* "tekrar tekrar vurup durmak" (*sok-*: vurmak), *cürgüle-* "yürüyüp durmak" GOY, 127 (*cür-*: yürümek).

-I_4-: Fiil kök ve gövdelerine gelerek geldiği fiilin anlamını pekiştiren, kuvvetlendiren fiiller türetir. *ayrı-* "ayırmak, bölmek" (*adhır-*: ayırmak DLTD: 7), *bıçı-* "kesmek, biçmek" (*bıç-*: biçmek, kesmek), *bölü-* "bölmek, parçalamak" (*böl-*: bölmek, parçalamak, ayırmak), *eñi-* "eğilmek" (*eñ-*: *-atlı ve bazı yırtıcı kuşlar için-* eğilerek yere dokunmak (KS C. I, 332), *korku-//korkı-* "korkmak, çekinmek" (*kork-*: korkmak, dehşete kapılmak KS C. II, 488), *serpi-* "silkmek, sarsmak, sallamak, serpmek" (*serp-*: sallanmak, ani bir hareket yapmak, bir yana atmak KS c. II, 647), *silki-* "silkmek, sallamak, sarsmak" (*silk-*: silkmek, KS C. II, 655), *tiji-* "şişmek" (*tiş-*: şişmek). .

-mzI_2rA_2-: Ek, fonksiyon bakımından isimden fiil yapma eki *+zıra-, +zire-* ekiyle paralellik gösterir. Fakat bu fiillerin "*-m*" ile biten isim tabanları kullanılmamaktadır: *caramzıra-* "süslenmek, kendine çeki düzen vermek" (*cara-*: beğenmek, hoşuna gitmek; yakışmak), *ıylamzıra-* "gözleri yaşarmak, ağlamaklı olmak"(*ıyla-*: ağlamak), *külümzire-* "hafifçe gülümsemek" (*kül-*: gülmek).

-sA_2: Birkaç örneğine rastladığımız arkaik bir ektir ve geldiği fiillerin anlamını kuvvetlendiren fiiller türetir: *kapsa-* "birine, bir şeye saldırmak, hücum etmek; kapsamak, ortaya almak, çevirmek; zorla tutmak, zaptetmek" (*kap-:* tutmak, yakalamak), *tepse-* "çiğnemek, ayaklarıyla çiğnemek, ezmek, tepmek" (*tep-*: tepmek).

-y-: Çoğunlukla ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerine gelerek, geldiği fiil kök ve gövdelerinin ifade ettiği anlamı kuvvetlendirmektedir. Altay Türkçesinde işlek olarak kullanılmaktadır: *bılçıy-* "basarak ezmek, yassılaştırmak" (*bılçı-*: ezmek, çiğnemek, basmak), *bököy-* "eğilmek, bükülmek" (*bökö-*: eğmek, bükmek), *eriy-* "erimek" (*eri-*: erimek), *kepşey-* "ağızla taklit etmek, öykünmek" (*kepşe-*: çiğnemek, hayvan için geviş getirmek), *oroy-* "etrafını dolaşmak, etrafında turlamak, etrafında dolanmak; dolaşmak" (*oro-*: sarmak, dolamak).

-l-: Fiillere gelerek bunlardan pasiflik-meçhullük ifade eden fiiller türeten işlek bir ektir. Ek, "*de-*" ve "*ce-*" fiilleri hariç, ünlüyle biten fiillere doğrudan *-l-* şeklinde gelir: *aktal-* "aklanmak, temize çıkmak" (*akta-*: aklamak), *erkindel-* "serbest bırakılmak, salıverilmek" (*erkinde-*: serbest bırakmak, azat etmek), *ılgal-* "seçilmek" (*ılga-*: seçmek; cinsine göre ayırmak), *kıstal-* "sıkıştırılmak; koyulmak, tıkılmak" (*kısta-*: ezmek, baskı yapmak, zulmetmek, *oktol-* "doldurulmak" (*okto-*: doldurmak), *tabıl-* "bulunmak" (*tap-*: bulmak), *cabıl-* "kapanmak, örtünmek" (*cap-*: kapamak, örtmek), *ugul-* "duyulmak" (*uk-*: duymak).

[20] Ayrıntılı bilgi için bk. Güner Dilek, Altay Türkçesindeki {-GIIA-}Eki Hakkında, V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2004: 787-792.

[21] Tyuhteneva, E. S. vd. , a. g. e, 1952: 148-149.

-n-: Altay Türkçesinde çok işlek olan bu ekin işlevi, hemen hemen bütün fiil kök ve gövdelerine gelerek dönüşlülük ifade eden fiiller türetmektir: *çeçin-* "soyunmak" (*çeç-*: açmak, çözmek; soymak), *çeberlen-* "sakınmak, korunmak" (*çeberle-*: saklamak, korumak), *ıraaktan-* "çekinmek, kaçınmak" (*ıraakta-*: uzaklaşmak) *koşton-* "yüklenmek; eklenmek" (*koşto-*: yüklemek, eklemek), *maktan-* "övünmek" (*makta-*: övmek), *silkin-* "silkinmek" (*silki-*: silkmek).

Ek, bazı fiillerden sonra pasiflik-meçhullük eki "*-l-*" kullanılır: *bıgın-* "eğilmek, bükülmek" (*bıgı-*: eğmek, bükmek), *iylen-* "serpilmek" (*iyle-*: sepilemek, serpmek), *iydin-* "itilmek" (*iyt-*: itmek), *ködürin-* "yükseltilmek, kaldırılmak" (*ködür-*: yükselmek, kaldırmak).

Ayrıca dönüşlülük işlevinin zamanla zayıflamasıyla herhangi bir işleve bağlı kalmaksızın fiiller türetmektedir. Ek, bu fiillerde bir anlam değişikliği meydana getirmemektedir: *erkelen-* "sevişmek, birini okşamak" (*erkele-*: birini okşamak, sevmek), *ıştan-* "duman çıkarmak, tütmek" (*ışta-*: duman çıkarmak, tütmek). *öskölön-* "başkalaşmak, değişmek" (*öskölö-*: değişmek, başkalaşmak), *cakşılan-* "iyileşmek, daha iyi olmak" (*cakşıla-*: iyileşmek, daha iyi olmak).

-ş-: Altay Türkçesinde çok işlek olarak kullanılan ortaklaşma, karşılıklı ve beraber yapma ifade eden bir ektir. Bunun yanında bazen ortaklaşma fonksiyonundan hareketle çokluk eki fonksiyonunda da kullanılır. *attanış-* "beraberce gitmek, çıkmak" (*attan-:* gitmek, yollanmak, çıkmak), *bazırış-* "karşılıklı bastırmak, tazyik etmek" (*bazır-:* bastırmak, sıkıştırmak), *biçiş-* "yazışmak, karşılıklı yazışmak" (*biçi-:* yazmak), *ermekteş-* "konuşmak, karşılıklı sohbet etmek" (*ermekte-*: konuşmak, görüşmek, sohbet etmek), *tölöş-* "ödeşmek" (*tölö-*: ödemek), *colugış-* "rastlaşmak, karşılaşmak" (*coluk-*: rastlamak, tesadüf etmek), *cuuktaş-* "karşılıklı yakınlaşmak, yaklaşmak" (*cuukta-*: yakınlaşmak; benzer olmak).

-ar-: -Ir- geçişlilik ekiyle fonksiyon olarak paralellik gösteren ve geçişsiz fiilleri geçişli hâle getiren bu ek için Altay Türkçesi edebî dilinde yalnızca bir örnek bulunur: *çıgar-* "çıkarmak" (*çık-*: çıkmak).

-D_2I_4r-: İşlek bir fiilden fiil yapma ekidir. Ek, çoğunlukla ünsüzle biten fiillere getirilir. Yalnızca *ye-* (*cidir-*: yedirmek) fiilinde ünlüden sonra gelmektedir. Ünsüzle biten fiillere ünsüz uyumuna uygun olarak eklenmektedir. Yalnızca *öltür-* fiilinde bu kuralın işlemediği görülür.

Ekin asıl fonksiyonu geçişsiz fiillerden geçişli fiiller yapmaktır. Geçişli fiillere geldiğinde ise bu fiillerin anlamını kuvvetlendirir ve fiilin ifade ettiği hareketi, işi bir başkasına yaptırma anlamını taşıyan fiiller türetir: *buruldır-* "geri döndürmek, geri göndermek" (*burul-*: geri dönmek, geri göndermek), *çabıştır-* "vuruşturmak, dövüştürmek" (*çabış-*: dövüşmek, vuruşmak), *ettir-* "ettirmek, yaptırmak" (*et-*: etmek, yapmak), *kırdır-* "kestirmek, kırdırmak" (*kır-*: kesmek, kırmak), *mindir-* "bindirmek" (*min-*: binmek), *saldır-* "koydurmak, yerleştirmek" (*sal-*: koymak, yerleştirmek) *tarttır-* "çektirmek, gerdirmek" (*tart-*: çekmek, germek), *candır-* "geri döndürmek, iade ettirmek" (*can-*: dönmek).

Ek, kendinden önce ve sonra diğer faktitif eklerini de alarak katmerli faktitif yapar: *aldırt-* "aldırtmak", *iyirdir-* "eğirtmek", *kurgattır-* "kurutturmak", *turgustır-* " kaldırtmak".

-gI$_4$s -: Ek çoğunlukla ünlüyle ve tek heceli olup "*r, y*" ünsüzleri ile biten fiillere gelmektedir. Geçişli fiil kök ve gövdelerine geldiği zaman geçişlilik anlamını pekiştirerek geldiği fiilin ifade ettiği hareketi, işi bir başkasına yaptırmak anlamında fiiller türetir. Geçişsiz fiillerden ise geçişli fiiller yapar: *bayıgıs-* "zenginleşmek; kıymetlendirilmek" (*bayı-*: zenginlemek, zengin olmak), *körgüs-* "göstermek" (*kör-*: görmek), *oturgus-* "oturtmak; dikmek (bitki için)" (*otur-*: oturmak), *tiygis-* "dokundurmak, değdirmek" (*tiy-*: dokunmak, değmek, temas etmek), *toygıs-* "doyurmak" (*toy-*: doymak), *turgus-* "koymak, yerleştirmek; kaldırmak" (*tur-*: ayakta durmak, kalkmak; bulunmak), *cattırgıs-* "yatırtmak; yerleştirmek" (*cattır-*: yatırmak; yerleştirmek; koymak).

-I$_4$r: Ek, çoğunlukla tek heceli fiillere gelmektedir. Ekin işlevi, öncelikle geçişsiz fiilleri geçişli yapmak; geçişli olan fiillerin ise geçişlilik işlevini kuvvetlendirerek işi, hareketi başka birine yaptırmak anlamında fiiller türetmektir: *ajır-* "aşırmak, geçirmek" (*aş-*: geçmek), *bazır-* "bastırmak, ezmek" (*bas-*: basmak; yürümek; sıkmak), *bıjır-* "pişirmek; kavurmak; haşlamak; yakmak" (*bış-*: pişmek, olgunlaşmak, ermek), *büdür-* "bitirmek, tamamlamak; yapmak, yaratmak; hazırlamak" (*büt-*: bitirmek; yapmak, etmek, yaratmak, oluşturmak), *içir-* "içirmek" (*iç-*: içmek), *kaçır-* "kaçırmak" (*kaç-*: kaçmak), *keçir-* "geçirmek, aşırmak" (*keç-*: geçmek), *köçür-* "nakletmek, göçürmek; kopya etmek; tercüme etmek" (*köç-*: göçmek, taşınmak), *öçür-* "söndürmek" (*öç-*: sönmek).

-(I$_4$) s-: Çoğunlukla tek heceli ve sonu ünsüzle biten fiillere gelir. Geçişsiz fiilleri geçişli yapar. Geçişli fiillere geldiğinde ise bu fiillerin ifade ettiği anlamı daha da kuvvetlendirmektedir: *agıs-* "akıtmak; süzmek, süzgeçten geçirmek" (*ak-*: akmak), *artıs-* "artırmak; yedekte bulundurmak" (*art-*: artmak, kalmak), *emis-* "emdirmek, emzirmek" (*em-*: emmek), *kabıs-* "yakmak, tutuşturmak" (*kap-*: yakalamak, kapmak, tutmak), *tüges-* "tüketmek, bitirmek" (*tüke-*: tükenmek, bitmek; yetmek, kifayet etmek DLTD: 668), *ugus-* "duyurmak, dinletmek" (*uk-*: dinlemek).

-t-: İki veya daha çok heceli olup ünlüyle veya *r, l* ünsüzleri ile biten fiillere gelmektedir. Ünlüyle biten fiillere de ünsüzle biten fiillere de ek, doğrudan "*-t-*" şeklinde eklenmekte, yardımcı ses almamaktadır.

Ekin asıl fonksiyonu, geçişsiz fiillerden geçişli fiiller türetmektir. Bununla birlikte geçişli fiillere de gelerek geçişlilik anlamını güçlendirmekte ve işi, hareketi bir başkasına yaptırma ifade eden fiiller türetmektedir: *bölüt-* "ayırtmak, taksim ettirmek" (*bölü-*: bölmek, ayırmak), *çogult-* "yığmak, bir araya getirmek" (*çogul-*: toplamak; yığmak), *içirt-* "içirtmek" (*içir-*: içirmek), *istet-* "izletmek, takip ettirmek" (*iste-*: takip etmek, izlemek), *işlet-* "çalıştırmak; işletmek" (*işte-*: çalışmak; işlemek), *kakşat-* "kurutmak" (*kakşa-*: kurumak, suyu çekilmek)

Ek, kendinden önce diğer faktitif eklerini alarak katmerli faktitif yapar: *aldırt-* <al-dır-t- "aldırtmak", *bıjırt-* <bış-ır-t- "pişirtmek", *çıgart-* <çık-ar-t- "çıkartmak", *ıltart-* <ıl-tar-t- "ayakkabı diktirtmek", *küydürt-* <küy-dür-t- "yaktırtmak"

İSİM

ÇOKLUK

Altay Türkçesinde **+L_3A_4r,** şeklindeki çokluk eki, geldiği isimlerin sayıca çokluğunu ifade eder:

+lar: Ünlüyle (a, ı, u) biten ve son hece ünlüsü "a, u, ı" olup "r, y" ile biten isimlere gelir: *suular* "sular", *takaalar* "tavuklar";**+ler:** Ünlüyle (e, i, ü) biten ve "son hece ünlüsü "e, i, ü" olup "r, y" ile biten isimlere gelir: *cerler* "yerler", *bürler*"yapraklar, dallar"; **+lor:** "o" ile biten ve son hece ünlüsü "o" olup "r, y" ile biten isimlere gelir: *toolor* "sayılar"; **+lör:** "ö" ile biten ve son hece ünlüsü "ö" olup "r, y" ile biten isimlere gelir: *töölör* "develer", *nökörlör* "arkadaşlar".

+dar: Son hecesinde "a, ı, u" seslerinden biri bulunan ve l, n, ñ , m tonlu ünsüzleri ile biten isimlere gelir: *uuldar* "oğullar, delikanlılar" *ayıldar* "evler";**+der**: "Son hecesinde "e, i, ü" seslerinden biri bulunan ve l, n, ñ , m tonlu ünsüzleriyle biten isimlere gelir: *kelinder* "gelinler", *ceender* "yeğenler";**+dor**: Son hecesinde "o" bulunan ve l, n, ñ, m tonlu ünsüzleriyle biten isimlere gelir: *koldor* "eller", *coldor* "yollar"; **+dör:** Son hecesinde "ö" sesi bulunan ve l, n, ñ, m tonlu ünsüzleriyle biten isimlere gelir; *köldör* "göller", *töröödör* "akrabalar".

+tar: Tonsuz ünsüzlerle biten ve son hecesinde "a, ı, u" ünlülerinden biri bulunan isimlere gelir: *buluttar* "bulutlar", *agaştar* "ağaçlar";**+ter:** Tonsuz ünsüzle biten ve son sesinde "e, i, ü" ünlülerinden biri olan isimlere gelir: *elikter* "karacalar", *tişter* "dişler"; **+tor**: Tonsuz ünsüzle biten ve son hecesinde "o" ünlüsü biten isimlere gelir: *tostor* "tozlar", *oktor* "oklar"; **+tör**: Tonsuz ünsüzle biten ve son hecesinde "ö" sesi bulunan isimlere gelir: *möştör* "çamlar", *çörçöktör* "masallar".

İYELİK EKLERİ

Teklik 1. şahıs +(I_2)m
2. şahıs +(I_2)ñ
3. şahıs +I_2, +zI_2

Çokluk 1. şahıs +(I_2)b(I_2), s, +(I_2)s (Kısalmış biçim)
2. şahıs + (I_2)gA_4r, +AA_4r, +A_4r (Kısalmış biçim)
3. şahıs +I_2, +zI_2

Bazı isimlerin iyelik ekleri ile çekimi:

ene-m (annem)	*ad-ı-m (adım)*	*col-ı-m (yolum)*	*ij-i-m (işim)*
ene-ñ	*ad-ı-ñ*	*col-ı-ñ*	*ij-i-ñ*
ene-zi	*ad-ı*	*col-ı*	*ij-i*
ene-bis/ene-s	*ad-ı-bıs/ad-ı-s*	*col-ı-bıs/col-ı-s*	*ij-i-bis/ij-i-s*
ene-ger/ene-er	*ad-ı-gar/ada-ar*	*col-ıgar/col-oor*	*ij-i-ger/ij-eer*
ene-zi	*ad-ı*	*colı*	*ij-i*

İyelik Ekleri İle Hâl Eklerinin Çekim Tablosu

İsmin iyelik ekleri ile çekimi	*Genitif hâli*	*Datif hâli*	*Akuzatif hâli*	*Bulunma hâli*	*Ayrılma hâli*	*Vasıta hâli*	*Eşitlik hâli*
1. T. turam (evim)	turamnıñ	turama	turamdı	turamda	turamnañ	turamla	turamdıy
2. T. turañ (evin)	turañnıñ	turaña	turañdı	turañda	turañnañ	turañla	turañdıy
3. T. turazı (evi)	turazınıñ	turazına	turazın	turazında	turazınañ	turazıla	turazıdıy
1. Ç. turabıs (evimiz)	turabıstıñ	turabıska	turabıstı	turabısta	turabıstañ	turabısla	turabıstıy
2. Ç. turagar (eviniz)	turagardıñ	turagarga	turagardı	turagarda	turagardañ	turagarla	turagardıy
3. Ç turazı (onların evi)	turazınıñ	turazına	turazın	turazında	turazınañ	turazıla	turazıdıy

HÂL EKLERİ

Yalın Hâl (Tözöçi Kubultkış): Yalın hâlde bulunan kelimeler, cümlede özne görevinde kullanılır ve "kim, ne, kimler, neler" sorularına cevap veririrler: *Cas baştaldı.* "Yaz başladı", *Bala şkolgo bargan.* "Çocuk okula gitti".

İlgi Hâli (Ençileçi Kubultkış): Altay Türkçesinde ilgi hâli eki **+nıñ, +niñ, +dıñ, +diñ, +tıñ, +tiñ** şeklindedir: *Adanıñ (uulı)* "babanın oğlu", *coldıñ (tajı)* "yolun taşı", *attıñ (kulagı)* "atın kulağı".

Belirtme (yükleme) Hâli (Köstöçi Kubultkış): Yükleme hâli, **+nı, +ni, +dı, +di, +tı, +ti** ekleriyle yapılır: *tuunı* "dağı" *töönі* "deveyi", *kemeni* "gemiyi", *kardı* "karı", *koydı* "koyunu", *tiyiñdi* "sincabı" *emdi* "ilacı", *taştı* "taşı", *kösti* "gözü".

Bulunma Hâli (Cerleçi Kubultkış): Altay Türkçesinde bulunma hâli **+da, +de, +do, +dö, +ta, +te, +to, +tö** ekleriyle yapılır: *suuda* "suda, nehirde", *cılda* "yılda", *slerde* "sizlerde", *coldo* "yolda", *töödö* "devede", *başta* "başta", *biçikte* "kitapta", *sookto* "soğukta", *möştö* "çamda".

Çıkma Hâli (Çıguttu Kubultkış) Çıkma hâli, Altay Türkçesinde ***+dañ, +deñ, +doñ, +döñ, +tañ, +teñ, toñ, +töñ, +nañ, +neñ, +noñ, +nöñ*** ekleri ile yapılır: *ayıldañ* "evden", *cerdeñ* "yerden", *töödöñ* "deveden", *coldoñ* "yoldan", *toodoñ* "sayıdan", *attañ* "attan", *elikteñ* "karacadan", *çörçöktöñ* "masaldan", *atamnañ* "babamdan" *tiyinneñ* "sincaptan", *koyonnoñ* "tavşandan", *ölöñnöñ* "ottan".

Yaklaşma Hâli (Bereçi Kubultkış): Altay Türkçesinde yaklaşma hâli eki, ***+ga, +ge, +go, +gö, +ka, +ke, +ko, +kö*** şeklindedir: *adaga (ber+)* "babaya (ver-)", *künge (çık-)* "güneşe (çık-)", *colgo (çık-)* "yola (çık-)". Ek, 1. , 2. , 3. teklik şahıs iyelik eklerinden sonra *+a, +e, +o, +ö* şeklinde eklenir. Yalnızca 3. Teklik şahıs iyelik ekinden

sonra iyelik ekiyle yaklaşma hâli eki arasına "+n" (zamir n'si) girmektedir: *turama* "evime", *turaña* "evine" (senin), *turazı+n+a* "evine (onun).

Vasıta Hâli (Ömölöçi Kubultkış): Altay Türkçesinde vasıta hâli eki ***+la, +le, +lo, +lö*** şeklindedir: *iytle* "köpekle", *collo* "yolla", *töölö* "deveyle". Teklik şahıs zamirlerine ise ek aşağıdaki şekilde bağlanmaktadır: *menle* "benimle", *senle* "seninle", *onıla* "onunla".

Eşitlik Hâli: Altay Türkçesinde hâl ekleri konusunda eşitlik hâli işlenmektedir. Fakat ek olarak, Eski Türkçedeki "teg" edatından Eski Türkçedeki ekleşen **+dıy, +diy, +tıy, +tiy** ve daha az olarak da **+ça, +çe, +ço, +çö** kullanılır: *coldıy* "yol gibi, yol kadar", *tiyiñdiy* "sincap gibi, sincap kadar", *agaştıy* "ağaç gibi, ağaç kadar", *eliktiy* "karaca gibi"; *atça* "at kadar, *sençe* "sen kadar, senin gibi".

Yön Gösterme Hâli: Altay Türkçesi ile ilgili yazılmış gramerlerde hâl ekleri bahsinde "yön hâli" başlığında bir bölüm yoktur. Fakat bazı isimlerde Eski Türkçeden gelen ***+garı, +geri, +karı, +keri*** ekleri arkaik bir şekilde kullanılmaktadır: *oñorı-teskeri* "ileri geri, ileriye geriye", *içkeri-tışkarı,* "içeri dışarı, içeriye dışarıya", *teskeri* "geriye doğru", *onoor<angar* "oraya", *mınaar<mungar* "buraya".

Ayrıca *"caar< yangar"* ve *töön //döön* yön bildiren edatlardır. Her kelimeden sonra tıpkı yönelme hâli eki gibi kullanılabilmektedir: *Ol caar kös uçıla kördi.* "Oraya doğru göz ucuyla baktı. " *Bis ol suu caar cürdis.* "Biz o nehre doğru gittik. "; *Sler töön baradım.* "Size gidiyorum. ", *Ayıl döön bardılar.* "Eve doğru gittiler. "

İSİMLERDE SORU

İsimlerin soru şekli, ***"-ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö"*** ekiyle yapılır, ünsüz ve dudak uyumuna uyar ve kelimeden ayrı yazılır: *bar ba?* "var mı", *ene be?* "anne mi", *caraş pa?* "güzel mi", *cok po?* "yok mu".

İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

İsim Fiilinin Şimdiki Zaman Çekimi: Altay Türkçesinde isim-fiilin şimdiki zaman çekimi için şahıs zamiri (yaklaşma hâli eki)+isim(+kiji/ulus) *kalıbı kullanılır.* Burada *ulus*"kişiler" anlamındadır. Her zaman kiji ve ulus kelimeleri kullanılmaz: *men Altay kiji* "ben Altayım", *bis Altay ulus* "biz Altayız"; men üredüçi "öğretmenim", *sen üredüçi, sler üredüçi, ol üredüçi, bis üredüçi, sler üredüçi, olor üredüçi.* Vasıf isimleriyle çekim yapılırken yaklaşma hâli ekli şekil kullanılır: *mege cakşı* "iyiyim", *sege cakşı, ogo cakşı, biske cakşı, slerge cakşı, olorgo cakşı.*

Olumsuz şekil: *emes* "değil" kelimesi ile yapılır: men cakşı (kiji) emezim "iyi (biri)değilim, *sen cakşı kiji emeziñ, ol cakşı kiji emes; mege cakşı emes* "ben iyi değilim", *sege cakşı emes, ogo cakşı emes.*

İsim Fiilinin Yakın Geçmiş Zaman Çekimi: Şahıs zamiri+isim (+kiji/ulus)+edi/bolgon/boldı+şahıs ekleri kalıbıyla yapılır. *men üredüçi edim/bolgom/boldım* "öğretmen idim", *sen üredüçi ediñ/bolgoñ/boldıñ, ol üredüçi edi/bolgon/boldı, bis üredüçi edibis/edis/bolgonıs/boldıbıs/boldıs, sler üredüçi ediger/edeer/bolgonıgar/bolgonoor/boldıgar/boldoor, olor üredüçi edi/bolgon/boldı.* Buradaki *bol-* yardımcı fiilli şekilleri, metin içinde *bol-* yapılan birleşik fiillerle karıştırılmamalıdır.

Olumsuz Şekil: *emes* "değil" ile yapılır. *men üredüçi emes edim/bolgom/boldım* "öğretmen değil idim", *sen üredüçi emes ediñ/bolgoñ/boldıñ, ol üredüçi emes edi/bolgon/boldı, bis üredüçi emes edibis/edis/bolgonıs/boldıbıs/boldıs, sler üredüçi emes ediger/edeer/bolgonıgar/bolgonoor/boldıgar/boldoor, olor üredüçi emes edi/bolgon/boldı.* Ayrıca, *bolgon* şekli metin içinde "imiş" anlamına da gelebilmektedir.

İsim Fiilinin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi: Şahıs zamiri+isim (+kiji/ulus)+emtir/bol(ıp)tır kalıbıyla yapılır. *Men cakşı kiji emtirim/boltırım* "iyiymişim", *sen cakşı kiji emtiriñ/boltırıñ, ol cakşı kiji emtir/boltır, bis cakşı kiji emtiribis/emtiris/boltırıbıs/boltırıs, sler cakşı kiji emtiriger/emtireer/boltırıgar/ boltıraar, olor cakşı kiji emtir/boltır.*

Olumsuz Şekil: *emes* ile yapılır ama olumsuzluk şekli pek kullanılmaz.

İsim Fiilinin Şart Çekimi: *bolzo* "ise" ile yapılır. *Men cakşı kiji bolzom* "iyi (biri) isem", *sen cakşı kiji bolzoñ, ol cakşı kiji bolzo, bis cakşı ulus bolzobıs/bolzoos, sler cakşı ulus bolzogor/bolzoor, olor cakşı ulus bolzo.*

Olumsuz Şekil: *emes* ile yapılır, ama olumsuz şekil pek kullanılmaz.

SIFATLAR

SAYI SIFATLARI

1. Asıl Sayı Sıfatları

Tek Kelime Hâlinde Olanlar: *0-nul* "sıfır", *1-bir* "bir", *2-eki* "iki", *3-üç* "üç", *4-tört* "dört", *5-beş* "beş", *6-altı* "altı", *7-ceti* "yedi", *8-segis* "sekiz", *9-togus* "dokuz", *10-on* "on", *20-cirme* "yirmi", *30-odus* "otuz", *40-törtön* "kırk", *50-bejen* "elli", *60-altan* "altmış", *70-ceten* "yetmiş", *80-segizen* "seksen", *90-toguzon* "doksan", *100-cüs/bir cüs*"yüz", *1000-muñ/bir muñ* "bin", *1. 000. 000-million/bir million* "milyon/bir milyon", *1. 000. 000. 000-milliard/bir milliard* "milyar/bir milyar .

Tek kelime hâlinde olan asıl sayılar, nesnelerin sayısını belirtir: *iki kız* "iki kız", *tört agaş* "dört ağaç", *ceti karandaş* "yedi kurşun kalem".

Sayı Grubu Şeklinde Olanlar: *12-on eki* "on iki", *42-törtön iki* "kırk iki", *87-segizen ceti* "seksen yedi", *166- cüs altan altı* "yüz altmış altı", *289- eki cüs segizen togus* "iki yüz seksen dokuz", *1995-bir muñ togus cüs toguzon beş* "bin dokuz yüz doksan beş".

Sıfat Tamlaması Şeklinde Olanlar: *200-eki cüs* "iki yüz", *300-üç cüs* "üç yüz", *400-tört cüs* "dört yüz", *600-altı cüs* "altı yüz", *700-ceti cüs* "yedi yüz", *3. 000-üç muñ* "üç bin", 10. 000 *on muñ* "on bin" 6. *000. 000-altı million* "altı milyon", *8. 000. 000. 000-segis milliard* "sekiz milyar".

2. Sıra Sayıları

Altay Türkçesinde bu tür sıfatlar {-(I2)nçI2} ekiyle yapılır: birinçi/başţapkı"birinci", ekinçi "ikinci", üçünçi "üçüncü", törtinçi "dördüncü", *bejinçi* "beşinci", *altınçı* "altıncı" cetinçi "yedinci", segizinçi "sekizinci", *toguzınçı* "dokuzuncu", *onınçı* "onuncu".

Soru şekli, kançazınçı /kançançı "kaçıncı".

3. Üleştirme Sayıları

Sayı isimlerine -DAñ çıkma hâli ekinin getirilmesiyle yapılır ve ayrıca bu şekil tekrar edilerek kullanılabildiği gibi tek başına da kullanılabilir: *birdeñ-birdeñ* "teker teker, birer birer", *ekideñ- ekideñ* "ikişer ikişer", *üçtöñ- üçtöñ* "üçer üçer", *cüsteñ-cüsteñ* "yüzer yüzer".

4. Kesir Sayıları

½ eki ülüniñ bir ülüzi/bir ekinçi "ikide bir, bir bölü iki", *¼ bir törttik* "dörtte bir" 3/5 *beş ülüniñ bir ülüzi/üç bejinçi* "beşte bir", 2 4/9 *eki büdün, togus ülüniñ tört ülüzi*"iki tam dört bölü dokuz", *2 ½ eki carım/eki büdün eki ülüniñ bir ülüzi* "iki buçuk, iki tam bir bölü iki", *0, 4 nul büdün on ülünüñ tört ülüzi* "sıfır tam onda dört", 1, 7 *bir büdün on ülüniñ ceti ülüzi* "bir tam onda yedi", 6, 64 *altı büdün cüs ülüniñ altan tört ülüzi* "altı tam yüzde altmış dört", 7, 5 *ceti büdün on ülüniñ beş ülüzi* "yedi tam onda beş", %32 *odus eki cüzünçi* "yüzde otuz iki", *carım* "yarım".

SORU SIFATLARI

Kança "kaç", *kançançı*, "kaçıncı", *kançazınçı* "kaçıncı" *Kançazınçı cıl?* "Kaçıncı yıl?", *kajı* "kaçıncı", *Karındajın kajı kıpta?* "Kardeşin hangi odada?", Sler *kança* caştu? "Siz kaç yaşındasınız?", *Kançançı klassta üreneriñ* "Kaçıncı sınıfta öğrenim görüyorsun?" *kandıy* "nasıl" Kandıy ayıl silerdiyi? "Hangi ev sizinki?".

BELİRSİZLİK SIFATLARI

Bir (kiji) "bir adam", *kezik* (kay-çörçöktör) "bazı destanlar", *bastıra* (albatı) "bütün (hâlk)", *onço* (karındaştar) "bütün kardeşler", *bir kança* (biçikter) "birkaç kitap", *köp cıl/köp cıldar* "çok yıllar", *köp (*neme) "çok şey", *öskö* (baldar) "başka çocuklar".

ZAMİR

ŞAHIS ZAMİRLERİ

Altay Türkçesinde şahıs zamirleri **men, sen, ol, bis, sler, olor** şeklindedir. İsim hâlekleriyle kullanımı ise aşağıdaki şekildedir.

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yönelme Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli	Vasıta Hâli	Eşitlik Hâli
men	*meniñ*	*meni*	*mege*	*mende*	*meneñ*	*menle/menile*	*mendiy*
sen	*seniñ*	*seni*	*sege*	*sende*	*seneñ*	*senle/senile*	*sendiy*
ol	*onıñ*	*onı*	*ogo*	*ondo/anda*	*onoñ*	*onıla/ ollo*	*ondıy/andıy*
bis	*bistiñ*	*bisti*	*biske*	*biste*	*bisteñ*	*bisle*	*bistiy*
sler	*slerdiñ*	*slerdi*	*slerge*	*slerde*	*slerdeñ*	*slerle*	*slerdiy*
olor	*olordıñ*	*olordı*	*olorgo*	*olordo*	*olordoñ*	*olorlo*	*olordıy*

İŞARET ZAMİRLERİ

Altay Türkçesinde işaret zamirleri, **bu, ol, bular/blar, olor** şeklindedir.

Yalın Hâl	İlgi Hâli	Yükleme Hâli	Yaklaşma Hâli	Bulunma Hâli	Çıkma Hâli	Eşitlik Hâli	
bu	*munıñ/ mınıñ*	*munı/ mını*	*boo/ bogo*	*munda/ mında*	*munañ/ mınañ*	*mınça*	*mundıy/ mındıy*
ol	*onıñ/ anın*	*onıñ/ anıñ*	*oo/ogo*	*ondo/anda*	*onoñ/ anañ*	*ança*	*ondıy/ andıy*
bılar bular	*bılardıñ/ bulardıñ*	*bılardı/ bulardı*	*bılarga/ bularga*	*bılarda/ bularda*	*bılardañ/ bulardañ*	-	*bılardıy/ bulardıy*
olor	*olordıñ*	*olordı*	*olorga*	*olordo*	*olordoñ*	-	*olordıy*

munıñ /mınıñ "bunun", *munı/mını* "bunu" *boo/bogo,* "buraya, buna" *munda/mında* "burada, bunda", *munañ/mınañ* "bundan, buradan", *mınça* "bu kadar, böyle".

DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRLERİ

Altay Türkçesinde dönüşlülük zamiri olarak *boy(ı)* kelimesi kullanılır: *boyım*"kendim", *boyıñ* "kendin", *boyı*"kendi, kendisi", *boybıs/boyıs* "kendimiz", *boyıgar/boyoor* "kendiniz", *boyları* "kendileri".

Dönüşlülük zamirlerinin iyelik eki+ hâlekleriyle çekimi ise şöyledir:

Dönüşlülük zamiri + iyelik eki	İlgi	yükleme	yönelme	bulunma	ayrılma	vasıta	eşitlik
boyım	boyımnıñ	boyımdı	boyıma	boyımda	boyımnan	boyımla	boyımdıy
boyıñ	boyıñdıñ	boyıñdı	boyıña	boyıñda	boyıñdan	boyıñla	boyıñdıy
boyı	boyınıñ	boyın	boyına	boyında	boyınañ	boyıla	boyıdıy
boyıbıs /boyıs	boyıbıstıñ/ boyıstıñ	boyıbıstı /boyıstı	boyıbıska /boyıska	boyıbısta /boyısta	boyıbıstañ /boyıstañ	boyıbısla /boyısla	boyıbıstıy /boyıstıy
boyoor /boyıgar	boyıgardıñ /boyoordıñ	boyıgardı /boyoordı	boyıgarga /boyoorgo	boyıgarda /boyoordo	boyıgardañ /boyoordoñ	boyıgarla /boyoorlo	boyıgardıy /boyoordıy
boyı/ boyları	boylarınıñ	boyların	boylarına	boylarında	boylarınañ	boylarıla	boylarıdıy

SORU ZAMİRLERİ (TOKTODULU SOLUMALAR)

Altay Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: k*em* "kim", *ne, neme* "ne", *kançazı* "ne kadarı, kaçı ", *kajı cerge/kaydöön/kaydaar* "nereye", *kajızı* "kaçı, hangisi", *kemder* "kimler", *nemeler* "neler", *kajıları* "hangileri".

Soru zamirleri, nesneleri soru şeklinde temsil ederler. *Kem bardı?*"Kim gitti?" *Ne (neme) sadıp aldıgar?* "Ne satın aldınız?", *Kançazı cuunga bargan ?* "Kaçı toplantıya gitti?", *Kajızı şkoldon candı?* "Hangisi okuldan döndü?".

BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ (CARTI COK SOLUMALAR)

Yaygın olarak kullanılanlar şunlardır: *onçoloru/ onçozı,* "hepsi", *bastırazı/üzezi* "hepsi", *kajı la kiji* "herkes", *birüzi/ kem de* "biri, birisi", *bir kançazı* "birkaçı", kemkem/ kajı birüzi "herhangi biri", *onçoloru/ onçozı/ bastırazı* "hepsi, tümü", kem de "hiçbiri, hiç kimse", *hiç kim* "hiç kimse, hiçbir kimse", *ne de/ neme de* "hiçbir şey", *kezigi* "bazısı, kimisi", *kezikteri* "bazıları, kimileri", *bir kezigi/ bir bölügi* "bir takımı, bir kısmı", *bir emeji*" birazı".

ZARF

YER ZARFLARI

Yer zarfları, fiilin yönünü gösterir. Sık kullanılan yer zarfları şunlardır: *arı* "öte", *tömön* "aşağı", *beri* "beri", *tışkarı* "dışarı", *içkeri* "içeri", *örö* "yukarı", *oñoru* "ileri", te*skeri"geri. Ada arı bar.* "Baba öteye git. ", *Nökörler, beri keliger.* "Arkadaşlar beri (buraya) geliniz. ", *Baldar arı-beri cügürip cat.* "Çocuklar oraya buraya koşuyor. ", *Sen tömön bar.* "Sen aşağı git. ", *Men örö turarım.* "Ben yukarı çıkacağım. ", *At oñoru-teskeri bardı.* "At, ileri geri gitti. ", *Ak-tuman teskeri cayılar.* "Sis geriye doğru dağılacak. ", *Maaday içkeri oturdı.* "Maaday içeriye oturdu", *Erten tura sıynım tışkarı çıktı.* "Sabahleyin kız kardeşim dışarı çıktı. "

ZAMAN ZARFLARI

eñir/ keç "akşam", *bügün* "bugün", *keçe* "dün", *erten* "yarın; sabah", *başkün* "geçen /evvelki gün", *ertengi* "yarın ", *soñzın* "öbür gün", *ertezinde* "ertesi" *ötkön kün* "geçen gün", *kelerki cıl* "gelecek yıl", *emdi* "demin, şimdi", *ozo* "önce", *kiyninde* "sonra ", *erten tura* "sabahleyin", *tañ erten* "seher vakti", *tañla* "tan vakti ", *tal-tüşte* "tam öğle vakti", *keçkide* "akşamleyin ", *tün* "gece", *erte* "erken" *keç/oroy* "geç".

HÂL ZARFLARI

mınayıp, mınayda, mındıy, mınça "böyle, böylece", *türgen* "hızlı, çabuk, tez", *anayıp, anayda, ondıy, andıy, ança* "öyle, öylece", *cakşı* "iyi", *kapşay* "çabucak, hızlıca", *caman* "kötü", *araayınañ* "yavaş, yavaşça ", *koomoy* "kötü , fena ", a*lıstap* "yer yer".

MİKTAR ZARFLARI

as "az, eksik", *eñ* "en", *köp* "çok", *bir emeş* "biraz", *süreen, sürekey, sırañay* "daha; pek, çok", *tıñ, tıñ la* "çok, pek çok", *korkıştu, korkuştu* "çok, pek çok".

Sayılara çıkma hâli eki getirilip tekrarlanmasıyla da miktar zarfları yapılır: *birdeñ-birdeñ* "birer birer", *ekideñ-ekideñ* "ikişer ikişer", *segisteñ-segisteñ* "sekizer-sekizer".

SORU ZARFLARI

neniñ uçun "niçin", *kandıy* "nasıl", *kança* "ne kadar", *kaçan* "ne zaman" *ne* "niçin".

FİİL

FİİL ÇEKİMİNDE ŞAHIS

Altay Türkçesi edebî dilinde görünüş olarak iyelik kökenli şahıs eklerine çok benzeyen tek tip şahıs ekleri kullanılmaktadır. N. A. Baskakov ve T. M. Toşçakova'nın beraber hazırladıkları "Oyrotsko-Russkiy Slovar" adlı eserin "Oyrot Dilinin Dilbilgisi Etüdleri" kısmında şahıs kategorisi başlığı altında, şahıs ekleri, tam ve kısalmış şahıs ekleri diye iki grupta incelenmiştir. [22] Eserde, günümüz Altay Türkçesinde "tek tip" olarak adlandırdığımız şahıs ekleri, kısalmış şahıs ekleri grubunda değerlendirilmiştir. Ayrıca tam şahıs ekleri adlandırmasıyla da *-örneklerden anlaşıldığı kadarıyla-* zamir kökenli şahıs ekleri ifade edilmiş ve bu eklerin Eski Altay Türkçesinde ve ağızlarda kullanıldığı belirtilmiştir. [23] Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Altay Türkçesinde başlangıçta zamir kökenli şahıs ekleri ile çekilen bir kısım fiil kipleri zamanla iyelik kökenli şahıs eklerinin tesiriyle değişime uğramıştır. Bütün fiil kiplerinde iyelik kökenli şahıs eklerine çok benzeyen fakat şart kipi ve görülen geçmiş zaman kipi dışında aslında zamir kökenli şahıs ekleri olan "tek tip şahıs ekleri" ortaya çıkmıştır denilebilir.

Altay Türkçesinde bütün fiil kiplerinde, ikinci teklik şahsın nezaketi için ikinci çokluk şahıs çekimi kullanılır. Ayrıca seyrek olarak üçüncü teklik şahsın da "-ş- (ortaklaşma eki) eki ile nezaketinin yapıldığı metinlerden tespit edilmiştir.

Tek tip olarak adlandırdığımız şahıs ekleri, geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, istek ve şart kipi çekimlerinde kullanılmaktadır. Gereklilik kipi ise şahıs zamiriyle çekime girmektedir.

Şahıs Ekleri

Teklik	*1. şahıs*	-(ı, i) m
	2. şahıs	-(ı, i) ñ
	3. şahıs	—
Çokluk	*1. şahıs*	-(ı) bıs, (i) bis
		-(ı, i) s
		-as, -es, -os, -ös
	2. şahıs	-(ı) gar, -(i) ger
		-gor, -gör
		-aar, -eer, -oor, -öör
		-ar, -er, -or, -ör
	3. şahıs	-lar, -ler, -lor, -lör
		-dar, -der, -dor, -dör
		-tar, -ter, -tor, -tör
		-ş- (seyrek)

Teklik 1. şahıs: Ünlüyle biten kip eklerine "-m" şeklinde, ünsüzle bitenlere ise kalınlık-incelik uyumuna göre "ı, i" yardımcı seslerinden birini alarak eklenir.

[22] Baskakov, N. A. , Oçerk Grammatiki Oyrotskogo Yazıka // Oyrotsko- Russkiy Slovar, Moskova, 1947: 274-275

[23] Baskakov, N. A. , a. g. e. 1947: 275.

Teklik 2. şahıs: Ünlüyle biten fiil kiplerine "-ñ" olarak, ünsüzle biten kip eklerine ise kalınlık-incelik uyumuna göre "ı, i" yardımcı ünlü seslerinden birini alarak eklenir.

Teklik 3. şahıs: Eksizdir.

Çokluk 1. şahıs: Ünlüyle biten kip eklerine büyük ünlü uyumuna uygun olarak "*-bıs, -bis*" şeklinde, ünsüzle biten kip eklerine ise yine büyük ünlü uyumuna göre "ı, i" yardımcı seslerinden birini alarak "*-ıbıs, -ibis*" şeklinde eklenir. Çekime girdiğinde iki ünlü arasında kalan "-b-" sesinin muhtemelen önce "w" ye dönerek eriyip düşmesi sonucunda ekin - (*ı, i*)*s* şekline girdiği de görülür. Yalnızca şart kip ekinden sonra "b" ünsüzünün iki ünlü arasında erimesi sonucu iki vokal yanyana gelmiş ek, "*-as, -es, -os, -ös*" şeklinde kısalmıştır. Altay Türkçesinde ekin bütün şekilleri de işlek olarak kullanılır.

Çokluk 2. şahıs: Şart kipinin yuvarlak ünlülü varyantları hariç ünlüyle biten kip eklerine kalınlık-incelik uyumuna göre "*-gar, -ger*" şeklinde, ünsüzle biten kip eklerine ise yine kalınlık-incelik uyumuna göre "ı, i"yardımcı seslerinden birini alarak eklenir. Şart kipinin yuvarlak ünlüyle biten varyantlarına ise "*-gor, -gör*" şeklinde gelmektedir. Ünsüzle biten kip ekleri ile çekime girdiğinde ekin içindeki "g" sesinin eriyip düşmesinden dolayı şahıs ekinin uzun ünlülü "*-aar, -eer, -oor, -öör*" şekilleri de ortaya çıkmıştır. Bu ekler, ünsüzle biten düz ünlülü ve dar-yuvarlak ünlülü kip eklerinden sonra kalınlık-incelik uyumuna göre "*-aar, -eer*" şeklinde, ünsüzle biten geniş-yuvarlak ünlülü kip eklerinden sonra yine kalınlık-incelik uyumuna göre "*-oor, -öör*" şeklinde çekime girmektedir. Ünlüyle biten, görülen geçmiş zaman ve şart kip eklerinden sonra ise yine iki ünlü arasında kalan "b"sesinin eriyip düşmesi sonucunda (-b-> -w- > Ø) kip eki ile şahıs eki aldıgar > aldaar, alzagar> alzaar şeklinde birleşmektedir.

Çokluk 3. şahıs: *-lar, -ler, -lor, -lör*: Kip eki ünlüsü düz ve dar-yuvarlak olup "r, y" sesleriyle biten veya düz, dar-yuvarlak ünlülerle biten kip eklerinden sonra *-lar, -ler*; kip eki ünlüsü geniş-yuvarlak olup "r, y" sesleriyle biten kip eklerinden veya geniş-yuvarlak ünlülerle biten kip eklerinden sonra *-lor, -lör* varyantları gelmektedir. *-dar, -der, -dor, -dör*: "r, y" sesleri hariç tonlu ünsüzlerle biten ve kip eki ünlüsü düz veya dar-yuvarlak olan kip eklerinden sonra *-dar, -der*; yine "r, y" sesleri hariç tonlu ünsüzle biten, kip eki ünlüsü geniş-yuvarlak ünlü olan kip eklerinden sonra *-dor, -dör* varyantları gelmektedir. *-tar, -ter, -tor, -tör*: Kip eki ünlüsü düz ve dar-yuvarlak olup tonsuz ünsüzle biten kip eklerinden sonra *-tar, -ter*; kip eki ünlüsü geniş-yuvarlak olup tonsuz ünsüzle biten kip eklerinden sonra *-tor, -tör* varyantları gelmektedir.

-GIIA- */-ş-*: Fiilden fiil yapma ekleri de Altay Türkçesinde 3. çokluk şahıs fonksiyonunda kullanılmaktadır. Ayrıca 3. çokluk şahıs eksiz de ifade edilmektedir.

HABER KİPLERİ

BİLİNEN YAKIN GEÇMİŞ ZAMAN

Altay Türkçesinde yakın geçmiş zaman *-dı, -di, -tı, -ti* ekleriyle yapılmaktadır. Kip ekleri, fiil çekiminde büyük ünlü uyumuna uyar. Fakat düzlük-yuvarlaklık uyumu söz konusu değildir.

Çokluk 3. şahıs çekiminde, "-lar, -ler" ekinin yanında nadir olarak özellikle yakın geçmiş zaman için fiilden fiil yapan ortaklaşma eki "-ş-" de çokluk ifadesi için kullanılır.

Anlatılan, söylenen olayın, işin, hareketin söylenildiği andan önce olduğunu; fakat hareketin yapıldığı ve söylendiği zaman arasında çok fazla bir sürenin geçmediğini ifade etmektedir.

Olumlu şekil

biçidim "yazdım"	*öttim "geçtim*
biçidiñ	*öttiñ*
biçidiger/biçideer (nez.)	*öttiger/öttöör (nez.)*
biçidi	*ötti*
biçidibis/biçidis	*öttibis/öttis*
biçidiger/biçideer	*öttiger/öttöör*
biçidi(ler)	*ötti (ler)*

Olumsuzluk Şekli

Bilinen geçmiş zamanın olumsuzluk şekli *-ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö* olumsuzluk ekleri ile yapılır. *biçibedim* "yazmadım", *biçibediñ, biçibedi, biçibediger/biçibedeer* (nez.), *biçibedis/biçibedis, biçibediger/biçibedeer, biçibedi/ biçibedi (ler).*

Soru Şekli

Bilinen geçmiş zamanın soru şekli *ba, -be, -be, -bo, -bö -pa, -pe,* -po, -pö soru ekleriyle yapılır: *ötpödim be?* "geçmedim mi ? ", *ötpödiñ be?, ötpödiger be?/ ötpödöör be?* (nez.), *ötpödi be?, ötpödibis pe?/ötpödis pe?, ötpödiger be?/ötpödöör be?, ötpödi be?/ötpödi (ler) be?.*

BİLİNEN UZAK GEÇMİŞ ZAMAN

Altay Türkçesinde bilinen (uzak) geçmiş zaman -gan, -gen, -gon, -gön, -kan, -ken, -kon kip ekleri ile yapılır.

Geçmişte, söyleyenin tanıklığında yapılmış olan işin, hareketin, olayın olup bittiği zamanla, söylendiği zaman arasında uzun bir süre olduğunu ifade etmek için kullanılır. Ayrıca, geçmişte olup biten bir olaya, veya harekete anlatanın tanık olmayıp, başkasından duyduğunu da ifade eder.

Olumlu Şekil:

alganım/algam "aldım; almışım"	içkem "içtim, içmişim"
alganıñ/algañ	içkeñ
alganıgar /alganaa r(nez.)	içkeniger/içkeneer (nez.)
algan	içken
alganıbıs/alganıs	içkenibis /içkenis
alganıgar/ alganaar	içkeniger /içkeneer
algan (dar)	içken (der)

Olumsuzluk Şekli

Altay Türkçesinde 2. tip geçmiş zamanın olumsuz şekli, *-ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö, "emes"* (değil), *"cok"*(yok) olmak üzere üç şekilde yapılır.

Birinci tip: Birinci şekilde tonlu ünsüzle ve ünlülerle biten fiillere ekin "*b*"li varyantları, tonsuz ünsüzle biten fiillere ise "*p*"li varyantları gelmektedir: *albagam* "almadım" *albagañ, albaganıgar/albaganaar* (nez.), *albagan, albaganıbıs/albaganıs, albaganıgar/albaganaar, albagan(dar).*

İkinci Tip: fiil+kip eki + emes+şahıs eki kalıbıyla yapılır: *içken emezim* "içmedim", *içken emeziñ, içken emeziger/içken emezeer(nez.), içken emes, içken emezibis/ içken emezis, içken emeziger/içken emezeer, içken emes.*

Üçüncü tip: *fiil+kip eki+şahıs eki + cok* kalıbıyla yapılır. Çoğunlukla 3. Teklik şahıslarda kullanılır: *alganım/algam cok* "almadım", *alganıñ cok, alganıgar cok/alganaar cok* (nez.), *algan cok, alganıbıs cok/alganıs cok, alganıgar cok/alganaar cok, algan cok içken cok.*

Soru Şekli

Bilinen uzak geçmiş zamanın soru şekli, olumlu veya olumsuz fiil tabanı üstüne *ba, -be, -bo, -bö -pa, -pe,* -po, -pö soru eklerinin getirilmesiyle yapılır: içkem *be?* "içtim mi ?", *içkeñ be?,* içkeniger/içkeneer *be?* (nez.), *ötpökönibis pe?/ötpökönis pe?* "geçmedik mi?" *ötpökönіger be?/ötpökönöör bö?, ötpökön bö?.*

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN

Altay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın olumlu şekli, *(-ı-, -i-, -u-, -ü-)p* zarf-fiil ekiyle tur-yardımcı fiilinin *(-ı-, -i-, -u-, -ü-)ptır, -ptir* şeklinde birleşip ekleşmesiyle meydana gelmiştir. Bütün şahıslarda çekimi yaygın değildir. İşlek olarak üçüncü şahıslarda kullanılmaktadır. Ek, "*t*" sesiyle biten fiillere eklendiğinde, çoğunlukla ekin içindeki "*p*" sesi düşer ve "*-tır, -tir*" şeklinde çekime girer. Ünlüyle biten fiillere ise yardımcı ses almadan doğrudan eklenir. Altay Türkçesinde bu çekim, geçmiş bir zamanda olup bitmiş bir olayın, işin, hareketin anlatılan kişi tarafından görülmeyip, bir başkasından öğrenilerek anlatıldığını ifade eder. Ayrıca geçmişte yaşanıp sonradan unutulan bir olayın yeniden hatırlandığı durumda da bu kip kullanılır. Bu kip, çoğunlukla masalllarda görülür.

Olumlu Şekil

al-	*iç-*
alıptırım "almışım"	*içiptirim* "içmişim"
alıptırıñ	*içiptiriñ*
alıptıraa r (nez.)	*içiptireer* (nez.)
alıptır	*içiptir*
alıptırıbıs/alıptırıs	*içiptiribis/içiptiris*
alıptırıgar/alıptıraar	*içiptireer*
alıptır	*içiptir*

Olumsuzluk Şekli

Olumsuzluk şekli olumsuzluk ekinden sonra çok nadiren "-p" zarf-fiilinin yerine "-y" zarf-fiilinin getirilmesiyle yapılır: *albaytırım*"almamışım", *albaytırıñ, albaytır, albaytırıbıs/albaytırıs, albaytıraar, albaytır.*

Soru Şekli

Soru şekli *-ba, -be, -be, -bo, -bö -pa, -pe,* -po, -pö soru ekleriyle yapılır; fakat çok işlek değildir: *alıptırım ba*"almış mıyım", *alıptırıñ ba, alıptır ba, alıptırım ba, alıptıraar ba, alıptır ba.*

ŞİMDİKİ ZAMAN

1. Tip Şimdiki Zaman

Altay Türkçesinde 1. tip şimdiki zaman kip eki, ünsüzle biten fiillere *-at, -et, -ot, -öt* şeklinde, ünlüyle biten fiillere ise "*-yt*" şeklinde eklenmektedir. Ekin içindeki "*t*" sesi iki ünlü arasında kaldığı zaman tonlulaşarak "*d*" sesine döner. Bu durum, üçüncü teklik şahıs çekimi dışındaki bütün şahısların çekiminde görülür.

Şimdiki zamanda olagelen ve söylendiği anda da devam etmekte olan bir işi, hareketi, olayı anlatmak için kullanılır. Ayrıca geçmişte olup bitmiş bir olayı hikâye ederken de kullanılır. Bu özelliği ile de daha çok geniş zamana yaklaşır.

al-	*kör-*
aladım "alıyorum, almaktayım"	*körödim* "görüyorum, görmekteyim"
aladıñ	*körödiñ*
aladıgar/aladaa r (nez.)	körödiger/körödöör (nez.)
alat	köröt
aladıbıs/aladıs	körödibis/körödis
aladıgar/aladaar	körödiger/körödöör
alat	köröt

Olumsuzluk Şekli

1. tip şimdiki zamanın olumsuzu ünlü uyumuna göre fiilden sonra *-ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö* olumsuzluk ekleri üzerine "*-yt*" kip ekinin getirilmesiyle yapılır: *albaydım* "almıyorum, almamaktayım", albaydıñ, albaydıgar/albaydaar (nez.), albayt, albaydıbıs/albaydıs, albaydıgar/albaydaar, albayt.

Soru Şekli

Soru şekli, olumlu veya olumsuz fiil + kip eki + şahıs eki + *ba, -be, -be, -bo, -bö - pa, -pe,* -po, -pö soru ekleri kalıbıyla yapılır: içedim *be?* "içtim mi ?", *içediñ be?,* içediger/içedeer *be?/* (nez.), *körböydibis pe/ körböydis pe?* "görmüyor muyuz?, körböydiger be/körböydöör bö?, körböyt pö?.

2. Tip Şimdiki Zaman

Fiil +-p zarf-fiili + cat- yardımcı fiili + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır. "*-p*" zarf-fiili ünlüyle biten fillere doğrudan eklenir. Ünsüzle biten fiillere ise -ı-, -i-, -u-, -ü- yardımcı seslerinden birini alarak eklenir. Yardımcı fiilin son sesi "*-t-*", iki ünlü arasında kalınca tonlulaşarak "*-d-*" ye döner.

Ayrıca *bar-, kel-, apar-, ekel-* fiilleri bu kiple çekildiği zaman 3. teklik şahıs çekiminde hece yutulması ve büzüşme hadiseleri meydana gelir. *barıp cadırı>baradırı/braadırı, kelip cadırı>kelediri/kleediri, aparıp cadırı>aparadırı, ekelip cadırı> ekelediri, barıp cat> baraat/braat, kelip cat > keleet/kleet.* Ünsüzle biten fiillerde kalıbın içindeki "*-p*" zarf-fiil eki ve önündeki yardımcı ses düşer ve *cat-* yardımcı fiili âdetâ kip eki gibi görülür: *Men ayt cadım.* "Ben söylüyorum. "

Bu zaman, önceden başlamış ve söylendiği anda da devam bir hareketi, durumu ifade eder.

Olumlu Şekil

kelip cadım/cadırım	*körüp cadım/cadırım*
"gelmekteyim, geliyorum"	"görmekteyim, görüyorum"
kelip cadıñ/cadırıñ	*körüp cadıñ/ cadırıñ*
kelip cadıgar/cadaar/cadırıgar/ cadıraar (nez)	*körüp cadıgar/cadaar/ cadırıgar/cadıraar (nez.)*
kelip cat/ cadı/cadır/cadırı	*körüp cat/ cadı/cadır/cadırı*
kelip cadıbıs/cadıs/cadırıbıs/cadırıs	*körüp cadıbıs/cadıs/cadırıbıs/cadıs*
kelip cadıgar/cadaar/cadırıgar/ cadıraar	*körüp cadıgar/cadaar/ cadırıgar/cadıraar*
kelip cat/cadı(lar)/cadır/cadırı	*körüp cat/cadı(lar)/cadır/cadırı*

Olumsuzluk Şekli

Bu zamanın olumsuzu asıl fiile, *-ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö* olumsuzluk eklerinden biri + *-y* zarf-fiil eki + *cat-* yardımcı fiili + şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır: *kelbey cadım/cadırım* "gelmemekteyim, gelmiyorum", *kelbey cadıñ/cadırıñ, kelbey cadıgar/cadaar(nez.), kelbey cat/ cadı/cadır/cadırı, kelbey cadıbıs/cadıs, kelbey cadıgar/cadaar, kelbey cat/cadı(lar)/cadır/cadırı.*

Soru Şekli

Asıl fiil + uyuma göre -ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö olumsuzluk eklerinden biri + -y zarf-fiil + cat- yardımcı fiili + şahıs ekleri+soru eki kalıbıyla yapılır: *körböy cadım ba* "görmemekte miyim, görmüyor muyum", *körböy cadıñ ba? , körböy cadıgar/cadaar/ cadırıgar/cadıraar ba? (nez.), körböy cat/cadı/cadır/cadırı ba?, kelip cadıbıs/cadıs pa?* "gelmekte miyiz, geliyor muyum", *kelip cadıgar/cadaar/cadırıgar/cadıraar ba?, kelip cat pa?/kelip cadı(lar)/cadır/cadırı ba?.*

3. Tip Şimdiki Zaman

-p zarf-fiili + tur- yardımcı fiili + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır. "*-p*" zarf-fiili ünlüyle biten fillere yardımcı ses almadan doğrudan eklenir. Ünsüzle biten fiillere ise "-ı-, -i-, -u-, -ü-" yardımcı seslerinden birini alarak eklenir. Şahıs eklerinin yardımcı ünlüsü çoğunlukla "-ı-" olmakla beraber bazı eserlerde "-u-" lu şekillere de rastlanmaktadır. Ek, "-p turur" dan ekleşmiştir. 3. teklik şahıslarda da bunun işareti olarak " -p turı/ turu" şekilleri görülmektedir.

Çok önceden başlamış, şimdiki zamanda da kısa aralıklarla devam eden bir hareketi, işi, olayı ve durumu ifade etmek için kullanılır.

Olumlu Şekil

kel-	*kör-*
kelip turım/turum "gelmekteyim"	*körüp turım/ turum* "görmekteyim"
kelip turıñ/turuñ	*körüp turıñ/turuñ*
kelip turıgar/turugar/turaar (nez.)	*körüp turıgar/turugar/turaar (nez.)*
kelip tur/ turı/turu	*körüp tur/ turı/turu*
kelip turıbıs turubıs/turıs/turus	*körüp turıbıs/ turubıs /turıs/turus*
kelip turıgar/turugar/turaar	*körüp turıgar/turugar /turaar*
kelip tur/ turı/turu (lar)	*körüp tur/ turı/turu (lar)*

Olumsuz Şekil

Asıl fiil + uyuma göre -ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö olumsuzluk eklerinden biri + -y zarf-fiil + tur- yardımcı fiili + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır: *körböy cadım* "görmemekteyim, görmüyorum", *körböy cadıñ, körböy cadıgar/cadaar (nez.), körböy cat/ cadı/cadır/cadırı, körböy cadıbıs/cadıs, körböy cadıgar/cadaar, körböy cat/cadı(lar)/cadır/cadırı.*

Soru Şekli

Soru şekli, olumlu /olumsuz asıl fiil tabanı + zarf-fiil eki + tur- yardımcı fiili + şahıs ekleri + soru eki kalıbıyla yapılır: *alıp turım ba?* "alıyor muyum", *alıp turıñ ba?, alıp turıgar ba?/alıp turaar ba? (nez.), körböy turıbıs/turıs pa?* "görmüyor muyuz", *körböy turıgar/turaar ba? , körböy turı(lar) ba ?*

4. Tip Şimdiki Zaman

Asıl fiil + -p zarf-fiili + cür- yardımcı fiili + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır. "*-p*" zarf-fiili ünlüyle biten fiillere doğrudan eklenir. Ünsüzle biten fiillere eklenirken ise uyuma göre "ı, i, u, ü " yardımcı seslerinden birini alır. Şahıs eklerinin yardımcı ünlüsü ise bazı metinlerde "i", bazı metinlerde "ü" sesidir.

Söylendiği zaman içinde de sürekli olarak yapılan iş, hareket söz konusudur. Fakat işe kısa bir süre ara verilmiştir; bu durum işin bittiğini veya devam etmeyeceğini göstermemektedir. İş, hareket daha sonra yapılmaya devam edilecektir.

Olumlu Şekil

işte-	*al-*
iştep cürim/cürüm	*alıp cürim/ cürüm*
"çalışıyorum, çalışmaktayım"	"alıyorum"
iştepcüriñ/ cürüñ	*alıp cüriñ/ cürüñ*
iştep cüriger/cürüger/ cüreer(nez)	*alıp cüriger/cürüger/ cüreer(nez.)*
iştep cür/ cüri/ cürü	*alıp cür/ cüri/cürü*
iştep cüribis/cürübis/ cürüs	*alıp cüribis/cürübüs/ cürüs*
iştep cüriger/ cüreer	*alıp cüriger/cürüger/ cüreer*
iştep cür/cüri(ler)/ cürü(ler)	*alıp cür/ cüri(ler)/cürü(ler)*

Olumsuz Şekil

Asıl fiil + uyuma göre -ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö olumsuzluk eklerinden biri + -y zarf-fiil eki + cür- yardımcı fiili + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır: *iştebey cürüm* "çalışmıyorum, çalışmamaktayım", *iştebey cürüñ, iştebey cür/iştebey cürü, iştebey cüribis/iştebey cürüs, iştebey cüriger/iştebey cüreer, iştebey cür/iştebey cürü.*

Soru Şekli

Soru şekli, olumlu /olumsuz asıl fiil tabanı + zarf-fiil eki + cür- yardımcı fiili + şahıs ekleri + soru eki kalıbıyla yapılır: *alıp cürüm be?* "alıyor muyum", *alıp cürüñ be?, alıp cüriger be?/alıp cüreer be? (nez.), alıp cür be?/alıp cürü be?/iştebey cürüm be?* "çalışmıyor muyum", *iştebey cürüñ be? , iştebey cüriger be?/iştebey cüreer be?, iştebey cür be?/iştebey cürü be?.*

5. Tip Şimdiki Zaman

Asıl fiil + -p zarf-fiili + otur- yardımcı fiili + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır.

"*-p*" zarf-fiilinin ünlüyle ve ünsüzle biten fiillere eklenmesi *cat-, cür-, tur-* yardımcı fiillerinde olduğu gibidir. (krş. 2. , 3. , 4. Tip Şimdiki Zaman)

otur- yardımcı fiili daha çok insan faaliyetiyle ilgili fiillere gelmektedir. Ayrıca *bol-* ve *cat-* fiilleri ile birlikte kullanılmamaktadır. Söylendiği anda gerçekleşen ve kısa bir süre devam edip hemen bitecek plan bir hareketi ifade eder. [24]

Olumlu Şekil

işte-	*kuuçında-*
iştep oturım/oturum	*kuuçındap oturım/oturum*
"çalışmaktayım"	"konuşmaktayım"
iştep oturıñ/oturuñ	*kuuçındap oturıñ/oturuñ*
iştep oturıgar/oturugar/ oturaar(nez)	*kuuçındap oturıgar/oturugar/oturaar*
iştep otur /oturı/oturu	*kuuçındap otur/ oturı/oturu*
iştep oturıbıs /oturubıs/oturıs/oturus	*kuuçındapoturıbıs/oturubıs/oturıs/oturus*
iştep oturıgar/ oturugar/ oturaar	*kuuçındap oturıgar/oturugar/oturaar*
iştep otur/oturı(lar)/oturu(lar)	*kuuçındap otur/ oturı(lar)/oturu(lar)*

Olumsuzluk Şekli

Olumsuzluk, asıl fiil + olumsuzluk eki(-ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö) + -y zarf-fiil eki + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır. Otur- yardımcı fiil ile yapılan şimdiki zamanın olumsuzluk şekli işlek olarak kullanılmamaktadır: *iştebey oturım/oturum* "çalışmıyorum, çalışmamaktayım", *iştebey oturıñ/oturuñ, iştebey oturıgar/oturugar/ oturaar(nez), iştebey otur /oturı/oturu, iştebey oturıbıs/oturubıs/oturıs/oturus, iştebey oturıgar/ oturugar/ oturaar, iştebey otur/oturı(lar)/oturu(lar).*

2., 3., 4. ve 5. tip analitik şimdiki zamanları meydana getiren yardımcı fiiller (cat-, cür-, tur-, otur-) asıl fiil olarak kullanıldığında onların şimdiki zaman çekimleri aşağıdaki şekilde gerçekleşmektedir: *

cat-	*cür-*
1. cadım/cadırım "yatıyorum"	*cürim/cürüm "gidiyorum, yürüyorum"*
2. cadıñ/cadırıñ	*cüriñ/cürüñ*
cadıgar/cadaar/ cadırıgar/cadıraar	*cüriger/cürüger/cüreer(nez.)*
3. cadırı	*cüri/cürü*
1. cadıbıs/cadıs/cadırıbıs/cadırıs	*cüribis/cürübis/cüris/cürüs*
2. cadıgar/cadaar/cadırıgar /cadıraar	*cüriger/cürüger/cüreer*
3. cadırı	*cürü /cüri(ler)*

[24] Direnkova, a. g. e. 1940: 196.

* Verilen çekimlerde özellikle 2. ve 3. şahısların çekimi zaman zaman emir çekimi ile karışmaktadır. Metin içindeki anlam bütünlüğüne dikkat edildiğinde bu karışıklık ortadan kalkar.

tur-	*otur-*
1. turım/turum	*oturım/oturum*
2. turıñ/turuñ	*oturıñ/oturuñ*
turıgar/turaar(nez)	*oturıgar/ oturaar(nez)*
3. turı/turu	*oturı/oturu*
1. turubıs/turıbıs/turus	*oturıbıs/oturubıs/oturıs/oturus*
2. turugar/turıgar/ turaar	*oturıgar/oturugar/oturaar*
3. turı/turu (lar)	*oturı/oturu (lar)*

GELECEK ZAMAN

1. Tip Gelecek Zaman

Altay Türkçesinde bu kip **–A$_6$(r)** ekiyle yapılmaktadır. Bu eklerin fiillere ekleniş kuralları şu şekildedir: *-r:* uzun ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerine, *-ar:* Ünsüzle bitip son hece ünlüsü "a" veya "u" olan fiillere ve "a" sesi ile biten fiillere, *-er:* ünsüzle bitip son hece ünlüsü "e" veya "ü" olan fiillere ve "*e*" sesiyle biten fiillere, *-or:* ünsüzle bitip son hece ünlüsü "o" olan fiillere veya "o" sesi ile biten fiillere, *-ör:* ünsüzle bitip son hece ünlüsü "ö" olan fiillere veya "ö" sesi ile biten fiillere, *-ır:* ünsüzle bitip son hece ünlüsü "ı" olan fiillere veya "ı" ile biten fiillere, *-ir:* ünsüzle bitip son hece ünlüsü "i" olan fiillere veya "i" ile biten fiillere gelmektedir.

Gelecek, şimdiki ve geçmiş zamanları da içine alan geniş bir zaman diliminde meydana gelen bir durumu, yapılan bir işi, hareketi anlatmak için kullanılır.

Olumlu Şekil

süü-	*al-*	*tölö-*
süürim	*alarım*	*tölöörim*
"severim, seveceğim"	"alırım, alacağım"	"öderim, ödeyeceğim"
süüriñ	*alarıñ*	*tölööriñ*
süüriger /süürer (nez.)	*alarıgar/alarar (nez.)*	*tölööriger/tölööröör*
süür	*alar*	*tölöör*
süüribis/süüris	*alarıbıs/alarıs*	*tölööribis/tölööris*
süüriger /süürer	*alarıgar/alarar*	*tölööniger/tölöörör*
süür(ler)	*alar (lar)*	*tölöör (lör)*

Olumsuzluk Şekli

Olumsuzluk iki şekilde yapılmaktadır:

1- Olumsuzluk ekleri ile yapılır. Ekler, tonlu ünsüzle ve ünlülerle biten fiillerden sonra "-bas, -bes, -bos, -bös"; tonsuz ünsüzlerle biten fiillerden sonra ise "-pas, -pes, -pos, -pös" şeklindedir. Ekin sonundaki "s" sesi iki ünlü arasında kalınca tonlulaşarak "z" ye döner: *süübezim* "sevmem", *süübeziñ, süübes, süübezibis/süübezis, süübeziger/sübezeer, süübes (ter).*

2- Fiil + -(A4 I2) r + emes + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır. *Emes* "değil" kelimesinin sonundaki "*s*" sesi iki ünlü arasında kalınca tonlulaşarak "*z*" ye dönmektedir: *barar emezim* "gidecek değilim, gitmeyeceğim", *barar emeziñ, barar emeziger/emezeer(nez), barar emes, barar emezibis/barar emezis, barar emeziger/emezeer, barar emes.*

2. Tip Gelecek Zaman

2. tip gelecek zaman kip ekleri **-A_4tA_4n** şeklindedir. Ek, son hece ünlüsü "*a, ı, u*" seslerinden biri olup, ünsüzle biten fiillere *-atan*, ünsüzle bitip son hece ünlüsü "*e, i, ü*" seslerinden biri olan fiillere *-eten*; ünsüzle biten son hece ünlüsü "*o*" olan fiillere *-oton* ve "*ö*" olan fiillere *-ötön* şeklinde eklenmektedir. Ünlüyle biten fiillerde ise "*a, ı, u*" sesleriyle biten fiillere *-ytan* , "*e, i, ü*" ile biten fiillere *-yten*, "*o*" ile biten fiillere *-yton* , "*ö*" ile biten fiillere ise *-ytön* şeklinde eklenmektedir. Birinci ve ikinci teklik şahıs çekimlerinde, kip ekindeki "*-n*" sesi şahıs ekleri ile kaynaşarak *(baştaytam <baştaytanım)* düşmektedir.

Gelecekte yapılması düşünülen, planlanan ve sık sık tekrarlanarak süreklilik kazanan işi, hareketi veya durumu ifade etmek için kullanılır.

Olumlu Şekil

başta-	*al-*
baştaytam "başlayacağım"	*alatam* " alacağım"
baştaytañ	*alatañ*
baştaytanıgar/ baştaytanaar(nez)	*alatanıgar/alatanaar(nez)*
baştaytan	*alatan*
baştaytanıbıs/baştaytanıs	*alaatanıbıs/ alatanıs*
baştaytanıgar/ baştaytanaar	*alatanıgar/alatanaar*
baştaytan(dar)	*alatan (dar)*

Olumsuz Şekil

3. tip gelecek zamanın olumsuzluk şekli ünlü ile ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra *-ba, -be, -bo, -bö* olumsuzluk ekleriyle, tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra ise *-pa, -pe, -po, -pö* olumsuzluk ekleri ile yapılır: *baştababaytam* "başlamayacağım", *baştabaytañ, baştabaytanıgar/ baştabaytanaar(nez), baştabaytan, baştabaytanıbıs/ baştabaytanıs, baştabaytanıgar/ baştabaytanaar, baştabaytan(dar).*

Ayrıca seyrek olarak *cok* (yok) kelimesiyle de bu zamanın olumsuz şekli yapılmaktadır. 3. teklik şahıslarda kullanılışı yaygındır: *alatan cok* "alacak değil, almayacak, almaz", *baştaytan cok* "başlayacak değil, başlamayacak, başlamaz"

3. Tip Gelecek Zaman

Altay Türkçesinde 3. tip gelecek zaman çekimi, **-$G_2A_4lA_4k$** ekiyle yapılır. Ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra *-galak, -gelek, -golok, -gölök*, tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra ise "*-kalak, -kelek, -kolok, -kölök*" şeklinde eklenir. Kip ekinin sonunda bulunan "*-k*" sesi çekime girdiğinde iki ünlü arasında kaldığı zaman tonlulaşarak "*-g*" ye döner. Bu ek daha çok sıfat-fiil olarak kullanılır ve bu sebeple de çekimli fiil olarak kullanımı işlek değildir.

İşlev olarak, henüz yapılmamış ama yapılması beklenen işi, hareketi veya gerçekleşmek üzere olan bir durumu ifade etmektedir. Bu özelliğinden dolayı olumsuz geçmiş zaman şekli olarak da değerlendirilmektedir.

Olumlu Şekil

kör-
körgölögim "görmek üzereyim, henüz görmedim, göreceğim"
körgölögiñ
körgölögiger/körgölögöör(nez)
körgölök
körgölögibis/ körgölögis
körgölögiger/körgölögöör
körgölök(tör)

Olumsuzluk Şekli

Bu ekin anlamında bir olumsuzluk söz konusu olduğundan olumsuz çekimi yoktur.

TASARLAMA KİPLERİ

ŞART KİPİ

Altay Türkçesinde şart, $-S_2A_4$, ekiyle yapılmaktadır.

Bir işin, hareketin yapılması, gerçekleşmesi için doğrudan şart ifade eder. Bu durumda şartlı cümle mutlaka bir asıl cümleye bağlıdır. Fakat Altay Türkçesinde bazen şart cümlesinin asıl hareketin şartı olmadan, asıl cümle gibi kullanılabilir. Böyle kullanıldığında şart değil, istek veya niyet ifade etmektedir: *Meni cer bar bolzo, kojo alzaar. . . IEİ, 44,* "Yer var ise beni de alsanız. . . "

Olumlu Şekil

al-	*kör-*
alzam "alsam"	*körzöm* "görsem"
alzañ	*körzöñ*
alzagar/alzaar(nez)	*körzögör/ körzöör(nez)*
alza	*körzö*
alzabıs/alzaas	*körzöbis/körzöös*
alzagar/alzaar	*körzögör/körzöör*
alza	*körzö*

Olumsuzluk Şekli

Fiile "*-ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö*" olumsuzluk ekinin uyuma göre eklenmesiyle yapılır. *Körbözöm "bakmasam, görmesem", körbözöñ, körbözögör/ körbözöör (nez), körbözö, körbözöbis/ körbözöös, körbözögör/köbörzöör, körbözö.*

İSTEK KİPİ

Altay Türkçesinde istek çekimi $-G_2A_4y$ ile yapılmaktadır.

Bu kip, bir işi yapmak için istek duyma, razı olma ve özellikle niyet, niyette kararlılık ifade eder.

Olumlu Şekil

al-	*kör-*
algayım	*körgöyim*
"alayım, almak niyetindeyim"	"göreyim, görmek niyetindeyim"
algayıñ	*körgöyiñ*
algayıgar/algayaar*(nez)*	*körgöyiger/ körgöyöör(nez)*
algay	*körgöy*
algayıbıs/algayıs	*körgöyibis/körgöyis*
algayıgar/algayaar	*körgöyiger/körgöyöör*
algay(lar)	*körgöy (lör)*

Olumsuzluk Şekli

İstek çekiminin olumsuzu asıl fiile uyuma göre *-ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö* olumsuzluk eklerinin getirilmesiyle yapılır. Fakat istek kipinin olumsuzu çok az kullanılır: *körbögöyim* "görmeyeyim, görmek niyetinde değilim", *körbögöyiñ, körbögöyiger/körbögöyöör,körbögöy, körbögöyibis/körbögöyis, körbögöyiger/ körbögöyöör, körbögöyiger/körbögöyöör, körbögöy (lör).*

Ayrıca, Altay Türkçesinde istek-niyet ifadesi için bir başka kullanım daha vardır. Fiil + A4 r + g A4 + cat- (cür-, tur-, otur-) + şahıs ekleri: *Erten slerge ayıldap kelerge cadım.* "Yarın size misafirliğe gelmek istiyorum.".

GEREKLİLİK KİPİ

1. Tip Gereklilik Kipi

Altay Türkçesinde 1. tip gereklilik analitik olarak *şahıs zamiri + yaklaşma hâli eki (-G2 A4) + fiil + -(A4, I2)r+ kerek* kalıbıyla yapılmaktadır. Ayrıca, şahıs zamirine yaklaşma hâli eklenmeden de gereklilik yapılabilmektedir.

Belirtilen harekete, işe duyulan ihtiyacı ve gerekliliği ifade etmek için kullanılır.

Olumlu Şekil

al-
mege alar kerek "almalıyım, almam gerek"
sege alar kerek
slerge alar kerek(nez)
ogo alar kerek
biske alar kerek
slerge alar kerek
olorgo alar kerek

Olumsuzluk Şekli

Şahıs zamiri+yaklaşma hâli eki (-G2 A4) + fiil + B2 A4 s + kerek kalıbıyla yapılır: mege albas kerek "almamalıyım, almamam gerek", *sege albas kerek, slerge albas kerek(nez), ogo albas kerek, biske albas kerek, slerge albas kerek, olorgo albas kerek.*

2. Tip Gereklilik Kipi

2. tip gereklilik de yine analitik yolla yapılır. 1. tipten farklı olarak *kerek* yerine *uçurlu* sözü kullanılır: *Şahıs zamiri + yaklaşma hâli (-G2 A4) + fiil+ -(A4, I2)r + uçurlu.* Ayrıca "*kerek*" li şekilde olduğu gibi "*uçurlu*" ile yapılan gereklilikte de şahıs zamirleri yaklaşma hâli eki almayabilir.

Gerekliliğin bu tipi *kerek* ile yapılan şekle yakındır. Fakat *uçurlu* ile yapılan gereklilik mecburiyet yanında kesinlik, öğüt ve emir anlamı da taşır. [25]

Olumlu Şekil

al-
mege alar uçurlu "almalıyım, almam lâzım"
sege alar uçurlu
slerge alar uçurlu (nez.)
ogo alar uçurlu
biske alar uçurlu
slerge alar uçurlu
olorgo alar uçurlu

Olumsuzluk Şekli

Çok işlek olmamakla birlikte şu şekilde yapılır: *Şahıs zamiri+yaklaşma hâli eki (-G2 A4) + fiil+ B2A4 s + uçurlu.*

EMİR KİPİ

Altay Türkçesinde emir kipinde kullanılan şahıs ekleri oldukça çeşitlidir. Altay Türkçesi gramerlerinde ikinci teklik ve çokluk şahıs şart çekimi, emir çekimi olarak değerlendirilmektedir. [26]

Bu kip, asıl olarak emretme bildirir. Emir kipinde istek ifadesinin güçlü olduğu çekimlerin soru şekli bulunurken, isteğin zayıf, emrin güçlü olduğu çekimlerin soru şeklinin olmadığı tespit edilmiştir. Bu sebeple birinci, üçüncü teklik ve çokluk şahıslarda istek işlevinin daha baskın olduğu söylenebilir. Birinci çokluk şahıs emir çekiminde çokluk eki, çok kişiye hitap edildiği zaman veya saygı için kullanılmaktadır. [27] Ayrıca 2. teklik şahıs şart çekimi işlek olarak 2. teklik şahıs emir çekiminde de kullanılmaktadır. [28]

Grammatika Oyrotskogo Yazıka" adlı eserde birinci ve üçüncü teklik şahsın olumsuzluk şeklinin, emir ifadesi yanında kuşku ve tereddüt ifadesi de taşıdığı belirtilmiştir. [29]

Emir kipi, her şahısta ayrı eklerle yapılmaktadır ve aşağıda verilen bütün şekillller Altay Türkçesinde işlek bir şekilde kullanılmaktadır:

---

[25] Tıbıkova, A. T.: Po Sintaksisu Altayskogo Yazıka, Novosibirsk, 1991: 79-80.
[26] Tyuhteneva vd., ATG, 1951: 163-166 ; GOY, 1947: 156.
[27] ATG, 1951: 163.
[28] ATG, 1951: 164.
[29] Direnkova, GOY, 1947: 161.

Teklik	1. şahıs	-ayın, -eyin, -oyın, -öyin
		- yın, -yin
	2. şahıs[30]	eksiz
		-sañ , -señ , -soñ , -söñ
		-zañ , -zeñ , -zoñ , -zöñ -
Nez.		-gın, -gin, -kın, -kin
		-(ı)gar, -(i) ger, -gor, -gör
	3. şahıs	-sın, -sin, -zın, -zin
Çokluk	1. şahıs[31]	-alık(tar), -elik(ter), olık(tar), -ölik(ter)
		-ylık(tar), -ylik(ter)
		-alı, -eli, -olı, -öli
		-ylı, -yli
	2. şahıs	-ıgar, -iger
		-gar, -ger, -gor, -gör
	3. şahıs	-sın(dar), -sin(der), -zın(dar), -zin(der)

Emir eklerinin fonetik ekleniş kuralları şu şekildedir:

Teklik 1. Şahıs: Ek, ünsüzle biten ve son hecedeki ünlüsü "*o*" hariç kalın sıradan ünlü olan fiilllerden sonra *-ayın*, ünsüzle biten ve son sesi "*ö*" hariç ince sıradan ünlü ile biten fiillerden sonra *-eyin* , ünsüzle biten ve son sesi "*o*" olan fiillerden sonra *-oyın*, ünsüzle biten ve son sesi "*ö*" olan fiillerden sonra *-öyin* şeklinde; kalın sıradan ünlüyle biten fiilllerden sonra *-yın*, ince sıradan ünlüyle biten fiillerden sonra ise *-yin* şeklinde gelmektedir.

Teklik 2. Şahıs: Emir kipinin 2. teklik şahıs çekimi, kök hâlindeki fiilllerle ve 2. teklik şahıs şart çekimi ile ifade edilmektedir. Ek, tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra -sañ, -señ , -soñ , -söñ şeklinde, tonlu ünsüzle ve ünlüyle biten fiillerden sonra ise -zañ, -zeñ, -zoñ, -zöñ şeklindedir.

Emrin rica ve nezaket şekli için tonlu ünsüzle ve kalın sıradan ünlüyle biten fiillerden sonra *-gın*, tonlu ünsüzle ve ince sıradan ünlüyle biten fiilllerden sonra *-gin*, tonsuz ünsüzle biten ve son sesi kalın ünlü olan fiillerden sonra *-kın*, tonsuz ünsüzle biten ve son sesi ince sıradan olan fiillerden sonra *-kin* ekleri kullanılmaktadır. Ayrıca 2. teklik şahsın nezaketli ifadesi için 2. çokluk şahıs emir çekimi de kullanılmaktadır.

Teklik 3. Şahıs: Ünlülerle ve tonlu ünsüzlerle biten fiillere kalınlık-incelik uyumuna göre ekin tonlu ünsüzle başlayan varyantları *-zın, -zin*, tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra ise yine kalınlık-incelik uyumuna uygun olarak ekin tonsuz ünsüzle başlayan varyantları *-sın, -sin* gelmektedir.

[30] 2. teklik şahıs için, **-gıla, -gile, -kıla, -kile ekleri** (GOY, 157) de emir eki olarak gösterilmiştir. Ek, yalnızca bu eserde belirtilmiştir ve edebî metinlerde de örneğine rastlanmamıştır.

[31] Emir kipinin 1. çokluk şahsı için ağızlarda *-(a)ak(tar), -(e)ek(ter), -(o)ok(tor, -(ö)ök(tör) ve -(a)aldar, -(e)elder, -(o)oldor, -(ö)öldör* şekilleri de kullanılmaktadır. Altay gramer kitaplarında (GOY, 160 ; ATG, 163) yalnızca ağızlarda kullanıldığı belirtilen - *(a)ak(tar), -(e)ek(ter), -(o)ok(tor), -(ö)ök(tör)* emir ekleri, Altay bölgesindeki saha araştırmalarımızda gördüğümüz kadarıyla standart konuşma dilinde de işlek olarak kullanılmaktadır.

Çokluk 1. Şahıs: 1. çokluk şahıs emir çekimi için çeşitli şekiller kullanılmaktadır. Çokluk ekinin kulllanılması saygı ifadesi için ve emrin çok kişiye hitap ettiğini belirtmek içindir.

-alık(tar), -elik(ter), - olık(tar), -ölik(ter): Ek, ünsüzle biten ve son sesi "*o*" hariç kalın sıradan ünlü olan fiillere *-alık(tar)*, ünsüzle biten ve son sesi "*ö*" hariç ince sıradan ünlü olan fiillere *-elik(ter)*, son sesi "*o*" olan ve ünsüzle biten fiillere *-olık(tar)*, son sesi"*ö*" olan ve ünsüzle biten fiillere ise *-ölik(ter)* şeklinde gelmektedir.

-ylık(tar), -ylik(ter): Ünlüyle biten fiillere kalınlık-incelik uyumuna uygun olarak eklenmektedir.

-alı, -eli, -olı, -öli: Son sesi "*o*" hariç kalın sıradan ünlü olan ve ünsüzle biten fiillere *-alı*, son sesi "*ö*" hariç ince sıradan ünlü olan fiillere *-eli*, son sesi "*o*" olan ve ünsüzle biten fiillere *-olı*, son sesi "*ö*" olan ve ünsüzle biten fiillere ise *-öli* şeklinde gelmektedir.

-ylı, -yli: Ünlüyle biten fiillere kalınlık-incelik uyumuna uygun olarak eklenmektedir.

Çokluk 2. Şahıs: *-ıgar, -iger*: Ünsüzle biten ve son sesi kalın sıradan ünlü olan fiillere *-ıgar*, ünsüzle biten ve son sesi ince sıradan ünlü olan fiillere *-iger* şeklinde gelmektedir.

-gar, -ger, -gor, -gör: Ek, "*o*" hariç kalın sıradan ünlülerle biten fiillere *-gar*, "ö" hariç ince sıradan ünlülerle biten fiillere *-ger*, "*o*" ile biten fiillere *-gor*, "*ö*" ile biten fiillere *-gör* şeklinde gelir.

Çokluk 3. Şahıs: Teklik 3. şahıs emir çekiminde olduğu gibi eklenir. Farklı olarak, *-sın, -sin, -zın, -zin* yanında *-sındar, -sinder, -zındar, -zinder* şekilleri de işlek olarak kullanılır.

Olumlu Çekim

al-	*oyno-*
alayın "alayım"	*oynoyın* "oynayayım"
al/alzañ	*oyno/oynozoñ*
algın/alıgar (nez)	*oynogın/oynogor(nez)*
alzın	*oynozın*
alalık(tar)/alalı	*oynolık(tar)/oynoylı*
alıgar	*oynogor*
alzın (dar)	*oynozın(dar)*

Olumsuzluk Şekli

Olumsuzluk şekli, $-B_2A_4$ olumsuzluk eki ile yapılır. Ek, tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra *-pa, -pe, -po, -pö*; tonlu ünsüzle ve ünlülerle biten fiillerden sonra *-ba, -be, -bo, -bö* şeklinde gelir: *albayın* "almayayım", *alba/albazañ, albagın/albagar(nez), albazın, albaylık(tar), albaylı, albagar, albazın(dar).*

BİRLEŞİK ÇEKİM

HİKÂYE

Altay Türkçesinde hikâye birleşik çekimi *edi/bolgon/boldı* şekilleriyle yapılır. "**e(di)**" yardımcı fiili daima olumlu şekilde çekime girmekte, hiçbir surette asıl fiilin kip ekiyle kaynaşmamaktadır.

Bilinen Yakın Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Bu zamanının D_2I_2 hikâye şekli yoktur. 2. tip geçmiş zamanın hikâye şekli işlev olarak 1. tipin hikâyesini de karşılamaktadır.

Bilinen Uzak Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Fiil+G_2A_4n+edı(bolgan/boldı)+ şahıs ekleri kalıbıyla yapılmaktadır: *algan edim* "almıştım, aldıydım", *algan ediñ,* algan ediger /edeer (nez), algan edi, algan edibis/edis, algan ediger/ algan edeer, algan edi.

Yakın veya uzak bir geçmişte meydana gelen bir olayın, yapılan bir işin, hareketin hikâye eden, konuşan kişi tarafından bizzat görüldüğünü veya bilindiğini ifade eder.

Olumsuzluk Şekli

Olumsuzluk ilk iki şekil daha işlek olmak üzere üç şekilde yapılmaktadır:

1) fiil+B_2A_4+G_2A_4n + edi+şahıs ekleri
2) fiil+G_2A_4n + emes + edi+şahıs ekleri
3) fiil+G_2A_4n +şahıs eki + cok + edi

Oğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Bu zamanın hikâye şekli yoktur.

Şimdıki Zamanın Hikâyesi

Altay Türkçesında şekil olarak şimdıki zamanın hikâyesi yoktur. Fakat 2. tip gelecek zamanın hikâyesi bazen şimdiki zamanın hikâyesini de karşılar.

1. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi

Fiil + (A_4, I_2) r + edi + şahıs ekleri kalıbıyla çekimlenir: *şüür edim* "düşünürdüm, düşünecekim", *şüür ediñ, şuür ediger/şüür edeer(nez), şüür edi, şüür edibis/şüür edis, şüür ediger /şüür edeer, şüür edi.*

Olumsuzluk Şekli

İki şekilde olumsuzluk yapılmaktadır:

1) fiil+ B_2 A_4 s + edi (bolgon/boldı) + şahıs ekleri
2) fiil+(A_4) r + emes + edi+ şahıs ekleri

1 tip gelecek zamanın hikâye şekli, geniş bir zaman dilimi içinde yapılmış, gerçekleşmiş bir olayın hikâye edilmesi, anlatılması için kullanılır. Bunun yanında özellikle şarta bağlı olarak yapılamamasından ve gerçekleşememesinden dolayı üzüntü duyulan bir işi, olayı ifade etmek için de kullanılır.

2. Tip Gelecek Zamanın Hikayesi

Fiil + A_4tA_4n / ytA_4n + edi+şahıs ekleri kalıbıyla yapılmaktadır.

Geçmişte sık sık ve sürekli tekrarlanmış olan bir olayın hikâye edilmesi için kullanılır. Anlatan kişi, olayları bizzat görmüştür. Turkıye Turkçesinde bu kalıp, bazen geniş zamanın hikâyesi ile bazen de şimdiki zamanın hikayesi ile ifade edilir: *baratan edim* "gidecektim, giderdim", *baratan ediñ, baratan ediger/baratan edeer(nez), baratan edi. baratan edibis /baratan edis, baratan ediger /baratan edeer, baratan edi.*

Olumsuzluk Şekli

Fiil+B_2 A_4+ ytA_4n + edi + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır.

3. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi

Fiil + G_2 A_4 *l* A_4 k + edi + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır: *bargalak ed'm* "gitmek üzere idim (fakat henüz gitmedim)", *bargalak diñ, bargalak ediger/ bargalak edeer(nez). bargalak edi, bargalak edibis/bargalak edis, bargalak ediger/bargalak edeer, bargalak edi.*

Yapılması planlanan, tamamlanmak üzere olan fakat henüz tamamlanmamış işin, olayın hikâye edilmesi için kullanılmaktadır. Çok işlek degildir.

Olumsuzluk Şekli

Bu kalıbın ifade ettiği anlamda bir olumsuzluk olduğu için olumsuzluk şeklı bulunmamaktadır.

Şart Kipinin Hikâyesi

Altay Türkçesinde şartın hikâyesi ile geçmiş zamanın şartı aynı kalıpla ifade edilmektedir. Hangi işlevde kullanıldığını anlamak için cümlenin metin içindek durumuna ve şart cümlesinden sonra gelecek olan cümleye bakılır. Eğer asıl cümle herhangi bir zamanın hikâyesiyle bitiyorsa o zaman şart cümlesindeki " **G_2A_4n bolzo**" şekli şartın hikâyesi işlevinde kullanılmaktadır. Ayrıca geçmişte gerçekleşmiş, olmuş bir olay, bir hareket karşısında bugün duyulan pişmanlığı, teessüfü dile getirmek için kullanılır.

Şartın hikâyesi şu kalıpla yapılır: Fiı + G_2 A_4 n + bo zo+ şah s ekleri *algan bolzom* "alsaydım", *algan bolzoñ, algan bolzogor/algan bolzoor(nez), algan bolzo, algan bolzobıs/algan bolzoos, algan bolzogor /algan bolzoor, algan bolzo.*

Olumsuzluk Şekli

Fiil+B_2A_4+G_2A_4n + bolzo+şahıs ekleri kalıbıyla yapılır.

İstek Kipinin Hikâyesi

Geçmişte yapılması için istek duyulup da gerçekleştirilemeyen bir olayın, hareketin, işin hikâye edilmesi için kullanılır. Bunun yanında istenilen olayın gerçekleşmemesinden duyulan bir üzüntü, teessuf ve pişmanlık ifadesi de taşır. Bu kalıp Türkiye Türkçesine aktarılırken çoğunlukla geniş zamanın hıkâye şekli daha uygun düşer.

Fiil+G_2A_4y + edi+şahıs ekle i kalıbıyla ifade edilir: *algay edim* "al.. lım", *algay ediñ, algay ediger/algay edeer(nez). algay edi, algay edibis /algay edis, algay ediger /algay edeer, algay edi.*

Olumsuzluk Şekli

Çok işlek olmamakla beraber Fiil+B_2A_4+G_2A_4y + d şah kleri kalıbıyla yapılır.

Gereklilik Kipinin Hikâyesi

1. ve 2. Tip Gerekliliğin Hikayesi

Altay Türkçesinde gereklilik kipi hikâye şeklinin bütün şahıslarda sistemli bir çekimi tespit edilememiştir. *bolgon* ile yapılan hikâye şeklinin de çoğunlukla üçüncü şahıslarda çekimlenmiş örnekleri mevcuttur.

RİVAYET

Altay Türkçesinde rivayet için *emtir* "imiş" *bolgon* ve *bol(ıp)tır* şekilleri kullanılmaktadır.

1. Tip Geçmiş Zamanın Rivayeti

Bu zamanın rivayet şekli yoktur.

2. Tip Geçmiş Zamanın Rivayeti

Öncelikle geçmişte gerçekleşmiş bir olayın, hareketin üstünden bir hayli zaman geçtikten sonra olaya bizzat tanık olmayan biri tarafından duyulma yoluyla öğrenilen olayların anlatılması için kullanılır. İkinci olarak, bu kalıbın geçmiş zaman ifadesinden farklı olarak küçümseme ve alay ifadesi de taşıdığı görülmektedir. 2. tip geçmiş zamanın rivayeti oldukça işlek bir şekilde çoğunlukla da masallarda kullanılır.

Fiil+ G_2A_4n + emtir (bolgon/bol(ıp)tır)+ şahıs ekleri kalıbıyla ifade edilir: *ötkön emtirim* "geçmiş imişim", *ötkön emtiriñ, ötkön emtiriger /ötkön emtireer(nez), ötkön emtir, ötkön emtiribis/ötkön emtiris, ötkön emtiriger /ötkön emtireer, ötkön emtir.*

Olumsuzluk Şekli

Fiil+B_2A_4+G_2A_4n + e tir+ş ı leri kalıbıyla olumsuzluk şekli yapılır. Çok sık kullanılmaz.

3. Tip Geçmiş Zamanın Rivayeti

Bu zamanın rivayet şekli yoktur.

Şimdiki Zamanın Rivayeti

Şimdiki zamanın şekil olarak rivayeti bulunmamaktadır. Fakat 2. Tip geçmiş zamanda *cat-, cür-, tur-, otur-* yardımcı filleriyle kurulan birleşik fiillerin rivayet şekli bu yardımcı fiillerin asıl fiile kattığı süreklilik anlamından ötürü işlev olarak bazen şimdiki zamanın rivayetini de karşılamaktadır.

1. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti

Metinlerde çok az örneğine rastladığımız bu şekil için *emtir* in yanısıra hatta biraz daha işlek olarak *bolgon* şekli kullanılmaktadır. Çok az kullanılan bu şekil için taradığımız eserlerde işlev belirleyecek nitelikte ve sayıda cümle bulunamamıştır. Bu sebeple yalnızca örnek cümleler verilmiştir.

Fiil+ (A_4, I_2)r + emtir/bolgon + şahıs ekleri kalbıyla ifade edilir: alar emtirim/ bolgo(nı)m "alacakmışım, alırmışım", *alar bolgo(nı)ñ/emtiriñ, alar bolgonıgar/bolgonoor emtiriger/emtireer(nez), alar emtir, alar emtiribis/emtiris, alar emtiriger/emtireer, alar emtir.*

Olumsuzluk Şekli

Fiil+B_2A_4s + emtir/bolgon+şahıs ekleri kalıbı ile olumsuzluk yapılmaktadır. İşlek değildir.

2. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti

Geçmiş zamanda sık sık yapılan fakat işin fâili tarafından unutulan veya hatırlanamayan olayları, hareketi anlatmak için kullanılır. Ayrıca bazen de bu kalıp, kızgınlık, öfke ve küçümseme ifadesi taşır.

Fiil+ A_4tA_4n /ytA_4n + emtir+şahıs ekleri kalıbıyla yapılır: *baratan emtirim* "gidermişim, gidecekmişim", *baratan emtiriñ, baratan emtiriger/emtireer(nez), baratan emtir, baratan emtiribis /emtiris, baratan emtiriger/emtireer, baratan emtir.*

Olumsuzluk Şekli

Fiil+B_2A_4+ytA_4n emtir+şahıs ekleri kalıbıyla ifade dilir.

3. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti

Bu kipin rivayet şekline rastlanamamıştır.

Şartın Rivayeti

Şekil olarak şartın rivayeti bulunmamakla beraber şartın hikâyesinde verdiğimiz kalıbın zaman zaman şartın rivayeti gibi de kullanıldığı görülmüştür. (bk. Şartın Hikâyesi)

İsteğin Rivayeti

İstek kipinin rivayet şekline rastlanamamıştır.

Gerekliliğin Rivayeti

Gereklilik kipinin rivayet şekli yoktur.

ŞART

Altay Türkçesinde şart birleşik çekimi *bolzo* "ise" vasıtasıyla yapılmaktadır. Asıl fiil ve kip ekinden sonra yer alır. Şart birleşik çekiminde asıl fiilin kip eki, şahıs ekleri almaz yalnızca "bolzo" kalıbından sonra şahıs ekleri gelir. Şimdiki zamanın, 3. tip gelecek zaman, gereklilik ve istek kipinin şart birleşik çekimi bulunmamaktadır.

2. Tip Geçmiş Zamanın Şartı

Geçmiş zamanda gerçekleşmiş bir işin şarta bağlanarak anlatılması için kullanılır. Altay Türkçesinde şartın hikâyesi ve geçmiş zamanın şartı için aynı kalıp kullanılmaktadır. Şart birleşik cümlesi hikâye ve rivayet birleşik cümlesine bağlanmıyorsa o zaman geçmiş zamanın şartı olarak değerlendirilebilir. (Krş. Şartın Hikâyesi)

Fiil+ G_2A_4n + bolzo+şahıs ekleri kalıbıyla yapılır: *algan bolzom* "aldıysam' *algan bolzoñ, algan bolzogor/bolzoor, algan bolzo, algan bolzobıs/bolzoos, algan bolzogor/bolzoor, algan bolzo.*

1. Tip Gelecek Zamanın Şartı Gelecekte yapılması planlanan bir işin şarta bağlanarak ifade edilmesi için kullanılır.

Fiil+ (A_4, I_2)r + bolzo+şahıs ekleri kalıbıyla yapılır: *körör bolzom* "görürsem, göreceksem", *körör bolzoñ, körör bolzogor/bolzoor(nez), körör bolzo, körör bolzobıs/bolzoos, körör bolzogor/bolzoor, körör bolzo*

Olumsuzluk Şekli

Fiil+B_2A_4s + bolzo+şahıs ekleri kalıbıyla yapılır.

2. Tip Gelecek Zamanın Şartı

Gelecekte yapılacak bir işin şarta bağlanarak anlatılması için kullanılır. Bazen de şimdiki zamanda yapılan bir işin şarta bağlı olarak yapılacağı ifadesini taşı .

Fiil+A_4 t A_4n/ ytA_4n + bolzo+şahıs ekleri kalıbıyla ifade edil r: *baratan bolzom* "gidecek isem, gidiyorsam gitmekteysem", *baratan bol oñ, baratan bolzogor/baratan bolzoor(nez), baratan bolzo, baratan bolzobıs/bolzoos, barata ı bolzogor or, baratan bolzo.*

Olumsuzluk Şekli

Fiil+B_2A_4+ ytA_4n + bolzo+şahıs ekleri kalıbıyla ifade edilir.

BİRLEŞİK FİİLLER

Altay Türkçesindeki birleşik fiiller dört grupta incelenmektedir [32]

1. Hareketin, durumun sürekliliğini ve devamlılığını bildiren birleşik fiiller:

"*-p cat-, -p cür-, -p tur-, -p otur-*" yapısındaki birleşik fiillerdir.

2. Hareketin ani olarak yapıldığını, bir defalık yapıldığını ve bitmişliğini ifade eden birleşik fiiller:

-p kal- : hareketin bitmişliğini ve devamının imkânsız olduğunu ifade eder.

-A_4 kal-: bitmeye az kalan, bitmek üzere olan hareketi ifade eder

-p iy- : asıl hareketin hızlı bir şekilde ve aniden yapıldığını belirtir.

-A_4 kon-: Bu yapıda, asıl hareketin birden bire, beklenmedik bir anda yapılması söz konusudur.

-A_4 sok-: Bu yapı, asıl hareketin beklenmedik bir hızla yapıldığını anlatır.

[32] Tıbıkova, A. T., Slojnıe Glagolı v Altayskom Yazıke. Gorno-Altaysk., 1960.

3. Hareketin başlangıcını, sonunu ve baştan sona kadar tamamlandığını bildiren birleşik fiiller:

-p başta- : Asıl harekete başlamayı bildirir. *Kelip başta-* "gelmeye başlamak".

-p çık-/ -p bojo- : Asıl hareketin bitişini bildirir.

-p kör- : Asıl hareketi yapmayı denemek anlamında birleşik fiil yapar.

-p tüş- : Asıl hareketin aşağıya doğru yönelişini ve bitmişliğini anlatır.

-A_4 tüş- : Çabuk biten ani hareketi anlatır.

4. Hareketin yönünü, paralelliğini ve hareketin artarak ilerlediğini bildiren birleşik fiiller:

-p al- : Asıl hareketin özne için yapıldığını bildirir. Ayrıca kısa bir süreliğine gerçekleşen bir hareketi de bildirir (uyuktap kal- kısa bir süre uyumak).

-p ber- : Başka bir şahsın lehine olan hareketi bildirir.

-A_4 ber- : Belirli bir zaman kesitindeki hareketin başlangıcını ve sürekliliğini bildirir.

-p bar- : Hareketin belirli bir yöne gidişini bildirir.

- A_4 bar- : Hareketin paralelliğini ve bir hareketin yanında başka bir hareketin daha yapıldığını anlatır.

-p kel- : Özneye yaklaşmayı ve hareketin yavaş yavaş fazlalaştığını ifade eder.

-p yet- : Belirli bir sınıra kadar gelen hareketi bildirir.

5. Ani, beklenmedik bir hareketi ve gerçekleşmesine çok az kalmış hareketi anlatan birleşik fiiller:

-p koy- : Bir defalık yapılan bir hareketin bitişini bildirir.

- A_4 koy- : Ani ve beklenmedik bir hareketi bildirir.

-A_4 casta- : Hareketin gerçekleşmeye çok yaklaştığını, ama gerçekleşmediğini bildirir.

İSİM FİİL (MASTAR)

-A_4r

Altay Türkçesinde mastar eki olarak *-A_4r* kullanılır: *bazar* "basmak", *keler* "gelmek", *öçör* "sönmek". Bunun yanında bu ek üstüne yaklaşma hâli ekiyle genişlemiş örnekleri de *-A_4r(G_2A_4)* vardır: *kuuçındajarga* "konuşmak". Olumsuz anlamlı mastar ismi ise *-B_2A_4skA_4* eki ile yapılmaktadır.

SIFAT-FİİLLER

-(A_4)A_4çI_2

Olumsuz şekli -B_2(A_4)A_4çI_2 şeklindedir. -A_4çI_2 sıfat-fiil eki, özellikle yapım eki gibi kullanılmasıyla diğer sıfat-fiil eklerinden ayrılmaktadır. Bilhassa duymak, bilmek, görmek... gibi algılama bildiren ve ölmek, uyumak. . . gibi durum bildiren hem geçişli hem de geçişsiz fiillere gelmektedir. Geldiği fiilin gösterdiği hareketi taklit etme ve o

harekete meyilli olma anlamında isimler, sıfatlar yapar. Ekin olumsuz şekli fiilde belirtilen hareketi failin yapacak yeteneğinin olmadığını ifade eder. [33] *Nököş uyuktaaçı kiji bolup tım cada berdi.* KC, 34 "Nököş uykucu biri olarak hemen yattı. "

-(A$_4$, I$_2$)r*

Gelecek ve geniş zaman bildiren sıfat-fiil ekinin olumsuz şekli bir başka sıfat-fiil eki olan -**B$_2$A$_4$s** ile yapılır. Ek, geldiği fiilden belirsizlik ve genelleme ifade eden gelecekte olup bitecek bir hareketi belirten sıfat-fiiller yapar: *alar kiji* "alacak adam", *keler öy* "gelecek zaman".

-B$_2$A$_4$s

-(A$_4$, I$_2$)r sıfat-fiilinin olumsuz şeklini ifade eden ek, bu ekle aynı işlev ve görevlerde kullanılıp sadece anlam olarak olumsuzluk bildirir. *İştenbes kiji* "tembel insan", *uyalbas bala* "utanmaz çocuk".

-A$_4$tA$_4$n/ -ytA$_4$n

Olumsuzluk şekli fiil ile sıfat-fiil arasına olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılır. Ek şimdiki, geniş ve gelecek zamanı içine alan geniş bir zaman dilimine sahiptir. *Ajan, ajan balam! Baratan colıñ küç. ÇTÇ, 11* "Ye, ye çocuğum! Gideceğin yol güç. "

-GA$_4$dI$_2$y

Ekin eklenişi 3. Tip Gelecek zaman ekinde olduğu gibidir. Olumsuz şekli sıfat-fiil ekinden önce olumsuzluk eki -B$_2$A$_4$'nın gelmesiyle yapılır. Ayrıca ekin -gadıy ve -gediy şekillerinden daralma sonucunda -gıdıy, -gidiy şekilleri de ortaya çıkmıştır. [34]

-G$_2$A$_4$dI$_2$y sıfat-fiil eki için Dırenkova, imkân, tahmin, hareketin oluşumunun yaklaşması, gelecekte gerçekleşebilirlik ifadesi taşıdığını belirtmiştir. Hatta bu şekli gelecek zaman kipi olarak değerlendirmiş ve şahıs ekleriyle çekime girdiğini belirtmiştir. [35] Fakat diğer gramerlerde ve taradığımız eserlerde ekin fiil çekimi seviyesinde bütün şahıslarla çekimi tespit edilememiştir. Zaten diğer gramerlerde ve sıfat-fiillerle ilgili yapılan çalışmalarda ek yalnızca sıfat-fiil eki olarak değerlendirilmiştir. [36]

Sonuç olarak ek, gelecekte olabilecek veya olamayacak bir durumu, hareketi ifade eden sıfat-fiiller yapmaktadır. Ayrıca Türkiye Türkçesine "-acak gibi, -acak kadar" şekilleriyle aktarılması uygun düşmektedir. *Carım ayga çıdaşkadıy ölöñ bar emtir. IEİ, 77* "Yarım ay yetecek kadar ot varmış. "

-G$_2$A$_4$lA$_4$k

Ekin anlamı olumsuzluk ifade ettiği için olumsuzluk şekli yoktur. Ek, henüz gerçekleşmemiş ama gerçekleşmesi beklenen bir hareketi anlatan sıfat-fiiller yapar: *öçkölök ot* "sönmek üzere olan ateş", *bışkalak cilek* " henüz olgunlaşmamış çilek"

---

[33] Tadıkın V. , Priçastiya v Altayskom Yazıke, Gorno- Altaysk, 1971: 97-102; Tıdıkova N. N, K Voprosu Ob Adyektivnih Formah Glagola V Altayskom Yazıke, Sovyetskaya Türkologiya, Sayı: 3, Bakü, 1992: 23-24.

* Basit fiil çekiminde kullanılan (-(A$_4$, I$_2$)r, -B$_2$A$_4$s, -A$_4$tA$_4$n, -G$_2$A$_4$ l A$_4$k, -G$_2$A$_4$n) sıfat-fiil eklerinin fonetik ekleniş kuralları tekrar verilmemiştir.

[34] Dırenkova, GOY, 1947: 152.

[35] Dırenkova, GOY, 1947: 151-153

[36] Tadikin, a. g. e, 1971: 91-97 ; Tıdıkova, N. N. , a. g. m, 1992: 22-23.

-G_2A_4n

Altay Türkçesinde işlek olarak kullanılan ekin, olumsuz şekli, fiil ve sıfat-fiil arasına -B_2A_4 olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuz şekilde iki ünlü arasında kalan "g" sesinin eriyerek düştüğü ve ekin -$B_2A_4A_4$n şekline dönüştüğü de görülür. Hem geçişli hem geçişsiz fiillere gelebilen ek, çoğunlukla geçmiş zamanı, bazen de geniş zamanı ifade eder. İşlev olarak genellikle geçmişte olup bitmiş hareketi bildiren sıfat - fiiller yapmaktadır. [37] Türkiye Türkçesine -dık/-dik. . . . . , - an/-en, -mış/-miş. . . sıfat-fiilleri ile aktarılması uygun düşmektedir: *Azıragan ada-enezi, çıkkan-öskön ceri-Altayı sanaazına kirbey turdı- , onçozı undulıp kaldı.* AL 9-10, 19 "(Onu) yetiştiren ana babası, doğup büyüdüğü yer Altay'ı aklına (bile) gelmedi, hepsi unutuldu. "

-G_2A_4ndI_2y

-G_2A_4n sıfat-fiil eki ile -dıy eşitlik ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Çok az kullanılır. Geldiği fiilden "-mış gibi, -mışçasına" anlamını veren sıfat-fiiller yapar. Çok belirgin bir zaman ifadesi taşımamaktadır: *Otko bışkandıy balu.* PAY,58 "Ateşte yanmış gibi yara. "

ZARF-FİİLLER

Altay Türkçesindeki zarf-fiilleri işlevlerine göre şu şekilde sınıflandırılabilir: **a)** Tarz ve bağlama bildiren zarf-fiil ekleri **b)** Zaman bildiren zarf-fiil ekleri **c)** Maksat bildiren zarf-fiil ekleri.

a) Tarz ve bağlama bildiren zarf-fiil ekleri

-A_4/ -y

Ekin olumsuzluk şekli diğer bir zarf-fiil eki olan -B_2A_4y ile karşılanmaktadır. İşlev olarak, geldiği fiile işin, hareketin durumunu, tarzını ve hareketin yapılış süresiyle devamlılığını ifade eden bir anlam katmaktadır. [38]: *Ol ok öydö ol do em neni etsin dep şüüy sogolo suradı.* IEİ, 46"Tam o sırada o da şimdi ne yapsın diye düşünüp sordu. "

-A_4lA_4 /-ylA$_4$

Ekin fonetik ekleniş kuralları -A_4 zarf-fiil eklerinde olduğu gibidir. Olumsuzluk şekli *-bayla, -beyle, -boylo, -böylö* şeklinde yapılır. Ek, -A_4 , -*y* zarf-fiil eklerinden sonra Altay Türkçesinde çok sık kullanılan "la" kuvvetlendirme edatıyla genişlemiştir. [39] İşlevi, cümlede asıl fiilden önce gerçekleşen ve asıl fiile doğru yakınlaşan bir hareketi ve hareketin tarzını ifade etmektedir. Türkiye Türkçesindeki -arak, -erek ve -ıp, -ip, -up, -üp zarf-fil ekleriyle paralellik gösteren zarf-fiil ekinin bazen -ınca, -ince ile aktarılması uygun düşmektedir: *Karanıñ toyın ötkürele, aylına kelip, ekinçi le künde taygagı çıkkanı Torkoçını kaykattı.* IEİ, 163 "Kara'nın düğününü yaparak, evine gelip, hemen ikinci gün ormana çıkması Torkoçı'yı hayrete düşürdü. "

-B_2A_4y

Ekin fonetik eklenişi fiilden fiil yapan olumsuzluk eklerinde olduğu gibidir. Olumsuzluk eki -B_2A_4 ve -y zarf-fiil ekinden meydana gelmiş olan zarf-fiil eki olumsuz an-

[37] Tıdıkova, N. N. , Substantivno-adyektivniye formı, Leningrad, 1990: 10
[38] Tıbıkova, A. T. , Deepriçatsiye, Gorno Altay, ?, s. 7 10
[39] Dırenkova, GOY, 1947: 137.

lamlıdır. -B_2A_4y zarf-fiil eki -A_4, -y ve -p zarf-fiil eklerinin olumsuz şeklini de karşılar; bunun için her iki zarf-fiil ekinin de işlevine uygun olarak tarz ve bağlama ifade eder. Türkiye Türkçesindeki -madan, -meden zarf-fiil ekiyle paralellik gösterir: *Maaday da komıstı Ertedeñ bir de artpay sogup, ürenip algan. . .* IEİ, 12, "Maaday da kopuzu Erte'den hiç de geri kalmadan güzel bir şekilde çalmayı öğrendi. . . "

-(I_4) p

Olumsuzluk şekli başka bir zarf-fiil eki olan -B_2A_4y ile karşılanmaktadır. Bu zarf-fiil eki, hareketi tarz, sebep bazen de maksat bildirerek sonraki fiile bağlar: *Boyıñ çıgıp, emeş odın carıp iy. Onoñ kelip, ajanıp al.* ÇTÇ, 6 "Sen çıkıp biraz odun yarıver. Sonra gelip karnını doyur.", *-Cok, men gorodtoñ ıraak cok curtta cadıp cadım -dep, ciit uul külümzirenip aytkan.* IEİ, 75, "-Hayır, ben şehre pek uzak olmayan bir evde kalıyorum diye genç delikanlı gülümseyerek söyledi. "

b) Zaman Bildiren Zarf-Fiil Ekleri

-(A_4, I_2)rdA_4

Ek, -(A_4, I_2)r gelecek zaman sıfat-fiili ve -D_2A_4 bulunma hâli ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bazen iki ekin arasına iyelik eki de girebilmektedir. Olumsuzluk şekli bir başka zarf-fiil olan -B_2A_4stA_4 ekiyle yapılır.

İşlev bakımından ek, geldiği fiilin hareketini gelecek zaman içinde sınırlandırmaktadır. Türkiye Türkçesinde -dığı zaman, -dığında, -ınca şekilleriyle aktarılması mümkün olabilmektedir: *Kaçan ayıldañ çıgıp kelerde, cerle teñeri karañuyga aldırıp koytır. IEİ, 53* " Evden çıkıp geldiğinde, yerle gökyüzü karanlığa bürünmüş. "

-B_2A_4stA_4

Çok yaygın olarak kullanılmayan ek, -(A_4, I_2)rdA_4 zarf-fiil ekinin olumsuzluğunu da karşılamaktadır. Ek, geldiği fiile -madığı zaman, -mazsa, -mayınca, -mazken anlamlarını katmaktadır. *Kança-kança oos anayda çöyip, söstör aytpasta ün küzürt le etti. IEİ, 173,* "O kadar ağız oraya buraya eğilip, söz söylemeyince ses yankılandı. "

-G_2A_4jI_2n

Olumsuzluk, fiil ile zarf-fiil arasına giren -B_2A_4 olumsuzluk eki ile yapılmaktadır. Seyrek olarak 2. teklik şahıs eki de alabilen[40] bu zarf-fiil eki işlev olarak, geldiği fiilin hareketine kendinden sonra gelecek olan fiile kadar bir sınırlılık getirmektedir. Türkiye Türkçesinde -ınca, -ince zarf-fiil eki veya -ceye kadar kalıbıyla; seyrek olarak da şart ekiyle karşılanmaktadır. Zaten Altay Türkçesinde ekin şart eki ile bir paralelliği de vardır.[41] *Ook baldar, eeçijip alıp akazıñıñ aylına kelgejin ceñezi olordı azırabaytan emtir. ÇTÇ, 13,* "Küçük kardeşler ağabeylerinin evine gelince yengesi onları doyurmazmış. ", *Toolop kelgejin, ceti bala. IEİ, 60* "Hesaplayınca, yedi çocuk. "

-G_2A_4lA_4ktA_4

Fiilin anlattığı hareketin tamamlanmak üzere olduğunu bildirir. Türkiye Türkçesine "-mak üzere iken" kalıbıyla aktarılabilir: *Maadaydıñ ölön iji cetire edilgelekte gorod cerdeñ solun keldi. IEİ, 157* "Maaday'ın ot işi tam tamamlanmak üzereyken şehirden haber geldi. "

[40] Tıbıkova, a. g. m, 18
[41] Dırenkova, GOY, 1947: 141

-$G_2A_4lI_2$

Geçmişte bir noktada başlayıp, o noktadan beri devam etmekte olan ve kendinden sonraki hareketin başlangıcına kadar da devam edecek olan işi, hareketi ve fiili belirtmektedir. Olumsuzluk $B_2A_4G_2A_4\ l\ I_2$ şeklinde yapılır. Ek, Türkiye Türkçesine -alı, -eli zarf-fiili ile aktarılır: *Onoñ bu cerge kelgeli, köp lö bolzo, cirme cıldañ emeş le aşkan. IEİ, 152* "Sonra bu yere geleli, çok çok olsa, yirmi yıldan biraz fazla (zaman) geçmiş."

-G_2A_4nçA$_4$

Ek, -G_2A_4n sıfat-fiil eki ve -çA$_4$ eşitlik ekinden meydana gelmiştir. Olumsuzu, -$B_2A_4G_2A_4nçA_4$ şeklindedir. Direnkova ekin olumsuzluğu için "-bayınça, -beyinçe, -beyçi" şekillerinin,[42] Verbitsky ise, ekin olumlu şekli için "-gınça, -ginçe" ve olumsuz şekli için de "-bagınça, -bagınçı, -bayçı, -bayınça" şekillerinin de kullanıldığını belirtir.[43] Bazen iki ünlü arasında kalan "g" sesinin eriyerek düşmesi sonucu ek, -$B_2A_4A_4nçA_4$ şekline dönüşebilir. İşlev açısından hareketin bitmesi gereken sınırı belirler ve harekette tekrarlılık ifade eder. Türkiye Türkçesine "-ınca, -caya kadar, -dıkça" şekilleri ile aktarılması uygundur: *Eneñ cok bolgonço, adañ cok bolgon bolzo sege le cakşı bolor edi. IEİ, 28* "Annesiz oluncaya kadar, babasız olsan senin için daha iyi olurdu."

-G_2A_4ndA$_4$

Bu zarf-fiil eki -G_2A_4n sıfat fiili ve -dA$_4$ bulunma hâlı ekinden meydana gelmiştir. Olumsuzluk, -$B_2A_4gA_4ndA_4$ şeklinde yapılmaktadır. Ayrıca bazen sıfat-fiil ve bulunma hâli eki arasına iyelik ekleri girebilir. Ek, fiilin hareketini bir noktada sınırlamaktadır. Türkiye Türkçesine "-dığında, -ınca" zarf-fiil ekleriyle aktarılması mümkündür: *Komıstı sokkondo, kijiniñ al-sanaazı ceñildenip, kaydaar da cayım uçup, cüre berer.* IEİ, 11 "Kopuzu çaldığı zaman, insanın düşünceleri hafifleyip, bilinmez bir yerlere uçup gider"

c) Maksat Bildiren Zarf-Fiil Ekleri

-(A_4, I_2)rgA$_4$

Ek, -$(A_4, I_2)r$ sıfat-fiil ve -G_2A_4 yaklaşma hâli ekinden meydana gelmiştir. Olumsuzluk başka bir zarf-fiil eki olan -$B_2A_4skA_4$ ile yapılmaktadır. Geldiği fiile "-mak için" anlamını katarak niyet, maksat ve amaç ifade eder. Ayrıca bu eki alan fiilden sonra *tur-, otur-, cat-, cür-* yardımcı fiilleri gelirse "-mak istemek" anlamını verir: *Toolu künderdeñ kışkı turluga köçörgö ıtamça beletener kerek.* IEİ, 165 *"Sayılı günlerde kış evine göçmek için hızlıca hazırlanmak gerek."*

-B_2A_4skA$_4$

Ekin fonetik ekleniş kuralları fiilden fiil yapma olumsuzluk eklerinde olduğu gibidir. -B_2A_4s sıfat-fiili ve -G_2A_4 yaklaşma hâli ekinden meydana gelen ek "-mamak için" anlamında olumsuz maksat bildirmektedir. *On kaçan da undıbaska boyına, nökörlörine sös bergen. IEİ, 59* "Onu hiç bir zaman unutmamak için kendine, arkadaşlarına söz verdi."

[42] Direnkova, GOY, 1947: 139
[43] Verbitskiy, V. I. vd., Grammatika Altayskago Yazıka, Kazan, 1869: 65-67.

EDATLAR

BAĞLAMA EDATLARI

Sıralama edatları

la, le, lo, lö "ve". Benzer cinsteki şeyleri sıralamak ve aralarında bağlantı kurmak için kullanılır. *Ürençik köznöktiñ aldına kayıñ la möş oturgustı.* AT6-7, 172 "Küçük öğrenci pencerenin önüne kayın ve çam dikti. "

la, le , lo, lö "ile". Birliktelik bildirir: *Enemle kojo deremnege barganıs.* "Annemle birlikte köye gittik. "

baza "ve de, dahi, yine, bile, bir de". *Menile kojo enem, sıynım baza karındajım catkan.* "Benimle birlikte annem, kız kardeşim ve de erkek kardeşim kaldı. "

Denkleştirme Edatları

emeze "veya, ya da, yoksa". *Men ürenerge Moskvaga emeze Leningradka bararım.* "Ben öğrenim görmek için Moskova'ya veya Leningrad'a gideceğim. "

Karşılaştırma Edatları

D_2A_4 . . . . . D_2A_4 "de. . . . . de, hem. . . . . hem". İki veya daha fazla benzer unsurların art arda sıralanmasında kullanılır. *Men bügün de erten de boş cok bolorım.* "Ben bugün de yarın da boş değilim.

birde. . . . . birde "bazen. . . . bazen, hem. . . . . hem, kâh. . . . . kâh". *Birde bulutlar aydı bürkep iyet , birde ay cerdi carıdıp iyet.* AT 6-7, 170 "Kâh bulutlar ayı örtüyor kâh ay yeryüzünü aydınlatıyor. "

Ta. . . . . ta cok "yoksa". *Şkolgo ta cürüp cadıñ ta cok, men bilbey turum.* "Sen okula gidiyor musun yoksa gitmiyor musun bilmiyorum. "

Ta. . . . . ta "ya. . . . . ya da". *Erten ta kar caar ta caaş caar.* "Yarın ya kar yağacak ya da yağmur yağacak"

Aysa/ Aysa bolzo "öyleyse, yoksa, veya". *Bibliotekaya emdi barayın ba, aysa emeş kiyninde be?* "Kütüphaneye şimdi mi gideyim yoksa biraz sonra mı?"

Cümle Başı Edatları

Ce "ama, lakin; ancak, yalnız". *Men nökörimle kojo kuzuktap bararga sanangam, ce enem meni bojotpodı.* "Ben arkadaşımla beraber çam fıstığı toplamaya gitmek istedim; ama annem bana izin vermedi."

bayla "belki, galiba, her hâlde, mümkün olduğunca, civarında, hemen hemen".

"*Bayla, erten men gorodko barar bolorım.* "Galiba, yarın şehre gidebilirim."

aysa< andıy bolzo "her hâlde, galiba, yoksa, öyleyse". *Mında kandıy şkol? Baştamı ba aysa orto bo?* RAR, 92 "Bu hangi okul? İlk mi yoksa orta mı?" RAR, 92 - *Aysa barar kerek.* "Öyleyse gitmek lazım."

mınayda, anayda, anaydarda " böylece, nitekim".

ançadala , andıy bolordo "böyle olunca".

mınayıp, anayıp, mınayda " böylelikle".

uçında "sonuç olarak".

***Ançadala** kirip catkan cılda çıkkan ulus, cañı kep-kiyim kiyip, kiyimine cañı topçı tagar.* Alt. Alk., 61. "Böylelikle yeni giren yılda doğan insanlar, yeni elbiseler giyer ve elbisesine yeni düğme takar.", ***Anayıp** alkıştar-ol kijiniñ "eelerle" kuuçındajatan, bilijeten "ep-argazı" bolo bergen.* Alt. Alk, 6. "Böyle olunca, alkış sözler, o insanın "iyelerle" konuşan, danışan "gücü" oldu.", ***Uçında** ol cöbin berdi.* "Sonuç olarak o nasihatini verdi.", ***Anaydarda,** men barıp barıp bir karganakka tuştadım.* "Böylece, gide gide bir ihtiyara rastladım."

SONA GELEN EDATLAR

Altay Türkçesinde sona gelen edatlar cümleleri ve kelimeleri birbirine bağlamasının yanında özellikle kuvvetlendirme fonksiyonunda kullanılır. Bu sebeple bunlara kuvvetlendirme edatları da demek yanlış olmaz. ***D_2A_4*** "dahi, de, bile". *Kolınañ temir de cınjay beret.* "Elinde demir dahi yumşuyor. ", ***baza*** "dahi, bile, yine". *Men baza kelerim.* "Ben de geleceğim.", ***Deze*** "ise, dersen". *Olor deze şkolgo bargan.* "Onlar ise okula gitti.", *Men deze oorıgam.* "Ben ise hastalandım.", ***emes*** "değil". *Meni emes seni çıçırgan.* "Beni değil seni çağırdı.", ***lA$_4$*** "sadece, yalnızca". *Cañıs la men kelgem.* "Yalnızca ben geldim.", *Baldar şkolgo küniñ le kelip turgan.* "Çocuklar her gün okula geliyorlar.", ***ok, emey, ine*** "ya , değil mi, ki, sadece, elbet, tam". *Sen onı körgöñ ine.* "Sen onu gördün ya. , "*Ol ok öydö men aylımda edim.*"Tam o sırada ben evimde idim. "

Çekim Edatları

Vasıta ve beraberlik bildirenler

lA$_4$ "ile. *Oboonı maşinala tarttıs.* "Ot yığınını araba ile taşıdık", *Adamla ekü añdap bardıs.* "Babamla ikimiz avlanmaya gittik", ***-le kojo*** "ile birlikte". *Senle kojo ayıldap baraaktar.* "Seninle birlikte misafirliğe gidelim.", ***-le ekü/üçü*** "ile ikimiz/üçümüz". *Enemle ekü kuzuktap bardıs.* "Annemle ikimiz çam fıstığı toplamaya gittik.", ***(-dı) ajıra*** "ile, vasıtasıyla". *Maşina ajıra deremne döön barganıs.* "Araba vasıtasıyla köye gittik."

Sebep bildirenler

Uçun "için". *Enemniñ çıkkan küni uçun sıy algam.* "Annemin doğum günü için hediye aldım. ", *Sen uçun men barayın.* "Senin için ben gideyim. ", ***-ge bolup*** "için". *Bu işti uluska bolup etkem.* "Bu işi insanlar için yaptım. "

Benzerlik bildirenler

Çılap/çilep~Oşkoş "gibi". *Men Aydar çılap/oşkoş işteñkey emezim.* "Ben Aydar gibi çalışkan değilim. ", *Uulçak at çılap cügürgen.* "Küçük çocuk at gibi koştu. ", Altay Türkçesinde "gibi" anlamını ayrıca eşitlik hâlini karşılayan *-DI$_2$y* ve *-çA* ekleri de verir. Yalnızca -çA eki "gibilik" yanında "kadarlık" da ifade edebilir. *Men ondıyın emdige cetire körüp bolbodım.* "Ben onun gibisini şimdiye kadar goremedim. "

Yön ve Sınırlama Bildirenler

-G$_2$A$_4$ cetire "-e kadar". *Bala ongo cetire toolop biler.* "Çocuk ona kadar saymayı biliyor. ", *Colgo cetire* "yola kadar"; **caar** "-e doğru" , ***döön/töön*** "-e dogru".

Zaman bildirenler

beri "beri", *ala* "itibaren", *arı* "öte" *ozo* önce' *aldında* "önce", *kiyninde* "sonra", *soñ* "sonra". *(nıñ) turkununa* "boyunca, süresınce". *Ol künneñ ala /beri kelbegen.* O günden beri gelmedi", *Onıñ kiyninde men ogo bargam.* "Ondan sonra ben oraya gittim.

Sebep bildirenler

neniñ uçun deze/ onoñ ulam/ mınañ ulam/onıñ uçun/uçun/ (-ge) bolup "çünkü, bunun için, bundan dolayı, bu yüzden, için". *Men eñirde slerge ayıldap kelip bolbozım, neniñ uçun deze mende boş cok.* "Ben akşamleyin size misafirliğe gelemeyeceğim; çünkü boş vaktim yok." *Çeçena oorıy berdi, onoñ ulam şkolgo barbadı.* "Çeçena hastalandığından dolayı okula gitmedi. "*Sege bolup oyto geldim.* "Senin için tekrar geldim."/ "Senin yüzünden tekrar geldim."

Başkalık bildirenler

başka /öskö "başka". *Slerdeñ öskö kem de kelbegen.* "Sizden başka hiç kimse gelmedi.

Aitlik ve İlgili Olmayı İfade Edenler

kereginde "hakkında". Bul kiji kereginde neni de aytpadım. "Bu adam hakkında hiçbir şey söylemedim.

Görelik bildirenler

körö "göre". *Caska körö cay cılu.* "Bahara göre yaz sıcak."

ÜNLEM EDATLARI

bataa (ba-taa): Hayranlık, şaşkınlık, ürkme, kıskanma ve acıma bildirir: *Bataa, mında kandıy köp ulus cuulgan.* AT 6-7, 181 "Aman Allahım, burada ne kadar çok insan toplanmış. "

ura: Sevinme ve çağırarak hücum etme ifade eder: *Ura! Bistiñ komanda cendi!* ATG, 196 "Yaşasın! Bizim takım kazandı. "

eyt/ eyt-eyt: Tiksınme ve ürperme bildirir. *Eyt! Bu mında ne?* ATG, 196, "Ay, bu ne burada!"

i tatay: Tiksinme ürperme, dona kalma ve şaşırma duygularını ifade eder. *i tatay, çimirigin arçı.* "İii. , sümüğünü sil. ", *i tatay, bu nemeniñ ceskinçilüzin?* "Ayy! bu şey ne kadar tiksindirici. "

kalak: Korku, dehşet ve acıma duygusu bildırir. *Men burılıp kelgençe, kalak, üydeñ çıkpa- diyt. ES, 9* "Ben dönünceye kadar sakın evden çıkma der. "

o cayla: Acıma, üzüntü, kızgınlık, sıkıntı, memnuniyetsizlik gibi duyguları anlatır. O cayla, bügün cañmır boloton emtir! "Amaaan! Bugün yağmur yağacakmış. "

coo/ coo-coo: Ağrı duygusu, inleme ve acı çekme ifade eder. *Coo-kalagı köptöy bedi. ES, 44,* "İniltisi ahı çoğaldı. "

a-ha-ha/ hi-hi-hi: Gülme, kahkaha ifade eder *Kız deze, hi-hi-hi le ha-ha-ha! Dep oturı. ATG, 197* "Kız ise hahaha diye kahkahâlar atarak oturuyor. "

E. çaalda/ee-çaalda/o, çaalda (çaalta): Esef, üzüntü, memnuniyetsizlik, hiddet ve şaşkınlık ifade eder. *Ee, çaalta, balam diyt.* ES, 14 "Ah, zavallı çocuğum der."

o: Sevinç, mutluluk ve memnuniyet bildirir. *O, karu nökörim! Sler keldiger be?*

"Oo, sevgili arkadaşım! Siz mi geldiniz?"

o: acı, keder, hayıflanma ve esef bildirir. *O, mınıñ açu- koronduzın ne dep aydar?*AT 6-7, 182 "Vah Vah! Bunun acısı nasıl anlatılır?"

Eh! Esef ve hayıflanma bildirir: *Eh, canı canı cıldıstardı men açatan bolzom!*

"Yeni yıldızları ben açabilseydim. "

Seslenme Edatları

Ey! hey, ey: Ey! *Menle koştoy otur, nacım.* AT6-7, 182, "Hey arkadaşım benim yanıma otur. " *Ey! sen kajı cerdiñ kijizi ?* "Hey! Sen nerelisin?"

Me! "al" anlamında bir seslenme edatıdır.

A! Seslenme bildirir. *A, bu sler be?* "Hey siz misiniz?", *Sen neni ayttın, a?* "Hey sen ne söyledin?"

Aa! Düşünme ve meraklanma bildiren bir seslenme edatıdır. *-Aa, cakşı cadırın ba , Ezen?* "Ee, Ezen, nasılsın iyi misin?"

Ay! Seslenme, sevinç , korku, memnuniyetsizlik bildirir. *Ay! Balam!* "A, yavrum", *Ay ay ay! Çamçañ kanay kirlendi balam?* "Pantolonun nasıl kirlendi yavrum?"

Ay! Hayvanları kovmak ve sürmek için kullanılan bir seslenme edatıdır.

Çu! At için "deh! deh! anlamında seslenme bildirir.

Sorma Edatları

Bedi<be+edi: soru eki ile e- fiilinin hikaye şekli "edi" nin birleşmesinden ortaya çıkmıştır. Şahıs eklerini alabilir. Şüphe ve sorma ifade eder. *Mörü mındıy bedi?* "Kurt böyle miydi?" *Sler bistiñ ayılga kelgen bedeer?* "Siz bizim eve gelmiş miydiniz?

İyne, ine, ne: Soru-kuvvetlendirme ve şüphe bildirir.

Ne: Cümlede çekimli fiilin sonuna gelerek "acaba, ya" anlamlarında kullanılır. Daha çok soruyu ve şüpheyi kuvvetlendirir. *Olor bügün ayıldap kelgen-ne?* "Onlar bugün misafirliğe mi geldi acaba?".

Gösterme Edatları

Tuku / tu ol "işte , şu". *Tu ol anda!* "İşte orada !, *Tuku ayıldıñ koştoyında turgan ayılda cadabıs.* "Şu evin bitişiğindeki evde kalıyoruz. ".

Cevap Edatları

Eye "Evet" anlamında doğrulama bildirir. *Sler meni oñdop cadaar ba? Eye, men sler'di cakşı oñdop cadım.* "Siz beni anlıyor musunuz? Evet, ben sizi iyi anlıyorum."

Cok "hayır, yok". *Sler bistiñ gorodto baştapkı la katap pa? Cok, men mında bir katap bolgom.* "Sizin şehrimize ilk gelişiniz mi? Hayır, ben bir kez daha burada bulunmuştum. ".

Boldı/bolor "Olur, peki, elbette, oldu". *-Erten biske ayıldap keliger, boldı ba? - Boldı, boldı kelerim.* "-Yarın bize misafirliğe gel oldu mu? -Olur, gelirim. "

Çın/ çıp la çın "doğru, çok doğru". - *Onızı çın emes pe?-Çıp la çın* "O doğru mudur? -Dosdoğru"

Cart "açık, anlaşılır, doğru, tamam". *Aytkanım cart ba?* "-Söylediğim açık mı? (anlaşıldı mı?), -Açık (anlaşıldı).

Ce "peki, tamam, evet" *Keleriñ be? -Ce, kelerim.* "Gelecek misin?-Peki, gelirim. "

KAYNAKLAR ve KISALTMALAR

Arat, Reşit Rahmeti, (1979), Kutadgu Bilig İndeks (Haz: Kemal Eraslan, O. Fikri Sertkaya, Nuri Yüce) , İstanbul. (**KBİ**)

Besim Atalay, (1986), Divanü Lûgat-İt-Türk Dizini, TTK. (**DLTD**)

Baskakov, N. A., (1947), Oçerk Grammatiki Oyrotskogo Yazıka//Oyrotsko-Russkiy Slovar, Moskova.

Clauson, Sir Gerard, (1972), An Etimological, Dictionary Of Pre-Thirteenty-Century Turkish, Londra. (**EDPTC**)

Caferoğlu, Ahmet, (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul. (**EUTS**)

Çernova, A. A., Çumakayeva M. Ç., (1990) Russko-Altayskiy Razgovornik, Gonro-Altaysk. (**RAR**)

Yalatov, N. Kokuriç,(1993), Çañkır Tuulardıñ Çörçöktöri, Tuulu Altay. (**ÇTÇ**)

Dırenkova, N. P., (1940) Grammatika Oyrotskogo Yazıka, Leningrad. (**GOY**)

Dulz'on, A. P, (1995), Sibirya Türklerinin Etnolengüistik Dağılımı (Çev. Doç. Dr. F. Sema Barutçu-Özönder) Tuncer Gülensoy Armağanı, Kayseri.

Emre, Ahmet Cevat, (1949) Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme), Birinci Kitap-Fonetik, İstanbul.

Gabain, A Von, (1988), Eski Türkçenin Grameri (Çev: Mehmet Akalın), Ankara. (**ETG**)

Güner Dilek, F., (2004) Altay Türkçesinin Yazı Dili Hâline Getirilmesi, 1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri, TDK, Ankara, 15 Ekim 2002, s. 73-78.

Kanayev, M. S. , (1931) Grammatıka Oyrotskogo (Altayskogo) Yazıka, Ulalu.

Kazageçeva, Z., Surazakov, S. , (1978), Altay Literatura 9-10, Gorno-Altaysk. (**AL 9-10**)

Kenesbayoğlu, İ.K. vd., (1984), Kazak Türkçesi Sözlüğü (Çev: Hasan Oraltay vd.), İstanbul. (**KTS**)

Kıdıyev, N. M vd. , (1994), Çoros Gurkin.

Killi, G, (1999), Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu, C. I, S. 2 Güz, s. 161-174.

Menges, Karl H., (1955), The South-Siberian Turkic Languages I, CAJ 1,107-136 (Çev. Günay Karaağaç "Güney Sibirya Türk Şiveleri" Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay. , 1994, İzmir.

Samayev, Grigory, (1992), Respublika Altay, Gorno-Altaysk.

Samayev, S. P, (1993) "Üzük Biçik" u Altaytsev, yazık i Kultura Altaytsev, Sbornik Nauçnıh Statey, Gorno-Altaysk, 94-101.

Simpson, G. G., (1955) Some Features of the Morphology of the Oirot (Gorno-Altai) Language, London.

Surazakov (1995), Altay Literatura, Gorno-Altaysk.

Surazakova, N. N. vd., (1992) Altay Til 6-7 Klass, Tuulu Altay. (**AT 6-7**)

Şincin, Tanıspay, (1985), Iris Ekelgen İjemci, Gorno-Altaysk. (**IEİ**)

Şodoyev, İvan, (1984), Kızılañdu Cıldar, Tuulu Altay. (**KC**)

Tadikin, V. N., (1971), Priçastiya V Altayskom Yazıke, Gorno-Altaysk. (**PAY**)

Tadıkin V. N., Tıbıkova, A. T., (1981) Orfografiya i Punktuatsiya Altayskogo Yazıka, Gorno-Altaysk.

Tıbıkova, A. T., (1991) , Po Sintaksisu Altayskogo Yazıka, Novosibirsk.

Tıbıkova, A. T., (1993), Proishojderie Altayskoy Pismennosti i Sovremennıy, Etnokulturnıy Protsess, Yazık i Kultura Altaytsev (Sbornik Nauçnıy Statey) Gorno-Altaysk.

Tıdıkova, N. N., (1990), Substantivno Adyektivniye Forma v Altayskom Yazıke, Leningrad.

Tıdıkova, N. N., (1992) K Voprosu Ob Adyektivnıh Formah Glagola v Altayskom Yazıke, Sovyetskaya Türkologiya, Sayı: 3, Bakü.

Tyuhteneva, E. S., Çoçkina, V. A. vd., (1952) Altay Tildiñ Grammatikazı– Baştapkı Bölük- Fonetika la Morfologiya, Gorno-Altaysk. (**ATG**)

Ukaçina, K.E.–Yamayeva, E.E.,(1997) *Altay Alkıştar,* Gorno-Altaysk,. (**Alt. Alk.**)

Ulagaşev, N. U., (1986) Er-Samır, Tuulu- Altay. (**ES**)

Verbitsky, V. İ vd., (1869), Grammatika Altayskogo Yazıka, Kazan.

Verbitsky, V. İ., (1870), Slovar Altayskkogo ı Aladagskogo Nareçiy, Tyurskogo Yazıka, Kazan.

Yudahin, K. K. , (1988), Kırgız Sözlüğü 2 cilt (Çev: Abdullah Taymaz), Ankara. (**KS**)

ALTAY TÜRKÇESİYLE ÖRNEK METİNLER VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMALARI

SU-KADIK

1. Polikliynikada

Vraçka men kanayıp kirerim?

Ozo baştap biçideten cerde biçidip salar kerek.

Meni terapevtke (köstiñ emçizine, Travmatologko [illegible]ñ emçizine) bıç [illegible]ar dep surap turum.

Slerdiñ adı-coloor kem, çıkkan cılıgar ?

Istep turgan la catkan cereer?

Vraçtıñ kıbı kayda?

Slerdiñ neer oorup cat?

Meniñ bajım (cüregim, kolım, budım sırtım) tıñ oor[illegible]ı?

Men cödüldep cadım, tumçugım tungan, tamagım oo[illegible]t

Meniñ içim oorup cat.

Meniñ küünim bulgalıp cat.

Meniñ bajım aylanıp cat.

Meniñ çineem çıgıp cat.

Sler boyoordıñ ayalgaar koomoytıp turganıñ baştapk a[illegible] tap k a se ene r[illegible]

Baştapkı la katap boyımnıñ ayalgam koomoytıp tur[illegible]a[illegible]ı keçe baş kü[illegible] bi[illegible]ı kança kün mınañ kayra) seskem.

İlk defa durumumun kötüleştiğini dün (bir öncek[illegible]ün bu[illegible]dan birkaç g n önce) hissettim.

Gradusnikti turgussaar?

Slerdiñ edeerdiñ izüü[illegible] bi\iktep k[illegible]gan (keminde) emtir

Kurlaaga cetire çeçinip [illegible]yzeer

Kiydire tınaar.

Çıgara tınaar.

Tınbaar.

Oozoordı açaar.

Slerdiñ kanıgardıñ tebüzi keminde (cao[illegible] biyik).

Sler sookko ötkönöör.

Slerde acırmak (gripp, bronhit).

Slerge flyuorografiya (rentgenoskopi,a) [illegible]dör kerek

Slerdiñ koloor (budaar) sıngan (çıkkan) emtir.

Slerdiñ mında söögöör sıngan emes, a tın soktıkkan [illegible]ntir.

Slerge cadıp (ambulatoriyaga cürüp) emdener kerek.

Men slerge emder biçip bereyin. Sler olordı aptekadan sadıp a[illegible]ar.

Bu tabletkalardı künine üç kataptañ ajangan kıyninde (ajanac[illegible]da[illegible]ozo) ciger.

SAĞLIK

1. Poliklinikte

-Doktora nasıl muayene olabilirim?
-Öncelikle kayıt odasında kayıt olmanız lazım.
-Beni dahiliyeye (göz doktoruna, diş doktoruna) kaydetmenizi rica ediyorum.
-Sizin adınız ne ? Doğum yılınız?
-Çalıştığınız ve oturduğunuz yer ?
-Doktorun odası nerede?
-Sizin nereniz ağrıyor?
-Benim başım (kalbim, elim, ayağım, sırtım) çok ağrıyor?
-Ben öksürüyorum, burnum şişti, boğazım ağrıyor.
-Benim karnım ağrıyor.
-Benim bulanıyor.
-Benim başım dönüyor.
-Siz durumunuzun kötüleştiğini ilk olarak ne zaman hissettiniz?
-Dereceyi koyar mısınız?
-Sizin ateşiniz yükselmiş (normal).
Belinize kadar kadar soyununuz.
Nefes alınız.
Nefes veriniz.
Nefes almayın.
Ağzınızı açın.
Sizin tansiyonunuz normal (düşük, yüksek)
Siz soğuk almışsınız.
Sizde anjin (grip, bronşit) var.
Sizin röntgeninizi çektirmek lazım.
Sizin kolunuz /bacağınız çıkmış/kırılmış.
Sizin kemiğiniz kırılmamış fakat çok incitmişsiniz.
Sizin yatıp dinlenmeniz gerekli.
Ben size ilaç yazayım. Siz onları eczaneden alırsınız.
Bu tabletleri günde üç defa yemekten sonra (yemekten önce) yiyin.

KÜNNİN AAYI

Bügün künniñ aayı kandıy bolor?
Bügün künniñ aayı cakşı (koomoy) bolor.
Bügün ayas (bürkü) kün bolor.
İzü (cılu) kün.
Sook (serüün) kün.
Caaş (kar) caap cat.
Cañmır caap cat.
Urgun caaş caap cat.
Bulut cok (buluttu) kün.
Keçe kere tüjile caaş (kar) , caap cat, a kırlarda, bayla, caşkan kar caap turgan bolor.
Caaş kar toktoy berdi.
Eñirgeri ayaza berdi.
Tıñ salkın (sook) sogup cat.
Cılu (serüün) ezin.
Açkak sook salkın.
Cılu (sook) key.
Kıru tüşken.
Çalın tüşken.
Cabıs cerlerde koyu tuman turup cat.
Tuman örö ködürilip cat.
Sler ertengi künniñ aayı kereginde cetirüni uktıgar ba?
Erten izü (cılu) kün bolor.
Kıska öygö (urgun) caaş caar.
Kükürt bolordoñ ayabas.
Keydiñ temperaturazı noldoñ 20 (cirme) gradus biyik (cabıs).
Bügün 18 (on segis) gradus cılu bolor.

HAVA DURUMU

Bugün hava nasıl olacak?
Bugün hava iyi/kötü olacak.
Bugün hava açık/kapalı olacak.
Sıcak/ılık gün.
Soğuk/serin gün.
Yağmur/kar yağıyor.
Yağmur yağıyor.
Sağanak yağıyor.
Bulutsuz/ bulutlu gün.
Dün bütün gün boyunca yağış/kar vardı, galiba kırlarda karla karışık yağmur yağmıştır.
Kar yağışı durdu.
Akşama doğru ayaza çekti.
Sert /soğuk rüzgâr esiyor.
Ilık/serin rüzgâr .
Aşırı soğuk sert rüzgâr.
Sıcak/soğuk hava.
Kırağı düştü.
Çiğ düştü.
Alçak yerlerde koyu sis tabakası var.
Sis yükseliyor.
Siz yarınki hava durumu hakkındaki haberi dinlediniz mi?
Yarın hava çok sıcak/ılık olacak.
Kısa zabir süre sonra sağanak hâlinde yağış olacak.
Mutlaka gök gürültüsü olacak.
Hava sıcaklığı 20 derecenin üstünde/altında.
Bugün sıcaklık 18 derece olacak.

TRANSPORT-AVTOBUS

Oñdoy caar avtobus kandıy öydö barıp cat?
Ondoy caar ovtobus kança ças/kança minutta barıp cat.
Turaçakka avtobus kança çastacedip cat?
Kan-oozına cetire bir (eki) bilet beriger.
Arga bar bolzo, aldındagı cerlerdeñ beriger dep surap turum.
-Çemodandı bagajnikke turguzarga caraar ba?
-Caraar, turguzaar.
Tudunçaktı men boyımla kojo alıp cürerim.
Meniñ biledim bu.
Meniñ cerim segizinçi (cirme bejinçi).
Sler menle cer solıjadaar ba?
-Solıjaarım.
Bu curttıñ (suunıñ) adı ne?
- Bu curttıñ (suunıñ) adı Cabagan.
Sler kaydaar (kajı curtka cetire) barıp cadıgar?
-Men (bis) Oñdoygo cetire barıp cadım (cadıs).
-Men (bis) baza Oñdoygo cetire barıp cadım (cadıs).

ULAŞIM-OTOBÜS

Oñdoy'o otobüs ne zaman gidiyor?
Oñdoy'o otobüs kaç saatte/kaç dakikada bir gidiyor?
Turaçak'a otobüs kaç saatte varıyor?
Kanoozı'na kadar bir/iki bilet veriniz.
Mümkünse, öndeki yerlerden istiyorum.
Bavulu bagaja koymak mümkün mü?
Olur, mümkün.
Eşyalarımı ben yanıma alırım.
Benim biletim bu.
Benim yerim sekiz numara/yirmi beş numara.
Siz benimle yer değiştirir misiniz?
Değiştiririm.
Bu köyün /ırmağın adı ne?
Bu köyün adı Cabagan.
Siz nereye/ hangi köye kadar gidiyorsunuz?
Ben/biz Oñdoy'a kadar gidiyorum/gidiyoruz.

DİALOG

Petrov : *Cakşılar! (Ezender!) Slerdiñ adı-colıgar kem?*

Tölösöv : *Cakşılar! Men Kündüley Tölösöviç Tölösöv bolorım. Söögim irkit.*

Petrov : *Suuzap turum. Çegen(suu, çay) bar ba?*

Tölösöv : *Bar, bar! Örö ödiger. Sler kem?*

Petrov : *Men oblastnoy radioniñ işçizi. Slerdiñ turluga bügün keldim. Slerdiñ cadın-cürümigerle, iş-tojıgarla tanıjıp cürüm. Bala-barka , mal-aş kandıy turu?*

Tölösöv : *Kem cok. Cakşı. Slerdiñ turluda kança koy?*

Petrov : *Ezen-amır. Slerdiñ turluda kança koy?*

Tölösöv : *Beş cüs altan koy.*

Petrov : *Malıgardıñ azıralı cetkil be?*

Tölösöv : *Ölöñ aray as. Ce biske "Urojaynıy" sovhoz bolujar. Bis olorgo ölöñ uçun tük bereris. Onoyıp caska ceder bolorıs.*

Petrov : *Ene koylordıñ küçi kandıy? Kem cok töröp turu ba? Kuragandarı kandıy? Ölüm cok po?*

Tölösöv : *Emdi tura onçozı ezen-amır. Törögön koylor süttü; kuragandar küçtü, omok. Kıjıla koylordıñ azıralı cakşı bolgon. Ölöñ dö kombiazıral da cetkilinçe bolgon.*

Petrov : *Ce ondıy la bolzın.*

(A. A. Çernova, M. Ç. Çumakayeva , Altayskiy yazık, Gorno-Altaysk, 1992, s. 192)

KONUŞMA

Petrov : Merhaba ! Sizin adınız nedir/ Siz kimsiniz?

Tölösöv : Merhaba! Ben Kündüley Tölösöviç Tölösöv , İrkit boyundanım.

Petrov : Susadım, çegen/su /çay var mı?

Tölösöv : Var, var. Yukarı geçin, siz kimsiniz?

Petrov : Ben bölge radyosu çalışanıyım. Sizin yaylaya bugün geldim. Sizin hayatınızı, işinizi gücünüzü tanıyorum. Çoluk çocuk , hayvanlar, tarla tapan nasıl?

Tölösöv : İdare eder, iyi. Sizin yaylanızda kaç koyun var?

Petrov : Sağ sağlim. Sizin yaylada kaç koyun var?

Tölösöv : Beş yüz altmış koyun.

Petrov : Hayvanlarınızın yemi yeterli mi?

Tölösöv : Ot az gibi. Fakat bize "Urojaynıy" sovhozu yardım edecek. Biz onlara ot karşılığında yün vereceğiz. Böylece bahara ulaşırız.

Petrov : Yavrulayan (ana) koyunların durumu nasıl? Kuzulamaları nasıl ? Kuzular nasıl? Ölen var mı?

Tölösöv : Şimdilik hepsi sağlıklı. Yavrulayan koyunlar sütl veriyor. Kuzuları sağlıklı ve dinç. Kış boyunca koyunların yemleri iyi idi

Petrov : Çok iyi, öyle olsun.

ÇIKKAN KÜNİ

Altaylar çıkkan künin 12 cıldın bajında ötkürip cat. Eñ le baştap kaçan kaçan uulçakka 13 cajı barıp catsa (12 caş tolgon kiyninde), onoñ- 25 caştuda , onoñ – 37, 49, 61, 73 caştuda. 73-tiñ kiyninde çıkkan künin ötkürbey cat. Ce, kiji çıkkan künin ötküreten öydöñ bir cıl kire ozo, öskörtö aytsa, çıkkan ok cılında, temdekteze taka cılda mal ıyıktap cat: keleten iyt cılga uçurlap turum dep.

Anayıp, balanın 12 cajı tolup, 13 caşka barıp catsa, ay cañırza, onıñ çıkkan künin ötkürip cat. Bu künde kiji arutanıp, cununıp, aru, cañı kep-kiyim kiyip cat. Cañı kiyimdü kijini, carlık ürüs edip, Altay-kudayga, Burkan-kudayına, çıkkan cılın (temdekteze, takaa) adap, ürüstep cat, kijini boyın alkap-alastap cat. Kiji bu künde kejegezine cañı tana-topçı tagıp cat.

Carlık alkagan kiyninde , cañı ayakka toltıra sütti bir de artırbay uçına cetire içp cat. Bastıra cıldıñ turkunına tana-topçızın tagınıp cıl bojozo, topçını kejegezineñ alıp, boyıla kojo alıp, cürer. Bu topçını, süt içken cañı ayaktı uulına emeze cuuk törögönine sıylap berer argalu.

Çıkkan cılına altay kiji caan acaru edeten. Cılına uçurlap koy, mal ıyıktaar. Çıkkan cılı –takaa ba meçin be ...- kijiniñ koruçı-bayanazına tüñey: takaa cılda çıkkanı, takaanı baylap cürer, azırap kiçeep cürer, meçinde çıkkanı – meçindi, o. ö. Kijiniñ kılık cañı, catkan-cadını, cürümi onıñ cıl-bayanazıla kolbulu dep ulus bodoyton.

Ukaçina K. E- Yamayeva E. E., " Çıkkan Küni" Altay Alkıştar, 1993: 90

DOĞUM GÜNÜ

Altaylılar doğum günlerini on iki yılda bir kutlarlar. İlk olarak küçük çocuk on üç yaşını doldurduğunda (on iki dolduktan sonra), daha sonra yirmi beş yaşındayken, akabinde 37, 49, 61, 73 yaşlarında. 73 yaşından sonra doğum günü kutlanmaz. Ama insanlar doğum gününü kutlama zamanlarından yaklaşık bir yıl önce, diğer bir deyişle, doğduğu yılda, meselâ tavuk yılında, gelen köpek yılını karşılıyorum diye, at kurban eder.

Böylece, çocuk on iki yaşını doldurup, 13 yaşına girdiğinde, ay hilâl olunca onuñ doğum günü kutlanır. O gün, insanlar temizlenir, yıkanır, yeni ve temiz kıyafetler giyer. Yeni kıyafetler giyen kişiyi kam kutsayıp Altay Tanrısına ve Burkan Tanrısına doğduğu yılın (meselâ tavuk yılını) adını söyler. Doğum günü olan kiş, bu günde saç örgüsüne yeni düğme takar.

Kamın duasından sonra, yeni bir kaseye doldurulan sütü sonuna kadar içer. Bütün bir yıl boyunca taktığı düğmesini yıl bittiğinde saç örgüsünden çıkarıp yanında taşır. Bu düğmeyi, süt içtiği yeni kâseyi oğluna veya yakın bir akrabasına hediye edebilir.

Altaylı, doğum gününe (yılına) çok dikkat eder. Bu yılın anısına koyun, mal kurban eder. Doğulan yıl tavuksa tavuk maymunsa maymun, o kişinin koruyucusudur, Tavuk yılında doğanlar tavuğu kutsal sayar, maymun yılında doğanlar ise maymunu. İnsanlar kişinin hayatının onun doğduğu yılla ilişkili olduğunu düşünürler.

KÜS (Kuuçın)

Sarı bürlü öy keldi. Kırda agaştar, cıraalar la ölöñdör tort ot alışkandıy. Turnalar uça berdi. Olor sürekey biyikte uçkandar. Küs uzak kaañ bolor.

Er ulus calañda aş cuunadat. Üy ulus tük tıdat, kiyis sogot. Kuraan caan bolgon. Onı çabanınıñ koylorına apardılar. Kızıçak kuraanga şımıranat: "Cakşı koy bol. Sende köp uzun ak tük össin. Sende sen oşkoş köp caraş kuraandar bolzın. Men deze udabas sege ayıldap kelerim.

GÜZ (Hikâye)

Sarı yapraklı zaman geldi. Kırda ağaçlar, çalılar ve otlar tamamen alev almış gibi. Turnalar uçuverdi. Onlar her zaman yüksekte uçarlar. Güz boyunca uzun süre kuru yapraklar olur.

Erkekler ovada tahıl yığıyor. Kadınlar yün eğiriyor, keçe dokuyor. Kuzular büyüdü. Onları çobanın koyunlarına kattılar. Küçük kız kuzuya fısıldıyor: İyi koyun ol, senin uzun ak tüylerin olsun. Senin sana benzeyen çok güzel kuzuların olsun. Ben de çok geçmeden seni ziyarete gelirim.

KİÇİNEK BİLEDE (Kuuçın)

Çibilerdiñ ortozında kara kuyruktu ene tiyiñ caylagan. Onıñ baldarı cük le üçü bolgon. Üç tiyiñeştiñ birüzi sürekey çıyrak, ekinçizi coboş, üçinçizi kıskaçak kuyruktu bolgon. Baştapkızınıñ adı Şulmuzak, ekinçiziniñ- Cobojok, üçinçiziniñ –Çoltıgaş.

Ozo baştap üç karındaştıñ tonıçaktarı tüney öñdü: kara-küreñ bolgon. Ce, küskide olor eki başka öñdü bolo berdiler. Cobojok lo Çoltıgaş enezine tüney: boylorı kara-boro, kulaktarı la kuyruktarı kara boldı. Şulmuzaktıñ tonıçagı kök-boro, kulaktarı küreñ-sarı, kuyrugı kızıl. Öl sürekey caraş la çıyrak tiyiñ boldı.

(A. A. Çernova, M. Ç. Çumakayeva , Altayskiy yazık, Gorno-Altaysk, 1992, s. 187-188)

KÜÇÜK AİLEDE (hikâye)

Köknarların arasında kara kuyruklu anne sincap yaşıyordu. Onun yavruları topu topu üç tane idi. Üç küçük sincaptan biri çok çevik, ikincisi uysal, üçüncüsü ise kısacıkkuyrukluydu. İlkinin adı Şulmuzak, ikincisinin Coboşok, üçüncüsünün Çoltıgaş idi. Önceleri üç kardeşin tüyleri aynı renkte yani koyu kahve idi. Ama güzün onlar iki farklı renkli oldular. Cobojok ile Çoltıgaş, anneleri gibiydi, bedenleri kara-boz, kulakları ile kuyrukları kara idi. Şulmuzak'ın tüyleri boz, kulakları kızıl kahve ve sarı, kuyruğu kızıldı.

CİİT TUJIMDI ÖRTÖP SALGANDIY

S. PELEŞEV

Mege boyımnıñ iji-tojım aayınça caantayın la respublikabıstıñ sok canıs gorodı Gorno Altayskta bolorgo kelijet. Barzam la konıp, tünep turgan cerim "Tuulu Altay" degen konor tura. Ce meniñ aydarga sananganım bu adı-çuuzı çıkkan konor tura kereginde emes, a onıñ koştoyındagı eki cıl kayra küüp kalgan Gorkiydiñ adıla adalgan kinoteatr kereginde.

Mınañ ozo Gorno-Altayskka cürgemde, kerek-caraktarımdı tüşte büdürip iyele, eñirde tös ploşçadtıñ skverile, parkıla, kinoteatrdıñ canıla amırap, bazıp cürerin süüytem. Neniñ uçun deze, bu mında meniñ caş tujım ötkön. Meniñ çıkkan-öskön cerim Gorno Ataysk. Bu cüregime, karu gorodto meniñ eñ caraş la süünçilü, ot-kalap ciit öylörim ötkön. Bis, bejeninçi cıldardıñ uçında la altanınçı cıldardıñ bajında çıdagan ciit uuldar la kıstar, caantayın la bu kinoteatrdıñ canında cuularga süüytenis.

Şkoldı bojodolo, tuş -başka tarkay da bergen kiyniste, bu la kinoteatrdıñ ejiginde caantayın emes te bolzoos, ce kaa-caada tuştajıp, körüjip turatan edis. Onıñ uçun bu kinoteatrdıñ canına la kelzem, ciit tujım sanaama kirer. Ol tujında emdigidiy dramteatr, körü salondor bar emes. Sok lo canıs kulturanıñ turazı bolgon. Ekinçizi bu Gorkiydiñ kinoteatrı. Mında kandıy kinolor körgüzilebeyten edi! Bis, ol tuştagı üye, biyik küün-tapka ol kinolordoñ ürengenis, taskaganıs. Sovyet öydiñ kinoloru koomoy bolgon dep, meniñ de, meniñ üyemniñ de aydar uçurı cok. Neniñ uçun deze, bis ol kinolordoñ boyıska tuzalu köp altamdarga la patriotizmniñ biyik küün-sanaazına taskaganıbıs.

Gorkiydiñ kinoteatrı küygenineñ beri gorod lo barzam, caraş, caraş cañı tudulgan turalardıñ ortozında karara küyele, korobka çılap canıskan ösküzilep turgan kinoteatrdı körüp açu-açu sanaalarga aldıradım. Bu kaçan birde örö tudulgay ne? dep, sananarıñ. ñe, onıñ aayı emdige cetire bildirbeyt. "Tuulu Altay" degen konor tuurada tura da cerlerdeñ, öskö dö oroondordoñ kelgen ayılçılar bolot. Çıgıp la barza, ejiginde küüp kalgan tura turar. Körörgö dö ebi cok. Tuura cerlerdeñ kelgen ulus ne dep sananar?

Bu kinoteatrdı cazadarga Respublikan kinosette le kultura komitete akça-manat tabılbay turgan bolor bo? Andıy da bolordoñ ayabas. ce Gorno-Altayskta Argaçılardıñ birigüzi, "Promstroybank", "İrbisbank", "Energobank" la öskö dö banktar bar emes pe? Bu argalu-çaktu uçrejdenyeler ömö-cömölö uluska gorodıstıñ tös ploşçadiniñ sür-keberin carandırgan kinoteatrıñ ne ornıktırıp berbes? Onızı olorgo bir le tükürip iygenine bodoldu Aysa bolzo, meni cömöör ulus tabılar? Biçiger, aydıgar. Biske onı tuurazınañ kem kelele edip bereten? Ol kinoteatrla kojo meniñ ciit tujımdı örtöp salgandıy.

(Altaydıñ Çolmonı" Gazeti, Sıgın aydıñ 15-çi küni, 1995, s. 3)

GENÇLİK ÇAĞIM YAKILMIŞ GİBİ

S. PELEŞEV

İşim dolayısıyla genellikle cumhuriyetimizin biricik şehri olan Daglık Altay'a sık sık yolum düşer. Gittigim zaman konakladıgım yer "Dağlık Altay" adlı oteldir. Ama benim söylemek istedigim bu adı sanı bilinen otel hakkında degil, tam onun bitişigindeki iki yıl önce yanan "Gorkiy" adıyla anılan sinema salonu hakkında.

Daha önce Dağlık Altay'a geldiğimde, işlerimi gündüz bitirerek akşam merkezdeki parkta, sinema salonunun yanında dinlenip, dolaşmayı severdim. Niçin derseniz, burada benim gençliğim geçti. Benim doğup büyüdüğüm yer "Dağlık Altay". Benim için aziz olan bu şehirde, en güzel ve en mutlu, hızlı delikanlılık çağlarım geçti. Biz, ellili yılların sonunda ve altmışlı yılların başında yetişen delikanlılar ve kızlar, genellikle bu sinema salonunun yanında toplanmayı severdik.

Okulu bitirip her birimiz bir yere dağıldıktan sonra her zaman olmasa bile ara sıra bu sinema salonunun kapısında buluşup görüşürdük. Onun için ne zaman bu sinema salonunun yanına gelsem aklıma delikanlılık çaglarım gelir. O vakitler şimdiki gibi tiyatrolar, sinema salonları yok. Bir tek kültür evi vardı. İkinci olarak da bu Gorkiy sinema salonu. Burada ne türlü filmler gösterilmez di ki! Biz o zamanın nesli, yüce duyguları o sinemalardan öğrendik, Sovyet zamanının sinemaları kötüydü diye benim de, benim neslimin de söyleyecek sözü yok. Niçin derseniz, bu sinema salonlarından kendimiz için faydalı bir çok teşebbüsü ve vatanperverligin yüce hissiyatını ögrendik.

Gorkiy sinema salonu yandıktan sonra ne zaman şehre gitsem, güzel ve yeni yapılmış evlerin ortasında kararak, çöp kutusu gibi yalnız başına öksüz duran sinema salonunu görüp acı, kederli düşüncelere dalıyorum. Bu ne zaman yapılmak niyetinde diye, düşünürüm. Ama onun durumu şimdiye kadar belirtilmedi. "Daglık Altay" adlı otelde başka ülkelerden gelen misafirler var. Otelden çıkınca, kapısında yanmış binanın görülmesi hiç hoş degil. Yabancı yerlerden gelen insanlar ne düşünecek?

Bu sinemayı yaptırmak için cumhuriyetin radyo televizyon ve kültür bakanlıgında para bulunmayabilir mi? Nasıl bulunmaz? Fakat Daglık Altay'da girişimcilerin toplantıgı "Promstroybank", "Irbısbank", "Energobank" ve diger bankalar yok mu? Bu güçlü girişimciler el birligi ile insanlar için şehrin merkezinin görüntüsünü güzelleştiren sinemayı niçin tamir ettirmez? Oysa ki onlar için bu, bir tükürük kadar küçük bir iş. Sinemanın duvarları nasıl olsa sağlam. Dışı da idare eder. Çok fazla iş istemiyor. Bankacılar bir araya gelip, el birligi ile çalışsa hâlk arasında saygınlıkları da, güvenleri de güçlenirdi. Şehrin belediyesinin uzaktan görmezlikten ve bilmezlikten gelmesi de anlamsız. Belki de beni destekleyen insanlar çıkar? Yazınız, söyleyiniz. Bizim için onu dışardan kim gelip yapacak? O sinema salonuyla beraber sanki benim gençliğim de yanıp gitmiş gibi.

HAKAS TÜRKÇESİ

Doç. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

1. HAKASYA ve HAKASLAR

Rusya Federasyonu içerisinde özerk bir cumhuriyet olan Hakasya, güneyinde Tuva Cumhuriyeti, Güney-Batısında Dağlık Altay Cumhuriyeti, Kuzey ve Doğusunda Krasnoyarsk Oblastı ile sınırlıdır. "61.900 km^2 toprağı bulunan Hakas Cumhuriyetinin 1979 sayımlarına göre 498.400 olan nüfusundan, 57.300'ü Hakas'tır. Bu, bütün nüfus içinde, Hakasların %11.5 olduğunu gösterir. 1939 sayımında 44.700 kişi olan nüfusları %16.2'ye tekabül etmekteydi."(HAO 6). "Hakasların 1989 yılındaki sayıma göre ise sayıları 80.328 kişidir." (Butanayev 1995 5). Hakasya'nın 2/3'si dağlık ve ormanlık alanlardan oluşur.

Hakaslar Çarlık Rusyası zamanında diğer Türk boyları gibi Tatar olarak adlandırıldılar ve bilimsel çalışmalarda da adları böyle geçti. Bu yüzden günümüzde Hakaslar kendilerini "*Tadar*" olarak adlandırmaktadır." (Butanayev 1995 5).

Hakas-Minusinsk bölgesinde yaşayan yerli halkın belirtilmesi için, "Hakas" kelimesi resmî olarak Sovyetlerin ilk yıllarında kullanılmaya başlandı. Hakas kelimesi Çin kaynaklarında Yenisey Kırgızlarını belirtmek için kullanılan "Hyagas" kelimesinden gelmektedir. Yani bugün "Hakas" olarak bildiğimiz topluluğun ataları, Göktürklerin kuzeyinde yaşayan ve daha sonra Uygur hükümranlığına son verecek olan Yenisey Kırgızlarıdır.

2. HAKASÇA

Günümüz Hakas Türkçesi; Sagay, Kaçin, Kızıl, Koybal, Beltir, Şor (Hakasya topraklarında yaşayanlar) ağızlarının birleştirilmesiyle ortaya çıkarılmış bir lehçedir. Hakas Türkçesi yazı dili hâline getirilirken Sagay ve Kaçin (Haas) ağızları esas alınmıştır.

Hakaslar 1924-1929 yıllarında Kiril harfli alfabe kullanmışlardır. Diğer Türk topluluklarının Latin kökenli alfabelere geçmesiyle birlikte Hakaslar da, 1929 yılında Latin kökenli alfabeye geçmişlerdir. Devrin siyasal gidişatı ve diğer Türk topluluklarının yeniden Kiril kökenli alfabelere geçmeleri sonucu Hakaslar da 1939 yılında tekrar Kiril kökenli alfabeye dönmüşlerdir.

Hakasça Türk lehçelerinin tasnifinde; Eski Türkçedeki *adak* "ayak" kelimesi esas alınarak yapılan sınıflandırma çalışmalarında *'azah'* lehçe grubuna girmektedir.

3. HAKAS ALFABESİ

Hak	Trk.	Hak.	Trk.
Aa	Aa	Pp	Rr
Бб	Bb	Cc	Ss
Вв	Vv	Тт	Tt
Гг	Gg	Уу	Uu
-F-, -F	-ğ-, -ğ	У у	Üü
Дд	Dd	Фф	Ff
Ее	Ee	Хх	Hh (Gırtlaksı)
Жж	Jj	Цц	Ts,ts
Зз	Zz	Чч	Çç
Ии	İi	Ч-, -Ч	-c-, -c
İi	Ĭĭ	Шш	Şş
Йй	Yy	Щщ	Şç, şç
Кк	Kk	-ъ	Sertleştirme işareti
Лл	Ll	Ыы	Iı
Мм	Mm	-ь	Yumuşatma işareti
Нн	Nn	Ээ	Ee
-Ñ-, -Ñ	-ŋ-, -ŋ	Юю	Yu, yu
Оо	[illegible]	Яя	Ya, ya
Öö	Öö	ё	Yo, yo
Пп	Pp		

II. SES BİLGİSİ

1. Ünlüler

Hakas Türkçesinde dokuz normal, sekiz uzun olmak üzere on yedi ünlü bulunur. Türkiye Türkçesinden farklı olarak normal *i* ünlüsünden kısa ve dar bir *ĭ* ünlüsü daha vardır. Diğer ünlülerin uzun şekillerinin bulunmasına karşılık *ĭ* ünlüsünün uzun varyantı yoktur. Hakas Türkçesinde *ı, ĭ* ünlüleri diğer kısa ünlülere göre daha kısa ve dar telaffuz edilir. Hakas Türkçesinin uzun ünlüleri ünsüz düşmesi sonucu ortaya çıkmış aslî olmayan, ikincil ünlülerdir ve yazıda normal ünlünün iki kere yazılmasıyla gösterlir. ET'nin uzun ünlüleri Hakas Türkçesinde normal uzunluktadır. Çeşitli kaynaklarda sadece *ööt* (öd) kelimesinin aslî uzunluğunun bulunduğu yazılmaktadır (GHY 19).

a ünlüsü Kalın, düz, geniş ünlü. Kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunur. Umum Türkçedeki *a* ünlüleri Hakas Türkçesinde korunur. *at* "at", *ağas* "ağaç", *mallarğa* "mallara", *çazıdağılar* "ovadakiler", *parçalar* "gidiyorlar", *pasça* "yazıyor".

e ünlüsü İnce, düz, geniş ünlü. Kelimelerin ortasında ve sonunda görülür. *kime* "gemi", *kilçe* "geliyor", *sösterde* "sözlerde", Kelimelerin ilk hecesinde "*e*" ünlü-

sü yaygın değildir. Alınma kelimelerdeki ve bazı ağız kelimeleindeki kelime başı *"e"* ünlüleri "э" harfiyle yazılır. *эm* "ilaç", *эrincek* **"erincek"**, *эlement, эkran.*

ı ünlüsü Kalın, düz, dar ünlü. Kelimelerin başında, ortasında, sonunda bulunabilir. Umum Türkçedeki *ı* ünlüleri Hakas Türkçesinde korunur: *çıl* "yıl", *attığ* "atlı", *parıbıstı* "gidiverdi".

i ünlüsü İnce, düz, dar ünlü. Kelimenin ilk hecesinde umum Türkçedeki *e* ünlüsüne karşılık gelir: *kil-* "gel-", *kindĭr* "kendir". Bu ünlü ilk hecede değilse, büzülme sonunda ortaya çıkan uzun *i* ünlüsünü temsil eder ve kalın ünlülerle birlikte de kullanılır: *oynirğa* "oynamak", *körbin* "görmeyip", *sini*"seninki", *ani* "onunki", *kiligende* "geldiğinde".

ĭ ünlüsü İnce, düz, dar ünlü. Umum Türkçedeki *i* karşılığıdır. Diğer ünlülerin uzun şekillerinin olmasına karşılık bu ünlünün uzunu yoktur: *kĭzĭ* **"kişi"**, *ĭnek* "inek", *tĭs* **"diş"**.

o ve ö ünlüleri Geniş, yuvarlak ünlüler. Türkçe kökenli kelimelerin sadece ilk hecesinde bulunurlar. *o* kalın, *ö* ince ünlüdür:

on "on", *otıs* "otuz", *hozan* "tavşan", *pora* "boz".

köl "göl", *sös* "söz", *mökey-* "eğil-", *sögĭl-* "sökül-".

u ve ü ünlüleri Yuvarlak, dar ünlüler. U ünlüsü kalın, ü ünlüsü incedir:

uzun "uzun", *huzuruh* "kuyruk", *purun* "burun".

külük "yiğit", *kümüs* "gümüş", *pürge-* "ört-".

Türkçe kökenli kelimeler yazılırken *e* (ye), *ë* (yo), *я* (ya), *ю* (yu) harfleri yerine çoğunlukla *ŭe, ŭo, ŭa, ŭu* tercih edilir. Ancak alınma kelimelerde kelimenin aslına sadık kalınır.

Hakas Türkçesinde bulunan 17 ünlünün özellikleri aşağıda verilen tabloda görülmektedir.

			düz (irĭnni nimes)			**yuvarlak (irĭn)**		
	normal	**uzun**	**normal**	**uzun**	**normal**	**uzun**	**normal**	**uzun**
geniş (çalbah)	a	aa	e	ee	o	oo	ö	öö
dar (nĭske)	ı	ıı	i, ĭ	ii	u	uu	ü	üü
	kalın (tĭl soondağı)		**ince (tĭl alnındağı)**		**kalın (tĭl soondağı)**		**ince (tĭl alnındağı)**	

1.1. Kalınlık İncelik Uyumu

Hakas Türkçesinde bütün eklerin kalın ve ince şekilleri vardır. Bu sebeple kelimelerde kalınlık incelik uyumu sağlamdır. Ünlü ile biten bazı fiil şekillerinde, fiilin son ünlüsü *i*'ye dönüşür. Bu tür fiillerdeki ünlü uzun da olsa tek *i* harfi ile yazılır. Kelimenin bu ünlüden sonraki şeklinin kalın veya ince olmasını bu ünlü belirlemez. Bu ünlüden önceki kısım kalın ise kelime kalın ünlüler, ince ise ince ünlülerle devam eder. Bu tür yapılardan bazıları şunlardır:

Gelecek zaman eki: *oyna-* > *oynirbın* "oynayacağım", *uzu-* > *uzirbıs* "uyuyacağız, *tazı-* > *tazirzar* "taşıyacaksınız", *tĭ-* > *tirbĭn* "diyeceğim", *tĭ-* > *tirge* "demek".

Mastar eki: *oyna-* > *oynirğa* "oynamak", *çılı-* > *çılirğa* "ılımak", *uzu-* > *uzirğa* "uyumak".

-U zarf fiil ekinde: *oyna-* > *oyni* (*<oynayu), "oynaya, oynayarak", *kögle-* > *kögli* "şarkı söyleyerek", *uzu-* > *uzi* "uyuyarak".

1.2. Düzlük Yuvarlaklık Uyumu

Hakas Türkçesinde, eklerin yuvarlak ünlülü varyantları yoktur. Dolayısıyla Hakas Türkçesinde düzlük yuvarlaklık uyumu olduğu söylenemez: *sögĭncĭk* "küfürbaz", *sözĭr-* "sürüklemek", *töktĭr-* "döktürmek", *törtĭncĭ* "dördüncü".

Eskiden kalıplaşmış bazı eklerde yuvarlak ünlü bulunabilir: *küskü* "güz", *tüdün* "tütün, duman", *üstü* "üstü", *kündüs* "gündüz".

İlk heceden sonra *o* ve ve *ö* ünlüleri bulunmaz. *sigĭzon* < *sekiz on* "seksen", *çitĭon* < *yedi on* "yetmiş", *alton* < *altı on* "altmış" gibi bitişik kelimelerde bu kural görülmez, ayrıca *hıro* < *kırağı*, *pızo* < *buzağı* gibi sayıları az olan ve büzülme sonunda uyum dışı kalmış kelimeler de bu kurala uymazlar.

Hakas Türkçesinde bulunan -oh, -ök eki (ET'nin ok, ök kuvvetlendirme edatı) sadece bu varyantlarıyla bulunur ve uyuma girmez. Bu ekin geldiği kelime kısa ünlüyle bitiyorsa bu kısa ünlü düşer *kĭzĭ* > *kĭzĭ-ök* > *kĭzök* "insan gibi, insan da", *pala* > *pala-oh* > *paloh* "çocuk gibi, çocuk da"

Ancak kelime -ĭ, -ö, -o, veya uzun ünlülerinden biriyle bitiyorsa sondaki ünlü düşmez: *kĭzeeök* "kişiye de", *hırooh* "kırağı gibi", *minĭök* "beni de". Bu ek geldiği kelimeye "da" , "gibi" anlamlarını katar *parğanohtar* "onlar da gitmiş", *çörerök* "o da yürüyecek", *kiregöksiŋ* "sen de gereksin".

1.3. Ünlü Değişmeleri

Günümüz Hakas Türkçesinde, ET'ye göre, iki ünlüde kurallı değişme görülür. Bunlardan biri *kelimelerin ilk hecesinde* ET "e" sesinin Hakas Türkçesinde i'ye dönüşmesidir: *eb* > *ib* "ev", *sen* > *sin* "sen", *beg* > *pig* "bey", *keç-* > *kis-* "geç-", *kel-* > *kil-* "gel-", *semiz* > *simĭs* "semiz", *temir* > *timĭr* "demir".

Hakas Türkçesinde görülen bu ünlü değişikliği düzenli olmasına karşılık çok az kelime hem *i-* hem de *e-*'li şekilleriyle kullanılabilir. Bu daha çok Sagay ağzının bir özelliğidir: *im- ~ em-* "em-" *ig- ~ eg-*, "eğ-" *irincek ~ erincek* "erincek, üşenen"... Alınma kelimelerde bu değişiklik görülmez. Kelimeler kendi ünlülerini korurlar: *ekran, element, eskiz, epos...*

ET kelimelerin ilk hecesinde bulunan *e* ünlüsü *i* olurken; ET'nin bütün i ünlüleri de normal i ünlüsünden daha kısa ve dar ĭ ünlüsüne dönüşür: *iki* > *ĭkĭ*, *tişlig* > *tĭstĭg* "dişli", *inek* > *ĭnek*, *iç-* > *ĭs-* "iç-", *etlig* > *ittĭg* "etli", *kişi* > *kĭzĭ* "kişi".

Hakas Türkçesinde görülen bu ünlü değişikliği düzenlidir. Alınma kelimeler kendi ünlülerini korurlar: *iyul* "temmuz", *kapitalizm, metafizikà* "metafizik"...

Hakas Türkçesinde eklerin yuvarlak ünlülü varyantları yoktur. Bu sebepten ET'nin yuvarlak ünlülü bütün ekleri Hakas Türkçesinde düz varyantlıdır. Kalınlık incelik uyu-

muna göre; -ü- > -ĭ-, -u- > -ı- değişiklikleri olur: *köpük* > *köbĭk*, *künü* > *künĭ* "günü", *küldür-* > *küldĭr-* "güldür-", *açuk* > *azıh* "açık", *kolum* > *holım* "kolum", *yağmur* > *naŋmır* "yağmur".

Eklerde görülen bu ünlü değişmesi iki heceli tabanların ikinci hecesinin düzleşmesi şeklinde de görülür: *otuz* > *otıs* "otuz", *boyun* > *moyın* "boyun", *orun* > *orın* "orun", *bedük* > *pözĭk* "yüksek".

1.4. Ünlü Benzeşmeleri

Hakas Türkçesinde *k, h, g, ğ, ŋ*.. gibi ünsüzlerin iki ünlü arasında kalarak düşmesi sonunda yan yana gelen (ikizleşen) iki ünlü benzeşir. Bu benzeşme çoğunlukla *ilerleyicidir*: *ağıl* > *aal* "köy", *agır* > *aar* "ağır", *yangı* > *naa* "yeni", *sağıp* > *saap* "sağıp", *yaylağı* > *çaylaa* "yaylası".

Gerileyici ünlü benzeşmesi *geniş ünlünün dar ünlüyü kendisine benzeştirmesi* şeklinde görülür: *yazıga* > *çazaa* "yazıya, ovaya", *kişige* > *kĭzee* "kişiye", *tilküge* > *tülgee* "tilkiye".

1.5 Ünlü Türemesi

Sonu iki ünsüzle biten bazı kelimelerde bu iki ünsüz arasına ünlü girer: *alp* > *alıp* "alp", *kork-* > *horıh-* "kork-", *kırk-* > *hırıh-* "kırk-", *bars* > *parıs* "pars", *kırk* > *hırıh* "kırk".

2.Ünsüzler

Hakas Türkçesinde 24 ünsüz bulunur. Bu ünsüzler Hakas alfabesindeki sırasıyla; *b, v, g, ğ, d, j, z, y, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, t, f, h, ts, ç, c, ş, şç* şeklindedir. Bunlardan *v, j, f, ts, ş, şç* sesleri alınma kelimelerde (çoğunlukla Rusçadan) görülür.

Ünsüzler kendi içlerinde çıkış noktalarına göre bazı gruplara ayrılırlar.

Dudak ünsüzleri : *b, p, m* (çift dudak); *v, f* (diş dudak)
Dil ucu ünsüzleri : *d, t, n, s, ş, ts, ç, c z, j, şç, l, r*
Dil ortası ünsüzü : *y*
Dil arkası ünsüzleri : *g, ğ, k, h, ŋ*

Ünsüzler tonlu tonsuz oluşlarına göre de iki gruba ayrılır.

Tonlu ünsüzler : *b, v, g, ğ, d, j, z, l, m, n, ŋ, r, c*
Tonsuz ünsüzler : *k ,p, s, t, f, h, ts, ç, ş, şç*
Akıcı ünsüzler : *m, n, ŋ, l, r, y*

p-b, k-g, s-z, t-d, h-ğ ünsüzleri birbirlerinin tonlu tonsuz şekilleridir. Bu ünsüzlerden biriyle biten kelime tonlu ek aldığında tonlulaşmayla tonlu şekline dönüşür *sap* > *sabı*, *könek* > *könegĭ* "kovası"

Hakas Türkçesinde ünsüzlerin kullanımıyla ilgili bazı kurallar mevcuttur. Bu kuralların başlıcalarını şu şekilde sıralayabiliriz.

b, d, z, c ünsüzleri kelimenin başında ve sonunda bulunmaz.

g ünsüzü ince sıradan kelimelerde, *ğ* ünsüzü kalın sıradan kelimelerde bulunur. Her iki ünsüz de kelime başında bulunmaz.

Hakas Türkçesinde *k* ünsüzü ince sıradan kelimelerde, *h* ünsüzü ise kalın sıradan kelimelerde bulunur.

ç ünsüzü ağızlarda bulunmasına karşılık, yazı dilinde, kelime sonunda bulunmaz.

g, ğ, ñ sesleri kelime sonundayken, kelime ünlüyle başlayan bir ek alırsa, iki ünlü arasında kalan bu ünsüzler düşer ve kelimede ünlü uzaması görülür.

Kelime sonunda bulunan *-k* (ince), *-h* sesleri iki ünlü arasında *-g-, -ğ-* ünsüzlerine dönüştükten sonra bazen düşer.

v, j, f, ts, şç, ş ünsüzleri Türkçe kökenli kelimelerde bulunmaz. Çok eskiden Rusçadan Hakasçaya girmiş kelimelerde bu ünsüzlerden biri varsa Hakas Türkçesi en azından konuşma dilinde, bu sesleri kendi seslerine dönüştürmüştür: *vagon > pagon, fabrika > pabrika*

y ünsüzü diğerlerinden farklı olarak yarı ünlüdür. Yazılışında da diğer ünsüzlerden farklılık gösterir.

Hakas Türkçesindeki ünsüzlerin genel özelliklerini şöyle bir tabloyla gösterebiliriz:

		çıkış yeri						
				dil ucu			**dil arkası**	
çıkış şekli		**çift dudak**	**diş dudak**	**diş**	**ön damak**	**dil ortası/yan**	**dilin arkası**	**dilin en arkası**
süreksiz	tonlu	b		d	c		g	
	tonsuz	p		t	ç		k	
sızıcı	tonlu		v	z	j	y		ğ
	tonsuz		f	s	ş			h
	geniz	m		n				ň
akıcı	yan			l				
	titrek				r			

2.1 Ünsüz Değişmeleri

2.1.1 b- > p- . ET' nin kelime başı *b-* ünsüzleri Hakas Türkçesinde çoğunlukla *p-* 'dir. (Bazı örnekler m-li) Bu durum kelime başında ünsüz tonsuzlaşması olarak karşımıza çıkmaktadır : *başka > pasha, biz > pis, beş > pïs, bir > pïr, bay > pay, bağır > paar, bala > pala, bağla- > palğa-.*

2.1.2. b- > m- . b- > p- değişmesine göre daha az karşımıza çıkan b- > m- değişikliğine gerileyici ünsüz benzeşmesinin sebep olduğu anlaşılmaktadır : *ben/men > min, boyun > moyın, boynuz > müüs, bunu > munı, bin- > mün-, bolat > molat, bunca > mınca, bayıl- > mayıl-* "yorul-".

2.1.3.1. k- > h-. Hak. kalın sıradan kelimelere k- (ka) sesi bulunmaz. ET'nin bu kalın k sesiyle başlayan kelimeleri Hakas Türkçesinde h- (ha) sesiyle başlar : *kak- > hah-, kal- > hal-, kaburga > habırğa, karak > harah, kar > har, kaz- > has-, kayna- > hayna-, kulak > hulah, kapış- > habıs-, kız > hıs, kır- > hır-, kuş > hus.*

Alınma kelimelerde k (ka) korunur: *kaban, kakao, karavan, kamera, kanton.*

2.1.3.2. -k- > -h-. *Başka > pasha, akça > ahça, aksak > ahsah, okşaş > oshas*

2.1.3.3. -k > -h. *Artık > artıh, ak > ah, açuk > açıh, balık > palıh, ok > uh, tabak > tabah.*

2.1.3.4. -k- > (-h- >) -ğ-. *Uyku > uyğu, sakal > sağal, arka > arğa.*

2.1.4.1 y- > ç- . ET'nin kelime başı y- ünsüzleri Hak. Türkçesinde çoğunlukla ç- olmuştur (bazan n-'dir) *yağ- > çağ-, yar > çar, yar- > çar-, yargı > çarğı, yarış > çarış, yorıga > çorğa, yurt > çurt, yığ- > çığ-, yıl > çıl.*

2.1.4.2. y- > n- ET'nin kelime başı y- ünsüzleri azımsanmayacak oranda n-'ye dönüşmüştür. Örneklerden anlaşıldığı kadarıyla bu durum gerileyici ünsüz benzeşmesiyle ortaya çıkmaktadır: *yangı > naa, yangak > naah, yagmur > naŋmır, yen > nin, yumşat- > nımzat-, yumurtka > nımırha, yumuş > nımıs.*

2.1.5.1. ç- > s-. *çak- > sah-, çap- > sap-, çöz- > sis-, çöm- > som-, çın > sın, çöp > söp.*

2.1.5.2 -ç > -s. *aç- > as-, agaç > ağas, aç > as.*

2.1.6. -ş > -s . Hak. Türkçesinde alınma kelimeler ve birkaç taklidî kelime dışında ş ünsüzü bulunmaz. ET'nin ş ünsüzleri Hak. Türkçesinde kelime başı ve sonunda s, kelime içinde tonlular yanında z, tonsuzlar yanında yine s ünsüzüyle karşılanır: *kuş > hus, adaş > adas, alkış > alğıs, aldanış > aldanıs, baş > pas, şiş- > sis-, bölüş- > pölis-.*

ş > (s >) z *koşul- > hos- > hozıl-, tüş > tüs > tüzi, tüş- > tüs- > tüzerge.*

2.1.7. -z > -s. Hak. Türkçesinde kelime sonunda -z sesi bulunmadığından ET'nin kelime sonu -z ünsüzleri Hak. Türkçesinde -s olmuştur: *söz > sös, kımız > hımıs, semiz > semis, kaz > has, kız > hıs, biz > pis, otuz > otıs, kaz- > has-.*

Aslı ç olan fakat Hakas Türkçesinde s'ye dönüşmüş şekiller iki ünlü arasında tonlulaşarak z olur. ç > s > z *üç > üs > üzölen* "üçü birlikte", *uç- > us- > uzur-* "uçur-".

2.1.8. -d- > -z-. Türk lehçelerini sınıflandırmada ölçütlerden biri olarak görülen ET'nin -d- sesleri Hak. Türkçesinde -z- olmuştur. Bu yüzden sınıflamalarda Hakas Türkçesine "z" dili (lehçesi, şivesi) denmektedir. Bu z sesleri Hak. Türkçesinde kelime sonunda ve tonsuz ünsüz yanında z bulunmadığından s olmuştur. Ancak bu kelimeler de tonluyla başlayan ek aldığında s > z olur: *adak > azah* "ayak", *adır > azır* "ayrım", *adırıl- > azırıl-* "ayrıl-", *bedük > pözik* "yüksek", *ked- > kis-* "giy-", *tod- > tos-*"doy-", *adgır > ashır* "aygır".

2.1.9.1. -l- > -n-. Sonu -n, -m, -ŋ ünsüzleriyle biten kelimeler l ile başlayan ek aldıklarında l ünsüzü gerileyici ünsüz benzeşmesiyle n ünsüzüne dönüşür *aŋ-la- > aŋ-na-* "avlamak", *akın-lığ > ağın-nığ, alım-la- > alım-na-, ayran-lıg > ayran-nığ.*

2.1.9.2. -l- > -t-. Sonu tonsuz ünsüzle biten kelimeler *l* ünsüzüyle başlayan bir ek aldıklarında bu l ünsüzü gerileyici ünsüz benzeşmesiyle t ünsüzüne dönüşür: *süt-lüg > süt-tig, artık-la- > artık-ta-, adak-lan- > azah-tan-* "yürümeye başlamak", *kap-la- > hap-ta-* "çuvala koymak", *ak-la- > ah-ta-, soguk-lan- > sooh-tan-.*

3.1. Ünsüz Düşmesi

3.1.1-ng- > ø *Yangı > naa* "yeni", *yangak > naah* "yanak".

3.1.2 -g- > ø. *ağıl > aal, ağır > aar, oğul > ool, sağıp > saap, yuğıp > çuup, yaylağı > çaylaa, bugün > püün.*

III. ŞEKİL BİLGİSİ

1. YAPIM EKLERİ

1.1. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ (İİYE)

1.1.1. -cı, -cĭ, -çı, -çĭ

Meslek ve uğraşma isimleri yapar. İşlek yapım eklerinden biridir. *çaa-cı* "savaşçı", *hığırığ-cı* "okuyucu", *mal-cı*, *sadığ-cı* "satıcı", *im-cĭ* "doktor", *terben-cĭ* "değirmenci", *palıh-çı* "balıkçı", *us-çı* "usta, mahir", *ip-çĭ* "kadın".

1.1.2. -cah, -cek, -ıcah, -ĭcek

İşlek yapım eklerinden biridir. Ekin ünsüzle başlayan şekilleri ünlüyle biten isim tabanlarına, ünlüyle başlayan şekilleri ise ünsüzle biten tabanlara gelir. Ek küçültme isimleri yapar: *kniga-cah* "kitapçık", *tura-cah* "evcik", *pala-cah* "çocukcağız", *kĭzĭ-cek* "insancık", *har-ıcah* "karcık", *çĭl-ĭcek* "rüzgârcık".

1.1.3. -lığ, lĭg, -nığ, -nĭg, -tığ, tĭg

İşlek eklerden biridir. Ekin, kalınlık incelik uyumuna göre; l'li varyantları ğ, l, r, y ünsüzleri ve ünlülerden sonra, n'li varyantları m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra, t'li varyantları tonsuz ünsüzlerden sonra gelir. Ek isimlerden sıfat yapar *nanmır-lığ* "yağmurlu", *har-lığ* "karlı", *çil-lĭg* "yelli, rüzgârlı", *küs-tĭg* "güçlü", *at-tığ* "atlı", *süt-tĭg* "sütlü", *tonnığ* "paltolu", *ün-nĭg* "sesli", *öŋ-nĭg* "renkli", *şkola-lığ* "okullu", *maşina-lığ* "arabalı".

1.1.4. -das, -des, -tas, -tes

İşlek değildir: *harın-das* "kardeş", *arğıs-tas* "arkadaş", *pĭlek-tes* "bileklik, bilezik".

1.1.5. -ah, -ek

Küçültme isimleri yapar: *aday-ah* "köpekçik", *saray-ah* " kümesçik", *Andrey-ek* "Andreycik".

1.1.6. -tıh, -tĭk

İşlek olmayan eklerden biridir. *Pas-tıh* "müdür", *tıs-tıh* "sakin, huzurlu", *tös-tĭk* "kök", *kös-tĭk* "ayna".

1.1.7. -ar, -er, -lar, -ler

Üleştirme sayı sıfatları yapar. Kalınlık incelik uyumuna göre ekin -ar, -er varyantları ünsüzle biten tabanlara, -lar, -ler varyantları ünlüyle biten tabanlara gelir. *pĭr-er* "birer", *toğız-ar* "dokuzar", *on-ar* "onar", *ilĭg-er* "ellişer", *altı-lar* "altışar", *çitĭ-ler* "yedişer".

1.1.8. -olaŋ, -öleŋ

Sayılara gelerek birlikte, o sayıca anlamlarını verir. *ĭköleŋ* "ikisi birlikte", *törtöleŋ* "dördü birlikte", *sigĭzöleŋ* "sekizi birlikte", *pĭs törtöleŋ kildĭbĭs* "biz dört kişi birlikte geldik", *pĭs üzöleŋmĭs* "biz üç kişiyiz, üçümüz birlikteyiz". Örneklerden de anlaşıldığı gibi ek ünlüyle biten bir kelimeye geldiğinde kelimenin son ünlüsü düşmektedir:(*ĭköleŋ, altolaŋ*).

1.1.9. -hı, -kĭ, -ğı, -gĭ

Bağlandığı isme ait olmayı gösterir. Aitlik ekidir. *purun-ğı* "önceki, eski", *püül-gĭ* "bu yılki", *püüngĭ* "bu günkü", *pıltır-ğı* "geçen yılki", *kicee-gĭ* "dünkü", *sağam-ğı* "şimdiki". Ek mevsim adlarında kalıplaşmıştır: *ças-hı* "ilkbahar", *çay-ğı* "yaz", *hıs-hı* "kış".

1.2. FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ (FİYE)

1.2.1. -hı, -kĭ, -ğı, -gĭ

Daha çok alet adı yaparlar. *çarıt-hı* "aydınlık, ışık", *sap-hı* "tırpan, orak", *kis-kĭ* "keski", *sürt-kĭ* "merhem, macun", *is-kĭ* "kürek", *çar-ğı* "yargı", *sĭbĭr-gĭ* "süpürge".

1.2.2. -h, -k, -ıh, -ĭk

Ünsüzle biten isim tabanları yardımcı ünlülü varyantları alırlar. Hakas Türkçesinin işlek olan FİYE'lerinden biridir: *hara-h* "göz", *çarı-h* "parlak", *ıra-h* "uzak", *töze-k* "döşek", *izĭrĭ-k* "esrik", *art-ıh* "artık", *hon-ıh* "hayat, yaşam", *azır-ıh* "su ayrımı, dere", *çar-ıh* "yarık", *aç-ıh* "açık", *tiz-ĭk* "deşik, delik".

1.2.3. -s, -ıs, -ĭs

Ekin -s varyantı ünlüyle biten fiil tabanlarına, diğer varyantları ise ünsüzle biten tabanlara kalınlık incelik uyumuna göre gelir. Hakas Türkçesinin fiil isimlerindendir ve işlektir: *çurta-s* "yaşayış, hayat", *ılğa-s* "ağlayış", *sağın-ıs* "sakınış, düşünüş", *hıshır-ıs* "çağırış, çağırma", *at-ıs* "atış, ateş etme", *soğ-ıs* "vuruş", *külĭn-ĭs* "gülünüş", *pĭl-ĭs* "biliş", *pĭrĭg-ĭs* "birikiş".

1.2.4. -m, -ım, -ĭm

Ekin -m varyantı ünlüyle biten tabanlara, diğer varyantlar kalınlık incelik uyumuna göre ünsüzle biten tabanlara gelir. Hakas Türkçesinin işlek eklerinden biridir: *alta-m* "adım", *oorta-m* "bir avurt, bir yudum", *çar-ım* "yarım", *poom* < *poğ-ım* "boğum", *tĭl-ĭm* "dilim", *öl-ĭm* "ölüm", *tür-ĭm* "dürüm".

1.2.5. -ğ, -g, -ığ, -ĭg

Ünlüyle biten tabanlara ek yardımcı ünlü almadan gelir. İşlek eklerden biridir: *açı-ğ* "acı", *arı-ğ* "temiz", *huru-ğ* "kuru", *çılı-ğ* "ılık", *sad-ığ* "satı, satış", *çad-ığ* "yatı, yatış", *tab-ığ* "seçme, seçiş", *ĭd-ĭg* "yapma, etme", *ĭskĭr-ĭg* "duyuru".

1.2.6. -cı, -cĭ, -çı, -çĭ

İşlek eklerden biridir. *malğat-çı* "kaprisli", *aralas-çı* "katılımcı, iştirak eden", *ĭstes-çĭ* "sorgu hakimi", *ügret-çĭ* "öğretmen", *ügren-cĭ* "öğrenci", *isten-cĭ* "çalışkan", *tügen-cĭ* "sonuncu".

1.2.7. -hıs, -kĭs, -ğıs, -gĭs

Daha çok alet isimleri yapar. *çap-hıs* "örtü, kapak", *pas-hıs* "merdiven", *öt-kĭs* "delik, geçecek yer", *kis-kĭs* "keski", *hır-gıs* "kesme aleti", *ĭl-gĭs* "askı". Ekin bazı kelimelerde -g, -ğ ünsüzü düşer ve ünlü benzeşmesi olur: *köze-g-ĭs* > *közöös* "maşa", *külĭksĭre-g- ĭs* > *külĭksĭröös* "övüngen".

1.2.8. -hın, -kĭn, -ğın, -gĭn

Ekler kalınlık incelik ve tonluluk tonsuzluk uyumlarına göre gelir: *tas-hın* "taşkın", *süs-kĭn* "serseri, avare", *çay-ğın* "yayılmış, yayma", *sür-gĭn* "sürek, takip".

1.2.9. -cah, -cek, -çah, -çek

Ek kalınlık incelik ve tonluluk tonsuzluk uyumları gösterir: *poon-cah* "düğüm", *tarın-cah* "sinirli", *kür-cek* "kürek", *undut-çah* "unutkan", *tut-çah* "nöbet".

1.2.10 -ba, -be, -ma, -me, -pa, -pe

Ekin, kalınlık incelik uyumlarına göre, -ba, -be varyantları ünlüler ve ğ, g, r, l ünsüzlerinden sonra; -ma, -me varyantları m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra; -pa, -pe varyantları tonsuz ünsüzlerden sonra gelir: *çar-ba* "yarma (buğdaydan)", *sözĭr-be* "sürütme, set", *hıy-ma* "kıyma", *ağıs-pa* "balık ağı", *kirt-pe* "kertme".

1.2.11. -mah, -mek, -pah, -pek

Ek kalınlık incelik ve tonluluk tonsuzluk uyumları gösterir. İşlek değildir: *sıda-mah* "sebat etme, kendine hâkim olma", *oy-mah* "oyuk, çukur, kuyu", *as-pah* "aşıt, geçit".

1.2.12. -ndı, -ndĭ, -ındı, -ĭndĭ

Kalınlık incelik uyumuna göre, ünlüyle biten tabanlara ünsüzle başlayan şekiller gelir: *azıra-ndı* "besleme, beslenen", *tasta-ndı* "atık, çöp", *hıpla-ndı* "kesinti", *kiskile-ndĭ* "kesinti, kırpıntı", *çır-ındı* "büzgü", *kir-ĭndĭ* "girinti, parça", *kiz-ĭndĭ* "kesinti".

1.2.13. -ın, -ĭn

Ek kalınlık incelik uyumu gösterir: *çad-ın* "yatma", *çın<çığın* "yığın", *sab-ın* "ot biçme zamanı", *ağ-ın* "akın".

1.2.14. -an, -en

uh-an "akıl", *çaya-an* "yaratan", *süg-en* "çöten, kirtil".

1.2.15. -cıh

İşlek olmayan bir ektir: *hon-cıh* "komşu", *çar-cıh* "kesinti, kırpıntı", *oor-cıh* "iğ".

1.2.16. -bıh, -bĭk

hır-bıh "kar taneciği", *ĭl-bĭk* "düğme".

1.2.17. -hah, -kek

talas-hah "kavgacı", *kilĭs-kek* "yararlı, elverişli".

1.2.18. -aaçı, -eeçĭ, -açı, -eçĭ

Uzun ünlülü varyantlar ünsüzle biten tabanlara, kısa ünlülü varyantlar ünlüyle biten tabanlara kalınlık incelik uyumuna göre gelir. Daha çok meyletmek, benzemek anlamlarında sıfatlar yapar: *ağır-aaçı* "hastalık meyillisi", *ahtan-aaçı* "aklanan, suçsuz", *idĭn-eeçĭ* "gayretli", *izĭl-eeçĭ* "çabuk eriyen", *ĭz-eeçĭ* "içen, ayyaş", *ibĭr-eeçĭ* "çevreci", *araçılaaçı* "savunucu, müdafi", *ılğaaçı* "ağlamaklı, ağlama meyillisi".

1.3. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ (İFYE)

1.3.1 -a-, -e-

İşlek yapım eklerindendir. İşlev açısından -la-, -le- ekiyle paraleldir. Çoğu zaman geçişli fiiller yapmakla beraber, geçissiz fiiller de yapabilir: *ad-a-* "ad vermek, ad koymak", *amır-a-* "yatışmak, sakinleşmek, avunmak", *amz-a-* "tadına bakmak", *pĭz-e-* "bilemek, sivriltmek", *tĭl-e-* "1. aramak 2. dilemek, istemek", *töz-e-* "döşemek, sermek", *tüz-e-* "düş görmek", *ın-a-* "onamak, mutabakat göstermek", *purn-a-* "öne geçmek, birinci gelmek", *oyn-a-* "oynamak", *san-a-* "sayı saymak", *çaz-a-* "yaşamak", *çurt-a-* "yaşamak", *in-e-* "işaretlemek", *od-a-* "zararlı otları ayıklamak", *ört-e-* "yakmak", *sarn-a-* "şarkı söylemek", *üt-e-* "burguyla delmek". Bu eki alan bazı fiiller kendisinden sonra gelen dönüşlülük ekiyle birlikte kullanılır: *uz-an-* "ustalaşmak".

1.3.2. -al-, -el-, -l-

İşlek olmayan eklerden biridir. Olma ifade eden fiiller türetir: *hır-al-* "kırlaşmak", *hara-l-* "kararmak", *sarğ-al-* "sararmak".

1.3.3 -ar-, -er-, -r-

Ünlüyle biten isimlere ekin -r, ünsüzle bitenlere, kalınlık incelik uyumuna göre, -ar-, -er- varyantları gelir. Daha çok, *renk adlarından olma ifade eden* fiiller türetir. Z.Korkmaz, bu ekin er- (olmak) fiilinden geldiğini yazar (TDÜA I 168-178).

ağ-ar- "ağarmak", *kög-er-* "gövermek, yeşillenmek", *taz-ar-* "tepesi açılmak; kelleşmek", *çaz-ar-* "yeşermek, gövermek", *hız-ar-* "kızarmak, kırmızılaşmak", *huba-r-* "rengi solmak, sararmak".

1.3.4. -ay-, -ey-, -y-

Ek, ünlülerden sonra doğrudan -y-, ünsüzlerden sonra kalınlık incelik uyumuna göre -ay-, -ey- şeklinde gelir. Yaygın bir kullanımı olan bu ekle yapılan fiillerin, kökünü tespit etmek oldukça güçtür. Daha çok sıfatlardan fiiller türeten ekten önce, sıfatın -n, ŋ, -g ünsüzlerinin düştüğü görülür.

ET -d-,-ad-,-ed- İFYE'nden gelen ek; *olmak, bir şekle girmek, bir tarafa meyletmek* anlamlarında geçişsiz fiiller türetir. A.V.Gabain ek hakkında " -t- yaptırma eki ile -a- İFYE'nden meydana gelen -at- ile karıştırmamak gerekir."(ETG 48) diyor.

mökey- "eğilmek, baş eğmek, kamburlaşmak" *kölbey-* "dimdik yürümek", *alçay-* "bacaklarını açarak biçimsizce oturmak", *poğda-y-* "çalım satmak, gururlanmak" , *top-ay-, torbay-* "öne çıkmak, dimdik durmak".

1.3.5. -ğar-, -ger-, -har-, -ker-

Kalınlık-incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumları görülür. Yapma ifade eden geçişli fiiller türetir. *ot-har-* "otlatmak", *in-ker-* "astar dikmek, kıvırmak".

1.3.6. -ğır-, -gĭr-, -ğur-, -gür-, -hır-, -kĭr-, -hur-, -kür-

Kökü tam belirlenemeyen yansıma isimlere gelir ve yansıma sesi çıkarmak, bağırmak, çağırmak anlamlarında fiiller türetir. Tonluluk-tonsuzluk , kalınlık-incelik uyumları görülür. T.Tekin Moğolca *-kira* ve Türkçe *-gır* ekini karşılaştırdığı makalesinde bu

ekin *kı-* fiilinden geldiğini yazar.(MK bakır- =bağırmak<bakıra-<*barkıra- Mo. barkira- =bağırmak <*barkı-<bar kı-) (SAEV 507).

pür-gür- "püskürtmek", *ha-hır-* "balgam çıkarmak", *ki-gĭr-* "geğirmek", *tü-kür-* "tükürmek", *üs-kür-* "hırıldamak". Seslenme, çağırma, bağırma ifade eden şu fiillerde; *-gır-, -gir-* İFYE'nin varlığı muhtemeldir. Ancak, -r-'den önceki ismin kullanımı belirgin olduğundan -r'yi ayrı bir İFYE olarak da düşünebiliriz: *ayğı-r-* "bağırmak" (*ayğı* bağırış), *hıshı-r-* "bağırmak" (**hıshı** bağırış), *hığı-r-* "çağırmak", *sığı-r-* "ıslık çalmak", *halca-r-* "öfkelenmek" (**halca** öfkeli.)

1.3.7. -ı-, -i-,

İşlev açısından -a-,-e- ekleriyle birlikte düşünülebilecek bu ek; ya kendisinden önceki ismin son ünsüzünün daraltıcı özelliğinden veya bir önceki ünlüyle benzeştiği zaman kullanılır. İşlek değildir: *aar-ı-n-* "ağrımak, kendini kötü hissetmek" (*aar* ağır), *pay-ı-* "zenginleşmek", *sağ-ı-* "ümit bağlamak, beklemek", *sığ-ı-* "ıslanmak, nemlenmek".

1.3.8. -ıra-, -ire-, -ura-, -üre-, -ra-, -re-

Çoğunlukla yansıma kelimelere gelerek geçişsiz fiiller yapan bu eklerden önceki kelime kökünü tespit etmek oldukça güçtür. Bu ek sadece yansımalara değil anlamlı isimlere gelerek -ar-, -er- eklerinin işleviyle benzer bir yapıda, "olmak" anlamına gelen fiiller de türetir: *çaltıra-* "parıldamak", *çıltıra-* "ışıldamak, parıldamak", *çımıra-* "pırıldamak, ışıldamak", *hıc-ıra-* "çatırdamak, kütürdemek", *hısha-ra-* "kısalmak", *hoğd-ıra-* "gürlemek, gürüldemek", *hoŋ-ra-* "çınlamak, tınlamak", *ılbıra-* "lapa lapa olmak, çürümek", *künüre-* "gürültü çıkarmak", *ma-ra-* "melemek", *nız-ıra-* "gürüldemek", *pıd-ıra-* "gevezelik etmek, fazla konuşmak", *tımo-ra-* "nezle olmak", *tuma-ra-, tunara-* "uyuklamak".

Aslında Hakas Türkçesini inceleyen gramer kitaplarında *-ar-, -er-, -r-, -ra-, -re-, -ıra-, -ire-, -ura-, -üre-* ekleri birbirlerinin uzantıları olarak görülür ve birlikte incelenir. Bizim işlev açısından iki grupta ele aldığımız bu ekler, olma ifade eden geçişsiz fiiller yapmaları açısından ortaktırlar.

1.3.9. -ırha-, -ĭrke-, -ürke-

Ek; övünmek, gibi görünmek, gibi olmak anlamlarında fiiller türetir. Kalınlık-incelik uyumu gösterir: *aç-ırha-* "aç gözlülük etmek", *çoy-ırha-* "yaltaklanmak", *küç-ürke-* "kendini güçlü görmek", *pay-orha-* "gururlanmak" (ekte uyumsuzluk var! *pay* zengin), *ĭz-ĭrgen-* "sıcaklık hissetmek". (Burada ek dönüşlülük ekiyle birlikte kullanılmıştır.)

1.3.10. -la-, -le-, -na-, -ne-, -ta-, -te-

Hakas Türkçesinde *-m, -n, -ŋ* ünsüzlerinden sonra eklerin *-na-, -ne-; -g-,-l ,-r-,-y-* ünsüzleri ve ünlülerden sonra *-la-, -le-*; tonsuzlardan sonra *-ta-, -te-* varyantları getirilir. Ekler kalınlık-incelik uyumu gösterir.

Hemen her türlü isimden fiiller türeten bu ek çok işlektir. Bu fiiller yapma veya olma ifade ettiklerinden geçişli veya geçişsiz olabilirler. Pek çok anlamda fiiller türeten ekin bazı işlevlerini şu şekilde gruplandırabiliriz.

Bir yere, bir şey için, bir şeyle, bir şekilde gitmek: *aal-la-* "misafir olmak", *alçaŋ-na-* "salınarak gitmek", *ara-la-* "arasından gitmek", *hır-la-* "kıra gitmek", *tayga-la-* "ormana gitmek".

Bir şey avlamayı ifade eder: *aŋ-na-* "avlamak", *palıh-ta-* "balık avlamak", *hus-ta-* "kuş avlamak", *kiik-te-* "geyik avlamak".

Yemeyi veya içmeyi ifade eder: *arağa-la-* "içki içmek", *tamah-ta-* "yemek yemek".

Bir şey toplamak: *çistek-te-* "yemiş toplamak", *halba-la-* "kuş kirazı toplamak", *miske-le-* "mantar toplamak".

Yansıma veya ses çıkarma anlamlarında isim köklerine gelerek fiiller yapar: *hır-la-* "hırıldamak", *hoo-la-* "hışırdamak", *küü-le-* "uğuldamak".

Bir dilde konuşmayı ifade eder: *Hakas-ta-* "Hakasça konuşmak", *Orıs-ta-* "Rusça konuşmak", *Mool-la-* "Moğolca konuşmak", *Tuva-la-* "Tuvaca konuşmak".

Bu ek sıfatlardan da fiiller yapar: *arığ-la-* "temizlemek", *niik-te-* "hafiflemek".

Bu fiillerin dönüşlülük ve müşareket ekleriyle genişlemiş şekillerinin de yaygın bir kullanımı vardır. Bu fiillerin etimolojik olarak izahı belirgin olsa da, -la- ekiyle tek başlarına kullanımları yoktur veya kullanımı olsa bile anlamı farklıdır. Bu yüzden bu eklerin ayrıca incelenmesinin uygun olacağını düşündük.

1.3.11. -lan-, -len-, -nan-, -nen-, -tan-, -ten-

Eklerin fonetik özellikleri -la- (ve varyantları) eki gibidir. İşlev, ekin -n- sesince belirlendiğinden, bu ek olma ifade eden geçişsiz fiiller yapar: *altan-* "ata binmek", *arğıstan-* "arkadaş olmak", *azah-tan-* "yürümeye başlamak", *çohır-lan-* "alacalanmak", *hanat-tan-* "kanatlanmak", *harashı-lan-* "kararmak", *horba-lan-* "filizlenmek", *köbïk-ten-* "köpüklenmek", *kür-len-* "bağırmak", *nağı-lan-* "yankılanmak", *nımı-lan-* "homurdanmak", *orın-nan-* "yerleşmek", *ökpe-len-* "öfkelenmek", *pür-len-* "yapraklanmak", *töl-len-* "döllenmek", *tük-ten-* "tüylenmek".

1.3.12. -las-, -les-, -nas-, -nes-, -tas-, -tes-

Bu ekin -la- İFYE ve -s- müşareket ekinden ortaya çıktığı açıktır. Ancak buraya aldığımız fiiller -la- ekleriyle kullanımı olmayan, ancak müşareket ekleriyle kullanılabilenlerdir. Bu sebepten anlamı etkileyen -s- ekidir:

anımcoh-tas- "vedalaşmak", *arğıs-tas-* "arkadaş olmak", *azah-tas-* "iki kişi bacaklarını birleştirerek uyumak", *marığ-las-* "yarışmak; bahse tutuşmak", *milces-tes-* "rast gelmek", *mindï-les-* "selamlaşmak", *nancı-las-* "arkadaş olmak".

1.3.13. -sa-, -se-

İstemek anlamına gelen fiiller türetir: *kirek-se-* "ihtiyaç duymak", *suh-sa-* "susamak", *paarsa-/parsa-/marsa-* "sevgi göstermek, okşamak".

1.3.14. -zı-, -z ï -, -sı-, -s ï -

İsim köküne *benzemek, gibi görünmek, öyle olmak* anlamlarında fiiller türeten eke, sadece altı örnekte rastlanmıştır. Bu fiiller olma ifade ederler ve geçişsizdirler. Z.Korkmaz, bu ekin sı- fiilinden ekleşmiş olabileceğini belirtmektedir (TDÜA I 194).

aar-zı- "1. yorgunluk duymak 2. yatmak istemek" *çürek-sĭ-* "cesarete gelmek", *han-zı-* "kötü kokmak, et bozulmak", *puh-sı-* "bozulmak, kötü kokmak", *sır-sı-* "et bozulmak, kokmak", *ular-sı-* "yorgunluk duymak".

1.3.15. -zın-, zĭn-, -sın-, -sĭn-

Ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra ekin -z'li, tonsuz ünsüzlerden sonra -s'li varyantları gelir. Kalınlık-incelik uyumu görülür.

Aslında birleşik bir yapısı olan ek -sı- İFYE ve -n- dönüşlülük ekinin kaynaşmasından ortaya çıkmıştır. *Benzerlik, gibilik, istemek* anlamlarında fiiller türetir: *aar-sın-* "1. ağır olduğunu düşünmek. 2. sıkılmak", *çar-sın-* "tiksinmek, nefret etmek", *çoh-sın-* "yokluğunu çekmek, hasret duymak", *çöp-sĭn-* "hayret etmek, şaşmak", *harah-sın-* "uzaklara bakınmak", *hom-zın-* "acı duymak, üzüntü çekmek", *ırah-sın-* "kendine uzak saymak; çekinmek", *tĭm-zĭn-* "diyar diyar dolaşmak, amaçsız gezmek".

1.3.16. -sıra-, -zıra-

Bu ekle yapılan fiiller geçissizdir. *Meyletmek, gibi olmak, benzemek* anlamlarında fiiller türetir. Bazı fiiller *istemek* anlamını ifade eder. Anlam benzerliğine bakarak bu ekin -sı- İFYE'nin genişlemiş şekli olduğu düşünülebilir. Ekin fonetik özellikleri -sı- İFYE ile benzerlik gösterir: *maŋ-zıra-* "acele etmek", *sağısıra-* "aklına gelmek, düşünmek".

1.4. FİİLDEN FİİL YEPMA EKLERİ (FFYE)

1.4.1. Müşareket (İşteşlik) Eki (Polızığlığ zaloğ) -s-, -ıs-, -ĭs-

Ünlülerden sonra doğrudan gelen ek, ünsüzlerden sonra yardımcı ünlü alır. Hakas Türkçesinde bu ünlülerin sadece düz şekilleri vardır ve kalınlık-incelik uyumu gösterirler: *aarla-s-* "karşılıklı saygı göstermek", *abıla-s-* "saldırışmak", *ada-s-* "birbirine ad takmak", *ağar-ıs-* "ağarışmak", *arala-s-* "karışmak, katışmak", *çoohta-s-* "konuşmak", *hab-ıs-* "ateş tutuşmak", *hır-ıs-* "ağız kavgası etmek", *hucahta-s-* "kucaklaşmak", *id-ĭs-* "edişmek", *izenne-s-* "selamlaşmak".

Bu eki alan kelimeye ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde -s- > -z- tonlulaşması olur: *tartıs-arğa* > *tartızarğa* "çekişmek", *körĭs-erge* > *körĭzerge* "görüşmek", *izennes-erge* > *izennezerge* "selamlaşmak".

1.4.2. Dönüşlülük Eki (Aylanıstığ zalog) -n-, -ın-, -ĭn-

Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle bitenlere yardımcı ünlüyle getirilir. Bu yardımcı ünlüler kalınlık-incelik uyumuna uyar.

aarı-n- "utanmak", *açı-n-* "acınmak", *çaps-ın-* "yapışmak", *çaz-ın-* "saklanmak, gizlenmek", *çid-ĭn-* "yardımla gitmek, itinmek", *çuu-n-* "yıkanmak", *hıl-ın-* "yapılmak", *moo-n-* "kendini asmak", *tarı-n-* "kızmak, öfkelenmek", *taya-n-* "dayanmak", *teb-ĭn-* "tepinmek", *tir-ĭn-* "hazırlanmak".

1.4.3. Pasiflik / Meçhullük Eki (İledĭstĭg Zalog) -l-, -ıl-, -ĭl-

Ek; ünlülerden sonra doğrudan, ünsüzlerden sonra ise yardımcı ünlüyle getirilir. Yardımcı ünlülerin sadece düz şekilleri vardır: *az-ıl-* "açılmak"; *azır-ıl-* "ayrılmak",

çar-ıl- "ayrılmak", *ığ-ıl-* "yığılmak", *ır-ıl-* "yırtılmak", *iz-il-* "içilmek", *kir-il-* "gerilmek" *örte-l-* "yanmak" *tart-ıl-* "çekilmek".

Sonu -g-, -ğ- ünsüzleriyle biten fiillerde bu ünsüzler düşer ve ünlü ikizleşmesi olur: *çuğ-ıl* > *çuul* "yıkanmak", *tüg-il-* > *tüül-* "düğülmek".

1.4.4. Geçişli-ettirgen Fiil Yapım Ekleri

-dır-, -dĭr-, -tır-, -tĭr-

Ekler kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları gösterir. Daha çok ünsüzlerle biten tek heceli fiillerle kullanılır. Eklerden de anlaşılacağı gibi Hakas Türkçesinde bu eklerin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur: *azındır-* "acındırmak", *aylandır-* "döndürmek", *ayıldır-* "ayıltmak", *alıstır-* "değiştirmek", *aralastır-* "karıştırmak", *indĭr-* "indirmek", *ĭzendĭr-* "güvendirmek", *küldĭr-* "güldürmek", *kirdĭr-* "girdirmek", *nandır-* "döndürmek".

1.4.5. -ğıs-, -gĭs-

Sonu -r ile biten tek heceli fiillere getirilen bu ek işlek değildir: *çör-gĭs-* "göndermek", *tir-gĭs-* "diriltmek", *kör-gĭs-* "göstermek", *tur-ğıs-* "1.dikine koymak; yerleştirmek 2. inşa etmek", *köy-gĭs-* "yakmak".

1.4.6. -hır-, -kĭr-

Sonu -s ile biten birkaç örnekte bulunur: *os-hır-* "kurtarmak", *ös-kĭr-* "büyütmek, yetiştirmek", *tos-hır-* "doyurmak".

1.4.7. -ır, -ĭr

-s (-ç, -ş) ve -t ile biten tek heceli fiillerden sonra kullanılır.: *az-ır-* "aşırmak", *paz-ır-* "bastırmak", *pız-ır-* "pişirmek", *tüz-ĭr-* "düşürmek, indirmek", *kiz-ĭr-* "giydirmek", *köz-ĭr-* "göçürmek", *uç-ır-* "söndürmek", *uz-ur-(uç-ır-)* "uçurmak, devirmek" *az-ır-* "ayırmak" *ĭz-ĭr-* "içirmek".

Normalde iki ünlü arasında görülen ünsüz tonlulaşması Hakas Türkçesinin -t ile biten bu fiillerinde görülmez *çat-ır-* "yatırmak", *irt-ĭr-* "geçirmek"; *ut-ır-* "utturmak, kaybetmek".

1.4.8. -ıs-, -ĭs- *art-ıs-* "artırmak, bırakmak", *al-ıs-* "ele geçirmek", *em-ĭs-* "emzirmek".

1.4.9. -t-

Ek işlektir. Ünlüyle biten birden çok heceli fiillere ve çok heceli -r, -y, -l ile biten fiillere getirilir: *azıra-t-* "besletmek", *amıra-t-* "sakinleştirmek", *arda-t-* "çürütmek", *arı-t-* "temizlemek", *asta-t-* "acıktırmak", *nımza-t-* "yumşatmak", *uza-t-* "uzatmak", *una-t-* "ufalamak".

1.4.10. Olumsuzluk Eki

-ma-, -me-, -ba-, -be-, -pa-, -pe-

Bütün fiillere getirilebilen bu ekler, olumsuz fiiller yapar. -ma-, -me- varyantları -m, -n, -ŋ ünsüzlerinden sonra; -ba-, -be- varyantları diğer tonlular (-r, -l, -y, -g) ve ünlülerden sonra; -pa-, -pe- varyantları tonsuzlardan sora gelir. Ek kalınlık incelik uyumu

gösterir: *al-ba-* "almamak", *ar-ba-* "zayıflamamak", *at-pa-* "ateş etmemek", *eg-be-* "eğmemek", *em-me-* "emmemek", *çĭ-be-* "yememek", *tĭ-be-* "dememek", *it-pe-* "etmemek, yapmamak", *ut-pa-* "utmamak, kazanmamak", *üs-pe-* "koparmamak", *çar-ba-* "yarmamak", *kör-be-* "görmemek, bakmamak", *sal-ba-* "salmamak", *sat-pa-* "satmamak", *sun-ma-* "sunmamak".

Diğer Fiilden Fiil Yapma Ekleri

1.4.11. -a-, -e-

Az sayıda örneğine rastladığımız ek, kalınlık-incelik uyumu gösterir ve fiilin anlamını pekiştirir: *tar-a-* "dağılmak, ayrılmak".

1.4.12. -ı-

İşlek değildir. Anlama, süreklilik, pekiştirme kazandırır.

sar-ı- "sarmak", *tar-ı-* "ekin ekmek".

1.4.13. -ga-, -ge-, -ha-

Birkaç arkaik örnekte bulunur.

pür-ge- "çevrelemek, örtmek, kapatmak", *çay-ha-* "sallamak".

1.4.14. -ğla-, -gle-, -hla-, -kle-, - la-, -le-

Fiile sıklıkla ve devamlı yapılma anlamı katar.

-la-, -le- varyantları sonu -g, -ğ ile biten fiilllere gelir. Örneklerimiz HD 128'den alınmıştır: *at-hla-* "tekrar tekrar ateş etmek", *çığ-la-* "yığınlamak", *çuğ-la-* "devamlı yıkamak", *eg-le-* "devamlı eğmek", *kis-kle-* "devamlı kesmek", *oyna-ğla-* "durmadan oynamak", *pas-hla-* "devamlı yazmak", *söle-gle-* "devamlı söylemek".

1.4.15. -k-, -h- ıh-, -uh-, -ĭk-, -ük-

İşlek olmayan bu ek; ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzlü fiillere yardımcı ünlüyle gelir. Bu ünlüler kendisinden önceki ünlüyle uyum gösterir. Asıl işlevi pekiştirme olan ekin, bazı örnekleri dönüşlülük ifadesi de verir: *at-ıh-* "hoplayıp zıplamak", *çaz-ıh-* "rahatına bakmak, sakinleşmek", *ir-ĭk-* "usanmak", *hın-ıh-* "alışmak, tiryakisi olmak", *hır-ıh-* "kırkmak, kesmek", *hız-ıh-* "zaruret içinde olmak", *öt-ĭk-* "ıslanmak", *puz-uh-* "bozulmak, dağılmak", *sürn-ük-* "sürçmek", *tart-ıh-* "gönlü akmak, gönlü çekmek", *uç-uh-* "uçuşmak, uçar gibi gitmek".

1.4.16. -mzıra-, -mzĭre-

FİYE -(ı)m- ve İFYE -zıra- şekillerinin birleşmesinden ortaya çıktığı anlaşılan bu eklerin -(ı)m- ekiyle yapılmış isim şekilleri tek başlarına kullanılmaz: *kül-ĭmzĭre-* "gülümsemek", *ılğa-mzıra-* "ağlamaklı olmak", *uyğu-mzıra-* "uyuklamak" (H'nde *uzumzıra-* şeklinde olması beklenen ek görüldüğü gibi "uyğu" isim kökünü gelmektedir.)

1.4.17. -y-

Bu ekle yapılan fiillerin -*y*- den önceki yapısının etimolojisi belirgin değildir. Ancak -*y*- den sonra bir FİYE alarak kurulmuş isim şekilleri mevcuttur. Bu da bize -y-'nin

bir FFYE olduğunu gösterir. Bu fiiller, bir şekle girmek, bir tarafa meyletmek anlamındadır ve geçişsizdir.

arsay-, ırsay- "ucu sivrice yukarı çıkmak", (*arsah* "çıkıntı"), *halbay-* "(elbise) geniş olmak, bol gelmek" (*halbah* "geniş elbise"), *toşpay-, torspay-, tohpay-* "şişmek, kabarmak" (*toşpah* "şiş, nasır")

1.4.18. -ıbıs-

Yaygın bir kullanımı olan bu ek, iki fiilin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Zarf-fiil eki -p'yi alan fiilden sonra ıd-(-ıs) yardımcı fiilinin gelmesiyle zarf fiil eki (-p) tonlulaşmış ve iki fiil kaynaşarak *-ıp ıd- (ıs-) > -ıbıs-* şeklinde ekleşme olmuştur. *Ağıbıshan* "akıvermiş", *pastırıbıshan* "yazdırıvermiş", *tartıbıshan* "çekivermiş. Bu şekilde kullanılan fiiller sözlüklerde alınmamıştır.(bkz.fiil+yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller.)

IV. KELİME BİLGİSİ

1.İSİM

1.1. İSİMLERDE ÇOKLUK

Hakas Türkçesinin çokluk eki -LAR ekinin varyantlarıdır. Ek m, n, ŋ eklerinin dışındaki tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra, kalınlık incelik uyumuna göre -lar, -ler; m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra -nar, ner ve tonsuz ünsüzlerden sonra -tar, -ter şeklinde gelir: *mallar, köller* "göller", *ügretçiler* "öğretmenler", *aŋnar* "avlar", *imner* "ilaçlar", *attar* "atlar", *çiitter* "gençler".

1.2. İSİMLERDE İYELİK

1.tk.şh.	-m,-ım,-ĭm
2.tk.şh.	-ŋ, -ıŋ, -ĭŋ
3.tk.şh.	-ı, -ĭ, -zı, -zĭ
1.çk.şh.	-bıs, -bĭs, -ıbıs, -ĭbĭs
2.çk.şh.	-ŋar, -ŋer, -ıŋar, -ĭŋer
3.çk.şh.	-ları, -lerĭ, -narı, -nerĭ, -tarı, -terĭ

Ekin yardımcı ünlü almayan varyantları ünlüyle biten tabanlara gelir. Yardımcı ünlülerin sadece düz şekilleri vardır. Bu ünlüler kalınlık incelik uyumuna göre gelirler. 3.çk.şh.larda asıl iyelik eki -ı, -ĭ'dir. Bu ekler kendi üzerine çokluk ekleri almaktadır. Bu eklerin hangi kurala göre hangi varyantının geldiği çokluk ekleri bahsinde açıklanmıştır.

	üğretçĭ	öğretmen	pas	baş
1.tk.şhs.	üğretçĭm	öğretmenim	pazım	başım
2.tk.şhs.	üğretçĭŋ	öğretmenin	pazıŋ	başın
3.tk.şhs	üğretçĭzĭ	öğretmeni	pazı	başı
1.çkl.şhs.	üğretçĭbĭs	öğretmenimiz	pazıbıs	başımız
2.çkl.şhs.	üğretçĭŋer	öğretmeniniz	pazıŋar	başınız
3.çkl.şhs.	üğretçĭlerĭ	öğretmenleri	pastarı	başları

-g, -ğ, - ŋ ile biten kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında kelimenin son ünsüzü düşerek, ünlü uzaması ve benzeşmesi görülür *tağ* > *tağ-ım* > *taam* "dağım", *taaŋ* "dağın", *taa* "dağı", *taabıs* "dağımız", *taaŋar* "dağınız", *suğ* > *suğ-ım* > *suum* "suyum", *suuŋ* "suyun", *suu* "suyu", *öŋ-ĭm* > *ööm* "rengim", *öŋĭ* > *öö* "rengi", *çaylağ-ım* > *çaylaam* "yaylam", *çaylaabıs* "yaylamız", *surığ* > *surığ-ım* > *suriim* "sorum", *suriibıs* "sorumuz", *sĭlĭg* > *sĭlĭg-ĭm* > *sĭliim* "güzelliğim", *sĭlii* "güzelliği".

Sonu *-k* ve *-h* ünsüzleriyle biten kelimeler ünlüyle başlayan bir iyelik eki aldıklarında ya bu ünsüzler tonlulaşır ya da bütünüyle düşer. Her iki şekil de yazı dilinde kullanılır: *könek* > *könegĭm* = *köneem* "kovam", *pörĭk* > *pörĭgĭm* = *pöriim* "börküm", *ĭzĭk* > *ĭzĭgĭm* = *ĭziim* "kapım", *hızıcah* > *hızıcağım* = *hızıcaam* "kızcağızım", *tamah* > *tamağım* = *tamaam* "yiyeceğim".

1.3. İSMİN HÂLLERİ

1.3.1. İsmin Yalın Hâli (Adalığı padej)

Kim, ne sorularına cevap verir. İsimlerin hâl eki almamış, yalın şekilleridir: *has* "kaz", *çil* "yel", *tağ* "dağ", *tas* "taş", *toy* "toy".

1.3.2. İsmin İlgi Hâli (Tartılğı padej)

Kimin, neyin sorularına cevap verir. İsme *-nıŋ, -nĭŋ, -tıŋ, -tĭŋ* ekleri getirilerek yapılır. Kalınlık incelik uyumuna göre; n'li varyantlar tonlu, t'li varyantlar tonsuz seslerden sonra gelir. Kalınlık incelik uyumu bulunmayan alıntı kelimeler son hecelerine uygun ek alırlar: *pioner-nĭŋ, kongress-tĭŋ*. Ekin başlıca işlevi ismin kendisinden sonra gelen isimle ilgisini kurmaktır: *Şkolanıŋ turazı* "okulun binası", *közenektĭŋ süleykezĭ* "pencerenin camı", *aŋcınıŋ ĭzĭ* "avcının izi", *örtektĭŋ çügĭ* "ördeğin tüyü", *ittĭŋ paazı* "etin fiyatı", *haptıŋ ahsı* "torbanın ağzı".

1.3.3. İsmin Yükleme Hâli (Körĭmgĭ padej)

Kimi, neyi sorularına cevap verir. İsme *-nı/nĭ, -tı/-tĭ, -ı/-ĭ, -n* eklerinin getirilmesiyle yapılır. n'li varyantlar tonlu, t'li varyantlar tonsuz seslerden sonra, kalınlık incelik uyumlarına göre gelir. Geçişli fiillerle bağlanır.

Ügretçĭnĭ "öğretmeni", *atığcını* "avcıyı", *pürnĭ* "yaprağı", *kölnĭ* "gölü".

Ek teklik şahıs zamirlerine -ı/-ĭ olarak gelir: *mĭnĭ* "beni", *sĭnĭ* "seni", *anı* "onu".

İyelik eki almış üçüncü şahıstan sonra -n eki gelir: *knigazı-n* "kitabını", *pal'tozı-n* "paltosunu", *surığ (soru)* > *surii (sorusu)* > *suriin* "sorusunu", *körĭmĭn* "görünümünü".

1.3.4. İsmin Yönelme Hâli (Pĭrĭlgĭ padej)

Kime, neye sorularına cevap verir. İsme *-ğa/-ge, -ha/-ke -a/-e* eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ekler kalınlık incelik uyumu esasında; -ğa/-ge b, l, r, y, n, m ünsüzleri ve uzun ünlülerden sonra; *-a/-e* normal ünlüler ve g, ğ, ŋ ünsüzlerinden sonra; -ha/-ke tonsuz ünsüzlerden sonra gelir: *hırooğa* "kırağıya", *hanaağa* "atlı arabaya", *huuğa* "kuğuya", *miige* "beyne", *malğa* "mala", *ibge* "eve", *püürge* "kurda", *tonğa* "elbiseye", *palaa* "çocuğa", *uyğaa* "uykuya", *tülgee* "tilkiye", *çazaa* "ovaya", *kĭzee* "kişiye", *aŋa* "ava", *tağa* "dağa", *suğa* "suya", *çüge* "tüye", *atha* "ata", *kipke* "elbiseye", *sağısha* "düşünceye", *harahha* "göze", *ĭpekke* "ekmeğe".

1.3.5. İsmin Bulunma Hâli (Orınğı padej)

Kimde, nede sorularına cevap verir. İsme *-da/-de, -ta/-te* eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ekin, kalınlık incelik uyumuna uygun olarak, d'li varyantları tonlu, t'li varyantları tonsuz isim tabanlarından sonra gelir: *çazıda* "ovada", *arığda* "ormanda", *kölde* "gölde", *oyında* "oyunda", *ibde* "evde", *sasta* "saçta", *tabahta* "tabakta", *çarda* "yarda, kıyıda".

Bu ek bazı kelimelerde kalıplaşarak zaman ifade eden anlamlar kazandırır: *İirde* "akşam, akşamleyin", *tañda* "yarın", *çayğıda* "yazın", *hıshıda* "kışın".

1.3.6. İsmin Çıkma Hâli (Sığınğı padej)

Kimden, neden sorularına cevap verir. Ekin *-nañ, -neñ* varyantları m, n, ŋ sesleriyle biten kelimelere, *-dañ, -deñ* varyantları ünlüler ve diğer tonlu ünsüzlerle; *-tañ, -teñ* varyantları tonsuz ünsüzlerle biten kelimelere kalınlık incelik uyumuna göre gelir. Hakas Türkçesinin diğer Türk lehçelerinden ayrılan noktalarından biri çıkma hâli ekinin son ünsüzünün damak n'si (ŋ)i olmasıdır: *surığdañ* "sorudan", *naŋmırdañ* "yağmurdan", *hırodañ* "kırağıdan", *vagonnañ* "vagondan", *suumnañ* "suyumdan".

1.3.7. İsmin Gönderme Hâli (Izılğı padej)

Kime doğru, neye doğru sorularına cevap verir. Kalınlık incelik uyumlarına göre tonlulardan sonra ekin *-zar, -zer*; tonsuzlardan sonra *-sar, -ser* şekilleri gelir. İsmin bir şeye doğru yöneldiğini gösteren bu ek Türkiye Türkçesine "-e doğru" şeklinde aktarılabilir: *ibzer* "eve doğru", *arığzar* "ormana doğru", *talayzar* "denize doğru", *kimezer* "gemiye doğru", *tülgüzer* "tilkiye doğru", *çazızar* "ovaya doğru", *sanazar* "kızağa doğru", *atsar* "ata doğru", *könekser* "kovaya doğru".

1.3.8. İsmin Vasıta Hâli (Püdïrgï padej)

Kiminle, neyle sorularına cevap verir. Kalınlık incelik uyumlarına göre *-nañ, -neñ* ekleriyle yapılır. Çıkma hâli ekinin başka varyantlarının da olması bir yere kadar iki ekin karışmasını önler. Sonu -m, -n, -ŋ ile biten kelimelerde ekin çıkma hâli mi yoksa vasıta hâli mi olduğu anlamdan anlaşılır: *sala-nañ* "parmakla", *hıro-nañ* "kırağıyla", *surığ-nañ* "soruyla, sorunla", *hurçu-nañ* "dikiş yüksüğüyle", *kime-neñ* "gemiyle".

1.3.9. İsmin Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli eki -ca, -ce, -ça, -çe gramer kitaplarında çekimli şekliyle hâl eki olarak alınmasa da, bu şekil günümüz Hakas Türkçesinde bulunur: *mince, since, anca, pïsçe, sïlerce, olarca.*

Bu eklerin dışında Hakas Türkçesinde *-tañar -teñer, -dañar, -deñer, -nañar, -neñer* eki de hâl ekleri gibi kullanılır; "hakkında" anlamı verir: *minneñer* "benim hakkımda", *sinneñer* "senin hakkında", *annañar* "onun hakkında", *pïsteñer* "bizim hakkımızda", *sïrerdeñer* "sizin hakkınızda", *olardañar* "onların hakkında".

-ki aitlik eki kaynaşarak kaybolmuş ve yükleme hâli ekiyle benzer duruma gelmiştir. İki şekil "i"nin kısa veya normal oluşundan ayırt edilir *minï* "beni", *mini* "benimki".

Mini "benimki", *sini* "seninki", *ani* "onunki", *pĭsti* "bizimki", *sĭrerni* "sizinki", *olarni* "onlarınki". Bu şekiller ayrıca bütün hâl ekleriyle çekimlenir: *mininĭŋ* "benimkinin", *minine* "benimkine", *minin* "benimkini" ....vb

Hâl ekleriyle bazı isimlerin çekimi:

Yalın	*könek*	kova	*kime*	gemi	*at*	at
İlgi	*könektĭŋ*	kovanın	*kimenĭŋ*	geminin	*attıŋ*	atın
Yükleme	*könektĭ*	kovayı	*kimenĭ*	gemiyi	*attı*	atı
Yönelme	*könekke*	kovaya	*kimee*	gemiye	*atha*	ata
Bulunma	*könekte*	kovada	*kimede*	gemide	*atta*	atta
Çıkma	*könekteŋ*	kovadan	*kimedeŋ*	gemiden	*attaŋ*	attan
Yön göstr.	*könekser*	kovaya doğru	*kimezer*	gemiye doğru	*atsar*	ata doğru
Vasıta	*könekneŋ*	kovayla	*kimeneŋ*	gemiyle	*atnaŋ*	atla

1.4. SORU EKİ

Hakas Türkçesinde soru ekinin altı varyantı bulunur: *ba/be, pa/pe, ma/me*

Bu varyantlar kendisinden önceki kelimeden ayrı yazılır. Kendisinden önceki kelimeyle kalınlık incelik uyumu gösterir. Ekin *pa/pe* varyantları tonsuz ünsüzlerden sonra; *ma/me* varyantları m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra; *ba/be* varyantları ünlüler ve m, n, ŋ dışındaki tonlu ünsüzlerden sonra gelir.

am daa çoğıllar ba? "hâlâ yoklar mı?", *sidĭk pe?* "zor mu?", *par ba?* "var mı?", *sın ma?* "doğru mu?", *ol çahsı kĭzĭ be?* "o iyi insan mı?", *min dee homay oolbın ma?* "ben de kötü çocuk muyum?" *Marik pasça ba?* "Marik yazıyor mu?"

1.5. İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

Hakas Türkçesinde isim fiili düzenli olarak geniş zamanda bulunur. Bu çekimlerden önce şahıs zamirleri kullanılır. İsmin sonunda zamir kökenli şahıs ekleri isimlere bitişik yazılır. Üçüncü teklik şahıs eksiz, çokluk şahıs çokluk eki alır: *min ügretçĭbĭn* öğretmenim", *sin ügretçĭzĭŋ* "öğretmensin", *ol üğretçĭ* "öğretmen", *pĭs ügretçĭbĭs* "öğretmeniz", *sĭrer ügretçĭzer* "öğretmensiniz", *olar ügretçĭler* "onlar öğretmen".

İsim fiilinin geçmiş zaman çekimleri *pol-* fiiline geçmiş zaman ekleri getirilerek yapılır: *min pay polğam* "zengindim", *sin ügrencĭ poldıŋ* "öğrenciydin".

2. SIFATLAR

2.1.1. Niteleme Sıfatları. Temel renkler: *Ah* "ak", *hara* "kara", *kök* "mavi", *hızıl* "kırmızı", *sarığ* "sarı", *noğan* "yeşil".

Niteleme sıfatlarından bazıları: *Uluğ* "büyük", *kĭçĭg* "küçük", *çoon* "kalın", *nĭske* "ince", *halbah* "geniş", *tar* "dar", *sĭlĭg* "güzel", *sĭlĭg nimes* "çirkin", *çiben* "çirkin", *çahsı* "iyi", *homay* "kötü", *pik,hatığ* "sert", *nımzah* "yumuşak", *hısha* "kısa", *uzun* "u-

zun", *açığ* "acı", *tadılığ* "tatlı", *sidĭk* "zor", *niik* "hafif", *aar* "ağır", *as* "az", *köp* "çok", *naa* "yeni", *irgĭ* "eski", *sın* "doğru", *sın nimes* "yanlış", *mike* "yalan", *tayma* "yalan", *pözĭk* "yüksek", *çabıs* "engin, alçak", *pos* "boş", *toldıra* "dolu".

2.1.2. Sıfatlarda Pekiştirme ve Karşılaştırma. Hakas Türkçesinde *-rak* karşılaştırma eki "arah" şeklinde edattır ve *-ımtırak, -rak* eklerinin anlamlarını verir. *kök arah* "mavimsi", *hızıl arah* "kırmızımsı", *uluğ arah* "büyükrek". *Arah* edatıyla yapılan karşılaştırmaya benzer işlevde *-amdıh, -emdĭk, -amzıh, -emzĭk* ekleriyle de pekiştirme yapılır: *kögemdĭk* "mavimsi", *hızamdıh* "kırmızımsı", *kögemzĭk* "mavimsi".

İlgi hâli ekiyle karşılaştırma: *çahsınıŋ çahsızı* "güzelin güzeli", *homaynıŋ homayı* "kötünün kötüsü".

Ayrılma hâli ekiyle karşılaştırma: *hardaŋ ah* "kardan beyaz", *ahtaŋ ah* "beyazdan beyaz", *hannañ hızıl* "kandan kırmızı".

Hece tekrarıyla pekiştirme: *hap-harashı* "kapkaranlık", *hıp-hızıl* "kıpkırmızı", *sap-sarığ* "sapsarı".

Pekiştirme *uğaa, tıŋ, nay* (çok) kelimeleriyle de yapılır: *uğaa çahsı* "çok iyi", *tıŋ uzun suğ* "çok uzun nehir", *nay uluğ* "çok büyük".

Sıfatlarda en üstünlük derecesi *iŋ* kelimesiyle yapılır: *iŋ çahsı* "en iyi", *iŋ pözĭk* "en yüksek", *iŋ tireŋ* "en derin".

2.2. Belirtme Sıfatları

2.2.1. İşaret Sıfatları

Pu "bu", *tĭgĭ* "şu", *ol* "o". *pu kĭzĭ* "bu kişi", *tĭgĭ kĭzĭ* "şu kişi", *ol kĭzĭ* "o kişi".

2.2.2. Sayı Sıfatları (Çislitelnay)

2.2.3. Asıl Sayılar (San çislitelnayları)

Pĭr "bir", *ĭkĭ* "iki", *üs* "üç", *tört* "dört", *pis* "beş", *altı* "altı", *çitĭ* "yedi", *sigĭs* "sekiz", *toğıs* "dokuz", *on* "on", *çibĭrgĭ* "yirmi", *otıs* "otuz", *hırıh* "kırk", *ilĭg* "elli", *alton* "altmış", *çiton* "yetmiş", *sigĭzon* "seksen", *toğızon* "doksan", *çüs (pĭr çüs)* "yüz", *muŋ (pĭr muŋ)* "bin", *on muŋ* "on bin", *million (pĭr million)* "bir milyon", *milliard (pĭr milliard)* "bir milyar".

"tüben" kelimesi günümüz Hakas Türkçesinde "çok", "binlerce" anlamına gelir. *on pĭr* "on bir", *otıs pis* "otuz beş", *hırıh çitĭ* "kırk yedi", *sigĭzon pĭr* "seksen bir", *toğızon toğıs* "doksan dokuz", *pĭr çüs pĭr* "yüz bir", *pĭr çüs alton altı* "yüz altmış altı", *ĭkĭ çüs sigĭzon toğıs* "iki yüz seksen dokuz", *ĭkĭ muŋ altı çüs çiton tört* "iki bin altı yüz yetmiş dört", *ĭkĭ çüs* "iki yüz", *altı çüs* "altı yüz", *üs muŋ* "üç bin", *çitĭ muŋ* "yedi bin", *tört million* "dört milyon", *toğıs milliard* "dokuz milyar".

2.2.4. Sıra Sayı Sıfatları (İzertĭs çislitelnaylar). Sıra sayı sıfatları ünlüyle biten sayılara *-ncı, -ncĭ*; ünsüzle biten sayılara *-ıncı, -ĭncĭ* eklerinin getirilmesiyle yapılır: *pastağı* "birinci", *ĭkĭncĭ* "ikinci", *üzĭncĭ* "üçüncü", *törtĭncĭ* "dördüncü", *pizĭncĭ* "beşinci", *altıncı* "altıncı", *çitĭncĭ* "yedinci", *sigĭzĭncĭ* "sekizinci", *toğızıncı* "dokuzuncu",

onıncı "onuncu", *on altıncı* "on altıncı", *çüzinci* "yüzüncü", *pir muŋ toğıs çüs toğızon törtinci* "bin dokuz yüz doksan dördüncü".

2.2.5. Üleştirme Sayı Sıfatları (Pölis çislitelnaylar). Ünlüyle biten sayılara *-lar, -ler*; ünsüzle bitenlere *-ar, -er* veya *-arlap, -erlep* eklerinin getirilmesiyle yapılır: *pirer* "birer", *ikiler* "ikişer", *üzer* "üçer", *törter* "dörder", *pizer, pizerlep* "beşer", *altılar* "altışar", *çitiler* "yedişer", *sigizer, sigizerlep* "sekizer", *toğızar* "dokuzar", *onar* "onar", *on pirer* "on birer", *otızar* "otuzar", *hırığar* "kırkar".

Sayı kelimelerine *-ça, -çe, -ca, -ce* ekleri getirilerek "kadar" anlamında kullanılır: *onca* "on kadar", *iligce* "elli kadar". Hakas gramerlerinde bu sıfat türü *çağınnas çislitelnaylar* olarak adlandırılır.

-olaŋ, -öleŋ ekleri getirilerek "birlikte" anlamı verilir: *pizöleŋ* "beşi birlikte", *iköleŋ* "ikisi birlikte", *altolaŋ* "altısı birlikte".

2.2.6. Kesir Sayı Sıfatları. *Çarım* "yarım", *ikinin pirti (pir ikilig)* "ikide bir", *pistiŋ üzi (üs pistig)* "beşte üç", *pir püdin pistiŋ üzi (pir püdin üs pistig)* "bir tam beşte üç", *iki püdin toğıstıŋ törti (iki püdin tört toğıztığ)* "iki tam dokuzda dört", *onıŋ törti* "0,4", *pir püdin onıŋ çitizi* "1,7"; *altı püdin çüstiŋ alton törti* "6,64", *çiti çarım* "yedi buçuk", *otıs iki protsent* "yüzde otuz iki".

2.2.7. Soru Sıfatları

Hakas Türkçesini konu alan dilbilgisi kitaplarında soru sıfatları olarak bir konu bulunmamaktadır. Burada soru sıfatı olarak aldığımız şekiller soru zamirleri konusunda incelenmektedir: *nince* "kaç?", *nince inek* "kaç inek", *nince kniga* "kaç kitap", *nince pala* "kaç çocuk", *haydağ* "nasıl?" *haydağ kizi* "nasıl insan", *hay / hayzı* "hangi?" *hayzı çir* "hangi yer", *hayca* "nasıl?", *nime* "ne?"

2.2.8. Belirsizlik Sıfatları

pir "bir", *tiksi* "bütün", *tooza* "hep(si), bütün", *pasha* "başka" *pasha kizi* "başka kişi", *hayzı* "bazı(sı)", *kimi hayzı ağastar* "bazı ağaçlar", *pray* "bütün", *anıŋ pray idi* "onun bütün vücudu", *parçan* "bütün", *parçan çon* "bütün halk", *polğan-na* "her" *polğanna nimeni* "her şeyi", *say* "her", *köp* "çok", *köp çon* "çoğu halk", *köp çıllar* "çok yıllar", *köp artıh* "çok fazla", *artıh* "fazla", *pir dee* "hiç", *pir dee arğızı çoğıl* "hiç arkadaşı yok", *ashınah* "az", *kömes, köp nimes* "az, biraz", *kömes sös* "az söz", *kömes suğ* "biraz su", *nince-de* "birkaç", *nince-de çıl* "birkaç yıl", *püdün* "bütün", *toldıra* "bütün".

3. ZAMİRLER

3.1. Şahıs Zamirleri (Sıray mestoimenieler)

min "ben", *sin* "sen", *ol* "o", *pïs* "biz", *sïrer* "siz", *olar* "onlar".

Nezaket şekli olarak kişi teklik de olsa "sirer" şekli kullanılır

Şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi:

yalın	*min*	*sin*	*ol*	*pïs*	*sïrer*	*olar*
ilgi	*miniŋ*	*siniŋ*	*anıŋ*	*pïstïŋ*	*sïrerniŋ*	*olarnıŋ*
yükleme	*miniˈ*	*sini*	*anı*	*pïstï*	*sïrerniˈ*	*olarnı*
yönelme	*mağaa*	*sağaa*	*ağaa*	*pïske*	*sïrerge*	*olarğa*
bulunma	*minde*	*sinde*	*anda*	*pïste*	*sïrerde*	*olarda*
çıkma	*minneŋ*	*sinneŋ*	*annaŋ*	*pïsteŋ*	*sïrerdeŋ*	*olardaŋ*
yön göstr.	*minzer*	*sinzer*	*anıŋzar*	*pïsser*	*sïrerzer*	*olarzar*
vasıta	*minneŋ*	*sinneŋ*	*annaŋ*	*pïsneŋ*	*sïrerneŋ*	*olarnaŋ*

Hakas Türkçesinde -zar, -zer ekli hal "napravitelnıy"(yönelme, yön gösterme) olarak adlandırılır. 1. "-e doğru" 2. "vasıtasıyla" anlamları vardır.

3.2. İşaret Zamirleri (Közïdïğ mestoimenieler)

yalın	*pu* (bu)	*tïğï* (şu)	*ol* (o)	*pular*(bunlar)	*tïğïler* (şunlar)	*olar* (onlar)
ilgi	*mınıŋ*	*tïğïniŋ*	*anıŋ*	*pularnıŋ*	*tïğïlerniŋ*	*olarnıŋ*
yükleme	*mını*	*tïğïniˈ*	*anı*	*pularnı*	*tïğïlerniˈ*	*olarnı*
yönelme	*puğa*	*tïğee*	*ağaa*	*pularğa*	*tïğïlerge*	*olarğa*
bulunma	*mında*	*tïğïde*	*anda*	*pularda*	*tïğïlerde*	*olarda*
ayrılma	*mınnaŋ*	*tïğïdeŋ*	*annaŋ*	*pulardaŋ*	*tïğïlerdeŋ*	*olardaŋ*
yön	*puzar*	*tïğïzer*	*anıŋzar**	*pularzar*	*tïğïlerzer*	*olarzar*
vasıta	**mınınaŋ*	*tïğïneŋ*	*annaŋ*	*pularnaŋ*	*tïğïlerneŋ*	*olarnaŋ*

* Bu şekiller ilgi hâli ekinden sonra gelmektedir.

Ayrılma ve vasıta hâli şekilleri birbirleriyle aynı gibi görülse de; ayrılma hâli eki sadece *-m, -n, -ŋ* ünsüzlerinden sonra -n'li şekilleri alır. Oysa vasıta hâlinde eklerin sadece -n'li varyantları vardır.

3.3. Dönüşlülük Zamiri (Aylanıs Mestoimenie)

Hakas Türkçesinin dönüşlülük zamiri *pos* (kendi) kelimesidir. Zamir şahıslara göre çekimlenirken kelime sonundaki 's' sesi tonlulaşarak 'z'ye dönüşür.

pozım "kendim", *pozıŋ* "kendin", *pozı* "kendi(si)", *pozıbıs* "kendimiz", *pozıŋar* "kendiniz", *postarı* "kendileri"

3.4. Soru Zamirleri

kem "kim", *kemner* "kimler", *nime* "ne", *nimeler* "neler", *hayzı* "hangi(si)", *hayzıları* "hangileri", *nince* "kaç".

3.5. Belirsizlik Zamirleri

pray "bütün, hep", *pray çon* "bütün halk", *prayzı* "hepsi", *polğan na* "bütün, hep", *polğan na kĭzĭ* "herkes", *parçan* "hep, bütün", *parçan çon* "bütün halk", *hay piree* "bazısı, biri", *tiksĭ* "hepsi", *tooza* "hep, bütün", *hayzı* "bazı, bazısı". *hayzı çirler* "bazı yerler", *hayzı sın* "hangisi doğru", *hay pĭrsĭ/ hay pĭreezĭ* "bazısı", *kem-de* "herkes, hiç kimse" (fiilin olumlu ya da olumsuz oluşuna göre), *pĭr kĭzĭ* "biri".

4. ZARFLAR

4.1. Yer Zarfları. *Çoğar* "yukarı", *töbĭn* "aşağı", *indĭre* "ileri, doğuya", *kider* "batıya", *tashar* "dışarı", *andar* oraya, *mındar* "buraya", *peer* "beri", *aar* "oraya", *pĭrger* "beri" *anda* "orada", *mında* "burada", *alnında* "önünde", *kistĭinde* "arkasında", *çağında* "yakında".

4.2. Zaman Zarfları. *irte* "erken", *irten* "sabah", *kicee* "dün", *hooram* "akşamleyin", *paya* "demin", *piye* "demin", *püül* "bu yıl", *pıltır* "geçen yıl", *soŋar* "gelecek yıl", *amize* "şu ana kadar", *taŋda* "yarın", *pĭrsĭnde* "bir gün", *naada* "yakın zamanda", *iir* "akşam", *ür* "uzun zaman", *puruŋçul* "önceki yıl", *künü/kündüs* "gündüz", *soonaŋ* "sonra", *pürnükün* "önceki gün", *künörte* "gündüz", *püün* "bugün", *hıshızın* "kışın".

4.3. Hâl Zarfları. *sala-sula* "şöyle böyle", *ileede* "çok", *tiksi* "bütün, hep", *çadap* "güçlükle, zar zor", *tikke* "boşuna", *tiŋe* "aynı anda", *kinetĭn* "ansızın", *ındırtın* "sezgiyle".

4.4. Miktar Zarfları *uğaa* "çok", *tööle* "sürekli", *çitkĭce* "yeterince" , *köölce* "yavaşça"

5. FİİL

5.1. ŞAHIS EKLERİ

5.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Teklik 1. Şahıs	*-bın, -bĭn, -mın, -mĭn, -pın, -pĭn, -m*
Teklik 2. Şahıs	*-zıŋ, -zĭŋ, -sıŋ, -sĭŋ*
Teklik 3. Şahıs	------
Çokluk 1. Şahıs	*-bıs,-bĭs,-mıs,-mĭs,-pıs,-pĭs*
Çokluk 2. Şahıs	*-zar, -zer, -sar, -ser*
Çokluk 3. Şahıs	*(-lar,-ler,-nar,-ner,-tar,-ter)*

Zamir kökenli şahıs ekleri görülen geçmiş zaman (-dı) ve şart (-sa) kipleri dışındaki bütün kiplerde kullanılır.

Ekin 1. Teklik ve çokluk şahısta, *-b*'li varyantları ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra; *-m*'li varyantları *-m, -n, -ŋ* ünsüzlerinden sonra; *-p*'li varyantları tonsuz ünsüzlerden sonra kullanılır. 2. Teklik ve çokluk şahıslarda *-z*'li varyantlar ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra, *-s*'li varyantlar tonsuz ünsüzlerden sonra kullanılır. 1.Teklik şahısta *-m* varyantı bazı kiplerin son ünsüzü düştüğünde görülür: *alğanmın* > *alğa-m*(aldım), *alcaŋmın* > *alca-m*(alırım). Yazıda her iki şekil de doğru kabul edilir.

3. çokluk şahıs ekleri, esas itibariyle "şahıs eki" değil, "çokluk" ekidir. Bu ekin; *-l*'li varyantları ünlü ve tonlular, *-n*'li varyantları *-m, -n, -ŋ* ünsüzleri, *-t*'li varyantları tonsuzlardan sonra kullanılır. Hakas Türkçesinin bütün şahıslarında ek kalınlık-incelik uyumuna girer.

5.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Teklik 1. Şahıs	*-m*
Teklik 2. Şahıs	*-ŋ*
Teklik 3. Şahıs	----------
Çokluk 1.Şahıs	*-bıs, bĭs*
Çokluk 2. Şahıs	*-ŋar, -ŋer*
Çokluk 3. Şahıs	*(-lar, -ler)*

Bu tip şahıs ekleri sadece görülen geçmiş zaman (*-dı*) ve şart (*-sa*) kiplerinde kullanılır. 1.ve 2. çokluk şahıslarda kalınlık incelik uyumu görülür. Bu ekleri alan kipler ünlüyle bittiğinden (-dı, -s*a*), çokluk 3. şahıslarda ekin ünlülerle kullanılan şekilleri olan *-lar, -ler* varyantları getirilmektedir.

Emir kiplerinde, şahıs ekleri ve kip ekleri birbirlerinden ayrılmadığından burada ayrıca alınmamış, emir kipi bahsinde gösterilmiştir.

5.2. HABER KİPLERİ

5.2.1 GEÇMİŞ ZAMAN KİPLERİ

5.2.1.1. 1.Tip Geçmiş Zaman Kipi (Naada irtken tus) *-dı, -dĭ, -tı, -tĭ*

Kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları vardır. Ekin sadece düz ünlülü şekilleri görülmektedir. Kipin çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır ve bu ekler bitişik yazılır.

aldım	*kördĭm*	*hastım*	*ĭstĭm*
(aldım)	(gördüm)	(kazdım)	(içtim)
aldıŋ	*kördĭŋ*	*hastıŋ*	*ĭstĭŋ*
aldı	*kördĭ*	*hastı*	*ĭstĭ*
aldıbıs	*kördĭbĭs*	*hastıbıs*	*ĭstĭbĭs*
aldıŋar	*kördĭŋer*	*hastıŋar*	*ĭstĭŋer*
aldı(lar)	*kördĭ(ler)*	*hastılar*	*ĭstĭler*

Bu kipin olumsuzluk şekli fiille zaman eki arasına olumsuzluk eklerinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuzluk ekleri; *-ma-, -me-* (-m,-n, -ŋ'den sonra); *-pa-, -pe-* (tonsuzlardan sonra); *-ba-, -be-* (-l, -r, -y, -g, ünsüzleri ve ünlülerden sonra) şeklinde kullanılır: *albadım* "almadım", *körbedĭm* "bakmadım, görmedim", *sunmadım* "sunmadım", *emmedĭm* "emmedim", *pastabadım* "başlamadım", *satpadım* "satmadım", *ĭspedĭm* "içmedim", *çĭbedĭm* "yemedim".

Bu kip, yakın zamanda gerçekleşen veya gerçekleştiği görülen oluş veya kılışları ifadede kullanılır. Ayrıca, evvelden gerçekleşmiş oluş veya kılış hikâye edilirken kullanıldığı da olur.

5.2.1.2.2.Tip Geçmiş Zaman Kipi (İrtken tus) *-ğan, -gen, -han, -ken, -an, -en*

Kalınlık incelik ve tonluluk tonsuzluk uyumları görülür. Ünlüyle biten fiillerde kip ekinin birinci ünsüzü düşer; ek *-an, -en* şeklini alır. *-g,-ğ,-ŋ* ünsüzleriyle biten fiillerde de ekin son ünsüzünün düştüğü görülür: *toŋ-ğan > toŋ-an* "donmuş", *sağ-ğan > sağ-an* "sağmış". Kip ekinin son ünlüsü de 1. ve 2. şahıslarda çoğunlukla düşer. Zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır. 1. teklik şahıslarda şahıs eki *-bın* yerine *-m* olarak da gelebilir.

körgebĭn/körgem	*pastaabın/pastam*	*tartham*	*Kiksem*
(gördüm/ görmüşüm)	(başladım/ başlamışım)	(çektim/ çekmişim)	(giydim/ giymişim)
körgezĭŋ	*pastaazıŋ*	*tarthazıŋ*	*kiskezĭŋ*
körgen	*pastaan*	*tarthan*	*kisken*
körgebĭs	*pastaabıs*	*tarthabıs*	*kiskebĭs*
körgezer	*pastaazar*	*tarthazar*	*kiskezer*
körgen(ner)	*pastaan(nar)*	*tarthannar*	*kiskenner*

Olumsuzluk şekli olumsuzluk ekleriyle yapılır.

Albaam "almadım/almamışım", *sunmam* "sunmadım/ sunmamışım", *emmeem* "emmedim / emmemişim".

En sık kullanılan geçmiş zaman kipidir. Uzak geçmişte ortaya çıkan oluş veya kılış, kişi tarafından görülse veya kendisi tarafından yapılsa da bu kiple anlatılır. Bu sebepten, çoğu zaman Türkiye Türkçesindeki görülen geçmiş zaman kipini de karşılar. İşlevini, *uzak geçmiş zamanı karşılayan kip* olarak özetleyebiliriz.

5.2.1.3 3.Tip Geçmiş Zaman Kipi *fiil + (-p)+ -tır, -tĭr*

Kalınlık-incelik uyumu vardır. Ünsüzle biten fiillerde -p zarf-fiil eki çoğunlukla düşer. Zamir kökkenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

Altırbın	*uzuptırbın*	*körtĭrbĭn*	*çurtaptırbın*
(almışım)	(uyumuşum)	(görmüşüm)	(yaşamışım)
altırzıŋ	*uzuptırzıŋ*	*körtĭrzĭŋ*	*çurtaptırzıŋ*
altır	*uzuptır*	*körtĭr*	*çurtaptır*
altırbıs	*uzuptırbıs*	*körtĭrbĭs*	*çurtaptırbıs*
altırzar	*uzuptırzar*	*körtĭrzer*	*çurtaptırzar*
altır(lar)	*uzuptır(lar)*	*körtĭr(ler)*	*çurtaptır(lar)*

Olumsuzluk şekli, -p zarf-fiil eki yerine, olumsuz zarf-fiil eklerinin getirilmesiyle yapılır. (bkz. olumsuz zarf-fiil eki -bayn). Olumsuz şekillerde eklerin -dır, -dĭr varyantları kullanılır.

albindırbın "almamışım", *körbindĭrbĭn* "görmemişim/bakmamışım", *sunmindırbın* "sunmamışım", *emmindĭrbĭn* "emmemişim".

Daha çok hikâye, masal anlatımlarında kullanılır. Oluş veya kılış görülmemiş; duyulmuş, dinlenmiştir.

5.2.1.4. 4.Tip Geçmiş Zaman Kipi *fiil+ -çıh, -çĭk, -cıh, -cĭk*

Ek; kalınlık-incelik uyumuna girer. Ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra -c'li; tonsuz ünsüzlerden sonra -ç'li varyantlar gelir.

HRS'da ekin Moğolca geçmiş zaman eki *-çee, -jee*'den geldiği ileri sürülmektedir(HRS 429). Buna karşılık GTY'da "*iyik*" edatından geldiği savunulmaktadır. "*İyik*" kelimesi ise er-(ol-) fiilinden edatlaşmış (*eryik* > *iyik*) bir yapı olarak izah edilmektedir.(GTY 379).

Bizce bu yapı etimolojisi ne olursa olsun ET'deki *-yuk* geçmiş zaman ekiyle birlikte düşünülmelidir.

Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

alcıhpın	*oynacıhpın*	*satçıhpın*
(aldım/almışım)	(oynadım /oynamışım)	(sattım /satmışım)
alcıhsıŋ	*oynacıhsıŋ*	*satçıhsıŋ*
alcıh	*oynacıh*	*satçıh*
alcıhpıs	*oynacıhpıs*	*satçıhpıs*
alcıhsar	*oynacıhsar*	*satçıhsar*
alcıh(tar)	*oynacıh(tar)*	*satçıh(tar)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır.

albacıhpın "almadım", *körbecĭkpĭn* "görmedim, bakmadım", *sunmacıhpın* "sunmadım", *emmecĭkpĭn* "emmedim".

Anlamı görülen geçmiş zamana yakındır ve şaşkınlık, soru yapılarında daha çok kullanılır.

5.2.1.5. 5.Tip Geçmiş Zaman Kipi *fiil+ -caŋ, -ceŋ, -çaŋ, -çeŋ*

Kalınlık-incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumları gösterir. Ekin etimolojisi hakkında Karpov "Diğer Türk lehçelerindeki gelecek zamanı gösteren -acak ekinden gelmekte"(İNHY 158-163) diyor. Gerçekten de ek, kip olarak geçmişte devamlılığı ifade ederken, sıfat-fiil olarak gelecek zamana karşılık gelmektedir. Ayrıca ekin son ünsüzünün damak ŋ'si olması bu görüşü destekler.

Zamir kökenli şahıs ekleri alır. Bu ekler bitişik yazılır. 1. ve 2. şahıslarda kipin son ünsüzü bazen düşer. Bu durumda şahıs eklerinde de değişiklikler görülür.

alcaŋmın /alcam	*satçaŋmın/satçam*
(aldım/alırdım)	(sattım/satardım)
alcaŋzıŋ /alcazıŋ	*satçaŋzıŋ /satçazıŋ*
alcaŋ	*satçaŋ*
alcaŋmıs /alcabıs	*satçaŋmıs /satçabıs*
alcaŋzar /alcazar	*satçaŋzar /satçazar*
alcaŋ(nar)	*satçaŋ(nar)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır.

albacaŋmın / albacam "almamışım", *emmeceŋmin / emmecem* "emmemişim", *satpacaŋmın / satpacam* "satmamışım", *sunmacaŋmın / sunmacam* "sunmamışım".

Kullanım sıklığı olan geçmiş zaman kiplerinden biridir. Geçmişte sürekliliği ifade eder. Türkiye Türkçesindeki "-ardı" birleşik yapısının anlamına yakın bir karşılığı vardır.

5.2.2 ŞİMDİKİ ZAMAN KİPLERİ

5.2.2.1 1.Tip Şimdiki Zaman Kipi (Polçathan tus)

Fiil +(p) + -ça, -çe, -çadır, -çedĭr, tur, odır, çör

Günümüz Hakas Türkçesinde çat- (yat-) fiilinden ortaya çıkan -ça, -çe ekleri asıl şimdiki zaman kipi olarak kullanılmaktadır. Aynı şekilde -çadır, -çedĭr şekilleri de, -ça, -çe kadar yaygın olmamakla beraber, kullanılır. *Tur, odır, çör* yardımcı fiilleri şimdiki zaman kipi olarak daha çok tarihi metinlerde görülür. Bu üç yardımcı fiil kendisinden önceki fiilden ayrı yazılmaktadır. Buradan; *tur, odır, çör* yardımcı fiillerinin henüz ekleşme safhasına girmediğini anlıyoruz. Hakas Türkçesinde ünsüzle biten fiillerde -p zarf-fiili düşmektedir.

Zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

pastapçam/pastapçadırbın (başlıyorum)
pastapçazıŋ/pastapçadırzıŋ
pastapça/pastapçadır
pastapçabıs/pastapçadırbıs
pastapçazar/pastapçadırzar
pastapça(lar)/pastapçadır(lar)

Kipin olumsuz şekli zarf-fiil eki -p yerine olumsuz zarf-fiil ekinin (bkz. zarf-fiil eki -bayn) getirilmesiyle yapılır : *albinçam /albinçadırbın* (almıyorum), *emminçem/ emminçedirbin* (emmiyorum), *pĭlbinçem/ pĭlbinçedĭrbĭn* (bilmiyorum), *satpinçam/ satpinçadırbın* (satmıyorum).

Devam etmekte olan oluş veya kılışları ifadede kullanılır.

5.2.2.2 2.Tip Şimdiki Zaman Kipi *Fiil +-adır, -edĭr, -dır, -dĭr*

Ekler kalınlık-incelik uyumuna uyar. Dar ünlülü şekiller daha çok orta hece ünlüsünü düşürmüş fiillerden sonra kullanılır. Ünlüyle biten fiillerin son ünlüsüyle ek arasında -y'nin tesiriyle incelme ve kaynaşma görülür: *sana-y-ı-dır* > *sanidır* "sayıyor", *pasta-y-ı-dır* > *pastidır* "başlıyor"(GHY 204).

aladırbın (alıyorum)	*pĭledĭrbĭn* (biliyorum)
aladırzıŋ	*pĭledĭrzĭŋ*
aladır	*pĭledĭr*
aladırbıs	*pĭledĭrbĭs*
aladırzar	*pĭledĭrzer*
aladır(lar)	*pĭledĭr(ler)*

Kipin olumsuzu yapılırken yardımcı fiil yerine "*çoğıl*" (*<yok ol) kelimesi getirilir ve bu kelĭme kendisinden önceki fiilden ayrı yazılır. Bazen fiildeki -a, -e zarf-fiil eki -ar,-er şekline dönüşür: *ala(r) çoğılbın* "almıyorum", *kile(r) çoğılbın* (gelmiyorum), *pile çoğılbın* (bilmiyorum), *pasti çoğılbın* (başlamıyorum), *uzi çoğılbın* (uyumuyorum).

Devam etmekte olan oluş veya kılışları ifadede kullanılır. Bu oluş veya kılış konuşma sırasında devam etmektedir ve bu devamlılık *görülmekte*, *hissedilmekte* veya *duyulmaktadır*.

5.2.2.3 3.Tip Şimdiki Zaman Kipi -ir

İki şimdiki zaman kipinin dışında, Hakas Türkçesinde *par-* ve *kil-* fiilleri -i(r) ekini alarak, *o anda gözle görülen*, *gerçekleşmekte olan* oluş veya kılışı karşılamada kullanılır. Ekin ünsüzü (-r-) bazen düşer. İki şekil de kullanımda doğru kabul edilir.

parirbın/ parim (gidiyorum)	*kilirbĭn/ kilim* (geliyorum)
parirzıŋ/ parizıŋ	*kilirzĭŋ/ kilizĭŋ*
Parir/ pari	*kilir/kili*
parirbıs/ paribıs	*kilirbĭs/ kilibĭs*
parirzar/ parizar	*kilirzer/ kilizer*
Parir(lar)/ pari(lar)	*kilir(ler)/ kili(ler)*

5.2.3. GELECEK ZAMAN KİPLERİ

5.2.3.1 1.Tip Gelecek Zaman Kipi (Polar tus) *Fiil + -r, -ar, -er*

Hakas Türkçesinin asıl gelecek zaman kipidir. Kalınlık-incelik uyumu görülür. Ünlüyle biten fiillerde; fiilin son ünlüsü -i'ye dönüşür "*sana-r* > *sanir* "sayacak", *uzu-r* > *uzir* "uyuyacak"(GHY 228). Ünsüzle biten filler ise kalınlık-incelik uyumuna göre ekin *-ar, -er* varyantlarını alırlar. 1. teklik ve 2. teklik şahıslarda zaman ekininin ünsüzü bazen düşer: *alarbın/alam*, *sadarbın/sadam*, *alarzıŋ/alazıŋ*, *sadarzıŋ/sadazıŋ*. Yazı dilinde her iki şekil de kullanılır. Tonsuzla biten fiillerin son ünsüzü (ek ünlüyle başladığından) tonlulaşır. Bu durum; ünlü+-t şeklindeki fiillerde görülmez: *at-* > *atar* "ateş edecek", *ut-* > *utar* "kazanacak", *öt-* > *öter* "geçecek". *-g, -ğ, -ŋ* ünsüzleriyle biten fiillerde bu ünsüzler düşer ve ünlü ikizleşmesi görülür *çığ-* > *çır* (yığacak), *çağ-* > *çaar* "yağacak", *toŋ-* > *toor* "donacak", *eg-* > *eer* "eğecek".

Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

azarbın /azam	*payirbın/payim*	*uzirbın/uzim*	*çĭrbĭn/çĭm*
(kaybolacağım)	(zengin olacağım)	(uyuyacağım)	(yiyeceğim)
azarzıŋ/azazıŋ	*payirzıŋ/payizıŋ*	*uzirzıŋ/uzizıŋ*	*çĭrzĭŋ/çĭzĭŋ*
azar	*payir*	*uzir*	*çĭr*
azarbıs	*payirbıs*	*uzirbıs*	*çĭrbĭs*
azarzar	*payirzar*	*uzirzar*	*çĭrzer*
azar(lar)	*payir(lar)*	*uzir(lar)*	*çĭr(ler)*

Olumsuz şekil :-*bas, -bes, -mas, -mes, -pas, -pes*

Ekin; -m, -n, -ŋ ünsüzleriyle biten fiillere *-mas, -mes*; tonsuzlarla bitenlere *-pas, -pes*; *-g, -ğ, -y, -l, -r* ünsüzleri ve ünlülere biten fiillere *bas, -bes* varyantları, kalınlık incelik uyumuna göre gelir: *albaspın* "almayacağım", *pĭlbespĭn* "bilmeyeceğim", *münmespĭn* "binmeyeceğim", *çĭbespĭn* "yemeyeceğim", *aspaspın* "azmayacağım", *ĭspespĭn* "içmeyeceğim".

Asıl işlev oluş veya kılışın *gelecekte gerçekleşeceğini* ifade etmektir.

5.2.3.2. 2.Tip Gelecek Zaman Kipi (Polğadağ Naklonenie)

Fül + -ğadağ, -kedeg, -hadağ, -gedeg, -adağ, -edeg

"Bu kip gelecek zaman sıfat-fiili -gu ve teg (gibi) edatından ortaya çıkmıştır." (ATLD 177). Ekin varyantlarından da anlaşılacağı gibi Hakas Türkçesinde bu yapı kalıplaşarak ek olmuştur. Ekler; tonluluk-tonsuzluk, kalınlık-incelik uyumlarına uyar. Ünlüyle biten fiillerden sonra ekin birinci ünsüzü düşer ve ünlü ikizleşmesi görülür. *-g, -ğ, -ŋ* ünsüzüyle biten fiiller *-adağ, -edeg* varyantlarını alırlar: *çağ-adağ* "yağacak gibi", *toŋ-adağ* "donacak gibi", *üg-edeg* "yığacak gibi".

Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

alğadağbın (alacak gibiyim)	*pirgedegbĭn* (verecek gibiyim)
alğadağzıŋ	*pirgedegzĭŋ*
alğadağ	*pirgedeg*
alğadağbıs	*pirgedegbĭs*
alğadağzar	*pirgedegzer*
alğadağ(lar)	*pirgedeg(ler)*

Kipin olumsuzu olumsuzluk ekleriyle yapılır:

albaadağbın "almayacak gibiyim", *pirbeedegbĭn* "vermeyecek gibiyim", *kilbeedegbĭn* "gelmeyecek gibiyim".

Kip; gelecekte birşeyin gerçekleşebileceğini, gerçekleşeceğe benzediğini, gerçekleşecek gibi olduğunu ifade eder. Bu kipin kullanım sıklığı azdır.

5.2.3.3. 3.Tip Gelecek Zaman Kipi

Fül + -ğalah, -gelek, -halah, -kelek, -alah, -elek

Ekler; kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları gösterir. Ünlüyle biten fiillerden sonra ekin ilk ünsüzü düşer ve *-alah, -elek* varyantları gelir. Bu kurallardan farklı olarak *-ŋ* ile biten fiillerde de bu ünsüzün düştüğü görülür: *toŋ-alah* "henüz donmadı, birazdan donacak". Bu kip "henüz olmamış geçmiş zaman kipi"(GHY 220) olarak ad-

landırılır. Kip işlev açısından bu tanımlaya uygundur. Kipin iki işlevinden biri oluş veya kılışın "henüz gerçekleşmediğini", ikincisi ise "gerçekleşmek üzere"olduğunu gösterir. Ekin etimolojisi " *-gu* sıfat-fiili+ elek (henüz değil) "(GTY 310) şeklinde yapılmaktadır. Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

Alğalahpın	*pastaalahpın*
(henüz almadım;	(henüz başlamadım;
fakat almak üzereyim)	fakat başlamak üzereyim)
alğalahsıŋ	*pastaalahsıŋ*
alğalah	*pastaalah*
alğalahpıs	*pastaalahpıs*
alğalahsar	*pastaalahsar*
alğalah(tar)	*pastaalah(tar)*

Bu kip, kendi içerisinde bir olumsuzluğu zaten taşıdığından, ayrıca olumsuz şekiller yoktur.

İşlevi oluş veya kılışın *henüz gerçekleşmediğini*, birazdan *gerçekleşmek üzere olduğunu, bir delile dayalı olarak* bildirir. İşlek değildir.

5.2.4. TASARLAMA KİPLERİ

5.2.4.1 ŞART KİPİ (Molcastığ Naklonenie)

Fül + -za, -ze, -sa, -se

Ekler kalınlık incelik ve tonluluk tonsuzluk uyumlarına uygun olarak gelir. İyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır ve bu ekler bitişik yazılır.

alzam (alsam)	*kissem (giysem)*
alzaŋ	*kisseŋ*
alza	*kisse*
alzabıs	*kissebĭs*
alzaŋar	*kisseŋer*
alza(lar)	*kisse(ler)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır.

albazam "almasam", *albazaŋ* "almasan", *albaza* "almasa", *albazabıs* "almasak", *albazaŋar* "almasanız" *albaza(lar)* "almasalar".

Asıl cümledeki oluş veya kılışı yan cümleyle bir şarta bağlar.

5.2.4.2 İSTEK KİPİ (Hınıstıg Naklonenie)

Fül +-ğay, -gey, -hay, -key, -ay, -ey

Kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları vardır. Ünlülerden sonra ekin ilk ünsüzü düştüğünden, kalınlık-incelik uyumuna göre, -ay, -ey varyantları gelir. Ayrıca fiilin sonunda bulunan *-g, -ğ, -ŋ* ünsüzü düştüğünden yine bu varyantlar gelir: *çağay* "yağa", *egey* "eğe", *toŋay* "dona".

Zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

alğaybın (alayım)	*pastaaybın (başlayayım)*
alğayzıŋ	*pastaayzıŋ*
alğay	*pastaay*
alğaybıs	*pastaaybıs*
alğayzar	*pastaayzar*
alğay(lar)	*pastaay(lar)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır. Olumsuzluk ekleri ünlüyle bittiğinden eklerin -ay, -ey varyantları gelir.

albaaybın (almayayım), *pĭlbeeybĭn* (bilmeyeyim)

sunmaaybın (sunmayayım), *emmeeybĭn* (emmeyeyim)

Kipin başta istek olmak üzere ümit, rica, tavsiye, niyet gibi işlevleri vardır.

5.2.4.3 GEREKLİLİK KİPİ

Yönelme hali eki almış zamir +Fiil+mastar eki (-arga) +kirek.

Kip, yönelme hâli eki almış bir zamir veya isimle kullanılır. *"Kirek"* kelimesinden sonra şahıs ekleri gelmez.

(mağaa) alarğa kirek (almalıyım)
(sağaa) alarğa kirek
(ağaa) alarğa kirek
(piske) alarğa kirek
(sirerge) alarğa kirek
(olarğa) alarğa kirek

5.2.4.4 EMİR KİPİ (Küstecең Naklonenie)

Emir kipi ekleri şunlardır:

1. teklik şahıs -m, -im
2. teklik şahıs -Ø
3. teklik şahıs -zın, -zĭn, -sın, -sĭn
1. çokluk şahıs -bıs, -bĭs, -ibıs, ibĭs / -aŋar, -eŋer
İki kişi için -an, -en
2. çokluk şahıs -ŋar, -ŋer, -ıŋar, -ĭŋer
3. çokluk şahıs -zın(nar), -zĭn(ner), -sın(nar), -sĭn(ner)

alim (alayım)	*sadim (satayım)*
al (al)	*sat (sat)*
alzın (alsın)	*satsın (satsın)*
alaŋar/alibıs (alalım)	*sadaŋar/sadibıs (satalım)*
alaŋ(iki kişi alalım)	*sadaŋ (iki kişi satalım)*
alıŋar (alınız)	*sadıŋar (satınız)*
alzın(nar) (alsınlar)	*satsın(nar) (satsınlar)*

Kipin olumsuz şekli olumsuzluk ekleriyle yapılır. Hakas Türkçesinde 1.teklik şahıs ve 1. çokluk şahsın *-bıs* varyantında, olumsuzluk ekinin ünlüsü daralır.

albim (almayayım), *alba*(alma), *albazın* (almasın), *albaaŋ* (iki kişi almayalım), *albaaŋar/albibıs* (almayalım), *albaŋar* (almayınız) *albazın(nar)*(almasınlar).

Bu kipin; emir, istek, dilek, rica, razılık, izin, öneri gibi çeşitli işlevleri vardır. Bu işlevler şahıslara göre değişiklik gösterebilir. 1. şahıslarda daha çok bir şarta bağlı olarak razılık ifadesi taşır ve diğer şahıslara göre emir işlevi daha zayıftır.

5.3. BİRLEŞİK ÇEKİM

Hakas Türkçesinde er- fiiliyle yapılan düzenli birleşik çekimler yoktur. Ancak bu fiille kalıplaşmış birkaç özel yapı vardır ki bunlardan ilerde geniş olarak bahsedilecektir.

Şart kipinin birleşik çekimleri düzenli olarak *pol-* (olmak) fiiline şart ekinin getirilmesiyle yapılır. Hikâye ve rivayet şekilleri düzenlidir. Hikâye şekli; *pol-* yardımcı fiiline *-ğan* geçmiş zaman eki, rivayet şekli ise *-ptır* geçmiş zaman eki getirilerek yapılır. V.G.Karpov "Hakasça fiillerin geçmiş zaman birleşik çekimleri"(SFPV 69-80) adlı makalesinde bu yapıları inceler.

Hakas Türkçesinde üç birleşik çekim dışında, dördüncü bir birleşik çekim şekli olarak kabul edilebilecek bir yapı daha vardır. Bu yapı, basit kip eki almış esas fiilden sonra *pol-* fiiline *-ar* gelecek zaman eki getirilerek yapılır. Türkiye Türkçesinde "gelmiş olacak, geliyor olacak" örneklerine benzeyen bu şeklin de yaygın bir kullanımı vardır.

Birleşik çekimlere şahıs eklerinin gelişi basit çekimlerdeki gibidir. Şahıs ekleri birleşik çekim işlevi gören yardımcı fiilden sonra gelir.

5.3.1 Hikâye Birleşik Çekimleri

5.3.1.1 I. Tip ve II. tip geçmiş zaman kiplerinin hikâyesi

-GAN geçmiş zaman eki almış fiilden sonra; *pol-* yardımcı fiiline *-ĞAN* geçmiş zaman eki getirilmesiyle yapılır: *Alğan polğam/ alğan polğabın (aldıydım /almıştım), alğan polğazıŋ, alğan polğan, alğan polğabıs, alğan polğazar, alğan polğan(nar).*

5.3.1.2 Gelecek zaman kipinin hikâyesi

Hakas Türkçesinin bu çekim tipi ekleşmiş -arcıh yapısı ile yapılır. Burada iki zaman eki üst üste geliyor gibi görülse de GHY'de bu yapı "dilek kipi" (GHY 195) olarak incelenmiştir. Bizce bu durum "-ardım" birleşik yapısında (şartlı birleşik cümlelerde) zaten var olan dilek, istek işlevinden kaynaklanmaktadır. Bu şekil Hakas Türkçesinde, istek kipinin hikâyesi olarak da kabul edilebilir: *oynarcıhpın (oynardım/oynayacaktım), oynarcıhsıŋ, oynarcıh, oynarcıhpıs, oynarcıhsar, oynarcıh(tar)*

5.3.1.3 Şart kipinin hikâyesi

Önce şart kipi eki (-sa) almış esas fiil ve daha sonra geçmiş zaman eki almış şekiller kullanılmaz. Geçmiş zamanın şart şekli, şart kipinin hikâyesi ve rivayeti olarak da kullanılır. İki şekil anlamdan hareketle ayırt edilir. Esas cümlenin yapısında -arcıh eki-

nin bulunması da ayırt edici bir özelliktir. Şart kipinin hikâyesi şeklinde görülen yan cümlenin yüklemi, esas cümlede gelecek zamanın hikâyesini (-arcıh) almaktadır. Buna karşılık geçmiş zamanın şartı şeklindeki yan cümle, ana cümlenin yükleminde -ar gelecek zaman ekiyle kullanılır. Bu durumu Türkiye Türkçesindeki şu örneklerle gösterebiliriz

Yan cümle yüklemi	Esas cümle yüklemi
1. gelseydi /gelseymiş	görürdü/görürmüş
2.geldiyse/ gelmişse	görür

alğan polzam (alsaydım), alğan polzaŋ, alğan pozla, alğan polzabıs, alğan polzaŋar, alğan polza(lar)

5.3.1.4 Gereklilik kipinin hikâyesi

Gereklilik kiplerinden sonra; *pol-*, yardımcı fiiline *-ğan* geçmiş zaman eki getirilerek yapılır. Çekimli kip olarak zaten kullanımı sınırlı olan gereklilik kipinin birleşik çekim şekillerine de çok az rastlanır: *alarğa kirek polğam (almalıydım), alarğa kirek polğazıŋ, alarğa kirek polğan, alarğa kirek polğabıs, alarğa kirek polğazar, alarğa kirek polğan(nar)*

5.3.2 Rivayet birleşik çekimleri

5.3.2.1. 2.Tip geçmiş zaman kipinin rivayeti

Hakas Türkçesinde *-ğan* geçmiş zaman eki almış fiilden sonra *pol-* fiiline *-ptır* geçmiş zaman eki getirilerek yapılır: *alğan poltırbın* "almışmışım", *alğan poltırzıŋ, alğan poltır, alğan poltırbıs, alğan poltırzar, alğan poltır(lar).*

5.3.2.2. Şimdiki zaman kipinin rivayeti

-caŋ ve *-cathan* ekli fiillerden sonra *pol-* yardımcı fiiline *-ptır* geçmiş zaman eki getirilerek yapılır.

Aslında geçmiş zaman yapıları olan Hakas Türkçesindeki *-caŋ* ve *-cathan*, sıfat fiil olarak geniş-şimdiki zamanı ifade eder. Bu sebepten şimdiki zamanın rivayeti olarak aldığımız bu yapı, geniş zamanın rivayetini de karşılar: *alcaŋ/alcathan poltırbın* "alıyormuşum", *alcaŋ/alcathan poltırzıŋ, alcaŋ/alcathan poltır, alcaŋ/alcathan poltırbıs, alcaŋ/alcathan poltırzar, alcaŋ/alcathan poltır(lar).*

5.3.2.3. Gelecek zaman kipinin rivayeti

-caŋ ekli esas fiilden sonra *-ptır* ekli *pol-* fiiliyle yapılır : *alcaŋ poltırbın (alırmışım/alacakmışım), alcaŋ poltırzıŋ, alcaŋ poltır, alcaŋ poltırbıs, alcaŋ poltırzar, alcaŋ poltır(lar)*

5.3.2.4. Şart kipinin rivayeti

Bu çekim için bkz. "Şart kipinin hikâyesi" birleşik çekimine.

5.3.2.5. Gereklilik kipinin rivayeti

Bu çekim için bkz. "Gereklilik kipinin hikâyesi" birleşik çekimine.

5.3.3 Şart birleşik çekimleri

Bu çekimler, hikâye ve rivayete göre daha düzenlidir ve çekimli zamandan sonra pol- fiiline şart ekinin getirilmesiyle yapılır.

5.3.3.1 1.ve 2. tip geçmiş zaman kiplerinin şartı

Daha önce belirttiğimiz gibi, çoğu zaman -DI geçmiş zaman eki yerine kullanılan -GAn, birleşik çekimlerde de aynı vazifeyi görür: *alğan polzam* "aldıysam / almışsam", *alğan polzaŋ, alğan polza, alğan polzabıs, alğan polzaŋar, alğan polza(lar).*

5.3.3.2. Şimdiki zaman kipinin şartı

Birleşik bir yapısı olan ve "şimdiki zaman" kipi olarak kabul edilen "-çathan" ekinden sonra şart kipi eki almış "pol-" fiili ile yapılır: *alçathan polzam* "alıyorsam" *alçathan polzaŋ, alçathan polza, alçathan polzabıs, alçathan polzaŋar, alçathan polza(lar).*

5.3.3.3. Gelecek zaman kipinin şartı

Gelecek zaman kipi eki (-Ar) almış esas fiilden sonra "pol-" yardımcı fiiline şart ekinin getirilmesiyle yapılır: *alar polzam* "alırsam / alacaksam" *alar polzaŋ, alar polza, alar polzabıs, alar polzaŋar, alar polza(lar)*

5.4. BİRLEŞİK FİİLLER

Bir zarf fiil eki almış, (bu ekler bazen düşer) esas fiilden sonra getirilen, yardımcı fiille yapılır. Asıl anlam, birleşik fiilin esas fiilinde yüklüdür. Yardımcı fiil esas fiili *tarz, süre, başlama, bitme* gibi işlevleriyle etkiler.

-p al-, oluş veya kılışı kendisi için, *-p pir-* başkası için yapmak anlamına gelir. *tınanıp al-* "dinlenmek", *ügreniip al-* "öğrenmek", *idip al-* "(kendisi için) yapmak", *pas pir-* "(başkası için) yazmak", *ırlap pir-* "(başkası için) şarkı söylemek".

Muktedirlik şekli *–ıp(olumsuzluk –bin) hal-* birleşik fiiliyle yapılır: *kör hal-* "görebilmek, bakabilmek", *pilbin hal-* "bilememek", *çip hal-* "yiyebilmek".

-a/-i pir- Oluş veya kılışın tezliğini, yapıldığını ifade eder:

oyni pirgen "oynayıvermiş", *odıra pir-* "oturuvermek".

odır-/ tur-/ çör- oluş veya kılışın sürekliliğini ifade eder.

çör tur "yürüyor", *idip tur* "yapıyor", *kil çör* "geliyor". *çat-* "yatmak" fiili *çadır* > *çat-* > *-ça-* şeklindeki değişimini büyük ölçüde tamamlamış ve doğrudan şimdiki zaman eki durumuna gelmiştir. *"Çadır"* şekli de şimdiki zaman kipinde kullanılır; fakat fiile bitişik yazılır: *alçadır* "alıyor", *kilçedir* "geliyor".

-p ıs- yapısının bu lehçede özel bir durumu vardır. *ıs-* "göndermek" fiili kendisinden önceki esas fiille kaynaşmış ve -p zarf fiilini tonlulaştırmıştır. Bu sebepten *-ıbıs-* şeklinde bir ek ortaya çıkmıştır. Bu fiiller oluş veya kılışın, o anda olduğunu, bittiğini ifade eder: *parıbıstı* "gidiverdi", *alıbıshan* "alıverdi".

-p par-, -p sal-, -p kil- birleşik fiilleri, hareketin sonuçlandığını gösterir:

çit par- "kaybolmak", *öl par-* "ölmek", *mayıh par-* "yorulmak", *pas sal-* "yazmak", *it sal-* "yapmak", *kizíler çılıs kilgenner* "insanlar toplanmışlar".

tasta-; hon-, tüs- birleşik fiilleri tezlik bildirir: *odıra tüs-* "oturuvermek", *hıshara tüs-* "çağırıvermek", *toos tasta-* "bitirivermek", *ılğap tasta-* "ağlayıvermek", *kĭre hon-* "girivermek", *sığara hon-* "çıkarıvermek".

-p kör- fiili "tecrübe etmek" anlamına gelir: *pas kör-* yazıp görmek, *tıhtap kör-* onarıp görmek.

apar- fiili *alıp par-* şeklinden kalıplaşmış "götürmek" anlamıyla müstakil fiil olmuştur. *ağıl-* "getirmek" fiili de *alıp kel-* fiillerinden kalıplaşmıştır.

5.5. İSİM FİİL (MASTAR)

Hakasçanın mastar eki *-arğa, -erge, -rğa, -rge*'dir. Bu ekler ünsüzle biten fiil tabanlarına doğrudan gelir: *tut-* > *tudarğa* "tutmak", *kis-* > *kizerge* "giymek", *ügren-* > *ügrenerge* "öğrenmek". Ancak fiil tabanı ünlüyle bitiyorsa, fiilin son ünlüsü -i olur *oyna-* > *oynirğa* "oynamak", *söle-* > *sölirge* "söylemek", *imne-* > *imnirge* "emlemek, ilaçlamak", *çılı-* > *çılirğa* "ılımak".

5.6. SIFAT-FİİLLER (Priçastie)

Sıfat-fiil olarak kullanılan ekler, basit kipler bölümünde geçtiği için fonetik özellikleri ayrıca belirtilmemiştir. Hangi ek varyantının, hangi seslerden sonra geldiğini görmek için basit kipler bölümüne bakılmalıdır.

5.6.1. Geçmiş zaman sıfat-fiilleri

-ğan, -gen, -han, -ken, -an, -en

pargan kĭzĭ "gitmiş kişi", *sağınğan sağıs* "düşünülmüş fikir", *ızılbaan pismo* "gönderilmemiş mektup", *pirgen söz* "verilmiş söz", *ügrengen ügrencĭ* "öğrenmiş öğrenci".

5.6.2. Geniş zam an sıfat-fiilleri

-çathan, -çetken

palıhtapçathan olğannar "balık avlayan çocuklar", *ügrençetken ügrencĭ* "öğrenen öğrenci"

-iğan, -igen

parigan maşina "giden araba", *kiligen kĭzĭ* "gelen kişi".

5.6.3. Gelecek zaman sıfat-fiilleri

-r, -ar, -er: olumlu

-bas, -bes, -mas, -mes, -pas, -pes: olumsuz

kiler alçı "gelecek misafir", *kilbes alçı* "gelmeyecek misafir", *pazar pismo* "yazılacak mektup", *paspas pismo* "yazılmayacak mektup", *azıranar pala* "beslenecek çocuk", *aŋnir hus* "avlanacak kuş".

-ğadağ, -gedeg, -hadağ, -kedeg, -adağ, -edeg

parğadağ maşina "gidecek araba", *parbaadağ maşina* "gitmeyecek araba", *kelgedeg apsah* "gelecek ihtiyar/koca", *kelbeedeg apsah* "gelmeyecek ihtiyar/koca", *ügretkedeg ügretçĭ* "öğretecek öğretmen", *ügretpeedeg ügretçĭ* "öğretmeyecek öğretmen".

-ğalah, -gelek, -halah, -kelek, -alah, -elek

Bu yapı "geçmiş zaman sıfat-fiili" olarak alınır(GHY 233, HT "6-7" 183). Bu durum basit kiplerde de karşımıza çıkmaktaydı (bkz. gelecek zaman kipi -ğalah). Yapı iki anlamı ifade etmektedir. Birincisi "henüz olmadı", ikincisi ise "birazdan olmak üzere"dir: *parğalah kïzï* "gitmemiş ancak gitmek üzere olan kişi", *kilgelek maşina* "henüz gelmemiş fakat gelmek üzere olan araba".

-caŋ, -ceŋ, -çaŋ, -çeŋ

Basit kip olarak "geçmiş zaman kipleri" arasında gördüğümüz şekil, sıfat-fiil olarak "geniş, gelecek zaman"ı(HT "6-7" 185) ifade eder: *çurtacaŋ kïzï* "yaşar/yaşayacak kişi", *toğıncaŋ oollar* "çalışır/çalışacak oğullar", *honmacaŋ aalcı* "gecelemeyecek misafir", *kilbeceŋ maşina* "gelmeyecek araba".

5.7. ZARF-FİİLLER (Deepriçastie)

5.7.1. Asıl zarf-fiil ekleriyle yapılan zarf-fiiller

-p, -ıp, -ïp

Ünlüyle biten fiillere doğrudan gelen ek, kalınlık-ince uyumu gösterir. Yardımcı ünlülerin sadece düz şekilleri vardır. Ünsüzle biten fiillerde ek bazen düşer. Aynı şekilde "-p, -g,-ğ,-ŋ ünsüzleriyle biten fiiller bu eki aldıklarında bu ünsüzler düşer ve ünlü ikizleşmesi görülür: *hapıp > haap* "kapıp", *tepïp > teep* "tepip", *çığıp > çıp* "yığıp", *toŋıp > toop* "donup"(GHY 238).

Bu zarf-fiil, en çok birleşik fiiller yapımında kullanılır. Bunun dışında tekrar fiillerinde, fiillerin hareketlerini birbirine bağlamada sıkça kullanıldığı görülür.

-a, -e, -i

Ünsüzle biten kalın ünlülü fiillerden sonra -a, ince ünlülü fiillerden sonra -e varyantları gelir. –i varyantı <-yu, -yü ekinden ortaya çıkmıştır. *çad-a-, odır-a-, kör-e-, çör-e-, tasti(<tastayu<taşla-yu).*

Bu zarf fiil eki, en çok tezlik ifade eden birleşik fiillerde görülür.

Kiikter kör salıp, atarğa adınaŋ tüze hontır. MN, Kostakov 33 "Geyikleri görüverip, ateş etmek için atından inivermiş."

Sinï tasti, pïr dee çirzer parbaspın. MN, Kostakov 35,36 "Seni bırakıp, hiçbir yere gitmem".

-bin, -min, -pin

Ekin *-m*'li varyantları *-m, -n, -ŋ* ünsüzlerinden sonra, *-p*'li varyantları tonsuz ünsüzlerden sonra gelir. *-b*'li varyantlar ünlüler ve *-g, -ğ, -y,-l, -r* ünsüzlerinden sonra gelir. Bu ek, olumsuzluk eki ve *-(y)-ın* zarf-fiil ekinden ortaya çıkmıştır.(TDÜA I 151-159, GHY 241) Hakas Türkçesinde *-y*'nin içinde bulunduğu diğer eklerde olduğu gibi daralma ve kaynaşma olmuştur. *(-ma-t-ın >) -mayın > min, -bayın > bin, -payın > pin.* Bu yüzden eklerin sadece *-i-* ünlüsüyle kullanılan ince şekilleri vardır.

Bu zarf-fiil, işlev açısından *-p, -A* zarf-fiillerinin olumsuzudur.

Antip, pïrdeezïneŋ çoohtaspin, azıranmin daa tınanarğa parıbıshan. Ç, Tyukpiyekov 47 "Antip hiçbiriyle konuşmayıp, yemek de yemeden dinlenmeye çekilmiş".

Ür dee parbin, hayalar üstüne sıh kilgenner. MN, Kostakov 65,66 "Çok gitmeden, kayaların üstüne çıkıp gelmişler".

-ğas, -ges, -has, -kes, -as, -es

Ek kalınlık-incelik uyumu gösterir. -g'li varyantlar tonlu ünsüzler, -h ve k'li varyantlar tonsuz ünsüzlerden sonra kullanılır. İki ünlü arasında -g ünsüzü düştüğünden, ünlülerden sonra ekin -as, -es varyantları gelir ve ünlü ikizleşmesi görülür.

-ğali, -geli, -hali, -keli, -ali, -eli

-g (-ğ)'li varyantlar tonlu ünsüzler, -k, h'li varyantlar tonsuz ünsüzlerle kullanılır. Bu ekte de iki ünlü arasında -g-'ler düştüğünden ekler, ünlülerden sonra -ale, -ele, -ali, -eli şeklinde gelir ve ünlü ikizleşmesi görülür. Hakas Türkçesinde *-ğ, -ŋ* ünsüzleriyle biten fiillerin bu ünsüzleri düştüğünden ekler -ali, -eli şeklinde gelir: *sağali* "sağalı", *toŋali* "donalı".

İşlev olarak Türkiye Türkçesindeki -alı, -eli zarf-fiiline karşılık gelir. "-dan beri" ifadesiyle fiilin anlamını sınırlandırır.

Min mında ügrengeli, ibge nanmadım. "Ben burada okula başlayalı eve dönmedim". *Tayğaa çörgeli, ür poldı.* "Ormana gideli çok zaman oldu". *Olar, tanıshali, hada toğıshannar.* "Onlar tanışalı beri birlikte çalışmışlar".

5.7.2. Birleşik zarf-fiil ekleriyle yapılan zarf-fiiller

Bu tip zarf-fiiller bir sıfat-fiil eki ve bir hâl ekinin birleşmesiyle meydana gelen "birleşik zarf-fiil" ekleridir. Burada eklerin birinci bölümünü oluşturan sıfat-fiiller, aynı zamanda kip eki olarak da kullanıldığından, fonetik özellikleri yeniden verilmemiştir. Diğer zarf fiil ekleri gibi, bu zarf-fiillerin de sıklıkla kullanıldığı görülür.

-rda, -rde, -arda, -erde

-r sıfat-fiil eki ve bulunma hâli ekinin birleşmesiyle ortaya çıkan yapı "*-dığında, -dığı zaman, -ınca* " anlamlarına gelir. Bu yapıda, sıfat-fiil ekleriyle hâl eki arasına iyelik ekleri girebilir.

Tashıl üstüne sığarda, ol tayğanı tobır pararğa kirek. MN, Kostakov "Dağ zirvesine çıkarken, ormandan doğru gitmek gerek".

-rğa, -rge, -arğa, -erge

-r sıfat-fiil ve yönelme hâli ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmış bir ektir. "-mak için, -maya" anlamı verir. Bu eklerde, sıfat-fiil ekiyle, hâl eki arasına iyelik ekleri gelebilir: *Ooldar parıp ïkï hazın kis kilgenner. Çoon pastarın çaba palğap alıp, nïske pastarın çara tartarğa, arğamcı palğabıshannar. Atcaŋ kïzïler mıltıh tudına, paza ïkï kïzï, ol ïkï ağastı çara tartarğa, arğamcılar alıp alğannar.* MN, Kostakov 112 "Çocuklar gidip iki ak ağaç kesip gelmişler. Kalın yanlarını kapatarak, ince yanlarını yarıp çekmeye, urgan bağlamışlar. Ateş edecek kişiler silahlarını tutup, diğer iki kişi, ağacı çekmek için ipleri tutmuşlar".

-ğanda, -gende, -handa, -kende, -anda, -ende

-gan geçmiş zaman sıfat-fiili ve bulunma hâli ekinden ortaya çıkan bu zarf-fiiller; "-dığında, -dığı zaman" anlamlarına gelir. Sıfat-fiil ekiyle, hâl eki arasına iyelik ekleri gelebilir: *Süt homay saalçat**handa**, sïrernï mahtirğa kirek pe?* Ç. Tyukpiyekov 8 "Süt kötü sağıldığında sizleri övmek mi gerek?", *Antip, ças çit**kende**, ïnekterïn irtengï saasha sürglep kilgen.* Ç, Tyukpiyekov 45 "Antip, yağış başladığında, ineklerini sağdırmak için sürüp gelmiş."

Bu yapı par- ve kil- fiillerine *"-iğanda"* şeklinde gelir

*Hıstar irtengïzïn azıranarğa pari**ğanda**, kögerisçetken ağastar arazınca çaylağzar inçetken çolda tarantas körïne tüsken.* Ç, Tyukpiyekov 4 "Kızlar sabahleyin yemeğe gittiklerinde, göveren ağaçlar arasından, yaylaya doğru inen yolda, üstü açık araba görünmüş".

-ğanca, -gence, -hanca, -kence, -anca, -ence

-ğanca eki *-GAn* geçmiş zaman eki ve *-ÇA* ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu zarf-fiiller, diğer fiilin hareketini sınırlandırır ve *-ıncaya kadar* anlamı verir.

*Pïstï le ökïsïrebezïn tïp, haraa-künörte toğıncaŋ. Apsağım ölg**ence** arağa tadiin sınabaan, olğannarın na ügrederge küstengen. Andrey dee, pray tuŋmalarına, ügredig tooshanca, polıs polarcıh pa?... Olarnıŋ ahçaları çoğıl ba aŋdarılğ**anca** arağa ïzerge.* Ç, Tyukpiyekov 79,80 "Biz de öksüzlük çekmeyelim diye, gece gündüz çalıştı. Kocam ölünceye kadar içki tadına bakmadan, sadece çocuklarını okutmak için çabaladı. Andrey de bütün kardeşlerine okullarını bitirene kadar yardım eder miydi? ... Onların paraları yok mu devrilinceye kadar içki içmeye".

*Pastuh, ünï harılğ**anca**, hıshırıp-hıshırıp sarnap ala, çaylağa çitken, adın irten mal çırğa pilen polzın tïp, saray altında palğap salğan.* Ç. Tykpiyekov 56 "Çoban, sesi kısılıncaya kadar, bağıra bağıra şarkı söyleyerek, yaylaya ulaşmış. Atını, sabahleyin malları toplamak kolay olsun diye, ahırın altına bağlayıvermiş".

*Çe pïree nimee hathır sığar polza, harahtarı suğlanğ**anca**, ïstï ağırğanca, paarı köskence hathırcaŋ.* MN, Kostakov 12 "Fakat bir şeye gülünecek olsa, gözleri sulanana, içi ağrıyıncaya, içi dışına çıkıncaya kadar gülerdi".

-gelekke

"-gelek" gelecek zaman sıfat-fiil eki ve yönelme hâli ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır: *Ügrenerge hınmin, toğınmin, anda-mında sabıl çörgen. Pastuhha kirgem, mal oŋdayın daa pïlg**elekke**, çazın sıhtı* Ç, Tykpiyekov "Öğrenmeyi sevmeyip, çalışmayıp, orada burada gezindi. Çobanlığa verdim, mal bakmasını da öğrenmeden, baharda işi bıraktı".

-gedegde

"-gedeg" sıfat-fiil eki ve bulunma hâli ekinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır: *Lyuda ürgen pörïk prayzına çitpe**edegde**, pasha hızıcahtar porço üzerge çügürïskleenner.* MN, Kostakov 58 "Luyuda'nın ördüğü taçlar hepsine yetmediğinden, diğer kızlar çiçek toplamaya koşuşmuşlar."

6. EDATLAR (POLIZIĞLIĞ ÇOOH ÇARDIHTARI)

Hakas Türkçesinde edatlar *"polızığlığ çooh çardıhtarı"* "yardımcı dil unsurları" olarak adlandırılır. Asıl edatlar (son çekim edatları) *"çastitsa, poslelog"*, bağlaçlar *"soyus"* ve ünlemler *"mejdometia"* olarak adlandırılır.

6.1. ÇEKİM EDATLARI[1]

6.1.1. Yön ve sınırlama *Kizĭre* "karşı" *çol kizĭre şkola sadı kögeçe* "yolun karşısında okul bahçesi yeşilleniyor",

ibĭre "çevre". *Aal ibĭire köp ağas* "Köy çevresi çok ağaçlık",

ötĭre "arası". *Samolet tağ azıra, tashıl ibĭre, pulıt ötĭre uçuhça* "uçak dağı aşarak, zirveyi dolanarak, bulutu geçerek uçuyor"

çitĭre "kadar". *Hosti aalğa çitĭre çazağ parğabıs* "komşu köye kadar yaya gittik".

pastıra "aşağı". *Şuşenskser Ağban pastıra parçalar* "Şuşensk'e Abakan'dan gidiyorlar".

udur "karşı". *Olarzar udur turna uçığıp odır* "onlara doğru turna uçuyor".

çoğar "yukarı". *Tülgücek çol çoğar oyli halğan* "tilkicik yol yukarı koşuyordu".

üstünde "üstünde". *Çir üstünde* "yer üstünde".

kistĭnde "ardında". *Kibrĭ tağnıŋ kistĭnde* "Kibri dağının ardında".

6.1.2. Zaman

say "her". *Pĭs çılnıŋ say polısçabıs* "biz her yıl yardımlaşırız".

peer "beri". *Hacan purunnaŋ peer* "çok eskiden beri."

sığara "sonra". *Uluğ ügredĭge çiderĭ şkoladan sığara pastalça* "büyük öğrenim okuldan çıkınca/sonra başlıyor".

6.1.3. Sebep

üçün "için" *Sĭnĭŋ üçün kildĭm* "senin için geldim".

6.1.4. Benzerlik

çĭli "gibi" *Pabam çĭli toğınçam* "babam gibi çalışıyorum".

oshas "gibi". *Hanattığ hus oshas* "kanatlı kuş gibi".

6.1.5. Vasıta ve Beraberlik

hada "birlikte". *Çilneŋ hada naŋmır çitken.* "rüzgârla birlikte yağmur gelmiş."

hosti "birlikte". *Fotokartoçkada Kamatnaŋ hosti pĭr çiit ool turçathan.* "fotoğrafta Kamat'la birlikte bir genç oğlan duruyordu."

6.1.6. Başkalık

pasha "başka" *Klassta pĭsteŋ pasha kĭzĭ çoğıl* "sınıfta bizden başka kimse yok."

[1] Bu bölümdeki örnekler "Hakas Tili 6-7" ve GHY adlı eserlerden alınmıştır.

6.1.7. Tekrar

daa...daa "da...da" *Pïstïŋ çirde hoy daa, ïnek tee, at taa çahsı ösçe* "bizim yurdumuzda koyun da, inek de, at da iyi yetişir."

6.1.8. Soru

pa, pe, ma, me, ba, be, çi. Sin püün odıŋa pararzaŋ ma? "sen bugün oduna gidecek misin?", *tïgï tülgü be?* "şu tilki mi", *ol hoy ba?* "o koyun mu?" *toğısha çi ol haydağdır?* "o işte nasıl?"

6.2. BAĞLAMA EDATLARI (SOYUZTAR)

6.2.1. Sıralama (pïrïgïs)

paza "ve". *Pola pola gorod paza aal tiŋnes parar* "zaman geçtikçe şehir ve köy eşit olacak".

daa/dee, taa/tee "da/de". *Çahsı çabannıŋ hoyı çayğıda daa, küsküde dee, hıshıda daa, çashıda daa simïs* "İyi çobanın koyunu yazın da, güzün de, kışın da, baharda da semizdir".

6.2.2. Denkleştirme

alay "veya, yoksa". *Kemdïr ol, çiit pe, alay uluğ çastığ kïzï be?* "Kim o, genç mi yoksa yaşlı biri mi?".

alay ba "veya".

pïrde "bazen".

pïrede "bazen". *Pïrede ağas arazında ügü tabızı istïl parça, pïrede püür ulup sıhça.* "Bazen ağaç arasından puhu sesi işitiliyor, bazen kurt ulumaya başlıyor."

nimeze "yoksa, veya".

tañ "belki". *Ügrenerge sin taŋ çörçezïŋ, taŋ çoh min pïl polbinçam* "Öğrenim yapmaya gittin mi gitmedin mi ben bilemiyorum."

arsa "belki".

6.2.3. Karşılaştırma

tïzeñ "ise". *Kicee naŋmır çağan, püün, tïzen, ayas polça* "dün yağmur yağdı, bugün ise hava açık".

çe "fakat". *Ay çarıtça, çe çılıtpinça* "ay aydınlatıyor, fakat ısıtmıyor".

a "fakat". *A min ol tutsa ölïg be, tïrïg be polçam, pïlbinçem* "Fakat ben o sırada ölü müyüm diri miyim bilmiyorum".

dee... dee, daa...daa, taa... taa, tee... tee. Çılığ polğan, ındığ daa pozla ol taarın suurbaan. "Sıcak olmuş, öyle de olsa o paltosunu çıkarmamış".

6.2.4. Cümle başı

anaŋ, annaŋar "bu yüzden" *annaŋar olar ah pulıtha tööy körînçeler* "bu yüzden onlar ak buluta benzer görünüyorlar".

anıŋ üçün "bu yüzden". *Olar pîsteŋ tıŋ ırahtar, anıŋ üçün ĭdi körĭnçeler* "Onlar bizden çok uzaktalar, bu yüzden öyle görünüyorlar".

6.2.5 Sona gelen edatlar *ni, pa ni, pe ni, ba ni, be ni, ma ni, me ni, pa ni za, ma ni za, ba ni za, be ni ze.*

Bu edatlar cümle sonunda şüphe, tereddüt bildirir: *pabam gorodtaŋ aylandı ba ni za* "babam şehirden geldi mi acaba", *minĭŋ çooğımnı pilgen me ni ze* "konuşmamı anladı mı ki acaba?"

6.3. ÜNLEM EDATLARI (MEJDOMETİE)

6.3.1. Ünlemler

İnsanın çeşitli duygularını, heyecanlarını dışarı vururken çıkardığı seslerdir:

aa!, ay!, ah! ak-kay! u-u!, yoo!, o!, pok!, poy!, tpuk/tfu!, e-e-e!, eh!, pot!, hayran/hayrahan!, hudayım!, tatay! hura-hura!, alas-alas!, hoshanah!, ködek!, ş-ş-ş!, kış! çe!, adır!, iik!, sıyt!, Noo! kıs-kıs! vb. kelimeler Hakas Türkçesinde en sık kullanılan ünlem edatlarıdır.

6.3.2. Seslenme edatları

çe "haydi!". *Çe! Arğıstar marığda pĭs alındabıs.* "Haydi arkadaşlar, yarışta biz öndeyiz."

haya "haydi!". *Haya, min dee sağa polıs pirimdek.* "Haydi, ben de sana yardım edeyim."

6.3.3. Sorma edatları

noğa "niçin?"*Noğa tappacañ, tabar,— teen Tireek.*"Niçin bulmasın, bulur, demiş Tireek."

haydi "nasıl!" *Am haydi, mınnañ pray toozılça ba, — möñĭs çoohtanğan Payusa.* "Şimdi nasıl olacak, bütünüyle bitiyor mu, üzgünce konuşmuş Payusa

6.3.4. Gösterme edatları

mına "işte!".*Holın tayağına sal salğan, mına kildĭm teen çĭli.* "Elini asasına uzatmış, işte geldim der gibi."

6.3.5. Cevap edatları

ya "evet!". *ya min pĭlçem* "evet ben biliyorum",

taŋ "bilmem!". *taŋ, ol mında ba ni* "bilmem, o burada mı ki"

çoh **"hayır!".***çoh parbaspın* " hayır, gitmem"

V. SÖZ DİZİMİ

Hakas Türkçesinin söz diziminde genel Türkçeye göre görülen temel farklılık, cümlelerde devrik yapıların sıklıkla kullanılmasıdır. Bunun sebebi olarak Rusça etkisi gösterilebilir. Hakas Türkçesinin yazı dili hâline getirilişi sırasında ilk edebî eserleri yazanlar önce Rusçayla yazmayı öğrenmişler; daha sonra kendi dillerinde eserler vermişlerdir. Bunun yazı diline yansıması yoğun olmuştur. Metin örneklerimizde bu durum görülebilir.

Sıfat tamlamalarında görülen farklı yapılar sıfat konusunda anlatılmıştır.

GÜNLÜK KONUŞMALAR*

KARŞILAŞMA, KARŞILAMA

Aalcı polıŋar!	Hoş geldiniz!
Kĭrĭŋer! Giriniz!,	*İrtĭŋer!* Geçiniz!
Odırıŋar!	Oturunuz!
Kibĭŋer suuruŋar!	Paltonuzu çıkarın!
Çalahay irtenneŋ!	Günaydın!
Çalahay künneŋ!	İyi günler!
Çalahay iirneŋ!	İyi akşamlar!
Çahsı çittĭŋer be?	Yolculuk nasıldı?
Haziiŋar haydağdır?	Sağlığınız nasıl?
Alğıstapçam, çahsı!	Teşekkür ederim, iyi!
Haydi çurtapçazar?	Nasılsınız?
Amır-hazıh!	Sağlık, sıhhat!
Haydağ habarlar?	Haberlerde ne var ne yok?
Andağ-mındağ habar çoğıl.	Kayda değer bir şey yok.

TANIŞMA

Çaradıŋar sĭrerneŋ tanızıp alarğa?	Sizinle tanışabilir miyim?
Adıŋar kemdĭr?	Adınız nedir?
Min Olga Subrakovabın.	Ben Olga Subrakova.
Tanızıŋar, pu mĭnĭŋ sem'yam.	Tanışınız, bu benim ailem.
İpçĭm	Eşim (Karım).
İrĭm	Eşim (Kocam).
Oolğım	Oğlum.
Hızım	Kızım.
Sĭrernĭ arğıstarımnaŋ tanıstır salarğa sağınçam.	Sizi arkadaşlarımla tanıştırmak istiyorum.
Pu mĭnĭŋ iŋ çahsı nancım	Bu benim en iyi arkadaşım.
Kemnĭŋ palazızıŋ (oolğızıŋ, hızızıŋ)?	Kimin çocuğusun (oğlusun, kızısın)?
Süttĭg çay urim ma?	Sütlü çay ister misiniz?
Alğıstapçam. Maŋzırapçabıs.	Teşekkür ederim. Acelemiz var.
Mĭnĭŋ adrezĭm pazıp alıŋar.	Adresimi yazınız.

* Bu bölüm hazırlanırken; Anjiganova, O.P., Subrakova, O.V., Topoeva, L. S. **"Orıs Hakas Çoohtazığ"** Abakan, 1989 adlı konuşma kılavuzundan faydalanılmıştır.

Sïrerneŋ tanızıp alğanıma örïnçem.	Sizinle tanıştığıma memnun oldum.
Anımcohtar. Paza körïskençe!	Hoşça kalın! Yeniden görüşmek üzere!

HAL HATIR SORMA

İzenner!	Merhaba!
Anımcoh!	Hoşça kal!
Ya, çoh.	Evet, hayır.
Alğıstapçam	Teşekkür ederim.
Haziiŋar haydağdır?	Sağlığınız nasıl?
İzen pirerge (izennezerge)	Selamlaşmak.
Çarir, çarabas	Olur, olmaz.
Tın çahsı	Çok güzel.
Kirerge çarir ba?	Girebilir miyim?
Oraylat saldım, pırom tastaŋar	Geciktirdim, affedersiniz.
Sïrerniŋ kilgeniŋerge tıŋ örïnçem	Geldiğinize çok seviniyorum.
Çaradıŋar sïrerdeŋ sırıp alarğa?	Size bir şey sorabilir miyim?
Nime pol pardı?	Ne oldu?
Tikke le ökpelençezïn.	Boşuna sinirleniyorsun.
Çol közït pirïŋer!	Yolu gösterir misiniz?
Min pïlbinçem.	Bilmiyorum.
Min astıh pardım.	Yolumu kaybettim.
Polıs pirïŋer mağaa.	Bana yardım eder misiniz?

ÖZÜR DİLEME

Pırom tastaŋardah!	Affedersiniz!
Sïrerniŋ alnıŋarda pırolığbın!	Size karşı mahcubum (suçluyum).
Tarınmaŋar	Kızmayın.
Pırosınçam, çe min pasha sağınçam.	Affedersiniz, fakat ben farklı düşünüyorum.
Pırosınçam, çe mağaa pararğa kirek.	Affedersiniz, ben gitmeliyim.
Pırosınçam, sïrerniŋ çooğınarğa ara kïrïsçetken üçün.	Konuşmanızı böldüğüm için özür dilerim.
Harığ polğan üçün pırolabaŋar	Rahatsız ettiğim için özür dilerim.

KUTLAMA

Pray çüreemneŋ alğapçam!	Bütün yüreğimle kutluyorum!
İzïg çolabit ısçam!	Sıcak selamlarımı gönderiyorum!
Sïrernï ülükünneŋ alğapçam!	Bayramınızı kutluyorum!

Naa çılnaŋ!	Yeni yılınız kutlu olsun!
Töreen künĭneŋ!	Doğum gününüz kutlu olsun!
Çüreemneŋ sıhhan alğazımnı alıŋar!	Yürekten gelen kutlamamı kabul ediniz!

İSTEME, DİLEME

Nime kirektĭr?	Ne istediniz?
Min ... pararğa sağınçam?	Ben ... gitmeyi istiyorum.
Sĭrer mağaa... közĭt pirercĭkser be?	Bana ..... gösterebilir misiniz?
Minĭŋ azıranarım kilçe.	Yemek yemek istiyorum.
Mağaa alıp alarğa .... kirek.	Ben... almalıyım.
Min .. körĭp alarğa hınğam.	Ben... görmek istiyorum.

ONAYLAMA, REDDETME

Çe, çarir	Peki, tamam.
Min çaratçam	Ben razıyım (mutabıkım)
Çarir	Tamam (güzel)
Çarabas	Olmaz
Ya, haydi daa	Evet, elbette.
Çoh	Hayır.
Min toğırbın	Ben karşıyım.(kabul etmiyorum)
İdi kilĭspes	Bu uygun değil. (Mümkün değil)

ÇEŞİTLİ KONULAR

Min Hakas tĭlĭn ügrenerge sağınçam.	Hakasça öğrenmek istiyorum.
Min sĭrernĭ pĭl polbinçam.	Ben sizi anlayamıyorum.
Nime tĭdĭŋer?	Ne dediniz?
Hakastap pu haydi adalça?	Hakasça bu nasıl söylenir?
Sĭrer minĭ oŋardar ba?	Siz beni anladınız mı?
Minneŋ Hakastap çoohtazıŋardah.	Benimle Hakasça konuşun.
Arğıstar, çılığ pastalça.	Arkadaşlar toplantı başlıyor.
Çılığ çabılça.	Toplantı kapanıyor.
Pu gorodtı pĭr dee pĭlbĭnçem.	Bu şehri hiç bilmiyorum.
Sĭrernĭŋ gorodta haydağ muzeyler par?	Şehrinizde hangi müzeler var?
Gostinitsazar haydi pararğa çarir?	Otele nasıl gidilir?
Pasportıŋarnı közĭdĭŋer.	Pasaportunuzu gösteriniz.
Sĭrer pĭzĭncĭ hadılda çurtirzar	Beşinci katta kalacaksınız.
Nomer klüzĭn pirĭŋerdek	Oda anahtarını verin lütfen.
İzĭg suğ par ba?	Sıcak su var mı?

*

* *

Vaska harahtarın sala azıbıshan, anı ĭcezĭnĭñ teebĭskenĭ dee ushurbaadağ polğan, ĭcezĭneñ hada, ĭzĭkteñ ah tubannanıp, kĭre salğan sooh kii paza ças süttĭñ tadılığ çızı ushurıbıshan. Vaska, harahtarın pazoh nuubızabas, sağın sıhhan: «tañ turcañ ma alay turbacañ ma» tĭp. Tura sal kilerĭ, harağastarnı sooh suğnañ çayıbızarı - pĭr le minuta ider nime, çe ana tadılığ çıstığ ças süt, ah, tadılığ puğday ĭpektĭñ uluğ tĭlĭmĭ... Anı sağına tarta la, Vaska sala la tura honmaan, pazın sala ködĭre tüsken, çe polca köleckeli tarapçathan sooh kii oolahtı tonnañ pazoh ipti çabınarğa küsteen, harahtarı postarı çabıl parğannar...

-Ey, sin, iren!.. Şkolaa çi oraylat salarzıñ...

Vaska körbeen, sanğa albaan pabazı pes hırinda sĭreede, odıña pararğa timnenĭp, tügĭn tastınzar tĭkken aday teerĭzĭ meleylerĭn tağıranıp toozıp, olarnı hıya sal salıp, Vaskanıñ tonın tartıbıshanın. Çe paba la ushurarğa ara kĭrĭskende - sarızarğa kilĭspinçe.

Vaska, türçe le katankaların kize tartıp, pozınıñ purnın hamıstağı sooh suğnañ çayıp alabas, kĭrge hara-pora pol parğan holısnañ çızınabas, anañ ĭcezĭ turğıs salğan süttĭg ayahtı körĭp, stol kistĭne kĭrçe.

Vaskanıñ, tözekteñ naada la turabas, köñnĭnĭñ çahsı tolbaanın süttĭñ tadi tabırah çoh itken.

Süt ĭzĭp alıp, anıñ arazında çağın kilgen hooshanıñ purnınañ sirtebĭzebes, anzı, tĭzeñ, harağın nuup, sının tügee çĭli eebĭsken, Vaska, tonıcağın çapçañ kize tartıp alıp, knĭjkelerĭn tuup sumkacağına suhhlap alğan. Pes üstüne sığabas, puluñnañ ĭzepterĭne babkalar tıhtap aların undubaanoh.

-Pabañ... sin şkola hırinca irterzĭñ me? Ol tusta pabazı ĭcezĭneñ, hada stol kistĭnde çey ĭzĭp odırğan polğannar, ol sah andoh nandırbaan, tustaan ügürsünĭ hıcırada taynap alıp, çidĭlĭbĭsken, anıñ na soonda irkelestĭg tabısnañ Vaskaa nandırğan: Sağamoh parbaspın, pozırah at am daa kölĭlbeen. Pazağı sekundada Vaska tashar polğan, fevral künĭnĭñ çap-çarıh çarĭına harahtarı çaltan turğan - künge köp million harıcahtar çaltırasçalar.

Sooh kiide hıbıñnançathan harnıñ tozını turça...

Siden pletenĭnĭñ ağbay turğan sırıptarı, hazaa çaphızınıñ sızırı, uzah odıñ, közenek altında, odırtıp salğan nımırt ağazı - pray pu nimeler toozaları, hıshı hıroğa, ımahtağı çĭli, sĭlĭg hoostat salğan turlar, hıronıñ hırbıhtarında kün harağı tüben-pasha öñnerneñ çaltıras tur. Künnĭ aylandıra küğürt çolınıñ öñnerĭneñ pütken teglek turça. Sibirnĭñ hıshı irtenĭnĭñ hınıstığ polğanın Vaskaa çahsılaan körĭp alarğa kilĭspin parğan.

Ĭzĭk azılğanda, olañay adaynıñ püürneñ hozılğanınañ töreen Çohırah aday, pozınıñ nancızın kör sala la, tıñ daa çubanmin, kĭrleske segĭrĭbĭsken, anañ alın azahtarın Vaskanıñ iñnĭlerĭne salabas, köölce hıñzi tartıp, pozınıñ köñnĭ tolğanın közĭdĭp, Vaskanıñ purnın çalğabıshan. ...

(A. Kuzugaşev)

Vaska gözlerini biraz aralamış, onu, annesinin dokunuşu uyandırmamış, fakat annesiyle birlikte, kapıdan ak duman gibi giren soğuk hava ve sütün güzel kokusu uyandırmış. Vaska, gözlerini yeniden kapatmış, düşünmüş: «tan attı mı yoksa atmadı mı» diye. Kalkıvermesi, gözlerini soğuk suyla yıkaması bir dakikasını alır, fakat güzel kokulu taze süt, tatlı buğday ekmeğinin büyükçe bir dilimi...Bunu düşünmekle birlikte, Vaska hemen kalkmamış, başını yavaşça kaldırmış, fakat halka halka dağılan soğuk hava oğlanın yeniden paltoyla sarılmasına ve gözlerinin yeniden kapanmasına sebep olmuş...

— Hey, sen, erkek!.. Okula niçin geç kalıyorsun...

Vaska görmemiş, anlayamamış babasının sobanın yanıdaki divanda, oduna gitmek için hazırlanıp, tüylü yanı dışarı dikilmiş köpek derisinden eldivenlerini giymesini, Vaska'nın üzerindeki paltoyu çekmesini. Baba uyandırmaya çalışınca, karşı gelmek olmuyor.

Vaska, hemen takunyalarını? giyip, burnunu tastaki soğuk suyla yıkayıp, kirden kararmış keten beziyle kurulayıp, oradan annesinin koyduğu kasedeki sütü görüp masanın başına geliyor.

Vaska'nın döşekten kalkmama isteğini, sütün lezzeti hemencecik yok etmiş

Sütü içtikten sonra, yanına yaklaşan kedinin burnundan dokunmuş. Kedi gözlerini kapatıp, boynunu eğmiş, Vaska, elbisesini çabucak giyinmiş. Kitaplarını deri çantasına sokuşturmuş. Sobanın üstünden uzanıp, aşık kemiklerini ceplerine doldurmayı unutmamış.

—Babacığım... sen okulun yanından geçecek misin? O sırada babası annesiyle birlikte, masaya oturmuş çay içiyorlarmış. Hemen cevap vermemiş. Tuzladığı salatalığı kütürdeterek çiğneyip, yuttuktan sonra yumuşak bir sesle Vaska'ya cevap vermiş: Şimdi gitmeyeceğim, boz atı henüz arabaya koşmadım. Birkaç saniye sonra Vaska dışarı çıkmış, şubat güneşinin parlak ışığından gözleri kamaşmış, güneşten milyonlarca kar parıldıyormuş.

Soğuk havada karın tozu savruluyormuş...

Çitin ağarıp duran tahtaları, ağıl kapısının hasırı, uzaktaki odun, pencerenin altında duran kuşkirazı ağacı — bütün bunların hepsi, kışın kırağısından, masaldaki gibi, güzel bir tabloya dönüşmüşler. Kırağının taneciklerinde güneşin ışığı binlerce renge dönüşüp parıldıyor. Güneşin etrafında ebemkuşağı renklerinden halkalar oluşuyor. Vaska, Sibirya'nın kış sabahının güzelliğini seyredemiyor.

Kapı açılınca, kurt kırması Çohırah köpek, arkadaşını görür görmez, hemencecik, eşiğe seğirmiş. Sonra ön ayakarını Vaska'nın omuzlarına atıp, yavaşça çenileyip, mutluluğunu göstererek Vaska'nın burnunu yalamış.

*

* *

Çaygı harashızı pol parğan tusta, pözik çar üstündegi aalda kügürttig nañmır çaabıshan. Sağın sağıl halza, anıñ çariinda çoğartın urılçathan nañmır tobıra ol ibire çirdegi nimeler köringlep halçathannar. Iki hadıl tas paza pir hadıl ağas turalar sorayızıbısçathannar, nañmır suu tüs çirde çayıla tepkleniibisçetken, idök ol, çikim çarnı hasti in parıbıshan çalğıs azah çolnıñ üstü-altındağı poğır-pağır haya-tastarğa urungli, salğahtala ahhlabısçathan. Çar altındağı tıttar paza hazıñnar azırayızıbısçathannar anahtarınañ, pürlerineñ suğ tamçılathlabızarğa mañnanıbısçathannar. Sağın çoh pol parza, ay-çıplama pol parçathan, nañmırnıñ çoğartın tüsçetkeni le, suğnıñ horlap ahçathanı, kügürt tapsapçathanı la istilçetken. Sağın hazırdañ hazır paza pashadañ pasha sağılıp odırğan, idök kügürt küzürepçetken...

Ol iki kizi, höl tudınıs salğan çili, hosti pastırısçathannar. Pastap olarnıñ ipçi be, iren me polçathannarın pilcee çoh polğan: ikizi dee pöriktig, ötikpeceñ taar kis saltırlar, pastarın töbin tutçalar, anıñ üçün pörikteri altınañ sırayları daa körinminçetken.

Anañ olarnıñ pirsi iren, paza pirsi ipçi polçathanın maymahtarın na köre pilerge çarabıshan: pirsiniñ tuup ödigi uzun türeylig polğan, pirsini — hıshacah türeylig ipçiler sapoğı. Olarnıñ ikizinin dee sol hollarında — tudınçahtar.

İren Karamaşev Ağbaynıñ oolği Çornap tip arbın kizi polğan. Anıñ tırıshlabıshan küreñ sırayında hırıh salğan hara nohta sağalı pazoh tobırıp odırğan. İpçi, tizeñ, Tokmaşov Mironnıñ hızı İliskecek polğan. Anzı, orısti oshas, sarığ sastığ, çe abahay tegilek ah sırayınañ paza çitig hoor harahtarınañ Hakas polçathanı ikincilecee çoh pildistig. Çornap ozarhı hoy turcañ çirde çurtapçathan, kolhoz hoyın hadarçathan. İliskecek, tizeñ, rayon kininde imci polıp toğıpçathan. Ol püül le uluğ ügredig toos kilgen, irge dee pararğa mañnanğalah polğan.

Çornaptıñ on çastığ oolaa kinetin haydağ-da ağırığnañ ağırıbızıp, hon hadarçızı pudurıp nañmır çaar alnında la imcini ibine hığır kilerge parğan. Oolah anıñ alnında pir hati ağırğan polğan: pabazı hoy hadar-parıbıshan tusta ağırii tudıbıshan, anañ, kiler pazına, irtip parğan: pir dee çabal ağırığa çiglenmeenner, isti sürdirgenine idi poldı polar tip sağınğannar. Am ağırii pabazı kiler pazına pazoh tudıbıshan, alındağızınañ tıñ polğan, isti, tizeñ, hatıpçathandağ. İce-pabazı oolahtarın imcee közideree kirek polçathanın pil turğannar, çe imneg turazına haydi aparcaan pilbinibiskenner: hañaağa za at ür kölbesçik, çe ol arada çağın kiçig çortım daa, parom daa çoh polğan, ibire pararğa, tizeñ, uğaa ür pol parar. (İ.Kotyuşev)

Yaz akşamı olduğu zaman, yüksek yar üstündeki obada gök gürültüsüyle yağmur yağmış. Şimşek çaktığında, onun ışığından batıya yönelir gibi olan olan yağmurdan etraftaki bütün yapılar görünüyormuş. İki katlı taş ve bir katlı ağaç evler dik duruyor, yağmur suyu düştüğü yerde dağılıp yayılıyor, böylece, dik yarın kıyısından inen patika yolun alt üst taraflarındaki pürüzlü taşlara vurarak, dalğalanıp akıyor. Yar kıyısındaki melez ağaçlarının ve kayınların ayrılan iğne yapraklarınından, geniş yapraklarından sular hızla damlıyor. Yıldırım geçince, ay bütünyle ortaya çıkıyor, yağmurun batıya doğru düşmesi, suyun çağlayarak akması, gök gürültüsü işitiliyor. Yıldırım şiddetli düşmüş, şimşek sert çakmış, gök gürlemiş. Biraz geçtikten sonra, yeniden şimşek çaktığında, oba yanındaki tepede iki kişi görünüvermiş. Onlar sarp yardan inen patika yoldan gelmişler.

O iki kişi, birbirine koşulmuş gibi, birlikte yürüyorlar. Önce onların erkek mi kadın mı oldukları anlaşılmıyor: İkisi de börklü, su geçirmeyen pelerin giymişler, başlarını aşağı indirmişler, bu yüzden börkleri altından yüzleri de görünmüyor.

Sonra onlardan birinin erkek diğerinin kadın olduğu çizmeleri görününce anlaşılmış. Birinin deri çizmesi uzun konçlu imiş, diğerinin konçu daha kısa bir kadın çizmesiymiş. Onların ikisinin de sol ellerinde el çantaları.

Erkek Karamaşev Ağbay'ın oğlu Çornap adındairi yarı kişi imiş.. Onun kırışmış yağız yüzünde tıraşlanmış top sakalı bir uçtan diğerine ulaşıyor.Kadın ise, Tokmaşov Miro'nun kızı İliskecek imiş. O, Ruslarınki gibi, sarı saçlı, fakat güzel yuvarlak yüzünden ve parlak kahverengi gözlerinden Hakas olduğu şüpheye düşülmeyecek şekilde anlaşılıyor. Çornap karşıda koyun duran yerde yaşamış, kolhozun koyununu otlatmış. İliskecek, ise, rayon merkezinde doktor olarak çalışıyor. O, bu sene öğrenimini bitirip geldi, henüz kocaya da varmamış gibi.

Çornap'ın on yaşındaki oğlu aniden bilinmeyen bir hastalığa yakalanmış, koyun çobanı yağmur yağmadan az önce doktoru evine çağırmaya gitmiş. Oğlan daha önce bir kez hastalanmış imiş. Babasının koyun otlatmaya gittiği bir günde hastalanmış, sonra o geldiği sırda iyileşmiş. Kötü bir haztalık olacağından şüphelenmemişler. Sıkıldığından öyle oldu diye düşünmüşler. Şimdi hastalığı babası geldiği sırada yeniden başlamış, öncekinden daha kötü olmuş, karnı sertleşmiş gibi. Anne babası çocuklarının doktora götürülmesi gerektiğini anlamışlar, fakat hastaneye nasıl götüreceklerini bilememişler. Atı arabaya koşardı fakat yakında geçit de yoktu feribot da, çevreyi dolanıp gitmek ise uzun zaman alacaktı.

*

* *

Aylanğanca, oolah sıdap taa polbin salar. Çazağ, hol uzında al kilerge sidĭksĭnĭp tee tura parğannar, oñday daa taap polbin sıhhannar. Ĭdi ağılza, Çornapha ipçĭzĭneñ hada kilerge kirek polarcıh, hazaadağı hoyları körceñ kĭzĭ çoh halarcıh. Pĭreezĭ le aparza, oolahtı ĭkĭ holnañ ködĭrĭp alza, tĭzeñ, harah saspa harashıda, ulamoh çut-hasta, çĭkĭm çardağı çalğıs azah çol oshas çirde pararğa uğaa sidĭk polarcıh.

...Çornap İliskecektĭ pĭlceñ. Anıñ ĭce-pabazı Karamaşevterneñ pĭr aalda polğannar. Olar oolnañ hıs pala öskĭrgenner. Çornap am daa undubaan: çalaazah, kĭçicek sürmezektĭg, olarnıñ uzına palğalğan ah torğı taspalığ hızıcah çügür çörceñ. Ana ol İliskecek polğan. İliskecek ortımah ügredĭgiĭ toos salğanda, harındazın timĭrlĭg tas hasçañ çirde toğınarğa ızıbıshannarında, kĭzĭlerĭ andar kös parıbıshan. Hıs ol tustağıdañ nay daa tıñ hubulbindır: nĭskecek sın-postığ pozı anca-mınca la tuustanarğa hın partır. Ür nimeste rayon kĭnĭne kirekneñ parğanında, Çornap pĭr aaldağı hısha urun parğan. Hıs, künörtkĭzĭp azıranarğa parçadıp, anı ibĭne hığır parıbıshan. Çir nime idĭbĭzĭp, aalcızın sıylaan. Sınap pĭreezĭ hazıh çohtanıbıssa, İliskecek olarnıñ imneg turazınzar kil turarğa söleen. Anıñ soonañ aldıroh hıs, pırosın parğan çĭli, ağırarğa kirek çoğıl tĭp, çooğın nandıra alıbıshan, anıñ ornına, mağaa aallap kil çörĭner teen.

İmcĭnĭñ hayda çurtapçathanın pĭlçedĭp, Çornap añdar könĭ parğan. Ol ibĭnde çoh pol parğan: ĭzĭgĭ pikteglĭg turçathan. Andada Çornapha imneg turazınzar pararğa kirek pol parğan.

İliskecek anda poltır, naa la toğızın toozıp, ibĭne pararğa tirençettĭr. Ol, püün mañzıttığ ider nime par pol pardı, anıñ üçün mında tudıldım tĭp, iirgĭzĭn azıranğalahpın daa tĭp çoohtan sıhhan. İmcĭ hoy hadarcañnıñ oolaanıñ haydi ağırıbıshanın na, anıñ alnında ĭdi ağırcaan-ağırbacaan na surğlap alğan. Anıñ söleen nimezĭn istĭp alarınañ, İliskecek mĭndebĭsken. Tĭgder-mındar sala la çügürbin çör sıhhan, kirek nimelernĭ timneglebĭsken, anañ sumkalarğa suhhlabıshan. İliskecek ol tusta Karamaşevterniñ oolaanañ pasha pray nimenĭ undi tüsken, ağaa pray ĭstĭ-çüregĭn, sağızın pirĭbĭsken. Anıñ çalahay sırayı hatığ sındırlana tudıbıshan, anzında nime-de tıñ sağınçathanı körĭnçetken. Çornap İliskecektĭñ annañ çazırçathan nimezĭn uhçathan, çobağa çabıra pastırıbıshandağ polçathan. Ol imcee haydağ daa ağırığ kĭzĭnĭ imnep-tomnirğa pararğa kirektelçetkenĭn isken polğan. Anıñ üçün Çornap İliskecektĭ amalı haapçathan kĭzee le sanapçathan. (7.İ.Kotyuşev)

Dönene kadar çocuk dayanamayabilirdi. Yaya, yürüyerek getirmeyi de zor Görmüşler, bir çare bulamamışlar. Öyle getirirlerse, Çornap karısıyla birlikte gelmeliydi. Ahırdaki koyunlara bakacak kimse kalmayacak. Sadece birisi alıp götürse, çocuğu kucağına alıp götürecek olsa, gÖz gözü görmeyen karanlıkta, sarp yardaki patika yılda yürümesi çok zor olur idi.

.Çornap, İliskecek'i tanıyordu. Onun anne babası Karamaşevlerle aynı köyde idiler. Onlar oğlan ve kız çocuğu büyüttüler. Çornap şimdi bile unutmadı: çıplak, küçük belikli, onların ucuna bağlanan ak ipek kurdeleli kız bulunuyordu. İşte o İliskecek idi. İliskecek ortaokulu bitiridiği sırada, kardeşini taş kömürü madeninde çalışmaya gönderdiler, ailesi de oraya göçtü. Kız o zamandakinden pek de değişmemiş. İnce boylu boyu birazcık uzayıp tıknazlaşmış Yakın zamanda bölge hastanesine bir iş için gittiğinde, Çornap köyündeki kızla karşılaşmış. Kız, öğle vakti yemeğe çıktığında, onu da evine davet etmiş. Yiyecekler hazırlayıp, misafirini ağırlamış. Birisi gerçekten hastalanırsa, İliskecek onların hastahanesine gelmesini söylemiş. Ondan sonra kız, suçluluk duyar gibi, sözünü geri alarak, hasta olmaya gerek yok, bana misafir olarak geliniz demiş.

Doktorun nerede yaşadığını bildiğinden Çornap doğruca oraya gitmiş. O, evinde yok imiş: kapısı kilitli imiş. Bu yüzden Çornap'ın hastahane binasına gitmesi gerekmiş.

İliskecek orada imiş, işini henüz bitirmiş, evine gitmeye hızrlanıyor. O, bugün acil işler vardı, o yüzden burada tutuldum, akşamleyin yemek de yiyemedim diye konuşmuş. Doktor, koyun çobanının oğlunun nasıl hastalandığını, daha önce aynı hastalığa yakalanıp yakalanmadığını sorup öğrenmiş. Onun söylediklerini dinledikten sonra, İliskecek acele etmiş. Başka bir şeye bakmadan, gerekli malzemeleri hazırlamış, sonra çantalara sokuşturmuş. İliskecek o sırada Karamaşevterin oğlundan başka her şeyi unutuvermiş, ona bütün beliğini, düşüncesini vermiş. Onun güzel yüzü sert çizgilele kaplanmış, böylece ciddi şekilde endişelendiği anlaşılmış. Çornap, İliskecek'in kendisinden sakladığını anlamış, kötü bir şeyi saklıyor gibi davranıyormuş. O doktorun herhangi bir hastayı iyileştirmek için evlere gittiğini duymuş imiş. Buu yüzden Çornap, İliskecek'in tabiatı gereği acele eden kişi olarak görmüş.

*

* *

Ol polğan irte çashıda. Çazınıñ, tağnıñ harları hayılıp, özen çĭleñnerge, oymah-oshılğa çııl turğan tusta. Çazınıñ ĭstĭnde tüdünnĭg kii kögerĭp, küske örtĭneñ oynap turğan. Çashı künnĭñ harağı, çılığ tınızın çayıp, külĭmzĭrep turça. Naa kilgen tor-ğayahtar çazı üstün köglendĭrĭp sarnasçalar.

Ah öleñ ottığ ah çazı, ala kibĭs tarthan çĭli nayrap turça. Ah çazınıñ sıhhan odı çĭbek sashan oshas poladır, çe amdı, irte çashıda, anıñ odı, hıshı soohtı tobırğanda, huurta tartıp sarğal parğan. Anda-mında kizek kömek harlarnıñ altınañ, çirdeñ kök odıcahtar körĭnglep odırçalar paza, ağbah sastığ kĭzĭnĭñ sastarı çĭli, çılañottar ağbay-ızıp odırçalar.

Ol çazınıñ ortızında kizek çurtıcah haralıp odır. Pĭr zaplotnañ itken turacah paza anıñ hırinda tıt hahpazınañ çaphan añmarah tur. Annañ pasha ol arada uluğ açıh hazaa. Ol çazı ortızındağı kizek çurtıcah Yakın paynıñ hoyı turcañ zaimkazı - "Çazı köl" polça. Yakın çılnıñ hoyın irte çashıda hadarçılarına peer ağıldıradır...

Aydo, on çastığ oolah, ah öleñ ottığ ah çazıca, çaya tastaan hazıh çĭli, ĭskerkĭ tağzar tari sıh parğan uluğ öörlĭg hoynıñ soonañ, pĭr altap turıp, ĭkĭ altap turıp, pastır parça. Anıñ nĭskecek moynıcağı, halbah pörĭktĭg pazın tĭrep sıdabin, hoyralarğa hın-çathan çĭli körĭnçe. Anıñ iññĭnde çabal çırtıh tonıcah. Anzı daa, nañmır suuna nince-nince hati sığibas anıñ sooñda sığdıri hatıp parğan. Tonının alnı-kistĭ pĭldĭs çoh pola izel parğan. Azahtarında uluğ, ultii çoh ipçĭ kĭzĭnĭñ maymahtarı holtañnas çörçe. Hoñaltah maymahtarın türeyĭneñ kindĭr pağnañ poostanğlap salğan.

Aydonıñ soonca tügdür tüktĭg Çohırah, tĭgder-mındar tĭñzĭlenĭp oylap, polğan na nimenĭ çıstağlap çortır çörçe. Anıñ çarıh hulahtarı, hıshı pörĭktĭñ hulahtarı çĭli, halbastanğlapça.

Aydo, künnĭñ-tañnıñ ırahhı irtenneñ harashı çitkençe, pu la öör hoynıñ soonan çörĭp, üzĭnçĭ çılı parir. Anıñ, çazıda, tağda çörĭp, çazı kiizĭnĭñ amırın saybap çörceñ tügdür Çohırahtañ pasha pĭr dee arğızı çoğıl.

Çohırah çazıda çörçe, Aydonıñ ĭzestĭg arğızı. Ol, amğaa çitkence, Aydonañ hada mal hadarıp, hara hoylarnı açın añnıñ ahsına kĭrerdeñ köp araçılidır.

İskerkĭ Aylah tağnıñ idegĭne çağdibas, nandıra aylanabas, ol, pozınıñ kilgen çirĭn körĭp, turça. Çazı ortızındağı kizek çurtıcah küske örtĭ oynaanına pĭdĭreyĭp körĭnçe. Ol pĭreede, köök kiinĭñ arazında çayğan suğnıñ ortızında turğan çĭli, körĭnĭbĭsçe. Aydo, andartın irten sığıp, iirde le aylança.

Anda kilze, Aydonı hır pastığ Kamat apsah alındağı irgĭ kibĭrlernĭ çoohtağlap çümertedĭr. Paza annañ pasha çapsıh-çalañ nime iste çoğıl. Çe çazıda çörgende, anı-nañ çoohtasçañ kĭzĭ çoğıl. Ol amdı, sağızına nime kĭrze, anı tahpahha kirĭp, ırlap çörçe. (V.Kobyakov)

Bu ilk yazda oldu. Ovanın, dağın karları, eriyip; çaylara, derelere, çukurlara toplandığı zamanda. Yazının içinde dumanlı gök göverip, sıcak günler gelmeye başlamış. Bahar güneşinin ışıkları, ılık nefesini yayıp gülümsüyor. Yeni gelen çayır kuşları, ovayı şenlendirip şarkı söylüyorlar.

Ak otlu ak ova, ala kilim örtülmüş gibi ırgalanıyor. Ak yazının büyüyen otları ipek serilmiş gibi görünüyor. Fakat şimdi, ilk yazda, onun otları, kış soğuğunu geçirince, kuruyup sararmış. Şurada burada kümelenmiş karların altından, yerden gök otlar görünüp yeniden çıkıyorlar ve kır saçlı insanın saçları gibi, ağarıp duruyorlar.

O yazının ortasında bir ağıl kararıp duruyor... Üzeri kurşunla kaplanmış küçük bir ev ve onun yanında melez ağacıyla yapılmış küçük ambar duruyor. Bunların dışında, orada büyük açık ahır. O ova ortasında küçük yurt, Yakın ağanın koyunun olduğu çiftlik, "Yazı Göl" duruyor. Yakın, çobanlarına koyunlarını, ilk yazda, buraya getirtiyor.

Çiftliğin önü, yanı ve üst tarafı çamurlu, sazlık yer. Alt tarafında küçük gölcük. O göl, orada yaşayan malın sulağı oluyor, bu yüzden bu çiftliğe "Yazı Göl" deniyor.

Aydo, on yaşında oğlan. Ak otlu ak ovaya serpiştirilmiş aşık kemiği gibi, doğudaki dağa doğru dağılan, büyük koyun sürüsünün ardından, bir atlayıp, bir zıplayıp gidiyor. Onun incecik boynu, geniş börklü başını taşıyamayıp, eğilmeye meyilli gibi görünüyor. Sırtında kötü, yırtık elbise. O da, yağmur suyunda tekrar tekrar kalmaya dayanamayıp, katılaşıp kalmış. Elbisesinin tersi düzü arkası bilinmez hâle gelmiş. Ayaklarında büyük, tabanı olmayan, kadın ayakkabıları sallanıyor. Çıplak ayaklarını kendir iple ayakkabı koncundan bağlayıvermiş.

Aydo'nun ardınca kaba tüylü Çohırah, oraya buraya saldırıp koşarak, her şeyi koklayıp gidiyor. Onun açık kulakları, kışın giyilen börkün kulakları gibi sallanıyor.

Aydo, gece gündüz, sabah çok erkenden karanlık düşünceye kadar, bu koyun sürüsünün peşinden gitmeye başlayalı üç yıl oluyor. Onun; yazıda, dağda yaşarken ovanın temiz havasının keyfini bozacak, tüylü Çohırah'tan başka arkadaşı da yok.

Çohırah ovada koşuyor, Aydo'nun güvenilir arkadaşı. O, şimdiye kadar, Aydo ile birlikte mal otlatıp, kara koyunları aç gözlü yırtıcıların ağzına girmekten çok kurtardı.

Doğudaki Aylah dağının eteğine yaklaşmaz, dönüp gelmez. O, kendi geldiği yere bakarak, durur. Yazı ortasındaki küçük yurt havanın ısınmasıyla alacalanıp görünüyor. O bazen, gökle yer arasında yayılan suyun ortasında duruyor gibi görünüyor. Aydo, oradan sabah çıkıp, akşam olunca dönüyor.

Oraya geldiğinde, Aydo'ya kır başlı Kamat ihtiyar eski hikâyeler anlatarak vakit geçirtiyor. Ondan başka yalan yanlış duyduğu bir şey de yok. Ve ovada giderken onunla konuşacak kimse de yok. Onun için sıkıcı. O şimdi aklına gelen şeyi, maniye dönüştürüp, söyleyip duruyor:

*

* *

Sarığ tay, pïs hulahtığ, nınmah sağırlığ, tört çastığ mal, huzuruh altınañ çïkseen polğan. Toyöñ - Sabis pabazınañ hadarçathan on ashır çılğınıñ eezï Hapıññıñ oolğı - sarığ taynıñ ol oñdayın manat pïlceñ.

Athan uh çïli segïre tüzïp, sarığ tay, nince-de hulas toğır çaçırap, anañ, pïrde oyda turıp, pïrde tisker tebïnïp, tigey habırğazında tarap parğan çılğılarzar üküs salğan.

Sabis, on çitï çastığ oolah, adında pïr nime habınmin, oynapçathan hulunnarzar tartılıp odırçathan. Adı, tïzeñ, çayğı kün ïziine sabıhsıp, sarnahsar aylandıra turğan. Ïzïg künde sarnah abıtça noza.

Adınañ polar, Sabis pozı daa çoçıp parğan. Pos sal salğan tuyuh hos tïnnï haap, holğa daa sari tartarğa mañnanmaan, kinetïn izer oyınañ azırıl parğanın na sizïngen. Paza pïr sağıs arazında Sabis oñ azaa izer hamağına teñen oshas çïli pïlïngen, anañ pazına haydağ-da hatığ nime teñenïn isken, harahtarında çarıh ottar sağılıshan - Sabis paza nime pïlïnmeen.

Toyöñ, sarığ taynıñ soonañ «huuh» tïp aahtabızıp, Sabistïñ sarsıh ïzeñede sörtel pariğanın köre tura, adınzar parıp, altanıp, özenzer tuda hamcı saap, ïkï tabanın tabañnap, «hıiyti» halğan.

Çızı daa halbaan Toyöññıñ pu çağında.

Sabistï sarsıh ïzeñede sörtene, ulam na çïksïzïn hozıp, çabal ünneñ hohırıp, sarığ tay uluğ ala habıs çügürïste çılğılarzar çidïzïp odırğan.

Sarığ taynı iñ ne pastap, ibïre harirğa çahsı polzın teen nime çïli, pözïk kürgen üstünde ottap çörgen saraashır kör salğan. öörïnzer haydağ-da tañnastığ nime kiligenïn sizïp, saraashır ötïg ünneñ sarba pirgen. Amır ottap çöreen sas çılğılar, kinetïn orbañnaza tüzïp, türçe ornılarında horılıza tüzïp, anañ sarnahha udur, Oğlah tağlarzar ürügïze halğannar.

Sabistïñ idï-söögï, sörtel pariğan uzınañ çabızah obaağa naalıp, çirçe çızıl pariğan oñ azaa obaağa habılıp, sol azaan ïzeñedeñ suura tart halğan. Sol sarinzar saba tartçathan artıncahtañ azırılıp, sarığ tay çügürïzïn hoshannañ hos la odırğan: teñen çirde teep, teñmeen çirde azıra halıhtap odıradır çügürceñ sarığ tay.

Ïzïgdegï çılğı malğa sarnahtan çügürerge sala la sıltağ kirek. Çe pu sıltağ sala la polbaan; simïs sas çılğılar uğaa tıñ çoçıp parğannar, paza olarnıñ çoçıstığ nimelerï halbin sürïzïp odır, çağdaplaça... Taban tïgïrtï, tuyğah tohlazı, tanaalar hoolazı pu çağınğı çir alliin huyğalar atıyta hoorıldırıbıshañ. Huu hır ozarindağı ashırlar pasha çılğılarğa ürügïs, huyıs çirkezï ırahtınoh çitken. Öör pastarı pora, hara, torığ, küreñ ashırlar, horğıs atılıp odırğanın tuzında sizïnïp, tïl alıshan çïli, açığ ünneñ kïsteze tüskenner.

(N.Domojakov)

Sarı tay, sivri kulaklı, yuvarlak sağrılı, dört yaşında hayvan, kuyruk altından huylanır imiş. Toyöñ — Sabis babasının otlattığı on aygırlık yılkının sahibi Hapın'ın oğlu — sarı tayın bu huyunu iyi biliyor.

Atılan ok gibi seğiriverip, sarı tay, birkaç kulaç yukarı fırlayıp, sonra, bir şaha kalkıp, bir arkaya çifte atıp, tepe yamacına dağılmış atlara doğru dörtnala kalkmış.

Sabis, on yedi yaşında genç, atının üstünde bir şeydan tutmadan, koşuşan kulunlara doğru yönelmiş oturuyor. Atı, ise, yazın güneş sıcağından uyuklayıp, serin melteme doğru dönmüş. Sıcak günde meltem biraz rahatlatıyor ne de olsa.

Atıyla birlikte, Sabis'in kendisi de şaşırmış. Serbest bırakılmış kapalı iki dizgini kapıp, elini sarmayı da akıl edememiş, aniden eyer çukurundan ayrıldığını sezmiş. Yine aniden Sabis sağ ayağının eyerin kaşına değdiğini hissetmiş, sonra başına sert bir şeyin çarptığını duymuş, gözlerinde şimşekler çakmış, Sabis başka bir şey hatırlamıyor.

Toyöñ, sarı tayın ardından «huuh» diye bağırmış, Sabis'in bir üzengide sürüklendiğini görerek, atına gidip, atlayıp, çukurluğa doğru kamçı vurup iki tabanıyla tepip «hııyti» demiş.

Kokusu da kalmamış Toyön'un bu yakınlarda.

Sabis'i bir üzengide sürükleyerek, ürkmesi daha da artarak, kötü sesle bağırıp, sarı tay hızlı koşuyla yılkılara doğru kaybolmuş.

Sarı tayı ilk önce, çevreyi gözetlemek kolay olsun der gibi, yüksek kurgan üzerinde otlayan sarı aygır görüvermiş, sürüsüne doğru şaşırtıcı bir şeyin geldiğini sezip, sarı aygır keskin sesle haber vermiş. Sakince otlayan vahşî yılkılar, birdenbire ürküp, aniden yerlerinden kaçışmışlar. Sonra rüzgara karşı, Oğlah dağlarına doğru koşuşmuşlar.

Sabis'in vücudu, sürüklenen yanından alçak taş kümesine sıkışıp, yerde sürüklenen sağ ayağı taşa takılıp, sol ayağını üzengiden sıyırıp çıkarmış. Sol yanından çeken yükten kurtulan, sarı tay koşmasını hızlandırarak boş kalmış: Değdiği yere değip, değmediği yerde atlayıp koşuyor sarı tay.

Sıcaktaki yılkılara meltemde koşmak için küçük bir bahane gerekir. Fakat bu sebep küçük de olmamış; semiz vahşî yılkılar çok gazla ürkmüşler, ve onların ürktüğü şey durmadan sürükleniyor, yaklaşıyor... Taban tıkırtısı, toynak patırtısı, burunların hohlaşması bu yakın yerlerdeki atları kızdırıp, öfkelendirmiş. Boz tepe etrafındaki aygırların ürküp, huylanmaları uzaklardaki başka yılkılara ulaşmış. Sürü başları bora, kara, doru, kahverengi aygırlar, korkunun yayıldığını anında sezip, haberleşmişler gibi, acı sesle kişneşmişler.

*

* *

Ashırlar haydağ kirekte haydağ ün piredĭrgennerĭn çılğılar pĭlçeler. Annañar olarğa, sağıs sarınıp, aybınarğa kirek çoh polğan. On kizek çılğı, on kizek hoos is çĭli, çilbeñneze tüsken, anañ sarnahha udurli, köp öññĭg çuruhtarnañ sırıp tĭkken çorğan çĭli ĭdĭlĭze halğannar. Hulunnar sırlazı, piiler kĭstezĭ kübür çirnĭñ köksĭ tükleenĭneñ pĭrĭgĭp, postıñ daa tabızın isçee çoh pol parğan.

Haraağızın mal küzetken kĭzĭ, Sağday, oy adın üs azahtañ tuzap salıp, töñde üçürgüzĭn kiçĭmge salıp, izer poduşkazın çastanıp, kün haraana sĭstenĭp, sarnahnañ söröçĭlene uzupçathan polğan. Tüzĭnde ol kügürt tabızı isçetken. Çılğılar amır çörçetkende paza çĭtĭg Sabizĭ sarığ taynıñ üstüpde polğanda, Sağdayğa sağısıracañ nime çoh polğan. Sağısıras çoh nanğa çathanda, uyğu daa tadılığ, anıñ habızı daa halın.

Kem pĭledĭr, ür be, as pa uzircıh sarnah tanğa paza kün çıliina abıttırt salğan çılğı hadarçızı, sınap hulah üstünde uzun hamcınıñ suuh haazı mıltıh çĭli tarsılabaan polza.

Sağday, ortılap parğan, hara kĭrbe sağallığ iren, çoçıbinañ tura honğan. Ol, harah azıp, sarıs taa çahsı habınarğa mañnanmaanda, pazoh tazılas istĭlgen. Anzında Sağday on altı çastığ Toyöññıñ köksenĭzĭn tanaan:

—Çılğı haya... Uzup, sĭs çadırzıñ, preklet! Sağday, oñarılıp, körer polza, çılğılar çörgen çirde küreñ pułut la ıstalça.

Sağday pĭr tıpladısça sarıs habın polbin turğan.

—Haydağ nime polğanın oñarbaazar, Toyöñ? — adın izerlepçedĭp, surğan Sağday, purun suun sol salaalarınañ sığa tuthan arazında.

Çe Toyöñ, hoy hadarçathan hıstarzar tuda, tastıh soplatçathan.

—Oñarbaam... -çadap la çitken Sağdayğa anın tabızı, pozı Sağdayzar haybağınmaan daa.

Pu arazında sarığ taynıñ daa, Sabistĭñ dee ay sarbazı çoh polğan.

Sağday tigĭrge sĭri turıbıshan küreñ ıstıñ soonca Oğlah tağlarzar çügürte halğan. Çüreende haydağ-da ürügĭs sabılğan. Çe ol ĭzengen: Sabis sarnahtañ çörĭbĭsken çılğını pazorlapça, horğıstığ nime pĭr dee çoğıl. Andan polbaza, Sabis haydi daa pabazın ushurarcıh.

«Noğa pĭdi uğaa hoyır tozın tur halğan polcañ anañ», — tĭp, ĭstĭnde çoohtan parça, kiden kögenegĭnĭn altınca ĭçĭgey çĭmĭreze halça. (N.Domojakov)

Aygırların hangi durumlarda hangi sesleri çıkardığını yılkılar bilirler. Bu yüzden onlara, akıl yorup, uzun süre beklemeye gerek yok. On bölük yılkı, on parça resim gibi, savrulup, sonra melteme karşı, çok renkli resimlerle dikilmiş yorgan gibi olmuşlar. Kulunlar sızlaşıp, aygırlar kişneşip yumuşak yerin göğsünün gümbürtüsüyle birleşip, kendi seslerini de işitmez olmuşlar.

Geceleyin malını örkleyen kişi, Sağday, kula atını üç ayağından bağlayıp bırakarak, tepede eyer altlığını yere koyup, eyerden yastığına yaslanıp, gün ışığında ısınıp, meltemden serinleyerek yatıp uyumuş imiş. Düşünde o gök gürültüsü işitmiş. Yılkılar sakince otlanırken ve zeki Sabis'i sarı tayın üstünde olunca, Sağday'a düşünecek bir şey yok. Sorun edecek bir şey olmadan yan üstü yatınca uyku da tatlı, onun uykusu da derin.

Kim bilirdi, az mı çok mu uyuyacağını serin tana ve güneşin sıcaklığına kapılıp yılkı çobanının, gerçekte kulağının üstünde uzun kamçının tüfek gibi patlaması olmasaydı.

Sağday, kendine gelmiş, kara kır sakallı er kişi, ürkerek kalkıvermiş. O, gözünü açıp, kavgaya tutuşmak için acele etmeyince, yeniden şaklama işitilmiş. O zaman Sağday on altı yaşındaki Toyön'ın küfürlerini tanımış:

—Yılkı nerede... Uyuyup, şişiyorsun, moruk! Sağday, doğrulup baktığında, yılkıların gittiği yerde koyu bulut yükseliyor.

Sağday göz açıp kapayıncaya kadar durumu anlayamamış.

—Ne olduğunu anlamadınız mı, Toyöñ? — atını eyerlerken sormuş Sağday, burun suyunu sol parmaklarıyla sıkarken.

Fakat Toyön, koyun güden kızlara doğru, uzaklaşmış.

—Anlayamadım... — güçlükle ulaşmış Sağday'a onun sesi, kendisi Sağday'a doğru dönmemiş de.

Bu sırada sarı tayın da, Sabis'in de görüntüsü yokmuş.

Sağday göğe yükselen kahverengi dumanın ardından Oğlah dağlarına doğru koşturmuş. Yüreğine bir korku saplanmış. Fakat o güveniyormuş: Sabis meltemden koşan yılkıyı döndürüyor, korkacak hiçbir şey yok. Öyle olmasaydı, Sabis mutlaka babasını uyandırırdı.

«Niçin böyle çok koyu toz yükseldi acaba», — deyip, içinden konuşuyor, keten gömleğinin altından içi titriyor.

*

* *

Pĭr kün kolhozha örĭnĭstĭg habar kilgen, — traktor kilçe! Aaldağı çon, halın uyğudañ ushunçathandağı çĭli, han-horığ tüzĭbĭsken, ibdeñ sıhpacañ ahsah-püksekter, kirĭ-hurular çiitternĭñ soonca çolca subalızıbıshannar. Olğan-uzah siden üstüne, ib hırında çoçayıshlabıshan. Çalğıs Pacah la, piktenĭp alıp, obıras alnında tĭstenekti: «Çayaanım, hudayım, çazıhtan araçıladah! Pĭstĭñ aalğa ayna püdĭrgen nime kilçe»... — tĭp sıbıranğanı tashar pos istĭlgen.

Türçe polarınañ, Tarğı çul pilĭn traktor aza tüsken. Oollar çabıdahha, hıstar, kirĭler hañaalığ udur çügürtkenner. Attar, horığıp, pura tastap, ĭkĭ azahha turçalar. Hayzı kĭzĭler at azağında, hanaa teerpegĭnde hal turlar, hayzın attar tağa sığara, has altına kire apar turlar. Traktor kilçe, çağdaannañ çağdapça. Kĭzĭler, püürdeñ ürükkenĭ hoy çĭli, oñar-tisker kürelĭs tur, attarnıñ is-hut çoğıl.

Traktor tohtabıshan. İbĭre sarinda çon tayğa çĭli turça. Olğannar ib üstüneñ, sidenneñ pörĭkterĭn tastağlap turlar, çe çağın kilerge horğıstığ.

Paçahtı kirĭ çüregĭ tıstandırbadı. Ĭzĭkke hıstırılıp körze apsağı traktor üstünde. Ĭdĭrgektengenĭneñ, kürcegĭn tudına sığara sal parğan. Traktorist traktorın serey altına çörgĭzerge hıshırtıbıshanda, çon oñar-tisker atıhhan. Olarnıñ arazında Pacah iney, orhañnabinañ, ibĭne kire sabıshan. «Çoh, tügencĭ çıl poldı polar», — tĭp, ĭkĭ tĭzekke tüsken.

Traktor kilerĭneñ, kirek sañay hubul parğan, Kolhoztañ sıhhan kĭzĭlernĭñ hayzıları nandıra kĭrgenner, kolhozha ĭzenĭs aylanğan. Hacannañ halın uyğuda polğan Tarğı çul çazızı ushuna çaçıraan, anıñ köksĭn ünnendĭrceñ püür, turna tabıstarın traktor küzürezĭ alıstırıbıshan. Pacah iney dee hubulbin halbaanoh, çüregĭ, hatığ daa polza, nımzi tüsken, andağ daa polza, traktorğa hınmınça, ayna adına sanapça

— Andağ nimedeñ taaraan as özer be, öspes! Azınıñ tadii daa polar ba, polbas!

—Noğa öspeceñ, özer! Tadii kurçatkani la oshas polar,— iney-apsah sarızıbıshannar! Pola-pola çarat salğannar: as sıhpin parza, Kadustıñ sağalın pritpeneñ al salarğa, çe as sıh parza, Pacahha üs hati çon alnında ohsanarğa.

Sahlattı küsküzĭ pökken. Kĭzĭ sınınañ pozĭgök sızırlığ, salaa uliinça pazahtığ paza, öt polbas tayğa oshas, hoyığ as ös parğan.

Haydağzıñ, iney, ohsanıbızim za? İrnĭñ ustayta arah tuttah, köpkenĭn çĭdĭre sorıbızim! Kadus as palğaan arğızınañ marğıs çörĭp hañalcaan.... (M.Kokov)

Bir gün kolhoza müjdeli bir haber gelmiş, — traktör geliyor! Köydeki insanlar, derin uykudn uyanır gibi, uğuldaşmışlar, aksak topallar evden çıkmamış, yaşlılar gençlerin peşinden yola koyulmuşlar. Çoluk çocuk çitlerin üzerine, evlerin çatılarına yığılmışlar Sadece Pacah, sağlamca durup, ikon önünde diz çöküp: «Tanrım, İlahi, yanlıştan koru! Bizim köye şeytan işi geliyor»... — diye dua etmesi dışarıya kadar duyuluyor.

Biraz sonra, Targı deresinin yatağından traktör çıkarak gelmiş. Oğlanlar çıplak atla, kızlar yaşlılar atlı arabayla karılamışlar. Atlar korkup, ürkerek, şaha kaalkıyorlar. Bazı kişiler atın altına, bazıları arabanın tekerleklerie düşüyorlür, bazılarını atlar dağa doğru, bazılarını kıyıya götürüyor. Traktör geliyor, gittikçe yaklaşıyor. İnsanlar, kurttan korkan koyun gibi, oraya buraya kaçışıyor, atların izi de yok.

Traktör durmuş. Etrafında insanlar orman gibi yığılıyor. Çocuklar evlerin üzerinden, çitlerden kafalarını uzatıp bakıyorlar, fakat yaklaşmaktan korkuyorlar.

Paçah'ı yaşlı yüreği rahat bırakmamış. Kapı aralığından baktığında, kocası traktörün üzerinde imiş. Sinirlenerek, küreğini tutup dışarıya fırlatmış. Traktörcü traktörünü ambar altına doğru yürütürken, halk sağa sola kaçışmış. Onların içinde Pacah nine, eğilerek evine girmiş. «Yok, son yıl gelmiş olmalı», — diye iki dizi üstüne düşmüş.

Traktör gelince, her iş iyiye dönmüş, Kolhoz'dan çıkan kişilerin bazıları yeniden işlerine dönmüşler. Kolhoza yeniden güven gelmiş. Ne zamandır uykuda olan Targı Çul yazısı uyanıvermiş. Onun bağrında seslenen kurt, turna seslerinin yerini traktör sesleri almış. Pacah nine de değişmeyecek değil, yüreği sert de olsa yumşayıvermiş, o da değişmiş. Yine de traktörü sevmiyor, şeytan olarak görüyormuş.

—Böyle şeyin ektiği ekin biter mi, bitmez! Buğdayının tadı olur mu, olmaz!

—Niçin bitmesin, biter! Tadı kıvırcık? gibi olur,— karı koca bahse tutuşmuşlar! En sonunda şuna karar vermişler: Ekin yetişmez ise, Kadus'ın bıyığını kesecekler, yetişir ise Kadus, Pacah'ı halkın önünde üç kez öpecek.

Hesap güzün yapılmış. İnsan boyundan uzun saplı, parmak büyüklüğünde başaklı, içinden geçilmez orman gibi, sık buğday yetişmiş.

—Nasılsın karıcığım, öpeyim mi? Dudağını güzelce tut da iyice emeyim! — Kadus deste yapan karısıyla şakalaşıyor.

A. Metin Kaynakları

Ç. Aytmatov, (Aktaran: S.E.Karaçakov) (1992) *Camila (Povestter)* Ağban

V. İ. Domojakov, (1986) *Hakas Çonınıŋ Nımahtarı* (HÇN) Ağban

A. Hallarov, (1984) *Akay (povest baza çoohtar)* Ağban

M. Kilçiçakov, V. Şulbayeva, M.Turan, G. Kotojekov, (1991) *Pyesalar* Ağban

U. N. Kirbijekov, (1960) *Hakas Çonnıŋ Söspekterĭ, çooh çaahtarı, sispekterĭ* Abakan

İ. Kostakov, (1971) *Miniŋ Nancılarım (Çoohtar)* Abakan

A. Y. Medvedoyskoy, (1992) *Altın Hıs (Hakasskiye Skazki)* Abakan

B. Tatarovna, (1991) *Aat Tabızı* (Povestter) Ağban

İ. Topoyev, (1991) *Köytik Mĭrgenek (Olğannarğa çoohtar)* Ağban

N. Tyukpiyekov, (1972) *Çaylağda* (Povest) Abakan

Ah Tashıl (1991) sa.39 Ağban

Klasta Nimes Hığırıh (1991) Ağban, KNH

Han Mirgen (Alıptıh Nımah) (1992) Ağban

B. Faydalanılan Kaynakça

Arat, R. R. (1994) *Güney Sibirya Türçesi Metinleri* (Haz.O.F.Sertkaya), TKAE Ankara

Arat, R. R. (Haz. K.Eraslan, O.F.Sertkaya, N.Yüce) (1979)*Kutadgu Bilig III (İndeks)* İstanbul

Arat, R. R. (Haz.O.F.Sertkaya) (1987) *Türk Şivelerinin Tasnifi Makaleler I,* TKAE Ankara, s. 69-149

Banguoğlu, T. (1990)*Türkçenin Grameri,* TDK Ankara

Baskakov, N. A. (Redaktör) (1975)*Grammatika Hakasskogo Yazıka,* Akademiya Nauk SSSR Moskova

Baskakov, N. A. İnkijekova-grekul, A. İ. (1953) *Hakassko-Russkiy Slovar,* Ministerstvo Kul'turı SSSR Moskova

Butanayev, V.Y. (1995) *Hakası* (Etnografiçekiy Oçerk), Moskova "İnsan"

Clauson, S.G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford

Ercilasun, A. B. (1984) *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-,* Ankara

Ercilasun, A. B. (1995) *Kaşgarlı Mahmmud'da -sa, -se Eki,* Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi sa. 521 Mayıs 1995, Ankara, s. 449-455

Ercilasun, A. B. (Komisyon başkanı) (1991) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I,* Kültür Bakanlığı, Ankara

Ercilasun, A. B. (1993) *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler,* Akçağ yay. Ankara

Ergin, M. (1985)*Türk Dil Bilgisi,* Boğaziçi yay. 15. bas. İstanbul

Gabain, A.V. (Çev. M. Akalın) (1995) *Eski Türkçenin Grameri,* TDK Ankara

İshakov, F.G., Pal'mbah A.A. (1961) *Grammatika Tuvinskogo Yazıka (Fonetika I Morfologiya),* Akademiya Nauk SSSR, Moskova

Karpov, V. G. (1955) *İzyavvitel'noye Naklonehiye v Hakasskom Yazıke,* Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologiçeskih nauk, Moskova

Karpov, V. G. (1966) *Slojnie Formı Proşedşego Vremeni Glagolov Hakasskogo Yazıka,* UZH VII Abakan

Katanov, N. F, (1903) *Opıt İssledovaniya Uryanhaskogo Yazıka c ukazaniem glavneyşih rodsvennih otnoşeniy yego k drugim yazıkam Tyurkskogo kornya,* UZKU Kazan

Korkmaz, Z. (1995) *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I.c,* TDK Ankara

Mustafayev, E. M, Şçerbinin B.G, (1994) *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük,* İstanbul

Öztürk, R. (1992) *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil,*(Basılmamış doktora tezi) Ankara

Öztürk, R. (1994)*Yeni Uygur Türkçesi Grameri,* TDK Ankara

Tekin, T. (1990) *Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi,* Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi) c. 5, sa. 13, Ocak 1989, TTKB Ankara, s. 141-169

Tekin, T. (1982) *On The Structure of Altaic Echoic Verbs in (-kıra),* Acta Orient. Hung. XXXVI(1-3) , s. 503-513

Tenişev, E. R. (1968) (Redaksiya) *Tuvinsko-Ruskiy Slovar',* TDLTEŞİ, Moskova

Yudahin K.K. (Çev. A.Taymas) (1988)*Kırgız Sözlüğü,* c. I, II, 2. bas. TDKY Ankara

Divanü Lügat-it-Türk Dizini (Endeks), (1986) IV TDK Ankara

Hakasskoy Avtonomnoy Oblasti 50 Let, (1980) TSSU RSFSR Abakan

Hakas Tili (6-7 Klastarga Uçebnik), (1991)Ağban

Hakas Tilinin Orfografiyazı (Orfografiya Söstigi),(1988)Ağban

Mongol-Oros Tol (Mongolsko-Ruskiy Slovar'), (1957) Moskova

Russko-Tuvinskiy Slovar' (Orus-Tıva Slovar'), (1980) Moskova

Russko-Hakasskiy Slovar' (Orıs-Hakas Slovar'), (1961) Moskova

TUVA TÜRKÇESİ

Doç. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

TUVA TÜRKLERİ

Güney Sibirya'daki Türk boylarından Tofa (Karagas), Tuba (Altayların bir boyu), Tuva (kendilerince *Tıva*) adlarının 4 -5. yüzyıllarda Çin'in kuzeyinde kurulan Toba devletiyle bağı bulunduğu yolunda görüşler vardır. Toba devletinin çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı. Bugünkü Tuva topraklarında Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar, Moğollar tarihin çeşitli devirlerinde hakimiyet kurmuşlardır. Bilimsel araştımalarda bugünkü Tuvalar; Uryanhay, Uranhay, Soyon, Soyot, Sayan, Tuva vb... çeşitli şekillerde adlandırılmıştır. 1921-1944 yıllarında yarı bağımsız "Tuva Arat Respublika"sını (Tuva Halk Cumhuriyeti) kuran Tuvalılar, 1944 tarihinde Sovyetler Birliğine ilhak edilmiş, 1991'de Rusya Federasyonu içerisinde federe cumhuriyet olmuştur.

Bugün, Tuva Türklerinin büyük bir kısmı, Tuva Cumhuriyetinde yaşamaktadır. Rusya Federasyonu içerisinde özerk bir yapısı bulunan Tuva Cumhuriyetinin; güneyinde Moğolistan, doğusunda Buryat Cumhuriyeti, kuzeyinde Krasnoyarsk Oblastı, kuzeydoğusunda Hakas Cumhuriyeti, batısında Dağlık Altay Cumhuriyeti bulunmaktadır. "170.500 kilometre kare toprağı bulunan Tuva'nın 1989 sayımlarına göre nüfusu 308.557 kişidir. Bunun 198.446 kişisi Tuva Türkleri, 98.831 kişisi Ruslar, geri kalanı ise çeşitli milletlerden veya topluluklardan insanlardır. Moğolistan'da 30.000, Çin'in Şincan özerk bölgesinde 5.000 Tuva Türkünün bulunduğu sanılmaktadır." (MTŞ 30)

TUVA TÜRKÇESİ

Tuva Türkçesi, Türk lehçelerinin Kuzeydoğu grubuna girer. Kuzeydoğu grubunda Altay, Saha, Hakas, Tuva lehçeleri bulunmaktadır. Bu grup Sibirya Türk lehçeleri olarak da adlandırılır.

Tarihsel olarak Tuva Türkçesi, Saha Türkçesiyle birlikte, içerisinde Moğolca unsurlar en yoğun bulunan Türk lehçesidir. Kelime içerisinde -d- sesinin durumuna göre "adak" lehçe grubuna girmektedir. Eski Türkçede bulunan bu -d- sesini koruyan yegâne Türk lehçesidir.

Tasnif çalışmalarında Tuva Türkçesinin yeri ile ilgili şu sonuçlar çıkarılabilir: Radloff, Tuva Türkçesini Abakan grubunun bir alt şivesi olarak almıştır. Samoyloviç, Bogoroditskiy, Räsänen, Benzing; şimâl-i şarkî veya Kuzey Türkçesi adı altında Yakut, Tuva ve Hakas Türkçelerini bir ana grup olarak alıp, daha sonra alt gruplara ayırmıştır. Benzing, bu üç lehçeye Altay'ı da dahil eder ve dörtlü ana grubu Yakut ve diğerleri olmak üzere iki alt gruba ayırır. R.R. Arat ve T. Tekin *-d-* ve *-z-* seslerinden hareketle Tuva ve Hakas Türkçelerini farklı gruplara almışlardır. Tarihî olarak; Samoyloviç, Räsänen, Baskakov Tuva Türkçesini Orhun Türkçesine bağlar. Menges, Poppe, Doerfer, Tuva ve Hakas lehçelerini aynı ana grup içinde tasnif etmiştir.

S.Ç.Sat'ın tasnifiyle Tuva Türkçesi dört ana *"lehçe"* ve iki ağıza ayrılır: *"1.Töp diyalekt* "Merkez lehçesi" *2.Barun diyalekt* "Batı lehçesi", *3.Murnuu-çöön diyalekt* "Güney-Doğu lehçesi" 4. *Soŋgu-çöön diyalekt* "Kuzey-Doğu lehçesi"; *Kaa-Hem ayalgazı bile Tere-Höl ayalgazı* "Kaa-Hem ve Tere-Höl ağızları".

GÜNÜMÜZ TUVA ALFABESİ

Tuv.	Trk.	Tuv.	Trk.
Aa	Aa	Пп	Pp
Бб	Bb	Рр	Rr
Вв	Vv	Сс	Ss
Гг	Gg	Тт	Tt
Дд	Dd	Уу	Uu
Ее	Ee	Үү	Üü
Ёё	Yo, yo	Фф	Ff
Жж	Jj	Хх	Hh
Зз	Zz	Цц	Ts, ts
Ии	İi	Чч	Çç
Йй	Yy	Шш	Şş
Кк	Kk	Щщ	Şç, şç
Лл	L l	-ъ	Sertleştirme işareti
Мм	Mm	Ыы	I ı
Нн	Nn	-ь	Yumuşatma işareti
Ңң	-ŋ-, -ŋ	Ээ	Ee
Оо	Oo	Юю	Yu, yu
Өө	Öö	Яя	Ya, ya

SES BİLGİSİ

ÜNLÜLER

Tuva Türkçesinin 24 ünlüsü üç gruba ayrılır:

a) Normal uzunluklu ünlüler: a, e, ı, i, o, ö, u, ü.
b) Gırtlaksı ünlüler: a', e', ı', i', o', ö', u', ü'.
c) Uzun ünlüler: aa, ee, ıı, ii, oo, öö, uu, üü.

Normal Uzunluklu Ünlüler

Normal uzunluklu ünlüler Türkiye Türkçesindeki ünlülere benzer. Aşağıdaki tablo-da görüldüğü gibi sayıları ve özellikleri aynıdır:

	düz		yuvarlak	
	kalın	***ince***	***kalın***	***ince***
Geniş	*a*	*э (e)*	*o*	*ö*
Dar	*ı*	*i*	*u*	*ü*

Gırtlaksı Ünlüler[1]

Tuva Türkçesinde normal ve uzun ünlüler dışında bir de gırtlaksı ünlüler vardır. Bu ünlüler Tuva Türkçesine has olduklarından daha geniş şekilde açıklanacaktır.

Gırtlaksı ünlüler sekiz tanedir. Kelimelerin ***ilk hecesinde*** bulunurlar. Kelime ek aldığında (ilk hece tonsuzlaştığında) çoğunlukla bu gırtlaksılık ortadan kalkar. Bu ünlüler hakkında Tuva yazı dili yapılmadan önce herhangi bir kayda rastlanmaz. Tuva alfabesinin yapılışı sırasında bu tür ünlülerin varlığı tespit edilmiştir.

Latin temelli Tuvaca yazının geliştirildiği yıllarda bu seslerin özel işaretleri yoktu. Vurgulu iken (tek heceli kelimelerde) azami uzunluğa sahip olduklarından, yazıda çift harfle, vurgusuz iken (çok heceli kelimelerde) normal uzunluklu ünlüler gibi tek harfle yazılırlardı. Örnek: *keeş* 'deri' - *keşter* 'deriler', *kuuş* 'kuş' - *sug kuzu* 'su kuşu', *kььş* 'kış' - *kьzьn* 'kışın'. Bunun dört tane istisnası vardı: *paaş* 'baş', *aat* 'at', *eet* 'et', *oot* 'ot'. Bunlarda söz konusu ünlüler çok heceli kelimelerde de çift harfle yazılıyordu; böylece bunlarla benzer ses yapısına ve yazılışa sahip olan fakat normal uzunluklu ünlüler içeren kelimelerle bunların ayırt edilebilmesi amaçlanmıştır: *paazь* 'başı' - *pazь* 'kazanı', *aadь* 'atı' - *adь* 'adı', *eedi* 'eti' - *edi* 'eşyası', *oodu* 'otu' - *odu* 'ateşi'.

Ancak yukarıda tarif edilen imla sistemi fazla muğlaktı ve pratikte (hem yazmada, hem de okumada) çeşitli sorunlar yaratıyordu. Bu ünlülerin özel işaretlerle belirtilmesi gereğine ilk dikkati çekenler de Tuvalı yazarlar olmuştur. Örneğin, ilk şiirlerini (1937) elle yazarken O. K. Sagan-ool bu ünlülerin gırtlaksı özelliğini belirtmek için ilk defa *h*'yi ek işaret olarak kullanmıştır ve yukarıda yazılan kelimeleri şöyle yazmıştır: *pahş* (*paaş* yerine) 'baş' - *pahzь* (*paazь* yerine) 'başı', *aht* (*aat* yerine) 'at' - *ahdь* (*aadь* yerine) 'atı', *oht* (*oot* yerine) 'ot' - *ohdy* (*oody* yerine) 'otu' vb.

Tuva yazısının Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçirilmesi çalışmaları sırasında *Ertem oruu* "Bilim yolu" dergisinde S. S. Lopsan'ın "Tuvacanın ünlü seslerinin incelenmesi" adlı çalışması Tuvaca olarak çıkmıştır. Bu çalışmada gırtlaksı ünlülerin incelenmesine geniş yer ayrılmıştır. Söz konusu ünlüler için yazar "yarı-uzun" ibaresini kullanmıştır ve nitelik açısından da onlara *"kargıra"* özelliği olan ünlüler demiştir (*kargьraa ajalgalьg carttьk uzun azьk ynner* "gırtlaktan söylenen, yarı uzu ünlüler") Çünkü bunlar alçak tonu ve gerginliğiyle Tuvalılara has şarkı tipi olan "kargıraa"ya (gırtlak şarkısının bir türü) benzemektedir.

S. E. Malov nefesle telaffuz edilen benzer gırtlaksı ünlüleri Sarı Uygur lehçesinde de farketmiştir.

Tuva Türkçesinde yakın zamana kadar bu tip ünlülere *boostaa-bile adaar tuskay ayalgalıg ajık ünner* 'özel gırtlaksı melodili ünlü sesler' deniyordu. Fakat bunların deneysel fonetiğin kesin yöntemleriyle incelenmesi neredeyse hiç yapılmıyordu.

Bunlara ilk defa V. M. Nadelyaev, Leningrad Devlet Üniversitesi'nin Doğu Fakültesi'nin Tuvaca Bölümü için 1951'de hazırladığı programda "gırtlaktan söylenen" ünlüler demiştir. Son yılların çalışmalarında bu ünlülere hep "gırtlaktan söylenen" ünlüler dendiğini görüyoruz (*ök-bile adaar ajık ünner* 'gırtlaksı ünlüler').

Günümüzde yazıda ve gerekli olduğu durumlarda gırtlaktan söylenen ünlüler ъ işaretiyle belirtilmektedir: *аъt* 'at', *эъt* 'et' vb. (daha önceleri bunun için "sert" ünlülere ъ, "yumuşak" olanlarına ise - ь ekleniyordu.)

[1] Gırtlaksı ünlülerle ilgili bilgiler GTY'den özetlenmiştir.

Tuva imlâ kurallarında bu ünlüler yalnızca aşağıdaki belli başlı durumlarda gösterilirler:

1. *aъt* 'at', *oъt* 'ot', *эъt* 'et', *kaъt* 'kat' kelimelerinin kullanımında her zaman (yani bulundukları gramer şekline ve türemiş olup olmadıklarına bakılmaksızın her şekilde yazılır), ünlüleri gırtlaksı olmayan *at* 'ad, isim', *ot* 'ateş', *эt* 'eşya', *kat* 'yemiş' kelimeleriyle karışmaması için;
2. *çaъs* 'yağmur', *çüъk* 'yük', *çöъp* 'tortu', *düъş* 'öğle', *aъş* (*aъş-çem* birleşiminde 'aş, yemek') kelimelerini *ças* 'bahar', *çük* 'yön', *çöp* 'doğru', *düş* 'düş, rüya', *aş* 'aç' kelimelerinden ayırt edebilmek için - bu kelimelerin bütün gramer biçimlerinde gırtlaktan söylenen ünlüler ъ ile işaretlenirler, fakat bunlardan türeyen kelimelerde ъ yazılmaz;
3. *kıъs-* 'sıkmak, kısmak' gibi kelimelerde kıs- 'çabalamak' gibi kelimelerden farklı olarak, gırtlaktan söylenen ünlüler ancak şu durumlarda işaretlenirler: bu kelimeler tek başlarına (örnek olarak ya da sözlüklerde) kullanılırken veya metinde bunların anlamı belirsiz kalıyorsa;
4. Bunun dışındaki kelimelerde bu ünlüler herhangi bir şekilde işaretlenmezler. Örneğin, şu kelimelerde bu tip ünlüler vardır, fakat işaretlenmezler: *baş* 'baş', *kaş* 'kaç', *kış* 'kış', *dort* 'doğru, direkt', *kuş* 'kuş', *keş* 'deri', *irt* 'koç', *bört* 'börk' vb.

Bu ünlülerin aslı incelenmemiştir. Bunların gırtlaksı özelliğini daha önce yanlarında bulunmuş olan, fakat daha sonra ortadan kalkan *g*'den aldıkları tahmin edilebilir. Örneğin, Tuva Türkçesi *aъt* ve Moğolca *agt* 'iğdiş edilmiş at' arasında etimolojik bir bağın olduğu açıktır (krş. Alt., Kaz., Krg., Kkp.: *akta*, Özb. ve Uyg.: *ahta*, Tkm.: *agta* 'iğdiş'). Aynı şekilde Tuvaca *çaъs* 'yağmur' ile Azerice ve Türkiye Türkçesindeki *yagış* 'yağmur' arasında da bir bağ olduğu tahmin edilebilir.

Uzun Ünlüler

Tuva Türkçesinde uzun ünlüler ünsüz düşmesi sonucu ortaya çıkmış, ikincil uzunluklardır. ET'nin uzun kabul edilen ünlüleri Tuva Türkçesinde normal uzunlukludur. Kaynaklar *ööd* "öd" kelimesinin birincil uzunluklu olduğunu yazar. Tuva Türkçesinde g, ŋ, r, l, gibi ünsüzlerin düşmesi sonunda yan yana gelen iki normal ünlü bir uzun ünlü oluşturur. Bu ses düşmesi sonunda görülen ünlü benzeşmesinde, benzeşme daha çok gerileyici ve dar olan ünlünün geniş ünlüye benzeşmesi şeklinde görülür:

> *ogul>ool*, *yanak>çaak*, *agız>aas*, *bagır>baar*, *yogun>çoon*, *agır>aar*, *soguk>sook*, *ogır>oor* "hırsızlık", *süŋük>söök* "kemik", *körür>köör* "görmek", *alır>aar* "almak", *barır>baar* "gitmek".

Kalınlık İncelik Uyumu

Tuva Türkçesinde sağlam bir kalınlık incelik uyumu vardır. Bu uyumun dışında kalan iki ek vardır. Bunlardan biri yön gösteme eki -çe (sadece ince şekli vardır; diğeri de zarf fiil eki -şaan ekidir. (Bu ekin de sadece kalın şekilleri bulunur.) İki ek de son dönemde ekleştiğinden henüz uyuma girme süreçlerini tamamlamamıştır.

Düzlük Yuvarlaklık Uyumu

Tuva Türkçesinde, kalınlık incelik uyumu gibi, düzlük yuvarlaklık uyumu da oldukça sağlamdır. Öyle ki ET'nin düzlük yuvarlaklık uyumu göstermeyen kelimeleri de bu uyuma girmiştir: *enük>enik, teşük>deşik, bedük>bedik* örneklerinde olduğu gibi.

Ünlü Değişmeleri

ET'ye göre Tuva Türkçesinde ünlülerin çoğunlukla korunduğu görülür. Bazı ünlü değişmeleri bulunmasına rağmen bu bir kural hâlinde değil, münferit örneklerle karşımıza çıkar. Bu değişmelerden örneği en fazla olanı ***kelimenin ilk hecesinde görülen*** a>ı değişmesidir (ünlü daralması):

a>ı *kalın>kılın* "kalın", *karın>hırın* "karın", *tap->tıp-* "bul-" , *tart->tırt-* "çek- ", *kamış>hımıs* "kamış", *yaruk>çırık* "aydınlık, ışık", *anda>ında* "orada", *yat->çıt-* "yat-", *tara->dıra-* "tara-"

Bunun dışındaki ünlü değişiklikleri münferit kelimelerde görülür. Bu değşiklikler de daha çok *geniş ünlünün daralması* ve *yuvarlak ünlünün düzleşmesi* şeklindedir:

u>ı *kulaç>kılaş, yumuşak>çımçak, muntag>mındıg* "böyle", *yaruk>çırık* "aydınlık", *yazuk>çazıg* "hata, yanlış", *boynuz>mıyıs.*

ü>i *edgü>eki* "iyi", *enük>enik* "enik", *teşük>deşik* "delik", *bedük>bedik* "yüksek".

o>ı *boynuz>mıyıs, yorga>çıraa, okşaş>ışkaş* "gibi, benzer".

o>u *boduk >buduk* "boya", *boz- > buz-* "bozmak".

Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmeleri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, orta hecenin dar ünlüsünün vurgusuzlaşmasıyla görülür. Bu düşme kelime ünlüyle başlayan bir ek aldığında gerçekleşir:

oyın "oyun" > *oyna-* "oyna-", *moyun* "boyun" > *moynu* "boynu", kelin "gelin" > *kenni* veya *kelni* "gelini", *arın* "yüz, çehre" > *arnı* "yüzü", *hırın* "karın" >*hırnı* "karnı", *erin* "dudak" > *erni* "dudağı", *kulun* "kulun"> *kunnu* veya *kulnu* "kulunu", *körün-* "görün-" > *körnüp* "görünüp".

ÜNSÜZLER

Tuva Türkçesinde 22 ünsüz bulunur. Bunlar sırasıyla; b, v, g, d, j, z, y, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, t, f, h, ts, ç, ş, şç ünsüzleridir. Bu ünsüzlerden üçü "f, ts, şç" Rusça veya Rusçadan girmiş kelimelerde görülür. Ünsüzler çıkış yerlerine göre şu şekilde sınıflandırılır:

dudak : b, p, m,
diş-dudak : v, f
dil-diş : z, d, n, t, s
dil-damak : j, y, ç, ş, l, r
dil ardı : g, k, ŋ, h

Ünsüzler tonluluk ve tonsuzluklarına (yumuşak sert) göre de şu şekilde sınıflandırılır.

tonsuz ünsüzler (küştüg ajık eves ünner) : f, p, t, s, ş, h, k, ç
tonlu ünsüzler (koşkak ajık eves ünner) : b, v, d, z, j, g
akıcı ünsüzler (ayaar ajık eves ünner) : m, n, ŋ, l, r, y

Tuva Türkçesinde p-b,v, t-d, k-g, s-z, ş-j ünsüzleri birbirinin tonsuz-tonlu karşılıklarıdır.

Ünsüzlerin Özellikleri

b ünsüzü: tonlu, çift dudak ünsüzü. Tuva Türkçesinin bu ünsüzü Türkiye Türkçesinin b ünsüzüne göre tonsuza daha yakındır. Ünsüzün çıkışında "b"den sonra nefes daha patlayıcıdır ve "ph" ye benzer ses çıkar. Yaygın olarak kelime başında bulunur. Kelime içinde tonlu ünsüzlerden sonra gelebilir. Kelime sonunda bulunmaz.

Örnekler: *baldı* "balta", *balık, bar* "var", *baldır, baş, bejen* "elli", *bo* "bu", *bızaa* "buzağı", *bijek* "bıçak", *bay* "zengin", *bir, buga* "boğa", *börü* "kurt", *bört* "börk", *bürü* "yaprak".

Kelime içinde: salbır "bölüm", *salbak* "yırtık", *sarbaşkın* "maymun", *sambıra* "yazı tahtası", *bömbürzek* "küre", *bömbük* "yuvarlak, balon", *dombu* "çaydanlık"

Rusçadan giren kelimelerde bu ünsüz kelime başında korunur: *bilet, bank* "banka", *baraban* "davul", benzin.

ç ünsüzü : Dil ucuyla ortası arasından çıkan, tonsuz ünsüz. Tuva Türkçesi alfabesinde ayrıca bir "c" harfi bulunmadığından kelime içinde iki ünlü arasında ve bir tonlu ünsüzle birlikte kullanıldığında daha tonlu olarak söylenir. Yaygın olarak kelime başında kullanılır. Kelime içinde kullanım sıklığı fazla değildir. Kelime sonunda bulunmaz.

ET'nin kelime başı y- ünsüzleri Tuva Türkçesinde ç'dir.

Örnekler: *çaa* "savaş", *çazıg* "hata", *çaylag* "yaylak", *çıl* "yıl", *ças* "bahar", *çer* "yer", *çeŋ* yen", *çaraş* "güzel", *çuruk* "resim", *çedi* "yedi", *çular* "yular", *çılan* "yılan", *çımçak* "yumuşak", *çeen* "yeğen", *çeerbi* "yirmi".

Kelime içinde: *çeçek* "çiçek", *aça* "baba", *möçüür* "ölmek", *möçek* "bitkide filiz", *çüsçük* "yüzde bir", *balıkçı, isçi* "izci", *çurukçu* "ressam", *körükçü* "seyirci", *körünçük* "ayna"

d ünsüzü : Dil ucunun üst dişlere temasıyla çıkarılan tonlu ünsüz. Kelime başında kelime içindekinden daha tonsuzdur. Kelime içinde tonluluk tonsuzluk uyumu gereği ya bir ünlünün yanında veya bir tonlu ünsüzle birlikte bulunabilir. Kelime içinde tonsuz "t" ünsüzleri, ünlü veya tonlu ünsüz yanında tonlulaşarak "d"ye dönüşür.

ET'de kelime başında "t" ünsüzüyle karşılanan pek çok kelime Tuva Türkçesinde "d" ünsüzüyle karşılanır. Bu yönüyle Tuva Türkçesi Oğuz grubu Türk lehçeleriyle benzerlik gösterir: *dag, dagaa* "tavuk", *day* "tay", *daş* "taş", *demir, dergi* "terki", *dizer* "dizmek, *dilgi* "tilki", *diş, duruyaa* "turna", *dirig* "diri", *doy* "toy, eğlence", *dolu* "dolu, yağış", *dorug* "doru", *deerbe* "değirmen", *dürer* "dürmek".

Kelime içinde: *ada* "ata", *adar* "ad ermek", *adak* "alt, son", *adar* "ateş etmek", *adış* "avuç", *adır* "ayrım", *adıg* "ayı", *bedik* "yüksek", *bodal* "düşünce, fikir", *boydus* "tabiat", *buduk* "boya", *büdün* "bütün", *büdüş* "yapı, bünye", *dedir* "geri, ters", *didim* "cesur, yiğit", *aldan* "altmış", *aldın* "altın", *maadır* "bahadır", *kadı* "birlikte".

ET -d- sesi (Çoğu Türk lehçesinde -y'ye dönüşen) Tuva Türkçesinde korunur. Bu yüzden Tuva Türkçesine *"adak"* dili, lehçesi denir: *adak* "son", *bedik* "yüksek", *kuduk* "kuyu", *kuduruk* "kuyruk", *küdee* "güvey" vb. kelimelerde olduğu gibi. *Ezer* "eyer" ve *askır* "aygır" kelimeleri istisnadır. Bu iki kelimenin Hakasçadan bulaşma olduğu söylenebilir.

f ünsüzü: Alt dudağın üst dişlere değmesiyle çıkarılan tonsuz ünsüz. Sadece Rusça veya Rusça aracılığıyla girmiş kelimelerde görülür. Kullanım sıklığı yoktur.

Örnekler: *fizika* "fizik", *fabrika* "fabrika", *fakul'tet* "fakülte", *firma, fonema, fonologiya, fosfor, fosforlug* "fosforlu", *şkaf* "raf".

ts ünsüzü

Rusçadan girme pek az kelimede görülür: *tsement* "çimento", *tsirk* "sirk"

şç ünsüzü

Rusçadan giren pek az kelimede görülür: *şçyotka* "fırça", *şçyotkalaar* "fırçalamak"

g ünsüzü: Dilin ön veya arka damağa değmesiyle çıkan tonlu ses. Tuva Türkçesinde g ve ġ'yi karşılamak üzere tek harf bulunur. Kelime içinde kendisinden önce bir ünlü bulunan -g ünsüzü az çok sızıcılaşır. Örnekler: *dagaa* "tavuk", *çuga* "ince", *çugaa* "konuşma", *algı* "bagırma", *çaŋgıs* "bir, yalnız", *möŋgün* "gümüş", *uygu* "uyku", *çiŋge* "ince", *çeŋge* "yenge". Kelime başında ancak alınma kelimelerde görülür: *gaz, garaj, general, granit, grafik, grammatika* vb...

Kelime sonundaki -k ünsüzleri kendilerinden sonra ünlüyle başlayan bir ek aldığında tonlulaşarak -g- ünsüzüne dönüşürler: *ak >agar* "ağar-", *kögerer* "yeşillenmek", *kagır* "kanırtmak".

ET sonu -g ile biten kelimelerde bu -g ünsüzü korunur: *ölüg* "ölü", *ajıg* "acı", *aarıg* "ağrı", *aarıglıg* "ağrılı, hasta".

Ünlüyle biten kelimeler *g* ünlüsüyle başlayan bir ek aldığında ekin *g* ünsüzü düşer ve ünlü ikizleşmesi görülür: *ajıldaan<ajılda-gan* "çalışmış", *aŋnaan<aŋna-gan* "avlamış", *baştaan<başta-gan* "yönetmiş".

Yine ET'nin iki ünlü arasında kalan -g- ünsüzü çoğunlukla düşmektedir: *ogul>ool* "oğul", *ögren->öören-* "öğren-", *agıl>aal* "ağıl", *agız>aas* "ağız", *agır>aar* "ağır", *bagır>baar* "bağır" kelimelerinde olduğu gibi.

Kelime sonunda: *kadıg* "katı", *çidig* "keskin", *ög* "çadır", *çılıg* "ılık", *attıg* "atlı".

h ünsüzü: Dil arkasından çıkan kapalı tonsuz ünsüz. Meselâ Hakasçadaki H kadar gırtlaksı ve hırıltılı değildir. Sadece kelimelerin başında bulunur: *haan* "kağan", *havan* "domuz", *havak* "alın", *ham* "kam, şaman", *hanı* "derin", *haçı* "makas", *hap* "kap", *hat* "rüzgâr", *hemirer* "kemirmek", *homus* "kopuz", *hölge* "binit", *hölege* "gölge", *hönü* "doğru", *hıldıg* "telli enstrüman", *hılış* "kılıç", *hıraa* "kırağı".

Kelime sonunda sadece nida, bağırma kelimelerinde görülür: ah!, oh! uyeh! vb... Alınma kelimelerde kelimenin her yerinde görülebilir.

ET'de "k" ünsüzüyle karşılanan pek çok kelime Tuva Türkçesinde "h" ünsüzüyle karşılanır. Bu bütün kelimeler için geçerli değildir. Kelimelerin niçin "h" ünsüzüne dönüştüğü konusunda kesin bir görüş yoktur. Kelime başında k>h ünsüz değişmesine örnekler: *han* "kan", *hendir* "kendir", *herek* "gerek", *hirlig* "kirli", *honar* "konmak", *hömür* "kömür", *hımıs* "kımız", *hün* "gün", *hol* "kol, el", *hıl* "kıl", *heme* "gemi", *hoy* "koyun", *har* "kar", *hüreş* "güreş".

Buna karşılık birçok kelimede de "k" ünsüzü korunur: *karak* "göz", *karaŋgı* "karanlık", *kargış* "kargış", *kalır* "kalmak", *kas* "kaz" *kezek* "parça", *kezer* "kesmek", *kejer* "geçmek", *kiji* "kişi", *kıs* "kız", *küş* "güç", *kök* " mavi", *küs* "güz".

j ünsüzü: Dil ucu-dil ortasından çıkan, dar, tonlu ünsüz. Sadece kelime içinde ünlüler ve akıcı ünsüzlerin yanında bulunur. Kelime başında ancak alınma kelimelerde görülür: *jelatin, jeton, jokey, jurnal* "dergi", *jyuri* "jüri".

Bu ünsüz, ET'de kelime içinde c, ç, ş ünsüzlerinin iki ünlü arasında tonlulaşmış şekli olarak Tuva Türkçesinde yaygın bir kullanıma sahiptir: *kiji* "kişi", *ajıg* "acı", *bijek* "bıçak", *döjek* "döşek", *ejik* "kapı", *kajan* "ne zaman", *dagjı* "madenci", *baja* "bacanak", *bejeldirizi* "beşi birden", *bijik* "yazı", *dajır* "taşımak", *dejik* "deşik", *ijer* "içmek", *kajar* "kaçmak", *kejee* "akşam".

k ünsüzü: Dilin ön veya arka damğa değmesiyle çıkan tonsuz ünsüz. Ünlüler ve tonlularla birlikte daha tonlu, tonsuzlarla birlikte daha tonsuzdur. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu sesin kalın ve ince şekillerini karşılamak üzere tek harf kullanılır. Kelimenin başı, ortası ve sonunda görülür. Bu ünsüzle biten kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında ünsüz tonlulaşır ve g olur.

Başta: *kadı* "birlikte", *kadıg* "katı", *kara, kejee* "akşam", *kejig* "mutluluk", *kiji* "kişi", *kirbik, kazan, kaz-, kalım* "evlilikte kalın", *kas* "kaz", *kuş.*

Ortada: *ökpe* "akciğer", *küske* "fare", *kıska* "kısa", *öske* "başka", *çükteer* "yüklemek", *öşkü* "keçi", *utka* "anlam", *askır* "aygır", *kuskun* "kuzgun", *oktargay* "kâinat"

Sonda: *ak, diskek* "dirsek", *karak* "göz", *tavak* "tabak", *herek* "gerek", *çiik* "hafif", *seek* "sinek".

Kelime sonunda ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde bu ses önce tonlulaşır, "g" olur sonra düşer: *karak>karak-ı> karaa* "gözü", *herek>herek-i> heree* "onun gereği", *buduk>buduk-u>buduu* "onun boyası", *ejik> ejik-i> ejii* "kapısı".

l ünsüzü: Dil ucundan çıkan dar, tonlu (akıcı) ünsüz. Kelime başında alınma kelimeler dışında bulunmaz: *laborant, limon, lama, lampa, loto, lider, limit, lirik.*

Kelime içinde: *kılın* "kalın", *çılan* "yılan", *kılış* "kılıç", *kulun, hölege* "gölge" *bilig* "bilgi", *aldın* "altın", *ulug* "büyük", *dilgi* "tilki".

Kelime sonunda: *al-, kel-* "gel-", *hol* "kol, el", *höl* "göl", *aal* "ağıl", *ol* "o", *mal.*

Tuva Türkçesinde -l ile biten bir kelime yine l- ile başlayan bir ek aldığında ünsüz benzeşmezliği ortaya çıkar ve ekin l-'si d-'ye dönüşür: *mal-dar* "mallar", *mal-dıg* "malı", *ool-dar* "oğullar".

m ünsüzü: Çift dudaktan çıkan kapalı burunsal (sonorlug) tonlu ünsüz.

Kelime başındaki m- ünsüzleri ET'de b- olan veya alınma kelimelerdir. *Men* "ben", *muŋ* "bin", *moyun* "boyun", *möge* " pehlivan, yiğit", *morzuk* "porsuk", *mında* "burada", *mınça* "bu kadar", *mıyıs* "boynuz", *"murnuu* "güney", *manifest* "manifesto", *motor, moral.*

Kelime içinde ünlü veya tonluların yanıda bulunur: *amıral* "hayat", *amıtan* "canlı", *çimis* "yemiş", *demir, heme* "gemi", *hemirer* "kemirmek" *semis* "semiz", *amdan* "tat", *çamdık* "bazı", *argamçı* "urgan", *kımçı* "kamçı".

Kelime sonunda: *çem* "yemek", *em* "ilaç", *kum, nom* "kitap", *haram* "cimri", *hem* "nehir".

n ünsüzü: Dil ucundan çıkan, kapalı burunsal yarı ünlü "tonlu" ünsüz. Kelime başında daha çok Moğolcadan giren kelimelerde görülür. Kelime içi ve sonunda bulunur.

Kelime başında: *nayıral* "dostluk", *nayır* "bayram", *nom* "kitap", *niiti* "genel", *nogaan* "yeşil", *neft* "petrol", *narkoman.*

Kelime içinde daha çok tonlu m, n, ŋ, d, z ünsüzleri ve ünlülerin yanında bulunur: *anay* "oğlak", *honuk* "bir gün", *inek, ında* "orada", *ındıg* "öyle", *adaanda* "sonunda".

Kelime sonunda: *şın* "doğru", *hün* "gün, güneş", *men* "ben", *mun* "çorba", *on* "on", *çılan* "yılan", *egin* "omuz", *nogaan* "yeşil".

ŋ ünsüzü: Dil ardından çıkan kapalı, burunsal, tonlu ünsüz. Kelime başında bulunmaz. Kelime içinde genellikle g, d, z, m, n, ç ünsüzlerinin yanında bulunur. İki ünlü arasında bazen düşer: *doŋ* "don" *doop=doŋup* "donup"

Kelime içinde: *sıŋar* "sığmak", *soŋga* "pencere", *çaŋgıs* "yalnız", *ezeŋgi* "üzengi", *soŋgu* "kuzey", *bajıŋda* "evde", *daŋza* "pipo", *daŋgına* "prenses", *duŋma* "küçük kardeş", *aŋnaar* "avlamak", *şaŋnal* "ödül", *aŋçı* "avcı".

Kelime sonunda: *aŋ* "av", *öŋ* "renk", *diiŋ* "sincap", *daŋ* "tan", *meŋ* "ben, vücuttaki siyah nokta", *bajıŋ* "ev", *kaŋ*"çelik".

p ünsüzü: Dudakların birbirine şiddetli temasıyla çıkarılan tonsuz ünsüz. Kelimenin başında az görülür: *paga* "kurbağa", *padılaar* "hasta için kötüleşmek, ağırlaşmak", *pös* "bez", *pörük* "çekingen", *pök* "tok", *paş* "tencere, kazan", *pat* "kötü". Alınma kelimelerde korunur: *paradoks, parazit, pasport, pelikan, pijama, piyanist, poligon.*

Kelime içinde tonsuz ünsüzler yanında az da olsa bulunur: *aptara* "sandık", *iptik* "ibibik", *eptig* "uygun", *şuptu* "bütün, hep", *şapkın* "hızlı", *şaptı* "küt, kör", *kıpsır* "ateş tutuşmak", *çapsar* "ara, fasıla".

Kelime sonunda daha çok tek heceli kelime köklerinde bulunur: *sıp* "sap", *sep* "çay, ırmak", *düp* "dip", *tıp-* "bul-".

Bu kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında -p tonlulaşarak -v- olur Bu tonlulaşmada ara ses olarak -b-'nin varlığı düşünülse de yazı dilinde doğrudan p>v değişikliği görülür: *sıp>sıvı* "sapı", *sep>sevi* "ırmağı, çayı", *düp>düvü* "dibi", *tıp->Tuvar* "bulmak".

r ünsüzü: Dil ucundan çıkan dar, titrek, tonlu ünsüz. Kelime başında alınma kelimeler dışında bulunmaz. Alınma kelimeler de çok azdır: *radio, rayon, raport* "rapor", *rak* "yengeç", *redaktor, rezerv.*

Kelime içinde sık kullanılır: *herek* "gerek", *çırık* "aydınlık", *erin* "dudak", *karak* "göz", *kurug* "kuru", *börü* "kurt", *borbak* "yuvarlak", *arbay* "arpa", *çeerbi* "yirmi", *ergi* "eski", *çargı* "yargı", *kurgag* "kuru", *ordu* "saray", *kurjag* "coğ. kuşak", *arzılaŋ* "arslan", *murnay* "önce", *kortuk* "korkak", *erten* "sabah", *örtek* "fiyat, paha", *ortu* "orta", *ört* "ateş", *art* "geçit", *çurt* "yurt".

Kelime sonunda: *çer* "yer", *kur* "kemer", *aar* "ağır", *öör* "eş dost", *ezer* "eyer", *kır* "üst, kenar, uç".

s ünsüzü: Dil ucunun dişlere temasıyla çıkarılan, dar, tonsuz ünsüz. Kelimenin her yerinde bulunan s ünsüzü Tuva Türkçesinin en işlek seslerinden biridir.

Kelime başında: *saar* "sağmak", *saaskan* "saksağan", *sagıngır* "anlayışlı, zeki", *sal* "sakal", *sivirik* "sivri", *sen, sook* "soğuk", *söger* "sökmek", *söök* "kemik", *sug* "su", *sugar* "sokmak", *sıgar* "sıkmak", *sıldıs* "yıldız" (Bu kelime Tuva Türkçesinde ç-'li beklenirken s-'lidir.)

Kelime içinde: *kıska* "kısa", *küske* "fare", *öske* "başka", *köstük* "gözlük", *kıskaş* "kıskaç", *kuskun* "kuzgun". Görüldüğü gibi s ünsüzü kelime içinde ancak başka bir tonsuz ünsüzle birlikte bulunmaktadır.

Kelime sonunda: *aas* "ağız", *dus* "tuz", *ças* "bahar", *küs* "güz", *hımıs* "kımız", *mıyıs* "boynuz", *kas* "kaz", *tos* "dokuz", *ses* "sekiz".

ş ünsüzü: Ön dil-damaktan çıkan, dar, hışırtılı tonsuz ünsüz.

Kelime başında kullanım sıklığı yoğundur. ET'nin kelime başı ve sonu ç- ünsüzleri Tuva Türkçesinde ş'lidir. *şak* "çağ, zaman", *şagar* "çakmak, ateş çıngı çıkarmak", *şapkın* "hızlı, taşkın", *şaptaar* "süpürgeyle su serpmek", *şat* "dağ silsilesi", *şerig* "çeri, asker", *şın* "gerçek", *şıyar* "çizmek", *şavar* "vurmak, çifte atmak", *şanak* "kayak", *şolban* "çolpan" *üş* "üç", *köş* "göç", *öş* "öç", *aş* "aç".

Kelime içinde tonsuz ünsüzler yanında bulunur: *başka, öşkü* "keçi", *ışkaş* "gibi", *aşkarar* "yemek vermek", *başkı* "öğretmen", *doşkun* "sert, azgın", *dopşu* "düğüm", *deeştig* "isabetli", *dıştanılga* "tatil", *köşke* "göçük".

Kelime sonunda: *diş, iş, daş* "taş", *baş, düş, ışkaş* "gibi".

t ünsüzü: Dil ucunun dişe temasıyla çıkarılan dar, tonsuz ünsüz. Kelime başında Türkiye Türkçesindeki t'den daha tonsuz ve patlayıcıdır.

En sık kelime başında kullanılır: *taakpı* "sigara, tütün", *tal* "söğüt", *taŋma* "damga", *taraa* "hububat", *tevene* "çuvaldız", *teve* "deve", *tever* "tepmek", *tereŋ* "derin", *tik* "sıfır", *todar* "doymak", *töş* "döş", *tuduş* "birlikte, bitişik", *tuman* "duman", *tümen* "tümen, on bin", *Tuvar* "bulmak".

Kelime içinde daha çok alınma kelimelerde görülür. Eklerde kullanım sıklığı yoğundur: *amıtan* "canlı", *ataman* "elebaşı", *karton, kartel.*

Kelime içindeki eklerde: *baştaar* "yönetmek", *baştaygı* "önceki", *daştıg* "taşlı", *düşteer* "rüya görmek", *kujaktaar* "kucaklamak".

Kelime sonunda: *a't* "at", *o't* "ot", *bot* "kendi", *but* "ayak", *bı't* "bit", *dat* "pas", *dört, dort* "doğru".

Diğer Türk lehçelerinde -y'ye dönüşen bazı -d'ler Tuva Türkçesinde -t'dir: *kut-* "koy-", *ket-* "giy-", *tot-* "doy-". Tuva Türkçesinde bu kelime kök veya gövdeleri tonluyla başlayan ek aldığında, -t>-d-olur: *kudar* "koymak", *keder* "giymek", *todar* "doymak".

v ünsüzü: Diş dudaktan çıkan tonlu ünsüz.

Türkçe kökenli kelimelerin başında ve sonunda bulunmaz.

Kelime başında alınma kelimelerde: *vagon, vaza* "vazo", *virus* "virüs", *vulkan* "volkan", *voleybolçu, viza* "vize".

Kelime içinde: ET'nin -p-, -b- sesleri iki ünlü arasında -v- dir: *ava* "anne", *eves* "değil", *eveeş* "az", *hovu* "ova, bozkır", *ivi* "geyik", *avıyas* "riyakâr", *davan* "taban", *devig* "peşrev", *kavay* "salıncak".

y ünsüzü: Dil ortasından çıkan, dar, tonlu ünsüz.

Kelime başında pek az alınma kelimede görülür. Çünkü ET kelime başı y- sesi Tuva Türkçesinde ç- sesiyle karşılanır: *yadıı* "fakir", *yolka* "noel ağacı", *yozu* "gelenek, töre", *yanzı* "çeşitli", *yabloko* "elma", *yivriy* "Musevi".

Kelime içinde: *ayak* "kase", *ayas* "ayaz", *mıyıs* "boynuz", *oynaar* "oynamak", *ıyaş* "ağaç", *duruya* "turna", *iyi* "iki", *iye~iyet* "evet".

Kelime sonunda: *ay, çay* "yaz", *hoy* "koyun" *höy* "çok", *oray* "geç, son", *şay* "çay" *aray* "biraz".

z ünsüzü: Dil ucunun dişlere temasıyla çıkarılan, dar, tonlu ünsüz. Sadece kelime içinde ünlülerin veya tonlu ünsüzlerin yanında bulunur. Kelime başında sadece alınma kelimelerde görülür: *zavod* "fabrika", *zal* "salon", *zebra, zontik* "şemsiye", *zoolog.*

çazın "baharda", *izig* "sıcak", *bilzek* "bilezik", *kezer* "kesmek", *arzılaŋ* "arslan".

ET'de iki ünlü arasında bulunan tonsuz *'s'* ünsüzleri Tuva Türkçesinde tonlulaşarak 'z' olmuştur. *Ezirik* "esrik", *özer* "büyümek", *bazım* "basım", *sezen* "seksen".

Örnekler:

's' ünsüzüyle biten kelimeler ünlüyle başlayan ek aldığında bu ünsüz tonlulaşır ve 'z' olur: *kas* "kaz"> *kazı* "onun kazı", *kes-* "kes-"> *kezer* "kesmek", *kas-* "kaz-"> *kazar* "kazmak".

Ünsüz Değişmeleri

Tuva Türkçesinde sağlam bir tonluluk tonsuzluk uyumu bulunduğundan tonsuzla biten bir taban tonluyla başlayan bir ek aldığında, tabanın tonsuz ünsüzü tonlulaşır ve ünsüz değişmesi görülür:

p>b>v . ET'nin -p-, -b- sesleri, iki ünlü arasında -v-'ye dönüşür: *tabak>tavak, tebe>teve, topurgak>dovurak, sabun>savan, bardı bis > bardıvıs* "gittik".

Sonu -p ile biten kelimeler ünlüyle başlayan ek aldıklarında bu -p ünsüzü tonlulaşır ve -v- olur: *tep-> tever* "tepmek", *sıp* "sap"> *sıvı* "sapı", *hap* "kap">*havı* "kabı", *köp>kövey* "çok, çokça", *köpük > kövük* "köpük".

ç->ş- ET'nin kelime başı ç- ünsüzleri ş- olur: *çerig>şerig* "asker", *çap- >şap-* "çarpmak, vurmak", *çın >şın* "gerçek", *şavıg* "çivi" (<*çap-* fiilinden gelse gerek), *çag >şag* "çağ", *çöl >şöl* "meydan, arazi", *çubuk > şıvık* "çalı çırpı".

-ç- > -j-. ET'nin iki ünlü arasında kalan -ç- ünsüzleri Tuva Türkçesinde -j- olur.

açık > ajık "açık", *aç- > ajar* "açmak", *bıçak > bijek* "bıçak", *bıç- >bıjar* "biçmek", *iç- > ijer* "içmek", *içik- > ijiger* "alışmak", *kaçan > kajan* "ne zaman", *keç- > kejig* "geçit".

-ş > -j-. ET'nin iki ünlü arasında kalan ş ünsüzleri Tuva Türkçesinde j olur: *tişi > diji* "dişi", *töşe- > döjeer* "döşemek", *teş- > dejer* "delmek, deşmek", *taşı- > dajır* "taşımak", *taş- > dajıg* "taşma, sel", *taşı- >dajır* "taşlamak", *aşık > ajık* "fazla, artık", *beş on > bejen* "50", *bış- >bıjar* "pişmek".

y->ç-. ET'nin kelime başı y- ünsüzleri düzenli olarak ç-'dir: *yedi> çedi* "yedi", *yok > çok* "yok", *yüz > çüs* "yüz, 100", *yıl >çıl, yir- >çir-* "yirmek", *yagu>çaa* "savaş, düşman", *yag-> çaar* "yağmak, *yaŋgı >çaa* "yeni", *yaŋgak >çaak* "yanak", *yazuk >çazıg* "yanlış, hata", *yaylag> çaylag* "yayla", *yay > çay* "yaz".

-s- > -z-. ET'nin s ünsüzleri iki ünlü arasında -z- olur: *as- > azar* "asmak", *bas- > bazar* "basmak", *tes- > dezer* "kaçmak", *kes- > kezer* "kesmek", *ös- > özer* "büyümek".

b- > m-. Birkaç istisna dışında ET'nin kelime başı b- ünsüzü korunur. Bazı kelimelerde görülen m- değişmesi -n-'nin tesiriyle gerileyici ünsüz benzeşmesi olmalıdır: *boynuz>mıyıs, boyun>moyun, ben>men, bin- >mun-* "binmek".

bilig "bilgi" kelimesi dönüşlülük eki -n- ünsüzünü alınca gerileyici ünsüz benzeşmesi yoluyla kelimenin başındaki b- ünsüzü m-'ye dönüşür. Bu sırada kelime kökünde -l->-n- benzeşmesi de olur: *bil-in- > minnir* "bilinmek"

t- > d- . ET'nin kelime başı t- ünsüzleri Tuva Türkçesinde bazen d- olur. Bu kesin bir kurala bağlı değildir. Kelime başındaki bu d- ünsüzleri Türkiye Türkçesinin kelime başı d- ünsüzlerinden biraz daha vurgulu, tonsuzdur: *tuz>dus, turna>duruya, taban >davan, tan >daŋ, toy >doy , tüş- > düş-* "inmek".

k- > h- . Kelime başı ünsüz değişmesinde örneğine en çok rastladığımız değişikliklerden biridir. Bu değişim Hakas Türkçesinde daha yaygın ve bir kural hâlindedir: *kan >han "kan", kap > hap, kar >har, keme > heme* "kayık, sandal", *kendir > hendir, kir > hir, koy (un) > hoy* "koyun", *kopuz > homus* "ağız kopuzu", *kün > hün, kın > hın, kün>hün, kıl>hıl, köl>höl.*

-k- > -g- . İki ünlü arasında kalan -k- ünsüzleri tonlulaşarak -g- olur: *ak- >agar* "akmak", *ak > agar-* "ağarmak", *akım > agım* "akım, cereyan", *teke > dege, kag- > kagar* "vurmak", *sık- > sıgar* "sıkmak".

-t- > -d- . İki ünlü arasında kalan -t- ünsüzü tonlulaşarak -d- olur: *ata > ada* "ata", *bat-* "bat-" > *badar* "batmak, kaybolmak", *bütün* "bütün" >*büdün* "bütün, tam", *bı't*

"bit">*bı'dır* "bitlenmek", *it-* "it-" > *ider* "itmek, dürtmek", *ot* "ateş" > *oda-* "ateş yakmak", *sat-* "sat-" > *sadar* "satmak", *ut-* "üt-" > *udar* " ütmek, yenmek, kazanmak".

-l-> -t- . Tonsuz ünsüzle biten tabanlar l ile başlayan bir ek alıyorsa, -l- ünsüzü kendisinden önceki tonsuz ünsüze benzeşerek -t- ünsüzüne dönüşür: *ot-lar>ottar, besler* "yumrular" >*bester, a't-lar* >*a'ttar, inek-ler* >*inekter, kas-lar>kastar, balık-la-* > *balıkta-* "balık avlamak", *açık-la-* > *ajıkta-* "açık havaya çıkmak", *at-lan-* > *attan-* "ata binmek".

-l- > -n- . -m, -n, -ŋ sesleriyle biten bir kelime -l- ile başlayan bir ek alırsa bu -l- sesi benzeşme yoluyla -n- ye dönüşür: *kelgen-ler>kelgen-ner, ton-lar> tonnar, aŋ-lar* >*aŋ-nar* "av hayvanları", *em-ler* >*emner* "ilaçlar".

-n- > -t- . Yükleme hali eki -nI kendisinden önce tonsuz ünsüzle biten bir tabana gelirse ekin -n sesi tonsuzlaşarak -t'ye dönüşür: *a't-nı* >*a'ttı* "atı", *inek-ni* >*inekti* "ineği", *dus-nu* >*dustu* "tuzu".

Ünsüz Benzeşmezliği (Aykırılaşma)

-l ile biten bir taban yine l- ile başlayan bir ek aldığında bu l- sesi benzeşmezliğe uğrayarak d'ye dönüşür: *mal-lar>maldar* "mallar", *tool-lar>tooldar* "masallar", *höller>hölder* "göller", *aal-la-* >*aalda-* "misafir olmak", *ajıl-la>ajılda-* "çalışmak".

Ünsüz Düşmesi

-l-, -r-, -g-, -ŋ- ünsüzleri iki ünlü arasında kaldıklarında bazen düşerler:

-l- düşmesi: *kelir>keer* "gelmek", *alır>aar* "almak".

-g- düşmesi :*agır* >*aar* "ağır", *agıl* >*aal* "yurt", *agız* >*aas* "ağız", *arıgı>arıı* "nehir kıyısı", *odagı>odaa* "otağı", *hemege>hemee* "gemiye", *bagır>baar* "bağır", *orugu>oruu* "yolu".

-r- düşmesi: *bereyn>beeyn* "vereyim", *körür>köör* "görmek", *barır* > *baar* "gitmek".

-k- düşmesi. İki ünlü arasında kalan -k- ünsüzü önce -g- olur sonra düşer: *üstükü> üstüü* "üstü", *silerni-ki>silernii* "sizinki".

-ŋ- düşmesi : *siŋir>siir* "sinir", *yaŋgı>çaa* "yeni".

Göçüşme

Bakşı~bahşı > *b*aşkı "öğretmen", *akçe~akça> aşka* "akçe", *ekçi>öşkü* "keçi".

Hece Düşmesi

Tuva Türkçesinde hece düşmesi sıkça görülür. Hece düşmeleri ya bir ünsüzün düşmesiyle ortaya çıkan ünlü birleşmesinden, ya da iki kelimenin kaynaşarak bir kelime olmasından ortaya çıkar: *dokuz>tos* "dokuz", *sekiz>ses* "sekiz", *olur>or* "oturmak", *çoruy bargan* > *çoy bargan* "gitmiş", *çorur eryük> çoor iyik>çooruk* "gider, gider herhalde!", *salıp ıdar>salıptar* "gönderivermek", *teve iğne* > *tevene* "çuvaldız", *sarıg at>saraat.*

ŞEKİL BİLGİSİ

YAPIM EKLERİ

Tuva Türkçesinde kalınlık incelik, düzlük yuvarlaklık, tonluluk tonsuzluk uyumları sağlamdır. Eklerde bu uyumların gerçekleşmesi için varyantlaşmalar olur.

İsimden İsim Yapma Ekleri (İİYE)

-çı, -çi, -çu, -çü: tonsuz ve l, m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra

-jı, -ji, -ju, -jü: ünlü ve g, r, y ünsüzlerinden sora

Bazı kelimelerde bu kurala uygunsuzluk görülür. Ek; meslek, uğraşma isimleri yanında ait olmayı ifade eden isimler de yapar: *aŋ-çı* "avcı", *balık-çı* "balıkçı", *dıl-çı* "dilci", *sadıg-jı* "satıcı", *şkola-çı* "okullu", *hooray-jı* "şehirli".

-lıg, -lig, -lug, -lüg : ünlüler ve y, g, r ünsüzlerinden sonra
-nıg, -nig, -nug, -nüg : m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra
-dıg, -dig, -dug, -düg : l ünsüzünden sonra
-tıg, -tig, -tug, tüg : tonsuz ünsüzlerden sonra

Ekler kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına göre gelir. İsmin bulunduğu yeri gösterir. Soyut sıfatlar ve nesne adları yapar. Türkiye Türkçesindeki -lı ekinin karşılığıdır: *hıl-dıg* "kıllı", *a't-tıg* "atlı", *daş-tıg* "taşlı", *süttüg* "sütlü", *har-lıg* "karlı", *küş-tüg* "güçlü", *ugaan-nıg* "akıllı", *amdan-nıg* "tatlı", *üne-lig* "kıymetli", *duza-lıg* "faydalı".

-gır, -gir, -gur, -gür : tonlulardan sonra
-kır, -kir, -kur, kür : tonsuzlardan sonra

Ekler kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına uygun olarak gelir. Sahip olma, gibilik, benzerlik ifade eden sıfatlar türetir: *Ugaan-gır* "akıllı", *dıl-gır* "konuşkan, dilbaz", *süt-kür* "sütü bol", *dük-kür* "yünlü, yünü bol", *iş-kir* "içli, içi geniş", *ok-kur* "ok gibi hızlı".

-sıg, -sig, -sug, -süg : tonsuzlardan sonra
-zıg, -zig, -zug, -züg : tonlulardan sonra

Ekler kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına göre gelir. Benzerlik gibilik ifade eden isimler türetir: *dus-sug* "tuzsu", *azot-sug* "azotsu", *kügür-züg* "kükürtsü", *demir-zig* "demirsi", *anıyak-sıg* "gencimsi", *kiji-zig* "insansı, insanî", *aŋ-zıg* "yabanî, vahşî".

-çın, -çin

Kalınlık incelik uyumuna göre gelir. Meslek, uğraşma isimleri yapar. İşlek değildir: *mal-çın* "malcı", *taraa-çın* "ziraatçı", *ajıl-çın* "işçi", *ületpür-çin* "fabrika işçisi".

-şkı(lar), -lışkı(lar)

İki ek birbirinin yerine kullanılabilir. Akrabalık isimleri yapar. İşlek değildir. Ekin sonundaki çokluk ekleri çoğunlukla kullanılır: *ava-lışkılar~ava-şkılar* "aynı anneden

olanlar", *ada-lışkılar ~ ada-şkılar* "aynı babadan olanlar", *çeŋge-şkiler* "yengenin kardeşleri".

-çıgaş, -çigeş, -çugaş, -çügeş
-jıgaş, -jigeş, -jugaş, -jügeş

Küçültme isimleri yapar: *a't-çıgaş* "tay", *hem-çigeş* "dere", *ool-çugaş* "küçük oğulcuk", *höl-çügeş* "gölcük", *dag-jıgaş* "tepe".

-çak, -çek, -çık, -çik, -çuk, -çük
-jak, -jek, -jık, -jik, -juk, -jük

Küçültme isimleri yapar: *kulun-çuk* "kuluncuk", *dilgi-jik* "tilkicik", *hem-çik* "nehircik", *höl-çük* "gölcük", *hısha-jak* "kısacık", *biçe-jek* "küçücük".

-ldır, -ldir, -ldur, -ldür: ünlülerden sonra
-ıldır, -ildir, -uldur, -üldür: ünsüzlerden sonra

Gibi, benzer anlamlarında sıfatlar türetir: *kög-üldür* "mavimsi", *sarg-ıldır* "sarımsı", *bora-ldır* "grimsi".

-sımaar, -simeer, -sumaar, -sümeer: tonsuzlardan sonra
-zımaar, -zimeer, -zumaar, -zümeer: tonlulardan sonra

Benzerlik, gibilik anlamlarında sıfatlar türetir: *kızıl-zımaar* "kızılımsı", *kara-zımaar* "karamsı", *aar-zımaar* "ağırımsı", *ulugzumaar* "büyüğümsü", *şık-sımaar* "nemlimsi".

Diğer bazı ekler:

-taş, -teş. *at-taş* "adaş", *çurt-taş* "aynı yurttan olan".

-ak, -ek. Küçültme isimleri yapar: *ool-ak* "oğulcuk", *koygun-ak* "tavşancık" *maj-ak* "başak", *moyn-ak* "tasma".

-pey. Küçültme ismi yapar: *diis-pey* "kedicik", *tenek-pey* "yaramazcık".

-kaş. Küçültme ismi yapar: *kuş-kaş* "kuşcağız".

-ay, -ey Küçültme ismi yapar: *avam-ay* "anneciğim", *açam-ay* "babacığım", *ugbam-ay* "ablacığım", *çurtum-ay* "sevgili yurdum".

-kım, -kim Küçültme ismi yapar: *ava-kım* "anneciğim", *eji-kim* "dostum", *duŋma-kım* "kardeşçiğim", *uğba-kım* "ablacığım".

-kay, -key. *eji-key* "arkadaşçık".

Fülden İsim Yapma Ekleri (FİYE)

-lga, -lge : ünlüyle biten tabanlara
-ılga, -ilge, -ulga, -ülge : ünsüzle biten tabanlara

Kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına uygun olarak gelir. Kaynaklar ekin Moğol kökenli olduğunu yazıyor. Olma veya yapma ifade eden isimler türetir. İşlek eklerden biridir: *a'şta-lga* "temizlik", *ayannaj-ılga* "uyum, kafiye", *boda-lga* "problem, sorun", *büdür-ülge* "tesis, ifa, yapma", *iste-lge* "tahkik, soruşturma", *boozud-ulga* "dölleme, dölleyiş".

-g : ünlülerden sonra
-ıg, -ig, -ug, -üg : ünsüzlerden sonra

Yer adları, soyut isimler veya tabiat olayları, ölçü isimleri ve çeşitli fiil adları yapan ve işlek olan yapım eklerinden biridir: *kışta-g* "kışlak", *çaza-g* "yaylak", *küzeg* "güzlek", *oda-g* "otağ", *sad-ıg* "dükkân", *izi-g* "sıcak", *çılı-g* "ılık", *aytır-ıg* "soru", *bilig* "bilgi", *tile-g* "istek", *maga-g* "yorgun", *aarı-g* "hastalık", *hülümzür-üg* "gülümseme", *hemçe-g* "ölçü", *üle-g* "ölçü", *körgüz-üg* "gösterim", *öl-üg* "ölü".

-k : ünlüyle biten tabanlardan sonra
-ık, -ik, -uk, -ük : ünsüzle biten tabanlardan sonra

Sıfat ve nesne adları yapan işlek bir ektir: *böl-ük* "bölük", *budu-k* "boya", *dej-ik* "delik", *kert-ik* "kertik", *kort-uk* "korkak", *kez-ik* "yarım, parça", *dadar-ık* "paslı", *aj-ık* "açık", *biji-k* "yazı", *buz-uk* "kırık".

-ş : ünlüyle biten tabanlardan sonra,
-ış, -iş, -uş, -üş : ünsüzle biten tabanlardan sonra

Fiillerden hareket ve iş isimleri yapan işlek bir ektir: *kör-üş* "görüş", *tanı-ş* "tanış", *tıv-ış* "buluş", *ün-üş* "bitki", *tın-ış* "nefes".

-ışkın, -işkin, -uşkun, -üşkün, -aşkın, -eşkin: ünlüyle biten tabanlardan sonra
-ıışkın, -iişkin, -uuşkun, üüşkün, -aaşkın, -eeşkin: ünsüzle biten tabanlardan sonra

Ekler kalınlık incelik, düzlük yuvarlaklık uyumlarına göre gelerek hareket ve iş isimleri yapar: *ayna-aşkın* "avlanma", *emne-eşkin* "ilâçlama", *ayt-ışkın* "sorma", *boluuşkun* "vakıa, hadise", *dil-iişkin* "dilme, kesme", *ajıgla-aşkın* "açıklama", *planna-aşkın* "planlama".

-kı, -ki, -ku, -kü : tonsuz ünsüzlerden sonra
-gı, -gi, -gu, -gü : tonlu ünsüzlerden sonraç

Fiillerden nesne adları yapar: *as-kı* "askı, dar ağacı", *kes-ki* "keski", *kus-ku* "kusmuk", *kızıt-kı* "kıskaç", *bış-kı* "bıçkı", *çırıt-kı* "ışık", *eş-ki* "kürek".

-gıış, -giiş, -guuş, -güüş : tonlu ünsüzlerden sonra
-kıış, -kiiş, -kuuş, -küüş : tonsuz ünsüzlerden sonra
-ış, -iş, -uş, -üş, -aş, -eş : ünlüyle biten tabanlardan sonra

Bu ek genel Türkçedeki -gıç, -giç ekinin karşılığıdır. Ek ünlüyle biten tabanlara geldiğinde, ekin ilk ünsüzü düşmekte ve gerileyici ünsüz benzeşmesi görülmektedir: *bılga-gıış>bılgaaş* "karıştırıcı", *çülü-güüş>çülüüş* "ustura, jilet", *aat-kıış* "salıncak", *dayan-gıış* "değnek, asa", *eer-giiş* "kirmen, iğ", *bagla-aş* "kazık", *bilekte-eş* "bilezik, bileklik", *dırba-aş* "tırmık", *koldukta-aş* "koltuk değneği".

-l: ünlüyle biten fiil tabanlarına gelir.

Fiillerden daha çok soyut isimler türeten ek, gramer kitaplarında Moğol kökenli olarak nitelenmektedir. Tuva Türkçesinin işlek eklerinden biridir: *amıdıra-l* "hayat",

büzüre-l "inanç", *darla-l* "zulüm", *dembere-l* "sayıklama", *magada-l* "hayranlık", *boda-l* "düşünce", *azıra-l* "besleme, büyütme", *buura-l* "iflas", *avıra-l* "merhamet".

-lda, -lde : ünlüyle biten tabanlardan sonra
-ılda, -ilde, -ulda, -ülde : ünsüzle biten tabanlardan sonra

Hareket ve iş isimleri yapan bu ek de kaynaklarda Moğol kökenli olarak görülmektedir: *kör-ülde* "gösteri", *kir-ilde* "kitapta, yazıda giriş", *çıı-lda* "yığış", *neme-lde* "ekleme", *şılga-lda* "sınav", *högjü-lde* "gelişme".

-m : ünlüyle biten tabanladan sonra
-ım, -im, -um, -üm : ünsüzle biten tabanlardan sonra

İş ve hareket isimleri yapar: *ag-ım* "akım", *öl-üm* "ölüm", *ad-ım* "atım, atış", *bazım* "adım", *dayna-m* "bir çiğnemlik", *dil-im* "kereste", *doora-m* "doğram", *kal-ım* "evlilikte kalın".

-mal, -mel: ünlüyle biten tabanlardan sonra
-ımal, -imel, -umal, -ümel: ünsüzle biten tabanlardan sonra

Çeşitli nesne ve hareket isimleri yapar: *biji-mel* "el yazması, el yazısı", *büdü-mel* "tabii", *çuru-mal* "motif, desen", *kazı-mal* "yer altı zenginliği", *törü-mel* "doğuştan, yaratılıştan".

-mça, -mçe : ünlüyle biten tabanlardan sonra
-ımça, -imçe, -umça, -ümçe : ünsüzle biten tabanlardan sonra

Hareket ve iş isimleri yapar: *boda-mça* "ihtiyat, özen", *büdü-mçe* "sonuç", *detki-mçe* "yardım", *ber-imçe* "fayda, yarar", *baz-ımça* "hor görme, aşağılama".

-n : ünlüyle biten tabanlardan sonra
-ın, -in, -un, -ün : ünsüzle biten tabanlardan sonra

Nesne isimleri yapar: *çıd-ın* "yatak", *çar-ın* "kürek kemiği", *suksu-n* "içecek", *ugaa-n* "düşünce".

-ndak: ünlüyle biten tabanlardan sonra
-ındak, -indek, -undak, -ündek: ünsüzle biten tabanlardan sonra

Küçültme isimleri yapan arkaik bir ektir: *dil-indek* "şerit", *kez-indek* "kesinti", *moo-ndak* "buket", *kıy-ındak* "bez parçası".

-(I)ndı

Nesne isimleri ve küçültme isimleri yapar: *ajı-ndı* "maya", *azıra-ndı* "besleme, üvey evlat", *buz-undu* "yığıntı, enkaz", *bij-ındı* "biçinti", *iri-ndi* "çürümüş", *ele-ndi* "elenti", *kırg-ındı* "kırpıntı".

-çak, -çek, -çık, -çik, -çuk, -çük

Daha çok dönüşlülük ve meçhullük eklerinden sonra gelerek gibilik, benzerlik ifade eden sıfatlar türetir: *ajın-çak* "öfkeli", *aldınnal-çak* "altın gibi parlak", *artın-çak* "yük", *daştal-çak* "taşlaşmış", *söötkel-çek* "kemikleşmiş", *tumannal-çak* "dumanlı", *düvüren-çik* "sıkıcı", *kattırın-çık* "gülünç", *körün-çük* "ayna".

-gır, -gir, -gur, -gür

Dönüşlülük eki -n'yi almış fiil tabanlarından sonra gelerek tezlik anlamlarında sıfatlar türetir: *aştan-gır* "çabuk acıkan", *aştın-gır* "çabuk açılan", *bildin-gir* "açık, anlaşılır".

-açal, -eçel, -ıçal, -içel, -uçal, -üçel: ünlülerden sonra
-aaçal, -eeçel, -ııçal, -iiçel, -uuçal, -üüçel: ünsüzlerden sonra

Benzeyen, gibi görünen anlamlarında sıfatlar türetir: *adarga-açal* "imrenen, gıpta eden", *aarı-ıçal* "narin, çıtkırıldım", *bujurgan-ıçal* "sinirli, öfkeli", *doŋ-uuçal* "çabuk donan", *idege-eçel* "çabuk inanan", *ökpele-eçel* "çabuk öfkelenen".

Az örneği bulunan bazı ekler de şunlardır:

-a : *tud-a* "tutacak".
-r : *oda-r* "otlak".
-pa : *tırtpa* "çengel".
-pay : *aazat-pay* "budala".
-bek : *il-bek* "ilmek, kanca".
-ke : *köş-ke* "göçük", *ködür-ge* "kaldıraç".
-kak : *bürüş-kek* "buruşmuş", *aralaş-kak* "aralıklı", *dür-gek* "makara".
-kaş : *kıs-kaş* "kıskaç" (alet ismi).
-kan : *darlat-kan* "mazlum", *bıjıl-gan* "pişik", *ar-gan* "zayıf".
-gar : *bülde-ger* " yaşlı (göz) ", *bırla-gar* "dalgalı".
-kün : *köş-kün* "göç".
-ek : *bij-ek* "bıçak", *kez-ek* "bölüm, bölük".
-çi : *dilen-çi* "dilenci".

İsimden Fiil Yapma Ekleri (İFYE)

-a-, -e-

Kalınlık-incelik uyumu gösterir. İşlek yapım eklerindendir. İşlev açısından -la-, -le- ekiyle paraleldir. Çoğu zaman geçişli fiiller yapmakla beraber, geçissiz fiiller de yapabilir.

ad-a- "ad vermek, ad koymak", *amır-a-* "yatışmak, sakinleşmek, avunmak", *amz-a-* "tadına bakmak", *biz-e-* "bilemek, sivriltmek", *dil-e-* "aramak, dilemek, istemek", *döj-e-* "döşemek, sermek", *düj-e* "düş görmek", *ın-a-* "onamak, mutabakat göstermek", *oyn-a-* "oynamak", *san-a-* "sayı saymak", *artıj-a-* "ardıçla tütsülemek", *booz-a-* "döllenmek, gebe kalmak", *çavız-a-* "inmek; eksilmek", *dagj-a-* "gürültü etmek", *daj-a-* "taşlamak".

Bu eki alan bazı fiiller kendisinden sonra gelen dönüşlülük ekiyle birlikte kullanılır: *uz-an-* "ustalaşmak", *küj-en-* "gerilmek; bütün gücünü harcamak".

-ar-, -er-, -r-

Ünlüyle biten isimlere ekin -r, ünsüzle bitenlere, kalınlık-incelik uyumuna göre, -ar-, -er- varyantları gelir. Daha çok, *renk adlarından olma ifade eden* fiiller türeten ek,

yaygın bir kullanıma sahiptir: *ag-ar-* "ağarmak", *kög-er-* "gövermek, yeşillenmek", *taz-ar-* "tepesi açılmak; kelleşmek", *akkır-ar-* "kırlaşmak", *ala-r-* "alacalanmak", *bora-r-* "grileşmek", *bülür-er-* "donuklaşmak, matlaşmak", *dad-ar-* "paslanmak", *dalçır-ar-* "şaşı olmak", *dozur-ar-* "parlamak", *döŋgür-er-* "boynuzsuz olmak", *hıyır-ar-* "şaşılaşmak", *hömür-er-* "kömürleşmek", *hüre-r-* "kahverengileşmek", *kara-r-* "kararmak", *nogaar-ar-* "yeşillenmek", *oŋgar-ar-* "çukurlaşmak", *sarg-ar-* "sararmak".

-gır-, -gir-, -gur-, -gür- : tonlulardan sonra
-kır-, -kir-, -kur-, -kür- : tonsuzlardan sonra

Kökü tam belirlenemeyen yansıma isimlere gelir ve yansıma sesi çıkarmak, bağırmak, çağırmak anlamlarında fiiller türetir. T. Tekin Moğolca -kira ve Türkçe -gır ekini karşılaştırdığı makalesinde bu ekin kı- fiilinden geldiğini yazar. MK *bakır-* =bağırmak <*bakıra-*<**barkıra-* Mo. *barkira-* "bağırmak" <**barkı-*<*bar kı-*" (SAEV 507).

bış-kır- "pıskırmak", *bül-gür-* "püskürtmek", *çüş-kür-* "ateşi alevlendirmek", *iş-kir-* "içini çekmek, hıçkırarak ağlamak", *kak-kır-* "balgam çıkarmak", *ke-gir-* "geğirmek", *küş-kür-* "kişkirmek, taciz etmek".

Seslenme, çağırma, bağırma ifade eden şu fiillerde; **-gır-, -gir-** İFYE'nin varlığı muhtemeldir. Ancak, **-r-**'den önceki ismin kullanımı belirgin olduğundan -r'yi ayrı bir İFYE olarak da düşünebiliriz:

algı-r- "bağırmak", *kışkı-r-* "bağırmak", *kıygı-r-* "çağırmak", *sıgı-r-* "ıslık çalmak, *bılgı-r-* "at burnundan soluklanmak", *dükpü-r-* "tükürmek".

-gıra-, -gire-, -gura-, -güre-

Sonu -ŋ ile biten birkaç fiilde görülür: *kaŋ-gıra-* "tınlamak", *kıŋ-gıra-* "tınlamak", *koŋ-gura-* "gon gon etmek", *köŋ-güre-* "gümbürdemek".

-ı-, -i-

İşlev açısından **-a-,-e-** ekleriyle birlikte düşünülebilecek bu ek; ya kendisinden önceki ismin son ünsüzünün daraltıcı özelliğinden veya bir önceki ünlüyle benzeştiği zaman kullanılır. İşlek değildir: *ar-ı-* "ağrımak, kendini kötü hissetmek", *bay-ı-* "zenginleşmek", *sag-ı-* "ümit bağlamak, beklemek", *şıg-ı-* "ıslanmak, nemlenmek", *bıd-ı-* "bitlenmek", *der-i-* "terlemek", *had-ı-* "rüzgâr esmek".

-ıra-, -ire-, -ura-, -üre-, -ra-, -re-

Çoğunlukla yansıma kelimelere gelerek geçişsiz fiiller yapan bu eklerden önceki kelime kökünü tespit etmek oldukça güçtür. Bu tür yansıma kelimeler iki türlü köke sahiptir. Ya doğrudan tek heceli yansıma kelimelerdir veya aynı yansıma kelimelerin genişlemiş şekilleridir. Genişlemiş şekiller çoğunlukla -rt ünsüzleriyle biterler. *Mış~mijırt, çım~çımırt* gibi. Bu yüzden ekin hangi şekle geldiği tam tespit edilememektedir. Biz yansımaların köklerini esas aldık. İsmin sonunda bulunan bazı tonsuzların düşmesi sonucunda ilerleyici ünlü benzeşmesi görülür ve ek *-ara-, -ere-* şekline dönüşür. Bu ek sadece yansımalara değil anlamlı isimlere gelerek *-ar-, -er-* eklerinin işleviyle benzer bir yapıda, "olmak" anlamına gelen fiiller de türetir: *buz-ura-* "cızırdamak", *çıj-ıra-* "cızırdamak", *çım-ıra-* "sancımak", *çiz-ire-* "ciziremek", *dız-ıra-* "dız diye ses çıkarmak", *dıy-ıra-* "dıy diye ses çıkarmak", *dinmi-re-* "gürlemek, uğuldamak", *doşkuu-ra-* "sertleşmek, azgınlaşmak", *düleere-* "sağırlaşmak, sersemlemek", *eki-re-* "iyileşmek, sağlığına kavuşmak".

Aslında Tuva Türkçesini inceleyen gramer kitaplarında *-ar-, -er-, -r-, -ra-, -re-, -ıra-, -ire-, -ura-, -üre-* ekleri birbirlerinin uzantıları olarak görülür ve birlikte incelenir. Bizim işlev açısından iki grupta ele aldığımız bu ekler, olma ifade eden geçişsiz fiiller yapmaları açısından ortaktırlar.

-ırga-, -irge-, -urga-, -ürge-

Ek; övünmek, gibi görünmek, gibi olmak anlamlarında fiiller türetir. İlerleyici ünlü benzeşmesiyle, özellikle ünsüz düşmesi görülen kelimelerde, ek *-arga-, -erge-* şeklinde de kullanılır. Kalınlık-incelik uyumu gösterir: *çeçe-erge-* güzel konuşmasıyla övünmek", *çilbi-irge-* "bencillik etmek", *doşku-urga-* "öfkelenmek", *eki-irge-* "iyileşmek", *olça-arga-* "ganimet olarak almak", *ökpe-erge-* "öfkelenmek", *ulu-urga-* "kendini beğenmek", *yozu-urga-* "nazlanmak, kırıtmak".

Bu ek bazı kelimelerde fiillere geliyor gibi görülse de, bu tür kelimelerde uzun ünlüler bulunduğundan, bir ünsüz düşmesi olduğu anlaşılıyor: *ayı-ırga-* "zenginliğiyle övünmek", *bili-irge-* "kendini beğenmek".

Bazı fiiller de ancak dönüşlülük ekiyle birlikte kullanılır: *balı-ırgan-* "hastayım diye nazlanmak", *iz-irgen-* "sıcaklık hissetmek".

-k-, -ık-, -ik-

bir-ik- "birikmek, toplanmak", *oo-k-* "zehirlenmek", *dad-ık-* "güneşten esmerleşmek, bronzlaşmak", *hir-ik-* "kirlenmek", *ij-ik-* "alışmak, öğrenmek".

-kayn-, -keyn-, -gayn-, -geyn-, -ayn-, -eyn-

Çok yaygın kullanımı olan bu ek yansıma kelimelere gelerek, o sesi çıkarmak anlamında fiiller türetir. Ekin *-kayn-, -keyn-* varyantları sonu -rt ünsüzleriyle biten yansıma sözlere gelir: *çızırt-kayn-* "cızırdamak", *hülürt-keyn-* "hü hü etmek", *kıyırt-kayn-* "kıyırt demek", *palırt-kayn-* "patırdamak".

Ekin *-gayn-, -geyn-* varyantları iki ünlüyle biten yansımalara gelir: *tüü-geyn-* "tü tü etmek", *taa-gayn-* "ses yankılanmak", *şıı-gayn-* "cızırdamak".

-ayn-, -eyn- varyantları ise -ŋ ile biten yansıma sözlere getirilir. GTY'da -ŋ sesi ek bünyesine dahil edilerek, bu sesten önceki bölüm yansıma kelime kabul edilmiştir (GTY 410). Ancak, ATLD'da bu tür kelimelerde -ŋ-'nin yansıma kelimelerin köküne ait olduğu belirtilmekte ve etimolojisi -aŋ hayn->-ŋayn şeklinde yapılmaktadır. Burada ekin ikinci unsuru *"hayın"* bir yardımcı fiilin ekleşmesi olarak görülmektedir (ATLD 167).

aaŋ-ayn- "hıçkırarak ağlamak", *çıkkıŋ-ayn-* "çık çık etmek", *diiŋ-eyn-* "ses yayılmak", *dirtiŋ-eyn-* "tıkırdamak", *şakkıŋ-ayn-* "şak şak etmek".

-kıla-, -kile-, -kula-, -küle-

Aslında çok yaygın kullanımı olan ve oluş veya kılışı tekrar tekrar yapmak anlamında fiiller türeten bu ek, bir FFYE'dir. Ancak -k ile biten bazı yansıma isimler de bu ekle fiilleştirilmektedir:

hok-kula- "hok hok etmek", *şak-kıla-* şak şak etmek, *şok-kula-* "şok şok etmek", *tık-kıla-* "tık tık etmek", *tok-kula-* "tok tok etmek".

-la-, -le- : -g-,-r-,-y- ve ünlülerden sonra
-na-, -ne- : -m, -n, -ŋ ünsüzlerinden sonra
-ta-, -te- : tonsuzlardan sonra
-da-, -de- : -l ünsüzünden sonra

Hemen hemen bütün isimlerden fiiller türeten bu ek çok işlektir. Bu fiiller yapma veya olma ifade ettiklerinden geçişli veya geçişsiz olabilirler. Pek çok anlamda fiiller türeten ekin bazı işlevlerini şu şekilde sınıflandırabiliriz:

Bir yere, bir şey için, bir şeyle, bir şekilde gitmek: *aal-da-* misafir olmak", *ajık-ta-* "açık havaya çıkmak", *bazaar-la-* "pazara gitmek", *çaylag-la-* "yaz evine gitmek", *kudumçu-la-* "sokağa çıkmak", *tayga-la-* "ormana gitmek".

Bir şey avlamayı ifade eder: *aŋ-na-* "avlamak", *balık-ta-* "balık avlamak", *börü-le-* "kurt avlamak".

Yemeyi veya içmeyi ifade eder: *araga-la-* "içki içmek", *şay-la-* "çay içmek", *taakpı-la-* "sigara içmek".

Bir şey toplamak: *kat-ta-* "yemiş toplamak", *tooruk-ta-* "çam fıstığı toplamak".

Yansıma veya ses çıkarma anlamlarında isim köklerine gelerek fiiller yapar: *ıı-la-* "ıı ıı etmek".

Bir dilde konuşmayı ifade eder: *Hakas-ta-* "Hakasça konuşmak", *Orus-ta-* "Rusça konuşmak", *Mool-da-* "Moğolca konuşmak", *Tuva-la-* "Tuvaca konuşmak".

Bu ek sıfatlardan da fiiller yapar: *arıg-la-* "temizlemek", *bıjıg-la-* "sağlamlaştırmak", *biçe-le-* "küçültmek", *iyi-le-* "ikisi birlikte gitmek / ikisi birlikte almak", *dört-te-* "dördü birlikte gitmek / dördü birlikte almak", *çedi-le-* "yedisi birlikte gitmek / yedisi birlikte almak".

Bazı alıntı ve yansıma kelimelerde, ek kendisinden önce yardımcı ünlü alır: *akt-ıla-* "akit yapmak", *avans-ıla-* "avans almak", *balans-ıla-* "düzene koymak", *mad-ıla-* "mat etmek", *daz-ıla-* "daz diye ses çıkarmak", *mıj-ıla-* "fışırdamak", *tor-ula-* "tor tor etmek".

Bu fiillerin dönüşlülük ve müşareket ekleriyle genişlemiş şekillerinin de yaygın bir kullanımı vardır. Bu fiillerin etimolojik olarak izahı belirgin olsa da, -LA- ekiyle tek başlarına kullanımları yoktur veya kullanımı olsa bile anlamı farklıdır. Bu yüzden bu eklerin ayrıca incelenmesinin uygun olacağını düşündük.

-lan-, -len-, -nan-, -nen-, -tan-, -ten-, -dan-, -den-

Eklerin fonetik özellikleri -LA- eki gibidir. İşlev, ekin -n- kısmınca belirlendiğinden, bu ek olma ifade eden geçişsiz fiiller yapar: *at-tan-* "ata binmek", *maadır-lan-* yiğitlenmek, övünmek", *amdan-nan-* "tatlanmak", *amı-lan-* "canlanmak", *bot-tan-* "gerçekleşmek; cenin oluşmak", *çalgıg-lan-* "dalgalanmak", *çiirbey-len-* "filizlenmek", *damır-lan-* "damarlanmak", *dazıl-dan-*"köklenmek", *didim-nen-* "cesaretlenmek", *hep-ten-* "giyinmek", *hül-den-* "küllenmek", *izig-len-* "öfkelenmek".

-laş-, -leş-, -naş-, -neş-, -taş-, -teş-, -daş-, -deş-

Bu ekin **-la-** İFYE ve **-ş-** müşareket ekinden ortaya çıktığı açıktır. Ancak buraya aldığımız fiiller **-la-** ekleriyle kullanımı olmayan, ancak müşareket ekleriyle kullanılabi-

lenlerdir. Bu sebepten anlamı etkileyen **-ş-** ekidir: *baja-laş-* "bacanak olmak", *baskı-laş-* "birbirinin üstüne basmak", *çerge-leş-* "paralel gitmek", *dara-laş-* "ard arda gitmek", *dayıl-daş-* "savaşmak", *dem-neş-* "ortaklaşmak", *haynak-taş-* "melezleşmek", *izig-leş-* "sıcaklaşmak", *koldam-naş-* "kapışmak", *möörey-leş-* "yarışmak, *nayıral-daş-* "dost olmak", *öy-leş-* "uygunlaşmak", *üjüür-leş-* "finalde karşılaşmak", *üskü-leş-* "çarpışmak", *üye-leş-* "taydaş olmak".

Bu yapılar dışında -la- ekinden sonra -l- pasiflik-meçhullük ekinin de yaygın bir kullanımı vardır. Türkiye Türkçesinde ünlü ve -l- ile biten fiillere -n- olarak gelen ve dönüşlülük ekiyle karıştırılabilen bu ek, ünlülerden sonra da kullanılabilir. Böylece pasif ve dönüşlü fiiller birbirlerinden ayırt edilebilir: *adak-tal-* "bitmek üzere olmak", *amdan-nal-* "tatlanmak", *benzin-nel-* "benzinlenmek", *bis-tel-* "sivrilmek", *büürek-tel-* "tomurcuklanmak", *çeçek-tel-* "çiçeklenmek", *damırak-tal-* "su kollara ayrılmak" *dattal-* "paslanmak", *des-tel-* "pıhtılaşmak", *diş-tel-* "dişlenmek", *iş-tel-* "gebe kalmak", *kös-tel-* "közlenmek", *üs-tel-* "yağlanmak".

-sa-, -se-

İstemek anlamına gelen fiiller türeten ek işlektir. Fiillerden sonra **-ık-sa-, -ik-se-, -k-sa-, -k-se-** şekilleriyle kullanılan ek önce **-(I)k-** ekiyle isim yapılmakta, **-sa-, -se-** bu eklerden sonra İFYE olarak görülmektedir. **-(I)k-** ekiyle isimleşmiş şekiller bazen tek başlarına kullanılmazlar. Bu yüzden ek, bazı gramer kitaplarında **-(I)ksa, -(İ)kse** FFYE olarak gösterilir (ATLD 148). Ancak bu yapının etimolojisi, A. B. Ercilasun tarafından açıklanmış ve -sa-, -se-'nin doğrudan fiillere getirilemeyeceği gösterilmiştir (TDD 521 s. 449-455). Z.Korkmaz, bu ekin; "müstakil bir sa- fiilinin ekleşmesinden oluştuğunu." yazar (TDÜA I 193).

herek-se- "ihtiyaç duymak", *suk-sa-* "susamak", *aaktalık-sa-* "nazlanmak", *aarıksa-* "hafif ağrı hissetmek", *bilik-se-* "bilmek istemek".

Aşağıdaki örneklerde kelimelerin, -sa- ekinden önceki gövdeleri tek başlarına kullanılmazlar: *ajıldaksa-* "çalışmak istemek", *alıksa-* "almak istemek", *aştaksa-* "temizlemek istemek", *aştaksa-* "yemek istemek", *baştaktanıksa-* "şaka yapmak istemek", *bolçuksa-* "birinin tarafını tutmak istemek", *çanıksa-* "eve gitmek istemek", *çikse-* "yemek istemek".

-zı-, -zi-,-zu-,-zü-, -jı-, -ji-, -ju-, -jü- : tonlulardan sonra
-sı-,-si-,-su-, -sü-, -şı-, -şi-, -şu-, -şü- : tonsuzlardan sonra
-çı-, -çi-, -çu-, -çü- : ş, s, k, m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra

Yukarıdaki kurallardan bazen sapmalar görülür. İsim köküne gelerek *benzemek, gibi görünmek, öyle olmak* anlamlarında fiiller türeten ek, çok işlektir. Bu fiiller olma ifade ederler ve geçişsizdirler. Z. Korkmaz, bu ekin sı- fiilinden ekleşmiş olabileceğini belirtmektedir (TDÜA I 194).

aarıg-zı- "kendini hasta hissetmek", *alaŋ-zı-* "şaşmak, hayret etmek", *belen-çi-* "kolaylaşmak", *benzin-zi-* "benzin kokmak", *bödüün-çü-* "sadeleşmek; basitleşmek; saflaşmak", *buk-şu-* "şeytanlaşmak", *burgan-çı-* "tanrılaşmak, ilahlaşmak", *çaagay-jı-* "bayındır hâle gelmek", *çaskı-zı-* "kışın bahar gibi olmak", *çer-zi-* "toprak kokmak", *çigir-zi-* "şeker tadına benzemek", *çuk-su-* "reçine kokmak" *maadır-jı-* "kahramanlaşmak", *möŋge-ji-* "ebedîleşmek", *mün-çü-* "lezzetlenmek, tatlanmak", *niiti-ji-* "umumi-

leşmek, genelleşmek", *nogaan-çı-* "yeşillenmek", *nom-çu-* "okumak", *omak-şı-* "neşelenmek, şenlenmek". Bu eki alan bazı fiiller, kendilerinden sonra FFYE -t'yi alarak kullanılırlar: *avtor-jut-* "kendi eserinin tercümesini tasvip etmek", *bürün-çüt-* "doldurmak, tamamlamak", *gaz-çıt-* "gaz hâline getirmek", *kollektiv-çit-* "kollektifleştirmek".

-zın- , zin-, -zun-, -zün-, -sın-, -sin, -sun-, -sün-

Ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra ekin -z'li, tonsuz ünsüzlerden sonra -s'li varyantları gelir. Kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumu görülür.

Aslında birleşik bir yapısı olan ek -sı- İFYE ve -n- dönüşlülük ekinin kaynaşmasından ortaya çıkmıştır. *Benzerlik, gibilik, istemek* anlamlarında fiiller türetir.

aar-zın- "1. ağırsınmak 2. sıkılmak", *aartık-sın-* "yüksünmek", *aça-zın-* "babası kabul etmek", *akı-zın-* "ağabey görmek, saygı duymak", *ançıg-zın-* "sinirlenmek", *avazın-* "birini anne kabul etmek", *ayıl-zın-* "korkmak, endişe etmek", *berge-zin-* "zor olduğunu düşünmek", *biçe-zin-* "azımsamak, küçümsemek", *buruu-zun-* "suçlanmak, suçluluk duymak", *çaraş-sın-* "birini güzel saymak, güzel olduğunu düşünmek", *çigzin-* "şüphe etmek", *çiktig-zin-* "garibine gitmek", *çüül-zün-* "doğru bulmak, doğru olduğunu düşünmek", *dileg-zin-* "aramak, araştırmak", *eki-zin-* "beğenmek", *eldep-sin-* "hayret etmek", *eş-sin-* "birini arkadaşı saymak", *eveeş-sin-* "azımsamak", *halag-zın-* "yorulmak", *hök-sün-* "hafife almak", *iye-zin-* "anne kabul etmek", *kem-zin-* "kendini suçlamak", *manag-zın-* "beklemek", *şımbay-zın-* "hoşuna gitmek", *taptıg-zın-* "ağız tadıyla yemek", *törel-zin-* "akrabası saymak", *tüvek-sin-* "sıkıntı duymak, güçlük çekmek".

-zıra-, -zire-, -zura-, -züre-, -sıra-, -sire-, -sura-, -süre-, -jıra-, -jire-, -jure-, -jüre-, -çıra-, -çire-, -çura-, -çüre-, -şıra-, -şire-, -şura-, -şüre-

Bu ekle yapılan fiiller geçissizdir. *Meyletmek, gibi olmak, benzemek* anlamlarında fiiller türetir. Bazı fiiller *istemek* anlamını ifade eder. Anlam benzerliğine bakarak bu ekin -sı- İFYE'nin genişlemiş şekli olduğu düşünülebilir. Ekin fonetik özellikleri -sı- İFYE ile benzerlik gösterir. Bu durum iki ekin aynı kökene dayandığının bir göstergesi sayılabilir. Ek işlektir: *angı-jıra-* "farklılaşmak, bölümlenmek", *at-sıra-* "ata binmek istemek", *ayan-zıra-* "yapmacık hareket etmek", *bak-sıra-* "kötüleşmek", *bolbaa-zıra-* "mükemmelleşmek", *darga-zıra-* "başkan görünmek istemek", *dayın-zıra-* "savaşmak istemek", *dengel-zire-* "iyileşmek istemek", *eki-jire-* "iyileşmek", *elbek-şire-* "bereketlenmek", *ergi-jire-* "eskimek", *et-sire-* "et yemek istemek", *hala-jıra-* "yorulmak", *harık-sıra-* "bitap düşmek, hâlsiz düşmek", *sööl-züre-* "bitmeye yaklaşmak", *şag-zıra-* "yorulmak", *taybıŋ-çıra-* "teskin olmak, yatışmak", *ugaan-zıra-* "ne yapacağını şaşırmak", *ujur-zura-* "bürokrasiye takılmak, güçleşmek", *uygu-zura-* "uyumak istemek".

Fiilden Fiil Yapma Ekleri (FFYE)

Olumsuzluk Eki

-ma-, -me-, -ba-, -be-, -pa-, -pe-, -va-, -ve

Bütün fiillere getirilebilen bu ek, olumsuz fiiller yapar. -ma-, -me- varyantları -m, -n, -ŋ ünsüzlerinden sonra; -ba-, -be- varyantları diğer tonlular (-r, -l, -y, -g) ; -pa-, -pe- varyantları tonsuzlardan sonra; -va-, -ve- varyantları ünlülerden sonra getirilir: *al-ba-*

"almamak", *ar-ba-* "zayıflamamak", *as-pa-* "kaybolmamak", *at-pa-* "ateş etmemek", *eg-be-* "eğmemek", *em-me-* "emmemek", *çi-ve-* "yememek", *ut-pa-* "utmamak, kazanmamak", *üs-pe-* "koparmamak", *çar-ba-* "yarmamak", *kör-be-* "görmemek, bakmamak", *sal-ba-* "salmamak", *sat-pa-* "satmamak", *sun-ma-* "sunmamak".

Ortaklaşma (işteşlik) Eki (Bolçuuşkun zalogu): -ş-, -ış-, -iş-, -uş-, -üş-

Ünlülerden sonra doğrudan gelen ek, ünsüzlerden sonra yardımcı ünlü alır. Bu ünlüler; kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumu gösterir. Ek, kendisinden sonra ünlüyle başlayan bir ek aldığında yardımcı ünlüsü düşer ve kendisinden önceki ünsüz tonluysa *-ş->-j-*, tonsuzsa *-ş->ç-* ünsüz benzeşmeleri görülür: *tuduş-ur>tutçur-* "tutuşmak", *kattırış-ır>kattırjır* "gülüşmek", *körüş-ür>körjür* "görüşmek".

Örnekler: *ajılda-ş-* "birlikte çalışmak", *al-ış-* "alışmak, karşılıklı almak", *arga-ş-* "yardımlaşarak götürmek", *biji-ş-* "yazışmak", *bil-iş-* "anlaşmak", *bol-uş-*"savunmak, tarafını tutmak", *bür-üş-* "buruşmak", *demise-ş-* "mücadele etmek, savaşmak", *ırla-ş-* "birlikte şarkı söylemek", *kır-ış-* "karşılıklı atışmak", *kir-iş-* "girişmek", *sana-ş-* "sayışmak", *sol-uş-* "değişmek", *tıv-ış-* "buluşmak", *tud-uş-*"tutuşmak", *ujura-ş-* "rast gelmek, karşılıklı görüşmek", *üle-ş-* "bölüşmek".

Dönüşlülük Eki (Egidiişkin zalogu)

1. -n-, -ın-, -in-, -un-, -ün-

2. -dın-, -din-, -dun-, -dün-, -tın-, -tin-, -tun-, -tün-

3. -ttın-, -ttin-, -ttun-, -ttün-

Görüldüğü gibi dönüşlülük eki birden çoktur.

1. Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle bitenlere yardımcı ünlüyle getirilir. Yardımcı ünlüler kalınlık-incelik ve düzlük yunarlaklık uyumlarına uyar.
2. Şekillerin -d'li varyantları tonlular, -t'li varyantları tonsuz ünsüzlerle kullanılır. İşlev açısından 1. ve 2. tipteki şekiller birbirlerine benzer ve birbirlerinin yerine kullanılabilir: *kör-ün-~kör-dün-* "görünmek, bakınmak", *bil-in-~bil-din-* "bilinmek", *kıl-ın-~kıl-dın-* "kılınmak".
3. Tip şekiller ise geçişlilik eki -t- ile dönüşlülük eki -tın-(ve varyantları)'ın kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir: *ajılda-ttın-* "çalışılmak, geçinmek", *biji-ttin-* "yazmakla meşgul olmak, yazınmak", *çuru-ttun-* "resim çektirilmek".

Bu ekle yapılan bazı fiilleri şu şekilde sıralayabiliriz: *aayla-n-* "düzenlenmek", *aala-n-* "bağırmak", *aybıla-n-* "ricada bulunulmak", *azıra-n-* "beslenmek", *bekte-n-* "prangalanmak", *bijekte-n-* "bıçaklanmak", *aat-tın-* "sallanmak, ırgalanmak", *adat-tın-* "kendini davet ettirmek, adlandırmak", *al-dın-*"alınmak", *ber-din-* "verilmek", *bog-dun-* "asılmak, kendi kendini boğmak", *öt-tün-* "öykünmek, taklit etmek", *tep-tin-* "ayaklarıyla bir şeye dayanmak, yaslanmak".

Pasiflik / Meçhullük Eki (Kaçıgdaaşkın zalogu): -l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül-.

Ek; ünlülerden sonra doğrudan, ünsüzlerden sonra ise yardımcı ünlüyle getirilir. Yardımcı ünlüler kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarlar.

Bu ekten sonra ünlüyle başlayan başka bir ek geldiğinde yardımcı ünlü düşer ve ünsüz benzeşmesi meydana gelir: ***"vl>pt, dl>tt, zl>st, jl>şt, gl>kt***. *tıvıl- >tıvlır>tıptır*

"bulunmak", *tögül->töglür>töktür* "1.saçılmak 2. boşalmak", *çazıl->çaslır>çastır* "çözülmek, açılmak".

-t ile biten fiillerde, bu ünsüzün ikizleşmesi sonucu ek; *-tıl-, -til-, -tul-, tül-* şekline girer: *kuı-tul-* "koyulmak", *çat-tıl-* "yatılmak", *dıt-tıl-* "yün kabarmak".

Bazı örnekler: *ajıtta-l-* "gizlenmek, saklanmak", *adır-ıl-* "ayrılmak", *aj-ıl-* "aşılmak", *buz-ul-* "bozulmak, kırılmak", *çar-ıl-* "yarılmak, ayrılmak", *dınna-l-* "dinlenmek, işitilmek", *üz-ül-* "kopmak".

Geçişli-ettirgen fiil yapım Ekleri (Bolduruuşkun zalogu):

-dır-, -dir-, -dur-, -dür-, -tır-, -tir-, -tur-, -tür-

Ek kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık, tonluluk-tonsuzluk uyumu gösterir. Daha çok ünsüzlerle biten tek heceli fiillerle kullanılan bu tip, işlektir. Çok heceli, -r ve -y ile biten bazı fiilller ve tek heceli -ş ve -t ünsüzleriyle biten fiiller başka geçişlilik ekleri alırlar ki onlardan daha sonra bahsedilecektir.

Ajındır- "acındırmak", *astır-* "azdırmak", *kestir-* "kestirmek", *kastır-* "kazdırmak", *östür-* "büyütmek", *doldur-* "doldurmak", *hömdür-* "gömdürmek", *hondur-* "kondurmak", *kıldır-* "yaptırmak", *keldir-* "getirmek", *kastır-* "kazdırmak", *tuttur-* "tutturmak", *handır-* "kandırmak".

-gıs-, -gis-, -gus-, -güs

-r ile biten tek heceli fiillere getirilen bu ek işlek değildir: *çor-gus-* "göndermek", *dir-gis-* "diriltmek", *kör-gis-* "göstermek", *tur-gus-* "1.dikine koymak; yerleştirmek 2. inşa etmek", *ar-gıs-* "zayıflatmak", *er-gis-* "eritmek". Sonu -y ile biten: *hoy-gus-* "ürkütmek" fiilinin de kural dışı olarak bu eki aldığı görülmektedir.

-ır, -ir, -ur, -ür

Kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumu görülür. *-ş, -t,* ile biten tek heceli fiillerden sonra kullanılır: *aj-ır-* "aşırmak", *bıj-ır-* "pişirmek", *düj-ür-* "düşürmek, indirmek", *ked-ir-* "giydirmek", *köj-ür-* "göçürmek", *öj-ür-* "söndürmek", *uj-ur-* "uçurmak, devirmek", *ayt-ır-* "göstermek, işaret etmek", *bad-ır-* "batırmak", *kaj-ır-* "kaçırmak".

-ş veya -t ünsüzüyle bitmeyen şu fiiller de bu geçişlilik ekini almıştır: *doŋ-ur-* "dondurmak", *siŋ-ir-* "sindirmek", *sıŋ-ır-* "sığdırmak", *öl-ür-* "öldürmek", *kev-ir-* "hafiften kurutmak".

-ıs-, -is-, -us-, -üs-

Seyrek olarak tek heceli fiillerde görülür: *ag-ıs-* "süzgeçten geçirmek", *art-ıs-* "artırmak, bırakmak", *al-ıs-* "1. ele geçirmek 2.aldırmak", *hoy-us-* "ürkütmek". Bu fiilin *hoy-gus-* şeklinin de bulunması bir -g- düşmesi olabileceğini gösterir.

-t-

Ek, en işlek geçişlilik eklerinden biridir. Ünlüyle biten birden çok heceli fiillere ve çok heceli -r ile biten fiillere getirilir: *ajı-t-* "acıtmak, acılaştırmak", *ajılda-t-* "çalıştırmak", *aragala-t-* "içki içirmek", *algır-t-* "bağırtmak", *azıra-t-* "besletmek", *çoru-t-* "göndermek", *biji-t-* "yazdırmak", *olur-t-* "oturtmak".

Diğer fiilden fiil yapma ekleri:

-a-, -e-

Az sayıda örneğine rastladığımız ek, kalınlık-incelik uyumu gösterir ve fiilin anlamını pekiştirir: *dır-a-* "taramak", *kız-a-* "dar yere sokmak, sıkıştırmak", *köv-e-* "gömmek", *öz-e-* "öldürmek", *tar-a-* "dağıtmak, yaymak".

-ı-, -i-, -u-, -ü-

Anlama süreklilik, pekiştirme kazandırır: *bij-ı-* "sağlamlaşmak, katılaşmak", *çalbar-ı-* "yalvarmak; tapınmak", *daj-ı-* "taşmak", *dev-i-* "peşrev çekmek", *dıg-ı-* "tıkmak", *kag-ı-* "kanırtmak", *kaz-ı-* "kazmak", *kez-i-* "gezmek", *ör-ü-* "örmek", *tar-ı-* "ekin ekmek", *ürg-ü-* "ürkmek".

-ımza-

FİYE *-(I)m-* ve İFYE *-sa-* eklerinden oluşmuş bir birleşik şekil olduğu anlaşılan bu ekin örneği azdır: *kattır-ımza-* "gülümsemek".

-gıla-, -gile-, -gula-, -güle-, -kıla-, -kile-, -kula-, -küle-

Fiilin tekrar tekrar, sürekli veya çabucak yapıldığını ifade eder. Türkiye Türkçesindeki -ala-, -ele- FFYE'ne karşılık gelir. Kalınlık-incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumu gösterir: *at-kıla-* "tekar tekrar ateş etmek", *dile-gile-* "durmadan araştırmak", *it-kile-* "itelemek", *tep-kile-* "tepiklemek", *tut-kula-* "çok defa tutmak".

-mzıra-, -mzire-, -mzura-, -mzüre-

FİYE -(I)m- ve İFYE -zıra- şekillerinin birleşmesinden ortaya çıktığı anlaşılan bu eklerin -(I)m- ekiyle yapılmış isim şekilleri kullanılmadığından buraya alınmıştır: *aşta-mzıra-* "biraz acıkmak", *hül-ümzüre-* "gülümsemek" *ıgla-mzıra-* "ağlamaklı olmak" *udu-mzura-* "uyuklamak".

-y-

Bu ekle yapılan fiillerin *-y-* den önceki yapısının etimolojisi belirgin değildir. Ancak *-y-* den sonra bir FİYE alarak kurulmuş isim şekilleri mevcuttur. Bu da bize -y-'nin bir FFYE olduğunu gösterir. Bu fiiller, *bir şekle girmek, bir tarafa meyletmek* anlamındadır ve geçişsizdir.

dıylay- "kıvrılmak, bükülmek", *düktüy-* "tüylenmek", *holay-* "kelleşmek", *kalçay-*, *kılçay-* "kelleşmek", *kurzuy-* "dişler dökülmek", *küstüy-* "kişi eğilmek, bükülmek", *möndüy-* "damlalanmak, gözü dolmak" *ögbey-* "kabarmak, yumuşamak", *şildey-* "akışmak".

İSİM (ÇÜVE ADI)

İSİMLERDE ÇOKLUK

Tuva Türkçesinde çokluk -LAr ekiyle yapılır. Ek kalınlık incelik uyumu gösterir. Ekin, kelimenin son sesine göre çeşitli varyantları vardır:

-lar, -ler ünlülerden ve -r, -g, -y ünsüzlerinden sonra

-dar, -der -l ünsüzünden sonra

-nar, -ner -m, -n, -ŋ ünsüzlerinden sonra

-tar, -ter tonsuz ünsüzlerden sonra gelir.

taglar "dağlar", *hoylar* "koyunlar", *hölegeler* "gölgeler", *teyler* "tepeler", *çerler* "yerler", *hölder* "göller", *taldar* "söğütler", *nomnar* "kitaplar", *hemner* "dereler, nehirler", *karaktar* "gözler", *kastar* "kazlar", *eşter* "arkadaşlar".

İSİMLERDE İYELİK

İyelik ekleri ismin ünlü veya ünsüzle bitmesine göre değişiklik gösterir:

Şahıs	Ünlüyle bitenler	Ünsüzle bitenler
1.Teklik	*-m*	*-ım, -im, -um, -üm*
2.Teklik	*-ŋ*	*-ıŋ, -iŋ, -uŋ, -üŋ*
3.Teklik	*-zı, -zi, -zu, -zü*	*-ı, -i, -u, -ü*
1.Çokluk	*-vıs, -vis, -vus, -vüs*	*-ıvıs, -ivis, uvus, -üvüs*
2.Çokluk	*-ŋar, -ŋer*	*-ıŋar, -iŋer, -uŋar, -üŋer*
3.Çokluk	*-zı, -zi, -zu, -zü*	*-ı, -i, -u, -ü*

Bazı isimlerin iyelik ekleri ile çekimi:

ava-m (annem)	*ad-ım (adım)*	*nom-um (kitabım)*	*teve-m (devem)*
ava-ŋ	*ad-ıŋ*	*nom-uŋ*	*teve-ŋ*
ava-zı	*ad-ı*	*nom-u*	*teve-zi*
ava-vıs	*ad-ıvıs*	*nom-uvus*	*teve-vis*
ava-ŋar	*adıŋar*	*nom-uŋar*	*teve-ŋer*
ava-zı	*ad-ı*	*nom-u*	*teve-zi*

Ad-ım örneğinde olduğu gibi (aslı *at*) tonsuz ünsüzle biten isimler kendi tonlularına değişmektedir: *eş-im>ej-im* "arkadaşım", *kas-ım>kaz-ım* "kazım".

-k ile biten çok heceli kelimeler ve -g ile biten kelimeler, iyelik eklerini aldıklarında bu ünsüzlerini düşürürler: *karak>(karagım) >karaam* "gözüm", *balık>(balığı)>balı* "yarası", *dag>(dag-ı)> daa* "dağı", *sug> (sug-u)>suu* "suyu".

İyelik ekleri geldiğinde vurgusuzlaşan orta hece ünlüsü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi düşer: *erin* "dudak" *erni* "dudağı", *moyun* "boyun" > *moynu* "boynu".

Tuva Türkçesinde ünsüzlerini düşüren bazı kelimeler bu ekleri aldıklarında aslî şekillerine dönerler: *aas* "ağız" *aksım (<agızım)* "ağzım", *ool* "oğul" *oglum(<ogulum)* "oğlum", *bört* "börk" *börgüm (<börügüm)* "börküm".

İSİMLERDE HÂL

Yalın Hâl (Adaarınıŋ padeji)

İsmin yalın hâli eksizdir ve *kım?* "kim" ve *çü/çüü?* "ne" sorularına cevap olan kelimedir: *ava* "anne", *aça* "baba", *balık, inek, sug* "su", *çeŋge* "yenge", *nom* "kitap".

Yükleme Hâli (Onaarınıŋ padeji)

-nı, -ni, -nu, -nü, -dı, -di,-du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü, -n

Eklerin; t'li varyantları tonsuzlardan sonra, d'li varyantları -l ile biten isimlerden sonra, n'li şekiller tonlulardan sonra kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uygun olarak gelir: *taldı* "söğütü", *holdu* "kolu, eli", *çaynı* "yazı", *söstü* "sözü", *harnı* "karı".

Üçüncü teklik iyelik eki almış isimlerden sonra ek -n olarak gelir: *holun* "kolunu, elini", *adın* "adını", *dagaazın* "tavuğunu".

İlgi Hâli (Hamaarıştırarınıŋ padeji)

-nıŋ, -niŋ, -nuŋ, -nüŋ, -dıŋ, -diŋ, -duŋ, -düŋ, -tıŋ, -tiŋ, -tuŋ, -tüŋ

Ses düzeni yükleme hâlindeki gibidir: *eştiŋ* "arkadaşın", *taldıŋ* "söğütün", *nomnuŋ* "kitabın", *kajaanıŋ* "ahırın".

Yönelme Hâli (Beeriniŋ padeji)

-ga, -ge, -ka, -ke

Ekler kalınlık-incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumlarına uygun olarak gelir: *kışka* "kışa", *hapka* "çuvala", *harga* "kara", *nomga* "kitaba", *uruunga* "onun kızına", *suurga* "köye". Sonu ünlü ile biten kelimeler bu eki aldıklarında -g bazen düşer. Yazı dilinde her iki şekil de kullanılır: *kijige~ kijee* "kişiye", *börüge~ böree* "kurda".

Bulunma Hâli (Turarınıŋ padeji)

-da, -de, -ta, -te

Ekler kalınlık incelik ve tonluluk tonsuzluk uyumları gösterir: *kışta, başta, katta* "yemişte", *eşte* "arkadaşta", *söste* "sözde", *hünde* "güneşte", *tonda* "paltoda".

Çıkma Hâli (Ünereniŋ padeji)

-dan, -den, -tan,-ten

Ekler kalınlık-incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumları gösterir: *solundan* "gazeteden", *bajıŋdan* "evden", *deerden* "gökten", *ejimden* "arkadaşımdan", *sooktan* "soğuktan", *daştan* "taştan".

Yön Gösterme Hâli 1. (Uglaarınıŋ padeji)

-çe, -je

orukçe "yola, yola doğru", *dagje* "dağa, dağa doğru", *başkızınçe* "öğretmenine".

Yön Gösterme Hâli 2. (Uglaarınıŋ padeji)

-dıva, -dive, -duva, -düve, -Tuva, -tive, -tuva, -tüve

eştive "arkadaşa doğru", *börüdüve* "kurda, kurda doğru", *taygadıva* "ormana doğru".

Tuva Türkçesinde iki şekli bulunan yön gösterme eklerinden birincisi daha yaygın bir kullanıma sahiptir: *boje* "buraya, buraya doğru", *olje* "oraya, oraya doğru" yapılarının yerine *"mınaar"*, *"ınaar"* şekilleri de aynı anlamda kullanılabilir. *"Boje"* yapısında ek uyumsuzluğu dikkat çekicidir. Bu ek (yön gösterme hâli) Tuva Türkçesinin kalınlık-incelik uyumu göstermeyen iki ekinden biridir. Bunun sebebi, ATLD'de, ekin *"çe"* edatından gelmiş olmasına bağlanmaktadır.

İkinci yön gösterme eki ise *"-dıva< tıp-a < tap-a* "bulmak" fiilinden gelmektedir. Bu yapı "-e doğru" anlamıyla Köktürk Bengü Taşlarında da sıkça kullanılmaktadır (ATLD 119). İşlev olarak -çe ile aynıdır.

Vasıta hâli yapan *bile* "ile" kelimesi Tuva Türkçesinde bir bağlama edatı olarak görülür. Bu kelimeyle kendisinden önceki isim arasına tire konur: *maşina-bile* "arabayla", *at-bile* "atla" *sös-bile* "sözle". Örneklerden de anlaşılacağı gibi bu yapı, edat olarak görülse de, isimlerden sonra gelerek, vasıta işlevi vermektedir.

Zamirlerle ilgi hâli ekinden sonra kullanılır: *mooŋ-bile* "bununla", *ooŋ-bile* "onunla", *dööŋ-bile* "şununla".

SORU EKİ

Tuva Türkçesinde asıl soru eki *be* kelimesidir. Bu kelimenin varyantları yoktur. Kelime kendisinden önceki kelimeden ayrı yazılır ve uyuma girmez:

eki ***be?*** "iyi mi?", belen ***be***? "kolay mı?", bıjıg ***be?*** "sağlam mı?", *ında tudug bar **be?*** "orada inşaat var mı?", üjen kiji bar ***be***? "otuz kişi var mı?".

Bu soru eki dışında edatlaşmış kalıplar olarak görülen *irgi <er-ki, iyik <er-yük, ale, ele, aa,* edatlarıyla da soru yapılır. Bu edatlar soru anlamının yanında şüphe, tasdik, "mı acaba" anlamlarını da verirler ve daha çok; cümle başındaki bir soru kelimesi veya *be* soru edatıyla birlikte kullanılırlar:

*silerde çaa medee bar **iyik be?*** "Sizde yeni haber var mı acaba"?, *çüü boor **irgi?*** "nedir acaba", *maldın sigeni çetçir **irgi be?*** "hayvanların yemi yetişecek mi acaba?", *akızı bajıŋda **ale?*** "ağabeyi hapsanede değil mi?", *çangıs Dozur-ool çok tur **aa?*** "sadece Dozur-ool yok değil mi?"

İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

İsimlerde bildirmenin geniş zamanı isme doğrudan zamir getirilmesiyle yapılır.

(men)	*öörenikçi men* (öğrenciyim)
(sen)	*öörenikçi sen*
(ol)	*öörenikçi ol*
(bis)	*öörenikçi bis*
(siler)	*öörenikçi siler*
(olar)	*öörenikçi*

İsim çekiminin olumsuzu *eves* "değil" kelimesiyle yapılır. *Men eves* "ben değil", *dag eves* "dağ değil" *amıtan eves* "hayvan değil".

İsimlerde bildirmenin geçmiş ve şart çekimleri Türkiye Türkçesindeki gibi düzenli bir fiille yapılmaz. *Bol-, tur-, çor-, çıt-, olur-* fiillerinden birine geçmiş zaman eklerinden biri getirilerek bu anlamlar elde edilir: *öörenikçi turgan men* "öğrenciydim", *açam ajılçın çoraan* "babam işçiymiş".

SIFATLAR (DEMDEK ATTARI)

NİTELEME SIFATLARI

Temel Renkler:

ak, kara, kök "mavi", *kızıl* "kırmızı", *sarıg* "sarı" *nogaan* "yeşil", *hüreŋ* "kahverengi"

Niteleme sıfatları

ulug "büyük", *biçe ~ biçii* küçük, *kılın* "kalın", *çoon* "kalın", *çinge* "ince", *algıg* "geniş", *tar* "dar", *çaraş* "güzel", *çaraş eves* "çirkin", *eki* "iyi", *bak* "kötü", *bagay* "kötü", *kıska* "kısa", *uzun, açıg* "acı", *amdannıg* "tatlı, lezzetli", *taptıg* "tatlı", *berge* "zor", *belen* "kolay", *çiik* "hafif", *aar* "ağır", *eveeş* "az", *höy* "çok", *çaa* "yeni", *ergi* "eski", *şın* "gerçek", *şın eves* "yanlış", *bıjıg* "sağlam, sert", *kadıg* "sert, katı", *çımçak* "yumuşak", *bedik* "yüksek", *çavıs* "alçak, engin" *hos* "boş", *dolu* "dolu".

Sıfatlarda Pekiştirme

Hece tekrarı ile yapılır:

sap-sarıg, "sapsarı", *ap-ak* "apak", *kıp-kızıl* "kıpkızıl", *çap-çaa* "yepyeni.

Sıfatlarda derecelendirme

Üstünlük derecesi doğrudan isme çıkma hâli eki getirilerek yapılır: *attan bedik, ıttan çavıs* "attan yüksek, itten alçak".

En üstünlük derecesi *"eŋ"* veya *"eŋ-ne"* kelimeleriyle yapılır: *eŋ eki, eŋ-ne eki* "en iyi", *eŋ ulug, eŋ-ne ulug* "en büyük", *eŋ çaraş, eŋ-ne çaraş* "en güzel".

İlgi hâli veya çıkma hâli ekinin birinci sıfata getirilmesi ve aynı sıfatın tekrarıyla da derecelendirme yapılır: *ekiden eki, ekiniŋ ekizi* "iyiden iyi, iyinin iyisi". *kızıldan kızıl, kızıldıŋ kızılı* "kırmızıdan kırmızı, kırmızının kırmızısı".

BELİRTME SIFATLARI

SAYI SIFATLARI (SAN ATTARI)

Basit Sayılar (Bödüün San Attarı)

tik ~ nol "sıfır", *bir ~ çangıs* "bir". (Konuşma dilinde *"biree"<biregü* "bir" şeklindedir), *iyi* "iki", *üş* "üç", *dört* "dört", *beş* "beş", *aldı* "altı", *çedi* "yedi", *ses* "sekiz", *tos* "dokuz" *on* "on", *çeerbi* "yirmi", *üjen* "otuz", *dörten* "kırk", *bejen* "elli", *aldan* "altmış", *çeden* "yetmiş", *sezen* "seksen", *tozan* "doksan", *çüs* "yüz", *muŋ* "bin", *tüme ~ tümen* "on bin", *million~ saya* "milyon", *milliard* "milyar".

Birleşik Sayılar

üjen beş "35", *dörten cedi* "47", *sezen bir* "81", *tozan tos* "99"; *çüs bir* "101", *çüs aldan aldı* "166", *iyi çüs sezen tos* "289", *bir muŋ tos çüs tozan dört* "1994", *iyi muŋ aldı çüs çeden dört* "2674", *iyi çüs* "200", *aldı çüs* "600", *üş muŋ* "3000", *çedi muŋ* "7000", *çüs muŋ* "yüz bin" *dört million / saya* "dört milyon", *ses million / saya* "sekiz milyon", *beş milliard* "beş milyar", *tos milliard* "dokuz milyar".

Sıra Sayı Sıfatları (Dugaar san attarı)

Tuva Türkçesinde iki türlü yapılır 1. sayıya getirilen *"-gı, -gi -gu, -gü, -kı, -ki, -ku, -kü"* ekiyle; 2. *"dugaar"* kelimesiyle: *baştaygı ~birgi~ bir dugaar* "birinci", *iyigi ~ iyi dugaar* "ikinci", *üşkü~ üş dugaar* "üçüncü", *dörtkü ~ dört dugaar* "dördüncü", *beşki ~ beş dugaar* "beşinci", *aldıgı~ aldı dugaar* "altıncı", *çedigi ~ çedi dugaar* "yedinci", *seski ~ ses dugaar* "sekizinci", *tosku ~ tos dugaar* "dokuzuncu", *ongu ~ on dugaar* "onuncu".

Kaş, Çeje "kaç", *kaş dugaar* "kaçıncı", *söölgü* "sonuncu".

Üleştirme sayı sıfatları (Aŋgılaar san attarı)

Tuva Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları iki yolla yapılır. Birincisi ve yaygın olanı sayıların tekrarıyla yapılanıdır: *bir-bir* "birer birer", *iyi-iyi* "ikişer ikişer", *üş-üş* "üçer üçer", *dört-dört* "dörder dörder", *beş-beş* "beşer beşer"; *aldı-aldı* "altışar altışar", *çedi-çedi* "yedişer yedişer", *ses-ses* "sekizer sekizer", *tos-tos* "dokuzar dokuzar", *on-on* "onar onar", *çeerbi-çeerbi* "yirmişer yirmişer", *çüs-çüs* "yüzer yüzer".

Bu şekiller Türkiye Türkçesindeki "-lerce" ekinin anlamını da verir: *çüs-çüs* "yüzlerce", *saya-saya* "milyonlarca"...vb

İkinci şekil tekrar edilen sayılardan ikincisine -LAp ekinin getirilmesiyle yapılır: *iyi-iyilep* "ikişer ikişer", *beş-beştep* "beşer beşer", *on beş-on beştep* "on beşer on beşer".

İkinci şekil az da olsa tek tek sayılar ın sonuna da gelebilir. Bu durumda iki sayı arasına tire yerine virgül konur: *iyilep, üştep* "ikişer üçer", *beştep, onnap* "beşer onar".

Kesir sayı sıfatları (Üürmek san attarı)

Kesir sayı sıfatları; birinci sayının ilgi hâli eki, ikinci sayının iyelik eki almasıyla elde edilir:

iyiniŋ biri "ikide bir", *dördüŋ biri* "dörtte bir", *üştüŋ iyizi* "üçte iki", *bejenniŋ onu* "ellide on", *bir büdün beştiŋ üjü* "bir tam üç bölü beş / bir tam beşte üç", *iyi büdün tostuŋ dördü* "iki tam dört bölü dokuz/iki tam dokuzda dört".

dört onçuk "0,4", *bir büdün çedi onçuk* "1,7", *aldı büdün aldan dört çüsçük* "6,64", *çedi büdün beş onçuk* "7,5", *bir muŋçuk* "0,001", *üjen iyi huu* "yüzde 32"

Tuva Türkçesinde sayılara gelerek "birlikte" anlamını veren *-alaan, -eleen*; *-aldırzı, -eldirzi* ekleri vardır. "Bu ekler ikiden, ona kadar gelebilir: *iyeleen, iyeldirizi* "ikisi birlikte", *üjeleen, üjeldirizi* "üçü birlikte", *dörteleen, dörteldirizi* "dördü birlikte", *bejeleen, bejeldirizi* "beşi birlikte", *aldalaan, aldaldırızı* "altısı birlikte", *çedeleen, çedeldirizi* "yedisi birlikte", *sezeleen, sezeldirizi* "sekizi birlikte", *tozalaan, tozaldırızı* "dokuzu birlikte", *onalaan, onaldırızı* "onu birlikte." (ATLD 137).

"şaa", "hire" kelimeleri sayılardan sonra gelerek "kadar" anlamını verir:

on şaa "on kadar". *sezen hire* "seksen kadar".

Soru Sıfatları

kaş, kajıl "kaç?" *kaş kiji* "kaç kişi".
kayı "hangi?" *kayı şkola* "hangi okul".
çeje, çejel "kaç?" *çeje mal* "kaç hayvan".
Kandıg "nasıl? hangi?" *kandıg kiji* "nasıl insan".

Belirsizlik Sıfatları

Bügü "bütün, hep", *bügü delegey* "bütün dünya", *bürün* "bütün, tam", *şuptu* "bütün", *şuptu kijiler* "bütün insanlar", *dooza* "hep", *dögere* "hep, bütün". *dögere ulus* "bütün halk", *hamık* "bütün, tüm, hep", *tödü* "bütün, hep", *suvura* "bütün, hep", *bürü* "her bir". "Bu sıfat kendisinden önce bir isim alarak kullanılır: *kiji bürüzü* "her bir kişi", *suur bürüzü* "her bir köy", *bir* "bir", *bir kiji* "bir kişi", *birde* "bazen", *çamdık* "bazı", *çamdık çerler* "bazı yerler", *çamdık kijiler* "bazı kişiler", *çamdık ıyaştar* "bazı ağaçlar".

ZAMİRLER (AT ORNU)

Şahıs Zamirleri (Arınnıŋ at orunnarı)

men, sen, ol, bis, siler, olar

Şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi:

zamir	ilgi	yaklaşma	yükleme	bulunma	çıkma	Yön gstrme 1	Yön gstrme 2
men	*meeŋ*	*meŋee*	*meni*	*mende*	*menden*	*mençe*	*mendive*
sen	*seeŋ*	*seŋee*	*seni*	*sende*	*senden*	*sençe*	*sendive*
ol	*ooŋ*	*aŋaa*	*onu*	*ında*	*oon*	*olçe*	*olduva*
bis	*bistiŋ*	*biske*	*bisti*	*biste*	*bisten*	*bisçe*	*bistive*
siler	*silerniŋ*	*silerge*	*silerni*	*silerde*	*silerden*	*silerje*	*silerdive*
olar	*olarnıŋ*	*olarga*	*olarnı*	*olarda*	*olardan*	*olarje*	*olardıva*

Tuva Türkçesinde 2. çokluk şahıs zamiri "si" köküne çokluk eki getirilerek yapılmıştır.

Nezaket olarak 2. teklik yerine çokluk kullanılabilir. 1. Çokluk şahıs, çokluk eki alabilir: *bister* "biz,bizler". Aynı şekilde 2. çokluk şahıs da, ikinci bir çokluk eki alabilir: *silerler* "siz, sizler". Kişi kendisinden bahsederken 1. çokluk şahsı kullanabilir: *Bistiŋ çugaavıs mege evestir.* "Benim sözüm yalan değil".

Vasıta hâli edatı Tuva Türkçesinde henüz ekleşmemiştir. Kendisinden önceki zamirle arasına tire konarak yazılır. Kullanımı ilgi hâli ekinden sonradır: *meeŋ-bile* "benimle", *seeŋ-bile* "seninle", *ooŋ-bile* "onunla", *bistiŋ-bile* "bizimle", *silerniŋ-bile* "sizinle", *olarnıŋ-bile* "onlarla".

Şahıs zamirlerinin ilgi hâli eki almış şekilleri, aitlik eki alarak çekimlenebilir: *meeŋii <men-niŋ-ki* "benimki", *seeŋii, ooŋuu, bistii, silernii, olarnı.*

İşaret Zamirleri: (Aytılganıŋ at orunnarı)

Tuva Türkçesinde üç işaret zamiri bulunur: *bo, ol, döö*. *"bo"* yakındakini, *"ol"* uzaktakini işaret etmekte kullanılır. *"döö"(<tigi)* daha uzaktakini işaret eder. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki "tee" "işaret zamiriyle" benzerlik gösterir "döö" işaret zamirinin, sırasıyla uzaklık mesafesinin arttığını gösteren varyantları vardır: *döö>doo>duu>düü* .

"döö" işaret zamiri kendisinden sonra *"ol"* işaret zamirini alarak da kullanılabilir *"döö ol"*.

İşaret zamirlerinin hâl ekleriyle çekimlenmesi şu şekildedir:

işaret zamiri	*bo* "bu"	*ol* "o"	*döö* "o"
ilgi h.	*mooŋ*	*ooŋ*	*dööŋ*
yükleme h.	*monu*	*onu*	*döönü*
yönelme h.	*maŋaa/ maa*	*aŋaa/ aa*	*dügee*
bulunma h.	*mında*	*ında*	*dügde*
çıkma h.	*moon*	*oon*	*döön*
eşitlik h. 1.	*boje/mınaar*	*olça/ınaar*	*dööje*
eşitlik h. 2.	*boduva*	*olduva*	*döödüve*

İşaret zamirleri iyelik ekleri alarak çekimlenir:

	bo(bu)	*ol* (o)	*döö*(o)
1.tklk. şhs.	*moom*	*oom*	*döom*
2.tklk. şhs.	*mooŋ*	*ooŋ*	*dööŋ*
3. tklk. şhs.	*moozu*	*oozu*	*döözü*
1.çklk. şhs.	*moovus*	*oovus*	*döövüs*
2.çklk. şhs.	*mooŋar*	*ooŋar*	*dööŋer*
3.çklk. şhs.	*mooozu*	*oozu*	*döözü*

Dönüşlülük Zamiri (Todargay at orunnarı)

Dönüşlülük zamiri *bot* "kendi" kelimesidir. Şahıslara göre çekimi:

bodum "kendim", *boduŋ* "kendin", *bodu* "kendisi", *boduvus /bottarıvıs* "kendimiz", *boduŋar / bottarıŋar* "kendiniz", *bottarı* "kendileri".

Dönüşlülük zamirlerinin iyelikli çekimleri kendilerinden önce şahıs zamiri alabilir: *men bodum* "ben kendim", *sen boduŋ* "sen kendin"...

Soru Zamirleri (Aytırıgnıŋ at orunnarı)

kım, kımıl "kim"; *kımnar, kımnarıl* "kimler", *çüü, çül* "ne"; *çüler, çüleril* "neler, nesneler", *kandıg kiji* "nasıl adam", *kayı, kayızı* "hangi, hangisi", *kaş, kajıl* "kaç"; *çeje, çejel* "kaç, ne kadar", *kımnıı, çünüü* "kiminki, neyinki".

"çü" soru zamiri iyelik ekleriyle çekimlenebilir: *çüm* "nem, neyim", *çüŋ* "neyin", *ooŋ çüzü* "nesi", *çüvüs* "neyimiz", *çüŋer* "neyiniz", *olarnıŋ çüzü* "neleri", *çülerim* "nelerim", *çüleriŋ, "ooŋ" çüleri, çülerivis, çüleriŋer, "olarnıŋ" çüleri.*

Belirsizlik Zamirleri (Todargay at orunnarı)

Bügü "bütün, hep", *bürü, bürün* "bütün, tam, her", *hün bürüzü* "her gün", *kiji bürüzü* "her kişi", *tödü* "bütün, hep", *hamık* "bütün, hep", *şuptuzu* "bütünü; tümü; hepsi", *doozazı* "bütünü; hepsi", *dögerezi* "hepsi; tümü", *çamdıvıs* "bazımız", *kım-bir* "biri".

Aşağıdaki belirsizlik zamirleri yüklemin olumlu ya da olumsuz oluşuna göre "hepsi" veya "hiçbiri" anlamlarına gelir:

kım-daa "herkes, hiç kimse" *onu kım-daa bilir* "onu herkes bilir", *onu kım-daa bilbes* "onu hiç kimse bilmez", *çüü-daa* "her şey; hiçbir şey" *çüü-daa bar* "her şey var", *çüü-daa çok* "hiçbir şey yok.", *kandıg-daa* "her türlü; hiçbir tür", *kajan-daa* "her zaman; hiçbir zaman", *kayda-daa* "her yerde, hiçbir yerde", *kaynaar-daa* "her yere, hiçbir yere", *kayın-daa* "her yerden, hiçbir yerden", *kım-daa* "herkes, hiç kimse".

ZARFLAR (NAREÇİYE)

Yer Zarfları

Bazı yer zarflarının sonunda –GAAr eki vardır. Birleşik olduğu anlaşılan ekin muhtemel etimolojisi -ka+garu şeklinde olmalı.

daşkaar "dışarı", *daşkaar üner* "dışarı çıkmak", *işkeer* "içeri", *işkeeer kirer* "içeri girmek", *burungaar* "ileri", *burungaar köör* "ileri bakmak", *soŋgaar* "geri", *soŋgaar artar* "geri kalmak", *atkaar* "geri", *atkaar baar* "geri gitmek", *beer* "beri", *ınaar* "öte; ora", *ınaar barıŋar* "öte gidiniz", *aldı* "aşağı", *aldı karakta-*: "aşağı bak-", *kudu (ku)* "aşağı" *kudu baar* "aşağı gitmek", *üstü* "yukarı", *kırı* "yukarı".

Zaman Zarfları

burungu hün "evvelki gün", *düün* "dün", *bögün* "bugün", *daarta, erten* "yarın", *soŋguzu hün* "öbür gün", *hündüs* "gündüz", *düne* "geceleyin", *am* "şimdi", *doraan* "hemen", *aan* "sonra", *erte* "erken", *oray* "geç", *henerten* "aniden, ansızın", *kejee* "akşam", *ınçan* "o zaman", *hondur* "bütün gece", *dem* "az önce", *ür* "uzun zaman", *ıya arazında* "hemen, şimdi", *hünzedir* "gün boyu", *çayın* "yazın", *kıjın* "kışın", *küzün* "güzün", *çazın* "baharda", *çıl* "yıl", *irtken çıl* "geçen yıl", *kelir çıl* "gelecek yıl."

Hâl Zarfları

Indıg "öyle", *mındıg* "böyle", *ınça* "öyle", *mınça* "böyle".

Tarz Zarfları

Eki "iyi", *çaraş* "güzel", *dürgen* "hızlı", *oojum* "yavaş".

Miktar Zarfları

Eveeş "az", *eveeş ajıldaan men* "az çalıştım", *höy* "çok", *höy udaan men* "çok uyudum".

Soru Zarfları

çüge? "neden?, niçin?" *çüge bardıŋar* "niçin gittiniz?", *çüden?* "neden?", *çüden ıglap-tur siler?* "neden ağlıyorsunuz?", *kajan?* "ne zaman?" *kajan baar bis?* "ne zaman gidiyoruz?", *kandıg?* "nasıl?" *kandıg bolganıl?* "nasıl olmuş?", *kançaar?* "nasıl?" *kançaar boolatkan?* "nasıl vurulmuş?"

Kança "nasıl" kelimesi kendisinden sonra doğrudan yardımcı fiiller alarak çeşitli anlamlarda kullanılır: *kançap tur?* "ne yapıyor?", *kançaldıŋ?* "ne yaptın?", *kançangannar?* "ne yapmışlar", *kançaar siler?* "ne yapıyorsunuz?".

FİİL (KILIG SÖZÜ)

FİİL ÇEKİMİ

I. FİİL ÇEKİMİNDE ŞAHIS

A. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Teklik	1. Şahıs	*men*	Çokluk	1. Şahıs	*bis*
	2. Şahıs	*sen*		2. Şahıs	*siler*
	3. Şahıs	-----		3. Şahıs	*(-lar,-ler,-nar,-ner,-tar-ter)*

Zamir kökenli şahıs ekleri görülen geçmiş zaman (-dı) ve şart (-sa) kipleri dışındaki bütün kiplerde kullanılır. Zamir kelimeleri henüz ekleşmediğinden, kendisinden önceki zaman veya dilek kipinden ayrı yazılır. Bizim "ek" kelimesini kullanmamız sadece buradaki işlevini belirtmek içindir.

3. çokluk şahıs ekleri, esas itibariyle "şahıs eki" değil, "çokluk" ekidir. Bu ekin; -l'li varyantları ünlü ve tonlular, -n'li varyantları -m, -n, -ŋ ünsüzleri, -t'li varyantları tonsuzlardan sonra kullanılır. 3. çokluk şahısta ek kalınlık-incelik uyumuna girer.

B. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Teklik	1. Şahıs	*-m*	Çokluk	1.Şahıs	*-vıs, -vis, -vus, -vüs*
	2. Şahıs	*-ŋ*		2. Şahıs	*-ŋar, -ŋer*
	3. Şahıs	-------		3. Şahıs	*(-lar, -ler)*

Bu tip şahıs ekleri sadece görülen geçmiş zaman (-dı) ve şart (-sa) kiplerinde kullanılır. 1.ve 2. çokluk şahıslarda kalınlık incelik uyumu görülür. Ayrıca 1. çokluk şahıslarda ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna girer. Bu ekleri alan kipler ünlüyle bittiğinden çokluk 3. şahıslarda ekin ünlülerle kullanılan şekilleri olan *-lar, -ler* varyantları getirilmektedir.

Emir kiplerinde, şahıs ekleri ve kip ekleri birbirlerinden ayrılmadığından burada ayrıca alınmamış, emir kipi bahsinde gösterilmiştir.

II. FİİL ÇEKİMİNDE KİP

A. BASİT ÇEKİM

1. GEÇMİŞ ZAMAN KİPLERİ

a) 1.Tip Geçmiş Zaman Kipi (Çookta ertken üye)

-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü

Kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık ve tonluluk-tonsuzluk uyumları vardır. Kipin çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır ve bu ekler bitişik yazılır.

aldım	*kördüm*	*kastım*	*iştim*
(aldım)	(baktım, gördüm)	(kazdım)	(içtim)
aldıŋ	*kördüŋ*	*kastıŋ*	*iştiŋ*
aldı	*kördü*	*kastı*	*işti*
aldıvıs	*kördüvüs*	*kastıvıs*	*iştivis*
aldıŋar	*kördüŋer*	*kastıŋar*	*iştiŋer*
aldı(lar)	*kördü(ler)*	*kastı(lar)*	*işti(ler)*

Bu kipin olumsuzluk şekli fiille zaman eki arasına olumsuzluk eklerinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuzluk ekleri -ma-, -me-; -m,-n, -ŋ'den sonra; -pa-, -pe- tonsuzlardan sonra; -ba-, -be-; -l, -r, -y, -g ünsüzlerinden sonra; -va, -ve ünlülerden sonra kullanılır.

albadım (almadım), *körbedim* (bakmadım, görmedim), *sunmadım* (sunmadım), *emmedim* (emmedim), *baştavadım* (yönetmedim), *satpadım* (satmadım), *işpedim* (içmedim), *çivedim* (yemedim).

İşlevleri:

Kullanımı sınırlı olan bu kip; yakın zamanda gerçekleşen veya gerçekleştiği görülen oluş veya kılışları ifadede kullanılır. Ayrıca, evvelden gerçekleşmiş oluş veya kılış hikâye edilirken kullanıldığı da olur.

Çüge keldiŋ, ösküs-ool? dep aytırıp olurgan. Aksagalday Aşak

"Niçin geldin Öksüzoğul? diye sorup durmuş.",

-Adır! Ol çül? Buduk-daa dırs didi ışkaş. -Kayıvıs-daa. ınaar, daaş üngen ugje, körnü berdivis. Baza dırs didi. -Ol boor. Azı depkeş, Ondar-ool tura halaaş, boozun segirip aldı. Kançap bilir. Een taygaga çü-daa çoruur. -Demin çaa kım booladı? Boo etti deg boldu? - Çok, men çok. Ilap-la etti be ınçaş? -Harın boo daajı-la ışkaş boldu. S. Sürün-ool

"-A dur. O ne? Dal çıtırt dedi gibi. Hepimiz oraya, ses çıkan yere bakıştık. Tekrar çıtırt dedi. -"O olacak. Veya.." deyince, Ondaroğul çabucak kalkarak, seğirip tüfeğini aldı. -Nereden bilinir, ıssız ormanda her şey yürür. -Biraz önce kim ateş etti? Tüfek patladı gibi oldu. -Yok. Ben değilim. Gerçekten de patladı mı yani? - Sahiden de tüfek sesi gibiydi."

b) 2.Tip Geçmiş Zaman Kipi (Şagda ertken üye)

-gan, -gen, -kan, -ken, -an, -en

Kalınlık- incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumları görülür. Ünlüyle biten fiillerde kip ekinin birinci ünsüzü düşerek -an, -en şeklini almıştır. Uzun ünlüyle biten fiillerde ünsüz düşmesi görülmez: *huvaa-gan* "bölmüş", *hülee-gen* "kabul etmiş, almış" örneklerinde olduğu gibi. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekilir:

algan men	*körgen men*	*baştaan men*
(aldım/ almışım)	(gördüm /görmüşüm)	(yönettim / yönetmi şim)
algan sen	*körgen sen*	*baştaan sen*
algan	*körgen*	*baştaan*
algan bis	*körgen bis*	*baştaan bis*
algan siler	*körgen siler*	*baştaan siler*
algan(nar)	*körgen(ner)*	*baştan(nar)*

Olumsuzluk şekli olumsuzluk ekleriyle (bkz. FFYE -ma-, -me-) yapılır.

albaan men (almadım/almamışım) *sunmaan men* (sunmadım / sunmamışım), *bilbeen men* (bilmedim /bilmemişim) *emmeen men* (emmedim / emmemişim).

En sık kullanılan geçmiş zaman kipidir. Uzak geçmişte ortaya çıkan oluş veya kılış, kişi tarafından görülse veya kendisi tarafından yapılsa da bu kiple anlatılır. Bu sebepten, çoğu zaman Türkiye Türkçesindeki görülen geçmiş zaman kipini de karşılar. İşlevini, *uzak geçmiş zamanı karşılayan kip* olarak özetleyebiliriz.

*Ooŋ soonda olar ködeeje çorup**kan**. Bottarınıŋ töreen çerinçe - Hemçikçe-daa barba**annar**. Kaa-Hem örü çılıp al**gannar**. Aŋaa bazala Hemçikten köjüp kelgen tanıjı turgan. Ooŋ kögülgezinge kirgeş, kolhoz hoyu kadara ber**gen**. Çurttap turgan çıvıt ıyaş bajıŋınga törelderin olurtup ka**an**. Salbak-ool ol bajıŋdan ööredilgezin ulamçıla**an**. Inçalza-daa onu doozup çettikpe**en**, şerig baar nazını çedip kel**gen**.*

S. Sürün-ool 120

"Ondan sonra onlar köye gitmiş. Kendi doğum yerlerine Hemçik'e de gitmemişler. Kaa-Hem'e yukarı sürüklenmişler. Yine de orada Hemçik'ten göçüp gelen tanışı varmış. Onun gölgesine girince kolhozun koyunlarını otlatıvermiş. Yaşadığı soğuk ağaç evine akrabalarını oturtmuş. Salbak-ool o evde öğrenimini devam ettirmiş. Fakat okulu bitiremeden askerlik çağı gelmiş."

c) 3.Tip Geçmiş Zaman Kipi (Barımdaalıg ertken üye)

fiil + -p, -ıp, -ip, -up, -üp +-tır, -tir, -tur, -tür

Kalınlık-incelik uyumu vardır. Ünsüzle biten fiillerde zarf-fiil eki kendisinden önceki fiilin ünlüsüne uygun yardımcı ünlüler alır. Zarf-fiil ekiyle "tır" arasına tire"-" konur.

Zamir kökkenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler ayrı yazılır.

ap-tır men (almışım)	*udup-tur men* (uyumuşum)
ap-tır sen	*udup-tur sen*
ap-tır	*udup-tur*
ap-tır bis	*udup-tur bis*
ap-tır siler	*udup-tur siler*
ap-tır(lar)	*udup-tur(lar)*

Olumsuzluk şekli zarf-fiil eki yerine, olumsuz zarf-fiil eklerinin getirilmesiyle yapılır. (bkz. olumsuz zarf-fiil eki -bayn). Olumsuz şekillerde eklerin -dır, dir varyantları kullanılır.

albayn-dır men (almamışım)	*körbeyn-dir men* (görmemişim/bakmamışım)
sunmayn-dır men (sunmammışım)	*emmeyn-dir men* (emmemişim)

İşlev: Daha çok hikâye, masal anlatımlarında kullanılır. Oluş veya kılış görülmemiş; duyulmuş, dinlenmiştir.

Bo Karatı haannıŋ çüve oglum. Şınında meen bodum malım-dır. Er çangıs ooldug kiji men. Ool ırak çerje çoruy bargan, ta ölgen, ta dirig, oglum çok boorga meni olçalap algaş mınçap şarı-bile tuduştur demirlep algan, kul kılıp turarı bo" dep-tir.	"Bu Karatı hanındır oğlum. Doğrusu benim kendi malımdır. Sadece bir oğlum var. Oğlum uzak yere gitti. Ölü mü, sağ mı! Oğlum olmadığından beni esir alarak böyle öküzle birlikte demirledi. köle yapması bundan" demiş.
-Aalın kaydal, irem? dep-tir.	-Evin nerede ihtiyar demiş.
-Aalım duu ol, oglum- dep-tir.	-Evim işte o oğlum demiş.
Ol kayın köör, irem baraal- deeş, inekterin aşaktın aalınçe böle sürgeş, çorup kaap-tır.	-O nereden görecek ihtiyar gidelim diyerek ihtiyarın ineklerini toplayıp, evine doğru sürerek yürümüş.".

ç) 4.Tip Geçmiş Zaman Kipi (Badıtkaldıg ertken üye)

fiil+ -çık, -çik,-çuk, -çük, -jık, -jik, -juk, -jük

Ek; kalınlık-incelik uyumuna girer. Ünlü ve -r, -y, -g'den sonra ekin -j'li varyantları; -l, -m, -n, -ŋ ve tonsuz ünsüzlerden sonra -ç'li varyantları gelir.

Bu yapının kökeni ET'deki -yuk geçmiş zaman ekine dayanmaktadır.

Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır ve ayrı yazılır.

alçık men (aldım)	*oynajık men* (oynadım)
alçık sen	*oynajık sen*
alçık	*oynajık*
alçık bis	*oynajık bis*
alçık siler	*oynajık siler*
açlık(tar)	*oynajık(tar)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle (bkz. FFYE -ma-, -me-)yapılır.

albajık men	(almadım),
körbejik men	(görmedim, bakmadım),
sunmajık men	(sunmadım),
emmejik men	(emmedim).

İşlev: Daha önceden bilinen oluş veya kılışlardan bahsedilirken; oluş veya kılışın, önceden bilindiği vurgulanmak için bu kip kullanılır.

Ögnüŋ eelerinіŋ dılı holuk çok şuut Tuva. Sumu-daa tövünge Tuvalar-bile çugaalajırıvıska ındıg çoraan. Inçalza-daa iyi çangıs bildinmes, bistin çançıkpaanıvıs söster dınnalgılaar bolçuk. Sadıgga Tuva sadıgjı hereejenden biçii urug idii aytırgan men. "Kaş çastıg?" dijik. "Kaş harlıg?" deerde, ınça deer çüvedir. Sumu tövünden bistin-bile kadı kelgen Maskır, ında ulusçu kontrol dargazı, çangıs çer çurttugların "ıraktan kelgen törelderiŋer-bile hooçulajıŋar" dep kaan orjuk. "Hooçulajıŋar" deerge "Çugaalajıŋar" deeni ol. Anaa harı kıldır ögde olurgannar"Çugaalajır, çugaalajır" dep kaap olurjuktar.

TD 6-7 93

"Çadır sahiplerinin dili tıpkı Tuva. Köy merkezinde de Tuvalarla konuştuğumuzda öyleydi. Fakat, bir iki anlaşılmaz, bizim öğrenmediğimiz sözler duyuluyordu. Dükkânda, tezgâhtar Tuva bayandan küçük çocuk ayakkabısı sordum. "Ne kadar" diye sordu. "Kaç yaşında" demekmiş. Köyden bizimle birlikte gelen Maskır, orada milli kontrol müdürü. Hemşehriler "uzaktan gelen akrabalarınızla sohbet edin" dedi. "Sohbet edin" demesi "konuşunuz" demek. Ona cevap olarak çadırda oturanlar "konuşmak, konuşmak" dediler.

d) 5.Tip Geçmiş Zaman Kipi (Ertken-amgı üye)

Fiil+-bışaan, -bişaan, -buşaan, -büşaan : -l, -r, -g,-y ünsüzlerinden sonra.
Fiil+-mışaan, -mişaan, -muşaan, -müşaan : -m,-n,-ŋ ünsüzlerinden sonra.
Fiil+-pışaan, -pişaan, -puşaan, -püşaan : tonsuzlardan sonra.
Fiil+-vışaan, -vişaan, -vuşaan, -vüşaan : ünlülerden sonra

Kipin etimolojisi *-mış+çag+ın >mışşagın>mışaan* "geçmiş zaman eki -mış + *çag* "çağ, zaman" + *-ın* "vasıta hâli eki" şeklinde yapılmaktadır (ATLD 185). Ekin -şaan parçası kalınlık incelik uyumuna girmemektedir.

Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır ve bu ekler ayrı yazılır. Kipin *olumsuz şekli yoktur.*

albışaan men (almışım)	*körbüşaan men* (görmüşüm,bakmışım)
albışaan sen	*körbüşaan sen*
albışaan	*körbüşaan*
albışaan bis	*körbüşaan bis*
albışaan siler	*körbüşaan siler*
albışaan(nar)	*körbüşaan(nar)*

İşlev: Bu kip belirsiz bir anda başlamış ve devam etmekte olan oluş ve kılışları ifadede kullanılır. Zaten kipin adı da "Geçmiş-şimdiki zaman"dır. Türkiye Türkçesindeki "Çocuk divanın üzerinde uyumuş." şeklindeki cümlenin anlamı bu kipe karşılık gelmektedir. Çocuğun divanın üzerinde uyumaya başladığı görülmemiştir, fakat uyuma devam etmektedir.

Har çagbışaan "kar yağmış/Kar yağmaya önceden başlamış ve devam etmekte".

Ulus zalga çılbışaan. "Halk salona toplanmış ve toplanmaya devam ediyor."

2) ŞİMDİKİ ZAMAN KİPLERİ

a) 1.Tip Şimdiki Zaman Kipi (Amgı üye)

Fiil +p + tur, olur ~or, çor, çıdır, turar, olurar, çoruur, çıdar

Dört yardımcı fiilden iki tip şimdiki zaman kipi ortaya çıkmıştır. Asıl yardımcı fiille, daha çok oluş veya kılış sırasındaki zaman karşılanırken; bu fiillerin -ar, -ur şimdiki-gelecek zaman ekleriyle genişlemiş şekilleri hareketin sürekliliğini, daha geniş bir zaman dilimine yayıldığını göstermektedir.

Dört yardımcı fiilden, hangisinin, hangi durumlarda kullanıldığı konusu bir sorundur. Hareketin şekliyle, yardımcı fiilin anlamı arasında bir bağ olabileceği inancı vardır. Mesela, udu- fiili kendisinden sonra çıt- yardımcı fiilini almaktadır. *Udup çıdır* "uyuyor". Yatarak yapılan bir kılış. *Hem agıp çıdır* "nehir akıyor". Yatay olarak meydana gelen oluş. *Hovuda hoylar ottap çor* "ovada koyunlar otluyor". Yürüyerek yapılan kılış.

Bazı fiillerde geçerli gibi görülen bu düşüncenin, bütün fiillerde uygunluğunu söyleyebilmek güçtür.

Aynı yardımcı fiillerle şimdiki zaman kipi yapılan Kazak Türkçesinde şu şekilde bir açıklık getirilmektedir: "Otır" ile yapılan şimdiki zaman hareketin şu anda yapılmakta olduğunu; "jatır" ile yapılan şimdiki zaman, zamanın düne, bu güne, yarına yayıldığını; "tur" ile yapılan şimdiki zaman, hareketin kısa aralıklarla, fakat devamlı olarak yapıldığını; "jür" ile yapılan şimdiki zaman, devamlılık olduğunu, fakat işe bir süre ara verildiğini" gösterir" (TLS I 1055).

Dört yardımcı fiil bir isimden sonra geldiğinde hem kendi anlamlarını hem de şimdiki zamanı ifade ederler: *Kadarçı havak kırında* ***olur.*** *A'dı çanında* ***tur.*** *Idı ırak evetse* ***çıdır.*** *Hoyu şölde* ***çor.*** (TD 6-7 94) "Çoban tepe üzerinde oturuyor. Atı yanında duruyor. Köpeği yakında yatıyor. Koyunları ovada yürüyor."

Zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

ap tur (olur, çor, çıdır) men	*baştap tur (olur, çor, çıdır) men*
(alıyorum)	(yönetiyorum)
ap tur sen	*baştap tur sen*
ap tur	*baştap tur*
ap tur bis	*baştap tur bis*
ap tur siler	*baştap tur siler*
ap tur(lar)	*baştap tur(lar)*

Kipin olumsuz şekli zarf-fiil eki -p yerine olumsuz zarf-fiil ekinin (bkz. zarf-fiil eki -bayn) getirilmesiyle yapılır:

albayn tur (olur,çor,çıdır) men (almıyorum,)

bilbeyn tur men "bilmiyorum"

emmeyn tur men "emmiyorum", satpayn tur men "satmıyorum".

İşlevleri: Devam etmekte olan oluş veya kılışları ifadede kullanılır.

Men baza ınçaar bodap ***tur men*** *oglum.*	K.E.Kudajı "Ben de öyle düşünüyorum oğlum."
Üstüü oranda Kurbustu Haan am çünü kılıp ***olur*** *irgi?*	S.Sarıg-ool "Gök yüzünde Kurbustu Han şimdi ne yapıyor acaba?"
Bir-le kuu amıtan hoyum çanında mannap ***çor.***	K.E. Kudajı "Bir gri hayvan koyunlarımın yanıda koşuyor."

Yardımcı fiiller kendisinden önce gelen bir isimle kullanılırsa; hem kendi asıl anlamını, hem de şimdiki zaman kipi anlamını verir:

Murnumda unu sınık çoldak dıt ***tur.*** *Selber bajı çerde* ***çıdır.*** *Kodan oon çerle ırap şıdavaan dep bildim. Konçuk ayaar çookşulap keldim. Kodan bölük buduk adaanda* ***çıdır.*** K.E. Kudajı	"Önümde gövdesi kırık melez ağacı duruyor. Gür başı yerde yatıyor. Tavşan oradan hiç uzaklaşamamış diye düşündüm. Çok yavaş yaklaştım. Tavşan bir yığın dal altında yatıyor."
Düün kejeeki çerinde, hoy ortuzunda ***çıdır.*** K.E.Kudajı	"Dün akşamki yerinde, koyunların ortasında yatıyor."

Bu yardımcı fiiller -ar gelecek zaman eki alarak; anlamda sürekliliği, geniş zamanı ifade ederler. Bu sebepten bazı gramer kitapları bu şekilleri ayrı bir şimdiki zaman kipi olarak alırlar. (ATLD 197)

Kara-dondakta doş eleen ür, har çaggıje çedir kırı kılan ***çıdar.*** *Şil-bile dömey, adaanda sugda çüü-daa köstüp* ***turar.*** K.E. Kudajı 20	"Kara-dondak'ta buz çok uzun, kar yağana kadar üzeri ışıltılı durur. Cama benzer, altındaki suda her şey görünür."

b) 2.Tip Şimdiki Zaman Kipi (Barımdaalıg amgı üye)

Fiil +-a-dır, -e-dir, -ı-dır, -i-dir, -u-dur, -ü-dür, -y-dir

Ekler kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ünsüzle biten fiiller kalınlık-incelik uyumuna göre ekin -a, -e varyantlarını alırlar. Dar ünlülü şekiller daha çok orta hece ünlüsünü düşürmüş fiillerden sonra kullanılır: *körün->körnü-dür* "görünüyor, bakınıyor", *heril->herli-dir* "geriniyor". Ünlüyle biten fiillerde ise -y'li şekil kullanılır.

Zamir kökenli şahıs ekleri ile çekilir. Bu ekler ayrı yazılır. Zarf-fiil ekiyle "-dır" arasına tire (-) konur.

ala-dır men	*bile-dir men*	*baştay-dır men*
"alıyorum"	"biliyorum"	"yönetiyorum"
ala-dır sen	*bile-dir sen*	*baştay-dır sen*
ala-dır	*bile-dir*	*baştay-dır*
ala-dır bis	*bile-dir bis*	*baştay-dır bis*
ala-dır siler	*bile-dir siler*	*baştay-dır siler*
ala-dır(lar)	*bile-dir(ler)*	*baştay-dır(lar)*

Kipin olumsuzu zarf-fiil eki yerine olumsuz zarf-fiil ekinin (bkz. zarf-fiil eki -bayn) getirilmesiyle yapılır.

albayn-dır men	"almıyorum",
bilbeyn-dir men	"bilmiyorum",
baştavayn-dır men	"yönetmiyorum",
uduvayn-dır men	"uyumuyorum",
körnbeyn-dir men	"görünmüyorum".

İşlevi: *Devam etmekte olan* oluş veya kılışları ifadede kullanılır. Bu oluş veya kılış konuşma sırasında devam etmektedir ve bu devamlılık *görülmekte*, *hissedilmekte* veya *duyulmaktadır.*

*Udu, udu oglum-dep, açam çugaalay-**dır.***	"Uyu, uyu oğlum diye babam konuşuyor."
K.E. Kudajı	
*Beer, beer -dep, açam holun ulam ça-**ya-dır**.... Bodunun közüngen budun haggaş, mençe hol bılgay-**dır.***	"Beri, beri diye babam kolunu devamlı sallıyor... Kendi görünen ayağını saklayarak, bana doğru el sallıyor."
K.E.Kudajı	

3) GELECEK ZAMAN KİPLERİ

a) 1.Tip Gelecek Zaman Kipi (Amgı-kelir üye)

Fiil + -r, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür

Kalınlık-incelik uyumu görülür. Tek heceli, ünsüzle biten fiillere kalınlık-incelik uyumuna göre ekin *-ar, -er* varyantları getirilir. Bunun istisnaları aşağıda ayrıca anlatılacaktır. Çok heceli fiiller; fiilin ünlüsüne uygun ünlüyle başlayan ekler alırlar. Uzun ünlüyle biten fiiller ise ekin "-r" varyantını alır: *huvaa-r* "bölecek".

Sonu *-g* ile biten fiillerde bu ünsüz düzenli olarak düşer. Bu durumda ünlü ikizleşmesi ve benzeşmesi görülür: *bog->boor* "boğacak", *mög->möör* "şahlanacak", *deg->deer* "değecek", *dag->daar* "bağlayacak, tutturacak".

Sonu *-l* ve *-r* ünsüzleriyle biten fiillerin bazen bu ünsüzleri düşer. Yazıda her iki şekil de doğru kabul edilir: *alır/aar, körür/köör, kelir/keer, bolur/boor, berir/beer.* Tek heceli, ünsüzle biten fiillere düzenli olarak ekin *-ar, -er* varyantları gelirken; *-l* ile biten fiillerin durumu bu kurala tam uygunluk göstermez. Bazı geniş ünlülü fiiller dar ünlülü ek alır: *al-ır, kal-ır, kel-ir, sal-ır.* Bazı dar ünlülü fiiller yine dar ünlülü ekler alır: *kıl-ır, bil-ir.*

Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

azar men	*bayır men*	*uduur men*	*çiir men*
(kaybolacağım)	(zengin olacağım)	(uyuyacağım)	(yiyeceğim)
azar sen	*bayır sen*	*uduur sen*	*çiir sen*
azar	*bayır*	*uduur*	*çiir*
azar bis	*bayır bis*	*uduur bis*	*çiir bis*
azar siler	*bayır siler*	*uduur siler*	*çiir siler*
azar(lar)	*bayır(lar)*	*uduur(lar)*	*çiir(ler)*

Olumsuz şekil

-bas, -bes, -mas, -mes, -pas, -pes, -vas, -ves

-m, -n, -ŋ ünsüzleriyle biten fiillere *-mas, -mes*; tonsuzlarla bitenlere *-pas, -pes* varyantları getirilir. *-g, -y, -l, -r* ünsüzleriyle biten fiillere *-bas, -bes*; ünlüyle biten fiillere *-vas, -ves* varyantları getirilir. *albas men* "almayacağım", *bilbes men* "bilmeyeceğim", *munmas men* "binmeyeceğim", *çives men* "yemeyeceğim", *aspas men* "kaybolmayacağım", *işpes men* "içmeyeceğim".

İşlevleri: oluş veya kılışın *gelecekte gerçekleşeceğini* ifade etmekte kullanılır:

Bisterge, bo ıştıg Kızılga, ajıl tıvılbas. Çurttalga boldunbmas-tır, duŋmakıjım. Çurtuvusçe çana beeli. E.Dongak	"Bize, bu isli Kızıl şehrinde, iş bulunmayacak. Hayat olmayacak, kardeşim. Yurdumuza dönüverelim."

Özellikle atasözlerinde, kalıp sözlerde geniş zaman işlevinde sıklıkla kullanılır:

Hı! Ol solunuŋ mende baza bar. Sumkazından solun uştup kelir. Nomçuur. E. Dongak	"Ha! O gazeteden bende de var. Çantasından gazete çıkarır. Okur."
Mal kiştejip tanıjar, kiji çugaalajıp tanıjar.	"Mal kişneşip tanışır, insan konuşup tanışır."
Baştay uşkan ejin kattırbas.	"Önce düşen.arkadaşına gülmez."
Kiji üreni kaya-daa çoruur, kuş üreni kaya-daa ujar.	"İnsanoğlu her yere gider, kuş dölü her yere uçar."

b) 2.Tip Gelecek Zaman Kipi (Bolgu deg kelir üye)

Fiil +-gı, -gi,-gu, -gü, -kı, -ki, -ku, -kü + deg

"Bu kip gelecek zaman sıfat-fiili *-gu* ve *teg* "gibi" edatından ortaya çıkmıştır." (ATLD 177). Ekler; tonluluk-tonsuzluk, kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uyar. Ünlüyle biten fiillerden sonra ekin birinci ünsüzü düşer ve ünlü ikizleşmesi görülür.

Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

algı deg men (alacak gibiyim)	*bergi deg men* (verecek gibiyim)
algı deg sen	*bergi deg sen*
algı deg	*bergi deg*
algı deg bis	*bergi deg bis*
algı deg siler	*bergi deg siler*
algı deg(ler)	*bergi deg(ler)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle (bkz. FFYE -ma-, -me-) yapılır: *albaa deg men* "almayacak gibiyim", *berbee deg men* "vermeyecek gibiyim", *kelbee deg men* "gelmeyecek gibiyim"

İşlevleri: Kip, *gelecekte bir şeyin gerçekleşebileceğini, gerçekleşeceğe benzediğini, gerçekleşecek gibi olduğunu* ifade eder. Bu kipin kullanım sıklığı azdır.

Bir bir bodaarga, melegey aazatpay-daa dep bolgu deg. S. Sarıg-ool	"Başka türlü düşünülünce yalancı, pısırık da denilebilecek gibi."

c) 3.Tip Gelecek Zaman Kipi (Bolgalak kelir üye)

Fiil + -galak, -gelek, -kalak, -kelek, -alak, -elek

Ek; kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları gösterir. Ünlüyle biten fiillerden sonra ekin ilk ünsüzü düşer ve *-alak, -elek* varyantları gelir. Bu kurallardan farklı olarak uzun ünlüler, tonluların aldığı varyantları alırlar: *huvaa-galag* "henüz bölmedi fakat birazdan bölecek", *hülee-gelek* "henüz kabul etmedi, birazdan kabul edecek". Kipin iki işlevinden biri oluş veya kılışın *"henüz gerçekleşmediğini"*, ikincisi ise *"gerçekleşmek üzere"* olduğunu gösterir. Biz, hareketin "henüz yapılmadığı veya olmadığından" hareketle ve bir de, aynı kipin kaynaklarda "gelecek zaman" olarak alınması sebebiyle bu yapıyı "gelecek zaman" kipleri arasına alıyoruz. Ekin etimolojisi " *-gu* sıfat-fiili+ *elek* "henüz değil anlamıda edat" (GTY 310) şeklinde yapılmaktadır. Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

algalak men	*baştaalak men*
"henüz almadım fakat birazdan almak üzereyim"	"henüz yönetmiyorum, fakat yakın zamanda yöneteceğim"
algalak sen	*baştaalak sen*
algalak	*baştaalak*
algalak bis	*baştaalak bis*
algalak siler	*baştaalak siler*
algalak(tar)	*baştalak(tar)*

Bu kip, kendi içerisinde bir olumsuzluğu zaten taşıdığından, ayrıca *olumsuz şekiller yoktur.*

İşlevi: Oluş veya kılışın *henüz gerçekleşmediğini*, birazdan *gerçekleşmek üzere olduğunu, bir delile dayalı olarak* bildirir. İşlek değildir.

Düş aray-la çetkelek. S. Sarıg-ool	"Öğle henüz olmadı fakat birazdan olacak."

4) EMİR KİPİ (Dujaal nakloneniezi)

1. teklik: Fiil + -ayn, -eyn, -ıyn, -iyn -uyn, -üyn

2. teklik: Fiil +------

3. teklik: Fiil + -zın, -zin,-zun, -zün, -sın, -sin, -sun, -sün

İkilik: Fiil + -aalı,-eeli,-ılı,-iili, -uulu,-üülü,*
-aal, -eel,-ıl,-iil,-uul, -üül
-alı, -eli, -ılı, -ili, -ulu, -ülü,
-al, -el, -ıl, -il, -ul, -ül

1. çokluk: Fiil+ -aalıŋar,-eeliŋer,-ılıŋar,-iliŋer,-uluŋar,-üülüŋer,
-alıŋar, -eliŋer, -ılıŋar, -iliŋer, -uluŋar, -ülüŋer

2. çokluk: Fiil +-ŋar, -ŋer, -ıŋar, -iŋer, -uŋar, -üŋer

3. çokluk: Fiil + -zın(nar), -zin(ner), -zun(nar), -zün(ner),
-sın(nar), -sin(ner), -sun(nar), -sün(ner)

Görüldüğü gibi 1. teklik şahıs emir eki uyumlara uygun varyantı alır. 2. teklik şahıs eksizdir. 3. teklik şahısta tonluluk tonsuzluk ve düzlük-yuvarlaklık uyumları vardır. 1. çokluk şahıslarda ekin iki varyantı vardır 2. çokluk şahıs eki ünlü uyumlarına uyar. 3. çokluk şahsın teklikten farkı, bazen çokluk ekini almasıdır.

alıyn "alayım"	*sadayn* "satayım"
al "al"	*sat*
alzın "alsın"	*satsın*
alılı /alıl "iki kişi alalım"	*sadaalı/sadaal*
alıŋar "alalım"	*sadaalıŋar*
alıŋar "alımız"	*sadıŋar*
alzın(nar) "alsınlar"	*satsın(nar)*

Kipin olumsuz şekli olumsuzluk ekleriyle yapılır (bkz. FFYE -ma-, me-).

albaayn "almayayım", alba "alma", albazın "almasın", albaalı/albaal"iki kişi almayalım", albaaŋar "almayalım", albaŋar"almayınız", albazınnar "almasınlar"

İşlevleri: Bu kipin; emir, istek, dilek, rica, razılık, izin, öneri gibi çeşitli işlevleri vardır. Bu işlevler şahıslara göre değişiklik gösterebilir. 1. şahıslarda daha çok bir şarta bağlı olarak rıza ifadesi vardır ve diğer şahıslara göre emir işlevi daha zayıftır.

*Bajıŋga barıp olurup **alılı** dep açam çugaalay-dır. Sen oğlum börülerniŋ izi bile seğirtip **kel.***
K.E. Kudajı

"Eve gidip oturalım" diye babam konuşuyor. Sen oğlum kurtların izinden seğirtip gel."

* Burada kullandığımız "ikilik" kelimesi Rusça "dvoystvenniy" kelimesinin karşılığı olarak verilmektedir. Bu, "sen ve ben birlikte" anlamında emir, istek veya öneri ifade etmektedir.

Dolbanmaanıŋ ava-açazınga çede bergeş, kezeede-le malıŋar maldap, taraaŋar tarıp silerni bar-la şaam bile azırap çoruuyn. Meni Dolbanmaanıŋ çanından oylatpayn-na körŋer..... Çırık hün bo, çerle daldaravayn sögleeyn. S. Sarıg-ool	"Dolbanmaa'nın anne-babasına vararak, biraz da olsa malınıza bakıp, ekininizi ekip sizleri bütün gücümle besleyeyim. Beni Dolbanmaa'nın yanından ayırmayın.... Aydınlık gün bu. Hiç çekinmeden söyleyeyim."
-Aalıvısçe appaal, açay. *-Men baza ınçaar bodap tur men. Kurun çejip ekkel.* K.E.Kudajı	"-Ağılımıza götürelim babacığım." -Ben de öyle düşünüyorum. Kemerini çözüp getir."

-am eki emri yumuşatır ve öneri işlevi katar:

-Ujup albas kuşkaş-tır, ooldar barıp tudup alılıŋaram. K.E. Kudajı	"-Uçamaz kuşcağızdır oğullar, gidip tutalım.
-Şınap-la ınçaalıŋaram.	-Gerçekten öyle yapalım."

5) İSTEK KİPİ (Çöpşeerel Nakloneniezi)

Fiil +-gay, -gey, -kay, -key, -ay, -ey

Kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları vardır. Ünlülerden sonra ekin ilk ünsüzü düştüğünden, kalınlık-incelik uyumuna göre, -ay, -ey varyantları gelir.

Zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

algay men "alayım"	*baştaay men* "yöneteyim"
algay sen	*baştaay sen*
algay	*baştaay*
algay bis	*baştaay bis*
algay siler	*baştaay siler*
algay(lar)	*baştaay(lar)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle (bkz. FFYE -ma-, -me-) yapılır. Olumsuzluk ekleri ünlüyle bittiğinden eklerin -ay, -ey varyantları gelir: *albaay men "almayayım", bilbeey men "bilmeyeyim", sunmaay men "sunmayayım", emmeey men "emmeyeyim"*

İşlevleri:

Kipin başta istek olmak üzere ümit, rica, tavsiye, niyet gibi işlevleri vardır; ek işlek değildir.

Inçalza-daa baştay menee karak bolur kelinden tıp ber. Oon-bile tuttunçup azırançıp olurgay men aan. (TD 6-7 144)	"Öyle olsa da önce bana göz-kulak olacak gelinden buluver. Onunla tutuşup, yeyişip oturayım."

Baştay brigadirlerivisti öglep-baştap aalı. Oon soonda ulam handır çugaalaşkay bis. (TD 6-7 144)	"Önce yöneticilerimizi yerleştirelim. Ondan sonra daha geniş konuşalım."

6) ŞART KİPİ (Daar Nakloneniezi)

1.teklik: *-zımza, -zimze, -zumza, -zümze, -sımza, -simze, -sumza,-sümze*
2.teklik: *-zıŋza, -ziŋze, -zuŋza, -züŋze, -sıŋza, -siŋze, -suŋza, -süŋze*
3.teklik: *-za, -ze, -sa, -se*

1.çokluk: *-zıvıssa, -zivisse, -zuvussa, -züvüsse, -sıvıssa, -sivisse,- suvussa, -süvüsse*
2.çokluk: *-zıŋarza, -ziŋerze, -zuŋarza, -züŋerze, -sıŋarza, -siŋerze, -suŋarza, -süŋerze*
3.çokluk: *-za(lar), -ze(ler), -sa(lar), -se(ler)*

Eklerden de anlaşılacağı gibi 1. ve 2. şahıslar birleşik bir yapıdan ortaya çıkmıştır. Bu yapının etimolojisi fiil+di+şahıseki+sa şeklinde açıklanmaktadır(ATLD 206): *kel+di+m+ise> kelzimze* "gelsem". Tuva Türkçesinde *d>z* ünsüz değişmesi görülmediğinden, etimoloji doğruysa, bu yapı, Hakas Türkçesinden bir bulaşma olarak düşünülebilir. Bir ağız özelliği olmakla beraber; Tuva'nın Kuzey-Doğu ağzı olan Toju'da bu çekimlerin de normal yapıldığını (fiil+şart eki+şahıs eki) belirtelim. Kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları görülür. İyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır ve bu ekler bitişik yazılır:

alzımza "alsam"	*ketsimze* "giysem"
alzıŋza	*ketsiŋze*
alza	*ketse*
alzıvıssa	*ketsivisse*
alzıŋarza	*ketsiŋerze*
alza(lar)	*ketse(ler)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle (bkz. FFYE -ma-, -me-) yapılır.

albazımza "almasam", albazıŋza, albaza, albazıvıssa, albazıŋarza, albaza(lar)

İşlevleri: Asıl cümledeki oluş veya kılışı yan cümleyle bir şarta bağlar: *Maŋaa olurza, ajırbas dep boday-dır men.* S. Sürün-ool "Burada otursa, fark etmez diye düşünüyorum.", *Öldüg-çastıg boran düşse, örege çok öömden çayla. Öske çerden elçi kelze, ösküs-çangıs menden çayla* (TD 6-7 142). "Tipi- boran yağmur yağsa, odası yok çadırımdan uzaklaş. Başka yerden elçi gelse, öksüz-yalnız benden uzaklaş."

Cümle sonunda dileği, isteği ifade eder:

Erten ayas hün bolza, tayga ünüp kattazımza, kattan endere çıp algaş, eş-öörümge baza berzimze. (TD 6-7 104)	"Yarın ayaz gün olsa, ormana gidip yemiş toplasam, yemişten çokça toplayarak arkadaşlarıma da versem."

7) GEREKLİLİK KİPİ

Fiil+mastar eki (-ar) + ujurlug / herek

Bu yapı kip olarak sadece TRS 1955'in sonundaki gramer bölümünde *"Doljenstvovatelnoe naklonenie"* (s.700-701) "gereklilik kipi" olarak geçer.

Mastar eki almış fiilden sonra getirilen *ujurlug* "gerek" kelimesinden sonra şahıs ekleri gelebilir. Ancak bu tür yapılar çoğu zaman şahıs eki almazlar. *alır ujurlug/herek men* "almalıyım", *alır ujurlug/herek sen, alır ujurlug/herek, alır ujurlug/herek bis, alır ujurlug/herek siler, alır ujurlug"lar"/herek"ter"*

Moon songaar adazı çok ool turbas ***ujurlug****, iyezi çok kız turbas* ***ujurlug****.* M.K.Lopsan	"Bundan sonra babasız oğlan, annesiz kız olmamalı."
Ösküster şkolazından üngen ooldar, kıstar bir-le çüveni bottarı kılıp bilgen turar ***ujurlug.*** M.K.Lopsan	"Öksüzler okulundan çıkan oğullar, kızlar mutlaka bir mesleği yapabiliyor olmalı."
Aŋçı kijilerniŋ dergizi çangıs bolur ***ujurlug****.* K.K.Kudajı	"Avcı kişilerin terkisi yalnız olmalı."

"herek" ve *"apaar-"* kelimeleriyle de gereklilik yapılır. Apar ve herek'lee yapılan şekiller *"ujurlug"* kadar yaygın değildir:

Daarta ajıldaar ***herek***	"Yarın çalışmalı",
Bo nomnu üş honukta nomçuur ***herek***	"Bu kitabı üç günde okumalı".
Remont ajılın doozar ***apaar bis***	"Tamirat işini bitirmeliyiz".

BİRLEŞİK ÇEKİM

Diğer lehçelerde er- fiiliyle yapılan düzenli birleşik çekimler Tuva Türkçesinde yoktur. Ancak bu fiille kalıplaşmış birkaç özel yapı vardır ki bunlardan ilerde geniş olarak bahsedilecektir. N.F.Katanov, Tuva Türkçesinin istek ve şimdiki-gelecek zaman kiplerinin 3. teklik şahıslarında "erdi" şeklininin kullanıldığından bahsederse de günümüz Tuva Türkçesinde bu şekil bulunmamaktadır (OIÜY 123).

Şart kipinin birleşik çekimleri düzenli olarak *bol-* "olmak" fiiline şart ekinin getirilmesiyle yapılır. *bol-, tur-, çor-,* yardımcı fiileriyle hikâye ve rivayet birleşik çekimlerinin yapıldığı görülür. Bu şekillerden en çok; *tur-* yardımcı fiili kullanılır. Hikâye çekimi için bu yardımcı fiillere -DI geçmiş zaman eki, rivayet çekimi için ise -GAN geçmiş zaman eki getirilir. -GAN ekiyle yapılan rivayet şekli, anlam olarak bazen hikâye şeklini de karşılar. Bu durum *-gan* geçmiş zaman ekinin hem görülen, hem de öğrenilen geçmiş zaman kiplerine karşılık gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bütün bunlara rağmen, yapılar Türkiye Türkçesindeki gibi muntazam çekim örnekleri değildir. Bu konuyla ilgili hiç çalışma yapılmamış, gramer kitaplarında da "birleşik çekim" konusu gösterilmemiştir. Dolayısıyla burada verdiğimiz bilgiler ilk olmaktadır.

Üç birleşik çekim dışında, dördüncü bir birleşik çekim şekli olarak kabul edilebilecek bir yapı daha vardır. Bu yapı, basit kip eki almış esas fiilden sonra bol- fiiline -ar

gelecek zaman eki getirilerek kurulur. Türkiye Türkçesinde "gelmiş olacak, geliyor olacak" örneklerine benzeyen bu şeklin de yaygın bir kullanımı vardır.

Birleşik çekimlere şahıs eklerinin gelişi basit çekimlerdeki gibidir. Şahıs ekleri birleşik çekim işlevi gören yardımcı fiilden sonra gelir.

1. Hikâye Birleşik Çekimleri

I. Tip ve II. tip geçmiş zaman kiplerinin hikâyesi

-GAN geçmiş zaman eki almış fiilden sonra; bol-, tur-, çor- yardımcı fiillerine -du geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle yapılır: *algan boldum /turdum /çordum* "aldıydım /almıştım", *algan bolduŋ/turduŋ/çorduŋ, algan boldu/turdu/çordu, algan bolduvus/turduvus/çorduvus, algan bolduŋar /turduŋar/ çorduŋar, algan boldu(lar)/turdu(lar)/çordu(lar).*

*Bir börünü açam balıglap**kan boldu.*** *Bir börü boolattırbayn kedeer **üngen boldu.*** K.K.Kudajı	"Bir kurdu babam yaralamıştı. Bir kurt kendine ateş ettirmeden kıyıya çıkmıştı/çıktıydı."
*Men eleen ür-le dıŋnap çıda, udup **kalgan çordum.*** S.Sarıg-ool.	"Ben, çok uzun zaman dinleyerek, uyuyup kalıyordum"
*Çookta çaa hural kılıp **turgan boldu.*** Y.Künzegeş	"Yakın zamanda toplantı yapılmıştı."
*Tanya aytırıgnı eki harılaa**n çordu.*** *Hün aja ber**gen turdu.*** (ATLD 163).	"Tanya soruyu iyi cevaplamıştı. Gün aşmıştı."

Şimdiki zaman kipinin hikâyesi

Bu tip, şimdiki zaman şekilli esas fiilden sonra *tur-, çor-, bol-* yardımcı fiillerine -DI geçmiş zakan eki getirilerek yapılır: *ap turar boldum/ turdum/ çordum* "alırdım/alıyordum", *ap turar bolduŋ/ turduŋ/ çorduŋ, ap turar boldu/ turdu/ çordu, ap turar bolduvus/ turduvus/çorduvus, ap turar bolduŋar/ turduŋar/çorduŋar, ap turar boldu(lar)/ turdu(lar)/ çordu(lar)*

*Ta, ugbam. Baarım, baarım dep-le ıglap **turar çordu.*** Y.Künzegeş.	"Bilmem, ablam. Durmadan bağrım, bağrım diyerek ağlıyordu."
*Çolaçızı Sançat akıy maşinazın **çup turar çordu.*** DS, Oruk 44	"Şoförü Sançat ağabey arabasını yıkıyordu."
*Düün internattan kelirimge bajıŋım çanınga mındıg çaş urug **turar boldu.*** M.K.Lopsan 14	"Dün yatılı okuldan geldiğimde evimin yanında bu küçük çocuk duruyordu."

Gelecek zaman kipinin hikâyesi

1.Tip

Gelecek zaman kipinin hikâyesinin bu tipinin ve istek kipinin birleşik çekimi diğer çekimlerden farklılık gösterir. Bu farklı şekiller "şartlı birleşik cümlelerde" esas (temel) cümlenin yüklemi olarak kullanılır. Ekin "-ar iyik> -arık (TRS 1955 s. 705) şeklinde olması çekimin henüz oluşum safhasında olduğunu gösterir. Günümüz Tuva Türkçesinde "iyik" (*Sen düün kelgen bolzuŋza, eki bolur iyik* "sen dün gelseydin iyi olacaktı/olurdu", *daarta ayas hün bolur bolza, eki bolur iyik* "yarın hava açık olsaydı iyi olacaktı/olurdu") (TRS 204). kelimesi bir edat olarak görülür ve etimolojisi *er-yik>iyik* şeklinde yapılır(ATLD 207).

oynaar iyik men/oynaarık men "oynardım/ oynayacaktım", *oynaar iyik sen/ oynaarık sen, oynaar iyik/ oynaarık, oynaar iyik bis oynaarık bis / oynaar iyik siler/oynaarık siler, oynaar iyik/oynaarık.*

*Bir eves biske çılıg kidis ög bolgaş ooda çadaarda hünde bir katap çip alır hire çem bar turgan bolza, kış düjerin öörüp manaar **iyik bis.***

TD 6-7 104

"Şayet, bizde içi sıcak keçe çadır ve hiç olmazsa, yatarken günde bir defa yiyecek kadar yemek olsaydı, kışın gelmesini sevinçle beklerdik."

*Sug sook turbaan bolza, dalaşpaan bolzuvussa, şoodayje höy balık kirer **turgan iyik.***

K.E.Kudajı

"Su soğuk olmasaydı da biz acele etmeseydik, torbaya çok balık girecekmiş."

2.Tip

-ar/-mas ekini almış esas fiilden sonra tur-, çor-, bol- yardımcı fiillerine -du geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle yapılan bu şeklin de yaygın bir kullanımı vardır. Bu tiple , şimdiki zamanın hikâyesi arasında işlev açısından benzerlik görülür. Her iki şekil de -ar şimdiki-gelecek zaman kipiyle yapılmaktadır. Ancak, şimdiki zamanın hikayesinde ek, yine şimdiki zaman ifade eden tur-, çor- fiillerine gelmektedir.

*Avamnıŋ aarın kajan-na tudup alır **boldu.***

S.Sarıg-ool

"Annemin hastalığını her zaman iyi ederdi."

*Bo suurda on klass dooskan ooldar barın kördüm. Olar deerge at munup **bilbes çordu**, taraa suggarıp **bilbes çordu**, baldı sıptay **albas çordu**.*

M.K.Lopsan

"Bu köyde onuncu sınıfı bitiren gençlerin varlığını gördüm. Onlar, ata binemiyordu, ekin sulamasını bilmiyordu, balta saplayamıyordu."

*En-ne kol çüve kaş-daa hün çide bergeş, ıyapla çanıp **keer turdu.***

K.E.Kudajı

"En önemlisi ise, kaç gün de kaybolsa mutlaka dönüp gelirdi."

3.Tip

-gay istek eki almış fiilden sonra "ertik" kelimesi ve şahıs ekleriyle yapılır. Burada istekeki gelecek zaman işleviyle kullaılmaktadır. Aslında günümüz Tuva Türkçesinde bir edat olarak görülen "ertik" *(Sug höy bolgan bolza, tarılgaga eki bolgay ertik -su çok olsaydı, tarlaya iyi olurdu/olacaktı - TRS 619)* kelimesinin kökünün *er-* "olmak" fiili olduğu açıktır. Kendisinden sonra şahıs ekinin gelebilmesi de yapının bir çekim şekli kabul edilebileceğini gösterir: *Algay ertik men* "alaydım", *bilgey ertik siler* "bileydiniz/bilecektiniz", *nomçaay ertik* "okuyaydı".

Höökünün ünü çok. Ünnüg bolgan bolza, bodumnun başkılap turar şkolamga kirip algay ertik men. M.K.Lopsan	"Zavallı dilsiz. Konuşsaydı, kendi öğretmenlik yaptığım okuluma alaydım/alacaktım."

Şart kipinin hikâyesi

-gan eki almış esas fiile bol- fiilinin şart çekiminin ilâvesiyle yapılır. Geçmiş zamanın şart şekli, şart kipinin hikâyesi ve rivayeti olarak da kullanılır. İki şekil anlamdan hareketle ayırt edilir.

algan bolzumza "alsaydım", algan bolzuŋza, algan bolza, algan bolzuvussa, algan bolzuŋarza, algan bozla(lar)

Attıg, çadag, maşinalıg-daa kiji ösküs urug ekkelgen bolza, onu ıyap-la şkolaga çedirer turgan. M.K.Lopsan	"Atlı, yaya, arabalı da olsa, birisi öksüz çocuk getirseydi, onu mutlaka okula götürürdü." . . .
Sug sook turbaan bolza, dalaşpaan bolzuvussa, şodayje höy balık kirer turgan iyik. K.E. Kudajı	"Su soğuk olmasaydı, acele etmeseydik, torbaya çok balık girecekmiş."

e) Gereklilik kipinin hikâyesi

Gereklilik kiplerinden sonra; tur- yardımcı fiiline -gan geçmiş zaman eki getirilerek yapılır. Çekimli kip olarak zaten kullanımı sınırlı olan gereklilik kipinin birleşik çekim şekillerine de çok az rastlanır.

Bu şekil TRS 1955'de *gereklilik kipinin geçmiş zamanı"* olarak verilmektedir (TRS 1955 s. 700).

alır ujurlug turgan men "almalıydım", *alır ujurlug turgan sen, alır ujurlug turgan, alır ujurlug turgan bis, alır ujurlug turgan siler, alır ujurlug turgan"nar"*

Höy aşka töleer ujurlug turgan bis	"Çok para ödemeliydik."

2) Rivayet birleşik çekimleri

2. Tip geçmiş zaman kipinin rivayeti

-gan geçmiş zama eki almış fiilden sonra; bol-, tur-,çor- yardımcı fiillerine -gan eki getirilerek yapılır: *algan bolgan/ turgan/ çoraan/ men* "almışmışım", *algan bolgan*

/turgan /çoraan sen, algan bolgan / turgan / çoraan, algan bolgan / turgan /çoraan bis, algan bolgan / turgan / çoraan siler, algan bolgan / turgan / çoraan(nar).

Ol düne çamdık hamnar derig-düngürün kettinip algaş, hamnap-daa turgulaan ***bolgan.***	"O gece bazı şamanlar elbiselerini giyinerek, işlerini yapmışlarmış."
T.Çogaal	
Börgüm holbaŋnarın duy baglap albaan ***bolgan men.***	"Börkümün bağlarını sağlam bağlamamışım."
K.E.Kudajı	
*Inçan dayın çaa-la doozul****gan turgan.***	"O zaman savaş daha yeni bitmiş-miş/bitmişti."
K.E.Kudajı	
Erteninde oglu dezip çoruy ***bargan bolgan.***	"Sabahleyin oğlu kaçıp gitmişmiş"
Y.Künzegeş	

Şimdiki zaman kipinin rivayeti

Şimdiki zaman şekillerinden sonra bol- yardımcı fiiline -gan ekinin getirilmesiyle yapılır: *ap turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan men* "alıyormuşum", *ap turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan sen, ap turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan, ap turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan bis, ap turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan siler, ap turar / çoruur / olurar / çıdar / bolgan(nar)*.

Birde dürgedep, birde doktaap çorup ***turar bolgan.***	"Bazen hızlanıp, bazen durarak gidiyormuş."
ÇÇ Monguş	
Monguş Çerzi olurgan çerinden turup kelgeş, ıt çok ***turar bolgan.***	"Monguş Çerzi oturduğu yerden kalkıp gelmiş, sessizce duruyormuş."
M.K.Lopsan	

Gelecek zaman kipinin rivayeti

-ar gelecek zaman eki almış fiilden sonra tur-, çoru-, bol- yardımcı fiillerinden birine -GAN geçmiş zaman eki getirilerek yapılır: *alır turgan/ çoraan / bolgan men* "alırmışım/alacakmışım", *alır turgan /çoraan /bolgan sen, alır turgan /çoraan /bolgan, alır turgan /çoraan/ bolgan bis, alır turgan /çoraan/ bolgan siler, alır turgan /çoraan/ bolgan (nar)*

Aŋnap çoraan kijiler olçalıg bolgan çeringe bir-le demdekti kılıp ***kaar turgan.*** *Ol çerge öske aŋçı kelgeş baza bir daştı salıp* ***kaar turgan.***	"Ava giden insanlar av buldukları yere mutlaka bir işaret koyarlarmış. Oraya başka avcı gelince yine bir taşı koyuverirmiş."
M.K. Lopsan	
Kijizidikçi başkınıŋ bajıŋınıŋ çanınga keep-keep dedir çoruy ***baar turgan.***	"Rehber öğretmenin evinin yanına gelip gelip tekrar gidermiş."
M.K.Lopsan	

Bister ulug ulustun çugaazın aajok dıŋnaar ***turgan bis.*** K.E. Kudajı	"Bizler büyüklerin sözünü mutlaka tutardık."
Tuvalar kıjın doş oyup balıktavas ***çoraan.*** K.E. Kudajı	"Tuvalar, kışın buzu delip balık avlamazmış."

Şart birleşik çekimleri

Bu çekimler, hikâye ve rivayete göre daha düzenlidir ve çekimli zamandan sonra bol- fiiline şart ekinin getirilmesiyle yapılır:

1.ve 2. tip geçmiş zaman kiplerinin şartı

1. tip geçmiş zamanın şart kipinin -DI bolza şeklinde olması gerekirdi. Ancak -DI ile yapılan geçmiş zaman sınırlıdır. Bu yüzden birleşik çekimleri de görülmez. Daha önce belirttiğimiz gibi, çoğu zaman -DI geçmiş zaman eki yerine kullanılan -GAN, birleşik çekimlerde de aynı işlevde kullanılır:

algan bolzumza "aldıysam / almışsam", *algan bolzuŋza, algan bolza, algan bolzuvussa, algan bolzuŋarza, algan bolza(lar).*

Düjümde-daa bolza, ol ayakta taraanı avamnıŋ holundan ap cip ***algan bolzumza,*** *ayda-da kayın aştaar men.* S.Sarıg-ool	"Rüyamda da olsa, o kâse içindeki yemeği annemin elinden alıp yemişsem/yediysem, ay da geçse nereden acıkacağım."
Bajıŋında ***kelgen bolza,*** *kulugurnu daarta beer ekker men.* M.K. Lopsan	"Evine gelmişse/geldiyse, o küfürbazı yarın buraya getiririm."
Olçalık ***bolgan bolza*** *"ol-la bolgay düjüm çerle eki bolgan çüve" dep kaar.. Kurug* ***üngen bolza*** *"ol-la bolgay sagıjım çerle endevedi, deer.* S. Sürün-ool	"Avda işi rast gitmişse "Bu kadar, rüyam büsbütün doğru çıktı." deyip atar. Eli boş dönmüşse "Bu kadar, düşüncem hiç şaşmadı der."
Indıg konçug saktıp çoraan ***bolzuŋza,*** *iy-bir honukta çedip-daa kelgey-le sen.* S. Sarıg-ool	"Öyle kötü düşündüysen, bir iki günde çekip geleydin."

Şimdiki zaman kipinin şartı

Şimdiki zaman şeklinden sonra bol- fiiline şart eki getirilerek yapılır. *ap turar bolzumza* "alıyorsam", *ap turar bolzuŋza, ap turar bozla, ap turar bolzuvussa, ap turar bolzuŋarza, ap turar bolza(lar)*

Şimçeveyn ***turar bolzuŋza,*** *dek belen uşpas, a biçile şimçeer bolzuŋza, dezip çoruptar.* S.Sürün-ool	"Kımıldamadan durursan, pek kolay uçmaz. Fakat birazcık kımıldarsan, kaçıp gider."

Gelecek zaman kipinin şartı

Gelecek zaman kipi eki "-Ar" almış esas fiilden sonra bol- "ol-" yardımcı fiiline şart ekinin getirilmesiyle yapılır: *alır bolzumza* "alırsam/ alacaksam", *alır bolzuŋza, alır bolza, alır bolzuvussa, alır bolzuŋarza, alır bolza(lar)*

Büzüreves ***bolzuŋarza****, ooŋ aytırıp bolur siler.* K.E.Kudajı	"İnanmazsanız, ondan sorabilirsiniz."
Ooŋ soonda baza kataptaar ***bolza****, ajıldan şuut ündürüpter.* D.Sarıkay	"Ondan sonra yine tekrarlarsa, işten bütünüyle çıkarır."

BİRLEŞİK FİİLLER

Birleşik fiiller iki türlüdür. 1.Bir isim unsuru ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller. 2.Bir fiil ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller. Özellikle ikinci grupta bulunan birleşik fiillerin çok sık kullanıldığı görülür. Buraya aldığımız birleşik fiiller; TRS, GTY 407-416, ATLD 159-169'dan derlenmiştir.

İsim + Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller

al-: almak. *hemçeg al-* "ölçü almak", *tınn al-* "canını kurtarmak".

ber-: vermek. *çöpşeerel ber-* "rıza göstermek", *sös ber-* "söz vermek".

düş-: *kış düş-* "kış gelmek".

sal-: salmak, bırakmak. *aytırıg sal-* "soru sormak", *çarış sal-* "yarışmak", *söök sal-* "ölmek", *şıdıraa sal-* "satranç oynamak".

çuruk tırt- : resim çekmek. *taapkı tırt-* "sigara içmek", *tala tırt-* "taraf tutmak".

ün- : çıkmak. *hem ün-* "nehir doğmak", *hün ün-* "güneş doğmak", *jurnal ün-* "dergi çıkmak", *taraa ün-* "ekin bitmek".

apar- Bu fiil "olmak" anlamına gelmektedir. *nogaan apar-* yeşillenmek, *kiji apar-*: adam olmak, *kızıl apar-* kızıl olmak, kızıllaşmak. *Kelir çılın agronom apaar men.* "Gelecek yıl tarım uzmanı olacağım"

apar-: fiili gereklilik kipi işleviyle de kullanılır: *kelir apaar* "gelmeli", *çoruur apaar* "gitmeli".

çıga-: "malı sürmek, kişkirmek" Bu fiili kendisinden önce şimdiki-gelecek zaman sıfat-fiili almış fiilden sonra "yaklaşmak, az kalmak" anlamlarında birleşik fiiller türetir: *kelir çıga-* "gelmesi yaklaşmak", *çoruur çıga-* "gitmesi yaklaşmak". *Akım Krasnoyarskiden kelir çıgaan* "Ağabeyimin Krasnoyarsk'dan gelmesi yaklaştı".

ças- "sermek" yardımcı fiili kendisinden önce şimdiki-gelecek zaman sıfat fiili ekini almış fiilden sonra gelerek "-eyaz-" anlamında birleşik fiiller türetir: *Ça'ska alzır çastın be?* "Yağışa yakalanayazdın mı?", *uduur ças-* "uyuyayazmak", *düjer ças-* "düşeyazmak".

Fiil +Zarf fiil eki + Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller

Bu birleşik fiiller, bir zarf fiil eki almış esas fiilden sonra getirilen, yardımcı fiille yapılır. Asıl anlam, birleşik fiilin esas fiilinde yüklüdür. Yardımcı fiil esas fiili *tarz, süre, başlama, bitme* gibi işlevleriyle etkiler.

-p al-. Oluş veya kılışı kendisi için, **-p ber-** başkası için yapmak anlamına gelir. *bijip al-* "kendisi için yazmak", *sadıp al-* "kendisi için satın almak", *ajıldap ber-* "başkası için çalışmak, *bijip ber-* "başkası için yazmak", *sadıp ber-* "başkası için satın almak".

-a/-y al-. muktedirlik ifade eder: *çugaalay al-* "konuşabilmek", *bijiy al-* "yazabilmek".

-a/-y ber-. Oluş veya kılışın tezliğini, yapıldığını ifade eder:

uduy bergen "uyuyuvermiş", *düjey ber-* "rüya görüvermek".

-p tur-/ çıt-/ olur-/ çor-. oluş veya kılışın sürekliliğini ifade eder.

maŋnap çor "koşuyor", *düjüp tur* "iniyor", *çorup odur* "yürüyor", *udup çıdır* "uyuyor".

-p ıt-. yapısının özel bir durumu vardır. **ıd-** "göndermek" fiili kendisinden önceki esas fiille kaynaşmış ve -p zarf fiilini tonlulaştırmıştır. Böylece **-ıvıt-** eki ortaya çıkmıştır. *kirip ıd->kirivit-, bijip ıd- >bijivit-* "yazmak", *tudup ıd->tuduvut-* "tutuver". Bu yapının üzerine yeni bir ek geldiğinde ıd- fiilinin ünlüsü de düşer ve ünsüz benzeşmesi görülür: *salıp ıd->salıvıt->salıvıt-ar>salıptar.* "bırakmak", *bijivit->bijivit-er>bijipter* "yazmak". Bazen ıd- bütünüyle düşer: *berivit-ken>berivitken>beripken* "vermiş" (ATLD 166). Bu fiiller oluş veya kılışın, o anda olduğunu, bittiğini ifade eder.

-a ber-, -a bar-, - p egele-, -p kir-, -p ün- birleşik fiilleri hareketin başladığını ifade eder: *oynay kir-* "oynamaya başlamak", *kıla ber-* "yapmaya başlamak", *tarıp kir-* "ekmeye başlamak", *çugaalap egele-* "konuşmaya başlamak", *ırlap ün-* "şarkı söylemeye başlamak". *Daŋ adarı bilek-le ırajı kuşkaştar ırlap üngenner* "Tan atmasıyla birlikte ötücü kuşlar ötmeye başlamışlar".

-p kag- , -p kal- , -a/-y şap-, -a/-y tırt-, -a/-y ber-, -a/-y hon- , -a/ -y düş-, birleşik fiilleri tezlik bildirir:

bijip kag- "yazıvermek", *üdep kag-* "uğurayıvermek". *Otçe baza bir ulug doorbaştı kiir oktap kagdım.* "Ateşe tekrar büyük bir kütüğü atıverdim". *udup kal-* "uyuyuvermek", *tura düş-* "konuvermek", *Ejiŋniŋ bajıŋınga tura düjer sen.* "Arkadaşının evine konuk oluverirsin". *çeje tırt-* "çözüvermek", *keli ber-* "gelivermek", *Hünnüŋ-ne ajıl kılıksaanım keli bergen* "Günden güne çalışma isteğim geliverdi".

-p kör- birleşik fiili isteği, ricayı ifade eder: *berip körüŋer* "lütfen veriniz", *keep kördüler* "lütfederek geldiler".

-p bol- birleşik fiili izni, müsadeyi, -e bilmeyi ifade eder:

ırlap bolur "şarkı söylenebilir", *çurup bolur* "resim çekilebilir", *barıp boor siler* "gidebilirsiniz", *bo nomnu nomçup bolur* "bu kitap okunabilir".

appar- fiili *alıp bar-* şeklinden kalıplaşmış "götürmek" anlamıyla müstakil fiil olmuştur.

ekkel- fiili ise *alıp kel-* "getirmek" yapısından kalıplaşmıştır.

İSİM-FİİL (MASTAR)

Tuva Türkçesinde mastar işlevi gelecek/geniş zaman sıfat fiil eki *–Ar* ile yapılır.

-ar/ -er (a, e , g ve bazı gövdelerin sonunda r, l dışında, ünsüzlerden sonra). Örnekler:

bodaar 'düşünmek', *emneer* 'tedavi etmek; *kazar* 'kazmak; kezer 'kesmek; *adar* 'ateş edecek'.

-ır/ -ir, -ur/ -ür (ı, i, u, ü dar ünlülerinden sonra). Örnekler: *tarır* 'ekmek'; *şinçiir* 'araştırmak', *horuur* 'yasaklamak', *öörüür* 'sevinmek.

l ile biten gövdelerden sonra genelde dar ünlülü ek gelir: *sal-ır* 'koyacak', *kal-ır* 'kalacak'; *bol-ur* 'olacak'; *bil-ir* 'bilecek'.

Ekin varyantlarının hangi sesten sonra geleceği bazı kurallara bağlı ise de istinaları fazladır.

SIFAT-FİİLLER (Priçastie/kılıg adı)

Sıfat-fiil olarak kullanılan ekler, basit kipler bölümünde geçtiği için fonetik özellikleri ayrıca belirtilmemiştir. Hangi ek varyantının, hangi seslerden sonra geldiğini görmek için basit kipler bölümüne bakılmalıdır.

A. Geçmiş zaman sıfat-fiilleri

-gan, -gen, -kan, -ken, -an, -en

İşlek sıfat-fiil eklerinden biridir: *çoraan kiji* "gitmiş kişi", *kelgen ool* "gelmiş oğlan", *ölgen anıyak* "ölmüş genç", *bijittingen çagaa* "yazılmış mektup", *ertken üye* "geçmiş zaman".

Meni eves, plan küüsetpeen kadarçılarnı maŋaa keldirer turgandır... Hündülel sambırazında olurarlarnıŋ arazında-daa dük planın küüsetpeen kijiler bar. S.Sürün-ool	"Beni değil, plan gerçekleştirmemiş çobanları buraya getirmeliydi. Rahat masalarının başında oturanların arasında da yün planını gerçekleştirmeyen kişiler var."

B. Gelecek zaman sıfat-fiilleri

-r, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür: olumlu

-bas, -bes, -mas, -mes, -pas, -pes, -vas, -ves: olumsuz

kelir/keer kiji	"gelecek kişi",
kelbes kiji	"gelmeyecek kişi",
munar at	"binecek at",
kelir üye	"gelecek zaman",
olurar bajıŋ	"oturulacak ev".
Şın-dır, şın-dır, darga, çiir ettin çaglıı herek, kılır iştin degi herek. K.E.Kudajı	"Doğrudur, doğru, müdür, yiyecek etin yağlısı, yapacak işin çabuğu gerek."

-gı, -gi, -gu, -gü, -kı, -ki, -ku, -kü + deg

çaggı deg ças	"yağacak yağmur",
çagbaa deg ças	"yağmayacak yağmur",
kelgi deg ulus	"gelecek kişiler",
kelbee deg ulus	"gelmeyecek kişiler",
bargı deg maşina	"gidecek araba",
barbaa deg maşina	"gitmeyecek araba",
ölgü deg kırgan	"ölecek yaşlı"
ölbee deg kırgan	"ölmeyecek yaşlı".

-galak, -gelek, -kalak, -kelek, -alak, -elek

Yapı iki anlamı ifade etmektedir. Birincisi "henüz olmadı", ikincisi ise "birazdan olmak üzere"dir. İkinci anlamdan hareketle isimlendirme yapılmıştır.

bışkalak taraa	"olgunlaşmak üzere olan ekin",
üngelek hün	"doğmak üzere olan güneş",
doozulgalak ajıl	"bitmek üzere olan iş".
Bajıŋçe kire beerimge, dörten har aray-la çetkelek uzun kara kiji olur. TD 6-7 67	"Eve girdiğimde, kırk yaşına henüz gelmemiş/kırk yaş civarında uzun, kara kişi oturuyordu."

ZARF-FİİLLER (Deepriçastie)

Zarf-fiillerin çok yaygın bir kullanım alanı vardır. Bazen bir cümle içerisinde, aynı türden dört beş zarf-fiil ekinin üst üste kullanıldığı görülür. Bu eklerden **-p, -a, -gaş** en işlek olanlarıdır.

***A.* Asıl zarf-fiil ekleriyle yapılan zarf-fiiller**

-p, -ıp, -ip, -up, -üp

Ünlüyle biten fiillere doğrudan gelen ek, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumu gösterir.

Bu zarf-fiil, en çok birleşik fiiller yapımında kullanılır. Bunun dışında tekrar fiillerinde, fiillerin hareketlerini birbirine bağlamada sıkça kullamldığı görülür:

Üş çıldıŋ nüürün üze manap kelgen kız am çügle öskerli beer dep bodal kımnıŋ bajınga kirer boor. K.E.Kudajı	"Üç yıl içinde bekleyip duran kız, şimdi, bütünüyle değişecek diye bir düşünce kimin aklına gelir ki."

Aşağıya aldığımız birkaç cümlede zarf-fiillerin kullanım sıklığının görülmesi açısından, -p ile birlikte diğer zarf fiilleri de işaretliyoruz:

"Inçan Agılıg ununga çurtap organ arattarnıŋ ögleringe deerbeçiler haldıp kelgen. Olar Şagar-Daşka kızıl partizannarga çılça şaptırgan dayzınnarnıŋ artınçızı çüve boop-tur. Deerbeçiler çonnu üptep-tonap kaapkaş, ulam ınay dezer bodaannar. Olar baştay-la ol şagda Agılıgnıŋ Ulug-Hemçe kirgen aksınıŋ üstünde kıyıgga çangıs ög çurttap organ, Erestin adazı bolur, Oyun Herel sugga şapkılajıp kelgeş, aşaktıŋ çangıs adın hunaap algaş, bodun balıglap kaaş bargannar. Deerbeçilerniŋ hartaaçızı arnın pös-bile şarıp algan, iyi karaa-la köstür kiji bolgan. Hereldin adın hunaap algaş, haldıp ınay boop çıda, holunuŋ boozun annup keerge, ooŋ mungan adı iyi but kırınga turupkan. Inçan deerbeçiniŋ arnın şarıp algan pözü ajıttına hadıy bergen."

K.E.Kudajı

"O zaman, Agılıg nehrinin kıyısında yaşayan halkın çadırlarına çapulcular hızla gelmişler. Onlar Şagar-Daş'ta kızıl partızannara yenilmiş savaşçıların artıklarıymış. Savaşçılar halkı yağma ettikten sonra kaçmayı düşünmüşler. Onlar, öncelikle , o zaman Agılıg'ın Ulug-Hem'e katıştığı yerde, kıyıda yalnız çadırında yaşayan Eres'in babası Oyun Herellere at koşturup gelerek, ihtiyarın biricik atını zorla alıp, kendisini yaralamışlar. Çapulcuların başı, yüzünü bir bezle kapatmış, sadece iki gözü görünüyormuş. Herel'in atını zorla aldıktan sonra, kolundaki tüfeği yukarı kaldırdığında, bindiği atı iki ayak üstüne şahlanmış. O zaman çapulcunun yüzünü kapattığı bez açılıvermiş."

-a, -e, -ı, -i, -u, -ü -y

Ünsüzle biten kalın ünlülü fiillerden sonra -a, ince ünlülü fiillerden sonra -e varyantları gelir: *çan-a-, tur-a-, kör-e-, kir-e-.*

Ünlüyle biten fiiller -y varyantını alırlar. Dar ünlülerin gelişi daha çok çatı eki almış fiillerde orta hece ünlüsünün düşmesiyle görülür: *körün->körnü, adırıl->adırlı, böldünüş->böldünçü, boldunuş->boldunçu* vb.

Bu zarf fiil eki, en çok tezlik ifade eden birleşik fiillerde görülür.

Çeçen-kıs. Çünü kançap kaanıŋ ol, akıy? Seni ınaar kire beer dep uygu düjümde çok çüve-dir.
Semis-ool. Köŋgüs hey çerge kire berdim... Höy-daa işpeen men, kejee klubka çede berdim. E.Dongak
Çeçen-kıs. Suuruvusta ajıl tıptı beer evespe. E.Dongak
Dünelerde ıglap çıda honar men. Aldı çıl ulaştır ıglap keldim. Karaam çajı solbaan. Kelirimge oglum öze bergen. Avazın ölürükçü sen deeş hülep albaan. E.Dongak

"Çeçenkız: Ne yaptın ağabey? Seni oraya giriverir diye düşümde de görsem inanmazdım.
"Semisoğul: Bütünüyle boş yere giriverdim... Çok da içmedim, akşam kulübe gidiverdim."
"Çeçenkız: Köyümüzde erkeğe iş bulunmuyor mu?"
"Gecelerde ağlayıp yatardım. Altı yıl durmadan ağladım. Gözümün yaşı kurumadı. Geldiğimde oğlum büyüyüvermiş. Annesine katılsın diye saygı göstermemiş."

-bayn, -beyn, -mayn, -meyn, -payn, -peyn, -vayn, -veyn

Ekin *-m*'li varyantları *-m, -n, -ŋ* ünsüzlerinden sonra, *-p*'li varyantları tonsuz ünsüzlerden sonra gelir. *-b*'li varyantlar *-g, -ğ, -y,-l, -r* ünsüzlerinden sonra, *-v*'li varyantlar ünlülerden sonra gelir.

Bu zarf-fiil, işlev açısından *-p, -A* zarf-fiillerinin olumsuzudur.

Men ışkaş çerge kalgan kijilerni bolarlar ışkaş büdün-bürün kijiler köŋgüs tanıvayn baar dep bodaan men.... Çeçen-kıs seniŋ ujuruŋ bilbeyn tur men. E.Dongak	"Benim gibi yerde "hapsanede" kalan kişileri, bunlar gibi sağlam kişiler hiç tanımaz diye düşünmüştüm. Çeçenkıs senin neyle karşılaştığını bilmiyorum."

-gaş, -geş, -kaş, -keş, -aş, -eş

Ek kalınlık-incelik uyumu gösterir. -g'li varyantlar tonlu ünsüzler veuzun ünlülerle, -k'li varyantlar tonsuz ünsüzlerden sonra kullanılır. İki ünlü arasında -g ünsüzü düştüğünden, ünlülerden sonra ekin -aş, -eş, varyantları gelir ve ünlü ikizleşmesi görülür.

Öleŋmaa uldurtup algan edin despige esgeş, urugları bile cip algannar... Öleŋmaa turgaş, bajınga sırtıp kıldır fufayka salgaş, çıttır idip kaan.... Salbak-ool dün ortuzunda ottup kelgeş, ot salıp, suuguga şay çıldı kaap kaaş, kadayınıŋ kejee çajırıp kaan aragızın tıp algaş, kudup ijip algan. S. Sürün-ool	"Ölenmaa, pişirdiği eti tepsiye çıkararak, çocuklarıyla yemişler... Ölenmaa kalkarak, başına kazağını geçirip, aşağı çekmiş... Salbakoğul, gece yarısı yatağından kalkıp, ateş yakıp, sobada çay ısıttıktan sonra, karısının gece sakladığı içkisini bulup, koyup içmiş."

-gala, -gele, -kala, -kele, -ala, -ele

-g 'li varyantlar tonlu ünsüzler ve uzun ünlülerle, -k'li varyantlar tonsuz ünsüzlerle kullanılır. Bu ekte de iki ünlü arasında -g-'ler düştüğünden ekler, ünlülerden sonra -ala, -ele, şeklinde gelir ve ünlü ikizleşmesi görülür. Uzun ünlülerden sonra bu düşme görülmez: *huvaa-gala:* böleli.

İşlev olarak Türkiye Türkçesindeki -alı, -eli zarf-fiiline karşılık gelir. "-dan beri" ifadesiyle fiilin anlamını sınırlandırır.

Ugbam Kızıl bargala, beş honup tur.	"Ablam Kızıl'a gideli beş gün oldu"
Hün aşkala, eleen ür apardı.	"Güneş batalı çok oldu."
Olar bo çerge kelgele, iyi çıl bolgan.	"Onlar buraya geleli iki yıl oldu"
Şkolaga öörenip kirgele, mındıg solun nom nomçup körbeen men. (TD 6-7 83)	"Okula gireli, böyle enteresan kitap okumadım"

B. Birleşik zarf-fiil ekleriyle yapılan zarf-fiiller

Bu tip zarf-fiiller bir sıfat-fiil eki ve bir hâl ekinin birleşmesiyle meydana gelen "birleşik zarf-fiil" ekleridir. Burada eklerin birinci bölümünü oluşturan sıfat-fiiller, aynı zamanda kip eki olarak da kullanıldığından, fonetik özellikleri yeniden verilmemiştir. Diğer zarf-fiil ekleri gibi, bu zarf-fiillerin de sıklıkla kullanıldığı görülür:

-rda, -rde, -arda, -erde, -ırda, -irde, -urda, -ürde

-r sıfat-fiil eki ve bulunma hali ekinin birleşmesiyle ortaya çıkan yapı "*-dığında, -dığı zaman, -ınca*" anlamlarına gelir. *çor-, tur-* yardımcı fiillerinde ek sadece bulunma hâli eki şeklinde görülmektedir. Bu yapılarda kip ekinin düştüğü anlaşılıyor: *çorurda>çorda, tururda>turda*

Bu yapıda, sıfat-fiil ekleriyle hâl eki arasına iyelik ekleri girebilir.

Ooŋ iyi çıl bolup çorda, ol tehnikumnuŋ söölgü kuruzunga turda, Erestin şerigge alban erttirer üyezi çedip kelgen. K.E.Kudajı	"Sonra iki yıl olunca, o teknik lisenin son sınıfına giderken, Eres'in askerlik görevini yapma zamanı gelmiş."
Kajan ol şerigje üdedip turda, Kızıl solun-na turgan. K.E.Kudajı	"O askerliğe yolcu edilirken, Kızıl çok enterasandı."
Harıı ür manatpaan. Çedi honuk biçii-le ajıp çorda, çedip kelgen. K.E.Kudajı	"Cevabı çok bekletmemiş. Yedi günü birazcık geçerken, ulaşmış."
Bir eves ındıg bolza, kemnig töl dep sanaar ıynaan, törüttünerde köŋgüs anaa ool turgan. K.Çerlig-ool	"Şayet öyle olsa, lanetlenmiş çocuk sayılırdı. Doğduğunda sapa sağlam çocuktu."

-rga, -rge, -arga, -erge, -ırga, -irge, -urga, -ürge

-r sıfat-fiil ve yönelme hâli ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmış bir ektir. Geçmiş ve gelecek zamanlarda, yönelme hâli eki, bulunma hâli işleviyle kullanılır: *Moskovaga çurttan men /çurttaar men.* "Moskova**da** yaşadım/yaşayacağım" Bu sebepten, bu zarf-fiiller "-dığında, -ince" anlamlarına gelir. Bu ekte, sıfat-fiil ekiyle, hâl eki arasına iyelik ekleri girebilir.

Kejee açam çedip kelirge, bolgan he-rekti dop-doraan çugaaladım. K.E.Kudajı	"Akşam babam eve gelince, olanları dosdoğru anlattım."
Avamnıŋ aarı kirip keerge, düne ham, lama ekkelgen irgi bi? S.Sarıg-ool	"Annemin hastalığı nüksedince, gece şaman, lama mı getirdi acaba?"
Bodanıp olurarga, mün-ne bilbesteveen. S.Sürün-ool	"Düşünüp durduğunda, her şeyi anla-yıvermiş."
Çakıymaa oglun emzirer deeş höreege çedire beerge, ooŋ edinıŋ izii dendeen, arta çalınnıg bolgan. K.Çerlig-ool	"Çakıymaa, oğlunu emzirmek için göğsüne aldığında, onun vücudunun ateşi artmış, alev gibiymiş."

-ganda, -gende, -kanda, -kende, -anda, ende

-gan geçmiş zaman sıfat-fiili ve bulunma hâli ekinden ortaya çıkan bu zarf-fiiller; "-dığında, -dığı zaman" anlamlarına gelir. Sıfat-fiil ekiyle, hâl eki arasına iyelik ekleri girebilir.

*Kiji biçizinde hoy kadar**ganda** bir-le solun çüveni kılgan çoruur boor çüve.* K.E.Kudajı	"İnsan küçüklüğünde, koyun otlatırken mutlaka enteresan bir şeyi yapmış olur."
*Eleen kaş hün er**tkende** bir-le erten ögden üne halıp kelgeş, karaamga şuut-la büzüreveyn men. Hülbüzek kajaa ejiinde kılaştap-tur.* K.E.Kudajı	"Memnuniyetle birkaç gün geçtikten sonra, bir gün çadırdan çıkıp gelince, gözlerime hiç inanamadım. Karaca, ahır kapısında yürüyor."

-gıje, -gije, -guja, -güje, -kıje, -kije, -kuja, -küje

Eklerin -g'li şekilleri tonlu ünsüzler ve ünlülerden sonra, -k'li şekilleri tonsuz ünsüzlerden sonra kullanılır. Kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumları görülür.

Bu şekil şahıslara göre çekimlenir ve bu kip *"kızıgaarlar naklonenie* "sınırlayıcı kip" olarak adlandırılır. 3. şahısların dışında, şahıs ekleri alır ve şahıs eklerinden sonra -çe "-je" hâl ekleri yine getirilir: *Algıjemçe* "ben alana kadar", *algıjeŋçe, algıje, algıjevisçe, algıjeŋerje, algıje.* Bu yapının etimolojisi "fiil tabanı + gı + çe + şahıs eki + çe" (ATLD 210) şeklinde yapılır. Bu şekil bazen kendisinden sonra *-ge çedir* "-e kadar" yapısını alır. *kelgijee çedir* "gelene kadar".

Bu zarf-fiiller, diğer fiilin hareketini sınırlandırır ve *-ıncaya kadar* anlamı verir.

*Aŋaa horadaaş, mırınay hölçok şag tön**güje** algırgaş, köŋgüs kılaştaar harık çok apargan men.* S.Sarıgool	"Ona kızarak, bütün gücüm bitene kadar bağırınca, yürüyecek hâlim kalmamış."

-bışaan

Doğrudan şahıs ekleri alarak haber kipi ve *-p, -arak* anlamında zarf-fiil olarak kullanılan tek örnektir. Bu yapı zarf-fiil olarak, kip işlevinden daha işlektir.

*Ool çaa negey tonun kettin**mişaan**, akkök kurun kurjan**mışaan**, ög çanınga çedip kelgen* (ATLD 186).	"Oğlan yeni gocuğunu giyinip, açık mavi kemerini takarak, çadırın yanına gelmiş."

Bu zarf-fiil eki kendisinden sonra isim alarak sıfat-fiil gibi de kullanılır. Bu durum, ekin yapısında hem kip, hem de zarf-fiil ekinin bulunmasından kaynaklanır:

*Çağ**bışaan** çastı doktaadır arga bar eves* (ATLD 186).	"Yağan yağmuru durduracak bir yol yok."

BAĞLAMA EDATLARI (Evilelder)

Sıralama Edatları

Bolgaş "ve". *İshak Şutov* ***bolgaş*** *ooŋ öörü* "İshak Şutov ve onun arkadaşları..."

bile "ile". *Kalbaanay bile Borbaanay çedip keerge...* "Kalbaanay ile Borbaanay geldiklerinde...".

baza "ve" *Hat hadaan, baza har çaggan* "Rüzgar esmiş ve kar yağmış".

Denkleştirme Edatları

azı "veya" *Hovu-Aksınga azı Ak-dovurakka ajıldaar men* "Hovu aksıda veya Ak-Dovurak'ta çalışacağım" , *iyikpe, iyikpe azı, bir bolza, çok bolza,*

Cümle Başı Edatları

a "fakat" *Men keldim, a akım kelmedi* "Ben geldim, fakat ağabeyim gelmedi".

harın "bilakis". *Men eves, harın sen baar ujurlug sen* "Ben değil, bilakis sen gitmelisin"

Çüge deerge	"çünkü".
Kelbes men, çüge deerge çayım çok	"Ben gelemem, çünkü zamanım yok".
çüge dize	"çünkü",
ınçangaş	"bu yüzden",
töleede	"mademki",
ınçalza-daa	"öyle olsa da,
ınçanmıje	"böyle olsa da",
ındıg-daa bolza	"böyle olsa da".

Sona Gelen Edatlar

Aşağıda sıralanan edatlar cümle sonunda pekiştirici unsur olarak sıklıkla kullanılır:

Be,ale, kay, irgi, irgi be, ınçaş, iyik, iyik be, ıynaan, iyin, aan, -LA, bolgay, eves, ışkajıl, çe, boor oŋ, dedaan, ışkajıgay, -Dir, deppe, çerle, çügle, mırıŋay, köŋgüs, bezin, ooda, çadavas, magat çok, boor, boor oŋ, boor ol, hire, ışkaş, dijik, diyik.

SON ÇEKİM EDATLARI(Ederinçiler)

Yön ve sınırlama

İşti "iç", *daştı* "dış", *ındı* "öte", *beti* "ön", *artı* "arka", *soo* "arka", *murnu* "ön", *kırı* "üst", *üstü* "üst", *adaa* "alt", *baarı* "karşı", *kıdıı* "kenar", *kudu* "aşağı".

Hem eriin ***kudu*** *çorup olurgan.* "Nehir kıyısından aşağıya doğru yürümüş."

deer	"kadar":
"Arbay-ool bu üyege ***deer*** *arıg işti-bile maşina oruu ederip organ.*	"Arbay-ool şimdiye kadar orman içinden araba yolunu takip etti."

Zaman

çedir "kadar":

Düşke çedir bisti manaŋar	"Öğleye kadar bizi bekleyiniz."

beer "beri":

Ertenden beer maşina kelbedi	"Sabahtan beri araba gelmedi"

Sebep

Ujun "için":

Türk ulus ujun	"Türk milleti için".

deeş **"için"**:

*Töreen ada-çurtuvus **deeş** / Töktür hanga haram çok bis.* (ATLD 232)	"Ata yurdumuz için / Dökülecek kana cimri değiliz."

Töleede "için":

Kiçelden ozaldavas töleede, dalajıp çoraan bis	"Derse geç kalmamak için aceleyle gittik"

Benzerlik

ışkaş "gibi":

*Sıldıstar kılaŋ deerde ottug çeçekter **ışkaş** apargılaan.*	"Yıldızlar parlak gökyüzünde yanan çiçekler *gibi* olmuş.

dek **"kadar"**:

*Börü bajı **deg** möŋgünün, at bajı **deg** aldının tudup sungan.* (ATLD 232)	"Kurt başı kadar gümüşünü, at başı kadar altınını alıp vermiş."

Vasıta ve Beraberlik

bile "-la":

Telefon-bile çugaalajır	"Telefonla konuşmak",
biske duzaaları-bile kelgenner.	"bize yardım etmek için gelmişler"

Başkalık

öske **"başka"**:

Senden öske	"senden başka".

angıda "başka":

oon aŋgıda	"bundan başka",

Miktar

Hire "kadar":

Üş çüs hire	"üç yüz kadar"

Diğer

Yozugaar "göre":

Şın bijilgeniŋ dürümün yozugaar	"Yazım kurallarına göre"

ÜNLEM EDATLARI (Ayan Sözü)

Hitap, sevinç, mutluluk, övünç bildiren ünlem edatları:

pa: *Pa, sen kayaa çoraan kiji sen?* Hey, sen nerelerdeydin bakalım?

aa: *Ol ooldun ırlap çoruurunuŋ magalın aa!* O çocuğun şarkı söylemesinin güzelliğine bak!

Ho-o: *Ho-o, çedip keldiŋ be?* Oo, sen geldin mi?

O: *O, onu bodaar çüve kayda deer sen, urug.* Oo, onu düşünecek şey nerede dersin, çocuk.

Keder, üzüntü, sıkıntı, acı çekme, kızgınlık ifade eden ünlem adatları:

Ah: *Ah, bagay uruumnu çaŋgıs katap körüp algan bolzumza!* Ah, hayırsız evlâdımı bir kerecik görebilseydim!

Eh: *Eh, konçug kıstarnı!* Off, kızların çokluğuna!

Karşılaşıldığında veya ayrılırken söylenen ünlem edatları:

Ekii: Merhaba. *Ekii başkı, oluruŋar!* Merhaba hocam, oturunuz!

Bayırlıg: hoşça kal! *Bayırlık eşter bayırlıg!* Hoşça kalın arkadaşlar hoşça kalın!

Korkulduğunda söylenen ünlem edatları:

örşee hayırakan:	affet tanrım!,
burgan örşezin:	tanrı affetsin!,
şo-şo: uuu! *burgan-na bo!*	Aman tanrım!

Nida, seslenme bildiren ünlem edatları:

eey, oyt, eyt, allo"alo!", kuray, ooy

oyt maşina keldi:	Heyy! Araba geldi
ooy Dostak-ool. Avam çemnenip al didir:	Heyy! Dostakoğul. Annem yemeğini ye diyor.

Hareketi başlatırken, devam ettirirken veya bitirirken çıkarılan ünlem edatları:

Adır, *kaday,* ***adır!***	Dur hele kadın, dur!
Çe, *saraat kırınçe* ***ün!***	Hadi, sarı atın üzerine atla!
Aalıvısçe çanaalı, ***çe!***	Eve gidelim, hadi!

Kahramanlık hikâyeleri anlatılırken cümle sonuna getirilen "oo" ünlemi -mış anlamını pekiştirir:

Dustug hemniŋ eriinge Buura-Baştıg dep bay çorup-tur ***oo!***	Tuzlu nehrin kıyısında Bugra-başlı adında zengin yaşarmış.

*"**Şıyaan am**"* terkibi destan anlatımlarında "bir zamanlar, evvel zaman içinde" anlamlarıyla giriş sözü olarak kullanılır:

***Şıyaan am,** burungunuŋ murnunda, ertenginin ertezinde, eki şagnıŋ ektinde..."*	Evvel zaman içinde, evvvelikinin evvelinde, iyi zamanın başında..."

Tabiattaki çeşitli nesne veya canlıların çıkardığı sesleri taklit için yüzlerce ünlem kullanılır. Bunların başlıcalarını, toplu olarak, şu şekilde sıralayabiliriz:

Uyu uyy!", "uyy!", *eçigey!, pak!, pok!", ii!, ak!, oy/oyt!", aa!, o/oo "oo!", pee!, haa, uvaa* "ah, ayy!", *oh* "oh!", *eey* "heey!", *dadayım, halak, seni aar, örşeeŋer, sülde bo, hayırakan örşeezin, burgan-na bo, çi-çi, şö/şöge, holba-holba, höög-höög, kuruug-kuruug, çü-çü, sök-sök, çip-çip, möö, maa* "inek sesi", *ır-rr"*köpek sesi", *dars, dırs , kıŋgırt, çıjırt, hir-hir* "motor sesi", *hi-ha*"gülüş sesi".

Gündelik konuşmalar

Ekii	Merhaba
Kirip bolur be?	Girebilir miyim?
İye, kiriŋer	Evet giriniz.
Meeñ adım..	Benim adım..
Beer ertiŋer	Buraya geçiniz.
Oluruŋar	Oturunuz.
Çettirdim	Teşekkür ederim.
Tanıştırıp köreyn..	Tanıştırayım...
ööm eezi	kocam,
kadayım	karım,
uruglarım	çocuklarım,
ejim	dostum
öŋnüüm	arkadaşım,
akım	ağabeyim,
avam	annem,
açam	babam,
oglum	oğlum
kızım	kızım
Öörüp tanıştım	Tanıştığımıza memnun oldum.
Kajan keldiŋer?	Ne zaman geldiniz.
Am çaa keldim	Yeni geldim.
Kadıŋar kandıg-dır?	Nasılsınız?
Çettirdim, eki-dir.	Teşekkür ederim, iyiyim.
Ajıl-herek kandıg-dır?	İşler nasıl?
Eki-le çorup tur	İyidir.
Bayırlıg	Hoşça kalın.
Kaş şak-tır?	Saat Kaç?
Kım keldi?	Kim geldi?
Kajan kelir siler?	Ne zaman geleceksiniz?
Kaynaar baar siler?	Nereye gideceksiniz?
Kayaa ujurajır bis?	Nerede buluşacağız?
Am kançaar bis?	Şimdi ne yapacağız?
Çüge kelbediŋer?	Niçin gelmediniz?
Kandıg nom alır siler?	Nasıl bir kitap alacaksınız?
Kayda ajıldap turar siler?	Nerede çaalışıyorsunuz?
Bo bögüngü solun be?	Bu, bugünkü gazete mi?
Sook sug bar be?	Soğuk su var mı?
Kayda çurttap turar siler?	Nerede yaşıyorsunuz?
Şaydan işkeş barıŋar	Çay içtikten sonra gidiniz.

Maŋaa taakpılap bolur ergi be?	Acaba burada sigara içebilir miyim?
Bijip berip körüŋer?	Lütfen yazar mısınız.
Silerge çüü herek irgi?	Ne istemiştiniz?
Monu çüü deeril?	Buna ne denir?
Monu ap bolur be?	Bunu alabilir miyim?
Meŋee dıka-la duzaladıŋar.	Bana çok yardımcı oldunuz.
Kımnı suraglap (dilep) çor siler?	Kimi aramıştınız?
Çugaalap bolur irgi be?	Konuşabilir miyim?
Uluu-bile çettirdim.	Çok teşekkür ederim.

ATASÖZLERİ

Mal kiştejip tanıjar,	Hayvanlar kişneşe kişneşe
Kiji çugaalajıp tanıjar.	İnsanlar konuşa konuşa
Sögleen sös, kertken ıyaş.	Söylenen söz, kertilmiş agaç.
Bagda doñ bıjıg, söste şın bıjıg	Bağda düğüm sağlam, sözde doğru sağlam.
Üzer buga mıyıs dögeer,	Öldürülecek boğa boynuz gösterir,
Üleger bilbes küş dögeer.	İlmini bilmeyen güç harcar.
Ertem çokta, erten baza dün.	Bilim yoksa, gündüz de gece.
Üjük bilbes kiji, ünü çoktan dora.	İlimsiz kişi, sağır dilsizden beter.
Eeremniñ düvü ırak,	Eğrimin dibi ırak,
Ertemniñ dözü ırak.	Bilimin kökü ırak.
Ertineni çerden kazar,	Cevher yerden kazılır,
Ertemnerni nomdan Tuvar.	Bilgi kitaptan bulunur.
Çidig baldaa ıyaş çımçak,	Keskin baltaya ağaç yumuşak,
Çige kijee şiriin çımçak.	Doğru kişiye sert yumuşak.
Bak kelze tuttunma	Kötü gelse yakalanma,
Eki kelze saldınma	İyi gelse bırakma.
Dus çokta amdan çok,	Tuz yoksa tat yok,
Tura çokta küş çok.	İştah yoksa güç yok.
Hol şimçeerge hırın todar	Kol kımıldarsa karın doyar.
Ajıldan desken - türegge düjer,	İşten kaçan, yoksulluğa düşer,
Biligden desken - çazıgga düjer.	Bilgiden kaçan, yanlışa düşer.
Saanıñ çok-daa bol, savañ beletke,	Sağmalın yoksa da saman hazırla,
A'dıñ çok-daa bol, argamçıñ beletke	Atın yoksa da kendir hazırla.
Çadag kijee çer ırak,	Yaya kişiye menzil ırak,
Çalgaa kijee çem ırak	Tembel kişiye rızık ırak.

Şaptı bijek e'tke dınmas,
Çalgaa kiji işke dınmas.
Çüdereeri- çürekte,
Aştaarı- adakta.

Çıtkan teve aksınga
Kañmıl kirgen.

Şever kiji maktadır,
Çeven kiji baktadır.
Çok kiji çogunga çalınmas,
Bay kiji bayınga pökpes.

Kul kiji ıglaar çay çok,
Kurttug öşkü o'ttaar çay çok.

Üreni çangıs dives,
Olçanı eveeş dives.
İdik bakta - ejik ırak,
Ezer bakta - kodan ırak.

Çaşpaa kijiniñ sözü höy,
Çalgaa kijiniñ çıldaa höy.

Kesmez bıçak ete kör,
Tembel kişi işe kör.
Kötülük yürekte,
Açlık ayakta.

Yatan deve ağzına
Deve elması düşer.

Mahir kişi övdürür,
Beceriksiz kişi sövdürür.
Fakir yoksulluğuna yanmaz,
Zengin zenginliğine doymaz.

Köleye ağlayacak zaman yok,
Kurtlu keçiye otlayacak zaman yok.

Evlada yalnız denmez,
Hediyeye az denmez.
Ayakkabı kötüyse, kapı uzak,
Eyer kötüyse, köy ırak.

Dalkavuk kişinin sözü çok
Tembel kişinin sebebi çok.

TANDI EEZİ

Tañdı kırınga har çaap, dalay kırınga doş doñup turda, baştaygı diiñçiler attanıpkanda, bir añçı ööründen ozaldap kalgan.

Tañdınıñ Şuurmak ezimneringe diiñneer bolup duguruşkanı yozugaar, ozaldap kalgan añçı, eşteriniñ soonçe çorupkan.

Añçı bir özenni ör çoktap olurgan. Mungan adınıñ kulaktarı süüreñneen soonda, añaa utkuy deer öñnüg bora attıg, kök torgu tonnug anıyak kıs çedip kelgen.

Mendileşken soonda, añcı kıstan aytırıp-tır:

-Kayın üngeş, kayı sunup çederiñ ol, duñmam?

Kıs turgaş:

-Burungaar Erzinden üngen men, Eleges-Oruunçe çanıp bar çor men -dep-tir evespe.

Añcı körüp turarga, kıstıñ ketken hevi burungu Tuva hep, çajı uzun bolgaş çoon kara, çavaga salbaan ak möñgün-bile kaastaan bolup-tur. Kıstıñ durt-sınınıñ şilgedee, emiglerininñ uluu aajok boop-tur.

Añçı turgaş:

-Oruuñda añçılar kördüñ be? dep aytırgan.

DAĞ İYESİ

Dağın üzerine kar yağıp, ırmak üzerine buz düştüğünde, ilk sincap avcıları yola çıktığında, bir avcı arkadaşlarından geriye kalmış.

Dağın Şuurmak ormanlarında sincapların bulunmasından dolayı arkadaşlarıyla anlaştıkları için onların arkasından gitmiş.

Avcı bir çukurdan yukarı doğru çıkmış. Bindiği atının kulakları dikildikten sonra, karşısından boz renkli boz atlı, yeşil ipek elbiseli genç kız çıkıp gelmiş.

Selamlaştıktan sonra, avcı kızdan sormuş:

-Nereden çıkıp, nereye doğru gidiyorsun kardeşim?

Kız ayakta:

-Güney Erzin'den çıktım, Eleges-Oruu'na gidiyorum, demiş.

Avcı bakmış ki kızın giydiği elbise eski Tuva elbisesi, saçı uzun ve sık siyah, aşağı bırakmayarak ak gümüş ile tutuşturmuş, boyu bosu düzgün, göğüsleri çok büyükmüş.

Avcı ayakta:

-Yolunda avcılara rastladın mı? diye sormuş.

Kıs turgaş:

-Añçılar arttı aja bergenner. Art kırında ulug har çaapkan boldu, sen onu ajıp şıdavas sen. Mañaa honup alganıñ deere boor. Kadı bir odag bolup honar bis deeş, añçını edertip algaş çorupkan. Ezim işti çaraş ayañga kelgeş, kıs adından düje halaan ışkaş bolgan.

-Mañaa odaglanıp alıılı, art-sın ajıldır kelgen kiji çovap turuptum- dep, kıs çugaalaan.

Añçı adından düşkeş, taalıñ-savazın düjürgeş:

-Kayıñaram, men adıñarda taalın-savañarnı düjürüp bereyn dep, kıska çugaalaan.

Kıs turgaş:

-Meeñ adım öske kiji çanınga çagdatpas, aajızı bagay kılıktıg mal, ajırbas, men bodum- deen soonda, kıs xoldarın örü ködürgen deg bolgan soonda, ulug taalıñ xoldar bajınga bargaş, düjürtüne bergen.

Añçı er artınçagın düjürüp, emgeley salgaş, adınıñ ezer-çonaan soyup kaaş:

-Adıñarnıñ ezer-çonaan soygaş, meeñ adım-bile kadı otkarıp kaayn dep-tir.

Kıs turgaş:

-Meeñ adım öske kiji çagdatpas, aajızı kılıktıg mal çüve, men bodum otkarıp kaayn deeş, holun ködürerge, attıñ ezer-çonaa soydungaş, çügen- çuları anaa la uştuna bergen. Ooñ soonda deer öönüg bora at biçii kılaştaan deg bolgan soonda, ıyaştar arazınçe közülbeyn bargan.

Kız ayakta:

-Avcılar geçidi aşmışlar. Geçit üzerinde çok kar yağmış, sen onu geçemezsin. Burada konaklaman daha iyi olur. Birlikte bir ocak yakar geceyi geçiririz diyerek avcıya anlatmış. Orman içinde güzel bir yere gelince, kız atından iner gibi olmuş.

-Buraya konalım, yüksek dağlardan aştığım için yoruldum, diye kız konuşmuş.

Avcı atından inerek, eşyalarını indirmiş:

-Müsaade edin ben atınızdaki eşyaları indireyim, diye kısaca konuşmuş.

Kız ayakta:

-Benim atım yabancıları yanına yaklaştırmaz, huyu kötüdür, fark etmez, ben kendim, demiş. Kız ellerini yukarı kaldırır gibi olduktan sonra, büyük heybe elinin ucuna gelerek indirilmiş.

Avcı yükünü indirip, derleyip topladıktan sonra, atının eyerini çıkararak:

-Atınızın eyerini çıkararak, benim atımla birlikte ot vereyim demiş.

Kız ayakta:

-Benim atım yabancıları yanına yaklaştırmaz, huysuz attır, ben kendim ot veririm deyince, kollarını kaldırmış. Atın eyeri çıkarak, yuları başından kendiliğinden sıyrılmış. Daha sonra gök renkli boz at, birazcık yürüyünce, ağaçlar arasında görünmez olmuş.

Kıs turgaş:

-Añnap-diiñneer deeş kelgen kiji bolganıñda, anaa olurgan heree bar be, hün amdaa erte ışkajıl dep-tir evespe.

Añçı-daa boozun algaş, diiñnep çorupkan. Şoolug-daa ıravayn çorda, diiñner deerge, bo-la tavarjı beeş mındıg bolgan. İmirtiñnep, diiñ közülbestey bergende, añçı er-daa kurlak sıñmas diiñnig çedip kelgen.

Añçı çedip kelgeş köörge, odagnı kıpsıp, aş-çemni hayındırıp beletkep kaan, bir paşta çaglık et, bir paşta süttüg şay bolgan.

Aştangan-çemnengen soonda, er-daa sırtık döjek beletkey bergen.

Kıs olurgaş:

-Meeñ-bile çañgıs odag bolup honar kiji bolganında, am kançaar, meeñ-bile kadı hoygajıp honar bolgan kiji-dir sen. İdik-heviñni, al-boduñnu artıjap, arıglanıp alzıñza eki boor- dep-tir evespe.

Añçı çedip kelgeş köörge, odag odunuñ kıdıında ak ençek azıp kaan bolgan. Ooñ artında kıs çüve kılıp turar bolgan. Añçı er arıglanıp artıjangan soonda, udaan-uduvaanı bildinmeyn bargan.

Eşterinden ozaldaan añçı er Tañdı Eezi-bile kadı çurttap, añ-diiñ olça-omaktıg çorup turgan-dır evespe.

İnçap turda, kayızınıñ-daa çoruur hünü çedip kelgen.

Kız ayakta:

-Sincap avlamaya gelen kişi olduğuna göre, boşuna oturmaya gerek var mı, gün henüz erken gibi, demiş.

Avcı da tüfeğini alarak, sincap avlamaya çıkmış. Çok uzaklaşmadan, sincaplar her yandan çıkmaya başlamış. Hava kararıp, sincaplar görünmez olunca, avcı kuşağına sığmaz sincap avıyla geri gelmiş.

Avcı dönüp gelerek baktığında, ateş yakılıp, yemek pişirilmiş. Bir tencerede yağlı et, diğerinde sütlü çay varmış.

Yemek yiyip karnını doyurduktan sonra, er kişi yatak döşek hazırlamış.

Kız oturarak:

-Benimle aynı yere konduğuna göre, ne yapalım, beraber yatacağız. Elbiselerini, vücudunu ardıçla tütsüleyip, temizlenirsen iyi olur, demiş.

Avcı geldiğinde bakmış ki, ocak ateşinin kenarında ak örtü asılmış. Onun arkasında kız bir şeyler yapıyor. Avcı ardıçla tütsülenip, temizlendikten sonra, uyuyup uyumadığı anlaşılmamış.

Arkadaşlarından geri kalan avcı er Dağ İyesi ile birlikte yaşayıp, av avlayıp geçinip durmuş.

Böyle yaşarken, her ikisinin de ayrılma zamanı gelmiş:

Tañdı Eezi kıs turgaş:

-Bo bistiñ ujurajılgavıstı üş çıl iştinde kımga-daa çugaalap bolbas evespe- deeş, añçını aalınçe atkarıpkan. Ol atkararda çagaan:

-Çorup turgaş, çerle haya körnüp bolbas evespe, haya körnür bolzuñza, bagay çüve bolur evespe -deen.

Añçı aalınga çanıp kelgeş, Tañdı Eezi-bile tavarışkanınıñ dugayında tuttunup şıdavayn uluska çugaalapkan.

Höy añ-ölüün çazıp köörge, çüü-daa çok, kurug bolgan.

Dağ İyesi kız ayakta:

-Bu bizim karşılaşmamızı üç yıl içinde kimseye anlatmayacaksın, diyerek avcıyı oymağına doğru atına bindirip yolcu etmiş. Ata bindirirken tembihlemiş:

-Giderken, kesinlikle arkana bakmayacaksın, arkana bakarsan kötü şey olacak demiş.

Avcı obasına dönüp gelince, Dağ İyesi ile karşılaşması hakkında ağzını tutamayarak insanlara anlatmış.

Çokça öldürdüğü avı açıp baktıklarında, hiçbir şey yok, eli boş kalmış.

Aksagalday Aşak

Şıyaan am, erte şagnıñ ektinde, burun şagnıñ murnunda, Süt-Höl şalbaa, Sümber-Uula tey turar şagda-daa çüveñ irgin iyin. Arga-daşka deñnep hap orar ala-bula çıgılıg, horumdaşka dennep hap orar hoor ala çılgılıg, üzün dürttüg şilgi attıg, üş kıstıg, baldır-beejek ooldug, kırgan kadaylıgı aldı kulaş argamçılıg, adır ıyaş uruktug, Eger, Kazar, iyi ıttıg, aldı kat ak ençek çonaktıg, argay-körgey ezerlig, kızıl özek kımçılıg, kızıl söösken dañzalıg, kuu hoş taakpı haptıg, kökteşkilig çügennig, hölbüs maynaa uzundınnıg, Ak-Haya, Küü-Haya çurttug Aksayaldây aşak çurttap çorup-tur evespe.

Aksagalday aşak çılgızın suggarar Kejig-Aksı kara suglug çüve-dir. Bir-le katap arga-daşka dennep hap orar ala-bula çılgızının suggarar deeş Kejig-Aksınga sıvırıp keerge, çerle sug işpes ol-bo hoygaş turar bolup-tur. Aşak çadajıp kaaş, adır ıyaş uruu-bile dedir sop sıvırıpkaş, horum-daşka dennep hap orar hoor ala çılgızın sıvırıp keerge, baza-la horjok, hoygaş turar boop-tur.

– Totkaş, semireeş arta sug ijer çerinden korgup, hoyup turar, kulugurlar – deeş, baza-la sokkulap sıvırıpkaş:

– Çüü bar opargan çer boor bo, çılgı bezin sug işpes? – deeş, Kejig-Aksınga hap keerge, çoldak koñgul bajında sarıg-kidis halañaynıp turar boop-tur.

– Monu mında çüü çüve azıp kaanı ol? deeş, adır ıyaş uruu-bile üze şaap badırıp-targa, çerge keep düşkeş, ak as bolup huulup algaş, mannap-la kaan-dır.

Ak Sakallı İhtiyar

Eveet, erken çağın başında, geçen çağın öncesinde, Süt-Höl su birikintisi, Sümber-Uula tepe iken. Orman, taş kadar çok, koşuşan ala bula yılkılı, taş yığını kadar çok, koşuşan açık doru ala yılkılı, uzun boylu kızıl sarı atlı, üç kızlı, kısa boylu oğlanlı, yaşlı kadınlı, altı kulaç kendirli, çatal uçlu ağaçtan sırıklı, Eger, Kazar adında iki köpekli, altı kat ak keçeli, büyükçe eyerli, kızıl özek kamçılı, kızıl çayır melikesinden pipolu, kuğu derisinden tütün keseli, deri kendirden dizginli, karaca küpesinden uzun dizginli, Ak-Haya, Kuu-Haya yurtlu Aksagalday ihtiyar yaşıyormuş.

Aksagalday ihtiyarın yılkısını suladığı Kejig-Aksı kara ırmağı varmış. Günün birinde orman, taş kadar çok, koşturan ala bula yılkısını sulamak için, Kejig-Aksı'na getirdiğinde, suyu içmeden oraya buraya ürküp kaçıyorlarmış. İhtiyar buna kızıp, çatal ağaçtan sırığıyla geri kovarak, taş yığını kadar çok, koşturan açık doru ala yılkısını getirdiğinde, yine kaçıp duruyorlarmış.

-Doyup, semirerek su içtiği yerden ürküp, kaçan, yaramaz hayvanlar- deyip, yine vurarak kovup:

-Burada ne olmuş ki, yılkı bile su içmiyor?- deyip, Kejig-Aksı'na koşturup gelince, alçak yerde duran sincap ini başında sarı keçe asılmış duruyormuş.

-Bunu buraya kim asmış acaba?- deyip, çatal ağaçtan sırığıyla vurarak koparınca, yere düşerek, ak asa dönüşerek, koşmaya başlamış.

– Bo çüü adam çerniñ çeskee, sugnuñ suksaa ışkaş çüve apardı? deeş, sır soondan sıvırgaş bar çıdarga, horumçe kire halıy berip-tir. Aksagalday aşak horum karaan bakılay beerge,. Çılbıga kuyak dep çüve budunuñ ulug-ergeenden paktap ap-tır. Aksagalday korga hona bergeş:

– Oy, örşee, kadakım, ol kançaarıñ ol? dep-tir.

– Kançaar boor, çiirim ol-dur. Anaa oruun oruktap suun suglap, çoruun çorup çoraan kijini çüge sokkuladın? – dep-tir.

– Bogda avıra, küjür kadam, men silerni dep bilbedim, çılgım suggararımg sug işpes, hoyar boorga, anaa bir çüü adam çüve dep bodaaş, üze şaaptım. – deen irgin.

Inça deerge-daa horçok, "Çiir men" deeş turup bergen.

– Indıg bolza, orga-daşka deñnep hap orar ala-bula çılgım bereyn –deen.

– Seni çipse, arga-daşka deñnep hap orur ala-bula çılıgıñ menden çaylap kay baarıl, kulugur? – deeş mayıkka çedir paktapkan.

– Indıg bolza horum-daşka deñnep hap orar hoor ala çılgım bereyn – dep-tir.

– Seni çipse, horum-daşka deñnep hap orar hoor ala çılgım menden çaylap kaynaar baarıl, kulugur? – deeş daraanga çedir paktapkan.

– Inçaarga, baldır-beejek bagay oglum bereyn – dep-tir.

– Seni çipse, baldır-beejek ogluñ menden çaylap kaynaar baarıl, kulugur? – deeş, but dözünge çedir paktapkan irgin.

– Aalımda bagay kadayım baza bereyn – dep-tir.

Seni çipse, bayay kadayın menden çaylap kaynaar baarıl, kulugur? – deeş, belin doozazın paktap ap-tır evespe.

-Bu ne biçim böyle yersiz yurtsuz, evsiz barksız gibi şey oluverdi?- diyerek, peşine düşüp giderken, taş yığını içine kaçmış. Aksagalday ihtiyar taş yığınındaki deliğe bakarken, Çılbıga kadın denen şey ayağının baş parmağını ısırmış. Aksagalday ürkerek:

-Oy, affet, ablacığım, ne yapıyorsun?- demiş.

-Ne yapayım ki, yiyeceğim. Kendi başına yolunu tutup, suya gidip, işine bakan kişiye niye vurmaya başladın?- demiş.

-Buda rızası için, aziz ablacığım, ben sizin olduğunuzu bilmiyordum, yılkımı sulamak istediğimde su içmeden kaçıp durdukları için, ne olduğunu anlayamayıp, vurarak kopardım- demiş.

Öyle deyince aldırmaz, "Yiyeceğim" deyip durmuş.

-Öyleyse, orman, taş kadar çok, koşturan ala bula yılkımı vereyim- demiş.

-Seni yersem, orman, taş kadar çok, koşturan ala bula yılkın benden kaçıp nereye gider, serseri?- deyip, topuğa kadar yutmuş.

-Öyleyse taş yığını kadar çok, koşturan açık doru ala yılkımı vereyim- demiş.

-Seni yersem, taşa yığını kadar çok, koşturan açık doru ala yılkın benden kaçıp nereye gidecek, serseri?- deyip diz kapağına kadar yutmuş.

-Öyleyse, kısa boylu zavallı oğlanımı vereyim- demiş.

-Seni yersem, kısa boylu oğlun benden kaçıp nereye gider, serseri?- deyip, bacak kökünе kadar yutmuş.

-Obamda zavallı kadınımı da vereyim- demiş.

-Seni yersem, zavallı kadının benden kaçıp nereye gider, serseri?- diyerek, beline kadar yutmuş.

– Örşee, avıra, küjür kadam uzun durttug şilgi adım bile üş kızımnı kadı bereyn – dep-daa çıldıp-tır.

– Kançap beer sen ınçaş?

– Men moon bargaş, "Çılgınıñ odar-belçiiri töngen öskeer ottug-sigennig çerje köspes bolza horjok" deeş, düvürep, havırıp turup-la beer men, oon doraan aldı arttı ajır, çedi hemni kejir köjüp çuruy baar men. Meeñ uruglarım bir hün üş katap dırançır uruglar, çüve men dırgak, şüürün köşken çurtka kaapkaş, köjüp çede bergen çerge borgaş "Köşken çurtunarga dırgak, şüürün kantar kulugurlar siler" deeş, uzun durttug şilgi adınga uşkaraş çoruduptar men. Oon köşken ög ornunga kedep çıtkaş, tudup çiir sen – deerge, salıpkan-daa Çılbıga irgin.

Aksagalday oon kelgeş, "Çılgınıñ odar-belçiiri töngen, Kuu-Haya çurtuvusçe köşpes bolza horjok" deeş, düvürep, havırıp turup berip-tir. Şak oon köşkeş, aldı arttı ajıp, çedi hemni kejip keep-tir evespe. Ol köjerde uruglarınıñ dırgak, şüürün çurtka kaapkaş barıp-tır. Köjüp çede bergen çeringe urugları dıranır deeş dırgak, şüürün tıp çadap kaap-tır.

Aksagalday olura:

– Köşken çurtunga arta hönnüñ dıranır dırgak, şüürün uttup kaaptar, kulugurlar. Uzun durttug şilgi adıgarga uşkajıp algaş, barıp ap algar – dep-tir.

Küjür ugbaşkılar adazınıñ bak kara sagıjın-daa bilbeyn, uzun durttug şili adınga uşkaajıp algaş, sıgayndır sıgırıp, sırınnaldır ırlajıp, sıytıgayndır kattırjıp çoraaş çedip keerge, öönün ornunda kök baştıg kırgan kaday kiji inek mıyaa ot buruladıp alyan, dırgak, şüürün çanında kaap algan oorgalap udup çıdıp-tır. Uruglar kelgeş, kırgan kadayga:

-Bağışla affet, aziz ablacığım, uzun boylu kızıl sarı atımla birlikte üç kızımı vereyim- demiş.

-Nasıl vereceksin ki?- diye Çılbıga sormuş.

-Ben buradan giderek, "Yılkının otlakları bitmiş, Kuu-Haya yurdumuza göçmezsek olmaz" diyerek, telâşlanıp, yılkımı toplamaya başlayacağım, ondan sonra hemen altı aşıdı aşarak, yedi nehri geçerek göçeceğim. Benim kızlarım günde üç defa saçlarını tararlar, ben taraklarını göçüp ayrıldığımız yurtta bırakarak, göçüp gideceğimiz yere ulaşınca, "Göçüp ayrıldığınız yurtta taraklarınızı nasıl unutursunuz" deyip, uzun boylu kızıl sarı atına bindirerek göndereceğim. Sen göçüp ayrıldığımız yurttaki çadır yerinde bekleyerek, yakalayıp yersin- deyince, Çılbıga bırakmış imiş.

Aksagalday oradan gelip, "Yılkının otlakları bitmiş, Kuu-Haya yurdumuza göçmezsek olmaz" diyerek, telâşlanıp, atlarını toplamaya başlamış. Oradan göçerek, altı aşıdı aşıp, yedi nehri geçip gitmiş. Öyle göçerken kızlarının taraklarını yurtta bırakıp gitmiş. Göçüp gittiği yerde kızları taranmak için taraklarını bulamamışlar.

Aksagalday:

-Göçüp ayrıldığınız yurtta her gün tarandığınız hâlde, taraklarınızı nasıl unutursunuz, serseriler. Uzun boylu kızıl sarı atınıza binerek, gidip alınız- demiş.

-Zavallı kardeşler atasının kötü niyetini sezmeden, uzun boylu kızıl sarı atına terkileşerek, neşeyle ıslık çalıp, keyifle şarkı söyleyip, kahkahayla gülüşerek vardıklarında, çadırının yerinde kır saçlı ihtiyar kadın inek dışkısı yakarak, tarakları yanına koymuş sırt üstü yatarak uyuyormuş. Kızlar gelerek, ihtiyar kadına:

– Çanında ol dırgak, şüürün ap beeyt, kırgan avay – deerge:

– Oo çıktaş tura albas, turgaş çıda albas kırgan iyegerdir men. Bo düne meen büürem-baarçam çılıglap berip, honup körüner, uruglarım – dep-tir.

Uruglar-daa honar bolup ap-tır. Keje uduurda ulug ugbazı murnundan, biçe ugbazı artından çıdıp algan.

En biçezi:

– Men kiji-bile kadı udup körbeen kiji men-deeş, añgı çıdıp algan. Urug erten ottup keerge, iyi ugbazın Çılbıga çip algan, iyi borbak baştarı çıdıp-tır. Höökü urug korgup devideeş, ayaar turgaş dırgak, şüürün hoylaaş, ugbalarınıñ baştanı kolduktapkaş, uzun durttug şilgi adınga olurup, turgaş, karış bistig ay baldızın algaş:

– Aa! Kulugurnu, kay baarın ol? – deeş, soondan sıvırıp çorup-la berip-tir.

Bir-le çerge çede halıp kelgen. Küjür şilgi möönünüñ çinin Çılbıganıñ arñı-bajınçe çajıp badırıpkan, ında-la aştanıp-çugdunup çıdıp kalgan. Ooo-na eleen ırap algaş, halıp orda, baza çedip kelgen. Kurttug hırın çinin ında-la pödürt kılgan. Baza-la eleen ınap algan halıp olur da, baza çede halıp kelgen, şöyündü çinin arın-başçe çajıpkan. Baza-la çıdıp kalgan. Oon-na ırap algaş, halıp organ. Bir çerge çede halıp kelgeş, attın bir budun sıy şaapkan, am üş davannap halıp organ.Oon bir çerge kelgen, Çılbıga ay baldızı-bile bir budun sıy şaapkan. At höökü y am iyi holdap halıp organ. Bir çerge çedip kelgeş, holunun bireezin sıy şaapkan, am çañgıs holdap halıp düjüp çoraan. Oon am çañgıs holun sıy şaapkan, urugnu tudup ap-tır evespe.

-Yanındaki o tarakları verebilir misin, nine- deyince:

-Oo, yatınca kalkamayan, kalkınca yatamayan ihtiyar annenizim. Bu gece benim böbreğimi kara ciğerimi ısıtarak, benimle kalınız, kızlarım- demiş.

Kızlar da kalmaya karar vermişler. Akşam yatarken büyük ablası önünden, küçük ablası arkasından yatmış.

En küçüğü:

-Ben kimseyle birlikte hiç yatmamıştım- diyerek, ayrı yatmış.

Kız sabahleyin uyanınca, iki ablasını Çılbıga yemiş, iki yuvarlak başları yatıyormuş. Zavallı kızcağız korkup telâşlanarak, sessizce kalkarak taraklarını koynuna alıp, ablalarının başlarını koltuklarına alarak, uzun boylu kızıl sarı atına binerek, kaçmaya başlamış. Kaçınca, deminki yatınca kalkamayan, kalkınca yatamayan ihtiyar kadın, hemen kalkıvererek, karış ağızlı ay şeklindeki baltasını alarak:

-Aa! Serseri, nereye gidiyorsun?- deyip, peşinden kovalamaya başlamış.

Bir yere koşturarak gelmişler. Zavallı kızıl sarı at, on iki parmak bağırsağının kanını Çılbıga'nın yüzüne başına püskürmüş, orada temizlenip yıkanarak kalmış. Oradan biraz uzaklaşıp, giderlerken, yine ulaşmış. Kurtlu karın kanını orada püskürtmüş. Yine biraz uzaklaşarak giderlerken, yine ulaşmış, bağırsak kanını yüzüne başına püskürmüş. Yine geride kalmış. Oradan uzaklaşarak, gidiyorlarmış. Bir yere gelince, atın bir arka bacağını vurarak kırmış, şimdi üç taban üzerinde koşuyormuş. Sonra bir yere gelince, Çılbıga ay şeklindeki baltasıyla diğer arka bacağını vurarak kırmış. Zavallı at şimdi iki ön bacağıyla koşuyormuş. Bir yere gelince, ön bacağının birini kırmış, şimdi tek bacak üzerinde koşuyormuş. Sonra tek ön bacağını kırmış, kızı yakalamış imiş.

KAYNAKÇA

Aksagalday Aşak (Huulgazın Tooldar) , 1992, Kızıl

Aragaçi, Z.B, 1960, *Bspomogatelnıye glagolı, vırajayuşçiye bıstrotu, neojidannost I legkost' soverşeniya deystviya* **Uçenie Zapiski Tuvinskogo NİİYLİ** vıp. VIII Kızıl **UZT VIII**

Arat, R.R, (Haz.O.F.Sertkaya), 1994, **Güney Sibirya Türkçesi Metinleri** TKAE Ankara

Arat, R.R. (Haz. K.Eraslan, O.F.Sertkaya, N.Yüce), 1979, **Kutadgu Bilig III** (İndeks) İstanbul

Arat, R.R. (Haz.O.F.Sertkaya), 1987, *Türk Şivelerinin Tasnifi* **Makaleler I** TKAE Ankara, s. 69-149

Banguoğlu, T, 1990, **Türkçenin Grameri** TDK Ankara

Baskakov, N.A, (Redaktör), 1975, **Grammatika Hakasskogo Yazıka** Akademiya Nauk SSSR, Moskova, **GHY**

Clauson S.G, 1972, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish** Oxford

Çerlig-ool, K. 1990, **Ayalga(Tooju, Çeçen Çugaalar)** Kızıl

Divanü Lügat-it-Türk Dizini (Endeks) IV TDK Ankara 1986

Dongak, E. 1995, **Salımnıŋ Şaajılalı (Tragediya)** Kızıl

Ercilasun, A.B. 1984, **Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-** Ankara

Ercilasun, A.B. 1993, **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler** Akçağ yay. Ankara

Ercilasun, A.B. 1995, **Kaşgarlı Mahmmud'da -sa, -se Eki** Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi sa. 521 Mayıs, Ankara 1995, s. 449-455, **TDD**

Ercilasun A.B. (Komisyon başkanı), 1991, **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I** Kültür Bakanlığı, Ankara **TLS I**

Ergin, M, 1985, **Türk Dil Bilgisi** Boğaziçi yay. 15. bas. İstanbul

Gabain, A.V.(Çev.M.Akalın) 1995, **Eski Türkçenin Grameri** TDK Ankara

İshakov F.G., Pal'mbah A.A. 1961, **Grammatika Tuvinskogo Yazıka, Fonetika i Morfologiya** Akademiya Nauk SSSR, Moskova, **GTY**

Katanov, N.F. 1903, **Opıt İssledovania Uryanhaskogo Yazıka c ukazaniem glavneyşih rodsvennih otnoşeniy yego k drugim yazıkam Tyurkskogo kornya** UZKU Kazan, **OIUY**

Korkmaz, Z. 1995, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar** 1.C TDK, Ankara **TDÜA**

Kudajı, K.E. 1993, **Çogaaldar Çıındızı** I. Tom, proza, Kızıl

Kudajı, K.E. 1984 ,**Tandı Kejii "Çugaalar"** Kızıl

Kudajı, K.E. 1994, **Çoğaaldar Çıındızı** II Tom, Irlıg Bulak, Roman, Çeçen Çugaalar, Kızıl

Künzegeş, Y. 1993, **Tuva Çogal** Kızıl

Lopsan, M.K. 1993, **Magiya Tuvinskih Şamanov** Kızıl, **MTY**

Lopsan, M.K. 1993, **Çogaaldar Çıındızı** I-II Tom "Roman, Toojular, Çeçen Çugaalar Kızıl

Lopsan, M.K. 1994, **Tuva Çonnuŋ Burungu Ujurları** Kızıl, 191 s

Menges, K.H. 1959, **Das Sojonische Und Karagassische** Philologia Turcicae Fundamenta Wiesbaden s 640-670

Mongol-Oros Tol' (Mongolsko-Ruskiy Slovar), 1957, Moskva

Monguş, D.A 1958, **Nastoyaşie Zaglaznoye Bremya v Tuvinskom Yazıke** UZT NİİALİ Kızıl

Monguş, D.A. Kuular K.B, 1991, **Tuva Dıl 6-7** (Ortumak şkolanın 6,7 klastarının öredilge nomu) Kızıl **TD 6-7**

Mustafayev, E.M, Şçerbinin, B.G. 1994, **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük** İstanbul

Öztürk, R. 1994, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri** TDK Ankara

Russko-Tuvinskiy Slovar' (Orus-Tuva Slovar) , 1980, Moskova

Sagan-ool, O.K., Hadahave, M.A. (Derleyenler), 1976, **Çonnıŋ Çeçeni "Tuva üleger domaktar, çeçen söster"** Kızıl

Sarıg-ool, S. 1988, **Çogaaldar Çıındızı I.Tom** (Aŋğır-oolduŋ Toojuzu İyi Nomnug Roman) Kızıl,

Sarıkay, D. 1994, **Oruk (Şilittingen Çogaaldar Çıındızı, Toojular)** Kızıl

Sat Ş.Ç. 1964, **Tuva Dıldı Şinçilep Kelgeninin Töögüzünün Oçerigi** Kızıl

Sat Ş.Ç. 1959, **Priçastie v Tuvinskom Yazıke** UZT NİİALİ VII Kızıl

Sat Ş.Ç. 1997, **Tuva Dialektologia** Kızıl

Sat Ş.Ç. Salzınma E.B. 1980, **Amgı Tuva Literaturlug Dıl** Kızıl, **ATLD**

Sürün-ool, S. 1994,**Tuvalaar Kuskun** (Roman) Kızıl

Sürün-ool, S. K.H.Orgu, 1987, **Tuva Çogaal** Kızıl

Şamina, L.A, 1987, **Vremennıe polipredikativnıe Konnstruktsii Tuvinskogo Yazıka** Akademiya Hauk SSSR Novosibirsk

Tekin, T. 1982, **The Structure of Altaic Echoic Verbs in "-kıra"** Acta Orient. Hung. XXXVI(1-3), s. 503-513 **SAEV**

Tekin, T. 1990, **Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi** Erdem "Atatürk Kültür Merkezi Dergisi" c. 5, sa. 13, Ocak 1989, TTKB Ankara, s. 141-169

Tuvinsko-Ruskiy Slovar' 1968, TDLTEŞİ Moskova **TRS 1968**

Tuvinsko-Ruskiy Slovar' 1955, TDLTEŞİ Moskova **TRS 1955**

Yudahin, K.K. (Çev. A.Taymas) 1988, **Kırgız Sözlüğü C.**I, II, 2. bas. TDK Ankara **KS**

SAHA TÜRKÇESİ
(Yakutça)

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU

SAHA TÜRKLERİ

Saha (Yakut) Türkleri, Kuzey-Doğu Sibiryada kendilerinin Saxa Sire (Yakutistan) dedikleri bölgede Rusya Cumhuriyetine bağlı 1.5 milyon nüfuslu bir Muhtar Cumhuriyet içinde 400 bin kişi olarak yaşamaktadırlar. Sahaların ana Türk kitlesinden bir başka Türk kavminin veya Moğol kavminin baskısı sonucu anayurtları olan Baykal Gölü'nün kıyılarından kuzeye bugünkü topraklarına göçmesi tahmini olarak 12. veya 13. yüzyıllardır.Bugünkü topraklarında sakin bir hayat tarzı sürerken ne yazık ki, Sahalar zorla 1638 yılında Rus hakimiyetine girmişler ve bunun sonucu olarak da sosyal ve ekonomik açıdan hayat tarzlarında büyük değişiklik olmuştur.

SAHA TÜRKÇESİ

Saha Türkçesi, bünyesinde bulundurduğu Moğolca ve Tunguzca unsurlardan dolayı Türk dili ailesi içinde özel bir yer teşkil etmektedir. R.R. Arat, Yakut (Saha) Türkçesinin Türk dilinin Ana Türkçe döneminde Çuvaşça ile birlikte ayrıldığını kabul etmektedir[1]. T. Banguoğlu ise; Huncanın Batı Hun Lehçesinden bugünkü Çuvaşçanın, Kuzey Hun Lehçesinden, bugünkü Yakutçanın, Doğu Hun Lehçesinden de Türk ve Tatar dilleri topluluğunun çıktığını söyler[2]. Poppe, Yakutçanın Türk dili ailesinin Kuzey grubuna girdiğini belirtir ve muhtemelen 14.yüzyılda Türk dillerinin bir grubundan - şimdiki Tuvacaya dayanan bir koldan- ayrıldığını belirtir[3].

Benzing, Yakutçayı Dolganca ile birlikle Kuzey Sibirya grubuna dahil etmiştir[4]. Menges, Yakutçayı Kuzeydoğu, Doğu Sibirya veya Yakut grubu olarak ele almış ve bu gruba Dolgan, Yakut tesirindeki Nganasan (Tavgu)-Samoyed lehçelerini de dahil etmiştir. Menges'e göre, Tuva grubu Abakan-Hakas grubuyla Yakut grubu arasında geçiş özellikleri göstermekledir[5]. Ramstedt ve Ligeti, Yakutçayı Çuvaşça gibi ayrı bir Türk lehçesi olarak ele almışlardır[6].

Saha Türkçesinin Türk lehçe ve şiveleri içindeki yerini en sağlam olarak Poppe ve Arat tespit elmişlerdir. Poppe'ye göre diğer bütün Türk lehçeleri gibi Yakutça da bir (z) ve (s̱) dilidir. Yani, Yakutça, Çuvaşçanın ve Moğolca ile öbür Altay dillerinin (r) ve (l)'ye sahip olduğu kelimelerde, (z) ve (s̱) seslerinden gelişmiş seslere sahiptir. Meselâ: Sahaca: *toğus* "dokuz", Eski Türkçe: toḳuz, Çuvaşça: tıḫḫĭr; Sahaca: *kıs* "kız", Eski Türkçe: ḳız, Çuvaşça: ḫĭr[7]. Arat ise; t ~ ḍ ve s ~ y ses denkliklerine dayanarak, Yakutçayı lehçe grupları içinde t- grubu olarak ele almıştır. Tasnif şemasında da bir Ana Türkçe veya Eski Türkçe devresinden bir S- grubu çıkararak buna Eski Yakutça adını vermiş ve buradan da bir alt bölüm olarak t- grubunu çıkarmış ve bunun içinde Yakutça'yı vermiştir[8].

---

1 Arat, Reşid Rahmeti; Temir, Ahmet. "Türk Şivelerinin Tasnifi". Türk Dünyası El Kitabı, Ankara.1976. s. 319-320.
2 Banguoğlu, Tahsin, Türk Grameri, Ankara, 1959. s. 14-15.
3 Poppe, N.,"Das Jakutische"Phiologiga Turcica Fundamenta (PhTF.) ,c.I, Wiesbaden 1959, s 671.
4 Benzing J., "Türk Dillerinin Sınıflandırılması" (PhTF. 'dan Çeviren Mehmet Akalın).Tarihî Türk Şiveleri, Ankara. 1979. s. 6-7.
5 Menges. K.H. "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara.1976, s. 10-12.
6 Arat-Temir. agm. s. 316.
7 Poppe. N., agm. s.671.
8 Arat-Temir. agm. s. 317. 325

SES BİLGİSİ (FONOLOGİYA)

ÜNLÜLER (AHAĞAS DORĞOON)

Sahacada ünlü sistemi diğer Türk lehçe ve şivelerinden biraz daha farklıdır. Sahaca diğer Türk lehçelerinde gördüğümüz sekiz kısa ünlünün yanısıra, Türkmence, Kırgızca ve Gagavuzca'da da gördüğümüz uzun ünlülere (aa, ee, ıı, ii, oo, öö, uu, üü) ve bunlara uygun ikiz ünlülere (ıa, ie, uo, üö) sahiptir. Bunları şöyle bir şema içinde gösterebiliriz:

		Arka (Kalın)			Ön (İnce)		
		Kısa	Uzun	Diftong	Kısa	Uzun	Diftong
Dar	Yuvarlak	u	uu		ü	üü	
	Düz	ı	ıı		i	ii	
Geniş	Yuvarlak	o	oo	uo	ö	öö	üö
	Düz	a	aa	ıa	e	ee	ie

Diğer Türk lehçe ve şiveleri ile karşılaştırıldığı zaman, kısa ünlülerin Eski Türkçe (ET.) ünlülerine dayandığı görülmektedir:

ET. a > Sahaca (S.) a (ilk hece)

at > *at* "at", aḍaḳ > *atax* "ayak", tart- > *tart-* "tartmak, çekmek".

ET. a > S.ı (ilk hece)

yat- > *sıt-*"yatmak, uzanmak", ay > *ıy* "ay", saç- > *ıs-*"saçmak".

ET. a > S.o

art- > *ort-* "artmak, çoğalmak",

ocak > *ohox* "ocak, soba,

ET. u > S.o

olur- > *olor-*"oturmak, yaşamak", ortu > *orto* "orta", orun > *oron* "yer" makam."

ET. e> S.e (ilk hece)

er > *er* "erkek", sen > *en* kel- > *kel-* "gelmek", keç- > *kes-* "geçmek".

ET. ė> S.i (ilk hece)

ėki > *ikki* "iki", ėl > *il* "yabancı", ėlt- > *ilt-* "iletmek", ėşit- > *ihit-*"işitmek, duymak".

ET. i > S. e (ilk hece)

til- > *tel-* "dilimlemek, kesmek".

ET. o > S.o (ilk hece)

ot > *ot*, ok > *ox*, ortu > *orto* "orta", toḍ- >*tot-* "doymak",

olur- >*olor-*"oturmak, yaşamak", boyn > *mooy* "boyun".

ET. ö > S. ö (ilk hece)

öl- > *öl-*, kör- > *kör-* "görmek", söz > *ös*, kötür- > *kötür-* "götürmek", ör- > *ör-*, köñül > *köñül* "özgürlük", tön- > *tönün-*

ET.ö > S.o (ilk hece)

tök- > *tox-* "dökmek, akıtmak", öküz > *oğus*.

ET. ı > S.ı

sık- > *ık-*, bıç- > *bıs-* "biçmek", bıḍık > *bıtık* "bıyık", kızıl > *kıhıl*"kırmızı".

ET. i> S.ı (ilk hece)

inek > *ınax*

ET. u > S.ı (ilk hece)

bulut > *bılıt* "bulut"

ET. i > S.i

bil- > *bil-*, tik- > *tik-* "dikmek", kişi > *kihi*, iç- > *is-*, kiriş > *kiriş*, tiz- > *tis-*

ET. i > S. ü

it- > *üt-*, bit- > *büt-*, yit- > *süt-* "kaybolmak, sönmek".

ET. u > S.u

uluġ > *uluu* "büyük", uçuḳ > *uhuk*, uzun > *uhun*, ur > *ur*, uḍı- > *utuy-*, "uyumak", tur- > *tur-* "kalkmak", ḳuş > *kus* "ördek"

ET. ü > S.ü

tüş- > *tüs-*, kül- > *kül-* "gülmek", bütün > *bütün*, ürk- > *ürk-*, üç > üs.

ET.ü > S. ö

kömür > *kömör*, kümüş > *kömüs*, töpü > *töbö* "tepe, baş".

Bugün Türk lehçe ve şivelerinin çoğunda kısa veya normal olan ünlülerin yanı sıra Sahacada Ana Türkçe (AT.) uzun ünlülerine dayanan uzun ünlü ve ikiz ünlüler vardır:

AT. aa > S.aa

ḳaan > *xaan "kan"*, aaç > *aas "aç"*, baa- > *baay-*"bağlamak", taaş > *taas "taş*, aat > *aat* "isim", ḳaar > *xaar"kar"*.

AT. ee, ėė> S.ie

kėėçe > *kiehe* "gece", keep > *kiep* "kip, şekil", bėėr- > *bier-* "vermek", yėė- > *sie-* "yemek", yėėl > *siel* "rüzgar", dee- > *die-*, een > *ien* "en".

AT. ıı > S.ıı

ıḍ- > *ıt-* "göndermek", tıḍ- > *tıt-* "engel olmak", ḳıız > *kıs* "kız", ḳın > *kın* "kın, kılıf ".

AT. ii > S. ii

biir > biir "bir", tiiş > *tiis* "diş", kiir- > *kiir-* "girmek", iil- > *iil-* "bağlamak, düğümlemek", iin > *iin* "in", biin- > *miin-* "binmek".

AT.oo > S.uo (ilk hece)

bool- > *buol-* "olmak", yool > *suol* "yol", yooḳ > *suox* "yok", oon > *uon* "on", tool-> *tuol-* "dolmak".

AT. öö > S.üö (ilk hece)

söök- > *üöx-* "sövmek", öögren- > *üören-* "öğrenmek", köök > *küöx* "gök", töört > *tüört* "dört", kööl > *küöl* "göl".

AT.uu > S.uu

suun- > *uun-* "sunmak", uur- > *uur-* "vurmak", buuz > *buus (muus)* "buz", suub > *uu* "su", tuuz > *tuus*, buut > *buut* "kalça"

AT.üü > S.üü

küüḍ- > *küüt-* "beklemek", süüt > *üüt* "süt", küüç > *küüs* "güç", yüüz > *süüs* "alın, 100".

Aslî uzun ünlülerin dışında ses olaylarına dayanan diftonglar ve uzun ünlüler de vardır:

aġ > ıa

taġ> *tıa* "orman", yaġ > *sıa*, aġrıġ > *ıarıı* "ağrı", saġ- > *ıa-* "sağmak".

İstisnası: yaḍaġ > *satıı* "yayan".

aġı > ıa

baġır > *bıar*, saġız > *ıas*.

aġı, aġu > uo

aġuz > *uosax* "ilk süt", aġız > *uos* "dudak".0

obu, oġu > uo

toburġaḳ > *tuorax* "toprak", oġul > *uol*, boġuz > *buos* "boğaz", boġum > *buom*.

uġ, ub > uu

sub > *uu* "su", uluġ > *uluu*.

ıġ > ıı (nadiren ii)

sarıġ > *arıı* "yağ", aġrıġ > *ıarıı*, ḳıḍıġ > *kıtıı* "kıyı", ḳıġ> kıı > *kii* "pislik, gübre", satıġ> *atıı* "satma, satış".

egi, igü > ie

tegir- > *tier-* "çevirmek, döndürmek", yigün > *sien* "yeğen".

eg > ii, iy

beg > *bii*, teg- > *tiy-* "değmek, ulaşmak".

ögü,öge > üö

tögen > *tüön* "döven", bögür > *büör*, ögren- > *üören-*.

üge, üg > üü

yügen > ügün > *üün* "dizgin", tüg > *tüü* "tüy", külüg > *külüü* "namlı", körüg > *körüü* "görmek, bakış".

igi, ig > ii

elig > *ilii* "el", tirilig > tirlig > *tillii* "canlı", sigik > *iik* "sidik".

Sahacada ünlü uyumu tamdır. Kalınlık-incelik ve Sahaca'ya has düzlük yuvarlaklık uyumuna göre, ilk hecedeki ünlüleri, ancak aşağıdaki tabloda gösterilen ünlüler takip edebilir:

		İlk Heceyi Takip Eden Heceler		
	İlk Hece	Geniş	Dar	Diftong
Kalın	a, ı, ıa	a	ı	ıa
	u, uo	a	u	uo
	o	o	u	uo
İnce	e, i, ie	e	i	ie
	ü, üö	e	ü	üö
	ö	ö	ü	üö

Bir kelimede ancak kalın veya ince ünlüler olabilir. Örnek: *Ohox* "ocak", *ohoxtor* "ocaklar", *ohoxçuttar* "ocakçılar" *cie* "ev", *cieleex* "ev sahibi", *cieleexpit* "ev sahibiyiz".

Sahacada bulunan ünlüler, Türkiye Türkçesindeki ünlülerle karşılaştırıldığı zaman ünlülerde büyük bir benzerlik görülür:

ST. a	**TT. a**	**ST. i**	**TT. i**
at	at	ikki	iki
as-	aç-	bil-	bil-
atax	ayak	kihi	kişi
balık	balık	ihin	için

ST. ı	**TT. a**	**ST. i**	**TT. e**
ıl-	al-	s ir	yer
ıs-	saç-	tirii	deri
ıt-	at-	min	ben
sıt-	yat-	timir	demir

ST. e	**TT. e**	**ST. ı**	**TT. ı**
en	sen	bıtık	bıyık
er	er	ık-	sık-
kel-	gel-	sıl	yıl
et	et	kılıs	kılıç

ST. ı	**TT. i**	**ST. ö**	**TT. ö**
tıl	dil	kör-	gör-
ıt	it	ös	öç
bıs-	biç-	öl-	öl-
bıt	bit	ör-	ör-

ST. o	**TT. o**	**ST. u**	**TT. u**
ox	ok	bu	bu
ol	o	uluu	ulu
orto	orta	uhun	uzun
ot	ot	kus "ördek"	kuş
tot-	doy-	utuy-	uyu-

ST. ü	**TT. ü**
bütün	bütün
kül-	gül-
kün	gün
tiis-	düş-

Türkiye Türkçesiyle benzeşen bu kısa ünlülerin yanı sıra, Türkiye Türkçesinde kısa olan ünlülerin Sahacada uzun ünlü veya diftonglu olduğu görülür:

aa	**a**	**ıı**	**ı**
baar	var	arıı	sarı
aat	ad	kııs	kız
Aal	sal	kıtıı	kıyı

ie	**e**	**ii**	**i~e**
bier-	ver-	bii	bey
bies	beş	biir	bir
die-	de-	kiir-	gir-
kiehe	gece	miin-	bin-
uo	**o**	**üö**	**ö**
suol	yol	büör "böb-rek"	böğür
suox	yok	küöl	göl
uol	oğul	küöx	gök
uon	on	tüört	dört
uu	**u**	**oo**	**o**
buus, muus	buz	mooy	boyun
buut	but	oonnoo-	oyna-
tuus	tuz	**üü**	**ü**
uu	su	küüs	güç
		üüt	süt
		tüü	tüy

Saha Türkçesinde dikkat edilmesi gereken önemli bir husus da, bünyesinde kısa veya uzun ünlü bulunduran fakat farklı anlamları olan kelimelerdir. Bu kelimelerin bir kısmı aşağıda gösterilmiştir:

as "yiyecek"	aas "aç"
as- "açmak"	aas- "aşmak"
at "at"	aat "ad"
allara "alt"	allaraa "aşağı"
xas "kaç"	xaas "kaz"
tas "dış"	taas "taş"
xar- "boğulmak"	xaar "kar"
kıs "kış"	kııs "kız"
bıs- "kesmek"	bııs "kenar, sınır"
ıt "köpek"	ııt-"göndermek"
bis- "yağlamak"	biis "çeşit, cins"
is- "içmek"	iis "dikiş"
kir- "kemirmek"	kiir- "girmek"
tis- "şişlemek, dizmek"	tiis "diş"
tolon "derece,mertebe"	toloon "vadi"
solo "rütbe"	soloo-"temizlemek"
kur "kuşak, kemer"	kuur- "kurumak"
mus- "toplamak, biriktirmek"	muus "buz"
tur- "kalkmak"	tuur- "ellemek"
ur "şiş, ur"	uur-"koymak,
sür "korkuluk"	süür "torba, çuval"
üt- "rastlamak; vurmak"	üüt "süt"
ür- "havlamak"	üür- "kovmak"

ÜNSÜZLER (BÜTEY DORĞOON)

Saha Türkçesinde yabancı asıllı kelimelerde kullanılan f, j, ş, ts, şç, v, z ünsüzlerinin dışında aşağıdaki tabloda boğum ve temas yerleri gösterilen ünsüzler yer almaktadırlar:

	Dudak	Diş	Diş-Damak	Ön Damak		Arka Damak	Orta Damak
Sedalı	Sürekli	m	n		l,r,y, ń	ñ, ğ	
	Süreksiz	b	d	c	g		
Sedasız	Sürekli		s			x	h
	Süreksiz	p	t	ç	k	ķ	

Bu seslerden p-b, t-d, ç-c, x-ğ, k-g, seda bakımından karşılıklı seslerdir.

Sahaca'nın ünsüz sistemi, diğer Türk lehçe ve şivelerinde ya hiç olmayan ya da seyrek bulunan bir kaç sesi gösterir. Bunlar ý, ń ve h'dir. Alfabede ý, y ile işaretlenmiştir. Ayrıca ķ ve k'nin ve ł ile l 'nin de tek işareti vardır. Bunlardan geniz y'si bir fonem olarak anlam farkı yapmasına rağmen sözlükte (y nosovoy) açıklamasıyla (y) ile gösterilmektedir:

ayıı "iş", *aýıı* "suç, günah"

Gırtlak ünsüzü h, ünlüler arasında ve s'den değişmiş olarak ortaya çıkar. Bu s, eskiden beri devam eden s olabileceği gibi; ç, ş, ve z'den değişen ikincil s de olabilir:

ķız > *kıs* ~ kııha "onun kızı",

ķış > *kıs* ~ kıhın "kışın, kışta",

bıç- > *bıs-* ~ bıhabın "kesiyorum".

Sahacada bir ünsüz uyumundan bahsedilemez. Sadece arka dil ünsüzlerinin geniş veya dar ünlülere bağımlılığından bahsedilebilir.

Arka damak ünsüzü x kelime başında sadece geniş ünlülerden (a, o) önce ortaya çıkar. Kelime sonunda -x birkaç geniş ünlüden (a, e, o, ö, ıa, uo, üö) sonra görülür. Kelime başında k-, e, i, ie, ö, ü, üö ünlülerinden önce bulunur. Buna karşılık -k, sadece dar ünlülerden (ı, i, u, ü) sonra bulunur. Bu ünsüzlerin Eski Türkçe'ye göre durumlarını aşağıdaki şekilde gösterebiliriz:

ķ-

a veya o yanında, x ile; ı veya u yanında, k ile temsil edilir:
ķaaz > *xaas*, ķoş- > *xos-;* ķız > *kıs*, ķulğaak > *kulğaax*

- ķ

a, o, ıa, uo yanında, x ile; ı veya u yanında, k ile temsil edilir:
aḍaķ > *atax*, oķ > *ox*, yooķ > *suox*; sıķ - > *ık-*

-k

i ve ü yanında, k ile; e, ie, ö veya üö yanında, x ile temsil edilir:

tik-> *tik-*, yük- > *sük-* "toplamak, derlemek"; köök > *küöx, tök->tox-*

Kelime başı k-, kendini k- olarak korur.

iki ünlü arasındaki -x-,-ğ-'ya, -k- de -g-'ye dönüşür:

atax...atax+a > atağa "onun ayağı",
ox... ox+o > oğo "onun oku",
ık... ık-abın > ıgabın "sıkarım",
tik.. tik-ebin > tigebin "dikerim".

Ana Türkçedeki (ḍ), Türkiye Türkçesindeki (y) sesleri Sahacada (t)'ye dönüşmüştür:

aḍaḳ > *atax* "ayak", ḳuḍuruk > *kuturuk* "kuyruk", keḍ - > *ket*-"giymek", toḍ -> *tot*- "doymak".

Bu durumdaki -t- (<-d-) ile diğer -t- lerden sonra ek gelse de istisnaî durumlar dışında -t- değişmez:

at...ata "onun atı", ḳuḍ ... ḳut- kutabın "dökerim". Fakat, tüört — tüördüs "dördüncü".

Kelime başı s-'si önce Başkırtça'da olduğu gibi h-'ye dönmüş, sonra kaybolmuştur:

sen > *en*, saal > *aal*, suub > *uu*, sin- > *in*-, semiz > *emis*.

Kelime sonu -ç,-ş ve -z'si, -s ile temsil edilmektedir:

aaç > *aas* "aç", kış > *kıs* "kış", küz > *küs* "güz".

Eğer bu kelime sonu ünsüzleri, ünlü ile başlayan bir ekin getirilmesi sebebiyle ünlüler arasında kalırlarsa -s-, -h-'ye döner:

kııs... *kıha* "onun kızı", aas-- *aaha* "onun açlığı".

Kökün iç sesi veya ekin ilk sesi olan iki ünlü arasındaki -s-,-t- ile temsil edilir:

susat- > *uutat*-, ısıg > *itii* "sıcak", III. teklik şahıs iyelik eki -sı > *-ta*, III. teklik şahıs emir eki-sın > *-tın*, şart eki -sar > -tar.

İki veya üç heceli kelime köklerinde veya eklerde bulunan -ş ve -z, -t'ye dönmektedir:

Sıfat- fiil eki -mış > *-mıt*, otuz > *otut*, I. çokluk şahıs iyelik eki -mız > *-mıt*, II. çokluk şahıs iyelik eki -ñız > *-ğıt*, olumsuz geniş zaman eki-maz > *-bat*. İstisnası: kızar- > *kıtar*-.

Kelime başı ç- ve y- sesleri s- ile temsil edilir, y- sesi c-'ye dönüştükten sonra ç-şeklinde gelişmiş ve böylece iki ses s- olmuştur:

yol > col > çol > *suol* "yol", yağ > cağ > çağ > *sıa* "yağ".

Kelime sonu -ç'leri, -ş ve -s ile birleşmiştir ve -s ile temsil edilir. Bu ses, iki ünlü arasında -h- olur:

küç > *küüs*, baş > *bas*, aaç- > as- "açmak".

SES HADİSELERİ (DORĞOON SOBITIYELERE)

Fiillerde Son Ses -y Ünsüzünün Düşmesi

Bu durum -y' nin morfem olmadığı fiillerde geçerlidir.

uoy- "yağlamak", uoy -t- > uot- "yağlatmak";
suuy- "yıkamak", suuy-n- > suun- "yıkanmak";
miçiy- "gülümsemek", miçiy-k > miçik "tebessüm";

Vurgusuz Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi*

murun "burun" murun + a > murna > munna "onun burnu"
ıgıs- "sıkışmak" ıgıs-a > ıgsa > ıksa "yakın, sık"
kıtıt- "birleşmek" kıtıt-a > kıtta "birlikte"

Ünlü Birleşmesi

kini "o" kini+ikki > *kinikki* "onların ikisi de"
şu + iti > *siti* "öteki"
şu + ol > *sol* "işte o"

Gerileyici Ünlü Benzeşmesi

ikki "iki" + arıta "arası" > ikkianta > ikkarda > *ıkkarda* "ikisi arasında"
bu + yıl > *bıyıl* "bu yıl", bu + kün > *bügün* "bu gün"

Hece Düşmesi

süürbe (20) + bies (5) + is > süürbebiehis > *süürbehis* "yirmibeşinci"
ebeter > *beter* "veya, veyahut" naaha > *naa* "fevkalade, çok"

Sondaki Uzun, Geniş Ünlü ve Diftongların Daralması

ahaa- "yemek yemek" ahaa-ar > *ahır* "yer"
sie- "yemek" sie-e-bin > *siibin* "yiyiyorum"
ıa- "sağmak" ıa-ıı > *ıı* "sağarak" .

Sondaki Uzun Ünlünün Kısalması

ahaa- "yemek yemek"; *ahat-* "yedirtmek"; *ahas-* "birlikte yemek"
uuraa- "öpmek"; *uuras-* "öpüşmek"
kördöö- "istemek, ihtiyacı olmak"; *kördös* "dilenci"

Diftongların Bünyelerindeki Seslerin Geniş Ünlüye Dönüşmesi

bies "beş"; bies + is > *behis* "beşinci"
tuol- "dolmak"; tuol-or- > *tolor-* "doldurmak"
küöx "yeşil"; küöx + ör- > *köğör-* "yeşilleşmek"

Aykırılaşma

ıarıy- "ağrımak, hastalanmak" *~ıalcar* "ağrır"
sırıt- "gitmek, koşmak" *~sılcar* "gider"; *sılca* "koşarak"
ilt- "göndermek" *~ilcer* "gönderir", *ilce* "sürekli"

Ünsüz Benzeşmeleri

-ln- > -nn-

alın "alt" ~ alınıgar > *annıgar* "altında"
ilin "ön, ileri" ~ iliniger > *inniger* "önünde"
kelin "arka" ~keliniger > *kenniger* "arkasında"

-nm- > -mm-

aan "kapı" ~aan + mit > *aammıt* "kapımız"
türgen "hızlı" ~ -türgen + min > *türgemmin* "hızlıyım"
suun- "yıkanmak" ~suun-mut > *suummut* "yıkanmış"

-tk- > -kk-

at "at" ~ at + ka > *akka* "ata"; et "et" ~et+ke > *ekke* "ete"
bar- "varmak, gitmek" ~ bar-bat-kın > *barbakkın* "gitmezsin"
ogohut "çocuk bakıcısı" ~ -ogohut -t- kun > *ogohukkun* "çocuk bakıcı-sısın"

-nñ- > -ññ-

aan "kapı" ~aan + ña > *aañña* "kapıya"; oron "yatak" ~ oron + ño > *oroñño* "yatağa" ;türgen "hızlı" ~türgen + ñin > *türgeññin* "hızlısın".

-rl- > -ll-

bil- "bilmek" ~bil-er-ler > *bileller* "bilirler"
ıl- "almak" ~ıl-ar-lar > *ıallar* "alırlar"
caxtar "kadın" ~caxtar-lar > *caxtallar* "kadınlar"

-tp->-pp-

ogohut "çocuk bakıcısı" ~ ogohut + pun > *ogohuppun* "çocuk bakıcı-sıyım"
bar- "gitmek" ~bar-bat-pın > *barbappın* "gitmem"
kör- "görmek", ~kör-büt-püt > *körbüppüt* "görmüşüz"

-tç- > -çç-

bult "av" ~bult + çut > bulççut > *bulçut* "avcı"
otut "otuz" ~otut+çalıı > *otuççalıı* "otuza yakın"
ot "ot" ~ot + çut > *oççut* "otçu"

-sç- > -çç-

xamnas "iş" ~xamnas + çıt > *xamnaççıt* "köle"
as "aş, yemek" ~as + çıt > *aççıt* "ahçı"

Ayrıca çıkma hâli eki, ünlülerden sonra *-ttan* şeklinde eklenmektedir.

ŞEKİL BİLGİSİ (MORFOLOGİYA)

Eklerde Çok Şekillilik

Saha Türkçesinde bütün ekler eklendikleri kelimenin son ünsüz ve ünlüsüne göre çok şekillilik gösterirler. Bu çok şekilliliğin sistematiği şu şekildedir:

AT.M-

Ünlü, diftong, -l, -r ve -y'den sonra	b-
Sedasızlardan (-k, -p, -s, -t, -x) sonra	p-
Nazal seslerden (-m, -n, -ñ) sonra	m-

Bu gruba örnek olarak I.teklik şahıs iyelik ekini (-mıt, -mit, -mut, -müt; -pıt, -pit, -put, -püt; -bit, -bit, -but, -büt) ve geniş zamanın olumsuzunu (-mat, -met, -mot, -möt; -pat, -pet, -pot, -pöt; -bat, -bet, -bot, -böt) gösterebiliriz.

AT N-

Geniş ünlü ve diftonglardan sonra	ğ-
Dar ünlü, -l, -r ve -y'den sonra	g-
-k, -p, -s, -t'den sonra	k-

-x'dan sonra	x-
Nazallardan sonra	ñ-

Bu gruba örnek olarak, yönelme hali ekini (-ga, -ge, -go, -gö; -ka, -ke, -ko, -kö; -ğa, -ğe, -ğo, - ğö; -xa, -xe, xo, -xö; -na, -ne, -no, -nö) ve II.çokluk şahıs iyelik ekini (-gıt, -git, -gut, -güt; -kıt, -kit, kut, küt; -ğıt, - ğit, -ğut, -ğüt; -xıt, -xit, -xut, -xüt; - ñıt, - ñit, - ñut, - ñüt) gösterebiliriz.

AT Ç-

Ünlü ve diftonglardan sonra	h-
-p, -s, -t'den sonra	ç-
-k ve -x'dan sonra	s-
-y, -l ve -r'den sonra	c-
Nazallardan sonra	ń-

Yaygın olmayan bu gruba örnek olarak -cıt, -cit, -cut, -cüt; -çıt, -çit,-çut, -çüt; - ńıt, - ńit, - ńut, - ńüt; -hıt, -hit,-hut, -hüt; -sıt, -sit, -sut, -süt isimden isim yapma ekini gösterebiliriz.

AT L-

Ünlü, diftong ve -l'den sonra	l-
Sedasızlardan sonra	t-
-y ve -r'den sonra	d-
Nazal seslerden sonra	n-

Bu gruba örnek olarak çokluk ekini (-lar, -ler, -lor, -lör; -tar, -ter, -tor, -tör; -dar, -der, -dor, -dör; -nar, -ner, -nor, -nör) ve vasıta hali ekini (-lın, -liin, -luun, -lüün; -tın, -tiin, -tuun, -tüün; -dın, -diin, -duun, -düün; -nın, -niin, -nuun, -nüün) gösterebiliriz.

AT T-

Ünlü, diftong ve sedasızlardan sonra	t-
-y ve -r'den sonra	d-
-l'den sonra	l-
Nazal seslerden sonra	n-

Bu gruba örnek olarak görülen geçmiş zamanın III.teklik şahsını (-ta, -te, -to, -tö; -da, -de, -do, -do; -la, -le, -lo, -lö; -na, -ne, -no, -nö) ve isimden isim yapma eklerinden -tık, -tik, -tuk, -tük; -dik, -dik, -duk, -dük; -lık, -lik, -luk, -lük; -nık, -nik, -nuk, -nük'ü gösterebiliriz.

YAPIM EKLERİ

Saha Türkçesinde isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapma ekleri olmak üzere dört çeşit yapım eki vardır.

İsimden İsim Yapma Ekleri (Aat Tıl Aat Tıltan Üöskeehine)

+laax/+leex,+loox/+löox;+taax/+teex,+toox/+töox; +daax/+deex, +doox + döox; +naax /+neex, + noox /+nöox

Sahiplik ifade eder ve eklendiği kelimeyi sıfat yapar:

bıtıktaax : sakallı, bıyıklı (bıtık: sakal, bıyık)
calınnaax : heyecanlı, coşkun (calın: heyecan, atılganlık)

colloox : mutlu (col: saadet)
tuustaax : tuzlu (tuus: tuz)

+ğı/+ği, +ğu/+ğü; +kı/+ki, +ku/+kü; +ñı/+ñi, +ñu/+ñü

Kalıplaşmış bir âitlik ekidir. Sıfat yapan bu ek, genelde bulunma hâli ekiyle birleşir.

bıyılgı : bu yılki (bıyıl: bu yıl)
kenegeski : gelecekteki (keneges: gelecek)
künüskü : gündüzki (künüs: gündüz)
annıkı : alttaki, aşağıdaki (alın: alt, aşağı)
ciedeki : evdeki (cie: ev)

+cıt/+cit, +cut/+cüt; +çıt/+çit, +çut/+çüt; +hıt/+hit, +hut/+hüt; +ńıt + ńit, + ńut + ńüt; +sıt/+sit, +sut/+süt

Meslekle ilgili isimler yapar:

ıalcıt : misafir (ıal: komşu)
balıksıt : balıkçı (balık: balık)
kömörcüt : kömürcü (kömör: kömür)

+msax/+msex, +msox/+msöx

Bu ek, düşkünlük ve sevgi ifade eder.

caxtarımsax : kadın düşkünü, çapkın (caxtar: kadın)
doydumsax : ülkesini seven, milliyetçi (doydu: ülke)
xaanımsax : kana susamış, cani (xaan: kan)

+ka/+ke, +ko/+kö

Bu ek, küçültme ve sevgi ifade eder. Akrabalık isimlerinde genelde iyelik eki alır. Başka adlara eklenerek onlara kuvvetlendirme nüansı katar.

doyduka : taraflar (doydu: ülke, memleket)
ebeke(m) : nineciğim! (ebe: nine)
iyeke(m) : anneciğim (iye: anne)

+day/+dey,doy/+döy; +gay/+gey, +goy/+göy
+tay/+tey, +toy/+töy; +kay/+key, +koy/+köy

Genellikle küçültme ve sevgi ifade eder.

iñiirdey : sinirli (iñiir: sinir)
iyekey : anneciğim (iye: anne)
segertey : şipşirin (seger: cana yakın)

+çık/+çik, +çuk/+çük

Sevgi ve küçültme ifade eder.

doğoççum : dost (doğor: arkadaş)
çuoraançık : küçük çan(çuoraan: çan)
albınçık : şeytan gibi (albın: şeytan)

+kaan/+keen, +koon/+köön; +xaan/+xeen, +xoon/+xöön

Aidiyet ifade eder; sıfatlarda arttırma derecesi belirtir.

bökçögörköön : kambura ait (bökçögör:kambur)
üçügeykeen : çok güzel (üçügey: iyi)

+lık/+lik, +luk/+lük; +dık/+dik, +duk/+dük
+tık/+tik, +tuk/+tük; +nık/+nik, +nuk/+nük

Zarf, alet, mekân fonksiyonunda isimler yapar.

itiitik : sıcakça (itii: sıcak)
kıratık : azıcık, hafifçe (kıra: küçük, hafif)
kihilik : adamcasına, adam gibi (kihi: kişi, adam)
tennik : eşitçe (ten: eşit, denk)

+lıı/+lii, +luu/+lüü; +tıı/+tii, +tuu/+tüü
+nıı/+nii, +nuu/+nüü ; +dıı/+dii, +duu/+düü

Gibilik ve benzerlik ifade eden bu ek, zarf fonsiyonunda isimler ve dil isimleri yapar:

abaahılıı : delicesine (abahı: kötü ruh),
kıstıı : kız gibi (kus: kız)
kieheliktii : akşamleyin (kiehelik: akşam zamanı)
Nuuççalıı : Rusça (Nuuççа: Rus)
Saxalıı : Yakutça (Saxa: Yakut) gibi.

+tıñı/+tiñi, +tuñu/+tüñü

Bu ek, benzerlik ve gibilik ifade eder. Sıfat fonksiyonunda isimler yapar.

içigestiñi : kalınca (içiges: kalın, sıcak)
itiñi : sıcağımsı (itii: sıcak)
akaarıtıñı : aptalımsı, mankafa (akaarı: ahmak, sersem)
küöxtüñü : yeşilce (küöx: yeşil)

+çalıta/+çeliite

Bu ek yakınlık sayıları yapar, bu ek aynı fonksiyondaki +çalı/+çelii ekinin türemiş bir şeklidir.

uonçalıta : on kereye yakın (uon: on)
süüsçeliite : yüz kereye yakın (süüs: yüz)

+lıta/+liite, +luuta/ +lüüte +tıta/+tiite,+tuuta/+tüte
+nıta/+niite, +nuuta/nüüte +dıta/+diite, +duuta/+düüte

Bu ek, sayılarda tekrar ifade eder.

ikkiliite : iki kere (ikki: iki)
otuttuuta : otuz kere (otut: otuz)

+çata/+çete

Bu ek yaklaşık sayılar yapar.

süürbeçete : yaklaşık yirmi kez (süürbe: yirmi)
uonçata : yaklaşık on kez (uon: on)

+ıayax/+ieyex, +uoyax/+üöyex

Bu ek, sayılarda sınırlama ifade eder.

tördüöyex : sadece dört (tüört: dört)
behieyex : sadece beş (bies: beş)

+çalıı/+çelii

Bu ek, sayılarda yakınlık ifade eder.

otuççalıı : otuz kereye yakın (otut: otuz)
süüsçelii : yüz kereye yakın (süüs: yüz)

+daağı/+deeği,+dooğu/+döögü;+taağı/+teeği,+tooğu/+töögü
+laağı/+leeği, +looğu/+löögü; +naağı/+neeği, +nooğu/+nöögü

Sıfat yapan ek, âitlik ekiyle, bulunma hâli ekinin kalıplaşmasıyla meydana gelmiş gibidir. Yalnız bir ünlü uzaması dikkati çekmektedir:

kuorattaağı : şehirdeki (kuorat: şehir)
ördööğü : önceki, eski (ör: eski, önce)
onnooğu : oradaki (ol: o)
tıataağı : ormandaki (tıa: orman)

+ sıar/+sier, +suor/+süör (+hıar/ +hier, +huor/+hüör)

Ek, sıfatların küçültme derecesini gösterir. Ünlü ve ikiz ünlülerden sonra h-'li şekil eklenir.

barbaxsıar : bir az kötü (barbax: kötü, önemsiz)
meniksier : yaramazca, afacanca(menik: yaramaz, çapkın)
küreñsier : esmere yakın (küreñ: esmer, boz)

+s

Sayılarda dereceleme yapan bu ek, ünsüzle biten isimlerden sonra bağlayıcı ünlüleri alarak eklenir:

ühüs : üçüncü (üs: üç)
biehis : beşinci (bies: beş)
axsıs : sekizinci (ağıs: sekiz)

+çaan, +çeen, +çoon/+çöön

Küçültme ve okşama yapan bu ek işlek değildir.

uolçaan : çocuk, yumurcak (uol: oğlan)
kıraçan : küçücük, minik (kıra: küçük)

+ıa/+ie, +uo/+üö

Asıl sayılardan birliktelik ve topluluk sayıları yapar.

ikkie : ikisi beraber (ikki: iki)
ühüö : üçü birlikte (üs: üç)
tördüö : dördü birden (tüört: dört)

Fiilden İsim Yapma Ekleri

(Aat Tıl Tuoxtuurtan Üöskeehine)

-ıı/-ii, -uu/-üü

Bugünkü Saha Türkçesinde Türkiye Türkçesinde anladığımız mânâda ve -mak/-mek şeklinde bir mastar ismi yoktur; yalnız Eski Türkçedeki -ı-ġ/-i-g'den gelen -ıı/-ii, -uu/-üü fiilden isim yapma eki vardır.

ahatıı	: doyurma, ikram (ahat-: yedirmek, doyurmak)
atıı	: mal, satılan her şey (at-: salmak)
bağarıı	: arzu, istek (bağar-: istemek, arzu etmek)
ihii	: içki, içki âlemi (is-: içmek)
üörüü	: sevinç (üör-:sevinmek)

-ax/-ex, -ıax/-iex, -x

Fiile bağlı olarak alet isimleri ve sıfatlar yapan bu ek, ünlü ile biten kelimelere -x şeklinde eklenir.

bıhax	: bıçak, ustura (bıs-: biçmek, kesmek)
bügüyex	: kambur, eğri, bükülmüş (bügüy-: eğmek, bükmek)
ıhıax	: (kımız) serpme âyini (ıs-: serpmek, saçmak)
kıhıax	: deriyi yünden temizleyen bir alet (kıs-: kazımak, yontmak)
möltöx	: zayıf (möltöö-: zayıflamak)

-ık/-ik, -uk/-ük, -k

Fiile bağlı olarak alet isimleri, soyut isim ve sıfatlar yapan bu ek, ünlüyle biten kelimelere -k şeklinde eklenir.

battık	: tazyik, baskı, esaret (battaa-: baskı yapmak)
bılcahık	: yağma etme, gaspetme (bılcas-: zorla almak)
xonuk	: geceleme yeri, 24 saat (xon-: konmak, gecelemek)
miçik	: tebessüm (miçiy-: hafifçe gülümsemek)
tümük	: düğüm (tüm-: bağlamak, düğümlemek)

-s

Sıfat olarak kullanılan isimler yapar.

algıs	: dua, alkış, takdis (algaa-: dua etmek, alkışlamak)
kılğas	: kısa (kılğaa-: kısa olmak, kısalmak)
kördös	: dilenci (kördöö-: istemek, ihtiyacı olmak)

-ıs/-is, -as/-es

Hareket ve iş isimleri yapar.

ağıs	: sayı, adet (ax-: saymak, hesaplamak)
tabıs	: başarı, başarma (tap-: gereğince eylemek)
tieres	: çevriliş (tier-: çevirmek)

-l

Nesne ismi, sıfat ve soyut isim yapar.

çepçel	: ucuz (çepçie-: hafiflemek, ucuzlamak)
xanstal	: muhafaza, koruma (xarıstaa-:korumak, saklamak)

maxtal : şükran, teşekkür (maxtay-: methetmek)
miçil : sevinç, tebessüm (miçiy-: hafifçe gülümsemek)

-ağas/-eğes, (-ğas/-ğes), -ıgas/-iges, -ugas/üges

Fiile bağlı olarak âlet isimleri ve meyil, alışkanlık, yetenek bildiren sıfatlar yapar.

battıgas : tazyik etme, sıkma, sıkıcı, ezici (battaa-: basmak, ezmek)
etiges : konuşmayı seven, konuşkan (et-: söylemek, demek)
kııhırgas : çabuk kızan, hiddetlenen (kııhır-: kızmak, öfkelenmek)
kuttaağas : korkak (kuttaa-: korkmak)

-ıgan/-igen, -ugan/-ügen

Çokluk ve fazlalık bildiren bu ek işlek değildir. Yeteneği bildiren sıfatlar da yapar.

etigen : geveze, sesli (et-: konuşmak)
buluğan : bulmakta yetenekli (bul-: bulmak)
körügen : keskin gözlü (kör-: görmek)

-mta/-mte, -mto/-mtö;-ımtıa/-imtie, -umtuo/-ümtüö

Fiilin gösterdiği hareketi yapanı, harekete uğramış olan veya o hareketten ortaya çıkmış bulunan çeşitli nesneleri karşılar.

barıllımtıa : korkak, sıkılgan (barıllaa-: korkmak)
tostumtuo : kırık (tohut-: kırmak)
umayımtıa : sıcak (umay-: sıcaklaşmak)
bolğomto : dikkat (bolğoy-: dikkat etmek)

-mtağay/-mteğey

Yaygın olmayan bu ekin teşkil ettiği isimler çok olan, yapan veya yapılan nesneleri veya yapılan işi karşılar.

eremteğey : devamlı uman (erey-: ummak)
kııstamtağay : daima kız evlat doğuran (kııstan-: kız çocuk doğurmak)
kihirgemteğey : övüngen (kihirgee-: övünmek)

-ğar/-ğer, -ğor/-ğör; -ğır/-ğir, -ğur/-ğür

işlek olmayan bu ek, fiile bağlı olarak sıfat fonksiyonunda isimler yapar.

bılğağar : kabarık, şişkin (bılğay-: gerilmek, şişmek)
çölöğör : dar ve uzun (çölöy-: uzanmak)
kürteğir : şişkin (kürtey-: şişmek)
xilağar : şaşı (xilay-: gözü ile kesmek)

-ğay-ğey, -ğoy/-ğöy; -xay/-xey, -xoy/-xöy

-kay/-key, -koy/-köy

Bu ek de sıfat fonksiyonunda isimler yapar.

bılağay : murdar, pis (bılaa-: karıştırmak, bulamak)
xaptağay : yassı, düz (xaptay-: yassılaşmak, yere kapanmak)
emteğey : bozulmuş, bozuk (emtey-: bozulmak)
boloorxoy : bulanık, solgun (boloor-: bulanık olmak)

-ççı/-ççi, -ççu/-ççü; -aaççı/-eeççi, -ooççu/-öööççü

Fiile bağlı olarak fail isimleri yapan bu ek, ünlü ile biten fiillerden sonra -ççı/-ççi, -ççu/-ççü şeklinde eklenir.

bileeççi : âlim, bilen (bil-:bilmek)
irdeeççi : araştırıcı, tetkik edici (irdee-: araştırmak, tetkik etmek)
iheeççi : ayyaş (is-: içmek)
kööööççü : seyirci (kör-: görmek, bakmak)

-ımsax/-imsex, -umsax/-ümsex

İstek, sevgi ve aşırılık bildiren bu ek, işlek değildir.

bulumsax : bulmayı seven (bul-: bulmak)
tolorumsax : sona erdirmeyi seven (tolor-: doldurmak, bitirmek)

-max/-mex, -mox/-möx; -bax/-bex

-box/-böx; -pax/-pex, -pox/-pöx

İşlek olmayan bir ektir.

keteemex : dikkatli, uyanık (ketee-: dikkat etmek, beklemek)
kiirbex : girgin, mütemayil (kiir-: girmek)
xaspax : çukur, kuyu (xas-: kazmak)
örböx : paçavra, çaput (ör-: bükmek, örmek)

-m

İşlek olmayan bir ektir. Sıfat ve soyut isim yapar.

ıgım : sıkan herhangi bir şey (ık-: sıkmak)
kılam : parıltı, ışıltı (kılay-: parlamak, ışıldamak)
küskem : bolluk, çokluk (küskey-: şişmek, kalınlaşmak)

-aahın/-eehin, -oohun/-ööhün -ıahın/iehin, -uohun/-üöhün

Bu ek, hareketin soyut adını bildirir. Terim yapımında ve sıfat olarak kullanılır.

battaahın : baskı, zulüm (battaa-: baskı yapmak)
bürüöhün : kaplamak, zırhlama (bür-: bürümek, kaplamak)
xamnaahın : hareket (xamnaa-: hareket etmek)

-ıır/-iir, -uur/-üür

Az işlek olan bu ek, hareketin adını veya vasıtasını bildirir.

balıır : iftira (balıy-: iftira etmek)
bulkuur : karıştırma, karma (bulkuy-: karıştırmak)

-ıık/-iik, -uuk/-üük

Bu ek, bir harekete meyli ve alışkanlığı bildiren sıfatlar yapar. Ünsüzle biten fiillere gelen bu ek az işlektir.

ahınık : merhametli, şefkatli (ahın-: acımak)
ıtırık : ısırık (ıtır-: ısırmak)
tebiik : tekme, tepik (tep-: tepmek)

- nńañ /- nńeñ, - nńoñ /-nńöñ

Bu ek hareketle ilgili özel yetenek veya temayülü gösteren sıfatlar yapar.

ahanńañ : seve seve ve fazlaca yiyebilen (ahaa-: yemek yemek)
berinńeñ : cömert, eli açık (bier-: vermek, sunmak)
kiirinńeñ : kabul (kiir-: girmek)
xarıstanńañ : idareli, tutumlu (xarıstaa-: muhafaza etmek)

-bıl/-bil, -bul/-bül

Bu ek, hareketin adını belirtir.

satabıl : yetenek (sataa-: becermek)
manabıl : koruma, muhafaza (manaa-: korumak)
toxtobul : durak, durdurma (toxtoo-: durmak, duraklamak)

-ñı/-ñi, -ñu/-ñü

Sıfat fonksiyonunda isimler yapar. İşlek değildir.

cadañı : fakir (caday-: fakirleşmek)
döyöñü : sağır (döy-: sağırlaşmak)
saarañı : şüpheli (saaraa-: şüphe etmek)

-ba/-be, -bo/-bö

Sıfat fonksiyonunda isimler yapar, işlek değildir.

sılba : soluk (sııl-: sürünmek, düşmek)
talba : seçkin (tal-: seçmek)

-aayı/-eeyi, -ooyu/-ööyü

işlek olmayan bu ek, sıfat fonksiyonunda isimler yapar.

kuraayı : kuru (kuur-: kurumak)
totooyu : besleyici, doyurucu (tot-: doymak)

-lta/-lte, -lto/-ltö

Hareketin adını bildiren bu ek, terim isimleri de yapar.

cahalta : emretme (cahay-: idare etmek, yönetmek)
xaralta : koruma, himaye etme (xaray-: korumak)
terilte : düzenleme, organizasyon (teriy-: donatmak, teçhiz etmek)

(-aa, -ee, -oo, -öö, -ıa, -ie, -uo, -üö)-nax/-nex, -nox/-nöx

İşlek olmayan bu ek, sıfat fonksiyonunda isimler yapar.

böhüönex : yarı donmuş (böhüy-: donmaya başlamak)
irienex : erimiş (ir-: erimek)
kuuraanax : kuru (kuur-: kurumak)

-a, -e, -o, -ö

Sıfat fonksiyonunda isimler yapan bu ek işlek değildir.

könö : düz, doğru (kön-: düz, doğru olmak)
ıksa : yakın, sık (ıgıs-: sıkışmak)
tiere : kuralsız, yanlış (tier-: tersine çevirmek)

-un, -ün, -uun, -üün

Sıfat fonksiyonunda isimler yapan bu ek işlek değildir.

köhüün : donmuş, uyuşmuş, uyuşuk (köhüy-: uyuşmak, donmak)
ńuluun : yavan, tatsız (ńuluy-: tatsız tuzsuz olmak)

İsimden Fiil Yapma Ekleri

(Tuoxtuur Aat Tıltan Üöskeehine)

+aa-/ee-,+ oo-/+ öö -; +ıa-/+ie-, +uo-/+üö-

Genelde ünsüzle biten bütün isimlere gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller yapar.

alğahaa- : yanılmak (alğas: yanlış, hata)
öhöö- : öç almak (ös: öç)
uuhaa- : üremek, çoğalmak (uus: soy, kuşak)

+ar-/+er-; +or-/+ör-; +r-

Genellikle sıfat cinsinden kelimelere gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türetir.

xaraar- : kararmak, pislenmek (xaraa: kara)
sañar- : çağırmak, konuşmak (saña: ses, seda)
ütüör- : iyileşmek; yara kapanmak (ütüö: iyi, güzel)

+ır-/+ir- +ur-/+ür-

Varlık isimlerinden âitlik bildiren ve geçişsiz fiiller yapar.

aymağır- : akraba olmak (aymax: oymak, aile)
küühür- : kuvvetlenmek, sağlamlaşmak (küüs: güç)
oloğur- : yaşamak, oturmak (olox: yer, mekân, mevki)

+laa-/+lee-,+loo-/+löö-;+daa-/+dee-,+doo-/+döö-
+ taa-/+tee-,+too-/+töö-; +naa-/+nee-,+noo-/+nöö-

İsimden fiil yapma eklerinin en işleği olan bu ek, bütün isimlere gelerek onlardan yapma veya olma ifade eden fiiller yapar.

aççıktaa- : açlık duymak, acıkmak (aççık: zayıf, aç)
muñnaa- : ıstırap vermek, üzmek (muñ: eziyet, azap)
öydöö- : hatırlamak, idrâk etmek (öy: zihin, akıl)
sirdee- : topraklandırmak (sir: yer, toprak)
tınnaa- : canlandırmak (tın: ruh, can)
uulaa- : içmek; eritmek, sulandırmak (uu: su)

+alaa-/+elee-,+ılaa-/+ilee-,+ulaa-/+ülee-

Genellikle geçişsiz fiiller yapar ve ünsüzle biten isimlere gelir.

elegelee- : istihza etmek, takılmak (elek: istihza)
xatılaa- : tekrarlamak (xat: iki misli, katmer)
körülee- : eğlenmek, şenlik yapmak (kör: eğlence)
sayılaa- : yazı geçirmek (say: yaz)
söbülee- : razı olmak, beğenmek (söp: tamam, oldu)

+ıy-/+ iy -,+uy -/+ üy-

Genelde geçişsiz fiiller yapan bu ek, ünlü ile biten isimlere doğrudan, ünsüzle biten isimlere ise, -ı-, -i-, -u-, -ü- yardımcı ünlülerini alarak eklenir.

aymağıy- : aile, akraba kazanmak (aymax:aile, oymak, akraba)
bahıy- : yenmek, galip gelmek (bas: baş, efendi)
bügüy- : diz çökmek (bük: eğri, bükük)
kırtay- : parlamak (kırta: cila, parıltı)
tımnıy- : soğumak, donakalmak (tımnıı: soğuk)

+cıy-/+ciy-,+cuy-/+cüy-;+çıy-/+çiy-,+çuy-/+çüy-;+dıy-/+diy-,
+duy-/+düy-;+gıy-/+giy-,+guy-/+güy-;+hı-/+liy-,+luy-/+lüy-;
+nıy-/+niy-,+nuy-/+nüy-;+rıy-/+riy-,+ruy-/+rüy-;+sıy-/+siy-,
+suy-+süy-+tıy-/+tiy-, +tuy-/+tüy-

Saha Türkçesindeki en işlek eklerden biridir. Bu ekle yapılan fiiller geçişsizdir; s-'li ve t-'li şekilleri daha yaygın kullanılmıştır. Gramer kitaplarında birlikte alınan ve varyantlarının sistematiği olmayan bu ek, belki de aynı fonksiyonda iki ayrı ektir.

ağamsıy- : kartlaşmak (ağam: yaşlı)
böğötüy- : kuvvetlenmek, sağlamlaşmak (böğö: sağlam, kuvvetli)
kirtiy- : kirlenmek, lekelenmek (kir: kir, pislik)
oğotuy- : çocukluk yapmak (oğo: çocuk)
saxatıy- : yakutlaşmak (saxa: yakut)
uluutuy- : övünmek, böbürlenmek (uluu: büyük, ulu)

+lan-/+len-,+lon-/+lön-+-;+nan-/+nen-, non-/+nön-
+dan-/+den-, +don-/+dön-; +tan-/+ten-, +ton-/+tön-

Eklendiği isimlerden dönüşlü ve meçhul fiiller yapan bu ekin +laa-/+lee- isimden fiil yapma eki ve -n- fiilden fiil yapma ekinden meydana geldiği açıkça görülmektedir.

ayılan- : günah işlemek, suçlu olmak (ayıı: suç, kabahat)
bıhaxtan- : bıçak tedarik etmek (bıhax: bıçak)
ölüülen- : ölüm derecesinde vaka olmak (ölüü: ölme, ölüm)
paydan- : hisse sahibi olmak (pay: pay, hisse)
tıllan- : konuşmasını bilmek, konuşmaya başlamak (tıl: dil)
uustan- : usta olmak (uus: uz, mahir)

+las-/+les-, +los-/+lös-; +nas-/+nes-, +nos-/+nös-
+das-/+des-, +dos-/+dös-; +tas-/+tes-, +tos-/+tös-

Eklendiği isimlerden karşılıklı, ortak ve kendi kendine olma bildiren fiiller yapan bu ek, geçişsiz fiiller yapar.

atastas- : dost olmak (atas: dost, ahbap)
böğöstös- : güreşmek (böğös: pehlivan)
öñölös- : birbirine iyilik etmek (öñö: iyilik)
sıhıannas- : davranmak, görüş sahibi olmak (sıhıan: ilgi, muamele)
tuspalas- : farklı olmak, fark göstermek (tuspa: fark, ayırım)

+gat-/+get-, +gut-/+güt-; +nat-/+net-
+nut-/+nüt-;+tat-/+tet-, +tut-/+tüt-

Bu ek, sıfat fonksiyonundaki isimlere gelerek hem geçişli hem de geçişsiz fiiller yapar. Ekin varyantları sistematiğe uymamaktadır.

ataaxlat- : yüz vermek, şımartmak (ataax: şımarık)
baslat- : önde gitmek, önde gitmeğe zorlamak (bas: baş, ön)
böğörgöt- : tahkim etmek, cesaret vermek (böğör: sağlam, güçlü)
oğotut- : çocuk saymak, çocuk kabul etmek (oğo: çocuk)
tahıraxlal- : yabancı saymak (tahırax: yabancı, sevilmeyen)

+gıraa-/+giree-,+guraa-/+güree-
+kıraa-/+kiree-, +kuraa-/+küree-

Ses taklidi kelimelerden yansıma fiiller yapan bu ek, hızlı ve çabuk yansımayı anlatmasıyla +rğaa-/+rğee- ekinden ayrılır.

bakkıraa- : bağıra bağıra ağlamak (bak: yansıma ses)
kengiree- : geğirmek, ağızdan hususi bir ses çıkarmak (ken: yansıma ses)
sıbıgıraa- : hızlı ve değişik hışırtı çıkarmak (sıp: hışırtı sesi)
tebigiree- : kolay ve patırtılı şekilde hızlı hızlı koşmak (tep: tep tep sesi)

+rğaa-/+rğee-, +rğoo-/+rğöö-

Bu ek, manalı duygu fiilleri meydana getirmesinin yanı sıra yansıma seslerden taklidi fiiller yapar ve ünsüzle biten isim kök ve gövdelerine -ı-, -i-, -u-, -ü- bağlayıcı ünlülerini alarak eklenir.

ağarğaa- : birisini öz baba saymak (ağa: baba)
oğorğoo- : çocuklara sevgi beslemek (oğo: çocuk)
sıtırğaa- : koklamak (sıt: koku)
uruurğaa- : akrabalık duygusu göstermek (uruu: akraba, hısım)
tohurğaa- : kesik kesik, tos tos diye ses çıkarmak (tos: tos sesi)

+msıy-/+msiy-, +msuy-/+msüy-

Sıfatlardan geçişsiz fiiller yapan bu ek, ünlü ile biten isimlere doğrudan eklenir. Ünsüzle biten isimlere bağlayıcı ünlüleri alarak eklenir ve eklendiği ismin son ünsüzünde -s- > -h-, -rt- > -rd-, -k- > -g-, -x- > -ğ-, -n->-m- ses değişiklikleri olur.

berdimsiy- : övünmek, kibirlenmek (bert: iyi, mükemmel)
erimsiy- : erkeklik göstermek (er: erkek, koca)
omugumsuy- : milliyetçilik duygusu göstermek (omuk: millet)
öydööğümsüy- : ukalalık yapmak (öydöox: akıllı, zeki)

+tımsıy-/+timsiy-, +tumsuy-/+tümsüy-

Pek yaygın olmayan bu ek, geçişsiz fiiller yapar. Ek, +msıy- ekiyle fonksiyon ve şekil olarak benzerlik gösterir.

anıgıtımsıy- : yeni âdetlere göre hareket etmeye çalışmak (anıgı: şimdiki, halihazır)
kuolutumsuy- : kendini örf, âdet ve kanun bilir gibi göstermek (kuolu: örf, âdet, kanun)

nuuççatımsıy- : Rusları taklit etmek (nuuççа: Rus)
uluutumsuy- : azametli bir tavır takınmak (uluu: büyük, ulu)

+gınaa-/+ginee-,+gunaa-/+günee-
+kınaa-/+kinee-, +kunaa-/+künee-

Pek işlek olmayan bu ek, ses taklidi kelimelerden yansıma fiiller yapar.

dıgınaa- : vızıldamak (sinek hakkında), cızırdamak (kalem hakkında) (dıı: yansıma ses),
küñkünee- : gümbürtülü, uğultulu akisler yapmak (kün: içi boş kara çam kütüğünün düşmesinden hasıl olan ses)
tañkınaa- : şiddetli ses çıkarmak (tañ: yansıma ses)
tiñkinee- : zorlukla boğucu ses çıkarmak (tiñ: boğucu tin sesi)

+cıgınaa-/+ciginee-, +cugunaa-/cügünee-
+çıgınaa-/+çiginee-, +çugunaa-/+çügünee-

işlek olmayan bu ek, yansıma fiiller yapar. Ekin fonksiyon ve yapı olarak +gınaa- ekiyle ilgisi vardır.

arcıgınaa- : hırlamak (ar: boğuşan köpeklerin sesi)
birciginee- : fıkır fıkır kaynamak (bir: yansıma ses)
kurcugunaa- : gurlamak, guruldamak (kur: yansıma ses)
sırcıgınaa- : cazırdamak, fışırdamak (sır: yansıma ses)

+cıgıraa-/+cigiree-, +cuguraa-/+cügüree-
+çıgıraa-/+çigiree-, +çuguraa-/+çügüree-

Konuşmayla ilgili ve hızlı, uzun tür yansımalar yapan bu ek, işlek değildir.

kulcuguraa- : çok hızlı ve seri konuşmak (kul: yansıma ses)
ńulcuguraa- : yumuşak ve hızlı konuşmak (ńul: yansıma ses)
salcıgıraa- : seri bir şekilde konuşmak (sal: yansıma ses)

+rdaa-/+rdee-, +rdoo-/+rdöö-, (+daa-/+dee-, +doo-/+döö-)

Araştırmacılar bu ekin -r ve +daa-/+dee- eklerinin birleşmesinden ortaya çıktığını savunmuşlardır. Bu ek, işlek değildir.

dederdee- : karın şişirmek (deden: şişik karınlı)
elbeğirdee- : bir şeyin fazlalığından dolayı onu sarfetmek (elbex: çok fazla)
kıkırdaa- : az az şırıldamak (kik: yansıma ses)
talırdaa- : takırdatmak (talır: küçük bir ağaç nesnenin çarpmasından hasıl olan ses)

Fiilden Fiil Yapma Ekleri (Tuoxtuur Tuoxtuurtan Üöskeehine)

-n-

Dönüşlü çatıyı meydana getiren bu ekin kendi kendine, kendi başına olma veya yapma ve kendisine yapma veya olma şeklinde iki fonksiyonu vardır. Ek, ünsüzle biten fiillere eklendiğinde bütün bağlayıcı ünlüleri alır. Eklendiği fiilin son uzun ünlüsü kısalır ve -y sesi düşer. Aşağıdaki örnekler kendi kendine yapma veya olma bildirir:

aağın- : kendisini bir şey saymak, sayılmak (aax-: saymak, hesap etmek),
kisten- : gizlenmek, saklanmak (kistee-: gizlemek, saklamak),
tahın- : taşınmak (tas-: taşımak),
tutun- : tutunmak, yakalanmak (tut-: tutmak).

Aşağıdaki örnekler de kendisine yapma veya olma bildirir:

ahının- : kendi kendine acımak (ahın-: birisine acımak),
kühen- : sıhhatlenmek, kuvvetlenmek (kühee-: güçlü olmak),
salan- : yalanmak (salaa-: yalamak),
suun- : yıkanmak (suuy-: yıkamak, silmek).

Ek, çoğunlukla ünlüyle biten fiillerden sonra pasif ve meçhul fiiller yapar:

ıtırın- : ısırılmak (ıtır-: ısırmak, dişle yakalamak),
ölörün- : öldürülmek (ölör-: öldürmek).

-lın-/-lin-, -lun-/-lün-

Ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine gelen bu ek, geçişli fiillerden pasif, geçişsiz fiillerden meçhul fiiller yapar.

xaraarılın- : kararmak, kirlenmek, pisletilmiş olmak (xaraar-: kararmak, pislenmek)
ketilin- : giyilmek giydirilmek (ket-: giymek)
oñorulun- : bitirilmek, tamamlanmak (oñor-: yapmak hazırlamak)
siterilin- : bitirilmek tamamlanmak (siter-: bitirmek, tamamlamak)
tihilin- : dizilmek, bağlayıp sıkılmak (tis-: dizmek, bağlayıp sıkmak)
uorulun- : çalınmak (uor-: hırsızlık etmek)

-s-

Karşılıklı ve ortak çatıyı meydana getiren bu ek, ünsüzle bilen fiil kök ve gövdelerinden sonra bağlayıcı ünlüleri alarak eklenir. Eklendiği fiillerin sonundaki uzun ünlü kısalır ve -y sesi düşer. Bazan bu eki -sıs-/-sis-, -sus-/-süs- şeklinde iki çatı ekinin üst üste geldiği hâlde görebiliriz.

bieris- : bir şeyi birisiyle paylaşmak, bölüşmek (bier-: vermek, sunmak)
körüs- : birbirini görmek, görüşmek (kör-: görmek)
muñas- : birbirine ıstırap vermek (muñaa-: eziyet vermek)
öydös- : anlaşmak (öydöö-: hatırlamak, idrâk etmek)
tepsis- : tepişmek (tep-: tepmek)
tüürüs- : dürüşmek, birlikte yuvarlanmak (tüür-: dürmek, yuvarlamak)
uuras- : öpüşmek (uuraa-: öpmek)

-tar-/-ter-, -tor-/-tör-; -dar-/-der-, -dor-/-dör-

-nar-/-ner-, -nor-/-nör-; -lar-/-ler-, -lor-/-lör-

Ettirgenlik eklerinin en işleğidir.

biller- : birisine bir şeyi bildirmek, hissettirmek (bil-: bilmek, tanımak)
könnör- : düzeltmek, ütülemek (kön-: doğrulmak, düzelmek)
oñortor- : hazırlatmak, yaptırmak (oñor-: yapmak, hazırlamak)
üünner- : yetiştirmek, beslemek (üün-: büyümek, gelişmek)

Ekin bilhassa -s ve -t ile biten iki veya daha çok heceli fiil gövdelerinden sonra -nnar-/-nner- şeklinde eklendiği görülür:

oxsuhunnar- : döğüştürmek (oxsus-: döğüşmek)
utatınnar- : içirtmek (utat-: içmek istemek)

Ekin başka bir fonksiyonu da diğer ettirgenlik eklerinden sonra gelerek katmerli ettirgen çatıyı meydana getirmesidir:

kördördör- : göstertmek (kördör-: baktırmak, birisine bakmasını emretmek)
ölörtör- : öldürtmek (ölör-: öldürmek)
siterter- : bitirtmek, tamamlatmak (siter-: bitirmek, tamamlamak)

-t-

Ek, ünlü, -r ve -y ile biten fiillerden sonra gelir. Eklendiği fiilin uzun ünlüsü kısalır ve -y sesi düşer.

aatırt- : adlandırmak, methetmek (aatır-: adlanmak, tanınmak)
det- : söyletmek, dedirtmek (die-: söylemek)
itit- : kızdırmak, ısıtmak (itiy-: ısınmak)
öydöt- : hatırlatmak (öydöö-: hatırlamak)
tölöt- : ödetmek (tölöö-: ödemek)

-ar-/-er-, -or-/-ör-,-ıar-/-ier-, -uor-/-üör-

Bu ettirgenlik eki, -l, -n- -n, -r, -s ve -t ile biten fiil kök ve gövdelerine gelir.

xoyunar- : koyulaştırmak (xoyun-: koyulaşmak)
köhör- : göçürmek, göçmeğe zorlamak (kös-: göçmek)
sıtıar- : yatırmak (sıt-: yatmak)
süter- : kaybetmek, yitirmek (süt-: kaybolmak, yitmek)
totor- : doyurmak (tot-: doymak)
umsar- : daldırmak (umus-: dalmak)

-art-/-ert-, -ort-/-ört-,-ıart-/-iert-, -uort-/-üört-

Genellikle tek heceli fiillere gelen bu ettirgenlik eki yaygın değildir.

aahart- : açlığa mahkûm etmek, aç bırakmak (aas-: açlık çekmek)
iriert- : eritmek, eriyecek dereceye getirmek (ir-: erimek, ısınmak)
ketert- : birisine bir şeyi giydirmek (ket-: giyinmek, bir şeye bürünmek)
tiert- : götürmek, vardırmak (tiy-: deymek, ulaşmak)

-alaa-/-elee-, -oloo-/-ölöö-,-ıalaa-/ -ielee-, -uolaa-/-üölee-

Fiillerde hareketin tekrar tekrar yapıldığını gösteren bu ekin çokluk ve kuvvetlendirme fonksiyonu vardır.

ahatalaa- : bir çoklarını beslemek, doyurmak (ahat-: beslemek, doyurmak)
ıtıalaa- : bir çoğunu silahla vurmak, sürekli ateş etmek (ıt-: atmak, ateş etmek)
ıyıtalaa- : bir çoğunu sormak, soruşturmak (ıyıt-: sormak, soruşturmak)

-talaa-/-telee-, -toloo-/-tölöö-

Bu ek, tekrar ve çokluk ifade eder. Yalnız bu çokluk hareketin tekrar yapılması veya birkaç nesneyi etkilemesi şeklinde görülür; ekin bazı fiillerde köke mana yönünden bir katkısı olmaz.

gınılalaa- : çok miktarda yapmak (gın-: yapmak, kılmak, eylemek)
xaamıtalaa- : gezip dolaşmak, her yeri gezmek (xaam-: gitmek, gezmek)
körülelee- : etrafa bakmak, her yeri gözden geçirmek (kör-: bakmak, görmek)
oñortoloo- : bir çok şeyleri hazırlamak, yapmak (oñor-: yapmak, hazırlamak)

-çıy-/-çiy-,-çuy-/-çüy-;-gıy-/-giy-,-guy-/-güy-,-hıy-/-hiy-, -huy-/-hüy-;
-lı-/-liy-, -luy-/-lüy-,-rıy-/-riy-, -ruy-/-rüy-

Bu ek, fiilerde tezlik, çabukluk ve arttırma yapar. Yaptığı fiillerin çoğu geçişsizdir. Eklendiği fiilin son uzun ünlüsü kısalır ve -y sesi düşer.

bahıry- : büyütmek, mübalağa etmek, bir şey hususunda birisini geçmek (bahıy-: baş olmak, galip gelmek)
ığarıy- : sıkmak, cebren almak, zorlamak (ığay-: mecbur etmek)
tomtoluy- : çabuk ve hızla sivrilmek (tomtoy-: sivrilmek, yükselmek)
ürgüy- : esmek, üflemek (ür-: esmek, üflemek)

-ñnaa-/-ñnee-, -ñnoo-/-ñnöö-

Hareketin düzenliliğini ve yavaşlığını ifade eden bu ek, -y ile biten fiil kök ve gövdelerine gelir ve buradaki -y sesi düşer. Bu ek, geçişsiz fiiller yapar.

ıadannaa- : ağır adımlarla bir yandan bir yana ağır ağır sallanarak yürümek (ıaday-: yavaş ve ağır adımlarla gitmek)
sapsıñnaa- : yavaş yavaş el sallamak (sapsıy-: sallamak)
tokuñnaa- : yavaş yavaş eğilmek (tokuy-: eğilmek)
ürgeñnee- : darmadağınık olmak (ürgey-: dağıtmak)

-laa-/-lee-, -loo-/-löö-; -taa-/-tee-,
-too-/-töö- ,-daa-/-dee-, -doo-/-döö-

Kuvvetlendirme ve çokluk ifade eder. Geçişli fiillere gelerek çoğunlukla geçişli fiiller yapar.

buhartaa- : bir çok şey pişirmek (buhar-: pişirmek)
olootoo- : uzağa bakmak (oloo-: takip etmek, gözetmek)
utaartaa- : birbirini sürmek, çekmek (utaar-: sürmek, çekmek, kovmak)
üllertee- : bir çok kısma ayırmak, bir çok şeyi bölüşmek (üller-: bölmek, ayırmak, bölüşmek)

-baxtaa-/-bextee-,-boxtoo-/-böxtöö-,-maxtaa-/-mextee-,
-moxtoo-/-möxtöö-,-paxtaa-/-pextee-, -poxtoo-/-pöxtöö-

Bu ek hızlılık ve çabukluk ifade etmesinin yanısıra istenmeden telaşla, aceleyle yapılan bir hareketi işaret eder.

ahaabaxtaa- : aceleyle çabuk çabuk yemek (ahaa-: yemek, içmek)
ıyırbaxtaa- : yutmak, yutmak için acele etmek (ıyır-: yutmak, yutup bitirmek)

kelbextee- : çabukça gelmek (kel-: gelmek)
öydöömöxtöö- : çok çabuk idrak etmek (öydöö-: hatırlamak, idrak etmek,anlamak)
suruybaxtaa- : hızlı hızlı yazı yazmak (suruy-: yazı yazmak, resim yapmak)

-aaxtaa-/-eextee-,-ooxtoo-/-ööxtöö-
-ıaxtaa-/-iextee-,-uoxtaa-/-üöxtee-

Ek, fiillerde küçültme, azaltma ifade eder.

ahaaxtaa- : azar azar ısırmak, çok az yemek (ahaa-: yemek)
iheextee- : sürünerek gitmek, ayakları takıla takıla yürümek (is-: hareket etmek, gitmek, gelmek)
keleextee- : merhamet yahut teessüf ve bazan da nefret hissi ile gelmek, sürünerek gelmek (kel-: gelmek)
turaaxtaa- : yavaşça kalkmak, dikilmek (tur-: durmak, kalkmak)

-attaa-/-ettee-,-ottoo-/-öttöö-

Ek, çokluk ve tekrar ifade eder.

bırağattaa- : bırakmak, atmak (bırax-: bırakmak),
gınattaa- : çok miktarda yapmak (gın-: yapmak, etmek),
ılattaa- : toplamak, çok almak (ıl-: almak, tahsil etmek),
ugattaa- : tekrar tekrar yerleştirmek (uk-: koymak, yerleştirmek).

-staa-/-stee-

Tekrar ve çokluk ifade eden bu ek geçişsiz fiiller yapar. Eklendiği fiilin son uzun ünlüsü kısalır ve -y sesi düşer.

meñelestee- : müthiş şekilde nefesi tutulmak, nefes darlığından muzdarip olmak (meñelee-: nefesi tıkanmak)
olustaa- : ölçüyü aşmak (oluy-: hareket etmek)
uurastaa- : ayak diremek (uuray-: kesmek, durdurmak)

-aarıy-/-eeriy-, -ooruy-/-öörüy-

İşlek olmayan bu ek, hareketin yavaş yavaş meydana geldiğini gösterir.

ineeriy- : temerküz etmek, içine yerleştirmek (in-: sinmek, içeri geçmek).
teleeriy- : ritmik bir şekilde süzülmek (teley-: genişçe ardına kadar açmak; teler-: genişçe dalgalanmak).

-lcıy-/-lciy-, - lcuy-/-lcüy-

Bu ekin meydana getirdiği fiillerde hareketi yapanla hareketten etkilenen şahıs aynıdır. Bölme formunu meydana getiren bu ek, genellikle -y ile biten fiillere gelir ve buradaki -y sesi düşer.

çörbölcüy- : dikkat kesilmek (çörböy-: hayret etmek, kaşlarını kaldırmak),
xankılcıy- : her iki yana dönmek, çevrilmek (xankıy-: baş sallamak, başını yana eğerek selamlamak),
nusxalcıy- : yavaş yavaş sallanmak (nusxay-: eğilmek).

-rañnaa-/-reñnee-, -roñnoo-/-röñnöö-

Bedenle ilgili hareketlerde çabukluk ve tekrar ifade eden ve işlek olmayan bu ek, -y ile biten fiillere gelir ve buradaki -y sesi düşer.

çoxsoroñnoo- : çömelmiş olduğu halde sıçramak (çoxsoy-: eğilmek, bükülmek),

xaybarañnaa- : belden aşağı kısmı oynatmak, sallamak (xaybay-: bir yandan öbür yana sallanmak).

-ba/-be-,-bo-/-bö-;-ma-/-me-,-mo-/-mö--pa-/-pe, -po-/-pö-

Bu ek, fiillerde olumsuz hareketleri karşılar.

Ek, ünlü, diftong, -l, -r ve -y'den sonra -ba-/-be-, -bo-/-bö-; -p, -t, -k, -s ve -x'dan sonra -pa-/-pe-, -po-/-pö-; nazal seslerden sonra -ma-/-me-, -mo-/-mö- şeklinde eklenir. Eklenme sırasında -tp- > -pp- ve -nm- > -mm- ses değişiklikleri meydana gelir:

sot-~-soppo-"silmemek",suun- ~summa- "yıkanmamak", bıs- ~ -bıspa- "kesmemek", ülelee- -üleleebe- "çalışmamak".

İSİM (AAT TIL)

Çokluk

Sahacada çokluk diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi -lar/-ler ekiyle yapılır. Fakat bu ek, eklendiği kelimenin son ünlü ve ünsüzüne göre 16 sekle girmektedir. Ek, ünlü, diftong ve -l'den sonra -lar, -ler, -lor, -lor şeklinde görülür:

ağalar "babalar", *kinigeler* "kitaplar", *oğolor* "çocuklar".

-p, -t, -k, -s, -x ünsüzlerinden sonra -tar, -ter, -tor, -tor şeklinde görülür:
attar "atlar", *tiister* "dişler", *ohoxtor* "ocaklar".

-y ve -r'den sonra -dar, -der, -dor, -dör şeklinde görülür:
atırdar "aygırlar", *öydör* "akıllar, idrâkler".

Nazal seslerden sonra -nar, -ner, -nor, -nör şeklinde görülür:
suorgannar "yorganlar", *çlenner* "üyeler", *connor* "halklar".

Çokluk eklerinin düzensiz şekilleri de vardır. Bu şekillerle ilgili olarak birçok örnek verilebilir:

uol ~ *uolattar* "oğullar", caxtar ~ *caxtallar* "kadınlar", kııs ~ *kırgıttar* "kızlar", oyun ~ *oyuttar* "şamanlar", doğor ~ *doğottor* "arkadaşlar".

İyelik

Sahacada iyelik ekleri diğer Türk lehçe ve şivelerinden bazı fonetik farklarla ayrılmaktadır. Bu fark, iyelik eklerinin eklendikleri kelimenin son ünlü veya ünsüzüne göre kendini gösterir.

	Saha Türkçesi	Eski Türkçe
1.tk.şh.	-m	-m
2.	-ñ	-ñ
3.	-A, -TA	-ı/-i, -sı/-si
1. çk.şh.	-MIt	-mIz
2.	-ÑIt	-ñIz
3.	-LArA	-ları/ -leri

İyelik ekleri, kurallı eklenirlerse de, şüphesiz teklik ve çokluk şekillerde değişik biçimlere girerler.

1. tk.şh. iyelik eki, ünlü ile biten kelimelere doğrudan, ünsüzle biten kelimelere ise, bütün bağlayıcı ünlüleri alarak bağlanır:

   aatım "adım", *üütüm* "sütüm", *töböm* "tepem".

2. tk.şh. iyelik eki, ünlü ile biten kelimelere doğrudan, ünsüzle biten kelimelere bağlayıcı ünlüleri alarak eklenir:

   aatıñ "adın", *üütüñ* "sütün", *töböñ* "tepen".

3. tk.şh. iyelik eki, ünlülerden sonra -ta, -te, -to, -tö; ünsüzlerden sonra -a, -e, -o, -ö şeklinde eklenir:

   ağata "babası", *iyete* "annesi", *aata* "adı", *ete* "eti".

1. çk.şh. iyelik eki, ünlü, diftong, -l, -r ve -y'den sonra -bıt, -bit, -but, -büt; -p, -t, -k, -s ve -x'dan sonra -pıt, -pit, -put, -püt; nazal seslerden sonra -mıt, -mit, -mut, -müt şeklinde eklenir:

   uolbut "oğlumuz", *iyebit* "annemiz", *kılaaspıt* "sınıfımız"

   kümmüt "günümüz" (kün), *tiinmit* "sincabımız".

2. çk.şh. iyelik eki, geniş ünlü ve diftonglardan sonra -ğıt, -ğit,-ğut,-ğüt; -k, -p, -s ve -t'den sonra -kıt, -kit, -kut, -küt; dar ünlü,-l,-r,ve-y' den sonra -gıt, -git, -gut, -güt; -x'dan sonra -xıt, -xit,-xut,-xüt; nazal seslerden sonra -ñıt, -ñit, -ñut, -ñüt şeklinde eklenir:

   iyeğit "anneniz", *ubaygıt* "abiniz", *ıskaapkıt* "dolabınız", *sürexxit* "yüreğiniz", *aañıut* "kapınız".

3. çk.şh. iyelik eki, ünlü, diftong ve -l'den sonra -lara, -lere,-loro,-lörö; -x, -k, -p, -s, -t' den sonra -tara, -tere, -toro, -törö; -r ve -y' den sonra -dara, -dere, -doro, -dörö; nazal seslerden sonra -nara, -nere, -noro, -nörö şeklinde eklenir;

   cielere "evleri", *tünnüktere* "pencereleri", *kötördörö* "kuşları", *tölönnörö* "alevleri".

Hâl

Yalın Hâl

Saha Türkçesinde hâl ekleri birkaç şeklin dışında fonetik değişikliklerle diğer Türk lehçelerinin aynısıdır. Sahacada yalın hâl eksizdir.

İlgi Hâli

Sahacada ilgi hâli eki bulunmamaktadır.İlgi hâli, isim tamlamalarında anlamda kendini hissettirmektedir:

kihi ciete "adamın evi", *kolhoz ülelere* "çiftliğin işleri", *min ubayım* "benim abim", *en ebeñ* "senin büyükannen".

Yükleme Hâli

Yükleme hâli Sahacada 8 şekildedir. Ünsüzlerden sonra -ı, -i, -u, -ü şeklinde eklenir:

xatını "kayını", *tiihi* "dişi" (tiis "diş"), *ohoğu* "ocağı".

Ünlü ve diftonglardan sonra -nı, -ni, -nu, -nü şeklinde eklenir:

ağanı "babayı", *börönü* "kurdu", *kinigeni* "kitabı".

Yönelme/Bulunma Hâli

Eski Türkçedeki -ḳa/-ke, -ġa/-ge'den geldiği belli olan bu ekin asıl şekli -KA'dır. Ek, aynı zamanda bulunma fonksiyonu da ifade eder. Bu ekin eklendiği kelimenin ünlü ve ünsüz durumlarında göre yirmi şekli vardır.

tıağa "ormana", *oğoğo* "çocuğa", *böröğö* "kurta", *ıalga* "komşuya", *sireyge* "yüze", *akka* "ata" (at), *tiiske* "dişe", *xosko* "odada", *ataxxa* "ayağa", *ketexxe* "enseye", *ohoxxo* "ocağa", *oroññо* "yere, yurda" (oron).

Parça Hâli

Eski Türkçedeki bulunma hali eki -ta/-te, Sahacada partitif "bir bütünün parçasını belirleyen kelime" fonksiyonundadır. Eski Türkçedeki bulunma/çıkma hâli ekinin çıkma fonksiyonundan partitif fonksiyonu ortaya çıkmıştır. Bu partitif eki, genellikle "birkaç, bazı, biraz" gibi manalar ifade eder. Partitif eki, sadece emir şekliyle birlikte kullanılır:

uuta < *subda* "sudan (biraz su)", *uuta ağal!* "su(dan biraz) getir !"; *çey-de is!* "biraz çay iç!".

Bulunma hâli olarak sadece zamirlerde görülen -da eki vardır:

manna < manda "burada", *onno* < onda "orada".

Partitif eki de eklendiği kelimenin ünsüz ve ünlü durumlarına göre değişik şekillere girer:

kinigete "kitaptan", *oğoto* "çocuktan", *saxarda* "şekerden", *doğordo* "arkadaştan", *küölle* "gölden", *oyunna* "şamandan", *olomno* "geçitten".

Çıkma Hâli

Saha Türkçesinde çıkma hâli eki, ünlü ve diftonglardan sonra -ttan, -tten, -tton, -ttön şeklinde; ünsüzlerden sonra -tan, -ten, -ton, -ton şeklinde eklenir:

ağattan "babadan", *cietten* "evden", *böröttön* "kurttan"; *uoltan* "oğlandan", *ihitten* "tabaktan", *öytön* "akıldan".

Üstünlük/Karşılaştırma Hâli

Sahacada karşılaştırma ve nispet maksadıyla kullanılan özel bir hâl eki de -TAAğAr'dır. Bu ekin "-dan/-den, -dan/-den daha, -a/-e göre" fonksiyonları vardır. Görüldüğü gibi bu ek, eşitlik ekinin bazı fonksiyonlarını üstlenmiştir.

ağataağar "babadan", *"etteeğer* "etten", *oğotooğor* "çocuktan", *caxtardaağar* "kadından", *kötördööğör* "kuştan", *aannaağar* "kapıdan", *oronnooğor* "makamdan".

Vasıta Hâli

Türkçedeki eski vasıta hâli eki -n, zarflarda ve zaman isimlerinde yaşamaktadır: *Kıhın* "kışın". Yeni şekil -(I)nAn (özel isimlerde -lan, -len) ise, -lan şeklinden gelmektedir. Bu şeklin ile edatının -n vasıta hâli ekiyle birleşmesinden ortaya çıktığı bellidir.

Ek, ünlülerden sonra -nan, -nen, -non, -nön şeklinde gelir. Ünsüzlerden sonra ise, bağlayıcı ünlüleri alarak eklenir:

saanan "silahla", *iliinen* "elle", *oğonon* "çocukla", *börönön* "kurtla", *atınan* "atla", *etinen* "etle", *üütünen* "sütle".

Ortaklık Hâli

Saha Türkçesinde özel bir hâl olan ortaklık hâli ekseriya BatıAvrupa dillerinde bulunur.

Bu ekin ana şekli -Llln'dır.

kihiliin "adamla, *uolluun* "oğul ile", *ettiin* "etle", *ohoxtuun* "ocak ile", *saraydım* "ahırla", *çeydiin* "çayla", *ilimniin* "ağla", *xotınnuun* "kadınla".

Soru

Saha Türkçesinde soru, *kim* "kim" *tuox* "ne" , *xas* "kaç" gibi soru zamirlerinin dışında *duu, duo* edatları ve -y, -ıy, -iy, -uy, -uy ekleriyle yapılır. *Duu*, çoğunlukla karşılaştırmalı soru cümlelerinde kullanılır.

Baatur oloror duo?	"Batur oturuyor mu ? "
Bu kılaaska xas tünnük baary?	"Bu sınıfta kaç pencere vardır?",
Bu oskuola ulaxan duu, kıra duu?	'Bu okul büyük mü, küçük mü?",

İsimlerde Bildirme

Bugün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Saha Türkçesinde de er- fiili isimleri fiilleştirdiği zaman düşer ve fonksiyonunu şahıs ekleri üstlenir. Yalnız 3.şahıslarda bildirme bazen eksiz, bazen de *baar* "var" kelimesiyle yapılır.

Şimdiki Zaman

1.tk.şh.

ağabın "babayım", *kihibin* "insanım", *oğohuppun* "hemşireyim" (oğohut) *türgemmin* "hızlıyım" (türgen).

2.tk.şh.

ağağın "babasın", *oğoğun* "çocuksun", *satıgın* "yayasın", *üçügeygin* "iyisin", *ülehikkin* "işçisin", *külüükkün* "komiksin", *tiisteexxin* "dişlisin", *kapitaññın* "kaptansın", *türgeññin* "hızlısın", *bödöññün* "güçlüsün".

3.tk.şh.

Bildirmenin 3.tk.şahsı *baar* "var" kelimesiyle yapılır veya eksizdir:

Bu aan baar "Bu kapıdır"
Kini uçuutal "O öğretmendir".

1.çk.şh.

ederbit "genciz", *udarnikpıt* "işçiyiz", *türgemmit* "hızlıyız".

2.çk.şh.

eheğit "ninesiniz", *üçügeygit* "iyisiniz".

3.çk. şahıs da eksizdir. Yalnız çokluk eki eklenir:

Kiniler uçuutallar. "Onlar öğretmendirler"

Bildirmenin geçmiş zamanları e- yardımcı fiili ile, şartı ise şart kipiyle yapılır.

baay	*etim*	zengindim	*cc ad añı*	*ebippin*	fakirmişim
baay	*etiñ*	zengindin	*ccad añı*	*ebikkin*	fakirmişsin
baay	*ete*	zengindi	*ccad añı*	*ebit*	fakirmiş
baay	*etibit*	zengindik	*ccad añı*	*ebippit*	fakirmişiz
baay	*etiği t*	zengindiniz	*ccad añı*	*ebikkit*	fakirmişsi-
baay	*etiler*	zengindiler	*ccad añı*	*ebitter*	fakirmişler

suon	*buollaxpına*	şişmansam
suon	*buollaxxına*	şişmansan
suon	*buollağına*	şişmansa
suon	*buollaxpıtına*	şişmansak
suon	*buollaxxıtına*	şişmansanız
suon	*buollaxtarına*	şişmansalar

SIFAT

Niteleme Sıfatları

ütüö"iyi", *ürdük* "yüksek", *könö* "düz", *ürüñ* "aydınlık", *xara* "kara", *küöx* "mavi", *kıhıl* "kızıl", *mağan* "beyaz", *ulaxan* "büyük" *kıra* "küçük", *üçügey* "iyi", *kuhağan* "kötü", *baay* "zengin", *cadañı* "fakir", *çugas* "yakın", *ıraax* "uzak", *sıtha* "yanlış", *ahıı* "acı", *minńiges* "tatlı", *suon* "kalın", *sinńiges* "ince", *erge (bılırgı)* "eski", *saña* "yeni", *itii (içiges)* "sıcak", *tımnıı* "soğuk".

Bu sıfatların olumsuzu 3.teklik şahıs iyelik eki (-A, -TA) ve *suox* "yok değil" kelimesiyle yapılır:

xarata suox "kara değil, karasız" (harfiyen: karası yok), *ulaxana suox* "büyük değil, büyük olmayan" *küühe suox* "güçsüz, kuvvetsiz".

Sıfatlarda Pekiştirme

Saha Türkçesindc pekiştirme değişik şekillerde yapılabilir:

a) Sıfatın tekrarıyla: *xara xara* "kapkara", *uhun uhun* "upuzun".

b) Çıkma hâli ekli sıfatların tekrarıyla: *xarattan xara* "en kara".

c) Sıfatın ilk sesinin veya ilk hecesinin tekrarlanmasıyla: *xapxara* "kapkara", *üp ürüñ* "apaydınlık", *ıp ıaraxan* "apağır", *küpküöx* "masmavi", *tobus toloru* "dopdolu".

d) *Soğus* edatıyla:*xara soğus* "oldukça kara", *suon soğus* "oldukça şişman", *üçügey soğus* "çok iyi".

e) -kaan, -keen ve -kıy, -kiy ekleriyle: *üçügeykeen* "çok güzel", *ederkeen* "çok genç", *kırakıy* "çok küçük".

f) Derece bildiren zarflarla: *olus ulaxan* "çok büyük", *arıççа kıra* "biraz az", *naaha (naa) kuhağan* "çok kötü".

Belirtme Sıfatları

İşaret Sıfatları

bu "bu", ol "o", *iti* "öteki", *siti* "şu", *sol* "gerçekte o" (ol'un kuvetlendirilmişi): *bu kihi* "bu kişi", *ol cie* "o ev", *iti caxtar* "öteki kadın".

Sayı Sıfatları

Asıl sayılar, kelime, sıfat tamlaması veya sayı grubu hâlinde bulunurlar. Bir (1) dışında asıl sayı sıfatlarının hepsi mana bakımından çokluk ifade etlikleri için tamlamalardaki isim unsuru çokluk şekline girmez.

1	biir	9	toğus	80	ağıs uon
2	ikki	10	uon	90	toğus uon
3	üs	20	süürbe	100	süüs
4	tüört	30	otut	200	ikki süüs
5	bies	40	tüört uon	300	üs süüs
6	alta	50	bies uon	1000	mun (arkaik) (Rusça *tıhıssa* tıhınça)
7	sette	60	alta uon		milion (mölüyüön) "milyon"
8	ağıs	70	sette uon		milyard "milyar".

Dereceleme

Bunlar nesnelerin kaçıncı olduğunu gösteren sıfatlardır. Saha Türkçesinde dereceleme -s eki vasıtasıyla yapılmaktadır:

1. biiris (mannaygı)	6. altıs	25. süürbehis
2. ikkis "ikinci"	7. settis	30. otutus
3. ühüs	8. axsıs	40. tüört uonus
4. tördüs	9.toxsus	50. biehonus
5. behis		

Üleştirme

Bunlar bir bölme, bir ayırma, bir paylaştırma ve dağıtma ifade eden, nesnelerin sayısını bölük bölük gösteren sayı sıfatlarıdır. Üleştirme Sahacada -lıı, -lii eki ve varyantları vasıtasıyla yapılır.

biirdii "birer", *ikkilii* "ikişer", *üstüü* "üçer", *tüörtüü* "dörder", *biestii* "beşer", *süürbelii* "yirmişer", *otuttuu* "otuzar", *süüstüü* "yüzer".

Topluluk

Bunlar nesneler arasında yakınlık, birlik olduğunu gösteren, nesne topluluğu ifade eden sıfatlardır. Saha Türkçesinde topluluk -ıa, -ie, -uo, -üö ekleriyle yapılır:

ikkie "ikisi beraber", *üühüö* "üçü birlikte", *tördüö* "dördü birden".

Kesir

Bunlar, nesnelerin parçalarını belirten sayı sıfatlarıdır. Sahacada *gımmıt* kelimesi ile veya asıl sayıya yönelme hâlinin ilavesiyle yapılır:

altağa biir "altıda bir", *alta gımmıt biire* "altıda bir", *uon gımmıt ühe* "onda üç", *uonna üs* "onda üç".

Belirsizlik Sıfatları

Bu sıfatlar, nesnelerin dış vasıflarını, miktarlarını, sayılarını belirsiz olarak bildirirler. Belirsizlik sıfatlarının bir kısmı şunlardır:

Sil aayı "her yıl", *kiehe axsın* "her gece", *xannık ere* "herhangi bir", *bert agıyax* "son derece az", *xas biirdi* " her biri" *xas dağanı* "bir kaç", *xannık ere* "herhangi bir(i), *kim dağanı* "kimse", *biir dağanı* "hiçbir", *xas eme* "bazıları" *xas da* "birkaç".

biir, kıra "az", *elbex* "çok", *barı* "bütün" *aayı* "her" ve *axsın* "her" kelimeleri mana yönünden sıfat yapmalarına karşılık, isimden sonra geldikleri için sıfat sıfat tamlamaları kurmazlar:

Soru Sıfatları

Bunlar nesneleri soru hâlinde belirten sıfatlardır. Bunların önemlileri şunlardır:

xas "kaç" , *tuox* "ne" , *xaydax* "nasıl, ne şekilde" , *xannağı* "neredeki".

Bunlara *töhö* "ne kadar", *xannık* "hangi", *xahıs* "kaçıncı" kelimelerini de ekleyebiliriz.

Xas oğolooxxun? "Kaç çocuklusun?"
En xannık omukkunuy? "Sen hangi millettensin?"

ZAMİR

Zamirler, nesneleri işaret veya temsil suretiyle karşılayan kelimelerdir. Bunlar nesnelerin dildeki gerçek adları değildir ve kelime olarak bir manaları yoktur. Gerekince geçici olarak o isimlerin yerini tutarlar.

Şahıs Zamirleri

Bu zamirler varlıkları temsil suretiyle ve şahıslar hâlinde karşılayan kelimelerdir:

Teklik	1. şahıs	min	"ben"
	2. şahıs	en	"sen"
	3. şahıs	kini	"o"
Çokluk	1. şahıs	bisigi (bihigi)	"biz"
	2. şahıs	ehiği (ehigi)	"siz"
	3. şahıs	kiniler	"onlar"

İşaret Zamirleri

Bunlar, nesneleri işaret etmek, göstermek suretiyle karşılarlar. Bu zamirlerle belirtilen varlıklar, yerleri ile ifade edilmiş olurlar. Saha Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır:

bu	"bu"	*siti*	< uş+iti	*balar*	"bunlar"
ol	"o"	*subu*	< uş+bu	*itiler*	"şunlar"
iti	"şu, öteki"	*sol*	< uş+ol	*olor*	"onlar"

Siti, subu ve *sol* şekillerine "işte şu", "işte o" gibi mânâlar vermek mümkündür.

Belirsizlik Zamirleri

Bu zamirler nesneleri belirsiz şekilde temsil ederler. Saha Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır:

atın "başka, diğer', *sorox* "bazı, birkaç", *barı* "tümü", *aayı* "her biri", *kim da* "hiç biri", *kim ere* "birisi", *xannık ere* "birisi, herhangi biri", *kim dağanı* "kimse, hiç kimse", *biir dağanı* "hiç biri", *xas eme* "birkaçı, bazıları", *xannık ere* "birisi".

Soru Zamirleri

Bunlar nesneleri soru hâlinde ifade eden, nesneleri sormak için kullanılan zamirlerdir. Saha Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: *kim* "kim", *tuox* "ne, *kimneex* "kimler", *tuoxtar* "neler".

Dönüşlülük Zamiri

Bunlar şahıs zamirlerinin daha kuvvetli şekilleridir. Sahacada *beye* "öz, nefis" kelimesine iyelik ekleri getirilerek şahıslar ifade edilir:

beyem	""kendim"	*beyebit*	"kendimiz"
beyeñ	"kendin"	*beyeğit*	"kendiniz"
beyete	"kendisi"	*beyelere*	"kendileri"

Sahacada da dönüşlülük zamirleri iyelik eki alarak kullanılabilirler: *beye beyetin* "kendi kendisini", *beye beyebittiger* "kendi kendimize", *beye beyebitin* "kendi kendimizi", *beye beyebititen* "kendi kendimizden'".

ZARF

Zarflar, yer, zaman, tarz ve miktar isimleridir. Zarf olan isimler eksiz kullanılabilecekleri gibi, yapım eki fonksiyonundaki hâl eklerini de alarak kullanılabilirler.

Yer Zarfları

Yer isimleri olan bu zarflar fiilin yönünü gösterirler. Sahacadaki yer zarfları şunlardır:

arın, alın "aşağı, alt", *ürüt* "yukarı", *is* "içeri", *tas* "dışarı", *ilin* "ileri", *kelin* "geri".

Sahacayla ilgili gramerlerde aşağıdaki şekiller ek almasına rağmen yer zarfı olarak belirtilmiştir.

İhirce "içeride, içinde", *üöhe* "yukarıda, üstte", *manna* "burada, buraya", *onno* "orada, oraya", *attıgar* "yanında", *kenniger* "arkasında", *ürdü-ger* "üzerine, üstüne", *tula* "çevresinde, etrafında".

Zaman Zarfları

Bunlar zarf olarak kullanılan zaman isimleridir. Sahacadaki zaman zarfları şunlardır:

Künüs "gündüz", *kiehe* "gece", *kün ortoto* "öğlen", *tüün künüs* "gece ve gündüz", *erde* "erken", *bügün* "bugün", *begehe* "dün", *sarsın* "yarın" *öyüün* "erte-

si gün", *sarsıarda* "sabahleyin", *kıhın* "kışın", *sayın* "yazın", *inńine* "önce", *ilik* "henüz, daha", *anı* "şimdi", *melcii* "her zaman", *sorox ardıgar* "bazen, ara sıra", *iti genne* "bundan sonra, daha" *ol ikki ardıgar* "o esnada", *bu ikki ardıgar* "bu sırada", *xahan eme* "bazen, bir zaman", *sotoru* "yakında, birazdan", *urut* "önce".

Tarz Zarfları

Bunlar, durum ve tarz ifade eden kelimelerdir. Hâl ve tavır ifade eden her kelime tarz zarfı olarak kullanılabildiği gibi, birçok isimler de hâl ekleri alarak tarz zarfı olabilirler. Sahacadaki başlıca zarflar şunlardır:

türgennik "çabuk, hızlı", *kıratık* "yavaşça", *ulaxannık* "büyük, geniş", *üçügeydik* "iyice", *bıtaannık* "yavaşça", *suhallık* "çabukça", *bukatın* "tamamen, bütünüyle", *inne* "böylece", *emiske* "aniden, çabucak", *baççа* "şöyle, bunun gibi", *mannık* "böyle, bu şekilde", *bu kurduk* "böylece", *ütüötük* "iyice".

Miktar Zarfları

Bunlar, azlık-çokluk ifade eden, miktar, derece bildiren zarflardır. Sayıları az olan bu zarfların Sahacadaki şekilleri şunlardır:

naaha(naa), olus "pek çok", *elbextik* "çok", *kıratık* "az", *ağay, ağaydık* "oldukça, pek", *ağay ere* "ne az ne de çok", *alıs, olus* "ölçüsüz, fevkalâde", *dele* "fevkalâde" *bert* "pek, çok", *bert elbex* "pek çok, sonsuz", *bert ağıyax* "son derece az", *össö* "daha", *ağıyaxtık* "az".

FİİL

Fiiller nesnelerin her türlü hareketlerini karşılayan kelimelerdir. Nesnelerin kendilerini karşılayan isim kök ve gövdeleri tek başına mânâ ifade etmelerine rağmen, fiil kök ve gövdelerinin işlerlik sahasına çıkmaları için şekil ve zaman eki ile şahıs eklerinin eklenmesi gerekir.

Şahıs Ekleri

Çekimli fiillerde hareketi yapan veya olan şahsı ifade etmek için şahıs ekleri kullanılır. Bunlar zamir veya iyelik kökenli olabilir. Emir çekiminde ise her şahıs için ayrı bir ek kullanılır.

Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Bunlar, şahıs zamiri kökenli olup, Saha Türkçesindeki şimdiki zaman, kesin geçmiş zaman,yakın geçmiş zaman, arasıra olan geçmiş zaman, gereklilik, şart, endişe, olumluluk ve alışılmışlık kiplerine gelirler. Ünlü veya ünsüzle biten fiillere göre değişik şekillere girerler:

Teklik

1. şahıs -bın, -bin, -bun, -bün, -pın, -pin, -pun, -pün, -mın, -min, -mun, -mün
2. şahıs -ğın, -ğin, -ğun, -ğün, -kın, -kin, -kun, -kün, -gın, -gin, -gun, -gün, -xın, -xin, -xun, -xün, -ñın, -ñin, -ñun, -ñün
3. şahıs Ø

Çokluk

1. şahıs -bıt, -bit, -but, -büt, -pıt, -pit, -put, -püt, -mıt, -mit, -mut, -müt
2. şahıs -ğıt, -ğit, -ğut, -ğüt, -kıt, -kit, -kut, -küt, -gıt, -git, -gut, -güt, -xıt, -xit, -xut, -xüt, -ñıt, -ñit, -ñut, -ñüt
3. şahıs -lar, -ler, -lor, -lör,-tar, -ter, -tor, -tör, - dar, -der, -dor, -dör, -nar, -ner, -nor, -nör

İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Bunlar, iyelik kökenli şahıs ekleri olup, diğer şekil ve zaman eklerine eklenirler:

Teklik

1. şahıs -ım, -im, -um, -üm (ünlülerden sonra -m)
2. şahıs -ın, -in, -un, -ün (ünlülerden sonra -n)
3. şahıs -a, -e, -o, -ö

Çokluk

1. şahıs -bit,-bit,-but,-büt,-pıt,-pit,-put,-püt,
2. şahıs -git, -git, -gut, -güt, -xıt, -xit, -xut, -xüt,-kıt, -kit, -kut, -küt
3. şahıs -lara, -lere, -loro, -lörö, -tara, -tere,-toro, -törö

İyelik kökenli şahıs ekleri aynı iyelik eklerinde olduğu gibi, eklendikleri fiillere göre değişik şekillere girerler.

Basit Kipler

Görülen Geçmiş Zaman

Saha Türkçesi'nin bu zamanı, Eski Türkçe'nin görülen geçmiş zamanı (-TI) ile tam bir benzerlik gösterir. Fakat, Saha Türkçesi'nin bir özelliği olan eklerdeki çok şekillilik bütün şekil ve zaman eklerinde kendini gösterir. Biz, bir örnek olarak, görülen geçmiş zaman eklerindeki çok şekilliliği belirteceğiz:

Olumlu (Buolar Forma)

1. Tekil şahıs:

-tı, -ti, -tu, -tü ;-dı, -di, -du, -dü; -lı, -li, -lu, -lü; -nı, -ni, -nu, -nü. Yalnız 3.teklik şahısta ek kendini -da, -de, -do, -dö; -ta, -te, -to, -tö; -la, -le, -lo, lö; -na, -ne, -no, -nö şeklinde geniş ünlülü olarak gösterir:

ahaa- "yemek", bar- "varmak", kel- "gelmek", suun- "yıkanmak", is- "içmek".

Biir axsaan (Teklik)

ahaatım	bardım	kellim	suunnum
"yedim"	"vardım"	"geldim"	"yıkandım"
ahaatıñ	bardıñ	kelliñ	suunnuñ
ahaata	barda	kelle	suunna

Elbex axsaan (Çokluk)

ahaatıbıt	bardıbıt	kellibit	suunnubut
ahaatıgıt	bardıgıt	kelligit	suunnugut
ahaatılar	bardılar	kelliler	suunnular

Olumsuz (Buolbat Forma)

Olumsuz şekillerde ise, -ba, -be, -bo, -bö; -pa, -pe, -po, -pö; -ma, -me, -mo, -mö olumsuzluk ekler kullanılır.

ahaabatım	barbatım	kelbetim	suummatım
"yemedim"	"varmadım"	"gelmedim"	"yıkanmadım"
ahaabatıñ	barbatıñ	kelbetiñ	suummatıñ
ahaabata	barbata	kelbete	suummata
ahaabalıbıt	barbatıbıt	kelbetibit	suummatıbıt
ahaabatıgıt	barbatıgıt	kelbetigit	suummatıgıt
ahaabatılar	barbatılar	kelbetiler	suummatılar

istimiy	içtim mi
istiñiy	itin mi
istey	içti mi
istibitiy	içtik mi
istigitiy	içtiniz mi
istileriy	içtiler mi

Min biligin tottum "Ben şimdi doydum" (tot-).
Bihigi bardıbıt "Biz gittik" (bar-).

Duyulan Geçmiş Zaman (Urut Aaspıt Kem)

Geçmiş zamanın en yaygın olan bu tipinin olumlu şekli -bıt, -bit, Eski Türkçe -mış, -mis'ten; olumsuz şekli -batax, -betex ise, Eski Türkçe -maduk, -medük'ten gelmiştir.

Ek -bıt, -bit, -but, -büt; -pıt, -pit, -put, -püt; -mıt, -mit, -mut, -müt şeklinde eklenir. Ek, iyelik kökenli şahıs eklerini alır. bier-bit-pit > *bierbippit* "vermişiz"
bier-bit-kit > *bierbikkit* "vermişsiniz"
min-mit-i-m > *mimmitim* "binmişim"

ılbıtım (ıl-)	"almışım"	siebitim (sie-)	"yemişim"
ılbıtın		siebitin	
ılbıta		siebite	
ılbıppıt		siebippit	
ılbıkkıt		siebikkit	
ılbıttara		siebittere	

Olumsuz

ılbatağım , siebeteğim

Atatürk 1938'ka ölbüte "Atatürk 1938'de ölmüş" (öl-).
Kıra oğo cieğe kelbite duo? "Küçük çocuk eve gelmiş mi?" (kel-)

Kesin Geçmiş Zaman

Geçmiş zamanın bu tipi de -bıt, -bit, -pıt, -pit (< -mış, -miş) ekiyle yapılır. Yalnız, duyulan geçmiş zaman çekiminde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılırken burada şahıs zamiri menşeli şahıs ekleri kullanılır. Olumsuz şekillerinde -batax/-patax/-matax (<-maduk, -medük) ekleri kullanılır.

aspıppın	aspıppıt
"açmışımdır"	aspıkkıt
aspıkkın	aspıttar
aspıt	

Olumsuz

aspataxpın	siebetexpin

Miexe telefonnaabıt	"Bana telefon etmiş" (telefonnaa-).
En suruybukkun min körbötüm, sana billim.	"Ben senin yazdığını görmedim, ama yeni öğrendim" (kör-).

Yakın Geçmiş Zaman

Geçmiş zamanın bu tipi , -an, -en, -on, -ön (olumsuz şeklinde -bakka veya -mına)zarf -fiili ve tur -yardımcı fiillinin şimdiki zamanının birleşmesiyle meydana gelmiştir. Ek uzun ünlü ve diftogla biten fiillere -n şeklinde eklenir: sie-n > sien

ahan turabın (as-)	ahan turabıt
"açmıştım"	ahan turağıt
ahan turağın	ahan turallar
ahan turar	

Olumsuz-I

aspakka turabın	siebekke turabın

Olumsuz-II

ahımına turabın	siemine turabın

Min arıgını ispekke turabın "Ben içkiyi içmemekteyim" (is-).

Oğolor oskuolağa sılcaan turallany? "Çocuklar okulda koşmaya devam ederler mi" (sırıt-).

Arasıra Olan Geçmiş Zaman I.Tip

Bu şekil, belirsizlik ve arasıra yapılmış hareketleri ifade eder. Bu tipin olumlusu -pıt, -pit, -bıt, -bit (<-mış, -miş) sıfat-fiili + -taax, -teex sahiplik eki + şahıs ekleriyle yapılır. Olumsuz şekil ise, -patax, -petex (<-maduk, -medük) sıfat-fiili + -taax, -teex eki + şahıs ekleriyle yapılır. Kip, zamir kökenli şahıs eklerini alır.

Olumlu

siebitteexpin	siebitteexpit
"arasıra yedim"	siebitteexxit
siebitteexxin	siebitteexter
siebitteex	

Olumsuz

Aspataxtaaxpın, siebetexteexpin

Bir küüsteex aydaan orbuttaax.	"Cüsseli birisi arasıra karışıklık çıkarırmış" (aydaan or-)

II.Tip

Bu tipin olumlusunda -an, -en zarf-fiili + turardaax (tur- yardımcı fiili + -ar sıfat-fiil eki + daax sahiplik eki) + şahıs ekleri kalıbı kullanılmıştır. Olumsuzunda ise, -bakka, -bekke, -pakka, -pekke zarf-fiili ve -mına, -mine zarf-fiili kullanılarak iki ayrı şekil yapılmıştır. Bu tip zamir kökenli şahıs eklerini alır.

Olumlu

ahan turardaaxpın	ahan turardaaxpıt
ahan turardaaxxıt	ahan turardaaxtar
apan turardaaxxın	ahan turardaax

Olumsuz-I

aspakka turardaaxpın	siebekke turardaaxpın

Olumsuz-II

ahımına turardaaxpın	siemine turardaaxpın

Bu tip de geçmişte ara sıra veya zaman zaman olan bir hareketi veya geçmişte belli zamanlarda ara sıra yapılan alışkanlıkları ifade eder:

Min biirde aydaarsan turardaaxpın.	"Ben günün birinde bağırmıştım" (aydaarıs-).

III .Tip

Bu tip, -bıt, -bit, -pıt, -pit (<-mış,-miş) + şahıs ekleri + baar "var" (olumsuzunda suox "yok") kalıbı üzerine kurulmuştur. Bu kalıba ete "idi" ilavesiyle çok uzak geçmiş zaman ifade edilir.

siebitim baar	siebippit baar
"bir keresinde yemiştim"	siebikkit baar
siebitin baar	siebittere baar
siebite baar	

Olumsuz

aspıtım suox	siebitim suox

Otton beyen da iti ülüger kırattan iisse kıhırca turbutun baar	"Yazık ki, kendin o işte az da olsa çalışmışsın" (tur-).
Xaar tüspüte baar	"Kar bir anda yağmış" (tüs-).

Şimdiki Zaman (Biliññi Birieme)

Saha Türkçesinde aynı zamanda geniş zamanı da ifade eden bu kipte 1. ve 2. teklik ve çokluk şahıslarda -a, -e, -o, -ö eki; 3. teklik ve çokluk şahıslarda -ar, -er, -or,-ör eki kullanılır. Olumsuz şekillerde -bat, -bet, -bot, -bot (<-maz, -mez) eki kullanılır. Burada -tp-> -pp- ve -tk-> -kk- gerileyici ünsüz benzeşmesi görülür. Ünlü ve diftonglarla biten fiillerde ekin -ıı-, -ii-, -uu-, -üü- şeklinde uzadığı görülür: ahaa- "yemek" *ahııbın* "yerim", sie- "yemek" *siir* "yer", toxtoo- "durmak" *toxtuubut* "duruyoruz".

Olumlu

üleliibin (ülelee-)	olorobun (olor-)
"çalışıyorum"	"oturuyorum"
üleliiğin	oloroğun
üleliir	oloror
üleliibit	olorobut
üleliiğit	oloroğut
üleliiller	olorollor

Olumsuz

üleleebeppin	olorboppun

Miexe telefonnaabıt	"Bana telefon etmiş" (telefonnaa-).
Sañata da suox olorbokkun	"Sessizce yerleşmez misin" (olor-).
Süöhünü ahatabın uonna uulatabın	"Hayvanları yediriyorum ve içiriyorum" (ahat-, uulat-).

Gelecek Zaman (Keler Birieme)

Mevcut gramerlerde gelecek zamanın teklik şekillerinde iki ayrı çekimi vardır. Olumlu şekillerde -ıa, -ie, -uo, -üö ve -ıax, -iex, -uox, -üöx (<-acak/-ecek) ekleri kullanılır. Olumsuz şekil suoğa (suox "yok, değil"+3.teklik şahıs iyelik eki +a) kelimesiyle yapılır. Diftongla biten fiillerde şahıs eki doğrudan eklenir: ıa- "sağmak", *ıam suoğa* "sağmayacağım". Kip, iyelik kökenli şahıs eklerini alır. Burada teklik şahıslarda iki ünlü arasında kalan -x- ünsüzü -ğ-'ya dönüşür.

Olumlu

ahıam(ahıağım)	ahıaxpıt
"açacağım" (as-)	ahıaxxıt
ahıañ (ahıağın)	ahıaxtara
ahıa (ahıağa)	

Olumsuz

ahıam suoğa	siem suoğa

Bihigi kiehe barıaxpıt	"Biz gece gideceğiz" (bar-).
Sarsın min emie mosturuskuoyga ülelieğim. Vasya onno kelieğe uonna miexe kömölöhüöğe	"Yarın ben de atelyede çalışacağım. Vasya oraya gelecek ve bana yardım edecek" (ülelee-, kel-, kömölös-).

Şart (Bolcox Kiep)

I.Tip

Saha Türkçesindeki şart eki -tar, -ter Eski Türkçe -sar, -ser'den gelmektedir. -tar, -ter, -tor, -tor; -dar, -der, -dor, -dör; -lar, -ler, -lor,-lör; -nar, -ner, -nor, -nör şeklinde eklenir. III. çokluk şahıslarda -rl->-ll- gerileyici ünsüz benzeşmesi görülür:

bıstar "kesse" (bıs-), keller "gelse" (kel-), keleller "gelseler" (kel-),

	Olumlu
astarbın (as-)	sieterbin (sie-)
"açsam"	"yesem"
astargın	sietergin
astar	sieter
astarbıt	sieterbit
astargıt	sietergit
astallar	sieteller
	Olumsuz
aspatarbın	siebeterbin

Üöreneççiler kelbeter, uruok bastaabat "Öğrenciler gelmezse, ders başlamaz".

II. Tip

Şartın bu tipi, -tax, -tex (<duk, -dük) sıfat-fiili + şahıs eki + A formulüyle kurulur. Olumsuzunda ise, -patax, -petex (<-maduk, -medük) sıfat -fiili kullanılır. Ek, fonksiyon olarak I.tiple aynıdır.

Olumlu

astaxpına (as-)	sietexpine (sie-)
"açarsam, açsam"	"yersem, yesem"
astaxxına	sietexxine
astağına	sieteğine
astaxpıtına	sietexpitine
astaxxıtına	sietexxitine
astaxtarına	sietexterine

Olumsuz

siebetexpine

Inaxpıt töröötöğüne, arıı siex etibit	"Şayet ineğimiz doğursaydı, yağ yiyecektik" (töröö-).

Gereklilik Kipi

Saha Türkçesinde gereklilik kipinin şimdiki ve gelecek zamanı olmak üzere iki şekli vardır.

Şimdiki Zaman Gereklilik:

Bu kipin olumlu şekli -ar, -er sıfat-fiili +- taax isimden isim yapma eki+şahıs ekleri kalıbı üzerine; olumsuz şekli ise, -pat, -pet olumsuz sıfat-fiili üzerine kurulmuştur. Bu kip mecburiyet ve vazife ifade eder.

Olumlu

barardaaxpın (bar-)	kelerdeexpin (kel-)
"gitmeliyim"	"gelmeliyim"
barardaaxxın	kelerdeexxin
baradaax	kelerdeex
barardaaxpıt	kelerdeexpit
barardaaxxıt	kelerdeexxit
barardaaxtar	kelerdeexter

Olumsuz

barbattaaxpın	kelbetteexpin

Min kiehe biir sirge sılcardaaxpın	"Ben gece bir yere gitmeliyim" (sırıt-).
Alla min eyigin kıtta kepseterdeexpin	"Alla ben seninle muhakkak konuşmalıyım"(kepset-).

Gelecek Zaman Gereklilik:

Gelecek zaman gerekliliğin iki tipi vardır. Birinci tipin olumlusunda -ıax, -iex sıfatfiili + -taax, -teex + şahıs ekleri kalıbı; olumsuzunda ise, -ıa, -ie suoxtaax + şahıs ekleri kalıbı kullanılmıştır. İkinci tipin olumlusunda -ıax, -iex tustaax + şahıs ekleri kalıbı; olumsuz şekillerinde ise, -ıa suox tustaax+şahıs ekleri, -ıa suox kerinneex + şahıs ekleri, -ıa + şahıs ekleri +ete, -ıa suox + e- fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi olmak üzere dört ayrı kalıp kullanılır.

I.Tip

Olumlu

ahıaxtaaxpın (as-)	ahıaxtaaxpıt
"açmak zorundayım"	ahıaxtaaxxıt
ahıaxtaaxxın	ahıaxtaaxtar
ahıaxtaax	

Olumsuz

ahıa suoxtaaxpın	sie suoxtaaxpın

II.Tip

Olumlu

ahıax tustaaxpın	ahıax tustaaxpıt
ahıax tustaaxxın	ahıax tustaaxxıt
ahıax tustaax	ahıax tustaaxtar

Olumsuz-I

barıa suox tustaaxpın	barıa suox kerinneexpin

Olumsuz-II

ahıam ete	siem ete

Olumsuz-III

ahıa suox etim	sie suox etim

Kip, gelecek zamanda mutlaka olması gereken hareketi ifade eder: *Onon min kinileri ekkiretiex tustaaxpın* "Sonra ben onları sıçratmalıyım" (ekkiret-).

Emir Şekli (Soruyar Kiep)

Saha Türkçesindeki en karışık şekillerden birisi emir şeklidir. Çünkü, mevcut gramerlerde emir şekli şimdiki ve gelecek zaman emir olarak iki ayrı kısımda ele alınmış ve birçok ağız özelliği bu şeklin içine katılmıştır. Biz, farklı şekilleri parantez içinde gösterdik. Şimdiki zaman emir şekli aynı zamanda istek ve rica da ifade eder. Emrin I.teklik şahsı her iki tipte de benzerlik gösterir. I.teklik şahıslarda ünlü ve ikiz ünlüyle biten fiillerde -ıı, -ii, -uu, -üü şeklinde uzama görülür:

sie-iim > siim, ahaa-ıım > ahım

Şimdiki Zaman Emir (Tuta Oñortoruu Forma)

Olumlu

siim (sie-)	
"yiyeyim"	sieğiñ (siex)
sie	sieñ
sietin	sietinner

Olumsuz

Siemiim	siemeğin (siemiex)
Siebetinner	siemeñ
Sieme	siebetin

Gelecek Zaman Emir (Kelin Oñortoruu Forma)

Gelecek zaman emirin 2. şahısları yaygın olarak kullanılmaktadır. Diğer şahıslar halk edebiyatı mahsullerinde kullanılmaktadır.

Olumlu

bıhıım (bıhıaxtıbın)	bıhıaxtıbıt
bıhaar	bıhaarıñ
bıhıaxtın	bıhıaxtınnar

Olumsuz

bıhımıım (bıhımıaxtıbın)	bıhımıaxtıbıt
bıhımaar	bıhımaarıñ
bıhımıaxtın	bıhımıaxtınnar

Şimdiki zaman emir,bir teklif, bir istek, bir emir, bir çağrı gibi ana fonksiyonlarının yanı sıra bazen konuşan kişinin kendisine kahrettiğini ve bedduayı ifade eder. Gelecek zaman emir ise, bilhassa 2. şahsa yönelik bir emri, çağırıyı, teklifi, müracaatı, öğüdü, dileği ifade eder:

iti taaska baran oloruox	"O taşa gidip oturalım" (olor-).
Emeexsin tur, utuyama! Kel ahaa! Oğolor, emie ahaañ.	"Yaşlı kadın kalk, uyuma! Gel yemek ye! Çocuklar siz de yiyin!" (tur-, utuy-, ahaa-).

İSİM FİİL (MASTAR)

Fiilleri şahsa ve zamana bağlanmadan ifade etmek, hareket isimleri meydana getirmek için mastar eki kullanılarak fiil ismi yapılır. Bu Türkiye Türkçesindeki -mak/-mek'den farklıdır. Saha Türkçesindeki -ıı/-ii, -uu/-üü eki, Eski Türkçedeki -ıġ/-ig, -uġ/-üg ekinden gelmiştir: bıs-'dan *bıhıı* "kesmek", kör-'den *körüü* "görmek, görüş", sañaa-'dan *sañıı*"düşünmek, düşünce", tur-'dan *turuu* "durmak, durum, duruş".

SIFAT - FİİL

Sıfat-fiiller, fiil kök ve gövdelerine gelerek nesnelerin hareket vasıflarını karşılarlar. Sıfat-fiiller, hareket ifadesinden başka zaman ifadesi de taşırlar. Yani, hareketin hangi zamana ait olduğunu belirletirler. Eski Türkçe dönemiyle benzerliğe sahip olan Şaha Türkçesi sıfat-fiilleri de geçmiş, gelecek ve geniş zaman sıfat-fiilleri olmak üzere üç kısımdır:

Geçmiş Zaman Sıfat-Fiilleri

-lax/-lex,-lox/-lök;-tax/-tex,-tox/-tök;-dax/-dex,-dox/-dök;-nax/-nex,-nox/-nök - batax/-betex, -botox/-bötök -matax/-metex, -motox/-mötök -patax/-petex, - potox/-pötök

Bu sıfat-fiilin olumlusu *-duk/-dük, -tuk/-tük* sıfat-fiilinden, olumsuzu ise *-maduk/-medük* sıfat-fiilinden ortaya çıkmıştır. İyelik eklerini alarak da kullanılan bu sıfat-fiil, cümlede özne ve nesne olarak vazife görür:

Kini idete buolbatağın billerer	"Bunun meslek olmadığını gösteriyor" (buol-).
Kelleğim ikkis künüger müzeyğa sılcıbıtım	"Geldiğimin ikinci günü müzeye gittim, (kel-).

-bıt/-bit, -but/-büt; -pıt/-pit, put/-püt -mıt/-mit, -mut/-müt

Bu sıfat-fiil, *-mış/-miş* sıfat-fiiline dayanır. Olumsuzunda *-batax (-patax/-matax)* şekli kullanılır. Bu sıfat-fiil şekil ve zaman eki olarak da kullanılır. İyelik ekleriyle ve edatlarla kullanılışı dikkat çeker. Örnekler:

Kini suruybut kinigelerin bilbetter	"Onun yazdığı kitapları bilmezler" (suruy-).
Cieber kelbitim iyem iistene olororo	"Eve geldiğimde annem otururak dikiş dikiyordu" (kel-).
Min töröobüt silim	"Benim doğduğum yıl" (töröö-).

Geniş Zaman Sıfat-Fiilleri

-r, -ar/-er, -or/-ör, -ır/-iir, -uur/-üür

-bat/-bet, -bot/-böt, -mat/-met, -mot/-möt -pat/-pet, -pot/-pöt

Bu sıfat-fiilin olumlusu *-ar/-er* sıfat-fiiline, olumsuzu ise *-maz/-mez* sıfat fiiline dayanmaktadır. Şekil ve zaman eki olarak da kullanılan bu sıfat-fiilin çok yaygın kullanılışı vardır. Bu sıfat-fiil iyelik ekleriyle, hâl ekleriyle ve edatlarla birleşebilir. Örnekler:

Min tılbaastırgıtın (körsühergitin) kördöhöbün.	"Ben tercüme etmenizi (karşılamanızı) rica ediyorum" (tılbaastaa-, körsüs-).
Üleliinir tahınan oğo körör	"Çalışmaktan başka çocuğa bakar" (ülelee-).
Öydööx öyünen ölörtön kuotar	"Akıllı aklıyla ölmekten kurtulur" (öl-).
Onton ıalcar oğolor kelliler	"Sonra hasta çocuklar geldiler" (ıalca-).

-an/-en , -on/-ön , -n

Geniş zaman sıfat-fiili olarak seyrek kullanılan bu şekil, *-ğan/-gen* sıfat-fiilinden gelmiştir. Ek, ünlüyle biten fiillerden sonra -n şeklinde eklenir. Bu sıfat fiili *-an/-en* zarf-fiili ile karıştırmamak gerekir. Örnekler:

Ce ol kelen Elley	"İşte o gelen Elley" (kel-).
Biir sarsıarda turan Omoğoy emeexsine	"Bir sabah kalkan Omogoy'un yaşlı karısı" (tur-).

-aaççi/-eeççi, -ooççu/-ööççü

Kalıplaşarak fiilden isim yapma eki olarak kullanılan bu sıfat-fiil, daha çok fail ismi yapmaktadır. Örnekler:

Min üöreneeççibin, kini üöreteeççi	"Ben öğrenciyim, o öğretmendir" (üören-üöret-).
Çinçiyeeççiler sabağalaahınnannan	"Araştırmacıların tahminleriyle" (çinçiy-).

Gelecek Zaman Sıfat-Fiilleri

-ıax/-iex, -uox/-üöx; -mıax/-miex, -muox/-müöx

Şekil ve zaman eki olarak da kullanılan bu sıfat-fiilin *-acak/-ecek* ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu sıfat-fiil, iyelik eklerini alabilir ve *bağar-* "istemek" fiiliyle kalıp hâlinde kullanılabilir. Örnekler:

Kolledjka kimneex kiiriexterin söbiiy?	"Koleje kimlerin girmesi mümkündür" (kiir-)
Min Turtsiyanı körüöxpün bağarabın	"Ben Türkiye'yi ziyaret etmek istiyorum" (kör-).

-a/-e, -o/-ö ilik

Geçmiş zaman olumsuz sıfat-fiili olan bu şekil, *-a/-e* zarf fiili ve *ilik* "değil" edatının birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu sıfat-fiil şekli "henüz, daha " gibi manalar katar. Örnek:

Omoğoy Baay ikki ulaxan erge taxsa ilik kırgıttardax	"Omogoy Bay'ın iki ergin henüz evlenmemiş kızlarından" (erge tağıs-).
Körö ilik oğo	"Henüz görmemiş çocuk"
Üörete ilik üöreneeççi	"Daha öğrenmemiş öğrenci"

ZARF-FİİL

Zarf-fiiller, şahsa ve zamana bağlanmadan asıl harekete yardımcı mücerret bir hareketi karşılarlar.

-n, -an/-en, -on/-ön; -mına/-mine, -muna/-müne

Bu zarf-fiil, ünlü ve diftonglardan sonra *-n* şeklinde gelir. Olumsuzunda *-mına/-mine, -muna/-müne* şekli kullanılır. Bu zarf-fiil, asıl hareketten önceki hareketi ve asıl hareket başlamadan bu hereketin bitmesi gerektiğini ifade eder. Bu zarf-fiil, daha önce de belirttiğimiz üzere tasvir fiillerinin önünde kullanılır.

Kepseten, bilsen, barı Omoğoydooxxo tiiyen keleller	"Konuşup, anlaşarak, hepsi Omogoygil'e varıp gelirler" (kepset-, biliş-, tiiy-).
Kötördör oloğuttan köhön ayannır	"Kuşlar, yerlerinden göçerek seyahat ederler" (kös-).

-a/-e, -o/-ö, (-ıı/-ii, -uu/-üü) -bakka/-bekke, -bokko/-bökkö
-makka/-mekke, -mokko/-mökkö -pakka/-pekke, -pokko/-pökkö

Bu zarf-fiil, ünsüzlerden sonra *-a/-e, -o/-ö*; ünlü ve diftonglardan sonra *-ıı/-ii -uu/-üü* şeklinde gelir:

ıa- ~ *ıı* "sağarak" sie- ~*sii* "yiyerek" gibi.

Olumsuz şekil *-bakka,* -bat sıfat-fiili ve -ka yönelme hâli ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu zarf-fiil, asıl hareketle aynı zamanda olan ve onun amacını gösteren hareketi ifade eder.

körö körö "göre, göre", *kele bara* "gele gide".

Tabanı üöskete oloror omuk baar	"Geyik besleyerek yaşayan halk vardır" (üösket-).

-aat/-eet, -oot/-ööt -maat/-meet, -moot/-mööt

Bu zarf - fiil, asıl hareketin başlangıcından önce olan haraketi tanımlar.

Tañnaat tağısta	"O giyinir giyinmez çıktı" (tañnaa-).
Onu köröt uolattar üömeller	"Onu görünce oğlanlar gizlice yaklaşırlar" (kör-).

-aarı/-eeri, -ooru/-öörü -maarı/-meeri, -mooru/-möörü

Bu zarf-fiil, bir hareketin amacını belirtmek için kullanılır ve *"-mak/-mek için"* fonksiyonu verir. Bu zarf-fiil, *gın-* "kılmak, yapmak" fiiliyle birleşerek niyet ifadesi taşır.

Ahaarı kellibit	"yemek yemek için geldik" (ahaa-).
Oğolor üleleeri bardılar	"Çocuklar çalışmak için (çalışmaya) gittiler" (ülelee-).
Saamır tüheeri gımmıt	"Yağmur yağacakmış gibi duruyor" (tüs-).

BAĞLAÇ

Sıralama Bağlaçları

Bunlar kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri "ve" manası ile birbirine bağlarlar. Sahacada en yaygın sıralama bağlaçları *uonna* "ve, daha" ve *kıtta* "birlikte, ile"dir. Bazen *dağanı* "ve, hem" da kullanılır.

Denkleştirme Bağlaçları

Bunlar, birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan ve karşılaştıran bağlaçlardır. Sahacada denkleştirme bağlacı olarak *ebeter (beter, biiter)* "veya, yahut" kullanılır.

Karşılaştırma Bağlaçları

Bunlar karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru birbirine bağlayan bağlaçlardır. Sahacada karşılaştırma bağlaçları *dağanı ... dağanı* "hem...hem" ve *da...da* "da...da" bağlaçlarıdır.

Cümle Başı Bağlaçları

Bunlar, cümleleri mânâ bakımından birbirine bağlayan bağlaçlardır ve cümle başında bulunurlar. Sahacada en yaygınları *ere* "yalnız, ancak", *ereeri (ol ereeri)* "fakat", *ol buollar (ol buollağına)* "fakat", *itienne* "zaten, ve", *otton* "zaten", *töhö ere* "her ne kadar, nasılsa", *aata* "gerçi, ise" bağlaçlarıdır.

EDAT

Pekiştirme vazifeli edatlar, kelimelerin, kelime gruplarının ve cümlelerin sonuna gelerek dikkati onların üzerine çekerler. Saha Türkçesinde pekiştirme edatı olarak *dağanı* "dahi, de", *da* "da, de", *kim* "kim", *ilik* "değil", *aata* "ise" edatları kullanılır.

İşletme eki vazifesi gören çekim vazifeli edatlar, isimlerden sonra gelerek onların zarf hâllerini yaparlar. Sahacadaki çekim edatları *kıtta* "ile, birlikte", *kurduk* "benzeri, gibi'", *ihin* "için", *kinnine* "dek", *ürdünen* "rağmen", *ila* "beri", *kennitten* "sonra", *dili* "gibi", *ol ihin* "bu yüzden", *onon* "bundan dolayı", *ol ürdüger* "buna rağmen", *anıttan* "bundan sonra", *büteri* "sonuna kadar".

ÜNLEMLER

Duygu Ünlemleri

Bunlar his ve heyecanları ifade için içten gelen seslerle, tabiattaki sesleri taklit eden kelimelerdir. Bunlardan *aya,* acı ve korkuyu; *beyi,* ihbar ve uyarıyı; *ıççа,* soğukluk duygusunu; *abıtay,* sıcaklık duygusunu; *paa, pahay,* nefreti; *ok-sie, oo, tüy, öö, aa* hayreti; *ees, eeyis,* şaşkınlığı ve protestoyu; *iehey,* sevinci; *oov, oof, seen, xaarıan,* acımayı; *uuy, suuy, ayuu, ayaa,* sıkıntıyı; *u-u, uy-uy* korkma ve ürkmeyi; *o-o botuççu* bıkmayı; *o babat, o tatat, o-o tollos, oh-oh* şaşma ve korkmayı ifade eder. Ünlemler küçültme - şefkat eklerini alarak anlamlarını kuvvetlendirirler. Mesela *ayıka,* güçlü acıyı; *beyike,* kurnaz uyarıyı; *tıyka,* sınırsız şaşkınlığı ifade eder.

Seslenme Ünlemleri

Bunlar, bir duygu ifade etmeyen sadece hitap ve seslenme ünlemleridir. *Baraxsan* "zavallıcık", *kutukam (tukam, utukam)* "canım" yaşlıların gençlere hitabını; *doğor* "arkadaş", gençlerin gençlere hitabını; *xotuoy,* yaşlıların genç kıza hitabını; *noxo,* yaşlıların genç erkeğe hitabını; *sıççıay,* çocuklara hitabı belirtir. Sahacada hitap son hecedeki veya açık ünlünün uzatılmasıyla yapılır. Burada iyelikli şekillerde diftong ortaya çıkar:

ağa - *ağaa* "baba!" , doğor - doğoor "hey arkadaş!", doğorum "arkadaşım" - *doğoruom* "hey arkadaşım!", ağahım "ablam" - *ağahıam* "hey ablam!".

Gösterme Ünlemleri

Bunlar, işaret sırasında baş vurulan, bir şeyi göstermek için kullanılan ünlemlerdir. Saha Türkçesinde en yaygın kullanılan gösterme ünlemi *me* "işte" ünlemidir.

Sorma Ünlemleri

Bunlar, soru için kullanılan, sorma ifade eden ünlemlerdir. Bunların en yaygını *ama* "acaba, olur mu" ünlemidir.

Cevap Ünlemleri

Bunlar, tasdik veya red ifade eden ünlemlerdir. Bunların içinde *ce, çe* "peki", *suox (huox, uox)* "hayır, yok", *eex söp* "pekala", *eex, eeh* "evet, ya, iyi, eh", *söp* "tamam, pekala" sayılabilir.

Kılaaska

Kılaaska biir ostuol, üs oloppos turar. Biir aan, ikki ohox, bies tünnük baar. İkki ıskaap baar. Kılaaska elbex paarta turar. Biir paartağa ikki kihi oloror. Ostuolga tüört kiniğe uonna biir xarandaas baar. Pavel Petroviç olopposko oloror. Biir uol turar uonna aağar.

Bu kılaaska xas tünnük baarıy? Bu kılaaska bies tünnük baar. Ol paartağa xas kihi olororuy? Ol paartağa biir kihi oloror. iti kııs tuğu gınar? iti kııs suruyar. Bu ıskaapka tuox baarıy? Bu ıskaapka kiniğe baar. Iskaapka kiniğe elbex duo? Iskaapka kiniğe elbex. Xarandaas xanna baarıy?

Bu oskuola ulaxan duu, kıra duu? Bu oskuola ulaxan. Bu oskuolağa kııs üörener duu, uol üörener duu? Manna kııs dağanı, uol dağanı üörener. Manna uçuutal biir duu, elbex duo? Kini saxalıı üçügeydik biler. Bugün sa-xalıı uruok baar duo? Bügün saxalıı dağanı, nuuççalıı dağanı uruok baar.

Sınıfta

Sınıfta bir masa, üç sandalye durmaktadır. Bir kapı, iki soba, beş pencere vardır, iki dolap vardır. Sınıfta pek çok sıra vardır. Bir sırada iki kişi oturur. Masada dört kitap ve bir kalem vardır. Pavel Petroviç sandalyede oturur. Bir oğlan ayağa kalkar ve okur.

Bu sınıfta kaç tane pencere vardır? Bu sınıfta beş tane pencere vardır. O sırada kaç kişi oturuyor? O sırada bir kişi oturuyor. O kız ne yapıyor? O kız yazı yazıyor. Bu dolapta ne vardır? Bu dolapta kitap vardır. Dolapta kitap çok mudur? Dolapta kitap çoktur. Kalem nerededir?

Bu okul büyük mü, küçük mü? Bu okul büyüktür. Bu okulda kızlar mı okuyor, oğlanlar mı okuyor ? Burada kız da, oğlan da okumaktadır. Burada öğretmen bir mi, çok mu? Burada öğretmen çoktur. Şu öğretmen Sahaca bilir mi? O, Sahacayı iyi bilir. Bugün Sahaca ders var mı? Bugün Sahaca da, Rusça da ders var.

Cieğe

Bu cie baar. Manna biir kergen oloror. Bu cieğe üs xos baar. İkki xosko oronnor turallar. Biir xosko ulaxan ostuol baar. Ostuolga laampa turar. Ostuol attıgar biir er kihi xahıat aağar. Biir caxtar kiniğe aağar. Kini attıgar ikki kıra oğo oloror. Biir eder kihi emie kiniğe aağar. Kini texnikumña üörener. Biir kııs suruyar. Kini oskuolağa üörener. Ohox attıgar kırcağas oğonńor oloror. Oroññо emeexsin sıtar.

Kiehe con barı cieğe olorollor. Ağam xahıat aağar uonna kepsiir, ulaxan con isteller. Oğolor uruok aağallar uonna suruyallar. Ebem kepsiir, kıra kııs ister. Xoyut barı ahıllar uonna utuyallar. Oğolor türgennik utuyallar. Kiniler sarsın oskuolağa erde barallar.

Evde

Bu evdir. Burada bir aile yaşar. Bu evde üç oda vardır, iki odada karyolalar dururlar. Bir odada büyük masa vardır. Masada bir lamba durmaktadır. Masada bir adam gazete okuyor. Bir bayan kitap okuyor. Onun yanında iki küçük çocuk oturuyor. Bir genç insan da kitap okuyor. O teknik okulda okur. Bir kız yazı yazıyor. O kız okula gider. Ocağın yanında yaşlı bir adam oturuyor. Yatakta yaşlı kadın yatıyor.

Geceleyin ailenin hepsi evde otururlar. Babam gazete okur ve anlatır, gençler dinlerler. Çocuklar ders okurlar ve yazarlar. Ninem hikâye anlatır, küçük kız dinler. Sonra hepsi yemek yerler ve yatarlar. Çocuklar çabuk uyurlar. Onlar yarın okula erken giderler.

Kepsetii	Konuşma
-En eheñ, ebeñ baallar duo?	- Senin deden, ninen var mı?
- Baallar.	- Varlar.
- Kiniler kırcağastar duo?	- Onlar yaşlı mı?
- Kiniler kırcağastar.	- Onlar yaşlıdır.
- Kiniler üleliiller duo?	- Onlar çalışıyorlar mı?
- Ehem kırcağas da üleliir, ebem lalcar.	- Dedem yaşlıdır fakat çalışır, ninem hastadır.
- Ağañ xanna üleliir?	- Baban nerede çalışıyor?
- Ağam kolxozka üleliir.	- Babam çiftlikte çalışıyor.
- İyeñ tuğu gınar?	- Annen ne yapar?
- İyem emie kolxozka üleliir.	- Annem de çiftlikte çalışır.
- En iyeñ aağar, suruyar duo?	- Senin annen okur yazar mı?
- Kini aağar dağanı, suruyar dağanı.	- O okur da, yazar da.
- Kini nuuççalıı biler duo?	- O Rusça bilir mi?
- Nuuççalıı emie biler.	- Rusça da bilir.
- Vasya ağata xanna üleliiriy?	- Vasya'nın babası nerede çalışıyor?
- Kini traktorist.	- O traktör sürücüsüdür.
- Kini iyete üleliir duo?	- Onun annesi çalışıyor mu?
- Vasya iyete, ehete, ebete barı üleliiller.	- Vasya'nın annesi, dedesi, ninesi hepsi çalışıyorlar.
- En ubayıñ xanna üöreneriy?	- Senin abin nerede okuyor?
- Kini kuorakka üörener.	- O şehirde okuyor.
- Xannık oskuoloğa üörener?	- Hangi okulda okuyor?
- Orto oskuoloğa.	- Ortaokulda.
- Saxa tılın onno kim üöreter?	- Sahaca yı orada kim öğretir?
- Saxa uçuutala üöreter.	- Sahaca öğretmeni öğretir.

MinConum

Min conum elbexter. Miexe ağam, iyem, ehem, ebem, ubayım, ağahım baar. Uonna össö kıra bıraattar, balıstar baallar. Ulaxan con barı üleliiller. Ebem emeexsin üleleebet. Kini ıalcar. Ubayım oyoğo uonna agahım ere emie üleliiller. Oğolor üöreneller, kıra oğolor cieğe oonńuullar, ılhıllar. Ehem uonna ebem oğolorğo kepsiiller. Min conum nuuççalıı üçügeydik bileller. Oğonńottor uonna kıra oğolor nuuççalıı bilbetter. Min doğottorum uolattar, baltım doğottoro kırgıttar. Kiniler barı üörex oğoloro. Min biir atahım ubaya kuorakka üörener. Kini doğottoro nuuççalar.

Benim Ailem

Benim ailem kalabalıktır. Benim babam, annem, dedem, ninem, abim, ablam vardır. Ve ayrıca küçük erkek kardeşlerim, kız kardeşlerim vardır. Büyük akrabalarımın hepsi çalışırlar. Ninem, yaşlıdır çalışamaz. O hastadır. Abimin hanımı ve ablamın kocası da çalışırlar. Çocuklar okurlar. Küçük çocuklar evde oynarlar, şarkı söylerler. Dedem ve ninem çocuklara masal anlatırlar. Benim ailem Rusça'yı iyi bilir. Yaşlılar ve çocuklar Rusça bilmezler. Benim arkadaşlarım oğlanlar, kız kardeşimin arkadaşları kızlardır. Onların hepsi öğrenci çocuklardır. Benim bir arkadaşımın abisi şehirde okuyor. Onun arkadaşları Ruslardır.

Ebiet

Ebiteti ulaxan soluurga buharallar. Ebiet busta. Agaşa ulaxan uhun ostuolga ihiti turuorar. Terielkeler, luoskalar, biilkeler, bıhaxtar - barı belem buollular. Agaşa ostuolga kiliep, tuus uurar. Ulaxan miiskeğe mini kutar. Eti terielkeğe uurar. Çe, oloruñ, ebietten! Barı olorollor uonna ahııllar. Connor min istiler, et sietiler. Onton xaahı uonna xompuot sietiler. Minńiges, bert ebiet! Barı üçügeydik tottular. Maşa uonna Nataşa ostuolu xomuydular, ihiti suuydular uonna uurdular. Bihigi terielkelerbit, luoskalarbıt, biilkelerbit, bıhaxtarbıt ıskaapka turallar. Soluurbut uonna miske bit dolbuurga turallar.

Yemek

Yemeği büyük tencerede pişirirler. Yemek pişti. Agaşa büyük uzun masaya servisi koyar (hazırlar). Tabaklar, kaşıklar, çatallar, bıçaklar hepsi hazır oldular. Agaşa masaya ekmek, tuz koyar. Büyük çorba kasesine çorbayı döker. Eti tabağa koyar. Hey, oturun, yemek yiyin! Hepsi otururlar ve yemek yerler, insanlar çorba içtiler, et yediler. Sonra lapa ve tatlı yediler. Lezzetli, iyi bir yemek! Hepsi iyice doydular. Maşa ve Nataşa masayı sildiler, tabakları yıkadılar ve (yerine) koydular. Bizim tabaklarımız, kaşıklarımız, çatallarımız, bıçaklarımız dolapta dururlar. Tenceremiz ve kaplarımız raflarda dururlar.

Bahaarga	**Pazarda**
- Ataas, eyiexe et baar duo? Atıılaa ere!	- Arkadaş sende et var mı? Biraz sat!
- Baar, baar. Atıılas. Me, bu baar! Kör!	- Var, var. Satın al. İşte, bu var! Bak!
- Bu et kötöx. Miexe emis ette ağal!	- Bu et yağsız. Bana semiz etten ver!
- Emis et bu baar. Inax tüöhe.	- Semiz et budur, inek göğsü.
- Bu et uñuoğa elbex. Atın et baar duo?	- Bu etin kemiği çok. Başka et var mı?
- Unuoğa suox uonna emis et bu baar.	- Kemiksiz ve semiz et budur.
- Çe, söp. Iyaa! Eyiexe ınax ihe baar duo?	- Peki, iyi. Tart! Sende inek midesi var mı?
- Inax bıara, süreğe, büöre baar.	- İnek ciğeri, yüreği, böbreği var.
- Miexe bıarda uonna sürexte ağal.	- Bana ciğerden ve yürekten bir miktar ver.
- Arıı naada duo?	- Yağ ihtiyacın var mı?
- Xannık arıı baarıy? Ceñkiir arıı baar duo?	- Ne çeşit yağın var? Temizlenmiş yağ var mı?
- Suox. Ürüñ arıı baar.	- Yok. Süt yağı var.
- Miexe ürüñ arıı naadata suox. İti kihi tuğu atıılır?	- Benim süt yağına ihtiyacım yok. O şahıs ne satıyor?
- Kini üüt atıılır.	- O süt satıyor.
- Doğoor,buütüñxastıınıy?	- Arkadaş bu sütün kaç lira? Kaymak var mı?
- Süögeybaarduo?	- Temizlenmiş yağdan biraz ver.
- Ceñkiir arııta ağal.	- Ben de tereyağı yok. Hayvan yağı var. Hayvan yağı al!
- Miexe arıı suox. Sıa baar. Sıata ıl!	- Hayır, benim hayvan yağına ihtiyacım yok.
Suox, miexe sıa naadata suox.	

Körsühüü	Görüşme
- Bihiexe ıalcıttar kelliler.	- Bize komşular geldiler.
- Kiriñ !	- Girin!
- Doroboloruñ !	- Hoş geldiniz!
- Oloruñ!	- Oturun!
- Bahaalısta! Aahıñ, kündü ıalcıttar!	- Buyrun! Geçin, sevgili komşularım!
- Soññutuñ ustuñ.	- Paltonuzu çıkarın.
- Ütüö sarsıardanan!	- iyi sabahlar!
- Ütüö kününen!	- iyi günler!
- Ütüö kiehenen!	- İyi geceler!
- Eyigin körörbütten üörebin.	- Sizi gördüğüme seviniyorum.
- En kelbikker oluş üördüm.	- Senin geldiğine çok sevindim.
- En doruobuyuñ xaydağıy?	- Senin sağlığın nasıldır?
- Bahııba üçügey.	- Teşekkür ederim, iyi.
- Xaydax oloroğut?	- Nasıl yaşıyorsun (Hâlin vaktin yerinde mi)?
- Üçügeydik.	- İyice.
- Uoppuskağa sılcağın duo?	- İzne ayrılacak mısın?
- Eex uoppuskam kühüññe dieri.	- Eee, iznim güze doğru.
- Manna kihi xanna toxtuoy?	- Burada insanlar nerede kalıyorlar?
- Ehiexe toxtuoxxa sop duo?	- Sizde yerleşecek yer çok mu?
- Bihigi "Lena" gostinitsağa toxtootubut.	- Biz "Lena" otelinde kalıyoruz.

Bağarı	İstek
- En tuğu bağarağın?	- Sen ne istiyorsun?
- Min mağahıññña (Teatrga, kiineğe, bahaarga, parkağa, stadionna) barıaxpın bağarabın.	- Ben mağazaya (Tiyatroya,kitapçıya, markete, parka, stadyuma) gitmek istiyorum.
- Min utuyuom (sınńanıam) ete.	- Ben yatıyor (dinleniyor) idim.
- En miexe kuoratı (deriebieni, müzeyi, örühü) kördörüöñ ete duo?	- Sen bana şehri (köyü, müzeyi, nehri) gösterecek misin?
- Min en doğorgun (tabaarıskın, uruugun) kıtta körsüöxpün bağarabın.	- Ben senin arkadaşını (dostunu, akrabanı) birazcık görmek istiyorum.
- Kördöhüöxpün bağarabın.	- Görüşmeyi istiyorum.
- Min eyigitten kördöhöbün.	- Ben sizden rica ediyorum.
- Kördöhüöxxe sin duo?	- Yardım etmeniz mümkün mü?
- Min küüleydiem ete.	- Ben gezecektim.
- Ahıaxpın olus bağarabın.	- Yemek yemeği çok istiyorum (çok acıktım).
- Sana f il'mi körüöxpün bağarabın.	- Yeni filmi görmek istiyorum.

Maxtal	Minnettarlık
- Bahııba!	- Teşekkürler!
- Ulaxan bahııba!	- Çok teşekkürler!
- Eyiexe maxtanabın!	- Size minnettarım!
- Eyiexe kömöñ ihin maxtanabın!	- Size yardımınız için minnettarım!
- Eyiexe erdetten maxtanabm!	- Size önceden minnettarım!
- Min eyiexe olus ulaxan iesteexpin.	- Ben size çok fazla borçluyum.
- Min en ütüöğün umnuom suoğa.	- Ben senin iyiliğini değerlendiremeyeceğim.
- İs sürexpitten kömöñ (kündüleebitiñ) ihin maxtanabm.	- Samimi yardımın (ikramın) için minnettarım.
- Beleğiñ ihin maxtal!	- Hediyen için sağol!
- İstinnik körsübükküt (ıalcıttaabıkkıt, ütüö kepseeññit) ihin is sürexten maxtanabın!	- Samimi tavırların (misafirperverliğin, iyi dileklerin) için gönülden teşekkür ederim!
- Olus da üördüm. Tuğun üçügeyey!	- Ne çok sevindim. Hâlin iyi mi!
- Sınñalañmıtın üçügeydik da atardıbıt.*	- Tatilimizi ne kadar iyi geçirdik.
- İti ihin eyiexe maxtal!	- Onun için size teşekkürler!
- Sübeñ (kömöñ) ihin bahııba.	- Nasihatin (yardımın) için sağol.

Tugunan Tuğu Gınallar?

Berebenenen cie tutallar. Kirpiiççenen ohox oñorollor. Taas çoğunan ohox ottollor. îspiisketten uot ılallar. Sibeçini umatallar. Mıılanan suunallar. Sabınan tigeller. Bıanan baayallar. Tohoğunan saayallar.

Kuorakka biir ulaxan saña cieni kirpiiççenen tuttular. Ol attıgar emie biir ulaxan mas cieni tutallar. Onno elbex suon berebene sıtar. İti kıis ubaya çoxxo üleliir. Bihigi ohoğu taas çoğunan ottobut. Taas çox mastaağar orduk ititer. Bu ohoğu otunnugut duo? Ol ohox toğo üçügeydik umaybat? Kiehe bihigi laampanı umatabıt. Kini siebeçiteeğer orduk. Eyiexe ispiiske baar duo? İspiiskete umatıñ ere. İspiisken toğo kuhağannık umayarıy? Miexe iñnete uonna xara sapta ağalıñ. Xara tañahı ürün sabınan tikpetter. Ehiexe kıra tohoğo baar duo? Manna kıra tohoğo suox, ulaxan tohoğo baar. Bu tohoğo olus kıra.

Neyle Ne Yaparlar?

Ağaç kütüğüyle ev inşâ ederler. Tuğlayla ocak yaparlar. Taş kömürüyle ocak yakarlar. Kibritle ateş yakarlar. Kandili tutuştururlar. Sabunla yıkanırlar. İplikle dikerler, iple bağlarlar. Çiviyle tuttururlar.

Kasabada bir büyük yeni evi tuğlayla yaptılar. Onun yanında da bir büyük ahşapevi yapıyorlar. Orada çok kalın kütük bulunmaktadır. O kızın abisi kömür işinde çalışmaktadır. Biz ocağı taş kömürüyle yakarız. Taş kömürü odundan daha çok ısıtır. Bu ocağı yaktınız mı? O ocak neden iyi yanmaz? Gece biz lambayı yakarız. O kandilden daha iyidir. Sizin kibritiniz var mı? Bir kaç kibrit yakın haydi. Kibritin neden kötü yanıyor? Bana bir miktar iğne ve siyah iplik getirin. Kara elbiseyi beyaz iplikle dikmezler. Sende küçük çivi var mı? Bende küçük çivi yok, büyük çivi var. Bu çivi çok küçük.

Mağahın, Bahaar, Atılahı

- Min mağahıñña sılcıaxpın naada.
- Biirde barıax.
- Boroduukta mağahınıgar kiiriex.
- Onton promtovarnayga barıaxpıt.
- En tuğu atılahıaxtaaxxınıy?
- Et (arıı, kiliep, xalbahı, tuus) atılahabın.
- En tuğu atılahağın?
- Min balık ılıam.
- İti töhö sıanalaağıy?
- Xannık kiliebi bierebiniy?
- Xaranı (ürüñü) atılahıam.

- Biir (ikki) buloçkanı.
- Bihigi barıtın atılastıbıt duo?
- Biirge suuluubut duo?
- Suox, bahııba. Suumkağa uguoğum.
- Yabloko, gruşa töhö sıanalaaxtarıy?
- Ehiexe barıanna baar duo?
- Miexe povidlo naada.
- Biir baañka sıanata töhönüy?
- İkki süüs gramm arııta (ette, yablokata, slivata) ıyaa.
- Sibiehey (saña) et duo?
- İkki kiileni atılahabın.
- Ehiexe kumax saaxar baar duo?
- Üs süüs gramna ıyaa ere.

Pazar, Çarşı, Alışveriş

- Ben pazara gitmek zorundayım.
- Birlikte gidelim.
- Gıda pazarına gidelim.
- Sonra halk pazarına gidelim.
- Sen ne satın alacaksın?
- Et (yağ, ekmek, sucuk, tuz) satın alacağım.
- Sen ne satın alacaksın?
- Ben balık satın alacağım.
- O niçin pahalıdır?
- Ne çeşit ekmek vereyim?
- Çavdar ekmeğini (buğday ekmeğini) alacağım.
- Bir (iki) fırıncalayı.
- Biz her şeyi satın aldık mı?
- Birlikte mi sarıyoruz?
- Hayır, teşekkürler. Çantaya koyacağım.
- Elma, armut niçin pahalıdırlar?
- Sizde reçel var mı?
- Benim marmelata ihtiyacım var.
- Bir kavonozun fiyatı ne kadardır?
- İki yüz gram kadar yağ (et, elma, erik) tart.
- Et taze (yeni) mi?
- İki kilosunu alacağım.
- Sizde toz şeker var mı?
- Üç yüz gram kadar tart haydi.

Literatura

- Saxa literaturata baay duo?
- Sibir' biir saydıılaax literaturata.
- Töhö suruyaaççı baarıy?
- Soyuz çiliene alta uonça.
- Oyuunuskay dien kimiy?
- Kini- poet, saxa sovyetskay literaturatın törütteeççite, billiileex partiynay, gosudarstvennay deyatel'.
- Biligin elbex talaannaax eder suruyaaççılar uonna poettar üleliiller.
- Iy aayı "Xotugu Sulus" (saxa tılınan) uonna "Polyarnaya Zvezda" (nuuçça tılınan) dien surunaallar taxsallar.

Edebiyat

- Saha Edebiyatı zengin mi?
- Sibirya'da en gelişmiş edebiyattır.
- Kaç tane yazar vardır?
- Birlik üyesi altmış kadar.
- Oyuunuskay denen (kişi) kimdir?
- O -şair, Saha Sovyet Edebiyatının kurucusu, partinin en mümtaz şahsiyeti ve devlet adamıdır.
- Şimdi pek çok kabiliyetli genç yazarlar ve şairler çalışırlar.
- Her ay "Xotugu Sulus" (Sahaca) ve "Polyarnaya Zvezda" (Rusça) [Kuzey Yıldızı] denen dergiler çıkarılır.

KAYNAKLAR

Arat, R. Rahmeti; Temir, Ahmet (1976), "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, s. 305-327.

Benzing, Johannes, Karl H. Menges (çev. Mehmet Akalın) (1979), "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara.

Böhtlingk, Otto (1851), *Über die Sprache der Jakuten*, St. Petersburg.

Efremov, N. N., (1983), "Priçastno-Padejnıe Konstruktsii i ih Ekvivalenti", *Issledovaniya Po Grammatike Yakutskogo Yazıka*, Yakutsk.

Eraslan, Kemal (1980), *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul.

Ercilasun, Ahmet, B. (1984), *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara.

Ergin, Muharrem (1983), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.

Gabain, A.von (çev. Mehmet Akalın) (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, İstanbul

Hacıeminoğlu, Necmettin (1984), *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*, İstanbul.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1984), *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul.

Haritanov, L.N. (1951), *Saha Tılın Grammatikata-Morfologiya*, Yakutsk.

Haritanov, L.N. (1954), *Tipi Glagolnoy osnovı v Yakutskom Yazıke*, Moskva, Leningrad.

Kaluzinski, Stanislaw (1961), *Mongolische Elemente in der Jakutischen Sprache*, Varşova.

Kirişçioğlu, M.Fatih (1999), *Yakut (Saha) Türkçesi Grameri*, Ankara.

Korkina, E.İ. (1985), *Deepriçastiya v Yakutskom Yazıke*, Novosibirsk.

Korkina, E.İ., -Ubryatova, E.İ.-Haritanov, L.N.- Petrov, N.E. (1982), *Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnogo Yazıka-Fonetika i Morfologiya*, Moskva.

Pekarskiy, E.K. (1945), *Yakut Dili Sözlüğü*, İstanbul.

Petrova, T. İ. -İzbekova, L. K. (1994), *Saxa Tıla*,Yakutsk.

Popova, N. İ. (1983), "Zalogi v Yakutskih Priçastiyah", *Sovyetskaya Tyurkologiya*, Moskva, s. 73-76.

Poppe Nicolaus (1959), "Das Jakutische", *PhTF*. C. I. Wiesbaden, s. 671-684.

Radloff, Wilhelm (1908), *Die Jakutische Sprache*, St.Petersburg

Slepstova, P. A. (1972), *Yakutsko-Russkiy Slovar*, Moskva.

Ubryatova, E. İ. (1972), "Kratkiy Grammatiçeskiy Oçerk, Yakutskogo Yazıke", *Yakutsko-Russkiy Slovar*, Moskva, s. 571-605.

ÇUVAŞ TÜRKÇESİ

Feyzi ERSOY

I. GİRİŞ

A. ÇUVAŞİSTAN ve ÇUVAŞLAR

a. Coğrafî Konum ve Nüfus Yapısı

Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Türk yurtlarından biri olan Çuvaşistan, 18.300 km² 'lik küçük bir alana sahip olup; doğuda Tataristan, batıda Gorki Özerk Cumhuriyeti, kuzeyde Mari ve güneyde Ulyanovsk bölgeleriyle çevrilidir.

Sovyetler Birliği döneminde yapılan 1989 nüfus sayımına göre Çuvaşların nüfusu 1.842.300'dür. Bu nüfusun 915.614'ü Çuvaşistan'da yaşamaktadır. Çuvaşların yaşadığı bölgeler ve bu yerlerde yaşayan Çuvaşların sayıları şu şekildedir:

Çuvaşistan: 915.614, Rusya Fed.: 602.087, Tataristan: 134.200, Başkurdistan: 118.500 Kazakistan: 22.305, Ukrayna: 20.395, Özbekistan: 10.074, Beyaz Rusya: 3.223, Türkmenistan: 2.281, Tacikistan: 2.512, Kırgızistan: 2.079, Letonya: 1.509, Moldova: 1.204, Estonya: 1.178, Litvanya: 687, Gürcistan: 542, Azerbaycan.: 489, Ermenistan: 123 (L.P. Sergeyev 1994: 7).

Çuvaşistan'ın 1996 yılı nüfusu, http//www.cap.chuvashia.com. internet adresinde 1.360.800 olarak verilmiştir. Başkent Şupaşkar'ın nüfusu ise 446.000'dir.

Çuvaşistan'da 21 büyük yerleşim merkezi bulunmaktadır. Cumhuriyet'in başlıca şehirleri; Şupaşkar, Yeni Şupaşkar, Kanaş, Ulatır, Şimirle, Kuslavkka, Şirpü ve Yedirne'dir.

Çuvaşistan'da yazları ılık, kışları ise soğuk ve uzun bir kara iklimi hüküm sürer. Yılın büyük bir bölümünde hava sıcaklığı, sıfırın altında seyreder.

Yaklaşık üçte biri ormanlarla kaplı olan Çuvaşistan, âdeta bir yeşillikler ülkesidir. İklimin de elverişli olması, ülkeyi orman zenginliği açısından oldukça ileri bir seviyeye getirmiştir. Ülkedeki ormanları en çok çam, çınar, kayın ve kavak gibi ağaçlar oluşturmaktadır.

b. Tarih

Pek çok araştırmacı tarafından Bulgar Türkçesi, bugünkü Çuvaşçanın eski şekli olarak kabul edilmektedir. Bu itibarla da bugünkü Çuvaş Türklerinin ataları olarak eski Bulgar Türkleri gösterilmektedir.

Araştırmacılardan Barthold, Çuvaş halkının Bulgar ve İslavların karışımından meydana geldiğini söylerken, Kovalevskiy, Çuvaşların kökenini Suvarlara dayandırır. Rasonyi'ye göre ise Çuvaşların kanında Türk'ten başka bir karışım varsa bu ancak Fin kanı olabilir (L.Rasonyi 1996: 95).

Bizans kaynaklarında Bulgarların adına ilk olarak 482 yılında rastlanır. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Bulgarların Karadeniz'in kuzeyinde yaşadıkları tahmin edil-

mektedir. Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra Bulgarlar, Kutrigurlar ve Utrigurlar diye iki ayrı grup hâlinde yaşamışlardır. Bulgar kelimesinin kökeni pek çok araştırmacı tarafından "karıştırmak, bulamak" manasına gelen "bulgamak" fiiline dayandırılmaktadır (Kurat 1992: 108-109).

Avarların, Göktürklerin baskısından kaçarak Adriyatik'e kadar uzandığı yıllarda İdil ve Don boylarında yaşayan Utrigur ve Kutrigur Bulgarları da Göktürk Kağanlığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir (Kurat 1992: 111).

630'da Göktürk Hakanlığı'nın fetret devrine girmesi üzerine Bulgarlar, "Büyük Bulgarya" Devleti'ni kurmuşlar; fakat Bulgarların kurduğu bu devlet, 665'ten sonra komşu Hazar Hakanlığı tarafından parçalanmıştır. Bu parçalanmadan sonra Asparuh idaresindeki kalabalık Bulgar kitleleri Tuna'ya doğru yönelmişler ve Balkanlara girerek 681 yılında Tuna Bulgarları Devleti'ni kurmuşlardır (Merçil 1997: 13).

Büyük Bulgar Devleti'nin parçalanmasından sonra Don boyundaki esas Utrigur kitlesi ise Hazarların tazyiki ile kuzeydoğu istikametine çıkarak Orta İdil boyunda durmuşlardır. İdil Bulgarları, buradaki Fin-Ugor ve daha önce gelen Türk menşeli kavimleri idareleri altına alarak burada bir devlet kurmuşlardır (Kurat 1992: 110, 111).

Bulgarlar, Hazar Hanlığı yıkılana kadar (965) bu devlete tâbi olmuşlar ve Hazar Hakanı'na vergi ödemişlerdir. 1236'da Moğollar, Bulgarlara saldırmışlar, köyleri ve şehirleri yıkmışlardır. 1391 yılında, Timur'un Altın Ordu Hanı Toktamış'a karşı yaptığı sefer sırasında Bulgar ülkesi bir kez daha tahrip edilmiştir. 9-13. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olan Bulgar şehri, 1399 senesinde de Ruslar tarafından tahrip edilmiştir (Merçil 1997: 14,15).

Sırasıyla Altın-Ordu ve Kazan Hanlığı içinde yer alan Çuvaşistan 1552'de Kazan'ın işgali sonunda Rus egemenliğine geçmiştir. Çuvaşistan 1650'de Moskova hükümeti ile birleşmiş görülmektedir (Kruger 1961: 9). 1920'de kurulan Çuvaş Muhtar Bölgesi, 1925 yılında Çuvaş Muhtar Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştür. Çuvaş Türkleri, 24 Ekim 1990'da egemenliklerini ilân etmelerine rağmen, Rusya Federasyonuna bağlı olmaktan kurtulamamışlardır. Çuvaşistan'da ilk serbest başkanlık seçimleri 1993 yılında yapılmış ve bir hukukçu olan Nikolay V. Fedorov, başkan seçilmiştir (Gömeç 1999: 239).

ç. Din

Çuvaşların ataları olan Bulgar Türkleri, ilk Müslüman Türk devletlerinden biri olsa da bugünkü Çuvaş halkının büyük bir bölümü Ortodoks Hristiyan'dır.[1] Bugün başkent Şupaşkar'da bazıları 17. yüzyıldan kalma pek çok kilise bulunmaktadır. Çuvaşistan'da az sayıda Müslüman nüfus da mevcuttur.

[1] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Dr.Durmuş Arık tarafından hazırlanan Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar), Ankara 2005 adlı esere bakılabilir.

B. DİL ve EDEBİYAT

Türkologlar, Çuvaşçanın Türk lehçeleri arasındaki yerini belirlemeye çalışırlarken farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. W. Radloff, Çuvaşçanın Türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili olabileceği ihtimali üzerinde dururken, J.G. Ramstedt ve N. Poppe, Çuvaşçanın Türkçe ile Moğolca arasında köprü vazifesi yapan üçüncü bir dil olduğu görüşünü savunmuşlardır (Yüce 1993: 389). R. R. Arat ve A. F. Karamanlıoğlu ise Çuvaşçanın Ana Türkçe döneminde Yakutça ile birlikte ayrıldığını kabul etmektedirler.

XIX. yüzyılda İvan Yakovleviç Yakovlev, Rus alfabesine dayalı, Çuvaşçanın ses özelliklerine uyan yeni bir yazı sistemi getirmiştir. Bugünkü Çuvaş alfabesi, Yakovlev'in 1872'de meydana getirdiği alfabenin biraz değiştirilmiş şeklinden ibaret olup, 34 harf ve 2 yardımcı işaretten oluşmaktadır (Yüce 1993: 389). Çuvaşçadaki seslerin 9'u ünlü, diğerleri ise ünsüzdür.

Róna-Tas, Çuvaşçanın tarihî gelişimini şu şekilde göstermiştir:

Çok Eski Bulgarca (Ancient Bulgarian)
MÖ. 1. yy-MS. 4. yy. arası

↓

Eski Bulgarca (Old Bulgarian)

Erken Eski Bulgarca (Early Old Bulgarian)	*Geç Eski Bulgarca (Late Old Bulgarian)*
4. yy ortaları-670'lere kadar	1. Dönem: 9. yy.a kadar 2. Dönem: 9. yüzyıldan Moğol istilasına kadar (1235-1236)

Orta Bulgarca (Middle Bulgarian): Bu dönem, Volga Bulgar imparatorluğunun yıkılışıyla başlamaktadır. Erken Orta Bulgarca dönemi 1430'a (s. 172), Geç Orta Bulgarca dönemi ise Kazan'ın işgaline kadar (1552) sürmüştür.

Yeni Bulgarca (New Bulgarian): Erken Yeni Bulgarca ya da Erken Çuvaşça dönemi Kazan'ın düşmesinden Çuvaşçanın 1723'te ilk yazılı kaynaklarının ortaya çıkışına kadar sürmüştür. İkinci alt grup ise Çuvaş edebî dilinin oluşumundan 19. yüzyılın sonuna dek sürmüştür. Ekim Devrimi sonrasında ise Modern Çuvaşça gelişmiştir (Róna-Tas 1986: 172, 173).

Modern Çuvaşça, Anatri (Aşağı) ve Viryal (Yukarı) olmak üzere iki ana diyalekte ayrılmaktadır. Çuvaş edebî dili, Anatri diyalektine dayanmaktadır.

Çuvaşça ile diğer Türk Lehçeleri ve Eski Türkçe arasında özellikle temel fiiller, şahıs zamirleri, sayılar ve organ isimleri dikkate alındığında, belli başlı ses değişmeleri dışında çok büyük bir farklılık yoktur.

Çuvaş Alfabesi:

Kiril	Latin	Kiril	Latin
А а	A a	Р р	R r
Ӑ ӑ	Ĭ ĭ	С с	S s
Б б	B b	Ç ç	Ş ş
В в	V v	Т т	T t
Г г	G g	У у	U u
Д д	D d	У у	Ü ü
Е е	E, Ye, e, ye,	Ф ф	F f
Ё ё	Ĭ ĭ	Х х	H h
Ж ж	J j	Ц ц	TS ts
З з	Z z	Ч ч	Ç ç
И и	İ i	Ш ш	Ş ş
Й й	Y y	Щ щ	ŞÇ şç
К к	K k	Ъ ъ	sertlik işareti
Л л	L l	Ы ы	I ı
М м	M m	Ь ь	yumuşatma işareti
Н н	N n	Э э	E e
О о	O o	Ю ю	YU yu
П п	P p	Я я	YA ya

Latin transkripsiyonda *ĭ* ve *ĭ* şeklinde gösterdiğimiz sesler, sırasıyla normalden daha kısa olan *ı* ve *i*'yi ifade etmektedir. *ş* ise sızıcı palatal bir sestir. Kiril alfabesinde yer alan Ь ь, yumuşatma; Ъ ъ da kesme işaretidir. Ъ ъ, sadece alınma kelimelerde görülür.

II. SES ÖZELLİKLERİ

A. ÜNLÜLER

Bugünkü Çuvaşçada dokuz ünlü (a, ĭ, e, ĭ, ı, i, o, u, ü) mevcuttur. Bu ünlülerden beşi kalın, dördü de ince ünlüdür.

Ünlülerin Eski Türkçeye Göre Durumları

ET. a = Çuv. u, ı, ĭ, a

Eski Türkçedeki *a* ünlüsü, Çuvaşçada büyük çoğunlukla *u* ile karşılanır. Bunun yanında *a*'nın *ı, ĭ* ve *a* ile karşılandığı örnekler de mevcuttur.

ET.	at	altmış	yat	çap-	sarığ	baş	aḍak	ayran
ÇUV.	ut	utmĭl	yut	çup-	şurı	puş	ura	uyran
TTR.	at	altmış	yad	koşmak	sarı	baş	ayak	ayran

ET. ė = Çuv. i

Eski Türkçedeki *ė*sesi Çuvaşçada *i*'ye karşılık gelir.

ET.	bėş	yėr	yėtmiş	yėmiş	kėl-
ÇUV.	pillĭk	şĭr	şitmĭl	şimĭş	kil-
TTR.	beş	yer	yetmiş	yemiş	gelmek

ET. e-, -e- = Çuv. a-, -a-

Eski Türkçenin *e* ünlüsü, Çuvaşçada *a* ile karşılanır.

ET.	er	elgek	elig	eşik	keç-	eblen-	belir-	ek-
ÇUV.	ar	ala	alĭ	alĭk	kaş-	avlan-	palĭr-	ak-
TTR.	er, erkek	elek	el	eşik	geçmek	evlenmek	belirmek	ekmek

ET. o-, ö- = Çuv. vĭ-, vu-, vi-

Eski Türkçede *o* ve *ö* sesleriyle başlayan kelimeler, Çuvaşçada çoğunlukla ön seste "v" türemesiyle karşımıza çıkarlar. Bunun dışında ET. *ok* = Çuv. *uhĭ* örneğinde olduğu gibi o'nun kelime başında u olduğu örnekler de mevcuttur. ET. *yol* = Çuv. *şul* ve ET. *bol-* = Çuv. *pul-* gibi bazı örneklerde *o*'lar kelime içinde de *u* ile karşılanırlar.

ET.	ol	olta	orta	orun	orman	ot	öl-	ögren-
ÇUV.	vĭl	vĭlta	vĭda	vĭrĭn	vĭrman	vut	vil-	vĭren-
TTR.	o	olta	orta	yer	orman	ot	ölmek	öğrenmek

ET. u-, -u- = Çuv. ĭ-, -ĭ-

Eski Türkçe *u* ünlüsü, Çuvaşçada genellikle *ĭ* ile karşılanır.

ET.	usta	uyku	uç-	uzun	tuz	buz	buzağu	tur-
ÇUV.	ĭsta	ĭyhĭ	vĭş-	vĭrĭm	tĭvar	pĭr	pĭru	tĭr-
TTR.	usta	uyku	uçmak	uzun	tuz	buz	buzağı	durmak

Ses Uyumu

Çuvaşçada kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumu oldukça zayıftır. Meselâ teklik 3. şahıs iyelik eki *+ĭ* uyumu bozar. Bunun yanı sıra çokluk eki *+sem* ve görülen geçmiş zaman eki *-çĭ* de kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır.

B. ÜNSÜZLER

Çuvaşçada *p, v, m, n, t, s, ş, ç, l, k, h, y* gibi ünsüzlerin yanında bir de Rusçadan alınma kelimelerde kullanılan *b, d, g, şç, ts, ya, yo, yu, yü* sesleri bulunmaktadır. Akıcılar, nazallar ve yarı ünlü ünsüzler (*l, m, n, r, y, v*) ön seste bulunmaz.

Ünsüzlerin Eski Türkçeye Göre Durumları

a. Kelime Başında

ET. b- = Çuv. p-

Eski Türkçe *b-* ünsüzü, Çuvaşçada büyük bir çoğunlukla *p-*'ye karşılık gelir.

ET.	buz	buzağı	beş	bak-	bulut	ber-	baş	bol-
ÇUV.	pĭr	pĭru	pillĭk	pĭh-	pĭlĭt	par-	puş	pul-
TTR.	buz	buzağı	beş	bakmak	bulut	vermek	baş	olmak

ET. t- = Çuv. t-

Eski Türkçe *t-*, Çuvaşçada da büyük çoğunlukla *t-*'dir. ET. *tiz* = Çuv. *çĭr* ve ET. *taş* = Çuv. *çul* gibi bazı örneklerde de ET. *t-*, Çuvaşçada *ç-* olarak karşımıza çıkmaktadır.

ET.	tut-	tamar	tört	tüş	tap-	tokuz	ter	tag
ÇUV.	tıt-	tımar	tĭvatĭ	tĭlĭk	tup-	tĭhĭr	tar	tu
TTR.	tutmak	damar	dört	düş	bulmak	dokuz	ter	dağ

ET. ḳ- = Çuv. h-

ET. *ḳ-*, Çuvaşçada genellikle *h-*, bazı durumlarda ise *y-* olarak karşımıza çıkar.

ET.	ḳış	ḳız	ḳırk	ḳaz	ḳara	ḳan	ḳar	ḳal-
ÇUV.	hĭl	hĭr	hĭrĭh	hur	hura	yun	yur	yul-
TTR.	kış	kız	kırk	kaz	kara	kan	kar	kalmak

ET. k- = Çuv. k-

ET. *k-* ünsüzü, Çuvaşçada da *k-*'dir.

ET.	kök	kümüş	köz	kes-	kel-	kekir-
ÇUV.	kĭvak	kĭmĭl	kĭvar	kas-	kil-	kağĭr-
TTR.	gök, mavi	gümüş	köz	kesmek	gelmek	geğirmek

ET. s- = Çuv. s-

ET. *s-* ünsüzü, Çuvaşçada da çoğunlukla *s-*'dir.

ET.	süt	semiz	sekiz	sez-	sakal	salın-	soğuk
ÇUV.	sĭt	samĭr	sakkĭr	sis-	suhal	sulın-	sivĭ
TTR.	süt	semiz	sekiz	sezmek	sakal	salınmak	soğuk

ET. y- = Çuv. ś-

ET. *y-* sesi, Çuvaşçada büyük çoğunlukla *ś-* şeklinde karşımıza çıkar.

ET.	yeni	yigirmi	yaz	yıldız	yip	yeti	yıl	yan-
ÇUV.	śĭnĭ	śirĭm	śur	śĭltĭr	śip	śĭççĭ	śul	śun-
TTR.	yeni	yirmi	yaz	yıldız	ip	yedi	yıl	yanmak

b. Kelime İçi ve Kelime Sonunda

ET. -p-, -p = Çuv. -p-, -p

ET. *p* ünsüzü kelime içi ve kelime sonunda Çuvaşçada *p*'dir.

ET.	toprak	yip	tüp	kirpik
ÇUV.	tĭpra	şĭp	tĭp	hĭrpĭk
TTR.	toprak	ip	dip	kirpik

ET. -b-, -b = Çuv. -v-, -v

ET. kelime içi ve kelime sonundaki *b*'ler Çuvaşçada *v*'ye karşılık gelir.

ET.	abuç	sub	eb
ÇUV.	ıvĭş	şıv	av
TTR.	avuç	su	ev

ET. -t-, -t = Çuv. -t-, -t

ET. *t* ünsüzü, kelime içi ve kelime sonunda Çuvaşçada da genellikle *t*'dir.

ET.	at	küntüz	altun	altı	otuz
ÇUV.	ut	kĭntĭr	ıltĭn	ultĭ	vĭtĭr
TTR.	at	gündüz	altın	altı	otuz

ET. - ḍ -, -ḍ = Çuv. -r-, -r

Eski Türkçedeki *ḍ* sesi Çuvaşçada genellikle *r*'ye karşılık gelir.

ET.	tıḍ-	aḍak	küḍegü	kuḍuruk	kaḍın	toḍ-	koḍ-
ÇUV.	çar-	ura	kĭrü	hüre	hurĭn	tĭran	hur-
TTR.	engellemek	ayak	güvey	kuyruk	kayın	doymak	koymak

ET. -ḳ-, -ḳ = Çuv. -h-, -h

ET. *ḳ* ünsüzü, kelime içi ve kelime sonunda Çuvaşçada *h* ile karşılanır.

ET.	saḳal	ḳulḳaḳ	ḳırḳ	baḳ-	aḳ-
ÇUV.	suhal	hĭlha	hĭrĭh	pĭh-	yuh-
TTR.	sakal	kulak	kırk	bakmak	akmak

ET. -ġ-, -ġ, -g-, -g = Çuv. –v-,-v

Eski Türkçedeki *g* ve *ġ* ünsüzleri, Çuvaşçada kelime içi ve kelime sonunda *v*'ye karşılık gelir.

ET.	oġul	soġık	aġız	aġır	ıġaç
ÇUV.	ıvĭl	sivĭ	şĭvar	yıvĭr	yıvĭş
TTR.	oğul	soğuk	ağız	ağır	ağaç

ET. -ç-, -ç = Çuv. -ś-,-ś

Kelime başında olduğu gibi, kelime içi ve kelime sonunda da ET. *ç* sesi Çuvaşçada *ś*'ye karşılık gelir.

ET.	iç-	üç	yıġaç	keç-
ÇUV.	ĭś-	viśśĭ	yıvĭś	kaś-
TTR.	içmek	üç	ağaç	geçmek

ET. -m-, -m = Çuv. -m-, -m

ET. kelime içi ve kelime sonu *m*'ler Çuvaşçada da *m*'dir.

ET.	kömür	em-	kümüş	orman
ÇUV.	kĭmrĭk	ĭm-	kĭmĭl	vĭrman
TTR.	kömür	emmek	gümüş	orman

ET. -l-, -l = Çuv. -l-, -l

ET. kelime içi ve kelime sonunda *l*'ler Çuvaşçada da genellikle *l*'ye karşılık gelir.

ET.	kal-	bil-	bal	sakal	elgek	belir-
ÇUV.	yul-	pĭl-	pıl	suhal	ala	palĭr-
TTR.	kalmak	bilmek	bal	sakal	elek	belirmek

ET. -z = Çuv -r

Çuvaşçanın en belirgin fonetik özelliklerinden biri, ET. *z* sesinin Çuvaşçada *r*'ye karşılık gelmesidir. R/Z denkliği için rotasizm/zetasizm görüşleri ortaya atılmıştır.

ET.	küz	öküz	kaz	buz	kız	tokuz	semiz	yaz
ÇUV.	kĭr	vĭkĭr	hur	pĭr	hĭr	tĭhhĭr	samĭr	śur
TTR.	güz	öküz	kaz	buz	kız	dokuz	semiz	yaz

ET. -ş = Çuv. -l

Çuvaça için bir diğer önemli fonetik özellik ise ET. ş'lerin Çuvaşçada *l*'ye karşılık gelmesidir. Bu denklik için de lamdasizm/sigmatizm görüşleri ileri sürülmüştür.

ET.	kış	taş	kümüş	altmış	kuyaş	yetmiş	beş
ÇUV.	hĭl	çul	kĭmĭl	utmĭl	hĭvel	śitmĭl	pillĭk
TTR.	kış	taş	gümüş	altmış	güneş	yetmiş	beş

III. YAPIM EKLERİ

A. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

(Yat Sĭmahsem Şumne Huşĭnakan Affikssem)

+Al: Yön isimlerine gelerek aynı anlamda yeni isimler yapar.

ayal "alt, aşağı, dip" < *ay* "aşağı, dip", *hıśal* "son, arka" < *hıś* "kıç, arka", *mal* < *um+al*, "ön, ön taraf", *śiyel* < *śi+el* "üst, yüzey", *tĭpel* "ön, öndeki, birinci" < *tĭp* "dip, aşağı, kök"

+Am, +m: İşlek olmayan bir ektir.

tüpem "tepe" < *tüpe*, *türem* < *türĭ+em* "düz arazi, ova, dümdüz", *vĭtam* "orta" < *vĭta*

+Aş, +ş: İşlek olmayan bir ektir.

malaş "gelecek" < *mal* (< *um+al*), *tulaş* "dış tabaka, dıştan" < *tul* "dış", *kayaş* "artık" < *kay* "art, arka", *şalaş* "iç, içeri" < *şala* "içeri"

+çi, +hi, +ri, +ti: Aitlik eki de denilen bu ek, işlek bir ektir. Ekin kalın ünlülü şekilleri bulunmamaktadır. Başlıca fonksiyonu; içinde bulunma, bağlılık ve aitlik ifade etmektir. Eklendiği kelimeyi genellikle sıfat yapmaktadır.

İyelik eki + zamir n'sinden sonra ekin *+çi* şekli kullanılır

śumĭnçi "önündeki" < *śum+ĭ+n+çi*, *śinçi* "üstündeki" < *śi+n+çi*, *arkinçi* "eteğindeki", *hĭrrinçi* "kenarındaki, kıyısındaki" < *hĭrĭ+ĭ+n+çi*, *allinçi* "elindeki" < *alĭ+ĭ+n+çi*

Ekin *+ri* ve *+ti* şekilleri kelimelere doğrudan eklenir

alĭri "eldeki", *anĭşri* "batıdaki", *tavrari* "çevredeki", *ulĭmri* "ovadaki", *śĭmahri* "cennetteki", *vĭrmanti* "ormandaki", *allĭmĭrti* "elimizdeki", *yalti* "köydeki"

Ekin *+hi* biçimi, zaman ifade eden kelimelere getirilir

ĭlĭkhi "önceki", *halhi* "şimdiki", *tahśanhi* "çok önceki", *avalhi* "evvelki", *śĭrhi* "yazınki", *maltanhi* "önceki"

+er, +şAr: Asıl sayı isimlerinden dağıtma, bölme ve ayırma sayı isimleri yapmaktadır. Üleştirme sayı sıfatları, bu ek yardımıyla oluşturulmaktadır. Ekin *+er* biçimi, sadece *pĭr* "bir" sayısında kullanıldığı için kalın ünlülü şekli bulunmamaktadır.

pĭrer "birer", *ikşer* "ikişer", *viśśer* "üçer", *vunşar* "onar", *vĭtĭrşar* "otuzar"

+hA, +kA, +kkA: İsimlerden aynı manaya gelen yeni isimler yapar. İşlek bir ek değildir.

çĭlhe "dil" < *çĭl "dil"*, *tiha* "tay", *çĭmĭrkka* "yuvarlacık, tombul" < *çĭmĭr* "küre, top"

+ĭş, +ĭş: İşlek bir ektir. Fonksiyonu açısından *"+lĭh, +lĭh"* ekine benzer. Genellikle mücerret isimler yapar.

şüllĭş "yükseklik" < *şül*, *vĭrămĭş* "uzunluk" < *vĭrăm*, *yıvĭrĭş* "ağırlık" < *yıvĭr*, *hulămĭş* "kalınlık" < *hulăm*, *tarămĭş* "derinlik" < *tarăm*, *pısăkĭş* "büyüklük" < *pısăk*

+lA, +llA: Millet isimlerine gelerek dil isimleri yapmaktadır.

Turkĭlla "Türkçe", *Çĭvaşla* "Çuvaşça", *Vırĭsla* "Rusça", *Tutarla* "Tatarca", *Akĭlçanla* "İngilizce", *Nimĭşle* "Almanca"

+lĭ, +lĭ, +llĭ, +llĭ: İşlek bir ektir. Ekin sadece düz ünlülü şekilleri mevcuttur. Ünlülerden sonra "l" ikizleşmesiyle *+llĭ, +llĭ*, ünsüzlerden sonra ise *+lĭ, +lĭ* biçimleri kullanılır. Sahiplik, kendinde bulundurma ifadesi taşır. Genellikle sıfat yapar. Zarf yaptığı örnekler de vardır.

yatlĭ "isimli", *tĭslĭ* "renkli", *şunatlĭ* "kanatlı", *sĭvaplĭ* "uğurlu, hayırlı", *teleylĭ* "şanslı, mutlu", *vĭylĭ* "güçlü", *usal kămăllĭ* "kötü kalpli", *arlĭ-arămlĭ* "karılı kocalı", *vilămlĭ* "ölümlü", *hĭvellĭ* "güneşli", *pultarullĭ* "kabiliyetli", *tĭvarlĭ* "tuzlu", *asamlĭ* "büyülü", *hurămlĭ* "kayınlı", *tehămlĭ* "lezzetli"

+lĭh, +lĭh, +lĭk: İşlek bir ektir. Yalnızca düz ünlülü şekilleri mevcuttur. Başlıca fonksiyonları yer, alet, topluluk isimleri ve mücerret isimler ile sıfat yapmaktır.

patşalĭh "ülke", *tavralĭh* "çevre", *şĭnalĭk* "sineklik", *etemlĭh* "insanlık", *ămărlĭh* "ömürlük", *şĭtmelĭh* "yetecek kadar", *şĭnĭşmalĭh* "yıkanmalık", *açalĭh* "çocukluk", *tĭrĭslĭh* "dürüstlük", *hĭravşĭlĭh* "korkaklık", *yıvărlĭh* "ağırlık", *ĭstalĭh* "ustalık", *çeyelĭh* "kurnazlık", *pattărlĭh* "yiğitlik, baturluk", *şurlĭh* "bataklık", *şĭvarlĭh* "gem, ağızlık"

+mAs:

şaramas "çıplak" < *şara* "yalın, çıplak", *şĭlhemes* "yeleli" < *şĭlhe* "yele", *lutramas* "düşük, alçak" < *lutra* "düşük, alçak"

+mĭş: İşlek bir ektir. Asıl sayı isimlerinden sıra ve derece ifade eden sayı isimleri yapar. Tek şekilli olduğu için kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

ikkămĭş "ikinci", *vişşămĭş* "üçüncü", *pillĭkmĭş* "beşinci", *şiççămĭş* "yedinci", *vătărmĭş* "otuzuncu"

+rAh, +tArAh: Sıfatlara ve zarflara gelip mukayese yaparak anlamı daha da kuvvetlendirir. İşlek bir ektir.

ĭlĭkreh "ilk önce", *ıtlarah* "daha çok", *pısăkrah* "daha büyük", *layăhrah* "daha güzel", *çasrah* "daha çabuk", *şüllĭreh* "daha yüksek", *pĭçĭkreh* "daha küçük", *kĭskereh* "daha kısa", *yıvărtarah* "daha ağır", *puyantarah* "daha zengin"

+sAr: Eklendiği ismin, yeni oluşturduğu kelimede bol miktarda bulunduğunu belirtir.

yumansar "meşelik, meşe ormanı", *hurămsar* "kayınlık, kayın ormanı", *şĭkasar* "ıhlamur yeri, ıhlamur ormanı"

+sĭr, +sĭr: Türkiye Türkçesindeki +sIz, +sUz ekinin Çuvaşçadaki karşılığıdır. Çuvaşçada, ekin yalnızca düz ünlülü şekilleri mevcuttur. Bir nesnede bir şeyin bulunmadığını ifade eder. İşlek bir ektir. İsimlerden sıfatlar ve zarflar yapar.

teleysĭr "mutsuz", *văhătsĭr* "vakitsiz", *şıvsĭr* "susuz", *ĭşsĭr* "işsiz", *sıvlăşsĭr* "havasız, nefessiz", *vilămsĭr* "ölümsüz", *vırămsĭr* "yersiz", *şutsĭr* "sayısız, hesapsız"

+şkAl: İşlek olmayan bir ektir. Benzerlik, gibilik ifade eder.

şaknaşkal "şöyle, şu şekil, şunun gibi", *manaşkal "benim gibi", pĭreşkel "bir, aynı"*

+şĭ, +şĭ: İşlek bir ektir. Ekin yalnızca düz ünlülü şekilleri mevcuttur. Meslek ve uğraşma isimleri ile tarz ifade eden sıfatlar yapar.

timĭrşĭ "demirci", *şĭmrenşĭ* "okçu", *kĭtüşĭ* "çoban", *sunarşĭ* "avcı", *asamşĭ* "büyücü", *hĭravşĭ* "korkak", *yulan utşĭ* "binek atlı", *suyeşĭ* "yalancı", *yumahşĭ* "masalcı", *şürevşĭ* "yolcu", *huralşĭ* "bekçi", *şĭnterüşĭ* "galip gelen, muzaffer"

+tAş: Eşlik ve ortaklık bildirir.

yultaş "yoldaş, arkadaş", *hurĭntaş* "kardeş", *samantaş* "çağdaş", *kinteş* "gelinler, eltiler", *paytaş* "iştirak eden"

B. FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ
(Glagolsem Şumne Huşĭnakan Affikssem)

-A: İşlek bir ek değildir.

aka "saban, pulluk" < *ak-* "ekmek", *viş́e* "ölçü, tartı, terazi" < *viş́-* "ölçmek", *pĭha* "bakış" < *pĭh-* "bakmak" , *makĭra* "ağlama, feryat" < *makĭr-* "ağlamak", *vile* "leş", < *vil-* "ölmek", *pĭra* "burgu, matkap" < *pĭr-* "burmak", *yĭre* "gözü sulu, gözü yaşlı" < *yĭr-* "ağlamak"

-AkAn: Şimdiki zaman sıfat-fiil ekidir. Kalıcı isimler de yapar.

pulăşakan "yardımcı, yardım eden", *kĭreken* "giren", *pĭhakan* "bakan", *şıvĭrakan* "uyuyan"

-An: Az işlek bir ektir.

tĭvan "akraba" < *tĭv-* "doğmak", *şĭran* "yar" < *şĭr-* "yarmak", *avtan* "horoz" < *avĭt-* "ötmek", *tusan* "toz" < *tus-* "tozmak"

-As: Gelecek zaman sıfat-fiili olan bu ek, kalıcı isimler de yapar.

kiles "gelecek" < *kil-* "gelmek", *pulas* "gelecek, olacak" < *pul-* "olmak"

-çĭk, -çĭk:

karçĭk "kocakarı", *surçĭk* "tükürük" < sur- "tükürmek", *sutĭnçĭk* "ihanetçi, hain" < *sutĭn-*, *vĭtançĭk* "utangaç" < *vĭtan-*, *şiklençĭk* "korkak" < *şiklen-* "korkmak", *ükerçĭk* "resim" < *üker-*

-ĭ, -ĭ: İşlek olmayan bir ektir.

şutĭ "ışık", *vĭrşĭ* "savaş", *vilĭ* "ölü", *yüşĭ* "acı, ekşi", *hıtĭ* "katı", *kaşĭ* "geçit", *sutĭ* "alışveriş, ticaret", *hupĭ* "kapak", *kulĭ* "gülme, gülüş"

-ım, -im, -m: İşlek bir ektir. Fiille ilgili çeşitli nesnelerin ismini yapar.

şuhrım "çağrım, 1 km", *utım* "adım", *pütüm* "bütün", *külüm* "koşma, koşum", *tumlam* "damla", *uyrım* "ayrı, ayrıca", *vilüm* "ölüm", *yuhım* "akım", *şişüm* "şimşek", *tütüm* "duman", *pusım* "adım", *pülüm* "oda", *yarım* "şerit, çizgi", *sisim* "duygu, his"

-ış, -iş: İşlek bir ektir.

kulış "gülüş", *savış* "seviş", *palırış* "beliriş, peyda oluş", *pilig* "tanıdık", *pilterig* "anlam, mana", *putig* "olta mantarı", *şavrınış* "dolaşık, dolambaçlı", *tupig* "tartışma"

-ış, -iş: En işlek fiilden isim yapma eklerinden biridir.

purınış "hayat, yaşam", *anış* "iniş, batı", *şülünış* "kurtuluş", *tuhış* "doğu", *kanış* "dinleniş", *manış* "unutuş", *şanış* "inanış", *yıpanış* "zevk, eğlence", *ükünış* "pişmanlık"

-kıç, -kiç:

ımkıç "emzik", *sırkıç* "elek, süzgeç", *puskıç* "üzengi", *karkıç* "perde", *larkıç* "oturak", *vırkıç* "körük", *ıskıç* "kepçe"

-kın, -kin: Örneği az bulunan bir ektir.

tıtkın "tutsaklık, esirlik, tutkun" < *tıt-* "tutmak, yakalamak", *çupkın* "avare, boş gezen" < *çup-* "koşmak", *vışkın* "övüngen adam, palavracı" < *vış-* "uçmak, dalgalanmak", *tarkın* "kaçak" < *tar-* "kaçmak"

-mA: Çok işlek bir ektir. Asıl fonksiyonu, iş isimleri yapmaktır.

kalama "konuşma, anlatma", *işleme* "işleme, çalışma", *kurma* "görme, görmek", *pılınma* "tâbi olma", *kayma* "gitme", *şapışma* "çarpışma", *kıreşme* "mücadele etme", *kıtartma* "gösterme", *şillenme* "kızma", *kürenme* "darılma", *şıvırma* "uyuma"

-mAk, -mAh: Örneği az bulunan bir ektir.

tıtmah "tutmak, ele geçirmek ", *çülmek* "çömlek"

-mAn: İşlek olmayan bir ektir.

arman "değirmen" < *avır-* "öğütmek, kırmak, çekmek", *sıhman* "kaftan, çuha", *kısmen* "kürek, kayık küreği"

-mır: İşlek olmayan bir ektir.

'umır "yağmur" < *şu-* "yağmak", *pusmır* "baskı" < *pus-* "basmak, baskı yapmak"

-mış, -miş, -müş: Örneği az bulunan bir ektir.

tuhatmış "büyücü" < *tuhat-* "büyülemek", *şimiş* "meyve, yemiş" < *şi-* "yemek"

-U, -v: İşlek bir ektir.

kıreşü "mücadele, güreş", *kıtü* "sürü", *yuratu* "sevgi", *hunav* "filiz, fide", *pulışu* "yardım", *ınenü* "inanç", *şapışu* "çarpışma, savaş", *şıru* "yazı, mektup", *şınterü* "galibiyet, zafer"

C. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

+A-: Yapma ve olma ifade eden fiiller yapar.

hĭne- "dövmek, vurmak" < *hĭn* "işkence" *sĭna-* "sınamak", *yaltĭra-* "parlamak" < *yaltĭr* "parlak", *çĭtre-* "titremek", *vĭçe-* "kızmak, kinlenmek" < *vĭç* "öfke"

+Al-, +ĭl-, +ĭl-, +l-: Olma ifade eden fiiller yapar. İşlek bir ektir.

hural- "kararmak", *şural-* "beyazlaşmak", *vatĭl-* "yaşlanmak", *şuhal-* "kaybolmak", *vĭtel-* "küçülmek", *tasal-* "temizlenmek", *şutal-* "aydınlanmak", *çĭrĭl-* "dirilmek"

+An-, +ĭn-, +ĭn-, +n-: İşlek bir ektir.

ĭşĭn- "ısınmak" < *ĭşĭ*, *sivĭn-* "soğumak" < *sivĭ*, *puşan-* "boşanmak" < *puş*, *yĭpen-* "ıslanmak" < *yĭpe*, *purĭn-* "yaşamak" < *pur*, *asĭn-* "hatırlamak" < *as*

+At-, +t-:

yĭpet- "ıslatmak" < *yĭpe*, *şemşet-* "yumuşatmak" < *şemşe*, *tasat-* "temizlemek" < *tasa*, *şutat-* "aydınlatmak" < *şutĭ*, *hurat-* "karartmak" < *hura*

+Ar-:

şıvar- "sulamak", *puşar-* "başarmak", *yeşer-* "yeşermek", *kĭvakar-* "göğermek", *hĭtar-* "kurtarmak"

+rha, +rka, +ĭrha-, +ĭrhe-, +ĭrka-, +ĭrke-: İsimlerden ve yansıma seslerden fiiller yapar.

asĭrha- "fark etmek, aklında tutmak", *ĭşĭrha-* "ısınmak", *hıtĭrka-* "katılaşmak, sertleşmek", *kuşĭrha-* "kabuk bağlamak"

+lA-: İşlek bir ektir. Yapma ve olma ifade eden fiiller yapar.

vĭşle- "bitirmek", *kaşla-* "gecelemek", *pĭçĭkle-* "küçültmek", *salamla-* "selamlamak", *hutla-* "katlamak", *şutla-* "hesap etmek, düşünmek", *işle-* "çalışmak", *şuhĭşla-* "düşünmek", *sĭnçĭrla-* "zincirlemek", *tarla-* "terlemek", *puşla-* "başlamak"

+lAn-: Dönüşlü ve meçhul fiiller yapar.

avlan- "evlenmek", *ayĭplan-* "suçlanmak", *ĭnlan-* "anlamak", *ilemlen-* "güzelleşmek", *ĭmĭtlen-* "ümitlenmek", *çuhĭnlan-* "fakirleşmek", *naçarlan-* "kötüleşmek", *pĭrlan-* "buzlanmak", *vĭylan-* "güçlenmek", *hĭvĭrtlan-* "hızlanmak"

+lAt-: Oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller yapar.

ilemlet- "güzelleştirmek", *samĭrlat-* "beslemek, semirtmek", *pısĭklat-* "büyütmek", *tarlat-* "terletmek", *naçarlat-* "kötüleştirmek", *yıvĭrlat-* "ağırlaştırmak", *anlat-* "genişletmek"

+lAş-: Karşılıklı ve kendi kendine olma ifade eder.

pupleş- "konuşmak", *pĭrleş-* "birleşmek", *tĭvanlaş-* "arkadaş olmak", *tavlaş-* "tartışmak", *sutlaş-* "dost olmak", *üpkeleş-* "öfkelenmek"

+tA-: Olma ve yapma ifade eden fiiller yapar.

muhta- "övmek", *tapta-* "çiğnemek, ezmek", *çĭmĭrta-* "sıkmak, sıkıştırmak", *tupta-* "dövmek, vurmak"

+tAt-:

ahĭltat- "kahkahayla gülmek", *takĭltat-* "tıkırdamak", *ĭrĭltat-* "hırıldamak", *şatĭrtat-* "çatırdamak", *çĭmpĭltet-* "cıvıldamak", *kĭmsĭrtet-* "gürlemek"

Ç. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

-AlA-:

hĭvala- "kovalamak", *çavala-* "kazımak", *hıpala-* "kapmak", *sapala-* "serpmek, saçmak", *vĭtele-* "yolmak", *tĭrkele-* "sarmalamak"

-Ar-: Oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller yapar.

pĭter- "bitirmek", *vĭśer-* "uçurmak", *viler-* "öldürmek", *pĭśer-* "pişirmek", *putar-* "batırmak", *śĭter-* "yitirmek"

-kAlA-:

kĭrkele- "uğramak", *tapkala-* "tekmelemek", *pĭhkala-* "ara ara bakmak", *śıvĭrkala-* "biraz uyumak"

-Il-, -Ĭl-: Pasiflik ve meçhullük ifade eden fiiller yapar.

kasıl- "kesilmek", *sarıl-* "serilmek", *çarıl-* "engellenmek", *uśıl-* "açılmak", *huśıl-* "kırılmak", *pĭsıl-* "bozulmak", *sirĭl-* "açılmak, serilmek", *kasıl-* "kesilmek"

-n-, -Ĭn-, -ĭn-: Dönüşlülük ile pasiflik ve meçhullük bildirir.

ĭśĭn- "ısınmak", *kurĭn-* "görünmek", *pülĭn-* "bölünmek", *turan* "taranmak", *avĭn-* "eğilmek", *hupĭn-* "kapanmak", *muhtan-* "övünmek", *śĭvĭn-* "yıkanmak"

-ş-, -ĭş-, -Ĭş-, -ĭş-: Ortaklaşma ve oluş ifade eden fiiller yapar.

kalaş- "konuşmak", *kilĭş-* "anlaşmak", *pallaş-* "tanışmak", *śapĭś-* "savaşmak, vuruşmak", *hirĭś-* "kavga etmek", *śuraś-* "barışmak, uzlaşmak"

-t-: Oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller yapar.

vaskat- "acele ettirmek", *kĭrt-* "sokmak", *hĭrat-* "korkutmak", *kıtart-* "göstermek", *palĭrt-* "belirtmek", *lart* – "oturtmak, dikmek", *vĭret-* "kaynatmak"

-tAr-, -ttAr-: Oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller yapar.

asĭntar- "hatırlatmak" *vĭśertter-* "uçurtmak", *puśtarttar-* "toplatmak", *sünter-* "söndürmek", *tultar-* "doldurmak", *pĭlter-* "bildirmek", *ĭśletter-* "çalıştırmak"

IV. KELİME TÜRLERİ

A. İSİMLER (Yapala Yaçĭsem)

1. ÇOKLUK KATEGORİSİ ve ÇOKLUK EKİ (Hisep Kategoriyĭ)

Ses Düzeni

Çuvaşçanın çokluk eki *+sem'* dir. Çuvaşçadaki çokluk ekinin, diğer Türk lehçelerinden büyük farklılık arz ettiği görülmektedir. Ek, tek şekillidir ve kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır. Günümüz Çuvaş yazı dilinde *+sem* biçiminde tek şekilli olarak karşımıza çıkan bu ek, Çuvaşçanın Viryal ağzında *+sam* şeklinde de yer alır.

tĭşmansem "düşmanlar", *külĭsem* "göller", *açasem* "çocuklar", *Çĭvaşsem* "Çuvaşlar", *tusem* "dağlar", *Tĭrĭksem* "Türkler", *tĭmeskesem* "tümsekler"

Çokluk eki *+sem*; ilgi hâli, yönelme-yükleme hâli, bulunma hâli ve çıkma hâli eklerinden önce kullanıldığında *+sen* biçimini alır.

İlgi hâli ekiyle kullanımı

Bünyesinde çokluk eki ve ilgi hâli eki bulunduran bir kelimede ilgi hâli eki yazıda görülmez. Kelimede bir ilgi hâli ekinin varlığı, metinden anlaşılır.

Şĭr şinçi çeçeksen ilemĭpe yalkĭşakan...

"Yeryüzündeki çiçeklerin güzelliğiyle parlayan..."

Yönelme – yükleme hâli ekiyle kullanımı

yumansene "meşelere", *sĭnçĭrsene* "zincirleri", *vĭkĭrsene* "öküzleri"

Bulunma hâli ekiyle kullanımı

halapsençe "masallarda", *vırĭnsençe* "yerlerde"

Çıkma hâli ekiyle kullanımı

vĭrmansençen "ormanlardan", *yultaşĭsençen* "arkadaşlarından"

Kullanım Özellikleri

a. Çuvaş Türkçesinde çokluk ekinin iyelik ekleriyle kullanımı, Türkiye Türkçesinden farklılık arz eder. Türkiye Türkçesinde daima çokluk eklerinden sonra gelen iyelik ekleri, Çuvaşçada çokluk eklerinden önce yer alır.

tusĭmsem "dostlarım", *Aramaşi tĭvĭsem* "Aramaşi Dağları", *yĭhsen puşlĭhĭsem* "grupların başkanları"

b. Çokluk eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi hâl eklerinden önce kullanılır.

yumansene "meşelere", *halapsençe* "masallarda", *vĭrmansençen* "ormanlardan", *urisempe* "ayaklarıyla", *çĭvaşsemşĭn* "Çuvaşlar için"

2. İYELİK KATEGORİSİ ve İYELİK EKLERİ (Kamĭnlĭh Kategoriyĭ)

Ses Düzeni

Çuvaş Türkçesinde iyelik ekleri, 3. şahıslar dışında kalınlık-incelik uyumuna uyarlar. Türkiye Türkçesindeki yapının tam tersine Çuvaşçada iyelik ekleri çokluk ekinden önce kullanılır.

teklik 1. şahıs:	+m, +ĭm, +İm	**çokluk 1. şahıs:**	+ĭmĭr, +İmĭr
2. şahıs:	+u, +ü	**2. şahıs:**	+ĭr, +ĭr
3. şahıs:	+ĭ, +i	**3. şahıs:**	+ĭ, +i

Teklik 1. şahıs

Teklik 1. şahıs iyelik eki için *+m, +ĭm, +ĭm* biçimleri kullanılmıştır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar.

a. *a* ve *e* ünlülerinden biriyle biten kelimelere ekin *+m* şekli getirilir.

aça+m > açam "çocuğum", *çĭlhe +m> çĭlhem* "dilim"

b. *ĭ* veya *ĭ* seslerinden biriyle biten bir kelime iyelik eki aldığı zaman son seste bulunan ĭ ve ĭ'ler düşer, bu seslerin önündeki ünsüz ise ikizleşir.

sasĭ+ĭm > sassĭm "sesim"

c. Ünsüzle biten kelimelere ekin *+ĭm* ve *+ĭm* şekilleri getirilir.

puş+ĭm > puşĭm "başım", *yat+ĭm > yatĭm* "adım", *inkek+ĭm > inkekĭm* "derdim", *hĭr+ĭm > hĭrĭm* "kızım"

ç. Çokluk ekiyle kullanımı:

tus+ĭm+sem > tusĭmsem "dostlarım", *aça+m+sem > açamsem* "çocuklarım", *şunat+ĭm+sen+e > şunatĭmsene* "kanatlarımı"

Teklik 2. şahıs

Teklik 2. şahıs iyelik eki için *+u* ve *+ü* biçimleri kullanılır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar.

a. Ek, *a* ve *e* seslerinden biriyle biten isimlere geldiğinde, son sesteki a ve e'ler düşer.

yısna+u > yısnu "enişten"

b. İsim, *ĭ* veya *ĭ* seslerinden biriyle bitiyorsa isim iyelik eki aldığı zaman son seste bulunan *ĭ* ve *ĭ* ler düşer, bu seslerin önündeki ünsüz ise ikizleşir.

uhĭ+u+na > uhhuna "okunu"

c. Ek, ünsüzle biten isimlere doğrudan getirilir.

pürt+ü > pürtü "evin", *puş+u > puşu* "başın"

ç. Çokluk ekiyle kullanımı:

vĭl'ĭh+u+sen+e > vĭl'ĭhusene "hayvanlarını", *kuş+u+sen+e > kuşusene* "gözlerini"

d. Anne ve baba kelimelerine bu ek getirildiğinde kelime yapısında önemli değişiklikler meydana gelir (*atte > aşu* , *anne > annü*).

Aşu – annüsem ĭşta sanĭn? "Baban ve annen nerede senin?"

Teklik 3. şahıs

Teklik 3. şahıs için Çuvaşçada *ĭ* ve *i* biçimleri kullanılır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz.

a. *a, e, ĭ* ve *ĭ* seslerinden biriyle biten isimlere ekin *i* şekli getirilir. Ek *ĭ* ve *ĭ* seslerinden sonra geldiğinde son sesteki *ĭ* ve *ĭ* ler düşer, bu seslerden önceki ünsüz ise ikizleşir.

Ulăp sĭpki	"Alp'in beşiği"	(sĭpka+i > sĭpki)
etem çilhi	"insan sesi"	(çilhe+i > çilhi)
teley uśśi	"mutluluk anahtarı"	(uşĭ+i > uśśi)
Yamanak külli	"Yamanak Gölü"	(külĭ+i > külli)

b. Ekin en çok kullanılan şekli *+ĭ* biçimidir. Genelde bütün ünsüzlerden sonra kullanılabilir.

halăh hĭr+ĭ "halkın kızı", *attu puś+ĭ+pe* "(senin) çizmenin başıyla", *Ulăp tüşek+ĭ* "Alp'in döşeği", *tĭşman yun+ĭ* "düşman kanı", *unăn vĭy+ĭ* "onun gücü", *huran hĭlăp-ĭ* "kazan kulpu"

Bazen ünsüzlerle biten isimlere ekin *+i* varyantı getirilir. Bu durumda ismin son sesindeki ünsüzün ikizleştiği görülür.

Un śıtakki	"onun beşiği"	(śıtak+i > śıtakki)
uhĭ yĭppine	"okun demirini"	(yĭp+i > yĭppi)
kürşĭ yal śınni	"komşu köy insanı"	(śın+i > śınni)

c. *d, d', t* ve *t'* seslerinden biriyle biten bir isme bu ek getirilirse bu sesler, *ç'* ye dönüşürler.

Ulăp sĭrçĭ	"Alp tepesi"	(sĭrt+ĭ > sĭrçi)
Un yaçĭpe	"onun adıyla"	(yat+ĭ > yaçĭ)
Vĭrman ulpuçĭ	"orman müdürü"	(ulput+ĭ > ulpuçĭ)

ç. *u* ve *ü* seslerinden biriyle biten bir isim, teklik 3.şahıs iyelik eki aldığı zaman *u* ve *ü* sesleri düşer, bu seslerin yerini *ŭ, ŭ* sesleri alır.

Aramaśi tŭvĭ	"Aramaşi Dağı"	(tu+ĭ > tŭvĭ)
pattĭrăn kĭtŭvăn̆çi	"baturun sürüsündeki"	(kĭtü+ĭ > kitŭvĭ)

d. *i* sesiyle biten isimlere ekin *+ĭ* şekli getirilir. Ek ile isim arasına ise yardımcı ses *y* girer.

Oktyabr' (revolyutsi+y+ĭ)	"Ekim devrimi"
śak tu (istori+y+i)	"bu dağın tarihi"

e. Çokluk ekiyle kullanımı:

pirĭn halăh (yăh+ĭ+sem)	"halkımızın kökleri"
ıvăl+ĭ+sen+e	"oğullarına"

f. Akrabalık isimleri, teklik 3.şahıs iyelik ekini aldıkları zaman birtakım değişikliklere uğrarlar.

anne "anne"	> *amăşĭ*	"annesi"
atte "baba"	> *Aşşĭ*	"babası"
appa "abla"	> *appăşĭ*	"ablası"
piççe "ağabey"	> *piççĭşĭ*	"ağabeyi"
kirü "damat"	> *kĭrüşĭ*	"damadı"

g. Bazen teklik 3.şahıs iyelik eki *+ĭ*'nin kullanılmadığı görülür.

Ulăpăn kĕrü "Alp'in sürüsü"

Çokluk 1. şahıs

Çokluk 1. şahıs iyelik eki *+mĭr, +mĭr* ve *+ĕmĭr, +ĕmĭr* 'dir.

allĭ+mĭr "elimiz", *patşa+mĭr* "padişahımız", *şĭr-şăv+ĕmĭr* "ülkemiz", *hĕrĕmĭr* "kızımız"

Çokluk 2. şahıs

Çuvaşçada çokluk 2. şahıs iyelik eki için *+ĭr* ve *+ĭr* biçimleri kullanılır.

puş+ĭr "başınız" , *ĭş+ĭr* "işiniz", *yultaşĭr* "arkadaşınız", *tĕvanĭr* "akrabanız"

Çokluk 3. şahıs

Teklik 3. şahısla aynı eke sahip olan çokluk 3. şahsın da ses düzeni tıpkı teklik 3. şahısta olduğu gibidir. Kalınlık-incelik uyumuna uymayan bu ekin teklik üçüncü şahıs mı yoksa çokluk üçüncü şahıs mı ifade ettiği cümleden anlaşılmaktadır.

Ulăpsen açallĕh +ĭ "Alplerin çocukluğu"
vĕsen (hĭş+ĭ+n +çen) "onların peşinden"
sutuşĕsen păr (uşkăn +ĭ) "satıcıların bir grubu"
Çĕvaşsen (vıy-hĕvaçĭ) "Çuvaşların gücü"
Vĕsen munça kĕmakisem "onların hamam sobaları"

3. HÂL KATEGORİSİ ve HÂL EKLERİ (Padej Kategoriyĭ)

YALIN HÂL (Tĭp padej)

İsmin, cümle içinde başka bir kelimeye bağlı bulunmadığı hâldir.

Kunsem irtnĭ. "Günler geçmiş.", ***Şăntallĕk şĭrĕnlatsa kayrĭ.*** "Havalar ısındı."

İLGİ HÂLİ (Kamĭnlĭh Padejĭ)

İlgi hâli eki için Çuvaş Türkçesinde *+n, +ĕn, +ăn* biçimleri kullanılmaktadır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır.

a. Ünsüzlerle biten kelimelerden sonra *+ĕn, +ăn,* ünlü ile biten kelimelerden sonra ise ekin *+n* şekli kullanılır.

şăpĭrĕn (kaşni vulli) "süpürgenin (her dalı)", *yalăn (hĕvel tuhĕş yençe)* "köyün (doğusunda)", *Irăpiyĕn (açi)* "Irıpi'nin (çocuğu)", *patşan (pattĭr arĕslanĭ)* "padişahın (batur aslanı)", *şărman (tepĭr yençe)* "derenin (diğer tarafında)"

b. *"u, ü"* ünlülerinden biriyle biten isimlere ilgi hâli eki getirildiğinde, ismin sonundaki *u* ve *ü* sesleri *ĕv* ve *ăv* ' e dönüşür.

şăru "mektup" > *şărăvăn* "mektubun", *kĕrü* "güvey" > *kĕrĕvĕn* "güveyin"

c. Ek, *şăn* "insan" kelimesine geldiği zaman, bu kelimenin son sesinde bir ikizleşme meydana gelir.

şăn + ăn > *şănnăn* "insanın"

ç. İlgi hâli eki, çokluk ekinden sonra kullanıldığında çokluk eki *+sem, +sen* biçimini alır.

çĭvaşsenĭn (Ulĭp pattĭrne) "Çuvaşların (Alp baturunu)"

d. İlgi hâli eki bazen kullanılmaz. Belli kurallara bağlı olmayan bu durum, genellikle çokluk eki almış isimlerle özel isimlerde görülür.

Ulĭp (sĭpkĭ) "Alp'in (beşiği)", *çĭvaşsem (kalanĭ tĭrĭh)* "Çuvaşların (söylediğine göre)", *karçĭksem (vĭrentnipe)* "kocakarıların (öğrettiğiyle)", *karliksem (aykaşnipe)* "cücelerin (dolaşmasıyla)", *tĭşmansem (tapĭnnine)* "düşmanların (saldırdığını)"

YÖNELME - YÜKLEME HÂLİ (Paru - tĭvu padejĭ)

Çuvaş Türkçesinde yönelme-yükleme hâli için *+A* eki kullanılmaktadır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar.

a. Ek, ünsüzle biten isimlere doğrudan eklenir.

kayĭk +a "kuşu, kuşa", *pattĭr +a* "baturu, batura", *tĭşman +a* "düşmanı, düşmana", *halĭh +a* "halka, halkı", *saltak +a* "askere, askeri", *yal +a* "köye, köyü", *tinĭs +e* "denize, denizi", *şĭr +e* "yere, yeri", *hĭvel +e* "güneşe, güneşi"

b. Ek, ünlü ile biten isimlerden sonra kullanıldığında araya yardımcı ses "n" girer:

aça +n +a "çocuğu, çocuğa", *tĭpra +n +a* "toprağı, toprağa", *pĭve +n +e* "göleti, gölete", *tĭnçe +n +e* "dünyayı, dünyaya"

c. Bazı özel isimlere bu ek geldiğinde, yardımcı ses olarak *"n"* değil de *"y"* kullanılabilir.

İltepi +y +e "İltepi'yi", *Pattĭrpi +y +e* "Pattırpi'ye", *Irĭpi +y +e* "Irıpi'yi", *Uslati +y +e* "Uslati'ye"

ç. *"u, ü"* seslerinden biriyle biten bir kelimeye bu ek geldiğinde, *u* ve *ü* sesleri, *ĭv* ve *ĭv* ' e dönüşür.

tu + a > tĭva "dağı, dağa", *kĭü + e > kĭĭve* "sürüyü, sürüye", *tu + a > tĭva* "dağa, dağı", *çirkü + e > çirkĭve* "kiliseye, kiliseyi"

d. ĭ, ĭ sesleriyle biten isimler yönelme-yükleme hâli ekini alınca taban ünlüsüyle ek ünlüsü birleşir, taban ünlüsünün önündeki ünsüz ise ikizleşir.

purtĭ + a > purtta "baltaya, baltayı", *hüşĭ + e > hüşşe* "kulübeye, kulübeyi", *vakĭ + a > vaka* "kuyuyu, kuyuya", *vĭyĭ + a > vĭyya* "oyuna, oyunu", *vutĭ + a > vutta* "ateşe, ateşi"

e. *"şĭn"* "insan" kelimesi bu eki aldığında, kelimenin son sesinde bulunan ünsüz ikizleşmektedir.

şĭn +a > şĭnna "insana, insanı"

f. Yönelme-yükleme hâli eki, teklik 3. şahıs iyelik eki almış isimlere eklendiğinde araya *"n"* yardımcı sesi girer. Ancak bu tür durumlarda, günümüz Çuvaş dilindeki kelimelerde görülen genel teamül teklik 3. şahıs iyelik ekini düşürmektir. Aşağıda vereceğimiz bütün örneklerde teklik 3. şahıs iyelik eki artık görülmemektedir. Kelimenin bünyesinde aslında bir iyelik eki taşıdığı, cümle içerisindeki kullanımından anlaşılabilmektedir.

kuş+n+e "gözünü, gözüne", *hĭş+n+e* "kılıcını, kılıcına", *çun+n+e* "canını, canına", *tĭp+n+e* "dibine, dibini", *alĭk+n+e* "kapısına, kapısını", *kil+n+e* "evine, evini"

BULUNMA HÂLİ (Vırĭn Padejĭ)

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ekin *+tA +rA* ve *+çe* şekilleri bulunmaktadır.

a. ***"r"* ünsüzüyle biten kelimelerden sonra ekin *+ta* ve *+te* biçimleri kullanılır.**

sunar+ta "avda", *şar+ta* "orduda", *hir+te* "kırda", *Çĭmpĭr+te* "Çimpir'de"

b. *l* ve *n* ünsüzlerinden sonra ekin *+tA, +rA* biçimleri kullanılabilir. Metinlerde, *"n"* ile biten bazı örneklerde ekin *+ra* şeklinin geldiği görülürken; *"l"* sesinden sonra *+ra* ve *+re*'li biçimlere rastlanılmamıştır.

hĭvĭn+ta "kendinde", *vasan+ra* "çukurlukta", *huran+ta* "kazanda", *kil+te* "evde", *şul+ta* "yılda"

c. Ünlülerden ve *l, n, r* dışındaki diğer ünsüzlerden sonra ekin *+rA* şekli kullanılır.

tavra+ra "çevrede", *vatlĭh+ra* "ihtiyarlıkta", *patĭn+ra* "yanımda", *şantalĭk+ra* "havada", *şül tüpe+re* "gökyüzünde", *pürt+re* "evde"

ç. Ek, Eski Türkçedeki *+Ok* kuvvetlendirme edatının Çuvaşçadaki şekli olan *+Ah* ekinden önce kullanılabilir. Bu durumda; bulunma hâli ekinin ünlüsüyle kuvvetlendirme hâli ekinin ünlüsü kaynaşır.

Şav sehetreh "Tam o saatte"

d. Çokluk eklerinden ve teklik 3. şahıs iyelik eklerinden sonra ekin *+çe* biçimi kullanılır.

• *urisen+çe* "ayaklarında", *uyavsen+çe* "bayramlarda", *şumĭn+çe* "önünde", *Çĭvaş respublikin+çe* "Çuvaş Cumhuriyeti'nde"

ÇIKMA HÂLİ (Tuhu Padeji)

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ekin, *+tAn, +rAn* ve *+çen* biçimleri bulunmaktadır.

a. *"r"* ünsüzüyle biten kelimelerden sonra ekin sadece *+tAn* şekli kullanılır.

sunar+tan "avdan", *şumĭr+tan* "yağmurdan", *timĭr+ten* "demirden", *şurşĭr+ten* "kuzeyden"

b. *"l"* ve *"n"* ünsüzleriyle biten isimlerden sonra ekin *+tAn* ve *+rAn* biçimleri kullanılabilir.

şül+ten "yukarıdan", *şĭl+tan* "pınardan", *yuman+tan* "meşeden", *Husan+tan* "Kazan'dan", *şul+ran* "yoldan", *Atĭl+ran* "İdil'den", *man+ran* "benden"

c. Ünlülerden ve *l, n, r* dışındaki diğer ünsüzlerden sonra ekin *+rAn* şekli kullanılır.

turĭ+ran "Tanrı'dan", *pılçĭk+tan* "çamurdan", *tĭn+ran* "kilden", *şıvĭh+ran* "yakından", *kuş+ran* "gözden", *vitre+ren* "kovadan", *hüşĭ+ren* "kulübeden", *tinĭs+ren* "denizden", *sĭt+ren* "sütten"

ç. Çokluk eklerinden ve teklik 3. şahıs iyelik eki almış kelimelerden sonra ekin *+çen* biçimi kullanılır. Çokluk eki *+sem, +çen* ekinden önce *+sen* biçimini alır.

śamrĭksen +çen "gençlerden", *yıvĭśsen +çen* "ağaçlardan", *kĭsyin +çen* "cebinden", *kuśśulĭn +çen* "gözyaşından"

VASITA HÂLİ (Pĭrlelĭh Padeji)

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ekin, *+pA, +pAlA, +pAlAn* biçimleri mevcuttur.

a. Daha ziyade, ekin kısa olan *+pa, +pe* biçimleri kullanılmıştır.

san +pa "seninle", *ut +pa* "atla", *purtĭ+pa* "baltayla", *altĭr +pa* "kepçeyle", *pirĭn +pe* "bizimle", *tĭrĭslĭh +pe* "dürüstlükle"

b. Ekin, *+pAlA ve +pAlAn* şekilleri ise daha az kullanılmıştır. İ. P. Pavlov da, ekin bu şekillerinin az kullanıldığını, daha çok folklorik eserlerle şiirlerde bu biçimlere rastlanabileceğini belirtmiştir (Pavlov 1965: 115).

Ulĭp +pala "Alp'le", *hĭrĭ+pele* "kızıyla", *Atĭl +palan* "İdil ile"

SEBEP HÂLİ (Sĭltav - Tĭllev Padejĭ)

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. *+şĭn* ve *+şĭn* olmak üzere iki şekli mevcuttur. İsimlere doğrudan getirilir.

un +şĭn "onun için", *śın +şĭn* "insan için", *mul +şĭn* "servet için", *vĭsem +şĭn* "onlar için", *Çĭvaşsem +şĭn* "Çuvaşlar için", *asattesem +şĭn* "atalarımız için"

YÖN GÖSTERME HÂLİ

Yön Gösterme hâli için Çuvaşçada +AllA eki kullanılır. Kalınlık-incelik uyumuna uyan ek, *"+A doğru"* manasını taşır. Ek, ünsüzle biten isimlere doğrudan getirilir. Ünlüyle biten isimlerden ve iyelik eki almış isimlerden sonra ekle isim arasına yardımcı ses "n" girer.

vĭrman +alla "ormana doğru", *sıltĭn +alla* "sağa doğru", *kĭntĭr +alla* "güneye doğru", *Atĭl +alla* "İdil'e doğru", *śül +elle* "yukarıya doğru", *śurśĭr +elle* "kuzeye doğru", *kil +n +elle* "evine doğru"

4. İSİMLERDE SORU EKLERİ (Iytu Tatĭkĭsem)

İsimlere gelen soru ekleri *–i* ve *–şi* ' dir. Çuvaşçada, soru ekleri tek şekillidir ve uyuma girmezler. Soru ekleri, Çuvaş imlâsında kelimeden kısa bir çizgiyle ayrılarak yazılırlar. Çuvaşçada –şim, -am, -em, -a şeklinde soru ekleri olsa da (Pavlov 1965: 331) isimlerde daha çok –i ve –şi soru ekleri kullanılmaktadır. Bu ekler, fiillerde de kullanılmaktadırlar.

Kayĭk-i ye pukane? "Kuş mu yoksa kukla mı?", *Hĭna-i esĭ?* "Misafir misin sen?", *Numay pulnĭ-i, sahal-i...* "Çok mu olmuş, az mı?", *Kam-şi? "Kim ki?", Śĭn mar-şi? "İnsan değil mi?" Nuhay yatlĭ pulman-şi? "Nuhay adlı değil miydi?"*

5. İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

Çuvaş Türkçesinde bildirme ifadesi, diğer Türk lehçe ve şivelerinde olduğu gibi *i-* ve *pul-* yardımcı fiilleriyle sağlanır.

Şimdiki zaman bildirme çekiminde, İsim fiilin tamamen düştüğü görülür. Hikâye çekiminde *"-çĭ"* ve *"-ççĭ"*, rivayet çekiminde ise *"tet"* ve *"pulnĭ"* kullanılmıştır. İsim fiilin şart çekimi ise "pulsan" ile yapılmaktadır.

İsmin bildirme fonksiyonunda olduğu cümlelerden bazılarını ve bu cümlelerdeki çekimli ismin hangi kipte bulunduğunu gösteren örnekler şunlardır.

a. BİLDİRME: ŞİMDİKİ ZAMAN

Şĭn vĭl. "İnsan o.", *Epir Kaşkĭrsem.* "Biz kurtlarız.", *Ku vĭrĭn-ĭlhanlĭ vĭrĭn.* "Bu yer, lânetli yer.", *İl'ya Muromets, vĭrĭs.* "İl'ya Muromets Rus'tur.", *Vĭl şüllĭ, şĭkĭr pekeh şap-şavraka.* "O, yüksek (ve) ekmek gibi yusyuvarlak."

Olumsuzluk

Bildirme çekiminin olumsuzu *mar* "değil" ile yapılır.

Ahal' şĭn ta ***mar****.* "Normal insan değildi.", *Vĭl tĭmeske hal' ıtla şülleh* ***mar****.* "O tepe şimdi fazla yüksek değil.", *Vĭl şarĭmsan şıvĭnçen ıtla ayakrah* ***mar****.* "O, Şarımsan suyundan çok uzakta değil."

b. HİKÂYE

İsim fiilin hikâye çekiminde *+çĭ* ve *+ççĭ* ekleri kullanılmaktadır.

Ulĭp hĭyri ***pısĭkçĭ*** *vĭl.* "Alp'in bileği taşı büyüktü.", *Şeşmer halĭhĭ usal* ***halĭhçĭ****.* "Şeşmer halkı kötü halktı.", *Epi unĭn pilĭkĭ* ***taranççĭ****.* "Ben onun beline kadardım.", *Vĭl vĭyĭççĭ.* "O güçlüydü.", *Şĭpati vara şav teri* ***hitreççĭ****.* "Çarığı da çok güzeldi.", *Şavĭççĭ pul'-ha vĭl.* "Buydu galiba o."

Olumsuzluk

Hikâye çekiminin olumsuzu mar *"değil"* ile yapılır. Bu durumda +çĭ, +ççĭ eki "mar" ın üzerine gelir. Bu hâlde de şahıs ekleri kullanılmaz (M.Yılmaz 1996: 168).

Vĭl çuhĭn ***marçĭ****.* "O fakir değildi."

c. RİVAYET

İsim-fiilin rivayet çekimi çoğunlukla *"tet"*, *"pulnĭ"* ve *"ikken"* ile yapılır.

Şĭpati şiçĭ çalĭş tet, uti şiçĭ şuhrĭn tet.	"Çarığı 7 çalışmış[2]. Bir adımı 7 kilometreymiş."
Pĭrenesem hurşĭran ta hıtĭ tet.	"Tomruklar çelikten de sağlammış."
Ulĭp alĭri aça çuhneh pitĭ pısĭk aça ***pulnĭ****.*	"Alp, küçüklüğünde çok büyük çocukmuş."

[2] 1 çalış = 2.13 m

Ulĕpĕn açi-pĕçi numay ***pulnĕ.***	"Alp'in çoluk çocuğu çokmuş."
Şav hresçen Pattĕrpi yatlĕ ***pulnĕ.***	"Bu çiftçi, Pattırpi isimliymiş."
Un tavra şap-şavraka şutĕ ***ikken.***	"Onun çevresi çepeçevre aydınlıkmış."

Olumsuzluk

İsim-fiilin rivayet çekiminin olumsuzu *"mar"* ile yapılır.

Vĕl çuhĕn mar iken.	"O fakir değilmiş."	(M.Yılmaz 1996: 169)

ç. ŞART

İsim-fiilin şartı *"pulsan"* ile yapılır.

Yüşĕ kĕpşe ***pulsan*** *çĕmlavne laç! şĕre surnĕ tet.*	"Acı kamışsa çiğnediğini yere tükürürmüş"
Vĕl pirĕnten inşeh mar purĕnakan halĕh şinni ***pulsan*** *ku vırĕnta tĕma pire may pulas şuk.*	"O bize yakın yaşayan halktan ise burada durmamıza bize imkân yok. "

Olumsuzluk

İsim-fiilin şart çekiminin olumsuzu "pulmasan" ve "pulmasassĭn" ile yapılır. (M.Yılmaz 1996: 170).

6. İSİM ÇEKİMİNDE *"pur"* ve *"şuk"* KELİMELERİNİN KULLANILMASI

Bilindiği gibi *"var"* ve *"yok"* manalarına gelen *"pur"* ve *"şuk"* kelimeleri de isim soylu kelimelerdir. Bunlara ek-fiilin kipleri getirilebilir. Kendileri isim oldukları hâlde yargı bildiren bu iki örnekle ilgili cümlelerden bazıları şunlardır:

pur

Pĕlharta unta şitmĕ te şiçĕ pin saltak ***pur.***	"Bulgar'da yetmiş yedi bin asker var."
Urĕhla kalakansem te ***pur.***	"Başka türlü söyleyenler de var."
Yal tavraşĕnçe tĕmesem te ***pur.***	"Köy çevresinde tepeler de var."

Pur'un hikâye çekimi

Unĕn hĕy pek şüllĕ appĕşi ***purççĕ.***	"Onun, kendi gibi uzun boylu ablası vardı."
Terpikassi uyĕnçe ulĕp tĕpri teken pĕr pusĕk tĕme ***purççĕ.***	"Terpikassi Ovası'nda Alp toprağı denen büyük bir tepe vardı."

şuk

Nişta un valli laşa şuk.	"Hiçbir yerde onun için at yok."
Pirĭn yençe temle kalama ta şuk şüllĭ tusemeh şuk.	"Bizim tarafta çok büyük dağlar yok."

Şuk'un hikâye çekimi

Urĭh munça şukçĭ.	"Başka hamam yoktu."

B. SIFATLAR (Pallĭ Yaçĭsem)

1. Vasıflandırma Sıfatları (Mĭnlelĭh Pallĭ Yaçĭsem)

Varlığın Rengini Bildirenler

ula-çĭla hir "ala bula kır", ***yeşĭ kurĭk*** "yeşil ot", ***hura şumĭr pĭlĭçĭ*** "kara yağmur bulutu", ***kĭvak pĭlĭtsem*** "mavi bulutlar", ***kĭren çeçeksem*** "pembe çiçekler", ***sĭrĭ tĭm*** "boz toprak"

Varlığın Niteliğini Ölçü Yoluyla Bildirenler

sarlaka uy "geniş ova", **şül** tusem "yüksek dağlar", **tarĭn** şırma "derin ırmak", **kapmar** yıvĭşsem "çok büyük ağaçlar", **şühe** hĭma "ince tahta", **pısĭk** tĭmeske "büyük tepe", **pĭçĭk** aça "küçük çocuk"

Varlığı Soyut Açıdan Niteleyenler

hitre kayĭk "güzel kuş", ***pısĭk teley*** "büyük mutluluk", ***layĭh mĭşĭr*** "iyi eş", ***usal pĭrene*** "kötü tomruk", ***usal şınsem*** "kötü insanlar", ***hitre hĭr*** "güzel kız"

Diğer Vasıflandırma Sıfatları

yüşĭ kĭpşe "acı kamış", ***vatĭ yumansem*** "yaşlı meşeler", ***samĭr vĭkĭrsem*** "semiz öküzler", ***tĭrĭ külĭsem*** "duru göller", ***tipĭ şul*** "kurak yıl", ***yıvĭr hĭrarĭn*** "hamile kadın", ***sivĭ yur*** "soğuk kar", ***tutlĭ şimĭş*** "tatlı meyve"

2. Belirtme Sıfatları

a. İşaret Sıfatları

vĭl sasĭ "o ses", ***şukĭ kun*** "bu gün", ***şuv tĭprasem*** "bu topraklar", ***ku yumah*** "bu masal"

b. Sayı Sıfatları (Hisep Yaçĭsem)

Asıl Sayı Sıfatları (Şut Hisep Yaçisem)

pĭr kurka "bir kepçe", ***ikĭ ĭne*** "iki inek", ***viş kun*** "üç gün", ***tĭvatĭ aça*** "dört çocuk", ***pilĭk şuhrĭn*** "beş kilometre", ***ultĭ laşa*** "altı at", ***şiçĭ taka*** "yedi koç", ***sakkĭr çike*** "sekiz batman", ***tĭhĭr puşĭ*** "dokuz keçe", ***vunĭ asĭnçah*** "on büyücü", ***vun ik vitre*** "on iki kova", ***vun pilĭk stakan*** "on beş bardak", ***şirĭn şın***

"yirmi insan", ***vĕr śul*** "otuz yıl", ***vĕr viśĭ pĕlĭ*** "otuz üç pıtlık[3]", ***hĕrĕh talăk ta hĕrĕh kaś*** "kırk gün kırk gece", ***hĕrĕh te pĕr sarkavay*** "kırk bir varil", ***allĭ śın*** "elli insan", ***utmĕl kun*** "altmış gün", ***śitmĕl śuhrĕm*** "yetmiş kilometre", ***śitmĕl te śiçĭ tatăk*** "yetmiş yedi parça", ***śitmĕl śiçĭ talăk*** "yetmiş yedi gün", ***saklĭr vun śul*** "seksen yıl", ***tĕhĕr vun tĕhĕr śulhi vatĭ asĕmçah*** "doksan dokuz yaşındaki yaşlı büyücü", ***śĭr śul*** "yüz yıl", ***ik śĭr śuhrĕm*** "iki yüz kilometre", ***pin lavpa*** "bin at arabasıyla", ***sakĕrśĭr ut*** "sekiz yüz at", ***pin te ikĭ kĕvĭ*** "bin iki melodi" , ***viśĭ pin śul*** "üç bin yıl", ***śĭr pin aça*** "yüz bin çocuk", ***ikĭ million śurĭ śul*** "iki buçuk milyon yıl"

Sıra Sayı Sıfatları (Yĕrke Hisep Yaçĕsem)

Sıra sayı sıfatları, asıl sayı sıfatlarını oluşturan sayı isimlerinin *+mĭś* ekini almalarıyla oluşmaktadırlar. Ek, ünlü uyumuna uymamaktadır.

pĕrre-mĭś hut "ilk defa, birinci defa", ***ikkĭ-mĭś śurt*** "ikinci bina", ***viśśĭ-mĭś kunne*** "üçüncü gün", ***tĕvatĕmĭś uyăh*** "dördüncü ay", ***śiççĭ-mĭś kun*** "yedinci gün", ***vĕr-mĭś śulsençe*** "otuzlu yıllarda", ***utmĕlmĭś*** "altmışıncı", ***śĭrmĭś*** "yüzüncü", ***pĕnmĭś*** "bininci"

Üleştirme Sayı Sıfatları (Valeśĕi Hisep Yaçĕsem)

Üleştirme sayı sıfatları, asıl sayı sıfatlarına *–er* ve *–şAr* eklerinin getirilmesiyle oluşturulmaktadır. Ekin –er şekli sadece *pĕr* "bir" sayısında kullanılır. "On bir", "yirmi bir" gibi sayılarda ek, yine –şer 'dir.

pĕrer saltak "birer asker", ***ikşer kĕneke*** "ikişer kitap", ***viśśer-tĕvatşar kayăk*** "üçer dörder kuş", ***ultşar kĕrenke*** "altışar kirenke[4]", ***vun pĕrşer ulma*** "on birer elma", ***vĕrşar śuhrĕm*** "otuzar kilometre", ***śurşar ulma*** "yarımşar elma"

Kesir Sayı Sıfatları (Vak Hisep Yaçĕsem)

ikkĭ viśśĭmĭś "üçte iki", **pĕrre pillĕkmĭś** "beşte bir", **tĕvattĭ sakkĭrmĭś** "sekizde dört", **çĕrĕk** çike "çeyrek kulaç", **şur** şit "yarım karış", ***ikkĭren pĕri, śurĭ*** "ikide bir, yarım"

Topluluk Sayı Sıfatları

yĕkreś ıvăl "ikiz oğul"

c. Soru Sıfatları

mĕnle "nasıl", *miśe* "kaç", *mĕn çuhlĭ* "ne kadar"

ç. Belirsizlik Sıfatları

hăś "bazı", *hăś-pĕr* "bazı", *ıtti* "diğer", *kaşni* "her", *leş* "diğer, öbür", *mĕn pur* "bütün", *nim* "hiçbir", *nimĕn* "hiçbir", *nimĕnle* "hiçbir", *pĕr* "bir", *pĕr-pĕr* "herhangi bir", *pĕtĕm* "bütün", *pur* "her, bütün", *temĕn çuhlĭ* "birçok", *temiśe* "birkaç", *tepĕr* "diğer, öbür", *urăh* "başka", *pĕr-ikĭ* "bir iki", *ik-viś* "iki üç", *viś-tĕvatĭ* "üç dört"

[3] pĭt = 16.3 kg
[4] libre = 409.5 g

SIFATLARDA PEKİŞTİRME

Sıfatlarda pekiştirme; ismin ilk iki sesinin sonuna *"p"* eklenerek oluşturulan yeni kelimenin, asıl isimle birlikte kullanılması yoluyla yapılmaktadır. Pekiştirme sıfatını oluşturan iki unsurun arasına kısa bir çizgi konulmaktadır.

şap-şavraka *şutĭ* "çepeçevre aydınlık", ***sip-simĭš*** *şaransem* "yemyeşil çimenler", ***tĭp-tullĭ*** *yun* "dopdolu kan", ***çip-çiper*** *hĭr* "çok güzel kız" ***sap-sar*** *suhal* "sapsarı sakal", ***tip-tikĭš*** *şeşen hir* "dümdüz bozkır", ***hĭp-hĭrlĭ*** *yun* "kıpkızıl kan"

Pekiştirme sıfatları nadiren *"p"* yerine *"n"* ve *"m"* sesleriyle de yapılabilir.

kĭn-kĭvak *tu* "masmavi dağ"

yem yeşĭl kelimesinde de pekiştirme işi için *"m"* sesi kullanılmıştır:

yem yeşĭl *kurĭk* "yemyeşil ot"

SIFATLARDA DERECELENDİRME
(Pallĭ Yaçĭn Tanlaştaru Vişisem)

Sıfatlarda derecelendirme çeşitli yollardan yapılmaktadır. Üstünlük derecesi, sıfat olan kelimeye *+rAh ve +tArAh* eklerinin getirilmesiyle sağlanmaktadır.

Üstünlük

ıtlarah *vĭrman* "daha çok orman", ***kĭskereh*** *şul* "daha kısa yol", *yıvĭrtarah Ulĭp* "daha ağır Alp", *puyantarah purĭnakansem* "daha zengin yaşayanlar"

En Üstünlük

En üstünlük derecesi ise sıfatların önüne getirilen *"çi"* ve *"pü"* ile sağlanır.

çi şüllĭ *vĭrman* "en yüksek orman", ***çi pısĭk*** *huran* "en büyük kazan", ***çi pısĭk*** *ta çi mĭntĭr tĭve* "en büyük ve en semiz deve", ***çi haklĭ*** *yapalasem* "en değerli eşyalar", ***pü-sillĭ*** "çok iri vücutlu"

C. ZAMİRLER (Mestoimenisem)

1. Şahıs Zamirleri (Sĭpat Mestoimeniyĭsem)

epĭ, ep "ben", *esĭ, es* "sen", *vĭl* "o", *epĭr, epir* "biz", *esir, esĭr* "siz", *vĭsem* "onlar".

Şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle birlikte kullanılışı:

	epĭ, ep	**esĭ, es**	**vĭl**	**epĭr, epir**	**esir**	**vĭsem**
Yönyük.H.	mana	sana	ĭna	pire	sire	vĭsene
İlgi h.	man (-ĭn)	san (-ĭn)	un (-ĭn)	pirĭn	sirĭn	vĭsen (ĭn)
Bulunma h.	manra	sanra	unra	pirĭnte, pirte	sirĭnte, sirte	vĭsençe
Çıkma h.	manran	sanran	unran/untan	pirĭnten / pirten	sirĭnten,sirten	vĭsençen
Vasıta h.	manpa	sanpa	unpa	pirĭnpe	sirĭnpe	vĭsempe
Sebep h.	manşĭn	sanşĭn	unşĭn	pirĭnşĭn	sirĭnşĭn	vĭsemşĭn

2. Dönüşlülük Zamirleri (Tavrĭnu Mestoimeniyĭsem)

ham "kendim", *hu, hĭv* "kendin", *hĭy* "kendisi", *hamĭr* "kendimiz", *hĭvĭr* "kendiniz", *hĭysem* "kendileri"

Dönüşlülük zamirlerinin hâl ekleriyle birlikte kullanılışı:

	ham *"kendim"*	**hu, hĭv** *"kendin"*	**hĭy** *"kendisi"*	**hamĭr** *"kendimiz"*	**hĭvĭr** *"kendiniz"*	**hĭysem** *"kendileri"*
Yön-yük. H.	hama	hĭvna	hĭyne	hamĭra	hĭvĭra	hĭysene
İlgi h.	hamĭn	hĭvĭn	hĭyĭn	hamĭrĭn	hĭvĭrĭn	hĭysen(ĭn)
Bulunma h.	hamra	hĭvĭnta	hĭyĭnçe	hamĭrta	hĭvĭrta	hĭysençe
Çıkma h.	hamran	hĭvĭntan hĭvran	hĭyĭnçen	hamĭrtan	hĭvĭrtan	hĭysençen
Vasıta h.	hampa	hĭvĭnpa, hĭvpa	hĭype	hamĭrpa	hĭvĭrpa	hĭysempe
Sebep h.	hamşĭn	hĭvĭnşĭn hĭvşĭn huşĭn	hĭyĭnşĭn hĭyşĭn	hamĭrşĭn	hĭvĭrşĭn	hĭysemşĭn

3. İşaret Zamirleri (Kĭtartu Mestoimeniyĭsem)

İşaret zamirlerinin hâl ekleriyle kullanımı:

	ku *"bu"*	**şak(ĭ)** *"bu*	**şav(ĭ)** *"o"*	**leş, leşĭ** *"o"*
Yön-yük. H.	kuna	şakna	şavna	leşne
İlgi h.	kun	şakĭn	şav (ĭ)	leşĭn
Bulunma h.	kunta	şakĭnta	şavĭnta	leşĭnçe
Çıkma h.	kuntan	şakĭntan	şavĭntan	leşĭnçen
Vasıta h.	kunpa	şakĭnpa	şavĭnşĭn	leşĭnpe
Sebep h.	kunşĭn	şakĭnşĭn	şavĭnşĭn	leşĭnşĭn

4. Soru Zamirleri (Iytu Mestoimeniyĭsem)

kam "kim", *mĭn* "ne", *hĭşĭ* "hangi, hangisi", *ĭşĭan* "nereden", *tem* "ne"

5. Belirsizlik Zamirleri (Palli Mar Mestoimeniyĭsem)

hĭşĭ "bazı, bazısı", *hĭşĭ-pĭrisem* "bazıları", *ıttisem* "diğerleri", *kam ta kam* "her kim", *kam ta pulin* "herhangı biri, her kim olsa", *leşĭ* "diğeri", *leşsem* "diğerleri", *nikam* "hiç kimse", *nim te* "hiçbir şey", *nimĭn te* "hiçbir şey", *nişta* "hiçbir yer", *numayĭş* "çoğu", *pĭreh* "hiçbir şey", *pĭri* "biri", *pĭri / tepri* "biri, diğeri", *purne te* "hepsi, hepsi de", *purte* "herkes, hepsi", *purĭ* "hepsi", *taşta* "bir yer, herhangi bir yer", *tepri* "diğeri", *tem te* "her şey", *temĭsker* "bir şey", *temsker* "bir şey", *temişen* "birkaç kişi"

Ç. ZARFLAR (Nareçisem)

1. Zaman Zarfları (Vĭhĭt Nareçiyısem)

aval "evvel, eskiden", *hal'* "şimdi, bugün", *halĭ* "şimdi, bugün", *halĭ ĭntĭ* "şimdi", *haliççen* "şimdiye kadar", *hĭş çuhne* "bazen", *hĭş-pĭr çuh* "bazen", *hĭş-pĭr çuhne* "bazen", *hĭşşĭn* "sonra", *hutra-sitre* "ara sıra", *ĭlĭk* "eskiden, önce", *ĭlĭk-aval* "çok eskiden", *ĭntĭ* "şimdi", *ĭner* "dün", *kaşalarahpa* "akşama doğru", *kaşhine* "akşamleyin", *kayarahpa* "daha sonra", *kayran* "sonra", *kunçehinçe* "bu sefer", *malalla* "gelecekte", *malaşne* "gelecekte", *maltan* "önceden", *nihĭşan ta* "hiçbir zaman, asla", *payan* "bugun", *pĭrre* "bir gün, bir keresinde", *pĭrrehinçe* "bir keresinde", *purĭnsan-purĭnsan* "uzun yıllar sonra", *şakĭn hışşĭn* "bundan sonra", *şakĭntan vara* "bundan sonra", *şavĭn çuhne* "o zaman", *şavĭntanpa* "o zamandan beri", *şavĭntan kayran* "bundan sonra", *şavĭntan vara* "bundan sonra", *şiçĭ kunta şiçĭ kaş* "yedi gün yedi gece", *tahşan* 'eskiden", *tahşan-aval* "çok eskiden", *tĭrsan-tĭrsan* 'bır süre sonra", *un çuh* "o zaman", *un çuhne* "o zaman", *un hışşĭn* "ondan sonra", *untan* "daha sonra", *untanpa* "o zamandan beri", *ülĭmren* "sonradan", *vara* "sonra", *vişĭ kun ta vişĭ kaş* "üç gün üç gece", *yulaşkinçen* "sonunda" , *çasah* hemen, derhâl", *haleh* "hemen, derhâl", *pĭrmayah* "daima" *yalan* "daima, sürekli"

2. Yer-Yön Zarfları (Vırĭn hareçiyĭsem)

kunta 'burada", *nişta* "hiçbir yerde", *şavĭnta* "orada, oraya", *şavĭntah* "orada, oraya", *unta* 'orada"

3. Miktar Zarfları (Vişepe Stepen' Hareçiyĭsem)

çi "'n, çok", *hĭ* "çok", *hıtĭ* "çok", *ıtla* "çok, fazla", *kĭşt* "biraz', *kĭştah* "biraz", *mĭşĭrĭn-mĭşĭrĭn* "çifter çifter", *numay* "çok", *pĭrre* "bir, bir kez", *pĭrreh* "bır kez", *pit* "çok", *pitĭ* "çok", *piteh te* "çok', *samayah* "bayağı oldukça', *sĭre* "bayağı, oldukça", *şav teri* "o kadar, çok", *şavĭn çuhlĭ* "o kadar, bu kadar", *tata* "daha", *tatah* "daha", *tem* "çok', *temĭn çuhlĭ* "bırçok", *temişe* "bırkaç", *un çuhlĭ* "o kadar"

4. Tarz Zarfları (Mĭnlelĭh Nareçiyĭsem)

ahal' "boş, boşuna", *ahal'ten* "boş, boşuna", *ançah* "ancak, sadece", *apla* "öyle", *apla pulsan* "öyleyse", *aran* "zor, zorla", *aran-aran* "zorla', *avan* "iyi, güzel", *ças* "çabuk", *ças-çasah* "sık sık", *çasrah* "çok çabuk", *çĭl-par* "parça parça", *çĭn ta* "gerçekten de", *çĭnah ta* 'gerçekten de", *çĭma şuk* "dayanılmayacak kadar", *çut* "neredeyse, sadece' *eppin* "öyleyse" , *harĭssĭn* "hep birlikte", *harsĭrrĭn* "cesurca", *hĭvĭrt* "çabuk', *ır / hayar* 'iyi / kötü", *kalama şuk* "anlatılamayacak kadar", *kalleh* "tekrar", *kapla* "böyle", *kaşni* 'her", *kayalla* "geriye, yeniden", *kĭna* "sadece, yalnızca', *layĭh* "iyi, güzel", *naçças* "tamamen", *nihĭşan* "hiçbir zaman, asla", *nim te* "asla", *niyeple* "hiçbir şekilde, asla", *niyeple te* "hiçbir şekılde, asla" *pĭççen* "yalnız, tek başına", *pĭççeneh* "yapayalnız, tek başına' , *pĭrle* "bırlikte", *pĭrleh* "birlikte", *pitĭ* "çok', *pĭtĭmpeh* "tamamıyla, bütünuyle", *pur pĭreh* "sonunda", *sasartĭk*

"ansızın, aniden", *ś̆aknaśkal* "şu şekilde, şöyle", *ś̆apah ta* "böyle olsa da, yine de", *ś̆apla* "şöyle, böyle", *ś̆aplah* "yine de", *ś̆av huş̆ra* "bu arada", *ś̆avă pek* "bunun gibi, böyle", *ś̆eś̆* "sadece", *ś̆ămă* "kolay", *ś̆ine-ś̆ineh* "birbiri ardına", *tata* "yine", *tatah* "yine de", *tek* "sadece", *temskerle* "bir şekilde", *tepre* "tekrar", *türrĭneh* "doğruca", *vaskasa* "aceleyle", *vĭş-vaş* "kolay kolay", *yălt* "tamamen, büsbütün", *urăh* "başka", *usal* "kötü", *uyrămah* "ayrıca"

5. Soru Zarfları (Iytu Nareçiyĭ)

hĭś̆an "ne zaman", *hĭś̆an ta hĭś̆ăn* "ne zaman", *ĭś̆ta* "nerede", *ĭś̆tan* "nereden", *ma* "niye, niçin", *mĭn* "ne", *mĭn çuhlĭ* "ne kadar", *mĭnle* "nasıl, ne şekilde", *mĭnśĭn* "niçin, niye", *yeple* "nasıl"

D. FİİLLER (Ĭ́ş- hĭl)

1. Şahıs Ekleri

İyelik Menşeli Şahıs Ekleri:			Zamir Menşeli Şahıs Ekleri
Teklik	1. şahıs	: -m	-ĭp, -ĭp, -p
	2. şahıs	: - n	-ĭn, -ĭn, -n
	3. şahıs	: _	-
Çokluk	1. şahıs	: -mĭr, -mĭr	-pĭr, -pĭr
	2. şahıs	: -r	-ĭr, -ĭr, -r
	3. şahıs	: -ś̆	-ś̆ś̆ĭ, -ś̆ś̆

2. Haber Kipleri

a. Geçmiş Zaman (İrtnĭ Vĭhĭt)

1. Tip Geçmiş Zaman

Eki: -tĭ, -tĭ (l,n,r'den sonra) –çĭ (-tĭ, -tĭ'nin kullanıldığı fiillerin üçüncü şahıslarında), -rĭ, -rĭ (ünlülerden ve diğer ünsüzlerden sonra)

fiil + kip eki + şahıs eki

Olumsuzu: -mA

ś̆ĭ-: yemek

		olumsuz	
ś̆ĭrĭm	"yedim"	*ś̆imerĭ*	"yemedim"
ś̆ĭrĭn	"yedin"	*ś̆imerĭn*	"yemedin"
ś̆ĭrĭ	"yedi"	*ś̆imerĭ*	"yemedi"
ś̆ĭrĭmĭr	"yedik"	*ś̆imerĭmĭr*	"yemedik"
ś̆ĭrĭr	"yediniz"	*ś̆imerĭr*	"yemediniz"
ś̆ĭrĭś̆	"yediler"	*ś̆imerĭś̆*	"yemediler"

kur-: görmek

kurtım	"gördüm"	*kurmarım*	"görmedim"
kurtın	"gördün"	*kurmarın*	"görmedin"
kurçı	"gördü"	*kurmarı*	"görnedi"
kurtımız	"gördük	*kurmarımız*	"görmedik"
kurtız	"gördünüz"	*kurmarız*	"görmediniz"
kurçış	"gördüler"	*kurmarış*	"görmediler"

2. Tip Geçmiş Zaman

2. Tip Geçmiş zaman çekimi, şahıs ekleri kullanılmaksızın şahıs zamirleriyle yapılmaktadır.

şahıs zamiri + fiil + kip eki

Eki: -nï, -nİ Olumsuzu: -mAn

kay-: gitmek

		olumsuz
epİ kaynï	*"gittim"*	*epİ kayman*
esİ kaynï	*"gittin"*	*esİ kayman*
vıl kaynï	*"gitti"*	*vıl kayman*
epİr kaynï	*"gittik"*	*epİr kayman*
esİr kaynï	*"gittiniz"*	*esİr kayman*
vİsem kaynï	*"gittiler"*	*vİsem kayman*

kil-: gelmek

		olumsuz
epİ kilnİ	*"geldim"*	*epİ kilmen*
esİ kilnİ	*"geldin"*	*esİ kilmen*
vıl kilnİ	*"geldi"*	*vıl kilmen*
epİr kilnİ	*"geldik"*	*epİr kilmen*
esİr kilnİ	*"geldiniz"*	*esİr kilmen*
vİsem kilnİ	*"geldiler"*	*vİsem kilmen*

b. Şimdiki Zaman (Hal'hi Vïhït)

fiil + kip eki + şahıs eki

Eki: -At Olumsuzu: -mAs

şi-: yemek ***lar-:*** oturmak

		olumsuz			*olumsuz*
şiyetİp	"yiyorum"	*şİmestİp*	*laratıp*	"oturuyorum"	*larmastıp*
şİyetİn	"yiyorsun"	*şimestİn*	*laratın*	"oturuyorsun"	*larmastın*
şiyet	"yiyor"	*şimest*	*larat'*	"oturuyor"	*larmast'*
şiyetpİr	"yiyoruz"	*şimestpİr*	*larapır*	"oturuyoruz"	*larmastpır*
şiyetİr	"yiyorsunuz"	*şimestİr*	*laratır*	"oturuyorsunuz"	*larmastır*
şiyeşşİ	"yiyorlar"	*şimeşşİ*	*laraşşİ*	"oturuyorlar"	*larmaşşİ*

c. Gelecek Zaman (Pulas Vĭhĭt)

fiil + kip eki + şahıs eki

Eki: -ĭ, -Ĭ Olumsuzu: -mA (Ek ünlüsü, kullanımda düşer.)

şĭ-: yemek ***kay-:*** gitmek

	olumsuz				*olumsuz*
şĭyăp	"yiyeceğim"	*şĭmăp*	*kayăp*	"gideceğim"	*kaymăp*
şĭyăn	"yiyeceksin"	*şĭmăn*	*kayăn*	"gideceksin"	*kaymăn*
şĭyĭ	"yiyecek"	*şĭmĭ*	*kayĭ*	"gidecek"	*kaymĭ*
şĭyăpăr	"yiyeceğiz"	*şĭmăpăr*	*kayăpăr*	"gideceğiz"	*kaymăpăr*
şĭyăr	"yiyeceksiniz"	*şĭmăr*	*kayăr*	"gideceksiniz"	*kaymăr*
şĭyĭş	"yiyecekler"	*şĭmĭş*	*kayĭş*	"gidecekler"	*kaymĭş*

3. Tasarlama Kipleri

Şart: Çuvaş Türkçesindeki –sAn ve -sassĭn, -sessĭn zarf-fiil ekleri şart çekimi için kullanılabilirler.

şahıs zamiri + fiil + kip eki

1. Tip: Eki -sAn'dır.

vula-: okumak

Olumsuz

epĭ vulasan	*"okusam"*	*epĭ vulamasan*
esĭ vulasan	*"okusan"*	*esĭ vulamasan*
văl vulasan	*"okusa"*	*văl vulamasan*
epir vulasan	*"okusak"*	*epir vulamasan*
esir vulasan	*"okusanız"*	*esir vulamasan*
vĭsem vulasan	*"okusalar"*	*vĭsem vulamasan*

2. Tip: Eki -sassĭn, -sessĭn'dir.

epĭ kaysassăn -	"gitsem"
esĭ kaysassăn	"gitsen"
văl kaysassăn	"gitse"
epir kaysassăn	"gitsek"
esir kaysassăn	"gitseniz"
vĭsem kaysassăn	"gitseler"

Olumsuzu: -mA ile yapılır. Ör. *epir kaymasassăn*

İstek:

1. Tip: Eki –ĭ, -Ĭ'dir. Bu kipte kullanılan şahıs ekleri, başka kiplerde kullanılan şahıs eklerinden farklılık arz eder.

şahıs zamiri + fiil + kip eki + şahıs eki

epĭ kayĭpın "gideyim"	*kaymĭpın*
esĭ kayĭsın	*kaymĭsın*
vĭl kayın	*kaymın*
epir kayĭpırin	*kaymĭpırin*
esir kayĭsır	*kaymĭsır*
vĭsem kayĭşin	*kaymĭşin*

2. Tip: *Eki* –aş̧ĭn, -eş̧ĭn'dir.

şahıs zamiri + fiil + kip eki

epĭ kuraş̧ın	"görmek istiyorum"	*epĭ kuraş̧ın mar*
esĭ kuraş̧ın		*esĭ kuraş̧ın mar*
vĭl kuraş̧ın		*vĭl kuraş̧ın mar*
epir kuraş̧ın		*epir kuraş̧ın mar*
esir kuraş̧ın		*esir kuraş̧ın mar*
vĭsem kuraş̧ın		*vĭsem kuraş̧ın mar*

3. Tip: "-As kilet" yardımıyla yapılır.

igi hâli ekli şahıs zamiri + fiil + kip eki

manĭn pĭles kilet	"ben bilmek istiyorum"	*manĭn pĭles kilmest*
sanĭn pĭles kilet		*sanĭn pĭles kilmest*
unĭn pĭles kilet		*unĭn pĭles kilmest*
pirĭn pĭles kilet		*pirĭn pĭles kilmest*
sirĭn pĭles kilet		*sirĭn pĭles kilmest*
vĭsen pĭles kilet		*vĭsen pĭles kilmest*

4. Tip:

ilgi hâli ekli şahıs zamiri + (fiil + -As + iyelik eki) + kilet

manĭn kanassĭn kilet	"dinlenmek istiyorum"	*manĭn kanassĭn kilmest*
sanĭn kanassu kilet		*sanĭn kanassu kilmest*
unĭn kanassĭ kilet		*unĭn kanassĭ kilmest*
pirin kanassĭnĭr kilet		*pirĭn kanassĭnĭr kilmest*
sirĭn kanassĭr kilet		*sirĭn kanassĭr kilmest*
vĭsen kanassĭ kilet		*vĭsen kanassĭ kilmest*

Gereklilik:

1. Tip:

ilgi hâli ekli şahıs zamiri + fiil + kip eki (-mAllA)

		Olumsuz
manĭn kurmalla	"görmeliyim"	*manĭn kurmalla mar*
sanĭn kurmalla	"görmelisin"	*sanĭn kurmalla mar*
unĭn kurmalla	"görmeli"	*unĭn kurmalla mar*
pirĭn kurmalla	"görmeliyiz"	*pirĭn kurmalla mar*
sirĭn kurmalla	"görmelisiniz"	*sirĭn kurmalla mar*
vĭsen kurmalla	"görmeliler"	*vĭsen kurmalla mar*

2. Tip:

ilgi hâli ekli şahıs zamiri + fiil + kip eki (-As, -s pulat')

			Olumsuz
manăn	*kayas pulat'*	"gitmeliyim"	*manăn kayas pulmast'*
sanăn	*kayas pulat'*	"gitmelisin"	*sanăn kayas pulmast'*
unăn	*kayas pulat'*	"gitmeli"	*unăn kayas pulmast'*
pirĕn	*kayas pulat'*	"gitmeliyiz"	*pirĕn kayas pulmast'*
sirĕn	*kayas pulat'*	"gitmelisiniz"	*sirĕn kayas pulmast'*
vĕsen	*kayas pulat'*	"gitmeliler"	*vĕsen kayas pulmast'*

Emir (Huşu Haklaneniyĕ):

Emir kipinde kullanılan şahıs ekleri şunlardır:

T.1.Ş. : -m, -am, em	Ç.1.Ş. : -r, -ar, -er
T.2.Ş. : - Ø	Ç.2.Ş. : -(ĭ)r, -(ĭ)r
T.3.Ş. : - tĕr, -tĕr	Ç.3.Ş. : -ççĕr, -ççĕr

Çuvaş Türkçesinde, emir çekiminin olumsuzunda, 2. ve 3. şahısların ön ek aldıkları görülür.

		Olumsuz
kuram	"göreyim"	*kuram mar*
kur	"gör"	*an kur*
kurtĕr	"görsün"	*an kurtĕr*
kurar	"görelim"	*kurar mar*
kurĕr	"görün"	*an kurĕr*
kurççĕr	"görsünler"	*an kurççĕr*

4. Fiillerin Birleşik Çekimi:

Hikâye: -çĕ, -ççĕ

2. Tip Geçmiş Zamanın Hikâyesi:

epĕ yĕrsettĕm	"ağlamıştım"
esĕ yĕrsettĕn	"ağlamıştın"
vĕl yĕrsetçĕ	"ağlamıştı"
epir yĕrsettĕnĕr	"ağlamıştık"
esir yĕrsettĕr	"ağlamıştınız"
vĕsem yĕrseşşĕ	"ağlamışlardı"

Olumsuzu -mA ile yapılır. Ör. *epĕ yĕrmesettĕm*

Şimdiki Zamanın Hikâyesi:

epĕ laratăpçĕ	"oturuyordum"
esĕ kayatăngçĕ	"oturuyordun"
vĕl larat'çĕ	"oturuyordu"
epir laratpărçĕ	"oturuyorduk"
esir laratărçĕ	"oturuyordunuz"
vĕsem laraşçĕ	"oturuyorlardı"

Olumsuzu -mAs ile yapılır. Ör. *epĕ larmasăpçĕ* "gelmiyordum"

Gelecek Zamanın Hikâyesi:

epĭ kayĭpçì	"gidecektim"	*epir kayĭpĭrçĭ*	"gidecektik"
esĭ kayĭnçĭ	"gidecektin"	*esir kayĭrçĭ*	"gidecektiniz"
vĭl kayĭççĭ	"gidecekti"	*vĭšem kayĭšçĭ*	"gideceklerdi"

Olumsuzu –m ile yapılır. Ör. *epĭ kaymĭpçĭ* "gitmeyecektim"

Şartın Hikâyesi:

epĭ pĭlsenççĭ	"bilseydim"	*epir pĭlsenççĭ*	"bilseydik"
esĭ pĭlsenççĭ	"bilseydin"	*esir pĭlsenççĭ*	"bilseydiniz"
vĭl pĭlsenççĭ	"bilseydi"	*vĭšem pĭlsenççĭ*	"bilselerdi"

Olumsuzu -mA ile yapılır. Ör. *epĭ pĭlmesenççĭ* "bilmeseydin"

3. Tip İsteğin Hikâyesi:

manĭn kiles kiletçĭ	"gelmek istiyordum"
sanĭn kiles kiletçĭ	"gelmek istiyordun"
unĭn kiles kiletçĭ	"gelmek istiyordu"
pirĭn kiles kiletçĭ	"gelmek istiyorduk"
sirĭn kiles kiletçĭ	"gelmek istiyordunuz"
vĭšen kiles kiletçĭ	"gelmek istiyorlardı"

Olumsuzu -mAs ile yapılır. Ör. *manĭn kiles kilmestçĭ* "gelmek istemiyordum"

1. Tip Gerekliliğin Hikâyesi:

manĭn pĭlmelleççĭ	"bilmeliydim"
sanĭn pĭlmelleççĭ	"bilmeliydin"
unĭn pĭlmelleççĭ	"bilmeliydi"
pirĭn pĭlmelleççĭ	"bilmeliydik"
sirĭn pĭlmelleççĭ	"bilmeliydiniz"
vĭšen pĭlmelleççĭ	"bilmelilerdi"

Olumsuzu "mar" ile yapılır. Ör. *manĭn kilmelle marççĭ* "gelmemeliydim"

Rivayet:

ĭmĭš, iken, pulnĭ ve *tet* kullanılarak dört şekilde yapılabilir.

1. Tip Geçmiş Zamanın Rivayeti: "pulnĭ" hariç diğer dört öge ile yapılabilir.

vularĭn ĭmĭš	"okumuşmuşum"
kiltĭn iken	"gelmişmişim"
kayrĭ tet	"gitmişmiş"

2. Tip Geçmiş Zamanın Rivayeti: Dört unsurla da yapılabilir.

epĭ kasnĭ ĭmĭš	"kesmişmişim"
epĭ pülnĭ tet	"bölmüşmüşüm"
epĭ kurnĭ pulnĭ	"görmüşmüşüm"
epĭ larnĭ iken	"oturmuşmuşum"

Şimdiki Zamanın Rivayeti: "pulnĭ" hariç diğer üç unsurla da yapılabilir.

epĭ paratăp ĭmĭş	"veriyormuşum"
epĭ pĭhatăp iken	"bakıyormuşum"
vĭl tarat' tet	"kaçıyormuş"

Gelecek Zamanın Rivayeti: "pulnĭ" hariç diğer üç unsurla da yapılabilir.

epĭ yĭrăp ĭmĭş	"ağlayacakmışım"
epĭ pĭlăp iken	"bilecekmişim"
vĭl kilĭ tet	"gelecekmiş"

Şartın Rivayeti: "pulnĭ" hariç diğer üç unsurla da yapılabilir.

epĭ pĭlsen ĭmĭş	"bilseymişim"
epĭ pĭlsen iken	"bilseymişim"
vĭl pĭlsen tet	"o bilseymiş"

İsteğin Rivayeti:

3. Tip İsteğin Rivayeti:

unĭn kiles kilet ĭmĭş	"o gelmek istiyormuş"
unĭn kiles kilet pulnĭ	"o gelmek istiyormuş"

Gerekliliğin Rivayeti:

1. Tip Gerekliliğin Rivayeti:

unĭn kurmalla ĭmĭş	"o görmeliymiş"
unĭn kurmalla iken	"o görmeliymiş"

ŞART

"pulsan / pulsassĭn" ve "tĭk" ile yapılır.

1. Tip Geçmiş Zamanın Şartı:

epĭ kayrĭm pulsan / pulsassĭn	"gittiysem"
epĭ kayrĭm tĭk	"gittiysem"

2. Tip Geçmiş Zamanın Şartı:

epĭ kannĭ pulsan / pulsassĭn	"dinlenmişsem"
epĭ kannĭ tĭk	"dinlenmişsem"

Şimdiki Zamanın Şartı:

epĭ kiletăp pulsan / pulsassĭn	"geliyorsam"
epĭ kiletăp tĭk	"geliyorsam"

Gelecek Zamanın Şartı:

epĭ vĭlăp pulsan / pulsassĭn	"öleceksem"
epĭ vĭlăp tĭk	"öleceksem"

3. Tip İsteğin Şartı:

manĭn pĭhas kilet pulsan	"bakmak istiyorsam"
manĭn pĭhas kilet tĭk	"bakmak istiyorsam"

1. Tip Gerekliliğin Şartı:

manĭn kilmelle pulsan / pulsassĭn "gelmeliysem"
manĭn kilmelle tĭk "gelmeliysem"

5. İSİM-FİİL (MASTAR)

-ma, -me:

vulama "okuma", *vĭrenme* "öğrenme"

-maşkĭn, -meşkĭn:

vulamaşkĭn "okuma", *vĭrenmeşkĭn* "öğrenme"

6. SIFAT FİİLLER (Priçasti):

-nĭ, -nĭ: Geçmiş zaman sıfat fiilidir.

şĭnnĭ pĭr "donmuş buz", *şĭlenĭ şĭtak* "dikilmiş yatak", *üsnĭ yumansem* "yetişmiş meşeler"

-kAn, -AkAn: Şimdiki zaman sıfat fiilidir.

suha tĭvakan etem "çift süren adam", *şüreken aça* "yürüyen çocuk", *kalaşa pĭleken laşa* "konuşmayı bilen at" , *vulakan şĭn* "okuyan insan"

-An, -n: Geniş zaman sıfat fiilidir.

vĭşĭen kayĭk ' uçan kuş", *kuran kuş* "gören göz"

-i: Geniş zaman sıfat fiilidir. Olumsuzu ile birlikte kullanıldığı durumlarda ihtimal de bildirir.

asran kaymi kunsem "unutulmayan günler", *sünme pĭlmi kĭvar* "sönmek bilmeyen köz", *kayi kaymi saltaksem* "gidip gitmeyeceği belli olmayan askerler"

-As: Gelecek zaman sıfat fiilidir.

pulas vĭhĭ "gelecek zaman", *kiles erne* " gelecek hafta"

-mAllA: Gereklilik sıfat fiilidir.

itlemelle yumah "dinlenmesi gereken masal, dinlenecek masal", *vulamalla kĭneke* "okunacak kitap, okunması gereken kitap"

7. ZARF FİİLLER (Deyepriçasti):

-A:

Çupa-çupa kiltĭm. "Koşa koşa geldim.", *şĭra tĭr-* "yaza durmak, yazıp durmak"

-sA: Türkiye Türkçesindeki -p, -Ip, -Up zarf fiil ekinin Çuvaş Türkçesindeki karşılığıdır.

ilse pı- "alıp gitmek, götürmek", *larsa kan-* "oturup dinlenmek"

-sAn, -sassĭn, -sessĭn: Türkiye Türkçesindeki –IncA ve -UncA'nın Çuvaş Türkçesindeki karılığıdır.

tıtsan, tıtsassĭn "tutunca", *pĭlsen / pĭlsessĭn* "bilince"

-iççen: Türkiye Türkçesindeki –A kadar'ın Çuvaş Türkçesindeki karşılığıdır.

kiliççen "gelene kadar", *kuriççen* "görene kadar"

-mAsseren: Anlamı "her....dığında / diğinde" dir.

Yarsa pusmasseren vĭsem pilĭk şuhrĭm utnĭ. "Onlar, her adım attıklarında beş kilometre gitmişler.", *Kaşni pĭşĕrmesseren vĭl şiçĭ taka pusnĭ tet.* "O, her yemek pişirdiğinde yedi koç kesmiş.

-nĭşem, -nĭşem, -nĭşemĭn, -nĭşemĭn: Türkiye Türkçesindeki -dIkçA, -dUkçA'nın Çuvaş Türkçesindeki karşılığıdır.

Sahallannĭşemĭn sahallansa pınĭ. "Azaldıkça azalmış.", *Hĭrnĭşem hĭrat'.* "Kurudukça kurumuş.", *Üsnĭşemĭn üsse pınĭ.* "Büyüdükçe büyümüş".

-masĭr, -mesĭr: Türkiye Türkçesindeki -mAdAn' ın Çuvaş Türkçesindeki karşılığıdır.

vaskamasĭr "acele etmeden", *vĭrenmesĭr* "öğrenmeden", *kurmasĭr* "görmeden"

-nĭran, -nĭren: Türkiye Türkçesindeki karşılığı "...dığı /...diği için"dir.

Sĭrt işĕlnĭren sap-sarĭ hĭyĭrpa vitĭnnĭ. "Sırt aşındığı için sapsarı kumla örtülmüş."

-nĭranpa, -nĭrenpe: Türkiye Türkçesindeki karşılığı "...dığından / diğinden beri"dir.

kaynĭranpa "gittiğinden beri", *ilnĭrenpe* "aldığından beri"

-nĭşĭn, -nĭşĭn: Türkiye Türkçesindeki "...dığı / diği için" yapısının Çuvaş Türkçesindeki karşılığıdır.

Amĭşĭ hĭr şuhalnĭşĭn tatĭlsa makĭrnĭ. "Annesi kızı kaybolduğu için kendinden geçerek ağlamış.", *Çĭvaşsem Ulăp vilnĭşĭn numayççen makĭrnĭ tet.* "Çuvaşlar, Alp öldüğü için çok ağlamışlar."

-nĭ çuh, -nĭ çuh, -nĭ çuhne, -nĭ çuhne: Türkiye Türkçesindeki karşılığı "...dığında / diğinde" ve "...dığı / diği zaman"dır.

Unĭn ıvĭlne kĭreşnĭ çuh ta nikam ta şineymen. "Onun oğlunu güreştiği zaman hiç kimse yenemezmiş."

Hırĭmne unne pĭrre şinĭ çuhne şĭtmĭl vĭkĭr, vĭtĭr kasmĭk şerpet kĭnĭ tet. "Yemek yediğinde karnına yetmiş öküz, otuz varil şerbet girermiş."

E. EDATLAR (Hış Sĭmahsem):

1. Ünlem Edatları:

Seslenme : ah!, uh!, ey!, ha!...
Sorma : *ha* "ha"
Gösterme : *akĭ, av* "işte", *şak, şakĭ* "işte"
Cevap : *şapla* "evet", *şuk* "hayır", *yurat'* "tamam"

2. Bağlama Edatları:

Sıralama Edatları: *ta, te* "ve, da/de", *tata* "ve, veya"

Denkleştirme Edatları: *tata* "ve, veya"

Karşılaştırma Edatları: *ye...ye* "ya...ya", *te...te* "da...da", *ni...ni* "ne...ne"

Cümle Başı Edatları: *şapah, şapah ta* "fakat, ama", *ançah* "ancak", *mĭnşĭn tesen* "çünkü", *ma tesen* "çünkü"

3. Çekim Edatları:

Yön ve Sınırlama: *hirĭş* "-A karşı", *tĭrĭn* "boyunca, -A göre", *urlĭ* "...boyunca, ötesine", *yahĭn* "-A yakın", *teri* "...kadar", *taran* "-A kadar", *taranççen* "-A kadar",

Zaman: *puşlasa* "-DAn başlayarak", *huta* "süresince, bütün...", *çuh, çuhne* "-DIğI zaman", *hışşĭn* "-DAn sonra"

Sebep: *valli* "için", *pirki* "...DAn dolayı", *tese* "...için, ...diye", *-A pula* "...yüzünden, ...sayesinde"

Benzerlik: *pek* "gibi", *yevĭr* "gibi, ...biçiminde"

Vasıta ve Beraberlik: *pĭrle* "birlikte", *yunaşar* "yan yana"

Başkalık: *puşne* "başka"

Diğer: *kura* "göre", *may* "göre"

V. SÖZ DİZİMİ[5]

Çuvaş Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasında söz dizimi bakımından asıl yapıyı ilgilendiren çok büyük farklılıklar bulunmamaktadır.

Kelime Grupları

1. İsim Tamlaması

a. İsim tamlamalarında, Çuvaş Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi asıl unsur, yani tamlanan unsuru sonda, tamlayan unsuru başta bulunur. İsim tamlamalarında iki lehçe arasında genellikle bir farklılık olmamasına rağmen Çuvaş Türkçesine ait bazı örneklerde iyelik eksiz isim tamlamalarına rastlanmaktadır.

[5] Bu bölüm; "Çuvaş Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin Söz Dizımı Bakımından Karşılaştırılması", V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004), s. 1075-1086. adlı çalışmamızdan kısaltılarak hazırlanmıştır.

Rassvet fabrika	"Rassvet Fabrikası"
al arman'	"el değirmeni"

Türkiye Türkçesindeki karşılıkları belirtili isim tamlaması olan ve tamlayan unsuru ilgi hâli eki taşıyan bazı Çuvaşça tamlamalarda da tamlanan unsuru, iyelik eki almamaktadır.

Manĭn kuś (kurmast').	"Benim gözüm (görmez)."
Unĭn viśĭ ıvĭl viśĭ kin (pulnĭ).	"Onun üç oğlu, üç gelini (varmış)."
Pĭr ulăpĭn tĭvatĭ aça (pulnĭ tet).	"Bir alpin dört çocuğu (varmış)."

b. Aşağıdaki Çuvaşça tamlamaların tamlayan unsurları ilgi hâli eki taşımamaktadır. Çuvaşça şekillerde ilgi hâli eki bulunmasa da, tamlamaları Türkiye Türkçesine aktarırken ilgi hâli eki getirerek, yani belirtili isim tamlaması şeklinde bir aktarma yapmaktayız.

açasem patne	"çocukların yanına"
Aramaśi tĭvĭśem patne	"Aramaşi Dağlarının yanına"
Hura tinĭś leş yenne	"Karadeniz'in diğer tarafına"
Narspi aśśĭ (Miheter)	"Narspi'nin babası (Miheter)"

2. Sıfat Tamlaması

a. İki lehçe arasında sıfat tamlamaları açısından görülen en önemli farklılık: sıfat unsuru, sıfat fiil eki ve iyelik eki taşıyan yapılarda görülmektedir. Türkiye Türkçesinde sıfat fiil ekinden sonra iyelik ekleri kullanılırken, Çuvaş Türkçesinde aynı durumda iyelik ekleri kullanılmamaktadır. İyelik ekinin görevini bazı Kıpçak ve Karluk lehçelerinde olduğu gibi şahıs zamirleri ve dönüşlülük zamirleri üstlenmektedir.

epir śitnĭ śĭr	"bizim ulaştığımız yer"
kĭtnĭ kun	"beklediğim gün"
śuralnĭ śĭr-şıv	"doğduğum ülke"
hăy işlenĭ vırăn	"kendi çalıştığı yer"

b. Türkiye Türkçesinde belirtisiz isim tamlaması yapısında olan yıl isimleri, Çuvaş Türkçesinde sıfat tamlaması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

pĭn te tĭhĭrśĭr tĭhĭrvun pillĭkmĭś śul	*(1995-mĭś śul)*	"1995 yılı"
pĭn te tĭhĭrśĭr śitmĭl śiççĭmĭś śul	*(1977-mĭś śul)*	"1977 yılı"
pĭn te tĭhĭrśĭr sakĭrvunnĭmĭś śul	*(1980-mĭś śul)*	"1980 yılı"

c. Çuvaş Türkçesinde pekiştirme sıfatları, uzaklaşma hâli eki yardımıyla da yapılabilmektedir.

śĭnĭren te śĭnĭ hĭpar	"yeniden de yeni (yepyeni) haber"
ıtlaran ta ıtla śın	"çok fazla insan"

ç. Sıfat unsuru, "buçuk"la ifade edilen sayılardan oluşan sıfat tamlamalarında *"buçuk"*, Çuvaş Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak tamlamanın sonunda yer alır. Çuvaş Türkçesinde tamlamanın sıfat unsurunun bölündüğü görülmektedir.

ikĭ million śurĭ "iki buçuk milyon", *tĭvatĭ metr śu·ĭ* "dört buçuk metre", *pĭr śuhrĭm śurĭ* "bir buçuk kilometre"

3. Edat Grubu:

İki lehçe arasında edat gruplarında görülen bazı farklılıklar şu şekildedir:

a. Türkiye Türkçesinde işaret zamirlerine ilgi hâli ekiyle bağlanan *"için"* edatının Çuvaş Türkçesindeki karşılığı *"valli"*, tespit ettiğimiz örneklerde zamire yönelme-yükleme hâli ekiyle bağlanmaktadır.

Payan sana valli magazina kaysa yatarlasa kanfet iltĕm.	"Bugün markete gidip senin için özel şeker aldım."
Pĕlhar patşi ĕna valli timĕr kĕpe hatĕrlesternĕ.	"Bulgar padişahı onun için demir gömlek hazırlatmış."

b. Türkiye Türkçesinde isme uzaklaşma hâli ekiyle bağlanan *"başka"* edatının Çuvaş Türkçesindeki karşılığı *"puĭne"*, tespit ettiğimiz örneklerde isme +sĭr, +sĭr (TTR: +sXz) ekiyle bağlanmaktadır.

Pĕlhar hulinçe sarlaka alĕklĭ pĭr munçasĭr puĭne vĕl şĕnĭşmalĕh urĕh munça ĭukçĭ.	"Bulgar şehrinde geniş kapılı bir hamamdan başka onun yıkanacağı hamam yoktu."
Ĭna Ulĕpsĭr puĭne urĕh nikam ta ĭĕnterme pultarayman.	"Onu alpten başka hiç kimse yenememiş."

c. Çuvaş Türkçesindeki *vara* "sonra" edatı, işaret zamirlerine bulunma ve uzaklaşma hâli ekleriyle bağlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde "sonra" edatı, bilindiği üzere işaret zamirlerine sadece uzaklaşma hâli eki ile bağlanır.

ĭavĕnta vara "bundan sonra", *ĭakĕntan vara* "bundan sonra"

Hatırlanacağı gibi Eski Türkçe döneminde bulunma-uzaklaşma hâli tek bir ekle karşılanmakta ve {+DA} eki bulunmanın yanı sıra uzaklaşma da ifade etmekteydiler.

ç. Türkiye Türkçesindeki "sonra" edatının Çuvaş Türkçesindeki karşılıklarından biri olan *"hıĭĭĕn"* edatı, isme Türkiye Türkçesinden farklı olarak eksiz veya ilgi hâli eki yardımıyla bağlanmaktadır.

Eksiz

ĭkul hıĭĭĕn	"okuldan sonra"
Oktyabr' revolyutsiyyĭ hıĭĭĕn	"Ekim devriminden sonra"

İlgi Hâli ile

ĭavĕn hıĭĭĕn	"bundan sonra"
pĭrin hıĭĭĕn	"bizden sonra"

d. Türkiye Türkçesindeki "göre" edatı isme, yönelme hâli ekiyle bağlanmaktadır. *"göre"* edatının Çuvaş Türkçesindeki karşılığı olan *"tĕrĕh"* ise, isme bağlanırken yönelme hâli ekine ihtiyaç duymamaktadır.

halĕh ĭennĭ tĕrĕh	"halkın inancına göre"
vatĕsem kalanĭ tĕrĕh	"yaşlıların söylediğine göre"

c. Türkiye Türkçesinde *"zaman isimleri + sonra"* şeklindeki yapılar, Çuvaş Türkçesin ie edat kullanılmadan zaman isimlerine uzaklaşma hâli ekinın getirilmesiyle oluşturu maktadır.

viś kuntan	"üç gün sonra"
pilĕk minutran	"beş dakika sonra"
śur sehetren	"yarım saat sonra"

4. Sayı Grubu:

Türkiye Türkçesinde sayı isimleri eksiz birleşirken, Çuvaş Türkçesinde bazı sayılarda araya bağlama edatı *te* "ve" gelmektedir. Türkiye Turkçesinde sayı grubu olan bazı örneklerin, bağlama grubunun tanımı esas alınınca Çuvaş Türkçesinde sayı grubu değil, bağlama grubu oldukları görülmektedir.

śitmĕ te śiçĕ "yetmiş yedi", *pin te pĕrre* "bin bır", *vunĕ million ta pilĕkśĕr pin* "on milyon beş yüz bin"

5. Kısaltma Grupları:

a. Türkiye Türkçesinde her iki unsuru da çekim eki taşıyan aşağıdaki yapılarda, Çuvaş Türkçesinde ikinci unsurun ek almadığı görülmektedir.

Śantalĕk kunran-kun sivĕet.	"Hava günden güne soğuyor."
śultan-śul	"yıldan yıla"

b. "elliden fazla", "ondan fazla", "yüzden fazla" gibi sayı ısimleriyle oluşturulan kısaltma grupları, Çuvaş Türkçesinde sayılara herhangi bir ek getirilmeden yapılır.

Pirĕn śkul pısĕk. Unta pin ıtla aça vĕrenet.	"Bizim okul büyük Orada binden fazla çocuk okuyor."

c. Türkiye Türkçesinde "saat beşte", "saat onda", "saat altıyı on geçe" gibi kısaltma grubu olarak düşünülebilecek yapıların Çuvaş Türkçesindeki kullanımları farklılık arz eder. Türkiye Türkçesinde "saat" kelimesi, sayı isimlerinin önünde yer alırken, Çuvaş Türkçesinde sayı isimleri "saat" kelimesinden önce kullanılır. Çuvaş Türkçesi, bu özelliği bakımından Modern Moğolca ile paralellik göstermektedir. Aşağıda ilk verdiğimiz örnek ve benzeri durumlarda bu özellığin bilinmemesi, yanlış anlamalara sebebiyet verebilir. Çuvaşça örneklerin ilkinden anlamamız gereken; öznenin, eve iki saatte geldiği değil, eve saat ikide geldiği olmalıdır.

Kile ikĕ sehetre tavrĕnatăp.	"Eve saat ikide dönüyorum."
Epĕ ultĕ sehetre tıratăp.	"Ben, saat altıda kalkıyorum."

Cümle

Çuvaş Türkçesıyle Türkiye Türkçesi arasında cümle yapıları bakımından büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Cümle bahsinde iki lehçe arasında tespit ettiğimiz farklılıklar şu şekildedir:

1. Çuvaş Türkçesinde, yönelme ve yükleme hâli için aynı ek {+A} kullanılmaktadır. Bu eki alan kelimenin nesneyi mi yoksa yer tamlayıcısını mı işaret ettiği metinden anlaşılmaktadır.

Кĭnekene vularĭm.	"Kitabı okudum."
Кĭnekene pĭhrĭm.	"Kitaba baktım."

2. Çuvaş Türkçesinde, özne olan kelime, metin içinde daha önce kendisinden bahsedilmişse belirtici niteliğinde bir ek almaktadır.

Vĭsem Şupaşkar'tan inşeh mar pĭr Çĭvaş yalĭnçe purĭnatçĭş. Yalĭ pitĭ ilemlĭççĭ.	"Şupaşkar'a yakın bir Çuvaş köyünde yaşıyorlardı. Köy çok güzeldi."
Pĭr ulĭpĭ vara kapla şüreme kansĭr tese pĭlĭe şülelle tĭrtse hĭpartsa yanĭ. Pĭlĭçĭ şav teri kulyannĭ tet.	"Bir alp, yürümeyi engelliyor diye bulutu yukarıya itip kaldırmış. Bulut çok kederlenmiş."

3. Türkiye Türkçesinde yüklemi olumlu olan "ne....ne" bağlacıyla kurulmuş cümlelerin yüklemleri Çuvaş Türkçesinde olumsuz olmaktadır.

Ni ĭşmest, ni şimest.	"Ne yer, ne içer."
Hĭnasem temşĭn ni yurlamaşşĭ, ni taşlamaşşĭ.	"Niçin bilmiyorum, konuklar ne şarkı söylüyorlar ne dans ediyorlar."

4. Türkiye Türkçesindeki "sadece" edatının Çuvaş Türkçesindeki karşılıkları olan *"kĭna"*[6], *"şeş"*, *"ançah"* kelimeleri, cümle içinde Türkiye Türkçesindeki yapıdan farklı olarak yüklemin hemen önünde yer almaktadırlar.

70- 80 şul kĭna purĭnaşşĭ.	"Sadece 70-80 yıl yaşıyorlar.
Şĭr şinçe maltan ulĭpsem kĭna purĭnnĭ tet.	"Yeryüzünde eskiden sadece alpler yaşarmış."
Ĭlĭk pĭlĭt şĭrten yĭmra şullĭş ançah pulnĭ.	"Eskiden bulut yerden sadece söğüt yüksekliğindeymiş."

5. Türkiye Türkçesindeki "sadece....değil" yapısı, Çuvaş Türkçesinde araya başka unsur almadan *"kĭna mar"*, *"şeş mar"* ve *"ançah mar"* şekilleriyle karşılanmaktadır. *"Mar"*, "değil"in Çuvaş Türkçesindeki karşılığı olup, aynı zamanda Çuvaşçada isim cümlelerinin olumsuzunu da yapmaktadır.

Vĭrmanta tisker kayĭksene kĭna mar, tisker kayĭk yaçĭpe şĭhınnĭ kurĭksene te tĭl pulatĭp.	"Ormanda sadece yabani hayvanlara değil, yabani hayvan diye isimlendirilen otlara da rastlıyorum."
Un şuhĭşne epir şeş mar, aslisem te ırlarĭş.	"Onun fikrini sadece biz değil yaşlılar da tasvip etti."
Esremet şinsene ançah mar, hulasene şĭre şĭttarma pultarnĭ tet.	"Esremet sadece insanları değil, şehirleri de yere yutturabilirmiş."
Es man purnĭşa ançah mar, çĭvaşa ta pĭtertĭn.	"Sen sadece benim hayatımı değil, Çuvaşlarınkini de bitirdin."

[6] Eski Türkçedeki "kınya" edatının Çuvaş Türkçesindeki şeklidir.

6. Çuvaş Türkçesindeki *ıyt-* "sormak" fiili, Türkiye Türkçesindeki genel eğilimin aksine tamlayıcı olarak uzaklaşma hâlini istemektedir.

Unran ıytrĭm.	"Ona sordum."
Yuhma starikren ıytsa pĭlet.	"İhtiyar Yuhma'ya sorup öğrenir."

7. Çuvaş Türkçesinde, öznenin sonuna zaman zaman İngilizcedeki "article" benzeri *"vĭl"* getirilir. Türkiye Türkçesinde görülmeyen bu özellik, bugün Altay dilleri ailesinden Modern Moğolcada da *"bol"* şeklinde yaşamaktadır. Türkiye Türkçesine gerek Çuvaş Türkçesinden yapılan aktarmalarda, gerekse Moğolcadan yapılan çevirilerde, bu unsur bir anlam ifade etmemektedir.

Ulĭp vĭl pĭlĭt şüllĭş kalama şuk vĭylĭ şın pulnĭ.	"Alp, bulut yüksekliğinde, anlatılmayacak kadar güçlü bir insanmış."
Sehmet vĭl şülti turrĭn hĭrĭ pulnĭ.	"Sehmet, gökteki tanrının kızıymış."

8. Türkiye Türkçesinde, "-mAyA + fiil" den oluşan yapılar, Çuvaş Türkçesinde yönelme hâli eki kullanılmadan oluşturulmaktadır.

Kĭtmen şĭrten yur şuma puşlarĭ.	"Ansızın kar yağmaya başladı."
Sana kurma kiltĭm.	"Seni görmeye geldim."

VI. METINLER

Hĭrlĭ Kĭpe

1941 şul. Kĭrkunne. Vĭrşĭn hĭruşĭ kunĭsem. Tĭşman şav teri hayarrĭn hĭnipe epir, Estoniren çaksa, Leningad oblaşne şitse kĭtĭmĭr.

Yĭri-tavra hır-çĭrĭş vĭrmanĭ. Yıvĭşsem tunsĭhlĭn kaşlaşşĭ. Kurĭk sarĭhman-ha. Tĭllĭn-tĭllĭn şultra şurĭ kĭmpasem kuşa ilĭrteşşi. Kĭşal yışlĭ vĭsem. Kĭtmel şırlisem vut-kĭvar pek hĭp-hĭrlĭ kurĭnaşşĭ. Ançah tatakansem şuk vĭsene. Vĭrşĭ.

Epĭ ku tavralĭha layĭh pĭletĭp. Vĭrşĭ puşlaniççen pĭr şul malarah şakĭnti pĭr pogranzastavĭra suljbĭra tĭnĭççĭ. Avĭşul hĭrrınçe hĭyĭr şĭtĭkĭ. Kĭmaka tuma epir şakĭntan hĭyĭr ilnĭççĭ. Avĭ şıvĭhri türemre şüllĭ, kapmar hır. Turaçĭsem şĭr şumĭnçeneh puşlanaşşĭ. Sarlaka ta patvar vĭsem. Avĭ telefon ilniyĭ. Un yupĭsene epir ulĭştarsa lartnĭççĭ. şapla, şak vırĭnti kaşni tĭmeske, kaşni yıvĭş şĭvĭh manşĭn. Kunti zastavĭra pulnĭ pograniçniksem, ult-şıççĭşĭ, halĭ te manpa pĭrleh-ha. Epir, çılayranhi tus-yultaşsem, tepĭr çuhne puhĭnsa laratpĭr ta tahşan pulni-irtni şinçen pupleşetpĭr. Akĭ payan ta şavĭn pek şĭkĭl-şĭkĭl kalaşsa larattĭmĭr. Kĭrkunne pulin te, tüpe tĭp-tĭrĭ. Taşta, şülteh, ereşmen kartisem vĭşeşşĭ. Hĭvel samayah işĭtat'. Pirĭn pata kĭtmen şĭrten tenĭ pek pavlov razvedçik pırsa tĭçĭ. vĭl tĭreklĭ hul-şurĭmlĭ, vĭtam püllĭ saltak. Piçĭ şatrallĭ pek kurĭnat'. Tahşan, aça çuhne, çeççe tuhnĭ-şi ĭna? Ten, ahaleh şapla kĭtraşkallĭ şuralnĭ-şĭ? Pavlov şitnĭ şitmeneh sĭmah huşrĭ:

- Kam vĭl - Hĭrlĭ kĭpe? Mĭnle etem? ĭştan tupĭnnĭsker?

- Amak pĭlet-i? - alne sulçĭ prihod'ko serjant.

- Ku yençisemeh teşşĭ ĭna. Takam kalasa panĭççĭ mana, - iltĭnçĭ Morozov sassi.

- Mĭnle "takam"? - şulĭhrĭ un şumne Pavlov. - Yĭrkellĭreh kalaş-ha esĭ.

- Hu, pĭr karçĭk.

- Hĭşan?

- Av, numayah pulmast' razvedkĭna kayrĭmĭr-şke. Vĭrman huralşi pürtne kĭtĭmĭr. Pĭr karçĭk purĭnatçĭ unta.

- Şavĭ-i?

- Şavĭ şav. Nĭmĭşsem te, politsaysem te vutran hĭranĭ pek hĭraşşi, tet, unran. Hıtĭ tustarat', tet, vĭsemsene Hĭrlĭ kĭpe. Pitĭ tĭreklĭ şın, tet, vĭl. Hul-şurĭmĭ - pĭr çalĭş. Vĭkĭr pek vĭylĭ, tet.

.....

Şapla saltaksem kaşni kunah pupleşeşşĭ hĭrlĭ kĭpe şinçen. şapah ta tĭrĭssipe vĭl kamne pihĭşĭ te pĭlmeşşĭ.

(Hĭrlĭ Kĭpe, s.3-4)

Kızıl Gömlek

1941 yılı. Mevsim güz. Savaşın korkunç günleri. Düşman çok sıkıştırdığı için biz, Estonya'dan çekilip Leningrad'a ulaşmış durumdayız.

Etraf çam ormanı. Ağaçlar dertli dertli hışırdıyorlar. Otlar henüz sararmamış. Yer yer küçük beyaz mantarlar göze çarpıyor. Bu yıl onlardan çok fazla var. Yaban mersinleri de kor gibi kıpkırmızılar. Fakat onları yiyen yok. Savaş var!

Ben bu tarafları iyi biliyorum. Savaş başlamadan bir yıl önce buradaki bir sınır karakolunda görev yapmıştım. İşte yolun kenarında bir ağaç kovuğu var. Sobada yakmak için buradan ağaç kabuğu almıştım. İşte yakındaki düzlükte de kocaman bir çam var. Dalları yerden başlıyor. Çok geniş ve sağlamlar. İşte bir telefon hattı...Direklerini biz değiştirip dikmiştik. Evet, buradaki her tepe her ağaç bana çok yakın. Buradaki gümrükte bulunan sınır muhafızlarından altı yedi tanesi hâlâ benimle birlikteler. Biz eski dostlar oturunca eski günler hakkında konuşup sohbet ediyoruz. İşte bugün de yine sakin sakin konuşuyoruz. Mevsim güz de olsa gökyüzü sakin. Uzakta yukarılarda örümcekler geziniyor. Güneş bayağı ısıtıyor. Yanımıza ansızın keşif eri Pavlov geldi. O, geniş omuzlu, orta boylu bir asker. Yüzü biraz çilli gibi. Acaba çocukluğunda çiçek hastalığına mı yakalandı ki? Belki de böyle doğmuştur. Pavlov gelir gelmez konuşmaya başladı.

- Kızıl gömlek kim? Nasıl biri? Nerede yaşıyor?

- Şeytan bilir mi ki, diye bana elini salladı Çavuş Prihod'ko.

- Onun için bu taraflarda diyorlar. Birisi söylemişti bana, diye Morozov'un sesi duyuldu.

- Nasıl birisi? diye Pavlov çekti onu. Doğru dürüst konuşsana!

- Bir kocakarı.

- Ne zaman?

- Çok olmadı. Keşfe gittiğimizde. Ormanda evine girmiştik. Bir kocakarı yaşıyordu orada.

- O muydu?

- Oydu. Almanlar da Polonyalılar da ateşten korkar gibi korkuyorlarmış ondan. Onları Kızıl gömlek çok kötü perişan etmiş. Çok dayanıklı, çok sağlam biriymiş o. Omuzları bir çalış uzunluğundaymış. Öküz gibi kuvvetliymiş.

.....

Askerler böyle her gün Kızıl gömlek hakkında konuşuyorlar. Doğrusu onun kim olduğunu hiçbiri de bilmiyordu.

Şĭr şinçe mĭn vĭylĭ?

Pĭr patşa purĭnnĭ tet. Unĭn şir şinçe mĭn vĭyline pĭles kilnĭ. Vĭl ĭstasene hĭy patne çĭnnĭ. "Kam tĭrĭs kalat', şavna şur puyanlĭha paratĭp", - tenĭ vĭl ĭstasene.

- Mĭn purinçen vĭylĭ? - ıytnĭ vĭl.

- Şil vĭylĭ. Vĭl arman çulĭsene şavĭrat', - huravlanĭ armanşĭ.

- Vut vĭylĭ. Vĭl man kil-şurta şuntarsa yaçĭ, - kalanĭ hresçen.

- Şıv vĭylĭ. Vĭl arman pĭvine tatat', - tenĭ pulĭşĭ.

- Timĭr vĭylĭ. timĭr purtĭ yuman kasat', - kalanĭ timĭrşĭ.

- Pattĭr vĭylĭ. Pattĭrsem şĭrşıva sıhlaşşĭ, - huşsa hunĭ saltak.

- Ukşa haklĭ tĭnçere! Ukşasĭr nikam ta purĭnaymast', - tenĭ lavkkaşĭ.

- Çi vĭyli - çĭn sĭmah! Çĭn sĭmah şilten te, vutran ta, şıvran ta, timĭrten te vĭylĭrah. Çĭn sĭmah şıvra ta putmast', şĭrte te şĭrmest, ĭmĭrne te vatĭlmast'. Man sĭmah tĭrĭs! Patşa, şur patşalĭhna mana par, - tenĭ vĭrenteken.

Paşa vĭrentekene hĭvalasa yanĭ.

Halĭh vĭrenteken sĭmahne iltnĭ. Patşana hĭyne hĭvalasa yanĭ.

Tĭrĭs. Çĭn sĭmahran vĭyli nim te şuk.

Çĭvaş Sĭmahĭ 2, s. 94-95

Yeryüzünde Ne Güçlü?

Bir padişah varmış. O, yeryüzünde neyin güçlü olduğunu bilmek istemiş. Ustalarını yanına çağırmış. Onlara "Kim doğruyu söylerse ona servetimin yarısını vereceğim." demiş.

- Ne güçlüdür, diye sormuş padişah.

- Rüzgâr güçlüdür. O, değirmen kollarını çevirir, diye değirmenci cevaplamış.

- Ateş güçlüdür. O, benim evimi yaktı, demiş çiftçi.

- Su güçlüdür. O, değirmenin göletini doldurur, demiş balıkçı.

- Demir güçlüdür. Demir balta, meşe keser, demiş demirci.

- Yiğitlik güçlüdür. Baturlar yeryüzünü korur, demiş asker.

- Dünyada para değerlidir. Parasız hiç kimse yaşayamaz, demiş bakkal.

- En güçlü, doğru sözdür! Doğru söz, rüzgârdan da ateşten de sudan da demirden de daha güçlüdür. Doğru söz suda batmaz, yerde çürümez, hiç bir zaman yaşlanmaz. Benim sözüm doğru. Ey padişah, servetinin yarısını bana ver, demiş öğretmen.

Padişah, öğretmeni huzurundan kovmuş.

Halk, öğretmenin sözünü işitmiş. Padişahın kendisini kovalamış.

Gerçekten de doğru sözden güçlü hiçbir şey yok!

Uramra

- Kaşarĭr-ha, Pirogov uramĭ ĭştarah-şi?

- Kuntan pĭr viş şĭr metr anatalla anmalla. Yulaşki uramĭ vara şĭpah sire kirli pulĭ.

- Uramĭ vĭrĭm-i?

- Vĭrĭmah mar, hĭrah enlĭ. Tepĭr yençe timĭr garajsem laraşşĭ. Sire hĭş şurçĭ kirlĭ?

- Mana "Rassvet" fabrika kirlĭ. Unta man appa ĭşlet.

- Vĭl fabrika kuntan ansan sulahayalla pulat'. şurçĭ şüllĭ te kapmar, ayakranah kurĭnat'. ĭna tupma şĭmĭl.

- Unta şitme larsa kayma pulat-şi? Ye şuranah utmalla?

- Vĭl urampa passajir tranporçĭ şüremest. Şuranah utma tivet.

- Tavah sire. Çĭrmantarnĭşĭn kaşarĭr.

- Tarhaşşĭn. Çiper kayĭr.

Uçebnik Çuvaşskogo Yazıka Dlya Russkih, s. 23

Sokakta

- Afedersiniz, Pirogov caddesi nerede acaba?

- Buradan yaklaşık üç yüz metre aşağı inmelisiniz, son cadde sizin aradığınız caddedir.

- Cadde uzun mu?

- Çok uzun değil, biraz geniş. Diğer yanında demir garajlar var. Size hangi bina lazım?

- Bana Rasvet fabrikası gerekli. Orada benim ablam çalışıyor.

- O fabrika buradan inince soldadır. Binası yüksek ve geniştir. Uzaktan görünür. Onu bulmak kolaydır.

- Oraya arabayla mı gitmeli, yoksa yürüyerek de gidilebilir mi?

- O caddeye yolcu otobüsleri gitmez. Yürüyerek gitmelisin.

- Teşekkür ederim. Rahatsız ettiğim için özür dilerim.

- Önemli değil. Güle güle gidin.

Sarĭ pattĭr

Çĭvaş respublikinçe, Yetĭrne rayonĭnçe, Vĭla şıvĭ Sĭr şıvne yuhsa tuhnĭ vırĭn şıvĭhĭnçe, Sar'yal yatlĭ çĭvaş yalĭ larat'. Şav yal mĭnle pulni şinçen avalhi halap şapla kalat'.

Ĭlĭk-aval Sarĭ yatlĭ çĭvaş pattĭr pulnĭ. Vĭl pit vĭylĭ pulsa, çĭvaş halĭhne tapĭnakan tĭşmansempe numay şapĭşsa vĭsene şĭnternĭ. Vĭl çĭvaş şir-şıvne hĭvel anĭş yençen hütĭlese tĭnĭ. Şavĭnpa vĭl purĭnma ta çĭvaş şĭrĭn turi hĭrrine, Sĭrĭ şıvĭ şıvĭhne, vırnaşnĭ. Vĭl Vıla şıvĭn vĭrri patĭnçe yal lartnĭ. Vĭl yala un yaçĭpe Sarĭ yalĭ (kĭsken Sar'yal) teye puşlanĭ.

Sarĭn vĭyĭ unĭn şunaçĭsençe pulnĭ: vĭl şunatlĭ etem pulnĭ-mĭn. Ançah unĭn şunaçĭsene hĭyĭnçen tata arĭmĭnçen puşne nikam ta kurman, vĭl şunatsene urĭh şınsene kĭtartma yuraman. Sarĭ vatĭla puşlasan unĭn arĭmĭ vilnĭ. Kilte hĭrarĭm ĭşĭsene hĭrĭ tıva puşlanĭ.

Pĭrre Sarĭ munça kĭme kaynĭ. Hĭrne vĭl kalanĭ:

- Esĭ munçana nikama ta an yar, hu ta an kĭr.

Aşşĭ munçara ıtla ta numay vĭhĭt irtternine kursan hĭrĭ pĭşĭrhana puşlanĭ. Vĭl şuhĭşlanĭ: "Mĭnşĭn-ha atte hĭy patne nikama ta kĭrtesşĭn mar pulçĭ? Vĭl hĭyne vĭlerme şuhĭş tıtnĭ mar-şi?" - tenĭ.

Şapla şuhĭşlanĭ ta hĭr aşşĭ munçaran mĭnşĭn tavrĭnmannine pĭlme kaynĭ. Vĭl munça patne pırsa itlenĭ: munçara şĭpah pulnĭ. Hĭr munçana uşsa kĭnĭ. Kurat': aşşĭ ikĭ şunatne sarsa vırtat'-mĭn - hĭy şıvĭrsa kaynĭ pulnĭ. Hĭrĭ aşşĭn şunaçĭsene kursan tĭlĭnse kaynĭ.

Şavĭ huşĭra Sarĭ vĭrannĭ ta hĭrne kursan şunattisene hul huşşinelle puştarsa çiknĭ:

- Eh, hĭrĭm! Pĭtertĭn es mana. Epĭ sana ham pata kĭme huşmanççĭ. Sanĭn manĭn şunatĭmsene kurma yuramastçĭ, - tenĭ.

Şavĭntanpa Sarĭn vĭyĭ hĭvĭrt çaknĭ. Vĭl vara hĭrĭ valli tivĭşlĭ kaççĭ tupsa ĭna kile kĭrtnĭ. Viles vĭhĭt şitsen Sarĭ hĭrĭpe kĭrüşne mĭnle purĭnmalline vĭrentse tata pehillese hĭvarnĭ.

Sarı Batur

Çuvaş Cumhuriyeti'nde, Yetirne bölgesinde, Vıla Irmağı'nın Sır Irmağı'na karıştığı yerin yakınında, Saryal adlı bir Çuvaş köyü var. O köyün nasıl oluştuğu hakkında şöyle eski bir hikâye anlatırlar.

Eskiden Sarı adlı bir Çuvaş batur varmış. O çok güçlü olup, Çuvaş halkına saldıran düşmanlarla çok çarpışıp, onları yenmiş. O, Çuvaş ülkesini batıdan korumuş. Bunun için o, yaşamak için Çuvaş topraklarının yukarı kıyısına, Sırı Irmağı yakınına yerleşmiş. O, Vıla Irmağı'nın orta kesiminde köy kurmuş. O köye, onun adıyla Sarı Köyü (Kısaca Saryal) denmeye başlamış.

Sarı'nın gücü kanatlarındaymış. O, kanatlı insanmış. Ancak onun kanatlarını kendisinden ve hanımından başka hiç kimse görmemiş. Onun kanatlarını, başka insanlara göstermesi yasakmış. Sarı yaşlanmaya başlayınca onun hanımı ölmüş. Evde kadın işlerini, kızı yapmaya başlamış.

Bir gün Sarı, hamama gitmiş. O, kızına:

- Sen, hamama hiç kimseyi gönderme, kendin de gelme! demiş.

Babasının hamamda biraz çok vakit geçirdiğini görünce, kızı endişelenmeye başlamış. O düşünmüş: "Niçin babam yanına hiç kimsenin girmesini istemedi ki? O kendini öldürmeyi mi düşünüyor acaba?" demiş.

Böyle düşünmüş ve kız, babasının hamamdan niçin dönmediğini öğrenmeye gitmiş. O, hamama varıp kulak vermiş. Hamamda sessizlik hâkimmiş. Kız, hamamı açıp girmiş. Bakmış ki, babası iki kanadını sermiş yatıyor, kendisi de uyuyormuş. Kız, babasının kanatlarını görünce şaşırmış.

Bu arada Sarı uyanmış ve kızını görünce kanatlarını koltuk altına toplayıp sokmuş.

- Ah, kızım! Bitirdin sen beni. Ben sana yanıma girmemeni emretmiştim. Senin benim kanatlarımı görmen yasaktı, demiş.

Bundan sonra Sarı'nın gücü çabucak azalmış. O da kızı için uygun genç bulup onu evlendirmiş Ölüm vakti gelince Sarı, kızıyla damadına nasıl yaşamaları gerektiğini öğretip nasihatler etmiş.

Tilĭ Tus

Pĭr starik vĭrmantan tilĭ çĭrĭlleh tıtsa tavrĭnat' te karçĭkne kalat':

- Karçĭk, manĭn kivĭ şĭlĭke kĭmakana pĭrahsa şuntarsa yar. Epĭ şĭlĭhlĭh pitĭ avan tir tupsa kiltĭm, pĭh-ha, -tet te mişuk ĭşĭnçen tille kĭlarsa urayne yarat'.

Karçĭkĭ vut hutsa tĭnĭ pulnĭ. Starik şĭlĭhne ilet te kĭmakana pĭnlattarat'. Starik kalat':

-Tilĭ tus, ĭntĭ epĭ sana şĭlĭk tuma pusatĭp. Viliççen esĭ pire pĭrre taşlasa kĭtart-ha.

Starik hay şĭşĭ hĭyrat'. Mĭskĭn tilli untalla-untalla pĭhkalat'. Mĭntarĭn çunĭ! Pit viles kilmest pul'! Tilĭ çüreçeren vĭrman yennelle vĭrttĭn pĭhat'.

Starik şĭşĭ hĭyrasa pĭterçĭ te tille kalat'.

- Hu, tilĭ tus, taşla, taşlamastĭn pulsan - pusatĭp.

Tilĭ kalat':

- Taşlassi taşlĭp ta epĭ, manĭn taşlama hitre kĭpe şuk şavĭ.

Karçĭkpa starik ku tille kĭpe tupsa tĭhĭntaraşşĭ.

Tilli taşlama hatirlense ura şine tĭçĭ. Hĭyne hĭy tĭrĭhhĭn pĭhkalat'.

1336 Starik kalat':

- Mĭnşĭn taşlamastĭn tata, tilĭ tus?

- Taşlassa taşlĭp ta, - tet tilli, - manĭn puşra huşpu şuk-şke.

Karçĭkpa starik tille huşpu tupsa tĭhĭntarçĭş.

Tilli huşpu tĭhĭnsan ta şaplah taşlamast'-ha. Hĭyne hĭy tata tĭrĭhhĭn pĭhat'.

Karçĭkpa starik ikkĭşĭ te:

- Taşla ĭntĭ, tilĭ tus, taşla, mĭnşĭn taşlamastĭn? – teşşĭ.

Tilli kalat':

- Taşlassa taşlĭp ta, manĭn tenkĭllĭ mĭy şıhhi şuk-şke.

Karçĭkpa starik tenkĭllĭ mĭy şıhhi te paraşşĭ. Tilli şaplah taşlamast'.

- Manĭn alĭra sulĭ şuk-ha tata. – tet.

Starikkipe karçĭkĭ tilĭ mĭn ıytnine purne te tupsa paçĭş te, tilli kĭşt uşĭlsa kulkalama puşlarĭ. Starik kĭsle kalama tıtĭnçĭ, tilĭ hullen-hullen taşlama puşlari. şĭmĭllansa, şĭmĭllansa taşlat'. Huşpu tenkisem, mĭy şıhhi tenkisem şĭnkĭrtatsa şeş tĭraşşĭ. Karçĭkĭ şunakan kĭmakana pĭrahsah alĭ şupa puşlarĭ.

- şĭmĭltarah taşla, tilĭ tus, hu, yarapar, - tet starik. Hĭy te alhassa kaynĭ. Sikse tĭrsa tilĭpe taşlassi ançah. Tilli tem tĭrlĭ ılemlĭ, şĭmĭllĭn taşlat'. Starikkipe karçĭk tĭlĭnse hıtsah kayrĭş. Tilĭ taşlasa şürerĭ-şürerĭ te hĭyne ĭşĭ pulnĭ pek tıtsa kalat'.

Alĭk uşşu uşĭrah

Kantĭk huppi uşĭrah.

Hay karçĭk vĭr-var alĭkne, kantĭkne uşsa pĭrahrĭ. Tilĭ hĭpĭrtese kula kula taşlasa şüret. Tilĭ taşlasa şürerĭ-şürerĭ te alĭkran vĭlt tuhsa şurĭ. Karçĭkpa starik şĭvara karsa yulçĭş. Pĭtĭm mul ta, şĭlĭk te pĭtrĭ. Tilli te pit çeye şav!

Dost Tilki

İhtiyarın biri, ormandan bir tilkiyi canlı olarak yakalayıp evine dönmüş ve hanımına;

- Hanım, benim eski şapkayı sobaya at. Ben şapka yapmak için çok güzel bir deri buldum, demiş ve çuvaldan tilkiyi çıkarıp zemine bırakmış.

Hanımı odun yakmış. İhtiyar şapkasını almış ve sobaya atmış. İhtiyar;

- Tilki dost, şimdi ben seni şapka yapmak için öldüreceğim. Ölmeden önce sen bize bir dans ediver, demiş.

İhtiyar, bıçağını bileğilemiş. Biçare tilki o tarafa bu tarafa bakınmış. Zavallı! Galiba hiç ölmek istemiyormuş. Tilki pencereden ormana doğru gizlice bakmış.

İhtiyar, bıçağı bilemeyi bitirmiş ve tilkiye doğru;

- Hey , tilki dost, oyna! Oynamazsan öldüreceğim, demiş.

Tilki;

- Oynamasına oynayacağım ama benim oynamak için güzel bir gömleğim yok ki! demiş.

İhtiyarla hanımı tilkiye gömlek bulup giydirmişler.

Tilki oynamak için hazırlanıp, ayağa kalkmış. Kendi kendine tepeden tırnağa bakmış.

İhtiyar;

- Hâlâ niçin oynamıyorsun tilki dost, demiş.

- Oynamasına oynayacağım da , başımda huşpu[7] yok ki, demiş tilki.

- İhtiyarla hanımı tilkiye huşpu bulup giydirmişler.

Tilki huşpuyu takınca yine de oynamıyormuş. Hâlâ kendini tepeden tırnağa süzüyormuş.

İhtiyarla hanımı:

- Oyna şimdi tilki dost, oyna. Niçin oynamıyorsun? demişler.

Tilki;

- Oynamasına oynayacağım da benim boyun bağım yok ki.

İhtiyarla hanımı onu da verirler. Tilki yine de oynamaz.

- Benim elimde bilezik de yok, der.

İhtiyarla hanımı tilki ne istediyse hepsini de bulup vermişler. Tilki biraz açılıp hareketlenmeye başlamış. İhtiyar kisle[8] çalmaya başlamış, tilki yavaş yavaş oynamaya başlamış. Rahat rahat oynuyormuş. Huşpudaki paralar, boyun bağındaki paralar şıngırdıyormuş. Kocakarı yanan sobayı bırakıp el çırpmaya başlamış.

- Rahat oyna tilki dost, demiş ihtiyar. Bu arada kendi de coşmuş. Sıçrayıp hoplayarak tilkiyle birlikte oynamaya başlamış. Tilki çok güzel çok rahat dans ediyormuş. İhtiyarla hanımı şaşırıp kalmışlar. Tilki dans ede ede yürümüş ve sıcak olmuş gibi;

Kapıyı açmalı

Pencereyi açmalı, demiş

Sonunda kocakarı kapıyı pencereyi açmış. Tilki sevinerek güle güle oynamaya başlamış. Tilki oynayarak yürüye yürüye kapıdan çıkıp kaçmış. İhtiyarla hanımı uyuya kalmışlar. Bütün mal da şapka da gitmiş. Tilki de çok kurnazmış yahu!

---

[7] Çuvaş hanımlarının başlarına taktıkları süslü bir başlık.
[8] Bir Rus enstrümanı.

Bilmece Örnekleri:

Kĭvak arça uş̆ĭlçĭ, ıltĭn şĭmha kurĭnçĭ. (Hĭvel)	*Mavi sandık açıldı, altın yumak göründü. (Güneş)*
Suhallĭ ta - vat şın mar, turatlĭ ta - yıvĭş mar, hutaş̆lĭ ta - kĭlmĭş̆ĭ mar. (Kaçaka)	*Sakalı var ihtiyar değil, budağı var ağaç değil, kesesi var dilenci değil! (Keçi)*
Şurĭmĭ malta, hırĭmĭ kayra. (Ura tuni)	*Sırtı önde, karnı arkada. (Çizme)*
Lĭpĭ-lĭpĭ şunatlĭ, utmĭl ikĭ turatlĭ, hutlĭ-hutlĭ hutaş̆lĭ, urlĭ-pirlĭ kĭpellĭ. (Kupĭsta)	*Yumuşak kanatlı, atmış iki budaklı, kat kat cepli, buruş buruş gömlekli. (Lahana)*
Kaynĭ çuh ta al parĭp, kilnĭ çuh ta al parıp. (Alĭk hĭlĭpĭ).	*Giderken de gelirken de elimi sıkar. (Kapı kolu)*

Narspi'den

Sarĭ Hĭr	Sarı Kız
Yeş̆ĭl kurĭk huşşinçe	Yeşil otlar içinde,
Sap-sarĭ çeçek üset	Sapsarı çiçek büyür.
Aslĭ Silpi yalĭnçe	Büyük Silpi köyünde,
Narspi yatlĭ hĭr üset	Narspi adlı kız büyür.
Piçĭ-kuş̆ĭ pit hühĭm	Yüzü gözü pek güzel
Hirti sarĭ çeçek pek	Kırdaki sarı çiçek gibi.
İkĭ kuş̆ĭ hup-hura	İki gözü kapkara,
İkĭ hura şĭrşa pek	İki kara boncuk gibi.
Yavĭnaş̆ş̆ĭ hışalta	Salınıyor ardında,
Şivĭt vĭş̆ĭ kĭtrisem	Saçının kıvrımları.
Utsa-utsa pĭnĭ çuh	Yürüyüp gittiğinde.
Şĭnkĭrtatat' tenkisem	Şıngırdıyor takıları.
Kuş̆ĭsempe pĭhnĭ çuh	Gözleriyle bakınca,
Kaççĭn çĭri şĭklenet	Gençlerin yüreği hoplar.
Şühe tuti kulnĭ çuh	İnce dudağı gülünce,
Kaççĭn çunĭ şemşelet	Gençlerin canı gider.
Hirti sarĭ çeçeke	Kırdaki sarı çiçeğe,
Ĭşĭ kuşpa kam pĭhmĭ?	Kim sevgiyle bakmaz ki.
Un pek layĭh hitre hĭre	Onun gibi güzel kızı,
Mĭnle kaççĭ yuratmĭ?	Gençler nasıl sevmez ki!

KAYNAKÇA

Aça Pĭça Sĭmahlĭhĭ, Şupaşkar 1993

ALENDEY, Vasiliy; Hĭrlĭ Kĭpe, Şupaşkar 1983

ANDREYEV, İ. A.; Uçebnik Çuvaşskogo Yazıka Dlya Russkih, Çeboksarı, 1992

ANDREYEV, İ. A.; Çĭvaş Sintaksisĭn Iytĭvĭsem, Şupaşkar 1975

ANDREYEV, N. A.; Çĭvaş Çĭlhi Stilistiki - 3, Şupaşkar 1966

ARIK, Durmuş; Hıritiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar), Ankara, 2005.

AŞMARİN, N. İ.; Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çeboksarı, 1994, 17 c.

CEYLAN, Emine; Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi, TDK Yay. , Ankara, 1997

Çĭvaş Çĭlhi 3, Şupaşkar 1998, (L.P.Sergeyev, T.V.Artem'yeva, A.R. Kul'yeva, Yu.S.Semenov)

Çĭvaş Çĭlhi 4, Şupaşkar 2000, (G.V.Lukoyahov, Yu.M.Vinogradov, A.R.Kul'yeva)

Çĭvaş Çĭlhi, 6-7, Şupaşkar 2000 (V. İ. Dimitriyev, V. A. Yegorova)

Çĭvaş Halĭh Sĭmahlĭhĭ (Mifsempe Halapsem), Şupaşkar, 1987, C. 6

Çĭvaş Sĭmahĭ 2, Şupaşkar 1998

Çĭvaş Sĭmahĭ 5, Şupaşkar 2000

Çĭvaş Sĭmahĭ 8, Şupaşkar 2000 (O. İ. Peçnikov, M. N. Peçnikova)

Çĭvaş Halĭh Sĭmahlĭhĭ (Mifsempe Halapsem), Şupaşkar, 1987, C. 6

Çĭvaş şĭrşıvĭ, Çeboksarı, 1996

Çĭvaş Yumahĭsem, Şupaşkar 1982

Çĭvaşla – Vırĭsla Slovar', Moskova, 1982

Çuvaşskiy Yazık Dlya Naçinayuşçih, Çeboksarı, 1991

DEGTYAROV, G. A., LEBEDEV, E. V.; Çĭvaşla - Turkĭlla - Vırĭsla Kalaşu Kĭneki, Çeboksarı, 1996

DEGTYAROV, G. A. , Çuvaşskiy Yazık Dlya Naçinayuşçih, Çeboksarı, 1991

_____ , İzuçayem Çuvaşskiy Yazık, Çeboksarı, 1995

ERSOY, Feyzi; "Çuvaş Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması", V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004, s. 1075-1086.

FEDOTOV, M. R.; Çuvaşskiy Yazık, Çeboksarı, 1996

GORŞKOV, A. E.; Çĭvaş Çĭlhi, Şupaşkar, 1997

GÖMEÇ, Sadettin; Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ yay., Ankara, 1999

İGNAT'YEVA, V. İ.; (Komisyon), Çĭvaş Sĭmahĭ, Şupaşkar, 1997, 4 c.

İVANOV, K., Narspi, Şupaşkar 1994.

KRUGER, J. G.; Chúvash Manuel, Bloomington, 1961

KURAT, Akdes Nimet; 4-18. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Murat Kitabevi, Ankara, 1992

MERÇİL, Erdoğan; Müslüman Türk Devletleri Tarihi, TTK yay. , Ankara, 1997

MUSTAFAYEV, E. , ŞÇERBİNİN V.G.; Rusça-Türkçe Sözlük, İstanbul, 1989

Narspi (Konstantin İvanov), Şupaşkar 1994
ÖZKAN, Nevzat; Türk Dünyası, Geçit yay. , Kayseri, 1997
PAASONEN, H.; Çuvaş Sözlüğü, TDK yay. , İstanbul, 1950
PAVLOV, İ. P.; Hal'hi Çĭvaş Literaturĭ Çĭlhi, Şupaşkar, 1965
RASONYI, L.; Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara, 1996
RÓNA-TAS, A.; *Language and History Contributions to Comparative Altaistics*, Szeged 1986, 332 s.
SERGEYEV, V. İ.; Çĭvaş Çĭlhinçi Morfologi Kategoriyĭsem, Şupaşkar, 1998
_____; Sĭmah Pulĭvĭ Pĭlterĭş Atalanĭvĭ Yatparu, Şupaşkar, 1998
SERGEYEV, L. P.; Çĭvaş Çĭlhin Orfografi Slovarĭ, Şupaşkar, 1995
_____; Çĭvaş Çĭlhi, Çeboksarı, 1994
_____; (Y. M. Vinogradov ile birlikte) , Çĭvaşla Tĭrĭs şırassi, Şupaşkar, 1995
_____; Frazeologi Slovarĭ, Şupaşkar, 1995
SKVORTSOV, M. İ. , Çĭvaşla- Vırĭsla Slovar', Şupaşkar, 1989
Türk Ansiklopedisi. , "Çuvaşlar" maddesi, Ankara, 1984, C. 12, s. 154-162
YILMAZ, Emine; Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji, Grafiker Yay., Ankara 2003
YILMAZ, Metin; "Çuvaşistan, Çuvaşlar ve Çuvaşça", Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II), Temmuz-Ağustos, 1997, sayı 16, s. 1537-1547
_____; Çuvaş Türkçesinde Fiil, Ankara, 1996 (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü)
Ulĭp Halapĭsem. (Hazırlayan: G. F. Yumart), Şupaşkar, 1993
YÜCE, Nuri. , "Çuvaşlar" maddesi, İslâm Ansiklopedisi, C. 8 , s. 388-392, İstanbul 1993.

KİTAP
2006